

SRIMAD VĀLMĪKI RĀMĀYAṆA

A CRITICAL EDITION

With the commentary of Sri Govindaraja

&

Extracts from many other commentaries and Readings.

YUDDHAKAṆḌA 6.

Edited and Published

by

T. R. Krishnacharya,

Proprietor, Madhva Vilas Book Depot, Kumbakonam

Printed by R. [illegible] for the proprietor,

at the "Nirnaya-sagar" Press, 23, Kolbhat Lane

BOMBAY.

1913.

श्रीवैष्णवानां श्रीरामायणपठनोपक्रमानुसन्धेयक्रमः ।

प्रथमतः स्वस्वसंप्रदायनिर्वाहकाचार्यानुसन्धानम् । ततः लक्ष्मीनाथेत्यारभ्य प्रणतोऽस्मि नित्यमित्यन्तं । अनन्तरं श्रीशैलपूर्णविषयपितामहस्येति श्लोकमारभ्य श्रीभाष्यकारप्रभृति-स्वाचार्यपर्यन्तविषयाः सांप्रदायिकश्लोका अनुसन्धेयाः । यद्वा श्रीधरादिस्वाचार्यपर्यन्ताः प्रतिव्यक्तिश्लोका अनुसन्धेयाः ॥ ततः—कूजन्तं राम रामेति मधुरं मधुराक्षरम् । आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ॥ १ ॥ वाल्मीकेर्मुनिसिंहस्य कवितावनचारिणः । शृण्वन्रामकथानादं को न याति परां गतिम् ॥ २ ॥ यः पिबन्सततं रामचरितामृतसागरम् । अतृप्तस्तं मुनिं वन्दे प्राचेतसमकल्मषम् ॥ ३ ॥ गोष्पदीकृतवारीशं मशकीकृतराक्षसम् । रामायणमहामालारत्नं वन्देऽनिलात्मजम् ॥ ४ ॥ अञ्जनानन्दनं वीरं जानकीशोकनाशनम् । कपीशमक्षहन्तारं वन्दे लङ्काभयङ्करम् ॥ ५ ॥ मनोजवं मारुततुल्यवेगं जितेन्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम् । वातात्मजं वानरयूथमुख्यं श्रीरामदूतं शिरसा नमामि ॥ ६ ॥ उल्लङ्घ्य सिन्धोः सलिलं सलीलं यः शोकवह्निं जनकात्मजायाः । आदाय तेनैव ददाह लङ्कां नमामि तं प्राञ्जलिराञ्जनेयम् ॥ ७ ॥ आञ्जनेयमतिपाटलाननं काञ्चनाद्रिकमनीयविग्रहम् । पारिजाततरुमूलवासिनं भावयामि पवमाननन्दनम् ॥ ८ ॥ यत्र यत्र रघुनाथकीर्तनं तत्र तत्र कृतमस्तकाञ्जलिम् । बाष्पवारिपरिपूर्णलोचनं मारुतिं नमत राक्षसान्तकम् ॥९॥ वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथात्मजे । वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना ॥ १० ॥ तदुपगतसमाससन्धियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् । रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च वधं निशामयध्वम् ॥ ११ ॥ श्रीराघवं दशरथात्मजमप्रमेयं सीतापतिं रघुकुलान्वयरत्नदीपम् । आजानुबाहुमरविन्ददलायताक्षं रामं निशाचरविनाशकरं नमामि ॥ १२ ॥ वैदेहीसहितं सुरद्रुमतले हैमे महामण्डपे मध्येपुष्पकमासने मणिमये वीरासने सुस्थितम् । अग्रे वाचयति प्रभञ्जनसुते तत्त्वं मुनिभ्यः परं व्याख्यान्तं भरतादिभिः परिवृतं रामं भजे श्यामलम् ॥ १३ ॥ ततो यथाशक्ति श्रीकोशोपरि भगवदाराधनं कर्तव्यम् ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

पारायणसमापनक्रमः ॥ ॥ एवमेतत्पुरावृत्तमाख्यानं भद्रमस्तु वः । प्रव्याहरत विस्रब्धं बलं विष्णोः प्रवर्धताम् ॥ १ ॥ लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराभवः । येषामिन्दीवरश्यामो हृदये सुप्रतिष्ठितः ॥ २ ॥ काले वर्षतु पर्जन्यः पृथिवी सस्यशालिनी । देशोऽयं क्षोभरहितो ब्राह्मणाः सन्तु निर्भयाः ॥ ३ ॥ कावेरी वर्धतां काले काले वर्षतु वासवः । श्रीरङ्गनाथो जयतु श्रीरङ्गश्रीश्च वर्धताम् ॥ ४ ॥ स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्तां न्याय्येन मार्गेण महीं महीशाः । गोब्राह्मणेभ्यः शुभमस्तु नित्यं लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु ॥ ५ ॥ मङ्गलं कोसलेन्द्राय महनीयगुणाब्धये । चक्रवर्तितनूजाय सार्वभौमाय मङ्गलम् ॥ ६ ॥ वेदवेदान्तवेद्याय मेघश्यामलमूर्तये । पुंसां मोहनरूपाय पुण्यश्लोकाय मङ्गलम् ॥ ७ ॥ विश्वामित्रान्तरङ्गाय मिथिलानगरीपतेः । भाग्यानां परिपाकाय भव्यरूपाय मङ्गलम् ॥ ८ ॥ पितृभक्ताय सततं भ्रातृभिः सह सीतया । नन्दिताखिललोकाय रामभद्राय मङ्गलम् ॥ ९ ॥ त्यक्तसाकेतवासाय चित्रकूटविहारिणे । सेव्याय सर्वयमिनां धीरोदाराय मङ्गलम् ॥ १० ॥

सौमित्रिणा च जानक्या चापबाणासिधारिणे । संसेव्याय सदा भक्त्या स्वामिने मम मङ्गलम् ॥ ११ ॥ दण्डकारण्यवासाय खण्डितामरशत्रवे । गृध्रराजाय भक्ताय मुक्तिदायास्तु मङ्गलम् ॥ १२ ॥ सादरं शबरीदत्तफलमूलाभिलाषिणे । सौलभ्यपरिपूर्णाय सत्त्वोद्रिक्ताय मङ्गलम् ॥ १३ ॥ हनुमत्समवेताय हरीशाभीष्टदायिने । वालिप्रमथनायास्तु महाधीराय मङ्गलम् ॥ १४ ॥ श्रीमते रघुवीराय सेतूल्लङ्घितसिन्धवे । जितराक्षसराजाय रणधीराय मङ्गलम् ॥ १५ ॥ आसाद्य नगरीं दिव्यामभिषिक्ताय सीतया । राजाधिराजराजाय रामभद्राय मङ्गलम् ॥ १६ ॥ मङ्गलाशासनपरैर्मदाचार्यपुरोगमैः । सर्वैश्च पूर्वैराचार्यैः सत्कृतायास्तु मङ्गलम् ॥ १७ ॥ ततः पितामहस्येत्यारभ्य स्वाचार्यपर्यन्ताः श्लोका अनुसन्धेयाः । सीताविवाहपट्टाभिषेकसर्गयोस्तु-इयं सीता मम सुता, अभ्यषिञ्चन्नरव्याघ्रं इति श्लोकपठनात्पूर्वं मध्ये विशेषतो भगवदाराधनं च कर्तव्यम् ॥

अथ स्मार्तानां श्रीरामायणपठनोपक्रमे अनुसन्धेयाः श्लोकाः

श्रीविघ्नेश्वरध्यानम् ॥ ॥ शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् । प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ १ ॥ वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ २ ॥ अनन्तरं श्रीमच्छंकरभगवत्पादादिगुरुपरम्परानुसन्धेया॥ सरस्वतीप्रार्थना ॥ ॥ दोर्भिर्युक्ता चतुर्भिः स्फटिकमणिमयीमक्षमालां दधाना हस्तेनैकेन पद्मं सितमपि च शुकं पुस्तकं चापरेण । भासा कुन्देन्दुशङ्खस्फटिकमणिनिभा भासमानासमाना सा मे वाग्देवतेयं निवसतु वदने सर्वदा सुप्रसन्ना ॥३॥ वाल्मीकिनमस्क्रिया ॥ ॥ कूजन्तं राम रामेति मधुरं मधुराक्षरम् । आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ॥ ४ ॥ वाल्मीकेर्मुनिसिंहस्य कवितावनचारिणः । शृण्वन्रामकथानादं को न याति परां गतिम् ॥ ५ ॥ यः पिबन्सततं रामचरितामृतसागरम् । अतृप्तस्तं मुनिं वन्दे प्राचेतसमकल्मषम् ॥ ६ ॥ हनुमन्नमस्क्रिया ॥ ॥ गोष्पदीकृतवारीशं मशकीकृतराक्षसम् । रामायणमहामालारत्नं वन्देऽनिलात्मजम् ॥ ७ ॥ अञ्जनानन्दनं वीरं जानकीशोकनाशनम् । कपीशमक्षहन्तारं वन्दे लङ्काभयंकरम् ॥ ८ ॥ उल्लङ्घ्य सिन्धोः सलिलं सलीलं यः शोकवह्निं जनकात्मजायाः । आदाय तेनैव ददाह लङ्कां नमामि तं प्राञ्जलिराञ्जनेयम् ॥ ९ ॥ आञ्जनेयमतिपाटलाननं काञ्चनाद्रिकमनीयविग्रहम् । पारिजाततरुमूलवासिनं भावयामि पवमाननन्दनम् ॥ १० ॥ यत्र यत्र रघुनाथकीर्तनं तत्र तत्र कृतमस्तकाञ्जलिम् । बाष्पवारिपरिपूर्णलोचनं मारुतिं नमत राक्षसान्तकम् ॥११॥ मनोजवं मारुततुल्यवेगं जितेन्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम् । वातात्मजं वानरयूथमुख्यं श्रीरामदूतं शिरसा नमामि ॥१२॥ श्रीरामायणप्रार्थना ॥ ॥ यः कर्णाञ्जलिसंपुटैरहरहः सम्यक्पिबत्यादराद्वाल्मीकेर्वदनारविन्दगलितं रामायणाख्यं मधु । जन्मव्याधिजराविपत्तिमरणैरत्यन्तसोपद्रवं संसारं स विहाय गच्छति पुमान्विष्णोः पदं शाश्वतम् ॥ १३ ॥ तदुपगतसमाससन्धियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् । रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च वधं निशामयध्वम् ॥ १४ ॥ वाल्मीकिगिरिसंभूता रामसागरगामिनी । पुनातु भुवनं पुण्या रामायणमहानदी ॥ १५ ॥ श्लोकसारसमाकीर्णं सर्गकल्लोलसंकुलम् । काण्डग्राहमहामीनं वन्दे रामायणार्णवम् ॥ १६ ॥ वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथा-

त्मजे । वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना ॥ १७ ॥ **श्रीरामध्यानक्रमः** ॥ ॥ वैदेहीसहितं सुरद्रुमतले हैमे महामण्डपे मध्येपुष्पकमासने मणिमये वीरासने सुस्थितम् । अग्रे वाचयति प्रभञ्जनसुते तत्त्वं मुनिभ्यः परं व्याख्यान्तं भरतादिभिः परिवृतं रामं भजे श्यामलम् ॥ १८ ॥ वामे भूमिसुता पुरश्च हनुमान्पश्चात्सुमित्रासुतः शत्रुघ्नो भरतश्च पार्श्वदलयोर्वाय्वादिकोणेषु च । सुग्रीवश्च विभीषणश्च युवराट् तारासुतो जाम्बवान्मध्ये नीलसरोजकोमलरुचिं रामं भजे श्यामलम् ॥ १९ ॥ नमोस्तु रामाय सलक्ष्मणाय देव्यै च तस्यै जनकात्मजायै । नमोस्तु रुद्रेन्द्रयमानिलेभ्यो नमोस्तु चन्द्रार्कमरुद्गणेभ्यः ॥ २० ॥ ततः श्रीकोशोपरि श्रीरामावाहनादिनैवेद्यान्तपूजा विधेया । पारायणावसाने च पुनःपूजाकर्तव्या ॥

पारायणसमापनसमयानुसन्धेयश्लोकक्रमः॥ ॥स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्तां न्याय्येन मार्गेण महीं महीशाः । गोब्राह्मणेभ्यः शुभमस्तु नित्यं लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु॥१॥ काले वर्षतु पर्जन्यः पृथिवी सस्यशालिनी । देशोऽयं क्षोभरहितो ब्राह्मणाः सन्तु निर्भयाः॥२॥ अपुत्राः पुत्रिणः सन्तु पुत्रिणः सन्तु पौत्रिणः । अधनाः सधनाः सन्तु जीवन्तु शरदां शतम् ॥ ३ ॥ चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम् । एकैकमक्षरं प्रोक्तं महापातकनाशनम् ॥ ४ ॥ शृण्वन्रामायणं भक्त्या यः पादं पदमेव वा । स याति ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मणा पूज्यते सदा ॥ ५ ॥ रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय वेधसे । रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नमः ॥ ६ ॥ यन्मङ्गलं सहस्राक्षे सर्वदेवनमस्कृते । वृत्रनाशे समभवत्तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ७ ॥ यन्मङ्गलं सुपर्णस्य विनताऽकल्पयत्पुरा । अमृतं प्रार्थयानस्य तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ८ ॥ अमृतोत्पादने दैत्यान्घ्नतो वज्रधरस्य यत् । अदितिर्मङ्गलं प्रादात्तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ९ ॥ त्रीन्विक्रमान्प्रक्रमतो विष्णोरमिततेजसः । यदासीन्मङ्गलं राम तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ १० ॥ ऋतवः सागरा द्वीपा वेदा लोका दिशश्च ते । मङ्गलानि महाबाहो दिशन्तु तव सर्वदा ॥ ११ ॥ कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वा प्रकृतिस्वभावात् । करोमि यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयामि ॥ १२ ॥ श्रीसीताविवाहपट्टाभिषेकसर्गयोस्तु-इयं सीता, अभ्यषिञ्चन्, इति श्लोकपठनात्पूर्वं विशेषतो ध्यानावाहननैवेद्यादिनीराजनान्तसपर्या संविधेया ॥

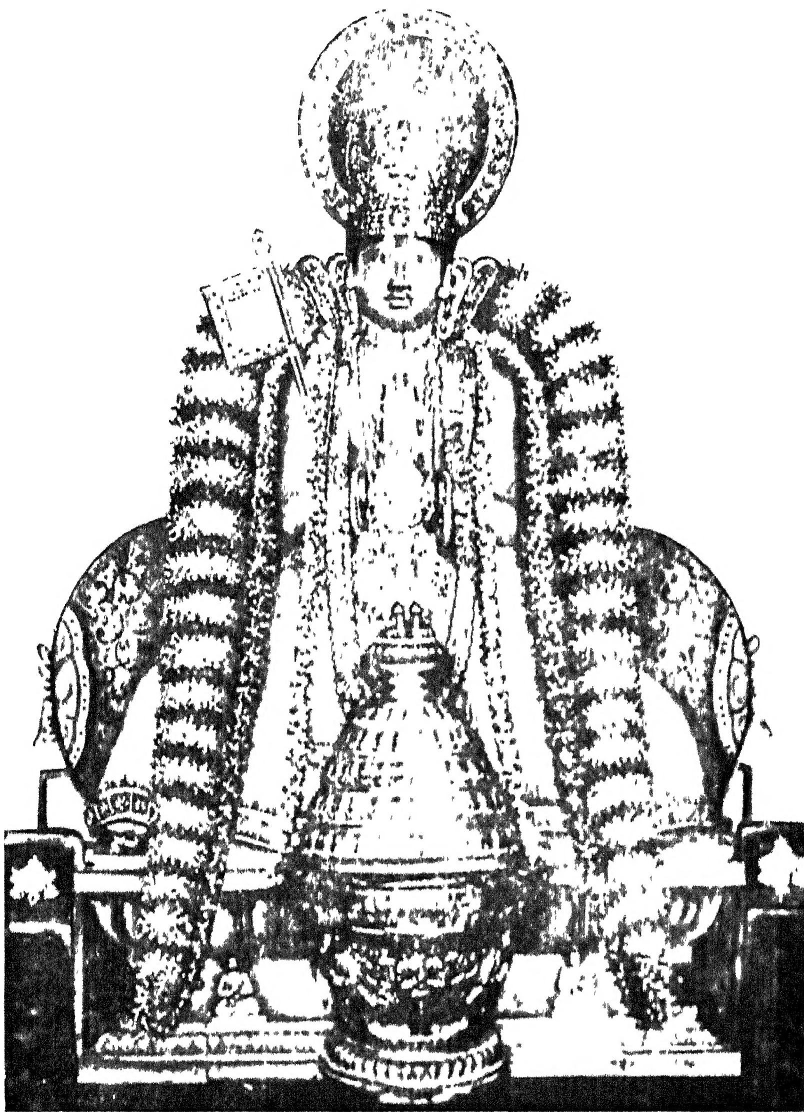
अथ माध्वानां रामायणपठनोपक्रमेऽनुसन्धेयाः श्लोकाः ।

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ।

शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् । प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ १ ॥ लक्ष्मीनारायणं वन्दे तद्भक्तप्रवरो हि यः । श्रीमदानन्दतीर्थाख्यो गुरुस्तं च नमाम्यहम्॥२॥ वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा । आदावन्ते च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते॥ ३ ॥ सर्वविघ्नप्रशमनं सर्वसिद्धिकरं परम् । सर्वजीवप्रणेतारं वन्दे विजयदं हरिम् ॥ ४ ॥ सर्वाभीष्टप्रदं रामं सर्वारिष्टनिवारकम् । जानकीजानिमनिशं वन्दे मद्गुरुवन्दितम् ॥ ५ ॥ अभ्रमं भङ्गरहितमजडं विमलं सदा । आनन्दतीर्थमतुलं भजे तापत्रयापहम्॥६॥ भवति यदनुभावादेडमूकोऽपि वाग्मी जडमतिरपि जन्तुर्जायते प्राज्ञमौलिः । सकलवचनचेतोदेवता भारती सा मम वचसि निधत्तां संनिधिं मानसे च ॥ ७ ॥ मिथ्यासिद्धान्तदुर्ध्वान्तविध्वंसनविचक्षणः ।

जयतीर्थाख्यतरणिर्भासतां नो हृदम्बरे ॥ ८ ॥ चित्रैः पदैश्च गम्भीरैर्वाक्यैर्मानैरखण्डितैः । गुरुभावं व्यञ्जयन्ती भाति श्रीजयतीर्थवाक् ॥ ९ ॥ कूजन्तं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरम् । आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ॥१०॥ वाल्मीकेर्मुनिसिंहस्य कवितावनचारिणः । शृण्वन्रामकथानादं को न याति परां गतिम् ॥ ११ ॥ यः पिबन्सततं रामचरितामृतसागरम् । अतृप्तस्तं मुनिं वन्दे प्राचेतसमकल्मषम् ॥१२॥ गोष्पदीकृतवारीशं मशकीकृतराक्षसम् । रामायणमहामालारत्नं वन्देऽनिलात्मजम् ॥ १३ ॥ अञ्जनानन्दनं वीरं जानकीशोकनाशनम् । कपीशमक्षहन्तारं वन्दे लङ्काभयंकरम् ॥ १४ ॥ मनोजवं मारुततुल्यवेगं जितेन्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम् । वातात्मजं वानरयूथमुख्यं श्रीरामदूतं शिरसा नमामि ॥ १५ ॥ उल्लङ्घ्य सिन्धोः सलिलं सलीलं यः शोकवह्निं जनकात्मजायाः । आदाय तेनैव ददाह लङ्कां नमामि तं प्राञ्जलिराञ्जनेयम् ॥ १६ ॥ आञ्जनेयमतिपाटलाननं काञ्चनाद्रिकमनीयविग्रहम् । पारिजाततरुमूलवासिनं भावयामि पवमाननन्दनम् ॥ १७ ॥ यत्र यत्र रघुनाथकीर्तनं तत्र तत्र कृतमस्तकाञ्जलिम् । बाष्पवारिपरिपूर्णलोचनं मारुतिं नमत राक्षसान्तकम् ॥ १८ ॥ वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथात्मजे । वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना ॥ १९ ॥ आपदामपहर्तारं दातारं सर्वसंपदाम् । लोकाभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्यहम् ॥२०॥ तदुपगतसमाससन्धियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् । रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च वधं निशामयध्वम् ॥२१॥ वैदेहीसहितं सुरद्रुमतले हैमे महामण्डपे मध्येपुष्पकमासने मणिमये वीरासने सुस्थितम् । अग्रे वाचयति प्रभञ्जनसुते तत्त्वं मुनिभ्यः परं व्याख्यान्तं भरतादिभिःपरिवृतं रामं भजे श्यामलम्॥२२॥वन्दे वन्द्यं विधिभवमहेन्द्रादिवृन्दारकेन्द्रैर्व्यक्तं व्याप्तं स्वगुणगणतो देशतः कालतश्च । धूतावद्यं सुखचितिमयैर्मङ्गलैर्युक्तमङ्गैः सानाथ्यं नो विदधदधिकं ब्रह्म नारायणाख्यम्॥२३॥भूपारत्नं भुवनवलयस्याखिलाश्चर्यरत्नं लीलारत्नं जलधिदुहितुर्देवतामौलिरत्नम् । चिन्तारत्नं जगति भजतां सत्सरोजद्युरत्नं कौसल्याया लसतु मम हृन्मण्डले पुत्ररत्नम् ॥२४॥ महाव्याकरणाम्भोधिमन्थमानसमन्दरम् । कवयन्तं रामकीर्त्या हनुमन्तमुपास्महे ॥ २५ ॥ मुख्यप्राणाय भीमाय नमो यस्य भुजान्तरम् । नानावीरसुवर्णानां निकषाश्मायितं बभौ ॥ २६ ॥ स्वान्तस्थानन्तशय्याय पूर्णज्ञानमहार्णसे । उत्तुङ्गवाक्तरङ्गाय मध्वदुग्धाब्धये नमः ॥२७॥ वाल्मीकेर्गौः पुनीयान्नो महीधरपदाश्रया । यद्दुग्धमुपजीवन्ति कवयस्तर्णका इव ॥२८॥ सूक्तिरत्नाकरे रम्ये मूलरामायणार्णवे।विहरन्तो महीयांसः प्रीयन्तां गुरवो मम ॥ २९ ॥ हयग्रीव हयग्रीव हयग्रीवेति यो वदेत् । तस्य निःसरते वाणी जह्नुकन्याप्रवाहवत् ॥ ३० ॥

पारायणसमापनक्रमः।स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्तां न्याय्येन मार्गेण महीं महीशाः। गोब्राह्मणेभ्यः शुभमस्तु नित्यं लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु ॥ १ ॥ काले वर्षतु पर्जन्यः पृथिवी सस्यशालिनी । देशोऽयं क्षोभरहितो ब्राह्मणाः सन्तु निर्भयाः ॥२॥ लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराभवः । येषामिन्दीवरश्यामो हृदये सुप्रतिष्ठितः ॥३॥ मङ्गलं कोसलेन्द्राय महनीयगुणाब्धये । चक्रवर्तितनूजाय सार्वभौमाय मङ्गलम् ॥४॥ इत्यादिश्लोकाः श्रीवैष्णवपद्धतिवदनुसन्धेयाः ॥

ஸ்ரீராமாநுஜர்.

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीयव्याख्यानसमलंकृतम् ।

तथा

तिलकप्रभृत्यनेकापूर्वव्याख्यानोद्धृतैः
गोविन्दराजीयानुक्तापूर्वविषयैश्च संवलितम् ।

युद्धकाण्डम् ६.

एतच्च

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण

अनेकेषां विदुषां साहाय्येन नानादेशीयकोशानुसारेण

संशोध्य

मुंबापुर्यां

तुकाराम जावजी इत्येतेषां निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रे मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शाके १८३४ परिधाविनामसंवत्सरे ।

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीयव्याख्यासमलंकृतम् ।

युद्धकाण्डम् ६

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥

प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

हनुमन्मुखादवगतसीतावृत्तान्तेनश्रीरामेण हनुमन्तंप्रतिप्रशंसनपूर्वकं तत्कृतसीतान्वेषणाद्युपकारप्रत्युपकारतयासं दानप्रतिनिधिभूतस्वात्मप्रदानरूपपरिष्वङ्गकरणम् ॥ १॥ तथा सुग्रीवसंनिधौहनुमन्तंप्रति सागरस्यदुस्तरतयासीतान्वेषण प्रयासस्यनिष्फलत्वोक्त्या सागरतरणोपायानधिगमेनपरिचिन्तनम् ॥ २ ॥

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं यथावदभिभाषितम् ॥ रामः प्रीतिसमायुक्तो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥
कृतं हनुमता कार्यं सुमहद्भुवि दुर्लभम् ॥ मनसाऽपि यदन्येन न शक्यं धरणीतले ॥ २ ॥
न हि तं परिपश्यामि यस्तरेत महार्णवम् ॥ अन्यत्र गरुडाद्वायोरन्यत्र च हनूमतः ॥ ३ ॥

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥ आचार्यं शठकोपदेशिकवरं प्राचार्यपारंपरीमप्यानम्य सनारदं कुशलवाचार्यं मुनीनां वरम् । पूर्वाचार्यकृता विलोक्य बहुधा व्याख्याः सतां प्रीतये कुर्वे संप्रति युद्धकाण्डविवृतिं श्रीमत्किरीटाभिधाम् ॥ उक्तं पुरुषकारभूताया लक्ष्म्याः कृत्यं सुन्दरकाण्डे । अथोपायकृत्यं वक्तुं षष्ठः काण्ड आरभ्यते । तत्र स्वामिना कृतकार्ये भृत्ये एवं वर्तितव्यमित्यमुमर्थमुपदेष्टुं सुग्रीवादीनामुत्साहं वर्धयन् समाहृतसीतावृत्तान्तं हनुमन्तं रामः सत्करोति प्रथमे सर्गे—श्रुत्वेति । अत्र गायत्र्यक्षरं मकारः । यथावत् यथावस्थितप्रकारेण । अभिभाषितं उक्तं । उत्तरं प्रियश्रवणोत्तरकालार्हं ॥ १ ॥ अथ “ प्रत्यक्षे गुरवः स्तुत्याः परोक्षे मित्रबान्धवाः कर्मान्ते दासभृत्याश्च न कदाचन पुत्रकाः ” वचनात्कर्मान्ते दासं स्तौति—कृतमित्यादिना । महदित्यनेन सागरतरणमुच्यते । सुमहदित्यनेन लङ्काप्रवेशः । दुर्लभमित्यनेन लङ्काधर्षणं । मनसापि न शक्यमित्यनेन पुनर्निर्गमः । प्रथमं सागर एव न तर्तुं शक्यः । तीर्त्वापि तं लङ्का न प्रवेष्टुं । प्रविश्यापि न धर्षयितुं । धर्षयित्वापि न ततो निर्गन्तुमिति भावः ॥ २ ॥ महत्त्वमुपपादयति—न हीति ॥ गरुडवायू मिलित्वा तरेतां । अयं त्वेक एवातरदित्यर्थः ॥

श्रीरामाय नमः ॥ **स०** मारुतेरीरितंश्रुत्वाराघवःश्लाघापूर्वकमन्यत्तस्मैदातुमचक्षाणःस्वात्मानमेवददावित्याह—श्रुत्वेत्यादि रामःहनुमतोयथावत्सम्यगभिभाषितं वचनं । अवाक्यं निश्शब्दंयथाभवतितथाश्रुत्वा उत्तरं प्रत्युत्तररूपं तत्कालोचिततयं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ **स०** सुमहतांमहात्मनांदेवानां या भूः स्वर्गादिरूपंस्थानं । तस्यामपिदुर्लभं असाध्यं । यत्कार्यं सीतदर्शनरूपं । तत् धरणीतलेहनुमताकृतं । अन्येन हनुमतोभिन्नेन । नशक्यं कर्तुमितिशेषः ॥ २ ॥ तरेत तरेत् । अन्यत्र

[पा०] १ क.—घ. ज. दनुभाषितं. २ ख. घ. दुष्करं. ३ ङ. झ. ट. महोदधिं.

देवदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ॥ अप्रधृष्यां पुरीं लङ्कां रावणेन सुरक्षिताम् ॥ ४ ॥
[यो वीर्यबलसंपन्नो द्विषद्भिरनिवारितः] ॥ प्रविष्टः सत्वमाश्रित्य श्वसन्को नाम निष्क्रमेत् ॥ ५ ॥
को विशेत्सुदुराधर्षां राक्षसैश्च सुरक्षिताम् ॥ यो वीर्यबलसंपन्नो न समः स्याद्धनूमतः ॥ ६ ॥
भृत्यकार्यं हनुमता सुग्रीवस्य कृतं महत् ॥ स्वयं विधाय स्वबलं सदृशं विक्रमस्य च ॥ ७ ॥
यो हि भृत्यो नियुक्तः सन्भर्त्रा कर्मणि दुष्करे ॥ कुर्यात्तदनुरागेण तमाहुः पुरुषोत्तमम् ॥ ८ ॥
नियुक्तो यः परं कार्यं न कुर्यान्नृपतेः प्रियम् ॥ भृत्यो युक्तः समर्थश्च तमाहुर्मध्यमं नरम् ॥ ९ ॥
नियुक्तो नृपतेः कार्यं न कुर्याद्यः समाहितः ॥ भृत्यो युक्तः समर्थश्च तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ १० ॥
तन्नियोगे नियुक्तेन कृतं कृत्यं हनूमता ॥ न चात्मा लघुतां नीतः सुग्रीवश्चापि तोषितः ॥ ११ ॥
अहं च रघुवंशश्च लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ वैदेह्या दर्शनेनाद्य धर्मतः परिरक्षिताः ॥ १२ ॥

सुमहत् मनसापि न शक्यमित्येतद्द्वयमप्युपपादयति—देवदानवेत्यादिना सार्धश्लोकेन ॥ सत्त्वं बलं । आश्रित्य श्वसन् जीवन् । निष्क्रमेत् निष्क्रामेत् । लङ्कां प्रविश्य स्वबलेन पुनर्निर्गच्छन् हनुमतोऽन्यःकोपि नास्तीत्यर्थः ॥ ४—५ ॥ दुर्लभत्वमुपपादयति—को विशेदिति ॥ ६ ॥ न केवलं स्वामिनियुक्तकार्यकरणेन भृत्यकार्यं निर्व्यूढमनेन किन्त्वनियुक्तप्रकृतकार्यानुकूलकार्यान्तरकरणेनापि महत्कार्यं संसाधितमित्याह—भृत्येति ॥ विक्रमः अतिशक्तिः । " विक्रमस्त्वतिशक्तिता " इत्यमरः । विक्रमस्य सदृशं स्वबलं अशोकवनिकाभङ्गादिकं पौरुषं । स्वयं आत्मना स्वामिनियोगं विना । विधाय सुग्रीवस्य भृत्यकार्यं भृत्येन कर्तव्यं । महत् अधिकं कृतमित्यर्थः ॥ ७ ॥ हनुमत उत्तमभृत्यत्वं दर्शयितुमुत्तममध्यमाधमभृत्यानां क्रमेण लक्षणमाह—यो हीत्यादिना ॥ यो भृत्यः भर्त्रा स्वामिना । दुष्करे कर्मणि नियुक्तः तत् कृत्वा । अनुरागेण स्वामिभक्त्यतिशयेन । तदपेक्षितमनियुक्तमपि कार्यं कुर्यात् । तं पुरुषोत्तमं उत्तमभृत्यं । आहुः ॥ ८ ॥ भर्त्रा नियुक्तः यो भृत्यः युक्तः उत्साहसमर्थश्च । नृपतेः स्वामिनः । प्रियं परं कार्यं स्वामिनिर्दिष्टादधिकं कार्यं । न कुर्यात् । तं मध्यमं नरं मध्यमभृत्यं । आहुः । " भृत्यस्तु यः परं कार्यं न कुर्यान्नृपतेः प्रियम । भृत्योऽभृत्यस्समर्थोपि तमाहुर्मध्यमं नरं " इति पाठान्तरं । तत्र त्वयमर्थः । यस्तु भृत्यस्समर्थोपि परं कार्यं नकुर्यात् उक्तमात्रमेव कुर्यात्स भृत्योऽभृत्यः उक्तानुष्ठानात् भृत्यः अधिकाकरणादभृत्यः । ततस्तं मध्यममाहुरिति ॥ ९ ॥ समाहितः कार्यान्तराव्यग्रः । युक्तः समर्थश्च यो भृत्यो नियुक्तोपि नृपतेः कार्यं नृपतेः उक्तमात्रमपि कार्यं । सम्यङ्न कुर्यात् तं पुरुषाधमं अधमभृत्यं । आहुः ॥ १० ॥ उक्तेषु त्रिविधभृत्येषूत्तमभृत्योयमित्याह—तदिति ॥ तत उत्तमभृत्यलक्षणलक्षितत्वात् । नियुज्यतेस्मिन्निति नियोगः कार्यं तस्मिन्नियुक्तेन उत्तमभृत्येन कृत्यं कर्तव्यं कार्यं हनुमता कृतं । किंचात्मा स्वयं लघुतां न नीतः । राक्षसैरपरिभूतत्वात् । सुग्रीवश्चापि तोषितः उक्तकार्यातिरिक्तकार्यकरणात् ॥ ११ ॥ न केवलं सुग्रीवतोषणं धर्मपरिरक्षणं चास्माकमासीदित्याह—अहमिति ॥ धर्मतः धर्मे । सप्तम्यर्थे तसिः । धर्मतः परिरक्षिताः धर्मे स्थापिताः । धर्मस्थापनं चात्राधर्मान्मोचनं । यदि हनुमता सीता न दृश्येत तदाहं तावदात्मानं जह्यां । ततो लक्ष्मणादयश्च । तत आत्महानिरूपोऽधर्मस्सर्वेषां स्यादिति भावः । यद्वा वैदेहीदर्शनरूपेण धर्मेण उपकारेण सर्वे वयं परिरक्षिताः निरपवादाः कृताः स्मेति भावः

॥ ३ ॥ स० देवदानवयक्षाणामितिकर्तरिषष्ठी ॥ ४ ॥ ती० योवीर्यबलसंपन्नोपि हनुमतःसमोनस्यात सकोवालङ्कांविशेदित्यन्वयः ॥ स० नकेवलंप्रविष्टस्यनिष्क्रमणंदुर्घटं प्रवेशोपिनशक्यइत्याह—कइति । यश्चवीर्यबलेनसंपन्नःसंपत्तिमान् सोपिहनूमतोनसमः । योहनूमान् नोस्माकं । वीर्यबलसंपद्रूपस्तस्यहनूमतइतिवा ॥ ६ ॥ रामानु० कुर्यात्तदनुरागेणेतिपाठः । धातूनामनेकार्थत्वादत्रानुरागशब्दोनुबन्धवचनः । तदनुबन्धेन प्रकृतकार्यानुबन्धेन । अनियुक्तमपिकार्यं सः कुर्यादित्यर्थः । "भृत्यस्तुयःपरंकार्यंकुर्यात्" इत्यधिककार्याकर्तुर्मध्यमभृत्यत्वाभिधानादेवंव्याख्यातं । तदनन्तरश्लोकपाठस्तु तदनुसारेण [illegible] ॥८॥ ति० धर्मतः

[पा०] १ इदमर्धं च. छ. पाठयोर्दृश्यते. २ क. ग.—ट. जीवन्कोनाम. ३ च. छ. एवं. ४ ख. तदनुसारेण.

इदं तु मम दीनस्य मनो भूयः प्रकर्षति ॥ यदिहास्य प्रियाख्यातुर्न कुर्मि सदृशं प्रियम् ॥ १३ ॥
एष सर्वस्वभूतस्तु परिष्वङ्गो हनूमतः ॥ मया कालमिमं प्राप्य दत्तः[1]स्तस्य महात्मनः ॥ १४ ॥
इत्युक्त्वा प्रीतिहृष्टाङ्गो रामस्तं परिषस्वजे ॥ हनूमन्तं महात्मानं कृतकार्य[2]मुपागतम् ॥ १५ ॥
ध्यात्वा पुनरुवाचेदं वचनं र[3]घुनन्दनः ॥ हरीणामीश्वरस्यैव सुग्रीवस्योपशृण्वतः ॥ १६ ॥
सर्वथा सुकृतं तावत्सीतायाः परिमार्गणम् ॥ सागरं तु समासाद्य पुनर्नष्टं मनो मम ॥ १७ ॥
क[4]थं नाम समुद्रस्य दुष्पारस्य महांभसः ॥ हरयो दक्षिणं पारं गमिष्यन्ति स[5]माहिताः ॥ १८ ॥

॥ १२ ॥ एवं निरतिशयानन्दकरं वचनं कथयतो हनुमतः तत्सदृशप्रत्युपकारालाभात् खिद्यते—इदं त्विति ॥ प्रकर्षति व्याकुलयति संतापयति वा । कुर्मि करोमि ॥ १३ ॥ स च संतापस्सर्वस्वदानरूपेण प्रत्युपकारेण विना न शाम्यति । तस्य सर्वस्वदानस्य मया क्रियमाणः परिष्वङ्गएव प्रतिनिधिर्भवत्वित्याह—एष इति । तुशब्दोवधारणे । इमं प्रत्युपकारार्हं कालं प्राप्य मया दत्तोयं परिष्वङ्ग एव सर्वस्वभूतोस्तु । सर्वस्वदानसदृशोस्त्विति संबन्धः । एषः स्वानुभवसिद्धः । इच्छागृहीताभिमतोरुदेहत्वेन स्वस्य निरवधिकभोग्यतया स्थितः । लोके स्वस्य स्वं हि स्वाभिमताय दिशतिसर्वस्वभूतः । एतद्व्यतिरिक्तप्रदाने इदं न दत्तमिति न्यूनता स्यात् । एतत्प्रदाने तु सर्वं दत्तं । एतद्विग्रहस्य सर्वाश्रयत्वात् परिष्वङ्गो हनूमतः । अमृताशिनो हि तृणकवलादिकं न देयं । स्नेहो मे परमो राजन्नित्येतद्विग्रहे प्रेमवतः स एव दातव्यः । मया कालमिमं प्राप्य दत्तः । अयं किञ्चिदपि मत्तोनपेक्षमाणो वर्तते । कदा मयाऽस्मै किंचिद्दत्तं स्यादिति सोत्कण्ठेन मया स्थितं । संप्रत्यप्रतिषेधसमयलाभाद्दत्तवानस्मि । तस्य महात्मनः महास्वभावस्य । महोदारस्येत्यर्थः । देहद्वयमुपकृतवतः किमेकदेहप्रदानमुचितमितिभावः । वेण्युद्ग्रथनसमये सीतां संरक्ष्यदत्त्वा अवगाह्यार्णवं स्वप्स्य इति दशायां रामदेहं च सीतासंदेशवचनेनाजीवयद्धि । एवं देहद्वयंदत्तवतः किमेकदेहदानमुचितमितिभावः ॥१४॥ प्रीतिहृष्टाङ्गः प्रीत्या पुलकितगात्रः । महात्मानमित्यादिविशेषणानि परिष्वङ्गहेतवः ॥ १५ ॥ एवं हनुमन्तं स्तुत्वा सागरस्य दुस्तरत्वं विचार्य विषण्णस्सन् प्रयासकृतं सीतान्वेषणं निरर्थकमितिमन्वान आह—ध्यात्वेति ॥ एवकारो भिन्नक्रमः । ध्यात्वा दुस्तरं सागरं सर्ववानरवाहिनीसहितोहं कथं संतरिष्यामीति संचिन्त्य । सुग्रीवस्योपशृण्वतः सुग्रीवे उपशृण्वत्येव । व्यत्ययेन सप्तम्यर्थे षष्ठी ॥ १६ ॥ सर्वथा सर्वप्रकारेण समुद्रतरणान्तःपुरप्रवेशादिना । सुकृतंतावत् सुष्ठु कृतमेव । परिमार्गणं अन्वेषणं । किंतु सागरं समासाद्य सागरस्य दुस्तरत्वमालोच्य । पुनर्नष्टं मनो मम । सीतावृत्तान्तश्रवणेन हृष्टमपि मे मनः पुनर्नष्टं प्रकृतं विषादं पुनः प्राप्तमित्यर्थः ॥ १७ ॥ विषादमेव प्रकटयति—कथमिति ॥ दुष्पारस्य दुष्प्रापतीरस्य । " पार—तीर कर्मसमाप्तौ " इत्यस्माद्धातोः खच्

धर्मप्राप्येत्यर्थः । एतेन स्वाम्याज्ञापालनेनभृत्यस्यधर्मोपिसूचितः ॥ १२ ॥ **ति०** सर्वस्वभूतः भगवद्देहस्यशुद्धानन्दरूपत्वात्स्वालिङ्गनस्यसर्वस्वभूतत्वंबोध्यं । आनन्दएवहिभगवतःसर्वस्वं । " आनन्दएवहिमाययारामादिदेहत्वेनभासते " इतिगीताभाष्यविष्णुसहस्रनामभाष्ययोर्भगवत्पादैःस्पष्टमेवोक्तं । ब्रह्माण्डपुराणादिषुचैवंपरिष्वङ्गद्वाराब्रह्मानन्दार्पणमेवहनुमतेकृतमितिबोधितं । तस्यहनूमतः उत्तमभृत्यस्यहनूमतः ॥ **स०** एतत्कालोचितमिदमित्यालोच्यदत्तवान्वानरेन्द्रायराघवेन्द्रइत्याह—एषइत्यादिना । सर्वस्वभूतः सहभोगहेतुत्वात्कृतोपकारसमग्रफलरूपः । एषः परिष्वङ्गः अङ्गालिङ्गनरूपः । इमंकालं एतादृशंसमयं । प्राप्य । महात्मनः तस्यहनुमतोदत्तः । मयारमयामहात्मनोममचसर्वस्वभूतः एषोपि इमं अकालं सायुज्यसूचकस्यतस्येदानीमयोग्यत्वात्तत्कालभिन्नंकालंप्राप्यापि मयादत्तइतिवा । तुशब्दस्तुरमामारुतयोर्विशेषद्योतकः । अनेनकृपापारवश्यंद्योत्यते ॥ **शि०** इमं दानयोग्यंकालंप्राप्यसर्वस्वभूतः ममसर्वधनत्वंप्राप्तः । एषपरिष्वङ्गः ममालिङ्गनं । महात्मनोहनूमतोदत्तोस्तु । एतेनपरिष्वङ्गातिरिक्तंहनुमदुपयोगिवस्त्वन्तरंनास्तीतिसूचितं । तेन रामपरिष्वङ्गप्राप्तेःपरमपुरुषार्थत्वंसूचितं ॥ १४ ॥ **ति०** समागताः मिलिताः ॥ १८ ॥

[**पा०**] १ च. छ. ज. दत्तश्चास्तु. क. ख. घ. दत्तश्चास्य. २ ङ. झ. ट. कृतवाक्यं. ३ ख.—ट. रघुसत्तमः. ४ च. कथंचास्य. ५ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. समागताः.

यद्यप्येष तु वृत्तान्तो वैदेह्या गदितो मम ॥ समुद्रपारगमने हरीणां किमिवोत्तरम् ॥ १९ ॥
इत्युक्त्वा शोकसंभ्रान्तो रामः शत्रुनिबर्हणः ॥ हनुमन्तं महाबाहुस्ततो ध्यानमुपागमत् ॥ २० ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

सुग्रीवेणरामंप्रति समाश्वासनपूर्वकंमध्येसमुद्रं सेतुबन्धनिर्धारणपूर्वकंतदुपायचिन्तनप्रार्थना ॥ १ ॥ तथातंप्रति वानर-पराक्रमादिप्रशंसनपूर्वकं शुभशकुननिवेदनेनशत्रुजयनिर्धारणोक्तिः ॥ २ ॥

तं तु शोकपरिद्यूनं रामं दशरथात्मजम् ॥ उवाच वचनं श्रीमान्सुग्रीवः शोकनाशनम् ॥ १ ॥
किं त्वं संतप्यसे वीर[1] यथाऽन्यः प्राकृतस्तथा ॥ मैवं भूस्त्यज संतापं कृतघ्न इव सौहृदम् ॥ २ ॥
संतापस्य च ते स्थानं न हि पश्यामि राघव ॥ प्रवृत्तावुपलब्धायां ज्ञाते च निलये रिपोः ॥ ३ ॥
मतिमाञ्छास्त्रवित्प्राज्ञः पण्डितश्चासि राघव ॥ त्यजेमां पापिकां बुद्धिं कृतात्मेवार्थदूषणीम् ॥ ४ ॥

प्रत्ययः । महाम्भसः अगाधजलस्य । समाहिताः संगताः ॥ १८ ॥ सर्वथेति श्लोकोक्तं विवृणोति—यदीति ॥ वैदेह्या वृत्तान्तः गदितो यद्यपि गदित एव । हरीणां समुद्रपारगमने उत्तरं किं उत्तरकालोचितं साधकं किं । न किमपीत्यर्थः । इवशब्दो वाक्यालंकारे ॥ १९ ॥ ध्यानमुपागमत् सागरतरणोपायचिन्तामकरोदित्यर्थः । शत्रुनिबर्हणमहाबाहुपदाभ्यां सागरशोषणादिकमेवोपायमचिन्तयदिति द्योत्यते।२०। इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

एवं शोकसंभ्रान्तं राममवलोक्य समदुःखतया तच्छोकमसहमानः सुग्रीवः " आपद्युन्मार्गगमने कार्यकालात्ययेषु च । अपृष्टोपि हितान्वेषी ब्रूयात्कल्याणभाषितं" इति नीतिशास्त्रमनुस्मरन् शोकनिवारकंवचनमुवाचेत्याह—तंत्विति ॥ तुशब्दः पूर्वस्माद्वैलक्षण्यपरः । तंतुशोकपरिद्यूनं रामःप्रीतिसमायुक्तइति प्रीतियुक्तत्वदशायामेव शोकपरिद्यूनं शोकपरितप्तं । दशरथात्मजं महाराजपुत्रत्वेनशोकलेशानर्हं । रामं । श्रीमान् " शुचिता त्यागिता समानसुखदुःखता । अनुरागश्च दाक्षिण्यं सत्यता च सुहृद्गुणाः" इति कामन्दकोक्तरीत्या मित्रगुणसंपन्न इत्यर्थः । शोकनाशनं रामहृदयान्तर्गतशोकनिवर्तनक्षमं । वचनमुवाच ॥ १ ॥ प्राकृतः क्षुद्रः । मैवं भूः प्राकृत इव मा भूः ॥ २ ॥ निमित्ताभावमुपपादयति —संतापस्यचेति ॥ चोवधारणे । संतापस्य स्थानमेव निमित्तमेव । नपश्यामि । एतावत्पर्यन्तं सीतानुपलम्भनरूपं निमित्तमासीत् इदानीं तु नास्तीत्यर्थः । स्थानं अवकाशः । " अवकाशे स्थितौ स्थानं " इत्यमरः । प्रवृत्तौ सीतावृत्तान्ते । " वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः " इत्यमरः ॥ ३ ॥ त्वद्गुणपर्यालोचनायामपि न शोकावकाश इत्याह—मतिमानित्यादिना ॥ मतिमान् आगामिगोचरज्ञानवान् । शास्त्रवित् नीतिशास्त्रज्ञः । प्रज्ञास्यास्तीति प्राज्ञः । " प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यश्च " इत्यण्प्रत्ययः । ऊहापोहज्ञ इत्यर्थः । पण्डा निर्णयात्मकं ज्ञानं सास्य संजातेति पण्डितः परिच्छेत्तेत्यर्थः । पापिकां पापयुक्तां । अनुत्साहकारिणीमितियावत् । इमां बुद्धिं त्यज । कृतात्मा योगी । अर्थदूषणीं मोक्षरूपपुरुषार्थनिवर्तिकां बुद्धिमिव

शि० अशोकसंभ्रान्तः वास्तवशोकसंभ्रान्तिरहितः । रामः हनूमन्तमित्युक्त्वा ध्यानं सीताप्राप्त्युपायविषयकचिन्तां । उपागमत् प्राप्नोत् ॥ २० ॥ इतिप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥

ती० अर्थदूषणीं अपवर्गदूषणीं । बुद्धिमिव विषयेषूपादेयत्वबुद्धिमिव । यद्वा अर्थदूषणीं प्रयोजनहानिकरीं । पापिकां अशुभात्मिकां कलुषितांबुद्धिंत्यजेरर्थः ॥ ति० पण्डितः विचारपूर्वसिद्धान्तप्रतिष्ठापनसमर्थः ॥ स० प्राज्ञः प्रकृष्टा कार्यकारित्वात् ।

[पा०] १ ङ. झ. ट. त्वयातप्यसे. २ ख. नाथ. ३ ङ. झ. ट. प्राकृतां.

समुद्रं लङ्घयित्वा तु महानक्रसमाकुलम् ॥ लङ्कामारोहयिष्यामो हनिष्यामश्च [1]ते रिपुम् ॥ ५ ॥
निरुत्साहस्य दीनस्य शोकपर्याकुलात्मनः ॥ सर्वार्था व्यवसीदन्ति व्यसनं चाधिगच्छति ॥ ६ ॥
इमे शूराः समर्थाश्च [2]सर्वे नो हरियूथपाः ॥ त्वत्प्रियार्थं कृतोत्साहाः प्रवेष्टुमपि पावकम् ॥ ७ ॥
एषां हर्षेण जानामि तर्कश्चास्मिन्दृढो मम ॥ ८ ॥
विक्रमेण समानेष्ये सीतां हत्वा यथा रिपुम् ॥ रावणं पापकर्माणं तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥
[3]सेतुरत्र यथा बध्येद्यथा पश्येम तां पुरीम् ॥ तस्य राक्षसराजस्य तथा त्वं कुरु राघव ॥ १० ॥
दृष्ट्वा तां तु पुरीं लङ्कां त्रिकूटशिखरे स्थिताम् ॥ हतं च रावणं युद्धे दर्शना[4]दुपधारय ॥ ११ ॥
अबद्ध्वा सागरे सेतुं घोरे तु वरुणालये ॥ लङ्का न [5]मर्दितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ १२ ॥
सेतुर्बद्धः समुद्रे च यावल्लङ्कासमीपतः ॥ सर्वं तीर्णं च [6]वै सैन्यं जितमित्युप[7]धारय ॥ १३ ॥
[8]इमे हि समरे शूरा हरयः कामरूपिणः ॥ शक्ता लङ्कां समानेतुं समुत्पाट्य सराक्षसाम् ॥ १४ ॥
तद[9]लं विक्लवा बुद्धी राजन्स[10]र्वार्थनाशिनी ॥ पुरुषस्य हि लोकेऽस्मिञ्शोकः शौर्यापकर्षणः ॥ १५ ॥

॥ ४ ॥ नापि सागरदुस्तरत्वं संतापनिमित्तमित्याह—समुद्रमिति ॥ न क्रमन्त इति नक्राः गजग्राहिमत्स्याः। महानक्रसमाकीर्णमपि समुद्रं लङ्घयित्वा लङ्कामारोहयिष्यामः। सेनामिति शेषः। ते रिपुं रावणं। हनिष्यामश्च। समुद्रलङ्घनलङ्कारोहणशत्रुवधार्थं न संतापः कार्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥ एवं कारणाभावाच्छोकस्य नावकाश इत्युक्तं। सत्यपि कारणे स त्याज्य इत्याह—निरुत्साहस्येति ॥ शोकपर्याकुलात्मनः शोकव्याकुलमनसः। अतएव निरुत्साहस्य। सर्वार्थाः सर्वप्रयोजनानि। व्यवसीदन्ति नश्यन्ति। सः शोकं व्यसनं चाप्नोति। शोकादनुत्साहः। अनुत्साहाद्दैन्यं। दैन्यादर्थनाशः। अर्थनाशाच्चापत्प्राप्यत इत्यर्थः। तस्माच्छोकस्त्याज्य इति भावः ॥ ६ ॥ नापि सहायानुपपत्तिश्शोकनिमित्तमित्याह—इम इति ॥ शूराः पराक्रमशालिनः। समर्थाः उपायकुशलाः। नः अस्माकं संबन्धिनः। सर्वे इमे हरियूथपाः त्वत्प्रियार्थं पावकमपि प्रवेष्टुं कृतोत्साहाः। किमुतान्यत्कर्तुमिति भावः ॥ ७ ॥ कुत एषामुत्साहस्त्वयावगत इत्याह—एषामिति अर्धमेकं वाक्यं ॥ एषां यूथपानां। हर्षेण मुखप्रसादानुमानेन जानामि। एषां उत्साहमितिशेषः। अस्मिन् उत्साहे। मम दृढः अप्रशिथिलः। तर्कश्चास्ति ॥ ८ ॥ फलितमाह—विक्रमेणेति॥ पापकर्माणं सीताहरणरूपपापकर्मयुक्तं। ते रिपुं रावणं हत्वा सीतां विक्रमेण यथा समानेष्ये तथा त्वमुत्साहं कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ तथा त्वं कर्तुमर्हसीत्युक्तं विशिनष्टि—सेतुरिति ॥ अत्र समुद्रे। सेतुर्यथा बध्येत यथा तां पुरीं पश्येम तथा त्वं कुरु। तथोपायं चिन्तयेत्यर्थः ॥ १० ॥ दर्शनमात्रेण किं सेत्स्यति तत्राह—दृष्ट्वेति ॥ तां पुरीं दृष्ट्वा दर्शनादेव हेतोः रावणं हतमवधारय ॥ ११ ॥ सेतुर्बध्य इति कोयं निर्बन्ध इत्याशङ्क्या(वश्यकत्व)न्यथा अशक्यत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह—अबद्ध्वेत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ अबद्ध्वा सागर इत्यादि स्पष्टं। लङ्कासमीपतः लङ्कासमीपे। यावत् यावत्काले। सेतुर्बद्धो भवति तावत्काले। सर्वं सैन्यं तीर्णं जितं चेत्युपधारय। कर्तरि निष्ठा ॥ १२—१३ ॥ तरणमात्रेण जयित्वे हेतुमाह—इमे हीति ॥१४॥ उपसंहरति—तदिति ॥ तत् उक्तरीत्या शोकनिमित्तासंभवात्। विक्लवा शोक-

आज्ञा यस्यसतथा। पण्डितः आगमजज्ञानोवा ॥४॥ **रामानु०** शोकाक्रान्तस्यतवदर्शनेनममाप्युत्तरकर्तव्यंनस्फुरति। तस्माच्छोकं परित्यज। यथाममोत्साहोभवेत्तथायत्नंकुर्विति भावः ॥ **स०** यथारिपुंहत्वासीतां विक्रमेण पराक्रमेण। वेर्गरुडस्यक्रमङवक्रमस्तेन समानेष्ये। तथेत्युत्साहंकर्तुमर्हसि। यथाऽहंसमानेष्ये तथात्वमुत्साहंममप्रोत्साहनंकर्तुमर्हसीतिवा ॥ ९ ॥ **ती०** तीर्णजितमिति कर्तरिनिष्ठा। अत्रावधारणचकाराभ्यांराक्षससैन्यकृतविघ्नबाहुल्येसत्यपिअप्रतिहतंतरिष्यतिजेष्यतिचेत्युक्तंभवति ॥ १३ ॥ **ति०** तत्

[पा०] १ क. ग. रावणं. २ ङ. झ. ट. सर्वतो. ख. छ. ज. सर्वेते. ३ घ. सेतुमत्रयथाबद्धा. ४ ङ. च. छ. झ. ट. दवधारय. ५ क. च. ञ. नासादितुं. ६ ङ. झ. ट. मेसैन्यं. ७ ख. ग. छ. धार्यतां. ८ झ. ट. तथाहिसमरेवीराः. ९ झ. ञ. तदलंविक्लवांबुद्धिंराजन्सर्वार्थनाशनीं. १० ख. ग. च. छ. ज. न्सर्वविनाशिनी.

यत्तु कार्यं मनुष्येण शौण्डीर्य[1]मवलंबता ॥ [[2]तदलंकरणायैव कर्तुर्भवति सत्वरम् ॥]
अस्मिन्काले महाप्राज्ञ सत्त्वमातिष्ठ तेजसा ॥ १६ ॥
शूराणां हि मनुष्याणां त्वद्विधानां महात्मनाम् ॥ विनष्टे वा प्रनष्टे वा शोकः सर्वार्थनाशनः ॥१७॥
[3]त्वं तु बुद्धिमतां श्रेष्ठः सर्वशास्त्रार्थकोविदः ॥ मद्विधैः सचिवैः सार्धमरिं जेतुमिहार्हसि[4] ॥ १८ ॥
न हि पश्याम्यहं कंचित्त्रिषु लोकेषु राघव ॥ गृहीतधनुषो यस्ते तिष्ठेदभिमुखो रणे ॥ १९ ॥
वानरेषु समासक्तं न ते कार्यं विपत्स्यते ॥ [5]अचिराद्द्रक्ष्यसे सीतां तीर्त्वा सागरमक्षयम् ॥ २० ॥
तदलं शोकमालम्ब्य क्रोधमालम्ब भूपते ॥ निश्चेष्टाः क्षत्रिया मन्दाः सर्वे चण्डस्य बिभ्यति ॥२१॥
लङ्घनार्थं च घोरस्य समुद्रस्य नदीपतेः ॥ सहास्माभिरिहोपेतः सूक्ष्मबुद्धिर्विचारय ॥ २२ ॥
[[6]लङ्घिते तत्र तैः सैन्यैर्जितमित्येव निश्चिनु ॥] सर्वं तीर्णं च मे सैन्यं जितमित्युपधारय[7] ॥२३॥
इमे हि हरयः शूराः[8] समरे कामरूपिणः ॥ तानरीन्विधमिष्यन्ति शिलापादपवृष्टिभिः ॥ २४ ॥
[9]कथंचित्संतरिष्यामस्ते वयं वरुणालयम् ॥ हतमित्येव तं मन्ये युद्धे समितिनन्दन[10] ॥ २५ ॥

परवशा । अतएव सर्वार्थनाशिनी बुद्धिः अलं मा भूत् । " अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकं " इत्यमरः । तत्र हेतुमाह—पुरुषस्येति । शौर्यापकर्षणः शौर्यनाशनः ॥ १५ ॥ न केवलं शोकत्यागः स्वत्वावलम्बनं च कार्यमित्याह—यत्त्विति ॥ शौण्डीर्यं शौर्यं । "शौण्डी गर्वे " इति धातोरौणादिके ईरन्प्रत्यये शौण्डीरश्शूरः अस्य भावश्शौण्डीर्यं तत् । अवलम्बता अवलम्बमानेन । शौर्यप्रधानेनेत्यर्थः । मनुष्येण पुरुषेण । यत्कार्यं संपाद्यं तत्सत्त्वं धैर्यं बलं वा । तेजसा पराक्रमेण सह अस्मिन्काले आतिष्ठ अवलम्बस्व ॥ १६ ॥ ननु नायं शोकस्सागरतरणादिनिमित्तकः किंतु सीतानवलोकनादिनिमित्त इत्यत्राह—शूराणामिति ॥ विनष्टे अन्तर्हिते । "णश अदर्शने " इति धातोर्निष्ठा ॥ १७ ॥ पुनश्च रामं प्रोत्साहयति—त्वमिति ॥ इह इदानीं ॥ १८ ॥ न हि तिष्ठेत् स्थातुं नशक्नुयात् ॥ १९ ॥ वानरेषु समासक्तं वानरमूलमित्यर्थः । न विपत्स्यते न विनङ्क्ष्यति ॥२०॥ उपसंहरति—तदिति ॥ आलम्ब्यालं। नालम्ब्यस्वेत्यर्थः । " अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा " इति क्त्वाप्रत्ययः। क्रोधस्यालम्ब्यत्वे हेतुमाह—निश्चेष्टा इति । निश्चेष्टाः निरुद्योगाः । क्षत्रियाः मन्दाः मन्दभाग्याः । चण्डस्य चण्डात् । " चण्ड- " इत्यमरः ॥ २१ ॥ एवं सेतुबन्धेन सर्वार्थसिद्धेः शोको न कार्य इत्युक्त्वा सेतुबन्धोपायो विचार्यतामित्याह—लङ्घनार्थमिति ॥ लङ्घनार्थं लङ्घनहेतुं । " अर्थः स्याद्विषये मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजने । व्यवहारे धनुष्ठास्त्रे वस्तुहेतुनिवृत्तिषु " इति वैजयन्ती ॥ २२ ॥ सेतुबन्धोपाये निर्णीते ततः परं सुकरमित्याह—सर्वमिति ॥ २३ ॥ उक्तार्थे पूर्वोक्तं हेतुमनुवदति—इमे हीति ॥ विधमिष्यन्ति धक्ष्यन्ति ॥ २४ ॥ मा भूत्सेतुबन्धः प्रकारान्तरेणापि समुद्रं तीर्त्वा शत्रून् हनिष्याम इत्याह—कथंचिदिति ॥ कथंचित् केनाप्युपायेन । नन्दतीति नन्दनः । नन्द्यादित्वात् ल्युः । समित्यां युद्धे नन्दन युद्धोत्सुकेतिया-

तस्मात् विक्लबां सर्वार्थनाशिनींबुद्धिमवलंब्यालं । हि यतः शौर्यापकर्षणः तन्नाशनः ॥ १५ ॥ ति॰ मन्दाः शत्रुनिग्रहक्रोधहीनाः ॥ २१ ॥ ती॰ सर्वमित्यर्धमेकंवाक्यं । अत्रयावत्तावच्छब्दावध्याहार्यौ । जितमितिमानोनिश्चय । सैन्यंयावत्तीर्णंतावत्तन्नजितमित्युपधारय । लङ्घितेतस्यतैस्सैन्यमितिक्वचित्पाठः । तस्यार्थः । समुद्रेलङ्घितेतैर्वानरैस्तस्यरावणस्यसैन्यंजितमित्युपधारयेत्यर्थः ॥ २३ ॥ इतिद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥

[पा०] १ झ. शौटीर्यमवलंब्यतां. २ इदमर्धं ङ. झ. ट. पाठेपुदृश्यते. ३ ङ. झ. ट. सत्त्वं. ४ ख. च. छ. जेतुंसमर्हसि. झ. ट. जेतुंसमर्हसि. ५ ख. च. छ. ञ. आनयिष्यामितेसीतां. ६ इदमर्धं क. ङ. ग. ङ. झ. ञ. ट. पाठेपुदृश्यते. ७ ख. ग. झ. त्यवधार्यतां. च. छ. त्युपधार्यता. ८ घ. शूराविक्रान्ताः. ९ ङ. झ. ट. कथंचित्परिपश्यामस्तेवयं. क.—कथंचित्परिपश्यामस्तंवयं. १० ङ. झ. ट. शत्रुनिबर्हण.

किमुक्त्वा बहुधा चापि सर्वथा विजयी भवान् ॥ निमित्तानि च पश्यामि मनो मे संप्रहृष्यति ॥२६॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

श्रीरामेणहनुमन्तंप्रति स्वस्यसेतुबन्धाद्यन्यतमोपायेनवानराणांसागरतारणसामर्थ्योक्तिपूर्वकं लङ्कायादुर्गादिभिःपरिरक्षणप्रकारप्रश्नः ॥१॥ हनुमता तंप्रति विस्तरेणतत्प्रकारनिवेदनेनसहस्वकृतसंक्रमादिविध्वंसननिवेदनपूर्वकं स्वस्याङ्गदादिकतिपयवीरसाहित्येन बाहुप्लवनेनैव लङ्कागमनपूर्वकं सर्वराक्षसविध्वंसनशक्तिनिवेदनेन तदर्थमाज्ञाप्रार्थनम् ॥ २ ॥

सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा हेतुमत्परमार्थवित् ॥ प्रतिजग्राह काकुत्स्थो हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
तपसा सेतुबन्धेन सागरोच्छोषणेन वा ॥ सर्वथा सुसमर्थोसि सागरस्यास्य लङ्घने ॥ २ ॥
कति दुर्गाणि दुर्गाया लङ्काया ब्रूहि तानि मे ॥ ज्ञातुमिच्छामि तत्सर्वं दर्शनादिव वानर ॥ ३ ॥
बलस्य परिमाणं च द्वारदुर्गक्रियामपि ॥ गुप्तिकर्म च लङ्काया रक्षसां सदनानि च ॥ ४ ॥
यथासुखं यथावच्च लङ्कायामसि दृष्टवान् ॥ सर्वमाचक्ष्व तत्त्वेन सर्वथा कुशलो ह्यसि ॥ ५ ॥
श्रुत्वा रामस्य वचनं हनूमान्मारुतात्मजः ॥ [प्रणम्य शिरसा रामं प्राञ्जलिः सुसमाहितः ॥]
वाक्यं वाक्यविदांश्रेष्ठो रामं पुनरथाब्रवीत् ॥ ६ ॥
श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये दुर्गकर्म विधानतः ॥ गुप्ता पुरी यथा लङ्का रक्षिता च यथा बलैः ॥ ७ ॥

वत् ॥ २५ ॥ निमित्तानुसारेणापि भवतो जयसिद्धिरित्याह—किमुक्त्वेति ॥ सर्वथा सेतुं बद्ध्वा अबद्ध्वा वा । निमित्तानि नेत्रस्फुरणादीनि । मनो मे संप्रहृष्यतीति मनःसंप्रहर्षश्च कार्यसिद्धिनिमित्तमिति भावः ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

एवं मानुषभावनानुसारेण समुद्रस्य दुस्तरत्वेन शोकापन्नोपि सुहृदुपदेशेन प्रतिष्ठापितधैर्यो रामः नीतिशास्त्रानुसारेण संहार्यशत्रुदुर्गस्वरूपशोधनाय पृच्छति—सुग्रीवस्येत्यादिना ॥ सारग्राहित्वमाह—परमार्थविदिति । हेतुमत् युक्तियुक्तं । वचः श्रुत्वा प्रतिजग्राह ॥ १ ॥ तपसा तपःप्रभावेन । तरसेति पाठे तरसा वेगेन । लङ्घने तरणे ॥ २ ॥ एवमुपायचिन्तनेन समुद्रस्य दुस्तरत्वमविगणय्य दुर्गस्वरूपं पृच्छति—कतीति ॥ दुर्गायाः दुष्प्रापायाः । लङ्कायाः कति दुर्गाणि कति दुर्गप्राकाराः । सन्तीत्यर्थः । जलगिरिस्थलात्मकानि दुर्गाणि । तत् दुर्गविशेषवत्त्वं । मे ब्रूहि । पूर्वमेवोक्तमित्यत्राह—ज्ञातुमिति । तत्पूर्वं श्रुतं सर्वं । दर्शनादिव प्रत्यक्षत इव । विशदं ज्ञातुमिच्छामि । बलस्य सेनायाः । परिमाणं इयत्तां । द्वारदुर्गक्रियां द्वारेषु दुर्गक्रियां कीलखननजलौघप्लवनकरणादिभिः दुर्गमत्वकरणं । गुप्तिकर्म प्राकारपरिघादिनिर्माणं । सदनानि गृहाणि । ज्ञातुमिच्छामीति पूर्वेणान्वयः ॥ ३–४ ॥ यथासुखं निश्शङ्कं । यथावत् तत्त्वेन । लङ्कायां पूर्वोक्तं सर्वं दृष्टवानसि । तत्त्वेन दृष्टप्रकारेणैव । आचक्ष्व व्यक्तं वद । सर्वथा द्रष्टुं वक्तुं च ॥ ५ ॥ अथाब्रवीत् कार्त्स्न्येनाब्रवीत् । "मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथोअथ" इत्यमरः ॥ ६ ॥ दुर्गकर्मविधानतः दुर्गकर्म प्राकारपरिखाखननादि । तद्विधानतः तन्निर्माणेन गुप्तेति संबन्धः । राक्षसाः स्निग्धाः स्वामिनि भक्ताः तेजसासंपादितामितिशेषः । विभागं तत्र तत्र

स० परमार्थः अवतारमुख्यार्थः रावणमारणादिः तद्वत् । तद्धटकमितियावत् ॥ १ ॥ ति० तपसा तपःकार्यसंकल्पसिद्ध्या । अतएवसकलस्वपुरवर्तिप्राणिनांब्रह्मलोकनयनंवक्ष्यमाणंसंगच्छते । सेतुबन्धेन गङ्गायांगाङ्गेयेनशरैरिव । सागरोच्छोषणेन दिव्या-

[पा०] १ ख. संप्रसीदति. २ ख. इतितस्यवचः. च. छ. तस्यतद्वचनं. ३ ङ. झ. ट. लङ्कायास्तद्ब्रवीष्वमे. क. ख. ग. च. छ. ज. ज. लङ्कायास्तद्ब्रवीहिमे. ४ च. छ. ञ. श्रोतुमिच्छामि. ५ ग. ङ. च. ज. लङ्कायां. ६ इदमर्धं क. ख. पाठयोर्दृश्यते.

राक्षसाश्च यथा स्निग्धा रावणस्य च तेजसा ॥ परां समृद्धिं लङ्कायाः सागरस्य च भीमताम् ॥
विभागं च बलौघस्य निर्देशं वाहनस्य च ॥ ८ ॥
एवमुक्त्वा कपिश्रेष्ठः कथयामास तत्त्वतः[1] ॥ ९ ॥
हृष्टप्रमुदिता लङ्का मत्तद्विपसमाकुला ॥ महती रथसंपूर्णा रक्षोगणसमाकुला[2] ॥
वाजिभिश्च सुसंपूर्णा सा पुरी दुर्गमा परैः ॥ १० ॥
दृढबद्धकवाटानि महापरिघवन्ति च ॥ द्वाराणि विपुलान्यस्याश्चत्वारि सुमहान्ति च ॥ ११ ॥
तत्रेषूपलयन्त्राणि बलवन्ति महान्ति च ॥ आगतं परसैन्यं तु तत्र तैः प्रतिहन्यते[3] ॥ १२ ॥
द्वारेषु संस्कृता भीमाः कालायसमयाः शिताः ॥ शतशो रचिता वीरैः शतघ्न्यो रक्षसां गणैः ॥१३॥
सौवर्णश्च महांस्तस्याः[4] प्राकारो दुष्प्रधर्षणः ॥ मणिविद्रुमवैडूर्यमुक्ताविरचितान्तरः ॥ १४ ॥
सर्वतश्च महाभीमाः शीततोयवहाः शुभाः[5] ॥ अगाधा ग्राहवत्यश्च परिखा मीनसेविताः[6] ॥ १५ ॥
द्वारेषु तासां चत्वारः संक्रमाः परमायताः ॥ यन्त्रैरुपेता बहुभिर्महद्भिर्गृहपङ्क्तिभिः ॥ १६ ॥
त्रायन्ते संक्रमास्तत्र परसैन्यागमे सति ॥ यन्त्रैस्तैरवकीर्यन्ते परिखासु समन्ततः ॥ १७ ॥

विभज्य स्थापनं । बलौघस्य चतुरङ्गबलसमूहस्य । निर्दिश्यते इयत्तया परिच्छिद्यतेऽनेनेति निर्देशः संख्या तं ॥ ७–८ ॥ एवमित्यर्थं ॥ एवमुक्त्वा उक्तरीत्या वक्ष्यमाणं संग्रहेण प्रतिज्ञाय ॥ ९ ॥ हृष्टप्रमुदिता अत्यन्तहृष्टजना ॥ १० ॥ दृढेति आयसकीलादिभिर्दृढघटितकवाटानि । महापरिघवन्ति महार्गलवन्ति । "अर्गले काचके वंशे योगे प्राकारगोपुरे । अस्त्रे घटे मुद्गरे च परिघः परिपठ्यते" इतिनिघण्टुः । सुमहान्ति उन्नतानि ॥ ११ ॥ तत्र तेषु द्वारेषु । इषूपलयन्त्राणि शरशिलाक्षेपकयन्त्राणि । बलवन्ति दृढानि महान्ति विपुलानि सन्तीति शेषः । तैः यन्त्रैः । तत्र द्वारेषु । प्रतिहन्यते प्रतिबध्यते ॥ १२ ॥ संस्कृताः सज्जीकृताः । शिताः तीक्ष्णाः । कालायसमयाः अयस्सारमयाः । क्लीबभाव आर्षः । "अनोश्मायस्सरसां जातिसंज्ञयोः" इति समासान्तः । शतं घ्नन्तीति शतघ्न्यः मुद्गरविशेषाः । "अमनुष्यकर्तृके च" इति ठक् । शतशः बहुशः । रचिताः स्थापिताः ॥ १३ ॥ तस्याः प्राकारो दुष्प्रधर्षणः दुरारोह इत्यर्थः । मणयः पद्मरागाः ॥ १४ ॥ सर्वतः प्राकारमभितः परिखाः सन्तीति शेषः । शीततोयत्वेन दुष्प्रवेशत्वमुक्तं ॥ १५ ॥ द्वारेषु द्वारसमीपप्रदेशेषु । सामीप्ये सप्तमी । तासां परिखानां संबन्धिनः । परिखोपरिक्लृप्ता इत्यर्थः । संक्रमाः दारुफलकनिर्मितसंचारमार्गाः । "संक्रमः क्रमणे सम्यग्द्वारसंचारयन्त्रके" इति विश्वः । परमायताः अतिविपुलाः । यन्त्रैः संक्रमावकीर्यकैः । महद्भिरिति यन्त्रविशेषणं । गृहपङ्क्तिभिः रक्षिजनावासस्थानपङ्क्तिभिः उपेताः सन्तीतिशेषः ॥१६॥ संक्रमाणामुपयोगमाह-त्रायन्त इति ॥ तत्र द्वारप्रदेशेषु । परसैन्यागमेसति संक्रमाः त्रायन्ते पुरीमिति शेषः । कथमित्यत्राह—यन्त्रैरिति । यन्त्रैः संक्रमफलकविक्षेपयन्त्रैः । परिखासु परिखोपरि । समन्ततः अवकीर्यन्ते क्षिप्यन्ते । सर्वथा परिखाजलोपरि फलका निक्षिप्यन्ते । शत्रुसैन्यागमेतु ता उत्क्षिप्यन्ते । तेन दुर्गपरिखाजलेन प्राकारसमीपगमनं न शक्यत इति श्लोकतात्पर्यं ॥ १७ ॥

स्वबलतइतिशेषः ॥ सर्वथा सर्वप्रकारस्यलङ्घनोपायस्यविद्यमानत्वादित्याशयः ॥ २ ॥ स० स्निग्धाः रावणपरस्परंचस्नेहवन्तः । तथाश्रृणु । स्निग्धाइत्यनेन भेदनोपायासाध्यत्वंसूचयति ॥ ८ ॥ ती० शतघ्न्योनाम सकृत्प्रयोगाच्छतमारिकाःचतुर्हस्तप्रमाणमुद्गरविशेषाः ॥ "शतघ्नीचचतुर्हस्तागदितालोहकण्टकी" इतिवैजयन्ती ॥ १३ ॥ स० परसैन्यागमेसति । अनेनगमनमेवदुर्घटमितिसूचयति ॥ १७ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ट. तत्त्ववित्. २ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. गणनिषेविता. ३ ख. ग. ङ. ज.—ट. प्रतिसैन्यंतैस्तत्रप्रतिनिवार्यते. क. घ. च. छ. परसैन्यंतैस्तत्रप्रतिनिवार्यते. ४ ट. सौवर्णस्तुमहान्. झ. सौवर्णस्तुमहान्. घ. सर्वसौवर्णमयस्तस्याः. ५ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. शीततोयामहाशुभाः. ६ घ. मीनसंकुलाः.

एकस्त्वकम्प्यो बलवान्संक्रमः सुमहादृढः ॥ काञ्चनैर्बहुभिः स्तम्भैर्वेदिकाभिश्च शोभितः ॥ १८ ॥
स्वयं प्रकृतिसंपन्नो युयुत्सू राम रावणः ॥ उत्थितश्चाप्रमत्तश्च बलानामनुदर्शने ॥ १९ ॥
लङ्का पुनर्निरालम्बा देवदुर्गा भयावहा ॥ नादेयं पार्वतं वान्यं कृत्रिमं च चतुर्विधम् ॥ २० ॥
स्थिता पारे समुद्रस्य दूरपारस्य राघव ॥ नौपथोपि च नास्त्यत्र निरादेशश्च सर्वतः ॥ २१ ॥
शैलाग्रे रचिता दुर्गा सा पूर्देवपुरोपमा ॥ वाजिवारणसंपूर्णा लङ्का परमदुर्जया ॥ २२ ॥
परिखाश्च शतघ्न्यश्च यन्त्राणि विविधानि च ॥ शोभयन्ति पुरीं लङ्कां रावणस्य दुरात्मनः ॥ २३ ॥
अयुतं रक्षसामत्र पूर्वद्वारं समाश्रितम् ॥ शूलहस्ता दुराधर्षाः सर्वे खड्गाग्रयोधिनः ॥ २४ ॥
नियुतं रक्षसामत्र दक्षिणद्वारमाश्रितम् ॥ चतुरङ्गेण सैन्येन योधास्तत्राप्यनुत्तमाः ॥ २५ ॥
प्रयुतं रक्षसामत्र पश्चिमद्वारमाश्रितम् ॥ चर्मखड्गधराः सर्वे तथा सर्वास्त्रकोविदाः ॥ २६ ॥
न्यर्बुदं रक्षसामत्र उत्तरद्वारमाश्रितम् ॥ रथिनश्चाश्ववाहाश्च कुलपुत्राः सुपूजिताः ॥ २७ ॥
शतशोथ सहस्राणि मध्यमं स्कन्धमाश्रिताः ॥ यातुधाना दुराधर्षाः साग्रकोटिश्च रक्षसाम् ॥२८॥

तेषु संक्रमेषु। एकः उत्तरद्वारस्थः। बलवान् स्थौल्यवान्। सुमहादृढः अत्यन्तवृद्धसंघटनः। अतएवाकम्प्यः। स्तम्भैः संक्रमाधारार्थं परिखासु स्थापितैः स्तम्भैः। वेदिकाभिः रक्षिजनाधारार्थाभिर्वितर्दिकाभिः ॥१८॥ प्रकृतिसंपन्नः द्यूतादिव्यसनरूपविचाररहितः। अप्रमत्तः सावधानः। बलानां सैन्यानां। अनुदर्शने प्रतिदिनमवलोकननिमित्तं। उत्थितः जागरूकः। स्वयं युयुत्सुः सर्वदा युद्धोद्यतः। तिष्ठतीतिशेषः ॥ १९ ॥ लङ्का पुनः लङ्का तु। निरालम्बा टङ्कच्छेदमसृणीकृतत्रिकूटशिखरस्थितत्वादारोहणालम्बनरहिता। देवदुर्गा देवैरपि दुष्प्रापा। लङ्का नादेयादिरूपेण चतुर्विधदुर्गं च चतुर्विधदुर्गप्राकारवतीत्यर्थः। नादेयं नद्यां भवं। जलदुर्गमित्यर्थः। पार्वतं पर्वतस्थं। वनानां समूहो वन्या तत्संबन्धि वान्यं। कृत्रिमं क्रियया निर्वृत्तं। प्राकारपरिखादिमत् स्थलमित्यक्षरार्थः ॥ २० ॥ दूरे पारं यस्य सः दूरपारः तस्य। विशालस्येत्यर्थः। पारे दक्षिणतीरे स्थिता। अत्र समुद्रे। नौपथः नौसंचारश्च नास्ति। अतएव सर्वतः निरादेशश्च। आदेशो वार्तासंचारः तद्रहितः अयं देश इत्यर्थः ॥ २१ ॥ वनगिरिदुर्गवत्त्वमाह—शैलाग्र इति ॥२२॥ कृत्रिमदुर्गवत्त्वमाह—परिखा इति ॥ २३ ॥ विभागं च बलौघस्येति रामप्रश्नस्योत्तरमाह—अयुतमिति ॥ अत्र लङ्कायां। सर्वे पूर्वद्वारस्थाः। अयुतं दशसहस्रं। अग्रे सेनाग्रे युध्यन्त इत्यग्रयोधिनः। खड्गैरग्रयोधिनः सर्वे अयुतसंख्याकाः सर्वेपितथाविधा इत्यर्थः ॥ २४ ॥ अत्र लङ्कायां। चतुरङ्गेण सैन्येन सह रक्षसां नियुतं दक्षिणद्वारमाश्रितं। तत्र चतुरङ्गबलेषु। योधाः पदातयः। अनुत्तमाः अत्यन्तशूराः। भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ सर्वे पश्चिमद्वारवासिनः। सर्वास्त्रकोविदाः समस्तास्त्रज्ञाः ॥ २६ ॥ अश्ववाहाश्चेति चकारेण गजवाहास्समुच्चीयन्ते। कुलपुत्राः सत्कुलप्रसूताः। विश्वसनीया इति यावत्। सुपूजिताः रावणेन बहुमताः। किंकरा इति शेषः ॥ २७ ॥ अथेति कार्त्स्न्ये। शतशः सहस्राणि अनेकसहस्राणि। दुराधर्षाः यातुधानाः राक्षसाः। मध्यमं स्कन्धं नगरमध्यमस्थानं। आश्रिताः।

शि० बलवान् बहुसेनाविशिष्टः। सुमहादृढः शैथिल्यसंसर्गरहितइत्यर्थः। अतएवाकंप्यः परैःकंपयितुमशक्यः। काञ्चनैः स्तंभैर्वेदिकाभिश्चशोभितः एकःसंक्रमोस्तीतिशेषः। एतेन तेनैवरावणोनिर्गच्छतिप्रविशतिचेतिसूचितं ॥ १८ ॥ **शि०** प्रकृतिं स्वस्वभावं। आपन्नः मद्यपानादावपिस्वभावपरिणामरहितइत्यर्थः ॥ १९ ॥ **स०** निरालंबा अंबरलंबिनीतिनिरालंबेव निरालंबा नितरां दृढाइतियावत्। आलंबः पर्वतशिखरादिरूपआश्रयोयस्यास्सा। देवदुर्गा देवानामपिदुस्साधगमना। निरालंबादेव प्रतीयमानाश्रयाभावादेव दुर्गेतिवा। दुर्गां दुष्टांगतिमापन्नोदुःखंप्राप्तोवातस्याभयावहेतिवा ॥ २० ॥ **स०** निरुद्देशः वृथाभूमिः। निरादेशइतिपाठे आज्ञांविनागम्यप्रदेशः। नास्तीत्युभयत्रान्वेति ॥ २१ ॥

[पा०] १ झ. ञ. ट. प्रकृतिमापन्नो. २ क. ख. च. छ. ज. ञ. लङ्कापुरीनिरा. ३ क. ग.—ट. नौपथश्चापि. ४ ङ. झ. ट. निरुद्देशश्च. ५ घ. शतकोटिश्च.

ते मया संक्रमा भग्नाः परिखाश्चावपूरिताः ॥ दग्धा च नगरी लङ्का प्राकाराश्चावसादिताः ॥ २९॥
बलैकदेशः क्षपितो राक्षसानां महात्मनाम् ॥ ३० ॥
येन केन च मार्गेण तराम वरुणालयम् ॥ हतेति नगरी लङ्का वानरैरवधार्यताम् ॥ ३१ ॥
अङ्गदो द्विविदो मैन्दो जाम्बवान्पनसो नलः ॥ नीलः सेनापतिश्चैव बलशेषेण किं तव ॥ ३२॥
प्लवमाना हि गत्वा तां रावणस्य महापुरीम् ॥ सपर्वतवनां भित्त्वा सखातां सप्रतोरणाम् ॥
सप्राकारां सभवनामानयिष्यन्ति राघव ॥ ३३ ॥
एवमाज्ञापय क्षिप्रं बलानां सर्वसंग्रहम् ॥ मुहूर्तेन तु युक्तेन प्रस्थानमभिरोचय ॥ ३४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

सुग्रीवेणरामचोदनयातदुक्तप्रकारेणवानरसैन्यानांसुमुहूर्तेलङ्कांप्रतिप्रस्थानायाज्ञापनम् ॥ १ ॥ सुग्रीवादिभिर्हनुमदङ्गदारूढाभ्यांरामलक्ष्मणाभ्यांसहरामोक्तप्रकारेणसर्वतःसेनारक्षणपूर्वकंलङ्काप्रतिप्रस्थानम् ॥ २ ॥ प्रयाणसमयेलक्ष्मणेनरामंप्रति स्वपरजयापजयसूचकशुभाशुभशकुनप्रदर्शनपूर्वकंसमाश्वासनम् ॥ ३ ॥ रामेणसुग्रीवादिभिःसह क्रमेणमलयातिक्रमेण महेन्द्रगिरिमेत्यतच्छिखरारोहणेनसागरावलोकनम् ॥ ४ ॥ हनुमदंसादवतीर्यसमुद्रवेलावनमुपगतेनरामेणसुग्रीवंप्रतिसेनासंनिवेशननियोजनपूर्वकंसागरतरणोपायनिर्धारणायमन्त्रचोदना ॥ ५ ॥

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं यथावदनुपूर्वशः ॥ ततोऽब्रवीन्महातेजा रामः सत्यपराक्रमः ॥ १ ॥
यां निवेदयसे लङ्कां पुरीं भीमस्य रक्षसः ॥ क्षिप्रमेनां मथिष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २ ॥

सर्वसंख्यामाह—साग्रेति । रक्षसां साग्रकोटिः पूर्णकोटिः । अत्र लङ्कायां अस्तीति शेषः ॥ २८ ॥ एवं दुर्गप्राकारवर्णनेन लघूनां भीतिर्मा भूदिति स्वकृतं दर्शयति—ते मयेति ॥ परिखा इत्यादावपि तच्छब्दोनुसंधेयः ॥२९॥ बलैकदेश इत्यर्धमेकान्वयं ॥ बलैकदेशः सेनाचतुर्थांश इत्यर्थः । महात्मनां महाकायानां ॥ ३० ॥ तपसा सेतुबन्धेनेत्येवं रामोक्तमेव सम्यगित्याह–येनेति ॥ मार्गेण उपायेन।तराम तरिष्यामः । व्यत्ययेन लोट् । वरुणालयं समुद्रं ॥ ३१॥ पक्षान्तरमाह–अङ्गद इत्यादिसार्धश्लोकद्वयेन ॥ अङ्गदादयः प्लवमानाः समुद्रं लङ्घितवन्तः । सखातां सपरिखां । सप्रतोरणां सबहिर्द्वारां आनयिष्यन्ति। बलशेषेण किं। उक्ताङ्गदादिव्यतिरिक्तबलशेषेण किं प्रयोजनमिति योजना ॥ ३२—३३ ॥ सर्वसंग्रहं । संगृह्यत इति संग्रहः बलानां मध्ये सर्वसारभूतं बलं अङ्गदादीन् आज्ञापय । एवं प्लवमाना इत्याद्युक्तरीत्या आज्ञापयेत्यर्थः । युक्तेन यात्रायोग्येन ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

एवं लङ्काया दुर्गकर्मबलपरिमाणादौ हनुमता कथिते रामः कियन्मात्रमिदमिति न्यक्कृत्य तदानीमेव दण्डयात्रामाज्ञापयति—श्रुत्वेति ॥ महातेजाः महाबलः। सत्यपराक्रमः अमोघविक्रमः । आभ्यां निर्भयत्वे हेतुरुक्तः । अब्रवीत् सुग्रीवमिति शेषः ॥ १ ॥ निवेदयसे हनुमन्मुखेन निवेदयसि । मथिष्यामि

ति० परिखाश्चावपूरिताः शिलेष्टकादिभिरितिशेषः ॥ चेनबलैकदेशक्षयोपिकृतइत्यर्थः ॥ २९ ॥ ति० एवमिति । एवं प्रधानैरेवकार्यसाधनमिष्टंचेत्क्षिप्रमिदानीमेवानयतेत्याज्ञापय । यदि बलानांसर्वसंग्रहं बलसंमेलनमुद्दिश्य बलानामपिपारनयनमिष्टं तदा युक्तेन यात्रोचितेनमुहूर्तेनप्रस्थानं स्वयात्रामभिरोचय ॥ ३४ ॥ इतितृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥

स० "किंतस्यशत्रुहननेकपयःसहायाः" इत्याद्युक्तप्रकारेणस्वमतमावेदयति—यदिति । यदित्यव्ययं यामित्यर्थे । यांलङ्काम्

[पा०] १ क. घ. दुरात्मनां. २ ख. लङ्कांवैसप्र. ङ. झ. ट. सखातांचसतोरणां. क. सपताकांसतोरणां. ज. सखातां सप्रतोलिकां. ३ घ. ज. मैथिलीं. ४ क. ख. दनुभाषितं. ५ ङ. झ. ट. यन्निवेदयसे. ६ ङ. झ. ट. ठ. वधिष्यामि.

अस्मिन्मुहूर्ते सुग्रीव प्रयाणमभिरोचये ॥ युक्तो मुहूर्तो विजयः प्राप्तो मध्यं दिवाकरः ॥ ३ ॥
अस्मिन्मुहूर्ते विजये प्राप्ते मध्यं दिवाकरे ॥ सीतां हृत्वा तु मे जातु काऽसौ यास्यति यास्यतः ॥४॥
सीता श्रुत्वाऽभियानं मे आशामेष्यति जीविते ॥ जीवितान्तेऽमृतं स्पृष्ट्वा पीत्वा विषमिवातुरः ॥५॥
उत्तराफल्गुनी ह्यद्य श्वस्तु हस्तेन योक्ष्यते ॥ अभिप्रयाम सुग्रीव सर्वानीकसमावृताः ॥ ६ ॥
[मुहूर्तेन च युक्तेन प्रस्थानमभिरोचय ॥] निमित्तानि च धन्यानि यानि प्रादुर्भवन्ति च ॥
निहत्य रावणं सीतामानयिष्यामि जानकीम् ॥ ७ ॥
उपरिष्टाद्धि नयनं स्फुरमाणमिदं मम ॥ विजयं समनुप्राप्तं शंसतीव मनोरथम् ॥ ८ ॥

शरैर्ध्वंसयिष्यामि ॥ २ ॥ कुत इत्यत्राह—युक्त इति युक्तः यात्रार्हः । तत्र हेतुः । विजयः विजयावहः । विजयावहत्वे हेतुमाह—दिवाकरः । मध्यं दिने मध्यं प्राप्तः । अभिजिन्मुहूर्त इत्यर्थः । तदुक्तं विद्यामाधवीये—"आर्द्रोरगमित्रमखावसुजलविश्वाभिजिद्विरिञ्चेन्द्राः । ऐन्द्राग्निमूलवरुणार्यमभगतारा दिवा मुहूर्ताः स्युः" इति ॥ नन्वभिजिन्मुहूर्ता दक्षिणयात्रासु निषिद्धाः । यथा ज्यौतिष्करत्नाकरे—"भुक्तौ दक्षिणयात्रायां प्रतिष्ठायां द्विजन्मनि । आधाने च ध्वजारोहे मृत्युदः स्यात्सदाभिजित्" इति ॥ उच्यते । लङ्का हि दक्षिणपूर्वस्यां किष्किन्धायाः । अतो नेयं दक्षिणयात्रेति नोक्तदोषः ॥ ३ ॥ मुहूर्तविशेषे प्रयाणस्य फलं दर्शयति—अस्मिन्निति ॥ दिवाकरे मध्यं प्राप्ते विजयाख्ये अस्मिन्मुहूर्ते यास्यतो मे यास्यति मयि । असौ रावणः । सीतां हृत्वा जातु कदाचित् क यास्यति । यत्र कुत्रापि यान्तं तं हनिष्यामीत्यर्थः । सीतां हृत्वा तु मे यात्विति पाठे यातु राक्षसः । "नैर्ऋतो यातुरक्षसी" इत्यमरः । यद्वा यातु गच्छतु । क यास्यतीत्यन्वयः ॥ ४ ॥ अद्यैव सागरतरणोपायचिन्तां विना निर्गमस्य फलमाह—सीतेति ॥ मे अभियानं प्रस्थानं । सीता श्रुत्वा जीविते आशामेष्यति । श्रवणं च त्रिजटादिभ्य इति ज्ञेयं । निर्गमं विना केवलं विचाराकुलेष्वस्मासु जीविते सा निराशा स्यादिति भावः । कथमिव । विषं पीत्वा आतुरः पीडितः । पुरुषः जीवितान्ते प्राणात्यये प्राप्ते । अमृतं स्पृष्ट्वेव ॥ ५ ॥ तर्हि कदाऽस्माभिः प्रस्थाप्यं तत्राह—उत्तरेति ॥ अद्य दिने उत्तराफल्गुनीनक्षत्रं वर्तते । श्वः उत्तरदिने । हस्तेन योक्ष्यते । चन्द्र इति शेषः । हस्तो रामस्य निधनतारा । उत्तराफल्गुनी तु साधनतारा । अतोऽद्यैव सर्वानीकसमावृताः सन्तः अभिप्रयाम गच्छेम । अत्रोत्तराफल्गुनीत्यनेन स दिवसः फाल्गुनपौर्णमासीत्यवगम्यते । इदमुत्तरत्र प्रतिपादयिष्यते ॥ ६ ॥ यानि निमित्तानि धन्यानि तानि प्रादुर्भवन्ति । अतो रावणं निहत्य सीतामानयिष्यामि । जानकीमिति विशेषणेन जनकप्रीत्यर्थं चावश्यं सा आनेतव्येति व्यज्यते ॥ ७ ॥ उपरिष्टात् उपरि । स्फुरमाणमिदं मम नयनं । मनोरथं मनोरथविषयभूतं जयं । समनुप्राप्तं सम्यक्समीपे प्राप्तं । शंसतीव । स्पष्टं बोधयतीत्यर्थः । तथोक्तं ज्योतिश्शास्त्रे—" नेत्रस्याधस्स्फुरणमसकृत्सङ्गरे भङ्गहेतुर्नेत्रोपान्ते

तिदुर्गमानिवेदयसे कथयसि । तामेतांक्षिप्रमेववधिष्यामि । प्रकृत्यन्तरस्येदंरूपं । वधिष्यामीत्यनेन लङ्कानाशेऽन्यनैरपेक्ष्यंसूचयति ॥ तेतुभ्यमितिहनुमन्तंप्रत्युक्तिः ॥ २ ॥ **ति०** सुग्रीवप्रयाणमितिपष्ठीतत्पुरुषः ॥ **स०** राजत्वात्सुग्रीवंकटाक्षीकृत्याह—अस्मिन्निति । अस्मिन् अभिजिन्नामकेमुहूर्ते प्रयाणमितोस्मन्निर्गममभिरोचये । अभिरोचयेतिपाठे अनुमोदस्वेत्यर्थः । सुग्रीवप्रयाणमित्येकपद्येनहनुमदाभिमुख्येनवचनमित्यङ्गीकारे " अभिप्रयामसुग्रीवसर्वानीकसमावृताः " इत्यग्रिमग्रन्थानानुगुण्यंस्फुटं ॥ मध्यं नभोमध्यं । दिवाकरोयतःप्राप्तः तस्मात् विजये विजयप्रदेमुहूर्ते । युक्तः निर्गमइतिशेषः । युक्तोमुहूर्तोविजयइतिप्रथमान्तपाठःस्फुटार्थः ॥ ३ ॥ **ति०** आतुरः जीवितान्ते जीवितनाशप्राप्तौ । अमृतं अमृतत्वसाधनंदिव्यौषधं । स्पृष्ट्वा द्रवरूपममृतंपीत्वाच यथाजीविताशामेति तद्वत् ॥ ५ ॥ **ति०** ममतारावलमस्तीत्याह—उत्तरेति । पुनर्वसुजातस्यहस्तोवधतारा । उत्तराचसीतायाजन्मतारा । बद्धजन्मतारायांतन्मोचनार्थयात्रायामवश्यंतन्मुक्तिरितिभावः । अद्यामान्तमानेनमार्गशीर्षकृष्णाष्ट-

[पा०] १ क. च.—ट. मभिरोचय. २ ङ. ट. प्राप्तोमध्यंदिवाकरः. ३ ङ. झ. ट. हृत्वातुतद्यातु. ४ ख.—ङ. झ. ञ. ट. जीवितः. ग. च. छ. वेगितः. ५ ङ. झ. पीत्वाऽमृतं. ६ इदमर्धं ख. च. छ. पाठेषुदृश्यते. ७ ङ. झ. ट. पश्यामि. क. ख. सौम्यानि. ८ क. ख. छ. ञ. प्रादुर्भवन्तिमे. ९ ख. च. छ. ञ. संख्येत्वानयिष्यामि.

ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन च पूजितः ॥ उवाच रामो धर्मात्मा पुनरप्यर्थकोविदः ॥ ९ ॥
अग्रे यातु बलस्यास्य नीलो मार्गमवेक्षितुम् ॥ वृतः शतसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् ॥ १० ॥

॥

निम्नेषु वनदुर्गेषु वनेषु च वनौकसः ॥ अभिप्लुत्या
यच्च फल्गु बलं किंचित्तदत्रैवोपयुज्यताम् ॥ एतद्धि कृत्यं घोरं नो विक्रमेण प्रयुध्यताम् ॥ १४ ॥
सागरौघनिभं भीममग्रानीकं महाबलाः ॥ कपिसिंहाः प्रकर्षन्तु शतशोथ सहस्रशः ॥ १५ ॥
गजश्च गिरिसंकाशो गवयश्च महाबलः ॥ गवाक्षश्चाग्रतो यान्तु गवां दृप्ता इवर्षभाः ॥ १६ ॥
यातु वानरवाहिन्या वानरः प्लवतां वरः ॥ पालयन्दक्षिणं पार्श्वमृषभो वानरर्षभः ॥ १७ ॥
गन्धहस्तीव दुर्धर्षस्तरस्वी गन्धमादनः ॥ यातु वानरवाहिन्याः सव्यं पार्श्वमधिष्ठितः ॥ १८ ॥
यास्यामि बलमध्येऽहं बलौघमभिहर्षयन् ॥ अधिरुह्य हनूमन्तमैरावतमिवेश्वरः ॥ १९ ॥
अङ्गदेनैष संयातु लक्ष्मणश्चान्तकोपमः ॥ सार्वभौमेन भूतेशो द्रविणाधिपतिर्यथा ॥ २० ॥

हरति नयनं नेत्रमूले च मृत्युः । नेत्रस्योर्ध्वं हरति सकलं मानस दुःखजात वाम चैव फलमावकल दक्षिणे वैपरीत्यं " इति ॥ एवं वचने विद्यमाने दक्षिणनयनमिति व्याख्यानं चिन्त्यं ॥ ८ ॥ पूजितः युक्तमिति श्लाघितः । अर्थकोविदः नीतिशास्त्रनिपुणः ॥ ९ ॥ नीतिशास्त्रमनुस्मरन् सेनासंविधानं दर्शयति—अग्र इति ॥ १० ॥ मार्गमवेक्षितुं यात्विति सुग्रीवं प्रत्युक्तमात्रेण सन्निहितं नीलं प्रत्याह—फलेति ॥ ११ ॥ मार्गशोधनप्रकारमाह दूषयेयुरिति । विषादिनेति शेषः । परिरक्षेथा इत्यात्मनेपदमार्षं । उद्यतः सावधान इत्यर्थः ॥ १२ ॥ शोधनान्तरमाह -निम्नेष्विति ॥ निम्नेषु गर्तप्रदेशेषु वनदुर्गेषु वनैःजलैः दुर्गमप्रदेशेषु । " जीवनं भुवनं वनं " इत्यमरः । वनेषु काननेषु च । निहितं रन्ध्रे प्रहारार्थं स्थापितं । बलं परसैन्यं । वनौकसः वानराः । अभिप्लुत्य अभित उत्प्लुत्य । पश्येयुः ॥ १३ ॥ शोधनान्तरमाह—यदिति ॥ यत्किंचिद्बलं फल्गु असारं । तत् अत्रैव किष्किन्धायामेव । उपयुज्यतां स्थाप्यतां । किंचिदित्यनेन तादृशं बलमत्र दुर्लभमिति सूचितं । अत्र युक्तिवक्ति—एतदिति । एतत् घोरं कृत्यं विक्रमेण प्रयुध्यतां । आर्षः शतृप्रत्ययः । [illegible] ये युध्यन्ते तेषामेव नान्येषामित्यर्थः । [illegible] ज्यतामिति पाठे विक्रमेणोपयुज्यमानानां [illegible] क्तानामित्यर्थः । क्रियापदत्वे संप्रसारणाभावो [illegible] तव्यः ॥ १४ ॥ अथ " [illegible] ततो विस्तारयेद्बलं " इत्युक्तरीत्या [illegible] सेनां कर्षन्त्वित्याह—सागरेति ॥ [illegible] सागरस्य प्रवाहो यदि भवेत्तत्तुल्यमित्यर्थः । [illegible] शतशः सहस्रशश्च [illegible] ॥ [illegible] " अथ सेनाबलाध्यक्षौ [illegible] निवेशयति—गज इति ॥ [illegible] इवेति संबन्धः ॥ १६ ॥ दक्षिण [illegible] " यतश्च भयमाशङ्कि [illegible] " इति कामन्दकोक्तेः । प्लवतां वानराणां ॥ [illegible] ॥ गन्धहस्ती मत्तगजः । तरस्वी बलवान । [illegible] प्राचीभागं । अधिष्ठितः अधिष्ठाता । [illegible] ॥ १८ ॥ मध्यगमनप्रयोजनमाह—अभिहर्षयन्निति । "[illegible] पयेद्बलं व्यूह्य " इत्युक्तेः । [illegible] स्थान । गवां पतिरिवेश्वर इति वा पाठः ॥ १९ ॥ अङ्गदेन संयातु अङ्गदमारुह्य संयात्वित्यर्थः । सार्वभौ-

म्यां कृष्णसप्तम्यां वा । मार्गशीर्षपूर्णिमोत्तरं तदन्यतरस्मिन्नुत्तराऽलाभात् । अभिप्रायमित्यप्रधानेति ॥ ५ ॥ [illegible] रं बलं बालवृद्धादिलक्षणंयुद्धानर्हं तदत्रैवोपपद्यतामितिष्ठतु । हियस्मात् एतन्नः कृत्यं युद्धरूपं घोर । [illegible] प्रयुज्यतां । यात्रेतिशेषः ॥ १४ ॥ ती० यस्यमदगन्धादितरेहस्तिनोद्रवन्ति सगन्धहस्ती ॥ १८ ॥

[पा०] १ ङ. ट. झ. ट. सुपूजितः. २ घ. उवाचवचनंरामो. ३ [illegible] पांथरक्षेथाः. ४ [illegible] झ. ञ. ट. प्रयुज्यतां. ५ झ. ट. पतिः.

जाम्बवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः ॥ ऋक्षराजो [1]महासत्त्वः कुक्षिं रक्षन्तु ते त्रयः ॥ २१ ॥
[[2]ऐश्वार्धमिव लोकस्य प्रचेतास्तेजसा वृतः ॥ जघनं कपिसेनायाः कपिराजोऽभिरक्षतु] ॥ २२ ॥
राघवस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवो वाहिनीपतिः ॥ व्यादिदेश [3]महावीर्यान्वानरान्वानरर्षभः ॥ २३ ॥
ते वानरगणाः सर्वे समुत्पत्य [4]युयुत्सवः ॥ गुहाभ्यः शिखरेभ्यश्च आशु पुप्लुविरे तदा ॥ २४ ॥
ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन च पूजितः ॥ जगाम रामो धर्मात्मा ससैन्यो दक्षिणां दिशम् ॥ २५ ॥
शतैः शतसहस्रैश्च कोटीभिरयुतैरपि ॥ वारणाभैश्च हरिभिर्ययौ परिवृतस्तदा ॥
तं यान्तमनुयाति स्म महती हरिवाहिनी ॥ २६ ॥
[5]दृप्ताः प्रमुदिताः सर्वे [6]सुग्रीवेणाभिपालिताः ॥ आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवंगमाः ॥
क्ष्वेलन्तो [7]निनदन्तस्ते जग्मुर्वै दक्षिणां दिशम् ॥ २७ ॥
भक्षयन्तः सुगन्धीनि मधूनि च फलानि च ॥ उद्वहन्तो महावृक्षान्मञ्जरीपुञ्जधारिणः ॥ २८ ॥
अन्योन्यं सहसा दृप्ता निर्वहन्ति क्षिपन्ति च ॥ [8]पततश्चाक्षिपन्त्यन्ये [9]पातयन्त्यपरे परान् ॥ २९ ॥
रावणो नो निहन्तव्यः सर्वे च रजनीचराः ॥ इति गर्जन्ति हरयो राघवस्य समीपतः ॥ ३० ॥
पुरस्तादृषभो वीरो नीलः कुमुद एव च ॥ पन्थानं शोधयन्ति स्म वानरैर्बहुभिः सह ॥ ३१ ॥
मध्ये तु राजा सुग्रीवो रामो लक्ष्मण एव च ॥ बहुभिर्बलिभिर्भीमैर्वृताः शत्रुनिबर्हणाः ॥ ३२ ॥
हरिः शतबलिर्वीरः कोटीभिर्दशभिर्वृतः ॥ सर्वामेको ह्यवष्टभ्य ररक्ष हरिवाहिनीम् ॥ ३३ ॥
कोटीशतपरीवारः केसरी पनसो गजः ॥ [10]अर्कश्चातिबलः पार्श्वमेकं तस्याभिरक्षति ॥ ३४ ॥

मेन उत्तरदिग्गजेन । भूतेशः यक्षेशः । द्रविणाधिपतिः धनाधिपतिः। अत्र त्वं च शिबिकामारुह्य आवाभ्यामागच्छेति सिद्धम ॥ २० ॥ ऋक्षराजः जाम्बवद्भ्राता । कुक्षिं पश्चाद्भागं । जाम्बवान सुषेणः वेगदर्शी चेति त्रयः महासत्त्वः ऋक्षराजश्च कुक्षिं रक्षन्त्वित्यन्वयः ॥ २१—२२ ॥ व्यादिदेश रामोक्तं सर्वं कुरुतेत्याज्ञापयामास ॥ २३ ॥ पुप्लुविरे प्लुतगतिं चक्रिरे ॥ २४ ॥ पूजितः पुरस्कृत इत्यर्थः । धर्मात्मा नीतिरूपधर्मज्ञ इत्यथः ॥ २५ ॥ ययौ राम इतिशेषः । हरिवाहिनी पूर्वोक्तबलवानरभिन्ना ॥ २६ ॥ गच्छतामवस्थाविशेषान् दर्शयति—दृप्ता इत्यादिना ॥ दृप्ताः गर्विताः । आप्लवन्तः मण्डलाकारं भ्रमन्त इत्यर्थः । गर्जन्तः मेघध्वनिं कुर्वन्तः । वनगर्जितमिति प्रसिद्धिः । क्ष्वेलन्तः सिंहनादं कुर्वन्तः । “ क्ष्वेला तु सिंहनादः स्यात् ” इत्यमरः । निनदन्तः अव्यक्तं शब्दायमानाः । “ णद अव्यक्ते शब्दे ” इति धातुः । भक्षयन्तः पिबन्तः । उद्वहन्तः विलासार्थं हस्ते धारयन्तः ॥ २७—२८ ॥ सहसा । तरसा । निर्वहन्ति उद्वहन्ति । क्षिपन्ति पातयन्ति । अन्ये पतन्तः सन्तः । परान् पातयितॄन् । आक्षिपन्ति । प्रतीकारकरणासामर्थ्येन परिभाषणं कुर्वन्तीत्यर्थः । अपरे शक्ताः । परान् पातयितॄन् । पातयन्ति ॥ २९ ॥ नः अस्माभिरित्यर्थः ॥ ३० ॥ अत्र पूर्वं रामेण मार्गरक्षणाय ये नीलादयो नियुक्ताः ततोन्ये कुमुदादयस्तु रामभक्त्युत्साहेन स्वयमेव प्रवृत्ता इति ज्ञेयं । ऋषभोदक्षिणपार्श्वरक्षणाय नियुक्तो भक्त्या पराक्रमातिशयेन च अत्रापि रक्षणं कृतवानिति ज्ञेयं ॥ ३१ ॥ मध्ये त्विति । जग्मुरिति शेषः ॥ ३२ ॥ अवष्टभ्य अधिष्ठाय ॥ ३३ ॥ गजस्याग्रभागनियुक्तस्यापि पार्श्वरक्षणं भक्त्यतिशयात् । अत्र कार्यकरणा-

ति० अयमृषभोदक्षिणपार्श्वविनियुक्तादन्योनीलसहचारी ॥ ३१ ॥ ति० सर्वांवाहिनीमवष्टभ्यैकोररक्ष । समन्ततोभ्रमन्सत्रक्षतिस्मेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ति० केसरयादीना तुर्णांद्वांद्वांतःसबलस्यदक्षिणंवामंचैकैकंपार्श्वमभिरक्षतइत्यर्थइतिकतकः । एषगजः

[पा०] १ ङ.—ट. महाबाहु. २ अयंश्लोकः क. ख. च. छ. पाठेपुदृश्यते. ३ ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. महावीर्यो वानरान्. ४ ङ. च. छ. झ. ट. महौजसः. ५ क.—ट. हृष्टाः. ६ क. ख. च. छ. ञ. सुषेणपरिपालिताः. ७ ङ. च. झ. ञ. ट. निनदन्तश्च. क.—घ. ज. विनदन्तस्ते. ८ क.—ट. पतन्तश्चोत्पतन्त्यन्ये. ९ घ. ङ. ट. पातयन्तःपरे. १० ङ. ज. झ. ट. अर्कश्चबहुभिःपार्श्वं. ग. ऋक्षश्चातिबलः.

सुषेणो जाम्बवांश्चैव ऋक्षैश्च बहुभिर्वृतौ ॥ सुग्रीवं पुरतः कृत्वा जघनं संररक्षतुः ॥ ३५ ॥
तेषां सेनापतिर्वीरो नीलो वानरपुङ्गवः ॥ संपतन्पततां श्रेष्ठस्तद्बलं पर्यपालयत् ॥ ३६ ॥
दरीमुखः प्रजङ्घश्च रम्भोऽथ रभसः कपिः ॥ सर्वतश्च ययुर्वीरास्त्वरयन्तः प्लवङ्गमान् ॥ ३७ ॥
एवं ते हरिशार्दूला गच्छन्तो बलदर्पिताः ॥ अपश्यंस्ते गिरिश्रेष्ठं सह्यं द्रुमलतायुतम् ॥
सरांसि च सुफुल्लानि तटाकानि वनानि च ॥ ३८ ॥
रामस्य शासनं ज्ञात्वा भीमकोपस्य भीतवत् ॥ वर्जयन्नगराभ्याशांस्तथा जनपदानपि॥ [illegible]
सागरौघनिभं भीमं तद्वानरबलं महत् ॥ उत्ससर्प महाघोषं भीमघोष इवार्णवः ॥ ४० ॥
तस्य दाशरथेः पार्श्वे शूरास्ते कपिकुञ्जराः ॥ तूर्णमापुप्लुवुः सर्वे सदश्वा इव चोदिताः ॥ ४१ ॥
कपिभ्यामूह्यमानौ तौ शुशुभाते नरोत्तमौ ॥ महद्भ्यामिव संस्पृष्टौ ग्रहाभ्यां चन्द्रभास्करौ ॥ ४२ ॥
ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन च पूजितः ॥ जगाम रामो धर्मात्मा ससैन्यो दक्षिणां दिशम् ॥४३॥
तमङ्गदगतो रामं लक्ष्मणः शुभया गिरा ॥ उवाच परिपूर्णार्थः स्मृतिमान्प्रतिभानवान् ॥४४॥
हृतामवाप्य वैदेहीं क्षिप्रं हत्वा च रावणम् ॥ समृद्धार्थः समृद्धार्थामयोध्यां प्रति यास्यसि ॥ ४५॥
महान्ति च निमित्तानि दिवि भूमौ च राघव ॥ शुभानि तव पश्यामि सर्वाण्येवार्थसिद्धये ॥ ४६ ॥

स्केसर्यादयश्च पूर्वं नियुक्ता एवेत्याहुः । अत्र पूर्वनियुक्तानां गन्धमादनादीनामप्युपलक्षणं । एकं पार्श्वं सव्यं पार्श्वं । अभिरक्षतीत्यस्य प्रत्येकमभिसंबन्धः । व्यत्ययेनलट् ॥ ३४ ॥ ऋक्षैरावृतत्वं जाम्बवत एव । तत्संबन्धात् सुषेणस्यापि । जघनं पश्चाद्भागम् ॥३५॥ संपतन् । मार्गशोधनाय पुरो गच्छन्नपि पर्यपालयत् । सेनापतित्वात्सर्वतो ररक्षेत्यर्थः ॥ ३६—३७ ॥ अपश्यन् दूरादिति शेषः । सुफुल्लानि सुफुल्लपद्मकह्लाराणि ॥ ३८ ॥ भीतवत् भीतं । कर्तरि क्तप्रत्ययः । वर्जयत् दूरतः परिहरत् । उत्ससर्प जगामेति संबन्धः । सागरौघनिभमिति विपुलतायां साम्यं । भीमघोष इवार्णव इति घोषे ॥ ३९—४० ॥ दाशरथेः पार्श्व इति । तन्मुखोल्लासायेति भावः ॥ ४१ ॥ हनुमदङ्गदाभ्यामूह्यमानौ रामलक्ष्मणौ । महाग्रहाभ्यां शुक्रबृहस्पतिभ्यां । संस्पृष्टौ संयुक्तौ । चन्द्रसूर्याविव शुशुभाते । अत्र उपमाने चतुर्ग्रहसंयोगस्य [illegible] नाशहेतुत्वात् हनुमदङ्गदाभ्यां [illegible] महासेनाविनाशकत्वं गम्यत [illegible] संस्पृष्टपदेन हनुमदङ्गदयोर्[illegible] गतवस्तुना वस्तुध्वनिः ॥ ४२ ॥ [illegible] सूचनायाह—तम इति ॥ ४३ ॥ [illegible] र्णमनोरथः । स्मृतिमान् [illegible] प्रतिभानवान् तात्कालिक[illegible] ॥ ४४ ॥ [illegible] माणनिमित्तश्रवणे [illegible] दर्शयति—हृतामिति ॥ [illegible] सीतिक्रमः ॥ ४५ ॥ [illegible] न्तीति ॥ महान्ति [illegible] । [illegible] यानि शुभानि निमित्तानि सर्वाणि [illegible] पश्यामि । अर्थसिद्धिकराणि पश्यामीत्यर्थः ॥ [illegible] ॥

पूर्वभागनियुक्तादन्यइतितीर्थः ॥ ३४ ॥ ति० महद्भ्यामग्रहाभ्यां राहुकेतुभ्यां । [illegible] महद्भ्यामर्धसंस्पृष्टाविति पाठान्तरं । स० ग्रहाभ्यां शुक्रबृहस्पतिभ्यां । [illegible] लक्ष्मणपक्षेचन्द्रोनिदर्शनं । रामपक्षेभास्करः । ततश्चकविकाव्याभ्यांशकान्तिश्चन्द्रइव [illegible] प्रकाशाभिभूतप्रकाशस्तयोरिवरामप्रकाशाभिभवोवाहनरुचोरितिनिदर्शनविवेकोद्रष्टव्यः ॥ ४२ ॥

[पा०] १ क. ख. घ. ऋक्षैर्बहुभिरावृतः. २ ङ. झ. ट. संपतञ्श्वता. [illegible] वलीमुखः. ४ घ. ङ. झ. ट. जंभोथ. ५ ख. शरभ.. ६ क. [illegible] ट. अपश्यन्त. ९ ङ. झ. ट. गिरिशतायुतं. क. ख. ग. च. छ. ञ. द्रुमशतायुतं. [illegible] वराणिच. ख. घ. च. छ. ञ. महान्तिच. ज. सरांसिच. ११ क. ख. ग. ज.—[illegible] चमहाप्राज्ञः. १३ ग. वचनंप्रतिभानवान्.

अनुवाति शुभो वायुः सेनां मृदुहितः सुखः ॥ पूर्णवल्गुस्वराश्चेमे प्रवदन्ति मृगद्विजाः ॥ ४७ ॥
प्रसन्नाश्च दिशः सर्वा विमलश्च दिवाकरः ॥ उशनाश्च प्रसन्नार्चिरनु त्वां भार्गवो गतः ॥ ४८ ॥
ब्रह्मराशिर्विशुद्धश्च शुद्धाश्च परमर्षयः ॥ अर्चिष्मन्तः प्रकाशन्ते ध्रुवं सर्वे प्रदक्षिणम् ॥ ४९ ॥

सुखःसुखकरः । शीत इत्यर्थः । मृदुहितः मृदुः मार्दवयुक्तः । हितः अनुकूल इत्यर्थः । शुभः भाविशुभसूचकः वायुः सेनां अनुवाति अनुसृत्य वाति । पूर्णवल्गुस्वराः अन्यूनापरुषस्वराःसन्तः प्रवदन्ति ॥ ४७ ॥ भौमनिमित्तान्युक्त्वा दिव्यनिमित्तान्याह—त्वामनुगतः । त्वदानुकूलदिशि स्थित इत्यर्थः । यद्वा अनुगतः पश्चाद्भागं गतः । पुरः शुक्रस्य यात्रायां प्रतिषेधादिति भावः । तथोक्तं ज्योतिषे—“ प्रतिशुक्रं प्रतिबुधं प्रतिभौमं गतो नृपः । अपि शक्रेण सदृशो हतसैन्यो निवर्तते ” इति ॥ उशनाश्च प्रसन्नार्चिरनु त्वां भार्गवो गत इत्यनेनावतारकाले जातकफलसूचनवद्रामस्यानुकूलं गोचारफलं दर्शयति विपरीतफलं राक्षसानां च । तथाहि किष्किन्धातः आग्नेयदिग्वर्तिनीं लङ्कां प्रति गच्छतो रामस्यानुकूलः शुक्र इत्युच्यते । सूर्यस्थराशेः पुरोराशिस्थो हि भवति शुक्रः । सूर्यश्च तदानीं मीनस्थः । उत्तराफल्गुनी ह्यद्येति प्रयाणदिनकथनात् । फाल्गुनपौर्णमास्यां हि रामस्य दण्डयात्रेति पूर्वमुक्तं । तदा च शुक्रो मेषस्थः । अतो रामस्य कर्कटराशेर्मेषो हि दशमोनुकूलः । पूर्वोक्तदिग्वर्तिनीं लङ्कां प्रति गच्छतो रामस्य पश्चात्स्थितत्वाच्च शुक्रोऽनुकूल एव । शुक्रानुकूल्योक्तिर्बृहस्पत्याद्यानुकूल्योपलक्षणं । सद्यवतारकाले कर्कटकस्थः । तदपेक्षयाष्टत्रिंशद्वर्षयुद्धयात्राकालः । तथाच त्रिरावृत्त्या षट्त्रिंशद्वर्षेषु गतेषु रामस्याष्टत्रिंशद्वर्षे युद्धारम्भे गुरोः सिंहस्थितिः सिद्धा । गुरुद्वितीयता रामस्यानुकूला । शनिश्चावतारकाले तुलावर्गोत्तमस्थः । द्वितीयावृत्तौ तुलावृश्चिकयोः पञ्चवर्षेण गतयोः सार्धवर्षद्वयेनातीतेन धनुरतीत्य तदानीं मकरस्थितियोग्योपि कथंचिद्धनुर्वर्गोत्तमस्थ एव शनिः । राहुस्तु अवतारकाले सिंहस्थः । ततोष्टात्रिंशद्वर्षेस्मिन्कटकस्थितियोग्योप्यतिचारादिभिर्मिथुनस्थः । तत्सप्तमे धनुषि केतुः । उक्तं चात्रापि—“ मूलो मूलवता स्पृष्टो धूप्यते धूमकेतुना ” इति । धूमाकारः केतुर्धूमकेतुः । तथाच धनुषि शनिकेतू रामस्य षष्ठस्थावनुकूलौ । अङ्गारकस्तु रामरावणयुद्धप्रसङ्गे, “ आक्रम्याङ्गारकस्तस्थौ विशाखे अपि चाम्बरे ” इत्युक्त्या विशाखाचतुर्थपादे वृश्चिकराशौ तिष्ठति । रामस्य पञ्चमाङ्गारकत्वफलमिदं । यदेतद्ब्रह्मास्त्रबन्धरुधिरमोहादि, बुधस्य प्रतिमासं रोहिणीस्थत्वयोगेपि रामरावणयुद्धप्रसङ्गे, “ प्राजापत्यं च नक्षत्रं रोहिणीं शशिनः प्रियाम् । समाक्रम्य बुधस्तस्थौ प्रजानामशुभावहः ” इत्युक्तं प्रजानामशुभावहत्वमतिचारवशादेव । स च रामस्य दशमस्थोऽनुकूलः । चन्द्रश्च उत्तराफल्गुनीस्थत्वात्कन्यास्थः । अतस्तृतीयचन्द्रो रामस्यानुकूलः । सूर्यो नवमस्थो रामस्यानुकूलः । राहुस्तु मिथुनस्थत्वाद्द्वादशस्थ इति किंचिद्बाधकः । राक्षसानामिदं सर्वं विपरीतं । तथाहि—राक्षसानां हि नक्षत्रं मूलं । तथाच धनू राशिः । तदपेक्षया पञ्चमस्थः शुक्रः प्रतिकूलः । जन्मराशिस्थौ शनिकेतू च प्रतिकूलौ । राहुस्तु सप्तमस्थः किंचिदनुकूलः । द्वादशस्थाङ्गारकश्च प्रतिकूलः । गुरुस्तु नवमस्थोनुकूलः । चतुर्थस्थः सूर्यः पञ्चमस्थो बुधश्च नानुकूलौ । दशमस्थश्चन्द्रः किंचिदनुकूलः । एवं प्रायेण ग्रहगोचारफलं राक्षसानां विपरीतमेवेति ॥ ४८ ॥ ब्रह्मराशिः अधीतसर्ववेद इत्यर्थः । विशुद्धः पापग्रहासंयुक्तः । इदं द्वयमपि भार्गवविशेषणं । परमर्षयः सप्तर्षयः । दक्षिणां दिशं प्रति गताः । प्रदक्षिणं तिष्ठद्गुप्रभृतित्वात्साधुः । आवर्तमाना इति शेषः

ती० मृदुहितसुखपदैःक्रमेणमान्द्यशैत्यसौरभ्याण्युच्यन्ते ॥ ४७ ॥ ती० ब्रह्मराशिरित्यस्यपादस्यपूर्वशेषविहायान्योर्थ उच्यते । ब्रह्मराशिरित्यत्रब्रह्मराशिशब्देन “ तत्रासतेमहात्मानःकश्यपयोगेऽग्निहोत्रिणः । भूतारंभकृतंब्रह्मशंसन्तोऋत्विगुद्यताः । प्रारभन्ते लोककामार्दुयांपन्थाःसदक्षिणः ” इतिश्रीविष्णुपुराणोक्तःपितृयाणमार्गस्थालोकाभिवृद्धिकामामहर्षयउच्यन्ते । तेषांराशिः संघः । विशुद्धः प्रसन्नः । परमर्षयः सप्तर्षयः । ध्रुवं औत्तानपादिं प्रदक्षिणंयथातथा आवर्तमानाइतिशेषः । प्रकाशन्तइतिसंबन्धः । सप्तर्षिसन्निवेशप्रकारस्तु—“ पूर्वभागेतुभगवान्मरीचिरुपरिस्थितः । वसिष्ठस्थसभार्योस्मात्पुरस्ताद्दक्षिणाङ्गिराः । ततोत्रि-

[पा०] १ क. ख. ग. स्वराश्चामी.

त्रिशङ्कुर्विमलो भाति राजर्षिः सपुरोहितः ॥ पितामहवरोस्माकमिक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ ५० ॥
विमले च प्रकाशेते विशाखे निरुपद्रवे ॥ नक्षत्रवरमस्माकमिक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ ५१ ॥
नैर्ऋतं नैर्ऋतानां च नक्षत्रमभिपीड्यते ॥ मूलो मूलवता स्पृष्टो धूप्यते धूमकेतुना ॥ ५२ ॥
सर्वं चैतद्विनाशाय राक्षसानामुपस्थितम् ॥ काले कालगृहीतानां नक्षत्रं ग्रहपीडितम् ॥ ५३ ॥
प्रसन्नाः सुरसाश्चापो वनानि फलवन्ति च ॥ प्रवान्त्यभ्यधिकं गन्धान्यथर्तुकुसुमा द्रुमाः ॥ ५४ ॥
व्यूढानि कपिसैन्यानि प्रकाशन्तेऽधिकं प्रभो ॥ देवानामिव सैन्यानि सङ्ग्रामे तारकामये ॥ ५५ ॥
एवमार्य समीक्ष्यैतान्प्रीतो भवितुमर्हसि ॥ इति भ्रातरमाश्वास्य हृष्टः सौमित्रिरब्रवीत् ॥ ५६ ॥
अथावृत्य महीं कृत्स्नां जगाम महती चमूः ॥ ऋक्षवानरशार्दूलैर्नखदंष्ट्रायुधैर्वृता ॥ ५७ ॥
कराग्रैश्चरणाग्रैश्च वानरैरुत्थितं रजः ॥ भीममन्तर्दधे लोकं निवार्य सवितुः प्रभाम् ॥ ५८ ॥
सपर्वतवनाकाशां दक्षिणां हरिवाहिनी ॥ छादयन्ती ययौ भीमा द्यामिवाम्बुदसंततिः ॥ ५९ ॥

॥ ४९ ॥ पुरोहितः विश्वामित्रः । "सृजन्दक्षिणमार्गस्थान्सप्तर्षीनपरान्पुनः" इति बालकाण्डोक्तरीत्या विश्वामित्रसृष्टसप्तर्ष्यन्तर्गतवसिष्ठो वा । पितामहवरः पितामहेषु कूटस्थेषु श्रेष्ठः । इक्ष्वाकूणां प्रधानकूटस्थ इत्यर्थः ॥ ५० ॥ निरुपप्लवे क्रूरग्रहानाक्रान्ते । विशाखे इति द्विवचनं नक्षत्रद्वयात्मकत्वात् । विशाखाख्यं नक्षत्रवरमित्यर्थः । विशाखाया इक्ष्वाकुनक्षत्रत्वंज्यौतिषदर्पणे दर्शितं—"अश्विन्यां यदि केतुः" इत्यारभ्य "इक्ष्वाकुकुलनाथस्तु ह्यन्यतो यदि भवेद्विशाखास्थस्तु" इति ॥ ५१ ॥ स्वानुकूल्यमुक्त्वा परप्रातिकूल्यमाह—नैर्ऋतमिति ॥ नैर्ऋतं नैर्ऋतदैवतं । नैर्ऋतानां राक्षसानाम् । किं तन्नैर्ऋतं तस्य पीडा केनेत्याकाङ्क्षायामाह—मूल इति । मूलवता अन्तिकवता । "मूलं वशीकृतौ स्वीये शीर्षे तारान्तिकादिषु" इति वैजयन्ती । तेन धूमकेतुना स्पृष्टो मूलः मूलनक्षत्रं । धूप्यते संताप्यते। "धूप संतापे" इति धातुः॥ ५२ ॥ ततः किमित्यत्राह—सर्वमिति ॥ एतन्नक्षत्रपीडनमेव राक्षसानां विनाशाय सर्वं अशुभसूचकनिमित्तजातं । समुपस्थितमित्यर्थः । तदेवोपपादयति—काल इति । कालगृहीतानां मृत्युगृहीतानां नक्षत्रं । काले अन्तकाले । ग्रहपीडितं भवति ॥५३॥ पुनरपि विजयसूचकान्याह—प्रसन्ना इत्यादिना ॥ द्रुमाः यथर्तुकुसुमाः ऋतुमनतिक्रम्य जातानि कुसुमानि येषां ते तथोक्ताः । अकालकुसुमोत्पत्तिर्ह्युत्पातः । स इदानीं नास्तीत्यर्थः । तथोक्तं वराहमिहिरेण—"शीतोष्णानां विपर्यासः फलपुष्पमकालजम् । अशोष्याणां विशोषश्च फलं पाण्मासिकं भवेत्" इति ॥ ५४ ॥ व्यूढानि कृतव्यूहानि । तारकस्य तारकासुरस्य आमयो वधो यस्मिन् सः तारकामयः तस्मिन् । यद्वा तारकायाः बृहस्पतिपत्न्याः आमयो मनोव्याधिः यस्मिन् । तादृशसङ्ग्रामसंज्ञेयं । तथोक्तं श्रीविष्णुपुराणे—एवं च तयोरतीवोग्रः संग्रामस्तारकानिमित्तस्तारकामयो नामाभवदिति ॥ ५५ ॥ आश्वास्याब्रवीत् आश्वासनपूर्वकमब्रवीत् । अनेन प्रथमसर्गान्तोक्तः श्लोकोनुवृत्त इति ज्ञायते ॥ ५६ ॥ पुनरपि सेनायाः दूरगमनमाह—अथेति ॥ ऋक्षवानरशार्दूलैः ऋक्षशार्दूलैः वानरशार्दूलैश्च । शार्दूलशब्दः श्रेष्ठवाची ॥ ५७ ॥ अन्तर्दधे आच्छादयामास ॥ ५८ ॥ हरिवाहिनी दक्षिणां महीं अम्बुदसंततिः द्यामिव छादयन्ती ययाविति संबन्धः ॥ ५९ ॥

स्तस्य चासन्नः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः" इति ॥ ४९ ॥ **ति०** सपुरोहितः भगवद्विश्वामित्रसृष्टस्वर्गसमीपवर्तिसप्तर्षिमण्डलमध्यवर्तिवसिष्ठसहितइत्यर्थः ॥ ईदृशस्त्रिशङ्कुरस्माकंपितामहोस्माकंपुरोभाति । तस्यदक्षिणदिक्स्थत्वात् । पितामहःपुरोस्मान्भातिपाङ्गः पाठः इतिकतकः ॥ ५० ॥ **स०** मूलवता सीताहरणजन्यपापरूपकारणवता ॥ ५२ ॥ **ति०** गन्धाः अजन्तः । गन्धवन्तो वायवोऽधिकानप्रवान्ति मन्दंवान्तीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

[पा०] १ च. छ. नक्षत्रमपि. क. ङ. झ. ञ. ट. नक्षत्रमति. २ ङ. झ. ट. प्रवान्तिनाधिकागन्धाः. ३ ङ. च. छ. झ. ट. हरिवाहिनी. ४ क. ख. च. छ. ञ. वानरगोपुच्छैः. ५ ङ. च. छ. झ. ट. दंष्ट्रायुधैरपि. ६ क. ख. महासेना. ग. ययौभूमिं. च. छ. ञ. महींभीमा.

उत्तरन्त्यां च सेनायां संततं बहुयोजनम् ॥ नदीस्रोतांसि सर्वाणि सस्यन्दुर्विपरीतवत् ॥ ६० ॥
सरांसि विमलाम्भांसि द्रुमाकीर्णांश्च पर्वतान् ॥ समान्भूमिप्रदेशांश्च वनानि फलवन्ति च ॥
मध्येन च समन्ताच्च तिर्यक्चाधश्च साऽविशत् ॥ ६१ ॥
समावृत्य महीं कृत्स्नां जगाम महती चमूः ॥ ६२ ॥
ते हृष्टमनसः सर्वे जग्मुर्मारुतरंहसः ॥ हरयो राघवस्यार्थे समारोपितविक्रमाः ॥ ६३ ॥
हर्षवीर्यबलोद्रेकान्दर्शयन्तः परस्परम् ॥ यौवनोत्सेकजान्दर्पान्विविधांश्चक्रुरध्वनि ॥ ६४ ॥
तत्र केचिद्द्रुतं जग्मुरुत्पेतुश्च तथाऽपरे ॥ केचित्किलकिलां चक्रुर्वानरा वनगोचराः ॥ ६५ ॥
प्रास्फोटयंश्च पुच्छानि सन्निजघ्नुः पदान्यपि ॥ भुजान्विक्षिप्य शैलांश्च द्रुमानन्ये बभञ्जिरे ॥ ६६ ॥
आरोहन्तश्च शृङ्गाणि गिरीणां गिरिगोचराः ॥ महानादान्विमुञ्चन्ति क्ष्वेलामन्ये प्रचक्रिरे ॥ ६७ ॥
ऊरुवेगैश्च ममृदुर्लताजालान्यनेकशः ॥ जृम्भमाणाश्च विक्रान्ता विचिक्रीडुः शिलाद्रुमैः ॥ ६८ ॥
शतैः शतसहस्रैश्च कोटीभिश्च सहस्रशः ॥ वानराणां तु घोराणां श्रीमत्परिवृता मही ॥ ६९ ॥
सा स्म याति दिवारात्रं महती हरिवाहिनी ॥ हृष्टा प्रमुदिता सेना सुग्रीवेणाभिरक्षिता ॥ ७० ॥
वानरास्त्वरितं यान्ति सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ॥ प्रमोक्षयिषवः सीतां मुहूर्तं क्वापि नासत ॥ ७१ ॥

संततं निरन्तरं यथा भवति तथा उत्तरन्त्यां । विपरीतवत् वैपरीत्यवत् । भावप्रधानो निर्देशः । बहुयोजनं च यथा भवति तथा सस्यन्दुः ॥ ६० ॥ सरांसीत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ यथायोग्यं च संबन्धः । सरांसि शीतलसलिलतया मध्येनाविशत् । पर्वतान् द्रुमाकीर्णतया तिर्यगाविशत् । समान भूमिप्रदेशान् समन्तादाविशत् । वनानि फलवत्तया अध आविशत् ॥ ६१ ॥ समावृत्येत्यर्धं ॥ ६२ ॥ मारुतरंहसः वायुवेगाः । समारोपितविक्रमाः अभिवृद्धविक्रमा इत्यर्थः । उद्रेकशब्दोतिशयवाची । दर्पान् दर्पजव्यापारान् ॥ ६३—६४ ॥ तान्विवृणोति—तत्रेत्यादिना ॥ किलकिलेति वानरशब्दानुकरणं ॥ ६५ ॥ आस्फोटयन् भूमावताडयन् । सन्निजघ्नुः । भूमाविति शेषः । भुजान् विक्षिप्य प्रसार्य । द्रुमान् शैलांश्च बभञ्जिरे ॥ ६६ ॥ गिरिगोचराः गिरिचराः । क्ष्वेलां सिंहनादं ॥ ६७ ॥ ममृदुः मर्दनं चक्रुः ॥ ६८ ॥ श्रीमद्यथा भवति तथा परिवृता आसीदिति संबन्धः ॥ ६९ ॥ सेना इनेन स्वामिना सहिता ॥ ७० ॥ प्रमोक्षयिषवः मोचयितुमिच्छवः । सनि द्विर्वचनाभाव आर्षः । "मोक्ष निरसने" इत्यस्माद्धातोः सन्

ति० सर्वाणिनदीस्रोतांसि विपरीतवत् वैपरीत्येन । सस्यन्दुः । यथाऽग्रेपुरातनमुत्तरन्त्यांभावत्तीत तद्वत्सेनागतिनंदीप्रवाहेषुप्रान्त्याभातिसमन्व्यर्थइतिकतकः । वस्तुतोनदीपुवानराणाप्रवाहाभिमुखंतरणेंतराहतानिजलानिविपरीतवहनानीत्यर्थः ॥ ६० ॥ ति० साविशत् अयंद्वितीयोवासइतिप्रतीयते ॥ ६१ ॥ स० समारोपितविक्रमाः तदपेक्षयाममबलमधिकमितिपरस्परमारोपितपराक्रमाः । उत्साहविशेषवन्तइतियावत् ॥ ६३ ॥ ति० श्रीमत् इतमतृतीयान्तं । श्रीमद्भिरित्यर्थः ॥ अयंतृतीयोवासः । स० श्रीमत्परिवृता श्रीमद्भिः सुघोराणांवानराणामध्ये श्रीमद्भिःपरिवृता । श्रीमत्परिवृता श्रियंराक्षससंपदंमथ्नन्तीतिश्रीमथः । तैः परिवृतेति सुघोराणांवानराणामहीजातेतिवा ॥ ६९ ॥ ति० दिवारात्रं मध्यरात्रपर्यन्तयाममात्रंनागइत्याशयः ॥ स० दिवारात्रं अहोरात्रं । याममात्रवासइत्याशयः । उत्तरत्रदिवेतिशेषइतिनागोजिभट्टः । अखण्डाहोरात्रमित्यर्थःस्वरसः । "मुहूर्तमपिनावसन्" इत्युत्तरग्रन्थस्वारस्यात् । शेषंविनान्वयसंभवाच्च ॥ ७० ॥ ति० प्रमोक्षयिषवः मोक्षशब्दात्तत्करोतीतिणिजन्तात्सनि आर्षेअभ्यासलोपेउप्रत्ययेचरूपं । प्रमोचयितुमिच्छावन्तइत्यर्थः ॥ नावसन् दिवेतिशेषः ॥ ७१ ॥

[पा०] १ ग. ङ. झ. उत्तरन्त्याश्चसेनायाः. २ ङ. च. झ. ञ. ट. हृष्टवदनाः. ३ झ. दर्पवीर्यबलोद्रेकान्. ४ क. ख. ग. वारणोपमाः. ५ क. ख. भुजैरुत्क्षिप्य. ६ ख. शैलेन्द्रान्. ७ ङ. झ. ट. नादान्प्रमुञ्चन्ति. ख. नादान्विमुञ्चन्तः. च. ञ. नादान्प्रमुञ्चन्तः. ८ ङ. झ. ट. ततःशत. ९ क. ख. ग. ङ. च. झ. ञ. ट. सुघोराणां. १० क. ख. ग. ज. यूथैःपरिवृता. ११ ख. ग. ङ. झ. ट. प्रहृष्टमुदिताःसर्वेसुग्रीवेणाभिपालिताः. १२ क. घ. च. छ. पालिता. १३ क.—ट. त्वरिताः. १४ क. ख. ग. च. छ. ज. ञ. सुमोक्षयिषवः. १५ ङ. झ. ट. नावसन्. ख. नासते.

ततः पादपसंबाधं [1]नानामृगसमायुतम् ॥ [2]सह्यपर्वतमासेदुर्मलयं च महीधरम् ॥ ७२ ॥
काननानि विचित्राणि नदीप्रस्रवणानि च ॥ [3]पश्यन्नतिययौ रामः सह्यस्य मलयस्य च ॥ ७३ ॥
[4]बकुलांस्तिलकांश्चूतानशोकान्सिन्धुवारकान् ॥ करवीरांश्च तिमिशान्भञ्जन्ति स्म प्लवङ्गमाः ॥ ७४ ॥
[5]अङ्कोलांश्च करञ्जांश्च प्लक्षन्[6]यग्रोधतिन्दुकान् ॥ [7]जम्बूकामलकान्नीपान्भञ्जन्ति स्म प्लवङ्गमाः ॥ ७५ ॥
प्रस्तरेषु च रम्येषु विविधाः काननद्रुमाः ॥ [8]वायुवेगप्रचलिताः पुष्पैरवकिरन्ति तान् ॥ ७६ ॥
मारुतः सुखसंस्पर्शो वाति चन्दनशीतलः ॥ षट्पदैरनुकूजद्भिर्वनेषु मधुगन्धिषु ॥ ७७ ॥
अधिकं शैलराजस्तु [9]धा[10]तुभिः सुविभूषितः ॥ ७८ ॥
धातुभ्यः प्रसृतो रेणुर्वायुवे[11]गविघट्टितः ॥ सुमहद्वानरानीकं छादयामास सर्वतः ॥ ७९ ॥
गिरिप्रस्थेषु रम्येषु सर्वतः संप्रपुष्पिताः ॥ केतक्यः सिन्धुवाराश्च वासन्त्यश्च मनोरमाः ॥ ८० ॥
माधव्यो गन्धपूर्णाश्च [12]कुन्दगुल्माश्च पुष्पिताः ॥ चिरिबिल्वा मधूकाश्च बकुलाः प्रियकास्तथा ॥ ८१ ॥
[13]स्फूर्जकास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाश्च पुष्पिताः ॥ चूताः [14]पाटलयश्चैव कोविदाराश्च पुष्पिताः ॥ ८२ ॥
मुचुलिन्दार्जुनाश्चैव शिंशुपाः कुटजास्तथा ॥ धवाः शाल्मलयश्चैव रक्ताः कुरवकास्तथा ॥ ८३ ॥
हिन्तालास्तिमिशाश्चैव चूर्णका नीपकास्तथा ॥ नीलाशोकाश्च [15]वरणा अङ्कोलाः पद्मकास्तथा ॥
[16]प्लवमानैः प्लवङ्गैस्तु सर्वे पर्याकुलीकृताः ॥ ८४ ॥

॥ ७१ ॥ ततः दिवारात्रान्ते ॥ ७२ ॥ सह्यस्य मलयस्य च काननानीत्यन्वयः । सह्यमलयौ नाम मार्गवर्तिनौ कौचित्पर्वतौ ॥७३॥ बकुलान् केशरवृक्षान् । तिलकान् क्षुरकवृक्षान् । चूताः प्रसिद्धाः अशोकाश्च । सिन्धुवारकान् निर्गुण्डीवृक्षान् । करवीराः प्रसिद्धाः । तिमिशान् नेमिवृक्षान् ॥ ७४ ॥ अङ्कोलान् निकोचकवृक्षान् । करञ्जान् नक्तमालवृक्षान् । प्लक्षान् जटीवृक्षान् । न्यग्रोधान् वटान् । तिन्दुकान् स्फूर्जकवृक्षान् जम्बूकामलकाः प्रसिद्धाः । नीपाः कदम्बाः ॥ ७५ ॥ प्रस्तरेषु शिलासु । स्थिता इति शेषः । वायुवेगः वानरसेनावेगजवायुवेगः ॥ ७६—७७ ॥ वानराणां धातुरेणुरूषितत्वं वक्तुं पर्वतस्य धातुमत्तामाह— अधिकमिति ॥ अर्धमेकं वाक्यं । शैलराजः सह्यः ॥ ७८ ॥ विघट्टितः उत्थापितः ॥ ७९ ॥ गिरिप्रस्थेत्यादिसार्धपञ्चश्लोक्येकान्वया ॥ पुष्पिता इत्येतत्सवैविशेषणं । अतस्तस्य बहुशः प्रयोगः । वसन्ते पुष्प्यन्तीति वासन्त्यः । इदं माधवीविशेषणं । "कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु" इत्यण । गन्धैः पूर्णाः गन्धपूर्णाः । कुन्दाः । चिरिबिल्वाः नक्तमालाः । मधूकाः गुडपुष्पाः । वञ्जुलाः वानीराः । प्रियकाः बन्धूकाः ॥ ८०—८१ ॥ स्फूर्जकाः तिन्दुकवृक्षाः । नागवृक्षाः नागकेसराः । पाटलयः पाटलाः । कोविदाराः चमरकाः ॥ ८२ ॥ मुचुलिन्दाः अर्जुनविशेषाः । अर्जुनाः ककुभाः । शिंशुपाः पिच्छिलाः । कुटजाः जयवृक्षाः । धवाः धुन्धुरवृक्षाः । शाल्मलयः मोचाः । "पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः" इत्यमरः ॥ ८३ ॥ हिन्तालाः तालविशेषाः । चूर्णकाः आमलकविशेषाः । नीपकाः कदम्बाः । वरणाः वारणाः । पद्मकाः सुगन्धिपुष्पा वृक्षविशेषाः । एवंभूता वृक्षाः प्लवमानैः प्लवंगैः पर्याकुलीकृता इत्यन्वयः ॥ ८४ ॥

ति० प्रीयमाणैः उक्तपुष्पदर्शनेनेतिशेषः ॥ ८४ ॥

[पा०] १ ख. ग. ज. झ. ट. नानावनसमायुतं. ङ. नानावनसमन्वितं. २ ख. ग. ङ. झ. ट. सह्यपर्वतमासाद्य नानावृक्षसमारुहान्. ३ ङ. च. झ. ट. पश्यन्नपि. क. छ. ञ. पश्यन्नभि. ४ क. ख. ग. ङ. ज. झ. ट. वकुलांस्तिलकां. ५ ङ. झ. ट. अशोकांश्च. ६ झ. ट. न्यग्रोधपादपान्. ७ क.—छ. ञ. जंबुकामलकान्नागान्. ट. जंबुकामलकान्नागान्. ८ क. ग. ङ. ऊरुवेगैः. ९ घ. च. ज. गां. १० ग. झ. धातुभिस्तु. ११ झ. ट. वेगेनघट्टितः. १२ क. ग. घ. छ. ञ. कुन्दगुल्माः कुन्दाश्च. १३ ख. ङ. झ. ञ. ट. रञ्जकास्तिलकाः. १४ झ. ञ. ट. पाटलिकाश्चैव. १५ ख. ङ. झ. ट. [illegible]. १६ ङ. झ. ट. प्रीयमाणैः.

वाप्यस्तस्मिन्गिरौ शीताः पल्वलानि तथैव च ॥ चक्रवाकानुचरिताः कारण्डवनिषेविताः ॥
प्लवैः क्रौञ्चैश्च संकीर्णा वराहमृगसेविताः ॥ ८५ ॥
ऋक्षैस्तरक्षुभिः सिंहैः शार्दूलैश्च भयावहैः ॥ व्यालैश्च बहुभिर्भीमैः सेव्यमानाः समन्ततः ॥ ८६ ॥
पद्मैः सौगन्धिकैः फुल्लैः कुमुदैश्चोत्पलैस्तथा ॥ वारिजैर्विविधैः पुष्पै रम्यास्तत्र जलाशयाः ॥८७॥
तस्य सानुषु कूजन्ति नानाद्विजगणास्तथा ॥ ८८ ॥
स्नात्वा पीत्वोदकान्यत्र जले क्रीडन्ति वानराः ॥ अन्योन्यं प्लावयन्ति स्म शैलमारुह्य वानराः ॥८९॥
फलान्यमृतगन्धीनि मूलानि कुसुमानि च ॥ बुभुजुर्वानरास्तत्र पादपानां मदोत्कटाः ॥ ९० ॥
द्रोणमात्रप्रमाणानि लम्बमानानि वानराः ॥ ययुः पिबन्तो हृष्टास्ते मधूनि मधुपिङ्गलाः ॥ ९१ ॥
पादपानवभञ्जन्तो विकर्षन्तस्तथा लताः ॥ विधमन्तो गिरिवरान्प्रययुः प्लवगर्षभाः ॥ ९२ ॥
वृक्षेभ्योऽन्ये तु कपयो नर्दन्तो मधुदर्पिताः ॥ अन्ये वृक्षान्प्रपद्यन्ते प्रपतन्त्यपि चापरे ॥ ९३ ॥
बभूव वसुधा तैस्तु संपूर्णा हरियूथपैः ॥ यथा कमलकेदारैः पक्वैरिव वसुन्धरा ॥ ९४ ॥
महेन्द्रमथ संप्राप्य रामो राजीवलोचनः ॥ अध्यारोहन्महाबाहुः शिखरं द्रुमभूषितम् ॥ ९५ ॥
ततः शिखरमारुह्य रामो दशरथात्मजः ॥ कूर्ममीनसमाकीर्णमपश्यत्सलिलाकरम् ॥ ९६ ॥
ते सह्यं समतिक्रम्य मलयं च महागिरिम् ॥ आसेदुरानुपूर्व्येण समुद्रं भीमनिस्वनम् ॥ ९७ ॥
अवरुह्य जगामाशु वेलावनमनुत्तमम् ॥ रामो रमयतां श्रेष्ठः ससुग्रीवः सलक्ष्मणः ॥ ९८ ॥
अथ धौतोपलतलां तोयौघैः सहसोत्थितैः ॥ वेलामासाद्य विपुलां रामो वचनमब्रवीत् ॥ ९९ ॥

वाप्य इत्यादि जलाशया इत्यन्तमेकं वाक्यं ॥ जलाशयाः जलपूर्णा इति वापीविशेषणं । अत्रापि पर्याकुलीकृता इत्यनुपज्यते । कारण्डवाः जलकुक्कुटाः । प्लवैः जलकाकैः । क्रौञ्चैः प्रसिद्धैः । तीरवनमृगानाह—वराहेत्यादिना । तरक्षुभिः मृगादनैः । व्यालैः दुष्टगजैः । सौगन्धिकैः कह्लारैः । वारिजैरिति । एवमिति शेषः ॥ ८५—८७ ॥ तस्य सानुष्वित्यर्धमेकं वाक्यं ॥ कूजन्ति चुकूजुः । तत्सैन्यदर्शनादिति भावः ॥ ८८ ॥ अत्र जले वापीजले । प्लावयन्ति सिञ्चन्ति ॥ ८९ ॥ शैलमारुह्येत्युत्तरशेषः । अमृतगन्धीनि अमृतस्वादूनि । मदोत्कटाः मदमत्ताः ॥९०॥ द्रोणमात्रप्रमाणानि द्रोणं शिवद्वयं तत्प्रमाणमधुपूर्णानि । मधूनि मधुपटलानि । मधुपिङ्गलाः मधुवत्पिङ्गलवर्णाः ॥ ९१ ॥ विधमन्तः दहन्तः । "ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः" इति धातुः ॥ ९२ ॥ अन्ये वृक्षेभ्यः वृक्षेभ्योऽन्यत्र । अत्रापि ययुरित्यनुपज्यते ॥ ९३ ॥ इवशब्दो वाक्यालंकारे । अन्ये तु । तत्र नदानीं पक्वैः कलमकेदारैः पक्वशालिक्षेत्रैः । संपूर्णा वसुन्धरेव यथा भवेत् तथा तैर्हरिपुङ्गवैः संपूर्णा वसुधा बभूवेति योजयन्ति । अपरे तु कलमकेदारैर्यथा कलमकेदारसदृशैः हरिपुङ्गवैः संपूर्णा वसुधा वसुन्धरेव कलमकेदारभूरिव बभूवेत्याहुः । उपमानादुपमेयस्य अधिकगुणत्वं प्रतिपादयितुमुपमावाचकद्वयं प्रयुक्तं कवयः । यथा "उत्कृत्य सौमित्र एव नीयमर्थं गुणानेद्रिरिव संप्रणीताः । आलोकयामास हरिः पतन्तीर्नदीः स्मृतीर्वेदमिवाम्बुराशिं" इति ॥ ९४ ॥ अथ सह्यमलयातिक्रमणानन्तरं । राजीवलोचन इति समुद्रदर्शनाय महेन्द्रशिखरारोहणकुतूहलित्वमुक्तं ॥ ९५—९६ ॥ वेलावनस्योन्नतत्वादवरोहणमुक्तं । रमयतां श्रेष्ठ इत्यनेन समुद्रसंभ्रमप्रदर्शनेन लक्ष्मणादिरञ्जकत्वं व्यज्यते ॥ ९७—९८ ॥

ति० तत्रानुक्रमपिबासत्रयमन्यद्बोध्यं । आसिषेदुरयोक्तः । तेसर्वेवानराः आनुपूर्व्येण सेनासंनिवेशक्रमेण ॥ ९७ ॥

[पा०] १ झ. ट. रम्याः. २ क. ख. पीतोदकास्तथ. ३ क. ख. घ. ङ. च. ज.—ट. वनमुपानराः. ४ झ. ट. पिबन्तःस्वस्थास्ते. ५ ग. ज. झ. ट. नदन्तो. ६ ख. ट. प्रपिबन्त्यपि. ७ च. झ. ट. आरुरोहमहाबाहुः. ८ क. ख. ग. च. ज. ञ. सलिलाशयं. झ. ट. सलिलाकुलं.

एते वयमनुप्राप्ताः सुग्रीव वरुणालयम् ॥ इहेदानीं विचिन्ता सा या नः पूर्वं समुत्थिता ॥ १०० ॥
अतः परमतीरोऽयं सागरः सरितां पतिः ॥ न चायमनुपायेन शक्यस्तरितुमर्णवः ॥ १०१ ॥
तदिहैव निवेशोस्तु मन्त्रः प्रस्तूयतामिति ॥ यथेदं वानरबलं परं पारमवाप्नुयात् ॥ १०२ ॥
इतीव स महाबाहुः सीताहरणकर्शितः ॥ रामः सागरमासाद्य वासमाज्ञापयत्तदा ॥ १०३ ॥
सर्वाः सेना निवेश्यन्तां वेलायां हरिपुङ्गव ॥ संप्राप्तो मन्त्रकालो नः सागरस्यास्य लङ्घने ॥ १०४ ॥
स्वांस्वां सेनां समुत्सृज्य मा च कश्चित्कुतो व्रजेत् ॥ गच्छन्तु वानराः शूरा ज्ञेयं छन्नं भयं च नः ॥ १०५ ॥
रामस्य वचनं श्रुत्वा सुग्रीवः सहलक्ष्मणः ॥ सेनां न्यवेशयत्तीरे सागरस्य द्रुमायुते ॥ १०६ ॥
विरराज समीपस्थं सागरस्य च तद्बलम् ॥ मधुपाण्डुजलः श्रीमान्द्वितीय इव सागरः ॥ १०७ ॥
वेलावनमुपागम्य ततस्ते हरिपुङ्गवाः ॥ विनिविष्टाः परं पारं काङ्क्षमाणा महोदधेः ॥ १०८ ॥
तेषां निविशमानानां सैन्यसन्नाहनिस्वनः ॥ अन्तर्धाय महानादमर्णवस्य प्रशुश्रुवे ॥ १०९ ॥
सा वानराणां ध्वजिनी सुग्रीवेणाभिपालिता ॥ त्रिधा निविष्टा महती रामस्यार्थपराऽभवत् ॥ ११० ॥
सा महार्णवमासाद्य हृष्टा वानरवाहिनी ॥ वायुवेगसमाधूतं पश्यमाना महार्णवम् ॥ १११ ॥
दूरपारमसंबाधं रक्षोगणनिषेवितम् ॥ पश्यन्तो वरुणावासं निषेदुर्हरियूथपाः ॥ ११२ ॥
चण्डनक्रग्रहं घोरं क्षपादौ दिवसक्षये ॥ हसन्तमिव फेनौघैर्नृत्यन्तमिव चोर्मिभिः ॥ ११३ ॥
चन्द्रोदयसमुद्धूतं प्रतिचन्द्रसमाकुलम् ॥ चण्डानिलमहाग्राहैः कीर्णं तिमितिमिङ्गिलैः ॥ ११४ ॥

॥ ९८—९९ ॥ चिन्ता समुद्रतरणोपायचिन्ता ॥ १०० ॥ अतीरः अविद्यमानतीरः । जलप्राय इतियावत् । अनुपायेन उपायं विनेत्यर्थः । प्रसज्यप्रतिषेधे नञ्समासः ॥ १०१ ॥ मन्त्रः कार्यविचारः । प्रस्तूयतां आरभ्यतां । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ १०२ ॥ इतिवेत्यनेन सेनानिवेशनियोगे सागरतरणोपायविचारः अहृदयो हेतुः । वस्तुतस्तु सीताहरणक्लेश एव हेतुरिति व्यज्यते ॥ १०३—१०४ ॥ कुतः कुतश्चिद्धेतोः । शूराः वानराः गच्छन्तु सर्वतः सञ्चरन्तु । किमर्थमित्यत्राह—ज्ञेयमिति । नः अस्माकं । भयं भयनिमित्तं । छन्नं ज्ञेयं तत्र तत्र निलीनैः शत्रुभिः प्रायशः प्रहारसंभवादिति भावः ॥ १०५ ॥ द्रुमायुते द्रुमैर्युक्ते । मिश्रणार्थाद्यौतेर्निष्ठा ॥ १०६ ॥ सागरस्य समीपस्थं तद्बलं मधुपाण्डुजलः मधुवत्पिङ्गलजलः । द्वितीयः सागर इव विरराजेत्युत्प्रेक्षा ॥ १०७—१०८ ॥ अन्तर्धाय स्थित इति शेषः ॥ १०९ ॥ त्रेधा त्रिप्रकारैः वलयत्रयाकारेणेति यावत् । वानरगोपुच्छभल्लूकभेदेन त्रेधेति वा ॥ ११० ॥ पश्यमाना पश्यन्ती सती । हृष्टा अभूदिति शेषः ॥ १११ ॥ दूरं पारं यस्य दूरपारं विशालमित्यर्थः । असंबाधं संबाधरहितं । अक्षोभ्यमित्यर्थः । रक्षोगणनिषेवितं समुद्रे रक्षांसि वसन्तीति प्रसिद्धिः ॥ ११२ ॥ चण्डनक्रैः करणैः ग्रहः ग्रहणं यस्य स तथोक्तः तं । "सूर्यादौ ग्रहणं युद्धे पूतनादावनुग्रहे । उपरागे च निर्बन्धे स्वर्भानौ च ग्रहः स्मृतः" इति निघण्टुः ॥ दिवसक्षये क्षपादौ सन्ध्यायामित्यर्थः । घोरं वर्धमानत्वाद्भयङ्करं ॥ ११३ ॥ समुद्धूतं उल्ललितं । प्रतिवीचि प्रतिबिम्बितचन्द्रत्वात् प्रतिचन्द्रैः समाकुलं । चण्डानिलमहाग्राहैः चण्डानिलसदृशवेगमहाग्राहैरित्यर्थः । तिमयः शतयोजनायता महामत्स्याः । तानपि भक्षयितुं क्षमास्तिमिङ्गिलाः । तिमीन्निगिरतीति व्युत्पत्तेः । "गॄ निग-

---

ती० वासमाज्ञापयदित्यस्येहैवनिवेशोस्त्वित्युक्तनिवेशनप्रकारविशेषविधानार्थत्वान्नपुनरुक्तिः ॥ १०३ ॥ **ती०** वानराणांध्वजिनी ऋक्षगोलाङ्गूलानामपिवानरावान्तरजातीयत्वात्सर्वेषामपिवानरत्वोक्तिः ॥ ११० ॥ **स०** क्षपादा क्षपायाआदिर्मुख्यः अधिपतिरितियावत् । तस्मिंश्चन्द्रमसिसति ॥ ११३ ॥

[पा०] १ ग—च. झ. ञ. ट. सागरस्येह. २ ग. नचकश्चित्कुतश्चन. क. ख. नचकश्चिदितो. ३ क.—ङ. ज. झ, ञ. भयंचनः. ४ ङ. ज. झ. ट. निविष्टाश्च. क. ख. निविष्टाःपरमंपारं. च. निविष्टास्ते. ५ झ. ट. चण्डनक्रमाहघोरं. घ. झषनक्रमहं. ६ ख. घ.—ज. समाधूतं.

दीप्तभोगैरिवाकीर्णं भुजङ्गैर्वरुणालयम् ॥ अवगाढं महासत्त्वैर्नानाशैलसमाकुलम् ॥
सुदुर्गं दुर्गमार्गं तमगाधमसुरालयम् ॥ ११५ ॥
मकरैर्नागभोगैश्च विगाढा वातलोलिताः ॥ उत्पेतुश्च निपेतुश्च प्रवृद्धा जलराशयः ॥ ११६ ॥
अग्निचूर्णमिवाविद्धं भास्वराम्बु महोरगम् ॥ सुरारिविषयं घोरं पातालविषमं सदा ॥ ११७ ॥
सागरं चाम्बरप्रख्यमम्बरं सागरोपमम् ॥ सागरं चाम्बरं चेति निर्विशेषमदृश्यत ॥ ११८ ॥
संपृक्तं नभसाऽप्यम्भः संपृक्तं च नभोम्भसा ॥ तादृग्रूपे स्म दृश्येते तारारत्नसमाकुले ॥ ११९ ॥
समुत्पतितमेघस्य वीचिमालाकुलस्य च ॥ विशेषो न द्वयोरासीत्सागरस्याम्बरस्य च ॥ १२० ॥
अन्योन्यमाहताः सक्ताः सस्वनुर्भीमनिस्स्वनाः ॥ ऊर्मयः सिन्धुराजस्य महाभेर्य इवाहवे ॥१२१॥
रत्नौघजलसन्नादं विषक्तमिव वायुना ॥ उत्पतन्तमिव क्रुद्धं यादोगणसमाकुलम् ॥ १२२ ॥
ददृशुस्ते महोत्साहा वाताहतजलाशयम् ॥ अनिलोद्धतमाकाशे प्रवल्गन्तमिवोर्मिभिः ॥ १२३ ॥

रणे " इति धातुः । श्रोचि इति लत्वं । तदुक्तं पुराणे —" अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनमायतः । तिमिङ्गिलगिलोप्यस्ति तद्गिलोप्यस्ति सागरे " इति ॥ ११४ ॥ दीप्तभोगैः शिरोरत्नकान्त्या प्रकाशितफणैरिव स्थितैः । महासत्त्वैः जलगजशिंशुमारादिभिः । सुदुर्गं यादोभिः । दुर्गमार्गं दुर्गमं । नौपथमप्यागायोग्यमित्यर्थः । योगरूढिभ्यां वरुणावासवरुणालयपदद्वयनिर्वाहः ॥ ११५ ॥ तदानीं सागरमुत्प्रेक्षते— मकरैरिति ॥ नागभोगैः सर्पकायैः । विगाढाः प्रविष्टाः । वातलोलिताः वायुचलिताः । अतएव प्रवृद्धाः जलराशयः तरङ्गाः । उत्पेतुश्च निपेतुश्च । उत्पत्य निपेतुरिति भावः ॥ ११६ ॥ अथ सागराम्बरयोः सर्वथा साम्यं वर्णयति— ग्निचूर्णमित्यादिना ॥ रात्रौ सागरस्य सलिलशीकराः अग्निचूर्णा इव दृश्यन्त इति प्रसिद्धिः । अतो भास्वराण्यम्बूनि शीकररूपाणि यस्य तथोक्तं । अतएवाविद्धं आकीर्णं । अग्निचूर्णमिव सागरे दृश्यते । अम्बरं च कीर्णैर्नक्षत्रैस्तथा दृश्यते । भास्वराम्बु विमलतुहिनं च । महान्त उरगा यस्मिन् तन्महोरगं । इदमप्युभयत्रापि समानं । आकाशे गन्धर्वादीनामिव नागानामपि सञ्चारसम्भवात् । राह्वादिरूपोरगसंभवाद्वा । सुरारयः असुरा राक्षसाश्च तेषां विषयं आवासभूतं । इदमप्युभयत्र तुल्यं । पातालविषमं पातालवत् गम्भीरं । इदमप्युभयत्र तुल्यं । घोरं भयङ्करं । इदमप्युभयत्र तुल्यं । एवमुक्तविशेषणविशिष्टं सागरं सागरः । अम्बरप्रख्यं अम्बराभं । उक्तविशेषणविशिष्टमम्बरं च सागरोपममदृश्यतेत्याकृष्य योजना । न केवलं साम्यं सर्वथा साम्यं चेत्याह—सागरमिति ॥ [illegible] ॥ ११७—११८ ॥ प्रकारान्तरेणापि उक्तं साम्यं दर्शयति—संपृक्तमिति ॥ संपृक्तं संसृष्टं । तुल्यवर्णमित्यावत् । [illegible] हेतौ । तादृग्रूपे अन्योन्यतुल्यरूपे । तारारत्नसमाकुले सागराम्बरे दृश्येते स्म ॥ ११९ ॥ समुत्पतितेति । [illegible] ॥ १२० ॥ [illegible] ॥१२१॥ रत्नौघेत्यादिश्लोकद्वयं ॥ रत्नौघजलयोः सन्नादो यस्मिन् । अनेन [illegible] । वायुना विषक्तमिव वायुना एकीभूतमिव । यादोगणसमाकुलं यादांसि जलजन्तवः तेषां गणेन समाकुलं । वाताहतजलाशयं जलाशयः समुद्रः वाताहतश्चासौ जलाशयश्चेति कर्मधारयः तं ऊर्मिभिः आकाशे वल्गन्तमिव स्थितं । [illegible] अनिलोद्धतमिति पुनरुक्तिः ॥१२२

स० तारारत्नसमाकुले एकंनभस्तारासमाकुलं । अपरं रत्नसमाकुलमितितत् । ताराभिः नक्षत्रैः तथा [illegible] रितिनागोजिभट्टः । तत्पक्षे " तारःशुद्धमौक्तिके " इतिविश्वः [illegible] । [illegible] श्रेष्ठैरितितद्विनेयैःक्लिष्टकल्पनयासमाधेयं ॥ १२० ॥ इतिचतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥

[पा०] १ ख. भुजगैर्भुजगालयं. २ [illegible] प्रवृद्धाः. ३ [illegible]—[illegible] विषमं. ४ [illegible]—[illegible] अन्योन्यैराहताः. ५ ख. सस्वरंभीमविक्रमाः. ६ ङ. छ. झ. ट. इवाम्बरे. ७ क. ख. ग. [illegible]—[illegible] महाभागो. ८ [illegible]

ततो विस्मयमापन्ना ददृशुर्हरयस्तदा ॥ भ्रान्तोर्मिजलसन्नादं प्रलोलमिव सागरम् ॥ १२४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

समुद्रवेलावलोकनादुद्दीपकसमुद्दीपितविरहशोकेन रामेण लक्ष्मणं प्रति सीतामुद्दिश्य [illegible] ॥ १ ॥ तथा लक्ष्मणसमाश्वासितेनैतेन सायंसन्ध्योपासनम् ॥ २ ॥

सा तु नीलेन विधिवत्स्वारक्षा सुसमाहिता ॥ सागरस्योत्तरे तीरे साधु सेना निवेशिता ॥ १ ॥
मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ तत्र वानरपुङ्गवौ ॥ विचेरतुश्च तां सेनां रक्षार्थं सर्वतो दिशम् ॥ २ ॥
निविष्टायां तु सेनायां तीरे नदनदीपतेः ॥ पार्श्वस्थं लक्ष्मणं दृष्ट्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥
शोकश्च किल कालेन गच्छता ह्यपगच्छति ॥ मम चापश्यतः कान्तामहन्यहनि वर्धते ॥ ४ ॥
न मे दुःखं प्रिया दूरे न मे दुःखं हृतेति वा ॥ एतदेवानुशोचामि वयोऽस्या ह्यतिवर्तते ॥ ५ ॥
वाहि वात यतः कान्ता तां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृश ॥ त्वयि मे गात्रसंस्पर्शश्चन्द्रे दृष्टिसमागमः ॥ ६ ॥

—१२३॥ तत इति विशेषाभिधानार्थत्वान्न पुनरुक्तिः । भ्रान्तोर्मिजलसन्नादमिति । [illegible] यस्मिन् तं प्रलोलमिव उद्भ्रान्तमिव ॥ १२४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

एवं कृतज्ञत्वमित्रानुरोधित्वपरीक्ष्यकारित्वमहोत्साहत्वादयः शरण्यत्वौपयिका रामगुणा दर्शिताः । अथ रामस्य कारुण्यरूपं प्रधानगुणं दर्शयितुं सर्गान्तरमारभते—सा त्विति ॥ स्वारक्षा आसमन्ताद्रक्षणीया [illegible] शोभनाः आरक्षाः यस्याः सा तथोक्ता । विधिवत् नीतिशास्त्रोक्तरीत्या । सुसमाहिता निराकुला । निवेशिता ॥ १ ॥ दिशमिति जात्येकवचनं । दिक्षु इत्यर्थः । "उभसर्वतसोः—" इत्यादिना द्वितीया । सर्वत इति सप्तम्यर्थे तसिः । दिशां सर्वेषु प्रदेशेष्वित्यर्थः ॥ २—३ ॥ समुद्रवेलावनाद्युद्दीपकदर्शनादुद्बुद्धं विरहशोकं सोढुमशक्नुवन् सौमित्रिं प्रत्याह—शोकश्चेत्यादिना ॥ प्रथमश्चकारोऽवधारणे । द्वितीयस्त्वर्थः । शोकः इष्टवस्त्वन्तरवियोगजनितः शोकः । गच्छता कालेन अपगच्छति । किलेत्यैतिह्ये । गच्छत्येवेति [illegible] लौकिका वदन्ति । कान्तामपश्यतो मम तु शोकः । अहन्यहनि वर्धते । लौकिकशोकविलक्षणोऽयं मम शोक इति भावः ॥ ४ ॥ ननु जनकात्मजा दूरे [illegible] शोकेन [illegible] शोकः [illegible] प्रिया [illegible]—न मे इति ॥ प्रिया दूरे [illegible] मे न दुःखं । सुग्रीवेण प्रधानेन तस्या [illegible] । [illegible] हृतेति मे दुःखं नास्ति । तस्या [illegible] । एतदेवानुशोचामि । इदमेकमेव शोकनिमित्तं । वयोऽस्या ह्यतिवर्तते गतं यौवनं न प्रत्याहर्तुं शक्यमिति भावः । [illegible] यौवनमतिवर्तत इति भावः । [illegible] । किन्तु वयोऽतिवर्तते । [illegible] । [illegible] अनुसारेण [illegible] वचनं ॥ ५ ॥ प्रियास्पृष्ट[illegible]स्पर्शस्य विनोदहेतुत्वात्तत्संपादनार्थं वायुं प्रार्थयते—वाहीति ॥ हे वात कान्ता यतः यत्र वसति तत्र वाहि गच्छ तत्रगत्वा किं करणीयमित्यत्राह—तामिति । न केवलं स्वयम् [illegible] दर्शयति—दृष्टिसमागम चन्द्रे यथा चन्द्राधीनः । तथा मे गात्रसंस्पर्शोऽपि त्वयि त्वदधीनः । तथा [illegible] चन्द्रं पश्य

स० सा सेनाविशेषणम् । [illegible] ॥ १ ॥ ति० [illegible] न मे इति । प्रियादूरे [illegible] नास्ति । [illegible] नदुःखं । [illegible] । [illegible] । अतिवर्तते । [illegible] । [illegible]

[पा०] १ ख. ग. ङ. ज्ञात. २ क. ख. प्रलोलमिव. ३ ग. च. विधिनाऽऽरक्षा. ख. विधिवत्सुरक्षा.

तन्मे दहति गात्राणि विषं पीतमिवाशये ॥ हा नाथेति प्रिया सा मां ह्रियमाणा यदब्रवीत् ॥७॥
तद्वियोगेन्धनवता तच्चिन्ताविपुलार्चिषा ॥ रात्रिंदिवं शरीरं मे दह्यते मदनाग्निना ॥ ८ ॥
अवगाह्यार्णवं स्वप्स्ये सौमित्रे भवता विना ॥ कथंचित्प्रज्वलन्कामः स मा सुप्तं जले दहेत् ॥ ९ ॥
बह्वेतत्कामयानस्य शक्यमेतेन जीवितुम् ॥ यदहं सा च वामोरूरेकां धरणिमाश्रितौ ॥ १० ॥
केदारस्येव केदारः सोदकस्य निरूदकः ॥ उपस्नेहेन जीवामि जीवन्तीं यच्छृणोमि ताम् ॥ ११ ॥
कदा नु खलु सुश्रोणीं शतपत्रायतेक्षणाम् ॥ विजित्य शत्रून्द्रक्ष्यामि सीतां स्फीतामिव श्रियम्॥१२॥
कदा नु चारुबिम्बोष्ठं तस्याः पद्ममिवाननम् ॥ ईषदुन्नम्य पास्यामि रसायनमिवातुरः ॥ १३ ॥
तस्यास्तु संहतौ पीनौ स्तनौ तालफलोपमौ ॥ कदा नु खलु सोत्कम्पौ श्लिष्यन्त्या मां भजिष्यतः १४

तत्प्रणालिकया तां दृष्टवानस्मि । तद्वत् तदङ्गस्पृष्टं त्वां स्पृशन् तामेव स्पृष्टवान्भवेयमित्यर्थः ॥ ६ ॥ न केवलं वयोनिवर्तनस्मरणमेव व्यथाहेतुः किंतु कारणान्तरमप्यस्तीत्याह—तदिति ॥ तद्वचनं मे आशये हृदये । स्थितं सत् । सदा स्मर्यमाणंसदित्यर्थः । पीतं विषमिव गात्राणि प्रत्यवयवं । दहति । किं तद्वचनं तत्राह—हा नाथेति । सा सर्वान्भोगान्परित्यज्य मया सहागता । ह्रियमाणा सती रावणेन हरणसमये "न त्वां कुर्मि दशग्रीव भस्म भस्मार्ह तेजसा" इत्युक्तरीत्या पातिव्रत्याग्निना भस्मीकर्तुं समर्थापि "तत्तस्य सदृशं भवेत" इत्युक्तरीत्या हा नाथेति मत्रायत्वमेव पुरस्कृत्य मां यदब्रवीत् तन्मे गात्राणि दहति । एतेन रामशोकः सीताविषयकारुण्यमित्यवगम्यते । परदुःखदुःखित्वं हि कारुण्यं ॥ ७ ॥ अथ संतापो जलप्रवेशं विना न शाम्यतीति वक्तुं तस्याग्नित्वं सावयवं रूपयति—तद्वियोगेति ॥ मदनाग्निवर्धकत्वेन वियोगस्येन्धनरूपत्वं । संततत्वेन चिन्ताया ज्वालात्वरूपणं । रात्रिंदिवमिति । "अचतुर—" इत्यादिना सूत्रेण साधुत्वं । शीतलाशीतलकालाविशेषेण दह्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ सौमित्रे कान्तास्मारकेण भवता विना अर्णवमवगाह्य स्वप्स्ये । अनेन लक्ष्मणस्य शेषावतारत्वमुक्तं । अर्णवशयनं हि शेषेणैव किं प्रयोजनमित्यत्राह—कथंचिदिति । इदानीं प्रज्वलन् स कामः जले सुप्तं मां कथंचिद्दहेत् कृच्छ्राद्दहेत् मन्दीभवेदित्यर्थः ॥ ९ ॥ एवं दुःसहदुःखाक्रान्तस्यापि मम जीवनधारणशक्तिस्तया सह एकधरण्याश्रयणात्सञ्जीवनप्रवृत्त्युपलम्भाच्च जायत इत्याह—बह्वित्यादिना श्लोकद्वयेन ॥ अहं सा वामोरूश्च एकां धरणिमाश्रितावित्ति यत् एतद्बहु भूरि जीवनसाधनं । अतः एतेन कामयानस्य विरहिणो मम जीवितुं शक्यं । एकशय्याश्रयणन्यायेन कामिनोरेकधरण्याश्रयणमपि जीवनसाधनं भवतीत्यभिप्रायः ॥ जीवन्तीं तां शृणोमीति यत् तेन । निरूदकः निरुदकः । केदारः यथा । सोदकस्य केदारस्य उपस्नेहेन स्वस्नेहेनैव जीवामि ॥ १०—१२ ॥ रसायनं शरीरसिद्धिकरमौषधविशेषं । आतुरः रोगी । "आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः" इत्यमरः ॥ १३ ॥ संहतौ श्लिष्टौ ॥१४—

बहुदिवसात्ययात् ॥ शि० एतदेवानुशोचामि । एतेनप्रबलेनेनदुःखेनपूर्वदुःखानिसोढानीतिसूचितं ॥ ५ ॥ शि० त्वयि सीतास्पर्शविशिष्टे । गेयाश्रयस्पर्शः चन्द्रसंश्लिष्टमारुतः चक्षुस्संयोगः । यथा चन्द्ररश्मिसमागमस्तापशामकः तथा सीतास्पर्शवत्त्वयि ममदर्शोऽपितापशामकइत्यर्थः ॥ ती० यद्वा यतोयत्र कान्तावर्तते तत्र नाहि सेवन । स्वात्मानंदृष्ट्वान्तंवायुंप्रत्येवमुक्तं । मद्गात्रसंस्पर्शात्स्यात्सिद्धोद्दितिभावः ॥ ६ ॥ ती० "कथंचित्प्रज्वलन्कामःसमासुप्तंजलेदहेत्" इतिपाठे जले सुप्तमपि कथंचित्प्रज्वलन्कामः । समादहेत । सः कामः । तं जलं नवाप्नोतीत्यर्थः । तस्माद्भवताविना त्वांविहाय । अर्णवमवगाह्यस्वप्स्ये इतिसंबन्धः ॥ ति० सौमित्रे भवताविनाऽहमेकएवार्णवमवगाह्यस्वप्स्ये । एवंसतिप्रज्वलन्कामः अपिसुप्तंनदहेत् । तस्याग्निविरोधित्वात् । मनोमूलकामस्यसुप्तौ मनउपरमेणोपरमादितिभावः । भवताविनेत्युक्तेरेकाकित्वेनानिद्राप्राप्तेः ॥ शि० भवताविनेत्युक्त्या जाग्रदेवस्थितिरितिसूचितं । तेनत्वद्गमोमस्थितेनामच्छलितहेतुःसूचितः । तेनसीतातिरिक्तविषये तदानींरक्षाभावः सूचितः । स० भवताविना त्वत्प्रीतबाधाभवेदित्यर्थः ॥ ९ ॥

[पा०] १ झ. ट. एवंचप्रज्वलन. २ ङ. च. झ. ट. नमांसुसं. ३ ङ. झ. ट. सुचारु. ४ ग. च. छ. झ. ट. सीतस्याः सहितौ. क. ख. ज. सीतस्याःसंहितौ. ५ क—ट. हसन्त्या.

सा नूनमसितापाङ्गी रक्षोमध्यगता सती ॥ मन्नाथा नाथहीनेव त्रातारं नाधिगच्छति ॥ १५ ॥
कथं जनकराजस्य दुहिता सा मम प्रिया ॥ राक्षसीमध्यगा शेते स्नुषा दशरथस्य च ॥ १६ ॥
कदाऽविक्षोभ्यरक्षांसि सा विधूयोत्पतिष्यति ॥ विधूय जलदान्नीलाञ्शशिरेखा शरत्स्विव ॥ १७ ॥
स्वभावतनुका नूनं शोकेनानशनेन च ॥ भूयस्तनुतरा सीता देशकालविपर्ययात् ॥ १८ ॥
कदा नु राक्षसेन्द्रस्य निधायोरसि सायकान् ॥ सीतां प्रत्याहरिष्यामि शोकमुत्सृज्य मानसम् ॥ १९ ॥
कदा नु खलु मां साध्वी सीता सुरसुतोपमा ॥ सोत्कण्ठा कण्ठमालम्ब्य मोक्ष्यत्यानन्दजं पयः ॥ २० ॥
कदा शोकमिमं घोरं मैथिली विप्रयोगजम् ॥ सहसा विप्रमोक्ष्यामि वासः शुक्लेतरं यथा ॥ २१ ॥
एवं विलपतस्तस्य तत्र रामस्य धीमतः ॥ दिनक्षयान्मन्दरुचिर्भास्करोऽस्तमुपागमत् ॥ २२ ॥
आश्वासितो लक्ष्मणेन रामः संध्यामुपासत ॥ स्मरन्कमलपत्राक्षीं सीतां शोकाकुलीकृतः ॥ २३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

रावणेन मन्त्रिणः प्रति हनुमत्कृतलङ्कादहनादिदुष्करकर्मानुवादपूर्वकं सैन्यसहरामागमनसंभावनया तत्प्रतीकाराय मन्त्रिनियोजनम् ॥ १ ॥

लङ्कायां तु कृतं कर्म घोरं दृष्ट्वा भयावहम् ॥ राक्षसेन्द्रो हनुमता शक्रेणेव महात्मना ॥
अब्रवीद्राक्षसान्सर्वान्ह्रिया किंचिदवाङ्मुखः ॥ १ ॥
धर्षिता च प्रविष्टा च लङ्का दुष्प्रसहा पुरी ॥ तेन वानरमात्रेण दृष्टा सीता च जानकी ॥ २ ॥
प्रासादो धर्षितश्चैत्यः प्रवरा राक्षसा हताः ॥ आविला च पुरी लङ्का सर्वा हनुमता कृता ॥ ३ ॥

१६ ॥ अविक्षोभ्यरक्षांसीत्येकं पदं । अविक्षोभ्याणि दुराधर्षाणि रक्षांसि ॥ १७ ॥ देशकालविपर्ययात् देशकालयोर्व्यत्यासात् । सुखावहयोर्देशकालयोरपगमात्तद्विरुद्धयोरुपगमाच्चेत्यर्थः ॥ १८ ॥ सीतां प्रत्याहरिष्यामि शोकमुत्सृज्य मानसमिति । सीतां प्रत्याहृत्य कदा नु शोकमुत्स्रक्ष्यामीत्यर्थः । आस्यं व्यादाय स्वपितीतिवत्साधुः ॥ १९—२० ॥ शुक्लेतरं मलिनं ॥ २१—२२ ॥ उपासत उपास्त । भ्रातुरपि लक्ष्मणस्य पुरतो रघुनाथस्यैवंविधवचनप्रयोगस्तस्य सर्वविश्रम्भकत्वात् । अतो नानौचित्यं ॥२३॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

एवं रामवृत्तान्तमुक्त्वा हनुमत्प्रवेशकालानन्तरकालिकं रावणवृत्तान्तं वक्तुमुपक्रमते—लङ्कायामिति ॥ घोरं दुर्दर्शम् । शक्रेणेव शक्रतुल्येन । "इवेन सह नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम्" इति विभक्त्यलोपः ॥ १ ॥ वानरमात्रेण वानरजातीयेन । वानरत्वमात्रेणेति यावत् ॥ २ ॥ चैत्यः प्रासादः नगरप्रधानभूतः प्रासादः ।

स० दिनक्षयात् अहःक्षयात् । मन्दरुचिः मन्दरश्मिः ॥२२॥ रामानु० उपासत उपास्त । व्यत्ययेनात्मनेपदं । उपासमितिवापाठः ॥ ती० स्मरन्निति हेतौ शतृप्रत्ययः । सीतास्मरणाद्धेतोः शोकाकुलीकृतः ॥ २३ ॥ इति पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

स० महात्मनाशक्रेणेत्यनेन हनुमत्कृतकर्मणः "इन्द्रो दुर्वृत्तानामहानाय" इत्युक्तरीत्यावहितत्वकृतिसाध्यत्वेनदुष्करत्वमुक्तिसैन्यप्रयत्नाविषयत्वं सूचयति ॥१॥ ति० वानरमात्रेण एकेनाविनापूर्णेनचेत्यर्थः ॥२॥ शि० चैत्यः देवनिवासस्थानःप्रासादः ॥३॥

[पा०] १ क. ग, ङ. च. ज.—ट. ममनाथया. ख. परमप्रिया. २ ङ. झ. ट. अविक्षोभ्याणिरक्षांसि. ३ ङ. च. झ. ट. केसा. क. ख. ग. छ. ज. केसेवारदी. ४ ङ. झ. ट. सेनारी. ख. सामारी. ५ क.—घ. झ. ज. ट. स्मरन्सुभ्रूं. ६ क. ग. ङ. च. झ. ज. ट. मुपागतः. ७ क. ख. ग. मुपाविशत्. ८ ख. सर्व. ९ ख. च. छ. आकुलाम.

किं करिष्यामि भद्रं वः किं वा युक्तमनन्तरम् ॥ उच्यतां नः समर्थं यत्कृतं च सुकृतं भवेत् ॥ ४ ॥
मन्त्रमूलं हि विजयं प्राहुरार्या मनस्विनः ॥ तस्माद्वै रोचये मन्त्रं रामं प्रति महाबलाः ॥ ५ ॥
त्रिविधाः पुरुषा लोके उत्तमाधममध्यमाः ॥ तेषां तु समवेतानां गुणदोषौ वदाम्यहम् ॥ ६ ॥
मन्त्रिभिर्हितसंयुक्तैः समर्थैर्मन्त्रनिर्णये ॥ मित्रैर्वापि समानार्थैर्बान्धवैरपि वा हितैः ॥ ७ ॥
सहितो मन्त्रयित्वा यः कर्मारम्भान्प्रवर्तयेत् ॥ दैवे च कुरुते यत्नं तमाहुः पुरुषोत्तमम् ॥ ८ ॥
एकोर्थं विमृशेदेको धर्मे प्रकुरुते मनः ॥ एकः कार्याणि कुरुते तमाहुर्मध्यमं नरम् ॥ ९ ॥
गुणदोषावनिश्चित्य त्यक्त्वा धर्मव्यपाश्रयम् ॥ करिष्यामीति यः कार्यमुपेक्षेत्स नराधमः ॥ १० ॥
यथेमे पुरुषा नित्यमुत्तमाधममध्यमाः ॥ एवं मन्त्रा हि विज्ञेया उत्तमाधममध्यमाः ॥ ११ ॥
ऐकमत्यमुपागम्य शास्त्रदृष्टेन चक्षुषा ॥ मन्त्रिणो यत्र निरतास्तमाहुर्मन्त्रमुत्तमम् ॥ १२ ॥
बह्व्योपि मतयो भूत्वा मन्त्रिणामर्थनिर्णये ॥ पुनर्यत्रैकतां प्राप्ताः स मन्त्रो मध्यमः स्मृतः ॥ १३ ॥
अन्योन्यं मतिमास्थाय यत्र संप्रतिभाष्यते ॥ न चैकमत्ये श्रेयोस्ति मन्त्रः सोधम उच्यते ॥ १४ ॥
तस्मात्सुमन्त्रितं साधु भवन्तो मतिमत्तमाः ॥ कार्यं संप्रतिपद्यन्तामेतत्कृत्यं मतं मम ॥ १५ ॥
वानराणां हि वीराणां सहस्रैः परिवारितः ॥ रामोऽभ्येति पुरीं लङ्कामस्माकमुपरोधकः ॥ १६ ॥

आविला दाहेन आकुला ॥ ३ ॥ अनन्तरं किं वा युक्तं यत्नः समर्थं हितं । "समर्थस्त्रिषु शक्तिस्थे संबन्धार्थे हितेपि च" इत्यमरः । यत्कृतं अनुष्ठितं । सुकृतं स्वनुष्ठितं । भवेत् फलवद्भवेत् । तादृशं किं उच्यतां करिष्यामि । वो भद्रमस्त्वित्यन्वयः ॥ ४ ॥ बलवतस्तव किं मन्त्रेणेत्याशङ्क्य सर्वेषामपि विजयस्य मन्त्रमूलत्वान्मयापि मन्त्रः करणीय इत्याह—मन्त्रमूलमिति ॥ ५ ॥ मन्त्रस्य करणीयत्वेपि स्वयमेव संमन्त्र्यतां किं बहुभिरित्याशङ्क्य बहुभिः सह मन्त्रयितुरेवोत्तमत्वं वक्तुं प्रतिज्ञापूर्वकं क्रमेण मन्त्रयितृभेदानाह—त्रिविधा इत्यादिना ॥ समवेतानां संकीर्णस्वरूपाणां । लक्षणज्ञानं विना विवेक्तुमशक्यानामित्यर्थः । गुणदोषौ उत्तमलक्षणं गुणं अधमलक्षणं दोषं । मध्यमलक्षणं मिश्रणं ॥ ६ ॥ हितसंयुक्तैः हितपरैः । समानार्थैः समानसुखदुःखैः । कर्मारम्भान् आरम्भणीयकर्माणि । दैवे दैवसमाश्रयणे । कुरुते ॥ ७—८ ॥ धर्मे पूर्वोक्तदैवसमाश्रयणे । मनः मनःपूर्वं यत्नं ॥ ९ ॥ गुणदोषौ हिताहिते । अनिश्चित्य दैवव्यपाश्रयं त्यक्त्वा करिष्यामीत्युपक्रम्य यः कार्यमुपेक्षेत उपेक्षेत न समाप्नुयात् ॥ १०—११ ॥ उक्तत्रैविध्यं मन्त्रेप्यतिदिशति—ऐकमत्यमिति ॥ ऐकमत्यं एकां मतिं उपागम्य । शास्त्रदृष्टेन स्वभ्यस्तशास्त्रेण । राजदन्तादित्वात्परनिपातः । तद्रूपेण चक्षुषा उपलक्षिताः मन्त्रिणः यत्र मन्त्रे निरताः तं उत्तममन्त्रमाहुः ॥ १२ ॥ यत्र मन्त्रे । मन्त्रिणां मतयः बहुधा भूत्वापि । अर्थनिर्णये अर्थनिर्णयरूपफलविषये । एकतां प्राप्ता भवन्ति स मन्त्रो मध्यमः स्मृतः । नीतिज्ञैरिति शेषः ॥ १३ ॥ यत्र मन्त्रे । मन्त्रिभिः अन्योन्यं मतिं स्वां स्वां बुद्धिं । आस्थाय प्रधानीकृत्य । संप्रतिभाष्यते व्यवह्रियते । अनेनोत्तममन्त्रव्यावृत्तिरुक्ता । मध्यममन्त्रव्यावृत्त्यर्थमाह—न चेति । ऐकमत्ये तेषां मन्त्रिणां श्रेयश्च प्रीतिश्च नास्ति स मन्त्रोधम उच्यते ॥ १४ ॥ सुमन्त्रितं सुनिश्चितं । साधु समीचीनं । कार्यं संप्रतिपद्यन्तां ऐकमत्येन जानन्तु । एतत् ऐकमत्येन सुनिश्चितं कार्यं । मम कृत्यं अतिशयेन कर्तव्यं ॥ १५ ॥ गतं तु गतमेव किं मन्त्र-

[पा०] १ क. ख. छ. झ. ञ. ट. प्रवदन्तिमनस्विनः. २ क.—घ. च. छ. ञ. गुणदोषं. ३ ङ. झ. मन्त्रार्थैरभिर्हि संयुक्तः. ४ क. ख. ज. ट. बान्धवैर्वासमाहितैः. ५ ख. ङ.—ट. दैवव्यपाश्रयं. ६ क. ख. ङ. च. झ. ञ. ट. मन्त्रोपिविज्ञेयउत्तमाधममध्यमः. ७ क. झ. ट. बह्वीरपिमतीर्गत्वामन्त्रिणामर्थनिर्णयः । पुनर्यत्रैकतांप्राप्तः. ८ ख. घ. छ. मन्त्रिणो मन्त्रनिर्णये. ९ क. ख. ग. घ. छ. ञ. मन्त्रिसत्तमाः. ६. ज. झ. ट. मतिसत्तमाः. १० कार्यंसंप्रतिपद्यन्तामित्यर्धस्यस्थाने क. च. छ. पाठेषु. इतीमंमन्त्रयध्वात्रकार्यंतत्प्रतिपद्यते । तस्मात्संमन्त्र्यतांसर्वैरेतत्कृत्यंमतंमम ॥ इतिश्लोकोदृश्यते. ११ ख. छ. सवानराणां. १२ ङ. झ. ट. धीराणां.

तरिष्यति च सुव्यक्तं राघवः सागरं सुखम् ॥ तरसा युक्तरूपेण सानुजः सबलानुगः ॥
समुद्रमुच्छोपयति वीर्येणान्यत्करोति वा ॥ १७ ॥
[खरो येन हतः संख्ये तस्य वीर्येण लक्ष्यते ॥ १८ ॥]
अस्मिन्नेवंगते कार्ये विरुद्धे वानरैः सह ॥ हितं पुरे च सैन्ये च सर्वं संमन्त्र्यतां मम ॥ १९ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

राक्षसैरावणंप्रति कुबेरविजयादितदपादानप्रशंसनपूर्वकं रामस्यततोप्यल्पबलत्वोक्त्या कैमुत्येनतत्पराजयस्यसुकरत्वोक्तिः ॥ १ ॥ तथेन्द्रजिदपादानप्रशंसनपूर्वकं रामविजयायतन्नियोजनोक्त्या समाश्वासनम् ॥ २ ॥

इत्युक्ता राक्षसेन्द्रेण राक्षसास्ते महाबलाः ॥ ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे रावणं राक्षसेश्वरम् ॥
द्विषत्पक्षमविज्ञाय नीतिबाह्यास्त्वबुद्धयः ॥ १ ॥
राजन्परिघशक्त्यृष्टिशूलपट्टिशसंकुलम् ॥ सुमहन्नो बलं कस्माद्विषादं भजते भवान् ॥ २ ॥
त्वया भोगवतीं गत्वा निर्जिताः पन्नगा युधि ॥ कैलासशिखरावासी यक्षैर्बहुभिरावृतः ॥
सुमहत्कदनं कृत्वा वश्यस्ते धनदः कृतः ॥ ३ ॥
स महेश्वरसख्येन श्लाघमानस्त्वया विभो ॥ निर्जितः समरे रोषाल्लोकपालो महाबलः ॥ ४ ॥

करणे इतः किं नश्छिन्नमित्यत आह—वानराणामिति॥ अभ्येति अभ्येष्यति । " वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा " इति वर्तमाननिर्देशः । उपरोधकः उपरोद्धुं । क्रियार्थायां क्रियायां ण्वुल् ॥१६॥ सागरे विद्यमाने कथमस्मानुपरोत्स्यति तत्राह—तरिष्यतीति सार्धश्लोकः ॥ उच्छोपयति उच्छोपयिष्यति । अन्यत्सेतुबन्धादिकं वा । करोति करिष्यति ॥ १७—१८ ॥ अस्मिन् लङ्कानिरोधनरूपे कार्ये । एवंगते उत्कर्षेण प्रवृत्ते । वानरैः सह विरुद्धे विरोधे च प्राप्ते । भावे निष्ठा । पुरादिषु हितं यत्तत्सर्वं संमन्त्र्यतामित्यर्थः ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

एवं रावणवचनमाकर्ण्य अविदितरघुनाथप्रभावा मदोद्धता राक्षसास्तद्बलवर्णनपूर्वकं रावणं प्रशंसन्ति—इत्युक्ता इत्यादिना । सार्धश्लोक एकान्वयः । द्विषत्पक्षं द्विषद्बलं । " पक्षो मासार्धके पार्श्वे गृहे सूर्यविरोधयोः । केशादेः परितो वृन्दे बले सखिसहाययोः " इति विश्वः ॥ १ ॥ परिघः परितो हन्यतेऽनेन गदाविशेषः । " परिघः परिघातनः " इत्यमरः । शक्तिः दीर्घयष्टिः । ऋष्टिः असिः । " खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टयः " इत्यमरः । शूलं प्रसिद्धं । पट्टिशः खड्गविशेषः । तैः संकुलं व्याप्तं । बलमस्ति ममप्रबलं एवं विद्यमाने कस्माद्विषादं भवान् विषादं भजत इति योजना । अत्र सुमहन्नो बलमित्यत्र बलं नास्तीति प्रामाणिका भाव्यनर्थसूचिकाकिंलोक्तिः ॥ २ ॥ किंतु सैन्यं त्वमेक एव सकलशत्रुविद्रावणक्षम इत्याशयेनाह—त्वयेत्यादिना ॥ सार्धश्लोक एकान्वयः । भोगवती सर्पराजनगरी । कदनं

ति० प्रथमान्तपाठे सगरस्यगोत्रापत्यंसागरइति रामविशेषणं ॥ तदा सागरमितिद्वितीयान्तमध्याहार्यं ॥ १७ ॥ इतिषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥

ति० तत्रादौदुर्मन्त्रिणांदुर्मन्त्रमाह—इत्युक्ताइति । यतोनीतिबाह्याः अतएवाबुद्धयः तेराक्षसाः द्विषत्पक्षस्यरामसुग्रीवादेर्बलमविज्ञाय ज्ञात्वापिमोहादविगणय्यवा प्राञ्जलयसन्तोरावणमूचुः ॥ १ ॥ ति० तदेवप्रपञ्चयते—त्वयेति । सःधनदः । महेश्वरसख्येन हेतुना सर्वैःश्लाघमानोपि लोकपालोपि त्वयासमरेरोषान्निर्जितः ॥ स० श्लाघमानः अहंत्र्यंबकसखः मत्तःकोऽन्योनास्तीत्यात्म

[पा०] १ इदमर्धं घ. पाठेदृश्यते. २ क. ग. ङ. च. तस्मिन्नेवंगते. झ. ट. तस्मिन्नेवंविधे. ३ घ. विरुद्धे. ४ क. ग. संमन्त्र्यतामिति. ५ घ. अविज्ञायात्मनःपक्षं. ६ ङ. झ. कुन्तलं.

[1]विनिहत्य च यक्षौघान्विक्षोभ्य च विगृह्य च ॥ त्वया कैलासशिखराद्विमानमिदमाहृतम् ॥ ५ ॥
मयेन दानवेन्द्रेण त्वद्भयात्सख्यमिच्छता ॥ दुहिता तव भार्यार्थे दत्ता राक्षसपुङ्गव ॥ ६ ॥
दानवेन्द्रो मधुर्नाम वीर्योत्सिक्तो दुरासदः ॥ विगृह्य वशमानीतः कुम्भीनस्याः सुखावहः ॥ ७ ॥
निर्जितास्ते महाबाहो नागा गत्वा रसातलम् ॥ वासुकिस्तक्षकः शङ्खो जटी च वशमाहृताः ॥ ८ ॥
अक्षया बलवन्तश्च शूरा लब्धवराः पुनः ॥ त्वया संवत्सरं युद्ध्वा समरे दानवा विभो ॥ ९ ॥
स्वबलं समुपाश्रित्य नीता वशमरिन्दम ॥ मायाश्चाधिगतास्तत्र बहवो राक्षसाधिप ॥ १० ॥
[निर्जिताः समरे रोषाल्लोकपाला महाबलाः ॥ देवलोकमितो गत्वा शक्रश्चापि विनिर्जितः ॥] ॥ ११ ॥
शूराश्च बलवन्तश्च वरुणस्य सुता रणे ॥ निर्जितास्ते महाबाहो चतुर्विधबलानुगाः ॥ १२ ॥
मृत्युदण्डमहाग्राहं शाल्मलिद्रुममण्डितम् ॥ कालपाशमहावीचिं यमकिङ्करपन्नगम् ॥ १३ ॥
[महाज्वरेण दुर्धर्षं यमलोकमहार्णवम् ॥] अवगाह्य त्वया राजन्यमस्य बलसागरम् ॥
जयश्च विपुलः प्राप्तो मृत्युश्च प्रतिषेधितः ॥ १४ ॥
सुयुद्धेन च ते सर्वे लोकास्तत्र विलोलिताः ॥ १५ ॥
क्षत्रियैर्बहुभिर्वीरैः शक्रतुल्यपराक्रमैः ॥ आसीद्वसुमती पूर्णा महद्भिरिव पादपैः ॥ १६ ॥
तेषां वीर्यगुणोत्साहैर्न समो राघवो रणे ॥ प्रसह्य ते त्वया राजन्हताः परमदुर्जयाः ॥ १७ ॥
तिष्ठ वा किं महाराज श्रमेण तव वानरान् ॥ अयमेको महाबाहुरिन्द्रजित्क्षपयिष्यति ॥ १८ ॥
अनेन हि महाराज माहेश्वरमनुत्तमम् ॥ इष्ट्वा यज्ञं वरो लब्धो लोके परमदुर्लभः ॥ १९ ॥
शक्तितोमरमीनं च विनिकीर्णान्त्रशैवलम् ॥ गजकच्छपसंबाधमश्वमण्डूकसंकुलम् ॥ २० ॥

युद्धं ॥ ३—४ ॥ विमानं पुष्पकं ॥ ५ ॥ दुहिता मन्दोदरी । यद्यपि मयेनाभिजात्यभ्रमाद्दत्तेत्युत्तरं वक्ष्यति तथाप्यत्र प्रशंसायां भयाद्दत्तेत्युक्तं ॥ ६ ॥ दानवेन्द्रः मधुः । कुम्भीनसी रावणभगिनी । सुखमावहतीति सुखावहः भर्ता ॥ ७ ॥ जटी सर्पविशेषस्य नाम । त्वया भोगवतीमित्यत्र तक्षकादिभिन्नकर्कोटकादिजयोक्तिरिति न पौनरुक्त्यं ॥ ८ ॥ अक्षया इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ लब्धवराः ब्रह्मणेति शेषः । अक्षयाः चूर्णीकरणेपि पुनरुत्पत्तिमत्त्वेन क्षयरहिता इत्यर्थः । दानवाः कालकेयाः । तत्र कालकेयसकाशात् । बहवः बहवः । "वोतो गुणवचनात्" इति पक्षे ङीषभावः ॥ ९—११ ॥ चतुर्विधबलानुगाः रथगजतुरगपदातिभेदेन चतुर्विधानि बलानि पृष्ठगानि येषां ते तथा ॥ १२ ॥ मृत्युदण्डेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ मृत्युदण्डः यमदण्डः स एव महाग्राहः महानक्रः यस्मिन् । शाल्मलयः कण्टकशाल्मलिवृक्षाकारायुधविशेषाः त एव द्रुमाः तैर्मण्डितं । मृत्युः यमः । प्रतिषेधितः युद्धादपक्रामितः ॥ १३—१४ ॥ सुयुद्धेनेत्यर्थ ॥ सुयुद्धेन स्वल्पयुद्धेनेत्यर्थः । विलोलिताः द्राविताः ॥ १५ ॥ क्षत्रियैः अनरण्यप्रभृतिभिः ॥ १६ ॥ न समो राघव इति । तेभ्योपि निहीनबलः सुखेन निपात्य इति भावः ॥ १७—१८ ॥ माहेश्वरं महेश्वरप्रीतिकरं ॥ १९ ॥ शक्तितोमरेत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ २०—

नंश्लाघमानः ॥ ४ ॥ ति० नजयमात्रं अपितुसर्वस्मापहारोपीत्याह—विनिपात्येति । इदंविमानं पुष्पकं ॥ ५ ॥ ति० शाल्मलिद्रुमैः यातनावृक्षैः मण्डितं । सागरोपिद्वीपेवृक्षमण्डितोभवति ॥ १३ ॥ ति० एवंदिग्विजयमुक्त्वासांप्रतमाहुः —क्षत्रियैरिति ॥ १६ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ङ. च. ज—ट. विनिपात्यच. २ क. ख. ग. ङ. ज. झ. ट. महाबाहोवीर्यो. ३ घ. महाबलः. ४ घ. युध्वाविभोरत्नाकरेतदा. ५ च. छ. झ. ट. बहवोवैराक्षसाधिप. ६ अयंश्लोकःप्राचीनकोशेपुनदृश्यते. ७ क. ग. महाभागाश्चतुर्विध. ख. च. ज. महाराज. ङ. झ. ट. महाभाग. ८ इदमर्धं ङ—ट. पाठेपुदृश्यते. ९ क. ग. घ.—ट. द्रुतोविताः. १० क. ग. गुणोत्सेकैः. ११ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. समरदुर्जयाः. १२ क. ख. ङ.—ट. महाराजइन्द्रजित्.

रुद्रादित्यमहाग्राहं मरुद्वसुमहोरगम् ॥ रथाश्वगजतोयौघं पदातिपुलिनं महत् ॥ २१ ॥
अनेन हि समासाद्य देवानां बलसागरम् ॥ गृहीतो दैवतपतिर्लङ्कां चापि प्रवेशितः ॥ २२ ॥
पितामहनियोगाच्च मुक्तः शम्बरवृत्रहा ॥ गतस्त्रिविष्टपं राजन्सर्वदेवनमस्कृतः ॥ २३ ॥
तमेव त्वं महाराज विसृजेन्द्रजितं सुतम् ॥ यावद्वानरसेनां तां सरामां नयति क्षयम् ॥ २४ ॥
राजन्नापदयुक्तेयमागता प्राकृताज्जनात् ॥ हृदि नैव त्वया कार्या त्वं वधिष्यसि राघवम् ॥ २५॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

प्रहस्तादिभीरावणंप्रत्यात्मश्लाघनपूर्वकं रामादिवधप्रतिज्ञानेन समाश्वासनम् ॥ १ ॥

ततो नीलोम्बुदनिभः प्रहस्तो नाम राक्षसः ॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं शूरः सेनापतिस्तदा ॥ १ ॥
देवदानवगन्धर्वाः पिशाचपतगोरगाः ॥ न त्वां धर्षयितुं शक्ताः किं पुनर्वानरा रणे ॥ २ ॥
सर्वे प्रमत्ता विश्वस्ता वञ्चिताः स्म हनूमता ॥ न हि मे जीवतो गच्छेज्जीवन्स वनगोचरः ॥ ३ ॥
सर्वां सागरपर्यन्तां सशैलवनकाननाम् ॥ करोम्यवानरां भूमिमाज्ञापयतु मा भवान् ॥ ४ ॥
रक्षां चैव विधास्यामि वानराद्रजनीचर ॥ नागमिष्यति ते दुःखं किंचिदात्मापराधजम् ॥ ५ ॥
अब्रवीत्तु सुसंक्रुद्धो दुर्मुखो नाम राक्षसः ॥ इदं न क्षमणीयं हि सर्वेषां नः प्रधर्षणम् ॥ ६ ॥
अयं परिभवो भूयः पुरस्यान्तःपुरस्य च ॥ श्रीमतो राक्षसेन्द्रस्य वानरेण प्रधर्षणम् ॥ ७ ॥
अस्मिन्मुहूर्ते हत्वैको निवर्तिष्यामि वानरान् ॥ प्रविष्टान्सागरं भीममम्बरं वा रसातलम् ॥ ८ ॥

॥ २१ ॥ दैवतपतिः इन्द्रः ॥ २२—२३ ॥ विसृज प्रेषय । यावन्नयति नेष्यति ॥ २४ ॥ अयुक्ता असंभाविता । प्राकृतात् क्षुद्रात् हनुमतः ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

एवं मन्त्रिभिः सहसंमन्त्र्य भूयोभिहिते सकलसचिवप्रधानः प्रहस्तः स्वाभिमतमर्थं राज्ञे निवेदयति— तत इति ॥ १—२ ॥ हनुमतः पौरुषं प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा कथमेवमुच्यत इत्यत्राह—सर्व इति ॥ विश्वस्ताः परिभवितुमस्मान् कोपि न शक्त इति विश्वस्ताः विस्रब्धाः । प्रामादिकशत्रुपरिभवो न न्यूनतामापादयतीतिभावः ॥ ३—४ ॥ आत्मापराधः सीताहरणरूपो व्यतिक्रमः ॥ ५ ॥ हि यस्माद्वानरेण कृतमिदं कर्म सर्वेषां नः प्रधर्षणरूपं । भूयः तदुपरि पुरस्यान्तःपुरस्य च परिभवरूपं । अथच राक्षसेन्द्रस्य प्रधर्षणरूपं । अतो न क्षमणीयमित्यर्थः ॥ ६—७ ॥ ततः किं करिष्यसीत्यत आह—अस्मिन्निति ॥८-९॥

स० दैवतपतिः इन्द्रः । लङ्कायां तत्रापिकारागृहइतिशेषः । सागरमित्यर्धर्चादिः । अतोमहदितिपूर्वश्लोकस्थविशेषणंयुक्तं । “ दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयं ” इत्यत्रप्रमेयदीपिकायामप्रमेयत्वस्यद्युताविवमहदित्यस्यबहुव्रीहिघटकपुलिनपदार्थेवान्वयः । अतो नपुंसकत्वोपपत्तिः । महान्तमितिलिङ्गविपर्यासोवा । दैवतशब्दग्रहणेनतेषांनपुंसकत्वंध्वन्यते ॥ २२ ॥ ति० पितामहस्य चतुर्मुखस्यरुद्रस्य । यदिज्यातोलब्धवरः तन्नियोगात् तदाज्ञया । सर्वस्यजगतःप्रजापतिःपिता । भगवांश्चतुर्मुखरुद्रःपितामहः । भगवान्हिरण्यगर्भःप्रपितामहः । अतएवादित्यरुद्रवसुप्रधानाःसर्वश्राद्धदेवताःसर्वयज्ञदेवताः । ससुरासुरसर्वप्रजोपास्यस्यसर्वस्वभूताश्चेतिकतकः । शंबरंवृत्रंहन्ति सः ॥ स० सर्वदेवनमस्कृतइत्युपहासः ॥ २३ ॥ इतिसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥

रामानु० जीवतइत्यनादरेषष्ठी ॥ ३ ॥ रामानु० करोमि अचिरादेवकरिष्यामि । “ वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वा ” इतिभविष्यदर्थेलट् ॥ स० करोमीत्यनेनलट्प्रयोगेण विलंबासहत्वंसूचयति ॥ ४ ॥ स० शौर्यमदेनरजनीचरेत्युक्तिः ॥ ५ ॥ ति० भूयः पुनः । पुरस्य अन्तःपुरस्यचायंपरिभवोदाहरूपोनक्षमणीयइत्यनुषङ्गः । वानरेन्द्रप्रधर्षणं तज्जंराक्षसेन्द्रस्यदुःखं । अह

[पा०] १ ग. घ. च. छ. ज. ञ. लङ्कायांच. २ ङ. छ. झ. ञ. ट. नीलांबुदप्रख्यः. ३ झ ट. पुनर्मानवौ. ४ घ. वीरांश्चरजनीचरान्. ५ ङ. झ. ट. वानरेन्द्रप्रधर्षणं. ६ ङ. झ. ट. गत्वैको.

ततोऽब्रवीत्सुसंक्रुद्धो वज्रदंष्ट्रो महाबलः ॥ प्रगृह्य परिघं घोरं मांसशोणितरूषितम् ॥ ९ ॥
किं वो हनुमता कार्यं कृपणेन तपस्विना ॥ रामे तिष्ठति दुर्धर्षे ससुग्रीवे सलक्ष्मणे ॥ १० ॥
अद्य रामं ससुग्रीवं परिघेण सलक्ष्मणम् ॥ आगमिष्यामि हत्वैको विक्षोभ्य हरिवाहिनीम् ॥ ११ ॥
इदं ममापरं वाक्यं शृणु राजन्यदीच्छसि ॥ उपायकुशलो ह्येव जयेच्छत्रूनतन्द्रितः ॥ १२ ॥
कामरूपधराः शूराः सुभीमा भीमदर्शनाः ॥ राक्षसा वा सहस्राणि राक्षसाधिप निश्चिताः ॥ १३ ॥
काकुत्स्थमुपसंगम्य बिभ्रतो मानुषं वपुः ॥ सर्वे ह्यसंभ्रमा भूत्वा ब्रुवन्तु रघुसत्तमम् ॥ १४ ॥
प्रेषिता भरतेन स भ्रात्रा तव यवीयसा ॥ [तवागमनमुद्दिश्य कृत्यमात्ययिकं त्विति ॥]
स हि सेनां समुत्थाप्य क्षिप्रमेवोपयास्यति ॥ १५ ॥
ततो वयमितस्तूर्णं शूलशक्तिगदाधराः ॥ चापबाणासिहस्ताश्च त्वरितास्तत्र याम ह ॥ १६ ॥
आकाशे गणशः स्थित्वा हत्वा तां हरिवाहिनीम् ॥ अश्मशस्त्रमहावृष्ट्या प्रापयाम यमक्षयम् ॥ १७ ॥
एवं चेदुपसर्पेतामनयं रामलक्ष्मणौ ॥ अवश्यमपनीतेन जहतामेव जीवितम् ॥ १८ ॥
कौम्भकर्णिस्ततो वीरो निकुम्भो नाम वीर्यवान् ॥ अब्रवीत्परमक्रुद्धो रावणं लोकरावणम् ॥ १९ ॥
सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु महाराजेन सङ्गताः ॥ अहमेको हनिष्यामि राघवं सहलक्ष्मणम् ॥
सुग्रीवं च हनूमन्तं सर्वानेव च वानरान् ॥ २० ॥
ततो वज्रहनुर्नाम राक्षसः पर्वतोपमः ॥ क्रुद्धः परिलिहन्वक्त्रं जिह्वया वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥
स्वैरं कुर्वन्तु कार्याणि भवन्तो विगतज्वराः ॥ एकोऽहं भक्षयिष्यामि तान्सर्वान्हरियूथपान् ॥ २२ ॥
स्वस्थाः क्रीडन्तु निश्चिन्ताः पिबन्तो मधुवारुणीम् ॥ २३ ॥

कृपणेन गूढसंचारप्रकटितभयेन । तपस्विना शोच्येन ॥ १०—११ ॥ तद्वाक्यं किमित्याकाङ्क्षायामुपायप्रतिपादकं वाक्यं वक्तुमादावुपायं प्रशंसति—उपायेति ॥ १२ ॥ विवक्षितमुपायमेवाह—कामरूपेत्यादिना ॥ निश्चिताः निश्चितवन्तः । राक्षसा वा सहस्राणीति । सहस्रशब्दस्य संख्येयपरत्वेपि शब्दस्वाभाव्यान्नपुंसकत्वं । किमिति ब्रूयुस्तत्राह—प्रेषिता इति ॥ अस्यान्ते इतिकरणं द्रष्टव्यं ॥ १३–१५ ॥ ते वयं तत्र समीपे याम । यामेति लोटि रूपं ॥ १६–१७ ॥ एवं कृते किं स्यादित्यत्राह—एवं चेदिति ॥ रामलक्ष्मणौ अनयं अस्मत्कृतकैतवापरिज्ञानेन विश्वासं यद्युपसर्पेतां ततस्तेन अपनीतेन अपनयेन । जीवितं जहतामेव । जह्यातामेवेत्यर्थः ॥ १८–१९ ॥ सर्व इत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ २० ॥ तत इत्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ २१–२२ ॥ मधुवारुणीं मधुरूपां वारुणीं । रणकुञ्जरं रणाप्रधृष्यं । स्वःस्था इत्यमङ्गलोक्तिः

मेकएवगत्वाभीत्यासागरादीनपिप्रविष्टान्वानरान्हत्वा निवर्तयिष्यामि प्रधर्षणदुःखंनिवर्तयिष्यामि ॥ ७—८ ॥ **रामानु०** निवर्तिष्यामि निवर्तिष्ये ॥ ८ ॥ **रामानु०** तपस्विना तपस्व्याहारभूतफलाशिनेत्यर्थः ॥ **ती०** कृपणेन दीनेन । प्रकाशसंचारेभयाद्रात्रौकृतकार्येणवा । तपस्विना शोच्येन । हनुमताकिं । अलक्ष्यस्यतस्यहननेन नप्रयोजनमितिभावः । कृपणादिशब्दानांपारुष्यमात्रेतात्पर्यं । नत्वर्थे । मातृगाम्यादिगालिदानवत् । तर्हिकोहन्तव्यस्तत्राह—रामेतिष्ठति अहतेतिष्ठतिसतिकिमनेनहतेनेत्यर्थः ॥ १० ॥ **ती०** अद्यराममित्यस्यवास्तवार्थस्तु लक्ष्मणंरामंविनेतिशेषः । सुग्रीवंहत्वा आगमिष्यामीतिसंबन्धः ॥ ११ ॥ **ती०** विवृतं स्पष्टं । वपुः धृत्वेतिशेषः ॥ १४ ॥ **ति०** सृक्कां ओष्ठप्रान्तं ॥ २१ ॥

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. दूषितं. २ ङ—ट. किंनो. ३ ङ. झ. ट. सुग्रीवेपि. ४ क. ज. रक्षसांवै. घ. च. छ. झ. ञ. ट. राक्षसानां. ५ झ. ञ. ट. विवृतं. ६ च. छ. ञ. ट. भरतेनैव. ७ इदमर्धंप्राचीनकोशेषुनदृश्यते. ८ छ. ञ. ट. यामते. ९ क. ङ. छ—ट. सुग्रीवंसहनूमन्तंसर्वांश्चैवात्र. १० ङ. झ. ट. परिलिहन्सृक्कां. ११ क. ङ. झ. ट. तांसर्वांहरिवाहिनीं. १२ स्वस्थाःक्रीडन्त्वित्यर्धात्पूर्वं क. छ. पाठयोः ततोमहोदरःक्रुद्धोरावणंवाक्यमब्रवीत् इत्यर्धमधिकंदृश्यते. १३ क.—ङ. छ.—ट. पिबन्तु. १४ ङ. झ. ट. मधुवारुणं.

अहमेको वधिष्यामि सुग्रीवं सहलक्ष्मणम् ॥ [1]अङ्गदं च हनूमन्तं [2]रामं च रणकुञ्जरम् ॥ २४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

विभीषणेनरावणंप्रति रामवधप्रतिज्ञानेनसायुधग्रहणंसरभससमुत्थितनिकुंभादिनिवारणपूर्वकं रामपराक्रमप्रशंसनेन तस्मिन्दण्डस्यदुष्करत्वोक्त्या वैपरीत्येऽनर्थप्राप्तिकथनपूर्वकं रामायसीताप्रत्यर्पणचोदना ॥ १ ॥ ततःसायंरावणेन विभीषणादिसर्वजनविसर्जनपूर्वकंस्वगृहंप्रतिगमनम् ॥ २ ॥

ततो निकुम्भो रभसः सूर्यशत्रुर्महाबलः ॥ सुप्तघ्नो [3]यज्ञहा रक्षो [4]महापार्श्वो महोदरः ॥ १ ॥
अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षसः ॥ इन्द्रजिच्च महातेजा बलवान्रावणात्मजः ॥ २ ॥
प्रहस्तोथ विरूपाक्षो वज्रदंष्ट्रो महाबलः ॥ [5]धूम्राक्षश्चातिकायश्च दुर्मुखश्चैव राक्षसः ॥ ३ ॥
परिघान्पट्टिशान्प्रासाञ्शक्तिशूलपरश्वधान् ॥ चापानि च सबाणानि खड्गांश्च [6]विपुलाञ्शितान् ॥ ४ ॥
प्रगृह्य परमक्रुद्धाः समुत्पत्य च राक्षसाः ॥ अब्रुवन्रावणं सर्वे प्रदीप्ता इव तेजसा ॥ ५ ॥
अद्य रामं वधिष्यामः सुग्रीवं च सलक्ष्मणम् ॥ कृपणं च हनूमन्तं लङ्का येन प्रधर्षिता ॥ ६ ॥
तान्गृहीतायुधान्सर्वान्वारयित्वा विभीषणः ॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं पुनः प्रत्युपवेश्य तान् ॥ ७ ॥
अप्युपायैस्त्रिभिस्तात योर्थः प्राप्तुं न शक्यते ॥ तस्य विक्रमकालांस्तान्युक्तानाहुर्मनीषिणः ॥ ८ ॥
प्रमत्तेष्वभियुक्तेषु दैवेन [7]प्रहतेषु च ॥ विक्रमास्तात सिध्यन्ति परीक्ष्य विधिना कृताः ॥ ९ ॥

॥ २३-२४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टमः सर्गः

अथ निकुम्भमतमेवानुसरन्तः सर्वेपि प्रधाना अहमहमिकया समुत्थाय शत्रुवधोद्युक्ताः । तमुद्योगं नीतिशास्त्रज्ञो विभीषणः प्रतिषिद्धवानित्याह । तत इत्यादि श्लोकषट्कमेकं वाक्यं ॥ आदौ निकुम्भोपादानं निकुम्भमतानुसरणसूचनार्थं ॥१-४॥ समुत्पत्य आसनेभ्यः समुत्थाय ॥५॥ प्रधर्षितेत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यं ॥ ६ ॥ क्रियाभेदात्तानित्यस्य न पुनरुक्तिः ॥ ७ ॥ प्रहस्तादीनां प्रधानानां संनिहितत्वाद्रावणिं वा रावणं वा प्रत्युक्तिः । मध्ये कचित्सचिवान्प्रति वोक्तिः । विक्रमस्य नायमवसर इति दर्शयितुं सामान्येन विक्रमकालानाह—अप्युपायैरिति ॥ तातेत्यभिमुखीकरणाय संबोधनं । त्रिभिः सामदानभेदरूपैः । उपायैरपि योर्थः लब्धुं न शक्यते तस्य सिद्धये । तान् नीतिशास्त्रप्रसिद्धान् । विक्रमकालान् युक्तानाहुः । तदुक्तं कामन्दकेन—" सामादीनामुपायानां त्रयाणां विफले नये । विनयेन्नयसंपन्नो दण्डं दण्ड्येषु दण्डभृत् " इति ॥ तथाच नायं दण्डस्य काल इत्युक्तं ॥ ८ ॥ न केवलं दण्डस्याकालिकत्वं दण्ड्यत्वं च ते शत्रोर्नास्तीत्यभिप्रायेणाह—प्रमत्तेष्विति ॥ प्रमत्तेषु अनवधानेषु । विषयासक्तेष्वित्यर्थः । अभियुक्तेषु ज्ञानिषु । विरक्तेष्विति यावत् । यद्वा सामन्तैराक्रान्तेषु । दैवेन भाग्येन । प्रहृतेषु क्षीयमाणसंपत्स्वित्य-

---

ति० कतकरीत्यात्रसर्गाविच्छेदः ॥ २४ ॥ इत्यष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

ति० कौंभकर्णिरेवायंनिकुंभः परैःसहितस्तंपुनराह ॥ शि० निकुंभादिनामत्वेनबहूनांसत्त्वान्नपौनरुक्त्यं ॥ १ ॥ ति० विपुलांबुभान् निर्मलजलकान्तीन् ॥ स० विपुलांबुभान् घनजलप्रकाशान् ॥ ४ ॥ स० अभियुक्तेषु आग्रहवत्सु । प्रमत्तेष्वभियुक्तेष्वितिपदमेकंवा । प्रमत्तानां परप्रतिभटानां इषुभिरभियुक्तेषु । दैवेनप्रहतेषु अदृष्टशून्येषु । सिध्यन्ति फलोपलंभकाभवन्ति ॥९॥

[पा०] १ क.—ट. साङ्गदंच. २ ङ. झ. ट. सर्वांश्चैवात्रवानरान्. घ रामंचखरसूदनं. ३ ङ.—ट. यज्ञकोपश्च. ४ घ—छ. झ. ञ. ट. महापार्श्वमहोदरौ. ५ ख. ङ. च. झ. ञ. ट. धूम्राक्षोथनिकुंभश्च. ६ क. ख. ग. विपुलाञ्शुभान्. ङ. झ. ञ. ट. विपुलांबुभान्. ७ ठ. प्रहृतेषु.

अप्रमत्तं कथं तं तु विजिगीषुं बले स्थितम् ॥ जितरोषं दुराधर्षं प्रधर्षयितुमिच्छथ ॥ १० ॥
समुद्रं लङ्घयित्वा तु घोरं नदनदीपतिम् ॥ [1]कृतं हनुमता कर्म दुष्करं तर्कयेत वा ॥ ११ ॥
बलान्यपरिमेयानि वीर्याणि च निशाचराः ॥ परेषां सहसाऽवज्ञा न कर्तव्या कथंचन ॥ १२ ॥
किं च राक्षसराजस्य रामेणापकृतं पुरा ॥ आजहार जनस्थानाद्यस्य भार्यां यशस्विनः ॥ १३ ॥
खरो यद्यतिवृत्तस्तु [2]रामेण निहतो रणे ॥ अवश्यं प्राणिनां प्राणा रक्षितव्या यथाबलम् ॥ १४ ॥
अयशस्यमनायुष्यं परदाराभिमर्शनम् ॥ अर्थक्षयकरं घोरं पापस्य च पुनर्भवम् ॥ १५ ॥
एतन्निमित्तं वैदेही[3] भयं नः सुमहद्भवेत् ॥ आहृता सा [4]परित्याज्या कलहार्थे कृतेन किम् ॥ १६ ॥
[5]न नः क्षमं वीर्यवता तेन धर्मानुवर्तिना ॥ वैरं निरर्थकं कर्तुं दीयतामस्य मैथिली ॥ १७ ॥
यावन्न सगजां साश्वां बहुरत्नसमाकुलाम् ॥ पुरीं दारयते [6]बाणैर्दीयतामस्य मैथिली ॥ १८ ॥
यावत्सुघोरा महती दुर्धर्षा हरिवाहिनी ॥ नावस्कन्दति नो लङ्कां तावत्सीता प्रदीयताम् ॥ १९ ॥

र्थः । चकाराद्बालवृद्धादिषु । विधिना नीतिशास्त्रोक्तरीत्या । परीक्ष्य मन्त्रिभिर्विचार्य । कृताःविक्रमाः विग्रहाः सिध्यन्ति । नान्यत्रेत्यर्थः । यथाह कामन्दकः— "बालो वृद्धो दीर्घरोगी तथा ज्ञातिबहिष्कृतः । भीरुको भीरुकजनो लुब्धो लुब्धजनस्तथा ॥ विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिमान् । अनेकचित्तमन्त्रश्च देवब्राह्मणनिन्दकः ॥ दैवोपहतकश्चैव दैवचिन्तक एव च । दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसंयुतः ॥ अदेशस्थो बहुरिपुर्युक्तोऽकालेन यश्च सः । सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अमी ॥ एतैः सान्धिं न कुर्वीत विगृह्णीयात्तु केवलं " इति ॥ ९ ॥ रामस्तु न तादृश इत्याह—अप्रमत्तमिति ॥ अप्रमत्तं सावधानं । तुशब्दोऽवधारणे । बले स्थितं स्थिरबलमित्यर्थः । जितरोषं अकाले रोषरहितमित्यर्थः । इच्छथेति । पूर्वं रावणंप्रतिवचनं । अत्र सर्वान्प्रतीति बहुवचनं ॥ १० ॥ राम इदानीं दैवानुपहत इत्यत्र उदाहरणमाह—समुद्रमिति ॥ ११ ॥ परेषां रामादीनां ॥१२॥ अनपराधिनि निष्कारणवैरकरणमप्यपरमनुचितमित्याह—किं चेत्यादि ॥ खरवध एव प्रथमापराध इत्याशङ्क्याह—खर इति ॥ दुर्वृत्ततया स्ववधप्रवृत्तखरवधे रामस्य नापकारगन्धोपीति भावः । निहतो यदि तत्र को दोष इति शेषः । दोषाभावमाह—अवश्यमिति ॥ १३—१४ ॥ प्रथमं रामेणापकृतत्वेप्यनेकदोषमूलं सीतापहरणं न कार्यमित्याह—अयशस्यमिति ॥ पुनर्भवं जन्मान्तरं । मृत्यन्तरमितियावत् ॥ १५ ॥ एवं सामान्यतः परदाराभिमर्शनस्यानर्थहेतुत्वमुक्त्वा प्रकृते तद्दर्शयति—एतदिति ॥ एतस्मान्निमित्तादित्यर्थः । " निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् " इति पञ्चम्यर्थे प्रथमा । अयशस्त्वादिहेतोर्वैदेह्याः सकाशात्सुमहद्भयं भवेत् । तर्हि किमिदानीं कर्तव्यं तत्राह—आहृतेति ॥ उत्तमं वस्तु कथं त्यक्तव्यं तत्राह—कलहार्थे कृतेन किमिति । कलहार्थे विषये कृतेन कर्मणा किमित्यर्थः । " अर्थः स्याद्विषये मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजने । व्यवहारे धने शास्त्रवस्तुहेतुनिवृत्तिषु " इति वैजयन्ती ॥ १६ ॥ बहुदोषप्रदर्शनपूर्वकं सीताप्रदानस्यावश्यकर्तव्यतामाह—न नः क्षममित्यादिना ॥ १७ ॥ यावद्दारयते दारयिष्यति । " यावत्पुरानिपातयोर्लट् " इतिभविष्यदर्थे लट् । राम इति शेषः ॥ १८ ॥ यावत् यदा । तावत्

जितरोषमित्यनेन पापाभावाद्दैवोपहतत्वाभावउक्तः । इतरविशेषणत्रयेणान्योपरुद्धत्वाभावः । राक्षसाभिमुख्येनेच्छतेत्युक्तिः । अतएवोपरिनिशाचराइतिसंबोधनं ॥ **ति०** प्रकृतोविक्रमानर्हएवकालइत्याह—**अप्रमत्तमिति** । विजिगीषुं अनेनशत्र्वन्तरराहित्यं । बले दैवबले स्थितं । जितरोषमित्यनेन मौर्ख्यराहित्यं । दुराधर्षत्वेन दिव्यास्त्रसंपदुक्ता ॥ १० ॥ **ती०** यस्मात्तस्मादित्यध्याहार्यं । यस्मादवश्यंप्राणिनांप्राणारक्षितव्याः तस्मादितिव्यक्तं । स्वयमेवरामंहन्तुंप्रवृत्तःखरस्तुनिहतोयदि । एतेन पुराराक्षसराजस्यकिमपकृतं नापकृतमित्यर्थः ॥ १४ ॥ **ती०** पुनस्तदुपरिपापस्यच भवं उत्पत्तिस्थानं ॥ १५ ॥ **ति०** एतन्निमित्तं एतस्मा-

[पा०] १ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. गार्तिंहनुमतोलोकेकोविद्यात्तर्कयेतवा. २ ङ. झ. सरामेणहतो. ३ क. ख. च. छ. ज. ञ. वैदेह्याभयं. ४ क. च. छ. ञ. पुनस्त्याज्या. ५ ङ. झ. ट. नतुक्षमं. ६ घ. रामोदीयतां.

विनश्येद्धि पुरी लङ्का शूराः सर्वे च राक्षसाः ॥ रामस्य दयिता पत्नी स्वयं न यदि दीयते ॥ २० ॥
प्रसादये त्वां बन्धुत्वात्कुरुष्व वचनं मम ॥ हितं पथ्यमहं ब्रूमि दीयतामस्य मैथिली ॥ २१ ॥

पुरा शरत्सूर्यमरीचिसन्निभान्नवाग्रपुङ्खान्सुदृढान्नृपात्मजः ॥
सृजत्यमोघान्विशिखान्वधाय ते प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ २२ ॥
त्यजस्व कोपं सुखधर्मनाशनं भजस्व धर्मं रतिकीर्तिवर्धनम् ॥
प्रसीद जीवेम सपुत्रबान्धवाः प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ २३ ॥

विभीषणवचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ विसर्जयित्वा तान्सर्वान्प्रविवेश स्वकं गृहम् ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः ॥ १० ॥

विभीषणेन रावणगृहमेत्यतंप्रति सीतानयनकालप्रभृतिलङ्कायामनर्थसूचकदुर्निमित्तप्रादुर्भावनिवेदनपूर्वकं तत्प्रायश्चित्तत्वेन रामायसीताप्रत्यर्पणचोदना ॥ १ ॥ रावणेन विभीषणंप्रति रामस्यालक्ष्यत्वोक्त्या तद्वचनानादरणेनगृहंप्रति तद्विसर्जनम् ॥ २ ॥

ततः प्रत्युषसि प्राप्ते प्राप्तधर्मार्थनिश्चयः ॥ राक्षसाधिपतेर्वेश्म भीमकर्मा विभीषणः ॥ १ ॥
शैलाग्रचयसंकाशं शैलशृङ्गमिवोन्नतम् ॥ सुविभक्तमहाकक्ष्यं महाजनपरिग्रहम् ॥ २ ॥

तदा। नावस्कन्दति न रुणद्धि ॥ १९ ॥ शूरा इति। विनश्येयुरिति व्यत्ययेन योजनीयं। स्वयं न यदि दीयत इति पाठः ॥ २० ॥ ब्रूमि ब्रवीमि। अस्य अस्मै ॥ २१ ॥ अग्रं शल्यं पुङ्खं शरमूलं नवे अग्रपुङ्खे येषां ते। अतएव सुदृढान् पुरा सृजति स्रक्ष्यति। दशरथस्यायं दाशरथः। "तस्येदम्" इति संबन्धार्थे अण्। संबन्धश्चात्र पुत्रत्वं। दाशरथाय दाशरथये ॥ २२ ॥ रतिः सुखं ॥ २३ ॥ विभीषणेति। सर्वं प्रातरालोचयिष्याम इति विभीषणप्रमुखान् विसृज्येत्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

अथ हितपरो विभीषणः सत्त्वोत्तरकाले रावणस्योपदेष्टुं तद्गृहं गत इत्याह—तत इत्यादि ॥ प्रविवेश महाद्युतिरित्यन्तमेकं वाक्यं। ततः प्रत्युषसीत्यनेन लङ्कादाहानन्तरमेकमहो गतमित्यवगम्यते। प्राप्तधर्मार्थनिश्चयः सीताप्रदानमेवास्माकं धर्मोर्थश्चेति कृतनिश्चयः। भीमकर्मा। परमार्थतो रावणस्य हितत्वेप्यनभिमतार्थविज्ञापनरूपसाहसकरणात् भीमकर्मेत्युक्तिः। राक्षसाधिपतेः अग्रजस्य। आलयं निवासभूतं। वेश्म प्रविवेशेति संबन्धः। शैलाग्रचयसंकाशं गिरिशिखरचयसदृशं। अनेकशृङ्गयुक्तत्वादितिभावः। शैलशृङ्गमिवोन्नतमित्यौन्नत्ये दृष्टान्तः। सुविभक्तमहाकक्ष्यं सुष्ठु विभक्तमहाप्रकोष्ठं। "कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभबन्धने" इत्यमरः। महा-

त्कारणात् ॥ १६ ॥ **शि०** यदिस्वयंरामस्यपत्नीनदीयते तर्हि लङ्काविनश्येत्। अतोदीयतां ॥ २० ॥ इतिनवमःसर्गः ॥ ९ ॥

ती० "राक्षसाधिपतेर्वेश्मप्रविवेशविभीषणः" इतिपाठेतु उत्तरषट्कस्यैतत्प्रपञ्चार्थत्वात् "अग्रजस्यालयंवीरःप्रविवेशमहाद्युतिः" इत्यनेनापौनरुक्त्यं। "राक्षसाधिपतेर्वेश्मभीमकर्माविभीषणः" इतिपाठे राक्षसाधिपतेरग्रजस्यालयं नित्यनिवासभूतं वेश्मेत्यन्वयः। अस्मिन्पाठेतु वेश्मालययोरपौनरुक्त्यं। "आकेशग्रहणान्मित्रमहितेभ्योनिवारयेत्" इतिन्यायेनसर्वात्मनाहितमेववक्तव्यमित्यभिप्रेत्यरावणानभिमतहितोपदेशप्रवृत्तत्वाद्भीमकर्मेत्युक्तिः ॥ **स०** भीमकर्मा वैरिणां। भीमंरावणंप्रति कर्म

[पा०] १ ङ. ज.—ट. दीयतांपत्नी. २ क. ख. ग. ङ. झ. ट. तथ्यंत्वहं. च. छ. ज. ञ. तथ्यमहं. घ. तथ्यंत्वहंब्रूयां. ३ ख. ङ. च. छ. ञ. ट. शरान्सूर्य. ४ ज. पुङ्खान्विशिखान्. ख. पुङ्खान्सुशितान्. ५ ख. ङ. च. छ. ञ ट. त्यमोघाञ्शितान्. ६ झ. ट. त्यजाशुकोपं. ७ घ. गृहंशुभं. ८ ख. घ. प्रविवेश.

मतिमद्भिर्महामात्रैरनुरक्तैरधिष्ठितम् ॥ राक्षसैश्चाप्तपर्याप्तैः सर्वतः परिरक्षितम् ॥ ३ ॥
मत्तमातङ्गनिश्वासैर्व्याकुलीकृतमारुतम् ॥ शङ्खघोषमहाघोषं तूर्यनादानुनादितम् ॥ ४ ॥
प्रमदाजनसंबाधं प्रजल्पितमहापथम् ॥ तप्तकाञ्चननिर्यूहं भूषणोत्तमभूषितम् ॥ ५ ॥
गन्धर्वाणामिवावासमालयं मरुतामिव ॥ रत्नसञ्चयसंबाधं भवनं भोगिनामिव ॥ ६ ॥
तं महाभ्रमिवादित्यस्तेजोविस्तृतरश्मिवान् ॥ अग्रजस्यालयं वीरः प्रविवेश महाद्युतिः ॥ ७ ॥
पुण्यान्पुण्याहघोषांश्च वेदविद्भिरुदाहृतान् ॥ शुश्राव सुमहातेजा भ्रातुर्विजयसंश्रितान् ॥ ८ ॥
पूजितान्दधिपात्रैश्च सर्पिर्भिः सुमनोक्षतैः ॥ मन्त्रवेदविदो विप्रान्ददर्श सुमहाबलः ॥ ९ ॥
स पूज्यमानो रक्षोभिर्दीप्यमानः स्वतेजसा ॥ आसनस्थं महाबाहुर्ववन्दे धनदानुजम् ॥ १० ॥
स राजदृष्टिसंपन्नमासनं हेमभूषितम् ॥ जगाम समुदाचारं प्रयुज्याचारकोविदः ॥ ११ ॥
स रावणं महात्मानं विजने मन्त्रिसन्निधौ ॥ उवाच हितमत्यर्थं वचनं हेतुनिश्चितम् ॥ १२ ॥
प्रसाद्य भ्रातरं ज्येष्ठं सान्त्वेनोपस्थितक्रमः ॥ देशकालार्थसंवादी दृष्टलोकपरावरः ॥ १३ ॥

जनैः विद्वद्भिः परिगृह्यत इति महाजनपरिग्रहं । तदधिष्ठितमित्यर्थः । महामात्रैः प्रधानैः । " महामात्राः प्रधानाः स्युः" इत्यमरः । आप्तपर्याप्तैः कार्यकरणदक्षैरिति महामात्रविशेषणं । व्याकुलीकृतमारुतं चक्रवातीकृतवायुं । शङ्खघोषमहाघोषं शङ्खघोषेण महान् घोषो यस्य तथोक्तं । तूर्यनादानुनादितं तूर्यनादेन सञ्जातप्रतिध्वनिं । प्रजल्पितमहापथं सञ्जातमहाकलकलमहामार्गं । तप्तकाञ्चननिर्यूहं द्रुतकनकमयमत्तवारणं । "निर्यूहो मत्तवारणः" इत्यमरः । भूषणोत्तमैः तोरणवितानप्रभृतिभिर्भूषितं । गन्धर्वाणामिवावासं । तौर्यत्रिकमुखरितत्वादितिभावः । मरुतां देवानां । आलयमिव । निरवधिकैश्वर्यसंपन्नत्वादितिभावः । रत्नसंचयैः संबाधं संपूर्णम् । अतएव भोगिनां सर्पाणां । भवनमिव स्थितं । तेजोविस्तृतरश्मिवान् तेजः शरीरकान्तिस्तदेव विस्तृतरश्मिरस्यास्तीति तथा । महाद्युतिः महाप्रभः । अभ्रमिवेत्युपमया तद्भवनं विभीषणस्य तेजोपहारकमितिव्यज्यते । एवं गृहोत्कर्षवर्णनं रावणस्यानीत्या सर्वमेकपदे नष्टमिति ज्ञापनाय ॥ १—७ ॥ पुण्यान् पुण्यकरान् । पुण्याहघोषान् पुण्याहमन्त्रघोषान् । विजयसंश्रितान् विजयफलकानित्यर्थः । उदाहृतान् उच्चारितान् ॥ ८ ॥ दधिपात्रैः दधियुक्तपात्रैः । मन्त्रवेदविदः मन्त्रब्राह्मणविदः । मन्त्राः कर्मसु विनियुक्ता इषेत्वेत्यादयः । कर्मचोदना ब्राह्मणानि ॥ ९ ॥ पूज्यमानः श्लाघ्यमानः ॥ १० ॥ दृष्टिसंपन्नं दृष्टया निवेदितमित्यर्थः । समुदाचारं जयशब्दप्रयोगादिसमुदाचारं । जगाम आरुरोह ॥ ११ ॥ विजने मन्त्रिव्यतिरिक्तजनरहिते । हेतुनिश्चितं हेतुभिर्युक्तिभिर्निश्चितं ॥ १२ ॥ प्रसाद्य स्तुतिवचनेन प्रसन्नं कृत्वा । सान्त्वेनोवाचेत्यन्वयः । उपस्थितक्रमः ज्ञातवचनक्रमः । देशकालार्थसंवादी देशकालप्रयोजनानुसारी । दृष्टलोकपरावरः लोके ये परावरे उत्कृष्टापकृष्टे ते दृष्टे ज्ञाते येन तथोक्तः । रामस्य धार्मिकत्वं रावणस्याधार्मिकत्वं च जानातीत्यर्थः

हितबोधनरूपंयस्येतिवा ॥ १॥ **स०** मत्तमातङ्गनिश्वासैरित्यनेन गजानांबाहुल्येनतच्छ्वासप्राचुर्येणतिरोगच्छतिवायुरितिभावः ॥ १४ ॥ **ती०** निर्यूहो द्वारं " निर्यूहःशिखरेद्वारे " इतिविश्वः । **ति०** प्रजल्पितमहापथं । आदिकर्मणिक्तः । प्रातःकालत्वात्प्रारब्धजल्पमहामार्गं ॥५॥ **ती०** गन्धर्वाणामिवालयं तौर्यत्रिकमुखरितत्वात् । आलयंमरुतामिवऐश्वर्यातिशयात् । भवनंभोगिनामिव परैःप्रवेष्टुमशक्यत्वात् । आलयापेक्षयातमित्युक्तिः ॥ ६ ॥ **ती०** तेजोविस्तृतरश्मिवान् तेजः स्वशरीरस्थं तेनविस्तृताः विसृता विश्रुतावा रश्मयोयस्य । अनेनपाठत्रयंसूचितं । **ति०** तेजोविस्तृतरश्मिवान् तेजोभिर्विस्तृतारश्मयोयेषांसन्ति । तादृशमणिमानित्यर्थः । **स०** तेजोविस्तृतरश्मिमान् तेजः विस्तृतंयेषुतेरश्मयोऽस्यसन्तीतितथा । रश्मिमान् रश्मिवान् ॥ ७ ॥

[**पा०**] १ घ. महामात्यैः. २ ङ. झ. ट. राक्षसैराप्त. घ. राक्षसैश्चापि. ३ क—ङ. झ. ट. तूर्यसंबाधनादितं. ज. तूर्यसंवादानुनादितं. च. छ. ञ. तूर्यसन्नाद. ४ क. संजल्पित. ५ क. बहुरत्नसमाकीर्णं. ६ क. पूजितान्घृतपात्रैश्चस्रग्गन्धैः. च. छ. पूजितांस्तिलपात्रैश्च. ७ क. घ. संपूज्यमानः. ८ ङ. झ. ञ. ट. दीप्यमानं. ९ ख. आस्थानस्थं. १० क. महाबाहुंववन्दे.

यदाप्रभृति वैदेही [1]संप्राप्तेमां पुरीं तव ॥ तदाप्रभृति दृश्यन्ते निमित्तान्यशुभानि नः ॥ १४ ॥
सस्फुलिङ्गः सधूमार्चिः सधूमकलुषोदयः ॥ मन्त्र[2]संधुक्षितोप्यग्निर्न सम्यगभिवर्धते ॥ १५ ॥
अग्निष्ठेष्वग्निशालासु तथा ब्रह्मस्थलीषु च ॥ [3]सरीसृपाणि दृश्यन्ते हव्येषु च पिपीलिकाः ॥ १६ ॥
गवां पयांसि स्कन्नानि विमदा वीर[4]कुञ्जराः ॥दीनमश्वाः प्रहेषन्ते न[5] च ग्रासाभिनन्दिनः ॥ १७॥
खरोष्ट्राश्वतरा राजन्भिन्नरोमाः स्रवन्ति नः ॥ न स्वभावेऽवतिष्ठन्ते विधानैरपि चिन्तिताः ॥१८॥
वायसाः सङ्घशः क्रूरा व्याहरन्ति समन्ततः ॥ समवेताश्च दृश्यन्ते विमानाग्रेषु सङ्घशः ॥ १९ ॥
गृध्राश्च परिलीयन्ते पुरीमुपरि पिण्डि[6]ताः ॥ उपपन्नाश्च सन्ध्ये द्वे व्याहरन्त्यशिवं शिवाः ॥ २० ॥
क्रव्यादानां मृगाणां च पुर[7]द्वारेषु [8]सङ्घशः ॥ श्रूयन्ते वि[9]पुला घोषाः [10]सविस्फूर्जथुनिःस्वनाः ॥२१॥
तदेवं [11]प्रस्तुते कार्ये प्रायश्चित्तमिदं क्षमम् ॥ रो[12]चते यदि वैदेही राघवाय प्रदीयताम् ॥ २२ ॥
इदं च यदि वा मोहाल्लोभाद्वा व्याहृतं मया ॥ तत्रापि च महाराज न [13]दोषं कर्तुमर्हसि ॥ २३ ॥

॥ १३ ॥ प्रथमं रावणसंवादाय दुर्निमित्तानि दर्शयति—यदेति ॥ यदाप्रभृति यत्कालमारभ्य । क्रियाविशेषणमिदं । एवं तदाप्रभृतीत्यपि । अशुभानि निमित्तानि अशुभसूचकनिमित्तानि ॥ १४ ॥ सस्फुलिङ्गः अग्निकणसहितः । सधूमार्चिः धूमाकुलज्वालासहितः । सधूमकलुषोदयः धूमेन कलुषः उदयः आविर्भावो धूमकलुषोदयः तेन सहितः सधूमकलुषोदयः । शान्तः शान्तो ज्वलन्नित्यर्थः । मन्त्रसन्धुक्षितः मन्त्रवद्भिर्हविर्भिर्योजितः ॥ १५ ॥ अग्नयस्तिष्ठन्त्यत्रेत्यग्निष्ठाः महानसाः तेषु । अग्निशालासु अग्निहोत्रशालासु । ब्रह्मस्थलीषु वेदाध्ययनस्थानेषु । सरीसृपाणि सर्पाः । लिङ्गव्यत्यय आर्षः । हविष्येषु देवताभ्यो देयेषु आज्यपुरोडाशादिषु ॥ १६ ॥ स्कन्नानि शुष्काणि "स्कन्दिर्गतिशोषणयोः" इति धातोर्निष्ठा । "रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः" इति नत्वं । वीरकुञ्जराः मत्तगजाः । प्रहेषन्ते हेषारवं कुर्वन्ति । हेषा अश्वशब्दः ॥ १७ ॥ अश्वतराः महाखराः । भिन्नरोमाः स्वस्थानात् भिन्नरोमाणः गलितरोमाणः ऊर्ध्वरोमाणो वा । अकारान्तत्वमार्षं । स्रवन्ति अश्रूणि मुञ्चन्ति । विधानैः चिकित्साभिः । चिन्तिताः अनुसंहिताः । चिकित्सिता अपीत्यर्थः । स्वभावे प्रकृतौ । नावतिष्ठन्ते प्रकृतिस्था न भवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ संघशो व्याहरन्ति संघशः समवेता इति च संबन्धः ॥ १९ ॥ पुरीमुपरि उपर्युपरिगृहेष्वित्यर्थः । पिण्डिताः मण्डलीभूताः सन्तः । परिलीयन्ते श्लिष्यन्ति । सन्ध्ये द्वे, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । शिवाः जम्बुकाः । उपपन्नाः नगरसमीपं प्राप्ताः ॥ २० ॥ क्रव्यादानां मांसभक्षकाणां । मृगाणां श्वादीनामित्यर्थः । सविस्फूर्जथुनिःस्वनाः विस्फूर्जथुः अशनिघोषः तद्रूपस्वनसहिताः ॥ २१ ॥ एवमुपस्थितदुर्निमित्तजातस्य प्रायश्चित्तं सीताप्रदानमेवेत्याह—तदेवमिति ॥ तत् दुर्निमित्तदर्शनात् । तत्सूच्ये कार्ये पराजये । एवं लङ्कादहनादिरूपेण प्रस्तुते प्रसक्ते सति । क्षमं अशुभनिवारणसमर्थं । इदं प्रायश्चित्तम् । इदंशब्दार्थमाह—वैदेहीति ॥ २२ ॥ एवमनभिमतभाषणेन राजा कुप्यतीति समाधत्ते—इदमिति ॥ मोहात् कार्यतत्त्वापरिज्ञानात् । लोभात् जीवनलोभाद्वापि । यदि व्याहृतं । तत्रापि तथापि । मयि

ति० अग्निर्मथनादिनोत्पत्तिकाले सधूमकलुषोदयः धूमकलुषोयउदयस्तत्सहितः । उत्पत्त्यनन्तरंप्रणयनकालेसस्फुलिङ्गःसधूमार्चिः । स० मन्त्रसंघहुतः विहितमन्त्रसमूहहुतोप्यग्निः सधूमार्चिः सस्फुलिङ्गः सधूमकलुषोदयः । मन्त्रसङ्घहुतइत्यनेन कर्त्रादिवैगुण्यनिमित्तोनाग्नेरयंभावः । किंतु नोऽनर्थसूचकइतिसूचयति ॥ १५ ॥ ति० नवग्रासाभिनन्दिनः । अनेनकृतभोजनाअपिबुभुक्षिताइति सूच्यते ॥ १७ ॥ स० वायसाःसमन्ततोव्याहरन्ति । तेचसाधारणा केचनेत्याह—क्रूराःसङ्घशइति । नकेवलंव्याहरन्ति किंतु संघशः विमानाग्रेषुसमवेताश्चदृश्यन्ते । रामरामास्पर्शमात्रमाहात्म्येनास्मन्नेत्रशातनंजातं त्वंचजागृहीतिसूचयितुमदानेचभा-

[पा०] १ क.—घ. च.—ट. संप्राप्तेह. २ ङ. झ. ट. मन्त्रसंघहुतो. ३ छ. सरीसृपाश्च. ४ ङ. छ. झ. ञ. ट. वरकुञ्जराः. ५ झ. नवग्रासाभि. ६ ङ. ज. झ. ञ. पीडिताः. घ. विष्ठिताः. ७ ग. ङ. ज. झ. पुरीद्वारेषु. ८ क. घ. छ. ञ. सर्वशः. ९ क. घ. तुमुलाघोषाः. १० क. ख. ग. ङ. झ. ट. सविस्फूर्जित. घ. तत्रस्फूर्जित. ११ ग. निश्चिते. १२ क. ख. ञ. रोचतेवीर. ग. ङ. झ. ट. रोचयेवीर. १३ क. दोषंगन्तुं.

अयं च दोषः सर्वस्य जनस्यास्योपलक्ष्यते ॥ रक्षसां राक्षसीनां च पुरस्यान्तःपुरस्य च ॥ २४ ॥
[1]श्रावणे चास्य मन्त्रस्य निवृत्ताः सर्वमन्त्रिणः ॥ अवश्यं च मया वाच्यं यद्दृष्टमपि वा श्रुतम् ॥ २५ ॥
संप्रधार्य यथान्यायं तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ २६ ॥
इति स्म मन्त्रिणां मध्ये भ्राता भ्रातरमूचिवान् ॥ रावणं राक्षसश्रेष्ठं पथ्यमेतद्विभीषणः ॥ २७ ॥

हितं महार्थं मृदु हेतुसंहितं व्यतीतकालायतिसंप्रतिक्षमम् ॥
निशम्य तद्वाक्यमुपस्थितज्वरः प्रसङ्गवानुत्तरमेतदब्रवीत् ॥ २८ ॥
भयं न पश्यामि कुतश्चिदप्यहं न राघवः प्राप्स्यति जातु मैथिलीम् ॥
सुरैः सहेन्द्रैरपि सङ्गतः कथं ममाग्रतः स्थास्यति लक्ष्मणाग्रजः ॥ २९ ॥
[2]इतीदमुक्त्वा सुरसैन्यनाशनो महाबलः संयति चण्डविक्रमः ॥
दशाननो भ्रातरमाप्तवादिनं विसर्जयामास तदा विभीषणम् ॥ ३० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

रावणेन मन्त्रकरणायसभाप्रवेशः ॥ १ ॥ रावणाज्ञयादूताहूतैराक्षसैर्नानायानैरावणसभाप्रवेशः ॥ २ ॥ रथारोहणेनसभामागतेनविभीषणेन रावणप्रणामपूर्वकं तन्नियोगेनपरमासने समुपवेशनम् ॥ ३ ॥

स बभूव कृशो राजा मैथिलीकाममोहितः ॥ असंमानाच्च सुहृदां पापः पापेन कर्मणा ॥ १ ॥

दोषं अपराधं । कर्तुं नार्हसि ॥ २३ ॥ अयं दोषः पूर्वोक्तदुर्निमित्तसूचितोऽनर्थः । सर्वस्योपलक्ष्यते । संबन्धसामान्ये षष्ठी । सर्वेणापि लक्ष्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ प्रहस्तादिषु विद्यमानेषु भवतैव किमुच्यते तत्राह—श्रावणे चेति ॥ तेषां त्वच्चित्तमात्रानुसारित्वादिति भावः । श्रावणे त्वां प्रति विज्ञापने च । त्वं पुनः कथं वक्तुं प्रगल्भसे तत्राह—अवश्यमिति ॥ भ्रातृत्वादिति भावः ॥ २५ ॥ संप्रधार्येत्यर्धं ॥ यथान्यायं यथायोग्यं । संप्रधार्य मनस्येव निश्चित्य । तत् संप्रधारितं कार्यं ॥ २६ ॥ इत्येतदूचिवानित्यन्वयः । ऊचिवान् उक्तवान् । "क्वसुश्च" इति लिटः क्वस्वादेशः ॥ २७ ॥ महार्थं प्रयोजनव्याप्तं । मृदु सान्त्वपूर्वं । हेतुसंहितं युक्तियुक्तं । व्यतीतकालायतिसंप्रतिक्षमं व्यतीतकालः भूतकालः । आयतिः भविष्यत्कालः । संप्रति वर्तमानकालः । तत्र क्षमं । अकीर्तिनाशकत्वेन सीतापहरणप्रायश्चित्तत्वेनवाप्यतीतकालक्षमं । सुखवर्धकत्वेन वर्तमानकालक्षमं । धर्मावहत्वेनायतिक्षमं । उपस्थितज्वरः प्राप्तक्रोध इत्यर्थः । प्रसङ्गवान् परिगृहीतार्थेभिनिवेशवान् ॥ २८ ॥ भयं भयजनकं पुरुषं । रामो युद्धेन सीतां प्राप्स्यतीति पूर्वं विभीषणोक्तस्य परिहारमाह—सुरैरिति । कथं तिष्ठति स्थास्यति । स्थातुमेव न शक्तः कुतो योत्स्यति कुतस्तरां सीतां प्राप्स्यतीति भावः ॥ २९ ॥ राघवं तृणीकृत्य कथमेवमाहेत्याशङ्क्य तन्निदानं दर्शयति—इतीति ॥ नाशनः हिंसकः । चण्डविक्रमः उग्रविक्रमः । आप्तवादिनं युक्तवादिनं ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने दशमः सर्गः ॥ १० ॥

अथ परेद्युर्विभीषणाद्युपदेशेतिचिन्ताव्याकुलस्य

व्यनर्थंसूचयितुंचैवमितिभावः ॥ १९ ॥ शि० ननुत्वदुक्तमसंमतंअस्यारंभेसर्वेषांनिवृत्तत्वात् सज्जनहिंसावत् । इदमयुक्तंसर्वासंमतत्वाद्विषभक्षणवदित्यतआह—प्रापणइति । अस्यमन्त्रस्य प्रापणे बोधने । सर्वेमन्त्रिणोनिवृत्ताः त्वद्भयादपगताः । एतेन निवृत्तानामपिमदुक्तंसंमतमेवेतिसूचितं । तेनोहितानुमानयोर्बाधस्वरूपासिद्ध्यादिग्रस्तत्वंध्वनितं । ननुस्वासंमतंबुद्ध्वैवगताःनतुमद्भयादित्यतआह—यत्दृष्टंस्वतोज्ञातं अथवाश्रुतं अन्यतोज्ञातं । तन्मयावाच्यं भवत्संनिधौनिवेदनीयं ॥ २५ ॥ इतिदशमःसर्गः ॥ १० ॥

[पा०] १ ख. घ. ङ. झ. ट. प्रापणे. २ ङ. च. झ. ञ. ट. इत्येवमुक्त्वा.

[अतीव कामसंपन्नो वैदेहीमनुचिन्तयन् ॥] अतीतसमये काले तस्मिन्वै युधि रावणः ॥
अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च मन्त्रकालममन्यत ॥ २ ॥
स हेमजालविततं मणिविद्रुमभूषितम् ॥ उपगम्य विनीताश्वमारुरोह महारथम् ॥ ३ ॥
तमास्थाय रथश्रेष्ठं महामेघसमस्वनम् ॥ प्रययौ राक्षसश्रेष्ठो दशग्रीवः सभां प्रति ॥ ४ ॥
असिचर्मधरा योधाः सर्वायुधधरास्तथा ॥ राक्षसा राक्षसेन्द्रस्य पुरतः संप्रतस्थिरे ॥ ५ ॥
नानाविकृतवेषाश्च नानाभूषणभूषिताः ॥ पार्श्वतः पृष्ठतश्चैनं परिवार्य ययुस्ततः ॥ ६ ॥
रथैश्चातिरथाः शीघ्रं मत्तैश्च वरवारणैः ॥ अनूत्पेतुर्दशग्रीवमाक्रीडद्भिश्च वाजिभिः ॥ ७ ॥
गदापरिघहस्ताश्च शक्तितोमरपाणयः ॥ परश्वधधराश्चान्ये तथाऽन्ये शूलपाणयः ॥ ८ ॥
ततस्तूर्यसहस्राणां संजज्ञे निस्वनो महान् ॥ तुमुलः शङ्खशब्दश्च सभां गच्छति रावणे ॥ ९ ॥
स नेमिघोषेण महान्सहसाऽभिविनादयन् ॥ राजमार्गं श्रिया जुष्टं प्रतिपेदे महारथः ॥ १० ॥
विमलं चातपत्राणां प्रगृहीतमशोभत ॥ पाण्डरं राक्षसेन्द्रस्य पूर्णस्ताराधिपो यथा ॥ ११ ॥
हेममञ्जरिगर्भे च शुद्धस्फटिकविग्रहे ॥ चामरव्यजने चास्य रेजतुः सव्यदक्षिणे ॥ १२ ॥
ते कृताञ्जलयः सर्वे रथस्थं पृथिवीस्थिताः ॥ राक्षसा राक्षसश्रेष्ठं शिरोभिस्तं ववन्दिरे ॥ १३ ॥
राक्षसैः स्तूयमानः सञ्जयाशीर्भिररिन्दमः ॥ आससाद महातेजाः सभां सुविहितां शुभाम् ॥ १४ ॥

रावणस्य निर्णयहेतुमन्त्रकरणाय सभाप्राप्तिं दर्शयति —स बभूवेत्यादि ॥ पापः पापी । " गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः " इति मतुपो लुक् । असंमानात् अनादरात् । सुहृदां विभीषणादीनां । कर्तरि षष्ठी । विभीषणोक्ते तूष्णींस्थितत्वेन प्रहस्तादीनामप्यनादरः सिद्ध एव । पापेन कुत्सितेन सीतापहरणरूपेण कर्मणा । हेतौ तृतीया । मैथिलीकाममोहितइति हेतुगर्भविशेषणं । तथाच मैथिलीविषयकाममोहात् सुहृदनादरात् पापहेतुसीताहरणाच्च कृशः । चिन्ताकुलो बभूवेत्यर्थः ॥ १ ॥ तस्मिन्काले मन्त्रयोग्यकाले । अतीतसमये अतीतावसरे सति । युधि च सत्यां युद्धे च प्राप्ते सति । अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च मन्त्रस्य प्राप्तकालममन्यत । मुनिहृदयं तु कालेऽतीतसमये रावणायुःकालेऽतीते सति । युधि अमात्यादिभिः सहात्मानं । प्राप्तकालं प्राप्तमृत्युं । अमन्यतेति । वै प्रसिद्धौ ॥ २ ॥ हेमजालविततं स्वर्णमयगवाक्षव्याप्तं। स्वर्णसमूहनिर्मितमिति वा । विनीताश्वं शिक्षिताश्वयुक्तं । उपगम्य प्रदक्षिणीकृत्य ॥ ३ ॥ सभां मन्त्रशालां ॥ ४ ॥ चर्म खेटः ॥ ५ ॥ ततः रावणालयात् । नानाविकृतवेषाः नानाविधतया विशिष्य कृतालंकाराः । राक्षसा इति शेषः ॥ ६ ॥ आक्रीडद्भिः धारामण्डलगमनादिकं कुर्वद्भिः ॥ ७ ॥ अत्र प्रतिपदमन्य इत्यनुषञ्जनीयं । अनूत्पेतुरिति च ॥८॥ ततः स्वालयात् ॥ ९ ॥ नेमिः रथचक्रधारा ॥ १० ॥ विमलमिति । भासा विमलमित्यर्थः ॥ ११ ॥ हेममञ्जरिगर्भे हेमसूत्रगर्भे । इकारान्तत्वमार्षं । शुद्धस्फटिकविग्रहे शुद्धस्फटिकसदृशाकारे । चामरव्यजने चामररूपव्यजने । सव्यदक्षिणे सव्यदक्षिणयोः । " सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति " इत्येकवद्भावः ॥ १२–१३ ॥ सुविहितां सुष्ठुनिर्मितां ॥ १४ ॥

स० अतीतसमये अतीतोभवतिसमयःद्वादशमासात्मकःसीताप्राप्तौसंकेतरूपोयस्मिंस्तस्मिन्काले । अनुचिन्तयन् तत्प्राप्तिमितिशेषः । युधि युद्धविषये । अमात्यादिभिःसहप्राप्तकालंयोग्यमालोचनमित्यमन्यत । युधि युद्धे । अतीतसमये विभीषणोक्तदिशाप्रतिबद्धेसतिकाले । तत्कालेमन्त्रणं प्राप्तकालं योग्यमित्यमन्यतेतिवा । ती० वास्तवार्थेसबभूवेत्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यं । अतीव कामसंपन्नः अतएवपापेनकर्मणा अथापिमैथिलीमनुचिन्तयन् । स्वेष्टदेवतात्वेनेतिशेषः । अतएव मैथिलीकाममोहितः मैथिलीभ्रंत्योभविष्यामीतिचसंबन्धः ॥ भयमोहितः सुहृदामसंमानाच्चकृशोबभूव । मन्त्रकालंचामन्यतेतियोजना ॥ २ ॥ स० विनीताश्वं

[पा०] १ इदमर्धं क. ड.—ट. पाठेषुदृश्यते. २ ग. ड. ज.—ट. प्राप्तकालं. ३ घ. महान्दिशोदशविलोकयन्. ४ ड—ट. निनादयन्. ५ ख. ड. झ. ट. चातपत्रंच. ६ घ. हेमरत्नविचित्रेच. ७ क. ख. ग. ङ. च. झ. ञ. ट. तस्य. ८ घ. स्तूयमानोसौजया. ९ क. ख. च. ज. ञ. विरचितां. १० ङ. छ. झ. ट. तदा.

सुवर्ण[1]रजतस्थूणां विशुद्धस्फटिकान्तराम् ॥ विराजमानो वपुषा रुक्मपट्टोत्तरच्छदाम् ॥ १५ ॥
तां पिशाचशतैः षड्भिरभिगुप्तां [2]सदा शुभाम् ॥ प्रविवेश महातेजाः सुकृतां विश्वकर्मणा ॥ १६ ॥
[3]तस्यां तु वैडूर्यमयं प्रियकाजिनसंवृतम् ॥ महत्सोपाश्रयं भेजे रावणः परमासनम् ॥ १७ ॥
ततः शशासेश्वरवद्दूताँल्लघुपराक्रमान् ॥ समानयत मे क्षिप्रमिहैतान्राक्षसानिति ॥ १८ ॥
कृत्यमस्ति [4]महज्जातं समर्थ्यमिह नो [5]महत् ॥ १९ ॥
[6]राक्षसास्तद्वचः श्रुत्वा लङ्कायां परिचक्रमुः ॥ अनुगेहमवस्थाय विहारशयनेषु च ॥
उद्यानेषु च रक्षांसि चोदयन्तो ह्यभीतवत् ॥ २० ॥
ते [7]रथान्रुचिरानेके दृप्तानेके पृथग्घयान् ॥ [8]नागानन्येऽधिरुरुहुर्जग्मुश्चैके पदातयः ॥ २१ ॥
सा पुरी परमाकीर्णा रथकुञ्जरवाजिभिः ॥ संपतद्भिर्विरुरुचे गरुत्मद्भिरिवाम्बरम् ॥ २२ ॥
ते वाहनान्यवस्थाप्य यानानि विविधानि च ॥ सभां पद्भिः प्रविविशुः सिंहा गिरिगुहामिव ॥ २३ ॥
राज्ञः पादौ गृहीत्वा तु राज्ञा ते प्रतिपूजिताः ॥ पीठेष्वन्ये बृसीष्वन्ये भूमौ केचिदुपाविशन् ॥ २४ ॥
ते समेत्य सभायां वै राक्षसा राजशासनात् ॥ यथार्हमुपतस्थुस्ते रावणं राक्षसाधिपम् ॥ २५ ॥
मन्त्रिणश्च यथा [9]मुख्या निश्चयार्थेषु पण्डिताः ॥ अमात्याश्च गुणोपेताः सर्वज्ञा बुद्धिदर्शनाः ॥
[10]समेयुस्तत्र शतशः शूराश्च बहवस्तदा ॥ २६ ॥

सुवर्णेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ विशुद्धस्फटिकान्तरां निर्मलस्फटिकनिर्मितमध्यप्रदेशां । रुक्मपट्टोत्तरच्छदां कनकमयपट्टवस्त्रास्तरणां ॥ १५—१६ ॥ वैडूर्यमयं वैडूर्यप्रचुरं । प्रियकाजिनसंवृतं प्रियकमृगस्याजिनेन संवृतं । "प्रियको लोमभिर्युक्तो मृदूच्चमसृणैर्घनैः" इति वैजयन्ती । सोपाश्रयं सावष्टम्भं । सोपधानमिति यावत् ॥ १७ ॥ ईश्वरवत् राजार्हं । इह सभायां । एतान् एतन्नगरस्थान् । इति शशासेत्यन्वयः । तमेव प्रकारमाह—कृत्यमित्यर्धेन ॥ महद्यथा तथा समर्थ्यं यत्नेन निर्वाह्यं । जातं प्राप्तं । महत्कृत्यमस्तीति शशास । महद्भ्यो रामादिभ्यो जातमिति वा । महदित्यनेन तदानीं चारमुखेन रामादेः समुद्रतीरगमनं रावणो ज्ञातवानितिगम्यते ॥ १८—१९ ॥

राक्षसा इत्यादि सार्धश्लोकः । विहरमाणानीति शेषः । विहारो विहारस्थलं । विहारादिषु आस्थाय विहरमाणानि रक्षांसि । अभीतवत् अभीताः । चोदयन्तः चोदनार्थं लङ्कायामनुगेहं परिचक्रमुरित्यन्वयः ॥ २०—२१ ॥ गरुत्मद्भिः पक्षिभिः ॥ २२ ॥ वाहनानि शिबिकादीनि । यानानि अश्वादीनि । अवस्थाप्य बहिर्निक्षिप्य ॥ २३ ॥ अन्ये पुरोहितादयः । पीठेषु सुवर्णादिकृतासनेषु । अन्ये श्रोत्रियाः । बृसीषु दर्भमयासनेषु । केचित्पुत्रादयः । भूमौ सामान्यास्तरणमात्रयुक्तायां भूमौ ॥ २४ ॥ क्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयं । उपतस्थुः समीपे तस्थुः । यथार्हं यथाक्रमम् ॥ २५ ॥ मन्त्रिणश्चेत्यादिसपादश्लोकः ॥ यथा यथाक्रमं । यथामुख्या इत्येकंपदं वा । मुख्याननतिक्रम्य

विनीताअश्वायस्तं ॥ ३ ॥ **रामानु०** ईश्वरवत् ईशानवत् । **स०** लघुपराक्रमान् शीघ्रपराक्रमान् । यद्वा परानुद्दिश्य आसम्यक् क्रमःपादविक्षेपःपराक्रमः । लघुःपराक्रमोयेषांतान् । जङ्घालानित्यर्थः ॥ १८ ॥ **रामानु०** कृत्यमिति । एकोमहच्छब्दः क्रियाविशेषणं । इहमहज्जातंकृत्यमस्ति । तत् महत् भूरियथातथा समर्थ्यं समर्थनीयं । कर्मणिघञ् । समर्थ्यमिहनोभवेदितिवा पाठः । पूर्वश्लोकान्तरस्थमितिकरणमत्रद्रष्टव्यं । इतिशशासेतिसंबन्धः ॥ १९ ॥ **रामानु०** रथान्तचराः रथमध्यस्थिताः । जग्मुरित्यर्थः । हयानित्यत्राप्यधिरुरुहुरितिसंबध्यते । जग्मुरेकेपदातयः केचित्पदातयस्सन्तोजग्मुरितिसंबन्धः ॥ २१ ॥ **ति०** वृसी वृत्तासनं ॥ २४ ॥ **ति०** निश्चितार्थेषु । भावेनिष्ठा । आहिताग्न्यादिः । अर्थनिश्चयेष्वित्यर्थः । अमात्याः उपमन्त्रिणः

[पा०] १ घ. ङ. झ. ट. रजतास्तीर्णां. च. छ. ञ. रजताकीर्णां. २ ङ. झ. ञ. ट. सदाप्रभां. ३ ङ. झ. ञ. ट. तस्यास्स. क. ग. छ. तस्यांस. ख. तस्यावैडूर्यरचितं. ४ झ. ट. महज्जानेकर्तव्यमितिशत्रुभिः. ५ क. ग. छ. ज. भवेत्. ६ ज. राक्षसावचनंश्रुत्वा. ७ ङ. झ. ट. रथान्तचराएकेहयानेकेदृढान्हयान्. ८ क. ग. ङ.—ट. नागानेके. ९ घ. महामुख्याः १० घ. समेतास्तत्र.

सभायां हेमवर्णायां सर्वार्थस्य सुखाय वै ॥ रम्यायां राक्षसेन्द्रस्य समेयुस्तत्र सङ्घशः ॥
[राक्षसा राक्षसश्रेष्ठं परिवार्योपतस्थिरे] ॥ २७ ॥

ततो महात्मा विपुलं सुयुग्यं वरं रथं हेमविचित्रिताङ्गम् ॥
शुभं समास्थाय ययौ यशस्वी विभीषणः संसदमग्रजस्य ॥ २८ ॥
स पूर्वजायावरजः शशंस नामाथ पश्चाच्चरणौ ववन्दे ॥
शुकः प्रहस्तश्च तथैव तेभ्यो ददौ यथार्हं पृथगासनानि ॥ २९ ॥
सुवर्णनानामणिभूषणानां सुवाससां संसदि राक्षसानाम् ॥
तेषां परार्ध्यागरुचन्दनानां स्रजश्च गन्धाश्च ववुः समन्तात् ॥ ३० ॥
न चुक्रुशुर्नानृतमाह कश्चित्सभासदो नैव जजल्पुरुच्चैः ॥
संसिद्धार्थाः सर्व एवोग्रवीर्या भर्तुः सर्वे ददृशुश्चाननं ते ॥ ३१ ॥
स रावणः शस्त्रभृतां मनस्विनां महाबलानां समितौ मनस्वी ॥
तस्यां सभायां प्रभया चकाशे मध्ये वसूनामिव वज्रहस्तः ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

कुंभकर्णादिषुसभामागतेषु रावणेनप्रहस्तंप्रति विशेषतोनगररक्षाचोदना ॥ १ ॥ तथा स्वकृतसीतानयनाद्यनुवादेनसह रामस्यसेनाभिःसहसागरतीरागमननिवेदनपूर्वकं तद्वधोचितमन्त्रकरणचोदना ॥ २ ॥ कुंभकर्णेन सक्रोधंरावणंप्रति सुहृद्भिः सहमन्त्रपूर्वकंसीताहरणस्यकर्तव्यत्वोक्त्या तद्वैपरीत्यस्यानौचित्योक्तिपूर्वकं दर्पाद्रामवधप्रतिज्ञानेनसमाश्वासनम् ॥ ३ ॥

स तां परिषदं कृत्स्नां समीक्ष्य समितिंजयः ॥ प्रचोदयामास तदा प्रहस्तं वाहिनीपतिम् ॥ १ ॥

स्थिताः । अनव्ययत्वमार्षं । निश्चयार्थेषु अर्थनिश्चयेषु । अमात्याः कर्मणि सहायाः । मन्त्रिणः बुद्धिसहायाः । यद्वा अमा सह तिष्ठन्तीत्यमात्याः । "अव्ययात्त्यप्" । आप्ता इत्यर्थः । बुद्धिदर्शनाः । बुद्धिचक्षुषः शूरा इत्युत्तरशेषः । अन्यथा क्रियापदपौनरुक्त्यं ॥ २६ ॥ सुखाय क्षेमाय । क्षेमं विचारयितुं । " क्रियार्थोपपदस्य " इत्यादिना चतुर्थी ॥ २७ ॥ युग्याः अश्वाः । युगं वहन्तीति " तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् " इति यत् ॥ २८ ॥ नाम शशंस । अभिवादनमकरोदित्यर्थः । शुकः प्रहस्तश्चेति । ववन्दाते इत्यर्थः ॥२९॥ स्रजश्च गन्धाः स्रजां गन्धाः ॥ ३० ॥ न चुक्रुशुः न घोषं चक्रुः । न जजल्पुः नाक्रमोक्तीश्चक्रुः । सभासदः सभागताः । संसिद्धेत्यर्धे वृत्तभेदश्चिन्त्यः ॥३१॥ समितौ सङ्घे " सङ्घे सभायां समितिः " इत्यमरः । सभायां आस्थानमण्डपे ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

अथ सर्वमेलनानन्तरं नगररक्षाविधानपूर्वकं स्वाभिमतानुसारेण रावणो मन्त्रमर्थयते—स तामित्यादि ॥ समितौ युद्धे जयतीति समितिंजयः । "संज्ञायां भृतॄवृजि—" इत्यादिना खचि मुमागमः । तां पूर्वो-

॥ २६ ॥ **ति०** नामग्रहणपूर्वकंनमस्कारःकार्यइतिसदाचारः । व्यग्रचित्ततयाराज्ञःस्वागमनज्ञापनायवा ॥ **स०** ददौ रावणः । दृष्ट्यासूचयामासेतिभावः ॥ २९ ॥ **स०** संसिद्धार्थाः पूर्णमनोरथाः । भेदनोपायाविषयाइतिभावः ॥ ३१ ॥ **स०** प्रभया देहकान्त्या ॥ ३२ ॥ इत्येकादशःसर्गः ॥ ११ ॥

[पा०] १ इदमर्धं प्राचीनकोशेषुनदृश्यते. २ च. छ. ज. वरार्हजांबूनदचित्रितांगं. क. वरार्हमेकंसुविचित्रितांगं. ३ क. घ. च. छ. ज. रथं. ४ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. स्रजांच. ५ ङ. झ. ट. प्रबोधयामास.

सेनापते यथा ते स्युः कृतविद्याश्चतुर्विधाः ॥ [1]योधानधिकरक्षायां तथा व्यादेष्टुमर्हसि ॥ २ ॥
स प्रहस्तः प्रणीतात्मा चिकीर्षन्राजशासनम् ॥ [2]विनिक्षिपद्बलं सर्वं बहिरन्तश्च मन्दिरे ॥ ३ ॥
ततो विनिक्षिप्य बलं [3]पृथङ्नगरगुप्तये ॥ प्रहस्तः प्रमुखे राज्ञो निषसाद जगाद च ॥ ४ ॥
[4]निहितं बहिरन्तश्च बलं बलवतस्तव ॥ कुरुष्वाविमनाः क्षिप्रं यदभिप्रेतम[5]स्तु ते ॥ ५ ॥
[6]प्रहस्तस्य वचः श्रुत्वा राजा रा[7]ज्यहिते रतः ॥ सुखेप्सुः सुहृदां मध्ये व्याजहार स रावणः ॥ ६ ॥
प्रियाप्रिये [8]सुखं दुःखं लाभालाभौ हिताहिते ॥ धर्मकामार्थकृच्छ्रेषु यूयमर्हथ वेदितुम् ॥ ७ ॥
सर्वकृत्यानि युष्माभिः समारब्धानि सर्वदा ॥ मन्त्रकर्मनियुक्तानि न जातु विफलानि मे ॥ ८ ॥
स सोमग्रहनक्षत्रैर्मरुद्भिरिव वासवः ॥ भवद्भिरहमत्यर्थं वृतः श्रियमवाप्नुयाम् ॥ ९ ॥
अहं तु खलु सर्वान्वः समर्थयितुमुद्यतः ॥ कुम्भकर्णस्य तु स्वप्नान्नेममर्थमचोदयम् ॥ १० ॥
अयं हि सुप्तः षण्मासान्कुम्भकर्णो महाबलः ॥ सर्वशस्त्रभृतां मुख्यः स इदानीं समुत्थितः ॥११॥
इयं च दण्डकारण्याद्रामस्य महिषी प्रिया ॥ रक्षोभि[9]श्चरितादेशादानीता जनकात्मजा ॥ १२ ॥
सा मे न शय्यामारोढुमिच्छत्यलसगामिनी ॥ त्रिषु लोकेषु चान्या मे न सीतासदृशी [10]मता ॥१३॥
तनुमध्या पृथुश्रोणी शारदेन्दुनिभानना ॥ हेमबिम्बनिभा सौम्या मायेव मयनिर्मिता ॥ १४ ॥

क्तां । कृतविद्याः अभ्यस्तधनुर्विद्याः । चतुर्विधाः रथिकहस्तिपकसादिपदातिरूपेण चतुर्विधाः । अधिकरक्षायां पूर्वापेक्षया सावधानरक्षायां । यथा स्युः यथा जागरूकाः स्युः । तथा व्यादेष्टुमर्हसि । अत्र इतिकरणं बोध्यं ॥ २ ॥ सः सर्वेषु विद्यमानेष्वपि रावणविस्रम्भपात्रभूतः । प्रणीतात्मा निश्चितबुद्धिः । मन्दिरे रावणगृहे । विनिक्षिपत् विन्यक्षिपत् व्यधात् ॥ ३ ॥ प्रमुखे अग्रे ॥ ४ ॥ अविमनः स्वस्थहृदयः यदभिप्रेतं तत्कुरुष्व । तत् अभीष्टं ते अस्तु-सिध्यतु ॥ ५ ॥ सुखेप्सुः कामपुरुषार्थेच्छुः । न विजयेच्छुः ॥ ६ ॥ मन्त्रणीयं वक्तुमनास्तेषामाभिमुख्यं संपादयितुं प्रथमं तान् प्रशंसति—प्रियाप्रिये इति ॥ धर्मकामार्थकृच्छ्रेषु धर्मकामार्थसङ्कटेषु विषये । धर्मादिष्विदानीं को वा सेव्य इति संदेहे तदनुष्ठानफलभूते । प्रियाप्रिये सुखदुःखसाधने वस्तुनी । सुखं दुःखं लाभालाभौ । लाभ इष्टप्राप्तिः अलाभः तन्नाशः तौ च । हिताहिते । हितं उत्तरकालफलवत् । अहितं तदितरत् ते च । वेदितुमर्हथ । प्रियाप्रियादिफलस्वरूपनिर्धारणाय धर्मादिसंदेहं निराकर्तुं समर्था इत्यर्थः ॥ ७ ॥ कथमर्हाम इत्यपेक्षायांतत्कार्यमुखेन दर्शयति—सर्वेति ॥ ८ ॥ इदानीमपि तथैवास्त्वित्याह—स सोमेति ॥ ग्रहाः सोमभिन्नाः सूर्यादयः । मरुद्भिः सोमादिभिन्नैर्देवैः ॥ ९ ॥ पूर्वोक्तस्यैवार्थस्य पुनरपि वक्ष्यमाणत्वात्तत्र पुनः कथने हेतुं दर्शयति—अहमिति ॥ तुरवधारणे । सर्वान् वः समर्थयितुं ज्ञापयितुं । उद्यतएव पूर्वमेवोद्यतः । किंतु कुम्भकर्णस्य स्वप्नाद्धेतोः इममर्थं नाचोदयं तस्य नावेदयं । अतः कथ्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥ कुम्भकर्णस्य स्वप्नादित्युक्तमेव स्पष्टयति—अयमिति ॥ षण्मासानित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । इदानीं समुत्थितः । अतः पूर्वं नावेदयमित्यर्थः ॥ ११ ॥ उत्तरत्र सीताप्रत्यर्पणं विना रामजयो विचार्यतामिति वक्तुकामस्तस्या दुस्त्यजत्वं दर्शयितुं तामेव स्तौति—इयमित्यादिना ॥ रक्षोभिश्चरितादेशात् जनस्थानादित्यर्थः । सा मयाऽनीतेत्युक्तिरजानन्तं कुम्भकर्णं प्रति ॥ १२ ॥ अलसगामिनी मन्दगामिनी । त्यज तामनिच्छन्तीं परिगृहाणेतरामित्यत्राह—त्रिष्विति ॥ १३ ॥ असदृशत्वमुपपादयति—तनुमध्येत्यादिना ॥ हेमबिम्बनिभा स्वर्णप्रतिमातुल्या ।

स० मन्दिरे गृहरूपनगरे । यद्वा मन्दिररक्षणानन्तरंपुररक्षणमितिपूर्वमन्दिरइत्युक्तिः । एतेनागच्छद्द्वयवैपुल्यंद्योत्यते ॥ ३ ॥ ति० राजहितैषिणः प्रहस्तस्येत्यन्वयः ॥ ६ ॥ स० षण्मासान् । विशेषणसमासः । षडितिभिन्नंवापदं । "कालाध्वनोः—"

[पा०] १ ङ.—ट. योधानगररक्षायां. क. योधान्नगररक्षार्थं. ख. योधान्नगररक्षार्थै. २ ग. ङ. छ.—ट. विनिक्षिप्यबलं. ३ ङ. झ. ट. सर्वेनगर. ४ क. विहितंचमयासर्वंबलवन्बलतस्तव. ५ क. ख. च—ट. मस्तिते. ६ ज. प्रहस्तवचनं. ७ क. ङ—ट. राज्यहितैषिणः. ८ क. ग. ङ—ञ. सुखेदुःखेलाभालाभे. ९ ख. ग. ङ. ज—ट. श्चरितोद्देशात्. १० ङ. झ. ञ. ट. तथा.

सुलोहिततलौ श्लक्ष्णौ चरणौ सुप्रतिष्ठितौ ॥ दृष्ट्वा ताम्रनखौ तस्या दीप्यते मे शरीरजः ॥ १५ ॥
हुताग्नेरर्चिसंकाशामेनां सौरीमिव प्रभाम् ॥ [दृष्ट्वा सीतां विशालाक्षीं कामस्य वशमेयिवान्] ॥१६॥
उन्नसं वदनं वल्गु विपुलं चारु लोचनम् ॥ पश्यंस्तदाऽवशस्तस्याः कामस्य वशमेयिवान् ॥ १७॥
क्रोधहर्षसमानेन दुर्वर्णकरणेन च ॥ शोकसंतापनित्येन कामेन कलुषीकृतः ॥ १८ ॥
सा तु संवत्सरं कालं मामयाचत भामिनी ॥ प्रतीक्षमाणा भर्तारं राममायतलोचना ॥ १९ ॥
तन्मया चारुनेत्रायाः प्रतिज्ञातं वचः शुभम् ॥ श्रान्तोऽहं सततं कामाद्यातो हय इवाध्वनि ॥ २०॥
कथं सागरमक्षोभ्यमुत्तरन्ति वनौकसः ॥ बहुसत्त्वझषाकीर्णं तौ वा दशरथात्मजौ ॥ २१ ॥
अथवा कपिनैकेन कृतं नः कदनं महत् ॥ दुर्ज्ञेयाः कार्यगतयो ब्रूत यस्य यथामतिः ॥ २२ ॥
मानुषान्मे भयं नास्ति तथाऽपि तु विमृश्यताम् ॥ तदा देवासुरे युद्धे युष्माभिः सहितोऽजयम् ॥

सौम्या रम्या मायेव प्रतिक्षणमपूर्ववदाश्चर्यावहवस्तुवत् स्थिता ॥ १४ ॥ क्रमेणारोक्ष्यतीत्याशङ्क्य मन्मथो विलम्बं नसहत इत्याह—सुलोहितेति ॥ सुप्रतिष्ठितौ समतलौ दृष्ट्वा । स्थितस्येति शेषः । शरीरजः कामः ॥ १५ ॥ सोपि निगृह्यतामित्याशङ्क्याह—हुतेत्यादि ॥ अर्धमेकं वाक्यं । अर्चिश्शब्दस्य इकारान्तत्वमार्षं । सौरीमिवप्रभामित्यस्य दृष्ट्वेत्यादिशेषपूरणेन संबन्धः ॥ १६ ॥ उन्नसं उन्नतनासिकं । "उपसर्गाच्च" इति नसादेशः । अवशः विवशः तदधीनः कथं निगृह्णीयामिति भावः । वल्गु सुन्दरं ॥ १७ ॥ कामवश्यत्वमेव विवृणोति—क्रोधेति ॥ क्रोधहर्षयोः समानेन क्रोधे हर्षे चैकरूपेण । दुर्वर्णकरणेन वैवर्ण्यकारिणा । शोकसंतापनित्येन शोके मनोव्यथायां संतापे शरीरपीडायां च नित्येन अनपायेन कामेन । कलुषीकृतः व्याकुलचित्तोस्मि ॥ १८ ॥ यद्येवं सा प्रसह्यापि शय्यामारोप्यतां तत्राह—सा त्विति ॥ संवत्सरं कालं संवत्सररूपं कालं । संवत्सराभ्यन्तरे रामो यदि नागतः तदा तथा करिष्यामीत्ययाचतेत्यर्थः । इदं चारोप्योक्तं । वस्तुतो रावणेनैव तथा प्रतिज्ञानादिति भावः ॥ १९ ॥ चारुनेत्राया इति प्रतिश्रवणहेतुः । नयनसौन्दर्यपारवश्येन तद्वचनमङ्गीकृतवानस्मीतिभावः । अध्वनि दीर्घमार्गे ॥ २० ॥ कथमेनामुपलप्स्यसे तामुपनेतुमुपागते सपरिकरैर्दाशरथावित्यत आह—कथमिति ॥ उत्तरन्ति उत्तरिष्यन्ति । सत्त्वानि झषव्यतिरिक्तजन्तवः ॥ २१ ॥ तर्हि किमिदानीं विचार्यं तत्राह—अथवेति ॥ यस्य यथा मतिः तथा ब्रूतेत्यर्थः ॥ २२ ॥ विभीषणमतव्यावृत्त्यर्थं स्वमतमाह—मानुषादिति ॥ सपादश्लो-

इतिर्द्वितीया ॥ ११ ॥ **शि०** ननुतर्हिकिमर्थंसरोध्यतइत्यतआह—हुतेति । सौरींप्रभामिव एनासीतां लब्ध्वेतिशेषः । तस्याःसीतायावदनंपश्यन् अवशःस्वतन्त्रोपियोरामः कामस्य तत्प्राप्तिविषयकोत्कटेच्छायाः । वशमेयिवान् सरामःक्रोधंकोपंहर्षंप्रतिवर्धयति तेनसीतानिरोधेन समानंजीवनंयस्यतेन । दुर्वर्णस्य रामशरीरवैवर्ण्यस्य करणंयस्मिस्तेन । शोकसतापयोःनित्यंनियमेनस्थितिर्येनतेनकामेन कलुषीकृतः व्याप्तः । एतेन रामदुःखप्राप्तयेएवसीतानिरोधइतिध्वनितं । सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ **ति०** अवशोस्वाधीनएव तस्यावदनंपश्यन्नेयिवान् प्राप्तवान् । यत्किंचिद्विषयनिमित्तकक्रोधहर्षकालयोरपिसमानेन तावप्यभिभूयान्तःप्रवृत्तेन । दुर्वर्णकरणेन कान्तिनाशकेन । तदप्राप्तिजयोःशोकसतापयोः नित्येन नित्यप्रवर्तकेन ॥ १६—१८ ॥ ननुस्वनगरेस्थितायांतस्यांकिमित्येवंदुःखभोगोतआह—सात्विति । सातु संवत्सरंकालं तत्समाप्तिपर्यन्तं । रामंप्रतीक्षमाणा ममास्पर्शमयाचत । मयापि तथास्त्विति प्रतिज्ञातं । बलात्कारेशापान्मरणभियास्वेनैवकृतंसमयंतद्याचितत्वेनब्रूतइत्यत्रवस्तुतत्वं । नहिसीतैवंयाचितुमर्हतीति । अतएव पूर्वं " सामेनशय्यामारोढुमिच्छत्यलसगामिनी " इतिसामान्येनैवोक्तं ॥ **शि०** ननुभर्तारंविनासाकथंजीवतीत्यतआह—सेति । भर्तारंप्रतीक्षमाणासा सीता संवत्सरं वर्षपर्यन्तं । कालं स्वजीवनसमयं मामयाचत अवदत् । **ती०** तर्ह्योदितआरभ्यप्रतिकूलयासीतयाकिंप्रयोजनंसात्यज्यतामित्याशंक्य " सामेनशय्यामारोढुमिच्छत्यलसगामिनी " इत्यवशादागतसत्यवचनसूचितंतदनुरागाभावंसंगोप्यस्वकृतस्यावधेस्तत्प्रार्थनापूर्वकत्वमारोप्याह—सात्वित्यादि । कालं अवधित्वेनायाचत ॥ १९ ॥ **स०** कामात् स्वप्रतिज्ञापरिपालननिमित्तसीतास्पर्शाभावजनितात् अहंश्रान्तः सततमध्वनियातो हयइव । रंभापुञ्जकस्थलीशापनिमित्तमरणभयात्तदस्पर्शइतिगूढोभिप्रायः ॥ २० ॥ **ति०** अतःकार्यगतयोदुर्ज्ञेयाः । तस्माद्यस्ययथामति यद्भाति तद्ब्रूत ॥ २२ ॥

[पा०] १ इदमर्धं क.—ट. पाठेषुनदृश्यते. २ क. ख. ग. ड. झ. ञ. ट. स्तदवशः. घ. स्तद्वदनंतस्याः. ३ क. ड—ट. मक्षोभ्यंतरिष्यन्ति. ४ झ. ञ. यथामति. ५ ङ. झ. ट. मानुषान्नो. ६ क. तथादेवासुरांश्चापियुष्माभिः.

ते मे भवन्तश्च तथा सुग्रीवप्रमुखान्हरीन् ॥ २३ ॥
परे पारे समुद्रस्य पुरस्कृत्य नृपात्मजौ ॥ सीतायाः पदवीं प्राप्तौ संप्राप्तौ वरुणालयम् ॥ २४ ॥
अदेया च यथा सीता वध्यौ दशरथात्मजौ ॥ भवद्भिर्मन्त्र्यतां मन्त्रः सुनीतं चाभिधीयताम् ॥२५॥
न हि शक्तिं प्रपश्यामि जगत्यन्यस्य कस्यचित् ॥ सागरं वानरैस्तीर्त्वा निश्चयेन जयो मम ॥ २६ ॥
तस्य कामपरीतस्य निशम्य परिदेवितम् ॥ कुम्भकर्णः प्रचुक्रोध वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २७ ॥
[संप्रधार्यैव तत्कार्यं करणीयं त्वया विभो ॥ संप्रधार्य सहामात्यैः पूर्वमेव यथातथम्] ॥ २८ ॥

यदा तु रामस्य सलक्ष्मणस्य प्रसह्य सीता खलु सा इहाहृता ॥
सकृत्समीक्ष्यैव सुनिश्चितं तदा भजेत चित्तं यमुनेव यामुनम् ॥ २९ ॥

सर्वमेतन्महाराज कृतमप्रतिमं तव ॥ विधीयेत सहास्माभिरादावेवास्य कर्मणः ॥ ३० ॥
न्यायेन राजकार्याणि यः करोति दशानन ॥ न स संतप्यते पश्चान्निश्चितार्थमतिर्नृपः ॥ ३१ ॥
अनुपायेन कर्माणि विपरीतानि यानि च ॥ क्रियमाणानि दुष्यन्ति हवींष्यप्रयतेष्विव ॥ ३२ ॥
यः पश्चात्पूर्वकार्याणि कर्माण्यभिचिकीर्षति ॥ पूर्वं चापरकार्याणि न स वेद नयानयौ ॥ ३३ ॥

कमेकं वाक्य । मानुषात् भयाभावे हेतुमाह—तदेति । अजयमिति च्छेदः । लङुत्तमैकवचनं । इन्द्रं जितवतो मे मनुष्यः कियानितिभावः । ते मे भवन्तश्च तथा । ते देवासुरे युद्धे जेतारो भवन्तः । तथा सहायभूताः । वर्तन्त इत्यर्थः । सुग्रीवप्रमुखान्हरीनित्युत्तरशेषः ॥ २३ ॥ प्राप्तौ ज्ञातवन्तौ । वरुणालयं समुद्रं संप्राप्तौ । प्राप्नुतां नाम का नः क्षतिरितिभावः ॥ २४ ॥ विमृश्यतामित्युक्तं विमर्शप्रकारं दर्शयति—अदेयेति ॥ मन्त्रो मन्त्र्यतां मन्त्रः क्रियतामित्यर्थः । सुनीतं सुनिश्चितं ॥ २५ ॥ मा भूद्रामस्य समुद्रतरणे तव जये वा शक्तिः तत्सहायस्यान्यस्य कस्यचित्स्यात्तत्राह—नहीति ॥ वानरैः सह सागरं तीर्त्वा । आगन्तुमिति शेषः । रामादन्यस्य शक्तिं न पश्यामि। अतो मम निश्चयेन जय इत्यन्वयः ॥२६॥ कामपरीतस्य कामेन विपरीतस्य । कामातुरतया विपरीतबुद्धेरित्यर्थः। परिदेवितं परिदेवनं । तद्वदसंगतभाषणमित्यर्थः ॥२७—२८॥ "मन्त्रिभिर्हितसंयुक्तैः समर्थैर्मन्त्रनिर्णये । सहितो मन्त्रयित्वा यः कर्मारम्भान्प्रवर्तयेत् " इत्युक्तोत्तममन्त्रयितृभावे " एकोर्थं विमृशन्नेको धर्मे प्रकुरुते मनः । एकः कार्याणि कुरुते तमाहुर्मध्यमं नरं" इत्युक्तमध्यममन्त्रयितृभावेपि नावस्थितोसीत्याह—यदेति ॥ यदा सकृत्समीक्ष्यैव स्वयमेव विचार्य । रामस्य सीता इहाहृता तदैव चित्तं कर्तृ यमुना यामुनं पर्वतमिव सुनिश्चितं सुनिश्चयम् भजेत खलु । स एवास्माभिः सह विचारकालः । इदानीं विचारणं गते जले सेतुबन्धनमिति भावः ॥२९॥ तदा कृते किं स्यादित्यत्राह—सर्वमिति ॥ कृतमिति कर्मणि निष्ठा । एतत्कृतं सर्वं मन्त्रकर्म । अस्य कर्मणः सीताहरणरूपस्य । आदावेव यदि विधीयेत तदा अप्रतिमं समञ्जसं स्यादित्यर्थः ॥ ३० ॥ आदौ विचार्य कृतस्य साफल्यप्रदर्शनपुरःसरमविचार्यकृतस्य फलवैपरीत्यं दर्शयति श्लोकद्वयेन—न्यायेनेति ॥ न्यायेन विचारणेन ॥ ३१ ॥ अनुपायेन क्रियमाणानि कर्माणि विपरीतानि विपर्यस्तानि यानि तानि च दुष्यन्ति दोषवन्ति च भवन्ति । न केवलं निष्फलानि प्रत्युतानर्थकराण्यपिभवन्तीत्यर्थः । अप्रयतेषु अशुचिषु अपात्रेषु । दीयमानानीति शेषः ॥ ३२ ॥ अकालकृतं मन्त्रकरणमनुचितमित्याह—य इति ॥ पूर्वकार्याणि पूर्वं कर्तव्यानि मन्त्रकर्माणि । अपरकार्याणि उत्तरकालकर्तव्यकर्मारम्भान् । पूर्वं मन्त्रवि-

ती० नहिशक्तिमित्यस्यवास्तवार्थस्तु । अन्यस्यशक्तिंनपश्यामि । रामंविनेतिशेषः । एवंनिश्चयेसतिममजयोनेत्यन्वयः ॥ २६ ॥
ति० यदा सलक्ष्मणस्यरामस्यसीतासकृत्समीक्ष्यैव तात्कालिकापातविचारंकृत्वैवप्रसह्यहृता । तदैव तेचित्तं यमुना यामुनंहृदमिव सुनिश्चितंभजेत निश्चयभजनार्हं । यथायमुनापृथिव्यामवतारसमयएव स्वहृदंपूरयति कालान्तरेतुसमुद्रंगतत्वात्तज्जलस्यतत्पूरणासंभवः । एवमस्माभिःसहविचारस्यसएवकालः । इदानींत्वनर्थनिश्चयोजातएवेतिविचारोनिष्फलइतिक्रोधजाव्यङ्ग्योक्तिः ॥ २९ ॥

[पा०] १ घ. स्तुतं. २ अयंश्लोकः. घ. पाठेदृश्यते. ३ घ. पश्चात्सुखीहिभवतिप्रभो.

चपलस्य तु कृत्येषु प्रसमीक्ष्याधिकं बलम् ॥ क्षिप्रमन्ये प्रपद्यन्ते क्रौञ्चस्य खमिव द्विजाः ॥ ३४ ॥
त्वयेदं महदारब्धं कार्यमप्रतिचिन्तितम् ॥ दिष्ट्या त्वां नावधीद्रामो विषमिश्रमिवामिषम् ॥ ३५ ॥
तस्मात्त्वया समारब्धं कर्म ह्यप्रतिमं परैः ॥ अहं समीकरिष्यामि हत्वा शत्रूंस्तवानघ ॥ ३६ ॥
अहमुत्सादयिष्यामि शत्रूंस्तव विशांपते ॥ यदि शक्रविवस्वन्तौ यदि पावकमारुतौ ॥
तावहं योधयिष्यामि कुबेरवरुणावपि ॥ ३७ ॥
गिरिमात्रशरीरस्य महापरिघयोधिनः ॥ नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य बिभियाद्वै पुरन्दरः ॥ ३८ ॥
पुनर्मां स द्वितीयेन शरेण निहनिष्यति ॥ ततोऽहं तस्य पास्यामि रुधिरं काममाश्वस ॥ ३९ ॥

वधेन वै दाशरथेः सुखावहं जयं तवाहर्तुमहं यतिष्ये ॥
हत्वा च रामं सह लक्ष्मणेन खादामि सर्वान्हरियूथमुख्यान् ॥ ४० ॥
रमस्व कामं पिब चाग्र्यवारुणीं कुरुष्व कार्याणि हितानि विज्वरः ॥
मया तु रामे गमिते यमक्षयं चिराय सीता वशगा भविष्यति ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

चारात्पूर्वं ॥ ३३ ॥ इदानीमसमीक्ष्यकारिणो बलमपि निरर्थकमित्याह—चपलस्येति ॥ यद्वा प्राप्तामप्यनीतिं बलेन समीकरिष्यामीत्यत्राह—चपलस्येति ॥ कृत्येषु क्षिप्रं चपलस्य असमीक्ष्यकारिणः। बलमधिकमाभिमुख्येन जेतुमशक्यम्। समीक्ष्य विचार्य। अन्ये शत्रवः। खं रन्ध्रम् प्रपद्यन्ते। असमीक्ष्यकरणरूपावसरं लब्ध्वा अभिभवन्तीत्यर्थः। द्विजाः हंसाः। अलङ्घ्यस्यक्रौञ्चस्य क्रौञ्चाख्यपर्वतस्य। लङ्घनाय खं रन्ध्रंयथाप्रपद्यन्ते तद्वदित्यर्थः। क्रौञ्चस्यौन्नत्येनालङ्घ्यत्वात्। सुब्रह्मण्यशक्तिविदारणकृतरन्ध्रेण हंसास्तमतिक्रम्य गच्छन्तीति प्रसिद्धिः ॥ ३४ ॥ सापायं च त्वत्कृतं कर्मेत्याह—त्वयेति॥ महत् दुष्करं। सापायमित्यर्थः। अप्रतिचिन्तितं अनालोचितं। इदं सीताहरणरूपंकार्यं। सापायत्वमेवाह—दिष्ट्येति॥३५॥ सर्वमेतन्महाराजेत्युपक्रम्योक्तमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ तर्हि का गतिरित्यपेक्षायां मयि जीवति कस्ते भार इत्याह—अहमिति। अनघेति। त्वं तु निर्व्यसनोभवेत्यर्थः। समीकरिष्यामि नीत्यनीती तुल्ये करिष्यामीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ तदेवाह—अहमिति सार्धश्लोकः ॥ विशांपते प्रजानां पते। अतिमानुषवैभवौ तौ कथं जय्यौ तत्राह—यदीति। तौ दशरथात्मजौ। शक्रविवस्वन्तौ यदि स्यातां तथापीत्यर्थः ॥३७॥ स्वस्य योधनसामर्थ्यविशेषं दर्शयति—गिरीति॥ गिरिमात्रशरीरस्य गिरिप्रमाणदेहस्य। "प्रमाणे द्वयसचूदघ्नञ्मात्रचः" इति मात्रच्प्रत्ययः। पञ्चम्यर्थे षष्ठी ॥ ३८ ॥ शरवर्षिणो रामस्य पुरतः कथं स्थातुं शक्तस्तत्राह—पुनरिति ॥ सः रामः। पुनर्मां प्रथममेकेन शरेण निहत्य पुनरपि द्वितीयेन शरेण मां हनिष्यति। ततः तावदेवेत्यर्थः। अत्राश्लीलमपि ध्वन्यते। मां द्वितीयेन शरेणावश्यंनिहनिष्यति। तस्य रामस्य। ततः तस्माद्धननात्। कर्तरिषष्ठी। रुधिरं स्वरुधिरं। पास्यामि। कामं अत्यर्थं। आश्वस निश्वसेति ॥ ३९ ॥ आत्मानमरक्षन्परघातीवीरो न श्लाघ्य इति न्यायेन परवत्स्वस्यापि वधे न कोप्यतिशय इत्यत्राह—वधेनेति ॥ अत्राप्यर्थान्तरं। वधेन स्वविनाशेन। दाशरथेः सुखावहं जयं तव सकाशादाहर्तुं यतिष्ये। रामं हत्वा रामं गत्वा। "हन हिंसागत्योः" इति धातुः। खादामि किं जीवामि किमिति काकुरनुसन्धेया ॥ ४० ॥ रमस्वेति। अत्राप्यर्थान्तरं। मया रामे विषये अक्षयं यथा भवति तथा गमिता प्रापिता सीता रामस्य वशगा भविष्यति। रमस्वेत्यादौ काकुः ॥ ४१ ॥ इति श्रीगो-

ती० पुनरित्यादिश्लोकत्रयस्यवास्तवार्थस्तु। रणमूर्धनिस्वकर्तव्यंविज्ञापयति। पुनरितिशेषः। सः रामः। मामेकेनशरेणप्रहृत्य पुनर्द्वितीयेनशरेणनिहनिष्यति। ततः ततःप्रागेव तस्य रामस्यसंबन्धिवानराणामितिशेषः। रुधिरंपास्यामिकाममाश्वस ॥ ३९ ॥ ती० मयारामेविषये यमक्षयंगमितेसति सीता अवशं अस्य विष्णुरूपरामस्यवशमागमिष्यतीतिसंबन्धः ॥४१॥ इतिद्वादशःसर्गः ॥१२॥

[पा०] १ ड. झ. ट. छिद्रमन्ये. २ छ. ञ. मुत्पाटयिष्यामि. ३ क. च. छ. ञ. शितशूलधरस्यच.

त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

महापार्श्वेन कुंभकर्णवचनाकर्णनकुपितरावणप्रहर्षणाय सदृष्टान्तोपन्यासं बलात्कारेणसीतोपभोगचोदना ॥ १ ॥ रावणेन सश्लाघंतंप्रति स्वकृतपुञ्जकस्थलीहठोपभोगलब्धब्रह्मशापस्वहठोपभोगप्रतिबन्धकत्वनिवेदनपूर्वकं रामजयेकुंभकर्णादिनियोजनसूचकतद्वचनोत्तरतयास्वपराक्रमवर्णनपूर्वकमितरनैरपेक्ष्येण स्वस्यरामादिपराजयसामर्थ्योक्तिः ॥ २ ॥

रावणं क्रुद्धमाज्ञाय महापार्श्वो महाबलः ॥ मुहूर्तमनुसंचिन्त्य प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
यः खल्वपि वनं प्राप्य मृगव्यालसमाकुलम् ॥ न पिबेन्मधु संप्राप्तं स नरो बालिशो भवेत् ॥ २ ॥
ईश्वरस्येश्वरः कोस्ति तव शत्रुनिबर्हण ॥ रमस्व सह वैदेह्या शत्रूनाक्रम्य मूर्धसु ॥ ३ ॥
बलात्कुक्कुटवृत्तेन वर्तस्व सुमहाबल ॥ आक्रम्याक्रम्य सीतां वै तथा भुङ्क्ष्व रमस्व च ॥ ४ ॥
लब्धकामस्य ते पश्चादागमिष्यति यद्भयम् ॥ प्राप्तमप्राप्तकालं वा सर्वं प्रतिसहिष्यसि ॥ ५ ॥

विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

अथ रावणस्य दुर्मन्त्रिमतानुसारित्वमाह—रावणमित्यादि ॥ क्रुद्धं कुम्भकर्णोक्तनयापरिज्ञानवचनेनेत्यर्थः । मुहूर्तमनुसंचिन्त्य रावणक्रोधनिवारणोपायं विचार्येत्यर्थः ॥ १ ॥ खलुर्वाक्यालंकारे । दुष्करं सीताहरणं श्रमेण कृत्वा तत्संभोगमकुर्वाणस्त्वं क्षौद्राकाङ्क्षयाऽतिगहनं वनं प्रविश्य तदपिबञ्जनइवमूढोसीतिभावः ॥ २ ॥ शत्रुषु विद्यमानेष्वधर्मावहमिदंकथं कुर्यामित्यत्राह—ईश्वरस्येति ॥ सर्वनियन्तुस्तव को वा नियन्तास्ति । अतो धर्मान्न भेतव्यमितिभावः । शत्रून् मूर्धस्वाक्रम्य तांस्तृणीकृत्येत्यर्थः । अर्थान्तरं तु रामस्येश्वरः कोस्ति । स निग्रहीतुं न शक्य इत्यर्थः । शत्रून् रामं । पूजायां बहुवचनं । दशस्वपि मूर्धस्वाक्रम्य शिरसाप्रणम्येत्यर्थः । वैदेह्या सह रमस्व वैदेह्यां यथा स्वभर्ता रमते तथा त्वमपि स्वदारेषु रमस्व । वैदेह्या सह रामं प्रणम्येति वा योजना ॥ ३ ॥ किं करोमि सा हि न मामभिलषतीत्यत्राह—बलादिति ॥ कुक्कुटवृत्तेन कुक्कुटवृत्त्या । भावे क्तः । कुक्कुटो वञ्चनामार्गेण स्वदयितामाक्रमते । तथा त्वमपीत्यर्थः । कुक्कुटानां कामुककुक्कुटसङ्गे कोपो जातिधर्मः । तथा सीतामनुभव । यथा कुक्कुटाःसुखिनः तद्वदित्यर्थः । यथाह वात्स्यायनः—" क्रुद्धामाक्रम्य भोगस्तु कौक्कुटः सोपि सौख्यदः " इति । भुङ्क्ष्व भोगं भज । रमस्व निर्विचारो भवेत्यर्थः । मुनिहृदयं तु कुक्कुटवृत्तेनान्यत्र वर्तस्व सीतां तु बलात् भुङ्क्ष्व रक्ष । " भुज परिपालनाभ्यवहारयोः " इति धातुः । आत्मनेपदमार्षं ॥ ४ ॥ एतन्निमित्तमागामि भयमनिवार्यं कथमेवं क्रियतामित्यत्राह—लब्धेति ॥ एवं लब्धकामस्य ते पश्चात् कामलाभानन्तरं । यत् भयमागमिष्यति । प्राप्तं तदानी-

स० मुहूर्तमनुसंचिन्त्य अप्रियोक्तौममविप्रियं तत्प्रियोक्तौसर्वप्रियहानिः । कथंकर्तव्यमितिध्यात्वा ॥ १ ॥ **स०** प्रथमतः सीतानयनंनकर्तव्यं । कृतंचेत्सीताननुभवोभवतोनयोग्यइतिप्रोत्साहयति—**यइति** ॥२॥ **स०** "साकिंनरम्यासचकिंनरन्तागरीयसीकेवलमीश्वरेच्छा " इत्यादिवदीश्वरेच्छानुसारितचेतरस्य नतवेत्याह—ईश्वरस्येति ॥ ३ ॥ **शि०** ननुमांप्रत्यतिकुपितायाः सीतायाःकथंप्रसादोभविष्यतीत्यतआह—बलादिति । कुक्कुटानांतच्छब्दानांवृत्तंवर्तनंयस्मिंस्तेन । उषःकालेइत्यर्थः । बलात् हठात् । आक्रम्याक्रम्य तच्चरणौगृहीत्वागृहीत्वा । सीतांप्रवर्तस्व स्वापराधक्षमापणेनियोजयस्व । अतएतांलङ्कासंपत्तिं भुङ्क्ष्व रमस्वच ॥**ती०** अनङ्गीकारेकथमनुभवइत्यत्राह—बलादिति । रमस्वसहवैदेह्येत्यादिसार्धश्लोकस्यवास्तवार्थस्तु—कुक्कुटवृत्तेनेत्यत्र कुक्कुटवृत्ते न इतिच्छेदः। हेमहाबल रावण वैदेह्याकिं । अतआक्रम्याक्रम्यवा प्रकारान्तरेणवा तांवैदेहीं नभुङ्क्ष्व नरमस्वच । कुक्कुटवृत्ते कुक्कुटव्यापारे । चापल्येइतियावत् । नवर्तस्व किंतु बलाच्छत्रून्मूर्धस्वाक्रम्यरमस्वेतिसंबन्धः ॥ ४ ॥ **शि०** ननुसीतासमर्पणेपिरामप्रसादेसंशयएवेत्यतआह—लब्धेति । पश्चात् सीताप्राप्त्यनन्तरकाले लब्धःकामः इच्छाविषयीभूतस्वदारप्राप्तिः येनतस्य रामस्य रामात् । भयंतुभ्यंकिं किमर्थं । आगमिष्यति प्राप्स्यति नप्राप्स्यतीत्यर्थः । अतः अप्राप्तकालं अप्राप्तःनिवृत्तइत्यर्थः । कालःकोप.

[पा०] १ क. ख. ग. ङ.—ट. व्यालनिषेवितं. २ ग.—छ. झ. ञ. ट. संप्राप्य. ३ घ. त्कुक्कुटवद्वृत्तिंवर्तयस्वमहाबल- ङ. झ. ट. प्रवर्तस्वमहाबल. ५ क. ख. आक्रम्यसीतांवैदेहींलंभुङ्क्ष्वचरमस्वच. ६ ङ. छ. ज. झ. ट. तांभुंक्ष्वचरमस्वच. ७ क. ङ.—ट. किंभयं. ८ ङ. झ. प्रतिविधास्यसे.

कुम्भकर्णः सहास्माभिरिन्द्रजिच्च महाबलः ॥ प्रतिषेधयितुं शक्तौ सवज्रमपि वज्रिणम् ॥ ६ ॥
उपप्रदानं सान्त्वं वा भेदं वा कुशलैः कृतम् ॥ समतिक्रम्य दण्डेन सिद्धिमर्थेषु रोचय[1] ॥ ७ ॥
इह प्राप्तान्वयं सर्वाञ्शत्रूंस्तव महाबल[2] ॥ वशे शस्त्रप्रतापेन करिष्यामो न संशयः ॥ ८ ॥
एवमुक्तस्तदा राजा महापार्श्वेन रावणः ॥ तस्य संपूजयन्वाक्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥
महापार्श्व निबोध[3] त्वं रहस्यं किंचिदात्मनः ॥ चिरवृत्तं तदाख्यास्ये यदवाप्तं मया पुरा ॥ १० ॥
पितामहस्य भवनं गच्छन्तीं पुञ्जिकस्थलाम् ॥ चञ्चूर्यमाणामद्राक्षमाकाशेऽग्निशिखामिव ॥ ११ ॥

मागतं । अप्राप्तकालं प्राप्तकालमित्यस्य "प्राप्तापन्ने च द्वितीयया" इति समासः । तथा न भवतीत्यप्राप्तकालं । आगामीतियावत् । प्रतिसहिष्यसि अभिभविष्यसीत्यर्थः ॥ ५ ॥ तिष्ठतु भवान् त्वद्भ्रातृपुत्रावेव प्रतिपक्षप्रतिषेधे शक्तावित्याह—कुम्भकर्ण इति ॥ ६ ॥ विभीषणमतं खण्डयति—उपप्रदानमिति ॥ अकुशलैः युद्धासमर्थैः । कृतं दानादिकं । अतिक्रम्य त्यक्त्वा । दण्डेन बलात्कारेण । अर्थेषु प्रयोजनेषु । सिद्धिं रोचय ॥ ७ ॥ रामादयो यत्र वर्तन्ते तत्र गत्वा योद्धव्यमित्युक्तं निकुम्भादिमतं दूषयन्नाह—इहेति ॥ इह लङ्कापरिसरे । शस्त्रप्रतापेन शस्त्रबलेन । वशे करिष्यामः । निग्रहिष्याम इत्यर्थः ॥ ८ ॥ संपूजयन् स्वचित्तानुगुणमुक्तमिति श्लाघयन्नित्यर्थः ॥ ९ ॥ महापार्श्वेति संबोधनं ॥ प्रमुदितोऽस्मीति शेषः । चिरवृत्तं रहस्यं किंचित् । अस्तीति शेषः । यत्पुरा मयावाप्तं तदाख्यास्य इति योजना ॥ १० ॥ गच्छन्तीं । पितामहवन्दनायेति शेषः । पुञ्जिकस्थला नाम काचिदप्सराः । चञ्चूर्यमाणां भीत्या निलीय गच्छन्तीं । "लुपसदचर—" इत्यादिना भावगर्हायां यङ् । संचरणात्मकस्य भावस्य गर्हा निलयनं । "चरफलोश्च" इति नुक् । "उत्परस्यातः" इत्युकारः । अग्निशिखामिवेति तेजोविशेषोक्तिः । यद्वा द्रावकत्वोक्तिः । अत एवोक्तं—"अङ्गारसदृशी नारी घृतकुम्भसमः पुमान्" इति । संचार्यमाणामिति

समयोयस्यतं । प्राप्तंरामं सर्वं स्वापराधजातं प्रतिसहिष्यसि साहयिष्यसि ॥ ५ ॥ **शि०** ननुप्रसादनेपियदितत्कोपशान्तिर्नभवेत् तदा किंकर्तव्यमित्यतआह—कुंभकर्णइत्यादिभिः । कुंभकर्णइन्द्रजिच्च सवज्रं वज्रसहितं वज्रिणं वज्रस्वामिनमिन्द्रमपि । प्रतिषेधयितुंशक्तौ । एतेन तवापराधसत्त्वेकुंभकार्णदीनांबलमकिञ्चित्करंभविष्यतीतिध्वनितं ॥ ६ ॥ **शि०** तवशत्रून् बलं तत्सैन्यंच शस्त्रप्रपातेन करिष्यामः हनिष्यामः ॥ ८ ॥ **स०** ननूत्तरकाण्डेरंभानिमित्तंनलकूबरशापःपरदाराणांबलात्सङ्गेश्रूयते । यथोक्तं—"एतस्मिन्नन्तरेतत्रदिव्याभरणभूषिता । सर्वाप्सरोवरारंभापूर्णचन्द्रनिभानना" इत्यारभ्य—"नलकूबरमासाद्य—" इत्याद्युक्त्वा "उत्ससर्जतदाशापंराक्षसेन्द्रायदारुणं । अकामातेनयस्मात्त्वंबलाद्भद्रेप्रधर्षिता । तस्मात्सयुवतीमन्यांनाकामामुपयास्यति" इत्यादि । तथाभारतेवनपर्वणिरामोपाख्यानेसीतांप्रतित्रिजटावाक्यं—"नलकूबरशापेनरक्षिताह्यसिनन्दिनि । शापोह्येषपुरापापोवधूरंभांपरामृशन्" इति। तथाचकथमत्रपुञ्जकस्थलीनिमित्तंब्रह्मशापोत्कीर्तनं। नचपूर्वंरंभानिमित्तशापः अनन्तरंपुञ्जकस्थलीकृतःशापइत्येकस्यैवशापद्वयाङ्गीकारेबाधकाभावइतिवाच्यं । तथात्वे नलकूबरशापेनतदनन्तरभाविपुञ्जकस्थलीधर्षणकालेतच्छिरस्स्फोटापत्तेः । ब्रह्मशापानन्तरंरंभासंभोगेतुसुतरां। तस्यदुर्निवारत्वात् । तस्मात्कथमत्रेतिचेदुच्यते । कल्पेकल्पेअवान्तरवैचित्र्यस्यबहुलमुपलंभात्कल्पान्तरवृत्तांब्रह्मशापकथासमाधौसमीक्ष्यकविरवादीदिति । अथवा नलकूबरशापस्यपतिव्रताधर्षणविषयत्वेन स्वैरिणीविषयत्वाभावेननपुञ्जकस्थलीसंगात्तच्छिरसःसहस्रधाभेदः । यथोक्तंतत्रैवोत्तररामायणे—"तेननिस्सीमतांप्रीतिमापुःसर्वाः पतिव्रताः ।" इति । अन्यथापतिव्रताइतिनस्यात् स्याच्चस्त्रियइति । यद्वा रंभानिमित्तशापस्यकामनारहितस्त्रीबलात्कारविषयत्वं । पुञ्जकस्थल्याअन्तःकामोवर्ततइतिज्ञायते । अतोनतन्मरणमभूत् । यथोक्तंतत्रैव—"नाकामामुपयास्यसि" इति । अत्रचञ्चूर्यमाणां रावणलज्जयास्वाङ्गेनिलीयमानामिवेति । प्रसह्येत्युक्तिस्तु स्त्रीस्वभावेनलज्जयाऽनङ्गीकारप्रदर्शनादितिज्ञेयं । यत्तुनागोजिभट्टेन क्वचिदेवमेवकुबेरपुत्रनलकूबरशापोपिरंभानिबन्धनःश्रूयते । तत्रोपपत्तिश्चिन्त्या । अस्यप्रथमत्वेतस्यांबलात्कारासंभवात् । तस्यप्रथमत्वे अस्यांबलात्कारासंभवादितिकेचित् । नलकूबरशापस्यतपोबलेनाकिंचित्करत्वादयमेवशापोब्रह्मास्त्रवदप्रतिक्रियःपाश्चात्यइत्यन्येइत्युक्तं । तत्रनलकूबरशापेनेत्युक्तभारतवचनेतस्यैवपुरस्करणं । "तस्मिन्नुदाहृतेशापेज्वलिताग्निसमप्रभे । देवदुन्दुभयोनेदुः पुष्पवृष्टिश्चखाच्च्युता । पितामहमुखाश्चैवसर्वेदेवाःप्रहर्षिताः । ज्ञात्वालोकगतिंसर्वे" इत्यत्रैवोत्तरकाण्डेब्रह्माद्यनुमत्याशापस्यदुष्परिहारतेव "श्रुत्वातुसदशग्रीवस्तंशापंरोमहर्षणं । नारीषुमिथुनीभावंनाकामास्वभ्यरोचयत्" इत्यनेनशापेनैवाकामकामिनीसंभोग-

[पा०] १ ङ. ज. झ. ट. रोचये. २ ट. बलंशस्त्र. ३ ख. ङ. झ.ट. प्रवदतोरहस्यं.

सा प्रसह्य मया भुक्ता कृता विवसना ततः ॥ स्वयंभूभवनं प्राप्ता लोलिता नलिनी यथा ॥ १२ ॥
तस्य तच्च तदा मन्ये ज्ञातमासीन्महात्मनः ॥ अथ संकुपितो [1]देवो मामिदं वाक्यमब्रवीत् ॥ १३ ॥
अद्यप्रभृति यामन्यां बलान्नारीं गमिष्यसि ॥ तदा ते शतधा मूर्धा फलिष्यति न संशयः ॥ १४ ॥
इत्यहं तस्य शापस्य भीतः प्रसभमेव ताम् ॥ [2]नारोपये बलात्सीतां वैदेहीं शयने शुभे ॥ १५ ॥
सागरस्येव मे वेगो मारुतस्येव मे गतिः ॥ नैतद्दाशरथिर्वेद ह्यासादयति तेन माम् ॥ १६ ॥
[3]यस्तु सिंहमिवासीनं सुप्तं गिरिगुहाशये ॥ क्रुद्धं मृत्युमिवासीनं [4]प्रबोधयितुमिच्छति ॥ १७ ॥
न मत्तो [5]निशितान्बाणान्द्विजिह्वानिव पन्नगान् ॥ रामः पश्यति संग्रामे तेन मामभिगच्छति ॥ १८ ॥
क्षिप्रं वज्रोपमैर्बाणैः शतधा कार्मुकच्युतैः ॥ राममादीपयिष्यामि उल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ १९ ॥
तच्चास्य बलमादास्ये बलेन महता वृतः ॥ [6]उदयन्सविता काले नक्षत्राणामिव प्रभाम् ॥ २० ॥
न वासवेनापि सहस्रचक्षुषा युधाऽस्मि शक्यो वरुणेन वा पुनः ॥

पाठे परिचारिकादर्शितमार्गामित्यर्थः ॥ ११ ॥ विवसना कृता सा मया भुक्तेत्यन्वयः ॥ १२ ॥ तत् धर्षणं । मन्य इत्यनेन शापमात्रं मया श्रुतं । धर्षणश्रवणं तु मया ऊहितमिति गम्यते ॥ १३ ॥ अद्यप्रभृति एतत्क्षणमारभ्य । क्रियाविशेषणमेतत् । तदा गमनकाले एव फलिष्यति विशीर्णो भविष्यति । इति एवंप्रकारस्य शापस्य शापादित्यर्थः । प्रसभं नारोप इत्यन्वयोन बलादित्यनेन पौनरुक्त्यात् । किंतु प्रसभं शापस्येत्यन्वयः । वैदेहीमित्यनेन महाकुलप्रसूततया तच्छापादपि भीतोऽस्मीत्यवगम्यते ॥ १४—१५ ॥ एवं न युक्ता बलात्कर्तुं सीतेत्युक्त्वा अस्माभिः सह कुम्भकर्णेन्द्रजितौ योत्स्यत इति महापार्श्ववचनस्यासहायशूरे मयि विद्यमाने किमन्येनेति परिहारमाह—सागरस्येति ॥ एतत् वेगगतिमत्त्वं । आसादयति सेनामिति शेषः । स्वार्थण्यन्तो वा । तेन अवेदनेन ॥ १६ ॥ स्वप्रभावावेदनेनाहितमाह—यस्त्विति ॥ सुप्तं सिंहमिवासीनं सिंहमिव स्थितमित्यर्थः । मृत्युमित्यत्रापि सुप्तमित्यनुषज्यते । अन्यथा प्रबोधयितुमिच्छतीत्यनेनानन्वयः । क्रुद्धं क्रोधार्हं । यथा सुप्तं सिंहं मृत्युं वा प्रबोधयितुमिच्छन् पुरुषोऽनभिज्ञ एव । तद्वत् तूर्णीं स्थितं मां प्रकोपयन्नामोपीति भावः ॥ १७ ॥ रामो मत्पराक्रमं न वेत्त्येव तत्तिष्ठतु मद्बाणवेगं वा जानाति नैवेत्याह—नेति ॥ लेलिहानतादशां द्योतयितुं द्विजिह्वानित्युक्तं ॥ १८ ॥ आदीपयिष्यामि सन्तापयिष्यामि । उल्काभिः निर्गतज्वालकाष्ठैः । कुञ्जरपलायनार्थमुल्काः प्रदर्शयन्तीति प्रसिद्धिः ॥ १९ ॥ एवं रामं पलाययित्वा तस्य सेनां हनिष्यामीत्याह—तच्चेति ॥ आदास्ये खण्डयिष्ये । "दो अवखण्डने" इति धातुः ॥ २० ॥ देवानामप्यजय्योस्मि कथं मनुष्यादीनां जय्यो भविष्यामीत्याशयेनाह—न वासवेनेति ॥ सहस्रचक्षुषेति तस्याभिमानातिशयोक्तिः । युधा

विरुचिताचकथंसंगच्छतइतिविचार्यं । अतएवतेनकेचिदन्येचेत्युक्तमितिमन्तव्यं ॥ ११ ॥ शि० अभुक्ता एकादश्याद्युपवासयुक्ता सा पुञ्जकस्थली मया विवसना दूरगमनदर्शनजनितकोपादुत्तरीयरहिताकृता ॥ १२ ॥ ति० तच्च ममचरितं । महात्मनस्तस्य मन्ये निश्चितं । ज्ञातमासीत् । मन्यइतितिङन्तप्रतिरूपकमव्ययं । "मन्येशङ्केध्रुवंप्रायोनिश्चयार्थाअमीमताः" इतिकतकः ॥ १३ ॥ रामानु० अथेत्यादि । "तदातेशतधामूर्धाफलिष्यतिनसंशयः" इत्यनेनरावणविषयेरंभानिबन्धननलकूबरशापेविद्यमानेपितस्यप्राकृतदेवत्वात्तत्पुत्रत्वाच्चतच्छापमनादृत्यपुञ्जिकस्थलायामपिप्रवृत्तंरावणंपश्चात्पितामहःशप्तवान् । अतएव रावणोप्यनुल्लङ्घनीयंपितामहवाक्यमेवोक्तवानित्यवगम्यते । शापस्यभीतः शापाद्भीतः ॥ १४—१५ ॥ शि० अन्यांनारीं तत्समीपं । बलात् हठात् । यदिगमिष्यसि । इतीति । इतिहेतोः तस्यशापस्य शापाद्भीतः हठप्रार्थनायामियमपिशापंदास्यतीतिभयंप्राप्तोहं शुभेशयने तद्योग्यपर्यङ्केबलान्नारोपये भूमावेवसातिष्ठतीत्यर्थः । नन्वेवंचेद्रामायसमर्पयेत्यतआह—सागरस्येति । एतेन रामाय दानेमेदौर्बल्यप्रख्यातिर्भविष्यतीत्यतोनदास्यामीतिसूचितं ॥ १६ ॥ इतित्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ट. वेधाः. २ ङ.—ट. नारोहये. ३ ख. ग. ङ.—ट. कोहि. ४ क. ख. ङ. ट. संबोधयितुं. ५ क.—ञ. निर्गतान्. ६ ङ. झ. ट. उदितः.

मया त्वियं बाहुबलेन निर्जिता पुरी पुरा वैश्रवणेन पालिता ॥ २१ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रयोदशस्सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

विभीषणेन रावणंप्रति कुंभकर्णादीनांयुधिरामाग्रेऽवस्थानस्यापिदुश्शकत्वोक्तिपूर्वकं रामायसीताप्रत्यर्पणचोदना ॥ १॥

निशाचरेन्द्रस्य निशम्य वाक्यं स कुम्भकर्णस्य च गर्जितानि ॥
विभीषणो राक्षसराजमुख्यमुवाच वाक्यं हितमर्थयुक्तम् ॥ १ ॥
वृतो हि बाह्वन्तरभोगराशिश्चिन्ताविषः सुस्मिततीक्ष्णदंष्ट्रः ॥
पञ्चाङ्गुलीपञ्चशिरोतिकायः सीतामहाहिस्तव केन राजन् ॥ २ ॥
यावन्न लङ्कां समभिद्रवन्ति वलीमुखाः पर्वतकूटमात्राः ॥
दंष्ट्रायुधाश्चैव नखायुधाश्च प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ ३ ॥
यावन्न गृह्णन्ति शिरांसि बाणा रामेरिता राक्षसपुङ्गवानाम् ॥
वज्रोपमा वायुसमानवेगाः प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ ४ ॥
भित्त्वा न तावत्प्रविशन्ति कायं प्राणान्तिकास्तेऽशनितुल्यवेगाः ॥
शिताः शरा राघवविप्रमुक्ताः प्रहस्त तेनैव विकत्थसे त्वम् ॥ ५ ॥

युद्धेन न शक्योस्मि । जेतुमिति शेषः । उत्तरार्धेन कुबेरेणापि न जेतुं शक्य इति सिद्धं । अत्र वंशस्थवृत्तं ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

एवं दुर्मन्त्रिभिः प्रभुचित्तानुसारेण कथिते तदसहमानो विभीषणः परमार्थं हितमुपदिशति—निशेति ॥ स कुम्भकर्णस्येत्यत्र स इति च्छेदः । गर्जितानि निरर्थकवचनानि । अर्थयुक्तं कर्तव्यार्थबोधयुक्तं ॥ १ ॥ अदेया न यथा सीतेति रावणवचनं प्रति वक्तुं सीतामहित्वेन रूपयति—वृत इति ॥ बाह्वन्तरं वक्षः तदेव भोगराशिः फणापरिणाहो यस्य स तथा । यद्वा बाह्वन्तरे वक्षसि भोगराशिः सौख्यसंपत् सैव बाह्वन्तरभोगराशिः तिर्यक्प्रसारितयोर्बाह्वोर्यदन्तरं तत्प्रमाणो भोगराशिः शरीरपरिणाहो यस्येत्यावृत्त्या रूपकनिर्वाहः । चिन्तैव विषं विरोधिप्राणहरत्वात् । तत् यस्य सः चिन्ताविषः । सुस्मितं स्वाभाविकमन्दस्मितं । तदेव शुभ्रत्वेन कामुकहृदयहारित्वेन च तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य सः सुस्मिततीक्ष्णदंष्ट्रः । चिन्तावशेन वदनोपधानीकृतपाणेः पञ्चाङ्गुल्य एव पञ्चशिरोरूपातिकायो यस्य सः पञ्चाङ्गुलीपञ्चशिरोतिकायः । सीतामहाहिः स्पर्शमात्रेण मारकाहिः । तव त्वया । केन हेतुना वृतः । सर्वथा त्यक्तव्य एवेति भावः । राजन्निति सान्त्वोक्तिः ॥ २ ॥ न केवलं तवैवानर्थहेतुः सीता किंतु तावकीनस्य सर्वस्येत्याह—यावदिति ॥ " यावत्पुरानिपातयोर्लट् " । इति लट् । तावदिति शेषः ॥ ३—४ ॥ तावच्छब्दो वाक्यालंकारे । प्राणान्ते भवाः प्राणान्तिकाः प्राणहारिण इत्यर्थः । साक्षाद्राजानं प्रत्युक्तेरयुक्तत्वात्प्रहस्तं प्रति प्राणहरत्वोक्तिः । विकत्थसे आत्मानं श्लाघसे । "कत्थ श्लाघायां " इति धातुः ॥ ५ ॥

स० अर्थयुक्तं सदभिप्रायगर्भं ॥ १ ॥ **ति०** सुस्मितं अनुचितकृत्यदर्शनादिजंस्मितं । केनवृतः बद्धः । कण्ठेइतिशेषः । **स०** सुस्मितं रामवार्ताज्ञानानन्तरंवृत्तं । पञ्चाङ्गुलीरूपपञ्चशिरोविशिष्टश्चासौ अतिकायश्चेतिसतथा । "निचकर्तशिरान्द्रौणिः" इत्यादिप्रयोगादकारान्तोपिशिरशब्दोवर्ततइतिपक्षेपञ्चशिरइत्यन्तंभिन्नंसदहिविशेषणं ॥ २ ॥ **रामानु०** यावन्नगृह्णन्तिशिरांसिबाणाइत्यतःपरंकेषुचित्कोशेषुदृश्यमानः भित्त्वानतावत्प्रविशन्तिकायमितिश्लोकः प्रहस्तोद्देशेनप्रवृत्तस्यतीक्ष्णानतायत्तवेत्यस्यानन्तरंद्रष्टव्यः ।

न कुम्भकर्णेन्द्रजितौ न राजा तथा महापार्श्वमहोदरौ वा ॥
निकुम्भकुम्भौ च तथातिकायः स्थातुं न शक्ता युधि राघवस्य ॥ ६ ॥
जीवंस्तु रामस्य न मोक्ष्यसे त्वं गुप्तः सवित्राऽप्यथवा मरुद्भिः ॥
न वासवस्याङ्कगतो न मृत्योर्नभो न पातालमनुप्रविष्टः ॥ ७ ॥
निशम्य वाक्यं तु विभीषणस्य ततः प्रहस्तो वचनं बभाषे ॥
न नो भयं विद्म न दैवतेभ्यो न दानवेभ्यो ह्यथवा कुतश्चित् ॥ ८ ॥
न यक्षगन्धर्वमहोरगेभ्यो भयं न संख्ये पतगोत्तमेभ्यः ॥
कथं नु रामाद्भविता भयं नो नरेन्द्रपुत्रात्समरे कदाचित् ॥ ९ ॥
प्रहस्तवाक्यं त्वहितं निशम्य विभीषणो राजहितानुकाङ्क्षी ॥
ततो महात्मा वचनं बभाषे धर्मार्थकामेषु निविष्टबुद्धिः ॥ १० ॥
प्रहस्त राजा च महोदरश्च त्वं कुम्भकर्णश्च यथाऽर्थजातम् ॥
ब्रवीथ रामं प्रति तन्न शक्यं यथा गतिः स्वर्गमधर्मबुद्धेः ॥ ११ ॥
वधस्तु रामस्य मया त्वया वा प्रहस्त सर्वैरपि राक्षसैर्वा ॥
कथं भवेदर्थविशारदस्य महार्णवं तर्तुमिवाप्लवस्य ॥ १२ ॥
धर्मप्रधानस्य महारथस्य इक्ष्वाकुवंशप्रभवस्य राज्ञः ॥
प्रहस्त देवाश्च तथाविधस्य कृत्येषु शक्तस्य भवन्ति मूढाः ॥ १३ ॥

तर्हि कुम्भकर्णादयो रामं वारयिष्यन्तीत्यत्राह—न कुम्भकर्णेति ॥ इदमपि प्रहस्तं प्रति वचनं ॥ ६ ॥ राज्ञः असामर्थ्यं विशिष्य दर्शयति—जीवन्निति ॥ रामस्य रामात्। विभक्तिव्यत्ययः। जीवन्न विमोक्ष्यसे प्राणपर्यन्तं न त्वां रामो विमोक्ष्यतीति भावः। अङ्कगतोपि पुत्रभावेनाङ्कस्थितोपीत्यर्थः। मृत्योरित्यत्रापि अङ्कगत इत्यनुषज्यते। नभः पातालं वाऽनुप्रविष्टः न मोक्ष्यस इति योजना ॥ ७ ॥ अस्माकं कुतश्चित् भयं न विद्म। विसर्गलोपश्छान्दसः। एवं सामान्येनोक्त्वा विशिष्य दर्शयति—न दैवतेभ्य इत्यादिना। भयं न विद्म इति सर्वत्रान्वेति ॥ ८ ॥ पतगोत्तमेभ्यः गरुडेभ्यः। नरेन्द्रपुत्रात् मानुषबालादित्यर्थः। कथं नो भवितेत्यपि ध्वन्यते ॥ ९ ॥ महात्मा महाबुद्धिः। धर्मार्थकामेषु। स्वामिन इति शेषः ॥ १० ॥ महोदरोक्तत्वेन पूर्वमनुक्तमप्यनेनावगम्यते पूर्वमुक्तमिति। अर्थजातं यथा ब्रवीथ तथा रामं प्रति तत्कार्यजातं न शक्यं। कर्तुमिति शेषः। अधर्मबुद्धेः स्वर्गं प्रति गतिर्यथा न शक्या तथैवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ अशक्यत्वमेव विशदयति—वधस्त्विति ॥ अर्थविशारदस्य कार्यदक्षस्य। रामस्य वधः। अप्लवस्य नौरहितस्य। महार्णवं तर्तुं तरितुं। शक्तिरिति शेषः। शक्तिरिव कथं भवेत् न कथंचिदपि संभवतीत्यर्थः। एतेन वध्यौ दशरथात्मजावित्युक्तस्योत्तरमुक्तं ॥ १२ ॥ उक्तमर्थं कैमुतिकन्यायेन द्रढयति—धर्मेति ॥ धर्मप्रधानस्य। "अप्यहं जीवितं जह्यां" इत्युक्तरीत्या धर्मविरोधे तृणीकृतसकलेतरपुरुषार्थस्य महारथस्य रणे आत्मानं सारथिं च रक्षन् शत्रुसंहारक्षमो महारथः तस्य। "आत्मानं सारथिं चाश्वान्रक्षन्युध्येत यो नरः। स महारथसंज्ञः स्यादित्याहुर्नीतिकोविदाः" इत्युक्तेः ॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवस्य जन्मसिद्धनिरतिशयपराक्रमस्य। राज्ञः सकलप्रकृतिमण्डलरञ्जकस्य। तथाविधस्य विराधकबन्धवालिप्रभृतिव-

---

अन्यथाप्रकरणविरोधःस्यात् ॥ ५ ॥ **स०** युधि तदालद्धननावसरे। राघवस्य पुरतइतिशेषः। राघवकर्तृकयुधीतिवा ॥ ६ ॥ **स०** तर्तुं तरितुं। धात्वन्तरस्यैवतद्रूपं। आगमशासनस्यानित्यत्वाद्वा "आर्धधातुकस्य—" इतिनेट्। तेनतर्तुमितिसाधु ॥१२॥

[पा०] १ क. ङ. ज. झ. ञ. राजंस्तथा. २ क. ख. ग. ङ. झ. ञ. समर्थायुधि. ३ क.—ङ. ज. ञ. कदाचित्. ४ क. ख. ग. ङ. ज. झ. ञ. महार्थं. ५ ख. ङ. ज. झ. ब्रवीत. घ. प्रब्रूत. ६ ङ. झ. पुरोसदेवाश्च.

तीक्ष्णा नता यत्तव कङ्कपत्रा दुरासदा राघवविप्रमुक्ताः ॥
भित्त्वा शरीरं प्रविशन्ति बाणाः प्रहस्त तेनैव विकत्थसे त्वम् ॥ १४ ॥
न रावणो नातिबलस्त्रिशीर्षो न कुम्भकर्णोऽस्य सुतो निकुम्भः ॥
न चेन्द्रजिद्दाशरथिं प्रसोढुं त्वं वा रणे शक्रसमं समर्थाः ॥ १५ ॥
देवान्तको वाऽपि नरान्तको वा तथाऽतिकायोऽतिरथो महात्मा ॥
अकम्पनश्चाद्रिसमानसारः स्थातुं न शक्ता युधि राघवस्य ॥ १६ ॥
अयं हि राजा व्यसनाभिभूतो मित्रैरमित्रप्रतिमैर्भवद्भिः ॥
अन्वास्यते राक्षसनाशनार्थे तीक्ष्णः प्रकृत्या ह्यसमीक्ष्यकारी ॥ १७ ॥
अनन्तभोगेन सहस्रमूर्ध्ना नागेन भीमेन महाबलेन ॥
बलात्परिक्षिप्तमिमं भवन्तो राजानमुत्क्षिप्य विमोचयन्तु ॥ १८ ॥
यावद्धि केशग्रहणात्सुहृद्भिः समेत्य सर्वैः परिपूर्णकामैः ॥
निगृह्य राजा परिरक्षितव्यो भूतैर्यथा भीमबलैर्गृहीतः ॥ १९ ॥
संहारिणा राघवसागरेण प्रच्छाद्यमानस्तरसा भवद्भिः ॥

धविदितवैभवस्य । शक्तस्य कार्यदक्षस्य । रामस्य कृत्येषु रणव्यापारेषु विषये । देवाश्च मूढा भवन्ति । अविदिततदीयव्यापारा भवन्तीत्यर्थः । किं पुनर्भवादृशा इति भावः ॥ १३ ॥ तीक्ष्णाः तीक्ष्णाग्राः । झटितिभेदनक्षमा इत्यर्थः । नताः नतपर्वाणः ऋजव इत्यर्थः । सपदि भित्त्वा निर्गन्तुं क्षमा इतिभावः । कङ्कपत्राः कङ्कानां पत्राण्येव पत्राणि येषां ते तथोक्ताः । कङ्कपक्षनिबद्धत्वेन महावेगा इत्यर्थः । अतएव दुरासदाः ॥ १४ ॥ न रावण इति । रावणादयः सर्वेपि न समर्था इति योज्यं ॥ १५ ॥ अतिरथः अतिशयितरथः । महात्मा महाशरीरः । अद्रिसमानसारः गिरितुल्यबलः । " सारो बले स्थिरांशे च " इत्यमरः । देवान्तकादयो रावणपुत्राश्च राघवस्य युधि स्थातुं न शक्ताः ॥ १६ ॥ अमित्रप्रतिमैः कार्यतो रिपुतुल्यैः । नाम्ना मित्रैः भवद्भिः त्वत्प्रमुखैः । व्यसनाभिभूतः सप्तव्यसनैराक्रान्तः । प्रकृत्या तीक्ष्णः उग्रः । असमीक्ष्यकारी अविमृश्यकारी । अयं राजा राक्षसनाशनार्थे अन्वास्यते अनुस्रियते । अस्य राजत्वासमीक्ष्यकारित्वव्यसनाभिभूतत्वान्यपुरस्कृत्य तीक्ष्णत्वमेव पुरस्कुर्वन्तो भवन्तोभिभवन्ति । सर्वराक्षसविनाशं न जानन्तीति भावः । सप्तव्यसनस्वरूपमुक्तं कामन्दकेन—" वाग्दण्डयोस्तु पारुष्यमर्थदूषणमेव च । पानं स्त्री मृगया द्यूतं व्यसनं सप्तधा प्रभोः " इति ॥ १७ ॥ एवं प्रहस्तप्रमुखान्मन्त्रिमुख्यान्निर्भर्त्स्य संप्रति कर्तव्यमुपदिशति—अनन्तेति ॥ अनन्तभोगेन अपरिच्छिन्नकायेन । सहस्रमूर्ध्ना अतएव भीमेन । न केवलं भीमत्वमात्रं महाबलेन नागेन । शेषेणेत्यर्थः । परिक्षिप्तं परिवेष्टितं । रामद्वेषो महासर्पवेष्टनतुल्य इति भावः ॥ १८ ॥ ननु समयोतीतः किं कुर्म इत्यत्राह—यावदिति ॥ परिपूर्णकामैः । अवाप्तसर्वाभीष्टैरित्यर्थः । राजतो लब्धकामैः राजकार्येऽवश्यं यतितव्यमिति भावः । सर्वैः सुहृद्भिः समेत्य ऐकमत्यं प्राप्येति यावत् । राजा भीमबलैः भूतैः गृहीतः पुरुष इव निगृह्य बलात्कृत्य । यावत्केशग्रहणात् शत्रुभिः केशग्रहणपर्यन्तं । परिरक्षितव्यः । आकेशग्रहणान्मित्रमकृत्येभ्यो निवर्तयेदिति प्रसिद्धिं दर्शयति हिशब्दः । यद्वा आकेशग्रहणान्निगृह्य परिरक्षितव्यः । अकार्यप्रवृत्तोऽयं राजा केशेष्वाकृष्यापि निवारणीय इत्यर्थः ॥ १९ ॥ संहारिणा विनाशकेन । राघवसागरेण लक्ष्मणसमुद्रेण । प्रच्छाद्यमानः । ततः काकुत्स्थपातालमुखे रामबडवा-

ति० यावत्तेकायंभित्त्वाबाणाःपुनस्तदिषुधिनप्रविशन्ति तेनैवहेतुनातावत्हेप्रहस्त त्वंविकत्थसेवृथात्मश्लाघांकरोषि । रावणस्यपुरस्तादितिशेषः ॥ १४ ॥ ति० सुवारिणा सुचरित्ररूपवारिमता । राघवसागरेण ॥ शि० सुवारिणा वियोगजनितदुःखरूपजलवता ॥ २० ॥ इतिचतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥

[पा०] १ क. ग. ङ. झ. ञ. सुवारिणा.

युक्तस्त्वयं तारयितुं समेत्य काकुत्स्थपातालमुखे पतन्सः ॥ २० ॥
इदं पुरस्यास्य सराक्षसस्य राज्ञश्च पथ्यं ससुहृज्जनस्य ॥
सम्यग्घि वाक्यं स्वमतं ब्रवीमि नरेन्द्रपुत्राय ददाम पत्नीम् ॥ २१ ॥
परस्य वीर्यं स्वबलं च बुद्ध्वा स्थानं क्षयं चैव तथैव वृद्धिम् ॥
तथा स्वपक्षेप्यनुमृश्य बुद्ध्या वदेत्क्षमं स्वामिहितं च मन्त्री ॥ २२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

इन्द्रजिता विभीषणभाषणाधिक्षेपेणस्वात्मश्लाघनपूर्वकं कैमुत्येनरामपराजयस्य सुशकत्वोक्तिः ॥१॥ विभीषणेन तद्गर्हणपूर्वकं रामायसोपायनंसीताप्रत्यर्पणेन तत्प्रसादसंपादनचोदना ॥ २ ॥

बृहस्पतेस्तुल्यमतेर्वचस्तन्निशम्य यत्नेन विभीषणस्य ॥
ततो महात्मा वचनं बभाषे तत्रेन्द्रजिन्नैर्ऋतयोधमुख्यः ॥ १ ॥
किं नाम ते तात कनिष्ठवाक्यमनर्थकं चैव सुभीतवच्च ॥
अस्मिन्कुले योपि भवेन्न जातः सोपीदृशं नैव वदेन्न कुर्यात् ॥ २ ॥

भिमुखे । "पातालं बडबाग्नौ च" इति नानार्थरत्नमाला । पतन् सोयं राजा तरसा आरम्भकाल एव । तारयितुं भवद्भिर्हस्तप्रदानेनोत्तारयितुं युक्तः अर्हः । अत्र प्रच्छाद्यमानः पतन्निति प्रयोगौ वर्तमानसामीप्यात् । लक्ष्मणः प्रथमं ग्रहीष्यति ततो रामः अतो न जीवितुं शक्यं । अतः प्रथममेव राजा निवर्तनीय इतिभावः । सुवारिणेति पाठान्तरं । तत्र सागरपक्षे सुजलेनेत्यर्थः । राघवपक्षे वारः स्यन्दनः । शोभनो वारः सुवारः सोस्यास्तीति सुवारी तेन । "सूर्यादिदिवसे वृन्दे कुन्दवृक्षे परिक्रमे । मद्यपात्रे स्यन्दने च वारो वरुणसेनयोः" इति निघण्टुः ॥ २० ॥ मा दिशतु रामाय राजा वैदेहीं वयमेव बलाद्धि ददामः यदि हितमाकाङ्क्षितमित्याह—इदमिति ॥ स्वमतं स्वस्य सिद्धान्तभूतं । इदंशब्दार्थमाह—नरेन्द्रेति ॥ २१ ॥ वयमपि सम्यगेव ब्रूमः शत्रुर्हन्तव्य इति तत्राह—परस्येति ॥ मन्त्री परस्य शत्रोः । वीर्यं स्वबलं स्वराजबलं च बुद्ध्वा स्वराजपरराजयोर्बलं परीक्ष्येत्यर्थः । तथैव बलाबलपरीक्षावत् । परस्य स्थानं संपदां साम्यं क्षयं वृद्धिं च बुद्ध्वा । तथा परस्येव स्वपक्षेपि बुद्ध्या सूक्ष्मदृष्ट्या । स्थानक्षयवृद्धीः अनुमृश्य आलोच्य । क्षमं युक्तं । स्वामिहितं च वदेत् । परस्य क्षये स्ववृद्धौ यानं परस्यवृद्धौ स्वस्य क्षये संधिं परस्य स्वस्य च साम्ये आसनंच स्वामिने कथयेदित्यर्थः । अत्र प्रकृते परस्य वृद्धेः रावणस्य नगरदहनतनयनाशादिना क्षयस्य दर्शनाच्च सीताप्रदानेन सन्धिरेव साधुरिति मन्त्रिभिर्भवत्स्वामिने निवेदनीयमितिभावः ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

अथेन्द्रजितो दुर्बुद्धिमुपन्यस्य दूषयति—बृहस्पतेरिति ॥ ततो विभीषणवचनानन्तरं । तत्र राक्षसेषु । यत्नेन निशम्य । असह्यतयेति भावः ॥ १ ॥ हे तात ते कनिष्ठवाक्यं । अनर्थकं प्रयोजनशून्यं । अनुष्ठातुरभावादिति भावः। सुभीतवत् सुभीतिमत् । किंनाम कीदृशं जुगुप्सितमित्यर्थः । नामशब्दः कुत्सनद्योतकः "नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने" इतिवैजयन्ती । तदेवोपपादयति—अस्मिन्निति । आद्योऽपिशब्दः प्रश्ने । अपि ननु । अस्मिन् कुले पौलस्त्यवंशे । यो जातो न भवेत् । अन्यस्मिन् कुले

स० नचकुर्यात्चिन्तामितिवा बलाद्गृहीतस्नुदानमितिवाशेषः ॥ २ ॥
[पा०] १ ङ. झ. ञ. ददातुमैथिलीं. २ ङ. झ. यूथमुख्यः.

सत्त्वेन वीर्येण पराक्रमेण शौर्येण धैर्येण च तेजसा च ॥
एकः कुलेस्मिन्पुरुषो विमुक्तो विभीषणस्तात कनिष्ठ एषः ॥ ३ ॥
किं नाम तौ राक्षस राजपुत्रावस्माकमेकेन हि राक्षसेन ॥
सुप्राकृतेनापि मतौ निहन्तुं शक्यौ कुतो भीषयसे स भीरो ॥ ४ ॥
त्रिलोकनाथो ननु देवराजः शक्रो मया भूमितले निविष्टः ॥
भयार्दिताश्चापि दिशः प्रपन्नाः सर्वे तथा देवगणाः समग्राः ॥ ५ ॥
ऐरावतो विस्वरमुन्नदन्स निपातितो भूमितले मया तु ॥
विकृष्य दन्तौ तु मया प्रसह्य वित्रासिता देवगणाः समग्राः ॥ ६ ॥
सोहं सुराणामपि दर्पहन्ता दैत्योत्तमानामपि शोकदाता ॥
कथं नरेन्द्रात्मजयोर्न शक्तो मनुष्ययोः प्राकृतयोः सुवीर्यः ॥ ७ ॥
अथेन्द्रकल्पस्य दुरासदस्य महौजसस्तद्वचनं निशम्य ॥
ततो महार्थं वचनं बभाषे विभीषणः शस्त्रभृतां वरिष्ठः ॥ ८ ॥
न तात मन्त्रे तव निश्चयोस्ति बालस्त्वमद्याप्यविपक्वबुद्धिः ॥
तस्मात्त्वया ह्यात्मविनाशनाय वचोर्थहीनं बहु विप्रलप्तम् ॥ ९ ॥

यो जातः सोपि ईदृशं न वदेत् । न कुर्यात् ईदृग्वचनार्थं नानुतिष्ठेत् । ईदृग्वचनं वक्तृश्रोत्रोरुभयोरपि निन्दनीयं।यद्वा हे तात कनिष्ठ। ते वाक्यं किं नाम। जुगुप्सितमित्यर्थः।जुगुप्सितत्वमेवाह—अस्मिन्निति। न कुर्यात् नचिन्तयेत् । अत्र करोतिश्चिन्ताक्रियायां वर्तते मुख्यस्य करणार्थस्यासंभवात् सर्वधात्वर्थेषु करोत्यर्थस्य संभवाच्च ॥ २ ॥ एतद्वाक्यमेतत्स्वभावस्य सदृशमित्याह—सत्त्वेनेति ॥ सत्त्वेन बलेन । वीर्येण प्रभावेन । " वीर्यं बले प्रभावे च " इत्यमरः। पराक्रमेण उद्योगेन । "शौर्योद्योगौ पराक्रमौ" इत्यमरः। शौर्येण साहसिक्येन। धैर्येण स्थैर्येण। तेजसा गर्वेण। पराभिभवासहनेनेतियावत्॥३॥ एवं रावणं प्रत्युक्त्वा विभीषणं निर्भर्त्सयति—किंनामेत्यादिना ॥ राक्षसेति हीनसंबोधनमाग्रहकृत्यं । तौ राजपुत्रौ किं नाम न किंचिदपि । अतिदुर्बलावित्यर्थः । कुत इत्यत्राह—अस्माकमेकेनेति। अस्माकं मध्ये सुप्राकृतेन अतिक्षुद्रेणापि । एकेन राक्षसेन एतौ निहन्तुं शक्यौ हि । अतः भीरो कुतोस्मान् भीषयसे स्वयंभीतोऽस्मान् भीषयसे । नास्माकंकिंचिद्भयमितिभावः ॥ ४ ॥ भयाभावे पूर्ववृत्तं संवादयति—त्रिलोकेति ॥ नन्विः त्यामन्त्रणे । त्रिलोकनाथ इत्यैश्वर्यमुक्तं । देवराजइति सैन्यसामग्री दर्शिता । मया हेतुना । भूमितले निविष्टः स्थितः । निवेशितइत्यर्थइत्यन्ये ॥ ५ ॥ उन्नदन् उद्घुष्यन्। विकृष्य उत्पाट्य । ताभ्यां सर्वे देवगणाः वित्रासिताः हेतुभेदेन देवानां भयान्तरमत्रोक्त न पुनरुक्तिः ॥ ६ ॥ स्ववृत्तप्रदर्शनफलमाह—सोहमिति ॥ मनुष्ययोरिति देवासुरव्यावृत्तिः । प्राकृतयोरिति इन्द्रव्यावृत्तिः । नरेन्द्रात्मजयोरिति बाल्योक्तिः । कथं न शक्तोस्मि अतः कुतो भीषयसे इति पूर्वेणान्वयः ॥ ७ ॥ इन्द्रकल्पस्येत्यादिविशेषणत्रयेण पूर्वोक्तस्य यथार्थत्वमुक्तं । शस्त्रभृतां वरिष्ठ इत्यनेना भीरुत्वमुक्तं । महार्थमित्यनेन वक्ष्यमाणार्थस्येन्द्रजिता दुर्ज्ञेयत्वमुक्तं ॥ ८ ॥ न तातेति अनेन निकृष्टवयस्त्वमुक्तं । बालत्वेपि कस्यचित्सुमतिः संभवति सापि

स० कुतइतिद्वितीयान्तात्कुशब्दात्तसिः । कुं लङ्काभूमिं । एतौ प्राप्तौ तौमानुषराजपुत्रौनिहन्तुंशक्यौ । किंनाम भीषयसेस्मकुतो भीषयसे । एतौकिंनाम किंपदार्थौ । अलक्ष्यतयैवमुक्तिः ॥४॥ **ति०** भूमितलेनिविष्टः स्वर्गात्प्रच्याव्यभूमौबन्दीकृत्यस्थापितः ॥ **स०** त्रिलोकनाथइति । विशेषणसमासोऽयं । लोकानांनाथोलोकनाथः । त्रयाणांलोकनाथस्त्रिलोकनाथः । सप्तघटिकाभोजनमितिवद्वा । भयार्पिताः भयमर्पितंयेषुते भययैवार्पिताइतिवा । सर्वाङ्गीणभयाइतिवा । दिशःप्रपन्नाः । यदेदृशीदशात्रिदशेश्वरत्रिदशानां काकथारघुनाथपोतयोरितिभावः ॥ ५ ॥ **स०** माययेन्द्रजयेपि वास्तवतत्सामर्थ्याभावादिन्द्रकल्पस्येत्युक्तिः ॥ ८ ॥

[पा०] १ ङ. झ. मानुषराजपुत्रौ. २ झ.—ट. भयार्पिताः. ३ ङ. झ. ट. निस्वनं. ४ ग. ङ. झ. शोककर्ता.

पुत्रप्रवादेन तु रावणस्य त्वमिन्द्रजिन्मित्रमुखोसि शत्रुः ॥
यस्येदृशं राघवतो विनाशं निशम्य मोहादनुमन्यसे त्वम् ॥ १० ॥
त्वमेव वध्यश्च सुदुर्मतिश्च स चापि वध्यो य इहानयत्त्वाम् ॥
बालं दृढं साहसिकं च योऽद्य प्रावेशयन्मन्त्रकृतां समीपम् ॥ ११ ॥
मूढः प्रगल्भोऽविनयोपपन्नस्तीक्ष्णस्वभावोऽल्पमतिर्दुरात्मा ॥
मूर्खस्त्वमत्यन्तसुदुर्मतिश्च त्वमिन्द्रजिद्बालतया ब्रवीषि ॥ १२ ॥
को ब्रह्मदण्डप्रतिमप्रकाशानर्चिष्मतः कालनिकाशरूपान् ॥
सहेत बाणान्यमदण्डकल्पान्समक्षमुक्तान्युधि राघवेण ॥ १३ ॥
धनानि रत्नानि विभूषणानि वासांसि दिव्यानि मणींश्च चित्रान् ॥
सीतां च रामाय निवेद्य देवीं वसेम राजन्निह वीतशोकाः ॥ १४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

नास्तीत्याह—अद्यापीति । अविपक्वबुद्धिः अपरिणतबुद्धिः । निश्चयाभावं दर्शयति—तस्मादिति । विप्रलप्तं विप्रलपितं ॥ ९ ॥ न केवलं स्वाज्ञानस्य स्वविनाश एव फलं किंतु पितृविनाशोपीत्याह—पुत्रेति ॥ हे इन्द्रजित् त्वं पुत्रप्रवादेन पुत्रप्रसिद्ध्या । इत्थंभावे तृतीया । मित्रस्य मुखमिव मुखं यस्य सः तथोक्तः । मित्रवद्भासमान इत्यर्थः । शत्रुरसि । शत्रुत्वमेवोपपादयति—यस्येति । त्वं यस्य रावणस्य ईदृशं पुत्रमित्रविनाशपर्यन्तं । राघवतो रामात् । विनाशं निशम्य मन्मुखाच्छ्रुत्वा । मोहादनुमन्यसे तस्य रावणस्य त्वं शत्रुरसीत्यर्थः । मोहादित्यनेन मित्रमुखत्वमुपपादितं । अनुमन्यस इत्यनेन शत्रुत्वं ॥ १० ॥ एवमनुमोदनस्य दण्डमाह—त्वमेवेति ॥ त्वमेव बध्यः दण्ड्यः किमित्यर्थः । किंतु यस्त्वां इह सभायां । आनयत् प्रावेशयच्च । स एव वध्यः ॥ ११ ॥ सुदुर्मतिश्चेति चशब्ददर्शितान् दोषानाह—मूढः इति ॥ मूढः कृत्याकृत्यविवेकशून्यः । प्रगल्भः धृष्टः । पण्डितंमन्य इति यावत् । अविनयोपपन्नः अशिक्षित इत्यर्थः । तीक्ष्णस्वभावः क्रूरप्रकृतिः । दुरात्मा दुष्टान्तःकरणः । मूर्खः अविमृश्यकारी । अत्यन्तसुदुर्मतिः । प्रहस्तो दुर्मतिः महापार्श्वादिः सुदुर्मतिः त्वमत्यन्तसुदुर्मतिरित्यर्थः । त्वमेवंभूतोसि अतस्त्वं बालतया ब्रवीषि इति संबन्धः ॥ १२ ॥ दुर्मतित्वे हेतुमाह—क इति ॥ ब्रह्मदण्डप्रतिमप्रकाशान् ब्रह्मदण्डसदृशप्रभान् । ब्रह्मदण्डो नाम युगान्तसमुत्थितोग्निवर्णो धूमकेतुरित्येके । ब्रह्मशाप इत्यन्ये । आर्चिष्मतः ज्वालावतः । "अर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियां" इत्यमरः । कालनिकाशरूपान् अन्तकसदृशरूपान् । समक्षमुक्तान् समीपे मुक्तान् ॥ १३ ॥ कृतस्याकृत्यस्य प्रायश्चित्तं राजानं प्रत्याह—धनानीति रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि । "रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेपि" इत्यमरः । धनानि द्रव्याणि ॥ १४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

स० ब्रह्मदण्डप्रतिमः ब्राह्मणशापसदृशःप्रकाशस्तेजोयेषांते तान् । कालः कालाभिमानीयमभृत्यः । नितरांकाशतइतिनिकाशोऽग्निः । तद्वद्रूपंयेषांतान् । समीक्ष्य लक्षीकृत्य ॥ १३ ॥ स० रत्नानिधनानि श्रेष्ठधनानि । "रत्नंश्रेष्ठमणावपि" इतिविश्वः मणीन् हीरादीन् ॥ १४ ॥ इतिपञ्चदशःसर्गः ॥ १५ ॥

[पा०] १ ज. मन्यार्थसुदुर्मतिश्च. २ ख.—ङ. झ. सुभूषणानि.

षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

रावणेनविभीषणंप्रतिसगर्हणंभ्रातृत्वाभावेवधार्हत्वोक्तिः ॥ १ ॥ विभीषणेनतदसहिष्णुतयागदापाणिनासतासचिवचतुष्टयेनसहगगनोत्पतनेनरावणंप्रतिशोचनपूर्वकंरामसमीपगमनम् ॥ २ ॥

सुनिविष्टं हितं वाक्यमुक्तवन्तं विभीषणम् ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यं रावणः कालचोदितः ॥ १ ॥
वसेत्सह सपत्नेन क्रुद्धेनाशीविषेण वा ॥ न तु मित्रप्रवादेन संवसेच्छत्रुसेविना ॥ २ ॥
जानामि शीलं ज्ञातीनां सर्वलोकेषु राक्षस ॥ हृष्यन्ति व्यसनेष्वेते ज्ञातीनां ज्ञातयः सदा ॥ ३ ॥
प्रधानं साधनं वैद्यं धर्मशीलं च राक्षस ॥ ज्ञातयो ह्यवमन्यन्ते शूरं परिभवन्ति च ॥ ४ ॥
नित्यमन्योन्यसंहृष्टा व्यसनेष्वाततायिनः ॥ प्रच्छन्नहृदया घोरा ज्ञातयस्तु भयावहाः ॥ ५ ॥
श्रूयन्ते हस्तिभिर्गीताः श्लोकाः पद्मवने क्वचित् ॥ पाशहस्तान्नरान्दृष्ट्वा शृणु तान्गदतो मम ॥ ६ ॥

इत्थं हितमुक्तवन्तं विभीषणं प्रति रावणस्य परुषभाषणं षोडशे—सुनिविष्टमिति ॥ सुसन्निवेशं अर्थानुसंधानविरहेपि श्रवणमात्रेणात्यन्तप्रीतिजनकं। तेनार्थस्याननुकूलत्वेपि श्रवणस्यापरित्याज्यत्वमुक्तं । सुनिविष्टं उक्तवन्तमिति क्रियाविशेषणं वा । तेन मनस्यलग्नं चेदनादरणीयं वा स्यात् । मनसि सम्यग्लग्नं यथा भवति तथा उक्तवन्तं । हितं न केवलं श्रवणप्रियं । अतिदुर्दशानिस्तरणोपायतया पथ्यं । श्रवणकटुत्वेपि पथ्यत्वपर्यालोचनया अपरित्याज्यं । वाक्यं यावद्वक्तव्यार्थपूर्णं । उक्तवन्तं । "नासंवत्सरवासिने प्रब्रूयात्" इत्युक्तरीत्या गुरूपसदनयुक्तस्य पादयोः पतितस्य वक्तव्यस्य दुरवस्थां दृष्ट्वोक्तवन्तं विभीषणं । अन्येन चेदुक्तं परित्याज्यं । साक्षादनुजतया प्रत्यासन्नेनोक्तं कथं त्याज्यं । परुषं वाक्यमब्रवीत् । श्रवणसमनन्तरं स्थितोस्मि गतसंदेह इति वा वक्तव्यं । त्वया महोपकारः कृत इति स्तोत्रं वा कर्तव्यं। सदृशप्रत्युपकाराभावेनानुतापो वा कर्तव्यः। तद्विहाय शत्रून्प्रति वक्तव्यमुक्तवान् । अब्रवीदित्यनेन यथा सुनिविष्टमुक्तं तथा मनसि सुलग्नं यथा भवति तथा व्यक्तमुक्तवान् । एवमुक्तवन्तं प्रत्यपि परुषोक्तौ हेतुद्वयमाह–रावण इत्यादि। रावयति रोदयतीति रावणः परहिंसायां जगद्विदितः। रौतीति रवणः स एव रावणः । स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । अस्थाने पदं दत्त्वा स्वयमप्याक्रन्दन्नित्यर्थः । कालचोदितः । भ्राता रामं शरणं गच्छेत्युक्तवान् कालस्तत्र कर्तव्यमिति स्वयं द्विधा भज्येयमिति । अतः स्वप्रकृत्यनुगुणं कालमनुसृतवानितिभावः ॥ १ ॥ परुषमेवाह—वसेदिति॥सपत्नेन बाह्यशत्रुणा।मित्रप्रवादेन मित्रवदवभासमानेनेत्यर्थः। शत्रुसेविना शत्रुपक्षपातिना । सहजशत्रुणेत्यर्थः शत्रुसर्पसहवासादपि सहजशत्रुसहवासः सुदूरं परिहर्तव्य इति भावः । अतस्त्वया अस्मान्नगरात् सद्यो गन्तव्यमितिद्योत्यते ॥ २ ॥ अत्र शत्रुसेवित्वे हेतुं त्रिभिर्दर्शयति—जानामीत्यादिभिः । सर्वलोकेषु सर्वजनेषु मध्ये । शीलं स्वभावं । शीलमेवाह—हृष्यन्तीति । अस्मद्व्यसनेन लब्धहर्षस्त्वमेवं गर्जसीति भावः ॥ ३ ॥ ज्ञातयः । प्रधानं स्वजातिश्रेष्ठं । साधनं कार्यसाधकं । वैद्यं विद्वांसं । प्राधान्यादिष्वेकैकगुणयोगेपि ज्ञातयोवमन्यन्ते । न बहु मन्यन्ते अवसरे परिभवन्ति चेत्यर्थः ॥ ४ ॥ एवं ज्ञातीनां ज्ञातिषु व्यसने हर्षः उत्कर्षेऽसूया चेति शीलद्वयमुक्तं। अथ भयावहत्वरूपं शीलान्तरमाह—नित्यमिति॥ प्रतिच्छन्नहृदयाः गूढाभिप्रायाः । अतएव नित्यमन्योन्यसंहृष्टाः बहिः स्नेहवन्त इवस्थिताः । घोराः क्रूरकर्माणः । अतएव व्यसनेषु सत्सु आततायिनः द्रोहकारिणः । अतस्त्वमस्मासु व्यसने प्रहर्तुमिच्छसीतिभावः ॥ ५ ॥ उक्तं ज्ञातीनां भयावहत्वं

ती० सुनिविष्टं सुष्ठुविनीतिनिष्ठमितियावत् ॥ १ ॥ **ति०** सपत्नेनापिसहवसेत् । नतुमित्रप्रवादेन मित्रपदव्यवहार्येण । शत्रुसेविना शत्रुपक्षपातिना । वसेत् । सपत्नेचित्तस्यद्वेषकोट्यैवप्रतिष्ठा । मित्रप्रवादेतु द्वेष्यत्वेनस्निग्धत्वेनचेतिपरमदुःखमितितत्सहवासनिषेधः । शत्रुसेविनेत्यनेनास्यभगवद्भक्तत्वंसूचितं ॥ २ ॥ **ति०** ज्ञातयः ज्ञातिरूपाः । आततायिनः "अग्निदोगरदश्चैव

[पा०] १ ङ. ज.—ट. साधकं. घ. सुकृतं. २ ङ. झ. ञ. ट. ज्ञातयोप्यव. ३ ङ. झ. पुरा. ४ ङ. छ. झ. ञ. ट. शृणुष्वगदतो.

नाग्निर्नान्यानि शस्त्राणि न नः पाशा भयावहाः॥ घोराः स्वार्थप्रयुक्तास्तु ज्ञातयो नो भयावहाः॥७॥
उपायमेते वक्ष्यन्ति ग्रहणे नात्र संशयः ॥ कृत्स्नाद्भयाज्ज्ञातिभयं सुकष्टं विदितं च नः ॥ ८ ॥
विद्यते गोषु संपन्नं विद्यते ब्राह्मणे दमः ॥ विद्यते स्त्रीषु चापल्यं विद्यते ज्ञातितो भयम् ॥ ९ ॥
ततो नेष्टमिदं सौम्य यदहं लोकसत्कृतः ॥ ऐश्वर्यमभिजातश्च ज्ञातीनां[1] मूर्ध्न्यवस्थितः ॥ १० ॥
यथा पुष्करपर्णेषु पतितास्तोयबिन्दवः ॥ न श्लेषमु[2]पगच्छन्ति तथाऽनार्येषु [3]संगतम् ॥ ११ ॥
यथा मधुकरस्तर्षाद्रसं विन्दन्न वि[4]द्यते ॥ तथा त्वमपि तत्रैव तथाऽनार्येषु सौहृदम् ॥ १२ ॥
[यथा[5] मधुकरस्तर्षात्काशपुष्पं पिबन्नपि ॥ रसमत्र न विन्देत तथाऽनार्येषु सौहृदम्] ॥ १३ ॥
यथा पूर्वं गजः स्नात्वा गृह्य हस्तेन वै रजः ॥ दूषयत्यात्मनो देहं तथाऽनार्येषु सौहृदम् ॥ १४ ॥
यथा श[6]रदि मेघानां सिञ्चतामपि गर्जताम् ॥ न भवत्यम्बुसंक्लेदस्तथाऽनार्येषु सौहृदम् ॥ १५ ॥

गीतेन संवादयति—श्रूयन्त इत्यादिना ॥ क्वचित्पद्मवने । पाशहस्तान् पाशाः गजग्रहणरज्जवः ते हस्तेषु येषां ते तथोक्तान् । स्वबन्धनोद्युक्तानिति यावत् । नरान् ज्ञातिगजगोप्तॄन् गजग्राहिपुरुषान् दृष्ट्वा हस्तिभिः गीताः पठिताः । श्लोकाः श्रूयन्ते । वक्तृपरम्परया तान् श्लोकान् । गदतः वदतः । मम मत्तः । शृणु ॥ ६ ॥ तानेव त्रीञ्श्लोकानुपादत्ते—नाग्निरित्यादिना ॥ नः अस्माकं । अग्निः आश्रयाशोपि न भयावहः । अन्यानि लोकविलक्षणानि अग्नितोपि क्षणान्नाशकराणि । शस्त्राणि आयुधानि च । न भयावहानि । पाशाः मरणादप्यतिदुस्सहपारवश्यक्लेशकराश्च न भयावहाः । किंतु घोराः निर्दयाः । स्वार्थप्रयुक्ताः स्वप्रयोजनपराः । ज्ञातयः भयावहाः । अग्न्यादिभ्योप्यधिकं ज्ञातिभ्यो भयमित्यर्थः ॥ ७ ॥ उक्तं ज्ञातिभयातिरेकं सयुक्तिकमुपपादयति—उपायमिति ॥ अस्माकं ग्रहणे एते ज्ञातिरूपा हस्तिनः । उपायं वक्ष्यन्ति । अत्रोपायकथने संशयो नास्ति । अतः कृत्स्नादग्न्यादिभयात् ज्ञातिभयं सुकष्टं । प्रकृष्टं भयमित्यर्थः । इदमस्माभिः विदितं ज्ञातं च ॥ ८ ॥ स्निग्धेषु ज्ञातिषु कुतो भयसंभावनेत्याशङ्क्याह—विद्यत इति ॥ गोसंपत्त्याद्युपादानं दृष्टान्तार्थं । गोषु संपन्नं संपत्तिः । तद्धेतुत्वमित्यर्थः । विद्यते अस्ति । "विद सत्तायां" इति धातुः । दमः इन्द्रियनिग्रहः । चापल्यं चञ्चलत्वं । ज्ञातितः ज्ञातिषु । भयं भयकरत्वं ॥ ९ ॥ प्रधानं साधनमिति श्लोकोक्तं निदर्शयति—तत इति ॥ अहं लोकसत्कृतः ऐश्वर्यं अभिजातः प्राप्तः । रिपूणां मूर्ध्न्यवस्थितश्चेतियत् इदं ततः ज्ञातीनामसहिष्णुत्वात् तव नेष्टं ॥ १० ॥ चिरं सह वसति विभीषणे कथमकार्यमाशङ्कस इत्यपेक्षायामनार्यस्य चिरसंवासोऽप्रयोजक इत्याह—यथेति ॥ पुष्करपर्णेषु पद्मपत्रेषु पतितास्तोयबिन्दवः यथा श्लेषं ऐक्यं । नोपगच्छन्ति तथा अनार्येषु दुष्टेषु विषये । संगतं संबन्धः । श्लेषं स्नेहबन्धं । नोपयातीत्यर्थः ॥ ११ ॥ त्वदुपजीविनस्त्वयि कथं स्नेहबन्धाभाव इत्यत्राह—यथेति ॥ यथा मधुकरः तर्षात् अभिलाषात् । रसं मकरन्दं । विन्दन् पिबन् । तत्र रसाधारे पुष्पे । न विद्यते न तिष्ठति । रसप्रदानोपकारंजानन् तत्र न स्निह्यतीत्यर्थः । त्वमपि तथा मधुकरइव । अनार्येषु दुर्जनेषु । सौहृदं तथा हि । उपजीव्यविषये न जायतइत्यर्थान्तरन्यासः ॥ १२—१३ ॥ तथापि कृतस्नेहः कुतोपलभ्यते तत्राह—यथेति ॥ अनार्येषु सौहृदं गजस्नानवत्तैरेव दुष्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ दृष्टोपि स्नेहो न फलपर्यव-

---

शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैवषडेतेआततायिनः " ॥ ५ ॥ **रामानु॰** सौम्येत्याक्षेपोक्तिः ॥ १० ॥ **ति॰** काशपुष्पंपिबतोपिरसालाभः तथाऽनार्येषुसौहृदंकुर्वतःफलालाभइतिभावः ॥ १३ ॥ **ति॰** यथागर्जतांसिञ्चतामपिमेघानांसंबन्धे पृथिव्याअम्बुसंक्लेदः अंबुव्याप्तता । नभवति तथा अनार्येषुसौहृदं निष्फलमितिभावः । यद्वा वर्षासुगर्जतांसिञ्चतामपिमेघानांशरदिनांबुसंक्लेदः तथाऽनार्येषुसौहृदं अल्पकालस्थायीत्यर्थः ॥ **ती॰** शरदिसिञ्चतां जललवान्मुञ्चतांमेघानांयथार्द्रीभावोनभवति । मेघाइवानार्याः

[पा॰] १ क.—ङ. छ.—ञ. रिपूणांमूर्धनिस्थितः. २ ङ. झ. ट. मभिगच्छन्ति. ३ क.—ङ. छ.—ञ. सौहृदं. ४ ङ. छ. झ. तिष्ठति. घ. ज. सज्जते. ५ अयंश्लोकः क. ग. ङ. छ. झ. ञ. ट. पाठेषुदृश्यते. ६ ख. शारदमेघानां.

अन्यस्त्वेवंविधं ब्रूयाद्वाक्यमेतन्निशाचर ॥ अस्मिन्मुहूर्ते नभवेत्त्वां तु धिक्कुलपांसनम् ॥ १६ ॥
इत्युक्तः परुषं वाक्यं न्यायवादी विभीषणः ॥ उत्पपात गदापाणिश्चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥ १७ ॥
अब्रवीच्च तदा वाक्यं जातक्रोधो विभीषणः ॥ अन्तरिक्षगतः श्रीमान्भ्रातरं राक्षसाधिपम् ॥ १८ ॥
स त्वं भ्राताऽसि मे राजन्ब्रूहि मां यद्यदिच्छसि ॥ १९ ॥
ज्येष्ठो मान्यः पितृसमो न च धर्मपथे स्थितः ॥ इदं तु परुषं वाक्यं न क्षमाम्यनृतं तव ॥ २० ॥
सुनीतं हितकामेन वाक्यमुक्तं दशानन ॥ न गृह्णन्त्यकृतात्मानः कालस्य वशमागताः ॥ २१ ॥
सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ॥ अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ २२ ॥
बद्धं कालस्य पाशेन सर्वभूतापहारिणा ॥ न नश्यन्तमुपेक्षेयं प्रदीप्तं शरणं यथा ॥ २३ ॥
दीप्तपावकसंकाशैः शितैः काञ्चनभूषणैः ॥ न त्वामिच्छाम्यहं द्रष्टुं रामेण निहतं शरैः ॥ २४ ॥
शूराश्च बलवन्तश्च कृतास्त्राश्च रणाजिरे ॥ कालाभिपन्नाः सीदन्ति यथा वालुकसेतवः ॥ २५ ॥
तन्मर्षयतु यच्चोक्तं गुरुत्वाद्धितमिच्छता ॥ आत्मानं सर्वथा रक्ष पुरीं चेमां सराक्षसाम् ॥ २६ ॥

सायीत्याह—यथेति ॥ शरदि सिञ्चतां वर्षतां । मेघानां संबन्धी अम्बुसंक्लेदः अम्बुसेचनं । यथा न भवति तथानार्येषु सौहृदं । शरन्मेघवर्षणवदनार्येषु सौहृदमनुपकारकमित्यर्थः ॥ १५ ॥ एवं सामान्येन विनिन्द्य साक्षादपि निन्दति—अन्य इति ॥ अन्यः अनुजादन्यः । एवंविधं अतिपरुषं । एतत् पूर्वोक्तं । वाक्यं ब्रूयात् वदेच्चेत् । अस्मिन्मुहूर्तेऽस्मिन्क्षणएव । नभवेत् विनश्येत् । नाशयेयमितियावत् । त्वां तु भ्रात्राभासं । धिक् त्यक्ष्यामीत्यर्थः । कुलपांसनं राक्षसकुलावद्यकरं ॥ १६ ॥ न्यायवाद्यपि इति पूर्वोक्तरीत्या । परुषमुक्तस्सन् उत्पपात संतप्तसिकतामयभूमिस्थितइव उद्गतः ॥ १७ ॥ एवमाकाशे उत्पतन्नपि पुनस्तस्मिन्ननुतापेनापिनामसमुद्भवेत्समीची मतिरिति हितोपदेशे प्रावर्ततेत्याह—अब्रवीदिति ॥ अन्तरिक्षगतः श्रीमान् । "परित्यक्ता मया लङ्का मित्राणि च धनानि च" इति समुत्थितस्य का नाम श्रीः । उच्यते । प्रतिकूलनिवृत्तिपूर्वकानुकूलरामविषयाभिमुख्यश्रीसमेत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ स त्वमित्यर्धमेकं वाक्यं ॥ स त्वं परुषवादी त्वं । भ्रातासि प्रतिवक्तुमनर्होसि । अतो यद्यदिच्छसि तद्वद ॥१९॥ तर्हि किमर्थमुद्गतोसि प्रतिवचनाभावात् क्षमापि क्रियतां तत्राह—ज्येष्ठ इति ॥ ज्येष्ठस्त्वं पितृसमः मान्यः । किंतु धर्मपथे न स्थितोसि । अतस्त्वदुक्तमनृतं परुषं न क्षमामि न क्षमे ॥ २० ॥ स्ववाक्याश्रवणे निमित्तं सामान्यतो दर्शयति—सुनीतमिति ॥ २१ ॥ प्रियवादिन इत्युपलक्षणं प्रियश्रोतारश्च ॥ २२ ॥ तर्ह्यश्रोतारं प्रति किमर्थं वदसि तत्राह—बद्धमिति ॥ सर्वभूतापहारिणा निर्दयेनेत्यर्थः । नोपेक्षेयं नोपेक्षेय । शरणं गृहं ॥ २३—२४ ॥ शौर्यबलास्त्रशालिनो मे कुतो विपदाशङ्केत्यत्राह—शूरा इति ॥ कालाभिपन्नाः मृत्युगृहीताः । सीदन्ति शीर्यन्ति । वालुकाः सिकताः ॥ २५ ॥ मर्षयतु । भवानितिशेषः ॥ २६ ॥

आपाततउपकुर्वन्तइवप्रतीयमानाअपिवस्तुतोनोपकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥ **ति०** परुषंवाक्यं पूर्वोक्तं । लङ्कावस्थानेप्येतैस्सहनाशस्य दुर्वारत्वात्ज्येष्ठोप्यसौ "उत्पथंप्रतिपन्नस्यकार्याकार्यमजानतः । गुरोरप्यवलिप्तस्यपरित्यागोविधीयते" इतिशास्त्रबलात्सर्वथापरित्याज्यएवेत्यालोच्यतत्सभांहित्वाखमुत्पपातचतुर्भिर्मन्त्रिभिः ॥ १७ ॥ **रामानु०** अत्रश्रीशब्देनसोपाधिकप्रतिकूलसंबन्धपरित्यागपूर्वकनिरुपाधिकस्वामिसंबन्धावलंबनरूपाश्रीरुच्यते ॥ १८ ॥ **ति०** अथसभासदांज्येष्ठत्यागेनाधर्मोयमितिशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह—सत्वंभ्रातेइत्यादि । ज्येष्ठत्वादिगुणकोपिनधर्मपथेस्थितः परदारापहरणादिरूपानेकाधर्मशालित्वात् । "पतितैःसहसंव्यवहारोनविद्यते" इतिस्मृतेः । "पतितमाचार्यंज्ञातिवाद्रष्टुंनगच्छेत् । नचास्मादुपयुञ्जीत । यदृच्छासंनिपातेउपसंगृह्यतूष्णींव्रजेत्" इतिस्मृतेश्चाग्रजस्यापितेइदंपरुषंवाक्यंनक्षमामि । अतःपरमिहस्थित्वेतिशेषः ॥ १९—२० ॥ **ति०** यदुक्तमप्रियमिवहितं तद्भवान्मर्षयतु क्षमतां । मयाविनासुखीभवेतिव्यङ्ग्योक्तिः ॥ २६ ॥

[**पा०**] १ घ. ङ. छ. झ. ञ. ट. योनस्त्वेवं. क. योन्यश्चैवं. २ ख. ङ. झ. ट. पांसन. ३ ङ. छ. झ. ञ. क्षमाम्यग्रजस्यते. क. क्षमाम्यग्रतस्तव. ४ ङ. झ. मुपेक्षेत्वां. ५ क. ख. सैकतमंभसि.

स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि सुखी भव मया विना ॥ २७ ॥
[नूनं न ते रावण कश्चिदस्ति रक्षोनिकायेषु सुहृत्सखा वा ॥
हितोपदेशस्य स मन्त्रवक्ता यो वारयेत्त्वां स्वयमेव पापात् ॥ २८ ॥]
निवार्यमाणस्य मया हितैषिणा न रोचते ते वचनं निशाचर ॥
परीतकाला हि गतायुषो नरा हितं न गृह्णन्ति सुहृद्भिरीरितम् ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

मन्त्रिचतुष्टयेनसहगगनेऽभ्यागच्छन्तंगदापाणिंविभीषणंदृष्टवतासुग्रीवेण हनुमदादीन्प्रति तत्प्रदर्शनपूर्वकं तदागमनस्वरामादिहननेच्छामूलकत्वोक्तिः ॥१॥ सागरोत्तरतीरमागतवताविभीषणेन सुग्रीवादीन्प्रति स्ववृत्तान्तनिवेदनेनसहस्वागमननिदाननिवेदनपूर्वकं श्रीरामेतन्निवेदनप्रार्थना ॥ २ ॥ सुग्रीवेणरामंप्रति तन्निवेदनपूर्वकंविभीषणेदोषनिर्धारणेन तस्यवधार्हत्वोक्तिः ॥ ३ ॥ रामेणविभीषणस्वीकरणे स्वस्वाभिप्रायनिवेदनंचोदितैरङ्गदादिभिर्विभीषणेदोषसंभावनया परीक्षामन्तराग्रहणनिषेधे हनुमताऽङ्गदादिपक्षप्रतिक्षेपपूर्वकं तस्यनिर्दोषत्वनिर्धारणेनग्राह्यत्वोक्तिः ॥ ४ ॥

इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणं रावणानुजः ॥ आजगाम मुहूर्तेन यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ १ ॥

स्वस्तीत्यर्धं ॥ २७—२९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्यान षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

एवमष्टभिः सर्गैः—"आनुकूल्यस्य संकल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनम् । रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्ववरणं तथा ॥ आत्मनिक्षेपकार्पण्ये षड्विधा शरणागतिः" इत्युक्तेषु शरणागत्यङ्गेषु प्रपित्सोर्विभीषणस्यानुकूल्यसंकल्पप्रातिकूल्यवर्जने दर्शिते । पुनः पुनरुपदेशादिना महाविश्वासो दर्शितः । अथ कार्पण्यप्रदर्शनपूर्वकं शरणागतिस्वरूपं दर्शयितुमुपक्रमते—इत्युक्त्वेत्यादिना ॥ तत्र रावणेन तिरस्कारे सत्यस्य देश एवास्माभिस्त्याज्यः । परमधार्मिकश्रीरामाश्रयस्तु कर्तव्य इति धार्मिकस्य विभीषणस्य धर्मे मतिरासीदित्यृषिः प्रस्तौति—इतीति ॥ इत्युक्त्वा "प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली" इति कर्तव्यसौकर्यं "यावन्न गृह्णन्ति शिरांसि बाणाः" इत्यकरणे प्रत्यवायं चोक्त्वा । परुषं सस्त्रीकजनसुखावहस्य मलयमारुतस्य विरहिणि दुःखकरत्ववद्विभीषणोदितं हितं । आश्रयदोषेण परुषं । वाक्यं हितपरिपूर्णं । उक्त्वा हितज्ञो भ्राता भ्रातरमापन्नं परितत्याजेत्यपयशो यावता शक्यं परिमार्ष्टुं तावत्पर्यन्तमुक्त्वा । परुषत्वे हेतुः रावणमिति । प्रबलदुर्बलविचारमन्तरेण सर्वरावकस्य शत्रुबलोपवर्णने परुषं भवत्येव । रावणानुजः रावणानुजत्वेपि सत्वोत्तरतया कथनीयं हितमुक्तवानित्यृषिः स्तौति । हितकथने ज्येष्ठभावोप्यप्रयोजकः । अत एवोक्तं मनुना—"पितॄनध्यापयामास शिशुराङ्गिरसः कविः । पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥ अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव च मन्त्रदं" इति । आजगाम रावणगोष्ठ्यां स्वस्य संबन्धाभावेन रामगोष्ठ्याः स्वगृहत्वेनाजगामेत्युक्तं नतुजगामेति । मुहूर्तेन "वरं हुतवहज्वालापञ्जरान्तर्व्यवस्थितिः । न शौरिचिन्ताविमुखजनसंवासवैशसं" इति न्यायेनाङ्गारनिकरपरिक्षिप्तेवर्त्मनिपदन्यासवत् रावणसदनावस्थित्यनर्हत्वं विगलितबन्धनरज्जोर्वत्सस्य मातुरूधःस्पर्शमन्तरेण मध्यदेशादर्शनवदतिवेगागमनं चोक्तं । यत्ररामः । रामापेक्षया तद्देशसंबन्धस्य प्राप्यत्वमुक्तं । "सुभगश्चित्रकूटोसौ गिरिराजोपमो गिरिः । यस्मिन्वसति काकुत्स्थः कुबेर इव नन्दने" इतिवत् रामस्य लक्ष्मणो व्यावर्तकइति सलक्ष्मण

रामानु० परीतकालाः परीतः प्रत्यासन्नः कालोमृत्युर्येषांतेतथोक्ताः । ती० यद्वा परीतः परिवृतः कालः मृत्युरिवअहिः तन्ना तान्यायूंषियेषांतेतथोक्ताः ॥ २९ ॥ इतिषोडशःसर्गः ॥ १६ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ट. परान्तकालेहि. ज. परेतकल्पाहि.

इत्युक्तं । यद्वा पुरुषकारसान्निध्यमनेनोच्यते । अनेन श्लोकेन भगवद्विमुखानां देशस्य त्याज्यत्वं तत्संबन्धिदेशस्य परमप्राप्यत्वं चोक्तं । यद्वा " सा काशीति न चाकशीति " इत्याद्युक्तरीत्या भगवद्देशस्यापि भागवताभिमानाभावे परित्याज्यत्वाल्लक्ष्मणसान्निध्यमुक्तं । ननु विश्रवःपितामहवरप्रदानविभवविदितनिखिलधर्मवृन्देन " विभीषणस्तु धर्मात्मा न तु राक्षसचेष्टितः " इति तत्र तत्र धार्मिकतया प्रशंसितेन विभीषणेन " ज्येष्ठो भ्राता पितृसमः " इति पितृवदनुवर्तनीयो ज्येष्ठभ्राता बाल्यात्प्रभृति परिपोषकश्च सत्रावणः सपदि सन्निहिते शत्रौ क्षुद्रबुद्धिनेव दूरं कथं परित्यक्तः । त्यजतु नाम कथंचित् । अथापि न युक्तमभिगन्तुं तस्य प्रहर्तारं । अभिगच्छतु नाम नोचितमस्यस्थानमभिलषितुं । अभिलषतु नाम नौपयिकमस्यवधोपायंनिर्देष्टुं । अत्र केचित् । रावणस्य निरवधिकदोषदूषितत्वात् "गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पथं प्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते" इति स्मरणाद्विभीषणेन त्यक्तो रावण इत्याहुः । त्र्यन्तगुरवस्तु–' पितामहवरप्रसादेन लब्धविज्ञानत्वाद्रामं सर्ववेदान्तवेद्यं सर्वलोकेश्वरभूतं सर्वलोकशरण्यं मुक्तप्राप्यं नारायणाख्यं परं ब्रह्म लोकानुजिघृक्षयावतीर्णमिति निर्विचिकित्समवगच्छति । यथा मन्दोदरीप्रभृतयः । एवं तत्त्वज्ञानसंपन्नस्य विशेषसामान्यधर्मप्राबल्यदौर्बल्यविवेकेन सामान्यधर्मपरित्यागो विशेषधर्मपरिग्रहश्चोपपद्यते । ज्येष्ठभ्रात्रनुवर्तनंहि त्रैवर्गिकफलसाधनतयाज्येष्ठानुवर्तनद्वारा परमात्माराधने पर्यवसानस्य वक्तव्यत्वात् मोक्षपर्यवसानेपि परमात्मोपासनाङ्गत्वाच्च सामान्यधर्मः । रामानुवर्तनं तु साक्षात्परमात्मसमाराधनत्वात् यज्ञादिधर्मसाध्यत्वेन प्रधानत्वाच्च विशेषधर्मः । उभयोश्चाप्यविरोधे सत्युभयमप्यनुवर्तनीयं । विरोधेतुसामान्यधर्मं परित्यज्य विशेषधर्मोनुवर्तनीयः । अतो विभीषणोपि इयन्तं कालं कृतं रावणानुवर्तनमपरित्यज्यैव मम रामानुवर्तनमपि किं सिद्ध्येदित्याशया तस्मै हितं पुनःपुनरुपदिदेश । एवमपि तस्यासुरप्रकृतितयाऽनपनोद्यं रामवैरमितिनिश्चित्यातःपरं एतदनुवर्तने स्वात्मविनाशकं रामविषयकं वैरं मय्यपि स्यादिति भीतःसन् " वरं हुतवहज्वाला " इत्यादिन्यायेनात्यन्तदुःसहां तत्संगतिं तत्याज । विशेषधर्मं रामानुवर्तनं चाङ्गीचकारेत्यतोयं परो धर्म एवेति कृतघ्नशङ्का दूरोत्सारिता। नाप्ययं राज्यकाङ्क्षया रामंशरणमुपजगाम तदपेक्षाया अदर्शनात् । तथाहि शरणागतिसमये " त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च राघवं शरणं गतः " इत्यन्यविषयवैराग्यस्य तेन कण्ठरवेणोक्तत्वात् । पश्चाद्रामाय विज्ञापने क्रियमाणे " परित्यक्ता मया लङ्का मित्राणि च धनानि च । भवद्गतं मे राज्यं च जीवितं च सुखानि च " इति सर्वविधपुरुषार्थत्वेन त्वामेवाहमुपेयिवानितिकथनाच्च । " अहं हत्वा दशग्रीवं सप्रहस्तं सबान्धवं । राजानं त्वां करिष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते " इत्यनाकाङ्क्षितराजत्वकरणोक्तिः कूलंकषरामप्रीतिसागरपरीवाहरूपानुषङ्गिकभोगप्रदानपरा । यथाहुः—" आयुरारोग्यमर्थांश्च भोगांश्चैवानुषङ्गिकान्। ददाति ध्यायतां नित्यमपवर्गप्रदो हरिः " इति ॥ अतो यदुक्तं हनुमता " राज्यं प्रार्थयमानस्तु वैमिहागतः " इति । यच्च रामेणोक्तं " विभीषणः " इति तत्सर्वं रामभक्त्याविलाशयस्य सुग्रीवस्य व्यामोहप्रशमनाय नीतिशास्त्रोक्तराजवृत्तान्तप्रदर्शनमात्रपरमिति मन्तव्यम् । हनुमद्रामवाक्यस्य विभीषणवाक्यस्य चान्योन्यविरोधप्रसङ्गे " अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलीयः " इतिन्यायेन विभीषणवाक्यस्य प्राबल्यात् । अतएव " राजानं त्वां करिष्यामि " इति ब्रुवतो रामस्य प्रतिवचनमनुक्त्वा परिचरणमात्रमेव विभीषणः प्रार्थयामास " राक्षसानां वधे साह्यं लङ्कायाश्च प्रधर्षणे । करिष्यामि यथाप्राणं प्रवेक्ष्यामि च वाहिनीम् " इति । तस्यानुमत्यभावेपि बलाद्राज्यस्वीकार उत्तरकाण्ड उक्तः—" यावत्प्रजा धरिष्यन्ति तावत्त्वं वै विभीषण । राक्षसेन्द्र महावीर्य लङ्कास्थस्त्वं धरिष्यसि ॥ शापितस्त्वं सखित्वेन कार्यं ते मम शासनम् । प्रजाः संरक्ष धर्मेण नोत्तरं वक्तुमर्हसि " इति । इत्थमनन्यप्रयोजनत्वादेवास्मै रामः कुलधनं श्रीरङ्गनाथं ददौ । धर्मसंस्थापनार्थमेवावतीर्णस्य रामस्य नियोगेनावशिष्टां राक्षसजातिं सन्मार्गे प्रवर्तयितुं तस्य राज्याङ्गीकरणं। इदमप्याज्ञानुविधायित्वात् कैङ्कर्यकोटावन्तर्भूतमिति विभीषणतात्पर्यं । अतो यथावद्विदितधर्मो लक्ष्मणोपि " अहं तावन्महाराजे पितृत्वं नोपलक्षये । भ्राता भर्ता च बन्धुश्च पिता च मम राघवः " इति सोपाधिकपितरं दशरथं परित्यज्य निरुपाधिकसकलविधबन्धुं

तं मेरुशिखराकारं दी¹प्तामिव शतह्रदाम् ॥ गगनस्थं महीस्थास्ते ददृशुर्वानराधिपाः ॥ २ ॥
[²स हि मेघाचलप्रख्यो ³महेन्द्रसमविक्रमः ॥ ⁴सर्वायुधधरो वीरो दिव्याभरणभूषितः ॥ ३ ॥
ये चाप्यनुचरास्तस्य चत्वारो भीमविक्रमाः ॥ तेऽपि सर्वायुधोपेता ⁵भूषणैश्चापि भूषिताः] ॥ ४ ॥
तमात्मपञ्चमं दृष्ट्वा सुग्रीवो वानराधिपः ॥ वानरैः सह दुर्धर्षश्चिन्तयामास बुद्धिमान् ॥ ५ ॥
चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु वानरांस्तानुवाच ह ॥ हनुमत्प्रमुखान्सर्वानिदं ⁶वचनमुत्तमम् ॥ ६ ॥

राममेव "अग्रतस्ते गमिष्यामि पन्थानमकुतोभयम्। अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते" इति रामपरिचरणमेव फलं प्रार्थयामास। "स भ्रातुश्चरणौ गाढं निपीड्य रघुनन्दनः" इति राघवं शरणमुपागतश्च । तथा विभीषणोपि सोपाधिकबन्धुं भ्रातरं परित्यज्य कैङ्कर्यापेक्षयैव सर्वविधसहजबन्धुं रामं शरणं गत इति बोध्यम् । अतएव रामप्राप्त्यपेक्षया रावणपरित्यागवेलायामन्तरिक्षगतः श्रीमानिति प्रशंसितः । स तु नागवरः श्रीमान् लक्ष्मणो लक्ष्मसंपन्न इतिवत्। तस्मान्नाधर्मशङ्का विभीषणे । ननु यद्येवं तर्हि "ययोर्वीर्यमुपाश्रित्य प्रतिष्ठा काङ्क्षिता मया । तावुभौ मम नाशाय प्रसुप्तौ पुरुषर्षभौ ॥ जीवन्नपि विपन्नोस्मि नष्टराज्यमनोरथः । प्राप्तप्रतिज्ञश्च रिपुः सकामो रावणःकृतः" इति नागपाशबन्धनसमये स्वस्य राज्यनाशकृतनिर्वेदः कथमुपपद्यत इति चेन्न । तत्रापि प्रतिष्ठाशब्दस्य रामकैङ्कर्यपरत्वात् । नष्टराज्यमनोरथ इत्यत्रापि राज्यशब्दो "भवद्गतं मे राज्यं च" इत्युक्तकैङ्कर्यसाम्राज्यपरः । एतेन "राज्यं प्राप्स्यसि धर्मज्ञ लङ्कायां नात्र संशयः" इति सुग्रीववचनं तु तदाशयाज्ञानकृतमिति न कश्चिद्दोष' इति प्राहुः । अतएव चतुरशीतौ वक्ष्यति विभीषणः—"यदाज्ञप्तं महाबाहो त्वया गुल्मनिवेशनम् । तत्तथाऽनुष्ठितं वीर त्वद्वाक्यसमनन्तरम्" इति॥ १ ॥ रावणसमीपादुत्पतनसमय एव सुग्रीवादयो विभीषणमपश्यन्नित्याह—तमिति ॥ तं दवाग्नेर्निर्गत्य शीतलह्रदे पतितुमिवागच्छन्तं मेरुशिखराकारं उन्नत पीवरत्वरत्नबहुलत्वादिभिर्मेरुशिखरतुल्यं । किंच प्रतिपक्षत्यागलाभेन स्थिरतया स्थितत्वं प्रकाशमानत्वं पारतन्त्र्यज्ञापकत्वं। तेन रामस्य शृङ्गलाभः रावणस्य शृङ्गभङ्गश्चोच्यते । दीप्तामिव शतह्रदां । तेजिष्ठत्वगगनसंचाराभ्यां विद्युद्दृष्टान्तः । रामभक्तावानरा नास्मान्प्रवेशयिष्यन्तीतिकम्पः, अप्रवेशे जीवनं न सिध्यतीति त्वरा चेत्येतद्द्वयं तेन गम्यते । गगनस्थमिति दूरत एव ददृशुरिति भावः ॥ २-४ ॥ अथ सुग्रीवो लङ्कापुरीदेशादागमनमायुधसन्नाहं च दृष्ट्वा प्रहर्तुमेवागच्छतीति विचार्य तमर्थं वानरैः सह चिन्तयामासेत्याह—तमिति ॥ तं अत्यन्ताभिनिवेशेन शीघ्रमागतं । आत्मपञ्चमं आत्मना पञ्चत्वसङ्ख्यापूरकमित्यर्थः । अनलशरभसंपातिप्रघसनामभिश्चतुर्भी राक्षसैर्युक्तमिति यावत् । अनलादिगतसङ्ख्यापूरण एव विभीषणस्य प्राधान्यमुक्तं । रामविषयप्रेमास्पदत्वं तु समानं । सुग्रीवः गगनस्थदर्शनार्थं शीघ्रं शिर उन्नम्य दर्शनेन तात्कालिकग्रीवासौन्दर्यमृषिःस्तौति । वानराधिपः । शीघ्रमुत्थाय दर्शनं वानरसेनायाअपि स्वस्यैव रक्षकत्वेन रामविषयप्रीतेश्च राघवार्थे पराक्रान्ता इत्युक्तेभ्यो वानरेभ्योपि स्वस्यैव निरवधिकप्रीतिमत्ताज्ञापकत्वेन च । दुर्धर्षः शरणागतस्यापि पश्चादाकृष्टपादत्वापादकत्वेन अनभिभवनीयः स्थितः । बुद्धिमान्वानरैः सह चिन्तयामास । स्वयं समर्थत्वेपि तानप्यनुसृत्य चिन्तनं कार्यगौरवात् । चारो वा शत्रुर्वेति चिन्तयामास । आगमनमुखविकासादिना निर्दुष्टत्वनिश्चयेपि रामविषयप्रेमपारवश्येन चिन्तितवानितिबुद्धेः प्राशस्त्यं ॥५॥ विभीषणे सपरिकरे सविधस्थे मन्त्रविलम्बो न युक्त

तनि० गगनस्थं रावणगोष्ठीतोनिर्गमनसमयएवददृशुः । महीस्थाः भूमौपरितोरक्षणनियुक्ताः । आकाशस्थमपिददृशुरितिजागरूकत्वातिरेकः । यद्वा महीस्थाः तत्रतत्रवृक्षादिषुस्थितास्सर्वे तदात्वएवगगनस्थंदृष्ट्वारामंपर्यवारयन् । वानराधिपाः । अत्यन्तंसावधानतयाविद्यमानत्वाद्वानरानपिऋषिःस्तौति—**वानराधिपाइति** । ददृशुः एकोदृष्ट्वाऽन्यस्मैनदर्शितवान् । किंतुयुगपदेवसर्वेददृशुः । अनेननकेवलंप्रतिकूलसमूहान्निर्गमनमेवविभीषणस्यप्रयोजनं किंत्वनुकूलकटाक्षविषयत्वंलब्धमित्युक्तं ॥ २ ॥ **तनि०** मुहूर्तं

[पा०] १ क. ख. च. छ. प्रदीप्तमिवतेजसा. घ. दीप्यमानमिवश्रिया. २ इदंश्लोकद्वयं क. ख. घ. च.—ट. पाठेषु दृश्यते. ३ क. च. छ. झ. ञ. ट. वज्रायुधसमप्रभः. घ. महेन्द्राचलविक्रमः. ४ क. ख. घ. च. छ. ञ. ट. वरायुधधरो. ५ ख. च. छ. ञ. ट. भूषणोत्तमभूषिताः. ६ ख. च. छ. वचनमब्रवीत्.

एष सर्वायुधोपेतश्चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥ राक्षसोभ्येति पश्यध्वमस्मान्हन्तुं न संशयः ॥ ७ ॥
सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा सर्वे ते वानरोत्तमाः ॥ सालानुद्यम्य शैलांश्च इदं वचनमब्रुवन् ॥ ८ ॥
शीघ्रं व्यादिश नो राजन्वधायैषां दुरात्मनाम् ॥ [1]निपतन्तु हताश्चैते धरण्या[2]मल्पतेजसः ॥ ९ ॥
तेषां संभाषमाणानामन्योन्यं स विभीषणः ॥ उत्तरं तीरमासाद्य खस्थ एव व्यतिष्ठत ॥ १० ॥
उवाच च महाप्राज्ञः स्वरेण महता महान् ॥ सुग्रीवं तांश्च संप्रेक्ष्य [3]सर्वान्वानरयूथपान् ॥ ११ ॥

इति झटिति मनसा निश्चित्य सचिवादीन्प्रति निर्णीतमाह—चिन्तयित्वेति ॥ चिन्ताया निर्णयान्तत्वादत्र चिन्तयित्वेतिनिर्णयवाची । नायं चारो नापि दूतः अपितु बाधक एवेति निश्चित्य ॥ ६ ॥ स्वनिर्णीतार्थमाह—एष इति ॥ एषः बाधकतैकान्तक्रौर्यसंपन्नः । सर्वायुधोपेतः । मनःस्थितक्रौर्यानुकूलहिंसापरिकरसंपूर्णः । अनुकूलस्य प्रतिकूलतानिश्चयवत् रामविषयप्रेमान्धतया एकायुधस्य बहुत्वनिश्चयः । एकायुधग्रहणचातुर्यदर्शनेन सर्वायुधग्रहणेष्वपि नैपुण्यं ज्ञायत इति वा तथोक्तं । स्वामिपीडने ब्रह्मास्त्रसदृशशरणागतिरेतस्य हस्ते विद्यत इतिवा । उत्पपात गदापाणिरित्यत्र सर्वायुधोपलक्षणमित्यन्ये । राक्षसः सर्पजातिरितिवत् क्रौर्यातिशयोक्तिः । पश्यध्वं पश्यत । अस्मान्हन्तुं । अस्मासु कस्यचिद्धनने हि शेषं जीविष्यति मूलभूतरामहनने सर्वविनाश इति बहुवचनार्थः ॥७॥ वानराश्च सुग्रीववाक्यानुसारेणोद्योगं चक्रुरित्याह—सुग्रीवस्येत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ अल्पतेजस इति । अस्मद्बलस्य गजकबलप्राया इत्यर्थः ॥८—९॥ तेषामिति । अनादरे चेयं षष्ठी । वदन्तु नामैते वानरा यत्किंचित् । सर्वज्ञः परमकारुणिकः सर्वलोकशरण्यो रामो मामवश्यं रक्षिष्यत्येवेति महाविश्वासेन तेषामन्योन्यभाषणमनादृत्य प्रहरणोद्यतानामपि तेषामाभिमुख्येनाजगाम । आगत्यापि निर्विशङ्कः सन् सर्वेषामात्मानं प्रकाशयन्नाकाशे एव स्थितवानित्यर्थः । अत्र खस्थो व्यतिष्ठतेति द्विःप्रयोगो निर्भयत्वेन निष्कम्पावस्थानसूचनार्थः ॥ १० ॥ अथ पुरुषकारलेशमनपेक्ष्य सर्वानपि प्रतिबन्धिनो निवार्य मां रक्षिष्यतीति महाविश्वासशाल्यपि विभीषणः सहसा रामं शरणं नोपजगाम । किंतु दूरत एवस्थितः प्रातिकूल्यप्रवृत्तानेव सुग्रीवादीन्पुरुषकारभूतान्कृत्वोवाचेत्याह—उवाचचेति ॥ उवाच च चकारेण स्वीकारे स्वागमनमेव पर्याप्तं वचनमप्युक्तवान् । पद्भ्यामभिगमाच्चेत्यागमनमपि भारायेति मन्यमानस्य तदुपरि वाक्यं क्षतेक्षारवत् । महाप्राज्ञ इत्यनेनान्तरङ्गपुरुषकारेणैव कृपालुरपि राजा शरणमुपगन्तव्य इतिपरिज्ञानं वानराणां मत्प्रतिकूलसंरम्भोपि नमद्द्वेषकृतः किंतु रामभक्तिप्रकर्षकारितः । अतोगुणएवायमिति जानन्यदि रामपरिचारका एते नाङ्गीकुर्युः किं रामाङ्गीकारेण। अतो रामाङ्गीकारादप्येतदन्तर्भाव एव ममपुरुषार्थ इति ज्ञानं च विवक्षितं । स्वरेण महतेति । पुरुषकारभूतानां सर्वेषां सर्वलोकशरण्यस्य च स्वार्तरवश्रवणाय महास्वरप्रयोगः । रामविषये चैवंविधार्तरवोच्चारणं भाग्याधिकस्यैवेति विव-

अल्पकालेन रावणः उत्तरकूलेअनावृतेस्थितंरामंशीघ्रहत्वा आगन्तव्यमितिप्रेषितवान् मन्त्रेणविलंबेकृतेअयमतिशेतइतिझटितिनिश्चितवान् । तुशब्दोनिश्चयानन्तरंपूर्वावस्थापेक्षयावैलक्षण्यंद्योतयति । तानुवाच प्रेमपरवशानुवाचह । स्वामिपरिकरसमवायप्रकारआश्चर्यकरइतिऋषिरभिनन्दतिहेति । हनुमत्प्रमुखान् गौरवकालेजांबवत्प्रमुखानितिवक्तव्यं । मन्त्रविचारकालेतु बुद्धिमत्त्वप्राधान्याद्धनुमत्प्रमुखानित्युक्तिः । सर्वान् रामविषयप्रेमातिशय.सर्वेषामविशेषइतिसर्वानित्युक्तिः । इदंवचनं । अर्थमन्तरेणापिवचनसंनिवेशस्यश्रुतिप्रियत्वमभिनन्दतिऋषिः । उत्तमं सर्वोत्तमं ॥ ६ ॥ **तनि०** सुग्रीवस्य साहसकृत्यनिर्वाहकस्य । वचःश्रुत्वा अनुमतिंलब्ध्वा । सालानुद्यम्यशैलांश्च शैलवृक्षतारतम्यानादरेणसहसाहस्तसुलभान्स्वीकृत्य । आदरातिशयेनप्रत्येकमुभयपरिकरत्वमुक्तं । रामकैंकर्यानुकूलवृत्तेर्लक्ष्मणस्ययुगपच्छत्रचामरग्रहणवत् राक्षसहननंहिरामकैङ्कर्यं । इदंवचनं स्वशेषत्वसिद्धयेसुग्रीवानुमतिमप्यनवेक्ष्यतेषांवधनिश्चयोपपादकंवचनमब्रुवन् । गुणप्रधानभावमौचित्यंवाऽनपेक्ष्यसर्वेऽब्रुवन् । अस्वतन्त्राणामनुमतिविलंबे स्वतंत्रप्रहारेचपारतन्त्र्यहानिःस्यात् । सायथानभवतितथाशीघ्रमाज्ञापय । नः वधोद्युक्तानस्मान् । वधोद्युक्तायूयं किमस्मानुमत्येत्यत्राह—राजन्निति । राजाज्ञाखल्वनुवर्तनीयेतिभावः । वधायगृहीत्वाबद्धाश्चेदत्रस्थित्वाकथंचिदनर्थंकुर्युः । अतोवधायैवानुमतिर्देया । एषांदुरात्मनामाकारेणैवदौरात्म्यंदृश्यतेखलु । निपतन्तुहताः सर्वेहताःपतन्तु यथापुनराकाशंनोत्पतन्ति तथाभूमावेवनिपातयिष्यामइतिभावः । युद्धेजयाजयौपाक्षिकावित्यतआह—अल्पतेजसः । अल्पबलाः । अस्मद्बलस्यगजकबलप्रायाइतिभावः

[पा०] १ ख. ग. घ. निपतन्तिहतायावत्. २ झ. ट. मल्पचेतनाः. ३ क. ख. घ. च.—ट. स्वस्थएवविभीषणः.

रावणो नाम दुर्वृत्तो राक्षसो राक्षसेश्वरः ॥ तस्याहमनुजो भ्राता विभीषण इति श्रुतः ॥ १२ ॥
तेन सीता जनस्थानाद्धृता हत्वा जटायुषम् ॥ रुद्धा च विवशा दीना राक्षसीभिः सुरक्षिता ॥१३॥
तमहं हेतुभिर्वाक्यै[1]र्विविधैश्च न्यदर्शयम् ॥ साधु निर्यात्यतां सीता रामायेति पुनः पुनः ॥ १४ ॥
स च न प्रतिजग्राह रावणः कालचोदितः ॥ उच्यमानं हितं वाक्यं विपरीत इवौषधम् ॥ १५ ॥
सोऽहं परुषितस्तेन दासवच्चावमानितः ॥ त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च राघवं शरणं गतः ॥ १६ ॥
सर्वलोकशरण्याय राघवाय महात्मने ॥ निवेदयत मां क्षिप्रं विभीषणमुपस्थितम् ॥ १७ ॥

क्षया महानित्युक्तिः । यथोक्तं लक्ष्मीतन्त्रे—"आकिञ्चन्यैकशरणाः केचिद्भाग्याधिकाः पुनः । मामेव शरणं प्राप्य मामेवान्ते समश्नुते" इति ॥ ११ ॥ अत्र प्रथमं स्वदोषान्पुरस्करोति—रावण इति ॥ "रावणंलोकरावणं" इति न्यायेन रावयतीति व्युत्पत्तिसंभवान्नामैव क्रूरमित्यर्थः । न केवलं नामैव क्रूरं व्यापारोपि नृशंस इत्याह—दुर्वृत्त इति । जातिरपि तथाविधेत्याह—राक्षसइति । केवलं स्वयमेवक्रूरः क्रूरानेकपरिकरसमवेतश्चेत्याह—राक्षसेश्वर इति । रावणस्यैवंविधत्वे तव किमायातमित्यत्राह—तस्याहमिति । यद्यहमग्रजः स्यां तर्हितदाज्ञानुवर्तित्वेन धनदवत्तद्दोषैर्न लिप्येयं । अनुजत्वेन तन्मनीषिताः सर्वे दोषास्तदाज्ञया मया कृता इतिभावः ॥ १२ ॥ राघवस्य तु प्रियापहारनिरोधादिभिः समाश्रितहननाच्च विशेषतस्तेनापकृतमित्याह—तेनेति ॥१३॥ अस्त्वेवं ततः किमित्यत्राह—तमिति ॥ हेतुभिर्वाक्यैः हेतुप्रतिपादकैर्वाक्यैः । न्यदर्शयं अबोधयं । बोधितमेवार्थमाह—साध्विति । निर्यात्यतां प्रत्यर्प्यतां ॥ १४ ॥ विपरीतः मुमूर्षुः ॥ १५ ॥ एवमीश्वरस्य निर्हेतुककरुणाकृतेन रावणावमानेन प्रयोजनान्तरवैमुख्यं जातं । ततश्च परमपुरुषार्थभूतरामप्राप्त्यर्थं राममेव शरणमुपगतोस्मीत्याह—सोहमिति ॥ अत्र पुत्रान्दारानिति, "परित्यक्ता मया लङ्का मित्राणि च धनानि च" इति वक्ष्यमाणानां लङ्काराज्यादीनामुपलक्षणं । अत्र फलान्तरानिर्देशाद्राक्षसानां वधे साह्यमित्यादिवचनस्य स्वेनैव वक्ष्यमाणत्वाच्च रामपरिचरणस्यैव फलत्वपक्षो युक्तः ॥ १६ ॥ एवं शरण्यस्य विज्ञाप्यमर्थमुक्त्वा तद्विज्ञापनाय पुरुषकारभूतान्प्रार्थयते—सर्वलोकशर-

---

॥ ८—९ ॥ **ती०** राक्षसेश्वरइत्यनेन भृत्यसंबन्धप्रयुक्तदोषवत्त्वमुच्यते । तस्याहमनुजोभ्रातेत्यनेन स्वस्यरावणसंबन्धनिबन्धनदोषवत्त्वमुक्तंभवति । अनेन "उपायेनैवसिध्यन्तिह्यपायाविविधास्तथा" इतिगर्वहानिस्तद्दैन्यंकार्पण्यमुच्यतइत्युक्तगर्वहानिलक्षणंकार्पण्यरूपमङ्गंप्रदर्शितं ॥ १२ ॥ **तनि०** पूर्वोक्तदोषाःप्रायश्चित्तनिवर्त्याः । नक्षमामीत्युक्तभागवतापचारोप्यस्तीत्याह—तेनेति । तेन उक्तसकलदोषवता । हृता "अनन्याराघवेणाहं" "जलान्मत्स्याविवोद्धृतौ" इत्याद्युक्तरीत्यारामविश्लेपानर्हा । हृता सीतागर्भवासादिक्लेशाभावेनपरमपदादजहत्स्वभावतयाऽत्यन्तसौकुमार्या । जनस्थानात् पुष्पापचयादिभोगानामेकान्तस्थानतया अयोध्यातउत्कृष्टत्वेनसंमतात् । जटायुषंहत्वा । "ममप्राणाहि" इत्युक्तरीत्याऽत्यन्ताभिमतंजटायुषमवधीत् । यदिसीतयासह जटायुषमपिकारागारेनिवेशितवान् तदामोचनंस्यात् । तथानकृतं । स्वस्यसपरिवारस्यविनाशार्थमेवंकृतवान् । रुद्धाच प्रमादाद्धरणेपिपश्चात्तापेनपुनर्नत्यक्ता । किंतूच्छ्वासनिश्श्वासासंचारस्थलेरुद्धा । विवशा न्यस्तपाणिपादाचलनेनरामविश्लेषदुःखेन आश्वासकान्तराभावेनचस्वबलहानिप्रकाशयन्तीस्थिता । रामभोगपरंपरयाहृष्टामेतादृशावस्थांकृतवान् । राक्षसीभिःसुरक्षिता विकृतभयङ्करवेषवचोभिःएकाक्ष्येककर्णीप्रभृतिभिः आश्वासकनवव्याकरणपण्डितस्यापियथानप्रवेशस्तथारक्षिता ॥ १३ ॥ **तनि०** सीताहरणसमकालमेवागमनंममोचितं । तथाऽकृत्वातस्यहितंवक्तुंविलंबितोऽहमेवपापीयानित्याह—अहमिति । तं उक्तद्रोहयुक्तं । अहं पापिष्ठंज्ञात्वापि हितवक्ता । विविधैः सामादिभिर्वाक्यैःपूर्णार्थैः । हेतुभिः खरवधादिभिर्लिङ्गैः । अबोधयं सुप्तमिवप्राबोधयं । बोधितमर्थमाह—साधुनिर्यात्यतांसीतेति । निर्यातनं प्रतिदानं । साधु अनुतापाकिञ्चन्यादिप्रदर्शनेन । सीतारामाय तदीयएववस्तुनितस्यैदत्तेपिस्वकीयंदत्तमितिमन्वानाय । पुनःपुनः तस्येच्छाभावेपिमद्वचःकुर्याद्वेतिप्रत्याशयाप्रलपितं ॥ **ती०** निर्यात्यता प्रत्यर्प्यतां । अनेन "चराचराणिभूतानिसर्वाणिभगवद्वपुः । ततस्तदानुकूल्यंमेकर्तव्यमितिनिश्चयः" इत्युक्तमानुकूल्यसंकल्परूपमङ्गंप्रदर्शितं ॥ १४ ॥ **ती०** दासवच्चावमानितः अनेनईश्वरस्यनिर्हेतुककरुणापरिपाकभूतेनैवरावणावमानेनप्रयोजनान्तरवैमुख्यंजातं । ततश्च परमपुरुषार्थरूपरामप्राप्त्यर्थंराममेवशरणमुपगतोस्मीत्याह—त्यक्त्वेति । त्यक्त्वापुत्रांश्चदारांश्चेत्यनेन प्रातिकूल्यवर्जनरूपमङ्गंप्रदर्शितं । राघवंशरणंगतइत्यनेनात्मनिक्षेपरूपमङ्गंप्रदर्शितं ॥ १६ ॥ **ती०** सर्वलोकशरण्याय अधिकारिभेदमन्तरेणसुरनरवानरतिर्य-

[पा०] १ ख. वाक्यैर्बहुभिर्वा.

एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवो लघुविक्रमः ॥ लक्ष्मणस्याग्रतो रामं संरब्धमिदमब्रवीत् ॥ १८ ॥
रावणस्यानुजो भ्राता विभीषण इति श्रुतः ॥ चतुर्भिः सह रक्षोभिर्भवन्तं शरणं गतः ॥ १९ ॥
मन्त्रे व्यूहे नये चारे युक्तो भवितुमर्हसि ॥ वानराणां च भद्रं ते परेषां च परंतप ॥ २० ॥
अन्तर्धानगता ह्येते राक्षसाः कामरूपिणः ॥ शूराश्च निकृतिज्ञाश्च तेषु जातु न विश्वसेत् ॥ २१ ॥
प्रणिधी राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य भवेदयम् ॥ अनुप्रविश्य सोस्मासु भेदं कुर्यान्न संशयः ॥ २२ ॥

ण्यायेति ॥ शरणे रक्षणे साधुः शरण्यः । "तत्र साधुः" इति यत्प्रत्ययः । शरणं भवितुमर्हः शरण्य इतिनिरुक्तिः । अनालोचितकुलविद्यावृत्तादिविशेषाशेषलोकशरण्यायेत्यर्थः । अतः संचितविविधापराधस्य रावणस्यापि युष्माकमिवात्रांशोस्ति किमुत तत्संबन्धिनः । परंतु रुच्यभावादेव स स्वांशं न लब्धवान् । मम त्वाभिमुख्येनागतस्य दुरपनोदोंशलाभ इतिभावः । अत्र शरण्याङ्गभूतं सुलभत्वपरत्वरूपं गुणद्वयं प्राधान्येन दर्शयति—राघवाय महात्मन इति । सुलभत्वेप्यनिष्टानां लोष्टानां उत्कर्षेप्यसुलभानां मेरुप्रभृतीनां चानुपादेयत्वादुभयमप्यपेक्षितं । "यत्तदनिर्देश्यं" इत्यादिवेदान्तगोचरस्य परब्रह्मणःसकलमनुजतिर्यङ्नयनसाक्षात्कारक्षममनुजावतारात् केयमन्या सौलभ्यकाष्ठेतिभावः । महात्मने । एवमवतारेप्यजहत्स्वभावतया निखिलहेयप्रत्यनीकत्वे सति ज्ञानशक्त्याद्यनन्तकल्याणगुणैकतानाय निवेदयत । अत्र प्रत्यक्षस्य स्वागमनस्य निवेदने प्रयोजनाभावात् स्वापराधपरिपूर्तिः इहामुत्रफलभोगविरागः शरणागतिलक्षणनिरपायोपायपरिग्रहः रामकैङ्कर्याभिलाषः तत्परिचारकान्तर्भावश्चेत्येतेऽर्था विज्ञापनीया इत्यर्थः । क्षिप्रमित्यनेन यावच्छरण्यः स्वयमेव परिग्रहिष्यति ततः पूर्वमेव विज्ञापनेन युष्माभिः सुहृत्कार्यमाचरणीयमितिभावः ।

विभीषणं । रावणवन्नाहं प्रतिकूलः किंतु विभीषणस्तु धर्मात्मेत्यनुकूल एव । उपस्थितं अतिहीनस्याप्युपगमनमेव हि रामाङ्गीकारे बीजमितिभावः ॥ १७ ॥ अथ सुग्रीवो रामप्रेमातिशयजनिताद्व्यामोहात् । "अतिस्नेहः पापशङ्की" इति न्यायेन तस्य सर्वशक्तित्वमपि विस्मृत्य शरणागतवत्सलो रामः शरणागतिशब्दश्रवणमात्रेण गूढहृदयमेनं परिगृह्णीयात् । ततः क्रूरहृदयोयं रामे किमिव पापमाचरेदित्यस्थानभयशङ्काव्याकुलितः शीघ्रं रामसमीपं गत्वा स्वसमानहृदयं लक्ष्मणमपि सहायीकृत्य विभीषणो निग्राह्य इति विज्ञापयामासेत्याह—एतदिति ॥ तुशब्देन पूर्वोक्तविशेष उच्यते । लघुविक्रमः शीघ्रगमनः । संरब्धं प्रेमभरात्त्वरितोदिताक्षरं ॥ १८–१९ ॥ मन्त्रः कार्याकार्यविचारः । व्यूहः सेनास्कन्दनिवेशः । नयः विचार्य निश्चितानामुपायानां स्वस्वविषयेप्रयोगः । चारः गूढप्रेषणं । वानराणां परेषां राक्षसानां च मन्त्राविषये युक्तः अवहितः । भवितुमर्हसि । वानराणां मन्त्रादीन्प्रयोजय । शत्रूणां मन्त्रादींस्तु सम्यग्जानीहि । एवं सति तव भद्रं भविष्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥ अस्त्वेवं ततः किमित्याशङ्क्य प्रकृतं विज्ञापयति—अन्तर्धानेति ॥ अन्तर्धानगताः अदृश्यचारिणः । निकृतिज्ञाः कपटोपायवेदिनः ॥ २१ ॥ विश्वासे वा

क्स्थावरान्तानांसर्वेषांसमाश्रयणीयाय । राघवाय " अन्येपिसन्त्येवनृपाःपृथिव्यांमांधातुरेतेतनया.प्रसूताः । किंत्वर्थिनामर्थितदानदीक्षाकृतव्रतश्लाघ्यमिदंकुलंतत् " इत्यादिवचनैःप्रसिद्धवैभवेरघुवंशेऽवतीर्णाय । अनेनार्थिनांप्रार्थनावैफल्यंनास्तीतिद्योतितं । महात्मने परमात्मने । मां राममेवसर्वविधबन्धुत्वेनाश्रितं । क्षिप्रं । क्षिप्रमित्यनेन शीतलसुरभिसलिलंपद्माकरंदृष्टवतस्तृषितस्येव विलंबासहत्वंद्योत्यते । निवेदयत विज्ञापयत । " वाचाधर्ममवाप्नुहि " इतिन्यायेनाक्लेशेनभवतांमहानुपकारःसेत्स्यतीतिभावः । सर्वलोकशरण्यायेत्यनेनश्लोकेन " अप्रार्थितोनगोपायेदितितत्प्रार्थनामतिः । गोपायिताभवत्येवंगोप्तृत्ववरणंस्मृतं " इत्युक्तंगोप्तृत्ववरणरूपमङ्गंप्रदर्शितं । उपस्थितं समीपंप्राप्यस्थितं । अनेन " रक्षिष्यत्यनुकूलान्नइत्येवंसुदृढामतिः । सविश्वासोभवेच्चात्रसर्वदुष्कृतिनाशनः " इत्युक्तंविश्वासरूपमङ्गंप्रदर्शितं । ननुइक्ष्वाकुवंशस्यराज्ञोरामभद्रस्यसर्वलोकशरण्यत्वंपरत्वंचविभीषणेनकथमुक्तमितिचेदुच्यते । " परमापद्गतस्यापिधर्मेममममतिर्भवेत् । ययामेजायतेबुद्धिर्येषुयेष्वाश्रमेषुच । सासाभवतुधर्मिष्ठातंतंधर्मंचपालयेत् " इतिप्रार्थितेनब्रह्मणा " धर्मिष्ठत्वंतथावत्सतथाचैतद्भविष्यति " इतिदत्तवरत्वेनरामंसकलजगद्रक्षणार्थमिक्ष्वाकुवंशेऽवतीर्णंपरमधर्मि-

[पा०] १ क. संरब्धतरं. संरब्धमिदमब्रवीदित्यनन्तरं. प्रविष्टःशत्रुसैन्यंहीतिश्लोकः ग. ङ. च. ज. झ. ट. पाठेषुदृश्यते. अयंश्लोकःअस्मिन्नेवसर्गेराक्षसोजिह्मयाबुद्ध्येतिश्लोकानन्तरंविद्यतइतिनात्रमुद्रितः. २ अयंश्लोकः ग. ङ. च. ज. झ. ट. पाठेषु. प्रकृत्याराक्षसेन्द्रस्येतिश्लोकानन्तरंदृश्यते. ३ ङ. झ. तेषां.

अथवा स्वयमेवैष च्छिद्रमासाद्य बुद्धिमान् ॥ अनुप्रविश्य विश्वस्ते कदाचित्प्रहरेदपि ॥ २३ ॥
मित्राटवीबलं चैव मौलं भृत्यबलं तथा ॥ सर्वमेतद्बलं ग्राह्यं वर्जयित्वा द्विषद्बलम् ॥ २४ ॥
प्रकृत्या राक्षसेन्द्रस्य भ्राताऽमित्रस्य ते प्रभो ॥ आगतश्च रिपोः पक्षात्कथमस्मिन्हि विश्वसेत् ॥२५॥
रावणेन प्रणिहितं तमवेहि विभीषणम् ॥ तस्याहं निग्रहं मन्ये क्षमं क्षमवतां वर ॥ २६ ॥
राक्षसो जिह्मया बुद्ध्या संदिष्टोऽयमुपागतः ॥ प्रहर्तुं मायया च्छन्नो विश्वस्ते त्वयि राघव ॥२७॥
प्रविष्टः शत्रुसैन्यं हि प्राज्ञः शत्रुरतर्कितः ॥ निहन्यादन्तरं लब्ध्वा उलूक इव वायसान् ॥ २८ ॥
वध्यतामेष दण्डेन तीव्रेण सचिवैः सह ॥ रावणस्य नृशंसस्य भ्राता ह्येष विभीषणः ॥ २९ ॥
एवमुक्त्वा तु तं रामं संरब्धो वाहिनीपतिः ॥ वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं ततो मौनमुपागमत् ॥ ३० ॥
सुग्रीवस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा रामो महायशाः ॥ समीपस्थानुवाचेदं हनुमत्प्रमुखान्हरीन् ॥ ३१ ॥

किमयंकरिष्यतीत्याशङ्क्य भेदं दण्डं वा करिष्यतीत्याह—प्रणिधिरिति ॥ प्रणिधिः चारः । "यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः । चारश्च गूढपुरुषः" इत्यमरः । भेदं मित्रभेदं ॥ २२ ॥ अपिः संभावनायां ॥ २३ ॥ शत्रुसकाशादागतस्यास्य परिग्रहे शत्रोर्बलक्षयः अस्माकं बलवृद्धिश्च स्यादित्याशङ्क्य द्विषद्बलव्यतिरिक्तमेव बलं ग्राह्यमित्याह—मित्रेति ॥ मित्रबलं मित्रसंबन्धिबलं । अटवीबलं आटविकजनरूपं बलं । मौलं परंपरागतं सैन्यं । भृत्यबलं तादात्विकभृतिप्रदानोपजीवि बलं ॥ २४ ॥ न केवलं द्विषद्बलत्वमात्रं अन्येप्यपरिग्राह्यताहेतवः सन्तीत्याह—प्रकृत्येति ॥ प्रकृत्या जात्येत्यर्थः ॥ २५ ॥ नन्वयं शरणागतः कथं परित्याज्य इत्याशङ्क्य शरणागतिलक्षणमायोपायेन विश्वासमुत्पाद्य त्वयि प्रहर्तुं प्रवृत्तत्वान्नास्यापरिग्राह्यत्वमात्रं किंतु सहायैः सह वध्यत्वमित्याह—रावणेनेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यं । प्रणिहितं प्रणिधिकर्मणा नियुक्तं । अस्य शरणागतिर्विप्रलम्भकृतेति भावः । क्षमवतां युक्तव्यापारवतां । क्षमं हितं । "क्षमं शक्ते हिते त्रिषु" इत्यमरः ॥ २६ ॥ प्रणिधिरप्येष नः किं करष्यतीत्यत्राह—राक्षस इति ॥ संदिष्टः रावणेनेति शेषः । प्रहर्तुं संदिष्ट इति संबन्धः ॥ २७ ॥ यदा शाठ्यं दृश्यते तदाऽसौ हन्यतां तत्राह—प्रविष्ट इति ॥ प्राज्ञ इति हेतुगर्भं विशेषणं । प्राज्ञत्वादतर्कितः अस्मज्जिघांसयाऽयमागत इति तैरविचारितः । अतएव तेषां सैन्यं प्रविष्टः सन् । कदाचित् अन्तरं छिद्रं लब्ध्वा हन्यादित्यर्थः । प्रविष्टोप्येकाकी कथं बहून्हनिष्यतीत्याशङ्क्य छिद्रसहितस्य युज्यत इति दृष्टान्तमुखेन प्रकटयति—उलूक इति ॥ २८ ॥ तर्हि किं कर्तव्यं तत्राह—वध्यतामिति ॥ वध्यतां केवलनिरसने कृते मारीचवदनर्थकारी स्यादिति भावः । तीव्रेण दण्डेन । वालिवदेकेन बाणेन न हन्तव्यः । किंतु शिरसि वर्तिं कृत्वा दीपारोपण कार्यं । सचिवैः सह प्रथमं तेषां शिरांसि छित्त्वा विभीषणहस्ते दत्त्वा ततोयं वध्यतां । तत्र हेतुमाह—रावणस्येत्यादि ॥ २९ ॥ एवं सुग्रीवो विभीषणविषयवक्तव्यमुक्त्वा अतः परमनेन यत्किंचिदुक्तं चेदुत्तरं वक्ष्याम इति तूष्णींस्थित इत्याह—एवमुक्त्वेति ॥ ३० ॥ अथ शरणागतवत्सलो रामः सुग्रीवस्य संरम्भप्रतिक्षेपाय यत्किंचिद्व्याजमपेक्षमाणो विभीषणस्य विश्वासातिरेकेण किंचिद्विलम्बेपि भावं निवेदयतेति वदतस्तस्य तदन्तर्भावापेक्षां च सम्यगालोच्य प्रतिक्षेपकमुखेनैव तदानयनं कर्तुकामो हनुमदादीनुवाचेत्याह—सुग्रीवरूपंपरमपुरुषंनारायणंज्ञात्वातथोक्तवानितिसर्वंसमञ्जसम् ॥ १७ ॥ **ति०** मित्रेणाटविकेन आरण्यकेन प्रेपितंबलंमित्राटवीबलं । मौलं आप्तबन्धुप्रहितंबलं । "मूलंवशीकृतौस्त्रीये" इतिकोशः ॥ २४ ॥ **स०** तस्यबलिष्ठस्यकथंनिग्रहइत्यतआह—**क्षमवतांवरेति** । क्षमाःशक्ताएषांसन्तीति क्षमवन्तः तेषुवर । एतेन त्वत्सेनानायकैरस्माभिरपितन्निग्रहःसुसाध्यः किमुत्वयेतिसूचयति । "क्षमंयुक्तेक्षमान्विते । वाच्यवच्छक्तहितयोःक्षमाभूमितितिक्षयोः" इतिविश्वः । एतेन तितिक्षार्थक्षमशब्दमङ्गीकृत्य ह्रस्वत्वः स्यार्षत्ववर्णनंपरास्तं । सतिगत्यन्तरेतस्यायुक्तत्वात्क्षमाकथनस्यकथाऽसंगतत्वाच्च ॥ २६ ॥ **शि०** संरब्धः ईषत्कोपविशिष्ट-

[पा०] १ च. छ. ञ. वीर्यवान्. २ क. ख. ग. च. छ. मित्रादपिबलं. झ. मित्राटविबलं. ३ ङ. झ. ञ. मौलभृत्यबलं. ४ क. घ.—ट. राक्षसोह्येष. ५ क. पार्श्वात्कथं. ङ. च. झ. साक्षात्कथं. ६ ङ. च. झ. ञ. ट. मिहागतः. क.—घ. मुपस्थितः. ७ क. ख. ग. ङ.—ट. त्वयिचानघ. घ. त्वयिमानद. ८ क.—घ. च. ज. ञ. प्राप्तः.

यदुक्तं कपिराजेन रावणावरजं प्रति ॥ वाक्यं हेतुमदर्थ्यं च भवद्भिरपि तच्छ्रुतम् ॥ ३२ ॥
सुहृदा ह्यर्थकृच्छ्रेषु युक्तं बुद्धिमता सता ॥ समर्थेनापि संदेष्टुं शाश्वतीं भूतिमिच्छता ॥ ३३ ॥
इत्येवं परिपृष्टास्ते स्वं स्वं मतमतन्द्रिताः ॥ सोपचारं तदा राममूचुर्हितचिकीर्षवः ॥ ३४ ॥
अज्ञातं नास्ति ते किंचित्त्रिषु लोकेषु राघव ॥ आत्मानं सूचयञ्जानन्पृच्छस्यस्मान्सुहृत्तया ॥ ३५ ॥
त्वं हि सत्यव्रतः शूरो धार्मिको दृढविक्रमः ॥ परीक्ष्यकारी स्मृतिमान्निसृष्टात्मा सुहृत्सु च ॥३६॥
तस्मादेकैकशस्तावद्ब्रुवन्तु सचिवास्तव ॥ हेतुतो मतिसंपन्नाः समर्थाश्च पुनः पुनः ॥ ३७ ॥
इत्युक्ते राघवायाथ मतिमानङ्गदोऽग्रतः ॥ विभीषणपरीक्षार्थमुवाच वचनं हरिः ॥ ३८ ॥
शत्रोः सकाशात्संप्राप्तः सर्वथा शङ्क्य एव हि ॥ विश्वासयोग्यः सहसा न कर्तव्यो विभीषणः ॥३९॥
छादयित्वाऽऽत्मभावं हि चरन्ति शठबुद्धयः ॥ प्रहरन्ति च रन्ध्रेषु सोऽनर्थः सुमहान्भवेत् ॥ ४० ॥
अर्थानर्थौ विनिश्चित्य व्यवसायं भजेत ह ॥ गुणतः संग्रहं कुर्याद्दोषतस्तु विवर्जयेत् ॥ ४१ ॥

स्येति ॥ ३१ ॥ रामः सुग्रीववचनोपलालनपूर्वकमन्यानपि सचिवान् स्वं स्वं मतं पृच्छति—यदुक्तमित्यादिश्लोकद्वयेन ॥ हेतुमत् युक्तियुक्तं । अर्थ्यं अर्थः प्रयोजनं तस्मादनपेतं ॥ ३२ ॥ न ह्येकेन सुहृदोपदिष्टे सत्यन्यैस्तूष्णीं स्थातव्यं । अपि तु बुद्धिमता समर्थेन । शाश्वतीं भूतिमिच्छता श्रेयस्कामेन । सुहृदा सुहृदन्तरेणापि । अर्थकृच्छ्रेषु कार्यसङ्कटेषु । उपदेष्टुं युक्तमेव । अतो यूयमपि वदतेत्यर्थः ॥ ३३—३४ ॥ सोपचारप्रशंसावाक्यमेवाह—अज्ञातमिति ॥ अत्र सर्वज्ञ इत्युक्ते प्रायिकत्वशङ्का स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं व्यतिरेकोक्तिः । त्रिषु लोकेषु कृतकमकृतकं कृतकाकृतकमित्युक्तेषु । आत्मानं सुहृत्तया सूचयन्नस्मान् पृच्छसीत्यन्वयः । अयं वानराणां सुहृदितीमां कीर्तिं लोके ख्यापयितुं तवायं प्रश्न इत्यर्थः । पूजयन्निति पाठे तु अस्मान् प्रत्येकं मानयन्नस्मान् पृच्छसीत्यर्थः । प्रत्येकं माननाभिप्रायेणैवात्मानमित्येकवचनप्रयोगः । यद्वा आत्मानं आत्मस्वभावं । जानन् राजनीतिमिति यावत् । पूजयन् पालयन् । यद्वा । सुहृत्तया शोभनहृदयतया हेतुना । आत्मानं स्वं । पूजयन् । कार्यविचारेषु अस्मदपेक्षया स्वयमेव शोभनहृदय इति स्वप्रभावमभिव्यञ्जयितुमितिभावः । अस्मन्मतानि पूर्वपक्षीकृत्य स्वमतमेवसिद्धान्तयितुमितिभावः ॥ ३५ ॥ स्वपूजनार्थमस्मान्पृच्छसीत्यत्र हेतुमाह—त्वमिति ॥ सत्यव्रतः शरणागतरक्षणव्रतस्य सापराधरावणादिष्वपि विफलीकर्तुमशक्यत्वात् । परीक्ष्यकारी सर्वज्ञः सन्नपि सम्यग्घेतुभिर्विमृश्याचरणशीलः । सुहृत्सु निसृष्टात्मा सुहृत्परतन्त्रीकृतात्मस्वरूपः । पूर्वश्लोके सुहृत्त्वमात्रमुक्तं । अत्र तु सुहृत्परतन्त्रत्वमितिभेदः ॥ ३६ ॥ तस्मात् भवत उक्तगुणत्वात् । तावत् क्रमेण । हेतुतः युक्तिभिः । ब्रुवन्तु ॥ ३७ ॥ सुग्रीवानन्तरमङ्गदस्य युवराजतयाप्रधानत्वात् प्रथममङ्गदोजगादेत्याह—इत्युक्तइति ॥ विभीषणपरीक्षार्थं तदुपायप्रतिपादकमितिशेषः ॥ ३८ ॥ असौ शरणागतोपि शत्रोः सकाशात्प्राप्तत्वादनुकूलो नेति शङ्क्य एव । अतः सहसा परीक्षामन्तरेण विश्वासयोग्यो न कर्तव्यः किंतु परीक्ष्य प्रवेष्टव्य इति सुग्रीववचनाद्विशेषः ॥ ३९ ॥ विश्वासकरणे अनिष्टमाह—छादयित्वेति ॥ शठबुद्धयः कुटिलबुद्धयः । आत्मभावं स्वाभिप्रायं । छादयित्वा स्वाभिप्रायसूचकेङ्गितादिकमपि स्थगयित्वेत्यर्थः । चरन्ति यावद्रन्ध्रलाभं स्वैरसंचारं कुर्वन्ति । रन्ध्रेषु अनवधानेषु सत्सु । प्रहरन्ति हिंसन्ति ॥ ४० ॥ त्यागोपादानोपयुक्तं परीक्षाप्रकारमाह—अर्थानर्थाविति ॥ अर्थानर्थौ गुणदोषौ । विनिश्चित्य कस्मिंश्चित्कर्मणि नियोगेन निश्चित्य । व्यवसायं त्यागसंग्रहोचिताध्यवसायं । भजेत । तत्र गुणतः गुणनिश्चयेन । संग्रहं अङ्गीकारं कुर्यात्

॥ ३० ॥ ति० तर्क्यएव शङ्क्यएव । विश्वासनीयः विश्वासप्रयुक्तव्यवहारार्हः । सहसानकर्तव्यः । अपितु शनैरित्यर्थः ॥ ३९ ॥

[पा०] १ ङ. झ. सुहृदामर्थे. क. सुहृदाह्यति. च. छ. ज. सुहृदांह्यर्थे. २ ङ. झ. ट. समर्थेनोप. ३ च. ञ. सोपचारमिदंवाक्यं. ४ ङ. झ. ञ. ट. मूचुःप्रिय. ५ क.—ट. पूजयन्नाम. ६ ख. घ. ङ. च. झ. ञ. ट. पुनस्तथा. ७ क. महत्. ८ क. ख. घ.—ट. तर्क्यएव. ग. त्याज्यएव. ९ च. झ. ञ. ट. विश्वासनीयः. १० क. सोनर्थस्तत्कृतोभवेत. ११ क. घ. च. ञ. ट. भजेदिह. १२ क. ख. घ.—ट. विसर्जयेत्.

यदि दोषो महांस्तस्मिंस्त्यज्यतामविशङ्कितम् ॥ गुणान्वाऽपि बहूञ्ज्ञात्वा संग्रहः क्रियतां नृप ॥४२॥
शरभस्त्वथ निश्चित्य सार्थ्यं वचनमब्रवीत् ॥ क्षिप्रमस्मिन्नरव्याघ्र चारः प्रतिविधीयताम् ॥ ४३ ॥
प्रणिधाय हि चारेण यथावत्सूक्ष्मबुद्धिना ॥ परीक्ष्य च ततः कार्यो यथान्याय्यं परिग्रहः ॥ ४४ ॥
जाम्बवांस्त्वथ संप्रेक्ष्य शास्त्रबुद्ध्या विचक्षणः ॥ वाक्यं विज्ञापयामास गुणवद्दोषवर्जितम् ॥ ४५ ॥
बद्धवैराच्च पापाच्च राक्षसेन्द्राद्विभीषणः ॥ अदेशकाले संप्राप्तः सर्वथा शङ्क्यतामयम् ॥ ४६ ॥
ततो मैन्दस्तु संप्रेक्ष्य नयापनयकोविदः ॥ वाक्यं वचनसंपन्नो बभाषे हेतुमत्तरम् ॥ ४७ ॥
वचनं नाम तस्यैष रावणस्य विभीषणः ॥ पृच्छ्यतां मधुरेणायं शनैर्नरवरेश्वर ॥ ४८ ॥
भावमस्य तु विज्ञाय ततस्तत्त्वं करिष्यसि ॥ यदि दुष्टो न दुष्टो वा बुद्धिपूर्वं नरर्षभ ॥ ४९ ॥
अथ संस्कारसंपन्नो हनूमान्सचिवोत्तमः ॥ उवाच वचनं श्लक्ष्णमर्थवन्मधुरं लघु ॥ ५० ॥
न भवन्तं मतिश्रेष्ठं समर्थं वदतां वरम् ॥ अतिशाययितुं शक्तो बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ॥ ५१ ॥
न वादान्नापि सङ्घर्षान्नाधिक्यान्न च कामतः ॥ वक्ष्यामि वचनं राजन्यथार्थं रामगौरवात् ॥ ५२ ॥

दोषतः दोषनिश्चयेन तु विसर्जयेत् ॥ ४१ ॥ ननु सर्वात्मना गुणी दोषी वा दुर्लभः अतः कथं संग्रहत्यागव्यवस्थितिरित्यत्राह—यदीति ॥ तस्मिन विभीषणे । महान्दोषो यदि स्यात् तदा असौ अविशङ्कितं अविशङ्कं त्यज्यतां । बहून्गुणान् ज्ञात्वा संग्रहः क्रियतां वा । स्वल्पदोषवत्त्वेपि बहुगुणो ग्राह्यः । स्वल्पगुणवत्त्वेपि बहुदोषस्त्याज्य इति भावः ॥ ४२ ॥ विनियोगं विना गुणदोषपरिज्ञानं न संभवति सहसा विनियोगे च मन्त्रहानिः स्यादिति पूर्वास्वरसाच्छरभ आह—शरभस्त्विति ॥ तुशब्दः पूर्वस्माद्वैलक्षण्यपरः । सार्थ्यं साध्यार्थकं । अनेनाङ्गदपक्षस्यासाध्यार्थत्वं द्योतितं । अस्मिन् विभीषणविषये । प्रतिविधीयतां प्रेष्यतां ॥ ४३ ॥ प्रणिधाय चारंप्रेषयित्वा । सूक्ष्मबुद्धिनाचारेण यथावन्नीतिशास्त्रोक्तरीत्या परीक्ष्य ततो यथान्याय्यं न्यायादनपेतं न्याय्यं । निर्णीतार्थमनतिक्रम्य । परिग्रहः विभीषणपरिग्रहः । कार्यः ॥ ४४ ॥ नियोगेन चारेण वा नायं परीक्ष्यः अविस्रम्भहेतूनां बहूनां संभवादिति जाम्बवान्पक्षान्तरमुपक्षिपति—जाम्बवानिति ॥ गुणवत् युक्तिमत् । दोषवर्जितं अनपायमितिपूर्वोक्तमतद्वयव्यावृत्तिः ॥ ४५ ॥ बद्धवैरात् दृढवैरात् । पापात् पापकर्मणः । अदेशे दूरतयासांप्रतिकभयाभावेन आगमनप्रयोजनरहिते । अकाले स्वामिपरित्यागानर्हकाले ॥ ४६ ॥ सर्वथा शङ्क्यत्वेपि सुकरोपायेन गुणदोषपरीक्षया अकरणे सुखोपनतमित्रहानिः स्यादिति मैन्दो मतान्तरमाह—तत इति ॥ हेतुमत्तरं अतिशयेन हेतुयुक्तं ॥ ४७ ॥ मधुरेण वचसा रावणस्य वचनमयं विभीषणः शनैः पृच्छ्यतामिति संबन्धः । पृच्छ्यतामित्यत्र अज्ञातपुरुषमुखेनेति शेषः । उत्तरत्र तथैव हनुमताऽनुवादात् ॥ ४८ ॥ भावमिति । एवंविधपरीक्षणेनास्य तत्त्वतो भावं विज्ञाय यदि दुष्टः तदा तदनुरूपं अदुष्टश्चेत्तदनुरूपं च बुद्धिपूर्वं परीक्षापूर्वकं करिष्यसीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ एवं सुग्रीवेणेदानीं वध्यत्वं प्रतिपादितं । अङ्गदादिभिस्तु गुणदोषपरीक्षापूर्वकं परिग्रहपरित्यागौ सिद्धान्तितौ । अथ सचिवोत्तमो हनुमान् सुग्रीवमतं राजमतत्वादत्यन्ताविचारमूलत्वाच्चोपेक्ष्य अङ्गदादिमतमेकैकानुवादपूर्वकं दूषयित्वा इदानीमेव दोषाभावस्य निर्णेतुं शक्यत्वात् सहसैव परिग्राह्य इति सिद्धान्तयति सर्गशेषेण—अथेति ॥ संस्कारसंपन्नः शास्त्राभ्यासदृढतरसंस्कारयुक्तः । लघु अविस्तृतं ॥ ५० ॥ भवत उपदेशार्थं न मम प्रवृत्तिः भवतः सर्वप्रकारोत्कृष्टत्वात् केनाप्याकारेणातिशयितस्य कस्यचिदभावादित्याह—न भवन्तमिति ॥ ५१ ॥ वादात् तर्ककौशलात् । संघर्षात् सचिवेषु स्पर्धावशात् । आधिक्यात् अहं

ति० अदेशकाले स्वामिसदेशंविहायरिपुदेशआगमनेनानुचितदेशप्राप्तत्वं । स्वामिनःसंकटकाले तत्प्रहाणानौचित्यादनुचितकालप्राप्तः । अतः शङ्क्यतां । सर्वथाशङ्काविषयत्वेनत्यागार्हएवायमितिभावः । ती० अदेशे शत्रुसमीपदेशे । अकाले रात्रौ । यद्वा अकाले स्वामिपरित्यागानर्हकाले ॥ ४६ ॥

[पा०] १ च. छ. ञ. सुगुणान्दुर्गुणान्. २ ग. वीरोवचनं. क. ख. ङ. झ. ट. सार्थवचनं. ३ ङ. झ. ट. अनुजोनामतस्यैष.

अर्थानर्थनिमित्तं हि यदुक्तं सचिवैस्तव ॥ तत्र दोषं प्रपश्यामि क्रिया न ह्युपपद्यते ॥ ५३ ॥
ऋते नियोगात्सामर्थ्यमवबोद्धुं न शक्यते ॥ सहसा विनियोगो हि दोषवान्प्रतिभाति मा ॥५४॥
चारप्रणिहितं युक्तं यदुक्तं सचिवैस्तव ॥ अर्थस्यासंभवात्तत्र कारणं नोपपद्यते ॥ ५५ ॥
अदेशकाले संप्राप्त इत्ययं यद्विभीषणः ॥ विवक्षा तत्र मेऽस्तीयं तां निबोध यथामति ॥
स एष देशः कालश्च भवतीति यथातथा ॥ ५६ ॥
पुरुषात्पुरुषं प्राप्य तथा दोषगुणावपि ॥ दौरात्म्यं रावणे दृष्ट्वा विक्रमं च तथा त्वयि ॥
युक्तमागमनं तस्य सदृशं तस्य बुद्धितः ॥ ५७ ॥
अज्ञातरूपैः पुरुषैः स राजन्पृच्छ्यतामिति ॥ यदुक्तमत्र मे प्रेक्षा काचिदस्ति समीक्षिता ॥ ५८ ॥
पृच्छ्यमानो विशङ्केत सहसा बुद्धिमान्वचः ॥ तत्र मित्रं प्रदुष्येत मिथ्या पृष्टं सुखागतम् ॥ ५९॥

मतिमान् वाग्मीचेत्याधिक्याभिमानात् । कामतः स्वैरभाषणेच्छातः । विभीषणपक्षपाताद्वा । तर्हि किमर्थं प्रवृत्तिस्तत्राह—गौरवादिति । मयि त्वत्कृतात्संमानात् ॥ ५२ ॥ पूर्वोक्तेषु चतुर्षु मतेषु प्रथममङ्गदमतं दूषयति—अर्थानर्थेति ॥ अर्थानर्थयोर्निमित्त निर्णयोपायः । सचिवैः अङ्गदेन तादात्विकसंरम्भपरिहाराय नामानुक्तिर्बहुवचनं च । यदुक्तं तत्र दोषं प्रपश्यामि। कुतः क्रिया एवंप्रकारेण क्रिया । नोपपद्यतेहि॥५३॥ अनुपपत्तिमेव दर्शयति—ऋत इति ॥ नियोगात् राजकार्येषु नियोगात् । ऋते विना । "अन्यारादितरर्ते—" इत्यादिना पञ्चमी । सामर्थ्यं साधुत्वं । सहसा विनियोगः गुणदोषपरीक्षामन्तरेण कुत्रचिन्महति राजकार्ये विनियोजनं । मा मां प्रति । दोषवान् भाति । तथाच सत्यां गुणदोषपरीक्षायां नियोगः । नियोगे सति गुणदोषपरीक्षणमित्यन्योन्याश्रयः। अतोनुपपन्नमङ्गदमतमितिभावः ॥ ५४ ॥ अथ शरभमतं प्रयोजनाभावेन खण्डयति—चारेति ॥ अत्रेतिशब्दोध्याहर्तव्यः । चारप्रणिहितं चारप्रणिधानं । युक्तमिति तव सचिवैर्यदुक्तं शरभेण यदुक्तमित्यर्थः । तत्र तस्मिन्मते । अर्थस्य चारप्रयोजनस्य । दूरतिरोहितदर्शनादेरसंभवात् चारप्रणिधानलक्षणं । कारणं उपायः । न युज्यत इत्यर्थः। अत्यासन्ने स्वचक्षुर्विषये सम्यक्परिदृश्यमाने व्यवधानरहिते नभस्स्थलावस्थायिनि चास्मिन् पररन्ध्रादितत्त्वदर्शनलक्षणचारप्रयोजनाभावादयमुपायो न युज्यत इतिभावः । चारणं नोपपद्यत इतिपाठेतु चारयितव्यस्यान्तःपुरसमाजतीर्थादिरूपस्य विषयस्याभावाच्चारसंचारणं न घटतइत्यर्थः ॥ ५५ ॥ अदेशकाले संप्राप्त इत्यस्य जाम्बवन्मतस्यासारत्वात्तन्निराकरणेन सर्वं निराकृतप्रायमिति तत्स्वरूपासिद्ध्या दूषयति—अदेशेति सार्धश्लोकएकान्वयः । अयं विभीषणः । अदेशकाले संप्राप्तइति यत् । तत्र तद्विषये । यथातथा याथातथ्येन । सएष देशः कालश्च भवतीति मे यथामति इयं विवक्षास्ति तां निबोधेत्यन्वयः ॥५६॥ विवक्षितमेव सोपपत्तिकं विशदयति—पुरुषादित्यादिसार्धश्लोकेन ॥ पुरुषात् अधमपुरुषाद्रावणात् । पुरुषं उत्तमपुरुषं भवन्तं । प्राप्य मनसा विमृश्य । तथा दोषगुणावपि युवयोर्विमृश्य । तथा । रावणे दौरात्म्यं राक्षसकुलविनाशहेतुभूतसीतापहरणतत्प्रत्यर्पणानपेक्षित्वादिकं । त्वयि विक्रमं खरदूषणप्रमुखराक्षसवधादिकं वालिवधपूर्वकसुग्रीवराज्यप्रदानं अतिदुस्तरसमुद्रतरणोद्योगं च । दृष्ट्वा । तस्य बुद्धितः बुद्धेः सदृशं तस्य आगमनं युक्तमिति संबन्धः । यदा प्रतिकूले दोषदर्शनमनुकूले गुणज्ञानं च स एव देशः कालश्चभवति । इदं तथ्यमिति भावः ॥ ५७ ॥ मैन्दमतं प्रतिक्षिपतिश्लोकत्रयेण—अज्ञातेति ॥ अज्ञातरूपैः अपरिचितस्वरूपस्वभावैः । समीक्षिता सम्यक्परीक्षिता । प्रेक्षा युक्तिरूपा बुद्धिः ॥ ५८ ॥ कचिद्गुणवत्यपि मित्रे दोषदृष्टिहेतुत्वेनानैकान्तोयं गुणदोषनिर्णयोपाय इत्याह—पृच्छ्यमान इति ॥ बुद्धिमानपि पुमान् अपरिचितैः पृच्छ्यमानः सन् अविश्वासादेवैते पृच्छन्ति कस्मिन्वचस्युक्ते को वानर्थः समापद्यत इति प्रतिवचनरूपंव-

[पा०] १ क. सचिवैस्सह. २ क. ङ. छ. झ. ट. भातिमे. ३ ङ. झ. ट. एषदेशश्चकालश्च. ४ ख. घ. दोषगुणाद् ५ घ. च. छ युक्तमागतमस्यापिविमृशानस्यबुद्धितः. ६ ङ. झ. ट. ह्यत्र. ञ. चात्र. ७ ग. च. बुद्धिमान्नरः.

अशक्यः सहसा राजन्भावो वेत्तुं परस्य वै ॥ अन्तःस्वभावैर्गीतैस्तैर्नैपुण्यं पश्यता भृशम् ॥ ६० ॥
न त्वस्य ब्रुवतो जातु लक्ष्यते दुष्टभावता ॥ प्रसन्नं वदनं चापि तस्मान्मे नास्ति संशयः ॥ ६१ ॥
अशङ्कितमतिः स्वस्थो न शठः परिसर्पति ॥ न चास्य दुष्टा वाक्चापि तस्मान्नास्तीह संशयः ॥ ६२ ॥
आकारश्छाद्यमानोपि न शक्यो विनिगूहितुम् ॥ बलाद्धि विवृणोत्येव भावमन्तर्गतं नृणाम् ॥ ६३ ॥
देशकालोपपन्नं च कार्यं कार्यविदां वर ॥ स्वफलं कुरुते क्षिप्रं प्रयोगेणाभिसंहितम् ॥ ६४ ॥
उद्योगं तव संप्रेक्ष्य मिथ्यावृत्तं च रावणम् ॥ वालिनश्च वधं श्रुत्वा सुग्रीवं चाभिषेचितम् ॥
राज्यं प्रार्थयमानश्च बुद्धिपूर्वमिहागतः ॥ ६५ ॥
एतावत्तु पुरस्कृत्य युज्यते तत्र संग्रहः ॥ यथाशक्ति मयोक्तं तु राक्षसस्यार्जवं प्रति ॥
त्वं प्रमाणं तु शेषस्य श्रुत्वा बुद्धिमतां वर ॥ ६६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

उद्दिश्य । सहसा विविधां शङ्कां प्राप्नुयात् । तथासति सुखागतं स्वस्मिन्दोषराहित्येन विश्वासोपगतमपि मित्रं मिथ्या पृष्टं सत् तेन प्रश्नेन हेतुना । प्रदुष्येत । दुष्टं भवेदित्यर्थः ॥ ५९ ॥ कचिन्निष्प्रयोजनश्चायमुपाय इत्याह—अशक्य इति ॥ भृशं अत्यर्थं । स्वस्मिन्नैपुण्यं पश्यतापि मिथ्या प्रष्ट्रा अन्तःस्वभावैः अन्तर्हितस्वाभिप्रायैः । परस्य गीतैः भाषितैः । पराभिप्रायः सहसा ज्ञातुमशक्य इत्यर्थः । छद्मना प्रष्टुर्गूढमभिप्रायं ज्ञात्वा । "अहृदयवाचामहृदया एव प्रतिवाचो भवन्ति" इति न्यायेन परेणापि स्वाभिप्रायानाविष्करणादितिभावः ॥ ६० ॥ एव पूर्वोक्तेषु पक्षेषु दोषानुद्भाव्य संप्रत्यात्मना परीक्ष्य कक्षीकृतं पक्षमुपक्षिपति—न त्वित्यादिना ॥ ब्रुवतः बहुव्याहरतोस्य ॥ ६१ ॥ एवमस्येङ्गिताकाराभ्यामदुष्टत्वमुक्त्वा चेष्टाभाषणाभ्यां च तद्दर्शयति—अशङ्कितेति ॥ शठः गूढविप्रियकारी ॥ ६२ ॥ ननु परमवञ्चकःपुरुषो भावं निगूहयति कथंतेनविश्वासइत्यत्राह—आकारइति ॥ आकारः मुखविकारः ॥ ६३ ॥ एवं दोषाभावमुक्त्वा गुणमुचितज्ञत्वरूपंदर्शयितुं नीतिमर्यादां दर्शयति—देशेति ॥ देशकालोपपन्नं देशकालाभ्यां युक्तं । प्रयोगेण उचितपुरुषप्रयोगेण । अभिसंहितं युक्तं । उचितेषु देशकालपुरुषेषु प्रयुक्तमित्यर्थः । कार्यं क्रिया । स्वफलं स्वोचितफलं । क्षिप्रं अप्रतिबन्धं । कुरुते कर्तरीति शेषः ॥ ६४ ॥ एतेनाप्येवमेवकार्यं प्रयुक्तमित्याशयेनाह—उद्योगमितिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ ६५ ॥ फलितमाह—एतावदिति सार्धश्लोकेन ॥ स्ववचनं निगमयति—यथाशक्तीति । यथाशक्ति बुद्धिशक्तिमनतिक्रम्य । आर्जवं निर्दोषत्वं । मद्वाक्यं श्रुत्वा यत्कर्तव्यमकर्तव्यं वा तस्य सर्वस्य त्वं तु त्वमेव । प्रमाणं प्रमातेत्यर्थः ॥६६॥ इति श्रीगोविन्द-

ति० किंचतस्यशत्रुत्वेतदभिप्रायश्चारैरपिदुर्ज्ञेयइत्याह—अशक्यमिति । परस्यशत्रोर्भावश्चारेण सहसा द्राक् । प्रश्नमात्रेणवेत्तुं ज्ञातुं । अशक्यएव । अज्ञातेनपृष्टउत्तरस्यैवादानात् । शत्रुप्रहितत्वेनज्ञातेप्रत्युतदण्डस्यापिप्रसङ्गात् ॥ नन्वेवंजगतिचारप्रेषणवैफल्यप्रसङ्गइतिचेन्न । बहुकालंतत्रस्थितैस्तद्वचनैस्तद्व्यवहारैस्तत्प्रसङ्गेहर्षामर्षादिभिश्चतस्यशत्रुमित्रत्वज्ञानायतत्प्रेषणसंभवात् । यद्वैतमतःअन्तरेणेति । "अन्तरेणस्वरैर्भिन्नैर्नैपुण्यंपश्यताभृशं" इतिप्राचीनःपाठः ॥ अन्तरेण व्यवहारमध्ये । भिन्नैस्स्वरैः विलक्षणस्वरैः कण्ठध्वनिभिः नैपुण्यं । सदसदन्यतरत्वनिश्चयं । पश्यता कुरुता । भवानितिशेषः । तत्रबाष्पकण्ठत्वेनोत्थापूर्वापरासंगतकथनेचासन् अन्यथासन्निितिनिश्चीयतामित्याशयः ॥ ६० ॥ ति० ननुत्वयैवप्रथमंपरीक्ष्यतामितिचेन्मयापरीक्षितएवेत्याह—नत्वस्येति । दुष्टभावता वचनचेष्टादिभिर्दुष्टान्तःकरणता । नलक्ष्यते । प्रसन्नवदनताचदृश्यते ॥ ६१ ॥ स० प्रयोगेण प्रकृष्टयोगेनोपायेनदैवरूपेणाभिसंहितं संबद्धं । यद्वा प्रयोगोनुष्ठानं । स्वात्मानमेवसफलंकुरुतइतिवा । क्षिप्रंप्रयोगेणाभिसंहितं अदीर्घसमीक्षयाकृतंकर्तारं सफलं सविशरणं । नष्टमितियावत् । देशकालोपपन्नंचकार्यंसफलंकुरुते विभीषणकार्यंचदेशकालोपपन्नमितिसफलमेवेतिभावः ॥ ६४ ॥ स० तवोद्योगं रावणमारणविषयं । मिथ्यावृत्तं असदाचारं । वालिनः रावणादपिबलिनः ।

[पा०] १ ङ. झ. ट. अन्तरेणस्वरैर्भिन्नैर्नैपुण्यंपश्यतां. २ क. प्रसन्नमदनश्चापि. ३ ख. ग. ङ. झ. ञ. ट. दुष्टवागस्ति. ४ झ.—ठ. सफलं. ५ क.—ङ. झ. ञ. ट. वालिनंचहतं. ६ घ. ङ. छ. झ. ट. विद्यतेतस्य. ७ ग. च. ञ. तस्य. क. ख. ज. स्वस्य.

अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

रामेणसुग्रीवंप्रति विभीषणस्यमित्रभावेनप्राप्तत्वरूपहेतुना त्यागानर्हत्वोक्तौ सुग्रीवेणतंप्रतिसप्रणामंतस्मिन्दोषोद्भावनेन तन्निग्रहप्रार्थना ॥ १ ॥ रामेणतंप्रति विभीषणस्यनिर्दोषत्वसमर्थनपूर्वकं शरणागतरक्षणस्यावश्यंकर्तव्यत्वे कपोतोपाख्यानस्यदृष्टान्तीकरणेनसह कण्डुमुनिवचनस्यप्रमाणीकरणेन शत्रुत्वेपिशरणागतरक्षणस्यस्वव्रतत्वोक्त्या तस्याअभयप्रदानोक्तिपूर्वकं तदानयनचोदना ॥ २ ॥

अथ रामः प्रसन्नात्मा श्रुत्वा वायुसुतस्य ह ॥ प्रत्यभाषत दुर्धर्षः श्रुतवानात्मनि स्थितम् ॥ १ ॥
ममापि तु विवक्षाऽस्ति काचित्प्रति विभीषणम् ॥ श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं भवद्भिः श्रेयसि स्थितैः ॥२॥
मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथंचन ॥ दोषो यद्यपि तस्य स्यात्सतामेतदगर्हितम् ॥ ३ ॥

राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

एवं सुग्रीवादिभिः स्वस्वमते प्रतिपादिते स्वाभिमतमपि रामो वक्तुं प्रारभते—अथेति ॥ वायुसुतस्य वचनमिति शेषः । प्रसन्नात्मा सुग्रीवादिवाक्यैः कलुषीकृते मनसि सति हनुमद्वाक्येन प्रसन्नमनाः । दुर्धर्षः पूर्वपक्षैरक्षोभ्यः । तत्रहेतुमाह—श्रुतवानिति । वसिष्ठादिभ्यः श्रुतकपोतकण्डूपाख्यानादिमान् । आत्मनिस्थितं चित्तावस्थितं ॥ १ ॥ सर्वमतप्रतिक्षेपरूपेण स्ववाक्येन किमेते व्याकुलितमनसो भवेयुरिति शङ्कया रामःसचिवानुपच्छन्दयति—ममापीति ॥ तुशब्दः पक्षान्तरवद्धनुमत्पक्षमपि व्यावर्तयति । ममापि विभीषणंप्रति काचिद्युष्मत्पक्षैः सह परिगणनायोग्या विवक्षा अस्ति । अतः तत्सर्वं मद्विवक्षितं वा तु साध्यरूपं सर्वमर्थजातं । श्रेयसि स्थितैः अस्मच्छ्रेयोनिरतैः । भवद्भिः युष्माभिः । श्रोतुमिच्छामि । भवद्भिः श्रुत्वा परीक्षणं कार्यमितीच्छास्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ एवं सचिवाननुगुणीकृत्य स्वस्वभावकथनव्याजेन स्वविवक्षितुं सहेतुकं दर्शयति—मित्रभावेनेति ॥ मतान्तरेषु सदोषत्वान्न परिग्राह्य इति हेतुसाध्ये अपि दुष्टे । मारुतिमतेतु परिग्राह्यत्वरूपे साध्येसमीचीनेपि निर्दोषत्वादिति हेतुरसमीचीनः । किंतु शरणागतोहमितिवाक्यप्रयोक्तृत्वमेव तत्र मुख्यहेतुरित्यभिप्रायेण मित्रभावेनेति हेतुनिर्देशः । मित्रभावेन वास्तवमित्रत्वाभावेपि मित्रत्वाभिनयमात्रेणापीत्यर्थः । मित्रभावः शरणागतत्वं । राघवं शरणं गतः शरण्यं शरणं गत इति पूर्वोत्तरत्र च तस्यैव कथनात् । अन्यत्रापि—"विदितः स हि धर्मज्ञः शरणागतवत्सलः" इति शरणागतिशब्देनोपक्रम्य "तेन मैत्री भवतु ते यदि जीवितुमिच्छसि" इति मैत्रीशब्देन परिसमापनात् । यद्वा । मित्रशब्दः स्वाभिप्रायेण शरणागते गौरवारोपायोच्यते । न त्यजेयं त्यक्तुं न शक्नोमि । सर्वशक्तेरपि मम शरणागतशब्दश्राविणःपरित्यागे शक्तिसंभावनामपिन पश्यामीत्यर्थः । कथंचन दृष्टादृष्टानर्थशतानुबन्धित्वे तत्परिग्रहस्य सुहृदामनभिमतत्वे मत्प्राणपरित्यागे प्रस्तुतेपीत्यर्थः । दोषो यद्यपि तस्य स्यात् । यद्यपि सुग्रीवादिभिरुक्ता दोषा नास्मिन्सन्ति । सन्तु वाततोपि भूयांसः । अथाप्यशक्यमहं कथं करोमीत्यर्थः । स्याच्छब्दः दुष्टोपि शरणागतशब्दप्रयोक्ता मया परिगृहीत इति मम महद्यशो भवेदित्येवमर्थं । अदुष्टपरिग्रहे गुणो मन्दः । दुष्टपरिग्रहे तु मम शरणागतरक्षणधर्म उत्तेजितोभवतीतिभावः । करुणयादुष्टपरिग्रहे शिष्टगर्हास्यादित्यत्राह—सतामेतदिति । एतद्दुष्टस्यापि शरणागतस्यसंग्रहणं । सतां शिष्टानां । अगर्हितं गर्हितादन्यत् । पूजितमित्यर्थः । पूजितत्वं च कपोतोपाख्यानादिभिः प्रपञ्चयिष्यते । एवंच शास्त्रेषु दोषाणां परित्यागहेतुत्वोक्तिः शरणागतव्यतिरिक्तविषयेति विषयव्यवस्थाऽभिप्रेता । अतएव

निष्कंपप्रवृत्तावयंहेतुः । राज्यं रावणसाम्राज्यं । ज्येष्ठमारणकनिष्ठाभिषेचनयोःसुग्रीवनिदर्शनेननिश्चित्यरावणमारणस्वस्थापनार्थंमयमायातइतिनाचातुरीतस्येतिभावः ॥ ६५ ॥ इतिसप्तदशःसर्गः ॥ १७ ॥

स० अयंहनुमदुक्तप्रकारेणनिर्दोषएवयद्यपि । यदितस्यदोषः त्यागहेतुःस्यात् तर्हि तस्यैवदोषःवधरूपःस्यात् नास्माकंकश्चन ।

[पा०] १ ङ. झ. ट. ममापिच. २ ग. घ. मेतद्विगर्हितं.

दोषाधिक्येनवधार्हस्यापि शरणागतस्यरक्षणमेवकार्य-मितिश्रुतिराह्—तस्मादपिवध्यं प्रपन्नं न प्रतिप्रयच्छ-न्तीति । आचार्ययोजना । मित्रस्य स्नेहिनो भावो मित्रत्वं । तेन आशालेशमात्रेण । अद्वेषमाभिमुख्य-मात्रंवाऽस्मदङ्गीकारे प्रयोजकं न तु पूर्णभक्तिरिति भावः। तथोक्तं—"त्वामामनन्ति कवयः करुणामृता-ब्धे ज्ञानक्रियाभजनलभ्यमलभ्यमन्यैः । एतेषु केन वरदोत्तरकोसलस्थाः पूर्वं सदूर्वमभजन्त हि जन्त-वस्त्वां " इति ॥ यद्वा मित्रभावेन मित्रक्रियया । " भावो लीलास्वभावयोः । जन्त्वभिप्रायचेष्टासु भूतौ विद्वत्पदार्थयोः । क्रियायामात्मनि " इति नानार्थ-रत्नमाला । मित्रभावनयेतियावत् । अहृदयशरणो-क्त्येत्यर्थः । तदप्युक्तं—" शरणवरणवागियं योदिता न भवति बत सापि धीपूर्विका " इति । शरणागत-भावेनेति वक्तव्ये मित्रभावेनेत्युक्तिः स्वाश्रयणाय क-तिचित्पदानि कुर्वत्यपि स्वसदृशबुद्धिकारिणोभगवतो-भिप्रायेण । देव्यापि शरणागतिमभिदधत्या "तेन मैत्री भवतु ते यदि जीवितुमिच्छसि " इत्युक्तं। यद्वा मित्रभावेन मित्रत्वेन हेतुना । " सुहृदं सर्व-भूतानां " इत्युक्तरीत्या अस्मदीयसहजसौहार्दपुर-स्कृत्येत्यर्थः । यद्वा मित्रभावेन आनुकूल्यसंकल्पादि-पूर्वकमित्यर्थः । यद्वा मितात्त्रायतइति मित्रं । ईश्वरो-पकारं परिच्छिद्य तत्सदृशोपकारप्रवृत्तस्य भावेनेत्यर्थः। यद्वा विश्वसनीयस्थलं मित्रं। "तन्मित्रं यत्र विश्वासः" इत्युक्तत्वात् । विश्वासिनो भावेनेत्यर्थः । संप्राप्तं "तस्याशालेशमात्रेण ह्रीरेषाहिममातुला" इत्युक्तरीत्या मम तन्निवासगमने प्राप्तेपि स्वयमेव प्राप्तं कथं त्यजेयं । संप्राप्तं सम्यक्प्राप्तं । पादुके द्वारि विन्यस्य देववन्दनकारिन्यायेनान्यत्रचित्तप्राप्तिमन्तरेण "परि-त्यक्ता मया लङ्का मित्राणि च धनानि च " इति विरोधिनिवृत्तिपूर्वकं प्राप्तमित्यर्थः । यद्वा संप्राप्तं माता पिता भ्राता निवासः शरणं सुहृद्गतिर्ना-रायण इति न्यायेन मयि त्यक्तसकलविधबन्धुभा-वमाचरन्तं । यद्वा मदन्तरङ्गानुचरपुरस्कारेण प्राप्तं । यद्वा संप्राप्तं लङ्कायां स्थित्वा राघवं शरणं गतोस्मी-त्युक्तंचेत् अतन्द्रितचमूपतीत्याद्युक्तन्यायेन मम तत्र गन्तव्यतायामपि तस्यागमनेन पङ्गोरुपरि गङ्गानिप-तनवदस्मत्प्रयोजनमेवकृतं । संप्राप्तं प्राप्तिरेवास्माक-मपेक्षिता । न तु स्तुत्यर्चनध्यानप्रणामादिः । समि-त्यनेन मानसवाचिककायिकरूपपूर्णप्रपदनमुच्यते । न त्यजेयं त्यक्तुं न शक्नोमि । सर्वशक्तेरपि मम शर-णागतशब्दश्राविणः परित्यागे शक्तिसंभावनामपि न पश्यामीत्यर्थः । संप्राप्तं न त्यजेयं, " शरणागतस-त्त्वमालिनीयं वृषशैलेशकृपीवलं धिनोति " इत्युक्त-रीत्या रक्षापेक्षां प्रतीक्षमाणोहं कथं संप्राप्तं त्यजेयं । न त्यजेयं तत्संबन्धेन रावणविषयाकारापेक्षी कथं तमेव त्यजेयं । अतएवहि घण्टाकर्णपक्षपातेन तदनु-जस्यापि मुक्तिं ददौ । अतएव च मालाकारविषयप-क्षपातेन । " युष्मत्सन्ततिजातानां दीर्घमायुर्भवि-ष्यति " इत्युक्तवान् । न त्यजेयं । आगमनमात्रेण श्लाघनीये त्यागसंभावना कुतः । संभावनायां लिङ् । त्यागसंभावनायां खलु साधनोद्योगः । तस्य त्यागे स्वसत्ताचेत् साधनोद्योगः स्यात् । सैव न निर्वहति कथमुद्योगः तत्स्वीकाराभावे स्वसत्ता न सिद्ध्यति चेत् तत्स्वीकारेऽस्मत्सत्ता न सिद्ध्यतीत्यस्मत्त्यागः स्यात् स कथमुपपद्यत इति चेत्तत्राह्—कथंचन । " अप्यहं जीवितं जह्यां " इत्युक्तरीत्या नवप्रसववा-त्सल्येन वत्सला गौः पूर्ववत्सानिव युष्मानपि त्यक्ष्यामि न त्वाश्रितं । यद्वा कथंचन सर्वदेशसर्व-कालसर्वावस्थास्वपीत्यर्थः । यद्वा कथंचन शरणाग-तस्य गुणाभावेपि दोषप्राचुर्येपि तत्परिग्रहस्य सर्वान-भिमतत्वेपि दृष्टादृष्टानिष्टशतानुबन्धित्वेपि मत्प्राणप-रित्यागे प्रस्तुतेपीत्यर्थः । किंच दोषो यद्यपि तस्य स्यात् । अस्मदभिप्रायेण दोषो नास्त्येव अस्थानभय-शङ्किनो भवतोभिप्रायेण तस्य दोषोस्ति चेत्स्यात् । अङ्गीकारेऽव्ययमिदं । दोषभोग्यत्वरूपवात्सल्यैकस्व-भावस्य मे आश्रितदोषो ह्युपादेयइतिभावः । सुकुमा-रस्य राजकुमारस्य सुगन्धिमूलमृल्लेशवदस्य दोषभो-ग्यत्वं । यद्वा दोषो यद्यपि स्यात् । तस्य शरणागत-स्य नदोषः । " यथैषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते " इत्युक्तरीत्या दोषो न श्लिष्येदित्याशयः । यद्वा दोषो यद्यपि स्यात् । स तस्य हि शरणागतिरूपनिरतिशयगुणशालिनो दोषो न त्याज्यकोटिमाटीकते । सुगन्धिमूलमृल्लेशवत् । यद्वा दोषो यद्यपि तस्य दोषोस्ति चेत्तत्संबन्धी खलु दोषः । स तस्मादपि श्लाघ्यः स्यात् । प्रार्थनायां लिङ् । अस्माभिः प्रार्थितःखलु । गुणवान्नक्षितश्चेन्न गुणवत्साप्र-तिकरः । दोषवान्नक्षितश्चेदतिशयोस्माकमिति भावः ।

सुग्रीवस्त्वथ तद्वाक्यमाभाष्य च विमृश्य च ॥ ततः शुभतरं वाक्यमुवाच हरिपुङ्गवः ॥ ४ ॥
सुदुष्टो वाऽप्यदुष्टो वा किमेष रजनीचरः ॥ ५ ॥
ईदृशं व्यसनं प्राप्तं भ्रातरं यः परित्यजेत् ॥ को नाम स भवेत्तस्य यमेष न परित्यजेत् ॥ ६ ॥
वानराधिपतेर्वाक्यं श्रुत्वा सर्वानुदीक्ष्य च ॥ ईषदुत्स्मयमानस्तु लक्ष्मणं पुण्यलक्षणम् ॥
इति होवाच काकुत्स्थो वाक्यं सत्यपराक्रमः ॥ ७ ॥
अनधीत्य च शास्त्राणि वृद्धाननुपसेव्य च ॥ न शक्यमीदृशं वक्तुं यदुवाच हरीश्वरः ॥ ८ ॥
अस्ति सूक्ष्मतरं किंचिद्यदत्र प्रतिभाति मे ॥ प्रत्यक्षं लौकिकं वाऽपि विद्यते सर्वराजसु ॥ ९ ॥

यद्वा दोषो यद्यपि अस्मद्वधापेक्षया तस्य स्यात् तस्या पेक्षितफलसिद्धिः स्यात् । कपोतोपाख्यानानुगुणेयं योजनेति श्रीवत्साङ्कमिश्रा आहुः । कथं तर्ह्येतन्महामन्त्रिणो निन्दन्तीत्यत्राह—सतामेतदगर्हितं । एतत् आश्रितदोषाङ्गीकरणं । सतां अगर्हितं अनिन्दितं । अस्मत्पक्षपातिनामस्थानभयशङ्किनां निन्दितत्वेपि परमार्थदर्शिनां कपोतादीनांच न निन्दितमिति भावः। यद्वा एवं दुष्टापरित्यागे प्रत्यवायपरिहारो वा पुरुषार्थसिद्धिर्वा पापक्षयो वेति चेन्नैतदित्याह—सतामिति । सद्गोष्ठीष्वस्मद्गर्हापरिहारएव फलं स्वमारणोद्योगवतामपि रक्षकाः कपोतादयः तेषामगर्हितं । यद्वा दुष्टजनपरिग्रहस्य शिष्टगर्हितत्वाच्छास्त्रनिन्दितत्वाच्चायुक्तमित्याशङ्क्य सत्यमेतद्दुष्टजनत्याज्यत्ववचनं सामान्यविषयं । तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रतिप्रयच्छन्तीत्येवमादिशरणागतापरित्यागविषयविशेषशास्त्रस्य सद्भावात् । दुष्टस्यापि शरणागतस्य संरक्षणे शिष्टगर्हणा नास्ति प्रत्युत श्रेय एवेत्याह—सतामेतदगर्हितमिति । एतत् दुष्टशरणागतपरिग्रहणं । सतां सामान्यविशेषशास्त्रविदां । अगर्हितं गर्हितादन्यत् । पूजनीयमित्यर्थः । सर्वशक्तेः काचिदशक्तिः । सर्वज्ञस्य किंचिदज्ञानं च मित्रभावेनेति श्लोकेन दर्शितमिति गोविन्दयतिनः प्रत्यवदन् ॥ ३ ॥ अथ सुग्रीवो रामप्रकृतिमाकर्ण्य अतिसाहसमेतदित्यन्तं भीतभीतः प्राह—सुग्रीव इति ॥ आभाष्य अनूद्य । शुभतरं नीतिशास्त्ररहस्यमूलत्वात्स्वामिविषयप्रेमातिशयनिबन्धनत्वाच्च शुभतरं । वाक्यमुवाच । अत्र लक्ष्मणमित्युक्तत्वादुपसंहारे सहलक्ष्मण इत्युक्तत्वाच्चोभयोरपि वचनमुभावपिप्रति प्रतिवचनं च बोध्यम् ॥ ४ ॥ सुदुष्ट इत्यर्धमेकं वाक्यं ॥ अस्माभिः पूर्वमुक्तैश्छिद्रान्वेषित्वादिदोषैर्युक्तो भवतु वा मा वा कृतघ्नः स एष रजनीचरः । किं किमर्थं । परित्याज्यएवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ कृतघ्नतामेवाह—ईदृशमिति ॥ यं बन्धुं । एष व्यसने प्राप्ते न परित्यजेत्स कस्तस्य भवेत् नकोपीत्यर्थः। भ्रातरं परित्यजन् सर्वानपि परित्यजेदेवेति भावः। ईदृशं व्यसनं । लङ्कादहनपुत्रवधादिकमारभ्य समुद्रतीरनिवेशपर्यन्तं व्यसनमित्यर्थः ॥ ६ ॥ अथ सूक्ष्मधर्मानभिज्ञस्य सुग्रीवस्य नीतिमर्यादयैवोत्तरं वक्तुमारभते—वानराधिपतेरिति सार्धश्लोकः ॥ ईषदुत्स्मयमानः धर्मरहस्यमिदं मम परमशक्तिं शरणागतसंरक्षणव्रतं च सम्यगपरिज्ञाय यत्किंचिद्वदत्ययमिति मन्दस्मयंकुर्वन् ॥ ७ ॥ प्रथमं तद्वचनमुपलालयति—अनधीत्येति ॥ ८ ॥ सूक्ष्मतरं किंचित् अर्थस्वरूपमितिशेषः । तदेवार्थस्वरूपं विशिनष्टि—प्रत्यक्षमिति । प्रत्यक्षं दृष्टं । लौकिकं लोकसिद्धं । यत्सर्वेष्वपि राजसु विद्यते मे प्रतिभाति च तत्सूक्ष्मतरं किंचिद्धर्मस्वरूपमस्तीतिसंबन्धः ॥ ९ ॥

यद्यपितस्यदोषःस्यात् तथापि नत्यजेयमितिवा ॥ ३ ॥ **रामानु०** दुष्टत्वादुष्टत्वयोर्ग्राह्योयमितिवदन्तंरामंप्रत्युभयथापित्याज्यइतिसोपपत्तिकमाह—सुदुष्टइत्यादिना । सुदुष्टोवाप्यदुष्टोवा एषरजनीचरः । कि किमर्थं । अनेनसाध्यंप्रयोजनंकिमपिनास्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ **ती०** यद्वा योविभीषणः ईदृशंव्यसनंप्राप्तंभ्रातरंपरित्यजेत् त्यक्तवान् । सएषः यं कमित्यर्थः । सएषविभीषणः कंनपरित्यजेत् । तस्यकोनामभवेत् । एवंविधमेनंकोवापरिगृह्णीयादित्यर्थः । **ति०** तस्यास्यकोनामसभवेत् । यमेष संकटेनपरित्यजेत् । तस्मादस्मानपिसंकटेत्यक्ष्यत्येव । विश्वासघातिकृतघ्नत्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥ **ति०** सर्वानुदीक्ष्यसुग्रीवस्योत्तरकक्ष्याचालनसामर्थ्यसर्वहरीननुभाव्य तथालक्ष्मणमुदीक्ष्येषदुत्स्मयमानोबालत्वेनमद्वृत्तापरिज्ञानात्तवाप्येतदेवसंमतमितीषद्धासंकुर्वन्नि-

[पा०] १ ग. ङ.झ.ट. उदीक्ष्यतु. २ ग. ङ.झ.ट. यथाचप्रतिभातिमा. ३ क.ङ.झ.ञ.ट.चापि. ४ ङ.झ.ट. वर्तते.

अमित्रास्तत्कुलीनाश्च प्रातिदेश्याश्च कीर्तिताः ॥ व्यसनेषु प्रहर्तारस्तस्मादयमिहागतः ॥ १० ॥
अपापास्तत्कुलीनाश्च मानयन्ति स्वकान्हितान् ॥ एष प्रायो नरेन्द्राणां शङ्कनीयस्तु शोभनः ॥ ११ ॥
यस्तु दोषस्त्वया प्रोक्तो ह्यादानेऽरिबलस्य च ॥ तत्र ते कीर्तयिष्यामि यथाशास्त्रमिदं शृणु ॥
न वयं तत्कुलीनाश्च राज्यकाङ्क्षी च राक्षसः ॥ १२ ॥
पण्डिता हि भविष्यन्ति तस्माद्ग्राह्यो विभीषणः ॥ १३ ॥
अव्यग्राश्च प्रहृष्टाश्च न भविष्यन्ति संगताः ॥ प्रणादश्च महानेष ततोस्य भयमागतम् ॥
इति भेदं गमिष्यन्ति तस्माद्ग्राह्यो विभीषणः ॥ १४ ॥

तदेवार्थस्वरूपमाह—अमित्रा इति ॥ तत्कुलीनाः ज्ञातयः । प्रातिदेश्याः समनन्तरदेशाधिपाश्च । व्यसनेषु समुपस्थितेषु प्रहर्तारः अमित्राः शत्रवःकीर्तिताः । तस्माद्व्यसनप्रहर्तृज्ञातित्वात् ॥१०॥ व्यसनिनं रावणं परित्यज्यागमने कारणान्तरमस्तीत्याह—अपापा इति ॥ अपापास्तत्कुलीना नरेन्द्राः । हितान् हितपरान् । स्वकान् ज्ञातीन् मानयन्त्येव । तेषामपि नरेन्द्राणां शोभनो गुणवानेष ज्ञातिः प्रायः शङ्कनीयः । लोके पापभूयिष्ठतया शोभनोपि प्रायेण शङ्कनीयः । पापिनस्तु नरेन्द्रस्य तादृशो ज्ञातिः शङ्कनीय इति किमु वक्तव्यम् । अतोयं रावणेन शङ्कितस्तेन सह विरुध्यैवागत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ एवं रावणपरित्यागे हेतुमुक्त्वा स्वापरित्यागे हेतुं वक्तुं प्रतिजानीते—यस्त्विति ॥ अरिबलस्य विभीषणस्य । दोषः को नाम स भवेत्तस्येत्यादिनोक्तः । तत्र विषये । यथाशास्त्रं नीतिशास्त्रमनतिक्रम्य । इदमुत्तरं—न वयमिति । न वयं तत्कुलीनाः राक्षसराज्यानर्हाः । अस्माकं तद्राज्ये आकाङ्क्षाभावात् । मम रावणस्येव तस्मिन्न-रित्वशङ्काप्रसक्तिर्नास्ति । अतो नास्मांस्त्यक्ष्यतीति भावः ।[1] किंच राक्षसो विभीषणस्तु राज्यकाङ्क्षी अस्मन्मुखेन रावणं घातयति । अतः स्वकार्यविघात-भयादपिनास्माकमपकारं करोतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ ननु मूर्खा राक्षसाः कथमेवं विमृश्यकारिण इत्याशङ्क्य नायं नियम इत्याह—पण्डिता इति ॥ अर्धमेकं वाक्यं । राक्षसा अपीत्यर्थः ॥ १३ ॥ पुनरप्यस्य रावणेन विरुध्यागमनमेव प्रतिपादयन् परिग्राह्यत्वं निगमयति—अव्यग्रा इति सार्धश्लोकेन ॥ ते ज्ञातयः अव्यग्राः प्रहृष्टाश्च सन्तः कदाचिदप्यन्योन्यसंगताः न भविष्यन्ति न भवन्तीति । अनेनैव हेतुना ज्ञातयोवसरे भेदं गमिष्यन्ति गच्छन्ति । अस्य च भीतस्यैव महान् प्रणादः श्रूयते । अतो बलीयसो रावणान् अस्य भयमागतं तेन च भयेनात्मत्राणार्थमागत इति

तिहोवाच ॥ ७ ॥ **ति०** तदर्थरूपंप्रतिपादयितुंतदुपयुक्तालोकस्थितिमाह—**अमित्राइति** । राज्ञांअमित्राः शत्रवः । [illegible]र्तिताः । तत्कुलीनाज्ञातयः प्रातिदेश्याः आसन्नदेशवासिनश्चेति । तेद्विविधाअपि स्वावरोधिज्ञातेःस्वविरोधिनः आसन्नदेशवर्तिनश्च । व्यसनेषु आध्यात्मिकादित्रिप्रकारकष्टेषु । तस्यप्रहर्तारोभवन्तीतिप्रसिद्धं । अ[illegible]कितदित्यत्राह—तस्मादिति । [illegible]रस्वपीडाप्रवृत्तज्ञातिभयात्स्वत्राणार्थमिहागतः । यद्वा तस्मात् व्यसनप्रहर्तृज्ञातित्वात् । व्यसनिनंरावणंप्रहर्तुं[illegible]त्यर्थः ॥ **शि०** तत्कुलीना. स्वकुलप्रसूताः । प्रातिदेश्याः तत्समीपदेशवासिनश्च । अमित्राः समयविशेषेशत्रवःकीर्तिताः । अतएव व्यसनेषु दुःखसमयेषु । प्रहर्तारोभवन्ति । तस्मात् ज्ञातिरूपरिपुभयात् अयमिहागतः । एतेनभ्रातृ[illegible]मिहागच्छेत् तदास्मिन्कृतघ्नत्वादिदोषसभावनासंभवेत् । अयंतुपापाचरणशीलः स्वबन्धुनास्वविपरीताचरणवत्त्वया[illegible]इतिनदोषवानितिसूचितं ॥ १० ॥ **ती०** प्रवादश्चमहानेषइतिपाठतु ज्ञातिभ्योभयागमनेअपवादश्च "[illegible]योनोभयावहाः" इतिहस्तिगीतादिरूपोलोकप्रवादोस्तीत्यर्थः ॥ **ति०** उक्तहत्वनुवादपूर्वंग्राह्यत्वमुपसंहरति—अव्यग्रा[illegible] । तेज्ञातयः अव्यग्राः अनाकुलाः । निश्चयवन्तइतियावत् । प्रहृष्टाः अन्योन्यंसतुष्टाश्च । सौभ्रात्रात्संगताः परस्परमिलनाभाव[illegible]तिसर्वलोकप्रसिद्धं । तेभ्योन्येतूक्तविपरीताइतिप्रागुक्तरीत्यापापमूलराज्यलोभादनाभेदंगमिष्यन्ति । ततोऽनन्तर । अस्य [illegible] । एषः लोकप्रसिद्धः । प्रणादः युद्धरूपकोलाहलः । भवति । अन्योन्यस्यान्योन्यतोभयंचागतंभवतीति[illegible]वत्कालमनपगतसौभ्रात्रोपिकेनचिन्निमित्तेनायप्राप्तवैरःशरणमागतोग्राह्यएवेतिकतकव्याख्या । तीर्थस्तु [illegible] अस्य भीतस्यैव एषमहान्प्रणादःश्रूयत । अतस्ततोबलवतोरावणादस्यविभीषणस्यभयमागतमित्यात्मत्राणार्थमागतः[illegible]त्यर्थः ।

[पा०] १ क. ग. घ. प्रतुष्टास्तेन. ङ. झ. ट. प्रहृष्टाश्चते.

न सर्वे भ्रातरस्तात भवन्ति भरतोपमाः ॥ मद्विधा वा पितुः पुत्राः सुहृदो वा भवद्विधाः ॥ १५ ॥
एवमुक्तस्तु रामेण सुग्रीवः सहलक्ष्मणः ॥ उत्थायेदं महाप्राज्ञः प्रणतो वाक्यमब्रवीत् ॥ १६ ॥
रावणेन प्रणिहितं तमवेमि [1]विभीषणम् ॥ तस्याहं निग्रहं मन्ये क्षमं क्षमवतां वर ॥ १७ ॥
राक्षसो जिह्मया बुद्ध्या संदिष्टोऽयमिहागतः ॥ प्रहर्तुं त्वयि [2]विश्वस्ते प्रच्छन्नो मयि वाऽनघ ॥१८॥
लक्ष्मणे वा महाबाहो स वध्यः सचिवैः सह ॥ रावणस्य नृशंसस्य भ्राता ह्येष विभीषणः ॥ १९ ॥
एवमुक्त्वा रघुश्रेष्ठं सुग्रीवो वाहिनीपतिः ॥ वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं ततो मौनमुपागमत् ॥ २० ॥
[3]सुग्रीवस्य तु तद्वाक्यं रामः श्रुत्वा विमृश्य च ॥ ततः शुभतरं वाक्यमुवाच हरिपुङ्गवम् ॥ २१ ॥

परिग्राह्योयमित्यर्थः ॥ १४ ॥ ननु दुष्टोपि ज्येष्ठोनुवर्तनीय एवेत्याशङ्क्य यद्यप्ययं धर्मः तथापि न सर्वत्र संभवतीत्याह—न सर्वे इति ॥ " मद्विधा वा पितुः पुत्राः " इति भूतार्थकथनत्वान्नात्मप्रशंसादोषः । यथा " कृपावानविकत्थनः " इत्युक्तलक्षणेन धीरोदात्तेन दुष्यन्तेन " सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः " इत्युक्तं । यथा च हनुमता " पन्नगाशनमाकाशे पतन्तं पक्षिसेविते । वैनतेयमहं शक्तः परिगन्तुं सहस्रधा" इति ॥ दण्डिना च काव्यादर्शे प्रथमपरिच्छेदे । " स्वगुणाविष्क्रियादोषो मात्र भूतार्थशंसिनः । अपि त्वनियमो दृष्टस्तथा त्वन्यैरुदीरणात् " इति ॥ यद्वा पूर्वश्लोकार्थस्य भरतेति प्रसङ्गं परिहरति—सर्वे इति । तातेति सान्त्वोक्तिः । सर्वे भ्रातरः भरतोपमा न भवन्ति । कैकेयीवरप्राप्तं पित्रा दत्तमपि राज्यं परित्यज्य वनं गतं मामनुसृत्य तवैव राज्यं त्वमेव गृहाण । अहं त्वद्दास्यं करिष्यामीति वदन्भरतादन्यः कश्चिदस्ति किमिति भावः । एवंविधप्रसक्त्यभावाल्लक्ष्मणस्यानुपादानं । अत्र दृष्टान्तमाह—मद्विधा इत्यादिना । मद्विरहमात्रेण लोकान्तरं गतः पिता । तत्तुल्यपितृमानस्मत्सदृशः कश्चिदस्ति किमित्यर्थः। यद्वा मद्विधाः पितुः पुत्राः सन्तु वा मा वा भरतसमा भ्रातरस्त्वत्समाः सुहृदश्च न सन्तीत्यर्थः । सुहृदो वा भवद्विधाः । वर्षरात्रसमये स्थितेन मयाऽत्यन्तकुपितेन लक्ष्मणेन चात्यन्तं परुषमुक्तेपि अस्मासु प्रेमातिशयमेव प्रकटयन् त्वत्समः कोवास्तीति भावः। यद्वा मद्विधा वा पितुः पुत्रा न भवन्ति । निरतिशयपितृवात्सल्यभूतोस्मत्तुल्यो नास्तीत्यर्थः ॥१५॥ अथ सुग्रीवो नीतिमुखेन विभीषणस्य त्याज्यतां प्रतिपादयितुमशक्तः परिग्रहे चाविदितभावोयं रामे कमनर्थमुत्पादयिष्यतीति प्रेमवशेन व्याकुलो विभीषणशरणागतेरेकस्याः सलक्ष्मणेन स्वेन क्रियमाणं शरणागतिद्वयं प्रबलमभिमन्यमानः शरणागतिपूर्वकं विभीषणनिग्रहं प्रार्थयते—एवमित्यादिचतुःश्लोकैः ॥ १६—१७ ॥ राक्षस इत्यादि ॥ अत्र मयि लक्ष्मण इति स्वस्य लक्ष्मणस्य चानर्थकथनं स्वव्यसनादपि स्वाश्रितव्यसनं रामस्यात्यन्तारुन्तुदमिति तत्प्रदर्शनेन विभीषणापरिग्रहसमर्थनार्थं ॥ १८—१९ ॥ मौनमुपागमत् । प्रणयरोपादितिभावः ॥ २० ॥ अथ रामः स्वस्य सर्वशक्तित्वप्रदर्शनेन सुग्रीवस्यातिशङ्कां

इतरत्तुप्रागवदेवव्याख्येयमित्याह ॥ १४ ॥ **ति०** ननुभरतादिष्वेतद्दोषादर्शनाद्भ्रातृणामीदृशभेदासभवोतआह—नसर्वइति । राज्यादीच्छयाप्राप्तसौभ्रात्रत्यागस्याभावोभरतादन्येपरमदुष्करः । तेनपितृदत्तराज्यत्यागात् । लक्ष्मणादेस्तुतदप्रसक्त्यानतदुक्तिः । मद्विधावापुत्राः सुखलिप्सयापितृवाक्यलङ्घनरहिताः । सुहृदोवाभवद्विधाः । त्यक्त्वापिसर्वसौख्यंसर्वाकारेणसर्वबलेनसर्वयत्नेनव मित्रकार्यसाधकःसुहृत्परमदुर्लभइतिभावः । अत्रभूतार्थकथनरूपत्वान्नात्मप्रशंसादोषोभगवतः । " स्वगुणाविष्क्रियादोषोनास्तिभूतार्थशंसने " इतिदण्ड्युक्तेः ॥ **स०** भ्रातृषुसौभ्रात्रंदुर्मिलमितिनवक्तुंयुक्तं । भरतेभक्तिभरितता त्वयि त्वदनुभूतैववर्ततइत्यतः क्काचित्कएवैवंभावोभ्रात्रादिष्वित्याह—नेति । सर्वेभ्रातरोभरतोपमानभवन्ति । स लोकविलक्षणइतिभावः । लक्ष्मणस्यच स्वसमखेदमोदत्वेनसहैवावस्थानाद्राज्यप्राप्तेरहन्ताहेतोरभावेनचानुक्तिर्नतुसौहार्दावमर्देनेतिहृदयं । भ्रातृप्रस्तावे पितापुत्राचारोक्तिः प्रसङ्गसङ्गत्या । सर्वेभ्रातरोभरतोपमानेत्यनेन मारितताराररमणस्यममोत्कीर्तनंमन्यमानस्तंसुमुखीकर्तुंसुहृदइत्याद्युक्तिश्चेतिज्ञेयं ॥१५॥ **स०** विश्वस्तेत्वयिवा तथा विश्वस्तेमयिवा । त्वयिविश्वस्तेमयिवा मयिविश्वस्तेत्वयिवा । एतेन मन्नाशस्तवैवतवनाशोममसंतापकरइतिस्वाम्यर्थंस्वार्थंचायंनसंग्राह्यइतिभावः ॥ १८ ॥ **स०** लक्ष्मणेवाप्रहर्तुमागतः । त्वयिराजत्वान्मयिधूर्वोढृत्वात्प्रहरणं दुस्सहं । लक्ष्मणप्रहरणंतुतवैवममापिदुस्सहमितिभावः । सचिवैः चतुर्भिः ॥ १९ ॥ **ति०** मौनमुपागमत् त्रिवाचोक्तं । अतोधिकंप्रभौनवक्तुंयुक्तमित्याशयेनेतिशेषः ॥ २० ॥ **ती०** सुग्रीवस्यवाक्यंश्रुत्वा तद्विमृश्य । अस्यायमर्थः प्रथमतःकृतविभीषण

[पा०] १ ख.—ट. निशाचरं. २ ङ. झ. ट. विश्वस्तेमयि. ३ ङ. झ. ञ. ट. ससुग्रीवस्य.

[1]सुदुष्टो वाऽप्यदुष्टो वा किमेष रजनीचरः ॥ सूक्ष्ममप्यहितं कर्तुं [2]ममाशक्तः कथंचन ॥ २२ ॥
पिशाचान्दानवान्यक्षान्पृथिव्यां चैव राक्षसान् ॥ अङ्गुल्यग्रेण तान्हन्यामिच्छन्हरिगणेश्वर ॥ २३ ॥
श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणमागतः ॥ अर्चितश्च यथान्यायं [3]स्वैश्च मांसैर्निमन्त्रितः ॥ २४ ॥
स हि तं प्रतिजग्राह भार्याहर्तारमागतम् ॥ कपोतो वानरश्रेष्ठ किं पुनर्मद्विधो जनः ॥ २५ ॥

निवार्य शरणागतरक्षणरूपस्य स्वव्रतस्य । धर्मशास्त्रसिद्धत्वात्तस्यापरित्याज्यतां प्रतिपादयति—सुग्रीवस्य त्वित्यादिना ॥ विमृश्य मयि प्रेमातिशयेनैवमुक्तमिति विचार्य ॥ २१ ॥ सुग्रीवस्य भयं निवर्तयति—सुदुष्ट इति ॥ स एष रजनीचरः सुदुष्टो वा अदुष्टो वा भवतु किं करिष्यति । तदेव विवृणोति—सूक्ष्ममिति । सूक्ष्ममपीत्यनेन साक्षान्मयि मदाश्रितेषु मत्संबन्धिसंबन्धिष्वपि न शक्त इति भावः ॥ २२ ॥ कथं न शक्त इत्याकाङ्क्षायां स्वशक्तिं दर्शयति–पिशाचानिति ॥ पृथिव्यां विद्यमानानितिशेषः । त्वं तावत्सकलैः स्वबलैः सह तिष्ठ अहमेक एव पर्याप्तइत्यभिप्रायेणाह—हरिगणेश्वरेति । अङ्गुल्यग्रेण शस्त्रास्त्रादिप्रसङ्गशून्येनअङ्गुल्यन्तरनिरपेक्षेण एकस्यामप्यङ्गुल्यामंशान्तरव्यापारवर्जितेन । तत्रापि हस्तपादादिविशेषविवक्षाशून्येन अग्रमात्रेण । हन्यां हन्तुंशक्तः । नकेवलं लङ्कामात्रनिवासिनो राक्षसान् किन्तु स्थानान्तरनिवासिनोपीतिविवक्षया पृथिव्यांचैवेति निर्देशः । न केवलमेकजातीयानामेव लक्ष्यत्वं किन्तु सर्वेषामपीत्यभिप्रायेणाह—तानिति । तर्हि लङ्कामात्रनिवासिनो राक्षासान्किमिति न हंसीत्यत्राह—इच्छन्निति । इच्छाभावादेव तद्वधाभावः । न त्वशक्त्येतिभावः ॥ २३ ॥ एवमस्मादपकारशङ्का नास्तीत्युक्त्वा भवतुवाऽयमपकारी तस्मादेवापकारान्मम प्राणा गच्छन्तु वा । अथापि नायंनिग्राह्यः नापिपरित्याज्यः । किन्त्ववश्यं रक्ष्यएवेति कपोतोपाख्यानेन प्रतिपादयति—श्रूयतेहीति ॥ हीतिप्रसिद्धेयमाख्यायिकेत्यर्थः । कपोतेन धर्माधिकारशून्येन तिर्यङ्मात्रेण । एतेनाप्यनुष्ठितत्वे किमु वक्तव्यमस्माकं । कपोतेन एकेनासहायेन कृतं किमुत ससहायैरस्माभिः । शत्रुः कपोतस्य मृगयुः स्वयं भार्यापहारी वैरी । विभीषणस्त्वस्माकं नतथा । तथाप्यरक्षणे किमस्मत्पौरुषेण । शरणमागतः कपोताध्युषितद्रुमस्थलं यदृच्छयाप्राप्तः । "सोञ्जलिं शिरसा बद्ध्वा वाक्यमाह वनस्पतिम् । शरणं हि गतोस्म्यद्य देवतामिहवासिनीं" इति ॥ स्वावासवनस्पतिदेवतां प्रत्युक्तवान् नतुकपोतं । विभीषणस्तु राघवं शरणं गत इति अस्मत्कूटस्थरघुराक्षससंवादोक्तशरणागतराक्षसरक्षणं पुरस्कृत्य मांप्राप्तः । यद्वा शरणं । "शाखिनः पक्षिणां गृहं" इत्युक्तरीत्या वनस्पतिरूपं गृहं प्राप्तः । न तु शरणागतिं चक्रे । "शरणं गृहरक्षित्रोः" इत्यमरः । अर्चितश्च लुब्धकत्वात्सहजशत्रुत्वात् भार्यापहर्तृत्वाच्चापन्नोप्यसावित्युपेक्षणस्य तद्वधोपायान्वेषणस्य च कर्तव्यत्वे प्राप्तेप्यतिथिंदेवत्वेनमत्वा शीतनिवारणायाग्निमानीय पूजितः । वयंतु "वध्यतामेष तीव्रेण दण्डेन सचिवैः सह" इत्यनुबन्धिपर्यन्तं सम्यगर्चयामः । यथान्यायं । यावत्क्षुन्निवृत्ति सन्मित्रागम इव समग्रादरेणान्तर्विषादलेशं विना आदृतः । यद्वा प्रियवचनादिभिः वञ्चनांविनेत्यर्थः । स्वैश्च मांसैर्निमन्त्रितः । बहिः कतिचिदाहारानानीय स्वकीयद्रव्यान्तराणि कतिपयानि शरीरैकदेशान्वा दत्त्वा नोपचचार । किन्त्वङ्गैरात्मत्वेनाभिमन्यमानैः प्राज्ञैरप्याग्यं धर्मसाधनमित्यादरणीयैः शरीरमांसैः शरभङ्ग इव । "इदमेकं महत्तपः" इति मत्वा वह्नावह्नाय पतति स्म । निमन्त्रितः भोजनार्थंनियोजितः ॥ २४ ॥ उक्तमे-

शरणागत्यपेक्षयापश्चात्कृतसुग्रीवलक्ष्मणशरणागतेदौर्बल्यंच "तस्मादपिवध्यंप्रपन्नंनप्रतिप्रयच्छन्ति" इतिश्रुत्यर्थानुसारिशरणागतरक्षणरूपस्वधर्मंचपर्यालोच्येत्यर्थः ॥ २१ ॥ **ति०** ममसूक्ष्ममप्यहितंकर्तुंकथंचन कथमपिशक्तःकिं नकथमपिशक्तइत्यर्थः ॥ २२ ॥ यद्येवमस्मदादिसंग्रहोव्यर्थस्तत्राह—इच्छन्निति । स्वस्यनिरतिशयमहिमानंतात्त्विकंब्रह्मभावंप्रकटीकर्तुमिच्छन्यदिस्यां तदा तथैव कुर्यां । संप्रतितुदेवभावोपेतनिजविलासैरशेषैरवध्यत्वमस्यमयैवदत्तमितितत्परिपालनायस्वदिव्यभावंस्वशक्त्यैवान्तर्धाय मानुषमर्यादायांस्थित्यातद्भावप्रकटनायैवसीतावियोगप्रयुक्तरोदनवद्भवादृशसहायमेलनं । वस्तुतोनस्वातिरिक्तसहायान्तरापेक्षाामम । मनुष्याणांसंसारमर्यादाज्ञापनंतद्व्यवहारफलमितिभावः ॥ २३ ॥ **स०** सहि सोपि । अनेनापकृतोपीत्यर्थः । प्रतिजग्राह प्रतिहृतभार्यावचनश्रवणानन्तरमपिप्रीतिपूर्वकंजग्राहेतिसूचयति । सहितं हितेनसहितंयथाभवतितथेतिवा । तिर्यक्समाधानंतिर्यङ्दिर्शने-

[पा०] १ ङ. च. झ. ट. सदुष्टो. २ क. ङ. च. झ. ञ. ट. ममशक्तः. ३ ख. स्वैर्मांसैरभितर्पितः.

ऋषेः कण्वस्य पुत्रेण कण्डुना परमर्षिणा ॥ शृणु गाथां पुरा गीतां धर्मिष्ठां सत्यवादिनीम् ॥ २६ ॥

वार्थं दृढीकुर्वन् स्वस्य कैमुत्यमाह—स हि तमिति ॥ सः कपोतः । वयमिव धर्मानुष्ठानयोग्यजातौ शरण्यवंशे वा नोत्पन्नः । तं जात्या स्वभावेन च क्षुद्रसमाचारं पक्षिणां कालसंमित इत्यखिलपक्षिजातिविरोधिनं । तस्य कपोतस्यान्तिकंप्रति यदृच्छयाभ्येत्य पतितं उपायान्तरशून्यं विपरीतानुष्ठानैकनिरतं अनुतापलेशेन वा अनुकूलवादप्रसङ्गेन वाऽनन्वितं प्रतिजग्राह । स्वात्मत्यागेनाङ्गीकृत्यावति स्म । पूर्वश्लोके शत्रुरिति सामान्येनोक्तमर्थं तद्वृत्तिप्रदर्शनेन विशिनष्टि—भार्याहर्तारमिति । एवमेव रावण आगतश्चेदस्माभिः कार्य इत्यभिप्रायः । आगतं अस्याङ्गीकाराय कृतमुपायानुष्ठानं कपोतावासद्रुमस्थलं प्रत्यागमनमात्रमेव । तद्विना वनस्पतिदेवतां प्रत्युक्तं शरणशब्दं कपोतोनाश्शृणोत् । अत्र स हीत्यनेनैव कपोतानुवादे लब्धेपि पुनः कपोतग्रहणं श्येनकपोतोपाख्यानइव नायं परिगृहीतकपोतशरीरो देवो मुनिर्वा । किन्तु प्राकृतः कपोत इति ज्ञापनार्थं । अयं कपोतः प्राक्तनधर्मविशेषैर्गजेन्द्रादिवत्तिर्यक्त्वेप्येवंधर्मानुष्ठानयोग्यो बभूव। कपोत इत्यनेन तिर्यक्त्वं शास्त्रानधिकारित्वं बुद्धिमान्द्यं च सूचितं । वानरश्रेष्ठ पुनरप्येकस्तिर्यक् शत्रुं किरातं ररक्षेत्येनां कथां शृणु । वानरः कश्चिद्व्याघ्राद्भीतं स्वावासद्रुममागतं किरातं ररक्ष । तदानीं वृक्षमूलस्थो व्याघ्रस्तस्मिन्वानरे सुप्ते निषादं समीक्ष्य त्वां रक्षामि वानरं पातयेत्युवाच । ततः पापैकनिरतः किरातः स्वरक्षणकारिणं वानरं पातयामास । अनन्तरं वानरं पतितं गृहीत्वा व्याघ्रः त्वां जह्यां स्वोपकारिद्रोहिणं निषादं जहीति मनुष्यमांसलुब्धत्वादुवाच । ततो धर्मवित्स वानरः प्राणात्ययदशात्वादहृदयं तत्त्यागमङ्गीकृत्य व्याघ्रमुक्तस्तरुमारुह्य स्वस्यापकर्तारं किरातं पश्चादपि गत्यन्तराभावान्निजवासद्रुमस्थितिहेतुना शरणागत इत्यरक्षत् । भवान्वानराधिपत्ये स्थितः सन् स्वजातिधर्मं इति शरणागतरक्षणं किंनावलम्बते । किं पुनर्मद्विधो जनः । कपोतचरितं पश्यतां मादृशां किं वक्तव्यं । मद्विधः शरणागतरक्षणाय समुच्छ्रितध्वजे रघुवंशे जातः । " षष्टिर्वर्षसहस्राणि लोकस्य चरता हितम् । पाण्डुरस्यातपत्रस्य छायायां जरितं मया " इत्युक्तरीत्या लोकरक्षणदीक्षितस्य दशरथस्य पुत्रः । वसिष्ठविश्वामित्रादिशिष्यः महायोगिना जनकेन कृतसंबन्धः " रामो विग्रहवान्धर्मः " इति प्रसिद्धः । " मर्यादानां च लोकस्य कर्ता कारयिता च सः " इति सर्वलोकानुकृतधर्मानुष्ठानः अहं संप्रति शरणागतहिंसां कुर्यां चेल्लोकः कीदृग्विधः स्यात् । मद्विधः मम वृत्तं पश्चाद्वक्ष्यते । सामान्येन धर्मसेतुर्नृपाणामिति मादृशानां संमतत्वेन स्थितः । मद्विधः मादृश शरणागतत्यागं न करोति । अवध्यवधोन्मुखानां रावणादीनां खल्वीदृशं कार्यं रोचते । जनः शरणागतत्यागकृत्कीदृशोत्पत्तिमान्स्यात् ॥ २५ ॥ ननु शास्त्रानधिकारिणस्तिरश्चोनुष्ठानमनुपादेयं न च चोदनामन्तरेण प्रकृतिमात्रेण धर्मत्वं सिध्यतीत्याशङ्क्य कण्डुमुनिगाथया विधानं दर्शयति—ऋषेरिति । कण्वस्य पुत्रेणेत्यनेन महाकुलप्रसूतत्वं परमर्षिणेति यथार्थदर्शित्वं सत्यवादिनेति यथादृष्टार्थवादित्वं चोच्यते। तेन परमाप्तत्वं दर्शितं। वेदवचनादिसिद्धं। पुरा गीतां। कण्डुकल्पितेयमिति न मन्तव्यं । ऋच एव सामत्वात्पुरा विद्यमानामेवेदानीं गीयमानां गीतां एतत्कृतत्वेपि सामध्वनिवत्समस्तपापापनोदनक्षमां । धर्मिष्ठां वेदोक्तधर्मोपमेयस्मृत्युक्तप्रतिपादिकां। अनेन परमप्रयोजनत्वमुक्तं । सत्यवादिनीमितिपाठे अबाधितार्थप्रतिपादिनीं गाथां । अनेकार्थोचितसुलभाभ्यसनीयत्वाय संकुचितशब्दां शृणु । इतः पूर्वमेतद्गाथानाकर्णनेन खलु त्वमेवमाविलात्मासि एना-

नशीघ्रंभवतीतिवा भार्यापहर्तृभ्रातृग्रहणेभार्यापहर्तृसत्कारकर्तृनिदर्शनमुचितमितिवादौकपोतेतिहासोबोधितोरामेणेतिज्ञेयं । "मुनिरुवाच । धर्मनिश्चयसंयुक्ताकामार्थसहितांकथा । शृणुष्वावहितोराजन्गदतोमेमहाभुज " इत्यारभ्य पञ्चाध्याय्या शान्तिपर्वण्यापद्धर्मोक्ताकपोतव्याधकथात्रानुसन्धेया ॥ २५ ॥ स० पिपीलिकालिपिवद्यादृच्छिकत्वान्नतच्चेष्टाधर्मेप्रमाणीस्यादित्यतोमहर्षिगीतगाथांकथयति—ऋषेरिति । रामोक्तेस्तिर्यगतिर्यगादिविषयत्वादेवमादिनिदर्शनंयुक्तमितिभावः । "नहिपितुः पाण्डित्येनपुत्रःपण्डितोभवति " इतिन्यायेनातत्सदृशपुत्रगीतेत्यतस्तंविशिनष्टि—**परमर्षिणेति** । पितुःऋषित्वं एतस्यपरमर्षित्वमितितद्गीताकथा-

[पा०] १ ङ. झ. गाथापुरागीताधर्मिष्ठासत्यवादिना.

बद्धाञ्जलिपुटं दीनं याचन्तं शरणागतम् ॥ न हन्यादानृशंस्यार्थमपि शत्रुं परंतप ॥ २७ ॥
आर्तो वा यदि वा दृप्तः परेषां शरणागतः ॥ अरिः प्राणान्परित्यज्य रक्षितव्यः कृतात्मना ॥२८॥
स चेद्भयाद्वा मोहाद्वा कामाद्वाऽपि न रक्षति ॥ स्वया शक्त्या यथासत्त्वं तत्पापं लोकगर्हितम् ॥२९॥
विनष्टः पश्यतस्तस्यारक्षिणः शरणागतः ॥ आदाय सुकृतं तस्य सर्वं गच्छेदरक्षितः ॥ ३० ॥

मवहितमनाः शृणु ॥ २६ ॥ अथ कण्डुगाथायां चतुःश्लोक्यामाद्यश्लोकेन पूर्णप्रपत्त्यसिद्धावपि गत्यन्तरशून्यतयाऽऽत्मनिक्षेपाभिप्रायव्यञ्जकशरणागतिशकलतुल्याञ्जलिबन्धादिमात्रविधानमपि हानिं ननयेत् तत्करणमनुग्रहावहमित्याह—बद्धाञ्जलिपुटमिति॥ अनुकूलबुद्धिवाग्वृत्त्यभावेप्यञ्जलिमात्रमेवालं। "अञ्जलिः परमा मुद्रा क्षिप्रं देवप्रसादिनी" इति स्वतन्त्रस्याप्याशु दयाजननी मुद्रा खल्वियं । दीनं एवमञ्जलिबन्धमात्रं विनापि कार्पण्यद्योतनावस्थानमेवालं । याचन्तं अञ्जल्याद्यभावेपि कार्पण्यद्योतनेप्यहृदयप्रार्थनैवालं । शरणागतं । अञ्जलिबन्धादित्रयेप्यविद्यमाने रक्षकनिवासस्थलाभिगमनमेवालं । पूर्वं स्वरक्षाभरनिक्षेपरूपशरणागतिशकलान्युक्त्वा शरणागतमिति पूर्णप्रपत्तिरुक्तेतिवा स्यात् । अपि शत्रुं साक्षान्न हन्यात् । अयं शास्त्रार्थ ऐहिकाभ्युदयार्थो वा परलोकार्थो वा प्रत्यवायपरिहारार्थो वेत्युक्ते सति तेभ्यः प्राक्प्रयोजनान्तरमाह—आनृशंस्यार्थमिति । अघातुकत्वसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । नृशंसोयमिति लोकापवादपरिहारार्थमितियावत् । यद्वा आनृशंस्यं सकलधर्मसारभूतो दयागुणः तद्रक्षणार्थंवा । यथोक्तं सीतया—"आनृशंस्यं परो धर्मस्त्वत्त एव मया श्रुतः" इति । परंतपेति कण्डुरपि कंचिद्राजानं प्रत्युक्तवानितिगम्यते । परंतप । शरणागते किं पौरुषप्रकटनेन प्रत्यर्थिषु खलु तत्कर्तव्यमितिभावः ॥२७॥ पूर्वं न हन्यादिति स्वेन क्रियमाणं हननमात्रं प्रतिषिद्धं । अत्र स्वेतरक्रियमाणशरणागतपीडायामपि शरणागते आर्तत्वदृप्तत्वविभागानालोचनेन प्राणान्हित्वा तद्रक्षणं कार्यमित्याह—आर्तो वेति ॥ आर्तः स्वाभिमतसंभवे विलम्बाक्षमतीव्रसंवेगवान्वा । शरणागमनवेलायामपि स्वापराधनिमित्तभयादिमान्वेत्यर्थः । दृप्तस्तु विलम्बाविलम्बावनादृत्य फलसिद्धिमात्रसक्तः । अस्यां वेलायां विनयस्वापराधभयशून्यो वा । मुमुक्षुपक्षे संसारजुगुप्सानुसंधानेन सद्य एव देहनिवृत्तिकाम आर्तः । दृप्तः शरीरावसाने मुक्तिकामः । यद्वा आकिंचन्यानन्यगतित्वपुरस्सरं प्रपन्न आर्तः । स्तोभहेलनादिरूपेण शरणागतोस्मीति ब्रुवन् दृप्तः । परेषां शरणागतः स्वव्यतिरिक्तशरणागतः । यद्वा परेषामिति निर्धारणे षष्ठी । परेषां मध्ये शरणागतोरिः वैरे हृदि विद्यमानेपि शरणागतिशब्दमात्रमभिदधानः पुरुषः कृतात्मना निश्चितमनस्केन । धर्मशास्त्रविश्वासशालिनेत्यर्थः । प्राणान्परित्यज्य रक्षितव्यः । अस्थिरान्प्राणान्परित्यज्य स्थिरं शरणागतरक्षणं कर्तव्यं । कृतात्मनेति विशेषणेन विदुषोतिक्रमे दण्डभूयस्त्वमुक्तं । शरणागतरक्षणशास्त्रस्य निरवकाशत्वात् । सर्वथैवात्मानं गोपायेदिति शास्त्रस्य सावकाशत्वात्तद्व्यतिरिक्तविषयेप्यवस्थाप्यमितिभावः ॥ २८ ॥ एवं शरणागतरक्षणधर्मे चोदनामभिधाय तदरक्षणे प्रत्यवायमाह—सचेदिति ॥ भयात् तद्रक्षणे तच्छत्रुसकाशात् तस्माद्वा । किरातन्यायेन स्वस्यापि भयमुत्प्रेक्ष्य ततोहेतोः । मोहात् शास्त्रार्थापरिज्ञानात् । कामात् स्वच्छन्दवृत्तिस्वाभाव्यात् तच्छत्रुसकाशात्किंचिल्लाभापेक्षणाद्वा । स्वयाशक्त्या स्वकीयेन केनचित्सामर्थ्यप्रकारेण । स्वसहायसंपादनस्वकीयद्रव्यदानादिना शरीरत्यागपर्यन्तेनोपायकलापेनेत्यर्थः । यथासत्त्वं सत्त्वमनतिक्रम्य । शक्तौ सत्यामपि येन केनचिच्छलेन शक्तिवञ्चनामकृत्वा । तत् अरक्षणं । पापप्रत्यवायहेतुः । अनेन निरयहेतुत्वमुक्तं । न केवलं परलोकबाधकं । इह लोकेपि सर्वजनगर्हितमित्याह—लोकगर्हितमिति ॥ २९ ॥ न केवलमैहिकानर्थहेतुत्वमात्रं पूर्वसंचितसकलसुकृत-

ऽऽदर्तव्येत्यनेनसूचयति ॥ २६ ॥ शि० शत्रुमपि आनृशंस्यार्थं अतिक्रूरत्वनिवृत्त्यर्थमपिनहन्यात् । "मशकार्थोधूमः" इत्यादाविवार्थशब्दस्यनिवृत्त्यर्थकत्वंप्रसिद्धं । अतएवास्यार्थस्यप्रतिषेधोवक्तव्यइतिवार्तिकेअर्थशब्दस्यतथात्वंकैयटादिभिर्व्याख्यातं ॥ किंच आनृशंस्यार्थं स्वस्मिन्क्रूरतासंसर्गाभावार्थमित्यर्थः ॥ २७ ॥ ति० यःशरणागतोऽरक्षितोविनष्टःस्यात् सपश्यतस्तस्यरक्षिणः रक्षा-

[पा०] १ ड. झ. ट. शरणंगतः. २ ग. च. त्स्यरक्षितुः. क. ङ. छ. झ. ञ. त्स्यरक्षिणः.

एवं दोषो महानत्र प्रपन्नानामरक्षणे ॥ ३१ ॥
अस्वर्ग्यं चायशस्यं च बलवीर्यविनाशनम् ॥ करिष्यामि यथार्थं तु कण्डोर्वचनमुत्तमम् ॥
धर्मिष्ठं च यशस्यं च स्वर्ग्यं स्यात्तु फलोदये ॥ ३२ ॥
सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम ॥ ३३ ॥

विनाशकमपीत्याह्—विनष्ट इति ॥ यः कश्चिद्यं कंचिच्छरणमागतः । तमरक्षिणस्तस्य पश्यतः रक्षकत्वेन वृते समर्थे च तस्मिन्पश्यति । तेनारक्षणेनैव स्वशत्रुसकाशाद्विनष्टश्चेत् तस्य अरक्षकस्यसंबन्धि अनादिकालसंचितं सर्वं सुकृतमादाय गच्छति । अस्यारक्षकस्य समार्जितसकलसुकृतक्षयोभवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ कण्डुवचनचतुःश्लोकीतात्पर्यं संग्रहेणाह्— एवं दोषो महानत्र प्रपन्नानामरक्षण इत्यर्धेन ॥ ३१ ॥ विस्तरेणाह–अस्वर्ग्यमित्यादिना ॥ अस्वर्ग्यं स्वर्गविरुद्धं । नरकहेतुभूतमित्यर्थः । अयशस्यं अकीर्तिकरं । बलवीर्यविनाशनं । ययोः शारीरबलवीर्ययोः सतोरेव शरणागतो न रक्षितः तयोर्विनाशकमित्यर्थः । अत्र अरक्षणमिति विशेष्यमनुषज्यते । एवं शरणागतरक्षणे कण्डुवचनं प्रमाणयित्वा धर्मसंस्थापनप्रवृत्तस्य ममैतदवश्यंपालनीयमित्याह्—करिष्यामीति ॥ उत्तमं लोकादृतं । न केवलमकरणे प्रत्यवायबाहुल्यं करणे दृष्टादृष्टाभ्युदया बहवः सन्तीत्यपि कण्डुवचनतात्पर्यमिति रामः स्वयमाह—धर्मिष्ठमिति ॥ पापनिवर्तकधर्मोपेतत्वं विवक्षितं । फलहेतुधर्मोपेतत्वस्य स्वर्ग्यमित्यनेनैव सिद्धत्वात् । फलोदये फलप्रदानकालेसमुपस्थिते । स्वर्ग्यं । स्वर्गहेतुरित्यर्थः । अत्र प्रतिपाद्यगतं धर्मिष्ठत्वादिकं प्रतिपादकवचने समुपचर्यते ॥ ३२ ॥ एवं " श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः । सम्यक्संकल्पजः कामोधर्ममूलमिदं स्मृतं " इति याज्ञवल्क्योक्तधर्मप्रमाणेषु श्रूयत इत्यनेन, तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रतिप्रयच्छन्तीत्यादिना श्रुतिः । कण्डुगाथामुखेन स्मृतिः । कपोतादिना शिष्टाचारः । प्रतिपक्षनिरसनपूर्वकबलवदुपपादनेन स्वप्रियत्वं चेत्येवं चतुर्षु प्रमाणेषु प्रपन्नरक्षणरूपपरमधर्मविषयेषु दर्शितेषु संप्रति तत्र प्रमाणं पञ्चमं दर्शयति—सकृदेवेति ॥ सकृदेव एकवारमेव । उपायान्तरेष्वावृत्तिः शास्त्रार्थः प्रपत्तौ त्वनावृत्तिः " सकृदेव हि शास्त्रार्थः कृतोयं तारयेन्नरं " इत्युक्तेः । प्रपन्नाय गत्यर्था ज्ञानार्था इति न्यायेनात्र मानसप्रपत्तिरुच्यते । तवास्मीति तु वाचिकी । उभयोरन्यतरेण युक्तायापीत्यर्थः । यद्वा प्रपन्नायेत्युपायः कथ्यते। तवास्मीति च याचत इति तच्छेषवृत्तिलक्षणफलविशेषप्रार्थना । एवंभूतायाधिकारिणे । सर्वभूतेभ्य इति " भीत्रार्थानां भयहेतुः " इत्यपादानत्वं । भयहेतुतया शङ्कितेभ्यः सर्वभूतेभ्यः । अभयं भयाभावं। ददामि । अभयमेव मोक्षो नाम । " अथ सोभयं गतो भवति आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चनेति" इति ब्रह्मविद्याफलत्वेन श्रवणात् । एतत् तवास्मीति फलविशेषयाच्ञेति पक्षस्यानुकूलं । पक्षान्तरे त्रैवर्गिकफलानामप्येतदुपलक्षणं । स्वस्य सकलफलप्रदत्वात् । एतद्व्रतं मम व्रतवदिदं कस्यांचिदपिदशायां परित्यागायोग्यमित्यर्थः । अत्र सर्वभूतेभ्य इत्यपि चतुर्थी । प्रपन्नसंबन्धिभ्योपि सर्वभूतेभ्योभयं

र्थंवृतस्य समक्षमेवतस्यरक्षिणःसर्वसुकृतमादायगच्छेत् ॥ **स०** तस्यस्वरक्षणसमर्थस्याप्यरक्षितुःसुकृतं । उपलक्षणमेतत् । स्वपापंतस्मैदत्वेत्यपिग्राह्यं ॥ ३० ॥ **ति०** एतदन्ताःकण्डुगाथाः । अथरामवाक्यं—एवमिति ॥ ३१ ॥ **ति०** अस्वर्ग्यं स्वर्गप्रतिबन्धकं ॥ **स०** अस्वर्ग्यं अस्वर्गप्रापकं ॥ ३२ ॥ **ति०** अत्रवर्तमानप्रयोगेणनित्यसत्सहजधर्मत्वमभयदानस्यद्योत्यते । तदेवाह—एतन्ममव्रतमिति । नित्यपरिगृहीतःनित्यनिजप्रतिष्ठितोस्मद्धर्मइत्यर्थः । अत्रतात्कालिकमात्यन्तिकंचेत्युभयविधमप्यभयदानंप्रतिज्ञायते । तत्रात्यन्तिकंसंसारभयोपरतिरूपं । द्वितीयंतुरावणादितउत्थितमृत्युभयनिवृत्तिरूपं । इदंचोरारिग्रहनिमित्तकाभयदानस्याप्युपलक्षणं । नन्वेवसर्वेश्वरस्यापितवनिमित्ताभयदातृत्वेवैषम्यनैर्घृण्यादिदोषप्रसङ्गस्तत्राह—सकृदिति । अनेनोभयविधाभयदानस्यसाधनमुपदिश्यते । सकृदेकयैववृत्त्याप्रपन्नाय । पदिर्गत्यर्थः । प्रकृष्टप्रतिपत्तिमते । प्रतिपत्तौप्रकर्षश्चनिरन्तरत्वं । सात्व तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्याभगवतःस्वात्मत्वेनप्रतिपत्तिः । अयंच " ज्ञानीत्वात्मैवमेमतः " इतिगीतोक्तः । अयमेवात्यन्तिकाभयदानपात्रं । द्वितीयाभयदानसाधनमाह " तवास्मीतिचयाचते " इति । औपाधिकभेदमवलंब्यतवाहंसेवकस्त्वंमेस्वामी अहंशिष्यस्त्वंगुरुः अहंरक्ष्यस्त्वंरक्षकइत्येवमुपासनांकुर्वतः " द्वितीयाद्भिभयंभवति " इतिन्यायेनावश्यंप्राप्तभयस्यसर्वभूतेभ्योयथाभयं नभवतितथायतामीतिमेव्रतमित्यर्थः । अतथाभूतेभ्यस्तुनयच्छामीतिननैर्घृण्यादिदोषप्रसङ्गइतिभावः । **स०** सकृत् एकवारं प्रप

आनयैनं हरिश्रेष्ठ दत्तमस्याभयं मया ॥ विभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावणः स्वयम् ॥ ३४ ॥
रामस्य तु वचः श्रुत्वा सुग्रीवः प्लवगेश्वरः ॥ प्रत्यभाषत काकुत्स्थं सौहार्देन प्रचोदितः ॥ ३५ ॥
किमत्र चित्रं धर्मज्ञ लोकनाथ सुखावह ॥ यत्त्वमार्यं प्रभाषेथाः सत्त्ववान्सत्पथे स्थितः ॥ ३६ ॥
मम चाप्यन्तरात्माऽयं शुद्धं वेत्ति विभीषणम् ॥ अनुमानाच्च भावाच्च सर्वतः सुपरीक्षितः ॥ ३७ ॥

ददामि । " पशुर्मनुष्यः पक्षी वा ये च वैष्णवसंश्रयाः । तेनैव ते प्रयास्यन्ति तद्विष्णोः परमं पदं " इत्युक्तेः ॥३३॥ एवमुक्ते सत्यसंभवदुत्तरं प्रशान्तप्रेमान्ध्यतया प्रसन्नमुखं विभीषणाभिमुखं सुग्रीवमालोक्य तमेव तदानयने नियुङ्क्ते—आनयैनमिति ॥ निवेदयतेति सपरिवारान्युष्मान् । पुरुषकारतया वृतवन्तमेनं यूयमेवानयत । तथा सत्येतावत्पर्यन्तमस्वीकारकृतदुःखमस्य निवर्तेत । हरिश्रेष्ठ तस्य दुःखनिवृत्तये त्वमेव गत्वानयसि चेन्मयि स्नेहवद्भ्यो हरिभ्यः श्रेष्ठं भवन्तमतिक्रम्य किमहं स्वीकरोमि । दत्तमस्याभयं मया । अस्य स्वबन्धुत्यागपूर्वकं स्वनिकर्षकीर्तनपुरःसरं चागतस्य मया मित्रभावेनैवालमिति मन्यमानेन अभयं दत्तं । शरणशब्दश्रवणकाल एवेति शेषः । कथमानयेयमित्याकुलितं समाधत्ते—विभीषणो वेत्यादिना । विभीषणो वा । " विभीषणस्तु धर्मात्मा " इति विभीषणस्वीकारो धर्मवत्स्वीकारतया नोत्कर्षाय । रावणस्य नृशंसस्येति रावणस्वीकारएवोत्कर्षःस्यादिति । विभीषणस्वीकारे तत्परिकराश्चत्वार एवरक्षिताःस्युः । रावणस्वीकारेतु लङ्कास्थाः सर्वेपि रक्षिताःस्युरितिमहाँल्लाभः । सुग्रीव । अस्माकमागतोतिशयो युष्माकं तुल्यः खलु । "एकं दुःखं सुखं च नौ " इत्युक्तेः । यदि वा रावणः स्वयं यत्संबन्धेन विभीषणेप्यतिशङ्का स एवास्तु स्वयं । सीतामपुरस्कृत्य स्वयमागतो रावणो वास्तु । यद्वा स्वयं अयं यदि विभीषणो न भवति किंतु कामरूपी रावण एव विभीषणभूमिकां परिगृह्य यद्यागतः तथाप्यस्याभयं मया दत्तं । त्वमपि रावणोयं न तु विभीषण इति विज्ञापनायापि पुनर्नागच्छेः । किंत्वानयैवेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ अथ सुग्रीवः कचिदप्यसंभावितं रामस्य शरणागते स्वस्मिंश्च सौहार्दातिशयमालोच्य विस्मयपरवश आह—रामस्येति ॥ सौहार्देन प्रचोदितः । सर्वानपि दोषाननालोच्य विपरीतप्रवृत्तान् पूर्वसुहृदो नानाप्रकारैरनुनीय यदि वा रावणः स्वयमिति वदतो रामचन्द्रस्य कोयं सौहार्दातिशय इति विस्मयेन प्रेरित इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ एवं विस्मयातिशयाद्वक्तुमुपक्रान्तो रामस्य स्वाभाविकान्कल्याणगुणौघानालोच्य सहजधर्मत्वादेतद्रामे नाश्चर्यकरमित्याह—किमिति ॥ धर्मज्ञ । धर्मसूक्ष्मतत्त्वज्ञस्य तव धर्मानुष्ठानं किमाश्चर्यं । लोकनाथ । भृत्यवर्गसंरक्षणं स्वामिनः किं चित्रं । सुखावह । स्वयमवाप्तसमस्तकामत्वेन परप्रयोजनैकपरायणस्य सर्वसुखकारिणस्तव शरणागतेषु समाश्रितेष्वस्मासु सुखकारित्वे कोवा विस्मयः । आर्यं समीचीनं । सत्त्ववान् प्रशस्ताध्यवसायवान् । " द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु " इत्यमरः । दृढव्रतस्य व्रतपरिपालनंकिमद्भुतं । यद्वा सत्त्वं बलं सर्वशक्तेस्तव समाश्रितभयनिवारणं किमाश्चर्यं । सत्पथे स्थितः । धर्मसंस्थापनार्थमेवावतीर्णस्य शरणागतरक्षणरूपविशेषधर्मानुष्ठानं नाश्चर्यमित्यर्थः । प्रपन्नसंरक्षणे धर्मज्ञत्वादिष्वन्यतम एव गुणः पर्याप्तः । किमुत सर्वेपि समुदिता इतिभावः ॥ ३६ ॥ किमसत्प्रशंसनेन त्वन्मनःप्रवृत्तौ खलु विभीषणो ग्राह्यः स्यात्तत्राह—ममेति ॥ मम । " वध्यतामेष तीव्रेण दण्डेन " इत्युक्तवतोपि । न केवलमस्मिन्नर्थे मदन्तःकरणप्रवृत्तिरेकमेव प्रमाणं । प्रमाणान्तराण्यपि सन्तीत्याह—अनुमानादिति । अनुमानात् त्वया हनुमता चोक्तयुक्तिकदम्बात् । भावात् भावबोधकान्मुखप्रसादादिलिङ्गात् । सर्वतः सर्वत्र । अन्तर्बहिश्चेत्यर्थः । यद्वा अनुमानात् हृदयप्रकाशकमुखविकासादिलिङ्गात् । भावात् आर्तध्वनिप्रकाशितमृदुस्वभावात् । चशब्देन वध्यतामपीत्युक्तावस्थायां न त्यजेयमिति कालेप्येकरूपत्वं समुच्चीयते । सुपरीक्षितः संशयविपर्ययराहित्येन परीक्षितः । अन्तरात्मा अन्तःकरणं । चापीति

त्राय शरणंगताय । तेननतत्रपरीक्षापेक्षेतिसूचयति ॥ ३३ ॥ ति० लोकनाथानांराज्ञांशिखामणे ॥ ३६ ॥

[पा०] १ झ. सौहार्देनाभिपूरितः. २ ङ. च. झ. ट. नाथशिखामणे.

तस्मात्क्षिप्रं सहास्माभिस्तुल्यो भवतु राघव ॥ विभीषणो महाप्राज्ञः सखित्वं चाभ्युपैतु नः ॥ ३८॥
ततस्तु सुग्रीववचो निशम्य तद्धरीश्वरेणाभिहितं नरेश्वरः ॥
विभीषणेनाशु जगाम संगमं पतत्रिराजेन यथा पुरंदरः ॥ ३९ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विभीषणेन मन्त्रिभिःसहगगनादवतीर्य श्रीरामचरणप्रणामपूर्वकं तंप्रति स्ववृत्तान्तनिवेदनेनसहस्वशरणागतिनिवेदनम् ॥ १ ॥ विभीषणेन रामचोदनयातंप्रतिरावणकुंभकर्णादिपराक्रमनिवेदनपूर्वकं यथाशक्तियुद्धसाहाय्यकरणप्रतिज्ञानम् ॥ २ ॥ रामेण विभीषणपरिष्वङ्गपूर्वकंतस्य लक्ष्मणकरेणलङ्काराज्येऽभिषेचनम् ॥ ३ ॥ हनुमत्सुग्रीवाभ्यांसागरतरणोपायंपृष्टेनविभीषणेन तौप्रति रामेणसमुद्रंप्रतिशरणागतिकरणोक्तिः ॥ ४ ॥ रामेण लक्ष्मणसुग्रीवाद्यनुमत्यासमुद्रोपासनाय तत्तीरेसमास्तृतकुशोपरिशयनम् ॥ ५ ॥

राघवेणाभये दत्ते सन्नतो रावणानुजः ॥ विभीषणो महाप्राज्ञो भूमिं समवलोकयन् ॥
खात्पपातावनीं हृष्टो भक्तैरनुचरैः सह ॥ १ ॥

रामान्तःकरणसमुच्चयार्थः ॥ ३७ ॥ पूर्वमानयैनमिति नियुक्तमनुतिष्ठति—तस्मादिति ॥ क्षिप्रं पूर्वमज्ञानवशान्मया पापमाचरितं । तत्त्वविचारे त्वयं क्षणमात्रं विलम्बानर्ह इतिभावः । तुल्यो भवतु । निवेदयत मामिति पुरुषकारकरणायाभ्यर्थितानां नृशंसानामस्माकं पुरुषकारत्वं संपादयितुमेव तवायं प्रयासश्च सिद्धः । इतःपरमस्माभिः पुरुषकारव्यापारः क्रियत इत्यर्थः । एवं विभीषणस्य पुरुषार्थमर्थयित्वा तत्सख्यरूपं स्वेषां पुरुषार्थमर्थयते—विभीषण इति । महाप्राज्ञः फलसाधनोपयोगिज्ञानवान् । न केवलं ममैव सर्वेषामिदं फलं समानमिति दर्शयितुं नः सखित्वमित्युक्तं ॥ ३८ ॥ एवं सुहृत्तरसुग्रीवाभ्यनुज्ञानानन्तरं शरण्यस्य शरणागतसंगमविशेषं दर्शयति—तत इति ॥ सुग्रीववचो निशम्य ततो हरीश्वरेणाभिहितं विभीषणेन संगमं जगामेत्यन्वयः । अभितं हे विभीषण राघवस्तवाभयं दत्तवान् राघवमुपयाहीत्येवं सुग्रीवोक्तं । नरेश्वरः संगमं जगामेति संगमोपि कर्तुरीप्सिततमत्वकथनेन रामस्यायं लाभ इति गम्यते । न त्यजेयं कथंचनेत्यादिभिः सुग्रीवादिवाक्यरूपविरोधिनिरसनपूर्वकं श्रीविभीषणस्वीकारं प्रतिश्रुत्य कथंचित्सुग्रीवादिवाक्यजनितं विलम्बमविषह्य त्वरया रक्षितुं स्वयमेव तेन संगत इत्याह—विभीषणेनाशु जगाम संगममिति । आशु त्वरितं । आश्रितसंश्लेषे स्वयं त्वरातिशयवानितिभावः । पुरंदरो यथा पतत्रिराजेन संगमं स्वलाभममन्यत तथाऽयमपीति दृष्टान्ताभिप्रायः । यद्वा सुग्रीवस्य बुद्धिः पुनर्विपरीता चेत्कार्यहानिरिति शीघ्रं जगाम ॥ ३९॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एवं शरणस्य शरणागतसंगमरूपफलमुक्त्वा शरणागतस्य शरण्यसेवाख्यपुरुषार्थलाभमाह—राघवेणेत्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ अभये स्वापेक्षिते सर्वभूताभये दत्ते । सन्नतः । "गुणैर्दास्यमुपागतः" इति न्यायेन पूर्वश्रुतेभ्योप्यधिकानां रामकल्याणगुणानां साक्षात्कारेण सम्यक्प्रह्वीभूताङ्गः । महाप्राज्ञः । निरपायोपायपरिग्रहेण परमपुरुषार्थलाभाद्वेदशास्त्राभ्या-

---

स० तुल्यः दास्येनेतिशेषः । यद्वा भ्रातृहननमुखेनराज्यप्राप्त्यासमोभवतु । "आत्मनिगुरावेकेषां" इत्यादेर्बहुवचनं ॥३८॥ स० हरीश्वरेणहनुमताभिहितंविभीषणेनसंगमंसख्यंजगाम मनसेतिशेषः । पतत्रिराजेन गरुडेन । पुरंदरोयथाअमृतहरणकाले सख्यंजगामतद्वत् ॥ ३९ ॥ इत्यष्टादशःसर्गः ॥ १८ ॥

स० सन्नतः प्रवणः । सत्स्वभावत्वात्सत्सुनतइतिवा । भूमिसमवलोकयत् । अवतरणायेतिभावः ॥ १ ॥ स० हृष्टः महा-

[पा०] १ ङ. झ. समवलोकयत्.

स तु रामस्य धर्मात्मा निपपात विभीषणः ॥ पादयोः[1] शरणान्वेषी चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥ २ ॥
अब्रवीच्च तदा रामं वाक्यं तत्र विभीषणः ॥ धर्मयुक्तं च युक्तं च सांप्रतं संप्रहर्षणम् ॥ ३ ॥
अनुजो रावणस्याहं तेन चोप्यवमानितः[2] ॥ भवन्तं सर्वभूतानां शरण्यं शरणागतः ॥ ४ ॥
परित्यक्ता मया लङ्का मित्राणि च धनानि वै ॥ भवद्गतं[3] मे राज्यं च जीवितं च सुखानि च ॥५॥

सातिशयजनितप्रज्ञातिशयस्य फलमिदानींनिर्वृत्तमिति भावः । भूमिं समवलोकयन् । अन्तरङ्गसचिवसमूहसंमर्दनिरवकाशेपि रामपुरोदेशे सचिवैरेव सयूथ्यतामापन्नस्य विभीषणस्य स्वपरिषन्मध्ये दत्तं भूतलावकाशं सम्यक्पश्यन् । खादवनीं पपातेति प्राथमिकोदूरप्रणाम उच्यते । प्रणामाद्ययोग्यस्थानमाकाशं परित्यज्य पाणिपादशिरःप्रभृतिभिरष्टाङ्गैर्भूमिं प्राप्तवानित्यर्थः । नन्वपेक्षितमभयं दत्तमेव पुनः किमर्थं प्रणनामेत्यत्राह—हृष्ट इति । रामस्य स्वरूपरूपगुणानुभवजनितहर्षविवशीकृतशरीर एव प्रणतः । नतु किमपि प्रयोजनमुद्दिश्येत्यर्थः । भक्तैरनुचरैः सहेति । "राघवं शरणं गतः । निवेदयत मां"इति विभीषणस्यैकस्यैवोपायानुष्ठानश्रवणेपि तदनुबन्धिनां तद्भक्तिवशादेव रामपरिचरणं समानमित्युच्यते । उक्तं हि "पशुर्मनुष्यः पक्षी वा ये च वैष्णवसंश्रयाः । तेनैव ते प्रयास्यन्ति तद्विष्णोः परमं पदं" इति ॥ १ ॥ पूर्वं वाचिका प्रपत्तिः कृता संप्रति कायिकशरणागतिं प्रयुङ्क्ते—स त्विति ॥ स तु पूर्वस्माद्विलक्षणः ।संशयविपर्ययनिवृत्त्या अनुकूलत्वनिर्णयविषय इत्यर्थः । धर्मात्मा सर्वावस्थास्वप्यप्रच्युतशरणागतिधर्मनिष्ठावान् । "वध्यतामिति । शङ्क्यतामिति । न त्यजेयमिति । आनयैनमिति अस्माभिस्तुल्यो भवत्वि"ति चोक्तासु सर्वावस्थास्वप्यविचारेणैकरूपचित्त इत्यर्थः । अनेन विभीषणस्य महाविश्वास उक्तः । शरणान्वेषी कृतशरणवरणः । विभीषणः रामस्य स्वस्मिन्पक्षपातातिशयद्योतकाभिरामाकारस्य पादयोः स्तनन्धयस्य मातृस्तनवत् श्रीपादावेव स्वस्य भोग्यभूताविति पपात । अन्यैरागत्य प्रशिथिलानवयवान् सम्यग्योजयित्वा यथोत्थाप्येत तथा पपात । चतुर्भिः सह राक्षसैः । करचरणाद्यवयववत्तत्परतन्त्रैरित्यर्थः । तत्रानुकूल्यसंकल्पप्रातिकूल्यवर्जनवत्त्वमुक्तं । धर्मात्मेति महाविश्वासः शरणान्वेषीति गोप्तृत्ववरणं पपातेत्यात्मनिक्षेप इति साङ्गशरणागतिः कृता भवति ॥ २ ॥ एवं कायिकी शरणागतिरुक्ता । अथ वाचिकीं दर्शयति—अब्रवीदिति ॥ तदा पादपतनसमये । तत्र सुग्रीवादीनां सर्वेषामैकमत्यवति सदसि । रामं पूर्वं सुग्रीवादिपुरुषकारभूतान् प्रति संप्रति शरण्यमेव धर्मयुक्तं शरणागत्यङ्गानुकूलसङ्कल्पादिधर्मयुक्तं । युक्तं समर्थकारुणिकशरण्यविषयतया योग्यं । सांप्रतं संप्रहर्षणं । पूर्वं राघवं शरणं गत इत्युक्तिदशायां सुग्रीवादीनां श्रुतिकटुकं जातं । इदानीं सर्वसंप्रहर्षणं ॥ ३ ॥ अनुज इति पूर्वं निवेदयतेत्यत्र पुरुषकारभूतान्प्रत्युक्तं । इदानीं साक्षाच्छरण्यं प्रतीति नपुनरुक्तिः । पूर्वार्धेन स्वदोषख्यापनादाकिंचन्यमुक्तं । सर्वभूतानां शरण्यं रावणस्यापि शरणं भवामीति कृतसङ्कल्पं । भवन्तंज्ञानशक्त्यादिपरिपूर्णं ॥ ४ ॥ अनन्तरं प्राप्यान्तरनिरसनपूर्वकं त्वमेव प्राप्यइत्याह—परित्यक्तेति ॥ लङ्का

लाभोजातहर्षितप्रीतमनाः रामस्यपादयोः । अनेन नकेवलमयमंबरचरऐहिकफलावलंबी । किंतुमोक्षज्ञानानन्दाद्यर्थीचेतिसूचयति । यथोक्तंबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ययोः । " सुवरितिप्रतिष्ठे द्वेएतेप्रतिष्ठे द्वेएतेअक्षरे । " " स्वित्यानन्दःसमुद्दिष्टो वरिति ज्ञानमुच्यते । मोक्षदानेन तद्दानात्सुवरस्य पदद्वयम् । दक्षिणश्चेति सव्यश्च " इति । अथ अवतरणानन्तरं । चतुर्भिःसचिवैःसह सहितः । यः निपपाता नितरांपान्ति जगदिति निपाः ब्रह्माद्याः । तान्पातिस्वभावेन नफलाशयेति निपपाता । तंरामंप्रति विभीषणोऽब्रवीदिति श्लोकद्वयस्यैकान्वयः । अथवा स्वयंपादयोर्निपपात । स्वामित्वात्स्वस्यप्रथमतःप्रणामः अथ अनन्तरं । सविभीषणः चतुर्भिःसचिवैःसहनिपपात । अथवा खात्पपातेतिपूर्वं । अनन्तरं रामस्यसमीपतइतिशेषः । अथ तदनन्तरंचतुर्भीराक्षसैःसहरामस्यपादयोर्निपपात । एतंविशेषं तुशब्दउद्बोधयति ॥ अथ विभीषणस्यरामपादनिपतनानन्तरं । सरावणः चतुर्भीराक्षसैः कुंभकर्णमहापार्श्वेन्द्रजित्प्रहस्तैःसहनिपपातेतिमध्ये एष्यन्नयेनकविवचनंवा । चतुर्भिरभिहितैःसहेतरराक्षसैर्वारामप्रणिपातस्तन्निपातहेतुरितिभावः ॥ १—२ ॥ **स०** भवन्तं सर्वभूतानांशरण्यं । अनेनाग्रजस्यमहाद्रोहेणसहवासायोग्यता स्वस्यश्रीरामे भगवदवतारतामतिंचसूचयति ॥४॥ **स०** मित्राणि पूर्वंमित्रवदनुकृतानि । परित्यक्तानीतिलिङ्गवचनव्यत्यासेनवा यस्यामित्राणि

[पा०] १ ङ. झ. ठ. पादयोर्निपपाताथ. २ ख. ग. ङ. च. ज.—ट. चास्म्यवमानितः. ३ ङ. झ. ट. भवद्गतंहिमेराज्यं.

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥ वचसा सान्त्वयित्वैनं लोचनाभ्यां पिबन्निव ॥ ६ ॥
आख्याहि मम तत्त्वेन राक्षसानां बलाबलम् ॥ ७ ॥
एवमुक्तं तदा रक्षो रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ रावणस्य बलं सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ८ ॥
अवध्यः सर्वभूतानां गन्धर्वासुररक्षसाम् ॥ राजपुत्र दशग्रीवो वरदानात्स्वयंभुवः ॥ ९ ॥
रावणानन्तरो भ्राता मम ज्येष्ठश्च वीर्यवान् ॥ कुम्भकर्णो महातेजाः शक्रप्रतिबलो युधि ॥ १० ॥
राम सेनापतिस्तस्य प्रहस्तो यदि वा श्रुतः ॥ कैलासे येन संग्रामे माणिभद्रः पराजितः ॥ ११ ॥
बद्धगोधाङ्गुलित्राणस्त्ववध्यकवचो युधि ॥ धनुरादाय यस्तिष्ठन्नदृश्यो भवतीन्द्रजित् ॥ १२ ॥
संग्रामसमयव्यूहे तर्पयित्वा हुताशनम् ॥ अन्तर्धानगतः शत्रूनिन्द्रजिद्धन्ति राघव ॥ १३ ॥
महोदरमहापार्श्वौ राक्षसश्चाप्यकम्पनः ॥ अनीकस्थास्तु तस्यैते लोकपालसमा युधि ॥ १४ ॥
दशकोटिसहस्राणि रक्षसां कामरूपिणाम् ॥ मांसशोणितभक्षाणां लङ्कापुरनिवासिनाम् ॥ १५ ॥
स तैस्तु सहितो राजा लोकपालानयोधयत् ॥ १६ ॥
सह देवैस्तु ते भग्ना रावणेन महात्मना ॥ १७ ॥

वासस्थानं । मित्राणि सुहृदः । धनानि तद्द्वारा समागतानि सोपाधिकानि वस्तूनि प्राप्यान्तराणि त्यक्तानीत्यर्थः । भवद्गतं त्वदधीनं । राज्यमिति सर्वपरिग्रहोपलक्षणं । जीवितमिति धारकपोषकभोग्योपलक्षणं । सुखानि ऐहिकामुष्मिकरूपाणि । इदं सर्वं भवद्गतं भवत्कैङ्कर्यान्तर्गतं भवत्कैङ्कर्यविना अन्यन्नाहमभ्यर्थयामीत्यर्थः ॥ ५ ॥ तस्य सर्वपरिग्रहत्यागपूर्वकं रामेन्यस्तभरस्य । तद्वचनं रामकैङ्कर्यमेव सकलभोग्यजातमिति वाक्यं । सान्त्वयित्वा शरणं गत इत्युक्तिसमय एव स्वीकार्योसि एतावत्पर्यन्तं विलम्बः क्षन्तव्य इति सान्त्ववचनान्युक्त्वा । लोचनाभ्यां पिबन्निव साम्त्ववचनेन तस्य हृदयमार्द्रं कृत्वा अत्यादरेण विलोकयन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥ एवं विभीषणेन कायिककैङ्कर्ये प्रार्थिते कायिककैङ्कर्यं पश्चाद्भविष्यतीति संप्रति वाचिककैङ्कर्यं कुर्विति दर्शयति—आख्याहीति ॥ अत्र भवदीयानामित्यनुक्त्वा राक्षसानामित्युक्तेरयं राक्षसजातिर्न भवति किन्त्विक्ष्वाकुवंश्य इति रामो मेने इतिगम्यते । भ्रमरकीटन्यायेन सद्यः स्वसाम्यप्रदंहि भगवदाश्रयणवैभवं ॥ ७—८ ॥ सर्वभूतानामित्येतत् गन्धर्वादिव्यतिरिक्तपरं । राजपुत्रेति संबुद्ध्या मानुषवध्यत्वं द्योतयति ॥ ९ ॥ प्रतिबलः समानबलः ॥ १० ॥ कैलासे वर्तमान इति शेषः माणिभद्रः कुबेरसेनापतिः यदिवा श्रुत इति । हनुमत इति शेषः ॥ ११ ॥ बद्धेति । अङ्गुलीस्त्रायत इत्यङ्गुलित्राणं अङ्गुलिकवचं । "गोधा तलं ज्याघाततवारणे" इत्यमरः । अनेन निरन्तरशरसन्धायीति गम्यते । अवध्यकवचः अभेद्यकवचः । युधि अदृश्यो भवतीत्यन्वयः । हनुमद्ग्राहकत्वेन प्रसिद्धत्वात्तस्य रावणपुत्रत्वानुक्तिः ॥ ११ ॥ कुतोस्यादृश्यत्वशक्तिः अदृश्यश्च किं करोतीत्याह—संग्रामेति ॥ संग्रामसमयकृतव्यूहे । तर्पयित्वा होमैःप्रीणयित्वा ॥१३॥ महोदर इत्यादि श्लोकद्वयं ॥ अनीकस्थाः सेनापतयः । एते महोदरादयः दशकोटिसहस्राणि सन्तीति शेषः ॥ १४—१५ ॥ स तैरित्यर्धं ॥ १६ ॥ न केवलं योधनं पराजिताश्च ते लोकपाला इत्याह—सह देवैरित्यर्धमेकं वाक्यं ॥ देवैः लोकपालभिन्नैः । ते

धनानिच सालङ्कापरित्यक्तेतिवाऽन्वयः । मेराज्यं । जीवितं जीवनं । सुखानि ऐहलौकिकानि । पारलौकिकानिच । भवद्गतानि पूर्वस्मात्परित्यक्तामयालङ्केत्यावृत्तं सद्भवद्गतेतिविपरिणतेनान्वेति । परित्यक्तः आमयोरोगरूपी प्राकारायङ्गभङ्गकारित्वाद्रावणः यया सालङ्का । भवद्गता । एतेन एकांमूलनगरींस्थापयित्वावा स्वस्यास्त्वितिरामेणगृहीत्वाराज्यप्रदानंनाभिप्रेतं विभीषणेनरामवदान्यताज्ञेनेतिभावः ॥ ५ ॥ ति० दशकोटिसहस्राणि । इदंच प्रधानराक्षसविवक्षया ॥ १५ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ट. गन्धर्वोरगपक्षिणां. २ झ. ञ. यदिते. ३ ङ. झ. ट. समरे. ४ ख. घ.—ट. संग्रामेसुमहद्व्यूहे. ५ ङ. झ. ट. श्रीमानिन्द्र. ६ ङ. झ. अनीकपास्तु. ग. अतिकायास्तु. ७ क. घ.—ट. दुरात्मना.

विभीषणवचः श्रुत्वा रामो दृढपराक्रमः ॥ अन्वीक्ष्य मनसा सर्वमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥
यानि कर्मापदानानि रावणस्य विभीषण ॥ आख्यातानि च तत्त्वेन ह्यवगच्छामि तान्यहम् ॥ १९ ॥
अहं हत्वा दशग्रीवं सप्रहस्तं सबान्धवम् ॥ राजानं त्वां करिष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २० ॥
रसातलं वा प्रविशेत्पातालं वाऽपि रावणः ॥ पितामहसकाशं वा न मे जीवन्विमोक्ष्यते ॥ २१ ॥
अहत्वा रावणं संख्ये सपुत्रबलबान्धवम् ॥ अयोध्यां न प्रवेक्ष्यामि त्रिभिस्तैर्भ्रातृभिः शपे ॥ २२ ॥
श्रुत्वा तु वचनं तस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ शिरसाऽऽवन्द्य धर्मात्मा वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ २३ ॥
राक्षसानां वधे साह्यं लङ्कायाश्च प्रधर्षणम् ॥ करिष्यामि यथाप्राणं प्रवेक्ष्यामि च वाहिनीम् ॥ २४ ॥
इति ब्रुवाणं रामस्तु परिष्वज्य विभीषणम् ॥ अब्रवील्लक्ष्मणं प्रीतः समुद्राज्जलमानय ॥ २५ ॥
तेन चेमं महाप्राज्ञमभिषिञ्च विभीषणम् ॥ राजानं रक्षसां क्षिप्रं प्रसन्ने मयि मानद ॥ २६ ॥
एवमुक्तस्तु सौमित्रिरभ्यषिञ्चद्विभीषणम् ॥ मध्ये वानरमुख्यानां राजानं राजशासनात् ॥ २७ ॥
तं प्रसादं तु रामस्य दृष्ट्वा सद्यः प्लवङ्गमाः ॥ प्रचुक्रुशुर्महात्मानं साधुसाध्विति चाब्रुवन् ॥ २८ ॥
अब्रवीच्च हनूमांश्च सुग्रीवश्च विभीषणम् ॥ २९ ॥

लोकपालाः । महात्मना महाधैर्येण ॥ १७ ॥ अन्वीक्ष्य आलोच्य । सर्वं कर्तव्याकर्तव्यं ॥ १८ ॥ कर्मापदानानि । "अपदानं कर्मवृत्तं"इत्यमरः । करिकलभ इत्यत्रेव कर्मशब्दप्रयोगः । शौर्यकृतव्यापारा इत्यर्थः । अवगच्छामि अवधारयामीत्यर्थः ॥ १९ ॥ आलोचितमर्थमाह—अहमित्यादिना ॥ २० ॥ रसातलं भूविवरं । पातालं अधोलोकं । पितामहसकाशं स्ववरप्रदसमीपं । उपरितनलोकावधिभूतं सत्यलोकं वा । मे मत्तः ॥ २१ ॥ उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन द्रढयन् सत्यमेतद्ब्रवीमि त इत्युक्तं विवृणोति—अहत्वेति ॥ सङ्ख्ये युद्धे । तैः प्रसिद्धैः । भ्रातृभिरिति हेतुविवक्षया तृतीया ॥ २२ ॥ स्वानभिमतराज्यप्रदानप्रतिज्ञानात् वन्दनपूर्वकं स्वाभिमतं कैङ्कर्यमेव प्रयोजनान्तरनिवृत्तयेर्थयते—श्रुत्वेत्यादिना ॥ आवन्द्येति च्छेदः ॥ २३ ॥ साह्यं साहाय्यं । सहशब्दः सहायवाची । यथाप्राणं यथाबलं ॥ २४ ॥ एवं कैङ्कर्यव्यतिरिक्तफलमनाकाङ्क्षमाणं विभीषणं परिष्वङ्गेन वशीकृत्यानुषङ्गिकमपि फलं मत्प्रदत्तमङ्गीकर्तव्यमित्यभिप्रायेण लक्ष्मणमादिशति—इतीति ॥ २५ ॥ तेन समुद्रजलेन । महाप्राज्ञं कैङ्कर्यपर्यन्तस्वशेषत्वस्वरूपज्ञं । मयि प्रसन्ने सतीत्यनेन अभिषेको विभीषणेनानाकाङ्क्षित इति गम्यते । मानद बहुमानप्रद । मत्प्रसादे सति फलप्रदस्त्वमिति भावः ॥ २६ ॥ मध्ये वानरमुख्यानामित्यनेन महत्समाजे कृतमलङ्घनीयमिति द्योत्यते । राजशासनादित्यनेनालङ्घनीयं राजशासनमिति विभीषणोनुमेन इति भाव्यते ॥ २७ ॥ प्रचुक्रुशुः हर्षनादं चक्रुः । महात्मानं रामं । अब्रुवन् प्राशंसन्नित्यर्थः ॥ २८ ॥ अथ समयान्तरे कुत्रचिदेकान्ते प्रदेशे हनुमत्सुग्रीवौ स्थलज्ञं विभीषणं वानरसेनातरणोपायमपृच्छतामित्याह—अब्रवीच्चेति ॥

ति० कर्मापदानानि युधिकर्मनिर्वर्तितशौर्याणि । तान्यहमवगच्छाम्येव । नतुतानिमयिप्रभविष्यन्तीतिभावः ॥ स० कर्मापदानानि अपदानानि अतिवृत्तानि अमर्यादयाकृतानि । कर्माणिचतान्यपदानानिच तानि । यद्वा कर्मणि युद्धादिरूपेअपदानानिअतिवृत्तानिवैरिकर्मखण्डकानीतिवा । " अपदानमतीवृत्तकर्मखण्डनयोर्मतं " इतिविश्वः ॥ १९ ॥ स० रामप्रतिज्ञांश्रुत्वाविभीषणोपिप्रतिश्रृणोतीत्याह—वक्तुमेवेति । एवकारेण सर्वस्वामिनोरामस्यसाहाय्यकरणवचनमुपहास्यं । तथापि लौकिकरीत्यनुपालनार्थमिदमितिसूचयति ॥ २३ ॥ स० राजानं लङ्कायाः । राजशासनात् रामाज्ञायाः । रावणावरजस्यस्वावरजेनाभिषेचनंयुक्तमितिवा इदानींरावणमारणदीक्षाबन्धाद्व्यापारान्तरस्याकरणीयतयावा साक्षात्पितामहएवाभिषेकयोग्योनान्यइतिवालक्ष्मणेनाभिषेचनमितिमन्तव्यं ॥ राजशासनात् राजारावणः तच्छासनं शिक्षांतृणीकृत्येतिवा । ल्यब्लोपनिमित्तापञ्चमी ॥ २७ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ङ.—ट. विभीषणस्यतुवचस्तच्छ्रुत्वारघुसत्तमः. २ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. सहात्मजं. ग. सहानुजं. ३ ङ. झ. मेतच्छृणोतुमे. ४ क. ख. घ.—ट. जनबान्धवं. ५ ङ. च. झ. ञ. ट. वक्तुमेवप्रचक्रमे. ६ क. ग.—ट. प्रधर्षणे. ७ क. ग. घ. च. छ. ज. रामशासनात्.

कथं सागरमक्षोभ्यं तराम वरुणालयम् ॥ सैन्यैः परिवृताः सर्वे वानराणां महौजसाम् ॥ ३० ॥
उपायं नाधिगच्छामो यथा नदनदीपतिम् ॥ तराम तरसा सर्वे ससैन्या वरुणालयम् ॥
एवमुक्तस्तु धर्मज्ञः प्रत्युवाच विभीषणः ॥ ३१ ॥
समुद्रं राघवो राजा शरणं गन्तुमर्हति ॥ ३२ ॥
खानितः सगरेणायमप्रमेयो महोदधिः ॥ कर्तुमर्हति रामस्य ज्ञात्वा कार्यं महामतिः ॥ ३३ ॥
एवं विभीषणेनोक्तो राक्षसेन विपश्चिता ॥ आजगामाथ सुग्रीवो यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ ३४ ॥
ततश्चाख्यातुमारेभे विभीषणवचः शुभम् ॥ सुग्रीवो विपुलग्रीवः सागरस्योपवेशनम् ॥ ३५ ॥
प्रकृत्या धर्मशीलस्य राघवस्याप्यरोचत ॥ ३६ ॥
स लक्ष्मणं महातेजाः सुग्रीवं च हरीश्वरम् ॥ सत्क्रियार्थं क्रियादक्षः स्मितपूर्वमुवाच ह ॥ ३७ ॥
विभीषणस्य मन्त्रोऽयं मम लक्ष्मण रोचते ॥ ब्रूहि त्वं सहसुग्रीवस्तवापि यदि रोचते ॥ ३८ ॥
सुग्रीवः पण्डितो नित्यं भवान्मन्त्रविचक्षणः ॥ उभाभ्यां संप्रधार्यार्थं रोचते यत्तदुच्यताम् ॥ ३९ ॥
एवमुक्तौ तु तौ वीरावुभौ सुग्रीवलक्ष्मणौ ॥ समुदाचारसंयुक्तमिदं वचनमूचतुः ॥ ४० ॥
किमर्थं नौ नरव्याघ्र न रोचिष्यति राघव ॥ विभीषणेन यच्चोक्तमस्मिन्काले सुखावहम् ॥ ४१ ॥
अबद्ध्वा सागरे सेतुं घोरेऽस्मिन्वरुणालये ॥ लङ्का नासादितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ४२ ॥

इदमर्धमेकं वाक्यं ॥ २९ ॥ दुस्तरत्वे हेतुः अक्षोभ्यमिति तत्रापि हेतुर्वरुणालयमिति ॥ ३० ॥ बुद्धिमन्तो भवन्त एव विचारयन्तीत्यत्राह—उपायं नाधिगच्छाम इति ॥ सर्वे । वयमितिशेषः ॥ ३१ ॥ समुद्रमित्यर्धं ॥ लक्ष्मणव्यावृत्तये राजेत्युक्तिः ॥ ३२ ॥ शरणवरणं व्याजीकृत्य समुद्रः प्रत्यासक्त्यतिशयात्स्वयं उपायं दिशेदित्यभिप्रायेणाह—खानितइति ॥ खानितः स्वपुत्रैरिति शेषः । न केवलमुत्पत्तिमात्रं तन्मूलं किं त्वतिशयोपि तदधीन इत्याह—अप्रमेयो महोदधिरिति । सगरेण रामकूटस्थेन । महामतिः उपकारज्ञ इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ राक्षसेनेति स्थलज्ञतोक्ता । विपश्चितेति तात्कालिकबुद्धिमत्ता । आजगामेत्यनेन कालान्तरे देशान्तरे सुग्रीवादिप्रश्न इति गम्यते ॥ ३४ ॥ विपुलग्रीव इत्यनेन कुतूहलित्वमुक्तं । आरेभइत्यनेन आरम्भमात्र एव सूक्ष्मज्ञतया रामेण सहसा सुग्रीवविवक्षितं ज्ञातमित्युच्यते । उपवेशनं उपासनं ॥ ३५ ॥ प्रकृत्येत्यर्धमेकं वाक्यं ॥ अरोचत तदुपवेशनमित्यनुषङ्गः ॥ ३६ ॥ महातेजाः तात्कालिकहर्षप्रकाशकदेहकान्तिमान् । अन्यान्विहाय सुग्रीवं प्रति वचने हेतुःहरीश्वरमिति । सत्क्रियार्थं विभीषणमन्त्रबहुमानार्थं । क्रियादक्षः स्वयं कार्यकरणसमर्थोपि ॥ ३७—३८ ॥ पण्डितः मन्त्रसमर्थः । उभाभ्यामिति चतुर्थी । अर्थं प्रयोजनं संप्रधार्य निश्चित्य । यत्कार्यमुभाभ्यां रोचते तदुच्यतामितिसंबन्धः ॥ ३९ ॥ समुदाचारः अञ्जलिबन्धाद्युपचारः तत्संयुक्तमिति क्रियाविशेषणं ॥ ४० ॥ अस्मिन्काले उपायमन्तरा दर्शनकाले । सुखावहं अयत्नेन कार्यसाधकं । नौआवयोः ॥ ४१ ॥ रामशरणागतेः फलं सेतुबन्धनमित्याशयेनाह—अबद्ध्वेति ॥ घोरे तिमितिमिङ्गिलादिसत्त्वाधिष्ठितत्वेन दुस्तरे सेन्द्रैरिति । किं पुनरस्माभिरिति भावः ॥ ४२ ॥

ति० ससैन्यावरुणालयंयथातराम तथाकैरुपायैर्नदनदीपतिमभिगच्छाम । मार्गप्राप्तये तद्वदेतिशेषः ॥ ३१ ॥ ति० एवं विभीषणोक्तंश्रुत्वा यत्ररामोवर्तते तंदेशंसलक्ष्मणःसुग्रीवआजगामेतिसंबन्धः ॥ ३४ ॥

[पा० १ ख. ग. ङ. झ. ट. उपायैरभिगच्छामः. च. छ. ञ. उपायैरधि. २ ङ. च. झ. ञ. धर्मात्मा. ३ ग. ङ.—ट. ज्ञातेःकार्यं. ४ ख. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. विभीषणेनोक्तं. ज. विभीषणेनोक्ते. ५ ङ. झ. रामस्यास्याप्यरोचत. ६ ख. ग. ङ. च. झ. ञ. ट. यत्तूक्तं.

विभीषणस्य शूरस्य यथार्थं क्रियतां वचः ॥ अलं कालात्ययं कृत्वा [1]समुद्रोऽयं नियुज्यताम् ॥
यथा सैन्येन गच्छामः पुरीं रावणपालिताम् ॥ ४३ ॥
एवमुक्तः कुशास्तीर्णे तीरे नदनदीपतेः ॥ संविवेश तदा रामो वेद्यामिव हुताशनः ॥ ४४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः ॥ २० ॥

रावणचोदनयासागरोत्तरतीरमेत्य रामादिवृत्तान्तावगमनपूर्वकं लङ्कांपुनरागतेनशार्दूलनाम्नाचारेणरावणे रामवृत्तान्तनिवेदनम् ॥ १ ॥ रावणप्रेषितेनपक्षिरूपधारिणाशुकनाम्नाराक्षसदूतेनान्तरिक्षस्थेनैवसता सुग्रीवे रावणसंदेशनिवेदनम् ॥ २ ॥ गगनमुद्गतैर्वानरैर्भूप्रापणपूर्वकंपीडितेनशुकेन स्वप्रार्थितरामनियोगात्तैर्विमोक्षणे पुनरन्तरिक्षमेत्यसुग्रीवंप्रति संदेशप्रार्थनम् ॥ ३ ॥ शुकंप्रतिसुग्रीवेणरावणे रामापराधात्पुत्रमित्रादिभिस्सहमारणप्रतिज्ञानरूपप्रतिसंदेशनिवेदनचोदना ॥ ४ ॥ अङ्गदेन शुकेदूतत्वनिषेधेनचारत्वसमर्थने वानरैःपुनर्ग्रहणेनबन्धनपूर्वकं तत्पीडनम् ॥५॥ शुकप्रार्थितेनरामेण तेभ्यस्तन्निवारणम् ॥६॥

ततो निविष्टां ध्वजिनीं सुग्रीवेणाभिपालिताम् ॥ ददर्श राक्षसोऽभ्येत्य शार्दूलो नाम वीर्यवान् ॥१॥
चारो राक्षसराजस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ तां दृष्ट्वा [2]सर्वतो व्यग्रं प्रतिगम्य स राक्षसः ॥
[3]प्रविश्य लङ्कां वेगेन [4]रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥
[5]एष वानरऋक्षौघो लङ्कां समभिवर्तते ॥ अगाधश्चाप्रमेयश्च द्वितीय इव सागरः ॥ ३ ॥
पुत्रौ दशरथस्येमौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ [6]उत्तमायुधसंपन्नौ सीतायाः पदमागतौ ॥ ४ ॥
एतौ सागरमासाद्य सन्निविष्टौ महाद्युती ॥ ५ ॥
[7]बलमाकाशमावृत्य सर्वतो दशयोजनम् ॥ [8]तत्त्वभूतं महाराज क्षिप्रं वेदितुमर्हसि ॥
तव दूता महाराज क्षिप्रम[9]र्हन्त्यवेक्षितुम् ॥ ६ ॥
उपप्रदानं सान्त्वं वा भेदो वात्र प्रयुज्यताम् ॥ ७ ॥

शूरस्य मन्त्रशूरस्य । यथार्थं परमाप्तोक्तत्वादिति भावः । नियुज्यतां प्रार्थ्यतां । यथेति । तथा नियुज्यतामिति पूर्वेणान्वयः ॥ ४३ ॥ संविवेश संवेशनमकरोत् । वेद्यामिव हुताशन इत्यनेन ज्वलिष्यमाणत्वं व्यज्यते ॥ ४४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनविंशःसर्गः ॥ १९ ॥

अथ विभीषणनिर्गमनानन्तरं लङ्कावृत्तान्तं प्रस्तौति —तत इत्यादिना ॥ निविष्टां समुद्रतीरस्थां । ध्वजिनीं सेनां । वीर्यवानिति दर्शनसामर्थ्योक्तिः ॥ १ ॥ चार इत्यादि सार्धश्लोकः ॥ दुरात्मनः दुर्बुद्धेः । अकाले चारप्रेषितुरित्यर्थः ॥ २ ॥ अगाधः सेनापक्षे दुष्प्रवेश इत्यर्थः । अप्रमेयः अपरिच्छेद्यः ॥ ३ ॥ पदं स्थानं प्रति । आगतौ ॥ ४ ॥ एतावित्यर्धमेकं ॥ ५ ॥ बलमिति ॥ पूर्वं सेनासन्निवेशमात्रमुक्तं । अत्र तद्विस्तार उच्यते । आकाशं अवकाशं । सर्वतः चतुःपार्श्वेषु । दशयोजनपरिमितमवकाशमावृत्य स्थितं तत्त्वभूतमिति मया सामान्यतो ज्ञातं यथार्थभूतं यथा भवति तथाज्ञातुमर्हसीत्यर्थः ॥ ६ ॥ उपप्रदान-

---

ति० सागराय सागरप्रार्थनार्थं । नियुज्यतां । स्वात्मेतिशेषः ॥ ४३ ॥ इत्येकोनविंशःसर्गः ॥ १९ ॥

स० सीतायाःपदं त्राणमुद्दिश्य अत्रवर्ततइतिचिह्नंज्ञात्वावा शब्दंहनुमद्बोधितंश्रुत्वावा । “ पदंव्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु ” इत्यमरः ॥ ४ ॥ स० उपप्रदानं सीतायारामसमीपंगत्वादानं । सान्त्वं सीतादानंविनाऽमूल्यरत्नादिदानेनसमाधानं ।

[पा०] १ ङ. झ. सागराय. २ ङ. च. झ. सर्वतोऽव्यग्रां. ३ क. ग. ङ.—ट. आविश्य. ४ क. ट. राजानमिदमब्रवीत्. ५ ग. ङ. झ. ट. एषवैवानरर्क्षौघो. ६ ङ. झ. ट. उत्तमौरूपसंपन्नौ. ७ ख.—च. झ. ञ. ट. बलंचाकाश. ८ क. च. छ. ज. तत्वमेतन्महाराज. घ. तथाभूतं. ९ घ. ङ. च. झ. ञ. ट. मर्हन्तिवेदितुं.

शार्दूलस्य वचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ उवाच सहसा व्यग्रः संप्रधार्यार्थमात्मनः ॥
शुकं नाम तदा रक्षो वाक्यमर्थविदां वरम् ॥ ८ ॥
सुग्रीवं ब्रूहि गत्वा त्वं राजानं वचनान्मम ॥ यथासंदेशमक्लीबं श्लक्ष्णया परया गिरा ॥ ९ ॥
त्वं वै महाराज कुलप्रसूतो महाबलश्चर्क्षरजस्सुतश्च ॥
न कश्चिदर्थस्तव नास्त्यनर्थस्तथा हि मे भ्रातृसमो हरीश ॥ १० ॥
अहं यद्यहरं भार्यां राजपुत्रस्य धीमतः ॥ किं तत्र तव सुग्रीव किष्किन्धां प्रतिगम्यताम् ॥ ११ ॥
न हीयं हरिभिर्लङ्का शक्या प्राप्तुं कथंचन ॥ देवैरपि सगन्धर्वैः किं पुनर्नरवानरैः ॥ १२ ॥
स तथा राक्षसेन्द्रेण संदिष्टो रजनीचरः ॥ शुको विहङ्गमो भूत्वा तूर्णमाप्लुत्य चाम्बरम् ॥ १३ ॥
स गत्वा दूरमध्वानमुपर्युपरिसागरम् ॥ संस्थितो ह्यम्बरे वाक्यं सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥
सर्वमुक्तं यथादिष्टं रावणेन दुरात्मना ॥ १४ ॥
तं प्रापयन्तं वचनं तूर्णमाप्लुत्य वानराः ॥ प्रापद्यन्त दिवं क्षिप्रं लोप्तुं हन्तुं च मुष्टिभिः ॥ १५ ॥
स तैः प्लवङ्गैः प्रसभं निगृहीतो निशाचरः ॥ गगनाद्भूतले चाशु परिगृह्य निपातितः ॥ १६ ॥
वानरैः पीड्यमानस्तु शुको वचनमब्रवीत् ॥ न दूतान्घ्नन्ति काकुत्स्थ वार्यन्तां साधु वानराः ॥ १७ ॥
यस्तु हित्वा मतं भर्तुः स्वमतं संप्रभाषते ॥ अनुक्तवादी दूतः सन्स दूतो वधमर्हति ॥ १८ ॥

मित्यर्धमेकं वाक्यं ॥ दण्डस्य त्ववकाश एव नास्तीति भावः। अत्र रामविषये ॥ ७ ॥ शार्दूलस्येत्यर्धत्रयमेकान्वयं ॥ अर्थः कर्तव्यार्थः ॥ ८ ॥ भेदप्रयोगमुपदर्शयति—सुग्रीवमिति ॥ मम वचनाद्ब्रूहि मयोक्तमिति ब्रूहि। अक्लीबं सधाष्ट्र्यमित्यर्थः। श्लक्ष्णया-पारुष्यरहितया। परया श्राव्यया ॥ ९ ॥ वचनमेवाह—त्वमिति ॥ वचनगाम्भीर्यव्यञ्जनाय गुरुवृत्तारम्भः। हे महाराज त्वं कुलप्रसूतः। सूर्यपुत्रत्वादिति भावः। तेन निष्कारणवैरं त्वया कर्तुमनुचितमिति व्यज्यते। महाबलः अल्पबलं राममवलम्बितुं नार्हसीत्यर्थः। ऋक्षरजस्सुतः ब्रह्मपौत्रत्वेन मम बन्धुभूतोसीत्यर्थः। तव रामावलम्बने कश्चिदर्थो नास्ति। अनवलम्बने अनर्थश्च नास्ति। अफलं वैरं तव नोचितमिति भावः। वालिसंबन्धेन भ्रातृसमत्वान्मयैव प्रणयं कुर्वित्यभिप्रायेणाह—तथा हीति ॥ १० ॥ सीतापहरणमेव त्वत्कृतो महाननर्थ इत्यत्राह—अहमिति ॥ राजपुत्रस्य तवेति पदाभ्यां नरवानरयोः कः संबन्ध इत्युक्तं। धीमत इति सुग्रीवविशेषणं। तत्र हरणविषये। किं का हानिरित्यर्थः ॥ ११ ॥ आरब्धस्यान्तगमनमिति न्यायेन प्रक्रान्तं कार्यं कथं त्यज्यतामित्यत्राह—नहीति। उक्तमर्थं कैमुतिकन्यायेन द्रढयति—देवैरिति अत्र नरग्रहणात् पूर्वार्धे हरिपदं नरोपलक्षकं बोध्यं। त्वमेवामुमर्थमालोचयेतिभावः। इयं लङ्का प्राप्तुं न शक्येत्युत्तरार्धेनुषज्यते ॥ १२ ॥ अम्बरमाप्लुत्य आजगामेति शेषः ॥ १३ ॥ उपर्युपरिसागरं सागरस्याव्यवहितोपरि प्रदेशे "उपर्यध्यधसः सामीप्ये" इति द्विर्वचनं।आम्रेडितान्तत्वात् "उभसर्वतसोः" इति द्वितीया ॥१४॥ प्रापयन्तं श्रावयन्तं। प्रापद्यन्त पर्यवारयन् ॥ १५ ॥ निगृहीतः बद्धः ॥ १६—१७ ॥ दूतोप्ययुक्तकारी वध्य एवेत्याशङ्क्य नाहं तथा

भेदः मित्रभेदः। चतुर्थोपायभूतोदण्डस्तु रामसेनावलोकनानन्तरं अयमशक्यइति शार्दूलेननोपन्यस्तः ॥ ७ ॥ **स०** त्वंमेभ्रातृसमः वालिरावणयोःसख्यान्मदनुजसमइत्युक्तिः ॥ एवंदैवान्निस्सृतयावाण्या वालिनइवरावणस्यवधोपि रामाद्भविष्यतीतिसूच्यते ॥ १० ॥ **स०** सगन्धर्वैः हरिभिः बहुवचनमाद्यर्थे। इन्द्रादिभिः नारायणादिभिर्वा। देवैः। "हरिर्वातार्कचन्द्रेन्द्रोपेन्द्र"—इत्यादिविश्वः ॥ १२ ॥ **ती०** लोप्तुं पक्षावितिशेषः ॥ १५ ॥ **स०** अवतारितः रामाज्ञांविनाहनने भूपकोपास्पदतास्यादिति मन्दं

[पा०] १ ङ. झ. ट. शुकंसाधु. २ क. ङ. च. झ. ट. गत्वाशु. ३ ङ. च. छ. झ. ट. कश्चनार्थः. ४ घ. राक्षसः. ५ क. ग. यथोद्दिष्टं. ६ ग. ङ. झ. प्रापद्यन्ततदा. क. च. छ. प्रारभन्ततदा. ७ क. ग. छ. ट. परिगृह्यावतारितः. ङ. च. झ. ञ. प्रतिगृह्यावतारितः. ८ ङ. झ. ट. संप्रधारयेत.

शुकस्य वचनं श्रुत्वा रामस्तु परिदेवितम् ॥ उवाच मा वधिष्ठेति घ्नतः शाखामृगर्षभान् ॥ १९ ॥
स च पत्रलघुर्भूत्वा हरिभिर्दर्शिते भये ॥ अन्तरिक्षस्थितो भूत्वा पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥
सुग्रीव सत्त्वसंपन्न महाबलपराक्रम ॥ किं मया खलु वक्तव्यो रावणो लोकरावणः ॥ २१ ॥

स एवमुक्तः प्लवगाधिपस्तदा प्लवङ्गमानामृषभो महाबलः ॥
उवाच वाक्यं रजनीचरस्य चारं शुकं तूर्णमदीनसत्त्वः ॥ २२ ॥
न मेऽसि मित्रं न तथाऽनुकम्प्यो न चोपकर्ताऽसि न मे प्रियोसि ॥
अरिश्च रामस्य सहानुबन्धः स मेसि वालीव वधार्ह वध्यः ॥ २३ ॥
निहन्म्यहं त्वां ससुतं सबन्धुं सज्ञातिवर्गं रजनीचरेश ॥
लङ्कां च सर्वां महता बलेन क्षिप्रं करिष्यामि समेत्य भस्म ॥ २४ ॥
न मोक्ष्यसे रावण राघवस्य सुरैः सहेन्द्रैरपि मूढ गुप्तः ॥
अन्तर्हितः सूर्यपथं गतो वा तथैव पातालमनुप्रविष्टः ॥
[गिरीशपादांबुजसंगतो वा हतोसि रामेण सहानुजस्त्वम् ॥] २५ ॥

क्तकारीत्याशयेनाह—यस्त्विति ॥ १८ ॥ परिदेवितं परिदेवनरूपं वचनं । मा वधिष्ठेति प्रत्येकोक्त्यभिप्रायेणैकवचनं । वधिष्ठेतीत्यत्र आर्षः सन्धिः ॥ १९ ॥ पत्रलघुः लघुपत्रः । वानरैः प्रायेण लूनपक्ष इत्यर्थः । भये दर्शिते दर्शितेपि ॥ २० ॥ स्ववाक्यश्रवणाय सुग्रीवं प्रशंसति—सुग्रीवेति॥लोकरावण इत्यनेन प्रतिवचनानादाने मां हनिष्यतीति भावः ॥ २१ ॥ स एवमिति। लोके कश्चिदधिपतिरपि तज्जातीयो न भवति। तद्व्यावर्तनाय प्लवङ्गमानामृषभ इत्युक्त । महाबलः तृणीकृतरावणइत्यर्थः । अदीनसत्त्वः अदीनमनस्कः । अत्र वंशस्थोपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रायोगादुपजातिवृत्तभेदः ॥ २२ ॥ भ्रातृसमोसीत्यस्योत्तरमाह—न मेसीति ॥ मे मित्रं नासीत्यर्थः । अनुकम्प्यः दयनीयश्च नासि। मे उपकर्ता च नासि । मे प्रियोपि नासि । अतः कथं भ्रातृसमोसीति भावः । प्रत्युत मित्रशत्रुत्वाच्छत्रुरेवासीत्याह—अरिश्चेति । ननु नोपकर्तृत्वादिना मित्रं किन्तु सख्युर्वालिनो भ्रातृत्वादित्यत आह—स मेसीति । नः अरिभूतस्त्वमपि वालीव मे वध्योसि । अरिमित्रस्याप्यरित्वादिति भावः । इदमेव मनसि कृत्वोक्तं वधार्हेति । अनेन अहं यद्व्रहरं भार्यामित्येतद्दत्तोत्तरं ॥ २३ ॥ न हीयं हरिभिर्लङ्केत्यस्योत्तरमाह निहन्मीति ॥ ज्ञातिवर्गः कुम्भकर्णादिः । विभीषणस्तु न ज्ञातिरिति भावः । सुतादयः किमर्थं हन्तव्या इत्यपेक्षायां राजापराधादित्याह—रजनीचरेशेति । बलेन सेनया ॥ २४ ॥ मयि लङ्कास्थे खल्वेवं करिष्यसि । स्थलान्तरं गमिष्यामीति शङ्कायामाह—न मोक्ष्यस इति ॥ राघवस्य राघवात् । पञ्चम्यर्थे । मूढेति संबुद्धिः । सूर्यपथं सूर्यद्वारं । गतः सन्

भुवमवतारितः ॥ १६ ॥ ती० पक्षलघुः पक्षैर्लघुः लूनपक्षइतियावत् ॥ स० पक्षलघुः कपिभिर्लुसाल्पपक्षः पूर्वंभूत्वा अनन्तरं रामाज्ञयाहरिभिरभयेदर्शिते दत्तेसति पक्षैः छिन्नप्ररूढैः लघुः शीघ्रगामीभूत्वेत्यर्थोवा । यत्तु लूनपक्षत्वे अन्तरिक्षगमनासंभवः । रामाज्ञाननुष्ठानप्रसङ्गश्चेति कैश्चिदभिहितं तत्तु शुकरूपस्यमायिकत्वेन पक्षच्छेदेपि माययापुनःप्ररोहणस्यसंभवादन्तरिक्षगमनसंभवेन रामाज्ञातः पूर्वमेव कतिपयतल्लोपनेन तदाज्ञाभङ्गस्याप्यभावेनचायुक्तमितिज्ञेयम् ॥ २० ॥ स० प्लवगाधिपः एवमुक्तोऽभूत् । एवमुक्तः प्लवङ्गमानामृषभःसुग्रीवः। रजनीचरस्य रावणस्य। चारं दूतं। दीनंशुकंप्रत्युवाच । प्लवगान् आधितः मनोव्यथातःपातीतिवा तथा । प्लवङ्गेषुमानः चित्तोन्नतिर्यस्यसः प्लवङ्गमानः । सचासौनविद्यते मृषा मिथ्यावचनं येषांते अमृषाः तेषांभइवभः इन्द्रइतियावत् । " भःस्यान्मयूखेशक्रेच " इति " मानश्चित्तोन्नतौ " इतिचविश्वः ॥ अदीनसत्त्वः अदीनान्तःकरणः ॥ २२ ॥ ति० त्वां मन्मित्ररामारि । सर्वैःसमेत्येत्यन्वयः ॥ २४ ॥ शि० अतः अन्तर्हितत्वादिकंप्राप्तोपिसहानुजस्त्वं रामेणहतः ।

[पा०] १ च. छ. ठ. पक्षलघुः. २ ख.—ट. अन्तरिक्षेस्थितो. ज. अन्तरिक्षेस्थिरो. क. अन्तरिक्षगतो. ३ च. ञ. शुकोवचनं. क. भूयोवचनं. ४ ङ. च. झ. ट. शुद्धमदीन. ५ ग. ङ. झ. ट. ततोसि. घ. त्वमेव. ६ ङ. झ. ञ. सर्वैः करिष्यामि. ७ ज. भग्नां. ८ ङ.—ट. सर्वैः. ९ इदमर्धं ङ. झ. ञ. ट. पाठेषुदृश्यते.

तस्य ते त्रिषु लोकेषु न पिशाचं न राक्षसम् ॥ [1]त्रातारमनुपश्यामि न गन्धर्वं न चासुरम् ॥ २६॥
[2]अवधीर्यज्जरावृद्धमक्षमं किं जटायुषम् ॥ २७॥
किं नु ते रामसान्निध्ये सकाशे लक्ष्मणस्य वा ॥ हृता सीता विशालाक्षी यां त्वं गृह्य न बुध्यसे ॥२८॥
महाबलं महात्मानं [3]दुर्धर्षममरैरपि ॥ न बुध्यसे रघुश्रेष्ठं यस्ते प्राणान्हरिष्यति ॥ २९ ॥
ततोऽब्रवीद्वालिसुतस्त्वङ्गदो हरिसत्तमः ॥ नायं दूतो [4]महाराज चारिकः प्रतिभाति मे ॥ ३० ॥
तुलितं हि बलं सर्वम[5]नेनात्रैव तिष्ठता ॥ गृह्यतां मा गमल्लङ्कामेतद्धि मम रोचते ॥ ३१ ॥
ततो राज्ञा समादिष्टाः समुत्प्लुत्य वलीमुखाः ॥ जगृहुश्च बबन्धुश्च विलपन्तमनाथवत् ॥ ३२ ॥
शुकस्तु वानरैश्चण्डैस्तत्र तैः संप्रपीडितः ॥ [6]व्याक्रोशत महात्मानं रामं दशरथात्मजम् ॥
लुप्येते मे बलात्पक्षौ भिद्येते च तथाऽक्षिणी ॥ ३३ ॥
यां च रात्रिं मरिष्यामि जाये रात्रिं च यामहम् ॥ एतस्मिन्नन्तरे काले यन्मया ह्यशुभं कृतम् ॥
सर्वं तदुपपद्येथा जह्यां चेद्यदि जीवितम् ॥ ३४ ॥
नाघातयत्तदा रामः श्रुत्वा तत्परिदेवनम् ॥ वानरानब्रवीद्रामो मुच्यतां दूत आगतः ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

अन्तर्हितोपि न मोक्ष्यसे ॥ २५ ॥ त्रिदशेश्वरेपि त्रातुमनीश्वरे का वार्ता क्षुद्राणामित्याह—तस्येति ॥ तस्य रामशरविद्धस्य ॥ २६ ॥ यदि रामसहाये स्थितोसि तर्हि ते जटायुषोवस्था स्यादित्यत्राह—अवधीरिति अर्धमेकं वाक्यं । जरया वृद्धं अत एवाक्षमं असमर्थं । जटायुषमवधीरिति यत्तत्र ते वीर्यमिति शेषः । नाहं तादृश इति भावः ॥ २७ ॥ भार्याहरणकाले किमप्यकुर्वन्रामः किमिदानीं करिष्यतीत्यत्राह—किंन्विति ॥ ते त्वया । सन्निधिरेव सान्निध्यं । विशालाक्षीत्यनेन सीताहरणं रामस्यात्यन्तासह्यमित्युच्यते । गृह्य गृहीत्वा । न बुध्यसे भाव्यनर्थमिति शेषः ॥ २८ ॥ न बुध्यस इत्युक्तं विवृणोति—महाबलमिति ॥ महात्मानं महाबुद्धिं ॥ २९ ॥ हरिसत्तमः इङ्गितप्रेक्षणादिज्ञ इति यावत् । चारिकः चारः । स्वार्थे ठक् । दूतो हि न वध्यः चारस्तु वध्य एवेति भावः ॥ ३० ॥ तुलितं तुलया मितं । परिच्छिद्य ज्ञातमिति यावत् । ॥ ३१ ॥ राज्ञा सुग्रीवेण ॥ ३२ ॥ शुकस्त्वित्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ चण्डैः अत्यन्तकोपनैः । पितृसंबन्धकीर्तने दया भवेदिति दशरथात्मजमित्युक्तं । पक्षौ पूर्वलुप्तशेषौ ॥ ३३ ॥ यामित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ रात्रिशब्दोऽहोरात्रवचनः । यां च रात्रिं यस्मिंश्च दिवसे । मरिष्यामि । यस्मिंश्च जाये अजाये "अनित्यमागमशासनं" इत्यडभावः । जातोस्मि । एतस्मिन्नन्तरे जननमरणयोर्मध्यकाले मया यदशुभं कृतं तत्सर्वं निरपराधस्य मे घातयिता त्वं उपपद्येथाः प्राप्नुहि । चेदिति प्रसिद्ध्यर्थमव्ययं ॥ ३४ ॥ नाघातयत् वधान्न्यवर्तयत् । मुच्यतां बन्धनान्मुच्यतां । निर्यापणं तु दक्षिणकूले ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने विंशः सर्गः ॥२०॥

निहतप्रायोसि ॥ सार्धश्लोकएकान्वयी ॥ २५ ॥ **ति०** पिशाचादीनामेकैकंसमुदितंचत्रातारंनपश्यामि । अतएवनत्वपक्षकंचरितार्थं ॥ २६ ॥ **रामानु०** चारश्चरणं । तदस्यास्तीतिचारीकः । " अतइनिठनौ " इतिठन् ॥ ३० ॥ तुलितं इयत्तयापरिच्छिन्नं ॥ ३१ ॥ इतिविंशःसर्गः ॥ २० ॥

[**पा०**] १ क. ग. ङ. छ.—ट. त्रातारंनानुपश्यामि. च. त्रातारंनाधिगच्छामि. २ ङ.—ट. अवधीस्त्वंजरावृद्धंगृध्रराजं जटायुषं. क.—घ. अवधीस्त्वंजरावृद्धंगृध्रराजमपक्षकं. ३ ङ. च. झ. ञ. ट. दुराधर्षंसुरैरपि. ४ ङ. झ. ञ. ट. महाप्राज्ञ. चारकः. ५ ङ. च. झ. ञ. ट. मनेनतवतिष्ठता. ६ ङ. च. झ. ञ. ट. व्याचुक्रोश.

एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

रामेण समुद्रप्रसादनायतत्तीरेसमास्तृतदर्भेषु निजभुजोपधानेननियमाच्छयनम् ॥१॥ रामे दिवसत्रयमनवारतंकुशशयनेशयानेपि समुद्रेस्वशरीरमदर्शयति कोपाद्रामेण लक्ष्मणकराद्धनुरानयनेनकतिपयशरप्रक्षेपेण जलधिजलविक्षोभपूर्वकंजलधिजिघांसया शरान्तरसन्धानायधनुराकर्षणे लक्ष्मणेन सप्रतिषेधनंधनुरालंबनम् ॥ २ ॥

ततः सागरवेलायां दर्भानास्तीर्य राघवः ॥ अञ्जलिं प्राङ्मुखः कृत्वा प्रतिशिश्ये महोदधेः ॥
बाहुं भुजगभोगाभमुपधायारिसूदनः ॥ १ ॥
जातरूपमयैश्चैव भूषणैर्भूषितं पुरा ॥ २ ॥
[1]वरकाञ्चनकेयूरमुक्ताप्रवरभूषणैः ॥ भुजैः परमनारीणामभिमृष्टमनेकधा ॥ ३ ॥
चन्दनागरुभिश्चैव पुरस्ताद[2]धिवासितम् ॥ बालसूर्यप्र[3]तीकाशैश्चन्दनैरुपशोभितम् ॥ ४ ॥

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य एकान्तरितपूर्वसर्गान्तोदितकथाशेषमुपक्षिपति—तत इत्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ ततः शुकमोक्षणानन्तरं । सागरवेलायां शर्कराप्रचुरायां । दर्भान् शिताग्रकुशान् । आस्तीर्य । राघवः सर्वशरण्यकुलप्रसूतः । महोदधेः अञ्जलिं कृत्वा । भुजगभोगाभं अहिकायवदतिमृदुलं बाहुं । उपधाय उपधानीकृत्य । प्राङ्मुखः सन् प्रतिशिश्ये । प्रतीत्यनेन तदानीं सागराभिमुखमपरः सागर इव स्थित इत्यवगम्यते । अरिसूदन इत्यनेन तादृशदशायामपि शत्रूणामधृष्यतया स्थित इत्युच्यते । अत्र विशेषणमहिम्ना अतिसुकुमारस्य कथमतिकठिनावनितलशयनं अखिलरक्षकस्य कथमन्यतो रक्षापेक्षेति वाल्मीकेः खेदो द्योत्यते ॥ १ ॥ अमुमेवार्थं प्रपञ्चयति—सार्धसप्तश्लोकैः । जातरूपमयैरित्यादि ॥ जातरूपमयैः चकाराद्रत्नमयैः । एवकारोऽयोगव्यवच्छेदार्थः । पुरा अयोध्यावासकाले । अवतारात्पूर्वं वा ॥ २ ॥ वरकाञ्चनेति परमनारीभुजविशेषणं । भुजैः हस्तैः । तदेकदेशलक्षणा । परमनारीणां सैरन्ध्रिकाणां । अनेकधा स्नानालङ्करणादिषु चन्दनागरुकुङ्कुमप्रभृतिभिः बहुप्रकारेण । अभिमृष्टं संमृष्टं ॥ ३ अधिवासितं सञ्जातगन्धं । बालसूर्येति विशेषणात् द्वितीयचन्दनशब्दो रक्तचन्दनपरः । तच्च कुङ्कुम । " कुङ्कुमं घुसृणं प्रोक्तं लोहितं रक्तचन्दनं " इतिहलायुधः । आदौ चन्दनागरुभ्यां चर्चितं अथ कुङ्कुमैरिति बोध्यं । कश्चिदाह । परमनारीणामित्यनेन सीताव्यतिरिक्ताश्च भार्याः सन्तीति तन्न । नहि बालकाण्डे कुत्रचिद्रामस्य दारान्तरोद्वाहः प्रतिपाद्यते । प्रत्युत " रामस्तु सीतया सार्धं विजहार बहूनृतून् । मनस्वी तद्गतस्तस्या नित्यं हृदि समर्पितः " इति सीतया सह निरन्तरभोग एवोच्यते । अतएव सीताप्याह " समा द्वादश तत्राहं राघवस्य निवेशने । भुञ्जाना मानुषान्भोगान्सर्वकामसमृद्धिनी " इत्यत्यन्तसंयोगे द्वितीयया निरन्तरभोगं । तत्कुतोस्य दारान्तरावकाशः । ननु रामस्य दयिता भार्येति विशेषणाद्रोहिणी यथेति ताराणामन्यतमया रोहिण्या दृष्टान्तीकरणाच्च भार्यान्तरं तस्य व्यज्यत इति चेन्न । दयितो भ्रातुरितिवदनुगमनानर्हत्वाय तथा विशेषितत्वात् किं भरतो रामस्य न दयितः । " तामेवेक्ष्वाकुनाथस्य भरतस्य कथां कुरु । न सर्वे भ्रातरस्तात भवन्ति भरतोपमाः " इत्यादिविरोधात् । रामवाङ्-

स० सागरवेलायां समुद्रतीरे । महोदधे.अञ्जलिकृत्वा बद्ध्वा । प्राङ्मुखःसन्प्रतिशिश्ये । शयनप्रतिनिधिंकृतवान् ॥ प्रतिना निर्दोषस्यरामस्यस्वाभाविकीनिद्रानवक्तुंशक्येतितत्प्रतिनिधिभूतंचक्षुर्निमीलनमात्रमितिसूचयति ॥ १ ॥ स० परमनारीणां कौसल्यादीनां । परमाश्वते अरयोनभवन्तीतिनारयोब्रह्माद्याभक्ताः तेषा । अथवा स्वदत्तपारम्योवरुणस्तस्यनार्योगङ्गाद्याः तासांबाहुभिस्तरङ्गैः । स्वेष्ववतारेषु रमायाअप्यवतारबाहुविध्येन नारीणामितिबहुवचनबोधितबहुविधता संभवतीति नैककामिनीव्रततोपहतिरितिज्ञेयं ॥ शि० परमनारीणां समवेतजनकराजवेश्मस्थाङ्गनानां । भुजैः अनेकधा बहुवारं। पुरस्तात् विवाहसमये । अभिमृष्टं श्रमापनयनहेतुकनिपीडनादौस्पष्टं । किंच नारीभुजयोःपूज्यत्वाद्बहुवचनमिति नारीशब्देनसीतैवग्राह्या । किंच अनारीणां नारीसंसर्गरहितानांनैष्ठिकानांहनुमदादीनामित्यर्थः । भुजैरभिमृष्टं । सख्यभावनयास्पृष्टं । अतएवपरमं तेषांतृप्तिकारकं । किंच यत् अरीणांभुजैर्नाभिमृष्टं तत् परं अत्युत्कृष्टं अपालकं अइतिअनधातुप्रकृतिकक्विबन्तप्रकृतिकामन्तंसामान्येनपुंसकं । दीर्घाभ-

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. मणिकाञ्चन. २ ङ. झ. ट. दभिसेवितं. ३ ङ. छ.—ट. प्रकाशैश्च.

शयने चोत्तमाङ्गेन सीतायाः शोभितं पुरा ॥ तक्षकस्येव संभोगं गङ्गाजलनिषेवितम् ॥ ५ ॥
संयुगे युगसंकाशं शत्रूणां शोकवर्धनम् ॥ सुहृदानन्दनं दीर्घं सागरान्तव्यपाश्रयम् ॥ ६ ॥
अस्यता च पुनः सव्यं ज्याघातविगतत्वचम् ॥ दक्षिणो दक्षिणं बाहुं महापरिघसन्निभम् ॥ ७ ॥

भ्यातिशयेन सौकुमार्यातिशयेन च राजगृह एवावस्थाय दिव्यसुखानुभवयोग्यावपि सीतालक्ष्मणौ राममनुगताविति हि तत्र मुनिहृदयं। रोहिणी चेयमन्या प्रसिद्धाया नित्यानुगमनासंभवात्। ननु च "हृष्टाः खलु भविष्यन्ति रामस्य परमाः स्त्रियः। अप्रहृष्टा भविष्यन्ति स्नुषास्ते भरतक्षये" इति स्नुषासाहचर्याद्रामस्य स्त्रियः पत्न्यो बह्व्यः सन्तीति गम्यते। सुन्दरकाण्डेपि "स्त्रीभिस्तु मन्ये विपुलेक्षणाभिस्त्वं रंस्यसे वीतभयः कृतार्थः" इति सीतया चोच्यते। अत्रापि भुजैः परमनारीणामभिमृष्टमनेकधेत्युक्तं। तस्माद्बह्व्यः पत्न्यो रामस्य सन्तीत्यवगम्यते। मैवं। रामस्य परमाः स्त्रिय इति रामसंबन्धिन्यः कौसल्यासीतातद्दासीप्रभृतय उच्यन्ते। पूजायां बहुवचनेन सीतैवोच्यते। ते स्नुषा इतिवत्। न हि भरतस्यानेकाः स्त्रियः सन्तीत्यत्र प्रमाणमस्ति। त्वं रंस्यस इत्यत्रापि लौकिकरीतिमनुसृत्य सीतोक्तवती। परमनारीणामित्यत्रापि अलंकर्त्रीणामित्यर्थ उक्तः। यद्वा अभिमृष्टं अभिमर्शनार्हं। आशंसायां क्तः। परमनार्यः श्रीभूमिनीलाः। आत्मानं मानुषं राम एव हि मन्यते ऋषिस्तु रामस्य विष्णुत्वं व्यक्तीकरोत्येव। जज्ञे विष्णुः सनातन इत्याह। ननु राजसूयाश्वमेधाद्यनुष्ठानान्यथानुपपत्त्या रामस्यानेकपत्न्यः कल्प्यन्ते। कामं कल्प्यन्तां न ता इह संबध्यन्ते। तासां केवलं धर्मार्थं वृत्तानां परिष्वङ्क्तुं रन्तुं चायोग्यत्वात्। वस्तुतो न ताः कल्प्याः सीतयैव प्रतिमया यज्ञे पत्नीकार्यनिर्वाहस्योत्तरकाण्डे दर्शितत्वात्। न च पत्नीप्रतिनिधिभावो न भट्टाचार्येण कथ्यत इति वाच्यं। "न हि वचनविरोधे न्यायः प्रभवति" इति न्यायात्। वचनं च हेमाद्रिस्मृतिनिबन्धने दर्शितं "यदि दुष्टभार्यो दूरभार्यो वा स्यात्तदा दर्भपुञ्जीलं तत्स्थाने निधायाग्निमाधाय कुर्यात्" इति। धर्मसंस्थापनार्थं प्रवृत्तस्य रामस्याचारादपरं किं नाम मानमपेक्षणीयं। वस्तुत आचार एव प्रथमं प्रमाणं श्रुत्या पूर्वाचारं प्रदर्श्यैव कर्मविधानात्। आपस्तम्बोप्यतएव धर्मज्ञसमयः प्रमाणं वेदाश्चेत्याचारमेव प्रथमं प्रमाणमाह। अतएव स्मरन्ति च स्मर्तारः "श्रुतिर्विभिन्ना स्मृतयो विभिन्ना न चानृषेर्दर्शनमस्ति किंचित्। धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पन्थाः" इति॥ तस्मात् "चातुर्वर्ण्यं च लोकेऽस्मिन्स्वे स्वे धर्मे नियोक्ष्यति" इत्युक्तरामाचार एव समीचीनं प्रमाणं तद्विरुद्धाश्च न्याया न प्रभवन्ति। यद्यपि राजसूयाश्वमेधानां महिषीवद्वावातापरिवृक्तिभ्यामपि भवितव्यं। तथापि तल्लोपे तत्कार्याननुष्ठानमेव। तस्य कर्मवैकल्याहेतुत्वात्। यथा पङ्ग्वन्धादेर्यज्ञे विष्णुक्रमाज्यावेक्षणादिलोपेन न यज्ञलोपः तत्तन्मन्त्रोच्चारणस्यैव कार्यत्वात्। तस्मात्केवलन्यायसञ्चारेणापन्यायमार्गो नानुसरणीयः। किंतु सर्वाचारप्रवर्तकसर्वकर्मधुरन्धरभगवदवताररामचन्द्राचार एव विवेकिभिरनुवर्तनीयइति सर्वमवदातं॥ ४ ॥ शयने हंसतूलिकामये तल्पे। गङ्गानिषेवितं गङ्गाजले वर्तमानं। तक्षकस्य संभोगं कायमिव स्थितं। सीताया उत्तमाङ्गेन शोभितं चेति योजना॥ ५ ॥ युद्धे। युगसंकाशं गोपुरार्गलवत्प्रतिभटनिवारकं। अतएव शत्रूणां शोकवर्धनं। सागरोन्ते यस्यासौ सागरान्तः भूमण्डलं। तस्य व्यपाश्रयं आलम्बनभूतं॥ ६ ॥ सव्यं अप्रदक्षिणं यथाभवति तथा। अस्यता इषून् क्षिपता। स्वेनैव हेतुना ज्याघातेन करणेन विगतत्वचं ज्याकिणाङ्कितमित्यर्थः। महापरिघसन्निभं। उत्तमपरिघाख्यायुधवत् दृढं। गोसहस्रप्रदातारं करणे कर्तृत्वोपचारः। महद्भुजं भुजोत्तमं। तथैव प्रायशः पाठः। आत्वाभाव आर्षः। एवंभूतं

वस्तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्। पुरस्तात् पूर्वचन्दनादिभिरभिसेवितं॥ ३—४ ॥ स० अत्रबाहुंभुजगभोगाभमित्युपक्रम्यगोसहस्रप्रदातारमित्येतच्छ्लोकपर्यन्तंप्रतिश्लोकंविशेष्येणबाह्वादिशब्देनभवितव्यमितिदर्शयितुं बाहुंभुजगभोगाभं दक्षिणंबाहुं भुजोत्तम

[पा०] १ घ. ङ. च. झ. ञ. ट. सुहृदांनन्दनं.

गोसहस्रप्रदातारमुपधाय महद्भुजम् ॥ अद्य मे मरणं वाऽथ तरणं सागरस्य वा ॥ ८ ॥
इति रामो मतिं कृत्वा महाबाहुर्महोदधिम् ॥ अधिशिश्ये स विधिवत्प्रयतो नियतो मुनिः ॥ ९ ॥
तस्य रामस्य सुप्तस्य कुशास्तीर्णे महीतले ॥ नियमादप्रमत्तस्य निशास्तिस्रोऽतिचक्रमुः ॥ १० ॥
स त्रिरात्रोषितस्तत्र नयज्ञो धर्मवत्सलः ॥ उपासत तदा रामः सागरं सरितां पतिम् ॥ ११ ॥
न च दर्शयते मन्दस्तदा रामस्य सागरः ॥ प्रयतेनापि रामेण यथार्हमभिपूजितः ॥ १२ ॥
समुद्रस्य ततः क्रुद्धो रामो रक्तान्तलोचनः ॥ समीपस्थमुवाचेदं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ १३ ॥
अवलेपः समुद्रस्य न दर्शयति यत्स्वयम् ॥ १४ ॥
प्रशमश्च क्षमा चैव आर्जवं प्रियवादिता ॥ असामर्थ्यं फलन्त्येते निर्गुणेषु सतां गुणाः ॥ १५ ॥
आत्मप्रशंसिनं दुष्टं धृष्टं विपरिधावकम् ॥ सर्वत्रोत्सृष्टदण्डं च लोकः सत्कुरुते नरम् ॥ १६ ॥
न साम्ना शक्यते कीर्तिर्न साम्ना शक्यते यशः ॥ प्राप्तुं लक्ष्मण लोकेऽस्मिञ्जयो वा रणमूर्धनि ॥१७॥
अद्य मद्बाणनिर्भिन्नैर्मकरैर्मकरालयम् ॥ निरुद्धतोयं सौमित्रे प्लवद्भिः पश्य सर्वतः ॥ १८ ॥
महाभोगानि मत्स्यानां करिणां च करानिह ॥ भोगिनां पश्य नागानां मया छिन्नानि लक्ष्मण ॥१९॥

दक्षिणं बाहुमुपधाय दक्षिणः दाक्षिण्यवान् ॥७–८॥ महाबाहुः सर्वाभयप्रदः । रामः अद्य मे तरणं वा सागरस्य मरणं वा भवत्विति मतिं कृत्वा । विधिवत् शास्त्रोक्तरीत्या । प्रयतः कायिकनियमयुक्तः । नियतः वाचिकनियमवान् । मुनिः मानसनियमोपेतश्चसन् । महोदधिमुद्दिश्याधिशिश्य इति योजना॥९॥ सुप्तस्य शयानस्य । नियमादप्रमत्तस्य अतएवाप्रच्युतनियमस्येत्यर्थः । तिस्रो निशाः त्रीण्यहानि ॥ १० ॥ तिसृष्वपि रात्रिषूपासनमविच्छिन्नमित्याह—स इति ॥ त्रिरात्रोषितः त्रिरात्रं शयानः । तत्र समुद्रतीरे । सर्वशक्तेःकुत एवं निर्बन्ध इत्याशङ्क्य धर्मप्रवर्तनार्थमित्याशयेनाह—नयज्ञो धर्मवत्सल इति । शरणागतधर्मे प्रीतिमान् । सरितां पतिं स्वगोष्ठ्यां कान्तापुरुषकारमुखेन समाश्रयणदर्शनात्स्वयमपि तथैवाचरदिति भावः ॥ ११ ॥ नच दर्शयते आत्मानमिति शेषः । मन्दः अज्ञः । ननु रामेण सम्यक्कृता शरणागतिः कुतो नफलिता । उच्यते । अनधिकारिणा कृतत्वात् ब्राह्मणकृतराजसूयवत् । न च शरणागतावधिकारी रामः । अकिंचनो हि तत्राधिकारी ॥ १२ ॥ समुद्रस्य समुद्रविषये । संबन्धसामान्ये

। रक्तान्ते लोचने यस्य सः रक्तान्तलोचनः । अनेन मन्दकोपत्वमुक्तं । शुभलक्षणं स्वस्य हृदयकोपमवगम्य कृतमन्दहासं ॥ १३ ॥ स्वयं न दर्शयतीति यत् अयं समुद्रस्यावलेप इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ प्रशमः अक्रोधता । क्षमा अपराधसहिष्णुता । आर्जवं परचित्तानुसारित्वं । अकौटिल्यं वा । प्रियभाषिता प्रियवादित्वमित्येते गुणाः निर्गुणेषु असामर्थ्यं फलन्ति । असमर्थत्वबुद्धिं जनयन्तीत्यर्थः ॥१५॥ कं पुनः समर्थं निर्गुणो मन्यते तत्राह—आत्मेति ॥ आत्मप्रशंसिनं आत्मस्तुतिपरं । दुष्टं वञ्चकं । धृष्टं निर्दयमित्यर्थः । विपरिधावकं सर्वपलायनकरं । सर्वत्र सगुणेषु निर्गुणेषु च । उत्सृष्टदण्डं कृतदण्डं । लोकः अज्ञो जनः ॥ १६ ॥ बलकृता प्रथा यशः । पराक्रमकृता कीर्तिः । जयो वेत्यत्रापि न साम्ना प्राप्तुं शक्यत इत्यनुषञ्जनीयं ॥ १७ ॥ मद्बाणनिर्भिन्नैः अतएव जलोपरि प्लवद्भिः मकरैः । निरुद्धतोयं व्याप्ततोयं ॥ १८ ॥ भोगिनां महाकायानां । भूम्नि मतुप् । "भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः" इत्यमरः । नागानां सर्पाणां । महाभोगानि महाशरीराणि । क्लीबत्वमार्षं । करिणां मत्स्यानां

मितित्रिवारमुक्तिः ॥ ७ ॥ **ति०** अत्रत्रिदिनमुपासनयाप्रसन्नस्यसागरस्यप्रसादेनमेससैन्यस्यतरणंवापिस्यात् । ततःपरमुपेक्षणे सागरस्यमत्तोमरणमेवस्यादितिधृतिंकृत्वा निश्चित्येतियोजना ॥ ९ ॥ **ति०** अभिजग्मतुः अभिजग्मुः ॥ १० ॥

[पा०] १ च. छ. ज. ञ. भुजोत्तमं. २ ग. घ. ङ. झ. ट. धृतिं. ३ क. ग. घ. ङ. ञ.—ट. शिश्येच. ४ ङ. झ. ट. प्रयतोत्रस्थितो. ५ ङ. झ. स्तिस्रोभिजग्मतुः. ६ ङ. च. झं. ञ. ट. दर्शयतेरूपंमन्दो. च. दर्शयतेरमानंतदा. छ. दर्शयतेरूपंतदा. ७ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. असामर्थ्यफलाह्येते. ८ ङ. च. छ. झ. ञ. निर्भग्नैः.

सशङ्खशुक्तिकाजालं समीनमकरं शरैः ॥ अद्य युद्धेन महता समुद्रं परिशोषये ॥ २० ॥
क्षमया हि समायुक्तं मामयं मकरालयः ॥ असमर्थं विजानाति धिक् क्षमामीदृशे जने ॥ २१ ॥
न दर्शयति साम्ना मे सागरो रूपमात्मनः ॥ २२ ॥
चापमानय सौमित्रे शरांश्चाशीविषोपमान् ॥ सागरं शोषयिष्यामि पद्भ्यां यान्तु प्लवङ्गमाः ॥२३॥
अद्याक्षोभ्यमपि क्रुद्धः क्षोभयिष्यामि सागरम् ॥ २४ ॥
वेलासु कृतमर्यादं सहसोर्मिसमाकुलम् ॥ निर्मर्यादं करिष्यामि सायकैर्वरुणालयम् ॥ २५ ॥
महार्णवं क्षोभयिष्ये महादानवसंकुलम् ॥ २६ ॥
एवमुक्त्वा धनुष्पाणिः क्रोधविस्फारितेक्षणः ॥ बभूव रामो दुर्धर्षो युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ॥२७॥
संपीड्य च धनुर्घोरं कम्पयित्वा शरैर्जगत् ॥ मुमोच विशिखानुग्रान्वज्रानिव शतक्रतुः ॥ २८ ॥

गजाकारमत्स्यानां । छिन्नानीति लिङ्गव्यत्ययेनानुषङ्गः । करान् शुण्डादण्डान् । "मत्स्यविशेषो मकरः करिमकरो भवति तद्विशेषश्च" इति हलायुधः ॥ १९—२० ॥ क्षमैकसाराणां भवतामीदृशी फणितिरनुचितेत्याशङ्क्याह—क्षमयेति ॥ सागरशोषणेप्रवृत्तोप्येतावत्पर्यन्तं क्षमया गृहीतचरणोस्मि । "सुप्तप्रमत्तकुपितानां भावज्ञानं दृष्टं" इति न्यायेन स्वरूपं प्रकटयति—मामिति। मां इतरनैरपेक्ष्येण स्थितं। असमर्थं विजानाति कार्यकरणाक्षमं मन्यते। विजानाति मकरालयः। अयोध्याधिपतिः कोसलाधिपतिरिवस्वमात्मानं मन्यते। कतिपयमीनग्रहणगर्त इति न जानाति। धिक् क्षमां इतःपरं क्षमां नाङ्गीकुर्मः। विनियोगकाले हि क्षमा स्वीकार्या । अद्य क्रोध एवाङ्गीकर्तव्यः। इक्ष्वाकूणां कदाचिदपि क्षमा किं त्याज्येत्यत्राह—ईदृशे जन इति ॥ ईदृशे जने प्राप्तरक्षस्सहवासदोषे ॥ २१ ॥ न दर्शयतीत्यर्धमेकं वाक्यं ॥ २२ ॥ अपि कदाचिदात्मानं दर्शयेदिति करुणया समुद्रं वाचा निर्भर्त्स्य कर्मणापि निर्भर्त्सयितुमुपक्रमते—चापमानयेति ॥ एवं विलम्ब्य करणं क्रमेण निर्भर्त्स्य कार्यं कारयितुं। अन्यथा सद्य एव शोषयेत्। चापमानय निर्गुणं वशीकर्तुं सगुणमानयेत्याशयः । चापमानय अस्थानम्रत्वं निवर्तयितुं नम्रं चापमानय । समुद्रस्य शेषशय्यात्वेन तस्मिन्किंचित्सौहार्दवता लक्ष्मणेन क्षणं विलम्बः कृतः। अत आह—सौमित्र इति । सुमित्रावचनमेव कर्तव्यं ज्येष्ठवचनं तु न कर्तव्यमिति नियमोस्ति। यद्वा सौमित्रे रामे प्रमादं माकार्षीरिति मात्रोपदिष्टं मा विस्मार्षीः। अथ चापमात्रमानीतं तदाह—शरांश्चेति । लीलाप्रयोगार्हेषु केषुचिदानीतेष्वाह—आशीविषोपमानिति । दृष्टिविषाः सर्पा आशीविषा इत्युच्यन्ते। किमर्थं शरानयनमिति विलम्ब्य सौमित्रिणा पृष्ट आह—सागरमिति। एकेनैव दग्धुं सामर्थ्येपि शरानित्युक्तिस्तत्संबन्धेन सप्तसागरानपि शोषयितुमिच्छया। कोपातिशयेन स्वबलमज्ञात्वा वा तादृशोक्तिः। शोषयिष्यामीति वदतः किं शरेणेति न शङ्कनीयं। छिन्नं भिन्नं शरैर्दग्धमिति रामशराणां दाहकत्वसंभवात्। अन्तरेणापि चतुर्थभूतजगन्निर्वाहं करिष्यामीति भावः। सागरं। यद्ययं ज्ञातिविरोधमाचरति तर्हि वयमपि ज्ञातिकृत्यं कुर्म इतिभावः । सागरं शोषयिष्यामि अनेकसहस्रखातमेक एव हरिष्यामि। किं तत इत्यत्राह—पद्भ्यामिति। एकैकस्य पदद्वयं गमनसाधनमिति द्विवचनं। वानराणां हि द्वावेव पादौ द्वौ हस्तौ ग्रहणभक्षणादीनां ताभ्यामेव दर्शनात्। अनेन कृतस्य कार्यविच्छेदस्यानुरूपममुं वानरपादाभ्यामेव दर्शयिष्यामीतिभावः ॥ २३ ॥ पक्षान्तरमाह—अद्येति ॥ अर्धमेकं वाक्यं ॥ २४ ॥ पुनः पक्षान्तरमेवाह—वेलास्विति ॥ वेलासु चतुर्षु तीरेषु । कृतमर्यादं कृतव्यवस्थं । कदाचिदपि वेलामनतिवर्तमानमित्यर्थः। निर्मर्यादं करिष्यामि अव्यवस्थं करिष्यामि। भूतले प्लावयिष्यामीत्यर्थः ॥ २५ ॥ समुद्रेण चिरपरिपोषिता दानवादय एतं रक्षिष्यन्तीत्यत्राह—महार्णवमिति ॥ दानवैः सह क्षोभयिष्यामीत्यर्थः ॥२६॥ विस्फारितेक्षणः विवर्तितनयनः ॥ २७ ॥ संपीड्य दृढमुष्टिना मध्यमवलम्ब्य। कम्पयित्वा भयकम्पितं

[पा०] १ ङ. झ. तथा.

ते ज्वलन्तो महावेगास्तेजसा सायकोत्तमाः ॥ प्रविशन्ति समुद्रस्य सलिलं [1]त्रस्तपन्नगम् ॥ २९ ॥
तोयवेगः समुद्रस्य [2]सनक्रमकरो महान् ॥ संबभूव महाघोरः समारुतरवस्तदा ॥ ३० ॥
[3]महोर्मिमालाविततः [4]शङ्खशुक्तिसमावृतः ॥ सधूमपरिवृत्तोर्मिः सहसाऽऽसीन्महोदधिः ॥ ३१ ॥
व्यथिताः पन्नगाश्चासन्दीप्तास्या दीप्तलोचनाः ॥ दानवाश्च महावीर्याः पातालतलवासिनः ॥ ३२ ॥
ऊर्मयः सिन्धुराजस्य सनक्रमकरास्तदा ॥ विन्ध्यमन्दरसंकाशाः समुत्पेतुः [5]सहस्रशः ॥ ३३ ॥
आघूर्णिततरङ्गौघः संभ्रान्तोरगराक्षसः ॥ उद्वर्तितमहाग्राहः [6]संवृत्तः सलिलाशयः ॥ ३४ ॥

ततस्तु तं राघवमुग्रवेगं प्रकर्षमाणं धनुरप्रमेयम् ॥
सौमित्रिरुत्पत्य [7]समुच्छ्वसन्तं मामेति चोक्त्वा धनुराललम्बे ॥ ३५ ॥
[[8]एतद्विनापि ह्युदधेस्तवाद्य संपत्स्यते वीरतमस्य कार्यम् ॥
भवद्विधाः क्रोधवशं न यान्ति दीर्घं भवान्पश्यतु साधुवृत्तम् ॥ ३६ ॥
अन्तर्हितैश्चापि तथाऽन्तरिक्षे ब्रह्मर्षिभिश्चैव सुरर्षिभिश्च ॥
शब्दः कृतः कष्टमिति ब्रुवद्भिर्मामेति चोक्त्वा महता स्वरेण ॥ ३७ ॥]

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

कृत्वा । जगत् जगत्स्थजन्तून् । वज्रानित्यभूतोपमा ॥ २८ ॥ तेजसा ज्वलन्त इत्यन्वयः । प्रविशन्ति प्राविशन् । त्रस्तपन्नगमिति क्रियाविशेषणं ॥ २९ ॥ तोयवेगः तरङ्गविततिः । मारुतरवः वातजन्यरवः । समारुतरवः वातसंघट्टनजन्यरवसहित इत्यर्थः ॥ ३० ॥ तीरे महोर्मिमालाविततः । अन्तस्तरङ्गजालाकृष्टशङ्खशुक्तिसमावृतः । सज्वालशरप्रवेशेन सधूमः । मध्ये शराग्निशोषणेन परिवृत्तोर्मिश्चासीदित्यन्वयः ॥ ३१ ॥ व्यथिता इति । आपातालं शराः प्रविष्टा इति भावः ॥ ३२ ॥ तात्कालिकतरङ्गौन्नत्यं वर्णयति—ऊर्मय इति ॥ ३३ ॥ उक्तानुवादेन विशेषान्तरमाह—आघूर्णितेति ॥ आघूर्णितसंभ्रान्तोद्वर्तितपदान्येकार्थानि ॥ ३४ ॥ ततस्त्विति । तुशब्देन पूर्वसंधानाद्वैषम्यमुक्तं । अप्रमेयं अपरिच्छेद्यवैभवं । प्रकर्षमाणं । अमोघशरसन्धानायेति भावः । समुच्छ्वसन्तं कोपेनेति शेषः । तं राघवं । उत्पत्य झटित्यागत्य । मामेत्युक्त्वा एतादृशं धनुराकर्षणं मा कुर्वित्युक्त्वा । भयातिशयाद्वीप्सा । अनिवर्तमाने तस्मिन् धनुराललम्बे ॥ ३५—३७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

शि० उदधेः एतत् विनाशनंविनापि । वीरतमस्यतव कार्यं सन्तरणं । संपत्स्यते सेत्स्यति । ननु प्राप्तक्रोधस्यकथंनिष्फलत्वमित्यतआह—भवद्विधाः भवत्सदृशाः । क्रोधवशंनयान्ति । अतः दीर्घं सार्वकालिकं । साधुवृत्तं क्रोधादिरहिततयास्वस्थितिं । भवान्पश्यतु संस्मरतु ॥ ३६ ॥ **शि०** निवारणेस्वस्वातन्त्र्यंनिवारयन्नाह—**अन्तरिति** । अन्तरिक्षे अन्तर्हितैः तिरोहिततयासंस्थितैः । महतास्वरेण कष्टमितिब्रुवद्भिर्ब्रह्मर्षिप्रभृतिः मामा एवंमाभूदित्यर्थः । इत्युक्त्वा शब्दःकृतः । किंच एको माशब्दः अस्मच्छब्दप्रकृतिकद्वितीयान्तः । एतेन तद्बोधनायैवमयानिवार्यसइतिसूचितं । तेन लक्ष्मणस्यापिकिंचिद्धैर्यंव्यक्तम् ॥ ३७ ॥ इत्येकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

[**पा०**] १ क. घ. ज. दृप्तपन्नगं. २ ङ. च. छ. झ. समीनमकरो. ३ ङ. झ. महोर्मिजालचलितः. ४ क. ग. घ. ङ. झ. शङ्खजालसमावृतः. ५ क. घ. च. ञ. समन्ततः. ६ ङ. च. झ. ञ. सघोषोवरुणालयः. ७ ङ. च. झ. ञ. ट. विनिश्वसन्तं. ८ इदंश्लोकद्वयं ङ. च. झ. ट. पाठेषुदृश्यते

द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

रामेण सप्रतिज्ञानंसागरशोषणायब्रह्मास्त्राभिमन्त्रितशरसन्धानपूर्वकंधनुराकर्षणे घोरतरोत्पातप्रादुर्भावेभीतेनसागरेण गङ्गादिभिःसह नानाभूषणभूषितनिजरूपप्रकटनपूर्वकंसमुद्रमध्यादुद्गमनेनश्रीराममेत्य साञ्जलिबन्धंक्षमापणम् ॥ १ ॥ रामेण धनुस्संहितनिजशरस्यामोघत्वोक्त्यालक्ष्यप्रदर्शनंचोदितेनसागरेण स्वान्तर्वर्तिमरुकान्तारवासिपापतराभीरेषुशरमोक्षणचोदने शराग्निनातद्वधपूर्वकंतत्प्रदेशस्यमरुत्वदोषनिरसनम् ॥ २ ॥ सागरेणरामंप्रति कपिकुलमध्यवर्तिनलगुणप्रशंसनपूर्वकं तत्करेणसेतुरचनाचोदनेनपुनरन्तर्धानम् ॥ ३ ॥ नलेनरामचोदनया कपिगणाहृतनानागिरितरुभिरद्भुतसेतुरचना ॥ ४ ॥ हनुमदङ्गदांससमारूढाभ्यांराघवाभ्यां सुग्रीवादिभिस्सहसेतुमार्गेण परपारमेत्यतत्रसेनासंनिवेशनम् ॥ ५ ॥

अथोवाच रघुश्रेष्ठः सागरं दारुणं वचः ॥ अद्य त्वां शोषयिष्यामि सपातालं महार्णव ॥ १ ॥
शरनिर्दग्धतोयस्य परिशुष्कस्य सागर ॥ मया शोषितसत्त्वस्य पांसुरुत्पद्यते महान् ॥ २ ॥
मत्कार्मुकविसृष्टेन शरवर्षेण सागर ॥ पारं तेऽद्य गमिष्यन्ति पद्भिरेव प्लवङ्गमाः ॥ ३ ॥
विचिन्वन्नाभिजानासि पौरुषं वाऽपि विक्रमम् ॥ दानवालय संतापं मत्तो नाधिगमिष्यसि ॥ ४ ॥
ब्राह्मेणास्त्रेण संयोज्य ब्रह्मदण्डनिभं शरम् ॥ संयोज्य धनुषि श्रेष्ठे विचकर्ष महाबलः ॥ ५ ॥
तस्मिन्विकृष्टे सहसा राघवेण शरासने ॥ रोदसी संपफालेव पर्वताश्च चकम्पिरे ॥ ६ ॥

प्रथमं वानरसेनातरणाय सागरं शरणं गत्वा तस्मिन्ननागते चापमानयेति वाचा भीषयित्वा तथाप्यनाविष्कृतनिजरूपं तं शरैः प्रक्षोभ्य तावताप्यनागतस्य तस्य भीतिमुत्पादयितुं ब्रह्मास्त्रसन्धानायोपक्रमत इत्याह—अथेत्यादिना ॥ सपातालं पातालपर्यन्तमित्यर्थः ॥ १ ॥ शरनिर्दग्धतोयस्य निर्जलस्येत्यर्थः । परिशुष्कस्य भूम्यन्तर्गतजलशून्यस्य । शोषितसत्त्वस्य दग्धसत्त्वस्येत्यर्थः । ते महान् पांसुः अतिसूक्ष्मो रेणुः । उत्पद्यते । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानप्रयोगः । महावर्षेपि पुनर्यथा जललवोपि न तिष्ठति तथा करिष्यामीतिभावः ॥ २ ॥ ननु सकलजलशोषणेन पातालमात्रपरिशोषात्तत्र गमनासंभवादाकाशेन गन्तव्यं ततो वरमिदानीं तथागमनं किं कोपेनेत्यत्राह—मत्कार्मुकेति ॥ शरवर्षेण शरजालेन सेतुस्थानीयेन । सेतुबन्धादिक्लेशो मे न भवतीतिभावः ॥ ३ ॥ पौरुषं बलं । विक्रमं पराक्रमं च । विचिन्वन् विशेषेण पर्यालोचयितुं । नाभिजानासि । "लक्षणहेत्वोः—" इति शतृप्रत्ययः । इदमज्ञानं सहवासकृतमित्याशयेन दानवालयेति संबोधनं । मत्तो भाविनं संतापं च नाधिगमिष्यसि न ज्ञास्यसि । मत्पराक्रममजानन् मत्तो भाविब्रह्मास्त्रपीडामपि न ज्ञास्यस्येवेतिभावः ॥ ४ ॥ ब्रह्मदण्डः ब्रह्मशापः । तद्वदमोघमित्यर्थः । यद्वा ब्रह्मदण्डः केतुविशेषः । तथोक्तं नारदसंहितायां—"पितामहात्मजःक्रूरस्त्रिवर्णः शिखरान्वितः। ब्रह्मदण्डाह्वयः केतुः सर्वभूतविनाशनः" इति ॥ ब्राह्मेणास्त्रेण ब्रह्मास्त्रमन्त्रेण । संयोज्य अभिमन्त्र्य । तद्धनुर्विचकर्ष ॥ ५ ॥ अथास्त्रसन्धानस्य मरुकान्तारवर्तिनां युगपद्विनाशहेतुत्वात्तत्काले तदुचितमहोत्पातान् दर्शयति—तस्मिन्नित्यादिना ॥ शरसन्धानकालिकं लोकस्यभयं दर्शयतीत्यप्याहुः । रोदसी द्यावापृथिव्यौ । संपफालेव भिन्ने इव । एकवचनमार्षं । "द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ द्यावाभूमी च

ती० विक्रमं जलोपरिशरसेतुबन्धनजलस्तंभनतच्छोषणादिशक्तिरूपं । विचिन्वन् विशेषेणपर्यालोचयन् । नाभिजानासि । पौरुषं शास्त्रवश्यत्वसौजन्यनिबन्धनंशरणवरणरूपंपुरुषकृत्यं । नाभिजानासि मत्तोभाविनंसन्तापंनावगमिष्यसि नज्ञास्यसि । सर्वशक्तेरपि धर्मशीलतयाशरणागतस्यमे फलप्रदानाभावे महाननर्थोभविष्यतीत्यसमर्थंनजानासीत्यर्थः ॥ ४ ॥ **स०** रोदसी द्यावापृथिव्यौ । संपफाल विशीर्णे । एकवचनमार्षमितिनागोजिभट्टादयः । वस्तुतस्तु "रोदश्चरोदसीचापि दिविभूमौपृथक्पृथक् । सहप्रयोगेप्यनयोरोदःस्यादपिरोदसी" इतिविश्वोक्तेःरोदसी तन्त्रन्यायेनद्यौःपृथिवीच । पफाल विशीर्णेत्यर्थः । रोदसीत्यव्ययमप्यस्तीतिभानुदी॰

[पा०] १ ङ. छ. झ. ट. अद्याहं. २ च. छ. निर्दग्धसत्वस्य. ३ ङ. झ. ञ. ट. निहतसत्वस्य. च. छ. शोषिततोयस्य. ४ ङ. झ. ट. परंतीरं. ५ क.—ट. नापिविक्रमं. ६ क.—घ. ङ. झ. ट. नामगमिष्यसि. च. छ. ञ. नावगमिष्यसि.

तमश्च लोकमावव्रे दिशश्च न चकाशिरे ॥ [1]चुक्षुभिरे चाशु सरांसि सरितस्तथा ॥ ७ ॥
तिर्यक्च सह नक्षत्रैः संगतौ चन्द्रभास्करौ ॥ भास्करांशुभिरादीप्तं तमसा च समावृतम् ॥ ८ ॥
प्रचकाशे तदाकाशमुल्काशतविदीपितम् ॥ अन्तरिक्षाच्च निर्घाता निर्जग्मुरतुलस्वनाः ॥ ९ ॥
[2]पुस्फुरुश्च घना दिव्या दिवि[3] मारुतपङ्क्तयः ॥ १० ॥
बभञ्ज च तदा वृक्षाञ्जलदान्[4]उद्वहन्नपि ॥ अरुजंश्चैव शैलाग्रान्शिखराणि [5]प्रभञ्जनः ॥ ११ ॥
दिवि[6]स्पृशो महामेघाः संगताः समहास्वनाः ॥ मुमुचुर्वैद्युतानग्नींस्ते महाशनयस्तदा ॥ १२ ॥
यानि भूतानि दृश्यानि चुक्रुशुश्चाशनेः समम् ॥ अदृश्यानि च भूतानि मुमुचुर्भैरवस्वनम् ॥ १३ ॥
शिश्यिरे चापि भूतानि संत्रस्तान्युद्विजन्ति च ॥ संप्रविव्यथिरे चापि न च पस्पन्दिरे भयात् ॥१४॥
सह भूतैः सतोयोर्मिः सनागः सहराक्षसः ॥ सहसाऽभूत्ततो वेगाद्भीमवेगो महोदधिः ॥ १५ ॥
योजनं व्यतिचक्राम वेलामन्यत्र संप्लवात् ॥ तं [7]तदा समतिक्रान्तं नातिचक्राम राघवः ॥
[8]समुद्धतममित्रघ्नो रामो नदनदीपतिम् ॥ १६ ॥

रोदसी " इत्यमरः ॥ ६—७ ॥ तिर्यक्चेति श्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ चन्द्रभास्करौ नक्षत्रैः सह तिर्यग्वक्रं यथा भवति तथा सङ्गतौ तिर्यग्जग्मतुः । भयादिति भावः । आदीप्तं ईषद्दीप्तं । मन्दरश्मित्वात्तमसावृतत्वाच्च सूर्यस्येतिभावः । समावृतं सम्यगावृतं । उल्काशतविदीपितं । उल्कालक्षणमुक्तं वराहमिहिरेण " उल्का शिरसि विशाला निपतन्ती वर्धते च तनुपुच्छा " इति । निर्घातलक्षणं तेनैवोक्तं—" पवनः पवनाभिहतो गगनादवनौ यदा समापतति । भवति तथा निर्घातः स च पापो दीर्घखगविरुतः " इति ॥ ८—९ ॥ पुस्फुरुः चेरुः । मारुतपङ्क्तयः आवहोद्वहादिवातस्कन्धाः । दिव्याः श्लाघ्याः ॥ १० ॥ उद्वहन् ऊर्ध्वंनयन् । शैलाग्रान् पर्वताग्रप्रदेशान् । शिखराणि खण्डपर्वतान् । अरुजन् अपीडयत् । बहुवचनमार्षं ॥ ११ ॥ ते वैद्युताग्नयः । तदा महाशनयोभवन् । अशनिस्वरूपं मिहिरेणोक्तं–" अशनिः स्वनेन महता युक्ता नृगजाश्वतरुपशुमुखेषु । निपतति विदारयन्ती धरातलं चक्रसंस्थाना " इति ॥ १२ ॥ यानीत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यं ॥ यानि भूतानि दृश्यानि मनुष्यादीनि । अदृश्यानि पिशाचादीनि । तानि सर्वाणि भूतानि संत्रस्तानि । अतएवोद्विजन्ति कम्पमानानि सन्ति । अशनेः समं अशनिस्वरसमं यथा तथा चुक्रुशुः तथा । भैरवस्वनं मुमुचुः । ततः शिश्यिरे सुप्तानि । सुप्तवद्भूमौ पतितानीत्यर्थः । तत्रापि संप्रविव्यथिरे चिन्तया दुःखितानि । भयाच्च पस्पन्दिरे न चलितानि ॥ १३—१४ ॥ अथ समुद्रराजस्योत्थानं सूचयति—सहभूतैरित्यादिना ॥ ततो वेगात् पूर्वसर्गान्तोक्ताद्रामवेगात् । सहसा शरसन्धानसमय एव । भीमवेगोऽभूत् भीमप्रवाहवेगोऽभूत् । केवलशरमोक्षकृतात्क्षोभात् ब्रह्मास्त्रमोक्षारम्भे महाक्षोभोऽभूदित्यर्थः ॥ १५ ॥ वेगफलं दर्शयति—योजनमित्यादिना ॥ सार्धश्लोक एकान्वयः । संप्लवात् वारिपूरेण । वेलामन्यत्र वेलां विनेत्यर्थः । अथवा संप्लवादन्यत्र प्रलयं विना । वेलां योजनं योजन-

---

क्षितः ॥ ६ ॥ **ति०** नक्षत्रैःसहतिर्यक्संगतौ यथाप्राप्तपूर्वापरमार्गप्रतिरोधाद्दक्षिणोत्तरमार्गगामिनावभूतामित्यर्थः । भास्करांशुभिरादीप्तमपितमसासंवृतं । आकाशमासीदितिशेषः । अनेनविरुद्धयोस्तेजस्तिमिरयोःसामानाधिकरण्यरूपोत्पातःसूचितः ॥ ७ ॥ **वि०** प्रास्फुटन् प्रचेलुः । बभञ्जचेति मारुतपङ्क्तिरितिशेषः । उद्वहन् मारुतसमूहइतिशेषः । अग्रेप्येषएवकर्ता । शैलाग्रान् पर्वतप्रदेशान् । आरुजन् अपीडयन् । बहुवचनमार्षं । शिखराणि खण्डपर्वतान् बभञ्जचेत्यन्वयः ॥ १०—११ ॥ **स०** तथाशब्द उपमायां । तंतथा चोरमिवस्थितं । चोरंस्वगृहेस्थापयितायथाचोरसदृशोभवति । तथा स्वदारचोरस्यरावणस्यस्वगर्भेस्थापनात्समुद्रश्चोरसदृशस्तं । द्वितीयेन तमित्यनेन समुद्रपरामर्शः । " तकारःकीर्तितश्चोरे " इतिविश्वः । एतेननपौनरुक्त्यं । समतिक्रान्तं अतिक्रान्तवेलं । अतएवोद्धतं उत्कृष्टमपितंनदनदीपतिं । रामः नातिचक्राम नावधीत् । भीषणार्थमेवास्त्रसंयोजनंनवस्तुतः । सत्य-

[पा०] १ ख. ग. घ. छ. झ. ट. प्रतिचुक्षुभिरे. २ च. छ. ज. ञ. प्रास्फुटंश्चपुनर्दिव्याः. ङ. झ. ट. वपुःप्रकर्षेणववुर्दिव्यमारुतपङ्क्तयः. ३ क. घ. विमानवरपङ्क्तयः. ४ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. नुद्वहन्मुहुः. क. नुद्ववाहच. ख. नुद्वहन्तिच. ५ झ. ञ. ट. बभञ्जच. ६ ग.—छ. झ. ञ. ट. दिविचस्स. ७ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. तथा. ८ क. ग. च. झ. तमुद्धतं.

ततो मध्यात्समुद्रस्य सागरः स्वयमुत्थितः ॥ [1]उदयन्हि महाशैलान्मेरोरिव दिवाकरः ॥ १७ ॥
पन्नगैः सह दीप्तास्यैः समुद्रः प्रत्यदृश्यत ॥ स्निग्धवैडूर्यसं[2]काशो जाम्बूनदविभूषितः ॥ १८ ॥
रक्तमाल्याम्बरधरः पद्मपत्रनिभेक्षणः ॥ सर्वपुष्पमयीं दिव्यां शिरसा धारयन्स्रजम् ॥ १९ ॥
जातरूपमयैश्चैव तपनीयविभूषितैः ॥ आत्मजानां च रत्नानां भूषितो भूषणोत्तमैः ॥ २० ॥
धातुभिर्मण्डितः शैलो विविधैर्हिमवानिव ॥ एकावलीमध्यगतं तरलं [3]पाण्डरप्रभम् ॥ २१ ॥
विपुलेनोरसा बिभ्रत्कौस्तुभस्य सहोदरम् ॥ आघूर्णिततरङ्गौघः कालिकानिलसंकुलः ॥ २२ ॥
[[4]देवतानां [5]सुरूपाणां नानारूपाभिरीश्वरः ॥ गङ्गासिन्धुप्र[6]धानाभिरापगाभिः समावृतः ॥ २३ ॥]
उद्वर्तितमहाग्राहः संभ्रान्तोरगराक्षसः ॥ सागरः समुपक्रम्य पूर्वमामन्त्र्य वीर्यवान् ॥
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं राघवं शरपाणिनम् ॥ २४ ॥
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च राघव ॥ स्वभावे सौम्य तिष्ठन्ति शाश्वतं मार्गमाश्रिताः ॥२५॥

पर्यन्तं । व्यतिचक्राम अतिक्रान्तवान् । योजनमन्तर्जीर्णोऽभूदित्यप्याहुः । तं समतिक्रान्तं पलायमानं नातिचक्राम । पलायमानं प्रति शस्त्रप्रयोगरूपातिक्रमं न चकार ॥ १६ ॥ समुद्रस्य मध्यात् उन्नतात् । स्वयं सागरः समुद्राभिमानिदेवता । दिवाकर इव बभाविति शेषः ॥ १७ ॥ जाम्बूनदं जम्बूनदीप्रभवं स्वर्णं ॥ १८ ॥ रक्तमाल्यं रक्तवैकक्ष्यमाला ॥ १९ ॥ जातरूपमयैः आकरजसुवर्णप्रचुरैः । तपनीयविभूषितैः रत्नकीलनार्हद्रुतकनकविभूषितैः । रत्नानां संबन्धिभिर्भूषणोत्तमैः ॥ २० ॥ एकावली मुक्तावली । तरलं नायकरत्नं ॥ २१ ॥ आघूर्णितः चलितः । कालिका मेघपङ्क्तिः । "मेघजालेपि कालिका" इत्यमरः । तयाऽनिलेन च संकुलः क्षुभितः । मेघानिलौ समुद्रस्य सहचराविति प्रसिद्धिः ॥ २२-२३ ॥ उद्वर्तितेत्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ उद्वर्तितः उद्भ्रामितः । समुपक्रम्य समुपागम्य । स्वसौजन्यं पुरस्कर्तुं पूर्वं आमन्त्र्य आहूय । प्रकृष्टो मूर्ध्नि कृतोऽञ्जलिः यस्यासौ प्राञ्जलिः । शरपाणिनमिति नकारान्तत्वमार्षं । स्वविरोधिनो मरुवासिनो रामेण घातयितुं स्वयं रावणभीतत्वेन तत्संहारक्षममस्य पराक्रमं परीक्षितुं च समुद्र एतावत्पर्यन्तं विलम्बितवानिति बोध्यम् ॥ २४ ॥ किं विभोस्तव मया कर्तव्यं किं गाधत्वं उत जलस्तम्भनं आहोस्वित्सेतुबन्धनानुकूल्यमित्याशङ्क्य न तावदाद्यः पक्ष इत्याह श्लोकद्व-

संकल्पत्वात् । नातिचक्राम स्वधैर्यान्नचचालेतिवा । अत्रपक्षेदृष्ट्वेतिशेषः ॥ १६ ॥ स० सागरः वरुणः । मेरोरिवावद्यमानात उदयाद्रेर्महाशैलात् शृङ्गात् दिवाकरइव । मेरोःधनुषोभयादुत्थितइतिवा । "मेरुर्भूधरधन्वनोः" इतिविश्वः ॥ १७ ॥ स० सर्वपुष्पमयीं यावत्पुष्पयुक्तां । शिरसिधारयन्नित्यनेन रामसत्कारार्थमितिज्ञायते । एकैकस्यदेवस्यएकैकंपुष्पंयुक्तंअयुक्तंचैकंश्रीनाराणरूपिणोरामस्य । समस्तकुसुमयुक्तायुक्तामाला । यथोक्तंभागवतेनवमे । रुक्मिणीशविजयेचप्रमाणान्तरोक्तार्थसंग्राहके । "सिन्धुः शिरस्यर्हणंप्रतिगृह्यरूपीति" "यावैचंपकसंपदाऽब्जवसतेर्दूर्वाश्रियास्वात्मनःकेतक्याविभवेनकृत्तिवसनस्यांभोजकान्त्याविधोः । सन्नीलोत्पलशोभयादिनमणेःश्रीमत्तुलस्याऽमताहेरंबस्य हरेःपरंसमुचितासामालिकाशोभते" इति । यद्वा वरुणाभरणप्रस्तावात्तत्स्रग्वा ॥ १९ ॥ स० समुपक्रम्य पादाभ्यामागत्य । पूर्वमामन्त्र्य अहं भोरामांभोनिधिर्देवंवन्देत्वामितिसंबोध्य । शरपाणिनं बाणपाणिं । पणोग्लहः । सएवपाणःप्रज्ञादिः । शरैःपाणः रिपुप्राणरूपःसोस्यास्तीतिसतथावा तं । नचभारतेवनपर्वणि "सागरस्तुततःस्वप्नेदर्शयामासराघवं" इतिस्वप्नेरामस्यसागरआत्मानंदर्शयामासेत्युक्त्या अत्रचसमुत्थितः प्राञ्जलिरितिवचःपूर्वं अत्रच— "सागरःसमुपक्रम्यपूर्वमामन्त्र्यवीर्यवान् । अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं" इतिवाक्यंविरुद्धमितिवाच्यं । भागवतेनवमे "सिन्धुःशिरस्यर्हणंप्रतिगृह्यरूपीपादारविन्दमुपगम्यबभाषएतत्" इत्युक्तेः प्रत्यक्षतएवजाग्रद्दशायामेवदर्शनं । भागवतस्योत्तरत्वेनैतदनुरोधेनप्रतिशिरस्यइतिपूर्वोदीरितेस्वप्नेस्वापेकृतेसतिनदनदीभर्ताराघवंस्वंदर्शयामासेतिभारतश्लोकार्थोपपत्तेः । अत्रैवयादोगणैर्वृतइत्युक्तिस्वारस्याच्च । स्वप्नेचेदेकमात्रदर्शनेनभाविकार्यंसिद्धेस्तत्संवृततयागमनमनुपयुक्तं । प्रत्यक्षतस्तत्सहनयनंत्वद्रोषोष्मणायादसांदशेद-

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. उदयाद्रिमहाशैलात्. २ क. संकाशस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. संकाशोजांबूनदविभूषणः. ३ क. ख. च. छ. पाटलप्रभं. ४ अयंश्लोकः क. ख. ग. च. छ. पाठेषुदृश्यते. ५ क. ख. सरूपाभिः. ६ च. छ. प्रधानाभिस्तोयधाराभिरंबुराट्. ग. प्रधानाभिर्नानारूपाभिरंबुराट्. घ. प्रधानाभिर्नानारूपाभिरावृतः.

तत्स्वभावो ममाप्येष यदगाधोऽहमप्लवः ॥ विकारस्तु भवेद्राध एतत्ते प्रवदाम्यहम् ॥ २६ ॥
न कामान्न च लोभाद्वा न भयात्पार्थिवात्मज ॥ ग्राहनक्राकुलजलं स्तम्भयेयं कथंचन ॥ २७ ॥
विधास्ये राम येनापि विषहिष्ये ह्यहं तथा ॥ ग्राहा न प्रहरिष्यन्ति यावत्सेना तरिष्यति ॥
हरीणां तरणे राम करिष्यामि यथा स्थलम् ॥ २८ ॥
तमब्रवीत्तदा राम उद्यतो हि नदीपते ॥ अमोघोऽयं महाबाणः कस्मिन्देशे निपात्यताम् ॥ २९ ॥
रामस्य वचनं श्रुत्वा तं च दृष्ट्वा महाशरम् ॥ महोदधिर्महातेजा राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३० ॥
उत्तरेणावकाशोस्ति कश्चित्पुण्यतमो मम ॥ द्रुमकुल्य इति ख्यातो लोके ख्यातो यथा भवान् ॥३१॥
उग्रदर्शनकर्माणो बहवस्तत्र दस्यवः ॥ आभीरप्रमुखाः पापाः पिबन्ति सलिलं मम ॥ ३२ ॥

येन—पृथिवीति ॥ सौम्य प्रसन्न । अनेनाञ्जलिकरणानन्तरमेव रामः प्रसन्न इति गम्यते । पृथिव्यादयः पञ्चपदार्थाः । शाश्वतं नित्यं । मार्गे मर्यादां । आश्रिताः सन्तः स्वभावे काठिन्यतिर्यग्गमनावकाशप्रदानागाधत्वोर्ध्वज्वलनादिस्वस्वभावे तिष्ठन्ति । स्वस्वभावं नातिक्रामन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ एषु कस्ते स्वभाव इत्यत आह—तदिति ॥ तत् तस्मात् । सर्वेषां पृथिव्यादीनां स्वस्वभावानतिलङ्घित्वात् । अहं अगाधः अप्लवः अलङ्घ्यश्चेति यत् एषः ममापि स्वभावः । तस्मादेवमेव मया स्थातव्यं । गाधःप्लवविषयोहमिति यत् एषः मम विकारः अन्यथाभावः। तथा मया न स्थातुं युक्तं । एतत् उक्तस्वरूपं ते प्रवदामि प्रावदं । प्रददामीति पाठेप्ययमेवार्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ २६ ॥ द्वितीयपक्षोप्यनुपपन्न इत्याह—न कामादिति ॥ कामात् अर्थेच्छया । लोभात् लब्धवस्तुत्यागासहिष्णुतया । भयात् दण्डभयात् । पार्थिवात्मजेत्यनेन सर्वमर्यादास्थापकोसीति द्योतयति । न स्तम्भयेयं पीडाकरत्वादिति भावः ॥ २७ ॥ तृतीयं तु पक्षं कक्षीकरोमीत्याह—विधास्य इत्यादिसार्धश्लोकेन ॥ येन यथाहं विषहिष्ये शक्ष्यामि । तथा विधास्ये । किं तच्छक्यमित्यपेक्षायामाह—ग्राहेत्यादि ॥ यावत्सेना तरिष्यति तावत् ग्राहा न प्रहरिष्यन्ति । जलेपि हि केचिद्रमिष्यन्ति । हरीणां तरणे विषये । यथा स्थलं भवति यथा सेतुमार्गो भवति । तथा करिष्यामि । सेतुबन्धद्रव्यापकर्षणादिविघ्नं न करिष्यामीत्यर्थः ॥ २८ ॥ उद्यतः कृतसंधानः ॥ २९ ॥ महातेजाः स्वाभिमतलाभेन जनितकान्तिः ॥ ३० ॥ उत्तरेण समीपवर्तिन्युत्तरभागे । "एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः" इत्येनप् । ममावकाशः मध्यप्रदेशइत्यर्थः । पुण्यतमः चारुतमः। "पुण्यं तु चार्वपि" इत्यमरः । द्रुमेषु कुल्या यस्यासौ द्रुमकुल्यः । "कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित्" इत्यमरः ॥ ३१ ॥ उग्रे दर्शनकर्मणी येषां ते उग्रदर्शनकर्माणः । दस्यवः शत्रवः । "दस्युशात्रवशत्रवः" इत्यमरः । दस्यवः चोरा वा । आभीराः

शीतिप्रदर्शनेन देवदयोदयहेतुरितिसहनयनंयुक्तं ॥ २४ ॥ **ती०** हेपार्थिवात्मजेत्यनेन दशरथेऽवतीर्णेश्वरेत्युक्तंभवति । ईश्वरत्वादेव भयात् त्वद्भयात् रागात् त्वयिभक्त्याच वानररूपान्तरङ्गभक्तसहितत्वात्पादारविन्दरजोवहनभाग्यंमयालब्धमितिभक्त्याजलंस्तंभयेयमित्यर्थः ॥ २७ ॥ **स०** हेवरुणालय वरुणश्चासावालयोयादसामितिसतथा । तस्यसंबुद्धिः । हेवरुण । अलय मत्तोनाशरहित । अतएवामोघोबाणः कस्मिन्देशेनिपात्यतामितिप्रश्नःसंभवति । महाबाणः ब्रह्मास्त्राभिमन्त्रितः इतिशेषः । एतेन पूर्वविसृष्टानांकेवलबाणत्वाद्वा समुद्रशोषणेच्छयानत्यक्तइत्यतोवा नतत्संहारइतिबोध्यं ॥ २९ ॥ **स०** उत्तरेण तृतीयासप्तम्यर्थे । एनबन्तमव्ययंवा । ऊर्ध्वत्वेनोपलक्षितोऽवकाशोस्तीति । पुरतोविलोकने ऊर्ध्वंकिञ्चित्प्रवाहादूर्ध्वंअवकाशोस्तीतिसंबन्धः । नामाह—द्रुमकुल्यइतीति । पुण्यतमइतिलोकेख्यातोयथाभवान् तथाऽयंदेशोपिपुण्यतरइतिख्यातः । यथा भवानेतत्स्थलमङ्गलीकरणेन लोकेख्यातः दस्यूभिरस्यस्वच्छंकृतवान्सुकृतवान्रामइतिख्यातोभवेत् पुण्यतरश्चभवेत्तथोत्तरेणावकाशोस्तीतिवा ॥ ३१ ॥ **ती०** उग्रदर्श-

[पा०] १ घ. यदगाधोमहाप्लवः. २ ङ. झ. ट. रागान्नक्राकुल. घ. नगनक्राकुल. ञ. एतन्नक्राकुल. ३ क. ख. ङ.—ट. विधास्येयेनगन्तासि. ४ ज. प्रसन्नस्तुतदारामश्चाब्रवीत्तंनदीपतिं. ५ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. रामःशृणुमेवरुणालय. ६ ङ. च. छ. झ. कश्चित्पुण्यतरो. क. कश्चित्ख्यातोसरुर्मम.

तैस्तु संस्पर्शनं प्राप्तैर्न सहे पापकर्मभिः ॥ अमोघः क्रियतां राम तत्र तेषु शरोत्तमः ॥ ३३ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सागरस्य स राघवः ॥ मुमोच तं शरं दीप्तं वीरः सागरदर्शनात् ॥ ३४ ॥
तेन तं मरुकान्तारं पृथिव्यां खलु विश्रुतम् ॥ निपातितः शरो यत्र दीप्ताशनिसमप्रभः ॥ ३५ ॥
ननाद च तदा तत्र वसुधा शल्यपीडिता ॥ तस्माद्व्रणमुखात्तोयमुत्पपात रसातलात् ॥ ३६ ॥
स बभूव तदा कूपो व्रण इत्यभिविश्रुतः ॥ सततं चोत्थितं तोयं समुद्रस्येव दृश्यते ॥
अवदारणशब्दश्च दारुणः समपद्यत ॥ ३७ ॥
तस्मात्तद्बाणपातेन त्वपः कुक्षिष्वशोषयत् ॥ ३८ ॥
विख्यातं त्रिषु लोकेषु मरुकान्तारमेव तत् ॥ शोषयित्वा ततः कुक्षिं रामो दशरथात्मजः ॥
वरं तस्मै ददौ विद्वान्मरवेऽमरविक्रमः ॥ ३९ ॥
पशव्यश्चाल्परोगश्च फलमूलरसायुतः ॥ बहुस्नेहो बहुक्षीरसुगन्धिर्विविधौषधः ॥ ४० ॥
एवमेतैर्गुणैर्युक्तो बहुभिः संततं मरुः ॥ रामस्य वरदानाच्च शिवः पन्था बभूव ह ॥ ४१ ॥
तस्मिन्दग्धे तदा कुक्षौ समुद्रः सरितां पतिः ॥ राघवं सर्वशास्त्रज्ञमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४२ ॥
अयं सौम्य नलो नाम तनुजो विश्वकर्मणः ॥ पित्रा दत्तवरः श्रीमान्प्रतिमो विश्वकर्मणा ॥ ४३ ॥

महाशूद्राः ॥ ३२ ॥ तत्र द्रुमकुल्ये । तेषु आभीरप्रमुखेषु ॥ ३३ ॥ सागरदर्शनात् सागरमतेन । यद्वा अङ्गुल्या निर्दिश्य सागरेण प्रदर्शनात् ॥ ३४ ॥ तेन शरमोक्षणेन ॥ ३५ ॥ ननाद जलनिर्गमेनेति भावः । व्रणमुखात् व्रणमुखद्वारेण ॥ ३६ ॥ सः व्रणमुखं । व्रणकूप इत्यभिविश्रुतो बभूव । सततमिति । तस्येति शेषः । अवदारणशब्दः बाणस्येति शेषः ॥ ३७ ॥ तस्मादित्यर्धं ॥ तद्बाणपातेन तस्य बाणस्य पातेन । कुक्षिषु अवटेषु । स्थिता अपः पूर्वं पापस्पृष्टानि जलानि । तस्मात् द्रुमकुल्यात् । अशोषयत् न्यवारयदित्यर्थः ॥ ३८ ॥ पूर्वं रामबाणपातेन पृथिव्यां विश्रुतत्वमुक्तं संप्रति विरोधिनिरसनात् त्रिषु लोकेषु विख्यातत्वमाह—विख्यातमिति मरुकान्तारमव मरुकान्तारनामैव । विख्यातं प्रसिद्धमभूदित्यर्थः । कुक्षिं समुद्रमध्यप्रदेशं । मरुकान्तारं शोषयित्वा दग्ध्वा। कथं मनुष्यत्वं भावयतो वरदानमित्यत्राह—अमरविक्रम इति । "सत्येन लोकाञ्जयति" इति न्यायेन वशीकृतसर्वलोकइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ वरं सिद्धिमुखेन दर्शयति श्लोकद्वयेन—पशव्य इत्यादि ॥ पशव्यः पशुभ्यो हितः पशूपभोग्यबालतृणादिसमृद्ध इत्यर्थः। अल्परोगः आरम्भ एव विनष्टरोगः । रसः मधु । आयुतः समन्तायुक्तः । स्नेहः घृतं । औषधं ओषधिसमूहः । एवमेतैः एवंप्रकारैः । गुणैः भोग्यैः । युक्तः संयुतः । शिवः पन्थाः शोभनप्रदेश इत्यर्थः ॥ ४०-४२ ॥ एवं सेतुनिर्माणानुकूलं स्थास्यामीत्युक्तवान् संप्रति वरदानसन्तुष्टो वाक्सहायमाचरति—अय-

नकर्माणः उग्रे दर्शनकर्मणी येषांतेतथा ॥ ३२ ॥ स० व्रणमुखात् बाणकृतच्छिद्रादित्यर्थः ॥ ३६ ॥ स० अमरविक्रमः देवविक्रमः अप्रतिहतपराक्रमोवा ॥ ३९ ॥ स० अल्परोगः तुच्छीकृतरोगः ॥ ४० ॥ ति० पित्रादत्तवरः सर्ववस्तुनिर्माणसामर्थ्ये दत्तवरः । विश्वकर्मणस्तव प्रीतिमान् त्वद्विषयप्रीतिमान् । तेनत्वन्नामस्मरणंपूर्वकरोत्वित्यर्थः । संसारसागरेगाधतासंपादकस्यत्वन्ना-

[पा०] १ ङ. तैर्नाहंस्पर्शनंपापंसहेयं. ख. ग. ञ. ट. तैर्नसंस्पर्शनंपापंसहेयं. क. घ. तैर्नसंस्पर्शनंरामसहेयं. झ. तैर्नतत्स्पर्शनंपापंसहेयं. ज. तैस्तुसंस्पर्शनंपापंसदाक्लेशकरंमहत्. २ ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. रामअयंतत्रशरोत्तमः. ज. रामशितस्तत्रशरोत्तमः. क. राममरौतत्रशरोत्तमः. ३ ङ. झ. महात्मनः. ४ ख. ग. ङ. ज. झ. ट. परंसागर. ५ ख.—ट. तन्मरु. ६ झ. ट. किल. ७ ख. निपपातशरो. ८ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. वज्राशनि. ९ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. इत्येवविश्रुतः. १० ख. अवदारणजःशब्दो. ११ ज. तस्मिन्बाणस्यपातेन. १२ क. झ. ट. अपःकुक्षिषु. ग. घ. अपःकुक्षिमशोषयत्. १३ क. ग.—ट. शोषयित्वातुतंकुक्षिं. ख. सशोषयित्वातंकुक्षिं. १४ क. घ. च. छ. ञ. पश्चान्मरवे. १५ क. ख. ज. श्लाघ्यरोगश्च. १६ च. झ. ञ. ट. विविधौषधिः. १७ ग. ङ.—ट. एवमेतैश्चसंयुक्तो. १८ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. संयुतो. १९ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. तनयो. २० ग. च. छ. झं. ञ. ट. प्रीतिमान्विश्वकर्मणः. क. घ. धृतिमान्विश्वकर्मणः.

एष सेतुं महोत्साहः करोतु मयि वानरः ॥ तमहं धारयिष्यामि तथा ह्येष यथा पिता ॥ ४४ ॥
एवमुक्त्वोदधिर्नष्टः[1] समुत्थाय नलस्तदा ॥ अब्रवीद्वानरश्रेष्ठो वाक्यं रामं महाबलः[2] ॥ ४५ ॥
अहं सेतुं करिष्यामि विस्तीर्णे वरुणालये[3] ॥ पितुः सामर्थ्यमास्थाय[4] तत्त्वमाह महोदधिः ॥ ४६ ॥
दण्ड एव वरो लोके पुरुषस्येति मे मतिः ॥ धिक्क्षमामकृतज्ञेषु सान्त्वं दानमथापि वा ॥ ४७ ॥
अयं हि सागरो भीमः सेतुकर्म[5]दिदृक्षया ॥ ददौ दण्डभयाद्गाधं राघवाय[6] महोदधिः ॥ ४८ ॥
मम मातुर्वरो दत्तो मन्दरे विश्वकर्मणा ॥ [मया[7] तु सदृशः पुत्रस्तव देवि भविष्यति ॥]
औरसस्तस्य पुत्रोऽहं सदृशो विश्वकर्मणा ॥ ४९ ॥
स्मारितोस्म्यहमेतेन[8] तत्त्वमाह महोदधिः ॥ न चाप्यहमनुक्तो वै प्रब्रूयामात्मनो गुणान् ॥ ५० ॥
समर्थश्चाप्यहं सेतुं कर्तुं वै वरुणालये ॥ काममद्यैव[9] बध्नन्तु सेतुं वानरपुङ्गवाः ॥ ५१ ॥
ततोतिसृष्टा[10] रामेण सर्वतो हरियूथपाः ॥ अभिपेतु[11]र्महारण्यं हृष्टाः शतसहस्रशः ॥ ५२ ॥
ते नगान्नगसंकाशाः शाखामृगगणर्षभाः ॥ बभञ्जु[12]र्वानरास्तत्र प्रचकर्षुश्च[13] सागरम् ॥ ५३ ॥
ते सालैश्चाश्वकर्णैश्च धवैर्वंशैश्च वानराः ॥ कुटजैरर्जुनैस्तालैस्तिलकैस्तिमिशैरपि ॥ ५४ ॥

मिति ॥ दत्तवरः मत्तुल्यः पुत्रस्ते भविष्यतीति मात्रे दत्तवरः ॥ ४३ ॥ तं सेतुं । तथा ह्येष यथा पितेति । पिता यथा यादृशशक्तिमान् तादृशोयमित्यर्थः ॥४४॥ उदधिः नष्टः अन्तर्हितः ॥ ४५ ॥ पितुः सामर्थ्यं पित्रा दत्तं सामर्थ्यं ॥ ४६ ॥ अथ वानरान्प्रत्याह—दण्ड इत्यादि श्लोकद्वयेन ॥ अतो राघवायेति परोक्षनिर्देशः । हिमवान्मन्दरो मेरुरित्यादिवत् । मध्ये कविवाक्यं वा । दण्ड एव परःसमीचीनोपायः । क्षमां सान्त्वं साम दानं वा धिक् । क्षमादयो नोपाया इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ उक्तेर्थे हेतुमाह—अयं हीति ॥ हि यस्मात्सागरः सगरखानितः । प्रत्युपकारानभिज्ञ इत्यर्थः । दण्डभयात् सेतुकर्मदिदृक्षया गाधं ददाविनत्यन्वयः । सेतुकर्मदिदृक्षा च दण्डभयादेवास्य जातेत्यर्थः ॥ ४८ ॥ पूर्वोक्तस्वपितृतुल्यसामर्थ्यलाभस्य हेतुं दर्शयति—ममेति ॥ मया सदृशः पुत्रस्तव भविष्यतीत्येवंरूपो वरः । अयं चार्थः "औरसस्तस्य पुत्रोहं सदृशो विश्वकर्मण" इत्यनुवादात्सिद्धः ॥४९॥ तर्ह्येतावत्पर्यन्तं किमर्थं नोक्तवानसीत्यत्राह—स्मारित इति ॥ एतेन समुद्रेण । अनुक्तौ निमित्तान्तरमप्याह—नचेति । अनुक्तः अन्येनानुक्तः । स्वेनैवोक्तौ महाकर्मारम्भे विश्वासो न भवेदिति भावः ॥ ५० ॥ न केवलमुक्तिमात्रं समर्थश्चापीत्याह—समर्थश्चेति ॥ बध्नन्तु बन्धनाय शिलादिकमानयन्त्वित्यर्थः ॥५१॥ अतिसृष्टाः नियुक्ताः ॥ ५२ ॥ नगान् वृक्षान् । नगसंकाशाः गिरिसंकाशाः । वानराधिपतित्वेपि मनुष्यत्वं संभवति निषादस्थपत्यधिकरणपूर्वपक्षन्यायादत आह—वानरा इति । तत्र तदानीं । प्रचकर्षुः आनयन्ति स्म ॥ ५३ ॥ सेतुबन्धनसाह्यकृतां वृक्षाणां कृतार्थतां

स्नोमद्गाधतासंपादनमीषत्करमितिभावः ॥ **स०** विश्वकर्मणः तन्नामदेवतक्षाध्यक्षस्य । विश्वकर्मणः विश्वंचतत्कर्मच । तस्मात् प्रीतिमान् पितुरितिविपरिणतंसदावर्तते । पितुः यथाकर्मसुकौशलंवर्तते तथासर्वकर्मसुकुशलत्वात्तत्प्रीतिपात्रमितिभावः ॥ ४३ ॥ **स०** धारयिष्यामि विना धरासंपर्कमुपर्येवधारयिष्यामि । यथोक्तंवनपर्वणि—" नलेनस्पृश्यमानास्तेगण्डशैलाःसपर्वताः । तेरुर्वारांनिधौतस्मिस्तूलंसूक्ष्ममयंयथा " इति ॥ ४४ ॥ **स०** अयंसागरः सगरपुत्रखानितः रामज्ञातिर्महोदधिः । दिदृक्षया स्वदिदृक्षया कृतोयोदण्डस्तद्भयात् गाधं श्लाघ्यंसेतुकर्मोद्दिश्यददौ मार्गमितिशेषः । " गाधःश्लाघ्येपिलिप्सायां " इतिविश्वः । " गायन्तिदिग्विजयिनोयमुपेत्यभूपाः " इत्यादेः ॥ ननु हनुमतियद्दूतआगतेसमुद्रोमैनाकं " अङ्गमाननीयोहिमादृशैः " इत्याद्युक्त्वा सेवार्थंप्रबोधयामासयस्स स्वयंरामउपयाते नोपयातइत्यत्यद्भुतमितिचेत्सत्यं । स्वमध्यवर्तिदुर्वृत्तिमद्रामेतरामारणदितिसुतवधोनक्रोधोदयेनविनाभवतीतिविलंबमवललंबेइतिशीघ्रंनायातोयादोभिःसहेतितात्पर्यमवधेयं ॥४८॥ **स०** उत्पेततुः उत्पेतुः । उत्पेतुश्चेतिक्व-

[**पा०**] १ ज. मुक्त्वोदधिर्यातः. २ क. च.—ट. महाबलं. ३ झ. ट. मकरालये. ४ ग.—ट. मासाद्य. ५ घ. सेतुबन्ध. ६ च. छ. राघवस्य. ७ इदमर्धं क. ख. ङ.—ट. पाठेषुदृश्यते. ८ क. ख. स्मारितोद्याहं. ९ ङ. झ. ट. तस्माद्द्यैव. १० ङ.—ट. ततोविसृष्टा. ११ ङ. छ. झ. ञ. ट. उत्पेततुर्महा. च. उत्पेतुस्ते. १२ ख. ङ.—ट. बभञ्जुःपादपांस्तत्र. १३ क. चिक्षिपुश्चहि. घ. चिक्षिपुःसागरंप्रति.

बिल्वैश्च[1] सप्तपर्णैश्च कर्णिकारैश्च पुष्पितैः ॥ चूतैश्चाशोकवृक्षैश्च सागरं समपूरयन् ॥ ५५ ॥
समूलांश्च विमूलांश्च पादपान्हरिसत्तमाः ॥ इन्द्रकेतूनिवोद्यम्य प्रजह्रुर्हरयस्तरून् ॥ ५६ ॥
तालान्दाडिमगुल्मांश्च नारिकेलान्विभीतकान् ॥ बकुलान्खदिरान्निम्बान्[2]समाजह्रुः समन्ततः ॥५७॥
हस्तिमात्रान्महाकायाः पाषाणांश्च महाबलाः ॥ पर्वतांश्च समुत्पाट्य यन्त्रैः परिवहन्ति च ॥ ५८ ॥
प्रक्षिप्यमाणैरचलैः सहसा जलमुद्धतम् ॥ समुत्पतितमाकाशमुपासर्पत्ततस्ततः[3] ॥ ५९ ॥
समुद्रं क्षोभयामासुर्वानराश्च[4] समन्ततः ॥ [आप्लवन्तः[5] प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः ॥]
सूत्राण्यन्ये प्रगृह्णन्ति व्यायतं[6] शतयोजनम् ॥ ६० ॥
नलश्चक्रे महासेतुं मध्ये नदनदीपतेः ॥ स तथा[7] क्रियते सेतुर्वानरैर्[8]घोरकर्मभिः ॥ ६१ ॥
दण्डानन्ये प्रगृह्णन्ति विचिन्वन्ति तथा परे ॥ ६२ ॥
वानराः शतशस्तत्र रामस्याज्ञापुरस्सराः[9] ॥ मेघाभैः पर्वताग्रैश्च[10] तृणैः काष्ठैर्बबन्धिरे ॥ ६३ ॥
पुष्पिताग्रैश्च तरुभिः सेतुं बध्नन्ति वानराः ॥ ६४ ॥
पाषाणांश्च गिरिप्रख्यान्गिरीणां शिखराणि च ॥ दृश्यन्ते परिधावन्तो गृह्य वारणसन्निभाः[11] ॥६५॥
शिलानां क्षिप्यमाणानां शैलानां च[12] निपात्यताम् ॥ बभूव तुमुलः शब्दस्तदा तस्मिन्महोदधौ ॥६६॥
[सहेलं[13] हनुमाञ्शैलं यंयं विपुलमाक्षिपत् ॥ तंतं करेण वामेन सलीलं जगृहे नलः ॥ ६७ ॥]

व्यञ्जयितुं तान् परिगणयति—श्लोकद्वयेन ते सालैरित्यादिना ॥ ५४—५५ ॥ अथैषामानयनशैघ्र्यमाह—समूलानिति ॥ हरयस्तरूनित्युत्तरशेषः ॥ ५६ ॥ वृक्षेषून्मूलितेषु गुल्मादीनाजह्रुरित्याह—तालानिति ॥ तालान् क्षुद्रतालान् । खदिरान् अरिमेदकान् ॥ ५७ ॥ भूरुहेषु लुप्तेषु पाषाणपर्वतादीनाजह्रुरित्याह—हस्तीति ॥ हस्तिमात्रान् गजप्रमाणान् । "प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः" इति मात्रच्प्रत्ययः । यन्त्रैः शकटादिभिः ॥ ५८ ॥ उद्धतं उत्पतितं । आसीत् । समुत्पतितं सत् आकाशं ततस्ततः तत्र तत्र । उपासर्पत् प्रससार ॥ ५९ ॥ सूत्राणि शतयोजनं व्यायतं आकृष्टं यथा भवति तथा । प्रगृह्णन्ति प्रागृह्णन् । आर्जवार्थं व्यत्ययेन लकारः ॥ ६० ॥ घोरकर्मभिः युगपदनेकपर्वतानयनकर्मभिः । तथा नलक्रियानुसारेण ॥ ६१ ॥ दण्डान् सूत्रबद्धदण्डान् । वानरत्वराकरणदण्डान्वा विचिन्वन्ति विशेषेण चयनं कुर्वन्ति । नलबद्धसेतोरुपरि शिलाश्चितवन्त इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ बबन्धिरे सेतुप्रदेशानिति शेषः ॥ ६३ ॥ पुष्पिताग्रैरिति मार्दवार्थमुपरि बबन्धुरित्यर्थः ॥ ६४ ॥ अथ वानराणां पर्वतानयनं वर्णयति—पाषाणांश्चेति ॥ गृह्य गृहीत्वा ॥ ६५ ॥ निपात्यतां आर्षं परस्मैपदं । तुमुलः संकुलः

चित्पाठः ॥५२॥ स० यन्त्रैः अनायासाहरणकरणैश्चक्रादिभिः । समर्थैःकौशलप्रदर्शनार्थं असमर्थैःशरीररक्षणार्थंयन्त्रादिकरणमितिविवेकः ॥५८॥ ती० शतयोजनंव्यायतंसूत्राणिप्रगृह्णन्ति शतयोजनपर्यन्तव्यायामस्यन्यूनातिरिक्तत्वपरिहारार्थंसूत्राण्यगृह्णन्नित्यर्थः । स० शतयोजनमायतंदीर्घंसेतुंकर्तुं ॥ ६० ॥ शि० नलोमहासेतुंचक्रे । ससेतुःवानरैरितरैरपिक्रियते । एतेनपाषाणादिसङ्घट्टनंनलायत्तं । सामग्रीसंपादनमितरायत्तमितिसूचितं ॥ ६१ ॥ स० दण्डान् मानार्थं । विचिन्वन्ति छिद्रादिकंयथानस्यात्तथामार्गयन्ति । ति० विचिन्वन्ति आहरणीयवृक्षादिकं ॥ ती० दण्डान् प्रत्येकंबन्धनीयसेतुविभागंमानदण्डान्गृह्णन्ति । विचिन्वन्ति समविषमभागंपरीक्षन्ते । यद्वा सेतुबन्धनार्थं पर्वताद्यानेतॄन्वानरांस्त्वरयितुं दण्डान् दीर्घयष्टीः । प्रगृह्णन्ति । विचिन्वन्ति श्रमात्तत्रतत्रच्छायासुविलीनान्वानरानन्वेषयन्ति ॥ ६२ ॥ स० आज्ञैवपुरस्सरीयेषांते तैः । आज्ञायाःपुरस्सराः अहमहमिकयातैर्वा ।

[पा०] १ ख. घ.—झ. ट. बिल्वकैः. २ ङ. झ. ट. करीरान्बकुलान्निंबान्. घ. खादिरान्पाटलान्निंबान्. ३ ङ.—ट. समुत्ससर्पचाकाशमवासर्पत्ततःपुनः. ४ घ. च. छ. झ. ञ. निपतन्तःसमन्ततः. ५ इदमर्धं क. पाठेदृश्यते. ६ ख. ग. झ. ह्यायतं. ७ ङ. च. छ. झ. ञ. तदा. ८ क. ख. ङ.—ट. वानरैः. ९ क.—ट. पुरस्सरैः. १० क.—ट. पर्वताभैश्च. ११ क. घ. ङ. झ. दानवसंनिभाः. १२ क. ख. ग. ङ.—ट. तत्रपात्यतां. १३ अयंश्लोकः ख. च. छ. ञ. पाठेषुदृश्यते.

कृतानि प्रथमेनाह्ना योजनानि चतुर्दश ॥ प्रहृष्टैर्गजसंकाशैस्त्वरमाणैः प्लवङ्गमैः ॥ ६८ ॥
द्वितीयेन तथा चाह्ना योजनानि तु विंशतिः ॥ कृतानि प्लवगैस्तूर्णं भीमकायैर्महाबलैः ॥ ६९ ॥
अह्ना तृतीयेन तथा योजनानि कृतानि तु ॥ त्वरमाणैर्महाकायैरेकविंशतिरेव च ॥ ७० ॥
चतुर्थेन तथा चाह्ना द्वाविंशतिरथापि च ॥ योजनानि महावेगैः कृतानि त्वरितैस्तु तैः ॥ ७१ ॥
पञ्चमेन तथा चाह्ना प्लवगैः क्षिप्रकारिभिः ॥ योजनानि त्रयोविंशत्सुवेलमधिकृत्य वै ॥
[प्रहृष्टैर्गिरिसंकाशैस्त्वरमाणैः प्लवङ्गमैः ॥ ७२ ॥]
स वानरवरः श्रीमान्विश्वकर्मात्मजो बली ॥ बबन्ध सागरे सेतुं यथा चास्य पिता तथा ॥ ७३ ॥
स नलेन कृतः सेतुः सागरे मकरालये ॥ शुशुभे सुभगः श्रीमान्स्वातीपथ इवाम्बरे ॥ ७४ ॥
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ आगम्य गगने तस्थुर्द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ ७५ ॥
दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ॥ ददृशुर्देवगन्धर्वा नलसेतुं सुदुष्करम् ॥ ७६ ॥
आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः ॥ ७७ ॥
तदचिन्त्यमसह्यं च अद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ददृशुः सर्वभूतानि सागरे सेतुबन्धनम् ॥ ७८ ॥

॥ ६६—६७ ॥ कृतानीति । चतुर्दशयोजनपरिमितः सेतुर्बद्ध इत्यर्थः । एवमुत्तरेष्वपि योज्यं ॥ ६८ ॥ द्वितीयेनेति । प्रतिदिनं योजनाधिक्यमुत्साहातिरेकात् ॥ ६९—७१ ॥ त्रयोविंशत् त्रयोविंशतिः । आर्षो व्यत्ययः । अधिकृत्य अवधिं कृत्वा ॥ ७२ ॥ अस्य पिता यथा यादृशशक्तिविशिष्टः । तथा तादृशशक्तिविशिष्ट इत्यर्थः ॥ ७३ ॥ सुभगः शोभनमाहात्म्यवान् । स्वातीपथः छायापथः । स्वातीवीथिर्वा । सा चाकाशे सूर्यादीनां मध्यमार्गे मध्यमावीथिः । तदुक्तं वायुपुराणे—" सूर्यादीनां त्रयो मार्गा दक्षिणोत्तरमध्यमाः " इति प्रक्रम्य " तथा द्वे चापि फल्गुन्या मघा चैवार्षभी मता । हस्तश्चित्रा तथा स्वाती मध्यवीथ्यभिविश्रुता ॥ ज्येष्ठा विशाखानूराधा वीथीराजगवी मता । एतास्तु वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यते " इति ॥७४—७५॥ नलसंबन्धी सेतुर्नलसेतुः तं ॥ ७६ ॥ निर्विघ्नसेतुबन्धेन जातं वानरहर्षं दर्शयति—आप्लवन्त इति ॥ अर्धमेकं वाक्यं । आप्लवन्तः आभिमुख्येन प्लवन्तः दूरं प्लवन्तः । आसन्निति शेषः ॥ ७७ ॥ अचिन्त्यं इतःपूर्वं मनसापि चिन्तयितुमनर्हं । असह्यं कस्यापि यत्नाविषयं । अद्भुतं आश्चर्य-

शि० शतशोवानरैः तृणादिभिः बबन्धिरे सेतुप्रदेशाइतिशेषः ॥ ६३ ॥ ति० सुवेलं सामीप्येसुशब्दस्याव्ययीभावः । वेलासमीपं परपारसमीपमधिकृत्येत्यर्थः ॥ स० सुवेलं सुशोभनाप्राप्यावान्तरवेलायस्मिन्कर्मणितद्यथाभवतितथा । अधिकृत्येतिकेचित् । वस्तुतस्तु सुवेलंतन्नामकंपर्वतं । यद्वक्ष्यति " तेसुवेलस्यशैलस्य " इति ॥ ननुवनपर्वणि " दशयोजतविस्तारंत्रिंशद्योजनमायतं । बबन्धुर्वानराः सेतुंप्रथमेदिवसेतदा । सन्ध्यामर्वाग्द्वितीयेतुत्रिंशद्योजनविस्तरः । एवंत्रिभिर्दिनैर्वीरैःसेतुर्नवतियोजनं । चतुर्थेतुदिनेसार्धेयामेतेचवलीमुखाः । दृष्टालङ्केतिरामायशशंसुः " इतिचतुर्थेदिनेदशयोजनानीत्याहृत्यशतयोजनोभवतिसेतुर्दशयोजनविस्तारश्चेतिदिनचतुष्टयेसेतुसमाप्त्युक्तेः । तथापद्मपुराणेपुष्करखण्डेत्रिंशेऽध्याये " एषसेतुर्मयाबद्धःसमुद्रेवरुणालये । त्रिभिर्दिनैःसमाप्तिंमेनीतोवानरसत्तमैः । " इतित्रिभिर्दिनैःसेतुसमाप्त्युक्तेश्च भारतेचतुर्दिन्युक्तिश्चकथं । कथंचात्रपञ्चदिन्युक्तिरितिचेन्न । हिरण्याक्षवधस्यभागवतेतृतीयस्कन्धेकर्णमूलताडनेन तथापुनस्तत्रैवदंष्ट्रयेतिकथनंयथाकल्पभेदेनेतिव्यवस्था श्रीतात्पर्येणकृता कृताच वामाङ्गुष्ठनखनिर्भिन्नेतिभागवतस्यदक्षिणाङ्गुष्ठनखनिर्भिन्नेतिपुराणान्तरस्यचवाराहादिकल्पभेदेनेति तथा भारतरामायणयोरपिविरोधसमाधिरवधेयः । अवधेयश्चपद्मपुराणाविरोधः । तथाचोक्तंस्कान्दे—उमासंहिताद्वादशाध्याये " कदाचिद्धनुषासेतुःकदाचिद्द्विशिखेनच । दार्वादिनाकदाचिच्चकल्पेकल्पेव्यवस्थितिः " इति । एवंदिनेष्वपिकल्पभेदेनसमाधानंज्ञेयं । अथवापञ्चषासुपुस्तकसंपुटीषुनैतेश्लोकाःसन्ति सन्तिचक्वचिदेवेत्यैतेप्रक्षिप्ताइतिज्ञेयं ॥ ७४ ॥

[पा०] १ च.—झ. ट. तथैवाह्ना. २ ङ. च. छ. झ. ट. योजनानितुसागरे. ३ ङ. च. झ. ञ. ट. त्वरितैस्ततः. ग. प्लवगैस्तुतैः. ४ इदमर्धं ग. पाठेदृश्यते. ५ ददृशुरित्यर्धस्यस्थाने ख. पाठे. ददृशुर्देवगन्धर्वाःसिद्धाश्चपरमर्षयः । विस्मिताश्चतदादृष्टा नलसेतुंसुदुष्करं इत्येकःश्लोकोदृश्यते. ६ घ. दुष्करं.

तानि कोटिसहस्राणि वानराणां महौजसाम् ॥ बध्नन्तः सागरे सेतुं जग्मुः पारं महोदधेः ॥ ७९ ॥
विशालः सुकृतः श्रीमान्सुभूमिः सुसमाहितः ॥ अशोभत महासेतुः सीमन्त इव सागरे ॥ ८० ॥
ततः पारे समुद्रस्य गदापाणिर्विभीषणः ॥ परेषामभिघातार्थमतिष्ठत्सचिवैः सह ॥ ८१ ॥
सुग्रीवस्तु ततः प्राह रामं सत्यपराक्रमम् ॥ हनुमन्तं त्वमारोह अङ्गदं चापि लक्ष्मणः ॥ ८२ ॥
अयं हि विपुलो वीर सागरो मकरालयः ॥ वैहायसौ युवामेतौ वानरौ तारयिष्यतः ॥ ८३ ॥
अग्रतस्तस्य सैन्यस्य श्रीमान्रामः सलक्ष्मणः ॥ जगाम धन्वी धर्मात्मा सुग्रीवेण समन्वितः ॥ ८४ ॥
अन्ये मध्येन गच्छन्ति पार्श्वतोन्ये प्लवङ्गमाः ॥ सलिले[1] प्रपतन्त्यन्ये मार्गमन्ये न लेभिरे ॥ ८५ ॥
केचिद्वैहायसगताः सुपर्णा इव पुप्लुवुः ॥ ८६ ॥
घोषेण महता[2] तस्य सिन्धोर्घोषं समुच्छ्रितम् ॥ भीममन्तर्दधे भीमा[3] तरन्ती हरिवाहिनी ॥ ८७ ॥
वानराणां हि सा तीर्णा वाहिनी नलसेतुना ॥ तीरे निविविशे राज्ञो[4] बहुमूलफलोदके ॥ ८८ ॥

तदद्भुतं राघवकर्म दुष्करं समीक्ष्य देवाः सह सिद्धचारणैः ॥
उपेत्य रामं सहसा महर्षिभिः समभ्यषिञ्चन्सुशुभैर्जलैः पृथक् ॥ ८९ ॥
जय स्वशत्रून्नरदेव मेदिनीं ससागरां पालय शाश्वतीः समाः ॥
इतीव रामं नरदेवसत्कृतं शुभैर्वचोभिर्विविधैरपूजयन् ॥ ९० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

करं । रोमहर्षणं पुलकावहं ॥ ७८ ॥ सेतुं बध्नन्तः सेतुबन्धनसहकारिणः ॥ ७९ ॥ सुकृतः दृढतया कृतः सुकृतकरो वा । श्रीमान् ऋजुत्वेन कान्तिमान् । सुभूमिः निम्नोन्नतत्वरहितः । सुसमाहितः निर्विवरः ॥ ८० ॥ पारे दक्षिणतीरे ॥ ८१ ॥ लक्ष्मण इत्यत्र आरोहत्विति पुरुषविपरिणामः कर्तव्यः ॥ ८२ ॥ आरोहणहेतुमाह—अयमिति ॥ विपुलः शतयोजनसंपन्नः । गमने बहुकालविलम्बो भविष्यतीति भावः । वैहायसौ अपादचारिणौ । इति सुग्रीवः प्राहेति पूर्वेणान्वयः ॥ ८३—८४ ॥ न लेभिरे मार्गालाभात्तीर एव कंचित्कालं स्थिता इत्यर्थः ॥ ८५ ॥ केचिदित्यर्धमेकं वाक्यं ॥ वैहायसं विहायःसंबन्धि गतं गमनं येषां ते तथोक्ताः । सुपर्णाः गरुडाः ॥ ८६ ॥ अन्तर्दधे तिरश्चकार ॥ ८७ ॥ वानराणां राज्ञो वाहिनीत्यन्वयः । राज्ञेति पाठे राज्ञा सुग्रीवेण सहेत्यर्थः । तीरे दक्षिणतीरे ॥ ८८ ॥ इत्थमकुण्ठदशकण्ठकण्ठाटवीत्रुटनिदर्शनभूतं सेतुनिर्माणनैपुण्यमालोक्य समुपजातमानन्दसन्दोहमा रावणनिबर्हणादनुद्धाटनीयमप्यन्तर्नियन्तुमशक्नुवन्तस्तादृशहर्षप्रकर्षबलात्कारेण देवा यथोचितं राममपूजयन्नित्याह—तदित्यादिना श्लोकद्वयेन ॥ दुष्करं रामादन्यैर्मनसापि कर्तुमशक्यं पृथक्प्रत्येकं समभ्यषिञ्चन् ॥ ८९ ॥ जयेति च्छेदः । स्वशत्रून् आश्रितशत्रूणामेवास्य शत्रुत्वादिति भावः नरदेवसत्कृतं नरैश्च देवैश्च सत्कृतं । अपूजयन् अस्तुवन् । स्तुतिर्हि वाचिका पूजा ॥ ९० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्वाविंशः सर्गः ॥२२॥

रामानु० सुग्रीवेणसमन्वितोजगामेत्यनेन सुग्रीवस्यापिविहायसागमनंद्योत्यते ॥ ८४ ॥ **ति०** नरदेवाः ब्राह्मणाः ॥ ९० इतिद्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

[पा०] १ घ. ज. झ. ट. सलिलं. २ क.—घ. च.—ट. महताघोषंसागरस्य. ३ घ. हन्त. ४ घ. क. ग. ङ.—ट. राज्ञाबहुमूल.

त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

तीर्णार्णवेनरामेण लक्ष्मणंप्रति घोरतरसमरसूचकोत्पातप्रदर्शनपूर्वकमुत्साहेन सेनयाविभीषणसुग्रीवादिभिस्सहलङ्कांप्रति प्रस्थानम् ॥ १ ॥

निमित्तानि निमित्तज्ञो दृष्ट्वा लक्ष्मणपूर्वजः ॥ सौमित्रिं संपरिष्वज्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
परिगृह्योदकं शीतं वनानि फलवन्ति च ॥ बलौघं संविभज्येमं व्यूह्य तिष्ठेम लक्ष्मण ॥ २ ॥
लोकक्षयकरं भीमं भयं पश्याम्युपस्थितम् ॥ निबर्हणं प्रवीराणामृक्षवानररक्षसाम् ॥ ३ ॥
वाताश्च कलुषा वान्ति कम्पते च वसुन्धरा ॥ पर्वताग्राणि वेपन्ते पतन्ति च महीरुहाः ॥ ४ ॥
मेघाः क्रव्यादसंकाशाः परुषाः परुषस्वनाः ॥ क्रूराः क्रूरं प्रवर्षन्ति मिश्रं शोणितबिन्दुभिः ॥ ५ ॥
रक्तचन्दनसंकाशा सन्ध्या परमदारुणा ॥ ज्वलतः प्रपतत्येतदादित्यादग्निमण्डलम् ॥ ६ ॥
दीना दीनस्वराः क्रूराः सर्वतो मृगपक्षिणः ॥ प्रत्यादित्यं विनर्दन्ति जनयन्तो महद्भयम् ॥ ७ ॥
रजन्यामप्रकाशस्तु संतापयति चन्द्रमाः ॥ ८ ॥
कृष्णरक्तांशुपर्यन्तो लोकक्षय इवोदितः ॥ ह्रस्वो रूक्षोऽप्रशस्तश्च परिवेषः सुलोहितः ॥ ९ ॥

एवं रामो नलसेतुना तीर्णमहार्णवो महासमरसूचकान्महोत्पातान्दृष्ट्वा चिरप्रार्थिताभीष्टसिद्धिर्भविष्यतीति सन्तुष्टो दृष्टानि निमित्तानि निमित्तज्ञाय लक्ष्मणाय दर्शयति—निमित्तानीति ॥ निमित्तज्ञत्वे लक्ष्मणादप्याधिक्यं दर्शयितुं लक्ष्मणपूर्वज इत्युक्तं । संपरिष्वङ्गश्चिरप्रार्थितसमरस्यासन्नत्वात् । निमित्तापेक्षणस्यावश्यकत्वमुक्तं कामन्दके—" निमित्तान्येव शंसन्ति शुभाशुभफलोदयम् । तस्मादेतानि शास्त्रज्ञो राजा समुपलक्षयेत् " इति ॥ १ ॥ शीतमुदकं शीतोदकवत्प्रदेशं । वनानि जलसमीपस्थानि । परिगृह्य वासार्थं स्वीकृत्य । व्यूह्य गरुडरूपेण सन्निवेश्य । तथा व्यक्तीभविष्यति ॥ २ ॥ लोकक्षयकरं । क्षुद्रजनक्षयकरं । विशिष्य प्रवीराणां निबर्हणं विनाशकं । भयमिति युद्धमुच्यते ॥ ३ ॥ भयदर्शने लिङ्गान्याह—वाता इत्यादि ॥ महीरुहाः पतन्ति अकस्मादितिभावः । अत्रात्यन्तानिष्टकरो भूकम्पः संध्याकालिक इति ज्ञेयं । तथोक्तं वसिष्ठेन—" यामत्रयाच्च भूकम्पो द्विजातीनामरिष्टदः । अरिष्टदः क्षितीशानां संध्ययोरुभयोरपि " इति ॥ ४ ॥ क्रव्यादसंकाशाः वृकवर्णाः श्येनादिसंस्थाना इति वा । परुषाः दुर्दर्शाः । रूक्षा इति यावत् । परुषस्वनाः श्रुतिकटुस्वनाः । अतएव क्रूराः भयंकराः । मिश्रं उदकमिति शेषः । क्रूरमिति क्रियाविशेषणं । अत्र मिहिरः—" दिव्युल्कापतनं चैव दिवा नक्षत्रदर्शनम् । दिवाऽशनिस्तथा काष्ठतृणरक्तप्रवर्षणं " ५ ॥ रक्तचन्दनं कुङ्कुमं । रक्तचन्दनतुल्यमेघवतीत्यर्थः । परमदारुणा भवतीति शेषः । अग्निमण्डलं अग्निपिण्डः ॥ ६ ॥ दीनाः दीनाकृतयः । जनयन्तः सूचयन्तः ॥ ७ ॥ रजन्यामिति अर्धमेकं वाक्यं । अप्रकाशः निष्प्रभः । संतापयति । शीतस्य संतापकरणं ह्युत्पात इति भावः ॥ ८ ॥ कृष्णा रक्ताश्चांशवः पर्यन्ते यस्य सः तथोक्तः । सर्वान्ते कृष्णमण्डलः तदनन्तरं रक्तमण्डल इत्यर्थः । सुलोहितः मध्ये अत्यन्तरक्तवर्णः । लोकक्षये प्रलये उदितः परिवेष इव स्थितः । रूक्षः क्रूरः । अप्रशस्तः अप्रसिद्धः । इतः पूर्वमदृष्ट इत्यर्थः । परिवेषः दृश्यत इति शेषः । अत्र वर्णत्रयकथनेन मण्डलत्रयकथनात्सायंकालिकत्वाच्च परिवेषस्य नृपक्षयकरत्वं सूच्यते । तथाह काश्यपः—" द्विमण्डलश्चमूपघ्नो नृपघ्नो यस्त्रिमण्डलः " इति । " दिनकरपरिवेषः पूर्वयामे तु पीडा दिनकरपरिवेषो वृष्टियुद्धं द्वितीये । दिनकरपरिवेषं क्षेममाहुस्तृतीये

स० भयं तत्साधनं । निबर्हणं नाशश्च । योग्यतयाभयं ऋक्षवानराणां । रक्षसांचनिबर्हणमित्यन्वेतव्यं । अन्यथा सर्वज्ञस्य रामस्यनिमित्तोपन्यासोनिर्मरणवानरऋक्षविषयेमोघःस्यात् । अथवा " तारापिता तान्निरुजश्चकार " इतितद्गन्धमादनानिलोज्जीविताःब्रह्मवराच्चजीविताश्चेत्येतत्पूर्वतनींमृतिंविवक्षित्वा प्रबर्हणवचनमर्हतिऋक्षवानरपक्षेपि ॥ ३ ॥ स० परुषस्वराः प्रखरस्वराः ।

[पा०] १ ङ. झ. प्रबर्हणं. २ ठ. परुषस्वराः.

आदित्ये विमले नीलं लक्ष्म लक्ष्मण दृश्यते ॥ १० ॥
रजसा महता चापि नक्षत्राणि हतानि च ॥ युगान्तमिव लोकानां पश्य शंसन्ति लक्ष्मण ॥ ११ ॥
काकाः श्येनास्तथा गृध्रा नीचैः परिपतन्ति च ॥ शिवाश्चाप्यशिवान्नादान्नदन्ति सुमहाभयान् ॥ १२ ॥
शैलैः शूलैश्च खड्गैश्च विसृष्टैः कपिराक्षसैः ॥ भविष्यत्यावृता भूमिर्मांसशोणितकर्दमा ॥ १३ ॥
क्षिप्रमद्यैव दुर्धर्षां पुरीं रावणपालिताम् ॥ अभियाम जवेनैव सर्वतो हरिभिर्वृताः ॥ १४ ॥
इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धन्वी संग्रामहर्षणः ॥ प्रतस्थे पुरतो रामो लङ्कामभिमुखो विभुः ॥ १५ ॥
सविभीषणसुग्रीवास्ततस्ते वानरर्षभाः ॥ प्रतस्थिरे विनर्दन्तो निश्चिता द्विषतां वधे ॥ १६ ॥
राघवस्य प्रियार्थं तु धृतानां वीर्यशालिनाम् ॥ हरीणां कर्मचेष्टाभिस्तुतोष रघुनन्दनः ॥ १७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

दिनकरपरिवेषः सर्वनाशश्चतुर्थे " इति ॥ ९ ॥ नीलं लक्ष्म छिद्ररूपं। तदाह वराहः—" अपर्वणि तथा राहुग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः। चन्द्रार्कमण्डलच्छिद्रं दृष्ट्वा जनपदक्षयः " इति ॥ यद्वा नीलं लक्ष्म चन्द्र इव कलङ्को दृश्यते। एतदेवौत्पातिकं नैल्यमधिकृत्य यदादित्यस्य रोहितं रूपमित्यारभ्य यत् कृष्णं तदन्नस्येत्युच्यते ॥ १० ॥ रजसा मालिन्येन। युगान्तं प्रलयं ॥ ११ ॥ नीचैः दुर्बलैः। अधिकबलाना परिभवोऽप्युत्पात इति। शिवाः गोमायवः। " स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुः " इत्यमरः। नादान् नदन्ति नादान्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ उक्तोत्पातफलमाह— शैलैरिति ॥ मांसशोणितकर्दमा मांसशोणितरूपकर्दमवती ॥ १३ ॥ क्षिप्रं सत्वरं। जवेन वेगेन ॥ १४ ॥ पुरतः प्रतस्थ इति उत्साहातिशयोक्तिः। विभुः समर्थः ॥ १५ ॥ निश्चिताः निश्चयवन्तः। अत्र प्रस्थानं शीतोदकफलवद्वनपरिग्रहार्थं परिगृह्योदकमित्यादिना प्रथमं तस्य कर्तव्यतया अभिहितत्वात् ॥ १६ ॥ धृतानां धैर्यवतां। कर्मचेष्टाभिः युद्धकर्मादिविषयचेष्टाभिः लाङ्गूलोत्थापनादिभिः। तुतोषेत्यनेन इदं दुर्गप्रदेशं दृष्ट्वा वानरा निरुत्साहा भवेयुरिति पूर्वं राममनसि स्थितमित्यवगम्यते ॥ १७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

अतएवपरुषाः श्रोत्रोल्बणाः। क्रूराः मनउद्वेजकाः ॥५॥ **शि०** क्षिप्रमभियाम। एतेन स्वविजयसूचकसुशकुनोपिरामेणावलोकितइति व्यञ्जितं ॥ १४ ॥ **ति०** रामः जनरमणः रामइत्यन्वयः ॥ **स०** अरामः पुत्रत्वेनतत्सदृशःतद्भिन्नोलक्ष्मणः। पुरतोरामः। अपुरतः तत्पश्चाल्लक्ष्मणः ॥ सरैः मुक्ताहारादिभिर्नविद्यतेमाशोभाइदानींयस्येतिवा सरामः इदानीदूरितभार्यत्वेनारामः सर्वाभिरामोपिरिपूर्णाममनोहरइतिवा अरामः। धर्मात्मेतिक्वचित्पाठोव्याख्यातृसाहसासहः ॥१५॥ **ति०** धृतानां निश्चितबुद्धीनां ॥१६॥ **स०** राघवस्य स्वस्यप्रियार्थं भार्यार्थं। यत्कर्म अन्वेषणरूपं तदनुरूपाभिश्चेष्टाभिः। रघुनन्दनोरामस्तुतोष। राघवशब्देन मुखतोगृहीतस्यपुनारघुनन्दनपदेनग्रहणं " अनुग्रहार्थंसङ्क्षेरवापसलक्ष्मणोस्त्वंमुनितोहिकेवलं " इत्यादिवत्संभवति। राघवस्य लक्ष्मणस्य। प्रियार्थं प्रीत्यावहप्रयोजनमुद्दिश्य। यत्कर्म तदनुरूपचेष्टाभिः रघुनन्दनोरामः। राघवस्य रामस्य। रघुनन्दनोलक्ष्मणइतिवा ॥ **ति०** कर्मचेष्टाभिः कर्मणा धैर्येणपरंप्रतिप्रस्थानलक्षणेन। चेष्टाभिः कायव्यापारैश्च तुतोषेत्यन्वयः ॥ १७ ॥ इतित्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

[पा०] १ क. ख. च. छ. नक्षत्राण्यावृतानिच. २ च.—झ. ट. विमुक्तैः. ३ क. च. छ. अभियामो. ४ च. छ. झ. ञ. ट. सर्वैर्हरिभिरावृताः. ५ झ. ञ. ट. ठ. धन्वीसरामःसंग्रामधर्षणः. ६ ङ.—ञ. सुग्रीवास्सर्वेते. ७ ङ. झ. ञ. ठ. धृतानांद्विषतां. ८ क. ख. रावणस्यवधार्थंतुगच्छतांवीर्यशालिनां. ९ ङ. झ. ञ. ट. सुतरांवीर्यं.

चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

लङ्कासमीपंगतैरन्तर्गतराक्षससेनाक्रोशमसहमानैर्वानरैरुच्चैरुद्घोषणम् ॥ १ ॥ रामेणलक्ष्मणंप्रति लङ्कावर्णनम् ॥ २ ॥ तथा सुरक्षितंसेनासंनिवेशनपूर्वकं वानरेभ्योबन्धाच्छुकराक्षसमोक्षणम् ॥ ३ ॥ शुकेन रावणमेत्यतंप्रति वानरकृतस्वबन्धादिनिवेदनपूर्वकं रामपराक्रमप्रशंसनेन तस्मैसीताप्रत्यर्पणस्य रणस्यवा करणचोदना ॥ ४ ॥ तेन शुकंप्रत्यात्मश्लाघनपूर्वकं रामेणस्वस्याजय्यत्वादिप्रलपनम् ॥ ५ ॥

सा वीरसमिती राज्ञा विरराज व्यवस्थिता ॥ शशिना शुभनक्षत्रा पौर्णमासीव शारदी ॥ १ ॥
प्रचचाल च वेगेन त्रस्ता चैव वसुन्धरा ॥ पीड्यमाना बलौघेन तेन सागरवर्चसा ॥ २ ॥
ततः शुश्रुवुराक्रुष्टं लङ्कायां काननौकसः ॥ भेरीमृदङ्गसंघुष्टं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ ३ ॥
बभूवुस्तेन घोषेण संहृष्टा हरियूथपाः ॥ अमृष्यमाणास्तं घोषं विनेदुर्घोषवत्तरम् ॥ ४ ॥
राक्षसास्तु प्लवङ्गानां शुश्रुवुश्चापि गर्जितम् ॥ नर्दतामिव दृप्तानां मेघानामम्बरे स्वनम् ॥ ५ ॥
दृष्ट्वा दाशरथिर्लङ्कां चित्रध्वजपताकिनीम् ॥ जगाम मनसा सीतां दूयमानेन चेतसा ॥ ६ ॥
अत्र सा मृगशावाक्षी रावणेनोपरुध्यते ॥ अभिभूता ग्रहेणेव लोहिताङ्गेन रोहिणी ॥ ७ ॥
दीर्घमुष्णं च निश्वस्य समुद्वीक्ष्य च लक्ष्मणम् ॥ उवाच वचनं वीरस्तत्कालहितमात्मनः ॥ ८ ॥
आलिखन्तीमिवाकाशमुत्थितां पश्य लक्ष्मण ॥ मनसेव कृतां लङ्कां नगाग्रे विश्वकर्मणा ॥ ९ ॥

अथ रावणस्य वानरसेनागमनश्रवणं—सेत्यादि ॥ राज्ञा रामेण । व्यवस्थिता शीतोदकादिकं परिगृह्य स्थिता । वीरसमितिः वीरसङ्घः । "सङ्घे सभायां समितिः" इत्यमरः । शशिना व्यवस्थिता कृतमर्यादा ॥ १ ॥ सागरवर्चसा सागरवदपरिच्छिन्नेनेत्यर्थः ॥ २ ॥ ततः सेनानिवेशानन्तरं । निष्कोलाहले सतीत्यर्थः । आक्रुष्टं सेनाक्रोशं । भावे क्तः । भेरीमृदङ्गसंघुष्टमिति समुच्चयः ॥ ३ ॥ घोषवत्तरं राक्षसघोषादधिकघोषवत् । क्रियाविशेषणं ॥ ४ ॥ दृप्तानां पूर्णानां । आकाशस्यैव शब्दाश्रयत्वादम्बर इत्युक्तं । यद्वा "प्लवगसैन्यमुल्कजिताजितं" इतिवदम्बरशब्दस्तत्पर्यायं नभश्शब्दं लक्षयित्वा श्रावणमासमाह ॥ ५ ॥ चिह्नयुक्तो ध्वजः । केवलचेला पताकेति भिदा । चेतसा उपलक्षितः मनसा जगाम । सस्मारेत्यर्थः ॥ ६ ॥ स्मरणप्रकारमाह—अत्रेति ॥ एतच्छ्लोकान्ते प्रकारवचनमितिकरणं द्रष्टव्यं । सा साकेते सकलभोगार्हा । मृगशावाक्षी मृगानुसरणसमय यद्धरिणदर्शनकुतूहलेन मृगशिशुवत्तरलतरं विलोचनयुगलं तदेवाद्यापि मनसि परिवर्तते । तदाह । यद्वा मृगशावे मारीचमये अक्षिणी यस्या इति विग्रहः ॥७॥ अद्य युद्धयात्रासमये कान्तास्मरणव्यसनमनुचितमिति तन्नियमितवानिति सूचयति दीर्घमुष्णं च निश्वस्येत्यनेन । तत्कालहितं युद्धयात्रासमये हितं । शोकविस्मारकनगरशोभावर्णनरूपं वचनं । यद्वा अङ्गदः सह नीलेनेत्यादि वाक्यं तत्कालहितं तत्साहचर्यादाद्यं नगरमितिवत् आलिखन्तीमित्यादिकं सर्वं वाक्यजातं तत्कालहितमित्युक्तं ॥ ८ ॥ आलिखन्तीं स्पृशन्तीं । उत्थितां उन्नतां । नगाग्रे

शि० सागरवर्चसा सागरस्यसगरवंशोद्भवस्यरामस्यवर्चस्तेजोयस्मिन् । किंचसागरात् सागरतरणात् लब्धंवर्चोयेनतेन । वेगेनोपलक्षितेनबलौघेन । त्रस्तत्वादिविशिष्टावसुंधरा प्रचचाल ॥ स० सागरस्यवर्चोयेनसः । तेनबलौघेन सेनासङ्घेन । वसुंधरा वेगेनपीड्यमानात्रस्तेवप्रचचाल ॥ २ ॥ स० दूयमानेनेति मनःपदेनचेतःपदेनाप्यन्वेति । ततश्च दूयमानेनचेतसासहितांसीतां दूयमानेनमनसाजगामेत्यन्वयःकृतोज्ञेयः । "वृद्धोयूना—" इत्यादिवत्सहेतिलाभः । दूयमानेनमनसाविशिष्टां । वैशिष्ट्यंतृतीयार्थ इतिवा ॥ ६ ॥ ति० आत्मनस्तत्कालहितं लङ्कादर्शनकालेआत्मनःप्रीतिकरं । दिव्यपुरीदर्शनजसंतोषद्योतकमितियावत् ॥ ८ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ङ. च. झ. ट. राक्षसास्तत्प्लवंगानां. २ ख. ग. ङ. झ. ञ. ट. शुश्रुवुस्तेपि.

विमानैर्बहुभिर्लङ्का संकीर्णा भुवि राजते ॥ विष्णोः पदमिवाकाशं छादितं पाण्डुरैर्घनैः ॥ १० ॥
पुष्पितैः शोभिता लङ्का वनैश्चैत्ररथोपमैः ॥ नानापतङ्गसंघुष्टैः फलपुष्पोपगैः शुभैः ॥ ११ ॥
पश्य मत्तविहंगानि प्रलीनभ्रमराणि च ॥ कोकिलाकुलषण्डानि दोधवीति शिवोऽनिलः ॥ १२ ॥
इति दाशरथी रामो लक्ष्मणं समभाषत ॥ १३ ॥
बलं च तद्वै विभजञ्शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ शशास कपिसेनाया बलमादाय वीर्यवान् ॥ १४ ॥
अङ्गदः सह नीलेन तिष्ठेदुरसि दुर्जयः ॥ १५ ॥
तिष्ठेद्वानरवाहिन्या वानरौघसमावृतः ॥ आश्रित्य दक्षिणं पार्श्वमृषभो वानरर्षभः ॥ १६ ॥
गन्धहस्तीव दुर्धर्षस्तरस्वी गन्धमादनः ॥ तिष्ठेद्वानरवाहिन्याः सव्यं पार्श्वं समाश्रितः ॥ १७ ॥
मूर्ध्नि स्थास्याम्यहं युक्तो लक्ष्मणेन समन्वितः ॥ १८ ॥
जाम्बवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः ॥ ऋक्षमुख्या महात्मानः कुक्षिं रक्षन्तु ते त्रयः ॥ १९ ॥
जघनं कपिसेनायाः कपिराजोऽभिरक्षतु ॥ पश्चार्धमिव लोकस्य प्रचेतास्तेजसा वृतः ॥ २० ॥
सुविभक्तमहाव्यूहा महावानररक्षिता ॥ अनीकिनी सा विबभौ यथा द्यौः साभ्रसंप्लवा ॥ २१ ॥
प्रगृह्य गिरिशृङ्गाणि महतश्च महीरुहान् ॥ आसेदुर्वानरा लङ्कां विमर्दयिषवो रणे ॥ २२ ॥

त्रिकूटशिखरे ॥ ९ ॥ विष्णोः आदित्यस्य । पदं स्थानं । आकाशमध्यमिति भावः । विमानं अनेकतलप्रासादः ॥ १० ॥ फलभूतानि पुष्पाणि यासां ताः फलपुष्पाः मल्लिकादयः ताभिरुपगम्यन्त इति तथा । अतो न पुष्पितैरित्यनेन पौनरुक्त्यं । सङ्घुष्टं सङ्घोषः । भावे क्तः । नानाविधानि पतङ्गसङ्घुष्टानि येषां तैः ॥११॥ मत्तविहंगानि । विहंगशब्दोत्र कोकिलपरः । अनेन सदा फलवत्त्वमुक्तं । प्रलीनभ्रमराणि मधुपानपरवशतया निष्पन्दभ्रमराणि । अनेन सदा पुष्पवत्त्वमुक्तं । कोकिलाकुलं षण्डं पुष्पसमूहो येषां तानि कोकिलाकुलषण्डानि । अनेन सदा पल्लवितत्वमुक्तं । कोकिलानां पल्लवप्रियत्वात् । वनानीत्यनुषञ्जनीयं । दोधवीति पुनः पुनः कम्पयति । “ धूञ् कम्पने ” इत्यस्माद्यङ्लुक् ॥ १२ ॥ इतीत्यर्धमेकं वाक्यं ॥१३॥ शास्त्रदृष्टेन नीतिशास्त्रज्ञानेन । कर्मणा प्रयोगेण । बलं सेनां । विभजन् व्यूहयन् । व्यूहहेतोः शशास । कपिसेनाया इत्याद्युत्तरशेषः॥१४॥ शासनप्रकारमाह-कपिसेनाया इत्यादि ॥ अङ्गदो नीलेन सह स्वबलमादाय कपिसेनायाः उरसि उरःस्थाने न्वयः ॥ १५ ॥ वानरौघसमावृतः कपिसमूहसहितः ॥ १६ ॥ गन्धहस्ती मत्तगजः ॥ १७ ॥ मूर्ध्नीत्यर्धमेकं वाक्यं ॥ युक्तः सावधानः ॥ १८ ॥ वानर इति वेगदर्शिविशेषणं । ऋक्षमुख्यपदं वानराणामप्युपलक्षणं । महात्मानः महाबुद्धयः । कुक्षिं कुक्षिस्थानं ॥ १९ ॥ जघनं चरमभागं पुच्छमिति यावत् । कपिराजः सुग्रीवः । पश्चार्धमिति । “ अपरस्यार्धे पश्चभावो वक्तव्यः ” इत्यपरशब्दस्य पश्चादेशः । अर्धशब्दोंशवाची । पश्चिमां दिशमित्यर्थः ॥ २० ॥ सुविभक्तमहाव्यूहा सुष्ठु कृतगरुडव्यूहा । उत्तरत्र शार्दूलवचने “ गारुडं व्यूहमाश्रित्य ” इति वक्ष्यमाणत्वात् । साभ्रसंप्लवा समेघसंचारा ॥ २१ ॥ आसेदुः आसादितुमुद्युक्ताः । विमर्दयिषवः मर्दयि-

---

रामानु० विष्णोःपदं विष्णुपादभूतं ॥ **ति०** विष्णोः व्यापनशीलस्यवायुमयस्यब्रह्मणः । पदं प्रचारस्थानमाकाशमिव ॥ **स०** आकाशं पूर्वप्रकाशमानं । विष्णोः पदं आकाशं । पाण्डुभिर्घनैर्मेघैः छादितमिव ॥ १० ॥ **स०** पुष्पितैःशोभिता एकत्र । नानापतगसंघुष्टफलपुष्पोपगैर्वनैरपत्र ॥ ११ ॥ **ति०** विभजत् व्यभजत् ॥ १४ ॥ **ति०** नीलेनसहउरसि उच्यमानपुरुषव्यूहस्योरसि ॥ १५ ॥ **ति०** जांबवदादयस्त्रयोपिऋक्षाः ॥ १९ ॥ **ति०** जघनं पश्चार्धं । लोकस्य भूलोकस्य । पश्चार्धं पश्चिमदिशं । तेजसा

[पा०] १ ङ. झ. ञ. ट. संकीर्णारचितापुरा. क.—घ. च. छ. संकीर्णाहिविराजते. २ ङ. झ. ट. नानापतगसंघुष्ट. फलपुष्पोपगैः. ३ क. वनान्युपवनानिच. ४ ख. ङ. च. छ. झ. ट. तत्रविभजच्छास्त्र. घ. तद्विभक्तंवैशास्त्र. ५ क. ख. ङ.—ट. कपिसेनांतांबलादादाय. ६ क.—छ. झ. ञ. ट. आश्रितो. ज. आस्थितो. ७ ङ.—ट. मृषभोनामवानरः. ८ क. ख. घ. च. छ. ज. ञ. पार्श्वमधिष्ठितः. ङ. झ. ट. पक्षमधिष्ठितः. ९ क. ग. ङ.—ट. यत्तो.

शिखरैर्विकिरामैनां लङ्कां मुष्टिभिरेव वा ॥ इति स्म दधिरे सर्वे मनांसि हरिसत्तमाः ॥ २३ ॥
ततो रामो महातेजाः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ सुविभक्तानि सैन्यानि शुक एष विमुच्यताम् ॥ २४ ॥
रामस्य वचनं श्रुत्वा वानरेन्द्रो महाबलः ॥ मोचयामास तं दूतं शुकं रामस्य शासनात् ॥ २५ ॥
मोचितो रामवाक्येन वानरैश्चाभिपीडितः ॥ शुकः परमसंत्रस्तो रक्षोधिपमुपागमत् ॥ २६ ॥
रावणः प्रहसन्नेव शुकं वाक्यमभाषत ॥ किमिमौ ते सितौ पक्षौ लूनपक्षश्च दृश्यसे ॥
कच्चिन्नानेकचित्तानां तेषां त्वं वशमागतः ॥ २७ ॥
ततः स भयसंविग्नस्तथा राज्ञाऽभिचोदितः ॥ वचनं प्रत्युवाचेदं राक्षसाधिपमुत्तमम् ॥ २८ ॥
सागरस्योत्तरे तीरे ब्रुवंस्ते वचनं तथा ॥ यथासंदेशमक्लिष्टं सान्त्वयं श्लक्ष्णया गिरा ॥ २९ ॥
क्रुद्धैस्तैरहमुत्प्लुत्य दृष्टमात्रैः प्लवङ्गमैः ॥ गृहीतोस्म्यपि चारब्धो हन्तुं लोप्तुं च मुष्टिभिः ॥ ३० ॥
नैव संभाषितुं शक्याः संप्रश्नोत्र न लभ्यते ॥ प्रकृत्या कोपनास्तीक्ष्णा वानरा राक्षसाधिप ॥ ३१ ॥
स च हन्ता विराधस्य कबन्धस्य खरस्य च ॥ सुग्रीवसहितो रामः सीतायाः पदमागतः ॥ ३२ ॥
स कृत्वा सागरे सेतुं तीर्त्वा च लवणोदधिम् ॥ एष रक्षांसि निर्धूय धन्वी तिष्ठति राघवः ॥ ३३ ॥
ऋक्षवानरसङ्घानामनीकानि सहस्रशः ॥ गिरिमेघनिकाशानां छादयन्ति वसुंधराम् ॥ ३४ ॥
राक्षसानां बलौघस्य वानरेन्द्रबलस्य च ॥ नैतयोर्विद्यते सन्धिर्देवदानवयोरिव ॥ ३५ ॥
पुरा प्राकारमायान्ति क्षिप्रमेकतरं कुरु ॥ सीतां वाऽस्मै प्रयच्छाशु सुयुद्धं वा प्रदीयताम् ॥ ३६ ॥

तुमिच्छवः । सनि द्वित्वाभाव आर्षः ॥ २२ ॥ शिखरैः साधनैः । विकिराम चूर्णयाम । मनांसि दधिरे निश्चयं चक्रुरित्यर्थः ॥ २३—२६ ॥ सितौ बद्धौ । "षिञ् बन्धने" इत्यस्माद्धातोर्निष्ठा । तत्र हेतुमाह—लूनपक्षश्च दृश्यस इति । चो हेत्वर्थः । यस्माल्लूनपक्षो दृश्यसे तस्मात् सिताविति संबन्धः । अनेकचित्तानां चञ्चलचित्तानामित्यर्थः । अनेन पुनः पुनर्बन्धविसर्जने ध्वन्येते । तेषां वानराणां वशमागतो न कच्चिदित्यन्वयः ॥ २७ ॥ संविग्नः संभ्रान्तः । तथापि चोदितः मत्संदेशस्य किमुत्तरं सुग्रीवेण दत्तं वदेति चोदित इत्यर्थः ॥ २८ ॥ सान्त्वयं असान्त्वयं । सुग्रीवमितिशेषः ॥ २९ ॥ लोप्तुं विनाशयितुं ॥ ३० ॥ अत्र वानरेषु । विषये सप्तमी । तीक्ष्णाः क्रूराः । उक्तेरेवावकाशो नास्ति । प्रत्युक्तेः का कथेति भावः । रावणप्रसादार्थं मध्ये राक्षसाधिपेतिसंबुद्धिः । त्वत्तोप्येतेऽतिशयिता इति ज्ञापनार्थं वा ॥ ३१ ॥ वक्ष्यमाणयोः सीताप्रदानयुद्धयोर्मध्ये सीताप्रदानस्य साधिष्ठत्वं दर्शयितुं रामपराक्रमं वर्णयति—स चेति ॥ तदव्याहतपराक्रमस्य भूयः संदर्शनादस्मानवश्यं हनिष्यत्येवेति भावः ॥ ३२ ॥ निर्धूय तृणीकृत्य । एष इत्यतिसन्निहितत्वमुच्यते ॥ ३३ ॥ सङ्घानामनीकानीत्यनेन सङ्घारब्धत्वोक्त्या महानीकत्वं सूचितं ॥ ३४ ॥ इदानीं तव वचनावकाशाभावेपि पुनः प्रकारान्तरेण गच्छेत्याशङ्क्याह—राक्षसानामिति ॥ संधिः योगमात्रं ॥ ३५ ॥ संप्रति कर्तव्यमुपदिशति—पुरेति ॥ पुरा आयान्ति आयास्यन्ति । "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" इति भविष्यदर्थे लट् । एकतर-

दूतः प्रचेताइव ॥ २० ॥ स० विमुच्यता बन्धनात् । पूर्वविमुच्यतामित्युक्तिस्ताडनादिविमोचनविषयिणी । इयंतुलङ्कांप्रतिगन्तुं मुच्यतामित्येतत्परेतिमुक्त्युक्तिविवेकः ॥ २४ ॥ स० निपीडितः प्राक् । परमसंत्रस्तः पुरस्सरकपयस्ताडयेयुरितिवा इयदालस्यं कुतइतिरावणः क्रुद्धोहनिष्येदितिवातथा । अतएव पुनर्मोचयाल्लूनपक्षत्वमुच्यमानंयुज्यते ॥ इतः परं रामाज्ञानन्तरं असन्त्रस्तः कपिपीडमभयरहितः ॥२६॥ ति० प्रहसन्नेव लूनपक्षत्वादिविकृताकारंदृष्ट्वाप्रहासः । स० कपिपीडाईदृशी अहोइतिहासः ॥२७॥ ति० सागरस्योत्तरेतीरेस्थितिा श्लक्ष्णयागिरा वानरान्सान्त्वयन् अक्लिष्टंतेवचनं यथासंदेशंतथाऽब्रुवं ॥ २९ ॥ ति० विराधादि-

[पा०] १ घ. शुकमत्रविसर्जय. २ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. रामस्यतुवचः. ३ ख.—ट. वानरैश्चनिपीडितः. ४ क. ख. ग. ङ.—ट. वाक्यमुवाचह. ५ ङ. च. छ. झ. ट. स्तेनराज्ञा. ६ घ. रावणंराक्षसाधिपं. ७ झ. तीरेऽब्रवंते. ८ झ. सान्त्वयन्. ९ ङ. झ. ञ. ट. दृष्टमात्रः. १० ङ. झ. नते. ११ ङ. झ. ट. युद्धंवापिप्रदीयतां.

शुकस्य वचनं श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ रोषसंरक्तनयनो निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ३७ ॥
यदि मां प्रति युद्ध्येरन्देवगन्धर्वदानवाः ॥ नैव सीतां प्रयच्छामि सर्वलोकभयादपि ॥ ३८ ॥
कदा नामाभिधावन्ति राघवं मामकाः शराः ॥ वसन्ते पुष्पितं मत्ता भ्रमरा इव पादपम् ॥ ३९ ॥
कदा तूणीशयैर्दीप्तैर्गणशः कार्मुकच्युतैः ॥ शरैरादीपयाम्येनमुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ ४० ॥
तच्चास्य बलमादास्ये बलेन महता वृतः ॥ ज्योतिषामिव सर्वेषां प्रभामुद्यन्दिवाकरः ॥ ४१ ॥
सागरस्येव मे वेगो मारुतस्येव मे गतिः ॥ न हि दाशरथिर्वेद तेन मां योद्धुमिच्छति ॥ ४२ ॥
न मे तूणीशयान्बाणान्सविषानिव पन्नगान् ॥ रामः पश्यति संग्रामे तेन मां योद्धुमिच्छति ॥४३॥
न जानाति पुरा वीर्यं मम युद्धे स राघवः ॥ ४४ ॥
मम चापमयीं वीणां शरकोणैः प्रवादिताम् ॥ ज्याशब्दतुमुलां घोरामार्तभीतमहास्वनाम् ॥ ४५ ॥
नाराचतलसन्नादां तां ममाहितवाहिनीम् ॥ अवगाह्य महारङ्गं वादयिष्याम्यहं रणे ॥ ४६ ॥

न वासवेनापि सहस्रचक्षुषा यथाऽस्मि शक्यो वरुणेन वा स्वयम् ॥
यमेन वा धर्षयितुं शराग्निना महाहवे वैश्रवणेन वा पुनः ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

मित्युक्तंविशदयति—सीतामिति ॥ ३६—३७ ॥ सर्वलोकभयात् सर्वलोकेभ्यो भयात् ॥ ३८ ॥ स्वमनोरथं दर्शयति—कदेत्यादिना ॥ ३९ ॥ तूणीशयैः चिरात्समराभावेन केवलतूणीरस्थैः । गणशः सङ्घशः । उल्काभिः निर्गतज्वालाकाष्ठैः । ताभिः कुञ्जरमभिद्रावयन्तीति प्रसिद्धिः ॥ ४० ॥ तत् बलं " स च हन्ता विराधस्य " इत्यादिना भवदुक्तबलं । आदास्ये तिरस्करोमीत्यर्थः ॥ ४१—४३ ॥ न जानातीत्यर्धं ॥ पुरा न जानाति इतःपरं ज्ञास्यतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ अथ रूपकव्याजेन युद्धस्यात्मनो विनोदनकरत्वमाह—ममेत्यादिना ॥ ममाहितवाहिनीमेव महारङ्गं विपुलनृत्तशालां । अवगाह्य प्रविश्य । शरैरेव कोणैः वीणावादनदण्डैः । प्रवादितां शब्दितां । ज्याशब्द एव तुमुलः तुमुलस्वनो यस्यास्तां । आर्तभीतमहास्वनां आर्तभीतशब्देन तत्स्वनो लक्ष्यते । एवं नाराचतलशब्देनापि तत्स्वनः । आर्तभीतानां स्वन एव महास्वनो यस्यास्तां । नाराचतलस्वन एव सन्नादो यस्यास्तां । घोरां अन्यैर्वादयितुमशक्यां । मम चापमयीं वीणामिति व्यस्तरूपकं । रणे रणस्थजने । शृण्वतीति शेषः । वीणाया मन्द्रमध्यतारभेदेन स्वरत्रयसंभवादत्रापि स्वरत्रयमुक्तं ॥ ४५—४६ ॥ न वासवेनेति सहस्रचक्षुष्ट्वं गर्वहेतुत्वेनोक्तं । दिग्विजये वरुणपुत्रैरेव युद्धकरणात् स्वय वासवादिभिः शराग्निना यथा धर्षयितुं न शक्योऽस्मीति योजना ॥ ४७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

हन्त्वेत्यनेन तवापिहन्तेतिसूचितं पदं स्थानं । अन्विष्यागतः ॥ ३२ ॥ **स०** चक्षुषेत्येकवचनेन अल्पबलेशुकेकोपेनसमग्रचक्षुषां विनियोगे भवेद्भस्मीभूतःसइतितज्जीवनेच्छारावणस्याधुनास्तीतिद्योत्यते ॥ ३७ ॥ **स०** सर्वलोकः सर्वज्ञः हरोवाहरिर्वाहिरण्यगर्भोवा । तस्माद्भयादपि नैवप्रदास्यामीत्यन्वयः । सर्वलोकभयात् पुत्रादिलोकनाशभयादपीतिवा ॥ ३८ ॥ **रामानु०** सागरस्य जगदाप्लवनोद्यतस्य ॥ ४२ ॥ इतिचतुर्विंशःसर्गः ॥ २४ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ङ. च. झ. ञ. प्रदास्यामि. २ ङ. झ. ट. नदीमहित. ३ घ. नवैश्रवेणापिमृधेस्वयंभुवा. ४ क. च. छ. ञ. वास्वयं.

पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

विभीषणेन रावणप्रेरणया रामसेनागणनाद्यर्थंप्रहितयोः कपिरूपधारणेनकपिसेनाप्रविष्टयोः शुकसारणनाम्नो राक्षसयोर्ग्रहणेन रामंप्रत्यर्पणम् ॥ १ ॥ स्वप्रार्थनया रावणे संदेशनिवेदनचोदनपूर्वकं राममोचिताभ्यांशुकसारणाभ्यां रावणमेत्य तंप्रति विभीषणकृतस्वग्रहणादिनिवेदनम् ॥ २ ॥ तथा वानरसेनाया अपरिच्छेद्यत्वनिवेदनपूर्वकं रामप्रभाववर्णनेनसीताप्रदानपूर्वकं तेनसन्धिविधानम् ॥ ३ ॥

सबले सागरं तीर्णे रामे दशरथात्मजे ॥ अमात्यौ रावणः श्रीमानब्रवीच्छुकसारणौ ॥ १ ॥
समग्रं सागरं तीर्णं दुस्तरं वानरं बलम् ॥ अभूतपूर्वं रामेण सागरे सेतुबन्धनम् ॥ २ ॥
सागरे सेतुबन्धं[1] तु न श्रद्दध्यां कथंचन[2] ॥ अवश्यं चापि संख्येयं तन्मया वानरं बलम् ॥ ३ ॥
भवन्तौ वानरं सैन्यं प्रविश्यानुपलक्षितौ ॥ परिमाणं च वीर्यं च ये च मुख्याः प्लवङ्गमाः ॥ ४ ॥
मन्त्रिणो ये च रामस्य सुग्रीवस्य च संमताः[3] ॥ ये पूर्वमभिवर्तन्ते ये च शूराः[4] प्लवङ्गमाः ॥ ५ ॥
स च सेतुर्यथा बद्धः सागरे सलिलार्णवे ॥ निवेशं[5] यद्यथा तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ ६ ॥
रामस्य व्यवसायं च वीर्यं प्रहरणानि च ॥ लक्ष्मणस्य च वीर्यं[6] च तत्त्वतो ज्ञातुमर्हथः ॥ ७ ॥
कश्च सेनापतिस्तेषां वानराणां महौजसाम्[7] ॥ एतज्ज्ञात्वा[8] यथातत्त्वं शीघ्रमागन्तुमर्हथः ॥ ८ ॥
इति प्रतिसमादिष्टौ राक्षसौ शुकसारणौ ॥ हरिरूपधरौ वीरौ प्रविष्टौ वानरं बलम् ॥ ९ ॥
ततस्तद्वानरं सैन्यमचिन्त्यं रोमहर्षणम् ॥ संख्यातुं नाध्यगच्छेतां तदा तौ शुकसारणौ ॥ १० ॥

अथ शुकसारणप्रेषणं पञ्चविंशे—सबल इत्यादि॥ दशरथात्मजइति मनुष्यत्वोक्तिः । श्रीमानिति मदातिशयोक्तिः । शुकः पूर्वस्मादन्यः । सारणसाहित्यात् ॥ १ ॥ समग्रं विशालं । दुस्तरं तरितुमशक्यं । सागरं कर्म । वानरं वानरसंबन्धि बलं कर्तृ । तीर्णं अतरत् । कर्तरि क्तः । सेतुबन्धनं रामेण कृतमिति शेषः ॥ २ ॥ सेतुबन्धनं रामेण कृतं । कथंचन आप्तपुरुषोदितत्वेपि । अपिच तथापि । संख्येयं ज्ञातव्यं ॥ ३ ॥ भवन्तावित्यादि चतुःश्लोक्येकान्वया॥ तस्माद्भवन्तौ अनुपलक्षितौ परैरविज्ञातौ सन्तौ । वानरं सैन्यं प्रविश्य । परिमाणं वानराणामियत्तां । तेषां वीर्यं बलपरिच्छेदं । ये प्लवङ्गमाःमुख्याः प्रधानभूताः तान् । ये रामस्य सुग्रीवस्य च संमता मन्त्रिणः । ये नासीरभटाः पूर्वमभिवर्तन्ते । ये च प्लवङ्गमाः वस्तुतः शूराः तान्सर्वान् । सागरे सगरखानिते । सलिलार्णवे लवणजलसमुद्रे । स सेतुः वानरतरणार्थसेतुश्च । यथा येन प्रकारेण बद्धः तं प्रकारं । तेषां निवेशं निवासं । उत्पत्तिस्थानं वा । क्लीबत्वमार्षं । यद्यथा यादृशप्रकारः । रामस्य व्यवसायं कर्तव्यविषयनिश्चयं । वीर्यं बलं । प्रहरणानि आयुधानि । लक्ष्मणस्य व्यवसायं बलं च । तत्त्वतः पारमार्थ्येन । ज्ञातुमर्हथ इत्यन्वयः ॥ ४—९ ॥ नाध्य-

ति० अमात्यत्वेनविशेषणादयंशुकोऽन्यः । पूर्वप्रेषितशुकोक्तवृत्तान्तज्ञानपूर्वकंप्रेषणाच्चेतिकतकादयः ॥ स० चारात्प्राचीनादयमन्योऽमात्यत्वेनोक्तेः । अथवाऽयंसएव । परिचितसैन्यकत्वात् । अमात्यस्यात्याप्तत्वेन प्रथमप्रतिपत्त्यर्थंप्रेषणस्यौचित्यात् । अतएव पक्षीभूयप्रतिपक्षिसेनाप्रवेशोपिसंभवति । नचचारः इत्युक्त्याऽयमन्यइतिवाच्यं । चतुर्दशश्लोके "राक्षसेन्द्रस्यमन्त्रिणौ । लङ्कायाः समनुप्राप्तौचारौ" इत्युक्तेर्मन्त्रिणोपिचारतासंभवात् । छत्रिन्यायेनवाऽमात्यत्वोक्तिरिति भवतुचारएवायं । "अवश्यंचापिसंख्येयं" इत्युत्तरत्रसेनासंख्यारूपादिविशेषविवित्सानुज्ञानात्सामान्यतस्तज्ज्ञानिनासहान्यप्रेषणस्यन्याय्यत्वात् ॥ १ ॥ ति० सागरे सेतुबन्धनंनश्रद्दध्यां । समुद्रस्यविराडुदरत्वेनजीवव्रातैरशक्यबन्धनत्वाज्जीवविशेषत्वाच्चरामस्येत्याशयः । रामोपिविराडेवनान्यइति बुद्धिस्तु रजस्तमःप्रधानत्वान्नतस्येतिदिक् ॥ ३ ॥ स० सागरे सगरपुत्रखातत्वात्तत्संबन्धिनि । अर्णवशब्दोरूढः समुद्रइत्येतन्मात्रार्थकः । सलिलार्णवे जलसमुद्रेइत्यर्थः । "सल गतौ" इलजन्तः । तथाचसलिलानि गच्छन्ति अर्णांसिसन्त्यत्रेतिसवा ।

[पा०] १ ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. सेतुबन्धंतं. २ ज. कदाचन. ३ ङ. ज. झ. ट. संगताः. ४ ख. च. छ. मुख्याः. ५ ङ. झ. ट. निवेशंचयथा. घ. प्रवेशश्चयथा. ज. निवेशश्चयथा. ६ ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. वीरस्य. ७ ङ. झ. महात्मनां. ८ ङ. झ. तच्चज्ञात्वा.

[1]संस्थितं पर्वताग्रेषु निर्दरेषु गुहासु च ॥ समुद्रस्य च तीरेषु वनेषूपवनेषु च ॥ ११ ॥
तरमाणं च तीर्णं च तर्तुकामं च सर्वशः ॥ निविष्टं निविशच्चैव भीमनादं महाबलम् ॥
तद्बलार्णवमक्षोभ्यं ददृशाते निशाचरौ ॥ १२ ॥
तौ ददर्श महातेजाः [2]प्रच्छन्नौ च विभीषणः ॥ आचचक्षेऽथ रामाय गृहीत्वा शुकसारणौ ॥ १३॥
[3]तस्येमौ राक्षसेन्द्रस्य मन्त्रिणौ शुकसारणौ ॥ लङ्कायाः समनुप्राप्तौ चारौ परपुरंजय ॥ १४ ॥
तौ दृष्ट्वा व्यथितौ रामं निराशौ जीविते तदा ॥ कृताञ्जलिपुटौ भीतौ वचनं चेदमूचतुः ॥ १५॥
आवामिहागतौ सौम्य रावणप्रहितावुभौ ॥ परिज्ञातुं बलं [4]कृत्स्नं तवेदं रघुनन्दन ॥ १६ ॥
तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा रामो दशरथात्मजः ॥ अब्रवीत्प्रहसन्वाक्यं सर्वभूतहिते रतः ॥ १७ ॥
यदि दृष्टं बलं [5]कृत्स्नं [6]वयं वा सुपरीक्षिताः ॥ यथोक्तं वा कृतं कार्यं छन्दतः प्रतिगम्यताम् ॥१८॥
अथ किंचिददृष्टं वा भूयस्तद्द्रष्टुमर्हथः ॥ विभीषणो वा कार्त्स्न्येन [7]भूयः संदर्शयिष्यति ॥ १९ ॥
[8]न चेदं ग्रहणं प्राप्य भेतव्यं जीवितं प्रति ॥ न्यस्तशस्त्रौ गृहीतौ वा न दूतौ वधमर्हथः ॥ २० ॥
[9]पृच्छमानौ विमुञ्चैतौ चारौ रात्रिंचरावुभौ ॥ शत्रुपक्षस्य सततं विभीषण विकर्षणौ ॥ २१ ॥
प्रविश्य नगरीं लङ्कां भवद्भ्यां धनदानुजः ॥ वक्तव्यो रक्षसां राजा यथोक्तं [10]वचनं मम ॥ २२ ॥
यद्बलं च समाश्रित्य सीतां मे हृतवानसि ॥ तद्दर्शय यथाकामं ससैन्यः सहबान्धवः ॥ २३ ॥
श्वः काल्ये नगरीं लङ्कां सप्राकारां सतोरणाम् ॥ [11]राक्षसं च बलं पश्य शरैर्विध्वंसितं मया ॥२४॥
[12]क्रोधं भीममहं मोक्ष्ये [13]ससैन्ये त्वयि रावण ॥ श्वः काल्ये वज्रवान्वज्रं दानवेष्विव वासवः ॥२५॥

गच्छेतां नाज्ञासिष्टां ॥ १० ॥ अज्ञानहेतुमाह सार्धश्लोकद्वयेन—संस्थितमिति ॥ निर्दरेषु दलितपर्वतप्रदेशेषु । उपवनेषु आरामेषु । "आरामः स्यादुपवनं" इत्यमरः ॥ ११—१२ ॥ अथ विभीषणः ददर्श आचचक्षे चेत्यन्वयः ॥ १३ ॥ लङ्काया इति पञ्चमी । परपुरं जयतीति परपुरंजयः । " संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः " इति खच् ॥ १४—१६ ॥ दशरथात्मजः महापुरुषप्रसूतत्वेन सहजकारुण्यः । प्रहसन् रावणबुद्धिमान्द्यस्मरणात् प्रहासः । सर्वभूतहिते रतः रिपूणामपि वत्सलः ॥ १७ ॥ यथोक्तं रावणेन यथोक्तं । छन्दतः यथेच्छातः ॥ १८ ॥ अथेति पक्षान्तरे । भूयः अतिशयेन ॥ १९ ॥ दूतौ युवामितिशेषः ॥ २० ॥ विभीषणं प्रत्याह—पृच्छमानाविति ॥ सततं पृच्छमानत्वदशायामपि शत्रुपक्षस्य विकर्षणौ बाधकाविति यावत् ॥ २१ ॥ पुनर्दूतौ प्रत्याह—प्रविश्येति ॥ २२ ॥ यथाकामं यथेच्छं । शरणं वाऽऽगच्छेति भावः ॥ २३ ॥ श्वः काल्ये परेद्युः प्रातःकाले ॥ २४ ॥ क्रोधं मोक्ष्ये क्रोधकार्यं

तस्मिन् ॥ ६ ॥ **स०** बलार्णवं अर्णवशब्दस्यनपुंसकतातुपूर्ववद्व्युत्पादितानुसंधेया ॥ १२ ॥ **ति०** प्रहसन् सेतुबन्धनेनजनस्थाने निरपेक्षंखरादिवधेनचनमद्बलज्ञानंवृत्तमितिप्रहासः ॥ १७ ॥ **ति०** वयमितिरामेणनिर्देशः सुग्रीवादिसहितस्यस्वस्य । सुसमाहिताः ज्ञातबलाः ॥ **स०** सुसमीक्षिताः अतिसम्यगवलोकिताः । वयंवासुसमाहिताइतिपाठे सुसमाहिताः स्वस्थचित्ताः प्रतिभटभीतिरहिताइतियावत् । दृष्टमितिविपरिणतंसदृष्टाइत्यन्वेति । " अस्मदोद्वयोश्च " इतिवयमितिसंभवति । ननुनसंभवतिसविशेषणत्वादितिचेन्न । " नचविदितवेद्याअपिवयं " " शैवावयंनखलुतत्रविचारणीयंपञ्चाक्षरीजपपरानितरां " इत्यादिवद्विधेयविशेषणत्वाददोषः । असुसमाहिताः रावणंसगणंतृणीकृत्यानवधानेनैवस्थिताइतिवा । प्रतिगम्यतां स्वस्वामिसंनिधिं ॥ १८ ॥ **ति०** न्यस्तशस्त्रत्वाद्येकैकमप्यवधेहेतुःकिमुसमुदितमितिभावः ॥ २० ॥ **ती०** सततंपृच्छमानौ अभयंपृच्छन्तौ ॥ २१ ॥

[पा०] १ ङ.—ट. तत्स्थितं. २ ख. ग.—ट. प्रतिच्छन्नौ. ३ ङ. ट. तस्यैतौ. ४ ङ. झ. सर्वंतदिदं. ५ क. ग. ङ. झ. ट. सर्वं. ६ क. ग. च. छ. ञ. ट. ठ. वयंवासुसमीक्षिताः. ङ. झ. वयंवासुसमाहिताः. घ. वयंसाधुसमीक्षिताः. ७ ङ. झ. ट. पुनः. ८ च. छ. ञ. नचात्मग्रहणं. क. ख. नचात्र. ९ ङ. झ. ञ. ट. प्रच्छन्नौच. १० च. छ. ञ. वचनान्मम. ११ ख. राक्षसंस्वबलं. ग. राक्षसंस्वजनं. क. घ. ङ. झ. ट. रक्षसांचबलं. च. छ. रक्षसांस्वबलं. १२ क.—घ. च. ज. ञ. घोरंरोषमहं. १३ ग. बलंधारयरावण.

इति प्रतिसमादिष्टौ राक्षसौ शुकसारणौ ॥ जयेति [1]प्रतिनन्द्यैतौ राघवं धर्मवत्सलम् ॥
आगम्य नगरीं लङ्कामब्रूतां राक्षसाधिपम् ॥ २६ ॥
विभीषणगृहीतौ तु [2]वधार्हौ राक्षसेश्वर ॥ दृष्ट्वा धर्मात्मना मुक्तौ रामेणामिततेजसा ॥ २७ ॥
एकस्थानगता यत्र चत्वारः पुरुषर्षभाः ॥ [3]लोकपालोपमाः शूराः कृतास्त्रा दृढविक्रमाः ॥ २८ ॥
रामो दाशरथिः श्रीमाँल्लक्ष्मणश्च विभीषणः ॥ सुग्रीवश्च महातेजा महेन्द्रसमविक्रमः ॥ २९ ॥
एते शक्ताः पुरीं लङ्कां सप्राकारां सतोरणाम् ॥ उत्पाट्य संक्रामयितुं सर्वे तिष्ठन्तु वानराः ॥ ३० ॥
यादृशं [4]तस्य रामस्य रूपं प्रहरणानि च ॥ वधिष्यति पुरीं लङ्कामेकस्तिष्ठन्तु ते त्रयः ॥ ३१ ॥
रामलक्ष्मणगुप्ता सा सुग्रीवेण च वाहिनी ॥ बभूव दुर्धर्षतरा [5]सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ३२ ॥
[[6]व्यक्तः सेतुस्तथा बद्धो दशयोजनविस्तृतः ॥ शतयोजनमायामस्तीर्णा सेना च सागरम् ॥ ३३ ॥
निविष्टो दक्षिणे तीरे रामः स च नदीपतेः ॥ तीर्णस्य तरमाणस्य बलस्यान्तो न विद्यते ॥ ३४ ॥]
[7]प्रहृष्टरूपा ध्वजिनी वनौकसां [8]महात्मनां संप्रति योद्धुमिच्छताम् ॥
अलं विरोधेन शमो विधीयतां प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ ३५ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

करिष्य इत्यर्थः । वज्रवान् अभ्यस्तवज्र इत्यर्थः ॥ २५ ॥ इतीत्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ प्रतिनन्द्य अभिष्टुत्य ॥ २६ ॥ मुक्तौ आवामिति शेषः । धर्मात्मना दूतवधमनिच्छतेत्यर्थः । अमिततेजसेत्यनेन अस्मत्त्यागे भीतिहेतुता न शङ्क्येत्यर्थः ॥ २७ ॥ एकस्थानेत्यादि श्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ यत्र एकस्थानं ऐकमत्यं । एकप्रदेशं वा गताः एते शक्ताः । पुरीं लङ्कामित्याद्यन्वयः । कृतास्त्राः शिक्षितास्त्राः । छत्रिणो गच्छन्तीतिवदयं निर्देशः । सुग्रीवस्याकृतास्त्रत्वात् । उत्पाट्य उद्धृत्य । संक्रामयितुं अन्यत्र क्षेप्तुं । सर्वे एतच्चतुष्टयभिन्नाः ॥ २८—३० ॥ यादृशमिति । प्रहरणादिकं यादृशं तदवलोकने राम एको वधिष्यतीति मन्यावहे इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ नन्वसहायशूरोपि रामः सेनाहननादनुत्साहः स्यात् तत्क्रियतामित्यत्राह—रामलक्ष्मणेति ॥ सुग्रीवेण च अङ्गदादिना च सहिता सा अपरिच्छिन्ना । हरिवाहिनी चपलकपिसेना । रामलक्ष्मणगुप्ता रामेण रामस्य दक्षिणो बाहुरिति रामदक्षिणबाहुभूतेन लक्ष्मणेन च गुप्ता सती । सुग्रीवस्य रक्ष्यकोटावेवान्वयः न तु रक्षककोटौ । तन्मन्त्रिणा हनुमतैव—"जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः । राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः" इत्युक्तेः । दुर्धर्षतरा बभूव । तरसा मनसापि धर्षयितुमशक्येत्यवगम्यते । न केवलं मनुष्यादिभिः किन्तु सुरैरपि । न केवलं सुरैरेव किन्तु सुरासुरैः विरोधं विहाय कृतसौहार्दैरपि । न केवलमनायकैस्तैः किन्तु सेन्द्रैरपि । स्वस्वातन्त्र्यं विहाय नायकाज्ञानुवर्तिभिरित्यर्थः ॥ ३२—३४ ॥ महात्मनां दृढमनस्कानां । संप्रति सद्य एव । योद्धुमिच्छतां । प्रहृष्टरूपा हर्षद्योतकाकारयुक्ता । भवतीति शेषः । अतस्तद्विरोधेनालं । शमः क्रोधनिवृत्तिः । विधीयतां क्रियतां । मैथिली प्रदीयतां च ॥ ३५ ॥ इति श्रीगो-

---

विभीषणगृहीतावित्यनेन तत्त्यागस्तवमहतेऽनर्थायेतिसूचितं ॥ **स०** ननु "वधंनकुर्वन्तिपरावरज्ञादूतस्य" इत्यारभ्य "युक्तायुक्तं विनिश्चित्यदूतदण्डोविधीयताम् । विभीषणवचःश्रुत्वा" इत्यन्तेनग्रन्थेनविभीषणकृतदूतघातप्रतिषेधबोधनावगतेःअत्रपुनः "विभीषणगृहीतौतुवधार्थं" इत्युक्तिःकथमितिचेत्सत्यं । शङ्केरंस्तत्त्यागेकपयोमयीतितथाऽऽत्मानंदर्शयामासेतियुक्ततोक्तेर्ज्ञेया । मरिष्यन्नयनस्यपरिभ्रमन्नरएवयमदूतइतिनीतेरभावादारभव्याऽतथाकार्यपितथेतिवा ॥ २७ ॥ **स०** तेत्रयइति । रावणज्ञातपराक्रमत्वाद्धनुमदनुक्तिः ॥ ३१ ॥ **रामानु०** प्रहृष्टरूपा अत्यन्तंप्रहृष्टा । प्रशंसायांरूपप् ॥ ३५ ॥ इतिपञ्चविंशःसर्गः ॥ २५ ॥

[**पा०**] १ क. ङ. च. छ. झ. ट. प्रतिनन्द्यैनं. ख. चप्रणम्यैनं. २ ङ. झ. वधार्थं. ३ ङ. झ. ञ. लोकपालसमाः. ४ ङ. झ. ट. तद्धि. ५ क.—ट. सर्वैरपि. ६ इदंश्लोकद्वयं औत्तराहपाठएवदृश्यते. ७ क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. प्रहृष्टयोधा. ८ ख. महात्मनासंप्रतियोद्धुमिच्छता.

षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

वानरबलावलोकनाय शुकसारणाभ्यांसहोच्चप्रासादमारूढंरावणंप्रति सारणेन पृथक्पृथङ्नामनिर्देशेनतत्तद्बलपराक्रमवर्णनपूर्वकं नीलाङ्गदादिप्रधानयूथनाथप्रदर्शनम् ॥ १ ॥

तद्वचः पथ्यम[1]क्लीबं सारणेनाभिभाषितम् ॥ निशम्य रावणो राजा प्र[2]त्यभाषत सारणम् ॥ १ ॥
यदि मामभियुञ्जीरन्देवगन्धर्वदानवाः ॥ नैव [3]सीतां प्रदास्यामि सर्वलोकभयादपि ॥ २ ॥
त्वं तु सौम्य परित्रस्तो [4]हरिभिर्निर्जितो भृशम् ॥ प्रतिप्रदानमद्यैव सीतायाः साधु मन्यसे ॥
को हि नाम सपत्नो मां समरे जेतुमर्हति ॥ ३ ॥
इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ॥ आरुरोह ततः श्रीमान्प्रासादं हिमपाण्डरम् ॥
बहुतालसमुत्सेधं रावणोथ दिदृक्षया ॥ ४ ॥
ताभ्यां चराभ्यां सहितो रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ पश्यमानः स[5]मुद्रं च पर्वतांश्च वनानि च ॥
ददर्श पृथिवीदेशं सुसंपूर्णं प्लवङ्गमैः ॥ ५ ॥
तदपारम[6]सङ्ख्येयं वानराणां [7]महद्बलम् ॥ आलोक्य रावणो राजा परिपप्रच्छ सारणम् ॥ ६ ॥
एषां वा[8]नरमुख्यानां के शूराः के महाबलाः ॥ के पूर्वमभिवर्तन्ते महोत्साहाः समन्ततः ॥ ७ ॥
केषां शृणोति सुग्रीवः के वा यूथपयूथपाः ॥ सारणाचक्ष्व [9]तत्त्वेन के प्रधानाः प्लवङ्गमाः ॥ ८ ॥
सारणो राक्षसेन्द्रस्य वचनं परिपृच्छतः ॥ [10]आचचक्षेऽथ मुख्यज्ञो [11]मुख्यांस्तांस्तु वनौकसः ॥ ९ ॥
एष योऽभिमुखो लङ्कां नर्दंस्तिष्ठति वानरः ॥ यूथपानां [12]सहस्राणां शतेन परिवारितः ॥ १० ॥
यस्य घोषेण महता सप्राकारा सतोरणा ॥ लङ्का [13]प्रवेपते सर्वा सशैलवनकानना ॥ ११ ॥

विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

अथ रावणाय सारणेन वानरयूथपतीनां वीर्यादिकथनपूर्वकं तत्प्रदर्शनं षड्विंशे—तदिति ॥ अक्लीबं अकातरं । प्रत्यभाषत अनिन्ददित्यर्थः ॥१॥ अभियुञ्जीरन् युद्ध्येरन् । सर्वलोकभयात् सर्वलोकेभ्यो भयात् ॥ २ ॥ त्वमित्यादिसार्धश्लोकः ॥ सपत्नः शत्रुः ॥ ३ ॥ इत्युक्त्वेत्यादिसार्धश्लोकः ॥ ततः तस्मात्पूर्वस्थानात् । बहुतालसमुत्सेधं अनेकतालवृक्षतुल्यौन्नत्यं । यद्वा विततांङ्गुष्ठमध्यमामितस्तालः । तदाह सज्जनः—“ प्रादेशतालगोकर्णवितस्त्यश्च यथाक्रमम् । भवन्ति विततांङ्गुष्ठप्रदेशिन्यादिभिः सह ” इति ॥ अत्र द्वितीयो रावणशब्दो रावयतीति व्युत्पत्त्या क्रियानिमित्तकः । दिदृक्षया वानरबलदिदृक्षया ॥४॥ चराभ्यां चाराभ्यां । क्रोधमूर्च्छितः क्रोधेन व्याप्तः । पृथिवीदेशं त्रिकूटाधःप्रदेशं ॥ ५ ॥ अपारं उत्तरावधिरहितं ॥ ६ ॥ एषामिति । इयं निर्धारणेषष्ठी ॥ ७ ॥ केषामिति । वचनमिति शेषः । प्रधानाः सेनापतयः ॥ ८ ॥ वचनं निशम्येति शेषः ॥ ९ ॥ त्रिभिर्नीलं वर्णयति—एष इत्यादि ॥ य एष इत्यन्वयः ।

शि० हरिभिर्भृशंपीडितः अतएवपरित्रस्तस्त्वंसीतायाःप्रतिप्रदानं साधुमन्यसे । एतेन रामबलवर्णनंभीतिहेतुकमितिसूचितं ॥ ३ ॥ **ति०** सहस्रेणशतेन लक्षेणेत्यर्थः ॥ १० ॥

[पा०] १ ङ. झ. ट. सत्यमक्लीबं. २ क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. पर्यभाषत. ३ क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. सीतामहंदद्यां. ४ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. हरिभिःपीडितो. ग. हरिभिर्निहतो. ख. हरिभिस्तर्जितो. ५ ङ. झ. समुद्रंतं. ६ ङ. च. झ. ञ. ट. मसह्यंच. घ. मसंबाधं. ७ ङ. झ. महाबलं. ८ घ.—छ. झ. ञ. ट. केवानरामुख्याःके. ९ ख. ग. ङ. छ. झ. ट. मेसर्वेकिंप्रभावाःप्लवङ्गमाः. क. घ. च. ञ. मेसर्वे. १० ङ. च. छ. झ. ञ. ट. आबभाषेथ. ११ क. ख. ग. ङ. च. झ. ञ. ट. मुख्यांस्तत्र. घ. मुख्यास्तत्रप्लवङ्गमान्. १२ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. सहस्रेणशतेन. १३ ङ. झ. ट. प्रतिहता.

सर्वशाखामृगेन्द्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ बलाग्रे तिष्ठते वीरो नीलो नामैष[1] यूथपः ॥ १२ ॥
बाहू प्रगृह्य यः पद्भ्यां महीं गच्छति वीर्यवान् ॥ लङ्कामभिमुखः क्रोधादभीक्ष्णं च विजृम्भते ॥१३॥
गिरिशृङ्गप्रतीकाशः पद्मकिञ्जल्कसन्निभः ॥ स्फोटयत्य[2]भिसंरब्धो लाङ्गूलं च पुनः पुनः ॥
यस्य लाङ्गूलशब्देन [3]स्वनन्ति प्रदिशो दश ॥ १४ ॥
एष वानरराजेन सुग्रीवेणाभिषेचितः ॥ [4]यौवराज्येऽङ्गदो नाम त्वामाह्वयति संयुगे ॥ १५ ॥
वालिनः सदृशः पुत्रः [5]सुग्रीवस्य सदा प्रियः ॥ राघवार्थे पराक्रान्तः शक्रार्थे वरुणो यथा ॥ १६ ॥
एतस्य सा मतिः सर्वा यद्दृष्टा जनकात्मजा ॥ हनूमता वेगवता राघवस्य हितैषिणा ॥ १७ ॥
बहू[6]नि वानरेन्द्राणामेष यूथानि वीर्यवान् ॥ परिगृह्याभियाति त्वां स्वेनानीकेन दु[7]र्जयः ॥ १८ ॥
अनु वालिसुतस्यापि बलेन महता वृतः ॥ वीरस्तिष्ठति संग्रामे सेतुहेतुरयं नलः ॥ १९ ॥
ये तु विष्टभ्य गात्राणि क्ष्वेलयन्ति नदन्ति च ॥[8]उत्थाय च विजृम्भन्ते [9]क्रोधेन हरिपुङ्गवाः ॥२०॥
एते दुष्प्रसहा [10]घोराश्चण्डाश्चण्डपराक्रमाः ॥ अष्टौ शतसहस्राणि दशकोटिशतानि च ॥ २१ ॥
य एनमनुगच्छन्ति वीरा[11]श्चन्दनवासिनः ॥ एषैवाशंसते लङ्कां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ २२ ॥
श्वेतो रजतसंकाशश्चपलो भीमविक्रमः ॥ बुद्धिमान्[12]वानरो वीरस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ २३ ॥
तूर्णं सुग्रीवमागम्य पुनर्गच्छति [13]सत्वरः ॥ विभजन्वानरीं सेनामनीकानि प्रहर्षयन् ॥ २४ ॥

तिष्ठते तिष्ठति ॥ १०—१२ ॥ अथाङ्गदं वर्णयति— बाहू इत्यादिना स्वेनानीकेन दुर्जय इत्यन्तेन ॥ बाहू प्रगृह्य उत्क्षिप्य । अभि उद्दिश्य मुखं यस्यासावभिमुखः । विजृम्भते जृम्भणं करोति ॥ १३ ॥ पद्मकिञ्जल्कसन्निभः पद्मकेसरवत्पीतवर्ण इत्यर्थः । स्फोटयति भूमौ ताडयति । अभिसंरब्धः कुपितः । प्रस्वनन्तीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ अभिषेचितः अभिषिक्तः । आह्वयति आह्वयते । स्पर्धाविषयेऽप्यात्मनेपदाभाव आर्षः ॥ १५ ॥ पराक्रान्तः पराक्रमितुमुद्यतः ॥१६॥ एतस्येति ॥ हनूमता सीता दृष्टेति यत्सा मतिः एतस्य अङ्गदस्य । एतद्बुद्धिमूलं हनुमतः सीतादर्शनमितिभावः । अङ्गदपुरस्कारेण हनुमतः समागमात् ॥१७॥ स्वेनानीकेनेति दुर्जयत्वकारणोक्तिः । अतो न पुनरुक्तिः ॥ १८ ॥ अनु वालीति । एतस्योत्तरार्धं वीरस्तिष्ठति संग्राम इति । वालिसुतस्य अनु पश्चात् । सेतुहेतुः सेतुकर्ता । संग्रामे संग्रामनिमित्तं ॥ १९ ॥ नलपरिवारानाह—ये त्वित्यादिना मर्दितुमित्यन्तेन ॥ श्लोकत्रयमेकान्वयं । विष्टभ्य उन्नम्य । क्ष्वेलयन्ति सिंहनादं कुर्वन्ति । नदन्ति गर्जन्ति । उत्थाय आसनादिति शेषः । विजृम्भन्ते कोपेन गात्रविनामं कुर्वन्ति । य एवंविधा वानराः ये च चन्दनवासिनः चन्दनवनवासिनः । एते एनं नलमनुगच्छन्तीति संबन्धः । चन्दनवानरा इति पाठे मध्यमपदलोपिसमासः । चन्दनवासिनो वानरा इति । एषैवेति सन्धिरार्षः । आशंसते प्रार्थयते ॥२०—२२॥ अथ द्वाभ्यां श्वेताख्यं वानरं वर्णयति—श्वेत इत्यादि ॥ अन्वर्थनामेत्याह—रजतेति । चपलः युद्धचपलः । अनीकानि पुनर्गच्छतीत्यन्वयः । विभजन् निबिडां सेनां भित्त्वा गच्छन्नित्यर्थः । अत्र चपल इत्यनेन अद्यैव लङ्कां ध्वंसयामीति निवेदनार्थं गत्वा तेन सान्त्वितः

स० चन्दनवासिनः तन्नामकगिरिविशेषवासिनः । अथवा चन्दनभूयिष्ठत्वान्मलयः । तत्रवासिनोवा । एषैव एषएव । सन्धिरार्षः । एषा याप्रसिद्धात्वदावासभूता तालङ्कां मर्दितुमितिवा ॥२२॥ **शि०** श्वेतंवर्णयति—**श्वेतइति** । वानरीसेनाविभजन्सन् योवानरः सुग्रीवमागम्यतूर्णंपुनर्गच्छति । सवानरः त्रिषुलोकेषुविश्रुतः । श्वेतः तदभिधः । यत्तच्छब्दाध्याहारस्तु अन्यतरवानरशब्दसार्थक्याय । यदितु वानं रचनाविशेषं राति बोधयतीत्यर्थः इतिव्युत्पाद्यते तदानाध्याहृतिः । अर्धचतुष्टयमेकान्वयि ॥ २३–२४ ॥

[पा०] १ घ. नाममहाबलः. २ ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. त्यतिसरब्धो. ३ ख. घ. च. छ. ज. ट. स्वन-तीर्वदिशोदश. ४ ग. ङ. झ. ट. युवराजोऽङ्गदो. ५ घ. सुग्रीवस्यचसंमतः. ६ ख. बहूनां. ७ ङ. झ. ट. मर्दितुं. ८ च. ञ. आस्थाय. ९ ख. क्रोधेनमहतावृताः. १० क. ख.घोरावानराश्चण्डविक्रमाः. ११ ग. ज. चण्डाश्चन्दन. ख. धीराश्चन्दन. १२ क. ग. घ. ङ. झ. ट. न्वानरःशूरः. ख. च. छ. ज. न्वानरश्रेष्ठः. ज. न्वानरवरः. १३ ख. ग. ङ. च. झ. ञ. ट. वानरः.

यः पुरा गोमतीतीरे रम्यं पर्येति पर्वतम् ॥ नाम्ना [1]संकोचनो नाम नानानगयुतो गिरिः ॥ २५ ॥
तत्र राज्यं प्रशास्त्येष कुमुदो नाम यूथपः ॥ योसौ [2]शतसहस्राणां सहस्रं परिकर्षति ॥ २६ ॥
यस्य वाला बहुव्यामा दीर्घा लाङ्गूलमाश्रिताः ॥ ताम्राः पीताः सिताः श्वेताः प्रकीर्णा[3]घोरकर्मणः ॥ २७ ॥
अदीनो [4]रोषणश्चण्डः संग्राममभिकाङ्क्षति ॥ [5]एषोप्याशंसते लङ्कां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ २८ ॥
यस्त्वेष सिंहसंकाशः कपिलो [6]दीर्घलोचनः ॥ निभृतः प्रेक्षते लङ्कां दिधक्षन्निव चक्षुषा ॥ २९ ॥
विन्ध्यं कृष्णगिरिं सह्यं पर्वतं च सुदर्शनम् ॥ राजन्सततमध्यास्ते [7]रम्भो नामैष यूथपः ॥ ३० ॥
शतं शतसहस्राणां त्रिंशच्च हरिपुङ्गवाः ॥ [8]यमेते वानराः शूराश्चण्डाश्चण्डपराक्रमाः ॥
परिवार्यानुगच्छन्ति लङ्कां मर्दितुमोजसा ॥ ३१ ॥
यस्तु कर्णौ विवृणुते जृम्भते च पुनःपुनः ॥ न च संविजते मृत्यो[9]र्न च युद्धाद्विधावति ॥ ३२ ॥
प्रकंपते च रोषेण तिर्यक्च पुनरीक्षते ॥ [10]पश्यँल्लाङ्गूलमपि च क्ष्वेलते च महाबलः ॥ ३३ ॥
[11]महाजवो वीतभयो रम्यं साल्वेयपर्वतम् ॥ राजन्सततमध्यास्ते शरभो नाम यूथपः ॥ ३४ ॥
एतस्य बलिनः सर्वे विहारा नाम यूथपाः ॥ राजञ्शतसहस्राणि चत्वारिंशत्तथैव च ॥ ३५ ॥
यस्तु मेघ इवाकाशं महानावृत्य तिष्ठति ॥ मध्ये वानरवीराणां सुराणामिव वासवः ॥ ३६ ॥
भेरीणामिव सन्नादो यस्यैष श्रूयते महान् ॥ घोषः शाखामृगेन्द्राणां संग्राममभिकाङ्क्षताम् ॥ ३७ ॥
एष पर्वतमध्यास्ते पारियात्रमनुत्तमम् ॥ युद्धे दुष्प्रसहो नित्यं पनसो नाम यूथपः ॥ ३८ ॥
एनं शतसहस्राणां शतार्धं पर्युपासते ॥ यूथपा यूथपश्रेष्ठं येषां यूथानि भागशः ॥ ३९ ॥
यस्तु भीमां प्रवल्गन्तीं चमूं तिष्ठति शोभयन् ॥ [12]स्थितां तीरे समुद्रस्य द्वितीय इव सागरः ॥ ४० ॥
एष [13]दर्दरसंकाशो विनतो नाम यूथपः ॥ पिबंश्चरति [14]पर्णासां नदीनामुत्तमां नदीम् ॥ ४१ ॥

पुनर्गच्छतीत्यवगम्यते ॥ २३—२४ ॥ चतुर्भिः कुमुदं वर्णयति—यः पुरेत्यादि ॥ पुरेत्यनेनाद्य सुग्रीवसमीप एव वसतीति गम्यते । पर्येति परितः संचरति । नाम्ना संकोचनो नाम यः प्रसिद्धः तं पर्वतमित्यन्वयः ॥ २५ ॥ तत्र गोमतीतीरे । परिकर्षति आनयति ॥ २६ ॥ घोरकर्मणो यस्य लाङ्गूलमाश्रिताः वालाः रोमाणि । दैर्घ्यस्यावधिमाह—बहुव्यामा इति । "व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरं" इत्यमरः ॥ २७ ॥ अदीन इत्यत्र य इत्युपस्कार्यं ॥ २८ ॥ अथ सार्धैस्त्रिभी रम्भं वर्णयति—यस्त्वेष इत्यादि ॥ २९—३१ ॥ अथ शरभं वर्णयति—यस्तु कर्णावित्यादि ॥ संविजते बिभेति ॥ ३२—३५ ॥ अथ पनसं वर्णयति—यस्तु मेघ इत्यादिना ॥ ३६—३८ ॥ एनं पनसं । येषां यूथपानां यूथानि च भागशः स्वस्वांशासङ्करेण । एनं पर्युपासत इति संबन्धः ॥ ३९ ॥ विनतं वर्णयति—यस्त्वित्यादि ॥ प्रवल्गन्तीं उत्साहेन प्लवमानां । समुद्रस्य पारे स्थितां । अतएव द्वितीयः सागर इव स्थितामिति शेषः । विनतविशेषणं वा । दर्दरो नाम गङ्गासमीपस्थः पर्वतः । पर्णासां पर्णासाख्यां नदीं

[पा०] १ ङ. च. झ. ञ. ट. संरोचनो. २ ङ. झ. ट. शतसहस्राणिसहर्षे. ज. शतसहस्रंचवानरान्परि. ३ ङ. च. झ. ञ. ट. घोरदर्शनाः. ४ ङ.—ट. वानरश्चण्डः. ५ क.—ट. एषैवाशंसते. ६ क.—ट. दीर्घकेसरः. ७ ग. ङ. झ. ट. संरंभो नामयूथपः. ८ ङ. झ. ट. यंयान्तंवानराघोराः. ९ ङ. च. झ. ट. नैचसेनांप्रधावति. क. ख. ग. ज. नैचयूथाद्विधावति. १० झ. ञ. ट. पश्यलाङ्गूलविक्षेपंक्ष्वेडत्येष. ङ. च. पश्यलाङ्गूलविक्षेपैःक्ष्वेडत्येष. ११ घ. च. ज. महाबलो. ङ. झ. ट. महौजसावीत. १२ ख. घ. च. ञ. स्थितस्तीरे. १३ ग. पर्वतसंकाशो. घ. मन्दरसंकाशो. १४ ङ. झ. ट. योवेणां. ग. वेणांयो.

षष्टिः शतसहस्राणि [1]बलमस्य प्लवङ्गमाः ॥ ४२ ॥
त्वामाह्वयति युद्धाय [2]क्रोधनो नाम यूथपः ॥ विक्रान्ता बलवन्तश्च [3]यथा यूथानि भागशः ॥ ४३ ॥
यस्तु गैरिकवर्णाभं वपुः पुष्यति वानरः ॥ अवमत्य सदा सर्वान्वानरान्[4]बलदर्पितान् ॥ ४४ ॥
गवयो नाम तेजस्वी त्वां क्रोधाद[5]भिवर्तते ॥ एनं शतसहस्राणि सप्ततिः पर्युपासते ॥
[6]एषैवाशंसते लङ्कां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ ४५ ॥
एते दुष्प्रसहा [7]घोरा बलिनः कामरूपिणः ॥ यूथपा यूथप[8]श्रेष्ठा एषां यूथानि भागशः ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

रावणंप्रतिसारणेनपृथक्पृथङ्नामनिर्देशेनतत्तत्पराक्रमादिप्रशंसनपूर्वकमृक्षवानरादियूथाध्यक्षप्रदर्शनम् ॥ १ ॥

तांस्तु [9]तेहं प्रवक्ष्यामि प्रेक्षमाणस्य यूथपान् ॥ राघवार्थे पराक्रान्ता ये न रक्षन्ति जीवितम् ॥ १ ॥
स्निग्धा यस्य बहुव्यामा [10]बाला लाङ्गूलमाश्रिताः ॥ ताम्राः पीताः सिताः श्वेताः प्रकीर्णा घोरकर्मणः ॥ २ ॥
प्रगृहीताः प्रकाशन्ते सूर्यस्येव मरीचयः ॥ पृथिव्यां चानुकृष्यन्ते [11]हरो नामैष [12]यूथपः ॥ ३ ॥

॥४०—४१॥ विनतसेनासङ्ख्यामाह—षष्टिरिति ॥ षष्टिः शतसहस्राणि प्लवङ्गमाः अस्य विनतस्य बलं सेनेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ एकेन क्रोधनमाह—त्वामिति ॥ उत्तरार्धे अस्येत्यध्याहार्यं । यथायूथानि यथायूथं । अमभावश्छान्दसः । भागशः भागत्वेन स्थिता वानराः विक्रान्ता बलवन्तश्चेति योजना ॥ ४३ ॥ शेषेण गवयं वर्णयति—यस्त्वित्यादिना ॥ गैरिकं रक्तवर्णधातुविशेषः । "धातुर्मनश्शिलाद्यद्रेर्गैरिकं तु विशेषतः" इत्यमरः । तद्वर्ण इवाभा यस्येति विग्रहः । गैरिकवर्ण इवाभातीति गैरिकवर्णाभमिति वा । पुष्यति युद्धहर्षादभिवर्धयतीत्यर्थः ॥ ४४—४५ ॥ उपसंहरति—एत इति ॥ यूथपाः अङ्गदादयः । यूथपश्रेष्ठाः सुग्रीवादयः । एषां यूथपानां यूथानि भागशः पृथक् । विद्यन्त इति शेषः ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षड्विंशः सर्गः ॥२६॥

पुनरुक्तेभ्योप्युत्कृष्टान्प्रधानयूथपतीन्वक्तुं प्रतिजानीते—तांस्त्वित्यादि ॥ ये राघवार्थे पराक्रान्ताः सन्तः जीवितं न रक्षन्ति तान् यूथपान् ते तुभ्यं प्रवक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ १ ॥ द्वाभ्यां हरं वर्णयति—बाला इति ॥ बालाः रोमाणि । बहुव्यामाः बहुव्यामप्रमाणाः । व्यामो नाम प्रसारितबाहुद्वयप्रमाणं । प्रगृहीताः उत्क्षिप्ताः । प्रकीर्णाः विरलाः । सूर्यस्य मरीचय इव मेघेषु शक्रचापादिरूपेण प्रसृता रश्मय इव । प्रकाशन्ते । कदाचित् पृथिव्यामनुकृष्यन्ते । एष यूथपो

कतक० अत्रसर्गच्छेदोपाङ्कः । वृत्तभेदाभावादेकप्रकरणत्वाच्च ॥४६॥ इतिषड्विंशःसर्गः ॥ २६ ॥
ति० स्निग्धाइत्यादिहरवर्णनमितिकतकः । तारस्येत्यन्ये ॥ २ ॥

[पा०] १ ख. ग. च. वानरास्तेमहाबलाः. घ. यूथपास्तुप्लवङ्गमाः. २ ङ. ज. झ. क्रथनोनाम. ३ ग. एषांयूथानि. घ. यस्ययूथानि क. च. छ. ज. यथायूथविभागशः. ४ क. ख. ङ. च. झ. ञ. ट. न्बलदर्पितः. ५ ख. दनुवर्तते. ६ ज. एषत्वाशङ्कते. ७ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. वीरायेषांसङ्ख्यानविद्यते. ८ क. ङ. झ. ञ. ट. श्रेष्ठास्तेषां. ९ ङ. छ. झ. ञ. ट. तेसंप्रवक्ष्यामि. १० ङ. झ. ट. दीर्घलाङ्गूलमाश्रिताः. ११ क. च. ञ. तारोनाम. १२ ङ. झ. ट. वानरः.

यं पृष्ठतोऽनुगच्छन्ति शतशोथ सहस्रशः ॥ द्रुमानुद्यम्य सहसा लङ्कारोहणतत्पराः ॥
यूथपा हरिराजस्य किङ्कराः समुपस्थिताः ॥ ४ ॥
एष कोटिसहस्रेण वानराणां महौजसाम् ॥ आकाङ्क्षते त्वां संग्रामे जेतुं परपुरंजय ॥ ५ ॥
नीलानिव महामेघांस्तिष्ठतो यांस्तु पश्यसि ॥ असिताञ्जनसंकाशान्युद्धे सत्यपराक्रमान् ॥
असंख्येयाननिर्देश्यान्परं पारमिवोदधेः ॥ ६ ॥
पर्वतेषु च ये केचिद्विषमेषु नदीषु च ॥ एते त्वामभिवर्तन्ते राजन्नृक्षाः सुदारुणाः ॥ ७ ॥
एषां मध्ये स्थितो राजन्भीमाक्षो भीमदर्शनः ॥ पर्जन्य इव जीमूतैः समन्तात्परिवारितः ॥ ८ ॥
ऋक्षवन्तं गिरिश्रेष्ठमध्यास्ते नर्मदां पिबन् ॥ सर्वर्क्षाणामधिपतिर्धूम्रो नामैष यूथपः ॥ ९ ॥
यवीयानस्य तु भ्राता पश्यैनं पर्वतोपमम् ॥ भ्रात्रा समानो रूपेण विशिष्टस्तु पराक्रमैः ॥ १० ॥
स एष जाम्बवान्नाम महायूथपयूथपः ॥ प्रक्रान्तो गुरुवर्ती च संप्रहारेष्वमर्षणः ॥ ११ ॥
एतेन साह्यं सुमहत्कृतं शक्रस्य धीमता ॥ दैवासुरे जाम्बवता लब्धाश्च बहवो वराः ॥ १२ ॥
आरुह्य पर्वताग्रेभ्यो महाभ्रविपुलाः शिलाः ॥ मुञ्चन्ति विपुलाकारा न मृत्योरुद्विजन्ति च ॥ १३ ॥
राक्षसानां च सदृशाः पिशाचानां च लोमशाः ॥ एतस्य सैन्या बहवो विचरन्त्यग्नितेजसः ॥ १४ ॥
यं त्वेनमभिसंरब्धं प्लवमानमिव स्थितम् ॥ प्रेक्षन्ते वानराः सर्वे स्थिता यूथपयूथपम् ॥ १५ ॥
एष राजन्सहस्राक्षं पर्युपास्ते हरीश्वरः ॥ बलेन बलसंपन्नो दंभो नामैष यूथपः ॥ १६ ॥
यः स्थितं योजने शैलं गच्छन्पार्श्वेन सेवते ॥ ऊर्ध्वं तथैव कायेन गतः प्राप्नोति योजनम् ॥ १७ ॥

हरो नाम ॥ २—३ ॥ यमित्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ यं हरं। हरस्य हरिराजकिङ्करत्वेन तदीया अपि यूथपा हरिराजकिंकरा एवेति न विरोधः ॥ ४—५ ॥ ऋक्षसेना वर्णयति—नीलानित्यादि ॥ अनिर्देश्यान् प्रत्येकं निर्देष्टुमशक्यान्। परं पारमिवोदधेः समुद्रस्यापरं तीरमिव स्थितमित्यर्थः ॥ ६ ॥ विषमेषु निम्नोन्नतप्रदेशेषु ॥ ७ ॥ पर्जन्यः वर्षदेवता ॥ ८—९ ॥ यवीयान् कनिष्ठः। अयमिति शेषः। विशिष्टः अधिकः ॥ १० ॥ गुरुवर्ती गुरुशुश्रूषकः ॥ ११ ॥ दैवासुरे देवासुरयुद्धे ॥ १२ ॥ जाम्बवतः सैनिकान्वर्णयति द्वाभ्यां—आरुह्येत्यादि ॥ पर्वता- जन्ति न बिभ्यति। राक्षसानां पिशाचानां च सदृशा इत्यन्वयः ॥ १३—१४ ॥ द्वाभ्यां दम्भं वर्णयति—यं त्विति ॥ अभिसंरब्धं कुपितं। प्लवमानमिव सदा प्लवमानमिव स्थितं प्रेक्षन्ते। आश्चर्येणेति शेषः। बलेन पर्युपास्ते बलेन प्रीणयतीत्यर्थः ॥ १५—१६ ॥ त्रिभिः सन्नादनं वर्णयति—यः स्थितमिति ॥ यो गच्छन् योजने योजनदूरे। स्थितं शैलं पार्श्वेन गच्छति। अस्य गमनकाले एकपदप्रक्षेपदशायां एकयोजनपरिमितः पर्वतः पार्श्वस्थो भवति। योजनायतशरीर इत्यर्थः। कायेनोर्ध्वं गतः सन् योजनं प्राप्नोति। योजनोन्नतकायइत्यर्थः। अतएव चतु- [illegible] ... रूप शरीर । न विद्यत ।

शि० जीमूतैः कृष्णमेघैः। समन्तात्परिवारितः पर्जन्यः इन्द्रइव यःस्थितः ॥ ८ ॥ स० अस्य धूम्रस्य। यवीयान् कनिष्ठः। रूपेण ऋक्षाकारेण। विशिष्टः उत्तमः। एतेन जांबवतइव धूम्रस्यापिब्रह्मजातत्वंज्ञायते। बालकाण्डेअंशावतरणप्रस्तावेगुणज्येष्ठत्वाज्जांबवतएवोक्तिः। सौहार्दाद्भ्रातेववा ॥ १० ॥ रामानु० संप्रहारेषु युद्धेषु। "संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः" इत्यमरः ॥ ति० गुरुवर्ती सद्गुरूपासकः। अनेन सर्वसिद्धिमत्त्वमुक्तं। स० गुरुवर्ती ज्येष्ठानुवर्ती। अमर्षणः परपराभवासहिष्णुः ॥ ११ ॥

[पा०] १ अयंश्लोकःप्राचीनकोशेषुनदृश्यते. औत्तराहपाठएवदृश्यते. २ ङ. झ. ट. द्विषयेषु. ३ घ. ङ. झ. ट. राजाभीमाक्षो. ४ ख. च. छ. ज. ञ. बलीपश्यैनं. ५ ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पराक्रमे. ६ क.—ट. प्रशान्तो. ७ ख. च. छ. विपुलान्नादान. घ. विविधाकारान. ८ ङ. झ. ट. न्त्यमितौजसः. ९ क. च. यूथपयूथपाः. १० ङ. झ. बलसंयुक्तो. ११ ज. ऋषभोनामयूथपः. घ. ङ. झ. ञ. रंभोनामैष. १२ घ. संस्थितं.

यस्मान्न परमं रूपं चतुष्पादेषु विद्यते ॥ श्रुतः सन्नादनो नाम वानराणां पितामहः ॥ १८ ॥
येन युद्धं पुरा दत्तं रणे शक्रस्य धीमता ॥ पराजयश्च न प्राप्तः सोऽयं यूथपयूथपः ॥ १९ ॥
यस्य विक्रममाणस्य शक्रस्येव पराक्रमः ॥ एष गन्धर्वकन्यायामुत्पन्नः कृष्णवर्त्मनः ॥ २० ॥
तदा दैवासुरे युद्धे साह्यार्थं त्रिदिवौकसाम् ॥ २१ ॥
यस्य वैश्रवणो राजा जम्बूमुपनिषेवते ॥ यो राजा पर्वतेन्द्राणां बहुकिन्नरसेविनाम् ॥ २२ ॥
विहारसुखदो नित्यं भ्रातुस्ते राक्षसाधिप ॥ तत्रैष वसति श्रीमान्बलवान्वानरर्षभः ॥ २३ ॥
युद्धेष्वकत्थनो नित्यं क्रथनो नाम यूथपः ॥ वृतः कोटिसहस्रेण हरीणां समुपस्थितः ॥
एषैवाशंसते लङ्कां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ २४ ॥
यो गङ्गामनु पर्येति त्रासयन्हस्तियूथपान् ॥ हस्तिनां वानराणां च पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ २५ ॥
एष यूथपतिर्नेता गच्छन्गिरिगुहाशयः ॥ गजान्योधयते वन्यान्गिरींश्चैव महीरुहान् ॥ २६ ॥
हरीणां वाहिनीमुख्यो नदीं हैमवतीमनु ॥ उशीरबीजमाश्रित्य पर्वतं मन्दरोपमम् ॥
रमते वानरश्रेष्ठो दिवि शक्र इव स्वयम् ॥ २७ ॥
एनं शतसहस्राणां सहस्रमनुवर्तते ॥ वीर्यविक्रमदृप्तानां नर्दतां बलशालिनाम् ॥ २८ ॥
स एष नेता चैतेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ २९ ॥
स एष दुर्धरो राजन्प्रमाथी नाम यूथपः ॥ वातेनेवोद्धतं मेघं यमेनमनुपश्यसि ॥ ३० ॥

शक्रस्य रणे शक्रस्यासुरैः सह युद्धे । येनासुरेभ्यो युद्धं दत्तं तदा पराजयश्चासुरेभ्यो न प्राप्तः सोयं सन्नादन इति श्रुतो नाम ॥ १७—१९ ॥ कस्यायं पुत्र इत्यत्राह—यस्येति ॥ विक्रममाणस्य पराक्रमं कुर्वतः । यस्य पराक्रमः शक्रस्येव । तत्पराक्रमसदृशपराक्रम इत्यर्थः ॥ २० ॥ किमर्थमुत्पादित इत्यत्राह—तदेत्यर्धं ॥ तदा प्रसिद्धे ॥ २१ ॥ क्रथनं वर्णयति सार्धैस्त्रिभिः—यस्येत्यादिना । यस्य गिरेः वैश्रवणः कुबेरो राजा । योगिरिः जम्बूं जम्बूवृक्षं । उपनिषेवते । जम्बूयुक्त इत्यर्थः । यः ते भ्रातुः कुबेरस्य विहारसुखदः । तत्र पर्वते । युद्धेष्वकत्थनः क्रथनो नामैषः यूथपो वसतीति संबन्धः ॥ २२—२४ ॥ यो गङ्गामित्यादि सार्धश्लोकसप्तकं प्रमाथिविषयं । हस्तिनां वानराणां च अन्योन्यं पूर्ववैरमनुस्मरन् यः गङ्गामनु गङ्गासमीपे । "कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया" इति द्वितीया । हस्तियूथपान् त्रासयन् पर्येति परितश्चरति । अत्रेयं पौराणिकी कथा—पुरा किल शम्बसादनो नामासुरो गजरूपेण मुनीन् बाधमानस्तैर्मुनिभिश्चोदितेन केसरिणा हनुमत्पित्रा हतः । तत्संतुष्टैर्मुनिभिर्महापराक्रमो हनुमान् पुत्रस्ते भविष्यतीति केसरिणे वरो दत्तः । ततःप्रभृति हस्तिनां वानराणां च परस्परं वैरमभूदिति ॥ २५ ॥ गच्छन्नेव गमनकाल एव । रिपूणां नाशयिता । गिरिगुहायां शेते वर्तत इति गिरिगुहाशयः । गजानिति । गजैर्वृक्षान् वृक्षैर्गजांश्च हन्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥ हैमवतीमनु गङ्गासमीपे । स्थितं उशीरबीजाख्यं पर्वतमाश्रित्य रमत इतियोजना । हरिवाहिनीमुख्यत्वेपि भिन्नजातीयत्वभ्रमव्युदासार्थं वानरश्रेष्ठ इत्युक्तं ॥ २७ ॥ वीरस्य भावो वीर्यं । उत्साह इत्यर्थः । विक्रमः परान्प्रत्यभिभवः । बलशालिनां वानराणामित्यर्थसिद्धं । शतसहस्राणां सहस्रं सहस्रलक्षमित्यर्थः ॥ २८ ॥ नेता नायकः ॥ २९ ॥ प्रमाथिनं वर्णयति—स एष इति ॥ दुर्धरः दुर्धर्षः । प्रमाथी नाम प्रमाथिनामकः । वातेनोद्धतं मेघमिव यमेनमनुप-

---

रामानु० यस्यविक्रममाणस्येत्यारभ्यस्वेनानीकेनमर्दितुमित्यन्तंक्रथनाख्यवानरविषयं ॥ २० ॥

[पा०] १ ङ. झ. ट. यस्मात्तुपरमंरूपंचतुष्पात्सुनविद्यते. छ. ञ. यस्मान्नभैरवं. २ घ. ङ. ज. झ. ट. तदा. ३ ङ. झ. ट. रमते. ४ घ. ङ. च. झ. ट. न्गजयूथपान्. ५ ङ. झ. ट. गजान्रोधयते. ज. गर्जन्योधयते. ६ ख. ङ. च. छ. झ. ट. वन्यानारुजंश्च. ग. घ. वन्यानुरूंश्चैव. ७ क.—ट. मभिवर्तते. ८ क. घ. ङ. च. झ. ट. बाहुशालिनां. ९ घ. एषदुर्मर्षणोराजन्.

अनीकमपि संरब्धं वानराणां तरस्विनाम् ॥ उद्धूतमरुणाभासं पवनेन समन्ततः ॥
विवर्तमानं बहुधा यत्रैतद्बहुलं रजः ॥ ३१ ॥
एतेऽसितमुखा घोरा गोलाङ्गूला महाबलाः ॥ शतं शतसहस्राणि दृष्ट्वा वै सेतुबन्धनम् ॥ ३२ ॥
गोलाङ्गूलं महावेगं गवाक्षं नाम यूथपम् ॥ परिवार्याभिवर्तन्ते लङ्कां मर्दितुमोजसा ॥ ३३ ॥
भ्रमराचरिता यत्र सर्वकामफलद्रुमाः ॥ यं सूर्यस्तुल्यवर्णाभमनु पर्येति पर्वतम् ॥ ३४ ॥
यस्य भासा सदा भान्ति तद्वर्णा मृगपक्षिणः ॥ यस्य प्रस्थं महात्मानो न त्यजन्ति महर्षयः ॥३५॥
सर्वकामफला वृक्षाः सदा फलसमन्विताः ॥ मधूनि च महार्हाणि यस्मिन्पर्वतसत्तमे ॥ ३६ ॥
तत्रैष रमते राजन्रम्ये काञ्चनपर्वते ॥ मुख्यो वानरमुख्यानां केसरी नाम यूथपः ॥ ३७ ॥
षष्टिर्गिरिसहस्राणां रम्याः काञ्चनपर्वताः ॥ तेषां मध्ये गिरिवरस्त्वमिवानघ रक्षसाम् ॥ ३८ ॥
तत्रैते कपिलाः श्वेतास्ताम्रास्या मधुपिङ्गलाः ॥ निवसन्त्युत्तमगिरौ तीक्ष्णदंष्ट्रा नखायुधाः ॥३९॥
सिंहा इव चतुर्दंष्ट्रा व्याघ्रा इव दुरासदाः ॥ सर्वे वैश्वानरसमा ज्वलिताशीविषोपमाः ॥ ४० ॥
सुदीर्घाञ्चितलाङ्गूला मत्तमातङ्गसन्निभाः ॥ महापर्वतसंकाशा महाजीमूतनिस्वनाः ॥ ४१ ॥

श्यसि एष प्रमाथीति संबन्धः ॥ ३० ॥ यत्र अनीके । समन्ततः पवनेनोद्धूतं अरुणाभासं अरुणकान्तिबहुलमेतद्रजः । बहुधा विवर्तमानं भवति । संरब्धं तत् तरस्विनां वानराणामनीकमपि पश्यसि । तदप्यस्य प्रमाथिनइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ गवाक्षमाह श्लोकद्वयेन—एत इति ॥ असितमुखाः गोलाङ्गूलाः सेतुबन्धनं दृष्ट्वा उत्साहेन शतं शतसहस्राणि च सन्तः गवाक्षं नाम स्वयूथपतिं परिवार्य लङ्कां ओजसा स्वतेजसा । मर्दितुमभिवर्तन्ते । अत्र यूथपत्यपेक्षया यूथानां बलोत्साहाधिक्यं व्यज्यते ॥ ३२—३३ ॥ अथ चतुर्भिः केसरिणं वर्णयति—भ्रमरेति ॥ यत्र पर्वते । सर्वकामफलाः सर्वैः काम्यन्त इति सर्वकामाः सर्वाभीष्टार्थाः तान् फलन्तीति सर्वकामफलाः ते च ते द्रुमाश्च सर्वकामफलद्रुमाः । भ्रमरैः आचरिताःव्याप्ताः भवन्ति । अनेन वृक्षाणां सर्वापेक्षितप्रदत्वं सदा पुष्पितत्वं चोक्तं । यं पर्वतं सूर्यः तुल्यवर्णाभं तुल्यप्रकारकान्तिकं यथा तथा । अनु समीपे संचरति । दृश्यते हि सूर्यस्तत्सन्निधाने काञ्चनवर्णः। यस्मिन्पर्वतसत्तमे सर्वकामफलाः सर्वैः काम्यमानफलाः। अनेन स्वादुफलत्वमुक्तं । सदा फलसमन्विताः सर्वकालं फलयुक्ता इत्यर्थः । काञ्चनपर्वते मेरौ ॥ ३४—३७ ॥ अथ शतबलिवानरसेनाश्लाघनपूर्वकं वर्णयति—षष्टिरित्यारभ्य हरिरित्यन्तेन ॥ गिरिसहस्राणां षष्टिरस्ति । ते रम्याः काञ्चनपर्वता भवन्ति । गिरिवरः मेरुः । अस्ति ह्यस्तगिरेः पूर्वतश्चापरो मेरुः ॥ ३८—३९ ॥ वैश्वानरसमाः । वैश्वानरः अग्निः तद्वदुग्रा इत्यर्थः । ज्वलिताशीविषाः कुपितसर्पाः । आशिषि दंष्ट्रायां विषं येषां ते आशीविषाः । "आशीरुरगदंष्ट्रायां प्रियवाक्याभिलाषयोः" इत्यमरः । पृषोदरादित्वात् सलोपः । तद्वत्कोपना इत्यर्थः ॥४०॥ अञ्चितलाङ्गूलाः उदञ्चितलाङ्गूलाः । मत्तेत्यादिना महाकायत्वमुक्तं । पर्वतसंकाशाइत्यनेन

स० गवाक्षक्षमतामाह—एतइति । गोलाङ्गूलाः असितमुखाइतिपृथग्विद्यमानत्वात्सामान्यतःकपयः । अन्यतरस्ययौगिकत्वेनविशेषणत्वंवा। स्वेषांलङ्काप्राप्तिसाधनंसेतुबन्धनंदृष्ट्वाहृष्टास्सन्तोगोलाङ्गूलंस्वजातिगवाक्षं परिवार्य लङ्कांमर्दितुमभिवर्तन्ते ॥३२—३३ ॥ **ती०** यंकाञ्चनपर्वतं । यस्यकाञ्चनपर्वतस्य । यस्मिन् काञ्चनपर्वते । अस्ताद्रिसमीपवर्तिनि सावर्णिनिवासमेरौ ॥ ३४ ॥

[पा०] १ क. घ.—छ. झ. ञ. ट. बहुशो. २ ख. येनैतत्. ३ ङ. झ. ट. महाराज. ४ झ. सर्वकालफल. ५ च. छ. सूर्यःशतवर्णाभं. ६ ङ. झ. ट. सर्वे. ७ ख. च. छ. ञ. पुष्पसमन्विताः. ८ ख. घ. ङ. च. झ. ट. गिरिसहस्राणि. ९ झ. ट. निवसन्त्यन्तिमगिरौ. घ. च. छ. ञ. निवसन्त्युत्तरगिरौ. १० ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. ज्वलदाशीविषोपमाः.

वृत्तपिङ्गलरक्ताक्षा भीमभीमगतिस्वराः ॥ मर्दयन्तीव ते सर्वे तस्थुर्लङ्कां समीक्ष्य ते ॥ ४२ ॥
एष चैषामधिपतिर्मध्ये तिष्ठति वीर्यवान् ॥ जयार्थी नित्यमादित्यमुपतिष्ठति बुद्धिमान् ॥ ४३ ॥
नाम्ना पृथिव्यां विख्यातो राजञ्शतबलीति यः ॥ एषैवाशंसते लङ्कां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥४४॥
विक्रान्तो बलवाञ्शूरः पौरुषे स्वे व्यवस्थितः ॥ रामप्रियार्थं प्राणानां दयां न कुरुते हरिः ॥४५॥
गजो गवाक्षो गवयो नलो नीलश्च वानरः ॥ एकैक एव यूथानां कोटीभिर्दशभिर्वृतः ॥ ४६ ॥
तथाऽन्ये वानरश्रेष्ठा विन्ध्यपर्वतवासिनः ॥ न शक्यन्ते बहुत्वात्तु संख्यातुं लघुविक्रमाः ॥ ४७॥

सर्वे महाराज महाप्रभावाः सर्वे महाशैलनिकाशकायाः ॥
सर्वे समर्थाः पृथिवीं क्षणेन कर्तुं प्रविध्वस्तविकीर्णशैलाम् ॥ ४८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

शुकेनरावणंप्रति सारणानुक्तानांहनुमदादिवानरवीराणां रामलक्ष्मणादीनांच प्रभावादिप्रशंसनपूर्वकं पृथङ्नामनिर्देशेन प्रदर्शनम् ॥ १ ॥ तथा लक्षकोट्यादिसर्वसंख्यालक्षणकथनपूर्वकं वानरसेनासु तावत्संख्यापर्याप्तिनिवेदनम् ॥ २ ॥

सारणस्य वचः श्रुत्वा रावणं राक्षसाधिपम् ॥ बलमादिश्य तत्सर्वं शुको वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
स्थितान्पश्यसि यानेतान्मत्तानिव महाद्विपान् ॥ न्यग्रोधानिव गाङ्गेयान्सालान्हैमवतानिव ॥ २ ॥
एते दुष्प्रसहा राजन्बलिनः कामरूपिणः ॥ दैत्यदानवसंकाशा युद्धे देवपराक्रमाः ॥ ३ ॥
एषां कोटिसहस्राणि नव पञ्च च सप्त च ॥ तथा शङ्खसहस्राणि तथा बृन्दशतानि च ॥ ४ ॥

दार्ढ्यमुक्तं ॥ ४१ ॥ भीमभीमाः भीमप्रकाराः । प्रकारः सादृश्यं । भीमसदृशाः ईषद्भीमा इत्यर्थः । "प्रकारे गुणवचनस्य" इति द्विर्भावः । तादृशगमनस्वराः ते वानराः । ते तव । लङ्कां समीक्ष्य मर्दयन्तीव तस्थुः मर्दयन्तीव तिष्ठन्ति । आर्षो लिङ्गव्यत्ययः ॥ ४२ ॥ उपतिष्ठति उपतिष्ठते ॥ ४३ ॥ एषैवेति संधिरार्षः ॥ ४४ ॥ पौरुषे पराक्रमे । प्राणानां प्राणेषु ॥ ४५–४७ ॥ प्रविध्वस्तविकीर्णशैलां प्रविध्वस्ताः चूर्णिताः विकीर्णा विक्षिप्ताः शैलाः यस्याः सा तां तथा ॥ ४८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

एवं सारणेनोक्तं श्रुत्वाशुकस्तेन कार्त्स्न्येनानुक्तेः स्वयं तत्सर्वं दर्शयत्यष्टाविंशे सर्गे—सारणस्येति ॥ शुकः सारणस्य वचः श्रुत्वा तेन कार्त्स्न्येनानुक्तेः स्वयं तत्सर्वं बलं आदिश्य अङ्गुल्या निर्दिश्य । रावणं । अथ कार्त्स्न्येन । अब्रवीत् । "मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ" इत्यमरः । सविनयोक्तिद्योतनाय राक्षसाधिपमित्युक्तं ॥ १ ॥ न्यग्रोधान् वटान् । गाङ्गेयान् गङ्गातटरुहान् । हैमवतान् हिमवत्पर्वतोद्भवान् ॥ २ ॥ दैत्यदानवसंकाशाः दैत्यदानवतुल्यबलाः ॥ ३ ॥ शङ्खबृन्दादिस्वरूपमुत्तरत्र स्वयमेव वक्ष्यति । बृन्दशतादिसंख्याः सन्तीति शेषः

ति० तेवानराः । ते तव । लङ्कांसमीक्ष्य मर्दयन्तीव मर्दयन्तइवतिष्ठन्ति ॥ **शि०** एके प्रधानाः । सर्वेयेनिवसन्ति तेसर्वे लङ्कांमर्दयन्तीव । अतएव समीक्ष्यतस्थुः । एतेनलिङ्गव्यत्ययआर्षः इत्युक्तिश्चिन्त्या ॥ ४२ ॥ इतिसप्तविंशःसर्गः ॥ २७ ॥
स० बलं रामबलं रामसेनां । तत्सर्वं स्वेनतेनापिज्ञातंसर्वमादिश्य । रामेणोक्तंवचश्चादिश्य विज्ञाप्य । स्थितस्यसारणस्यवचः श्रुत्वा स्थितंरावणंप्रति शुकोऽथवाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ **ति०** गाङ्गेयान् गङ्गातटोत्पन्नान् । अनपत्येपिढगार्षः ॥ २ ॥ **ति०** एषां

[पा०] १ ङ. च. झ. ञ. ट. वृत्तपिङ्गलनेत्राहिमहाभीमगतिस्वनाः. २ घ. भीमतरस्वनाः. ३ क. ग. ज. सिमर्दयिषवोलङ्कांसर्वेतिष्ठन्त्युदीक्ष्यते. ४ ङ. छ. झ. ञ. वीर्यवान्. ५ घ. पर्यवस्थितः. ६ क. ग. च. छ. ज. ञ. स्फीतान्. ७ ङ.—ट. शङ्कुसहस्राणि.

एते सुग्रीवसचिवाः किष्किन्धानिलयाः सदा ॥ हरयो देवगन्धर्वैरुत्पन्नाः कामरूपिणः ॥ ५ ॥
यौ तौ पश्यसि तिष्ठन्तौ कुमारौ देवरूपिणौ ॥ मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ ताभ्यां नास्ति समो युधि ॥६॥
ब्रह्मणा समनुज्ञातावमृतप्राशिनावुभौ ॥ आशंसेते युधा लङ्कामेतौ मर्दितुमोजसा ॥ ७ ॥
[यावेतावेतयोः पार्श्वे स्थितौ पर्वतसन्निभौ ॥ सुमुखोसुमुखश्चैव मृत्युपुत्रौ पितुःसमौ ॥
प्रेक्षन्तौ नगरीं लङ्कां कोटिभिर्दशभिर्वृतौ ॥ ८ ॥]
यं तु पश्यसि तिष्ठन्तं प्रभिन्नमिव कुञ्जरम् ॥ यो बलात्क्षोभयेत्क्रुद्धः समुद्रमपि वानरः ॥ ९ ॥
एषोभिगन्ता लङ्काया वैदेह्यास्तव च प्रभो ॥ एनं पश्य पुरा दृष्टं वानरं पुनरागतम् ॥ १० ॥
ज्येष्ठः केसरिणः पुत्रो वातात्मज इति श्रुतः ॥ हनुमानिति विख्यातो लङ्घितो येन सागरः ॥११॥
कामरूपी हरिश्रेष्ठो बलरूपसमन्वितः ॥ अनिवार्यगतिश्चैव यथा सततगः प्रभुः ॥ १२ ॥
उद्यन्तं भास्करं दृष्ट्वा बालः किल पिपासितः ॥ त्रियोजनसहस्रं तु अध्वानमवतीर्य हि ॥ १३ ॥
आदित्यमाहरिष्यामि न मे क्षुत्प्रतियास्यति ॥ इति संचिन्त्य मनसा पुरैष बलदर्पितः ॥ १४ ॥
अनाधृष्यतमं देवमपि देवर्षिदानवैः ॥ अनासाद्यैव पतितो भास्करोदयने गिरौ ॥ १५ ॥

॥ ४ ॥ सुग्रीवसचिवाः सुग्रीवसहायाः । "मन्त्री सहायः सचिवः" इत्यमरः । देवगन्धर्वैः देवेभ्योगन्धर्वेभ्यश्चेत्यर्थः । उत्पन्नाः कामरूपिणइति कामरूपित्वेनोत्पन्ना इत्यर्थः । पूर्वं कामरूपित्वमुक्तं तस्येदानीमौत्पत्तिकत्वमुच्यत इति न पुनरुक्तिः ॥ ५ ॥ कुमारौ युवानौ । देवेति रावणंप्रति संबुद्धिः । रूपिणौ प्रशस्तरूपौ । प्रशंसायां मत्वर्थीय इनिप्रत्ययः। यौ पश्यसि तौ मैन्दश्च द्विविदश्चेत्युच्येते इत्यर्थः ॥ ६ ॥ युधि ताभ्यां समो नास्तीत्यत्र हेतुं दर्शयति—ब्रह्मणेति ॥ समनुज्ञातौ सन्तौ अमृतप्राशिनावित्यर्थः ॥ ७—८ ॥ हनुमन्तं वर्णयति—यं त्वित्यादिना ॥ प्रभिन्नं मत्तं । "प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः" इत्यमरः ॥ ९ ॥ अभिगन्तेति । वैदेहीपक्षे अभिगमनं अन्वेषणं । रावणपक्षे दर्शनं ॥ १० ॥ ज्येष्ठ इति । अत्र एष इत्यध्याहार्यं । केसरिणः पुत्रः तस्य क्षेत्रजः पुत्रः ॥ ११ ॥ बलरूपसमन्वितः प्रशस्तबलसमन्वितः । प्रशंसायां रूपप् प्रत्ययः । यथा सततगः । सततग इव । सततगः वायुः ॥ १२ ॥ बालः बाल्यावस्थः । किलेत्यैतिह्ये । पिपासितः स्तन्यापेक्षः। क्षुधित इति यावत् । त्रियोजनसहस्रं त्रियोजनसहस्रपरिमाणं । "द्विगोर्नित्यं" इति प्रमाणप्रत्ययस्य लुक् । हनुमत्पितुः केसरिणः कनकाचलवासित्वात्तस्य चात्युन्नतत्वादादित्यस्य तच्छिखरस्य च मध्यमाद्वा त्रिसहस्रयोजनपरिमित इत्युक्तं । अतएव अवतीर्येत्युक्तं नतूत्पत्येति । यद्वा आदित्यस्य भूमेरुपरि लक्षयोजनान्तरत्वात् त्रियोजनसहस्रमित्येतदनेकसहस्रोपलक्षणं ॥ १३ ॥ आहरिष्यामि भक्षयिष्यामि । "इति संचिन्त्य मनसा पुरैष बलदर्पितः" इत्यनन्तरं त्रियोजनसहस्रमित्यर्धं योज्यं ॥ १४ ॥ देवं सूर्यं । भास्कर उदयतेऽस्मिन्निति भास्करोदयनः तस्मिन्गिरौ । हनुः तालुप्रदेशः । अनासाद्येत्यत्र तत्तेजसेत्युपस्कार्यं । तेजसा तस्य निर्धूत इति किष्कि-

कोटीतिसुग्रीवसचिवसंख्या । सर्वबलसंख्यांतुसर्गान्तेवक्ष्यति ॥ ४ ॥ **ति०** समनुज्ञाताइत्यत्र "लोपःशाकल्यस्य" इतिलोपः ॥ **स०** यथा सम्यक् । "निवृत्तिमार्गःकथितआदौभगवतायथा" इतिभागवतश्लोकमुदाहृत्य "यथायोग्याखिलज्ञता" इत्यनुव्याख्यासुधायां "यथेतिभिन्नंपदंसम्यग्वाचि" इत्युक्तेः ॥ ७ ॥ **स०** ज्येष्ठइत्यनेनान्येप्यवरजाःसन्तीतिज्ञायते ॥ वातात्मजः वातस्यवायोः आत्मजः औरसः ॥ ११ ॥ **स०** बुभुक्षितः भक्षणेच्छावानित्यर्थः । त्रियोजनसहस्रं । उपलक्षणमेतत् । अवतीर्य मातुरुत्सङ्गात् मे मम । क्षुत् नप्रतियास्यति भूमिस्थफलादिभिरिशेषः । तस्मादादित्यमाहरिष्यामीतिनिश्चित्यपुप्लुवे ॥१३—१४॥ **स०** अनासाद्यपतितः इन्द्रवज्रादितिशेषः ॥ १५ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ट. समानौ. २ ङ. झ. ट. द्विविदश्चैव. च. छ. ज. द्विविदश्चेति. ३ झ. समनुज्ञाताअमृत. ४ ङ.—ट. यथालङ्कां. ५ अयंश्लोकःप्राचीनकोशेषुनदृश्यतेऔत्तराहपाठएवदृश्यते. ६ ग.—ट. लङ्कायां. ७ ङ. छ. झ. ट. कामरूपो. ८ च. ञ. बलवीर्य. ९ ख. च. छ. बाल्येकिल. १० घ. ङ. झ. ञ. बुभुक्षितः. ११ घ. मधिरुह्यच. १२ क. घ.—छ. झ. ञ. ट. निश्चित्य. १३ ङ. झ. पुप्लुवेबल. १४ ङ.—ट. देवर्षिराक्षसैः.

पतितस्य कपेरस्य हनुरेका शिलातले ॥ किंचिद्भिन्ना दृढहनोर्हनुमानेष तेन वै ॥ १६ ॥
सत्यमागमयोगेन ममैष विदितो हरिः ॥ नास्य शक्यं बलं रूपं प्रभावो वाऽपि भाषितुम् ॥ १७ ॥
एष आशंसते लङ्कामेको मर्दितुमोजसा ॥ [येनैं जाज्वल्यतेऽसौ वै धूमकेतुस्तवाद्य वै ॥
लङ्कायां निहितश्चापि कथं विस्मरसे कपिम् ॥ १८ ॥]
यश्चैषोनन्तरः शूरः श्यामः पद्मनिभेक्षणः ॥ इक्ष्वाकूणामतिरथो लोके विख्यातपौरुषः ॥ १९ ॥
यस्मिन्न चलते धर्मो यो धर्मं नातिवर्तते ॥ यो ब्राह्ममस्त्रं वेदांश्च वेद वेदविदां वरः ॥ २० ॥
यो भिन्द्याद्गगनं बाणैः पर्वतानपि दारयेत् ॥ यस्य मृत्योरिव क्रोधः शक्रस्येव पराक्रमः ॥ २१ ॥
यस्य भार्या जनस्थानात्सीता चापहृता त्वया ॥ स एष रामस्त्वां योद्धुं राजन्समभिवर्तते ॥ २२ ॥
यस्यैष दक्षिणे पार्श्वे शुद्धजाम्बूनदप्रभः ॥ विशालवक्षास्ताम्राक्षो नीलकुञ्चितमूर्धजः ॥ २३ ॥
एषोस्य लक्ष्मणो नाम भ्राता प्राणसमः प्रियः ॥ नये युद्धे च कुशलः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ २४ ॥
अमर्षी दुर्जयो जेता विक्रान्तो बुद्धिमान्बली ॥ रामस्य दक्षिणो बाहुर्नित्यं प्राणो बहिश्चरः ॥ २५ ॥

न्धाकाण्डोक्तेः । यद्यप्युत्तरकाण्डे इन्द्रवज्रेण पतनमुक्तं । तथापि तदपि हेत्वन्तरमिति ज्ञेयं ॥ १५—१६ ॥ कथमियं कथा त्वया विदितेत्यत्राह—सत्यमिति ॥ आगमः आप्तवाक्यं तदेव योग उपायः तेन । यद्वा आप्तवाक्यश्रवणेन मम मया रूपं वपुः भाषितुं न शक्यं । कामरूपदर्शनादितिभावः ॥ १७—१८ ॥ अथ रामं वर्णयति—यश्चैष इत्यादिना ॥ अनन्तरः अन्तरं अवकाशः तद्रहितः । स्कन्धारूढत्वेन पूर्वोक्तहनुमतोत्यन्तसन्निहितइत्यर्थः । शूरः हनुमदारूढत्वेन प्रकटितशौर्यः । श्यामः कनकमयशिखरारूढकालाम्बुदकमनीयविग्रहः । पद्मनिभेक्षणः दिव्यविग्रहमहातटाकस्थविकसितकमललोभनीयविलोचनः । अनरण्यादिवदयं न मन्तव्यः । किंत्विक्ष्वाकूणां मध्ये अतिरथः अतिशयितरथः । अपराजितरथइत्यर्थः । अत्र न वयमेव प्रमाणं । लोके विख्यातपौरुषः खरवधादिना ख्यातं भवद्वैरिवालिवधेन विशेषेण ख्यातं पौरुषं यस्य तथोक्तः ॥ १९ ॥ न केवलं पौरुषं धर्मोप्यस्यैव स्वमित्याह—यस्मिन्निति ॥ यस्मिन्धर्मो न चलति जाबालिप्रभृतिभिराकुलितोप्यप्रकम्पितः यो धर्मं नातिवर्तते भरतसीतादिभिः कृतेपि प्रतिबन्धे पितृवचनमुनिप्रतिज्ञाधर्मं नातिवर्तते । खरयुद्धेऽपसर्पणं बाणपातावकाशलाभार्थं । छद्मना वालिवधस्त्वन्यथानुपपत्त्यावश्यमाश्रितविषयप्रतिज्ञाया निर्वोढव्यतया च । न केवलं पौरुषधर्मौ अस्त्रबलं चास्यैवेत्याह—य इति । ब्राह्ममस्त्रं ब्रह्मास्त्रमन्त्रं । वेदांश्च वेद जानाति । ब्रह्मास्त्रमन्त्रस्य वेदान्तर्गतत्वेपि प्राधान्यात्पृथगुक्तिः । वेदविदां वेदार्थविदां वरः उपदेष्टृभ्यो वसिष्ठादिभ्योप्युत्कृष्टः ॥ २० ॥ उक्तं पौरुषमेव प्रपञ्चयति—यो भिन्द्यादित्यादि ॥ गगनं गगनस्थविमानादि । आदिशब्देन पातालादिकमुच्यते ॥ २१ ॥ संप्रति कोपोद्भवे मूलमाह—यस्य भार्येति ॥ २२ ॥ अथ लक्ष्मणं वर्णयति—यस्यैष इत्यादिना ॥ दक्षिणे रामस्येति शेषः । शुद्धजाम्बूनदप्रभः स्वर्णवर्णः । ताम्राक्षः त्वद्विषयकोपेनेति भावः ॥ २३ ॥ सर्वेति । शास्त्रशब्दो नीतिशास्त्रव्यतिरिक्तपरः ॥ २४ ॥ प्राणो बहिश्चर इत्यनेन प्राणसंरक्षकत्वमुच्यते

स० वज्रशिलातलताडनाद्धनुनाभङ्गेनभाव्यं । तथापि किंचिद्भग्नेतिहनोर्दृढिमेतिदृढहनोरित्युक्तं ॥ तेननिमित्तेन हनुमानिति गीयतइतिशेषः ॥ मतुबर्थश्चप्राशस्त्यं । तदेवदार्ढ्यमितिभावः ॥ १६ ॥ ति० धूमकेतुरग्निः । येनजाज्वल्यते प्रज्वलितःकृतः । त्वत्तेजोरुद्धोपि यत्पुच्छंप्राप्य प्रज्वलितः ॥ १८ ॥ ति० यस्य दर्शितस्यहनुमतोऽनन्तरः समीपवर्ती ॥ १९ ॥ ति० गगनं बाणैर्भिन्द्यात् सर्वंदुष्करमपितस्यसुकरमितितात्पर्यं ॥ २१ ॥

[पा०] १ क. ग. ङ.—ट. वानु. २ ङ. झ. ट. मथितुं. ३ अयंश्लोकः क. ख. ङ.—ट. पाठेषुदृश्यते. ४ ङ. ज. झ. ट. यस्यैषो. ५ ख. ङ.—ट. विश्रुतपौरुषः. ६ ज. भिन्द्यान्मेदिनीं. ७ ङ. च. झ. ज. ट. मेदिनींवापि. ८ घ. नीलजीमूतमूर्धजः. ९ ङ. छ.—ट. एषोहिलक्ष्मणोनामभ्रातुःप्रियहितेरतः. ख. सएष. १० ख. प्रभुः. क. सखा. ११ ङ. छ. झ. ट. शस्त्रभृतांवरः. १२ घ. विक्रान्तोबलवान्वशी. ङ. झ. ट. विक्रान्तश्चजयीबली. ख. च. छ. ज. विक्रान्तोबलसंयुतः.

न ह्येष राघवस्यार्थे जीवितं परिरक्षति ॥ एषैवाशंसते युद्धे निहन्तुं सर्वराक्षसान् ॥ २६ ॥
[1]यस्तु सव्यमसौ पक्षं रामस्याश्रित्य तिष्ठति ॥ रक्षोगणपरिक्षिप्तो राजा ह्येष विभीषणः ॥ २७
श्रीमता राजराजेन लङ्कायामभिषेचितः ॥ [2]त्वामेव प्रतिसंरब्धो युद्धायैषो[3]भिवर्तते ॥ २८ ॥
यं तु पश्यसि तिष्ठन्तं मध्ये गिरिमिवाचलम् ॥ सर्वशाखामृगेन्द्राणां भर्तार[4]मपराजितम् ॥ २९ ॥
तेजसा यशसा बुद्ध्या [5]ज्ञानेनाभिजनेन च ॥ यः कपीनतिबभ्राज हिमवानिव पर्वतान् ॥ ३० ॥
किष्किन्धां यः समध्यास्ते गुहां सगहनद्रुमाम् ॥ दुर्गां पर्वत[6]दुर्गस्थां प्रधानैः सह यूथपैः ॥ ३१ ॥
यस्यैषा काञ्चनी माला शोभते शतपुष्करा ॥ कान्ता देवमनुष्याणां यस्यां लक्ष्मीः प्रतिष्ठिता ॥३२॥
एतां च मालां तारां च कपिराज्यं च शाश्वतम् ॥ सुग्रीवो वालिनं हत्वा रामेण प्रतिपादितः
शतं शतसहस्राणां कोटिमाहुर्मनीषिणः ॥ शतं कोटिसहस्राणां [7]शङ्ख इत्यभिधीयते ॥ ३४ ॥
शतं [8]शङ्खसहस्राणां [9]महाशङ्ख इति स्मृतः ॥ [10]महाशङ्खसहस्राणां शतं [11]बृन्दमिति स्मृतम् ॥ ३५
शतं बृन्दसहस्राणां महाबृन्दमिति स्मृतम् ॥ महापद्मसहस्राणां शतं [12]पद्ममिति स्मृतम् ॥ ३६ ॥
शतं पद्मसहस्राणां महापद्ममिति स्मृतम् ॥ महापद्मसहस्राणां शतं खर्वमिहोच्यते ॥ ३७ ॥
शतं खर्वसहस्राणां [13]महाखर्वमिति स्मृतम् ॥ महाखर्वसहस्राणां समुद्रमभिधीयते ॥ ३८ ॥
शतं समुद्रसाहस्रमोघ इत्यभिधीयते ॥ शतमोघसहस्राणां महौघ इति वि[14]श्रुतः ॥ ३९ ॥
एवं कोटिसहस्रेण [15]शङ्खानां च शतेन च ॥ [16]महाशङ्खसहस्रेण तथा बृन्दशतेन च ॥ ४० ॥

॥ २५—२६ ॥ पक्षं पार्श्वं । रक्षोगणेति । चतुर्णामेव रक्षसां गणतुल्यविक्रमत्वात्तथोक्तं । राजा त्वद्राज्यस्येतिशेषः । अत्र हीति गायत्र्याः षोडशाक्षरं ॥ २७ ॥ राजत्वं कुत इत्यत्राह—श्रीमतेति ॥ श्रीमता अवाप्तसमस्तकामत्वेनलङ्काराज्यानभिलाषिणेत्यर्थः । राजराजेन विभीषणादिराजत्वानिर्वाहे स्वस्य राजराजत्वं न निर्वहेदिति मन्वानेन । लङ्कायां निमित्ते । लङ्कायां राजेतिवान्वयः ॥ २८ ॥ अथ सुग्रीवं वर्णयति—मध्ये रामविभीषणयोर्मध्ये । अचलं निश्चलं ॥ २९ ॥ बुद्ध्या ऊहापोहरूपज्ञानेन । ज्ञानेन शास्त्रजन्यज्ञानेन । अभिजनेन कुलेन । अतिबभ्राज अतिशय्य बभ्राज ॥ ३० ॥ गहनं वनं । दुर्गां प्राकारादिना दुर्गमां । पर्वतदुर्गस्थां पर्वतरूपदुर्गे स्थितां ॥ ३१ ॥ शतपुष्करा शतपद्मा । कान्ता काम्यमाना । लक्ष्मीः वीरलक्ष्मीः । तद्धारणे कदाचिदपि पराजयो न भवतीति सदा वाली तां वहति स्मेति प्रसिद्धिः । तद्धारणादेव हि रामस्तदनभिमुख एव वालिनं हतवान् ॥ ३२ ॥ प्रतिपादितः प्रापितः ॥ ३३ ॥ उक्तानुक्तसकलवानरसंख्यां वक्तुं प्रथमतः सख्यामव दर्शयति—शतमित्यादिना ॥ शतपर्यन्तसंख्यायाः स्फुटत्वात्तदूर्ध्वसंख्या अत्र संकीर्त्यन्ते । शतसहस्राणां लक्षाणां शतं कोटिरित्याहुः ॥ ३४—॥ ३९ ॥ एवं कोटिसहस्रेणेत्याद्यवान्तरसंख्याभेद-

स० रक्षोगणपरिक्षिप्तः रक्षसांगणाःयस्यासौतथा । तेनत्वयापरिक्षिप्तः बहिर्निष्कासितः । रक्षोगणैर्वर्जितइतिवा । राजराजेन राजश्रेष्ठेन । लङ्कायांराजा सन्नभिषेचितइत्यन्वयः । एतेन तत्वतस्तेन त्वं तुच्छीकृतइत्यवेहीतिसूचयति ॥ **ति०** यस्य प्राग्वर्णितस्यरामस्यसव्यंपक्षमाश्रित्यतिष्ठतीत्यन्वयः ॥ **शि०** रक्षोगणैःपरिक्षिप्तः त्यक्तः । एषविभीषणः अतएव एषः लङ्काराज्यविषयकेच्छावान् असौविभीषणः त्वांप्रतियुद्धाय संरब्धोभिवर्तते ॥ २७—२८ ॥ **स०** प्रतिसंरब्धः प्रतिना मनःपूर्वकतांसौहार्दत्यागपूर्वकतांवासंरंभस्यद्योतयति ॥ २८ ॥ इत्यष्टाविंशःसर्गः ॥ २८ ॥

[पा०] १ ग. ङ. झ. ट. यस्य. २ ङ.—ट. त्वामसौ. ३ घ. तिष्ठते. ४ ङ.—ट. ममितौजसं. ५ ख. घ. ङ. ज. झ. ट. बलेनाभि. ६ ङ. झ. ट. दुर्गम्यां. ७ ख.—ङ. झ. ञ. ट. शङ्कुरित्यभिधीयते. ८ क.—ट. शङ्कुसहस्राणां. ९ ख. ङ.—ट. महाशङ्कु. १० क.—ट. महाशङ्कु. ११ ख.—ट. बृन्दमिहोच्यते. १२ ङ. च. झ. ञ. ट. पद्ममिहोच्यते. १३ क. च. ञ. महाखर्वमिहोच्यते. १४ झ. ट. विश्रुतं. १५ ङ. च. झ. ञ. ट. शङ्कूनांच. १६ क.—च. झ. ञ. ट. महाशङ्कु.

महावृन्दसहस्रेण तथा पद्मशतेन च ॥ महापद्मसहस्रेण तथा खर्वशतेन च ॥ ४१ ॥
समुद्रेण शतेनैव महौघेन तथैव च ॥ एष कोटिमहौघेन समुद्रसदृशेन च ॥ ४२ ॥
विभीषणेन सचिवै राक्षसैः परिवारितः ॥ सुग्रीवो वानरेन्द्रस्त्वां युद्धार्थमभिवर्तते ॥
महाबलवृतो नित्यं महाबलपराक्रमः ॥ ४३ ॥
इमां महाराज समीक्ष्य वाहिनीमुपस्थितां प्रज्वलितग्रहोपमाम् ॥
ततः प्रयत्नः परमो विधीयतां यथा जयः स्यान्न परैः पराजयः ॥ ४४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

शुकसारणकृतशत्रुपक्षप्रशंसनमसहमानेनरावणेन सभर्त्सनं तद्विसर्जनपूर्वकं यथावच्छयनासनादिरामाचरणावगमाय शार्दूलादिचारवरप्रेषणम् ॥ १ ॥ वेषान्तरधारणेनवानरसेनामध्यप्रविष्टैर्विभीषणदृष्टनिवेदितैर्वानरमुष्टिपिष्टैः कृपयाराम-विमोचितैः शार्दूलादिभिः पुनारावणसमीपगमनम् ॥ २ ॥

शुकेन तु समाख्यातांस्तान्दृष्ट्वा हरियूथपान् ॥ समीपस्थं च रामस्य भ्रातरं स्वं विभीषणम् ॥ १ ॥
लक्ष्मणं च महावीर्यं भुजं रामस्य दक्षिणम् ॥ सर्ववानरराजं च सुग्रीवं भीमविक्रमम् ॥ २ ॥
[गजं गवाक्षं गवयं मैन्दं द्विविदमेव च ॥ अङ्गदं चैव बलिनं वज्रहस्तात्मजात्मजम् ॥ ३ ॥
हनूमन्तं च विक्रान्तं जाम्बवन्तं च दुर्जयम् ॥ सुषेणं कुमुदं नीलं नलं च प्लवगर्षभम् ॥ ४ ॥]
किंचिदाविग्नहृदयो जातक्रोधश्च रावणः ॥ भर्त्सयामास तौ वीरौ कथान्ते शुकसारणौ ॥ ५ ॥
अधोमुखौ तौ प्रणतावब्रवीच्छुकसारणौ ॥ रोषगद्गदया वाचा संरब्धः परुषं वचः ॥ ६ ॥
न तावत्सदृशं नाम सचिवैरुपजीविभिः ॥ विप्रियं नृपतेर्वक्तुं निग्रहप्रग्रहे प्रभोः ॥ ७ ॥
रिपूणां प्रतिकूलानां युद्धार्थमभिवर्तताम् ॥ उभाभ्यां सदृशं नाम वक्तुमप्रस्तवे स्तवम् ॥ ८ ॥

कीर्तनंअवान्तरसेनापतिभेदात् ॥४०—४१॥ समुद्रसदृशेन सागरसदृशेन ॥४२॥ सचिवैः राक्षसैरुपलक्षितेन विभीषणेन परिवारितः सुग्रीवः त्वामभि त्वां प्रति। युद्धार्थं वर्तते ॥४३॥ ज्वलितग्रहोपमां क्रूरग्रहोपमां। यथा ते जयो न स्यात् प्रत्युत परैः पराजय एव स्यात् तथा यत्नः क्रियतामिति ध्वन्यते ॥ ४४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

अथ रावणेन चारप्रेषणादिप्रतिपाद्यत एकोनत्रिंशे—शुकेनेत्यादिश्लोकत्रयं ॥ सर्ववानरराजंचेत्यत्र चकारो हनुमदादिसमुच्चयार्थः । आविग्नहृदयः भीतहृदयः । तथापि जातक्रोधः परस्तवाकर्णनेन कुपित इत्यर्थः । कथान्ते वचनान्ते ॥ १—५ ॥ रोषगद्गदया कोपस्खलितया । संरब्धः कुपितः ॥६॥ तावत् प्रथमतः । निग्रहप्रग्रहे निग्रहानुग्रहयोः । प्रभोः शक्तस्य । नृपतेः विप्रियं वक्तुं न सदृशं नाम । नामेति नीतिशास्त्रप्रसिद्धिः ॥ ७ ॥ विप्रियपदोक्तं विशदयति—रिपूणामिति ॥ अभिवर्ततां अभिवर्तमानानां । अप्र-

ति० भर्त्सयामास स्वकीयभीताकारगोपनार्थोऽयंव्यापारः ॥५॥ स० रिपूणां शत्रूणां । ननु "रिपोरपिगुणावाच्याः" इत्याद्युक्तेस्तत्स्तुतिर्युक्तेत्यतोवक्ति—**प्रतिकूलानामिति** । विरुद्धाचरणवतामित्यर्थः । स्तुतिस्तु अप्रतिकूलशत्रुजातीयविषयेतिभावः । तत्राह—युद्धार्थमिति । अप्रस्तवे तद्विषयकप्रश्नाभावे । स्तवं गुणकीर्तनं। वक्तुंसदृशंनामसदृशंकिल काकुः । यद्वा उभाभ्यामेवाप्रस्तवे

[पा०] १ क. ख. च. छ. ट. एवंकोटि. २ ङ.—ट. वीरेणसचिवैःपरि. ३ ङ. झ. ट. मनुवर्तते. ४ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पराभवः. ५ ङ. झ. ञ. ट. समादिष्टान्दृष्ट्वा. ६ इदंश्लोकद्वयं क. ख. च. छ. ञ. पाठेषुदृश्यते. क. ख, च. छ. ञ. नीलं सेनापतिंचैवनलंगवयमेवच. ७ ख. घ. च. छ. ञ. जातामर्षश्च. ८ च. ञ. नृपतेःकर्तुं.

आचार्या गुरवो वृद्धा वृथा वां पर्युपासिताः ॥ सारं यद्राजशास्त्राणामनुजीव्यं न गृह्यते ॥
गृहीतो वा न विज्ञातो भारो ज्ञानस्य वोह्यते ॥ ९ ॥
ईदृशैः सचिवैर्युक्तो मूर्खैर्दिष्ट्या धराम्यहम् ॥ १० ॥
किंनु मृत्योर्भयं नास्ति वक्तुं मां परुषं वचः ॥ यस्य मे शासतो जिह्वा प्रयच्छति शुभाशुभम् ॥ ११ ॥
अप्येव दहनं स्पृष्ट्वा वने तिष्ठन्ति पादपाः ॥ राजदोषपरामृष्टास्तिष्ठन्ते नापराधिनः ॥ १२ ॥
हन्यामहं त्विमौ पापौ शत्रुपक्षप्रशंसकौ ॥ यदि पूर्वोपकारैस्तु न क्रोधो मृदुतां व्रजेत् ॥ १३ ॥
अपध्वंसत गच्छध्वं सन्निकर्षादितो मम ॥ न हि वां हन्तुमिच्छामि स्मराम्युपकृतानि वाम् ॥ १४ ॥
हतावेव कृतघ्नौ तौ मयि स्नेहपराङ्मुखौ ॥ १५ ॥
एवमुक्तौ तु सव्रीडौ तावुभौ शुकसारणौ ॥ रावणं जयशब्देन प्रतिनन्द्याभिनिस्सृतौ ॥ १६ ॥
अब्रवीत्तु दशग्रीवः समीपस्थं महोदरम् ॥ उपस्थापय मे शीघ्रं चारान्नीतिविशारदान् ॥
महोदरस्तथोक्तस्तु शीघ्रमाज्ञापयच्चरान् ॥ १७ ॥

स्तवे अनवसरे। स्तवं वक्तुं सदृशं नाम सदृशं किमु। युद्धारम्भसमयो हि परस्तुत्यनर्ह इति भावः ॥ ८ ॥ यद्यस्मात् राजशास्त्राणां सारं प्रतिपाद्यसारभूतं। अनुजीव्यं अनुजीविकृत्यं । न गृह्यते न ज्ञायते। अतः वां युवाभ्यां गुरवः महान्तः। वृद्धाः ज्ञानवयश्शीलसंपन्नाः । आचार्याः नीतिशास्त्रोपदेष्टारः। वृथा पर्युपासिताः । तदुपासनफलादर्शनान्निरर्थकमाराधिताइत्यर्थः । ननु चिरोपासितगुरोरज्ञानं नसाम्प्रतं तत्राह—गृहीतो वेति। गृहीतोवार्थः। न विज्ञातः न विशेषेण ज्ञातः। विस्मृत इत्यर्थः। तर्हि कथं ज्ञातृत्वप्रवाद इत्यत्राह—भार इति । ज्ञानस्य भारः ऊह्यते वा। जातमपि ज्ञानं नानुष्ठानपर्यवसायीत्यर्थः। यद्वा ज्ञानस्य भार ऊह्यते । ज्ञानभारभरणाभिमान एव क्रियते न तु तत्कार्यमित्यर्थः ॥९॥ आवयोरज्ञत्वे कथमेतावत्पर्यन्तमस्मन्मत्यनुसारेण तव [illegible] शास्त्रज्ञानमित्यथः। धरामि राज्यमिति शेषः। "धृञ् धारणे" इति भौवादिको धातुः। धरामि जीवामीति वा ॥ १० ॥ मां परुषं वचो वक्तुं युवयोर्मृत्योःसकाशात् भयं नास्ति किंनु। वक्तुं उद्यतयोर्युवयोरिति शेष इत्यप्याहुः । परुषोक्तिमात्रे [illegible] मृत्युरित्यत्राह—यस्येति। शासतो मे जिह्वैव शुभाशुभं प्रयच्छति । शासने प्रवृत्तस्य मे जिह्वाचलनमेव मृत्युं श्रेयो वा प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ राजदोषः राजकोपः। दहनस्पृष्टवनपादपस्थितिसंभवादप्यसंभाविता राजदोषस्पृष्टजनस्थितिरिति भावः. तिष्ठन्ते तिष्ठन्ति ॥ १२ ॥ स्वमनः प्रत्याह—हन्यामिति ॥ १३ ॥ अपध्वंसत स्थानात्प्रच्यवध्वं । परस्मैपदं बहुवचनं चार्षं। गच्छध्वं गच्छत। सन्निकर्षात् दृष्टिविषयात् ॥ १४ ॥ हतावित्यर्धं ॥ कृतघ्नत्वस्नेहपराङ्मुखत्वे एव तयोर्वधइति भावः ॥ १५ ॥ प्रति- [illegible] अभिनिस्सृतौ निर्गतौ ॥१६॥ चारा-

---

स्तवंवक्तुंसदृशंनाम नान्येषामितिवा। स्तवशब्दार्थीभूतगुणकीर्तनस्यनपुंसकताविवक्षया "अजानतामहिमानंतवेदं" "उदीचामातःस्थानेयकपूर्वायाः" "मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः" इत्यादिवच्चस्तवमित्युक्तिःसंभवतीतिमन्तव्यमितिकेचित्। वस्तुतस्तु "संबन्धमनुवर्तिष्यते" इतिभाष्याल्लिङ्गानामतन्त्रत्वाद्वा ॥८॥ **ती०** आचार्याः उपनयनपूर्वकंसाङ्गवेदाध्यापकाः। गुरवः पित्रादयः। वृद्धाः ज्ञानवयोवृद्धाः। **स०** गुरुर्निषेककृन्मुख्यः। तद्भ्रात्राद्याअमुख्याअपिगुरवइतिगुरवइत्युक्तिः ॥ वां युवाभ्यां। वृथापर्युपासिताः। तयोर्गुरुमुखतोऽभ्यसनं स्वसाक्षिसिद्धमित्येवमुक्तिः। वांयुवाभ्यांसारंन्यायः। अनुजीव्यं ग्राह्यं नगृह्यते नगृहीतं। 'न्यायेचनीरेचघनेचसारं'इतिविश्वः ॥ ९ ॥ **स०** अपध्वंसत गच्छध्वं इतिबहुवचनंतु एवमन्येचेत्परुषंवदिष्यन्ति तर्हि तेषामप्ययमेवदण्डइतिसूचनाय। उभयत्रपदव्यत्यासोरावणपदव्यत्यासाय ॥ १४ ॥ **ति०** प्रतिनन्द्याभिनिस्सृतौ अयमेवतयोःराक्षसत्वप्रापकशापस्यान्तइत्यन्यत्रस्पष्टं ॥ १६ ॥

[पा०] १ ग. ङ. झ. ट. आचार्यो. २ ङ. च. झ. ञ. ट. वाह्यते. ३ ङ. झ. ञ. ट. राजदण्डपरामृष्टाः. ४ क. ख. घ. च. छ. ज. ट. अब्रवीत्स. ५ क.—ङ. छ. झ. ञ. ट. चारानितिनिशाचरः.

ततश्चाराः संत्वरिताः प्राप्ताः पार्थिवशासनात् ॥ उपस्थिताः प्राञ्जलयो वर्धयित्वा जयाशिषा ॥१८॥
तानब्रवीत्ततो वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ॥ चारान्प्रत्यायिताञ्शूरान्भक्तान्विगतसाध्वसान् ॥१९॥
इतो गच्छत रामस्य व्यवसायं परीक्षथ ॥ मन्त्रिष्वभ्यन्तरा येऽस्य प्रीत्या तेन समागताः ॥ २० ॥
कथं स्वपिति जागर्ति किमन्यच्च करिष्यति ॥ विज्ञाय निपुणं सर्वमागन्तव्यमशेषतः ॥ २१ ॥
चारेण विदितः शत्रुः पण्डितैर्वसुधाधिपैः ॥ युद्धे स्वल्पेन यत्नेन समासाद्य निरस्यते ॥ २२ ॥
चारास्तु ते तथेत्युक्त्वा प्रहृष्टा राक्षसेश्वरम् ॥ शार्दूलमग्रतः कृत्वा ततश्चक्रुः प्रदक्षिणम् ॥ २३ ॥
ततस्ते तं महात्मानं चारा राक्षससत्तमम् ॥ कृत्वा प्रदक्षिणं जग्मुर्यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ २४ ॥
ते सुवेलस्य शैलस्य समीपे रामलक्ष्मणौ ॥ प्रच्छन्ना ददृशुर्गत्वा ससुग्रीवविभीषणौ ॥ २५ ॥
प्रेक्षमाणाश्चमूं तां च बभूवुर्भयविक्लबाः ॥ ते तु धर्मात्मना दृष्टा राक्षसेन्द्रेण राक्षसाः ॥ २६ ॥
विभीषणेन तत्रस्था निगृहीता यदृच्छया ॥ शार्दूलो ग्राहितस्त्वेकः पापोऽयमिति राक्षसः ॥ २७ ॥
मोचितः सोपि रामेण वध्यमानः प्लवङ्गमैः ॥ आनृशंस्येन रामस्य मोचिता राक्षसाः परे ॥ २८ ॥
वानरैरर्दितास्ते तु विक्रान्तैर्लघुविक्रमैः ॥ पुनर्लङ्कामनुप्राप्ताः श्वसन्तो नष्टचेतसः ॥ २९ ॥
ततो दशग्रीवमुपस्थितास्तु ते चारा बहिर्नित्यचरा निशाचराः ॥
गिरेः सुवेलस्य समीपवासिनं न्यवेदयन्भीमबलं महाबलाः ॥ ३० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

नुपस्थापयेत्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ १७—१८ ॥ प्रत्यय एव प्रत्यायः तं प्राप्ताः प्रत्यायिताः तान् । विश्वसनीयानित्यर्थः । विगतसाध्वसान् विगतशत्रुभयान् ॥ १९ ॥ व्यवसायं कर्तव्यनिश्चयं । परीक्षथ परीक्षध्वं । शिथिलव्यवसायश्चेदमुं भीषयाम इति भावः । अस्य रामस्य मन्त्रिषु ये अभ्यन्तराः । अन्तरङ्गभूता इत्यर्थः । तेन रामेण प्रीत्या सङ्गताः । मित्रभूता इत्यर्थः । तानपि परीक्षध्वं । तच्छैथिल्ये तान् भेत्स्याम इत्याशयः ॥ २० ॥ कथं स्वपिति किमेकः स्वपिति उत जाग्रद्भिरनेकैरावृतः स्वपिति । आद्ये सुप्ते युद्धं प्रवर्तयिष्याम इति हृदयं । कथंजागर्ति किं चिन्ताकुलः उतानाकुल इत्यर्थः । आद्ये व्याक्षिप्तं प्रहरिष्यामीत्याकूतं । किमन्यच्च करिष्यति । किं कंचित्कालंविलम्ब्य नगरमुपरोत्स्यति उत सद्य इति। आद्ये क्रमेण वञ्चयिष्यामीति तात्पर्यं । निपुणं प्रच्छन्नमिति यावत् । क्रियाविशेषणमिदं । सर्वं उक्तं स्वापादिकं । अशेषतः सर्वप्रकारेण विज्ञायागन्तव्यं । अशेषतः अशेषैश्चारैरिति वार्थः । अशेषत इत्युत्तरशेषो वा ॥२१॥ उक्तमाशयं विवृणोति—चारेणेति ॥ पण्डितैः निपुणैः । वसुधाधिपैः । चारेणःचारद्वारेण । अशेषतो विदितः शत्रुः युद्धे स्वल्पेन यत्नेन समासाद्य निरस्यते ॥ २२ ॥ चाराः शार्दूलमग्रतः कृत्वा प्रधानीकृत्य । राक्षसेश्वरं रावणं । प्रदक्षिणं चक्रुः ॥ २३ ॥ कृत्वा प्रदक्षिणमित्यनुवादो मध्ये विलम्बाभावद्योतनार्थं ॥ २४ ॥ प्रच्छन्नाः वेषान्तरधारिणः ॥२५॥ भयविक्लबाः भयेन दीनाः । धर्मात्मना राक्षसेन्द्रेण बिभीषणेनेत्यर्थः ॥२६॥ निगृहीताः तर्जिताइत्यर्थः । ग्राहितः ग्रहणं प्रापितः ॥ २७ ॥ मोचितः प्रहारादितिशेषः ॥ २८ ॥ अर्दिताः पीडिताः । विक्रान्तैरित्यत्र विक्रममात्रोक्तेर्लघुविक्रमैरित्यत्र जवमात्रं विक्रमस्य विशेष्यते ॥ २९ ॥ बहिर्नित्यचराः परराष्ट्रेषु वृत्तान्तज्ञानाय सदा संचारशीलाः । समी-

स० अस्य रामस्य । मन्त्रेषु आलोचनेषु अभ्यन्तराः अन्तरङ्गाः ये केइत्यर्थः । यच्छब्दः " यतश्चोदेतिसूर्यः " इतिवत्प्रश्नार्थः । समागताः साहाय्यार्थमिलिताः ॥ २० ॥ **स०** शार्दूलातिरिक्ताराक्षसाविभीषणेनदृष्टाअपि यदृच्छया विभीषणाज्ञांविनैवगृहीताः शार्दूलस्तु अयमत्यन्तपापइतिकपिभिर्ग्राहितः ॥ २७ ॥ **स०** भीमबलं भीमंभयंकरं बलं शारीरंसैन्यंवा यस्यतंरामं।

[**पा०**] १ ङ. झ. ञ. ट. न्धीरान्विगत. छ. ञ्शक्तान्विगत. २ ङ. झ. ट. परीक्षितुं. ३ झ. ञ. ट. ठ. मन्त्रेष्वभ्यन्तराः. ४ क. ङ. च. झ. ट. किमद्यच. ५ ङ.—ट. मोक्षितः. ६ ङ. झ. ट. रामेणमोक्षिताः.

त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

शार्दूलेनरावणंप्रति निजबलेगरुडव्यूहरचनयारामस्यसुवेलाचलसमीपेऽवस्थाननिवेदनपूर्वकंप्रविष्टमात्रस्यस्वस्यविभीषणेन निवेदनेवानरैर्बलाद्ग्रहणेनसर्वतःसंचारणपूर्वकं रामसमीपप्रापणादिनिवेदनम् ॥ १ ॥ तथारावणचोदनया सुग्रीवस्य जांबवदादियूथनाथानांचपृथक्पितृनामादिनिवेदनम् ॥ २ ॥

ततस्तमक्षोभ्यबलं लङ्काधिपतये चराः ॥ सुवेले राघवं शैले निविष्टं प्रत्यवेदयन् ॥ १ ॥
चाराणां रावणः श्रुत्वा प्राप्तं रामं महाबलम् ॥ जातोद्वेगोऽभवत्किंचिच्छार्दूलं वाक्यमब्रवीत् ॥२॥
अयथावच्च ते वर्णो दीनश्चासि निशाचर ॥ नासि कच्चिदमित्राणां क्रुद्धानां वशमागतः ॥ ३ ॥
इति तेनानुशिष्टस्तु वाचं मन्दमुदीरयत् ॥ तदा राक्षसशार्दूलं शार्दूलो भयविह्वलः ॥ ४ ॥
न ते चारयितुं शक्या राजन्वानरपुङ्गवाः ॥ ५ ॥
विक्रान्ता बलवन्तश्च राघवेण च रक्षिताः ॥ नापि संभाषितुं शक्याः संप्रश्नोत्र न लभ्यते ॥ ६ ॥
सर्वतो रक्ष्यते पन्था वानरैः पर्वतोपमैः ॥ प्रविष्टमात्रे ज्ञातोऽहं बले तस्मिन्नचारिते ॥ ७ ॥
बलाद्गृहीतो रक्षोभिर्बहुधाऽस्मि विचालितः ॥ जानुभिर्मुष्टिभिर्दन्तैस्तलैश्चाभिहतो भृशम् ॥ ८ ॥
परिणीतोस्मि हरिभिर्बलवद्भिरमर्षणैः ॥ परिणीय च सर्वत्र नीतोऽहं रामसंसदम् ॥ ९ ॥
रुधिरादिग्धसर्वाङ्गो विह्वलश्चलितेन्द्रियः ॥ हरिभिर्वध्यमानश्च याचमानः कृताञ्जलिः ॥ १० ॥
राघवेण परित्रातो जीवामीति यदृच्छया ॥ ११ ॥
एष शैलैः शिलाभिश्च पूरयित्वा महार्णवम् ॥ द्वारमाश्रित्य लङ्काया रामस्तिष्ठति सायुधः ॥ १२ ॥

पवासिनमिति पुंस्त्वमार्षं ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

अथ शार्दूलादिचारवचनं त्रिंशे—तत इति ॥ सुवेले सुवेलसमीपे । सामीप्ये सप्तमी । सुवेलस्य समीप इति पूर्वमुक्तत्वात् ॥ १ ॥ चाराणां चारेभ्यः ॥ २ ॥ अयथेति । शत्रुगृहीतत्वेन तेषां स्वरूपं किं न ज्ञातमिति भावः ॥ ३ ॥ अनुशिष्टः पृष्टः । उदीरयत् अडभाव आर्षः ॥ ४ ॥ चारयितुं चारविषयीकर्तुं । न शक्याः चारसंचारविषया न भवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ संप्रश्नः परीक्षणं । अत्र वानरेषु ॥ ६ ॥ प्रविष्टमात्रे प्रविष्ट एव । अचारिते चाराविष ॥ ७ ॥ रक्षोभिः विभीषणसचिवैः । विचालितः भुवि परिवर्तितः ॥ ८ ॥ परिणीतः परितो नीतः। सर्वतः परिणीय सर्वेषां निकटे चारोयमिति घोषणपूर्वकं परिणीयेत्यर्थः । रामसंसदं रामसभां । विह्वलः मूर्च्छितः । मूर्च्छानिवृत्तावपि चलितेन्द्रियः ॥ ९ ॥ याचमानः त्राणमिति शेषः । परित्रात इत्यनुवादात् ॥ १० ॥ राघवेणेत्यर्धं ॥ जीवामीति यदृच्छया। इदानीं जीवनं यादृच्छिकमित्यर्थः । यद्वा स्वशरीरप्रदर्शनं । अयथावच्च ते वर्णो दीनश्चासि निशाचरेति ह्युक्तं ॥ ११ ॥ द्वारमाश्रित्य तिष्ठतीति

न्यवेदयन् । वानरैरुपद्रुताअपिजीवन्तीतिमहाबलाइत्युक्तं ॥ ३० ॥ इत्येकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

शि० शार्दूलंकिंचिदब्रवीच्च । किंचिदिति जातोद्वेगइत्यत्रान्वयिवा ॥ २ ॥ **स०** भयविह्वलः कपिभयविह्वलः शुकसारणवत्किमुक्तौ किंभविष्यतीति भयविह्वलोवा ॥ ४ ॥ **स०** संप्रश्नः पर्यनुयोगः ॥ ६ ॥ **स०** विचारिते विचारणे प्रकान्तेसतीति शेषः ॥ ७ ॥ **ति०** विचारितः बहुप्रकारगत्याचालितः ॥ **स०** रक्षोभिः विभीषणसंबन्धिभिः । रक्षोभिः सहागतैस्सहेतिवा।

[पा०] १ घ. ज. ततस्तदक्षोभ्य. २ ख. ग. राघवेणसुरक्षिताः. घ. राघवेणाभिरक्षिताः. ३ क. ख. ङ. च. झ. ञ. तस्मिन्विचारिते. ज. तस्मिन्निवासिते. ग. तस्मिन्नवारिते. ४ झ. ञ. विचारितः. ५ च.—ट. रुधिरस्राविदीनाङ्गो. ६ ङ. झ. ट. मामेतिच. ७ ङ. झ. ञ. ट. शैलशिलाभिस्तु.

गरुडव्यूहमास्थाय सर्वतो हरिभिर्वृतः ॥ मां विसृज्य महातेजा लङ्कामेवाभिवर्तते ॥ १३ ॥
पुरा प्राकारमायाति क्षिप्रमेकतरं कुरु ॥ सीतां वाऽस्मै प्रयच्छाशु सुयुद्धं वा प्रदीयताम् ॥ १४ ॥
मनसा तं तदा प्रेक्ष्य तच्छ्रुत्वा राक्षसाधिपः ॥ शार्दूलं सुमहद्वाक्यमथोवाच स रावणः ॥ १५ ॥
यदि मां प्रति युध्येरन्देवगन्धर्वदानवाः ॥ नैव सीतां प्रदास्यामि सर्वलोकभयादपि ॥ १६ ॥
एवमुक्त्वा महातेजा रावणः पुनरब्रवीत् ॥ चारिता भवता सेना केऽत्र शूराः प्लवङ्गमाः ॥ १७ ॥
कीदृशाः किंप्रभाः सौम्य वानरा ये दुरासदाः ॥ कस्य पुत्राश्च पौत्राश्च तत्त्वमाख्याहि राक्षस ॥१८॥
तथाऽत्र प्रतिपत्स्यामि ज्ञात्वा तेषां बलाबलम् ॥ अवश्यं बलसंख्यानं कर्तव्यं युद्धमिच्छताम् ॥ १९ ॥
तथैवमुक्तः शार्दूलो रावणेनोत्तमश्वरः ॥ इदं वचनमारेभे वक्तुं रावणसन्निधौ ॥ २० ॥
अथर्क्षरजसः पुत्रो युधि राजा सुदुर्जयः ॥ गद्गदस्याथ पुत्रोऽत्र जाम्बवानिति विश्रुतः ॥ २१ ॥
गद्गदस्यैव पुत्रोऽन्यो गुरुपुत्रः शतक्रतोः ॥ कदनं यस्य पुत्रेण कृतमेकेन रक्षसाम् ॥ २२ ॥
सुषेणश्चापि धर्मात्मा पुत्रो धर्मस्य वीर्यवान् ॥ सौम्यः सोमात्मजश्चात्र राजन्दधिमुखः कपिः ॥२३॥

वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत्प्रयोगः ॥ १२—१३ ॥ पुराप्राकारमायाति आयास्यतीत्यर्थः । "यावत्पुरानिपातयोर्लट्"। एकतरं द्वयोरेकं। "एकाच्च प्राचां" इति तरप्। एकतरमित्युक्तं विवृणोति—सीतामिति ॥ १४ ॥ मनसा प्रेक्ष्य आलोच्य । तं शार्दूलमुवाचेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ सीतास्मैप्रदीयतामित्यस्योत्तरमाह—यदीति ॥ युध्येरन् तथापि सीतां न प्रदास्यामि । सर्वलोकेभ्यो भयादपि न प्रदास्यामीतियोजना ॥ १६ ॥ एवं प्रथमपक्षस्यानुपपत्त्या द्वितीयपक्षंकरिष्यमाणः तत्र ज्ञातव्यविशेषं पृच्छति—एवमित्यादि श्लोकत्रयं ॥ भवता सेना चारिता चारविषयीकृता । सम्यग्दृष्टेत्यर्थः । अत्र सेनायां । के शूराः ॥ १७ ॥ ये दुरासदाः ते कीदृशाः कीदृशाकाराः । किंप्रभाः किंप्रभावाः । कस्य पुत्राः कस्य पौत्राश्च । तत्त्वं तेषां वानराणां भावं । आख्याहि ॥ १८ ॥ कथने किं प्रयोजनमित्यत्राह—तथेति ॥ तथा एवमाख्याते सति । तेषां बलाबलं ज्ञात्वा अत्र वानरेषु । प्रतिपत्स्यामि प्रतिपत्स्ये । कर्तव्यं ज्ञास्यामीत्यर्थः ॥ १९—२० ॥ अथेत्युत्तरवचनारम्भे । द्वितीयोथशब्दः पादपूरणे । राजा सुग्रीवः । पाञ्चालीन्यायेन गद्गदेन पोषितत्वात्तत्पुत्रो जाम्बवान् । तस्य ब्रह्मणो जृम्भारम्भसंभूतत्वात् ॥ २१ ॥ अन्यः पुत्रः धूम्रः । जाम्बवान् धूम्रश्चेति गद्गदस्य द्वौ पुत्रावित्यर्थः । यस्य पुत्रेणैकेन महता रक्षसां अक्षादीनां कदनं हननं । कृतं । स केसरी शतक्रतोर्गुरुः बृहस्पतिः तस्य पुत्रः । सापेक्षत्वेपि गमकत्वात्समासः ॥ २२ ॥ धर्मस्य देवतायाः । ननु, "वरुणो जनयामास सुषेणं नाम वानरं" इति बालकाण्डोक्तं । सत्यमुक्तं । स एवात्र धर्मशब्देनोच्यते । शार्दूलो वा भयाकुलोन्यथा श्रुतवान् । अन्योयं सुषेण इत्यप्याहुः ।

वानरैरितिशेषः ॥ ८ ॥ **स०** गरुडव्यूहमास्थाय प्रस्थानसमयत्वात् । साक्षाद्गरुडारोहेज्ञातभगवत्त्वोरावणःप्रपन्नश्चेदवतारव्यापारानिष्पादनंस्यादिति व्यूहमिषेणतंविरचय्य तत्रस्थितइतिध्वनिः ॥ १३ ॥ **स०** सुव्रतेत्यनेन अनृतभाषणेप्रत्यवेयामितिपरिज्ञानमस्तीतिसूच्यते ॥ १८ ॥ **स०** गद्गदस्य द्वितीयजन्मनि । नचैवंवचनेकिंकल्पकमितिवाच्यं । देवानामुत्पत्तेर्नानाविधायाभारतभागवतादौप्रोक्तिरेवेत्यवेहि । अत्रापि "जांबवाञ्जृंभमाणस्यममवक्त्रादजायत" इत्येकत्रनिर्भ्रातृकस्यैकस्यब्रह्मजत्वजल्पनं अन्यत्रधूम्रानुजत्वेनगद्गदपुत्रत्वजल्पनंचकल्पयिष्यतोऽमुमर्थमितिज्ञेयं । "गद्गदोजांबवतःक्षेत्रद्वारापिता । यद्यपि "जांबवाञ्जृंभमाणस्यममवक्त्रादजायत" इतिभगवन्मुखादस्योत्पत्तिःश्रुता । तथापिजृंभणसमयेउद्गतायाभगवच्छक्तेर्गद्गदक्षेत्रमाविश्यतेनरूपेणपरिणामाददोषः' इतिनागोजिभट्टकल्पनमल्पीकरोतिशक्तिक्षेत्रापेक्षयेतिमन्तव्यं । हनुमतःकेसरिक्षेत्रजत्ववचनवत्क्वाप्यवचनाच्च ॥ २१ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ञ. ट. वापि. च. छ. चापि. २ ङ. छ. झ. ञ. ट. युद्धंवापि. ३ ङ. झ. ञ. ट. ततदा. ४ ग. ङ. झ. ट. युध्यन्तेदेव. ५ ख. ङ. छ.—ट. चरिता. ६ ङ. छ. झ. ट. सुव्रत. ७ ङ. झ. ट. खलुसंख्यानं. ८ ङ. छ. झ. ट. राजन्सु.

सुमुखो दुर्मुखश्चात्र वेगदर्शी च वानरः ॥ मृत्युर्वानररूपेण नूनं सृष्टः स्वयंभुवा ॥ २४ ॥
पुत्रो हुतवहस्याथ नीलः सेनापतिः स्वयम् ॥ अनिलस्य च पुत्रोऽत्र हनुमानिति विश्रुतः ॥ २५
नप्ता शक्रस्य दुर्धर्षो बलवानङ्गदो युवा ॥ मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ बलिनावश्विसंभवौ ॥ २६ ॥
पुत्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमाः ॥ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥ २७ ।
दश वानर कोट्यश्च शूराणां युद्धकाङ्क्षिणाम् ॥ श्रीमतां देवपुत्राणां शेषं नाख्यातुमुत्सहे ॥ २८
पुत्रो दशरथस्यैष सिंहसंहननो युवा ॥ दूषणो निहतो येन खरश्च त्रिशिरास्तथा ॥ २९ ॥
नास्ति रामस्य सदृशो विक्रमे भुवि कश्चन ॥ विराधो निहतो येन कबन्धश्चान्तकोपमः ॥ ३०
वक्तुं न शक्तो रामस्य नरः कश्चिद्गुणान्क्षितौ ॥ जनस्थानगता येन यावन्तो राक्षसा हताः ॥ ३१
लक्ष्मणश्चात्र धर्मात्मा मातङ्गानामिवर्षभः ॥ यस्य बाणपथं प्राप्य न जीवेदपि वासवः ॥ ३२ ।
श्वेतो ज्योतिर्मुखश्चात्र भास्करस्यात्मसंभवौ ॥ वरुणस्य च पुत्रोऽन्यो हेमकूटः प्लवङ्गमः ॥ ३३ ।
विश्वकर्मसुतो वीरो नलः प्लवगसत्तमः ॥ विक्रान्तो बलवानत्र वसुपुत्रः सुदुर्धरः ॥ ३४ ॥
राक्षसानां वरिष्ठश्च तव भ्राता विभीषणः ॥ परिगृह्य पुरीं लङ्कां राघवस्य हिते रतः ॥ ३५ ॥
इति सर्वं समाख्यातं तवेदं वानरं बलम् ॥ सुवेलेऽधिष्ठितं शैले शेषकार्ये भवान्गतिः ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एवमन्यत्रापि ज्ञेयं ॥ २३ ॥ मृत्युरेव स्वयंभुवा सुमुखादिवानररूपेण सृष्टः । सुमुखादयो मृत्युतुल्या इत्यर्थः । यद्वा सुमुखादयो मृत्युपुत्रा इत्यर्थः ॥ २४ ॥ अनिलस्य पुत्रः औरसः । एवं तत्र तत्र पितृद्वयनिर्देशो बीजित्वक्षेत्रित्वाभ्यामिति मन्तव्यं ॥ २५ ॥ नप्तेति । अत्र नप्तृशब्दोर्थसामर्थ्यात्पौत्रे वर्तते ॥ २६—२७ ॥ वानरकोट्य इत्यत्र वानरेत्यविभक्तिकनिर्देशः । " सुपां सुलुक्—" इत्यादिना षष्ठ्या लुक् । वानराणामित्यर्थः । शेषं जन्मस्थानादि । नोत्सहे न शक्नोमि ॥ २८ ॥ सिंहसंहननः रमणीयावयवसन्निवेशवान् । " वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः " इत्यमरः ॥ २९—३० ॥ ये जनस्थानगताः ते यावन्तः ते सर्वेपि हता इत्यर्थः । " यावत्तावच्च साकल्ये " इत्यमरः ॥ ३१ ॥ चशब्देन दशरथस्य पुत्र इत्याकृष्यते । मातङ्गानामिवर्षभः गजश्रेष्ठ इव स्थितः ॥ ३२—३३ ॥ सुदुर्धरः सुदुर्धरनामा ॥ ३४ ॥ लङ्कां रामात् परिगृह्य तस्य हिते रतो विभीषणस्तव भ्रातेत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ गतिः प्रमाणं । अत्र वानरजन्मोक्तेः प्रायशो बालकाण्डोक्तविरोधादेतत्सर्गं विनापि पूर्वोत्तरकथासंघट्टनाच्च सर्गोयं कल्पित इत्याहुः ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिंशस्सर्गः ॥ ३० ॥

ती० नन्वत्रसर्गेधर्मस्यपुत्रःसुषेणः वैवस्वतपुत्रौशरभगन्धमादनावित्युच्यते । बालकाण्डेतु " वरुणोजनयामाससुषेणंनामवानरम् । शरभंजनयामासपर्जन्यस्तुमहाबलम् । धनदस्यसुतःश्रीमान्वानरोगन्धमादनः " इतित्रयाणामन्यतउत्पत्तिरुक्ता । सत्यं । सुषेणादिसंज्ञावतामनेकेषामपिसत्त्वान्नविरोधः ॥ ३६ ॥ इतित्रिंशःसर्गः ॥ ३० ॥

[पा०] १ क. ख. घ.—छ. झ. ञ. ट. तावन्तो. २ घ. ङ. छ. झ. ट. वेगवानत्र.

एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

रावणेनमन्त्रिमुखात्ससैन्यरामस्यसुवेलाचलागमनश्रवणान्मन्त्रिभिस्सहालोच्यकर्तव्यनिर्धारणेन तद्विसर्जनम् ॥ १ ॥ तथा स्वचोदनयाविद्युज्जिह्वेनमायानिर्मितरामशिरश्शरासनसदृशशिरश्शरासनप्रदर्शनेन सीताविमोहनम् ॥ २ ॥

ततस्तमक्षोभ्यबलं [1]लङ्काधिपतये चराः ॥ सुवेले राघवं शैले निविष्टं प्रत्यवेदयन् ॥ १ ॥
चाराणां रावणः श्रुत्वा प्राप्तं [2]रामं महाबलम् ॥ जातोद्वेगोऽभवत्किंचित्सचिवानिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
मन्त्रिणः शीघ्रमायान्तु सर्वे वै सुसमाहिताः ॥ अयं नो मन्त्रकालो हि संप्राप्त इति राक्षसाः ॥ ३ ॥
तस्य तच्छासनं श्रुत्वा मन्त्रिणोऽभ्यागमन्द्रुतम् ॥ ततः स मन्त्रयामास सचिवै राक्षसैः सह ॥ ४ ॥
[3]मन्त्रयित्वा स दुर्धर्षः क्षमं यत्समनन्तरम् ॥ विसर्जयित्वा सचिवान्प्रविवेश स्वमालयम् ॥ ५ ॥
ततो राक्षसमाहूय विद्युज्जिह्वं महाबलम् ॥ मायाविदं महामायः प्राविशद्यत्र मैथिली ॥ ६ ॥
विद्युज्जिह्वं च मायाज्ञमब्रवीद्राक्षसाधिपः ॥ मोहयिष्यावहे सीतां मायया जनकात्मजाम् ॥ ७ ॥
शिरो मायामयं गृह्य राघवस्य निशाचर ॥ त्वं मां समुपतिष्ठस्व महच्च सशरं धनुः ॥ ८ ॥
एवमुक्तस्तथेत्याह विद्युज्जिह्वो निशाचरः ॥ [[4]दर्शयामास तां मायां सुप्रयुक्तां स रावणे ॥]
तस्य तुष्टोऽभवद्राजा [5]प्रददौ च विभूषणम् ॥ ९ ॥
अशोकवनिकायां तु सीतादर्शनलालसः ॥ नैर्ऋतानामधिपतिः [6]संविवेश महाबलः ॥ १० ॥
ततो दीनाम्[7]दैन्यार्हां ददर्श धनदानुजः ॥ अधोमुखीं शोकपरामुपविष्टां महीतले ॥ ११ ॥
भर्तारमेव ध्यायन्तीमशोकवनिकां गताम् ॥ उपास्यमानां घोराभी रा[8]क्षसीभिरितस्ततः ॥ १२ ॥
[रा[9]क्षसीभिर्वृतां सीतां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ उत्पातमेघजालाभिश्चन्द्ररेखामिवावृताम् ॥ १३ ॥
भूषणैरुत्तमैः कैश्चिन्मङ्गलार्थमलंकृताम् ॥ चरन्तीं मारुतोद्धूतां क्षिप्तां पुष्पलतामिव ॥ १४ ॥
हर्षशोकान्तरे मग्नां विषादस्य विलक्षणाम् ॥ स्तिमितामिव गाम्भीर्यान्नदीं भागीरथीमिव ॥ १५ ॥]
उपसृत्य ततः सीतां प्रहर्षं नाम कीर्तयन् ॥ इदं च वचनं धृष्टमुवाच जनकात्मजाम् ॥ १६ ॥

अथ सीतामोहनमेकत्रिंशे । कथासंघटनाय पूर्वसर्गोक्तमनुवदति—तत इति ॥ स्पष्टः ॥ १ ॥ चाराणां चारेभ्यः । जातोद्वेगः जातसंभ्रमः । सचिवान् मन्त्रिणः समीपस्थान् ॥ २ ॥ हे राक्षसाः अयं नो मन्त्रकालः संप्राप्तः इति हेतोः मन्त्रिणः समायान्त्विति इदं वाक्यमब्रवीदिति पूर्वेण संबन्धः । यद्वा इदमब्रवीदित्यस्य वाक्यान्तस्थेनेतिशब्देन संबन्धः । राक्षसा इत्युत्तरशेषः । अथवा हे मन्त्रिणः भवन्तः आयान्तु समीपमिति सचिवानब्रवीत् । राक्षसा इति मन्त्रिविशेषणं । सचिवै राक्षसैरित्यनुवादात् । सुसमाहिताः नीतिकुशला इत्यर्थः ॥ ३—४ ॥ समनन्तरं रामस्य समीपागमनानन्तरं । यत् क्षमं कर्तुमुचितं तन्मन्त्रयित्वेति योजना ॥ ५—७ ॥ गृह्य गृहीत्वा ॥ ८ ॥ तस्य तस्मिन् ॥ ९ ॥ लालसः साभिलाषः ॥ १०—११ ॥ उपास्यमानां अनुव्रतां ॥ १२–१५ ॥ प्रहर्षं नाम कीर्तयन् प्रहर्षवार्तां कीर्तयन्निव । नामे-

रामानु० ततस्तमक्षोभ्यबलमित्यनुवादःपूर्वसर्गादौचकृतः । 'पूर्वमेवमयासृष्टोजांबवानृक्षपुङ्गवः । जृंभमाणस्यसहसाममवक्त्रादजायत " इतिजृंभमाणपितामहवक्त्रादुत्पन्नत्वेनप्रसिद्धस्यजांबवतःपूर्वसर्गेगद्गदपुत्रत्वेनाभिधानाद्विरोधःस्फुरति । पूर्वसर्गमन्तरेणापिकथासंगच्छते । तथापि स्थितस्यगतिश्चिन्तनीयेतिन्यायेन पूर्वसर्गोव्याख्यातः ॥ **शि०** शार्दूलवचनश्रवणानन्तरकालिकंरावणंप्रतिचारान्तराणांवचनमाह—**ततइति** । नृपतेः रावणस्य । चराः चाराः ॥ १ ॥ **ती०** प्रहर्षनामकीर्तयन् हेसीतेइतिसंबोधयन् ॥ **स०** प्रहर्षं रामपराजयजं । नाम नाम्ना । अर्थतस्त्वपरमार्थं । प्रहर्षन् प्रहर्षयन् । नाम सीतायाः हेसीतेइति ।

[पा०] १ ख. ग. च. छ. ञ. ट. लङ्कायांनृपतेश्चराः. २ ग. रामबलंमहत्. ३ क. ग. ङ.—ट. मन्त्रयित्वातु. ४ इदमर्धं घ.—ट. पाठेषुदृश्यते. ५ ख. च. छ. ञ. प्रददौवरभूषणं. ६ घ. प्रविवेश. ७ ङ.—ट. मदीनार्हां. ८ क. ग.—ञ. राक्षसीभिरदूरतः. ९ इदंश्लोकत्रयं प्राचीनकोशेषुनदृश्यते । औत्तराहपाठएवदृश्यते.

सान्त्व्यमाना मया भद्रे य[1]मुपाश्रित्य वल्गसे ॥ खरहन्ता स ते भर्ता राघवः समरे हतः ॥ १७॥
छिन्नं ते सर्वतो मूलं दर्पस्ते[2] विहतो मया ॥ व्यसनेनात्मनः सीते मम भार्या भविष्यसि ॥ १८॥
वि[3]सृजेमां मतिं मूढे किं मृतेन करिष्यसि ॥ भवस्व भद्रे भार्याणां सर्वासामीश्वरी मम ॥ १९॥
अल्पपुण्ये विवृत्तार्थे मूढे पण्डितमानिनि ॥ शृणु भर्तृवधं सीते घोरं वृत्रवधं यथा ॥ २० ॥
समायातः समुद्रान्तं मां हन्तुं किल राघवः ॥ वानरेन्द्रप्रणीतेन महता वृतः ॥ २१ ॥
स[4] निविष्टः समुद्रस्य पीड्य तीरमथोत्तरम् ॥ बलेन महता रामो व्रजत्यस्तं दिवाकरे ॥ २२ ॥
अथाध्वनि परिश्रान्तमर्धरात्रे स्थितं बलम् ॥ सुखसंसुप्तमासाद्य चारितं प्रथमं चरैः ॥ २३ ॥
तत्प्रहस्तप्रणीतेन बलेन महता मम ॥ बलमस्य हतं रात्रौ यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ २४ ॥
पट्टिशान्परिघांश्च[5]क्रान्दण्डान्खड्गान्महायसान् ॥ बाणजालानि शूलानि भास्वरान्कूटमुद्गरान् ॥२५॥
यष्टीश्च तोमराञ्शक्तीश्चक्राणि मुसलानि च ॥ उद्यम्योद्यम्य रक्षोभिर्वानरेषु निपातिताः ॥ २६ ॥
अथ सुप्तस्य रामस्य प्रहस्तेन प्रमाथिना ॥ असक्तं कृतहस्तेन शिरश्छिन्नं महासिना ॥ २७ ॥
विभीषणः समुत्पत्य निगृहीतो यदृच्छया ॥ दिशः[6] प्रव्राजितः सैन्यै[7]र्लक्ष्मणः प्लवगैः सह ॥ २८॥

त्यपरमार्थे ॥ १६ ॥ वल्गसे जल्पसि । मां निष्ठुरमवद् इत्यर्थः ॥ १७ ॥ मूलं आधारभूतं । सर्वतः कार्त्स्न्येन व्यसनेन निमित्तेन । प्रार्थनां विनेत्यर्थः ॥१८॥ मृतेन रामेण । भवस्वेत्यात्मनेपदमार्षं ॥१९॥ निवृत्तार्थे एतावत्पर्यन्तं निवृत्तपुरुषार्थे । पण्डितमानिनि । " क्यङ्मानिनोश्च " इति ह्रस्वत्वं ॥ २० ॥ समुद्रान्तं समुद्रतीरं । प्रणीतेन आनीतेन ॥ २१ ॥ स रामः समुद्रस्योत्तरं तीरं महता बलेन पीड्य पीडयित्वा । दिवाकरे अस्तं प्रयाति सति निविष्टः ॥२२॥ कार्त्स्न्येऽथशब्दः । अध्वनि परिश्रान्तं अतएव स्थितं । अर्धरात्रे सुखसंसुप्तं बलं प्रथममासाद्य चारैश्चारितमभूत् ॥ २३ ॥ यत्र बले । रामः सलक्ष्मणोवस्थितः । तदस्य बलं प्रहस्तप्रणीतेन महता बलेन हतं ॥ २४ ॥ पट्टिशानित्यादिश्लोकद्वयं ॥ पट्टिशान् असिविशेषान् । परिघान् अर्गलानि । चक्रान् क्षुद्रचक्राणि । महायसान् महायसनिर्मितान् । दण्डविशेषणमेतत् । कूटमुद्गरान् अयःकीलकीलितगदाः । यष्टीः केवलदण्डान् । तोमरान् स्थूलाग्रगदाः । प्रासान् क्षेपणीः । चक्राणि महाचक्राणि । पट्टिशादीनुद्यम्योद्यम्य वानरेषु निपातिताः । त इति शेषः ॥ २५—२६ ॥ प्रमथ्नाति प्रहरतीति प्रमाथिः तेन । कृतहस्तेन शिक्षितहस्तेन कर्त्रा । महासिना करणेन । असक्तं अविलम्बितं यथा भवति तथा । छिन्नमित्यन्वयः ॥ २७ ॥ विभीषणः समुत्पत्य गतोपि निगृहीत इत्यर्थः । प्रव्राजितः पला-

अहंरावणइतिस्वनामवा कीर्तयन् ॥ १६ ॥ **शि०** ननुतवोक्तस्यसत्यत्वे अहंतल्लोकमेवगमिष्यामीत्यतआह—व्यसनेनेति मूढे हेप्राप्तनिरोधे । आत्मनोव्यसनेन पतिवियोगदुःखेनोपलक्षितात्वं एनां तल्लोकगमनविषयां । मतिविसृज । मृतेन लोकान्तरं गतेनपत्या त्वंकिंकरिष्यसि । तत्प्राप्तिर्नभविष्यतीत्यर्थः । अतोममभार्याः स्त्रियः । भविष्यसि प्राप्स्यसि । तासांसेव्यासतीतत्रैव निवत्स्यसीत्यर्थः ॥ तदेवभङ्ग्यन्तरेणाह—भवस्वेति । हेभद्रे । अल्पपुण्ये अल्पानांक्षुद्राणामपिपुण्यंपवित्रत्वंयया यन्नामस्मरणादिनाक्षुद्राअपिपूताभवन्तीत्यर्थः । तत्संबोधनं । ननिवृत्तोर्थोयस्याः । सर्वार्थसंपन्नेत्यर्थः । तत्संबोधनं । मूढे प्राप्तनिरोधे । पण्डितान्मन्यतेसत्करोतितच्छीला । तत्संबोधनं । ममभार्याणां ईश्वरी पूज्या त्वंभवस्व ॥ १८—२० ॥ **स०** चक्राणि अस्त्राणि । " चक्रंसेनारथाङ्गयोः । राष्ट्रास्त्रयोरपि " इतिविश्वः ॥ **स०** नपुंसकशेषे निपातितानीतिवस्तुतोवक्तव्यं । सर्वस्यैतस्यावास्तविकतांकविरवगमयांबभूवैवंनिर्देशेनेतिमन्तव्यम् ॥ निपातनस्यप्रधानकर्मत्वादुद्यमनस्यावान्तरकर्मत्वादेतत्कर्मकर्मीभूतपरिघादिपदोत्तरंप्रथमयाभवितव्यमितित्यदादिष्वनियमादित्येतइतिशेषः ॥ उक्तंचमनोरमायां " उक्तंचहरिणा । प्रधानेतरयोर्यत्रद्रव्यस्यक्रिययोः पृथक् । शक्तिर्गुणाश्रयातत्रप्रधानमनुरुध्यते । प्रधानविषयाशक्तिःप्रत्ययेनाभिधीयते । यदागुणेतदातद्वदनुक्तापिप्रतीयते " इतीति ॥ २६ ॥ **स०** कृतहस्तेन शिक्षितकरेण । असक्तं यथामहासिनाशिरश्छिन्नं ॥ यथानिद्राभङ्गोभवेद्भवेच्चशिरश्छेदः तथा-

[**पा०**] १ ङ. झ. ट. यमाश्रित्यविमन्यसे. क. घ. यमुपाश्रित्यवर्तसे. २ ख. ङ. झ. ट. दर्पश्चनिहतो. क. ग. घ. च. छ. ज. ञ. दर्पस्तेनिहतो. ३ क. ग. ङ. झ. ट. विसृजैतां. ख. घ. च. छ. ञ. विसृजैनां. ४ झ. संनिविष्टः. ५ ङ. झ. ट. श्चक्रानृष्टीन्दण्डान्महायुधान्. ६ घ. ङ. झ.—ट. दिशं. ७ ङ. झ. सैन्यैर्लक्ष्मणः. ख. च. छ. ञ. सैन्यैर्लक्ष्मणश्चप्लवङ्गमैः.

सुग्रीवो ग्रीवया सीते भग्नया प्लवगाधिपः ॥ निरस्तहनुकः शेते हनुमान्राक्षसैर्हतः ॥ २९ ॥
जाम्बवानथ जानुभ्यामुत्पतन्निहतो युधि ॥ पट्टिशैर्बहुभिश्छिन्नो निकृत्तः पादपो यथा ॥ ३० ॥
मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ निहतौ वानरर्षभौ ॥ निश्वसन्तौ रुदन्तौ च रुधिरेण परिप्लुतौ ॥
असिना व्यायतौ छिन्नौ मध्ये ह्यरिनिषूदनौ ॥ ३१ ॥
अनुतिष्ठति मेदिन्यां पनसः पनसो यथा ॥ ३२ ॥
नाराचैर्बहुभिश्छिन्नः शेते दर्यां दरीमुखः ॥ कुमुदस्तु महातेजा निष्कूजः सायकैः कृतः ॥ ३३ ॥
अङ्गदो बहुभिश्छिन्नः शरैरासाद्य राक्षसैः ॥ पतितो रुधिरोद्गारी क्षितौ निपतिताङ्गदः ॥ ३४ ॥
हरयो मथिता नागै रथजातैस्तथाऽपरे ॥ शायिता मृदिताश्चाश्वैर्वायुवेगैरिवाम्बुदाः ॥ ३५ ॥
प्रहृताश्चापरे त्रस्ता हन्यमाना जघन्यतः ॥ अभिद्रुतास्तु रक्षोभिः सिंहैरिव महाद्विपाः ॥ ३६ ॥
सागरे पतिताः केचित्केचिद्गगनमाश्रिताः ॥ ऋक्षा वृक्षानुपारूढा वानरीं वृत्तिमाश्रिताः ॥ ३७ ॥
सागरस्य च तीरेषु शैलेषु जवनेषु च ॥ पिङ्गलास्ते विरूपाक्षैर्बहुभिर्बहवो हताः ॥ ३८ ॥
एवं तव हतो भर्ता ससैन्यो मम सेनया ॥ क्षतजार्द्रं रजोध्वस्तमिदं चास्याहृतं शिरः ॥ ३९ ॥
ततः परमदुर्धर्षो रावणो राक्षसाधिपः ॥ सीतायामुपशृण्वन्त्यां राक्षसीमिदमब्रवीत् ॥ ४० ॥
राक्षसं क्रूरकर्माणं विद्युज्जिह्वं त्वमानय ॥ येन तद्राघवशिरः संग्रामात्स्वयमाहृतम् ॥ ४१ ॥
विद्युज्जिह्वस्ततो गृह्य शिरस्तत्सशरासनम् ॥ प्रणामं शिरसा कृत्वा रावणस्याग्रतः स्थितः ॥ ४२ ॥
तमब्रवीत्ततो राजा रावणो राक्षसं स्थितम् ॥ विद्युज्जिह्वं महाजिह्वं समीपपरिवर्तिनम् ॥ ४३ ॥
अग्रतः कुरु सीतायाः शीघ्रं दाशरथेः शिरः ॥ अवस्थां पश्चिमां भर्तुः कृपणा साधु पश्यतु ॥४४॥
एवमुक्तं तु तद्रक्षः शिरस्तत्प्रियदर्शनम् ॥ उप निक्षिप्य सीतायाः क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ ४५ ॥
रावणश्चापि चिक्षेप भास्वरं कार्मुकं महत् ॥ त्रिषु लोकेषु विख्यातं सीतामिदमुवाच च ॥ ४६ ॥

यितः ॥ २८ ॥ ग्रीवया उपलक्षित इति शेषः ॥२९॥ जानुभ्यां जानुनोः । निहतः । अथ पट्टिशैश्छिन्नः जाम्बवान् निकृत्तः पादपइवाभूत् ॥ ३० ॥ व्यायतौ दीर्घशरीरौ । मध्ये कटिस्थाने ॥ ३१ ॥ अनुतिष्ठति शेते । पनसः पनसफलं । तथा खण्डित इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ निष्कूजः निश्शब्दः ॥ ३३ ॥ राक्षसैरासाद्य शरैश्छिन्नः निपतिताङ्गदोङ्गदः क्षितौ पतितः ॥ ३४ ॥ शायिताः शयानाः । अपरे हरयः वायुवेगैरम्बुदा इव नागै रथजातैश्च मृदिताः ॥ ३५ ॥ त्रस्ताः अत एवाभिद्रुताः । जघन्यतः पृष्ठतः । हन्यमानाः अपरे हरयः सिंहैः द्विपा इव प्रहृताः ॥ ३६—॥ ३७ ॥ पिङ्गलाः वानराः । विरूपाक्षैः वानरैः ॥ ३८—३९ ॥ राक्षसीं समीपवर्तिनीं कांचित् ॥ ४०—४१ ॥ ततः राक्षसीं प्रत्याज्ञापनवचनश्रवणानन्तरमेव ॥ ४२—४३ ॥ पश्चिमामवस्थां । मरणमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ उप समीपे । अन्तरधीयत अपागच्छत् ॥ ४५ ॥ चिक्षेप आचकर्ष । विद्युज्जिह्वहस्तादित्यर्थः । त्रिषु लोकेषु विख्यातं । वैष्णवत्वादि-

---

सक्तताहेतुर्हस्तइवासिरितिकृतत्वंमहत्त्वंचोभयोर्युज्यते ॥ शि० कृतहस्तेन हस्तेकृतेनमहासिना ॥ २७ ॥ शि० पनसः विदीर्णपक्वपनसफलमिव पनसोनुश्वसिति ॥ ३२ ॥ शि० अङ्गदः अङ्गदविशिष्टः । अङ्गदः शरैश्छिन्नः ॥ ३४ ॥ शि० वानरैः व्यतिमिश्रिताः विभक्ताः । ऋक्षाः वृक्षानुपारूढाः ॥ ३७ ॥ ति० अन्तरधीयत अपागच्छत् । स्त्रीगोष्ठ्यांस्थातुमयुक्तत्वधियेति भावः ॥ शि० अन्तरधीयतेत्यनेन सीतादर्शनमात्रेणतस्यदयोत्पन्नेतिसूचितं ॥ स० अन्तरधीयत । अन्तर्धानंतु पतिव्रता-

[पा०] १ ख. ङ. झ. ट. परीवृतौ. ज. समुक्षितौ. २ ङ.—ट. अनुश्वसिति. ३ ख. निष्प्राणश्चमहामतिः. ४ क. ख. घ.—ट. निपतितोऽङ्गदः. ५ ग.—ट. नागैरथजालैः. ख. नागैःशरजालैः. च. नागैरस्त्रजालैः. ६ क.—ट. शयानामृदिताः. ७ क.—घ. च. छ. ज. प्रसृताश्चापरे. ङ. झ. प्रसृताश्चपरे. ८ ङ. झ. ट. वानरैर्व्यतिमिश्रिताः. ९ ङ. झ. ट. विरूपाक्षैराक्षसैर्बहवो. १० ग. ङ. झ. ट. विख्यातंरामस्यैतदितिब्रुवन्. ख. घ. विख्यातंरामस्येदमितिब्रुवन्.

इदं तत्तव रामस्य कार्मुकं ज्यां[1]समायुतम् ॥ इह प्रहस्तेनानीतं हत्वा तं निशि मानुषम् ॥ ४७
स विद्युज्जिह्वेन सहैव तच्छिरो धनुश्च भूमौ [2]विनिकीर्य रावणः ॥
विदेहराजस्य सुतां यशस्विनीं ततोऽब्रवीत्तां भव मे वशानुगा ॥ ४८ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

सीतया मायानिर्मितशिरसिसादृश्याद्रामशिरस्त्वप्रत्यभिज्ञानेन शोकाद्बहुधाविलापः ॥ १ ॥ अत्रान्तरे प्रहस्तप्रहितदूताह्वानेन रावणापयाने मायाशिरसोऽन्तर्धानम् ॥ २ ॥ राक्षसैरावणप्रेरणया रणभेरीवादनेनसेनासंनाहनम् ॥ ३ ॥

सा सीता तच्छिरो दृष्ट्वा तच्च कार्मुकमुत्तमम् ॥ सु[3]ग्रीवप्रतिसंसर्गमाख्यातं च हनूमता ॥ १ ॥
नयने मुखवर्णं च भर्तुस्तत्सदृशं मुखम् ॥ केशान्केशान्तदेशं च तं च चूडामणिं शुभम् ॥ २ ॥

तिभावः ॥ ४६—४७ ॥ विद्युज्जिह्वेत्यत्र तलोप आर्षः । सहैव युगपदेव । विनिकीर्य शिरोधनुश्च युगपत्सीतायाःपुरतः स्थापयित्वेत्यर्थः । विद्युज्जिह्वः शिरः प्रक्षिप्तवान् स्वयं धनुरिति ज्ञेयं । वशानुगेत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यं ॥ ४८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

अथ सीताप्रलापो द्वात्रिंशे—सा सीतेत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यं ॥ हनुमता पूर्वं कथितं । सुग्रीवप्रतिसंसर्गं रामस्य सुग्रीवप्रतिसंबन्धं । रावणमुखाच्छ्रुतेतिशेषः । यद्वा दृष्ट्वा ज्ञात्वेत्यर्थः । ज्ञानं च सुग्रीवप्रतिसंबन्धस्य स्मरणं । अन्यत्र साक्षात्कारः ॥ १ ॥ नयने इति द्वितीया । भर्तुः सदृशं । भर्तुर्मुखसदृशमित्यर्थः । इदं नयनादावप्यन्वेति । केशान्तदेशं

शापभीत्या ॥ ४५ ॥ स० विद्युजिह्वेन । विद्युज्जिह्वस्यैवेदंनामान्तरंवा । "अपिमाषंमषंकुर्याच्छन्दोभङ्गंनकारयेत्" इतिवाद्युकारलाघवमवगन्तव्यं ॥ ती० "उपसृत्यततःसीतां"इत्यारभ्यसर्गसमाप्तिपर्यन्तस्यवास्तवार्थस्तु—रावणोदेवीस्पष्टंदेवतात्वेनज्ञात्वापिरामहस्ताद्वधेच्छुरपिरावणोरामेणसहवैरंसंपाद्यमृतइतीतरराक्षसवञ्चनायदेवीमोहनार्थमिवश्रीराममायाशिरआदिकंप्रदर्श्य रामवधशङ्कयामोहितांदेवीरहसिप्रियवचनैःसमाश्वासयति—उपसृत्यततःसीतामित्यारभ्यसर्गसमाप्तिपर्यन्तेन । उपसृत्य समीपंप्राप्य । प्रहर्षन् प्रहर्षयन् । दुष्टंवचनं इतरराक्षसदृष्ट्यादुष्टमित्यर्थः ॥ सान्त्व्यमानेति । रामस्यकापिहानिर्नास्तीतिमयासान्त्व्यमानापि यंराममाश्रितंउद्दिश्यवल्गसे दुःखेनधावसीत्यर्थः । खरहन्तासतेभर्ता समरेहतोथकिं । नहतएवेत्यर्थः । अतोदुःखंमाप्राप्नुहीतिशेषः । ममदुःखेनतवकाहानिरित्याशङ्क्याह—छिन्नमिति । हेसीते आत्मनस्तवव्यसनेनहेतुनातेत्वयातेममत्वदीयभृत्यस्यममेत्यर्थः । दर्पमयालक्ष्म्यासहसर्वतः सर्वप्रकारेणनिहतः । मूलंचलक्ष्म्यागमननिमित्तमपिछिन्नं । अतः भार्या भर्तव्याभविष्यसि । रामेणैवेतिशेषः । अतोदुःखंमाप्राप्नुहीत्यर्थः । विसृज्येत्यादिसार्धश्लोकएकंवाक्यं । हेभद्रे हेअमूढे सर्वज्ञे । एता मिथ्याकल्पितरामविपद्विषयिणीं । मतिं विसृज्य ममभद्रार्याणांचईश्वराभव । अल्पपुण्ये निवृत्तार्थे नष्टपुरुषार्थेपण्डितमानिनिमूढेमृते मृतकल्पे । एतादृशविशेषणविशिष्टेमयि कृपयेतिशेषः । किंयद्यर्थे । एवंनकरिष्यसियदि दुःखंनत्यजसीत्यर्थः । तर्ह्यहंसद्योमरिष्यामीतिशेषः । नन्वेताराक्षस्यःकिमितिरामविपत्तिंकथयन्तीत्याशङ्क्य तदसहमानःकुपितआह—शृण्विति । भर्तृवधं भर्तृवधविषयवचनमित्यर्थः । त्वंशृणु । अहंत्वेतादृशमिथ्यावचनंश्रोतुंनसहइतिशेषः । रामवधविषयराक्षस्युक्तिरसंगतेतिदर्शयितुंराक्षस्युक्तिस्वयमनुवदति । " समायातःसमुद्रान्तंमांहन्तुंकिलराघवः " इत्यारभ्य " क्षतजार्द्ररजोध्वस्तमिदंचास्याहृतंशिरः " इत्यन्तेन "मांत्रातुंकिलराघवइत्यत्रकिलशब्दो " वानरेन्द्रप्रणीतेनेत्यारभ्य " एवंतवहतोभर्तासंसैन्योममसेनया " इत्यन्तंसर्वत्रयोज्यः । तर्हिराक्षस्युक्तिः सर्वात्मनामिथ्याकिमित्याशङ्क्य नहि त्वन्मोहनार्थराक्षसैर्माययारामशिरआदिकंकल्पितमित्याशयेनाह—क्षतजार्द्रमिति । देव्यास्तच्छिरोदिदृक्षायां तदानेतुंराक्षसस्याह्वाने राक्षसीनियोजयतिततःपरमदुर्धर्षइत्यादिना । अग्रतःकुर्विति । " अवस्थापश्चिमांभर्तुः " इत्याद्युक्तिः इतरराक्षसवंचनायज्ञातव्या । सविद्युजिह्वेनेत्यस्यवास्तवार्थस्तु मेवशानुगेत्यत्रावशानुगेतिच्छेदः । हेमे लक्ष्मीः । अवशानुगा अस्य विष्णोःरामस्य वशमनुगच्छतीत्यवशानुगाभवेति ॥ ४८ ॥ इत्येकत्रिंशःसर्गः ॥ ३१ ॥

ति० हनुमताख्यातंसुग्रीवप्रतिसंसर्गं सुग्रीवरामसंबन्धं रावणकल्पितवानरवधस्योपपादकं । स्मृत्वेतिशेषः ॥ १ ॥

[पा०] १ ग. ज. ज्यासमन्वितं. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. ज्यासमावृतं. २ घ. ङ. ज. विनिकीर्यमाणः. ३ ग. सुग्रीवप्रीतिसंसर्गं.

एतैः सर्वैरभिज्ञानैरभिज्ञाय सुदुःखिता ॥ विजगर्हेऽत्र कैकेयीं क्रोशन्ती कुररी यथा ॥ ३ ॥
सकामा भव कैकेयि हतोऽयं कुलनन्दनः ॥ कुलमुत्सादितं सर्वं त्वया कलहशीलया ॥ ४ ॥
आर्येण [1]किं ते कैकेयि कृतं रामेण विप्रियम् ॥ यन्मया चीरवसनस्त्वया प्रस्थापितो वनम् ॥
[[2]इदानीं स हि धर्मात्मा राक्षसैश्च कथं हतः ॥ ५ ॥]
एवमुक्त्वा तु वैदेही वेपमाना तपस्विनी ॥ जगाम जगतीं बाला छिन्ना तु कदली यथा ॥ ६ ॥
सा मुहूर्तात्स[4]माश्वास्य प्रतिलभ्य च चेतनाम् ॥ तच्छिरः समुपाघ्राय विललापायतेक्षणा ॥ ७ ॥
हा हताऽसि महाबाहो वीरव्रतमनुव्रत ॥ इमां ते पश्चिमावस्थां गताऽसि वि[5]धवा कृता ॥ ८ ॥
प्रथमं मरणं नार्या भर्तुर्वैगुण्यमुच्यते ॥ सुवृत्त साधुवृत्तायाः संवृत्तस्त्वं ममाग्रतः ॥ ९ ॥
[6]दुःखाद्दुःखं प्रपन्नाया मग्नायाः शोकसागरे ॥ यो हि मामुद्यतस्त्रातुं सोपि त्वं विनिपातितः ॥ १० ॥
सा श्वश्रूर्मम कौसल्या त्वया पुत्रेण राघव ॥ व[7]त्सेनेव यथा धेनुर्विवत्सा वत्सला कृता ॥ ११ ॥

ललाटं ॥ २ ॥ अभिज्ञानैः चिह्नैः । "प्रज्ञानं चाप्यभिज्ञानं" इत्यमरः । अभिज्ञाय तदेव शिर इति प्रत्यभिज्ञायेत्यर्थः । अत्र रामविषये ॥ ३ ॥ हे कैकेयि सकामा भव । संपूर्णकामाभवेत्यर्थः । कः काम इत्यत्राह—हत इति । कलहशीलया कलहस्वभावया । कलहप्रयोजनयेतियावत् । त्वया सर्वं कुलं रघुवंशः । उत्सादितं भवति । तथा कुलनन्दनोयं रामो हतः । प्रव्राजनव्याजेन रामहननमेव त्वया संकल्पितं तदिदानीं विपरीतफलं ते जातं । कुलतन्तुभूतरामहननेन तदेकपराः सर्वे भरतादयो हता एव । कलह एव ते प्रयोजनं फलितमितिभावः ॥ ४ ॥ हेत्वन्तराभावादिदमेव रामवनप्रव्राजने हेतुरित्याह—आर्येणेति ॥ आर्येण सर्वप्रियकारिणेत्यर्थः । यत् येन कारणेन । मया सह चीरवसनो रामः प्रस्थापितः तादृशं विप्रियं किं कृतं ॥ ५ ॥ तपस्विनी शोचनीया । जगतीं भूमिं । जगाम । मूर्च्छितेत्यर्थः । बाला मृदुबुद्धिरित्यर्थः ॥ ६ ॥ समाश्वास्य उच्छ्वासं प्राप्य । चेतनांज्ञानं। आयतेक्षणा अश्रुमिश्रत्वेन शिरोवलोकनार्थं विस्तृतविलोचनेत्यर्थः ॥ ७ ॥ वीरव्रतं शत्रुमहत्वा न निवर्तिष्य इति संकल्पं । अनुव्रत अनुप्राप्त । गतासि दृष्टवत्यस्मि । "गत्यर्था ज्ञानार्थाः" इति न्यायात् । अतो विधवा कृता ॥ ८ ॥ प्रथमं भर्तुर्मरणं भार्यादोषनिमित्तकं भवति तत्त्वत्र न पश्यामीत्याह—प्रथममिति ॥ प्रथमं भर्तुर्मरणं नार्या वैगुण्यं वैगुण्यहेतुकं । सुवृत्तस्त्वं साधुवृत्ताया ममाग्रतः संवृत्तः मृतः । कथमिदं संगच्छत इति भावः । अस्मिन्पक्षे न सुवृत्तपदस्वारस्यं । यद्वा भवन्मरणस्य महोष एव हेतुरित्याह—प्रथममिति ॥ विगुण एव वैगुण्यं । स्वार्थे ष्यञ् । प्रथमं भर्तृमरणं भार्यादोषनिमित्तकमिति सुप्रसिद्धं । अतो हे सुवृत्त साधुवृत्त । साधुवृत्तायाः सम्यग्जीवनवत्याः । ममाग्रतस्त्वं मृतोसि । मद्वैगुण्यहेतुकं त्वन्मरणमितिभावः । सुवृत्तेत्यनेन त्वद्वैगुण्यहेतुकं न भवतीति ज्ञापितं ॥ ९ ॥ स्वस्य वैगुण्यसद्भावे निदर्शनमाह—दुःखादिति ॥ दुःखाद्दुःखं अत्यन्तदुःखं । प्रपन्नायाः वनप्रस्थानं प्रथमं दुःखं तस्मादपिदुःखं रावणेनापहरणं तत् प्राप्तायाइत्यर्थः । संप्रति भर्तृमरणेन शोकसागरे निमग्नायाः । इयं च षष्ठी "यस्य च भावेन भावलक्षणम्" इत्यस्मिन्नर्थे । शोकसागरे मग्नायाः शोकसागरे मग्नायां मयि । दुःखाद्दुःखं प्रपन्नायाः प्रपन्नायां सत्यां । यो मां त्रातुमुद्यतः स त्वमपि विनिपातित इति संबन्धः ॥ १० ॥ न केवलं ममैवदुःखं

ती० प्रथमंभर्तृमरणं नार्यावैगुण्यं दुश्चारित्रहेतुकमुच्यते । तथासति साधुवृत्तायाममाग्रतःसंवृत्तःममापचारंविनैवकथंमृतोसीत्यर्थः ॥ ति० नार्याभर्तुर्मरणं प्रथमंवैगुण्यं मुख्योऽनर्थः । यत्तु भर्तुःप्रथमंमरणंनार्यावैगुण्यं दुश्चरित्रमूलमित्यर्थइति तन्न । एवंहिसर्वविधवानामसतीत्वापत्तेः ॥ ९ ॥ रामानु० वत्सेनेवत्वया धेनुर्यथा धेनुरिव सेति यथेवशब्दयोर्निर्वाहः ॥ ११ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ङ. ज.—ट. किंनुकैकेय्याः. २ ख. घ. यद्वृहाच्चीरवसनस्त्वयाप्रव्राजितो. ङ.—ञ. यन्मयाचीरवसनंदत्वाप्रव्राजितो. ३ इदमर्धं. क. ख. च. छ. पाठेषुदृश्यते. ४ क. ग. ङ. झ. ञ. समाश्वस्य. ५ घ. विधिनाकृता. ६ ङ. झ. ट. महद्दुःखं. ७ क. ग. ङ. झ. ट. वत्सलातेयथाधेनुः.

आदिष्टं दीर्घमायुस्ते यैरचिन्त्यपराक्रम ॥ अनृतं वचनं तेषामल्पायुरसि राघव ॥ १२ ॥
अथवा नश्यति प्रज्ञा प्राज्ञस्यापि सतस्तव ॥ पचत्येनं यथा कालो भूतानां प्रभवो ह्ययम् ॥ १३
अदृष्टं मृत्युमापन्नः कस्मात्त्वं नयशास्त्रवित् ॥ व्यसनानामुपायज्ञः कुशलो ह्यसि वर्जने ॥ १४ ॥
तथा त्वं संपरिष्वज्य रौद्रयाऽतिनृशंसया ॥ कालरात्र्या ममाच्छिद्य हृतः कमललोचन ॥ १५ ॥
उपशेषे महाबाहो मां विहाय तपस्विनीम् ॥ प्रियामिव समाश्लिष्य पृथिवीं पुरुषर्षभ ॥ १६ ॥
अर्चितं सततं यत्तद्गन्धमाल्यैर्मया तव ॥ इदं ते मत्प्रियं वीर धनुः काञ्चनभूषणम् ॥ १७ ॥
पित्रा दशरथेन त्वं श्वशुरेण ममानघ ॥ सर्वैश्च पितृभिः सार्धं नूनं स्वर्गे समागतः ॥ १८ ॥

वत्सला धेनुर्यथा धेनुरिव । त्वया हतेन पुत्रेण वत्सेनेव विवत्सा कृता ॥ ११ ॥ यैः ब्राह्मणैः । दीर्घमायुरित्यादिष्टं उपदिष्टं । तेषां वचनमनृतमासीत् । अनृतत्वे हेतुमाह—अल्पायुरसीति । अचिन्त्यपराक्रमेत्यनेन ते पराक्रमं दृष्ट्वा तैरुक्तं नतु शास्त्रं दृष्ट्वेति गम्यते ॥ १२ ॥ अथवा तेषामनृतवादित्वं नास्त्येव किंतु तवैवभाग्यविपर्यासात्तेषामपिप्रज्ञानष्टेति पक्षान्तरमवलम्बते—अथवेति ॥ प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः । भूतानां कारणभूतः । अयं कालः परमात्मा । यथा येन प्रकारेण । एनं पचनविषयभूतं । पचति पक्वकर्माणं करोति । तथा प्राज्ञस्य भविष्यदर्थवेदिनोपि । सतः सत्पुरुषस्य । प्रज्ञा । तव त्वयि विषये । नश्यति नष्टेत्यर्थः । यद्वा पूर्वमचिन्त्यपराक्रमेति तव कथं विपत्तिरित्यभिप्रायेण संबोधितं । तत्र पक्षान्तरमाह—अथवेति ॥ एनं रामं । येन प्रकारेण कालः पचति । तथास्य प्राज्ञस्यापि प्रज्ञा नश्यति । अतो

सीत्यर्थः ॥ १४ ॥ रौद्रया क्रूरया । कालरात्र्या यस्यां रात्रौ समुद्रतीरे निविष्टोसि तया रात्र्या । संपरिष्वज्य । मम मत्तः । आच्छिद्य अपहृत्य । तथा हृतोसीति संबन्धः । यद्वा मयेति पाठः । रौद्रया अतिनृशंसया । अत्यन्तनिर्दयया कालरात्र्या कर्त्र्या । मया करणभूतया । संपरिष्वज्य आच्छिद्य बलात्कृत्य । तथा हृत इति । कालरात्रिर्नाम सर्वभूतापहारिणी काचन शक्तिः । यद्वा मया कालरात्र्येति व्यस्तरूपकं । संपरिष्वज्य त्वमाच्छिद्य बलाद्धृतोसीति । घोरवैधव्यलक्षणयुक्तत्वेन क्रूराया मे परिष्वङ्ग एव तेऽन्तहेतुरासीदित्यर्थः । शिरश्छेदादेरश्लीलत्वेन तथेत्युक्तं । कमललोचनेति हेतुगर्भं । कमललोचनत्वात् त्वं कालरात्र्या हृतोसि । परिकरानुप्राणितरूपकालङ्कारः ॥ १५ ॥ तपस्विनीं शोचनीयां । प्रियां मत्तः प्रियां । पुरुषर्षभेत्यनेन दक्षिणस्य शठ- [illegible] ॥ १६ ॥ मया सह । तव

वर्जने प्रतिरोधे । कुशलोसि । अतः अदृष्टं अचिन्तित । ॥१७॥ सर्वैः पितृभिः [illegible]

स० प्राज्ञस्यापिसतस्तव बुद्धिमत्त्वेनसंप्रतिपन्नस्यापितवप्रज्ञा नश्यत्यथवा नष्टाकिमित्यर्थः । अव्ययानामनेकार्थत्वादथवेतिकिमर्थः । एतादृशस्यापिबुद्धिभ्रंशईशायत्तइत्याह—पचतीति ॥ हियतःभूतानांकालःप्रभवः उत्पादकः । भूतानांकालः संहारकश्च । ततएनं भूतसङ्घं । पचति पाचयति । तत्तत्कर्मानुरोधेनबुद्धिभ्रंशंवा सद्बुद्धिंवा दत्वातत्तत्फलंभोजयति । अथवा अथवेतिश्लोकः पूर्वोक्तपक्षएवपक्षान्तरमाश्रित्यप्रवृत्तः । प्राज्ञस्यापिसतःदैवज्ञसङ्घस्यतवविषये प्रज्ञा नश्यति नष्टा । अतस्तद्वचनानृतीभवनमुचितं । तन्नाशेनिमित्तमाह—पचतीति । एनंदैवज्ञं भूतानांप्रभवःकालः प्रभवोस्यास्तीत्यच् प्रभवत्यस्मिन्निति वा उत्पत्तिकालः । तथा यथावचनमनृतंभवेत्तथा पचति परिपाकंनयति । तस्यातिसूक्ष्मत्वादितिभावः । पूर्वंदैवज्ञैरितिबहुवचनं अत्रप्राज्ञस्येत्येकवचनंच वक्तारोबहुलाः प्रज्ञातुल्यदेकोच्छ्रायविषयेतिसंभवतः ॥ १३ ॥ स० प्रियामिव मदपेक्षया । पृथिवींनारीं तद्रूपांरमणीं । आलिङ्ग्येतिशेषः । यद्वा प्रियां तपस्विनीं नारींभार्यांमामिव पृथिवीं पितृपितामहादिपालितामपिविहाय । इह रक्षोरक्षितक्षितौ शेषइत्यर्थः ॥ १६ ॥ स० सर्वैःपितृभिः पितामहादिभिःसार्धं । स्थितेन त्वदपेक्षयापूर्वंगतत्वात् । पित्रा श्वशुरेणदशरथेन

[पा०] १ ङ. झ. ट. उद्दिष्टं. २ ङ.—ट. दैवज्ञैरपिराघव. ३ ख. मयात्वं. ४ ग.—छ. झ. ञ. ट. मयाच्छिद्य. ५ क.—ट. कमललोचनः. ६ ख. च. छ. कचशेषे. ङ. झ. ट. इहशेषे. ७ क.—घ. च. छ. ज. ञ. शुभांनारीं. ङ. झ. [illegible] ९ ङ. झ. ट. भषितं.

दिवि नक्षत्रभूतस्त्वं महत्कर्मकृतां प्रियम् ॥ पुण्यं राजर्षिवंशं त्वमात्मनः समवेक्षसे ॥ १९ ॥
किं मां न प्रेक्षसे राजन्किं मां न प्रतिभाषसे ॥ बालां बाल्येन संप्राप्तां भार्यां मां सहचारिणीम् ॥२०॥
संश्रुतं गृह्णता पाणिं चरिष्यामीति यत्त्वया ॥ स्मर तन्मम काकुत्स्थ नय मामपि दुःखिताम् ॥२१॥
कस्मान्मामपहाय त्वं गतो गतिमतां वर ॥ अस्माल्लोकादमुं लोकं त्यक्त्वा मामपि दुःखिताम् ॥२२॥
कल्याणैरुचितं यत्तत्परिष्वक्तं मयैव तु ॥ क्रव्यादैस्तच्छरीरं ते नूनं विपरिकृष्यते ॥ २३ ॥
अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टवानाप्तदक्षिणैः ॥ अग्निहोत्रेण संस्कारं केन त्वं तु न लप्स्यसे ॥ २४ ॥
प्रव्रज्यामुपपन्नानां त्रयाणामेकमागतम् ॥ परिप्रक्ष्यति कौसल्या लक्ष्मणं शोकलालसा ॥ २५ ॥

गत इति संबन्धः ॥१८॥ महत्कर्मकृतां महाकर्मकृतां। आत्वाभाव आर्षः । प्रियं कर्मफलत्वेन काङ्क्षणीयं । पुण्यं आत्मनो राजर्षिवंशं इक्ष्वाकुप्रमुखं । दिवि नक्षत्रभूतः विमानस्थः सन् समवेक्षसे पश्यसि ॥ १९ ॥ बालां बाल्येन संप्राप्तां । बाल्य एव त्वयोढामित्यर्थः । भार्यां सदा भर्तुं योग्यां । मां एतादृशावस्थामापन्नां सहचारिणीं । मां किं न प्रेक्षसे किं न प्रतिभाषस इति संबन्धः ॥ २० ॥ मम पाणिं गृह्णता त्वया चरिष्यामि सहचरिष्यामीति यत् संश्रुतं प्रतिज्ञातं । तत् स्मर । स्मृत्वा मामपि त्वत्समीपं नय ॥ २१ ॥ त्यक्त्वा त्वां विहाय । दुःखितां मामपि प्रेयसीमपि मां । अपहाय अस्माल्लोकात् अमुं लोकं परलोकं । कस्माद्धेतोः गतोसि ॥ २२ ॥ यदित्यर्थे यत्तदित्यपि प्रयुज्यते । कल्याणैः मङ्गलैः । शुभैश्चन्दनादिभिर्वा सुवर्णाभरणैर्वा । उचितं अभ्यस्तं । यत्तच्छरीरं मयैव परिष्वक्तं नान्यया । एतदद्य क्रव्यादैः श्येनादिभिः । विपरिकृष्यते । अत्र मयैवेत्यनेन रामस्य दारान्तरं नास्तीति गम्यते ॥ २३ ॥ वनवासनिवृत्त्यनन्तरं त्वं । आप्तदक्षिणैः पर्याप्तदक्षिणैः । अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैः । इष्टवान् कृतदेवपूजनो भूत्वा । अग्निहोत्रेण यज्ञीयवह्निना । संस्कारं केन हेतुना न लप्स्यसे । अत्र वनवासात्पूर्वमग्न्याधानाद्यभावात्तन्निवृत्त्यनन्तरमाधानाग्निष्टोमादिकमनुष्ठाय पश्चात्क्रमप्राप्तायुरवसाने यज्ञीयाग्निभिः संस्कारं प्राप्तुं योग्यस्त्वं कथमेवं मध्ये मरणंप्राप्तोसीतिभावः । अनेन वनवासात्पूर्वं रामेण यज्ञादिकं नानुष्ठितमिति सूच्यते । अयमर्थोऽयोध्याकाण्डे सम्यक्प्रतिपादितः ॥ २४ ॥ प्रव्रज्यां प्रवासं । "व्रजयजोर्भावे क्यप्" इति क्यप् । उपपन्नानां प्राप्तानां । त्रयाणां रामादीनां मध्ये एकं लक्ष्मणमागतं । शोकलालसा शोकमन्दा । कौसल्या परिप्र-

स्वर्गेसमागतः मिलितः । "पितामहाद्याश्चपितरोनामकीर्तिताः" इत्यैतरेयभाष्योक्तेःपितामहादीनांपितृशब्दवाच्यतासंभवति ॥ अनघेत्यनेनपुण्यलभ्यस्वर्गगतियोग्यतांसूचयति ॥ १८ ॥ **स०** दिविनक्षत्रभूतस्त्वं महत्कर्मकृतं महतांकर्म महत्कर्म तत्कृतं महात्मनांपुण्यकर्मफलत्वेनप्राप्यं राजर्षिवंशं इक्ष्वाकुवंशं । किमुपेक्षसे । बहुकर्मकृत्वाऽस्माकमिक्ष्वाकुवंशसंभवःस्यादितिकाङ्क्षितं वंशं किमुपेक्षसे । उपेक्ष्यगतइतियावत् । दिविनक्षत्रभूतं प्रकाशमानमितियावत् । महत्कर्मकृतंपुण्यं राजर्षिवंशं पित्रादिकंयथा राम ईक्षसे पश्यसि । तत्रगतः । तथापुण्यं आत्मनोममराजर्षिवंशं जनकवंशं । किमुपेक्षसे मदनयनेनेतिवा ॥ यत्तु—नागोजिभट्टेन—दिविनक्षत्रभूतं त्रिशङ्कोस्तथात्वाच्छत्रिन्यायेनवंशस्यतथात्वं । महता पितृवचनपरिपालनरूपेणकर्मणा कृतं तथापुण्यमासाद्यात्मनःप्रियंपुण्यं राजर्षिवंशं उपेक्षसे त्यक्त्वागच्छसि । एतदन्याय्यमित्यर्थइतिव्याख्यातं । तत्तु—स्वर्गगमनौचितीसाधकमेवभवतीतिप्रकृतानुपयुक्तं । यन्महत्कर्मकृतं भुवितद्वंशस्यातिरिक्तक्षत्रभूतं क्षत्रजात्युत्पन्नसंबद्धं क्षत्रभूसंबद्धं नेतिकिंवक्तव्यं । दिव्यपितादृशं तत्राप्येतत्सदृक्षःक्षत्रियोनास्ति तन्नक्षत्रभूतं क्षत्रभूयिष्ठंनेतिवा । दशरथादिभिरिन्द्रादिसाहितीकरणादितिभावः । एतादृशंपुण्यंराजर्षिवंशमुपेक्षसे । तेपियुष्मद्बलमाश्रिताइतिनातिशेते तत्रत्यइतिनन्याय्यंतत्रगमनमितिभावइतिवा ॥ १९ ॥ **स०**त्वामपहाय अगतिमतां अगतिरितिमतां गतिरहितेतिसंमतां । मां रमारूपिणीं मां । दुःखितां तद्वद्वियमानां । कस्मात्त्यक्त्वा गतइत्यन्वयः । दुःखातिशयाद्वा पुनरुक्तिः । "परिहासेप्रलापेचवागनर्थापिदृश्यते" अनर्था निरर्था । चरितार्थत्वेनानधिकार्थेतिदीपिकाव्याख्यानात् ॥ २२ ॥ **स०** त्रयाणां त्वमहंलक्ष्मणश्चेत्येतेषांमध्ये । एकमागतंलक्ष्मणं जीवन्तं कौसल्यापरिप्रक्ष्यति

[पा०] १ क. ङ. झ. ट. नक्षत्रभूतंचमहत्कर्मकृतंतथा. २ क. ङ. झ. ट. समुपेक्षसे. ३ घ.—ट. वालेन. ४ ङ. झ. तन्नाम. ५ ज. कस्मान्ममविहाय. ६ ट. मामिव. क. मामिह. ७ ङ. झ. ट. रुचिरंगात्रंपरिष्वक्तं. च. छ. ज. रुचिरंयत्तत. ८ ङ. च. झ. ट. परिप्रेक्षति.

स तस्याः परिपृच्छन्त्या वधं मित्रबलस्य ते ॥ तव चाख्यास्यते नूनं निशायां राक्षसैर्वधम् ॥ २६ ॥
सा त्वां सुप्तं हतं श्रुत्वा मां च रक्षोगृहं गताम् ॥ हृदयेनावदीर्णेन नभविष्यति राघव ॥ २७ ॥
मम हेतोरनार्याया ह्यनर्हः पार्थिवात्मजः ॥ रामः सागरमुत्तीर्य सत्त्ववान्गोष्पदे हतः ॥ २८ ॥
अहं दाशरथेनोढा मोहात्स्वकुलपांसनी ॥ आर्यपुत्रस्य रामस्य भार्या मृत्युरजायत ॥ २९ ॥
नूनमन्यां मया जातिं वारितं दानमुत्तमम् ॥ याऽहमद्येह शोचामि भार्या सर्वातिथेरपि ॥ ३० ॥
साधु पातय मां क्षिप्रं रामस्योपरि रावण ॥ समानय पतिं पत्न्या कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ ३१ ॥
शिरसा मे शिरश्चास्य कायं कायेन योजय ॥ रावणानुगमिष्यामि गतिं भर्तुर्महात्मनः ॥ ३२ ॥
[मुहूर्तमपि नेच्छामि जीवितुं पापजीविता ॥ श्रुतं मया वेदविदां ब्राह्मणानां पितुर्गृहे ॥
यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां लोका महोदयाः ॥ ३३ ॥
क्षमा यस्मिन्दमस्त्यागः सत्यं धर्मः कृतज्ञता ॥ अहिंसा चैव भूतानां तमृते का गतिर्मम] ॥ ३४ ॥
इति सा दुःखसंतप्ता विललापायतेक्षणा ॥ भर्तुः शिरो धनुस्तत्र समीक्ष्य च पुनः पुनः ॥ ३५ ॥
एवं लालप्यमानायां सीतायां तत्र राक्षसः ॥ अभिचक्राम भर्तारमनीकस्थः कृताञ्जलिः ॥ ३६ ॥
विजयस्वार्यपुत्रेति सोभिवाद्य प्रसाद्य च ॥ न्यवेदयदनुप्राप्तं प्रहस्तं वाहिनीपतिम् ॥ ३७ ॥
अमात्यैः सहितैः सर्वैः प्रहस्तः समुपस्थितः ॥ तेन दर्शनकामेन वयं प्रस्थापिताः प्रभो ॥ ३८ ॥
नूनमस्ति महाराज राजभावात्क्षमान्वितम् ॥ किंचिदात्ययिकं कार्यं तेषां त्वं दर्शनं कुरु ॥ ३९

क्ष्यात ॥ २५ ॥ सः लक्ष्मणः । परिपृच्छन्त्या [illegible] ते मित्रबलस्य वधं तववधं चाख्यास्यते ॥ २६ ॥ सुप्तं हतं सुप्तत्वदशायां हतमित्यर्थः । अवदीर्णेन भिन्नेन । हृदयेनोपलक्षिता सा नभविष्यति न जीविष्यति ॥ २७ ॥ अनार्यायाः दुश्शीलायाः । मम हेतोः मन्निमित्तं । अनर्हः एतादृशसौप्तिकवधानर्हः । सागरमुत्तीर्य गोष्पदे हतः खरतरखरादीन्हत्वा क्षुद्रेण प्रहस्तेन हत इत्यर्थः ॥ २८ ॥ स्वकुलपांसनी स्वकुलदूषणी । अहं मोहात् अज्ञानात् । दाशरथेनोढास्मि । अतो रामस्य भार्यैव मृत्युरजायत ॥२९॥ मया अन्यां जातिं प्राप्य । यद्वा अन्यां जातिं अन्यस्मिञ्जन्मनि । उत्तमं दानं वारितं । कन्यादानं वारितमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—येति । सर्वे अतिथयो यस्य तस्य [illegible] एव शोचामि ॥ ३० ॥ समानय योजय । उत्तमं कल्याणं पतिसंयोगरूपं ॥ ३१—३४ ॥ शिरः धनुश्च । तत्र पुरोदेशे ॥ ३५ ॥ लालप्यमानायां प्रलपन्त्यां । भर्तारं रावणं । अनीकस्थः द्वाररक्षी । ननु लौकिकीषु काचिदिव सीता भर्तृशिरस्साक्षात्कारेपि चिरं रुदित्वा विलप्य कथं जीवितं धारयति स्म उच्यते । अनयोर्दिव्यदम्पत्योः परस्परसत्तैव जीवितधारणे निमित्तं नतु ज्ञानाज्ञाने । अतो भर्तुर्जीवितवैकल्याभावात्सा जीवति स्म ॥ ३६ ॥ अनुप्राप्तं द्वारीति शेषः ॥ ३७ ॥ वयमितिभयेन बहुवचनं बहूनामन्तःपुरे समागमासंभवात् ॥ ३८ ॥ प्रहस्तेन प्रेषितोपि

प्रश्नंकरिष्यति । " दिशंप्रव्राजितःसर्वैर्लक्ष्मणःप्लवगैःसह " इतिलक्ष्मणस्यजीवलोक्तेरियमुक्तिर्युक्ता ॥ परिप्रेक्षति द्रक्ष्यतीत्यर्थइतिनागोजिभट्टः । तत्रपरस्मैपदितेक्षधातोर्निर्वाह्या । एवं "सतस्याःपरिपृच्छन्त्याः" इत्यनुक्तानुवादास्वारस्यंचपरिहार्यं ॥ २५ ॥ ति० आर्यपुत्रशब्दोयद्यपिस्त्रीभिर्भर्तरिप्रयुज्यतेप्रायेण । तथापि पूजामात्रेसामान्यतःप्रयोगोपिबोध्यः ॥ स० अर्यपुत्र स्वामिपुत्र । " स्यादर्यःस्वामिवैश्ययोः " इत्यमरः । अरयः अपुत्रायेनेतिवा । तेनआर्यपुत्रेति पतिप्रतिभार्यासंबोधनस्यैवसर्वत्रसत्त्वेनकथमेव-

[पा०] १ ङ. ज. झ. ट. अनघः. २ क.—ट. वीर्यवान्. ३ क. ग. घ. ज. नूनंमन्येमयाजाते. ४ ख.—ट. मद्यैव. ५ ख.—ट. सर्वातिथेरिह. ६ ख. ङ.—ट. घातयमां. ७ इदंश्लोकद्वयंप्राचीनकोशेषुनदृश्यते. औत्तराहपाठएवदृश्यते. ८ ङ. च. छ. झ. ट. इतीवदुःख. ञ. इतिदुःखेनसंतप्ता. ९ ख. ग. घ. विललापाकुलेन्द्रिया. १० ग. ङ.—ट. धनुश्चैवददर्श जनकात्मजा. क. ख. घ. धनुस्तत्रसमीक्ष्यजनकात्मजा. ११ घ. ङ. झ. ञ. ट. सहितः. १२ ङ. झ. प्रहस्तस्त्वामुपस्थितः. १३.—ट. अहंप्रस्थापितःप्रभो. घ. स्वयंप्रस्थापितःप्रभो.

एतच्छ्रुत्वा दशग्रीवो राक्षसप्रतिवेदितम् ॥ अशोकवनिकां त्यक्त्वा मन्त्रिणां दर्शनं ययौ ॥ ४० ॥
स तु सर्वं समर्थ्यैव मन्त्रिभिः कृत्यमात्मनः ॥ सभां प्रविश्य विदधे विदित्वा रामविक्रमम् ॥४१॥
अन्तर्धानं तु तच्छीर्षं तच्च कार्मुकमुत्तमम् ॥ जगाम रावणस्यैव निर्याणसमनन्तरम् ॥ ४२ ॥
राक्षसेन्द्रस्तु तैः सार्धं मन्त्रिभिर्भीमविक्रमैः ॥ समर्थयामास तदा रामकार्यविनिश्चयम् ॥ ४३ ॥
अविदूरस्थितान्सर्वान्बलाध्यक्षान्हितैषिणः ॥ अब्रवीत्कालसदृशो रावणो राक्षसाधिपः ॥ ४४ ॥
शीघ्रं भेरीनिनादेन स्फुटकोणाहतेन मे ॥ समानयध्वं सैन्यानि वक्तव्यं च न कारणम् ॥ ४५ ॥
ततस्तथेति प्रतिगृह्य तद्वचो बलाधिपास्ते महदात्मनो बलम् ॥
समानयंश्चैव समागमं च ते न्यवेदयन्भर्तरि युद्धकाङ्क्षिणि ॥ ४६ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

मायाकल्पितशिरोदर्शनेनदूयमानांसीतांप्रति विभीषणभार्यया सरमया हेतूपन्यासेनसमाश्वासनम् ॥ १ ॥

सीतां तु मोहितां दृष्ट्वा सरमा नाम राक्षसी ॥ आससादाथ वैदेहीं प्रियां प्रणयिनीं सखीम् ॥ १ ॥
मोहितां राक्षसेन्द्रेण सीतां परमदुःखिताम् ॥ आश्वासयामास तदा सरमा मृदुभाषिणी ॥ २ ॥
सा हि तत्र कृता मित्रं सीतया रक्ष्यमाणया ॥ रक्षन्ती रावणादिष्टा सानुक्रोशा दृढव्रता ॥ ३ ॥

कथमनवसरे समागतोसीत्याशङ्क्याह—नूनमिति ॥ राजभावात् राजत्वाद्धेतोः । क्षमान्वितं तदानीमेव कर्तव्यत्वेपि तव राजभावात् क्षमया त्वदाज्ञाप्रतीक्षणेनान्वितं । आत्ययिकं आतिपातिकं किंचित्कार्यमस्ति नूनं । तत्तस्मात्तेषां प्रहस्तादीनां दर्शनं कुर्वित्यन्वयः ॥ ३९—४० ॥ सः रावणः । रामविक्रमं विदित्वा सभां प्रविश्य आत्मनः सर्वं कृत्यं मन्त्रिभिः सह समर्थ्य निश्चित्य । विदधे । प्रकृतकार्यमिति शेषः ॥ ४१ ॥ निर्याणं निर्गमनं ॥ ४२ ॥ समर्थ्येत्युक्तं विवृणोति—राक्षसेन्द्र इति ॥ रामकार्यविनिश्चयं रामविषये स्वकृत्यनिश्चयं ॥ ४३—४४ ॥ स्फुटकोणाहतेन उल्बणवादनदण्डाहतिजनितेन । कार्ये कारणोपचारः । वक्तव्यं च न कारणमिति । युद्धार्थं निर्यातेति पुरे प्रवदन्ति चेद्बलाध्यक्षाः तदानीं देव्याः सन्निधौ कथितं स्वकीयं रामसैन्यवधवृत्तान्तवाक्यमसत्यमिति तस्याः विदितं स्यादिति भावः ॥४५॥ आत्मनः आत्मनां । भर्तरि विषये ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्वात्रिंशः सर्गः ॥३२॥

अथ सरमा सीतां समाश्वासयति त्रयस्त्रिंशे—सीतामिति ॥ मोहितां रामविषयविपरीतज्ञानवतीं । सरमा विभीषणभार्या । प्रणयिनीं स्नेहवतीं ॥ १—२ ॥ ननु राक्षस्यास्तस्याः कथं सख्यमाश्वासनं

मितिशङ्कानवकाशः ॥ ३७ ॥ **ती०** स्फुटकोणाहतेन उल्बणवादनदण्डहतेन । नचवक्तव्यंकारणंदेव्याःपुरतः । स्वोक्तंरामहननविषयवाक्यमसत्यमितिसीताज्ञास्यतीतिशङ्कया वक्तव्यंचनकारणमित्युक्तं । "सासीतातच्छिरोदृष्ट्वातच्चकार्मुकमुत्तमम्" इत्यारभ्य "इतिसादुःखसंतप्ताविललापायतेक्षणा" इत्यन्तानांसीताप्रलापवाक्यानांवास्तवार्थेऽयमाशयः । सीतापिरामशिरआदिकंमायाकल्पितमितिज्ञात्वापितत्सत्यमितिमत्वेवमिथ्याप्रलापादिनाराक्षसान्वञ्चयितुंबहुविधंप्रलपति ॥ ४५ ॥ द्वात्रिंशःसर्गः ॥ ३२ ॥
ति० सीतांत्विति । विभीषणपत्नीयंसरमा । सातुसीतायांभक्तिमती । साहिरावणेनज्ञातसात्विकभावाऽतिभर्त्सनेननाशमाशङ्क्य सीताश्वासनार्थंसंदिष्टेतिबोध्यं । प्रणयिनी स्नेहवती । सखीसरमेत्यन्वयः ॥ १ ॥ **रामानु०** साहीति । विभीषणभार्यायाःसर

[पा०] १ घ. सतुपूर्वंसमामन्त्र्य. २ ख. ग. घ. च. छ. ञ. संमन्त्रयामास. ३ ङ. झ. ञ. ट. स्फुटं. ४ ङ. च. छ झ. ञ. ट. तद्वचस्तदैवदूताःसहसामहद्बलं. ५ ख. ग. ङ. च. छ. झ. ट. समागतंच. ६ क. च. छ. ञ. आससादाशु. ७ च. छ. प्रियांप्रियकरीं. ज. प्राणप्रणयिनीं. ङ. झ. ञ. ट. प्रियांप्रणयिनीसखी. ८ ख. कमललोचनां. ९ ज. हिता.

तत्रतत्र च सन्नद्धाः संपतन्ति पदातयः ॥ आपूर्यन्ते राजमार्गाः सैन्यैरद्भुतदर्शनैः ॥
वेगवद्भिर्नदद्भिश्च तोयौघैरिव सागरः ॥ २४ ॥
शस्त्राणां च प्रसन्नानां चर्मणां वर्मणां तथा ॥ रथवाजिगजानां च भूषितानां च रक्षसाम् ॥ २५ ॥
[संभ्रमो रक्षसामेष हृषितानां तरस्विनाम् ॥] प्रभां विसृजतां पश्य नानावर्णां समुत्थिताम् ॥
वनं निर्दहतो घर्मे यथा रूपं विभावसोः ॥ २६ ॥
घण्टानां शृणु निर्घोषं रथानां शृणु निःस्वनम् ॥ हयानां हेषमाणानां शृणु तूर्यध्वनिं यथा ॥२७॥
उद्यतायुधहस्तानां राक्षसेन्द्रानुयायिनाम् ॥ संभ्रमो रक्षसामेष तुमुलो रोमहर्षणः ॥ २८ ॥
श्रीस्त्वां भजति शोकघ्नी रक्षसां भयमागतम् ॥ २९ ॥
रामः कमलपत्राक्षोऽदैत्यानामिव वासवः ॥ विनिर्जित्य जितक्रोधस्त्वामचिन्त्यपराक्रमः ॥
रावणं समरे हत्वा भर्ता त्वाधिगमिष्यति ॥ ३० ॥
विक्रमिष्यति रक्षस्सु भर्ता ते सहलक्ष्मणः ॥ यथा शत्रुषु शत्रुघ्नो विष्णुना सह वासवः ॥ ३१ ॥
आगतस्य हि रामस्य क्षिप्रमङ्कगतां सतीम् ॥ अहं द्रक्ष्यामि सिद्धार्थां त्वां शत्रौ विनिपातिते ॥३२॥
अश्रूण्यानन्दजानि त्वं वर्तयिष्यसि शोभने ॥ समागम्य परिष्वज्य तस्योरसि महोरसः ॥ ३३

॥ २३ ॥ तत्रतत्रेति सार्धश्लोकः ॥ संपतन्ति सङ्गीभवन्ति । सैन्यैः सेनासमवेतरथगजतुरगपदातिभिः । अद्भुतदर्शनैः अलंकारविशेषैरिति शेषः । वेगवद्भिर्नदद्भिश्चेति पाठः ॥ २४ ॥ शस्त्राणामित्यादिश्लोकद्वयं॥ प्रसन्नानां निर्मलानां । चर्मणां फलकानां । भूषितानां अतएव प्रभां विसृजतां उत्पादयतां । उत्थितां ऊर्ध्वं प्रसृतां । रूपं तेजः । नानौषधीवनदाहेन नानावर्णत्वं सिद्धं । पश्येत्यत्रापि प्रभैव कर्म । यद्वा विसृजतामिति च्छेदः । तां प्रसिद्धां प्रभां पश्य । विसृज शोकमिति शेषः ॥२५-२६॥ घण्टानां गजघण्टानां । रथानां निस्स्वनं । नेमिसंघट्टनजं । हेषं आणानामिति च्छेदः । आङ्पूर्वात् " अण शब्दे " इत्यस्माद्धातोः पचाद्यच् । आणानां शब्दायमानानां । हेषं शब्दं । स्त्रीलिङ्गाभावः आर्षः । निस्वनमिति वा अनुवर्त्यते । तूर्यध्वनिंयथा तूर्यध्वनिमिव ॥ २७ ॥ संभ्रमः सन्नाहः । तुमुलः सान्द्रः । दृश्यत इति शेषः ॥२८॥ ध्रुवं त्वां भजते लक्ष्मीरित्युपक्रान्तमुपसंहरति—श्रीरिति ॥ शोकघ्नी श्रीः विजयलक्ष्मीः भजति । भविष्यत्सामीप्ये लट्प्रयोगः॥२९॥राम इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । कमलपत्राक्षः । "श्रीर्न त्यजति रक्ताक्षं" इति सामुद्रिकोक्तरीत्याऽवश्यं श्रीरुपतिष्ठति । तत्रापि श्रेष्ठे तत्रापि चक्षुषी इति नयनसौभाग्यलक्षणमव्यभिचारीति भावः । न केवलं सौभाग्यलक्षणेन श्रीः प्रभावादपीत्याह—अदैत्यानामिति।अदैत्यानां देवानां मध्ये। वासव इव स्थितः । सर्वश्रेष्ठ इत्यर्थः । अचिन्त्यपराक्रमः एकेन शरेण मरुकान्तारवासिसकलदस्युवारणादप्रमेयपराक्रमः । तर्हि तादृशः किमिदानीं विलम्बत इत्यत्राह—जितक्रोध इति । रावणस्याभिमुखमनागमनात् क्रोधावकाशमलभमानास्तिष्ठतीति भावः. दैत्यानामिति द्वितीयार्थे षष्ठी वा । दैत्यान् वासव इव रावणं समरे हत्वा विनिर्जित्य शत्रुगृहादपनीय . त्वामभिगमिष्यतीति योजना ॥ ३० ॥ विष्णुना उपेन्द्रेण ॥ ३१ ॥ एवं शंसन्त्यास्ते किं फलं तत्राह—आगतस्येति ॥ चिरप्रवासादागतस्य दयितादर्शने कोपि विकासो भवेत्स मया द्रष्टव्य इति भावः

ति० " वनंनिर्दहतोघर्मे " इत्यादि " राक्षसेन्द्रानुयायिनां " इत्यन्तंश्लोकद्वयंप्रक्षिप्तमितिकतकः ॥ २६ ॥ रामानु० दैत्यानामित्यत्रापि समरशब्दोयोजनीयः ॥ ३० ॥

[पा०] १ क. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. सहस्रशः. २ ज. चर्मिणांवर्मिणां. ३ च. छ. हृषितानांच. ङ. झ. ञ. ट. राक्षसेन्द्रानुयायिनां. ४ इदमर्धं ङ.—ट. पाठेषुदृश्यते. ५ घ. च. छ. प्रभामिव. ६ ङ. च. ट. नेमिनिस्स्वनं. ७ ङ. च. छ. झ. ट. तुमुलंरोमहर्षणं. ८ ख. वैदेहि. ९ ख. घ. ङ. च.—झ. ञ. ट. अवजित्य. १० क.—ट. स्त्वमचिन्त्य. ११ ख. हन्ता. १२ ङ. च. छ. ञ. अस्राण्यानन्द. १३ ख. ग. ङ.—ट. जानकि. १४ क.—ट. परिष्वक्ता.

अचिरान्मोक्ष्यते सीते देवि ते जघनं गताम् ॥ धृतामेतां बहून्मासान्वेणीं रामो महाबलः ॥ ३४ ॥
तस्य दृष्ट्वा मुखं देवि पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ॥ मोक्ष्यसे शोकजं वारि निर्मोकमिव पन्नगी ॥ ३५ ॥
रावणं समरे हत्वा नचिरादेव मैथिलि ॥ त्वया समग्रः प्रियया सुखार्हो लप्स्यते सुखम् ॥ ३६ ॥
समागता त्वं वीर्येण मोदिष्यसि महात्मना ॥ सुवर्षेण समायुक्ता यथा सस्येन मेदिनी ॥ ३७ ॥
गिरिवरमभितोऽनुवर्तमानो हय इव मण्डलमाशु यः करोति ॥
तमिह शरणमभ्युपेहि देवं दिवसकरं प्रभवो ह्ययं प्रजानाम् ॥ ३८ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

सरमयासीतांप्रति रामे स्वेनसंदेशप्रापणप्रार्थने सीतयातस्यानौचित्यबुद्ध्या स्वविषयेरावणाध्यवसायावगतयेतत्प्रेषणं ॥ १ ॥ रावणाध्यवसायाधिगमेनपुनरागतयासरमया सीतांप्रति रावणमात्राऽविन्ध्यनाम्नामन्त्रिणाचतंप्रतिबहुधारामायसीताप्रत्यर्पणचोदनेपि तस्यतदनर्पणेदृढाध्यवसायनिवेदनम् ॥ २ ॥ तथा रामेण रावणहननपूर्वकमयोध्यांप्रतितदानयननिवेदने तत्रोपश्रुतितयावानरसेनासंनाहभेरीशङ्खरवप्रादुर्भावः ॥ ३ ॥

अथ तां जातसंतापां तेन वाक्येन मोहिताम् ॥ सरमा ह्लादयामास पृथिवीं द्यौरिवाम्भसा ॥ १ ॥
ततस्तस्या हितं सख्याश्चिकीर्षन्ती सखीवचः ॥ उवाच काले कालज्ञा स्मितपूर्वाभिभाषिणी ॥ २ ॥
उत्सहेयमहं गत्वा त्वद्वाक्यमसितेक्षणे ॥ निवेद्य कुशलं रामे प्रतिच्छन्ना निवर्तितुम् ॥ ३ ॥

कबभावः । समागम्य परिष्वज्य स्थितस्य तस्योरसि अश्रूणि वर्तयिष्यसीति योजना ॥ ३३ ॥ जघनं गतां नितम्बावलम्बिनीं । बहून्मासान् धृतां बहुमासैर्धृतां । अत्यन्तसंयोगेद्वितीया । रामवियोगात्प्रभृति बद्धामेतां वेणीं । मोक्ष्यते मोक्षयिष्यति । आर्षमात्मनेपदं ॥ ३४ ॥ निर्मोकं त्वचं । निर्मोकदृष्टान्तेन शोकाश्रुणो निःशेषनिवृत्तिरुच्यते । अश्रुमूलं शोकं त्यक्ष्यसीति भावः ॥ ३५ ॥ समग्रः संपूर्णमनोरथः ॥ ३६ ॥ सस्येन समायुक्ता मेदिनी सुवर्षेण यथा तथा महात्मना रामेण समायुक्ता त्वं वीर्येण तच्छौर्येण । मोदिष्यसि ॥ ३७ ॥ अथानिष्टनिवारणाय इष्टप्राप्तये च सूर्यनमस्कारं विदधाति—गिरिवरमिति ॥ यः देवः । गिरिवरं मेरुं । अभितः परितः । "अभितः परितः—" इत्यादिना द्वितीया । अनुवर्तमानः आनुकूल्येन चरन् । प्रादक्षिण्येन चरन्नित्यर्थः । हयोश्व इव मण्डलं मण्डलगतिं आशु त्रिंशन्मुहूर्तेनैव करोति । देवं द्योतमानं । दिवसकरं शरणं रक्षणं । अभ्युपेहि गच्छ । वरणीयत्वे हेतुमाह—प्रभव इति । अयं दिवसकरः । प्रजानां देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावराणां । प्रभवः कारणं । हिः प्रसिद्धौ । वर्षादिद्वारा जगदाप्यायक इत्यर्थः । " अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः" इत्युक्तेः ॥ न पुनरत्र जगत्कारणत्वोक्तिः । अश्वोपमानेन स्वातिरिक्तपुरुषप्रेर्यत्वाभिधानात् । "भीषास्माद्वातः पवते, भीषोदेति सूर्यः " इति श्रुतेः ॥३८॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

अथ सरमया रावणाशयपरिज्ञानं चतुस्त्रिंशे—अथ तामित्यादि ॥ अथेति प्रथमश्लोकेन पूर्वसर्गोक्तानुवादः । तेन वाक्येन ह्लादयामासेत्यन्वयः । यद्वा तेन वाक्येन रावणवाक्येन ॥ १ ॥ सख्याः सीतायाः । सखी सरमा ॥ २ ॥ कुशलं कुशलप्रतिपादकं । त्वद्वा-

---

ति० कुलदैवतं शरणमभ्युपैहि । हि यतः । अयंप्रजानां सुखदुःखहान्योरितिशेषः । प्रभवः ॥३८॥ इतित्रयस्त्रिंशःसर्गः ॥३३॥

[पा०] १ ङ.—ट. धृतामेकां. क. धृतामेवं. २ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. सभाजितात्वंरामेण. ३ क. ख. ङ. झ.—ट. मभितोविवर्तमानो. ४ क. ग. ङ.—ट. देवि. ५ क. घ. ङ. झ. ट. महींदग्धामिवांभसा.

न हि मे क्रममाणाया निरालम्बे विहायसि ॥ समर्थो गतिमन्वेतुं पवनो गरुडोपि वा ॥ ४ ॥
एवं ब्रुवाणां तां सीता सरमां[1] पुनरब्रवीत् ॥ मधुरं श्लक्ष्णया वाचा पूर्वं[2] शोकाभिपन्नया ॥ ५ ॥
समर्था गगनं गन्तुमपि[3] वा त्वं रसातलम् ॥ अवगच्छाम्यकर्तव्यं[4] कर्तव्यं ते मदन्तरे ॥ ६ ॥
मत्प्रियं यदि कर्तव्यं यदि बुद्धिः स्थिरा तव ॥ ज्ञातुमिच्छामि[5] तं गत्वा किं करोतीति रावणः ॥७॥
स हि मायाबलः क्रूरो रावणः शत्रुरावणः ॥ मां मोहयति दुष्टात्मा पीतमात्रेव वारुणी ॥ ८ ॥
तर्जापयति मां नित्यं भर्त्सापयति चासकृत् ॥ राक्षसीभिः सुघोराभिर्यो[6] मां रक्षन्ति नित्यशः ॥९॥
उद्विग्ना शङ्किता चास्मि न स्वस्थं च मनो मम ॥ तद्भयाच्चाहमुद्विग्ना अशोकवनिकां गता ॥ १० ॥
यदि नाम कथा तस्य निश्चितं वाऽपि यद्भवेत् ॥ निवेदयेथाः सर्वं तत्परो मे स्यादनुग्रहः ॥ ११ ॥
सा[7] त्वेवं ब्रुवतीं सीतां सरमा वल्गुभाषिणी[8] ॥ उवाच वदनं तस्याः स्पृशन्ती बाष्पविक्लबम् ॥१२॥

क्यमित्यन्वयः । निवर्तितुमुत्सहेयं समर्थेत्यर्थः ॥ ३ ॥ बहुदूरं कथं गन्तुमर्हसीत्यत्राह—न हीति ॥ क्रममाणायाः गच्छन्त्याः ॥ ४ ॥ मधुरं मधुरार्थकं । श्लक्ष्णयेति वाङ्माधुर्योक्तिः । पूर्वं शोकाभिपन्नया संप्रति हृष्टयेत्यर्थः ॥ ५ ॥ संदेशमाहरिष्यामीति वदन्तीं सरमां प्रति न गन्तव्यमित्युक्ते सख्यहानिः, रामं प्रति प्रेषणं तत्तस्य सदृशं भवेदिति स्थितायाः सीताया न युक्तं अतो व्याजेन निपुणं परिहरति—समर्थेति ॥ मदन्तरे मद्विषये । अन्यैरकर्तव्यं कर्तुमशक्यं कार्यं त्वया कर्तव्यं कर्तुं शक्यमित्यवगच्छामि । यद्वा मद्विषये ते कर्तव्यं अवश्यकरणीयं जानामीत्यर्थः ॥ ६ ॥ रावणं गत्वा स किं करोतीति ज्ञातुमिच्छामि । त्वत्कर्तृकं रावणज्ञानमिच्छामीत्यर्थः ॥७॥ तस्य ज्ञानस्य किं प्रयोजनमित्यत्राह—स हीति ॥ पीतमात्रा सद्यः पीता । वारुणी मद्यं ॥ ८ ॥ तर्जापयति तर्जनंकारयति । भर्त्सापयति भर्त्सनं कारयति । आत्वपुगागमावार्षौ । या राक्षस्यो मां रक्षन्ति ताभिस्तर्जापयतीति संबन्धः । नासाग्रे अङ्गुलिन्यासनयनभ्रामणदन्तदर्शनप्रभृतिमुखचेष्टाभिर्भीजननं तर्जनं । हनिष्यति दहिष्यतीत्यादि वाचा भीजननं भर्त्सनं ॥ ९ ॥ कुत उद्विग्नेत्यत्राह—तद्भयाच्चेति । कुतः शङ्कितेत्यत्राह—अशोकवनिकां गतेति ॥ १० ॥ तस्य रावणस्य । यदि नाम कथा यदि वार्तास्ति । यच्च तस्य निश्चितं अध्यवसाय इति यावत् । तत्सर्वं निवेदयेथाः । ततश्च मे परोनुग्रहः उपकारः । कुतःस्यात् । याहिनामेतिपाठः सम्यक् ॥ ११ ॥ वल्गु सुन्दरं यथा तथा भाषितुं शीलमस्या अस्तीति वल्गुभाषिणी । बाष्पविक्लबं बाष्पव्याकुलं ।

ति० पूर्वंशोकाभिपन्नया आश्वासनात्पूर्वंजातेनशोकेनेषद्युक्तया ॥५॥ ति० अथसीताशूर्पणखायाइवास्याअपिरामसमीपगमनमनुचितमितिविचार्यतत्सामर्थ्यश्लाघापूर्वंतामुचितकृत्येनियोजयति—**समर्थेति** । स० हेमदन्तरे मयिअन्तरंअन्तरात्मा मनः प्राणोवायस्याः सातत्संबुद्धिः ॥ ६ ॥ स० यच्चासकृत् आसः उपवेशनं तंकरोतीतिकृत् । सदामत्समीपवर्ति रक्षः । राक्षसीभिः मध्येमध्येस्वप्रेषिताभिः । भर्त्सापयति एतावत्कालेनापिसीतानमद्वशंप्रापितात्वच्छिक्षयावाअनुनयेनवेतिपरुषभाषणेनतर्जयति । तत्रापिसुघोराभीराक्षसीभिः साक्षान्मामपितर्जापयति भर्त्सयति । योमारक्षति वनावनौस्थापयित्वारक्षति सरावणःकिंकरोति । यद्वा योमामसकृद्रक्षति तंजनंतर्जापयति । पूर्ववदुर्वरितं । अवाच्चिकीभीषिकातर्जनं वाच्चिकीतुसाभर्त्सनमितिनागोजिभट्टः । तत्र तद्बुद्धिरेवशरणं । "भर्त्सतर्ज संतर्जने" इत्यमरव्याख्यानेभानुदीक्षितः । तर्हिदुर्जनतर्जनेनेवानशनेनपीडितायास्तवकिमाधारेणजीवधारणमित्यतोवाह—नित्यशइति । सदासुखोयस्त्वदुक्तः सरामएवमांरक्षतीतिवा । पुगागमस्तु " बहुलमेतन्निदर्शनं " अदन्तधातुनिदर्शनमित्यर्थः । बाहुलकादन्येपिबोध्याः । तद्यथा अपपर्णत् । विष्कदर्शनेइत्यादि इतिकौमुद्युक्तेःशाकटायनरीत्यासंभवति ॥ ९ ॥ स० याऽहंप्राकुनोद्विग्ना नशङ्किताच कस्माच्चिदपि । ममरमनः स्वस्थं । तादृश्यप्यहं तद्भयात् रावणकर्तृकभीतिहेतोः । अशोकवनिकांगता प्राप्ता । अतश्चोद्विग्नेत्यन्वयः । यद्वा त्वत्सान्त्वनतःपूर्वंतद्भयादशोकवनिकांगतोद्विग्ना । रामक्षेमश्रवणसमनन्तरतु इतरत्पूर्ववत् । तथापि सकपटीतिपुनर्वार्ताश्रवणेच्छेतिभावः ॥ १० ॥ स० तस्य रावणस्य । कथा युद्धसंनाहकथा । मद्विषयनिग्रहानुग्रहकथावा । तस्यनिश्चितंवापियद्भवेत्तत्सर्वंनिवेदयेथाः ज्ञात्वा मामावेदयेथाः । तन्निवेदनंमेमदुपरिवरोनु-

[पा०] १ क. ङ.—ट. सरमामिदमब्रवीत्. २ झ. पूर्वशोक. ३ घ. गन्तुमसि. ४ ङ. झ. अवगच्छाद्य. ५ घ. मिच्छाम्यहं. ६ झ. ञ. ठ. योमांरक्षति. ७ ङ. ज.—ट. साप्येवं. ८ ड. च. छ. झ. ञ. ट. मृदुभाषिणी.

एष ते यद्यभिप्रायस्तदा गच्छामि जानकि ॥ गृह्य शत्रोरभिप्रायमुपावृत्तां च पश्य माम् ॥ १३ ॥
एवमुक्त्वा ततो गत्वा समीपं तस्य रक्षसः ॥ शुश्राव कथितं तस्य रावणस्य समन्त्रिणः ॥ १४ ॥
सा श्रुत्वा निश्चयं तस्य निश्चयज्ञा दुरात्मनः ॥ पुनरेवागमत्क्षिप्रमशोकवनिकां तदा ॥ १५ ॥
सा प्रविष्टा पुनस्तत्र ददर्श जनकात्मजाम् ॥ प्रतीक्षमाणां स्वामेव भ्रष्टपद्मामिव श्रियम् ॥ १६ ॥
तां तु सीता पुनः प्राप्तां सरमां वल्गुभाषिणीम् ॥ परिष्वज्य च सुस्निग्धं ददौ च स्वयमासनम् ॥१७॥
इहासीना सुखं सर्वमाख्याहि मम तत्त्वतः ॥ क्रूरस्य निश्चयं तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ १८ ॥
एवमुक्ता तु सरमा सीतया वेपमानया ॥ कथितं सर्वमाचष्ट रावणस्य समन्त्रिणः ॥ १९ ॥
जनन्या राक्षसेन्द्रो वै त्वन्मोक्षार्थं बृहद्वचः ॥ अविद्धेन च वैदेहि मन्त्रिवृद्धेन बोधितः ॥ २० ॥
दीयतामभिसत्कृत्य मनुजेन्द्राय मैथिली ॥ निदर्शनं ते पर्याप्तं जनस्थाने यदद्भुतम् ॥ २१ ॥
लङ्घनं च समुद्रस्य दर्शनं च हनूमतः ॥ वधं च रक्षसां युद्धे कः कुर्यान्मानुषो भुवि ॥ २२ ॥
एवं स मन्त्रिवृद्धैश्चाविद्धेन बहु भाषितः ॥ न त्वामुत्सहते मोक्तुमर्थमर्थपरो यथा ॥ २३ ॥
नोत्सहत्यमृतो मोक्तुं युद्धे त्वामिति मैथिलि ॥ सामात्यस्य नृशंसस्य निश्चयो ह्येष वर्तते ॥ २४ ॥

वदनं स्पृशन्ती परिमृजन्ती ॥ १२ ॥ तदा गच्छामीतिपाठः । गृह्य ज्ञात्वा । उपावृत्तां च पुनरागतामेव । पश्य तत्र सन्देहो नास्तीत्यर्थः ॥ १३—१५ ॥ स्वामेव आत्मानमेव । सरमामित्यर्थः । आत्मवाचिनः स्वशब्दस्य आबन्तत्वमार्षं । भ्रष्टपद्मां पद्मासनहीनामित्यर्थः ॥ १६ ॥ सुस्निग्धं स्नेहयुक्तं यथा तथा ॥ १७ ॥ सुखमासीनेत्यन्वयः ॥ १८ ॥ वेपमानया किंवा भयं वक्ष्यतीति कम्पमानया ॥ १९ ॥ जनन्या कैकसीनाम्न्या । अविद्धेन अविद्धाख्येन मन्त्रिवृद्धेनच । राक्षसेन्द्रस्त्वन्मोक्षार्थं बृहद्वचनं बोधितः ॥ २० ॥ तदेव वचनं दर्शयति—दीयतामिति ॥ जनस्थाने यदद्भुतं खरवधादिकं कृतं तदेव पर्याप्तं प्रमाणान्तरनिरपेक्षं । निदर्शनं दृष्टान्तः करिष्यमाणस्य रामपराक्रमस्येति शेषः ॥ २१ ॥ तिष्ठतु रामः तद्भृत्यो हनुमानेव सर्वान्राक्षसाञ्जेतुं समर्थ इत्याशयेन तत्पराक्रमं वर्णयति—लङ्घनमिति ॥ दर्शनं सीतादर्शनं । मानुषः मनुष्यसंबन्धी पुरुषः । कः कुर्यात् । “ तस्येदं ” इत्यण् । स्वदूतमुखेनानेककार्यकारी रामो देव एवेतिभावः ॥ २२ ॥ अविद्धेन तन्नाम्ना । मन्त्रिवृद्धैरिति पूजायां बहुवचनं । बह्विति क्रियाविशेषणं ॥ २३ ॥ हि यस्मात्सामात्यस्य एष निश्चयो वर्तते इति तस्मात् युद्धे अमृतः सन् त्वां मोक्तुं नोत्सहतीति । इतिर्हेतौ इति निश्चय इत्यन्वय इत्येके । इति मन्य इत्यपरे । इह मैथिलीति केषुचित्पाठः

ग्रहःस्यादितिशेषः ॥ ११ ॥ **ति०** उपावर्तामि परावृत्त्याऽऽगच्छामि ॥ १३ ॥ **स०** स्वामेव आत्मीयामागाति । “ आत्मीयायामिति । आत्मज्ञातिधनेषुतुस्त्रीत्वमेवनास्तीतिभावइति ” मनोरमोक्तेरात्मवाचकत्वेस्वशब्दस्यस्त्रीलिङ्गत्वासंभवात् । स्विकायामित्यादिश्रीहर्षादिप्रयोगाणामात्मीयत्वसंज्ञात्वादिनानिर्वाहस्यतत्रैवोक्तेश्च । “ अर्थान्तरेतुनस्त्री ” इतिकौमुदीवाक्यंधृत्वाआत्मज्ञातिधनेष्वित्यर्थइतितत्त्वसुबोधिन्यभिधानाच्च । भ्रष्टपद्मां कमलंकन्दुकीकृत्यखेलनसमयेहस्तविच्युतलतादिलीननालीकां । श्रियं लक्ष्मीमिव ॥ १६ ॥ **ति०** बृहद्वचः सर्वथाहितत्वाद्वचसोबृहत्त्वं । तदुक्त्वा चोदितोबोधितः ॥ २० ॥ **स०** पूर्वमन्त्रिवृद्धेनेत्येकवचनमुपलक्षकमपरमन्त्रिवृद्धानामितिज्ञापयितुमत्रमन्त्रिवृद्धैरितिबहुवचनं । तत्रैकवचनेन एकएवाविन्ध्यउपपादनप्रकारभेदादितिःपाशानित्यादिवद्बहुवचनमितिवा । तत्रमान्यत्वान्मातुःपुरस्करणं । तस्याआलोचनकार्यानियुक्तत्वेनात्रवृद्धमन्त्रिपुरस्करणमितिविवेकः ॥ २३ ॥ **स०** नोत्सहति । चुरादिरयमाधृषीयःपरस्मैपदेवर्तते । “ सएवायंनागःसहतिकलभेभ्यःपरिभवं ” इत्यादिप्रयोगात् । सामात्यस्य अविन्ध्यादिव्यतिरिक्तमन्त्रिसहितस्य ॥ २४ ॥

[पा०] १ क.—ट. स्तस्माद्गच्छामि. २ ङ. झ. ट. मुपावर्तामिमैथिलि. ३ ग. कथितंतस्य. ४ ख. घ. च. छ. तामेव. ५ ङ. झ. ञ. ट. प्रियभाषिणीं. घ. प्रियवादिनीं. ६ ङ. झ. अतिस्निग्धेन. ७ ङ. झ. युधि. ८ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. धेतः.

तदेषा निश्चिता बुद्धिर्मृत्युलोभादुपस्थिता ॥ भयान्न शक्तस्त्वां मोक्तुमनिरस्तस्तु संयुगे ॥
राक्षसानां च सर्वेषामात्मनश्च वधेन हि ॥ २५ ॥
निहत्य रावणं संख्ये सर्वथा निशितैः शरैः ॥ प्रतिनेष्यति रामस्त्वामयोध्यामसितेक्षणे ॥ २६
एतस्मिन्नन्तरे शब्दो भेरीशङ्खसमाकुलः ॥ श्रुतो वानरसैन्यानां कम्पयन्धरणीतलम् ॥ २७ ॥
श्रुत्वा तु तद्वानरसैन्यशब्दं लङ्कागता राक्षसराजभृत्याः ॥
नष्टौजसो दैन्यपरीतचेष्टाः श्रेयो न पश्यन्ति नृपस्य दोषे ॥ २८ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणभूषणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

रामसेनारणभेरीशङ्खरवश्रवणखिन्नेनरावणेन सभायांमन्त्रिणःप्रति तदानीमपितेषामौदासीन्यस्यानौचित्योक्त्यागर्हणम् ॥ १ ॥ माल्यवतारावणंप्रति शास्त्रोदितनीतिप्रदर्शनपूर्वकं विपत्सूचकापशकुननिवेदनेन रामेणसंधानविधानम् ॥ २ ॥

तेन शङ्खविमिश्रेण भेरीशब्देन राघवः ॥ उपयाति महाबाहू रामः परपुरंजयः ॥ १ ॥
तं निनादं निशम्याथ रावणो राक्षसेश्वरः ॥ मुहूर्तं ध्यानमास्थाय सचिवानभ्युदैक्षत ॥ २ ॥
अथ तान्सचिवांस्तत्र सर्वानाभाष्य रावणः ॥ सभां सन्नादयन्सर्वामित्युवाच महाबलः ॥
जगत्संतापनः क्रूरो गर्हयन्राक्षसेश्वरः ॥ ३ ॥

॥ २४ ॥ एतादृशाध्यवसायस्य किं निमित्तमित्यपेक्षायां मरणलोभ एवेत्याह—तदेषेत्यादिसार्धश्लोकः ॥ तत् तस्येत्यर्थः । राक्षसानामात्मनश्च वधेन अनिरस्तः अनिराकृतः । केवलभयात्त्वां मोक्तुं न शक्तः । नोत्सहत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ कथं तर्हि मे निर्गमनमित्यत आह—निहत्येति ॥ एतत्सर्वं तव नेत्रसौभाग्यलक्षणादित्यभिप्रायेणाह—असितेक्षण इति ॥ २६ ॥ सरमोक्तस्योपश्रुतिनिमित्तं दर्शयन्नेव कथाशेषं दर्शयति—एतस्मिन्निति ॥ अत्र भेर्यादिशब्दो भेर्यादिशब्दपरः । वानरसैन्यानामपि भेर्यादिकमस्तीति किष्किन्धाकाण्डे दर्शितं ॥ २७ ॥ श्रुत्वेति ॥ श्रेयो न पश्यन्ति नृपस्य दोष इति । रावणस्य दोषे निमित्तभूते जीवनभूतमात्मनः श्रेयो न पश्यन्ति ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

अथ माल्यवदुपदेशः पञ्चत्रिंशे—तेनेति ॥ शङ्खविमिश्रेण शङ्खशब्दविमिश्रेण । उपयाति उपाययौ ॥ १ ॥ ध्यानमास्थाय किं मयेदानीं कर्तव्यमिति ध्यानं कृत्वेत्यर्थः ॥ २ ॥ आभाष्य संबोध्य । सभां आस्थानमण्डपं । उदीक्षणाशयमुद्घाटयति—गर्हयन्निति । गर्हयन्नुवाच गर्हात्मिकांवाचमुवाचेत्यर्थः

स० मृत्युलोभात् मृत्युदेव्याएवुवियमानाद्गार्ध्यात् ॥ २५ ॥ इतिचतुस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३४ ॥

स० नादिना प्रतिध्वनिमता। नादिना नविद्यन्तेआदिनोराक्षसायेनतादृशेन । "आदिनोराक्षसाःप्रोक्ताः" इतिभागवतदशमस्कन्धतात्पर्यात् । परपुरं वैरिनगरं । महाबाहूरामउपयाति । जयश्च तमुपयाति । पुरमितिशेषोवा । एतत्पक्षे परपुरञ्जयइतिसमस्तं ॥ १ ॥ **ति०** अगर्हयन्नितिच्छेदः ॥ ३ ॥ **स०** अस्यरामस्य । सागरस्यतरणविक्रमं बलेनसहितंपौरुषंचेतियदुक्तवन्तः तच्छ्रुत-

[पा०] १ घ. ङ. झ. तदेषांसुस्थिरा. क. ख. च. छ. ज. ञ. तदेषासुस्थिरा. २ ग. ट. दवस्थिता. ३ घ. ङ. झ. ट. वैसर्वसैन्यानां. ४ ख.—ङ. झ. ञ. ट. तंवानरसैन्यनादं. ५ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. हतौजसो. क. ख. घ. भ्रष्टौजसो. ६ घ. परीतचित्ताः. ७ ख. च. छ. ज. दोषैः. ग. ङ. झ. ञ. दोषात्. ८ ङ. झ. ट. नादिना. ९ च. ञ. सचिवानिदमब्रवीत्. १० क. ख. च. ञ. गर्हयन्हितवादिनः.

तरणं सागरस्यापि विक्रमं बलसंचयम् ॥ यदुक्तवन्तो रामस्य भवन्तस्तन्मया श्रुतम् ॥ ४ ॥
भवतश्चाप्यहं वेद्मि युद्धे सत्यपराक्रमान् ॥ तूष्णीकानीक्षतोऽन्योन्यं विदित्वा रामविक्रमम् ॥ ५ ॥
ततस्तु सुमहाप्राज्ञो माल्यवान्नाम राक्षसः ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा मातुः पैतामहोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥
विद्यास्वभिविनीतो यो राजा राजन्नयानुगः ॥ स शास्ति चिरमैश्वर्यमरींश्च कुरुते वशे ॥ ७ ॥
संदधानो हि कालेन विगृह्णंश्चारिभिः सह ॥ स्वपक्षवर्धनं कुर्वन्महदैश्वर्यमश्नुते ॥ ८ ॥
हीयमानेन कर्तव्यो राज्ञा संधिः समेन च ॥ न शत्रुमवमन्येत ज्यायान्कुर्वीत विग्रहम् ॥ ९ ॥
तन्मह्यं रोचते संधिः सह रामेण रावण ॥ यदर्थमभियुक्ताः स्म सीता तस्मै प्रदीयताम् ॥ १० ॥
यस्य देवर्षयः सर्वे गन्धर्वाश्च जयैषिणः ॥ विरोधं मा गमस्तेन संधिस्ते तेन रोचताम् ॥ ११ ॥
असृजद्भगवान्पक्षौ द्वावेव हि पितामहः ॥ सुराणामसुराणां च धर्माधर्मौ तदाश्रयौ ॥ १२ ॥

॥ ३ ॥ गर्हाप्रकारमाह श्लोकद्वयेन—तरणमिति ॥ तूष्णीकान् तूष्णींशीलान् । " शीले को मलोपश्च " इति कप्रत्ययोमलोपश्च । " तूष्णींशीलस्तु तूष्णीकः" इत्यमरः । निरुत्साहानित्यर्थः ॥ ४—५ ॥ पितामहस्य पुत्रः पैतामहः पितृव्य इत्यर्थः । कैकसी सुमालिपुत्रीत्युत्तररामायणेभिधानान्माल्यवतस्तद्भ्रातृत्वाच्च पितामहशब्दस्य नियतसापेक्षत्वान्नासामर्थ्यदोषः । पितेत्यर्थइत्येके । वृद्धो मातामहोऽब्रवीदिति क्वचित्पाठः ॥ ६ ॥ नीतिमार्गपर्यालोचनायां बलवता रामेण संधिः करणीय इत्यभिप्रायेण प्रथमं नयस्य श्रेयोहेतुत्वं दर्शयति—विद्येति ॥ विद्यासु आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तादण्डनीत्याख्यासु चतसृषु विद्यासु । अभिविनीतः अभितः शिक्षितः । अतएव नयानुगः नीतिशास्त्रानुसारी योराजा सः चिरं ऐश्वर्यं ईश्वरत्वं । शास्ति अधितिष्ठति । तमिममर्थं विशदमुक्तवान्कामन्दकः—" आन्वीक्षिकीं त्रयीं वार्तां दण्डनीतिं च पार्थिवः । तद्विद्भिस्तत्क्रियोपेतैश्चिन्तयेद्विनयान्वितः ॥ आन्वीक्षिक्यात्मविज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ । अर्थानर्थौ तु वार्तायां दण्डनीत्यां नयानयौ ॥ विद्याश्चतस्र एवैता योगक्षेमाय देहिनाम् । विद्याविनीतो नृपतिर्न कृच्छ्रेष्ववसीदति " इति ॥ ७ ॥ नयानुग इत्युक्तं तत्र नयस्वरूपमाह—संदधान इति ॥ कालेन स्वबलक्षये । संदधानः संधानं कुर्वन् । स्वबलवृद्धिकालेन विगृह्णन् । विग्रहं कुर्वन् । ऐश्वर्येच्छुना कालानुरूपं संधिविग्रहौ कार्यावित्यर्थः । एवं कुर्वतः फलमाह—स्वपक्षेति ॥ ८ ॥ संधेर्विग्रहस्य च कालं विविच्य दर्शयति—हीयमानेनेति ॥ हीयमानेन हीयमानबलेन । समेन समबलेन च राज्ञा स्वशत्रुणा सह संधिः कर्तव्यः । ज्यायान् अधिकबलस्तु । शत्रुं नावमन्येत नोपेक्षेत । किंतु तेन सह विग्रहं कुर्वीत । हीयमानः समः संधिं कुर्यात् । अधिको विग्रहं कुर्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥ अस्त्वेवं प्रस्तुते किमुपन्यस्तं तत्राह—तदिति ॥ तत् तस्मात् । एवं नीतिशास्त्रस्थितेः हीयमानस्य तव बलवता रामेण संधिर्मह्यं रोचत इत्यर्थः । बलवता संधिर्दानेन विना न फलति । तच्च सीताप्रत्यर्पणादेव सेत्स्यतीत्याह—यदर्थमिति । यदर्थं अभियुक्ताः स्म विरुद्धाः स्म । सा सीता तस्मै रामाय प्रदीयतां ॥ १० ॥ कथं रामस्य बलवत्त्वं तत्राह—यस्येति ॥ देवाश्च ऋषयश्च देवर्षयः । ते तुभ्यं । रामस्य देवबलवत्त्वात् बलवत्त्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥ देवादीनां रामजयकाङ्क्षित्वे को हेतुरित्याशङ्क्य देवादीनां धर्मपक्षपातित्वाद्धर्मस्य रामाश्रयत्वादित्यभिप्रेत्याह—असृजदित्यादिना ॥ भगवान् सर्वज्ञः पितामहः । हि यस्मात् । सुराणां असुराणां च । पक्षौ अवलम्बभूतौ । द्वावेव धर्माधर्मौ । असृजत् । अतः धर्माधर्मौ तदाश्रयौ सुरासुराश्रयौ । असुरशब्देनात्रासुरप्रकृतयो राक्षसादयश्च

मितिगर्हयन् । गर्हणंचोक्तस्याप्यनुक्तप्रायीकरणं ॥ ४ ॥ **स०** अद्य आरामविक्रमं रामविषयेवनेमयाकृतंभार्याहरणविक्रमं । विदित्वा ज्ञात्वापि । तूष्णीकान् तूष्णींस्थितान् निरुत्साहानितियावत् । अन्योन्यंईक्षतः ईक्षमाणान् । वेद्मि । इदंकिमितिशेषः । रामविक्रमं रामस्यविक्रमं लङ्काभूमिकापादविक्षेपं तन्मात्रमितियावत् । युद्धमुखमनवलोक्यैवंभावोनक्वाप्यवलोकितइतिभावः ॥५॥

[पा०] १ ङ. च. झ. ट. सागरस्यास्य. २ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. बलपौरुषं. ३ ग. ङ. झ. ट. इतिमातामहोऽब्रवीत्. ४ ङ. छ. झ. ञ. स्वपक्षेवर्धनं. ५ च. छ. ञ. सन्धिस्तवरामेण. ६ ङ. झ. ट. मभियुक्तोसि. ७ क.—ट. तस्य.

धर्मो हि श्रूयते पक्षो ह्यमराणां महात्मनाम् ॥ अधर्मो रक्षसां पक्षो ह्यसुराणां च रावण ॥ १३ ॥
धर्मो वै ग्रसतेऽधर्मं ततः कृतमभूद्युगम् ॥ अधर्मो ग्रसते धर्मं ततस्तिष्यः प्रवर्तते ॥ १४ ॥
तत्त्वया चरता लोकान्धर्मो विनिहतो महान् ॥ अधर्मः प्रगृहीतश्च तेनास्मद्बलिनः परे ॥ १५ ॥
स प्रमादाद्विवृद्धस्तेऽधर्मोऽभिग्रसते हि नः ॥ विवर्धयति पक्षं च सुराणां सुरभावनः ॥ १६ ॥
विषयेषु प्रसक्तेन यत्किंचित्कारिणा त्वया ॥ ऋषीणामग्निकल्पानामुद्वेगो जनितो महान् ॥ १७ ॥
तेषां प्रभावो दुर्धर्षः प्रदीप्त इव पावकः ॥ तपसा भावितात्मानो धर्मस्यानुग्रहे रताः ॥ १८ ॥

विवक्षिताः ॥ १२ ॥ अनयोः कतरः केषां पक्ष इत्यत्राह—धर्मो हीति ॥ महात्मनामिति हेतुगर्भविशेषणं । महास्वभावानामित्यर्थः । समीचीनप्रकृतीनामितियावत् । अमहात्मनामित्यसुरादिविशेषणं चार्थसिद्धं । तथाच धर्मस्य देवपक्षत्वाद्रामस्य तदाश्रयत्वाद्देवादयो रामपक्षपातिन इतिभावः ॥ १३ ॥ एवं देवादिपक्षपाताद्रामस्य बलीयस्त्वमुपपाद्य धर्मस्य प्राबल्यादपि तदाह—धर्म इति । अत्र यदेतिशेषः । धर्मः अधर्मं यदा ग्रसते अभिभवति । तदा कृतं युगं अभूत् भवति । पुरुषेषु प्रवर्तते । आर्षः कालव्यत्ययः । अधर्मो यदा धर्मं ग्रसते तदा तिष्यः कलिः । प्रवर्तते । "तिष्यः कलौ च पुष्ये च" इत्यमरः ॥ १४ ॥ ततः किमित्यपेक्षायां त्वय्यधर्मेण कलेः प्रवेशात्कृतापेक्षया कलेर्दुर्बलत्वादस्मदपेक्षया रामो बलवानित्याह—तदिति ॥ लोकान् चरता दिग्विजयार्थमिति शेषः । विनिहतः । परदारपरिग्रहार्थमिति शेषः । अस्मदिति पञ्चमीबहुवचनं । परे शत्रवो रामादयो धार्मिकाः । यद्वा कृतं युगमिति शब्दसमुदायेन शुभं लक्ष्यते । तिष्य इत्यनेनाशुभं । यदा धर्मः अधर्मं ग्रसते तदा शुभं भवति । यदा अधर्मो धर्मं ग्रसते तदा अशुभं भवतीत्यर्थः । एवं भवतु मया किं कृतमित्यत्राह—तदिति ॥ तत् धर्माधर्मयोरेवंरूपत्वात् । त्वया शुभहेतुर्धर्मो विनिहतः अशुभहेतुरधर्मश्च परिगृहीतः । तेन पराजयरूपाशुभहेत्वधर्मकृद्भ्योऽस्मत् जयरूपशुभहेतुधर्मपराः परे बलिन इत्यर्थः ॥ १५ ॥ अधर्मं स्वीकृत्य धर्मे निहते तेषां सुराणां बलवत्त्वं कथमित्याशङ्क्याधर्मस्याश्रयनाशकत्वादित्यभिप्रायेणाह—स इति ॥ सः अधर्मः । ते प्रमादात् अविमृश्यकरणात् । विवृद्धः । नः अस्मान् । ग्रसते नाशयति । सुरभावनः सुरानुकूलः सन् सुराणां पक्षं विवर्धयति ॥ १६ ॥ स्वकृतस्याधर्मस्य सुरपक्षवृद्धिहेतुत्वं कथमित्याशङ्क्य ऋषीणामुद्वेगजननद्वाराऽधर्मप्रवर्तकत्वादित्याह—विषये ष्विति ॥ विषयेषु प्रसक्तेन अतएव यत्किञ्चित्कारिणा देवर्षिप्रमुखानां कन्यापत्नीहरणादिकं कुर्वता । ऋषीणामुद्वेगः मनस्तापः । जनितः कृतः ॥ १७ ॥ अग्निकल्पत्वमुपपादयति—तेषामिति । उद्वेगात्किं कृतवन्तस्तत्राह—तपसेति ॥ भावितात्मानः पूता

ति० राक्षसाः राजसाः असुरास्तामसाइतिभेदः ॥ १३ ॥ **रामानु०** ततस्तिष्यःप्रवर्ततइतिपाठः । अत्रयदेत्यध्याहार्यं । यदा कृतंयुगमभूत् "तपःशौचंदयासत्यं" इतिश्रीभागवतोक्तप्रकारेणधर्मपादचतुष्टयविशिष्टंकृतयुगंभवति । धर्मवृद्धिर्भवतीत्यर्थः । तदा धर्मः अधर्मंग्रसते । अनेनधर्मपक्षपातिनांवृद्धिरधर्मपक्षपातिनांहानिश्चसूचिता । यदातिष्यःप्रवर्तते अधर्मंगौरित्यादिनाश्रीभागवतोक्तसङ्गमदानृताद्यधर्मपादचतुष्टयविशिष्टंकलियुगंप्रवर्तते । अधर्मवृद्धिर्भवतीत्यर्थः । ततः तदा अधर्मः अभिवृद्धाधर्मः । धर्मं ग्रसते । अनेनाधर्मपक्षपातिनांवृद्धिर्धर्मपक्षपातिनांहानिश्चसूचिता ॥ **ति०** अथतयोःकालविशेषेणाभिभवानभिवौदर्शयति—**धर्मो वैइत्यादिना** । यदाकृतंयुगमभूत्तदा तस्मादेवकालाद्धेतोःप्रवृद्धोधर्मः अधर्मंग्रसते अभिभवति । वैप्रसिद्धं । यदातिष्यः कलिः प्रवर्तते तदा ततएवहेतोः । अधर्मोधर्मंग्रसते । कलौपादेनधर्मस्थितेः । तथाहि । सर्वदासुखसाधनंधर्मएकरूपएव । अधर्मस्त्रिधा । धर्मान्यस्तद्विरोधीतदभावश्चेति । तत्राद्यः शाक्यादिधर्ममार्गेदृष्टोधर्माभासः । द्वितीयोहत्यादिलक्षणः । अन्त्यः स्वस्वविहितनित्यधर्मलोपात्मा । कृते त्रिविधाधर्माभावएव । त्रेतादौ क्रमादेकद्वित्रिभिरधर्मैःसंवलनंधर्मस्य । एवंच कलावधर्माभिभूतपादत्रयत्वादेकपादेनधर्मस्यवृत्तिरक्षता । एवंच धर्मतोदेवत्वमधर्मतोराक्षसत्वादीतिसूचितं । नन्वधर्मस्यरक्षोसुरधर्मत्वे रक्षोसुराणां धर्मफलैश्वर्यजयादिकथमितिचेच्छृणु । देवाः केवलधर्मपराः । रक्षोसुराः काम्यराजसतामसधर्ममात्रपराः । तादृशधर्ममनुतिष्ठतोपितानुक्तत्रिप्रकाराधर्मोनमुञ्चत्येव । रजस्तमःप्रकृतित्वात् । अतोधर्मकरणेनसुखिनोपितेकाम्यत्वेनसान्ततयाधर्म-

[**पा०**] १ ङ. च. झ. ट. तदातिष्यः २ क. ख. घ. ङ. च. झ. ञ. ट. धर्मोपि. ३ क. ख. ग. ङ.—ट. त्वप्रवृद्धस्ते. ४ घ. प्रतापो.

मुख्यैर्यज्ञैर्यजन्त्येते नित्यं तैस्तैर्द्विजातयः ॥ जुह्वत्यग्नींश्च विधिवद्वेदांश्चोच्चैरधीयते ॥ १९ ॥
अभिभूय च रक्षांसि ब्रह्मघोषानुदैरयन् ॥ दिशोपि विद्रुताः सर्वाः स्तनयित्नुरिवोष्णगे ॥ २० ॥
ऋषीणामग्निकल्पानामग्निहोत्रसमुत्थितः ॥ आदत्ते रक्षसां तेजो धूमो व्याप्य दिशो दश ॥ २१ ॥
तेषु तेषु च देशेषु पुण्येष्वेव दृढव्रतैः ॥ चर्यमाणं तपस्तीव्रं संतापयति राक्षसान् ॥ २२ ॥
देवदानवयक्षेभ्यो गृहीतश्च वरस्त्वया ॥ २३ ॥
मानुषा वानरा ऋक्षा गोलाङ्गूला महाबलाः ॥ बलवन्त इहागम्य गर्जन्ति दृढविक्रमाः ॥ २४ ॥
उत्पातान्विविधान्दृष्ट्वा घोरान्बहुविधांस्तथा ॥ विनाशमनुपश्यामि सर्वेषां रक्षसामहम् ॥ २५ ॥
खराभिस्तनिता घोरा मेघाः प्रतिभयंकराः ॥ शोणितेनाभिवर्षन्ति लङ्कामुष्णेन सर्वतः ॥ २६ ॥
रुदतां वाहनानां च प्रपतन्त्यस्रबिन्दवः ॥ ध्वजा ध्वस्ता विवर्णाश्च न प्रभान्ति यथा पुरा ॥२७॥
व्याला गोमायवो गृध्रा वाश्यन्ति च सुभैरवम् ॥ प्रविश्य लङ्कामनिशं समवायांश्च कुर्वते ॥ २८ ॥
कालिकाः पाण्डुरैर्दन्तैः प्रहसन्त्यग्रतः स्थिताः ॥ स्त्रियः स्वप्नेषु मुष्णन्त्यो गृहाणि प्रतिभाष्य च २९
गृहाणां बलिकर्माणि श्वानः पर्युपभुञ्जते ॥ खरा गोषु प्रजायन्ते मूषिका नकुलैः सह ॥ ३० ॥

त्मानः । धर्मस्यानुग्रहे संवर्धने । रताः ॥ १८ ॥ मुख्यैः श्रेष्ठैः । तैस्तैः अग्निष्टोममारभ्य विश्वसृजामयनपर्यन्तैः । अग्नीनुद्दिश्य जुह्वति होमं कुर्वन्ति । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागः । त्यक्तस्याग्नौ प्रक्षेपो होम इत्यनयोर्भेदः ॥ १९ ॥ अभिभूय अगणयित्वा । ब्रह्मघोषान् उदैरयन् । उच्चारयन्ति स्म । वेदांश्चोच्चैरधीयत इत्यस्य विवरणमिदं । तपःप्रभृतिकर्मणः फलमाह—दिश इत्यादिना ॥ सर्वा दिशःप्रतिविद्रुताः । राक्षसा इतिशेषः । उष्णगे ग्रीष्मे । स्तनयित्नुरिव मेघ इव । जातावेकवचनं ॥ २०—२२ ॥ बलिनोपि देवाः ब्रह्मदत्तवरमहिम्ना न प्रहर्तुं शक्नुयुरिति चेत्तत्राह—देवदानवेत्यादिना ॥ देवदानवयक्षेभ्य एवावध्यत्ववरो गृहीतः । न तु मानुषादिभ्य इति भावः ॥ २३ ॥ तर्हि किमायातमित्यत्राह—मानुषा इति ॥ द्वयोरपि बहुवचनं पूजायां । महाबला महासैन्याः । इह लङ्कायां ॥ २४ ॥ न केवलं परागमनेन किं त्वशुभनिमित्तदर्शनेनापि भयमुत्प्रेक्ष्यमित्याह—उत्पातानिति ॥ उत्पातान् विविधान् दिव्यान्तरिक्षभौमभेदभिन्नान् । बहुविधान् भौमादिषुप्रत्येकंविविधान् । अनुपश्यामि तर्कयामि ॥२५॥ खराभिस्तनिताः परुषगर्जिताः । घोराः विरूपाः । प्रतिभयंकराः । प्रतीत्युपसर्गमात्रं । भयंकरा इत्यर्थः ॥ २६ ॥ ध्वस्ताः धूसराः । अतएव विवर्णाः विगतवर्णाः ॥ २७ ॥ व्यालाः दुष्टाः । वाश्यन्ति वाशितं कुर्वन्ति । कुत्सितरुतं कुर्वन्तीत्यर्थः । समवायान् सङ्घान् ॥ २८ ॥ कालिकाः नीलवर्णाः स्त्रियः । पूतनाप्रमुखा इति यावत् । शक्तय इत्येके । पाण्डुरैर्दन्तैरुपलक्षिताः सत्यः । प्रतिभाष्य प्रतिकूलमाभाष्य । गृहाणि गृहस्थितवस्तूनि । मुष्णन्त्यः हसन्ति । एवं दृश्यन्त इत्यर्थः ॥ २९ ॥ बलिकर्माणि बलिकर्मसाधनानि हवींषि । नकुलैः सह । वर्तन्तइतिशेषः

फलान्तेऽधर्मफलभोगभाजइतिनदोषः ॥ १४ ॥ **स०** उष्णगे ग्रीष्मर्तुंगतेसूर्येस्तनयित्नुर्बलाहकइवविप्रद्रुताःविप्रद्रुतानिरक्षांसि । पलायनएवपुरुषकारइतिपुंशक्तिप्रयुक्तःपुलिङ्गनिर्देशः । रक्षांसीतिप्रकृतत्वात् । राक्षसाइतिशेषोवा ॥२०॥ **ति०** धूमः उत्तिष्ठतीतिशेषः ॥ २१ ॥ **स०** कालिकाः ग्रामस्थाः महाकालीभद्रकालीत्यादयः । प्रतिभाष्य श्रोतृभयदायिभाषांकृत्वा । पाण्डुरैर्दन्तैः अग्रतःस्थिताःसत्यःप्रहसन्ति । दन्तानांपाण्डुरत्वोक्त्या उक्त्याचविरुद्धभाषणमोषणहसनादीनां निश्चितंमरणं । किञ्चिद्व्यवधानेनभविष्यतीतिसूचयति ॥ २९ ॥ **स०** श्वानः सारमेयाः । उपसेवते उपसेवन्ते नवायसाः । "पुनःश्वानोभविष्यति" "श्वानसूकरमार्जार—" इत्यादिप्रयोगादकारान्तोवाश्वानशब्दः ॥ श्वा नः अस्माकमिदमितिपर्युपसेवते । नः बलिकर्माणि श्वा उपसेवते

[पा०] १ ङ. झ. यजन्तेतेतैस्तैर्यत्तेद्विजातयः. २ क. ख. ग. ङ.—ट. दिशोविप्रद्रुताः. ३ ङ. झ. आवृत्य. ४ ङ.—ट, बहुविधान्बहून्. ५ ङ.—ट. रजोध्वस्ताः. ६ क. ङ. झ. ञ. यथापुरं. ७ ङ. झ. ट. लङ्कामारामे. ८ ङ.—ठ. पर्युपसेवते. ९ ख. ङ. च. छ. झ. ट. ;

मार्जारा द्वीपिभिः सार्धं सूकराः शुनकैः सह ॥ किन्नरा राक्षसैश्चापि समीयुर्मानुषैः सह ॥ ३१ ॥
पाण्डुरा रक्तपादाश्च विहङ्गाः कालचोदिताः ॥ राक्षसानां विनाशाय कपोता विचरन्ति च ॥ ३२ ॥
वीचीकूचीति वाश्यन्त्यः शारिका वेश्मसु स्थिताः ॥ ३३ ॥
पतन्ति ग्रथिताश्चापि निर्जिताः कलहैषिणः ॥ पक्षिणश्च मृगाः सर्वे प्रत्यादित्यं रुदन्ति च ॥ ३४ ॥
करालो विकटो मुण्डः परुषः कृष्णपिङ्गलः ॥ कालो गृहाणि सर्वेषां कालेकालेऽन्ववेक्षते ॥ ३५ ॥
[अहं त्वेतत्प्रपश्यामि युध्यतां तु दिनेदिने ॥ क्रव्यादा भक्षयिष्यन्ति मांसानि गजवाजिनाम् ॥
सर्वं नष्टप्रभं मन्ये सैन्यं त्वद्देहमाश्रितम् ॥ ३६ ॥]
एतान्यन्यानि दुष्टानि निमित्तान्युत्पतन्ति च ॥ ज्ञात्वा प्रधार्य कार्याणि क्रियतामायतिक्षमम् ॥ ३७ ॥
[विष्णुं मन्यामहे रामं मानुषं रूपमास्थितम् ॥ न हि मानुषमात्रोऽसौ राघवो दृढविक्रमः ॥ ३८ ॥
येन बद्धः समुद्रस्य स सेतुः परमाद्भुतः ॥ कुरुष्व नरराजेन संधिं रामेण रावण ॥ ३९ ॥]
[अद्य प्रतिनिविष्टेन हितमुक्तं निशाचर ॥ सीतार्थे ते महाप्राज्ञ महद्भयमुपस्थितम् ॥
तथेमान्यनिमित्तानि लक्षये राक्षसेश्वर ॥ ४० ॥]

इदं वचस्तत्र निशम्य माल्यवान्परीक्ष्य रक्षोधिपतेर्मनः पुनः ॥
अनुत्तमेषूत्तमपौरुषो बली बभूव तूष्णीं समवेक्ष्य रावणम् ॥ ४१ ॥

॥ ३० ॥ समीयुः संयन्ति । द्वीपिभिः व्याघ्रैः । मानुषैः । राक्षसा इति शेषः । मानुषाश्चात्रोत्पातजनिता एव ॥ ३१ ॥ कालचोदिताः दैवप्रेरिताः । विनाशाय विनाशसूचनायेत्यर्थः । " वाताय कपिला विद्युत्—" इत्यादिवत् । कपोताः कपोताख्या विहङ्गा इत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ वेश्मसु मधुरसंलापार्थं पोषिताः शारिकाः । मधुरभाषणानि विहाय वीचीकूरं वाश्यन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ पक्षिणः काकादयः । मृगाश्च पूर्वं निर्जिता अपि पुनः कलहैषिणः सन्तः । ग्रथिताः पुञ्जीभूताः । पतन्ति धावन्ति । प्रत्यादित्यं रुदन्ति चेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ करालः भयंकरः । विकटः विकटाङ्गः । विकल इति पाठे हीनाङ्ग इत्यर्थः । परुषः परुषवर्णः । कालः मृत्युः । कालेकाले सायं प्रातश्च । गृहाण्यन्ववेक्षते । अन्वीक्षमाण इव दृश्यत इत्यर्थः ॥ ३५—३६ ॥ एतानि ज्ञात्वा कर्माणि कर्तव्यानि । प्रधार्य निर्धार्य । यत् आयतिक्षमं उत्तरकालार्हं । तत्क्रियतां । कर्माणि च सीताप्रदानादीनि ॥ ३७—४० ॥ अनुत्तमेषु मन्त्रिश्रेष्ठेषु । उत्तमपौरुषो माल्यवान् । इदं वचः । तत्र सभायां । निशम्य श्रावयित्वा । अन्तर्भावितण्यर्थोयं । रावणं रावणाकारं । समवेक्ष्य इङ्गितादिदर्शनपुरःसरं दृष्ट्वा । रक्षोधिपतेर्मनः परीक्ष्य

इतिवा ॥ रामानु० बलिकर्माणि बलिद्रव्याणि ॥ ३० ॥ किंनराइत्यर्धंकेषुचित्कोशेषुनदृश्यते । तस्मिन्विरोधोस्ति लङ्कायांमानुषाभावात् ॥ ३१ ॥ ति० चीचीकूकीतिशब्दानुकारः । स० शारिकाः शुकवध्वः ॥ ३३ ॥ कलहैषिभिः पक्ष्यन्तरैः । निर्जिताः ग्रथिताः । पतन्ति परस्परमाबध्यपतन्ति ॥ ३४ ॥ कतक० "विष्णुंमन्यामहेरामं" इत्यादि " संधिंरामेणरावण " इत्यन्तं श्लोकद्वयंप्रक्षिप्तमितिप्राचीनैर्नव्याख्यातं ॥ शि० मानुषंरूपमास्थितं रामंविष्णुं स्वप्रतापद्वारासर्वत्रपूर्णंमन्यामहे । अतःअयंराघवःमानुषमात्रः अस्मज्ज्ञानविषयीभूतमनुष्यशरीरवान्न । प्राकृतविलक्षणःपरपुरुषइत्यर्थः ॥ ३८ ॥ स० सः चारैः कथितः । येनबद्धः तेनरामेणसंधिंकुरुष्व ॥ ३९ ॥ स० इदंवचः रावणंप्रतिनिगद्य तस्यरक्षोधिपतेर्मनःपुनःपुनःपरीक्ष्य अनिवर्तनंज्ञात्वा । रावणं समवेक्ष्य तूष्णींबभूवेत्यन्वयः । "अर्थनिबन्धनेयंसंज्ञा" इत्युक्तेः वचोरावणंनिगद्येतिद्विकर्मकता । अनुत्तमेषु असदृशेषुराक्षसेषु । यद्वा अनुत्तमेषु नीचेषुरक्षोधिपतेर्मनःपरीक्ष्यस्वयमुत्तमपौरुषइतितूष्णींबभूव ॥ ४१ ॥ इतिपञ्चत्रिंशःसर्गः ॥ ३५ ॥

[पा०] १ झ. चीचीकूचीति. २ ङ. च. झ. ञ. ट. कलहैषिभिः. घ. कलहप्रियाः. ३ क. ख. ग. ङ.—ट. रुदन्तिते. घ. रुवन्ति. ४ ङ. झ. विकलो. ५ इदमर्धत्रयं घ. पाठेदृश्यते. ६ क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. ज्ञात्वाऽवधार्य. ७ इदं श्लोकद्वयं ख. ङ. च. ञ. ट. पाठेषुदृश्यते. ८ क. घ.—छ. ञ. समुद्रेच. ९ घ. सन्धिमार्येण. १० इदमर्धत्रयं घ. पाठेदृश्यते. ११ ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. स्तस्यनिगद्य. क. ख. स्तत्रनिगद्य. १२ घ. न्समीक्ष्यरक्षोधिपतेस्तदप्रियं.

[[1]स तद्वचो माल्यवता प्रभाषितं दशाननो न प्रतिशुश्रुवे तदा ॥
भृशं जगर्हे च सुदुष्टमानसो मुमूर्षुरत्युच्चवचांस्युदीरयन् ॥ ४२ ॥]

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

रावणेनात्मश्लाघनेनरामवधप्रतिज्ञानपूर्वकं सोपालंभंमाल्यवद्विसर्जनम् ॥ १ ॥ तथा मन्त्रिभिस्सहमन्त्रपूर्वकं प्राच्यादिदिक्षु पुररक्षणायसैन्यैःसहप्रहस्तादिप्रेषणेनान्तःपुरप्रवेशः ॥ २ ॥

तत्तु माल्यवतो वाक्यं हितमुक्तं दशाननः ॥ न मर्षयति दुष्टात्मा कालस्य [2]वशमागतः ॥ १ ॥
स बद्ध्वा भ्रुकुटिं वक्त्रे [3]क्रोधस्य वशमागतः ॥ अमर्षात्परिवृत्ताक्षो माल्यवन्तमथाब्रवीत् ॥ २ ॥
हितबुद्ध्या यदहितं [4]वचः परुषमुच्यते ॥ परपक्षं प्रविश्यैव [5]नैतच्छ्रोत्रं गतं मम ॥ ३ ॥
मानुषं कृपणं राममेकं शाखामृगाश्रयम् ॥ समर्थं मन्यसे केन त्यक्तं पित्रा वनालयम् ॥ ४ ॥
रक्षसामीश्वरं मां च देवतानां भयंकरम् ॥ हीनं मां मन्यसे केन ह्यहीनं सर्वविक्रमैः ॥ ५ ॥
वीरद्वेषेण वा शङ्के पक्षपातेन वा रिपोः ॥ त्वयाऽहं परुषाण्युक्तः [6]परप्रोत्साहनेन वा ॥ ६ ॥
प्रभवन्तं पदस्थं हि परुषं [7]कोऽभिधास्यति ॥ पण्डितः शास्त्रतत्त्वज्ञो विना [8]प्रोत्साहनाद्रिपोः ॥ ७ ॥
आनीय च वनात्सीतां पद्महीनामिव श्रियम् ॥ किमर्थं प्रतिदास्यामि राघवस्य भयादहम् ॥ ८ ॥

अनिवर्त्यं ज्ञात्वा तूष्णीं बभूव । उपदेशाद्विररामेत्यर्थः ॥ ४१—४२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

अथ लङ्कागुप्तिकरणं षट्त्रिंशे—तत्त्विति ॥ हितमुक्तं हितं यथा भवति तथा उक्तं । न मर्षयति नामर्षयत् ॥ १ ॥ परिवृत्ताक्षः घूर्णिताक्षः ॥ २ ॥ परपक्षं प्रविश्यैव शत्रुषु स्नेहमनुसृत्यैव । हितबुद्ध्या हितमित्ययं ज्ञास्यतीति बुद्ध्या । अहितं परुषं च । यद्वच उक्तं । एतत् मम श्रोत्रं न गतमित्यन्वयः ॥ ३ ॥ भवतः परपक्षानुसारश्च न युक्त इत्याह—मानुषमिति ॥ मानुषं जात्या हीनबलं । कृपणं प्रकृत्या हीनं । एकं असहायं । शाखामृगाश्रयं क्षुद्रसहायं । पित्रा त्यक्तं निर्धनं । वनालयं राज्यहीनं । रामं केन कथंप्रकारेण । समर्थं प्रबलं । मन्यसे ॥ ४ ॥ स्वस्मिन् तद्वैपरीत्यमाह—रक्षसामिति ॥ हीनं दुर्बलं ॥ ५ ॥ एवं परप्राबल्यस्वदौर्बल्ययोरभावेपि परुषोक्तौ हेतुमाशङ्कते—वीरद्वेषेणेति ॥ वीरद्वेषेण सजातीयवीरद्वेषेण । रिपोः पक्षपातेन शत्रौ पक्षपातेन ॥ ६ ॥ परप्रोत्साहनेनेत्येतदुपपादयति—प्रभवन्तमिति ॥ प्रभवन्तं प्रभावयुक्तं । पदस्थं परिपक्वबुद्धिं । परप्रोत्साहनाभावे पण्डितस्य पदस्थविषयकपरुषवचनं नोपपद्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ अस्तु त्वदुक्तं परमार्थः तथापि दुर्लभवस्तुविशेषः कथं त्याज्य इत्याह—आनीयेति ॥ किमर्थं

ती० वस्तुतस्तु—वनालयं वनंजलमुदधिः आलयः शयनस्थानंयस्यतं । वटपत्रशायिनं नारायणमित्यर्थः । अतएव पित्रा त्यक्तं जन्मादिरहितमित्यर्थः । ईश्वरस्यजन्माद्यभावादेवपित्राद्यभावः । अतएव एकं अद्वितीयं । अतएव शाखामृगाश्रयं शाखाभिर्वेदशाखाभिःमृग्यतइतिशाखामृगोवेदवेद्यः सर्वेश्वरः । सचासावाश्रयश्चेतितं । तथापि केनापिहेतुना मानुषं मनुष्यरूपेणावतीर्णं । अतएव कृपणं कृपालुं । रामंसमर्थंमन्यसेकिल । तद्युक्तमेव । केनहेतुना रक्षसामीश्वरं सर्वपराक्रमैर्हीनं मां अहीनंमन्यसेइत्यर्थः ॥ ४–५ ॥ **स०** सर्वविक्रमैः देवानांभयङ्करं तदहीनंचमांमन्यसे । रामविषयेतु मां हीनंकेनमन्यसइत्यन्वयः । तेन नासच्छब्दद्वयवैयर्थ्यं ॥५॥ **ती०** आनीयेति । रामहस्ताद्वधेच्छयैव वनात्सीतामानीयराघवस्यभयात्किमर्थंप्रतिदास्यामीत्यर्थः ।

[**पा०**] १ अयंश्लोकः घ. पाठेदृश्यते. २ घ. वशमेयिवान्. ३ घ. क्रोधेनकलुषीकृतः. ४ क. वचनंपुनरुच्यते. ५ क. ग. ङ. च. झ. ञ. ट. च्छ्रोत्रगतं. ६ झ. ममप्रोत्साहनेनवा. ७ ङ. झ. ञ. ट. कोऽभिभाषते. च. कोऽभिभाषितुं. ८ क. ङ. छ.—ञ. प्रोत्साहनेनवा.

वृतं वानरकोटीभिः ससुग्रीवं सलक्ष्मणम् ॥ पश्य कैश्चिदहोभिस्त्वं राघवं निहतं मया ॥ ९ ॥
द्वन्द्वे यस्य न तिष्ठन्ति दैवतान्यपि संयुगे ॥ स कस्माद्रावणो युद्धे भयमाहारयिष्यति ॥ १० ॥
द्विधा भज्येयमप्येवं न नमेयं तु कस्यचित् ॥ एष मे सहजो दोषः स्वभावो दुरतिक्रमः ॥ ११ ॥
यदि तावत्समुद्रे तु सेतुर्बद्धो यदृच्छया ॥ रामेण विस्मयः कोत्र येन ते भयमागतम् ॥ १२ ॥
स तु तीर्त्वाऽर्णवं रामः सह वानरसेनया ॥ प्रतिजानामि ते सत्यं न जीवन्प्रतियास्यति ॥ १३ ॥
एवं ब्रुवाणं संरब्धं रुष्टं विज्ञाय रावणम् ॥ व्रीडितो माल्यवान्वाक्यं नोत्तरं प्रत्यपद्यत ॥ १४ ॥
जयाशिषा च राजानं वर्धयित्वा यथोचितम् ॥ माल्यवानभ्यनुज्ञातो जगाम स्वं निवेशनम् ॥१५॥
रावणस्तु सहामात्यो मन्त्रयित्वा विमृश्य च ॥ [1]लङ्कायामतुलां गुप्तिं कारयामास राक्षसः ॥ १६ ॥
[2]स व्यादिदेश पूर्वस्यां प्रहस्तं द्वारि राक्षसम् ॥ दक्षिणस्यां महावीर्यौ महापार्श्वमहोदरौ ॥ १७ ॥
पश्चिमायामथो द्वारि पुत्रमिन्द्रजितं तथा ॥ व्यादिदेश महामायं बहुभी राक्षसैर्वृतम् ॥ १८ ॥
उत्तरस्यां पुरद्वारि व्यादिश्य शुकसारणौ ॥ स्वयं चात्र [3]भविष्यामि मन्त्रिणस्तानुवाच ह ॥ १९ ॥
राक्षसं तु विरूपाक्षं महावीर्यपराक्रमम् ॥ मध्यमेऽस्थापयद्गुल्मे बहुभिः सह राक्षसैः ॥ २० ॥
एवं विधानं [4]लङ्कायाः कृत्वा राक्षसपुङ्गवः ॥ कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यते कालचोदितः ॥ २१ ॥
विसर्जयामास ततः स मन्त्रिणो विधानमाज्ञाप्य पुरस्य पुष्कलम् ॥
जयाशिषा मन्त्रिगणेन पूजितो विवेश [5]चान्तःपुरमृद्धिमन्महत् ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षट्त्रिंशस्सर्गः ॥ ३६ ॥

केन हेतुना । राघवस्य राघवात् ॥ ८–९ ॥ द्वन्द्वे द्वन्द्वयुद्धे । युद्धे रामयुद्धे ॥ १० ॥ अत्यन्तहितपरं वृद्धं मातामहं कथमेवं परुषमुक्तवानस्मीत्यनुतापेनाह—द्विधेति ॥ राम आगत्य भयं जनयिष्यतीति त्वयोक्तं । न केवलं भयमात्रं । द्विधा भज्येयं शिरश्छेदं प्राप्नुयां । एवमपि न नमेयं । कस्यचित् । न केवलं रामस्य ततोपि शतगुणबलवतोपि द्विधा भङ्गादपि कस्यचिन्नमनमत्यन्तदुःसहमित्यर्थः । तर्हि हीयमानेनसन्धिःकार्य इति नीतिशास्त्रविरोधः स्यात्तत्राह—एष मे सहजो दोष इति । यदि दोषत्वमनुमतं तर्हि स त्याज्य एवेत्याशङ्क्याह—स्वभाव इति । नहि तिक्तो निम्बो मधुरायत इति भावः ॥ ११ ॥ अथ सेतुबन्धेन विस्मयसे चेत् तदपिकाकतालीयं । अतोमाभूत्ते भयमित्याह—यदीति ॥ तावत्समुद्रे स्वल्पसमुद्र इत्यर्थः ॥ १२ ॥ अर्णवं तीर्त्वा स्थितो राम इत्यर्थः ॥ १३ ॥ संरब्धं अहंकारयुक्तं । व्रीडित इति । स्वोपदेशवैफल्यादितिभावः ॥ १४ ॥ यथोचितमिति । प्रत्युत्थानादिनेति भावः ॥ १५ ॥ मन्त्रयित्वा कर्तव्यं विचार्य । विमृश्य निश्चित्य ॥ १६ ॥ व्यादिदेश रक्षणायेति शेषः ॥ १७—१८ ॥ भविष्यामीत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यं ॥ १९ ॥ मध्यमे गुल्म इति गुल्मो नाम नगरमध्यचैत्यस्थानं ॥ २० ॥ विधानं रक्षणसंविधानं ॥ २१ ॥ पुष्कलं समग्रं ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षट्त्रिंशः सर्गः ॥३६॥

स० पद्महीनामिति । केवलंपद्मेनैवएतस्यास्तस्याश्चभेदइतिभावः ॥ ८ ॥ स० द्वन्द्वे संयुगे । दैवतानीत्यनेन तेषांसामर्थ्यराहित्यंसूचयति । तत्रदार्ढ्यसूचनायपरोक्षनिर्देशः ॥ १० ॥ ती० वास्तवार्थस्तु—रामःवानरसेनयासहार्णवंतीर्त्वाजीवन्प्रतियास्यतीति तेसत्यंप्रतिजानामि । नसंदेहः । अथापि मेस्वभावोदुरतिक्रमइतिपूर्वेणसंबन्धः ॥ १३ ॥ इतिषट्त्रिंशःसर्गः ॥ ३६ ॥

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. लङ्कायास्तुतदागुप्तिं. २ क.—च. झ. ञ. ट. व्यादिदेशच. ३ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. गमिष्यामि. ४ ख. घ.—छ. झ. ट. लङ्कायां. ५ क.—ट. सोन्तःपुरं.

सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

सुग्रीवादिभिःसहमन्त्रयमाणंश्रीरामंप्रति विभीषणेन लङ्कामेत्यरावणवृत्तान्तावगमेनपुनरागतनिजामात्यनिवेदितरावणकृतलङ्कारक्षणसंविधानप्रकारनिवेदनम् ॥ १ ॥ रामेण लङ्कायाः प्रागादिद्वारत्रये क्रमेणयुद्धाय नीलाङ्गदहनुमन्नियोजनपूर्वकं स्वेनरावणाधिष्ठितोत्तरभागेलक्ष्मणेनसहावस्थाननिर्धारणेन सेनयासहलङ्काभियानम् ॥ २ ॥

नरवानरराजौ तौ स च वायुसुतः कपिः ॥ जाम्बवानृक्षराजश्च राक्षसश्च विभीषणः ॥ १ ॥
अङ्गदो वालिपुत्रश्च सौमित्रिः शलभः कपिः ॥ सुषेणः सहदायादो मैन्दो द्विविद एव च ॥ २ ॥
गजो गवाक्षः कुमुदो नलोथ पनसस्तथा ॥ अमित्रविषयं प्राप्ताः समवेताः समर्थयन् ॥ ३ ॥
इयं सा लक्ष्यते लङ्का पुरी रावणपालिता ॥ सासुरोरगगन्धर्वैरमरैरपि दुर्जया ॥ ४ ॥
कार्यसिद्धिं पुरस्कृत्य मन्त्रयध्वं विनिर्णये ॥ नित्यं सन्निहितो ह्यत्र रावणो राक्षसाधिपः ॥ ५ ॥
तथा तेषु ब्रुवाणेषु रावणावरजोऽब्रवीत् ॥ वाक्यमग्राम्यपदवत्पुष्कलार्थं विभीषणः ॥ ६ ॥
अनलः शरभश्चैव संपातिः प्रघसस्तथा ॥ गत्वा लङ्कां महामात्याः पुरीं पुनरिहागताः ॥ ७ ॥
भूत्वा शकुनयः सर्वे प्रविष्टाश्च रिपोर्बलम् ॥ विधानं विहितं यच्च तद्दृष्ट्वा समुपस्थिताः ॥ ८ ॥
संविधानं यदाहुस्ते रावणस्य दुरात्मनः ॥ राम तद्ब्रुवतः सर्वं यथा तत्त्वेन मे शृणु ॥ ९ ॥
पूर्वं प्रहस्तः सबलो द्वारमासाद्य तिष्ठति ॥ दक्षिणं च महावीर्यौ महापार्श्वमहोदरौ ॥ १० ॥
इन्द्रजित्पश्चिमद्वारं राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥ पट्टिशासिधनुष्मद्भिः शूलमुद्गरपाणिभिः ॥
नानाप्रहरणैः शूरैरावृतो रावणात्मजः ॥ ११ ॥
राक्षसानां सहस्रैस्तु बहुभिः शस्त्रपाणिभिः ॥ युक्तः परमसंविग्नो राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥
उत्तरं नगरद्वारं रावणः स्वयमास्थितः ॥ १२ ॥
विरूपाक्षस्तु महता शूलखड्गधनुष्मता ॥ बलेन राक्षसैः सार्धं मध्यमं गुल्ममास्थितः ॥ १३ ॥

अथ रामस्य सेनागुप्तिविधानं सप्तत्रिंशे—नरवानरेत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ सहदायादः सबान्धवः। "दायादौ सुतबान्धवौ" इत्यमरः। इदं विशेषणं सर्वत्र यथार्हमन्वेति। अमित्रविषयं शत्रुदेशं। समर्थयन् अमन्त्रयन् ॥ १—३ ॥ अथविचारप्रकारमेवाह—इयमित्यादिना ॥ सा हनुमता पूर्वमुक्ता ॥ ४ ॥ कार्यसिद्धिं विजयसिद्धिं। पुरस्कृत्य प्रधानीकृत्य। विनिर्णये निमित्ते मन्त्रयध्वं। विजयसाधककार्यनिर्णयाय मन्त्रः सर्वेषां स्फुटप्रतिपत्तये स्वदेशभाषापदरहितमुक्तवानित्यर्थः ॥ ६ ॥ अनल इत्यादिश्लोकत्रयं। विधानं नगररक्षणसंविधानं। ते दुरात्मनो रावणस्य यत्संविधानमाहुः तद्यथातत्त्वेन याथार्थ्येन। ब्रुवतः मे मत्तः। शृणु ॥ ७—१० ॥ पट्टिशासिधनुष्मद्भिः शूलमुद्गरपाणिभिः। बहुभी राक्षसैः प्रधानराक्षसैर्वृतः। नानाप्रहरणैः शूरैरावृतः। रावणात्मजः इन्द्रजित्पश्चिमद्वारं आसाद्य तिष्ठतीत्यनुकृष्यते ॥ ११ ॥ असंविग्नः अकम्पितहृदयः। राक्षसैः प्रधानभूतैः ॥ १२ ॥ बलेन

ति० नरेति। रामसुग्रीवौ। टजभावआर्षः ॥ १ ॥ स० परमसंविग्नः परंयथाभवतितथा असंविग्नः विभीः। तिष्ठतीत्यन्वयः। शुकसारणावेदितमहाबलस्मरणादन्तःकरणेभीतइतिव्याख्या स्तुतिप्रस्तावानुगुणा। यदिवक्तव्याभीतिस्तर्हि हनुमतैकलेन

[पा०] १ ङ. च. झ. ञ. ट. नरवानरराजानौसतु. २ घ. समवेतास्त्वमन्त्रयन्. ३ ङ. च. झ. ञ. ट. गन्धर्वैस्सवैरपि. ४ ख. ङ. च. छ. झ. ञ. अथ. ५ ज. अनलश्चानिलश्चैवहरस्संपातिरेवच. ६ ङ. झ. ट. पनसश्चैव. ७ ङ. झ. ट. संपातिः प्रमतिस्तथा. ख. च. छ. ञ. संपातिर्विहगस्तथा. घ. संपातिःपनसस्तथा. ८ घ. ङ. झ. ट. राक्षसैस्सहमन्त्रवित्. ९ ङ. झ. ट. माश्रितः.

एतानेवंविधान्गुल्माँल्लँङ्कायां समुदीक्ष्य ते ॥ मामकाः सचिवाः सर्वे पुनः शीघ्रमिहागताः ॥१४॥
गजानां च सहस्रं च रथानामयुतं पुरे ॥ हयानामयुते द्वे च साग्रकोटिश्च रक्षसाम् ॥ १५ ॥
विक्रान्ता बलवन्तश्च संयुगेष्वाततायिनः ॥ इष्टा राक्षसराजस्य नित्यमेते निशाचराः ॥ १६ ॥
एकैकस्यात्र युद्धार्थे राक्षसस्य विशांपते ॥ परिवारः सहस्राणां सहस्रमुपतिष्ठते ॥ १७ ॥
एतां प्रवृत्तिं लङ्कायां मन्त्रिप्रोक्तां विभीषणः ॥ एवमुक्त्वा महाबाहू राक्षसांस्तानदर्शयत् ॥
लङ्कायां सचिवैः सर्वां रामाय प्रत्यवेदयत् ॥ १८ ॥
रामं कमलपत्राक्षमिदमुत्तरमब्रवीत् ॥ रावणावरजः श्रीमान्रामप्रियचिकीर्षया ॥ १९ ॥
कुबेरं तु यदा राम रावणः प्रत्ययुध्यत ॥ षष्टिः शतसहस्राणि तदा निर्यान्ति राक्षसाः ॥ २० ॥
पराक्रमेण वीर्येण तेजसा सत्त्वगौरवात् ॥ सदृशा येऽत्र दर्पेण रावणस्य दुरात्मनः ॥ २१ ॥
अत्र मन्युर्न कर्तव्यो रोषये त्वां न भीषये ॥ समर्थो ह्यसि वीर्येण सुराणामपि निग्रहे ॥ २२ ॥
तद्भवांश्चतुरङ्गेण बलेन महता धृतः ॥ व्यूह्येदं वानरानीकं निर्मथिष्यसि रावणम् ॥ २३ ॥
रावणावरजे वाक्यमेवं ब्रुवति राघवः ॥ शत्रूणां प्रतिघातार्थमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २४ ॥

सेनया । राक्षसैः मुख्यैः ॥ १३ ॥ गुल्मान् सेनाः । "गुल्मो रुक्स्तंबसेनासु" इत्यमरः ॥ १४ ॥ गजानां गजयोधिनां । रथानां हयानामित्यत्राप्येवं द्रष्टव्यं । हयानां साग्रकोटिः द्वे अयुते चेत्यन्वयः । एते एतावन्तः । यद्वा गजानामित्यादिशब्दाः गजादिपराः । एवमुत्तरोत्तराधिकसङ्ख्योच्यते । हयानां द्वे अयुते । रक्षसां साग्रकोटिः पूर्णा कोटिः । एते रावणस्येष्टा अन्तरङ्गाः । स्वसेविन इत्यर्थः । आततायिनः क्रूरा इत्यर्थः ॥ १५—१६ ॥ अत्र राक्षसेषु । एकैकस्य राक्षसस्य । सहस्राणां सहस्रं दशलक्षसङ्ख्याविशिष्टः परिवारः । इदानीं । युद्धार्थे युद्धनिमित्तं । उपतिष्ठत इत्यन्वयः ॥ १७ ॥ एतामिति सार्धश्लोकः ॥ तान् मन्त्रिभूतान् । दर्शनानन्तरं सचिवैः प्रयोज्यकर्तृभिः । लङ्कायां सर्वां प्रवृत्तिमित्यनुषज्यते । रामाय प्रत्यवेदयत् । सचिवैरपि तं वृत्तान्तमावेदयदित्यर्थः ॥ १८ ॥ राममित्यादिश्लोकत्रयं ॥ उत्तरं अनन्तरवक्तव्यं ॥ १९ ॥ दिग्विजयकालिकबलादाधुनिकबलमधिकमिति कथयितुं पूर्वबलं परिगणयति—कुबेरमिति । निर्यान्ति निर्ययुः ॥ २० ॥ पराक्रमेण पराभिभवसामर्थ्येन । वीर्येण युद्धे स्वयमविकृतत्वेन । तेजसा प्रतापेन । सत्त्वगौरवात् धैर्यातिशयेनेत्यर्थः । दर्पेण च । रावणस्य अत्र ये सदृशास्तादृशा राक्षसा इति पूर्वेणान्वयः ॥ २१ ॥ स्वामिसन्निधौ शत्रुबलवर्णनमयुक्तमित्याशङ्क्य परिहरति—अत्रेति ॥ अत्र बलवर्णने सति । मन्युः क्रोधः । न कर्तव्यः । रोषये शत्रुनिरसनाय रोषमुत्पादये । न भीषये शत्रुबलवर्णनेन न भीतिमुत्पादये । रोषोत्पादनस्य फलमाह—समर्थोहीति ॥ २२ ॥ तत् राक्षसबलस्य व्यूढत्वात् । महता बलेन वृतो भवानपि । चतुरङ्गेण रावणसेनावच्चतुरवयवेन । व्यूह्य विभज्य । निर्मथिष्यसि । मध्यमपुरुषत्वमार्षं । चतुरङ्गकार्यकरत्वाच्चतुरङ्गत्वमित्यन्ये ॥ २३ ॥ प्रतिघातार्थं प्रतिक्रियार्थं ॥ २४ ॥

कृतस्यकर्मणोदृष्टत्वेनवक्तव्या । श्रवणापेक्षयास्वसाक्षिणःप्राबल्यात् ॥ १२ ॥ स० आततायिनः स्वयमेवसीतोपरोधापराधंकृत्वा शस्त्रपाणयइत्याततायिनः । यद्वा संयुगेयुद्धे इषवः आत्यन्ते सदासम्यक्क्षिप्यन्तेयेन तदिष्वातं धनुः । तेनतायन्तेपालयन्तिजनानिति संयुगेष्वाततायिनः । "तायृ सन्तानपालनयोः" इतिधातोः । यद्वा परदारापहर्तृसंबन्धित्वादाततायिनः । "क्षेत्रदारापहर्ता च" इत्युक्तेः । निशाचराः यूथपाः ॥ १६ ॥ ति० सर्वलङ्कायायद्वृत्तं तत्प्रत्यवेदयत् ॥ १८ ॥ ति० यस्मात्तेन तत्तद्द्वारेषुसर्वा सेनाविभज्यस्थापिता । तत् तस्मात् । भवानपि इदंवानरानीकंतद्वदेवविभागेनव्यूह्य व्यूहितेनचतुरङ्गेणबलेनवृतंरावणं निर्मथि-

[पा०] १ ङ. झ. ञ. लङ्कायाः. २ ङ. च. झ. ट. मामकामन्त्रिणः. ३ च. ञ. स्त्वपराजिताः. ४ ङ. झ. मुपतिष्ठति. ५ घ. ङ. च. झ. ञ. ट. सर्वं. ६ झ. प्रतियुध्यति. ७ ङ. झ. ट. सदृशाह्यत्र. घ. सदृशास्तेतु. ग. सदृशास्तस्य. ८ ङ. च. झ. ट. कोपये. ९ ख. ङ. झ. ञ. ट. वृतं.

पूर्वद्वारे तु लङ्कायाः नीलो वानरपुङ्गवः ॥ प्रहस्तप्रतियोद्धा स्याद्वानरैर्बहुभिर्वृतः ॥ २५ ॥
अङ्गदो वालिपुत्रस्तु बलेन महता वृतः ॥ दक्षिणे बाधतां द्वारे महापार्श्वमहोदरौ ॥ २६ ॥
हनुमान्पश्चिमद्वारं निपीड्य पवनात्मजः ॥ प्रविशत्वप्रमेयात्मा बहुभिः कपिभिर्वृतः ॥ २७ ॥
दैत्यदानवसङ्घानामृषीणां च महात्मनाम् ॥ विप्रकारप्रियः क्षुद्रो वरदानबलान्वितः ॥ २८ ॥
परिक्रामति यः सर्वाँल्लोकान्संतापयन्प्रजाः ॥ तस्याहं राक्षसेन्द्रस्य स्वयमेव वधे धृतः ॥ २९ ॥
उत्तरं नगरद्वारमहं सौमित्रिणा सह ॥ निपीड्याभिप्रवेक्ष्यामि सबलो यत्र रावणः ॥ ३० ॥
वानरेन्द्रश्च बलवानृक्षराजश्च वीर्यवान् ॥ राक्षसेन्द्रानुजश्चैव गुल्मो भवतु मध्यमः ॥ ३१ ॥
न चैव मानुषं रूपं कार्यं हरिभिराहवे ॥ एषा भवतु संज्ञा नो युद्धेऽस्मिन्वानरे बले ॥ ३२ ॥
वानरा एव नश्चिह्नं स्वजनेऽस्मिन्भविष्यति ॥ ३३ ॥
वयं तु मानुषेणैव सप्त योत्स्यामहे परान् ॥ अहमेष सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन महौजसा ॥
आत्मना पञ्चमश्चायं सखा मम विभीषणः ॥ ३४ ॥
स रामः कृत्यसिद्ध्यर्थमेवमुक्त्वा विभीषणम् ॥ सुवेलारोहणे बुद्धिश्चकार मतिमान्मतिम् ॥
रमणीयतरं दृष्ट्वा सुवेलस्य गिरेस्तटम् ॥ ३५ ॥

पूर्वद्वारेस्थित्वेति शेषः ॥ २५—२६ ॥ अप्रमेयात्मेति मायाविन इन्द्रजितोयमेवार्ह इति भावः ॥२७॥ स्वस्यचोत्तरद्वारनिरोधहेतुमाह—दैत्यदानवेत्यादिश्लोकत्रयं ॥ विप्रकारप्रियः प्रियविप्रकारः । "वा प्रियस्य" इति पूर्वनिपातः । विप्रकारः पीडा । क्षुद्रः क्षुद्रबुद्धिः । प्रजाः संतापयन् लोकान् परिक्रामतीत्यन्वयः । तस्याहमिति श्लोके यत्तच्छब्दाध्याहारेणाहंशब्दद्वयनिर्वाहः । योहं धृतः निश्चितः । सोहं प्रवेक्ष्यामीत्यन्वयः । स्वयमेव अद्वारेण । यद्वा तस्याहमित्यर्धान्तमेकं वाक्यं । उत्तरमित्यादि भिन्नं वाक्यं ॥ २८—३० ॥ गुल्मो भवतु मध्यमः । मध्यमसेना भवत्वित्यर्थः । बलवद्भ्यां रावणेन्द्रजिद्भ्यामधिष्ठितयोरुत्तरपश्चिमयोः मध्यमगुल्मो भवत्वित्यर्थः ॥ ३१ ॥ संज्ञा संकेतः । अस्य प्रयोजनमाह—वानरा इति ॥ नः अस्माकं । वानरा एवास्मिन् स्वजने चिह्नं भविष्यतीति । अस्माकं वानरत्वमेवात्मीयत्वज्ञापकंभविष्यतीत्यर्थः । यदि वानराअपि कामरूपधारणेन युद्ध्येयुः । राक्षसानामपि तादृशत्वादात्मपरविवेको न स्यात् । वानरत्वंतु जघन्यतया न ते भजिष्यन्तीति भावः । इदानीं मानुषरूपपरिग्रहप्रतिषेधसामर्थ्यादितःपूर्वं मानुषरूपं परिगृह्य स्थिता इति गम्यते ॥ ३२—३३ ॥ मानुषेण मनुष्यसंबन्धिना । रूपेणेति शेषः । विभीषणादीनामपि मानुषरूपसंस्थानसादृश्यादेवमुच्यते ॥ ३४ ॥ स राम इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ कृत्यसिद्ध्यर्थं कार्यसिद्ध्यर्थं । सुवेलारोहणे विषये । बुद्धिः बुद्धिमान् । मतुब्लोप आर्षः । मतिं इच्छां । सुवेलारोहणे बुद्धिं चकार मतिमान्मतिमिति च पाठः । सुवेलारोहणबुद्धिमेव मतिं चकार । नान्यामित्यर्थः । आरोहणेच्छाहेतुमाह—रमणीयतरमिति । सौन्दर्यावलोकनमेव तदारोहणहेतुः । नतु लङ्काप्राप्तिः । अतएव लङ्कोपरोधायावरोहणं वक्ष्यति—ततस्त्विति ॥ पृथिवीं सुवेलकटकभूमिं । महात्मा महाबुद्धिः । प्रहृष्टरूपः अतिशयेन प्रहृष्टः । "प्रशंसायां रूपप्" । लङ्कां लङ्कैकदेशसुवेलं । महात्मा महाधृतिरिति द्विती-

ष्यति ॥ २३ ॥ ति० प्रहस्तंप्रतियोद्धा प्रहस्तस्यसेनापतेःप्रतियोद्धा ॥ २५ ॥ स० स्वजने स्वजनत्वेनज्ञाने ॥ ३३ ॥ ति० सुवेलारोहणेबुद्धिंचकार । तस्यदुर्गत्वाद्यात्रौतत्रावस्थानस्यसुखत्वाच्च । मतिमान्मतिमितिपाठे मतिं अर्थनिर्धारणात्मिकांबुद्धिमित्यर्थः । ती० सुवेलारोहणे प्रवृत्ताबुद्धिर्यस्यसः सुवेलारोहणेबुद्धिः । अलुक्त्वमार्षं । मतिमान् आगामिगोचरबुद्धिमान् । मतिचकार सुवेलारोहणेच्छांचकारेत्यर्थः । बुद्धिमितिद्वितीयान्तपाठेतु सुवेलारोहणे मतिं मननात्मिकांबुद्धिं निश्चयात्मिकांचकारेत्यर्थः । यद्वा बुद्धिं तात्कालिकरूपांमतिंचकार अर्थनिर्धारणरूपांचकारेत्यर्थः । अर्थनिर्धारणंमतिरितितज्ज्ञाः ॥ ३५ ॥

[पा०] १ च. छ. ज. लङ्कायां. २ घ. ङ. ज. झ. ट. प्रहस्तंप्रति. ३ घ. सह. ४ क. घ.—ट. गुल्मेभवतुमध्यमे. ५ क. ख. ग. ङ. झ. ट. नश्चिह्नं. ६ घ.—ट. अहमेव. ७ क. ग.—च. झ. ट. बुद्धिंचकार. ८ ङ. झ. ञ. ट. मतिमान्प्रभुः.

ततस्तु रामो महता बलेन प्रच्छाद्य सर्वां पृथिवीं महात्मा ॥
प्रहृष्टरूपोभिजगाम लङ्कां कृत्वा मतिं सोरिवधे महात्मा ॥ ३६ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

सूर्येणास्ताचलारोहणे रामेण सुग्रीवादिभिः सह लङ्कावलोकनाय सुवेलाचलारोहणम् ॥ १ ॥

स तु कृत्वा सुवेलस्य मतिमारोहणं प्रति ॥ लक्ष्मणानुगतो रामः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
विभीषणं च धर्मज्ञमनुरक्तं निशाचरम् ॥ मन्त्रज्ञं च विधिज्ञं च श्लक्ष्णया परया गिरा ॥ २ ॥
सुवेलं साधुशैलेन्द्रमिमं धातुशतैश्चितम् ॥ अध्यारोहामहे सर्वे वत्स्यामोत्र निशामिमाम् ॥ ३ ॥
लङ्कां चालोकयिष्यामो निलयं तस्य रक्षसः ॥ येन मे मरणान्ताय हृता भार्या दुरात्मना ॥ ४ ॥
येन धर्मो न विज्ञातो न तद्वृत्तं कुलं तथा ॥ राक्षस्या नीचया बुद्ध्या येन तद्गर्हितं कृतम् ॥ ५ ॥
तस्मिन्मे वर्तते रोषः कीर्तिते राक्षसाधमे ॥ यस्यापराधान्नीचस्य वधं द्रक्ष्यामि रक्षसाम् ॥ ६ ॥
एको हि कुरुते पापं कालपाशवशं गतः ॥ नीचेनात्मापचारेण कुलं तेन विनश्यति ॥ ७ ॥
एवं संमन्त्रयन्नेव सक्रोधो रावणं प्रति ॥ रामः सुवेलं वासाय चित्रसानुमुपारुहत् ॥ ८ ॥
पृष्ठतो लक्ष्मणश्चैनमन्वगच्छत्समाहितः ॥ सशरं चापमुद्यम्य सुमहद्विक्रमे रतः ॥
तमन्वरोहत्सुग्रीवः सामात्यः सविभीषणः ॥ ९ ॥

यमहास्यशब्दार्थः । अभिजगाम । आरोहणायेति भावः ॥ ३५—३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अथ लङ्कादर्शनार्थं सुवेलारोहणमष्टत्रिंशे—स त्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ धर्मज्ञत्वादि सुग्रीवस्यापि विशेषणं । सुवेलो नाम लङ्कासमतुङ्गताको गिरिविशेषः । विधिज्ञं कार्यज्ञं ॥ १—२ ॥ चितं व्याप्तं । अध्यारोहामहे आरोक्ष्यामः । अयंच समुद्रतरणदिवसवृत्तान्तः पूर्वं संग्रहेणोक्तः । अद्य सविशेषमुच्यते ॥ ३ ॥ लङ्कामित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ लङ्कालोकने निमित्तमाह—निलयमिति । मे भार्येति संबन्धः । मरणान्ताय मरणरूपफलाय । तत् प्रसिद्धं । वृत्तं धर्मशास्त्रविहितस्वकुलाचारः । कुलं स्वकुलातिशयः । एतत्सर्वं भार्यापहरणनिवृत्तिहेतुः तन्नासीदित्यर्थः । तर्हि केन हेतुना कृतमित्यत्राह—राक्षस्येति । तत् भार्यापहरणं ॥ ४—५ ॥ एतादृशस्य निलयदर्शने किं फलं तत्राह—तस्मिन्निति ॥ वर्तते उत्पद्यते । तर्हि तन्मात्रवधे यत्नः क्रियतामित्यत्राह—यस्येति ॥ ६ ॥ अन्यस्य दोषेणान्यवधः किमर्थंक्रियत इत्यत्राह—एक इति ॥ एकः पापं कुरुते नीचेन तेन कर्त्रा आत्मापचारेण तद्दोषेण कारणेन कुलं तत्संबन्धिनः सर्वे विनश्यन्ति ॥ ७ ॥ संमन्त्रयन् वदन् । उपारुहत् उपारुक्षत् ॥ ८ ॥ पृष्ठत इत्यादि सार्धश्लोकः ॥ समा-

---

कतक० एतदग्रे ततस्तुरामइतिपद्यंपठन्ति । तन्नवक्ष्यमाणसंग्रहो नाप्युक्तानुवादो नाप्यत्रप्रकरणविच्छेदइतीमंश्लोकं वृथाप्रक्षिप्यात्रसर्गच्छेदंकुर्वन्तिभ्रान्ताः ॥ ३६ ॥ इतिसप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥

स० मरणान्ताय मरणेन रक्षःकुलस्यसहितोंतो नाशःस्वस्य तस्मै ॥४॥ **स०** वृत्तं सदाचारः अस्मद्वलिष्ठतावार्तावा । राक्षस्या राक्षससंबन्धिन्या । तत्रापिनीचया । विभीषणं सुसुखीकर्तुमियमुक्तिः ॥ ५ ॥

* [पा०] १ घ. मन्त्रज्ञंचहनूमन्तं. २ ख.—च. झ. ञ. ट. नवृत्तंनकुलंतथा. ३ घ. च. छ. नात्मापराधेन. ४ ङ. झ. ञ. ट. सुवेलमासाद्य. ५ ग. व्रजन्तंलक्ष्मणः.

हनुमानङ्गदो नीलो मैन्दो द्विविद एव च ॥ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥ १० ॥
पनसः कुमुदश्चैव हरो रम्भश्च यूथपः ॥ जाम्बवांश्च सुषेणश्च ऋषभश्च महामतिः ॥ ११ ॥
दुर्मुखश्च महातेजास्तथा शतबलिः कपिः ॥ एते चान्ये च बहवो वानराः शीघ्रगामिनः ॥ १२ ॥
ते वायुवेगप्रवणास्तं गिरिं गिरिचारिणः ॥ अध्यारोहन्त शतशः सुवेलं यत्र राघवः ॥ १३ ॥
[ततः सुवेलमारुह्य रामस्तैस्सह वानरैः ॥ निषसाद गिरेस्तस्य शृङ्गे समतले शुभे ॥ १४ ॥
ततः कपिगणास्सर्वे समावृत्य द्वियोजनम् ॥ सुवेलमध्यारोहंस्ते प्लवन्तो दक्षिणामुखाः ॥ १५ ॥]
ते त्वदीर्घेण कालेन गिरिमारुह्य सर्वतः ॥ ददृशुः शिखरे तस्य विषक्तामिव खे पुरीम् ॥ १६ ॥
तां शुभां प्रवरद्वारां प्राकारपरिशोभिताम् ॥ लङ्कां राक्षससंपूर्णां ददृशुर्हरियूथपाः ॥ १७ ॥
प्राकारचयसंस्थैश्च तदा नीलैर्निशाचरैः ॥ ददृशुस्ते हरिश्रेष्ठाः प्राकारमपरं कृतम् ॥ १८ ॥
ते दृष्ट्वा वानराः सर्वे राक्षसान्युद्धकाङ्क्षिणः ॥ मुमुचुर्विविधान्नादांस्तत्र रामस्य पश्यतः ॥ १९ ॥
ततोऽस्तमगमत्सूर्यः संध्यया प्रतिरञ्जितः ॥ पूर्णचन्द्रप्रदीप्ता च क्षपा समभिवर्तते ॥ २० ॥
ततः स रामो हरिवाहिनीपतिर्विभीषणेन प्रतिनन्द्य सत्कृतः ॥
सलक्ष्मणो यूथपयूथसंवृतः सुवेलपृष्ठे न्यवसद्यथासुखम् ॥ २१ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

रात्रौसुग्रीवादिभिःसहसुवेलेसुखोषितेनरामेण प्रातर्लङ्कावलोकनम् ॥ १ ॥

तां रात्रिमुषितास्तत्र सुवेले हरिपुङ्गवाः ॥ लङ्कायां ददृशुर्वीर वनान्युपवनानि च ॥ १ ॥

: सावधानः ॥ ९ ॥ सामात्य इत्युक्तं विवृणोति—हनुमानित्यादिचतुःश्लोकी ॥ हनुमानिति पृथगुक्त्या रामलक्ष्मणौ पद्ध्यामेवारूढाविति गम्यते। ते प्रसिद्धाः। एते चान्ये च । वायुवेगप्रवणाः वायुवेगेन गच्छन्तः। "प्लुङ् गतौ" इति धातोर्बहुलग्रहणात्कर्तरि ल्युट्। अतएव शीघ्रगामिनः सन्तः अध्यारोहन्त ॥ १०—१५ ॥ ते रामादयः । तस्य प्रसिद्धस्य त्रिकूटस्य। खे विषक्तां आकाशे लम्बमानामिव स्थितां। पुरीं लङ्कां। सर्वतो ददृशुः ॥ १६ ॥ वानराश्च ददृशुरित्याह—तामिति ॥ स्पष्टः ॥ १७ ॥ प्राकारस्य चयः वप्रं तत्र स्थितैः । "स्याच्चयो वप्रमस्त्रियां" इत्यमरः ॥१८—१९॥ प्रतिरञ्जितः रक्तवर्णीकृतः। पूर्णचन्द्रप्रदीप्तेति । अनेन पौर्णमास्यां सुवेलारोहणमित्युक्तं। प्रथमायां युद्धारम्भ इत्याहुः। यद्वा पूर्णचन्द्रतुल्यप्रदीपवतीति वाऽर्थः। संभवन्ति हि वानरसेनायामपि प्रकाशार्थमारोपिता दीपाः ॥ २० ॥ वाहिनीपतिः वानरसेनानिर्वाहकः ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टात्रिंशः सर्गः॥३८॥

अथ लङ्कादर्शनमेकोनचत्वारिंशे—तामिति ॥ तां रात्रिमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ददृशुः प्रातरिति

स० वायुवद्वेगप्रवणः वेगायतिर्येषांतेतथा। वायोरिववेगविस्तारवन्तइत्यर्थः। "प्रवणःक्रमनिम्नोर्व्यामायतौच" इतिविश्वः ॥१३॥ स० खेआकाशेविषक्तां अंबरचुंबिनीमितियावत् ॥ १६ ॥ ति० प्रतिरञ्जितः प्रतिप्रापितरागः । पूर्णचन्द्रप्रदीप्ताक्षपेत्यनेन पौषशुक्लचतुर्दश्यांपूर्णिमायांवा सुवेलारोहणमितिबोध्यं । "चतुर्दश्यांसुवेलाग्रेरामःसैन्यंन्यवेशयत्" इत्यभिवेश्योक्तेः । अत्रपूर्णचन्द्रलोक्तिःपूर्णकल्पत्वादिति॥ २० ॥ इत्यष्टत्रिंशःसर्गः ॥ ३८ ॥

[पा०] १ ख. ग. घ. करंभश्चमहाद्युतिः. २ इदंश्लोकद्वयं क. घ. च. छ. पाठेषुदृश्यते. ३ घ. ङ. झ. ट. प्राकारवर. ४ ङ. झ. ट. तंदृष्ट्वा. ५ ङ. च. छ. झ. ट. यूथसंयुतः.

समसौम्यानि रम्याणि विशालान्यायतानि च ॥ दृष्टिरम्याणि ते दृष्ट्वा बभूवुर्जातविस्मयाः ॥ २ ॥
चम्पकाशोकपुंनागसालतालसमाकुला ॥ तमालवनसंछन्ना नागमालासमावृता ॥ ३ ॥
हिन्तालैरर्जुनैर्नीपैः सप्तपर्णैश्च पुष्पितैः ॥ तिलकैः कर्णिकारैश्च पाटलैश्च समन्ततः ॥ ४ ॥
शुशुभे पुष्पिताग्रैश्च लतापरिगतैर्द्रुमैः ॥ लङ्का बहुविधैर्दिव्यैर्यथेन्द्रस्यामरावती ॥ ५ ॥
विचित्रकुसुमोपेतै रक्तकोमलपल्लवैः ॥ शाद्वलैश्च तथा नीलैश्चित्राभिर्वनराजिभिः ॥ ६ ॥
गन्धाढ्यान्यभिरम्याणि पुष्पाणि च फलानि च ॥ धारयन्त्यगमास्तत्र भूषणानीव मानवाः ॥ ७ ॥
तच्चैत्ररथसंकाशं मनोज्ञं नन्दनोपमम् ॥ वनं सर्वर्तुकं रम्यं शुशुभे षट्पदायुतम् ॥ ८ ॥
नत्यूहकोयष्टिभकैर्नृत्यमानैश्च बर्हिभिः ॥ रुतं परभृतानां च शुश्रुवुर्वननिर्झरे ॥ ९ ॥
नित्यमत्तविहङ्गानि भ्रमराचरितानि च ॥ कोकिलाकुलषण्डानि विहगाभिरुतानि च ॥ १० ॥
भृङ्गराजाभिगीतानि भ्रमरैः सेवितानि च ॥ कोणालकविघुष्टानि सारसाभिरुतानि च ॥ ११ ॥
विविशुस्ते ततस्तानि वनान्युपवनानि च ॥ हृष्टाः प्रमुदिता वीरा हरयः कामरूपिणः ॥ १२ ॥
तेषां प्रविशतां तत्र वानराणां महौजसाम् ॥ पुष्पसंसर्गसुरभिर्ववौ घ्राणसुखोऽनिलः ॥ १३ ॥
अन्ये तु हरिवीराणां यूथान्निष्क्रम्य यूथपाः ॥ सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञाता लङ्कां जग्मुः पताकिनीम् ॥१४॥
वित्रासयन्तो विहगांस्त्रासयन्तो मृगद्विपान् ॥ कम्पयन्तश्च तां लङ्कां नादैस्ते नदतां वराः ॥
कुर्वन्तस्ते महावेगा महीं चरणपीडिताम् ॥ १५ ॥

सिद्धं। वनानि अकृत्रिमाणि। उपवनानि कृत्रिमाणि ॥ १ ॥ समानि च तानि सौम्यानि च समसौम्यानि निम्नोन्नतत्वरहितानि स्निग्धानि चेत्यर्थः। अत एव रम्याणि रमणीयानि। विशालानि विपुलानि। आयतानि दीर्घाणि। दृष्टिरम्याणि नयनाकर्षणानि। वनान्युपवनानि चेत्याकृष्यान्वयः ॥ २ ॥ चम्पकेत्यादि श्लोकचतुष्टयमेकान्वयं ॥ नागमाला नागकेसरमाला। हिन्तालैरित्यादि। उपलक्षितेतिशेषः। दिव्यैः पारिजातादिभिः। अत्राप्युपलक्षितेतिशेषः। विचित्रेत्यादि पदद्वयमपि दिव्यद्रुमविशेषणं। शाद्वलैरित्यादावप्युपलक्षणे तृतीया। लङ्काशब्दश्चात्र सुवेलपरः। उत्तरत्र वानरप्रवेशोक्तेः। शुशुभे शोभमाना दृश्यत इत्यन्वयः ॥ ३—६ ॥ तत्र वनेषु। धारयन्ति अधारयन्। अगमाः वृक्षाः ॥ ७ ॥ सर्वे ऋतवो यस्मिन् तत्सर्वर्तुकं। "शेषाद्विभाषा" इति कप्प्रत्ययः। षट्पदायुतं षट्पदैरासमन्ताद्युतं ॥ ८ ॥ वननिर्झरे नत्यूहैः कोयष्टिभकैः जलकुक्कुटविशेषैः। नृत्यमानैः नृत्यद्भिः। बर्हिणैश्च सहितानां परभृतानां रुतं शुश्रुवुरिति योजना ॥ ९ ॥ वनरामणीयकाकृष्टास्तत्रविविशुरित्याह—नित्येत्यादिना कामरूपिण इत्यन्तेन श्लोकत्रयेण ॥ विहङ्गाः वक्ष्यमाणकोकिलादिव्यतिरिक्ताः। षण्डाः वृक्षसमूहाः। विहङ्गभृङ्गसंचारस्य तन्नादस्य च वनशोभाहेतुत्वात्तत्संचारमुक्त्वा तन्नादमाह—विहगेत्यादिना। विहगानामभिरुतं येषु तानि विहगाभिरुतानि। एवमुत्तरत्रापि विग्रहः। कोणालकः खञ्जनः। सारसाभिरुतानीत्यनेन वनादीनां सरःसमीपवर्तित्वमुक्तं। हृष्टाः पुलकिताः। प्रमुदिताः सन्तुष्टाः। वीराः शत्रुवनप्रवेशेपि निर्भयाः। कामरूपिणः सूक्ष्मविपुलप्रवेशानुगुणस्थूलसूक्ष्मशरीरवन्तः॥ १०–१३ ॥ अन्येत्वित्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ १४–१५ ॥

ति० समसौम्यानि आयामविस्ताराभ्यांसमानि समभूतलानिच। दुष्टमृगाद्युपद्रवराहित्येनसौम्यानि। अतएवक्रीडादौरम्याणीत्यर्थइतितीर्थः। समसाम्यानीतिपाठः। समप्रदेशे साम्यसंस्थानानि। रम्याणि मृगाद्युपद्रवराहित्यादितिकतकः ॥ २ ॥ **ति०** वननिर्झरे निर्झरयुतेवने। राजदन्तादिः ॥९॥ **ति०**प्राणसमत्वेनमन्दता ॥१३॥ **ति०** अन्येतु वनोपवनप्रवेष्टृव्यतिरिक्ताः।

[**पा०**] १ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. बकुलसाल. २ ङ. ज. झ. ट. न्यतिरम्याणि. ३ क. ख. घ. ङ. च. झ. ञ. ट. बर्हिणैः. ४ ङ. झ. राजाधिगीतानि. ५ क. ख. च. छ. ञ. कुररैः. ङ. झ. ट. कुररस्वनितानिच. ६ च. ञ. ट. कोयष्टिकविघुष्टानि. क. छ. कोयष्टिकविघुष्टानि. ७ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. प्राणसमोऽनिलः. ८ ङ. झ. ट. विहगान्ग्लापयन्तो.

रजश्च सहसैवोर्ध्वं जगाम चरणोत्थितम् ॥ १६ ॥
ऋक्षाः सिंहा वराहाश्च महिषा वारणा मृगाः ॥ तेन शब्देन वित्रस्ता जग्मुर्भीता दिशो दश ॥१७॥
शिखरं तत्त्रिकूटस्य प्रांशु चैकं दिविस्पृशम् ॥ समन्तात्पुष्पसंछन्नं महारजतसन्निभम् ॥ १८ ॥
शतयोजनविस्तीर्णं विमलं चारुदर्शनम् ॥ श्लक्ष्णं श्रीमन्महच्चैव दुष्प्रापं शकुनैरपि ॥
मनसाऽपि दुरारोहं किं पुनः कर्मणा जनैः ॥ १९ ॥
निविष्टा [1]तत्र शिखरे लङ्का रावणपालिता ॥ [2]शतयोजनविस्तीर्णा त्रिंश[3]द्योजनमायता ॥ २० ॥
सा पुरी गोपुरैरुच्चैः पाण्डुराम्बुदसन्निभैः ॥ काञ्चनेन च सालेन राजतेन च शोभि[4]ता ॥ २१ ॥
प्रासादैश्च विमानैश्च लङ्का परमभूषिता ॥ घनैरिवातपापाये मध्यमं वैष्णवं पदम् ॥ २२ ॥
यस्यां स्तम्भसहस्रेण प्रासादः समलङ्कृतः ॥ कैलासशिखराकारो दृश्यते खमिवोल्लिखन् ॥ २३ ॥
चैत्यः स राक्षसेन्द्रस्य बभूव पुरभूषणम् ॥ [5]बलेन रक्षसां नित्यं यः समग्रेण रक्ष्यते ॥ २४ ॥
मनोज्ञां [6]काननवतीं पर्वतैरुपशोभिताम् ॥ नानाधातुविचित्रैश्च उद्यानैरुपशोभिताम् ॥ २५ ॥
नानाविहगसंघुष्टां नानामृगनिषेविताम् ॥ [7]नानाकाननसंतानां नानाराक्षससेविताम् ॥ २६ ॥
तां समृद्धां [8]समृद्धार्थो लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणाग्रजः ॥ रावणस्य पुरीं रामो ददर्श सह वानरैः ॥ २७ ॥

रजश्चेत्यर्धमेकं वाक्यं ॥ चरणोत्थितं वानरपादाहतिजनितं । रजः ऊर्ध्वं जगाम । उत्थितमित्यर्थः ॥१६॥ अत्र ऋक्षादयो लङ्कावनवासिनः । भीताः दर्शनादेव भीताः । तेन शब्देन वित्रस्ताः विशेषेण त्रस्ताः । दश दिशो जग्मुः । यथायथं जग्मुरित्यर्थः ॥ १७ ॥ एवं त्रिकूटस्य प्रथमशिखरं सुवेलाख्यमुक्त्वा मध्यमशिखरं वर्णयति—शिखरं तदित्यादिना ॥ सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं । तत् प्रसिद्धं । प्रांशु पार्श्ववर्तिशिखरद्वयापेक्षया उन्नतं । एकं अद्वितीयं । मध्यममित्यर्थः । स्पृशतीति स्पृशं । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । समन्तात्पुष्पसंछन्नं अतएव महारजतसन्निभं पृथुरजतसन्निभं । यद्वा सुवर्णसन्निभमिति स्वरूपोक्तिः । चारुदर्शनं सुन्दरदर्शनं । एवंभूतं शिखरं अदृश्यतेत्यध्याहारः ॥ १८—१९ ॥ निविष्टेत्यादिश्लोकपञ्चकमेकान्वयं ॥ २० ॥ सालेन प्राकारेण ॥ २१ ॥ प्रासादैरिति । प्रासादादिलक्षणं प्रागेव लिखितं । आतपापाये वर्षारम्भसमये मिति । त्रिविक्रमावतारे त्रिभिः पदैः सर्वलोकक्रमणे मध्यमपदेनान्तरिक्षं क्रान्तमिति आकाशं मध्यमं वैष्णवं पदमिति उच्यते ॥ २२ ॥ उल्लिखन् व्याप्नुवन् नगरमध्यचतुष्पथं चैत्यं तत्र भवश्चैत्यः राक्षसेन्द्रस्य पुरभूषणमित्यन्वयः । यः समग्रेण रक्षसां शतेन नित्यं रक्ष्यते । यश्च राक्षसेन्द्रस्य पुरभूषणं बभूव । स्तम्भसहस्रेण समलंकृतः कैलासशिखराकारः खमुल्लिखन्निव स्थितः चैत्यः स प्रासादः यस्यां दृश्यते तादृशी रावणपालितत्वादिविशेषणविशिष्टा तत्र शिखरे निविष्टा लङ्का अदृश्यतेत्यध्याहारेणान्वयः ॥२३–२४॥ एवं वानराणामग्रगतानां लङ्कादर्शनमुक्त्वा रामस्यापि तद्दर्शनमाह—मनोज्ञामित्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ पर्वतैः क्रीडाशैलैः । नानाधातुविचित्रैरिति पर्वतविशेषणं । उद्यानैः कृत्रिमवनैः ॥ २५ ॥ नानाकाननेति पूर्वं काननवत्त्वमुक्तं अत्र तन्नानात्वमितिभिदा ॥ २६ ॥ समृद्धां उन्नतां । समृद्धार्थो समृद्धद्रव्यां ।

यूथान्निष्क्रम्यलङ्कांजग्मुः ॥ १४ ॥ ति० दशयोजनेति । इदंचलङ्कारूपमहादुर्गान्तर्वर्तिरावणवासस्थानभूतान्तर्दुर्गपरं । 'शतयोजनविस्तीर्णात्रिंशद्योजनमायता' इत्यत्रैवान्यत्रस्थलेऽउक्तेः ॥ २० ॥ काञ्चनेन राजतेन । सालेन प्राकारेण ॥ २१ ॥ इत्येकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ङ.—ट. तस्य. २ क.—ट. दशयोजन. ३ ग. घ. च. छ. ञ. तथाद्विगुणमायता. ङ. झ. ट. विंशद्योजनमायता. ४ क. ख. ग. ङ.—ट. शोभते. ५ क.—ट. शतेन. ६ ङ. झ. ञ. ट. काञ्चनवतीं. ७ ज. नानागृहसमाकीर्णां. ८ ख. ग. घ. च. छ. समृद्धार्थो.

तां महागृहसंबाधां दृष्ट्वा लक्ष्मणपूर्वजः ॥ नगरीममरप्रख्यो विस्मयं प्राप वीर्यवान् ॥ २८ ॥
तां रत्नपूर्णां बहुसंविधानां प्रासादमालाभिरलङ्कृतां च ॥
पुरीं महायन्त्रकवाटमुख्यां ददर्श रामो महता बलेन ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

सुवेलाचलस्थित्यालङ्कामवलोकमानेरामे पार्श्वस्थेनसुग्रीवेण लङ्कागोपुरशृङ्गेराजोपचारै रामाभिमुखावस्थितरावणावलोकनम् ॥ १ ॥ तथाकोपादुत्प्लवेनरावणनिकटमेत्य तत्किरीटपातनपूर्वकं तेनसहचिरंनियुद्धकरणम् ॥ २ ॥ तथा श्रान्तेनतेन मायोपक्रमे लाघवात्पुनारामपार्श्वागमनम् ॥ ३ ॥

ततो रामः सुवेलाग्रं योजनद्वयमण्डलम् ॥ आरुरोह ससुग्रीवो हरियूथपसंवृतः ॥ १ ॥
स्थित्वा मुहूर्तं तत्रैव दिशो दश विलोकयन् ॥ त्रिकूटशिखरे रम्ये निर्मितां विश्वकर्मणा ॥
ददर्श लङ्कां सुन्यस्तां रम्यकाननशोभिताम् ॥ २ ॥
तस्यां गोपुरशृङ्गस्थं राक्षसेन्द्रं दुरासदम् ॥ ३ ॥
श्वेतचामरपर्यन्तं विजयच्छत्रशोभितम् ॥ रक्तचन्दनसंलिप्तं रत्नाभरणभूषितम् ॥ ४ ॥
नीलजीमूतसंकाशं हेमसंछादिताम्बरम् ॥ ऐरावतविषाणाग्रैरुत्कृष्टकिणवक्षसम् ॥ ५ ॥
शशलोहितरागेण संवीतं रक्तवाससा ॥ सन्ध्यातपेन संवीतं मेघराशिमिवाम्बरे ॥ ६ ॥
पश्यतां वानरेन्द्राणां राघवस्यापि पश्यतः ॥ दर्शनाद्राक्षसेन्द्रस्य सुग्रीवः सहसोत्थितः ॥ ७ ॥
क्रोधवेगेन संयुक्तः सत्त्वेन च बलेन च ॥ अचलाग्रादथोत्थाय पुप्लुवे गोपुरस्थले ॥ ८ ॥

अमरप्रख्यः देवसदृशः ॥ २८ ॥ पुनःसंग्रहेणाह—तामिति ॥ रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि । संविधानं रक्षणं ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

अथ सुग्रीवरावणयोर्द्वन्द्वयुद्धकथनं चत्वारिंशे । अत्र प्रथमश्लोकः पूर्वोक्तानुवादः—तत इति ॥ योजनद्वयमण्डलं योजनद्वयविस्तारमण्डलं ॥ १ ॥ सुन्यस्तां सुष्ठु निवेशितां ॥ २ ॥ तस्यामित्यादि सार्धश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ अत्र ददर्शेत्यनुषज्यते । श्वेते चामरे पर्यन्ते पार्श्वद्वये यस्य स श्वेतचामरपर्यन्तः । उभयतो वीज्यमानचामर इत्यर्थः । विजयच्छत्रं विजयसूचकछत्रं । रत्नाभरणं पद्मरागाभरणं । हेमसंछादिताम्बरं तत्र तत्र सुवर्णचित्राम्बरं । सुवर्णसूत्रिताम्बरमिति वार्थः । उत्कृष्टकिणवक्षसं उपपादितकिणवक्षसं । उत्कृष्टस्य उल्लिखितस्य किणः वक्षसि यस्य स तथेति वार्थः । शशलोहितरागेण शशरुधिरसमानरागेण । रक्तशब्दविवरणमिदं । रक्तवाससा उत्तरीयेण । संवीतं परिवीतं ॥ ३—६ ॥ "हतं च रावणं संख्ये दर्शनादवधारय" इति रामस पूर्वं प्रतिज्ञातमर्थं साधयितुमुत्थितः सुग्रीवइत्याह—पश्यतामित्यादिना ॥ पश्यतामित्यनादर अत्रानादरणमनुक्त्वा गमनं । सप्तम्यर्थेषष्ठीवा । दर्शनात् दर्शनमात्रात् । क्रोधवेगेन कथं मत्स्वामिनोग्रे स्वयं राजोपचारेण तिष्ठति दुरात्मेति कोपातिशयेनेत्यर्थः । सत्त्वेन मनोबलेन । बलेन कायबलेन । पुप्लुवे गोपुरमुद्दिश्येति शेषः ॥ गोपुरस्थले स्थित्वेत्य-

स० रक्तवाससा स्नेहविषयेणवस्त्रेण ॥ ६ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ट. नगरींत्रिदिवप्रख्यां. २ ङ. झ. ट. उपारोहत्ससुग्रीवोहरियूथैःसमन्वितः. ३ ङ. झ. तस्य. ४ ग. ङ. च. झ. ञ. ट. रक्ताभरणभूषितं. ५ क. ग. ङ.—ट. संछन्नं. ६ क. ख. ग. च. ञ. संततः.

स्थित्वा मुहूर्तं संप्रेक्ष्य निर्भयेनान्तरात्मना ॥ तूष्णीकृत्य च तद्रक्षः सोब्रवीत्परुषं वचः ॥ ९ ॥
लोकनाथस्य रामस्य सखा दासोस्मि राक्षस ॥ न मया मोक्ष्यसेऽद्य त्वं पार्थिवेन्द्रस्य तेजसा ॥१०॥
इत्युक्त्वा सहसोत्पत्य पुप्लुवे तस्य चोपरि ॥ आकृष्य मुकुटं चित्रं पातयित्वाऽपतद्भुवि ॥ ११ ॥
समीक्ष्य तूर्णमायान्तमाबभाषे निशाचरः ॥ सुग्रीवस्त्वं परोक्षं मे हीनग्रीवो भविष्यसि ॥ १२ ॥
इत्युक्त्वोत्थाय तं क्षिप्रं बाहुभ्यामाक्षिपत्तले ॥ कन्तुवत्तं समुत्थाय बाहुभ्यामाक्षिपद्धरिः ॥ १३ ॥

परस्परं स्वेदविदिग्धगात्रौ परस्परं शोणितदिग्धदेहौ ॥
परस्परं श्लिष्टनिरुद्धचेष्टौ परस्परं शाल्मलिकिंशुकौ[2] यथा ॥ १४ ॥
मुष्टिप्रहारैश्च तलप्रहारैररत्निघातैश्च कराग्रघातैः ॥
तौ चक्रतुर्युद्धमसह्यरूपं महाबलौ वानरराक्षसेन्द्रौ ॥ १५ ॥
कृत्वा नियुद्धं भृशमुग्रवेगौ कालं चिरं गोपुरवेदिमध्ये ॥
उत्क्षिप्य चाक्षिप्य विनम्य देहौ पादक्रमाद्गोपुरवेदिलग्नौ ॥
अन्योन्यमाविध्य[3] विलग्नदेहौ तौ पेततुः सालनिखातमध्ये ॥ १६ ॥
उत्पेततुर्भूतलमस्पृशन्तौ स्थित्वा मुहूर्तं त्वभिनिश्वसन्तौ ॥
आलिङ्ग्य चावल्ग्य[4] च बाहुयोक्त्रैः संयोजयामासतुराहवे तौ ॥ १७ ॥
संरम्भशिक्षाबलसंप्रयुक्तौ संचेरतुः संप्रति युद्धमार्गैः ॥
शार्दूलसिंहाविव जातदर्पौ गजेन्द्रपोताविव संप्रयुक्तौ ॥ १८ ॥

न्वयः । अन्तरात्मना मनसा ॥ ७—९ ॥ रामाभिप्रायेण सखा वस्तुतो दासोस्मीति भावः । मया मत्तः । औद्धत्यं परिहरति—पार्थिवेन्द्रस्य तेजसेति ॥ १०—११ ॥ आयान्तं सुग्रीवमितिशेषः । परोक्षं ममासन्निधाने । त्वं सुग्रीवः शोभनग्रीवः । प्रत्यक्षं तु हीनग्रीवो भविष्यसीत्यर्थः ॥ १२ ॥ तले गोपुरतले । आक्षिपत् अपातयत् । कन्तुवत्समुत्थाय कन्तुकवज्झटित्युत्पत्येत्यर्थः ॥ १३ ॥ परस्परमित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ आरम्भे दृढपरीरम्भेण स्वेदसिक्तगात्रौ । ततः खरतरनखक्षतेन शोणितलिप्तशरीरौ । ततो दृढाश्लिष्टतया निरुद्धचेष्टौ निष्पन्दौ । ततः परस्परत्यागे कुसुमितशाल्मलीकिंशुकाविव स्थितौ । तौ वानरराक्षसेन्द्रौ । मुष्टिप्रहारैः । मुष्टीनां व्यथायां तलप्रहारैः । तत्पीडायां अरत्निघातैः निष्कनिष्टमुष्टियुक्तप्रकोष्ठप्रहारैः । "अरत्निस्तु निष्कनिष्टेन मुष्टिना" इत्यमरः । तद्बाधायां कराग्रघातैः । असह्यरूपं अत्यन्तासह्यं । प्रशंसायां रूपप्प्रत्ययः । युद्धं चक्रतुः ॥ १४—१५ ॥ कृत्वेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ नियुद्धं मल्लयुद्धं बाहुयुद्धं वा । "नियुद्धं बाहुयुद्धं स्यात्" इत्यमरः । गोपुरवेदिमध्ये चिरं कालं नियुद्धं कृत्वा । तत उत्क्षिप्य परस्परमूर्ध्वं क्षिप्त्वा । आक्षिप्य आकृष्य । परस्परंदेहौ विनम्य विनाम्य । पादक्रमात् पादविन्यासविशेषात् । गोपुरवेदिलग्नौ पदात्पदं पश्चाच्चलित्वा पुनर्युद्धार्थमवसरप्रतीक्षतया गोपुरवेदिकायां निश्चलंस्थिताविल्यर्थः । आविध्य बाहुभ्यां संवेष्टय । विलग्नदेहौ श्लिष्टदेहौ सन्तौ । सालनिखातयोः प्राकारपरिखयोर्मध्ये पेततुः ॥ १६ ॥ लाघवातिशयेन भूतलमस्पृष्ट्वैव उत्पेततुः । ततो मुहूर्तं तूष्णीं स्थित्वा श्रमवशादभिनिश्वसन्तौ पुनरालिङ्ग्य स्वयमेव स्वशरीरमालिङ्ग्य । आवल्ग्य आप्लुत्य । बाहुयोक्त्रैः बाहुपाशैः संयोजयामासतुः । देहाविति शेषः । निबिडं बबन्धतुरित्यर्थः ॥ १७ ॥ संरम्भेति । संरम्भः अभिनिवेशः । शिक्षा अभ्यासः । बलं शक्तिः । एतैः संप्रयुक्तौ संयुक्तौ सन्तौ संप्रति युद्धमार्गैः चातुर्येण परस्परग्रहणानुकूलक्रमैरित्यर्थः । संप्रति तदानीमित्यर्थ इत्येके । शार्दूलसिंहौ शार्दूलश्रेष्ठौ । संप्रयुक्तौ

[पा०] १ घ.—ट. पातयामासतद्भुवि. २ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. किंशुकाविव. ३ क. ग. ङ.—ट. मापीड्य. ४ च. छ. ज. ट. चापीड्य. क. ग. घ. चाबध्य.

उद्यम्य चान्योन्यमधिक्षिपन्तौ संचक्रमाते बहुयुद्धमार्गैः ॥
व्यायामशिक्षाबलसंप्रयुक्तौ क्लमं न तौ जग्मतुराशु वीरौ ॥
बाहूत्तमैर्वारणवारणाभैर्निवारयन्तौ वरवारणाभौ ॥ २० ॥
चिरेण कालेन तु संप्रयुक्तौ संचेरतुर्मण्डलमार्गमाशु ॥ २१ ॥
तौ परस्परमासाद्य यत्तावन्योन्यसूदने ॥ मार्जाराविव भक्षार्थे वितस्थाते मुहुर्मुहुः ॥ २२ ॥
मण्डलानि विचित्राणि स्थानानि विविधानि च ॥ गोमूत्रिकाणि चित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥२३॥
तिरश्चीनगतान्येव तथा वक्रगतानि च ॥ परिमोक्षं प्रहाराणां वर्जनं परिधावनम् ॥ २४ ॥

सन्तौ गजेन्द्रपोतौ कलभौ । संहत्य संयोज्य । उरोभ्यामन्योन्यमापीड्य धरण्यां युगपन्निपेततुः । अथ उद्यम्य उद्धृत्य । अधिक्षिपन्तौ पातयन्तौ । एवं बहुयुद्धमार्गैः बहुयुद्धप्रकारैः । संचक्रमाते संचेरतुः ॥१८—१९॥ खुरल्यां श्रमजयाय कृतोभ्यासो व्यायामः तद्रूपा या शिक्षा तद्बलेन तदतिशयेन संप्रयुक्तौ संयुक्तौ । वार्यन्ते एभिरिति वारणाः आलानस्तम्भाः । वारणवारणाभैः बाहूत्तमैः अन्योन्यमाशु निवारयन्तावपि क्लमं श्रमं । न जग्मतुः ॥२०॥ चिरेणेत्यर्धं ॥ चिरेणकालेन बहुकालेन । संप्रयुक्तौ युध्यमानौ तौ । मण्डलमार्गं चक्राकारमार्गं । चेरतुः चक्रतुरित्यर्थः । अयं च वक्ष्यमाणमार्गान्तराणामप्युपलक्षणं ॥ २१ ॥ तदेव प्रपञ्चयति—तावित्यादिना ॥ परस्परमासाद्य अन्योन्यसूदने अन्योन्यहिंसने । यत्तौ यत्नवन्तौ । भक्ष्यत इति भक्षः भक्ष्यद्रव्यं । तदर्थे तन्निमित्तं । मार्जाराविव वितस्थाते विशेषेण तस्थतुः । “ समवप्रविभ्यःस्थः ” इत्यात्मनेपदं । भक्षग्रहणदत्तावधानौ मार्जाराविव निश्चलं तस्थतुरित्यर्थः । मुहुर्मुहुरित्यनेन मध्येमध्ये मण्डलादिसंचारो व्यज्यते ॥२२॥ मण्डलानीत्यादि चतुःश्लोक्येकान्वया ॥ मण्डलानि परिभ्रमणविशेषान् । यथाहभरतः—“ एकपादप्रचारो यः स चारीत्यभिधीयते । द्विपादक्रमणं यत्तु करणं नाम तद्भवेत् ॥ करणानां समायोगात्खण्डमित्यभिधीयते । खण्डैस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा संयुक्तं मण्डलं भवेत् ” इति । विचित्राणि सव्यमपसव्यं सव्यापसव्यमर्ध-

तथा । प्रत्यालीढमथालीढं स्थानान्येतानि षण्नृणां ” इति पञ्चेति धनुर्वेदे । एषां लक्षणादिकथने ग्रन्थगौरवं स्यादिति तन्नाद्रियते । गोमूत्रिकाणि गोमूत्रसरणिसदृशानि गमनानि । गोमूत्रशब्दात्तदाकारगमनवाचकान्मत्वर्थे ठन्प्रत्ययः । गोमूत्रिकाणां चित्रत्वं गमनागमनादिभेदात् । गतप्रत्यागतानि उपसर्पणापसर्पणानि । एते उभयगतिप्रचारभेदाः । तिरश्चीनगतानि तिर्यग्गमनानि । वक्रगतानि सव्यापसव्यसंचरणानि । परिमोक्षं स्थानचालनेन प्रहाराणां मोघकरणं । वर्जनं प्रतिप्रयोगेन परिहरणं । परिधावनं एकस्य तिष्ठतः समन्तादन्यस्य गमनागमनं । अभिद्रवणं आभिमुख्येन शीघ्रं गमनं । आप्लावं अल्पाङ्गत्वानल्पाङ्गत्वादिभिर्विनम्य गमनं । ईषद्गमनं वा । मण्डूकवद्गमनमित्यर्थः । आस्थानं च सविग्रहं विग्रहसहितमास्थानं । विगृह्य केवलासनं प्रगृह्य निर्भयावस्थानमिति वार्थः । परावृत्तं पराङ्मुखगमनं । अपावृत्तं स्थित्वैव पश्चाच्चलनं । अवद्रुतं जिघृक्षया शरीरं संकुच्यावनम्य गमनं । अवप्लुतं प्रतियोधिनं पादेन प्रहर्तुमधोमुखेन प्लवनं । उपन्यस्तं प्रतियोधिबाहुग्रहणार्थं स्वबाहुप्रसारणं । अपन्यस्तं प्रतियोधिग्रहणवञ्चनार्थं स्वबाह्वोरपक्षेपणं । एवं

... नितान्तं ग्रन्थगौरवं स्यात् । अतस्तदुपेक्ष्यते ॥ २३—

ति० संवेदनं प्रेरणं ॥१९॥ स० वारयन्त्येभिःप्रतिगजानितिवारणानि कराः । वारणानांगजानां तानि तदाभैः । परवारणः मुत्तमातङ्गः ॥ २० ॥ इतिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४० ॥

[पा०] १ ङ.—ट. संहत्यसंवेद्यचतौकराभ्यांतौपेततुर्वैयुगपद्धरायां. २ ख. ङ. च. झ. ञ. ट. मार्गे. ३ झ. ञ. ठ. परवारणाभौ. ४ ग. ङ. च. छ. झ. ट. कालेनभृशंप्रयुद्धौ. क. घ. ज. ट. कालेनभृशंप्रयुक्तौ. ५ ङ. झ. ञ. ट. भक्षार्थेऽवतस्थाते.

अभिद्रवणमाप्लावमास्थानं च सविग्रहम् ॥ परावृत्तमपावृत्तमवद्रुतमवप्लुतम् ॥ २५ ॥
उपन्यस्तमपन्यस्तं युद्धमार्गविशारदौ ॥ तौ संचेरेतुरन्योन्यं वानरेन्द्रश्च रावणः ॥ २६ ॥
एतस्मिन्नन्तरे रक्षो मायाबलमथात्मनः ॥ आरब्धुमुपसंपेदे ज्ञात्वा तं वानराधिपः ॥ २७ ॥
उत्पपात तदाकाशं जितकाशी जितक्लमः ॥ रावणः स्थित एवात्र हरिराजेन वञ्चितः ॥ २८ ॥
अथ हरिवरनाथः प्राप्य संग्रामकीर्तिं निशिचरपतिमाजौ योजयित्वा श्रमेण ॥
गगनमतिविशालं लङ्घयित्वाऽर्कसूनुर्हरिवरगणमध्ये रामपार्श्वं जगाम ॥ २९ ॥
इति स सवितृसूनुस्तत्र तत्कर्म कृत्वा पवनगतिरनीकं प्राविशत्संप्रहृष्टः ॥
रघुवरनृपसूनोर्वर्धयन्युद्धहर्षं तरुमृगगणमुख्यैः पूज्यमानो हरीन्द्रः ॥ ३० ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

रामेण रावणकरग्रहणविमोचनेनपुनरागतंसुग्रीवंप्रत्यालिङ्गनपूर्वकं पुनरपिताहशसाहसकरणप्रतिषेधनम् ॥ १ ॥ तथा लक्ष्मणंप्रति युद्धादिसूचकदुर्निमित्तप्रदर्शनपूर्वकं सुवेलादवतरणेनसुग्रीवेणसह रणायसेनासंनाहपूर्वकं लङ्कांप्रत्यभियानम् ॥ २ ॥ लङ्कांगतेनरामेण नीलाङ्गदहनुमतां क्रमेण प्रागादिद्वारनिरोधनचोदनपूर्वकं स्वयंलक्ष्मणेनसहरावणाधिष्ठितोत्तरद्वारनिरोधनम् ॥ ३ ॥ तथा राजनीत्यनुसारेणसंदेशनिवेदनाय रावणंप्रत्यङ्गदप्रेषणम् ॥ ४ ॥ अङ्गदेनरावणमेत्यरामसंदेशनिवेदने तन्नियोगेन राक्षसैरङ्गदग्रहणम् ॥५॥ तदुद्वहनेनैवगगनमुत्प्लुतेनाङ्गदेन स्वाङ्गविधूननेनरक्षसामधःपातनपूर्वकं पादाभिघातात्प्रासादभञ्जनेन पुनारामपार्श्वागमनम् ॥ ६ ॥

अथ तस्मिन्निमित्तानि दृष्ट्वा लक्ष्मणपूर्वजः ॥ सुग्रीवं संपरिष्वज्य तदा वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

२६ ॥ एतस्मिन्नित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ अन्तरे अवकाशे । मायाबलं परितोनेकरावणप्रदर्शनं । आरब्धुमुपसंपेदे कर्तुमुपचक्रमे । तं मायोपक्रमं । जितेन जयेन काशते प्रकाशत इति जितकाशी । रावणस्य मायाबलोपक्रम एव निर्मायं युध्यमानस्य सुग्रीवस्य जय इति ज्ञेयं । जितक्लमः जितश्रमः । बलिना चिरं मल्लयुद्धकरणादिति भावः । अत्र प्रासादे स्थित एव रावणो वञ्चितः पुनरागमने प्रतारितः ॥ २७—२८ ॥ हरिवरनाथः क्षणेन रावणहरणार्हपरिकरनियन्ता । रामभक्तिरेव स्वयंगमनहेतुरिति भावः । प्राप्य संग्रामकीर्तिं । रामस्य युद्धादागतां कीर्तिं स्वयमाजहारेति भावः । निशिचरपतिं । तत्सदृशेष्वनेकेषु विद्यमानेष्वपि तांस्तृणीकृत्य तेनैव युद्धं कृतवानितिभावः । आजौ । रावणवन्न च्छद्मना युद्धकृत् किन्तु मर्यादयेति भावः । योजयित्वा श्रमेण इतः पूर्वं तदज्ञातेन श्रमेण योजयित्वा । योजनं हि पूर्वमसंभावितस्यैव रावणस्य श्रमफलं । आत्मनस्तु कीर्तिरितिभावः । गगनमतिविशालं लङ्घयित्वाऽर्कसूनुः स्वस्यादित्यपुत्रत्वज्ञापनायाकाशमयत्नेनालङ्घयत् । अर्कसूनुः अज्ञातगमनवेगः । हरिवरगणमध्ये विनयेन स्वातिशयमप्रकाशयन् वानरेष्वन्यतमइति स्थितः । रामपार्श्वे जगाम रावणशिरोऽनादायागतोहं कथमस्याग्रे तिष्ठेयमिति पार्श्वे स्थितः । निशिचरपतिं श्रमेण योजयित्वा जगामेत्यनेन रामस्य प्रतिज्ञाहानिर्मा प्रसांक्षीदिति रावणमहत्वैवागत इति सूचितम् । मायाप्रयोगारम्भे समागमनं स्वेनापि मायाप्रयोगे रामस्य कोपः स्यादित्याशयात् ॥ २९ ॥ रघुवरनृपसूनोः रामस्य । तरुमृगगणमुख्यैः वानरगणमुख्यैः ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

अथ लङ्कावरोध एकचत्वारिंशे—अथेति ॥ तस्मिन्

[पा०] १ ङ. झ. ञ. मवस्थानंसविग्रहं. २ ङ. झ. ञ. विचेरतुः. ३ ख. घ.—छ. झ. ञ. प्राप्तसंग्रामकीर्तिः. च. प्राप्यकीर्तिमहात्मा. ४ क.—ङ. झ. ट. हरिगणबलमध्ये. ५ ख. ङ. च. छ. झ. ट. रामोवचनं. क. घ. च. इदंवचनं.

असंमन्त्र्य मया सार्धं तदिदं साहसं कृतम् ॥ एवं साहसकर्माणि न कुर्वन्ति जनेश्वराः ॥ २ ॥
संशये स्थाप्य मां चेदं बलं च सविभीषणम् ॥ कष्टं कृतमिदं वीर साहसं साहसप्रिय ॥ ३ ॥
इदानीं मा कृथा वीर एवंविधमचिन्तितम् ॥ त्वयि किंचित्समापन्ने किं कार्यं सीतया मम ॥४॥
भरतेन महाबाहो लक्ष्मणेन यवीयसा ॥ शत्रुघ्नेन च शत्रुघ्न स्वशरीरेण वा पुनः ॥ ५ ॥
त्वयि चानागते पूर्वमिति मे निश्चिता मतिः ॥ जानतश्चापि ते वीर्यं महेन्द्रवरुणोपम ॥ ६ ॥
हत्वाऽहं रावणं युद्धे सपुत्रबलवाहनम् ॥ अभिषिच्य च लङ्कायां विभीषणमथापि च ॥
भरते राज्यमावेश्य त्यक्ष्ये देहं महाबल ॥ ७ ॥
तमेवंवादिनं रामं सुग्रीवः प्रत्यभाषत ॥ तव भार्यापहर्तारं दृष्ट्वा राघव रावणम् ॥
मर्षयामि कथं वीर जानन्पौरुषमात्मनः ॥ ८ ॥
इत्येवंवादिनं वीरमभिनन्द्य स राघवः ॥ लक्ष्मणं लक्ष्मिसंपन्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥
परिगृह्योदकं शीतं वनानि फलवन्ति च ॥ बलौघं संविभज्येमं व्यूह्य तिष्ठेम लक्ष्मण ॥ १० ॥
लोकक्षयकरं भीमं भयं पश्याम्युपस्थितम् ॥ निबर्हणं प्रवीराणामृक्षवानररक्षसाम् ॥ ११ ॥

[illegible] इत्यमरः ॥ १ ॥ जनश्वराः राजानः । न कुर्वन्ति अस्मादृशपरिजने विद्यमाने न कुर्वन्तीत्यादरोक्तिः ॥ २ ॥ संशये संशयपदे । त्वत्साहसेऽस्मदादीनां जीवनं दुर्लभमिति भावः ॥ ३ ॥ इदानीमित्यादि श्लोकद्वयं ॥ इदानीं अद्यप्रभृति । अचिन्तितं अविचारितं । एवंविधं साहसं मा कृथाः । कुत इत्यत्राह—त्वयीति । त्वयि किञ्चित्समापन्ने । वानरेति संबोधनं । प्राप्ते मम सीतया किं कार्यं किं प्रयोजनं । अभिनववत्सवात्सल्येन पूर्ववत्समनभिलषन्त्या वत्सलाया गोरिव नित्यानपायिनीमपि सीतामनादृत्य तदानीमाश्रिते वानरमात्रेऽत्यभिनिवेशं कुर्वतो रामस्य वात्सल्यातिशय उच्यते । सीतया । "अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी" इत्यर्धशरीरभूतया न मे किञ्चित्कार्यं । भरतेन यवीयसेति कनिष्ठत्वमुच्यते । "भ्राता स्वा मूर्तिरात्मनः" इत्युक्तभरतादिनापि न मे किञ्चित्प्रयोजनं । स्वशरीरेण वा, "आत्मानं सर्वथा रक्षेद्दारैरपि धनैरपि" इत्यु-[illegible] विभीषणेन अस्थाने भयशङ्कित्वोक्तेर्वात्सल्यातिशय उक्तः । इतिशब्दार्थमाह—हत्वेति॥ प्रतिज्ञानिर्वाहार्थमिति भावः । अभिषिच्येति । अन्यथा शरणागतिवैफल्यादिति भावः । भरत इति अन्यथा कुलधर्मोच्छेदादिति भावः । महाबलेत्यनन्तरमितिकरणस्यान्वयः ॥ ६—७ ॥ तमेवमित्यादिसार्धश्लोकः ॥ पौरुषं त्वद्दास्यरूपं पुरुषधर्ममित्यर्थः । अतएवहि पूर्वं रावणान्तिके दासोस्मीत्युक्तवान् । जानन्नित्यनेन दासस्य कर्मैवेदं नतु साहसमित्युच्यते ॥ ८ ॥ अथ रामस्योत्साहविशेषं दर्शयति—इत्येवमिति ॥ लक्ष्मिसंपन्नमित्यत्र "इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य" इति ह्रस्वः । लक्ष्मीरत्र निमित्तदर्शनजः सन्तोषः ॥ ९ ॥ संविभज्य तत्तद्यूथपाधीनं कृत्वा । व्यूह्य गरुडादिरूपेण स्थापयित्वा ॥ १० ॥ लोकक्षयकरं लोकक्षयसूचकं । भीमं भयंकरं । भयं भयनि-

---

ति० त्वयिकिंचित्समापन्ने दैवात्तवापमानादिप्राप्तावित्यर्थः । "नाश्लीलंकीर्तयेत्" इत्युक्तेरेवंवादः । **स०** इदानीं इतःपरं । अचिन्तितं अनालोचितं । किंचिदितिसुकुमारोक्तिः । मरणमित्यर्थः । आपन्ने प्राप्ते । किंचिदित्यस्य तदर्थतानङ्गीकारेसीतयेत्याद्युत्तरग्रन्थास्वारस्यापत्तेः । "नाश्लीलंकीर्तयेत्" इत्युक्तेस्तथोक्तिः ॥ ४ ॥ **ति०** भगवन्कथमेवंमयितवप्राकृतइवशङ्केत्यत्राह—जानतश्चापीति । "अतिस्नेहः पापशङ्की" इतिन्यायादितिभावः ॥ ६ ॥

[पा०] १ क.—ट. साहसयुक्तानि. २ ङ. झ. ट. बलंचेमंविभीषणं. ३ ङ. झ. ट. मरिंदम. ४ ङ. झ. ट. मारोप्य. ५ घ. ङ. च. झ. ट. जानन्विक्रमं. ६ ख. ङ. झ. ञ. ट. तिष्ठाम.

वाताश्च परुषा वान्ति कम्पते च वसुन्धरा ॥ पर्वताग्राणि वेपन्ते पतन्ति धरणीरुहाः ॥ १२ ॥
मेघाः क्रव्यादसंकाशाः परुषाः परुषस्वनाः ॥ क्रूराः क्रूरं प्रवर्षन्ति मिश्रं शोणितबिन्दुभिः ॥१३॥
रक्तचन्दनसंकाशा सन्ध्या परमदारुणा ॥ ज्वलच्च निपतत्येतदादित्यादग्निमण्डलम् ॥ १४ ॥
आदित्यमभिवाश्यन्ति जनयन्तो महद्भयम् ॥ दीना दीनस्वरा घोरा अप्रशस्ता मृगद्विजाः ॥१५॥
रजन्यामप्रकाशश्च संतापयति चन्द्रमाः ॥ कृष्णरक्तांशुपर्यन्तो यथा लोकस्य संक्षये ॥
ह्रस्वो रूक्षोऽप्रशस्तश्च परिवेषः सुलोहितः ॥ १६ ॥
आदित्यमण्डले नीलं लक्ष्म लक्ष्मण दृश्यते ॥ दृश्यन्ते न यथावच्च नक्षत्राण्यभिवर्तते ॥
युगान्तमिव लोकस्य पश्य लक्ष्मण शंसति ॥ १७ ॥
काकाः श्येनास्तथा गृध्रा नीचैः परिपतन्ति च ॥ शिवाश्चाप्यशिवा वाचः प्रवदन्ति महास्वनाः॥१८॥
[शैलैः शूलैश्च खड्गैश्च विमुक्तैः कपिराक्षसैः ॥ भविष्यत्यावृता भूमिर्मांसशोणितकर्दमा ॥ १९ ॥]
क्षिप्रमद्य दुराधर्षां लङ्कां रावणपालिताम् ॥ अभियाम जवेनैव सर्वतो हरिभिर्वृताः ॥ २० ॥
इत्येवं संवदन्वीरो लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः ॥ तस्मादवातरच्छीघ्रं पर्वताग्रान्महाबलः ॥ २१ ॥
अवतीर्य च धर्मात्मा तस्माच्छैलात्स राघवः ॥ परैः परमदुर्धर्षं ददर्श बलमात्मनः ॥ २२ ॥
सन्नह्य तु स सुग्रीवः कपिराजबलं महत् ॥ कालज्ञो राघवः काले संयुगायाभ्यचोदयत् ॥ २३ ॥
ततः काले महाबाहुर्बलेन महता वृतः ॥ प्रस्थितः पुरतो धन्वी लङ्कामभिमुखः पुरीम् ॥ २४ ॥
तं विभीषणसुग्रीवौ हनुमाञ्जाम्बवान्नलः ॥ ऋक्षराजस्तथा नीलो लक्ष्मणश्चान्वयुस्तदा ॥ २५ ॥

मित्तं । न केवलं लोकस्य प्रवीराणां चेत्याह—निबर्हणमिति । विनाशसूचकमित्यर्थः ॥ ११ ॥ तदेव भयनिमित्तं प्रपञ्चयति—वाता इति ॥ पतन्ति अनिमित्तमिति शेषः ॥ १२ ॥ क्रव्यादसंकाशाः श्येनादिसदृशसंस्थानाः। परुषाः क्रूरवेषाः। क्रूराः लोकक्षयसूचकाः । मिश्रं जलमिति शेषः ॥ १३—१४ ॥ आदित्यमभि आदित्याभिमुखं । दीनाः दीनवेषाः । दीनस्वराः दैन्यसूचकस्वरवन्तः । अतएव घोराः भयंकराः । अप्रशस्ताः हीनाः शिवादयः ॥ १५ ॥ कृष्णरक्तान्तपर्यन्तः कृष्णान्तो रक्तपर्यन्तश्चेत्यर्थः । ह्रस्वः व्याममात्रः । रूक्षः भयंकरः । अप्रशस्तः अशुभकरः । सुलोहितः रक्तमध्यः । परिवेषः लोकस्य संक्षये यथा तथा । दृश्यत इति शेषः ॥ १६ ॥ आदित्येत्यादिसार्धश्लोकः ॥ लक्ष्म चन्द्रकलङ्क इवेत्यर्थः । तथैव छान्दोग्ये—"यदादित्यस्य कृष्णं रूपं" इत्यत्र उत्पातकाले तथा दृश्यत इति व्याख्यातं । नक्षत्राणि यथावत् यथाप्रकारेण न दृश्यन्ते । मलिनानि दृश्यन्त इत्यर्थः । उक्तं निमित्तजातं लोकस्य युगान्तं शंसतीवाभिवर्तत इतियोजना ॥ १७ ॥ नीचैः ह्रस्वं वेदिकास्थानं । परिपतन्ति प्राप्नुवन्ति । शिवा इति । अप्रशस्तमृगजात्युक्तावपि पुनरुक्तिरशुभाधिक्यात् ॥ १८—१९ ॥ अभियामेति वर्तमानकाले लोट् ॥ २०—२१ ॥ तस्मात् सुवेलात् । बलमित्यनेन सर्वं बलं न सुवेलमारुहदिति गम्यते ॥२२॥ राघवः ससुग्रीवः सन् । कपिराजबलं कपिश्रेष्ठानां बलं । सन्नह्य प्रोत्साह्य । काले युद्धकाले । संयुगाय युद्धाय । अभ्यचोदयत् ॥ २३ ॥ काले प्रातःकाले

स० अग्निमण्डलं अग्निसमूहः ॥ १४ ॥ स० ऋक्षराजो धूम्रः ॥ २५ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. वाताह्निपरुषं. ख. च. छ. ञ. वाताहिकलुषाः. २ क. घ. ङ. झ. ट. नदन्तिधरणीधराः. ख. च. पतन्तिचमहीरुहाः. ३ ङ. झ. प्रवर्षन्ते. ४ ख. ङ. झ. मप्रशस्तश्च. ५ च. छ. लोकक्षयइवोदितः. ६ ख. घ. ङ. च. झ. ञ. ट. प्यशुभाः. ७ अयंश्लोकः क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पाठेषुदृश्यते. ८ ख.—ट. पुरीं. ९ च. ञ. प्रवदन्वीरो. १० ख.—छ. झ. ञ. ट. तौविभीषण.

ततः पश्चात्सुमहती पृतनर्क्षवनौकसाम् ॥ प्रच्छाद्य महतीं भूमिमनुयाति स्म राघवम् ॥ २६ ॥
शैलशृङ्गाणि शतशः प्रवृद्धांश्च महीरुहान् ॥ जगृहुः कुञ्जरप्रख्या वानराः परवारणाः ॥ २७ ॥
तौ तु दीर्घेण कालेन भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ रावणस्य पुरीं लङ्कामासेदतुररिन्दमौ ॥ २८ ॥
पताकमालिनीं रम्यामुद्यानवनशोभिताम् ॥ चित्रवप्रां सुदुष्प्रापामुच्चैः प्राकारतोरणाम् ॥ २९ ॥
तां सुरैरपि दुर्धर्षां रामवाक्यप्रचोदिताः ॥ यथानिवेशं संपीड्य न्यविशन्त वनौकसः ॥ ३० ॥
लङ्कायास्तूत्तरद्वारं शैलशृङ्गमिवोन्नतम् ॥ रामः सहानुजो धन्वी जुगोप च रुरोध च ॥ ३१ ॥
लङ्कामुपनिविष्टश्च रामो दशरथात्मजः ॥ लक्ष्मणानुचरो वीरः पुरीं रावणपालिताम् ॥
उत्तरद्वारमासाद्य यत्र तिष्ठति रावणः ॥ ३२ ॥
नान्यो रामाद्धि तद्द्वारं समर्थः परिरक्षितुम् ॥ रावणाधिष्ठितं भीमं वरुणेनेव सागरम् ॥ ३३ ॥
सायुधै राक्षसैर्भीमैरभिगुप्तं समन्ततः ॥ लघूनां त्रासजननं पातालमिव दानवैः ॥ ३४ ॥
विन्यस्तानि च योधानां बहूनि विविधानि च ॥ ददर्शायुधजालानि तत्रैव कवचानि च ॥ ३५ ॥
पूर्वं तु द्वारमासाद्य नीलो हरिचमूपतिः ॥ अतिष्ठत्सह मैन्देन द्विविदेन च वीर्यवान् ॥ ३६ ॥
अङ्गदो दक्षिणद्वारं जग्राह सुमहाबलः ॥ ऋषभेण गवाक्षेण गजेन गवयेन च ॥ ३७ ॥
हनुमान्पश्चिमद्वारं ररक्ष बलवान्कपिः ॥ प्रमाथिप्रघसाभ्यां च वीरैरन्यैश्च संगतः ॥ ३८ ॥
मध्यमे च स्वयं गुल्मे सुग्रीवः समतिष्ठत ॥ सह सर्वैर्हरिश्रेष्ठैः सुपर्णश्वसनोपमैः ॥ ३९ ॥
वानराणां तु षट्त्रिंशत्कोट्यः प्रख्यातयूथपाः ॥ निपीड्योपनिविष्टाश्च सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ ४० ॥
शासनेन तु रामस्य लक्ष्मणः सविभीषणः ॥ द्वारेद्वारे हरीणां तु कोटिंकोटिं न्यवेशयत् ॥ ४१ ॥
पश्चिमेन तु रामस्य सुग्रीवः सहजाम्बवान् ॥ अदूरान्मध्यमे गुल्मे तस्थौ बहुबलानुगः ॥ ४२ ॥
ते तु वानरशार्दूलाः शार्दूला इव दंष्ट्रिणः ॥ गृहीत्वा द्रुमशैलाग्रान्हृष्टा युद्धाय तस्थिरे ॥ ४३ ॥

[illegible] ॥ २६ ॥ कुञ्जरप्रख्याः गजतुल्याः । परवारणाः शत्रुवारकाः ॥ २७—२८ ॥ पताकेत्यादिश्लोकद्वयं पताकमालिनीमित्यत्र "ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलं" इति ह्रस्वः । उद्यानं कृत्रिमवनं । चित्रवप्रां चित्रचयां । यथानिवेशं यथास्थानं । रामवचोऽन्यूनं स्वं स्वं स्थानमनतिक्रम्येत्यर्थः । संपीड्य उपरुध्य ॥ २९—३० ॥ जुगोप परपरिभवादात्मीयं बलं ररक्षेत्यर्थः । रुरोधेत्यनेन "शिखरं तत्त्रिकूटस्य प्रांशु चैकं दिविस्पृशं" इत्युक्तत्रिकूटशिखरारोहणमर्थसिद्धं ॥ ३१ ॥ लङ्कामित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ लक्ष्मणानुचरो वीर इति पाठः । रावणो यत्र तिष्ठति तदुत्तरद्वारमासाद्य लङ्कामुपनिविष्ट इत्य[illegible] ॥ ३२ ॥ रामेणैव निरोद्धव्यत्वे हेतुमाह—नान्य इत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ लघूनां अल्पसाराणां ॥ ३३—३४ ॥ विन्यस्तानि द्वारोपान्तवेदिकादिष्वितिशेषः ॥ ३५ ॥ मैन्देन द्विविदेन चेत्यादिना प्रतिद्वारमधिकयूथपतिगमनस्यात्रोक्तत्वात्पूर्वं रामेण ते नियुक्ता इति ज्ञेयं ॥ ३६—३८ ॥ मध्यम इति । दुर्जयरावणेन्द्रजिदधिष्ठितयोरुत्तरपश्चिमद्वारयोर्मध्ये तदुभयद्वारनिरोधकानां काकाक्षिन्यायेन साहाय्यं कर्तुं सुग्रीवः स्वयमतिष्ठदिति ज्ञेयम् । "पश्चिमेन तु रामस्य सुग्रीवः सहजाम्बवान् । अदूरान्मध्यमे गुल्मे तस्थौ बहुबलानुगः" इति वक्ष्यमाणत्वात् । सुपर्णः गरुडः ॥ ३९—४२ ॥ वानरशार्दूलाः वानरश्रेष्ठाः ।

स० उत्तरं द्वारं रावणास्थितं । जुगोप आत्मबलं । रुरोधच लङ्कां । जुगोप अन्तस्स्थितरावणाद्यन्तस्स्थितेनरूपेणजुगोप । बहीरामरूपेणरुरोधचेतिवा । अन्तरेणरामप्रेरणांरावणःकिमपिकर्तुमक्षमइत्यनेन सूच्यते ॥ ३१ ॥ **रामानु०** लक्ष्मणानुचरोरामइतिपाठे रमयतीतिव्युत्पत्त्यारामविशेषणं ॥ ३२ ॥ **स०** तत् द्वारं । परिरक्षितुं रावणादयोयथानबहिरागच्छेयुस्तथारक्षि-

[पा०] १ क.—ट. तौलदीर्घेण. २ क. ग. घ. च.—ट. यथानिदेशं. ३ क. ख. ङ.—ट. तथैव. ४ ङ. च. ट. सुषेणस्सह.

सर्वे विकृतलाङ्गूलाः सर्वे दंष्ट्रानखायुधाः ॥ सर्वे विकृतचित्राङ्गाः सर्वे च विकृताननाः ॥ ४४ ॥
दशनागबलाः केचित्केचिद्दशगुणोत्तराः ॥ केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्यविक्रमाः ॥ ४५ ॥
सन्ति चौघबलाः केचित्केचिच्छतगुणोत्तराः ॥ अप्रमेयबलाश्चान्ये तत्रासन्हरियूथपाः ॥ ४६ ॥
अद्भुतश्च विचित्रश्च तेषामासीत्समागमः ॥ तत्र वानरसैन्यानां शलभानामिवोद्यमः ॥ ४७ ॥
परिपूर्णमिवाकाशं संछन्नेव च मेदिनी ॥ लङ्कामुपनिविष्टैश्च संपतद्भिश्च वानरैः ॥ ४८ ॥
शतं शतसहस्राणां पृथगृक्षवनौकसाम् ॥ लङ्काद्वाराण्युपाजग्मुरन्ये योद्धुं समन्ततः ॥ ४९ ॥
आवृतः स गिरिः सर्वैस्तैः समन्तात्प्लवङ्गमैः ॥ ५० ॥
अयुतानां सहस्रं च पुरीं तामभ्यवर्तत ॥ ५१ ॥
वानरैर्बलवद्भिश्च बभूव द्रुमपाणिभिः ॥ संवृता सर्वतो लङ्का दुष्प्रवेशापि वायुना ॥ ५२ ॥
राक्षसा विस्मयं जग्मुः सहसाऽभिनिपीडिताः ॥ वानरैर्मेघसंकाशैः शक्रतुल्यपराक्रमैः ॥ ५३ ॥
महाञ्शब्दोऽभवत्तत्र बलौघस्याभिवर्ततः ॥ सागरस्येव भिन्नस्य यथा स्यात्सलिलस्वनः ॥ ५४ ॥
तेन शब्देन महता सप्राकारा सतोरणा ॥ लङ्का प्रचलिता सर्वा सशैलवनकानना ॥ ५५ ॥
रामलक्ष्मणगुप्ता सा सुग्रीवेण च वाहिनी ॥ बभूव दुर्धर्षतरा सर्वैरपि सुरासुरैः ॥ ५६ ॥
राघवः सन्निवेश्यैव सैन्यं स्वं रक्षसां वधे ॥ संमन्त्र्य मन्त्रिभिः सार्धं निश्चित्य च पुनः पुनः ॥
आनन्तर्यमभिप्रेप्सुः क्रमयोगार्थतत्त्ववित् ॥ ५७ ॥

शैलाग्रानिति पुंस्त्वमार्षं ॥ ४३ ॥ विकृतलाङ्गूलाः ऊर्ध्वं प्रसारितपुच्छाः । विकृतचित्राङ्गा इत्यत्र विकृतत्वं कोपरक्तमुखनेत्रत्वं । अतएव चित्रं चित्रवर्णं अङ्गं येषां ते तथोक्ता इति विग्रहः । विकृताननाः राक्षसविडम्बनाय कुटिलितमुखाः ॥ ४४ ॥ दशगुणोत्तराः शतनागबला इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ओघबलाः ओघसङ्ख्याकनागबलाः । शतगुणोत्तराः ओघसङ्ख्याकनागबलेभ्यः शतगुणेन उत्तराः श्रेष्ठा इत्यर्थः । अप्रमेयबलाः अपरिच्छेद्यबलाः ॥ ४६ ॥ अद्भुतः आश्चर्यभूतः । विचित्रः वानरगोपुच्छभल्लूकजुष्टतया नानावर्णः । तत्र लङ्कायां तेषां वानरसैन्यानां । समागमः आगमनं । शलभानां शरभाणां अष्टापदमृगाणां । उद्यमः समागम इव आसीत् । तथा भयंकरोऽभूदित्यर्थः । यद्वा यथा शलभानां समागमो युगपद्भवति तथेति युगपत्पतने दृष्टान्तः ॥ ४७ ॥ परिपूर्णमिति अत्र इवशब्दद्वयमपि वाक्यालङ्कारे । उपनिविष्टैः पृथिवी पूर्णा । संपतद्भिः आगच्छद्भिस्तु । आकाशं पूर्णं । भूमाववकाशाभावादिति भावः ॥ ४८ ॥ शतसहस्राणां । ऋक्षवनौकसां शतं पूर्वनियुक्तेभ्योतिरिक्तं लङ्काद्वाराण्युपाजगाम । अन्ये वानराः समन्ततः युद्धार्थमुपाजग्मुरित्यन्वयः ॥४९॥ आवृत इत्यर्धमेकं वाक्यं ॥ स गिरिः त्रिकूटः ॥५०॥ अयुतानामित्यर्धं ॥ अयुतानां सहस्रं च तां पुरीमभ्यवर्ततेत्यनेन पूर्वोक्तस्य द्वारावरणस्यानन्तरं अयुतानां सहस्रं च पुरीं तां पर्यवारयदित्युच्यते ॥ ५१ ॥ दुष्प्रवेशा बभूवेत्यन्वयः ॥ ५२ ॥ अभिनिपीडिताः उपरुद्धाः । राक्षसाः । विस्मयं आश्चर्यं जग्मुः ॥५३॥ तत्र त्रिकूटशिखरे । भिन्नस्य भिन्नमर्यादस्य । सागरस्येव अभिवर्ततः अभिवर्तमानस्य बलौघस्य । सलिलस्वनो यथा स्यात् तथा महाञ्छब्दो बभूवेति योजना । अतो न यथाशब्दवैयर्थ्यं ॥ ५४ ॥ सशैलवनकाननेत्यत्र वनं उद्यानं ॥ ५५ ॥ सुग्रीवेणेति रक्ष्यसाहित्यमुच्यते ॥ ५६ ॥ राघव इत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ वधे विषये । आनन्तर्यं

तुमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ स० नचराक्षसादीनामिवमायिकइत्याह—विचित्रइति । विगतमायइत्यर्थः । "चित्राखुपर्णीगोडुंबासुभद्रादन्तिकासुच । मायायां" इतिभानुदीक्षितोदाहृताभिधानात् । विचित्रः अगगनगइतिवा । " लेख्यतिलकेषुविहायसि " इतिविश्वः ॥ ४७ ॥ ति० ऋक्षवनौकसांशतसहस्राणां । शतकोटिरित्यर्थः । "एवंचकोटिसंख्याःपृतनाः लङ्काद्वाराण्युपाजग्मुः । पृतनाःऋक्षेत्यत्रसंधिरार्षः ॥ ४९ ॥ स० रक्षसांवधे । एतेन लोकानुकृत्याएवराजनीत्यनुसरण । नश्र्णोतिरावणोतोमारणमेवनि-

[पा०] १ ख. ग. शैलानामिवसंगमः. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. शलभानामिवोद्गमः. २ ङ. झ. ट. पृतनार्क्षवनौकसां.

विभीषणस्यानुमते राजधर्ममनुस्मरन् ॥ अङ्गदं वालितनयं समाहूयेदमब्रवीत् ॥ ५८ ॥
गत्वा सौम्य दशग्रीवं ब्रूहि मद्वचनात्कपे ॥ लङ्घयित्वा पुरीं लङ्कां भयं त्यक्त्वा गतव्यथः ॥५९॥
[1]भ्रष्टश्रीक गतैश्वर्य मुमूर्षो नष्टचेतन ॥ ऋषीणां देवतानां च गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ ६० ॥
नागानामथ यक्षाणां राज्ञां च रजनीचर ॥ यच्च पापं कृतं मोहादवलिप्तेन राक्षस ॥
[[2]तस्य पापस्य संप्राप्ता व्युष्टिरद्य दुरासदा ॥ ६१ ॥]
नूनमद्य गतो दर्पः स्वयंभूवरदानजः ॥ यस्य दण्डधरस्तेऽहं दाराहरणकर्शितः ॥
दण्डं धारयमाणस्तु लङ्काद्वारे व्यवस्थितः ॥ ६२ ॥
पदवीं देवतानां च महर्षीणां च राक्षस ॥ राजर्षीणां च सर्वेषां गमिष्यसि मया हतः ॥ ६३ ॥
बलेन येन वै सीतां मायया राक्षसाधम ॥ मामतिक्रामयित्वा त्वं हृतवांस्तन्निदर्शय ॥ ६४ ॥
अराक्षसमिदं लोकं कर्ताऽस्मि निशितैः शरैः ॥ न चेच्छरणमभ्येषि मामुपादाय मैथिलीम् ॥६५॥

अनन्तरकर्तव्यं । अभिप्रेप्सुः प्राप्तुमिच्छुः । संमन्त्र्य दूतः प्रेषणीय इति विचार्य । निश्चित्य अङ्गद एव प्रेषणीय इति निर्धार्य । क्रमयोगार्थतत्त्ववित् क्रमयुक्ता योगाः सामाद्युपायाः तेषामर्थः फलं तस्य तत्त्वं याथार्थ्यं वेत्तीति तथोक्तः । राजधर्ममनुस्मरन् युयुत्सया शत्रुपुरं प्रत्यागता राजानः युद्धार्थं दूतमुखेन प्रथममाह्वयन्तीत्येवं रूपं राजधर्ममनुस्मरन् । विभीषणस्यानुमते अनुमतौ सत्यां । अङ्गदं समाहूयेदमब्रवीदिति संबन्धः ॥ ५७—५८ ॥ हे सौम्य गतव्यथः गतश्रमः सन् । लङ्कां पुरीं तत्प्राकारं लङ्घयित्वा भयं त्यक्त्वा दशग्रीवं मद्वचनात् ब्रूहि मयोक्तमितिब्रूहीत्यर्थः । कपे इत्यनेन लङ्घनसामर्थ्यं द्योतयति ॥ ५९ ॥ भ्रष्टश्रीक भ्रष्टप्रायद्रविण । गतैश्वर्य गतप्रायनियन्तृत्व । संपदि भ्रष्टायामपि लोके नियन्तृत्वं संभवति । तदपिनास्तीत्यर्थः । तदुभयाभावेपि जीवनाशा संभवति सापिनास्तीत्याह—मुमूर्षो इति । तदानीमपि ज्ञानं संभवति तदपि नास्तीत्याह—नष्टचेतनेति ॥ ६० ॥ नागानां सर्पाणां । अवलिप्तेन गर्वितेन त्वया । ऋषिप्रमुखानां यत्पापं कृतं यो द्रोहः कृतः । तस्य कारणभूतः स्वयंभूवरदानजो दर्पो गतः गतप्राय इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—यस्येति । दण्डधरः नियन्ता । अहं यस्य ते दण्डं धारयमाणः करिष्यमाण इत्यर्थः ॥ ६१—६२ ॥ एवंविधस्य नियमने तव किं भविष्यतीत्यत्राह—पदवीमिति ॥ पदवीं तेषु कृतं परिभवं तमपि गमिष्यसीत्यर्थः । यद्वा पदवीं लोकं । युद्धे स्थितः सन् तेषां लोकं गमिष्यसि । युद्धे स्थित्वा सर्वपापविशुद्धः सन् गतिं गमिष्यसि । ततस्तूर्णमागच्छेति भावः ॥ ६३ ॥ मायया मारीचमायया । मां अतिक्रामयित्वा अपवाह्य । ल्यबभाव आर्षः । येन बलेन यद्बलमवलम्ब्य । सीतां हृतवानसि तद्बलं निदर्शयेत्यन्वयः ॥ ६४ ॥ मैथिलीमुपादाय समर्प्य मां शरणं नाभ्येषि चेदिमं लोकमराक्षसं कर्तास्मि । शरणागतौ तु सर्वं क्षमिष्य इति भावः । मैथिलीमुपादायेत्यनेन स्वर्णस्तेये स्वर्णप्रत्यर्पणमन्तरेण प्रायश्चित्तानधिकारवत्सीताप्रत्यर्पणाभावे शरणागतौ तु नाधिकार इत्युक्तं । रावणेन शरणागतौ कृतायां विभीषणाय कोसलराज्यं दास्यामीत्यभिप्रायः ॥६५॥

श्चितमितिसूचयति ॥ ५७ ॥ **ती०** राजधर्ममनुस्मरन्निितिपाठे राजदन्तादित्वाद्धर्मशब्दस्यपूर्वनिपातः । **ति०** राजधर्ममनुस्मरन् सामादिष्त्रुपायसाध्येऽर्थेदण्डोनमोक्तव्यःप्रजानाशहेतुरित्येवंरूपंराजधर्ममनुचिन्तयन् । **स०** विभीषणस्यानुमतइति विभीषणस्यराज्याभिषेको जातइतिसन्धौ चनतदभिसन्धिसिद्धिरितितत्संमतीकरणमुचितमितिभावः । सर्वज्ञत्वंरामस्यविराजतइतिनदुश्चित्तताविभीषणस्येतिपरमार्थः ॥ ५८ ॥ **ती०** एवंविधस्यममनियमनेतवकिंभविष्यतीत्यत्राह—पदवीमिति । युद्धेस्थितः सन् दैवतादीनांपदवींपुण्यलोकंगमिष्यसीतिसंबन्धः । "राजभिर्धृतदण्डास्तुकृत्वापापानिमानवाः । निर्मलाःस्वर्गमायान्तिसन्तःसुकृतिनोयथा । राजात्वशासन्पापस्यतदवाप्नोतिकिल्बिषं" इतिवचनादुभयोरपिपापनिवृत्तिरूपंफलंभविष्यतीतिभावः ॥ ६३ ॥

[**पा०**] १ ङ. झ. ञ. भ्रष्टश्रीकंगतैश्वर्यंमुमूर्षुंनष्टचेतनं. २ इदमर्धं क. ख. घ. च. छ. ञ. पाठेषुदृश्यते.

धर्मात्मा [1]रक्षसां श्रेष्ठः संप्राप्तोयं विभीषणः ॥ [2]लङ्कैश्वर्यं ध्रुवं श्रीमानयं [3]प्राप्नोत्यकण्टकम् ॥ ६६ ॥
न हि राज्यमधर्मेण भोक्तुं क्षणमपि त्वया ॥ शक्यं मूर्खसहायेन पापेनाविदितात्मना ॥ ६७ ॥
युध्यस्व [4]वा धृतिं कृत्वा शौर्यमालम्ब्य राक्षस ॥ मच्छरैस्त्वं रणे शान्तस्ततः [5]पूतो भविष्यसि ॥६८॥
यद्वा[6] विशसि लोकांस्त्रीन्[7]पक्षिभूतो मनोजवः ॥ मम चक्षुष्पथं प्राप्य न जीवन्प्रतियास्यसि ॥ ६९ ॥
ब्रवीमि त्वां हितं वाक्यं क्रियतामौर्ध्वदैहिकम् ॥ सुदृष्टा क्रियतां लङ्का जीवितं ते मयि स्थितम् ॥७०॥
इत्युक्तः स तु तारेयो रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ जगामाकाशमाविश्य मूर्तिमानिव हव्यवाट् ॥ ७१ ॥
सो[8]ऽतिपत्य मुहूर्तेन श्रीमान्रावणमन्दिरम् ॥ ददर्शासीनमव्यग्रं रावणं सचिवैः सह ॥ ७२ ॥
ततस्त[9]स्याविदूरे स निपत्य हरिपुङ्गवः ॥ दीप्ताग्निसदृशस्तस्थावङ्गदः कनकाङ्गदः ॥ ७३ ॥
तद्रामवचनं सर्वमन्यूनाधिकमुत्तमम् ॥ सामात्यं श्रावयामास निवेद्यात्मानमात्मना ॥ ७४ ॥
दूतोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ वालिपुत्रोऽङ्गदो नाम यदि ते श्रोत्रमागतः ॥ ७५ ॥

शरणागत्यकरणे स्वकर्तव्यमाह—धर्मात्मेति ॥ यद्वा शरणागतौ प्राणत्राणं करिष्यामि न तु राज्यं दास्यामीत्यभिप्रायेणाह—धर्मात्मेति ॥ धर्मात्मा धर्मबुद्धिः । रक्षसां श्रेष्ठः राक्षसनायकइत्यर्थः । अयं विभीषणः । संप्राप्तः मां प्रपन्नः । तस्माल्लङ्कैश्वर्यमयं प्राप्नोति उत्तरक्षणे प्राप्स्यतीत्यर्थः । श्रीमान् तदनुगुणानुकूल्यवान् । एवं क्रियाभेदादयंशब्दद्वयोपपत्तिः ॥ ६६ ॥ एवं विभीषणस्य राज्ययोग्यतामुक्त्वा रावणस्य तदभावमाह—न हीति ॥ अधर्मेण धर्मरहितेन । अतएव पापेन पापिष्ठेन । अतएवाविदितात्मना अस्वाधीनमनस्केन । मूर्खसहायेन त्वया न शक्यमित्यन्वयः ॥ ६७ ॥ सीतामादाय शरणमागतोसि चेद्विभीषणाय राज्यं दत्त्वा त्वत्प्राणान् रक्षामि अन्यथा युध्यस्वेत्याह—युध्यस्वेति ॥ शान्तः मृतः । पूत इति । अपरावृत्त्या मृतेः सर्वपापप्रायश्चित्तत्वादिति भावः ॥ ६८—६९ ॥ क्रियतामौर्ध्वदैहिकमिति अराक्षसकरणेन श्राद्धकर्त्रभावात्स्वयमेव जीवच्छ्राद्धं कुर्वित्यर्थः । सुदृष्टेति । म्रियमाणा हि चापलेन पुत्रकलत्रादिमुखदर्शनं कुर्वन्ति तद्वदिति भावः । मयि स्थितं मदायत्तं । अवश्यं त्वां नाशयामीत्यर्थः ॥ ७० ॥ मूर्तिमान् करचरणादिसंस्थानवान् । हव्यवाट् अग्निः ॥ ७१ ॥ अतिपत्य प्राप्य । अव्यग्रं ददर्शेत्यन्वयः । श्रीमानित्यनेन हर्षवत्त्वमुच्यते ॥ ७२—७३ ॥ उत्तमं पथ्यं । सामात्यं रावणमिति शेषः । आत्मना स्वयं । आत्मानं निवेद्य । आत्मनो वालिपुत्रत्वादिनिवेदनपूर्वकं रामवचनं कथयामासेत्यर्थः ॥ ७४ ॥ यदि ते श्रोत्रमा-

ति० शरणागतिं विनाजीवनंराज्यंचसुतरांदुर्लभमित्याह—धर्मात्मेत्यादि । इहागत्यमांशरणंप्राप्तोविभीषणइदंलङ्कैश्वर्यंअकण्टकंत्वद्रूपकण्टकरहितं । ध्रुवंप्राप्नोति । तत्प्राप्तियोग्यतांधर्मात्मेत्यादिविशेषणैर्दर्शयति । धर्मात्मा धर्मप्रधानः । नित्यंधर्मैचित्तश्च । इदमैश्वर्यस्यसाक्षान्निदानं । राक्षसश्रेष्ठेत्यनेन त्वदनन्तरंन्यायप्राप्तं तस्यराज्यमितिदर्शितं । श्रीमानित्यनेन तदैश्वर्यप्रापकाशेषलक्षणवत्त्वं । मांप्राप्येत्यनेन तत्प्रापकसमग्रसामग्रीसंपत्प्रदर्शिता ॥ ६६ ॥ **स०** मूर्खसहायेन अनेन । महान्तोनसन्तिवक्तारस्तवसमीपइतिसूच्यते । एतावत्कालपर्यन्तंराज्यभोजकादृष्टेन भुक्तंनक्तञ्चरराज्यं । इतःपरमधर्मशासकेमय्युपायातेतद्भोगयोगस्तवकथंस्यादितिभावः ॥ ६७ ॥ **ति०** शरणव्रजनेतुजीवितमेकांशेनराज्यंचतवापिदास्यामि । तदभावेतुदण्डाधिकारिणामयासर्वथावध्यस्त्वं । युद्धवधश्चपरमंहितंतवेतिपरमदयालुर्भगवांस्तदेवोपदिशति—**युध्यस्वेति** । मा मां धृतिंकृत्वा युध्यस्व । मच्छरैः पापशोधनाधिकृतस्य ममशरैः । रणेशान्तः समाप्तः । ततएवहेतोःशान्तः आजन्मकृतात्पापात्पूतोभविष्यसि दर्शननामस्मरणैःपापशोधनफलकएवायमवतारस्त्वत्वेनज्ञायते । तथाज्ञानाभावेपिमत्तोमरणेकिंचित्कालोत्तरमुत्तमक्षत्रियकुलेजन्मप्राप्तिरितिभावः ॥ ६८ ॥ **स०** और्ध्वदैहिकं मृत्यनन्तरंलोकान्तरेसुखप्रापकंदानादिकं । क्रियतां । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । अनेन पुत्राअप्यसन्तइतिसर्वनाशेकर्ताकोपिनजीविष्यतीतिद्योत्यते । ''प्रियैर्दत्तंप्रियंभवेत्'' इतिदशरथोक्तेर्विभीषणेनकृतंसदपितवसंमतंनभवेदित्येवमुक्तिः ॥७०॥

[पा०] १ ख. ग. ङ. च. झ. ञ. ट. राक्षसश्रेष्ठः. २ ङ. झ. ट. लङ्कैश्वर्यमिदंश्रीमान्ध्रुवं. ३ क. च. छ. प्राप्तोह्यकण्टकं. ४ झ. माधृति. ५ ङ. झ. ट. शान्तोभविष्यसि. ६ क. ग.—ट. यद्याविशसि. ७ च. झ. ञ. ट. पक्षीभूतोनिशाचर. ङ. पक्षीभूत्वानिशाचर. ८ च. सोभिप्लुत्य. ९ क. ख. ग. ङ. झ. ट. स्तस्याविदूरेण.

आह त्वां राघवो रामः कौसल्यानन्दवर्धनः ॥ निष्पत्य प्रतियुध्यस्व नृशंस पुरुषो[1] भव ॥ ७६ ॥
हन्तास्मि त्वां सहामात्यं सपुत्रज्ञातिबान्धवम् ॥ निरुद्विग्नास्त्रयो लोका भविष्यन्ति हते त्वयि ॥७७॥
देवदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ॥ शत्रुमद्योद्धरिष्यामि त्वामृषीणां च कण्टकम् ॥ ७८ ॥
विभीषणस्य चैश्वर्यं भविष्यति हते त्वयि ॥ न चेत्सत्कृत्य वैदेहीं प्रणिपत्य प्रदास्यसि ॥ ७९ ॥
इत्येवं परुषं वाक्यं ब्रुवाणे हरिपुङ्गवे ॥ अमर्षवशमापन्नो निशाचरगणेश्वरः ॥ ८० ॥
ततः स रोषताम्राक्षः[2] शशास सचिवांस्तदा ॥ गृह्यतामेष[3] दुर्मेधा वध्यतामिति चासकृत् ॥ ८१ ॥
रावणस्य वचः श्रुत्वा दीप्ताग्निसमतेजसः[4] ॥ जगृहुस्तं ततो घोराश्चत्वारो रजनीचराः ॥ ८२ ॥
ग्राहयामास तारेयः स्वयमात्मानमात्मवान् ॥ बलं दर्शयितुं वीरो यातुधानगणे तदा ॥ ८३ ॥
स तान्बाहुद्वये[5] सक्तानादाय पतंगानिव[6] ॥ प्रासादं शैलसंकाशमुत्पपाताङ्गदस्तदा[7] ॥ ८४ ॥
तेऽन्तरिक्षाद्विनिर्धूतास्तस्य वेगेन राक्षसाः[8] ॥ भूमौ निपतिताः सर्वे राक्षसेन्द्रस्य पश्यतः ॥ ८५ ॥
ततः प्रासादशिखरं शैलशृङ्गमिवोन्नतम्[9] ॥ ददर्श[10] राक्षसेन्द्रस्य वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ ८६ ॥
तत्पफाल[11] पदाक्रान्तं दशग्रीवस्य पश्यतः ॥ पुरा हिमवतः शृङ्गं वज्रिणेव[12] विदारितम् ॥ ८७॥
भङ्क्त्वा प्रासादशिखरं नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ विनद्य सुमहानादमुत्पपात विहायसम्[13] ॥८८॥
व्यथयन्राक्षसान्सर्वान्हर्षयंश्चापि वानरान् ॥ स वानराणां मध्ये तु रामपार्श्वमुपागतः ॥ ८९ ॥
रावणस्तु परं चक्रे क्रोधं प्रासादधर्षणात् ॥ विनाशं चात्मनः पश्यन्निश्वासपरमोऽभवत् ॥ ९० ॥
रामस्तु बहुभिर्हृष्टैर्निनदद्भिः प्लवङ्गमैः ॥ वृतो रिपुवधाकाङ्क्षी युद्धायैवाभ्यवर्तत[14] ॥ ९१ ॥
सुषेणस्तु महावीर्यो गिरिकूटोपमो हरिः ॥ बहुभिः संवृतस्तत्र वानरैः कामरूपिभिः ॥ ९२ ॥
चतुर्द्वाराणि[15] सर्वाणि सुग्रीववचनात्कपिः ॥ पर्यक्रामत दुर्धर्षो नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ ९३ ॥

गतः । मां श्रुतवानसि किमित्यर्थः ॥ ७५ ॥ राघव इत्यादिना छद्मना न योत्स्यत इत्युक्तं । कौसल्यानन्दवर्धन इत्यनेन बहुतपःप्रभावजनिततया धार्मिकत्वमुक्तं । निष्पत्य पुरान्निर्गत्य । पुरुषो भव शूरो भवेत्यर्थः । पुरुषाधमेति पाठे पुरोपरोधेप्यनिर्गमने नूनं पुरुषाधम एवासीति भावः ॥ ७६ ॥ हन्तेति अहमिति शेषः । निरुद्विग्नाः निर्भयाः ॥ ७७ ॥ उद्धरिष्यामि उन्मूलयिष्यामि । कण्टकं बाधकमित्यर्थः ॥ ७८—७९ ॥ आपन्नः प्राप्तः । बभूव ॥ ८० ॥ दुर्मेधाः । न दूतो वध्य इति शास्त्रानभिज्ञ इत्यर्थः । असकृच्छशासेत्यन्वयः । यद्वा दुर्मेधा इत्यङ्गदमेवाह ८१—८२ ॥ यातुधानगणे विषये स्वबलं दर्शयितुं । आत्मवान् धृतिमान् । स्वयं आत्मानं ग्राहयामास ग्रहीतुमनुमेने ॥ ८३—८६ ॥ पफाल व्यशीर्यत ॥ ८७ ॥ विश्राव्य विशेषेण श्रावयित्वा ॥ ८८—८९ ॥ प्रासादधर्षणात् प्रासादभञ्जनात् । पश्यन् तर्कयन् । निश्वासपरमः अधिकनिश्वासः ॥ ९० ॥ राम इति अङ्गदागमनं दृष्ट्वेति शेषः ॥ ९१ ॥ संवृतः बभूवेति शेषः । उत्तरश्लोकेनैकवाक्यत्वे हरिकपिशब्दयोःपौनरुक्त्यं स्यात् ॥ ९२ ॥ न्यूनताव्यावृ-

स॰ वनपर्वणिमार्कण्डेयोपाख्याने "इङ्गितज्ञास्ततोभर्तुश्चत्वारोरजनीचराः । चतुर्ष्वङ्गेषुजगृहुःशार्दूलमिवपक्षिणः" इत्युक्तेः 'गृह्यतांवध्यतामितिशशास' अङ्गचेष्टाभिःसूचयामास ॥ ८१ ॥ **सत्य॰** राक्षसाः वचःश्रुत्वेवजगृहुः । चतुर्ष्वङ्गेषु स्कन्धभुजेषु पार्श्वद्वयवर्तिष्वितिसंभवत्यैककण्ठ्यं ॥ ८२ ॥ **ति॰** युद्धायैवाभिवर्तत अभ्यवर्तत ॥ ९१ ॥

[पा॰] १ क.—घ. च. ज. पुरुषाधम. २ ङ. झ. ट. रोषमापन्नः. ३ क. ख. ङ.—ट. गृह्यतामिति. ४ झ. ञ. ट. दीप्ताग्निमिवतेजसा. ५ क.—ङ. झ. ञ. ट. बाहुद्वयासक्तान्. ६ च. छ. ञ. हरिपुङ्गवः. ७ घ. शैलशृङ्गाभं. ८ ङ.—ट. तस्योत्पतनवेगेननिर्धूतास्तत्रराक्षसाः. ९ क.—ङ. मिवोच्छ्रितं. १० च. बभञ्ज. ङ. झ. ञ. ट. चक्राम. ११ ङ. झ. ट. पफालचतदाक्रान्तं. ग. घ. तत्पफालतदाक्रान्तं. १२ ख.—ट. वज्रेणेव. १३ ख. ङ. झ. ट. विहायसा. १४ ङ. झ. ञ. ट. वाभिवर्तत. १५ ङ. झ. ट. सतुद्वाराणिसंयम्य.

तेषामक्षौहिणिशतं समवेक्ष्य वनौकसाम् ॥ लङ्कामुपनिविष्टानां सागरं चाभिवर्तताम् ॥ ९४ ॥
राक्षसा विस्मयं जग्मुस्त्रासं जग्मुस्तथा परे ॥ अपरे समरोद्धर्षाद्धर्षमेव प्रपेदिरे ॥ ९५ ॥
कृत्स्नं हि कपिभिर्व्याप्तं प्राकारपरिखान्तरम् ॥ ददृशू राक्षसा दीनाः प्राकारं वानरीकृतम् ॥९६॥
हाहाकारं प्रकुर्वन्ति राक्षसा भयमोहिताः ॥ ९७ ॥

तस्मिन्महाभीषणके प्रवृत्ते कोलाहले राक्षसराजधान्याम् ॥
प्रगृह्य रक्षांसि महायुधानि युगान्तवाता इव संविचेरुः ॥ ९८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

राक्षसैर्वानरसेनाकृतलङ्काद्वारनिरोधनंनिवेदितेनरावणेन प्रासादारोहणेन तत्सेनावलोकनम् ॥ १ ॥ उच्चप्रदेशारोहणेन लङ्कामवलोकयतारामेण सीतास्मरणेनशोचनपूर्वकं वानरान्प्रतियुद्धचोदना ॥ २ ॥ ततोरावणचोदितराक्षसानां वानराणांच युद्धारंभः ॥ ३ ॥

ततस्ते राक्षसास्तत्र गत्वा रावणमन्दिरम् ॥ न्यवेदयन्पुरीं रुद्धां रामेण सह वानरैः ॥ १ ॥
रुद्धां तु नगरीं श्रुत्वा जातक्रोधो निशाचरः ॥ विधानं द्विगुणं कृत्वा प्रासादं सोध्यरोहत ॥ २ ॥
स ददर्शावृतां लङ्कां सशैलवनकाननाम् ॥ असंख्येयैर्हरिगणैः सर्वतो युद्धकाङ्क्षिभिः ॥ ३ ॥
स दृष्ट्वा वानरैः सर्वां वसुधां कबलीकृताम् ॥ कथं क्षपयितव्याः स्युरिति चिन्तापरोऽभवत् ॥ ४ ॥
स चिन्तयित्वा सुचिरं धैर्यमालम्ब्य रावणः ॥ राघवं हरियूथांश्च ददर्शायतलोचनः ॥ ५ ॥
राघवः सह सैन्येन मुदितो नाम पुप्लुवे ॥ लङ्कां ददर्श गुप्तां वै सर्वतो राक्षसैर्वृताम् ॥ ६ ॥

त्यर्थं सर्वाणीत्युक्तं । कपिः सुषेणः । पर्यक्रामत परितश्चचार । नक्षत्राणि नक्षत्रनिरूपितराशीनित्यर्थः ॥ ९३ ॥ अक्षौहिणिशतमित्यत्र "ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलं" इति ह्रस्वः । अनेकाक्षौहिणीमित्यर्थः । सागरंचाभिवर्ततां सागरसमीपे वर्तमानानामित्यर्थः । राक्षसाः धीरा इति शेषः । अपरे अधीरा इत्यर्थः । उद्धर्षात् गर्वात् ॥ ९४—९५ ॥ हरिभिर्व्याप्तं प्राकारपरिखान्तरं प्राकारपरिखयोरन्तरालं । वानरीकृतं वानरप्रचुरतया कृतं । अपरमिव प्राकारं ददृशुरित्यर्थः ॥ ९६ ॥ हाहेत्यर्धं ॥ ९७—९८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

अथ युद्धारम्भो द्विचत्वारिंशे—तत इति ॥ तत्र तस्मिन्काले ॥ १ ॥ विधानं रक्षणविधिं । द्विगुणं पूर्वस्मादधिकं ॥ २ ॥ स इति । सर्वत आवृतामित्यन्वयः ॥ ३ ॥ कबलीकृतां आच्छादितां । कपिलीकृतामितिपाठे वानरवर्णेन कपिलीकृतां । क्षपयितव्याः नाशयितव्याः । एत इति शेषः ॥ ४ ॥ आयतलोचन इत्यनेन विस्मयातिशय उच्यते ॥ ५ ॥ पुप्लुवे

ति० शतशब्दोनन्तवाची । सागरंचाभिवर्ततां सागरपर्यन्तमभिव्याप्यवर्तमानानामित्यर्थः ॥ ९४ ॥ **शि०** अपरेराक्षसास्त्रासंजग्मुः । अपरे अन्ये । समरेहर्षात् अन्यसमरहर्षस्मरणात् । हर्षमेवोपपेदिरे । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ९४—९५ ॥ इत्येकचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४१ ॥

ति० मुदितःपुप्लुवे । नामशब्दोवाक्यालङ्कारे । प्राकारसमीपमितिशेषः । रामाधिरूढवानरप्लवनंरामेउपचर्यते ॥ ६ ॥

[**पा०**] १ क. ख. ङ.—ट. मेवोपपेदिरे. २ छ. वानरैःकृतं. च. वानरैर्वृतं. ३ क.—ट. हाहाकारमकुर्वन्त. ४ ङ.—ट. भयमागताः. ५ ङ. च. झ. ट. सर्ववसुधां.

दृष्ट्वा दाशरथिर्लङ्कां चित्रध्वजपताकिनीम् ॥ जगाम सहसा सीतां दूयमानेन चेतसा ॥ ७
अत्र सा मृगशावाक्षी मत्कृते जनकात्मजा ॥ पीड्यते शोकसन्तप्ता कृशा स्थण्डिलशायिनी ॥८॥
पीड्यमानां स धर्मात्मा वैदेहीमनुचिन्तयन् ॥ क्षिप्रमाज्ञापयामास वानरान्द्विषतां वधे ॥ ९ ॥
एवमुक्ते तु वचने रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ संघर्षमाणाः प्लवगाः सिंहनादैरनादयन् ॥ १० ॥
शिखरैर्विकिरामैनां लङ्कां मुष्टिभिरेव वा ॥ इति स्म दधिरे सर्वे मनांसि हरियूथपाः ॥ ११ ॥
उद्यम्य गिरिशृङ्गाणि शिखराणि महान्ति च ॥ तरूंश्चोत्पाट्य विविधांस्तिष्ठन्ति हरियूथपाः ॥१२॥
प्रेक्षतो राक्षसेन्द्रस्य तान्यनीकानि भागशः ॥ राघवप्रियकामार्थं लङ्कामारुरुहुस्तदा ॥ १३ ॥
ते ताम्रवक्त्रा हेमाभा रामार्थे त्यक्तजीविताः ॥ लङ्कामेवाभ्यवर्तन्त सालतालशिलायुधाः ॥ १४ ॥
ते द्रुमैः पर्वताग्रैश्च मुष्टिभिश्च प्लवङ्गमाः ॥ प्राकाराग्राण्यरण्यानि ममन्थुस्तोरणानि च ॥ १५ ॥
परिखाः पूरयन्ति स्म प्रसन्नसलिलायुताः ॥ पांसुभिः पर्वताग्रैश्च तृणैः काष्ठैश्च वानराः ॥ १६ ॥
ततः सहस्रयूथाश्च कोटियूथाश्च वानराः ॥ कोटीशतयुताश्चान्ये लङ्कामारुरुहुस्तदा ॥ १७ ॥
काञ्चनानि प्रमृद्नन्तस्तोरणानि प्लवङ्गमाः ॥ कैलासशिखराभाणि गोपुराणि प्रमथ्य च ॥ १८ ॥
आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः ॥ लङ्कां तामभिधावन्ति महावारणसन्निभाः ॥ १९ ॥
जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ २० ॥
इत्येवं घोषयन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः ॥ अभ्यधावन्त लङ्कायाः प्राकारं कामरूपिणः ॥ २१ ॥

नाम पूर्वस्थानात् प्राकारसन्निकृष्टं प्रदेशं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥ दूयमानेनेति । सीतां स्मृत्वा दुःखितोभूदित्यर्थः ॥ ७ ॥ मृगशावाक्षीत्यनेन शोकानर्हत्वमुच्यते । स्थण्डिलशायिनी भूतलशायिनी ॥ ८ ॥ पीड्यमानां राक्षसीभिरिति शेषः । धर्मात्मेत्यनेन दयालुत्वमुच्यते ॥ ९ ॥ वचने आज्ञापनरूपे । सङ्घर्षमाणाः स्पर्धमानाः । अनादयन् लङ्कामितिशेषः ॥ १० ॥ विकिराम चूर्णयाम । मनांसि दधिरे निश्चयं चक्रुरित्यर्थः ॥ ११ ॥ शिखराणि पर्वतखण्डान् । शिखरं शैलखण्डमिति संग्रहकारः । तिष्ठन्ति अतिष्ठन् ॥ १२ ॥ प्रेक्षतः प्रेक्षमाणमनादृत्य । तान्यनीकानि वानरानीकानि । भागशः स्वस्वनियुक्तप्रदेशे । लङ्कां लङ्काप्राकारं । राघवप्रियकामार्थं रामप्रीतिसिद्ध्यर्थमित्यर्थः ॥ १३ ॥ त्यक्तजीविताः "आशंसायां भूतवच्च" इति क्तः ॥ १४ ॥ अरण्यानि उद्यानानि । तोरणानि बहिर्द्वाराणि । ममन्थुः बभञ्जुरित्यर्थः ॥ १५–१६ ॥ कोटीशतयुताः कोटीशतयूथयुताः ॥ १७ ॥ काञ्चनानीत्यादिश्लोकद्वयं । काञ्चनानि काञ्चनकृतानि । प्रमृद्नन्तः चूर्णयन्तः । आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गमनागमने कुर्वन्तः ॥ १८—२० ॥ घोषयन्तः घुष्यन्तः ।

ती० दूयमानेन संतप्यमानेन । चेतसा उपलक्षितः । मनसाजगाम सस्मारेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ति० मत्कृते मन्निमित्तं । शोकसंतप्तापिपीड्यते मदर्थंरामस्यैवंमहाक्लेशोऽजायतेतिखिन्नाभवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ती० राघवप्रियकामार्थं प्रियविषयःकामोमनोरथः तत्सिद्ध्यर्थं राघवस्यप्रियविषयमनोरथसिद्धयेइत्यर्थः ॥ १३ ॥ स० त्यक्तजीविताः तावत्पर्यन्तंधैर्ययुक्ताइत्यर्थः । वि० त्यक्तजीविताः त्यक्तव्यजीविताः ॥१४॥ ति० परिखानितिपुंस्त्वमार्षं । स० पांशुभिः पांसुभिरितिपाठद्वयमेकार्थं । "तालव्याश्चैवदन्त्याश्चशंबशूकरपांशवः' इत्युक्तेः ॥ १६ ॥ ति० कैलासशिखराग्राणि तद्वदुच्चावचानि गोपुराणि ॥ १८ ॥ स० कामरूपिणः वानराकारमध्यएवदीर्घाणुवैपुल्यादिस्वेच्छानुसारिरूपाः । अन्यथाप्राचीनसकेतवैपरीत्यापत्तेः ॥ २१ ॥

[पा०] १ ख. ङ.—ट. मनसा. २ ङ. च. छ. झ. ट. निपीड्यमानां. ३ घ. ङ. झ. ट. माज्ञापयद्रामो. ४ ङ. च. झ. ट. वचसि. ५ ङ. च. झ. ञ. ट. रपूरयन्. ६ ङ. झ. ञ. ट. मैता. ७ ङ. झ. ट. सालभूधरयोधिनः. ८ ग. ङ. च. ज.—ट. प्रासादाग्राण्यसंख्यानि. ९ ख. ङ. झ. ञ. ट. परिखान्पूरयन्तश्चप्रसन्नसलिलाशयान. १० ङ च. झ. ञ. ट. कोटीयूथशताश्चान्ये. ११ क. छ. ज. प्रमृध्नतः. १२ ङ.—ट. शिखराग्राणि.

वीरबाहुः सुबाहुश्च नलश्च वनगोचरः ॥ निपीड्योपनिविष्टास्ते प्राकारं हरियूथपाः ॥
एतस्मिन्नन्तरे चक्रुः स्कन्धावारनिवेशनम् ॥ २२ ॥
पूर्वद्वारं तु कुमुदः कोटीभिर्दशभिर्वृतः ॥ आवृत्य बलवांस्तस्थौ हरिभिर्जितकाशिभिः ॥ २३ ॥
[2]साहाय्यार्थं तु तस्यैव निविष्टः प्रघसो हरिः ॥ [1]पनसश्च महाबाहुर्[3]वानरैर्बहुभिर्वृतः ॥ २४ ॥
[4]दक्षिणं द्वारमागम्य वीरः शतबलिः कपिः ॥ आवृत्य बलवांस्तस्थौ विंशत्या कोटिभिर्वृतः ॥२५॥
सुषेणः पश्चिमद्वारं [5]गतस्तारापिता हरिः ॥ आवृत्य बलवांस्तस्थौ [6]षष्टिकोटिभिरावृतः ॥ २६ ॥
उत्तरं द्वार[7]मासाद्य रामः सौमित्रिणा सह ॥ आवृत्य बलवांस्तस्थौ सुग्रीवश्च हरीश्वरः ॥ २७ ॥
गोलाङ्गूलो महाकायो गवाक्षो भीमदर्शनः ॥ वृतः कोट्या महावीर्यस्तस्थौ रामस्य पार्श्वतः ॥२८॥
ऋक्षाणां [8]भीमवेगानां धूम्रः शत्रुनिबर्हणः ॥ वृतः कोट्या महावीर्यस्तस्थौ रामस्य पार्श्वतः॥ २९ ॥
सन्नद्धस्तु महावीर्यो गदापाणिर्विभीषणः ॥ वृतो यत्तैस्तु सचिवैस्तस्थौ [9]तत्र महाबलः ॥ ३० ॥
गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥ समन्तात्परिधावन्तो ररक्षुर्हरिवाहिनीम् ॥ ३१ ॥
ततः कोपपरीतात्मा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ निर्याणं सर्वसैन्यानां द्रुतमाज्ञापयत्तदा ॥ ३२ ॥
एतच्छ्रुत्वा [10]ततो वाक्यं रावणस्य [11]मुखोद्गतम् ॥ सहसा भीमनिर्घोषमुद्घुष्टं रजनीचरैः ॥ ३३ ॥
ततः प्रचोदिता भेर्यश्चन्द्रपाण्डुरपुष्कराः ॥ हेमकोणाहता भीमा राक्षसानां समन्ततः ॥ ३४ ॥
विनेदुश्च महाघोषाः शङ्खाः शतसहस्रशः ॥ राक्षसानां सुघोराणां मुखमारुतपूरिताः ॥ ३५ ॥
ते बभुः [12]शुभनीलाङ्गाः सशङ्खा रजनीचराः ॥ विद्युन्मण्डलसन्नद्धाः सबलाका इवाम्बुदाः ॥ ३६ ॥

गर्जन्तः सिंहनादं कुर्वन्तः ॥२१॥ वीरबाहुरित्यादि-सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ एतस्मिन्नन्तरे प्रसिद्धाः वीरबाह्वादयः प्राकारं निपीड्योपनिविष्टाः सन्तः । स्कन्धावारस्य शिबिरस्य । निवेशनं निर्माणं । चक्रुः । युद्धेन्तरान्तरा विश्रमार्थं वासस्थानं स्कन्धावारः । यद्वा व्यूहीभावेन सेनास्थापनं स्कन्धावारः ॥ २२ ॥ निवेशनप्रकारमेवाह—पूर्वद्वारमित्यादिना ॥ कुमुदः पूर्वद्वारमावृत्य तस्थौ । ईशानकोणे स्थित्वा पूर्वद्वारमाक्रम्य स्थितवानित्यर्थः ॥ २३—२४ ॥ शतबलिः दक्षिणद्वारमावृत्य तस्थौ । आग्नेयकोणे स्थित्वा दक्षिणद्वारमाक्रम्य स्थितवानित्यर्थः ॥ २५ ॥ सुषेणः पश्चिमद्वारं गतः आवृत्य तस्थौ । नैर्ऋतकोणे स्थित्वा पश्चिमद्वारमाक्रम्य स्थितवानित्यर्थः ॥ २६ ॥ सुग्रीवश्चोत्तरं द्वारमावृत्य तस्थौ । "पश्चिमेन तु रामस्य : सहजाम्बवान् । अदूरान्मध्यमे गुल्मे तस्थौ बहुबलानुगः" इत्युक्तप्रकारेण वायव्यकोणे स्थितस्य सुग्रीवस्य उत्तरद्वारनिरोधकत्वाभिधानादेतदनुसारेण कुमुदादीनां तत्तत्कोणावस्थितत्वेन तत्तद्वारनिरोधकत्वमिति व्याख्यातं ॥ २७—३० ॥ गजो गवाक्ष इति॥ रामपार्श्वस्थात् गवाक्षादन्यो ज्ञेयः ॥३१॥ ततः वानरसेनासन्निवेशाद्धेतोः । तदा तस्मिन्सन्निवेशकाले ॥३२॥ भीमनिर्घोषं यथा भवतितथा उद्घुष्टं । उच्चैः सिंहनादःकृत इत्यर्थः ॥३३॥ प्रचोदिताः सेनाग्रे प्रेरिताः । चन्द्रपाण्डुरपुष्कराः चन्द्रशुभ्रमुखाः । संमार्जनसंस्कारविशेषेण तासां शुभ्रत्वं । "पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले" इत्यमरः । कोणो वाद्यताडनदण्डः । विनेदुरित्यत्युत्कर्षः । अथवा प्रचोदिताः सस्वनुरित्यर्थः ॥ ३४—३५ ॥ शुभनीलाङ्गाः आभरणप्रभाभिः शोभमानानि नीलानि चाङ्गानि येषां ते । अतएव विद्युन्मण्डलसन्नद्धा इति नाधिकोपमा । विद्युन्मण्डलसन्नद्धा इत्युपमानविशेषणेनोपमेयेषु राक्षसेषु सभूषणत्वं गम्यत इत्यप्याहुः ॥३६॥

[पा०] १ ङ.—ट. पनसस्तथा. २ घ. च.—ट. सहायार्थेतु. ३ ख. ङ.—ट. वानरैरभिसंवृतः. ४ ख. ङ.- दक्षिणद्वारमासाद्य. ५ ङ. झ. ञ. ट. गत्वातारापितावली. ६ च. झ. कोटिकोटिभिः. ७ ग. च. झ. ञ. ट. मागम्य. ८ ङ. झ. ञ. ट. भीमकोपानां. ९ ङ. छ. झ. ट. यत्र. १० ङ. च. झ. ट. तदा. ११ क.—घ. च. झ. ट. मुखेरितं. १२ ग. ङ.—ट. शुकनीलाङ्गाः. घ. शुकनीलाभाः.

निष्पतन्ति ततः सैन्या हृष्टा रावणचोदिताः ॥ [1]समये पूर्यमाणस्य वेगा इव महोदधेः ॥ ३७ ॥
ततो वानरसैन्येन मुक्तो नादः समन्ततः ॥ [2]मलयः पूरितो येन ससानुप्रस्थकन्दरः ॥ ३८ ॥
[3]शङ्खदुन्दुभिसंघुष्टः सिंहनादस्तरस्विनाम् ॥ पृथिवीं चान्तरिक्षं च सागरं [4]चैवं नादयन् ॥ ३९ ॥
गजानां बृंहितैः सार्धं हयानां हेषितैरपि ॥ रथानां [5]नेमिघोषैश्च रक्षसां [6]वदनस्वनः ॥ ४० ॥
एतस्मिन्नन्तरे [7]घोरः संग्रामः [8]समवर्तत ॥ रक्षसां वानराणां च यथा देवासुरे पुरा ॥ ४१ ॥
ते गदाभिः प्रदीप्ताभिः शक्तिशूलपरश्वधैः ॥ निजघ्नुर्[9]वानरान्घोराः कथयन्तः स्वविक्रमान् ॥४२॥
[10]राजा जयति सुग्रीव इति शब्दो महानभूत् ॥ ४३ ॥
राजञ्जयजयेत्युक्त्वा स्वस्वनामकथान्ततः ॥ तथा वृक्षैर्महाकायाः पर्वताग्रैश्च वानराः ॥
निजघ्नुस्तानि रक्षांसि नखैर्दन्तैश्च वेगिताः ॥ ४४ ॥
राक्षसास्त्वपरे भीमाः प्राकारस्था महीगतान् ॥ [11]भिण्डिपालैश्च खड्गैश्च शूलैश्चैव व्यदारयन् ॥४५॥
वानराश्चापि संक्रुद्धाः प्राकारस्थान्महीगताः ॥ राक्षसान्पातयामासुः [12]समाप्लुत्य प्लवङ्गमाः ॥ ४६ ॥
स संप्रहारस्तुमुलो मांसशोणितकर्दमः ॥ रक्षसां वानराणां च संबभूवाद्भुतोपमः ॥ ४७ ॥
[[13]वनौकसां तत्र भृशं निनादो लङ्कागतानां च निशाचराणाम् ॥
प्रक्ष्वेडितास्फोटितसिंहनादैर्द्वाभ्यां गताभ्यामिव सागराभ्याम् ॥ ४८ ॥]
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

सैन्याः सेनायां समवेता जनाः । "सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते" इत्यमरः । समये प्रलये । चन्द्रोदये वा । वेगाः पूराः ॥ ३७ ॥ मलयः त्रिकूटः । सः प्रसिद्धः । सानुप्रस्थकन्दरः अनुप्रस्थं प्रस्थे प्रस्थे स्थिताः याः कन्दरास्ताभिः सह वर्तत इति विग्रहः । यद्वा सानुः वप्रः प्रस्थः तटः कन्दरा गुहेत्यर्थः । सानुः महाप्रस्थः प्रस्थः क्षुद्रतटः कन्दरः दरी तैः सह वर्तत इति ससानुप्रस्थकन्दर इत्यप्याहुः ॥ ३८ ॥ शङ्खदुन्दुभीत्यादिश्लोकद्वयं ॥ शङ्खदुन्दुभिसंघुष्टः शङ्खदुन्दुभिसंघोषयुक्तः । तरस्विनां बलवतां । सिंहनादः गजबृंहितादिभिः सह पृथिव्यादिकं नादयन् अनादयत् ॥ ३९—४० ॥ देवासुरे यथा देवासुरविरोधे देवानामसुराणामिवेत्यर्थः । यद्वा षष्ठीबहुवचनस्य "सुपां सुलुक्—" इत्यादिना शेआदेशः ॥ ४१—४२ ॥ राजेत्यर्धं ॥ स्पष्टं ॥ ४३ ॥ राजन्नित्यादिसार्धश्लोकः ॥ स्वस्वनामकथान्तत इति । नामकथां चोक्त्वा ततो निजघ्नुरित्युत्तरत्रान्वयः । नामकथानां अन्ततः अन्ते इति वा योजना । वेगिताः सञ्जातवेगाः । वेपिता इति पाठे कोपेन कम्पमाना इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ भिन्दिपालैः गदाभेदैः ॥ ४५ ॥ समाप्लुत्य प्राकाराग्रपर्यन्तमुत्पत्य । प्लवनं प्लुतगतिं गच्छन्तीति प्लवङ्गमाः । असंज्ञायामपि खशार्षः । अनेन प्लुतगतिमत्त्वमुक्तं । अतो न वानरशब्देन पुनरुक्तिः ॥४६॥ संप्रहारः युद्धं । तुमुलः परस्परसंकुलः । मांसशोणि-

ति० समये प्रलयकाले । पूर्यमाणस्य । महामेघैरितिशेषः । वेगास्तरङ्गाः ॥ ३७ ॥ ति० येनातिदूरवर्तीमलयोपिपूरितः स्यात्तादृशोनादोमुक्तः ॥ ३८ ॥ स० गजानांबृंहितैः बृंहितशब्दोत्रध्वनिमात्रपरः । एवमुत्तरत्रापि ॥ ४० ॥ स० 'राजाजयतिसुग्रीव'इतिकप्युक्तिः । 'राजञ्जयजय'इतिराक्षसोक्तिः ॥ ४३—४४ ॥ अत्र 'राक्षसास्त्वपरे' इत्यर्धप्रक्षिप्तमितिकतकः ॥ ४५ ॥ स० सेनाप्रत्यवहारोत्रानुक्तोपि "ततःप्रत्यवहारोभूत्सैन्यानांराघवाज्ञया । ततोनिविशमानांस्तान्सैनिकान्रावणानुगाः । अभि-

[पा०] १ घ. शशिनापूर्य. २ घ. च. ञ. सुवेलः. ३ ङ. च. झ. ञ. ट. दुन्दुभिनिर्घोषः. ४ ख. ग. ङ. च. झ. ञ. ट. चाभ्यनादयत्. घ. चव्यनादयत्. ५ ङ. —ट. नेमिनिर्घोषैः. ६ ग. घ. च. झ. ञ. ट. पदनिस्वनैः. क. ख. ज. पादनिस्वनैः. ७ ख. च. छ. ञ. सद्यः. ८ क. ख. घ.—ट. समपद्यत. ९ च. झ. ञ. ट. वानरान्सर्वान्कथय. १० "राजाजयतिसुग्रीवः" "तथावृक्षैर्महाकायाः" इत्येतयोःश्लोकयोः झ. ञ. ट. ठ. पुस्तकेषुव्युत्क्रमोदृश्यते. ११ घ.—ट. वानरान्भि-
१२ झ. ट. खमाप्लुत्यस्वबाहुभिः. १३ अयंश्लोकः ज. पाठेदृश्यते.

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

वानरराक्षसानांद्वन्द्वयुद्धम् ॥ १ ॥

युध्यतां तु ततस्तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ रक्षसां संबभूवाथ [1]बलकोपः सुदारुणः ॥ १ ॥
ते हयैः काञ्चनापी[2]डैर्ध्वजैश्चाग्निशिखोपमैः ॥ रथैश्चादित्यसंकाशैः कवचैश्च मनोरमैः ॥ २ ॥
निर्ययू [3]राक्षसव्याघ्रा नादयन्तो दिशो दश ॥ राक्षसा भीमकर्माणो रावणस्य जयैषिणः ॥ ३ ॥
वानराणामपि चमूर्बृहती जयमिच्छताम् ॥ [4]अभ्यधावत तां सेनां रक्षसां [5]कामरूपिणाम् ॥ ४ ॥
एतस्मिन्नन्तरे तेषामन्योन्यमभिधावताम् ॥ रक्षसां वानराणां च द्वन्द्वयुद्धमवर्तत ॥ ५ ॥
अङ्गदेनेन्द्रजित्सार्धं वालिपुत्रेण राक्षसः ॥ अयुध्यत महातेजास्त्र्यम्बकेण यथाऽन्तकः ॥ ६ ॥
प्रजङ्घेन च संपातिर्नित्यं दुर्मर्षणो रणे ॥ जम्बुमालिनमारब्धो हनुमानपि वानरः ॥ ७ ॥
[6]संगतः सुमहा[7]क्रोधो राक्षसो रावणानुजः ॥ समरे तीक्ष्णवेगेन [8]मित्रघ्नेन विभीषणः ॥ ८ ॥
तपनेन गजः सार्धं राक्षसेन महाबलः ॥ निकुम्भेन महातेजा नीलोपि समयुध्यत ॥ ९ ॥
वानरेन्द्रस्तु सुग्रीवः प्रघसेन समागतः ॥ संगतः समरे श्रीमान्विरूपाक्षेण लक्ष्मणः ॥ १० ॥
अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षसः ॥ [9]सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च रामेण सह संगताः ॥ ११ ॥
वज्रमुष्टिस्तु मैन्देन द्विविदेनाशनिप्रभः ॥ राक्षसाभ्यां सुघोराभ्यां कपिमुख्यौ समागतौ ॥ १२ ॥
वीरः प्रतपनो घोरो राक्षसो रणदुर्धरः ॥ समरे तीक्ष्णवेगेन नलेन समयुध्यत ॥ १३ ॥
धर्मस्य पुत्रो बलवान्सुषेण इति विश्रुतः ॥ स विद्युन्मालिना सार्धमयुध्यत महाकपिः ॥ १४ ॥
वानराश्चापरे भी[10]मा राक्षसैरपरैः सह ॥ द्वन्द्वं [11]समीयुर्बहुधा युद्धाय बहुभिः सह ॥ १५ ॥
तत्रासीत्सुमहद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ रक्षसां वानराणां च वीराणां जयमिच्छताम् ॥ १६ ॥

तान्येव कर्दमो यस्मिन् स मांसशोणितकर्दमः। अद्भुतोपमः दुर्लभोपम इति यावत् ॥ ४७—४८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

अथ द्वन्द्वयुद्धं वर्णयति त्रिचत्वारिंशे—युध्यतां त्वित्यादि ॥ वानराणां युध्यतां वानरेषु युध्यमानेषु। बलकोपः सेनायाः कोपः। बलेत्यविभक्तिकनिर्देशः ॥ १ ॥ ते हयैरित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ काञ्चनापीडैः स्वर्णमयशेखरैः। हयैरित्याद्युपलक्षणे तृतीया। राक्षसव्याघ्राः राक्षसश्रेष्ठाः। राक्षसश्रेष्ठत्वेपि जात्यन्तरत्वं संभवतीति राक्षसा इत्युक्तं ॥ २—६ ॥ दुर्मर्षणः दुःसहः। प्रजङ्घो राक्षसः। संपातिः विभीषणसचिवः। आरब्धः हन्तुमिति शेषः ॥ ७—१० ॥ अग्निकेतुरिति। सुप्तघ्नयज्ञकोपौ चेति वापाठः ॥ ११ ॥ राक्षसाभ्यां वज्रमुष्ट्यशनिप्रभाभ्यां कपिमुख्यौ मैन्दद्विविदौ। अनेन परस्परसंगतिरुक्ता ॥ १२ ॥ रणदुर्धरः रणे दुर्निग्रहः ॥ १३—१४ ॥ द्वन्द्वं द्वन्द्वत्वं। बहुधा युद्धाय शस्त्रास्त्रबाहुचरणप्रभृतिभिर्युद्धाय। बहुभिरितिराक्षसविशेषणाद्वानराश्चेत्यत्रापि बहव इति विशेषणं विज्ञेयं ॥ १५ ॥ तुमुलं

जग्मुर्गणाएकेपिशाचक्षुद्ररक्षसाम्। ततोभिपततांतेषामदृश्यानांदुरात्मनाम्। अन्तर्धानवधंतज्ज्ञश्चकारसविभीषणः।" इतिभारतवनपर्वोक्तोनुसन्धेयः ॥ ४८ ॥ इतिद्विचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४२ ॥

ति० बलरोषः परस्परबलदर्शनजोरोषः। एतावद्दिनयुद्धेपिबहवएवतिष्ठन्तीत्येवंरोषइतिभावः ॥ १ ॥ **ति०** निर्ययुरिति। अनेनवाल्मीकिनापिप्रत्यवहारोध्वनितः ॥ ३ ॥ **ति०** शत्रुघ्नेन तदाख्यरक्षसा। मित्रघ्नेनेतिक्वचित्पाठः ॥ ८ ॥

[**पा०**] १ ड. झ. ट. बलरोषः. २ ड. झ. ट. पीडैर्गजैश्च. ३ ख. ड.—ट. राक्षसावीराः. ४ च. अभ्यधावत्ततस्सेनां. ५ ड.—ट. घोरकर्मणां. ६ घ. ड. ज. झ. ट. संगतस्तु. ७ च. छ. ञ. क्रोधाद्राक्षसो. ८ ङ. झ. ट. शत्रुघ्नेन. ९ क. ख. ग. ङ. झ. ट. मित्रघ्नो. १० ख. ङ. छ. झ. ञ. ट. घोराः. ११ ङ.—ट. समीयुस्सहसायुद्धाच.

हरिराक्षसदेहेभ्यः प्रभूताः केशशाद्वलाः ॥ शरीरसंघाटवहाः प्रसस्रुः शोणितापगाः ॥ १७ ॥
आजघानेन्द्रजित्क्रुद्धो वज्रेणेव शतक्रतुः ॥ अङ्गदं गदया वीरं शत्रुसैन्यविदारणम् ॥ १८ ॥
तस्य काञ्चनचित्राङ्गं रथं साश्वं ससारथिम् ॥ जघान समरे श्रीमानङ्गदो वेगवान्कपिः ॥ १९ ॥
संपातिस्तु त्रिभिर्बाणैः प्रजङ्घेन समाहतः ॥ निजघानाश्वकर्णेन प्रजङ्घं रणमूर्धनि ॥ २० ॥
जम्बुमाली रथस्थस्तु रथशक्त्या महाबलः ॥ बिभेद समरे क्रुद्धो हनूमन्तं स्तनान्तरे ॥ २१ ॥
तस्य तं रथमास्थाय हनूमान्मारुतात्मजः ॥ प्रममाथ तलेनाशु सह तेनैव रक्षसा ॥ २२ ॥
नदन्प्रतपनो घोरो नलं सोप्यन्वधावत ॥ २३ ॥
नलः प्रतपनस्याशु पातयामास चक्षुषी ॥ भिन्नगात्रः शरैस्तीक्ष्णैः क्षिप्रहस्तेन रक्षसा ॥ २४ ॥
ग्रसन्तमिव सैन्यानि प्रघसं वानराधिपः ॥ सुग्रीवः सप्तपर्णेन निर्बिभेद जघान च ॥ २५ ॥
[प्रपीड्य शरवर्षेण राक्षसं भीमदर्शनम् ॥ निजघान विरूपाक्षं शरेणैकेन लक्ष्मणः ॥ २६ ॥]
अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षसः ॥ सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च रामं निर्बिभिदुः शरैः ॥ २७ ॥
तेषां चतुर्णां रामस्तु शिरांसि निशितैः शरैः ॥ क्रुद्धश्चतुर्भिश्चिच्छेद घोरैरग्निशिखोपमैः ॥ २८ ॥
वज्रमुष्टिस्तु मैन्देन मुष्टिना निहतो रणे ॥ पपात सरथः साश्वः पुराट्ट इव भूतले ॥ २९ ॥
निकुम्भस्तु रणे नीलं नीलाञ्जनचयप्रभम् ॥ निर्बिभेद शरैस्तीक्ष्णैः करैर्मेघमिवांशुमान् ॥ ३० ॥
पुनः शरशतेनाथ क्षिप्रहस्तो निशाचरः ॥ बिभेद समरे नीलं निकुम्भः प्रजहास च ॥ ३१ ॥
तस्यैव रथचक्रेण नीलो विष्णुरिवाहवे ॥ शिरश्चिच्छेद समरे निकुम्भस्य च सारथेः ॥ ३२ ॥
वज्राशनिसमस्पर्शो द्विविदोप्यशनिप्रभम् ॥ जघान गिरिशृङ्गेण मिषतां सर्वरक्षसाम् ॥ ३३ ॥
द्विविदं वानरेन्द्रं तु नगयोधिनमाहवे ॥ शरैरशनिसंकाशैः स विव्याधाशनिप्रभः ॥ ३४ ॥
स शरैरतिविद्धाङ्गो द्विविदः क्रोधमूर्च्छितः ॥ सालेन सरथं साश्वं निजघानाशनिप्रभम् ॥ ३५ ॥
विद्युन्माली रथस्थस्तु शरैः काञ्चनभूषणैः ॥ सुषेणं ताडयामास ननाद च मुहुर्मुहुः ॥ ३६ ॥
तं रथस्थमथो दृष्ट्वा सुषेणो वानरोत्तमः ॥ गिरिशृङ्गेण महता रथमाशु न्यपातयत् ॥ ३७ ॥
लाघवेन तु संयुक्तो विद्युन्माली निशाचरः ॥ अपक्रम्य रथात्तूर्णं गदापाणिः क्षितौ स्थितः ॥३८॥
ततः क्रोधसमाविष्टः सुषेणो हरिपुङ्गवः ॥ शिलां सुमहतीं गृह्य निशाचरमभिद्रवत् ॥ ३९ ॥
तमापतन्तं गदया विद्युन्माली निशाचरः ॥ वक्षस्यभिजघानाशु सुषेणं हरिसत्तमम् ॥ ४० ॥

व्याकुलं ॥ १६ ॥ केशशाद्वलाः केशैः शाद्वलवत्यः । संघाटः काष्ठसंचयः ॥ १७ ॥ आजघान ताडयामास ॥ १८—२० ॥ रथशक्त्या रथ एव सदा वर्तमानया शक्त्या ॥ २१ ॥ आस्थाय आरुह्य ॥ २२ ॥ नदन्नित्यर्धमेकं वाक्यं ॥२३॥ रक्षसा प्रतपनेन । भिन्नगात्र इत्यस्य पूर्वेणान्वयः ॥ २४ ॥ सप्तपर्णेन सप्तपर्णवृक्षेण ॥ २५—२७ ॥ अग्निशिखोपमैः अग्निज्वालोपमैः ॥ २८ ॥ पुराट्टः पुरवलभिः ॥ २९—३० ॥ क्षिप्रहस्तः क्षिप्रकारिहस्तः । निकुम्भः प्रजहास चेति पाठः सम्यक् ॥ ३१ ॥ शिरश्चिच्छेद सारथेरित्यनन्तरं वज्राशनिसमस्पर्श इति श्लोकः । ततो द्विविदं वानरेन्द्रं त्विति श्लोकः ॥ ३२—३७ ॥ अपक्रम्य अवप्लुत्य ॥ ३८ ॥ अभिद्रवत् अभ्यद्रवत् ॥ ३९–४० ॥

ति० अट्टः क्षौममितिकतकः । विमानमित्यन्ये । **स०** सुराट्टः देवदत्तोदैतेयविमानः ॥ २९ ॥ **स०** आहवेचक्रेणविष्णुरिव समरे निकुंभस्यसारथेः शिरश्चिच्छेदेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

[पा०] १ क. ग. ड. च. झ. ञ. ट. प्रसृताः. २ ङ. झ. ट. गदयाश्रीमान्. ३ ङ. छ. झ. ञ. ट. निजघानजवेनच. ४ अयंश्लोकः ङ.—ट. पाठेषुदृश्यते. ५ ख. ग. ड. ज. झ. मित्रघ्नो. ६ ङ. झ. ट. राममादीपयच्छरैः. ७ ङ. च. झ. ञ. समरेशरैः. ८ झ. ञ. सुराट्टइव. ९ ङ. छ. झ. रभिविद्धाङ्गो.

गदाप्रहारं तं घोरमचिन्त्य प्लवगोत्तमः ॥ तां शिलां पातयामास तस्योरसि महामृधे ॥ ४१ ॥
शिलाप्रहाराभिहतो विद्युन्माली निशाचरः ॥ निष्पिष्टहृदयो भूमौ गतासुर्निपपात ह ॥ ४२ ॥
एवं तैर्वानरैः शूरैः शूरास्ते रजनीचराः ॥ द्वन्द्वे विमृदितास्तत्र दैत्या इव दिवौकसैः ॥ ४३ ॥
भग्नैः खड्गैर्गदाभिश्च शक्तितोमरपट्टिशैः ॥ अपविद्धैश्च भिन्नैश्च रथैः सांग्रामिकैर्हयैः ॥ ४४ ॥
निहतैः कुञ्जरैर्मत्तैस्तथा वानरराक्षसैः ॥ चक्राक्षयुगदण्डैश्च भग्नैर्धरणिसंश्रितैः ॥
बभूवायोधनं घोरं गोमायुगणसंकुलम् ॥ ४५ ॥
कबन्धानि समुत्पेतुर्दिक्षु वानररक्षसाम् ॥ विमर्दे तुमुले तस्मिन्देवासुररणोपमे ॥ ४६ ॥
विदार्यमाणा हरिपुङ्गवैस्तदा निशाचराः शोणितदिग्धगात्राः ॥
पुनः सुयुद्धं तरसा समास्थिता दिवाकरस्यास्तमयाभिकाङ्क्षिणः ॥ ४७ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

रात्रियुद्धं ॥ १ ॥ द्वन्द्वयुद्धे अङ्गदनिहतहयसारथिनेन्द्रजिता रथत्यागेनमायया‌ऽन्तरिक्षेऽन्तर्हितेनसता रामलक्ष्मणावयवेषु नागमयशरवर्षणम् ॥ २ ॥

युध्यतामेव तेषां तु तदा वानररक्षसाम् ॥ रविरस्तं गतो रात्रिः प्रवृत्ता प्राणहारिणी ॥ १ ॥
अन्योन्यं बद्धवैराणां घोराणां जयमिच्छताम् ॥ संप्रवृत्तं निशायुद्धं तदा वानररक्षसाम् ॥ २ ॥
राक्षसोसीति हरयो हरिश्चासीति राक्षसाः ॥ अन्योन्यं समरे जघ्नुस्तस्मिंस्तमसि दारुणे ॥ ३ ॥
जहि दारय चैहीति कथं विद्रवसीति च ॥ एवं सुतुमुलः शब्दस्तस्मिंस्तमसि शुश्रुवे ॥ ४ ॥

अचिन्त्य अचिन्तयित्वा ॥ ४१—४२ ॥ दिवौकसैरित्यकारान्तत्वमार्षं ॥ ४३ ॥ भग्नैरित्यादि सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ अपविद्धैरिति रथविशेषणं । भिन्नैरिति हयविशेषणं । सांग्रामिकैः संग्रामे साधुभिः । अक्षं चक्ररन्ध्रं । युगदण्डः अश्वबन्धनदण्डः ॥ ४४—४५ ॥ कबन्धानि शिरोहीनशरीराणि । विमर्दे युद्धे ॥ ४६ ॥ दिवाकरस्येति । रात्रौ राक्षसानां बलाधिक्यादितिभावः ॥ ४७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

अथ रात्रियुद्धप्रवृत्तिश्चतुश्चत्वारिंशे—युध्यतामेवेत्यादि ॥ युध्यतां युध्यमानेषु । प्राणहारिणी वानराणामिति शेषः ॥ १—२ ॥ हरिश्चासीति राक्षसा इति । दारुणतमस्कत्वेन रक्षसामपि मोहोभूदितिभावः

स० दिवौकसैः ओकएवौकसं । प्रज्ञाद्यण्स्वार्थे । दिवंऔकसंयेषांतेतैः ॥ ४३ ॥ शि० आयोधनं संग्रामभूमिः । गोमायुगणैः सेवितंबभूव ॥ ४५ ॥ इतित्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४३ ॥

स० प्राणहारिणी "पौषपौर्णमास्यांसुवेलारोहः । समग्रपौषातिक्रमणंसेनाविभागकरणं । प्रतिपदिमध्याह्नेयुद्धप्रारंभः । बहुदिनंयुद्धकरणं । तदुपरिनिशायुद्धमितिसांधकारतयापरस्परादर्शनात् "ततोजज्ञेमहायुद्धंसंकुलंकपिरक्षसाम् । मध्याह्नेप्रथमंयुद्धं प्रारब्धंप्रतिपद्यभूत्" इतिपाद्मोक्तेः । अत्रतत्त्वंवक्ष्यामः" इतिनागोजिभट्टः । पद्मपुराणेपञ्चषेषुपुस्तकेषुएतत्पद्यादर्शनेन "अत्रयुद्धं महद्वृत्तंचैत्रशुक्लचतुर्दशीम् । अष्टचत्वारिंशद्दिनंयत्रासौरावणोहतः" इत्यन्यथादर्शनेनच तच्चिन्त्यं । चैत्रशुक्लचतुर्दशीतःप्राक्सप्तचत्वारिंशद्दिनीग्राह्या । चतुर्दश्यासहाष्टचत्वारिंशद्दिनीभवति भवतिफाल्गुनकृष्णेरात्रियुद्धमित्यन्ये ॥ १ ॥ ति० हत इदंहन्तेर्लोट्

[पा०] १ ङ. झ. ञ. तांतूर्णीं. २ ग. ङ. च. झ. ञ. ट. भल्लैश्चान्यैर्गदा. ३ घ. च. तोमरसायकैः. ४ ग. कुञ्जरैर्मन्दरप्रख्यैस्तथा. ५ ङ. झ. ट. गणसेवितं. ६ ख. ङ.—ट. निहन्यमानाहरि. घ. निवार्यमाणाहरि. ७ क. घ. ङ. झ. ट. शोणितगन्धमूर्च्छिताः. ८ ङ. झ. ञ. ट. हतदारय. ९ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. तस्मिन्सैन्येतु. क.—घ. ज. तस्मिन्सैन्येविशुश्रुवे.

कालाः काञ्चनसन्नाहास्तस्मिंस्तमसि राक्षसाः ॥ संप्रादृश्यन्त शैलेन्द्रा दीप्तौषधिवना इव ॥ ५ ॥
तस्मिंस्तमसि दुष्पारे राक्षसाः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ परिपेतुर्महावेगा भक्षयन्तः प्लवङ्गमान् ॥ ६ ॥
ते हयान्काञ्चनापीडान्ध्वजांश्चाग्निशिखोपमान्[1] ॥ आप्लुत्य दशनैस्तीक्ष्णैर्भीमकोपा व्यदारयन् ॥७॥
वानरा बलिनो युद्धेऽक्षोभयन्राक्षसीं चमूम् ॥ कुञ्जरान्कुञ्जरारोहान्पताकाध्वजिनो रथान् ॥
चकर्षुश्च ददंशुश्च दशनैः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ ८ ॥
लक्ष्मणश्चापि रामश्च शरै[2]राशीविषोपमैः ॥ दृश्यादृश्यानि रक्षांसि प्रवराणि निजघ्नतुः ॥ ९ ॥
तुरङ्गखुरविध्वस्तं रथनेमिसमुत्थितम् ॥ रुरोध कर्णनेत्राणि युध्यतां धरणीरजः ॥ १० ॥
वर्तमाने [3]महाघोरे संग्रामे रोमहर्षणे ॥ रुधिरोदा महाघोरा नद्यस्तत्र प्रसुस्रुवुः ॥ ११ ॥
ततो भेरीमृदङ्गानां पणवानां च निस्वनः ॥ [4]शङ्खवेणुस्वनोन्मिश्रः संबभूवाद्भुतोपमः ॥
[[5]विमर्दे तुमुले तस्मिन्देवासुररणोपमे ॥ १२ ॥
[6]हतानां स्तनमानानां राक्षसानां च निस्वनः ॥ शस्तानां वानराणां च [7]संबभूवातिदारुणः ॥१३॥
हतैर्[8]वानरवीरैश्च शक्तिशूलपरश्वधैः ॥ निहतैः [9]पर्वताग्रैश्च राक्षसैः कामरूपिभिः ॥ १४ ॥
[10]शस्त्रपुष्पोपहारा च तत्रासीद्युद्धमेदिनी ॥ [11]दुर्ज्ञेया दुर्निवेशा च [12]शोणितास्रावकर्दमा ॥ १५ ॥
सा बभूव निशा घोरा हरिराक्षसहारिणी ॥ कालरात्रीव भूतानां सर्वेषां दुरतिक्रमा ॥ १६ ॥
ततस्ते राक्षसास्तत्र तस्मिंस्तमसि दारुणे ॥ राममे[13]वाभ्यवर्तन्त [14]संसृष्टाः शरवृष्टिभिः ॥ १७ ॥
तेषामापततां शब्दः क्रुद्धानामभिगर्जताम् ॥ उद्वर्त इव सप्तानां [15]समुद्राणां प्रशुश्रुवे ॥ १८ ॥
तेषां रामः शरैष्षड्भिष्षट् जघान निशाचरान् ॥ निमेषान्तरमात्रेण [16]शितैरग्निशिखोपमैः ॥ १९ ॥
[17]यमशत्रुश्च दुर्धर्षो महापार्श्वमहोदरौ ॥ वज्रदंष्ट्रो महाकायस्तौ चोभौ शुकसारणौ ॥ २० ॥

॥ ३—४ ॥ कालाः नीलाः । काञ्चनसन्नाहाः काञ्चनकवचाः । दीप्तौषधिवनाः दीप्ततृणज्योतिर्वनाः ॥ ५ ॥ परिपेतुः संचेरुः ॥ ६ ॥ ते वानराः । काञ्चनापीडान् सुवर्णशेखरान् ॥ ७ ॥ वानरा इत्यादिसार्धश्लोकः ॥ युद्धेक्षोभयन्नित्यत्र अक्षोभयन्निति पदच्छेदः ॥ ८ ॥ दृश्यादृश्यानि ईषद्दृश्यानीत्यर्थः ॥ ९ ॥ विध्वस्तं चूर्णितं ॥ १० ॥ रुधिरोदाः । असंज्ञायामप्युदकशब्दस्योदादेश आर्षः ॥ ११—१२ ॥ स्तनमानानां स्तनतां । शस्तानां हिंसितानां ॥ १३ ॥ हतैरित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ निहतैरिति राक्षसविशेषणं । पर्वताग्रैः वानरप्रेरितैः । उपलक्षणेतृतीया । शस्त्राण्येव पुष्पोपहाराः पुष्पबलयो यस्यां सा । तत्र तदा । दुर्ज्ञेया कृच्छ्रज्ञेया । प्रतियोधिनः दुर्निवेशा दुष्प्रवेशा ॥ १४–१५ ॥ कालरात्रिः भीमरथिरात्रिः । " रात्रिर्भीमरथिर्नाम सर्वप्राणिभयावहा " इत्युक्तेः । शक्तिर्वा । " सती च कालरात्रिश्च भैरवी गणनायिका " इत्युक्तेः ॥ १६ ॥ संसृष्टाः संमिलिताः ॥ १७ ॥ उद्वर्ते अभिवृद्धौ । प्रलये वा ॥ १८ ॥ तेषां राक्षसानां मध्ये । षट् निशाचरान् । अग्निशिखोपमैः शितैः शरैः जघान ॥ १९ ॥ के ते षडित्यपेक्षायामाह—यमेति ॥ दुर्धर्षः धार्षितुमशक्यः । यमशत्रुः । महोदरमहापार्श्वौ । महाकायः वज्रदंष्ट्रः । तौ उत्तर-

---

टिमध्यमपुरुषबहुवचनं । हननंकुरुतेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ति० इमौशुकसारणौचारत्वेनप्रेषिताभ्यामन्यावेवेतिबहवः । तावितिपदस्वार-

[पा०] १ ङ. झ. ट. ध्वजानाशीविषोपमान्. ग. च. छ. ञ. न्गजांश्चशिखरोपमान्. २ क. ख. शरैरग्निशिखोपमैः. ३ क. घ. ङ. च झ. ञ. तथाघोरे. ख. तदारौद्रे. ४ ङ. झ. ट. शङ्खनेमिस्वनोन्मिश्रः. ख. ट. शङ्खनेमिस्वनैर्मिश्रः. क. च. छ. ञ. शङ्खवेणुस्वनैर्मिश्रः. ५ इदमर्धं क. ख. च. छ. ञ. पाठेषुदृश्यते. ६ ङ. झ. ट. हयानां. ७ ख. ङ.—ट. संबभूवात्र. क. ग. घ. संबभौतत्र. ८ क.—ट. वानरमुख्यैश्च. ९ ख. ङ.—ट. पर्वताकारैः. १० छ. ज. पुष्पोपहारैश्च. घ. पुष्पोपहारासा. ११ घ. दुर्धर्षादुर्विभागाच. क. ख. ग. च. ज. दुर्ज्ञेयादुर्निवेशाच. १२ छ. शोणितोद्गारकर्दमा. घ. मांसशोणितकर्दमा. १३ घ. मेवाभ्यधावन्त. १४ झ. ट. संहृष्टाः. ख. संवृष्टाः. १५ क. ख. ग. ङ.—ट. समुद्राणामभूत्स्वनः. घ. समुद्राणामिवस्वनः. १६ ट. घोरैरग्नि. १७ ख. ङ.—ट. यज्ञशत्रुश्च.

ते तु रामेण बाणौघैः सर्वे मर्मसु ताडिताः ॥ युद्धादपसृतास्तत्र सावशेषायुषोऽभवन् ॥ २१ ॥
तत्र काञ्चनचित्राङ्गैः शरैरग्निशिखोपमैः ॥ दिशश्चकार विमलाः प्रदिशश्च महाबलः ॥
[रामनामाङ्कितैर्बाणैर्व्याप्तं तद्रणमण्डलम्] ॥ २२ ॥
ये त्वन्ये राक्षसा भीमा रामस्याभिमुखे स्थिताः ॥ तेऽपि नष्टाः समासाद्य पतङ्गा इव पावकम् ॥२३॥
सुवर्णपुङ्खैर्विशिखैः संपतद्भिः सहस्रशः ॥ बभूव रजनी चित्रा खद्योतैरिव शारदी ॥ २४ ॥
राक्षसानां च निनदैर्हरीणां चापि निस्वनैः ॥ सा बभूव निशा घोरा भूयो घोरतरा तदा ॥२५॥
तेन शब्देन महता प्रवृद्धेन समन्ततः ॥ त्रिकूटः कन्दराकीर्णः प्रव्याहरदिवाचलः ॥ २६ ॥
गोलाङ्गूला महाकायास्तमसा तुल्यवर्चसः ॥ संपरिष्वज्य बाहुभ्यां भक्षयन्रजनीचरान् ॥ २७ ॥
अङ्गदस्तु रणे शत्रुं निहन्तुं समुपस्थितः ॥ रावणिं निजघानाशु सारथिं च हयानपि ॥ २८ ॥
वर्तमाने तदा घोरे संग्रामे भृशदारुणे ॥ इन्द्रजित्तु रथं त्यक्त्वा हताश्वो हतसारथिः ॥
अङ्गदेन महाकायस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २९ ॥
तत्कर्म वालिपुत्रस्य सर्वे देवाः सहर्षिभिः ॥ तुष्टुवुः पूजनार्हस्य तौ चोभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३० ॥
प्रभावं सर्वभूतानि विदुरिन्द्रजितो युधि ॥ [अदृश्यः सर्वभूतानां योऽभवद्युधि दुर्जयः ॥]
तेन ते तं महात्मानं तुष्टा दृष्ट्वा प्रधर्षितम् ॥ ३१ ॥
ततः प्रहृष्टाः कपयः ससुग्रीवविभीषणाः ॥ साधुसाध्विति नेदुश्च दृष्ट्वा शत्रुं प्रधर्षितम् ॥ ३२ ॥
इन्द्रजित्तु तदा तेन निर्जितो भीमकर्मणा ॥ संयुगे वालिपुत्रेण क्रोधं चक्रे सुदारुणम् ॥ ३३ ॥
एतस्मिन्नन्तरे रामो वानरान्वाक्यमब्रवीत् ॥ ३४ ॥
सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु कपिराजेन संगताः ॥ ३५ ॥
स ब्रह्मणा दत्तवरस्त्रैलोक्यं बाधते भृशम् ॥ भवतामर्थसिद्ध्यर्थं कालेन स समागतः ॥
क्षमितव्यं मे भवन्तो विगतज्वराः ॥ ३६ ॥

द्वाररक्षकत्वेन पूर्वोक्तौ । उभौ शुकसारणौ चेति षट् । अत्र महाकाय इति वज्रदंष्ट्रविशेषणं । अपसृताः पलायिताः । सावशेषायुषः आयुःशेषयुक्ता इति जीवने हेतुः ॥ २०—२१ ॥ महाबलः रामः ॥ २२ ॥ पावकं समासाद्येत्यन्वयः ॥ २३—२४ ॥ पूर्वमेव घोरा सा भूयः विशिष्य घोरतरा बभूव ॥ २५ ॥ प्रव्याहरदिव प्रतिव्याहरदिवेत्यर्थः ॥ २६ ॥ भक्षयन् अभक्षयन् ॥ २७ ॥ पूर्वप्रसक्तस्याङ्गदेन्द्रजितोर्द्वन्द्वयुद्धस्य शेषं वक्तुमुपक्रमते—अङ्गदस्त्वित्यादिना ॥ २८ ॥ तत्रैव तस्मिन्देश एव ॥ २९ ॥ पूजनार्हस्य स्तुत्यर्हस्य ॥ ३० ॥ ते तानि । लिङ्गव्यत्यय आर्षः । महात्मानं महाधैर्यं । तेन अङ्गदेन । प्रधर्षितं पराजितं । दृष्ट्वा तुष्टाः ॥ ३१—३३ ॥ एतस्मिन्नित्यर्धं ॥ ३४ ॥ सर्वं इत्यर्धं ॥ ३५—३६ ॥

स्याचारत्वेनप्रेषितावेवेमौ । राज्ञाधिकृतावपिराजसंनिधिंपरित्यज्ययुद्धेमृतावित्यन्ये ॥ २० ॥ **शि०** गोलाङ्गूलाः रजनीचरान्संपरिष्वज्य परिष्वङ्गेननिहत्य । भक्षयन् अभक्षयन् श्वादिभिरखादयन् ॥ २७ ॥ **ती०** सः इन्द्रजित् । ब्रह्मणादत्तवरस्सन् त्रैलोक्यंबाधते । किंच कालेन कालबलेन । भवतामर्थसिद्ध्यर्थंसमागतः कालबलेनभवतोजेतुंसमागतइत्यर्थः । अथैवमेमयाक्षमितव्यं ब्रह्मणोमान्यत्वादितिभावः । भवन्तोविगतज्वरास्तिष्ठन्त्वितिपूर्वेणसंबन्धः । **स०** तत्रहेतुमाह—सइति । सः इन्द्रजिदित्यर्थः । भवतां भवत्संबन्धीयोऽर्थःस्वस्यजयः तत्सिद्ध्यर्थं । कालेन ब्रह्मवरोज्जृंभकेन समागतः । पृथक्क्रियान्वयान्नतच्छब्दद्वयवैयर्थ्यं ।

[**पा०**] १ झ. ट. सर्वमर्मसु. २ च. ञ. दपसृतास्त्रस्ताः. ३ ख. च. झ. ञ. ट. निमेषान्तरमात्रेणघोरैरग्निशिखोपमैः. ४ च. झ. ञ. ट. महारथः. ५ ग.—ट. वीराः. ६ ख. ङ. च. झ. ञ. ट. समंततः. ७ ङ. झ. ट. घोरतराऽभवत्. ८ ख. प्रचचालाचलेश्वरः. ९ क. ख. ङ. च. छ. झ. ट. महामायः. १० इदमर्धंप्राचीनकोशेषुनदृश्यते. ११ ङ. च. झ. ञ. ट. पराजितं.

सोन्तर्धानगतः पापो रावणी रणकर्कशः ॥ [ब्रह्मदत्तवरो वीरो रावणिः क्रोधमूर्च्छितः ॥]
अदृश्यो निशितान्बाणान्मुमोचाशनिवर्चसः ॥ ३७ ॥
स रामं लक्ष्मणं चैव घोरैर्नागमयैः शरैः ॥ बिभेद समरे क्रुद्धः सर्वगात्रेषु राक्षसः ॥ ३८ ॥
मायया संवृतस्तत्र मोहयन्राघवौ युधि ॥ अदृश्यः सर्वभूतानां कूटयोधी निशाचरः ॥
बबन्ध शरबन्धेन भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३९ ॥
तौ तेन पुरुषव्याघ्रौ क्रुद्धेनाशीविषैः शरैः ॥ सहसा निहतौ वीरौ तदा प्रैक्षन्त वानराः ॥ ४० ॥
प्रकाशरूपस्तु यदा न शक्तस्तौ बाधितुं राक्षसराजपुत्रः ॥
मायां प्रयोक्तुं समुपाजगाम बबन्ध तौ राजसुतौ महात्मा ॥ ४१ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

रामेणान्तरिक्षेऽन्तर्हितेन्द्रजिदन्वेषणायाङ्गदादिवानरदशकनियोजनम् ॥ १ ॥ इन्द्रजिता वृक्षोत्क्षेपेणान्तरिक्षंप्रविष्टानामङ्गदादीनामङ्गेषु शरवर्षणेनतन्निवारणम् ॥ २ ॥ तथा नागास्त्रेण रामलक्ष्मणयोर्बन्धनम् ॥ ३ ॥ अस्त्रबन्धेन भुविशयानौराघवौपरिवार्य हनुमदादिभिः शोकेनावस्थानम् ॥ ४ ॥

स तस्य गतिमन्विच्छन्राजपुत्रः प्रतापवान् ॥ दिदेशातिबलो रामो दश वानरयूथपान् ॥ १ ॥
द्वौ सुषेणस्य दायादौ नीलं च प्लवगर्षभम् ॥ अङ्गदं वालिपुत्रं च शरभं च तरस्विनम् ॥ २ ॥
विनतं जाम्बवन्तं च सानुप्रस्थं महाबलम् ॥ ऋषभं चर्षभस्कन्धमादिदेश परंतपः ॥ ३ ॥
ते संप्रहृष्टा हरयो भीमानुद्यम्य पादपान् ॥ आकाशं विविशुः सर्वे मार्गमाणा दिशो दश ॥ ४ ॥
तेषां वेगवतां वेगमिषुभिर्वेगवत्तरैः ॥ अस्त्रवित्परमास्त्रैस्तु वारयामास रावणिः ॥ ५ ॥

अन्तर्धानगतः अन्तर्धानविद्यां प्राप्तः ॥३७॥ सर्वगात्रेषु सर्वावयवेषु ॥ ३८ ॥ मायया संवृतः मायया युक्तः । अतएव अदृश्यः । कूटयोधी कपटयोधी । राघवौ रघुकुलोद्भवौ रामलक्ष्मणौ । शरबन्धेन शररूपबन्धकेन । बबन्ध । वेष्टनदंशनादिना नागमयत्वं । वेदनादिना शरमयत्वं ॥३९—४०॥ मायाप्रयोगः किमर्थस्तत्राह–प्रकाशेति ॥ समुपाजगाम उपचक्रमे । बबन्ध च । महात्मा महाबुद्धिः ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

अथ नागपाशबन्धः पञ्चचत्वारिंशे—स तस्येत्यादि ॥ गम्यत इति गतिः स्थानं ॥ १ ॥ तानेव दश यूथपान्दर्शयति—द्वावित्यादिना ॥ दायादौ पुत्रौ । "दायादौ सुतबान्धवौ" इत्यमरः ॥ २–३ ॥ मार्गमाणाः मार्गितुमित्यर्थः ॥ ४ ॥ परमास्त्रैरिषुभिः

समागतेन समागमेनसहवर्ततइतिससमागतइतिवालयिसतिकाचिन्तास्माकमित्यतआह—अद्येति । क्षमितव्यः ब्रह्मवरोमाननीयः। पित्रापुत्रएकदावालालनीयइतिभावः ॥ ३६ ॥ **ति०** शरबन्धेन शरपरिणतनागपाशबन्धेन । अयंशरबन्धोभाद्रकृष्णान्त्यदिनेष्वित्यग्रेनिरूपयिष्यामः ॥ ३९ ॥ **ति०** उक्तानुवादः**प्रकाशेत्यादि** । समुपाजगाम उपचक्रमे । भ्रूभङ्गमात्रेणसर्वजगत्संहर्तुरपिभगवतोनागपाशबन्धनसहनंस्वकृतमर्यादारूपब्रह्मवरदानपालनार्थं । विरोधेनापिनित्यमात्मानंस्मरतोरावणस्यरावणेश्चपरमभक्ततयाकीर्तेर्लोकेषुवृद्ध्यर्थंचेतितत्वं ॥ ४१ ॥ इतिचतुश्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४४ ॥

[पा०] १ इदमर्धं क. ख. ङ. च. झ. ञ. ट. पाठेषुदृश्यते. २ ञ. ट. चाशनिसंनिभः. ३ ख. ङ. झ. ट. राघवौ. ४ ख. ङ. झ. ञ. ट. सहसाऽभिहतौ. ५ ख. च. झ. ञ. ट. दुरात्मा. ६ ङ.—ट. प्लवगाधिपं. ७ ख.—ङ. झ. ट. द्विविदंचहनूमन्तं. ८ क.—ट. परमास्त्रेण.

तं भीमवेगा हरयो नाराचैः क्षतविग्रहाः ॥ अन्धकारे न ददृशुर्मेघैः सूर्यमिवावृतम् ॥ ६ ॥
रामलक्ष्मणयोरेव सर्वदेहभिदः शरान् ॥ भृशमावेशयामास रावणिः समितिंजयः ॥ ७ ॥
निरन्तरशरीरौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ क्रुद्धेनेन्द्रजिता वीरौ पन्नगैः शरतां गतैः ॥ ८ ॥
तयोः क्षतजमार्गेण सुस्राव रुधिरं बहु ॥ तावुभौ च प्रकाशेते पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ९ ॥
ततः पर्यन्तरक्ताक्षो भिन्नाञ्जनचयोपमः ॥ रावणिर्भ्रातरौ वाक्यमन्तर्धानगतोऽब्रवीत् ॥ १० ॥
युध्यमानमनालक्ष्यं शक्रोपि त्रिदशेश्वरः ॥ द्रष्टुमासादितुं वाऽपि न शक्तः किं पुनर्युवाम् ॥११॥
प्रावृताविषुजालेन राघवौ कङ्कपत्रिणा ॥ एष रोषपरीतात्मा नयामि यमसादनम् ॥ १२ ॥
एवमुक्त्वा तु धर्मज्ञौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ निर्बिभेद शितैर्बाणैः प्रजहर्ष ननाद च ॥ १३ ॥
भिन्नाञ्जनचयश्यामो विस्फार्य विपुलं धनुः ॥ भूयो भूयः शरान्घोरान्विससर्ज महामृधे ॥ १४ ॥
ततो मर्मसु मर्मज्ञो मज्जयन्निशिताञ्शरान् ॥ रामलक्ष्मणयोर्वीरो ननाद च मुहुर्मुहुः ॥ १५ ॥
बद्धौ तु शरबन्धेन तावुभौ रणमूर्धनि ॥ निमेषान्तरमात्रेण न शेकतुरुदीक्षितुम् ॥ १६ ॥
ततो विभिन्नसर्वाङ्गौ शरशल्याचितावुभौ ॥ ध्वजाविव महेन्द्रस्य रज्जुमुक्तौ प्रकम्पितौ ॥ १७ ॥
तौ संप्रचलितौ वीरौ मर्मभेदेन कर्शितौ ॥ निपेततुर्महेष्वासौ जगत्यां जगतीपती ॥ १८ ॥

परमास्त्ररूपैरिषुभिः ॥ ५—६ ॥ भृशं सर्वदेहभिदः शरान् रामलक्ष्मणयोरेवाधिकरणयोरावेशयामास ॥ ७ ॥ निरन्तरशरीरौ कृताविति शेषः । शरतां गतैः शरकार्यं भेदनादिकं कुर्वद्भिरित्यर्थः ॥ ८ ॥ क्षतेन जातो मार्गः क्षतजमार्गः । ननु, "न भूतसङ्घसंस्थानो देहोस्य परमात्मनः । न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मांसमेदोस्थिसंभवा" इत्यादिभिः रामलक्ष्मणयोर्दिव्यविग्रहस्याप्राकृतत्वस्मरणात्कथं रुधिरोद्गमइति चेदत्राहुः । वस्तुतोऽनयो रुधिराभावेपि मनुष्यभावनानुरोधेन नट इव रुधिराणि दर्शयतः स्म । नन्वेवं निर्बन्धेन मनुष्यभावं भावयतः किं प्रयोजनं । शृणु । सर्वात्मना मनुष्यभावनाननुरोधे जन एवं मन्येत । नायं मर्त्यः किं तु देवः तेन तद्वदस्माकं न शक्यमनुष्ठातुं धर्मानिति । सर्वथामनुष्यभावनायांतुमहाजनानुष्ठानदर्शनेन स्वयमनुष्ठास्यतिलोक इतिरहस्यं । रावणस्य मनुष्यैकवध्यत्वेन तद्भावनेत्यप्याहुः । नागपाशबद्धतयावस्थानंतु धर्मनिरतानामपिकदाचिदापदुपतिष्ठति निवर्ततेचझटितीति लोकानां प्रदर्शनायेति । एवं मोहादिष्वपिद्रष्टव्यं ॥ ९ ॥ पर्यन्तरक्ताक्ष इत्यनेन ईषत्कोपवत्त्वं लक्ष्यते ॥ १० ॥ अनालक्ष्यं यथा भवति तथा युध्यमानं मां शक्रस्त्रिदशेश्वरोपि द्रष्टुं मायया बलान्तरेण आसादितुंवापि नशक्तः । किं पुनर्युवां मानुषावित्यर्थः ॥ ११ ॥ राघवाविति संबोधनं । अत्रापि युवामिति द्वितीयान्ततया विपरिणम्यानुषञ्जनीयम् । कङ्कपत्रिणा कङ्कपत्रवता । एष इत्यव्यवधानद्योतनाय ॥१२॥ धर्मज्ञाविति । शब्दवेधप्रयोगासहिष्णू इत्यर्थः ॥ १३ ॥ अञ्जनोपरिप्रदेशस्य धूसरत्वसंभवात् भिन्नेत्युक्तं ॥१४—१५॥ निमेषान्तरमात्रेण निमेषावकाशमात्रेण क्षणमात्रेणेत्यर्थः ॥ १६ ॥ शरशल्याचितौ शराग्रप्रोतौ कृतौ । रज्जुमुक्तौ मुक्तरज्जू । अतएव प्रकम्पितौ महेन्द्रस्य ध्वजाविव कृतौ । जगत्यां भूमौ । जगतीपती भूपती ॥ १७—१८ ॥

रामानु० पन्नगैःशरतांगतैः । शरकार्यंभेदनं । पन्नगकायसंवेष्टनंचकुर्वद्भिरित्यर्थः ॥ ८ ॥ **शि०** क्षतजमार्गेण रुधिरविषयकविचारेण । रामलक्ष्मणशरीरेभीतिजनकरुधिरप्रदर्शनायेत्यर्थः । तयोः रामलक्ष्मणयोरुपरिबहुरुधिरंसुस्राव माययास्रावयामास । अन्तर्भावितणिजर्थःस्रवतिः ॥ ९ ॥ **ति०** प्रापितौ बन्धनमितिशेषः ॥ १२ ॥

[**पा०**] १ ख. च. ञ. वारितास्तु. २ ग. ङ—ट. तक्षविक्षताः. ३ क. ख. घं.—ट. तावुभौराम. ४ च. छ. ञ. अथराक्षसवीरोसौ. ख. अथराक्षसवर्योसौ. ५ झ. प्रापिताविषु. घ. प्रावृताविषु. ख. आविद्धाविषु. ६ घ. ङ. शरैस्तीक्ष्णैः. ख. च. छ. ञ. शितैर्बाणैःप्रतोत्रैरिवकुञ्जरौ. ७ घ. विजयंधनुः. ८ घ. झ. ट. भूयएवशरान्. ९ घ. चमूमुखे. १० च. घोरं. ११ घ. शरजालाचितावुभौ. छ. शरशल्यान्वितौकृतौ. ग. ङ. च. झ. ञ. ट. शरशल्याचितौकृतौ.

तौ वीरशयने वीरौ शयानौ रुधिरोक्षितौ ॥ शरवेष्टितसर्वाङ्गावार्तौ परमपीडितौ ॥ १९ ॥
न ह्यविद्धं तयोर्गात्रे बभूवाङ्गुलमन्तरम् ॥ नानिर्भिन्नं न चास्तब्धमाकराग्रादजिह्मगैः ॥ २० ॥
तौ तु क्रूरेण निहतौ रक्षसा कामरूपिणा ॥ असृक्सुस्रुवतुस्तीव्रं जलं प्रस्रवणाविव ॥ २१ ॥
पपात प्रथमं रामो विद्धो मर्मसु मार्गणैः ॥ क्रोधादिन्द्रजिता येन पुरा शक्रो विनिर्जितः ॥ २२॥
रुक्मपुङ्खैः प्रसन्नाग्रैरधोगतिभिराशुगैः ॥ नाराचैरर्धनाराचैर्भल्लैरञ्जलिकैरपि ॥
विव्याध वत्सदन्तैश्च सिंहदंष्ट्रैः क्षुरैस्तथा ॥ २३ ॥
स वीरशयने शिश्ये विज्यमादाय कार्मुकम् ॥ भिन्नमुष्टिपरीणाहं त्रिणतं रत्नभूषितम् ॥ २४ ॥
बाणपातान्तरे रामं पतितं पुरुषर्षभम् ॥ स तत्र लक्ष्मणो दृष्ट्वा निराशो जीवितेऽभवत् ॥ २५ ॥
रामं कमलपत्राक्षं शरबन्धपरिक्षतम् ॥ शुशोच भ्रातरं दृष्ट्वा पतितं धरणीतले ॥ २६ ॥
हरयश्चापि तं दृष्ट्वा सन्तापं परमं गताः ॥ [शोकार्ताश्चुक्रुशुर्घोरमश्रुपूरितलोचनाः] ॥ २७ ॥
बद्धौ तु वीरौ पतितौ शयानौ तौ वानराः संपरिवार्य तस्थुः ॥
समागता वायुसुतप्रमुख्या विषादमार्ताः परमं च जग्मुः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

वीराः शेरतेऽस्मिन्निति वीरशयनं रणभूमिः । शरतल्पं वा । शरवेष्टितसर्वाङ्गौ शरभूतसर्पवेष्टितसर्वाङ्गौ । आर्तौ मनःपीडावन्तौ । परमपीडितौ शारीरकपीडावन्तौ । अभूतामिति शेषः ॥१९॥ अङ्गुलं अङ्गुलिप्रमाणं । अथवा "अङ्गुलिरङ्गुलं" इति त्रिकाण्डीस्मरणात् । अङ्गुलिप्रमाणवाच्यङ्गुलशब्दोकारान्तोप्यस्ति । तयोर्गात्रमङ्गुलमात्रेप्यवकाशे अविद्धं नाभूदिति भावः । यद्वा तयोर्गात्रं आङ्गुलं अङ्गुलसंबन्ध्यप्यन्तरमवकाशः । आकराग्रात्कराग्रपर्यन्तं । अजिह्मगैः सर्परूपशरैः । अविद्धं न बभूव । अस्तब्धं अनिश्चलं च न बभूव । अनिर्भिन्नं च न बभूव ॥ २० ॥ तीव्रं अत्यन्तं । प्रस्रवणौ गिरिविशेषौ ॥ २१ ॥ इन्द्रजित्त्वं निर्वक्ति—येनेति ॥ २२ ॥ नागास्त्रप्रयोगानन्तरं केवलशरैरपि विव्याधेत्याह—रुक्मपुङ्खैरित्यादिना ॥ प्रसन्नाग्रैः उन्मृष्टाग्रैरित्यर्थः । प्रहर्तुराकाशस्थत्वेनाधोगतिभिः । आशुगैः वक्ष्यमाणविशेषभिन्नैः । नाराचैः ऋजुवृत्ताग्रैः । अर्धनाराचैः मध्ये भिन्ननाराचतुल्यैः । : परश्वधाग्रैः । अञ्जलिकैः अञ्जलिसदृशाग्रैः । वत्सदन्तैः वत्सदन्तसदृशाग्रैः । सिंहदंष्ट्रैः सिंहदंष्ट्रासदृशाग्रैः । क्षुरैः क्षुरागैः । अत्रेन्द्रजिदित्यध्याहार्यं ॥ २३ ॥ भिन्नमुष्टिपरीणाहं शिथिलमुष्टिबन्धं । तृणतस्त्रिषु स्थानेषु पार्श्वयोर्मध्ये च नतं । रुक्मभूषितं रुक्मपट्टबन्धं । विज्यं शरसंधानप्रसङ्गाभावाद्विगतज्यं । कार्मुकं धनुः । आदाय अवलम्ब्य । वीरशयने रणभूमौ । शिश्ये ॥ २४ ॥ बाणपातान्तरे शरतल्पे ॥ २५ ॥ शरबन्धपरिक्षतं । बन्धः क्षतश्चेति द्वयमत्र शरकार्यमुच्यते ॥ २६—२७ ॥ बद्धाविति । आदौ नागपाशबद्धौ । अथ शयानौ तु तौ वीरौ संपरिवार्य वायुसुतादयो वानरास्तस्थुः । विषादं दुःखं । जग्मुश्चेत्यन्वयः ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे युद्धकाण्डव्याख्याने रत्नकिरीटाख्याने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

ति० आकराग्रात् कराग्रमभिव्याप्य । अध्वस्तं अक्षोभितं । **स०** आङ्गुलं अङ्गुलिप्रमाणं ॥ २० ॥ **ति०** रजोगतिभिः वायुनाविस्तीर्यमाणरजोवन्नीरन्ध्रंसंपतद्भिः ॥ २३ ॥ **शि०** जीविते लोकपालनेनिराशोऽभवत् ॥ २५ ॥ इतिपञ्चचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४५ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. च. छ. ज. ट. गात्रेबभूवाङ्गुलमात्रकं. घ. गात्रेबभूवान्तरमण्वपि. २ घ. क्रूरकर्मणा. ३ झ. रजोगतिभिः. ४ ङ. छ. झ. ट. माविद्ध्य. ५ क. ख. घ.—ट. रुक्मभूषितं. ६ ख. ग. च. ञ. शरण्यंरणतोषितं. ङ. झ. ट. शरण्यंरणतोषिणं. ७ इदमर्धं क. ङ.—ट. पाठेषुदृश्यते.

षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

ससुग्रीवेणविभीषणेन इन्द्रजिन्नागपाशनिबद्धमुग्धरामलक्ष्मणसमीपंप्रत्यागमनम् ॥ १ ॥ विभीषणेन राघवावस्थानाव-लोकनेनशोचतस्सुग्रीवस्य समाश्वासनपूर्वकं कार्यान्तराय गमनम् ॥ २ ॥ राक्षसप्रहर्षणपूर्वकं लङ्कांप्रविष्टेनेन्द्रजिता रावणं-प्रतिसप्रणामं स्वेनरामलक्ष्मणमारणकथनम् ॥ ३ ॥

ततो द्यां पृथिवीं चैव वीक्षमाणा वनौकसः ॥ ददृशुः संततौ बाणैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १ ॥
वृष्ट्वेवोपरते देवे कृतकर्मणि राक्षसे ॥ आजगामाथ तं देशं ससुग्रीवो विभीषणः ॥ २ ॥
नील[1]द्विविदमैन्दाश्च सुषेणकु[2]मुदाङ्गदाः ॥ तूर्णं हनुमता सार्धमन्वशोचन्त राघवौ ॥ ३ ॥
अचेष्टौ मन्दनिश्वासौ [3]शोणितौघपरिप्लुतौ ॥ शरजालाचितौ स्तब्धौ शयानौ श[4]रतल्पयोः ॥ ४ ॥
निश्वसन्तौ यथा सर्पौ निश्चेष्टौ म[5]न्दविक्रमौ ॥ रुधिरस्रावदिग्धाङ्गौ तापनीयाविव ध्वजौ ॥ ५ ॥
तौ वीरशयने वीरौ शयानौ मन्दचेष्टितौ ॥ यू[6]थपैस्तैः परिवृतौ बाष्पव्याकुललोचनैः ॥ ६ ॥
राघवौ पतितौ दृष्ट्वा शरजाल[7]समावृतौ ॥ बभूवुर्व्यथिताः सर्वे वानराः सविभीषणाः ॥ ७ ॥
अन्तरिक्षं निरीक्षन्तो दिशः सर्वाश्च वानराः ॥ न चैनं मायया च्छन्नं ददृशू रावणिं रणे ॥ ८ ॥
तं तु मायाप्रतिच्छन्नं माययैव विभीषणः ॥ वीक्षमाणो द[8]दर्शाथ भ्रातुः पुत्रमवस्थितम् ॥ ९ ॥
तमप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वन्द्वमाहवे ॥ ददर्शान्तर्हितं वीरं वरदानाद्विभीषणः ॥ १० ॥
तेजसा यशसा चैव विक्रमेण च संयुतम् ॥ ११ ॥
इन्द्रजित्त्वात्मनः कर्म तौ शयानौ समीक्ष्य च ॥ उवाच परमप्रीतो हर्षय[9]न्सर्वनै[10]र्ऋतान् ॥ १२ ॥
दूषणस्य च हन्तारौ खरस्य च महाबलौ ॥ सादितौ मामकैर्बाणैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥
नेमौ मोक्षयितुं शक्यावेतस्मादिषुबन्धनात् ॥ सर्वैरपि समागम्य सर्षिसङ्घैः सुरासुरैः ॥ १४ ॥
यत्कृते चिन्तयानस्य शोकार्तस्य पितुर्मम ॥ अस्पृष्ट्वा शयनं गात्रैस्त्रियामा याति शर्वरी ॥ १५ ॥
कृत्स्नेयं यत्कृते लङ्का नदी वर्षास्विवाकुला ॥ सोयं मूलहरोऽनर्थः सर्वेषां निहतो मया ॥ १६ ॥

अथ पूर्वसर्गोक्तमनुवदति—तत इत्यादि ॥ द्यां आकाशं । सन्ततौ व्याप्तौ ॥ १ ॥ वृष्ट्वा उपरते देव इव स्थिते राक्षसे । कृतकर्मणि कृतशरवर्षरूपकर्मणि सति । तं देशं रामस्थानं ॥ २ ॥ नीलेति नीलादयः सुग्रीवात्पूर्वमेवागताः ॥ ३ ॥ अचेष्टावित्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया॥ अचेष्टौअतएव स्तब्धौ निश्चलौ । मध्ये मध्ये मन्दनिश्वासौ मध्ये मध्ये निश्चेष्टौ । कदाचित्सर्पाविव निश्वसन्तौ कदाचिन्मन्दचेष्टितौ च । अत्र पुनरुक्तयो दुःखातिरेकात् । यद्वा अचेष्टाविति श्लोकः पूर्वश्लोकेनान्वितः ॥ ४—८ ॥ माययैवेति । अन्तर्हितस्तद्दर्शनहेतुभूतया विद्ययेत्यर्थः ॥ ९ ॥ अप्रतिद्वन्द्वं निःसमं । वरदानादन्तर्हितमित्यन्वयः । तेजसेत्यर्धं पूर्वेणान्वेति ॥ १०—११ ॥ आत्मनः कर्म नागास्त्रबन्धरूपं । शयानौ तौ च वीक्ष्येत्यन्वयः ॥ १२ ॥ सादितौ पश्यतेति शेषः ॥ १३ ॥ समागम्य सङ्घीभूय ॥ १४ ॥ यत्कृते यन्निमित्तं गात्रैः शयनमस्पृष्ट्वा चिन्तयानस्यैव मम पितुः त्रियामा याति । यत्पौरुषभयान्मम पिता शर्वर्यामेकस्मिन्नपि यामे न निद्रातीत्यर्थः ॥ १५ ॥ लङ्का लङ्कास्थजनः । आकुला नदीपक्षे आविलेत्यर्थः । लङ्कापक्षे व्यग्रे-

स० दूषणस्यचहन्तारावित्याद्युक्तिश्छत्रिन्यायेन । रामस्यैवतद्धन्तृत्वात् ॥ १३ ॥ स० यत्कृते यस्यरामस्यनिमित्तं शोकार्तस्य । त्रिया मन्दोदर्या अमा सह शयनंशय्यां गात्रैरस्पृष्ट्वैवचिन्तयानस्यममपितुः शर्वरीयाति । शार्वरीत्यपिक्वचित्पाठः । 'प्रज्ञाद्यणिशार्वर्यपि "शार्वरीशर्वरीशर्या" इतिशब्दार्णवः' इत्यमरव्याख्यायांभानुदीक्षितः । 'अमासहार्थान्तिकयोः' इतिविश्वः

[पा०] १ च. ञ. झ. ट. नीलश्चद्विविदोमैन्दः. २ क. ग. ज. सुमुखाङ्गदाः. ३ ग. च.—ट. शोणितेनपरिप्लुतौ. ४ ङ. छ. झ. ञ. ट. शरतल्पगौ. ५ क. ग. च.—ट. दीनविक्रमौ. ६ ङ. छ. झ. ञ. ट. यूथपैस्स्वैः. ७ ङ. छ. झ. ञ. ट. समन्वितौ. च. समाचितौ. ८ ङ.—ट. ददर्शाग्रे. ९ क. ख. घ. छ. झ. ञ. ट. न्सर्वराक्षसान्. १० ख. ङ.—ट. शमितो.

रामस्य लक्ष्मणस्यापि सर्वेषां च वनौकसाम् ॥ विक्रमा निष्फलाः सर्वे यथा शरदि तोयदाः ॥१७॥
एवमुक्त्वा तु तान्सर्वान्राक्षसान्परिपार्श्वतः ॥ यूथपानपि तान्सर्वांस्ताडयामास रावणिः ॥ १८ ॥
नीलं नवभिराहत्य मैन्दं च द्विविदं तथा ॥ त्रिभिस्त्रिभिरमित्रघ्नस्तताप प्रवरेषुभिः ॥ १९ ॥
जाम्बवन्तं महेष्वासो विद्ध्वा बाणेन वक्षसि ॥ हनूमतो वेगवतो विससर्ज शरान्दश ॥ २० ॥
गवाक्षं शरभं चैव द्वावप्यमिततेजसौ ॥ द्वाभ्यां द्वाभ्यां महावेगो विव्याध युधि रावणिः ॥ २१ ॥
गोलाङ्गूलेश्वरं चैव वालिपुत्रमथाङ्गदम् ॥ विव्याध बहुभिर्बाणैस्त्वरमाणोथ रावणिः ॥ २२ ॥
तान्वानरवरान्भित्त्वा शरैरग्निशिखोपमैः ॥ ननाद बलवांस्तत्र महासत्त्वः स रावणिः ॥ २३ ॥
तानर्दयित्वा बाणौघैस्त्रासयित्वा च वानरान् ॥ प्रजहास महाबाहुर्वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २४ ॥
शरबन्धेन घोरेण मया बद्धौ चमूमुखे ॥ सहितौ भ्रातरावेतौ निशामयत राक्षसाः ॥ २५ ॥
एवमुक्तास्तु ते सर्वे राक्षसाः कूटयोधिनः ॥ परं विस्मयमाजग्मुः कर्मणा तेन हर्षिताः ॥ २६ ॥
विनेदुश्च महानादान्सर्वतो जलदोपमाः ॥ हतो राम इति ज्ञात्वा रावणिं समपूजयन् ॥ २७ ॥
निष्पन्दौ तु तदा दृष्ट्वा तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ वसुधायां निरुच्छ्वासौ हतावित्यन्वमन्यत ॥२८॥
हर्षेण तु समाविष्ट इन्द्रजित्समितिंजयः ॥ प्रविवेश पुरीं लङ्कां हर्षयन्सर्वराक्षसान् ॥ २९ ॥
रामलक्ष्मणयोर्दृष्ट्वा शरीरे सायकैश्चिते ॥ सर्वाणि चाङ्गोपाङ्गानि सुग्रीवं भयमाविशत् ॥ ३० ॥
तमुवाच परित्रस्तं वानरेन्द्रं विभीषणः ॥ सबाष्पवदनं दीनं शोकव्याकुललोचनम् ॥ ३१ ॥
अलं त्रासेन सुग्रीव बाष्पवेगो निगृह्यताम् ॥ एवंप्रायाणि युद्धानि विजयो नास्ति नैष्ठिकः ॥३२॥
सशेषभाग्यताऽस्माकं यदि वीर भविष्यति ॥ मोहमेतौ प्रहास्येते महात्मानौ महाबलौ ॥ ३३ ॥
पर्यवस्थापयात्मानमनाथं मां च वानर ॥ सत्यधर्माभिरक्तानां नास्ति मृत्युकृतं भयम् ॥ ३४ ॥
एवमुक्त्वा ततस्तस्य जलक्लिन्नेन पाणिना ॥ सुग्रीवस्य शुभे नेत्रे प्रममार्ज विभीषणः ॥ ३५ ॥
ततः सलिलमादाय विद्यया परिजप्य च ॥ सुग्रीवनेत्रे धर्मात्मा स ममार्ज विभीषणः ॥ ३६ ॥

त्यर्थः । सर्वेषामस्माकं मूलहरः अनर्थः अनर्थकरो रामः ॥ १६ ॥ विक्रमाः सेतुबन्धनादयः ॥ १७ ॥ परिपार्श्वतः समीपतः ॥ १८—१९ ॥ हनूमतः हनूमदर्थमित्यर्थः । संबन्धसामान्ये षष्ठी ॥ २०–२१ ॥ गोलाङ्गूलेश्वरं गवाक्षं ॥ २२—२४ ॥ निशामयत पश्यत ॥ २५ ॥ कूटयोधिनः कपटयोधिनः ॥ २६–२९ ॥ शरीरे इति प्रत्येकापेक्षया द्विवचनं । अङ्गानि करादीनि । उपाङ्गानि अङ्गुल्यादीनि । अत्रापि शरैश्चितानीति योज्यं। दृष्ट्वा स्थित इति सुग्रीवो विशेषणीयः ॥३०—३१॥ एवंप्रायाणि एवंविधानि । "प्रायश्चानशन मृत्यौ तुल्यबाहुल्ययोरपि" विश्वः । नैष्ठिकः नियतः ॥ ३२ ॥ सशेषभाग्यतेति । अस्माकं भाग्यशेषं यद्यस्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ पर्यवस्थापयात्मानं मनो निश्चलं कुरु । स्वात्मपर्यवस्थापनेन मां च पर्यवस्थापय । धैर्यं कारयेत्यर्थः । पर्यवस्थापने हेतुमाह—सत्येति । मृत्युकृतं अपमृत्युकृतं॥३४॥ जलक्लिन्नेन जलसिक्तेन ॥ ३५ ॥ एवममाङ्गल्यनिवृत्त्यर्थं भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं वा नेत्रे प्रमृज्य राक्षसमाया-

॥ १५ ॥ **स०** अनाथमित्यनेन पलायितस्यतवराज्यमस्तिनतथाममेतिसूचयति ॥ २४ ॥ **ति०** ततः सामान्यतःप्रमार्जनानन्तरं विद्यया तिरस्करणीविद्यातिरस्कारकविद्यया परिजप्य । परिवीक्ष्येतिपाठेप्ययमेवार्थः । राक्षसमायापरिज्ञानेनधैर्यसंपादनंचैतत्प्रमार्जनस्यफलं । वस्तुतः ततस्सलिलमितिश्लोकोबहुपुस्तकेषुनास्तीतिप्रायेणप्रक्षिप्तोयं । तेनेन्द्रजितंददर्शेतितत्कार्यप्रकाशकोत्तरवाक्याभावात् ॥ ३६ ॥

[पा०] १ क. ग. झ. ञ. ट. लक्ष्मणस्यैव. २ ग.—च. झ. ञ. ट. तावप्यमितविक्रमौ. ३ ग. घ. च. ञ. भ्रातरौराम. ४ क. ख. घ. च. ट. न्सर्वैनैर्ऋतान्. ५ क.—ट. क्रोधव्याकुल. ६ च. छ. सशेषभाग्यमस्माकं. क. ङ. झ. ञ. ट. सभाग्यशेषतास्माकं. ७ घ. प्रहास्येतेभ्रातरौरामलक्ष्मणौ.

प्रमृज्य[1] वदनं तस्य कपिराजस्य धीमतः ॥ अब्रवीत्कालसंप्राप्तमसंभ्रममिदं[2] वचः ॥ ३७ ॥
न कालः कपिराजेन्द्र वैक्लब्यमनुवर्तितुम्[3] ॥ अतिस्नेहोऽप्यकालेऽस्मिन्[4]मरणायोपकल्पते[5] ॥ ३८ ॥
तस्मादुत्सृज्य वैक्लब्यं सर्वकार्यविनाशनम् ॥ हितं रामपुरोगाणां सैन्यानामनुचिन्त्यताम्[6] ॥ ३९ ॥
अथवा रक्ष्यतां रामो यावत्संज्ञाविपर्ययः ॥ लब्धसंज्ञौ हि काकुत्स्थौ भयं नो व्यपनेष्यतः ॥४०॥
नैतत्किंचन रामस्य न च रामो मुमूर्षति ॥ न ह्येनं हास्यते लक्ष्मीर्दुर्लभा या गतायुषाम् ॥ ४१ ॥
तस्मादाश्वासयात्मानं बलं चाश्वासय स्वकम् ॥ यावत्कार्याणि[7] सर्वाणि पुनः संस्थापयाम्यहम् ॥४२॥
एते हि फुल्लनयनास्त्रासादागतसाध्वसाः ॥ कर्णे कर्णे प्रकथिता हरयो हरिसत्तम ॥ ४३ ॥
मां तु दृष्ट्वा[8] प्रधावन्तमनीकं संप्रहर्षितुम्[9] ॥ त्यजन्तु हरयस्त्रासं भुक्तपूर्वामिव स्रजम् ॥ ४४ ॥
समाश्वास्य तु सुग्रीवं राक्षसेन्द्रो विभीषणः ॥ विद्रुतं वानरानीकं तत्समाश्वासयत्पुनः ॥ ४५ ॥
इन्द्रजित्तु महामायः सर्वसैन्यसमावृतः ॥ विवेश नगरीं लङ्कां पितरं चाभ्युपागमत् ॥ ४६ ॥
तत्र रावणमासीनमभिवाद्य[10] कृताञ्जलिः ॥ आचचक्षे प्रियं पित्रे निहतौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४७ ॥
उत्पपात ततो हृष्टः पुत्रं च परिषस्वजे ॥ रावणो रक्षसां मध्ये श्रुत्वा शत्रू निपातितौ ॥
उपाघ्राय[11] स मूर्ध्न्येनं पप्रच्छ प्रीतमानसः ॥ ४८ ॥

परिज्ञानेनाप्यस्य धैर्यसंपादनाभिप्रायेण विद्याभिमन्त्रितजलेनापि ममार्जेत्याह—तत इति ॥ विद्यया राक्षसमायादर्शनहेतुमन्त्रेण । परिजप्य अभिमन्त्र्य ॥ ३६ ॥ कालसंप्राप्तं तत्कालोचितं । असंभ्रमं अव्याकुलमिति क्रियाविशेषणं ॥ ३७ ॥ वैक्लव्यं अधैर्यं । किं करोमि अतिस्नेह एवं बाधत इत्यत्राह—अतिस्नेहोपीति ॥ ३८ ॥ एवं त्यक्तव्यमुक्त्वा कर्तव्यमुपदिशति—तस्मादिति ॥ वैक्लब्यमिति स्नेहस्याप्युपलक्षणं । रामपुरोगाणां रामप्रभृतीनां । रामशरण्यानामित्यर्थः ॥ ३९ ॥ संज्ञाविपर्ययः मूर्च्छा । यावदनुवर्तते तावद्रक्ष्यतामित्यर्थः ॥ ४० ॥ एवंभूतयोः कथं संज्ञाप्राप्तिस्तत्राह—नैतदिति ॥ एतत् शरबन्धनं । रामस्य न किंचन । इदमसत्प्रायं बाधकं न भवतीत्यर्थः । अतो न मुमूर्षति । मरिष्यतीति शङ्का न कर्तव्येत्यर्थः । "आशङ्कायामुपसंख्यानं" इति म्रियतेः सन् । एतच्च जीवनलिङ्गशरीरसौभाग्येन निश्चीयत इत्याह—नहीति । गतायुषां मृतानां । या मुखकान्तिः । दुर्लभा । सा च एनं न हास्यते । न जहातीत्यर्थः । जीवनानुकूला लक्ष्मीर्दृश्यत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ यावत् यावत्पर्यन्तं । सर्वाणि कार्याणि कर्तव्यानि पुनः संस्थापयामि । तावत्पर्यन्तमाश्वासयेत्यन्वयः । केचित्तु यावत्कार्याणि यावन्ति कर्तव्यानि । तानि सर्वाणीत्याहुः ॥ ४२ ॥ पर्यवस्थापनं किमर्थमित्यत्राह—एते हीति ॥ आगतसाध्वसाः प्राप्तभयविकाराः । ते च विकाराः पुलकादयः । प्रकथिताः पलायनार्थं प्रवृत्तकथा इत्यर्थः । संप्रहर्षितुमित्यनन्तरं अर्हसीत्यध्याहार्यं । प्रधावन्तं इन्द्रजिद्भ्रमेणेति भावः । इदमनीकविशेषणं । गच्छामीति वाध्याहार्यं । संप्रहर्षितुं भयान्निवर्तयितुमिति यावत् । तदेवाह—त्यजन्त्विति ॥ ४३—४४ ॥ समाश्वासयत् नाहमिन्द्रजित्किंतु विभीषण इति समाश्वासयदित्यर्थः ॥ ४५ ॥ कथासंघट्टनाय पूर्वोक्तमनुवदति—इन्द्रजित्त्विति ॥ ४६ ॥ रामलक्ष्मणावित्यनन्तरमितिकरणं ज्ञेयं ॥ ४७ ॥ उत्पपात आसनादिति शेषः ॥ ४८ ॥

स० बलं प्राणं । सर्वाणिसैन्यानीत्युत्तरत्रोक्तेः ॥ ४२ ॥ **स०** त्रासात् तवोत्पन्नाद्भयात् आगतसाध्वसाःसन्तः कर्णेकर्णे प्रकथिताः भवन्ति ॥ ४३ ॥ **ति०** अनीकप्रत्याश्वासनार्थमांधावन्तंदृष्ट्वातुसंप्रहर्षितंप्राप्तहर्षमनीकं तद्रूपाहरयोभुक्तपूर्वांस्रजमिवत्रासंत्यजन्तु ॥ ४४ ॥

[**पा०**] १ क. च. ञ. ट. विमृज्य. २ क. ख. ग. ङ. झ. ञ. ट. संप्राप्तमसंभ्रान्तं. घ. संप्राप्तंसमर्थार्थं. ३ घ.—छ. झ. ञ. ट. मवलंबितुं. ४ च. छ. ञ. स्नेहस्त्वकाले. ५ क.—घ. प्रपद्यते. ६ ङ.—ट. मनुचिन्तय. ७ ख. ङ. झ. ञ. ट. यावत्सैन्यानि. ८ घ. दृष्ट्वानुधावन्तं. ९ क. ख. संप्रधार्षितं. ङ. छ.—ट. संप्रहर्षितं. १० क.—ट. मासाद्यअभिवाद्य. ११ क. घ.—ट. उपाघ्रायचतंमूर्ध्नि.

पृच्छते च यथावृत्तं पित्रे सर्वं न्यवेदयत् ॥ यथा तौ शरबन्धेन निश्चेष्टौ निष्प्रभौ कृतौ ॥ ४९
स हर्षवेगानुगतान्तरात्मा श्रुत्वा वचस्तस्य महारथस्य ॥
जहौ ज्वरं दाशरथेः समुत्थितं प्रहृष्य वाचाऽभिननन्द पुत्रम् ॥ ५० ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

रावणाज्ञया राक्षसीभिस्त्रिजटया सहसीतायाः पुष्पकारोपणपूर्वकं रणाङ्गणप्रापणेनरामलक्ष्मणदुरवस्थाप्रदर्शनम् ॥ १ ॥ राक्षसभटैरावणनियोगेन लङ्कायांरामलक्ष्मणनियोगोद्घोषणम् ॥ २ ॥

प्रतिप्रविष्टे लङ्कां तु कृतार्थे रावणात्मजे ॥ राघवं परिवार्यार्ता ररक्षुर्वानरर्षभाः ॥ १ ॥
हनुमानङ्गदो नीलः सुषेणः कुमुदो नलः ॥ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥
जाम्बवानृषभः स्कन्धो रम्भः शतबलिः पृथुः ॥ २ ॥
व्यूढानीकाश्च यत्ताश्च द्रुमानादाय सर्वतः ॥ वीक्षमाणा दिशः सर्वास्तिर्यगूर्ध्वं च वानराः ॥
तृणेष्वपि च चेष्टत्सु राक्षसा इति मेनिरे ॥ ३ ॥
रावणश्चापि संहृष्टो विसृज्येन्द्रजितं सुतम् ॥ आजुहाव ततः सीतारक्षिणी राक्षसीस्तदा ॥ ४ ॥
राक्षस्यस्त्रिजटा चैव शासनात्समुपस्थिताः ॥ ता उवाच ततो हृष्टो राक्षसी राक्षसाधिपः ॥ ५ ॥
हताविन्द्रजिताऽऽख्यात वैदेह्या रामलक्ष्मणौ ॥ पुष्पकं च समारोप्य दर्शयध्वं हतौ रणे ॥ ६ ॥
यदाश्रयादवष्टब्धा नेयं मामुपतिष्ठति ॥ सोस्या भर्ता सह भ्रात्रा निरस्तो रणमूर्धनि ॥ ७ ॥
निर्विशङ्का निरुद्विग्ना निरपेक्षा च मैथिली ॥ मामुपस्थास्यते सीता सर्वाभरणभूषिता ॥ ८ ॥

यथावृत्तं वृत्तमनतिक्रम्य । इदमेव विवृणोति—यथा ताविति ॥ ४९ ॥ हर्षवेगः हर्षातिशयः तेनानुगतो व्याप्तः अन्तरात्मा मनो यस्य स तथोक्तः । दाशरथेः निमित्तात् । ज्वरं चिन्तासंतापं । अनया रात्र्या प्रतिपद्गतेत्यूचुः ॥ ५० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षट्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४६ ॥

अथ सीतायै वीरशयनस्थरामलक्ष्मणप्रदर्शनं सप्तचत्वारिंशे—प्रतिप्रविष्ट इत्यादि ॥ १ ॥ ये ररक्षुस्तानाह—हनुमानित्यादिना ॥ २ ॥ अन्यान्वानरानाह—व्यूढानीकाश्चेति ॥ व्यूढानीकाः कृतव्यूहसेनावन्तः । चेष्टत्सु चेष्टमानेषु ॥ ३—५ ॥ आख्यात कथयत ॥ ६ ॥ अवष्टब्धा गर्विता । निर्विशङ्का निर्विचारा । निरुद्विग्ना निःशोका । भावे निष्ठा । निरपेक्षा रामः

ती० वस्तुतस्तुसरावणः हर्षवेगानुगतान्तरात्मायः दाशरथेःसमुत्थितंज्वरंजहौ तस्यवचःश्रुत्वा तंपुत्रं इन्द्रजितं । प्रहृष्य वाचाभिनन्द्य पुत्रप्रीत्यैकेवलंतंवाङ्मात्रेणननन्द नतुपरमार्थतः । "कालज्ञोराघवःकालेसंयुगायाभ्यचोदयत्" इत्यारभ्य "इन्द्रजित्तुमहामायःसर्वसैन्यसमावृतः । विवेशनगरींलङ्कां" इत्यन्तेनवानररक्षसांप्रतिपत्प्रवृत्तंयुद्धमुक्तं ॥५०॥ इतिषट्चत्वारिंशःसर्गः ॥४६॥

ती० व्यूढानीकाः व्यूढानि गरुडादिव्यूहाकाराणि अनीकानियेषांते ॥ ३ ॥ **स०** राक्षस्यः इतराः । त्रिजटेति ताभ्यःपृथक्कृत्योक्तिः उत्तरत्रसामान्यतोराक्षसीरित्युक्तिश्च त्रिजटा सीतापक्षेवर्ततइतिरावणमनसिसंदेहंसूचयतः ॥ ५ ॥ **शि०** मैथिली सर्वाभरणभूषितासती मां लङ्कासंपत्ति । उपस्थास्यते अत्रैवनिवत्स्यतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

[पा०] १ घ. पुत्रस्तस्मै. २ ग. ङ.—ट. समुत्थंप्रहृष्टवाचा. ३ ङ.—ट. तस्मिन्प्रविष्टेलङ्कायां. घ. प्रतिप्रविष्टेलङ्कायां. ४ ङ.—ट. परिवार्याथ. ५ छ. झ. ञ. ट. गवाक्षःपनसःसानुप्रस्थोमहाहरिः. ६ घ. जांबवानृक्षराजश्चरंभः. ७ क. ख. ङ. च. झ. ञ. ट. सुन्दोरंभः. ८ क. घ.—ट. शासनात्तमुपस्थिताः. ९ ग. ङ. च. झ. ञ. ट. पुष्पकंतत्समारोप्य. १० घ. गतायुधि. ११ ङ. —ट. निहतो.

अद्य कालवशं प्राप्तं रणे रामं सलक्ष्मणम् ॥ अवेक्ष्य विनिवृत्ताशा चान्यां गतिमपश्यती ॥
निरपेक्षा विशालाक्षी मामुपस्थास्यते स्वयम् ॥ ९ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रावणस्य दुरात्मनः ॥ राक्षस्यस्तास्तथेत्युक्त्वा जग्मुर्वै यत्र पुष्पकम् ॥ १० ॥
ततः पुष्पकमादाय राक्षस्यो रावणाज्ञया ॥ अशोकवनिकास्थां तां मैथिलीं समुपानयन् ॥ ११ ॥
तामादाय तु राक्षस्यो भर्तृशोकपराजिताम् ॥ सीतामारोपयामासुर्विमानं पुष्पकं तदा ॥ १२ ॥
ततः पुष्पकमारोप्य सीतां त्रिजटया सह ॥ जग्मुर्दर्शयितुं तस्यै राक्षस्यो रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥
रावणोकारयल्लङ्कां पताकाध्वजमालिनीम् ॥ प्राघोषयत हृष्टश्च लङ्कायां राक्षसेश्वरः ॥
राघवो लक्ष्मणश्चैव हताविन्द्रजिता रणे ॥ १४ ॥

विमानेनापि सीता तु गत्वा त्रिजटया सह ॥ ददर्श वानराणां तु सर्वं सैन्यं निपातितम् ॥ १५ ॥
प्रहृष्टमनसश्चापि ददर्श पिशिताशनान् ॥ वानरांश्चापि दुःखार्तान्रामलक्ष्मणपार्श्वतः ॥ १६ ॥
ततः सीता ददर्शोभौ शयानौ शरतल्पयोः ॥ लक्ष्मणं चापि रामं च विसंज्ञौ शरपीडितौ ॥ १७ ॥
विध्वस्तकवचौ वीरौ विप्रविद्धशरासनौ ॥ सायकैश्छिन्नसर्वाङ्गौ शरस्तम्बमयौ क्षितौ ॥ १८ ॥
तौ दृष्ट्वा भ्रातरौ तत्र वीरौ सा पुरुषर्षभौ ॥ शयानौ पुण्डरीकाक्षौ कुमाराविव पावकी ॥ १९ ॥
शरतल्पगतौ वीरौ तथाभूतौ नरर्षभौ ॥ दुःखार्ता सुभृशं सीता सुचिरं विललाप ह ॥ २० ॥

समेष्यतीत्याशारहिता ॥ ७—८ ॥ अद्येत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ अन्यां गतिं चापश्यती । आगमशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । अन्यां मत्तोन्यां । गम्यत इति गतिः प्राप्यं । विनिवृत्ताशा रामाद्विनिवृत्तभावा ॥ ९—१२ ॥ त्रिजटया सह सीतामारोप्य । उभयोरेव विमानारोहणमनुज्ञायेत्यर्थः । पुत्रीत्वान्निपुणतया च त्रिजटाया विमानारोहणानुज्ञा ॥ १३ ॥ इन्द्रजिता रण इत्यनन्तरमितिकरणं बोध्यं ॥ १४—१६ ॥ ततः सीतेत्यादिश्लोकद्वयं ॥ विप्रविद्धशरासनौ भ्रष्टचापौ । सायकैश्छिन्नसर्वाङ्गौ अतएव शरस्तम्बमयौ शरगुल्ममयौ । स्तम्बः समूह इत्येके । क्षितौ शरतल्पयोः शयानाविति संबन्धः ॥ १७—१८ ॥ तावित्यादिश्लोकद्वयं ॥ पावकी पावकपुत्रौ स्कन्दविशाखौ । अत्रोत्तरो वीरशब्दः कुमाराविव्यस्य

ती० अन्यांगतिनापश्यती अन्यां मत्तोन्या । गम्यतइतिगतिः प्राप्यं । रामरूपंप्रियंपश्यतीतियावत् । राममवेक्ष्यविनिवृत्ताशा सास्वयंमामुपस्थास्यतइतिसंबन्धः । 'ताउवाचततोहृष्टाराक्षसीः' इत्यारभ्य'अनपेक्षाविशालाक्षीमामुपस्थास्यतेस्वयं' इत्यन्तस्यवास्तवार्थस्तु वैदेह्यारामलक्ष्मणवृत्तान्तजिज्ञासायां तद्वृत्तान्तंतस्यैकथयतेतिरावणोराक्षसीर्नियोजयति—ताउवाचेत्यारभ्यअनपेक्षाविशालाक्षीत्यन्तेन । रणेरामलक्ष्मणौ इन्द्रजितासह । युद्धायेतिशेषः । हतौ आगतावित्यर्थः । हनहिंसागत्योरितिधातोरेवमर्थः । वैदेह्या आख्यात तस्यास्तद्दर्शनेच्छायांसत्यांपुष्पकंसमारोप्यहतौ आगतौ तौ दर्शयध्वंचेत्यर्थः । तस्यैपतिदर्शनेनकिं भविष्यतितत्राह—यदाश्रयादित्यादिश्लोकद्वयेन । हे अवष्टब्धाः गर्विताःराक्षस्यः । इयंयदाश्रयात् यस्यरामस्याश्रयाद्धेतोः । मां लक्ष्मी मदीयामितिशेषः । नोपतिष्ठति नानुभवतीत्यर्थः । अस्याभर्तारणमूर्धनिभ्रात्रासहनिहतः आगतःखलु । तंदृष्ट्वा इतःपरंनिर्विशङ्का निरुद्विग्ना एतावत्पर्यन्तंनिरपेक्षापिमैथिली सर्वाभरणभूषितासती मा मदीयांलक्ष्मींनिवेदितांलक्ष्मीमित्यर्थः । उपस्थास्यते अनुभविष्यतीत्यर्थः । ननुकथंतत्समागमंविनातस्यदर्शनमात्रेणसीतात्वदर्पितैश्वर्यमनुभविष्यतीत्यत्राह—अद्येत्यादिसार्धश्लोकेन । कालवशं कालोवशोयस्यतं लक्ष्मणंरणेप्राप्तंराममपेक्ष्य नान्यांगतिपश्यती रामव्यतिरिक्तप्राप्यंनपश्यतीसती परमपतिव्रतेत्यर्थः । अतएवानपेक्षा अतएवविनिवृत्ताशा । एतादृश्यपि सर्ववाक्यंसावधारणमितिन्यायात् अद्यैवस्वयमेवमां मदर्पितांलक्ष्मीं उपस्थास्यतीत्यर्थः । **स०** उपस्थास्यते संगतंकरोति मित्रीकरिष्यतीतिवा तेनात्मनेपदोपपत्तिः ॥ ९ ॥ **स०** रामं लक्ष्मणमितिवक्तव्ये यल्लक्ष्मणंचैवरामंचेतिवचनंनागपाशेननतदीशस्यबन्धनंसुतरांतच्छायिनइतिद्योतयितुं ॥ १७ ॥ **ती०** विप्रविद्धशरासनौ भ्रष्टधनुष्कौ । शरस्तंबमयौ शरस्तंबःशरसमूहः तन्मयौ ॥ १८ ॥ इतिसप्तचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४७ ॥

[पा०] १ क. ग.—ट. अनपेक्षा. २ घ. तामानाय्यतु. ३ घ. परायणां. ग. परिप्लुतां. ४ ङ. झ. ञ. ट. रावणश्चारयामास. च. छ. रावणःकारयामास. ५ ख. प्रविध्वस्तशरासनौ. ६ च. झ. ञ. ट. करुणं.

भर्तारमनवद्याङ्गी लक्ष्मणं चासितेक्षणा ॥ प्रेक्ष्य पांसुषु वेष्टन्तौ रुरोद जनकात्मजा ॥ २१ ॥
सा बाष्पशोकाभिहता समीक्ष्य तौ भ्रातरौ देवसमप्रभावौ ॥
वितर्कयन्ती निधनं तयोः सा दुःखान्विता वाक्यमिदं जगाद ॥ २२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

रामलक्ष्मणयोर्निधननिर्धारणेन सकरुणं बहुधाविलपन्तींसीतांप्रति त्रिजटया हेतूपन्यासाद्राघवयोर्जीवनप्रत्यायनेन समाश्वासनम् ॥ १ ॥ राक्षसीभिस्त्रिजटयासहसीतायाः पुनरशोकवनप्रापणम् ॥ २ ॥

भर्तारं निहतं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ विललाप भृशं सीता करुणं शोककर्शिता ॥ १ ॥
ऊचुर्लक्षणिनो ये मां पुत्रिण्यविधवेति च ॥ तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ २ ॥
यज्वनो महिषीं ये मामूचुः पत्नीं च सत्रिणः ॥ तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ ३ ॥
ऊचुः संश्रवणे ये मां द्विजाः कार्तान्तिकाः शुभाम् ॥ तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥४॥
वीरपार्थिवपत्नी त्वं ये धन्येति च मां विदुः ॥ तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ ५ ॥
इमानि खलु पद्मानि पादयोर्यैः किल स्त्रियः ॥ आधिराज्येऽभिषिच्यन्ते नरेन्द्रैः पतिभिः सह ॥ ६ ॥

विशेषणं ॥ १९—२१ ॥ सेति अत्र वीक्षणगदनरूपक्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयं ॥२२॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अथ सीताप्रलापोष्टचत्वारिंशे—भर्तारमिति ॥ करुणं यथा तथा विललाप ॥ १ ॥ लक्षणिन इति । लक्षणशब्देनात्र लक्षणज्ञानं लक्ष्यते तदेषामस्तीति लक्षणिनः। षडुत्तरषष्टिलक्षणसामुद्रिकशास्त्रज्ञा इत्यर्थः "षष्टिष्षडुत्तरा योषिदङ्गलक्षणमीरितं" इत्युक्तेः। अतएवाविधवा विधवालक्षणरहिता । "निर्लोम हृदयं यस्याः समनिम्नत्ववर्जितम्। ऐश्वर्यं चाप्यवैधव्यं प्रियप्रेम च सा लभेत्" इत्युक्तलक्षणेत्यर्थः। पुत्रिणी पुत्रलाभलक्षणवती । "दीर्घाङ्गुलिश्च या नारी दीर्घकेशी च या भवेत् । दीर्घमायुरवाप्नोति पुत्रैश्च सह वर्तते" इत्युक्तलक्षणवतीत्यर्थः। ज्ञानिनो लक्षणज्ञानवन्तः । अनृतवादिनः आसन्निति शेषः ॥ २ ॥ यज्वनः कृताश्वमेधादिकस्य । "यज्वा तु विधिनेष्टवान्" इत्यमरः । बहुयजमानकानि गवामयनप्रभृतीनि सत्राणि तत्कर्तासत्री तस्य महिषीं कृताभिषेकां। "कृताभिषेका महिषी" इत्यमरः। पत्नीं यज्ञसंयोगवतीं। "पत्युर्नो यज्ञसंयोगे" इति पतिशब्दस्य नकारान्तादेशः। ततो "ऋन्नेभ्यो ङीप्" इति ङीप् ॥ ३ ॥ संश्रवणे मम सम्यक् श्रवणे। मयि शृण्वन्त्यामित्यर्थः। यद्वा सम्यक् श्रवणमस्मिन्निति संश्रवणः सन्निधिः । मत्सन्निधावित्यर्थः। मात्रादिसमीप इति शेषः। कृतान्तः कालः तद्विदः कार्तान्तिकाः। "स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि" इत्यमरः । शुभां नित्यमङ्गलां। "स्मितं प्रशस्तं सुदृशामनिमीलितलोचनम् । समवृत्तपुटा नासा लघुच्छिद्रा शुभावहा" इत्याद्युक्तलक्षणैरिति शेषः ॥ ४ ॥ त्वं वीरपार्थिवपत्नी धन्या चेति ये विदुः। विदित्वा ऊचुरित्यर्थः। तेप्यनृतवादिन इति पूर्वेणान्वयः ॥ ५ ॥ यैः पद्मैरुपलक्षिताः स्त्रियः

ती० भर्तारंनिहतमित्यादिसीताप्रलापवाक्यानावास्तवार्थेऽयमाशयः । सर्वेश्वरीसर्वज्ञादेवीरामलक्ष्मणयोःकापिहानिर्नास्तीति ज्ञात्वापि राक्षसान्वञ्चयितुंबहुविधंप्रलपतीति । निहतं निहतमिवस्थितमित्यर्थः। 'तेद्यसर्वेहतेरामे' इत्यादिसर्वेस्थलेषु रामेहते हतइवस्थितेइत्यर्थः ॥ १ ॥ ति० वीरपार्थिवपत्नीना पूजनीयामितिशेषः। भर्तृपूजितां सुमङ्गलीं येप्राहुः ॥ ५ ॥

[पा०] १ ख. ग. ङ.—ट. देवसुतप्रभावौ. २ ख. ग. घ. महारथं. ३ घ. ङ. झ. ट. लक्षणिकाः. ४ ऊचुस्संश्रवणे. वीरपार्थिवपत्नी. इत्यनयोःश्लोकयोःपौर्वापर्यं झ. पाठेदृश्यते. ५ झ. ट. वीरपार्थिवपत्नीनांयेविदुर्भर्तृपूजितां. ६ क. ख. ज. पादयोर्यैःकुलस्त्रियः. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पादयोर्वैकुलस्त्रियः.

वैधव्यं यान्ति यैर्नार्यो लक्षणैर्भाग्यदुर्लभाः ॥ नात्मनस्तानि पश्यामि पश्यन्ती हतलक्षणा ॥ ७ ॥
सत्यनामानि पद्मानि स्त्रीणामुक्तानि लक्षणैः ॥ तान्यद्य निहते रामे वितथानि भवन्ति मे ॥ ८ ॥
केशाः सूक्ष्माः समा नीला भ्रुवौ चासंगते मम ॥ वृत्ते चारोमशे जङ्घे दन्ताश्चाविरला मम ॥ ९ ॥
शङ्खे नेत्रे करौ पादौ गुल्फावूरू च मे चितौ ॥ अनुवृत्तनखाः स्निग्धाः समाश्चाङ्गुलयो मम ॥ १० ॥
स्तनौ चाविरलौ पीनौ मसेमौ मग्नचूचुकौ ॥ मग्ना चोत्सङ्गिनी नाभिः पार्श्वोरस्काश्च मे चिताः ॥ ११ ॥
मम वर्णो मणिनिभो मृदून्यङ्गरुहाणि च ॥ प्रतिष्ठितां द्वादशभिर्मामूचुः शुभलक्षणाम् ॥ १२ ॥
समग्रयवमच्छिद्रं पाणिपादं च वर्णवत् ॥ मन्दस्मितेत्येव च मां कन्यालक्षणिनो द्विजाः ॥ १३ ॥
आधिराज्येऽभिषेको मे ब्राह्मणैः पतिना सह ॥ कृतान्तकुशलैरुक्तं तत्सर्वं वितथीकृतम् ॥ १४ ॥

आधिराज्येभिषिच्यन्ते किलेल्यैतिह्ये । तानीमानि पद्मानि रेखारूपाणि दृश्यन्त इति शेषः । खल्विति प्रसिद्धौ । स्पष्टं दृश्यन्त इत्यर्थः । कथमेषां निष्फलत्वमितिभावः ॥ ६ ॥ भाग्यदुर्लभाः दुर्लभभाग्या नार्यः । यैर्लक्षणैर्वैधव्यं यान्ति तानि लक्षणानि पश्यन्ती विमृशन्ती । नपश्यामि । कुत्रापिवैधव्यहेतुर्लक्षणं न पश्यामीत्यर्थः । किंतु केवलं हतलक्षणा निष्फललक्षणास्मीत्यर्थः । तादृशलक्षणानि च सामुद्रिकोक्तानि । "परस्परं समारूढाः पादाङ्गुल्यो भवन्ति चेत् । हत्वा बहूनपि पतीन्परप्रेष्या तथा भवेत् ॥ यस्याः कनिष्ठिका भूमिं नगच्छन्त्याः परिस्पृशेत् । पतिद्वयं निहन्त्याद्या द्वितीया च पतित्रयम् ॥ एकरोमा राजपत्नी द्विरोमातिसुखान्विता । त्रिरोमा रोमकूपेषु भवेद्वैधव्यदुःखभाक्" इत्यादिना ॥ ७ ॥ पदि पदे मा श्रीर्येषां तानि पद्मानीत्येवं सत्यनामानि । पदश्रीकराणीत्यर्थः । यद्वा पद्मावत्त्वात् पद्मशब्दवाच्यानि । रेखारूपाणि यानि पद्मानि । सत्यनामानि अन्वर्थनामानि । पद्माशब्दादर्शआद्यचि कृते रूपं । केचित्सत्यनामानि अमोघफलानीत्याहुः । लक्षणैः ध्वजादिलक्षणैः सह यानि सत्यनामानि पद्मान्युक्तानि तानि मे वितथानि निष्फलानि भवन्तीतियोजना ॥ ८ ॥ केशा इत्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया ॥ अहं सूक्ष्मकेशत्वादिलक्षणलक्षितास्मि । अतो मां शुभलक्षणामूचुरित्यन्वयः । समाः न्यूनाधिक्यरहिताः । असंगते परस्परमसंयुक्ते । अरोमशे रोमरहिते । वृत्ते वर्तुले । अत्र स्कान्दं—"रोमहीने शुभे स्निग्धे यज्जङ्घे क्रमवर्तुले । सा राजपत्नी भवति विशिरे सुमनोहरा" इति ॥ शङ्खे नेत्रोपान्तभूतललाटपार्श्वे । चितौ उपचितौ । एतच्छङ्खे नेत्रे इत्यत्र लिङ्गव्यत्ययेन योजनीयं । अनुवृत्तनखाः वृत्तनखाः । अङ्गुलयः पादहस्ताङ्गुलयः । तदुक्तं स्कान्दे—"स्निग्धाः समुन्नतास्तत्र वृत्ताः पादनखाः शुभाः" इति । समाः हस्तपरिमाणसदृशाः । नातिदीर्घा नातिह्रस्वा इत्यर्थः । यद्वा एकहस्तवद्धस्तान्तरेपि तुल्यपरिमाणा इत्यर्थः । अन्यूनाधिकसंख्याका इति वार्थः । अविरलौ निरन्तरौ । मग्नचूचुकौ ईषन्मग्नाग्रौ । मग्ना गम्भीरा । उत्सङ्गिनी उन्नतपर्यन्तप्रदेशः । पार्श्वोरस्काः पार्श्वे च उरस्कं च । आर्षो लिङ्गव्यत्ययः । चिताः उचिताः । मणिनिभः मणिवत्स्निग्धवर्णः । प्रतिष्ठितां द्वादशभिः दशभिः पादाङ्गुलिभिः द्वाभ्यां पादतलाभ्यां च भूमौ सुप्रतिष्ठितां ॥ ९—१२ ॥ समग्रयवं संपूर्णयवाकाररेखं । अच्छिद्रं श्लिष्टाङ्गुल्यन्तरालं । वर्णवत् अरुणवर्णं । मामूचुरित्यनुषञ्जनीयं । मन्दस्मितेत्येवेत्येवकारः अयोगव्यवच्छेदार्थः । नित्यमन्दस्मितेत्यर्थः ॥ १३ ॥ कृतान्तकुशलैः ज्यौतिषिकसिद्धान्तनिपुणैः । अत्र इतिकरणं द्रष्टव्यं । अभिषेक इत्युक्तमित्यन्वयः ।

स० लक्षणैः लक्षयन्तिजनानितितज्ज्ञैःकर्तृभिः । लक्षणैः करणैर्वा । उक्तानि प्रोक्तानि । द्वितीयेतज्ज्ञैरितिशेषः ॥७—८॥ **शि०** नार्यःयैर्लक्षणैर्वैधव्यंयान्ति तानिलक्षणानिपश्यन्तीअन्वेषयन्ती । तलक्षणा तलयोःपाणिपादतलयोः क्षणं उत्सवप्रदचिह्नं यस्याः सा अहं आत्मनोनैवपश्यामि । एतेन रामनिधनंनसंभवतीतिसूचितं । हएवार्थे ॥ ७ ॥ **ति०** पार्श्वंचउरस्कंच । स्वार्थेकः । तत्पार्श्वोरस्कं ॥ ११ ॥ **स०** वर्णवत् रूपवत् । "वर्णःस्तुतौरूपे" इतिविश्वः ॥ १३ ॥ **स०** पतिनापत्या । पतिरित्याख्यातः पतिरितिलाक्षणिकः । नप्रतिपदोक्तोतःपतिसूत्रागृहीतइतिपतिनेति 'पतितेपतौ' 'कृष्णस्यसखिरर्जुनः' इत्यादिवत्संभवतीतिवाज्ञेयं

[पा०] १ घ. दुर्लभैः. २ ङ. झ. ट. चासंहतेमम. ३ ङ. झ. ट. मामकौ. ४ ङ. झ. ट. पार्श्वोरस्कंचमेचितं. ५ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. कन्यालाक्षणिकाविदुः. ग. घ. कन्यालक्षणिनोविदुः.

शोधयित्वा जनस्थानं प्रवृत्तिं[1]मुपलभ्य च ॥ तीर्त्वा सागरमक्षोभ्यं भ्रातरौ गोष्पदे हतौ ॥ १५ ॥
ननु वारुणमाग्नेयमैन्द्रं वायव्यमेव च ॥ अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैव राघवौ प्रत्यपद्यताम्[2] ॥ १६ ॥
अदृश्यमानेन रणे मायया वासवोपमौ ॥ मम नाथावनाथाया निहतौ रामलक्ष्मणौ ॥ १७ ॥
न हि दृष्टिपथं प्राप्य राघवस्य रणे रिपुः ॥ जीवन्प्रति निवर्तेत यद्यपि स्यान्मनोजवः ॥ १८ ॥
न कालस्यातिभारोस्ति कृतान्तश्च सुदुर्जयः ॥ यत्र रामः सह भ्रात्रा शेते युधि निपातितः ॥१९॥
न शोचामि तथा रामं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ नात्मानं जननीं वाऽपि यथा श्वश्रूं तपस्विनीम्[6] ॥२०॥
सा[3]ऽनुचिन्तयते नित्यं समाप्तव्रतमागतम् ॥ कदा द्रक्ष्यामि सीतां च लक्ष्मणं च सराघवम् ॥२१॥
परिदेवयमानां तां राक्षसी त्रिजटाऽब्रवीत् ॥ २२ ॥
मा विषादं कृथा देवि भर्ताऽयं तव जीवति ॥ २३ ॥
कारणानि च वक्ष्यामि महान्ति सदृशानि च ॥ यथेमौ जीवतो देवि भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥२४॥
न हि कोपपरीतानि हर्षपर्युत्सुकानि च ॥ भवन्ति युधि योधानां मुखानि निहते पतौ ॥ २५ ॥
इदं विमानं वैदेहि पुष्पकं नाम नामतः ॥ दिव्यं त्वां धारये[4]न्नैवं यद्येतौ गतजीवितौ ॥ २६ ॥
हतवीरप्रधाना हि ह[5]तोत्साहा निरुद्यमा ॥ सेना भ्रमति संख्येषु हतकर्णेव नौर्जले ॥ २७ ॥
इयं पुनरसंभ्रान्ता निरुद्विग्ना तरस्विनी ॥ सेना रक्षति काकुत्स्थौ मया प्रीत्या निवेदितौ ॥ २८ ॥

" चक्रवर्तिस्त्रियः पाणौ नन्द्यावर्तः प्रदक्षिणः " इत्याद्युक्तनन्द्यावर्तादिलक्षणैरिति भावः । सर्वं वितथीकृतमित्यतः परं यज्वनो महिषीं ये मामित्यधस्तनश्लोकः केषुचित्कोशेषु दृश्यते । स तु लेखकप्रमादकृतः ॥ १४ ॥ शोधयित्वा अन्विष्य । प्रवृत्तिं वृत्तान्तं । गोष्पदे इन्द्रजिन्मायामात्र इति भावः ॥ १५ ॥ ब्रह्मशिरः अस्त्रविशेषः । प्रत्यपद्यतां नन्वित्यन्वयः परस्मैपदमार्षं । नन्विति प्रसिद्धौ । आमन्त्रणे वा । " प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु " इत्यमरः । प्रलापे निर्निमित्तमामन्त्रणं संभवति ॥ १६—१७ ॥ दृश्यमानत्वे नैवं हन्तुं शक्नुयादित्याह—न हीति ॥ १८ ॥ नेति । शुभाशुभप्रापकस्य कालस्यातिभारो नास्ति । अशक्यार्थोनास्तीत्यर्थः । कृतान्तः दैवं । यत्र यतः । रामः अतिबलपराक्रमशाल्यपीति भावः ॥ १९ ॥ जननीं मन्मातरम् ॥ २० ॥ उक्तार्थे हेतुमाह—सेति ॥ समाप्तव्रतं अथ आगतं सराघवं लक्ष्मणं सीतां च कदा द्रक्ष्यामीति अनुचिन्तयत इत्यन्वयः ॥ २१ ॥ परिदेवयमानां विलपन्तीं ॥२२॥ मा विषादमित्यर्थं ॥ २३ ॥ इमौ रामलक्ष्मणौ जीवत इति यथा ज्ञातुं शक्यते तथा । महान्ति स्फुटानि । सदृशानि पूर्वानुभूततुल्यानि । दृष्टसंवादानीति यावत् । कारणानि हेतून् । वक्ष्यामीत्यन्वयः ॥२४॥ तान्येव कारणानि व्यतिरेकमुखेनाह—न हीति ॥ हर्षेण पर्युत्सुकानि । प्रसन्नानीतियावत् ॥२५—२६॥ हतकर्णा हतकर्णधारा ॥ २७ ॥ निवेदितौ निवेदित-

---

॥ १४ ॥ **ति०** गोष्पदे अल्पावशिष्टसैन्ये । हतावित्यर्थः । अनेन बहुदिनयुद्धोत्तरमल्पावशिष्टसैन्येकतिपययूथपरूपेऽयंशरबन्धइतिलभ्यते ॥ १५ ॥ **स०** राघवौ रामलक्ष्मणौ प्रत्यपद्यत प्रत्यपद्येतां । विश्वामित्रादितिशेषः । राघवश्चराघवश्चेत्येतद्विग्रहवाक्यैकवचनापेक्षयापृथक्पृथगन्वयोवा । विश्वामित्रोवसिष्ठोवाराघवौप्रत्यपद्यत प्रत्यपादयत् ग्राहयामासेतिवा । ननुना सर्वंएतदादिविस्मृतंवामायाप्रबलेतिवाकल्पनांसूचयति ॥ १६ ॥ **स०** नाथौ एकोमुख्यतयारक्षकत्वेनामुख्यतयाचैकइतिनाथौ । छत्रिन्यायेनवा ॥ १७ ॥ **शि०** यत्र यदानिपातितोरामःशेते तदा कृतान्तःकालःसुदुर्जयः कैश्चिदपिजेतुंअशक्यः । अतएव कालस्यातिभार अतिभीतिर्नास्ति । रावणमेवाश्रित्यसर्वेनिर्भयाभविष्यन्तीतिसूचितं ॥ १९ ॥ **स०** जननीं जनकभार्यां । जनकोप्युपलक्ष्यते । वार्धकाद्गतपतित्वादेकपुत्रत्वात्तामेवशोचामीतिभावः ॥ २० ॥ **शि०** नामतःपुष्पकमिदंविमानं यदितौगतजीवितौ तर्हि त्वांधारयेत् । विधवांनधारयतीत्यर्थः । एतेन धारणरूपंहेत्वन्तरंसूचितं ॥ २६ ॥ इत्यष्टचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४८ ॥

[पा०] १ क.—घ. च. ञ. मुपलभ्यमे. २ झ. ञ. ट. प्रत्यपद्यत. ३ झ. सातु. ४ क. ग. ङ.—ट. धारयन्नेदं. ५ ङ.—ट. गतोत्साहा. ६ ख. ग. ङ.—ट. तपस्विनि.

सा त्वं भव सुविस्रब्धा अनुमानैः सुखोदयैः ॥ अहतौ पश्य काकुत्स्थौ स्नेहादेतद्ब्रवीमि ते ॥२९॥
अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन ॥ चारित्रसुखशीलत्वात्प्रविष्टासि मनो मम ॥ ३० ॥
नेमौ शक्यौ रणे जेतुं सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ तादृशं दर्शनं दृष्ट्वा मया चावेदितं तव ॥
इदं च सुमहच्चिह्नं शनैः पश्यस्व मैथिलि ॥ ३१ ॥
निःसंज्ञावप्युभावेतौ नैव लक्ष्मीर्वियुज्यते ॥ प्रायेण गतसत्त्वानां पुरुषाणां गतायुषाम् ॥
दृश्यमानेषु वक्त्रेषु परं भवति वैकृतम् ॥ ३२॥
त्यज शोकं च मोहं च दुःखं च जनकात्मजे ॥ रामलक्ष्मणयोरर्थे नाद्य शक्यमजीवितुम् ॥ ३३ ॥
श्रुत्वा तु वचनं तस्याः सीता सुरसुतोपमा ॥ कृताञ्जलिरुवाचेदमेवमस्त्विति मैथिली ॥ ३४ ॥
विमानं पुष्पकं तत्तु सन्निवर्त्य मनोजवम् ॥ दीना त्रिजटया सीता लङ्कामेव प्रवेशिता ॥ ३५ ॥
ततस्त्रिजटया सार्धं पुष्पकादवरुह्य सा ॥ अशोकवनिकामेव राक्षसीभिः प्रवेशिता ॥ ३६ ॥
प्रविश्य सीता बहुवृक्षषण्डां तां राक्षसेन्द्रस्य विहारभूमिम् ॥
संप्रेक्ष्य संचिन्त्य च राजपुत्रौ परं विषादं समुपाजगाम ॥ ३७ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

नागपाशबद्धेनापिदिष्टयाप्रबुद्धेनरामेण लक्ष्मणदुरवस्थावलोकनेनतस्य चरमावस्थाशङ्कया तंप्रतिशोचनपूर्वकंबहुधा विलापः ॥ १ ॥

घोरेण शरबन्धेन बद्धौ दशरथात्मजौ ॥ निश्वसन्तौ यथा नागौ शयानौ रुधिरोक्षितौ ॥ १ ॥
सर्वे ते वानरश्रेष्ठाः ससुग्रीवा महाबलाः ॥ परिवार्य महात्मानौ तस्थुः शोकपरिप्लुताः ॥ २ ॥

जीवितौ ॥२८॥ अनुमानैः चिह्नैः । सुखोदयैः सुखज्ञेयैरित्यर्थः । चारित्रसुखशीलत्वात् । चरित्रमेव चारित्रं पातिव्रत्यं तदेव सुखं प्रियं शीलं स्वभावः यस्याः सा तस्याः भावश्चारित्रसुखशीलत्वं तस्मात् । यद्वा चारित्रेणाह्लादकस्वभावत्वादित्यर्थः । प्रविष्टासि मनो मम । त्वयि मम स्नेहो वर्तत इत्यर्थः ॥ २९-३० ॥ तादृशं तादृग्विधं । जीवनव्यञ्जकमिति यावत् । दृश्यते ज्ञायतेनेनेति दर्शनं सैन्यमुखप्रसादादिकं । पूर्वदृष्टं स्वप्नमिति वार्थः । शनैः पश्यस्व सावधानेन पश्येत्यर्थः ॥ ३१ ॥ न वियुज्यते न जहाति । गतायुषां अतएव गतसत्त्वानां गतप्राणानां । “ द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ” इत्यमरः । वैकृतं विकृतिः ॥ ३२ ॥ रामलक्ष्मणयोरर्थे शोकं शोककृतं मुखविकारं । मोहं विपरीतबुद्धिं । दुःखं मनोव्यथां च त्यज । अजीवितुं न शक्यं जीवितुं शक्यमेवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ कृताञ्जलिरित्यनेन भगवद्विषयोपदेष्टा योपि कोप्यादरणीय इत्युक्तं । इदंशब्दविवरणं एवमस्त्विति ॥ ३४ ॥ विमानमिति । सन्निवर्तने प्रवेशने च त्रिजटैव कर्त्री ॥ ३५ ॥ राक्षसीभिरित्यनेन त्रिजटादर्शनायानीतेति गम्यते ॥ ३६ ॥ विहारभूमिं प्रमदावनं । संप्रेक्ष्य संचिन्त्य । प्रेक्षितप्रकारेण संचिन्त्येत्यर्थः । यद्वा भावनाप्रकर्षात्पुरःस्थितौ संप्रेक्ष्येत्यर्थः ॥ ३७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

अथ रामप्रबोधनमेकोनपञ्चाशे—घोरेणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ नागौ यथा नागाविव निश्वस-

. [पा०] १ क.—ट. वक्ष्यामिमैथिलि. २ ग. ङ्ग. ट. चोदीरितं. ३ ङ. झ. ट. इदंतुसुमहच्चित्रं. ४ ग. घ. पश्यायमैथेलि. ५ ङ. झ. ट. विसंज्ञौपतितावेतौनैवलक्ष्मीर्विमुञ्चति. ६ ख. ग. ङ. झ. ट. रुवाचेमामेवं. ७ ग. ज. शोकपरिप्लुतौ.

एतस्मिन्नन्तरे रामः प्रत्यबुध्यत वीर्यवान् ॥ स्थिरत्वात्सत्त्वयोगाच्च शरैः संदानितोपि सन् ॥ ३
ततो दृष्ट्वा सरुधिरं विषण्णं गाढमर्पितम् ॥ भ्रातरं दीनवदनं पर्यदेवयदातुरः ॥ ४ ॥
किंनु मे सीतया कार्यं किं कार्यं जीवितेन वा ॥ शयानं योऽद्य पश्यामि भ्रातरं युधि निर्जितम्
शक्या सीतासमा नारी मर्त्यलोके विचिन्वता ॥ न लक्ष्मणसमो भ्राता सचिवः सांपरायिकः ॥६॥
परित्यक्ष्याम्यहं प्राणं वानराणां तु पश्यताम् ॥ यदि पञ्चत्वमापन्नः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ ७ ॥
किंनु वक्ष्यामि कौसल्यां मातरं किंनु कैकयीम् ॥ कथमम्बां सुमित्रां च पुत्रदर्शनलालसाम् ॥८॥
विवत्सां वेपमानां च क्रोशन्तीं कुररीमिव ॥ कथमाश्वासयिष्यामि यदा यास्यामि तं विना ॥ ९ ॥
कथं वक्ष्यामि शत्रुघ्नं भरतं च यशस्विनम् ॥ १० ॥
मया सह वनं यातो विना तेन गतः पुनः ॥ उपालम्भं न शक्ष्यामि सोढुं बत सुमित्रया ॥ ११ ॥
इहैव देहं त्यक्ष्यामि न हि जीवितुमुत्सहे ॥ १२ ॥
धिङ्मां दुष्कृतकर्माणमनार्यं यत्कृते ह्यसौ ॥ लक्ष्मणः पतितः शेते शरतल्पे गतासुवत् ॥ १३ ॥
त्वं नित्यं स विषण्णं मामाश्वासयसि लक्ष्मण ॥ गतासुर्नाद्य शक्नोषि मामार्तमभिभाषितुम् ॥१४॥
येनाद्य निहता युद्धे राक्षसा विनिपातिताः ॥ तस्यामेव क्षितौ वीरः स शेते निहतः परैः ॥ १५ ॥
शयानः शरतल्पेऽस्मिन्स्वशोणितपरिप्लुतः ॥ शरजालैश्चितो भाति भास्करोस्तमिव व्रजन् ॥ १६ ॥
बाणाभिहतमर्मत्वान्न शक्नोत्यभिभाषितुम् ॥ रुजा चाब्रुवतोप्यस्य दृष्टिरागेण सूच्यते ॥ १७ ॥
यथैव मां वनं यान्तमनुयातो महाद्युतिः ॥ अहमप्यनुयास्यामि तथैवैनं यमक्षयम् ॥ १८ ॥
इष्टबन्धुजनो नित्यं मां च नित्यमनुव्रतः ॥ इमामद्य गतोऽवस्थां ममानार्यस्य दुर्नयैः ॥ १९ ॥

न्तावित्यन्वयः । शोकपरिप्लुताः शोकपूर्णाः ॥१–२॥ स्थिरत्वात् धीरत्वात् । सत्त्वयोगात् बलयोगात् । संदानितोपि बद्धोपि । " बद्धे संदानितं मूतं " इत्यमरः ॥ ३ ॥ अर्पितं शरैरिति शेषः ॥ ४ ॥ किंत्वित्यादिश्लोकद्वयं ॥ विचिन्वता मयेति शेषः । सचिवः सहायः । साम्परायिकः युद्धे साधुः । " युद्धायत्योः सम्परायः " इत्यमरः ॥ ५—६ ॥ पञ्चत्वं मृतिं ॥ ७ ॥ किंन्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ अहं तं लक्ष्मणं विना अयोध्यां यदा यास्यामि तदा कौसल्यां कैकयीं च किं वक्ष्यामि । सुमित्रां कथमाश्वासयिष्यामि ॥ ८—९ ॥ कथमित्यर्धं ॥ यशस्विनमित्यनेन तद्यशो मया न लब्धमिति खिद्यति ॥ १० ॥ यो मया सह वनं यातः तेन विनाऽयोध्यां गतोहं सुमित्रया कृतमुपालम्भं उक्तप्रकारं सोढुं कथं शक्ष्यामि ॥ ११ ॥ इहैवेत्यर्धं ॥ १२ ॥ दुष्कृतकर्माणं । लक्ष्मणवनानयनमेव दुष्कृतं कर्म ॥१३॥ स त्वमित्यन्वयः ॥ १४—१५ ॥ शयान इति । अयमिति शेषः । अत्र शरतल्पस्थानीयोस्तगिरिः । शरस्थाने किरणाः । शोणितस्थाने रक्तवर्णत्वं ॥ १६ ॥ रुजा व्यथा । दृष्टिरागेण वीक्षणप्रेम्णा ॥ १७ ॥ तथैव तेन प्रकारेण । मात्रादिस्नेहमविचार्येत्यर्थः । यमक्षयमित्यत्रापि यान्तमित्यनुषज्यते ॥ १८—१९ ॥

स० प्रत्यबुध्यत । तत्रनिमित्तमाह । स्थिरत्वात् प्रलयादावप्येकस्यैवस्थैर्यात् । नित्यनित्यत्वादितियावत् । सत्त्वयोगात् बलोपायात् । संदानितोबद्धःसन् । एतेनासुरमोहनायरामःस्वेच्छयैवसंदानितइतिज्ञायते ॥ ३ ॥ **स०** कौसल्यां किंनुवक्ष्यामि एतेनकौसल्यायारामइवलक्ष्मणेपिप्रेमेतिसूच्यते ॥ ८ ॥ **स०** वेपन्ती वेपमानां कुररीमिववेपमानामित्यन्वयः ॥ ९ ॥ **ति०** शरभूतः शरैर्व्याप्तशरीरत्वाच्छररूपंप्राप्तः । तत्तद्रन्ध्रनिस्सरद्रुधिरव्याप्तशराःकिरणस्थानीयाः ॥ १६ ॥

[पा०] १ क. पतितं. २ ख. च. छ. ञ. लक्ष्मणंभ्रातरंदीनं. क. घ. लक्ष्मणंभ्रातरंरामः. ३ क. ख. घ.—ट. कार्यंलब्धया. ग. कार्यंलब्ध्या. ४ क.—ट. प्राणान्वा. ५ च. झ. ञ. ट. वेपन्तीं. ६ क. ख. ग. च.—ट. यदि. ७ ङ.—ट. मत्कृते. ८ ङ. झ. पातितः. ९ ङ.—ट. बहवोयुद्धेनिहताराक्षसाःक्षितौ । तस्यामेवाद्यशूरस्त्वंशेषेविनिहतःशरैः. १० झ. सशोणितपरिप्लुतः. ११ ङ. च. झ. ञ. ट. शरभूतस्ततोभासि. १२ ङ.—ट. चाब्रुवतोयस्य.

सुरुष्टेनापि वीरेण लक्ष्मणेन न संस्मरे ॥ परुषं विप्रियं वाऽपि श्रावितं तु कदाचन ॥ २० ॥
विससर्जैकवेगेन पञ्चबाणशतानि यः ॥ इष्वस्त्रेष्वधिकस्तस्मात्का[1]र्तवीर्याच्च लक्ष्मणः ॥ २१ ॥
अस्त्रैरस्त्राणि यो हन्याच्छक्रस्यापि महात्मनः ॥ सोऽयमुर्व्यां हतः शेते महार्हशयनोचितः ॥ २२ ॥
यन्मया न कृतो राजा राक्षसानां विभीषणः ॥ तच्च मिथ्या प्रलप्तं मां प्रधक्ष्यति न संशयः ॥ २३ ॥
अस्मिन्मुहूर्ते सुग्रीव प्रतियातुमितोऽर्हसि ॥ [2]मत्वा हीनं मया राजन्[3]रावणोऽभिद्रवेद्बली ॥ २४ ॥
अङ्गदं तु पुरस्कृत्य ससैन्यः ससुहृज्जनः ॥ सागरं तर सुग्रीव नीलेन च नलेन च ॥ २५ ॥
कृतं हनुमता कार्यं यदन्यैर्दुष्करं रणे ॥ ऋक्षराजेन तुष्यामि गोलाङ्गूलाधिपेन च ॥ २६ ॥
अङ्गदेन कृतं कर्म मैन्देन द्विविदेन च ॥ युद्धं केसरिणा संख्ये घोरं संपातिना कृतम् ॥ २७ ॥
गवयेन गवाक्षेण शरभेण गजेन च ॥ अन्यैश्च हरिभिर्युद्धं मदर्थे त्यक्तजीवितैः ॥
न चातिक्रमितुं शक्यं दैवं सुग्रीव मानुषैः ॥ २८ ॥
यत्तु शक्यं वयस्येन सुहृदा च [4]परंतप ॥ कृतं सुग्रीव तत्सर्वं भवता धर्मभीरुणा ॥ २९ ॥
मित्रकार्यं कृतमिदं भवद्भिर्वानरर्षभाः ॥ अनुज्ञाता मया सर्वे यथेष्टं गन्तुमर्हथ ॥ ३० ॥
शुश्रुवुस्तस्य [5]ते सर्वे वानराः [6]परिदेवनम् ॥ [7]वर्तयाञ्चक्रुरश्रूणि नेत्रैः कृष्णेतरेक्षणाः ॥ ३१ ॥
ततः सर्वाण्यनीकानि स्थापयित्वा विभीषणः ॥ आजगाम गदापाणि[8]स्त्वरितो यत्र राघवः ॥ ३२ ॥
तं दृष्ट्वा त्वरितं यान्तं नीलाञ्जनचयोपमम् ॥ वानरा [9]दुद्रुवुः सर्वे मन्यमानास्तु रावणिम् ॥ ३३ ॥
[[10]निश्चेष्टौ विगतज्ञानौ रणरेणुसमुक्षितौ ॥ शयानौ शरतल्पस्थौ द्रष्टुमायाद्विभीषणः ॥ ३४ ॥

तं राक्षसेन्द्रात्मजशङ्कया ते निपातितौ राजसुतौ च दृष्ट्वा ॥
विभीषणं विव्यथिरे च दृष्ट्वा मेघा यथा वायुहताः प्लवङ्गमाः ॥ ३५ ॥]

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

विप्रियं अहितं । सुरुष्टेनापि लक्ष्मणेन श्रावितं विप्रियं परुषं वाक्यं न स्मरामीत्यर्थः ॥ २० ॥ यः कार्तवीर्यः सहस्रबाहुः एकेन वेगेन एकप्रयत्नेन । यावता कालेन पञ्चबाणशतानि विससर्ज प्रायुङ्क्त । द्विभुजोप्ययं लक्ष्मणः तावतैव कालेन तावतो बाणान् विसृजन् । इष्वस्त्रेषु विषये तस्मात्कार्तवीर्यादधिक इत्यर्थः ॥ २१ ॥ हन्यात् हन्तुं शक्तः । शकि लिङ् ॥ २२ ॥ यत् यस्मात् विभीषणो राक्षसानां राजा न कृतः । तस्मात् मिथ्याप्रलप्तं राजानं त्वां करिष्यामीति मिथ्या प्रलपितं मां प्रधक्ष्यति । दहतीत्यर्थः । आश्रुतकार्यनिर्वाहाभावेन मिथ्येत्युच्यते । आश्रुतं प्रतिज्ञातं ॥ २३ ॥ प्रतियातुं किष्किन्धामिति शेषः । हीनं त्वामिति शेषः ॥ २४–२५ ॥ कृतमित्यादिसार्धश्लोकत्रयं ॥ संपातिना वानरेण ॥ २६—२८ ॥ वयस्येन मित्रेण । सुहृदा च शोभनहृदयेन वा । चशब्दो वाशब्दार्थकः । धर्मभीरुणा धर्मो नश्यतीति भीरुणेत्यर्थः । अधर्मभीरुणेति वा पदच्छेदः ॥ २९—३० ॥ वर्तयांचक्रुः प्रवर्तयांचक्रुः । कृष्णेतरेक्षणाः रक्तेक्षणा इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ तत इत्याद्यर्धकद्वयं ॥ ३२—३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनपञ्चाशस्सर्गः ॥ ४९ ॥

स० सुरुष्टेनापि येनकेनचित् । परुषं निष्ठुरं । अप्रियं । कदाचन उक्तमितिशेषः । नसंस्मरे नसंस्मरामीत्येवश्रावितं । अन्यथापरुषाप्रियश्रावणापेक्षयाऽन्तर्निगूढस्यरोषस्याल्पताप्रतीयेत । तच्चवैदिकलौकिकाननुकूलमित्येवमेवान्वयःसमञ्जसः ॥ २० ॥ इत्येकोनपञ्चाशःसर्गः ॥ ४९ ॥

[**पा०**] १ घ. कार्तवीर्यार्जुनादपि. २ ङ. छ. ट. सलहीनं. ञ. सतुहीनं. ३ ङ.—ट. त्रावणोभिभविष्यति. ४ ङ.—ट. परंमम. ५ क. ङ.—ट. येसर्वे. ६ क. ग.—ट. परिदेवितं. ७ ङ. झ. ञ. ट. वर्तयाञ्चक्रिरेश्रूणि. ८ ङ. झ. ट. त्वरितंयत्र. ९ घ. दुद्रुवुःशीघ्रं. १० इदंश्लोकद्वयं प्राचीनकोशेषुनदृश्यते.

पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

सुग्रीवचोदितेनजांबवता रामसमीपमागच्छतिगदापणौविभीषणे इन्द्रजिद्भ्रमेणविद्रवतांवानराणां तस्यविभीषणत्वभाषणेनसमाश्वासनपूर्वकं प्रतिनिवर्तनम् ॥ १ ॥ रामलक्ष्मणसमीपमेत्य सलिलेनतन्नयनपरिमार्जनपूर्वकंविलपतोविभीषणस सुग्रीवेणसमाश्वासनम् ॥ २ ॥ सुग्रीवेण स्वयंरावणवधप्रतिज्ञानपूर्वकं राघवयोः किष्किन्धाप्रापणंचोदितेनसुषेणेन तंप्रति संजीवकरण्यादिमहौषधिसमानयनाय क्षीरोदंप्रतिहनुमच्चोदनचोदना ॥ ३ ॥ अत्रान्तरेस्वयमेव सत्वरसमागतेन गरुडेन रामलक्ष्मणयोर्नागपाशविध्वंसनपूर्वकं परिष्वङ्गः ॥ ४ ॥ रामप्रश्नेननिजस्वरूपनिवेदनपूर्वकं सप्रदक्षिणंगतेगरुडे वानरैर्हर्षादुच्चैरुद्घोषणम् ॥ ५ ॥

अथोवाच महातेजा हरिराजो महाबलः ॥ किमियं व्यथिता सेना मूढवातेव नौर्जले ॥ १ ॥
सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा वालिपुत्रोऽङ्गदोऽब्रवीत् ॥ २ ॥
न त्वं पश्यसि रामं च लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ शरजालाचितौ वीरावुभौ दशरथात्मजौ ॥
शरतल्पे महात्मानौ शयानौ रुधिरोक्षितौ ॥ ३ ॥
अथाब्रवीद्वानरेन्द्रः सुग्रीवः पुत्रमङ्गदम् ॥ नानिमित्तमिदं मन्ये भवितव्यं भयेन तु ॥ ४ ॥
विषण्णवदना ह्येते त्यक्तप्रहरणा दिशः ॥ प्रपलायन्ति हरयस्त्रासादुत्फुल्ललोचनाः ॥ ५ ॥
अन्योन्यस्य न लज्जन्ते न निरीक्षन्ति पृष्ठतः ॥ विप्रकर्षन्ति चान्योन्यं पतितं लङ्घयन्ति च ॥ ६ ॥
एतस्मिन्नन्तरे वीरो गदापाणिर्विभीषणः ॥ सुग्रीवं वर्धयामास राघवं च निरैक्षत ॥ ७ ॥
विभीषणं तं सुग्रीवो दृष्ट्वा वानरभीषणम् ॥ ऋक्षराजं समीपस्थं जाम्बवन्तमुवाच ह ॥ ८ ॥
विभीषणोऽयं संप्राप्तो यं दृष्ट्वा वानरर्षभाः ॥ विद्रवन्ति परित्रस्ता रावणात्मजशङ्कया ॥ ९ ॥
शीघ्रमेतान्सुसंत्रस्तान्बहुधा विप्रधावितान् ॥ पर्यवस्थापयाख्याहि विभीषणमुपस्थितम् ॥ १० ॥
सुग्रीवेणैवमुक्तस्तु जाम्बवानृक्षपार्थिवः ॥ वानरान्सान्त्वयामास संनिरुध्य प्रधावतः ॥ ११ ॥
ते निवृत्ताः पुनः सर्वे वानरास्त्यक्तसंभ्रमाः ॥ ऋक्षराजवचः श्रुत्वा तं च दृष्ट्वा विभीषणम् ॥ १२ ॥
विभीषणस्तु रामस्य दृष्ट्वा गात्रं शरैश्चितम् ॥ लक्ष्मणस्य च धर्मात्मा बभूव व्यथितेन्द्रियः ॥ १३ ॥
जलक्लिन्नेन हस्तेन तयोर्नेत्रे प्रमृज्य च ॥ शोकसंपीडितमना रुरोद विललाप च ॥ १४ ॥
इमौ तौ सत्त्वसंपन्नौ विक्रान्तौ प्रियसंयुगौ ॥ इमामवस्थां गमितौ राक्षसैः कूटयोधिभिः ॥ १५ ॥

अथ रामस्य नागपाशविमोचनं पञ्चाशे—अथोवाचेत्यादि ॥ तादात्विकसेनापलायननिमित्तमजानानः पृच्छति—किमिति । किं किमर्थं । उवाच वानरानिति शेषः । मूढः मूर्च्छितः । विरुद्धदिग्वाय्वन्तराभिहत इत्यर्थः । वात्याहतेति यावत् ॥ १ ॥ सुग्रीवस्येत्यर्धं ॥ २ ॥ रामव्यथां विना किमन्यन्निमित्तमित्युत्तरयति—न त्वमिति ॥ अत्र काकुः । त्वं न पश्यसि किमित्यर्थः । रामं लक्ष्मणं चेत्युभावित्यन्वयः ॥ ३ ॥ स्वयमुद्घाटयति—अथेत्यादिना ॥ इदं रघुसिंहयोः शरतल्पशयनं । अनिमित्तं न भवतीति मन्ये । अन्येन भयनिमित्तेन भवितव्यमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—विषण्णेत्यादिना ॥ त्यक्तप्रहरणाः त्यक्तशिलाद्यायुधाः । अन्योन्यस्य अन्योन्यं । विप्रकर्षन्ति द्रुतगमनार्थमाकर्षन्ति ॥ ४–९ ॥ विप्रधावि-

स० इदं कपिपलायनं अनिमित्तं अकारणकंनमन्ये । पलायनप्रयोजकेनभयेन तदुक्तेतरेणभवितव्यमित्यङ्गदमब्रवीत् ॥ ४ ॥ स० त्रासात् नूतनभीतेः ॥ ५ ॥ स० वानरभीषणं इन्द्रजिद्भ्रमजनकतया ॥ ८ ॥

[पा०] १ ख. प्रौढवातेव. २ ख. किंनुपश्यसि. ३ ख. ङ.—ट. पलायन्तेत्रहरयः. ४ छ. जल्पन्ति. ५ ङ. झ. ञ. ट. राघवंचजयाशिषा. ६ क. ख. घ—ट. द्रवन्त्यागतसंत्रासारावणात्मजशङ्कया. ७ क. वानरान्वारयामासनिवर्त्यप्रतिधावतः. ८ ख. ङ.—ट. संनिवर्त्य. ९ ङ. वानरामुक्तसाध्वसाः. च. छ. झ. ञ. ट. वानरास्त्यक्तसाध्वसाः. १० घ.—ट. व्यथितस्तदा. ११ ङ.—ट. विमृज्यच.

भ्रातुः पुत्रेण मे तेन दुष्पुत्रेण दुरात्मना ॥ राक्षस्या जिह्मया बुद्ध्या चालितावृजुविक्रमौ ॥ १६ ॥
शरैरिमावलं विद्धौ रुधिरेण समुक्षितौ ॥ वसुधायामिमौ सुप्तौ दृश्येते शल्यकाविव ॥ १७ ॥
ययोर्वीर्यमुपाश्रित्य प्रतिष्ठा काङ्क्षिता मया ॥ तावुभौ देहनाशाय प्रसुप्तौ पुरुषर्षभौ ॥ १८ ॥
जीवन्नद्य विपन्नोस्मि नष्टराज्यमनोरथः ॥ प्राप्तप्रतिज्ञश्च रिपुः सकामो रावणः कृतः ॥ १९ ॥
एवं विलपमानं तं परिष्वज्य विभीषणम् ॥ सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नो हरिराजोऽब्रवीदिदम् ॥ २० ॥
राज्यं प्राप्स्यसि धर्मज्ञ लङ्कायां नात्र संशयः ॥ रावणः सह पुत्रेण स कामं नेह लप्स्यते ॥ २१ ॥
न रुजापीडितावेतावुभौ राघवलक्ष्मणौ ॥ त्यक्त्वा मोहं वधिष्येते सगणं रावणं रणे ॥ २२ ॥
तमेनं सान्त्वयित्वा तु समाश्वास्य च राक्षसम् ॥ सुषेणं श्वशुरं पार्श्वे सुग्रीवस्तमुवाच ह ॥ २३ ॥
सह शूरैर्हरिगणैर्लब्धसंज्ञावरिन्दमौ ॥ गच्छ त्वं भ्रातरौ गृह्य किष्किन्धां रामलक्ष्मणौ ॥ २४ ॥
अहं तु रावणं हत्वा सपुत्रं सहबान्धवम् ॥ मैथिलीमानयिष्यामि शक्रो नष्टामिव श्रियम् ॥ २५ ॥
श्रुत्वैतद्वानरेन्द्रस्य सुषेणो वाक्यमब्रवीत् ॥ दैवासुरं महद्युद्धमनुभूतं सुदारुणम् ॥ २६ ॥
तदा स्म दानवा देवाञ्शरसंस्पर्शकोविदाः ॥ निजघ्नुः शस्त्रविदुषश्छादयन्तो मुहुर्मुहुः ॥ २७ ॥
तानार्तान्नष्टसंज्ञांश्च परासूंश्च बृहस्पतिः ॥ विद्याभिर्मन्त्रयुक्ताभिरोषधीभिश्चिकित्सति ॥ २८ ॥

तान् पलायमानान् ॥ १०—१५ ॥ दुष्पुत्रेण कपट-युद्धेन पितुरवद्यावहेन । चालितौ वञ्चितौ । ऋजु-विक्रमौ अकपटविक्रमौ ॥ १६ ॥ सुप्तौ सुप्तसदृशौ । शल्यकौ कण्टकिवराहौ ॥ १७ ॥ ययोरित्यादिचतुः-श्लोकी ॥ अत्र वक्तव्यं सर्वमभयप्रदाने दर्शितं ॥ १८—२१ ॥ न रुजापीडितौ इयं रुजा अनयो-रात्यन्तिकहानिकरी न भवति । किंतु मोहमात्रकारि-णीत्यर्थः ॥ २२—२५ ॥ अनुभूतं मया ज्ञातं । शर-संस्पर्शकोविदाः शरप्रयोगसमर्थाः । स्पर्शो दानमिति पर्यायः ॥ २६–२७ ॥ मन्त्रयुक्ताभिः मन्त्रप्रचुराभिः ।

स० भ्रातुः रावणस्य पुत्रेण । नोभयोः पितापुत्रयोरेवैतादृक्कूटयोधित्वं किंतु परंपरैवेदृशीत्याह—दुष्पुत्रेणेति । दुर्दुष्टःपुत्रो यस्यासौतथा ॥ १६ ॥ स० इमौ अलंविद्धौइमौसुप्तावित्यन्वयः पृथक्पृथगितिनान्यतरवैयर्थ्यं । यद्वा इःकामः तस्यापिमाशोभा याभ्यांतौ । एवमपिशोभागतानेतिभावः । छत्रिन्यायेनेमावितिवा कामात्कामपालस्योत्तमत्वात्तत्त्वाल्लक्ष्मणस्यवा इमावितिसं-भवति । 'इःकामदेवेत्वनव्ययम्' इतिविश्वः ॥ १७ ॥ स० देहनाशाय स्वदेहनाशाय । यद्वा मद्देहनाशाय । एतयोरियाननर्थो यदितर्हि ममराज्याशैकत्रतिष्ठतु रावणोपितुप्राक्तनकोपेन मारयेदितिद्योतयत्यनेनेतिज्ञेयम् ॥ १८ ॥ स० प्रतिज्ञायतइतिप्रतिज्ञा प्रतिज्ञातोर्थःसीतापरित्यागाभावरूपः प्राप्तोयेनसतथा । सकामः मन्नाशेननिष्कण्टकराज्यप्राप्त्या । कृतः । अनयोरेवंस्वापेनेति-शेषः ॥ १९ ॥ स० विलपमानं विलपन्तं । पदव्यत्यासेनविलापफलकस्यविभीषणोत्प्रेक्षितस्यव्यत्यासंकविरवगमयामासेतिज्ञेयं ॥ २० ॥ स० गरुडाधिष्ठितौ गरुडेअधिष्ठितोगरुडवाहनोरामश्च । अधिष्ठानमधिष्ठितं गरुडस्येवाधिष्ठानंयस्येतिचान्यश्चेति गरुडाधिष्ठितौरामलक्ष्मणौ । मोहं नागपाशासादनजं । अयमेवपाठोन्याय्यः । गरुडागमनेननागपाशवियोगस्यात्रोत्तरत्रेवबहुपुरा-णेषुश्रवणात् । तानिचस्वावसरेवक्ष्यामः । 'नरुजापीडितावितिपठित्वा' इतितीर्थपाठस्यतदुत्प्रेक्षितत्वंसूचयन्नागोजिभट्टः स्वयंपाङ्क्त 'गरुडाधिष्ठितौ' इतिपठित्वा 'गरुडोपासकतयाविदितौ' इतिनिर्मूलमर्थंवदंस्तादृशएवेतिसंतोष्टव्यं ॥ २२ ॥ स० उत्तरश्लोक-द्वयमेकान्वयि । राक्षसं विभीषणं । सान्त्वयित्वा सुषेणंचसमाश्वास्यच गच्छेत्यब्रवीदितिसंबन्धः । एतेनान्यतरातिरेकशङ्कया-'सान्त्वयित्वेत्यस्यैवार्थकथनं समाश्वास्यत्विति' इतिवदतोनागोजिभट्टस्य बहुस्थलेषु द्वित्रादीनांश्लोकानामेकान्वयंब्रुवतोऽन्वयज्ञान-दारिद्र्यंद्योत्यते । 'सान्त्वयित्वा गरुडानुग्रहसंभावनयेत्यर्थः । अनेनसुग्रीववाक्येनरामविषयेस्वस्यभगवदवतारत्वज्ञानंसूचितं' इतितद्वचनं 'गरुडोपासकतयाविदितौ' इति 'गरुडानुग्रहसंभावनया' इतिस्ववचनव्याहतमित्युपेक्ष्यं । तेनाभगवदवतारत्वहेतो-रुपासकत्वस्यतदनुग्रहपात्रत्वस्यैवचप्रतीतेः ॥ २३—२४ ॥ शि० राक्षसंतंविभीषणमेवमाश्वास्य बोधयित्वा सान्त्वयित्वा तापं निरस्य सुषेणमुवाच ॥ २३ ॥ ति० यावल्लब्धसंज्ञौभविष्यतः तावदनयोरक्षार्थं एतौगृहीत्वाशूरैर्हरिगणैःसहकिष्किन्धांगच्छ ॥ २४ ॥ स० आगमनप्रयोजनस्यानिष्पत्तेःकथं कथय गन्तव्यमित्यतआह—अहंत्विति । नष्टां बल्यादिभिरदर्शनंप्रापितां श्रियं

[पा०] १ ङ. च. झ. ञ. ट. भ्रातृपुत्रेणचैतेन. २ क. ख. च. छ. ट. चालितौप्राज्यविक्रमौ. ग. ङ. झ. वञ्चितावृजु-विक्रमौ. ३ ङ.—ट. ताविमौ. ४ ट. सत्वमापन्नः. ५ ङ. च. झ. ञ. ट. नेह. ६ ङ. झ. ट. गरुडाधिष्ठितावेतौ. ७ क. ख. ग. च.—ट. तमेवं. ८ क. घ. विभीषणं. ९ घ.—ट. पुरातनं. १० ग. घ. ङ. झ. ञ. ट. संस्पर्शकोविदान्.

तान्यौषधान्यानयितुं क्षीरोदं यान्तु सागरम् ॥ जवेन वानराः शीघ्रं संपातिपनसादयः ॥
हरयस्तु विजानन्ति [1]पार्वतीस्ता महौषधीः ॥ २९ ॥
संजीवकरणीं दिव्यां विशल्यां देवनिर्मिताम् ॥ ३० ॥
चन्द्रश्च [2]नाम द्रोणश्च क्षीरोदे सागरोत्तमे ॥ अमृतं यत्र मथितं तत्र ते परमौषधी ॥
[3]ते तत्र निहिते देवैः [4]पर्वते परमौषधी ॥ ३१ ॥
अयं वायुसुतो राजन्हनुमांस्तत्र गच्छतु ॥ ३२ ॥
एतस्मिन्नन्तरे वायुर्मेघांश्चापि सविद्युतः ॥ [5]पर्यस्यन्सागरे तोयं कम्पयन्निव [6]मेदिनीम् ॥ ३३ ॥
महता पक्षवातेन सर्वद्वीपमहाद्रुमाः ॥ [7]निपेतुर्भिन्नविटपाः [8]समूला लवणाम्भसि ॥ ३४ ॥
अभवन्पन्नगास्त्रस्ता भोगिनस्तत्रवासिनः ॥ शीघ्रं सर्वाणि यादांसि जग्मुश्च लवणार्णवम् ॥ ३५ ॥
ततो मुहूर्ताद्गरुडं वैनतेयं महाबलम् ॥ वानरा ददृशुः सर्वे ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ ३६ ॥
[9]तमागतमभिप्रेक्ष्य नागास्ते विप्रदुद्रुवुः ॥ [10]यैस्तौ सत्पुरुषौ बद्धौ शरभूतैर्महाबलौ ॥ ३७ ॥
ततः सुपर्णः काकुत्स्थौ दृष्ट्वा प्रत्यभिनन्दितः ॥ विममर्श च पाणिभ्यां मुखे चन्द्रसमप्रभे ॥ ३८ ॥
वैनतेयेन संस्पृष्टास्तयोः संरुरुहुर्व्रणाः ॥ सुवर्णे च तनू स्निग्धे तयोराशु बभूवतुः ॥ ३९ ॥
तेजो वीर्यं बलं चौज उत्साहश्च महागुणः ॥ प्रदर्शनं च बुद्धिश्च स्मृतिश्च [11]द्विगुणं तयोः ॥ ४० ॥

विद्याभिः मृतसंजीविनीप्रभृतिभिः । चिकित्सति अचिकित्सत् ॥ २८ ॥ तान्यौषधानीत्यादिसार्धश्लोकः ॥ २९ ॥ संजीवकरणीमित्यर्धमेकं वाक्यं ॥ अत्रानयितुं यान्त्वित्यनुषज्यते । पूर्वोक्तक्षीरोदमध्ये संजीवकरणीं विशल्यां चानयितुं यान्त्वित्यर्थः । तयोरेवात्रोपयोगादिति भावः ॥ ३० ॥ ते कुत्र विद्येते इत्यत्राह—चन्द्रश्चेत्यादिना ॥ सागरोत्तमे क्षीरोदे । यत्र प्रदेशे अमृतं मथितं तत्र चन्द्रद्रोणाख्यौ पर्वतौ स्तः तयोस्ते महौषधी स्त इत्यर्थः । तत्रावस्थाने हेतुमाह—ते तत्रेति । पर्वते पर्वतयोः । जात्येकवचनं ॥ ३१ ॥ अयमित्यर्धं ॥ औषध्यन्तरानयने पनसादयो गच्छन्तु । संजीवविशल्यानयने तु हनुमान् गच्छत्विति विज्ञेयं ॥ ३२ ॥ मेघान् सागरतोयं च पर्यस्यन् पर्वतान्कम्पयन्निव गरुडपक्षवायुरुदभूदिति शेषः । सर्वद्वीपमहाद्रुमाः । सर्वपदं द्रुमविशेषणं । द्वीपं च लङ्का । लवणाम्भसि लवणसमुद्रे ॥ ३३—३४ ॥ भोगिनः प्रशस्तकायाः । तत्रवासिनः लङ्काद्वीपवासिनः । यादांसि जलजन्तवश्च । लवणार्णवं लवणार्णवमध्यं । भयादन्तर्मग्ना इत्यर्थः ॥ ३५—३८ ॥ व्रणाः क्षतानि । संरुरुहुः संरूढाः । अज्ञातस्वरूपा बभूवुरित्यर्थः ॥ ३९ ॥ तेजः पराभिभवनसामर्थ्यं । पराधिक्षेपासहनं वा । वीर्यं पराक्रमः । बलं शारीरं । ओजः कान्तिः । उत्साहः लोकोत्तरकार्येषु स्थिरतरप्रयत्नः । प्रदर्शनं सूक्ष्मार्थपरिज्ञानं । बुद्धिः विवेकः । स्मृतिः अनुभूतार्थाविस्मरणं । एतत् सर्वं द्विगुणं वैनतेयसंस्पर्शवशात् पूर्वतोप्यधिकं जातमित्यर्थः । अत्र श्रीरिति गायत्र्याः सप्तदशाक्षरं ।

संपदमिव ॥ २५ ॥ **ति०** पार्वतीपर्वतप्रतिष्ठिते । ते ओषधी । विजानन्ति । पार्वती इतिद्विवचनमार्षं ॥ ३० ॥ **ति०** यद्यपिपनसादयोजानन्ति । तथापि शीघ्रमागमनार्थंवायुसुतोयातु ॥ ३२ ॥ **ति०** एतस्मिन्नन्तरे ओषध्यानयनवार्ताकाले । सागरे तोयंपर्यस्य अतिलहरीयोगिकृत्वा पर्वतान्कंपयन्पक्षवायुरभूत् । सविद्युतोमेघाश्चासन् ॥ ३३ ॥ **स०** चन्द्रसमप्रभेइत्यनेन लोकानुकरणार्थमेवपातः आयातःसेवार्थंगरुडइतिध्वन्यते । अन्यथा मुखविकारापत्तेः ॥ ३८ ॥ **ति०** प्रदर्शनं शब्दानुमानाभ्यांपरोक्षार्थनिश्चयः । बुद्धिरपरोक्षनिश्चयः । द्विगुणा वैनतेयस्पर्शात्पूर्वतोप्यधिका । अत्रान्यैर्देवैरवतीर्यभगवतोरामस्यमूलमूर्तेः राज्ञशेपकारःसंपादितः । गरुडेनतु स्वरूपतएवेतिबोध्यं ॥ ४० ॥

[पा०] १ ङ. झ. ट. पार्वतीतेमहौषधी. क. पर्वतस्थाः. २ क. ख. च. ञ. नाम्ना. ३ ग. घ. ङ. झ. ट. तौतत्रविहितौदेवैःपर्वतौतौमहोदधौ. ४ च. छ. ञ. पर्वतेतुमहोषधी. ५ ङ.—ट. पर्यस्य. ६ क. ग.—ट. पर्वतान्. ७ क. घ.—ट. निपेतुर्भग्न. ८ ङ. झ. ट. सलिले. ९ ख. ग. समागतं. १० ङ.—ट. यैस्तुतौपुरुषौबद्धौ. ग. यौतौ. ११ झ. ट. द्विगुणातयोः.

तावुत्थाप्य महावीर्यौ गरुडो वासवोपमौ ॥ उभौ तौ सत्त्वजे हृष्टौ रामश्चैनमुवाच ह ॥ ४१ ॥
भवत्प्रसादाद्व्यसनं रावणिप्रभवं महत् ॥ आवामिह व्यतिक्रान्तौ पूर्ववद्बलिनौ कृतौ ॥ ४२ ॥
यथा तातं दशरथं यथाऽजं च पितामहम् ॥ तथा भवन्तमासाद्य हृदयं मे प्रसीदति ॥ ४३ ॥
को भवान्रूपसंपन्नो दिव्यस्रगनुलेपनः ॥ वसानो विरजे वस्त्रे दिव्याभरणभूषितः ॥ ४४ ॥
तमुवाच महातेजा वैनतेयो महाबलः ॥ पतत्रिराजः प्रीतात्मा हर्षपर्याकुलेक्षणः ॥ ४५ ॥
अहं सखा ते काकुत्स्थ प्रियः प्राणो बहिश्चरः ॥ गरुत्मानिह संप्राप्तो युवाभ्यां साह्यकारणात् ॥४६॥
असुरा वा महावीर्या दानवा वा महाबलाः ॥ सुराश्चापि सगन्धर्वाः पुरस्कृत्य शतक्रतुम् ॥ ४७ ॥
नेमं मोक्षयितुं शक्ताः शरबन्धं सुदारुणम् ॥ मायाबलादिन्द्रजिता निर्मितं क्रूरकर्मणा ॥ ४८ ॥
एते नागाः काद्रवेयास्तीक्ष्णदंष्ट्रा विषोल्बणाः ॥ रक्षोमायाप्रभावेन शरा भूत्वा त्वदाश्रिताः ॥४९॥
सभाग्यश्चासि धर्मज्ञ राम सत्यपराक्रम ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा समरे रिपुघातिना ॥ ५० ॥
इमं श्रुत्वा तु वृत्तान्तं त्वरमाणोऽहमागतः ॥ सहसा युवयोः स्नेहात्सखित्वमनुपालयन् ॥ ५१ ॥
मोक्षितौ च महाघोरादस्मात्सायकबन्धनात् ॥ अप्रमादश्च कर्तव्यो युवाभ्यां नित्यमेव हि ॥ ५२ ॥

षोडशसहस्रश्लोका गताः ॥ ४० ॥ ताविति । क्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयं ॥ ४१ ॥ व्यतिक्रान्तौ लङ्घितवन्तौ । गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः ॥ ४२—४३ ॥ विरजे निर्मले ॥४४-४५॥ सखा वाहनत्वेन सहाय इति गूढोक्तिः । युवाभ्यां युवयोः । षष्ठ्यर्थे तृतीया । साह्यकारणात् साहाय्यार्थं ॥ ४६—४८ ॥ काद्रवेयाः कद्रूपुत्राः । मायाबलात् आश्चर्यशक्तिरूपबलात् ॥ ४९—५० ॥ सहसा जवेन ॥ ५१ ॥ अप्रमादश्चकर्तव्य इति ।

ति० यथातातंदशरथं स्वावतारोचितं कश्यपप्रजापत्यंशं । अजंचपितामहं चतुर्मुखब्रह्मांशं । मे हिरण्यगर्भात्मनस्तदंशस्य । **स०** यथादशरथंतातं पितामहं अजं आसाद्यमेहृदयंप्रसन्नंतथाभवन्तमासाद्य हृदयंप्रसीदति । प्राप्तस्वमूलरूपपितृपितामहनिदर्शनं मूलरूपेणागतगरुडानुरूपमितिबहिः । यथातातंतवपितरंकश्यपं तवपितामहंमरीचि अजंचब्रह्माणंप्रपितामहं । आसाद्य प्राप्य आभवं सम्यङ्मङ्गलवन्तं अभवं ससाररहितं दशरथं दशसुदिक्षुरथःकायोयस्यसतं व्याप्तं । तं मे मामासाद्यतथाहृदयंप्रसीदति प्रसन्नमभूत् । सेवयाजन्मसाफल्यात् । यथातातंपितामहंचासाद्यस्थितंभवन्तमुद्दिश्यतेषांहृदयंप्रसन्नं तथाभवन्तमुद्दिश्यमेहृदयंप्रसीदतीतिवा हृदयमितिहृदयपदेनासूचयत्कविरितिज्ञेयं । 'रथःस्यात्स्यन्दनेकाये' इतिविश्वः । **शि०** यथादशरथं यथा अजंचासाद्यमे हृदयंप्रसीदति तथाभवन्तमासाद्यप्रसीदति । एतेनगरुडस्यवृद्धत्वंसूचितं ॥ ४३ ॥ **ति०** कोभवानिति । अयंप्रश्नोपिमनुष्यशरीरोचितव्यवहारएवतत्सत्यत्वप्रत्यापनार्थः । अत्ररामसमीपागमनपर्यन्तंपक्ष्याकारेणैवागत्यसंनिधिमात्रेणनागबन्धनंचनिरस्यराघवस्पर्शनाद्यर्थंपुरुषाकारेणव्यवहृतवानितिबोध्यम् । तदाह—**रूपसंपन्नइति**। दिव्यरूपसंपन्नइत्यर्थ. । **स०** भवान्कइतिमनुष्यत्वस्थेम्ने । सोप्यसुरमोहायेतिज्ञेयं। रूपसंपन्नः सुरूपः नःप्रसादादेवरूपसंपत् । भवान् नएव अस्मदीयएव । कइवकः वायुवद्वेगवान्वासूर्यइव प्रकाशमानोवेति कइति मानसिकोभिप्रायः । विरजे शुद्धे 'अर्थाःपादरजोपमाः' इत्युक्तेःरजश्शब्दपर्यायोऽयंरजशब्दः ॥ ४४ ॥ **स०** तं तेइतिपूर्वमुक्तवतोगरुडस्य सेवकस्यतइत्युक्तौजिह्वाजिह्वेतीतिसूचयतियुवयोरित्युक्त्या । एवंसति सतिचच्छत्रिन्यायावकाशे नप्रत्यवेयाद्वैनतेय इतिभावोपिकवेर्ज्ञातव्यः। सखित्वंत्वत्रोत्तरत्रैव "विष्णुनाचतदाकाशेवैनतेयःसमेयिवान् । तस्यनारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येनकर्मणा । तमुवाचाव्ययोदेवोवरदोस्मीतिखेचरम् । सवव्रेतवतिष्ठेयमुपरीत्यन्तरिक्षगः । उवाचचैनंभूयोपिनारायणमिदंवचः । अजरश्चामरश्चस्याममृतेनविनाप्यहम् । एवमस्त्वितितंविष्णुरुवाचविनतासुतम् । प्रतिगृह्यवरौतौतुगरुडोविष्णुमब्रवीत् । भगवतेपिवरंदद्मिवृणोतुभगवानपि । तंवव्रेवाहनंविष्णुर्गरुत्मन्तंमहाबलम् । ध्वजंचचक्रेभगवानुपरिस्थास्यसीतितम् । एवमस्त्विति तंदेवमुक्त्वानारायणंखगः । वव्राज" इतिभारतादिपर्वसौपर्णाख्यानेचोक्तमनुसंधेयम् । इदंसर्वंभक्तभक्तिपारवश्येनेतिमन्तव्यम् । **ति०** अहंसखेति । सखित्वात्सुग्रीवादिवद्देवसाह्यकरणार्थमागतइतिभावः ॥ ४६ ॥ **स०** श्रुत्वा देवचारमुखादितिशेषः ॥ ५१ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ट. महातेजागरुडो. २ ङ. झ. ट. उपायेनव्यतिक्रान्तौशीघ्रंचबलिनौ. ३ क.—घ. च. छ. ज. शीघ्रंचबलिनौ. ४ ङ. छ. झ. ञ. ट युवयोः. ग. भवद्भ्यां. घ. तवसौभाग्यकारणात्. ५ ङ. झ. ट. वानरावा. ६ ङ. झ. ट. शरभूतास्त्वदाश्रयाः. ख. च. ञ. शरभूतास्त्वदाश्रिताः. ७ झ. विक्रान्तस्त्वरमाणो. ८ ङ. च. झ. ट. सहसैवावयोः.

प्रकृत्या राक्षसाः सर्वे संग्रामे कूटयोधिनः ॥ शूराणां शुद्धभावानां भवतामार्जवं बलम् ॥ ५३ ॥
तन्न विश्वसितव्यं वो राक्षसानां रणाजिरे ॥ एतेनैवोपमानेन नित्यं जिह्मा हि राक्षसाः ॥ ५४ ॥
एवमुक्त्वा ततो रामं सुपर्णः सुमहाबलः ॥ परिष्वज्य सुहृत्स्निग्धमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ ५५ ॥
सखे राघव धर्मज्ञ रिपूणामपि वत्सल ॥ अभ्यनुज्ञातुमिच्छामि गमिष्यामि यथागतम् ॥ ५६ ॥
न च कौतूहलं कार्यं सखित्वं प्रति राघव ॥ कृतकर्मा रणे वीर सखित्वमनुवेत्स्यसि ॥ ५७ ॥
बालवृद्धावशेषां तु लङ्कां कृत्वा शरोर्मिभिः ॥ रावणं च रिपुं हत्वा सीतां समुपलप्स्यसे ॥ ५८ ॥
इत्येवमुक्त्वा वचनं सुपर्णः शीघ्रविक्रमः ॥ रामं च विरुजं कृत्वा मध्ये तेषां वनौकसाम् ॥ ५९ ॥
प्रदक्षिणं ततः कृत्वा परिष्वज्य च वीर्यवान् ॥ जगामाकाशमाविश्य सुपर्णः पवनो यथा ॥ ६० ॥
निरुजौ राघवौ दृष्ट्वा ततो वानरयूथपाः ॥ सिंहनादांस्तदा नेदुर्लाङ्गूलान्दुधुवुस्तदा ॥ ६१ ॥
ततो भेरीः समाजघ्नुर्मृदङ्गांश्चाप्यनादयन् ॥ दध्मुः शङ्खान्संप्रहृष्टाः क्ष्वेलन्त्यपि यथापुरम् ॥ ६२ ॥
आस्फोट्यास्फोट्य विक्रान्ता वानरा नगयोधिनः ॥ द्रुमानुत्पाट्य विविधांस्तस्थुः शतसहस्रशः ॥ ६३ ॥
विसृजन्तो महानादांस्त्रासयन्तो निशाचरान् ॥ लङ्काद्वाराण्युपाजग्मुर्योद्धुकामाः प्लवङ्गमाः ॥ ६४ ॥
ततस्तु भीमस्तुमुलो निनादो बभूव शाखामृगयूथपानाम् ॥

तत्तदस्त्रानुगुणप्रत्यस्त्रप्रयोगेषु सावधानाभ्यां भवितव्यमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ प्रकृत्येत्यादिश्लोकद्वयं ॥ एतेनैवोपमानेनेति । अनेन दृष्टान्तेन राक्षसा जिह्मा ज्ञेया इत्यर्थः ॥ ५३—५५ ॥ रिपूणामपि वत्सलेत्यनेन इन्द्रजिद्वधोपायो ज्ञात इति द्योत्यते ॥ ५६ ॥ अहं सखा ते काकुत्स्थेत्यादिनोक्तं सखित्वं कथमिति रामाशयमाशङ्क्य रहस्यत्वादिदानीं तद्विषयप्रश्नो न कर्तव्यः रावणवधानन्तरं स्वयमेव ज्ञास्यसीत्याह—न चेति ॥ सखित्वं प्रति सखित्वप्रश्नं प्रतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥ रामस्योत्साहवर्धनाय भाविनमर्थं कथयति—बालेत्यादिना ॥ शरोर्मिभिः शरपरंपराभिः ॥ ५८ ॥ शीघ्रविक्रमः शीघ्रगतिः । क्रियाभेदेन सुपर्णपदद्वयान्वयः ॥ ५९—६० ॥ सिंहनादं नेदुः सिंहनादं चक्रुरित्यर्थः । दुधुवुः अकम्पयन् ॥ ६१ ॥ यथापुरं यथापूर्वं । ननु " पिशाचान्दानवान्यक्षान्पृथिव्यां चैव राक्षसान् । अङ्गुल्यग्रेण तान्हन्यां " इत्युक्तनिरवधिकशक्तिसंपन्नः सर्वज्ञो रामः कथमज्ञ इवाशक्त इवेन्द्रजिता हतो लोहिताक्तो भूमौ स्थित इवाभावयत् । उच्यते । लोके समाचारप्रवर्तनायैवं स्थितः । इन्द्रजित्पराजयेन ह्ययमर्थोऽवगम्यते । शुचीनां शुद्धभावानामृजूनां प्राणसन्देहदायिविपद्यपि न विनाशः । विपरीतानां पापिष्ठानां तु करतलगतापि कार्यसिद्धिर्विगलति । अतः शुचित्वार्जवादिगुणयुक्तैः पुम्भिर्भवितव्यमिति सतां धर्मनिश्चयप्रतिपत्तिर्जायते । ननु रावणवधार्थं दैवतैरर्थितो हि विष्णू रामत्वेनावतीर्णः । सत्यं, दुष्कृद्विनाशवद्धर्मसंस्थापनमपि ह्यवतारप्रयोजनं । रावणवधमात्रस्य प्रयोजनत्वे ह्येतावान्प्रयासो व्यर्थः स्यात् । अतएवोक्तं—"चातुर्वर्ण्यं च लोकेऽस्मिन्स्वे स्वे धर्मे नियोक्ष्यति" इति । नच धर्मोपदेशमात्रेण तत्सिद्धिः । तादृशोपदेशस्य श्रुतिस्मृतिभिरेव कृतत्वात् । स्वाचारमुखेन धर्मप्रवचनाय हि मानुषभावना च कृता । अतः स्वाचारमुखेन धर्मप्रवर्तन-

स० रिपूणामपिवत्सलरिपवोपियदिशरणंगताः तर्हितेष्वपिवत्सल ॥ ५६ ॥ **ति०** प्रदक्षिणंकृत्वेत्यनेनदिव्यदेवतावतारोरामइतिसर्वान्प्राकृतकपीन्प्रत्यपिबोधितं ॥ ६० ॥ **ति०** निशीथेयथाघनानां नादस्तथावानराणां नादइत्यर्थः । अत्रस्थानेदिनद्वयं युद्धावहारइत्याग्निवेश्यः ॥ ६५ ॥ इतिपञ्चाशःसर्गः ॥ ५० ॥

[पा०] १ ङ. छ. झ. ट. विश्वसनीयंवो. २ ङ. झ. ट. तदारामं. ३ ख. झ. ट. यथासुखं. ४ ङ. च. झ. ञ. ट. त्वमुपलप्स्यसे. ५ ख. ङ. छ. झ. ट. निरुजौ. ६ क. ङ. च. झ. ञ. ट. सिंहनादंतदानेदुर्लाङ्गूलंदुधुवुश्चते. ७ झ. ट. प्यवादयन्. ८ ख. ग. ङ.—ट. अपरेस्फोट्य. ९ ङ.—ट, जग्मुर्युद्धकामाः. १० ख. ङ. झ. ट. तेषांसुभीमस्तुमुलो.

क्षये निदाघस्य यथा घनानां नादः सुभीमो नदतां निशीथे ॥ ६५ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

वानराणांविषादसमये तदीयहर्षोद्घोषश्रवणविषण्णेनरावणेन राक्षसान्प्रति तद्धर्षकारणावगमचोदना ॥ १ ॥ राक्षसै रणाङ्गणमेत्यतदवगमेन रावणंप्रति राघवयोर्नागास्त्रविमोक्षणस्य तत्कारणत्वनिवेदनम् ॥ २ ॥ धूम्राक्षेण रावणचोदनया राक्षसैः पश्चिमद्वारगमनम् ॥ ३ ॥

तेषां सुतुमुलं शब्दं वानराणां तरस्विनाम् ॥ नर्दतां राक्षसैः सार्धं तदा शुश्राव रावणः ॥ १ ॥
स्निग्धगम्भीरनिर्घोषं श्रुत्वा स निनदं भृशम् ॥ सचिवानां ततस्तेषां मध्ये वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
यथाऽसौ संप्रहृष्टानां वानराणां समुत्थितः ॥ बहूनां सुमहानादो मेघानामिव गर्जताम् ॥
व्यक्तं सुमहती प्रीतिरेतेषां नात्र संशयः ॥ ३ ॥
तथा हि विपुलैर्नादैश्चुक्षुभे वरुणालयः ॥ ४ ॥
तौ तु बद्धौ शरैस्तीक्ष्णैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ अयं च सुमहान्नादः शङ्कां जनयतीव मे ॥ ५ ॥
एतत्तु वचनं चोक्त्वा मन्त्रिणो राक्षसेश्वरः ॥ उवाच नैर्ऋतांस्तत्र समीपपरिवर्तिनः ॥ ६ ॥
ज्ञायतां तूर्णमेतेषां सर्वेषां वनचारिणाम् ॥ शोककाले समुत्पन्ने हर्षकारणमुत्थितम् ॥ ७ ॥
तथोक्तास्तेन संभ्रान्ताः प्राकारमधिरुह्य ते ॥ ददृशुः पालितां सेनां सुग्रीवेण महात्मना ॥ ८ ॥
तौ च मुक्तौ सुघोरेण शरबन्धेन राघवौ ॥ समुत्थितौ महावेगौ विषेदुः प्रेक्ष्य राक्षसाः ॥ ९ ॥
संत्रस्तहृदयाः सर्वे प्राकारादवरुह्य ते ॥ विषण्णवदना घोरा राक्षसेन्द्रमुपस्थिताः ॥ १० ॥
तदप्रियं दीनमुखा रावणस्य निशाचराः ॥ कृत्स्नं निवेदयामासुर्यथावद्वाक्यकोविदाः ॥ ११ ॥
यौ ताविन्द्रजिता युद्धे भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ निबद्धौ शरबन्धेन निष्प्रकम्पभुजौ कृतौ ॥ १२ ॥
विमुक्तौ शरबन्धेन तौ दृश्येते रणाजिरे ॥ पाशानिव गजौ छित्त्वा गजेन्द्रसमविक्रमौ ॥ १३ ॥

मित्यादिप्रबन्धादावेवोक्तं ॥ ६२—६५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चाशः सर्ग ॥ ५० ॥

अथ धूम्राक्षनिर्गम एकपञ्चाशे—तेषामित्यादि ॥ राक्षसैः सह शुश्रावेत्यन्वयः ॥ १ ॥ निर्घोषः ध्वनिः ॥ २ ॥ यथासावित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ यथा येन कारणेन । सुमहानादः समुत्थितः ततः एतेषां सुमहती प्रीतिः । अस्तीतिशेषः ॥ ३ ॥ तथा हीत्यर्धं ॥ तथा प्रसिद्धप्रकारः ॥ ४ ॥ तौ त्विति । तुशब्दश्चार्थः । तौ च बद्धौ नादश्च श्रूयते । स च प्रकृतविरुद्धो नादः । शङ्कां राजपुत्रयोः शरबन्धापगमशङ्कां । जनयतीव । इवशब्दः संभावनायां ॥५—६॥ उत्थितं हर्षकारणं ज्ञायतामित्यन्वयः॥७—९॥उपस्थिताःप्राप्ताः॥१०—११॥यौ तौ । यावित्यर्थः॥१२॥ पाशानिति । पाशान् छित्त्वा स्थितौ गजाविव भास-

ति० राक्षसैः विभीषणादिभिः ॥ १ ॥ स० स्निग्धगंभीरनिर्घोषं एतेनसीतापतिपतनकालिकदुःखशब्दोव्यावर्त्यते । निनदं निरस्तोनदोऽर्णवोयेनतं । तदपेक्षयागंभीरमितियावत् ॥ २ ॥ स० विपुलैर्नादैः लवणार्णवः चुक्षुभे फूत्कारेणोदककंपदर्शनाच्चलितोऽभूत् ॥ ४ ॥ ती० शङ्कांजनयतीव जनयत्येवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ति० प्राकारमधिरुह्येति । अनेनात्रावहारःसूचितः ॥ ८ ॥

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ट. महौजसां. २ ख. च. ङ. झ ट. नर्दतां. ३ ङ. छ. झ. ट. वानराणामुपस्थितः. ४ ग. ङ. झ. ट. सुमहान्नादो. ५ ङ. झ. ट. लवणार्णवः. ६ ङ. झ. ट. एवंच. ७ ङ. च. झ. ञ. ट. चवनौकसां ८ क. ख. ग. ङ. ज.—ट. महाभागौ.

तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां राक्षसेन्द्रो महाबलः ॥ चिन्ताशोकसमाक्रान्तो विषण्णवदनोऽब्रवीत् ॥१४॥
घोरैर्दत्तवरैर्बद्धौ शरैराशीविषोपमैः ॥ अमोघैः सूर्यसंकाशैः प्रमथ्येन्द्रजिता युधि ॥ १५ ॥
तदस्त्रबन्धमासाद्य यदि मुक्तौ रिपू मम ॥ संशयस्थमिदं सर्वमनुपश्याम्यहं बलम् ॥ १६ ॥
निष्फलाः खलु संवृत्ताः शरा वासुकितेजसः ॥ आदत्तं यैः सुसंग्रामे रिपूणां मम जीवितम् ॥ १७॥
एवमुक्त्वा तु संक्रुद्धो निःश्वसन्नुरगो यथा ॥ अब्रवीद्रक्षसां मध्ये धूम्राक्षं नाम राक्षसम् ॥ १८ ॥
बलेन महता युक्तो रक्षसां भीमविक्रम ॥ त्वं वधायाभिनिर्याहि रामस्य सह वानरैः ॥ १९ ॥
एवमुक्तस्तु धूम्राक्षो राक्षसेन्द्रेण धीमता ॥ कृत्वा प्रणामं संहृष्टो निर्जगाम नृपालयात् ॥ २० ॥
अभिनिष्क्रम्य तद्द्वारं बलाध्यक्षमुवाच ह ॥ त्वरयस्व बलं तूर्णं किं चिरेण युयुत्सतः ॥ २१ ॥
धूम्राक्षवचनं श्रुत्वा बलाध्यक्षो बलानुगः ॥ बलमुद्योजयामास रावणस्याज्ञया द्रुतम् ॥ २२ ॥
ते बद्धघण्टा बलिनो घोररूपा निशाचराः ॥ विगर्जमानाः संहृष्टा धूम्राक्षं पर्यवारयन् ॥
विविधायुधहस्ताश्च शूलमुद्गरपाणयः ॥ २३ ॥
गदाभिः पट्टिशैर्दण्डैरायसैर्मुसलैर्भृशम् ॥ परिघैर्भिन्दिपालैश्च भल्लैः प्रासैः परश्वधैः ॥
निर्ययू राक्षसा दिग्भ्यो नर्दन्तो जलदा यथा ॥ २४ ॥
रथैः कवचिनस्त्वन्ये ध्वजैश्च समलङ्कृतैः ॥ सुवर्णजालविहितैः खरैश्च विविधाननैः ॥ २५ ॥
हयैः परमशीघ्रैश्च गजेन्द्रैश्च मदोत्कटैः ॥ निर्ययू राक्षसव्याघ्रा व्याघ्रा इव दुरासदाः ॥ २६ ॥
वृकसिंहमुखैर्युक्तं खरैः कनकभूषणैः ॥ आरुरोह रथं दिव्यं धूम्राक्षः खरनिःस्वनः ॥ २७ ॥
स निर्यातो महावीर्यो धूम्राक्षो राक्षसैर्वृतः ॥ प्रहसन्पश्चिमद्वारं हनूमान्यत्र यूथपः ॥
रथप्रवरमास्थाय खरयुक्तं खरस्वनम् ॥ २८ ॥
प्रयान्तं तु महाघोरं राक्षसं भीमविक्रमम् ॥ अन्तरिक्षगता घोराः शकुनाः प्रत्यवारयन् ॥ २९ ॥
रथशीर्षे महान्भीमो गृध्रश्च निपपात ह ॥ ध्वजाग्रे ग्रथिताश्चैव निपेतुः कुणपाशनाः ॥ ३० ॥

मानावित्यर्थः ॥ १३—१४ ॥ दत्तवरैः वरदत्तैः । प्रमथ्य बलात्कृत्य । बद्धौ अभूतामिति शेषः ॥ १५॥ संशयस्थं प्राणसंशयस्थं ॥ १६ ॥ आदत्तं आत्तं ॥ १७—१८ ॥ त्वं वधायाभिनिर्याहीत्यमङ्गलसूचकं वचः ॥ १९-२० ॥ द्वारमभिनिष्क्रम्य द्वारान्निष्क्रम्य । युयुत्सतः ममेतिशेषः । किं चिरेण किं विलम्बेन ॥ २१ ॥ रावणस्याज्ञया रावणाज्ञाकृतं धूम्राक्षवचनं श्रुत्वेत्यर्थः ॥ २२ ॥ बद्धघण्टाः शूरत्वज्ञापनाय कटिबद्धघण्टा इत्यर्थः । ते पूर्वोक्तसेनास्थाः । विविधेति । आयुधानि शूलादिभिन्नानि । अस्यार्धस्य पूर्वेणान्वयः ॥ २३ ॥ गदाभिरित्यादि । गदा प्रसिद्धा । पट्टिशः दण्डविशेषः । परिघः भिन्दिपालः । भल्लः अयोमयः शरः । प्रासैः परश्वधैः । दिग्भ्यो जलदा इवेत्यन्वयः ॥ २४ ॥ अन्ये कवचिनः । ध्वजैः विविधाननैः खरैश्च समलङ्कृतै रथैर्निर्ययुः । अन्ये हयैः अन्ये गजैश्च निर्ययुरित्यन्वयः ॥ २५—२८ ॥ शकुनाः निमित्तसूचकाः पक्षिणः ॥२९॥ कुणपाशनाः गृध्राः ।

स० जीवितमादत्तं युद्धान्तरे ॥ १७ ॥ **ती०** बलेनेत्यस्यप्रकृतार्थःस्पष्टः । वस्तुतस्तुबलेनयुक्तस्सन् । रक्षसांच तवचेत्यध्याहार्यं एकैवरामस्यवानरैः रामसंबन्धिवानरैःवधायत्वमभिनिर्याहीतिसंबन्धः ॥ १९ ॥

[**पा०**] १ ङ. झ. ट. चिन्तारोष. २ ख. ङ. च. झ. ञ. विवर्णवदनोभवत्. ३ ङ. झ. शराःपावकतेजसः. ४ झ. राक्षसैर्भीमविक्रमः. ङ. राक्षसैर्भीमविक्रमैः. ५ ङ.—ट. परिक्रम्यततःशीघ्रंनिर्जगाम. ६ ङ. झ. ट. भृशं. ७ ङ. लंगुडैरपि. ८ ङ.—ट. घोरानर्दन्तो. ९ च. जालरचितैः. १० ङ.—ट. कनकभूषितैः. ११ ङ. झ. ट. हसन्वैपश्चिमद्वाराद्धनूमान्यत्र- [illegible]. च. प्रययौपश्चिमद्वारात्. १२ क. ख. ग. ङ. छ. झ. ञ. ट. भीमदर्शनं. १३ ङ.—ट. प्रत्यषेधयन्.

रुधिरार्द्रो महाञ्श्वेतः कबन्धः पतितो भुवि ॥ विस्वरं चोत्सृजन्नादं धूम्राक्षस्य समीपतः ॥ ३१ ॥
ववर्ष रुधिरं देवः संचचाल च मेदिनी ॥ प्रतिलोमं ववौ वायुर्निर्घातसमनिःस्वनः ॥ ३२ ॥
तिमिरौघावृतास्तत्र दिशश्च न चकाशिरे ॥ ३३ ॥
स तूत्पातांस्तदा दृष्ट्वा राक्षसानां भयावहान् ॥ प्रादुर्भूतान्सुघोरांश्च धूम्राक्षो व्यथितोऽभवत् ॥३४॥
मुमुहू राक्षसाः सर्वे धूम्राक्षस्य पुरःसराः ॥ ३५ ॥
ततः सुभीमो बहुभिर्निशाचरैर्वृतोभिनिष्क्रम्य रणोत्सुको बली ॥
ददर्श तां राघवबाहुपालितां महौघकल्पां बहुवानरीं चमूम् ॥ ३६ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

धूम्राक्षसेनाभिस्सह वानराणांमहायुद्धम् ॥ १ ॥ हनुमता गिरिशृङ्गेणधूम्राक्षहननम् ॥ २ ॥

धूम्राक्षं प्रेक्ष्य निर्यान्तं राक्षसं भीमविक्रमम् ॥ विनेदुर्वानराः सर्वे प्रहृष्टा युद्धकाङ्क्षिणः ॥ १ ॥
तेषां सुतुमुलं युद्धं संजज्ञे हरिरक्षसाम् ॥ अन्योन्यं पादपैर्घोरं निघ्नतां शूलमुद्गरैः ॥ २ ॥
घोरैश्च परिघैश्चित्रैस्त्रिशूलैश्चापि संहतैः ॥ राक्षसैर्वानरा घोरैर्विनिकृत्ताः समन्ततः ॥ ३ ॥
वानरै राक्षसाश्चापि द्रुमैर्भूमौ समीकृताः ॥ राक्षसाश्चापि संक्रुद्धा वानरान्निशितैः शरैः ॥
विव्यधुर्घोरसंकाशैः कङ्कपत्रैरजिह्मगैः ॥ ४ ॥
ते गदाभिश्च भीमाभिः पट्टिशैः कूटमुद्गरैः ॥ विदार्यमाणा रक्षोभिर्वानरास्ते महाबलाः ॥
अमर्षाज्जनितोद्धर्षाश्चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ ५ ॥
शरनिर्भिन्नगात्रास्ते शूलनिर्भिन्नदेहिनः ॥ जगृहुस्ते द्रुमांस्तत्र शिलाश्च हरियूथपाः ॥ ६ ॥
ते भीमवेगा हरयो नर्दमानास्ततस्ततः ॥ ममन्थू राक्षसान्भीमान्नामानि च बभाषिरे ॥ ७ ॥
तद्बभूवाद्भुतं घोरं युद्धं वानररक्षसाम् ॥ शिलाभिर्विविधाभिश्च बहुभिश्चैव पादपैः ॥ ८ ॥

शेषणं ॥ ३१ ॥ देवः पर्जन्यः । प्रतिलोमं प्रतिकूलं ॥ ३२—३४ ॥ मुमुहुरित्यर्थः ॥ पुरःसराः अग्रगाः ॥३५॥ अभिनिष्क्रम्य पुरादिति शेषः । महौघकल्पां महानोघो अस्मिन्निति महौघः सागरः तत्कल्पां । बहुवानरीं ङीबत्रार्षः । द्वितीयायां प्रातर्धूम्राक्षनिर्गमः ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

अथ धूम्राक्षवधो द्विपञ्चाशे—धूम्राक्षमित्यादि ॥ १—२ ॥ संहतैः संगतैः । राक्षसविशेषणमेतत् ॥ ३ ॥ समीकृताः पातिताः । घोरसंकाशैः घोरकालाग्न्यादितुल्यैः । अजिह्मगैः अवक्रगैः । कङ्कपत्रैः कङ्कपत्राण्येव पत्राणि येषां ते कङ्कपत्राः तैः ॥४॥ जनितोद्धर्षाः जनितोत्साहाः ॥५॥ शूलनिर्भिन्नदेहिनः । कर्मधारयादिनिरार्षः ॥ ६ ॥ नामानि स्वनामानि

स० वानराणांसंहतिर्वानरी । "तस्यसमूहः" इत्यण् । बह्वीचसावानरीच बहुवानरी । तां तद्रूपांचमूं । "अनुदात्तादेः" इत्यञ्वाप्रत्ययः । तेन न—'वृद्धाच्छः' इत्यनेनछप्रत्ययः ॥ ३६ ॥ इत्येकपञ्चाशःसर्गः ॥ ५१ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ट. न्नादान्धूम्राक्षस्यनिपातितः. २ ख. च. छ. समुद्रकल्पां. ३ क. ज. भुविवानरीं. ४ ग. संशितैः. ५ झ. भूमिसमीकृताः. ६ क. ग. च.—ट. राक्षसास्त्वभि. ७ ख. च. छ. ञ. नर्दमानास्समन्ततः. ८ ङ. छ. झ. ञ. ट. न्वीरान्नामानि. ९ ङ.-

राक्षसा मथिताः केचिद्वानरैर्जितकाशिभिः ॥ [1]वेवमू रुधिरं केचिन्मुखै रुधिरभोजनाः ॥ ९ ॥
पार्श्वेषु दारिताः केचित्केचिद्राशीकृता द्रुमैः ॥ शिलाभिश्चूर्णिताः केचित्केचिद्दन्तैर्[4]विदारिताः ॥१०॥
ध्वजैर्विमथितैर्भग्नैः [2]खरैश्च विनिपातितैः ॥ [3]रथैर्विध्वंसितैश्चापि पतितै रजनीचरैः ॥ ११ ॥
गजेन्द्रैः पर्वताकारैः पर्वताग्रैर्वनौकसाम् ॥ मथितैर्वाजिभिः कीर्णं सारोहैर्वसुधातलम् ॥ १२ ॥
वानरैर्[5]भीमविक्रान्तैराप्लुत्याप्लुत्य वेगितैः ॥ राक्षसाः करजैस्तीक्ष्णैर्मुखेषु विनिकर्तिताः ॥ १३ ॥
विवर्णवदना भूयो विप्रकीर्णशिरोरुहाः ॥ मूढाः शोणितगन्धेन निपेतुर्धरणीतले ॥ १४ ॥
अन्ये परमसंक्रुद्धा राक्षसा भीमनिःस्वनाः ॥ तलैरेवाभिधावन्ति वज्रस्पर्शसमैर्हरीन् ॥ १५ ॥
वानरैरापतन्तस्ते वेगिता वेगवत्तरैः ॥ मुष्टिभिश्चरणैर्दन्तैः पादपैश्चावपोथिताः ॥
वानरैर्हन्यमानास्ते राक्षसा विप्रदुद्रुवुः ॥ १६ ॥
सैन्यं तु विद्रुतं दृष्ट्वा धूम्राक्षो राक्षसर्षभः ॥ [6]क्रोधेन कदनं चक्रे वानराणां युयुत्सताम् ॥ १७ ॥
प्रासैः प्रमथिताः केचिद्वानराः शोणितस्रवाः ॥ मुद्गरैराहताः केचित्पतिता धरणीतले ॥ १८ ॥
परिघैर्मथिताः केचिद्भिन्दिपालैर्विदारिताः ॥ पट्टिशैराहताः केचिद्विह्वलन्तो गतासवः ॥ १९ ॥
केचिद्वि[7]निहताः शूलै रुधिरार्द्रा वनौकसः ॥ केचिद्विद्राविता नष्टाः सबलै राक्षसैर्युधि ॥ २० ॥
विभिन्नहृदयाः केचिदेकपार्श्वेन दारिताः ॥ विदारितास्त्रिशूलैश्च केचिदान्त्रैर्विनिस्सृताः ॥ २१ ॥
तत्सुभीमं महायुद्धं हरिराक्षससंकुलम् ॥ प्रबभौ शब्दबहुलं शिलापादपसंकुलम् ॥ २२ ॥
धनुर्ज्यातन्त्रिमधुरं हिक्कातालसमन्वितम् ॥ मन्दस्तनितसंगीतं युद्धगान्धर्वमाबभौ ॥ २३ ॥
धूम्राक्षस्तु धनुष्पाणिर्वानरान्रणमूर्धनि ॥ हसन्विद्रावयामास दिशस्तु शरवृष्टिभिः ॥ २४ ॥
धूम्राक्षेणार्दितं सैन्यं व्यथितं दृश्य मारुतिः ॥ अभ्यवर्तत संक्रुद्धः प्रगृह्य विपुलां शिलाम् ॥२५॥
क्रोधाद्द्विगुणताम्राक्षः पितृतुल्यपराक्रमः ॥ शिलां तां पातयामास धूम्राक्षस्य रथं प्रति ॥ २६ ॥

॥७–११॥ वनौकसां पर्वताग्रैः वानरप्रेरितपर्वताग्रैः । तैर्मथितैः गजेन्द्रैः । सारोहैः साधिष्ठातृभिः । वसुधातलं कीर्णमभूत् ॥ १२ ॥ भीमविक्रान्तैः भीमविक्रमैः । वेगितैः संजातवेगैः । वानरैः कर्तृभिः । करजैः नखैः करणैः । आक्रम्याक्रम्य मुखेषु विनिकर्तिताः खण्डिताः । मूढाः मूर्च्छिताः ॥ १३–१४ ॥ तलैरेवाभिधावन्ति । हस्ततलान्येवायुधस्थाने कृत्वा अभ्यधावन्नित्यर्थः ॥ १५ ॥ अवपोथिताः हिंसिताः । "व्यथ हिंसायां" इति धातुः ॥१६॥ कदनं हिंसनं ॥१७॥ प्रासैरित्यादिचतुःश्लोकी॥ विह्वलन्तः विवशाः। गतासवः अभवन्निति शेषः । आन्त्रैर्विनिःसृताः विनिःसृतान्त्रा इत्यर्थः॥ १८—२२ ॥ तन्त्री वीणा। आर्षो ह्रस्वः । तया मधुरं रम्यं। हिक्का। विरम्य विरम्य कण्ठात्पवनोद्गमः । मन्दस्तनितं अशक्त्या मन्दभाषणं। तदेव संगीतं सम्यग्गानं यस्मिन् तत् तथोक्तं। युद्धगान्धर्वं युद्धसंगीतं। संगीतं नृत्तगीतवाद्यं ॥२३॥ दिशः दिशः प्रति ॥ २४ ॥ व्यथितं दुःखितं। दृश्य दृष्ट्वा । मारुतिः हनुमान् ॥ २५ ॥ पिता वायुः

ति० द्रुमैः राशीकृताः द्रुमप्रहारैर्हल्लाराशीकृताइत्यर्थः । **स०** द्रुमैःराशीकृताः हलाहलासंमार्जनकार्यविनियुक्तैर्द्रुमैः ॥ १० ॥
कतक० आन्त्राणि पुरीततः ॥ २१ ॥ **स०** धनुर्ज्या धनुर्गुणः सैवतन्त्रिः तन्त्री वीणा । संज्ञात्वात् 'ङ्यापोःसंज्ञा—'इति ह्रस्वः । हिक्का हेषा तद्रूपतालयुक्तमितिनागोजिभट्टः । हिक्का ऊर्ध्ववातप्रवर्तितशब्दविशेषः । 'सारिकाहिक्के'त्यमरव्याख्यायां 'हिक्कअव्यक्तेशब्दे' 'गुरोश्चे'त्यकारप्रत्ययः । ऊर्ध्ववातप्रयुक्तशब्दविशेषइत्युक्तेः । मन्दस्तनितगीतं मन्दाः गजविशेषाः। तत्स्तनितरूपगीतं । "मन्दःखरगजजातिप्रभेदयोः" इतिविश्वः॥ २३ ॥

[पा०] १ ङ. छ. झ. ञ. ट. प्रवेमूरुधिरं. ग. ववर्षूरुधिरं. २ ङ.—ट. खड्गैश्च. ३ क. ख. ङ.—ञ. विध्वंसिताः केचिद्व्यथितारजनीचराः. ४ च. छ. झ. ञ. विनिदारिताः. ५ ग. ङ.—ट. भीमविक्रमाः. ६ ङ. च. छ. झ. ट. रोषेण. क. कोपेन. ७ क. च. झ. ञ. हताभूमौ.

आपतन्तीं शिलां दृष्ट्वा गदामुद्यम्य संभ्रमात् ॥ रथादाप्लुत्य वेगेन वसुधायां व्यतिष्ठत ॥ २७ ॥
सा प्रमथ्य रथं तस्य निपपात शिला भुवि ॥ सचक्रकूबरं साश्वं सध्वजं सशरासनम् ॥ २८ ॥
स भङ्क्त्वा तु रथं तस्य हनुमान्मारुतात्मजः ॥ रक्षसां कदनं चक्रे सस्कन्धविटपैर्द्रुमैः ॥ २९ ॥
विभिन्नशिरसो भूत्वा राक्षसाः शोणितोक्षिताः ॥ द्रुमैः प्रव्यथिताश्चान्ये निपेतुर्धरणीतले ॥ ३० ॥
विद्राव्य राक्षसं सैन्यं हनुमान्मारुतात्मजः ॥ गिरेः शिखरमादाय धूम्राक्षमभिदुद्रुवे ॥ ३१ ॥
तमापतन्तं धूम्राक्षो गदामुद्यम्य वीर्यवान् ॥ विनर्दमानः सहसा हनुमन्तमभिद्रवत् ॥ ३२ ॥
ततः क्रुद्धस्तु वेगेन गदां तां बहुकण्टकाम् ॥ पातयामास धूम्राक्षो मस्तके तु हनूमतः ॥ ३३ ॥
ताडितः स तया तत्र गदया भीमरूपया ॥ ३४ ॥
स कपिर्मारुतबलस्तं प्रहारमचिन्तयन् ॥ धूम्राक्षस्य शिरोमध्ये गिरिशृङ्गमपातयत् ॥ ३५ ॥
स विह्वलितसर्वाङ्गो गिरिशृङ्गेण ताडितः ॥ पपात सहसा भूमौ विकीर्ण इव पर्वतः ॥ ३६ ॥
धूम्राक्षं निहतं दृष्ट्वा हतशेषा निशाचराः ॥ त्रस्ताः प्रविविशुर्लङ्कां वध्यमानाः प्लवङ्गमैः ॥ ३७ ॥
स तु पवनसुतो निहत्य शत्रुं क्षतजवहाः सरितश्च संनिकीर्य ॥
रिपुवधजनितश्रमो महात्मा मुदमगमत्कपिभिश्च पूज्यमानः ॥ ३८ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

रावणाज्ञया ससैन्येनवज्रदंष्ट्रेण रणायाङ्गदाधिष्ठितदक्षिणद्वारगमनम् ॥ १ ॥ अङ्गदवज्रदंष्ट्रयो राक्षसवानरसेनाभ्यां सैन्ययोः परस्परंच युद्धम् ॥ २ ॥

धूम्राक्षं निहतं श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ क्रोधेन महताऽऽविष्टो निश्वसन्नुरगो यथा ॥ १ ॥
दीर्घमुष्णं विनिश्वस्य क्रोधेन कलुषीकृतः ॥ अब्रवीद्राक्षसं शूरं वज्रदंष्ट्रं महाबलम् ॥ २ ॥
गच्छ त्वं वीर निर्याहि राक्षसैः परिवारितः ॥ जहि दाशरथिं रामं सुग्रीवं वानरैः सह ॥ ३ ॥

॥ २६—२७ ॥ कूबरः युगंधरः । "कूबरस्तु युगंधरः" इत्यमरः ॥ २८—३१ ॥ अभिद्रवत् अभ्यद्रवत् । आगमशासनस्यानित्यत्वादडभावः ॥ ३२ ॥ बहुकण्टकां बहुकीलां ॥ ३३ ॥ ताडितः आसीदिति शेषः ॥ ३४—३५ ॥ विह्वलितानि विवशीकृतानि ॥ ३६—३७ ॥ वहन्तीति वहाः क्षतजस्यवहाः क्षतजवहाः । सन्निकीर्य उत्सार्येत्यर्थः । द्वितीयायां धूम्राक्षवधः ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

अथ वज्रदंष्ट्रयुद्धं त्रिपञ्चाशे—धूम्राक्षमित्यादि ॥ आविष्टः अभूदिति शेषः ॥ १—२ ॥ गच्छ त्वं वीर निर्याहीति ॥ इतो गच्छ पुरान्निर्याहीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ति० धूम्रक्षवधोभाद्रशुक्लद्वितीयायामित्याहुः । स० रिपुवधजनितश्रमः वधश्च जनितश्रमश्च तौ । रिपूणांवधजनितश्रमौयेन सतथा । स्थितानांवधः । विद्रुतानांचश्रमइतिविवेकः ॥ ३८ ॥ द्विपञ्चाशःसर्गः ॥ ५२ ॥

ति० गच्छनिर्याहीत्याभ्यांसर्वथागन्तव्यमितिबोध्यते ॥ ३ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ट. सचक्रकूबरमुखंसध्वजं. २ ङ. च. झ. ञ. ट. तस्यक्रुद्धस्यरोषेण. ३ ङ. च. झ. ञ. ट. विस्फारित. ४ क. ख. ग. ङ.—ट. शत्रून्क्षतज. ५ घ. संनिपत्य. ६ क. ख. घ. ङ. च. झ. ञ. ट. कपिभिस्सुपूज्य. ७ क. ग. राक्षसेन्द्रोनिशाचरः. ८ ङ. च. झ. ञ. ट. क्रूरं.

तथेत्युक्त्वा द्रुततरं मायावी राक्षसेश्वरः ॥ निर्जगाम बलैः[1] सार्धं बहुभिः परिवारितः ॥ ४ ॥
नागैरश्वैः खरैरुष्ट्रैः संयुक्तः सुसमाहितः ॥ पताकाध्वजचित्रैश्च रथैश्च[2] समलङ्कृतः ॥ ५ ॥
ततो विचित्रकेयूरमुकुटैश्च विभूषितः ॥ तनुत्राणि च संरुध्य सधनुर्निर्ययौ द्रुतम् ॥ ६ ॥
पताकालङ्कृतं दीप्तं तप्तकाञ्चनभूषणम् ॥ रथं प्रदक्षिणं कृत्वा समारोहच्चमूपतिः ॥ ७ ॥
यष्टिभिस्तोमरैश्चित्रैः शूलैश्च मुसलैरपि ॥ भिन्दिपालैश्च पाशैश्च शक्तिभिः पट्टिशैरपि ॥ ८ ॥
खड्गैश्चक्रैर्गदाभिश्च निशितैश्च परश्वधैः ॥ पदातयश्च निर्यान्ति विविधाः शस्त्रपाणयः ॥
विचित्रवाससः सर्वे दीप्ता राक्षसपुङ्गवाः ॥ ९ ॥
गजा मदोत्कटाः शूराश्चलन्त इव पर्वताः ॥ ते युद्धकुशलै[3] रूढास्तोमराङ्कुशपाणिभिः ॥ १० ॥
अन्ये लक्षणैः[4]संयुक्ताः शूरा रूढा महाबलाः[5] ॥ [[6]अश्वाः परिपतन्तिस्म राक्षसैश्च प्रचोदिताः ॥११॥]
तद्राक्षसबलं घोरं[7] विप्रस्थितमशोभत ॥ प्रावृट्काले यथा मेघा नर्दमानाः सविद्युतः[8] ॥ १२ ॥
निःसृता दक्षिणद्वारादङ्गदो यत्र यूथपः ॥ तेषां निष्क्रममाणानामशुभं समजायत ॥ १३ ॥
आकाशाद्विघनात्तीव्रा[9] उल्काश्चाभ्यपतंस्तदा ॥ वमन्त्यः पावकज्वालाः शिवा घोरं[10] ववाशिरे ॥१४॥
व्याहरन्ति मृगा घोरा रक्षसां निधनं तदा ॥ समापतन्तो योधास्तु प्रास्खलन्[11]भयमोहिताः ॥ १५ ॥
एतानौत्पातिकान्दृष्ट्वा वज्रदंष्ट्रो महाबलः ॥ धैर्यमालम्ब्य तेजस्वी निर्जगाम रणोत्सुकः ॥ १६ ॥
तांस्तु निष्क्रमतो[12] दृष्ट्वा वानरा जितकाशिनः ॥ प्रणेदुः सुमहानादान्पूरयंश्च दिशो दश ॥ १७ ॥
ततः प्रवृत्तं तुमुलं हरीणां राक्षसैः सह ॥ घोराणां भीमरूपाणामन्योन्यवधकाङ्क्षिणाम् ॥ १८ ॥
निष्पतन्तो महोत्साहा भिन्नदेहशिरोधराः ॥ रुधिरोक्षितसर्वाङ्गा न्यपतञ्जगतीतले ॥ १९ ॥
केचिदन्योन्यमासाद्य शूराः परिघपाणयः ॥ चिक्षिपुर्विविधं[13] शस्त्रं समरेष्वनिवर्तिनः ॥ २० ॥
द्रुमाणां च शिलानां च शस्त्राणां चापि निस्स्वनः ॥ श्रूयते सुमहांस्तत्र घोरो हृदयभेदनः ॥२१॥
रथनेमिस्वनस्तत्र[14] धनुषश्चापि निस्स्वनः ॥ शङ्खभेरीमृदङ्गानां बभूव तुमुलः स्वनः ॥ २२ ॥
केचिदस्त्राणि संसृज्य[15] बाहुयुद्धमकुर्वत ॥ २३ ॥
तलैश्च चरणैश्चापि मुष्टिभिश्च द्रुमैरपि ॥ जानुभिश्च हताः केचिद्भिन्न[16]देहाश्च राक्षसाः ॥
शिलाभिश्चूर्णिताः केचिद्वानरैर्युद्धदुर्मदैः ॥ २४ ॥

बहुभिः बलाध्यक्षैरिति शेषः ॥४॥ रथैरित्यस्य संयुक्त इत्यनेनान्वयः । समलंकृतः चन्दनकुसुमादिभिरलङ्कृतः । तनुत्राणि कवचतलत्रकण्ठत्रशिरस्त्राणानि , संरुध्य संबध्य धृत्वेत्यर्थः ॥५—७॥ यष्टिभिरित्यादि-सार्धश्लोकद्वयं ॥ ८—९ ॥ गजा इति । अत्र निर्यान्तीत्यनुषज्यते । गजानेव विशिनष्टि—ते युद्धेत्यादिना । तोमराङ्कुशपाणिभिः यन्तृभिः , रूढाः आरूढा इत्यर्थः ॥ १० ॥ अन्ये लक्षणसंयुक्ता इति ॥ अत्रापि गजा निर्यान्तीत्यनुषङ्गः ॥ ११—१३ ॥ विघनात् घनशून्यात् ॥ १४—१५ ॥ औत्पातिकान् अशुभसूचकान् ॥ १६ ॥ पूरयन् अपूरयंश्चेत्यर्थः । केचित्तु पूरयन् पूरयन्त इत्यर्थः, वचनव्यत्यय आर्ष इत्याहुः ॥ १७ ॥ तुमुलं रणसङ्कुलं । " तुमुलं रणसङ्कुले " इत्यमरः ॥ १८—२२ ॥ अस्त्राणि संसृज्य सर्वाण्यस्त्राणि प्रयुज्य । तदनन्तरमस्त्राभावात् बाहु

[पा०] १ ङ.—ट. बहुभिःसमलंकृतः. २ क. ख. घ.—ट. चापैश्च. ३ क.—ट. कुशलारूढाः. ४ ख. लक्षणसंश्लिष्टाः. ५ क. ग. महाजवाः. ६ इदमर्धं च. पाठेदृश्यते. ७ ङ. झ. सर्वं. ८ च. छ. समन्ततः. ९ ग. झ. ञ. ट. त्तीव्रादुल्मुकान्यपतंस्तदा. १० च.—ट. घोराववाशिरे. ११ ख.—ट. प्रास्खलंस्तत्रदारुणं. १२ ङ. झ. ट. विद्रवतो. १३ ङ. झ. ट. र्विविधाञ्शस्त्रान्. १४ च. ञ. ट. स्तत्रसागरस्यचघोषवत्. ङ. झ. स्तत्रधनुषश्चापिघोषवत्. १५ ङ. झ. ट. संत्यज्य. १६ ङ.—ट. द्रुमदेहाश्च.

वज्रदंष्ट्रो[1] भृशं बाणै रणे वित्रासयन्हरीन् ॥ चचार लोकसंहारे पाशहस्त इवान्तकः ॥ २५ ॥
बलवन्तोऽस्त्रविदुषो नानाप्रहरणा रणे ॥ जघ्नुर्वानरसैन्यानि राक्षसाः क्रोधमूर्छिताः ॥ २६ ॥
निघ्नतो[2] राक्षसान्दृष्ट्वा सर्वान्वालिसुतो रणे ॥ क्रोधेन द्विगुणाविष्टः संवर्तक इवानलः ॥ २७ ॥
तान्राक्षसगणान्सर्वान्वृक्षमुद्यम्य[3][4] वीर्यवान्[5] ॥ अङ्गदः क्रोधताम्राक्षः सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥
चकार कदनं घोरं शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ २८ ॥
अङ्गदाभिहतास्तत्र राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ विभिन्नशिरसः पेतुर्विकृत्ता[6] इव पादपाः ॥ २९ ॥
रथैरश्वैर्ध्वजैश्चित्रैः शरीरैर्हरिरक्षसाम् ॥ रुधिरेण[7] च संछन्ना[8] भूमिर्भयकरी तदा ॥ ३० ॥
हारकेयूरवस्त्रैश्च शस्त्रैश्च[9] समलङ्कृता ॥ भूमिर्भाति रणे तत्र शारदीव यथा निशा ॥ ३१ ॥
अङ्गदस्य च वेगेन तद्राक्षसबलं महत् ॥ प्राकम्पत तदा तत्र पवनेनाम्बुदो यथा ॥ ३२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

अङ्गदेनवज्रदंष्ट्रवधः ॥ १ ॥

बलस्य[10] च निघातेन अङ्गदस्य जयेन[11] च ॥ राक्षसः क्रोधमाविष्टो वज्रदंष्ट्रो महाबलः ॥ १ ॥
स विस्फार्य धनुर्घोरं शक्राशनिसमस्वनम्[12] ॥ वानराणामनीकानि प्राकिरच्छरवृष्टिभिः ॥ २ ॥
राक्षसाश्चापि मुख्यास्ते रथेषु[13] समवस्थिताः[14] ॥ नानाप्रहरणाः शूराः प्रायुध्यन्त तदा रणे ॥ ३ ॥
वानराणां तु शूरा ये सर्वे ते प्लवगर्षभाः ॥ आयुध्यन्त शिलाहस्ताः समवेताः समन्ततः ॥ ४ ॥
तत्रायुधसहस्राणि तस्मिन्नायोधने भृशम् ॥ राक्षसाः कपिमुख्येषु पातयांचक्रिरे तदा ॥ ५ ॥
वानराश्चापि रक्षस्सु गिरीन्वृक्षान्महाशिलाः ॥ प्रवीराः पातयामासुर्मत्तवारणसन्निभाः ॥ ६ ॥
शूराणां युध्यमानानां समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ तद्राक्षसगणानां च सुयुद्धं समवर्तत ॥ ७ ॥

युद्धमकुर्वतेत्यर्थः ॥ २३—२५ ॥ अस्त्रविदुषः अस्त्रविद्वांसः । प्रथमार्थे द्वितीया ॥ २६ ॥ निघ्नत इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ संवर्तके प्रलयकाले । तान्राक्षसगणानित्यत्र निजघानेति विपरिणामः ॥ २७—३० ॥ शारदीव यथा निशेत्यत्र इव शब्दयथाशब्दावेकार्थकौ अपिचेतिवत् । इवशब्दः पादपूरण इत्येके ॥ ३१—३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

अथ वज्रदंष्ट्रवधश्चतुःपञ्चाशे—बलस्य चेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ १—३ ॥ वानराणामिति । निर्धारणे षष्ठी ॥ ४ ॥ तत्र कपिमुख्येष्वित्यन्वयः । आयोधने युद्धे ॥ ५—६ ॥ तद्राक्षसगणानां चेति ।

ति० वज्रदंष्ट्रोथतंदष्ट्वा स्वसेनाविनाशमित्यर्थः । स० लोकसंहारे लोकसंहारार्थं । "चर्मणिद्वीपिनंहन्ति" इतिवत् ॥ २५ ॥ स० द्विगुणंयथातथाआविष्टः द्विगुणाविष्टः । क्रोधेनद्विगुणाविष्टः द्विगुणक्रोधाविष्टइतिफलितोर्थः ॥ २७ ॥ ति० पवनेनांबुदो यथेत्युत्तरंसर्गच्छेदः । क्वचित्कोयुक्तोवृत्तभेदप्रकरणभेदाद्यभावादितिकतकः ॥ ३२ ॥ इतित्रिपञ्चाशःसर्गः ॥ ५३ ॥
स० वानराणांमध्येप्लवगर्षभाः प्लवेनगच्छन्तियेतेतथा । तेषुश्रेष्ठाः । द्रुतगतिमच्छ्रेष्ठाइतियावत् ॥ ४ ॥

[पा०] १ ञ. वज्रदंष्ट्रोमहावीरोरणे. ङ. झ. वज्रदंष्ट्रोथतंदष्ट्वा. घ. च. छ. वज्रदंष्ट्रोमहाबाणैः. २ ङ. च. झ. जघ्नेतान्राक्षसान्सर्वान्धृष्टोवायुसुतोरणे. ३ घ. सराक्षस. ४ ख. घ. मुत्पाट्य. ५ च. छ. ञ. वेगवान्. ६ क. ख. ग. ङ.—ट. पेतुर्निकृत्ताइव. ७ ङ. झ. ट. रुधिरौघेण. ८ च. संपन्ना. ९ ङ. झ. ट. छत्रैश्च. १० स्वबलस्यचघातेन. ज. स्वबलस्यनिघातेन. ११ च. झ. ञ. ट. बलेनच. १२ क. ङ.—ट. समप्रभं. १३ क. ग.—ट. रथैश्च. १४ छ. समुपस्थिताः.

[1]अभिन्नशिरसः केचिच्छिन्नैः पादैश्च बाहुभिः ॥ शस्त्रैरर्पितदेहास्तु रुधिरेण समुक्षिताः ॥ ८ ॥
[2]हरयो राक्षसाश्चैव [3]शेरते गां समाश्रिताः ॥ कङ्कगृध्र[4]बलैराढ्या गोमायु[5]गणसंकुलाः ॥ ९ ॥
कबन्धानि समुत्पेतुर्भीरूणां भीषणानि वै ॥ १० ॥
भुजपाणिशिरश्छिन्नाश्छिन्नकायाश्च भूतले ॥ वानरा राक्षसाश्चापि निपेतुस्तत्र वै रणे ॥ ११ ॥
ततो वानरसैन्येन हन्यमानं निशाचरम् ॥ प्राभज्यत बलं सर्वं वज्रदंष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १२ ॥
राक्षसान्भयवित्रस्तान्हन्यमानान्प्लवङ्गमैः ॥ दृष्ट्वा स रोषताम्राक्षो वज्रदंष्ट्रः प्रतापवान् ॥ १३ ॥
प्रविवेश धनुष्पाणिस्त्रासयन्हरिवाहिनीम् ॥ शरैर्विदारयामास कङ्कपत्रैरजिह्मगैः ॥ १४ ॥
बिभेद वानरांस्तत्र सप्ताष्टौ नव पञ्च च ॥ विव्याध परमक्रुद्धो वज्रदंष्ट्रः प्रतापवान् ॥ १५ ॥
त्रस्ताः सर्वे हरिगणाः शरैः सं[6]कृत्तकन्धराः ॥ अङ्गदं संप्रधावन्ति प्रजापतिमिव प्रजाः ॥ १६ ॥
ततो हरिगणान्भग्नान्दृष्ट्वा वालिसुतस्तदा ॥ क्रोधेन वज्रदंष्ट्रं तमुदीक्षन्तमुदैक्षत ॥ १७ ॥
वज्रदंष्ट्रोऽङ्गदश्चो[7]भौ संगतौ हरिराक्षसौ ॥ चेरतुः परमक्रुद्धौ हरिमत्तगजाविव ॥ १८ ॥
ततः शरसहस्रेण वालिपुत्रं [8]महाबलः ॥ जघान मर्मदेशेषु मातङ्गमिव तोमरैः ॥ १९ ॥
रुधिरोक्षितसर्वाङ्गो वालिसूनुर्महाबलः ॥ चिक्षेप वज्रदंष्ट्राय वृक्षं भीमपराक्रमः ॥ २० ॥
दृष्ट्वा पतन्तं तं वृक्षमसंभ्रान्तश्च राक्षसः ॥ चिच्छेद [10]बहुधा सोपि नि[11]कृत्तः पतितो भुवि ॥ २१ ॥
तं दृष्ट्वा वज्रदंष्ट्रस्य विक्रमं प्लवगर्षभः ॥ प्रगृह्य विपुलं शैलं चिक्षेप च ननाद च ॥ २२ ॥
समापतन्तं तं दृष्ट्वा रथादाप्लुत्य वीर्यवान् ॥ गदापाणिरसंभ्रान्तः पृथिव्यां समतिष्ठत ॥ २३ ॥
[12]साङ्गदेन [13]गदाऽऽक्षिप्ता गत्वा तु रणमूर्धनि ॥ स चक्रकूबरं साश्वं प्रममाथ रथं तदा ॥ २४ ॥
ततोऽन्यं गिरिमाक्षिप्य विपुलं द्रुमभूषितम् ॥ वज्रदंष्ट्रस्य शिरसि पातयामास सोऽङ्गदः ॥ २५ ॥
अभवच्छोणितोद्गारी वज्रदंष्ट्रः स मूर्च्छितः ॥ मुहूर्तमभवन्मूढो गदामालिङ्ग्य निश्श्वसन् ॥ २६

ते च राक्षसगणाश्च तद्राक्षसगणाः तेषां । तच्छब्देन वानरा उच्यन्ते । युध्यमानानां सुयुद्धं समवर्ततेत्यनेन उत्तरोत्तरयुद्धाधिक्यमुच्यते ॥ ७ ॥ पादैश्च बाहुभिरित्युपलक्षणे तृतीया । अर्पितदेहाः आरोपितदेहाः । गां भूमिं । कङ्कः अवटः स च श्येनविशेषः । गृध्रः दूरदर्शी । बलः श्येनविशेषः काकश्च तैराढ्याः व्याप्ताः ॥ ८—९ ॥ कबन्धानीत्यर्धं ॥ १० ॥ पुनः केषांचित्पतनमाह—भुजेति ॥ भुजपाणिशिरस्सु छिन्नाः छिन्नकायाः छिन्नमध्यकायाः ॥ ११ ॥ निशाचरं निशाचरसंबन्धि । अणूवृद्ध्यभाव आर्षः । यद्वा निशायां चरतीति योगमात्रविवक्षा ॥ १२ ॥ भयवित्रस्तान भयहेतुभ्यो वित्रस्तान् ॥ १३—१४ ॥ सप्ताष्टौ नव पञ्च चेति एकैकप्रयोगेणेति शेषः ॥ १५—१६ ॥ हरिमत्तगजौ सिंहमत्तगजौ ॥ १८—२३ ॥ सा वज्रदंष्ट्रधृता गदा । आक्षिप्ता अपहृता सः अङ्गदक्षिप्तशैलः ॥ २४—२५ ॥ शोणितोद्गारी रक्तोद्गारी ।

स० बलाः काकाः । "बलोबलिनिवायसे" इतिविश्वः ॥ ९ ॥ **शि०** तत्प्रकारमाह—बिभेदेति । तत्र एकैकबाणप्रक्षेपंसप्ताद्यन्यतमान् एकोनविंशत्संख्याकान्वाबिभेद । अर्धं पृथक् ॥ १५ ॥ **रामानु०** उदीक्षन्तं उदीक्षमाणं ॥ १७ ॥ **कतक०** हरिमत्तगजाविव । हरिरिहशार्दूलः । सिंहेनगजस्ययुद्धासंभवात् । स्वप्नेपिसिंहदर्शनेनगजानांमरणात् । **स०** योयुध्येते पुनःपुनर्युद्धमकुरुतां । हरिः सिंहः । अभूतोपमेयं । हरिःसिंहशावः । मत्तइति गजस्यतेनसहयोधनेअङ्गविस्मृतिःसूच्यतइतिवा । यद्वा 'यद्गन्धमात्राद्धरयोगजेन्द्राः' इतिभागवतोक्तेःविलक्षणगजानांहरिभिर्युद्धंसंभावितमित्युक्तिःसंभवति । हरिःशार्दूलइतिव्याख्यायां कोशःशोध्यः ॥ १८ ॥ **स०** समतिष्ठत । "समवप्रविभ्यःस्थः" इत्यात्मनेपदता ॥ २३ ॥

[**पा०**] १ ङ. झ. अभग्नशिरसः. २ ग. ङ. झ. ट. सुघोराराक्षसाश्चैव. ३ ङ. ट. शरवेगसमा. ४ क. ग. ङ.—ट. गृध्रबलाढ्याश्च. ५ घ.—ट. कुलसंकुलाः. ग. वृकसंकुलाः. ६ क.—ट. संकृत्तदेहिनः. ७ झ. ट. श्चोभौयौयुध्येतेपरस्परं ८ ख.—ट. महाबलं. ९ क.—ट. शरैरग्निशिखोपमैः. १० ग. शतधा. ११ ङ. छ. झ. ट. मथितःप्रापतद्भुवि. क. ख. ग. च. ज. ञ. मथितःपतितो. १२ ङ. झ. ट. अङ्गदेन. १३ ख. च.—ट. शिलाक्षिप्ता.

स लब्धसंज्ञो गदया वालिपुत्रमवस्थितम् ॥ जघान परमक्रुद्धो वक्षोदेशे निशाचरः ॥ २७ ॥
गदां त्यक्त्वा ततस्तत्र मुष्टियुद्धमवर्तत[1] ॥ अन्योन्यं जघ्नतुस्तत्र तावुभौ हरिराक्षसौ ॥ २८ ॥
रुधिरोद्गारिणौ तौ तु प्रहारैर्जनितश्रमौ ॥ बभूवतुः सुविक्रान्तावङ्गारकबुधाविव ॥ २९ ॥
ततः परमतेजस्वी अङ्गदः कपिकुञ्जरः[2] ॥ उत्पाट्य वृक्षं स्थितवान्बहुपुष्पफलान्वितम्[3] ॥ ३० ॥
जग्राह चार्षभं चर्म खड्गं च विपुलं शुभम् ॥ किङ्किणीजालसंछन्नं चर्मणा च परिष्कृतम् ॥
[वज्रदंष्ट्रोथ[4] जग्राह सोऽङ्गदोप्यसिचर्मणी ॥ ३१ ॥]
विचित्रांश्चेरतुर्मार्गान्[5]रुषितौ कपिराक्षसौ ॥ जघ्नतुश्च तदाऽन्योन्यं निर्दयं[6] जयकाङ्क्षिणौ ॥ ३२ ॥
व्रणैः सास्रैरशोभेतां[7] पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ युध्यमानौ परिश्रान्तौ जानुभ्यामवनीं गतौ ॥ ३३ ॥
निमेषान्तरमात्रेण अङ्गदः कपिकुञ्जरः ॥ उदतिष्ठत दीप्ताक्षो दण्डाहत इवोरगः ॥ ३४ ॥
निर्मलेन सुधौतेन खड्गेनास्य महच्छिरः ॥ जघान वज्रदंष्ट्रस्य वालिसूनुर्महाबलः ॥ ३५ ॥
रुधिरोक्षितगात्रस्य बभूव पतितं द्विधा ॥ स[8] रोषपरिवृत्ताक्षं शुभं खड्गहतं शिरः ॥ ३६ ॥
वज्रदंष्ट्रं हतं दृष्ट्वा राक्षसा भयमोहिताः ॥ त्रस्ताः[9] प्रत्यपतँल्लङ्कां वध्यमानाः प्लवङ्गमैः ॥
विषण्णवदना दीना ह्रिया किंचिदवाङ्मुखाः ॥ ३७ ॥

निहत्य तं वज्रधरप्रभावः[10] स वालिसूनुः कपिसैन्यमध्ये ॥
जगाम हर्षं महितो महाबलः सहस्रनेत्रस्त्रिदशैरिवावृतः ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

गदां अन्यां । यद्वा, जघान परमक्रुद्धो वक्षोदेशे निशाचर इत्यस्यानन्तरं, साङ्गदेन गदाक्षिप्ता गत्वा तु रणमूर्धनीत्यर्धं योज्यं ॥ २६—२७ ॥ अवर्तत अवर्तयत् ॥ २८—२९ ॥ ततः परमतेजस्वीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ वृक्षोत्पाटनार्षभचर्मखड्गग्रहणादिकमङ्गदस्योच्यमानमितरस्याप्युपलक्षणं । विचित्रांश्चेरतुर्मार्गानिति वक्ष्यमाणयुद्धस्य उभयोरविशेषेण वर्णनात् । अङ्गदेन वृक्षे गृहीते राक्षसोपि वृक्षं जग्राह । अङ्गदेन खड्गादौगृहीतेराक्षसोपि खड्गादिकं जग्राहेति भावः । आर्षभं चर्म ऋषभचर्मपिनद्धं फलकं । चर्मणा खड्गकोशेन ॥ ३०—३१ ॥ मार्गान् पूर्वोक्तमण्डलादिमार्गान् । निर्दयं जघ्नतुरित्यन्वयः ॥ ३२ ॥ सास्रैः सरुधिरैः । "अस्रमश्रुणि शोणिते" इत्यमरः । अवनीं गतौ अभूतामिति शेषः ॥ ३३ ॥ निमेषान्तरमात्रेण निमेषावकाशमात्रेण ॥ ३४ सुधौतेन शाणोल्लिखितेन । अतएव निर्मलेन । अस्य वज्रदंष्ट्रस्येत्यन्वयः । केचित्तु स जग्राहार्षभं चर्मेति पठित्वा सः वज्रदंष्ट्रः खड्गं जग्राह अङ्गदो वृक्षं जग्राहेति व्याख्याय, खड्गेनास्य महच्छिर इत्यत्र प्रतिहतेऽङ्गदोपि चर्मासी जग्राहेति अनेनावगम्यत इत्यपि वर्णयन्ति ॥ ३५—३६ ॥ विषण्णवदनाः शुष्कवदनाः ॥ तृतीयायां वज्रदंष्ट्रवधः ॥ ३७—

स० अङ्गारकोमङ्गलः ॥२९॥ ति० पुष्पफलैः हस्तधृतवृक्षीयैस्तैर्युतआसीत् ॥३०॥ ति० व्रणैः समुत्थैः तत्समुत्थितैःरुधिरैरित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ति० खड्गेन आच्छिद्यगृहीतेनवज्रदंष्ट्रीयेण । शि० सुधौतेन शाणसंस्कृतेन । अतएव निर्मलेन ॥ ३५ ॥ स० शुभं प्राक् ॥ ३६ ॥ स० ह्रिया जीवनाशयाप्रत्यावर्तनाज्जातया लज्जया ॥ ३७ ॥ ति० तत्तृतीयायांवज्रदंष्ट्रवधः ॥ ३८ ॥ इतिचतुःपञ्चाशःसर्गः ॥ ५४ ॥

[पा०] १ ग. ङ.—ट. मकुर्वत. २ झ. ञ. ट. प्लवगर्षभः. ३ ङ. झ. ञ. ट. स्थितवानासीत्पुष्पफलैर्युतः. ४ इदमर्धं क. ख. घ. च. छ. पाठेषु दृश्यते. ५ ट. विचित्रान्रुधिरान्मार्गांश्चेरतुः. ङ. झ. चित्रांश्चरुचिरान्मार्गांश्चेरतुः. ६ ङ. झ. ट. नर्दन्तौ. ७ ग. समृद्धैःशोभेते. च. छ. समग्रैःशोभेतां. ङ. झ. ञ. ट. समुत्थैःशोभेतां. ८ ङ. झ. ट. तच्चतस्यपरीताक्षं. ९ च.—ट. त्रस्ताह्यभ्यद्रवँल्लङ्कां. क. ख. घ. त्रस्ताःप्रविविशुर्लङ्कां. १० ङ. च. झ. ञ. ट. वज्रधरप्रतापवान्.

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

रावणप्रेरणयाऽकंपनेनरणायनिर्याणम् ॥ १ ॥ वानरराक्षससेनयोर्महायुद्धम् ॥ २ ॥

वज्रदंष्ट्रं हतं श्रुत्वा वालिपुत्रेण रावणः ॥ बलाध्यक्षमुवाचेदं कृताञ्जलिमवस्थितम् ॥ १ ॥
शीघ्रं निर्यान्तु दुर्धर्षा राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ अकम्पनं पुरस्कृत्य सर्वशस्त्रप्रकोविदम् ॥ २ ॥
एष शास्ता च गोप्ता च नेता च युधि संमतः ॥ भूतिकामश्च मे नित्यं नित्यं च समरप्रियः ॥३॥
एष जेष्यति काकुत्स्थौ सुग्रीवं च महाबलम् ॥ वानरांश्चापरान्घोरान्हनिष्यति परंतपः ॥ ४ ॥
परिगृह्य स तामाज्ञां रावणस्य महाबलः ॥ बलं संत्वरयामास तदा लघुपराक्रमः ॥ ५ ॥
ततो नानाप्रहरणा भीमाक्षा भीमदर्शनाः ॥ निष्पेतू रक्षसां मुख्या बलाध्यक्षप्रचोदिताः ॥ ६ ॥
रथमास्थाय विपुलं तप्तकाञ्चनकुण्डलः ॥ मेघाभो मेघवर्णश्च मेघस्वनमहास्वनः ॥
राक्षसैः संवृतो भीमैस्तदा निर्यात्यकम्पनः ॥ ७ ॥
न हि कम्पयितुं शक्यः सुरैरपि महामृधे ॥ अकम्पनस्ततस्तेषामादित्य इव तेजसा ॥ ८ ॥
तस्य निर्धावमानस्य संरब्धस्य युयुत्सया ॥ अकस्माद्दैन्यमागच्छद्धयानां रथवाहिनाम् ॥ ९ ॥
व्यस्फुरन्नयनं चास्य सव्यं युद्धाभिनन्दिनः ॥ विवर्णो मुखवर्णश्च गद्गदश्चाभवत्स्वनः ॥ १० ॥
अभवत्सुदिने चापि दुर्दिनं रूक्षमारुतम् ॥ ऊचुः खगा मृगाः सर्वे वाचः क्रूरा भयावहाः ॥११॥
स सिंहोपचितस्कन्धः शार्दूलसमविक्रमः ॥ तानुत्पातानचिन्त्यैव निर्जगाम रणाजिरम् ॥ १२ ॥
तदा निर्गच्छतस्तस्य रक्षसः सह राक्षसैः ॥ बभूव सुमहान्नादः क्षोभयन्निव सागरम् ॥ १३ ॥
तेन शब्देन वित्रस्ता वानराणां महाचमूः ॥ द्रुमशैलप्रहरणा योद्धुं समवतिष्ठत ॥ १४ ॥
तेषां युद्धं महारौद्रं संजज्ञे हरिरक्षसाम् ॥ रामरावणयोरर्थे समभित्यक्तजीविनाम् ॥ १५ ॥

---

३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुःपञ्चाशःसर्गः ॥ ५४ ॥

अथाकम्पनयुद्धं पञ्चपञ्चाशे—वज्रदंष्ट्रमित्यादि॥ बलाध्यक्षं प्रहस्तं॥१—२॥ शास्ता परसैन्यनिग्राहकः। गोप्ता स्वबलरक्षकः । नेता नायकः। सेनापतिरित्यर्थः । संमतः प्रसिद्धः ॥ ३—४ ॥ परिगृह्येति बलचोदनेन स्वचोदनमर्थसिद्धं मत्वेत्यर्थः ॥ ५ ॥ निष्पेतुः पुरान्निर्ययुः ॥ ६ ॥ मेघाभः मेघवत् स्थूलः मेघस्वनमहास्वनः । सप्तम्युपमानपूर्वपदस्येत्यादिना उत्तरपदलोपस्य वैकल्पिकत्वे प्रथमस्वनपदश्रवणं ॥ ७ ॥ प्रसङ्गादाह—न हीति ॥ हि यस्मात् महामृधे महायुद्धेपि । कम्पयितुं न शक्यते अतो हेतोरकम्पनः अकम्पनशब्दवाच्यः । तेषां रक्षसां मध्ये तेजसा आदित्य इव स्थित इत्यर्थः ॥ ८—९ ॥ विवर्णः विपरीतवर्णः ॥ १० ॥ दुर्दिनं मेघच्छन्नदिनं । "मेघच्छन्नेह्नि दुर्दिनं" इत्यमरः ॥ ११ ॥ सिंहोपचितस्कन्धः सिंहस्येवोन्नतस्कन्धवान् ॥ १२—१४ ॥ समभित्यक्तजीविनां तृणीकृतशरीराणामित्यर्थः

शि० प्रोत्साहनार्थमकंपनस्यगुणानाह—एषइति ॥ ३ ॥ स० मुखवर्णः मुखकान्तिः । विवर्णः विगतस्तुतिः निन्द्यइतियावत् । 'वर्णःस्तुतौ' इतिविश्वः ॥ १० ॥ स० क्रूरभयावहाः क्रूराणामपिभयावहाः ॥ ११ ॥ ति० समभित्यक्ताः देहिनः आत्मानोयैस्ते । आत्मरक्षानिरपेक्षाइतियावत् । स० समभित्यक्तदेहिनः देहिनःप्राणाः समभित्यक्ताः त्यक्तुंसिद्धीकृताः यैस्तेतथा

[पा०] १ ग. च. झ. ञ. ट. शस्त्रास्त्रकोविदं. २ ङ. झ. ञ. ट. नसंशयः. ३ ङ. झ. ट संप्रेरयामास. ४ ख. च. ञ. काञ्चनमण्डितं. ङ. झ. ट. काञ्चनभूषणं. ५ ख. ग. घ. अकंपनस्ततश्श्रीमानादित्यइव. क. च. छ. ञ. अकंपनस्सनाम्नाभूदादित्यइव. ६ ग. प्रास्फुरन्नयनं. ख. ङ. छ. झ. विस्फुरन्नयनं. ७ घ. ङ. झ. ट. कालेदुर्दिनं. ८ ठ. क्रूरभयावहाः. ९ ङ. झ. त्यक्तदेहिनः. छ. ट. त्यक्तदेहिनां.

सर्वे ह्यतिबलाः शूराः सर्वे पर्वतसन्निभाः ॥ हरयो राक्षसाश्चैव परस्परजिघांसवः ॥ १६ ॥
तेषां विनर्दतां शब्दः संयुगेऽतितरस्विनाम् ॥ शुश्रुवे सुमहान्क्रोधादन्योन्यमभिगर्जताम् ॥ १७ ॥
रजश्चारुणवर्णाभं सुभीममभवद्भृशम् ॥ उद्धूतं हरिरक्षोभिः संरुरोध दिशो दश ॥ १८ ॥
अन्योन्यं रजसा तेन कौशेयोद्धूतपाण्डुना ॥ संवृतानि च भूतानि ददृशुर्न रणाजिरे ॥ १९ ॥
न ध्वजा न पताका वा चर्म वा तुरगोपि वा ॥ आयुधं स्यन्दनं वाऽपि ददृशे तेन रेणुना ॥२०॥
शब्दश्च सुमहांस्तेषां नर्दतामभिधावताम् ॥ श्रूयते तुमुले युद्धे न रूपाणि चकाशिरे ॥ २१ ॥
हरीनेव सुसंक्रुद्धा हरयो जघ्नुराहवे ॥ राक्षसाश्चापि रक्षांसि निजघ्नुस्तिमिरे तदा ॥ २२ ॥
परांश्चैव विनिघ्नन्तः स्वांश्च वानरराक्षसाः ॥ रुधिरार्द्रां तदा चक्रुर्महीं पङ्कानुलेपनाम् ॥ २३ ॥
ततस्तु रुधिरौघेण सिक्तं व्यपगतं रजः ॥ शरीरशवसंकीर्णा बभूव च वसुंधरा ॥ २४ ॥
द्रुमशक्तिशिलाप्रासैर्गदापरिघतोमरैः ॥ हरयो राक्षसाश्चैव जघ्नुरन्योन्यमोजसा ॥ २५ ॥
बाहुभिः परिघाकारैर्युध्यन्तः पर्वतोपमाः ॥ हरयो भीमकर्माणो राक्षसाञ्जघ्नुराहवे ॥ २६ ॥
राक्षसास्त्वपि संक्रुद्धाः प्रासतोमरपाणयः ॥ कपीन्निजघ्निरे तत्र शस्त्रैः परमदारुणैः ॥ २७ ॥
अकम्पनः सुसंक्रुद्धो राक्षसानां चमूपतिः ॥ संहर्षयति तान्सर्वान्राक्षसान्भीमविक्रमान् ॥ २८ ॥
हरयस्त्वपि रक्षांसि महाद्रुममहाश्मभिः ॥ विदारयन्त्यभिक्रम्य शस्त्राण्याच्छिद्य वीर्यतः ॥ २९ ॥
एतस्मिन्नन्तरे वीरा हरयः कुमुदो नलः ॥ मैन्दश्च द्विविदः क्रुद्धाश्चक्रुर्वेगमनुत्तमम् ॥ ३० ॥
ते तु वृक्षैर्महावेगा राक्षसानां चमूमुखे ॥ कदनं सुमहच्चक्रुर्लीलया हरियूथपाः ॥

॥ १५ ॥ परस्परजिघांसवः आसन्निति शेषः ॥१६॥ विनर्दतां सिंहनादं कुर्वतां । अभिगर्जतां आभिमुख्येन गर्जनं कुर्वतां ॥ १७ ॥ अरुणवर्णेन रक्तिम्ना आभातीत्यरुणवर्णाभं ॥ १८ ॥ कौशेयोद्धूतपाण्डुना उद्धूतकौशेयपाण्डुना । आहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः । रजसो रक्तत्वपाण्डुत्वे भूभेदादिति ज्ञेयं । संवृतानि छन्नानि । भूतानि वस्तूनि । न ददृशुः । वानरा राक्षसाश्चेति शेषः ॥ १९ ॥ उक्तं विवृणोति—न ध्वजा इति ॥ वर्मादिष्वपि नञनुवर्तनीयः ॥ २० ॥ परस्परादर्शनादिजन्यं शब्दान्तरमाह—शब्दश्चेति ॥ रूपाणि पदार्थान्तराणि ॥ २१ ॥ अदर्शनफलमाह—हरीनिति ॥ २२ ॥ प्रथमं रक्तार्द्रां अथच रणक्षोदेन पङ्किलामित्यर्थः । पङ्कानुलेपनां पङ्कानुलिप्तां । कर्मणि ल्युट् ॥ २३ ॥ शरीरशवसंकीर्णा शवभूतशरीरसंकीर्णा ॥ २४ ॥ द्रुमशैला वानरीयाः । शक्त्यादयो राक्षसीयाः ॥ २५ ॥ बाहुभिः परिघाकारैरित्यस्योत्तरार्धः, हरयो भीमकर्माणो राक्षसाञ्जघ्नुराहव इति ॥ २६ ॥ राक्षसास्त्वपीति ॥ शस्त्रैः उक्तप्रासादिभिः ॥ २७ ॥ संहर्षयति उत्साहयति ॥ २८ ॥ अभिक्रम्य अभिमुखीभूय । आच्छिद्य अपहृत्य ॥ २९—३० ॥ ते त्वित्यादिसार्ध-

॥ १५ ॥ **रामानु०** संहर्षयति समहर्षयत् । संभावयामासेत्यर्थः । तान् कपीन्निघ्नतः ॥ २८ ॥ **कतक०** नानाप्रहरणैर्भृश-मित्यत्रसर्गविच्छेदःप्रमादात् ॥ ३१ ॥ इतिपञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

[पा०] १ घ. झ. जिघांसया. २ ङ. झ. ट. सुमहान्कोपात्. ३ ग. मभिधावतां. ४ क. ख. घ. ङ. झ. ट. कौशेयोद्धत. ५ ङ. झ. ञ. ट. ध्वजो. घ. च. ध्वजावा. ६ क. ख. च. छ. ञ. गजोवातुरगो. ङ. झ. ट. चर्मवातुरगो. ७ ख. घ. ङ. छ. झ. ञ. ट. स्यन्दनोपिवा. ८ ग. गर्जता. ९ ख. ङ. च. झ. ञ. ट. राक्षसाराक्षसांश्चापि. १० क. निजघ्नुरितरेतरं. ११ च. छ. ञ. तेपरांश्चैवनिघ्नन्तः. ख. घ. ङ. झ. ट. तेपराश्चविनिघ्नन्तः. १२ ख. ङ. झ. ट. ह्यपगतं. १३ ग. शतसंकीर्णा. १४ ग. घ. हरीनेव सुसंक्रुद्धाहरयोजघ्नुराहवे. १५ ग. दारयन्त्यभिनिष्क्रम्य. १६ ख. ग. ङ. झ. ञ. ट. परमक्रुद्धाः. १७ ङ. च. झ. ञ. ट. महावीराः. १८ झ. हरिपुङ्गवाः.

[1]ममन्थू राक्षसान्सर्वे[2] वानरा गणशो भृशम् ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

हनुमताऽकंपनवधः ॥ १ ॥ तेनरामादिभिर्हनुमच्छ्लाघनम् ॥ २ ॥

तद्दृष्ट्वा सुमहत्कर्म कृतं वानरसत्तमैः ॥ क्रोधमाहारयामास युधि तीव्रमकम्पनः ॥ १ ॥
क्रोधमूर्च्छितरूपस्तु धून्वन्परमकार्मुकम् ॥ दृष्ट्वा तु कर्म शत्रूणां सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥
[3]तत्रैव तावत्त्वरितं रथं प्रापय सारथे ॥ [4]यत्रैते बहवो घ्नन्ति सुबहून्राक्षसान्रणे ॥ ३ ॥
[5]एतेऽत्र बलवन्तो हि भीम[6]कायाश्च वानराः ॥ द्रुमशैलप्रहरणास्तिष्ठन्ति प्रमुखे मम ॥ ४ ॥
एतान्निहन्तुमिच्छामि समरश्लाघिनो ह्यहम् ॥ [7]एतैः प्रमथितं सर्वं दृश्यते राक्षसं बलम् ॥ ५ ॥
ततः [8]प्रजवनाश्वेन रथेन रथिनांवरः ॥ हरीनभ्यहनत्क्रोधाच्छरजालैरकम्पनः ॥ ६ ॥
न स्थातुं वानराः शेकुः किं पुनर्योद्धुमाहवे ॥ अकम्पनशरैर्भग्नाः सर्व एव विदुद्रुवुः ॥ ७ ॥
तान्मृत्युवशमापन्ना[9]नकम्पनवशं गतान् ॥ समीक्ष्य हनुमाञ्ज्ञातीनुपतस्थे महाबलः ॥ ८ ॥
तं महाप्लवगं दृष्ट्वा सर्वे प्लवगयूथपाः ॥ समेत्य समरे वीराः संहृष्टाः पर्यवारयन् ॥ ९ ॥
[10]अवस्थितं हनूमन्तं [11]ते दृष्ट्वा हरियूथपाः ॥ बभूवुर्बलवन्तो हि [12]बलवन्तं समाश्रिताः ॥ १० ॥
अकम्पनस्तु शैलाभं हनूमन्त[13]मवस्थितम् ॥ महेन्द्र इव धाराभिः शरैरभिववर्ष ह ॥ ११ ॥
अचिन्तयित्वा बाणौघाञ्शरीरे [14]पतिताञ्शितान् ॥ अकम्पनवधार्थाय मनो दध्रे महाबलः ॥१२॥
स प्रसह्य महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ अभिदुद्राव तद्रक्षः कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ १३ ॥
तस्याभिनर्दमानस्य दीप्यमानस्य तेजसा ॥ बभूव रूपं दुर्धर्षं दीप्तस्येव विभावसोः ॥ १४ ॥
[15]आत्मानमप्रहरणं ज्ञात्वा क्रोधसमन्वितः ॥ शैलमुत्पाटयामास वेगेन हरिपुङ्गवः ॥ १५ ॥
[16]तं गृहीत्वा महाशैलं पाणिनैकेन मारुतिः ॥ स विनद्य महानादं भ्रामयामास वीर्यवान् ॥ १६॥

श्लोकः ॥ लीलया अनायासेन ॥३१॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥५५॥

अथाकम्पनवधः षट्पञ्चाशे—तद्दृष्ट्वेत्यादि ॥ १-३ ॥ प्रमुखे अग्रे ॥ ४-५ ॥ प्रजवनाश्वेन वेगवदश्वेन ॥ ६-७ ॥ उपतस्थे अकम्पनसमीपमाजगाम ॥ ८-११ ॥ अकम्पनवधार्थाय अकम्पनवधरूपप्रयोजनाय ॥ १२-१३ ॥ तस्य हनुमतः ॥ १४ ॥ अप्रहरणं अनायुधं ॥ १५ ॥ महानादं विनद्य महानादं

ति० बलवन्तोवा वाशब्दोवैशब्दस्यार्थे ॥ ४ ॥ ति० एतान्निहन्तुमिच्छामि प्रथमतःस्वसेनारक्षणार्थं । ततःपरबलंहनिष्यामीतिशेषः । तदेवाह—**एतैरिति** ॥ ५ ॥

[पा०] १ ममन्थूराक्षसानित्यर्धस्यस्थाने क. ख. घ. च. छ. ञ. पाठेषु अकंपनसमादिष्टाविविधायुधयोधिनः । ममन्थू राक्षसास्तत्रवानरान्गणशोभृशं इत्येकश्लोकः पाठभेदेनदृश्यते. २ ङ. झ. ट. न्सर्वेनानाप्रहरणैर्भृशं. ३ ग. ट. तथैवत्वरितंयोद्धुं. ४ च. झ. ञ. ट. एतेचबलिनोघ्नन्ति. क. घ. यत्रैतेहरयोघ्नन्ति. ५ ङ. झ. एतेचबलवन्तोवा. ६ ङ. छ. झ. ट. भीमकोपाश्च. ७ क. ख. ग. च. ञ. एतत्प्रमथितं. ८ ङ. च. झ. ञ. ट. प्रचलिताश्वेन. ९ क. ख. छ. नकंपनशरातुरान्. च. झ. ट. नकंपनशरानुगान्. १० क. ग. ङ. झ. ट. व्यवस्थितं. ११ घ. च. छ. तंदृष्ट्वा. १२ क. ख. घ.—छ. झ. ट. बलवन्तमुपाश्रिताः. १३ क. ख. ग. च. मुपस्थितं. १४ ङ. झ. ट. पातितान्कपिः. १५ क. ङ.—ट. आत्मानंत्वप्रहरणं. ख. ग. घ. आत्मानंचाप्रहरणं. १६ ङ. छ. झ. ट. गृहीत्वासुमहाशैलं.

ततस्तमभिदुद्राव राक्षसेन्द्रमकम्पनम् ॥ पुरा हि नमुचिं संख्ये वज्रेणेव पुरंदरः ॥ १७ ॥
अकम्पनस्तु तद्दृष्ट्वा गिरिशृङ्गं समुद्यतम् ॥ दूरादेव महाबाणैरर्धचन्द्रैर्व्यदारयत् ॥ १८ ॥
तत्पर्वताग्रमाकाशे रक्षोबाणविदारितम् ॥ विशीर्णं पतितं दृष्ट्वा हनुमान्क्रोधमूर्च्छितः ॥ १९ ॥
सोश्वकर्णं समासाद्य रोषदर्पान्वितो हरिः ॥ तूर्णमुत्पाटयामास महागिरिमिवोच्छ्रितम् ॥ २० ॥
तं गृहीत्वा महास्कन्धं सोश्वकर्णं महाद्युतिः ॥ प्रहस्य परया प्रीत्या भ्रामयामास संयुगे ॥ २१ ॥
प्रधावन्नूरुवेगेन प्रभञ्जंस्तरसा द्रुमान् ॥ हनुमान्परमक्रुद्धश्चरणैर्दारयत्क्षितिम् ॥ २२ ॥
गजांश्च सगजारोहान्सरथान्रथिनस्तथा ॥ जघान हनुमान्धीमान्राक्षसांश्च पदातिगान् ॥ २३ ॥
तमन्तकमिव क्रुद्धं समरे प्राणहारिणम् ॥ हनुमन्तमभिप्रेक्ष्य राक्षसा विप्रदुद्रुवुः ॥ २४ ॥
तमापतन्तं संक्रुद्धं राक्षसानां भयावहम् ॥ ददर्शाकम्पनो वीरश्चुक्रोध च ननाद च ॥ २५ ॥
स चतुर्दशभिर्बाणैः शितैर्देहविदारणैः ॥ निर्बिभेद हनूमन्तं महावीर्यमकम्पनः ॥ २६ ॥
स तदा प्रतिविद्धस्तु बह्वीभिः शरवृष्टिभिः ॥ हनुमान्ददृशे वीरः प्ररूढ इव सानुमान् ॥ २७ ॥
विरराज महाकायो महावीर्यो महामनाः ॥ पुष्पिताशोकसंकाशो विधूम इव पावकः ॥ २८ ॥
ततोऽन्यं वृक्षमुत्पाट्य कृत्वा वेगमनुत्तमम् ॥ शिरस्यभिजघानाशु राक्षसेन्द्रमकम्पनम् ॥ २९ ॥
स वृक्षेण हतस्तेन सक्रोधेन महात्मना ॥ राक्षसो वानरेन्द्रेण पपात च ममार च ॥ ३० ॥
तं दृष्ट्वा निहतं भूमौ राक्षसेन्द्रमकम्पनम् ॥ व्यथिता राक्षसाः सर्वे क्षितिकम्प इव द्रुमाः ॥ ३१ ॥
त्यक्तप्रहरणाः सर्वे राक्षसास्ते पराजिताः ॥ लङ्कामभिययुस्त्रस्ता वानरैस्तैरभिद्रुताः ॥ ३२ ॥
ते मुक्तकेशाः संभ्रान्ता भग्नमानाः पराजिताः ॥ स्रवच्छ्रमजलैरङ्गैः श्वसन्तो विप्रदुद्रुवुः ॥ ३३ ॥
अन्योन्यं प्रममन्थुस्ते विविशुर्नगरं भयात् ॥ पृष्ठतस्ते सुसंमूढाः प्रेक्षमाणा मुहुर्मुहुः ॥ ३४ ॥
तेषु लङ्कां प्रविष्टेषु राक्षसेषु महाबलाः ॥ समेत्य हरयः सर्वे हनुमन्तमपूजयन् ॥ ३५ ॥
सोपि प्रहृष्टस्तान्सर्वान्हरीन्प्रत्यभ्यपूजयत् ॥ हनुमान्सत्त्वसंपन्नो यथार्हमनुकूलतः ॥ ३६ ॥
विनेदुश्च यथाप्राणं हरयो जितकाशिनः ॥ चकर्षुश्च पुनस्तत्र सप्राणानपि राक्षसान् ॥ ३७ ॥

स वीरशोभामभजन्महाकपिः समेत्य रक्षांसि निहत्य मारुतिः ॥
महासुरं भीममभित्रनाशनं यथैव विष्णुर्बलिनं चमूमुखे ॥ ३८ ॥

कृत्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ तत इति । तत्र सः शैलेनेत्यध्याहार्यं । सहनुमान् अकम्पनं पुरन्दरो नमुचिं यथा तथा शैलेन वज्रेणेवाभिदुद्राव ॥ १७—१८ ॥ क्रोधमूर्च्छितः अभूदितिशेषः ॥ १९—२१ ॥ चरणैः चरणन्यासैः । दारयत् अदारयत् ॥ २२ ॥ पदातितया गच्छन्तीति पदातिगाः तान् ॥ २३—२६ ॥ प्ररूढः प्ररूढवृक्षः ॥ २७—२९ ॥ वानरेन्द्रेण कर्त्रा । तेन वृक्षेणहत इत्यन्वयः ॥३० ॥ क्षितिकम्पे भूकम्पे ॥ ३१—३५ ॥ प्रत्यभ्यपूजयत् भवत्साहाय्येनैव मया जितमित्येवमिति भावः ॥ ३६—

स० प्रीत्या समयेनसमीचीनायुधमुपलब्धमितिहर्षेण ॥ २१ ॥ ति० प्ररूढःसानुमानिव बहुशराचितशरीरत्वात्प्ररूढबहुवृक्षो गिरिरिवजनैर्ददृशइत्यर्थः ॥ २७ ॥ ति० सोपियथार्हमनुकूलतोऽनुकूलदर्शनवचनालिङ्गनैः संप्रत्यपूजयत् ॥ ३६ ॥ इतिषट्पञ्चाशःसर्गः ॥ ५६ ॥

[पा०] १ क.—घ. च. छ. ट. यथाहिनमुचिं. २ क. ख. तंशिलोच्चयमाकाशे. ३ क. ख. ग. समादाय. ४ झ. प्रगृह्यपरया. ५ ङ. झ. ट. सद्रुमंप्राण. ६ ख. संप्रेक्ष्य. ७ ङ. झ. ट. तथाविप्रकीर्णस्तुनाराचैःशितशक्तिभिः. क. तथाप्रतिविद्धाङ्गोभूरिभिःशरवृष्टिभिः. ८ ङ. झ. ट. महाबलः. ९ क.—घ. झ. भयाच्छ्रमजलैरङ्गैःप्रस्रवद्भिर्विदुद्रुवुः. ङ. भयाच्चसजलैरङ्गैःप्रस्रवद्भिर्विदुद्रुवुः. १० झ. ञ. ट. अन्योन्यंतेप्रमथ्नन्तो. घ. अन्योन्यप्रेमबद्धास्ते. ११ ङ.—झ. प्रवृद्धांस्तान्सर्वान्. १२ ङ. झ. ट. विष्णुर्यथैवोरुबलं. १३ च. छ. महाहवे.

अपूजयन्देवगणास्तदा कपिं स्वयं च रामोतिबलश्च लक्ष्मणः ॥
तथैव सुग्रीवमुखाः प्लवङ्गमा विभीषणश्चैव महाबलस्तथा ॥ ३९ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षट्पञ्चाशस्सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

रावणचोदनयाप्रहस्तेन नरान्तकादिसचिवचतुष्टयसाहित्येन पूर्वद्वाराद्रणायनिर्याणम् ॥ १ ॥

अकम्पनवधं श्रुत्वा क्रुद्धो वै राक्षसेश्वरः ॥ किंचिद्दीनमुखश्चापि सचिवांस्तानुदैक्षत ॥ १ ॥
स तु ध्यात्वा मुहूर्तं तु मन्त्रिभिः संविचार्य च ॥ ततस्तु रावणः पूर्वदिवसे राक्षसाधिपः ॥
पुरीं परिययौ[1] लङ्कां सर्वान्गुल्मानवेक्षितुम् ॥ २ ॥
तां राक्षसगणैर्गुप्तां गुल्मैर्बहुभिरावृताम् ॥ ददर्श नगरीं[2] लङ्कां पताकाध्वजमालिनीम् ॥ ३ ॥
रुद्धां तु नगरीं दृष्ट्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ उवाचामर्षतः[3] काले प्रहस्तं युद्धकोविदम् ॥ ४ ॥
पुरस्योपनिविष्टस्य सहसा पीडितस्य वा ॥ नान्यं[4] युद्धात्प्रपश्यामि मोक्षं[5] युद्धविशारद ॥ ५ ॥
अहं वा कुम्भकर्णो वा त्वं वा सेनापतिर्मम ॥ इन्द्रजिद्वा निकुम्भो वा वहेयुर्भारमीदृशम् ॥ ६ ॥
स त्वं बलमतः शीघ्रमादाय[6] परिगृह्य च ॥ विजयायाभिनिर्याहि यत्र सर्वे वनौकसः ॥ ७ ॥
निर्याणादेव ते नूनं चपला[7] हरिवाहिनी ॥ नर्दतां राक्षसेन्द्राणां श्रुत्वा नादं द्रविष्यति ॥ ८ ॥
चपला ह्यविनीताश्च चलचित्ताश्च वानराः ॥ न सहिष्यन्ति ते नादं सिंहनादमिव द्विपाः ॥ ९ ॥
विद्रुते च बले तस्मिन्रामः सौमित्रिणा सह ॥ अवशस्ते निरालम्बः प्रहस्त वशमेष्यति ॥ १० ॥
आपत्संशयिता श्रेयो न[8] तु निस्संशयीकृता ॥ प्रतिलोमानुलोमं वा यद्वा[9] नो मन्यसे हितम् ॥ ११ ॥

---

३९ ॥ चतुर्थ्यामकम्पनवधः ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

अथ युद्धाय प्रहस्तनिर्याणं सप्तपञ्चाशे—अकम्पनवधमित्यादि ॥ १ ॥ स त्वित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ ततः स रावणः पुरीं परिययौ । पूर्वदिवसे दिवसस्य पूर्वभागे । पूर्वाह्ण इत्यर्थः । गुल्मान् सेनाव्यूहान् ॥ २–३ ॥ काले निदेशार्हसमये ॥ ४ ॥ उप समीपे निविष्टं परसेनानिवेशो यस्य तस्य उपरुद्धस्येत्यर्थः । अतएव वाशब्दश्चार्थे । पीडितस्य च मोक्षं मोक्षोपायं ॥ ५ ॥ वहेयुरिति शकि लिङ् ॥ ६ ॥ शीघ्रमादाय । परिगृह्य स्वाधीनं कृत्वा । यत्र वनौकसो वर्तन्ते तत्र इतो निर्याहीत्यन्वयः ॥ ७ ॥ चपला धैर्यरहिता ॥ ८–९ ॥ अवशः प्रभुत्वरहितः । "वशमिच्छाप्रभुत्वयोः" इति विश्वः । हे प्रहस्त । ते तव वशमेष्यतीत्यन्वयः ॥ १० ॥ ननु युद्धे सत्यात्महानेरपि संभवात्तदकरणमेव श्रेय इत्याशङ्क्य तथात्वे शत्रुकृ-

ति० उपनिविष्टस्य अतिसमीपनिविष्टशत्रुबलस्येत्यर्थः । अतएवसहसाबलात्कारेणपीडितस्य । अन्ययुद्धात् अन्यकर्तृकयुद्धाद्धेतोः । मोक्षं उपरोधमोक्षं । न प्रपश्यामि ॥ ५ ॥ ति० ननुयुद्धेमज्जीवनपिसंदेहात्कथंनिरालंबोवशमेष्यतीत्युच्यतेतत्राह—आपदिति । युद्धे आपत् मृतिः । संशयिता संदेहविषया । श्रेयः विजयस्तु । तवनसंशयितः नसंदेहविषयः । तवातिबलत्वाद्बहुशोदृष्टविजयत्वाच्च इन्द्रजिद्वच्छ्रेयःप्राप्तिरेवोत्कटकोटिका । किंच श्रेयोनसंदिग्धं । युद्धेजीवनेमरणेचश्रेयस्सत्त्वात् । जीवनेराज्यं । मृतावुत्तमलोकः । अतोत्रयुद्धेप्रवृत्तिरेवनिस्संशयीकृता । 'यत्रायुद्धेध्रुवोमृत्युर्युद्धेजीवितसंशयः । तमेवकालयुद्धस्यप्रवदन्तिमनीषिणः" इत्यादिशास्त्रादितिभावः । ममत्वद्ययुद्धमेवहितंप्रतिभाति । प्रकारान्तरमस्तिचेद्ब्रूहीत्याह—प्रतिलोमेत्यादि । मनोनुकूलंवा

[पा०] १ ख. प्रतिययौ. २ ङ. च. छ. झ. ट. नगरींराजा. घ. महतीलङ्कां. ३ ग. ङ. झ. ट. उवाचात्महितंकाले. ४ झ. नान्ययुद्धात्. ५ च. हेतुं. ६ क. ख. घ. च. छ. ञ. मादायरथमास्थितः. ७ ङ. झ. ञ. ट. चलिता. घ. चलिष्यत्सैवाहिनी. ८ क. ग.—छ. झ. ञ. ट. नात्र. ९ ङ. झ. ट. यत्तुनो.

रावणेनैवमुक्तस्तु प्रहस्तो वाहिनीपतिः ॥ राक्षसेन्द्रमुवाचेदमसुरेन्द्रमिवोशना ॥ १२ ॥
राजन्मन्त्रितपूर्वं नः कुशलैः सह मन्त्रिभिः ॥ विवादश्चापि नो वृत्तः समवेक्ष्य परस्परम् ॥ १३ ॥
प्रदानेन तु सीतायाः श्रेयो व्यवसितं मया ॥ अप्रदाने पुनर्युद्धं दृष्टमेतत्तथैव नः ॥ १४ ॥
सोहं दानैश्च मानैश्च सततं पूजितस्त्वया ॥ सान्त्वैश्च विविधैः काले किं न कुर्यां प्रियं तव ॥ १५ ॥
न हि मे जीवितं रक्ष्यं पुत्रदारधनानि वा ॥ त्वं पश्य मां जुहूषन्तं त्वदर्थे जीवितं युधि ॥ १६ ॥
एवमुक्त्वा तु भर्तारं रावणं वाहिनीपतिः ॥ उवाचेदं बलाध्यक्षान्प्रहस्तः पुरतः स्थितान् ॥ १७ ॥
समानयत मे शीघ्रं राक्षसानां महद्बलम् ॥ १८ ॥
मद्बाणशतवेगेन हतानां च रणाजिरे ॥ अद्य तृप्यन्तु मांसादाः पक्षिणः काननौकसाम् ॥ १९ ॥
इत्युक्तास्ते प्रहस्तेन बलाध्यक्षाः कृतत्वराः ॥ बलमुद्योजयामासुस्तस्मिन्राक्षसमन्दिरे ॥ २० ॥
सा बभूव मुहूर्तेन तिग्मनानाविधायुधैः ॥ लङ्का राक्षसवीरैस्तैर्गजैरिव समाकुला ॥ २१ ॥

ताया हानेर्निश्चितत्वात् युद्धकरणे तस्याः संदेहात् । "यत्रायुद्धे ध्रुवो मृत्युर्युद्धे जीवितसंशयः । तमेव कालं युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिणः" इत्युक्तरीत्या इदानीं युद्धमेव श्रेय इत्याह—आपदिति ॥ संशयिता वितार्किता । आपत् मृतिः । श्रेयः । युद्धे मृतिः श्रेयस्करीत्यर्थः । जयापजययोरव्यवस्थितत्वेन पाक्षिकजयस्यापि संभवादिति भावः । पक्षान्तरं प्रतिक्षिपति—नत्विति । निस्संशयीकृता निश्चिता । मृतिस्तु युद्धं विना शत्रुभिर्मरणं तु न श्रेयः एतन्मम मतं । त्वन्मतं तु किमित्याह—प्रतिलोमेति । प्रतिलोमं मदुक्तप्रकारविपरीतप्रकारं । अनुलोमं वा नोस्माकं यद्धितं मन्यसे तद्वदेति शेषः । वेति पक्षान्तरे । अहं तदेव श्रेयो मन्ये । त्वमन्यच्च यदि मन्यसे तद्वद । तदेवास्माकं हितमित्यर्थः ॥ ११—१२ ॥ मन्त्रसमये मया यथा निर्धारितं तत्तथा प्रवृत्तमित्याह—राजन्नित्यादिना ॥ कुशलैर्मन्त्रिभिः विभीषणादिभिः सह । नः अस्माभिः । इदं वक्ष्यमाणं मन्त्रितपूर्वं । तर्हि मन्त्रितत्वे तथा किमिति नानुष्ठितं तत्राह—विवाद इति । परस्परं समवेक्ष्य बहुमतितया आलोच्य । नः अस्माकं विवादश्चापि वृत्तः । येन विभीषणो निरगच्छदिति भावः ॥ १३ ॥ मन्त्रितमर्थमाह—प्रदानेन त्विति ॥ सीतायाः प्रदानेन तु श्रेयः । अप्रदाने तु युद्धमिति च मम व्यवसितमित्यर्थः । सर्वमरणं युद्धशब्देनोपचर्यते । यथैव व्यवसितं तथैव नः अस्माभिः । दृष्टं च ॥ १४ ॥ एवं स्वमतमुक्त्वा संप्रति त्वन्मतानुसारेण युद्धमेव करिष्यामीत्याह—सोहमित्यादिना ॥ दानैः भूषणादिप्रदानैः । मानैः त्वदधीनं जीवितमित्यादिप्रियभाषणैः । पूजितः उत्कर्षमापादितः । काले आपत्काले । किंन कुर्यां जीवितत्यागमपि कुर्यामित्यर्थः ॥ १५ ॥ उक्तमेव विशदयति—न हीति ॥ जुहूषन्तं होतुमिच्छन्तं । जुहोतेः सन्प्रत्ययः । अनेन जीवितस्य हविष्ट्वं युद्धस्याग्निरूपत्वं च गम्यते । तेन चात्महविःप्रदानस्य महाफलत्वं युद्धसङ्गतिमात्रेण स्वविनाशश्च द्योत्यते । गतानुगतिकास्तु जुहूषन्तं त्यक्तुमिच्छन्तमित्यर्थः । जुहोतेर्दानार्थत्वादित्याहुः ॥ १६—१८ ॥ हतानां काननौकसां तृप्यन्त्वित्यन्वयः । "पूरणगुण—" इत्यादिना समासप्रतिषेधेन सुहितार्थयोगे ज्ञापिता षष्ठी ॥१९—

भवतुप्रतिकूलंवा । यत्तुनोहितंमन्यसे तद्वदेतिशेषः । स० आपत् मृतिः परिभवभवंदुःखंवा । संशयिता । नचनिस्संशयीकृता भविष्यत्वेवेति ननिश्चिता । तथापि तवशक्तितोमद्युक्तितश्च श्रेयः जयः निश्चितं । 'श्रेयः अमृतेऐहिकं मृते पारत्रिक'मिति प्रकृतानुपयुक्तंव्याख्यानं । प्रोत्साहनसमयत्वात् । ती० अत्र मदुक्तार्थविषये प्रतिलोमानुलोमंवा प्रतिलोमंवा अनुलोमंवा । अनयोर्यद्धितंमन्यसे तद्वदेतिशेषः । यद्वा प्रतिलोमंप्रतिकूलमितियन्मन्यसे अनुलोमं अनुकूलमितियन्मन्यसे अन्यद्वा एतद्व्यतिरिक्तं । यद्वा इतरन्मन्यसे तद्वदेतिशेषः । प्रतिलोमेत्यविभक्तिकोनिर्देशः ॥ ११ ॥ ती० जिहीर्षन्तं त्यक्तुमिच्छन्तं ॥ १६ ॥

[पा०] १ ग. घ. च. छ. ज. जिहीर्षन्तं. २ च. छ. ञ. प्रमुखेस्थितान्. ३ क.—घ. च. छ. ज. मद्बाणाशनिवेगेन. ४ घ. ज. मांसेनपक्षिणः. ५ ख. घ. ङ. झ. ट. काननौकसः. ६ ञ.—ट. तस्यतद्वचनंश्रुत्वाबलाध्यक्षाः. ७ ङ. झ. ट. महाबलाः. ८ झ. ट. भीमैर्नानाविधा. ९ क. ख. स्तैस्सिंहैरिव.

हुताशनं तर्पयतां ब्राह्मणांश्च नमस्यताम् ॥ आज्यगन्धप्रतिवहः सुरभिर्मारुतो ववौ ॥ २२ ॥
स्रजश्च विविधाकारा जगृहुस्त्वभिमन्त्रिताः ॥ संग्रामसज्जाः संहृष्टा धारयन्राक्षसास्तदा ॥ २३ ॥
सधनुष्काः कवचिनो वेगादाप्लुत्य राक्षसाः ॥ रावणं प्रेक्ष्य राजानं प्रहस्तं पर्यवारयन् ॥ २४ ॥
अथामन्त्र्य च राजानं भेरीमाहत्य भैरवाम् ॥ आरुरोह रथं दिव्यं प्रहस्तः सज्जकल्पितम् ॥ २५ ॥
हयैर्महाजवैर्युक्तं सम्यक्सूतसुसंयतम् ॥ महाजलदनिर्घोषं साक्षाच्चन्द्रार्कभास्वरम् ॥ २६ ॥
उरगध्वजदुर्धर्षं सुवरूथं स्वपस्करम् ॥ सुवर्णजालसंयुक्तं प्रहसन्तमिव श्रिया ॥ २७ ॥
ततस्तं रथमास्थाय रावणार्पितशासनः ॥ लङ्काया निर्ययौ तूर्णं बलेन महताऽऽवृतः ॥ २८ ॥
ततो दुन्दुभिनिर्घोषः पर्जन्यनिनदोपमः ॥ वादित्राणां च निनदः पूरयन्निव सागरम् ॥
शुश्रुवे शङ्खशब्दश्च प्रयाते वाहिनीपतौ ॥ २९ ॥
निनदन्तः स्वरान्घोरान्राक्षसा जग्मुरग्रतः ॥ भीमरूपा महाकायाः प्रहस्तस्य पुरस्सराः ॥ ३० ॥
नरान्तकः कुम्भहनुर्महानादः समुन्नतः ॥ प्रहस्तसचिवा ह्येते निर्ययुः परिवार्य तम् ॥ ३१ ॥
व्यूढेनैव सुघोरेण पूर्वद्वारात्स निर्ययौ ॥ गजयूथनिकाशेन बलेन महता वृतः ॥ ३२ ॥
सागरप्रतिमौघेन वृतस्तेन बलेन सः ॥ प्रहस्तो निर्ययौ तूर्णं कालान्तकयमोपमः ॥ ३३ ॥
तस्य निर्याणघोषेण राक्षसानां च नर्दताम् ॥ लङ्कायां सर्वभूतानि विनेदुर्विकृतैः स्वरैः ॥ ३४ ॥
व्यभ्रमाकाशमाविश्य मांसशोणितभोजनाः ॥ मण्डलान्यपसव्यानि खगाश्चक्रू रथं प्रति ॥ ३५

२१ ॥ हुताशनं तर्पयतां अग्नौ बहुधा शान्तिहोमानाचरतां । ब्राह्मणांश्च नमस्यतां गन्धपुष्पादिभिरर्चयतां संबन्धी आज्यगन्धप्रतिवहः ब्राह्मणार्चनकुसुमादिना सुरभिर्मारुतो ववौ ॥ २२ ॥ संग्रामसज्जाः संग्रामायोद्युक्ताः । राक्षसाः अभिमन्त्रिताः विजयमन्त्रेणाभिमन्त्रिताः । स्रजः जगृहुः । धारयन् अधारयंश्च ॥ २३ ॥ रावणं प्रेक्ष्य स्वामितया प्रधानं रावणमभिवन्द्येत्यर्थः ॥ २४ ॥ अथेत्यादिश्लोकत्रयं ॥ सज्जकल्पितं सज्जमुद्युक्तं सर्वायुधादिसमवेतत्वेन कल्पितमित्यर्थः । सुसंयतं नियमितं । साक्षाच्चन्द्रार्कभास्वरं चन्द्रार्कतुल्यं भास्वरं च । "साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः" इत्यमरः । आह्लादकत्वेन चन्द्रसाम्यं । तेजसाऽर्कसाम्यं । सुवरूथं शोभनरथगुप्तिकं । "रथगुप्तिर्वरूथोना" इत्यमरः । स्वपस्करं शोभनरथाङ्गं । "अपस्करो रथाङ्गं" इति निपातनात् सुडागमः । जालं गवाक्षं । प्रहसन्तमिव श्रिया स्वकान्त्या सर्वकान्तिमद्वस्तु परिहसन्तमिव स्थितं ॥ २५—२७ ॥ ततः आरोहणानन्तरं ॥ २८ ॥ तत इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ पर्जन्यः मेघविशेषः ॥ २९ ॥ पुरस्सराः अग्रगाः ॥ ३०—३१ ॥ व्यूढेन सन्नद्धकङ्कटेन । "व्यूढः सन्नद्धकङ्कटः" इत्यमरशेषे ॥ ३२ ॥ कालान्तकयमोपमः काले प्रलयकाले अन्तको विनाशको यो यमस्तदुपमः ॥३३॥ तस्य प्रहस्तस्य । निर्याणघोषेण निर्गमकालिकसिंहनादेन । राक्षसानां निर्याणघोषेण च प्रयोजनेन । सर्वभूतानि विकृतैः सर्वैरुपलक्षितानि सन्ति विनेदुरिति संबन्धः ॥ ३४ ॥ अपसव्यानि अप्रदक्षिणानि । व्यभ्रमित्यनेन मण्डलकरणस्याकालिकत्वमुक्तं । साभ्रकाले हि पक्षिणो मण्डलान्याचरन्ति । यद्वाऽत्र खगाः गरुडाः । अपसव्यं प्रदक्षिणं ।

स० धनुषासहिताः सधनुष्काः । उत्सृज्य वाजिनइतिशेषः । पादत्रादिकंवा । पुत्रदारादिकंप्रतियुद्धार्थंगच्छामइत्युक्त्वा ॥२४॥ **शि०** सागरप्रतिमानां दुरवगाहत्वेनसागरसदृशानाराक्षसानां ओघःसमूहोयस्मिंस्तेनबलेनवृतः अतएव कालान्तकयमोपमः प्रहस्तोनिर्ययौ । तत्रकालोमहाप्रलयः । अन्तकोमरणसमयः । यमःसंयमिनीपतिरितिविवेकः ॥ ३३ ॥ **ति०** अपसव्यानिमण्डलानि अपगतासव्यभागेविभ्रान्तिर्येषुमण्डलेषुभ्रामणेषुतान्यपसव्यानि प्रदक्षिणानि । गृध्रादीनांप्रदक्षिणमपिदुर्निमित्तमितिकतकः ॥३५॥

[पा०] १ ङ. झ. ट. वेगादुत्सृज्य. २ ग. सूतकल्पितं. ३ ज. क्सूतेनसंयुतं ख. ग. छ. क्सूतंससायकं. ४ घ. सुविस्तरं. ५ क.—ट. मेदिनीं. ६ ङ. झ. ट. क्रुद्धःकालान्तक. क. ग. घ. च. छ. ञ. तूर्णंक्रुद्धःकालान्तकोपमः. ख द्रुतंकालान्तकोपमः.

वेमन्त्यः पावकज्वालाः शिवा घोरं[2] ववाशिरे ॥ अन्तरिक्षात्पपातोल्का वायुश्च परुषो ववौ ॥३६॥
अन्योन्यमभिसंरब्धा ग्रहाश्च न चकाशिरे ॥ ३७ ॥
मेघाश्च खरनिर्घोषा रथस्योपरि रक्षसः ॥ ववृषू रुधिरं चास्य सिषिचुश्च पुरस्सरान् ॥ ३८ ॥
केतुमूर्धनि गृध्रोस्य निलीनो दक्षिणामुखः ॥ तुदन्नुभयतः पार्श्वे समग्रामहरत्प्रभाम् ॥ ३९ ॥
सारथेर्बहुशश्चास्य संग्राममवगाहतः ॥ प्रतोदो न्यपतद्धस्तात्सूतस्य हयसादिनः ॥ ४० ॥
निर्याणश्रीश्च यास्यासीद्भास्वरा वसुदुर्लभा ॥ सा ननाश मुहूर्तेन समे च स्खलिता हयाः ॥ ४१ ॥
प्रहस्तं त्वभिनिर्यान्तं प्रख्यातबलपौरुषम् ॥ युधि नानाप्रहरणा कपिसेनाऽभ्यवर्तत ॥ ४२ ॥
अथ घोषः सुतुमुलो हरीणां समजायत ॥ वृक्षानारुजतां चैव गुर्वीरागृह्णतां शिलाः ॥ ४३ ॥
नदतां राक्षसानां च वानराणां च गर्जताम् ॥ उभे प्रमुदिते सैन्ये रक्षोगणवनौकसाम् ॥ ४४ ॥
वेगितानां समर्थानामन्योन्यवधकाङ्क्षिणाम् ॥ परस्परं चाह्वयतां निनादः श्रूयते महान् ॥ ४५ ॥
ततः प्रहस्तः कपिराजवाहिनीमभिप्रतस्थे विजयाय दुर्मतिः ॥
विवृद्धवेगां च विवेश तां चमूं यथा मुमूर्षुः शलभो विभावसुम् ॥ ४६ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

विभीषणेनरामंप्रति तत्प्रश्नेनरणायाभ्यागच्छतः प्रहस्तस्य याथात्म्यनिवेदनम् ॥ १ ॥ द्विविददुर्मुखजांबवत्तारैः क्रमेण नरान्तकसमुन्नतमहानादकुंभहनुनाम्नां प्रहस्तसचिवानांचतुर्णां हननम् ॥ २ ॥ नीलेन महतायुद्धेन प्रहस्तवधः ॥ ३ ॥

ततः प्रहस्तं निर्यान्तं दृष्ट्वा भीमपराक्रमम् ॥ उवाच सस्मितं रामो विभीषणमरिन्दमः ॥ १ ॥

"अपसव्यंतु दक्षिणं" इत्यमरः। गरुडानां ह्यप्रदक्षिणं शोभनं। ग्रहाः चन्द्रसूर्यादयः। तत्काले ग्रहयुद्धमासीदित्यर्थः ॥ ३५—३८ ॥ तुदन्नुभयतः पार्श्वे। उभौ पक्षौ मुखेन कण्डूयमानः समग्रामहरत् प्रभां प्रहस्तस्येति शेषः। ध्वजाग्रारूढगृध्रदर्शनेन प्रहस्तमुखं विवर्णमासीदित्यर्थः ॥ ३९ ॥ सूतस्य सूतजातस्य। हयसादिनः हयप्रस्थापकस्य। प्रतोदः तोत्रं। यद्वा सूतस्य सूतकुलोत्पन्नस्य। अभ्यस्तप्रतोदधारणस्यापीत्यर्थः। हयसादिनः अश्वगतिशिक्षकस्य ॥ ४० ॥ वसुदुर्लभा अष्टवसुदुर्लभा। भास्वरा वसुदुर्लभेति पाठः। निर्याणश्रीः निर्गमकालिकश्रीः। निरुत्साहः प्रहस्तोभूदित्यर्थः। स्खलिताः चस्खलुः। कर्तरि क्तः ॥ ४१ ॥ नानाप्रहरणा शिलावृक्षादिनानाप्रहरणा ॥ ४२ ॥ आरुजतां उन्मूलयतां। आगृह्णतां आसमन्तात् गृह्णतां ॥ ४३ ॥ नदतामिति त्रिपादश्लोकः ॥ रक्षोगणवनौकसामित्युत्तरशेषः ॥ ४४—४५ ॥ कपिराजवाहिनीमभिप्रतस्थे तां चमूं विवेश च ॥४६॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अथ प्रहस्तवधोष्टपञ्चाशे—ततः प्रहस्तमित्यादि ॥

स० सूतस्यतद्वंश्यस्य। हयसादिनः हयानश्वान्सादयतिगमयतियथेष्टमितिसतथा। तादृशस्यापिसारथेः हस्तात् प्रतोदः तोत्रं। न्यपतत् पपात। थं अन्नमस्यास्तीतिमत्वर्थेइकारः। 'अन्नंथ'मितिहिश्रुतिः। सारेण अरसहितेनचक्रेण थिः सारथिः। तस्येतिवा। हयैरेवानुबन्धनिमित्तैःआदिभिःराक्षसैःसहितःसतथा। तस्यसूतस्यसारथेः। "आदिनोराक्षसाःप्रोक्ताः" इतिभागवततात्पर्यात्। सूतः सुष्टुऊतः प्रतोदोयस्यतस्येतिवा। सुदुर्लभा उत्तरत्रानेत्रमागमनात् ॥ ४० ॥ स० रक्षोगणवनौकसामित्यनेन रक्षोगणस्यैकैकोवनौकाःप्रयाप्तइतिध्वन्यते ॥ ४४ ॥ स० विजयायदुर्मतिः अपशकुनैरिवगतमृतैःस्वीयैर्दृष्टैःश्रुतैरपिविजयभ्रमोस्यास्तीतिदुर्मतिरितिमन्तव्यम् ॥ ४६ ॥ इतिसप्तपञ्चाशःसर्गः ॥ ५७ ॥

[पा०] १ च. झ. ञ. ट. वमन्तिपावक. २ क.—ट. घोराववाशिरे. ३ घ. ज. झ. ट. नदन्नुभयतः. ४ ङ. झ. ट. समग्रांश्रियमाहरत्. ५ झ. ट. रणक्षतोद्यमं. ६ क. ख. ज. मरिंदमं.

क एष सुमहाकायो बलेन महता वृतः ॥ [[1]आगच्छति महावेगः किंरूपबलपौरुषः ॥]
आचक्ष्व मे महाबाहो वीर्यवन्तं निशाचरम् ॥ २ ॥
राघवस्य वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच विभीषणः ॥ ३ ॥
एष सेनापतिस्तस्य प्रहस्तो नाम राक्षसः ॥ लङ्कायां राक्षसेन्द्रस्य त्रिभागबलसंवृतः ॥
वीर्यवानस्त्रविच्छूरः [2]प्रख्यातश्च पराक्रमे ॥ ४ ॥
ततः प्रहस्तं निर्यान्तं भीमं भीमपराक्रमम् ॥ गर्जन्तं सुमहाकायं राक्षसैरभिसंवृतम् ॥ ५ ॥
ददर्श महती सेना वानराणां बलीयसाम् ॥ अतिसंजातरोषाणां प्रहस्तमभिगर्जताम् ॥ ६ ॥
खड्गशक्त्यृष्टिबाणाश्च शूलानि मुसलानि च ॥ गदाश्च परिघाः प्रासा विविधाश्च परश्वधाः ॥ ७ ॥
धनूंषि च विचित्राणि राक्षसानां जयैषिणाम् ॥ प्रगृहीतान्यशोभन्त वानरानभिधावताम् ॥ ८ ॥
जगृहुः पादपांश्चापि [3]पुष्पितान्वानरर्षभाः ॥ शिलाश्च विपुला दीर्घा योद्धुकामाः प्लवङ्गमाः ॥ ९ ॥
तेषामन्योन्यमासाद्य संग्रामः सुमहानभूत् ॥ बहूनामश्मवृष्टिं च शरवृष्टिं च वर्षताम् ॥ १० ॥
बहवो राक्षसा युद्धे बहून्वानरयूथपान् ॥ वानरा राक्षसांश्चापि निजघ्नुर्बहवो बहून् ॥ ११ ॥
शूलैः प्रमथिताः केचित्केचिच्च परमायुधैः ॥ परिघैराहताः केचित्केचिच्छिन्नाः परश्वधैः ॥ १२ ॥
निरुच्छ्वासाः कृताः केचित्पतिता धरणीतले ॥ विभिन्नहृदयाः केचिदिषुसं[4]धानसंदिताः ॥ १३ ॥
केचिद्द्विधा कृताः खड्गैः स्फुरन्तः पतिता भुवि ॥ वानरा राक्षसैः शूलैः पार्श्वतश्चावदारिताः ॥१४॥
वानरैश्चापि संक्रुद्धै राक्षसौघाः समन्ततः ॥ पादपैर्गिरिशृङ्गैश्च संपिष्टा वसुधातले ॥ १५ ॥
वज्रस्पर्शतलैर्हस्तैर्मुष्टिभिश्च हता भृशम् ॥ [5]वेमुः शोणितमां[6]सेभ्यो विशीर्णदं[7]शनेक्षणाः ॥ १६ ॥

सस्मितमिति । बलवच्छत्रुदर्शनहर्षेणेतिभावः । तदेव व्यञ्जयति—अरिन्दम इति ॥ १ ॥ क एष इति । ननु प्रहस्तः पूर्वद्वारान्निर्गतः, रामस्तु उत्तरद्वारि तिष्ठति स्म, कथमस्यानेकयोजनस्थसाक्षात्कारः । उच्यते । आप्तवचनेन प्रत्यक्षतुल्येन महाकायः कश्चन गच्छतीति विदित्वा एष इत्याह । आचक्ष्व तमिति शेषः ॥ २—३ ॥ एष इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ तस्य रावणस्य । असह्यतया नामाग्रहणं । संवृतशब्दोऽन्तर्भावितण्यर्थः । रावणेन लङ्कायां स्वबलस्य तृतीयभागेन संवारित इत्यर्थः । लङ्कायां राक्षसेन्द्रस्य त्रिभागबलसंवृत इति पाठः । रावणस्य सैन्येषु भागत्रयमस्याधीनमिति भावः । वीर्यवान् बलवान् । "वीर्यं बले प्रभावे च" इत्यमरः । शूरः रणेष्वपरावृत्तः । पराक्रमे परपरिभवने । अत्रेतिकरणं बोध्यं ॥ ४ ॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयं ॥ भीमं भयंकरवेषं ॥ ५—६ ॥ खड्गेत्यादिश्लोकद्वयं ॥ राक्षसानामिति तृतीयार्थे षष्ठी । राक्षसैरित्यर्थः ॥७—८॥ वानरश्रेष्ठत्वेप्यवानरत्ववारणाय प्लवङ्गमा इत्युक्तं । यद्वा प्लवङ्गमाः युद्धोत्साहेन प्लवगत्या गच्छन्तः । असंज्ञायां खशार्षः ॥ ९—११ ॥ परमायुधैः चक्रैः । "चक्रं तु परमायुधं" इति निघण्टुः ॥ १२ ॥ शूलपातादिकार्यं दर्शयति—निरुच्छ्वासा इत्यादि ॥ निरुच्छ्वासाः कृताः । इषुसन्धानसंदिताः इषव एव संधानानि बन्धनरज्जवः तैः संदिताः संस्यूताः । स्फुरन्तः लुठन्तः । अवदारिताः भिन्नाः ॥१३–१४॥ संपिष्टाः चूर्णिताः । वेमुः वमनं चक्रुः ॥ १५—

स० त्रिभागबलसंवृतः रावणबलमध्येतृतीयभागबलेनयुक्तः । त्रिशब्दस्यतृतीयवाचकत्वंतुत्रिदशेत्येतद्व्याख्यावसरेभानुदीक्षितेनोक्तं ॥ ४ ॥ **ति०** इषूणांसंधानं सम्यग्विसर्जनं तेनसादिताः खण्डिताः ॥ १३ ॥ **ति०** वमन् अवमन् । वेमुरितिपाठान्तरं

[पा०] १ इदमर्धं ङ. झ. ट. पाठेषुदृश्यते. २ ङ. झ. ट. सुप्रख्यातपराक्रमः. ३ ङ. झ. ट. पुष्पितांश्चगिरींस्तथा. ४ ङ. झ. ट. संधानसादिताः. ख. च. छ. ञ. संधानसंधिताः. ५ घ. ङ. झ. ट. वमञ्शोणित. ६ ख. मांसानि. ७ ङ. झ. ट. वदनेक्षणाः.

आर्तस्वनं च स्वनतां सिंहनादं च नर्दताम् ॥ बभूव तुमुलः शब्दो हरीणां रक्षसां युधि ॥ १७ ॥
वानरा राक्षसाः क्रुद्धा वीरमार्गमनुव्रताः ॥ विवृत्तनयनाः क्रूराश्चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ १८ ॥
नरान्तकः कुम्भहनुर्महानादः समुन्नतः ॥ एते प्रहस्तसचिवाः सर्वे जघ्नुर्वनौकसः ॥ १९ ॥
तेषामापततां शीघ्रं निघ्नतां चापि वानरान् ॥ द्विविदो गिरिशृङ्गेण जघानैकं नरान्तकम् ॥ २० ॥
दुर्मुखः पुनरुत्थाय कपिः स विपुलद्रुमम् ॥ राक्षसं क्षिप्रहस्तस्तु समुन्नतमपोथयत् ॥ २१ ॥
जाम्बवांस्तु सुसंक्रुद्धः प्रगृह्य महतीं शिलाम् ॥ पातयामास तेजस्वी महानादस्य वक्षसि ॥ २२ ॥
अथ कुम्भहनुस्तत्र तारेणासाद्य वीर्यवान् ॥ वृक्षेणाभिहतो मूर्ध्नि प्राणान्संत्याजयद्रणे ॥ २३ ॥
अमृष्यमाणस्तत्कर्म प्रहस्तो रथमास्थितः ॥ चकार कदनं घोरं धनुष्पाणिर्वनौकसाम् ॥ २४ ॥
आवर्त इव संजज्ञे उभयोः सेनयोस्तदा ॥ क्षुभितस्याप्रमेयस्य सागरस्येव निस्स्वनः ॥ २५ ॥
महता हि शरौघेण प्रहस्तो युद्धकोविदः ॥ अर्दयामास संक्रुद्धो वानरान्परमाहवे ॥ २६ ॥
वानराणां शरीरैश्च राक्षसानां च मेदिनी ॥ बभूव निचिता घोरा पतितैरिव पर्वतैः ॥ २७ ॥
सा मही रुधिरौघेण प्रच्छन्ना संप्रकाशते ॥ संछन्ना माधवे मासि पलाशैरिव पुष्पितैः ॥ २८ ॥
हतवीरौघवप्रां तु भग्नायुधमहाद्रुमाम् ॥ शोणितौघमहातोयां यमसागरगामिनीम् ॥ २९ ॥
यकृत्प्लीहमहापङ्कां विनिकीर्णान्त्रशैवलाम् ॥ भिन्नकायशिरोमीनामङ्गावयवशाद्वलाम् ॥ ३० ॥
गृध्रहंसगणाकीर्णां कङ्कसारससेविताम् ॥ मेदःफेनसमाकीर्णामार्तस्तनितनिस्स्वनाम् ॥
तां कापुरुषदुस्तारां युद्धभूमिमयीं नदीम् ॥ ३१ ॥

१६ ॥ स्वनतां नर्दतामित्यत्र कुर्वतामित्यर्थः । तुमुलः निबिडितः । रक्षसां वानराणां च ॥ १७ ॥ वीरमार्गं युद्धकौशलं । विवृत्तनयनाः भ्रान्तनेत्राः । कर्माणि युद्धकर्माणि । अभीतवत् भयरहितं यथा भवति तथा ॥ १८—१९ ॥ तेषामिति । इयं निर्धारणे षष्ठी । एकं मुख्यं ॥ २० ॥ उत्थाय उद्धृत्य । समुन्नताख्यं राक्षसं अपोथयत् अमारयत् । "पुथ हिंसायां" इति धातुः ॥ २१—२२ ॥ तत्र प्रहस्तसचिवेषु । सन्त्याजयत् संतत्याज । स्वार्थिको णिच्प्रत्ययः ॥ २३—२४ ॥ आवर्ते संवर्ते । प्रलय इव स्थिते तस्मिन् युद्धे क्षुभितस्य सागरस्य निस्स्वन इव सेनाया निस्वनः संजज्ञे ॥ २५ ॥ तेषु प्रहस्तप्रकर्षं प्रतिपादयितुं पुनराह—महतेत्यादि ॥ २६ ॥ निचिता व्याप्ता ॥ २७—२८ ॥ अपरिच्छिन्नवानरवधो वृत्त इति द्योतयितुं युद्धभूमिं नदीत्वेन वर्णयति—हतेत्यादिना ॥ उभयसेनाग्रयोर्हतवीराणामोघः समूह एव वप्रं तटं यस्यास्तां । भग्नायुधान्येव महाद्रुमाः भग्नाः तीरमहाद्रुमा यस्यास्तां । शोणितौघा एव महातोयानि कलुषजलानि यस्यास्तां । यमसागरगामिनीं युद्धभूमौ यमो जीवग्रहणाय सन्निधत्त इति प्रसिद्धिः । तद्रूपसागरगामिनीम् । यकृत्प्लीहशब्दौ हृदयस्य दक्षिणवामभागस्थमांसविशेषपरौ । अन्त्राणां शैवलत्वनिरूपणं स्तम्बमयत्वात् । भिन्नकायशिरसोर्मीनत्वनिरूपणं स्फुरितवत्त्वात् । अङ्गावयवाः करचरणाद्यङ्गानामवयवाः । अङ्गुल्य इत्यर्थः । त एव शाद्वलानि शाद्वलभूजन्यतृणानि यस्यास्तां। कङ्कः धवलवर्णः श्येनः । सारसो हंसविशेषः । मेदः रुधिरमण्डलं । आर्तानां स्तनितः शब्द इति यावत् । तदेव निम्नोन्नतपतनजनितस्वनो यस्यास्तां । यद्यपि रुधिरप्रवाहस्यापि स्वत एव घोषोस्ति तथापि रूपकत्वायैवमुक्तं । कापुरुषाः भीरवः तैः दुस्तारां । वृद्धिरार्षी। युद्धभूमिमयीमिति स्वार्थे मयट्। व्यस्तरूपकं । प्रावर्तयन्नित्यध्याहार्यं । यद्वा तेरुरिति वक्ष्यमाणमत्राप्यनुषज्यते । अत्र सावयवरूपकालंकारः ॥ २९—

॥१६॥ स० वृक्षेणकरणेन प्राणान् संत्याजयत् तत्याज । पूर्वार्धेयुयुधइतिसतारइत्युत्तरार्धेऽध्याहार्यं । संत्याजयत् अत्याजयदिति वा ॥ २३ ॥ ति० तत्कर्म क्षणादेवसचिवचतुष्टयमारणकर्म ॥ २४ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. च. छ. वृक्षेणमहतातस्य. ड. झ. ञ. ट. वृक्षेणमहतासद्यः. २ ज. प्राणास्तत्याजराक्षसः.

नदीमिव घनापाये हंससारससेविताम् ॥ राक्षसाः कपिमुख्याश्च तेरुस्तां दुस्तरां नदीम् ॥ ३२ ॥
यथा पद्मरजोध्वस्तां नलिनीं गजयूथपाः ॥ ३३ ॥
ततः सृजन्तं बाणौघान्प्रहस्तं स्यन्दने स्थितम् ॥ ददर्श तरसा नीलो विनिघ्नन्तं प्लवङ्गमान् ॥ ३४ ॥
उद्धूत इव वायुः खे महदभ्रबलं बलात् ॥ समीक्ष्याभिद्रुतं युद्धे प्रहस्तो वाहिनीपतिः ॥
रथेनादित्यवर्णेन नीलमेवाभिदुद्रुवे ॥ ३५ ॥
स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठो विकृष्य परमाहवे ॥ नीलाय व्यसृजद्बाणान्[1]प्रहस्तो वाहिनीपतिः ॥ ३६ ॥
ते प्राप्य विशिखा नीलं विनिर्भिद्य समाहिताः ॥ महीं जग्मुर्महावेगा रुषिता इव पन्नगाः ॥ ३७ ॥
नीलः शरैरभिहतो निशितैर्ज्वलनोपमैः ॥ स तं परमदुर्धर्षमापतन्तं महाकपिः ॥
प्रहस्तं ताडयामास वृक्षमुत्पाट्य वीर्यवान् ॥ ३८ ॥
स तेनाभिहतः क्रुद्धो नद[2]न्राक्षसपुङ्गवः ॥ ववर्ष शरवर्षाणि प्लवङ्गानां चमूपतौ ॥ ३९ ॥
तस्य बाणग[3]णान्घोरान्राक्षसस्य म[4]हाबलः ॥ अपारयन्वारयितुं प्रत्यगृह्णान्निमीलितः ॥ ४० ॥
यथैव गोवृषो वर्षं शारदं शीघ्रमागतम् ॥ एवमेव प्रहस्तस्य श[5]रवर्षं दुरासदम् ॥
निमीलिताक्षः सहसा नीलः सेहे सुदारुणम् ॥ ४१ ॥
रोषितः शरवर्षेण सालेन महता महान् ॥ प्रजघान हयान्नीलः प्रहस्तस्य मनोजवान् ॥ ४२ ॥
त[6]तः स चापमुद्गृह्य प्रहस्तस्य महाबलः ॥ बभञ्ज तरसा नीलो ननाद च पुनः पुनः ॥ ४३ ॥
विधनुस्तु कृतस्तेन प्रहस्तो वाहिनीपतिः ॥ प्रगृह्य मुसलं घोरं स्यन्दनादवपुप्लुवे ॥ ४४ ॥
तावुभौ वाहिनीमुख्यौ जातवैरौ तरस्विनौ ॥ स्थितौ क्षतजदिग्धाङ्गौ प्रभिन्नाविव कुञ्जरौ ॥ ४५ ॥
उल्लिखन्तौ सुतीक्ष्णाभिर्दंष्ट्राभिरितरेतरम् ॥ सिंहशार्दूलसदृशौ सिंहशार्दूलचेष्टितौ ॥ ४६ ॥
विक्रान्तविजयौ वीरौ समरेष्वनिवर्तिनौ ॥ काङ्क्षमाणौ यशः प्राप्तुं वृत्रवासवयोः समौ ॥ ४७ ॥
आजघान तदा नीलं ललाटे मुसलेन सः ॥ प्रहस्तः परमायत्तस्तस्य सुस्राव शोणितम् ॥ ४८ ॥

---

३१ ॥ उपमानमुखेनापि तत्तरणं दर्शयति—नदीमिति ॥ घनापाये वर्षान्ते । तां पूर्वत्र रूपकेण दर्शितां । केचित्तु अत्रोत्तरश्लोकस्थनदीपदवैयर्थ्यभयेन युद्धभूमिमयीं नदीं प्रवर्तयित्वेत्यध्याहरन्ति ॥ ३२ ॥ उक्तानां रक्षोवानराणामुपमामाह—यथेति ॥ पद्मरजोभिः ध्वस्तां वर्णान्तरं प्राप्तां । नलिनीं सरसीं यथा गजयूथपास्तरन्ति । तीर्त्वा रक्ततनवो भवन्तीति यावत् । तथा अरुणशरीरा उत्तेरुरित्यर्थः ॥ ३३ ॥ स्यन्दने रथे । स्थितं । बाणौघान् सृजन्तं मुञ्चन्तं । तरसा वेगेन । प्लवङ्गमान् विनिघ्नन्तं प्रहस्तं ददर्श ॥ ३४ ॥ उद्धूत इत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ खे स्वदेशभूते । उद्धूतः उल्बणः । वायुः अभ्रबलं अभ्रजालमिव । युद्धे बलादभिद्रुतं आभिमुख्येनायान्तं नीलं समीक्ष्य रथेन नीलमेवाभिदुद्रुवे इति योजना ॥ ३५—३६ ॥ रुषिताः पन्नगा इव स्थिताः समाहिताः ऋजवः नीलं विनिर्भिद्य महीं जग्मुः विविशुरित्यर्थः ॥ ३७ ॥ नील इत्यादि सार्धश्लोकः ॥ ३८–॥ ३९ ॥ अपारयन् अशक्नुवन् ॥ ४० ॥ यथैवेत्यादिसार्धश्लोकः ॥ यथैवेत्यत्र एवकारोत्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थकः । शारदमित्यनेन शरपातस्य क्षयित्वं व्यनक्ति ॥ ४१–४४ ॥ तावुभावित्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यं ॥ प्रभिन्नौ मत्तौ । सिंहशार्दूलसदृशाविति बले साम्यं । विक्रान्तविजयौ सर्वत्र प्राप्तविजयौ । काङ्क्षमाणौ अभूतामिति शेषः ॥ ४५–४७ ॥ परमायत्तः

ति॰ अपारयन् वारयितुमशक्तस्सन् ॥ ४० ॥ **ति॰** शारदंवर्षं गोवृषस्यशरत्कालेप्राबल्यकालस्वभावात् । वर्षस्यत्वन्यथा। ततएव तेननातिक्लेशकरस्तस्यशरवर्षइतिसूचितं ॥ ४१ ॥

[पा॰] १ घ. प्राहिणोद्बाणान्. २ ग. ङ. च. झ. ट. नर्दन्राक्षस. ३ ङ. झ. ट. गणानेवराक्षसस्यदुरात्मनः. ४ क. ख. ग. च. छ. ञ. महात्मनः. घ. दुरात्मनः. ५ ङ. झ. ट. शरवर्षान्दुरासदान्. ६ ङ. झ. ट. ततोरोषपरीतात्माधनुस्तस्यदुरात्मनः.

ततः शोणितदिग्धाङ्गः प्रगृह्य सुमहातरुम् ॥ प्रहस्तस्योरसि क्रुद्धो विससर्ज महाकपिः ॥ ४९ ॥
तमचिन्त्य प्रहारं स प्रगृह्य मुसलं महत् ॥ अभिदुद्राव बलिनं बलान्नीलं प्लवङ्गमम् ॥ ५० ॥
तमुग्रवेगं संरब्धमापतन्तं महाकपिः ॥ ततः संप्रेक्ष्य जग्राह महावेगो महाशिलाम् ॥ ५१ ॥
तस्य युद्धाभिकामस्य मृधे मुसलयोधिनः ॥ प्रहस्तस्य शिलां नीलो मूर्ध्नि तूर्णमपातयत् ॥ ५२ ॥
सा तेन कपिमुख्येन विमुक्ता महती शिला ॥ बिभेद बहुधा घोरा प्रहस्तस्य शिरस्तदा ॥ ५३ ॥
स गतासुर्गतश्रीको गतसत्त्वो गतेन्द्रियः ॥ पपात सहसा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ ५४ ॥
प्रभिन्नशिरसस्तस्य बहु सुस्राव शोणितम् ॥ शरीरादपि सुस्राव गिरेः प्रस्रवणं यथा ॥ ५५ ॥
हते प्रहस्ते नीलेन तदकम्प्यं महद्बलम् ॥ रक्षसामप्रहृष्टानां लङ्कामभिजगाम ह ॥ ५६ ॥
न शेकुः समरे स्थातुं निहते वाहिनीपतौ ॥ सेतुबन्धं समासाद्य विकीर्णं सलिलं यथा ॥ ५७ ॥
हते तस्मिंश्चमूमुख्ये राक्षसास्ते निरुद्यमाः ॥ रक्षःपतिगृहं गत्वा ध्यानमूकत्वमास्थिताः ॥
प्राप्ताः शोकार्णवं तीव्रं निःसंज्ञा इव तेऽभवन् ॥ ५८ ॥

ततस्तु नीलो विजयी महाबलः प्रशस्यमानः स्वकृतेन कर्मणा ॥
समेत्य रामेण सलक्ष्मणेन च प्रहृष्टरूपस्तु बभूव यूथपः ॥ ५९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

प्रक्षिप्तसर्गः ॥ १ ॥

प्रहस्तवधश्रवणविषण्णेनरावणेनस्वस्यैवरणायनिर्याणनिर्धारणम् ॥ १ ॥ तच्छ्रावणेनमन्दोदर्या सभामेत्यरावणंप्रतिश्रीरामप्रभावप्रशंसनपूर्वकं तेनसहसंधिकरणप्रार्थना ॥ २ ॥

[प्रहस्तस्य वधं श्रुत्वा रावणो भ्रान्तमानसः ॥ राक्षसानादिदेशाथ राक्षसेन्द्रो महाबलः ॥ १ ॥
कार्या शत्रुषु नावज्ञा यैरिन्द्रबलसूदनः ॥ सूदितः सैन्यपालो मे सानुयात्रः सकुञ्जरः ॥ २ ॥
सोहं रिपुविनाशाय विजयस्याभिवृद्धये ॥ स्वयमेवाभियास्यामि रणशीर्षमभित्वरन् ॥ ३ ॥
अद्य तद्वानरानीकं सरामं सहलक्ष्मणम् ॥ प्रधक्ष्याम्येव बाणौघैः शुष्केन्धनमिवानलः ॥ ४ ॥
अद्य संतर्पयिष्यामि पृथिवीं कपिशोणितैः ॥ रामं च लक्ष्मणं चैव प्रेषयिष्ये यमक्षयम् ॥ ५ ॥

परमोद्युक्तः ॥ ४८–४९ ॥ अचिन्त्य अचिन्तयित्वा ॥ ५०–५४ ॥ प्रभिन्नशिरसः प्रभिन्नाच्छिरसः । शरीरादपीति समुच्चयः । प्रस्रवणं निर्झरः ॥५५–५६॥ विकीर्णं भग्नं ॥ ५७ ॥ हत इत्यादि सार्धश्लोकः ॥ ध्यानमूकत्वं ध्यानेन वाग्व्यापारशून्यत्वं । तीव्रं घोरं । शोकार्णवं प्राप्ताः शोकार्णवे मग्ना इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ स्वकृतेन कर्मणा रिपुवधेन प्रहृष्टरूपः अतिशयेन प्रहृष्टः । प्रशंसायां रूपप् । पञ्चम्यां प्रहस्तवधः ॥५९॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

ति० ध्यानमूकत्वं ध्यानेनदेवताध्यानेनयेमूकाःमौनिनस्तेषाभावस्तत्त्वं । भयदुःखमोहैःकिमपिवक्तुंनाशक्नुवन्नित्यर्थः । तदेवाह— प्राप्ताइति । स० ध्यानमूकत्वं परावृत्यागमनेरावणशिक्षा । तत्रावस्थानेमरणमितिकिंकर्तव्यमितिचिन्तयामूकत्वंप्राप्ताः ॥ ५८ ॥ इत्यष्टपञ्चाशःसर्गः ॥ ५८ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. च. बलीनीलं. २ ग. तूर्णनिपातयत्. ३ क.—च. ज. ट. विभिन्नशिरसः. ४ क. ख. ग. ङ.—ट. मागताः. ५ अत्राधिकत्वेनमुद्रितंसर्गद्वयं ज. पुस्तकएवदृश्यते.

एवमुक्त्वा महातेजा रावणो लोकरावणः ॥ आगच्छत्सहसा क्रुद्धः सर्वसैन्येन संवृतः ॥ ६ ॥
संग्राममभिकाङ्क्षन्तं रावणं श्रुत्य भामिनी ॥ तदोत्थाय ययौ देवी नाम्ना मन्दोदरीति सा ॥ ७ ॥
माल्यवन्तं करे धृत्वा यूपाक्षसहिता तु सा ॥ मन्त्रिभिर्मन्त्रतत्त्वज्ञैस्तथान्यैर्मन्त्रिसत्तमैः ॥ ८ ॥
राक्षसैरावृता सर्वैर्वेत्रजर्झरपाणिभिः ॥ योषिद्भिश्चैव वृद्धाभिस्तथा कन्याभिरावृता ॥ ९ ॥
आयुधव्यग्रहस्तैश्च राक्षसैश्च समन्ततः ॥ सभां तु प्रस्थिता देवी यत्रास्ते राक्षसाधिपः ॥ १० ॥
छत्रेण ध्रियमाणेन अतिकायपुरस्सरा ॥ चामरैर्वररामाभिर्वीज्यमाना स्वलङ्कृता ॥ ११ ॥
शतार्धमार्गं विपुलं ध्वजमालोपशोभितम् ॥ उत्सारणं प्रकुर्वद्भिर्वेत्रजर्झरपाणिभिः ॥ १२ ॥
प्रविवेश सभां दिव्यां प्रभया द्योतमानया ॥ द्रष्टुं वै रावणं सा तु मयस्य दुहिता तु सा ॥ १३ ॥
प्राप्तां देवीं तदा राजा प्रियां मन्दोदरीं तदा ॥ दृष्ट्वा स संभ्रमात्तूर्णं परिष्वज्य दशाननः ॥ १४ ॥
मन्त्रिणां तु ततस्तेषामासनान्यादिदेश ह ॥ सौवर्णसुविचित्राणि सोपधानानि सर्वशः ॥ १५ ॥
तष्वासनोपविष्टेषु सुखासीनेषु मन्त्रिषु ॥ पर्यङ्के चोपविष्टा तु देवी मन्दोदरी सुखम् ॥ १६ ॥
अतिकायो महाबाहुः पितरं चाभिवाद्य तम् ॥ मातरं चाभिवाद्याथ तदाऽऽसनगतोऽभवत् ॥ १७ ॥
प्रहस्तवधसंतप्तो महाकायवधार्दितः ॥ लङ्कायाश्चाभिमर्देन कषायीकृतलोचनः ॥ १८ ॥
संग्राममभिकाङ्क्षन्स आकुलेनान्तरात्मना ॥ अब्रवीद्वचनं सोथ महागंभीरनिस्स्वनम् ॥ १९ ॥
किमागमनकार्यं ते देवि शीघ्रं तदुच्यताम् ॥ तूर्णं मम समीपं वै किमर्थं त्वमिहाऽऽगता ॥
मन्त्रिभिः सहिता चैव ब्रूहि सर्वं यथातथम् ॥ २० ॥
एवमुक्ते तु वचने देवी रावणमब्रवीत् ॥ विज्ञाप्यं शृणु राजेन्द्र याचे यत्त्वां कृताञ्जलिः ॥ २१ ॥
न हि रोषश्च कर्तव्यो वदन्त्या मम मानद ॥ शृणुष्वैकमना मह्यं वचनं वाक्यकोविद ॥ २२ ॥
श्रुता मे नगरी रुद्धा श्रुता मे राक्षसा हताः ॥ धूम्राक्षप्रमुखा वीराः प्रहस्तेन सहैव तु ॥ २३ ॥
भवन्तं युद्धकामं च गमने कृतनिश्चयम् ॥ इति संचिन्त्य राजेन्द्र ममागमनकारणम् ॥ २४ ॥
न युक्तं प्रमुखे स्थातुं युद्धे तस्य महात्मनः ॥ रामस्य च महेन्द्रेण यस्य भार्या त्वया हृता ॥
लक्ष्मणस्य च राजेन्द्र यस्य नास्ति समो युधि ॥ २५ ॥
न च मानुषमात्रोसौ रामो दशरथात्मजः ॥ एकेन येन वै पूर्वं बहवो राक्षसा हताः ॥
चतुर्दशसहस्राणि जनस्थाननिवासिनाम् ॥ २६ ॥
खरश्च निहतः सङ्ख्ये दूषणश्च महाबलः ॥ त्रिशिराश्च महाबाहुर्हतो राक्षसपुङ्गवः ॥ २७ ॥
कबन्धश्च महातेजा विराधो दण्डके तथा ॥ शरेणैकेन वाली च वानरेन्द्रो निपातितः ॥
शङ्के चैवं महाराज मारीचस्य वधादहम् ॥ २८ ॥
पितुश्च वचनाद्रामो दण्डकारण्यमाश्रितः ॥ ब्रह्मचर्यव्रते युक्तः सह भ्रात्रा वनेचरः ॥ २९ ॥
तस्य भार्या जनस्थानात्त्वयाऽऽनीताऽविजानता ॥ अकारणं कृतं तत्ते दोषाय समुपस्थितम् ॥ ३० ॥
पतिव्रतावरोधस्तु दोषमावहते सदा ॥ न मह्यं रोचते बुद्ध्या एतेषां मन्त्रिणां तथा ॥ ३१ ॥
रामभार्या सती सा तु रामाय प्रतिदीयताम् ॥ विभीषणेन चैवोक्तं पूर्वमेव महात्मना ॥ ३२ ॥
स गतस्तत्र वै राजन्नसत्कार्यं करिष्यति ॥ वस्त्राणि चैव रत्नानि प्रेषयाद्य रघूत्तमे ॥ ३३ ॥
सीतां चैव महाराज सुवर्णं वाहनानि च ॥ मणिमुक्ताप्रवालं च तथा रजतमेव च ॥ ३४ ॥
माल्यवान्गृह्य संयातु यूपाक्षश्च तथैवच ॥ अतिकायस्तथा चायं कार्याकार्यविशारदः ॥ ३५ ॥

विभीषणो गतः पूर्वमेभिस्तत्र गतैर्ध्रुवम् ॥ संधिं करिष्यति व्यक्तं राघवं प्रणिपत्य ह ॥
संमान्य मैथिलीं चास्मै प्रदास्यति विभीषणः ॥ ३६ ॥
माल्यवांश्च महामायो राक्षसानां हिते रतः ॥ राघवं याच्य शिरसा संधिं कुर्वन्तु रावण ॥ ३७ ॥
सान्त्वं भेदं तथा दानं राज्ञामेतत्त्रयं शुभम् ॥ अशुभं तु स वै युद्धं तस्माद्युद्धं विसर्जयेत् ॥
त्रिभिर्नयैर्जितं मन्ये सहितं विक्रमेण तु ॥ ३८ ॥
स्वजनस्य वधं कृत्वा पुत्रभ्रातृवधं तथा ॥ संशयं चात्मनः कृत्वा किं जयेन करिष्यसि ॥ ३९ ॥
चञ्चला युद्धसिद्धिस्तु हन्यते तेजसापि वा ॥ तस्माद्युद्धं न रोचेत संधिं कुरु दशानन ॥ ४० ॥
प्रणिपत्य महाबाहो राघवं प्रतिनन्दनम् ॥ दीयतामद्य सा सीता संधिस्ते तेन रोचताम् ॥ ४१ ॥
सांप्रतं संशयो राजन्पुरस्य सह बान्धवैः ॥ आत्मनो राक्षसश्रेष्ठ वर्तते नात्र संशयः ॥ ४२ ॥
तस्माद्राजन्ब्रवीम्येवं पुरस्याथ कुलस्य च ॥ रक्षणीयस्तवात्मा च सर्वमात्मन्यधिष्ठितम् ॥ ४३ ॥
क्षमाशीलस्तथा रामः सत्यवादी च राघवः ॥ धर्मनित्यो महाराजः शरणागतवत्सलः ॥ ४४ ॥
कुरु तेनादितः सन्धिं रामे दशरथात्मजे ॥ लक्ष्मणश्च महाबाहो नित्यं भ्रातृहिते रतः ॥ ४५ ॥
प्रहस्तेन कृतं किं नु युध्यता रक्षसा बले ॥ धूम्राक्षेण च राजेन्द्रे नित्यं समरगृद्धिना ॥ ४६ ॥
महाकायेन च तथा महामायेन रक्षसा ॥ अकंपनेन वीरेण युध्यता राक्षसेश्वर ॥ ४७ ॥
तथान्यैर्युध्यमानैश्च किं कृतं राक्षसे बले ॥ न हतो यूथपः कश्चिद्बलोद्देशोपि रावण ॥ ४८ ॥
तेषां वीर्याद्बिभेतीन्द्रः कुबेरवरुणावपि ॥ यमो वैवस्वतो येषां तथाऽन्ये देवदानवाः ॥ ४९ ॥
येषां नास्ति समो वीर्ये ते हता वानरैर्युधि ॥ न चापि वानराः शक्या हन्तुं पादपयोधिनः ॥५०॥
रक्ष्यमाणास्तु रामेण सुग्रीवेण च पालिताः ॥ तत्र ते रोचतां सन्धिः सह रामेण रावण ॥ ५१ ॥
योग्यश्च राघवो मित्रं कार्तवीर्यार्जुनो यथा ॥ मा कृथा मोघमानित्वं मा कृथाः कुलसंक्षयम् ॥५२॥
मा कृथाः पुरनाशं तु मा कृथाः पुत्रसंक्षयम् ॥ हितं सर्वं ब्रवीम्येषां कुरुष्व वचनं मम ॥ ५३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे प्रक्षिप्तः सर्गः प्रथमः ॥ १ ॥

प्रक्षिप्तसर्गः ॥ २ ॥

रावणेनमन्दोदरींप्रति स्वपराक्रमप्रशंसनपूर्वकं रामादिवधप्रतिज्ञानेनसपरिष्वङ्गंतस्याअन्तःपुरंप्रतिप्रेषणम् ॥ १ ॥ तथा-भटान्प्रतियुद्धायरथादिसज्जीकरणचोदना ॥ २ ॥

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रियाया राक्षसेश्वरः ॥ उष्णं दीर्घं विनिःश्वस्य निरीक्ष्य च सभासदः ॥
हस्ते मन्दोदरीं गृह्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥
त्वया न युद्धकाङ्क्षिण्या वचो यद्बहु भाषितम् ॥ न तन्मनसि मे देवि प्रविवेशाप्रियं प्रिये ॥ २ ॥
देवाञ्जित्वा रणे पूर्वं ससुरासुरमानुषान् ॥ प्रणमे मानुषं रामं वानरान्यः समाश्रितः ॥ ३ ॥
प्रणम्य रामं काकुत्स्थं किं वक्ष्ये सर्वदेवताः ॥ कीदृशं वा भवेन्मह्यं जीवितं हततेजसः ॥ ४ ॥
हृत्वा तस्य पुरा भार्यां मानं कृत्वा सुदारुणम् ॥ राक्षसान्मारयित्वा तु लङ्कां संपीड्य सर्वतः ॥
राघवं प्रणमे कस्माद्धीनवीर्य इवापरः ॥ ५ ॥
राघवं प्रणिपत्याहं कथं जीवितुमुत्सहे ॥ एष मे सहजो भावो नित्यं मनसि वर्तते ॥ ६ ॥

---

१ तेन कारणेन । आदितः प्रथमं रामेसंधिकुर्वित्यन्वयः ॥ ४५ ॥ प्रणमे कथमितिशेषः ॥ ३ ॥

अविभज्य तदा देवि न नमेयं तु कस्यचित् ।। त्रैलोक्ये स पुमान्नास्ति यो मया न जितो रणे ॥७॥
देवतानां बलं हत्वा देवराजो मया जितः ॥ राघवं प्रणमे कस्मान्मूर्ध्नि स्थित्वा च देहिनाम् ॥८॥
मा कृथा हृदि संतापं शमयिष्ये शुचिस्मिते ॥ हनिष्ये राघवं चैव लक्ष्मणं वानरांश्च तान् ॥ ९ ॥
सुग्रीवं च हनिष्यामि हनूमन्तं च वानरम् ॥ न तु संधिं करिष्यामि राघवेण सहैव तु ॥ १० ॥
वैदेहीं नार्पयिष्यामि राघवस्य भयादहम् ॥ सांप्रतं न च संधिं तु करिष्यति स राघवः ॥ ११ ॥
सागरं सुमहद्बध्वा लङ्कामेत्य सकाननाम् ॥ राक्षसप्रवरान्हत्वा संधिं कुर्यात्कथं प्रिये ॥ १२ ॥
न त्वहं संधिमिच्छामि कदाचिदपि भामिनि ॥ गच्छ त्वं भव विस्रब्धा सर्वमेतत्सुखोदयम् ॥१३॥
मा कृथा हृदि संतापमहं यास्ये रणाजिरम् ॥ अद्य सर्वान्वधिष्यामि शत्रून्समरमूर्धनि ॥ १४ ॥
पुत्राश्च ते महावीर्या मेघनादपुरस्सराः ॥ न तेषां मुच्यते कश्चिदपि मृत्युर्वरानने ॥ १५ ॥
अन्तःपुराय गच्छ त्वं सुखिनी भव सस्नुषा ॥ एवमुक्त्वा परिष्वज्य[1] भार्यां प्रियमना इव ॥ १६ ॥
प्रविवेश तदा देवी स्वयं च भवनं शुभम् ॥ चिन्तयामास तं घोरं विग्रहं समुपस्थितम् ॥ १७ ॥
रावणस्तु तदा वाक्यं राक्षसानिदमब्रवीत् ॥ १८ ॥
कल्प्यतां मे रथः शीघ्रं क्षिप्रमानीयतां धनुः ॥ अद्य क्रोधं विमोक्ष्यामि गूढं सुहृदयेशयम् ॥ १९ ॥
[2]देवाहवे यथा पूर्वं रुद्रेण निहतोऽन्धकः ॥ चिरकालेप्सितं ह्येतद्युद्धं मे राघवेण ह ॥ २० ॥
अद्य तूणीशया बाणा विमुक्ता इव पन्नगाः ॥ रामं समभिधावन्तु विषाग्निप्रतिमाः शिताः ॥ २१ ॥
सुतेजसै रुक्मपुङ्खैर्जलधौतैर्हिरण्मयैः ॥ शरैरादीपयाम्येनमुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ २२ ॥
वानरान्सुबहून्गृह्य राघवात्संप्रचोदितान् ॥ यमं नयामि विक्रान्तान्मम पार्श्वमुपागतान् ॥ २३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे प्रक्षिप्तः सर्गो द्वितीयः ॥ २ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

प्रहस्तनिधनश्रवणविह्स्तेनरावणेन स्वयमेव महत्यासेनयासह रणायनिर्याणं ॥ १ ॥ विभीषणेनरामंप्रतिरावणानुयायिनांप्रधानरक्षसां तदीयचिह्नप्रदर्शनपूर्वकंतत्तन्नामनिर्देशः ॥ २ ॥ रावणेन स्वानुयायिनां नगररक्षणनियोजनेनविसर्जनपूर्वकं शरनिकरैः सुग्रीवादिविदारणं ॥ ३ ॥ रामेसमरोद्योगिनिसति लक्ष्मणेन प्रार्थनयातदनुज्ञासंपादनेन रावणाभियानं ॥ ४ ॥ अत्रान्तरे हनुमता रावणनिरोधनं ॥ ५ ॥ रावणकरतलाभिहतेनहनुमता स्वकरतलेन तदुरसिताडनं ॥ ६ ॥ तेन सश्लाघं मुष्ट्या हनुमत्ताडनं ॥ ७ ॥ तेन किञ्चिद्विह्वलेसतिहनुमति रावणेन नीलंप्रत्यभियानं ॥ ८ ॥ नीले रावणशिरश्शरासनादिषु लाघवेनचपलतरंसंचरमाणे रावणेचालब्धलक्ष्ये हसत्सुकपिषुरुष्टेनतेनाग्नेयास्त्रेण नीलनिपातनपूर्वकं लक्ष्मणाभिगमनं ॥ ९ ॥ लक्ष्मणेनचापच्छेदनपूर्वकंशरताडितेनरावणेनब्रह्मदत्तयाशक्त्यालक्ष्मणवक्षस्ताडनं ॥ १० ॥ रावणेपतितमूर्छितलक्ष्मणोद्धरणेप्रयतनेनाप्यशक्नुवतिलक्ष्मणशरीराकर्षणरुष्टेनहनुमतारावणोरसिमुष्टिघातनं ॥ ११ ॥ तेनसरुधिरोद्गारंमूर्छितेरावणेहनुमतालक्ष्मणस्य रामसमीपप्रापणं ॥ १२ ॥ लब्धसंज्ञेरावणेऽभ्यागच्छतिहनुमत्प्रार्थनयातमारूढेनरामेणतदभियानं ॥ १३ ॥ रामेणशरनिकरैः रावणस्यविरथीकरणपूर्वकंविह्वलताप्रापणेनतत्किरीटकूटच्छेदनं ॥ १४ ॥ रामेणरथादिसामग्रीसाहित्येनपुरागमनचोदनपूर्वकंगृहगमनायाभ्यनुज्ञातेनरावणेनलज्जयालङ्कागमनं ॥ १५ ॥

तस्मिन्हते राक्षससैन्यपाले प्लवङ्गमानामृषभेण युद्धे ॥
भीमायुधं सागरतुल्यवेगं विदुद्रुवे[1] राक्षसराजसैन्यम् ॥ १ ॥

अथ रावणमुकुटभङ्ग एकोनषष्टितमे—तस्मिन्हत | इत्यादि ॥ १ ॥ पावकसूनुशस्तं पावकसूनुना नीलेन

टि० १ परिष्वज्य विससर्जेतिशेषः ॥ १६ ॥ २ तथारामोमयाद्यहन्यतइतिशेषः ॥ २० ॥
[पा०] १ ख. ग. च. ञ. प्रदुद्रुवे.

गत्वाऽथ रक्षोधिपतेः शशंसुः सेनापतिं पावकसूनुशस्तम् ॥
तच्चापि तेषां वचनं निशम्य रक्षोधिपः क्रोधवशं जगाम ॥ २ ॥
[1]संख्ये प्रहस्तं निहतं निशम्य शोकार्दितः क्रोधपरीतचेताः ॥
उवाच तान्[2]नैर्ऋतयोधमुख्यानिन्द्रो यथा चामरयोधमुख्यान् ॥ ३ ॥

नावज्ञा रिपवे कार्या यैरि[3]न्द्रबलसूदनः ॥ सूदितः सैन्यपालो मे सानुयात्रः स[4]कुञ्जरः ॥ ४ ॥
सोहं रिपुविनाशाय विजयायाविचारयन् ॥ स्वयमेव गमिष्यामि रणशीर्षं तदद्भुतम् ॥ ५ ॥
अद्य तद्वानरानीकं रामं च सहलक्ष्मणम् ॥ निर्दहिष्यामि बाणौघैर्वनं दीप्तैरिवाग्निभिः ॥ ६ ॥
[[5]अद्य संतर्पयिष्यामि पृथिवीं कपिशोणितैः ॥ रामं च लक्ष्मणं चैव प्रेषयिष्ये यमक्षयम् ॥ ७ ॥]

स एवमुक्त्वा ज्वलनप्रकाशं रथं तुरङ्गोत्तमराजयुक्तम् ॥
प्रकाशमानं वपुषा ज्वलन्तं समारुरोहामरराजशत्रुः ॥ ८ ॥
स शङ्खभेरीपणवप्रणादैरास्फोटितक्ष्वेलितसिंहनादैः ॥
पुण्यैः स्तवैश्चाप्यभिपूज्यमानस्तदा ययौ राक्षसराजमुख्यः ॥ ९ ॥
स शैलजीमूतनिकाशरूपैर्मांसादनैः पावकदीप्तनेत्रैः ॥
बभौ वृतो राक्षसराजमुख्यो भूतैर्वृतो रुद्र [6]इवासुरेशः ॥ १० ॥
ततो नगर्याः सहसा महौजा निष्क्रम्य तद्वानरसैन्यमुग्रम् ॥
महार्णवाभ्रस्तनितं ददर्श समुद्यतं पादपशैलहस्तम् ॥ ११ ॥
तद्राक्षसानीकमतिप्रचण्डमालोक्य रामो भुजगेन्द्रबाहुः ॥
विभीषणं शस्त्रभृतां वरिष्ठमुवाच सेनानुगतः पृथुश्रीः ॥ १२ ॥

शस्तं हतं । तच्चापीत्यनेन रावणेन स्वप्नेपि न तच्चिन्तितमिति सूच्यते । यद्वा शत्रोरुपचये समाश्रयः कायइतिनीतिः । तथापि रावणः कालचोदिततया समाश्रयणं विहाय अस्थाने क्रोधवशं गत इत्यपिशब्देन सूच्यते ॥ २—३ ॥ रिपवे रामाय । नावज्ञा कार्या उपेक्षा न कर्तव्या । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति चतुर्थी । यैश्च वानरैर्हेतुभिः ।मम सैन्यपालः प्रहस्तः। सानुयात्रः सानुचरः । सकुञ्जरश्च सूदितः । तेभ्योपि नावज्ञाकार्येत्यर्थः । केचित्तु रिपवे रिपुभ्यः । अवज्ञा एते कपयः किं करिष्यन्तीत्येवंरूपा । न कार्या । कुत इत्यत्राह—यैरित्यादीत्याहुः ॥ ४ ॥ अद्भुतं : प्रबलविनाशनादाश्चर्यं ॥ ५–७ ॥ तुरङ्गोत्तमराजैः तुरङ्गश्रेष्ठतमैः युक्तं । प्रकाशमानं अलङ्कारैर्भासमानं । वपुषा ज्वलन्तं स्वरूपत एव प्रकाशमानं ॥८॥ आस्फोटितक्ष्वेलितसिंहनादैः आस्फोटितं भुजास्फालनं । क्ष्वेलितशब्दःशब्दमात्रपरः । आस्फोटितजनितशब्दैः सिंहनादैश्चेत्यर्थः । पुण्यैः चारुभिः ॥९॥ स इति । काठिन्यसिद्धये शैलौपम्यं । संकोचविकासार्हत्वसिद्ध्यै मेघौपम्यं । रूपं शरीरं । रुद्रस्यासुरेश्वरत्वं तामसप्रकृतित्वात् । तदुक्तं मैत्रायणीयानामुपनिषदि—"यो ह वा अस्य तामसोंशः सोसौ रुद्रः" इति ॥ १० ॥ महार्णवाभ्रस्तनितं महार्णवाभ्रयोरिव स्तनितं घोषो यस्येति तथा ॥ ११ ॥ अतिप्रचण्डं अत्यन्तकोपनं । भुजगेन्द्रबाहुः युद्धौत्सुक्येन प्रवर्धमानबाहुरित्यर्थः । पृथुश्रीः युद्धहर्षेण संजातलक्ष्मीकः । सेनानुगतः स्वामिसंरक्षणाय सर्वतः समवेतसेनापरिवृतः । शस्त्रभृतां वरिष्ठं वीरभटतारतम्यज्ञमिति

स० अनु यात्रा रणाजिरगमनंयस्यतदनुयात्रं सैन्यं । तेनसहितः सानुयात्रः ॥ ४ ॥ **ती०** वस्तुतस्तु—सहलक्ष्मणंरामं विनेतिशेषः । बाणौघैः वानरानीकंनिर्दहिष्यामीतिसंबन्धः ॥ ६ ॥ **शि०** रावणोभूतैर्वृतः अमरेशोरुद्रइवबभौ ॥ १० ॥

[पा०] १ ज. सभ्रातरंनीलहतंनिशम्यशोकार्दितःक्रोशवशाभिभूतः. २ झ. निर्जरयूथमुख्यान्. ३ ङ. झ. ट. रिन्द्रबलसादनः. ४ क. सवाहनः. ५ अयंश्लोकः ज. पुस्तकेदृश्यते. ६ झ. ञ. ट. इवामरेशः.

नानापताकाध्वजशस्त्रजुष्टं प्रासासिशूलायुधशस्त्रजुष्टम् ॥
सैन्यं गजेन्द्रोपमनागजुष्टं कस्येदमक्षोभ्यमभीरुजुष्टम् ॥ १३ ॥
ततस्तु रामस्य निशम्य वाक्यं विभीषणः शक्रसमानवीर्यः ॥
शशंस रामस्य बलप्रवेकं महात्मनां राक्षसपुङ्गवानाम् ॥ १४ ॥
योसौ गजस्कन्धगतो महात्मा नवोदितार्कोपमताम्रवक्त्रः ॥
प्रकम्पयन्नागशिरोभ्युपैति ह्यकम्पनं त्वेनमवेहि राजन् ॥ १५ ॥
योसौ रथस्थो मृगराजकेतुर्धून्वन्धनुः शक्रधनुःप्रकाशम् ॥
करीव भात्युग्रविवृत्तदंष्ट्रः स इन्द्रजिन्नाम वरप्रधानः ॥ १६ ॥
यश्चैष विन्ध्यास्तमहेन्द्रकल्पो धन्वी रथस्थोतिरथोतिवीरः ॥
विस्फारयंश्चापमतुल्यमानं नाम्नातिकायोतिविवृद्धकायः ॥ १७ ॥
योसौ नवार्कोदितताम्रचक्षुरारुह्य घण्टानिनदप्रणादम् ॥
गजं खरं गर्जति वै महात्मा महोदरो नाम स एष वीरः ॥ १८ ॥
योसौ हयं काञ्चनचित्रभाण्डमारुह्य सन्ध्याभ्रगिरिप्रकाशम् ॥
प्रासं समुद्यम्य मरीचिनद्धं पिशाच एषोशनितुल्यवेगः ॥ १९ ॥
यश्चैष शूलं निशितं प्रगृह्य विद्युत्प्रभं किंकरवज्रवेगम् ॥
वृषेन्द्रमास्थाय गिरिप्रकाशमायाति योसौ त्रिशिरा यशस्वी ॥ २० ॥

भावः ॥ १२ ॥ नानेति । पताकाध्वजयोर्मात्रया भेदः । प्रथमं शस्त्रशब्दउपात्तः प्रासादिभिन्नपरः । आयुधं धनुः । इन्द्रायुधमित्यादौ तथा प्रयोगात् । प्रासासिशूलायुधरूपैः शस्त्रैर्जुष्टमित्यर्थः । वज्रजुष्टमिति पाठान्तरं ॥ १३ ॥ शक्रसमानवीर्य इत्यनेन वक्ष्यमाणं न भीतिमूलमिति द्योत्यते । बलप्रवेकं बलप्रवरं । "प्रवेकानुत्तमोत्तमाः" इत्यमरः । महात्मनां महाधैर्याणां ॥ १४ ॥ महात्मा महाकायः । नवोदितार्कोपमं ताम्रवक्त्रं यस्य स तथा । बालसूर्यमुखरागतुल्योस्य मुखराग इत्यर्थः । योसौ गजस्कन्धगतो दृश्यते स गजस्कन्धगतः स्वशरीरभारान्नागशिरः कम्पयन्नुपैति । एनमकम्पनं रावणपुत्रमवेहि ॥ १५ ॥ मृगराजकेतुः सिंहध्वजः । धनुः धून्वन्नित्यनेन भुजबलाधिक्यमुच्यते । करीवेत्यनेन कायबलं । करितुल्यत्वे हेतुरुग्रविवृत्तदंष्ट्र इति । वरप्रधानः ब्रह्मदत्तान्तर्धानवरप्रधानः । अनेन वरबलमुक्तं ॥ १६ ॥ विन्ध्यादित्रयौपम्येन उन्नतत्वपरतेजोभिभावकत्वनिश्चलत्वान्युच्यन्ते । अतिरथः सहस्राश्वयुक्तत्वेनातिशयितरथः । अतिवीरः मायाबलाभावेपीन्द्रजितोप्यतिशयितवीर्यः । अतुल्यमानं अतिशयितपरिमाणं । चापं । विस्फारयन् आकर्षन्नित्यर्थः । अत्रासावित्यध्याहार्यं ॥ १७ ॥ नवार्कोदितताम्रचक्षुः नवोदितार्कताम्रचक्षुः । घण्टानिनदप्रणादं घण्टानिनदेन प्रकृष्टो नादः स्वनो यस्य तं । खरमिति क्रियाविशेषणं ॥ १८ ॥ काञ्चनचित्रभाण्डं काञ्चनमयनानाविधाश्वाभरणं । "स्याद्भाण्डमश्वाभरणे" इत्यमरः । अत एव सन्ध्याभ्रगिरिप्रकाशं सन्ध्याभ्रयुक्तगिरिप्रकाशं हयमारुह्य । मरीचिनद्धं किरणैर्बद्धं । प्रासमुद्यम्य गर्जतीति पूर्वश्लोकादनुषज्यते । एष पिशाचः पिशाचनामकः ॥ १९ ॥ किङ्करो वज्रवेगो यस्य तत् किङ्करवज्रवेगं वज्रवेगादप्यधिकवेगमित्यर्थः । वृषेन्द्रं वृषभेन्द्रं । योसौ प्रसिद्धोसावित्यर्थः । आयाति सोसौ

रामानु० नानापताकाध्वजशस्त्रजुष्टमितिपाठः । शस्त्रशब्देनपठितव्यतिरिक्तान्यायुधान्युच्यन्ते ॥ १३ ॥ **ति०** अयमकंपनः

[पा०] १ घ. शस्त्रभृतांवरिष्ठः. २ क. ख. च. ञ. रामाय. ३ क. च. ञ. ताम्रचक्षुः. ४ ङ. झ. ञ. ट. सकंपयन्. ५ ङ. झ. ट. गिरिप्रकाशः. ६ क. ख. घ.—ट. शशिप्रकाशं.

असौ च जीमूतनिकाशरूपः कुम्भः पृथुव्यूढसुजातवक्षाः ॥
समाहितः पन्नगराजकेतुर्विस्फारयन्भाति धनुर्विधून्वन् ॥ २१ ॥
यश्चैष जाम्बूनदवज्रजुष्टं दीप्तं सधूमं परिघं प्रगृह्य ॥
आयाति रक्षोबलकेतुभूतस्त्वसौ निकुम्भोद्भुतघोरकर्मा ॥ २२ ॥
यश्चैष चापासिशरौघजुष्टं पताकिनं पावकदीप्तरूपम् ॥
रथं समास्थाय विभात्युदग्रो नरान्तकोसौ नगशृङ्गयोधी ॥ २३ ॥
यश्चैष नानाविधघोररूपैर्व्याघ्रोष्ट्रनागेन्द्रमृगाश्ववक्त्रैः ॥
भूतैर्वृतो भाति विवृत्तनेत्रैः सोसौ सुराणामपि दर्पहन्ता ॥ २४ ॥
यत्रैतदिन्दुप्रतिमं विभाति च्छत्रं सितं सूक्ष्मशलाकमग्र्यम् ॥
अत्रैष रक्षोधिपतिर्महात्मा भूतैर्वृतो रुद्र इवावभाति ॥ २५ ॥
असौ किरीटी चलकुण्डलास्यो नगेन्द्रविन्ध्योपमभीमकायः ॥
महेन्द्रवैवस्वतदर्पहन्ता रक्षोधिपः सूर्य इवावभाति ॥ २६ ॥

प्रत्युवाच ततो रामो विभीषणमरिन्दमम् ॥ अहो दीप्तो महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ २७ ॥
आदित्य इव दुष्प्रेक्षो रश्मिभिर्भाति रावणः ॥ सुव्यक्तं लक्षये ह्यस्य रूपं तेजःसमावृतम् ॥ २८ ॥
देवदानववीराणां वपुर्नैवंविधं भवेत् ॥ यादृशं राक्षसेन्द्रस्य वपुरेतत्प्रकाशते ॥ २९ ॥
सर्वे पर्वतसंकाशाः सर्वे पर्वतयोधिनः ॥ सर्वे दीप्तायुधधरा योधाश्चास्य महौजसः ॥ ३० ॥
भाति राक्षसराजोसौ प्रदीप्तैर्भीमविक्रमैः ॥ भूतैः परिवृतस्तीक्ष्णैर्देहवद्भिरिवान्तकः ॥ ३१ ॥
दिष्ट्याऽयमद्य पापात्मा मम दृष्टिपथं गतः ॥ अद्य क्रोधं विमोक्ष्यामि सीताहरणसंभवम् ॥ ३२ ॥
एवमुक्त्वा ततो रामो धनुरादाय वीर्यवान् ॥ लक्ष्मणानुचरस्तस्थौ समुद्धृत्य शरोत्तमम् ॥ ३३ ॥

त्रिशिरा इत्यपि पठन्ति ॥ २० ॥ पृथुव्यूढसुजातवक्षाः पृथु पीनं व्यूढं विशालं सुजातं सुन्दरं च वक्षो यस्य स तथोक्तः । समाहितः सन्नद्धः । धनुर्विस्फारयन् ज्यामवलम्ब्य कर्षन् । पुनर्लीलया विधून्वन् असौ कुम्भो भाति । अत्र यच्छब्दाप्रयोगः सन्निहितत्वादिति भाव्यं ॥ २१ ॥ जाम्बूनदवज्राभ्यामन्योन्यमिलिताभ्यां जुष्टं अतएव दीप्तं ज्वालायुक्तं । सधूमं सधूममिव स्थितं । अभेदनिर्देशः । सर्वथा सादृश्यप्रतिपत्तये । रक्षोबलकेतुभूतः रक्षोबलप्रधानभूतइत्यर्थः ॥ २२ ॥ उदग्रः उन्नतः । नग: साधनैः युध्यत इति नगशृङ्गयोधी । प्रतियोद्धभावात् भुजकण्डूनिवृत्त्यर्थं नगैः सह युध्यत इति वार्थः ॥ २३ ॥ अथ त्रिभिः रावणं दर्शयति—यश्चेति ॥ विवृत्तनेत्रैः घूर्णितनेत्रैः ॥ २४—२५ ॥ नगेन्द्रः हिमवान् ॥ २६ ॥ दीप्तः कान्तिमान् । महातेजाः महाप्रतापः ॥ २७ ॥ आदित्य इव रश्मिभिः दुष्प्रेक्षः प्रेक्षितुमशक्यः । अनयोरर्थयोर्भिन्नवाक्यत्वान्न पुनरुक्तिशङ्का ॥ २८ ॥ देवेत्यर्धद्वयमेकं वाक्यं ॥ २९–३० ॥ देहवद्भिः प्रशस्तदेहैः ॥ ३१ ॥ क्रोधं विमोक्ष्यामि क्रोधं कार्यकरं करिष्यामीत्यर्थः । मम

पूर्वहतादन्यइतिबोध्यं ॥ १५ ॥ **स०** इन्दुप्रतिमं चन्द्रसदृशं । चन्द्रसादृश्येकिञ्चित्कलङ्किताशङ्कास्यात् तांपरिहर्तुंसितमित्यप्युक्तं ॥ २५ ॥ **ति०** नव्यक्तंलक्षयेइत्यत्रहेतुः तेजस्समावृतमिति । रूपं सूक्ष्मावयवसंस्थानं ॥ २८ ॥ **स०** इदमोश्यश्चाहनीत्यद्येतिभवति । एतद्दिनेदृष्टिपथंगतः । अद्यक्रोधंविमोक्ष्यामि त्यक्ष्यामि । दिनेपि "लृट्शेषे" इत्युक्तेः दृष्टिमार्गगमनकालतउत्तरस्मि-

[**पा०**] १ ड. झ. ट. विस्फारयन्याति. २ ख. ग. घ. च. छ. ञ. केतुभूतस्सोसौ. ड. झ. ट. केतुभूतोयोसौनिकुंभोद्भुतवीरकर्मा. ३ ग. ड. झ. ट. विवृत्तनेत्रैर्योसौ. ४ घ. च. छ. झ. ट. नव्यक्तंलक्षये. ५ ख. च. छ. दानवयक्षाणां. ६ ख. च. छ. ञ. वपुर्नैतादृशं. ७ क. ख. ग. च. छ. ज. ञ. ट. लक्ष्मणानुगतः.

ततः स रक्षोधिपतिर्महात्मा रक्षांसि तान्याह महाबलानि ॥
द्वारेषु चर्यागृहगोपुरेषु सुनिर्वृतास्तिष्ठत निर्विशङ्काः ॥ ३४ ॥
इहागतं मां सहितं भवद्भिर्वनौकसश्छिद्रमिदं विदित्वा ॥
शून्यां पुरीं दुष्प्रसहां प्रमथ्य प्रधर्षयेयुः सहसा समेताः ॥ ३५ ॥
विसर्जयित्वा सहितांस्ततस्तान्गतेषु रक्षस्सु यथानियोगम् ॥
व्यदारयद्वानरसागरौघं महाझषः पूर्णमिवार्णवौघम् ॥ ३६ ॥
तमापतन्तं सहसा समीक्ष्य दीप्तेषुचापं युधि राक्षसेन्द्रम् ॥
महत्समुत्पाट्य महीधराग्रं दुद्राव रक्षोधिपतिं हरीशः ॥ ३७ ॥
तच्छैलशृङ्गं बहुवृक्षसानुं प्रगृह्य चिक्षेप निशाचराय ॥
तमापतन्तं सहसा समीक्ष्य बिभेद बाणैस्तपनीयपुङ्खैः ॥ ३८ ॥
तस्मिन्प्रवृद्धोत्तमसानुवृक्षे शृङ्गे विकीर्णे पतिते पृथिव्याम् ॥
महाहिकल्पं शरमन्तकाभं समाददे राक्षसलोकनाथः ॥ ३९ ॥
स तं गृहीत्वाऽनिलतुल्यवेगं सविस्फुलिङ्गज्वलनप्रकाशम् ॥
बाणं महेन्द्राशनितुल्यवेगं चिक्षेप सुग्रीववधाय रुष्टः ॥ ४० ॥
स सायको रावणबाहुमुक्तः शक्राशनिप्रख्यवपुः शिताग्रः ॥
सुग्रीवमासाद्य बिभेद वेगाद्गुहेरिता क्रौञ्चमिवोग्रशक्तिः ॥ ४१ ॥
स सायकार्तो विपरीतचेताः कूजन्पृथिव्यां निपपात वीरः ॥
तं प्रेक्ष्य भूमौ पतितं विसंज्ञं नेदुः प्रहृष्टा युधि यातुधानाः ॥ ४२ ॥
ततो गवाक्षो गवयः सुदंष्ट्रस्तथर्षभो ज्योतिमुखो नभश्च ॥
शैलान्समुद्यम्य विवृद्धकायाः प्रदुद्रुवुस्तं प्रति राक्षसेन्द्रम् ॥ ४३ ॥

दृष्टिपथं गत इति पाठः ॥ ३२–३३ ॥ द्वारेषु अन्तर्द्वारेषु । चर्यायुक्ताः पुरद्वारेषु गोपुरपार्श्वयोः भटनिवासार्थं निर्मिता विशङ्कटा गृहाः चर्यागृहाः । सुनिर्वृताः अतिसुखिताः ॥ ३४ ॥ इहागतं मां विदित्वा इदं छिद्रं विदित्वेत्यन्वयः । प्रमथ्य ध्वंसित्वा । प्रधर्षयेयुः अभिभवेयुः ॥३५॥ सहितान् संमिलितान् । महाझषः महामत्स्यः ॥ ३६ ॥ दीप्ते इषुचापे यस्य स तथोक्तः । युधि संयुगनिमित्तं । सहसा आपतन्तं राक्षसेन्द्रं समीक्ष्य । महीधराग्रं पर्वतशृङ्गं । समुत्पाट्य हरीशः सुग्रीवः । रक्षोधिपतिं दुद्राव ॥ ३७ ॥ बहुवृक्षसानुं बहुतरुयुततटं । तपनीयं स्वर्णं ॥ ३८—३९ ॥ महेन्द्राशनिः वज्रं । औत्पातिकाशनिव्यावृत्तये महेन्द्रपदं । यद्वा महेन्द्रसंबन्धोक्तिः अभ्यासवता मुक्तत्वेनातिवेगद्योतनाय ॥ ४० ॥ शक्राशनिप्रख्यं शक्राशनितुल्यं वपुः यस्य । गुहः स्कन्दः ॥ ४१ ॥ विपरीतचेताः भ्रान्तचित्तः ॥ ४२ ॥ ज्योतिमुखः ज्योति-

न्कालेकोपत्यागः । सोपितन्मारणात्माज्ञेयः ॥ ३२ ॥ स० तच्छैलशृङ्गं सचासौशैलश्च तस्यशृङ्गंयस्मित्सतथा । बहुवृक्षैरुपेतश्चासौसानुः स्नुः । "स्नुःप्रस्थःसानुरस्त्रियां" इत्यमरः । "शृङ्गार्घनिदाघोद्यमशल्यदृढाः" इति पुंनपुंसकाधिकारलिङ्गानुशासनाच्चप्रवृद्धोत्तमसानुवृक्षेशृङ्गे इतिद्वितीयव्याख्यानेसुलभं । प्रथमव्याख्यानेसंबन्धस्यद्विनिष्ठत्वात्सानोःशृङ्गसाहित्यवच्छृङ्गस्यतत्साहित्यमपि संभवतीतिपदंलभ्रं । 'शृङ्गशब्दोऽर्धर्चादिरितिपुँल्लिङ्गतोपपत्तिरितिनागोजिभट्टोक्तिस्तु एतदनिभालनमूलेति प्रपञ्चार्थंतैतस्येतिवा ज्ञेयं ॥ ३८—३९ ॥ स० बाणं सुग्रीववधायेतिचिक्षेप ॥ ४० ॥

[पा०] १ ख. ङ. च. छ. झ. सचिवांस्ततः. २ ङ. झ. ट. विदीर्णे. ३ ङ. झ. ट. शक्राशनिस्पर्शवपुः प्रकाशं. ४ ङ. झ. तंवीक्ष्य. ५ ङ. झ. ट. सुषेण स्त्वथर्षभो. ६ क.—ट. नलश्च. ७ घ. युधिराक्षसेन्द्रं.

तेषां प्रहारान्स चकार मोघात्रक्षोधिपो बाणगणैः शिताग्रैः ॥
तान्वानरेन्द्रानपि बाणजालैर्बिभेद जाम्बूनदचित्रपुङ्खैः ॥ ४४ ॥
ते वानरेन्द्रास्त्रिदशारिबाणैर्भिन्ना निपेतुर्भुवि भीमकायाः ॥
ततस्तु तद्वानरसैन्यमुग्रं प्रच्छादयामास स बाणजालैः ॥ ४५ ॥
ते वध्यमानाः पतिताः प्रवीरा नानद्यमाना भयशल्यविद्धाः ॥
शाखामृगा रावणसायकार्ता जग्मुः शरण्यं शरणं स रामम् ॥ ४६ ॥
ततो महात्मा स धनुर्धनुष्मानादाय रामः सहसा जगाम ॥
तं लक्ष्मणः प्राञ्जलिरभ्युपेत्य उवाच वाक्यं परमार्थयुक्तम् ॥ ४७ ॥

काममार्य सुपर्याप्तो वधायास्य दुरात्मनः ॥ विधमिष्याम्यहं नीचमनुजानीहि मां प्रभो ॥ ४८ ॥
तमब्रवीन्महातेजा रामः सत्यपराक्रमः ॥ ४९ ॥
गच्छ यत्नपरश्चापि भव लक्ष्मण संयुगे ॥ रावणो हि महावीर्यो रणेऽद्भुतपराक्रमः ॥
त्रैलोक्येनापि संक्रुद्धो दुष्प्रसह्यो न संशयः ॥ ५० ॥

मुखः ॥ ४३—४५ ॥ ते प्रसिद्धा वानरेन्द्राः नतु क्षुद्राः। वध्यमानाः प्रथमं हिंस्यमानाः। ततः पतिताः रावणवेगेन भूमौ पतिताः। तदानीं रक्षकान्तरादर्शनान्नानद्यमानाः अतिशयेन नदन्तः । नदतेर्यङि "सन्यङोः" इत्यभ्यासदीर्घादिः। भयशल्यविद्धाः तादृशहेतुना भयरूपशल्येन विद्धाः । शाखामृगाः वनचारित्वेनैतादृशभयानभिज्ञाः। उक्तप्रकारेण सायकार्ताःसन्तः शरण्यं सर्वलोकशरणार्हं। रामं शरणं जग्मुः । एतेनार्तिरेव शरणागतिप्रयोजिका नतुदेशकालाधिकारिफलनियमा इत्युक्तं ॥ ४६ ॥ शरणागतकृत्यमुक्त्वा शरण्यकृत्यमाह—तत इति ॥ अत्र प्रपत्तेरार्तप्रपत्तिरूपतया तस्याः सद्यः फलद्योतनाय तत इत्युक्तं। प्रपत्त्युत्तरक्षण इत्यर्थः । महात्मा शरणागतितारतम्यज्ञः। धनुष्मान् प्रशस्तधनुष्कः। धनुर्युद्धसमर्थ इत्यर्थः। सहसेत्यनेन लक्ष्मणः स्वयं गमिष्यामीति तत्पूर्वमेवाश्रितत्राणत्वरया सधनुः सन् जगामेत्युक्तं । तथैव घट्टकुट्यां प्रभातमित्याह—त मिति। तं आर्तत्राणत्वरया व्रजन्तं। लक्ष्मणः रामकैङ्कर्यलक्ष्मीसंपन्नः । अनतिक्रमणाय नाथं निगलयति—प्राञ्जलिरिति । अभ्युपेत्य अभितः उपेत्य। अनेन लक्ष्मणागमनमजानन्निव नानापार्श्वेषु रामोनेकधा जगामेत्यवगम्यते । परमार्थयुक्तं न तूपचारयुक्तं। यद्वा परमार्थयुक्तं परमप्रयोजनयुक्तं । शेषिविषये कैङ्कर्यस्य शेषभूतं प्रति परमप्रयोजनत्वात् ॥ ४७ ॥ हे आर्य, अस्य दुरात्मनः परदारापहरणविषयदुर्बुद्धेः। कामं प्रकामं । वधाय सुपर्याप्तः सुशक्तोसि। तथापि नीचं भवता योद्धुमनर्हं। अहं वधिष्यामि। महाबलेन भवता नीचोयं न योद्धुमर्ह इति भावः। यद्वा अस्य वधायाहं पर्याप्तोस्मीत्यर्थः। तर्हि स्वयमेव गम्यतामित्यत्राह—अनुजानीहीति । प्रभो शेषिन्। त्वं मां शेषभूतमनुजानीहि । भवदनुज्ञामन्तरेण मे कार्यकरणं स्वरूपहानिकरमितिभावः।॥४८॥ तं विनयेनोक्तवन्तं । महातेजाः तादात्विकहर्षप्रकर्षावेदकसुषमाविशेषशाली। सति कस्मिंश्चिद्विधेयेसति। अपराक्रमः निवृत्तपराक्रमः । अब्रवीत् ॥ ४९ ॥ नीचपदसूचितमनादरं वारयति—यत्नपर इति। युद्धे यत्नपरश्चापि भव यथा युद्धपरोसि एवंयत्नपरो भव। यत्नस्यावश्यकर्तव्यत्वे हेतुमाह—रावण इति। अद्भुतपराक्रमः एवमस्त्रमाददान इवापरं संधत्ते तत्संदधान इवापरं मोक्षयतीत्यर्थः। त्रिलोक्येव त्रैलोक्यं तेन । युगपद्युद्धप्रवृत्तेनेत्यर्थः। यत्नपरत्वंदर्शयति—तस्येति॥ चक्षुषा तस्य रावणस्य। छिद्राणि अनवधानादीनि। यत्नान्मार्गस्व अन्वेषयस्व । स्वच्छिद्राणि लक्षय काकान्पश्येतिवत् स्वस्य छिद्राणि यथा न भवन्ति

ती० सधनुरित्यत्र सइतिच्छेदः ॥ ४७ ॥

[पा०] १ ङ. च. झ. ट. बाणशतैः. २ क. ख. ज. पतिताभ्यवीराः. घ. प्रथिताभ्यवीराः. ३ ग. शरशल्यविद्धाः. क. ख. घ. हयतुल्यवेगाः. ४ झ. ट. रामंपरमार्थ.

तस्य च्छिद्राणि मार्गस्व स्वच्छिद्राणि च लक्षय ॥ चक्षुषा धनुषा यत्नाद्रक्षात्मानं समाहितः ॥५१॥
राघवस्य वचः श्रुत्वा परिष्वज्याभिपूज्य च ॥ अभिवाद्य ततो रामं ययौ सौमित्रिराहवम् ॥५२॥
स रावणं वारणहस्तबाहुर्ददर्श दीप्तोद्यतभीमचापम् ॥
प्रच्छादयन्तं शरवृष्टिजालैस्तान्वानरान्भिन्नविकीर्णदेहान् ॥ ५३ ॥
तमालोक्य महातेजा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ निवार्य शरजालानि प्रदुद्राव स रावणम् ॥ ५४ ॥
रथं तस्य समासाद्य भुजमुद्यम्य दक्षिणम् ॥ त्रासयन्रावणं धीमान्हनुमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५५ ॥
देवदानवगन्धर्वैर्यक्षैश्च सह राक्षसैः ॥ अवध्यत्वं त्वया प्राप्तं वानरेभ्यस्तु ते भयम् ॥ ५६ ॥
एष मे दक्षिणो बाहुः पञ्चशाखः समुद्यतः ॥ विधमिष्यति ते देहाद्भूतात्मानं चिरोषितम् ॥ ५७॥
श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं रावणो भीमविक्रमः ॥ संरक्तनयनः क्रोधादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५८ ॥
क्षिप्रं प्रहर निश्शङ्कं स्थिरां कीर्तिमवाप्नुहि ॥ ततस्त्वां ज्ञातविक्रान्तं नाशयिष्यामि वानर ॥ ५९॥
रावणस्य वचः श्रुत्वा वायुसूनुर्वचोऽब्रवीत् ॥ प्रहृतं हि मया पूर्वमक्षं स्मर सुतं तव ॥ ६० ॥
एवमुक्तो महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ आजघानानिलसुतं तलेनोरसि वीर्यवान् ॥ ६१ ॥
स तलाभिहतस्तेन चचाल च मुहुर्मुहुः ॥ स्थित्वा मुहूर्तं तेजस्वी स्थैर्यं कृत्वा महामतिः ॥
आजघानाभिसंक्रुद्धस्तलेनैवामरद्विषम् ॥ ६२ ॥
ततस्तलेनाभिहतो वानरेण महात्मना ॥ दशग्रीवः समाधूतो यथा भूमिचलेऽचलः ॥ ६३ ॥
संग्रामे तं तथा दृष्ट्वा रावणं तलताडितम् ॥ ऋषयो वानराः सिद्धा नेदुर्देवाः सहासुरैः ॥ ६४ ॥
अथाश्वास्य महातेजा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ साधु वानर वीर्येण श्लाघनीयोसि मे रिपुः ॥ ६५ ॥

तथा पश्येत्यर्थः । यद्वा लक्षय लक्षित्वा प्रच्छादयेत्यर्थः । एवं समाहितः सावधानः सन् । धनुषा आत्मानं रक्ष ॥ ५०—५१ ॥ अभिपूज्य प्रदक्षिणीकृत्येत्यर्थः ॥ ५२—५३ ॥ तमालोक्येति भृत्ये मयि विद्यमाने कथमसौ समासीदतीति जगामेत्यर्थः ॥ ५४—५५ ॥ भयं प्राप्तमिति शेषः ॥ ५६ ॥ पञ्चशाखः पञ्चाङ्गुलिकः । भूतात्मानं विधमिष्यति निष्कामयिष्यति । धातूनामनेकार्थत्वात् ॥५७–५८॥ स्थिरां कीर्तिमवाप्नुहीति सोपालम्भोक्तिः । हनुमान् रावणमुपसृत्य प्रहृतवानित्येतादृशीं किर्तिमवाप्स्यसीत्यर्थः । ज्ञातविक्रान्तं ज्ञातविक्रमं । भावे क्तः ॥५९॥ रावणवचनं ज्ञात्वा तदुचितमुत्तरमाह—प्रहृतं हीति ॥ ६० ॥ एवमुक्तइति । मर्मोद्घाटनेन संजातरोष इत्यर्थः ॥ ६१ ॥ तलेनेति । रावणेन तलेन प्रहरणात् स्वयमपि तलेनैवप्राहरदितिभावः ॥ ६२ ॥ समाधूतः कम्पितः । अभूत् । भूमिचले भूकम्पेसति । अचलः

स॰ छिद्राणि मर्माणि मार्गस्व परीक्षस्व । स्वच्छिद्राणि गोपय रक्ष । चक्षुषातं लक्षय । स्वसमाहितः स्वेनैवसमाहितः । समसमरेवक्तानान्योस्तीतिभावः । एतावत्युक्तिःकुतइत्यतोवाह—स्वसमाहितः सु अत्यन्तं असमोविषमः अहितो वैरीयस्यसतथा त्वमित्यर्थः ॥ ५१ ॥ **स॰** वानरेभ्यःकपिभ्य. । तेभ्योऽवृतत्वाद्भरस्येतिभावः । नरेभ्यइत्यपि कपिसाम्याद्वक्तव्यं । तथापि स्वस्यैवपुरःस्थितेः स्वजातेर्ग्रहणमित्यवगन्तव्यं । वानरेभ्यइत्यत्राऽऽवृत्त्यातत्रापिपदच्छेदेन वानरेभ्योवातेभ्यइवनरेभ्योपिभयमित्यन्वयकरणेनतदुक्तिर्ज्ञेयेति अस्मत्तः कपिभ्यइत्यनुक्त्वा उक्त्वाचवानरेभ्यइतिकविर्ध्वनयाञ्चक्रे ॥ ५६ ॥ **स॰** यतो येन । मुत् संतोषः । सतेबाहुः अदक्षिणः ताडनाकुशलः असमर्थइतियावत् । एषमेपंचशाखोहस्तः तेदेहेचिरोषितंभूतात्मानंप्राणं विधमिष्यति बहिर्निस्सारयति । अभूतात्मानं मुख्यप्राणमितिवा ॥ ५७॥ **रामानु॰** ज्ञातविक्रान्तमितिवचनं सोल्लुण्ठनं । ज्ञात्वातदुचितमुत्तरमाह—**प्रहृतमिति** ॥ ६० ॥ **स॰** देवाः राजानः सुरासुरैःसहनेदुः । "देवःसुरेघनेराज्ञि" इतिविश्वः ॥ ६४ ॥

[**पा॰**] १ क.—ज. गोपय. २ ङ. झ. ट. धनुषात्मानंगोपायस्वसमाहितः. ३ क. ख. घ.—ट. संपरिष्वज्यपूज्यच. ४ क. ग. घ. ङ. झ. ट. अभिवाद्यचरामाय. ५ ङ. झ. ट. राहवे. ६ क. झ. वारणहस्तबाहुं. ७ ग. मुष्टिमुद्यम्य. ८ क.—घ. च. छ. ञ. देवदानवगन्धर्वायक्षाश्चसहराक्षसाः । अवश्यंभवताभग्नावानरेभ्यस्तुतेभयं. ९ घ. ङ. झ. ट. देहेभूतात्मानं. १० ङ. झ. ट. सुरासुरैः. क.—घ. सहासुराः.

रावणेनैवमुक्तस्तु मारुतिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ धिगस्तु मम वीर्येण यस्त्वं जीवसि रावण ॥ ६६ ॥
सकृत्तु प्रहरेदानीं दुर्बुद्धे किं विकत्थसे ॥ ततस्त्वां मामिका मुष्टिर्नयिष्यति यमक्षयम् ॥ ६७ ॥
ततो मारुतिवाक्येन क्रोधस्तस्य तदाऽज्वलत् ॥ संरक्तनयनो यत्नान्मुष्टिमुद्यम्य दक्षिणम् ॥
पातयामास वेगेन वानरोरसि वीर्यवान् ॥ ६८ ॥
हनुमान्वक्षसि व्यूढे संचचाल हतः पुनः ॥ ६९ ॥
विह्वलं तु तदा दृष्ट्वा हनुमन्तं महाबलम् ॥ रथेनातिरथः शीघ्रं नीलं प्रति समभ्यगात् ॥ ७० ॥
राक्षसानामधिपतिर्दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ पन्नगप्रतिमैर्भीमैः परमर्मातिभेदिभिः ॥
शरैरादीपयामास नीलं हरिचमूपतिम् ॥ ७१ ॥
स शरौघसमायस्तो नीलः कपिचमूपतिः ॥ करेणैकेन शैलाग्रं रक्षोधिपतयेऽसृजत् ॥ ७२ ॥
हनुमानपि तेजस्वी समाश्वस्तो महामनाः ॥ विप्रेक्षमाणो युद्धेप्सुः सरोषमिदमब्रवीत् ॥ ७३ ॥
नीलेन सह संयुक्तं रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ अन्येन युध्यमानस्य न युक्तमभिधावनम् ॥ ७४ ॥
रावणोपि महातेजास्तच्छृङ्गं सप्तभिः शरैः ॥ आजघान सुतीक्ष्णाग्रैस्तद्विकीर्णं पपात ह ॥ ७५ ॥
तद्विकीर्णं गिरेः शृङ्गं दृष्ट्वा हरिचमूपतिः ॥ कालाग्निरिव जज्वाल क्रोधेन परवीरहा ॥ ७६ ॥
सोश्वकर्णान्धवान्सालांश्चूतांश्चापि सुपुष्पितान् ॥ अन्यांश्च विविधान्वृक्षान्नीलश्चिक्षेप संयुगे ॥७७॥
स तान्वृक्षान्समासाद्य प्रतिचिच्छेद रावणः ॥ अभ्यवर्षत्सुघोरेण शरवर्षेण पावकिम् ॥ ७८ ॥
अभिवृष्टः शरौघेण मेघेनेव महाचलः ॥ ह्रस्वं कृत्वा तदा रूपं ध्वजाग्रे निपपात ह ॥ ७९ ॥
पावकात्मजमालोक्य ध्वजाग्रे समुपस्थितम् ॥ जज्वाल रावणः क्रोधात्ततो नीलो ननाद च ॥८०॥
ध्वजाग्रे धनुषश्चाग्रे किरीटाग्रे च तं हरिम् ॥ लक्ष्मणोथ हनूमांश्च दृष्ट्वा रामश्च विस्मिताः ॥ ८१ ॥
रावणोपि महातेजाः कपिलाघवविस्मितः ॥ अस्त्रमाहारयामास दीप्तमाग्नेयमद्भुतम् ॥ ८२ ॥

गिरिर्यथा ॥ ६३—६५ ॥ वीर्येणेति द्वितीयाभाव आर्षः । यस्त्वं जीवसि । मया प्रहृतोपीति शेषः ॥ ६६ ॥ सकृत्तु प्रहर । शत्रुणा प्रहृते पुनरात्मनः प्रहारो विक्रमपरिपाटीमाटीकत इति हनुमतो हृदयं । इदानीमिति । पूर्वं मदनवधानाज्जीवसीतिभावः । दुर्बुद्धे प्रहारतारतम्यानभिज्ञ । किं किमर्थं । विकत्थसे श्लाघसे । "कत्थ श्लाघायां" इति धातुः । यमक्षयं यमनिलयं । "निलयापचयौक्षयौ" इत्यमरः ॥ ६७ ॥ ततः तेनेत्यर्थः । अन्यथा तदाशब्दोतिरिच्येत । अज्वलत् ववृध इत्यर्थः । वीर्यवान् बलवान् । "वीर्यं बले च" इत्यमरः ॥ ६८ ॥ हनुमानित्यर्धं ॥ व्यूढे विशाले ॥ ६९ ॥ विह्वलं मूर्च्छितं । महाबलं तदानीमपि परैरनभिभवनीयं ॥ ७० ॥ आदीपयामास आसमन्ताज्ज्वालयामास ॥ ७१ ॥ समायस्तः आयासवान् । एकेनेत्यनेन इतरेण शरवारणं गम्यते ॥ ७२ ॥ रावणं अब्रवीदिति संबन्धः । अभिधावनं । अन्येन युध्यमानं प्रत्यभिधावनमित्यर्थः । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यं ॥ ७३—७७ ॥ समासाद्य समीपंप्राप्य । पावकिं पावकपुत्रं ॥७८–७९॥ जज्वाल चुक्रोधेत्यर्थः ॥ ८०—८१ ॥ आहारयामास

रामानु० ध्वजाग्रइति । हनुमांश्चविस्मितः "नमारुतेरस्तिगतिप्रमाणं" इतिप्रसिद्धगतिलाघवोहनुमानपिसंजातविस्मयोऽभूदित्यर्थः ॥ ८१ ॥

[पा०] १ ङ. च. झ. ञ. ट. ममवीर्यस्य. ख. घ. ममवीर्यैतयस्त्वं. २ क. च. झ. ञ. मामकोमुष्टिः. ३ घ. रोषान्मुष्टिमावृत्य. झ. ट. यत्नान्मुष्टिमावृत्य. ख. च. छ. ञ. क्रोधान्मुष्टिमावृत्य. ४ घ. ताडितोवक्षसि. ५ क.—ट. विह्वलंतं. ६ ख. घ. समभ्ययात्. ७ ङ. झ. ट. परमर्माभिभेदनैः. ८ ख. शरौघैःसमाविद्धः. ९ ङ. झ. ट. तद्विशीर्णं. १० ङ. झ. ट. कर्णद्रुमान्सालान्. ११ क. ख. च. तदात्मानं. ङ. झ. ट. ततोरूपं.

ततस्ते चुक्रुशुर्हृष्टा लब्धलक्षाः प्लवङ्गमाः ॥ नीललाघवसंभ्रान्तं दृष्ट्वा रावणमाहवे ॥ ८३ ॥
वानराणां च नादेन संरब्धो रावणस्तदा ॥ संभ्रमाविष्टहृदयो न किंचित्प्रत्यपद्यत ॥ ८४ ॥
आग्नेयेनाथ संयुक्तं गृहीत्वा रावणः शरम् ॥ ध्वजशीर्षस्थितं नीलमुदैक्षत निशाचरः ॥
ततोऽब्रवीन्महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ८५ ॥
कपे लाघवयुक्तोसि मायया परया[1]ऽनया ॥ जीवितं खलु रक्षस्व यदि शक्तोसि वानर ॥ ८६ ॥
तानितान्यात्मरूपाणि सृजसि त्वमनेकशः ॥ तथापि त्वां मया युक्तः[2] सायकोस्त्रप्रयोजितः ॥
जीवितं परिरक्षन्तं जीविताद्भ्रंशयिष्यति ॥ ८७ ॥
एवमुक्त्वा महाबाहू रावणो राक्षसेश्वरः ॥ संधाय बाणमस्त्रेण चमूपतिमताडयत् ॥ ८८ ॥
सोस्त्रयुक्तेन[3] बाणेन नीलो वक्षसि ताडितः ॥ निर्दह्यमानः सहसा निपपात महीतले ॥ ८९ ॥
पितृमाहात्म्यसंयोगादात्मनश्चापि तेजसा ॥ जानुभ्यामपतद्भूमौ न च प्राणैर्व्ययुज्यत ॥ ९० ॥
विसंज्ञं वानरं दृष्ट्वा दशग्रीवो रणोत्सुकः ॥ रथेनाम्बुदनादेन सौमित्रिमभिदुद्रुवे ॥ ९१ ॥
आसाद्य रणमध्ये तु वारयित्वा स्थितो ज्वलन् ॥ धनुर्विस्फारयामास[5] कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥९२॥

तमाह सौमित्रिरदीनसत्त्वो विस्फारयन्तं धनुरप्रमेयम् ॥
अभ्येहि[6] मामेव निशाचरेन्द्र न वानरांस्त्वं प्रतियोद्धु[7]मर्हः ॥ ९३ ॥
स तस्य वाक्यं प्रतिपूर्णघोषं ज्याशब्दमुग्रं च निशम्य राजा ॥
आसाद्य सौमित्रिमवस्थितं तं कोपान्वितो वाक्यमुवाच रक्षः ॥ ९४ ॥
दिष्ट्यासि मे राघव दृष्टिमार्गं प्राप्तोन्तगामी विपरीतबुद्धिः ॥
अस्मिन्क्षणे यास्यसि मृत्युदेशं संसाद्यमानो मम बाणजालैः ॥ ९५ ॥

आददे ॥ ८२ ॥ लब्धलक्षाः लब्धहर्षविषयाः । नीलमेव पश्यन्त इति वार्थः ॥ ८३ ॥ वानराणां चेति चशब्देन नीललाघवं समुच्चीयते । संभ्रमः व्यग्रता । प्रत्यपद्यत अजानात् । आग्नेयेन आग्नेयमस्त्रेण । संयुक्तं अभिमन्त्रितं ॥ ८४–८५ ॥ कपे चञ्चलप्रकृते इत्यर्थः । अतो न वानरपदेन पौनरुक्त्यं ॥ ८६ ॥ तानि तान्यात्मरूपाणि सृजसि त्वमनेकश इति । लाघवातिशयेन सृजसीव दृश्यस इत्यर्थः । ननु तानि तानीत्यनेन रावणो नीलं नानातनुपरिग्रहयुक्तं मन्यत इत्यवगम्यत इति चेन्न । कपे लाघवयुक्तोसीति पूर्वोक्तिविरोधात् । युक्तः प्रयुक्तः । अस्त्रप्रयोजितः अस्त्रमन्त्रेणाभिमन्त्रितः । जीवितं परिरक्षन्तं त्वां जीवितात् भ्रंशयिष्यतीत्यन्वयः ॥ ८७—८९ ॥ पितृमाहात्म्येति । पितृमाहात्म्यं अग्नेः पुत्रतया दयालुत्ववैभवं ॥ ९०—९१ ॥ सौमित्रिमासाद्य । वारयित्वा सुग्रीवादीन्वारयित्वा । रणमध्ये ज्वलन् स्थितः धनुर्विस्फारयामासेत्यन्वयः ॥ ९२—९३ ॥ रक्षः रक्षोरूपः । राजेत्यन्वयः ॥ ९४ ॥ अन्तगामी विनाशेच्छुः । अतएव विपरीतबुद्धिः त्वं दिष्ट्या यदृच्छया दृष्टिमार्गं प्राप्तोसि । संसाद्यमानः पीड्यमानः

रामानु० तानितान्यात्मरूपाणिसृजसित्वमनेकशइत्यभिधानात् ध्वजकिरीटादिषुनीलस्यवेगातिशयकृतमवस्थानंयुगपदनेकशरीरपरिग्रहकृतमितिरावणोभ्रान्तवानित्यवगम्यते ॥ ८७ ॥ **ति०** अवेहिपश्य ॥ ९३ ॥ **ती०** सतस्यवाक्यमित्यारभ्यकिंमोघविकत्थनेनेत्येतदन्तस्यप्रातीतिकार्थःस्पष्टः । वस्तुतस्तु लक्ष्मणस्यरावणेनकिमुत्तरंदत्तमतआह—सतस्येत्यादिश्लोकद्वयेन । रक्षः राजा । सतुलक्ष्मणस्यवाक्यंउग्रंज्याशब्दंचनिशम्यकोपान्वितोपिविपरीतबुद्धिरपिअन्तगाम्यपि । अवस्थितंतंसौमित्रिमासाद्य हेराघव मेपापिष्ठस्यापिमम दिष्ट्या भाग्यवशेन दृष्टिमार्गंप्राप्तोसीतिवाक्यमुवाचेतिसंबन्धः ॥ ९४ ॥ **शि०** अन्तगामी परलोकगमनशीलः । अतएवविपरीता अयोद्धव्येयोधनविषयाबुद्धिर्यस्यसः ॥ ९५ ॥

[पा०] १ क.—घ. च. छ. ञ. परयाऽनघ. ङ. झ. ट. परयासह. २ क. ख. ग. च.—ट. मुक्तः. ३ झ. मुक्तेन. ४ क. ख. च. छ. ञ. पतितंदृष्ट्वा. ५ क. ख. ङ.—ट. विस्फारयामासराक्षसेन्द्रःप्रतापवान्. ६ ख. ग. च. छ. ज. ञ. अन्वेहि. क. ङ. झ. ट. अवेहि. ७ क. ख. घ. च.—ञ. योद्धुमर्हसि.

तमाह सौमित्रिरविस्मयानो गर्जन्तमुद्वृत्तशिताग्रदंष्ट्रम् ॥
राजन्न गर्जन्ति महाप्रभावा विकत्थसे पापकृतां वरिष्ठ ॥ ९६ ॥
जानामि वीर्यं तव राक्षसेन्द्र बलं प्रतापं च पराक्रमं च ॥
अवस्थितोऽहं शरचापपाणिरागच्छ किं मोघविकत्थनेन ॥ ९७ ॥
स एवमुक्तः कुपितः ससर्ज रक्षोधिपः सप्त शरान्सुपुङ्खान् ॥
ताँल्लक्ष्मणः काञ्चनचित्रपुङ्खैश्चिच्छेद बाणैर्निशिताग्रधारैः ॥ ९८ ॥
तान्प्रेक्षमाणः सहसा निकृत्तान्निकृत्तभोगानिव पन्नगेन्द्रान् ॥
लङ्केश्वरः क्रोधवशं जगाम ससर्ज चान्यान्निशितान्पृषत्कान् ॥ ९९ ॥
स बाणवर्षं तु ववर्ष तीव्रं रामानुजः कार्मुकसंप्रयुक्तम् ॥
क्षुरार्धचन्द्रोत्तमकर्णिभल्लैः शरांश्च चिच्छेद न चुक्षुभे च ॥ १०० ॥
स बाणजालान्यथ तानि तानि मोघानि पश्यंस्त्रिदशारिराजः ॥
विसिष्मिये लक्ष्मणलाघवेन पुनश्च बाणान्निशितान्मुमोच ॥ १०१ ॥
स लक्ष्मणश्चाशु शराञ्शिताग्रान्महेन्द्रवज्राशनितुल्यवेगान् ॥
संधाय चापे ज्वलनप्रकाशान्ससर्ज रक्षोधिपतेर्वधाय ॥ १०२ ॥
स तान्प्रचिच्छेद हि राक्षसेन्द्रश्छित्त्वा च ताँल्लक्ष्मणमाजघान ॥
शरेण कालाग्निसमप्रभेण स्वयम्भुदत्तेन ललाटदेशे ॥ १०३ ॥
स लक्ष्मणो रावणसायकार्तश्चचाल चापं शिथिलं प्रगृह्य ॥
पुनश्च संज्ञां प्रतिलभ्य कृच्छ्राच्चिच्छेद चापं त्रिदशेन्द्रशत्रोः ॥ १०४ ॥
निकृत्तचापं त्रिभिराजघान बाणैस्तदा दाशरथिः शिताग्रैः ॥
स सायकार्तो विचचाल राजा कृच्छ्राच्च संज्ञां पुनराससाद ॥ १०५ ॥
स कृत्तचापः शरताडितश्च मेदार्द्रगात्रो रुधिरावसिक्तः ॥
जग्राह शक्तिं समुदग्रशक्तिः स्वयम्भुदत्तां युधि देवशत्रुः ॥ १०६ ॥

॥ ९५ ॥ अविस्मयानः तृणीकुर्वन्नित्यर्थः । उद्वृत्तसिताग्रदंष्ट्रं उन्नतधवलाग्रदंष्ट्रं । न गर्जन्ति नात्मश्लाघां कुर्वन्तीत्यर्थः । पापकृतां वरिष्ठेति हेतुगर्भितविशेषणं । पापकृद्वरिष्ठत्वाद्विकत्थस इत्यर्थः ॥ ९६ ॥ जानामीति सोपहासोक्तिः । तव विजने यतिवेषेण सीतामपहृतवतः । प्रतापं शत्रुभीषणत्वं । पराक्रमं शौर्यं । " शौर्योद्योगौपराक्रमौ " इत्यमरः । मोघविकत्थनेन निष्फलश्लाघनेन ॥ ९७ ॥ निशिते अग्रधारे अग्रपार्श्वे येषां तैः ॥ ९८ ॥ पृषत्कान् बाणान् ॥ ९९ ॥ कार्मुकसंप्रयुक्तं चापसंहितं । क्षुरेति । क्षुरैः नापितशस्त्राकारैः । अर्धचन्द्रैः अर्धचन्द्राकारमुखैः । उत्तमैः कर्णिभिः कर्णिशरैः । भल्लैः उभयपार्श्वधारैः । शरान् रावणशरान् । चिच्छेद । तथापि न चुक्षुभे न कलुषितहृदयोभूत् ॥ १०० ॥ स इति ॥ त्रिदशारिराजः राक्षसराजः ॥ १०१ ॥ महेन्द्रवज्राशनितुल्यवेगान् महेन्द्रवज्रस्याशनेश्च तुल्यवेगान् ॥ १०२—१०३ ॥ शिथिलं यथा भवति तथा प्रगृह्य ॥ १०४–१०५ ॥ मेदेत्यकारान्तत्वमार्षं । समुदग्रशक्तिः समधिकसामर्थ्यः

ति० मेदार्द्रगात्रइतिसंधिरार्षः । अथरावणः प्राणान्तापदंप्राप्तः प्रकारान्तरेणजीवननिर्वाहमसंभाव्यब्रह्मदत्ताममोघांशक्तिजग्राहेत्याह—**जग्राहेति** ॥ १०६ ॥

[पा०] १ घ. युधिस्थितोहं. २ क. ख. ङ. झ. ञ. ट. स्वयमुग्रशक्तिः.

स तां विधूमानलसन्निकाशां वित्रासिनीं वानरवाहिनीनाम् ॥
चिक्षेप शक्तिं तरसा ज्वलन्तीं सौमित्रये राक्षसराष्ट्रनाथः ॥ १०७ ॥
तामापतन्तीं भरतानुजोऽस्त्रैर्जघान बाणैश्च हुताग्निकल्पैः ॥
तथापि सा तस्य विवेश शक्तिर्बाह्वन्तरं दाशरथेर्विशालम् ॥ १०८ ॥
स शक्तिमाञ्शक्तिसमाहतः सन्मुहुः प्रजज्वाल रघुप्रवीरः ॥
तं विह्वलन्तं सहसाऽभ्युपेत्य जग्राह राजा तरसा भुजाभ्याम् ॥ १०९ ॥
हिमवान्मन्दरो मेरुस्त्रैलोक्यं वा सहामरैः ॥ शक्यं भुजाभ्यामुद्धर्तुं न संख्ये भरतानुजः ॥ ११० ॥
शक्त्या ब्राह्म्याऽपि सौमित्रिस्ताडितस्तु स्तनान्तरे ॥ विष्णोरचिन्त्यं स्वं भागमात्मानं प्रत्यनुस्मरत् ॥ १११ ॥

॥१०६॥ राक्षसराष्ट्रनाथः राक्षससमूहनाथः ॥१०७॥ बाह्वन्तरंवक्षः ॥ १०८॥ विह्वलन्तं मुह्यन्तं ॥ १०९॥ लक्ष्मणं भुजाभ्यामुद्धर्तुमुद्युक्तं रावणमृषिः परिहसति—हिमवानिति ॥ शक्यमित्यव्ययं । हिमवान् धैर्येण हिमवानिवेति । समस्तधीरोपमानभूतो हिमवानपि रावणस्य भुजाभ्यामुद्धर्तुं शक्यं । तदेकदेशस्य कैलासस्य पुराचालितत्वात् । मन्दरः सकलसागरप्रधानगभीरतरक्षीरोदक्षोभणक्षमोपि मन्दरो वा भुजाभ्यामुद्धर्तुं शक्यं । स्वनिर्जितैरेव निर्जरैरमृतमथने जर्झरितत्वात् । मेरुः सकलकुलाचलवलयललामभूतोपि मेरुस्तथा कर्तुं शक्यं । वायुनैव तच्छिखरस्य लङ्काया अकूपारकुक्षौ निक्षिप्तत्वात् । त्रैलोक्यं पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णमुत्तीर्णपरिमाणान्तरं त्रैलोक्यमपि तथा कर्तुशक्यं । तदेकदेशधरण्या हिरण्याक्षेण कक्षीकृतत्वात् । सहामरैः त्रैलोक्यनिर्वाहकगीर्वाणैः सहितमपि तथा कर्तुं शक्यं । तदधिपतेर्निजतनुजेनैव निगृहीतत्वात् । भरतानुजः रामानुजानुजः । रामचतुर्थभागइत्यर्थः । रामचतुर्थभागोद्धरणेप्यशक्तः कथं रामेण योद्धुं शक्नोतीति भावः । अयोध्याकाण्डे पञ्चपञ्चाशे— "सीतामादाय गच्छ त्वमग्रतो भरताग्रज" इति वचनं बहुव्रीह्युक्तं । भुजाभ्यामित्यनेन हिमवदादयो द्वाभ्यामेवोद्धर्तुं शक्यं । अयं तु विंशतिभुजैरपि न शक्यत इति सूच्यते । रिपूणामप्रकम्प्योपीत्यनुवादात् सपरिकरेणापि रावणेन न शक्यमित्यपि सिद्धं । कथं तर्हि हनुमतोद्धृत इत्यत्राह—संख्य इति । दुर्हृदयैर्नोद्धर्तुं शक्य इत्यर्थः । अतएव वक्ष्यति—वायुसूनोः सुहृत्त्वेनेति । अनेन हिमवदादिभ्योपि संख्ये पतितस्य लक्ष्मणशरीरस्य गरीयस्त्वोक्ता ॥ ११० ॥ कुतोस्यैतादृशी गरीयस्तेत्यत्राह—शक्त्येति ॥ ब्राह्म्या ब्रह्मसंबन्धिन्या । शक्त्या । स्तनान्तरे वक्षसि सौमि-

ति० विह्वलन्तं विकलंभवन्तं । राजा रावणः । तरसा बलेन । लक्ष्मणंभुजाभ्यांजग्राह । इन्द्रजिद्वद्धयोरपिपुनरुत्थानदर्शनादिदानीमपिपुनरुज्जीवनभयेनगृहीत्वासमुद्रेप्रक्षेपणीयः । तत्रगतेरामोसहायोनङ्क्ष्यत्येवेत्याशयेनायमारंभः । शि० शक्तिमानपिसमाहत इत्यनेन तस्यमर्यादापालकत्वंध्वनितं ॥ १०९ ॥ स० भुजाभ्यां एकैकपार्श्ववृत्तिदशकैकत्वविवक्षयाभुजाभ्यामित्युक्तिः । अन्यथाद्वाभ्यामुद्धरणाशक्तस्तनुयादेवसमग्रैर्भुजैर्यत्नमितितेपिवक्तव्याभवेयुः । तदव्यापारणेचनतस्याशाविच्छेदःस्यात् । यथोक्तमन्यत्र 'स्वबाहुभिर्नेतुममुंसमैच्छत्' 'बलात्स्वदोर्भिःपरिगृह्यचाखिलैः' इतिच ॥ ११० ॥ ति० कुतस्तत्राह—शक्त्येति । अमोघया ब्रह्मदत्तया स्तनान्तरे आहतःसौमित्रिः विष्णोरमीमास्यं निस्संशयविष्णुभागत्ववन्तं इयत्तयाचिन्तयितुमशक्यंवा । विष्णोर्भागमात्मानं प्रत्यनुस्मरत् अन्वस्मरत् । नहिस्त्रीयंस्वंहिनस्तीत्याशयेनब्रह्मशक्तिमूलापत्राणार्थंभगवत्तेजोंशएवाहमस्मीतिध्यातवान् । नटवदङ्गीकृतमनुष्यत्वस्येतरेषांदृढप्रतीत्यर्थ । परंनसर्वदातथाध्यानं । एवंचब्रह्मभावनयालक्ष्मणेनस्वशरीरस्यगरीयस्त्वमापादितमित्युक्तंभवति । ती० ब्राह्म्या ब्रह्मदत्तया । ताडनानन्तरं स्वं आत्मानं । विष्णोः सर्वव्यापकस्य । अचिन्त्यं इयत्तयाचिन्तितुमशक्यं । भागमंशं प्रत्यनुस्मरत । तद्विपत्परिहारार्थंभगवन्तंस्वमूलकारणंविष्णुमस्मरदित्यर्थः । अन्यथासर्वदैतादृशस्मरणेविद्यमानेसतिसर्वदाऽनुवर्तमानामनुष्यबुद्धिर्बाध्येत । तस्यांचबाधितायांतयासाध्यंरावणसंहारादिरूपंकार्यं नशक्येतेत्यभिप्रायः । एतेन स्वकीयांशस्मरणेन हेतुनालक्ष्मणेन स्वशरीरस्यगरीयस्त्वमुपात्तमित्युक्तंभवति । स० विष्णोः श्रीनारायणस्य अमीमांस्यौ साकल्ये-

[पा०] १ ग. ज. वानरराक्षसानां. ख. घ.—छ. झ. ञ. ट. संयतिवानराणां. २ क.—ड. छ. झ. ञ. ट. शक्तिर्भुजान्तरं. ३ च. छ. ञ. सन्पपातभूमौसरघु. ड. झ. ट. सज्जज्वालभूमौसरघु. ४ च. ञ. सुरासुरैः. ५ झ. नशक्यो. ६ झ. ट. समीमांस्यभागं. ड. भागममीमांस्यं.

ततो दानवदर्पघ्नं सौमित्रिं देवकण्टकः ॥ तं पीडयित्वा बाहुभ्यामप्रभुर्लङ्घनेऽभवत् ॥
अथैवं वैष्णवं भागं मानुषं देहमास्थितम् ॥ ११२ ॥
अथ वायुसुतः क्रुद्धो रावणं समभिद्रवत् ॥ आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ ११३ ॥
तेन मुष्टिप्रहारेण रावणो राक्षसेश्वरः ॥ जानुभ्यामपतद्भूमौ चचाल च पपात च ॥
आस्यैः सनेत्रैश्रवणैर्ववाम रुधिरं बहु ॥ ११४ ॥
विघूर्णमानो निश्चेष्टो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ विसंज्ञो मूर्च्छितश्चासीन्न च स्थानं समालभत् ॥११५॥
विसंज्ञं रावणं दृष्ट्वा समरे भीमविक्रमम् ॥ ऋषयो वानराः सर्वे नेदुर्देवाः सवासवाः ॥ ११६ ॥
हनुमानपि तेजस्वी लक्ष्मणं रावणार्दितम् ॥ अनयद्राघवाभ्याशं बाहुभ्यां परिगृह्य तम् ॥ ११७ ॥
वायुसूनोः सुहृत्त्वेन भक्त्या परमया च सः ॥ शत्रूणामप्रकम्प्योपि लघुत्वमगमत्कपेः ॥ ११८ ॥

त्रिस्ताडितः सन् विष्णोर्भागं अंशभूतं अचिन्त्यं ईदृक्तया इयत्तया च चिन्तयितुमशक्यं । स्वमात्मानं स्वस्वरूपं, "स्वात्माप्येनं विगर्हते" इति तथा प्रयोगात् । स्वात्मांश इति गुरुव्यवहाराच्च । प्रत्यनुस्मरत् स्मृतवान् । स्वस्वरूपस्मरणातिरिक्तव्यापाराकरणोक्त्या स्वाभाविकमेवास्येदं गुरुत्वमित्युक्तं । यत्तु स्वकीयांशस्मरणेन हेतुना लक्ष्मणेन स्वशरीरस्य गरीयस्त्वं संपादितमित्यनेनोक्तमिति । तन्न । अपदार्थत्वादवाक्यार्थत्वाच्च । स्वरूपस्मरणस्य गरीयस्त्वं प्रति कारणताग्राहकप्रमाणाभावाच्च । यदपि विपत्परिहारार्थं भगवन्तं स्वमूलकारणं विष्णुमस्मरदित्यर्थ इति तदपि न । स्वस्यैव विष्णुरूपत्वेन विपत्परिहारान्तराभावात् । ननु मनुष्यभावना क्रियमाणा विरुध्येत यदि स्वतो गौरवं भजेत, अतो विष्णुस्मरणमिति चेन्न । मानसभावनाया अपि लौकिकैरज्ञातत्वेन एवमपि मनुष्यभावनाया अनुपायात् । अतः अपर्यनुयोज्यवस्तुस्वभावेनैव भक्ताभक्तेषु गरीयस्त्वागरीयस्त्वे । अतएवाऽचिन्त्यमित्युक्तं ॥ १११ ॥ वस्तुस्वरूपस्यैवंविधत्वात्तोलयितुमशक्तोभवदित्युपसंहरति—तत इत्यादिसार्धश्लोकएकान्वयः ॥ यतः स्वाभाविकमेव गरीयस्त्वं ततो हेतोः । लङ्घने उद्धरणे । अप्रभुः असमर्थः । अथ रणे पतनानन्तरं देवकण्टकः रावणः । मानुषंदेहमास्थितं दानवदर्पघ्नं वैष्णवं भागं सौमित्रिं । भुजाभ्यां पीडयित्वा । ततः वैष्णवभागरूपत्वाद्धेतोः लङ्घने अप्रभुरभवदित्यन्वयः । अत्रापि विशेषणसामर्थ्याद्वस्तुस्वरूपकृतमेवाकम्प्यत्वमित्युक्तं । ननु च कथमंशसंभवः विष्णुस्वरूपस्य निरवयवत्वात् । सत्यं । स्वरूपेण नांशत्वमुच्यते, किंतु गुणाविर्भावतारतम्यात् । "गुणैः षड्भिस्त्वेतैः प्रथमतरमूर्तिस्तव बभौ ततस्तिस्रस्तेषां त्रियुगयुगलैर्हि त्रिभिरभूत् । व्यवस्थायां चैषां ननु वरद साविष्कृतिवशाद्भवान्सर्वत्रैव त्वगणितमहामङ्गलगुणः" इत्यभियुक्तैरुक्तत्वात् । मानुषरूपत्वं चास्य मानुषसमानाकृतिकत्वं ॥ ११२–११३ ॥ जानुभ्य रथभूमावपतत् । अथ चचाल । ततः पपात अशयिष्ट । दशभिरास्यै रुधिरं ववाम । सनेत्रश्रवणैरित्यनेन नेत्रेभ्यः श्रवणेभ्यश्च रुधिरं ववामेत्युच्यते ॥ ११४ ॥ किंचित्कालं विघूर्णमानः भ्रमन् । पुनर्निश्चेष्टः सन् रथोपस्थे रथमध्ये । उपाविशत् स्थितः । ततो मूर्च्छितः अतएव विसंज्ञः संज्ञाशून्यश्चासीत् । पुनः संज्ञां लब्ध्वापि स्थानं स्थितिं । नालभत् नालभत । चचालेत्यर्थः ॥ ११५ ॥ नेदुः हर्षेणेति शेषः ॥ ११६ ॥ अभ्याशं समीपं ॥ ११७ ॥ ननु पूर्वं

नचिन्तयितुमशक्यौभागौ सव्यापसव्यभागौयस्मिन्सतं । आत्मानंमूलरूपंशेषं । प्रत्यनुस्मरत् अस्मरत् । यथोक्तमन्यत्र "सस्माररूपंनिजमेवलक्ष्मणः" इतिस्वस्मरणमात्रस्येप्सत्कार्यपर्याप्तत्वादितरव्याख्यानममूलत्वादुपेक्ष्यं ॥ १११ ॥ स० ततःक्रुद्धः लक्ष्मणाकर्षणतोतिक्रुद्धः । क्रुद्धः पूर्वमारभ्यकोपी ॥ ११३ ॥ ति० नेदुः संतोषादितिशेषः । सासुराः रावणस्यदेववदसुरेष्वपि क्लेशकरत्वेनतेषामपिवैरित्वात् ॥ ११६ ॥ ति० राघवाभ्याशमानयदित्युक्तं कथमेवंसुग्रहत्वंलक्ष्मणस्येत्यत्राह—वायुसूनोरिति । सुहृत्त्वेन सखित्वेन परमभक्त्याचलक्ष्मणःशत्रूणामप्रकंप्येपि वायुसूनोर्लघुत्वमगमत् । शत्रूणामित्यनेन लक्ष्मणोद्धरणसमयेरावणस्यानुचरैःसाहाय्यंकृतमितिगम्यते । इदंचभक्तमात्रसुग्रहत्वंभगवतोभगवदवताराणांचस्वभावसिद्धमेवेतिबोध्यं । एवंच रामलक्ष्मणयो-

[पा०] १ इदमर्धं झ. पुस्तकादिषुनदृश्यते. २ झ. ञ. ट. ततःक्रुद्धोवायुसुतः. ३ ङ. झ. ट. श्रवणैःपतात. ४ ख. च. ञ. वानरास्सिद्धाः. ५ झ. ञ. ट. श्वसासुराः.

तं समुत्सृज्य सा शक्तिः सौमित्रिं युधि दुर्जयम् ॥ रावणस्य रथे तस्मिन्स्थानं पुनरुपागता ॥११९॥
आश्वस्तश्च विशल्यश्च लक्ष्मणः शत्रुसूदनः ॥ विष्णोर्भागममीमांस्यमात्मानं प्रत्यनुस्मरन् ॥ १२० ॥
रावणोपि महातेजाः प्राप्य संज्ञां महाहवे ॥ आददे निशितान्बाणाञ्जग्राह च महद्धनुः ॥ १२१ ॥
निपातितमहावीरां द्रवन्तीं वानरीं चमूम् ॥ राघवस्तु रणे दृष्ट्वा रावणं समभिद्रवत् ॥ १२२ ॥
अथैनमुपसंगम्य हनुमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ मम पृष्ठं समारुह्य राक्षसं शास्तुमर्हसि ॥ १२३ ॥
विष्णुर्यथा गरुत्मन्तं बलवन्तं समाहितः ॥ तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यं वायुपुत्रेण भाषितम् ॥
आरुरोह महाशूरो बलवन्तं महाकपिम् ॥ १२४ ॥
रथस्थं रावणं संख्ये ददर्श मनुजाधिपः ॥ १२५ ॥
तमालोक्य महातेजाः प्रदुद्राव स राघवः ॥ वैरोचनमिव क्रुद्धो विष्णुरभ्युद्यतायुधः ॥ १२६ ॥
ज्याशब्दमकरोत्तीव्रं वज्रनिष्पेषनिस्स्वनम् ॥ गिरा गम्भीरया रामो राक्षसेन्द्रमुवाच ह ॥ १२७ ॥
तिष्ठतिष्ठ मम त्वं हि कृत्वा विप्रियमीदृशम् ॥ क्व नु राक्षसशार्दूल गतो मोक्षमवाप्स्यसि ॥१२८॥
यदीन्द्रवैवस्वतभास्करान्वा स्वयम्भुवैश्वानरशंकरान्वा ॥
गमिष्यसि त्वं दश वा दिशोऽथवा तथापि मे नाद्य गतो विमोक्ष्यसे ॥ १२९ ॥

हिमवानित्यादिना लक्ष्मणस्याकम्प्यत्वमुक्तं तादृशस्य कपिना रामसमीपप्रापणं कथमित्याशङ्क्य विरोधं परिहरति—वायुसूनोरिति ॥ सुहृत्त्वेन शोभनहृदयत्वेन । अनुकूलहृदयत्वेनेत्यर्थः । हृदयानुकूल्यमेवालं भक्तिस्त्वधिकेत्याह—भक्त्या परमया चेति । चशब्दोन्वाचये । सः लक्ष्मणः । शत्रूणां रावणस्य तत्परिकराणां चेत्यर्थः । अप्रकम्प्योपि कम्पितुमशक्योपि । कपेः कपेरपि । हनुमत एकस्य लघुत्वमगमत् लघुत्वमकरोत् । अनेन लघुत्वस्य बुद्धिपूर्वकत्वमुक्तं । शत्रुमित्रयोर्दुष्प्रापत्वसुप्रापत्वे स्वरूपप्रयुक्ते अस्येति भावः । मूर्च्छितस्यापि लक्ष्मणस्य ज्ञानशक्तिप्रतिपादनेन तत्र तत्र राघवयोरज्ञानाशक्तिप्रत्यायकानि वचनानि मानुषवेषनिर्वहणपराणीति मन्तव्यानि ॥ ११८ ॥ यमिति हेतुगर्भं । तस्य दुर्जयस्वरूपत्वाच्छक्तिस्तं त्यक्त्वा गतेति भावः । एतच्छ्लोकानन्तरमाश्वस्त इति श्लोकः । ततो रावणोपीति श्लोकः पठनीयः ॥११९॥ आश्वस्तः लब्धसंज्ञः । विशल्यः प्ररूढव्रणमुखः । अभवदिति शेषः । अकाण्डे शक्तिनिर्गमाश्वासनविशल्यत्वेषु को हेतुरत आह—विष्णोरिति । विरोधिप्रत्यनीकस्वभावत्वादिति भावः । अमीमांस्यं अचिन्त्यं । अनुस्मरन्नित्यनेन साधनानुष्ठानं किमपि न कृतवानित्युक्तं ॥ १२०—१२१ ॥ द्रवन्तीमिति । रावणस्य बाणसंधानदर्शनादिति भावः ॥ १२२ ॥ अर्हसीत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यं ॥ १२३ ॥ विष्णुर्यथेति सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ वायुपुत्रेण भाषितं तद्वाक्यं श्रुत्वा समाहितः सन् विष्णुर्गरुत्मन्तं यथा तथा महाकपिं हनुमन्तमारुरोहेति योजना ॥१२४॥ रथस्थमित्यर्धमेकं वाक्यं ॥ १२५ ॥ तमालोक्येत्यनुवादः अव्यवहितपूर्वकालद्योतनार्थः । अभ्युद्यतायुधः क्रुद्धो राघवः विष्णुर्वैरोचनं बलिमिव । प्रदुद्राव । साग्रहगमनमात्रे दृष्टान्तः ॥ १२६ ॥ वज्रनिष्पेषः स्फूर्जथुः । "स्फूर्जथुर्वज्रनिष्पेषः" इत्यमरः ॥१२७॥ ईदृशं लक्ष्मणप्रहाररूपं सीताहरणरूपं वा । मोक्षं मत्त इति शेषः ॥ १२८ ॥ इन्द्रादीन्वा स्वयंभ्वादी-

रज्ञानाशक्तिमत्त्वतात्पर्यतयाभासमानानिवचनानिमानुषवेषनिर्वहणमात्रपराणीतिबोध्यं । तदुक्तंभागवते—"मर्त्यावतारस्त्विहमर्त्यशिक्षणंरक्षोवधायैवनकेवलंविभोः । कुतोन्यथास्यूरमतःस्वआत्मन्सीताकृतानिव्यसनानीश्वरस्य"इति । मर्त्यशिक्षणं तत्फलकमित्यर्थः । आत्मनीश्वरस्येत्यनेन लाघवगौरवप्राप्त्योरविरोधउक्तः । **स०** वायुसूनोःसुहृत्त्वेन अनिमित्तोपकर्तृत्वेनकपेः हनुमद्विषयिण्यापरमयाभक्त्याच ॥ ११८ ॥ **ति०** पुनर्विष्णोर्भागमात्मानंस्मरन् आश्वस्तः प्राप्ताश्वासेन्द्रियग्रामः । विशल्योनीरुक्सर्वगात्रः ।

[पा०] १ झ. निर्जितं. २ क.—ट. वानराणांमहाचमूं. ३ ख.—च. झ. रावणं. ४ क. ख. ङ.—ट. गरुत्मन्तमारुह्यामरवैरिणं. ५ क. वायुपुत्रप्रभाषितं. ६ ङ. झ. ट. अथारुरोहसहसाहनूमन्तंमहाकपिं. ग. घ. ज. आरोहत्सहसाशूरो. ७ ग. ङ. झ. ट. सरावणं. ८ क. ख. ङ.—ट. निष्ठुरं. ९ घ. गतोमत्तोविमोक्ष्यसे. ङ. झ. ट. गत्वामोक्षं.

यश्चैव शक्त्याऽभिहतस्त्वयाऽद्य इच्छन्विषादं सहसाऽभ्युपेतः ॥
स एव रक्षोगणराज मृत्युः सपुत्रदारस्य तवाद्य युद्धे ॥ १३० ॥
एतेन चात्यद्भुतदर्शनानि शरैर्जनस्थानकृतालयानि ॥
चतुर्दशान्यात्तवरायुधानि रक्षस्सहस्राणि निषूदितानि ॥ १३१ ॥
राघवस्य वचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रो महाकपिम् ॥ वायुपुत्रं महावीर्यं वहन्तं राघवं रणे ॥
[रोषेण महताऽऽविष्टः पूर्ववैरमनुस्मरन्] ॥ आजघान शरैस्तीक्ष्णैः कालानलशिखोपमैः ॥ १३२
राक्षसेनाहवे तस्य ताडितस्यापि सायकैः ॥ स्वभावतेजोयुक्तस्य भूयस्तेजोऽभ्यवर्धत ॥ १३३ ॥
ततो रामो महातेजा रावणेन कृतव्रणम् ॥ दृष्ट्वा प्लवगशार्दूलं कोपस्य वशमेयिवान् ॥ १३४ ॥
तस्याभिचंक्रम्य रथं सचक्रं साश्वध्वजच्छत्रमहापताकम् ॥
ससारथिं साशनिशूलखड्गं रामः प्रचिच्छेद शरैः सुपुङ्खैः ॥ १३५ ॥
अथेन्द्रशत्रुं तरसा जघान बाणेन वज्राशनिसन्निभेन ॥
भुजान्तरे व्यूढसुजातरूपे वज्रेण मेरुं भगवानिवेन्द्रः ॥ १३६ ॥
यो वज्रपाताशनिसन्निपातान्न चुक्षुभे नापि चचाल राजा ॥
स रामबाणाभिहतो भृशार्तश्चचाल चापं च मुमोच वीरः ॥ १३७ ॥

न्वा यदि गमिष्यसि यद्यपि गमिष्यसि । तथापि अद्य मत्समीपं गतस्त्वं । मे मत्तः । न विमोक्ष्यसे । दश वा दिशो वेत्यत्र एको वाकारश्चार्थः ॥ १२९ ॥ अद्य य एष त्वया शक्त्याभिहतः स एषः तव विषादमिच्छन्सन् सपुत्रदारस्य तव मृत्युः सन् सहसा अभ्युपेतः अभ्युपागतप्रायः । अचिरादागमिष्यतीत्यर्थः । यद्वा अभेदेनोच्यते । यः शक्त्याभिहतः स एवाहमागतवानस्मि । लक्ष्मणं प्राहरमिति मा गा गर्वमिति भावः ॥ १३० ॥ लक्ष्मणेनाप्रहृतः कथं त्वया प्रहृतः स्यामित्याशङ्क्य स्वपराक्रमविशेषं दर्शयति—एतेनेति ॥ एतच्छब्दः सन्निहितपरः एषोस्मीत्यादिप्रयोगात् अयं जन इति प्रयोगाच्च । मयेत्यर्थः । मृत्युशब्दापेक्षया वा एतेनेत्युक्तिः । चतुर्दशानि । चतुर्दशशब्दादर्शआद्यचि टिलोपे कृते जसि रूपं । यद्वा एतेनेति स्वाभेदेन लक्ष्मणो निर्दिश्यते ॥ १३१ ॥ राघवस्येत्याद्यर्धत्रयमेकं वाक्यं । वहन्तमिति । आत्मानं प्रहृत्य पुनरपि रामं वहतीति क्रोधादिति भावः ॥ १३२ ॥ स्वभावतेजः स्वाभाविकतेजः ॥ १३३ ॥ एयिवान् प्राप्तः ॥ १३४ ॥ अभिचङ्क्रम्य पौनःपुन्येन समीपं गत्वा ॥ १३५ ॥ वज्राशनिसन्निभेनेति । बाणस्य वज्रसाम्यमुच्यते । वज्रेण मेरुं भगवानिवेन्द्र इति प्रहर्तू रामस्येन्द्रसाम्यमित्यपुनरुक्तिः । भगवान् वीर्यवान् "भगः श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु" इत्यमरः ॥ १३६ ॥ यः पुरा । वज्रपातयुक्ताशनिसन्निपातादिति मध्यमपदलोपिसमासः । वज्रं इन्द्रायुधं । अशनिः औत्पातिकः । न चुक्षुभे नार्तिं प्राप्तः । नापि चचाल नार्तिनिमित्तं चलनं प्राप्तः । राजा अन्यूनराजभावश्च स्थितः । सः रामबाणाभिहतः । भृशार्त-

आसीदितिशेषः । **स०** विष्णोर्भागमिति । व्याख्यातमिदं ॥ १२० ॥ **ति०** एवंपरमक्रोधेहेतुमाह—यइति । अद्यत्वयायुद्धंगच्छन्नसौलक्ष्मणःत्वयाशक्त्यानिहतःताडितःसन्सहसाविषादंगतः । अतोऽभ्युपेत्यप्रतिज्ञाय । सएषोहंतद्दुःखशान्तयेसपुत्रपौत्रस्यतेसंख्ये मृत्युर्भविष्यामीतिशेषः । **स०** एषलक्ष्मणः । सः सीतापहारः । एषः लक्ष्मणविषादः । हेरक्षोगणराज सपुत्रपौत्रस्य तवअद्यमृत्युः भविष्यति ॥ १३० ॥ **स०** पूर्ववैरं अक्षक्षपणस्वताडनादिजनितं ॥ १३२ ॥ **स०** स्वभावतेजोयुक्तस्येत्यनेन वराद्युक्तिर्लोकानुसारेणेतिसूच्यते ॥ १३३ ॥ **शि०** कृतव्रणं व्रणायकृतःप्रयत्नोयस्मिंस्तं प्लवगशार्दूलंदृष्ट्वा क्रोधस्यप्रातीतिककोपस्यवशमिव एयिवान् । वशशब्दआचारक्विबन्तप्रकृतिककर्तृक्विबन्तः । किंच क्रोधस्य क्रोधवतः वशंकान्ति एयिवान् कोपवत्सदृशकान्तिमानभवदित्यर्थः

[पा०] १ झ. ञ. ट. यश्चैष. २ क. घ. ङ. च. झ. ञ. ट. गच्छन्विषादं. ३ ख. ग. घ. च. झ. ञ. ट. सएष. ४ ङ. झ. ञ. ट. सपुत्रपौत्रस्य. ५ ङ. झ. ट. महाबलः. ६ इदमर्धं क. ख. ङ.—ट. पाठेषुदृश्यते. ७ क.—घ. च.—झ. ट. संक्रम्य. ८ ङ. झ. शितैःशराग्रैः.

तं विह्वलन्तं प्रसमीक्ष्य रामः समाददे दीप्तमथार्धचन्द्रम् ॥
तेनार्कवर्णं सहसा किरीटं चिच्छेद रक्षोधिपतेर्महात्मा ॥ १३८ ॥
तं निर्विषाशीविषसन्निकाशं शान्तार्चिषं सूर्यमिवाप्रकाशम् ॥
गतश्रियं कृत्तकिरीटकूटमुवाच रामो युधि राक्षसेन्द्रम् ॥ १३९ ॥
कृतं त्वया कर्म महत्सुभीमं हतप्रवीरश्च कृतस्त्वयाहम् ॥
तस्मात्परिश्रान्त इव व्यवस्य न त्वां शरैर्मृत्युवशं नयामि ॥ १४० ॥
गच्छानुजानामि रणार्दितस्त्वं प्रविश्य रात्रिंचरराज लङ्काम् ॥
आश्वास्य निर्याहि रथी च धन्वी तदा बलं द्रक्ष्यसि मे रथस्थः ॥ १४१ ॥
स एवमुक्तो हतदर्पहर्षो निकृत्तचापः स हताश्वसूतः ॥
शरार्दितः कृत्तमहाकिरीटो विवेश लङ्कां सहसा स राजा ॥ १४२ ॥
तस्मिन्प्रविष्टे रजनीचरेन्द्रे महाबले दानवदेवशत्रौ ॥
हरीन्विशल्यान्सह लक्ष्मणेन चकार रामः परमाहवाग्रे ॥ १४३ ॥

भृशमार्तः क्षुब्धः । चचाल । वीरोपि चापं मुमोच स्वस्य स्वरक्ष्यत्वान्वयं त्यक्तवान् रामैकरक्ष्यत्वद्योतनाय ॥ १३७ ॥ विह्वलन्तं मूर्च्छितं । प्रसमीक्ष्य तस्यानन्यशरण्यत्वमवलोक्य । अर्धचन्द्रं अर्धचन्द्राकाराग्रं बाणं । आददे । तेन मुकुटं चिच्छेद । मानभङ्गमकरोदित्यर्थः । महात्मा महामनाः । दयालुरित्यर्थः । आभ्यांश्लोकाभ्यां भगवद्रक्षणे निमित्तं स्वयत्ननिवृत्तिरेवेत्युक्तं ॥ १३८ ॥ तं त्यक्तचापं । अतएव निर्विषाशीविषसन्निकाशं निर्विषसर्पतुल्यं । अप्रकाशं निस्तेजस्कं । अतएव शान्तार्चिषं शान्तकिरणं सूर्यमिव स्थितं । कृत्तकिरीटकूटं छिन्नकिरीटसमूहं । "मायानिश्चलयन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु । अयोघने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियां" इत्यमरः । अतएव गतश्रियं निष्प्रभं । उवाच ॥ १३९ ॥ महत् अनितरदुष्करं । सुभीमं कर्म युद्धं कृतं । किं चाहं हतलक्ष्मणादिप्रवीरश्च कृतोस्मि । तस्मात् अनेकवीरपतनावधिकरणकरणात् त्वं परिश्रान्तः आयुधधारणेपि श्रान्त इति व्यवस्य निश्चित्य । त्वां मृत्युवशं मृत्योरधीनतां । ननयामि । चिररणपरिश्रान्तकृन्तनकृतापवादापनोदाय. संप्रति भवतः प्राणापहरणकर्मणो विरमामीत्यर्थः ॥ १४० ॥ रिपौ पुरो विलसति कथं गच्छेयमित्यत्राह—अनुजानामीति । रणार्दितः युद्धे श्रान्तः । रात्रिंचरराजकूटयोधिन्निति सापहासोक्तिः । आश्वास्य विश्रम्य । रथी धन्वी च सन्निर्याहि । स त्वं तदा तादृशं मे बलं रथस्थ इत्युपलक्षणं, धानुष्कश्च सन् द्रक्ष्यसीत्यन्वयः ॥ १४१ ॥ स इति । अत्र क्रियाभेदात्तच्छब्दत्रयमिति न तद्वैयर्थ्यं । सहसा मुकुटभङ्गकृतलज्जयेति भावः ॥ १४२ ॥ प्रविष्टे लङ्कामिति शेषः । दानवदेवशत्रावित्यनेन रावणनिर्गमो देवदानवहर्षहेतुरिति सूच्यते । सह लक्ष्मणेनेति । लक्ष्मणस्य पूर्वमेव विशल्यत्वेप्यादरात्पुनःकरणं । परमाहवाग्र इत्य-

॥ १३४ ॥ स० सुभीमंकर्मसमरेत्वयाकृतं । अहंहतप्रवीरः हताः हतप्रायाःप्रवीराः नीलाद्यायस्यसतथाकृतः । यद्वा त्वयानिमित्तभूतेन अहं–हताःप्रवीरास्तावकाःयेनसतथाकृतइतिवा । एतेनैकलापराधेनबहूनांघातोजातइतिसूच्यते । सुभीमकर्मकर्तृत्वात्प्रहस्तादीनांसहायभूतानामभावाच्चपरिश्रान्तइतिव्यवस्य निश्चित्य त्वांनमृत्युवशंनयामि । किरीटत्रोटनेनत्वयापिशिरःकर्तनसामर्थ्यंममास्तीतिज्ञातमेवेतिभावः ॥ १४० ॥ स० इतोरणात् रणमण्डलात् । प्रयाहि । जानामि अनुजानामि । उपसर्गाश्चधातुलीनार्थद्योतकाइत्युपपद्यते अनुजानामीति । रथी सहायातानेकरथवान् । सधन्वीत्यप्येवमेव । सत्वं धन्वीतिवा । प्रेक्ष्यसि प्रेक्षिष्यसि

[पा०] १ ङ. झ. ट. प्रयाहिजानामि. २ झ. ञ. ट. सधन्वी. ३ क. घ.- ट. प्रेक्ष्यसि. ४ ग. रणार्दितः.

तस्मिन्प्रभिन्ने त्रिदशेन्द्रशत्रौ सुरासुरा भूतगणा दिशश्च ॥
ससागराः सर्षिमहोरगाश्च तथैव भूम्यम्बुचराश्च हृष्टाः ॥ १४४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

श्रीरामपराभूतभीतेनरावणेन सभायांमन्त्रिमध्ये स्वस्यनानाशापप्राप्तिनिवेदनेनशोचनपूर्वकं राक्षसान्प्रति कुंभकर्णप्रबोधननियोजनम् ॥ १ ॥ राक्षसैर्महताप्रयासेन कुंभकर्णप्रबोधनम् ॥ २ ॥ राक्षसैर्विनिवेदितनिखिलवृत्तान्तेनतेन रावणाज्ञयातदवलोकनायातिविपुलनिजशरीरावलोकनजभयविद्रुतकपिकुलेनसता राजमार्गेनिर्गमनम् ॥ ३ ॥

स प्रविश्य पुरीं लङ्कां रामबाणभयार्दितः ॥ भग्नदर्पस्तदा राजा बभूव व्यथितेन्द्रियः ॥ १ ॥
मातङ्ग इव सिंहेन गरुडेनेव पन्नगः ॥ अभिभूतोऽभवद्राजा राघवेण महात्मना ॥ २ ॥
ब्रह्मदण्डप्रकाशानां विद्युत्सदृशवर्चसाम् ॥ स्मरन्राघवबाणानां विव्यथे राक्षसेश्वरः ॥ ३ ॥
स काञ्चनमयं दिव्यमाश्रित्य परमासनम् ॥ विप्रेक्षमाणो रक्षांसि रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥
सर्वं तत्खलु मे मोघं यत्तप्तं परमं तपः ॥ यत्समानो महेन्द्रेण मानुषेणास्मि निर्जितः ॥ ५ ॥
इदं तद्ब्रह्मणो घोरं वाक्यं मामभ्युपस्थितम् ॥ मानुषेभ्यो विजानीहि भयं त्वमिति तत्तथा ॥ ६ ॥
देवदानवगन्धर्वैर्यक्षराक्षसपन्नगैः ॥ अवध्यत्वं मया प्राप्तं मानुषेभ्यो न याचितम् ॥ ७ ॥
विदितं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम् ॥ इक्ष्वाकुकुलनाथेन अनरण्येन यत्पुरा ॥ ८ ॥

नयनासंभवः सूच्यते ॥ १४३ ॥ पूर्वसूचितं देवादिहर्षं प्रपञ्चयति—तस्मिन्निति ॥ प्रभिन्ने पराजिते । दिशः दिक्पालाः । सागराः सागरवासिनः । अम्बुचराः सागरभिन्नाम्बुचराः । हृष्टाः बभूवुरिति शेषः । षष्ठ्यां रावणमुकुटभङ्गः ॥ १४४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

अथ कुम्भकर्णप्रबोधनं षष्टौ—स प्रविश्येत्यादि ॥ रामाबाणभयार्दितः किमिदानीमपि रामबाणाः पतेयुरिति भयपीडितः । व्यथितेन्द्रियः दुःखितमनस्कः ॥ १ ॥ मनोव्यथामुपपादयितुं तद्धेतुं सदृष्टान्तमनुवदति—मातङ्ग इवेति ॥ महात्मना महास्वभावेन । बलवतेत्यर्थः ॥ २ ॥ ब्रह्मदण्डेति । ब्रह्मदण्डः ब्रह्मशापः । सर्वास्त्रनिगरणक्षमो वसिष्ठदण्डो वा ब्रह्मास्त्रं वा । युगान्तकालसमुत्थितोग्निवर्णो धूमकेतुरित्येके । तत्प्रकाशानां बाणानामिति "अधीगर्थदयेशां कर्मणि" इति षष्ठी ॥ ३-४ ॥ मे मया । यत्तपस्तप्तं तत् सर्वं मोघं जातमिति शेषः ॥ ५ ॥ ब्रह्मवाक्यं तु फलितमित्याह—इदमिति ॥ त्वं मानुषेभ्यो भयं विजानीहीति यत् ब्रह्मणो घोरं वाक्यं तदिदं मामभि मां प्रति । उपस्थितं मयि फलितमित्यर्थः । यतस्तत् ब्रह्मवाक्यं । तथा । ननु मोघं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ प्राप्तं याचित्वा प्राप्तं । मानुषेभ्योऽवध्यत्वं नैव याचितमित्यर्थः ॥ ७ ॥ विदितमित्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं । यस्त्वामित्यत्र तु आमिति छेदः । आमित्यङ्गीकारे । यस्तु पुरुषस्त्वां संग्रामे निहनिष्यति सः मद्वंशे उत्पत्स्यते । आं निश्चितं । इत्येवंप्रकारेण इक्ष्वाकुकुलनाथेन अनरण्येन यत् यस्मात् । पुरा विदितं प्रतिज्ञातं । "विदितौ ज्ञातविश्रुतौ" इति

॥ १४१ ॥ ति० अयंरावणपराभवः तन्मासीयशुक्लषष्ठ्यांसायंकाले । स० भूम्यंबुचराः भूमिचराः अंबुचराः मनुष्यादयोयादांसिच । प्रहृष्टाः । सर्वोपद्रवकर्तृपराभवस्यसर्वापेक्षितत्वादितिभावः ॥ १४४ ॥ इत्येकोनषष्टितमःसर्गः ॥ ५९ ॥

स० महेन्द्रेणसमानः मानसहितः तेनापिमानितइत्यर्थकरणेऽर्थविशेषोलभ्यते ॥ ५ ॥ स० अनरण्येन तन्नामकेनराज्ञा ।

[पा०] १ घ. ङ. छ. झ. ञ. ट. प्रभग्ने. २ ग. रणार्दितः. ३ घ. ङ. झ. ट. सर्वमहोरगाश्च. ४ ङ. झ. ट. ब्रह्मदण्डप्रतीकानांविद्युच्चलितवर्चसां. ५ ङ. झ. मानुषेणविनिर्जितः. ६ ग. राक्षसकिन्नरैः. ७ ङ.—ट. कुलजातेन.

...श्वसारथिम्

निहनिष्यति संग्रामे त्वां कुलाधम दुर्मते ॥ ९ ॥
शप्तोऽहं वेदवत्या च यदा सा धर्षिता पुरा ॥ सेयं सीता महाभागा जाता जनकनन्दिनी ॥१०॥
उमा नन्दीश्वरश्चापि रम्भा वरुणकन्यका ॥ [1]यथोक्तास्तपसा प्राप्तं न मिथ्या ऋषिभाषितम् ॥ ११॥
[2]एतदेवाभ्युपागम्य यत्नं कर्तुमिहार्हथ ॥ राक्षसाश्चापि तिष्ठन्तु चर्यागोपुरमूर्धसु ॥ १२ ॥
स [3]चाप्रतिमगम्भीरो देवदानवदर्पहा ॥ ब्रह्मशापाभिभूतस्तु कुम्भकर्णो विबोध्यताम् ॥ १३ ॥
[4]स पराजितमात्मानं प्रहस्तं च निषूदितम् ॥ ज्ञात्वा रक्षोबलं भीममादिदेश महाबलः ॥ १४ ॥
द्वारेषु यत्नः क्रियतां प्राकारश्चाधिरुह्यताम् ॥ निद्रावशसमाविष्टः कुम्भकर्णो विबोध्यताम् ॥ १५॥
सुखं स्वपिति निश्चिन्तः [5]कालोपहतचेतनः ॥ [6]नव षट् सप्त चाष्टौ च मासान्स्वपिति राक्षसः ॥ १६॥

नानार्थरत्नमाला। तस्मात् मानुषं रामं दशरथात्मजं दशरथपुत्रत्वेन जातं। मन्ये। राक्षसाधम कुलाधमेति जातितः कुलतश्च नीचत्वमुच्यते। दुःखातिरेकादनरण्योक्तपरुषानुवादः। अन्येतु त्वामिति द्विरुक्तिरनुस्मरणार्थेत्याहुः। अपरे त्वाग्रहातिशयेन द्विरुक्तिरिति। त्वां प्रत्युत्पत्स्यत इति द्वितीयत्वांशब्दान्वय इत्येके॥ ८—९ ॥ किं चाहं पुरा वेदवत्या शप्तोस्मि। मत्कृते तव विनाशो भविष्यतीति। कदेत्यत्राह—यदेति। सा वेदवती। यदा धर्षिता बलात्कृता। तदा। अद्य तया किं क्रियते सीता ह्येतदुपद्रवमूलमित्यत्राह—सेयमिति। सा वेदवती स्वशापनिर्वाहार्थं सीता जाता॥ १० ॥ उमादयश्चत्वारः तपसा तपःप्रभावेन। यथोक्ताः यथोक्तवन्तः। तथा प्राप्तं सिद्धं। ऋषिभाषितं न मिथ्या भवति हि। नन्दीश्वररम्भाशापावुत्तररामायणे प्रोक्तौ। उमावरुणकन्यकाशापौ चानेनैव सिद्धौ॥ ११ ॥ एतत् शापस्वरूपं। अभ्युपागम्य ज्ञात्वा। इह प्रकृते शत्रुविजये कार्ये। यत्नं अवधानं। कर्तुमर्हथ। चर्याः गोपुरपार्श्वस्थभटसंचारप्रदेशाः॥ १२ ॥ ब्रह्मशापाभिभूतः ब्रह्मशापकृतनिद्रापरवश इत्यर्थः॥ १३॥ किमर्थं कुम्भकर्णो विबोध्यत इत्याशङ्क्य कविराह—स पराजितमिति॥ आदिदेश कुम्भकर्णविबोधनार्थमिति शेषः॥ १४॥ द्वारेषु अवान्तरद्वारेषु। यत्नः क्रियतां, प्राकारश्चाधिरुह्यतां। वानरानारोहार्थमिति भावः। निद्रावशसमाविष्टः निद्रावशेन शयानः। सद्यः कर्तव्यत्वाय पुनरुक्तिः॥ १५॥ सुखमिति। दुःखिते चिन्ताकुले अनवाप्तकामे मयि जाग्रति सतीति शेषः। न केवलमिदानीमेव सर्वदाप्येवमेवेत्याह—नवेति।

यत् यः प्रोक्तइतिशेषः॥ ८॥ **स०** सबलं शारीरबलसहितं। त्वां अन्यांसेनांच। "त्वत्वइतिद्वावप्यदन्तावन्यपर्यायौ" इतिकौमुद्याद्युक्तेः। आक्रोशाद्वा द्विरुक्तिः॥ ९॥ **स०** यथा यतः सावेदवत्येवेयंसीता। तस्याःसीतात्वेनोत्पत्तेः रामायणएवस्पष्टमुक्तेः॥१०॥ **ती०** उमाशापस्तु कैलासगिरिचलनवेलायां रावणतेस्त्रीनिमित्तंवधइत्येवंरूपइतिज्ञेयं। **स०** रंभानिमित्तोनलकूबरशापः। वरुणकन्यका पुञ्जकस्थली तन्निमित्तोब्रह्मशापः। यथोक्ताः कर्मणोवैवक्षिकादित्वमभ्युपेत्य "आदिकर्मणि—" इतिक्तः। भावेक्तप्रत्ययान्तेनबहुव्रीहिर्वा। तत्तद्वचनानुगुणंफलंप्राप्तं। ऋषयोज्ञानिनः॥ ११॥ **स०** ब्रह्मशापाभिभूतः ब्रह्मणा इन्द्रवाक्यश्रवणानन्तरंकुंभकर्णायशापोदत्तइतितेनाभिभूतः। "तस्मात्त्वमद्यप्रभृतिमृतकल्पःशयिष्यसे" इत्यत्रैवाग्रेव्यक्तं। नचतस्यवरादेव स्वापसिद्धेःशापोव्यर्थइतिवाच्यं। सरस्वत्यास्वानुकूलंवाचयित्वाब्रह्मणिगतेसति देवैरहंवञ्चितइतिज्ञात्वा स्वच्छन्दत्वात्स्वापस्यनाहं तथाकरोमीतिनिश्चित्यपुनश्चकुंभकर्णेनप्रजाबाधेसतिकथितशापसार्थक्यसंभवात्। अभिभूतः तिरस्कृतः। यथोक्तमुत्तरकाण्डे "वरव्याजेनमोहोस्मैदीयताममितप्रभ" इति॥ १३॥ **स०** रक्षः कुंभकर्णाख्यं॥ १४॥ **शि०** ननुसुप्तोजनोजागर्त्येवेतिस्वयं जागरिष्यतीत्यतआह—नवेति। नवचसप्तच षोडशेत्यर्थः। तेषांयेदश तेषामष्टौ निगरणे निस्सारणेसतीत्यर्थः। मासान् अवशिष्टषण्मासानित्यर्थः। राक्षसः कुंभकर्णः। मत्त्रंकृत्वास्वपिति अस्वपत्। अतःप्रसुप्तोऽयं इतोनवमेऽहनि जागरितेतिशेषः। तद्दिनएवस्वापावधिपूर्तिर्भवितेतितात्पर्यम्। अष्टिशब्दोभक्षणार्थकाशधातुप्रकृतिकक्तिन्नन्तः। "वर्तमानसामीप्ये" इतिभूतेलट्। अतएव "शयिताह्येषषण्मासानेकाहंजागरिष्यति" इतिषण्मासमात्रशयनप्रतिपादकवरदानवाक्येननविरोधः। वस्तुतस्तु नवाद्यन्य-

[**पा०**] १ ङ. झ. ट. यथोक्तास्तन्मयाप्राप्तं. २ ङ.—ट. एतदेवसमागम्य. ३ क.—ख. च.—ञ. चाप्रतिमगांभीर्यो. ४ ग. झ. समरेजितमात्मानं. ५ क. ख. झ. ट. कामोपहतचेतनः. ६ ट. नवसप्तदशाष्टौच.

कदाचिन्नवमासान् कदाचित् षण्मासान् कदाचित्सप्तमासान् कदाचिदष्टमासांश्चानियमेन स्वपितीत्यर्थः । अतएवोत्तरकाण्डे अविशेषेण वरप्रार्थना कुम्भकर्णेन क्रियते—“ स्वप्तुं वर्षाण्यनेकानि देवदेव ममेप्सितं” इति । उत्तरत्र रामंप्रति विभीषणवचने—“शयिता ह्येष षण्मासानेकाहं जागरिष्यति ” इति वचनं तु पक्षान्तराणामप्युपलक्षकं । अन्यूनाभिप्रायं वा । सप्तमासादिस्वापासंभवेपि षण्मासस्वापः संभवत्येव । “यद्वा, नवसप्तदशाष्टौ च मासान्स्वपिति राक्षसः ” इति पाठः । दशाष्टौ दशमासहानौ सत्यां नवसप्तमासान् षण्मासानित्यर्थः । अष्टिरशनं नाश इति यावत् । नवसप्तमासाः षोडशमासाः तेषु दशमासलोपे हि षण्मासा एवावशिष्यन्ते । अथवा षडहैर्मासान्त्संपाद्याहरुत्सृजन्ति षडहैर्हि मासान्त्संपश्यन्त्यर्धमासैर्मासान्त्संपाद्याहरुत्सृजन्त्यर्धमासैर्हि मासान्त्संपश्यन्त्यमावास्यया मासान्त्संपाद्याहरुत्सृजन्त्यमावास्यया हि मासान्त्संपश्यन्ति पौर्णमास्या मासान्त्संपाद्याहरुत्सृजन्ति पौर्णमास्या हि मासान्त्संपश्यन्तीत्युक्तमासविकल्पेषु षडहानामपि मासत्वश्रवणात्तत्प्रकारेण नवषडित्युक्तत्रिंशन्मासा अपि अशीत्युत्तरशतदिनतया अमावास्यया पौर्णमास्या वा परिगणनेन षण्मासा एव संपद्यन्त इति न कश्चिद्विरोधः । तथाहि अस्ति किंचित् उत्सर्गिणामयनं नाम सत्रं गवामयनस्य विकृतिः । तत्र प्रकृतौ द्वादशमासेष्वनुष्ठेयानां सोमयागविशेषाणां त्रिंशतोनुष्ठेयत्वान्न किंचिदहरुत्स्रष्टुं शक्यते । तद्विकृतावत्र प्रतिमासमेकस्मिन्नहनि सोमयागपरित्यागो विधीयते । तत्र कतममहस्त्यज्यतामित्यपेक्षायामुच्यते—अमावास्यया मासान्त्संपाद्याहरुत्सृजन्त्यमावास्यया हि मासान्त्संपश्यन्ति पौर्णमास्या मासान्त्संपाद्याहरुत्सृजन्ति पौर्णमास्या हि मासान्त्संपश्यन्तीति । अस्यार्थः अमावास्यायामनुष्ठेयेन यागेन पूर्वमासं परिसमाप्य उत्तरस्यादिभूतमहस्त्यज्यतामिति । पौर्णमास्यामनुष्ठेयेन यागेन पूर्वमासं परिसमाप्य उत्तरस्यादिभूतमहस्त्यज्यतामिति च । अस्मिन्विधाने अर्थवादे प्रसिद्धिवाचिना हिशब्देन अमावास्याया मासान्तत्वं । उत्तरवाक्ये पौर्णमास्या मासान्तत्वं च श्रुतं । एवं अर्धमासैर्मासान्त्संपाद्याहरुत्सृजन्त्यर्धमासैर्हि मासान्त्संपश्यन्ति षडहैर्मासान्त्संपाद्याहरुत्सृजन्ति षडहैर्हि मासान्त्संपश्यन्तीत्यत्रापि पक्षात्मकः षडहात्मकोपि मासोस्तीति हिशब्देन दर्शितं । ननु च षडहैरिति बहुवचननिर्देशान् पञ्चभिः षडहैरिति व्याख्यानेन त्रिंशद्दिनात्मको मास एवात्र कथ्यत इति चेन्न । अर्धमासैरित्यत्रापि तथात्वापत्तेः । तदानीं बह्वर्धमासानां मासत्वस्वीकारे पक्षत्रयस्यापि मासत्वप्रसङ्गः । तत्र पक्षा वै मासा इत्युक्तरीत्या एकैकस्य पक्षस्य मासत्वस्वीकारे अत्राप्येकैकस्यैव षडहस्य मासत्वस्वीकारो युक्तः । पूर्वकल्पेष्विवात्रापि प्रसिद्धिवाचकहिशब्दप्रयोगात् । अन्यथा उत्तरानुवाके षडहैर्मासान्त्संपाद्य यत्सप्तममहस्तस्मिन्नुत्सृजेयुरिति वाक्यविरोधः स्यात् । सप्तमत्वं ह्यत्र विशिष्यते । षडहैर्मा-

तमान्मासान्स्वपितीत्यर्थः । वरदानवाक्येनतुनविरोधः । तस्यषण्मासाभ्यन्तरमात्रेप्रबोधाभावपरत्वात् । तदुत्तरंस्वाभाविकनिद्रायानिषेधाभावाच्च । एवमेकाहंजागरिष्यतीतिवाक्यस्यापिस्वापानन्तरकालिकैकदिनेनिश्शेषस्वापाभावपरत्वात् । तदुत्तरदिनेस्वाभाविकजागरणस्यननिषेधः । यद्दिनादारभ्यस्वपितितद्दिनादारभ्यषण्मासान्नजागर्ति । यद्दिनेजागर्ति तदुत्तरदिनेनस्वपितीतितात्पर्यम् । अतएव “स्वप्तुंवर्षाण्यनेकानिदेवदेवममेप्सितं” इतिवक्ष्यमाणोत्तरकाण्डीयतद्वरप्रार्थनस्यननैरर्थक्यं । अतएव “तत्रनिद्रांसमाविष्टःकुंभकर्णोमहाबलः । बहून्यब्दसहस्राणिशयनान्नचबुध्यते” इतिरामंप्रत्यगस्त्यवचनंसंगच्छते । **स०** तत्स्वापप्रकारमाह—नवेत्यादिना । अत्रेदंबोध्यं । कुंभकर्णः षट्सप्ताष्टनवमासान्स्वपिति । उपलक्षणमेतत् । अनेकाब्दसहस्राण्यपिकदाचित्स्वपितीतिग्राह्यं । प्रबोधस्तुषण्मासादर्वाक्नैवभवति । तदूर्ध्वंभवंश्चननियतः । कदाचित्सप्तमासानन्तरंकदाचिदष्टमासानन्तरमित्येवमादितोबोध्यं । कदाप्रबोधेपिजागरणमेकस्मिन्नेवदिनेद्वितीयदिनेपुनश्चस्वापइति । एतेनैतानिवचनानिसमाहितानि । तथाहि । “शयिताह्येषषण्मासानेकाहंजागरिष्यति” इत्यत्रैवब्रह्मवाक्यं । “स्वप्तुंवर्षाण्यनेकानिदेवदेवममेप्सितं” इतिवरप्रार्थनावाक्यं । तत्रैवोत्तरेऽगस्त्यवचनं “तत्रनिद्रांसमाविष्टःकुंभकर्णोमहाबलः । बहून्यब्दसहस्राणिशयानोनचबुध्यते” इति । मन्त्रं रामेणसह युद्धकरणेआलोचनां । इतः रामस्यलङ्कानिरोधदिवसात्पूर्वंनवमेऽहनिसुप्तः । कुंभकर्णस्वापदिनएवविभीषणस्यरामंप्रतिगमनं । ततस्त्रिदिनंसमुद्रप्रार्थना । पञ्चदिनंसेतुबन्धः । पञ्चमेसायंकालेपरपारप्राप्तिः । नवमेलङ्कासमीपगमनमितिविवेकः । यत्तुनागोजिभट्टेन एतदुत्तरं ‘मन्त्रंकृत्वाप्रसुप्तोयमितस्तुनवमेऽहनि’ इत्यर्धंपठ्यते तत्, यच्च तस्य इतः युद्धप्रारंभदिनात्प्राक्तनेनवमेऽहनीतिव्याख्यानं तदसंगतमेव । “अयंतेसुमहान्कालःशयानस्यमहाबल” इत्यनेनषण्मासादधिकत्वस्यसांप्रतनिद्रायांप्रतीतेः अहश्शब्दोलक्षणयामासपरोवा’ इतिभाषितं तत्रमन्त्रकालेइदानींसमुत्थितः “कुंभकर्णःप्रचुक्रोधवचनंचेदमब्रवीत्” इत्यादिनाकुंभकर्णस्यजाग्रत्त्व-

मं॑त्रयित्वा प्रसुप्तोऽयमितस्तु नवमेऽहनि ॥ तं तु बोधयत क्षिप्रं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ १७ ॥

सानित्यत्र मासशब्दस्य मासैकदेशलक्षणाङ्गीकारे स एव दोषः । तस्मात् षडहात्मकोपि मासोस्तीति सिद्धम् । तमिमं श्रौतं षडहमासत्वपक्षमनुस्मरन्तः षण्मासानेव वदन्ति " नव षट् सप्त चाष्टौ च मासान्स्वपिति राक्षसः " इति ॥ १६ ॥ ननु सुप्तः कथं बोधयितुं शक्य इत्याशङ्क्य इदानीमेव स्वापारम्भात्सुप्रबोधोयमित्याशयेनाह—मन्त्रयित्वेति ॥ अत्र केचित् एकाहं जागरिष्यतीति कुम्भकर्णस्य स्वापोत्सर्जनानन्तरमेकस्मिन्दिन एव प्रबोधनियमस्योक्तत्वान्मन्त्रकरणदिनसमनन्तरदिन एव कुम्भकर्णस्य स्वापारम्भः । आजगाममुहूर्तेनेत्यनेन विभीषणागमनमपि मन्त्रदिन एव, "विभीषणेनाशु जगाम संगमं" इत्यनेन तदागमनानन्तरमेव तस्य स्वीकारः । तद्दिवसप्रभृति दिवसप्रत्यये समुद्रप्रार्थनार्थं रामस्य दर्भशयनं । तदनन्तरं पञ्चदिनेषु सेतुबन्धः । सेतुबन्धपूर्तिदिवस एव सायंकाले सुवेलारोहणं । तस्यामेव रात्रौ सुग्रीवरावणयोर्द्वन्द्वयुद्धं । समनन्तरदिने तुमुलयुद्धं । तत्रैव रात्रौ नागपाशबन्धमोक्षौ । धूम्राक्षवज्रदंष्ट्राकम्पनवधश्च । अनन्तरदिने प्रहस्तवधः रावणमुकुटभङ्गश्च । एवं दिवसगणनोपपत्तिरिति वदन्ति । तच्चिन्त्यं । सुवेलारोहणरात्रौ पूर्णचन्द्रोदयवर्णनेन सुवेलारोहणदिनं पौर्णमासीति सिद्धं । रावणमरणदिनं चामावास्येति स्फुटं । एवंच त्वदुक्तरीत्या द्वितीयायामेव मुकुटभङ्गे रावणस्य दर्शपर्यन्तं विलम्ब्य युद्धकरणं चिन्त्यं । वस्तुतस्तु इतः प्रसक्ताद्युद्धारम्भदिनादित्यर्थः । तद्दिनमपहाय तत्पूर्वदिनापेक्षया नवमेहनि तत्पूर्वदिनकृतमन्त्रः प्रसुप्तः । तथाच पौर्णमास्यां सुवेलारोहणं प्रथमायां युद्धारम्भः । तत्पूर्वं नवमदिनं सप्तमी । तस्यां कुम्भकर्णःसुप्तः । रामस्य दर्भशयनारम्भश्च । षष्ठ्यां कुम्भकर्णादिभिर्मन्त्रविचारः । तस्यामेव विभीषणनिर्गम इति । इत्थं चाहुः । सीताहरणात्पूर्वं त्रयोदशसंवत्सरा गताः । चतुर्दशवर्षारम्भे सीता हृता पम्पातीरे वसन्तवर्णनात् । आषाढे वालिवधः । तदनन्तरं वर्षर्तुवर्णनात् । आश्वयुजे सीतान्वेषणसमुत्साहनमिति स्फुटं । स्वयंप्रभाबिले बहुकालो गतः । फाल्गुनशुद्धत्रयोदश्यां हनुमतो लङ्काप्रवेशः । " पुष्पिताग्रान्वसन्तादौ ददर्श विविधान्द्रुमान् " इति वसन्तादिभूतफाल्गुनमाससूचकवृक्षाग्रपुष्पितत्वोक्त्या तथाप्रतीतेः । " स्थितः ककुद्मानिव तीक्ष्णशृङ्गः " इति श्लोके प्रतिपूर्णशृङ्ग इति पदेन प्रतिपूर्णशृङ्गवच्चन्द्रवर्णनस्य तस्यामेवसंभवात् । यस्मिन्दिने रात्रौ लङ्कायां सीतान्वेषणं तदनन्तरदिन एव प्रातर्लङ्कादाहः । " अवश्यमेव द्रष्टव्या मया लङ्का निशाक्षये " इत्युक्तत्वात् । अनन्तरं तस्मिन्नेव दिने अविलम्बेन प्रत्यागमनं । " यदि वा मन्यसे वीर वसैकाहमरिन्दम " इति सीतया पृष्टे, " एवमाश्वास्य वैदेहीं हनुमान्मारुतात्मजः । गमनाय मतिं चक्रे " इत्युक्तेः । उषसि लङ्कादाहानन्तरं तस्मिन्नेव दिने मध्याह्नात्पूर्वमेवाङ्गदादिभिर्मधुवनविधमनपूर्वकं रामप्राप्तिः । अरिष्टपर्वतारोहणे तद्वर्णनव्याजेन " बोध्यमानमिवप्रीत्यादिवाकरकरैःसुखैः " इति सूर्योदयसमयमुक्त्वा अनन्तरमस्तमयानुक्तेः । तस्मिन्नेव दिवसे चतुर्दशीशेषयुक्तपौर्णमासीयुते मध्याह्ने युद्धयात्रा । " अस्मिन्मुहूर्तेसुग्रीव प्रयाणमभिरोचये । युक्तो मुहूर्तो विजयः प्राप्तो मध्यं दिवाकरः " इत्युक्तेः । यस्मिन्दिनेभिजिति प्रस्थानं तत्परेद्युरेव समुद्रतीरे सेनानिवेशः । " सा स्म याति दिवारात्रं महती हरिवाहिनी " इत्यारभ्य, मुहूर्तं कापि नासतेत्युक्तेः । यत्र दिने लङ्कादाहस्तत्रैव दिवसे सभायां मन्त्रिभिः सह किंचिद्विचारमुक्त्वा, " विसर्जयित्वा तान्सर्वान्प्रविवेश स्वकं गृहं " इत्यन्तेन लङ्कादाहदिनवृत्तान्तं परिसमाप्य, " ततः प्रत्युषसि प्राप्ते " इत्यादिना अनन्तरदिने उषःकाले विभीषणोपदेशं द्वितीयमुक्त्वा ततो मन्त्रविचाराय रावणे कुम्भकर्णविभीषणादिभिः

स्यप्रतीतेः साम्प्रतंनिद्रायाःषण्मासादधिकत्ववर्णनं मूलविरुद्धमिव तन्मूलस्वव्याख्यानविरुद्धं ॥ उक्तरीत्यानवदिनीसंभवात् । लक्षणयाऽहश्शब्दोमासपरोवेतिनिरर्थकंलक्षणाश्रयणं । नच "अद्यतेसुमहान्कालःशयानस्य" इत्यग्रिमग्रन्थविरोधःदित्थमास्थीयतइतिवाच्यं । दुःखसमयत्वेनाल्पकालस्यापिबाहुल्योक्तिःप्रथमस्कन्धेभीमंप्रति "गताःसप्ताधुनामासाः" इति धर्मवचनव्याख्यातात्पर्येमासशब्देनाहान्युच्यन्ते । "अहस्तुमासशब्दोक्तंयत्रचिन्तायुतंव्रजेत् । एवंसंवत्सराद्यंचविपरीतेविपर्ययः" इतिनाममहोदधावित्युक्तेः । अथवाल्पदिन्यावेदनेपुनःस्वापमुपेयात्कुंभकर्णइतिभियाभ्राता महान्कालइत्युदाजहारेतिसंभवात् ॥ १६—१७ ॥

[पा०] १ मन्त्रंकृत्वा.

सभां प्रविष्टे विभीषणस्य तृतीयमुपदेशमुक्त्वा, "इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणं रावणानुजः । आजगाम मुहूर्तेन यत्र रामः सलक्ष्मणः " इत्यविच्छेदेन लङ्कादाहदिनानन्तरदिन एव समुद्रतीरे रामसकाशागमवर्णनेन च द्वितीयदिने रामेण समुद्रतीरं प्राप्तमित्यवगम्यते । समुद्रतीरप्राप्तिदिनं च शिष्टफाल्गुनपौर्णमासी । अतएव, " उत्तराफल्गुनी ह्यद्ये"ति चतुर्थसर्गश्लोके प्रस्थानदिनस्य पौर्णमासीयुक्तत्ववचनमप्यविरुद्धं । समुद्रतीरप्राप्तिदिनस्य पौर्णमासीयुक्तत्वं च, " चण्डनक्रग्रहं घोरं क्षपादौ दिवसक्षये । चन्द्रोदयसमुद्धूतं प्रतिचन्द्रसमाकुलं " इति, संध्यासमय एव चन्द्रोदयप्रतिपादनात्सिद्धं । सेनानिवेशवृत्तान्तो विभीषणागमनवृत्तान्तश्च एकदिनभाव्यपि वाचः क्रमवर्तित्वात्क्रमेणोक्तः । प्रथमायां रामस्य दर्भशयनारम्भः कुम्भकर्णस्वापारम्भश्च । चतुर्थीपञ्चमीषष्ठीसप्तम्यष्टमीषु सेतुबन्धः । अष्टम्यां रात्रौ सुवेलारोहणं । यत्तु सुवेले, " पूर्णचन्द्रप्रदीपा च निशा समभिवर्तत " इति वचनं तत्पूर्णचन्द्र इव प्रदीपा यस्यां निशायामित्येवमर्थकं व्याख्येयं । सुग्रीवसेनायां भेर्यादीनामिव प्रदीपादीनामपि संभवात् । सुवेलारोहणानन्तरदिने दिवा लङ्कानिरोधः । " तां रात्रिमुषितास्तत्र सुवेले हरिपुङ्गवाः । लङ्कायां ददृशुर्वीरा वनान्युपवनानि च " इत्युपक्रम्य युद्धवर्णनात् । तत्रैव प्रथमदिनयुद्धे रात्रौ नागास्त्रबन्धतद्विमोक्षादि । " युध्यतामेव तेषां तु तथा वानररक्षसाम् । रविरस्तं गतो रात्रिः प्रवृत्ता प्राणहारिणी" इत्यारभ्य, "सा बभूव निशा घोरा हरिराक्षसहारिणी । ततस्ते राक्षसास्तत्र तस्मिंस्तमसि दारुणे ॥ राममेवाभ्यवर्तन्त" । "तं भीमवेगा हरयो नाराचैः क्षतविग्रहाः । अन्धकारे न ददृशुः"इत्यादिभिस्तामेव रात्रिं प्रत्यभिज्ञाप्य, "निरन्तरशरीरौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । क्रुद्धेनेन्द्रजिता वीरौ पन्नगैः शरतां गतैः " इत्यादिप्रतिपादनात् । तत्रैव निशीथे वानरहर्षनादकुपितेन रावणेन प्रेषितयोर्धूम्राक्षवज्रदंष्ट्रयोर्युद्धं तद्वधश्च । तयोर्युद्धे दिवा ज्ञापकाभावात् वानरहर्षानन्तर्यश्रवणाच्च । रात्रिशेषेण तयोर्वधानन्तरं द्वितीयदिने अकम्पनयुद्धं । तन्निर्गमनवेलायां—" अभवत्सुदिने चापि दुर्दिनं रूक्षमारुतं " इति दिवा ज्ञापकसत्त्वात् । अकम्पनवधानन्तरमेव रावणस्य पूर्वाह्ण एव पुरीपर्यटनं । अकम्पनवधानन्तरं प्रहस्तयुद्धमविलम्बेन तस्मिन्नेव दिने मध्याह्ने । ननु, " अन्योन्यमभिसंरब्धा ग्रहाश्च न चकाशिरे " इति ग्रहाणां प्रकाशप्रतिषेधेन प्रहस्तयुद्धं रात्राविति चेन्न । उत्तरत्र दिवायुद्धेषु दिवादर्शनायोग्यानामप्यर्थानां प्रतिपादनात् । यथा, रावणयुद्धे । " प्राजापत्यं च नक्षत्रं रोहिणीं शशिनः प्रियाम् । समाक्रम्य बुधस्तस्थौ प्रजानामशुभावहः " इत्यादि । नच सर्वरात्रमवर्ततेति पाठानुरोधाद्रात्रावेव तत्प्रतिपादनमिति वक्तुं शक्यं । तदपपाठत्वस्यान्ते वक्ष्यमाणत्वात् । तस्मिन्नेव द्वितीयदिने रावणपराजयकुम्भकर्णप्रबोधनकुम्भकर्णयुद्धानि । कालविशेषमसंकीर्त्यानन्तरमविच्छेदेन तदुक्तिपूर्वकमग्रिमकृत्ये ब्रह्मास्त्रबन्धनतद्विमोक्षरूपे कालविशेषकीर्तनात् । दृश्यते हि " सप्तषष्टिर्हताः कोट्यो वानराणां तरस्विनाम् । अह्नः पञ्चमशेषेण वल्लभेन स्वयंभुवः " इति ॥ अत्र अह्नः पञ्चमशेषोनाम सायंकाल एव । "प्रातःसंगवमध्याह्नापराह्णाः सायमित्यमी । एकस्याह्नः पञ्च भागा विहिताः कालचिन्तकैः " इति वचनात् ॥ तस्यामेव द्वितीयायां रात्रौ ब्रह्मास्त्रविमोक्षानन्तरं पुनर्लङ्कानिरोधतदाहकुम्भनिकुम्भयूपाक्षशोणिताक्षप्रजंघाकम्पनमकराक्षवधाः । " ततोस्तंगत आदित्ये रात्रौ तस्मिन्निशामुखे । लङ्कामभिमुखाःसोल्का जग्मुस्ते प्लवगर्षभाः " इत्युक्तेः ॥ एवं परिपूर्णदिनद्वयेन मूलबलेन्द्रजिद्रावणव्यतिरिक्तेषु व्यपदिष्टराक्षसेषु हतेषु तृतीयदिनमारभ्य दिनत्रयेणेन्द्रजिद्युद्धं । " अहोरात्रैस्त्रिभिर्वीरः कथंचिद्विनिपातितः " इत्युक्तत्वात् । अथ षष्ठदिने मूलबलवधः । तस्मिन्दिने सायंकालमारभ्य दिवारात्रं रावणयुद्धं । सप्तमदिने रावणवधः । अथवा सप्तमदिने रावणयुद्धं । अष्टमदिने प्रातःकाले रावणवधः । " अभ्युत्थानं त्वमद्यैव कृष्णपक्षचतुर्दशीम् । कृत्वा निर्याह्यमावास्यां विजयाय बलैर्वृतः " इत्यादिसंदर्भस्योभयथापि योजयितुं शक्यत्वात् । पुच्छामावस्यायां रावणवध इति कृत्वा अमावास्यायां रावणवध इति प्रवादः । एवंसति " रामरावणयोर्युद्धं सप्तरात्रमवर्तत " इत्यादिपाठोपि सेनासहितरावणयुद्धापेक्षया संगच्छते । "मन्त्रयित्वा प्रसुप्तोयमितस्तु नवमेहनि"इति सकलकोशस्थितवचनं च संगच्छते । इतः अस्माद्दिनात् मम मुकुटभङ्गदिनादित्यर्थः । नवमेहनि एतद्दिनमपहाय एतत्पूर्वदिनापेक्षया नवमेहनि । मन्त्रयित्वा प्रसुप्तः । तत्पूर्वदिने

स तु संख्ये महाबाहुः ककुदः सर्वरक्षसाम् ॥ वानरान्राजपुत्रौ च क्षिप्रमेव वधिष्यति ॥ १८ ॥
एष केतुः परः संख्ये मुख्यो वै सर्वरक्षसाम् ॥ कुम्भकर्णः सदा शेते मूढो ग्राम्यसुखे रतः ॥ १९ ॥
रामेण हि निरस्तस्य संग्रामेऽस्मिन्सुदारुणे ॥ भविष्यति न मे शोकः कुम्भकर्णे विबोधिते ॥ २० ॥
किं करिष्याम्यहं तेन शक्रतुल्यबलेन हि ॥ ईदृशे व्यसने प्राप्ते यो न साह्याय कल्पते ॥ २१ ॥
ते तु तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य राक्षसाः ॥ जग्मुः परमसंभ्रान्ताः कुम्भकर्णनिवेशनम् ॥ २२ ॥
ते रावणसमादिष्टा मांसशोणितभोजनाः ॥ गन्धमाल्यांस्तथा भक्ष्यानादाय सहसा ययुः ॥ २३ ॥
तां प्रविश्य महाद्वारां सर्वतो योजनायताम् ॥ कुम्भकर्णगुहां रम्यां सर्वगन्धप्रवाहिनीम् ॥ २४ ॥
कुम्भकर्णस्य निश्श्वासादवधूता महाबलाः ॥ प्रतिष्ठमानाः कृच्छ्रेण यत्नात्प्रविविशुर्गुहाम् ॥ २५ ॥
तां प्रविश्य गुहां रम्यां शुभां काञ्चनकुट्टिमाम् ॥ ददृशुर्नैर्ऋतव्याघ्रं शयानं भीमदर्शनम् ॥ २६ ॥
ते तु तं विकृतं सुप्तं विकीर्णमिव पर्वतम् ॥ कुम्भकर्णं महानिद्रं सहिताः प्रत्यबोधयन् ॥ २७ ॥
ऊर्ध्वरोमाञ्चिततनुं श्वसन्तमिव पन्नगम् ॥ त्रासयन्तं महाश्वासैः शयानं भीमदर्शनम् ॥ २८ ॥

मन्त्रं कृत्वा तस्मिन् दिने प्रसुप्त इत्यर्थः । ननु हनुमतो लङ्काप्रवेशकालो दशममास इत्यवगम्यते । तथाहि सीतांप्रति रावणवचनं " द्वौ मासौ रक्षितव्यौ मे योऽवधिस्ते मया कृतः " इति । हनुमन्तं प्रति सीतावचनं च " द्वौ मासौ तेन मे कालोजीवितानुग्रहः कृतः । वर्तते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ प्लवङ्गम " इत्यादि । अतः कथमुक्तप्रक्रियासंगतिरिति चेन् । मैवं "ऊर्ध्वं मासान्न जीवेयं" " मासादूर्ध्वं न जीविष्ये त्वया हीना नृपात्मज " इत्यादिवचनविरोधेन तादृशवचनस्य रावणाभिप्रायविषयत्वात् । रावणो हि सीतासान्त्वनाय तथोक्तवान् । सीता तु वर्तमानमासमात्रेण चतुर्दशवर्षपूर्तिं जानन्ती, मासादूर्ध्वं न जीविष्य इति संदिदेशेति सर्वं सुस्थम् ॥ १७ ॥ स तु अहमिव न शापग्रस्त इत्यर्थः । ककुदः प्रधानं । "प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियां " इत्यमरः ॥ १८—२० ॥ अकाले तत्प्रबोधनमनुचितमित्यत्राह—किं करिष्यामीति ॥ साह्याय साहाय्याय ॥ २१ ॥ परमसंभ्रान्ताः कथमेनमकाले प्रबोधयिष्याम इति व्याकुलाः ॥ २२ ॥ त इति । प्रबोधशक्तिविवृद्ध्यर्थं मांसादिकं भुक्त्वा कुम्भकर्णस्य प्रबोधकालिकक्षुत्तापादिशान्तये गन्धमाल्यादिकं गृहीत्वा ययुरित्यर्थः ॥ २३ ॥ तामित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ सर्वतः चतसृषु दिक्षु । सर्वगन्धप्रवाहिनीं कुम्भकर्णानुलिप्तचन्दनादिगन्धप्रवाहवतीं । कुम्भकर्णगुहां प्रविश्य निःश्वासादवधूताः सन्तः कृच्छ्रेण प्रतिष्ठमानाः अभिमुखं गच्छन्तः यत्नात्तां गुहां विविशुरिति योजना ॥ २४—२५ ॥ काञ्चनकुट्टिमां स्वर्णमयनिबद्धभूमिं ॥ २६ ॥ विकृतं निद्राकालिकविकारयुक्तं । विकीर्णं शिथिलं ॥ २७ ॥ ऊर्ध्वेत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ ऊर्ध्वरोमाञ्चिततनुं ऊर्ध्वभूतरोम-

---

ति० नित्यनपुंसकंककुदमिति ॥ १८ ॥ स० एवंस्ववचनंश्रुत्वाप्यतदुद्बोधनयत्नान्यातुधानान्किञ्चित्कुटिलकटाक्षःपारोक्ष्येणाह । तेन रामेण । घोरे इतरापरिहार्ये । व्यसनेप्राप्तेपि यःकोपिमेसाह्याय कुंभकर्णप्रबोधरूपकर्मणे नकल्पते तंकिंकरिष्यामि । ममतादृशेननप्रयोजनमितिभावः । निद्रान्तरायस्यनिषिद्धत्वात्त्यजोद्बोधनमित्यतोवाह—**किंकरिष्यामीति** । यः कोपितदितरः साह्यायनकल्पते अतःकिंकरिष्यामि । कुटुंबनाशेसंभावितेतद्रक्षणार्थं "अप्यकार्यशतंकृत्वा" इतिमानमनुसृत्यसुप्तमप्युद्बोधयिष्यामीतिभावः । यः स्वयमेवालोचनकालेसन्नपिसाह्यायनकल्पते तेनोत्तरत्रसर्वनाशेकिंकरिष्यामीतिवा ॥ २१ ॥ स० परमसंभ्रान्ताः अत्रावस्थानेरावणोननुकूलान्घातयति । तत्रगमनेचोत्थापनमेवदुश्शकं । कथंचित्तस्मिञ्जातेऽस्मज्जीवनमतिदुर्घटमितिभीतियुताः ॥ २२ ॥ ति० कुंभकर्णगुहां पातालवद्देवनिर्मितंभूबिलमित्यर्थः । स० "योजनानांत्रिलक्षंहिकुंभकर्णोऽभ्यवर्धत । पूर्वं पश्चात्संचुकोचलङ्कायामुषितुंस्वयम्" इत्युक्तेरल्पेपिस्थलेवरतपोबलेननिवासस्त्रिलक्षयोजनीमितस्यापिकुंभकर्णस्येतिसर्वतोयोजनायतामितिनविरुद्धमितिज्ञेयम् ॥ २४ ॥

[पा०] १ झ. ककुदं. २ क.—घ. ईदृशेसंभ्रमेघोरे. ङ. च. झ. ट. ईदृशेव्यसनेघोरे. ३ च. छ. झ. ञ. ट. पुष्पगन्ध. घ. सर्वगन्धाधिवासितां. ४ ङ. ज. झ. ट. रत्नकाञ्चन. ५ ङ. च. झ. ञ. ट. भीमविक्रमं. ६ च. छ. ञ. महाकायंशयानं. ङ. झ. ट. विनिश्वासैः.

भीमनासापुटं तं तु पातालविपुलाननम् ॥ शय्यायां न्यस्तसर्वाङ्गं मेदोरुधिरगन्धिनम् ॥ २९ ॥
काञ्चनाङ्गदनद्धाङ्गं किरीटिनमरिन्दमम् ॥ ददृशुर्नैर्ऋतव्याघ्रं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ ३० ॥
ततश्चक्रुर्महात्मानः कुम्भकर्णाग्रतस्तदा ॥ मांसानां मेरुसंकाशं राशिं परमतर्पणम् ॥ ३१ ॥
मृगाणां महिषाणां च वराहाणां च संचयान् ॥ चक्रुर्नैर्ऋतशार्दूला राशिमन्नस्य चाद्भुतम् ॥ ३२ ॥
ततः शोणितकुम्भांश्च मद्यानि विविधानि च ॥ पुरस्तात्कुम्भकर्णस्य चक्रुस्त्रिदशशत्रवः ॥ ३३ ॥
लिलिपुश्च परार्ध्येन चन्दनेन परंतपम् ॥ दिव्यैराच्छादयामासुर्माल्यैर्गन्धैः सुगन्धिभिः ॥ ३४ ॥
धूपं सुगन्धं ससृजुस्तुष्टुवुश्च परन्तपम् ॥ जलदा इव चोन्नेदुर्यातुधानास्ततस्ततः ॥ ३५ ॥
शङ्खानापूरयामासुः शशाङ्कसदृशप्रभान् ॥ तुमुलं युगपच्चापि विनेदुश्चाप्यमर्षिताः ॥ ३६ ॥
नेदुरास्फोटयामासुश्चिक्षिपुस्ते निशाचराः ॥ कुम्भकर्णविबोधार्थं चक्रुस्ते विपुलं स्वनम् ॥ ३७ ॥

सशङ्खभेरीपणवप्रणादमास्फोटितक्ष्वेलितसिंहनादम् ॥
दिशो द्रवन्तस्त्रिदिवं किरन्तः श्रुत्वा विहङ्गाः सहसा निपेतुः ॥ ३८ ॥
यदा भृशार्तैर्निनदैर्महात्मा न कुम्भकर्णो बुबुधे प्रसुप्तः ॥
ततो मुसुण्ठीर्मुसलानि सर्वे रक्षोगणास्ते जगृहुर्गदाश्च ॥ ३९ ॥
तं शैलशृङ्गैर्मुसलैर्गदाभिर्वृक्षैस्तलैर्मुद्गरमुष्टिभिश्च ॥
सुखप्रसुप्तं भुवि कुम्भकर्णं रक्षांस्युदग्राणि तदा निजघ्नुः ॥ ४० ॥

तस्य निश्श्वासवातेन कुम्भकर्णस्य रक्षसः ॥ राक्षसा बलवन्तोपि स्थातुं नाशक्नुवन्पुरः ॥ ४१ ॥
ततः परिहिता गाढं राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ ४२ ॥
मृदङ्गपणवान्भेरीः शङ्खकुम्भगणांस्तदा ॥ दशराक्षससाहस्रा युगपत्पर्यवादयन् ॥ ४३ ॥

व्याप्ततनुं । भीमनासापुटं भयंकरनासारन्ध्रं । मेदोरुधिरेति । पीतावशिष्टेति शेषः ॥ २८–३० ॥ अग्रतश्चक्रुः पुरतश्चिक्षिपुरित्यर्थः । परमतर्पणं अत्यन्ततृप्तिकरं ॥ ३१ ॥ राशिं चक्रुः अग्रतो राशिं चक्रुरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ मद्यानि मद्यकुम्भानित्यर्थः ॥ ३३ ॥ लिलिपुः लेपनं चक्रुः । परार्ध्येन श्लाघ्यगन्धेन । माल्यगन्धैः माल्यचन्दनैः ॥ ३४ ॥ ततस्ततः पुनःपुनरित्यर्थः ॥ ३५ ॥ तुमुलं निरन्तरं यथातथा । युगपद्विनेदुः अमर्षिताः महता प्रयत्नेनाप्यनुत्थानाज्जातक्रोधाः सन्तः । नेदुः ॥ ३६ ॥ आस्फोटयामासुः ताडयामासुः । चिक्षिपुः शरीरं कम्पयामासुः । कुम्भेति । इत्थं कुम्भकर्णविबोधार्थं विपुलं स्वनं चक्रुरिति संग्रहः ॥ ३७ ॥ आस्फोटितं बाहुताडनजन्यशब्दः । क्ष्वेलितशब्देन गर्जितमात्रमुच्यते । सिंहनादमित्येकवद्भावः । तद्विहङ्गाः श्रुत्वा भयेन सर्वा दिशो द्रवन्तः गच्छन्तः । तत्रापि भयनिवृत्त्यदर्शनात् त्रिदिवं आकाशं । किरन्तः विशन्तः । तत्रापि भयशान्तिमलभमानाः सहसा निपेतुः भूमौ निपतन्ति स्म ॥ ३८ ॥ भृशार्तैः अत्यन्तार्तिपूर्वकैः उच्चावचैरित्यर्थः । भृशं तैरिति पाठान्तरं । महात्मा महाशरीरः । ततः तदा । मुसुण्ठी मुद्गरविशेषः ॥ ३९ ॥ गृहीत्वा प्रजघ्नुश्चेत्याह—तमिति ॥ ४० ॥ रक्षस इति विशेषणं निश्श्वासातिशयद्योतनाय ॥ ४१ ॥ तत इत्यर्धमेकं वाक्यं ॥ परिहिताः दृढीकृतपरिधानाः । आसन् । वक्ष्यमाणकार्ये सावधाना आसन्नित्यर्थः ॥ ४२ ॥ शङ्खकुम्भगणान् शङ्खकुम्भवाद्यगणान् । दशराक्षससाहस्राः दश राक्षससहस्राणि परिवारभूतानि येषां

स० त्रिदिवशत्रवः स्वर्गद्विषः नरकतमआदिगामिनः पापिनइतियावत् । तत्स्थदेवद्वेषिणइतिवा ॥ ३३ ॥

[पा०] १ ख. ङ. च. झ. शयनेन्यस्त. २ ङ. झ. ट. किरीटेनार्कवर्चसं. ३ झ. कुंभकर्णस्यचाग्रतः. ४ झ. ट. भूतानां. ५ झ. ट. मांसानि. ६ ठ. त्रिदिवशत्रवः. ७ ग. स्वसहस्रशः. ८ ख. झ. ट. शङ्खांश्चपूरयामासुः. ९ घ. च. छ. ञ. ट. भृशंतैः. १० झ. ट. गदाभिर्वृक्षस्थलैर्मुद्गर. ११ झ. राक्षसाःकुंभकर्णस्यस्थातुंशेकुर्नचाग्रतः. १२ ग. घ. ततोस्यपुरतोगाढ.

नीलाञ्जनचयाकारास्ते तु तं प्रत्यबोधयन् ॥ अभिघ्नन्तो नदन्तश्च नैवं संविविदे तु सः ॥ ४४
यदा चैनं न शेकुस्ते प्रतिबोधयितुं तदा ॥ ततो गुरुतरं यत्नं दारुणं समुपाक्रमन् ॥ ४५ ॥
अश्वानुष्ट्रान्खरान्नागाञ्जघ्नुर्दण्डकशाङ्कुशैः ॥ भेरीशङ्खमृदङ्गांश्च सर्वप्राणैरवादयन् ॥ ४६ ॥
निजघ्नुश्चास्य गात्राणि महाकाष्ठकटङ्करैः ॥ मुद्गरैर्मुसलैश्चैव सर्वप्राणसमुद्यतैः ॥ ४७ ॥
तेन शब्देन महता लङ्का समभिपूरिता ॥ सपर्वतवना सर्वा सोपि नैव प्रबुध्यते ॥ ४८ ॥
ततः सहस्रं भेरीणां युगपत्समहन्यत ॥ मृष्टकाञ्चनकोणानामासक्तानां समन्ततः ॥ ४९ ॥
एवमप्यतिनिद्रस्तु यदा नैव प्रबुध्यते ॥ शापस्य वशमापन्नस्ततः क्रुद्धा निशाचराः ॥ ५० ॥
महाक्रोधसमाविष्टाः सर्वे भीमपराक्रमाः ॥ तद्रक्षो बोधयिष्यन्तश्चक्रुरन्ये पराक्रमम् ॥ ५१ ॥
अन्ये भेरीः समाजघ्नुरन्ये चक्रुर्महास्वनम् ॥ केशानन्ये प्रलुलुपुः कर्णावन्ये दशन्ति च ॥ ५२ ॥
उदकुम्भशतान्यन्ये समसिञ्चन्त कर्णयोः ॥ न कुम्भकर्णः पस्पन्दे महानिद्रावशं गतः ॥ ५३ ॥
अन्ये च बलिनस्तस्य कूटमुद्गरपाणयः ॥ मूर्ध्नि वक्षसि गात्रेषु पातयन्कूटमुद्गरान् ॥ ५४ ॥
रज्जुबन्धनबद्धाभिः शतघ्नीभिश्च सर्वतः ॥ वध्यमानो महाकायो न प्राबुध्यत राक्षसः ॥ ५५ ॥
वारणानां सहस्रं तु शरीरेऽस्य प्रधावितम् ॥ कुम्भकर्णस्ततो बुद्धः स्पर्शं परमबुध्यत ॥ ५६ ॥

स पात्यमानैर्गिरिशृङ्गवृक्षैरचिन्तयंस्तान्विपुलान्प्रहारान् ॥
निद्राक्षयात्क्षुद्भयपीडितश्च विजृम्भमाणः सहसोत्पपात ॥ ५७ ॥

ते तथोक्ताः ॥४३॥ ते राक्षसाः । अभिघ्नन्तो नदन्तश्च सन्तः तं प्रत्यबोधयन्नित्यनुवादः । प्रतिबोधनेपि स न संविविदे न बुबुधे । नीलाञ्जनचयाकारा इति परितः संचारित्वद्योतनायोक्तं ॥ ४४ ॥ गुरुतरं यत्नमुपाक्रमन् प्रबलं बोधनोपायमारेभिर इत्यर्थः ॥४५॥ तमेव यत्नं दर्शयति—अश्वानिति ॥ तस्योपरिधावनायेतिभावः । सर्वप्राणैः सर्वबलैः ॥ ४६ ॥ महाकाष्ठकटङ्करैः महाकाष्ठाग्रस्तंबैः । काष्ठाग्रस्थकशाभिरित्यर्थः । कटङ्करः स्तम्भभेद इति केचित् । सर्वप्राणसमुद्यतैः सर्वबलेन समुद्यतैः ॥४७॥ प्रबुध्यते प्राबुध्यत ॥ ४८ ॥ मृष्टकाञ्चनकोणानां मृष्टकाञ्चनं शोधितकाञ्चनं तन्निर्मिताः कोणाः वादनदण्डाः यासां ताः तथोक्ताः । आसक्तानां संहतानां ॥४९॥ शापस्य ब्रह्मशापस्य । क्रुद्धाः पूर्वमेव कुपिताः ॥ ५० ॥ पुनरपि महाक्रोधसमाविष्टाः अभवन् । पराक्रमं मुष्टिप्रहारादिकं ॥५१॥ महास्वनं महागर्जितं । प्रलुलुपुः लुप्तवन्तः । दशन्ति अदशन् ॥ ५२ ॥ उदकुम्भशतानि आदायेति शेषः ॥ ५३ ॥ कूटमुद्गरपाणयइत्यनेन तत्प्रहारपरिचयोलक्ष्यते । पातयन् अपातयन् ॥ ५४ ॥ बध्यन्ते एभिरिति बन्धनानि चर्मादीनि । रज्जवश्च बन्धनानि च तैर्बद्धाभिः । रज्जुबन्धनादिना दृढीकृताभिरित्यर्थः । शतघ्नीभिः गदाविशेषैः । वध्यमानः पीड्यमानः ॥ ५५ ॥ स्पर्शं परमबुध्यत वारणप्रधावनं केवलस्पर्शमबुध्यत । कीटादिस्पर्शोयमिति मन्यते स्म । बुद्धः विरतनिद्रः ॥ ५६ ॥ पात्यमानैः प्रबोधेप्युत्थानाय पुनः क्षिप्यमाणैः । क्षुद्भयपीडितः क्षुद्भयाभ्यां पीडितः । भयमत्राकालबोधनकृतं । क्षुद्रूपभयपीडित इति वा । विजृम्भमाणः गात्रभङ्गंकुर्वाणः । उत्पपात उदतिष्ठत्

स० प्रत्यबोधयन् प्रतिबोधयितुंयत्नंकृतवन्तः ॥ ४४ ॥ स० जघ्नुः अन्तर्णीतण्यर्थः । एतान्कुंभकर्णोपरिगमयामासुः । तंचदण्डादिभिर्ज : ॥ ४६॥ ति० महाकाष्ठानां स्थूणादीनां कटङ्करैः समूहैः । कटङ्कटैरितिपाठः । कटङ्कटः स्तंभभेद इतितीर्थः ॥ ४७ ॥ ती० आसक्तानां राक्षसगृहीतानां । स० आसक्तानां केनापिपदार्थेनासंबद्धानां । तथाचेदेव नादविशेषः ॥ ४९ ॥

[पा०] १ क. च. झ. ट. कारंतुते. २ झ. ट. नचसंबुबुधेतदा. ३ ज. महाकाष्ठोत्कटैःकरैः. ४ ङ. च. छ. झ. ट. ततोभेरीसहस्रंतु. ५ ठ. मसक्तानां. ६ झ. ट. प्रबुध्यत. ७ ङ. च. झ. ट. ततःकोप. ८ ख. सिञ्चन्तस्तस्यकर्णयोः.

स नागभोगाचलशृङ्गकल्पौ विक्षिप्य बाहू गिरिशृङ्गसारौ ॥
विवृत्य वक्त्रं बडबामुखाभं निशाचरोसौ विकृतं जजृम्भे ॥ ५८ ॥
तस्य जाजृम्भमाणस्य वक्त्रं पातालसन्निभम् ॥ ददृशे मेरुशृङ्गाग्रे दिवाकर इवोदितः ॥ ५९ ॥
स जृम्भमाणोतिबलः प्रतिबुद्धो निशाचरः ॥ निश्वासश्चास्य संजज्ञे पर्वतादिव मारुतः ॥ ६० ॥
रूपमुत्तिष्ठतस्तस्य कुम्भकर्णस्य तद्बभौ ॥ तपान्ते सबलाकस्य मेघस्येव विवर्षतः ॥ ६१ ॥
तस्य दीप्ताग्निसदृशे विद्युत्सदृशवर्चसी ॥ ददृशाते महानेत्रे दीप्ताविव महाग्रहौ ॥ ६२ ॥
ततस्त्वदर्शयन्सर्वान्भक्ष्यांश्च विविधान्बहून् ॥ वराहान्महिषांश्चैव स बभक्ष महाबलः ॥ ६३ ॥
अदन्बुभुक्षितो मांसं शोणितं तृषितः पिबन् ॥ मेदःकुम्भांश्च मद्यं च पपौ शक्ररिपुस्तदा ॥ ६४ ॥
ततस्तृप्त इति ज्ञात्वा समुत्पेतुर्निशाचराः ॥ शिरोभिश्च प्रणम्यैनं सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ६५ ॥
निद्राविशदनेत्रस्तु कलुषीकृतलोचनः ॥ चारयन्सर्वतो दृष्टिं तान्ददर्श निशाचरान् ॥ ६६ ॥
स सर्वान्सान्त्वयामास नैर्ऋतान्नैर्ऋतर्षभः ॥ बोधनाद्विस्मितश्चापि राक्षसानिदमब्रवीत् ॥ ६७ ॥
किमर्थमहमादृत्य भवद्भिः प्रतिबोधितः ॥ कच्चित्सुकुशलं राज्ञो भयवानेष वा न किम् ॥ ६८ ॥
अथवा ध्रुवमन्येभ्यो भयं परमुपस्थितम् ॥ यदर्थमेवं त्वरितैर्भवद्भिः प्रतिबोधितः ॥ ६९ ॥
अद्य राक्षसराजस्य भयमुत्पाटयाम्यहम् ॥ पातयिष्ये महेन्द्रं वा शातयिष्ये तथाऽनलम् ॥ ७० ॥

॥ ५७ ॥ विजृम्भमाणइत्युक्तं विवृणोति—स इति ॥ दैर्घ्ये नागभोगदृष्टान्तः । काठिन्ये अचलशृङ्गदृष्टान्तः । यद्वा पीनत्वे दृष्टान्तः । गिरिशृङ्गसारौ गिरिशृङ्गबलौ । "सारो बले स्थिरांशे च" इत्यमरः । विवृत्य व्यादाय । बडबा समुद्रमध्यवर्तिन्यश्वस्त्री । विकृतं भयंकरं यथा भवति तथा ॥ ५८ ॥ जाजृम्भमाणस्य । यङ्लुक्यात्मनेपदरुगागमाभावावार्षौ । मेरुशृङ्गाग्रे । मेरुरत्र सावर्णिमेरुः तदग्रस्यैव सूर्यसंबन्धसंभवात् । अत्र दिवाकरस्योदितत्वं महामेरोरुत्तरभागस्थपुर्यपेक्षया । यद्वा उदितः दृष्ट इत्यर्थः । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थत्वात् ॥ ५९ ॥ प्रतिबुद्धः अभूदिति शेषः । सम्यक् प्रबोधोत्र विवक्षितः ॥ ६० ॥ तस्य साभरणस्येत्यर्थः । अतः सबलाकस्येति नाधिकोपमा । विवर्षत इति नीलरूपातिशयोक्तिः ॥ ६१ ॥ विद्युत्सदृशवर्चसीइति निद्राविरामकालिकचाञ्चल्योक्तिः । महाग्रहौ शन्यङ्गारकाविति परपीडकत्वोक्तिः । दीप्ताग्निसदृशे इति क्रौर्यातिशयोक्तिः ॥ ६२ ॥ अदर्शयन् राक्षसा इति शेषः । सर्वान् सर्वविधान् । तदवान्तरभेदतो विविधान् । बहून्विपुलान् । वराहान् वराहविकारान् । बभक्ष भक्षयामास । बुभुक्षितो मांसमदन् बुभुक्षाशान्त्यर्थं मांसमदन्नित्यर्थः । तृषितः शोणितं पिबन् तृष्णाशान्त्यर्थं शोणितं पिबन्नित्यर्थः । पुनराप्यायनार्थं मेदःकुम्भान् मद्यं च पपौ । कुम्भपरिमितमेदांसीत्यर्थः ॥ ६३–६४ ॥ समुत्पेतुरितिपूर्वं कुम्भकर्णभयादन्तर्धायस्थिताः । इदानीं तृप्तत्वेन शान्तक्रोधत्वात् प्रकाशमाजग्मुरित्यर्थः ॥ ६५ ॥ निद्रया अविशदे अप्रसन्ने ईषदुन्मीलिते नेत्रे यस्य स तथोक्तः ॥६६॥ बोधनात् अप्रबोध्यबोधनात् ॥६७॥ राज्ञः रावणस्य सुकुशलं कच्चित् । एष राजा च भयवान्न किं भययुक्तो न भवति हि ॥६८॥ एवं संशय्य पुनर्निश्चिनोति—अथवेति ॥ तत्र हेतुमाह—यदर्थमिति । यदर्थं यद्भयनिवृत्त्यर्थं ॥ ६९ ॥ शातयिष्ये शातयिष्यामि छेत्स्यामीत्यर्थः । "शद्लृ शातने" इति धातोर्णिचि "शदेरगतौ तः" इति तादेशः ।

[पा०] १ ख. ङ. छ. झ. ञ. ट. जितवज्रसारौ. २ ङ. झ. ट. प्रबुद्धस्तु. ३ ङ.—ट. युगान्तेसर्वभूतानिकालस्येवदिधक्षतः. ४ ख. सहस्रकुंभसंपूर्णंशोणितंतृषितःपिबन् । मदकुंभान्मद्यकुंभान्कुंभकर्णस्तदाऽपिबत्. ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. भयंवानेहकिंचन. ज. भयंवानेहविद्यते. ६ घ. महद्भयमुपस्थितं. ७ ङ. झ. ट. दारयिष्ये. ८ ङ. झ. ट. शीतयिष्ये. ख. शोषयिष्येऽथवा.

न ह्यल्पकारणे सुप्तं बोधयिष्यति मां गुरुः ॥ तदाख्यातार्थतत्त्वेन मत्प्रबोधनकारणम् ॥ ७१ ॥
एवं ब्रुवाणं संरब्धं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ यूपाक्षः सचिवो राज्ञः कृताञ्जलिरुवाच ह ॥ ७२ ॥
न नो दैवकृतं किंचिद्भयमस्ति कदाचन ॥ मानुषान्नो भयं राजंस्तुमुलं संप्रबाधते ॥ ७३ ॥
न दैत्यदानवेभ्यो वा भयमस्ति हि तादृशम् ॥ यादृशं मानुषं राजन्भयमस्मानुपस्थितम् ॥ ७४ ॥
वानरैः पर्वताकारैर्लङ्केयं परिवारिता ॥ सीताहरणसंतप्ताद्रामान्नस्तुमुलं भयम् ॥ ७५ ॥
एकेन वानरेणेयं पूर्वं दग्धा महापुरी ॥ कुमारो निहतश्चाक्षः सानुयात्रः सकुञ्जरः ॥ ७६ ॥
स्वयं रक्षोधिपश्चापि पौलस्त्यो देवकण्टकः ॥ मृतेति संयुगे मुक्तो रामेणादित्यतेजसा ॥ ७७ ॥
यन्न देवैः कृतो राजा नापि दैत्यैर्न दानवैः ॥ कृतः स इह रामेण विमुक्तः प्राणसंशयात् ॥ ७८ ॥
स यूपाक्षवचः श्रुत्वा भ्रातुर्युधि पराजयम् ॥ कुम्भकर्णो विवृत्ताक्षो यूपाक्षमिदमब्रवीत् ॥ ७९ ॥
सर्वमद्यैव यूपाक्ष हरिसैन्यं सलक्ष्मणम् ॥ राघवं च रणे हत्वा पश्चाद्द्रक्ष्यामि रावणम् ॥ ८० ॥
राक्षसांस्तर्पयिष्यामि हरीणां मांसशोणितैः ॥ रामलक्ष्मणयोश्चापि स्वयं पास्यामि शोणितम् ॥ ८१ ॥

तत्तस्य वाक्यं ब्रुवतो निशम्य सगर्वितं रोषविवृद्धदोषम् ॥
महोदरो नैर्ऋतयोधमुख्यः कृताञ्जलिर्वाक्यमिदं बभाषे ॥ ८२ ॥

रावणस्य वचः श्रुत्वा गुणदोषौ विमृश्य च ॥ पश्चादपि महाबाहो शत्रून्युधि विजेष्यसि ॥ ८३ ॥
महोदरवचः श्रुत्वा राक्षसैः परिवारितः ॥ कुम्भकर्णो महातेजाः संप्रतस्थे महाबलः ॥ ८४ ॥
तं समुत्थाप्य भीमाक्षं भीमरूपपराक्रमम् ॥ राक्षसास्त्वरिता जग्मुर्दशग्रीवनिवेशनम् ॥ ८५ ॥

॥ ७० ॥ अल्पकारणे अल्पकार्यनिमित्तं । गुरुः अग्रजः । आख्यात कथयत । अर्थतत्त्वेन तत्त्वार्थेन याथार्थ्येनेति यावत् ॥ ७१—७२ ॥ दैवकृतं इन्द्रादिकृतं । नः अस्मान् । मानुषाज्जातं तुमुलं भयं संप्रबाधत इत्यन्वयः ॥ ७३ ॥ वाशब्दार्थोनुक्तसमुच्चयार्थः । देवेभ्यश्चेत्यर्थः । मानुषं मनुष्यादागतं ॥ ७४-७५ ॥ इन्द्रादिभिरपि दुष्पीडमिदं नगरं कथं वानरैः पीड्यत इत्यत्राह—एकेनेत्यादि ॥ सानुयात्रः सानुगः । एकेनैव महती पीडा कृता । किं पुनरनेकैरिहागतैरिति भावः ॥ ७६ ॥ मृतेति । हे मृतेत्युक्त्वा । वस्तुतस्तु मृतेत्यविभक्तिकनिर्देशः । मृत इति कृत्वेत्यर्थः । मृतप्राय इति मत्वेत्यर्थ इत्यप्याहुः ॥ ७७ ॥ यत् य इत्यर्थः । प्राणसंशयादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । यो राजा देवादिभिरपि प्राणसंशयं नीत्वा मुक्तो न कृतः स रावणो रामेण प्राणसंशयं नीत्वा अद्य विमुक्तः कृत इत्यर्थः । यद्वा राजा देवादिभिरपि यत् न कृतः न प्रापितः । तत् रामेण कृतः प्राणसंशयाद्विमुक्तश्चेत्यर्थः ॥ ७८ ॥ पराजयं पराजयबोधकं ॥ ७९—८१ ॥ सगर्वितं सगर्वं । रोषविवृद्धदोषं क्रोधविवृद्धदुर्नयं । कुम्भकर्णमिति शेषः ॥ ८२—८३ ॥ संप्रतस्थे प्रस्थातुमुपचक्रमे । "शयनादुत्पपात ह" त्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ८४—

ति० संयुगेमुक्तः जीवन्मृतइत्युक्त्वेतिशेषः ॥ ७७ ॥ ति० यन्नकृतः यामवस्थांनप्रापितः सरामेणकृतः तामवस्थांप्रापितः। प्राणसंशयात् तयावस्थयाप्राप्तोविमुक्तश्च ॥ ७८ ॥ ती० सलक्ष्मणंराघवंहरिसैन्यंचहत्वा । वस्तुतस्तु सलक्ष्मणंराघवंविनेतिशेषः हरिसैन्यंहत्वारावणंद्रक्ष्यामीतिसंबन्धः ॥ ८० ॥ ती० वस्तुतस्तु रामलक्ष्मणयोरितिसंबन्धार्थेषष्ठी । रामलक्ष्मणसंबन्धिहरीणांमांसशोणितैः राक्षसांस्तर्पयिष्यामि स्वयमपिहरीणांशोणितंपास्यामीतिसंबन्धः ॥ ८१ ॥ स० रोषविवृद्धदोषं रोषेण रामात्पराजयजन्यकोपेनविवृद्धः दोषः आत्मश्लाघनरूपोयस्य तं ॥ ८२ ॥

[पा०] १ घ. ङ. झ. ट. मादृशं. क. ग. मांभृशं. छ. ज. ञ. मांप्रभुः. २ क. ख. ङ. ट.—कुंभकर्णमरिन्दमं. ३ घ. ङ. झ. ट. भयमस्तिनन क्वचित्. ख. ग. भयमस्तिहिनक्वचित्. ४ ग. ङ.—व्रजेति. ५ ङ.—ट. वर्चसा. ६ ङ. च. झ. ञ. ट. जित्वाततोद्रक्ष्यामि. ७ ङ. झ. ट. सुप्तमुत्थाप्य.

ततो गत्वा दशग्रीवमासीनं परमासने ॥ ऊचुर्बद्धाञ्जलिपुटाः सर्व एव निशाचराः ॥ ८६ ॥
प्रबुद्धः कुम्भकर्णोयं भ्राता ते राक्षसर्षभ ॥ कथं तत्रैव निर्यातु द्रक्ष्यसेनमिहागतम् ॥ ८७ ॥
रावणस्त्वब्रवीद्धृष्टो राक्षसांस्तानुपस्थितान् ॥ द्रष्टुमेनमिहेच्छामि यथान्यायं च पूज्यताम् ॥ ८८ ॥
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे पुनरागम्य राक्षसाः ॥ कुम्भकर्णमिदं वाक्यमूचू रावणचोदिताः ॥ ८९ ॥
द्रष्टुं त्वां काङ्क्षते राजा सर्वराक्षसपुङ्गवः ॥ गमने क्रियतां बुद्धिर्भ्रातरं संप्रहर्षय ॥ ९० ॥
कुम्भकर्णस्तु दुर्धर्षो भ्रातुराज्ञाय शासनम् ॥ तथेत्युक्त्वा महाबाहुः शयनादुत्पपात ह ॥ ९१ ॥
प्रक्षाल्य वदनं हृष्टः स्नातः परमभूषितः ॥ पिपासुस्त्वरयामास पानं बलसमीरणम् ॥ ९२ ॥
ततस्ते त्वरितास्तस्य राक्षसा रावणाज्ञया ॥ मद्यकुम्भांश्च विविधान्क्षिप्रमेवोपहारयन् ॥ ९३ ॥
पीत्वा घटसहस्रे द्वे गमनायोपचक्रमे ॥ ईषत्समुत्कटो मत्तस्तेजोबलसमन्वितः ॥
कुम्भकर्णो बभौ हृष्टः कालान्तकयमोपमः ॥ ९४ ॥
भ्रातुः स भवनं गच्छन्रक्षोगणसमन्वितः ॥ कुम्भकर्णः पदन्यासैरकम्पयत मेदिनीम् ॥ ९५ ॥
स राजमार्गं वपुषा प्रकाशयन्सहस्ररश्मिर्धरणीमिवांशुभिः ॥
जगाम तत्राञ्जलिमालया वृतः शतक्रतुर्गेहमिव स्वयंभुवः ॥ ९६ ॥
तं राजमार्गस्थममित्रघातिनं वनौकसस्ते सहसा बहिः स्थिताः ॥
दृष्ट्वाप्रमेयं गिरिशृङ्गकल्पं वितत्रसुस्ते हरियूथपालाः ॥ ९७ ॥
केचिच्छरण्यं शरणं स रामं व्रजन्ति केचिद्व्यथिताः पतन्ति ॥
केचिद्दिशः स्म व्यथिताः प्रयान्ति केचिद्भयार्ता भुवि शेरते स्म ॥ ९८ ॥
तमद्रिशृङ्गप्रतिमं किरीटिनं स्पृशन्तमादित्यमिवात्मतेजसा ॥
वनौकसः प्रेक्ष्य विवृद्धमद्भुतं भयार्दिता दुद्रुविरे ततस्ततः ॥ ९९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

॥ ८५ ॥ गत्वा रावणनिवेशनं गत्वा । तत ऊचुरित्यन्वयः ॥ ८६ ॥ तत्रैव निर्यातु वा इहागतमेनं द्रक्ष्यसि वा । कथं, कथं करोत्विति संबन्धः ॥ ८७ ॥ पूज्यतां एष इति शेषः ॥ ८८—९१ ॥ बलसमीरणं बलवर्धनं ॥ ९२ ॥ रावणाज्ञया त्वरितास्ते क्षिप्रं उपहारयन् उपाहारयन्निति संबन्धः ॥ ९३ ॥ ईषत्समुत्कटः पानेन ईषन्मदोत्कटः । मत्तः स्वभावेनोन्मत्तश्चेत्यर्थः । कालान्तकयमोपमः काले प्रलयकाले योन्तकः संहारको यमस्तत्सदृश इत्यर्थः ॥ ९४ ॥ रक्षोबलं राक्षससेना ॥ ९५ ॥ तत्र राजमार्गे । अञ्जलिमालया पौरजनकृतयेति शेषः ॥ ९६ ॥ यूथपाला इत्यत्र चकारो द्रष्टव्यः । अन्यथा तच्छब्दोतिरिच्येत ॥ ९७—९८॥ आत्मतेजसा शरीरकान्त्या ॥ ९९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

ति० आत्मतेजसाऽऽदित्यंस्पृशन्तमिवतत्सदृशमितियावत् । प्रायोदिनद्वयेनास्यजागरः ॥ ९९ ॥ इतिषष्टितमःसर्गः ॥ ६० ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ञ. ट. तेऽभिगम्य. २ ग. ड.—ट. द्रक्ष्यसेतमिहागतं. ३ ग. छ. ज. झ. ट. परमहर्षितः. ४ घ. तेगत्वा. ५ ड. ट. त्वरितास्तत्र. ६ ग.—ट. मद्यंभक्ष्यांश्च. ७ झ. ट. सहयूथपालैः. ८ ड. छ. झ. ट. पतन्ति.

एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

लङ्कायांराजमार्गेगच्छन्तंकुंभकर्णमवलोकयतारामेण विभीषणंप्रति तत्स्वरूपप्रश्नः ॥ १ ॥ विभीषणेन रामंप्रति कुंभकर्णस्वरूपनिरूपणम् ॥ २ ॥ रामेणनीलंप्रति रणायसेनासज्जीकरणनियोजनम् ॥ ३ ॥

ततो रामो महातेजा धनुरादाय वीर्यवान् ॥ किरीटिनं महाकायं कुम्भकर्णं ददर्श ह ॥ १ ॥
तं दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं पर्वताकारदर्शनम् ॥ क्रममाणमिवाकाशं पुरा नारायणं[1] प्रभुम् ॥
सतोयाम्बुदसंकाशं काञ्चनाङ्गदभूषणम् ॥ २ ॥
दृष्ट्वा पुनः प्रदुद्राव वानराणां महाचमूः ॥ ३ ॥
विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा वर्धमानं च राक्षसम् ॥ सविस्मयमिदं[2] रामो विभीषणमुवाच ह ॥ ४ ॥
कोसौ पर्वतसंकाशः किरीटी हरिलोचनः ॥ लङ्कायां दृश्यते वीर सविद्युदिव तोयदः ॥ ५ ॥
पृथिव्याः[3] केतुभूतोसौ महानेकोत्र दृश्यते ॥ यं दृष्ट्वा वानराः सर्वे विद्रवन्ति ततस्ततः ॥ ६ ॥
आचक्ष्व मे[4] महान्कोसौ रक्षो वा यदि वाऽसुरः ॥ न मयैवंविधं भूतं दृष्टपूर्वं कदाचन ॥ ७ ॥
स पृष्टो राजपुत्रेण रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ विभीषणो महाप्राज्ञः काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥
येन वैवस्वतो युद्धे वासवश्च पराजितः ॥ सैष विश्रवसः पुत्रः कुम्भकर्णः प्रतापवान् ॥
अस्य प्रमाणात्सदृशो राक्षसोन्यो न विद्यते ॥ ९ ॥

एतेन देवा युधि दानवाश्च यक्षा भुजङ्गा पिशिताशनाश्च ॥
गन्धर्वविद्याधरकिन्नराश्च सहस्रशो राघव संप्रभग्नाः ॥ १० ॥

शूलपाणिं विरूपाक्षं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ हन्तुं न शेकुस्त्रिदशाः कालोऽयमिति मोहिताः ॥ ११ ॥
प्रकृत्या ह्येष तेजस्वी कुम्भकर्णो महाबलः ॥ अन्येषां राक्षसेन्द्राणां वरदानकृतं बलम् ॥ १२ ॥
एतेन जातमात्रेण क्षुधार्तेन महात्मना ॥ भक्षितानि सहस्राणि सत्त्वानां सुबहून्यपि ॥ १३ ॥
तेषु संभक्ष्यमाणेषु प्रजा भयनिपीडिताः ॥ यान्तिस्म शरणं शक्रं तमप्यर्थं न्यवेदयन् ॥ १४ ॥

अथ रामेण कुम्भकर्णस्वरूपप्रश्नः विभीषणेन तदुत्तरं च क्रियत एकषष्टितमे—तत इत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ तं दृष्ट्वा धनुरादाय पुनर्विशेषेण ददर्शेति योजना । महाकायं उन्नतकायं । पर्वताकारदर्शनं । दृश्यत इति दर्शनं शरीरं । पर्वतवत्स्थूलशरीरमित्यर्थः । काञ्चनाङ्गदभूषणं काञ्चनमयाङ्गदभूषणं । अतएव सतोयाम्बुदः वर्षुकमेघः तत्सदृशं ॥ १—॥ २ ॥ दृष्ट्वेत्यर्धं ॥ कुम्भकर्णमिति शेषः ॥ ३ ॥ सविस्मयमिति क्रियाविशेषणं । वर्धमानमिति । कामरूपत्वादिति भावः ॥ ४ ॥ हरिलोचनः कपिलेक्षणः । " हरिर्ना कपिले त्रिषु " इत्यमरः ॥ ५—८ ॥ सैष इत्यत्र " सोचि लोपे चेत्पादपूरणं " इति सुलोपः । प्रमाणं स्थौल्यौन्नत्ये ॥ ९ ॥ संप्रभग्नाः अभज्यन्त ॥ १० ॥ विरूपाक्षं विकटाक्षं । मोहिताः भ्रान्ताः ॥ ११ ॥ प्रकृत्या तेजस्वी स्वप्रभावेन बलवान् । न तु वरप्रदानेनेत्यर्थः । अन्येषां रावणादीनां भवतीति शेषः ॥ १२ ॥ प्रकृत्या तेजस्वित्वमुपपादयति—एते-

---

ती० रामः पुरा आकाशंक्रममाणंनारायणमिव पर्वताकारदर्शनंतंराक्षसश्रेष्ठंदृष्ट्वा धनुरादाय किरीटिनंमहाकायंकुंभकर्णंददर्शेतियोजना । यद्वा तंदृष्ट्वेतिश्लोकोभिन्नंवाक्यं । आकाशंक्रममाणंप्रभुंनारायणमिवपर्वताकारदर्शनंतंराक्षसश्रेष्ठंदृष्ट्वारामोयत्तोबभूवेति शेषः ॥ १—२ ॥ **स०** हरिलोचनः सूर्यसदृशरक्तलोचनोवा । **शि०** किंच हरिलोचनः रिपुस्वास्थ्यापहारकनेत्रविशिष्टः ॥ ५ ॥ **स०** शूलपाणिंविरूपाक्षं विरूपेविकृतेअक्षिणीयस्यसतथातं । विरूपाक्षं शूलपाणिरुद्रमिवेतिवा ॥ ११ ॥

[पा०] १ ग. ङ. झ. ट. नारायणंयथा. २ झ. ट. सविस्मितमिदं. ३ ङ. झ. ट. पृथिव्यां. ४ ङ. झ. ट. सुमहान्. ५ ङ. छ. झ. ट. बालेन.

स कुंभकर्णं कुपितो महेन्द्रो जघान वज्रेण शितेन वज्री ॥
स शक्रवज्राभिहतो महात्मा चचाल कोपाच्च भृशं ननाद ॥ १५ ॥
तस्य नानद्यमानस्य कुंभकर्णस्य धीमतः ॥ श्रुत्वाऽतिनादं वित्रस्ता भूयो भूमिर्वितत्रसे ॥ १६ ॥
तत्र कोपान्महेन्द्रस्य कुंभकर्णो महाबलः ॥ विकृष्यैरावतादन्तं जघानोरसि वासवम् ॥ १७ ॥
कुंभकर्णप्रहारार्तो विजज्वाल स वासवः ॥ ततो विषेदुः सहसा देवब्रह्मर्षिदानवाः ॥ १८ ॥
प्रजाभिः सह शक्रश्च ययौ स्थानं स्वयंभुवः ॥ कुंभकर्णस्य दौरात्म्यं शशंसुस्ते प्रजापतेः ॥ १९ ॥
प्रजानां भक्षणं चापि देवानां चापि धर्षणम् ॥ आश्रमध्वंसनं चापि परस्त्रीहरणं भृशम् ॥ २० ॥
एवं प्रजा यदि त्वेष भक्षयिष्यति नित्यशः ॥ अचिरेणैव कालेन शून्यो लोको भविष्यति ॥ २१ ॥
वासवस्य वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः ॥ रक्षांस्यावाहयामास कुंभकर्णं ददर्श ह ॥ २२ ॥
कुंभकर्णं समीक्ष्यैव वितत्रास प्रजापतिः ॥ दृष्ट्वा विश्वास्य चैवेदं स्वयंभूरिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥
ध्रुवं लोकविनाशाय पौलस्त्येनासि निर्मितः ॥ तस्मात्त्वमद्यप्रभृति मृतकल्पः शयिष्यसे ॥ २४ ॥
ब्रह्मशापाभिभूतोथ निपपाताग्रतः प्रभोः ॥ ततः परमसंभ्रान्तो रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २५ ॥
विवृद्धः काञ्चनो वृक्षः फलकाले निकृत्यते ॥ न नप्तारं स्वकं न्याय्यं शप्तुमेवं प्रजापते ॥ २६ ॥
न मिथ्यावचनश्च त्वं स्वप्स्यत्येष न संशयः ॥ कालस्तु क्रियतामस्य शयने जागरे तथा ॥ २७ ॥
रावणस्य वचः श्रुत्वा स्वयंभूरिदमब्रवीत् ॥ २८ ॥
शयिता ह्येष षण्मासानेकाहं जागरिष्यति ॥ एकेनाह्ना त्वसौ वीरश्चरन्भूमिं बुभुक्षितः ॥
व्यात्तास्यो भक्षयेल्लोकान्संक्रुद्ध इव पावकः ॥ २९ ॥

नेत्यादिना ॥ १३—१५ ॥ नानद्यमानस्य अतिशयेन नदतः । वित्रस्ता भूमिः भूयो वितत्रसे उत्तरोत्तरं भीताऽभूत् ॥ १६ ॥ तत्र तदानीं । विकृष्य उत्पाट्य ॥ १७ ॥ विजज्वाल चुकोपेति यावत् ॥ १८ ॥ ते शक्रादयः । प्रजापतेः प्रजापतये ॥ १९ ॥ दौरात्म्यं प्रपञ्चयति—प्रजानामित्यादि ॥ २० ॥ एवं इदानींक्रियमाणप्रकारेण । यदि भक्षयिष्यतीत्यन्वयः ॥ २१ ॥ प्राधान्याद्वासवग्रहणं । कुम्भकर्णं तेष्विति शेषः ॥ २२ ॥ इदं रक्षः इदं वक्ष्यमाणमिति इदंशब्दद्वयनिर्वाहः । विश्वास्य प्रलोभ्य । सान्त्वपूर्वकं समीपमानीयेत्यर्थः ॥ २३ ॥ पौलस्त्येन विश्रवसा । तस्मात्त्वमद्यप्रभृति मृतकल्पः शयिष्यसे इत्ययंशापः "स्वप्तुं वर्षाण्यनेकानि देवदेव ममेप्सितम् । एवमस्त्विति तच्चोक्त्वा प्रहृष्टास्ते दिवौकसः" इति तपश्चर्यानन्तरप्रार्थनालब्धबहुवार्षिकनिद्रासमनन्तरकाल भावीत्यवगन्तव्यं । अन्यथा मृतकल्पः शयिष्यस इति शप्तस्य तपश्चर्याद्यसंभवात् ॥ २४ ॥ प्रभोः रावणस्य ॥ २५ ॥ काञ्चनः काञ्चनवत् स्पृहणीयः । चम्पकवृक्षो वा । विवृद्धः वर्धितः । फलकाले पुष्पकाले निकृत्यते छिद्यते । नप्तारं पौत्रं ॥२६॥ कालः कालनियमः ॥२७—२८॥ षण्मासानित्येतदर्वाङ्निषेधपरं । अन्यथा नव षट् सप्त चाष्टौ च मासानिति पूर्वोक्त-

स० आवाहयामास आकर्षणमन्त्रेणाजुहाव ॥ २२ ॥ स० काञ्चनोवृक्षः उदुंबरादिः । फलकाले यद्यपिनीरसं जन्त्वादिदूषितं चफलं । तथापि वृद्धः वर्धितःननिकृत्यतेयथातन्निकर्तनमन्याय्यं । तथा स्वकंनप्तारं पौत्रं । एवंशप्तुमन्याय्यं न्यायादपेतं । "काञ्चनः काञ्चनारेस्याच्चंपकेनागकेसरे । उदुंबरेचपुन्नागे" इतिविश्वः । "विषवृक्षोपिसंवर्ध्यस्वयंछेत्तुमसांप्रतं" इत्यादेस्तादृशोपिनच्छेद्यः । अयंतुकाञ्चनमयोवृक्षः फलकाले फलद्वाराकाञ्चनदानकालइतिवा ॥ २६ ॥ ति० जाग्रणे जागरणे । गुणाभावआर्षः । कालः कालनियमः ॥ २७ ॥ स० षण्मासाम् विशेषणसमासः । तन्मध्ये नजागरणं । निद्रायांदिनाधिक्यंतुनानिष्टं । विस्तरः प्रागुपपादितोऽनुसंधेयः । षट्च मासानितिभिन्नंवापदं । ति० जागरणंत्वेकाहमेव । सत्यत्याहितेकार्येइतिशेषः । अतएवेन्द्रलो.

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. रक्षसः. २ ङ. झ. ट. वित्रस्ताःप्रजाभूयोवितत्रसुः. ३ झ. शशंसुस्तेदिवौकसां. ङ. ट. धर्षणंचदिवौकसां. ४ ङ. झ. ट. तथा. ५ क. ङ. च. झ. ञ. ट. कुंभकर्णमथाश्वस्तःस्वयंभूः. ६ ग. ङ. झ. ट. जाग्रणे. ७ ङ. झ. ट. संवृद्धइव.

सोसौ व्यसनमापन्नः कुंभकर्णमबोधयत् ॥ त्वत्पराक्रमभीतश्च राजा संप्रति रावणः ॥ ३० ॥
स एष निर्गतो वीरः शिबिराद्भीमविक्रमः ॥ वानरान्भृशसंक्रुद्धो भक्षयन्परिधावति ॥ ३१ ॥
कुंभकर्णं समीक्ष्यैव हरयोद्य प्रविद्रुताः ॥ कथमेनं रणे क्रुद्धं वारयिष्यन्ति वानराः ॥ ३२ ॥
उच्यन्तां वानराः सर्वे यन्त्रमेतत्समुच्छ्रितम् ॥ इति विज्ञाय हरयो भविष्यन्तीह निर्भयाः ॥ ३३ ॥
विभीषणवचः श्रुत्वा हेतुमत्सुमुखेरितम् ॥ उवाच राघवो वाक्यं नीलं सेनापतिं तदा ॥ ३४ ॥
गच्छ सैन्यानि सर्वाणि व्यूह्य तिष्ठस्व पावके ॥ द्वाराण्यादाय लङ्कायाश्चर्याश्चाप्यथ संक्रमान् ॥ ३५ ॥
शैलशृङ्गाणि वृक्षांश्च शिलाश्चाप्युपसंहर ॥ तिष्ठन्तु वानराः सर्वे सायुधाः शैलपाणयः ॥ ३६ ॥
राघवेण समादिष्टो नीलो हरिचमूपतिः ॥ शशास वानरानीकं यथावत्कपिकुञ्जरः ॥ ३७ ॥
ततो गवाक्षः शरभो हनुमानङ्गदस्तथा ॥ शैलशृङ्गाणि शैलाभा गृहीत्वा द्वारमभ्ययुः ॥ ३८ ॥
रामवाक्यमुपश्रुत्य हरयो जितकाशिनः ॥ पादपैरर्दयन्वीरा वानराः परवाहिनीम् ॥ ३९ ॥

ततो हरीणां तदनीकमुग्रं रराज शैलोद्यतदीप्तहस्तम् ॥
गिरेः समीपानुगतं यथैव महन्महाम्भोधरजालमुग्रम् ॥ ४० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

विरोधात् ॥ २९ ॥ सोसौ रावणः ॥ ३० ॥ शिबिरात् स्वनिलयात् । भक्षयन् परिधावति भक्षणहेतोः परिधाविष्यति । "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति शतृप्रत्ययः । वर्तमानसामीप्यादिना भविष्यदर्थे लट् ॥ ३१—३२ ॥ यन्त्रं विभीषिका । समुच्छ्रितं उन्नतं ॥ ३३ ॥ सुमुखेरितं सुमुखं यथा भवति तथा ईरितं उक्तं ॥ ३४ ॥ गच्छेत्यादिश्लोकद्वयं ॥ आदाय खड्गाद्यायुधवन्तः ॥ ३५—३८ ॥ परवाहिनीं नगररक्षार्थं बहिश्चरन्तीं । यद्वा कुम्भकर्णं दृष्ट्वा पलायमानान्वानरान्प्रत्यनुद्रुतां परवाहिनीमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ शैलोद्यतदीप्तहस्तं शैलोद्यताः उद्यतशैलाः । महन्महाम्भोधरजालं । महत् गुरु महाम्भोधरजालं मेघजालमित्यर्थः ॥ ४० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

"...इत्यादिनातृतीयदिवसादिषुयुद्धमुक्तं । तेनयुद्धप्रसङ्गेअनेकदिनमपिजागरणंप्रतीयते । **स०** अनत्यन्तसमाहितमानसंरावणमेकस्मिन्नेवदिनेबहुकार्यकारीभविष्यतीतिवदन्सुमुखीकरोतीत्याह—एकेनेति ॥ २९ ॥ **ति०** पुनारामःपृच्छति—**कथमेनमिति** ॥ ३२ ॥ **ति०** विभीषणउत्तरमाह—उच्यन्तामिति । समुच्छ्रितं रावणेनमाययाविभीषिकार्थनिर्मितंकिंचिद्यन्त्रमात्रं अतोनकिंचिदेतदित्येववानराउच्यन्तां मयास्वामिभिश्च । नतुरावणानुजलादिकमित्यर्थः । एवंचकार्यसिद्धिरित्याह—इतीति । इह एतस्मिन्विषये । **शि०** ननुवानरस्वास्थ्यार्थंकिंकर्तव्यमित्यतआह—उच्यन्तामिति । समुच्छ्रितं अतिप्रवृद्धं । एतत् प्रदृश्यमानंरक्षः यन्त्रं मत्समीपेसंकुचिततेजोभविष्यतीतिशेषः । इति सर्वैवानराउच्यन्तां । इतिभवदुक्तंहरयोविज्ञायनिर्भयाः भविष्यन्ति ॥ ३३ ॥ **ति०** यथापूर्वद्वारनिरोधेनियुङ्क्ते—गच्छेति । अनेनरावणपलायनोत्तरंमध्येऽवहारःसूचितः ॥ ३५ ॥ **ति०** शैलशृङ्गादीन्युपसंहरन् उपसंहरन्तः संचिन्वन्तः । भवन्तस्तिष्ठन्त्वितिशेषः ॥ ३६ ॥ एकषष्टितमःसर्गः ॥ ६१ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ट. प्रतीक्ष्यैव. २ ङ. च. छ. झ. ट. प्रदुद्रुवुः. ३ क. ख. ग. ङ. च. ज.—ट. त्सुमुखोद्गतं. ४ ग. ङ. छ. झ. ञ. ट. श्चाप्युपसंहरन्. ५ ङ. छ. ज. झ. ट. शैलोद्यतवृक्षहस्तं. ख. शैलोद्यतदीर्घहस्तं. ग. दीप्तोद्यतशैलहस्तं.

द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

कुंभकर्णेन रावणगृहमेत्यतच्चरणप्रणामपूर्वकं सपरिष्वङ्गंतद्दत्तवरासने समुपवेशनम् ॥ १ ॥ रावणेनतंप्रति प्रकृतनिखिलवृत्तान्तनिवेदनपूर्वकं रामादिविजयेननिजरक्षणप्रार्थना ॥ २ ॥

स तु राक्षसशार्दूलो निद्रामदसमाकुलः ॥ राजमार्गं श्रिया जुष्टं ययौ विपुलविक्रमः ॥ १ ॥
राक्षसानां सहस्रैश्च वृतः परमदुर्जयः ॥ गृहेभ्यः पुष्पवर्षेण कीर्यमाणस्तदा ययौ ॥ २ ॥
स हेमजालविततं भानुभास्वरदर्शनम् ॥ ददर्श विपुलं रम्यं राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ ३ ॥
स तत्तदा सूर्य इवाभ्रजालं प्रविश्य रक्षोऽधिपतेर्निवेशम् ॥
ददर्श दूरेऽग्रजमासनस्थं स्वयंभुवं शक्र इवासनस्थम् ॥ ४ ॥
भ्रातुः स भवनं गच्छन्रक्षोगणसमन्वितम् ॥ कुंभकर्णः पदन्यासैरकम्पयत मेदिनीम् ॥ ५ ॥
सोभिगम्य गृहं भ्रातुः कक्ष्यामभिविगाह्य च ॥ ददर्शोद्विग्नमासीनं विमाने पुष्पके गुरुम् ॥ ६ ॥
अथ दृष्ट्वा दशग्रीवः कुंभकर्णमुपस्थितम् ॥ तूर्णमुत्थाय संहृष्टः सन्निकर्षमुपानयत् ॥ ७ ॥
अथासीनस्य पर्यङ्के कुंभकर्णो महाबलः ॥ भ्रातुर्ववन्दे चरणौ किं कृत्यमिति चाब्रवीत् ॥ ८ ॥
उत्पत्य चैनं मुदितो रावणः परिषस्वजे ॥ स भ्रात्रा संपरिष्वक्तो यथावच्चाभिनन्दितः ॥ ९ ॥
कुंभकर्णः शुभं दिव्यं प्रतिपेदे वरासनम् ॥ स तदासनमाश्रित्य कुंभकर्णो महाबलः ॥
संरक्तनयनः कोपाद्रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ १० ॥
किमर्थमहमादृत्य त्वया राजन्विबोधितः ॥ शंस कस्माद्भयं तेऽस्ति कोऽद्य प्रेतो भविष्यति ॥ ११ ॥
भ्रातरं रावणः क्रुद्धं कुंभकर्णमवस्थितम् ॥ ईषत्तु परिवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यां वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥
अद्य ते सुमहान्कालः शयानस्य महाबल ॥ सुखितस्त्वं न जानीषे मम रामकृतं भयम् ॥ १३ ॥

अथ कुम्भकर्णं प्रति रावणस्य सान्त्ववचनं द्विषष्टितमे—स त्वित्यादि ॥ निद्रामदसमाकुलः निद्रया अकालोत्थितत्वेनानुवर्तमानया मदेन मद्यपानकृतेन च समाकुलः। गृहेभ्यः। निर्गतेनेति शेषः ॥१—२॥ हेमजालविततं स्वर्णमयगवाक्षविततं । भानुभास्वरदर्शनं दृश्यत इति दर्शनं रूपं। भानुवत्प्रकाशमानमित्यर्थः॥३॥ दूरे कक्ष्यान्तरप्रदेशे। ददर्श। उन्नतपुष्पकवत्त्वादितिभावः॥४—६॥ सन्निकर्षं समीपं ॥ ७ ॥ कृत्यं मया कर्तव्यं ॥ ८—१० ॥ आदृत्य स्थितेनेति शेषः । शंसेति । तमिति शेषः । प्रेतो भविष्यति मृतो भविष्यति ॥ ११ ॥ ईषत्परिवृत्ताभ्यामित्यनेन ईषत्कोपो लक्ष्यते ॥ १२ ॥ ईषत्त्वमेव विवृणोति—

स० गृहेभ्यः तत्स्थितस्त्रीकरेभ्यः यद्वा गृहेभ्यःपरभार्याभ्यः । "गृहिणीगृहमुच्यते" इतिवचनात् । राक्षसानांगृहेभ्यइत्यप्यन्वयोवा ॥२ ॥ **स०** अभ्रजालं जलसत्तादशायामिन्द्रनीलखचनात् तदभावदशायांवज्रैश्वतन्निदर्शनतोचितेतिनभानुभास्वरेतिविरोधः। अथवा अग्रजं रावणं अभ्रजालमिवददर्शेत्यन्वयः ॥ ४ ॥ **स०** समुदितोरावणः उत्पत्य आसनादुत्थायेत्यर्थः । संधिरार्षः इतिनागोजिभट्टः । समुदितंयथाभवतितथाउत्पत्य । सुप्सुपेतिसमासऐकपद्यंज्ञेयं। मुदितः । अत् पत्येतिच्छेदः । अत् आश्चर्यंयथाभवतितथा पतित्वाऽत्पत्य । व्याख्यातंचाद्भुतपदव्याख्यावसरे अदित्याश्चर्यार्थकमव्ययमितीतिवा ॥ ९ ॥ **स०** रोषेणपरिवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यामुपलक्षितं क्रुद्धंभ्रातरंकुंभकर्णरावणोऽब्रवीदितिनागोजिभट्टः । रोषेणपरिवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यां पार्श्वद्वयवर्तिनेत्रत्वेनद्विवचनंपूर्वंभुजाभ्यामितिवत् । तदुपलक्षितोवानरोवाक्यमुवाचेत्यन्वयोवा । अस्मिन्पक्षेक्रुद्धपदंनाधिकं ॥ १२ ॥ **स०** सुमहान्कालः । प्रागस्माभिर्व्याख्यातरूपः । यत्तुनागोजिभट्टेन 'सुमहानित्यनेन ब्रह्मकृतावधिभूतषण्मासादप्यधिकःकालोगतइतिसूच्यते । "शयिताह्येषषण्मासानेकाहंजागरिष्यते" इतितुषण्मासादर्वाग्जागरणाभावपरं "मन्त्रंकृत्वाप्रसुप्तोऽयमितस्तुनवमेऽहनि" इतिपद्यंतुप्रक्षिप्तंतत्राहःपदंमासपरंवेत्युक्तं । अन्यथा षण्मासादर्वाक्कदापिजागरणाभावेनतावत्कालस्यत-

[पा०] १ ख. ततस्तदा. २ ग. घ. ङ. झ. गत्वारक्षोगण. ३ क. ग.—ञ. समन्वितः. ४ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पुनस्समुदितोत्पत्यरावणः. ५ ङ. च. झ. ञ. ट. रोषेणपरि. ६ ङ. झ. ट. अयंते. ७ ङ. झ. ट. सुषुप्तस्त्वं.

एष [1]दाशरथी रामः सुग्रीवसहितो बली ॥ [2]समुद्रं सबलस्तीर्त्वा मूलं नः परिकृन्तति ॥ १४ ॥
हन्त पश्यस्व लङ्कायां वनान्युपवनानि च ॥ सेतुना सुख[3]मागम्य वानरै[4]कार्णवीकृतम् ॥ १५ ॥
ये रक्षसां मुख्यतमा हतास्ते वानरैर्युधि ॥ वानराणां क्षयं युद्धे न पश्यामि [5]कदाचन ॥ १६ ॥
न चापि वानरा युद्धे जितपूर्वाः कदाचन ॥ १७ ॥

तदेतद्भयमुत्पन्नं त्राय[6]स्वेमां महाबल ॥ नाशय त्वमिमानद्य तद[7]र्थं बोधितो भवान् ॥ १८ ॥
सर्वक्षपितकोशं च स त्वम[8]भ्यवपद्य माम् ॥ त्रायस्वेमां पुरीं लङ्कां बालवृद्धावशेषिताम् ॥ १९ ॥
भ्रातुरर्थे महाबाहो कुरु कर्म सुदुष्करम् ॥ मयैवं नोक्तपूर्वो हि [9]कंचिद्भ्रातः परंतप ॥ २० ॥
त्वय्यस्ति तु मम स्नेहः परा संभावना च मे ॥ दैवासुरेषु युद्धेषु बहुशो राक्षसर्षभ ॥
त्वया देवाः प्रतिव्यूह्य निर्जिताश्चा[10]सुरा युधि ॥ २१ ॥

तदेतत्सर्वमातिष्ठ वीर्यं भीम[11]पराक्रम ॥ न हि ते सर्वभूतेषु दृश्यते सदृशो बली ॥ २२ ॥
कुरुष्व मे प्रियहितमेतदुत्तमं यथाप्रियं प्रियरण बान्धवप्रिय ॥

अथेत्यादिना ॥ सुमहान्कालः नवदिनपरिमितः । गत इति शेषः ॥ १३ ॥ मूलं मूलबलं । परिकृन्तति बाधतइत्यर्थः ॥ १४ ॥ मूलकृन्तनमुपपादयति—हन्तेति ॥ लङ्कायां वनान्युपवनानि च सर्वं । सेतुना सुखमागम्य स्वनिर्मितसेतुमात्रेण सुखमागम्य । रामेण । वानरैकार्णवीकृतं वानररूपैकार्णवीकृतं । पश्यस्व । आत्मनेपदमार्षं । यद्वा स्वलङ्कायामिति च्छेदः । आत्मीयलङ्काद्वीपइत्यर्थः ॥ १५—१७ ॥ तदेतत् एतादृशं । भयमुत्पन्नं । अस्माद्भयादिमां पुरीं त्रायस्व । इमान् वानरान् नाशय । तदर्थं नाशनार्थं ॥ १८ ॥ सर्वक्षपितकोशं क्षपितसर्वैश्वर्यं । "कोशोस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेर्थौघदिव्ययोः" इत्यमरः । अभ्यवपद्य जानीहीत्यर्थः । बालवृद्धावशेषितामित्यतिशयोक्तिः । मूलबलाद्युत्सादनस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १९ ॥ कच्चिदिति प्रश्ने । कदाचिदपि नोक्तपूर्वोसीत्यर्थः । कश्चिदिति पाठे त्वदन्यः कश्चिदपि नैवमुक्तपूर्वइत्यर्थः ॥ २० ॥ संभावना आदरः । दैवासुरेषु देवासुरसंबन्धिषु । प्रतिव्यूह्य विभज्य । असुराः असुराअपीत्यर्थः ॥ २१ ॥ आतिष्ठ अवलम्बस्व ॥ २२ ॥ यथाप्रियं यथास्नेहं

त्स्वापेनियतत्वात्ततोऽर्वाङ्मासद्वयादिमध्येएतत्प्रवृत्तौसुमहानित्युक्तेरसंगत्यापत्तेः । अनेनमन्त्रंकृत्वासुप्तस्याष्टनवमासरूपः कालोगतइतिगम्यते । अनेनापियुद्धस्यषण्मासाधिककालव्यापितासूचिताभवतीतिज्ञायते इति उत्तरत्रवक्ष्यामइत्युक्तमुक्तं तदसंगतं । सुमहान्कालइत्यस्यगतेश्चिन्तितत्वात् । मन्त्रकालेविनायासंस्वतएवजागरणदिनएवकुंभकर्णागमनरामागमनानन्तरंनवमेऽहनिप्रयत्न उत्थानंचसंभवतः । युद्धस्यषण्मासादधिककालकल्पनंचास्मदुक्तक्रमेणातन्त्रमूलकं । षण्मासादर्वाक्कदापिजागरणाभाववादस्तु स्वयमेवजागरणाभावपरः । प्रयत्नेतुजागरणस्यषण्मासानन्तरमियतआयासस्यासंभावितत्वरूपसंभवद्युक्तिकत्वात् । सीतायाः स्वजीवनस्यमासद्वयावधित्वकथनरूपस्फुटतरबाधकाच्च । अन्यथारामागमनानन्तरमपियुद्धस्यबहुकालावधिकत्वेनमध्येत्वदुक्तःसमयोतिक्रान्तोतोमांभजेतिमध्येमध्येकथयाभाव्यत्वाच्च । क्वापियुद्धदिनेयत्तायाअनुक्तत्वान्मदुक्तप्रकारएवकिंनस्यादितितुदुराशामात्रं यावन्नपद्मपुराणीयपुष्करखण्डगताष्टत्रिंशाध्यायस्थः"अत्रयुद्धंमहद्वृत्तंचैत्रशुक्लत्रयोदशीम् । अष्टचत्वारिंशतिदिनंयत्रासौरावणोहतः" इतिश्लोकोनावलोकितस्तावदितिचतुरस्रं ॥ १३ ॥ **स०** वानराएवएकः अखण्डः अर्णवःसमुद्रोयेनतत् । कृतं कर्मपश्येत्यन्वयः । वनानि महान्ति । उपवनानि अणूनि कृतानि । विटपोत्पाटात् । रामेणवानरैकार्णवंकृतं । 'अस्मदीयंगुणार्णवं' इत्यनुव्याख्यानसुधायांअर्णवइवाचरतीत्यर्णवमिति कृते अर्णवतेःपचाद्यचिकृतेअर्णवशब्दस्त्रिलिङ्गः साधुरित्युक्तेः साधु । कृतंवानरैकार्णवंपश्येत्यन्वयेतुनक्लेशः ॥ १५ ॥ **स०** बालवृद्धावशेषितां । बालाः स्तनंधयाः । वृद्धाः युद्धानर्हाः । बहूनांयूनांसत्वेपीयमुक्तिः कुंभकर्णस्यकारुण्याच्छीघ्रंसमरधरणीप्रवेशार्थं ॥ १९ ॥ इतिद्विषष्टितमःसर्गः ॥ ६२ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ट. दाशरथिःश्रीमान्सुग्रीव. २ झ. ट. समुद्रंलङ्घयित्वातुकुलंनः. ३ क. ङ. झ. ट. मागत्य. ४ क. ख ग. ङ. छ.—ट. रैकार्णवंकृतं. ५ क. ग. ङ. झ. ट. कथंचन. ६ ङ. झ. ट. त्रायस्वेह. घ. त्रायस्वत्वं ७ ख. च. छ. ञ. यदर्थं. ८ ङ. झ. ट. मभ्युपपद्य. ९ झ. ञ. ट. कश्चित्. १० ङ. झ. ट. श्चामरायुधि. ११ च. छ. विपुलविक्रम.

स्वतेजसा विधम सपत्नवाहिनीं शरद्घनं पवन इवोद्यतो महान् ॥ २३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

कुंभकर्णेन रावणंप्रति नीतिशास्त्रार्थानुवादपूर्वकंप्रकृतापत्प्राप्तेस्तदनालोचनहेतुकत्वोक्तिः ॥ १ ॥ रावणेनकुंभकर्णंप्रति सकोपंगतार्थानुशोचनस्यानौचित्योक्तिपूर्वकं विपन्नार्थसमीकरणस्यसुहृल्लक्षणत्वोक्त्या शत्रुजयायनिजपराक्रमोपयोजननियोजनम् ॥ २ ॥ कुंभकर्णेन रावणंप्रति ससान्त्वनंयुद्धेरामादिवधप्रतिज्ञानम् ॥ ३ ॥

तस्य राक्षसराजस्य निशम्य परिदेवितम् ॥ कुंभकर्णो बभाषेदं वचनं प्रजहास च ॥ १ ॥
दृष्टो दोषो हि योस्माभिः पुरा मन्त्रविनिर्णये ॥ हितेष्वनभिरक्तेन सोयमासादितस्त्वया ॥ २ ॥
शीघ्रं खल्वभ्युपेतं त्वां फलं पापस्य कर्मणः ॥ निरयेष्वेव पतनं यथा दुष्कृतकर्मणः ॥ ३ ॥
प्रथमं वै महाराज कृत्यमेतदचिन्तितम् ॥ केवलं वीर्यदर्पेण नानुबन्धो विचारितः ॥ ४ ॥
यः पश्चात्पूर्वकार्याणि कुर्यादैश्वर्यमास्थितः ॥ पूर्वं चापरकार्याणि न स वेद नयानयौ ॥ ५ ॥
देशकालविहीनानि कर्माणि विपरीतवत् ॥ क्रियमाणानि दुष्यन्ति हवींष्यप्रयतेष्विव ॥ ६ ॥
त्रयाणां पञ्चधा योगं कर्मणां यः प्रपश्यति ॥ सचिवैः समयं कृत्वा स सभ्ये वर्तते पथि ॥ ७ ॥

आवयोः प्रीत्यनुरूपमित्यर्थः ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्विषष्टितमःसर्गः ॥ ६२ ॥

अथ कुम्भकर्णबुद्धिस्त्रिषष्टितमे—तस्येत्यादि ॥ परिदेवितं पूर्वोक्तवचनानां परिदेवनतुल्यत्वात् परिदेवितत्वं। कुम्भकर्णो वचनं बभाषे जहास चेत्यत्र व्यत्ययः कार्यः। उक्त्वा जहासेति वार्थः ॥ १ ॥ पुरा मन्त्रनिर्णये क्रियमाणे । अस्माभिः यो दोषो दृष्टः शत्रुभिस्त्वापद्भविष्यतीति निश्चितः। हितेषु हितपरेषु । अनभिरक्तेन असक्तेन। हितपरवचनमशृण्वतेत्यर्थः। त्वया सोयं दोष आसादितः। पूर्वमेव चिन्तिता विपत् प्राप्तेत्यर्थः ॥ २ ॥ पापस्य सीताहरणरूपस्य कर्मणः । फलं त्वां शीघ्रं अभ्युपेतं प्राप्तं । "अत्युत्कटैः पुण्यपापैरिहैव फलमश्नुते" इति न्यायात् । अत्रोदाहरणमाह—निरयेष्विति । दुष्कृतकर्मणः महापातकिनः पुरुषान् । निरयेष्वेव पतनं यथा प्राप्नोति तद्वत् । एवकारेणापरिहार्यत्वमुच्यते ॥ ३ ॥ हे महाराज । केवलं वीर्यदर्पेण एतत्कृत्यं सीताहरणरूपं कार्यं वै। प्रथमं सीताहरणात्पूर्वं । न चिन्तितं साध्वसाधु वेति त्वया न विचारितं। अनुबध्नातीत्यनुबन्धः दोषोत्पादः। "दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात्" इत्यमरः ॥ ४ ॥ प्रथमं विचार्य पश्चात् कर्म कर्तव्यमिति प्रेक्षावतां कृत्यं, त्वया तु तद्विपरीतं कृतमित्याह—य इति ॥ ऐश्वर्यं आस्थितः प्राप्तः । यः पुमान् पूर्वकार्याणि कार्यारम्भात्पूर्वं कर्तव्यानि मन्त्रणादीनि कुर्यात् । अपरकार्याणि उत्तरकाले विचार्याणि च पूर्वं कुर्यात् । सः नयानयौ नीत्यनीती न वेद ॥ ५ ॥ एवं देशकालानुरोधेन कर्म कर्तव्यमित्युक्तं, तदननुरोधे दोषमाह—देशेति ॥ देशकालविहीनानि क्रियमाणानि। अदेशे अकाले च कृतानि कर्माणि। विपरीतवत् देशकालवैकल्याद्विपरीतकर्माणीव । अप्रयतेषु मन्त्रानध्ययनादिना अपूतेषु अपात्रेषु हवींषीव दुष्यन्ति विफलानि भवन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ देशकालानुरोधस्य फलमाह—त्रयाणामिति ॥ सचिवैः मन्त्रिभिः सह । समयं निश्चयरूपं सिद्धान्तं कृत्वा । "समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः" इत्यमरः । त्रयाणां

स० दं दातारंरावणंप्रति बभाषेजहासच । विभीषणमाल्यवदाद्युक्तंनश्रुतमतइयंदशेतिदशाननंनिरीक्ष्यहासइतिभावः । "दंदानेछेदेचदातरि" इतिविश्वः । बभाषेऽथेत्यपिक्वचित्पाठः ॥ १ ॥ शि० अनुबन्धः सीतारामयोः परस्परंप्रीतिः । नविचारितः । तत्फलमेवेदमुपस्थितमितिभावः ॥ ४ ॥ ती० हवींषिचपुरोडाशादीनि । अप्रयतेष्विव असावधानजनेष्विव अरुचिजनेष्वितियावत् ॥ ति० अप्रयतेषु असावधानेषु असंस्कृतेष्वग्निषुचहवींषीव ॥ ६ ॥

[पा०] १ ग. ङ. झ. ट. व्यथय. २ ख. घ.—छ. झ. ञ. ट. ष्वनभियुक्तेन. ३ क. ख. घ.—ट. चोत्तरकार्याणि. ४ ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. प्रपद्यते. ५ क. ङ. झ. ट. सम्यग्वर्तते.

यथागमं च यो राजा समयं विचिकीर्षति ॥ बुध्यते सचिवान्बुद्ध्या सुहृदश्चानुपश्यति ॥ ८ ॥
धर्ममर्थं च कामं च सर्वान्वा रक्षसां पते ॥ भजेत पुरुषः काले त्रीणि द्वन्द्वानि वा पुनः ॥ ९ ॥
त्रिषु चैतेषु यच्छ्रेष्ठं श्रुत्वा तन्नावबुध्यते ॥ राजा वा राजमात्रो वा व्यर्थं तस्य बहुश्रुतम् ॥ १० ॥
उपप्रदानं सान्त्वं वा भेदं काले च विक्रमम् ॥ योगं च रक्षसांश्रेष्ठ तावुभौ च नयानयौ ॥ ११ ॥
काले धर्मार्थकामान्यः संमन्त्र्य सचिवैः सह ॥ निषेवेतात्मवाँल्लोके न स व्यसनमाप्नुयात् ॥ १२ ॥
हितानुबन्धमालोच्य कार्याकार्यमिहात्मनः ॥ राजा सहार्थतत्त्वज्ञैः सचिवैः स हि जीवति ॥ १३ ॥
अनभिज्ञाय शास्त्रार्थान्पुरुषाः पशुबुद्धयः ॥ प्रागल्भ्याद्वक्तुमिच्छन्ति मन्त्रेष्वभ्यन्तरीकृताः ॥ १४ ॥

उत्तममध्यमाधमकर्मणां । तत्र आत्मोदयपरज्यानिसंभवसमये क्रियमाणं दण्डोपयोगि यानमुत्तमं कर्म । आत्मपरयोः बलसाम्ये क्रियमाणं संधानं मध्यमं कर्म । परोदयात्मज्यानिसमये क्रियमाणं दानपूर्वसमाश्रयणमधमं कर्म । तेषां पञ्चधा योगं । कर्मणामारम्भोपायः । पुरुषद्रव्यसंपत् । देशकालविभागः । विनिपातप्रतीकारः । कार्यसिद्धिश्चेत्युक्तैः पञ्चभिर्योगं । यद्वा त्रयाणां उत्तममध्यमाधमभावेन त्रिविधानां कर्मणां । पञ्चधा योगं देशकालात्मद्रव्यप्रयोजनसंबन्धवशात् पञ्चविधं संबन्धं । यः पश्यति सः सभ्ये साधौ । "सभ्यः सामाजिके साधौ" इति रत्नमाला । पथि नीतिमार्गे वर्तते । सम्यङ्नीतिफलं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ यथागमं नीतिशास्त्रमनतिक्रम्य । यो राजा । समयं कार्यनिर्णयं । चिकीर्षति । सचिवांश्च बुध्यते सचिवैः सहालोचयतीति यावत् । सुहृदश्चानुपश्यति सुहृद्भिः सह विचारयतीति यावत् । स सभ्ये पथि वर्तत इति पूर्वेणान्वयः ॥ ८ ॥ धर्ममर्थं कामं च प्रत्येकं वा । त्रीणि द्वन्द्वानि वा । धर्मार्थौ अर्थधर्मौ कामार्थौ वा । सर्वान्वा । कालेषु विहितेषु प्रातर्मध्याह्नसायाह्नेषु भजेत । अकाले न सेवेतेति भावः । एतदुक्तं भवति । प्रातःकाले धर्मो विहितः, त तदा सवत । मध्याह्ने अर्थो विहितः, तं तदा सेवेत । सायंकाले कामो विहितः, तं तदा सेवेतेति । यद्वा प्रातःकाले स्वकालविहितं धर्मं मध्याह्ने विहितमर्थं च सेवेत । मध्याह्ने स्वकालविहितमर्थं प्रातर्विहितं धर्मं च सेवेत । सायंकाले स्वकालविहितं कामं मध्याह्नविहितमर्थं च सेवेत । अथवा सायंकाले स्वविहितं कामं प्रातर्मध्याह्नयोर्विहितौ धर्मार्थौ च सेवेतेति । केवलकामं सर्वकालेष्वपि सेवमानः पुरुषाधम एवेत्यभिसंधिः ॥ ९ ॥ एवं कर्तव्यमुक्त्वा तदकर्तारं निन्दति—त्रिष्विति ॥ एतेषु पूर्वोक्तेषु त्रिषु भजनेषु धर्मार्थकामेषु वा । यच्छ्रेष्ठं प्रत्येकभजनं धर्मो वा । तच्छ्रुत्वा । यो राजा वा राजमात्रो वा राजसदृशो वा । न बुध्यते आचरितुं न जानाति । तस्य बहुश्रुतं शास्त्रश्रवणं व्यर्थं । अनुष्ठानपर्यवसानाभावादिति भावः । एवं सामान्यरूपया अप्रस्तुतप्रशंसया त्रिवर्गेषु श्रेष्ठं धर्मं परित्यज्य जघन्यं काममेवाश्रितस्य ते शास्त्रश्रवणं समुद्रघोषमात्रमासीदिति प्रस्तुतोऽर्थोऽवगम्यते ॥ १० ॥ अकाले काम इवाकाले विक्रमोपि त्याज्य इत्याह—उपप्रदानमित्यादिश्लोकद्वयेन ॥ काले तत्तदुचितकाले । उपप्रदानं प्रतिपक्षिणः समीपं गत्वा द्रविणादिप्रदानं । सान्त्वं समीचीनभाषणं भेदं मित्रादिवर्गस्य द्वैधीकरणं । विक्रमं दण्डं च । प्रत्येकं तेषां योगं समवायं च । तौ पूर्वोक्तौ नयानयौ । तेषां निर्वाहप्रकारान् धर्मार्थकामांश्च सचिवैः संमन्त्र्य । काले पूर्वोक्तकाले । आत्मवान् वशीकृतमनस्कः । यो निषेवेत स लोके व्यसनं नाप्नुयात् ॥ ११—१२ ॥ हितेति ॥ अत्र कार्यमित्यध्याहारः । निषेवेतेत्यनुषङ्गः । यो राजा अर्थतत्त्वज्ञैः सचिवैः सह । हितानुबन्धं हितोदर्कं । आत्मनः कार्याकार्यं कर्तव्याकर्तव्यं । आलोच्य निश्चित्य । कार्यमेव निषेवेत सः इह लोके जीवतीत्यर्थः । हीत्यनेनायमर्थो लोकप्रसिद्ध इत्यवगम्यते । हितानुबन्धकार्याकार्यानालोचनात्त्वेदं व्यसनमापन्नमिति भावः ॥ १३ ॥ एवं सामान्येन राजानमधिक्षिप्य मन्त्रिणोप्यधिक्षिपति—अनभिज्ञायेति ॥ शास्त्रार्थान् नीतिशास्त्रार्थान् । अनभि-

[पा०] १ ङ. ज. झ. ट. सचिवैर्बुद्ध्या. २ क.—ट. भजते. ३ ख. च. छ. ञ. तात्मवान्राजानस. ४ ख. ङ. झ. ट. मालोक्यकुर्यात्कार्यं. ५ ङ. च. ञ. सर्वार्थतत्त्वज्ञैः. ६ ख. ङ. च. झ. ञ. ट.

अशास्त्रविदुषां तेषां न कार्यमहितं वचः ॥ अर्थशास्त्रानभिज्ञानां विपुलां श्रियमिच्छताम् ॥ १५ ॥
अहितं च हिताकारं धार्ष्ट्याज्जल्पन्ति ये नराः ॥ [1]अवेक्ष्य मन्त्रबाह्यास्ते कर्तव्याः [2]कृत्यदूषणाः॥१६॥
विनाशयन्तो भर्तारं सहिताः शत्रुभिर्बुधैः ॥ विपरीतानि कृत्यानि कारयन्तीह मन्त्रिणः ॥ १७ ॥
तान्भर्ता मित्रसंकाशानमित्रान्मन्त्रनिर्णये ॥ व्यवहारेण जानीयात्सचिवानुपसंहितान् ॥ १८ ॥
चपलस्येह कृत्यानि सहसाऽनुप्रधावतः ॥ [3]छिद्रमन्ये प्रपद्यन्ते क्रौञ्चस्य खमिव द्विजाः ॥ १९ ॥
यो हि शत्रुमभिज्ञाय नात्मानमभिरक्षति ॥ अवाप्नोति हि सोनर्थान्स्थानाच्च व्यवरोप्यते ॥ २० ॥
यदुक्तमिह ते [4]पूर्वं क्रियतामनुजेन च ॥ तदेव नो [5]हितं कार्यं यदिच्छसि च तत्कुरु ॥ २१ ॥
[6]तत्तु श्रुत्वा दशग्रीवः कुंभकर्णस्य भाषितम् ॥ भ्रुकुटिं चैव संचक्रे क्रुद्धश्चैनमभाषत ॥ २२ ॥

ज्ञाय गुरुमुखादश्रुत्वा । वेषेण पुरुषाः पशुबुद्धयः आहारनिद्रादिमात्राभिज्ञाः । भ्रान्तेन राज्ञा । मन्त्रेषु राजकार्यविचारेषु । अभ्यन्तरीकृताः मन्त्रयितृत्वेन वृताः सन्तः । प्रागल्भ्यात् ऊहापोहौ विना केवलधार्ष्ट्यात् । वक्तुमिच्छन्ति । नतु सम्यक् संगतं निश्चित्य वदन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ अशास्त्रेति । शास्त्रानभिज्ञानां तेषां मन्त्रिणां । अहितं वचः अर्थशास्त्रानभिज्ञानां । अथापि विपुलां श्रियमिच्छतां राज्ञां न कार्यं । राजभिस्तदुक्तप्रकारो नानुष्ठेय इत्यर्थः ॥१५॥ न केवलं तद्वचनाश्रवणं, मन्त्रेषु बहिष्कार्याश्च त इत्याह—अहितमिति ॥ वस्तुतः अहितं हिताकारं हितमिवापाततः प्रतीयमानमर्थं । धार्ष्ट्यात् शास्त्रज्ञानं विना केवलप्रागल्भ्यात् । ये जल्पन्ति अक्रमेण वदन्ति । कृत्यदूषणाः कार्यदूषकास्ते । अवेक्ष्य पूर्वमेव परीक्ष्य । मन्त्रबाह्याः मन्त्रबहिर्भूताः कर्तव्याः ॥ १६ ॥ न केवलमहितवचनं, विपरीतं च कुर्वन्तीत्याह—विनाशयन्त इत्यादि ॥ मन्त्रिणः दुर्मन्त्रिणः । बुधैः उपायज्ञैः । शत्रुभिः सहिताः प्रेरिताः । विनाशयन्तः विनाशार्थं । इह प्रयोजनविषये । विपरीतानि विपरीतफलकानि कृत्यानि । भर्तारं कारयन्ति ॥१७॥ दुर्मन्त्रित्वनिर्णयोपायमाह—तानिति ॥ उपसंहितान् उपजापितान् । उत्कोचप्रदानादिना शत्रुभिर्भेदं प्रापितान् । मित्रसंकाशान् मित्रवद्भावयतः कार्यतोऽमित्रान्सचिवान् । व्यवहारेण व्यामिश्रभाषणेन । जानीयात् ॥ १८ ॥ स्वयमसमर्था विपरीतबुद्धयो मन्त्रिणः किं करिष्यन्तीत्यत्राह—चपलस्येति ॥ इह प्रस्तुते कार्ये विषये । कृत्यानि उपसंहितमन्त्रिप्रेरितानि कार्याणि । सहसा अचिरेण । अनुप्रधावतः दुर्मन्त्रिषु मन्त्रित्वमनुसरतः । चपलस्य झटिति कार्ये प्रवर्तमानस्य राज्ञः । छिद्रं रन्ध्रं । अन्ये शत्रवः । क्षिप्रं प्रपद्यन्ते स्वीकुर्वन्ति । कथमिव । द्विजाः पक्षिणः । "दन्तविप्राण्डजा द्विजाः" इत्यमरः । क्रौञ्चस्य स्कन्दशक्तिविदारितस्य क्रौञ्चाख्यपर्वतस्य । खमिव रन्ध्रमिव पण्डिताः शत्रवः उत्कोचप्रदानादिना वशीकृतैर्मन्त्रिभिः कुत्रचिच्चापलकार्ये राजानं प्रापय्य तदेव रन्ध्रमासाद्य अन्तः प्रविशन्तीतिभावः ॥ १९ ॥ एवं कपटवृत्तेः शत्रोः स्वरूपापरिज्ञाने राजा विपद्यत इत्याह—यो हीति ॥ यो हि राजा । शत्रुं वञ्चनपरं । अविज्ञाय मन्त्रव्यवहारादिना अविज्ञाय । आत्मानं च नाभिरक्षति दुर्मन्त्रिनिरासादिना नात्मानं प्रकृतौ स्थापयति । सोऽर्थानवाप्नोति । स्थानात् राजासनात् । व्यवरोप्यते प्रच्याव्यते । इयता ग्रन्थेन तव कामव्यसनात् कुमन्त्रिवचनाच्चेयमापदिति दर्शितं ॥ २०—२१ ॥ क्रुद्धः सन् भ्रुकुटिं ऊर्ध्वाकु-

स० अधुनापिवर्जनीयानेवाह—**विनाशयन्तइति** । शताहेतौ । भर्तारं स्वस्वामिनं । बुधैः अविज्ञमन्त्रिकलज्ञैः शत्रुभिः स्वराजविद्वेषिभिः । विपरीतानि राजमरणराज्यहरणादिकारणानिकृत्यानिकारयन्ति । तेमन्त्रिणो निन्दितमन्त्रिणः मन्त्रबाह्याःकर्तव्याइत्यन्वयः ॥ " भूमनिन्दाप्रशंसासु " इत्युक्तेर्निन्दायामयमिनिः । 'केचित्सुमन्त्रिण' इत्यादिनागोजिभट्टव्याख्यानं बुधमन्त्रिमुखशब्दयोजनाज्ञानदारिद्र्येणेतिज्ञेयं । तथास्वरक्षणंकुर्वन्तीतिशेषइतिविशेषोपितन्मूलकएव । प्रकरणाननुकूलताचबालानामपिभासतइत्यनादरणीयंतदितिदिक् ॥ **ति०** केचनदुर्मन्त्रिणः । भर्तारंत्वांनाशयंतः । हेतौशता।

[पा०] १ ङ. झ. ट. अवश्यंमन्त्र. २ ङ. ज.—ट. कृत्यदूषकाः. ३ ङ. झ. ञ. ट. क्षिप्रमन्ये. ४ घ. ङ. झ. ट. पूर्वंप्रिययामेऽनुजेनच. च. पूर्वंप्रिययाह्यनुजेनच. ज. पूर्वंक्रियतांमेऽनुजेनच. ५ ङ. च. झ. ञ. ट. हितंवाक्यं. क. ख. घ. हितंराजन्. ६ ख. एतच्छ्रुत्वा.

मान्यो गुरुरिवाचार्यः किं मां त्वमनुशाससि ॥ किमेवं वाक्छ्रमं कृत्वा काले[1] युक्तं विधीयताम् ॥२३॥
विभ्रमाच्चित्तमोहाद्वा बलवीर्याश्रयेण वा ॥ नाभिपन्नमिदानीं यद्व्यर्था[2]स्तस्य पुनः कथाः ॥ २४ ॥
अस्मिन्काले तु यद्युक्तं तदिदानीं विधीयताम् ॥ गतं तु नानुशोचन्ति गतं तु गतमेव हि ॥२५॥
ममापनयजं दोषं[3] विक्रमेण समीकुरु ॥ यदि खल्वस्ति मे स्नेहो विक्रमं वावगच्छसि ॥
यदि वा कार्यमेतत्ते हृदि कार्यतमं मतम् ॥ २६ ॥
स सुहृद्यो विपन्नार्थं दीनमभ्यवपद्यते[4] ॥ स बन्धुर्योपनीतेषु साहाय्यायोपकल्पते ॥ २७ ॥
तमथैवं ब्रुवाणं तु वचनं धीरदारुणम् ॥ रुष्टोऽयमिति विज्ञाय शनैः श्लक्ष्णमुवाच ह ॥ २८ ॥
अतीव हि समालक्ष्य भ्रातरं क्षुभितेन्द्रियम् ॥ कुंभकर्णः शनैर्वाक्यं बभाषे परिसान्त्वयन् ॥
[शृणु[5] राजन्नवहितो मम वाक्यमरिंदम] ॥ २९ ॥
अलं राक्षसराजेन्द्र संतापमुपपद्य ते ॥ रोषं च संपरित्यज्य स्वस्थो भवितुमर्हसि ॥ ३० ॥
नैतन्मनसि कर्तव्यं मयि जीवति पार्थिव ॥ तमहं नाशयिष्यामि यत्कृते परितप्यसे ॥ ३१ ॥

तद्ध्रुवं चक्रे । एनमभाषत चेत्यन्वयः ॥ २२ ॥ हे कुम्भकर्ण । त्वं मान्यः बहुमानार्हः । आचार्यः आचारप्रवर्तकः गुरुरिव मां मान्यमाचार्यं गुरुं । अनुशाससि शिक्षसे । आर्षः शप् । वैपरीत्यमेवाचरसीत्यर्थः । एवं वचनं तवायुक्तमिति भावः । अफलं चेदं वचनमित्याह—किमेवमिति । एवं उक्तप्रकारेण । वाक्छ्रमं कृत्वा । प्रयासैकफलां वाचमुक्त्वेत्यर्थः । किं फलं । किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः । नीतिकालस्यातीतत्वादिति भावः । काले नयमार्गातीतकाले । यद्युक्तं पराक्रमरूपं । तत् विधीयतां क्रियतां ॥२३॥ पूर्वमनालोच्य कृतस्य निमित्तमाह—विभ्रमादिति ॥ विभ्रमात् अनीतौ नीतिबुद्ध्या । चित्तमोहात् ज्ञानानुदयात् । बलवीर्याश्रयेण । बलवीर्ययोराश्रयणेन । गर्वेणेति यावत् । यत्कार्यं नाभिपन्नं न कृतं । तस्य पुनः कथाः पुनः पुनः कथनानि। इदानीं अतीतकाले। व्यर्थाः ॥ २४ ॥ इदानीं सद्यः । गतंतु गतमेव । न तत्पुनरायास्यतीति भावः ॥ २५ ॥ ममेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः॥ दोषं वैषम्यं। शत्रुभिराक्रमणमितियावत्। समीकुरु समतयाकुरु। वैषम्यसमता नाम वैषम्यनाश एव। खलु वाक्यालङ्कारे। मे मयि यदि स्नेहोऽस्ति स्वकीयं विक्रमं यदि वा अवगच्छसि। स्वपराक्रममज्ञात्वैव नीत्युपन्यासस्त्वया कृत इति भावः । एतत् युद्धरूपं कार्यं । ते हृदि कार्यतमं अवश्यकर्तव्यं । मतं इष्टं । अवश्यकर्तव्यत्वेन मन्यसे चेदित्यर्थः । तदा समीकुर्वित्यन्वयः॥ २६॥ इदानीं साहाय्याकरणे तव बन्धुत्वमेव भज्येतेति सदृष्टान्तमाह—स इति ॥ विपन्नार्थं विपन्नः शङ्कितापायः अर्थः प्रयोजनं यस्य तं । दीनं मलिनमनस्कं पुरुषं । यः सुहृत् अभ्यवपद्यते अभितः प्राप्नोति । सदा सन्निधत्त इत्यर्थः । स एव सुहृत् । यो बन्धुः अपनीतेषु विषमितनीतिषु पुरुषेषु । साहाय्यायोपकल्पते साहाय्याय प्रभवति । स एव बन्धुः । सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायात् ॥ २७ ॥ धीरदारुणं यदि वा कार्यमित्युक्त्या धीरं सुहृदित्याद्युक्त्या दारुणं निष्ठुरं । रुष्टोयमिति विज्ञाय । भ्रुकुटिबन्धनेनानुमायेत्यर्थः ॥ २८॥ उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयन्नाह—अतीवेति । अतीव क्षुभितेन्द्रियमित्यनेन रुष्टपदं व्याख्यातं । परिसान्त्वयन्नित्यनेन श्लक्ष्णपदं ॥ २९॥ ते त्वया । संतापं । उपपद्य प्राप्य । अलं । संतापो न कर्तव्य इत्यर्थः । " अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा " इति क्त्वाप्रत्ययः । स्वस्थो भव । स्वर्गस्थो भवेत्यर्थान्तरं ॥ ३० ॥ नैतन्मनसि कर्तव्यं विभ्रमाच्चित्तमोहाद्वेत्युक्तं मनसि न कर्तव्यमित्यर्थः ।

तवनाशनिमित्तं विपरीतानिकृत्यानिकारयन्ति। केचित्सुमन्त्रिणः दुर्मन्त्रफलं तवनाशंपश्यन्तोबुधैः सर्वज्ञैस्तवशत्रुभिःसहिताः स्वरक्षणंकुर्वन्तीतिशेषः ॥१७॥ **ति०** प्रियया मन्दोदर्या । मेऽनुजोविभीषणः। समानार्थेचतयोर्वाक्येइतिमन्दोदरीवाक्यं नपृथगुक्तं । स्वमतिसदृशमतित्वान्मेऽनुजइत्युक्तं ॥२५॥ **स०** धीरदारुणं । धीरं अधुनापि। दारुणं वचनाकरणेक्रूरं । एवंवचनं ब्रुवाणं रावणं । धीरदारुणमितिवचनविशेषणंवा । धीरेषुदारुणमितिवा । श्लक्ष्णं रावणमनसःश्लक्ष्णत्वेनभविष्यद्यथातथा उवाच ॥२८॥

[पा०] १ ङ. झ. ट. यद्युक्तंतद्विधीयतां. २ ङ. झ. ट. विचिन्त्यतां. ३ ङ. झ. ट. दुःखं. ४ ख. ङ. च. ज.—ट. मभ्युपपद्यते. ५ इदमर्धं ङ. झ. ट. पाठेषुदृश्यते.

अवश्यं तु हितं वाच्यं सर्वावस्थं मया तव ॥ बन्धुभावादभिहितं भ्रातृस्नेहाच्च पार्थिव ॥ ३२ ॥
सदृशं यत्तु कालेऽस्मिन्कर्तुं स्निग्धेन बन्धुना ॥ शत्रूणां कदनं पश्य क्रियमाणं मया रणे ॥ ३३ ॥
अद्य पश्य महाबाहो मया समरमूर्धनि ॥ हते रामे सह भ्रात्रा द्रवन्तीं हरिवाहिनीम् ॥ ३४ ॥
अद्य रामस्य तद्दृष्ट्वा मयाऽऽनीतं रणाच्छिरः ॥ सुखी भव महाबाहो सीता भवतु दुःखिता ॥३५॥
अद्य रामस्य पश्यन्तु निधनं सुमहत्प्रियम् ॥ लङ्कायां राक्षसाः सर्वे ये ते निहतबान्धवाः ॥ ३६ ॥
अद्य शोकपरीतानां स्वबन्धुवधकारणात् ॥ शत्रोर्युधि विनाशेन करोम्यास्रप्रमार्जनम् ॥ ३७ ॥
अद्य पर्वतसंकाशं ससूर्यमिव तोयदम् ॥ विकीर्णं पश्य समरे सुग्रीवं प्लवगोत्तमम् ॥ ३८ ॥
कथं त्वं राक्षसैरेभिर्मया च परिरक्षितः ॥ जिघांसुभिर्दाशरथिं वध्यसे त्वमिहानघ ॥ ३९ ॥
अथ पूर्वं हते तेन मयि त्वां हन्ति राघवः ॥ नाहमात्मनि संतापं गच्छेयं राक्षसाधिप ॥ ४० ॥

यत्कृते यस्य रामस्य कृते । अर्थान्तरं तु मयि जीवति सति एतन्मनसि न कर्तव्यं । यद्यहं जीविष्यामि तदा एवं न कर्तव्यं । अहमेव न जीविष्यामीत्यर्थः । यत्कृते यस्य मम कृते । परितप्यसे अयं सुखेन जीवन् मत्कार्यं न करोतीति परितप्तोसि । तं मां रामेण नाशयिष्यामीति ॥ ३१ ॥ तर्हि किमर्थमेवमुक्तमित्यत्राह—अवश्यमित्यादि ॥ बन्धुभावात् सामान्यस्नेहात् विशेषतोभ्रातृस्नेहाच्च । सर्वावस्थं रोषहर्षादिसर्वावस्थावस्थितमित्यर्थः । अवश्यं वाच्यं ते हितं मयाऽभिहितं ॥ ३२ ॥ अस्मिन्काले आपत्काले । स्निग्धेन बन्धुना यत्कर्तुं सदृशं युक्तं । तादृशं कदनं मया क्रियमाणं पश्य । अत्र शत्रुकर्तृकं कदनमित्यर्थान्तरं ॥ ३३ ॥ अद्येति । अर्थान्तरं । हे पर ज्येष्ठ, मया सह समरमूर्धनि हते भग्ने सति रामे रामनिमित्तं । द्रवन्तीं आगच्छन्तीं वाहिनीं पश्येति॥३४॥ अद्य रामस्येति । अर्थान्तरं । मया सह रामस्य रणाद्धेतोः । आनीतं दूरे क्षिप्तं । शिरः मच्छिरः । दृष्ट्वा सुखी भव । तदानीं मयि रोषत्यागादिति भावः । सीता दुःखिता भवतु । सर्वलोकमातृत्वादितिभावः ॥ ३५ ॥ अद्य रामस्य पश्यन्त्विति । अर्थान्तरं । रामस्येति कर्तरि षष्ठी । रामकर्तृकं मन्निधनं ये निहतबान्धवाः ते राक्षसाः पश्यन्तु । " न दुःखं पञ्चभिःसह " इति न्यायादिति भावः । उत्तरश्लोकेप्येवमेव योजना ॥ ३६–३७ ॥ ससूर्यमिव तोयदमिति । रुधिराक्ततया ससूर्यप्रकाशं मेघमिव स्थितमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ससैन्यं दाशरथिं जिघांसुभिः एभिः राक्षसैः मया च परिरक्षितस्त्वं कथं रामेण वध्यस इति योजना । अर्थान्तरं । जिघांसुभिः हननेच्छामात्रवद्भिः । पराक्रमासमर्थैरित्यर्थः । कथं परिरक्षितः । प्रत्युत वध्यस इति । अत्र विभीषणः क्व गत इति कुम्भकर्णस्य प्रश्नः मया धिक्कृतो गत इति रावणस्योत्तरं च कचित् कोशे दृश्यते तत्पूर्वापरविरुद्धं ॥३९॥ अत्र अथशब्दः प्रक्रमान्तरे । मयि हते सति हि पश्चात्त्वां रामो हन्ति हनिष्यति । अहं च आत्मनि स्वस्मिन् । संतापं शत्रुपरिभवजं । न कदाचिदपि गच्छेयं । न केनचिद्धन्तुं शक्य इत्यर्थः । अतः कुतस्ते भयमिति भावः । अर्थान्तरं । अहमात्मनि विषये संतापं न गच्छेयं न गच्छामि । " व्यत्ययो बहुलं " इति लकारव्यत्ययः । मन्निधनं नानुशोचामीत्यर्थः । किंतु मयि हते सति । अथ राघवस्त्वां हन्ति हनिष्य-

ति० सर्वावस्थां सुखदुःखादिसर्वावस्थागतं प्राप्तं । स्वांप्रतीतिशेषः । "विष्णोरभक्तिकावस्थासर्वावस्थेतिगीयते " इत्यन्ये ॥ ३२ ॥
ती० "अद्यपश्यमहाबाहोमयासमरमूर्धनि" इत्यारभ्यश्रीराममुद्दिश्यकुंभकर्णोक्तपरुषवाक्यानांप्रातीतिकार्थःस्पष्टः । वस्तुतस्तुयद्यपिकुंभकर्णोरावणप्रीतयेपिवाश्रीरामनिष्ठुरभाषणेप्रीतयेपिवाप्रवृत्तः । तथापिकुंभकर्णवाणीप्रकारान्तरेणनिस्सरति । 'अद्यपश्यमहाबाहोमयेत्यादिना 'शत्रूणांकदनंपश्यक्रियमाणंमया' इत्युक्तंलया तदयुक्तं । किंतुसीतादुःखसंपादकरामहननेनास्मदादीन्विशोकान्कुर्वितिरावणशङ्कायांतन्नशक्यमितिव्यङ्ग्योक्त्यापरिहरति—अद्यपश्येतिसार्धश्लोकचतुष्टयेन । व्यङ्ग्योक्त्यर्थएषुश्लोकेषुविद्यमानक्रियापदा-

[पा०] १ च. छ. ञ. ट. सर्वावस्थासुतेमया. ङ. झ. सर्वावस्थांगतंमया. २ क. ग.—च. ज.—ट. हरिवाहिनीं. ३ ग. ङ. झ. वधशोचिनां. ४ ञ. शोणितोक्षितं. ५ ङ. झ. परिसान्त्वितः. ६ ख. घ.—ट. व्यथसेत्वंसदाऽनघ. क. व्यथसेराक्षसेश्वर. ७ क. ख. ग. च. छ. ज. अद्यपूर्वं. घ. अद्यपूर्वंगतेतेन. ङ. झ. ञ. ट. मांनिहत्यकिलत्वांहिनिहनिष्यतिसिराघवः.

कामं त्विदानीमपि मां व्यादिश त्वं परंतप ॥ न परः प्रेषणीयस्ते युद्धायातुलविक्रम ॥ ४१ ॥
अहमुत्सादयिष्यामि शत्रूंस्तव [1]महाबल ॥ ४२ ॥
यदि शक्रो यदि यमो यदि पावकमारुतौ ॥ तानहं योधयिष्यामि कुबेरवरुणावपि ॥ ४३ ॥
गिरिमात्रशरीरस्य शितशूलधरस्य मे ॥ नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य बिभीयाच्च पुरंदरः ॥ ४४ ॥
अथ वा त्यक्तशस्त्रस्य मृद्नतस्तरसा रिपून् ॥ न मे प्रतिमुखे स्थातुं कश्चिच्छक्तो जिजीविषुः ॥ ४५ ॥
नैव शक्त्या न गदया नासिना निशितैः[2] शरैः ॥ हस्ताभ्यामेव सं[3]रब्धो हनिष्याम्यपि वज्रिणम् ॥ ४६ ॥
यदि मे मुष्टिवेगं स राघवोऽद्य सहिष्यते ॥ ततः पास्यन्ति बाणौघा रुधिरं राघवस्य तु ॥ ४७ ॥
[[4]अचिन्तयित्वा बाणौघान्रुधिरं राघवस्य च ॥ लक्ष्मणस्य च पास्यामि चिरकालं पिपासितः ॥ ४८ ॥
चिन्तया [5]बाध्यसे राजन्किमर्थं मयि तिष्ठति ॥ सोहं शत्रुविनाशाय तव निर्यातुमुद्यतः ॥ ४९ ॥
मुञ्च रामाद्भयं रा[6]जन्हनिष्यामीह संयुगे ॥ राघवं लक्ष्मणं चैव सुग्रीवं च महाबलम् ॥
हनुमन्तं च रक्षोघ्नं लङ्का येन प्रदीपिता ॥ ५० ॥
हरीं[7]श्चापि हनिष्यामि संयुगे समवस्थितान् ॥ असाधारणमिच्छामि तव दातुं महद्यशः ॥ ५१ ॥
यदि चेन्द्राद्भयं राजन्यदि वाऽपि स्वयंभुवः ॥ ५२ ॥
अपि देवाः शयिष्यन्ते क्रुद्धे मयि महीतले ॥ यमं च शमयिष्यामि भक्षयिष्यामि पावकम् ॥
आदित्यं पातयिष्यामि सनक्षत्रं महीतले ॥ ५३ ॥
शतक्रतुं वधिष्यामि पास्यामि वरुणालयम् ॥ पर्वतांश्चूर्णयिष्यामि दारयिष्यामि मेदिनीम् ॥ ५४ ॥
दीर्घकालं प्रसुप्तस्य कुंभकर्णस्य विक्रमम् ॥ अद्य पश्यन्तु भूतानि भक्ष्यमाणानि सर्वशः ॥ ५५ ॥
[8]नन्विदं त्रिदिवं सर्वमाहारस्य न पूर्यते ॥ ५६ ॥
वधेन ते दाशरथेः [9]सुखार्हं सुखं समाहर्तुमहं [10]व्रजामि ॥

सीति संतापं गच्छामीति ॥ ४० ॥ इदानीमपि इदानीमेव । युद्धाय व्यादिश । ते त्वया । परः अन्यः । न प्रेषणीयः ॥ ४१ ॥ अहमित्यर्धमेकं वाक्यं ॥४२॥ उक्तं विवृणोति यदीति ॥ ४३—४४ ॥ मृद्नतः प्रहरतः । प्रतिमुखे अग्रे ॥ ४५—४६ ॥ यदीति । रामः प्रथमं मे मुष्टिप्रहारमेव न सहिष्यते । कुतो मां प्रहरिष्यतीति भावः ॥ ४७—४८ ॥ उद्यतः अस्मीति शेषः ॥ ४९ ॥ मुञ्चेत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ अर्थान्तरं । रामात् भयं अस्तीति शेषः । हनिष्यामीत्येतन्मुञ्चेति । दातुं खण्डितुमित्यर्थान्तरं ॥ ५०—५१ ॥ यदि चेत्यर्धं ॥ इन्द्रात् स्वयंभुवश्च । भयं यद्यस्ति तदपि मोचयिष्यामीत्युपस्कार्यं ॥ ५२—५५ ॥ त्रिदिवं त्रिलोकी । आहारस्य न पूर्यते आहाराय न पूर्यते । न पर्याप्तमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ सुखार्हं उत्तरोनांवीप्साऽनुसंधेया । तदित्थंयोजना । रामेहतेसतिद्रवन्तींहरिवाहिनींअद्यपश्यपश्य रणादानीतंरामस्यशिरोदृष्ट्वात्वंसुखीभव सुखीभव । सीतादुःखिताभवतुभवतु । शत्रुपक्षेहतेसतितेशोकोनभविष्यतिनभविष्यति । लङ्कायांयेहतबान्धवाराक्षसाः तेरामनिधनंपश्यन्तु । शोकपरीतानामास्रप्रमार्जनंकरोमिकरोमि । अतोहेभ्रातःरावण एतत्सर्वंनसंगतमितिभावः । किंचायंदुष्टराक्षससमागमः त्वद्वधायभविष्यतीत्याशयेनाह—**कथमिति** । कथं कथंचिदित्यर्थः । मयारक्षितोपित्वंदाशरथिजिघांसुभिः राक्षसैर्वध्यसएवेतिसंबन्धः ॥ कथमिति । दाशरथिजिघांसुभिःराक्षसैःपरिरक्षितःकथंपद्यसइतिसंबन्धः । अद्यपूर्वमिति । अहमात्मनिविषयेसंतापंनगच्छामि । किंतु तेनमयिपूर्वंहतेसति । अद्यैवराघवस्त्वांहन्ति हनिष्यतीतिसंतापंगच्छामीत्यर्थः ॥ ३४—४६ ॥ **रामानु०** राघवोमुष्टिवेगंयदिसहिष्यति ततः राघवस्यबाणौघाः मेरुधिरंपास्यन्ति । राघवोमुष्टिवेगंनस-

[पा०] १ ङ. झ. ट. महाबलान्. २ च. छ. ञ. नेषुभिःशितैः. ३ ङ. झ. ञ. संरभ्य. ४ अयंश्लोकः क. ख. घ. च. छ. ञ. पाठेषुदृश्यते ५ ङ. च. झ. ञ. ट. तप्यसे. ६ ङ.—ट. घोरंनिहनिष्यामि. ७ ङ.—ट. हरींश्चभक्षयिष्यामि. ८ क. ख. ङ. च. ज. झ. ट. नखिदंत्रिदिवंसर्वमाहारोममपूर्यते. ९ ङ.—ट. सुखावहंसुखं. १० ख. यतिष्ये.

निहत्य रामं सह लक्ष्मणेन खादामि सर्वान्हरियूथमुख्यान् ॥ ५७ ॥
रमस्व कामं पिब चाग्र्यवारुणीं कुरुष्व कृत्यानि विनीयतां ज्वरः ॥
मयाऽद्य रामे गमितेयमक्षयं चिराय सीता वशगा भविष्यति ॥ ५८ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

महोदरेणकुंभकर्णंप्रति व्यभिचारप्रदर्शनेनसुकृतदुष्कृतयोःसुखदुःखहेतुत्वनियमनिरसनेन मन्त्रिभिःसहालोचनपूर्वकत्वोक्त्याचसीताहरणस्य न्याय्यत्वसमर्थनम् ॥ १ ॥ तथा रामस्ययुद्धेनदुर्जयत्वसमर्थनेन रावणंप्रति स्वबुद्धिपरिकल्पितकपटोपायप्रदर्शनपूर्वकं तेनैवसीतावशीकरणस्यसुकरत्वोक्तिः ॥ २ ॥

तदुक्तमतिकायस्य बलिनो बाहुशालिनः ॥ कुंभकर्णस्य वचनं श्रुत्वोवाच महोदरः ॥ १ ॥
कुंभकर्ण कुले जातो धृष्टः प्राकृतदर्शनः ॥ अवलिप्तो न शक्नोषि कृत्यं सर्वत्र वेदितुम् ॥ २ ॥
न हि राजा न जानीते कुंभकर्ण नयानयौ ॥ त्वं तु कैशोरकाद्धृष्टः केवलं वक्तुमिच्छसि ॥ ३ ॥
स्थानं वृद्धिं च हानिं च देशकालविभागवित् ॥ आत्मनश्च परेषां च बुध्यते राक्षसर्षभः ॥ ४ ॥
यत्त्वशक्यं बलवता कर्तुं प्राकृतबुद्धिना ॥ अनुपासितवृद्धेन कः कुर्यात्तादृशं बुधः ॥ ५ ॥

त्तरसुखावहं । ते वधेन दाशरथेः सुखावहमित्यर्थान्तरं ॥ ५७ ॥ मया निमित्तेन रमस्वेत्यादौ काकुः । इयमक्षयमिति च्छेदः । रामे विषये गमिता इयं सीता चिराय वशगा भविष्यतीत्यर्थान्तरं ॥ ५८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

अथ मन्त्रिकृतानयमसहमानो महोदरः कुम्भकर्णं निर्भर्त्सयति—तदुक्तमित्यादिना ॥ उक्तं सूचनं विना कण्ठरवेण दर्शितं । अतिकायस्य महाशरीरस्य । प्रतिवचनानर्हत्वद्योतनाय विशेषणानि ॥ १ ॥ मन्त्रिभिः सहाविचार्यैव रावणेनाकार्यं कृतमिति अहमसहाय एव रामादिभिर्योत्स्यामीतिच यदुक्तं कुम्भकर्णेन तदुभयं दूषयितुमाह—कुम्भकर्णेत्यादिना ॥ कुले जातोपि प्राकृतदर्शनः क्षुद्रबुद्धिः । केवलं धृष्टः न तु शास्त्रज्ञ इत्यर्थः । अवलिप्तः गर्वितः । त्वं सर्वत्र कार्ये । कृत्यं मन्त्ररूपं । तद्वेदितुं न शक्नोषि ॥ २ ॥ 'केवलं वीर्यदर्पेण नानुबन्धो विचारितः, । न स वेद नयानयौ"वित्यादिना रावणोद्देशेन कुम्भकर्णोक्तं दूषयति—न हीत्यादिना ॥ राजा नयानयौ न जानीत इति न । जानीत एवेत्यर्थः । किशोरः बालः तस्य भावः कैशोरकं तस्मात् बाल्यात् । केवलं धृष्टः न तु शास्त्रज्ञानेनेति भावः ॥ ३ ॥ देशकालविभागवित् विविक्तादिमन्त्रोचिततद्भिन्नयोः देशयोः तथा मन्त्रोचितानुचितयोश्च कालयोर्विभागं वेत्तीति तथोक्तः । राक्षसर्षभः रावणः । आत्मनः शत्रूणां च वृद्धिं हानिं स्थानं समतां च बुध्यते । रावणो देशकालविभागाद्यनभिज्ञ इति त्वयोक्तं न युक्तमिति भावः ॥ ४ ॥ लोके कापुरुषेणापि यत्कर्तुमनर्हं तादृशं कर्म विवेकी रावणः कथं कुर्यादित्यभिप्रेत्याह—यत्त्विति ॥ बलवता केवलशौर्यावलम्बिना । प्राकृतबुद्धिना यत्कर्तुं शक्यं तादृशं

, हिष्यतइतिभावः ॥ ४७ ॥ इतित्रिषष्टितमःसर्गः ॥ ६३ ॥

स० बलवता बलवानहमित्यभिमानवता । प्राकृतबुद्धिनापियत्कर्तुमशक्यंअयोग्यं । हेअनुपासितवृद्ध कुंभकर्ण । इनकः इन एवेनकः अस्मत्स्वामी । बुधः ज्ञानी तादृशंप्राकृतबुद्धिभिरननुष्ठीयमानंस्वयोग्यंकुर्यात् । शक्यमितिपाठे तादृशेनापिकर्तुंशक्यंबुधः कस्तादृशंकुर्यादित्यर्थः । अनुपासितवृद्धश्चासाविनश्च तत्संबुद्धिः । स्वाम्यनुजत्वान्मध्येकोपेनस्वध्वंससाध्वसाद्वा तमभिमुखीकर्तुमेव-

[पा०] १ ङ. झ. ट. राजन्पिबचाग्र्यवारुणीं. २ ङ.—ट. कृत्यानिविनीयदुःखं. क. ख. घ. कृत्यान्यपनीयतां. ३ झ. ञ. ट. विधानवित्. ४ ङ. झ. ट. नरः.

यांस्तु धर्मार्थकामांस्त्वं ब्रवीषि पृथगाश्रयान् ॥ अनुबोद्धुं[1] स्वभावे[2] तान्नहि लक्षणमस्ति[3] ते ॥ ६ ।
कर्म चैव हि सर्वेषां कारणानां प्रयोजकम्[4] ॥ श्रेयः पापीयसां चात्र फलं भवति कर्मणाम् ॥ ७
निःश्रेयसफलावेव धर्मार्थावितरावपि ॥ अधर्मानर्थयोः प्राप्तिः फलं च प्रत्यवायिकम् ॥ ८ ॥
ऐहलौकिकपारत्रं[5] कर्म पुंभिर्निषेव्यते ॥ कर्माण्यपि तु कल्यानि लभते काममास्थितः ॥ ९ ॥

कर्म बुधः कः कुर्यात् न कोपि कुर्यात् । किमुत रावण इति भावः ॥ ५ ॥ धर्माधर्मयोर्हिताहितसाधनत्वं निश्चित्य, "शीघ्रं खल्वभ्युपेतं त्वां फलं पापस्य कर्मणः" इत्यादिना सीताहरणरूपात्पापात्तवायमनर्थः प्राप्त इति यदुक्तं कुम्भकर्णेन तदपि धर्माधर्मयोर्हिताहितफलनियमाभावान्न संगच्छत इति प्रतिपादयितुमाह—यांस्त्वित्यादिना ॥ पृथगाश्रयान् पृथक्कारणान् भिन्नफलान् । धर्मार्थकामान् ब्रवीषि । तान् स्वभावे अनुबोद्धुं स्वरूपतो ज्ञातुं । लक्षणं लक्ष्यतेनेनेति लक्षणं प्रमाणं । तव नास्तीत्यर्थः । सुखफलदयागादिधर्मानुष्ठानदशायां तात्कालिकशरीरायासजनितदुःखदर्शनात् दुःखजनकपरद्रव्यापहरणाद्यधर्माचरणसमयेतात्कालिकसुखदर्शनाच्च । अर्थकामयोरप्येवंदर्शनाच्च कर्मणामनियतफलकत्वान्नियतफलकत्वे न किंचित्प्रमाणमुपलभ्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ तदेव प्रदर्शयति—कर्मचेत्यादिना ॥ सर्वेषां कारणानां स्वर्गनरकरूपाणां फलानां कर्मैव प्रयोजकं साधकं । जात्येकवचनं । किंतु अत्र कर्मजाते पापीयसामपि कर्मणां श्रेयः फलं भवति ॥ ७ ॥ उक्तमेवार्थं विशदयति—निःश्रेयसेति॥ धर्मार्थौ धर्मार्थसाधनभूते कर्मणी । इतरौ अधर्मानर्थसाधनभूते कर्मणी च । निःश्रेयसफलौ एतानि चतुर्विधानि निःश्रेयसकराण्येव । किंतु कदाचिद्धर्मानर्थयोः प्रत्यवायिकं । अश्रेयइति यावत् । प्रत्यवायोस्मिन् कारणतयास्तीति प्रत्यवायिकं । "अत इनिठनौ" इति ठन् । प्राप्यत इति प्राप्तिः फलं । कर्मणि क्तिन्प्रत्ययः । एतेनाधर्मानर्थयोः श्रेयस्तदितरच्चोभयं फलं भवतीत्युक्तं ॥ ८ ॥ एवं धर्माधर्मयोरव्यवस्थितफलत्वमुक्त्वा कामस्यापि तदाह—ऐहलौकिकेति ॥ ऐहलौकिकं इहलोकोपयोगि । पारत्रं परलोकोपयोगि च कर्म पुंभिर्निषेव्यते । तत्फलं चानुभूयते । तथैव

मुक्तिः । अनुपासितवृद्धेन अतएवप्राकृतबुद्धिनेति तीर्थोनागोजिभट्टश्च ॥ ५ ॥ **ति०** सर्वेषांकारणाना सुखसाधनाना त्रिवर्गलक्षणानां । कर्मैव प्रयोजनं प्रयोजकमुत्पादकं । नह्यक्रियस्यकश्चनपुरुषार्थोधर्मादिः ॥ ७ ॥ **ति०** तत्रपुरुषप्रयत्नसाध्येष्वप्येषु धर्मार्थयोःकामात्कश्चिद्विशेषोस्तीत्याह—निश्श्रेयसेति । धर्मार्थौ निश्श्रेयसफलावेवसन्तौ कामनाविशेषेणेतरावपि स्वर्गाभ्युदयफलावपिभवतः । अत्रधर्मशब्देनार्थनिरपेक्षोजपध्यानादिः । अर्थशब्देनचार्थसाध्योयागदानादि । "यज्ञोदानंतपश्चैवपावनानिमनीषिणाम्" इतिभगवद्वचनात् । तेषांचित्तशुद्धिद्वारामोक्षसाधनत्वमस्ति । कामस्तुनकदापिनिश्श्रेयसफलइतिभावः । तयोरपरमपिकामाद्विशेषमाह—अधर्मानर्थयोरिति । जपादिरूपेक्रियामयेवा नित्यधर्मेऽसत्यधर्मानर्थौप्राप्तौभवतः । तयोश्चसतोः प्रात्यवायिकंविहिताकरणप्रयुक्तप्रत्यवायजन्यंफलंपुंसःप्राप्तंभवति । नतुकाम्याकरणेप्रत्यवायइतिभावः ॥ **स०** अर्थः तद्व्ययसाध्ययागादिः । तौ निष्कामनयाऽनुष्ठितौ निश्श्रेयसफलौ मोक्षप्रापकौ । तावेव इतरौ कामनयानुष्ठितौ इतरौ स्वर्गैहिकसंपदादिप्रापकौ भवतः । तथाविरुद्धकामनया कर्तव्यलोपादिनाऽधर्मघटनेवघटनानर्थस्यापिभवेत् । तयोरधर्मानर्थयोःसतोः प्रात्यवायिकं प्रत्यवायजन्यं । फलं अनिष्टं प्राप्तंभवति । यथाविहिताकरणेप्रत्यवायस्तथाकाम्याकरणे नप्रत्यवायइतितदपेक्षयातौविशिष्टाविति । भगवत्सेवादिकामनाप्यकामनैवेति सा धर्ममध्यएवगणनीयेति नहठवादीयभीमकामप्रशंसाविरोधइतिबोध्यं ॥ ८ ॥ **ति०** कीदृशंतत्फलंतत्राह—ऐहलौकिकेति । इहलोकेपरत्रचभवंकर्म कर्मफलं । इहऋणदारिद्र्यादिरूपं । परत्रनरकयातनादिरूपं । निषेव्यते अनुभूयते एवंधर्मफलमपि । अथकामस्यधर्मार्थाभ्यांवैलक्षण्यमाह—**कर्माणीति** । कामं तत्पुरुषार्थसिद्धिमुद्दिश्यकर्माणियत्नेनस्थितोऽनुतिष्ठन्नपिकल्यानिशुभानितुविशिष्यात्रापिसाक्षाल्लभतेनतुधर्मार्थवत्कालान्तरे लोकान्तरेवा । एवंचधर्मार्थकामाएकेनैवसेव्याः । धर्मविरुद्धोयदिकामस्तदासस्वतपोविक्रमादिनासमाधेयः । "नहिभिक्षुकाःसन्तीतिस्थाल्योनाधिश्रियन्ते" इतिन्यायादितिभावः । **स०** पुंभिः पुरुषैः । रावणस्यप्रस्तुतत्वात्पुंभिरित्युक्तिः । सर्वैःस्त्रीपुंसैरित्यर्थः । ऐहलौकिकं इहलोकेभवं । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । कर्म तत्फलं अङ्गचित्तवैकल्यादिकं । पारक्यं परशब्दात् "तद्धितः" इतिबहुवचनज्ञापितः क्यप् । किलाद्वृद्धौचपारक्यमितिभवति । यातनादिरूप निषेव्यते । ऐहलौकिकंपारक्यंशुभमप्येवं । कामोधर्मार्थाभ्याविलक्षणफलकइत्यालपति—कर्मा-

[पा०] १ ङ. झ. ट. अवबोद्धुं. २ ङ.—ट. स्वभावेननहि. ३ ङ. झ. ञ. ट. मस्तितान्. ४ ग. ङ.—ट. प्रयोजनं. ५ क. ख. ङ. झ. ट. ठ. पारक्यं.

तत्र क्लृप्तमिदं राज्ञा हृदि कार्यं मतं च नः ॥ शत्रौ हि साहसं यत्स्यात्किमिवात्रापनीयताम् ॥ १० ॥
एकस्यैवाभियाने तु हेतुर्यः प्रकृतस्त्वया ॥ तत्राप्यनुपपन्नं ते वक्ष्यामि यदसाधु च ॥ ११ ॥

काममास्थितः यथेच्छाचारोपि कल्यानि कर्माणि कल्याणानि कर्मफलानि लभते । अतो विहितमेव शुभप्रदं, निषिद्धं तु तथा न भवतीति नियमो नास्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥ धर्मादीनां फलनियमो नास्ति, सर्वे सर्वस्य फलमित्यस्मिन्पक्षे स्थित्वा रावणेन सीताहरणं कृतमस्माभिश्चानुमतमित्याह—तत्र क्लृप्तमिति ॥ तत्र राज्ञा कामसेव्यपि सुखानि लभत इति मते स्थितेन राज्ञा । इदं कार्यं सीताहरणरूपं कार्यं हृदि चिन्तितं । नः अस्माकमपि । मतं संमतं । शत्रौ शत्रुविषये यत् साहसं स्यात् । अत्र अस्मिन्साहसकर्मणि किमिवापनीयते । न किंचित्क्रियते इत्यर्थः ॥ १० ॥ एवं रावणस्याविमृश्यकारित्वपक्षं प्रतिक्षिप्य कुम्भकर्णस्यैकस्यैवाभियानपक्षं निरस्यति—एकस्येत्यादिना ॥ एकस्यासहायस्य । अभियाने युद्धाय निर्गमे ।

ण्यपीति । कामंपुरुषार्थमुद्दिश्य कर्माणि आस्थितः अनुतिष्ठन् कल्यानि फलप्रापणसमर्थानि । तत्फलानीतियावत् । लभते प्राप्नोति । धर्मादिविरुद्धइतिनत्याज्यः कामोपितुमध्येनुष्ठिततपसाबलेनवा धर्माविरुद्धीकर्तुंसुसंपादः । “ नहिमृगाआयान्तीतिबीजानिनोप्यन्ते ” इतिनीतेरितिभावः ॥ ९ ॥ **ति०** यत्तुतीर्थेनोक्तं धर्माधर्मयोर्हिताहितसाधनत्वंनिश्चित्यपरदाराहरणरूपाधर्माद्राज्ञो दुःखमित्युक्तं तद्धर्माधर्मयोर्हिताहितफलनियमाभावादसंगतमित्याह—यांस्तुधर्मार्थेति । पृथगाश्रयान् पृथक्फलजनकान्वदसि । तान्स्वभावेनावबोद्धुं स्वरूपतोज्ञातुं । लक्ष्यतेऽनेनेतिलक्षणंकारणंच नास्ति । सुखफलकयागादिधर्मानुष्ठानेपितात्कालिकशरीरायासदर्शनात् दुःखजनकपरदारगमनादावपितात्कालिकसुखदर्शनाच्चेतिभावः । तदेवप्रदर्शयति—**कर्मचेति** । सर्वेषांकारणानांसुखानामित्यर्थः । कर्म कर्ममात्रं प्रयोजनं प्रयोजकं । साधकमित्यर्थः । अत्र अस्मिन्पुण्यकर्मणि । फलं भवति अश्रेयोपीतिशेषः । पापीयसांकर्मणांश्रेयःसुखंचफलंभवति । एतदेवविशदयति—**निश्श्रेयसेति** । धर्मार्थौ तत्साधनीभूतेकर्मणी । इतरौ अधर्मानर्थौ । तत्साधनीभूतेकर्मणीइतियावत् । निश्श्रेयसफलावेव । चतुर्विधकर्माण्यपिश्रेयस्कराण्येवेत्यर्थः । किंतु कदाचिदधर्मानर्थयोःप्रात्यवायिकंप्रत्यवायकारणकंदुःखं फलंसुखंच । प्राप्यतइतिप्राप्तिः । कर्मणिक्तिन् । प्राप्यंभवतीत्यर्थः । एतेनाधर्मानर्थयोःसुखदुःखोभयफलत्वमुक्तं । धर्मार्थयोरव्यवस्थितफलत्वमुक्त्वाकामस्याप्याह—ऐहलौकिकेति । इहलोकपरलोकोपयोगिकर्मधर्मार्थरूपंनिषेव्यते तत्फलं चानुभूयते । तथाकाममास्थितोपि यथेच्छाचारोपि । कल्यानि शुभानि । कर्माणि कर्मफलानि । लभते । एवंचविहितमेवशुभदंनिषिद्धमशुभदमितिनियमोनेतिभावः । एतत्पक्षानुसारेणैवसीताहरणंरावणेनकृतमस्माभिश्चानुमतमित्याह—**तत्रेति** । तथासतीदंकार्यंसीताहरणरूपंराज्ञाहृदिनिश्चितमस्माभिरनुमतंच । किंचशत्रुविषयेरावणेनयत्साहसंकृतं तत्किमिव नकिमपीत्यर्थः । अत्र साहसविषये । अपनीयतां पृथक्कृत्यप्रदर्श्यतां । अत्रपक्षेरावणेनाविचार्यकृतंकिमपिदर्शयितुंनशक्यमित्यर्थइतिपञ्चश्लोकीव्याख्यानं तन्न । धर्माद्दुःखस्याधर्मात्सुखस्यसर्वासंमतत्वात् । यदप्युक्तंयागादौ नान्तरीयकंदुःखमिति तन्नतस्यधर्मस्यफलं । किंतु प्राक्तनकर्मान्तरस्यैव । एवमधर्मविषयेपि । अनयारीत्यासर्वंपलालप्रायतयादूष्यतांमतिमद्भिरित्यलम् ॥ **स०** अनभिज्ञायशास्त्रार्थमित्यादिना दुर्मन्त्रिणस्त्याज्याइतियदुक्तंतत्परिहरति—**तत्रेति** । धर्मार्थकामानामेकानुष्ठेयत्वेत्वन्मुखबन्धेननिश्चितेराज्ञैकेनापिकामार्थावाप्तौप्रयत्नोनुष्ठेयइति । इदं कार्यं सीताहरणादिकंकामार्थरूपमितिराज्ञाहृदिक्लृप्तं कर्तव्यत्वेनमनःपूर्वकंक्लृप्तंनिश्चितं । मन्त्रिणामस्माकंचमतं । अतोराजनीवयुवराजेष्वपिनाचातुरी । साहसंकृतमित्युक्तंदोषंदूरीकरोति—शत्राविति । शत्रौ शत्रुविषये । यत्साहसं हि कर्तव्यत्वेनप्रसिद्धं । अत्र एतदवस्थायांनकिमिवापनीयते अनयीक्रियते । तस्यशत्रुत्वात्तत्रसाहसंसंभावितानुष्ठेयत्वमेवेति नकोप्यनयोनेनानुष्ठितइतिभावः । यत्तु “ नागोजिभट्टेन यत्तुतीर्थेनोक्तमितिपञ्चश्लोकीव्याख्यानमनूद्य तन्न धर्माद्दुःखस्याधर्मात्सुखस्यसर्वासंमतत्वात् । यदप्युक्तंयागादौनान्तरीयकंदुःखमितितन्नतस्यधर्मस्यफलं । किंतुप्राक्तनकर्मान्तरस्यैव । एवमधर्मविषये । अनयारीत्यासर्वंपलालप्रायतयादूष्यतांमतिमद्भिरित्यलमित्यालपितं तत्तत्तात्पर्यापर्यालोचनयेतिज्ञेयं । तथाहि । अधर्मात्सुखस्य धर्माद्दुःखस्यसर्वासंमतत्वादित्याद्योनानवद्यः । तेननसुखंवादुःखंवापारत्रिकं तत्रापिमुख्यंमौक्तसदसन्मुक्तिगंविवक्षितं । किंतूभयमप्यैहिकं पुनरावृत्तिलोकगंच । धर्मस्यदुःखहेतुत्वं यथार्थवचनंधर्मइतिजानद्भिर्निलीनज्ञातचोरबोधनेनमहानर्थऐहिकोनुभूतइति ज्ञातस्थितिचोरावचनदीपादितैलपानादिलोकमूषकाद्यनुष्ठिताधर्मस्यपुरुषार्थप्रापकेत्येवमादिरर्थोबहुपुराणादिदृष्टइतिस्वव्यतिरिक्तनैकमात्रसंमतमिदंप्रमेयमिति क्वसर्वासंमतिः । एवमसांमत्येचास्तिककामुकादयोनामशास्त्रकृदुदाहृताअधिकारिणोनसन्तीत्यभ्युपगन्तव्यंस्यात् । यागादौ नान्तरीयकंदुःखमिति तन्नतस्यधर्मस्यफलंकिंतुप्राक्तनकर्मान्तरस्यैवेत्यादिकं भगवद्भक्तिरहितकृतक्रतुविवक्षया । “ धर्मोभवत्यधर्मोपियोनभक्तैःकृतोहरे । पापंभवतिधर्मोपिकृतोभक्तैस्तवाच्युत ” इत्यादिमानमनुसृत्यतीर्थऊचिवानितितुच्छीकृतंवेदितव्यमितिदिक् ॥ १० ॥ **ति०** प्राहृतः उक्तः ॥ ११ ॥

[**पा०**] १ ङ. झ. ट. यत्तत्किमिवा. २ ङ. झ. ट. प्राहृतस्त्वया.

येन पूर्वं जनस्थाने बहवोऽतिबला हताः ॥ राक्षसा राघवं तं त्वं कथमेको जयिष्यसि ॥ १२ ॥
ये पुरा निर्जितास्तेन जनस्थाने महौजसः ॥ राक्षसांस्तान्पुरे सर्वान्भीतानद्यापि पश्यसि ॥ १३ ॥
तं सिंहमिव संक्रुद्धं रामं दशरथात्मजम् ॥ सर्पं सुप्तमिवाबुध्य प्रबोधयितुमिच्छसि ॥ १४ ॥
ज्वलन्तं तेजसा नित्यं क्रोधेन च दुरासदम् ॥ कस्तं मृत्युमिवासह्यमासादयितुमर्हति ॥ १५ ॥
संशयस्थमिदं सर्वं शत्रोः प्रतिसमासने ॥ एकस्य गमनं तत्र न हि मे रोचते भृशम् ॥ १६ ॥
हीनार्थः सुसमृद्धार्थं को रिपुं प्राकृतं यथा ॥ निश्चित्य जीवितत्यागे वशमानेतुमिच्छति ॥ १७ ॥
यस्य नास्ति मनुष्येषु सदृशो राक्षसोत्तम ॥ कथमाशंससे योद्धुं तुल्येनेन्द्रविवस्वतोः ॥ १८ ॥
एवमुक्त्वा तु संरब्धः कुंभकर्णं महोदरः ॥ उवाच रक्षसां मध्ये रावणं लोकरावणम् ॥ १९ ॥
लब्ध्वा पुनस्त्वं वैदेहीं किमर्थं संप्रजल्पसि ॥ यदीच्छसि तदा सीता वशगा ते भविष्यति ॥२०॥
दृष्टः कश्चिदुपायो मे सीतोपस्थानकारकः ॥ रुचिरश्चेत्स्वया बुद्ध्या राक्षसेश्वर तं शृणु ॥ २१ ॥
अहं द्विजिह्वः संह्रादी कुंभकर्णो वितर्दनः ॥ पञ्च रामवधायैते निर्यान्तीत्यवघोषय ॥ २२ ॥
ततो गत्वा वयं युद्धं दास्यामस्तस्य यत्नतः ॥ जेष्यामो यदि ते शत्रून्नोपायैः कृत्यमस्ति नः ॥२३॥
अथ जीवति नः शत्रुर्वयं च कृतसंयुगाः ॥ ततस्तदभिपत्स्यामो मनसा यत्समीक्षितम् ॥ २४ ॥
वयं युद्धादिहेष्यामो रुधिरेण समुक्षिताः ॥ विदार्य स्वतनुं बाणै रामनामाङ्कितैः शितैः ॥ २५ ॥

यो हेतुः बलपराक्रमरूपः । त्वयाप्रकृतः प्रस्तावितः । तत्रापीत्यपिशब्देन पूर्वं निराकृतः पक्षः समुच्चीयते । यदनुपपन्नं अयुक्तं । असाधु अहितं च । तद्वक्ष्यामि ॥ ११ ॥ अनुपपत्तिमुपपादयति—येनेति ॥१२॥ असाधुत्वं दर्शयति—ये पुरेति ॥ तान् तज्जातीयानित्यर्थः ॥ १३ ॥ संक्रुद्धं सिंहमिव संक्रुद्धसिंहसदृशं तमबुध्य अबुध्वा । सुप्तं सर्पमिव प्रबोधयितुमिच्छसीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ असह्यं सोढुमशक्यं । अपरिहार्यपराक्रममित्यर्थः । आसादयितुं आसादितुं ॥ १५ ॥ यत्र शत्रोः प्रतिसमासने प्रतिमुखस्थितौ इदं सर्वं बलं संशयस्थं भवति । तत्र एकस्य तव गमनं न रोचते ॥ १६ ॥ हीनार्थः हीयमानबलः । कः पुमान् जीवितत्यागे विषये । निश्चित्य निश्चयं कृत्वा । समृद्धार्थं वर्धमानबलं रिपुं प्राकृतं यथा क्षुद्रपुरुषमिव । वशमानेतुमिच्छतीत्यन्वयः । जीवितत्यागे निश्चयोस्ति चेत्तंप्रति युद्धाय याहीत्यर्थः ॥ १७ ॥ यस्य मनुष्येषु सदृशो नास्ति । किंतु देवयोः इन्द्रविवस्वतोः इन्द्रसूर्ययोस्तुल्येन तेन रामेणेति शेषः । योद्धुं कथमाशंससे । वक्तुमेव न शक्यं किमुत कर्तुमिति शेषः॥१८— ॥ १९ ॥ लब्ध्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ संप्रजल्पसि बहुविधं भाषसे । अद्येति शेषः । यदीच्छसि । वक्ष्यमाणोपायमिति शेषः । तदा तदैव । मे मया । उपस्थानं स्वयमेव समीपागमनं । रुचिरः प्रियः । स्वया बुद्ध्या शृणु । नतु परबुद्धिमनुसरेत्यर्थः ॥ २०—२२ ॥ उपायैः सीताहरणोपायैः । कृत्यं साध्यं । नास्ति । सिद्धे साधनायोगादिति भावः ॥ २३ ॥ अथ जीवति यदि जीवतीत्यर्थः । ततः तदा । समीक्षितं आलोचितं । यत् तत् अभिपत्स्यामः । करिष्याम इति यावत् ॥ २४ ॥ तत्किमित्यत्राह—वयमित्यादि ॥ वयं बाणैः स्वतनुं विदार्य रामेण विदारितां कारयित्वा । रुधिरेण समुक्षिताः रामनामाङ्कितैः शरैः सह युद्धादिहेष्याम इति योजना .

स० इन्द्रविवस्वतोः एकदेहमाश्रितयोरित्यभूतोपमेयं । अन्यथेन्द्रादीनामेतदादिपराभवस्यबहुवारमनुभवान्ननिदर्शनार्हतेतिबोध्यं ॥ १८ ॥ **शि०** शरैः विघातकैः ॥ **स०** वयंयुद्धात्स्वतनुंबाणैः स्वयमेवविदार्य रामनामाङ्कितैःशरैः रुधिरेणसमुक्षिताइव इहैष्यामः ॥ बाणैःशरैरितिपुनरुक्तिकृत्यमनालोचयतातीर्थेनेवनागोजिभट्टेनापि रामनामाङ्कितशरताडितानांमहोदरादीनांजीवतां

[पा०] १ ङ. झ. ट. बलास्तदा । राक्षसाराघवंध्वस्ताः. २ च. झ. ञ. ट. पूर्वं. ३ ङ. झ. ञ. ट. सुप्तमहोबुध्वा. ४ ख. ङ. झ. ट. निश्चितं. ५ क. ख. च. छ. त्रिलोकेषु. ६ क. ङ. झ. ट. संरब्धं. ७ ग. ङ. छ. झ. ञ. ट. पुरस्ताद्वैदेहीं. ख. ज. पुनस्तांवैदेहीं. ८ ङ. झ. ट. किमर्थंत्वंविलंबसे. च. छ. ञ. किमर्थंपरितप्यसे. ग. घ. किमर्थंत्वंप्रजल्पसि. ९ ङ. च. झ. ञ. ट. राक्षसेन्द्रततःशृणु. १० क. ग.—ट. ततस्समभि. ११ क. ख. ग. ङ.—ट. शरैः.

भक्षितो राघवोऽस्माभिर्लक्ष्मणश्चेति वादिनः ॥ तव पादौ ग्रहीष्यामस्त्वं नः कामं प्रपूरय ॥ २६ ॥
ततोऽवघोषय पुरे गजस्कन्धेन पार्थिव ॥ हतो रामः सह भ्रात्रा ससैन्य इति सर्वतः ॥ २७ ॥
प्रीतो नाम ततो भूत्वा भृत्यानां त्वमरिंदम ॥ भोगांश्च परिवारांश्च कामांश्च वसु दापय ॥ २८ ॥
ततो माल्यानि वासांसि वीराणामनुलेपनम् ॥ [1]पेयं च बहु योधेभ्यः स्वयं च मुदितः पिब ॥२९॥
ततोस्मिन्बहुलीभूते कौलीने सर्वतो गते ॥ भक्षितः ससुहृद्रामो राक्षसैरिति विश्रुते ॥ ३० ॥
प्रविश्याश्वास्य चापि त्वं सीतां रहसि सान्त्वय ॥ धनधान्यैश्च कामैश्च रत्नैश्चैनां प्रलोभय ॥ ३१ ॥
अनयोपधया राजन्[2]भयशोकानुबन्धया ॥ अकामा त्वद्वशं सीता नष्टनाथा गमिष्यति ॥ ३२ ॥
[3]रञ्जनीयं हि भर्तारं विनष्टमवगम्य सा ॥ नैराश्यात्स्त्रीलघुत्वाच्च त्वद्वशं प्रतिपत्स्यते ॥ ३३ ॥
सा पुरा सुखसंवृद्धा सुखार्हा दुःखकर्शिता ॥ त्वय्यधीनं सुखं ज्ञात्वा सर्वथोपगमिष्यति ॥ ३४ ॥

एतत्सुनीतं मम दर्शनेन रामं हि दृष्ट्वैव भवेदनर्थः ॥
इहैव ते सेत्स्यति मोत्सुको भूर्महानयुद्धेन सुखस्य लाभः ॥ ३५ ॥
[4]अदृष्टसैन्यो ह्यनवाप्तसंशयो रिपू[5]नयुद्धेन जयन्न[6]राधिपः ॥
यशश्च [7]पुण्यं च महन्महीपते [8]श्रियं च कीर्तिं च चिरं[8] समश्नुते ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

इदं च रामयुद्धं कृतमिति सीतासमाश्वासाय ॥२५॥ ततः आगमनानन्तरं । रामो लक्ष्मणश्च रिपुः निःशेषं भक्षित इति तव पादौ ग्रहीष्यामः । त्वं संतोषातिशयव्यञ्जनार्थं नः कामं प्रपूरय । अभीष्टं पारितोषिकं देहीत्यर्थः ॥ २६ ॥ गजस्कन्धेन गजस्कन्धगतपुरुषेण ॥ २७ ॥ नामेत्यलीके । परिवारान् दासदासीः गजाश्वादीन्परिच्छदान्वा । " स्याज्जङ्गमे परीवारः " इत्यमरः । कामान् काम्यमानानभीष्टान् । वसु सुवर्णं ॥ २८—२९ ॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयं ॥ कौलीने लोकवादे । " स्यात्कौलीनं लोकवादे " इत्यमरः । कौलीनमेव विशदयति—भक्षित इति । प्रविश्य । समीपं गत्वेत्यर्थः । आश्वास्य रामात्ययजं शोकं निवार्य । सान्त्वय मयि प्रीतिं कुर्वित्येवं सान्त्ववादं कथयेत्यर्थः । धनैः सुवर्णैः ॥ ३०—३१ ॥ उपधया कपटोपायेन । भयशोकानुबन्धया संपादितसीताभयशोकेनेत्यर्थः । अकामा पूर्वं त्वदनभिलाषिणी ॥ ३२ ॥ स्त्रीलघुत्वात् स्त्रीचापलात् ॥ ३३ ॥ त्वय्यधीनं त्वयि विषये अधीनं परतन्त्रं । उपगमिष्यति । त्वामिति शेषः ॥ ३४ ॥ उक्तमर्थं निगमयति—एतदिति ॥ एतत् मम दर्शनेन बुद्ध्या । सुनीतं निर्णीतं । रामं दृष्ट्वा स्थितस्य तव अनर्थो भवेत् । मोत्सुको भूः मा रणोत्सुको भूः । अयुद्धेन युद्धव्यतिरिक्तासनबलेन । प्रसज्यप्रतिषेधेपि समासस्येष्टत्वात्साधुः ॥ ३५ ॥ तदेवायुद्धं स्तौति—अदृष्टेति ॥ अदृष्टसैन्यः अदृष्टशत्रुसैन्यः । अतएवानवाप्तसंशयः अप्राप्तप्राणसंदेहः । अयुद्धेन

प्रत्यावृत्तौस्वसंपादितपुण्यमेवनिमित्तमित्यभिप्रेतं । " रामंहिदृष्ट्वैवभवेदनर्थ" इतिसर्गोपान्त्यश्लोकीयानर्थोवधइतिस्वव्याख्यानंपूर्वोत्तराविमर्शमूलंचेतिमतिमद्भिःसंतोष्टव्यं ॥ २५ ॥ **ति०** बहुदेयं देहीतिशेषः । मुदितःपिब मुदितइवपिब मैरेयमितिशेषः ॥२९॥ **ती०** अनयोपधया अनेनकपटोपायेन । भयशोकानुबन्धया संपादितभयशोकयेत्यर्थः । अनयोपधयेत्यादिश्लोकत्रयस्यवास्तवार्थे महोदरवाणी प्रकारान्तरेणनिस्सरति—**अनयेति** । नष्टनाथागमिष्यतीत्यत्र नष्ट न अथ आगमिष्यतीतिच्छेदः । अथेत्यप्यर्थे । हेनष्ट रावण । अकामा विष्णुकामासीता । अनयोपधयापि त्वद्वशंनागमिष्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ **स०** अयुद्धेन विनायुद्धं । एतेन सीतालाभानन्तरंकृतकार्यःशरणंव्रजेतिसूच्यतइतिज्ञेयं ॥ ३५ ॥ इतिचतुःषष्टितमःसर्गः ॥ ६४ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ञ. ट. देयंचबहु. ग. देयंचबहुघातेभ्यः. २ ङ.—ट. भूयश्शोकानु. ३ च. छ. झ. ट. रमणीयंहि. ४ ग. ङ. च. ज.—ट. अनष्टसैन्यो. ५ ङ. च. झ. ट. रिपुंत्वयुद्धेनजयञ्जनाधिप. ६ छ. ज. ञ. न्नराधिप. ७ क. ख. च. छ. ञ. सौख्यंचमहान्महीपतिः. ८ ख. च. छ. ञ. श्रियंसमृद्धांच. ८ ग. सुखं.

पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

कुंभकर्णेन महोदरभर्त्सनपूर्वकंरावणंप्रतिरामवधप्रतिज्ञानेन रणायनिर्याणोक्तिः ॥ १ ॥ रावणेन कुंभकर्णस्यनानाभरणैरलङ्कारपूर्वकं रणायप्रेषणम् ॥ २ ॥ कुंभकर्णेन स्वप्रस्थानसमयप्रादुर्भूततदुर्निमित्तालक्षीकारेणैव रणायनिर्याणम् ॥ ३ ॥

स तथोक्तस्तु निर्भर्त्स्य कुंभकर्णो महोदरम् ॥ अब्रवीद्राक्षसश्रेष्ठं भ्रातरं रावणं ततः ॥ १ ॥
सोहं तव भयं घोरं वधात्तस्य दुरात्मनः ॥ रामस्याद्य प्रमार्जामि निर्वैरो हि सुखी भव ॥ २ ॥
गर्जन्ति न वृथा शूरा निर्जला इव तोयदाः ॥ पश्य संपाद्यमानं तु गर्जितं युधि कर्मणा ॥ ३ ॥
न मर्षयति चात्मानं संभावयति नात्मना ॥ अदर्शयित्वा शूरास्तु कर्म कुर्वन्ति दुष्करम् ॥ ४ ॥
विक्लबानामबुद्धीनां राज्ञा पण्डितमानिनाम् ॥ शृण्वता सादितमिदं त्वद्विधानां महोदर ॥ ५ ॥
युद्धे कापुरुषैर्नित्यं भवद्भिः प्रियवादिभिः ॥ राजानमनुगच्छद्भिः कृत्यमेतद्धि सादितम् ॥ ६ ॥
राजशेषा कृता लङ्का क्षीणः कोशो बलं हतम् ॥ राजानमिममासाद्य सुहृच्चिह्नममित्रकम् ॥ ७ ॥
एष निर्याम्यहं युद्धमुद्यतः शत्रुनिर्जये ॥ दुर्नयं भवतामद्य समीकर्तुमिहाहवे ॥ ८ ॥

जयन् युद्धव्यतिरिक्तोपायेन जयन्नित्यर्थः । महत् पुण्यं पुण्यफलं सुखं । श्रियं श्रीमत्प्रियालाभेन जनितां संपदं । कीर्तिं प्रसादं । विस्तारं वा । "कीर्तिः प्रसादे यशसि कर्दमे विस्तृतावपि" इति रत्नमाला । महीपते इति संबोधनं । सीतानुरागाभावेन नैराश्याद्रामः स्वयं विनश्यतीति महोदरहृदयम् ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुःषष्टितमः सर्गः॥६४॥

अथ युद्धाय कुम्भकर्णनिर्याणं पञ्चषष्टितमे—स तथोक्तस्त्वित्यादि ॥ निर्भर्त्स्य गर्जन्तीत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेणेति शेषः ॥ १ ॥ प्रमार्जामि । निवर्तयिष्यामीत्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत्प्रयोगः ॥ २ ॥ वृथा कर्मणा विना । मया तु कर्मणा संपाद्यमानं गर्जितं पश्य । गर्जितानुसारेण कर्म करोमीत्यर्थः ॥ ३ ॥ शूराः परकृतामवमानोक्तिं । न मर्षयति न मर्षयन्ति न सहन्ते । आत्मना स्वयं । आत्मानं न संभावयति न संभावयन्ति न बहुमन्यन्ते । उभयत्रापि व्यत्ययेनैकवचनं । किंतु अदर्शयित्वा अप्रकाश्य । आत्मपौरुषमनुक्त्वेत्यर्थः । दुष्करमपि कर्म कुर्वन्ति ॥ ४ ॥ विक्लबानामिति । अत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठी । सादितमिति भावे निष्ठा । विक्लबेभ्यः कातरेभ्यः । अबुद्धिभ्यः पण्डितमानिभ्यः त्वद्विधेभ्यः । शृण्वता राज्ञा । इदमीदृशं । सादितं प्राप्तंभवति ॥ ५ ॥ इदंशब्दनिर्दिष्टं दर्शयति—युद्ध इति ॥ युद्धे कापुरुषैः युद्धभीरुभिरित्यर्थः । राजानमनुगच्छद्भिः राजेच्छानुसारिभिरित्यर्थः । एतत् प्रकृतयुद्धपर्यवसायि सीताहरणकृत्यं । सादितं संपादितं ॥ ६ ॥ राजशेषेति । अत्राप्यनुगच्छद्भिः भवद्भिरित्यनुषञ्जनीयं सुहृद्व्यपदेश्यं । अमित्रकं भवताममित्रभूतं । इमं राजानमासाद्य अनुगच्छद्भिः भवद्भिः लङ्का राजशेषा कृता । अकार्यप्रवृत्तो राजा यैर्न निवार्यते स तेषाममित्र इत्यभिप्रायेण अमित्रकमित्युक्तं ॥ ७ ॥ दुर्नयं समीकर्तुं शत्रुनिर्जये । तद्विनाश इत्यर्थः । उद्यतः उद्युक्तः सन् । युद्धं युद्धभूमिं प्रति । एष निर्यामि ।

ती० सोहमित्यस्यवास्तवार्थस्तु दुरात्मनः दुष्टेष्वप्यात्माबुद्धिः असुग्रहरूपायस्यरामस्याहं रामदासोहंयद्यपि । तथापि तस्यप्रसिद्धस्य प्रहस्तमुखराक्षससमूहस्येत्यर्थः । वधात्तव घोरंभयमुपस्थितमितिशेषः । तत्प्रमार्जामि अपनयामि । सत्वं निर्वैरःसन् सुखीभवेतिसंबन्धः ॥२॥ **ति०** आत्मनाआत्मानंसंभावयितुं श्लाघयितुंनमर्षयन्ति नसहन्ते । नेच्छन्तीतियावत् ॥ ४ ॥ **ति०** अशूरस्वरूपवैक्लब्यादिगुणानां त्वद्वचः युद्धनिवृत्तिपरं रोचते नतुवीराणामित्यर्थः । शृण्वतांसादितमिदंत्वद्विधानामितिपाठे विक्लबलादिगु-

[पा०] १ ख. ञ. एवमुक्तस्तु. २ ख. च. ज. ञ. निर्वैरस्त्वं. ३ झ. ञ. ट. संभावयितुमात्मना. ४ क. शूरस्तुकुरुते कर्मदुष्करं. ५ क. ख. ध.—ट. राज्ञां. ६ ख. ङ. च. झ. ञ. ट. रोचतेत्वद्वचोनित्यंकथ्यमानंमहोदर. ७ ङ. झ. ट. सर्वं कुलंविनाशितं. क.—घ. कृत्यमेतद्विघातितं. च. ञ. कृत्यमेतद्विनाशितं. ८ क. ख. ज.—ट. कर्तुमहाहवे.

एवमुक्तवतो वाक्यं कुंभकर्णस्य धीमतः ॥ प्रत्युवाच ततो वाक्यं प्रहसन्राक्षसाधिपः ॥ ९ ॥
महोदरोयं रामात्तु परित्रस्तो न संशयः ॥ न हि रोचयते तात युद्धं युद्धविशारद ॥ १० ॥
कश्चिन्मे त्वत्समो नास्ति सौहृदेन बलेन च ॥ गच्छ शत्रुवधाय त्वं कुंभकर्ण जयाय च ॥ ११ ॥
[1]तस्मात्तु भयनाशार्थं भवान्संबोधितो मया ॥ अयं हि कालः सुहृदां राक्षसानामरिंदम ॥ १२ ॥
[2]तद्गच्छ शूलमादाय पाशहस्त इवान्तकः ॥ वानरान्राजपुत्रौ च भक्षयादित्यतेजसौ ॥ १३ ॥
समालोक्य तु ते रूपं विद्रविष्यन्ति वानराः ॥ रामलक्ष्मणयोश्चापि हृदये प्रस्फुटिष्यतः ॥ १४ ॥
एवमुक्त्वा म[3]हाराजः कुंभकर्णं महाबलम् ॥ पुनर्जातमिवात्मानं मेने राक्षसपुङ्गवः ॥ १५ ॥
कुंभकर्णबलाभिज्ञो जानंस्तस्य पराक्रमम् ॥ बभूव मुदितो राजा शशाङ्क इव निर्मलः ॥ १६ ॥
इत्येवमुक्तः संहृष्टो निर्जगाम महाबलः ॥ १७ ॥

राज्ञस्तु वचनं श्रु[4]त्वा कुम्भकर्णः समुद्यतः ॥ आददे निशितं शूलं वेगाच्छत्रुनि[5]बर्हणम् ॥ १८ ॥
[6]सर्वकालायसं दीप्तं तप्तकाञ्चनभूषणम् ॥ इ[7]न्द्राशनिसमं भीमं वज्रप्रतिमगौरवम् ॥ १९ ॥
देवदानवगन्धर्वयक्षकिन्नरसूदनम् ॥ रक्तमाल्यं महाधाम स्वतश्चोद्गतपावकम् ॥ २० ॥
आदाय निशितं शूलं शत्रुशोणितरञ्जितम् ॥ कुंभकर्णो महातेजा रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥
गमिष्याम्यहमेकाकी तिष्ठत्विह बलं म[8]म ॥ अद्य ता[9]न्क्षुभितान्क्रुद्धो भक्षयिष्यामि वानरान् ॥
कुंभकर्णवचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २२ ॥
सैन्यैः परिवृतो गच्छ शूलमुद्गरपाणिभिः ॥ वानरा हि महात्मानः शी[10]घ्राः सुव्यवसायिनः ॥२३॥
एकाकिनं प्रमत्तं वा नयेयुर्दशनैः क्षयम् ॥ तस्मात्परमदुर्धर्षैः सैन्यैः परिवृतो व्रज ॥
[11]रक्षसामहितं सर्वं शत्रुपक्षं निषूदय ॥ २४ ॥
अथासनात्समुत्पत्य स्रजं मणिकृतान्तराम् ॥ आबबन्ध महातेजाः कुंभकर्णस्य रावणः ॥ २५ ॥
अङ्गदान्यङ्गुलीवेष्टान्वराण्याभरणानि च ॥ हारं च शशिसंकाशमाबबन्ध महात्मनः ॥ २६ ॥
दिव्यानि च सुगन्धीनि माल्यदामानि रावणः ॥ [12]श्रोत्रे चासंजयामास श्रीमती चास्य कुण्डले ॥२७॥

अद्यैव निर्यास्यामीत्यर्थः ॥ ८–११ ॥ तस्मात् भवतो निःसमत्वात् । संबोधितः प्रबोधितः । अयं हि कालः । युद्धायेतिशेषः ॥ १२–१४ ॥ पुनर्जातमिव मेने । जेष्यत्ययमिति विश्वासादितिभावः ॥ १५—१६ ॥ इत्येवमित्यर्धं ॥ निर्जगाम निर्गन्तुमुद्युक्तः ॥ १७— ॥ १८ ॥ सर्वकालायसं बहुकार्ष्णायसमयमित्यर्थः ॥ १९ ॥ महाधाम महातेजः । स्वतश्चोद्गतपावकं क्रौर्यात्स्वत एवोत्पन्नाग्निकणं ॥ २०—२२ ॥ महात्मानः महाबुद्धयः । शीघ्राः वेगवन्तः । सुव्यवसायिनः दृढनिश्चयाः ॥ २३—२४ ॥ स्रजं काञ्चनमालां । कुम्भकर्णस्य आबबन्ध कुम्भकर्णे आबबन्धेत्यर्थः ॥ २५ ॥ अङ्गुलीवेष्टान् अङ्गुलीयकानि ॥२६॥ आसञ्जयामास । बबन्धेत्यर्थः । अत्र केयूरादीनामप्युपलक्षणं । काञ्चनाङ्गदकेयूरेत्यनुवादात् ॥ २७ ॥

णानांत्वद्विधानांवचःशृण्वतां इदंसादितं ईदृशंदुःखंप्राप्तंभवतीत्यर्थइतितीर्थः ॥ ५ ॥ **ती०** समालोक्येत्यस्यवास्तवार्थस्तु तेरूपंसमालोक्य रामलक्ष्मणयोःसंबन्धिनोवानराः विद्रविष्यन्ति । प्रस्फुटिष्यतः द्यावापृथिव्याविविशेषः । अतोहृदयेयुद्धगमनायमतिंकुर्वित्यर्थः ॥ १४ ॥ **स०** मणयःकृताः अन्तरेयस्याःसा तां । स्रजं मालां ॥ २५ ॥ **स०** माल्यदामानि पुष्पमालाः । "माल्यं

[**पा०**] १ ख. ङ.—ट. शयानःशत्रुनाशार्थं. २ झ. संगच्छ. क. ख. घ. ङ. च. ट. त्वंगच्छ. ३ क. ख. ङ. च. झ. ट. महातेजाः. ४ ङ. झ. ट. श्रुत्वायोद्धुमुद्यक्तवांस्तदा. ५ क. ग.—झ. निबर्हणः. ६ ङ. झ. ट. सर्वकालायसं. ७ ङ. च. छ. झ. ट. इन्द्रनीलसमप्रख्यं. ८ क. च. छ. महत्. ९ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. तान्क्षुधितः. १० ङ. झ. ट. शूराः. ११ ख. च. छ. ञ. रक्षस्वरक्षसांपक्षं. १२ ग. ङ. च. झ. ट. गात्रेषुसज्जयामासश्रोत्रयोश्चास्य. ख. छ. अङ्गेष्वासञ्जयामास.

काञ्चनाङ्गदकेयूरनिष्काभरणभूषितः ॥ कुंभकर्णो बृहत्कर्णः सुहुतोऽग्निरिवाबभौ ॥ २८ ॥
श्रोणीसूत्रेण महता मेचकेन व्यराजत ॥ अमृतोत्पादने नद्धो भुजङ्गेनेव मन्दरः ॥ २९ ॥
स काञ्चनं भारसहं निवातं विद्युत्प्रभं दीप्तमिवात्मभासा ॥
आबध्यमानः कवचं रराज संध्याभ्रसंवीत इवाद्रिराजः ॥ ३० ॥
सर्वाभरणसर्वाङ्गः शूलपाणिः स राक्षसः ॥ त्रिविक्रमकृतोत्साहो नारायण इवाबभौ ॥ ३१ ॥
भ्रातरं संपरिष्वज्य कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ॥ प्रणम्य शिरसा तस्मै संप्रतस्थे महाबलः ॥ ३२ ॥
निष्पतन्तं महाकायं महानादं महाबलम् ॥ तमाशीर्भिः प्रशस्ताभिः प्रेषयामास रावणः ॥ ३३ ॥
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः सैन्यैश्चापि वरायुधैः ॥ तं गजैश्च तुरङ्गैश्च स्यन्दनैश्चाम्बुदस्वनैः ॥ ३४ ॥
अनुजग्मुर्महात्मानं रथिनो रथिनां वरम् ॥ ३५ ॥
सर्पैरुष्ट्रैः खरैरश्वैः सिंहद्विपमृगद्विजैः ॥ अनुजग्मुश्च तं घोरं कुंभकर्णं महाबलम् ॥ ३६ ॥
स पुष्पवर्षैरवकीर्यमाणो धृतातपत्रः शितशूलपाणिः ॥
मदोत्कटः शोणितगन्धमत्तो विनिर्ययौ दानवदेवशत्रुः ॥ ३७ ॥
पदातयश्च बहवो महानादा महाबलाः ॥ अन्वयू राक्षसा भीमा भीमाक्षाः शस्त्रपाणयः ॥ ३८ ॥
रक्ताक्षाः सुमहाकाया नीलाञ्जनचयोपमाः ॥ शूलानुद्यम्य खड्गांश्च निशितांश्च परश्वधान् ॥ ३९ ॥
बहुव्यामांश्च परिघान्गदाश्च मुसलानि च ॥ तालस्कन्धांश्च विपुलान्क्षेपणीयान्दुरासदान् ॥ ४० ॥
अथान्यद्वपुरादाय दारुणं रोमहर्षणम् ॥ निष्पपात महातेजाः कुंभकर्णो महाबलः ॥ ४१ ॥
धनुःशतपरीणाहः स षट्छतसमुच्छ्रितः ॥ रौद्रः शकटचक्राक्षो महापर्वतसन्निभः ॥ ४२ ॥
संनिपत्य च रक्षांसि दग्धशैलोपमो महान् ॥ कुंभकर्णो महावक्त्रः प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ४३ ॥
अद्य वानरमुख्यानां तानि यूथानि भागशः ॥ निर्दहिष्यामि संक्रुद्धः शलभानिव पावकः ॥ ४४ ॥
नापराध्यन्ति मे कामं वानरा वनचारिणः ॥ जातिरस्मद्विधानां सा पुरोद्यानविभूषणम् ॥ ४५ ॥
पुररोधस्य मूलं तु राघवः सहलक्ष्मणः ॥ हते तस्मिन्हतं सर्वं तं वधिष्यामि संयुगे ॥ ४६ ॥
एवं तस्य ब्रुवाणस्य कुम्भकर्णस्य राक्षसाः ॥ नादं चक्रुर्महाघोरं कम्पयन्त इवार्णवम् ॥ ४७ ॥

—२८ ॥ अमृतोत्पादने नद्ध इति निमित्तसप्तमी । भुजङ्गेन वासुकिना ॥ २९ ॥ भारसहं आयुधादिभिः प्रहारेष्वप्यशिथिलमित्यर्थः । दृढमिति वाऽर्थः । यद्वा उपनीतायां तुलायां स्थाप्यमानान्बहून्भारान् सहत इति भारसहः । अनेकभारपरिमाण इत्यर्थः । निवातं वातप्रवेशनिवारकं । निरन्तरमिति यावत् । आत्मभासा कवचकान्त्या । यद्वा निवातं शस्त्राभेद्यं । "निवातावाश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत्" इत्यमरः । आबध्यमानः आबध्नन् । आर्षविकरणव्यत्ययेन श्यन्प्रत्ययः ॥३०॥ सर्वाभरणसर्वाङ्गः सर्वाभरणयुक्तसर्वाङ्गः । त्रिविक्रमकृतोत्साहः त्रिषु विक्रमेषु पदन्यासेषु कृतोत्साहः ॥३१–३५॥ सर्पैरिति । सर्पादीनां महाशरीराणां वाहनत्वं संभवतीति बोध्यं । द्विपाः गजाः । द्विजाः हंसादयः ॥३६॥ मदोत्कटः स्वाभाविकमदेन मत्तः । "मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः" इत्यमरः ॥ ३७–३९ ॥ बहुव्यामान् अनेकव्यामप्रमाणान् । "व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरं" इत्यमरः । तालस्कन्धान् तालकाण्डान् ॥४०–४१॥ धनुःशतपरीणाहः धनुःशतविशालः । षट्छतसमुच्छ्रितः षट्छतधनुरुच्छ्रायः । संनिपत्य स्वानुगमनायोद्युक्तानां राक्षसानां समीपं गत्वेत्यर्थः ॥ ४२—४४ ॥ सा जातिः वानरजातिः । अस्मद्विधानां क्रीडापराणां ॥ ४५—४७ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ट. भिन्दिपालांश्चपरिघान्. २ घ. विपुलान्प्रासान्. ३ क. ख. ग. ङ. च. झ. ञ. ट. घोरदर्शनं. ४ ङ. च. छ. ञ. महायूथानि. ख. नानायूथानि. ५ ङ. झ. ट. पतङ्गानिव. ६ ख. च. छ. ञ. वधिष्याम्यतोयुधि. ७ ग. महाघोराः. ख. च. ञ. महायोधाः.

तस्य निष्पततस्तूर्णं कुम्भकर्णस्य धीमतः ॥ बभूवुर्घोररूपाणि निमित्तानि समन्ततः ॥ ४८ ॥
उल्काशनियुता मेघा बभूवुर्गर्दभारुणाः ॥ ससागरवना चैव वसुधा समकम्पत ॥ ४९ ॥
घोररूपाः शिवा नेदुः सज्वालकबलैर्मुखैः ॥ मण्डलान्यपसव्यानि बबन्धुश्च विहङ्गमाः ॥ ५० ॥
निष्पपात च मालेव गृध्रोस्य पथि गच्छतः ॥ प्रास्फुरन्नयनं चास्य सव्यो बाहुश्च कम्पते ॥ ५१ ॥
निपपात तदा चोल्का ज्वलन्ती भीमनिस्स्वना ॥ आदित्यो निष्प्रभश्चासीन्न प्रवाति सुखोऽनिलः ॥५२॥
अचिन्तयन्महोत्पातानुत्थितान्रोमहर्षणान् ॥ निर्ययौ कुम्भकर्णस्तु कृतान्तबलचोदितः ॥ ५३ ॥
स लङ्घयित्वा प्राकारं पद्भ्यां पर्वतसन्निभः ॥ ददर्शाभ्रघनप्रख्यं वानरानीकमद्भुतम् ॥ ५४ ॥
ते दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं वानराः पर्वतोपमम् ॥ वायुनुन्ना इव घना ययुः सर्वा दिशस्तदा ॥ ५५ ॥

तद्वानरानीकमतिप्रचण्डं दिशो द्रवद्भिन्नमिवाभ्रजालम् ॥
स कुम्भकर्णः समवेक्ष्य हर्षान्ननाद भूयो घनवद्घनाभः ॥ ५६ ॥
ते तस्य घोरं निनदं निशम्य यथा निनादं दिवि वारिदस्य ॥
पेतुर्धरण्यां बहवः प्लवङ्गा निकृत्तमूला इव सालवृक्षाः ॥ ५७ ॥
विपुलपरिघवान्स कुम्भकर्णो रिपुनिधनाय विनिस्सृतो महात्मा ॥
कपिगणभयमाददत्सुभीमं प्रभुरिव किङ्करदण्डवान्युगान्ते ॥ ५८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

लङ्काप्राकारोल्लङ्घनेनरणायाभ्यागच्छतःकुंभकर्णस्य गिरिसदृशपृथुतरशरीरावलोकनमात्रेण नीलनलादिभिर्भयात्पलायनम् ॥ १ ॥ अङ्गदेन नानाप्रकारैःपरिसान्त्वितैस्तैः पुनःप्रत्यावर्तनेन तरुशिलादिपरिग्रहणेन कुंभकर्णप्रत्यभियानम् ॥ २ ॥

स लङ्घयित्वा प्राकारं गिरिकूटोपमो महान् ॥ निर्ययौ नगरात्तूर्णं कुम्भकर्णो महाबलः ॥ १ ॥

घोररूपाणि अत्यन्तघोराणि ॥ ४८ ॥ गर्दभारुणाः गर्दभवदव्यक्तरागाः । " अव्यक्तरागस्त्वरुणः " इत्यमरः ॥ ४९—५० ॥ गच्छतोस्य उपरिप्रदेशे गृध्रो मालेव निष्पपातेत्यन्वयः । गृध्र इति जात्येकवचनं । सव्यशब्दो लिङ्गव्यत्ययेन नयनशब्देनापि संबध्यते । कम्पते अकम्पत ॥ ५१॥ उल्का मेघनिर्गतज्वालाविशेषः ॥ ५२—५३ ॥ अभ्रघनः अभ्रसंघातः ॥ ५४—५७ ॥ प्रभुः अन्तकः । किंकरदण्डवान् किंकरोमीत्यवस्थायी सचेतनो दण्डः तद्वान् ॥ ५८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

अथ कुम्भकर्णयुद्धप्रवृत्तिः—स इत्यादि ॥ १ ॥

मालाप्रसूनयोः " इत्यभिधानात् ॥ २७ ॥ **ति०** विपुलपरिघवानिति । शूलवदिदमप्यस्यायुधं । किङ्करदण्डवान् किङ्कराः संहारपरिकराःकालदण्डाअस्यसन्तितथा । युगान्तेप्रभुःकालाग्निरुद्रइवविनिस्सृतः ॥ **स०** विपुलपरिघवान् विपुलंपरिघादपीति विपुलपरिघं शूलं तद्वान् । परिघोरोषः । " रोषेचपरिघोमतः " इतिविश्वः । तद्वानितिवा । इदमप्यस्यायुधमितिनागोजिभट्टव्याकरणं तथा प्रभुविशेषणमितितीर्थव्याख्यानंचानुक्तानुवादत्वेन दण्डस्यनियतायुधस्यपृथग्ग्रहणान्नैरर्थक्याच्चक्रमादुपेक्ष्ये । दण्डोस्यास्तीति दण्डवान् । करोदण्डवान्यस्येतिबहुव्रीहिः । प्रभुः संहारसमर्थोयमः । किं इति कपिगणभयंआददादिव सुभीमं द्रष्टॄणामपियथाभवतितथानिस्सृतइतिसंबन्धः । " किंकराः संहारपरिकराः कालदण्डाअस्यसन्तीतिकिंकरदण्डवान् " । "किंकरोमीत्युपस्थितदण्डोस्यास्तीती" तिक्रमान्नागोजिभट्टतीर्थौ बिन्दुसन्दोहविचार्यव्याख्यावक्ताराविल्यलम् ॥ ५८ ॥ इतिपञ्चषष्टितमःसर्गः ॥ ६५ ॥

[पा०] १ क. ख. च. ञ. उल्काशनिमुचो. २ ज. बभूवुर्भृशदारुणाः. ग. घ. च. छ. झ. विनेदुर्गर्दभा. ३ ख. च. छ. ज. ञ. गृध्रोस्यशूलाग्रेपथि. घ. ङ. झ. ट. गृध्रोस्यशूलेवैपथि. ४ क. ग.—ट. बाहुरकंपत. ५ ङ झ. सददर्शघनप्रख्यं. ६ ख. च. छ. ञ. तंदृष्ट्वावानरश्रेष्ठाराक्षसं. ७ क. ग. घ. पर्वतोपमाः. ८ क. ख. च. छ. ञ. विनिर्गतो. ९ घ. मादिशन्सुभीमः.

स ननाद महानादं समुद्रमभिनादयन् ॥ [1]जनयन्निव [2]निर्घातान्विधमन्निव पर्वतान् ॥ २ ॥
तमवध्यं मघवता यमेन वरुणेन वा ॥ प्रेक्ष्य भीमाक्षमायान्तं वानरा विप्रदुद्रुवुः ॥ ३ ॥
[3]तांस्तु विप्रद्रुतान्दृष्ट्वा [4]वालिपुत्रोऽङ्गदोऽब्रवीत् ॥ नलं नीलं गवाक्षं च [5]कुमुदं च महाबलम् ॥ ४ ॥
[6]आत्मानमत्र विस्मृत्य वीर्याण्यभिजनानि च ॥ क्व गच्छत भयत्रस्ताः प्राकृता हरयो यथा ॥ ५ ॥
साधु सौम्या निवर्तध्वं किं प्राणान्परिरक्षथ ॥ नालं युद्धाय वै रक्षो महतीयं विभीषिका ॥ ६ ॥
महतीमुत्थितामेनां राक्षसानां विभीषिकाम् ॥ विक्रमाद्विधमिष्यामो निवर्तध्वं प्लवङ्गमाः ॥ ७ ॥
कृच्छ्रेण तु समाश्वस्य संगम्य च ततस्ततः ॥ [7]वृक्षाद्रिहस्ता हरयः [8]संप्रतस्थू रणाजिरम् ॥ ८ ॥
ते निवृत्य तु [9]संक्रुद्धाः कुम्भकर्णं वनौकसः ॥ निजघ्नुः परमक्रुद्धाः समदा इव कुञ्जराः ॥ ९ ॥
प्रांशुभिर्गिरिशृङ्गैश्च शिलाभिश्च महाबलः ॥ पादपैः पुष्पिताग्रैश्च हन्यमानो न [10]कम्पते ॥ १० ॥
[11]तस्य गात्रेषु पतिता भिद्यन्ते [12]शतशः शिलाः ॥ पादपाः पुष्पिताग्राश्च भग्नाः पेतुर्महीतले ॥ ११ ॥
सोपि सैन्यानि संक्रुद्धो वानराणां महौजसाम् ॥ ममन्थ परमायत्तो वनान्यग्निरिवोत्थितः ॥ १२ ॥
लोहितार्द्रास्तु बहवः शेरते वानरर्षभाः ॥ निरस्ताः पतिता भूमौ ताम्रपुष्पा इव द्रुमाः ॥ १३ ॥
लङ्घयन्तः प्रधावन्तो वानरा नावलोकयन् ॥ १४ ॥
केचित्समुद्रे पतिताः [13]केचिद्गगनमाश्रिताः ॥ वध्यमानास्तु ते वीरा राक्षसेन बलीयसा ॥ १५ ॥
सागरं येन ते तीर्णाः पथा तेन प्रदुद्रुवुः ॥ १६ ॥
ते स्थलानि तथा निम्नं विषण्णवदना भयात् ॥ ऋक्षा [14]वृक्षान्समारूढाः [15]केचित्पर्वतमाश्रिताः ॥१७॥
ममज्जुरर्णवे केचिद्गुहाः केचित्समाश्रिताः ॥ [16]निषेदुः प्लवगाः केचित्केचिन्नैवावतस्थिरे ॥ १८ ॥
[केचिद्भूमौ निपतिताः केचित्सुप्ता मृता इव] ॥ तान्समीक्ष्याङ्गदो भग्नान्वानरानिदमब्रवीत् ॥१९॥
अवतिष्ठत युध्यामो निवर्तध्वं प्लवङ्गमाः ॥ भग्नानां वो न पश्यामि [17]परिगम्य महीमिमाम् ॥
स्थानं सर्वे निवर्तध्वं किं प्राणान्परिरक्षथ ॥ २० ॥

॥ ५ ॥ विभीषिका भयजनकः कृत्रिमपुरुषवेषः ॥ ६—८ ॥ परमक्रुद्धा इति कुञ्जरविशेषणं ॥ ९ ॥ प्रांशुभिः उन्नतैः । महाबलः कुम्भकर्णः ॥ १०—११ ॥ ममन्थ । ददाहेत्यर्थः ॥ १२ ॥ निरस्ताः उत्क्षिप्ताः ॥ १३ ॥ लङ्घयन्त इत्यर्धं ॥ नावलोकयन् नावालोकयन् । पृष्ठदेशमित्यर्थः ॥ १४ ॥ केचित्ते वानरा इति योजना ॥ १५ ॥ सागरमित्यर्धं ॥ ते वानराः ॥ १६ ॥ स्थलानि अतिधावनयोग्यान्देशान् उन्नतप्रदेशान्वा । आश्रिता इत्यन्वयः ॥ १७ ॥ निषेदुः भूमौ पतिता इव तस्थुः ॥ १८—१९ ॥ परि-

स० विजयन् विजयमानः । जयतीतिजयन् । विशिष्टश्चासौजयंश्चेतिसतथेतिवा । ति० निर्घातान् अशनिघोषान् ॥ २ ॥ स० हेसौम्याः क्रौर्यप्रदर्शनकालेपितदप्रकाशकाइतीर्ष्ययासंबोधनं । प्राणान् किंपरिरक्षथ स्वामिकामिताकरणेनजीवनंधिगिति भावः । इदंरक्षः अस्माभिःसहयुद्धंकर्तुंनालं नसमर्थं । महतीविभीषिका महद्विभीषणं । भावेण्वुल् ॥ ६ ॥ स० बहवःशिलाः "वोतोगुणवचनात्" इत्युकारान्तस्त्रीलिङ्गोबहुशब्दः ॥ ११ ॥ स० इमामहींपरिक्रम्यापिस्थितानां स्थानं निर्भयस्थलं । नप-

[पा०] १ ङ. झ. ट. विजयन्निव. २ क. ग. घ. च. छ. ज. निर्घोषान्. ३ च. छ. ञ. तान्वीरःप्रद्रुतान्दृष्ट्वा. क. ग. घ. ज. तांस्तुविद्रवतोदृष्ट्वा. ४ क. ग. घ. ङ. झ. ट. राजपुत्रोङ्गदो. ५ क. कुमुदंगन्धमादनं. ६ ख. ङ. च. झ. ट. आत्मनस्तानिविस्मृत्य. ग. आत्मानमथविस्मृत्य. ७ ङ. झ. ट. वृक्षान्गृहीत्वाहरयः. ८ क.—ङ. झ. ट. संप्रतस्थूरणाजिरे. च. छ. युद्धार्थंसंप्रतस्थिरे. ९ ख. ग. ङ.—ट. संरब्धाः. १० च. छ. ञ. बुध्यते. ११ छ. अस्य. १२ झ. बहवः. १३ ग. केचित्सुप्ता मृताइव. १४ क. ख. वृक्षानुपारूढाः. १५ च. छ. ञ. गोपुच्छास्त्वाश्रितागुहाः. १६ क. ख. घ. निपेतुःकेचिदवटेकेचित्. १७ झ.—ट. परिक्रम्य.

निरायुधानां [1]द्रवतामसङ्गगतिपौरुषाः ॥ दारा [2]ह्यपहसिष्यन्ति स वै [3]घातस्तु जीविनाम् ॥ २१ ॥
कुलेषु जाताः सर्वे स्म विस्तीर्णेषु महत्सु च ॥ क [4]गच्छथ भयत्रस्ता हरयः प्राकृता यथा ॥ २२ ॥
अनार्याः खलु यद्भीतास्त्यक्त्वा वीर्यं प्रधावत ॥ २३ ॥
विकत्थनानि [5]वो यानि तदा वै जनसंसदि ॥ तानि वः क नु यातानि सोदग्राणि [6]महान्ति च ॥२४॥
[7]भीरुप्रवादाः श्रूयन्ते यस्तु जीवति धिक्कृतः ॥ मार्गः सत्पुरुषैर्जुष्टः सेव्यतां त्यज्यतां भयम् ॥२५॥
शयामहेऽथ निहताः पृथिव्यामल्पजीविताः ॥ [8]दुष्प्रापं ब्रह्मलोकं वा प्राप्नुमो युधि सूदिताः ॥२६॥
[9]संप्राप्नुयामः कीर्तिं वा नि[10]हत्वा शत्रुमाहवे ॥ [11]जीवितं वीरलोकस्य मोक्ष्यामो वसु वानराः ॥२७॥
न कुम्भकर्णः काकुत्स्थं दृष्ट्वा जीवन्गमिष्यति ॥ दीप्यमानमिवासाद्य [12]पतङ्गो ज्वलनं यथा ॥ २८ ॥
पलायनेन चोद्दिष्टाः प्राणान्रक्षामहे वयम् ॥ एकेन बहवो भग्ना यशो नाशं गमिष्यति ॥ २९ ॥

॥ २० ॥ असङ्गगतिपौरुषाः अप्रतिबद्धपराक्रमा इति वानरसंबोधनं । निरायुधानां द्रवतां निरायुधेषु द्रवत्सु । यद्वा निरायुधानां द्रवतां दारास्तान् अपहसिष्यन्तीति । सः अपहासः घातः मृतिः ॥ २१ ॥ सर्वे । वयमिति शेषः । विस्तीर्णेषु ज्ञातिपरम्परया विततेषु । महत्सु प्रशस्तेषु ॥ २२ ॥ अनार्या इत्यर्धं । यद्यस्मात् भीताः प्रधावत पलायथ । तस्मादनार्याः खलु ॥ २३ ॥ सोदग्राणि उदग्रतायुक्तानि । महान्ति भूयांसीत्यर्थः ॥२४॥ यस्तु धिक्कृतो जीवति तद्विषये भीरुप्रवादाः । भीरुत्वापवादाः । श्रूयन्ते । सत्पुरुषैः । जुष्टः सेवितः ॥ २५ ॥ सत्पुरुपजुष्टो मार्गः क इत्यपेक्षायामाह—शयामह इत्यादि ॥ युद्धमरणं हि सत्पुरुषजुष्टो मार्ग इत्यर्थः । समरान्निवृत्य पलायितानामपि मरणस्यावश्यंभावित्वप्रदर्शनार्थमल्पजीविता इत्युक्तं । समरानिवर्तिनां वीराणां तु मरणजीवनयोरुभयोरपि श्रेयस्करत्वं प्रतिपादयति—दुष्प्रापमिति । निहत्वा निहत्य । जीवितमिति । वीरलोकस्य वीराणां लोको ब्रह्मलोकः तस्य वसु मूल्यभूतं जीवितं मोक्ष्यामः ॥ २६—२७ ॥ दीप्यमानं ज्वलनमिव राममासाद्य कुम्भकर्णः पतङ्गो यथेति यथेवशब्दयोर्निर्वाहः ॥ २८ ॥ उद्दिष्टाः व्यपदिष्टाः । बहवो वयमनेन कुम्भकर्णेन भग्नाः पलायनेन प्राणान् रक्षामहे

श्यामि । राज्ञआज्ञातादृशीत्यत्रावस्थानेकुंभकर्णतोमरणं । गतवतांसुग्रीवतइतिनानिवर्तनेनिर्वृतिर्भवतामितिभावः ॥ २० ॥ **स०** निरायुधानां रिपुमुक्तायुधानङ्कितानां । क्रमतां गृहंप्रतिद्रवतां । सुजीवतां सज्जीवनवतां ॥ २१ ॥ **ति०** “ हतोवाप्राप्स्यसिस्वर्गं जित्वावाभोक्ष्यसेमहीम् ” इत्याशयवानाह—**शयामहइतिश्लोकद्वयेन** । यदिदैवगत्यानिहताःशयामहे तदाकुयोधिभिर्दुष्प्रापंब्रह्मलोकंप्राप्नुयामः । वाशब्दोव्यवस्थितविकल्पे । शत्रुमाहवेनिहत्वा निहत्य । कीर्तिं वाप्राप्नुयामः । उक्तमर्थंदार्ढ्यायपुनराह—**निहताइति** । निहताश्चेद्वीरलोकस्य वीरैःसूर्यद्वाराप्राप्यस्यब्रह्मलोकस्यवसु धनं हिरण्यगर्भभूमानन्दं । भोक्ष्यामः अनुभविष्यामः । “जीवितंवीरलोकस्यभोक्ष्याम” इतिपाठोपाङ्गः । नापितत्रार्थसामञ्जस्यं । तत्रहिब्रह्मलोकस्य वसु मूल्यभूतंजीवितंमोक्ष्यामइत्यर्थंतीर्थआह । **स०** ब्रह्मलोकं वीरस्वर्गसंज्ञं । एतेन “हतोवाप्राप्स्यसिस्वर्गंजित्वावाभोक्ष्यसेमहीं” इतिगीताचैतदुक्तमेवार्थंवदतीतिसूचितं । शत्रुमितिजातावेकवचनं । मुख्यदशमुखविवक्षयैकवचनंवा । आहवइत्युभयान्वयि । तैर्निहताः वीरलोकस्य वीरप्राप्यस्वर्गस्य । वसु तत्रभोग्यंधनादि तेनाधिकमानन्दंभोक्ष्यामः । पूर्वमव्यवहितकपिवरान्प्रतिवचनं । इदंतदपेक्षयादूरवर्तिनउपागतान्प्रतिवचनमित्यधिकारिभेदान्नपुनर्वचनदोषः । यत्परिहारार्थंदार्ढ्यार्थमित्युक्तिरप्यपेक्षितास्यादितिमन्तव्यं ॥ २६—२७ ॥ **ति०** ननुकथमपिजयप्रत्याशाभावेनस्थित्यानप्रयोजनमतआह—नकुंभकर्णइति ॥ **स०** नकुंभकर्णइत्येकदापदंयथाकुंभकर्णभिन्नस्तत्सदृशःप्रहस्तादिः तथा पतङ्गोज्वलनमिवकुंभकर्णःकाकुत्स्थंदृष्ट्वाजीवन्नगमिष्यति ॥ २८ ॥ **स०** उद्दिष्टाः अत्रायंतिष्ठत्वत्रायंतिष्ठत्विितिनामाङ्कितायदिवयंप्राणान्रक्षामहे रक्षामः । तर्हि एकेनबहवोभग्नाइतियशः प्राक्संपादिताकीर्तिः नाशंगमिष्यति ॥ **ति०** उद्दिष्टाः महावीरेषुगणिताः । बहवोवयमेकेनभग्नाः पलायनेनयदिप्राणान्रक्षामहे तदायशोनाशंगमिष्यति । यद्वा उद्दिष्टाः एतेपलायिताइतिजनैर्निर्दिष्टाइत्यर्थः ॥ २९ ॥ इतिषट्षष्टितमःसर्गः ॥ ६६ ॥

[पा०] १ ठ. क्रमतां. २ ङ. झ. ट. ह्युपहसिष्यन्ति. क. परिहसिष्यन्ति. ३ झ. ठ. घातस्सुजीवतां. ४ ग. गच्छध्वं. ५ घ. मोघानियुध्यतांजनसंसदि. ङ. झ. ट. भवद्भिर्जनसंसदि. ६ ङ. झ. हतानिच. ७ झ. भीरोःप्रवादाः. ख. घ. भीरुप्रवादाञ्श्रुत्वाचयोजीवतिधिगस्तुतं. ८ ङ. झ. ट. प्राप्नुयामोब्रह्मलोकंदुष्प्रापंचकुयोधिभिः. ९ ङ.—ट. अवाप्नुयामः. १० घ. तंहत्वा. ११ ग. ङ. च. झ. ञ. ट. निहतावीरलोकस्यभोक्ष्यामो. १२ च. छ. ञ. पतङ्गइवपावकं.

एवं ब्रुवाणं तं शूरमङ्गदं कनकाङ्गदम् ॥ द्रवमाणास्ततो वाक्यमूचुः शूरविगर्हितम् ॥ ३० ॥
कृतं नः कदनं घोरं कुम्भकर्णेन रक्षसा ॥ न स्थानकालो गच्छामो दयितं जीवितं हि नः ॥ ३१ ॥
एतावदुक्त्वा वचनं सर्वे ते भेजिरे दिशः ॥ भीमं भीमाक्षमायान्तं दृष्ट्वा वानरयूथपाः ॥ ३२ ॥
द्रवमाणास्तु ते वीरा अङ्गदेन वलीमुखाः ॥ सान्त्वैश्चैवानुमानैश्च ततः सर्वे निवर्तिताः ॥ ३३ ॥
प्रहर्षमुपनीताश्च वालिपुत्रेण धीमता ॥ आज्ञाप्रतीक्षास्तस्थुश्च सर्वे वानरयूथपाः ॥ ३४ ॥

ऋषभशरभमैन्दधूम्रनीलाः कुमुदसुषेणगवाक्षरम्भताराः ॥
द्विविदपनसवायुपुत्रमुख्यास्त्वरिततराभिमुखं रणं प्रयाताः ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

कुंभकर्णे वानरसेनामध्येकेषांचिद्भक्षणेनकेषांचित्पाणितलाभिघातेन विक्षोभपूर्वकंसंचरमाणे हनुमता शैलशृङ्गेणतत्ताडनम् ॥ १ ॥ तत्प्रहारक्षुभितेनकुंभकर्णेन हनुमतोवक्षसि शूलाभिघातेनविह्वलताप्रापणपूर्वकं नीलादिभिरायोधनम् ॥ २ ॥ तेषु कुंभकर्णपीडामसहमानेष्वङ्गदेन गिरिशिखरेणकुंभकर्णशिरस्ताडनम् ॥ ३ ॥ तेन मुष्टिघातेनाङ्गदस्यमोहप्रापणपूर्वकं सुग्रीवंप्रत्यभियानम् ॥ ४ ॥ सुग्रीवेण शैलशृङ्गताडितेनकुंभकर्णेन तद्वधायशूलेसमुत्सृष्टे हनुमता तच्छूलस्यनिजजानुसमारोपणेनभञ्जनम् ॥ ५ ॥ कुंभकर्णेन स्वपातितशैलशृङ्गप्रहारेणपतितमूर्च्छितस्यसुग्रीवस्यग्रहणेन लङ्काप्रवेशः ॥ ६ ॥ लङ्काजनैः कुंभकर्णोपरिहर्षेणपुष्पगन्धोदादिवर्षणे तत्सेकेनप्रबुद्धाप्यायितेनसुग्रीवेण खरनखरकराग्रैर्दन्तैश्च कुंभकर्णकर्णनासच्छेदनपूर्वक वियतिसमुत्पतनेन रामपार्श्वंगमनम् ॥ ७ ॥ ततःक्रोधात्परावृत्यरणाङ्गणमागतेनकुंभकर्णेन मध्येस्वेनसहयोधितवतोलक्ष्मणस्यश्लाघनेन रामंप्रत्यभियानम् ॥ ८ ॥ रामकुंभकर्णयोर्वीरवादपूर्वकंमहायुद्धम् ॥ ९ ॥ रामेण बाणचतुष्टयेनकुंभकर्णस्यबाहुपादच्छेदपूर्वकं शरान्तरेणशिरश्छेदनम् ॥ १० ॥ कुंभकर्णवधानन्तरं देवर्ष्यादिभिस्सहवानरैः सहर्षं श्रीरामपूजनम् ॥ ११ ॥

ते निवृत्ता महाकायाः श्रुत्वाऽङ्गदवचस्तदा ॥ नैष्ठिकीं बुद्धिमासाद्य सर्वे संग्रामकाङ्क्षिणः ॥ १ ॥
समुदीरितवीर्याश्च समारोपितविक्रमाः ॥ पर्यवस्थापिता वाक्यैरङ्गदेन वलीमुखाः ॥ २ ॥
प्रयाताश्च गता हर्षं मरणे कृतनिश्चयाः ॥ चक्रुः सुतुमुलं युद्धं वानरास्त्यक्तजीविताः ॥ ३ ॥
अथ वृक्षान्महाकायाः सानूनि सुमहान्ति च ॥ वानरास्तूर्णमुद्यम्य कुम्भकर्णमभिद्रुताः ॥ ४ ॥

यदि ततो यशो नाशं गमिष्यतीति योजना ॥ २९ ॥ शूरं पराक्रमवन्तं । कनकाङ्गदं उत्साहातिशयेन प्रकाशितस्वर्णाङ्गदं ॥ ३० ॥ कदनं मर्दनं । दयितमिष्टं ॥ ३१—३२ ॥ अनुमानैः सालगिरिभेदनादिदृष्टान्तपुरस्कृतैर्युक्तिविशेषैः ॥ ३३ ॥ आज्ञाप्रतीक्षाः सुग्रीवाद्याज्ञाप्रतीक्षाः ॥ ३४ ॥ त्वरिततराभिमुखं त्वरिततरं अभिमुखं चेति क्रियाविशेषणं । अत्र वायुपुत्रस्तु न पलाय्य निवृत्तः । किंतु ऋषभादिभिर्मिलित्वा कुम्भकर्णेन सह युद्धार्थं निवृत्त इति ज्ञेयं ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

ते निवृत्ता इत्यादि, वानरास्त्यक्तजीविता इत्यन्तमेकं वाक्यं ॥ नैष्ठिकीं निष्ठा नाशः तत्संबन्धिनीं । मरणव्यवसायिनीमित्यर्थः । समुदीरितवीर्याः कथितात्मपराक्रमाः । समारोपितविक्रमाः समवलम्बितपराक्रमाः । मरणनिश्चयहेतुमाह—त्यक्तजीविता इति ।

कतक० अत्रसर्गविच्छेदोऽसांप्रदायिकः । एकप्रकरणत्वाद्वृत्तभेदाभावाच्च ॥ १ ॥ **स०** समारोपितविक्रमाः समारोपितः

[पा०] १ ङ. च. झ. ञ. ट. सान्त्वनैश्चानुमानैश्च. घ. सान्त्वनैरनुमानैश्च. २ क. ख. ग. ङ.—ट. मास्थाय. ३ क. ग.—ट. वीर्यास्ते. ४ ङ. झ. ट. बलीयसा. ५ ख. ग. घ. छ.—ट. मभिद्रवन्.

स कुम्भकर्णः संक्रुद्धो गदामुद्यम्य वीर्यवान् ॥ [1]अर्दयन्सुमहाकायः समन्ताद्व्याक्षिपद्रिपून् ॥ ५ ॥
शतानि सप्त चाष्टौ च सहस्राणि च वानराः ॥ प्रकीर्णाः शेरते भूमौ कुम्भकर्णेन [2]पोथिताः ॥ ६ ॥
षोडशाष्टौ च दश च विंशत्त्रिंशत्तथैव च ॥ परिक्षिप्य च बाहुभ्यां खादन्विपरिधावति ॥
भक्षयन्भृशसंक्रुद्धो गरुडः पन्नगानिव ॥ ७ ॥
कृच्छ्रेण च समाश्वस्ताः संगम्य च ततस्ततः ॥ वृक्षाद्रिहस्ता हरयस्तस्थुः संग्राममूर्धनि ॥ ८ ॥
ततः पर्वतमुत्पाट्य द्विविदः प्लवगर्षभः ॥ दुद्राव गिरिशृङ्गाभं [3]विलम्ब इव तोयदः ॥ ९ ॥
तं [4]समुत्पत्य चिक्षेप [5]कुम्भकर्णस्य वानरः ॥ तमप्राप्तो [6]महाकायं तस्य सैन्येऽपतत्तदा ॥ १० ॥
ममर्दाश्वान्गजांश्चापि रथांश्चैव [7]नगोत्तमः ॥ तानि चान्यानि रक्षांसि पुनश्चान्यद्गिरेः शिरः ॥ ११ ॥
तच्छैलशृङ्गाभिहतं हताश्वं हतसारथि ॥ रक्षसां रुधिरक्लिन्नं बभूवायोधनं महत् ॥ १२ ॥
रथिनो वानरेन्द्राणां शरैः कालान्तकोपमैः ॥ शिरांसि नदतां जह्रुः सहसा भीमनिस्स्वनाः ॥ १३ ॥
वानराश्च महात्मानः समुत्पाट्य महाद्रुमान् ॥ रथानश्वान्गजानुष्ट्रान्राक्षसानभ्यसूदयन् ॥ १४ ॥
हनुमाञ्शैलशृङ्गाणि वृक्षांश्च विविधान्बहून् ॥ ववर्ष कुम्भकर्णस्य शिरस्यम्बरमास्थितः ॥ १५ ॥
तानि पर्वतशृङ्गाणि शूलेन स बिभेद ह ॥ बभञ्ज वृक्षवर्षं च कुम्भकर्णो महाबलः ॥ १६ ॥

ततो हरीणां तदनीकमुग्रं दुद्राव शूलं निशितं प्रगृह्य ॥
तस्थौ ततोस्यापततः पुरस्तान्महीधराग्रं हनुमान्प्रगृह्य ॥ १७ ॥
स कुम्भकर्णं कुपितो जघान वेगेन शैलोत्तमभीमकायम् ॥
स चुक्षुभे तेन तदाऽभिभूतो मेदार्द्रगात्रो रुधिरावसिक्तः ॥ १८ ॥
स शूलमाविध्य तडित्प्रकाशं गिरिं यथा प्रज्वलिताग्रशृङ्गम् ॥
बाह्वन्तरे मारुतिमाजघान गुहोचलं क्रौञ्चमिवोग्रशक्त्या ॥ १९ ॥
स शूलनिर्भिन्नमहाभुजान्तरः प्रविह्वलः शोणितमुद्वमन्मुखात् ॥
ननाद भीमं हनुमान्महाहवे युगान्तमेघस्तनितस्वनोपमम् ॥ २० ॥

जीवनाशारहिता इत्यर्थः ॥ १—४ ॥ व्याक्षिपत् अपातयत् ॥ ५ ॥ प्रकीर्णाः शिथिलावयवाः । पोथिताः हिंसिताः । कुम्भकर्णस्यैकेन व्यापारेण शतादिसंघरूपेण पतिता इत्यर्थः ॥ ६ ॥ परिक्षिप्य परिगृह्य । खादन् भक्षयन् । पन्नगान् भक्षयन्निवेति गरुडविशेषणं ॥७॥ हरयः बलवन्त इति शेषः । संगम्य संभूय ॥ ८ ॥ विशेषेण लम्बत इति विलम्बः । पचाद्यच् । गिरिशृङ्गाभं गिरिशृङ्गवदुन्नतं ॥ ९ ॥ तं कुम्भकर्णं । समुत्पत्य समीपमागत्य । कुम्भकर्णस्य कुम्भकर्णाय ॥ १० ॥ ममर्देत्यादि त्रिपादश्लोकः ॥ तानि प्रसिद्धानि । रक्षांसि ममर्देति पूर्वेणान्वयः । पुनश्चेति पादश्लोकः । अन्यत् गिरेःशृङ्गं चिक्षेपेति योज्यं ॥ ११ ॥ तच्छैलशृङ्गाभिहतं अनन्तरप्रयुक्तशैलशृङ्गाभिहतसैन्यं । आयोधनं युद्धं ॥ १२ ॥ कालान्तकः प्रलयकालरुद्रः ॥ १३ ॥ अभ्यसूदयन् अघ्नन् ॥ १४—१६ ॥ दुद्राव द्रावयामास ॥ १७ ॥ मेदार्द्रेत्यत्र संधिरार्षः ॥ १८ ॥ आविध्य भ्रामयित्वा । गुहः स्कन्दः ॥ १९ ॥ प्रविह्वलः प्रमुह्यन् । युगान्तेति ।

भीत्यागतःपुनरङ्गदोज्जीवितः विक्रमोयेषांते ॥ २ ॥ **स०** गदां माययासृष्टां । माययागदात्वेनदर्शनाद्गदापदेनशूलंवाग्राह्यं । पूर्वोत्तरवाक्संवादात् ॥ ५ ॥ **स०** आयोधनं युद्धमण्डलं ॥ १२ ॥ **स०** मेघस्तनितस्वनोपमं । अत्रस्तनितशब्दोध्वनिमात्रपरः । नवि-

[पा०] १ ङ. च. झ. ट. धर्षयन्समहा. २ ङ. झ. ट. ताडिताः. च. छ. योधिताः. ३ घ. शैलेन्द्रमिव. ४ घ. समासाद्य. ग. ङ. झ. समुत्पाट्य. क. च. छ. ञ. ट. समुत्क्षिप्य. ५ क. ग. घ. ङ. झ. ञ. ट. कुंभकर्णाय. ६ क. ख. घ. च. महाशैलस्तस्य. ७ ङ. झ. गजोत्तमान्. ८ ङ. झ. ट. मुद्गमन्नुषा.

ततो विनेदुः सहसा प्रहृष्टा रक्षोगणास्तं व्यथितं समीक्ष्य ॥
प्लवङ्गमास्तु व्यथिता भयार्ताः प्रदुद्रुवुः संयति कुम्भकर्णात् ॥ २१ ॥
ततस्तु नीलो बलवान्पर्यवस्थापयन्बलम् ॥ प्रविचिक्षेप शैलाग्रं कुम्भकर्णाय धीमते ॥ २२ ॥
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य मुष्टिनाऽभिजघान ह ॥ मुष्टिप्रहाराभिहतं तच्छैलाग्रं व्यशीर्यत ॥ २३ ॥
सविस्फुलिङ्गं सज्वालं निपपात महीतले ॥ २४ ॥
ऋषभः शरभो नीलो गवाक्षो गन्धमादनः ॥ पञ्च वानरशार्दूलाः कुम्भकर्णमुपाद्रवन् ॥ २५ ॥
शैलैर्वृक्षैस्तलैः पादैर्मुष्टिभिश्च महाबलाः ॥ कुम्भकर्णं महाकायं सर्वतोऽभिप्रदुद्रुवुः ॥ २६ ॥
स्पर्शानिव प्रहारांस्तान्वेदयानो न विव्यथे ॥ ऋषभं तु महावेगं बाहुभ्यां परिषस्वजे ॥ २७ ॥
कुम्भकर्णभुजाभ्यां तु पीडितो वानरर्षभः ॥ निपपातर्षभो भीमः प्रमुखाद्वान्तशोणितः ॥ २८ ॥
मुष्टिना शरभं हत्वा जानुना नीलमाहवे ॥ आजघान गवाक्षं तु तलेनेन्द्ररिपुस्तदा ॥ २९ ॥
पादेनाभ्यहनत्क्रुद्धस्तरसा गन्धमादनम् ॥ दत्तप्रहारव्यथिता मुमुहुः शोणितोक्षिताः ॥ ३० ॥
निपेतुस्ते तु मेदिन्यां निकृत्ता इव किंशुकाः ॥ तेषु वानरमुख्येषु पतितेषु महात्मसु ॥
वानराणां सहस्राणि कुम्भकर्णं प्रदुद्रुवुः ॥ ३१ ॥
तं शैलमिव शैलाभाः सर्वे ते प्लवगर्षभाः ॥ समारुह्य समुत्पत्य ददंशुश्च महाबलाः ॥ ३२ ॥
तं नखैर्दशनैश्चापि मुष्टिभिर्जानुभिस्तथा ॥ कुम्भकर्णं महाकायं ते जघ्नुः प्लवगर्षभाः ॥ ३३ ॥
स वानरसहस्रैस्तैराचितः पर्वतोपमः ॥ रराज राक्षसव्याघ्रो गिरिरात्मरुहैरिव ॥ ३४ ॥
बाहुभ्यां वानरान्सर्वान्प्रगृह्य सुमहाबलः ॥ भक्षयामास संक्रुद्धो गरुडः पन्नगानिव ॥ ३५ ॥
प्रक्षिप्ताः कुम्भकर्णेन वक्रे पातालसन्निभे ॥ नासापुटाभ्यां निर्जग्मुः कर्णाभ्यां चैव वानराः ॥३६॥
भक्षयन्भृशसंक्रुद्धो हरीन्पर्वतसन्निभः ॥ बभञ्ज वानरान्सर्वान्संक्रुद्धो राक्षसोत्तमः ॥ ३७ ॥
मांसशोणितसंक्लेदां भूमिं कुर्वन्स राक्षसः ॥ चचार हरिसैन्येषु कालाग्निरिव मूर्च्छितः ॥ ३८ ॥
वज्रहस्तो यथा शक्रः पाशहस्त इवान्तकः ॥ शूलहस्तो बभौ सङ्ख्ये कुम्भकर्णो महाबलः ॥ ३९ ॥
यथा शुष्कान्यरण्यानि ग्रीष्मे दहति पावकः ॥ तथा वानरसैन्यानि कुम्भकर्णो विनिर्दहत् ॥ ४० ॥

युगान्तमेघस्य स्तनितरूपो यः स्वनः तत्तुल्यमिति क्रियाविशेषणं ॥ २० ॥ कुम्भकर्णात् भयार्ता इत्यन्वयः। संयति युद्धे ॥ २१ ॥ पर्यवस्थापयन्बलमिति । पलायमानान् सन्निवर्तयन्नित्यर्थः ॥ २२ ॥ व्यशीर्यत शीर्णमभूत् ॥ २३—२५ ॥ पादैः प्रहारोद्यतैः । सर्वत्रोपलक्षणे तृतीया ॥ २६ ॥ स्पर्शानिव सुखस्पर्शानिव । सुखमर्दनमिव जानन्नित्यर्थः ॥ २७ ॥ प्रेति छेदः। मुखात् वान्तशोणितः प्रणिपपातेत्यन्वयः। "व्यवहिताश्च" इत्युपसर्गस्य व्यवहितप्रयोगः। वान्तशोणितः उद्गीर्णरक्तः ॥ २८—३१ ॥ समारुह्य समुत्पत्य । समुत्पत्य समारुह्येति क्रमः ॥३२–३३॥ आचितः व्याप्तः । आत्मरुहैः वृक्षैः ॥ ३४—३६ ॥ भक्षयन् बभञ्ज । भक्षणार्थं बभञ्जेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ मासशोणितसंक्लेदां मांसशोणितसंसिक्तामित्यर्थः ॥ ३८—३९ ॥ विनिर्दहत् विनिरदहत् ॥ ४० ॥

यतेउपमायस्यतन्नोपमं । मेघस्तनितंस्वनेनोपमंयस्मिन्कर्मणितद्यथाभवतितथा । मेघध्वन्यपेक्षयाऽधिकंयथाभवतितथाननाद ॥२०॥ **स०** स्पर्शानिव कुसुममालादिस्पर्शानिव । वेदयानः स्वार्थेणिच् । जानन् । तदेवाह—**नविव्यथइति** ॥ २७ ॥ **स०** प्रमु॰

[पा०] १ क. ग. घ. च. छ. ञ. नीलश्चिक्षेप. २ ख. च. छ. ञ. मुष्टिभिर्जानुभिस्तदा. ३ ङ. झ. ट. महाकायं भिजघ्नुस्सर्वतोयुधि. ज. महाकायंसर्वतोऽभिनिजघ्निरे. ४ क. ख. ग. ङ.—ट. प्रमुखागतशोणितः. ५ ङ. झ. ट. ददंशुः प्लवगर्षभाः. ६ च. छ. झ. ञ. ट. महाबाहुं.

ततस्ते वध्यमानास्तु हतयूथा विनायकाः ॥ वानरा भयसंविग्ना विनेदुर्विस्वरं भृशम् ॥ ४१ ॥
अनेकशो वध्यमानाः कुम्भकर्णेन वानराः ॥ राघवं शरणं जग्मुर्व्यथिताः खिन्नचेतसः ॥ ४२ ॥
प्रभग्नान्वानरान्दृष्ट्वा वज्रहस्तसुतात्मजः ॥ अभ्यधावत वेगेन कुम्भकर्णं महाहवे ॥ ४३ ॥
शैलशृङ्गं महद्गृह्य विनदंश्च मुहुर्मुहुः ॥ त्रासयन्राक्षसान्सर्वान्कुम्भकर्णपदानुगान् ॥ ४४ ॥
चिक्षेप शैलशिखरं कुम्भकर्णस्य मूर्धनि ॥ ४५ ॥
स तेनाभिहतोत्यर्थं गिरिशृङ्गेण मूर्धनि ॥ कुम्भकर्णः प्रजज्वाल कोपेन महता तदा ॥ ४६ ॥
सोभ्यधावत वेगेन वालिपुत्रममर्षणः ॥ कुम्भकर्णो महानादस्त्रासयन्सर्ववानरान् ॥
शूलं ससर्ज वै रोषादङ्गदे स महाबलः ॥ ४७ ॥
तमापतन्तं बुद्ध्वा तु युद्धमार्गविशारदः ॥ लाघवान्मोचयामास बलवान्वानरर्षभः ॥ ४८ ॥
उत्पत्य चैनं सहसा तलेनोरस्यताडयत् ॥ स तेनाभिहतः कोपात्प्रमुमोहाचलोपमः ॥ ४९ ॥
स लब्धसंज्ञो बलवान्मुष्टिमावर्त्य राक्षसः ॥ अपहासेन चिक्षेप विसंज्ञः स पपात ह ॥ ५० ॥
तस्मिन्प्लवगशार्दूले विसंज्ञे पतिते भुवि ॥ तच्छूलं समुपादाय सुग्रीवमभिदुद्रुवे ॥ ५१ ॥
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ उत्पपात तदा वीरः सुग्रीवो वानराधिपः ॥ ५२ ॥
पर्वताग्रं समुत्क्षिप्य समाविध्य महाकपिः ॥ अभिदुद्राव वेगेन कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ ५३ ॥
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य कुम्भकर्णः प्लवङ्गमम् ॥ तस्थौ विकृतसर्वाङ्गो वानरेन्द्रसमुन्मुखः ॥ ५४ ॥
कपिशोणितदिग्धाङ्गं भक्षयन्तं प्लवङ्गमान् ॥ कुम्भकर्णं स्थितं दृष्ट्वा सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५५ ॥
पातिताश्च त्वया वीराः कृतं कर्म सुदुष्करम् ॥ भक्षितानि च सैन्यानि प्राप्तं ते परमं यशः ॥ ५६ ॥
त्यज तद्वानरानीकं प्राकृतैः किं करिष्यसि ॥ सहस्वैकनिपातं मे पर्वतस्यास्य राक्षस ॥ ५७ ॥
तद्वाक्यं हरिराजस्य सत्त्वधैर्यसमन्वितम् ॥ श्रुत्वा राक्षसशार्दूलः कुम्भकर्णोऽब्रवीद्वचः ॥ ५८ ॥
प्रजापतेस्तु पौत्रस्त्वं तथैवर्क्षरजःसुतः ॥ श्रुतपौरुषसंपन्नः कस्माद्गर्जसि वानर ॥ ५९ ॥

विनायकाः विगतनायकाः ॥ ४१–५३ ॥ समुन्मुखः अभिमुखः ॥ ५४—५८ ॥ प्रजापतेरिति । इदमत्रैतिह्यमनुसंधेयं । पुरा किल ब्रह्मणो जृम्भमाणस्य वदनादृक्षरजा नाम वानरो जातः । स कदाचित्पर्यटन् ब्रह्मलोकेप्सरोरूपकारिणि कस्मिंश्चित्सरसि निमज्ज्याप्सरोरूपमभजत् । तां दृष्ट्वा काममोहिताविन्द्रादित्यौ हस्तेन युगपद्गृहीतां । तत्रान्तरे तयोः क्षुभितं रेतोऽपतत् । तत्र द्वौकुमारावभवतां । वाले पतनाद्वाली ग्रीवायां पतनात्सुग्रीवः । तं दृष्ट्वा प्रहस्य ब्रह्मा अप्सरोरूपधारिणमृक्षरजसं यथापूर्वरूपप्राप्तये कुमारौ गृहीत्वा अन्यस्मिन्वानररूपकारिणि सरसि निमज्जेत्यभ्यधात् । सोपि तथा कृत्वा कुमाराभ्यां सह वानररूपमभजदृक्षरजाः । तत्पुत्रौ वालिसुग्रीवाविति । तदनेन प्रकारेण सुग्रीवः प्रजापतेः पौत्रः ऋक्षरजसः पुत्रश्च । काश्यपात्प्रजापतेर्विवस्वान्

स्वागतशोणितः कुंभकर्णप्रमुखतएवागतंशोणितंयस्यसः । एतेनाप्रतिष्ठाप्रतिमतासूच्यते ॥ २८ ॥ **स०** वानराभयसंविग्नाइति पदमेकं । वानराणांसंघोवानरं । तस्ययदभयं भयाभावः क्षेमइतियावत् । तदर्थंसंविग्नाः । कोवाकथंवारक्षतीतिचिन्तातान्ताः । नराभयेति वेतिपदं । हेनराभय मनुष्यमध्येऽभय रामेति हतयूथावाविनेदुरितिवा ॥ ४१ ॥ **स०** वज्रहस्तात्मजात्मजः इन्द्रपुत्रवालिपुत्रोङ्गदः ॥ ४३ ॥ **ति०** तदा पतन्तं । पुंस्त्वमार्षं ॥ **स०** तमापतन्तंशूलं दुष्टवधार्थप्रयुक्तकीलवाञ्छूलस्तं ॥ "शूलोदुष्टवधार्थायकीलवान्" इतिविश्वः । पुंस्त्वमतःसंभवि । लाघवादापतन्तमात्मानंतत्तस्माच्छूलात्मोचयामासमुक्तमकरो-

[पा०] १ ङ. झ. ञ. ट. हतयूथाःप्लवङ्गमाः. २ ङ. झ. ट. विनेदुर्विकृतैःस्वरैः. ३ झ.—ठ. वज्रहस्तात्मजात्मजः. ४ क. च. झ. हतोमूर्ध्निशैलेनेन्द्ररिपुस्तदा. ५ क. ख. घ.—ट. ममर्षणं. ६ क. घ.—ट. लब्धसंज्ञोतिबलोमुष्टिसंगृह्य. ७ च. छ. झ. ट. विवृतसर्वाङ्गः. ८ घ. त्यज्यतांवानरानीकं.

स कुम्भकर्णस्य वचो निशम्य व्याविध्य शैलं सहसा मुमोच ॥
तेनाजघानोरसि कुम्भकर्णं शैलेन वज्राशनिसन्निभेन ॥ ६० ॥
तच्छैलशृङ्गं सहसा विशीर्णं भुजान्तरे तस्य तदा विशाले ॥
ततो विषेदुः सहसा प्लवङ्गा रक्षोगणाश्चापि मुदा विनेदुः ॥ ६१ ॥
स शैलशृङ्गाभिहतश्चुकोप ननाद कोपाच्च विवृत्य वक्त्रम् ॥
व्याविध्य शूलं च तडित्प्रकाशं चिक्षेप हर्यृक्षपतेर्वधाय ॥ ६२ ॥
तत्कुम्भकर्णस्य भुज[1]प्रविद्धं शूलं शितं काञ्चनधामजुष्टम् ॥
क्षिप्रं समुत्पत्य निगृह्य दोर्भ्यां बभञ्ज वेगेन सुतोऽनिलस्य ॥ ६३ ॥
कृतं भारसहस्रस्य शूलं कालायसं महत् ॥ बभञ्ज [2]जानुन्यारोप्य प्रहृष्टः प्लवगर्षभः ॥ ६४ ॥
शूलं भग्नं हनुमता दृष्ट्वा वानरवाहिनी ॥ हृष्टा ननाद बहुशः स[3]र्वतश्चापि दुद्रुवे ॥
[[4]बभूवाथ परित्रस्तो राक्षसो विमुखोऽभवत् ॥ ६५ ॥]
सिंहनादं च ते चक्रुः प्र[5]हृष्टा वनगोचराः ॥ मारुतिं [6]पूजयांचक्रुर्दृष्ट्वा शूलं तथागतम् ॥ ६६ ॥
स तत्तदा भग्नमवेक्ष्य शूलं चुकोप रक्षोधिपतिर्महात्मा ॥
उत्पाट्य लङ्कामलयात्स शृङ्गं जघान सुग्रीवमुपेत्य तेन ॥ ६७ ॥
स शैलशृङ्गाभिहतो विसंज्ञः पपात भूमौ युधि वानरेन्द्रः ॥
तं प्रेक्ष्य भूमौ पतितं विसंज्ञं नेदुः [7]प्रहृष्टास्त्वथ यातुधानाः ॥ ६८ ॥
[8]तमभ्युपेत्याद्भुतघोरवीर्यं स कुम्भकर्णो युधि वानरेन्द्रम् ॥
जहार सुग्रीवमभिप्रगृह्य यथाऽनिलो मे[9]घमतिप्रचण्डः ॥ ६९ ॥
स तं महामेघनिकाशरूपमुत्पाट्य गच्छन्युधि कुम्भकर्णः ॥
रराज मेरुप्रतिमानरूपो मेरुर्यथाभ्युच्छ्रितघोरशृङ्गः ॥ ७० ॥

विवस्वतः सुग्रीव इत्यन्ये ॥ ५९ ॥ व्याविध्य तोलयित्वा ॥ ६०—६३ ॥ भारसहस्रस्य भारसहस्रेण कृतं जानुन्यारोप्य बभञ्जेत्यन्वयः ॥ ६४ ॥ सर्वतः सर्वस्मात्प्रदेशात् । दुद्रुवे आजगाम ॥ ६५—६६ ॥ सुग्रीवमुपेत्य तेन शृङ्गेण जघान । त्रिकूटशिखरस्थलङ्काद्वारे स्थित्वा युध्यतः कुम्भकर्णस्य प्रदेशान्तरस्थलङ्कामलयशृङ्गोत्पाटनं कथमुपपद्यत इति चेत् तदनुगुणप्रमाणशरीरत्वान्न दोषः । लङ्कामलयशब्देन त्रिकूटं वोपचर्यते ॥ ६७–६९ ॥ अभ्युच्छ्रितं उन्नतं । स्वाकारसादृश्याय प्रथमं मेरूपादानं । द्वितीयं तु

दितिवा । बलवान्यःशूलस्तमापतन्तं । बलवानङ्गदः ॥ ४८ ॥ स० जानु मा आरोप्य तत् आहृष्टः इतिच्छेदः । तत् शूलं । जानु आरोप्य जानुनिनिधाय । तत् सुग्रीवोपरिपतनं मा इतिबभञ्ज । प्लवङ्गमोहनुमान् आहृष्टः अतिहृष्टः ॥ बहुपुराणादिष्वियं कथा सुग्रीवग्रहणानन्तरं कक्ष्यानिक्षिप्तकपिपतिर्यदालङ्कानिलयाप्तस्त्रीपुंसजनैस्तुहिनसलिलमाल्यैःसेचितः तस्मान्मोचितःसुग्रीवःकरोत्कृत्तगृहीतघोणाकर्णउत्पपात तदामक्षिकोपमः पाक्षिकनीतिंलौकिकीमनुसृत्यानुसृत्यचतंगतोहनुमांस्तदातन्मुक्तंसुग्रीवाशक्यपरिहारंशूलंबभञ्जेतिश्रूयते । अत्रव्यत्यस्यकथनंलेखकप्रमादतः । श्लोकाश्चैतेऽनन्तरंपठनीयाइतिवा “ कुर्युःक्वचिच्चव्यत्यासं ” इतिकविकृतएवायंहनुमत्पराक्रमक्रमवर्णनपरायत्तचित्ततयाव्यत्यासइतिवाज्ञेयम् । ननुभारतेवनपर्वणि “ हृत्वाकर्णौष्ठनासिकं ” इत्युक्तेरत्रकर्णनासिकोक्तिःकथमितिचेन्न । नासिकोत्कर्तनकालएवौष्ठद्वयस्यतयासहागमनंज्ञातुंसुशकमित्यत्रानुक्तिः स्पष्टप्रतिपत्त्य-

[पा०] १ झ. भुजप्रणुन्नं. २ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. जानुमारोप्यतदाहृष्टःप्लवङ्गमः. ३ ज. सर्वतश्चमहास्वनं. ४ इदमर्धं ङ. झ. ट. पाठेषुदृश्यते. ५ ख. ग. प्रहृष्टवदनास्तदा. ६ ख. च. छ. ञ. पूजयामासुः. ७ ख.—ट. प्रहृष्टायुधि. ८ घ.—छ. झ. ञ. ट. समभ्युपेत्य. ९ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. मेघमिव.

ततस्तमुत्पाट्य जगाम वीरः संस्तूयमानो युधि राक्षसेन्द्रैः ॥
शृण्वन्निनादं त्रिदशालयानां प्लवङ्गराजग्रहविस्मितानाम् ॥ ७१॥
ततस्तमादाय तदा स मेने हरीन्द्रमिन्द्रोपममिन्द्रवीर्यः ॥
अस्मिन्हृते सर्वमिदं हृतं स्यात्सराघवं सैन्यमितीन्द्रशत्रुः ॥ ७२ ॥
विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा वानराणां ततस्ततः ॥ कुम्भकर्णेन सुग्रीवं गृहीतं चापि वानरम् ॥ ७३ ॥
हनुमांश्चिन्तयामास मतिमान्मारुतात्मजः ॥ एवं गृहीते सुग्रीवे किं कर्तव्यं मया भवेत् ॥ ७४ ॥
यद्वै न्याय्यं मया कर्तुं तत्करिष्यामि सर्वथा ॥ भूत्वा पर्वतसंकाशो नाशयिष्यामि राक्षसम् ॥ ७५॥
मया हते संयति कुम्भकर्णे महाबले मुष्टिविकीर्णदेहे ॥
विमोचिते वानरपार्थिवे च भवन्तु हृष्टाः प्लवगाः समस्ताः ॥ ७६ ॥
अथवा स्वयमप्येष मोक्षं प्राप्स्यति पार्थिवः ॥ गृहीतोऽयं यदि भवेत्रिदशैः सासुरोरगैः ॥ ७७ ॥
मन्ये न तावदात्मानं बुध्यते वानराधिपः ॥ शैलप्रहाराभिहतः कुम्भकर्णेन संयुगे ॥ ७८ ॥
अयं मुहूर्तात्सुग्रीवो लब्धसंज्ञो महाहवे ॥ आत्मनो वानराणां च यत्पथ्यं तत्करिष्यति ॥ ७९ ॥
मया तु मोक्षितस्यास्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ अप्रीतिश्च भवेत्कष्टा कीर्तिनाशश्च शाश्वतः ॥ ८० ॥
तस्मान्मुहूर्तं काङ्क्षिष्ये विक्रमं पार्थिवस्य तु ॥ भिन्नं च वानरानीकं तावदाश्वासयाम्यहम् ॥ ८१ ॥
इत्येवं चिन्तयित्वा तु हनुमान्मारुतात्मजः ॥ भूयः संस्तम्भयामास वानराणां महाचमूम् ॥ ८२ ॥
स कुम्भकर्णोथ विवेश लङ्कां स्फुरन्तमादाय महाकपिं तम् ॥
विमानचर्यागृहगोपुरस्थैः पुष्पाग्र्यवर्षैरवकीर्यमाणः ॥ ८३ ॥
लाजगन्धोदवर्षैस्तु सिच्यमानः शनैः शनैः ॥ राजमार्गस्य शीतत्वात्संज्ञामाप महाबलः ॥ ८४ ॥
ततः स संज्ञामुपलभ्य कृच्छ्राद्बलीयसस्तस्य भुजान्तरस्थः ॥
अवेक्षमाणः पुरराजमार्गं विचिन्तयामास मुहुर्महात्मा ॥ ८५ ॥
एवं गृहीतेन कथं नु नाम शक्यं मया संप्रतिकर्तुमद्य ॥
तथा करिष्यामि यथा हरीणां भविष्यतीष्टं च हितं च कार्यम् ॥ ८६ ॥

वधारणकालिकसादृश्याय ॥ ७० ॥ उत्पाट्य उद्धृत्य । त्रिदशालयानां स्वर्गिणां ॥ ७१ ॥ बलवान्कुंभकर्णो युद्धे पतितं सुग्रीवं किमर्थं हृतवानित्यत्राह—ततस्तमादायेति ॥ ७२—७६ ॥ सासुरोरगैः सुरैः गृहीतोप्ययं मोक्षं प्राप्तुं शक्नोति । किं पुनरनेन राक्षसापसदेनेति भावः ॥ ७७ ॥ तर्हि मोचयित्वास्मानं किमिति न निवर्तत इत्यत्राह—मन्य इत्यादिना तावदित्यवधारणे। आत्मानमेव न बुध्यतइत्यर्थः। पथ्यं हितं ॥ ७८—७९ ॥ कृच्छ्रगतः स्वामी भृत्येनावश्यं मोचनीय एवेत्याशङ्क्याह—मया त्विति ॥ ८० ॥ तावत् सुग्रीवागमनपर्यन्तं ॥ ८१ ॥ संस्तम्भयामास गमनान्निवर्तयामास ॥ ८२ ॥ पुष्पाग्र्यवर्षैः श्लाघ्यपुष्पवृष्टिभिः॥८३—८५॥ संप्रतिकर्तुं सम्यक् प्रतिकर्तुं।

र्थतत्रोक्तिरितिसंभवात् ॥ ६४ ॥ ति० लाजगन्धोदवर्षैःसिच्यमानः दैवगत्यामोहनिवृत्तये । सुग्रीवइतिशेषः ॥ स० लाजगन्धोदवर्षैः लाजमत्रोशीरं । गन्धसाहचर्यात् । सिच्यमानइतिस्वारस्याच्च । "उशीरेलाजमुद्दिष्टं" इतिविश्वः ॥ ८४ ॥ स० पुररा-

[पा०] १ ङ. झ. ञ. ट. ततस्तमादाय. २ ग. घ. ङ. झ. ट. राक्षसेन्द्रः. ३ ङ. छ. झ. ट. करिष्याम्यसंशयं. ४ ङ. झ. ट. वानरः. ५ ज. युधिभवेत्. ६ ङ. झ. ट. मोक्षितस्यह्. क. ख. घ. च. छ. ञ. पार्थिवस्यनः. ७ ख. सलाजपुष्पैः. ८ ङ. छ. झ. ट. रभिपूज्यमानः.

ततः कराग्रैः सहसा समेत्य राजा हरीणाममरेन्द्रशत्रुम् ॥
खरैश्च कर्णौ दशनैश्च नासां ददंश पार्श्वेषु च कुम्भकर्णम् ॥ ८७ ॥
स कुम्भकर्णो हृतकर्णनासो विदारितस्तेन विमर्दितश्च ॥
रोषाभिभूतः क्षतजार्द्रगात्रः सुग्रीवमाविध्य पिपेष भूमौ ॥ ८८ ॥
स भूतले भीमबलाभिपिष्टः सुरारिभिस्तैरभिहन्यमानः ॥
जगाम खं वेगवदभ्युपेत्य पुनश्च रामेण समाजगाम ॥ ८९ ॥
कर्णनासाविहीनस्तु कुम्भकर्णो महाबलः ॥ रराज शोणितैः सिक्तो गिरिः प्रस्रवणैरिव ॥ ९० ॥
शोणितार्द्रो महाकायो राक्षसो भीमविक्रमः ॥ युद्धायाभिमुखो भूयो मनश्चक्रे महाबलः ॥ ९१ ॥
अमर्षाच्छोणितोद्गारी शुशुभे रावणानुजः ॥ नीलाञ्जनचयप्रख्यः ससंध्य इव तोयदः ॥ ९२ ॥
गते तु तस्मिन्सुरराजशत्रुः क्रोधात्प्रदुद्राव रणाय भूयः ॥
अनायुधोस्मीति विचिन्त्य रौद्रो घोरं तदा मुद्गरमाससाद ॥ ९३ ॥
ततः स पुर्याः सहसा महौजा निष्क्रम्य तद्वानरसैन्यमुग्रम् ॥
[तेनैवं रूपेण बभञ्ज रुष्टः प्रहारमुष्ट्या च पदेन सद्यः ॥]
बभक्ष रक्षो युधि कुम्भकर्णः प्रजा युगान्ताग्निरिव प्रदीप्तः ॥ ९४ ॥
बुभुक्षितः शोणितमांसगृध्नुः प्रविश्य तद्वानरसैन्यमुग्रम् ॥
चखाद रक्षांसि हरीन्पिशाचानृक्षांश्च मोहाद्युधि कुम्भकर्णः ॥ ९५ ॥
यथैव मृत्युर्हरते युगान्ते स भक्षयामास हरींश्च मुख्यान् ॥ ९६ ॥
एकं द्वे त्रीन्बहून्क्रुद्धो वानरान्सह राक्षसैः ॥ समादायैकहस्तेन प्रचिक्षेप त्वरन्मुखे ॥ ९७ ॥
संप्रस्रवंस्तदा मेदः शोणितं च महाबलः ॥ वध्यमानो नगेन्द्राग्रैर्भक्षयामास वानरान् ॥ ९८ ॥
ते भक्ष्यमाणा हरयो रामं जग्मुस्तदा गतिम् ॥ ९९ ॥
कुम्भकर्णो भृशं क्रुद्धः कपीन्खादन्प्रधावति ॥ १०० ॥
शतानि सप्त चाष्टौ च विंशत्त्रिंशत्तथैव च ॥ संपरिष्वज्य बाहुभ्यां खादन्विपरिधावति ॥ १०१

अन्यथा अद्येति पुनरुक्तिः स्यात् ॥८६॥ खरैः तीक्ष्णैः । कराग्रैः कर्णौ समेत्य संहृत्य दशनैः नासांचददंश । पार्श्वेषु कपोलयोरंसयोरुदरान्तरयोश्च पादाभ्यां विददारेति शेषः ॥ ८७ ॥ विमर्दितः संपीडितः ॥ ८८—८९ ॥ प्रस्रवणैः निर्दरैः ॥ ९० ॥ अभिमुखः सन् युद्धाय मनश्चक्र इति संबन्धः ॥ ९१—॥ ९५ ॥ शोणितमांसगृध्नुः शोणितमांसलोलुपः ॥ ९६–९७ ॥ संप्रस्रवन् तालुभ्यामुद्वमन् । शोणितं मेदश्च भक्षितवानरसंबन्धि ॥ ९८ ॥ त इत्यर्धं ॥ गतिं शरणं ॥ ९९ ॥ कुम्भकर्ण इत्यर्धं ॥ प्रधावति

जमार्गमवेक्षमाणः अनेनानेनाहमानीतइतिमतिर्जातेतिसूच्यते ॥ ८५ ॥ **ति०** नीलाञ्जनेत्यनेन निध्यञ्जनादिव्यावृत्तिः ॥ ९२ ॥ **ति०** रक्षआदेरपिखादनेहेतुः—**मोहादिति** । मद्यादिनेवरक्तपानजमदवैवश्यादितिभावः ॥ ९५ ॥ **स०** संप्रस्रवदित्युभयान्वयि । ताडितवानरदेहात् । भक्षयामास अपिबत् । अब्भक्षोवायुभक्षइतियथा । वानरांश्चचखादेत्यर्थः । 'संप्रस्रवत् । अडभावआर्षः । भक्षितवानरसंबन्धिशोणितादि' इतितीर्थनागोजिभट्टौ ॥९८॥ **स०** गातिं गम्यस्थानं । शरणमितियावत् ॥ ९९ ॥

[**पा०**] १ ङ. झ. ट. शत्रोः. २ घ. चिच्छेदकर्णौ. ३ ङ. छ. झ. ट. ददंशपादैर्विददारपार्श्वौ. ४ ङ. च. छ. झ. ट. ५ ख. ङ.—ट. कन्दुकवल्लवेन. ६ क. ख. ग. ङ—ट. महात्मा. ७ इदमर्धं क. ख. घ. च. छ. ञ. ८ झ.—ठ. संप्रस्रवत्तदा.

[मेदोवसाशोणितदिग्धगात्रः कर्णावसक्तग्रथितान्त्रमालः ॥
ववर्ष शूलानि सुतीक्ष्णदंष्ट्रः कालो युगान्तस्थ इव प्रवृद्धः] ॥ १०२ ॥
तस्मिन्काले सुमित्रायाः पुत्रः परबलार्दनः ॥ चकार लक्ष्मणः क्रुद्धो युद्धं परपुरंजयः ॥ १०३ ॥
स कुम्भकर्णस्य शराञ्शरीरे सप्त वीर्यवान् ॥ निचखानाददे बाणान्विससर्ज च लक्ष्मणः ॥ १०४ ॥
[पीड्यमानस्तदस्त्रं तु विशेषं तत्स राक्षसः ॥ ततश्चुकोप बलवान्सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ १०५ ॥
अथास्य कवचं शुभ्रं जांबूनदमयं शुभम् ॥ प्रच्छादयामास शरैः संध्याभ्रमिव मारुतः ॥ १०६ ॥
नीलाञ्जनचयप्रख्यः शरैः काञ्चनभूषणैः ॥ आपीड्यमानः शुशुभे मेघैस्सूर्य इवांशुमान् ॥ १०७ ॥
ततः स राक्षसो भीमः सुमित्रानन्दवर्धनम् ॥ सावज्ञमेव प्रोवाच वाक्यं मेघौघनिस्स्वनः ॥ १०८ ॥
अन्तकस्याप्यकष्टेन युधि जेतारमाहवे ॥ युध्यता मामभीतेन ख्यापिता वीरता त्वया ॥ १०९ ॥
प्रगृहीतायुधस्येह मृत्योरिव महामृधे ॥ तिष्ठन्नप्यग्रतः पूज्यः किमु युद्धप्रदायकः ॥ ११० ॥
ऐरावतं समारूढो वृतः सर्वामरैः प्रभुः ॥ नैव शक्रोपि समरे स्थितपूर्वः कदाचन ॥ १११ ॥
अद्य त्वयाऽहं सौमित्रे बालेनापि पराक्रमैः ॥ तोषितो गन्तुमिच्छामि त्वामनुज्ञाप्य राघवम् ॥ ११२ ॥
यत्तु वीर्यबलोत्साहैस्तोषितोऽहं रणे त्वया ॥ राममेवैकमिच्छामि हन्तुं यस्मिन्हते हतम् ॥ ११३ ॥
रामे मयाऽत्र निहते येऽन्ये स्थास्यन्ति संयुगे ॥ तानहं योधयिष्यामि स्वबलेन प्रमाथिना ॥ ११४ ॥
इत्युक्तवाक्यं तद्रक्षः प्रोवाच स्तुतिसंहितम् ॥ मृधे घोरतरं वाक्यं सौमित्रिः प्रहसन्निव ॥ ११५ ॥
यस्त्वं शक्रादिभिर्देवैरसह्यः प्राप्य पौरुषम् ॥ तत्सत्यं नान्यथा वीर दृष्टस्तेऽद्य पराक्रमः ॥ ११६ ॥
एष दाशरथी रामस्तिष्ठत्यद्रिरिवाचलः ॥ इति श्रुत्वा ह्यनादृत्य लक्ष्मणं स निशाचरः] ॥ ११७ ॥
अतिक्रम्य च सौमित्रिं कुम्भकर्णो महाबलः ॥ राममेवाभिदुद्राव दारयन्निव मेदिनीम् ॥ ११८ ॥
अथ दाशरथी रामो रौद्रमस्त्रं प्रयोजयन् ॥ कुम्भकर्णस्य हृदये ससर्ज निशिताञ्शरान् ॥ ११९ ॥
तस्य रामेण विद्धस्य सहसाऽभिप्रधावतः ॥ अङ्गारमिश्राः क्रुद्धस्य मुखान्निश्चेरुरर्चिषः ॥ १२० ॥
रामास्त्रविद्धो घोरं वै नदन्राक्षसपुङ्गवः ॥ अभ्यधावत संक्रुद्धो हरीन्विद्रावयन्रणे ॥ १२१ ॥
तस्योरसि निमग्नाश्च शरा बर्हिणवाससः ॥ [रेजुर्नीलाद्रिकटके नृत्यन्त इव बर्हिणः] ॥ १२२ ॥
हस्ताच्चापि परिभ्रष्टा पपातोर्व्यां महागदा ॥ आयुधानि च सर्वाणि विप्राकीर्यन्त भूतले ॥ १२३ ॥

प्राधावत् । उत्तरश्लोकेप्येवमेव ॥ १००—११९ ॥ बर्हिणं बर्हिपत्रं वासो वासःस्थानं येषां ते तथोक्ताः । अर्चिषः ज्वालाः ॥ १२०—१२१ ॥ बार्हिणवाससः ॥ १२२ ॥ आयुधानि खङ्गादीनि ॥ १२३ ॥

ति० कर्णावसक्तेत्यनेनाधोभागएवकर्णलुञ्छनंसुग्रीवेणकृतमितिगम्यते । कर्णावसक्ताः ग्रथिताः परस्परसंलग्नाः अन्त्रमालाः यस्यसः ॥ **स०** अवसक्ताः वानरशरीरान्मोचिताः ग्रथिताः स्वयमेवग्रन्थीभूयस्थिताः अन्त्रमालाः गलेयस्यसः । कर्णः श्रवणालुः इतरदूरोदीरितश्रवणपटुः । "कर्णःश्रवणालौ"इतिविश्वः । शूलानि मायासृष्टानि । निरायुधत्वमुद्गरायुधत्वमात्रोक्तेः । चलचारुकुण्डलः कुण्डलालङ्कृतंशिरइतिवक्ष्यमाणग्रन्थविरोधपरिहारं तद्व्याख्यावसरेकरिष्यामः ॥ १०२ ॥ **ति०** पीड्यमानःसराक्षसः तदस्त्रं विशेषं अस्त्रान्तरेणविगतशेषंचकारेत्यर्थः ॥ १०५ ॥ **स०** यद्यपि 'नीलाञ्जनचयप्रख्यः शरैः काञ्चनभूषणैः' इतिदार्ष्टान्तिकानुसारेण दृष्टान्तेपि मेघःसूर्यैरिवेतिवक्तव्यं । तथापि कवयितुर्मेलनमात्रेतात्पर्यं नसर्वसाम्यइतिज्ञेयं ॥ १०७ ॥ **ति०** अभ्यधावत । तंरामंविसृज्येतिशेषः ॥ १२१ ॥ **स०** कटके अद्रिनितंबे । बर्हिणोमयूराः नृत्यन्तीवरेजुः ॥ १२२ ॥ **स०** गदा मायामयीवा आयुधसामान्यवाचित्वाद्गदापदस्य तेनमुद्गरग्रहणंवेति । "आयुधेगदा"इतिविश्वः । आयुधान्यपिमायामयानि ॥ १२३ ॥

[**पा०**] १ अयंश्लोकः क. ख. ङ.—ट. पाठेषुदृश्यते. २ ख. ग. ङ. च. छ. झ. ट. चान्यान्विससर्ज. ३ पीड्यमानस्तदस्त्रन्त्वित्यादयःलक्ष्मणंसनिशाचरइत्यन्ताःश्लोकाः क. घ.—ट. पाठेषुअधिकादृश्यन्ते. ४ क. ग.—ट. अङ्गारमिश्राः. ५ इदमर्धं क. घ. च. छ. पाठेषुदृश्यते. ६ ख. ङ. झ. ञ. ट. गदाचोर्व्यांपपातह.

स निरायुधमात्मानं यदा मेने महाबलः ॥ मुष्टिभ्यां [1]चरणाभ्यां च चकार कदनं महत् ॥ १२४ ॥
स बाणैरतिविद्धाङ्गः क्षतजेन समुक्षितः ॥ रुधिरं प्रतिसुस्राव गिरिः प्रस्रवणं यथा ॥ १२५ ॥
स तीव्रेण च कोपेन रुधिरेण च मूर्च्छितः ॥ वानरान्राक्षसानृक्षान्खादन्विपरिधावति ॥ १२६ ॥
अथ शृङ्गं समाविध्य भीमं भीमपराक्रमः ॥ चिक्षेप राममुद्दिश्य बलवानन्तकोपमः ॥ १२७ ॥
अप्राप्तमन्तरा रामः सप्तभिस्तैरजिह्मगैः ॥ शरैः काञ्चनचित्राङ्गैश्चिच्छेद [2]पुरुषर्षभः ॥ १२८ ॥
तन्मेरुशिखराकारं द्योतमानमिव श्रिया ॥ द्वे शते वानरेन्द्राणां पतमानमपातयत् ॥ १२९ ॥
तस्मिन्काले स धर्मात्मा लक्ष्मणो [3]वाक्यमब्रवीत् ॥ कुम्भकर्णवधे युक्तो योगान्परिमृशन्बहून् ॥ १३० ॥
नैवायं वानरान्राजन्नापि जानाति राक्षसान् ॥ मत्तः शोणितगन्धेन स्वान्परांश्चैव खादति ॥ १३१ ॥
साध्वेनमधिरोहन्तु [4]सर्वे ते वानरर्षभाः ॥ यूथपाश्च यथा मुख्यास्तिष्ठन्त्वस्य समन्ततः ॥ १३२ ॥
[5]अप्ययं दुर्मतिः काले गुरुभारप्रपीडितः ॥ [6]प्रपतन्राक्षसो भूमौ नान्यान्हन्यात्प्लवङ्गमान् ॥ १३३ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः ॥ ते समारुरुहुर्हृष्टाः कुम्भकर्णं प्लवङ्गमाः ॥ १३४ ॥
कुम्भकर्णस्तु संक्रुद्धः [7]समारूढः प्लवङ्गमैः ॥ व्यधूनयत्तान्वेगेन दुष्टहस्तीव हस्तिपान् ॥ १३५ ॥
तान्दृष्ट्वा निर्धुतान्रामो दुष्टोऽयमिति राक्षसः ॥ समुत्पपात वेगेन धनुरुत्तममाददे ॥ १३६ ॥
क्रोधताम्रेक्षणो वीरो निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ राघवो राक्षसं रोषादभिदुद्राव वेगितः ॥
यूथपान्हर्षयन्सर्वान्कुम्भकर्ण[8]भयार्दितान् ॥ १३७ ॥

स चापमादाय भुजङ्गकल्पं दृढज्यमुग्रं तपनीयचित्रम् ॥
हरीन्समाश्वास्य समुत्पपात रामो निबद्धोत्तमतूणबाणः ॥ १३८ ॥

स वानरगणैस्तैस्तु वृतः परम[9]दुर्जयः ॥ लक्ष्मणानुचरो रामः संप्रतस्थे महाबलः ॥ १३९ ॥
स ददर्श महात्मानं किरीटिनमरिंदमम् ॥ [10]शोणिताप्लुतसर्वाङ्गं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ १४० ॥
सर्वान्समभिधावन्तं यथा रुष्टं दिशागजम् ॥ मार्गमाणं हरीन्क्रुद्धं राक्षसैः परिवारितम् ॥ १४१ ॥
विन्ध्यमन्दरसंकाशं काञ्चनाङ्गदभूषणम् ॥ स्रवन्तं रुधिरं वक्त्राद्वर्षमेघमिवोत्थितम् ॥ १४२ ॥
जिह्वया परिलिह्यन्तं शोणितं शोणितेक्षणम् ॥ मृद्नन्तं वानरानीकं कालान्तकयमोपमम् ॥ १४३ ॥
तं दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं प्रदीप्तानलवर्चसम् ॥ विस्फारयामास तदा कार्मुकं पुरुषर्षभः ॥ १४४ ॥

कदनं वानराणामिति शेषः ॥१२४–१२५॥ मूर्च्छितः व्याप्तः ॥ १२६—१२८ ॥ द्वे शते उद्दिश्य पतमानं गच्छन्तं । अपातयत् । शरैरिति शेषः ॥ १२९ ॥ योगान् परिमृशन् उपायान् विचारयन् ॥ १३०—१३१ ॥ यथा यथायोग्यं ॥ १३२ ॥ भारः वानरारोहणरूपः ॥१३३—१३५॥ निर्धुतानिति ह्रस्व आर्षः ॥ १३६ ॥ क्रोधताम्रेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ १३७ ॥ निबद्धोत्तमतूणबाणः निबद्धोत्तमबाणतूण इत्यर्थः ॥ १३८—१३९ ॥ स ददर्शेत्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया ॥ १४०—१४२ ॥ कालान्तकयमोपमं । रुद्रस्त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्तको वेतिवदेकस्यैवावस्थाभेदात्कालादिनामभेदः । यद्वा काले युगान्तकाले अन्तको नाशको यमः उपमा यस्य स तथोक्तः

स० निरायुधंमेने भागवत्येच्छयैवमायासृष्टिरिन्द्रजिदादौ । तथात्रेच्छाभावादेवनैरायुध्यमितिमन्तव्यं ॥ १२४ ॥ **ति०** योगान् उपायान् । अनेनवधकालेलक्ष्मणसाहित्यंरामस्यगम्यते ॥ १३० ॥ **ति०** लक्ष्मणानुचरः । बहुव्रीहिः । लक्ष्मणसहितः ॥१३९॥

[पा०] १ ग. ङ.—ठ. कराभ्यांच. २ ङ. छ. झ. ट. भरताग्रजः. ३ क.—घ. च.—ट. राममब्रवीत्. ४ ख. ङ. सर्वेतेहरयोऽद्भुतं. ५ ङ. झ. ट. अथायं. ६ ङ. झ. ट. प्रचरन्राक्षसो. ७ झ. समारूढैः. ८ क.—च. झ. ट. बलार्दितान्. ९ क. ङ. झ. ट. दुर्जयैः. १० ख.—ट. शोणितावृतरक्ताक्षं.

स तस्य चापनिर्घोषात्कुपितो राक्षसर्षभः ॥ अमृष्यमाणस्तं घोषमभिदुद्राव राघवम् ॥ १४५ ॥
ततस्तु वातोद्धतमेघकल्पं भुजङ्गराजोत्तमभोगबाहुम् ॥
तमापतन्तं धरणीधराभमुवाच रामो युधि कुम्भकर्णम् ॥ १४६ ॥
आगच्छ रक्षोधिप मा विषादमवस्थितोऽहं प्रगृहीतचापः ॥
अवेहि मां शक्रसपत्न रामं मया मुहूर्ताद्भविता विचेताः ॥ १४७ ॥
रामोऽयमिति विज्ञाय जहास विकृतस्वनम् ॥ अभ्यधावत संक्रुद्धो हरीन्विद्रावयन्रणे ॥
पातयन्निव सर्वेषां हृदयानि वनौकसाम् ॥ १४८ ॥
प्रहस्य विकृतं भीमं स मेघस्तनितोपमम् ॥ कुम्भकर्णो महातेजा राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १४९ ॥
नाहं विराधो विज्ञेयो न कबन्धः खरो न च ॥ न वाली न च मारीचः कुम्भकर्णोऽहमागतः ॥१५०॥
पश्य मे मुद्गरं घोरं सर्वकालायसं महत् ॥ अनेन निर्जिता देवा दानवाश्च पुरा मया ॥ १५१ ॥
विकर्णनास इति मां नावज्ञातुं त्वमर्हसि ॥ स्वल्पाऽपि हि न मे पीडा कर्णनासाविनाशनात् ॥१५२॥
दर्शयेक्ष्वाकुशार्दूल वीर्यं गात्रेषु मे लघु ॥ ततस्त्वां भक्षयिष्यामि दृष्टपौरुषविक्रमम् ॥ १५३ ॥
स कुम्भकर्णस्य वचो निशम्य रामः सुपुङ्खान्विससर्ज बाणान् ॥
तैराहतो वज्रसमप्रवेगैर्न चुक्षुभे न व्यथते सुरारिः ॥ १५४ ॥
यैः सायकैः सालवरा निकृत्ता वाली हतो वानरपुङ्गवश्च ॥
ते कुम्भकर्णस्य तदा शरीरे वज्रोपमा न व्यथयां प्रचक्रुः ॥ १५५ ॥
स वारिधारा इव सायकांस्तान्पिबञ्शरीरेण महेन्द्रशत्रुः ॥
जघान रामस्य शरप्रवेगं व्याविध्य तं मुद्गरमुग्रवेगम् ॥ १५६ ॥
ततस्तु रक्षः क्षतजानुलिप्तं वित्रासनं देवमहाचमूनाम् ॥
विव्याध तं मुद्गरमुग्रवेगं विद्रावयामास चमूं हरीणाम् ॥ १५७ ॥
वायव्यमादाय ततो वरास्त्रं रामः प्रचिक्षेप निशाचराय ॥
समुद्गरं तेन जघान बाहुं स कृत्तबाहुस्तुमुलं ननाद ॥ १५८ ॥
स तस्य बाहुर्गिरिशृङ्गकल्पः समुद्गरो राघवबाणकृत्तः ॥
पपात तस्मिन्हरिराजसैन्ये जघान तां वानरवाहिनीं च ॥ १५९ ॥

॥ १४३—१४६ ॥ मा मां । अविषादं आगच्छेत्यन्वयः । यद्वा विषादं मा गच्छ । मरणेन शरीरभरणक्लेशं त्यजेत्यर्थः । आङ् उपसर्गमात्रं ॥१४७—१४८॥ विकृतमित्यादिविशेषणत्रयं क्रियाविशेषणं ॥ १४९—१५० ॥ पश्य मे मुद्गरमिति । यद्यपि निरायुधत्वं पूर्वमुक्तं तथाप्यद्य मुद्गरं गृहीतवानिति ज्ञेयं । सर्वकालायसं बहुलायसमयमित्यर्थः ॥१५१—१५२॥ लघु क्षिप्रं । दृष्टपौरुषविक्रमं दृष्टबलपराक्रमम् ॥ १५३ ॥ चुक्षुभ इति । क्षोभोत्र मानसः ॥ १५४ ॥ यैः सायकैरिति । सालभेदकस्य वालिविनाशकस्य च बाणस्यैकत्वेपि बहुवचनं तद्वर्ग्याणामनेकत्वादुपपद्यते ॥१५५॥ शरीरेण पिबन् । शरीरनिमग्नबाण इत्यर्थः । जघान मोघीचकार ॥ १५६ ॥ विव्याध अचालयत्

ति० भुजङ्गराजस्यशेषस्योत्तमोभोगः तद्वद्वाहुर्यस्यसः ॥ १४६ ॥ ति० रामोयमितिविज्ञाय रामवचसेतिशेषः ॥ १४८ ॥ स० यद्यपि 'एकेषुणा—भित्वाचतान्स'इत्यादिष्वेकएवससतालपाटकोविपाठउक्तः तथापिकुंभकर्णमहत्त्ववर्णनेरामसमाहात्म्योपयोगीति यैरित्याद्युक्तिः । तदवयवबाहुल्याद्वा "अदितिःपाशान्" इत्यादिवद्वा बहुवचनं । नव्यथयाप्रचक्रुः । आर्षोऽयमामन्तव्यवहि॰

[पा०] १ झ. धारोद्धत. २ ङ. छ. झ. ट. राक्षसवंशनाशनंयस्त्वंमुहूर्तात्. ३ क. च. भवान्मुहूर्ताद्भविता. ४ ग. विजिताः. ५ ङ. छ. झ. ट. मेऽनघ. ६ ग. ङ. छ. झ. शरीरंवज्रोपमानंव्यथयां. ७ क. ग.—ट. व्याविध्यतं.

ते वानरा भग्नहतावशेषाः पर्यन्तमाश्रित्य तदा विषण्णाः ॥
प्रवेपिताङ्गा ददृशुः सुघोरं नरेन्द्ररक्षोधिपसन्निपातम् ॥ १६० ॥
स कुम्भकर्णोऽस्त्रनिकृत्तबाहुर्महानिकृत्ताग्र इवाचलेन्द्रः ॥
उत्पाटयामास करेण वृक्षं ततोऽभिदुद्राव रणे नरेन्द्रम् ॥ १६१ ॥
स तस्य बाहुं सहसालवृक्षं समुद्यतं पन्नगभोगकल्पम् ॥
ऐन्द्रास्त्रयुक्तेन जघान रामो बाणेन जाम्बूनदचित्रितेन ॥ १६२ ॥
स कुम्भकर्णस्य भुजो निकृत्तः पपात भूमौ गिरिसन्निकाशः ॥
विवेष्टमानोऽभिजघान वृक्षाञ्शैलाञ्शिला वानरराक्षसांश्च ॥ १६३ ॥
तं छिन्नबाहुं समवेक्ष्य रामः समापतन्तं सहसा नदन्तम् ॥
द्वावर्धचन्द्रौ निशितौ प्रगृह्य चिच्छेद पादौ युधि राक्षसस्य ॥ १६४ ॥
तौ तस्य पादौ प्रदिशो दिशश्च गिरीन्गुहाश्चैव महार्णवं च ॥
लङ्कां च सेनां कपिराक्षसानां विनादयन्तौ विनिपेततुश्च ॥ १६५ ॥
निकृत्तबाहुर्विनिकृत्तपादो विदार्य वक्त्रं बडबामुखाभम् ॥
दुद्राव रामं सहसाऽभिगर्जन्राहुर्यथा चन्द्रमिवान्तरिक्षे ॥ १६६ ॥
अपूरयत्तस्य मुखं शिताग्रै रामः शरैर्हेमपिनद्धपुङ्खैः ॥
स पूर्णवक्त्रो न शशाक वक्तुं चुकूज कृच्छ्रेण मुमोह चापि ॥ १६७ ॥
अथाददे सूर्यमरीचिकल्पं स ब्रह्मदण्डान्तककालकल्पम् ॥
अरिष्टमैन्द्रं निशितं सुपुङ्खं रामः शरं मारुततुल्यवेगम् ॥ १६८ ॥
तं वज्रजाम्बूनदचारुपुङ्खं प्रदीप्तसूर्यज्वलनप्रकाशम् ॥
महेन्द्रवज्राशनितुल्यवेगं रामः प्रचिक्षेप निशाचराय ॥ १६९ ॥
स सायको राघवबाहुचोदितो दिशः स्वभासा दश संप्रकाशयन् ॥
सधूमवैश्वानरदीप्तदर्शनो जगाम शक्राशनिवीर्यविक्रमः ॥ १७० ॥
स तन्महापर्वतकूटसन्निभं विवृत्तदंष्ट्रं चलचारुकुण्डलम् ॥

॥ १५७—१५९ ॥ सन्निपातं द्वन्द्वयुद्धं ॥ १६०—१६१ ॥ ऐन्द्रास्त्रयुक्तेन ऐन्द्रास्त्रमन्त्राभिमन्त्रितेन ॥ १६२ ॥ विवेष्टमानः विवर्तमानः ॥ १६३ ॥ प्रगृह्य युगपत्संधाय ॥ १६४ ॥ विनाशयन्तौ दिगादीन् प्रतिध्वनयन्तौ ॥ १६५ ॥ दुद्राव राममिति । ऊरुशेषाभ्यामिदं । अन्यथेदं गमनं वक्ष्यमाणं पतनं च न संभवतः। राहुर्यथेति। चन्द्रमिव स्थितं रामं राहुर्यथा तथा कुम्भकर्ण इत्यर्थः ॥ १६६—१६७ ॥ अरिष्टं रिपूणामशुभप्रदं । "अरिष्टे तु शुभाशुभे" इत्यमरः ॥ १६८–१६९ ॥ वैश्वानरः अग्निः ॥ १७०–१७१ ॥

तत्प्रयोगः ॥ १५५ ॥ ति० करेण कृत्तेतरेण ॥ १६१ ॥ ति० चुकूज अवर्णेनशब्देनेतिशेषः ॥ १६७ ॥ ति० शक्राशन्योरिव शक्राशनेरिववाभीमोविक्रमोयस्यतंकुंभकर्णंजगाम ॥ १७० ॥ ति० चले गते चारुणी रमणीयेकुण्डलेयस्मात्तच्चलचारुकुण्डलं ॥

[पा०] १ क. ग. ङ. च. छ. झ. ट. तंतस्य. २ ङ. च. झ. ट. गिरेर्गुहाश्चैव. ३ ङ. झ. मुमूर्च्छचापि. ४ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. विधूमवैश्वानरभीमदर्शनो. ५ ङ. झ. ट. भीमविक्रमं. ६ दिव्यंमघवतादत्तंज्वलन्तमिवतेजसा । अवारणीयंविशिखंगिरीणामपिदारणम् ॥ १ ॥ भयङ्करममित्राणांज्ञातीनांनन्दिवर्धनम् । सुपर्वाणंसुपर्वाग्रंशत्रूणांभयवर्धनम् ॥ २ ॥ तंसायकमुपादायविकृष्यचमहाबलः । ससर्जकुंभकर्णस्यवधायशरमुत्तमम् ॥ ३ ॥ सविसृष्टोबलवतारामेणनिशितःशरः । कुंभकर्णस्यहृदयंभित्त्वाधरणिमाविशत् ॥ ४ ॥ ससायकःइति १७० श्लोकानन्तरमेतेचत्वारःश्लोकाः क. ख. पुस्तकयोरधिकादृश्यन्ते. ७ ख. घ. ङ. च. छ. झ. ट. सुवृत्तदंष्ट्रं.

चकर्त रक्षोधिपतेः शिरस्तथा यथैव वृत्रस्य पुरा पुरंदरः ॥ १७१ ॥

कुम्भकर्णशिरो भाति कुण्डलालङ्कृतं महत् ॥ आदित्येऽभ्युदिते रात्रौ मध्यस्थ इव चन्द्रमाः ॥१७२॥

तद्रामबाणाभिहतं पपात रक्षःशिरः पर्वतसन्निकाशम्[1] ॥
बभञ्ज चर्यागृहगोपुराणि प्राकारमुच्चं तमपातयच्च ॥ १७३ ॥

न्यपतत्कुम्भकर्णोथ स्वकायेन निपातयन् ॥ प्लवङ्गमानां कोट्यश्च परितः संप्रधावताम् ॥ १७४ ॥

तच्चातिकायं हिमवत्प्रकाशं रक्षस्ततस्तोयनिधौ[2] पपात ॥
ग्राहान्वरान्मीनवरान्भुजङ्गान्ममर्द भूमिं च तदा विवेश ॥ १७५ ॥
तस्मिन्हते ब्राह्मणदेवशत्रौ महाबले संयति कुम्भकर्णे ॥
चचाल भूर्भूमिधराश्च सर्वे हर्षाच्च देवास्तुमुलं प्रणेदुः ॥ १७६ ॥
ततस्तु देवर्षिमहर्षिपन्नगाः सुराश्च भूतानि सुपर्णगुह्यकाः ॥
सयक्षगन्धर्वगणा नभोगताः प्रहर्षिता रामपराक्रमेण ॥ १७७ ॥

कुंभकर्णेति । कर्तनवेगादुद्गतं गगने स्थितं । रात्रौ आदित्ये अदितिदेवताके पुनर्वसुनक्षत्रे तारकाद्वयात्मके । अभ्युदिते तन्मध्यगतश्चन्द्रमा इव बभावि-

त्यर्थः ॥ १७२ ॥ चर्याः प्राकारोपान्तक्लृप्तभटसंचाराहप्रदेशाः ॥ १७३ ॥ कोट्यः कोटीः ॥ १७४ ॥ रक्षः कबन्धरूपं । भूमिं तदा विवेश । भूमिमस्पृश-

स० वृत्रस्य त्वष्टृपुत्रस्य चलचारुकुण्डलंशिरः पुरापुरन्दरइव सः रामः रक्षोधिपतेःशिरश्चकर्तेत्यन्वयः ॥ १७१ ॥ **ति०** कुण्डलाभ्यामलङ्कृतं विनाकृतं । " अलंभूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकं " इत्यमरः । कुंभकर्णस्यशिरः अरात्रौ प्रातःकाले । आदित्ये उदिते गगनमध्यस्थचन्द्रमाइवनिष्प्रभंभातीत्यर्थः ॥ अयंश्लोक.प्रक्षिप्तइतिबहवः ॥ **स०** भातिकुण्डलालङ्कृतं भयाकान्त्या कुण्डलालङ्कृतंयदन्यच्छिरः तदतिक्रम्यवर्ततेतत्तथा । सद्यःपातात्कान्तिर्नगतेतिभावः । " अतिलङ्घनेऽपिच " इतिविश्वः । यद्वा कुण्डलालं कुण्डइतिकुण्डेआस्यपिठरेलालायस्यतत् । पातालसंनिभमितिपूर्वमुक्तेः । " कुण्डंपिठरे " इतिविश्वः । कृतं कालविशेषेण । अतएवाप्रकाशोयुज्यते । कुण्डलाभ्यां विनाकृतमितिद्वावपि । यत् रात्रौमध्यस्थः योग्यतयागगनमध्यस्थः । चन्द्रमाइवाभात् । तदिदानीं आदित्येसूर्येऽभ्युदितेमध्यस्थोऽधमः कान्त्या चन्द्रमाइवभाति । मध्यस्थे न्यायमार्गस्थे । आदित्यइवादित्येरामरूपेवा । तद्वंशसंभूतत्वात्तस्मिन्रामेऽभ्युदितेसतिचन्द्रमाइवभातीतिशेषः । कुण्डलवत्सर्पवदलङ्कृतंभाति । यथाऽहिःकुण्डलीकुण्डलंचेतिवचनात् । कर्णशून्यत्वेनोचितंतदौपम्यं । आदित्ये अदितिदेवताकेपुनर्वसुनक्षत्रेरात्रावभ्युदितेसतितन्मध्यस्थश्चन्द्रमाइवभातीति तथाअरात्रौदिवेतितीर्थनागोजिव्याख्यानेप्रक्रमानानुगुण्यात् एवंद्वितीयमपि आदित्योदयानन्तरं अरात्रावहनीत्यवक्तव्यत्वादुपेक्षणीये ॥ १७२ ॥ **ति०** उच्चंप्राकारं लङ्कायाइतिशेषः । शिरः कर्तनवेगोत्थितंलङ्कायांपपात । देहस्तुकर्तनवेगविलुठन्समुद्रेपपात । यद्यपि " तंब्रह्मास्त्रेणसौमित्रिर्ददाराद्रिवरोपमम् । सपपातमहावीरोदिव्यास्त्राभिहतोरणे । तंदृष्ट्वावृत्रसंकाशंकुंभकर्णंतरस्विनम् । गतासुंपतितंभूमौराक्षसाःप्राद्रवन्भयात् । " इतिमहाभारतोक्त्यालक्ष्मणतःकुंभकर्णवधःप्रतीयते । तथापिनविरोधः । रामलक्ष्मणाभ्यांमिलित्वातद्वधकरणात् । अतएव पूर्वंलक्ष्मणानुचरइत्यत्रलक्ष्मणसहितइतिव्याख्यातं । प्राधान्यात्त्वत्ररामस्यैवतद्धन्तृत्वोक्तिः । लक्ष्मणसाहित्येनहननात्तु व्यासोलक्ष्मणस्यहन्तृत्वमुक्तवान् ॥ **स०** " ब्राह्मेणास्त्रेणसौमित्रिर्ददाराद्रिवरोपमम् " इति भारतेवनपर्वणिमार्कण्डेयोपाख्यानेलक्ष्मणात्कुंभकर्णवधउक्तोत्रतुरामादतोविरोधइतिचेत्सत्यं । सुमित्रायाअपत्यंहिसौमित्रिः । तस्याश्चलक्ष्मणादपिप्रेमपदंरामइतितदपत्यत्वेनोक्तोव्यासेनदाशरथिरितिवा भाषात्रयेणोक्तेर्भारतइवान्यत्राभावाद्गुह्यभाषयाराममबोधयदितिवा पुंव्यत्यासोपि " शतंदुर्योधनादींस्तेधनञ्जयशरैर्हतान् । दर्शयिष्यामि " इतिकृष्णेनकृष्णांप्रत्युदीरितेवचसिभीमसेनशरैर्हतानितिवक्तव्येधनञ्जयेत्युक्तिवद्बोध्यः । " मयैववध्यौ भवतं त्रिजन्मसु " इतिभगवतोक्तत्वात् हिरण्याक्षहिरण्यकशिप्वोः शिशुपालदन्तवक्रयोश्च नृसिंहयदुसिंहाभ्यांहतत्वदर्शनाच्च " रामलक्ष्मणाभ्यांमिलित्वातद्वधकरणात् " इत्यादिनागोजिभट्टविरोधसमाधिकथनंकथमितिचिन्त्यम् ॥ १७३ ॥ **स०** तोयनिधौपपात । खण्डशःखण्डनेनतोयनिधौप्रक्षेपोपि हर्यृक्षासुसाधः । प्रक्षेप्यश्चोत्तरकार्यंद्रक्ष्येतिस्वयमेवपतन्देहो महात्मनामरयोपिसहायकारिणइतिनीतिसूचितवानितिमन्तव्यम् ॥ १७५ ॥ **स०** भूश्चचाल भूमिधराश्चचेलुः ॥ १७६ ॥ भूतानि आकाशादीनि । स्वकार्यप्रतिबन्धकत्वात्तद्वधेनतेषांतोषः । सोप्यभिमानिविवक्षयाभूभूधरादि-

[पा०] १ ख. च. छ. पर्वतकूटकल्पं. २ क,—ट. रक्षस्तदापयोनिधौ.

ततस्तु ते तस्य वधेन भूरिणा मनस्विनो नैर्ऋतराजबान्धवाः ॥
विनेदुरुच्चैर्व्यथिता रघूत्तमं हरिं समीक्ष्यैव यथा [1]सुरार्दिताः ॥ १७८ ॥
स देवलोकस्य तमो निहत्य सूर्यो यथा राहुमुखाद्विमुक्तः ॥
तथा [2]व्यभासीद्भुवि वानरौघे निहत्य रामो युधि कुम्भकर्णम् ॥ १७९ ॥
प्रहर्षमीयुर्बहवस्तु वानराः प्रबुद्धपद्मप्रतिमैरिवाननैः ॥
अपूजयन्राघवमिष्टभागिनं हते रिपौ भीम[3]बले दुरासदे ॥ १८० ॥
स कुम्भकर्णं [4]सुरसङ्घमर्दनं महत्सु युद्धेषु पराजितश्रमम् ॥
ननन्द हत्वा भरताग्रजो रणे महासुरं वृत्रमिवामराधिपः ॥ १८१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

कुंभकर्णश्रवणमात्रेण पतितमूर्च्छितेन रावणेन संज्ञाधिगमानन्तरं तंप्रतिशोचनपूर्वकं बहुधाविलापः ॥ १ ॥

कुम्भकर्णं हतं दृष्ट्वा राघवेण महात्मना ॥ राक्षसा राक्षसेन्द्राय रावणाय न्यवेदयन् ॥ १ ॥
राजन्स कालसंकाशः संयुक्तः कालकर्मणा ॥ विद्राव्य वानरीं सेनां भक्षयित्वा च वानरान् ॥ २ ॥
प्रतपित्वा मुहूर्तं च प्रशान्तो रामतेजसा ॥ कायेनार्धप्रविष्टेन समुद्रं भीमदर्शनम् ॥ ३ ॥
[5]निकृत्तकण्ठोरुभुजो विक्षरन्रुधिरं बहु ॥ रुद्ध्वा द्वारं शरीरेण लङ्कायाः पर्वतोपमः ॥ ४ ॥
कुम्भकर्णस्तव भ्राता काकुत्स्थशरपीडितः ॥ [6]लगण्डभूतो विकृतो दावदग्ध इव द्रुमः ॥ ५ ॥

दित्यर्थः ॥ १७५—१७८ ॥ वानरौघे वानरौघमध्ये ॥ १७९ ॥ प्रबुद्धपद्मप्रतिमैरिति । प्रतिमाशब्दोत्र रूपवचनः नतु सदृशवचनः इवशब्दप्रयोगात् । इष्टभागिनं जयरूपेष्टभाजं ॥ १८० ॥ पराजितश्रमं त्यक्तश्रमं । अत्र सर्गे अधिकाः केचन श्लोकाः क्वापि क्वापि दृश्यन्ते ते न व्याख्याताः । अस्मिन्सर्गे सार्धषट्षष्ट्युत्तरशतश्लोकाः ॥ १८१ ॥ इति श्रीगोविन्दराज विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

कुम्भकर्णवधश्रवणेन रावणस्य प्रलापः—कुम्भकर्णमित्यादि ॥ अत्र रावणायेत्यत्र यकारो गायत्र्या अष्टादशाक्षरं । सप्तदशसहस्रश्लोका गताः ॥ १ ॥ कालकर्मणा कालस्य मृत्योः कर्मणा । मरणरूपक्रिययेति यावत् । यद्वा काले कर्मणा कालकर्मणा । परिपक्वकर्मणेत्यर्थः ॥ २ ॥ प्रतपित्वा पराक्रम्य, एतदारभ्य श्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ अर्धप्रविष्टेन अर्धेन कबन्धमात्रेण प्रविष्टेन । कायेन समुद्रं रुद्ध्वा । शरीरेण उत्तमाङ्गेन । द्वारं रुद्ध्वा । लगण्डभूतः पिण्डीभूतः । "लगण्डोऽजगर" इत्येके । विकृतः विकृतशरीरः ।

वत् ॥ १७७ ॥ **स०** भूरिणा महता वधेन । वधस्यमहत्त्वंतु कुंभकर्णपराक्रमानङ्गीकरणेन । भूरिणा अच्युतेन तत्कृतेनेतियावत् । " भूरिर्ब्रह्माच्युतेशेषु " इतिविश्वः । अमनस्विनः खिन्नमानसाः । हरिं सिंहं । यथामतङ्गजाःगजाःसमीक्ष्यव्यथितानदन्ति तथानेदुः ॥ १७८ ॥ **ति०** देवलोकस्य आकाशस्य । मध्येइतिशेषः । व्यभासीत् विशेषेणभातिस्म ॥ **स०** सत् एव लोकस्य इतिविभागः । लोकस्य उत्तराधरलोकस्य सत् तमः तत्रत्यमितिभावः । निहत्यैवसूर्योयथा । किंच यथाराहुमुखाद्विमुक्तःसूर्यो भाति तथाव्यभासीत् ॥ १७९ ॥ **ति०** अत्रदिनद्वयेनकुंभकर्णोत्थानं ततः सप्तमवासरेवधइति भाद्रपदपूर्णिमायामेतद्वधइतिपाद्मसंमतिपूर्वकमग्रे स्फुटीभविष्यति ॥ १८१ ॥ इतिसप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥

ति० अगण्डभूतः " अशिरःपाणिपादस्तुकबन्धोऽगण्डउच्यते " ॥ **स०** अगण्डभूतः कुंभकर्णचिह्नरहितीभूतः । " गण्डःप्र-

[**पा०**] १ झ. मतंगजाः. ख. पुरासुराः. २ ङ.—ट. व्यभासीद्धरिसैन्यमध्ये. ३ ङ. झ. ट. बलेनृपात्मजं. ४ ख. ङ. झ. ञ. ट. सुरसैन्यमर्दनं. ५ ङ. झ. ट. निकृत्तनासाकर्णेनविक्षरद्रुधिरेणच. ६ ङ.—ट. अगण्डभूतोविवृतो.

तं श्रुत्वा निहतं सङ्ख्ये कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ रावणः शोकसंतप्तो मुमोह च पपात च ॥ ६ ॥
पितृव्यं निहतं दृष्ट्वा देवान्तकनरान्तकौ ॥ त्रिशिराश्चातिकायश्च रुरुदुः शोकपीडिताः ॥ ७ ॥
भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ महोदरमहापार्श्वौ शोकाक्रान्तौ बभूवतुः ॥ ८ ॥
ततः कृच्छ्रात्समासाद्य संज्ञां राक्षसपुङ्गवः ॥ कुम्भकर्णवधाद्दीनो विललाप स रावणः ॥ ९ ॥
हा वीर रिपुदर्पघ्न कुम्भकर्ण महाबल ॥ त्वं मां विहाय वै दैवाद्यातोसि यमसादनम् ॥ १० ॥
मम शल्यमनुद्धृत्य बान्धवानां महाबल ॥ शत्रुसैन्यं प्रताप्यैकस्त्वं मां संत्यज्य गच्छसि ॥ ११ ॥
इदानीं खल्वहं नास्मि यस्य मे दक्षिणो भुजः ॥ पतितो यं समाश्रित्य न बिभेमि सुरासुरात् ॥ १२ ॥
कथमेवंविधो वीरो देवदानवदर्पहा ॥ कालाग्निरुद्रप्रतिमो रणे रामेण वै हतः ॥ १३ ॥
यस्य ते वज्रनिष्पेषो न कुर्याद्व्यसनं सदा ॥ स कथं रामबाणार्तः प्रसुप्तोसि महीतले ॥ १४ ॥
एते देवगणाः सार्धमृषिभिर्गगने स्थिताः ॥ निहतं त्वां रणे दृष्ट्वा निनदन्ति प्रहर्षिताः ॥ १५ ॥
ध्रुवमद्यैव संहृष्टा लब्धलक्षाः प्लवङ्गमाः ॥ आरोक्ष्यन्ति हि दुर्गाणि लङ्काद्वाराणि सर्वशः ॥ १६ ॥
राज्येन नास्ति मे कार्यं किं करिष्यामि सीतया ॥ कुम्भकर्णविहीनस्य जीविते नास्ति मे रतिः ॥ १७ ॥
यद्यहं भ्रातृहन्तारं न हन्मि युधि राघवम् ॥ ननु मे मरणं श्रेयो न चेदं व्यर्थजीवितम् ॥ १८ ॥
अद्यैव तं गमिष्यामि देशं यत्रानुजो मम ॥ न हि भ्रातॄन्समुत्सृज्य क्षणं जीवितुमुत्सहे ॥ १९ ॥
देवा हि मां हसिष्यन्ति दृष्ट्वा पूर्वापकारिणम् ॥ कथमिन्द्रं जयिष्यामि कुम्भकर्ण हते त्वयि ॥ २० ॥
तदिदं मामनुप्राप्तं विभीषणवचः शुभम् ॥ यदज्ञानान्मया तस्य न गृहीतं महात्मनः ॥ २१ ॥
विभीषणवचो यावत्कुम्भकर्णप्रहस्तयोः ॥ विनाशोऽयं समुत्पन्नो मां व्रीडयति दारुणः ॥ २२ ॥
तस्यायं कर्मणः प्राप्तो विपाको मम शोकदः ॥ यन्मया धार्मिकः श्रीमान्स निरस्तो विभीषणः ॥ २३ ॥

रामतेजसा प्रशान्त इत्यन्वयः ॥ ३—१० ॥ मम बान्धवानां च शल्यं शोकमित्यर्थः ॥ ११ ॥ सुरासुरात् सुरासुरेभ्यः ॥ १२—१५ ॥ लब्धलक्षाः लब्धावसराः ॥ १६—१७ ॥ भ्रातृहन्तारं न हन्मि यदि तदा इदं व्यर्थजीवितं श्रेयःनच । नैवेत्यर्थः । किंतु मरणमेव श्रेयो नन्विति संबन्धः ॥ १८ ॥ भ्रातॄनिति बहुवचनं पूजार्थं ॥ १९—२१ ॥ कुम्भकर्णप्रहस्तयोरयं दारुणो विनाशः यावत् यदा समुत्पन्नः ततआरभ्य विभीषणवचो मां व्रीडयतिपीडयतीत्यर्थः

वीणेचिह्नेस्यात् ” इतिविश्वः । अतएवविकृतः । विवृतइतिपाठे रक्षोभिरपरिवृतइतिवा विभिः काकगृध्रादिभिर्वृतइतिवार्थः ॥५॥ ति० देवान्तकादयोरावणपुत्राः ॥ ७ ॥ ति० महोदरमहापार्श्वौ विमातृजौभ्रातरौतस्य ॥ ८ ॥ स० ममशल्यं रामरूपं । बान्धवानांमध्येमहाबल । “ बान्धवानांचशल्यमनुद्धृत्येत्यन्वयइतिनागोजिभट्टव्याख्यायामश्रुतचशब्दाध्याहारइव ममशल्यमित्यनेनमुख्यरावणशल्येनसशल्यानाममुख्यानांपृथग्ग्रहणायोगश्चेतिदोषौप्रादुष्यातामितिज्ञेयं ॥ ११ ॥ स० अहंना पुमान्नास्मि । नपुंसकप्रायइत्यर्थः । सुरासुरात् सुराश्चासुराश्चसुरासुरं । तस्मात् । “ येषांचविरोधःशाश्वतिकः ” इत्येकवद्भावः । समाहारोवा । नेत्यावर्तते । नबिभेमि । नास्मि मृतप्रायइतिवा ॥ १२ ॥ स० दर्पहा दर्पंहन्ति हनिष्यतिवादर्पहा । “ नियमेभूतइत्याश्रयणाद्वर्तमानेभविष्यतिवाकालेचोपपदान्तरेपिभवत्येव पुरुषंहन्तिहनिष्यतिवा ” इतितत्त्वबोधिन्युक्तेः । प्रकृतिनियमपक्षेअदेवदानवदर्पनविद्यतेदेवदानवानांदर्पोयेनतत्संबुद्धिः अदेवदानवदर्पहा शोकप्रकाशकःशब्दः ॥ १३ ॥ स० भ्रातॄनिति । एकस्यमुख्यस्यभ्रातुर्गमनेनानेकप्रकारेणस्वदौर्बल्यमायातमितिद्योतयतिबहुवचनेन । खरादीन्मृतान्स्मृत्वावा विभीषणकुबेराभ्यांबहिष्कृताभ्यांसहमृतमेकंसंस्मृत्यवाबहुवचनं । उत्सृज्यपदस्वारस्यादिवोत्तरत्र “ सनिरस्तोविभीषणः ” इतितदनुतापस्वारस्याच्च ॥ १९ ॥ इत्यष्टषष्टितमःसर्गः ॥ ६८ ॥

[पा०] १ ख.—च. झ. ञ. श्रुत्वा. २ ङ. झ. ट. विललापाकुलेन्द्रियः. ३ घ. ङ. झ. ट. मतिः.

इति बहुविधमाकुलान्तरात्मा कृपणमतीव विलप्य कुम्भकर्णम् ॥
न्यपतदथ दशाननो भृशार्तस्तमनुजमिन्द्ररिपुं हतं विदित्वा ॥ २४ ॥
[ततस्तु संदीपितकोपवह्निर्निशाचराणां च महाबलश्च ॥
तदाऽपतद्भ्रातृविनाशनार्तो मुहुर्मुहुश्चैव विनिश्वसन्बली ॥ २५ ॥]

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

कुंभकर्णनिधनाकर्णनेनविषीदन्तंरावणंप्रति त्रिशिरोनाम्नातत्सुतेन रामादिवधप्रतिज्ञानेनसमाश्वासनपूर्वकमतिकायादिभिर्भ्रातृभिःसह रणायनिर्याणम् ॥ १ ॥ वानरकृतराक्षसक्षपणरुष्टेन तुरगाधिष्ठितेननरान्तकेन वानरवाहिनीविध्वंसने सुग्रीवनियोगादङ्गदेन सतुरगनरान्तकहननम् ॥ २ ॥

एवं विलपमानस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ श्रुत्वा शोकाभितप्तस्य त्रिशिरा वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
एवमेव महावीर्यो हतो नस्तातमध्यमः ॥ न तु सत्पुरुषा राजन्विलपन्ति यथा भवान् ॥ २ ॥
नूनं त्रिभुवनस्यापि पर्याप्तस्त्वमसि प्रभो ॥ स कस्मात्प्राकृत इव शोचस्यात्मानमीदृशम् ॥ ३ ॥
ब्रह्मदत्ताऽस्ति ते शक्तिः कवचः सायको धनुः ॥ सहस्रखरसंयुक्तो रथो मेघस्वनो महान् ॥ ४ ॥
त्वयाऽसकृद्विशस्त्रेण विशस्ता देवदानवाः ॥ स सर्वायुधसंपन्नो राघवं शास्तुमर्हसि ॥ ५ ॥
कामं तिष्ठ महाराज निर्गमिष्याम्यहं रणम् ॥ उद्धरिष्यामि ते शत्रून्गरुडः पन्नगानिव ॥ ६ ॥
शम्बरो देवराजेन नरको विष्णुना यथा ॥ तथाऽद्य शयिता रामो मया युधि निपातितः ॥ ७ ॥
श्रुत्वा त्रिशिरसो वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ॥ पुनर्जातमिवात्मानं मन्यते[3] कालचोदितः ॥ ८ ॥
श्रुत्वा त्रिशिरसो वाक्यं देवान्तकनरान्तकौ ॥ अतिकायश्च तेजस्वी बभूवुर्युद्धहर्षिताः ॥ ९ ॥
ततोऽहमहमित्येव गर्जन्तो नैर्ऋतर्षभाः ॥ रावणस्य सुता वीराः शक्रतुल्यपराक्रमाः ॥ १० ॥

॥ २२—२५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

अथातिकायनिर्गमः—एवमित्यादि ॥ १ ॥ तातमध्यमः तातेषु मध्यमः मध्यमपितेत्यर्थः । एवमेव महावीर्यः त्वदुक्तप्रकारेणैव महावीर्यः । हतः । दैवादिति शेषः ॥ २ ॥ ईदृशमिति शोकक्रियाविशेषणं । आत्मानं उद्दिश्येति शेषः ॥ ३ ॥ ब्रह्मदत्तेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ विशस्त्रेण निरायुधेन ॥ ४—६ ॥ नरकोत्र सिंहिकायां विप्रचित्तेर्जातेषु वातापिप्रमुखेष्वन्यतमः । "वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः सृमरस्तथा । अन्धको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च" इत्युक्तेः ॥ नतु कृष्णहतो भूसुतो नरकासुरः । तस्य वाल्मीकिप्रबन्धनिर्माणकाले असंजातत्वात् ॥ ७–८ ॥ श्रुत्वा त्रिशिरस इत्यादि ॥ त्रिशिरसो वचनं स्वेषामपि तुल्यत्वा देवान्तकादयोपि युद्धोद्युक्ता बभूवुरित्यर्थः ॥ ९—१० ॥ अन्तरिक्षे गतं गमनं येषां तेऽन्तरिक्षगताः

ति० विलपमानस्य विलपतः । श्रुत्वा विलापमितिशेषः ॥ १ ॥ **स०** शंबरोयमन्यःकामशत्रोः ॥ ७ ॥ **ति०** ननुकुंभकर्णासाध्येऽर्थेकथंरावणस्यतस्माज्जयप्रत्याशयासंतोषस्तत्राह—कालचोदितइति । तन्नाशप्रवृत्तकालात्मकभगवत्प्रेरणयापुनस्तस्ययुद्धबु

[पा०] १ अयंश्लोकः ज. पाठेदृश्यते. २ घ. गिरंश्रुत्वाभितप्तस्य. ङ. झ. श्रुत्वाशोकाभिभूतस्य. ३ क. ख. ग. च. छ. ज. ट. मन्यतेरावणस्तदा.

अन्तरिक्षगताः सर्वे सर्वे मायाविशारदाः ॥ सर्वे त्रिदशदर्पघ्नाः सर्वे च रणदुर्जयाः ॥ ११ ॥
सर्वे सुबलसंपन्नाः सर्वे विस्तीर्णकीर्तयः ॥ सर्वे समरमासाद्य न श्रूयन्ते पराजिताः ॥
देवैरपि सगन्धर्वैः सकिन्नरमहोरगैः ॥ १२ ॥
सर्वे च विदुषो वीराः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ सर्वे प्रवरविज्ञानाः सर्वे लब्धवरास्तथा ॥ १३ ॥

स तैस्तदा भास्करतुल्यवर्चसैः सुतैर्वृतः शत्रुबलप्रमर्दनैः ॥
रराज राजा मघवान्यथाऽमरैर्वृतो महादानवदर्पनाशनैः ॥ १४ ॥

स पुत्रान्संपरिष्वज्य भूषयित्वा च भूषणैः ॥ आशीर्भिश्च प्रशस्ताभिः प्रेषयामास संयुगे ॥ १५ ॥
युद्धोन्मत्तं च मत्तं च भ्रातरौ चापि रावणः ॥ [महापार्श्वं प्रमत्तं वा भ्रातरं च महोदरम् ॥]
रक्षणार्थं कुमाराणां प्रेषयामास संयुगे ॥ १६ ॥
तेऽभिवाद्य महात्मानं रावणं रिपुरावणम् ॥ कृत्वा प्रदक्षिणं चैव महाकायाः प्रतस्थिरे ॥ १७ ॥
सर्वौषधीभिर्गन्धैश्च समालभ्य महाबलाः ॥ निर्जग्मुर्नैर्ऋतश्रेष्ठाः षडेते युद्धकाङ्क्षिणः ॥ १८ ॥
त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ ॥ महोदरमहापार्श्वौ निर्जग्मुः कालचोदिताः ॥ १९ ॥
ततः सुदर्शनं नाम नीलजीमूतसन्निभम् ॥ ऐरावतकुले जातमारुरोह महोदरः ॥ २० ॥
सर्वायुधसमायुक्तं तूणीभिश्च स्वलंकृतम् ॥ रराज गजमास्थाय सवितेवास्तमूर्धनि ॥ २१ ॥
हयोत्तमसमायुक्तं सर्वायुधसमाकुलम् ॥ आरुरोह रथश्रेष्ठं त्रिशिरा रावणात्मजः ॥ २२ ॥
त्रिशिरा रथमास्थाय विरराज धनुर्धरः ॥ सविद्युदुल्कः शैलाग्रे सेन्द्रचाप इवाम्बुदः ॥ २३ ॥
त्रिभिः किरीटैः शुशुभे त्रिशिराः स रथोत्तमे ॥ हिमवानिव शैलेन्द्रस्त्रिभिः काञ्चनपर्वतैः ॥ २४ ॥
अतिकायोपि तेजस्वी राक्षसेन्द्रसुतस्तदा ॥ [हयोत्तमसमायुक्तं सर्वायुधसमन्वितम् ॥]
आरुरोह रथश्रेष्ठं श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ २५ ॥
सुचक्राक्षं सुसंयुक्तं स्वनुकर्षं सुकूबरम् ॥ तूणीबाणासनैर्दीप्तं प्रासासिपरिघाकुलम् ॥ २६ ॥
स काञ्चनविचित्रेण मुकुटेन विराजता ॥ भूषणैश्च बभौ मेरुः किरणैरिव भासयन् ॥ २७ ॥

॥ ११ ॥ देवादिभिः सह समरमासाद्य पराजिता न श्रूयन्त इत्यन्वयः ॥ १२ ॥ विदुषः विद्यावन्तः । प्रवरविज्ञानाः उत्कृष्टशास्त्रज्ञानाः ॥ १३ ॥ तुल्यवर्चसैरित्यत्र समासान्त आर्षः ॥ १४ ॥ आशीर्भिः सहेति शेषः ॥ १५ ॥ युद्धोन्मत्तं च मत्तं च भ्रातरौ चापि रावण इति ॥ अत्र युद्धोन्मत्तौ महोदरमहापार्श्वपर्यायनामानौ रावणभ्रातरौ । एतौ परत्र प्रकाशयिष्येते ॥ १६ ॥ रिपून् रावयतीति रिपुरावणः ॥ १७ ॥ सर्वौषधीभिः । "कुष्ठं मांसी हरिद्रे द्वे मुरा शैलेय चन्दने । वचाचम्पकमुस्ताश्च सर्वौषध्यो दश स्मृताः" इत्युक्ताभिः आयुधप्रहारनिवर्तिकाभिः ओषधीभिरित्याहुः । समालभ्य समालिप्य ॥ १८-२० ॥ अस्तमूर्धनीत्येतदुत्तरक्षणे विनाशसूचनाय ॥ २१-२३ ॥ त्रिभिः काञ्चनपर्वतैः शिखरभूतैर्हिमवानिवेत्यर्थः ॥ २४ ॥ अतिकाय इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ सुसंयुक्तं सुदृढं । स्वनुकर्षं । "अनुकर्षो दार्वधःस्थं" इत्यमरः । सुकूबरं शोभनयुगंधरं । "कूबरस्तु युगंधरः" इत्यमरः ॥ २५—२६ ॥ किरणैः भासयन्

ध्यनुपरमः ॥ ८ ॥ ति० शत्रूणांबलस्यश्रीणांचार्दनैरित्यर्थेश्रियार्दनैरित्यार्षं ॥ १४ ॥ स० युद्धोन्मत्तंचमत्तंच तदपरपर्यायवाच्यौमहापार्श्वमहोदरौ । 'षडेते' इति वक्ष्यमाणत्वात् । एतौचप्रसिद्धमहापार्श्वमहोदराभ्यांभिन्नौज्ञेयौ । तद्युद्धस्यपुनर्वक्ष्यमाण-

[पा०] १ ख.—छ. झ. ट. सर्वेसमरदुर्मदाः. २ झ. ञ. ट. श्रियार्दनैः. ३ इदमर्धं घ. ज. पाठयोर्दृश्यते. ४ क. ख. ग. ङ.—ट. सुदर्शनंनागं. ५ ख. ग. ङ. झ. ञ. ट. समायुक्तस्तूणीभिश्चाप्यलंकृतः. ६ क. ग. ङ.—ट. सज्वालस्सेन्द्रचापः. ७ इदमर्धं क. ख. पाठयोर्दृश्यते. ८ क. ख. घ.—ट. प्रभाभिरिवभासयन्.

स रराज रथे तस्मिन्राजसूनुर्महाबलः ॥ वृतो नैर्ऋतशार्दूलैर्वज्रपाणिरिवामरैः ॥ २८ ॥
हयमुच्चैःश्रवःप्रख्यं श्वेतं कनकभूषणम् ॥ मनोजवं महाकायमारुरोह नरान्तकः ॥ २९ ॥
गृहीत्वा प्रासमुल्काभं विरराज नरान्तकः ॥ शक्तिमादाय तेजस्वी गुहः शिखिगतो यथा ॥ ३० ॥
देवान्तकः समादाय परिघं वज्रभूषणम् ॥ परिगृह्य गिरिं दोर्भ्यां वपुर्विष्णोर्विडम्बयन् ॥ ३१ ॥
महापार्श्वो महाकायो गदामादाय वीर्यवान् ॥ विरराज गदापाणिः कुबेर इव संयुगे ॥ ३२ ॥
प्रतस्थिरे महात्मानो बलैरप्रतिमैर्वृताः ॥ सुरा इवामरावत्या बलैरप्रतिमैर्वृताः ॥ ३३ ॥
तान्गजैश्च तुरङ्गैश्च रथैश्चाम्बुदनिस्वनैः ॥ अनुजग्मुर्महात्मानो राक्षसाः प्रवरायुधाः ॥ ३४ ॥
ते विरेजुर्महात्मानः कुमाराः सूर्यवर्चसः ॥ किरीटिनः श्रिया जुष्टा ग्रहा दीप्ता इवाम्बरे ॥ ३५ ॥
प्रगृहीता बभौ तेषां शस्त्राणामावलिः सिता ॥ शारदाभ्रप्रतीकाशा हंसावलिरिवाम्बरे ॥ ३६ ॥
मरणं वापि निश्चित्य शत्रूणां वा पराजयम् ॥ ३७ ॥
इति कृत्वा मतिं वीरा निर्जग्मुः संयुगार्थिनः ॥ ३८ ॥
जगर्जुश्च प्रणेदुश्च चिक्षिपुश्चापि सायकान् ॥ जगृहुश्चापि ते वीरा निर्यान्तो युद्धदुर्मदाः ॥ ३९ ॥
क्ष्वेलितास्फोटनिनदैश्चचाल च वसुंधरा ॥ रक्षसां सिंहनादैश्च पुस्फोटेव तदाऽम्बरम् ॥ ४० ॥
तेऽभिनिष्क्रम्य मुदिता राक्षसेन्द्रा महाबलाः ॥ ददृशुर्वानरानीकं समुद्यतशिलानगम् ॥ ४१ ॥
हरयोपि महात्मानो ददृशुर्नैर्ऋतं बलम् ॥ हस्त्यश्वरथसंबाधं किङ्किणीशतनादितम् ॥ ४२ ॥
नीलजीमूतसंकाशं समुद्यतमहायुधम् ॥ दीप्तानलरविप्रख्यैः सर्वतो नैर्ऋतैर्वृतम् ॥ ४३ ॥
तद्दृष्ट्वा बलमायातं लब्धलक्षाः प्लवङ्गमाः ॥ समुद्यतमहाशैलाः संप्रणेदुर्महाबलाः ॥
अमृष्यमाणा रक्षांसि प्रतिनर्दन्ति वानराः ॥ ४४ ॥

ततः समुत्कुष्टरवं निशम्य रक्षोगणा वानरयूथपानाम् ॥
अमृष्यमाणाः परहर्षमुग्रं महाबला भीमतरं विनेदुः ॥ ४५ ॥

ते राक्षसबलं घोरं प्रविश्य हरियूथपाः ॥ विचेरुरुद्यतैः शैलैर्नगाः शिखरिणो यथा ॥ ४६ ॥
केचिदाकाशमाविश्य केचिदुर्व्यां प्लवङ्गमाः ॥ रक्षस्सैन्येषु संक्रुद्धाश्चेरुर्द्रुमशिलायुधाः ॥
द्रुमांश्च विपुलस्कन्धान्गृह्य वानरपुङ्गवाः ॥ ४७ ॥

भासमानः । मेरुरिव बभावित्यन्वयः ॥ २७-३० ॥ देवान्तक इति ॥ अत्रापि विरराजेति संबध्यते । देवान्तकः परिघमादाय समुद्रमथने गिरिं मन्दरगिरिं । परिगृह्य तिष्ठतो विष्णोर्वपुर्विडम्बयन् विरराज ॥ ३७ ॥ इति कृत्वेत्यर्धं ॥ इत्थं कर्तव्यमित्येवंरूपां मतिं कृत्वेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ जगर्जुः मेघध्वनिं चक्रुः । प्रणेदुः सिंहनादंचक्रुः । चिक्षिपुः क्षेपवचनान्यूचुः । सायकान् जगृहुरित्यन्वयः ॥ ३९—४३ ॥ लब्धल- ...पराक्रमविषयाः ॥ ४४—४६ ॥ सचारप्र-

ल्वात् ॥ १६ ॥ ति० सुसंयुक्तं सुसंयुक्ताश्वं ॥ २६ ॥ ति० निश्चित्य निश्चयेन मरणंशत्रुपराजयंवा । करिष्यामइतिशेषः ॥ स० शत्रूणांपराजयंनिश्चित्य शत्रूणांमरणंवाभवेदितिमतिंकृत्वासंयुगार्थिनःसन्तःनिर्जग्मुः ॥ ३७—३८ ॥ ति० चिक्षिपुः शत्रुविषयाक्षेपवचनान्यूचुः ॥ ३९ ॥ ति० क्ष्वेलितास्फोटितानांच तैरित्यर्थः ॥ ४० ॥ ती० रक्षस्सैन्येषुविषयेसंक्रुद्धाःकेचित्प्लवङ्गमाः द्रुमशिलायुधाःसन्तः आकाशमाविश्यचेरुः । केचिद्वानरपुङ्गवाः विपुलस्कन्धान्द्रुमान् गृह्य गृहीत्वा । उर्व्यांचेरुरितियोजना

[पा०] १ ङ. झ. हेमभूषणं. २ क. ग. घ. ङ. ट. तेप्रतस्थुर्महा. ३ घ. ङ. झ. अनुपेतुः. ४ क. घ. च. छ. ञ. ट. महाकायाराक्षसाः. ५ ङ. झ. वस्त्राणामावलिःशिवा. ६ ग. ङ. झ. ट. जगृहुश्चमहात्मानोनिर्याताः. ७ ङ. झ. क्ष्वेलितास्फोटितानांचसंचचालेवमेदिनी. ८ ङ. झ. ञ. ट. संस्फोटितमिवांबरं. ९ क. ख. ज. ञ. ट. शिलायुधं. १० घ.—छ. झ. ञ. ट. संप्रणेदुर्मुहुर्मुहुः. ११ ङ.—झ. ट. प्रणेदुः. १२ ङ. झ. ञ. ट संक्रुद्धाःकेचिद्द्रुम.

तद्युद्धमभवद्घोरं रक्षोवानरसंकुलम् ॥ ४८ ॥
ते पादपशिलाशैलैश्चक्रुर्वृष्टिमनूपमाम् ॥ बाणौघैर्वार्यमाणाश्च हरयो भीमविक्रमाः ॥ ४९ ॥
सिंहनादान्विनेदुश्च रणे वानरराक्षसाः ॥ शिलाभिश्चूर्णयामासुर्यातुधानान्प्लवङ्गमाः ॥ ५० ॥
निजघ्नुः संयुगे क्रुद्धाः कवचाभरणावृतान् ॥ केचिद्रथगतान्वीरान्गजवाजिगतानपि ॥ ५१ ॥
निजघ्नुः सहसाप्लुत्य यातुधानान्प्लवङ्गमाः ॥ शैलशृङ्गाचिताङ्गाश्च मुष्टिभिर्वान्तलोचनाः ॥ ५२ ॥
चेरुः पेतुश्च नेदुश्च तत्र राक्षसपुङ्गवाः ॥ राक्षसाश्च शरैस्तीक्ष्णैर्बिभिदुः कपिकुञ्जरान् ॥ ५३ ॥
शूलमुद्गरखङ्गैश्च जघ्नुः प्रासैश्च शक्तिभिः ॥ अन्योन्यं पातयामासुः परस्परजयैषिणः ॥ ५४ ॥
रिपुशोणितदिग्धाङ्गास्तत्र वानरराक्षसाः ॥ ततः शैलैश्च खङ्गैश्च विसृष्टैर्हरिराक्षसैः ॥ ५५ ॥
मुहूर्तेनावृता भूमिरभवच्छोणिताप्लुता ॥ विकीर्णपर्वताकारै रक्षोभिररिमर्दनैः ॥
आसीद्वसुमती पूर्णा तदा युद्धमदान्वितैः ॥ ५६ ॥
आक्षिप्ताः क्षिप्यमाणाश्च भग्नशूलाश्च वानरैः ॥ पुनरङ्गैस्तथा चक्रुरासन्ना युद्धमद्भुतम् ॥ ५७ ॥
वानरान्वानरैरेव जघ्नुस्ते रजनीचराः ॥ राक्षसान्राक्षसैरेव जघ्नुस्ते वानरा अपि ॥ ५८ ॥
आक्षिप्य च शिलास्तेषां निजघ्नू राक्षसा हरीन् ॥ तेषां चाच्छिद्य शस्त्राणि जघ्नू रक्षांसि वानराः ॥५९॥
निजघ्नुः शैलशूलास्त्रैर्बिभिदुश्च परस्परम् ॥ सिंहनादान्विनेदुश्च रणे वानरराक्षसाः ॥ ६० ॥
छिन्नवर्मतनुत्राणा राक्षसा वानरैर्हताः ॥ रुधिरं प्रस्रुतास्तत्र रससारमिव द्रुमाः ॥ ६१ ॥
रथेन च रथं चापि वारणेनैव वारणम् ॥ ६२ ॥
हयेन च हयं केचिन्निजघ्नुर्वानरा रणे ॥ प्रहृष्टमनसः सर्वे प्रगृहीतमनःशिलाः ॥ ६३ ॥
हरयो राक्षसाञ्जघ्नुर्द्रुमैश्च बहुशाखिभिः ॥ तद्युद्धमभवद्घोरं रक्षोवानरसंकुलम् ॥ ६४ ॥
क्षुरप्रैरर्धचन्द्रैश्च भल्लैश्च निशितैः शरैः ॥ राक्षसा वानरेन्द्राणां चिच्छिदुः पादपाञ्शिलाः ॥ ६५ ॥
विकीर्णैः पर्वताग्रैश्च द्रुमैश्छिन्नैश्च संयुगे ॥ हतैश्च कपिरक्षोभिर्दुर्गमा वसुधाऽभवत् ॥ ६६ ॥

ते वानरा गर्वितहृष्टचेष्टाः संग्राममासाद्य भयं विमुच्य ॥
युद्धं तु सर्वे सह राक्षसैस्तैर्नानायुधाश्चक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ ६७ ॥

कारमेवाह—केचिदित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ द्रुमशिलायुधा इति स्वभावोक्तिः ॥४७—४८॥ अनूपमां अनुपमां॥४९—५६॥ आक्षिप्ताःक्षिप्यमाणाश्चेति नियुद्धप्रकारकथनं । अङ्गैः हस्तपादादिभिः ॥ ५७ —६०॥ छिन्नवर्मतनुत्राणाः छिन्नवर्मरूपतनुत्राणाः। रुधिरं प्रस्रुताः स्रुतवन्तः । मुमुचुरिति यावत् । रससारं निर्यासं ॥ ६१—६४ ॥ शिलाः शिलाश्चेत्यर्थः ॥ ६५—६६ ॥ गर्वितं हृष्टं च यथा भवति तथा

॥ ४७ ॥ ती० शैलशृङ्गाचिताङ्गाः गिरिशिखरैर्व्याप्तदेहाः । मुष्टिभिः मुष्टिप्रहारैः । वान्तलोचनाः बहिर्निर्गतलोचनाः ॥ ५२ ॥ स० छिन्नवर्मतनुत्राणाः छिन्नानि वर्मचतनुश्चत्राणंशरणंचेत्येतानियेषांते । 'त्राणंरक्षितेशरणेपिच' इतिविश्वः ॥ ६१ ॥ ति० पर्वताग्रैः निरस्तपर्वतैः द्रुमच्छिन्नैः छिन्नद्रुमैः । विकीर्णा व्याप्ता ॥ ६६ ॥

[पा०] १ क. ख. मनुत्तमां. २ ग. शैलशृङ्गनिपातैश्चमुष्टिभिश्चतलेनच. ३ ग. ङ. च. ज.—ट. च्छोणितोक्षिता. ४ ङ. झ. ट. भग्नशैलैश्च. च. ट. भग्नशैलाश्चवानराः. घ. भग्नशूलाश्चराक्षसाः. ५ ङ. झ. शैलशृङ्गैश्चबिभिदुश्च. क. ख. ञ. शैलशूलास्त्रैश्चिच्छिदुश्च. ६ क. ख. ग. ङ. ज. ट. प्रगृहीतमहाशिलाः. ७ ङ. ज. झ. ट. बिभिदुः. ८ ङ. ज. झ. ञ. विकीर्णाःपर्वताग्रैश्चद्रुमच्छिन्नैश्च. ९ ग. युधिराक्षसैस्तैः.

तस्मिन्प्रवृत्ते तुमुले विमर्दे प्रहृष्यमाणेषु वलीमुखेषु ॥
निपात्यमानेषु च राक्षसेषु महर्षयो देवगणाश्च नेदुः ॥ ६८ ॥
ततो हयं मारुततुल्यवेगमारुह्य शक्तिं निशितां प्रगृह्य ॥
नरान्तको वानरराजसैन्यं महार्णवं मीन इवाविवेश ॥ ६९ ॥
स वानरान्सप्त शतानि वीरः प्रासेन दीप्तेन विनिर्बिभेद ॥
एकक्षणेनेन्द्ररिपुर्महात्मा जघान सैन्यं हरिपुङ्गवानाम् ॥ ७० ॥

ददृशुश्च महात्मानं हयपृष्ठे प्रतिष्ठितम् ॥ चरन्तं हरिसैन्येषु विद्याधरमहर्षयः ॥ ७१ ॥
स तस्य ददृशे मार्गो मांसशोणितकर्दमः ॥ पतितैः पर्वताकारैर्वानरैरभिसंवृतः ॥ ७२ ॥
यावद्विक्रमितुं बुद्धिं चक्रुः प्लवगपुङ्गवाः ॥ तावदेतानतिक्रम्य निर्बिभेद नरान्तकः ॥ ७३ ॥
ज्वलन्तं प्रासमुद्यम्य संग्रामाग्रे नरान्तकः ॥ ददाह हरिसैन्यानि वनानीव विभावसुः ॥ ७४ ॥
यावदुत्पाटयामासुर्वृक्षाञ्शैलान्वनौकसः ॥ तावत्प्रासहताः पेतुर्वज्रकृत्ता इवाचलाः ॥ ७५ ॥
दिक्षु सर्वासु बलवान्विचचार नरान्तकः ॥ प्रमृद्नन्सर्वतो युद्धे प्रावृट्काले यथाऽनिलः ॥ ७६ ॥
न शेकुर्धावितुं वीरा न स्थातुं स्पन्दितुं भयात् ॥ उत्पतन्तं स्थितं यान्तं सर्वान्विव्याध वीर्यवान् ॥७७॥
एकेनान्तककल्पेन प्रासेनादित्यतेजसा ॥ भिन्नानि हरिसैन्यानि निपेतुर्धरणीतले ॥ ७८ ॥
वज्रनिष्पेषसदृशं प्रासस्याभिनिपातनम् ॥ न शेकुर्वानराः सोढुं ते विनेदुर्महास्वनम् ॥ ७९ ॥
पततां हरिवीराणां रूपाणि प्रचकाशिरे ॥ वज्रभिन्नाग्रकूटानां शैलानां पततामिव ॥ ८० ॥
ये तु पूर्वं महात्मानः कुम्भकर्णेन पातिताः ॥ ते स्वस्था वानरश्रेष्ठाः सुग्रीवमुपतस्थिरे ॥ ८१ ॥
विप्रेक्षमाणः सुग्रीवो ददर्श हरिवाहिनीम् ॥ नरान्तकभयत्रस्तां विद्रवन्तीमितस्ततः ॥ ८२ ॥
विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा स ददर्श नरान्तकम् ॥ गृहीतप्रासमायान्तं हयपृष्ठे प्रतिष्ठितम् ॥ ८३ ॥
अथोवाच महातेजाः सुग्रीवो वानराधिपः ॥ कुमारमङ्गदं वीरं शक्रतुल्यपराक्रमम् ॥ ८४ ॥
गच्छ त्वं राक्षसं वीरो योसौ तुरगमास्थितः ॥ क्षोभयन्तं हरिबलं क्षिप्रं प्राणैर्वियोजय ॥ ८५ ॥
स भर्तुर्वचनं श्रुत्वा निष्पपाताङ्गदस्ततः ॥ अनीकान्मेघसंकाशान्मेघानीकादिवांशुमान् ॥ ८६ ॥
शैलसंघातसंकाशो हरीणामुत्तमोऽङ्गदः ॥ रराजाङ्गदसन्नद्धः सधातुरिव पर्वतः ॥ ८७ ॥
निरायुधो महातेजाः केवलं नखदंष्ट्रवान् ॥ नरान्तकमभिक्रम्य वालिपुत्रोऽब्रवीद्वचः ॥ ८८ ॥
तिष्ठ किं प्राकृतैरेभिर्हरिभिस्त्वं करिष्यसि ॥ अस्मिन्वज्रसमस्पर्शं प्रासं क्षिप ममोरसि ॥ ८९ ॥

चेष्टन्त इति गर्वितहृष्टचेष्टाः । नानायुधाः गृहीतराक्षसायुधा इत्यर्थः ॥ ६७ ॥ विमर्दे युद्धे ॥ ६८–६९ ॥ जघानेति । इत्थमिति शेषः ॥ ७०–७३ ॥ ज्वलन्तं ज्वलन्तमिव स्थितं । विभावसुः वह्निः ॥ ७४–७५ ॥ प्रमृद्नन् मर्दयन् ॥ ७६ ॥ न शेकुरिति । यतो हेतोरुत्पतन्तं स्थितं यान्तं च विव्याध अतः स्पन्दनादौ न शेकुरित्यर्थः ॥ ७७–८० ॥ कुम्भकर्णेन पातितानां नीलादीनामुत्तरत्र पौरुषकथनसांगत्यायैषां लब्धसंज्ञत्वमाह—ये त्विति ॥ ८१—८५ ॥ मेघसंकाशादिति निबिडत्वलक्षणसमानधर्मप्रयुक्तेयमुपमा । मेघानीकादित्यत्र तु निष्क्रमणापादानत्वधर्मप्रयुक्तेत्युपमाद्वयस्य निर्वाहः ॥ ८६ ॥ संघातः निबिडसंवेशः ।

ती० तस्यमार्गः तेनयुद्धार्थगतोमार्गइत्यर्थः । पतितैर्वानरैरभिसंवृतःसन् । मांसशोणितकर्दमःसन् ददृशइतिसंबन्धः ॥ ७२ ॥
स० नखदंष्ट्रं प्राप्यङ्गत्वादेकवद्भावः । तद्वान् ॥ ८८ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ट. भाषितुं. ख. च. ञ. द्रवितुं. २ ङ. च. झ. ञ. ट. भग्नानि. ३ क.—ट. दृष्ट्वोवाच. ४ घ. ङ. झ. ञ. ट. गच्छैनं. ५ क. ख. घ. वालिपुत्रोङ्गदोब्रवीत. ६ क. ख. च. ञ. ट. तिष्ठत्वं. ७ क. ख. च. ञ. ट.

अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा प्रचुक्रोध नरान्तकः ॥ संदश्य दशनैरोष्ठं विनिश्वस्य भुजङ्गवत् ॥ ९० ॥
अभिगम्याङ्गदं क्रुद्धो वालिपुत्रं नरान्तकः ॥ ९१ ॥

प्रासं समाविध्य तदाऽङ्गदाय समुज्ज्वलन्तं सहसोत्ससर्ज ॥
स वालिपुत्रोरसि वज्रकल्पे बभूव भग्नो न्यपतच्च भूमौ ॥ ९२ ॥
तं प्रासमालोक्य तदा विभग्नं सुपर्णकृत्तोरगभोगकल्पम्[1] ॥
तलं समुद्यम्य स वालिपुत्रस्तुरङ्गमं तस्य जघान मूर्ध्नि ॥ ९३ ॥
निमग्नतालुः स्फुटिताक्षितारो निष्क्रान्तजिह्वोचलसन्निकाशः ॥
स तस्य वाजी निपपात भूमौ तलप्रहारेण विशीर्णमूर्धा ॥ ९४ ॥
नरान्तकः क्रोधवशं जगाम हतं तुरङ्गं पतितं निरीक्ष्य ॥
स मुष्टिमुद्यम्य महाप्रभावो जघान शीर्षे युधि वालिपुत्रम् ॥ ९५ ॥
अथाङ्गदो मुष्टिविभिन्नमूर्धा[2] सुस्राव तीव्रं रुधिरं भृशोष्णम् ॥
मुहुर्विजज्वाल मुमोह चापि संज्ञां समासाद्य विसिस्मिये च ॥ ९६ ॥
अथाङ्गदो वज्रसमानवेगं[3] संवर्त्य मुष्टिं गिरिशृङ्गकल्पम् ॥
निपातयामास तदा महात्मा नरान्तकस्योरसि वालिपुत्रः ॥ ९७ ॥
स मुष्टिनिष्पिष्टविभिन्नवक्षा[4] ज्वालावमच्छोणितदिग्धगात्रः ॥
नरान्तको भूमितले पपात यथाऽचलो वज्रनिपातभग्नः ॥ ९८ ॥
अथान्तरिक्षे त्रिदशोत्तमानां वनौकसां चैव महाप्रणादः ॥
बभूव तस्मिन्निहतेऽग्र्यवीरे[5] नरान्तके वालिसुतेन सङ्ख्ये ॥ ९९ ॥
अथाङ्गदो राममनःप्रहर्षणं सुदुष्करं तत्कृतवान्हि[6] विक्रमम् ॥
विसिस्मिये सोऽप्यतिवीर्यविक्रमः[7] पुनश्च युद्धे स बभूव हर्षितः ॥ १०० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

अङ्गदसन्नद्धः सन्नद्धाङ्गदः ॥ ८७–९० ॥ अभिगम्येति । अयमुत्तरशेषः ॥ ९१—९७ ॥ ज्वालारूपेण वमता उद्गच्छता शोणितेन दिग्धगात्रः ॥ ९८–९९ ॥ तत्कृतवानित्यत्र तदित्यव्ययं पदं । तस्मादित्यर्थः । अङ्गदः हि यस्मात् । सुदुष्करं अतएव राममनःप्रहर्षणं विक्रमं कृतवान् । तस्मादित्यर्थः । विसिष्मिये । सोपीत्यत्र तच्छब्देन राममनःप्रहर्षणमित्यत्र गुणीभूतो रामशब्दः परामृश्यते । हर्षितः विस्मितेन रामेण श्लाघया तोषितः । स च अङ्गदश्च पुनः युद्धे बभूव । युद्धविषये सन्नद्धो बभूवेत्यर्थः ॥ १०० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

कतक० अत्रसर्गविच्छेदोबहुषुपुस्तकेषुनदृश्यतइत्यस्माभिरपिनकृतः । पूर्वोत्तरवाक्ययोरेककर्तृकयुद्धवर्णनात् ॥ १०० ॥ इत्येकोनसप्ततितमःसर्गः ॥ ६९ ॥

[पा०] १ ङ. झ. वीर्यकल्पं. २ ङ. झ. ट. मुष्टिविशीर्णमूर्धा. ३ ङ. झ. ट. मृत्युसमान. ४ ङ.—झ. निर्भिन्ननिमग्नवक्षाः. ५ क. ख. ग. न्निहतेऽतिवीर्ये. ६ क. ख. ग. ङ. झ. ञ. ट. तंकृतवान्हि. ७ ङ. च. झ. ञ. ट. सोप्यथ भीमकर्मा.

सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

हनुमन्नीलाभ्यांक्रमेणदेवान्तकयुद्धोन्मत्तयोर्वधः ॥ १ ॥ त्रिशिरसामुष्ट्यभिहतेनहनुमतातदीयखड्गाक्षेपेणतच्छिरस्त्रयकृन्तनम् ॥ २ ॥ ऋषभनाम्नावानरवरेणमत्तनाम्नोराक्षसस्यवधः ॥ ३ ॥

नरान्तकं हतं दृष्ट्वा चुक्रुशुर्नैर्ऋतर्षभाः ॥ देवान्तकस्त्रिमूर्धा च पौलस्त्यश्च महोदरः ॥ १ ॥
आरूढो मेघसंकाशं वारणेन्द्रं महोदरः ॥ वालिपुत्रं महावीर्यमभिदुद्राव वीर्यवान् ॥ २ ॥
भ्रातृव्यसनसंतप्तस्तथा देवान्तको बली ॥ आदाय परिघं दीप्तमङ्गदं समभिद्रवत् ॥ ३ ॥
रथमादित्यसंकाशं युक्तं परमवाजिभिः ॥ आस्थाय त्रिशिरा वीरो वालिपुत्रमथाभ्ययात् ॥ ४ ॥
स त्रिभिर्देवदर्पघ्नैर्नैर्ऋतेन्द्रैरभिद्रुतः ॥ वृक्षमुत्पाटयामास महाविटपमङ्गदः ॥ ५ ॥
देवान्तकाय तं वीरश्चिक्षेप सहसाऽङ्गदः ॥ महावृक्षं महाशाखं शक्रो दीप्तमिवाशनिम् ॥ ६ ॥
त्रिशिरास्तं प्रचिच्छेद शरैराशीविषोपमैः ॥ स वृक्षं कृत्तमालोक्य उत्पपात तदाऽङ्गदः ॥ ७ ॥
स ववर्ष ततो वृक्षाञ्शैलांश्च कपिकुञ्जरः ॥ तान्प्रचिच्छेद संक्रुद्धस्त्रिशिरा निशितैः शरैः ॥ ८ ॥
परिघाग्रेण तान्वृक्षान्बभञ्ज च सुरान्तकः ॥ त्रिशिराश्चाङ्गदं वीरमभिदुद्राव सायकैः ॥ ९ ॥
गजेन समभिद्रुत्य[1] वालिपुत्रं महोदरः ॥ जघानोरसि संक्रुद्धस्तोमरैर्वज्रसन्निभैः ॥ १० ॥
देवान्तकश्च संक्रुद्धः परिघेण तदाऽङ्गदम् ॥ उपगम्याभिहत्याशु व्यपचक्राम वेगवान् ॥ ११ ॥
स त्रिभिर्नैर्ऋतश्रेष्ठैर्युगपत्समभिद्रुतः ॥ न विव्यथे महातेजा वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ १२ ॥
स वेगवान्महावेगं कृत्वा परमदुर्जयः ॥ तलेन भृशमुत्पत्य जघानास्य महागजम् ॥ १३ ॥
तस्य तेन प्रहारेण नागराजस्य संयुगे ॥ पेततुर्लोचने तस्य विननाद स वारणः ॥ १४ ॥
विषाणं चास्य निष्कृष्य वालिपुत्रो महाबलः ॥ देवान्तकमभिप्लुत्य[2] ताडयामास संयुगे ॥ १५ ॥
स विह्वलितसर्वाङ्गो वातोद्धूत इव द्रुमः ॥ लाक्षारससवर्णं च सुस्राव रुधिरं मुखात्[3] ॥ १६ ॥
अथाश्वास्य महातेजाः कृच्छ्राद्देवान्तको बली ॥ आविध्य परिघं घोरमाजघान[4] तदाऽङ्गदम् ॥ १७ ॥
परिघाभिहतश्चापि वानरेन्द्रात्मजस्तदा ॥ जानुभ्यां पतितो भूमौ पुनरेवोत्पपात ह ॥ १८ ॥
तमुत्पतन्तं त्रिशिरास्त्रिभिर्बाणैरजिह्मगैः ॥ घोरैर्हरिपतेः पुत्रं ललाटेऽभिजघान ह ॥ १९ ॥
ततोऽङ्गदं परिक्षिप्तं त्रिभिर्नैर्ऋतपुङ्गवैः ॥ हनुमानपि विज्ञाय नीलश्चापि प्रतस्थतुः ॥ २० ॥
ततश्चिक्षेप शैलाग्रं नीलस्त्रिशिरसे तदा ॥ तद्रावणसुतो धीमान्बिभेद निशितैः शरैः ॥ २१ ॥
तद्बाणशतनिर्भिन्नं विदारितशिलातलम् ॥ सविस्फुलिङ्गं सज्वालं निपपात गिरेः शिरः ॥ २२ ॥
ततो[5] जृम्भितमालोक्य हर्षाद्देवान्तकस्तदा[6] ॥ परिघेणाभिदुद्राव मारुतात्मजमाहवे ॥ २३ ॥

पौलस्त्य इति त्रिमूर्धविशेषणं । न तु महोदरस्य । देवान्तकादयस्त्रयश्चुक्रुशुरिति संबन्धः ॥ १—२ ॥ समभिद्रवत् समभ्यद्रवत् ॥ ३–१० ॥ व्यपचक्राम पश्चादाजगाम ॥११—१२॥ अस्य महोदरस्य॥१३॥ तस्य अङ्गदस्य । तस्य नागराजस्येति द्वितीयतच्छब्दान्वयः ॥ १४ ॥ महाबलः वालिपुत्रः अस्य महोदरवाहनस्य गजस्य विषाणं निष्कृष्य अभिप्लुत्य वेगेन सन्निपत्य । देवान्तकं ताडयामासेति संबन्धः ॥ १५—२२ ॥ जृम्भितं भग्नमिति यावत् । जृम्भितं तद्ध-

---

[पा०] १ ङ. ज.—ट. समभिद्रुत्य. २ क. ख. ङ. झ. ट. मभिद्रुत्य. ३ ङ. झ. ञ. ट. महत्. ४ क. च.—ट. वेगादाजघान. ५ ङ. च. झ. ञ. ट. सविजृंभित. ६ क.—च. झ. ञ. ट. देवान्तकोबली.

तमापतन्तमुत्प्लुत्य हनुमान्मारुतात्मजः ॥ आजघान तदा मूर्ध्नि वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ २४ ॥
शिरसि प्रहरन्वीरस्तदा वायुसुतो बली ॥ नादेनाकम्पयच्चैव राक्षसान्स महाकपिः ॥ २५ ॥

स मुष्टिनिष्पिष्टविकीर्णमूर्धा निर्वान्तदन्ताक्षिविलम्बिजिह्वः ॥
देवान्तको राक्षसराजसूनुर्गतासुरुर्व्यां सहसा पपात ॥ २६ ॥
तस्मिन्हते राक्षसयोधमुख्ये महाबले संयति देवशत्रौ ॥
क्रुद्धस्त्रिमूर्धा निशिताग्रमुग्रं ववर्ष नीलोरसि बाणवर्षम् ॥ २७ ॥

महोदरस्तु संक्रुद्धः कुञ्जरं पर्वतोपमम् ॥ भूयः समधिरुह्याशु मन्दरं रश्मिवानिव ॥ २८ ॥
ततो बाणमयं वर्षं नीलस्योरस्यपातयत् ॥ गिरौ वर्षं तडिच्चक्रचापवानिव तोयदः ॥ २९ ॥

ततः शरौघैरभिवर्ष्यमाणो विभिन्नगात्रः कपिसैन्यपालः ॥
नीलो बभूवाथ निसृष्टगात्रो विष्टम्भितस्तेन महाबलेन ॥ ३० ॥
ततस्तु नीलः प्रतिलभ्य संज्ञां शैलं समुत्पाट्य सवृक्षषण्डम् ॥
ततः समुत्पत्य भृशोग्रवेगो महोदरं तेन जघान मूर्ध्नि ॥ ३१ ॥
ततः स शैलेन्द्रनिपातभग्नो महोदरस्तेन महाद्विपेन ॥
विपोथितो भूमितले गतासुः पपात वज्राभिहतो यथाऽद्रिः ॥ ३२ ॥

पितृव्यं निहतं दृष्ट्वा त्रिशिराश्चापमाददे ॥ हनुमन्तं च संक्रुद्धो विव्याध निशितैः शरैः ॥ ३३ ॥
स वायुसूनुः कुपितश्चिक्षेप शिखरं गिरेः ॥ त्रिशिरास्तच्छरैस्तीक्ष्णैर्बिभेद बहुधा बली ॥ ३४ ॥
तद्व्यर्थं शिखरं दृष्ट्वा द्रुमवर्षं महाकपिः ॥ विससर्ज रणे तस्मिन्रावणस्य सुतं प्रति ॥ ३५ ॥
तमापतन्तमाकाशे द्रुमवर्षं प्रतापवान् ॥ त्रिशिरा निशितैर्बाणैश्चिच्छेद च ननाद च ॥ ३६ ॥
ततो हनूमानुत्प्लुत्य हयांस्त्रिशिरसस्तदा ॥ विददार नखैः क्रुद्धो गजेन्द्रं मृगराडिव ॥ ३७ ॥
अथ शक्तिं समादाय कालरात्रिमिवान्तकः ॥ चिक्षेपानिलपुत्राय त्रिशिरा रावणात्मजः ॥ ३८ ॥
दिवः क्षिप्तामिवोल्कां तां शक्तिं क्षिप्रामसंगताम् ॥ गृहीत्वा हरिशार्दूलो बभञ्ज च ननाद च ॥ ३९ ॥
तां दृष्ट्वा घोरसंकाशां शक्तिं भग्नां हनूमता ॥ प्रहृष्टा वानरगणा विनेदुर्जलदा इव ॥ ४० ॥
ततः खड्गं समुद्यम्य त्रिशिरा राक्षसोत्तमः ॥ निजघान तदा व्यूढे वायुपुत्रस्य वक्षसि ॥ ४१ ॥
खड्गप्रहाराभिहतो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ आजघान त्रिशिरसं तलेनोरसि वीर्यवान् ॥ ४२ ॥
स तलाभिहतस्तेन स्रस्तहस्तायुधो भुवि ॥ निपपात महातेजास्त्रिशिरास्त्यक्तचेतनः ॥ ४३ ॥
स तस्य पततः खड्गं समाच्छिद्य महाकपिः ॥ ननाद गिरिसंकाशस्त्रासयन्सर्वनैर्ऋतान् ॥ ४४ ॥

नुदंष्ट्रेत्यादिवत् ॥ २३—२९ ॥ निसृष्टगात्रः शिथिलगात्रः । विष्टम्भितः स्तब्धीकृतः । एतन्निसृष्टत्वे हेतुः ॥ ३०—३१ ॥ विपोथितः हिंसितः ॥ ३२—३९ ॥ घोरसंकाशां भयंकरप्रकाशां ॥ ४० ॥ व्यूढे विशाले ॥ ४१—४२ ॥ त्यक्तचेतनः मूर्च्छित

ती० निर्वान्तदन्ताक्षिविलंबिजिह्वः दन्ताक्षीणिचविलंबिजिह्वाचतथा । निर्वान्ताः बहिर्निर्गताःदन्तादयोयस्येतितथा ॥ २६ ॥ ति० भूयःसमधिरुह्येति । युद्धागमनवेलायामारूढगजस्याङ्गदेनहतत्वादितिभावः ॥ २८ ॥ ति० तटिच्चक्रंचापमिन्द्रधनुश्चयस्यास्तिसः ॥ स० तटितांविद्युतांचक्रंसमूहोयस्मिंस्तत् ॥ २९ ॥ ती० असंगतां अनिवारितां ॥ स० असंगतां स्वसमीपमप्राप्तां

[पा०] १ ङ. ञ. ठ. तडिच्चक्रंसगर्जन्निवतोयदः. २ घ.—ञ. शैलाभिनिपात. ३ ङ. च. झ. ञ. ट. तदाकपिः. ४ ङ. च. झ. ञ. ट. समासाद्य. ५ घ. ङ. झ. निचखानतदाखड्गंवानरेन्द्रस्यवक्षसि. ख. च. ञ. ट. निजघानचखड्गेन. ग. निजघानतदावेगाद्वानरेन्द्रस्य. ६ क.—ङ. ज.—ट. स्रस्तहस्तांबरो.

अमृष्यमाणस्तं घोषमुत्पपात निशाचरः ॥ उत्पत्य च हनूमन्तं ताडयामास मुष्टिना ॥ ४५ ॥
तेन मुष्टिप्रहारेण संचुकोप महाकपिः ॥ कुपितश्च निजग्राह किरीटे राक्षसर्षभम् ॥
[हनुमांस्त्रोषताम्राक्षो राक्षसं परवीरहा] ॥ ४६ ॥

स तस्य शीर्षाण्यसिना शितेन किरीटजुष्टानि सकुण्डलानि ॥
क्रुद्धः प्रचिच्छेद सुतोऽनिलस्य त्वष्टुः सुतस्येव शिरांसि शक्रः ॥ ४७ ॥
तान्यायताक्षाण्यगसन्निभानि प्रदीप्तवैश्वानरलोचनानि ॥
पेतुः शिरांसीन्द्ररिपोर्धरण्यां ज्योतींषि मुक्तानि यथाऽर्कमार्गात् ॥ ४८ ॥
तस्मिन्हते देवरिपौ त्रिशीर्षे हनूमता शक्रपराक्रमेण ॥
नेदुः प्लवङ्गाः प्रचचाल भूमी रक्षांस्यथो दुद्रुविरे समन्तात् ॥ ४९ ॥

हतं त्रिशिरसं दृष्ट्वा तथैव च महोदरम् ॥ हतौ प्रेक्ष्य दुराधर्षौ देवान्तकनरान्तकौ ॥ ५० ॥
चुकोप परमामर्षी मत्तो राक्षसपुङ्गवः ॥ जग्राहार्चिष्मतीं घोरां गदां सर्वायसीं शुभाम् ॥ ५१ ॥
हेमपट्टपरिक्षिप्तां मांसशोणितफेनिलाम् ॥ विराजमानां वपुषा शत्रुशोणितरञ्जिताम् ॥ ५२ ॥
तेजसा संप्रदीप्ताग्रां रक्तमाल्यविभूषिताम् ॥ ऐरावतमहापद्मसार्वभौमभयावहाम् ॥ ५३ ॥
गदामादाय संक्रुद्धो मत्तो राक्षसपुङ्गवः ॥ हरीन्समभिदुद्राव युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ॥ ५४ ॥
अथर्षभः समुत्पत्य वानरो रावणानुजम् ॥ मत्तानीकमुपागम्य तस्थौ तस्याग्रतो बली ॥ ५५ ॥
तं पुरस्तात्स्थितं दृष्ट्वा वानरं पर्वतोपमम् ॥ आजघानोरसि क्रुद्धो गदया वज्रकल्पया ॥ ५६ ॥
स तयाऽभिहतस्तेन गदया वानरर्षभः ॥ भिन्नवक्षाः समाधूतः सुस्राव रुधिरं बहु ॥ ५७ ॥
स संप्राप्य चिरात्संज्ञामृषभो वानरर्षभः ॥ [क्रुद्धो विस्फुरमाणोष्ठो महापार्श्वमुदैक्षत ॥ ५८ ॥

स वेगवान्वेगवदभ्युपेत्य तं राक्षसं वानरवीरमुख्यः ॥
संवर्त्य मुष्टिं सहसा जघान बाह्वन्तरे शैलनिकाशरूपः ॥ ५९ ॥
स कृत्तमूलः सहसेव वृक्षः क्षितौ पपात क्षतजोक्षिताङ्गः ॥
तां चास्य घोरां यमदण्डकल्पां गदां प्रगृह्याशु तदा ननाद ॥ ६० ॥

ति० ॥४१—४६॥ त्वष्टुः सुतः विश्वरूपः । "विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितः" इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धः ॥ ४७ ॥ मुक्तानि अनुभूतपुण्यफलानि । अर्कमार्गात् आकाशात् ॥ ४८—४९ ॥ हतं त्रिशिरसमित्यादि चतुश्श्लोक्येकान्वया । मत्तः इति महापार्श्वस्य नामान्तरं । मांसशोणितफेनिलामिति युद्धकालिकरूपं । शत्रुशोणितरञ्जितामिति पूर्वकालिकरूपं । महापद्मः पुण्डरीकाह्वयदिग्गजः ॥ ५०—५४ ॥ मत्तानीकं मत्तानीक इति च महापार्श्वस्य नामान्तरं ॥ ५५–५६ ॥ समाधूतः कम्पितः

॥ ३९ ॥ शि० भूमिश्चचाल हर्षेणचकंपे ॥ ४९ ॥ ति० युद्धोन्मत्तंमहोदरं तथैवच हतमितिशेषः । एतद्वधोहनूमताकृतइत्यनुवादबलाद्द्रष्टव्यं ॥ ५० ॥ इतिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७० ॥

[पा०] १ इदमर्धं. क.—घ. च. पाठेषुदृश्यते. २ ङ. झ. दृष्ट्वायुद्धोन्मत्तंतथैवच. क. ग. च. छ. ज. ञ. ट. दृष्ट्वामहोदरमथापिच. घ. महापार्श्वंतथैवच. ३ क. ग. च. ज. ञ. ट. महापार्श्वोनिशाचरः. ४ क. च. छ. ज. ञ. ट. शोणितलेपनां. घ. शोणितलेपितां. ५ ग. घ. ङ. ज. झ. ट. विपुलां. ६ क. घ. ङ. च. झ. ट. शोणिततर्पितां. ख. शोणितरूषितां. ज. पक्षभयंकरां. ७ क. च. ज. ञ. ट. महापार्श्वोनिशाचरः. ८ क. ख. च. ञ. ट. वरुणात्मजः. ९ क. च. ज. ञ. महापार्श्वमुपा. १० झ. वानरेश्वरः. ११ क्रुद्धोविस्फुरमाणोष्ठइत्यादयःधातेभइवाद्रिराजइत्यन्ताःश्लोकाः क. ख. ङ. च. झ. ञ. ट. पाठेषु अधिकादृश्यन्ते.

मुहूर्तमासीत्स गतासुकल्पः प्रत्यागतात्मा सहसा सुरारिः ।
उत्पत्य संध्याभ्रसमानवर्णस्तं वारिराजात्मजमाजघान ॥ ६१ ॥
स मूर्च्छितो भूमितले पपात मुहूर्तमुत्पत्य पुनः ससंज्ञः ।
तामेव तस्याद्रिवराद्रिकल्पां गदां समाविध्य जघान संख्ये ॥ ६२ ॥
सा तस्य रौद्रा समुपेत्य देहं रौद्रस्य देवाध्वरविप्रशत्रोः ॥
बिभेद वक्षः क्षतजं च भूरि सुस्राव धात्वंभ इवाद्रिराजः] ॥ ६३ ॥

[1]अभिदुद्राव वेगेन गदां तस्य महात्मनः ॥ ६४ ॥
गृहीत्वा तां गदां भीमामाविध्य च पुनः पुनः ॥ [2]मत्तानीकं महात्मानं जघान रणमूर्धनि ॥६५॥
स स्वया गदया भग्नो विशीर्णदशनेक्षणः ॥ निपपात ततो मत्तो वज्राहत इवाचलः ॥ ६६ ॥
विशीर्णन[3]यने भूमौ गतसत्त्वे गतायुषि ॥ पतिते राक्षसे तस्मिन्विद्रुतं राक्षसं बलम् ॥ ६७ ॥
[[4]उन्मत्तस्तु तदा दृष्ट्वा गतासुं भ्रातरं रणे ॥ चुकोप परमक्रुद्धः प्रलयाग्निसमद्युतिः ॥ ६८ ॥

ततः समादाय गदां स वीरो वित्रासयन्वानरसैन्यमुग्रम् ॥
दुद्राव वेगेन तु सैन्यमध्ये दहन्यथा वह्निरतिप्रचण्डः ॥ ६९ ॥

आपतन्तं तदा दृष्ट्वा राक्षसं भीमविक्रमम् ॥ शैलमादाय दुद्राव गवाक्षः पर्वतोपमः ॥ ७० ॥
जिघांसू राक्षसं भीमं तं शैलेन महाबलः ॥ आपतन्तं तदा दृष्ट्वा उन्मत्तोपि महागिरिम् ॥ ७१ ॥
चिच्छेद गदया वीरः शतधा तत्र संयुगे ॥ चूर्णीकृतं गिरिं दृष्ट्वा रक्षसा कपिकुञ्जरः ॥ ७२ ॥
विस्मितोऽभून्महाबाहुर्जगर्ज च मुहुर्मुहुः ॥ उन्मत्तस्तु सुसंक्रुद्धो ज्वलन्तीं राक्षसोत्तमः ॥ ७३ ॥
गदामादाय वेगेन कपेर्वक्षस्यताडयत् ॥ स तया गदया वीरस्ताडितः कपिकुञ्जरः ॥ ७४ ॥
पपात भूमौ निस्संज्ञः सुस्राव रुधिरं बहु ॥ पुनः संज्ञामथास्थाय वानरः स समुत्थितः ॥ ७५ ॥
तलेन ताडयामास ततस्तस्य शिरः कपिः ॥ तेन प्रताडितो वीरो राक्षसः पर्वतोपमः ॥ ७६ ॥
विस्रस्तदन्तनयनो निपपात महीतले ॥ सुस्राव रुधिरं सोष्णं गतासुश्च ततोऽभवत्] ॥ ७७ ॥

तस्मिन्हते भ्रातरि रावणस्य तन्नैरृतानां बलमर्णवाभम् ॥
त्यक्तायुधं [5]केवलजीवितार्थं दुद्राव भिन्नार्णवसन्निकाशम् ॥ ७८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

॥५७—६३॥ गदामभिदुद्राव गदां ग्रहीतुं दुद्रावेत्यर्थः ॥ ६४—७७ ॥ केवलजीवितार्थं यशोरहितजीवनार्थं । भिन्नार्णवसन्निकाशमिति क्रियाविशेषणं ॥७८॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

[पा०] १ ञ. सोभिदुद्राव. क. अभिजग्राह. २ च. ज. ञ. महापार्श्वमहानादो. ङ. झ. ट. मत्तानीकंमहात्मास. ३ क. ङ. झ. ट. विशीर्णनयनोभूमौगतसत्वोगतायुषः. ४ उन्मत्तस्त्वित्यादयः गतासुश्चततोऽभवत्. इत्यन्ताःश्लोकाःक.—ट. पाठेषुन दृश्यन्ते. औत्तराहपाठएवोपलभ्यन्ते. ५ ग. केवलजीविताशं.

एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

भ्रातृनिधनरुष्टे अतिकायेसेनामध्यप्रविष्टे तस्मिन्कुंभकर्णत्वभ्रमेण वानरेषुभयाद्विद्रवमाणेषु रामेण तद्रथायुधादिवर्णनपूर्वकंविभीषणंप्रति तत्स्वरूपप्रश्नः ॥ १ ॥ विभीषणेनरामंप्रति विस्तरेणतत्पराक्रमादिनिवेदनम् ॥ २ ॥ अतिकायेनरामंप्रति गर्वोक्त्यायुद्धप्रार्थने लक्ष्मणेन तत्प्रतिरोधनम् ॥ ३ ॥ ततस्तयोर्वीरवादपुरस्सरंसमारंभः ॥ ४ ॥ लक्ष्मणेनास्त्रप्रत्यस्त्रप्रयोगपूर्वकं निशिततरशरगणप्रयोगेपि ब्रह्मवरादभेद्यकवचएवसत्यतिकाये अन्तरिक्षेऽन्तर्हितवायुवचनाद्ब्रह्मास्त्रेण तच्छिरश्छेदनम् ॥ ५ ॥

स्वबलं व्यथितं दृष्ट्वा तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ भ्रातृंश्च निहतान्दृष्ट्वा शक्रतुल्यपराक्रमान् ॥ १ ॥
पितृव्यौ चापि संदृश्य समरे संनिषूदितौ ॥ युद्धोन्मत्तं च मत्तं च भ्रातरौ राक्षसर्षभौ ॥ २ ॥
चुकोप च महातेजा ब्रह्मदत्तवरो युधि ॥ अतिकायोद्रिसंकाशो देवदानवदर्पहा ॥ ३ ॥
स भास्करसहस्रस्य संघातमिव भास्वरम् ॥ रथमास्थाय शक्रारिरभिदुद्राव वानरान् ॥ ४ ॥
स विस्फार्य महच्चापं किरीटी मृष्टकुण्डलः ॥ नाम विश्रावयामास ननाद च महास्वनम् ॥ ५ ॥
तेन सिंहप्रणादेन नामविश्रावणेन च ॥ ज्याशब्देन च भीमेन त्रासयामास वानरान् ॥ ६ ॥
ते दृष्ट्वा देहमाहात्म्यं कुम्भकर्णोऽयमुत्थितः ॥ भयार्ता वानराः सर्वे संश्रयन्ते परस्परम् ॥ ७ ॥
ते तस्य रूपमालोक्य यथा विष्णोस्त्रिविक्रमे ॥ भयाद्वानरयूथास्ते विद्रवन्ति ततस्ततः ॥ ८ ॥
तेऽतिकायं समासाद्य वानरा मूढचेतसः ॥ शरण्यं शरणं जग्मुर्लक्ष्मणाग्रजमाहवे ॥ ९ ॥
ततोतिकायं काकुत्स्थो रथस्थं पर्वतोपमम् ॥ ददर्श धन्विनं दूराद्गर्जन्तं कालमेघवत् ॥ १० ॥
स तं दृष्ट्वा महात्मानं राघवस्तु विसिष्मिये ॥ वानरान्सान्त्वयित्वाऽथ विभीषणमुवाच ह ॥ ११ ॥
कोसौ पर्वतसंकाशो धनुष्मान्हरिलोचनः ॥ युक्ते हयसहस्रेण विशाले स्यन्दने स्थितः ॥ १२ ॥
य एष निशितैः शूलैः सुतीक्ष्णैः प्रासतोमरैः ॥ अर्चिष्मद्भिर्वृतो भाति भूतैरिव महेश्वरः ॥ १३ ॥
कालजिह्वाप्रकाशाभिर्य एषोतिविराजते ॥ आवृतो रथशक्तीभिर्विद्युद्भिरिव तोयदः ॥ १४ ॥
धनूंषि चास्य सज्यानि हेमपृष्ठानि सर्वशः ॥ शोभयन्ति रथश्रेष्ठं शक्रचाप इवाम्बरम् ॥ १५ ॥

स्वबलमित्यादि। भ्रातरौ अन्योन्यं भ्रातरौ ॥१-४॥ मृष्टकुण्डलः शुद्धकुण्डलः ॥ ५-६ ॥ माहात्म्यं महत्त्वं । उत्थित इत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यं ॥७-११॥ हरिलोचनः सिंहदृष्टिः ॥ १२-१३ ॥ रथशक्तीभिः

ति० भ्रातरौ अन्योन्यंभ्रातरौ ॥ एतदुक्तिःपरस्परसौहार्दातिशयप्रदर्शनाय ॥ २ ॥ ति० परस्परंसंश्रयन्ते । रक्षणार्थमिति शेषः ॥ ७ ॥ ती० तेतस्यरूपमालोक्यतेविद्रवन्तीतितच्छब्दद्वयान्वयः ॥ ति० तेरूपमालोक्य तेइव वानराइव विद्रवन्तीतितच्छब्दद्वयनिर्वाहः । इवेतिशेषः ॥ स० तेवानराः विद्रवन्ति व्यद्रवन् । वानरयोधास्ते वानरयोधाअस्तायस्मिंस्तस्मिन्रणमण्डले। अस्तं भावेक्तः । वानरयोधानामसनेसतित्रायकाभावात्ततस्ततोव्यद्रवन्नितिभावः । येयेतस्यरूपमालोक्यस्थितास्तेतेसर्वेततस्ततोविद्रवन्तीत्यन्वयेन तेद्वयंसार्थकमितिवा । नचभिन्नार्थगतयोस्तेशब्दयोःकथमैकस्थ्यसंपादनेनवीप्सात्वमितिवाच्यं । ‘ येयजत्रायईड्याः ’ इत्यादिवदन्वयमुखेनैकस्थ्योपपत्तेः । ‘ ते रूपमालोक्य तइव वानराइवविद्रवन्तीतितच्छब्दद्वयनिर्वाहः । इवेतिशेषः ’ इतिनागोजिभट्टः । तेतस्यरूपमालोक्य ते विद्रवन्तीतितच्छब्दद्वयस्यनिर्वाहइतितीर्थश्च । द्वयोर्भावोबिन्दुविभावनीयः ॥ ८ ॥ स० हरिलोचनः सिंहदृष्टिर्मर्कटदृष्टिर्वा हरिष्वेवलोचनंयस्येतिवा ॥ १२ ॥ स० यः कइत्यर्थः । ‘ यतश्चोदेतिसूर्यः ’ इत्यादिव-

[पा०] १ ङ. झ. संनिपातितौ. २ ङ. च. ज. झ. ञ. मारुह्य. ३ घ. ङ. झ. महाकायं. ४ क. ख. ङ. झ. ञ. ट. राघवस्तुसुविस्मितः. घ. राघवस्तस्यविस्मितः. ५ ख. घ. एषभुविराजते.

क एष रक्षःशार्दूलो रणभूमिं विराजयन् ॥ अभ्येति रथिनां श्रेष्ठो रथेनादित्यतेजासा ॥ १६ ॥
ध्वजशृङ्गप्रतिष्ठेन राहुणाभिविराजते ॥ सूर्यरश्मिनिभैर्बाणैर्दिशो दश विराजयन् ॥ १७ ॥
त्रिणतं मेघनिर्ह्रादं हेमपृष्ठमलङ्कृतम् ॥ शतक्रतुधनुःप्रख्यं धनुश्चास्य विराजते ॥ १८ ॥
सध्वजः सपताकश्च सानुकर्षो महारथः ॥ चतुःसादिसमायुक्तो मेघस्तनितनिस्वनः ॥ १९ ॥
विंशतिर्दश चाष्टौ च तूण्योस्य रथमास्थिताः ॥ कार्मुकानि च भीमानि ज्याश्च काञ्चनपिङ्गलाः ॥ २० ॥
द्वौ च खड्गौ रथगतौ पार्श्वस्थौ पार्श्वशोभितौ ॥ चतुर्हस्तत्सरुयुतौ व्यक्तहस्तदशायतौ ॥ २१ ॥
रक्तकण्ठगुणो धीरो महापर्वतसन्निभः ॥ कालः कालमहावक्त्रो मेघस्थ इव भास्करः ॥ २२ ॥
काञ्चनाङ्गदनद्धाभ्यां भुजाभ्यामेष शोभते ॥ शृङ्गाभ्यामिव तुङ्गाभ्यां हिमवान्पर्वतोत्तमः ॥ २३ ॥
कुण्डलाभ्यां तु यस्यैतद्भाति वक्त्रं शुभेक्षणम् ॥ पुनर्वस्वन्तरगतं पूर्णं बिम्बमिवैन्दवम् ॥ २४ ॥
आचक्ष्व मे महाबाहो त्वमेनं राक्षसोत्तमम् ॥ यं दृष्ट्वा वानराः सर्वे भयार्ता विद्रुता दिशः ॥२५॥
स पृष्टो राजपुत्रेण रामेणामिततेजसा ॥ आचचक्षे महातेजा राघवाय विभीषणः ॥ २६ ॥
दशग्रीवो महातेजा राजा वैश्रवणानुजः ॥ भीमकर्मा महोत्साहो रावणो राक्षसाधिपः ॥ २७ ॥
तस्यासीद्वीर्यवान्पुत्रो रावणप्रतिमो रणे ॥ वृद्धसेवी श्रुतिधरः सर्वास्त्रविदुषां वरः ॥ २८ ॥
अश्वपृष्ठे रथे नागे खड्गे धनुषि कर्षणे ॥ भेदे सान्त्वे च दाने च नये मन्त्रे च संमतः ॥ २९ ॥
यस्य बाहू समाश्रित्य लङ्का वसति निर्भया ॥ तनयं धान्यमालिन्या अतिकायमिमं विदुः ॥ ३० ॥
एतेनाराधितो ब्रह्मा तपसा भावितात्मना ॥ अस्त्राणि चाप्यवाप्तानि रिपवश्च पराजिताः ॥ ३१ ॥
सुरासुरैरवध्यत्वं दत्तमस्मै स्वयंभुवा ॥ एतच्च कवचं दिव्यं रथश्चैषोर्कभास्वरः ॥ ३२ ॥
एतेन शतशो देवा दानवाश्च पराजिताः ॥ रक्षितानि च रक्षांसि यक्षाश्चापि निषूदिताः ॥ ३३ ॥
वज्रं विष्टम्भितं येन बाणैरिन्द्रस्य धीमतः ॥ पाशः सलिलराजस्य रणे प्रतिहतस्तथा ॥ ३४ ॥
एषोतिकायो बलवान्राक्षसानामथर्षभः ॥ रावणस्य सुतो धीमान्देवदानवदर्पहा ॥ ३५ ॥
तदस्मिन्क्रियतां यत्नः क्षिप्रं पुरुषपुङ्गव ॥ पुरा वानरसैन्यानि क्षयं नयति सायकैः ॥ ३६ ॥

रथस्थिताभिः शक्तिभिः ॥ १४—१६॥ ध्वजशृङ्गप्रतिष्ठेनेति ॥ अनेन राहुध्वजोयमित्युक्तं ॥ १७ ॥ त्रिणतं त्रिषुआद्यन्तयोर्मध्ये च नतं । मेघनिर्ह्रादं मेघतुल्यज्यास्वनं । हेमपृष्ठं हेमलिप्तपार्श्वमित्यर्थः । धनुः रथस्थेभ्यः अन्यत् करधृतमिदं ॥ १८ ॥ ध्वजः असाधारणकेतनं । पताका साधारणी । अनुकर्षः रथाधःस्थदारु । चतुःसादिसमायुक्तः चतुःसारथियुक्तः ॥ १९ ॥ कार्मुकाणि धनुर्भेदा इति न पौनरुक्त्यं ॥ २० ॥ पार्श्वशोभितौ पार्श्वाभ्यां शोभितौ । चतुर्हस्तत्सरुयुतौ चतुर्हस्तप्रमाणत्सरुयुक्तौ । "त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यात्" इत्यमरः । व्यक्तहस्तदशायतौ व्यक्तौ च तौ हस्तदशायतौ चेति तथा ॥ २१ ॥ रक्तकण्ठगुणः रक्तकण्ठमाल्यः । कालमहावक्त्रः कालस्येव महावक्त्रं यस्य स तथोक्तः । काल इव महावक्त्र इति वा ॥ २२—२७ ॥ तस्येत्यादिश्लोकद्वयं ॥ नये युक्तौ । मन्त्रे विचारे ॥ २८—३३ ॥ वज्रमित्यादिश्लोकद्वयं ॥ विष्टम्भितं निश्चलीकृतं । राक्षसानामथर्षभ इत्यत्राथशब्दः कार्त्स्न्ये ॥ ३४—३५ ॥ पुरा नयति

यच्छब्द.किमर्थं ॥ १३ ॥ स० उभाभ्यांकुण्डलाभ्यां एकैकस्मिन्कर्णेउभाभ्यां । अतोनोभाभ्यामधिकं ॥ २४ ॥ ती० अश्वरथगजस्थानांक्रमेणप्रतिनियतायुधान्याह—खड्गेधनुषिकर्षणइति । कृष्यतेऽनेनेतिकर्षणःपाशादिः । तोमरभेदोवा ॥ २९ ॥

[पा०] १ ङ. च. झ. ट. खड्गौचपार्श्वस्थौप्रदीप्तौपार्श्वशोभितौ. २ क.—च. झ. ञ. ट. त्सरुचितौ. ३ ङ. झ. कुण्डलाभ्यासुभाभ्यांचभातिवक्त्रंसुभीषणं. ४ ग. च. झ. ञ. ट. गतःपरिपूर्णोनिशाकरः. क. ख. घ. ङ. गतःप्रतिपूर्णोनिशाकरः. ५ ङ. च. झ. ञ. ट. महात्माहि. ग. महेष्वासो. ६ ग.—ट. बले. ७ झ. ञ. ट. नागपृष्ठे. ८ ङ. ट. कर्मणि. ९ ङ. च. झ. ञ. ट. भवति. १० ग. ङ. झ. ञ. ट. धीमता.

ततोतिकायो बलवान्प्रविश्य हरिवाहिनीम् ॥ विस्फारयामास धनुर्ननाद च पुनः पुनः ॥ ३७ ॥
तं भीमवपुषं दृष्ट्वा रथस्थं रथिनां वरम् ॥ अभिपेतुर्महात्मानो ये प्रधाना वनौकसः ॥ ३८ ॥
कुमुदो द्विविदो मैन्दो नीलः शरभ एव च ॥ पादपैर्गिरिशृङ्गैश्च युगपत्समभिद्रवन् ॥ ३९ ॥
तेषां वृक्षांश्च शैलांश्च शरैः काञ्चनभूषणैः ॥ अतिकायो महातेजाश्चिच्छेदास्त्रविदां वरः ॥ ४० ॥
तांश्चैव सर्वान्स हरीञ्शरैः सर्वायसैर्बली ॥ विव्याधाभिमुखः सङ्ख्ये भीमकायो निशाचरः ॥ ४१ ॥
तेऽर्दिता बाणवर्षेण भग्नगात्राः प्लवङ्गमाः ॥ न शेकुरतिकायस्य प्रतिकर्तुं महारणे ॥ ४२ ॥
तत्सैन्यं हरिवीराणां त्रासयामास राक्षसः ॥ मृगयूथमिव क्रुद्धो हरिर्यौवनदर्पितः ॥ ४३ ॥

स राक्षसेन्द्रो हरिसैन्यमध्ये नायुध्यमानं निजघान कंचित् ॥
उपेत्य रामं सधनुः कलापी सगर्वितं वाक्यमिदं बभाषे ॥ ४४ ॥
रथे स्थितोऽहं शरचापपाणिर्न प्राकृतं कंचन योधयामि ॥
यैश्चास्ति कश्चिद्व्यवसाययुक्तो ददातु मे क्षिप्रमिहाद्य युद्धम् ॥ ४५ ॥
तत्तस्य वाक्यं ब्रुवतो निशम्य चुकोप सौमित्रिरमित्रहन्ता ॥
अमृष्यमाणश्च समुत्पपात जग्राह चापं च ततः स्मयित्वा ॥ ४६ ॥

क्रुद्धः सौमित्रिरुत्पत्य तूणादाक्षिप्य सायकम् ॥ पुरस्तादतिकायस्य विचकर्ष महद्धनुः ॥ ४७ ॥
पूरयन्स महीं शैलानाकाशं सागरं दिशः ॥ ज्याशब्दो लक्ष्मणस्योग्रस्त्रासयत्रजनीचरान् ॥ ४८ ॥
सौमित्रेश्चापनिर्घोषं श्रुत्वा प्रतिभयं तदा ॥ विसिष्मिये महातेजा राक्षसेन्द्रात्मजो बली ॥ ४९ ॥
अथातिकायः कुपितो दृष्ट्वा लक्ष्मणमुत्थितम् ॥ आदाय निशितं बाणमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५० ॥
बालस्त्वमसि सौमित्रे विक्रमेष्वविचक्षणः ॥ गच्छ किं कालसदृशं मां योधयितुमिच्छसि ॥ ५१ ॥
न हि मद्बाहुसृष्टानामस्त्राणां हिमवानपि ॥ सोढुमुत्सहते वेगमन्तरिक्षमथो मही ॥ ५२ ॥
सुखप्रसुप्तं कालाग्निं निबोधयितुमिच्छसि ॥ न्यस्य चापं निवर्तस्व मा प्राणाञ्जहि मद्गतः ॥ ५३ ॥
अथ वा त्वं प्रतिष्टब्धो न निवर्तितुमिच्छसि ॥ तिष्ठ प्राणान्परित्यज्य गमिष्यसि यमक्षयम् ॥ ५४ ॥
पश्य मे निशितान्बाणानरिदर्पनिषूदनान् ॥ ईश्वरायुधसंकाशांस्तप्तकाञ्चनभूषणान् ॥ ५५ ॥
एष ते सर्पसंकाशो बाणः पास्यति शोणितम् ॥ मृगराज इव क्रुद्धो नागराजस्य शोणितम् ॥
इत्येवमुक्त्वा संक्रुद्धः शरं धनुषि संदधे ॥ ५६ ॥

मुखः स्थित इति शेषः ॥ ४१—४२ ॥ हरिः सिंहः ॥ ४३ ॥ कलापी तूणीरवान् । "कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतावपि" इत्यमरः । सगर्वितं सगर्वं ॥ ४४ ॥ व्यवसायः उत्साहः ॥ ४५ ॥ स्मयित्वा अनादृत्य । "ष्मिङ् अनादरे" इति धातुः ॥ ४६— ... त्रासयन् अभूदिति शेषः ॥ ४८ ॥ प्रतिभयं । "भयंकरं प्रतिभयं" इत्यमरः ॥ ४९–५२ ॥ निबोधयितुं ज्वलयितुं । मा जहि मा हिंसीः । "हन्तेर्जः" इति जादेशः । मद्गतः मां प्राप्तः ॥ ५३ ॥ प्रतिष्टब्धः प्रतिमुखं स्थितः ॥ ५४ ॥ ईश्वरायुधं

स० यौवनदर्पितइतिराक्षसविशेषणं । नमृगयूथमथनेसिंहस्यतारुण्यमपेक्षितं । स्वप्नेपिवा चित्रितस्यवासिंहस्यदर्शनमात्रेणगजादिमारकस्यकियान्मृगवधस्तस्येतितत्रतस्यासंभवदन्वयत्वात् । "सिंहीगर्भविनिस्सृतंतदुपरिक्रोधात्पतन्तंशिशुं" इत्यादिकवितापि नानुकूलानागोजिभट्टस्यास्माकमिवेतिदिक् ॥ ४३ ॥ स० अयुध्यमानंकंचननजघान । एतेनश्रुतधरइत्यादिनासूचितंधार्मिष्ठत्वं ध्वनितं ॥ ४४ ॥ ति० यस्यशक्तिरस्ति व्यवसाययुक्तश्चयः सयुद्धंददातु ॥ ४५ ॥

[पा०] १ क. ख. घ. ङ. ज. झ. ट. मुखान्सङ्ख्ये. २ क. ङ.—ट. विशारदः. ३ क. ख. घ. ङ. झ. ञ. ट. यस्यास्तिशक्तिर्व्यवसाय. ४ ङ. झ. ञ. ट. महींसर्वामाकाशं.

श्रुत्वाऽतिकायस्य वचः सरोषं सगर्वितं संयति राजपुत्रः ॥
स संचुकोपातिबलो बृहच्छ्रीरुवाच वाक्यं च ततो महार्थम् ॥ ५७ ॥
न वाक्यमात्रेण भवान्प्रधानो न कत्थनात्सत्पुरुषा भवन्ति ॥
मयि स्थिते धन्विनि बाणपाणौ निदर्शय स्वात्मबलं दुरात्मन् ॥ ५८ ॥
कर्मणा सूचयात्मानं न विकत्थितुमर्हसि ॥ पौरुषेण तु यो युक्तः स तु शूर इति स्मृतः ॥ ५९ ॥
सर्वायुधसमायुक्तो धन्वी त्वं रथमास्थितः ॥ शरैर्वा यदि वाऽप्यस्त्रैर्दर्शयस्व पराक्रमम् ॥ ६० ॥
ततः शिरस्ते निशितैः पातयिष्याम्यहं शरैः ॥ मारुतः कालसंपक्कं वृन्तात्तालफलं यथा ॥ ६१ ॥
अद्य ते मामका बाणास्तप्तकाञ्चनभूषणाः ॥ पास्यन्ति रुधिरं गात्राद्बाणशल्यान्तरोत्थितम् ॥ ६२ ॥
बालोऽयमिति विज्ञाय न माऽवज्ञातुमर्हसि ॥ ६३ ॥
बालो वा यदि वा वृद्धो मृत्युं जानीहि संयुगे ॥ बालेन विष्णुना लोकास्त्रयः क्रान्तास्त्रिभिः क्रमैः ॥६४॥
लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा हेतुमत्परमार्थवत् ॥ अतिकायः प्रचुक्रोध बाणं चोत्तममाददे ॥ ६५ ॥
ततो विद्याधरा भूता देवा दैत्या महर्षयः ॥ गुह्यकाश्च महात्मानस्तद्युद्धं द्रष्टुमागमन् ॥ ६६ ॥
ततोतिकायः कुपितश्चापमारोप्य सायकम् ॥ लक्ष्मणाय प्रचिक्षेप संक्षिपन्निव चाम्बरम् ॥ ६७ ॥
तमापतन्तं निशितं शरमाशीविषोपमम् ॥ अर्धचन्द्रेण चिच्छेद लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ६८ ॥
तं निकृत्तं शरं दृष्ट्वा कृत्तभोगमिवोरगम् ॥॥ अतिकायो भृशं क्रुद्धः पञ्च बाणान्समाददे ॥ ६९ ॥
ताञ्शरान्संप्रचिक्षेप लक्ष्मणाय निशाचरः ॥ तानप्राप्ताञ्शरैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद भरतानुजः ॥ ७० ॥
[पञ्चभिः पञ्च चिच्छेद पावकार्कसमप्रभैः ॥]
स ताञ्छित्त्वा शरैस्तीक्ष्णैर्लक्ष्मणः परवीरहा ॥ आददे निशितं बाणं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ ७१ ॥
तमादाय धनुःश्रेष्ठे योजयामास लक्ष्मणः ॥ विचकर्ष च वेगेन विससर्ज च वीर्यवान् ॥ ७२ ॥
पूर्णायतविसृष्टेन शरेण नतपर्वणा ॥ ललाटे राक्षसश्रेष्ठमाजघान स वीर्यवान् ॥ ७३ ॥
स ललाटे शरो मग्नस्तस्य भीमस्य रक्षसः ॥ ददृशे शोणितेनाक्तः पन्नगेन्द्र इवाचले ॥ ७४ ॥
राक्षसः प्रचकम्पे च लक्ष्मणेषुप्रपीडितः ॥ रुद्रबाणहतं घोरं यथा त्रिपुरगोपुरम् ॥ ७५ ॥
चिन्तयामास चाश्वास्य विमृश्य च महाबलः ॥ साधु बाणनिपातेन श्लाघनीयोसि मे रिपुः ॥७६॥

॥ ५५—५७ ॥ कत्थनात् आत्मश्लाघनात् । सत्पुरुषाः शूरपुरुषाः ॥५८—६०॥ वृन्तात् प्रसवबन्धनात् । "वृन्तं प्रसवबन्धनं" इत्यमरः ॥ ६१ ॥ बाणशल्यान्तरोत्थितमिति । बाणशल्यान्तराणि बाणशल्यकृतान्यन्तराणि ॥ ६२—६३ ॥ मृत्युं जानीहि । मामिति शेषः ॥ ६४—६६ ॥ सायकं चापमारोप्य बाणं धनुषि संधायेत्यर्थः । संक्षिपन्निव बाणवेगेनान्तरावस्थितमाकाशं ग्रसन्निवेत्यर्थः ॥ ६७—७२ ॥ पूर्णायतेन पूर्णाकृष्टेन । विसृष्टेन क्षिप्तेन । नतपर्वणा निलीनपर्वणा । ऋजुनेति यावत् ॥ ७३ ॥ अक्तः लिप्तः ॥ ७४ ॥ त्रिपुरगोपुरं त्रिपुरद्वारं ॥ ७५ ॥ चिन्तयामासेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ विमृश्य करणीयं निर्धार्य । बाणनिपातेन मे साधु श्लाघनीयो रिपुरसीति । एवं लक्ष्मणं विधाय अभिधाय । आस्थं

स० बृहच्छ्रीः महाकान्तिः । मनस्वी प्रशस्तमनाः । द्वाभ्यामप्यभीततांद्योतयति ॥ ५७ ॥ **स०** शूरस्तुसएव ॥ ५९ ॥ **स०** रथमास्थितइत्यनेन प्रतियोध्रपेक्षयामहासाहितीसहितततांद्योतयति ॥ ६० ॥ **स०** कालसंयुक्तं पक्कतादशापन्नं । अन्यत्रमृत्युकालसंयुक्तं ॥ ६१ ॥ **ति०** बालेनेति । वामनेनेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

[**पा०**] १ ङ. झ. ट. मनस्वीउवाच. २ ङ. झ. ट. बृहच्छ्रीः. क. महात्मा. ३ ङ.—ट. कालसंयुक्तं. ४ क. ग. ङ. च. झ. ञ. ट. ददृशुस्तदा. ५ इदमर्धं ख. च. छ. पाठेषुदृश्यते. ६ क. घ. ङ. झ. ञ. ट. विससर्जचसायकं. ७ ग. विश्रम्यच.

विधायैवं [1]विनम्यास्यं नियम्य च भुजावुभौ ॥ स रथोपस्थमास्थाय रथे च प्रचचार ह ॥ ७७ ॥
एकं त्रीन्पञ्च सप्तेति सायकान्राक्षसर्षभः ॥ आददे संदधे चापि विचकर्षोत्ससर्ज च ॥ ७८ ॥
ते बाणाः कालसंकाशा राक्षसेन्द्रधनुश्च्युताः ॥ हेमपुङ्खा रविप्रख्याश्चक्रुर्दीप्तमिवाम्बरम् ॥ ७९ ॥
ततस्तान्राक्षसोत्सृष्टाञ्शरौघान्राघवानुजः ॥ असंभ्रान्तः प्रचिच्छेद निशितैर्बहुभिः शरैः ॥ ८० ॥
ताञ्शरान्युधि संप्रेक्ष्य निकृत्तान्रावणात्मजः ॥ चुकोप त्रिदशेन्द्रारिर्जग्राह निशितं शरम् ॥ ८१ ॥
स संधाय महातेजास्तं बाणं सहसोत्सृजत् ॥ [2]ततः सौमित्रिमायान्तमाजघान स्तनान्तरे ॥ ८२ ॥
अतिकायेन सौमित्रिस्ताडितो युधि वक्षसि ॥ सुस्राव रुधिरं तीव्रं मदं मत्त इव द्विपः ॥ ८३ ॥
स चकार तदाऽऽत्मानं विशल्यं सहसा विभुः ॥ जग्राह च शरं तीक्ष्णमस्त्रेणापि च संदधे ॥८४॥
आग्नेयेन तदाऽऽस्त्रेण योजयामास सायकम् ॥ स जज्वाल तदा बाणो धनुष्यस्य महात्मनः ॥८५॥
अतिकायोपि तेजस्वी [3]सौरमस्त्रं समादधे ॥ तेन बाणं भुजङ्गाभं हेमपुङ्खमयोजयत् ॥ ८६ ॥
तदस्त्रं ज्वलितं घोरं लक्ष्मणः शरमाहितम् ॥ अतिकायाय चिक्षेप कालदण्डमिवान्तकः ॥ ८७ ॥
आग्नेयेनाभिसंयुक्तं दृष्ट्वा बाणं निशाचरः ॥ उत्ससर्ज तदा बाणं दीप्तं सूर्यास्त्रयोजितम् ॥ ८८ ॥
तावुभावम्बरे बाणावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ तेजसा संप्रदीप्ताग्रौ क्रुद्धाविव भुजङ्गमौ ॥ ८९ ॥
तावन्योन्यं विनिर्दह्य पेततुः पृथिवीतले ॥ निरर्चिषौ भस्मकृतौ न भ्राजेते शरोत्तमौ ॥
[[4]तावुभौ दीप्यमानौ स नभ्राजेते [5]महीतले] ॥ ९० ॥
ततोतिकायः संक्रुद्धस्[6]त्वस्त्रमैषीकमुत्सृजत् ॥ तत्प्रचिच्छेद सौमित्रिरस्त्रेणैन्द्रेण वीर्यवान् ॥ ९१ ॥
ऐषीकं निहतं दृष्ट्वा [7]रुषितो रावणात्मजः ॥ याम्येनास्त्रेण संक्रुद्धो योजयामास सायकम् ॥ ९२ ॥
ततस्तदस्त्रं चिक्षेप लक्ष्मणाय निशाचरः ॥ वायव्येन तदस्त्रेण निजघान स लक्ष्मणः ॥ ९३ ॥
अथैनं शरधाराभिर्धाराभिरिव तोयदः ॥ अभ्यवर्षत्सुसंक्रुद्धो लक्ष्मणो रावणात्मजम् ॥ ९४ ॥
तेऽतिकायं समासाद्य कवचे [8]वज्रभूषिते ॥ भग्नाग्रशल्याः सहसा पेतुर्बाणा महीतले ॥ ९५ ॥
तान्मोघानभिसंप्रेक्ष्य लक्ष्मणः परवीरहा ॥ [9]अभ्यवर्षन्महेषूणां सहस्रेण महायशाः ॥ ९६ ॥
स वृष्यमाणो बाणौघैरतिकायो महाबलः ॥ अवध्यकवचः सङ्ख्ये राक्षसो नैव विव्यथे ॥ ९७ ॥
[[10]शरं चाशीविषाकारं लक्ष्मणाय व्यपासृजत् ॥ स तेन विद्धः सौमित्रिर्मर्मदेशे शरेण ह ॥
मुहूर्तमात्रं निस्संज्ञो ह्यभवच्छत्रुतापनः ॥ ९८ ॥

विनम्य भुजौ नियम्य वशे स्थापयित्वा । रथोपस्थमास्थाय रथेन प्रचचार हेति संबन्धः ॥ ७६—७७ ॥ इति उक्तप्रकारेण ॥ ७८–८३ ॥ अस्त्रेण अस्त्रमन्त्रेण । संदधे योजयामास ॥ ८४ ॥ आग्नेयेनेत्यादि । पूर्वोक्तस्यैव विवरणं ॥ ८५ ॥ समादधे अनुसंदधे ॥८६॥ आहितं संहितं ॥ ८७—८९ ॥ भस्मकृतौ भस्मतया

ति० आत्मानंविशल्यंचकारेत्यत्रहेतुः **विभुरिति** । विष्ण्वंशत्वानुसंधानवानित्यर्थः ॥ **स०** विशल्यं तद्व्याधारहितं । तत्रहेतुर्विभुरिति ॥ ८४ ॥ **ति०** दीप्यमानौ तादृशावपि परस्पराभिघातान्नभ्राजेते ॥ **स०** निरर्चिषौ निष्प्रभौ । भस्मकृतौ भस्मकुर्वातेइतितथा । पृथिवीतलेपतितौ नभ्राजेते । महीतलेविद्यमानौतौमोक्तारौलक्ष्मणातिकायावपि दीप्यमानौ प्राक् हतोऽयमितिपरस्परंजयप्रकाशौनभ्राजेतेस्म मोघीभूतबाणावित्यभ्राजनंयुक्तमितिभावः । अतोनपुनरुक्तिः । महाहवेइत्यपिक्वचित्पाठः ॥ ९० ॥ **ति०** त्वाष्ट्रंत्वष्टृदेवताकमैषीकाख्यं ॥ ९१ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ट. विदार्यास्यंविनम्यचमहाभुजौ. २ ख.—ट. तेनसौमित्रिं. ३ ङ. च. झ. ञ. ट. रौद्रमस्त्रं. ४ इदमर्धं ग. घ. ङ. झ. ञ. ट. पाठेषुदृश्यते. ५ क. ख. च. महाहवे. ६ झ. ञ. ट. त्वाष्ट्र. ७ क. ग. घ. ङ. झ. ट. कुमारो. ८ ग. हेमभूषिते. ९ क. ग.—च. झ. अभ्यवर्षतबाणानां. १० शरंचाशीविषाकारमित्यादयः तस्यरक्षसइत्यन्ताः श्लोकाःऔत्तराहपाठएवदृश्यन्तेनतुप्राचीनकोशेषु.

ततः संज्ञामुपालभ्य चतुर्भिः सायकोत्तमैः ॥ निजघान हयान्सङ्ख्ये सारथिं च महाबलः ॥ ९९ ॥
ध्वजस्योन्मथनं कृत्वा शरवर्षैररिंदमः ॥ असंभ्रान्तः स सौमित्रिस्ताञ्शरानभिलक्षितान् ॥
मुमोच लक्ष्मणो बाणान्वधार्थं तस्य रक्षसः] ॥ १०० ॥
न शशाक रुजं कर्तुं युधि तस्य शरोत्तमः ॥ १०१ ॥
अथैनमभ्युपागम्य वायुर्वाक्यमुवाच ह ॥ ब्रह्मदत्तवरो ह्येष अवध्यकवचावृतः ॥ १०२ ॥
ब्राह्मेणास्त्रेण भिन्ध्येनमेष वध्यो हि नान्यथा ॥ अवध्य एष ह्यन्येषामस्त्राणां कवची बली ॥१०३॥

ततस्तु वायोर्वचनं निशम्य सौमित्रिरिन्द्रप्रतिमानवीर्यः ॥
समाददे बाणममोघवेगं तद्ब्राह्ममस्त्रं सहसा नियोज्य ॥ १०४ ॥
तस्मिन्महास्त्रे तु नियुज्यमाने सौमित्रिणा बाणवरे शिताग्रे ॥
दिशश्च चन्द्रार्कमहाग्रहाश्च नभश्च तत्रास चचाल चोर्वी ॥ १०५ ॥
तं ब्रह्मणोस्त्रेण नियोज्य चापे शरं सुपुङ्खं यमदूतकल्पम् ॥
सौमित्रिरिन्द्रारिसुतस्य तस्य ससर्ज बाणं युधि वज्रकल्पम् ॥ १०६ ॥
तं लक्ष्मणोत्सृष्टममोघवेगं समापतन्तं ज्वलनप्रकाशम् ॥
सुवर्णवज्रोत्तमचित्रपुङ्खं तदातिकायः समरे ददर्श ॥ १०७ ॥
तं प्रेक्षमाणः सहसाऽतिकायो जघान बाणैर्निशितैरनेकैः ॥
स सायकस्तस्य सुपर्णवेगस्तदाऽऽतिकायस्य जगाम पार्श्वम् ॥ १०८ ॥
तमागतं प्रेक्ष्य तदाऽऽतिकायो बाणं प्रदीप्तान्तककालकल्पम् ॥
जघान शक्त्यृष्टिगदाकुठारैः शूलैर्हुलैश्चाप्यविपन्नचेताः ॥ १०९ ॥
तान्यायुधान्यद्भुतविग्रहाणि मोघानि कृत्वा स शरोऽग्निदीप्तः ॥
प्रगृह्य तस्यैव किरीटजुष्टं ततोतिकायस्य शिरो जहार ॥ ११० ॥

तच्छिरः सशिरस्त्राणं लक्ष्मणेषुप्रपीडितम् ॥ पपात सहसा भूमौ शृङ्गं हिमवतो यथा ॥ १११ ॥
तं तु भूमौ निपतितं दृष्ट्वा विक्षिप्तभूषणम् ॥ बभूवुर्व्यथिताः सर्वे हतशेषा निशाचराः ॥ ११२ ॥
ते विषण्णमुखा दीनाः प्रहारजनितश्रमाः ॥ विनेदुरुच्चैर्बहवः सहसा विस्वरैः स्वरैः ॥ ११३ ॥
ततस्ते त्वरितं याता निरपेक्षा निशाचराः ॥ पुरीमभिमुखा भीता द्रवन्तो नायके हते ॥ ११४ ॥

प्रहर्षयुक्ता बहवस्तु वानराः प्रबुद्धपद्मप्रतिमाननास्तदा ॥
अपूजयँल्लक्ष्मणमिष्टभागिनं हते रिपौ भीमबले दुरासदे ॥ ११५ ॥

कृतौ ॥ ९०—१०३ ॥ ब्राह्ममस्त्रं ब्रह्मास्त्रमन्त्रं । नियोज्य जपित्वेति यावत् ॥ १०४ ॥ दिशश्चेत्यादौ तत्रसुरिति विपरिणम्यानुषज्यते ॥ १०५ ॥ नियोज्य जपित्वा । तस्य यमदूतकल्पमित्यन्वयः ॥ १०६—१०८ ॥ हुलैः द्विफलपत्राग्रायुधविशेषैः । "हुलं द्विफलपत्राग्रं" इति वैजयन्ती ॥ १०५—११२ ॥ विस्वरैः विस्वररूपैः ॥ ११३ ॥ निरपेक्षाः युद्धानपेक्षाः ॥ ११४ ॥ प्रबुद्धेत्यत्र प्रसन्नत्वे तात्पर्यं । इष्टस्य

स० सशिरस्त्राणं समुकुटं । अयमेवभारतोक्तकुंभकर्णाभिधोलक्ष्मणहतः । 'बृहत्तनुःकुंभवदेवकर्णावस्येत्यतोनामचकुंभकर्णः' इत्यारभ्य 'तेनातिकायःप्रवरोस्त्रवित्सु' इत्यन्तेनतात्पर्यमाचार्यवर्याःप्रत्यपीपदन्निति तथैवभारतार्थोनुसंधेयः । प्रपञ्चितश्चायमर्थो-

[पा०] १ क. ग.—ट. नरोत्तमः. २ क. च. ञ. सतस्यवायोः. ३ क. ङ. च. ज.—ट. ररासचोर्वी. ४ ङ. च. झ. ञ. ट. विवृद्धवेगं. ५ ग. घ. ङ. ज. झ. ट. स्तथातिवेगेनजगाम. ६ ज. शूलैश्चितैः. घ. ङ. झ. ट. शूलैःशरैः. ७ ङ. छ. झ. ञ. ट. श्चाप्यविपन्नचेष्टः. ८ घ. ङ. झ. ञ. ट. ततस्तत्परितोयाताः. ख. घ. ततस्तत्त्वरितंयान्ति.

[अतिबलमतिकायमभ्रकल्पं युधि विनिपात्य स लक्ष्मणः प्रहृष्टः ॥
त्वरितमथ तदा स रामपार्श्वं कपिनिवहैश्च सुपूजितो जगाम]॥ ११६ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

अतिकायनिधनश्रवणविषण्णेनरावणेन धूम्राक्षप्रभृतिबन्धुजनस्मरणेनतच्छोचनपूर्वकं राक्षसान्प्रतिविशेषतो नगरादिरक्षण-नियोजनपूर्वकं भवनप्रवेशः ॥ १ ॥

अतिकायं हतं श्रुत्वा लक्ष्मणेन महौजसा ॥ उद्वेगमगमद्राजा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥
धूम्राक्षः परमामर्षी धन्वी शस्त्रभृतां वरः ॥ अकम्पनः प्रहस्तश्च कुम्भकर्णस्तथैव च ॥ २ ॥
एते महाबला वीरा राक्षसा युद्धकाङ्क्षिणः ॥ जेतारः परसैन्यानां परैर्नित्यापराजिताः ॥ ३ ॥
निहतास्ते महावीर्या रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ राक्षसाः सुमहाकाया नानाशस्त्रविशारदाः ॥
अन्ये च बहवः शूरा महात्मानो निपातिताः ॥ ४ ॥
प्रख्यातबलवीर्येण पुत्रेणेन्द्रजिता मम ॥ यौ हि तौ भ्रातरौ वीरौ बद्धौ दत्तवरैः शरैः ॥ ५ ॥
यन्न शक्यं सुरैः सर्वैरसुरैर्वा महाबलैः ॥ मोक्तुं तद्बन्धनं घोरं यक्षगन्धर्वकिन्नरैः ॥ ६ ॥
तन्न जाने प्रभावैर्वा मायया मोहनेन वा ॥ शरबन्धाद्विमुक्तौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥
ये योधा निर्गताः शूरा राक्षसा मम शासनात् ॥ ते सर्वे निहता युद्धे वानरैः सुमहाबलैः ॥ ८ ॥
तं न पश्याम्यहं युद्धे योऽद्य रामं सलक्ष्मणम् ॥ शासयेत्सबलं वीरं ससुग्रीवविभीषणम् ॥ ९ ॥
अहो नु बलवान्रामो महदस्त्रबलं च वै ॥ यस्य विक्रममासाद्य राक्षसा निधनं गताः ॥ १० ॥
तं मन्ये राघवं वीरं नारायणमनामयम् ॥ तद्भयाद्धि पुरी लङ्का पिहितद्वारतोरणा ॥ ११ ॥

जयस्य भागः प्राप्तिः सोऽस्यास्तीतीष्टभागी तं ॥११५-११६॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

अथ रावणचिन्ता—अतिकायमित्यादि ॥ १-४ ॥ प्रख्यातेत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यं ॥ वीरौ यौ भ्रातरौ खरदूषणादिवधेन प्रसिद्धौ तावपि बद्धौ । तदेव बन्धनं वर्णयति—यदिति ॥ यद्बन्धनं सुरादिभिः मोक्तुं मोचयितुं । अशक्यं तद्बन्धनं घोरं । भ्रातरौ तौ शरबन्धाद्विमुक्ताविति यत् तत्प्रभावादिषु केन वा जातं न जान इत्यन्वयः । प्रभावः सामर्थ्यं । माया व्यामोहकारिणी विद्या । मोहनं औषधादिकं ॥५-९ ॥ अहो न्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ पिहितद्वारतोरणा द्वारं अन्तर्द्वारं तोरणंबहिर्द्वारं ॥१०-११॥

स्साभिःप्राक्ततोनुसंधेयः ॥ १११ ॥ **ति०** त्रिशिरोतिकायदेवान्तकनरान्तकमहोदरमहापार्श्वानांषड्भिर्दिनैर्भाद्राश्विनकृष्णषष्ठ्यन्ते-नवधइत्यग्रेस्पष्टम् ॥ ११६ ॥ इत्येकसप्ततितमःसर्गः ॥ ७१ ॥

ती० प्रख्यातबलवीर्येणेत्यादिश्लोकत्रयमेकंवाक्यं । यौखरदूषणादिनिरासकौतौभ्रातरौ इन्द्रजिता दत्तवरैःशरैर्बद्धौ । यद्बन्धनं सुरासुरादिभिःप्रत्येकंमोक्तुंमोचयितुंनशक्यं । तद्बन्धनं घोरैः प्रचण्डैः सर्वैःसमुदितैरपिमोक्तुंनशक्यं । तौरामलक्ष्मणौ प्रभावैः। सहजसामर्थ्यैः मायया विचित्रशक्त्या मोहनेन बन्धकनागपाशमोहनेनवा । शरबन्धाद्विमुक्तौ तन्नजानइतियोजना ॥ ५-७ ॥ **स०** अनामयं कार्यवाचकपदेनकारणंदोषोगृह्यते । निर्दोषं नारायणं ॥ ११ ॥ इतिद्विसप्ततितमःसर्गः ॥ ७२ ॥

[**पा०**] १ ख. ङ. च. झ. ञ. ट. महात्मना. २ ङ. झ. ञ. ट. सर्वशस्त्रभृतां. ३ ङ झ. ट. ससैन्यास्तेहतावीरारामेण. ग. घ. ससैन्यास्तेमहावीर्यारामेण. ख. ससैन्यास्तेमहाकायारामेण. ४ छ. ञ. घोरंसर्वैःसमुदितैरपि. ङ. झ. ट. घोरंयक्षगन्धर्वपन्नगैः. ५ ङ. झ. ट. नाशयेत्सबलं. ६ क. ग. घ. ङ. झ. ञ. ट. सुबलवान्.

अप्रमत्तैश्च सर्वत्र गुप्तैः रक्ष्या पुरी त्वियम् ॥ १२ ॥
अशोकवनिकायां च यत्र सीताऽभिरक्ष्यते ॥ निष्कामो वा प्रवेशो वा ज्ञातव्यः सर्वथैव नः ॥ १३ ॥
यत्र यत्र भवेद्गुल्मस्तत्र तत्र पुनः पुनः ॥ सर्वतश्चापि तिष्ठध्वं स्वैः स्वैः परिवृता बलैः ॥ १४ ॥
द्रष्टव्यं च पदं तेषां वानराणां निशाचराः ॥ प्रदोषे वाऽर्धरात्रे वा प्रत्यूषे वाऽपि सर्वतः ॥ १५ ॥
नावज्ञा तत्र कर्तव्या वानरेषु कदाचन ॥ द्विषतां बलमुद्युक्तमापतत्किंस्थितं सदा ॥ १६ ॥
ततस्ते राक्षसाः सर्वे श्रुत्वा लङ्काधिपस्य तत् ॥ वचनं सर्वमातिष्ठन्यथावत्तु महाबलाः ॥ १७ ॥
स तान्सर्वान्समादिश्य रावणो राक्षसाधिपः ॥ मन्युशल्यं वहन्दीनः प्रविवेश स्वमालयम् ॥ १८ ॥
ततः स संदीपितकोपवह्निर्निशाचराणामधिपो महाबलः ॥
तदेव पुत्रव्यसनं विचिन्तयन्मुहुर्मुहुश्चैव तदा व्यनिश्वसत् ॥ १९ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

देवान्तकादिवधश्रवणेनविषीदतिदशानने तंप्रतीन्द्रजिता रामादिवधप्रतिज्ञानेनसमाश्वासनपूर्वकं रथारोहणेनरणायनिर्याणम्॥१॥ तथा रणाङ्गणेहुतवहेहवनपूर्वकं रथारोहणेनान्तरिक्षेऽन्तर्हितेनसता नानाप्रहरणगणैः कपिकुलशकलीकरणपूर्वकं ब्रह्मास्त्रप्रयोगेण सकलवानरवाहिन्यासहरामलक्ष्मणयोर्मोहप्रापणम् ॥ २ ॥

ततो हतान्राक्षसपुङ्गवांस्तान्देवान्तकादित्रिशिरोतिकायान् ॥
रक्षोगणास्तत्र हतावशिष्टास्ते रावणाय त्वरितं शशंसुः ॥ १ ॥
ततो हतांस्तान्सहसा निशम्य राजा मुमोहाश्रुपरिप्लुताक्षः ॥
पुत्रक्षयं भ्रातृवधं च घोरं विचिन्त्य राजा विपुलं प्रदध्यौ ॥ २ ॥
ततस्तु राजानमुदीक्ष्य दीनं शोकार्णवे संपरिपुप्लुवानम् ॥
रथर्षभो राक्षसराजसूनुस्तमिन्द्रजिद्वाक्यमिदं बभाषे ॥ ३ ॥

एवं रामप्रभावं सप्रपञ्चमुक्त्वा सैन्यं प्रति पुरीरक्षणं नियमयति—अप्रमत्तैरित्यादिना ॥ गुप्तैः स्वयं कृतरक्षणैः । गुल्मैरिति वा पाठः ॥ १२ ॥ यत्र सीता अभिरक्ष्यते तत्र अशोकवनिकायां । निष्कामः निर्गमः प्रवेशो वा । नः अस्माभिः । ज्ञातव्यः । मदनुज्ञां विना न कोपि जनो निर्गमयितव्यो नापि प्रवेष्टव्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥ गुल्मः सेनासन्निवेशः ॥ १४ ॥ द्रष्टव्यमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ पदं व्यवसितं । दर्शनप्रकारमाह—द्विषतामिति । द्विषतां बलं स्थितं किं । उद्युक्तं उद्यतं किं । आपतन्तं । लिङ्गादिव्यत्यय आर्षः । आपतत् किमिति सदा द्रष्टव्यमित्यर्थः । आपतत्किमिति पाठः सुशोभनः ॥ १५—१९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

अथ ब्रह्मास्त्रबन्धस्त्रिसप्ततितमे—ततो हतानित्यादि ॥ १ ॥ पूर्वं कुम्भकर्णादिवधः सामान्येन श्रुतः संप्रत्याप्तैः सविशेषं श्रुत इत्याह—तत इति ॥ पूर्वोक्तसर्वानुवादो वा ॥ २ ॥ संपरिपुप्लुवानं । लटः

रामानु० अत्रदेवान्तकादित्रिशिरोतिकायान् हतांस्त्वरितंशशंसुः घोरंपुत्रक्षयंभ्रातृवधंचविचिन्त्यविपुलंप्रदध्याविति चाभि-

[पा०] १ ङ. झ. ञ. ट. सैन्यैःपरिवृता. २ ख. च. ञ. ट. वहन्दीनंप्रविवेशनिवेशनं. ग. घ. वहंस्तीव्रंप्रविवेश. ३ ख. न्मुहुर्मुहुर्निश्वसितिस्मदीर्घं. ४ क. ग. ङ. झ. ट. विनिश्वसन्. ५ ख. ङ. झ. ञ. ट. त्वरिताः.

न तात मोहं प्रतिगन्तुमर्हसि यत्रेन्द्रजिज्जीवति राक्षसेन्द्र ॥
[तद्बाणनिर्भिन्नविकीर्णदेहाः प्राणैर्विमुक्ताः समरे पतन्ति ॥]
नेन्द्रारिबाणाभिहतो हि कश्चित्प्राणान्समर्थः समरेऽभिपातुम् ॥ ४ ॥
पश्याद्य रामं सह लक्ष्मणेन मद्बाणनिर्भिन्नविकीर्णदेहम् ॥
गतायुषं भूमितले शयानं शितैः शरैराचितसर्वगात्रम् ॥ ५ ॥
इमां प्रतिज्ञां शृणु शक्रशत्रोः सुनिश्चितां पौरुषदैवयुक्ताम् ॥
अद्यैव रामं सह लक्ष्मणेन सन्तर्पयिष्यामि शरैरमोघैः ॥ ६ ॥
अद्येन्द्रवैवस्वतविष्णुमित्रसाध्याश्विवैश्वानरचन्द्रसूर्याः ॥
द्रक्ष्यन्तु मे विक्रममप्रमेयं विष्णोरिवोग्रं बलियज्ञवाटे ॥ ७ ॥
स एवमुक्त्वा त्रिदशेन्द्रशत्रुरापृच्छ्य राजानमदीनसत्त्वः ॥
समारुरोहानिलतुल्यवेगं रथं खरश्रेष्ठसमाधियुक्तम् ॥ ८ ॥
तमास्थाय महातेजा रथं हरिरथोपमम् ॥ जगाम सहसा तत्र यत्र युद्धमरिन्दमः ॥ ९ ॥
तं प्रस्थितं महात्मानमनुजग्मुर्महाबलाः ॥ संहर्षमाणा बहवो धनुःप्रवरपाणयः ॥ १० ॥
गजस्कन्धगताः केचित्केचित्प्रवरवाजिभिः ॥ [व्याघ्रवृश्चिकमार्जारैः खरोष्ट्रैश्च भुजङ्गमैः ॥ ११ ॥
वराहश्वापदैः सिंहैर्जम्बुकैः पर्वतोपमैः ॥ शशहंसमयूरैश्च राक्षसा भीमविक्रमाः] ॥ १२ ॥
प्रासमुद्गरनिस्त्रिंशपरश्वधगदाधरः ॥ [भुशुण्डिमुद्गरायष्टिशतघ्नीपरिघायुधः] ॥ १३ ॥
स शङ्खनिनदैः पूर्णैर्भेरीणां चापि निस्वनैः ॥ जगाम त्रिदशेन्द्रारिः स्तूयमानो निशाचरैः ॥ १४ ॥
स शङ्खशशिवर्णेन छत्रेण रिपुसूदनः ॥ रराज प्रतिपूर्णेन नभश्चन्द्रमसा यथा ॥ १५ ॥
अवीज्यत ततो वीरो हैमैर्हेमविभूषितैः ॥ चारुचामरमुख्यैश्च मुख्यः सर्वधनुष्मताम् ॥ १६ ॥
[स तु दृष्ट्वा विनिर्यान्तं बलेन महता वृतम् ॥ राक्षसाधिपतिः श्रीमान्रावणः पुत्रमब्रवीत्] ॥१७॥
त्वमप्रतिरथः पुत्र त्वया वै वासवो जितः ॥ किं पुनर्मानुषं धृष्यं निहनिष्यसि राघवम् ॥
तथोक्तो राक्षसेन्द्रेण प्रत्यगृह्णान्महाशिषः] ॥ १८ ॥
ततस्त्विन्द्रजिता लङ्का सूर्यप्रतिमतेजसा ॥ रराजाप्रतिवीरेण द्यौरिवार्केण भास्वता ॥ १९ ॥
स संप्राप्य महातेजा युद्धभूमिमरिन्दमः ॥ स्थापयामास रक्षांसि रथं प्रति समन्ततः ॥ २० ॥

शानजादेशः ॥ ३ ॥ यत्र यदा। इन्द्रारिः इन्द्रजित् ॥४-५॥ पौरुषदैवयुक्तां पुरुषबलदैवबलयुक्तां। सन्तर्पयिष्यामि पूरयिष्यामि ॥६-७॥ खरश्रेष्ठसमाधियुक्तं खरश्रेष्ठसंबन्धयुक्तं। खरश्रेष्ठैः समाधिना समाधानेन च युक्तमिति वा ॥ ८॥ हरिरथः सूर्यरथः। "यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु। शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु" इत्यमरः। युद्धमिति। कर्तव्यमिति शेषः ॥ ९ ॥ तं प्रस्थितमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ १०—१५॥ हैमैः हेमदण्डैः। हेमविभूषितैः हेमशलाकायुक्तैः ॥१६—१९॥ रथं प्रति

धानात् पूर्वरावणेनातिकायवधएवश्रुतइत्यवगम्यते। यद्वा पूर्वोक्तानुवादः ॥१॥ ति० पौरुषदैवयुक्तां पौरुषेण सहजशौर्यबलेन। दैवबलेन भगवद्ब्रह्मबलेनच युक्तांक्रियमाणां। आदिकर्मणिक्तः ॥६॥ ति० युद्धभूमि युद्धजयसंपादकहोमसाधनभूमिं निकुंभिला-

[पा०] १ इदमर्धं घ. पाठेदृश्यते. २ ख. ङ. झ. ञ. ट. विष्णुरुद्र. ३ क.—ट. समास्थाय. ४ ग. च. छ. ञ. युद्धभूमिमरिंदमः. ख. यत्रयुद्धंप्रवर्तते. ५ ङ.—ट. त्परमवाजिभिः. ६ इदमर्धत्रयं. ङ.—ट. पाठेषुदृश्यते. ७ ङ.—ट. काकहंसमयूरैश्च. ८ इदमर्धं च. ञ. पाठयोर्दृश्यते. ९ ग. घ. ङ. झ. ट. त्रिदशेन्द्रारिराजिवेगेनवीर्यवान्. ख. छ. ञ. त्रिदशेन्द्रारिर्महासैन्येनवीर्यवान्. १० ख. च. छ. ज. ञ. निशिपूर्णेन. ११ इदंश्लोकद्वयं औत्तराहपाठएवदृश्यतेनतुदाक्षिणात्यप्राचीनकोशेषु.

ततस्तु हुतभोक्तारं हुतभुक्सदृशप्रभः ॥ [1]जुहाव राक्षसश्रेष्ठो [2]मन्त्रवद्विधिवत्तदा ॥ २१ ॥
स हविर्लाजसं[3]स्कारैर्माल्यगन्धपुरस्कृतैः ॥ जुहुवे [4]पावकं तत्र राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ २२ ॥
शस्त्राणि शरपत्राणि समिधोथ विभीतकाः ॥ लोहितानि च वासांसि स्रुवं कार्ष्णायसं तथा ॥२३॥
स तत्राग्निं समास्तीर्य शरपत्रैः सतोमरैः ॥ छागस्य [5]कृष्णवर्णस्य गलं जग्राह जीवतः ॥ २४ ॥
सकृदेव समिद्धस्य विधूमस्य महार्चिषः ॥ बभूवुस्तानि लिङ्गानि विजयं यान्यदर्शयन् ॥ २५ ॥
प्रदक्षिणावर्तशिखस्तप्तका[6]ञ्चनभूषणः ॥ हविस्तत्प्रतिजग्राह पावकः [7]स्वयमास्थितः ॥ २६ ॥
सोऽस्त्रमाहारयामास [8]ब्राह्ममिन्द्ररिपुस्तदा ॥ धनुश्चात्मरथं चैव [9]सर्वं तत्राभ्यमन्त्रयत् ॥ २७ ॥
तस्मिन्नाहूयमानेऽस्त्रे हूयमाने च पावके ॥ [10]सार्धं ग्रहेन्दुनक्षत्रैर्वितत्रास नभस्स्थलम् ॥ २८ ॥

स पावकं पावकदीप्ततेजा हुत्वा महेन्द्रप्रतिमप्रभावः ॥
सचापबाणासिरथाश्वसूतः [11]खेऽन्तर्दधेत्मानम[12]चिन्त्यरूपः ॥ २९ ॥

ततो हयरथाकीर्णं पताकाध्वजशोभितम् ॥ निर्ययौ राक्षसबलं नर्दमानं युयुत्सया ॥
[[13]अशोभत बलं घोरं किङ्किणीशतनादितम् ॥ ३० ॥
ते शरैर्बहुभिश्चित्रैस्तीक्ष्णवेगैरलंकृतैः ॥ तोमरैरङ्कुशैश्चापि वानराञ्जघ्नुराहवे ॥ ३१ ॥
रावणिस्तु ततः क्रुद्धस्तान्निरीक्ष्य निशाचरान् ॥ हृष्टा भवन्तो युध्यन्तु वानराणां जिघांसया ॥३२॥
ततस्ते राक्षसाः सर्वे [14]नर्दन्तो जयकाङ्क्षिणः ॥ अभ्यवर्षंस्ततो घोरान्वानराञ्शरवृष्टिभिः ॥ ३३ ॥
स तु नालीकनाराचैर्गदाभिर्मुसलैरपि ॥ रक्षोभिः संवृतः सङ्ख्ये वानरान्वि[15]चकर्त ह ॥ ३४ ॥

रथसिद्धिमुद्दिश्य ॥ २० ॥ विधिवत् क्रमवत् ॥२१॥ हविर्लाजसंस्कारैः संस्कृतहविर्लाजैः ॥ २२ ॥ शस्त्राणि आयुधानि । शरपत्राणि काशपत्रस्थानीयानि । तानि परिस्तरणान्यासन्नित्यर्थः । शरमयं बर्हिस्तृणातीत्यभिचारे काशश्चोदितः । अत्र त्वभिचारविशेषे तत्स्थाने शस्त्राणि कृतानीति बोध्यं । विभीतकाः कलिद्रुमविकाराः । "वैभीतक इध्मः" इति श्रुतेः । वासांसि स्वधार्याणि । यद्वा शस्त्राणि तोमरादीनि शरपत्राणि च । बर्हींष्यासन्निति शेषः । शरपत्रैः सतोमरैरित्यनुवादात् । कार्ष्णायसं स्रुवं । कृतमिति शेषः ॥ २३ ॥ तत्र युद्धभूमौ । आस्तीर्य परिस्तीर्य ॥ २४ ॥ सकृत्समिद्धस्य एकदा समिद्भिर्ज्वलितस्य । लिङ्गानि उक्तसकृत्समिद्धत्वविधूमत्वमहार्चिष्ट्वानि । विजयं यान्यदर्शयन् । पूर्वमिति शेषः ॥ २५ ॥ प्रदक्षिणेति । प्रदक्षिण आवर्तो भ्रमिर्यासां ताः शिखा यस्येति विग्रहः । स्वयमास्थितः स्वयमास्थावान् । स्वयमुत्थित इति पाठे पुरुषरूपेणोत्थित इत्यर्थः ॥ २६ ॥ आहारयामास आजुहाव । अभ्यमन्त्रयत अभिमन्त्रितवान् ॥ २७ ॥ वितत्रास चचाल ॥२८॥ आत्मानं अन्तर्दधे अन्तर्धापयामास । अन्तर्भावितण्यर्थोयं । खेऽन्तर्दधेत्मानमित्यत्र आर्षं पूर्वरूपत्वं । अचिन्त्यरूपः अचिन्त्यमन्त्रशक्तिः ॥ २९—३१ ॥ रावणिस्त्विति ॥ उवाचेति शेषः ॥ ३२ ॥ ततः तस्माद्रावणिवचनात् । द्वितीयस्ततःशब्दः पश्चाच्छब्दार्थः ॥ ३३ ॥ नालीकः विशालाग्रशरः । रक्षोभिः संवृतः रक्षोगणमध्यत उपरिस्थित इत्यर्थः । अन्यथा

स्थानमित्यर्थः ॥ २० ॥ **ति०** हुतभोक्तारं अग्निं । विधिः तत्कल्पोक्तप्रकारः ॥ २१ ॥ **ति०** तस्मिन्नस्त्रे आहूयमाने तदस्त्रमन्त्रदैवते त्रिमूर्तिरहस्यलक्षणे क्रियमाणावाहने तदुद्देशेन तन्मन्त्रेण पावके हूयमाने च सति सार्कादिकं नभस्स्थलं तत्रासेति नायमर्थवादः ॥ २८ ॥ **ति०** ततइति यागसमाप्त्यनन्तरं । तद्यागभूमेरित्यर्थः ॥ ३० ॥

[पा०] १ ङ. झ. ञ. ट. जुहुवे. २ ङ. झ. ञ. ट. विधिवन्मन्त्रसत्तमैः. ३ ख. ङ.—ठ. लाजसत्कारैः. ४ ख. च. छ. ज. ञ. ट. पावकंदीप्तं. ५ ख. ग. घ. च. ज. ञ. सर्वकृष्णस्य. ६ क. ग. ङ. छ. झ. ञ. ट. काञ्चनसंनिभः. ७ क.—ट. स्वयमुत्थितः. ८ क. ग. ङ.—ट. ब्राह्ममस्त्रविशारदः. ९ च. छ. झ. ञ. ट. कवचंचाभ्यमन्त्रयत्. १० क.—च. झ. ञ. ट. सार्कग्रहेन्दुनक्षत्रं. ११ ख. ग. छ. खेऽन्तर्दधेराक्षसराजसूनुः. १२ ङ. झ. ञ. ट. मचिन्त्यवीर्यः. १३ इदमर्धं क. ख. ग. ?. १४ ङ. झ. ट. गर्जन्तो. १५ ग. ङ. ज. झ. ट. न्विचकर्षह.

ते वध्यमानाः समरे वानराः पादपायुधाः ॥ [1]अभ्यद्रवन्त सहिता रावणिं रणकर्कशम् ॥ ३५ ॥
इन्द्रजित्तु ततः क्रुद्धो महातेजा महाबलः ॥ वानराणां शरीराणि व्यधमद्रावणात्मजः॥ ३६ ॥
शरेणैकेन च हरीन्नव पञ्च च सप्त च ॥ [2]चिच्छेद समरे क्रुद्धो राक्षसान्संप्रहर्षयन् ॥ ३७॥
स शरैः सूर्यसंकाशैः शातकुम्भविभूषितैः ॥ वानरान्समरे वीरः प्रममाथ सुदुर्जयः ॥ ३८ ॥
ते भिन्नगात्राः समरे वानराः शरपीडिताः ॥ पेतुर्मथितसङ्कल्पाः सुरैरिव महासुराः ॥ ३९ ॥
[3]तं तपन्तमिवादित्यं घोरैर्बाणगभस्तिभिः ॥ अभ्यधावन्त संक्रुद्धाः संयुगे वानरर्षभाः ॥ ४० ॥
ततस्तु वानराः सर्वे भिन्नदेहा विचेतसः ॥ व्यथिता विद्रवन्ति स रुधिरेण समुक्षिताः ॥ ४१ ॥
रामस्यार्थे पराक्रम्य वानरास्त्यक्तजीविताः ॥ नर्दन्त[4]स्तेऽभिवृत्तास्तु समरे सशिलायुधाः ॥ ४२ ॥
ते द्रुमैः पर्वताग्रैश्च शिलाभिश्च प्लवङ्गमाः ॥ अभ्यवर्षन्त समरे रावणिं पर्यवस्थिताः ॥ ४३ ॥
तद्द्रुमाणां शिलानां च वर्षं [5]प्राणहरं महत् ॥ व्यपोहत महातेजा रावणिः समितिञ्जयः ॥ ४४ ॥
ततः पावकसंकाशैः शरैराशीविषोपमैः ॥ वानराणामनीकानि बिभेद समरे प्रभुः ॥ ४५ ॥
अष्टादशशरैस्तीक्ष्णैः स विद्ध्वा गन्धमादनम् ॥ विव्याध नवभिश्चैव नलं दूरादवस्थितम् ॥ ४६ ॥
सप्तभिस्तु महावीर्यो मैन्दं मर्मविदारणैः ॥ पञ्चभिर्विशिखैश्चैव गजं विव्याध संयुगे ॥ ४७ ॥
जाम्बवन्तं तु दशभिर्नीलं त्रिंशद्भिरेव च ॥ सुग्रीवमृषभं चैव सोऽङ्गदं द्विविदं तथा ॥
घोरैर्दत्तवरैस्तीक्ष्णैर्निष्प्राणानकरोत्तदा ॥ ४८ ॥
अन्यानपि तदा मुख्यान्वानरान्बहुभिः शरैः ॥ अर्दयामास संक्रुद्धः कालाग्निरिव मूर्च्छितः ॥४९॥
स शरैः सूर्यसंकाशैः सुमुक्तैः शीघ्रगामिभिः ॥ वानराणामनीकानि निर्ममन्थ महारणे ॥ ५० ॥
आकुलां वानरीं सेनां शरजालेन [6]मोहिताम् ॥ हृष्टः स परया प्रीत्या ददर्श क्षतजोक्षिताम्॥ ५१ ॥
पुनरेव महातेजा राक्षसेन्द्रात्मजो बली ॥ संसृज्य बाणवर्षं च शस्त्रवर्षं च दारुणम् ॥
ममर्द वानरानीकमिन्द्रजित्त्वरितो बली ॥ ५२ ॥

स्वसैन्यमुत्सृज्य समेत्य तूर्णं महारणे वानरवाहिनीषु ॥
अदृश्यमानः शरजालमुग्रं ववर्ष नीलाम्बुधरो यथाऽम्बु ॥ ५३ ॥
ते शक्रजिद्बाणविशीर्णदेहा मायाहता विस्वरमुन्नदन्तः ॥
रणे निपेतुर्हरयोऽद्रिकल्पा यथेन्द्रवज्राभिहता नगेन्द्राः ॥ ५४ ॥

खेन्तर्दध इति पूर्वोक्तं विरुध्येत । विचकर्त हिंसितवान् ॥ ३४ ॥ रावणिं रावणिमुक्तायुधागमनप्रदेशं ॥ ३५—३८ ॥ मथितसंकल्पाः नाशितमनोरथाः ॥ ३९—४१ ॥ त्यक्तजीविताः त्यक्तजीवितेच्छाः । अभिवृत्ताः अभिमुखं प्रवृत्ताः । तुरवधारणे ॥ ४२—४३ ॥ व्यपोहत वारयामास ॥ ४४—४५ ॥ अष्टादशेत्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ दत्तवरैः वरदत्तैः ॥ ४६—४८॥ अन्यानिति ॥ मूर्च्छितः प्रवृद्धः ॥ ४९—५० ॥ परया प्रीत्या हृष्टः उद्धतः ॥ ५१ ॥ पुनरेवेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ खड्गादीनि शस्त्राणि । अत्र द्वितीयबलिशब्दो वरदानबलवत्तावाचकः । प्रथमो वीर्यवत्तावाचकः ॥ ५२ ॥ स्वसैन्यं

रामानु० रावणिं रावणिमुक्तायुधागमनप्रदेशं । खेन्तर्दधेइत्यभिधानात् ॥ **स०** अथवापरीक्षाकृतेमन्त्राणांतदान्तर्धानं । यथायथंस्वेच्छानुसारेणप्रत्यक्षीभवनमप्रत्यक्षीभवनंचसंभवीतिरावणिमित्याद्युक्तिःसंभवतीतिवाज्ञेयं ॥ ३५ ॥ **शि०** निवृत्ताः इहलोकसुखेच्छारहिताः ॥ ४२ ॥ **ती०** रावणिमभ्यवर्षन्त रावणिसंचारप्रदेशमभ्यवर्षन्तेत्यर्थः । तस्यादर्शनात् ॥ ४३ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ञ. ट. अभ्यवर्षन्तसहसारावणिशैलपादपैः. २ क. ङ. झ. ञ. ट. बिभेद. ३ ङ. झ. ट. तेपतन्तमिवा. ञ. प्रपतन्तमिवा. ४ ट. स्तेनिवृत्तास्तु. ५ ख. ग. प्रहरतांमहत्. ६ ङ. झ. ञ. ट. पीडितां.

ते केवलं संददृशुः शिताग्रान्बाणात्रणे वानरवाहिनीषु ॥
मायानिगूढं तु सुरेन्द्रशत्रुं न चावृतं राक्षसमभ्यपश्यन् ॥ ५५ ॥
ततः स रक्षोधिपतिर्महात्मा सर्वा दिशो बाणगणैः शिताग्रैः ॥
प्रच्छादयामास रविप्रकाशैर्विषादयामास च वानरेन्द्रान् ॥ ५६ ॥
स शूलनिस्त्रिंशपरश्वधानि व्याविध्य दीप्तानलसन्निभानि ॥
सविस्फुलिङ्गोज्ज्वलपावकानि ववर्ष तीव्रं प्लवगेन्द्रसैन्ये ॥
[गदाश्च शक्तीः परिघं शतघ्नीर्ववर्ष तीव्रं प्लवगेन्द्रसैन्ये] ॥ ५७ ॥
ततो ज्वलनसंकाशैः शरैर्वानरयूथपाः ॥ ताडिताः शक्रजिद्बाणैः प्रफुल्ला इव किंशुकाः ॥ ५८ ॥
तेऽन्योन्यमभिसर्पन्तो निनदन्तश्च विस्वरम् ॥ राक्षसेन्द्रास्त्रनिर्भिन्ना निपेतुर्वानरर्षभाः ॥ ५९ ॥
उदीक्षमाणा गगनं केचिन्नेत्रेषु ताडिताः ॥ शरैर्विविशुरन्योन्यं पेतुश्च जगतीतले ॥ ६० ॥
हनुमन्तं च सुग्रीवमङ्गदं गन्धमादनम् ॥ जाम्बवन्तं सुषेणं च वेगदर्शिनमेव च ॥ ६१ ॥
मैन्दं च द्विविदं नीलं गवाक्षं गजगोमुखौ ॥ केसरिं हरिलोमानं विद्युद्दंष्ट्रं च वानरम् ॥ ६२ ॥
सूर्याननं ज्योतिमुखं तथा दधिमुखं हरिम् ॥ पावकाक्षं नलं चैव कुमुदं चैव वानरम् ॥ ६३ ॥
प्रासैः शूलैः शितैर्बाणैरिन्द्रजिन्मन्त्रसंहितैः ॥ विव्याध हरिशार्दूलान्सर्वांस्तात्राक्षसोत्तमः ॥ ६४ ॥
स वै गदाभिर्हरियूथमुख्यान्निर्भिद्य बाणैस्तपनीयपुङ्खैः ॥
ववर्ष रामं शरवृष्टिजालैः सलक्ष्मणं भास्कररश्मिकल्पैः ॥ ६५ ॥
स बाणवर्षैरभिवर्ष्यमाणो धारानिपातानिव तानचिन्त्य ॥
समीक्षमाणः परमाद्भुतश्री रामस्तदा लक्ष्मणमित्युवाच ॥ ६६ ॥
असौ पुनर्लक्ष्मण राक्षसेन्द्रो ब्रह्मास्त्रमाश्रित्य सुरेन्द्रशत्रुः ॥
निपातयित्वा हरिसैन्यमुग्रमस्माञ्शरैरर्दयति प्रसक्तः ॥ ६७ ॥
स्वयम्भुवा दत्तवरो महात्मा खमास्थितोन्तर्हितभीमकायः ॥
कथं नु शक्यो युधि नष्टदेहो निहन्तुमद्येन्द्रजिदुद्यतास्त्रः ॥ ६८ ॥

स्वसैन्योपरिभागं ॥ ५३—५४ ॥ मायानिगूढं अतएव आवृतं अप्रकाशं ॥ ५५—५७ ॥ ततो ज्वलनेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ शरैः तीक्ष्णैरित्यर्थः ॥ ५८—५९ ॥ विविशुरन्योन्यं अन्योन्योपर्यालम्बनार्थं पेतुरित्यर्थः ॥ ६० ॥ हनुमन्तमित्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया ॥ ६१ ॥ केसरिमित्यार्षं ॥ ६२—६४ ॥ गदाभिरित्येतत् पूर्वोक्तप्रासादीनामुपलक्षणं ॥६५॥ बाणवर्षैः बाणनिरन्तरपातैः । अभिवर्ष्यमाणः अभितः पात्यमानः स रामः । तान् बाणवर्षान् । धारानिपातानिव लघूनचिन्त्य । बाणवर्षं तृणीकृत्येत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—परमेति । अत्यन्ताश्चर्यकरधैर्यसमृद्धिः सन् लक्ष्मणं समीक्षमाणः स्वस्वभावावलम्बनेन ब्रह्मास्त्रप्रतिक्रियां कर्तुमुद्युक्तमिङ्गितैरभिवीक्षमाणः सन्नित्युवाच ॥ ६६ ॥ असौ ब्रह्मास्त्रं ब्रह्मास्त्रमन्त्रं । आश्रित्य । प्रहरन्निति शेषः ॥ ६७ ॥ नष्टदेहः अदृष्टदेहः । तत्र हेतुः—अन्तर्हितभीमकाय इति ॥ ६८ ॥

[पा०] १ ख. घ.—ठ. नचात्रतंराक्षस. क. ग. नराक्षसेन्द्रात्मजमभ्यपश्यन्. २ ख. घ. ङ. छ.—ट. विदारयामासच. ३ इदमर्धं क. पाठेअधिकंदृश्यते. ४ क. ख. ग. च. ज. शितैर्वानर. ५ ग.—छ. झ. ञ. ट. शनैर्विविशुः. ६ ङ. छ. झ. ट. गवाक्षंगवयंतथा. ७ ङ. झ. ट. हरिसैन्यमस्माञ्शितैःशरैरर्दयतिप्रसक्तं.

मन्ये स्वयम्भूर्भगवानचिन्त्यो यस्यैतदस्त्रं प्रभवश्च योऽस्य ॥
बाणावपातांस्त्वमिहाद्य धीमन्मया सहाव्यग्रमनाः सहस्व ॥ ६९ ॥
प्रच्छादयत्येष हि राक्षसेन्द्रः सर्वा दिशः सायकवृष्टिजालैः ॥
एतच्च सर्वं पतिताग्र्यशूरं न भ्राजते वानरराजसैन्यम् ॥ ७० ॥
आवां तु दृष्ट्वा पतितौ विसंज्ञौ निवृत्तयुद्धौ गतरोषहर्षौ ॥
ध्रुवं प्रवेक्ष्यत्यमरारिवासमसौ समादाय रणाग्रलक्ष्मीम् ॥ ७१ ॥
ततस्तु ताविन्द्रजिदस्त्रजालैर्बभूवतुस्तत्र तथा विशस्तौ ॥
स चापि तौ तत्र विदर्शयित्वा ननाद हर्षाद्युधि राक्षसेन्द्रः ॥ ७२ ॥
स तत्तदा वानरसैन्यमेवं रामं च सङ्ख्ये सह लक्ष्मणेन ॥
विषादयित्वा सहसा विवेश पुरीं दशग्रीवभुजाभिगुप्ताम् ॥ ७३ ॥
[संस्तूयमानः स तु यातुधानैः पित्रे च सर्वं हृषितोऽभ्युवाच ॥] ७४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

विभीषणेनेन्द्रजिदस्त्रबद्धमुग्धसेनासमाश्वासनपूर्वकं हनुमतासहोल्कापाणिनासता सेनामध्येऽन्वेषणेनजांबवदन्तिकोपसर्पणम् ॥१॥ विभीषणेनकुशलंपृष्टेनजांबवता तंप्रति मन्दस्वरेणहनुमत्कुशलप्रश्ने हनुमताजांबवन्तंप्रति सप्रणाममात्मनोऽभिमतकरणेनियोजनप्रार्थना ॥ २ ॥ तेन तंप्रति सराघवहरिसेनासमुज्जीवनाय हिमवद्गिरिसंनिकृष्टमहौषधिपर्वतान्मृतसंजीवन्यादिदिव्यौषधिसमानयनचोदना ॥ ३ ॥ हनुमताहिमवन्तमेत्य तत्रनानापुण्यस्थानावलोकनपूर्वकमोषधिगिरिमेत्य तदोषधिगवेषणम् ॥ ४ ॥ हनुमता स्वावलोकनेनौषधिभिस्तिरोधाने क्रोधादोषधिगिरेरेवसमुत्पाटनेन वेगाल्लङ्कांप्रत्यागमनम् ॥५॥ पर्वतपाणौहनुमति संनिकृष्टमात्रेणदिव्यौषधिगन्धाघ्राणनमात्रेणराघवाभ्यांसहविगतमोहैर्विशल्यैश्च वानरगणैस्तदोषधिगन्धमारुतसंस्पर्शमात्रेणसमुज्जीवितैर्हतपूर्ववानरैःसह हर्षात्समुद्घोषणम् ॥ ६ ॥ हनुमता पुनरोषधिगिरेर्हिमवद्गिरिंप्रति प्रापणम् ॥ ७ ॥

तयोस्तदा सादितयो रणाग्रे मुमोह सैन्यं हरिपुङ्गवानाम् ॥
सुग्रीवनीलाङ्गदजाम्बवन्तो न चापि किंचित्प्रतिपेदिरे ते ॥ १ ॥

तर्हि तत्र प्रतिक्रिया कर्तव्येत्यत्राह—मन्य इति ॥ स्वयम्भूः अचिन्त्यः अचिन्त्यप्रभाव इति मन्ये । तत्र हेतुमाह—यस्येति । एतदस्त्रं यस्य यद्देवताकं । यः अस्यास्त्रस्य प्रभवः उत्पत्तिकारणं । सोऽचिन्त्यः । तर्ह्यावाभ्यां किं कर्तव्यमित्यत्राह—बाणेति । धीमन् आपत्सु न चलितव्यमिति ज्ञानिन् ॥ ६९–७० ॥ गतरोषहर्षौ मूर्च्छिताविति यावत् । अमरारिवासं लङ्कां । रणाग्रलक्ष्मीं विजयलक्ष्मीं । अग्रपदेन रणमूललक्ष्मीर्न ग्रहीतुं शक्येत्युच्यते । एतेन मूलघातः कर्तुं न शक्यत इत्युच्यते ॥ ७१ ॥ विशस्तौ पीडितौ । तौ पतितौ विदर्शयित्वा दृष्ट्वा ननाद ॥ ७२–७४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

अथ ब्रह्मास्त्रबन्धविमुक्तिश्चतुःसप्ततौ—तयोरित्यादि

ति० नन्वदृष्टदेहस्यापिसंहारसाधनैः शब्दवेध्यादिदिव्यास्त्रैर्हननंकार्यमितिचेन्न । भगवतोब्रह्मणआज्ञायामारुतिनेवास्माभिरपिपालनौचित्येनैतत्सहनस्यैवौचित्यादित्याशयेनाह—मन्यइति ॥ **स०** मयासहसहस्व एतेनतत्सहनेममसामर्थ्यमदनुग्रहात्तवसहनमितिध्वन्यते ॥ ६९ ॥ इतित्रिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७३ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ट. समासाद्य. २ क. ख. ङ.—ट. विषादयित्वा. ३ ङ. झ. ट. निषूदयित्वा. ४ इदमर्धं ङ. झ. ट. पाठेषुदृश्यते.

ततो विषण्णं समवेक्ष्य सैन्यं विभीषणो बुद्धिमतां वरिष्ठः ॥
उवाच शाखामृगराजवीरानाश्वासयन्नप्रतिमैर्वचोभिः ॥ २ ॥
मा भैष्ट नास्त्यत्र विषादकालो यदार्यपुत्रौ ह्यवशौ विषण्णौ ॥
स्वयम्भुवो वाक्यमथोद्वहन्तौ यत्सादिताविन्द्रजिदस्त्रजालैः ॥ ३ ॥
[वि¹भीषणस्तत्र वराद्रिधातुरसादितोस्त्रेण निरीक्षमाणः ॥
सेनां हरीणां द्रुहिणास्त्रदूनां स्वस्थं हनूमन्तमुवाच दृष्ट्वा] ॥ ४ ॥
तस्मै तु दत्तं परमास्त्रमेतत्स्वयम्भुवा ब्राह्मममोघवे²गम् ॥
तन्मानयन्तौ युधि राजपुत्रौ निपातितौ कोत्र विषादकालः ॥ ५ ॥

ब्राह्ममस्त्रं ततो धीमान्मानयित्वा तु मारुतिः ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा ह³नुमांस्तमथाब्रवीत् ॥ ६ ॥
ए⁴तस्मिन्निहते सैन्ये वानराणां तरस्विनाम् ॥ यो यो धारयते प्राणांस्तं तमाश्वासयावहै ॥ ७ ॥
तावुभौ युगपद्वीरौ हनुमद्राक्षसोत्तमौ ॥ उल्काहस्तौ तदा रात्रौ रणशीर्षे विचेरतुः ॥ ८ ॥
भिन्नलाङ्गूलहस्तोरुपादाङ्गुलिशिरोधरैः ॥ स्रवद्भिः क्षतजं गात्रैः ⁵प्रस्रवद्भिस्ततस्ततः ॥ ९ ॥
पतितैः पर्वताकारैर्वानरैरभिसङ्कुलाम् ॥ शस्त्रैश्च पतितैर्दीप्तैर्ददृशाते वसुन्धराम् ॥ १० ॥
सुग्रीवमङ्गदं नीलं शरभं गन्धमादनम् ॥ ⁶गवाक्षं च सुषेणं च वेगदर्शिनमाहुकम् ॥ ११ ॥
मैन्दं नलं ज्योतिमुखं ⁷द्विविदं पनसं तथा ॥ ⁸एतांश्चान्यांस्ततो वीरौ ददृशाते हतान्रणे ॥ १२ ॥
सप्तषष्टिर्हताः कोट्यो वानराणां तरस्विनाम् ॥ अह्नः पञ्चमशेषेण वल्लभेन स्वयम्भुवः ॥ १३ ॥

सादितयोः अवसादितयोः । किंचिन्न प्रतिपेदिरे । मूढा बभूवुरित्यर्थः ॥ १—२ ॥ आर्यपुत्रौ अवशौ विषण्णाविति यत् । अत्र विषादकालो नास्ति विषादहेतुकालो नास्ति । कुतः । स्वयम्भुवो वाक्यम् उद्वहन्तौ मानयन्तौ इन्द्रजिदस्त्रजालैः सादितौ सादिताविव वर्तमानाविति यत् । ततः । मा भैष्टेत्यर्थः ॥३—४॥ उक्तमेवार्थं विशदयति—तस्मा इति ॥ ५ ॥ मानयित्वा मुहूर्तमात्रं ब्रह्मास्त्रपरवशः स्थित्वा ॥ ६—८ ॥ भिन्नलाङ्गूलेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ स्रवद्भिः मूत्रयद्भिः ॥ ९—१० ॥ सुग्रीवमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ आहुक इति कश्चिद्यूथपः । गवाक्षं च सुषेणं च वेगदर्शिनमाहुकमिति पाठः । हतान् हतप्रायान् । प्रहृतानिति वा ॥ ११—१२ ॥ वानराणां यूथपवानराणामित्यर्थः । सुग्रीवाङ्गदादिभिः सह पाठात् ॥ अह्नः पञ्चमशेषेण पञ्चमभागेन । प्रातःसङ्गवमध्याह्नापराह्णसायाह्नसंज्ञाः षण्नाडिकात्मकाः अह्नः पञ्च भागाः सन्ति । तेषु पञ्चमेन सायाह्नसंज्ञेन नाडीषट्केनेत्यर्थः । स्वयम्भुवो वल्लभेन इन्द्र

स० शाखामृगराजाश्चतेवीराश्च तान् । शाखामृगराजेषुवीराश्चेतिवा । ‘ सप्तमीशौण्डैः ’ इतियोगविभागात्समासः । तेन नपूर्वापरेतिवीरशब्दस्यपूर्वनिपातः । आद्यपक्षेतुएकवीरइतिवद्बाहुलकात्परनिपातः ॥ २ ॥ ति० अत्र अस्यामवस्थायां । विषादकालः विषादावसरोनास्ति । कुतस्तत्राह—**यदिति** । यद्यस्मात्स्वयंभुवोवाक्यमुद्वहन्तौ तदाज्ञांपरिपालयन्तौ । अतएवविवशौ अस्त्रप्रयोगप्रवृत्तिरहितौ । अथानन्तरं तस्मादेवेन्द्रजितासादिताविति यत् तस्माद्विषण्णावेव नतुप्राणपीडावन्तौ । अतोमाभैष्ट । यद्वा एतावशौ विषण्णावितियत् तत्रविषयेमाभैष्ट । एतयोर्विषण्णयोरस्मान्कोवारक्षिष्यतीतिशत्रुभ्योभयंमाभूत् । अत्रएतद्विषयेविषादकालोनास्ति । यद्यस्मात्स्वयंभुवोवाक्यं मन्त्ररूपं उद्वहन्तौ मानयन्तौ इन्द्रजिदस्त्रजालैःसादितौ सादिताविव यतोब्रह्मसंमाननार्थंस्वयमेवपतिताविति माभैष्टेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ति० तदारात्राविव्यनेन सप्तम्यांरात्रावयमस्त्रप्रयोगइतिसूचितं ॥ ८ ॥ ति० सप्तषष्टिकोटिवानरहननेसामर्थ्यमाह—वल्लभेनेति । स्वयंभूवल्लभेनब्रह्मास्त्रेण अपरिमितप्राणिहननसमर्थेन हतमितिभगवद्वैभव—

[पा०] १ अयंश्लोकः क. ख. पाठयोरधिकोदृश्यते. २ ङ.—ट. ममोघवीर्य. ३ क. ग.—ट. हनूमानिदमब्रवीत्. ४ ङ. झ. ट. अस्मिन्नस्त्रहते. घ. एतस्मिन्नन्तरे. ५ क.—ङ. ज. झ. प्रस्रवद्भिःसमन्ततः. ख. च. छ. ट. प्रस्रवद्भिरिवाचलैः. ६ क. ख. घ.—ञ. जांबवन्तंसुषेणं च. ७ क. घ. ङ. झ. ट. द्विविदंचापिवानरं. ८ क. ग.—ट. विभीषणोहनूमांश्चददृशाते.

सागरौघनिभं भीमं दृष्ट्वा बाणार्दितं बलम् ॥ मार्गते जाम्बवन्तं स हनुमान्सविभीषणः ॥ १४ ॥
स्वभावजरया युक्तं वृद्धं शरशतैश्चितम् ॥ प्रजापतिसुतं वीरं शाम्यन्तमिव पावकम् ॥ १५ ॥
दृष्ट्वा तमुपसंगम्य पौलस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ॥ कच्चिदार्य शरैस्तीक्ष्णैः प्राणा न ध्वंसितास्तव ॥१६॥
विभीषणवचः श्रुत्वा जाम्बवानृक्षपुङ्गवः ॥ कृच्छ्रादभ्युद्गिरन्वाक्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥
नैर्ऋतेन्द्र महावीर्य स्वरेण त्वाऽभिलक्षये ॥ पीड्यमानः शितैर्बाणैर्न त्वां पश्यामि चक्षुषा ॥ १८ ॥
अञ्जना सुप्रजा येन मातरिश्वा च नैर्ऋत ॥ हनुमान्वानरश्रेष्ठः प्राणान्धारयते कच्चित् ॥ १९ ॥
श्रुत्वा जाम्बवतो वाक्यमुवाचेदं विभीषणः ॥ आर्यपुत्रावतिक्रम्य कस्मात्पृच्छसि मारुतिम् ॥२०॥
नैव राजनि सुग्रीवे नाङ्गदे नापि राघवे ॥ आर्य संदर्शितः स्नेहो यथा वायुसुते परः ॥ २१ ॥
विभीषणवचः श्रुत्वा जाम्बवान्वाक्यमब्रवीत् ॥ शृणु नैर्ऋतशार्दूल यस्मात्पृच्छामि मारुतिम् ॥२२॥
तस्मिञ्जीवति वीरे तु हतमप्यहतं बलम् ॥ हनुमत्युज्झितप्राणे जीवन्तोपि वयं हताः ॥ २३ ॥
धरते मारुतिस्तात मारुतप्रतिमो यदि ॥ वैश्वानरसमो वीर्ये जीविताशा ततो भवेत् ॥ २४ ॥
ततो वृद्धमुपागम्य नियमेनाभ्यवादयत् ॥ गृह्य जाम्बवतः पादौ हनुमान्मारुतात्मजः ॥
[अहमस्मि हरिश्रेष्ठः शाधि मां यच्चिकीर्षितम्] ॥ २५ ॥
श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं तथापि व्यथितेन्द्रियः ॥ पुनर्जातमिवात्मानं मन्यते स्मर्क्षपुङ्गवः ॥ २६ ॥
ततोऽब्रवीन्महातेजा हनुमन्तं स जाम्बवान् ॥ आगच्छ हरिशार्दूल वानरांस्त्रातुमर्हसि ॥ २७ ॥
नान्यो विक्रमपर्याप्तस्त्वमेषां परमः सखा ॥ त्वत्पराक्रमकालोयं नान्यं पश्यामि कंचन ॥ २८ ॥
ऋक्षवानरवीराणामनीकानि प्रहर्षय ॥ विशल्यौ कुरु चाप्येतौ सादितौ रामलक्ष्मणौ ॥ २९ ॥
गत्वा परममध्वानमुपर्युपरि सागरम् ॥ हिमवन्तं नगश्रेष्ठं हनुमन्गन्तुमर्हसि ॥ ३० ॥
ततः काञ्चनमत्युच्चमृषभं पर्वतोत्तमम् ॥ कैलासशिखरं चापि द्रक्ष्यस्यरिनिषूदन ॥ ३१ ॥
तयोः शिखरयोर्मध्ये प्रदीप्तमतुलप्रभम् ॥ सर्वौषधियुतं वीर द्रक्ष्यस्योषधिपर्वतम् ॥ ३२ ॥
तस्य वानरशार्दूल चतस्रो मूर्ध्नि संभवाः ॥ द्रक्ष्यस्योषधयो दीप्ता दीपयन्त्यो दिशो दश ॥ ३३ ॥

जिता । ब्रह्मास्त्रेण वा ॥ १३—१६ ॥ वाक्यं वाक्योपयोगि स्वरं ॥ १७—१८ ॥ धारयत इत्यत्र काकुः । किं धारयत इत्यर्थः ॥ १९ ॥ श्रुतेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यं ॥ २०—२४ ॥ मारुतात्मजः हनुमान् वृद्धं जाम्बवन्तं उपागम्य । नियमेन श्रोत्रहस्तसंस्पर्शव्यत्यस्तहस्तत्वादिरूपेण सह । जाम्बवतः पादौ गृह्य गृहीत्वा अभ्यवादयत् । स्वनामोच्चारणपूर्वकं युगपत्पादावगृह्णादित्यर्थः॥ २५ ॥ वाक्यं हनुमानहमस्मीत्यभिवादनवाक्यं । तथा व्यथितेन्द्रियोपि हनुमतो वाक्यं श्रुत्वा ऋक्षपुङ्गवः जाम्बवान् आत्मानं पुनर्जातं मन्यते स्मेति संबन्धः ॥२६—२७॥ विक्रमपर्याप्तः पर्याप्तविक्रमः । विक्रमपूर्ण इति यावत् अन्यं पराक्रमितारं ॥ २८—२९ ॥ परमं दीर्घं । उपर्युपरिसागरं सागरस्य समीपोपरि प्रदेशे । "उपर्यध्यधसः सामीप्ये" इति सामीप्ये द्विर्वचनं । "धिगुपर्यादिषु त्रिषु द्वितीया" इति द्वितीया ॥ ३० ॥ ऋषभं ऋषभाख्यं । पर्वतोत्तमं शिखरमित्यर्थः ॥ ३१—३२॥ तस्येत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ ओषधयः ओषधीः । दीपयन्त्यः दीपयन्तीः । व्यत्ययेन द्वितीयार्थे प्रथमा । मृतं सञ्जीवयतीति मृतसञ्जीवनी । जीवनानन्तरं संचारक्षमतायै विशल्यं करोतीति विशल्य-

---

मेवैतदितिभावः ॥ १३ ॥ **ति०** मार्गते विशिष्येत्यर्थः । तस्यबहुज्ञत्वादुपायप्रश्नार्थमितिभावः ॥ १४ ॥ **स०** अवश्यंस्नेहेनपाणिंसंगृह्याह—नेति । हेआर्य तथाकिंनदर्शितः । पूर्वलक्ष्मणेनसहरामस्यनिर्देशादेकसत्त्वेपिद्वयंनास्तीतिप्रतीत्यारामानतिक्रमणेपि

[पा०] १ ड. झ. ट. विद्धगात्रः. २ ड. झ. ट. सुव्रत. ३ ड. झ. ट. मृतावयं. ४ इदमर्धं ज. पाठेदृश्यते.

मृतसञ्जीवनीं चैव विशल्यकरणीमपि ॥ सावर्ण्यकरणीं चैव सन्धानकरणीं तथा ॥ ३४ ॥
ताः सर्वा हनुमन्गृह्य क्षिप्रमागन्तुमर्हसि ॥ आश्वासय हरीन्प्राणैर्योज्य गन्धवहात्मज ॥ ३५ ॥
श्रुत्वा जाम्बवतो वाक्यं हनुमान्हरिपुङ्गवः ॥ आपूर्यत बलोद्धर्षैस्तोयवेगैरिवार्णवः ॥ ३६ ॥
स पर्वततटाग्रस्थः पीडयन्पर्वतोत्तमम् ॥ हनुमान्दृश्यते वीरो द्वितीय इव पर्वतः ॥ ३७ ॥
हरिपादविनिर्भग्नो निषसाद स पर्वतः ॥ न शशाक तदाऽऽत्मानं सोढुं भृशनिपीडितः ॥ ३८ ॥
तस्य पेतुर्नगा भूमौ हरिवेगाच्च जज्वलुः ॥ शृङ्गाणि च व्यशीर्यन्त पीडितस्य हनूमता ॥ ३९ ॥
तस्मिन्संपीड्यमाने तु भग्नद्रुमशिलातले ॥ न शेकुर्वानराः स्थातुं घूर्णमाने नगोत्तमे ॥ ४० ॥
सा घूर्णितमहाद्वारा प्रभग्नगृहगोपुरा ॥ लङ्का त्रासाकुला रात्रौ प्रनृत्तेवाभवत्तदा ॥ ४१ ॥
पृथिवीधरसंकाशो निपीड्य धरणीधरम् ॥ पृथिवीं क्षोभयामास सार्णवां मारुतात्मजः ॥ ४२ ॥
आरुरोह तदा तस्माद्धरिर्मलयपर्वतम् ॥ मेरुमन्दरसंकाशं नानाप्रस्रवणाकुलम् ॥ ४३ ॥
नानाद्रुमलताकीर्णं विकासिकमलोत्पलम् ॥ सेवितं देवगन्धर्वैः षष्टियोजनमुच्छ्रितम् ॥ ४४ ॥
विद्याधरैर्मुनिगणैरप्सरोभिर्निषेवितम् ॥ नानामृगगणाकीर्णं बहुकन्दरशोभितम् ॥ ४५ ॥
सर्वानाकुलयंस्तत्र यक्षगन्धर्वकिन्नरान् ॥ हनुमान्मेघसंकाशो ववृधे मारुतात्मजः ॥ ४६ ॥
पद्भ्यां तु शैलमापीड्य बडबामुखवन्मुखम् ॥ विवृत्योग्रं ननादोच्चैस्त्रासयन्निव राक्षसान् ॥ ४७ ॥
तस्य नानद्यमानस्य श्रुत्वा निनदमद्भुतम् ॥ लङ्कास्था राक्षसाः सर्वे न शेकुः स्पन्दितुं भयात् ॥ ४८ ॥
नमस्कृत्वाऽथ रामाय मारुतिर्भीमविक्रमः ॥ राघवार्थे परं कर्म समीहत परन्तपः ॥ ४९ ॥

स पुच्छमुद्यम्य भुजङ्गकल्पं विनम्य पृष्ठं श्रवणे निकुञ्च्य ॥
विवृत्य वक्त्रं बडबामुखाभमापुप्लुवे व्योमनि चण्डवेगः ॥ ५० ॥
स वृक्षषण्डांस्तरसाऽऽजहार शैलाञ्शिलाः प्राकृतवानरांश्च ॥
बाहूरुवेगोद्धतसंप्रणुन्नास्ते क्षीणवेगाः सलिले निपेतुः ॥ ५१ ॥

न्धानकरणी । ततो व्रणकृतवैवर्ण्यं विहाय प्रदेशान्तरसावर्ण्यं करोतीति सावर्ण्यकरणी ॥ ३३—३५ ॥ बलोद्धर्षैः बलोत्कर्षैः । आपूर्यत पूर्णोभूत् ॥ ३६ ॥ पर्वततटाग्रस्थः त्रिकूटशिखरस्थः । पर्वतोत्तमं त्रिकूटं ॥ ३७ ॥ हरीति । हरिः हनुमान् ॥ ३८ ॥ तस्य त्रिकूटस्य । नगाः वृक्षाः । हरिवेगात् हनुमतो हिमवदुत्तरप्रदेशस्थौषधिपर्वतपर्यन्तगमनोचितशक्त्यास्थानवेगात् । जज्वलुश्च । वेगोद्धर्षजवह्निनेत्यर्थः पीडितस्य पर्वतस्येति शेषः ॥३९॥ न शेकुरिति । त्रिकूटतटस्य युद्धरङ्गत्वात् । घूर्णमाने कम्पमाने ॥४०॥ प्रनृत्तेवाभवत् त्रिकूटाग्रनिर्मितत्वात्तस्याः ॥ ४१—४२॥ आरुरोहेत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ मलयपर्वतमित्यत्र लङ्कामलय उच्यते ॥४३—४६॥ त्रासयन् त्रासनार्थं ननाद । "लक्षणहेत्वोः—" इति शतृप्रत्ययः । स्वागमनपर्यन्तं राक्षसनिर्गमनं मा भूदिति तेषां त्रासनार्थं ननादेति भावः । इवशब्दो वाक्यालंकारे ॥ ४७—४८ ॥ नमस्कृत्वाथ रामायेति अयं प्रारीप्सितकर्मसमाप्तये सम्यगिष्टदेवतानमस्कारः ॥ ४९ ॥ स पुच्छमिति पुच्छोद्यमनेनोत्साहातिरेक उक्तः । पृष्ठविनमनेनाकाशगमनानुकूलप्राणवायुनिरोध उक्तः। श्रवणनिकुञ्चनेन बलोद्दीपनं । मुखव्यादानेनाभिनिवेशः ॥५०॥ प्राकृतवानरान् त्रिकूटवननित्यवासिनः । आजहार उज्जहार । अस्यैवानुवादो बाह्विति । बाहूरुवेगोद्धतसंप्रणुन्नाः बाह्वोर्वेगेन उद्धताः उन्मूलिताः

तदतिक्रमणमितिशङ्कांवारयितुंराघवइतिपृथगुक्तिः ॥ २१ ॥ ति० सुवर्णकरणीं स्वर्णसमानवर्णस्यदेहादेःकरणी ॥ ३४ ॥

[पा०] १ ग. ङ. झ. ट. सुवर्णकरणींचैवसंधानींचमहौषधीं. क. ख. घ. च. छ. ञ. सवर्णकरणींचैवसंधानींचमहौषधीं. २ ख. ञ. प्रतिगन्तुंत्वमर्हसि. ३ ङ. झ. बलोद्धर्षैर्वायुवेगैरिवा. ४ क. श्रीमान्हरिः. ५ क. न्मेरुसंकाशो. ६ ङ. झ. ट. शैलमा-
... ७ क. ग. ङ. झ. ट. राक्षसव्याघ्रानशेकुः.

स तौ प्रसार्योरगभोगकल्पौ भुजौ भुजङ्गारिनिकाशवीर्यः ॥
जगाम मेरुं नगराजमग्र्यं दिशः प्रकर्षन्निव वायुसूनुः ॥ ५२ ॥
स सागरं घूर्णितवीचिमालं तदा भृशं भ्रामितसर्वसत्त्वम् ॥
समीक्षमाणः सहसा जगाम चक्रं यथा विष्णुकराग्रमुक्तम् ॥ ५३ ॥
स पर्वतान्वृक्षगणान्सरांसि नदीस्तटाकानि पुरोत्तमानि ॥
स्फीताञ्जनान्तानपि संप्रवीक्ष्य जगाम वेगात्पितृतुल्यवेगः ॥ ५४ ॥
आदित्यपथमाश्रित्य जगाम स गतक्रमः ॥ हनुमांस्त्वरितो वीरः पितृतुल्यपराक्रमः ॥ ५५ ॥
जवेन महता युक्तो मारुतिर्मारुतो यथा ॥ जगाम हरिशार्दूलो दिशः शब्देन पूरयन् ॥ ५६ ॥
स्मरञ्जाम्बवतो वाक्यं मारुतिर्वातरंहसा ॥ ददर्श सहसा चापि हिमवन्तं महाकपिः ॥ ५७ ॥
नानाप्रस्रवणोपेतं बहुकन्दरनिर्झरम् ॥ श्वेताभ्रचयसंकाशैः शिखरैश्चारुदर्शनैः ॥
शोभितं विविधैर्वृक्षैरगमत्पर्वतोत्तमम् ॥ ५८ ॥
स तं समासाद्य महानगेन्द्रमतिप्रवृद्धोत्तमघोरशृङ्गम् ॥
ददर्श पुण्यानि महाश्रमाणि सुरर्षिसङ्घोत्तमसेवितानि ॥ ५९ ॥
स ब्रह्मकोशं रजतालयं च शक्रालयं रुद्रशरप्रमोक्षम् ॥
हयाननं ब्रह्मशिरश्च दीप्तं ददर्श वैवस्वतकिङ्करांश्च ॥ ६० ॥
वज्रालयं वैश्रवणालयं च सूर्यप्रभं सूर्यनिबन्धनं च ॥
ब्रह्मासनं शङ्करकार्मुकं च ददर्श नाभिं च वसुन्धरायाः ॥ ६१ ॥
[विघ्नेश्वरं तत्र सनन्दिकेशं स्कन्दं वृतं देवगणैर्ददर्श ॥
उमां सुदुर्गामथ कन्यकाभिर्विलासयन्तीं ददृशेऽग्र्यवीर्यः] ॥ ६२ ॥

संप्रणुन्नाः । दूरं प्रेरिताः । क्षीणवेगाः क्रमेण क्षीणवेगाः सन्तः ॥५१॥ मेरुं कैलासपार्श्ववर्तिनं । अस्ति ह्यन्यो हिमवदन्तर्वर्ती मेरुः । यद्वा मेरुं मेरूपलक्षितदिशि स्थितं नगराजं हिमवन्तं । यद्वा मेरुमुद्दिश्य जगाम । उत्तरांदिशमुद्दिश्य जगामेत्यर्थः । यद्वा मेरुं मेरुसदृशं । प्रकर्षन् कम्पयन् ॥ ५२—५३ ॥ जनान्तान् जनपदान् ॥ ५४ ॥ पूर्वमुपर्युपरिसागरमित्युक्त्या आदित्यपथं आकाशं ॥ ५५—५६ ॥ स्मरन् जाम्बवत इति जाम्बवद्वाक्यस्मरणं औषधिपर्वतमतीत्य वेगातिशयेनान्यत्र गमननिवृत्त्यर्थं । वातरंहसा । उपलक्षित इति शेषः ॥ ५७—५९ ॥ दृष्टानामाश्रमाणां नामान्यनुक्रामति—स ब्रह्मकोशमित्यादिना ॥ ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य कोशो गृहं । "कोशोऽस्त्री कुड्मलेऽर्थौघे गुह्यदेशेण्डशीर्षयोः । गृहे देहे पुस्तकौघपेट्यामसिपिधानके" इति रत्नमाला । रजतालयं कैलासं । शक्रस्य इन्द्रस्य । स्थानं आश्रमस्थानं । रुद्रशराः प्रमोक्ष्यन्ते लीलार्थं यस्मिन् तद्रुद्रशरप्रमोक्षं स्थानं । हयाननं हयग्रीवाराधनस्थानं । ब्रह्मशिरः रुद्रनिकृत्तब्रह्मशिरःप्रक्षेपस्थानं । वैवस्वतकिङ्करान् विवस्वत्संबन्धिकिङ्करान् । ग्रामण्यादीन् मासान्तपरिचारकान् विश्रमार्थमत्र स्थितान् ॥ ६० ॥ वज्रालयमिति । इन्द्राय ब्रह्मणा वज्रप्रदानस्थानं । सूर्यप्रभमिति वैश्रवणालयविशेषणं । सूर्यनिबन्धनं छायादेवीप्रीतये विश्वकर्मणा शाणारोपणाय सूर्यनिबन्धनस्थानं । ब्रह्मासनं देवगणसंदर्शनाय कृतं ब्रह्मणः सिंहासनं । ब्रह्मणामृषीणामासनं स्थानं वा । शङ्कर-

---

ति० रजतालयं हिरण्यगर्भापरमूर्तेरजतनाभेःस्थानं । ब्रह्मशिरः ब्रह्मास्त्रदेवता । तत्स्थानं ॥६०॥ ति० सूर्यनिबन्धनं सूर्याणांयत्रस्थानेनिबन्धनंसमावेशः तत्स्थानं । अतएवतत्सूर्यप्रभं । ब्रह्मालयं चतुर्मुखब्रह्मस्थानं ॥ ६१ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ट. न्पक्षिगणान्. २ ङ. झ. मारुतिर्वातरंहसा. ३ क. ख. ग. ङ.—ट. नादयन्. ४ ङ. झ. ञ. ट. मारुतिर्भीमविक्रमः. ५ ख. ङ. छ. झ. ञ. ट. हेमशृङ्गं. ६ घ. ञ. ब्रह्मलोकं. ७ ङ. झ. ठ. वह्न्यालयं. ८ ङ. झ. ट. ब्रह्मालयं. ९ अयंश्लोकः क. ख. च. छ. पाठेषुदृश्यते.

कैलासमग्र्यं हिमवच्छिलां च तथर्षभं काञ्चनशैलमग्र्यम् ॥
संदीप्तसर्वौषधिसंप्रदीप्तं ददर्श सर्वौषधिपर्वतेन्द्रम् ॥ ६३ ॥
स तं समीक्ष्यानलरश्मिदीप्तं विसिष्मिये वासवदूतसूनुः ॥
आवृत्य तं चौषधिपर्वतेन्द्रं तत्रौषधीनां विचयं चकार ॥ ६४ ॥
स योजनसहस्राणि समतीत्य महाकपिः ॥ दिव्यौषधिधरं शैलं व्यचरन्मारुतात्मजः ॥ ६५ ॥
महौषध्यस्ततः सर्वास्तस्मिन्पर्वतसत्तमे ॥ विज्ञायार्थिनमायान्तं ततो जग्मुरदर्शनम् ॥ ६६ ॥
स ता महात्मा हनुमानपश्यंश्चुकोप कोपाच्च भृशं ननाद ॥
अमृष्यमाणोऽग्निनिकाशचक्षुर्महीधरेन्द्रं तमुवाच वाक्यम् ॥ ६७ ॥
किमेतदेवं सुविनिश्चितं ते यद्राघवे नासि कृतानुकम्पः ॥
पश्याद्य मद्बाहुबलाभिभूतो विकीर्णमात्मानमथो नगेन्द्र ॥ ६८ ॥
स तस्य शृङ्गं सनगं सनागं सकाञ्चनं धातुसहस्रजुष्टम् ॥
विकीर्णकूटज्वलिताग्रसानुं प्रगृह्य वेगात्सहसोन्ममाथ ॥ ६९ ॥
स तं समुत्पाट्य खमुत्पपात वित्रास्य लोकान्ससुरासुरेन्द्रान् ॥
संस्तूयमानः खचरैरनेकैर्जगाम वेगाद्गरुडोग्रवेगः ॥ ७० ॥
स भास्कराध्वानमनुप्रपन्नस्तं भास्कराभं शिखरं प्रगृह्य ॥
बभौ तदा भास्करसन्निकाशो रवेः समीपे प्रतिभास्कराभः ॥ ७१ ॥
स तेन शैलेन भृशं रराज शैलोपमो गन्धवहात्मजस्तु ॥
सहस्रधारेण सपावकेन चक्रेण खे विष्णुरिवार्पितेन ॥ ७२ ॥

कार्मुकं तत्स्थानमित्यर्थः । नाभिं पातालप्रवेशरन्ध्रं ॥ ६१—६२ ॥ ब्रह्मादिस्थानेषु रजतालयमिति परिगणितमपि जाम्बवदुपदिष्टप्रकारेण दर्शनाय पुनराह—कैलासमिति ॥ हिमवच्छिला नाम कैलासपार्श्वे कश्चिच्छिलाविशेषः । ऋषभं ऋषभाख्यमौषधिपर्वतं । काञ्चनशैलं पूर्वं मेरुमित्युक्तं । संदीप्तसर्वौषधिसंप्रदीप्तं संदीप्ताभिः रात्रौ ज्वलन्तीभिः सर्वाभिः ओषधीभिः तृणज्योतिर्भिः संप्रदीप्तं सम्यक्प्रकाशमानं । सर्वौषधिपर्वतेन्द्रं मृतसञ्जीवन्यादिसर्वौषधियुक्तपर्वतेन्द्रं । ददर्श ॥ ६३ ॥ वासवदूतः वायुः वासवादेशेन मेघप्रेरकत्वात् । अतएवाभिषेकसमये इन्द्रेण प्रेरितो हारं रामायोपाहरत् । विचयं अन्वेषणं ॥ ६४ ॥ अतीत्य अतीत्यापीत्यर्थः । अनेन श्रमरहितत्वमुक्तं ॥ ६५ ॥ ततः तस्य हनुमतः । अदर्शनं ॥ ६६ ॥ ताः ओषधीः ॥ ६७ ॥ राघवे कृतानुकम्पो नासीति यत् एतत् एवं सुविनिश्चितं यदि तर्हि आत्मानमथो विकीर्णं पश्येति संबन्धः ॥ एतच्छ्लोकानन्तरमित्युक्त्वेत्यध्याहार्यं ॥ ६८ ॥ सनागं सगजं । उन्ममाथ उत्पाटयामास ॥ ६९—७० ॥ भास्कराध्वानं अन्तरिक्षं । भास्कराभशिखरग्रहणात् स्वयं भास्करसन्निकाशत्वाच्च सूर्यसमीपस्थः प्रतिसूर्य इव बभावित्यर्थः ॥ ७१ ॥ सहस्रधारेण । आर्पितेन

ति० हिमवच्छिलां भगवतोरुद्रस्यतपस्समाधिपीठं ॥ ६३ ॥ **ति०** वासवस्यमेघस्वरूपिणोदेवराजस्यदूतः प्रेरकः वायुरित्यर्थः ॥ **स०** वासवोदूतःप्रोक्तकारीयस्यसतस्य । सूनुः ॥६४॥ **ति०** योजनसहस्राणि सहस्रशब्दोऽनेकोपलक्षणं ॥ **स०** योजनसहस्राणि पञ्चाशत्सहस्रयोजनानि ॥ ६५ ॥ **ति०** रवेःसमीपइत्यनेन सूर्योदयोत्तरमेतदानयनमितिलभ्यते ॥ **सं०** रवेस्समीपेबभौ । अनेनसूर्योदयोत्तरंगमनानयनेइतिलभ्यते ॥ ७१ ॥ **स०** खे हस्तात्मकेइन्द्रिये । अर्पितेन । खेआकाशेयथातथाबभावितिवा ॥७२॥

[पा०] १ क. विष्णुरिवोद्धतेन.

तं वानराः प्रेक्ष्य विनेदुरुच्चैः स तानपि प्रेक्ष्य मुदा ननाद ॥
तेषां समुद्घुष्टरवं निशम्य लङ्कालया भीमतरं विनेदुः ॥ ७३ ॥
ततो महात्मा निपपात तस्मिञ्शैलोत्तमे वानरसैन्यमध्ये ॥
हर्युत्तमेभ्यः शिरसाऽभिवाद्य विभीषणं तत्र स सस्वजे च ॥ ७४ ॥
तावप्युभौ मानुषराजपुत्रौ तं गन्धमाघ्राय महौषधीनाम् ॥
बभूवतुस्तत्र तदा विशल्यावुत्तस्थुरन्ये च हरिप्रवीराः ॥ ७५ ॥
सर्वे विशल्या विरुजः क्षणेन हरिप्रवीरा निहताश्च ये स्युः ॥
गन्धेन तासां प्रवरौषधीनां सुप्ता निशान्तेष्विव संप्रबुद्धाः ॥ ७६ ॥
यदाप्रभृति लङ्कायां युध्यन्ते कपिराक्षसाः ॥ तदाप्रभृति मानार्थमाज्ञया रावणस्य च ॥ ७७ ॥
ये हन्यन्ते रणे तत्र राक्षसाः कपिकुञ्जरैः ॥ हताहतास्तु क्षिप्यन्ते सर्व एव तु सागरे ॥ ७८ ॥
ततो हरिर्गन्धवहात्मजस्तु तमोषधीशैलमुदग्रवीर्यः ॥
निनाय वेगाद्धिमवन्तमेव पुनश्च रामेण समाजगाम ॥ ७९ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

हस्तेर्पितेन । सपावकेन अग्निज्वालावता । चक्रेण विष्णुरिव रराज ॥ ७२ ॥ तं वानरा इत्यनेन दूरादेव गन्धाघ्राणेन सर्वे जीविता इति गम्यते ॥ ७३ ॥ शैलोत्तमे त्रिकूटशिखरे ॥ ७४—७५ ॥ विशल्यकरण्या विशल्याः । सन्धानकरण्या विरुजः । ये पूर्वं निहतास्तेपि सुप्ता निशान्तेष्विव संप्रबुद्धाः । अनेन सावर्ण्यसिद्धिरप्युक्ता ॥ ७६ ॥ तर्हि निहता राक्षसाः किं न प्रबुद्धा इत्यत्राह—यदाप्रभृतीति ॥ मानार्थं हतानां राक्षसानां इयत्तया अपरिज्ञानार्थं । मृतशरीरसंख्याप्रतिपत्त्यर्थंवा । पूर्वयोजनायामर्थशब्दो निवृत्तिपरः । "अर्थोभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु" इत्यमरः । परैः परिच्छिद्य ज्ञानं मा भूदित्येवमर्थमिति भावः । हताहताः मुमूर्षावस्थाः । किं पुनर्मृता इति भावः । "क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्" इति कर्मधारयः । यद्वा यदा यदा ये ये हताः तदा तदा ते ते क्षिप्ता इत्यर्थः ॥ ७७—७९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

स० विनेदुः । अनेन वातमात्रस्पर्शेनगात्रस्मृतिररोगताचकपीनांजातेइतिध्वन्यते । तेषां सच तेच ते । तेषां हनुमद्वानराणा ॥ ७३ ॥ **ति०** मानार्थं अर्थशब्दोनिवृत्तिवाची । शत्रूणांहतराक्षसेयत्ताज्ञानाभावार्थमित्यर्थः । तत्परिज्ञानेत्ववशिष्टबलस्याल्पीयस्त्वं ज्ञात्वावानरालङ्कांप्रविशेयुः । तेमाप्रवेक्ष्यन्नित्येतदर्थोऽयंरावणस्येश्वरेच्छयाविचारः ॥ ७७ ॥ **स०** सागरोपरिगिरिशिखरेपरिगृह्योत्प्लवनेतदन्तस्स्थानांरक्षसामनुज्जीवनंचनगन्धस्यान्तःप्रवेशासामर्थ्यात् । किंनामयादोभीरक्षसांभक्षितत्वात् । निलयनमात्रेणहनुमत्कृतपर्वतोत्पाटनतःएतदनिष्टकार्यसाधनेऽयमुत्तरत्रकिंकुर्यादितिभीतेर्वा । "भीषास्माद्वातःपवते" इत्यादेःरामविरुद्धकार्यकरणभीतेरिवात्मजप्रीतेर्वावायुर्ननिनायनीरनायकमध्येगन्धमितिवेतिज्ञेयम् । ओषधीनामर्थिनंज्ञात्वाऽदर्शनंगताइत्यनेनज्ञानिलोक्तेरनुसंधानादिकंसंभवतीतिसुघटोऽयमर्थः ॥ ७८ ॥ **ति०** ओषधीशैलमितिदीर्घआर्षः ॥ आश्विनकृष्णाष्टम्यामिदं ॥ **स०** ओषधीशैलः तद्वत्पर्वतः । तं । तत्रत्यएववेगात् हिमवन्तंस्वस्थानं । तं उत्कृत्तशैलभागं । निनाय प्रापयामास । " संस्थितएवतत्र " इत्यन्यत्रोक्तेः । पुनः प्रक्षेपानन्तरं रामेणसमाजगामसंगतोभूत् । प्रथमेन्द्रजिद्युद्धएवादृष्टतद्दृष्ट्यै 'इदमंभोगृहीत्वातु' इत्यारभ्य 'चकारनेत्रयोःशौचं' इतिगर्भीकृत्य " क्षणेनातीन्द्रियाण्येषांचक्षूंषि " इत्यनेन वनपर्वोक्त्या 'अनेनदृष्टोऽहमितिस्मदुष्टः' इत्यन्यत्ररीत्यन्तरेणोक्ताचकथाऽनुक्तिर्नदोषायेतिनीतेरविरुद्धेतिचसंग्राह्येतिज्ञेयं । ओषधीतिदीर्घार्षतालेखनंनिर्बीजं । अत्रैवबहुस्थलेषु ओषध्यइतिपूर्वमुक्तेः । लेखनंयदिकर्तव्यंतर्हितत्रैवकर्तव्यं । ईकारान्तत्वेनसमाधानंतत्रेवात्रापिसममितिनस्वरसम् ॥ ७९ ॥ इतिचतुस्सप्ततितमःसर्गः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

सुग्रीवनियोगेन वानरैरात्रौलङ्कादहनम् ॥ १ ॥ ततोरावणाज्ञयाकुंभकर्णात्मजाभ्यांकुंभनिकुंभाभ्यां यूपाक्षादिभिः सेनयाचसह वानरान्प्रतिरणायनिर्याणम् ॥ २ ॥ वानरराक्षससैन्ययोर्महायुद्धम् ॥ ३ ॥

ततोऽब्रवीन्महातेजाः सुग्रीवो वानराधिपः ॥ अर्थ्यं विज्ञापयंश्चापि हनुमन्तमिदं वचः ॥ १ ॥
यतो हतः कुम्भकर्णः कुमाराश्च निषूदिताः ॥ नेदानीमुपनिर्हारं रावणो दातुमर्हति ॥ २ ॥
ये ये महाबलाः सन्ति लघवश्च प्लवङ्गमाः ॥ लङ्कामभ्युत्पतन्त्वाशु गृह्योल्काः प्लवगर्षभाः ॥
[हरयो हरिसंकाशाः प्रदग्धुं रावणालयम् ॥ ३ ॥]
ततोऽस्तंगत आदित्ये रौद्रे तस्मिन्निशामुखे ॥ लङ्कामभिमुखाः सोल्का जग्मुस्ते प्लवगर्षभाः ॥ ४ ॥
उल्काहस्तैर्हरिगणैः सर्वतः समभिद्रुताः ॥ आरक्षस्था विरूपाक्षाः सहसा विप्रदुद्रुवुः ॥ ५ ॥
गोपुराट्टप्रतोलीषु चर्यासु विविधासु च ॥
प्रासादेषु च संहृष्टाः ससृजुस्ते हुताशनम् ॥ तेषां गृहसहस्राणि ददाह हुतभुक्तदा ॥ ६ ॥
प्रासादाः पर्वताकाराः पतन्ति धरणीतले ॥ अगरुर्दह्यते तत्र वरं च हरिचन्दनम् ॥ ७ ॥
मौक्तिका मणयः स्निग्धा वज्रं चापि प्रवालकम् ॥
मं च दह्यते तत्र कौशेयं चापि शोभनम् ॥ ८ ॥

एवं हनुमदानीतौषधिपर्वतगन्धमात्रेण समागतप्राणेषु सर्वेषु विशल्येषु समुत्थितेषु सुग्रीवः स्वातिसन्धानजनितकोपातिरेकेण सद्यो निःशेषं लङ्कानिर्दहनं हनुमते नियमयति—तत इत्यादि ॥ अर्थ्यं अर्थादनपेतं । प्रयोजननियतं वाक्यं विज्ञापयन् । रामायेति शेषः । ततो हनुमन्तमब्रवीदिति योजना । यद्वा अर्थ्यं विज्ञापयन् विशेषेण ज्ञापयन् ॥ १ ॥ इदानींलङ्कादाहोपदेशे निमित्तमाह—यत इति ॥ उपनिर्हारं उपनिष्क्रमणं । युद्धाय निर्गमनमिति यावत् । हतपुत्रादित्वेनानुत्साहाद्रावणो न निर्गमिष्यतीति भावः । अत्र आग्रहेण प्रेतनिर्यापनरूढनिर्हारपदप्रयोगः । दातुं कर्तुमिति यावत् । धातूनामनेकार्थत्वात् । उपनिर्हारशब्दः उपनिष्क्रम्य युद्धपरो वा ॥ २ ॥ लघवः वेगवन्तः । उत्पतन्तु प्राकारमुत्प्लुत्य गच्छन्तु ॥ ३ ॥ ततइति । ननु पूर्वमुल्काहस्तौ तदा रात्रावित्युक्तं । अत्र आदित्यास्तमयसमय इति गम्यते अतो विरुद्धमिति चेन्नविरोधः । आदित्येऽस्तं गत इति प्रकाशाभावोक्तिः । निशामुख इति रात्रेः प्रथमयाम उच्यते । रौद्र इति विशेषणात् यामान्तत्वेन गाढान्धकारत्वमुच्यते । हनुमांश्च महाद्भुतवेगशालितया मुहूर्तमात्रेण प्रस्थायौषधिपर्वतमानीय तं पुनस्तत्र निक्षिप्यागतवानिति तस्य वेगातिशयश्च प्रतिपादितो भवति ॥ ४ ॥ आरक्षस्थाः गुल्मस्थाः नगररक्षिणो वा । आरक्षो दुर्गरक्षिणां स्थानं । तत्रस्था वा । "त्रिष्वारक्षस्तु रक्षणे" इति रत्नमाला । विरूपाक्षाः राक्षसाः ॥ ५ ॥ गोपुरं पुरद्वारं । अट्टन्ति हिंसन्ति योधा एषु स्थित्वेत्यट्टाः प्राकाराग्रस्थितगृहाणि । "स्यादट्टः क्षौममस्त्रियां" इत्यमरः । प्रतोल्यः वीथ्यः । चर्याः अवान्तरवीथ्यः । ते वानराः । ससृजुः क्षिप्तवन्तः । तेषां वानराणां संबन्धी हुतभुगित्यन्वयः ॥ ६ ॥ दहनकार्यं प्रपञ्चयति—प्रासादा इत्यादि ॥ तत्र प्रासादेषु । दह्यते अदह्यत । व्यत्ययेन भूतार्थे लट् । वरं सुगन्धं ॥ ७ ॥ मौक्तिका इत्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया ॥ सर्वत्र अदह्यतेत्यस्य

कतक० तस्मादिदानीं उपनिर्हारं पुररक्षां । दातुं संपादयितुं । नार्हति ॥ **ति०** उपनिर्हारं युद्धावहारं । अस्माकंदातुंनार्हतीत्यर्थः । अनेनान्यदायुद्धावहारोजातइतिज्ञायतेइत्यन्ये ॥ **शि०** किंच उपनिर्हारं मृतपुत्राद्युद्देश्यकजलं । दातुंनार्हति अवकाशेनदातव्यइतितात्पर्यम् ॥ २ ॥ **ति०** ततोस्तमिति । पूर्वदिवसापररात्रिशेषेउल्काहस्ताभ्यांहनुमद्विभीषणाभ्यांजांबवदन्वेषणं । ततस्तन्नियोगतउषसिपर्वताहरणायगमनं । अथाहरणं । पुनश्चतत्प्रापणंपुनरागमनमितित्रिशद्घटिकामध्येसर्वं । ततःपुनःप्रदोषे हनुमदादीनांलङ्कादाहगमनमितिकतकादयः ॥४॥ **स०** आरक्षं रक्षणीयंद्वारादि । तत्रतिष्ठन्तीत्यारक्षस्थाः । "आरक्षंरक्षणीयेस्यात्" इतिविश्वः ॥ ५ ॥ **ति०** अट्टः गृहोपरितनंगृहं ॥ ६ ॥

आविकं विविधं चौर्णं काञ्चनं भाण्डमायुधम् ॥ नानाविकृतसंस्थानं वाजिभाण्डपरिच्छदौ[1] ॥ ९ ।
गजग्रैवेयकक्ष्याश्च रथभाण्डाश्च संस्कृताः ॥ तनुत्राणि च योधानां हस्त्यश्वानां च वर्म च ॥ १० ।
खड्गा धनूंषि ज्या बाणास्तोमराङ्कुशशक्तयः ॥ रोमजं वालजं चर्म व्याघ्रजं चाण्डजं बहु ॥ ११ ।
मुक्तामणिविचित्रांश्च प्रासादांश्च समन्ततः ॥ विविधानस्त्रसंयोगान[2]ग्निर्दहति तत्र वै ॥ १२ ॥
नानाविधान्गृहच्छन्दान्[3]ददाह हुतभुक्तदा ॥ आवासात्राक्षसानां च सर्वेषां गृहगर्धिनाम् ॥ १३ ।
हेमचित्रतनुत्राणां स्रग्दामाम्बरधारिणाम् ॥ शीधुपानचलाक्षाणां मदविह्वलगामिनाम् ॥ १४ ॥
कान्तालम्बितवस्त्राणां शत्रुसंजातमन्युनाम् ॥ गदाशूलासिहस्तानां खादतां पिबतामपि ॥ १५ ॥
शयनेषु महार्हेषु प्रसुप्तानां प्रियैः सह ॥ त्रस्तानां गच्छतां तूर्णं पुत्रानादाय सर्वतः ॥ १६ ॥
तेषां शतसहस्राणि तदा लङ्कानिवासिनाम् ॥ अदहत्पावकस्तत्र जज्वाल च पुनः पुनः ॥ १७ ॥

यथायथं विपरिणामेनान्वयः । मणयः उपात्तमौक्तिकादिव्यतिरिक्ताः । क्षौमकौशेययोरुपादानभेदात् भेदः । 'वाल्कं क्षौमादि । कौशेयं कृमिकोशोत्थं' इत्युभयत्राप्यमरः । शोभनं शोभमानं । आविकं अविरोमनिर्मितं कम्बलं । और्णं मेषादिरोमनिर्मितं कम्बलं "ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यात्" इत्यमरः । भाण्डं उपकरणं । आभरणादि वा । "भाण्डं तु भूषायां नादे पात्राश्वभूषयोः । मार्जने कलशादौ च वणिङ्मूलधनेपि च" इति रत्नमाला । नानाविकृतसंस्थानं नानाविधविकारवद्विचित्रसन्निवेशमिति भूषणादिसर्वविशेषणं । वाजिभाण्डपरिच्छदौ अश्वालंकारपल्ययनादिपरिबर्हौ । भाण्डशब्देनैवाश्वाभरणसिद्धावपि कर्णावतंसादिवत् साहित्यबोधनार्थं वाजिपदं । गजानां ग्रैवेयकानि कण्ठभूषणानि । कक्ष्याः इभबन्धिन्यः । "ग्रैवेयकं कण्ठभूषा" । "कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभबन्धने" इत्युभयत्राप्यमरः । संस्कृताः उत्तेजिताः । योधानां तनुत्राणि वर्माणि । हस्त्यश्वानां वर्म अयःकांस्यादिनिर्मितं । रोमजं अविमेषादिरोमभिन्नरोमनिर्मितं कम्बलादि । वालजं चामरादि । चर्मसंस्तरणं खेटकं वा । व्याघ्रजं वैयाघ्रं नखवालादि । अण्डजं कस्तूरिकादिद्रव्यं ॥ ८–११ ॥ प्रासादाः पर्वताकारा इत्यत्र केवलप्रासादाः । अत्र मुक्तादिखचिताः । अस्त्रसंयोगान् संयुज्यन्त इति संयोगाः सङ्घाताः तान् । तत्र लङ्कायां ॥ १२ ॥ गृहच्छन्दान् स्वस्तिकादिगृहविन्यासान् । गृहगर्धिनां गृहस्थानां ॥ १३ ॥ हठोपनतत्वेन खेदातिशयं व्यञ्जयितुं तेषां व्यासङ्गं दर्शयति—हेमेत्यादिना ॥ हेमचित्रतनुत्राणां हेममयाद्भुतवर्मणां । "आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रं" इत्यमरः । वर्मग्रहणव्यासक्तानामित्यर्थः । स्रग्दामानि पुष्पमालाः । दामशब्दो हारपरः । स्रग्दामशब्देनानेकसरनिर्मितपुष्पमालोच्यत इत्याचार्याः । अत्र सर्वत्रापि व्यासङ्ग एव तात्पर्यं । शीधुपानचलाक्षाणां मद्यपानलोलदृष्टीनां । अतएव मदविह्वलगामिनां मदेन मन्दगामिनां । कान्तालम्बितवस्त्राणां आलम्बितवस्त्रकान्तानां । रतिपराणामिति यावत् । शत्रुषु संजातमन्युनां संजातक्रोधानां । दीर्घाभाव आर्षः । खादतां मांसादिकं भक्षयतां । पिबतां मद्यपानं कुर्वतां । शीधुपानेत्यत्र मद्यपानकार्यमुक्तं । क्षीरादिकं पिबतामिति वा । महार्हेष्विति विशेषणेन सुप्त्यतिशयहेतुरुक्तः । प्रियैः दारैरिति विशेष्यं । तेषां एवं व्यासक्तानां । शतसहस्राणीति संख्यासंख्येययोरभेदेन निर्देशः । अनेकशतसहस्रराक्षसानित्यर्थः । पुनः पुनरित्यनेन तद्वृधि-

स० "भाण्डशब्दोलङ्कारमात्रवाची रथभाण्डेत्युक्तेः । अतएववाजिभाण्डेत्यत्र वाजिग्रहणंचरितार्थं । अश्वालङ्कारवाचित्वेतुतद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तत्त्वेपिकर्णावतंसादिवत्साहित्यबोधनार्थंतत्रसः । रथभाण्डेत्यत्रतुलाक्षणिकइत्यन्ये" इतिनागोजिभट्टव्याख्याया-भिन्नानुपूर्वीमत्याअपिवस्तुतोर्थैनैकतावत्यास्तीर्थव्याख्यायाअपि "भाण्डंभूषणमात्रेपि—नादेपात्रेतुरङ्गाणांभूषणे" इतिविश्वःस्वानवलोकननिमित्ततांस्पष्टमाचष्टइतिननआयासोपेक्षितः ॥ १० ॥ स० प्रियैः प्रियाश्चप्रियाणिचप्रियाणि कान्तापत्यानि तैः । "नपुंसकमनपुंसकेन" इत्येकशेषः । पुत्रानादायगच्छतां निरग्निकस्थलंप्रति ॥ १६ ॥ लङ्कानिवासिनांशतसहस्राणिगृहाण्यदहत्

[पा०] १ क.—ट. भाण्डपरिच्छदं. २ ख. घ. ङ. झ. ट. नक्षसंघातान्. ३ ङ. झ. ट. गृहांश्चित्रान्.

सारवन्ति महार्हाणि गम्भीरगुणवन्ति च ॥ हेमचन्द्रार्धचन्द्राणि चन्द्रशालोन्नतानि च ॥ १८ ॥
रत्नचित्रगवाक्षाणि साधिष्ठानानि सर्वशः ॥ मणिविद्रुमचित्राणि स्पृशन्तीव दिवाकरम् ॥ १९ ॥
क्रौञ्चबर्हिणवीणानां भूषणानां च निस्वनैः ॥ नादितान्यचलाभानि वेश्मान्यग्निर्ददाह सः ॥ २० ॥
ज्वलनेन परीतानि तोरणानि चकाशिरे ॥ विद्युद्भिरिव नद्धानि मेघजालानि घर्मगे ॥ २१ ॥
ज्वलनेन परीतानि निपेतुर्भवनान्यथ ॥ वज्रिवज्रहतानीव शिखराणि महागिरेः ॥ २२ ॥
विमानेषु प्रसुप्ताश्च दह्यमाना वराङ्गनाः ॥ त्यक्ताभरणसर्वाङ्गा हा हेत्युच्चैर्विचुक्रुशुः ॥ २३ ॥
तानि निर्दह्यमानानि दूरतः प्रचकाशिरे ॥ हिमवच्छिखराणीव दीप्तौषधिवनानि च ॥ २४ ॥
हर्म्याग्रैर्दह्यमानैश्च ज्वालाप्रज्वलितैरपि ॥ रात्रौ सा दृश्यते लङ्का पुष्पितैरिव किंशुकैः ॥ २५ ॥
हस्त्यध्यक्षैर्गजैर्मुक्तैर्मुक्तैश्च तुरगैरपि ॥ बभूव लङ्का लोकान्ते भ्रान्तग्राह इवार्णवः ॥ २६ ॥
अश्वं मुक्तं गजो दृष्ट्वा कचिद्भीतोपसर्पति ॥ भीतो भीतं गजं दृष्ट्वा कचिदश्वो निवर्तते ॥ २७ ॥
लङ्कायां दह्यमानायां शुशुभे स महार्णवः ॥ छायासंसक्तसलिलो लोहितोद इवार्णवः ॥ २८ ॥
सा बभूव मुहूर्तेन हरिभिर्दीपिता पुरी ॥ लोकस्यास्य क्षये घोरे प्रदीप्तेव वसुन्धरा ॥ २९ ॥
नारीजनस्य धूमेन व्याप्तस्योच्चैर्विनेदुषः ॥ स्वनो ज्वलनतप्तस्य शुश्रुवे दशयोजनम् ॥ ३० ॥
प्रदग्धकायानपरात्राक्षसान्निर्गतान्बहिः ॥ सहसाऽभ्युत्पतन्ति स्म हरयोथ युयुत्सवः ॥ ३१ ॥
उद्घुष्टं वानराणां च राक्षसानां च निस्वनः ॥ दिशो दश समुद्रं च पृथिवीं चान्वनादयत् ॥ ३२ ॥

रवसास्नेहेनाधिकज्वालोच्यते ॥ १४—१७ ॥ रावणस्य पुनर्धननाशं व्यञ्जयितुमुत्तमगृहदहनं दर्शयति—सारवन्तीत्यादिना ॥ सारवन्ति श्रेष्ठधनवन्ति "सारो बले स्थिरांशेर्थे पुमान्न्याये वरे त्रिषु" इति रत्नमाला । गम्भीराणि महातलपवन्ति । गुणवन्ति सौन्दर्यवन्ति । हेमचन्द्रार्धचन्द्राणि हेमकृतानि चन्द्राकाराण्यर्धचन्द्राकाराणि चेत्यर्थः । चन्द्रशालाभिः शिरोगृहैः उन्नतानि । "चन्द्रशाला शिरोगृहं" इत्यमरः । साधिष्ठानानि शय्यासनादिसहितानि । स्पृशन्तीव दिवाकरं । सूर्यपथपर्यन्तोन्नतानीत्यर्थः । क्रौञ्चादयो लीलार्थं गृहेषु संवर्धिताः ॥ १८–२० ॥ घर्मोस्माद्गच्छतीति घर्मगः वर्षाकाल इत्यर्थः । घर्मगे निदाघे गच्छतीति शेष इत्यप्याहुः । घर्मशब्देन घर्मान्तो लक्ष्यते । तं गच्छति प्राप्नोतीति घर्मगः वर्षादिरित्यपरे । वस्तुतो घर्मगे ग्रीष्म इत्येवार्थः । लङ्कायां दह्यमानायां सन्तापे च समन्ततः प्रसरति दह्यमानतोरणादीनि निदाघप्ररूढसविद्युन्मेघतुल्यानीत्यर्थः ॥ २१ ॥ ज्वलनेन परीतानि निपेतुरित्यस्य वज्रिवज्रहतानीवेत्युत्तरार्धं ॥ २२ ॥ त्यक्ताभरणसर्वाङ्गाः सर्वाङ्गाभरणान्यपि त्यक्त्वेत्यर्थः ॥ २३ ॥ तानि पूर्वश्लोके प्रस्वापाधिकरणतयोपात्तानि विमानानि । दीप्तौषधिवनानि प्रकाशिततृणज्योतिर्वनानि ॥ २४ ॥ ज्वालाप्रज्वलितैः ज्वालाविशिष्टैरित्यर्थः ॥ २५ ॥ हस्त्यध्यक्षैः हस्तिपकैः । मुक्तैः निगलान्मोचितैः । मुक्तैश्च तुरगैरपीत्यत्राप्यश्वाध्यक्षैरित्यध्याहार्यं । लोकान्ते प्रलये ॥ २६—२७ ॥ छायासंसक्तसलिलः प्रतिबिम्बसंक्रान्तजलः । लोहितोदकः । उदादेश आर्षः ॥ २८—२९ ॥ नारीति । नारीजनस्यातिसाहसिकत्वाद्दशयोजनस्वनश्रवणं ॥ ३०—३१ ॥ उद्घुष्टं उद्घोषः । भावे क्तः ॥ ३२ ॥

॥ १७ ॥ **स०** गंभीरगुणवन्ति । गंभीरेतिभावप्रधाननिर्देशः । गांभीर्यमेवगुणस्तद्वन्ति ॥ १८ ॥ **स०** दिवाकरंस्पृशन्तीव अत्युच्चानीतियावत् । एतेनरात्रावपिदग्धसज्वालोपरिभागोगभस्तिमानिव । तदधःप्रदेशस्तत्स्पर्शीवेतिस्पृशन्तीत्युक्तिरितिवा ॥ १९ ॥ **ति०** विमानं सप्तभूमिप्रासादः ॥ २३ ॥ **स०** लोहितोदः लोहितंरक्तवर्णं उदंयस्यसः । उदकशब्दपर्यायोऽयमुदशब्दः । तेनासंज्ञात्वात्कथमुदादेशइतिशङ्कानवकाशः ॥ २८ ॥

[**पा०**] १ ङ. छ. झ. ञ. ट. परीतानिगृहाणिप्रचकाशिरे. २ ङ. छ. झ. ञ. दावाग्निदीप्तानियथाशिखराणि. ३ ख. प्रतप्तकायान्. छ. ज. विदग्धकायान्.

विशल्यौ तु महात्मानौ तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ असंभ्रान्तौ जगृहतुस्तदोभे धनुषी वरे ॥ ३३ ॥
ततो विष्फारयानस्य रामस्य धनुरुत्तमम् ॥ बभूव तुमुलः शब्दो राक्षसानां भयावहः ॥ ३४ ॥
अशोभत तदा रामो धनुर्विष्फारयन्महत् ॥ भगवानिव संक्रुद्धो भवो वेदमयं धनुः ॥ ३५ ॥
उद्घुष्टं वानराणां च राक्षसानां च निस्स्वनम् ॥ ज्याशब्दस्तावुभौ शब्दावति रामस्य शुश्रुवे ॥ ३६ ॥
वानरोद्घुष्टघोषश्च राक्षसानां च निस्स्वनः ॥ ज्याशब्दश्चापि रामस्य त्रयं व्याप दिशो दश ॥ ३७ ॥
तस्य कार्मुकमुक्तैश्च शरैस्तत्पुरगोपुरम् ॥ कैलासशृङ्गप्रतिमं विकीर्णमपतद्भुवि ॥ ३८ ॥
ततो रामशरान्दृष्ट्वा विमानेषु गृहेषु च ॥ सन्नाहो राक्षसेन्द्राणां तुमुलः समपद्यत ॥ ३९ ॥
तेषां सन्नह्यमानानां सिंहनादं च कुर्वताम् ॥ शर्वरी राक्षसेन्द्राणां रौद्रीव समपद्यत ॥ ४० ॥
आदिष्टा वानरेन्द्रास्तु सुग्रीवेण महात्मना ॥ आसन्नद्वारमासाद्य युध्यध्वं प्लवगर्षभाः ॥ ४१ ॥
यश्च वो वितथं कुर्यात्तत्रतत्र ह्युपस्थितः ॥ स हन्तव्यो हि संप्लुत्य राजशासनदूषकः ॥ ४२ ॥
तेषु वानरमुख्येषु दीप्तोल्कोज्ज्वलपाणिषु ॥ स्थितेषु द्वारमासाद्य रावणं मन्युराविशत् ॥ ४३ ॥
तस्य जृम्भितविक्षेपाद्व्यामिश्रा वै दिशो दश ॥ रूपवानिव रुद्रस्य मन्युर्गात्रेष्वदृश्यत ॥ ४४ ॥
स निकुम्भं च कुम्भं च कुम्भकर्णात्मजावुभौ ॥ प्रेषयामास संक्रुद्धो राक्षसैर्बहुभिः सह ॥ ४५ ॥
यूपाक्षः शोणिताक्षश्च प्रजङ्घः कम्पनस्तथा ॥ निर्ययुः कौम्भकर्णिभ्यां सह रावणशासनात् ॥ ४६ ॥
शशास चैव तान्सर्वान्राक्षसान्सुमहाबलान् ॥ नादयन्गच्छताऽत्रैव जयध्वं शीघ्रमेव च ॥ ४७ ॥
ततस्तु चोदितास्तेन राक्षसा ज्वलितायुधाः ॥ लङ्काया निर्ययुर्वीराः प्रणदन्तः पुनः पुनः ॥ ४८ ॥
रक्षसां भूषणस्थाभिर्भाभिः स्वाभिश्च सर्वशः ॥ चक्रुस्ते सप्रभं व्योम हरयश्चाग्निभिः सह ॥ ४९ ॥

विशल्यौ निर्गलितशरीरनिमग्नशरफलकौ । तदोभे धनुषी वरे इति पाठः ॥ ३३ ॥ विष्फारयानस्य ध्वनयतः । "विष्फारो धनुषः स्वानः" इत्यमरः । "स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः" इति षत्वं । मुगभाव आर्षः ॥ ३४ ॥ वेदमयं धनुः वेदोक्तलक्षणं धनुः । "कृत्तिवासाः पिनाकी" इति श्रुत्या प्रतिपादितमहिमेति वाऽर्थः ॥ ३५ ॥ रामस्य ज्याशब्दः वानराणामुद्घुष्टं राक्षसानां निस्स्वनं च तावुभावतीत्य शुश्रुवे ॥ ३६ ॥ वानरोद्घुष्टघोषः वानरोत्पादितघोषः ॥ ३७—३८ ॥ तुमुलः अधिकः ॥ ३९ ॥ सन्नह्यमानानां कक्ष्याबन्धनादियुद्धसन्नाहं कुर्वतां । रौद्री प्रलयरात्रिः ॥ ४० ॥ आदिष्टा इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ अन्ते इतिकरणं बोध्यं । व इति निर्धारणे कालाग्निरुद्रस्य गात्रे योरूपवान् मन्युः स इव रावणोऽलक्ष्यत ॥ ४४—४६ ॥ अत्रैव अस्मिन्गृह एवारभ्य । सिंहनादं नादयन् नादयन्तः कुर्वन्तः। गच्छत । नादयन्नित्यत्र "व्यत्ययो बहुलं" इति बहुवचनविषये एकवचनं ॥ ४७ ॥ ज्वलितेति। आयुधानां ज्वलितत्वं युद्धयात्रासु शिक्षाविशेषप्रदर्शनात् । लङ्काया इति पञ्चमी ॥ ४८ ॥ स्वाभिः स्वासाधारणीभिः । रक्षसां भूषणस्थाभिः भाभिश्च ।

स० वेदमयं वेदात्मकं तदभिमान्यभिमानिकं । भारतेकर्णपर्वान्तर्गतशल्यदुर्योधनसंवादे "संवत्सरोधनुस्तद्वै" "तस्यसंवत्सरोधनुः" इत्युक्तिस्त्वेकस्यानेकेऽभिमानिनोभवन्तीतिनविरुणद्धि ॥ ३५ ॥ **स०** वानरोद्घुष्टशब्दः वानरकृतशब्दजशब्दः। राक्षसानांचनिस्स्वनः रामस्यज्याशब्दश्चेत्येतत्त्रितयं दशदिशोव्याप व्यापत् । एतच्छब्दद्वयाधरीकरणंचद्वयोस्तस्यचसमव्यापनाभावेऽसंभावितं । सतितस्मिन्नौत्कट्यानौत्कट्येविदितेभवतइत्यतिक्रमणव्यापनेसंभवतइतिनपूर्वोत्तरविरोधः ॥ ३७ ॥

[पा०] १ ठ. वानरोद्घुष्टशब्दश्च. २ क. ख. ङ. ज.—ट. राक्षसागच्छताद्यैवासिंहनादंचनादयन्.

तत्र ताराधिपस्याभा ताराणां च तथैव च ॥ तयोराभरणस्था च बलयोर्द्यामभासयन् ॥ ५० ॥
चन्द्राभा भूषणाभा च [1]गृहाणां ज्वलतां च भा ॥ हरिराक्षससैन्यानि भ्राजयामास सर्वतः ॥ ५१ ॥
[2]तत्र चोर्ध्वं प्रदीप्तानां गृहाणां सागरः पुनः ॥ भाभिः [3]संसक्तपातालश्चलोर्मिः शुशुभेऽधिकम् ॥५२॥
पताकाध्वजसंसक्तमुत्तमासिपरश्वधम् ॥ भीमाश्वरथमातङ्गं नानापत्तिसमाकुलम् ॥ ५३ ॥
दीप्तशूलगदाखड्गप्रासतोमरकार्मुकम् ॥ तद्राक्षसबलं घोरं भीमविक्रमपौरुषम् ॥ ५४ ॥
ददृशे ज्वलितप्रासं किङ्किणीशतनादितम् ॥ हेमजालाचितभुजं व्यामिश्रितपरश्वधम् ॥ ५५ ॥
व्याघूर्णितमहाशस्त्रं बाणसंसक्तकार्मुकम् ॥ गन्धमाल्यमधूत्सेकसंमोदितमहानिलम् ॥
घोरं शूरजनाकीर्णं महाम्बुधरनिस्वनम् ॥ ५६ ॥
तद्दृष्ट्वा बलमायान्तं राक्षसानां सुदारुणम् ॥ संचचाल प्लवङ्गानां बलमुच्चैर्ननाद च ॥ ५७ ॥
जवेनाप्लुत्य च पुनस्तद्बलं रक्षसां महत् ॥ अभ्ययात्प्रत्यरिबलं पतङ्गा इव पावकम् ॥ ५८ ॥
तेषां भुजपरामर्शव्यामृष्टपरिघाशनि ॥ राक्षसानां बलं श्रेष्ठं [4]भूयस्तरमशोभत ॥ ५९ ॥
तत्रोन्मत्ता इवोत्पेतुर्हरयोथ युयुत्सवः ॥ तरुशैलैरभिघ्नन्तो मुष्टिभिश्च निशाचरान् ॥ ६० ॥
तथैवापततां तेषां कपीनामसिभिः शितैः ॥ शिरांसि सहसा जह्रू राक्षसा [5]भीमदर्शनाः ॥ ६१ ॥
दशनैर्हृतकर्णाश्च [6]मुष्टिनिष्कीर्णमस्तकाः ॥ शिलाप्रहारभग्नाङ्गा विचेरुस्तत्र राक्षसाः ॥ ६२ ॥
तथैवाप्यपरे तेषां कपीनामभिलक्षिताः ॥ प्रवीरानभितो जघ्नू राक्षसानां तरस्विनाम् ॥ ६३ ॥
[[7]अभिपेतुर्महाकायाः प्रतियुक्ता महाबलाः ॥ राक्षसा वानरान्रोषादसिबाणगदाधराः ॥ ६४ ॥

व्योम सेनामध्याकाशं ॥ ४९ ॥ तदानीं चन्द्रोदयात्पुनः प्रकाशातिशयमाह—तत्रेति ॥ तत्र तदानीं । ताराधिपस्याभा ताराणां चाभा तयोर्बलयोराभरणस्था भा च द्यां आकाशं । अभासयन् ॥ ५० ॥ दह्यमानलङ्कागृहप्रकाशैः पुनरपि स प्रकाशोवर्धतेत्याह—चन्द्रेति ॥ ५१ ॥ संसक्तपातालः पातालपर्यन्तं संसक्तः ॥ ५२ ॥ पताकेत्यादिसार्धचतुःश्लोक्येकान्वया ॥ चलत्पटा पताका । मत्स्यादिचिह्नितं ध्वजं । उत्तमासिपरश्वधं । परश्वधोसिरूपः कुठाररूपश्चास्ति । तत्रासिरूपपरश्वधोसिपरश्वधः । तेन वक्ष्यमाणयोः खड्गपरश्वधयोर्नपौनरुक्त्यं । ज्वलितप्रासमित्यत्र प्रासशब्दः क्षेप्तव्ये ह्रस्वकुन्ते वर्तते । तेन तस्यापि न पौनरुक्त्यं । पत्तयः पदातयः । तेषां नानात्वं वेषायुधादिभेदात् । प्रासस्य ज्वलितत्वं युद्धागमनसमये शिक्षाविशेषप्रदर्शकक्रियासंबन्धात् । किङ्किणीशतनादितं रथगजादिकिङ्किणीशतनादितं । हेमजालाचितभुजं हेमाभरणजालाबद्धभुजं । व्यावेष्टितपरश्वधं मदेन चालितपरश्वधं । शस्त्रं उक्तव्यतिरिक्तायुधं । बाणसंसक्तकार्मुकमिति । दीप्तशूलगदाखड्गप्रासतोमरकार्मुकमित्यत्र यत्पूर्वोक्तं कार्मुकं तद्भङ्गे पुनरादातुं पृष्ठे बद्धमपरमिदं कार्मुकमिति ज्ञेयम् । गन्धेति । गन्धः चन्दनादिः गन्धमाल्याभ्यां मधूत्सेकेन वीरपाणरूपमधुसेवनेन च संमोदितमहानिलं वासितमहावातं ॥ ५३—५६ ॥ आयान्तमिति पुंलिङ्गमार्षं । संचचाल अभिमुखं जगाम ॥ ५७—५८ ॥ तेषामिति ॥ भुजपरामर्शव्यामृष्टपरिघाशनि सन्ततभुजस्पर्शेन उत्तेजितपरिघवज्रं ॥ ५९–६२ ॥ कपीनां अभिलक्षिताः प्रसिद्धाः । कपिप्रवरा इत्यर्थः ॥ ६३–६४ ॥ कपीनां

स० ग्रहाणां नवानां । " उक्तश्लोकस्यैवव्याख्यानंचन्द्राभेत्यादि " इति नागोजिभट्टव्याख्यानं पूर्वश्लोकेताराधिपताराबलद्वयभाकर्तृकाकाशकर्मकभासनोक्तेः अत्रचन्द्रभूषणग्रहभाकर्तृकहरिराक्षससैन्यकर्मकभासनोक्तेरसंगतम् ॥ ५१ ॥ इतिपञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

[पा०] १ झ. ञ. ट. ग्रहाणां. २ घ. तत्रचन्द्रप्रदीप्तानां. ज. त्रिकूटोर्ध्वप्रदीप्तानां. ड. झ. ञ. ट. तत्रचार्धप्रदीप्तानां. ३ ड. झ. ट. संसक्तसलिलः. ४ क. ख. ड. छ. झ. ञ. ट. भूयःपरमशोभत. ५ झ. ञ. ट. भीमविक्रमाः. ६ ख. ड. छ. झ. ञ. ट. मुष्टिभिर्भिन्नमस्तकाः. ७ अयंश्लोकः क. ख. पाठयोर्दृश्यते.

तथैवाप्यपरे तेषां कपीनामसिभिः शितैः ॥ हरिवीरान्निजघ्नुश्च घोररूपा निशाचराः ॥ ६५ ॥
घ्नन्तमन्यं जघानान्यः पातयन्तमपातयत् ॥ गर्हमाणं जगर्हेऽन्यो दशन्तमपरोऽदशत् ॥ ६६ ॥
देहीत्यन्यो ददात्यन्यो ददामीत्यपरः पुनः ॥ किं क्लेशयसि तिष्ठेति तत्रान्योन्यं बभाषिरे ॥ ६७॥
विप्रलम्बितवस्त्रं च विमुक्तकवचायुधम् ॥ समुद्यतमहाप्रासं यष्टिशूलासिसंकुलम् ॥
प्रावर्तत महारौद्रं युद्धं वानररक्षसाम् ॥ ६८ ॥
वानरान्दश सप्तेति राक्षसा जघ्नुराहवे ॥ राक्षसान्दश सप्तेति वानराश्चाभ्यपातयन् ॥ ६९ ॥
विस्रस्तकेशवसनं विध्वस्तकवचध्वजम् ॥ बलं राक्षसमालम्ब्य वानराः पर्यवारयन् ॥ ७० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

अङ्गदेन कंपनप्रजङ्घयोर्वधः ॥ १ ॥ मैन्दद्विविदाभ्यां यूपाक्षशोणिताक्षयोर्वधः ॥ २ ॥ सुग्रीवेणकुंभवधः ॥ ३ ॥

प्रवृत्ते संकुले तस्मिन्घोरे वीरजनक्षये ॥ अङ्गदः कम्पनं वीरमाससाद रणोत्सुकः ॥ १ ॥
आहूय सोऽङ्गदं कोपात्ताडयामास वेगितः ॥ गदया कम्पनः पूर्वं स चचाल भृशाहतः ॥ २ ॥
स संज्ञां प्राप्य तेजस्वी चिक्षेप शिखरं गिरेः ॥ अर्दितश्च प्रहारेण कम्पनः पतितो भुवि ॥ ३ ॥
ततस्तु कम्पनं दृष्ट्वा शोणिताक्षो हतं रणे ॥ रथेनाभ्यपतत्क्षिप्रं तत्राङ्गदमभीतवत् ॥ ४ ॥
सोऽङ्गदं निशितैर्बाणैस्तदा विव्याध वेगितः ॥ शरीरदारणैस्तीक्ष्णैः कालाग्निसमविग्रहैः ॥ ५ ॥
क्षुरक्षुरप्रैर्नाराचैर्वत्सदन्तैः शिलीमुखैः ॥ कर्णिशल्यविपाठैश्च बहुभिर्निशितैः शरैः ॥ ६ ॥
अङ्गदः प्रतिविद्धाङ्गो वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ धनुरुग्रं रथं बाणान्ममर्द तरसा बली ॥ ७ ॥

मध्ये हरिवीरान् वीरहरीन् । निजघ्नुः ॥ ६५–६६ ॥ देहीति । अन्यो वीरः प्रहरणमत्र देहीति बभाषे । अन्यो ददातीति बभाषे । अपरः पुनः ददामीति बभाषे । आत्मानं आयासेन किं क्लेशयसि तिष्ठेत्यन्यो बभाषे । तत्रैवमन्योन्यं बभाषिरे ॥ ६७ ॥ विप्रलम्बितवस्त्रमित्यादि सर्वं क्रियाविशेषणं ॥ ६८ ॥ वानरान् दश सप्तेति । राक्षसाः दश सप्तेत्यनेन प्रकारेण वानरान् जघ्नुः । वानराश्च दश सप्तेत्यनेन प्रकारेण राक्षसानभ्यपातयन्निति संबन्धः ॥ ६९ ॥ आलम्ब्य वेगेन धावमानं प्रतिष्टभ्य । ततः परितोऽवारयन् ॥ ७० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

अथ कुम्भवधः षट्सप्ततितमे—प्रवृत्त इत्यादि ॥ संकुले निरन्तरे ॥ १ ॥ आहूय स्पर्धयित्वा । "ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च" इति धातोर्ल्यप् । वेगितः संजातवेगः । तारकादित्वादितच् । सः अङ्गदः ॥ २ ॥ चिक्षेप कम्पनोरसीति शेषः ॥ ३ ॥ कम्पनं हतमित्यन्वयः । तत्र कम्पनयुद्धस्थाने । अभीतवत् । अभीतमिति क्रियाविशेषणं ॥ ४ ॥ कालाग्निसमविग्रहैः कालाग्नितुल्याकारैरित्यर्थः ॥ ५ ॥ क्षुरेत्यादि । क्षुरः नापितशस्त्राकारमुखः । क्षुरप्रः अर्धचन्द्राकृतिः नाराचः शल्यकः । वत्सदन्तैः वत्सदन्ताकारमुखैः । शिलीमुखैः कङ्कपत्राकारमुखैः । उभयपार्श्वकृतकर्णः कर्णी । अर्धनाराचः शल्यः । विपाठः करवीरपत्राग्र-

---

ति० अभीतवत् अभीतार्हं ॥ ४ ॥

[पा०] १ झ. विप्रलंभितशस्त्रंच. २ क. घ. ङ. छ. झ. ञ. ट. मुष्टिशूलासिकुन्तलं. ३ झ. विप्रलंभितवस्त्रंच. ४ ख. ज. युद्धेतस्मिन्वीर. ५ ख. रथेनाभ्यद्रवत्. ६ क. ग.—ञ. धनुरुग्रं.

शोणिताक्षस्ततः क्षिप्रमसिचर्म समाददे ॥ उत्पपात दिवं क्रुद्धो वेगवानविचारयन् ॥ ८ ॥
तं क्षिप्रतरमाप्लुत्य परामृश्याङ्गदो बली ॥ करेण तस्य तं खड्गं समाच्छिद्य ननाद च ॥ ९ ॥
तस्यांसफलके खड्गं निजघान ततोऽङ्गदः ॥ यज्ञोपवीतवच्चैनं चिच्छेद कपिकुञ्जरः ॥ १० ॥
तं प्रगृह्य महाखड्गं विनद्य च पुनः पुनः ॥ वालिपुत्रोऽभिदुद्राव रणशीर्षे[2]ऽपरानरीन् ॥ ११ ॥
[3]आयसीं तु गदां वीरः प्रगृह्य कनकाङ्गदः ॥ शोणिताक्षः समाविध्य[4] तमेवानु पपात ह ॥ १२ ॥
प्रजङ्घसहितो वीरो यूपाक्षस्तु ततो बली ॥ रथेनाभिययौ क्रुद्धो वालिपुत्रं महाबलम् ॥ १३ ॥
[[5]प्रजङ्घस्तु महावीरो यूपाक्षसहितो बली ॥ गदयाऽभिययौ क्रुद्धो वालिपुत्रं महाबलम्] ॥ १४ ॥
तयोर्मध्ये कपिश्रेष्ठः शोणिताक्षप्रजङ्घयोः ॥ विशाखयोर्मध्यगतः पूर्णचन्द्र इवाभवत्[6] ॥ १५ ॥
अङ्गदं परिरक्षन्तौ मैन्दो द्विविद एव च ॥ तस्य तस्थतुरभ्याशे परस्परदिदृक्षया[7] ॥ १६ ॥
अभिपेतुर्महाकायाः प्रतियत्ता महाबलाः ॥ राक्षसा वानरा[8]न्रोषादसिचर्मगदाधराः[9] ॥ १७ ॥
त्रयाणां वानरेन्द्राणां त्रिभी राक्षसपुङ्गवैः ॥ संसक्तानां महद्युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥ १८ ॥
ते तु वृक्षान्समादाय संप्रचिक्षिपुराहवे ॥ खड्गेन प्रतिचिच्छेद तान्प्रजङ्घो महाबलः ॥ १९ ॥
[10]रथानश्वान्द्रुमैः शैलैस्ते प्रचिक्षिपुराहवे ॥ शरौघैः प्रतिचिच्छेद तान्यूपाक्षो निशाचरः[11] ॥ २० ॥
सृष्टान्द्विविदमैन्दाभ्यां द्रुमानुत्पाट्य वीर्यवान् ॥ बभञ्ज गदया मध्ये शोणिताक्षः प्रतापवान् ॥२१॥
उद्यम्य विपुलं खड्गं परमर्मनिकृन्तनम्[12] ॥ प्रजङ्घो वालिपुत्राय अभिदुद्राव वेगितः ॥ २२ ॥
तमभ्याशगतं दृष्ट्वा वानरेन्द्रो महाबलः ॥ आजघानाश्वकर्णेन द्रुमेणातिबलस्तदा ॥ २३ ॥
बाहुं चास्य सनिस्त्रिंशमाजघान स मुष्टिना ॥ वालिपुत्रस्य घातेन स पपात क्षितावसिः ॥ २४ ॥
तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ [13]खड्गमुत्पलसन्निभम् ॥ मुष्टिं संवर्तयामास वज्रकल्पं महाबलः ॥ २५ ॥
ललाटे स महावीर्यमङ्गदं वानरर्षभम् ॥ आजघान महातेजाः स मुहूर्तं चचाल ह ॥ २६ ॥
स संज्ञां प्राप्य तेजस्वी वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ प्रजङ्घस्य शिरः [14]कायात्खड्गेनापातयत्क्षितौ ॥ २७ ॥
स यूपाक्षोऽश्रुपूर्णाक्षः पितृव्ये निहते रणे ॥ अवरुह्य रथात्क्षिप्रं क्षीणेषुः खड्गमाददे ॥ २८ ॥

सदृशः ॥ ६—७ ॥ असिश्चर्म चेत्यसिचर्म । एकवद्भावः । उत्पपात । रथादिति शेषः ॥ ८ ॥ परामृश्य प्रगृह्य ॥ ९ ॥ चिच्छेद । छिन्नस्तु न मृतः ॥ १० ॥ अपरान् प्रजङ्घादीन् ॥ ११ ॥ तमेव अङ्गदमेव ॥ १२—१४ ॥ तयोरिति । यूपाक्षस्य दूरस्थत्वादनुक्तिः ॥ १५ ॥ परिरक्षन्तौ । मातुलत्वादिति भावः । परस्परदिदृक्षया । स्वानुरूपप्रतिभटराक्षसजिज्ञासयेत्यर्थः ॥ १६ ॥ प्रतियत्ताः प्रतियत्नवन्तः । गुणाधानं प्रतियत्नः । आरोपितवीर्या इत्यर्थः ॥ १७—१९ ॥ रथानश्वान् । प्रतीति शेषः ॥ २० ॥ उत्पाट्य सृष्टानित्यन्वयः ॥ २१ ॥ वालिपुत्राय वालिपुत्रं हन्तुं । "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इति चतुर्थी ॥ २२ ॥ वानरेन्द्रः अङ्गदः ॥ २३ ॥ सनिस्त्रिंशं सखड्गं ॥ २४ ॥ उत्पलसन्निभं । नीलो-

[पा०] १ ङ. झ. ट. तदाक्रुद्धो. क. ग. छ. ज. दिवंक्षिप्रं. घ. ततःक्षिप्रं. २ झ. रणशीर्षे. ३ आयसींतुगदांवीरः, प्रजङ्घसहितोवीरो, इत्यनयोःश्लोकयोःपौर्वापर्यं ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पाठेषुदृश्यते. ४ क. घ. ङ. ज.—ट. समाश्वस्य. ५ अयंश्लोकः झ. पाठेदृश्यते. ६ ङ. ज. झ. ट. इवाबभौ. ७ क. ग. परस्परजिगीषया. ख. घ. परस्परजिघृक्षया. ८ क. घ. वानरेन्द्रांस्तानसि. ९ ग. ङ. च. झ. ञ. ट. बाणगदाधराः. १० ङ. झ. ट. रथान्सर्वान्द्रुमाञ्शैलांस्ते. ११ ख.—च. झ. ट. महाबलः. १२ ख. घ. ङ. च. झ. ञ. ट. मर्मविदारणं. क. ग. ज. मर्मविकर्तनं. १३ क.—ट. खड्गंमुसलसंनिभं. १४ ख. कोपाद्दारयामासवीर्यवान्. च. छ. ञ. कायाद्दारयामासवीर्यवान्. ग. घ. कायात्पातयामासवीर्यवान्. ङ. झ. ट. कायात्पातयामासमुष्टिना. क. कायात्ताम्रश्मश्रुजहारह.

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य यूपाक्षं द्विविदस्त्वरन् ॥ आजघानोरसि क्रुद्धो जग्राह च बलाद्बली ॥ २९ ॥
गृहीतं भ्रातरं दृष्ट्वा शोणिताक्षो महाबलः ॥ आजघान गदाग्रेण वक्षसि द्विविदं ततः ॥ ३० ॥
स गदाभिहतस्तेन चचाल च महाबलः ॥ उद्यतां च पुनस्तस्य जहार द्विविदो गदाम् ॥
[तया च गदया क्षिप्रं तयोरुरसि ताडयत्] ॥ ३१ ॥
एतस्मिन्नन्तरे वीरो मैन्दो वानरयूथपः ॥ यूपाक्षं ताडयामास तलेनोरसि वीर्यवान् ॥ ३२ ॥
[एतस्मिन्नन्तरे मैन्दो द्विविदाभ्याशमागमत् ॥] तौ शोणिताक्षयूपाक्षौ प्लवङ्गाभ्यां तरस्विनौ ॥
चक्रतुः समरे तीव्रमाकर्षोत्पाटनं भृशम् ॥ ३३ ॥
द्विविदः शोणिताक्षं तु विददार नखैर्मुखे ॥ निष्पिपेष च वेगेन क्षितावाविध्य वीर्यवान् ॥ ३४ ॥
यूपाक्षमपि संक्रुद्धो मैन्दो वानरयूथपः ॥ पीडयामास बाहुभ्यां स पपात हतः क्षितौ ॥ ३५ ॥
हतप्रवीरा व्यथिता राक्षसेन्द्रचमूस्तदा ॥ जगामाभिमुखी सा तु कुम्भकर्णसुतो यतः ॥ ३६ ॥
आपतन्तीं च वेगेन कुम्भस्तां सान्त्वयच्चमूम् ॥ ३७ ॥
अथोत्कृष्टं महावीर्यैर्लब्धलक्षैः प्लवङ्गमैः ॥ निपातितमहावीरां दृष्ट्वा रक्षश्चमूं ततः ॥
कुम्भः प्रचक्रे तेजस्वी रणे कर्म सुदुष्करम् ॥ ३८ ॥
स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठः प्रगृह्य सुसमाहितः ॥ मुमोचाशीविषप्रख्याञ्शरान्देहविदारणान् ॥ ३९ ॥
तस्य तच्छुशुभे भूयः सशरं धनुरुत्तमम् ॥ विद्युदैरावतार्चिष्मद्द्वितीयेन्द्रधनुर्यथा ॥ ४० ॥
आकर्णाकृष्टमुक्तेन जघान द्विविदं तदा ॥ तेन हाटकपुङ्खेन पत्रिणा पत्रवाससा ॥ ४१ ॥
सहसाऽभिहतस्तेन विप्रमुक्तपदः स्फुरन् ॥ निपपाताद्रिकूटाभो विह्वलः प्लवगोत्तमः ॥ ४२ ॥
मैन्दस्तु भ्रातरं दृष्ट्वा भग्नं तत्र महाहवे ॥ अभिदुद्राव वेगेन प्रगृह्य महतीं शिलाम् ॥ ४३ ॥
तां शिलां तु प्रचिक्षेप राक्षसाय महाबलः ॥ बिभेद तां शिलां कुम्भः प्रसन्नैः पञ्चभिः शरैः ॥४४॥
सन्धाय चान्यं सुमुखं शरमाशीविषोपमम् ॥ आजघान महातेजा वक्षसि द्विविदाग्रजम् ॥ ४५ ॥
स तु तेन प्रहारेण मैन्दो वानरयूथपः ॥ मर्मण्यभिहतस्तेन पपात भुवि मूर्छितः ॥ ४६ ॥
अङ्गदो मातुलौ दृष्ट्वा पतितौ तु महाबलौ ॥ अभिदुद्राव वेगेन कुम्भमुद्यतकार्मुकम् ॥ ४७ ॥

त्पलसमानकान्तिमित्यर्थः । महाबलः प्रजङ्घः ॥२५—३२ ॥ प्लवङ्गाभ्यां मैन्दद्विविदाभ्यां । आकर्षोत्पाटनं आकर्षणताडने । अन्योन्यमिति शेषः ॥ ३३—३६ ॥ आपतन्तीमित्यर्धं ॥ सान्त्वयत् असान्त्वयत् ॥ ३७ ॥ अथेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ लब्धलक्षैः अप्रतिद्वन्द्विभिः ॥ ३८—३९ ॥ विद्युदैरावताभ्यां अर्चिष्मत् । ज्यास्थानीया विद्युत् । बाणस्थानीयमैरावतं । ऐरावतं नाम दीर्घेन्द्रधनुः । "इन्द्रायुधंशक्रधनुस्तद्दीर्घमृजुरोहितं । ऐरावतं च" इति वैजयन्ती । एवंभूतं द्वितीयमिन्द्रधनुरिव स्थितं । ऐरावतादिसंयोग उत्पातकाले भवति । अभूतोपमावा ॥ ४० ॥ हाटकं स्वर्णं । पत्रिणा बाणेन । पत्रवाससा वासःस्थानीयकङ्कपत्रेण ॥ ४१ ॥ विप्रमुक्तपदः शिथिलपदविन्यासः । स्फुरन् चलन् । विह्वलः

ती० उत्कृष्टंरक्षः कुंभः । महावीर्यैः तेजस्विभिः । लब्धलक्षैरप्रतिद्वन्द्वैः । प्लवङ्गमैर्निपातितमहावीरांचमूंदृष्ट्वा रणेदुष्करंकर्मचक्रइति संबन्धः ॥ ३८ ॥ ति० तस्य कुंभस्य । तत्सशरंधनुः विद्युदैराबतसंबन्धतोर्चिष्मत् भासमानं द्वितीयेन्द्रधनुर्यथा परमिन्द्रधनुरिव भूयःशुशुभे । विद्युच्छरस्थानीया । ऐरावतोऽभ्रमातङ्गः । तस्येन्द्रधनुषासंबन्धात् ॥ ४० ॥

[पा०] १ ग. जग्राहबलवान्बली. २ इदमर्धं क. ख. च. छ. पाठेषुदृश्यते. ३ अयंश्लोकः ङ. झ. ट. पाठेषुनदृश्यते. ४ इदमर्धं ङ. झ. ट. पाठेषुदृश्यते. ५ ख. विद्रुतान्राक्षसान्दृष्ट्वाकुंभः. ६ ग. ङ. झ. ट. मथितौतु. ख. छ. ञ. व्यथितौतुमहाहवे.

तमापतन्तं विव्याध कुम्भः पञ्चभिरायसैः ॥ त्रिभिश्चान्यैः शितैर्बाणैर्मातङ्गमिव तोमरैः ॥ ४८ ॥
सोऽङ्गदं विविधैर्बाणैः कुम्भो विव्याध वीर्यवान् ॥ अकुण्ठधारैर्निशितैस्तीक्ष्णैः कनकभूषणैः ॥ ४९ ॥
अङ्गदः प्रतिविद्धाङ्गो वालिपुत्रो न कम्पते ॥ शिलापादपवर्षाणि तस्य मूर्ध्नि ववर्ष ह ॥ ५० ॥
स प्रचिच्छेद तान्सर्वान्बिभेद च पुनः शिलाः ॥ कुम्भकर्णात्मजः श्रीमान्वालिपुत्रसमीरितान् ॥ ५१ ॥
आपतन्तं च संप्रेक्ष्य कुम्भो वानरयूथपम् ॥ भ्रुवोर्विव्याध बाणाभ्यामुल्काभ्यामिव कुञ्जरम् ॥
तस्य सुस्राव रुधिरं पिहिते चास्य लोचने ॥ ५२ ॥
अङ्गदः पाणिना नेत्रे पिधाय रुधिरोक्षिते ॥ सालमासन्नमेकेन परिजग्राह पाणिना ॥ ५३ ॥
संपीड्य चोरसि स्कन्धं करेणाभिनिवेश्य च ॥ किंचिदभ्यवनम्यैनमुन्ममाथ यथा गजः ॥ ५४ ॥
तमिन्द्रकेतुप्रतिमं वृक्षं मन्दरसन्निभम् ॥ समुत्सृजन्तं वेगेन पश्यतां सर्वरक्षसाम् ॥
स बिभेद शितैर्बाणैः सप्तभिः कायभेदनैः ॥ ५५ ॥
अङ्गदो विव्यथेऽभीक्ष्णं ससाद च मुमोह च ॥ ५६ ॥
अङ्गदं व्यथितं दृष्ट्वा सीदन्तमिव सागरे ॥ दुरासदं हरिश्रेष्ठं रामायान्ये न्यवेदयन् ॥ ५७ ॥
रामस्तु व्यथितं श्रुत्वा वालिपुत्रं रणाजिरे ॥ व्यादिदेश हरिश्रेष्ठाञ्जाम्बवत्प्रमुखांस्ततः ॥ ५८ ॥
ते तु वानरशार्दूलाः श्रुत्वा रामस्य शासनम् ॥ अभिपेतुः सुसंक्रुद्धाः कुम्भमुद्यतकार्मुकम् ॥ ५९ ॥
ततो द्रुमशिलाहस्ताः कोपसंरक्तलोचनाः ॥ रिरक्षिषन्तोऽभ्यपतन्नङ्गदं वानरर्षभाः ॥ ६० ॥
जाम्बवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः ॥ कुम्भकर्णात्मजं वीरं क्रुद्धाः समभिदुद्रुवुः ॥ ६१ ॥
समीक्ष्यापततस्तांस्तु वानरेन्द्रान्महाबलान् ॥ आववार शरौघेण नगेनेव जलाशयम् ॥ ६२ ॥
तस्य बाणपथं प्राप्य न शेकुरतिवर्तितुम् ॥ वानरेन्द्रा महात्मानो वेलामिव महोदधिः ॥ ६३ ॥
तांस्तु दृष्ट्वा हरिगणाञ्शरवृष्टिभिरर्दितान् ॥ अङ्गदं पृष्ठतः कृत्वा भ्रातृजं प्लवगेश्वरः ॥ ६४ ॥
अभिदुद्राव वेगेन सुग्रीवः कुम्भमाहवे ॥ शैलसानुचरं नागं वेगवानिव केसरी ॥ ६५ ॥
उत्पाट्य च महाशैलानश्वकर्णान्धवान्बहून् ॥ अन्यांश्च विविधान्वृक्षांश्चिक्षेप च महाबलः ॥ ६६ ॥
तां छादयन्तीमाकाशं वृक्षवृष्टिं दुरासदाम् ॥ कुम्भकर्णात्मजः शीघ्रं चिच्छेद निशितैः शरैः ॥ ६७ ॥

विवशः सन् ॥ ४२–४७ ॥ तोमरैः अङ्कुशैः ॥ ४८ ॥ अकुण्ठधारैः अभग्नाग्रैः । निशितैः उत्कृष्टैः । : अयोमयैः । " तीक्ष्णं गरे मृधे लोहे " इति रत्नमाला ॥ ४९ ॥ न कम्पते नाकम्पत ॥ ५० ॥ तान् वृक्षान् प्रचिच्छेद शिलाः बिभेदेत्यन्वयः ॥ ५१—५३ ॥ संपीड्येति । एकहस्तस्य नेत्रपिधानव्यापृतत्वादेकहस्तेनोत्पाटनासम्भवादुरसि संपीड्येत्युक्तं । अभिनिवेश्य । अभिगृह्येत्यर्थः ॥ ५४—५९ ॥ रिरक्षिषन्तः रक्षितुमिच्छन्तः ॥ ६०—६१ ॥ जलाशयं जलप्रवाहं । नगेनेव वृक्षेणेव । वृक्षौघपरोयं शब्दः ॥ ६२ ॥ अतिवर्तितुं अतिक्रम्याभिमुख्येन गन्तुं ॥ ६३ ॥ तांस्त्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ अङ्गदं पृष्ठतः कृत्वा । अन्यथा हन्यादिति भावः । शैलसानुचरं शैलसानुचरत्वेनातिबलं । " गिरिचर इव नागः प्राणसारं बिभर्ति " इति कालिदासोक्तेः

ति० भ्रातृजं भ्रातृपुत्रं । प्लवगेश्वरः सुग्रीवः । एतदन्तमष्टमीरात्रौयुद्धं । अतःपरंनवमीदिनयुद्धं ॥ ६४ ॥

[पा०] १ ख. आकर्णमुक्तैर्निशितैः. क. च. छ. ञ. ट. अकुण्ठधारैर्विशिखैस्तीक्ष्णैः. २ ड. झ. ट. मुन्ममाथमहारणे. ३ घ. विव्यथेतीक्ष्णंपपातस. ड. झ. ट. विव्यथेऽभीक्ष्णंसपपात. ४ ड. झ. ट. हरिश्रेष्ठाराघवाय. ५ ग. घ. छ. ज. दृष्ट्वा. ६ क. ख. ग. राक्षसेन्द्रोमहाबलान्. च. ञ. राक्षसेन्द्रोमहाबलः. ७ क. वेलयेवजलाशयं. ८ क. ग. घ. बाणरयं. ९ झ. शेकुरपिवीक्षितुं. १० ड. झ. अभिदुद्रावसुग्रीवः. कुंभकर्णात्मजंरणे. च. छ. ञ. ट. अभिदुद्राववेगेनकुंभकर्णात्मजंरणे. ११ क. महावेगःसोश्वकर्णान्.

अभिलक्षेण तीव्रेण कुम्भेन निशितैः शरैः ॥ आचितास्ते द्रुमा रेजुर्यथा घोराः शतघ्नयः ॥ ६८ ॥
द्रुमवर्षं तु तच्छिन्नं दृष्ट्वा कुम्भेन वीर्यवान् ॥ वानराधिपतिः श्रीमान्महासत्त्वो न विव्यथे ॥ ६९ ॥
निर्भिद्यमानः सहसा सहमानश्च ताञ्शरान् ॥ कुम्भस्य धनुराक्षिप्य बभञ्जेन्द्रधनुष्प्रभम् ॥ ७० ॥
अवप्लुत्य ततः शीघ्रं कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ अब्रवीत्कुपितः कुम्भं भग्नशृङ्गमिव द्विपम् ॥ ७१ ॥
निकुम्भाग्रज वीर्यं ते बाणवेगवदद्भुतम् ॥ सन्नतिश्च प्रभावश्च तव वा रावणस्य वा ॥ ७२ ॥
प्रह्लादबलिवृत्रघ्नकुबेरवरुणोपम ॥ एकस्त्वमनुजातोसि पितरं बलवृत्ततः ॥ ७३ ॥
त्वामेवैकं महाबाहुं चापहस्तमरिंदमम् ॥ त्रिदशा नातिवर्तन्ते जितेन्द्रियमिवाधयः ॥ ७४ ॥
विक्रमस्व महाबुद्धे कर्माणि मम पश्यतः ॥ ७५ ॥
वरदानात्पितृव्यस्ते सहते देवदानवान् ॥ कुम्भकर्णस्तु वीर्येण सहते च सुरासुरान् ॥ ७६ ॥
धनुषीन्द्रजितस्तुल्यः प्रतापे रावणस्य च ॥ त्वमद्य रक्षसां लोके श्रेष्ठोसि बलवीर्यतः ॥ ७७ ॥
महाविमर्दं समरे मया सह तवाद्भुतम् ॥ अद्य भूतानि पश्यन्तु शक्रशम्बरयोरिव ॥ ७८ ॥
कृतमप्रतिमं कर्म दर्शितं चास्त्रकौशलम् ॥ पातिता हरिवीराश्च त्वया वै भीमविक्रमाः ॥ ७९ ॥
उपालम्भभयाच्चापि नासि वीर मया हतः ॥ कृतकर्मा परिश्रान्तो विश्रान्तः पश्य मे बलम् ॥ ८० ॥
तेन सुग्रीववाक्येन सावमानेन मानितः ॥ अग्नेराज्याहुतस्येव तेजस्तस्याभ्यवर्धत ॥
ततः कुम्भस्तु सुग्रीवं बाहुभ्यां जगृहे तदा ॥ ८१ ॥
गजाविवाहितमदौ निश्वसन्तौ मुहुर्मुहुः ॥ अन्योन्यगात्रग्रथितौ कर्षन्तावितरेतरम् ॥
सधूमां मुखतो ज्वालां विसृजन्तौ परिश्रमात् ॥ ८२ ॥
तयोः पादाभिघाताच्च निमग्ना चाभवन्मही ॥ व्याघूर्णिततरङ्गश्च चुक्षुभे वरुणालयः ॥ ८३ ॥

॥ ६४—६७ ॥ अभिलक्षेण अभिगतलक्ष्येण । आचिताः सर्वतो नीरन्ध्रतया व्याप्ताः । शतघ्नयः शतघ्न्यः । शङ्कुचिता आयुधविशेषाः ॥ ६८—७१ ॥ निकुम्भाग्रजेति । वीर्यस्य बाणवेगवत्त्वं तद्धेतुत्वात् । सन्नतिः राक्षसेषु विनयः राक्षसप्रावण्यं वा । कम्पनप्रजङ्घयूपाक्षशोणिताक्षमारकाणामङ्गदमैन्दद्विविदानां निराकरणाद्राक्षसप्रावण्योक्तिः । तव वा रावणस्य वा । रावणतुल्या तव सन्नतिरित्यर्थः ॥ ७२ ॥ पितरमनुजातोसि पित्रा सदृशोसीत्यर्थः । बलवृत्ततः बलव्यापारेण ॥ ७३ ॥ नातिवर्तन्ते न धर्षयन्तीत्यर्थः ॥ ७४ ॥ विक्रमस्वेत्यर्धं ॥ कर्माणि युद्धकर्माणि प्रति । विक्रमस्व पराक्रमं कुरु । युद्धकर्मसिद्ध्यर्थं पराक्रमं कुर्वित्यर्थः ॥ ७५ ॥ पितृव्यः रावणः । वरदानात् देवदानवान् सहते । कुम्भकर्णस्तु वीर्येण शारीरबलेन । सुरासुरान् सहते । रोद्धुं शक्नोतीत्यर्थः । त्वं तु ताभ्यामुभाभ्यां तान् सहस इति भावः ॥ ७६–७७ ॥ महाविमर्दं महाप्रहारं ॥ ७८–७९ ॥ उपालम्भभयात् बहुभिः सह युद्धेन श्रान्तो हत इत्यपवादभयात् ॥ ८० ॥ सावमानेन मानितः । बहुमानेन व्याजेनावमानित इत्यर्थः । तस्य तथावमानितस्य कुम्भस्य ॥ ८१ ॥ गजावित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ आहितमदौ आहितमदचेष्टौ । अन्योन्यगात्रग्रथितौ अन्योन्यसंश्लिष्टगात्रौ । परिश्रमात् युद्धजनितश्रमात् । मुखतः सधूमां ज्वालां विसृ-

---

ति० संनतिः स्वजनप्रावण्यं ॥ ७२ ॥ स० पित्रपेक्षयाकीर्तिरधिकेतिवक्तुं पितामहपौत्रयोःप्रह्लादबल्योर्ग्रहणं । वैरिसंहारेवृत्रघ्नोपमा । धनिकलाप्रधृष्यत्वयोःकुबेरवरुणोपमतेतिज्ञेयम् ॥ ७३ ॥ स० उपालंभभयात् बहुभिर्युध्वाश्रान्तमेकलमवधीदश्रान्तइत्यपवादभयात् ॥ ८० ॥ स० सावमानेन अन्तरवमानगर्भेण बहिःस्तुतिरूपेणवाक्येनमानितः ॥ ८१ ॥

[पा०] १ ङ. च. छ. ञ. ट. अर्दितास्ते. २ ङ. झ. सविध्यमानः. ३ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. बलवत्तरं. क. बलवीर्यतः. ४ क. ख. ग. ङ.—ट. शूलहस्तं. ५ क. ग. ञ. महायुद्धे. ६ ङ. झ. ट. पश्यच. ७ ङ. संहत्यमया. ८ ख.—च. झ. ञ. ट. त्वयैते. ९ ङ. छ. झ. ञ. राज्यहुतस्येव. १० झ. घर्षन्तावितरे.

ततः कुम्भं समुत्क्षिप्य सुग्रीवो लवणाम्भसि ॥ पातयामास वेगेन दर्शयन्नुदधेस्तलम् ॥ ८४ ॥
ततः कुम्भनिपातेन जलराशिः समुत्थितः ॥ विन्ध्यमन्दरसंकाशो विससर्प समन्ततः ॥ ८५ ॥
ततः कुम्भः समुत्पत्य सुग्रीवमभिपत्य च ॥ आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रवेगेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥
तस्य चर्म च पुस्फोट बहु सुस्राव शोणितम् ॥ स च मुष्टिर्महावेगः प्रतिजघ्नेऽस्थिमण्डले ॥ ८७ ॥
तदा वेगेन तत्रासीत्तेजः प्रज्वलितं मुहुः ॥ वज्रनिष्पेषसञ्जाता ज्वाला मेरौ यथा गिरौ ॥
[मुष्टिना तेन संजज्ञे ज्वाला विद्युदिवोत्थिता ॥ ८८ ॥
स तत्राभिहतस्तेन सुग्रीवो वानरर्षभः ॥ मुष्टिं संवर्तयामास वज्रकल्पं महाबलः ॥ ८९ ॥
अर्चिः सहस्रविकचं रविमण्डलसप्रभम् ॥ स मुष्टिं पातयामास कुम्भस्योरसि वीर्यवान् ॥ ९० ॥
स तु तेन प्रहारेण विह्वलो भृशताडितः ॥ निपपात तदा कुम्भो गतार्चिरिव पावकः ॥ ९१ ॥
मुष्टिनाऽभिहतस्तेन निपपाताशु राक्षसः ॥ लोहिताङ्ग इवाकाशाद्दीप्तरश्मिर्यदृच्छया ॥ ९२ ॥
कुम्भस्य पततो रूपं भग्नस्योरसि मुष्टिना ॥ बभौ रुद्राभिपन्नस्य यथा रूपं गवां पतेः ॥ ९३ ॥
तस्मिन्हते भीमपराक्रमेण प्लवङ्गमानामृषभेण युद्धे ॥
महीं सशैला सवना चचाल भयं च रक्षांस्यधिकं विवेश ॥ ९४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

हनुमता निकुंभहननम् ॥ १ ॥

निकुम्भो भ्रातरं दृष्ट्वा सुग्रीवेण निपातितम् ॥ प्रदहन्निव कोपेन वानरेन्द्रमवैक्षत ॥ १ ॥
ततः स्रग्दामसन्नद्धं दत्तपञ्चाङ्गुलं शुभम् ॥ आददे परिघं वीरो नगेन्द्रशिखरोपमम् ॥ २ ॥

जन्तौ । बभूवतुरिति शेषः ॥ ८२—८३ ॥ दर्शयन्नुदधेस्तलं । कुम्भो यथा उदधितलं पश्येत्तथा वेगेन पातयामासेत्यर्थः ॥ ८४ ॥ विससर्प अभ्यवर्धत ॥ ८५—८६ ॥ पुस्फोट विभिन्नं । सः मुष्टिः । सुग्रीवस्यास्थिमण्डले । प्रतिजघ्ने प्रतिहतः । मोघो बभूवेत्यर्थः । स च मुष्टिर्महावेग इति पाठः ॥ ८७ ॥ वेगेन कुम्भवेगेन । तत्र सुग्रीववक्षसि । तेजः संघट्टजं । प्रज्वलितमासीत् । वज्रनिष्पेषसञ्जाता इन्द्रेण पक्षच्छेदकाले वज्रसंघट्टजन्येत्यर्थः ॥ ८८ ॥ संवर्तयामास चकारेत्यर्थः ॥ ८९ ॥ अर्चिःसहस्रविकचं अर्चिःसहस्रावृतमित्यर्थः । अतएव रविमण्डलसप्रभं ॥ ९०—९२ ॥ गवां पतेः सूर्यस्य ॥ ९३—९४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

अथ निकुम्भवधः सप्तसप्ततितमे—निकुम्भ इत्यादि ॥ १ ॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥

रामानु० शतयोजनविस्तीर्णत्रिकूटशिखरमध्येयुध्यन्सुग्रीवः कुंभंलङ्काद्वीपतलेलवणांभसिपातयामासेत्यभिधानात्सुग्रीवस्यापरिमेयबलवत्ताद्योत्यते ॥ ८४ ॥ स० समुत्थितः ऊर्ध्वमुत्थितः । विन्ध्यमन्दरसंकाशः तत्सदृशतरङ्गवान् । समन्ततोविससर्प ॥ ' विन्ध्यमन्दरसंकाशःकुंभः ततोजलात्समुत्पत्येत्यन्वयइतिनागोजिभट्टव्याख्यात्वर्थाप्रतिपत्त्या ॥ ८५ ॥ स० रुद्राभिपन्नस्य स्ववरतःसूर्यमनुविमानेनगच्छतोसुरस्ययाने तेनासहमानेनपातितेसतिसतीपतिस्तंपातयामासेतिपौराणिक्याकथयारुद्राभिपन्नताज्ञेया ॥ ९३ ॥ इतिषट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

[पा०] १ घ. ङ. ज.—ट. संजज्ञेचापिशोणितं. क. ख. ग. च. संजज्ञेचास्य. २ ग.—च. झ. ञ. ट. तस्यवेगेन. ३ इदमर्धं क. ख. च. छ. पाठेषुदृश्यते. ४ क. सतथाऽभिहतः. ५ ङ. छ. ज. झ. ट. भृशपीडितः. ६ घ. तदाभूमौ.

हेमपट्टपरिक्षिप्तं वज्रविद्रुमभूषितम् ॥ यमदण्डोपमं भीमं रक्षसां भयनाशनम् ॥ ३ ॥
तमाविध्य महातेजाः शक्रध्वजसमं तदा ॥ विननाद विवृत्तास्यो निकुम्भो भीमविक्रमः ॥ ४ ॥
उरोगतेन निष्केण भुजस्थैरङ्गदैरपि ॥ कुण्डलाभ्यां च चित्राभ्यां मालया च विचित्रया ॥ ५ ॥
निकुम्भो भूषणैर्भाति तेन स परिघेण च ॥ यथेन्द्रधनुषा मेघः सविद्युत्स्तनयित्नुमान् ॥ ६ ॥
परिघाग्रेण पुस्फोट वातग्रन्थिर्महात्मनः ॥ प्रजज्वाल सघोषश्च विधूम इव पावकः ॥ ७ ॥
नगर्या विटपावत्या गन्धर्वभवनोत्तमैः ॥ सह चैवामरावत्या सर्वैश्च भवनैः सह ॥ ८ ॥
सतारग्रहनक्षत्रं सचन्द्रं समहाग्रहम् ॥ निकुम्भपरिघाघूर्णं भ्रमतीव नभःस्थलम् ॥ ९ ॥
दुरासदश्च संजज्ञे परिघाभरणप्रभः ॥ कपीनां स निकुम्भाग्निर्युगान्ताग्निरिवोत्थितः ॥ १० ॥
राक्षसा वानराश्चापि न शेकुः स्पन्दितुं भयात् ॥ हनुमांस्तु विवृत्योरस्तस्थौ प्रमुखतो बली ॥ ११ ॥
परिघोपमबाहुस्तु परिघं भास्करप्रभम् ॥ बली बलवतस्तस्य पातयामास वक्षसि ॥ १२ ॥
स्थिरे तस्योरसि व्यूढे परिघः शतधा कृतः ॥ विशीर्यमाणः सहसा उल्काशतमिवाम्बरे ॥ १३ ॥
स तु तेन प्रहारेण विचचाल महाकपिः ॥ परिघेण समाधूतो यथा भूमिचलेऽचलः ॥ १४ ॥
स तदाऽभिहतस्तेन हनुमान्प्लवगोत्तमः ॥ मुष्टिं संवर्तयामास बलेनातिमहाबलः ॥ १५ ॥
तमुद्यम्य महातेजा निकुम्भोरसि वीर्यवान् ॥ अभिचिक्षेप वेगेन वेगवान्वायुविक्रमः ॥ १६ ॥
ततः पुस्फोट चर्मास्य प्रसुस्राव च शोणितम् ॥ मुष्टिना तेन संजज्ञे ज्वाला विद्युदिवोत्थिता ॥१७॥
स तु तेन प्रहारेण निकुम्भो विचचाल ह ॥ स्वस्थश्चापि निजग्राह हनुमन्तं महाबलम् ॥ १८ ॥
विचुक्रुशुस्तदा संख्ये भीमं लङ्कानिवासिनः ॥ निकुम्भेनोद्यतं दृष्ट्वा हनुमन्तं महाबलम् ॥ १९ ॥
स तदा ह्रियमाणोपि कुम्भकर्णात्मजेन ह ॥ आजघानानिलसुतो वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ २० ॥

स्रग्दामसन्नद्धं स्रक्समूहनिबद्धं। दत्तपञ्चाङ्गुलं चन्दनकुङ्कुमादिनार्पितपञ्चाङ्गुलमुद्रामुद्रितं। अथवा क्रियाविशेषणमेतत्। दत्तपञ्चाङ्गुलं यथा तथा आददे। परिक्षिप्तं परिणद्धं ॥ २—४ ॥ उरोगतेनेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ निष्कः पदकं। भूषणैः हारादिभिः। भाति स्म। "लट् स्मे" इति भूते लट्। स्तनयित्नुमान् गर्जितवान्। "स्तनयित्नुस्तु गर्जिते मेघे" इति रत्नमाला। इन्द्रधनुःस्थाने परिघः। विद्युत्स्थाने भूषणानि। विननादेति पूर्वश्लोकोक्तो विनादः स्तनयित्नुस्थान इति नोपमेयन्यूनता ॥ ५—६ ॥ वातग्रन्थिः आवहादिसप्तवातस्कन्धः। सघोषः ससिंहनाद इति निकुम्भविशेषणं परिघविशेषणं वा ॥ ७ ॥ नगर्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं॥ विटपावत्या अलकया। अत्रापि सहेति शेषः। भवनैः अमरभवनैः। ताराः अश्विन्यादयः। ग्रहाः बुधादयः। नक्षत्राणि अश्विन्यादिभिन्नानि। महाग्रहाः शुक्रादयः। अत्र रात्रित्वात्सूर्यो नोक्तः। निकुम्भपरिघाघूर्णं। अत्र परिघशब्देन तद्वात उपलक्ष्यते। इवशब्दो वाक्यालंकारे ॥ ८—९ ॥ परिघेणाभरणैश्च प्रभातीति परिघाभरणप्रभः। यद्वा परिघाभरणान्येव प्रभा यस्य स तथा। कपीनां दुरासदो जज्ञ इति संबन्धः ॥ १० ॥ राक्षसा इति। प्रबलेषु प्रजङ्घादिषु हतेषु दुर्बलैर्भवद्भिः किमर्थं युद्धाय प्रयत्नः कृत इति निकुम्भः कुप्येदिति राक्षसानां भयं वेदितव्यं। विवृत्य विस्तार्य। प्रमुखतः अग्रे ॥११॥ परिघोपमबाहुः निकुम्भः ॥ १२ ॥ व्यूढे विशाले उल्काशतमिव बभाविति ॥ १३ ॥ भूमिचले भूकम्पे ॥ १४ ॥ संवर्तयामास। चकारेत्यर्थः। ॥ १५—१८ ॥ भीमं विचुक्रुशुः। हनुमद्ग्रहणहर्षादिति भावः। उद्यतं

ती० परिघान्तरणप्रभः परिघान्तकृतरणरक्तप्रभइत्यर्थः ॥ १० ॥

[पा०] १ ख. घ. ङ. च. ट. शक्रध्वजसमौजसं. २ च. छ. परिघान्तरणप्रभः. ३ ग. ङ. झ. ट. क्रोधेन्धनोनिकुंभाग्निः. ४ ङ. झ. ञ. ट. ननचाल. ५ क. ख. घ. ङ. छ. झ. ञ. ट. तत्रपुस्फोट. ६ ख. ग. ङ. च. झ. ट. मेघेविद्युदिवो. ७ घ. सर्वेभीमं क. हृष्टभीमं. ८ क. ज. ञ. निकुंभेनोद्धतं. घ. निकुंभेनार्दितं.

आत्मानं मोचयित्वाऽथ क्षितावभ्यवपद्यत ॥ हनुमानुन्ममाथाशु निकुम्भं मारुतात्मजः ॥ २१ ॥
निक्षिप्य परमायत्तो निकुम्भं निष्पिपेष ह ॥ उत्पत्य चास्य वेगेन पपातोरसि वीर्यवान् ॥ २२ ॥
परिगृह्य च बाहुभ्यां परिवृत्य शिरोधराम् ॥ उत्पाटयामास शिरो भैरवं नदतो महत् ॥ २३ ॥
[अथ[1] देवास्सगन्धर्वा विद्याधरमहोरगाः ॥ आकाशचारिणस्सर्वे अप्सरोभिः सहामराः ॥ २४ ॥
हनूमन्तं महाबाहुं वायुपुत्रमरिंदमम् ॥ प्रशंसन्तः परैर्वाक्यैः प्रसूनैरभ्यपूजयन्] ॥ २५ ॥

अथ विनदति[2] सादिते निकुम्भे पवनसुतेन रणे बभूव युद्धम् ॥
दशरथसुतराक्षसेन्द्रसून्वोर्भृशतरमागतरोषयोः सुभीमम् ॥ २६ ॥
व्यपेते तु जीवे निकुम्भस्य हृष्टा विनेदुः प्लवङ्गा दिशः सस्वनुश्च ॥
चचालेव चोर्वी पफालेव च द्यौर्भयं राक्षसानां बलं चाविवेश ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

रावणप्रेरणया समरायनिस्सरतिमकराक्षे राक्षसैस्तत्समयसमुद्भूतदुर्निमित्तनिरीक्षणेपि तदलक्षीकरणेनरणाय तदनुसरणम् ॥ १ ॥

निकुम्भं च[3] हतं श्रुत्वा कुम्भं च विनिपातितम् ॥ रावणः परमामर्षी प्रजज्वालानलो यथा ॥ १ ॥
नैर्ऋतः क्रोधशोकाभ्यां द्वाभ्यां तु परिमूर्छितः ॥ खरपुत्रं विशालाक्षं मकराक्षमचोदयत् ॥ २ ॥
गच्छ पुत्र मयाऽऽज्ञप्तो बलेनाभिसमन्वितः ॥ राघवं लक्ष्मणं चैव जहि तांश्च[4] वनौकसः ॥ ३ ॥

गृहीतं ॥ १९—२० ॥ क्षितावभ्यवपद्यत स्थितः ॥ २१ ॥ निक्षिप्य भूमौ पातयित्वा । परमायत्तः अतिप्रयासयुक्तः । उत्पत्य ऊर्ध्वमुद्गत्य । उरसि वेगेन पपात ॥ २२ ॥ बाहुभ्यां शिरोधरां परिगृह्य परिवर्त्य । शिर उत्पाटयामास ॥ २३—२५ ॥ उत्तरसर्गद्वयार्थं संग्रहेण दर्शयति—अथेति ॥ विनदति निकुम्भे पवनसुतेन सादिते सति । दशरथसुतराक्षसेन्द्रसून्वोः । राममकराक्षयोः । युद्धं बभूव । पुष्पिताग्रावृत्तं । उत्तरत्र भुजङ्गप्रयातं ॥ २६ ॥ दिशः सस्वनुः प्रतिध्वनिं चक्रुः । पफालेव पुस्फोटेव । बलं कर्म । भयं कर्तृ ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

अथ मकराक्षनिर्गमोष्टसप्ततितमे, प्रथमपक्षे अयं दशम्यां प्रातः, द्वितीयपक्षे तु दशम्यां प्रातरारभ्य कम्पनवधप्रहस्तवधरावणमुकुटभङ्गकुम्भकर्णप्रबोधतद्वधाः, अथापराह्ने ब्रह्मास्त्रबन्धः, रात्रौ तन्मोक्षलङ्कादहनकुम्भनिकुम्भयूपाक्षशोणिताक्षप्रजङ्घकम्पनमकराक्षवधाः—निकुम्भं चेत्यादि ॥ १ ॥ परिमूर्छितः

स० निनदति नानाप्रकारेणकथयतिनिकुंभे दशरथसुतराक्षसेन्द्रसून्वोः दशसुदिक्षुरथोगमनंअप्रतिहतंयस्य तस्यवायोः । " रथः स्यात्स्यन्दनेकायेचरणेच " इतिविश्वः । सुतोहनुमान् । राक्षसेन्द्रसूनुर्निकुंभः । तयोःभृशतरमागतरोषयोः यद्युद्धंबभूव तस्मिन्रणे पवनसुतेनसादितेसति राक्षसानांबलं भयमाविवेशेत्याकर्षः । " अनेनवक्ष्यमाणकथोपक्षेपः " इत्युभौ । तत्र " व्यपेतेतुजीवे " इत्यादिकमसंगतमिवदृश्यते । अस्मत्पक्षेदशरथशब्दएकएवगौणार्थइतिमन्तव्यं । दशरथसुतोस्यास्तीतिदशरथसुतइतिवा । पवनसुतेनरणेनिकुंभेसादितेसति युद्धं नञ्मात्राध्याहारः । नबभूव । परपक्षेरणकर्तुरभावादितिवा ॥ २६ ॥ स० सामान्यतोभयमित्युक्तं । तत्रविशेषमाह—व्यपेतइति । जीवेव्यपेते शरीरादपगते ॥ ति० एतदन्तंनवमीदिनयुद्धं ॥२७॥ इतिसप्तसप्ततितमःसर्गः ॥७७॥

[पा०] १ इदंश्लोकद्वयं क. च. छ. पाठेषुदृश्यते. २ ङ झ. ञ. ट. निनदति. ३ ग. ङ. चहतंदृष्ट्वा. क. ख. घ. च. छ. ञ. निहतंश्रुत्वा. झ. ट. निहतंदृष्ट्वा. ४ क. ग.—ट. तौसवनौकसौ.

रावणस्य वचः श्रुत्वा शूरमानी खरात्मजः ॥ बाढमित्यब्रवीद्धृष्टो मकराक्षो निशाचरः ॥ ४ ॥
सोभिवाद्य दशग्रीवं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ निर्जगाम गृहाच्छुभ्राद्रावणस्याज्ञया बली ॥ ५
समीपस्थं बलाध्यक्षं खरपुत्रोऽब्रवीदिदम् ॥ रथश्चानीयतां शीघ्रं सैन्यं चाहूयतां त्वरात् ॥ ६ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा बलाध्यक्षो निशाचरः ॥ स्यन्दनं च बलं चैव समीपं प्रत्यपादयत् ॥ ७ ॥
प्रदक्षिणं रथं कृत्वा आरुरोह निशाचरः ॥ सूतं संचोदयामास शीघ्रं मे रथमावह ॥ ८ ॥
अथ तान्राक्षसान्सर्वान्मकराक्षोऽब्रवीदिदम् ॥ यूयं सर्वे प्रयुध्यध्वं पुरस्तान्मम राक्षसाः ॥ ९ ॥
अहं राक्षसराजेन रावणेन महात्मना ॥ आज्ञप्तः समरे हन्तुं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ १० ॥
अद्य रामं वधिष्यामि लक्ष्मणं च निशाचराः ॥ शाखामृगं च सुग्रीवं वानरांश्च शरोत्तमैः ॥ ११ ॥
अद्य शूलनिपातैश्च वानराणां महाचमूम् ॥ प्रदहिष्यामि संप्राप्तः शुष्केन्धनमिवानलः ॥ १२ ॥
मकराक्षस्य तच्छ्रुत्वा वचनं ते निशाचराः ॥ सर्वे नानायुधोपेता बलवन्तः समागताः ॥ १३ ॥
ते कामरूपिणः सर्वे दंष्ट्रिणः पिङ्गलेक्षणाः ॥ मातङ्गा इव नर्दन्तो ध्वस्तकेशा भयानकाः ॥ १४ ॥
परिवार्य महाकाया महाकायं खरात्मजम् ॥ अभिजग्मुस्ततो हृष्टाश्चालयन्तो वसुन्धराम् ॥ १५ ॥
शङ्खभेरीसहस्राणामाहतानां समन्ततः ॥ क्ष्वेलितास्फोटितानां च ततः शब्दो महानभूत् ॥ १६॥
प्रभ्रष्टोथ करात्तस्य प्रतोदः सारथेस्तदा ॥ पपात सहसा चैव ध्वजस्तस्य च रक्षसः ॥ १७ ॥
तस्य ते रथयुक्ताश्च हया विक्रमवर्जिताः ॥ चरणैराकुलैर्गत्वा दीनाः सास्रमुखा ययुः ॥ १८ ॥
प्रवाति पवनस्तस्मिन्सपांसुः खरदारुणः ॥ निर्याणे तस्य रौद्रस्य मकराक्षस्य दुर्मतेः ॥ १९ ॥
तानि दृष्ट्वा निमित्तानि राक्षसा वीर्यवत्तमाः ॥ अचिन्त्य निर्गताः सर्वे यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥२०॥

घनगजमहिषाङ्गतुल्यवर्णाः समरमुखेष्वसकृद्गदासिभिन्नाः ॥
अहमहमिति युद्धकौशलास्ते रजनिचराः परितः समुन्नदन्तः ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

व्याप्तः ॥ २—५ ॥ त्वरात्त्वरया ॥६॥ प्रत्यपादयत् प्रापयत् ॥ ७ ॥ आवह चोदय । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यं ॥ ८ ॥ अथतानित्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया ॥ ९—॥१२॥ समागताः समाजग्मुः ॥१३॥ ते कामरूपिण इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ १४—१६ ॥ करात्तस्य आत्तकरस्य वशीकृतकरस्य । लघुहस्तस्येति यावत् ॥१७॥ विक्रमवर्जिताः विविधपदन्यासविरहिताः । प्रथममाकुलैश्चरणैर्गत्वा पश्चाद्ययुरित्यर्थः ॥१८॥ सपांसुः अतएव खरदारुणः खरः परुषः दारुणो भयंकरश्च ॥१९॥ तानीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । असकृद्गदासिभिन्ना इत्यनेन शौर्यातिशयः सूचितः । युद्धकौशलाः युद्धकुशलाः । स्वार्थेण् । अहमहमिति वदन्तः । अचिन्त्य निर्गता इति पूर्वेण संबन्धः ॥२०—२१॥ इति श्रीगो-

स० यद्यपिकुंभवधःप्रागितिकुंभंनिकुंभंचेतिवक्तव्यं । तथापिनिकुंभोतिबलवानितिवाऽत्यव्यवहितोनिकुंभवधइतिवानिकुंभग्रहणं प्रागितिमन्तव्यं ॥ १ ॥ स० त्वरात् त्वरया । त्वरयाअततीति त्वरात् । तस्यसंबुद्धिरितिवा ॥ ६ ॥ स० खराणांक्रूराणामपि दारुणः ॥ १९ ॥ इत्यष्टसप्ततितमःसर्गः ॥ ७८ ॥

[पा०] १ झ. पुत्रोब्रवीद्वचः. २ ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. रथआनीयतांशीघ्रंसैन्यंत्वानीयतां. ३ क. ख. तद्बलंचोदयामासस्यन्दनेनसहद्रुतं. ४ ख.—ट. शीघ्रंवै. ५ ङ. ग. झ. संप्राप्तां. ६ ङ झ. क्रूरादंष्ट्रिणः. क. ख. ग. च. छ. ज. ञ. ट. शूरादंष्ट्रिणः. ७ ङ. झ. चालयन्तोनभस्स्थलं. ८ ख. ङ. छ. झ. ञ. ट. तत्रशब्दो. ९ ख. ङ. च. छ. ञ. ट. सहसाभूमौ. १० ग. झ. खस्मिन्पांसुभिः. ११ झ. परिबभ्रमुर्मुहुस्ते. क. ख. ग. च. ञ. ट. परिबभ्रमुर्नदन्तः. ज. परितस्थुरुन्नदन्तः.

एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

राममकराक्षयोर्वीरवादपुरस्सरंसमरारंभः ॥ १ ॥ रामेणमकराक्षक्षपणम् ॥ २ ॥

निर्गतं मकराक्षं ते दृष्ट्वा वानरयूथपाः ॥ आप्लुत्य सहसा सर्वे योद्धुकामा व्यवस्थिताः ॥ १ ॥
ततः प्रवृत्तं सुमहत्तद्युद्धं रोमहर्षणम् ॥ निशाचरैः प्लवङ्गानां देवानां दानवैरिव ॥ २ ॥
वृक्षशूलनिपातैश्च शिलापरिघपातनैः ॥ अन्योन्यं मर्दयन्ति स्म तदा कपिनिशाचराः ॥ ३ ॥
शक्तिखड्गगदाकुन्तैस्तोमरैश्च निशाचराः ॥ पट्टिशैर्भिन्दिपालैश्च बाणपातैः समन्ततः ॥ ४ ॥
पाशमुद्गरदण्डैश्च निखातैश्चापरे तदा ॥ कदनं कपिवीराणां चक्रुस्ते रजनीचराः ॥ ५ ॥
बाणौघैरर्दिताश्चापि खरपुत्रेण वानराः ॥ संभ्रान्तमनसः सर्वे दुद्रुवुर्भयपीडिताः ॥ ६ ॥
तान्दृष्ट्वा राक्षसाः सर्वे द्रवमाणान्वलीमुखान् ॥ नेदुस्ते सिंहवद्धृष्टा राक्षसा जितकाशिनः ॥ ७ ॥
विद्रवत्सु तदा तेषु वानरेषु समन्ततः ॥ रामस्तान्वारयामास शरवर्षेण राक्षसान् ॥ ८ ॥
वारितान्राक्षसान्दृष्ट्वा मकराक्षो निशाचरः ॥ क्रोधानलसमाविष्टो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ९ ॥
तिष्ठ राम मया सार्धं द्वन्द्वयुद्धं ददामि ते ॥ त्याजयिष्यामि ते प्राणान्धनुर्मुक्तैः शितैः शरैः ॥ १० ॥
यत्तदा दण्डकारण्ये पितरं हतवान्मम ॥ मदग्रतः स्वकर्मस्थं दृष्ट्वा रोषोभिवर्धते ॥ ११ ॥
दह्यन्ते भृशमङ्गानि दुरात्मन्मम राघव ॥ यन्मयासि न दृष्टस्त्वं तस्मिन्काले महावने ॥ १२ ॥
दिष्ट्याऽसि दर्शनं राम मम त्वं प्राप्तवानिह ॥ काङ्क्षितोसि क्षुधार्तस्य सिंहस्येवेतरो मृगः ॥ १३ ॥
अद्य मद्बाणवेगेन प्रेतराड्विषयं गतः ॥ ये त्वया निहता वीराः सह तैश्च समेष्यसि ॥ १४ ॥
बहुनाऽत्र किमुक्तेन शृणु राम वचो मम ॥ पश्यन्तु सकला लोकास्त्वां मां चैव रणाजिरे ॥ १५ ॥
अस्त्रैर्वा गदया वाऽपि बाहुभ्यां वा महाहवे ॥ अभ्यस्तं येन वा राम तेनैव युधि वर्तताम् ॥ १६ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टसप्ततितमःसर्गः॥७८॥

अथ मकराक्षवध एकोनाशीतौ—निर्गतमिति ॥ १—३ ॥ शक्तीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ निखातैः आयुधविशेषैः । निर्घातैरिति पाठे अशनिभिरित्यर्थः । केचिन्निशाचराः शक्तिखड्गादिभिः अपरे रजनीचराः पाशमुद्गरादिभिश्च कदनं चक्रुरिति योजना ॥ ४—६ ॥ राक्षसा जितकाशिन इति भिन्नं वाक्यं । जितं जयः तेन काशन्त इति तथोक्ता जितकाशिनः । बभूवुरिति शेषः । अन्यथा द्वितीयराक्षसपदवैयर्थ्यं स्यात् ॥ ७—१० ॥ स्वकर्मस्थं वधकर्मस्थं । यथा पिता हतस्तथा वध्यमित्यर्थः । यद्वा क्षात्रधर्मकर्मानुतिष्ठन्तमित्यर्थः । स्वकर्मस्थमिति सुतरामकृत्यनिरतमिति वार्थः ॥ ११ ॥ तस्मिन्काले महावने यद्यस्मान्न दृष्टोसि तस्मान्ममाङ्गानि दह्यन्ते । तदानीमेव दृष्टश्चेत्प्रतीकारेण तापः शाम्येदित्यर्थः ॥ १२–१५ ॥ महाहवे निमित्ते । येन वा अन्येनायुधेनाभ्यस्तं

शि० निशाचराः निशायामेवभोजनशीलाः । रजनीचराः राक्षसाः ॥ ४ ॥ **शि०** स्वकर्मस्थं स्वकर्मनिरतं । राक्षसवधपरायणमित्यर्थः ॥ **स०** स्वकर्मस्थं राक्षसधर्मनिरतं । सु सम्यक् अकर्मस्थंतत्रनिरतमितिरामविशेषणंवा ॥ **ति०** मदग्रतःस्वकर्मस्थं दृष्ट्वेतिपाठे मदग्रतस्तिष्ठन्तमितिशेषः ॥ ११ ॥

[**पा०**] १ ङ. झ. ट. गदापरिघपातनैः. २ क. शक्तिशूलगदाखड्गैः. ३ च. छ. ञ. ट. निर्घातैश्चवरायुधैः. ख. शूलैश्चान्यैर्वरायुधैः. ४ झ. कपिसिंहानां. ख. ङ. कपिसैन्यानां. घ. कपिमुख्यानां. ५ क. ख. घ.—छ. झ. ञ. द्रवमाणान्वनौकसः. ६ झ. द्वन्द्वयुद्धंभविष्यति. घ. द्वन्द्वयुद्धंतुदेहिमे. ७ घ. ङ. झ. तदग्रतः. ख. त्वामग्रतः. ८ ख. ममचाङ्गानि. ९ ख. महाहवे. १० ग.—ट. निहताःशूराः. ११ च.—ञ. रणाजिरे.

मकराक्षवचः श्रुत्वा रामो दशरथात्मजः ॥ अब्रवीत्प्रहसन्वाक्यमुत्तरोत्तरवादिनम् ॥ १७ ॥
कत्थसे किं वृथा रक्षो बहून्यसदृशानि तु ॥ न रणे शक्यते जेतुं विना युद्धेन वाग्बलात् ॥ १८ ॥
चतुर्दशसहस्राणि रक्ष[1]सां त्वत्पिता च यः ॥ त्रिशिरा दूषणश्चैव दण्डके निहता मया ॥ १९ ॥
स्वाशितास्तव मांसेन गृध्रगोमायुवायसाः ॥ भविष्यन्त्यद्य वै पाप तीक्ष्णतुण्डन[2]खाङ्कुराः ॥ २० ॥
[[3]रुधिरार्द्रमुखा हृष्टा रक्तपक्षाण्डजाश्च ये ॥ खे गता वसुधायां च भ्रमिष्यन्ति समन्ततः] ॥ २१ ॥
राघ[4]वेणैवमुक्तस्तु खर[5]पुत्रो निशाचरः ॥ बाणौघान[6]मुचत्तस्मै राघवाय रणाजिरे ॥ २२ ॥
तान्शरान्शरवर्षेण रामश्चिच्छेद नैकधा ॥ निपेतुर्भुवि ते[7] च्छिन्ना रुक्मपुङ्खाः सहस्रशः ॥ २३ ॥
तद्युद्धमभवत्तत्र समेत्यान्योन्यमोजसा ॥ रक्षसः खरपुत्रस्य सूनोर्दशरथस्य च ॥ २४ ॥
जीमूतयोरिवाकाशे शब्दो ज्यातलयोस्तदा ॥ धनुर्मुक्तः स्वनोत्कृष्टः श्रूयते च रणाजिरे ॥ २५ ॥
देवदानवगन्धर्वाः किन्नराश्च महोरगाः ॥ अन्तरिक्षगताः सर्वे द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ २६ ॥
विद्धमन्योन्यगात्रेषु द्विगुणं वर्धते [8]परम् ॥ कृतप्रतिकृतान्योन्यं [9]कुरुतां तौ रणाजिरे ॥ २७ ॥
राममुक्तांस्तु बाणौघान्राक्षसस्त्वच्छिनद्रणे ॥ रक्षोमुक्तांस्तु रामो वै नैकधा प्राच्छिनच्छरैः ॥२८॥
बाणौघैर्वितताः सर्वा दिशश्च [10]प्रदिशस्तथा ॥ संछन्ना वसुधा चैव समन्तान्न प्रकाशते ॥ २९ ॥
ततः क्रुद्धो महाबाहुर्धनुश्चिच्छेद रक्षसः ॥ अष्टाभिरथ नाराचैः सूतं विव्याध राघवः ॥ ३० ॥
[12]भित्त्वा शरै रथं रामो रथा[13]श्वान्समपातयत् ॥ विरथो व[14]सुधां तिष्ठन्मकराक्षो निशाचरः ॥ ३१ ॥
[15]तत्तिष्ठद्वसुधां रक्षः शूलं जग्राह पाणिना ॥ त्रासनं सर्वभूतानां युगान्ताग्निसमप्रभम् ॥ ३२ ॥
[[16]दुरवापं महच्छूलं रुद्रदत्तं भयंकरम् ॥ जाज्वल्यमानमाकाशे संहारास्त्रमिवापरम् ॥
यं दृष्ट्वा देवताः सर्वा भयार्ता विद्रुता दिशः] ॥ ३३ ॥
विभ्राम्य तु महच्छूलं प्रज्वलन्तं निशाचरः ॥ स क्रोधात्प्राहिणोत्तस्मै राघवाय [17]महाहवे ॥ ३४ ॥
तमापतन्तं ज्वलितं खरपुत्रकराच्च्युतम् ॥ [18]बाणैस्तु त्रिभिराकाशे शूलं चिच्छेद राघवः ॥ ३५ ॥
स [19]छिन्नो नैकधा शूलो दिव्यहाटकमण्डितः ॥ व्यशीर्यत महोल्केव रामबाणार्दितो भुवि ॥३६॥
तच्छूलं निहतं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ साधु साध्विति भूतानि व्याहरन्ति नभोगता ॥ ३७ ॥

तेनैव युधि वर्ततां । भवानिति शेषः ॥ १६ ॥ उत्तरोत्तरवादिनं । बहुप्रलापिनमित्यर्थः ॥ १७ ॥ युद्धेन विना प्रहारेण विना ॥ १८–१९ ॥ स्वाशिताः सुष्ठु आशितवन्तः ॥ २०–२४ ॥ ज्यातलयोः शब्दः ज्यातलयोः संघर्षजः शब्दः । स्वनोत्कृष्टः स्वनेषूत्कृष्टः ॥ २५—२६ ॥ विद्धं वेधनं । वर्धते अवर्धत । कृतप्रतिकृतान्योन्यं कृतस्य प्रतिकृतं ययोस्तौ तादृशावन्योन्यं यस्मिन्युद्धकर्मणि तत्तथोक्तं । कुरुतां अकुरुतां । युद्धमिति शेषः ॥ २७—३० ॥ वसुधां तिष्ठत् वसुधायामतिष्ठत् ॥ ३१ ॥ वसुधां वसुधायां ॥ ३२—३६ ॥ तच्छूलमिति । नभोगता नभोगतानि । "सुपां सुलुक्—" इत्यादिना आकारादेशः

ति० भित्वारथं भङ्क्त्वेत्यर्थः । हत्वाअश्वानित्यसंधिपाठः । वसुधास्थः अभूदितिशेषः ॥ ३१ ॥ ति० शूलोऽर्धर्चादिः ॥ ३४ ॥

[पा०] १ ख. घ. ज. राक्षसास्त्वत्पिताच. २ क. ख. ङ.—ञ. नखाङ्कुशाः. ३ अयंश्लोकः क. ख. च. छ. ञ. पाठेषुदृश्यते. ४ क. ग. एवमुक्तस्तुरामेण. ५ ख. घ.—छ. झ. ञ. मकराक्षोमहाबलः. ६ ख. नसृजत्तस्मै. ७ क.—छ. झ. ञ. विच्छिन्नाः. ज. तेभिन्नाः. ८ च. छ. ज. ट. बलं. ९ ग. च. ज. कुर्वातांतौ. १० क.—घ. च. छ. विदिशस्तथा. ११ क. ग. घ. ङ. झ. संयुगे. १२ झ. भित्त्वारथंशरैरामोहत्वाअश्वानपातयत्. १३ घ. ङ. ज. ञ. ट. रथादश्वानपातयत्. च. रथानश्वानपातयत्. १४ ग. ञ. ट. वसुधास्थस्समकराक्षो. १५ क. उत्तिष्ठत्. १६ इदमर्धत्रयं क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पाठेषुदृश्यते. १७ क. ग. घ. ङ. झ. ञ. ट. महात्मने. १८ घ.—छ. झ. ञ. ट. बाणैश्चतुर्भिराकाशे. १९ ङ. झ. भिन्नो. क. छिन्नस्तुत्रिधा.

तं दृष्ट्वा निहतं शूलं मकराक्षो निशाचरः ॥ मुष्टिमुद्यम्य काकुत्स्थं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ३८ ॥
स तं दृष्ट्वा पतन्तं वै प्रहस्य रघुनन्दनः ॥ पावकास्त्रं ततो रामः सन्दधे तु शरासने ॥ ३९ ॥
तेनास्त्रेण हतं रक्षः काकुत्स्थेन तदा रणे ॥ संछिन्नहृदयं तत्र पपात च ममार च ॥ ४० ॥
दृष्ट्वा ते राक्षसाः सर्वे मकराक्षस्य पातनम् ॥ लङ्कामेवाभ्यधावन्त रामबाणार्दितास्तदा ॥ ४१ ॥
दशरथनृपपुत्रबाणवेगै रजनिचरं निहतं खरात्मजं तम् ॥
ददृशुरथ सुरा भृशं प्रहृष्टा गिरिमिव वज्रहतं यथा विकीर्णम् ॥ ४२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

मकराक्षक्षयश्रवणविषण्णरावणचोदितेनेन्द्रजिता हुतभुजिहवनपूर्वकं सायुधरथारोहणेनान्तरिक्षेऽन्तर्हितेनसता रामादिषुशरवर्षणम् ॥ १ ॥ लक्ष्मणेन रामंप्रति ब्रह्मास्त्रप्रयोगेणसकलरक्षःकुलक्षपणप्रतिज्ञानपूर्वकमभ्यनुज्ञानयाचने रामेण सान्त्वनेनतंप्रतिषेधनपूर्वकं यत्रकुत्रगतस्यापितस्यवधप्रतिज्ञानपूर्वकमुपायपर्यालोचनम् ॥ २ ॥

मकराक्षं हतं श्रुत्वा रावणः समितिंजयः ॥ क्रोधेन महताऽऽविष्टो दन्तान्कटकटापयन् ॥ १ ॥
कुपितश्च तदा तत्र किं कार्यमिति चिन्तयन् ॥ आदिदेशाथ संक्रुद्धो रणायेन्द्रजितं सुतम् ॥ २ ॥
जहि वीर महावीर्यौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ अदृश्यो दृश्यमानो वा सर्वथा त्वं बलाधिकः ॥ ३ ॥
त्वमप्रतिमकर्माणमिन्द्रं जयसि संयुगे ॥ किं पुनर्मानुषौ दृष्ट्वा न वधिष्यसि संयुगे ॥ ४ ॥
तथोक्तो राक्षसेन्द्रेण प्रतिगृह्य पितुर्वचः ॥ यज्ञभूमौ स विधिवत्पावकं जुहवेन्द्रजित् ॥ ५ ॥
जुह्वतश्चापि तत्राग्निं रक्तोष्णीषधराः स्त्रियः ॥ आजग्मुस्तत्र संभ्रान्ता राक्षस्यो यत्र रावणिः ॥ ६ ॥
शस्त्राणि शरपत्राणि समिधोथ विभीतकाः ॥ लोहितानि च वासांसि स्रुवं कार्ष्णायसं तथा ॥ ७ ॥
सर्वतोग्निं समास्तीर्य शरपत्रैः सतोमरैः ॥ छागस्य कृष्णवर्णस्य गलं जग्राह जीवतः ॥ ८ ॥

॥ ३७—४१ ॥ गिरिमिव वज्रहतं यथेति । द्वे अप्यव्ययपदे संभूयैकार्थमेवाचक्षाते । पक्षद्वयेपि मकराक्षवधेन दशमहः समाप्तं ॥ ४२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

अथेन्द्रजिन्निर्गमोशीतितमे—मकराक्षमित्यादि । आविष्टः अभूदिति शेषः ॥ १—३ ॥ जयसि अजैषीः । पुनःशब्दस्त्वर्थे । मानुषौ पुनः मानुषौ तु । संयुगे दृष्ट्वापि न वधिष्यसि किं दर्शनमात्रेण वधिष्यस्येवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ जुहव जुहाव । वृद्ध्यभाव आर्षः ॥ ५ ॥ जुह्वतइति भावलक्षणे षष्ठी । रक्तोष्णीषधराः । ऋत्विग्धारणार्थं रक्तोष्णीषाण्यानयन्त्य इत्यर्थः । "लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति" इति श्रुतेः । संभ्रान्ताः त्वरावत्यः । समयातिक्रमो मा भूदिति त्वरया उष्णीषाण्यानिन्युरित्यर्थः ॥ ६ ॥ शस्त्राणि अभवन्निति शेषः । शरपत्राणि गुन्द्रपत्राणि । गुन्द्रश्च काशजातीयः । "गुन्द्रस्तेजनकः शरः" इत्यमरः । शस्त्राणि तोमराणि । सतोमरैरित्यनुवादात् । शस्त्राणि शरपत्राणि च परिस्तरणान्यभवन् । विभीतकाः समिधः इध्मानि अभवन् । वासांसि ऋत्विगुष्णीषवासांसि लोहितान्यभवन् । कार्ष्णायसं स्रुव-

---

ति० प्रधावन्त प्राधावन्त ॥ नवम्यांपूर्वरात्रेऽस्यवधः ॥ ४१ ॥ इत्येकोनाशीतितमःसर्गः ॥ ७९ ॥

[पा०] १ ख. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. लङ्कामेव प्रधावन्त रामबाणभयार्दिताः. ज. लङ्कामेवाभिधावंस्ते.

सकृदेव समिद्धस्य विधूमस्य महार्चिषः ॥ बभूवुस्तानि लिङ्गानि विजयं दर्शयन्ति च ॥ ९ ॥
प्रदक्षिणावर्तशिखस्तप्तहाटकसन्निभः ॥ हविस्तत्प्रतिजग्राह पावकः स्वयमुत्थितः ॥ १० ॥
हुत्वाऽग्निं तर्पयित्वा च देवदानवराक्षसान् ॥ आरुरोह रथश्रेष्ठमन्तर्धानगतं शुभम् ॥ ११ ॥
स वाजिभिश्चतुर्भिश्च बाणैश्च निशितैर्युतः ॥ आरोपितमहाचापः शुशुभे स्यन्दनोत्तमः ॥ १२ ॥
जाज्वल्यमानो वपुषा तपनीयपरिच्छदः ॥ मृगैश्चन्द्रार्धचन्द्रैश्च सरथः समलङ्कृतः ॥ १३ ॥
जाम्बूनदमहाकम्बुर्दीप्तपावकसन्निभः ॥ बभूवेन्द्रजितः केतुर्वैडूर्यसमलङ्कृतः ॥ १४ ॥
तेन चादित्यकल्पेन ब्रह्मास्त्रेण च पालितः ॥ स बभूव दुराधर्षो रावणिः सुमहाबलः ॥ १५ ॥
सोभिनिर्याय नगरादिन्द्रजित्समितिंजयः ॥ हुत्वाऽग्निं राक्षसैर्मन्त्रैरन्तर्धानगतोऽब्रवीत् ॥ १६ ॥
अद्य हत्वा रणे यौ तौ मिथ्या प्रव्राजितौ वने ॥ जयं पित्रे प्रदास्यामि रावणाय रणार्जितम् ॥१७॥
अद्य निर्वानरामुर्वीं हत्वा रामं सलक्ष्मणम् ॥ करिष्ये परमप्रीतिमित्युक्त्वाऽन्तरधीयत ॥ १८ ॥
आपपाताथ संक्रुद्धो दशग्रीवेण चोदितः ॥ तीक्ष्णकार्मुकनाराचैस्तीक्ष्णस्त्विन्द्ररिपू रणे ॥ १९ ॥
स ददर्श महावीर्यौ नागौ त्रिशिरसाविव ॥ सृजन्ताविषुजालानि वीरौ वानरमध्यगौ ॥ २० ॥
इमौ ताविति संचिन्त्य सज्यं कृत्वा च कार्मुकम् ॥ सन्ततानेषुधाराभिः पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥२१॥
स तु वैहायसं प्राप्य सरथो रामलक्ष्मणौ ॥ अचक्षुर्विषये तिष्ठन्विव्याध निशितैः शरैः ॥ २२ ॥
तौ तस्य शरवेगेन परीतौ रामलक्ष्मणौ ॥ धनुषी सशरे कृत्वा दिव्यमस्त्रं प्रचक्रतुः ॥ २३ ॥
प्रच्छादयन्तौ गगनं शरजालैर्महाबलौ ॥ तमस्त्रैः सूर्यसंकाशैर्नैव पस्पृशतुः शरैः ॥ २४ ॥
स हि धूमान्धकारं च चक्रे प्रच्छादयन्नभः ॥ दिशश्चान्तर्दधे श्रीमान्नीहारतमसा वृताः ॥ २५ ॥
नैव ज्यातलनिर्घोषो न च नेमिखुरस्वनः ॥ शुश्रुवे चरतस्तस्य न च रूपं प्रकाशते ॥ २६ ॥

मासीत् ॥ ७—८ ॥ विजयं दर्शयन्ति विजयसूचकानि ॥ ९—१० ॥ अन्तर्धानगतं अन्तर्धानशक्तियुक्तं ॥ ११—१२ ॥ मृगैः मृगाकारप्रतिमाभिः । चन्द्रैः चन्द्राकारैः । अर्धचन्द्रैः रचनाविशेषैः ॥१३॥ जाम्बूनदमहाकम्बुः सौवर्णमहावलययुक्तः । "कम्बुर्ना वलये शङ्खे" इत्यमरः ॥ १४—१५ ॥ राक्षसैः निर्ऋतिदेवताकैः । अन्तर्धानगतः अन्तर्धानशक्तिं प्राप्तः । अतः इत्युक्त्वान्तरधीयतेत्यनेन न विरोधः ॥ १६ ॥ अद्य हत्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । अद्य निर्वानरामिति । पितुरित्यध्याहारः । पितुः परमप्रीतिं परमप्रीतिं प्रति । पितुः प्रीतिमुद्दिश्येत्यर्थः । अद्य सलक्ष्मणं रामं हत्वा उर्वीं निर्वानरां करिष्य इति संबन्धः ॥ १७—१९ ॥ नागौ त्रिशिरसाविवेति दृष्टान्तेन रामलक्ष्मणयोर्महापुरुषलक्षणपृथुलोन्नतभुजशिरस्कत्वं द्योत्यते । सृजन्तौ सक्ष्यन्तौ । सकलराक्षसक्षयकारिणावित्यर्थः ॥ २० ॥ सन्ततान ववर्ष ॥ २१ ॥ वैहायसं विहायसा गमनं ॥ २२—२४ ॥ नभः प्रच्छादयन् । हेतौ शतृप्रत्ययः । अन्तर्धापयामासेत्यर्थः । धूमान्धकारमिति नीहारतमसावृता इति च पूर्वमेवोत्पातकलुषत्वमुच्यते । घनान्धकारे घनका-

ति० राक्षसांस्तर्पयित्वा । अभिचारयागीयानितिशेषः ॥११॥ शि० मिथ्या निरर्थयौवनेप्रव्राजितत्वे आगतौ ॥ स० मिथ्याप्रव्राजितौ कपटविरक्ताचारौ ॥ १७ ॥ ति० यत्त्वेवमादिवचसांरामस्तुतिपरतयाक्लेशेनव्याख्यनंतद्वृथैव । कवेःकविनिबद्धवक्तुश्चतथातात्पर्याभावादिति । एतत्सजातीयवालिवाक्यावसरेनिरूपितं ॥ १८ ॥ स० त्रिशिरसौ एकत्रतूणी अपरत्रचापकोटिः मध्ये शिरश्चेतित्रिशिरसावित्यर्थः । नागौ सर्पौ । तोयंसृजन्तौनागौ मेघौत्रिशिरसौचेत्ताविवसृजन्तावितिवा । "नागःक्रूराचारेषुतोयदे" इतिविश्वः ॥ २० ॥ ति० वैहायसरथः आकाशगामीरथोयस्यसः । अचक्षुर्विषयेतिष्ठन् । इदंयुद्धंतद्रात्रावेवमध्यरात्रे ॥ २२ ॥ रामानु० घनान्धकारे घनयुक्तान्धकारवन्निबिडे ॥ ती० घनान्धकारे सान्द्रतिमिरे । शरवर्षमिव उदकवर्षमिव ॥

[पा०] १ क.—च. झ. ञ. ट. शरहोमसमिद्धस्य. ज. चरुहोमसमिद्धस्य. २ क. च. ज. ञ. यान्यदर्शयन्. ३ च. ज. झ. रणेऽधिकं. ४ क. ख. कृत्वा निर्वानरां. ५ ख. नागौनिश्श्वसिताविव. ६ ङ. झ. ञ. सतुवैहायसरथोयुधितौ. ७ ख. विरथौ.

घनान्धकारे तिमिरे शरवर्षमिवाद्भुतम् ॥ स ववर्ष महाबाहुर्नाराचशरवृष्टिभिः ॥ २७ ॥
स रामं सूर्यसंकाशैः शरैर्दत्तवरो भृशम् ॥ विव्याध समरे क्रुद्धः सर्वगात्रेषु रावणिः ॥ २८ ॥
तौ हन्यमानौ नाराचैर्धाराभिरिव पर्वतौ ॥ हेमपुङ्खान्नरव्याघ्रौ तिग्मान्मुमुचतुः शरान् ॥ २९ ॥
अन्तरिक्षे समासाद्य रावणिं कङ्कपत्रिणः ॥ निकृत्य पतगा भूमौ पेतुस्ते शोणितोक्षिताः ॥ ३० ॥
अतिमात्रं शरौघेण पीड्यमानौ नरोत्तमौ ॥ तानिषून्पततो भल्लैरनेकैर्निचकृन्ततुः ॥ ३१ ॥
यतो हि ददृशाते तौ शरान्निपततः शितान् ॥ ततस्तु तौ दाशरथी ससृजातेऽस्त्रमुत्तमम् ॥ ३२ ॥
रावणिस्तु दिशः सर्वा रथेनातिरथः पतन् ॥ विव्याध तौ दाशरथी लघ्वस्त्रो निशितैः शरैः ॥३३॥
तेनातिविद्धौ तौ वीरौ रुक्मपुङ्खैः सुसंहितैः ॥ बभूवतुर्दाशरथी पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३४ ॥
नास्य वेद गतिं कश्चिन्न च रूपं धनुः शरान् ॥ न चान्यद्विदितं किंचित्सूर्यस्येवाभ्रसंप्लवे ॥ ३५ ॥
तेन विद्धाश्च हरयो निहताश्च गतासवः ॥ बभूवुः शतशस्तत्र पतिता धरणीतले ॥ ३६ ॥
लक्ष्मणस्तु सुसंक्रुद्धो भ्रातरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ब्राह्ममस्त्रं प्रयोक्ष्यामि वधार्थं सर्वरक्षसाम् ॥ ३७ ॥
तमुवाच ततो रामो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ ३८ ॥
नैकस्य हेतो रक्षांसि पृथिव्यां हन्तुमर्हसि ॥ अयुध्यमानं प्रच्छन्नं प्राञ्जलिं शरणागतम् ॥
पलायन्तं प्रमत्तं वा न त्वं हन्तुमिहार्हसि ॥ ३९ ॥
अस्यैव तु वधे यत्नं करिष्यावो महाबल ॥ आदेक्ष्यावो महावेगानस्त्रानाशीविषोपमान् ॥ ४० ॥
तमेनं मायिनं क्षुद्रमन्तर्हितरथं बलात् ॥ राक्षसं निहनिष्यन्ति दृष्ट्वा वानरयूथपाः ॥ ४१ ॥

यद्येष भूमिं विशते दिवं वा रसातलं वाऽपि नभःस्थलं वा ॥
एवं निगूढोपि ममास्त्रदग्धः पतिष्यते भूमितले गतासुः ॥ ४२ ॥
इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा रघुप्रवीरः प्लवगर्षभैर्वृतः ॥
वधाय रौद्रस्य नृशंसकर्मणस्तदा महात्मा त्वरितं निरीक्षते ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

लिमवति ॥ २५—२९ ॥ पतगाः पक्षिणो भूत्वा । तथा वेगवन्त इत्यर्थः ॥ ३०—३३ ॥ सुसंहितैः सुष्ठु निर्मितैः ॥ ३४ ॥ अभ्रसंप्लवे मेघावरणे ॥ ३५—३८ ॥ प्रच्छन्नं युद्धभीत्या प्रच्छन्नं । पलायन्तं पलायमानं ॥ ३९ ॥ आदेक्ष्यावः प्रयोक्ष्यावः । अस्त्रान् अस्त्राणि । लिङ्गव्यत्यय आर्षः ॥४०–४१॥ भूमिं भूविवरं । विशते । आत्मनेपदमार्षं । दिवं स्वर्गं ॥ ४२ ॥ प्लवगर्षभैः वृतः निरीक्षते । उपायं

शि० घने निबिडे अन्धकारे दृष्ट्युपघातके । तिमिरे तमसि ॥ २७ ॥ ति० दत्तवरैः वरदत्तैः ॥ २८ ॥ स० "रक्षतीत्येव विश्वासस्तदीयोहमितिस्मृतिः । शरणागतिरेषास्यात्" इत्याद्युक्तशरणागतिमान् ॥ ति० अयुध्यमानत्वादिषट्प्रकाराणामपि सर्वरक्षउद्देशेनब्रह्मास्त्रसंधानेवधोभवति । नतुतद्युज्यतइत्यर्थः । अन्ततोविभीषणस्यापिनाशप्रसङ्गइत्याशयः ॥ ३९ ॥ ति० माययान्तर्हितमेनमेवहन्तुंघोरानाशीविषोपमानस्त्राण्यादेक्ष्यावः । अदृष्टवधोस्मदेकसाध्यः । दृष्टस्यतुवधईषत्करोवानराणामपीत्याह—राक्षसमिति । यदिदर्शनंस्यात्तदादृष्ट्वा दर्शनमात्रेणहनुमदादयः एनंराक्षसंनिहनिष्यन्ति । दृष्ट्वावानरयूथपाइत्यत्र तद्दर्शनोपायोभारतेउक्तः 'इदमंभोगृहीत्वातुराजराजस्यशासनात् । गुह्यकोऽभ्यागतःकश्चित्त्वत्सकाशमरिंदम । इदमंभःकुबेरस्तेमहाराजः प्रयच्छति । अन्तर्हितानांभूतानांदर्शनार्थंपरंतप । अनेनमृष्टनयनोभूतान्यन्तर्हितान्युत । भवान्द्रक्ष्यतियस्मैचप्रदास्यतिनरःसच" इतिविभीषणवाक्येन ॥ ४१ ॥ रामानु० भूमि भूविवरं । विशते । आत्मनेपदमार्षं । दिवं स्वर्गं । एतत् उपरितनलोकानामुपलक्षणं । रसातलं एतदधस्तनलोकानामुपलक्षणं ॥ ४२ ॥ इत्यशीतितमःसर्गः ॥ ८० ॥

पा०] १ क. ख. घ. ङ. ज.—ट. शिलावर्षमिवा. २ ख. ग. ड. छ. झ. ञ. ट. दत्तवरैः. ३ ड. छ. झ. ञ. ट. शोणिताप्लुताः. ४ ङ. छ. झ. ञ. ट. दीप्यमानौ.

एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

इन्द्रजिताऽन्तर्हितस्यापिस्वस्यवधनिर्धारणरूपरामभावविज्ञानेन भयाल्लङ्काप्रवेशः ॥ १ ॥ तथा शत्रुवधाययजननिर्धारणेन तदन्तरायपरिहृतये रामव्यामोहनायस्वनिर्मितमायासीतायारथारोपणपूर्वकं पश्चिमद्वारान्निर्गतेन हनुमदग्रे खड्गेनमायासीताच्छेदनम् ॥ २ ॥

विज्ञाय तु मनस्तस्य राघवस्य महात्मनः ॥ सन्निवृत्त्याहवात्तस्मात्संविवेश पुरं ततः ॥ १ ॥
सोनुस्मृत्य वधं तेषां राक्षसानां तरस्विनाम् ॥ क्रोधताम्रेक्षणः शूरो निर्जगाम महाद्युतिः ॥ २ ॥
स पश्चिमेन द्वारेण निर्ययौ राक्षसैर्वृतः ॥ इन्द्रजित्तु महावीर्यः पौलस्त्यो देवकण्टकः ॥ ३ ॥
इन्द्रजित्तु ततो दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ रणायाभ्युद्यतौ वीरौ मायां प्रादुष्करोत्तदा ॥ ४ ॥
इन्द्रजित्तु रथे स्थाप्य सीतां मायामयीं ततः ॥ बलेन महताऽऽवृत्य तस्या वधमरोचयत् ॥ ५ ॥
मोहनार्थं तु सर्वेषां बुद्धिं कृत्वा सुदुर्मतिः ॥ हन्तुं सीतां व्यवसितो वानराभिमुखो ययौ ॥ ६ ॥
तं दृष्ट्वा त्वभिनिर्यान्तं नगर्याः काननौकसः ॥ उत्पेतुरभिसंक्रुद्धाः शिलाहस्ता युयुत्सवः ॥ ७ ॥
हनुमान्पुरतस्तेषां जगाम कपिकुञ्जरः ॥ प्रगृह्य सुमहच्छृङ्गं पर्वतस्य दुरासदम् ॥ ८ ॥
स ददर्श हतानन्दां सीतामिन्द्रजितो रथे ॥ एकवेणीधरां दीनामुपवासकृशाननाम् ॥ ९ ॥
परिक्लिष्टैकवसनाममृजां राघवप्रियाम् ॥ रजोमलाभ्यामालिप्तैः सर्वगात्रैर्वरस्त्रियम् ॥ १० ॥
तां निरीक्ष्य मुहूर्तं तु मैथिलीत्यध्यवस्य तु ॥ बभूवाचिरदृष्टा हि तेन सा जनकात्मजा ॥ ११ ॥
तां दीनां मलदिग्धाङ्गीं रथस्थां दृश्य मैथिलीम् ॥ बाष्पपर्याकुलमुखो हनुमान्व्यथितोऽभवत् ॥१२॥

चिन्तयति स्मेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

अथ मायासीतावध एकाशीतितमे—विज्ञायेत्यादि । अत्र तृतीयाक्षरभूतो यकारो गायत्र्या एकोनविंशतितमाक्षरं । अष्टादशसहस्रश्लोकागताः ॥ १ ॥ तेषां कुम्भकर्णादीनां ॥ २ ॥ निकुम्भिलायां दुर्जयास्त्रबललाभाय होतुकामस्तावत्पर्यन्तं रामलक्ष्मणयोर्युद्धोद्योगं मन्दीकर्तुं मायामारिप्समाणो रामलक्ष्मणयोः कुपितत्वेन दुरासदत्वात् सीतास्वरूपाभिज्ञस्यान्यस्याभावाद्धनुमते मायां दर्शयितुं पश्चिमद्वारेण निर्गत इत्याह—स पश्चिमेनेत्यादिना ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा विचिन्त्य । पश्चिमद्वारनिष्क्रान्तस्य रामलक्ष्मणदर्शनासंभवात् । मायां परव्यामोहकरीं शक्तिं । प्रादुष्करोत् प्रादुर्भावयामास ॥ ४ ॥ आवृत्य स्थितेन बलेन । युक्त इति शेषः । युक्ते रथे सीतां स्थाप्य ततस्तस्या वधमरोचयदिति संबन्धः ॥ ५—८ ॥ स ददर्शेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । अमृजां अनुद्वर्तनां । अनलंकारामिति वा । "मृजू शौचालंकारयोः" इति धातोर्भिदादित्वादङ् । सर्वगात्रैः उपलक्षितां ॥ ९—१० ॥ अध्यवस्य निश्चित्य । विषण्ण इति शेषः । निश्चये हेतुमाह—बभूवेति ॥ ११ ॥ दृश्य दृष्ट्वा

ति० मायां परव्यामोहकरींशक्तिं । प्रादुष्करोत् प्रादुर्भावयामास । निकुंभिलांगन्तुकामःपश्चिमेनद्वारेणनिर्गच्छन् स्वगमनविघातकंरामलक्ष्मणयोर्युद्धोद्योगंदृष्ट्वातन्निवारणार्थंमायांप्रकटितवानित्याशयः ॥ **स०** तुशब्दोन्तर्गच्छन्निति विशेषार्थः ॥ ४ ॥ **ति०** इन्द्रजित्त्विति । इदंरात्रिशेषे परदिनेदशम्यांवेतिबोध्यं ॥ ५ ॥ **स०** यापूर्वंआचिरदृष्टा बहुतिथमवलोकिता । साजनकात्मजा वानेतिमुहूर्तं निरीक्ष्य आलोच्य तामध्यवस्य सैवेतिनिश्चित्य । अहिते दुःखे बभूव दुःखितोऽभूदितियावत् । अचिरदृष्टा अल्पकालव्यवधानेनदृष्टेतिवा ॥ ११ ॥

[**पा०**] १ क. ङ. ज. त्तस्मात्प्रविवेशपुरीं. ख. ग. घ. झ. ट. त्तस्मात्प्रविवेशपुरं. २ घ.—छ. झ. ञ. ट. माथरावणिः. ३ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. सर्वेतेकाननौकसः.

अब्रवीत्तां तु शोकार्तां निरानन्दां तपस्विनीम् ॥ सीतां रथस्थितां दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रसुताश्रिताम् ॥
किं समर्थितमस्येति चिन्तयन्स महाकपिः ॥ १३ ॥
सह तैर्वानरश्रेष्ठैरभ्यधावत रावणिम् ॥ १४ ॥
तद्वानरबलं दृष्ट्वा रावणिः क्रोधमूर्च्छितः ॥ कृत्वा विकोशं निस्त्रिंशं मूर्ध्नि सीतां परामृशत् ॥ १५ ॥
तां स्त्रियं पश्यतां तेषां ताडयामास रावणिः ॥ क्रोशन्तीं राम रामेति मायया योजितां रथे ॥१६॥
गृहीतमूर्धजां दृष्ट्वा हनुमान्दैन्यमागतः ॥ शोकजं वारि नेत्राभ्यामसृजन्मारुतात्मजः ॥ १७ ॥
तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यं क्रोधाद्रक्षोधिपात्मजम् ॥ १८॥
दुरात्मन्नात्मनाशाय केशपक्षे परामृशः ॥ ब्रह्मर्षीणां कुले जातो राक्षसीं योनिमाश्रितः ॥ १९ ॥
धिक्त्वां पापसमाचारं यस्य ते मतिरीदृशी ॥ नृशंसानार्य दुर्वृत्त क्षुद्र पापपराक्रम ॥
अनार्यस्येदृशं कर्म घृणा ते नास्ति निर्घृण ॥ २० ॥
च्युता गृहाच्च राज्याच्च रामहस्ताच्च मैथिली ॥ किं तवैषापराद्धा हि यदेनां हन्तुमिच्छसि ॥ २१ ॥
सीतां च हत्वा न चिरं जीविष्यसि कथंचन ॥ वधार्हकर्मणाऽनेन मम हस्तगतो ह्यसि ॥ २२ ॥
ये च स्त्रीघातिनां लोका लोकवध्येषु कुत्सिताः ॥ इह जीवितमुत्सृज्य प्रेत्य तान्प्रतिपत्स्यसे ॥२३॥
इति ब्रुवाणो हनुमान्सायुधैर्हरिभिर्वृतः ॥ अभ्यधावत संक्रुद्धो राक्षसेन्द्रसुतं प्रति ॥ २४ ॥
आपतन्तं महावीर्यं तदनीकं वनौकसाम् ॥ रक्षसां भीमवेगानामनीकं तु न्यवारयत् ॥ २५ ॥
स तां बाणसहस्रेण विक्षोभ्य हरिवाहिनीम् ॥ हरिश्रेष्ठं हनूमन्तमिन्द्रजित्प्रत्युवाच ह ॥ २६ ॥
सुग्रीवस्त्वं च रामश्च यन्निमित्तमिहागताः ॥ तां हनिष्यामि वैदेहीमद्यैव तव पश्यतः ॥ २७ ॥

॥ १२ ॥ अब्रवीदित्याद्यर्धत्रयमेकान्वयं । सीतां रथे स्थापितवतोस्य किं समर्थितं को वाभिप्राय इति चिन्तयन्नब्रवीत् । इतिर्वचनचिन्तनयोः साधारणः ॥ १३ ॥ सह तैरित्यर्धं । हनुमानिति शेषः ॥ १४ ॥ मूर्च्छितः व्याप्तः ॥ १५ ॥ पश्यतां तेषां । अनादरे षष्ठी । मायया परमोहनशक्त्या ॥ १६—१८ ॥ केशपक्षे केशसमूहे । "पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे" इत्यमरः । परामृशः अस्पृशः ॥ १९ ॥ धिगित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । ईदृशी । जुगुप्सितेत्यर्थः । नृशंस निर्दय । अनार्य असज्जन दुर्वृत्त दुराचार । क्षुद्र अल्पबुद्धे । पापः अधर्म्यः पराक्रमो यस्य स पापपराक्रमः । उक्तमनार्यत्वं कार्यतो दर्शयति—अनार्यस्येति । ईदृशं जुगुप्सितं कर्म अनार्यस्यैव भवति । हे निर्घृण निर्दय, ते घृणा जुगुप्सा नास्ति । "जुगुप्सा करुणा घृणा" इत्यमरः ॥ २० ॥ अपराधिषु घृणा न कर्तव्या । अत एव एनं हन्मीत्याशङ्क्यापराधलेशोप्यस्यां नास्तीत्याह—च्युतेति । गृहात् स्वसदनात् । चकारात् परिचारकेभ्यश्च । अनेन बन्धुमुखादपराधकरणं नास्तीत्युक्तं । राज्यात् राज्योपकरणाच्च । अनेन सेनामुखेन नापराध इत्युक्तं । रामहस्तात् रक्षकहस्ताच्च । तन्मुखादप्यपराधप्रसक्तिर्नास्तीत्युक्तं । मैथिली आचारप्रधानकुले जाता । अनेनापराधस्वरूपमेव न जानातीत्युक्तं । यत् येनापराधकार्येण । एनां हन्तुमिच्छसि तादृशं किं प्रयोजनमुद्दिश्य । अपराद्धा अपराधं कृतवती । कर्तरि क्तः ॥ २१—२२ ॥ हे लोकवध्य, चतुर्दशलोकेषु । स्त्रीघातिनां ये कुत्सिता लोकाः तान् इह जीवितमुत्सृज्य प्रेत्य यातनाशरीरं प्राप्य । प्रतिपत्स्यसे । प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ २३ ॥ सायुधैः सहननसाधनैः ॥ २४ ॥ अनीकं अनीकं च ॥२५–

ति० मूर्ध्नि तत्स्थेकेशपाशे । स्पृष्ट्वेतिशेषः ॥ १५ ॥ ति० येलोकवध्यैः चोरादिभिरपिकुत्सिताः अतिदुःखितयापरिहृताः ॥२३॥ ति० आपतन्तमितिलिङ्गव्यत्ययआर्षः ॥ ती० रक्षसामनीकंकर्तृ ॥ २५ ॥

[पा०] १ ग. घ. सीतांप्रधर्षयत्. क. सीतांप्रकर्षयत्. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. सीतामकर्षयत्. २ झ. लोकवध्यैश्च.

इमां हत्वा ततो रामं लक्ष्मणं त्वां च वानर ॥
सुग्रीवं च वधिष्यामि तं चानार्यं विभीषणम् ॥ २८ ॥
न हन्तव्याः स्त्रियश्चेति यद्ब्रवीषि प्लवङ्गम ॥ पीडाकरममित्राणां यत्स्यात्कर्तव्यमेव तत् ॥ २९ ॥
[[1]तांटकाया वधं रामः किमर्थं कृतवान्पुरा ॥ तदहं हन्मि रामस्य महिषीं जनकात्मजाम्] ॥ ३० ॥
तमेवमुक्त्वा रुदतीं सीतां मायामयीं तदा ॥ शितधारेण खड्गेन निजघानेन्द्रजित्स्वयम् ॥ ३१ ॥
यज्ञोपवीतमार्गेण भिन्ना तेन तपस्विनी ॥ सा पृथिव्यां पृथुश्रोणी पपात प्रियदर्शना ॥
तामिन्द्रजित्स्वयं हत्वा हनुमन्तमुवाच ह ॥ ३२ ॥
मया रामस्य [2]पश्येमां कोपेन च निषूदिताम् ॥ एषा विशस्ता वैदेही विफलो वः परिश्रमः ॥ ३३ ॥
ततः खड्गेन महता हत्वा तामिन्द्रजित्स्वयम् ॥ हृष्टः स रथमास्थाय विननाद महास्वनम् ॥ ३४ ॥
वानराः शुश्रुवुः शब्दमदूरे प्रत्यवस्थिताः ॥ व्यादितास्यस्य नदतस्त[3]द्दुर्गं संश्रितस्य च ॥ ३५ ॥
तथा तु सीतां विनिहत्य दुर्मतिः प्रहृष्टचेताः स बभूव रावणिः ॥
तं हृष्टरूपं समुदीक्ष्य वानरा विषण्णरूपाः [4]सहसा प्रदुद्रुवुः ॥ ३६ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

इन्द्रजिता मायासीताच्छेदनानन्तरं हनुमतावानरान्प्रति सीतानिधनाद्युद्धस्यवैफल्योक्त्या प्रतिनिवर्तनपूर्वकं तैस्सह रामसमीपगमनम् ॥ १ ॥ अत्रान्तरेलब्धावकाशेनेन्द्रजिता निकुंभिलामेत्ययागारंभः ॥ २ ॥

श्रुत्वा तु भीमनिर्ह्रादं शक्राशनिसमस्वनम् ॥ वीक्षमाणा दिशः सर्वा दुद्रुवुर्वानरर्षभाः ॥ १ ॥
तानुवाच ततः सर्वान्हनुमान्मारुतात्मजः ॥ विषण्णवदनान्दीनांस्त्रस्तान्विद्रवतः पृथक् ॥ २ ॥
कस्माद्विषण्णवदना विद्रवध्वे प्लवङ्गमाः ॥ त्यक्तयुद्धसमुत्साहाः शूरत्वं क्व नु वो गतम् ॥ ३ ॥
पृष्ठतोऽनुव्रजध्वं मामग्रतो यान्तमाहवे ॥ शूरैरभिजनोपेतैरयुक्तं हि निवर्तितुम् ॥ ४ ॥

---

२८ ॥ न हन्तव्या इति यत् ब्रवीषि तत्रोत्तरं शृण्विति वाक्यशेषः ॥ २९—३१ ॥ यज्ञोपवीतमार्गेण भिन्ना । मार्गशब्दः प्रकारवचनः । यज्ञोपवीतधारणप्रकारेण भिन्नेत्यर्थः । यज्ञोपवीतमादाय भिन्नेति पाठान्तरं । पूर्वं मूर्धजेषु गृहीतामादाय । यज्ञोपवीतभिन्ना यज्ञोपवीतं यथा भवति तथा भिन्ना । यज्ञोपवीतप्रकारेण भिन्नेत्यर्थः ॥ ३२—३४ ॥ व्यादितास्यस्य व्यात्तास्यस्य । तद्दुर्गं व्यूहीकृतराक्षसपरिवेष्टनरूपं ॥ ३५ ॥ हृष्टरूपं अत्यन्तहृष्टं । विषण्णरूपाः अत्यन्तं विषण्णाः ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

अथेन्द्रजितो निकुम्भिलायां होमारम्भः—श्रुत्वेत्यादि ॥ शक्राशनिसमस्वनं शक्राशनिस्वनसममित्यर्थः ॥ १—२ ॥ विद्रवध्वे विद्रवथ । आत्मनेपदमार्षं ॥ ३ ॥ अनुव्रजध्वं अनुव्रजत । पदव्यत्ययआर्षः

रामानु० रामस्येमां रामसंबन्धिनीं । राममहिषीमितियावत् ॥ ३३ ॥ ति० तद्दुर्गं खेचररथरूपंदुर्गं ॥ ३५ ॥ इत्येकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

[पा०] १ अयंश्लोकः क. ख. ग. च. छ. ज. पाठेषुदृश्यते. २ ङ. छ. झ. ञ. ट. पश्येमांप्रियांशस्त्रनिषूदितां. ख. पश्येमांसीतांकोपेनसूदितां. ३ ख. तद्युद्धं. ४ ख. छ. ञ. ट. समभिप्रदुद्रुवुः.

एवमुक्ताः सुसंहृष्टा वायुपुत्रेण वानराः ॥ शैलशृङ्गाण्यगांश्चैव जगृहुर्हृष्टमानसाः ॥ ५ ॥
अभिपेतुश्च गर्जन्तो राक्षसान्वानरर्षभाः ॥ परिवार्य हनूमन्तमन्वयुश्च महाहवे ॥ ६ ॥
स तैर्वानरमुख्यैश्च हनुमान्सर्वतो वृतः ॥ हुताशन इवार्चिष्मानदहच्छत्रुवाहिनीम् ॥ ७ ॥
स राक्षसानां कदनं चकार सुमहाकपिः ॥ वृतो वानरसैन्येन कालान्तकयमोपमः ॥ ८ ॥
स तु कोपेन चाविष्टः शोकेन च महाकपिः ॥ हनुमान्रावणिरथेऽपातयन्महतीं शिलाम् ॥ ९ ॥
तामापतन्तीं दृष्ट्वैव रथः सारथिना तदा ॥ विधेयाश्वसमायुक्तः सुदूरमपवाहितः ॥ १० ॥
तमिन्द्रजितमप्राप्य रथस्थं सहसारथिम् ॥ विवेश धरणीं भित्त्वा सा शिला व्यर्थमुद्यता ॥ ११ ॥
पातितायां शिलायां तु रक्षसां व्यथिता चमूः ॥ निपतन्त्या च शिलया राक्षसा मथिता भृशम् ॥१२॥
तमभ्यधावञ्छतशो नदन्तः काननौकसः ॥ १३ ॥
ते द्रुमांश्च महावीर्या गिरिशृङ्गाणि चोद्यताः ॥ क्षिपन्तीन्द्रजितः संख्ये वानरा भीमविक्रमाः ॥१४॥
वृक्षशैलमहावर्षं विसृजन्तः प्लवङ्गमाः ॥ शत्रूणां कदनं चक्रुर्नेदुश्च विविधैः स्वरैः ॥ १५ ॥
वानरैस्तैर्महावीर्यैर्घोररूपा निशाचराः ॥ वीर्यादभिहता वृक्षैर्व्यवेष्टन्त रणाजिरे ॥ १६ ॥
स्वसैन्यमभिवीक्ष्याथ वानरार्दितमिन्द्रजित् ॥ प्रगृहीतायुधः क्रुद्धः परानभिमुखो ययौ ॥ १७ ॥
स शरौघानवसृजन्स्वसैन्येनाभिसंवृतः ॥ जघान कपिशार्दूलान्स बहून्दृष्टविक्रमः ॥ १८ ॥
शूलैरशनिभिः खड्गैः पट्टिशैः कूटमुद्गरैः ॥ ते चाप्यनुचरास्तस्य वानराञ्जघ्नुरोजसा ॥ १९ ॥
सस्कन्धविटपैः सालैः शिलाभिश्च महाबलः ॥ हनुमान्कदनं चक्रे रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ २० ॥
स निवार्य परानीकमब्रवीत्तान्वनौकसः ॥ हनुमान्संनिवर्तध्वं न नः साध्यमिदं बलम् ॥ २१ ॥
त्यक्त्वा प्राणान्विवेष्टन्तो रामप्रियचिकीर्षवः ॥ यन्निमित्तं हि युध्यामो हता सा जनकात्मजा ॥२२॥
इममर्थं हि विज्ञाप्य रामं सुग्रीवमेव च ॥ तौ यत्प्रतिविधास्येते तत्करिष्यामहे वयम् ॥ २३ ॥
इत्युक्त्वा वानरश्रेष्ठो वारयन्सर्ववानरान् ॥ शनैः शनैरसंत्रस्तः सबलः सन्न्यवर्तत ॥ २४ ॥
ततः प्रेक्ष्य हनूमन्तं व्रजन्तं यत्र राघवः ॥ स होतुकामो दुष्टात्मा गतश्चैत्यनिकुम्भिलाम् ॥ २५ ॥
निकुम्भिलामधिष्ठाय पावकं जुहवेन्द्रजित् ॥ २६ ॥
यज्ञभूम्यां तु विधिवत्पावकस्तेन रक्षसा ॥ हूयमानः प्रजज्वाल मांसशोणितभुक्तदा ॥ २७ ॥
सोर्चिःपिनद्धो ददृशे होमशोणिततर्पितः ॥ सन्ध्यागत इवादित्यः सुतीव्रोऽग्निः समुत्थितः ॥२८॥

॥ ४—१० ॥ व्यर्थमुद्यता व्यर्थं प्रयुक्ता ॥११–१३॥ इन्द्रजितः इन्द्रजितं प्रति ॥ १४—१८ ॥ शूलैरशनिभिरिति अशनेरायुधत्वं शक्तिविशेषात् ॥१९–२०॥ न साध्यं साधयितुमयोग्यं । प्रयोजनाभावादिति- भावः । तदेवाह—त्यक्त्वेति ॥ २१—२४ ॥ चैत्यनिकुम्भिलां चैत्ये विद्यमानं निकुम्भिलाख्यदेवतायतनमित्यर्थः ॥ २५ ॥ निकुम्भिलामित्यर्धं । जुहव जुहाव ॥ २६—२७ ॥ होमशोणितं शोणितहोमः

स० धरणीं भित्त्वा व्यर्थं इन्द्रजिद्धननरूपार्थरहितंयथाभवतितथा । तामेव याविवेश साशिला पुनरुद्यता उपर्यायाता । एवं शिलायांपातितायांसत्यां रक्षसांचमूःसेनाव्यथिता अन्तर्गताचोत्थितापुनःकिकरोतीतिव्यथांप्राप्ता । भृशंनिपतन्त्यातयाशिलयाच राक्षसाभृशंमथिताइत्यन्वयः । एकेतु व्यर्थमुद्यतासाशिलाऽभूत् धरणींचाविवेश । हनुमताशिलायांपातितायांरक्षसाचमूर्व्यथिता । तयाचनिपतन्त्या शिलयाराक्षसामथिताइत्यन्वयंमन्वते ॥११॥ स० नः इदंबलं साध्यं विनियोज्यंन । साध्यंफलमस्यास्तीतितद्वा ॥ २१ ॥ इदमर्थं पदमेकं । अयंचासावर्थश्चइदमर्थस्तं ॥२३॥ ति० दशम्यांपूर्वाह्णेनिकुंभिलागमनं । निकुंभिलां चैत्यंतदाख्यदेवालयंवटवृक्षंवा ॥ २५ ॥ ति० होमशोणितभुक् होमार्थमाहुतित्वेनप्रक्षिप्तशोणितभुक् ॥ २७ ॥ इतिद्व्यशीतितमःसर्गः ॥ ८२ ॥

[पा०] १ ठ. इदमर्थं. २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. राघवौ. ३ ङ. झ. ट. ततोगत्वापावकः. ४ ग. ङ. छ. झ. ञ. ट. होमशोणित.

अथेन्द्रजिद्राक्षसभूतये तु जुहाव हव्यं विधिना विधानवित् ॥
दृष्ट्वा व्यतिष्ठन्त च राक्षसास्ते महासमूहेषु नयानयज्ञाः ॥ २९ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्व्यशीतितमः ॥ ८२ ॥

त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

हनुमन्मुखादिन्द्रजित्कृतमायासीतामारणश्रवणजशोकेनपतितमूर्च्छितंसुरभिसलिलसेकसमुद्बोधितंरामंप्रति लक्ष्मणेन नास्तिक्यवादाश्रयणेन धर्मादिनिरसनेनपौरुषप्रशंसनपूर्वकं पुनः क्षमापणेनरिपुवधप्रतिज्ञानेन समाश्वासनम् ॥ १ ॥

राघवश्चापि[1] विपुलं तं राक्षसवनौकसाम् ॥ श्रुत्वा सङ्ग्रामनिर्घोषं जाम्बवन्तमुवाच ह ॥ १ ॥
सौम्य नूनं हनुमता क्रियते[2] कर्म दुष्करम् ॥ श्रूयते हि यथा[3] भीमः सुमहानायुधस्वनः ॥ २ ॥
तद्गच्छ कुरु साहाय्यं स्वबलेनाभिसंवृतः ॥ क्षिप्रमृक्षपते तस्य कपिश्रेष्ठस्य युध्यतः ॥ ३ ॥
ऋक्षराजस्तथोक्तस्तु[4] स्वेनानीकेन संवृतः ॥ आगच्छत्पश्चिमं द्वारं हनुमान्यत्र[5] वानरः ॥ ४ ॥
अथायान्तं हनूमन्तं ददर्शर्क्षपतिः पथि ॥ वानरैः कृतसङ्ग्रामैः श्वसद्भिरभिसंवृतम् ॥ ५ ॥
दृष्ट्वा पथि हनूमांश्च तदृक्षबलमुद्यतम् ॥ नीलमेघनिभं भीमं संनिवार्य[6] न्यवर्तत ॥ ६ ॥
स तेन हरिसैन्येन सन्निकर्षं महायशाः ॥ शीघ्रमागम्य रामाय दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥
समरे युध्यमानानामस्माकं प्रेक्षतां[7] पुरः ॥ जघान रुदतीं सीतामिन्द्रजिद्रावणात्मजः ॥ ८ ॥
उद्भ्रान्तचित्तस्तां दृष्ट्वा विषण्णोऽहमरिन्दम ॥ तदहं भवतो वृत्तं विज्ञापयितुमागतः ॥ ९ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवः शोकमूर्च्छितः ॥ निपपात तदा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ १० ॥
तं भूमौ देवसंकाशं पतितं प्रेक्ष्य राघवम् ॥ [illegible] ॥ ११ ॥
असिञ्चन्सलिलैश्चैनं पद्मोत्पलसुगन्धिभिः ॥ प्रदहन्तमनासाद्यं[8] सहसाऽग्निमिवोच्छिखम्[9] ॥ १२ ॥
तं लक्ष्मणोथ बाहुभ्यां परिष्वज्य सुदुःखितः ॥ उवाच राममस्वस्थं वाक्यं हेत्वर्थसंयुतम् ॥ १३ ॥
शुभे वर्त्मनि तिष्ठन्तं त्वामार्य विजितेन्द्रियम् ॥ अनर्थेभ्यो न शक्नोति त्रातुं धर्मो निरर्थकः ॥ १४ ॥

॥ २८ ॥ नयानयज्ञाः शास्त्रीयाशास्त्रीयविदः ॥२९॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

अथ मायासीतावधमूर्च्छितरामसान्त्वनं त्र्यशीतितमे—राघवश्चापीत्यादि ॥ जाम्बवन्तं यदृच्छया सन्निहितं ॥ १ ॥ यथा यतः ॥ २—६ ॥ हरिसैन्येन सह । सन्निकर्षं । रामस्येति शेषः ॥ ७—११॥ उच्छिखं उद्गतज्वालं । "अर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियां" इत्यमरः ॥ १२ ॥ हेत्वर्थसंयुतं हेतुरुपपत्तिः । अर्थः प्रयोजनं । हेतुरूपोर्थोभिधेयो हेत्वर्थ इति वा ॥१३॥ एवं सीताहननश्रवणजनितमनवधिकमधैर्यमाश्रयन्तं राममाश्वासयितुं लक्ष्मणोन्वारुह्यवादेन धर्माधर्मयोः

शि० देवसंकाशं देवानामपिप्रकाशकंराघवं ॥ ११ ॥ ति० शुभइति । " तदद्यविपुलंवीरदुःखमिन्द्रजिताकृतम् । कर्मणा व्यपनेष्यामितस्मादुत्तिष्ठराघव " इतियुद्धायपौरुषावलंबनेनप्रोत्साहयिष्यन् केवलधर्मावलंबनमप्रयोजकमितिप्रतिपादयत्यनेनवाक्यसमूहेन ॥ स० शुभेवेदविहितेवर्त्मनिमार्गेतिष्ठन्तंत्वां अनर्थेभ्यः दुःखेभ्यः । त्रातुंधर्मोयस्मान्नशक्नोति तस्मान्निरर्थकइतियोजना ॥ आर्यविजितेन्द्रियमितिपदमेकंवा । आर्यार्थेपित्रर्थेविजितेन्द्रियं राज्यादिविषयस्पृहारहितत्वाद्विजितमनस्कं "नाहमर्थपरो-

[पा०] १ घ. राघवेन्द्रोपि. २ क. ग. घ. ङ. झ. ट. कृतंकर्मसुदुष्करं. ३ घ. महाभीमः. ४ ज. स्तथाकर्तुं. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. स्तथेत्युक्त्वा. ५ घ. न्यत्रतिष्ठति. ६ च. संनिवार्याभ्यवर्तत. ७ ङ. झ प्रेक्षतांचसः. ८ ग. घ. मसह्यंच. ९ ख. ङ.—ट. मिवोत्थितं.

भूतानां स्थावराणां च जङ्गमानां च दर्शनम् ॥ यथास्ति न तथा धर्मस्तेन नास्तीति मे मतिः ॥१५॥
यथैव स्थावरं व्यक्तं जङ्गमं च तथाविधम् ॥ नायमर्थस्तथा युक्तस्त्वद्विधो न विपद्यते ॥ १६ ॥

स्वरूपं खण्डयन्नीतिशास्त्रानुसारेण बलमेव प्रधानतयालम्ब्यतामित्याह—शुभइत्यादिना सर्गशेषेण ॥ पितृवाक्यपरिपालनादिरूपे शुभे वर्त्मनि तिष्ठन्तं । स्थिरतया तदनुतिष्ठन्तमित्यर्थः । विजितेन्द्रियं हस्तप्राप्तराज्यपरित्याजकयोः कैकेयीदशरथयोरुपर्यपि मनःकालुष्याभावेन विजितेन्द्रियं त्वां । निरर्थकः अवस्तुभूतः । अप्रामाणिक इति यावत् । शशविषाणवत् केवलव्यवहारमात्रावलम्बनो धर्मः अनर्थेभ्यः व्यसनेभ्यः । त्रातुं व्यसनानि निवारयितुं । न शक्नोति । "सति धर्मिणि धर्माश्चिन्त्यन्ते" इति न्यायादिति भावः । निरर्थकमेव त्वया पितृवचनपरिपालनमारब्धं । आदावेव मयोक्तमिति भावः । धर्म इत्युपलक्षणं । अधर्मोपि निरर्थकः सन् रावणमर्थेभ्यो न निवारयितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ननु कथमनयोरप्रामाणिकत्वमित्यपेक्षायां तत्र किं प्रत्यक्षं प्रमाणं उतानुमानं अथ शब्दो वा, नाद्य इत्याह—भूतानामिति ॥ स्थावराणां जङ्गमानां च भूतानां पदार्थानां । यथा दर्शनं प्रत्यक्षत उपलम्भनं अस्ति । तथा धर्माधर्मयोः दर्शनं न अस्तीत्यनुषङ्गः । तेन अदर्शनेन । धर्मोऽधर्मश्च नास्तीति मे मतिः निर्णयः ॥ १५ ॥ उक्तमेवार्थं प्रत्यक्षानुग्राहकेण तर्केण द्रढयति—यथेति ॥ यथैव स्थावरं व्यक्तं प्रत्यक्षत उपलब्धं । जङ्गमं च तथाविधं व्यक्तं भवति । अयं धर्माधर्मरूपोर्थः तथा युक्तो न भवति, तथा प्रत्यक्षो न भवतीत्यर्थः । यदि कश्चिद्धर्मोऽधर्मो वार्थः प्रत्यक्षसिद्धः स्यात् तर्हि स जङ्गमतया वा स्थावरतया दृश्येत । नच दृश्यते । तस्मान्नासौ प्रत्यक्ष इति भावः । किंच त्वद्विधो न विपद्यते । धर्मस्य प्रत्यक्ष-

देविलोकमावस्तुमुत्सहे । विद्धिमामृषिभिस्तुल्यंकेवलंधर्ममास्थितम् " इत्युक्तेःकेवलंधर्मावलंबिनंत्वां सधर्मः । उर्वरितंपूर्ववत् । इदानीधर्मएवंविधोपिस्वसमयेरक्षतीतिसकर्तव्यएवेत्यान्तरङ्गिकभावपक्षेप्यन्वेतुंशक्यतेश्लोकः । तथाहि । अनर्थेभ्यः एवंविधेभ्यः । धर्मस्त्वांत्रातुंशक्नोति । यतःस ननिरर्थकइति ॥१४॥ **ती०** ननुप्रामाणिकस्यधर्मस्यकथमनुपादेयत्वमित्याशङ्क्यतत्सद्भावेकिमनुमानं प्रमाणमुतप्रत्यक्षमितिद्वेधाविकल्प्य धर्मोस्ति फलदर्शनादित्यनुमानपक्षं फलादर्शनान्नास्तीतिपूर्वश्लोकेनिराकृत्येदानीप्रत्यक्षंनिराकर्तुमाह—भूतानामिति । भूतत्वं सत्यत्वं । भूतानां सत्यानामित्यर्थः । स्थावराणांजङ्गमानाचदर्शनंप्रत्यक्षंयथास्ति तथाधर्मस्यदर्शनंनास्तियतः तेनकारणेनधर्मोनास्तीतिमेमतिरितिसंबन्धः ॥ **ति०** एवंधर्मपदार्थमङ्गीकृत्य तस्यार्थत्वंनास्तीत्यनुभवात्प्रदर्श्य इदानींधर्मपदार्थएवनास्ति । फलानुमेयताहितस्योक्ता । फलंचसुखं । प्रकृतेचसुखान्वयव्यतिरेकयोर्धर्मेऽभावेननतेनतदनुमानमित्याह—भूतानामिति । स्थावराणांजङ्गमानांचपश्वादिरूपाणांभूतानांदर्शनं सुखापरोक्षदर्शनंयथास्तितथाधर्मोनास्ति असामर्थ्यादनधिकाराच्च । तस्माद्धर्मःसुखसाधनत्वव्याप्तोनेतिमेमतिः । जन्मान्तरादिकंनास्त्येवेतिबौद्धमतेनेयमुक्तिः । नहितंविनाजायमानस्यापि तत्करणकत्वमितिभावः । यत्तु यथास्थावरादीनांदर्शनात्तत्सत्तातथाधर्मस्यदर्शनाभावाद्धर्मोनास्तीतिव्याचक्षते । तन्न । योग्यानुपलंभस्यैवाभावसाधकत्वात् । धर्मस्यचपिशाचादिवदयोग्यत्वात् ॥ **स०** धर्मोवर्ततइतिप्रवादमात्रतस्तंसिद्धवत्कृत्यवैफल्यमात्रंतस्योक्त्वावस्तुतस्तु यतःसफलानुमेयस्तदेवनास्तीतिसएवनास्तीत्याह—भूतानामिति । स्थावराणां महीरुहादीनां । जङ्गमानां प्राणिनां । एतदादीनांभूतानां । यथाप्रत्यक्षतोदर्शनंयथास्तीतिसन्तः । एतेन तथाधर्मःप्रात्यक्षिकइतिसनास्त्येवेतिचार्वाकमतंप्रसञ्जयतोमेमतिः । यत्तुस्वयंसुखापरोक्षदर्शनंयथास्तीतिव्याख्याय यत्तु " यथास्थावरादीनांदर्शनात्तथाधर्मस्यदर्शनाभावाद्धर्मोनास्तीतिव्याचक्षते " तन्न । योग्यानुपलंभस्यैवाभावसाधकत्वाद्धर्मस्यपिशाचादिवदयोग्यत्वादितिनागोजिभट्टेनव्याख्यातंतत्तुचार्वाकमतावलंबनेनपूर्वपक्षप्रसञ्जनमेवतीर्थाभिप्रेतमितिनसमञ्जसमिवाश्रुतसुखशब्दाध्याहारेणाध्याहृतस्यापिस्थावरपदार्थान्वयायोग्यत्वेनमौलदर्शनपदास्वारस्याच्चाप्ययुक्तं । नतथादर्शनमित्येतावताधर्मस्तेत्वद्विषये न नास्तीतिमेमतिः । तेनपिशितलोचनानवगमेनधर्मोनास्तीतिमे मतिः । पूर्वपक्षमात्रंप्रसञ्जितं । वस्तुतस्तु कालसहायेव्यक्तोभवतिधर्मइतिभावः ॥१५॥ **ती०** उक्तमेवार्थंसतर्कंविशदयति—**यथैवेति** । स्थावरंयथैवव्यक्तं प्रत्यक्षतउपलब्धं जङ्गमंचतथाविधंव्यक्तंभवति । अयंधर्मरूपोर्थः तथायुक्तोनभवति । प्रत्यक्षोनभवतीत्यर्थः । तेननास्तीतिमेमतिरित्यनुषङ्गः । नन्वप्रत्यक्षत्वमात्रेणधर्मनिरासोनोपपद्यते । अतीन्द्रियस्यापिवस्तुनःसद्भावादित्याशङ्क्यबाधकतर्केणनिराकरोति—**त्वद्विधइति** । अतीन्द्रियोपिधर्मोयदिस्यात् तर्हित्वद्विधः नविपद्यते नविपद्येत । नचैवं तस्मान्नास्ति धर्मइत्यर्थः ॥ **ति०** यथा यस्मात् स्थावरंव्यक्तं धर्मप्रसक्तिरहितमपिसुखीतिव्यक्तंतथाविधं स्थावरवद्धर्मानधिकृतंजङ्गमंपश्वाद्यपि सुखीतिव्यक्तं । एतेनव्यतिरेकःखण्डितः । अन्वयमपिखण्डयति । नतथायुक्तः अयमर्थःसुखरूपोन । सर्वात्मनाधर्मयुक्तस्त्वद्विधो धर्मस्यसुखान्वये नविपद्यते नविपन्नःस्यात् । दृश्यतेचविपत्तिरित्यन्वयोपिनास्ति । अनेनतदंशेजन्मान्तरीयधर्मकल्पनापिपरास्ता ।

यद्यधर्मो भवेद्भूतो रावणो नरकं व्रजेत् ॥ भवांश्च धर्मयुक्तो वै नैवं व्यसनमाप्नुयात् ॥ १७ ॥
तस्य च व्यसनाभावाद्व्यसनं च गते त्वयि ॥ धर्मो भवत्यधर्मश्च परस्परविरोधिनौ ॥ १८ ॥
धर्मेणोपलभेद्धर्ममधर्मं चाप्यधर्मतः ॥ यद्यधर्मेण युज्येयुर्येष्वधर्मः प्रतिष्ठितः ॥ १९ ॥
यदि धर्मेण युज्येरन्नाधर्मरुचयो जनाः ॥ धर्मेण चरतां धर्मस्तथा चैषां फलं भवेत् ॥ २० ॥
यस्मादर्था विवर्धन्ते येष्वधर्मः प्रतिष्ठितः ॥ क्लिश्यन्तेऽधर्मशीलाश्च तस्मादेतौ निरर्थकौ ॥ २१ ॥
वध्यन्ते पापकर्माणो यद्यधर्मेण राघव ॥ वधकर्महतो धर्मः स हतः कं वधिष्यति ॥ २२ ॥
अथवा विहितेनायं हन्यते हन्ति वा परम् ॥ विधिरालिप्यते तेन न स पापेन कर्मणा ॥ २३

सिद्धतया सद्भावे त्वद्विधः धार्मिकः विपत्तिं नाप्नुयात् । रावणश्चार्थं न प्राप्नुयादित्यपि द्रष्टव्यं ॥ १६ ॥ नाप्यनुमानं धर्माधर्मयोः प्रमाणमित्याह—यदीति ॥ यद्यधर्मो भूतो भवेत् तदा अधर्मयुक्तो रावणः नरकं व्रजेत् व्यसनं गच्छेत् । यदि धर्मो भूतो भवेत् तदा धर्मयुक्तो भवांश्च एवं व्यसनं नाप्नुयात् । व्यसनाव्यसनरूपकार्याभ्यां हि धर्माधर्मावनुमेयौ । न तथा संभवति । धार्मिकतयाऽभिमते त्वयि व्यसनदर्शनात् । अधार्मिकतयाभिमते रावणे व्यसनादर्शनाच्च । साध्यवति पक्षे हेत्वभावात् स्वरूपासिद्धो हेतुरित्यर्थः ॥ १७ ॥ विरुद्धत्वाच्च सुखदुःखयोः कार्ययोर्न धर्माधर्मानुमापकत्वमित्याह—तस्य चेति ॥ तस्य चाधर्मिष्ठस्य रावणस्य व्यसनाभावात् । व्यसनाभावशब्देन सुखं लक्ष्यते । सुखसद्भावादित्यर्थः । त्वयि च परमधार्मिके व्यसनं दुःखं । गते सति धर्मः अधर्मो भवति अधर्मफलप्रदो भवति । चकारादधर्मोपि धर्मफलाभ्युदयप्रदो भवतीति लभ्यते । अतएव परस्परविरोधिनौ स्वाभावव्याप्तहेतुकावित्यर्थः ॥ १८ ॥ व्यभिचाराद्व्याप्यत्वासिद्धत्वाद्वा न ताभ्यां तदनुमानमित्याह—धर्मेणेत्यादिना निरर्थकावित्यन्तेन ॥ उपलभेदित्यत्र काकुः । धर्मेण धर्मानुष्ठानेन धर्मं धर्मफलं सुखं । उपलभेत् । अधर्मतः अधर्मानुष्ठानेन । अधर्मफलं दुःखं उपलभेत् । उपलभेतेति मन्यसे किमित्यर्थः । एवमनूद्य तत्र दूषणमाह—यदीति । येष्वधर्मः प्रतिष्ठितः । ये अधार्मिका इति यावत् । ते अधर्मेण अधर्मफलेन । यदि युज्ययुः युज्येरन् । नाधर्मरुचयो जनाः । धर्मरुचय इति यावत् । "द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयतः" इति न्यायात् । ते धर्मेण धर्मफलेन । यदि युज्येरन्, तदा धर्मेण चरतामेषां जनानां । धर्मः धर्मफलं सुखं । भवेत् । चकारात् अधर्मेण चरतां दुःखं भवेदिति सिद्धम् । न चैवमित्याह—यस्मादिति । अनेन च हिताहितप्राप्तिलक्षणकार्ययोरनियतत्वेन व्याप्त्यभावान्न ताभ्यां धर्माधर्मावनुमातुं शक्याविति व्याप्यत्वासिद्धिर्व्यभिचारो वा दर्शितः ॥ १९—२१ ॥ शब्दोपि न धर्माधर्मयोः प्रमाणमित्याह—वध्यन्त इति ॥ हे राघव । पापकर्माणः पापिनः । अधर्मेण कर्मरूपेण । वध्यन्ते यदि बाध्यन्ते चेत् । वधकर्म वधकर्मरूपोऽधर्मः । धर्मस्याप्युपलक्षणं । हतः त्रिक्षणावस्थायित्वेन ध्वस्तो भवति । शब्दबुद्धिकर्मणां त्रिक्षणावस्थायित्वात् । हतः सः कं वधिष्यति । कं श्रेयसि नियोक्ष्यतीत्यपि द्रष्टव्यं । धर्माधर्मयोः क्रियारूपयोः क्षणिकत्वेन कालान्तरभाविफलजनकत्वासंभवात् बाधितविषयो वेदो ग्रावप्लवनादिवाक्यवदुपचरितार्थक इतिभावः ॥ २२ ॥ कर्मणः क्षणध्वंसित्वेपि तदाराधिता देवतैव फलप्रदेत्यत्राह—अथवेति ॥ विहितेन विधिना । देवतयेत्यर्थः । अयं जनः । हन्यते बाध्यते । परं अन्यं । हन्ति वा बाधते वा । एवं यदि तेन पापेन कर्मणा पापफलभूतदुःखेन । विधिरेव आलिप्यते संबध्यते । सः प्रयोज्यकर्ता

साधनत्वसिद्धावेवतत्कल्पनावसरात् । अतोऽयमर्थोधर्मरूपोन नास्त्येव ॥ १६ ॥ **ति०** इदानींधर्मादिस्वरूपमेवदुर्निरूपमितिवक्तुं किंव्यापाररूपौवातज्जन्यातिशयरूपौवेतिविकल्पे नाद्यइत्याह—वध्यन्तइति । पापकर्माणःपुरुषाः यद्यधर्मेणक्रियाशरीरेणवध्यन्ते तदाक्रियायास्त्रिक्षणावस्थायित्वाच्चतुर्थक्षणेस्वतएववधकर्मणा नाशक्रिययाहतोनष्टोऽधर्मःस्वयंहतः असन्भूत्वाकंहन्तव्यंवधिष्यति । यद्वा वधकर्मरूपोधर्मः चतुर्थक्षणेहतः नष्टः । स्वयमसन्सन्कंवधिष्यति । वधकर्मेत्युपलक्षणं ॥ २२ ॥ **ति०** द्वितीयंदूषयति **अथवेति** । विहितेन विहितश्येनाद्यनुष्ठानजातिशयेनान्यदीयेन । अयंपुरुषोहन्यते । स्वीयेनवाऽन्यंहन्ति । एवंसतिविधिः

[पा०] १ ङ. झ. ट. धर्मसंयुक्तोनैव. २ क. ङ. झ. ट. चागते.

अदृष्टप्रतिकारेण त्वव्यक्तेनासता सता ॥ कथं शक्यं परं प्राप्तुं धर्मेणारिविकर्शन ॥ २४ ॥
यदि सत्स्यात्सतां मुख्य नासत्स्यात्तव किंचन ॥ त्वया यदीदृशं प्राप्तं तस्मात्सन्नोपपद्यते ॥२५॥
अथवा दुर्बलः क्लीबो बलं धर्मोऽनुवर्तते ॥ दुर्बलो हृतमर्यादो न सेव्य इति मे मतिः ॥ २६ ॥
बलस्य यदि चेद्धर्मो गुणभूतः पराक्रमे ॥ धर्ममुत्सृज्य वर्तस्व यथा धर्मे तथा बले ॥ २७ ॥

नालिप्यते । अस्य न्यायस्य पुण्यकर्मण्यपि तुल्यत्वात् सुखेनापि प्रयोज्यो न संबध्यते । यदि हि सत्कर्माराधितः असत्कर्माप्रीतो वा ईश्वरः धर्माधर्मशब्दवाच्यः स्यात्, तर्हि स एव सुखदुःखभागी कारयिता स्यात् । न तु प्रयोज्य इति भावः ॥ २३ ॥ ननु यथा स्वतन्त्रो राजा लीलार्थं कामपि मर्यादां प्रवर्त्य तदनुवर्तिनमनुगृह्णाति तदतिलङ्घिनं निगृह्णाति च । तथेश्वरोपि त्वाज्ञारूपकर्मानुष्ठायिनमनुगृह्णाति तदननुष्ठायिनं विपरीतानुष्ठायिनं च निगृह्णातीति चेन्न । स हि किं स्वार्थमनुगृह्णाति उत परार्थं । नाद्यः । अवाप्तसमस्तकामस्यावाप्तव्याभावात् । न द्वितीयः । कंचन विरिंचनं कंचनाकिंचनं च वितन्वतस्तस्य पक्षपातनैर्घृण्यापत्तेः । तत्तत्कर्मानुगुणतया सृष्टेर्न पक्षपातादिप्रसक्तिरिति चेन्न । समीचीने कर्मण्यप्रवर्तयतस्तस्य सर्वज्ञस्य निर्दयत्वापत्तेः । अनादिकर्मप्रवाहकृतपूर्वपूर्वकर्मानुगुण्येन पुनः पुनः सदसतोः कर्मणोः पुरुषं प्रवर्तयतीति चेत्, तर्हि कस्यचिन्नियमेन दुःखं कस्यचिन्नियमेन सुखं च स्यात् । नच तथा दृश्यते, अनियमदर्शनात् । तर्हि कर्मजन्योऽपूर्वरूपोतिशयः फलप्रदो धर्म इत्याशङ्क्याह–अदृष्टेति ॥ हे अरिविकर्शन । प्रतिक्रियते परप्रतिपत्तिर्जन्यत इति प्रतिकारो लिङ्गं । अदृष्टप्रतिकारेण अदृष्टलिङ्गेन अनुमानागम्येनेत्यर्थः । अव्यक्तेन अप्रत्यक्षेण । असता सता असद्भूतेन अग्नीन्द्रादिवदर्थवादवाक्येनागम्येन । धर्मेण अपूर्वाख्येन परं श्रेयः कथं प्राप्तुं शक्यं । न शक्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥ उक्तमेवार्थं पुनस्तर्केण दृढीकरोति–यदीति ॥ हे सतां मुख्य । यदि सत् स्यात् । धर्माख्यं वस्त्विति शेषः । धार्मिकस्य तव असत् अनिष्टं । किंचन न स्यात् । तर्कस्य विपर्यये पर्यवसानमाह–त्वयेति । यत् यस्मात्कारणात्, त्वया ईदृशं दुःसहं व्यसनं प्राप्तं । तस्मात्सन्नोपपद्यते । असदेवभवतीत्यर्थः । कार्यानुपलम्भादपूर्वाख्यधर्मो न कल्प्यइत्यर्थः ॥ २५ ॥ ननु न कार्यानुपलम्भमात्रादर्थस्याभावो निश्चेतुं शक्यः, अतीन्द्रियोच्छेदापत्तेः । किंतु सहकारिसंपत्तौ सत्यां कार्यानुपलम्भः कारणलाभावं साधयति । सहकारि च पौरुषं । अतस्तदभावात्फलानुदय इत्यत आह—अथवेति । दुर्बलः बलरहितः निरपेक्षतया कार्याक्षमः । अतएव क्लीबः कातरः स्वतःकार्यकरणासमर्थः । धर्मः बलमनुवर्तते । कार्योत्पादनेपौरुषमपेक्षत इत्यर्थः । एवंचेद्दुर्बलो हृतमर्यादः स्वातन्त्र्येण फलप्रदत्वमर्यादाहीनो धर्मः प्राधान्येन न सेव्य इति मे मतिः ॥ २६ ॥ प्रधानभूतं बलमेवाश्रयणीयमित्याह—बलस्येति ॥ पराक्रमे कार्यसाधनेविषये, बलस्य धर्मः गुणभूतो यदि चेत् उपसर्जनभूतो यदि स्यात्, तदा यथेदानीं धर्मे वर्तसे तथा

विहितानुष्ठानजातिशयएव तेनपापेनकर्मणाहत्यारूपेणलिप्यते । नसकर्मानुष्ठातापुरुषः । हत्यायास्तदकर्तृकत्वात् । नहिस्वोत्पादितपुत्रकृतहत्यापितरंस्पृशति । एवंतस्यकर्मजातिशयस्वातन्त्र्यमभ्युपेत्यात्मालेपउक्तः । एतेन कर्मकरणसंतुष्टस्येश्वरस्यफलदत्वमित्यपास्तं । तस्यैवलेपप्रसङ्गात् । अत्रपक्षेविहितेनेत्यस्यविहितकर्मसंतुष्टेनेश्वरेणेत्यर्थः ॥ २३ ॥ **ति०** एवमतिशयस्यघातकत्वमङ्गीकृत्यात्मालेपउक्तः । इदानींघातकत्वमेवनास्तीत्याह—**अदृष्टेति** । अदृष्टप्रतिकारेण अचेतनतयाज्ञातस्वकर्तव्यशत्रुप्रतीकारेण । अथस्वाश्रयचेतनद्वारातज्ज्ञानमितिचेत्तत्राह—अव्यक्तेन स्वाश्रयभूतात्मनोप्रत्यक्षतयाप्रत्यक्षरूपाव्यक्तेन । अतएव असता असत्कल्पेनसतावर्तमानेनापिधर्मेणकर्मजन्यातिशयेनकथंपरंवध्यस्वरूपंप्राप्तुंशक्यं । अप्राप्यपरंहन्तीतिचेदसंबन्धाविशेषात्सर्वहननप्रसङ्गः । अयंहन्तृकृतकर्मजातिशयोवध्यनिष्ठएवेतिचेदन्यधर्मेणान्यस्यधार्मिकत्वप्रसङ्गः । कर्तृनिष्ठत्वेतूक्तदोषइतिभावः ॥ **शि०** नदृष्टः अचेतनत्वादज्ञातःप्रतिकारः विघातनंयेन । अतएवाव्यक्तेन अप्रकाशमानेन । अतएवासता असत्सदृशेन । सता विद्यमानेनापि धर्मेण कर्मजन्यातिशयरूपविशिष्टेनपरंवध्यादिस्वरूपंप्राप्तुंज्ञातुमित्यर्थः । कथंशक्यं नशक्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥ **ति०** तुल्यन्यायाच्छुभकर्मजातिशयोप्यसन्नेवेतिध्वनितमर्थंतर्केणदृढीकरोति—**यदीति** । हेसतांमुख्य सत्पुरुषश्रेष्ठ यदिसत्कर्मजन्यमदृष्टंसत्स्यात् तदा तव किंचन किंचिदपि । असत् अशुभं दुःखंनस्यात् । उक्तस्यतर्कस्यविपर्ययपर्यवसानमाह । त्वयाचेदृशंदुःखंप्राप्तं । तस्मात्तत् सदि-

[पा०] १ च. धर्मेणरिपुकर्शन.

अथ चेत्सत्यवचनं धर्मः किल परंतप ॥ अनृतस्त्वय्यकरुणः किं न बद्धस्त्वया पिता ॥ २८ ॥
यदि धर्मो भवेद्भूतो अधर्मो वा परन्तप ॥ न स हत्वा मुनिं वज्री कुर्यादिज्यां शतक्रतुः ॥ २९ ॥
अधर्मसंश्रितो धर्मो विनाशयति राघव ॥ सर्वमेतद्यथाकामं काकुत्स्थ कुरुते नरः ॥ ३० ॥
मम चेदं मतं तात धर्मोऽयमिति राघव ॥ धर्ममूलं त्वया छिन्नं राज्यमुत्सृजता तदा ॥ ३१ ॥

धर्ममुत्सृज्य धर्मप्राधान्यमुत्सृज्य । धर्मे इव बलेपि वर्तस्व ॥ २७ ॥ एवं सामान्येन धर्मे दूषितेपि सत्यवचनरूपधर्मविशेषस्य रामेण प्राधान्येनानुरोधात्तत्पृथग्दूषयति—अथेति ॥ हे परंतप । सत्यवचनं धर्मः किल अथ चेदेवं चेत्, अनृतः त्वामभिषेक्ष्यामीत्युक्त्वा तदकरणेन सत्यत्वरहितः । अनृतमिति पाठे वदन्निति शेषः । त्वयि सकलकल्याणगुणाश्रये ज्येष्ठपुत्रे । अकरुणः राज्याद्वनंप्रति निष्कासनान्निर्दयः । अतो बन्धयोग्यः पिता त्वया पितृवचनं करिष्यामीति कृतप्रतिज्ञेनत्वया । किंन बद्धः किं न नियमितः । सर्वप्रजासन्निधौ राममभिषेक्ष्यामीत्युक्तं प्राथमिकं पितृवचनं परित्यज्य पाश्चात्यं वनगमनविषयं पितृवचनं करिष्यामीति कृतप्रतिज्ञेन त्वया पालयता सत्यवचनमपि सम्यक् पालितमितिभावः ॥ २८ ॥ धर्माधर्मयोः सद्भावेपि राज्ञा धर्मोऽधर्मो वा नियमेन नानुष्ठातव्यः । किंतु तत्तत्कालप्रयोजनानुगुण्येनोभावपि कर्तव्यावित्यत्र शिष्टाचारं प्रमाणयति—यदीति ॥ भूतो अधर्मो वेत्यत्र वृत्तानुरोधाय सन्ध्यभावः । यदि धर्मो भवेद्भूतः । यदि केवलं धर्म एवानुष्ठेयत्वेन प्राप्तो भवेत् । तदा वज्री शतक्रतुः मुनिं विश्वरूपं हत्वा इज्यां न कुर्यात्, किन्त्विज्यामेव कुर्यात् । अधर्मो वा । केवलमधर्मो वा। यद्यनुष्ठेयः स्यात्, तदा शतक्रतुः वज्री मुनिं हत्वा इज्यां न कुर्यात्, किंतु हननमेव कुर्यात् । क्षत्रधर्मनिष्ठेनेन्द्रेण धर्माधर्मयोरनुष्ठितत्वाद्राज्ञा यथाकालमुभयमपि कर्तव्यमिति भावः । यान्येतानि देवक्षत्राणीन्द्रो वरुणः पर्जन्यो यम ईशान इतीन्द्रस्य क्षत्रियत्वं श्रूयते ॥ २९ ॥ इदानीमभ्युपगमवादेनैकान्ततो धर्माधर्मयोरेकस्याश्रयणमनर्थपर्यवसायीत्याह—अधर्मेति ॥ अधर्मसंश्रितो धर्मः अधर्मसहितो धर्मः। धर्मश्चाधर्मश्चेत्यर्थः । विनाशयति कर्तारमिति शेषः। नियमेन पृथक् पृथगनुष्ठीयमानौ धर्माधर्मौ कर्तारं विनाशयतः । अत एवैतत्सर्वं धर्माधर्मात्मकं सर्वं कर्मजातं यथाकामं तत्तत्कालोचितं । अनियमेन नरः कुरुते । कुर्यादित्यर्थः ॥ ३० ॥ अस्मिन्नर्थे न मे संदेह इत्याह—ममेति ॥ हे तात अनुकम्प्य। "तातोनुकम्प्ये पितरि" इति रत्नमाला । इदं याथाकाम्येनाचरणं यदस्ति । अयं धर्म इति मम

तिनोपपद्यते ॥ २५ ॥ ति० किंच सत्यस्यापिधर्मत्वाद्धर्मपक्षपातिनाभवतासत्यधर्मएवादौकिमितिसम्यङ्नानुष्ठितः । येनैवमनर्थोनवृत्तःस्यादित्याह—अथचेदिति । अथ पक्षान्तरे । हेपरंतप त्वयासत्यवचनं पितृवचनाङ्गीकाररूपसत्यपरिपालनंधर्मोनुष्ठीयतइति चेत्तदात्वयिज्येष्ठेउक्तस्याभिषेकवचनस्याकरणेयदनृतंराज्ञःप्राप्तं तेनानृतेनराजात्वयाविनाभूतः । मृतइतिशेषः । अतस्तेनराज्ञोऽभिषेककरणरूपसत्येनत्वंबद्धःकिंन भवेरितिशेषः । प्रथमोक्तराज्ञोभिषेकवचनरूपंसत्यंनपरिपालितं । तत्परिपालनेत्वयाविनाभूतत्वासंभवेनपितृमरणंनस्यात् । एवमाद्यनर्थश्चनवृत्तःस्यादितिभावः । "अनृतंत्वय्यकरणेकिंनबद्धस्त्वयाविना" इतिसर्वत्रपाङ्क्तःपाठइति कतकः । तीर्थस्तु "अनृतंत्वय्यकरुणःकिंनबद्धस्त्वयापिता" इतिपठित्वासत्यस्यधर्मत्वेत्वय्यभिषेकविषयमनृतंवदन्राज्यान्निष्कासनादकरुणःपितात्वयाकिंनबद्धइतिव्याचष्टे । तदयुक्तं । पितृबन्धनस्यसत्यवचनपरिपालनरूपत्वाभावात् ॥ स० अथखलुचेदिति निपातसमुदायोयद्यर्थे । हेपरंतप सत्यवचनंयदिधर्मस्तर्हिअनृतः नविद्यतेकृतंसत्यवचनंयस्यसतथा । सभायांत्वामभिषेक्ष्यामीति वचनंदत्वावनंप्रतिप्रेषितवानित्यसत्यवचनः । सुकुमारशरीरःसीतयासहकथंप्रवेक्ष्यतीतित्वयित्वद्विषये अकरुणःपितादशरथः सत्यवाक्यत्वेनकर्तुंकिंनबद्धः । तत्प्रतिज्ञायाएवप्रथमत्वात् । यत्तुनागोजिभट्टेन "अनृतंत्वय्यकरणेकिंनबद्धस्त्वयाविना" इतिपाठान्तरंधरतातीर्थस्तु "अनृतस्त्वय्यकरुणःकिंनबद्धःपितात्वया" इतिपठित्वेत्यादिनासर्वमनूद्य तदयुक्तं पितृबन्धनस्यसत्यवचनपरिपालनरूपत्वाभावादितिदूषणं तदसंगतं । तस्यपितृबन्धनएवतात्पर्याभावात् । किंनबद्धः किमर्थंननियमितइतितेनोक्तत्वेनासदनुवादत्वात् ॥ २८ ॥ ति० यदिदमुक्तंयथोचितकालदेशमुभयमनुष्ठेयमितिममममतं । नन्वेवंधर्मस्यतवापिसंमतत्वेकिमितिमेदुःखमतआह—धर्ममूलमिति । अर्थमूलंराज्यमुत्सृजतात्वया धर्मस्यमूलं अर्थरूपंछिन्नं । अतस्त्वंक्लेशवानितिभावः । यत्तुतीर्थेन 'अधर्मःसंश्रितोधर्मःकर्तारंविनाशयति । तस्माद्यथाकामंतत्कालौचित्येनोभयमप्यनुष्ठेयमिदमेव । यथाकाम्येनोभयाचरणमेवधर्मइतिमममतं ।

[पा०] १ ङ. झ. ट. अनृतंत्वय्यकरणे. २ च. ञ. ट. तदाछिन्नं. घ. त्वयाछिन्नं. ख. तथाच्छिन्नं.

अर्थेभ्यो हि विवृद्धेभ्यः संवृत्तेभ्यस्ततस्ततः ॥ क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः ॥ ३२ ॥
अर्थेन हि वियुक्तस्य पुरुषस्याल्पतेजसः ॥ व्युच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥ ३३ ॥
सोयमर्थं परित्यज्य सुखकामः सुखैधितः ॥ पापमारभते कर्तुं ततो दोषः प्रवर्तते ॥ ३४ ॥

यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ॥
यस्यार्थाः स पुमाँल्लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥ ३५ ॥
यस्यार्थाः स च विक्रान्तो यस्यार्थाः स च बुद्धिमान् ॥
यस्यार्थाः स महाभागो यस्यार्थाः स महागुणः ॥ ३६ ॥

अर्थस्यैते परित्यागे दोषाः प्रव्याहृता मया ॥ राज्यमुत्सृजता वीर येन बुद्धिस्त्वया कृता ॥ ३७ ॥
यस्यार्था धर्मकामार्थास्तस्य सर्वं प्रदक्षिणम् ॥ अधनेनार्थकामेन नार्थः शक्यो विचिन्वता ॥ ३८ ॥
हर्षः कामश्च दर्पश्च धर्मः क्रोधः शमो दमः ॥ अर्थादेतानि सर्वाणि प्रवर्तन्ते नराधिप ॥ ३९ ॥
येषां नश्यत्ययं लोकश्चरतां धर्मचारिणाम् ॥ तेऽर्थास्त्वयि न दृश्यन्ते दुर्दिनेषु यथा ग्रहाः ॥ ४० ॥

मतं सिद्धान्त इत्यर्थः । एवं प्रथमं धर्म एवाप्रामाणिक इत्युक्तं । पश्चात्कथंचित्प्रामाणिकत्वसंभवेपि न तस्य प्राधान्यमित्युक्तं । इदानीमप्राधान्येनापि धर्मस्तव न संभवति, मूलाभावादित्याह—धर्ममूलमित्यादिना । धर्मस्य मूलं कारणं अर्थरूपं, तदा प्राप्तकाले, राज्यमुत्सृजता त्वया छिन्नं । मूलच्छेदात्तव कथं धर्म इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ तदेव धर्ममूलत्वमर्थस्य प्रतिपादयति—अर्थेभ्य इति ॥ ततस्ततः प्रजापालनाय प्रदेयषड्भागकरप्रदानादिकारणात् । संवृत्तेभ्यः प्राप्तेभ्यः । क्रमाद्विवृद्धेभ्योऽर्थेभ्यः सर्वाः क्रियाः यज्ञदानादिक्रियाः । प्रवर्तन्ते । पर्वतेभ्य इत्युपमानेन मूलधनव्ययमकृत्वैवार्थमूलतया दानादिक्रियाः कार्या इत्युक्तं ॥ ३२ ॥ व्यतिरेकमुखेनापि तदेव प्रतिपादयति—अर्थेनेत्यादिना ॥ कुसरितः अल्पसरितः ॥ ३३ ॥ न केवलमर्थपरित्यागेन धर्मासंभवः किंतु दोषप्राप्तिरपीत्याह—सोयमिति ॥ सुखैधितः पूर्वं सुखेन संवर्धितः । सोयं अर्थपरित्यागी अर्थं प्राप्तं परित्यज्य सुखकामः सन्, पापं अन्यायेनार्थार्जनं सुखसाधनभूतधनसंपादनार्थं स्तेयादिपापं आरभते । ततः तेन कर्मणा । दोषः प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ यस्यार्थास्तस्य मित्राणीत्यादिश्लोकद्वयं क्वचित्पठ्यते ॥ पुमान् पुंस्त्ववान् । अन्यः स्त्रीप्राय इत्यर्थः । महाभागः महाभाग्यः । महागुणः शीलादिगुणवान् ॥ ३५—३६ ॥ अर्थस्य परित्यागे एते पूर्वोक्तगुणप्रतियोगिनो निर्मित्रत्वादयो दोषाः, प्रव्याहृताः स्पष्टमुक्ताः । राज्यमुत्सृजता त्वया येनगुणेन बुद्धिः अर्थपरित्यागविषया कृता तं गुणं जान इत्यर्थः । यद्वा राज्यमुत्सृजता त्वया । येन कारणेनार्थपरित्यागे बुद्धिः कृता तेन कारणेन एते दोषाः मया प्रव्याहृता इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ धर्मकामार्थाः धर्मकामप्रयोजनानि । प्रदक्षिणं अनुकूलं । प्रतिष्ठितमिति वा पाठः । व्यतिरेकमुखेनाप्याह—अधनेनेति । अधनेन धनं विना अर्थकामेनापि । विचिन्वता अर्थार्जनव्यापारं कुर्वता पुरुषेण । अर्थः श्रेयः । न शक्यं न साधयितुं शक्यं । अव्ययमेतत् । "शक्यमरविन्दसुरभिः" इति प्रयोगात् ॥ ३८ ॥ न केवलमर्थकामावेव धनमूलौ, अन्येपि तथेत्याह—हर्ष इति ॥ प्रवर्तन्ते प्रकृष्टा निवर्तन्ते । शोभन्त इत्यर्थः । असतो निर्धनस्य शमदमौ हि धनलाभे निवर्तेते ॥ ३९ ॥ न केवलमामुष्मिकश्रेयःसाधनभूतोर्थः, किंतु ऐहिकश्रेयःसाधनं

इतिव्याख्यातं । तत्तूपहसनीयमेवव्युत्पन्नैरित्यलम् ॥ ३१ ॥ ति० अथार्थस्यधर्ममूलत्वमेवप्रतिपादयति । अर्थेभ्यइति । ततस्ततःसंवृत्तेभ्यः नानादेशादाहृतेभ्यः । अतएवप्रवृत्तेभ्योर्थेभ्यःसर्वाःक्रियाः योगप्रधानाः भोगप्रधानाश्चप्रवर्तन्ते । निष्कामतयाकृतायोगप्रधानाभवन्ति । सकामतयाकृताभोगप्रधानाइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ स० चरतां "चर गतिभक्षणयोः" । गत्यर्थानांज्ञानार्थत्वाज्ज्ञानिनां । धर्मचारिणामपितेषामृष्यादिजनानांयेषामर्थानामभावादयंलोकः ऐहिकसुखं । नश्यति । तेऽर्थास्त्वय्यपिनदृश्यन्ते । चरतां भक्षयतांराक्षसानां । अयंलोकोजनः धर्मचारिणातेषांयेभ्योनश्यति तेऽर्थास्त्वयिनदृश्यन्तइतिवा । दुर्दिनं मेघच्छन्नदिनं

[पा०] १ ङ. च. झ. ट. विमुक्तस्य. २ ख. सगुणान्वितः. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. सगुणाधिकः. ३ क. ख. प्रतिष्ठितं.

त्वयि प्रव्राजिते वीर गुरोश्च वचने स्थिते ॥ रक्षसाऽपहृता भार्या प्राणैः प्रियतरा तव ॥ ४१ ॥
तदद्य विपुलं वीर दुःखमिन्द्रजिता कृतम् ॥ कर्मणा व्यपनेष्यामि तस्मादुत्तिष्ठ राघव ॥ ४२ ॥
उत्तिष्ठ नरशार्दूल दीर्घबाहो दृढव्रत ॥ किमात्मानं महात्मानमात्मानं नावबुध्यसे ॥ ४३ ॥
अयमनघ तवोदितः प्रियार्थं जनकसुतानिधनं निरीक्ष्य रुष्टः ॥
सहयगजरथां सराक्षसेन्द्रां भृशमिषुभिर्विनिपातयामि लङ्काम् ॥ ४४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

रामसमीपमुपागतवता लक्ष्मणमुखाद्रामशोककारणमवगतवताचविभीषणेन रामंप्रति इन्द्रजिन्निहतसीतायामायामयत्वोक्त्या समाश्वासनम् ॥ १ ॥ तथेन्द्रजितानिकुंभिलायांहोमारंभस्य होमसमाप्तौतस्यदुर्जयत्वस्यच निवेदनेन तद्वधाय लक्ष्मणप्रेषणप्रार्थना ॥ २ ॥

राममाश्वासयाने[3] तु लक्ष्मणे भ्रातृवत्सले ॥ निक्षिप्य गुल्मान्स्वस्थाने तत्रागच्छद्विभीषणः ॥ १ ॥

चेति व्यतिरेकमुखेन प्रतिपादयन् तादृशोर्थस्त्वयि नास्तीत्याह—येषामिति ॥ येषां चरतामित्यनादरे षष्ठी । येषां चरतां यांश्चरतो विद्यमानानर्थाननादृत्य धर्मचारिणां केवलं धर्ममाचरतां । अयं लोको नश्यति । ऐहिकसुखं नास्तीत्यर्थः । ते तादृशाः सुखसाधनभूताः अर्थाः दुर्दिनेषु मेघच्छन्नदिनेषु "मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनं" इत्यमरः । सूर्यादयो ग्रहाः यथा न दृश्यन्ते, तथा त्वयि न दृश्यन्ते । सकलश्रेयःसाधनभूता अर्थास्त्वया नादृताइत्यर्थः ॥ ४० ॥ अर्थहेतुभूतराज्यपरित्यागेन पितृवचनपरिपालनरूपकेवलधर्मावलम्बनेन च प्राप्तं दोषमाह—त्वयीति ॥ प्राणैः प्राणेभ्यः । प्राणैस्तुल्यं प्रियतरेति वाऽर्थः ॥ ४१ ॥ एवं गते किं करणीयमित्यत्राह—तदद्येति ॥ भवत्कर्मणाप्राप्तंदुःखं मत्कर्मणा व्यपनेष्यामीत्यर्थः । कृतप्रतिक्रियया तद्दुःखं निवारयिष्यामीति भावः ॥ ४२ ॥ एवं भक्तिवादानुक्त्वा क्षमापणं विदधाति—उत्तिष्ठेति ॥ आत्मानं स्वं । महात्मानं महा- । आत्मानं परमात्मानं । किं नावबुध्यसे । तस्मात् भवतः शोककारणं नास्तीति हृदयम् ॥ ४३ ॥ अयं अहं तव विधेयत्वेन सन्निहितः, तव प्रियार्थं उदितः उद्युक्तः उत्पन्नो वा । अनेन दुःखं व्यपनेष्यामीत्येतद्विवृतं ॥ ४४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३

अथेन्द्रजिद्वधोपायदर्शनं—राममाश्वासयान इत्यादि ॥ आश्वासयाने आश्वासयमाने । आगमशासनस्यानित्यत्वान्मुगभावः । अनेन पूर्वोक्तवादा भ्रातृवात्सल्यात्तदाश्वासनार्था नतु परमार्था इत्युक्तं । पूर्वोक्तयुक्तिपरिहारस्तु, "हैतुकान्बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि

॥ ४० ॥ **स०** राज्यत्यागाचातुर्यमूलमेतदित्याह—**त्वयीति** ॥ ४१ ॥ **ति०** अतःपरमेतावदेवकर्तव्यंकिमतीतार्थानुशोचनेनेत्याह—तदद्येति । कर्मणापौरुषेणअहमेवव्यपनेष्यामि । तस्मान्मत्प्रोत्साहनार्थमुत्तिष्ठ ॥ ४२ ॥ **शि०** हेमहात्मन् महात्मानं सर्वप्रवर्तकं । आत्मानं स्वस्वरूपं । कुतोनावबुध्यसे । एतेनतवैवेच्छयासर्वंजातमितिसूचितं ॥ ४३ ॥ **ती०** सीतानिधनश्रवणजनितदुःखार्दितोहमितःपरंकिमपिकर्तुंनशक्नोमीत्याशङ्क्यतर्ह्यहमेवकरिष्यामिमांनियोजयेत्याशयेनाह—**अयमिति** । अयमहंतव प्रियार्थमुद्यतःत्वन्नियोजितसेवांकर्तुमेवाहमुत्पन्नइत्यर्थः । अतःजनकसुतानिधनंनिरीक्ष्यरुष्टःसन् लङ्कांविनिपातयामीत्यर्थः । यद्वा सकलशास्त्रार्थतत्वज्ञस्त्वंकिमर्थमेवंधर्माधर्मखण्डनंकरोषि । शक्तश्चेच्छौर्यंप्रदर्शयेत्यतआह—अयमिति । जनकसुतानिधनंनिरीक्ष्य रुष्टःसन् अयमहंधर्माधर्मखण्डनरूपमर्थं उदितः उक्तवानस्मि । इतःपरंतवप्रियार्थं तवप्रिया या सीता तदर्थं सीतानिधनप्रतिकारार्थंलङ्कांविनिपातयामीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ इतित्र्यशीतितमःसर्गः ॥ ८३ ॥

[पा०] १ ट. महात्मानंमहात्मन्नावबुध्यसे. २ क. ख. ग. ट. अहमनघ. च. अयमहमघ. ३ ङ. च. झ. ञ. ट. माश्वासमानेतु.

नानाप्रहरणैर्वीरैश्चतुर्भिः सचिवैर्वृतः ॥ नीलाञ्जनचयाकारैर्मातङ्गैरिव यूथपः ॥ २ ॥
सोऽभिगम्य महात्मानं राघवं शोकलालसम् ॥ वानरांश्चैव ददृशे बाष्पपर्याकुलेक्षणान् ॥ ३ ॥
राघवं च महात्मानमिक्ष्वाकुकुलनन्दनम् ॥ ददर्श मोहमापन्नं लक्ष्मणस्याङ्कमासितम् ॥ ४ ॥
व्रीडितं शोकसंतप्तं दृष्ट्वा रामं विभीषणः ॥ अन्तर्दुःखेन दीनात्मा किमेतदिति सोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥
विभीषणमुखं दृष्ट्वा सुग्रीवं तांश्च वानरान् ॥ लक्ष्मणोवाच मन्दार्थमिदं बाष्पपरिप्लुतः ॥ ६ ॥
हतामिन्द्रजिता सीतामिह श्रुत्वैव राघवः ॥ हनुमद्वचनात्सौम्य ततो मोहमुपागतः ॥ ७ ॥
कथयन्तं तु सौमित्रिं संनिवार्य विभीषणः ॥ [पुष्कलार्थमिदं वाक्यं विसंज्ञं राममब्रवीत् ॥ ८ ॥]
मनुजेन्द्रार्तरूपेण यदुक्तं च हनूमता ॥ तदयुक्तमहं मन्ये सागरस्येव शोषणम् ॥ ९ ॥
अभिप्रायं तु जानामि रावणस्य दुरात्मनः ॥ सीतां प्रति महाबाहो न च घातं करिष्यति ॥ १० ॥
याच्यमानस्तु बहुशो मया हितचिकीर्षुणा ॥ वैदेहीमुत्सृजस्वेति न च तत्कृतवान्वचः ॥ ११ ॥
नैव साम्ना न दानेन न भेदेन कुतो युधा ॥ सा द्रष्टुमपि शक्येत नैव चान्येन केनचित् ॥ १२ ॥
[मायामयीं महाबाहो तां विद्धि जनकात्मजाम् ॥] वानरान्मोहयित्वा तु प्रतियातः स राक्षसः ॥
चैत्यं निकुम्भिलां नाम यत्र होमं करिष्यति ॥ १३ ॥

नार्चयेत्" इति मनूक्तरीत्या प्रेक्षणीयः । गुल्मान् सेनासन्निवेशान् । स्वस्थाने स्वकार्यकरणार्थं ॥ १—२ ॥ सोऽभिगम्येति । अत्र राघवपदं लक्ष्मणपरं । उत्तरश्लोके रामदर्शनस्य वक्ष्यमाणत्वात् । ददृशे ददर्श ॥ ३–४ ॥ सः विभीषणः रामं दृष्ट्वा दीनात्मा दीनमनस्कः सन् । अन्तर्दुःखेन अबहिःप्रकटितदुःखविकारेण उपलक्षितः सन् अब्रवीत् ॥ ५ ॥ लक्ष्मणोवाचेत्यत्र छान्दसः सुलोपः । मन्दार्थं अल्पार्थं । संगृहीतार्थमित्यर्थः ॥ ६—७ ॥ कथयन्तमित्यर्धं ॥ [illegible] त्वात् । विभीषणः उवाचेति शेषः ॥ ८—९ ॥ करिष्यति । रावण इति शेषः ॥ १० ॥ तत्र हेतुमाह—याच्यमान इत्यादिना ॥ ११ ॥ सा साम्ना द्रष्टुमपि नैव शक्येत । दानेनापि द्रष्टुं न शक्येत । भेदेनापि द्रष्टुं न शक्येत । युधा दण्डेन कुतो द्रष्टुमपि शक्येत । अन्येन मायोपायेन केनचिद्द्रष्टुमपि नैव शक्येत ॥ १२ ॥ कथं तर्हीन्द्रजिता हतेत्याशङ्क्य मायेयमित्याह—वानरानित्यादिना ॥ मोहयित्वा । लङ्कायां स्वव्यतिरिक्तस्य योद्धुरभावात् स्वस्मिन्कर्मव्याकुले वानराः प्रहरेयुः यज्ञश्च विच्छिद्येत । विच्छिन्ने च तस्मिन् ब्रह्मवरानुसारेण स्वस्य विनाशो भविष्यतीति

स० आर्तरूपेण दीनसदृशेन । सागरस्यशोषणं अगस्त्यादिसमावेशाभावदशायांयथाऽयुक्तं तथेदमयुक्तंमन्ये ॥ **शि०** सागरस्यशोषणमिति । एतेन तत्कालेऽगस्त्यकर्तृकसागरशोषणंनप्रसिद्धमितिध्वनितं ॥ ९ ॥ **ति०** कथमयुक्तंतत्राह—अभिप्रायंत्विति । सीतांप्रति सीतामुद्दिश्यवर्तमानंतदभिप्राय सर्वनाशेपिसीतानत्याज्येत्येवंरूपंजानामिच । अतोघातंनकरिष्यति । सीतायाइतिशेषः ॥ **स०** हतासीतेत्यभिहितंश्रुतवतोदुःखंकथयकथमयुक्तमित्यतोवक्ति—**अभिप्रायमिति** । सीतांप्रति तामुद्दिश्यदुरात्मनोपिरावणस्याभिप्रायंजानामि । कोसावभिप्रायइत्यतआह—नचेति । सीतायाइतिशेषः । सीतांप्रतिसीतायाघातंनचकरिष्यतीतिदुरात्मनोरावणस्याभिप्रायंजानामि । अद्यवाश्वोवाऽहमपिहतःस्यांनत्यजेयंजानकींपाक्षिक्यादुराशयापिदुराशयोननाशयतीतितदभिप्रायंजानामीतिभावः ॥ १० ॥ **स०** हेस्व स्वकीय भ्रातरितियावत् । सीतामुत्सृजेतियाच्यमानः नचतत् मद्याचितप्रमेयकंवचःकृतवान् ॥ ११ ॥ **स०** सातुस्वनिमित्तमशेषनक्तंचरनाशोभावीत्येवरावणकरग्रहंप्राप्ताकुपिताचेत्सद्योनाशयेदितिवक्तुंतद्गुणानाह—नैवेति । युधा युद्धेन । क्विबन्तः । अन्येनकेनापिवञ्चनाद्युपायेन । किंचसीताऽन्येनकेनापिकेनाप्युपायेनद्रष्टुमेवाशक्या कुतस्तस्याहरणपूर्वकंवधइत्याहेतिपद्यमवतारयतानागोजिभट्टेन समग्रंरामायणंद्वादशवारंश्रुतवतःसीतायारामस्यचकोनुबन्धइतिप्रश्न-

[**पा०**] १ क.—ट. श्चतुर्भिरभिसंवृतः. २ ङ. झ. ट. यूथपैः. ३ क. ख. सोभिवाद्य. ४ ज. व्रीडितःशोकसंतप्तो. ५ ख. धर्मात्मा. ६ ङ. च. झ. ञ. ट. मुपाश्रितः. ७ इदमर्धं क. ख. घ.—ट. पाठेषुदृश्यते. ८ क—ट. यदुक्तस्त्वं. ९ इदमर्धं ङ. झ. ट. पाठेषुदृश्यते. १० ङ. झ. ट. निकुंभिलामद्यप्राप्य.

हुतवानुपयातो हि देवैरपि सवासवैः ॥ दुराधर्षो भवत्येत्र सङ्ग्रामे रावणात्मजः ॥ १४ ॥
तेन मोहयता नूनमेषा माया प्रयोजिता ॥ विघ्नमन्विच्छता तत्र वानराणां पराक्रमे ॥ १५ ॥
ससैन्यास्तत्र गच्छामो यावत्तन्न समाप्यते ॥ त्यजेमं नरशार्दूल मिथ्या सन्तापमागतम् ॥
सीदते हि बलं सर्वं दृष्ट्वा त्वां शोककर्शितम् ॥ १६ ॥
इह त्वं स्वस्थहृदयस्तिष्ठ सत्त्वसमुच्छ्रितः ॥ लक्ष्मणं प्रेषयास्माभिः सह सैन्यानुकर्षिभिः ॥ १७ ॥
एष तं नरशार्दूलो रावणिं निशितैः शरैः ॥ त्याजयिष्यति तत्कर्म ततो वध्यो भविष्यति ॥ १८ ॥
तस्यैते निशितास्तीक्ष्णाः पत्रिपत्राङ्गवाजिनः ॥ पतत्रिण इवासौम्याः शराः पास्यन्ति शोणितम् ॥ १९ ॥
तं सन्दिश महाबाहो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ राक्षसस्य विनाशाय वज्रं वज्रधरो यथा ॥ २० ॥

मनुजवर न कालविप्रकर्षो रिपुनिधनं प्रति यत्क्षमोऽद्य कर्तुम् ॥
त्वमतिसृज रिपोर्वधाय वाणीममररिपोर्मथने यथा महेन्द्रः ॥ २१ ॥
समाप्तकर्मा हि स राक्षसाधिपो भवत्यदृश्यः समरे सुरासुरैः ॥
युयुत्सता तेन समाप्तकर्मणा भवेत्सुराणामपि संशयो महान् ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

सीताशोकाकुलतयाविभीषणभाषितमनवधारितवतोरामस्यचोदनया पुनर्विभीषणेन तंप्रति इन्द्रजितं प्रतिनिकुंभिलायां होमसमाप्तौ सर्वदुर्जयत्वरूपब्रह्मवरदानप्रकारस्य ब्रह्मणैवोक्तस्यहोमापरिसमाप्तेस्तद्वधहेतुत्वस्यच निवेदनेन तद्वधायानुजनि-योजनप्रार्थना ॥ १ ॥ रामचोदनया लक्ष्मणेनेन्द्रजिद्वधायविभीषणादिभिःसह निकुंभिलांप्रतिप्रस्थानम् ॥ २ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवः शोककर्शितः ॥ नोपधारयते व्यक्तं यदुक्तं तेन रक्षसा ॥ १ ॥

मत्वा वञ्चनमितिभावः ॥ १३—१४ ॥ अन्विच्छता चिन्तयता ॥ १५ ॥ तत् होमरूपं कर्म ॥ १६ ॥ सैन्यानुकर्षिभिः सैन्यपालैः ॥ १७ ॥ तत्कर्म होम-कर्म । णिजन्तत्वाद्विकर्मकत्वं ॥ १८ ॥ एते लक्ष्-णीयाः । पत्रिपत्राणि पक्षिपक्षाः, तेषामङ्गानि बर्हाणि, तैः वाजिनः वेगवन्तः ॥ १९—२० ॥ यद्यस्मात्का-रणात् रिपुनिधनं प्रति कालविप्रकर्षः कालविलम्बः । अद्य कर्तुं न क्षमः। तत्तस्मात् । त्वं रिपुवधाय वाणी-मतिसृज । आज्ञापयेत्यर्थः । यथा महेन्द्र इत्यपन्मा-त्रेदृष्टान्तः ॥ २१—२२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-चिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धका-ण्डव्याख्याने चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

अथेन्द्रजिद्वधाय लक्ष्मणनिर्गमनं—तस्य तद्वचन-

नीतिरुपार्जितेतिसंतोष्टव्यं ॥ १२ ॥ **शि०** एषलक्ष्मणः रावणि तत् मायाजनकहवनरूपंकर्म । त्याजयिष्यति । ततः तस्मा-द्धेतोः । वध्योभविष्यति । इन्द्रजिदितिशेषः । रावणेःकर्मत्वंतुकृतपूर्वीकटमित्यत्रेव पूर्वंकटरूपकर्माविवक्षयाऽकर्मकत्वेनाविवक्षितक-र्माणोपियथाऽकर्मकत्वेनगृह्यन्ते तथाऽकर्मकत्वेनशब्देन्दुशेखरादौनिरूपितं ॥ १८ ॥ **ति०** तस्मात्त्वंरिपोर्वधायलक्ष्मणमतिसृज प्रेषय । यथादिविजरिपुमथनेअमरेन्द्रोवज्रमतिसृजतितथेत्यर्थः ॥ २१ ॥ **स०** प्रेष्यप्रेषणावश्यंभावितासूचनायपुनरुक्तीकरोति—**समाप्तकर्मेति** । सुराणामपिसंशयः प्राणसंशयः । पूर्वंसुरासुरैरितिप्रकृतत्वात्सुरासुराणांसंशयइतिवाच्यं । तथापिकेचिदेवदेवप-क्षिणोसुराएतद्वेष्याः । इतरेत्वेतत्कूटघटिताएवेतिसुराणामित्येवोक्तमितिमन्तव्यं ॥ २२ ॥ इतिचतुरशीतितमःसर्गः ॥ ८४ ॥

[**पा०**] १ ख. ङ. च. झ. ट. भवत्येष. २ ङ. झ. ट. त्यजैनं. ३ च. ज. कङ्कपत्राङ्ग. ४ क. घ. ङ. ज.—ढ. तत्संदिश. ५ ङ. झ. वधायवज्रंदिविजरिपोर्मथने. क. ज. वधायवाणीमसुरपुरोन्मथने. ञ. वधायवज्रममर.

ततो धैर्यमवष्टभ्य रामः परपुरञ्जयः ॥ विभीषणमुपासीनमुवाच कपिसन्निधौ ॥ २ ॥
नैर्ऋताधिपते वाक्यं यदुक्तं ते विभीषण ॥ भूयस्तच्छ्रोतुमिच्छामि ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ ३ ॥
राघवस्य वचः श्रुत्वा वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ यत्तत्पुनरिदं वाक्यं बभाषे स विभीषणः ॥ ४ ॥
यथाज्ञप्तं महाबाहो त्वया गुल्मनिवेशनम् ॥ तत्तथाऽनुष्ठितं वीर त्वद्वाक्यसमनन्तरम् ॥ ५ ॥
तान्यनीकानि सर्वाणि विभक्तानि समन्ततः ॥ विन्यस्ता यूथपाश्चैव यथान्यायं विभागशः ॥ ६ ॥
भूयस्तु मम विज्ञाप्यं तच्छृणुष्व महायशः ॥ ७ ॥
त्वय्यकारणसन्तप्ते सन्तप्तहृदया वयम् ॥ त्यज राजन्निमं शोकं मिथ्या सन्तापमागतम् ॥ ८ ॥
तदियं त्यज्यतां चिन्ता शत्रुहर्षविवर्धनी ॥ उद्यमः क्रियतां वीर हर्षः समुपसेव्यताम् ॥ ९ ॥
प्राप्तव्या यदि ते सीता हन्तव्याश्च निशाचराः ॥ रघुनन्दन वक्ष्यामि श्रूयतां मे हितं वचः ॥१०॥
साध्वयं यातु सौमित्रिर्बलेन महता वृतः ॥ निकुम्भिलायां संप्राप्य हन्तुं रावणिमाहवे ॥ ११ ॥
धनुर्मण्डलनिर्मुक्तैराशीविषविषोपमैः ॥ शरैर्हन्तुं महेष्वासो रावणिं समितिंजयः ॥ १२ ॥
तेन वीर्येण तपसा वरदानात्स्वयंभुवः ॥ अस्त्रं ब्रह्मशिरः प्राप्तं कामगाश्च तुरङ्गमाः ॥ १३ ॥
स एष सह सैन्येन प्राप्तः किल निकुम्भिलाम् ॥ यद्युत्तिष्ठेत्कृतं कर्म हतान्सर्वांश्च विद्धि नः ॥ १४ ॥
निकुम्भिलामसंप्राप्तमहुताग्निं च यो रिपुः ॥ त्वामाततायिनं हन्यादिन्द्रशत्रोः स ते वधः ॥
वरो दत्तो महाबाहो सर्वलोकेश्वरेण वै ॥ १५ ॥
इत्येवं विहितो राजन्वधस्तस्यैष धीमतः ॥ वधायेन्द्रजितो राम संदिशस्व महाबल ॥
हते तस्मिन्हतं विद्धि रावणं ससुहृज्जनम् ॥ १६ ॥

मित्यादि ॥ व्यक्तं नोपधारयते । हृदि सम्यङ्निधातुं नाशकदित्यर्थः ॥ १—२ ॥ ते त्वया ॥ ३ ॥ यत्तत्पुनरिति । यद्वाक्यं पूर्वमुक्तवान् तदिदं पुनर्बभाष इत्यन्वयः ॥ ४ ॥ यथाज्ञप्तमित्याद्युक्तिः रामस्य व्याकुलत्वनिवारणाय ॥५—७॥ सन्तापं सन्तापं च। मिथ्येति शोकसन्तापयोर्विशेषणं । सन्तापः शोककार्यमिति तयोर्भिदा ॥८॥ उद्यमः उत्साहः॥९—१२॥ ब्रह्मशिरः ब्रह्मशिरःसंज्ञकमस्त्रं। तुरङ्गमशब्दो रथस्याप्युपलक्षणं। प्राप्तं। होमद्वारेति शेषः ॥१३॥ यदीति। यदि च निकुम्भिलाया उत्तिष्ठेत्, यदि कर्म कृतं स्यात्। तदा हतान् विद्धीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ तर्हि कथं स वध्य इत्यत्राह—निकुम्भिलामित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः। यो रिपुः । अहुताग्निं असमाप्तहोमं। निकुम्भिलामसंप्राप्तं निकुम्भिलाख्यन्यग्रोधमूलस्थानमसंप्राप्तं च। तमप्रविष्टन्यग्रोधमित्युत्तरसर्गे वक्ष्यति । आततायिनं शस्त्रपाणिं रिपुवधोद्यतं च त्वां यो हन्यात् हिंस्यात्, सः इन्द्रशत्रोस्ते वधो मारक इति सर्वलोकेश्वरेण ब्रह्मणा वरो दत्त इति योजना । "वध हतौ" इति धातोः पचाद्यचि वध इति रूपं । यद्यप्येतच्छापवचनमिव प्रतिभाति । तथापि निकुम्भिलाप्राप्तिहोमयोर्विघ्नाभावे अवध्य इति पर्यवसानाद्वररूपत्वं द्रष्टव्यं ॥ १५ ॥ इत्येवमित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ इत्येवंप्रकारेण । एषः होमविघ्नकारी तस्य इन्द्रजितः वधः मारकः । विहितः

स० उपासीनं समीपस्थकपिसंनिधौ सीतावार्ताकथकहनुमत्संनिहितकपिसंनिधाने । वक्तृवक्त्रदर्शनंपुनःपुनःखेदोद्बोधकमिति सूच्यतेऽनेन ॥ २ ॥ **स०** शोकपरायत्ततया श्रुतमश्रुतप्रायमितिविवक्षितंब्रूहीत्यवादीदितिभावः ॥ ३ ॥ **स०** अकारणसंतप्ते मिथ्यावार्तोत्थितेत्यकारणंसंतप्तेसति । वयंसंतप्तहृदयाः । 'अस्मदोद्वयोश्च' इतिवयमितिबहुवचनं । अस्मदादयइत्याद्यर्थोवा । मिथ्येतिभिन्नंपदं । संतापं सं अत्यन्तं तापयतिपार्श्वस्थानस्मानितिसतथातं । मिथ्या मिथ्याभूतसीतावधश्रवणजत्वान्मिथ्याभूतं । आगतंशोकंत्यज ॥ ८ ॥ **स०** यद्यस्मात् शत्रुहर्षविवर्धिनी तस्मादियंचिन्तात्यज्यतामित्यन्वयः ॥ ९ ॥ **स०** यदिसीताप्राप्तव्या । निशाचराश्चयदिहन्तव्यास्तर्हि हेवीरउद्यमःक्रियतां । त्वया हर्षःसमुपसेव्यताम् ॥ १० ॥ **स०** यदिकृतंकर्मनिमित्तीकृत्योत्तिष्ठेत्

[पा०] १ झ. ञ. ट. यदियं. २ ग. ङ. च. झ. ट. संप्राप्तं. ३ क. ख. घ. ज. निर्मुक्तैःशरैराशीविषोपमैः. ४ घ. ङतंहन्तुं. ५ ङ. झ. ट. मकृताग्निंच. ६ घ. संदिशास्य. ७ ङ. ज.—ट. महाबलं. ८ ख. ङ. झ. ञ. ट. ससुहृद्गणं.

विभीषणवचः श्रुत्वा राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥
जानामि तस्य रौद्रस्य मायां सत्यपराक्रम ॥ स हि ब्रह्मास्त्रवित्प्राज्ञो महामायो महाबलः ॥
करोत्यसंज्ञान्सङ्ग्रामे देवान्सवरुणानपि ॥ १८ ॥
तस्यान्तरिक्षे चरतो रथस्थस्य महायशः ॥ न गतिर्ज्ञायते[1] तस्य सूर्यस्येवाभ्रसंप्लवे ॥ १९ ॥
राघवस्तु रिपोर्ज्ञात्वा मायावीर्यं दुरात्मनः ॥ लक्ष्मणं कीर्तिसंपन्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥
यद्वानरेन्द्रस्य बलं तेन सर्वेण संवृतः ॥ हनुमत्प्रमुखैश्चैव यूथपैः सह लक्ष्मण ॥ २१ ॥
जाम्बवेनर्क्षपतिना सहसैन्येन संवृतः ॥ जहि तं राक्षससुतं मायाबलविशारदम् ॥ २२ ॥
अयं त्वां सचिवैः सार्धं महात्मा रजनीचरः ॥ अभिज्ञस्तस्य[2] देशस्य पृष्ठतोऽनुगमिष्यति ॥ २३ ॥
राघवस्य वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः सविभीषणः ॥ जग्राह कार्मुकश्रेष्ठमत्यद्भुतपराक्रमः[3] ॥ २४ ॥
सन्नद्धः कवची खड्गी सशरो हेमचापधृत्[4] ॥ रामपादावुपस्पृश्य हृष्टः सौमित्रिरब्रवीत् ॥ २५ ॥
अद्य मत्कार्मुकोन्मुक्ताः शरा निर्भिद्य रावणिम् ॥ लङ्कामभिपतिष्यन्ति हंसाः पुष्करिणीमिव ॥ २६ ॥
अद्यैव तस्य रौद्रस्य शरीरं मामकाः शराः ॥ विधमिष्यन्ति भित्त्वा तं महाचापगुणच्युताः ॥ २७ ॥
स एवमुक्त्वा द्युतिमान्वचनं भ्रातुरग्रतः ॥ स रावणिवधाकाङ्क्षी लक्ष्मणस्त्वरितो ययौ ॥ २८ ॥
सोभिवाद्य गुरोः पादौ कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ निकुम्भिलामभिययौ चैत्यं रावणिपालितम् ॥ २९ ॥
विभीषणेन सहितो राजपुत्रः प्रतापवान् ॥ कृतस्वस्त्ययनो भ्रात्रा लक्ष्मणस्त्वरितो ययौ ॥ ३० ॥
वानराणां सहस्रैस्तु हनुमान्बहुभिर्वृतः ॥ विभीषणश्च सामात्यस्तदा[5] लक्ष्मणमन्वगात् ॥ ३१ ॥
महता हरिसैन्येन सवेगमभिसंवृतः ॥ ऋक्षराजबलं चैव ददर्श पथि विष्ठितम् ॥ ३२ ॥
स गत्वा दूरमध्वानं सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ॥ राक्षसेन्द्रबलं दूरादपश्यद्व्यूहमास्थितम् ॥ ३३ ॥
स तं[6] प्राप्य धनुष्पाणिर्मायायोगमरिन्दमः ॥ तस्थौ ब्रह्मविधानेन विजेतुं रघुनन्दनः ॥ ३४ ॥

ब्रह्मणा कृतः । तस्मात् तस्य इन्द्रजितो वधाय संदिशस्व । अस्मासु कंचिदिति शेषः ॥ १६—१८ ॥ तस्य प्रसिद्धस्येति सूर्यविशेषणं द्वितीयं तस्येति पदं । अभ्रसंप्लवे मेघावरणे ॥ १९-२० ॥ यद्वानरेन्द्रस्येत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ जाम्बवेन जाम्बवता । सहसैन्येन सैन्यसहितेन । "वोपसर्जनस्य" इति विकल्पेन सभावाभावः । संवृतः । त्वमिति शेषः ॥ २१-२७ ॥ असत्यपि कर्तृभेदे क्रियाभेदमाश्रित्य वस्तुतस्तु स लक्ष्मणः । सः तादृशवीरवेषविशिष्ट एवेत्यर्थः । यद्वा सरावणिवधाकाङ्क्षीत्येकं पदं । रावणिना सहवर्तन्त इति सरावणयः निकुम्भिलास्था राक्षसाः । तेषां वधाकाङ्क्षीत्यर्थः ॥ २८—३३ ॥ स तं प्राप्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ ब्रह्मविधानेन निकुम्भिलामसंप्राप्तमित्यादिनोक्तब्रह्मवरदानप्रकारेण । मायायोगं मायारूपोपायं । तं इन्द्रजितं विजेतुं प्राप्य

तदा नःसर्वान्हतान्विद्धि ॥ १४ ॥ **ति०** मायानामभिज्ञातस्य तद्विषयज्ञानवतः । अभिज्ञस्तस्येतिपाठेप्ययमेवार्थः ॥ **शि०** अभिज्ञेतिपाठे तृतीयान्तत्वात्सहितइत्यध्याहार्यं ॥ २३ ॥ **ति०** वामचापभृत् वामहस्तेनचापभृत् ॥ २५ ॥ **ति०** ब्रह्मविधानेन "निकुंभिलामसंप्राप्तः" इत्याद्युक्तब्रह्मवरदानप्रकारेणतंविजेतुंतस्थौ ॥ **कतक०** ब्रह्मविमानेनेतिपाठान्तरं । ब्रह्मविमानेन ब्रह्मणोभगवतस्तेजोंशोऽहमस्मीतिविशिष्यजायमानेनध्यानेनशत्रुंजेतुंतस्थौ । संकटकालेतादृशध्यानस्यतस्यनिसर्गसिद्धत्वात् ॥ ३४ ॥
इतिपञ्चाशीतितमःसर्गः ॥ ८५ ॥

[पा०] १ ख. ङ. च. झ. ञ. ट. ज्ञायतेवीर. २ ङ. झ. अभिज्ञातस्यमायानां. ट. अभिज्ञस्तस्यमायानां. ३ क. घ. ङ. ज.—ट. मन्यद्भीमपराक्रमः. ख. मन्यद्धोरपराक्रमः. ४ झ. ञ. ट. वामचापभृत्. ५ ङ. च. झ. ञ. ट. सामात्योलक्ष्मणंत्वरितंययौ. ६ क.—ङ. ज.—ट. ससंप्राप्य.

विभीषणेन सहितो राजपुत्रः प्रतापवान् ॥ अङ्गदेन च वीरेण तथाऽनिलसुतेन च ॥ ३५ ॥
विविधममलशस्त्रभास्वरं तद्ध्वजगहनं विपुलं महारथैश्च ॥
प्रतिभयतममप्रमेयवेगं तिमिरमिव द्विषतां बलं विवेश ॥ ३६ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

निकुंभिलासमीपगमनावसरे लक्ष्मणंप्रतिविभीषणेन समीपस्थराक्षससैन्यप्रदर्शनपूर्वकं वानरैस्सहतद्विक्षोभे यागापरिसमाप्तावेवेन्द्रजिन्निर्गमनोक्तिः ॥ १ ॥ लक्ष्मणेन वानरैस्सह राक्षससेनाविक्षोभारंभे कुपितेनेन्द्रजिता यागापरिसमाप्तावेवनिकुंभिलातोनिर्गमनेन वानरैस्सहयुद्धारंभः ॥ २ ॥ हनुमता विशेषतोराक्षससेनाविध्वंसने क्रोधादिन्द्रजितातदभिद्रवणम् ॥ ३ ॥

अथ तस्यामवस्थायां लक्ष्मणं रावणानुजः ॥ परेषामहितं वाक्यमर्थसाधकमब्रवीत् ॥ १ ॥
यदेतद्राक्षसानीकं मेघश्यामं विलोक्यते ॥ एतदायोध्यतां शीघ्रं कपिभिः पादपायुधैः ॥ २ ॥
अस्यानीकस्य महतो भेदने यत लक्ष्मण ॥ राक्षसेन्द्रसुतोप्यत्र भिन्ने दृश्यो भविष्यति ॥ ३ ॥
स त्वमिन्द्राशनिप्रख्यैः शरैरवकिरन्परान् ॥ अभिद्रवाशु यावद्वै नैतत्कर्म समाप्यते ॥ ४ ॥
जहि वीर दुरात्मानं मायापरमधार्मिकम् ॥ रावणिं क्रूरकर्माणं सर्वलोकभयावहम् ॥ ५ ॥
विभीषणवचः श्रुत्वा लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ ववर्ष शरवर्षाणि राक्षसेन्द्रसुतं प्रति ॥ ६ ॥
ऋक्षाः शाखामृगाश्चापि द्रुमाद्रिनखयोधिनः ॥ अभ्यधावन्त सहितास्तदनीकमवस्थितम् ॥ ७ ॥
राक्षसाश्च शितैर्बाणैरसिभिः शक्तितोमरैः ॥ उद्यतैः समवर्तन्त कपिसैन्यजिघांसवः ॥ ८ ॥
स संप्रहारस्तुमुलः संजज्ञे कपिरक्षसाम् ॥ शब्देन महता लङ्कां नादयन्वै समन्ततः ॥ ९ ॥
शस्त्रैश्च बहुधाकारैः शितैर्बाणैश्च पादपैः ॥ उद्यतैर्गिरिशृङ्गैश्च घोरैराकाशमावृतम् ॥ १० ॥
ते राक्षसा वानरेषु विकृताननबाहवः ॥ निवेशयन्तः शस्त्राणि चक्रुस्ते सुमहद्भयम् ॥ ११ ॥
तथैव सकलैर्वृक्षैर्गिरिशृङ्गैश्च वानराः ॥ अभिजघ्नुर्निजघ्नुश्च समरे राक्षसर्षभान् ॥ १२ ॥
ऋक्षवानरमुख्यैश्च महाकायैर्महाबलैः ॥ रक्षसां वध्यमानानां महद्भयमजायत ॥ १३ ॥

यितुं । तं देशं प्राप्य तस्यावित्यन्वयः ॥ ३४–३५ ॥ प्रतिभयतमं अतिशयेन भयंकरं ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चाशीतितमःसर्गः ८५॥

अथेन्द्रजिद्युद्धारम्भः—अथ तस्यामित्यादि ॥ तस्यामवस्थायां निकुम्भिलासमीपगमनावसरे । अर्थसाधकं । स्वानामिति शेषः॥१॥ आयोध्यतां हन्यतां । शीघ्रमिति । विलम्बे यागः समाप्येतेति भावः॥२॥ यत यतस्व। अत्र राक्षसानीके ॥३—५॥ शुभलक्षणः सुहृद्वचनसारग्राहित्वलक्षणयुक्तः ॥ ६—७ ॥ कपिसैन्यजिघांसवः कपिसैन्यं हन्तुमिच्छवः ॥ ८ ॥ संप्रहारः युद्धं ॥ ९–१० ॥ शस्त्रनिवेशनविकृताननबाहुत्वरूपक्रियाभेदात् तच्छब्दद्वयनिर्वाहः ॥ ११—

ती० मायापरमधार्मिकं परमधार्मिकवत्प्रतीयमानं ॥ स० मायापरमधार्मिकं माययापरमधनुर्धारिणंवा । मायापरं अधार्मिकमितिवा ॥ ५ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ट. गहनंमहारथैश्च. २ ङ. झ. ञ. ट. कपिभिश्चशिलायुधैः. ३ ङ. झ. ट. तस्यानीकस्य. ४ ख रवकिरस्वह. ५ क. ख. च. मायाधरं. ६ ङ. झ. ञ. शरवर्षेण. ७ झ. ञ. ट. अभ्यवर्तन्तसमरेकपिसैन्य. ८ ङ. च. झ. ञ. ट. सर्वराक्षसान्. ९ ङ. च. झ. ट. युध्यमानानां.

स्वमनीकं विषण्णं तु श्रुत्वा शत्रुभिरर्दितम् ॥ उदतिष्ठत दुर्धर्षस्तत्कर्मण्यननुष्ठिते ॥ १४ ॥
वृक्षान्धकारान्निर्गत्य जातक्रोधः स रावणिः ॥ आरुरोह रथं सज्जं पूर्वयुक्तं स राक्षसः ॥ १५ ॥
स भीमकार्मुकधरः कालमेघसमप्रभः ॥ रक्तास्यनयनः क्रुद्धो बभौ मृत्युरिवान्तकः ॥ १६ ॥
दृष्ट्वैव तु रथस्थं तं पर्यवर्तत तद्बलम् ॥ रक्षसां भीमवेगानां लक्ष्मणेन युयुत्सताम् ॥ १७ ॥
तस्मिन्काले तु हनुमानुद्यम्य सुदुरासदम् ॥ धरणीधरसंकाशो महावृक्षमरिन्दमः ॥ १८ ॥
स राक्षसानां तत्सैन्यं कालाग्निरिव निर्दहन् ॥ चकार बहुभिर्वृक्षैर्निस्संज्ञं युधि वानरः ॥ १९ ॥
विध्वंसयन्तं तरसा दृष्ट्वैव पवनात्मजम् ॥ राक्षसानां सहस्राणि हनुमन्तमवाकिरन् ॥ २० ॥
शितशूलधराः शूलैरसिभिश्चासिपाणयः ॥ शक्तिभिः शक्तिहस्ताश्च पट्टिशैः पट्टिशायुधाः ॥ २१ ॥
परिघैश्च गदाभिश्च चक्रैश्च शुभदर्शनैः ॥ शतशश्च शतघ्नीभिरायसैरपि मुद्गरैः ॥ २२ ॥
घोरैः परश्वधैश्चैव भिन्दिपालैश्च राक्षसाः ॥ मुष्टिभिर्वज्रकल्पैश्च तलैरशनिसन्निभैः ॥
अभिजघ्नुः समासाद्य समन्तात्पर्वतोपमम् ॥ २३ ॥
तेषामपि च संक्रुद्धश्चकार कदनं महत् ॥ २४ ॥
स ददर्श कपिश्रेष्ठमचलोपममिन्द्रजित् ॥ सूदयन्तममित्रघ्नममित्रान्पवनात्मजम् ॥ २५ ॥
स सारथिमुवाचेदं याहि यत्रैष वानरः ॥ क्षयमेष हि नः कुर्याद्राक्षसानामुपेक्षितः ॥ २६ ॥
इत्युक्तः सारथिस्तेन ययौ यत्र स मारुतिः ॥ वहन्परमदुर्धर्षं स्थितमिन्द्रजितं रथे ॥ २७ ॥
सोऽभ्युपेत्य शरान्खड्गान्पट्टिशांश्च परश्वधान् ॥ अभ्यवर्षत दुर्धर्षः कपिमूर्ध्नि स राक्षसः ॥ २८ ॥
तानि शस्त्राणि घोराणि प्रतिगृह्य स मारुतिः ॥ रोषेण महताऽऽविष्टो वाक्यं चेदमुवाच ह ॥२९॥
युध्यस्व यदि शूरोसि रावणात्मज दुर्मते ॥ वायुपुत्रं समासाद्य जीवन्न प्रतियास्यसि ॥ ३० ॥
बाहुभ्यां प्रतियुध्यस्व यदि मे द्वन्द्वमाहवे ॥ वेगं सहस्व दुर्बुद्धे ततस्त्वं रक्षसां वरः ॥ ३१ ॥
हनुमन्तं जिघांसन्तं समुद्यतशरासनम् ॥ रावणात्मजमाचष्टे लक्ष्मणाय विभीषणः ॥ ३२ ॥

---

१३ ॥ तत्कर्मणि तस्मिन्होमकर्मणि ॥ १४ ॥ वृक्षान्धकारात् नीरन्ध्रवृक्षषण्डादित्यर्थः । सज्जं आयुधादिभिः । पूर्वयुक्तं पूर्वमेव युक्ताश्वं । सराक्षसः राक्षससहितः ॥ १५ ॥ अन्तकः अन्तकरः ॥ १६ ॥ पर्यवर्तत परितोतिष्ठत् ॥ १७ ॥ तस्मिन्नित्यादि ॥ आदावेकं वृक्षमुद्यम्य निर्दहन्सन् पश्चात् बहुभिर्वृक्षैस्तद्रक्षोबलं निःसंज्ञं चकारेत्यन्वयः ॥ १८—२० ॥ अवाकिरन्नित्युक्तं प्रपञ्चयति—शितेत्यादि ॥ शितशूलधरा इत्यादिविशेषणेन येषां येष्वस्त्रेष्वत्यन्तपाटवमस्ति तैस्ते अवाकिरन्निति गम्यते । परिघैरित्यादौ लक्ष्यते । पर्वतोपमं हनुमन्तमिति शेषः ॥ २१-२३ ॥ तेषामित्यर्थे ॥ संक्रुद्धः । हनुमानिति शेषः ॥२४-२५॥ हि यस्मात्कारणात् । उपेक्षितः एषः नः अस्माकं संबन्धिनां राक्षसानां क्षयं कुर्यात् । अतः एष वानरो यत्र । वर्तत इति शेषः । तत्र याहीतीदं वचः सारथिमुवाचेत्यन्वयः ॥ २६ ॥ वहन् प्रापयन् ॥ २७ ॥ सोऽभ्युपेत्येति । अत्रापि क्रियाभेदात् तच्छब्दस्य द्विःप्रयोगः ॥ २८—३० ॥ द्वन्द्वं द्वन्द्वयुद्धं । ददासीति शेषः । यदि ददासि तर्हि शस्त्राणि त्यक्त्वा बाहुभ्यां तदानीं द्वन्द्वयुद्धकाले

ति० वृक्षान्धकारात् निकुंभिलाक्षेत्रीयात् । इदंनिस्सरणंदशम्यांसायाह्ने ॥ १५ ॥ इतिषडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. स्वकर्मण्यननु. २ ड. झ. ट. सुसंयतं. ३ क. ख. घ. ड. च. ज.—ट. कार्मुकशरः. ४ क. ख. ग. ङ. च. ज. झ. ट. कृष्णाञ्जनचयोपमः. ५ ज. युयुत्सया. ६ ड. च. झ. कुन्तैश्च. ७ ग. घ. च. ज. ञ. ट. वज्रवेगैश्च. ८ क. ख. सूदयानमसंत्रस्तं. घ. च. ज. ट. सूदयानममित्रघ्नं. ९ क.—च. झ. ञ. पट्टिशासिपरश्वधान्. १० घ. रावणिंदुष्टमाचष्टे.

यः स वासवनिर्जेता रावणस्यात्मसंभवः ॥ स एष रथमास्थाय हनुमन्तं जिघांसति ॥ ३३ ॥
तमप्रतिमसंस्थानैः शरैः शत्रुविदारणैः ॥ जीवितान्तकरैर्घोरैः सौमित्रे रावणिं जहि ॥ ३४ ॥
इत्येवमुक्तस्तु तदा महात्मा विभीषणेनारिविभीषणेन ॥
ददर्श तं पर्वतसन्निकाशं रणे स्थितं भीमबलं नदन्तम् ॥ ३५ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

विभीषणेनलक्ष्मणंप्रतिनिकुंभिलायांन्यग्रोधतरुप्रदर्शनपूर्वकंतत्रहोमसमाप्ताविन्द्रजितोदुर्जयत्वोक्त्यान्यग्रोधतलप्रवेशात्प्रागेवतद्वधचोदना ॥ १ ॥ लक्ष्मणेनरणायसमाहूतेनेन्द्रजितातत्पार्श्वस्थंविभीषणंप्रतिभ्रातृपक्षपरित्यागेनपरपक्षसमाश्रयणादिदोषोत्कीर्तनपूर्वकं गर्हणम् ॥ २ ॥ विभीषणेनतंप्रतिरावणदोषोद्घाटनपूर्वकं तत्त्यागस्यन्याय्यत्वोक्त्यातद्गर्हणम् ॥ ३ ॥

एवमुक्त्वा तु सौमित्रिं जातहर्षो विभीषणः ॥ धनुष्पाणिनमादाय त्वरमाणो जगाम ह ॥ १ ॥
अविदूरं ततो गत्वा प्रविश्य च महद्वनम् ॥ दर्शयामास तत्कर्म लक्ष्मणाय विभीषणः ॥ २ ॥
नीलजीमूतसंकाशं न्यग्रोधं भीमदर्शनम् ॥ तेजस्वी रावणभ्राता लक्ष्मणाय न्यवेदयत् ॥ ३ ॥
इहोपहारं भूतानां बलवान्रावणात्मजः ॥ उपहृत्य ततः पश्चात्सङ्ग्राममभिवर्तते ॥ ४ ॥
अदृश्यः सर्वभूतानां ततो भवति राक्षसः ॥ निहन्ति समरे शत्रून्बध्नाति च शरोत्तमैः ॥ ५ ॥
तमप्रविष्टन्यग्रोधं बलिनं रावणात्मजम् ॥ विध्वंसय शरैस्तीक्ष्णैः सरथं साश्वसारथिम् ॥ ६ ॥
तथेत्युक्त्वा महातेजाः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ॥ बभूवावस्थितस्तत्र चित्रं विस्फारयन्धनुः ॥ ७ ॥
स रथेनाग्निवर्णेन बलवान्रावणात्मजः ॥ इन्द्रजित्कवची धन्वी सध्वजः प्रत्यदृश्यत ॥ ८ ॥
तमुवाच महातेजाः पौलस्त्यमपराजितम् ॥ समाह्वये त्वां समरे सम्यग्युद्धं प्रयच्छ मे ॥ ९ ॥
एवमुक्तो महातेजा मनस्वी रावणात्मजः ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यं तत्र दृष्ट्वा विभीषणम् ॥ १० ॥
इह त्वं जातसंवृद्धः साक्षाद्भ्राता पितुर्मम ॥ कथं द्रुह्यसि पुत्रस्य पितृव्यो मम राक्षस ॥ ११ ॥

॥ ३१—३२ ॥ यः सः । प्रसिद्धो य इत्यर्थः ॥३३॥ अप्रतिमसंस्थानैः अनुपमसन्निवेशैः करवीरपत्राद्याकारैरित्यर्थः ॥ ३४ ॥ अरिविभीषणेन शत्रुभयंकरेण ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

अथेन्द्रजिद्विभीषणसंवादः—एवमुक्त्वेत्यादि ॥ धनुष्पाणिनमिति नकारान्तत्वमार्षम् ॥ १ ॥ अविदूरमिति ॥ तत्कर्म होमकर्मस्थानम् ॥ २—३ ॥ उपहारं बलिं । उपहृत्य कृत्वा । ओदनपाकं पचतीतिवत् । ततः तस्माद्देशात् ॥ ४—५ ॥ अप्रविष्टन्यग्रोधं रावणात्मजं विध्वंसय । पुनः प्रवेशात्पूर्वमेव विध्वंसयेत्यर्थः ॥ ६—८ ॥ महातेजा इति लक्ष्मणो विशेष्यः । सम्यग्युद्धं अमायायुद्धं ॥ ९ ॥ मनस्वी दृढमनस्कः ॥ १० ॥ इह लङ्कायां । जातसंवृद्धः । "पूर्वकाल—" इत्यादिना पूर्वकालार्थवाचिनो जातशब्दस्य उत्तरकालार्थवाचिना संवृद्धशब्देन सह समासः । पुत्रस्य पुत्राय । "क्रुधद्रुह—" इत्यादिना चतुर्थीनियमात् । राक्षसेत्यनेन साजात्यमपि न दृष्ट-

[पा०] १ ख. ग. घ. ज. ञ. रथेस्थितं. ङ. च. झ. ट. रथस्थितं. २ घ. जातरोषो. ३ क.—च. ज. झ. ट. जगामसः. ४ ङ. च. झ. ट. अदर्शयत. ५ ङ. झ. शरैर्दीप्तैः. ६ ङ. झ.

न ज्ञातित्वं न सौहार्दं न जातिस्तव दुर्मते ॥ प्रमाणं न च सौदर्यं न धर्मो धर्मदूषण ॥ १२ ॥
शोच्यस्त्वमसि दुर्बुद्धे निन्दनीयश्च साधुभिः ॥ यस्त्वं स्वजनमुत्सृज्य परभृत्यत्वमागतः ॥ १३ ॥
नैतच्छिथिलया बुद्ध्या त्वं वेत्सि महदन्तरम् ॥ क्व च स्वजनसंवासः क्व च नीचपराश्रयः ॥ १४ ॥
गुणवान्वा परजनः स्वजनो निर्गुणोपि वा ॥ निर्गुणः स्वजनः श्रेयान्यः परः पर एव सः ॥ १५ ॥
यः स्वपक्षं परित्यज्य परपक्षं निषेवते ॥ स स्वपक्षे क्षयं प्राप्ते पश्चात्तैरेव हन्यते ॥ १६ ॥
[तस्माच्छृणुष्व दुर्बुद्धे राक्षसानां कुलाधम ॥ त्वां गृह्य बन्धुरूपेण रामो बुद्धिमतांवरः ॥
ज्ञात्वोपायं त्वया पूर्वं जेतुमस्मान्स राघवः ॥ १७ ॥
जित्वाऽस्मान्युधि शक्तश्चेत्पश्चात्त्वां च वधिष्यति ॥ शत्रुस्त्वमसि रामस्य रावणस्यानुजोसि यत् ॥१८॥]
निरनुक्रोशता चेयं यादृशी ते निशाचर ॥ स्वजनेन त्वया शक्यं परुषं रावणानुज ॥ १९ ॥
इत्युक्तो भ्रातृपुत्रेण प्रत्युवाच विभीषणः ॥ २० ॥
अजानन्निव मच्छीलं किं राक्षस विकत्थसे ॥ राक्षसेन्द्रसुतासाधो पारुष्यं त्यज गौरवात् ॥ २१ ॥
कुले यद्यप्यहं जातो रक्षसां क्रूरकर्मणाम् ॥ गुणोयं प्रथमो नृणां तन्मे शीलमराक्षसम् ॥ २२ ॥
न रमे दारुणेनाहं न चाधर्मेण वै रमे ॥ भ्रात्रा विषमशीलेन कथं भ्राता निरस्यते ॥ २३ ॥
धर्मात्प्रच्युतशीलं हि पुरुषं पापनिश्चयम् ॥ त्यक्त्वा सुखमवाप्नोति हस्तादाशीविषं यथा ॥ २४ ॥
हिंसापरस्वहरणे परदाराभिमर्शनम् ॥ त्याज्यमाहुर्दुराचारं वेश्म प्रज्वलितं यथा ॥ २५ ॥

[illegible] ॥ ११ ॥ प्रमाणं मर्यादानयामकं ॥ १२ ॥ शोच्यत्वादौ हेतुमाह—यस्त्वमिति ॥ १३ ॥ शिथिलया कोमलया, तुच्छया वा । अन्तरं तारतम्यं ॥ १४ ॥ ननु परस्य नीचत्वाभावान्न भवदुक्तदोष इत्यत्राह—गुणवानिति ॥ १५ ॥ तदेव वैषम्यं स्वरूपतो दर्शयति—य इति ॥ १६—१८ ॥ इयं होमविघातपूर्वकं लक्ष्मणस्य न्यग्रोधप्रवेशकरणरूपा । निरनुक्रोशता निर्दयता, यादृशी यथा घोरा तादृशं परुषं निर्दयत्वं । स्वजनेन बन्धुभूतेन त्वयैव कर्तुं शक्यं नान्येनेत्यर्थः । यद्वा स्वजने विषये त्वया न शक्यं न कर्तव्यं । अनुचितं कृतमिति भावः ॥ १९—२० ॥ गौरवात् । गुरोर्भावो गौरवं । पितृव्यत्वादित्यर्थः ॥ २१ ॥ रक्षसां कुले यद्यप्यहं जातः । तत् तथापि । मे शीलं अराक्षसं अक्रूरं । अयं मे शीलाख्यो गुणः नृणां सत्पुरुषाणां । प्रथमः मुख्यः ॥ २२ ॥ तन्मे शीलमराक्षसमित्युक्तमेव दर्शयति—न रम इति ॥ दारुणेन कर्मणा न रमे । अधर्मेण परपीडाकरेण च कर्मणा न रमे । न केवलं मय्येव दोषः रावणेपीत्याह—भ्रात्रेति । निरस्यते । 'त्वां तु धिक्कुलपांसनं' इति वचनेनेत्यर्थः ॥ २३ ॥ इन्द्रजिदुक्तस्वदोषपरिहाराय परित्यागहेतून् रावणदोषानाह—धर्मादित्यादिना ॥ २४ ॥ हिंसा च परस्वहरणं च ते हिंसापरस्वहरणे । हिंसादिरूपं दुराचाररूपं कर्म त्याज्यमाहुः । तद्युक्तस्त्याज्य इत्यर्थः ॥२५॥

स० एकैकएवप्रयोजकःप्रीतावेतन्मध्येऽन्यत्र । तेसर्वेपित्वय्यन्यथाजाताइत्याह—नज्ञातित्वमित्यादिना । जातिः राक्षसजातिः । प्रमाणं ज्येष्ठविरोधेनविरोध्याश्रयोनसंपाद्यइतिप्रवेदयत्प्रमाणं । सौदर्यं सोदरत्वं । त्रयाणामपिकैकसीपुत्रत्वात् । नचपद्मपुराणे—"निकषा पुत्रमाहूय" "निकषाचाब्रवीद्रामं" इत्युक्तेःभागवतोत्तरकाण्डादौकैकसीपुत्रत्वंकथितंतदसंगतमितिवाच्यं । तस्याएवनामान्तरंतदित्यविरोधः ॥ १२ ॥ **शि०** निर्गुणोपिस्वजनःश्रेयान्भवति । परोयःसगुणोपिसपरएव । स्वकुलेनसहविरोधेभिन्नएवभवतीत्यर्थः ॥१५॥ **ती०** नृणां सज्जनानां । यःप्रथमः मुख्यः । गुणः सात्विकत्वं । तत् मे अराक्षसं अक्रूरंशीलं ममगुणइत्यर्थः ॥ २२ ॥ **ती०** नरमइति । दारुणेनकर्मणानरमे । अधर्मेणचनरमे अन्यथा विषमशीलेन रावणाद्विलक्षणशीलेनभ्रात्रामया कथमयं भ्राता रावणः निरस्यते ॥ २३ ॥

[पा०] १ ङ. च. झ. ट. याते. २ तस्माच्छृणुष्वेत्यादयःअनुजोसियदित्यन्ताःश्लोकाः क. ख. च. छ. ज. पाठेषु दृश्यन्ते, ३ ग. ङ. ज.—ट. गुणोयः. ४ घ. छ.—ञ. परस्वहरणेयुक्तंपरदाराभिमर्शकं त्याज्यमाहुर्दुरात्मानं.

परस्वानां च हरणं परदाराभिमर्शनम् ॥ सुहृदामतिशङ्का च त्रयो दोषाः क्षयावहाः ॥ २६ ॥
महर्षीणां वधो घोरः सर्वदेवैश्च विग्रहः ॥ अभिमानश्च कोपश्च वैरित्वं प्रतिकूलता ॥ २७ ॥
एते दोषा मम भ्रातुर्जीवितैश्वर्यनाशनाः ॥ गुणान्प्रच्छादयामासुः पर्वतानिव तोयदाः ॥ २८ ॥
दोषैरेतैः परित्यक्तो मया भ्राता पिता तव ॥ नेयमस्ति पुरी लङ्का न च त्वं न च ते पिता ॥२९॥
अतिमानी च बालश्च दुर्विनीतश्च राक्षस ॥ बद्धस्त्वं कालपाशेन ब्रूहि मां यद्यदिच्छसि ॥ ३० ॥
अद्य ते व्यसनं प्राप्तं किं मां त्वमिह वक्ष्यसि ॥ प्रवेष्टुं न त्वया शक्यो न्यग्रोधो राक्षसाधम ॥३१॥
धर्षयित्वा च काकुत्स्थौ न शक्यं जीवितुं त्वया ॥ युध्यस्व नरदेवेन लक्ष्मणेन रणे सह ॥
हतस्त्वं देवताकार्यं करिष्यसि यमक्षये ॥ ३२ ॥

निदर्शय स्वात्मबलं समुद्यतं कुरुष्व सर्वायुधसायकव्ययम् ॥
न लक्ष्मणस्यैत्य हि बाणगोचरं त्वमद्य जीवन्सबलो गमिष्यसि ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

लक्ष्मणेन्द्रजितोर्वीरवादपुरस्सरंसमरप्रवर्तनम् ॥ १ ॥

विभीषणवचः श्रुत्वा रावणिः क्रोधमूर्च्छितः ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यं वेगेनाभ्युत्पपात ह ॥ १ ॥
उद्यतायुधनिस्त्रिंशो रथे सुसमलंकृते ॥ कालाश्वयुक्ते महति स्थितः कालान्तकोपमः ॥ २ ॥
महाप्रमाणमुद्यम्य विपुलं वेगवद्दृढम् ॥ धनुर्भीमं परामृश्य शरांश्चामित्रशातनान् ॥ ३ ॥
तं ददर्श महेष्वासो रथे सुसमलङ्कृतः ॥ अलङ्कृतममित्रघ्नं राघवस्यानुजं बली ॥
हनुमत्पृष्ठमासीनमुदयस्थरविप्रभम् ॥ ४ ॥

सुहृदामतिशङ्का सुहृत्स्वविश्वासः ॥ २६ ॥ दोषवत्तया यदि त्याज्यत्वं, तर्ह्यभिजनविद्यादिगुणवत्तया किमिति न ग्राह्यत्वमित्यत आह—महर्षीणामिति सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ अभिमानः गर्वः । वैरित्वं बद्धवैरत्वं । प्रतिकूलता परश्रेयोद्वेषित्वं । तथा चाभिजनविद्यादिगुणवत्त्वेपि परस्त्रीहरणादिदोषदूषिततया विषसंपृक्तमधुवन्न ग्राह्योयमिति भावः ॥२७–२८॥ नेयमस्तीत्यादि ॥ उत्तरक्षणे अवश्यं न शिष्यतीत्यर्थः ॥ २९–३१ ॥ देवताकार्यं यमदूतरूपदेवताकार्यं । नरकयातनानुभवं वा ॥ ३२–३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

अथेन्द्रजिल्लक्ष्मणयुद्धं—विभीषणवच इत्यादि ॥ अभ्युत्पपात अभिमुखमुज्जगाम ॥ १ ॥ कीदृग्भूतोऽभ्युज्जगामेत्यत्राह—उद्यतेत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ सुसमलंकृते सुष्ठु समन्तात् अलंकृते । महाप्रमाणं महादीर्घं, धनुरुद्यम्य शरान् परामृश्य गृहीत्वा । अभ्युज्जगाम अब्रवीच्चेत्यन्वयः । अमित्रान् शत्रून् शातयन्ति खण्डयन्तीत्यमित्रशातनान् ॥ २—३ ॥ रथे स्थित

ति० प्रतिकूलता हितवक्तृषुप्रतिकूलबुद्धिता ॥२७॥ ति० अत्रहतः यमक्षयं यमगृहंगतःसन् देवताकार्यं सर्वदेवानां संतोषरूपं । करिष्यसि ॥ ३२ ॥ इतिसप्ताशीतितमःसर्गः ॥ ८७ ॥

ति० उद्यतायुधनिस्त्रिंशः उद्यतायुधोनिस्त्रिंशोनिर्घृणश्चेत्यर्थइतिकतकः । उद्यतान्यायुधानिनिस्त्रिंशश्चयेनसः । गोबलीवर्दवत्प्रयोगइत्यन्ये ॥ स० उद्यतानिचतान्यायुधानिच । तैर्निस्त्रिंशोनिर्दयः । "निस्त्रिंशोनिर्दयेखड्गे" इतिविश्वः । गोबलीवर्दन्याय-

[पा०] १ ङ. झ. ट. यमक्षयं. २ ङ. झ. ट. क्रोधेन. ३ ङ. झ. धनुर्भीमबलोभीमंशरांश्चामित्रनाशनान्. ४ घ.—छ. झ. ञ. ट. रथस्थःसमलंकृतः. ५ ख.—ङ. झ. ञ. ममित्रघ्नोरावणस्यात्मजोबली.

उवाचैनं समारब्धः सौमित्रिं सविभीषणम् ॥ तांश्च वानरशार्दूलान्पश्यध्वं मे पराक्रमम् ॥ ५
अद्य मत्कार्मुकोत्सृष्टं शरवर्षं दुरासदम् ॥ मुक्तं वर्षमिवाकाशे वारयिष्यथ संयुगे ॥ ६ ॥
अद्य वो मामका बाणा महाकार्मुकनिस्सृताः ॥ विधमिष्यन्ति गात्राणि तूलराशिमिवानलः ॥ ७॥
तीक्ष्णसायकनिर्भिन्नाञ्शूलशक्त्यष्टितोमरैः ॥ अद्य वो गमयिष्यामि सर्वानेव यमक्षयम् ॥ ८ ॥
क्षिपतः शरवर्षाणि क्षिप्रहस्तस्य मे युधि ॥ जीमूतस्येव नदतः कः स्थास्यति ममाग्रतः ॥ ९ ॥
रात्रियुद्धे मया पूर्वं वज्राशनिसमैः शरैः ॥ शायितौ स्थो मया भूमौ विसंज्ञौ सपुरस्सरौ ॥ १० ॥
स्मृतिर्न तेऽस्ति वा मन्ये व्यक्तं वा यमसादनम् ॥ आशीविषमिव क्रुद्धं यन्मां योद्धुं व्यवस्थितः ॥११॥
तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य गर्जितं लक्ष्मणस्तदा ॥ अभीतवदनः क्रुद्धो रावणिं वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥
उक्तश्च दुर्गमः पारः कार्याणां राक्षस त्वया ॥ कार्याणां कर्मणा पारं यो गच्छति स बुद्धिमान् ॥१३॥
स त्वमर्थस्य हीनार्थो दुरवापस्य केनचित् ॥ वचो व्याहृत्य जानीषे कृतार्थोसीति दुर्मते ॥ १४ ॥
अन्तर्धानगतेनाजौ यस्त्वयाऽऽचरितस्तदा ॥ तस्कराचरितो मार्गो नैष वीरनिषेवितः ॥ १५ ॥
यथा बाणपथं प्राप्य स्थितोऽहं तव राक्षस ॥ दर्शयस्वाद्य तत्तेजो वाचा त्वं किं विकत्थसे ॥ १६॥
एवमुक्तो धनुर्भीमं परामृश्य महाबलः ॥ ससर्ज निशितान्बाणानिन्द्रजित्समितिंजयः ॥ १७ ॥
ते निसृष्टा महावेगाः शराः सर्पविषोपमाः ॥ संप्राप्य लक्ष्मणं पेतुः श्वसन्त इव पन्नगाः ॥ १८ ॥

इति शेषः । अलंकृतं स्वतेजसा भूषितं । हनुमत्पृष्ठमासीनमित्यनुवादेन हनुमान् पूर्वं राक्षसैर्युद्धा इन्द्रजित्यागते लक्ष्मणं स्वपृष्ठभागमारोप्य स्थितवानिति गम्यते । उदयस्थरविप्रभमित्यनेन हनुमतः काञ्चनाकृतित्वं लक्ष्मणस्य रविवर्णत्वं चोक्तं ॥ ४ ॥ उवाचैनमिति त्रिपादश्लोक एकान्वयः ॥ एतत् 'अब्रवीत्परुषं' इति पूर्वोक्तस्य विवरणं नभवति । तद्विभीषणमात्रंप्रति । इदं तु सर्वान्प्रति । तच्च परुषं । इदं तु पराक्रमविषयं । समारब्धः संरब्धः ॥ ५ ॥ मुक्तं मेघमुक्तं । वारयिष्यथेत्येतत् सापहासोक्तिः ॥ ६ ॥ वः युष्माकं । विधमिष्यन्ति धक्ष्यन्ति ॥ ७ ॥ तीक्ष्णसायकेति लुप्तविभक्तिकं पदं । तीक्ष्णसायकैरित्यर्थः । शूलशक्त्यष्टितोमरैरित्यत्र शक्तियष्टितोमरैरित्यर्थः । सन्धिरार्षः । तीक्ष्णसायकैः शूलशक्त्यष्टितोमरैश्च निर्भिन्नान् वः युष्मान् । यमक्षयं यमनिलयं । गमयिष्यामीत्यन्वयः ॥ ८ ॥ जीमूतस्येति नादमात्रे ॥ १० ॥ यन्मां योद्धुं व्यवस्थितः अतः स्मृतिर्नास्तीति वा मन्ये । अथवा यमसादनं यमप्रापणं । व्यक्तं प्रत्यक्षं प्रत्यासन्नमिति यावत् । यद्वा सादनं सदनं । स्वार्थेण् प्रत्ययः ॥ ११ ॥ अभीतवदनः भयविकृतिशून्यवदनः ॥ १२ ॥ दुर्गमः दुर्लभः । कार्याणां यमप्रापणादीनां । पारः निर्वाहः । उक्तश्च उक्त एव, न कृतः । अतो दुर्बुद्धिरसीत्यर्थः । कस्तर्हि बुद्धिमानित्यत आह—कार्याणामिति । कार्याणां कर्मणां, आचरणेनेत्यर्थः ॥ १३ ॥ अर्थस्येति तादर्थ्यसंबन्धे षष्ठी । अर्थस्य वचः प्रयोजनार्थं वचः ॥ १४ ॥ दृष्टेप्यस्मत्पराक्रमे कथमित्थं कथ्यत इत्याशङ्क्य मायामयत्वान्न स वीरसंमत इत्याह—अन्तर्धानेति ॥ आजौ युद्धे ॥ १५ ॥ प्रत्यक्षेणापि योद्धुं शक्तोसीत्यत आह—यथेति ॥ यथा स्थितोस्मि तथैव, तत्तेजः पूर्वकृतंतेजः । दर्शयस्वेत्यन्वयः

॥ १८ ॥ सर्पविषोपमाः सर्पविषवत् घोराः ।

श्चागतिकागतिः ॥ २ ॥ **ति०** एवमपियन्मांयोद्धुमुपस्थितोसि तत्प्रायःपूर्वस्यतेस्मृतिर्नास्ति । वा अथवा । व्यक्तंयातोयमक्षयं । आदिकर्मणिक्तः । यमक्षयं यमगृहं प्रयातुमुपक्रान्तोसि ॥ ११ ॥ **ति०** अभीतवदनः निर्भयप्रवृत्ताभिवदनव्यवहारः ॥ **स०** अभीतवदनः भीतं भीतिस्तद्वान्अनःप्राणोयस्यसः । सनभवतीत्यभीतवदनः । भीतस्यवदनं भीतवदनं । नविद्यतेभीतवदनंयस्य सवा ॥ १२ ॥ **ती०** हेदुर्मते हीनार्थः । शत्रुविजयरूपप्रयोजनहीनःसत्वं केनचित् केनापिदुरवापस्य अर्थस्यविजयरूपप्रयोजन-

[पा०] १ झ. शक्त्यृष्टि. २ ड. झ. ट. व्यक्तंयातोयमक्षयं. ३ क. ख. घ. ड. च. झ. ञ. विषसमं. ४ ख. ड.—ट. योद्धुमुपस्थितः. ५ ड. झ. ट. राघवस्तदा. ६ ड. झ. ञ. ट. वाचाव्याहृत्य. ७ ख. तदा. ८ ङ. झ. ञ. ट. स्थितोस्मि.

शरैरतिमहावेगैर्वेगवान्रावणात्मजः ॥ सौमित्रिमिन्द्रजिद्युद्धे विव्याध शुभलक्षणम् ॥ १९ ॥
स शरैरतिविद्धाङ्गो रुधिरेण समुक्षितः ॥ शुशुभे लक्ष्मणः श्रीमान्विधूम इव पावकः ॥ २० ॥
इन्द्रजित्त्वात्मनः कर्म प्रसमीक्ष्याधिगम्य च ॥ विनद्य सुमहानादमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥
पत्रिणः शितधारास्ते शरा मत्कार्मुकच्युताः ॥ आदास्यन्तेऽद्य सौमित्रे जीवितं जीवितान्तगाः॥२२॥
अद्य गोमायुसङ्घाश्च श्येनसङ्घाश्च लक्ष्मण ॥ गृध्राश्च निपतन्तु त्वां गतासुं निहतं मया ॥ २३ ॥
[अद्य यास्यति सौमित्रे कर्णगोचरतां तव ॥ तर्जनं यमदूतानां सर्वभूतभयावहम्] ॥ २४ ॥
क्षत्रबन्धुं सदाऽनार्यं रामः परमदुर्मतिः ॥ भक्तं भ्रातरमद्यैव त्वां द्रक्ष्यति मया हतम् ॥ २५ ॥
विशस्तकवचं भूमौ व्यपविद्धशरासनम् ॥ हृतोत्तमाङ्गं सौमित्रे त्वामद्य निहतं मया ॥ २६ ॥
इति ब्रुवाणं संरब्धं परुषं रावणात्मजम् ॥ हेतुमद्वाक्यमर्त्यर्थं लक्ष्मणः प्रत्युवाच ह ॥ २७ ॥
वाग्बलं त्यज दुर्बुद्धे क्रूरकर्मासि राक्षस ॥ अथ कस्माद्वदस्येतत्संपादय सुकर्मणा ॥ २८ ॥
अकृत्वा कत्थसे कर्म किमर्थमिह राक्षस ॥ कुरु तत्कर्म येनाहं श्रद्दध्यां तव कत्थनम् ॥ २९ ॥
अनुक्त्वा परुषं वाक्यं किंचिदप्यनवक्षिपन् ॥ अविकत्थन्वधिष्यामि त्वां पश्य पुरुषाधम ॥ ३० ॥
इत्युक्त्वा पञ्च नाराचानाकर्णापूरिताञ्शितान् ॥ निजघान महावेगाँल्लक्ष्मणो राक्षसोरसि ॥ ३१ ॥
सुपत्रवाजिता बाणा ज्वलिता इव पन्नगाः ॥ नैर्ऋतोरस्यभासन्त सवितू रश्मयो यथा ॥ ३२ ॥
स शरैराहतस्तेन सरोषो रावणात्मजः ॥ सुप्रयुक्तैस्त्रिभिर्बाणैः प्रतिविव्याध लक्ष्मणम् ॥ ३३ ॥
स बभूव तदा भीमो नरराक्षससिंहयोः ॥ विमर्दस्तुमुलो युद्धे परस्परजयैषिणोः ॥ ३४ ॥
उभौ हि बलसंपन्नावुभौ विक्रमशालिनौ ॥ उभावपि सुविक्रान्तौ सर्वशस्त्रास्त्रकोविदौ ॥
उभौ परमदुर्जेयावतुल्यबलतेजसौ ॥ ३५ ॥
युयुधाते तदा वीरौ ग्रहाविव नभोगतौ ॥ ३६ ॥
बलवृत्राविवाभीतौ युधि तौ दुष्प्रधर्षणौ ॥ युयुधाते महात्मानौ तदा केसरिणाविव ॥ ३७ ॥
बहूनवसृजन्तौ हि मार्गणौघानवस्थितौ ॥ नरराक्षससिंहौ तौ प्रहृष्टावभ्ययुध्यताम् ॥ ३८ ॥

पेतुः । भूमाविति शेषः ॥ १८ ॥ शरैरिति । अतिविव्याधेत्यन्वयः । " व्यवहिताश्च " इति व्यवहितप्रयोगः ॥ १९—२० ॥ अधिगम्य फलवत्त्वेन दृष्ट्वा ॥ २१—२५ ॥ विशस्तेति । विशस्तं भिन्नं कवचं यस्य तं त्वां रामो द्रक्ष्यतीत्यनुषङ्गेण योजना ॥ २६—२७ ॥ अथ इदानीं ॥ २८—३१ ॥ सुपत्रवाजिताः सुपत्रैः संजातवेगाः ॥ ३२—३३ ॥ विमर्दः संघर्षः ॥ ३४ ॥ उभौ हीत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ सुविक्रान्तौ सुष्ठुपराक्रमौ ॥ ३५ ॥ युयुधाते इत्याद्यर्धं ॥ ३६ ॥ बलशब्दो बलशत्रिवन्द्र-

स्यसंबन्धिवचोव्याहृत्य कृतार्थोस्मि कृतकृत्योस्मीतिजानीषइतियोजना ॥ १४ ॥ **ती०** पत्रिणःशितधाराइत्यादिश्लोकचतुष्टयस्य श्रुतार्थःस्पष्टः । वास्तवार्थस्तुहेसौमित्रे मत्कार्मुकच्युताःशराः अप्रयोजकशराइत्यर्थः । तेतवशितधाराः जीवितान्तकाःपत्रिणः । मत्तःजीवितमादास्यन्तइतिसंबन्धः ॥ **अद्येति** । हेलक्ष्मण त्वामुद्दिश्य मया लक्ष्म्या लङ्कैश्वर्येणसहगतासुं मामितिशेषः । गोमाय्वादयःनिपतन्त्वितिसंबन्धः ॥ क्षत्रबन्धुमिति । सदानार्यमित्यत्रसदा न आर्यमितिच्छेदः । हेसदान दानसहित दानशीलेत्यर्थः । क्षत्रबन्धुं क्षत्रस्यराघवस्यबन्धुं । अतःभ्रातरं अतएवार्यमयाअहतंत्वां परमदुर्मतिः परमदुष्टेष्वपिमतिःअनुग्रहरूपायस्यसःरामः अद्यद्रक्ष्यतीतिसंबन्धः ॥ विशस्तेति । हेसौमित्रे त्वां विनेतिशेषः । विशस्तकवचं हृतोत्तमाङ्गं मयानिहतंसैन्यंत्वितिशेषः । रामोद्र-
वेणसबन्धः ॥ २२—२६ ॥

[पा०] १ अयंश्लोकः ज. पाठेदृश्यते. २ घ. मन्वर्थं. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. मर्थज्ञोलक्ष्मणः. ३ ङ. च. छ. झ. क्रूरकर्मन्हि. ४ ङ.—ट. श्रद्धेयं. ५ ख. त्वामद्यपुरुषान्तक. ग. ङ. झ. त्वांपश्यपुरुषादन. घ. ज. ञ. ट. त्वांपश्यपुरुषादक. ६ क. ख. पावकाः. ७ क.—घ. परस्परवधैषिणोः, ८ ङ. झ. ट. विक्रान्तौबलसंपन्नावुभौ. ९ झ. नरराक्षसमुख्यौतौ.

सुसंप्रहृष्टौ नरराक्षसोत्तमौ जयैषिणौ मार्गणचापधारिणौ ॥
परस्परं तौ प्रववर्षतुर्भृशं शरौघवर्षेण बलाहकाविव ॥ ३९ ॥
अभिप्रवृद्धौ युधि युद्धकोविदौ शरासिचण्डौ शितशस्त्रधारिणौ ॥
अभीक्ष्णमाविव्यधतुर्महाबलौ महाहवे शम्बरवासवाविव ॥ ४० ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

लक्ष्मणेन्द्रजितोर्महायुद्धम् ॥ १ ॥

ततः शरं दाशरथिः संधायामित्रकर्शनः ॥ ससर्ज राक्षसेन्द्राय क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ॥ १ ॥
तस्य ज्यातलनिर्घोषं स श्रुत्वा रावणात्मजः ॥ विवर्णवदनो भूत्वा लक्ष्मणं समुदैक्षत ॥ २ ॥
तं विवर्णमुखं दृष्ट्वा राक्षसं रावणात्मजम् ॥ सौमित्रिं युद्धसंयुक्तं प्रत्युवाच विभीषणः ॥ ३ ॥
निमित्तान्यनुपश्यामि यान्यस्मिन्रावणात्मजे ॥ त्वर तेन महाबाहो भग्न एष न संशयः ॥ ४ ॥
ततः संधाय सौमित्रिर्बाणानग्निशिखोपमान् ॥ मुमोच निशितांस्तस्मिन्सर्पानिव महाविषान् ॥ ५ ॥
शक्राशनिसमस्पर्शैर्लक्ष्मणेनाहतः शरैः ॥ मुहूर्तमभवन्मूढः सर्वसंक्षुभितेन्द्रियः ॥ ६ ॥
उपलभ्य मुहूर्तेन संज्ञां प्रत्यागतेन्द्रियः ॥ ददर्शावस्थितं वीरं वीरो दशरथात्मजम् ॥ ७ ॥
सोभिचक्राम सौमित्रिं रोषात्संरक्तलोचनः ॥ अब्रवीच्चैनमासाद्य पुनः स परुषं वचः ॥ ८ ॥
किं न स्मरसि तद्युद्धे प्रथमे मत्पराक्रमम् ॥ निबद्धस्त्वं सह भ्रात्रा यदा भुवि विचेष्टसे ॥ ९ ॥
युवां खलु महायुद्धे शक्राशनिसमैः शरैः ॥ शायितौ प्रथमं भूमौ विसंज्ञौ सपुरस्सरौ ॥ १० ॥
स्मृतिर्वा नास्ति ते मन्ये व्यक्तं वा यमसादनम् ॥ गन्तुमिच्छसि यस्मात्त्वं मां धर्षयितुमिच्छसि ॥ ११ ॥

परः । नामैकदेशो [illegible]

[illegible] ॥ ६—९ ॥ सामात्र प्राते उद्दिश्य पराक्रमं विशिनष्टि—युवामिति ॥ १० ॥ व्यक्तं

ति० "नरराक्षसमुख्यौतौ" इत्युत्तरंश्लोकद्वयंभिन्नवृत्तंप्रक्षिप्तं । तदुत्तरंसर्गविच्छेदश्चासंप्रदायः । तयोर्युद्धस्यैवाग्रेसत्त्वेनप्रकरणान्तराभावादितिकतकः ॥ स० सुसंप्रहृष्टावित्यादिश्लोकद्वयंसर्गव्यवच्छेदकत्वेनप्रक्षिप्तमितिसंप्रदायः ॥ ४० ॥ इत्यष्टाशीतितमःसर्गः ॥ ८८ ॥

स० यानि पराजयकालेतत्सूचकत्वेनगृहीतव्याप्तिकानि तानिनिमित्तानि वदनवैवर्ण्यादीनि अस्मिन्ननुपश्यामि । त्वर त्वरस्व ॥ ४ ॥ स० विषवैद्यः विषोल्बणान् सर्पान्पेव्यायथामुञ्चति तथाऽऽशीविषोपमान् शरान् । मुमोच । सर्पान् अनयतिचेष्टयतीतिसर्पान् विषवैद्यः । विषोल्बणान् सर्पानिवेतिवा । अस्मिन्पक्षेनाध्याहारः ॥ ५ ॥

[पा०] १ सुसंप्रहृष्टाविति, अभिप्रवृद्धाविति चश्लोकद्वयं झ. पाठेनदृश्यते. अत्रसर्गविच्छेदश्चनोपलभ्यते. २ ङ. झ. ञ. ट. शरान्दाशरथिः. ३ झ. ञ. ट. शरानाशीविषोपमान्. ४ ङ. च. झ. ट. विषोल्बणान्. ५ क. ङ. च. छ. झ. ट. युधिविचेष्टसे.

यदि ते प्रथमे युद्धे न दृष्टो मत्पराक्रमः ॥ अद्य ते दर्शयिष्यामि तिष्ठेदानीं व्यवस्थितः ॥ १२ ॥
इत्युक्त्वा सप्तभिर्बाणैरभिविव्याध लक्ष्मणम् ॥ दशभिस्तु हनूमन्तं तीक्ष्णधारैः शरोत्तमैः ॥ १३ ॥
ततः शरशतेनैव सुप्रयुक्तेन वीर्यवान् ॥ क्रोधाद्द्विगुणसंरब्धो निर्बिभेद विभीषणम् ॥ १४ ॥
तद्दृष्ट्वेन्द्रजिता कर्म कृतं रामानुजस्तदा ॥ अचिन्तयित्वा प्रहसन्नैतत्किंचिदिति ब्रुवन् ॥
मुमोच स शरान्घोरान्संगृह्य नरपुङ्गवः ॥ १५ ॥
अभीतवदनः क्रुद्धो रावणिं लक्ष्मणो युधि ॥ नैवं रणगताः शूराः प्रहरन्ते निशाचर ॥ १६ ॥
लघवश्चाल्पवीर्याश्च सुखा हीमे शरास्तव ॥ नैवं शूरास्तु युध्यन्ते समरे जयकाङ्क्षिणः ॥
इत्येवं तं ब्रुवाणस्तु शरवर्षैरवाकिरत् ॥ १७ ॥
तस्य बाणैः सुविध्वस्तं कवचं हेमभूषितम् ॥ व्यशीर्यत रथोपस्थे ताराजालमिवाम्बरात् ॥ १८ ॥
विधूतवर्मा नाराचैर्बभूव स कृतव्रणः ॥ इन्द्रजित्समरे वीरः प्ररूढ इव सानुमान् ॥ १९ ॥
ततः शरसहस्रेण संक्रुद्धो रावणात्मजः ॥ बिभेद समरे वीरं लक्ष्मणं भीमविक्रमः ॥ २० ॥
व्यशीर्यत महादिव्यं कवचं लक्ष्मणस्य च ॥ कृतप्रतिकृतान्योन्यं बभूवतुरभिद्रुतौ ॥ २१ ॥
अभीक्ष्णं निश्श्वसन्तौ तौ युध्येतां तुमुलं युधि ॥ शरसंकृत्तसर्वाङ्गौ सर्वतो रुधिरोक्षितौ ॥ २२ ॥
सुदीर्घकालं तौ वीरावन्योन्यं निशितैः शरैः ॥ ततक्षतुर्महात्मानौ रणकर्मविशारदौ ॥ २३ ॥
बभूवतुश्चात्मजये यत्तौ भीमपराक्रमौ ॥ तौ शरौघैस्तदा कीर्णौ निकृत्तकवचध्वजौ ॥
स्रवन्तौ रुधिरं चोष्णं जलं प्रस्रवणाविव ॥ २४ ॥
शरवर्षं ततो घोरं मुञ्चतोर्भीमनिस्स्वनम् ॥ सासारयोरिवाकाशे नीलयोः कालमेघयोः ॥ २५ ॥
तयोरथ महान्कालो व्यत्यगाद्युध्यमानयोः ॥ न च तौ युद्धवैमुख्यं श्रमं वाऽप्युपजग्मतुः ॥२६॥
अस्त्राण्यस्त्रविदां श्रेष्ठौ दर्शयन्तौ पुनः पुनः ॥ शरानुच्चावचाकारानन्तरिक्षे बबन्धतुः ॥ २७ ॥
व्यपेतदोषमस्यन्तौ लघु चित्रं च सुष्ठु च ॥ उभौ तौ तुमुलं घोरं चक्रतुर्नरराक्षसौ ॥ २८ ॥
तयोः पृथक्पृथग्भीमः शुश्रुवे तलनिस्स्वनः ॥ प्रकम्पयञ्जनं घोरो निर्घात इव दारुणः ॥ २९ ॥
स तयोर्भ्राजते शब्दस्तदा समरसक्तयोः ॥ सुघोरयोर्निष्टनतोर्गगने मेघयोर्यथा ॥ ३० ॥

नूनमित्यर्थः ॥ ११—१३ ॥ क्रोधाद्द्विगुणसंरब्ध इति । लक्ष्मणादिविषयरोषापेक्षया विभीषणविषये द्विगुणं कुपित इत्यर्थः ॥ १४ ॥ तद्दृष्ट्वेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ नैतत्किंचिदिति ब्रुवन् एतदकिंचित्करमिति ब्रुवन्नित्यर्थः ॥ १५ ॥ अभीतवदन इत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ अकिंचित्करत्वमेवाह—नैवमिति ॥ १६—१८ ॥ प्ररूढः प्ररूढवृक्षः ॥ १९—२० ॥ कृते प्रतिकृतं अन्योन्यं यस्मिन् कर्मणि तत्तथोक्तं ॥ २१ ॥ युध्येतां अयुध्येतां ॥ २२ ॥ ततक्षतुः अन्योन्यं बभञ्जतुः ॥ २३ ॥ यत्तौ यत्नवन्तौ ॥ २४ ॥ शरवर्षमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ सासारयोः सधारापातयोः । "धारासंपात आसारः" इत्यमरः ॥ २५—२७ ॥ व्यपेतदोषं व्यपगतमोहत्वदोषं । अस्यन्तौ बाणान्क्षिपन्तौ ॥ २८—३० ॥

स० व्यवस्थितः युद्धार्थनिश्चितः सन् । तिष्ठ । व्यवस्थितः अवस्थितस्संस्त्वांदर्शयिष्यामीतिवा । अनेनपूर्ववदन्तर्धानंनास्तीतिसूच्यते ॥ १२ ॥ ति० प्रत्यूषेभानुमानिवक्षतजरक्तवर्णत्वादितिभावः ॥ १९ ॥ स० उच्चावचाकारान् अनेकप्रभेदविशिष्टाकारान् ॥ २७ ॥

[पा०] १ क. ख. घ.—छ. झ. ञ. ट. अद्यत्वां. २ ज. रावणिंवाक्यमब्रवीत्. क. ख. रावणिंलक्ष्मणोब्रवीत्. च. रावणिलक्ष्मणोवदत्. ३ ङ. झ. ञ. ट. युद्धकाङ्क्षिणः. ४ ङ. च. झ. ञ. ट. ब्रुवन्धन्वीशरैरभिववर्षह ख. वदन्वीरःशरैरभिववर्षह. ५ ङ. झ. ट. वीरः प्रत्यूषेभानुमानिव. ६ ख. च. ट. ररिंदमौ. ७ ग. ङ.—ट. व्यतीयात्. ८ झ. ञ. ट. तुमुलस्वनः. ९ ङ. झ. ट. सकंपंजनयामासनिर्घातइव. १० ङ. झ. ञ. ट. निस्स्वनतोः.

सुवर्णपुङ्खैर्नाराचैर्बलवन्तौ कृतव्रणौ ॥ प्रसुस्रुवाते रुधिरं कीर्तिमन्तौ जये धृतौ ॥ ३१ ॥
ते गात्रयोर्निपतिता रुक्मपुङ्खाः शरा युधि ॥ असृङ्दिग्धा विनिष्पत्य विविशुर्धरणीतलम् ॥ ३२ ॥
अन्ये सुनिशितैः शस्त्रैराकाशे संजघट्टिरे ॥ बभञ्जुश्चिच्छिदुश्चान्ये तयोर्बाणाः सहस्रशः ॥ ३३ ॥
स बभूव रणो घोरस्तयोर्बाणमयश्चयः ॥ अग्निभ्यामिव दीप्ताभ्यां सत्रे कुशमयश्चयः ॥ ३४ ॥
तयोः कृतव्रणौ देहौ शुशुभाते महात्मनोः ॥ सपुष्पाविव निष्पत्रौ वने शाल्मलिकिंशुकौ ॥ ३५ ॥
चक्रतुस्तुमुलं घोरं सन्निपातं मुहुर्मुहुः ॥ इन्द्रजिल्लक्ष्मणश्चैव परस्परवधैषिणौ ॥ ३६ ॥
लक्ष्मणो रावणिं युद्धे रावणिश्चापि लक्ष्मणम् ॥ अन्योन्यं तावभिघ्नन्तौ न श्रमं प्रत्यपद्यताम् ॥ ३७ ॥
बाणजालैः शरीरस्थैरवगाढैस्तरस्विनौ ॥ शुशुभाते महावीर्यौ प्ररूढाविव पर्वतौ ॥ ३८ ॥
तयो रुधिरसिक्तानि संवृतानि शरैर्भृशम् ॥ बभ्राजुः सर्वगात्राणि ज्वलन्त इव पावकाः ॥ ३९ ॥
तयोरथ महान्कालो व्यत्ययाद्युध्यमानयोः ॥ न च तौ युद्धवैमुख्यं श्रमं वाऽप्युपजग्मतुः ॥ ४० ॥
अथ समरपरिश्रमं निहन्तुं समरमुखेष्वजितस्य लक्ष्मणस्य ॥
प्रियहितमुपपादयन्महौजाः समरमुपेत्य विभीषणोऽवतस्थे ॥ ४१ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

विभीषणेन्द्रजितोर्युद्धम् ॥ १ ॥ हनुमदादीनांराक्षसैस्सहमहायुद्धम् ॥ २ ॥ पुनर्लक्ष्मणेन्द्रजितोर्युद्धम् ॥ ३ ॥ लक्ष्मणेनेन्द्रजित्सारथिवधः ॥ ४ ॥ प्रमाथिप्रमुखवानरैर्हयहननपूर्वकमिन्द्रजिद्रथविमथनम् ॥ ५ ॥

युध्यमानौ तु तौ दृष्ट्वा प्रसक्तौ नरराक्षसौ ॥ प्रभिन्नाविव मातङ्गौ परस्परवधैषिणौ ॥ १ ॥
तौ द्रष्टुकामः संग्रामे परस्परगतौ बली ॥ शूरः स रावणभ्राता तस्थौ संग्राममूर्धनि ॥ २ ॥
ततो विस्फारयामास महद्धनुरवस्थितः ॥ उत्ससर्ज च तीक्ष्णाग्रान्राक्षसेषु महाशरान् ॥ ३ ॥

धृतौ अवहितौ ॥ ३१—३२ ॥ तयोः अन्ये केचन बाणाः आकाशे सुनिशितैः शस्त्रैः संजघट्टिरे संघट्टिताः । अन्ये बाणाः बाणान् सहस्रशः बभञ्जुः । चिच्छिदुश्चेति संबन्धः ॥ ३३ ॥ रणः घोरो बभूव । यस्मिन् तयोर्बाणमयश्चयः सत्रे दीप्ताभ्यामग्निभ्यां सहितः कुशमयश्चय इवासीत् । अग्नी गार्हपत्याहवनीयौ ॥ ३४—३५ ॥ सन्निपातं युद्धं ॥ ३६ ॥ प्रत्यपद्यतां प्रत्यपद्येतां ॥ ३७—३८ ॥ बभ्राजुः । आर्षं परस्मैपदं ॥ ३९—४१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

अथेन्द्रजितो रथभङ्गः—युध्यमानौ त्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ प्रभिन्नौ मत्तमातङ्गाविव परस्परगतौ परस्परं युद्धार्थं सङ्गतौ । तौ लक्ष्मणेन्द्रजितौ प्रथमं द्रष्टुकामः स विभीषणस्तौ दृष्ट्वा संग्राममूर्धनि योद्धुं तस्थावित्यन्वयः । स्वयं प्रथमं युद्धं कर्तुमुद्युक्तोपि तयोर्बलाधिक्यं द्रष्टुं तूष्णीं स्थितः । तयोर्बलतौल्ये दृष्टे स्वस्य रामविषयकिञ्चित्कारार्थमिदानीं युद्धाय तस्थावित्यर्थः ॥ १—२ ॥ धनु तादात्विकं

ती० समरपरिश्रमं समरेपरिश्रमोयस्यतं । इन्द्रजितमितिशेषः ॥ ४१ ॥ इत्येकोननवतितमःसर्गः ॥ ८९ ॥

[पा०] १ ङ.—ट. असृग्दिग्धा विनिष्पेतुर्विविशुः. २ क. ख. ग. ङ.—ट. परस्परजयैषिणौ. ३ क. ग. ङ. च. झ. ञ. व्यतीयात्. ४ ख. च. छ. झ. ञ. ट. न्महात्मा.

ते शराः शिखिसंकाशा निपतन्तः समाहिताः ॥ राक्षसान्दारयामासुर्वज्राणीव महागिरीन् ॥ ४ ॥
विभीषणस्यानुचरास्तेऽपि शूलासिपट्टिशैः ॥ चिच्छिदुः समरे वीरान्राक्षसान्राक्षसोत्तमाः ॥ ५ ॥
राक्षसैस्तैः परिवृतः स तदा तु विभीषणः ॥ बभौ मध्ये प्रहृष्टानां कलभानामिव द्विपः ॥ ६ ॥
ततः संचोदयानो वै हरीनृक्षोरणप्रियान् ॥ उवाच वचनं काले कालज्ञो रक्षसां वरः ॥ ७ ॥
एकोऽयं राक्षसेन्द्रस्य परायणमिव स्थितः ॥ एतच्छेषं बलं तस्य किं तिष्ठत हरीश्वराः ॥ ८ ॥
अस्मिन्विनिहते पापे राक्षसे रणमूर्धनि ॥ रावणं वर्जयित्वा तु शेषमस्य हतं बलम् ॥ ९ ॥
प्रहस्तो निहतो वीरो निकुम्भश्च महाबलः ॥ कुम्भकर्णश्च कुम्भश्च धूम्राक्षश्च निशाचरः ॥ १० ॥
जम्बुमाली महामाली तीक्ष्णवेगोशनिप्रभः ॥ सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च वज्रदंष्ट्रश्च राक्षसः ॥ ११ ॥
संह्रादी विकटो निघ्नस्तपनो दम एव च ॥ प्रघासः प्रघसश्चैव प्रजङ्घो जङ्घ एव च ॥ १२ ॥
अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च वीर्यवान् ॥ विद्युज्जिह्वो द्विजिह्वश्च सूर्यशत्रुश्च राक्षसः ॥ १३ ॥
अकम्पनः सुपार्श्वश्च चक्रमाली च राक्षसः ॥ कम्पनः सत्त्ववन्तौ तौ देवान्तकनरान्तकौ ॥ १४ ॥
एतान्निहत्यातिबलान्बहून्राक्षससत्तमान् ॥ बाहुभ्यां सागरं तीर्त्वा लङ्घ्यतां गोष्पदं लघु ॥ १५ ॥
एतावदेव शेषं वो जेतव्यमिह वानराः ॥ हताः सर्वे समागम्य राक्षसा बलदर्पिताः ॥ १६ ॥
अयुक्तं निधनं कर्तुं पुत्रस्य जनितुर्मम ॥ घृणामपास्य रामार्थे निहन्यां भ्रातुरात्मजम् ॥ १७ ॥
हन्तुकामस्य मे बाष्पं चक्षुश्चैव निरुध्यति ॥ तमेवैष महाबाहुर्लक्ष्मणः शमयिष्यति ॥
वानरा घ्नत संभूय भृत्यानस्य समीपगान् ॥ १८ ॥
इति तेनातियशसा राक्षसेनाभिचोदिताः ॥ वानरेन्द्रा जहृषिरे लाङ्गूलानि च विव्यधुः ॥ १९ ॥
ततस्ते कपिशार्दूलाः क्ष्वेलन्तश्च मुहुर्मुहुः ॥ मुमुचुर्विविधान्नादान्मेघान्दृष्ट्वेव बर्हिणः ॥ २० ॥
जाम्बवानपि तैः सर्वैः स्वयूथैरपि संवृतः ॥ अश्मभिस्ताडयामास नखैर्दन्तैश्च राक्षसान् ॥ २१ ॥
निघ्नन्तमृक्षाधिपतिं राक्षसास्ते महाबलाः ॥ परिवव्रुर्भयं त्यक्त्वा तमनेकविधायुधाः ॥ २२ ॥
शरैः परशुभिस्तीक्ष्णैः पट्टिशैर्यष्टितोमरैः ॥ जाम्बवन्तं मृधे जघ्नुर्निघ्नन्तं राक्षसीं चमूम् ॥ २३ ॥
स संप्रहारस्तुमुलः संजज्ञे कपिरक्षसाम् ॥ देवासुराणां क्रुद्धानां यथा भीमो महास्वनः ॥ २४ ॥

किंचित् । विभीषणस्य केवलगदापाणित्वात् ॥ ३ ॥ वज्राणि अशनयः ॥ ४—७ ॥ परायणं गतिः ॥ ८—९ ॥ उक्तानुक्तांश्च राक्षसान् युद्धे हतान्कांश्चित्परिगणयत्युत्साहनाय—प्रहस्त इत्यादिना श्लोकपञ्चकेन ॥ अकम्पनः कम्पनश्च राक्षसौ सर्वत्र निहत इत्यनेनान्वयः । देवान्तकनरान्तकावित्यत्र निहताविति विपरिणामः कार्यः ॥ १०—१४ ॥ एतान् राक्षससत्तमान् निहत्य स्थितानां भवतां इन्द्रजितो हननं, बाहुभ्यां सागरं तीर्त्वा स्थितस्य पुंसो गोष्पदतरणमिव सुकरमिति निदर्शना । बाहुभ्यां सागरं तीर्त्वेव एतानतिबलान् बहून् राक्षससत्तमान् निहत्य स्थितैः भवद्भिः गोष्पदमिव लघु इन्द्रजिद्धननरूपं स्वल्पं कार्यं लङ्घ्यतामित्यन्वयः ॥ १५ ॥ एतावदेव इन्द्रजिन्मात्रमेव ॥१६॥ जनितुः जनयितुः । पितृव्यस्येत्यर्थः ॥ १७ ॥ बाष्पं कर्तृ । चक्षुः निरुध्यति निरुणद्धि ॥ १८—२३ ॥ यथा भीम इति । महास्वनो देवानां संप्रहारो यथा तथे-

---

ति० निहन्यां हननोपायप्रवर्तनेनेतिभावः ॥१७॥ शि० ननुतर्हित्वयैवनिहन्यतां किंलक्ष्मणयुद्धेनेत्यतआह—हन्त्विति ॥१८॥

[पा०] १ ग. ङ.—ट. वज्रैइव. २ ख. च. छ. ञ. प्रसुप्तानां. ग. ङ. झ. ट. प्रवृष्टानां. ३ ङ. झ. ट. संचोदमानोवै. च. संचोदयामास. ४ ख. ङ.—ट. वधप्रियान्. ५ ङ. झ. तास्मिश्चनिहते. ६ ख. ग. च. छ. ञ. महाबलः. ७ ङ. च. झ. ञ. ट. मन्दएवच. ८ ङ. झ. परिभर्त्स्यभयं.

हनुमानपि संक्रुद्धः सालमुत्पाट्य वीर्यवान् ॥ [स लक्ष्मणं स्वयं पृष्ठादवरोप्य महामनाः ॥]
रक्षसां कदनं चक्रे समासाद्य सहस्रशः ॥ २५ ॥
स दत्त्वा तुमुलं युद्धं पितृव्यस्येन्द्रजिद्युधि ॥ लक्ष्मणं परवीरघ्नं पुनरेवाभ्यधावत ॥ २६ ॥
तौ प्रयुद्धौ तदा वीरौ मृधे लक्ष्मणराक्षसौ ॥ शरौघानभिवर्षन्तौ जघ्नतुस्तौ परस्परम् ॥ २७ ॥
अभीक्ष्णमन्तर्दधतुः शरजालैर्महाबलौ ॥ चन्द्रादित्याविवोष्णान्ते यथा मेघैस्तरस्विनौ ॥ २८ ॥
न ह्यादानं न संधानं धनुषो वा परिग्रहः ॥ न विप्रमोक्षो बाणानां न विकर्षो न विग्रहः ॥ २९ ॥
न मुष्टिप्रतिसंधानं न [illegible] ॥ ३० ॥
[illegible] चकाशिरे ॥ ३१ ॥
लक्ष्मणो रावणिं प्राप्य रावणिश्चापि लक्ष्मणम् ॥ अव्यवस्था भवत्युग्रा ताभ्यामन्योन्यविग्रहे ॥३२॥
ताभ्यामुभाभ्यां तरसा विसृष्टैर्विशिखैः शितैः ॥ निरन्तरमिवाकाशं बभूव तमसाऽऽवृतम् ॥ ३३ ॥
तैः पतद्भिश्च बहुभिस्तयोः शरशतैः शितैः ॥ दिशश्च प्रदिशश्चैव बभूवुः शरसंकुलाः ॥ ३४ ॥
तमसा संवृतं सर्वमासीद्भीमतरं महत् ॥ अस्तं गते सहस्रांशौ संवृतं तमसेव हि ॥ ३५ ॥
रुधिरौघमहानद्यः प्रावर्तन्त सहस्रशः ॥ क्रव्यादा दारुणा वाग्भिश्चिक्षिपुर्भीमनिस्वनम् ॥ ३६

त्यर्थः ॥ २७ ॥ [illegible] पृष्ठादवरूढा लक्ष्मण इत्यवगम्यते । सहस्रशः कदनमित्यन्वयः ॥२५–२८॥ न ह्यादानमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ आदानं बाणस्य तूणादुद्धरणं । संधानं उद्धृतस्य बाणस्य धनुष्यवस्थापनं । धनुषो वा परिग्रहः सव्यापसव्यत्वेन कार्मुकग्रहणं । बाणानां विप्रमोक्षः विसर्जनं । विकर्षः आकर्णग्रहणं । विग्रहः आलीढाद्यवस्थानविशेषः, सावष्टम्भावस्थानं वा, धनुर्ज्यादीनां प्रविभागो वा । "विग्रहः समरे काये विरोधप्रविभागयोः" इति विश्वः । मुष्टिप्रतिसंधानं ज्याकार्मुकयोर्मुष्टिबन्धनं । लक्ष्यप्रतिपादनं लक्ष्यप्रापणं । लक्ष्यवेध इति यावत् ॥ ३० [illegible] न किंचिदपि दृश्यत इति भावः ॥ ३१ ॥ लक्ष्मण इति ॥ लोकव्यवहारानुसारेणात्र क्रियाकारकसंबन्धः । लक्ष्मणो रावणिं रावणिश्चापि लक्ष्मणं प्राप्य ताभ्यामन्योन्यविग्रहे अन्योन्याभिभवे । उग्रा अव्यवस्था भवति । अन्योन्यप्राप्तावयमेनं निगृह्णाति अयं वा एनमिति निश्चयो नाभवदित्यर्थः । यद्वा रावणिं लक्ष्मणो रावणिश्चापि लक्ष्मणं प्राप्य अयुध्येतामिति शेषः । ताभ्यां तथा युद्धं कुर्वद्भ्यां । अन्योन्यविग्रहे परस्परप्रहारे क्रियमाणे । उग्रा अव्यवस्था भवति । क्षणे क्षणे जयपराजयनियमो नाभूदित्यर्थः ॥ ३२—३३ ॥ तैः पतद्भिरित्यादिश्लो- [illegible] महत् [illegible] अत्यन्त ॥ ३४—३५ ॥ चिक्षिपुः चक्रुः ॥ ३६ ॥

ति० लक्ष्मणं पृष्ठादवरोप्य विश्रमार्थंस्वारूढंलक्ष्मणंभूमाववस्थाप्यविभीषणसहायार्थंहनुमान्कदनंचक्रे ॥ २५ ॥ **ती०** उष्णान्ते वर्षादौचन्द्रादित्याविवस्थितौ तरस्विनौ वेगवन्तौ । महाबलौलक्ष्मणेन्द्रजितौ मेघैर्यथा मेघैरिव । शरजालैरभीक्ष्णं अन्तर्दधतुः अदृश्यौबभूवतु. ॥ २८ ॥ **ति०** उग्राऽव्यवस्था तत्तद्बाणैरयुध्यद्वानरराक्षसवधरूपा भवति अभवदित्यर्थः । यत्तु " अयमेनं निगृह्णाति सएनंवेत्यनिश्चयरूपाव्यवस्था " इतिव्याख्यानं तच्चिन्त्यं । तस्याअव्यवस्थायाउग्रत्वस्यनिरूपयितुमशक्यत्वादुग्रेति विशेषणवैयर्थ्याच्च ॥ **स०** लक्ष्मणोरावणिंप्राप्य रावणिरपिलक्ष्मणंप्राप्येत्येवंस्थिताभ्यांताभ्या अन्योन्यविग्रहेयुद्धे उग्रा दुःखकारणत्वात्क्रूरा अव्यवस्था इममिदानींजेष्यामीतिसंकल्पासिद्धिरूपाभवति अभूत् । एवंचोक्तरीत्याऽव्यवस्थायाउग्रत्वेसंभवतिसति । " उग्रत्वस्यनिरूपयितुमशक्यत्वात् " इतियन्नागोजिभट्टेनोक्तं तदसंगतं । उग्रत्वस्यनिरूपयितुमशक्यत्वादित्यनेनैववैयर्थ्यलाभे उग्रेतिविशेषणवैयर्थ्याच्चेतिदूषणान्तरतयाकथनंत्वसंगततरमितिज्ञेयं ॥ ३२ ॥ **स०** शरसंकुलाः जलसंकुलाः वर्षाकालेदिशःप्रदिशश्चयथातथा शरशतैःसंकुलाइतिबुद्ध्याविवेकेनान्वयः ॥ ३४ ॥

[पा०] १ घ.—ट. सालमुत्पाट्यपर्वतात्. २ इदमर्धं ङ.—ट. पाठेषुदृश्यते. ३ क. ङ. झ. ञ. ट. दुरासदः. घ. दुरावारः. ख. शतशोथ. ४ ङ. च. झ. ञ. ट. स्येन्द्रजिद्बली. ५ ङ. झ. ञ. परवीरघ्नः. ६ क. ख. ग. च. छ. भीमनिस्वनाः. ङ. झ. ट. भीमनिस्वनान्.

न तदानीं ववौ वायुर्न च जज्वाल पावकः ॥ स्वस्त्यस्तु लोकेभ्य इति जजल्पुश्च महर्षयः ॥
संपेतुश्चात्र संप्राप्ता गन्धर्वाः सह चारणैः ॥ ३७ ॥
अथ राक्षससिंहस्य कृष्णान्कनकभूषणान् ॥ शरैश्चतुर्भिः सौमित्रिर्विव्याध चतुरो हयान् ॥ ३८ ॥
ततोऽपरेण भल्लेन शितेन निशितेन च ॥ संपूर्णायतमुक्तेन सुपत्रेण सुवर्चसा ॥ ३९ ॥
महेन्द्राशनिकल्पेन सूतस्य विचरिष्यतः ॥ स तेन बाणाशनिना तलशब्दानुनादिना ॥
लाघवाद्राघवः श्रीमाञ्शिरः कायादपाहरत् ॥ ४० ॥
स यन्तरि महातेजा हते मन्दोदरीसुतः ॥ स्वयं सारथ्यमकरोत्पुनश्च धनुरस्पृशत् ॥
तदद्भुतमभूत्तत्र सामर्थ्यं पश्यतां युधि ॥ ४१ ॥
हयेषु व्यग्रहस्तं तं विव्याध निशितैः शरैः ॥ धनुष्यथ पुनर्व्यग्रे हयेषु मुमुचे शरान् ॥ ४२ ॥
छिद्रेषु तेषु बाणेषु सौमित्रिः शीघ्रविक्रमः ॥ अर्दयामास बाणौघैर्विचरन्तमभीतवत् ॥ ४३ ॥
निहतं सारथिं दृष्ट्वा समरे रावणात्मजः ॥ प्रजहौ समरोद्धर्षं विषण्णः स बभूव ह ॥ ४४ ॥
विषण्णवदनं दृष्ट्वा राक्षसं हरियूथपाः ॥ ततः परमसंहृष्टा लक्ष्मणं चाभ्यपूजयन् ॥ ४५ ॥
ततः प्रमाथी शरभो रभसो गन्धमादनः ॥ अमृष्यमाणाश्चत्वारश्चक्रुर्वेगं हरीश्वराः ॥ ४६ ॥
ते चास्य हयमुख्येषु तूर्णमुत्पुत्य वानराः ॥ चतुर्षु समहावीर्या निपेतुर्भीमविक्रमाः ॥ ४७ ॥
तेषामधिष्ठितानां तैर्वानरैः पर्वतोपमैः ॥ मुखेभ्यो रुधिरं रक्तं हयानां समवर्तत ॥
ते हया मथिता भग्ना व्यसवो धरणीं गताः ॥ ४८ ॥
ते निहत्य हयांस्तस्य प्रमथ्य च महारथम् ॥ पुनरुत्पत्य वेगेन तस्थुर्लक्ष्मणपार्श्वतः ॥ ४९ ॥
स हताश्वादवप्लुत्य रथान्मथितसारथेः ॥ शरवर्षेण सौमित्रिमभ्यधावत रावणिः ॥ ५० ॥
ततो महेन्द्रप्रतिमः स लक्ष्मणः पदातिनं तं निशितैः शरोत्तमैः ॥
सृजन्तमाजौ निशिताञ्शरोत्तमान्भृशं तदा बाणगणैर्न्यवारयत् ॥ ५१ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

अत्र युद्धस्थले । पूर्वं संप्राप्ताः गन्धर्वाः चारणैः सह संपेतुः । अन्यत्र गता इत्यर्थः । अतिघोरयुद्धदर्शनभयादिति भावः ॥ ३७—३८ ॥ ततोऽपरेणेत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ संपूर्णायतमुक्तेन संपूर्णाकृष्टमुक्तेन ॥ ३९—४२ ॥ छिद्रेषु रन्ध्रेषु । बाणेषु बाणप्रयोगेषु । शीघ्रविक्रम इत्यन्वयः ॥४३॥ समरोद्धर्षं युद्धगर्वं ॥ ४४—४६ ॥ समहावीर्याः महावीर्यसहिताः ॥ ४७ ॥ रक्तं शोणितं ॥ ४८—५० ॥ पदातिनं पदाभ्यामापतन्तं गच्छन्तं । "अत सातत्यगमने" इत्यस्माण्णिनिः ॥ ५१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

ति० संपूर्णायतमुक्तेन संपूर्णआकर्णपर्यन्तं आयतेन आकृष्टेन ततोमुक्तेन ॥ ३९ ॥ ति० तलशब्दानुनादिना तलं ज्याघातवारणं तस्यज्याघट्टनजोयश्शब्दः तस्यानुनादोयस्यास्तितेन ॥ ४० ॥ स० निहतैर्हयोत्तमैः तन्निमित्तंपदातिनं ॥ ५१ ॥ इति नवतितमःसर्गः ॥ ९० ॥

[पा०] १ ङ. झ. ञ. संतप्ताः. २ क. ग.—ट. पीतेन. ३ घ. सुपर्वेण. ४ क. ख. घ.—ट. छिन्नेषुतेषुबाणौघैः. ग. भिन्नेषुतेषुबाणौघैः. ५ ख.—ट. शीघ्रकृत्तमः. ६ ङ. झ. ञ. ट. समरेविचरन्तं. क. संक्रुद्धोविचरन्तं. ७ घ. गवयोगन्ध. ८ ख. ग. ङ. च. झ. ञ. ट. मुत्पत्य. ९ ख. ग. ङ. ज.—ट. व्यक्तं. १० घ. लक्ष्मणदक्पथि. ११ झ. मथितसारथिः. १२ घ. ङ. च. झ. ञ. ट. निहतैर्हयोत्तमैः. १३ ख. ङ.—ट. बाणगणैर्व्यदारयत्. क. वज्रसमैर्व्यदारयत्.

एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

लक्ष्मणेनेन्द्रजिद्वधः ॥ १ ॥

स हताश्वो महातेजा भूमौ तिष्ठन्निशाचरः ॥ इन्द्रजित्परमक्रुद्धः संप्रजज्वाल तेजसा ॥ १ ॥
तौ धन्विनौ जिघांसन्तावन्योन्यमिषुभिर्भृशम् ॥ विजयेनाभिनिष्क्रान्तौ वने गजवृषाविव ॥ २ ॥
निबर्हयन्तश्चान्योन्यं ते राक्षसवनौकसः ॥ भर्तारं न जहुर्युद्धे संपतन्तस्ततस्ततः ॥ ३ ॥
ततस्तान्राक्षसान्सर्वान्हर्षयन्रावणात्मजः ॥ स्तुवानो हर्षमाणश्च इदं वचनमब्रवीत् ॥ ४ ॥
तमसा बहुलेनेमाः संसक्ताः सर्वतो दिशः ॥ नेह विज्ञायते स्वो वा परो वा राक्षसोत्तमाः ॥ ५ ॥
धृष्टं भवन्तो युध्यन्तु हरीणां मोहनाय वै ॥ अहं तु रथमास्थाय आगमिष्यामि संयुगम् ॥ ६ ॥
तथा भवन्तः कुर्वन्तु यथेमे काननौकसः ॥ न युध्येयुर्दुरात्मानः प्रविष्टे नगरं मयि ॥ ७ ॥
इत्युक्त्वा रावणसुतो वञ्चयित्वा वनौकसः ॥ प्रविवेश पुरीं लङ्कां रथहेतोरमित्रहा ॥ ८ ॥
स रथं भूषयित्वा तु रुचिरं हेमभूषितम् ॥ प्रासासिशतसंपूर्णं युक्तं परमवाजिभिः ॥ ९ ॥
अधिष्ठितं हयज्ञेन सूतेनाप्तोपदेशिना ॥ आरुरोह महातेजा रावणिः समितिंजयः ॥ १० ॥
स राक्षसगणैर्मुख्यैर्वृतो मन्दोदरीसुतः ॥ निर्ययौ नगरात्तूर्णं कृतान्तबलचोदितः ॥ ११ ॥
सोभिनिष्क्रम्य नगरादिन्द्रजित्परवीरहा ॥ अभ्ययाज्जवनैरश्वैर्लक्ष्मणं सविभीषणम् ॥ १२ ॥
ततो रथस्थमालोक्य सौमित्री रावणात्मजम् ॥ वानराश्च महावीर्या राक्षसश्च विभीषणः ॥
विस्मयं परमं जग्मुर्लाघवात्तस्य धीमतः ॥ १३ ॥
रावणिश्चापि संक्रुद्धो रणे वानरयूथपान् ॥ पातयामास बाणौघैः शतशोथ सहस्रशः ॥ १४ ॥
स मण्डलीकृतधनू रावणिः समितिंजयः ॥ हरीनभ्यहनत्क्रुद्धः परं लाघवमास्थितः ॥ १५ ॥
ते वध्यमाना हरयो नाराचैर्भीमविक्रमाः ॥ सौमित्रिं शरणं प्राप्ताः प्रजापतिमिव प्रजाः ॥ १६ ॥
ततः समरकोपेन ज्वलितो रघुनन्दनः ॥ चिच्छेद कार्मुकं तस्य दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ १७ ॥
सोन्यत्कार्मुकमादाय सज्यं चक्रे त्वरन्निव ॥ तदप्यस्य त्रिभिर्बाणैर्लक्ष्मणो निरकृन्तत ॥ १८ ॥
अथैनं छिन्नधन्वानमाशीविषविषोपमैः ॥ विव्याधोरसि सौमित्री रावणिं पञ्चभिः शरैः ॥ १९ ॥
ते तस्य कायं निर्भिद्य महाकार्मुकनिस्सृताः ॥ निपेतुर्धरणीं बाणा रक्ता इव महोरगाः ॥ २० ॥

[illegible] प्रयोजने तृतीया । विजयायेत्यर्थः । अभिनिष्क्रान्तौ बभूवतुरिति शेषः । गजवृषाविव गजश्रेष्ठाविव । यद्वा किंचिद्धीनबलत्वादिन्द्रजितो वृषभतुल्यत्वं ॥ २ ॥ संपतन्तः परितः संचरन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥ स्तुवानः स्तुवन् । आर्षः शानच् [illegible] मोहनाय मन्निर्गमनापरिज्ञानाय ॥ ६—८ ॥ स रथमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं भूषयित्वा स्वतेजसा भूषयित्वा । आप्तोपदेशिना हितोपदेशिना ॥ ९—१२ ॥ तत इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ ततः तस्माद्युद्धप्रदेशात् ॥ १३—१७ ॥ त्वरन्निवेति । इवशब्दो वाक्यालंकारे । निरकृन्तत

ती० विजयेन विजयहेतुना । अभिनिष्क्रान्तौ अभिमुखावधावतां ॥ २ ॥ **शि०** वनौकसोवञ्चयित्वा तज्ज्ञानविषयलमप्राप्येत्यर्थः । रथहेतोर्लङ्कांविवेश ॥ ८ ॥ **ति०** हयज्ञेन अश्वहृदयज्ञेन ॥ **स०** आप्तश्चासौ उपदेशोस्यास्तीत्याप्तोपदेशी । साम-

[**पा०**] १ ङ. च. छ. झ. ट. स्तुन्वानो. क. ख. स्वयंप्रहर्षमाणश्च. २ घ. हृष्टाभवन्तो. ३ ङ. झ. ञ. ट. संयुगे. ४ क. ज. नबुध्येयुः. ५ ग. ङ. झ. ट. महात्मानः. ६ क. चापासि. ७ ङ. च. झ. शरसंयुक्तं. ८ ङ. झ. ट. त्परमौजसा. ९ च. ञ. ट. शितैर्बाणैः.

स भिन्नवर्मा रुधिरं वमन्वक्त्रेण रावणिः ॥ जग्राह कार्मुकश्रेष्ठं दृढज्यं बलवत्तरम् ॥ २१ ॥
स लक्ष्मणं समुद्दिश्य परं लाघवमास्थितः ॥ ववर्ष शरवर्षाणि वर्षाणीव पुरन्दरः ॥ २२ ॥
मुक्तमिन्द्रजिता तत्तु शरवर्षमरिन्दमः ॥ अवारयदसंभ्रान्तो लक्ष्मणः सुदुरासदम् ॥ २३ ॥
दर्शयामास च तदा रावणिं रघुनन्दनः ॥ असंभ्रान्तो महातेजास्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २४ ॥
ततस्तान्राक्षसान्सर्वांस्त्रिभिरेकैकमाहवे ॥ अविध्यत्परमक्रुद्धः शीघ्रास्त्रं संप्रदर्शयन् ॥
राक्षसेन्द्रसुतं चापि बाणौघैः समताडयत् ॥ २५ ॥
सोतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुघातिना[2] ॥ असक्तं प्रेषयामास लक्ष्मणाय बहूञ्शरान् ॥ २६ ॥
तानप्राप्ताञ्शितैर्बाणैश्चिच्छेद रघुनन्दनः[3] ॥ सारथेरस्य च रणे रथिनो रथसत्तमः[4] ॥
शिरो जहार धर्मात्मा भल्लेनानतपर्वणा ॥ २७ ॥
असूतास्ते हयास्तत्र रथमूहुरविक्लबाः ॥ मण्डलान्यभिधावन्त[5]स्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २८ ॥
अमर्षवशमापन्नः सौमित्रिर्दृढविक्रमः ॥ प्रत्यविध्यद्धयांस्तस्य शरैर्वित्रासयन्रणे[6] ॥ २९ ॥
अमृष्यमाणस्तत्कर्म[7] रावणस्य सुतो[8] बली ॥ विव्याध दशभिर्बाणैः सौमित्रिं तममर्षणम्[9] ॥ ३० ॥
ते तस्य वज्रप्रतिमाः शराः सर्पविषोपमाः ॥ विलयं जग्मुराहत्य कवचं काञ्चनप्रभम् ॥ ३१ ॥
अभेद्यकवचं मत्वा लक्ष्मणं रावणात्मजः ॥ ललाटे लक्ष्मणं बाणैः सुपुङ्खैस्त्रिभिरिन्द्रजित् ॥
अविध्यत्परमक्रुद्धः शीघ्रास्त्रं च प्रदर्शयन् ॥ ३२ ॥
[10]तैः पृषत्कैर्ललाटस्थैः शुशुभे रघुनन्दनः ॥ रणाग्रे समरश्लाघी त्रिशृङ्ग[11] इव पर्वतः ॥ ३३ ॥
स तथा[12] ह्यर्दितो बाणै राक्षसेन महामृधे[13] ॥ तमाशु प्रतिविव्याध लक्ष्मणः पञ्चभिः शरैः ॥
विकृष्येन्द्रजितो युद्धे वदने शुभकुण्डले ॥ ३४ ॥
लक्ष्मणेन्द्रजितौ वीरौ महाबलशरासनौ ॥ अन्योन्यं जघ्नतुर्बाणैर्विशिखैर्[14]भीमविक्रमौ[15] ॥ ३५ ॥
ततः शोणितदिग्धाङ्गौ लक्ष्मणेन्द्रजितावुभौ ॥ रणे तौ रेजतुर्वीरौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३६ ॥

अच्छिनत् ॥ १८–२३ ॥ दर्शयामास पराक्रममिति शेषः ॥२४॥ ततस्तानित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ शीघ्रास्त्रं शीघ्रमत्रं ॥ २५ ॥ असक्तं अव्यासङ्गं अविलम्बितं वा ॥ २६ ॥ तानप्राप्तानित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ रथिनोस्य रावणेः सारथेरित्यन्वयः ॥ २७ ॥ अविक्लबाः अनाकुलाः । शिक्षापाटवातिशयादिति मन्तव्यं ॥ २८—३० ॥ विलयं नाशं ॥ ३१ ॥ अभेद्येत्यादिसार्धश्लोकः ॥ अभेद्यकवचमित्यनेन पूर्वकवचस्य भग्नत्वात् कवचान्तरं धृतमिति गम्यते । शीघ्रास्त्रं च प्रदर्शयन् । आत्मनः शीघ्रास्त्रत्वं प्रदर्शयन्नित्यर्थः ॥ ३२ ॥ समरं श्लाघत इति समरश्लाघी । समरप्रिय इत्यर्थः । पृषत्कैः बाणैः ॥ ३३ ॥ स तथेत्यादिसार्धश्लोकएकान्वयः ॥ विकृष्य धनुराकृष्य ॥ ३४ ॥ लक्ष्मणेन्द्रजिताविति । विशिखैः विविधशिखैः । करवीरपत्राद्याकाराग्रैरि-

---

र्थ्यादाप्तिमूलत्वमुपदेशस्यलभ्यते । तेन ॥ १० ॥ **रामानु०** भिन्नवर्मेति । अनेनपुनश्चकवचान्तरमपिस्वीकृतवानित्यवगम्यते ॥ २१ ॥ **रामानु०** दर्शयामासेति । हस्तलाघवमितिशेषः ॥ रावणिहस्तलाघवंदर्शयामासेतिसंबन्धः ॥ २४ ॥ **ति०** ननुकथं सर्वराक्षसाःइन्द्रजितियुध्यतित्रिभिस्त्रिभिर्बाणैर्वेद्धुंशक्यास्तत्राह—शीघ्रास्त्रमिति । प्रयोगमात्रेणसर्ववेधकमस्त्रंशीघ्रास्त्रं । यद्वा भावप्रधानो निर्देशः । अस्त्रविषयकशीघ्रप्रयोगसामर्थ्यरूपंशीघ्रास्त्रत्वंसंप्रदर्शयन्नित्यर्थः ॥ २५ ॥ **ति०** रथसत्तमोलक्ष्मणः ॥ २७ ॥

[पा०] १ ङ. झ. छिन्नधन्वा. २ क. ग. घ. शत्रुतापिना. ३ ङ. झ. ट. परवीरहा. ४ ख. ञ. ट. रघुसत्तमः. ५ क. ख. ङ. च. झ. ञ. ट. धावन्ति. ६ घ. विंव्यथयन्रणे. ७ क. ङ. झ. अमर्षमाणः. ८ ङ. झ. सुतोरणे. ९ ङ. झ. ञ. रोमहर्षणं. १० च. सपृषत्कैः. ११ घ. त्रिकूटइव. १२ ख. घ. ङ. च. झ. ञ. ट. तथाप्यर्दितो. १३ ख. महाहवे. १४ ङ. झ. जघ्नतुर्वीरौविशिखैः. १५ क. ख. ज. ट. भीमविक्रमैः.

तौ परस्परमभ्येत्य सर्वगात्रेषु धन्विनौ ॥ घोरैर्विव्यधतुर्बाणैः कृतभावावुभौ जये ॥ ३७ ॥
ततः समरकोपेन संयुक्तो रावणात्मजः ॥ विभीषणं त्रिभिर्बाणैर्विव्याध वदने शुभे ॥ ३८ ॥
अयोमुखैस्त्रिभिर्विद्ध्वा राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ॥ एकैकेनाभिविव्याध तान्सर्वान्हरियूथपान् ॥ ३९ ॥
तस्मै दृढतरं क्रुद्धो जघान गदया हयान् ॥ विभीषणो महातेजा रावणेः स दुरात्मनः ॥ ४० ॥
स हताश्वादवप्लुत्य रथान्निहतसारथेः ॥ रथशक्तिं महातेजाः पितृव्याय मुमोच ह ॥ ४१ ॥
तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ चिच्छेद निशितैर्बाणैर्दशधा साऽपतद्भुवि ॥ ४२ ॥
तस्मै दृढधनुः क्रुद्धो हताश्वाय विभीषणः ॥ वज्रस्पर्शसमान्पञ्च ससर्जोरसि मार्गणान् ॥ ४३ ॥
ते तस्य कायं निर्भिद्य रुक्मपुङ्खा निमित्तगाः ॥ बभूवुर्लोहितादिग्धा रक्ता इव महोरगाः ॥ ४४ ॥
स पितृव्याय संक्रुद्ध इन्द्रजिच्छरमाददे ॥ उत्तमं रक्षसां मध्ये यमदत्तं महाबलः ॥ ४५ ॥
तं समीक्ष्य महातेजा महेषुं तेन संहितम् ॥ लक्ष्मणोप्याददे बाणमन्यं भीमपराक्रमः ॥ ४६ ॥
कुबेरेण स्वयं स्वप्ने स्वस्मै दत्तं महात्मना ॥ दुर्जयं दुर्विषह्यं च सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ४७ ॥
तयोस्ते धनुषी श्रेष्ठे बाहुभिः परिघोपमैः ॥ विकृष्यमाणे बलवत्क्रौञ्चाविव चुकूजतुः ॥ ४८ ॥

ताभ्यां तौ धनुषी श्रेष्ठे संहितौ सायकोत्तमौ ॥
विकृष्यमाणौ वीराभ्यां भृशं जज्वलतुः श्रिया ॥ ४९ ॥

तौ भासयन्तावाकाशं धनुर्भ्यां विशिखौ च्युतौ ॥ मुखेन मुखमाहत्य संनिपेततुरोजसा ॥ ५० ॥
सन्निपातस्तयोरासीच्छरयोर्घोररूपयोः ॥ सधूमविस्फुलिङ्गश्च तज्जोग्निर्दारुणोऽभवत् ॥ ५१ ॥
तौ महाग्रहसंकाशावन्योन्यं सन्निपत्य च ॥ संग्रामे शतधा यान्तौ मेदिन्यां विनिपेततुः ॥ ५२ ॥
शरौ प्रतिहतौ दृष्ट्वा तावुभौ रणमूर्धनि ॥ व्रीडितौ जातरोषौ च लक्ष्मणेन्द्रजितौ तदा ॥ ५३ ॥
सुसंरब्धस्तु सौमित्रिरस्त्रं वारुणमाददे ॥ ५४ ॥
रौद्रं महेन्द्रजिद्युद्धे व्यसृजद्युधि निष्ठितः ॥ तेन तद्विहतं त्वस्त्रं वारुणं परमाद्भुतम् ॥ ५५ ॥
ततः क्रुद्धो महातेजा इन्द्रजित्समितिंजयः ॥ आग्नेयं संदधे दीप्तं स लोकं संक्षिपन्निव ॥ ५६ ॥
सौरेणास्त्रेण तद्वीरो लक्ष्मणः प्रत्यवारयत् ॥ ५७ ॥
अस्त्रं निवारितं दृष्ट्वा रावणिः क्रोधमूर्च्छितः ॥ आसुरं शत्रुनाशाय घोरमस्त्रं समाददे ॥ ५८ ॥

त्यर्थः ॥ ३५—३६ ॥ जये कृतभावावित्यन्वयः ॥ ३७—४० ॥ रथशक्तिं रथेऽवस्थितां शक्तिं ॥ ४१—४२ ॥ दृढधनुः दृढधन्वा । समासान्तविधेरनित्यत्वात्साधुः ॥४३॥ निमित्तगाः लक्ष्यगाः । "वेध्यं लक्ष्यं शरव्यं च निमित्तं च समं विदुः" इति निघण्टुः ॥ ४४ ॥ रक्षसां मध्ये आददे इत्यन्वयः ॥ ४५ ॥ तं समीक्ष्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ महात्मना अप्रमेयबुद्धिना । भाविवृत्तान्तज्ञेनेति यावत् ॥ ४६—४९ ॥ सन्निपेततुः संघर्षं प्राप्तौ ॥ ५० ॥ तज्जः सन्निपातजः ॥ ५१—५५ ॥ संक्षिपन् संहरन् ॥ ५६ ॥ सौरेण सूर्यदेवताकेन । "सूर्यतिष्यागस्त्य" इत्यादिना यलोपः ॥ ५७-५८ ॥

ति० अमितात्मना अपरिच्छिन्नमाहात्म्येन ॥ ४७ ॥ ति० महाग्रहः अङ्गारकशन्यादिः ॥ ५२ ॥ ति० व्रीडितौ स्वस्वप्रयुक्तशरस्यमोघत्वदर्शनेनसंजातलज्जौ । यद्यपिरावणेरेवव्रीडायुक्ता । लक्ष्मणस्यतुतद्बाणनिवारणायप्रयोक्तुःसार्थक्यसत्त्वेनव्रीडाभावः । तथापितन्निराकरणपूर्वकंरिपुवधपर्यन्तव्यापारेणोपादानात्तदभावेनतस्यापिलज्जेतिबोध्यं । छत्रिन्यायेनद्विवचनप्रयोगइतिकतकः ।

[पा०] १ ख. संक्रुद्धो. २ ख. ङ. च. झ. ञ. ट. रथान्मथितसारथिः. क. ग. घ. रथान्निहतसारथिः. ३ क. ख. ङ. च. ज.—ट. अथशक्तिं. ४ क. ख. घ. ज. नन्दिवर्धनः. ५ ख. घ. च. ञ. बाणैःशतधा. ६ ख. ङ. च. झ. ट. भित्त्वातत्. ७ क. ख. ङ. झ. पितृव्यस्य. ८ ङ. झ. ञ. ट. महाबलं. ९ क. ख. घ. ङ. च. झ. ञ. ट. यद्दत्तममितात्मना. १० क. रञ्जसा. ११ ख. च. तत्राग्निः. ग. ततोग्निः.

तस्माच्चापाद्विनिष्पेतुर्भास्वराः कूटमुद्गराः ॥ शूलानि च भुशुण्ड्यश्च गदाः खड्गाः परश्वधाः ॥ ५९ ॥
तद्दृष्ट्वा लक्ष्मणः सङ्ख्ये घोरमस्त्रमथासुरम् ॥ अवार्यं सर्वभूतानां सर्वशत्रुविनाशनम् ॥
माहेश्वरेण द्युतिमांस्तदस्त्रं प्रत्यवारयत् ॥ ६० ॥
तयोः सुतुमुलं युद्धं संबभूवाद्भुतोपमम् ॥ गगनस्थानि भूतानि लक्ष्मणं पर्यवारयन् ॥ ६१ ॥
भैरवाभिरुते भीमे युद्धे वानररक्षसाम् ॥ भूतैर्बहुभिराकाशं विस्मितैरावृतं बभौ ॥ ६२ ॥
ऋषयः पितरो देवा गन्धर्वा गरुडोरगाः ॥ शतक्रतुं पुरस्कृत्य ररक्षुर्लक्ष्मणं रणे ॥ ६३ ॥
अथान्यं मार्गणश्रेष्ठं संदधे राघवानुजः ॥ हुताशनसमस्पर्शं रावणात्मजदारणम् ॥ ६४ ॥
सुपत्रमनुवृत्ताङ्गं सुपर्वाणं सुसंस्थितम् ॥ सुवर्णविकृतं वीरः शरीरान्तकरं शरम् ॥ ६५ ॥
दुरावारं दुर्विषहं राक्षसानां भयावहम् ॥ आशीविषविषप्रख्यं देवसङ्घैः समर्चितम् ॥ ६६ ॥
येन शक्रो महातेजा दानवानजयत्प्रभुः ॥ पुरा दैवासुरे युद्धे वीर्यवान्हरिवाहनः ॥ ६७ ॥
तदैन्द्रमस्त्रं सौमित्रिः संयुगेष्वपराजितम् ॥ शरश्रेष्ठं धनुःश्रेष्ठे नरश्रेष्ठोऽभिसंदधे ॥ ७८ ॥
संधायामित्रदलनं विचकर्ष शरासनम् ॥ सज्यमायम्य दुर्धर्षं कालो लोकक्षये यथा ॥ ६९ ॥
संधाय धनुषि श्रेष्ठे विकर्षन्निदमब्रवीत् ॥ लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणो वाक्यमर्थसाधकमात्मनः ॥ ७० ॥
धर्मात्मा सत्यसंधश्च रामो दाशरथिर्यदि ॥ पौरुषे चाप्रतिद्वन्द्वः शरैनं जहि रावणिम् ॥ ७१ ॥
इत्युक्त्वा बाणमाकर्णं विकृष्य तमजिह्मगम् ॥ लक्ष्मणः समरे वीरः ससर्जेन्द्रजितं प्रति ॥
ऐन्द्रास्त्रेण समायोज्य लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ७२ ॥
स शिरः सशिरस्त्राणं श्रीमज्ज्वलितकुण्डलम् ॥ प्रमथ्येन्द्रजितः कायात्पातयामास भूतले ॥ ७३ ॥
तद्राक्षसतनूजस्य छिन्नस्कन्धं शिरो महत् ॥ तपनीयनिभं भूमौ ददृशे रुधिरोक्षितम् ॥ ७४ ॥
हतस्तु निपपाताशु धरण्यां रावणात्मजः ॥ कवची सशिरस्त्राणो विध्वस्तः सशरासनः ॥ ७५ ॥
चुक्रुशुस्ते ततः सर्वे वानराः सविभीषणाः ॥ हृष्यन्तो निहते तस्मिन्देवा वृत्रवधे यथा ॥ ७६ ॥

तस्मादिति । असुरास्त्रप्रयोगाद्धेतोः । चापात् इन्द्रजिद्धनुषोपादानात् । कूटमुद्गरादयो विनिष्पेतुरित्यन्वयः । भुशुण्ड्यः मुसलविशेषाः ॥ ५९ ॥ तद्दृष्ट्वेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ क्रियाद्वयार्थं तदस्त्रमिति द्विरुक्तिः ॥ ६०—६१ ॥ भैरवाभिरुते भयंकरशब्दे ररक्षुः । जय जयेत्याद्युक्तिभिरित्यर्थः ॥६२—६४ ॥ सुपत्रमित्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया ॥ अनुवृत्ताङ्गं वर्तुलस्वरूपं । सुसंस्थितं सुसंस्थानं । सुवर्णविकृतं सुवर्णविचित्रितं । हरिवाहनः हरितवर्णाश्वः । ऐन्द्रमस्त्रं ऐन्द्रास्त्रमन्त्रयोजितं ॥ ६५—६८ ॥ अमित्रदलनं शत्रुनाशनं । कालः यमः ॥ ६९—७१ ॥ इत्युक्त्वेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ बाणमैन्द्रास्त्रमन्त्रेण समायोज्य ससर्जेत्यन्वयः । एको लक्ष्मणशब्दो लक्ष्मीयुक्तवचनः । "लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान्" इत्यमरः ॥ ७२ ॥ सः बाणः ॥ ७३—७४ ॥ कवचीति । कवचादिभिः सह विध्वस्तः हतः

जातरोषौ रामाविशेषेविभीषणेबाणः प्रयुक्तइतिलक्ष्मणस्यरोषः । लक्ष्मणस्तंपरिहृतवानितिरावणेरोषः ॥ ५३ ॥ ति० सनिहितैतदस्त्रेणैवायंवध्यइतिनिश्चित्यैन्द्रास्त्रंसंदधइत्याह—अथेति । अत्रप्रत्यस्त्रंरावणेर्ब्रह्मशापवशान्नबुध्द्यारूढं । वस्तुतोस्यप्रत्यस्त्रंनास्त्येवेति कतकः ॥ ६४ ॥ स० ऐन्द्रमस्त्रं । अनेनेन्द्रजितोहननंतत्पराजितेन्द्रदेवताकेनास्त्रेणकुर्वँल्लक्ष्मणःस्वपक्षस्थेन्द्रापप्रथावारयामासेति ध्वन्यते ॥ ६८ ॥ ति० अर्थसाधकमात्मनः कार्यसिद्धिहेतुभूतं इदं वक्ष्यमाणवचनंअस्त्राधिष्ठात्रीदेवतांप्रत्यब्रवीत् ॥ ७० ॥ स० पौरुषे पराक्रमे । अप्रतिद्वन्द्व. असदृशोयदि तर्हितेनसत्येन तमेनंजहि । अनेनरामगुणशपथपुरस्सरमस्त्रमोचनादस्यास्त्रस्याप्रति-

[पा०] १ ख. ङ. च. झ. ञ. ट. घोरमस्त्रंसुदारुणं. २ ख. च. शत्रुविदारणं. ३ क. ख. च. ट. रुतैर्भीमे. ४ घ. विकृतंघोरं. ५ क. ख. ग. ङ. झ. ञ. ट. दुर्विषहं. ६ ख. दानवानर्दयन्मुहुः. ७ ङ. च. झ. अथैन्द्रं. ८ क. ख. ङ. च. झ ञ. तच्छिरः. ९ ङ. झ. हतस्सनिपपाताथ. १० ङ. झ. विप्रविद्धशरासनः. ११ क. ङ. झ. हृष्यन्ते.

अथान्तरिक्षे देवानामृषीणां च महात्मनाम् ॥ अभिजज्ञे च सन्नादो गन्धर्वाप्सरसामपि ॥ ७७
पतितं तमभिज्ञाय राक्षसी सा महाचमूः ॥ वध्यमाना दिशो भेजे हरिभिर्जितकाशिभिः ॥ ७८ ॥
वानरैर्वध्यमानास्ते शस्त्राण्युत्सृज्य राक्षसाः ॥ लङ्कामभिमुखाः सस्रुर्नष्टसंज्ञाः प्रधाविताः ॥ ७९ ॥
वर्बहुधा भीता राक्षसाः शतशो दिशः ॥ [illegible]

[illegible] ॥ समुद्रे पतिताः केचित्केचित्पर्वतमाश्रिताः ॥ ८१ ॥
हतमिन्द्रजितं दृष्ट्वा शयानं समरक्षितौ ॥ राक्षसानां सहस्रेषु न कश्चित्प्रत्यदृश्यत ॥ ८२ ॥
यथास्तंगत आदित्ये नावतिष्ठन्ति रश्मयः ॥ तथा तस्मिन्निपतिते राक्षसास्ते गता दिशः ॥ ८३ ॥
शान्तरश्मिरिवादित्यो निर्वाण इव पावकः ॥ स बभूव महातेजा व्यपास्तगतजीवितः ॥ ८४ ॥
प्रशान्तपीडाबहुलो नष्टारिष्टः प्रतापवान् ॥ बभूव लोकः पतिते राक्षसेन्द्रसुते तदा ॥ ८५ ॥
हर्षं च शक्रो भगवान्सह सर्वैः सुरर्षभैः ॥ जगाम निहते तस्मिन्राक्षसे पापकर्मणि ॥ ८६ ॥
आकाशे चापि देवानां शुश्रुवे दुन्दुभिस्वनः ॥ नृत्यद्भिरप्सरोभिश्च गन्धर्वैश्च महात्मभिः ॥ ८७ ॥
ववृषुः पुष्पवर्षाणि तदद्भुतमभूत्तदा ॥ प्रशशंसुर्हते तस्मिन्राक्षसे क्रूरकर्मणि ॥
शुद्धा आपो दिशश्चैव जहृषुर्दैत्यदानवाः ॥ ८८ ॥
आजग्मुः पतिते तस्मिन्सर्वलोकभयावहे ॥ ऊचुश्च सहिताः सर्वे देवगन्धर्वदानवाः ॥
विज्वराः शान्तकलुषा ब्राह्मणा विचरन्त्विति ॥ ८९ ॥
ततोऽभ्यनन्दन् संहृष्टाः समरे हरियूथपाः ॥ तमप्रतिबलं दृष्ट्वा हतं नैर्ऋतपुङ्गवम् ॥ ९० ॥
विभीषणो हनूमांश्च जाम्बवांश्चर्क्षयूथपः ॥ विजयेनाभिनन्दन्तस्तुष्टुवुश्चापि लक्ष्मणम् ॥ ९१ ॥
क्ष्वेलन्तश्च नदन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः ॥ लब्धलक्षा रघुसुतं परिवार्योपतस्थिरे ॥ ९२ ॥
लाङ्गूलानि प्रविध्यन्तः स्फोटयन्तश्च वानराः ॥ लक्ष्मणो जयतीत्येवं वाक्यं विश्रावयंस्तदा ॥ ९३ ॥
अन्योन्यं च समाश्लिष्य कपयो हृष्टमानसाः ॥ चक्रुरुच्चावचगुणा राघवाश्रयजाः कथाः ॥ ९४ ॥

धरण्यां निपपातेत्यन्वयः ॥ ७५—८३ ॥ व्यपास्तगतजीवितः व्यपास्तो विक्षिप्ताङ्गो गतजीवितश्च, सः शान्तरश्मिरादित्य इव । निर्वाणः शान्तः । पावक इव च बभूव । निस्तेजस्कोऽभूदित्यर्थः ॥ ८४ ॥ प्रशान्तेति । इदमारभ्य लोकविशेषणं । प्रशान्तपीडाबहुलः प्रशान्तबहुलपीडः । प्रतापवान् सूर्यप्रकाशवान् । पूर्वं भयेन मन्दसूर्यत्वात् ॥ ८५—८६ ॥

अप्सरोभिर्गन्धर्वैश्च कृतनर्तनगानजन्यस्वनः शुश्रुव इत्यर्थः । नृत्यद्भिरित्यत्र क्लीबभावः आर्षः ॥ ८७ ॥ ववृषुरिति । अत्रापि देवाः कर्तारः । ववृषुः प्रशशंसुश्च ॥ ८८ ॥ आजग्मुरित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ देवगन्धर्वदानवाः आजग्मुः विचरन्त्वित्यू- [illegible]

हतताश्चेया ॥ ७१ ॥ **रामानु०** गतजीवितःसः शान्तरश्मिरादित्यइव बभूव । निर्वाणःपावकइवव्यपास्त अतिष्ठदितिसंबन्धः ॥ **ति०** व्यपास्तोविशेषधर्मैः । अतएवगतजीवितः ॥ **शि०** व्यपास्तेन धर्मत्यागेन गतजीवितः ॥ **स०** व्यपास्तेन स्वेनपूर्वमलक्ष्यतयानिरस्तेनलक्ष्मणेन गतंजीवितंयस्यसतथा ॥ ८४ ॥ **ति०** देवदानवाः दानवानामपितच्छत्रुत्वात्तेषामपिहर्षः ॥ ८८ ॥ **ति०** लब्धलक्षाः प्राप्तहर्षावसराः । रलयोरभेदात्प्राप्तरक्षणाइत्यपि । रघुसुतं रघुवंशजं ॥ ९२ ॥ इत्येकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

[पा०] १ क. ग. घ. ङ. झं. भूतानां. २ ख. च. ञ. ट. मृषीणांभावितात्मनां. ग. मृषीणांचमहास्वनः. ३ ङ. झ. जज्ञेऽथजयसन्नादो. ४ ज. अतिष्ठत्समहातेजाः. ५ क. ग—च. ज.—ट. विनष्टारिः. ६ क. ख. ङ. च. झ. ञ. ट. प्रशशामहते. ७ झ. दैवदानवाः. ८ ख. ङ. च. ज.—ट. सहितास्तुष्टादेव. ९ ङ. झ. ट. राघवाश्रयसत्कथाः.

तदसुकरमथाभिवीक्ष्य हृष्टाः प्रियसुहृदो युधि लक्ष्मणस्य कर्म ॥
परममुपलभन्मनःप्रहर्षं विनिहतमिन्द्ररिपुं निशम्य देवाः ॥ ९५ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

इन्द्रजिद्विजयहृष्टेनलक्ष्मणेन विभीषणादिभिः सह रामसमीपमेत्य तच्चरणयोः प्रणामः ॥१॥ विभीषणमुखाल्लक्ष्मणकृतेन्द्रजिद्वधश्रवणहृष्टेनरामेण लक्ष्मणस्यनिजाङ्कारोपणेनपरिष्वङ्गपूर्वकं प्रशंसनम् ॥ २ ॥ रामप्रेरणयासुषेणेनेन्द्रजिद्बाणविशल्लीकृतानांलक्ष्मणादीनां समुचितचिकित्सयाविशल्यीकरणम् ॥ ३ ॥

रुधिरक्लिन्नगात्रस्तु लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ बभूव हृष्टस्तं हत्वा शक्रजेतारमाहवे ॥ १ ॥
ततः स जाम्बवन्तं च हनुमन्तं च वीर्यवान् ॥ संन्निहत्य महातेजास्तांश्च सर्वान्वनौकसः ॥ २ ॥
आजगाम ततस्तीव्रं यत्र सुग्रीवराघवौ ॥ विभीषणमवष्टभ्य हनूमन्तं च लक्ष्मणः ॥ ३ ॥
ततो राममभिक्रम्य सौमित्रिरभिवाद्य च ॥ तस्थौ भ्रातृसमीपस्थ इन्द्रस्येव बृहस्पतिः ॥ ४ ॥
निष्टनन्निव चागम्य राघवाय महात्मने ॥ आचचक्षे तदा वीरो घोरमिन्द्रजितो वधम् ॥ ५ ॥
रावणेस्तु शिरश्छिन्नं लक्ष्मणेन महात्मना ॥ न्यवेदयत रामाय तदा हृष्टो विभीषणः ॥ ६ ॥
श्रुत्वैतत्तु महावीर्यो लक्ष्मणेनेन्द्रजिद्वधम् ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे रामो वाक्यमुवाच ह ॥ ७ ॥
साधु लक्ष्मण तुष्टोस्मि कर्मणा सुकृतं कृतम् ॥ रावणेर्हि विनाशेन जितमित्युपधारय ॥ ८ ॥
स तं शिरस्युपाघ्राय लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ लज्जमानं बलात्स्नेहादङ्कमारोप्य वीर्यवान् ॥ ९ ॥

वयन् ॥ ९३—९४ ॥ असुकरं दुष्करं । सर्वेषां प्राणप्रतिष्ठापकमिति वा । प्रियसुहृदः सर्वप्रियसुहृदः । उपलभन्नित्यत्र अडात्मनेपदाभावावार्षौ । देवाः इन्द्ररिपुं विनिहतं निशम्य परमं मनःप्रहर्षं उपलभन् उपालभन्त । अथ असुकरं तत् इन्द्रजिद्धननं । प्रियसुहृदः लक्ष्मणस्य । कर्म कृतिविषयभूतं । अभिवीक्ष्य हृष्टाः विस्मिताः । आसन्निति शेषः । "विस्मितप्रतिघातयोश्चेति वक्तव्यं" इति हृषेः पाक्षिक इडभावः । देवाश्चारणादिमुखेन प्रथममिन्द्रजिद्धननं श्रुत्वा संतुष्टाः सन्तः पश्चात्तस्यात्यन्ताशक्यत्वादतथ्यं मन्वाना युद्धभूमिमागत्य तत्प्रत्यक्षीकृत्य विस्मिता आसन्निति भावः ॥ ९५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

अथ लक्ष्मणश्लाघनं—रुधिरक्लिन्नगात्रेत्यादि ॥१॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ सन्निहत्य संघीभूय । अवष्टभ्य युद्धपारवश्यादवलम्ब्य ॥ २—३ ॥ इन्द्रस्येव बृहस्पतिरिति पारतन्त्र्यमात्रे साम्यं ॥ ४ ॥ निष्टनन् अव्यक्ताक्षरंवदन्नित्यर्थः । इवशब्दो वाक्यालंकारे । आयासस्याभिनयनमात्रेणालीकत्वद्योतनाय वा ॥ ५ ॥ रामसन्निधौ संकोचवता लक्ष्मणेनाविशेषेणेन्द्रजिद्वधकथनाद्विभीषणः स्पष्टतयाह—रावणेरिति ॥ यद्वा लक्ष्मणेन सूचनयोक्तावपि हर्षप्रकर्षेण विभीषणः पुनराह—रावणेरिति ॥ ६ ॥ महावीर्यो राम इत्यन्वयः ॥ ७ ॥ सुकृतं कृतं सुकर्तव्यं कृतं । कर्मणा युद्धकर्मणा ॥ ८ ॥ स तमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ आरोप्य आरोपणायाकृष्य । अवपीडितं शल्यपीडितं । गाढं यथा भवति तथेति वा । क्रिया-

ति० संनिपत्य संगृह्य ॥ २ ॥ ति ० अभिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य शक्रस्येन्द्रानुजोयथा यथोपेन्द्रइन्द्रसमीपेतिष्ठति तद्वत् ॥४॥

[पा०] १ क. ख. घ.—ट. संनिपत्य. २ ङ. ज. झ. ट. समीपस्थःशक्रस्येन्द्रानुजोयथा. ३ च. निश्वसन्निवचागत्य. ङ. झ. ञ. ट. निष्टनन्निवचागत्य. ४ क. ख. घ. ट. महावीरो. ५ ङ. झ. वाक्यंचेदमुवाचह.

उपवेश्य तमुत्सङ्गे परिष्वज्यावपीडितम् ॥ भ्रातरं लक्ष्मणं स्निग्धं पुनःपुनरुदैक्षत ॥ १० ॥
शल्यसंपीडितं शस्तं निश्श्वसन्तं तु लक्ष्मणम् ॥ रामस्तु दुःखसंतप्तस्तदा निश्श्वसितो भृशम् ॥ ११
मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय भूयः संस्पृश्य च त्वरन् ॥ उवाच लक्ष्मणं वाक्यमाश्वास्य पुरुषर्षभः ॥ १२
कृतं परमकल्याणं कर्म दुष्करकर्मणा ॥ अद्य मन्ये हते पुत्रे रावणं निहतं युधि ॥
अद्याहं विजयी शत्रौ हते तस्मिन् दुरात्मनि ॥ १३ ॥
रावणस्य नृशंसस्य दिष्ट्या वीर त्वया रणे ॥ छिन्नो हि दक्षिणो बाहुः स हि तस्य व्यपाश्रयः ॥ १४ ॥
विभीषणहनूमद्भ्यां कृतं कर्म महद्रणे ॥ अहोरात्रैस्त्रिभिर्वीरः कथंचिद्विनिपातितः ॥ १५ ॥
निरमित्रः कृतोस्म्यद्य निर्यास्यति हि रावणः ॥ बलव्यूहेन महता श्रुत्वा पुत्रं निपातितम् ॥ १६ ॥
तं पुत्रवधसंतप्तं निर्यान्तं राक्षसाधिपम् ॥ बलेनावृत्य महता निहनिष्यामि दुर्जयम् ॥ १७ ॥
त्वया लक्ष्मण नाथेन सीता च पृथिवी च मे ॥ न दुष्प्रापा हते त्वद्य शक्रजेतरि चाहवे ॥ १८ ॥
स तं भ्रातरमाश्वास्य परिष्वज्य च राघवः ॥ रामः सुषेणं मुदितः समाभाष्येदमब्रवीत् ॥ १९ ॥
सशल्योयं महाप्राज्ञ सौमित्रिर्मित्रवत्सलः ॥ यथा भवति सुस्वस्थस्तथा त्वं समुपाचर ॥ २० ॥
विशल्यः क्रियतां क्षिप्रं सौमित्रिः सविभीषणः ॥ ऋक्षवानरसैन्यानां शूराणां द्रुमयोधिनाम् ॥ २१ ॥
ये चाप्यन्येऽत्र युध्यन्ति सशल्या व्रणिनस्तथा ॥ तेऽपि सर्वे प्रयत्नेन क्रियन्तां सुखिनस्त्वया ॥ २२ ॥
एवमुक्तस्तु रामेण महात्मा हरियूथपः ॥ लक्ष्मणाय ददौ नस्तः सुषेणः परमौषधिम् ॥ २३ ॥
स तस्या गन्धमाघ्राय विशल्यः समपद्यत ॥ तथा निर्वेदनश्चैव संरूढव्रण एव च ॥ २४ ॥
विभीषणमुखानां च सुहृदां राघवाज्ञया ॥ सर्ववानरमुख्यानां चिकित्सां स तदाऽकरोत् ॥ २५ ॥
ततः प्रकृतिमापन्नो हृतशल्यो गतव्यथः ॥ सौमित्रिर्मुदितस्तत्र क्षणेन विगतज्वरः ॥ २६ ॥

तथैव रामः प्लवगाधिपस्तदा विभीषणश्चर्क्षपतिश्च जाम्बवान् ॥
अवेक्ष्य सौमित्रिमरोगमुत्थितं मुदा ससैन्याः सुचिरं जहर्षिरे ॥ २७ ॥

भेदात्तमिति द्विरुक्तिः ॥ ९—१० ॥ शल्यसंपीडितमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ शस्तं प्रहृतं । निश्वसितः स्वयंकृतनिश्वासः । त्वरन् संस्पृश्य । त्वरा च प्रहारव्यथापनयनायेति भावः ॥ ११—१२ ॥ कृतमित्यादिसार्धश्लोकः ॥ दुष्करकर्मणा त्वयेति शेषः ॥ १३ ॥ व्यपाश्रयः आलम्बनं ॥ १४ ॥ अहोरात्रैस्त्रिभिरिति । एकादशीद्वादशीत्रयोदशीभिरित्यर्थः ॥ १५ ॥ निरमित्र इत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ १६—१७ ॥ नाथेन याचमानेन । "नाथृ याच्ञायां" इत्यस्मात्पचाद्यच् ॥ १८ ॥ समाभाष्य आमन्त्र्य ॥ १९ ॥ समुपाचर चिकित्सां कुरु ॥ २० ॥ विशल्य इति श्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ ऋक्षवानरसैन्यानामिति निर्धारणे षष्ठी ॥ २१—२२ ॥ नस्तः नासिकायां ॥ २३ ॥ निर्वेदनः वेदनारहितः ॥ २४—२६ ॥ मुदा युक्तमिति शेषः । मुदा युक्तं सौमित्रिमवेक्ष्य इति जहर्षिर इति संबन्धः । जहर्षिर इत्यत्र

ति० हेलक्ष्मण नाथेन । उपलालनार्थंनाथशब्दप्रयोगः ॥ १८ ॥ ति० विशल्यइति । ओषधिपर्वतानयनोत्तरमोषध्यःसुषेणेनसंगृह्यस्थापिताइत्यनेनज्ञायते ॥ २४ ॥ इतिद्विनवतितमःसर्गः ॥ ९२ ॥

[पा०] १ ग. घ. क्षयोरणे. २ ङ. च. ज.—ट. हतेतस्मिञ्शक्र. ३ ख. सुषेणमुद्दिश्यसमाहूयेदं. ४ ङ. झ. विशल्योयं महाप्राज्ञः. ५ ख. ङ. झ.—ट. समुदाचर. ६ ङ. झ. सौमित्रिर्मित्रवत्सलः. ७ च. ञ. ट. ततो. ८ घ. ङ. झ. ञ. ट. वीर्यवान्. ९ च. ञ. ट. परमं.

अपूजयत्कर्म स लक्ष्मणस्य सुदुष्करं दाशरथिर्महात्मा ॥
हृष्टा बभूवुर्युधि यूथपेन्द्रा निपातितं शक्रजितं निशम्य ॥ २८ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

लक्ष्मणकृतेन्द्रजिद्वधश्रवणमुग्धेनरावणेनेन्द्रजितंप्रति शोचनपूर्वकं बहुधाविलापः ॥ १ ॥ तथामन्त्रिणःप्रति स्वप्रताप्रशंसनेन रामादिवधप्रतिज्ञानम् ॥ २ ॥ तथा सीतावधप्रतिज्ञानेनाशोकवनिकांप्रतिजवादभिधावनम् ॥ ३ ॥ तदवलोकनभीतयासीतया बहुधाविलापः ॥ ४ ॥ अत्रान्तरे सुपार्श्वनाम्नासचिवेन युक्त्युपन्यासेनसान्त्वनपूर्वकं सीतावधोद्यमात्प्रतिनिवर्तनेन गृहंप्रतियापनम् ॥ ५ ॥

ततः पौलस्त्यसचिवाः श्रुत्वा चे[1]न्द्रजितं हतम् ॥ आचचक्षु[2]रभिज्ञाय दशग्रीवाय [3]सव्यथाः ॥ १ ॥
युद्धे हतो महाराज लक्ष्मणेन तवात्मजः ॥ विभीषणसहायेन मिषतां नो महाद्युतिः ॥ २ ॥
शूरः शूरेण संगम्य संयुगेष्वपराजितः ॥ लक्ष्मणेन हतः शूरः [4]पुत्रस्तु विबुधेन्द्रजित् ॥
गतः स परमाँल्लोकाञ्शरैः संता[5]प्य लक्ष्मणम् ॥ ३ ॥
स तं प्रतिभयं श्रुत्वा वधं पुत्रस्य दारुणम् ॥ घोरमिन्द्रजितः सङ्ख्ये कश्मलं चा[6]विशन्महत् ॥ ४ ॥
उपलभ्य चिरात्संज्ञां राजा राक्षसपुङ्गवः ॥ पुत्रशोकार्दितो दीनो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ५ ॥
हा राक्षसचमूमुख्य मम वत्स महारथ ॥ जित्वेन्द्रं कथमद्य त्वं लक्ष्मणस्य वशं गतः ॥ ६ ॥

गुण आर्षः ॥ २७—२८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

अथ सीतावधोद्योगपर्यन्तो रावणस्य पुत्रशोकातिशय उच्यते—ततः पौलस्त्यसचिवा इत्यादि ॥ पौलस्त्यसचिवाः रावणागारवर्तिनः सहायभूताः । इन्द्रजितंहतं श्रुत्वा स्वयमभिज्ञाय साभिज्ञानं दृष्ट्वा । सव्यथाःसन्तो रावणाय आचचक्षुः आचचक्षिरे । अथवा अभिज्ञायेति चतुर्थी । पूर्वमेव यज्ञविघ्नेन निश्चिततद्वधायेत्यर्थः । अवज्ञायेति पाठेपि चतुर्थीपक्षे अयमेवार्थः । पक्षान्तरे साक्षात्कारपर्यन्तदर्शनं प्राप्येत्यर्थः ॥ १ ॥ मिषतां नः अस्मासु पश्यत्सु सत्स्वित्यर्थः । अनन्तरयोजनायामस्मासु जीवत्स्वित्यर्थः । अनादरे षष्ठी ॥ २ ॥ शूर इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ क्रियाभेदाच्छूरपदद्वयं । विबुधेन्द्रजित् देवेन्द्रजित् ॥ ३ ॥ दारुणं करुणं । घोरं तीक्ष्णं । कश्मलं मूर्च्छा । "मूर्च्छा तु कश्मलं मोहः" इत्यमरः

ति० सचिवाः अवशिष्टसुपार्श्वादिमन्त्रिणः । अवज्ञाय अवक्षिप्ता ज्ञा ज्ञानंयस्यतस्मै । पुत्रवधवृत्तान्तज्ञानरहितायेत्यर्थः । तीर्थस्तु अवज्ञाय अभिज्ञाय दृष्ट्वा पूर्वंश्रुत्वापश्चाद्युद्धभूमिंगत्वाप्रत्यक्षीकृत्याचचक्षुरित्यर्थमाह । स० जानाति यः स ज्ञः सनभवतीत्यवज्ञः एतद्वार्तानभिज्ञस्तस्मै । लक्ष्मणेनावज्ञायहतइत्युत्तरत्रान्वयोवा । एतावतापिनसीताप्रदानप्रज्ञातवेतितमवज्ञाय तिरस्कृत्येतिवा । शि० अवज्ञाय सर्वसत्पुरुषानादरकर्त्रेदशग्रीवाय ॥ १ ॥ ति० मिषतांनइति । योद्धृराक्षसैर्दर्शनाच्छत्रिन्यायेनबोध्यं । स० अत्यासैर्दृष्टत्वात्तैस्सहाद्रष्टृभिरपि मिषतांनइत्युक्तिःसंभवति ॥ २ ॥ स० हेविबुध इतउत्तरंकर्तव्यज्ञान । इन्द्रजित् विबुधैःसहित इन्द्रस्तंजयतीतिसतथावा । विबुधान्देवान् इन्द्रंचजयतीतिनागोजिभट्टव्याख्यानंतु सर्वथापीन्द्रशब्दस्यपूर्वनिपातस्यावर्जनीयत्वादुपेक्ष्यं । देवदेवेन्द्रोभयप्राधान्यास्वारस्याच्च । अस्मत्पक्षे "सहयुक्तेऽप्रधाने" इतिदेवाप्राधान्येन्द्रपारम्यलाभस्वारस्यात् ॥ ३ ॥

[पा०] १ ङ. च. झ. ञ. ट. चेन्द्रजितोवधं. २ ङ—ट. रवज्ञाय. ३ घ. राक्षसाः. ङ. झ. सत्वराः. ४ क.—च. ज. झ ट. पुत्रस्ते. ५ ख. ग. ङ. झ. संतर्प्य. ६ ख. ङ. झ. ट. प्राविशन्महत्.

ननु त्वमिषुभिः क्रुद्धो भिन्द्याः कालान्तकावपि ॥ मन्दरस्यापि शृङ्गाणि किं पुनर्लक्ष्मणं युधि ॥७॥
अद्य वैवस्वतो राजा भूयो बहुमतो मम ॥ येनाद्य त्वं महाबाहो संयुक्तः कालधर्मणा ॥ ८ ॥
एष पन्थाः सुयोधानां सर्वामरगणेष्वपि ॥ यः कृते हन्यते भर्तुः स पुमान्स्वर्गमृच्छति ॥ ९ ॥
अद्य देवगणाः सर्वे लोकपालास्तथर्षयः ॥ हतमिन्द्रजितं श्रुत्वा सुखं स्वप्स्यन्ति निर्भयाः ॥ १० ॥
अद्य लोकास्त्रयः कृत्स्ना पृथिवी च सकानना ॥ एकेनेन्द्रजिता हीना शून्येव प्रतिभाति मे ॥११॥
अद्य नैर्ऋतकन्यानां श्रोष्याम्यन्तःपुरे रवम् ॥ करेणुसङ्घस्य यथा निनादं गिरिगह्वरे ॥ १२ ॥
यौवराज्यं च लङ्कां च रक्षांसि च परंतप ॥ मातरं मां च भार्यां च क्व गतोसि विहाय नः ॥१३॥
मम नाम त्वया वीर गतस्य यमसादनम् ॥ प्रेतकार्याणि कार्याणि विपरीते हि वर्तसे ॥ १४ ॥
स त्वं जीवति सुग्रीवे लक्ष्मणे च सराघवे ॥ मम शल्यमनुद्धृत्य क्व गतोसि विहाय नः ॥ १५ ॥
एवमादिविलापार्तं रावणं राक्षसाधिपम् ॥ आविवेश महान्कोपः पुत्रव्यसनसंभवः ॥ १६ ॥
प्रकृत्या कोपनं ह्येनं पुत्रस्य पुनराधयः ॥ दीप्तं संदीपयामासुर्घर्मेऽर्कमिव रश्मयः ॥ १७ ॥
ललाटे भ्रुकुटीभिश्च संगताभिर्व्यरोचत ॥ युगान्ते सह नक्रैस्तु महोर्मिभिरिवोदधिः ॥ १८ ॥
कोपाद्विजृम्भमाणस्य वक्त्राद्व्यक्तमभिज्वलन् ॥ उत्पपात स भूयोग्निर्वृत्रस्य वदनादिव ॥ १९ ॥
स पुत्रवधसंतप्तः शूरः क्रोधवशं गतः ॥ समीक्ष्य रावणो बुद्ध्या वैदेह्या रोचयद्वधम् ॥ २० ॥
तस्य प्रकृत्या रक्ते च रक्ते क्रोधाग्निनाऽपि च ॥ रावणस्य महाघोरे दीप्ते नेत्रे बभूवतुः ॥ २१ ॥
घोरं प्रकृत्या रूपं तत्तस्य क्रोधाग्निमूर्च्छितम् ॥ बभूव रूपं क्रुद्धस्य रुद्रस्येव दुरासदम् ॥ २२ ॥
तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नस्रबिन्दवः ॥ दीप्ताभ्यामिव दीपाभ्यां सार्चिषः स्नेहबिन्दवः ॥ २३ ॥
दन्तान्विदशतस्तस्य श्रूयते दशनस्वनः ॥ यन्त्रस्यावेष्ट्यमानस्य महतो दानवैरिव ॥ २४ ॥
कालाग्निरिव संक्रुद्धो यां यां दिशमवैक्षत ॥ तस्यां तस्यां भयत्रस्ता राक्षसाः संविलिल्यिरे ॥२५॥

॥ ४—६ ॥ नन्वित्यामन्त्रणे । कालान्तकौ यमस्य मूर्तिभेदौ ॥ ७ ॥ भूयः अतिशयेन । कालधर्मणा मरणेन । आर्षोनिच् समासान्तः । संयुक्तः संयोजितः ॥ ८ ॥ युद्धमरणस्य सर्वाकाङ्क्षितत्वाद्युद्धहतं त्वां न शोचामीत्याह—एष इति ॥ एषः युद्धमरणरूपः पन्थाः ॥ एवं यशस्यत्वादशोच्यत्वमुक्त्वा स्वर्ग्यत्वादशोच्यत्वमाह—य इति ॥ ९—११ ॥ लोकास्त्रय इत्युक्तावपि पृथिव्याः पृथगुपादानं प्राधान्यात् । यथा ब्राह्मणा आगता वसिष्ठोप्यागत इत्यादौ ॥ १२ ॥ नः सर्वानिति योजनीयं ॥ १३—१६ ॥ प्रकृत्या कोपनमित्यस्य विवरणं दीप्तमिति । पुत्रस्य पुत्रसंबन्धिन्यः । पुत्रविषया इत्यर्थः । आधयः शोकाः । पुनः भूयः । संदीपयामासुः कोपयामासुः । अर्कपक्षे क्रूरयामासुरित्यर्थः ॥ १७ ॥ भ्रुकुटीभिरिति बहुवचनं दशशिरस्कत्वात् ॥ १८—२३ ॥ आवेष्ट्यमानस्य भ्राम्यमाणस्य । यन्त्रस्य तिलपीडनयन्त्रस्य । दानवैर्बलवद्भिरित्यर्थः ॥ २४ ॥ संविलिल्यिरे ।

ती० कालान्तकावपि कालः सर्वसंहारकः । अन्तकः कालाभिमानीपुरुषः ॥ ७ ॥ स० वैवस्वतोराजा प्रेतराजः । बहुमतः । एतादृशमपित्वांनिनायेतिश्लाघनीयइतिभावः । कालधर्मणा कालोमारणंधर्मोयस्यासौ कालधर्मा । तेन यमेनत्वमद्यसंयुक्तः मृतइतियावत् । शि० बहुभूयः अत्यधिकोमममतः ज्ञातः ॥ ८ ॥ ति० रावणंचसमाधिगमितिपाठे सम्यगाधिः समाधिः मनोव्यथा तांगच्छतीत्यर्थइतितीर्थः ॥ १६ ॥ ती० सपुत्रवधेत्यस्यप्रातीतिकार्थःस्पष्टः । वस्तुतस्तु—रावणः वैदेह्या हेतुभूतया वधं स्ववधंबुद्ध्यासमीक्ष्य इतःपरंरामोमामवश्यंवधिष्यतीतिनिश्चित्येत्यर्थः । अरोचयत् स्ववधमित्यनुषङ्गः ॥ २० ॥ ति० यन्त्रस्य

[पा] १ ख. ग. ङ. च. ज.—ट. दृष्ट्वासुखं. २ घ. मृतेनेन्द्रजिता. ३ ङ. झ. भार्याश्च. ४ ख. सर्वाणि. ५ क. ख. ग. च. सधूमोग्निः. ङ. झ. ट. सधूमाग्निः. घ. विधूमोग्निः. ६ ङ.—ट. व्यवस्थितं. ७ ङ. झ. ट. स्याकृष्यमाणस्य. ८ क. ख. ग. संविलिल्यिरे.

तमन्तकमिव क्रुद्धं चराचरचिखादिषुम् ॥ वीक्षमाणं दिशः सर्वा राक्षसा नोपचक्रमुः ॥ २६ ॥
ततः परमसंक्रुद्धो रावणो राक्षसाधिपः ॥ अब्रवीद्रक्षसां मध्ये संस्तम्भयिषुराहवे ॥ २७ ॥
मया वर्षसहस्राणि चरित्वा दुश्चरं तपः ॥ तेषु तेष्ववकाशेषु स्वयंभूः परितोषितः ॥ २८ ॥
तस्यैव तपसो व्युष्ट्या प्रसादाच्च स्वयंभुवः ॥ नासुरेभ्यो न देवेभ्यो भयं मम कदाचन ॥ २९ ॥
कवचं ब्रह्मदत्तं मे यदादित्यसमप्रभम् ॥ देवासुरविमर्देषु न भिन्नं वज्रशक्तिभिः ॥ ३० ॥
तेन मामद्य संयुक्तं रथस्थमिह संयुगे ॥ प्रतीयात्कोऽद्य मामाजौ साक्षादपि पुरन्दरः ॥ ३१ ॥
यत्तदाऽभिप्रसन्नेन सशरं कार्मुकं महत् ॥ देवासुरविमर्देषु मम दत्तं स्वयंभुवा ॥ ३२ ॥
अद्य तूर्यशतैर्भीमं धनुरुत्थाप्यतां मम ॥ रामलक्ष्मणयोरेव वधाय परमाहवे ॥ ३३ ॥
स पुत्रवधसंतप्तः शूरः क्रोधवशं गतः ॥ समीक्ष्य रावणो बुद्ध्या सीतां हन्तुं व्यवस्यत ॥ ३४ ॥
प्रत्यवेक्ष्य तु ताम्राक्षः सुघोरो घोरदर्शनः ॥ दीनो दीनस्वरान्सर्वांस्तानुवाच निशाचरान् ॥ ३५ ॥
मायया मम वत्सेन वञ्चनार्थं वनौकसाम् ॥ किंचिदेव हतं तत्र सीतेयमिति दर्शितम् ॥ ३६ ॥
तदिदं तथ्यमेवाहं करिष्ये प्रियमात्मनः ॥ वैदेहीं नाशयिष्यामि क्षत्रबन्धुमनुव्रताम् ॥ ३७ ॥
इत्येवमुक्त्वा सचिवान्खड्गमाशु परामृशत् ॥ ३८ ॥
उद्धृत्य गुणसंपन्नं विमलाम्बरवर्चसम् ॥ निष्पपात स वेगेन सभार्यः सचिवैर्वृतः ॥ ३९ ॥
रावणः पुत्रशोकेन भृशमाकुलचेतनः ॥ संक्रुद्धः खड्गमादाय सहसा यत्र मैथिली ॥ ४० ॥
व्रजन्तं राक्षसं प्रेक्ष्य सिंहनादं प्रचुक्रुशुः ॥ ऊचुश्चान्योन्यमाश्लिष्य संक्रुद्धं प्रेक्ष्य राक्षसाः ॥ ४१ ॥

स्तम्भादिव्यवहिता बभूवुरित्यर्थः ॥ २५ ॥ चिखादिषुं संहर्तुमिच्छुमित्यर्थः । नोपचक्रमुः नोपसेदुः ॥२६॥ संस्तम्भयिषुराहवे युद्धभीतान्राक्षसान् युद्धे स्थापयितुकामः । सनि द्विर्वचनाभाव आर्षः ॥ २७ ॥ अवकाशेषु तपःसमाप्तिषु ॥२८॥ व्युष्ट्या समृद्ध्या । "व्युष्टिः फले समृद्धौ च" इत्यमरः । भयाभावे हेतुमाह—कवचमिति ॥ यत् यस्मात् । कवचमस्ति तस्मादिति पूर्वेणान्वयः ॥ २९–३० ॥ तेन कवचेन । संयुक्तं रथस्थं मां इह संयुगे कः प्रतीयात् आभिमुख्येनागच्छेत् । अद्य मामाजौ साक्षात्पुरन्दरोपि न प्रतीयादिति च योज्यं । अर्थसिद्धौ नञ् । क्रियापदमस्त्येव । अनेवंव्याख्याने अद्य मामाजाविति पुनरुक्तं स्यात् ॥ ३१ ॥ यत्तदेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ देवासुरविमर्देषु विमर्दकाल इत्यर्थः । अद्य तूर्यशतैरित्यनेन इतः पूर्वमिदं धनुर्न नीतमिति गम्यते ॥ ३२—३४ ॥ सुघोरः सुघोरप्रकृतिः ॥३५॥ माययेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ सीतेयमिति दर्शितं किंचित् अलीकमेवेत्यर्थः ॥ ३६—३७ ॥ इत्येवमित्यर्धं ॥ परामृशत् आददे ॥ ३८ ॥ उद्धृत्येत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यं ॥ गुणसंपन्नं माल्यालंकृतं । विमलाम्बरवर्चसं विमलाकाशसदृशं । खड्गमादाय कोशादुद्धृत्य । यत्र मैथिली तं देशंप्रति निष्पपातेत्यन्वयः ॥ ३९—४० ॥ व्रजन्तमित्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि । "रत्नं स्वजाति-

---

मन्दररूपमथनयन्त्रस्य । वासुकिना करणेन । दानवैः कृष्यमाणस्य मथनतः क्षीराब्धिमथनंकुर्वतोमन्दरस्येव ॥२४॥ **स०** तेन कवचेन । संयुक्तं संयुगे संयुगार्थं । रथस्थं इहाद्य मां आजौ रणभूमौ कःप्रतीयात् नकोपि । देवाधिपश्चेदागच्छेदित्यतआह—साक्षादिति । साक्षात्पुरन्दरश्चेदप्ययनप्रतीयादितिशेषः । तेननपुनरुक्तिः ॥३१॥ **ती०** वस्तुतस्तु सीतांहन्तुं गन्तुं सीतादर्शनार्थंगन्तुंव्यवस्यतेत्यर्थः । 'हनहिंसागत्योः' इति धातुः ॥ ३४ ॥ **ति०** क्षत्रबन्धुं वस्तुतोऽक्षत्रियं । **ती०** माययेत्यादिश्लोकद्वयस्यवास्तवार्थस्तु—ममवत्सेन बालेनापिसता इन्द्रजिता वनौकसांवञ्चनार्थं इयंसीतेतिकिंचिदेवालीकमेवहतंदर्शितं । अहं क्षत्रबन्धुं क्षत्राणांबन्धुंपरमात्मंराममनुव्रतां वैदेहीं तथ्यंयथाभवतितथानाशयिष्यामि यदितदिदमात्मानंप्रत्यप्रियमेवस्यात् । अतःकरिष्ये इतरराक्षससंतो-

[पा०] १ घ. तेषुचकालेषु. २ ङ. झ. वज्रमुष्टिभिः. ३ ख. च. मयाप्राप्तंस्वयंभुवा. ४ ख. वैदेह्यारोचयद्वधं. ५ ख. च. सुघोरान्घोरदर्शनात. क. ज. ञ. ट. सुघोरोघोरदर्शनान्. ६ ङ. झ. ट. उत्प्लुत्य. ख. घ. उद्गृह्य. ७ क. ख. ग. ङ. च. झ. ञ. ट. मालिङ्ग्य. घ. मालोक्य. ८ ङ. च. झ. ञ. ट. राक्षसं.

अथैनं तावुभौ दृष्ट्वा भ्रातरौ प्रव्यथिष्यतः ॥ लोकपाला हि चत्वारः क्रुद्धेनानेन निर्जिताः ॥४२॥
बहवः शत्रवश्चापि संयुगेषु निपातिताः ॥ त्रिषु लोकेषु रत्नानि भुङ्क्ते चाहृत्य रावणः ॥
विक्रमे च बले चैव नास्त्यस्य सदृशो भुवि ॥ ४३ ॥
तेषां संजल्पमानानामशोकवनिकां गताम् ॥ अभिदुद्राव वैदेहीं रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ४४ ॥
वार्यमाणः सुसंक्रुद्धः सुहृद्भिर्हितबुद्धिभिः ॥ अभ्यधावत संक्रुद्धः खे ग्रहो रोहिणीमिव ॥ ४५ ॥
मैथिली रक्ष्यमाणा तु राक्षसीभिरनिन्दिता ॥ ददर्श राक्षसं क्रुद्धं निस्त्रिंशवरधारिणम् ॥ ४६ ॥
[1]तं निशाम्य सनिस्त्रिंशं व्यथिता जनकात्मजा ॥ निवार्यमाणं बहुशः सुहृद्भि[2]रनुवर्तिनम् ॥
सीता दुःखसमाविष्टा विलपन्तीदमब्रवीत् ॥ ४७ ॥
यथाऽयं मामभिक्रुद्धः समभिद्रवति स्वयम् ॥ वधिष्यति सनाथां मामनाथामिव दुर्मतिः ॥ ४८ ॥
बहुशश्चोदयामास भर्तारं मामनुव्रताम् ॥ भार्या [3]भव रमस्वेति प्रत्याख्यातो ध्रुवं मया ॥ ४९ ॥
सोयं ममानुपस्थाने व्यक्तं नैराश्यमागतः ॥ क्रोधमोहसमाविष्टो निहन्तुं मां समुद्यतः ॥ ५० ॥
अथवा तौ नरव्याघ्रौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ मन्निमित्तमनार्येण समरेऽद्य निपातितौ ॥ ५१ ॥
[[4]भैरवो हि महान्नादो राक्षसानां श्रुतो मया ॥ बहूनामिह हृष्टानां तथा विक्रोशतां प्रियम् ॥]
अहो धिङ्मन्निमित्तोयं विनाशो राजपुत्रयोः ॥ ५२ ॥
अथवा पुत्रशोकेन अहत्वा[5] रामलक्ष्मणौ ॥ विधमिष्यति मां रौद्रो राक्षसः पापनिश्चयः ॥ ५३ ॥
हनूमतोपि यद्वाक्यं न कृतं क्षुद्रया मया ॥ ५४ ॥
यद्यहं तस्य पृष्ठेन तदा यायामनिन्दिता ॥ नाद्यैवमनुशोचेयं भर्तुरङ्कगता सती ॥ ५५ ॥
मन्ये तु हृदयं तस्याः कौसल्यायाः फलिष्यति ॥ एकपुत्रा यदा पुत्रं विनष्टं श्रोष्यते युधि ॥५६॥
सा हि जन्म च बाल्यं च यौवनं च महात्मनः ॥ धर्मकार्यानुरूपं च रुदन्ती संस्मरिष्यति ॥५७॥
निराशा निहते पुत्रे दत्त्वा श्राद्धमचेतना ॥ अग्निमारोक्ष्यते नूनमपो वाऽपि प्रवेक्ष्यति ॥ ५८ ॥
धिगस्तु कुब्जामसतीं मन्थरां पापनिश्चयाम् ॥ यन्निमित्तमिदं दुःखं कौसल्या प्रतिपत्स्यते ॥ ५९ ॥
इत्येवं मैथिलीं दृष्ट्वा विलपन्तीं तपस्विनीम् ॥ रोहिणीमिव चन्द्रेण विना ग्रहवशं गताम् ॥ ६० ॥
एतस्मिन्नन्तरे तस्य अमात्यो बुद्धिमाञ्शुचिः ॥ सुपार्श्वो नाम मेधावी [6]राक्षसो राक्षसेश्वरम् ॥
नि[7]वार्यमाणं सचिवैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६१ ॥

श्रेष्ठेपि" इत्यमरः ॥ ४१—४४ ॥ ग्रहः अङ्गारकः ॥ ४५—४७ ॥ यथा यस्मादित्यर्थः ॥ ४८—४९ ॥ अनुपस्थाने अनुपस्थानात् ॥ ५० ॥ तौ निहत्य तेन निस्त्रिंशेन सह प्रवेशनमपि संभवतीत्यभिप्रायेणाह—अथवेत्यादि ॥ ५१—५२ ॥ अत्र निमित्तान्तरमाशङ्कते—अथवा पुत्रशोकेनेति ॥ अहत्वा हन्तुमशक्तो भूत्वा ॥ ५३ ॥ हनूमत इत्यर्धं ॥ क्षुद्रया विचारमूढया ॥ ५४ ॥ यायामनुशोचेयमिति "हेतुहेतुमतोर्लिङ्"इति लिङ् ॥ ५५ ॥ प्रथमपक्षानुसारेण शोचति—मन्य इति ॥ ५६ ॥ धर्मकार्यानुरूपं धर्मकार्यानुरूपत्वं ॥ ५७ ॥ अचेतना मूर्च्छिता ॥ ५८—५९ ॥ मैथिलीं दृष्ट्वा रावणमब्रवीदित्यन्वयः ॥ ६०—

षार्थतस्याःकिंचित् दुःखमितिशेषः ॥ ३६—३७ ॥ **ति०** निवार्यमाणमप्यनिवर्तिनं । अनुवर्तिनमितिपाठे अभिमुखमागच्छन्तं ॥ ४७ ॥ **ति०** यदाश्रोष्यते तदा फलिष्यति स्फुटिष्यति । यदिरामोपिहन्यतइतिशेषः ॥ ५६ ॥ **ति०** सुपार्श्वोनामामात्यः शुचिः शुद्धव्रतः । तदितरसचिवैरेवंवक्तुमयोग्यमितिनिवार्यमाणोपि रावणंप्रतीदमब्रवीत् । अस्यैवाविन्ध्यइतिनामान्तरं । अत एवभारते "अशोकवनिकास्थांतांरामदर्शनलालसाम् । खड्गमादायदुष्टात्माजवेनापिपपातह । तद्बुद्ध्वातस्यदुर्बुद्धेरविन्ध्यःपापनिश्च-

[पा०] १ ख. सानिशम्य. २ झ. रनिवर्तिनं. ३ क. ख. ग. ङ. च. झ. ञ. ट. ममभवस्वेति. ४ अयंश्लोकः क. ख. ङ. च. झ. ञ. ट. पाठेषुदृश्यते. ५ क. घ. हत्वातौ. ६ क. ख. ग. ङ. च. झ. ञ. ट. रावणंराक्षसेश्वरं. ७ झ. निवार्यमाणः.

कथं नाम दशग्रीव साक्षाद्वैश्रवणानुज ॥ हन्तुमिच्छसि वैदेहीं क्रोधाद्धर्ममपास्य हि ॥ ६२ ॥
वेदविद्याव्रतस्नातः स्वकर्मनिरतः सदा ॥ स्त्रियाः कस्माद्वधं वीर मन्यसे राक्षसेश्वर ॥ ६३ ॥
मैथिलीं रूपसंपन्नां प्रत्यवेक्षस्व पार्थिव ॥ त्वमेव तु सहास्माभी राघवे क्रोधमुत्सृज ॥ ६४ ॥
अभ्युत्थानं त्वमद्यैव कृष्णपक्षचतुर्दशीम् ॥ कृत्वा निर्याह्यमावास्यां विजयाय बलैर्वृतः ॥ ६५ ॥
धीमान्रथी खड्गी रथप्रवरमास्थितः ॥ हत्वा दाशरथिं रामं भवान्प्राप्स्यति मैथिलीम् ॥ ६६ ॥
स तद्दुरात्मा सुहृदा निवेदितं वचः सुधर्म्यं प्रतिगृह्य रावणः ॥
गृहं जगामाथ ततश्च वीर्यवान्पुनः सभां च प्रययौ सुहृद्वृतः ॥ ६७ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

रामेण रावणमूलबलवधः ॥ १ ॥

स प्रविश्य सभां राजा दीनः परमदुःखितः ॥ निषसादासने मुख्ये सिंहः क्रुद्ध इव श्वसन् ॥ १ ॥
अब्रवीच्च स तान्सर्वान्बलमुख्यान्महाबलः ॥ रावणः प्राञ्जलिर्वाक्यं पुत्रव्यसनकर्षितः ॥ २ ॥
सर्वे भवन्तः सर्वेण हस्त्यश्वेन समावृताः ॥ निर्यान्तु रथसङ्घैश्च पादातैश्चोपशोभिताः ॥ ३ ॥
एकं रामं परिक्षिप्य समरे हन्तुमर्हथ ॥ वर्षन्तः शरवर्षेण प्रावृट्काल इवाम्बुदाः ॥ ४ ॥

६४ ॥ अभ्युत्थानं युद्धनिर्याणप्रारम्भं । चतुर्दशीं चतुर्दश्यां । अमावास्यां अमावास्यायां । अनेन त्रयोदशयुद्धदिनान्यतीतानीत्यवगम्यते । तथाहि "ततोऽस्तमगमत्सूर्यः संध्यया प्रतिरञ्जितः । पूर्णचन्द्रप्रदीपा च क्षपा समभिवर्तत" इति वचनात् । पौर्णमास्यां सुवेलाप्रवेशः । ततः कृष्णपक्षप्रथमायां युद्धस्यारम्भः । तस्यामेव रात्रौ नागपाशबन्धतद्विमोक्षौ । द्वितीयायां धूम्राक्षस्य वधः । तृतीयायां वज्रदंष्ट्रस्य । चतुर्थ्यामकम्पनस्य । प्रहस्तस्य पञ्चम्यां । षष्ठ्यां रावणमुकुटभङ्गः । सप्तम्यां कुम्भकर्णस्य वधः । अष्टम्यामतिकायादीनां । नवम्यां पुनरिन्द्रजिद्युद्धं । तस्यामेव रात्रौ कुम्भनिकुम्भादीनां वधः । दशम्यां मकराक्षस्य । एकादश्यां द्वादश्यां त्रयोदश्यां चेन्द्रजिद्वधः । वस्तुतस्तु नवम्यां युद्धारम्भात्तदारभ्य दिनद्वयेन रावणेन्द्रजिन्मूलबलव्यतिरिक्तराक्षसनिबर्हणात् एकादशीद्वादशीत्रयोदशीभिरिन्द्रजिद्वध इति चतुर्दश्यामभ्युत्थानवचनं युज्यत एव ॥ ६५—६७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

अथ मूलबलयुद्धं—स प्रविश्येत्यादि ॥ १ ॥ रावणः प्राञ्जलिरिति । अनुनयार्थमञ्जलिकरणं ॥ २—३ ॥ परिक्षिप्य आवार्य । शरवर्षेण वृष्ट्या

यम् । शमयामाससंक्रुद्धंश्रूयतांयेनहेतुना" इत्युक्तं ॥ ६१ ॥ **स०** वैश्रवणानुज ऋषिवंशसंभवस्याधर्मप्रवृत्तिरनुचितेत्यनेनध्वन्यते ॥ ६२ ॥ **ति०** वेदविद्याग्रहापेक्षितब्रह्मचर्यव्रतपूर्वविद्यां गृहीत्वास्नातोगुरुकुलात्समावृत्तः तदनन्तरंदारग्रहणपूर्वकं नित्याग्निहोत्रादिस्वकर्मनिरतः ॥ ६३ ॥ **ती०** प्रत्यवेक्षस्व कालान्तरेमैथिलीवशगाभविष्यतीतिप्रत्यवेक्षस्वेत्यर्थः । **ति०** प्रत्यवेक्षस्व रामवधपर्यन्तमितिशेषः । त्वंतस्मिन्नेव राघवएवक्रोधमुत्सृज ॥ ६३ ॥ **रामानु०** रथी महारथइत्यर्थः ॥ ६६ ॥ इतित्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

स० आहवेसर्वान्हतान्छ्रुत्वाऽनुत्साहान्युद्धायप्रोत्साहयितुंप्राञ्जलिर्भूत्वाऽब्रवीदित्यर्थः ॥ २ ॥ **स०** शरवर्षाणि जलवर्षाणि

[पा०] १ ग. ङ. च. झ. ञ. ट. तस्मिन्नेवसहास्माभिराहवे. २ घ. ङ. झ. ञ. चतुर्दशीः ३ ख. सन्नद्धःकवचीखड्गी. ४ ङ. झ. भीमंभवान्. ५ क.—घ. ञ. प्रवृष्टाः. ङ. च. झ. ट. प्रहृष्टाःशरवर्षाणि.

अथ वाऽहं शरैस्तीक्ष्णैर्भिन्नगात्रं महारणे ॥ भवद्भिः श्वो निहन्तास्मि रामं लोकस्य पश्यतः ॥ ५ ॥
इत्येतद्राक्षसेन्द्रस्य वाक्यमादाय राक्षसाः ॥ निर्ययुस्ते रथैः शीघ्रैर्नानानीकैः सुसंवृताः ॥ ६ ॥
परिघान्पट्टिशांश्चैव शरखड्गपरश्वधान् ॥ शरीरान्तकरान्सर्वे चिक्षिपुर्वानरान्प्रति ॥ ७ ॥
वानराश्च द्रुमाञ्शैलान्राक्षसान्प्रति चिक्षिपुः ॥ ८ ॥
स संग्रामो महान्भीमः सूर्यस्योदयनं प्रति ॥ रक्षसां वानराणां च तुमुलः समपद्यत ॥ ९ ॥
ते गदाभिर्विचित्राभिः प्रासैः खड्गैः परश्वधैः ॥ अन्योन्यं समरे जघ्नुस्तदा वानरराक्षसाः ॥ १० ॥
एवं प्रवृत्ते संग्रामे ह्युद्धूतं सुमहद्रजः ॥ रक्षसां वानराणां च शान्तं शोणितविस्रवैः ॥ ११ ॥
मातङ्गरथकूलाश्च वाजिमत्स्या ध्वजद्रुमाः ॥ शरीरसंघाटवहाः प्रसस्रुः शोणितापगाः ॥ १२ ॥
ततस्ते वानराः सर्वे शोणितौघपरिप्लुताः ॥ ध्वजवर्मरथानश्वान्नानाप्रहरणानि च ॥
आप्लुत्याप्लुत्य समरे राक्षसानां बभञ्जिरे ॥ १३ ॥
केशान्कर्णललाटांश्च नासिकाश्च प्लवङ्गमाः ॥ रक्षसां दशनैस्तीक्ष्णैर्नखैश्चापि न्यकर्तयन् ॥ १४ ॥
एकैकं राक्षसं सङ्ख्ये शतं वानरपुङ्गवाः ॥ अभ्यधावन्त फलिनं वृक्षं शकुनयो यथा ॥ १५ ॥
तथा गदाभिर्गुर्वीभिः प्रासैः खड्गैः परश्वधैः ॥ निजघ्नुर्वानरान्घोरान्राक्षसाः पर्वतोपमाः ॥ १६ ॥
राक्षसैर्युध्यमानानां वानराणां महाचमूः ॥ शरण्यं शरणं याता रामं दशरथात्मजम् ॥ १७ ॥
ततो रामो महातेजा धनुरादाय वीर्यवान् ॥ प्रविश्य राक्षसं सैन्यं शरवर्षं ववर्ष ह ॥ १८ ॥
प्रविष्टं तु तदा रामं मेघाः सूर्यमिवाम्बरे ॥ नाभिजग्मुर्महाघोरं निर्दहन्तं शराग्निना ॥ १९ ॥
कृतान्येव सुघोराणि रामेण रजनीचराः ॥ रणे रामस्य ददृशुः कर्माण्यसुकराणि च ॥ २० ॥
चालयन्तं महानीकं विधमन्तं महारथान् ॥ ददृशुस्ते न वै रामं वातं वनगतं यथा ॥ २१ ॥

[illegible] ॥ ८ ॥ स रामो यदि हन्तु न शक्येत तथापि भवतां शरैः भिन्नगात्रः स्यात् तेन तस्य वधः सुकरो मे भवेदित्यभिप्रायेणाह—अथ वेति ॥ इदानीं यूयं तं हन्तुं न शक्ताश्चेदिदानीं तीक्ष्णैः शरैर्भवद्भिर्भिन्नगात्रं श्वो निहन्तास्मि ॥ ५—८ ॥ सूर्यस्योदयनं प्रति सूर्योदयमारभ्य अन्योन्यं जघ्नुरित्यत्र शिलावृक्षाणामप्युपलक्षणं । राक्षसेभ्योपहृतानि गदाखड्गादीनि राक्षसानामिव वानराणामपि संभवन्तीति वा तथोक्तमिति ज्ञेयं [illegible] वहन्तीति शरीरसंघाटवहाः ॥ १२ ॥ ततस्ते वानराः सर्वे शोणितौघपरिप्लुता इत्यारभ्य राक्षसानां बभञ्जिर इत्यन्तं सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ १३ ॥ रक्षसां केशानिति क्रमेणान्वयः । [illegible] यकर्तयन् [illegible] ॥ १४—१६ ॥ राक्षसैरिति ॥ वानरसेनाशरणागतिरियं । राक्षसैर्वध्यमानानामित्याकिंचन्यानन्यगतिकत्वोक्तिः । शरण्यमिति दयाद्युक्तिः । राममिति परत्वोक्तिः । दशरथात्मज इति सौलभ्योक्तिः [illegible] १७—१९ ॥ कृतान्येव ददृशुः नतु क्रियमाणा[illegible] [illegible] नात्यर्थः ॥ २०

बाणवर्षाणीतिनीरदसेनोभयपक्षेपिक्रमादर्थोबोध्यः । ति० शरवर्षाणि वर्षयतेति शेषः ॥ ४ ॥ ति० सूर्यस्योदयनंप्रति चतुर्दशी सूर्योदयमारभ्येत्यर्थः । त्रयोदशीरात्रिशेषेरावणस्यसीतासमीपगमनमितिबोध्यं ॥ ९ ॥ स० गदाभिरन्योन्यमित्यादितुनिहत राक्षसानामाच्छिद्यस्थापितैरिदानीमानीतैरितिवावानरैरिदानीमाच्छिन्नैर्गदादिभिरितिवाज्ञेयं । अथवा वानराश्चद्रुमाञ्छैलानिति पूर्वस्मादभिलषितविभक्त्यन्ततयानुकर्षः । ततश्चद्रुमादिभिर्गदादिभिश्चान्योन्यंजघ्नुरित्यन्वयःसंभवतिचायमर्थःसमसमरसमारंभ समयत्वादितिमन्तव्यम् ॥ १० ॥ स० शरीराण्येवसंघाटाः काष्ठनिचयाः । वहन्तीतिवहास्तेषावहाः । तान्वहन्तीतिनागो जिमहद्विग्रहप्रदर्शनमदर्शनंज्ञापयतिकर्मण्यण्सूत्रस्य ॥ १२ ॥ स० वानराणांमहाचमूः तदभिन्नासेना ॥ १७ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ञ. ट. र्नानानीकैश्चसंयुताः. २ ख. च. छ. ट. व्यदारयन्. घ. ङ. ज. झ. व्यकर्तयन्. ३ क.—ट. राक्षसैर्वध्यमानानां. ४ ख. ङ.—ट. नाधिजग्मुः. ५ घ. व्यथयन्तं. ६ ग. महाबलान्.

छिन्नं भिन्नं शरैर्दग्धं प्रभग्नं शस्त्रपीडितम् ॥ बलं रामेण ददृशुर्न रामं शीघ्रकारिणम् ॥ २२ ॥
प्रहरन्तं शरीरेषु न ते पश्यन्ति राघवम् ॥ इन्द्रियार्थेषु तिष्ठन्तं भूतात्मानमिव प्रजाः ॥ २३ ॥
एष हन्ति गजानीकमेष हन्ति महारथान् ॥ एष हन्ति शरैस्तीक्ष्णैः पदातीन्वाजिभिः[1] सह ॥२४॥
इति ते राक्षसाः सर्वे रामस्य सदृशान्रणे ॥ अन्योन्यं कुपिता जघ्नुः सादृश्याद्राघवस्य ते ॥ २५ ॥
न ते ददृशिरे रामं दहन्तमरिवाहिनीम् ॥ मोहिताः परमास्त्रेण गान्धर्वेण महात्मनः ॥ २६ ॥
ते तु रामसहस्राणि रणे पश्यन्ति राक्षसाः ॥ पुनः पश्यन्ति काकुत्स्थमेकमेव महाहवे ॥ २७ ॥
भ्रमन्तीं काञ्चनीं कोटिं कार्मुकस्य महात्मनः ॥ अलातचक्रप्रतिमां ददृशुस्ते न राघवम् ॥ २८ ॥
शरीरनाभि सत्त्वार्चिः शरारं नेमिकार्मुकम् ॥ ज्याघोषतलनिर्घोषं तेजोबुद्धि गुणप्रभम् ॥ २९ ॥

कर्मणामदर्शनं रणसंचारलाघवातिशयेन कर्तारमपि न ददृशुरित्याह—चालयन्तमिति ॥ यथा चालनविधमनादिकार्यलिङ्गात् वायुरनुमितो भवति तद्वद्रामोप्यनुमितः । नतु प्रत्यक्षित इत्यर्थः ॥ २१ ॥ उक्तमर्थं विशदयति—छिन्नमिति ॥ छिन्नं खण्डितं । भिन्नं विदारितं । प्रभग्नं शकलीकृतं । शस्त्रपीडितं हृदयार्पितशल्यं ॥२२॥ इन्द्रियार्थेषु तिष्ठन्तं इन्द्रियार्थाननुतिष्ठन्तं अनुभवन्तं । तेनानुभवेनानुमीयमानमपि भूतात्मानं भूतस्य पञ्चभूतात्मकशरीरस्य आत्मानं जीवात्मानं । प्रजाः यथा न पश्यन्ति तथैव शरीरेषु प्रहरन्तं तेन प्रहारेणानुमीयमानमपि राघवं पुरतश्चक्षुषा नाद्राक्षुरित्यर्थः । यद्वा इन्द्रियार्थेषु प्रत्यक्षतोनुभूयमानेषु गन्धादिगुणेषु निराश्रयगुणावस्थानासंभवात् सौक्ष्म्येणानुवृत्तं भूतात्मानमिव पुष्पाद्यवयवभूतपृथिव्यादिस्वरूपमिवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ एष हन्तीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ सदृशान् सादृश्येन प्रतीयमानान् । अन्योन्यं सादृश्यादेव हेतोर्जघ्नुश्चेत्यन्वयः ॥ २४—२५ ॥ राक्षसानां रामादर्शनकारणमाह—न त इति ॥ इदमुपलक्षणं । सादृश्यदर्शनमपि मोहनास्त्रेणेति द्रष्टव्यं । महात्मना महास्वभावेन ॥ २६ ॥ अदर्शनवत्सदृशदर्शनवच्चानेकत्वदर्शनं नास्त्रकृतं किंतु भीतिकृतमित्याह—ते त्विति ॥ तुशब्दः पूर्वस्माद्विशेषपरः । मारीचेनाप्युक्तं—"अपि रामसहस्राणि भीतः पश्यामि रावण" इति ॥ २७ ॥ भ्रमन्तीं रामस्य मण्डलाकारगतिविशेषेष्विति केचित् । निरन्तरज्याकर्षणादिति वयं । अलातचक्रप्रतिमां निर्ज्वालं काष्ठं निरन्तरभ्रमणेनान्तरालाग्रहणाच्चक्रत्वेन प्रतीयमानामिवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ अथ तत्र समरसमये मण्डलीकृतकार्मुकं रामं सकलरिपुनिघातिसुदर्शनत्वेन रूपयति—शरीरेत्यादिना ॥ "ज्वाला-

ति० इति एषहन्तीत्यादिप्रकारेण कुपिताःसर्वेतेराक्षसाः रामस्यसदृशान् सदृशत्वेनप्रतीयमानान् । राक्षसान् रामसादृश्यादन्योन्यंजघ्नुः । "सदृशारावणस्यैतेरणेराक्षससत्तमाः" इतिपूर्वार्धपाठेरावणेनदेवासुरयुद्धादौसाक्षात्साह्यार्थमूलबलतयातेषांदृष्टप्रत्ययानामत्यूर्जितबलानामेवसंगृहीतत्वात्तेषांरावणसादृश्यं । स० इति इत्याकारकज्ञानेन । तेसर्वेराक्षसाः एकसैन्यस्थाः रणेराघवास्त्रेणमोहिताःसन्तः रामस्यसदृशाबभूवुः । ततश्चराघवस्यसादृश्यात्कुपिताःसन्तः अन्योन्यं अयंरामइतिसरामइतिपरस्परं जघ्नुः ॥ २५ ॥ स० एतदेवविशदयति—नतइति । सैन्यैकदेशस्थाः रामं अरिवाहिनींगान्धर्वास्त्रेणदहन्तं स्वस्थानेस्थितंतेनास्त्रेणमहात्मनाकर्त्रामोहिताःसन्तः नददृशिरे इतियोजना ॥ २६ ॥ स० तत्रैवसैन्यान्तरेवृत्तंरामचरितमाह—तइति । ते रावणप्रेरिताराक्षसाः । रामसहस्राणि विश्वरूपत्वाद्रामस्यतद्गृहीतान्यनन्तरामरूपाणीत्यर्थः । रणेपश्यन्ति । उक्तंचभगवत्पादैः "सएवसर्वत्रचदृश्यमानो विदिक्षुदिक्षुप्रजघानसर्वशः" इति । पुनःक्षणान्तरे एकमेवपश्यन्ति । उक्तंचसंग्रहरामायणे—"अपाङ्गमात्रेणजगन्नियन्तानन्वेकरूपोपिरिपून्निहन्यात् । स्वैश्वर्यमेवंचनिदर्शयन्हिसविश्वरूपोकृतविश्वरूपम्" इत्याद्यारभ्य "एकीचकाराथसरामदेवोदीपाभिमानीहियथाग्निदेवः" इत्यन्तेन । यत्तुभारते "मायावीचासृजन्मायांरावणोराक्षसाधिपः" "अथभूयोपिमायांसव्यदधाद्राक्षसाधिपः" इत्यादिनारावणमाययाऽनेकराक्षसरामलक्ष्मणरूपनिर्माणकथनं तदविरुद्धमित्यत्रापिग्राह्यं ॥ २७ ॥ ति० लाघवातिशयान्मण्डलीकृतकार्मुकंराक्षसान्निघ्नन्तंरामंकालचक्रेणोपमिनोति—**शरीरेति** । शरीरंमध्यदेहएवनाभिश्चक्रस्येवमध्यंयस्यतत् । सत्त्वं बलमेवार्चिर्ज्वालायस्यतत् । शराएवाराः मध्यकाष्ठानियस्यतत् । नेमिर्वलयाकारोऽवयवविशेषःतद्रूपंकार्मुकंयस्यतत् । तलंज्याघातवारणं तेनतज्जोघोषोलक्ष्यते । ज्याघोषतलघोषावेवनिर्घोषोध्वनिर्यस्यतत् । तेजः प्रतापः बुद्धिर्ज्ञानं तद्रूपौगुणावेवप्रभायस्यतत् ॥ २९ ॥

[पा०] १ घ. सारथीन्वाजिभिः.

दिव्यास्त्रगुणपर्यन्तं निघ्नन्तं युधि राक्षसान् ॥ ददृशू रामचक्रं तत्कालचक्रमिव प्रजाः ॥ ३० ॥
अनीकं दशसाहस्रं रथानां वातरंहसाम् ॥ अष्टादश सहस्राणि कुञ्जराणां तरस्विनाम् ॥ ३१ ॥

नेम्यरनाभ्यक्षपुरुषाङ्गं सुदर्शनं" इत्युक्तरीत्या चक्रं षडङ्गं भवति। तत्र कोदण्डचक्रमध्यस्थत्वाद्दृढत्वाच्च शरीरं नाभित्वेन दर्शयति—शरीरेति। नाभिः चक्रमध्योन्नतप्रदेशः। शरीरमेव नाभिर्यस्य तत्तथोक्तं। सत्त्वं बलमेवार्चिः ज्वाला यस्य तत् सत्त्वार्चिः। "वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियां" इत्यमरः। सत्त्वस्य परसन्तापहेतुत्वादर्चिष्ट्वेन निरूपणं। शरा एवाराणि चक्रमध्यशलाकाः यस्य तच्छरारं। सुदर्शनस्य सहस्रारत्वाच्छराणामरत्वरूपणेन युगपत्सहस्रशरसंधानं व्यज्यते। नेमिः आधारश्चक्रप्रान्तः। नेमिभूतं मण्डलीकृतकार्मुकं यस्य तत्कार्मुकनेमीत्यर्थः। एतेन मण्डलीकृतदशायामपि नाभिभूतरामशरीरपरिवेषेण धनुषो महोन्नतत्वमुच्यते। सुदर्शनस्य ज्वालामालया निरन्तरघोषवत्त्वाज्ज्यातलघोषं तद्घोषत्वेन रूपयति—ज्याघोषतलनिर्घोषमिति। तलं ज्याघातवारणं तेन तद्घोषो लक्ष्यते। ज्याघोषतलघोषावेव निर्घोषो यस्य तत्तथोक्तं। तेजः पराक्रम एव बुद्धिः अक्षं यस्य तत्तेजोबुद्धि। यथा "प्लवगसैन्यमुलूकजिता जितं" इत्यत्र उलूकशब्दो लक्षणया कौशिकशब्दं लक्षयित्वा इन्द्रजितमाह, तथा बुद्धिशब्दो बुद्धिजनकाक्षलक्षणया अक्षप्रदेशमाह। गुणः शरीरकान्तिः स एव प्रभा यस्य तत्तथोक्तं। दिव्यास्त्राणा गुणः शक्तिः माहात्म्यं वा तदेव पर्यन्तो धारा यस्य तद्दिव्यास्त्रगुणपर्यन्तं। निघ्नन्तं निघ्नत्। लिङ्गव्यत्यय आर्षः। किंच कालचक्रं ज्योतिश्चक्रमिव स्थितं। विष्णुपुराणे 'यत्र कालचक्रं प्रतिष्ठितं' इति प्रयोगात्। रामचक्रं उक्तरीत्या चक्रमिव स्थितं रामं ददृशुः। ननु यदि रामो मोहनास्त्रेण राक्षसान्संहरेत्तदेन्द्रजितोस्य को विशेषः। उच्यते। नात्र गान्धर्वास्त्रेण मोहनं कृतं। अपितु गान्धर्वप्रयोगे सति वेगातिशयेनाज्ञातस्वपरविभेदतया मोहिताः परस्परं जघ्नुः। यत्र रामो दृष्टः तत्क्षणे तत्र तस्यादर्शनाद्राममुद्दिश्य : शराः स्वकीयानेव घ्नन्ति। वेगातिशयादेव नानादिक्षु चक्षुःप्रसरे नानात्वेन दर्शनं। अतएव 'न रामं शीघ्रकारिण'मित्युक्तिः। कार्मुककोटेरलातचक्रप्रतिमत्वं रामस्य चक्रत्वरूपणं च प्रयोगशैघ्र्यादेव संगच्छते। अतएव सुग्रीवादयो मायाबलत्वं शङ्कन्निति परिहरिष्यति—एतदस्त्रबलमिति। न ते ददृशिर इत्यस्य श्लोकस्यैवं योजना। गान्धर्वास्त्रेण दहन्तं रामं मोहिताः सन्तो न ददृशिरे। मोहोत्र वेगादग्रहणं। गान्धर्वास्त्रं दाहमात्रे हेतुरिति बोध्यं ॥२९-३०॥ अनीकमित्यादि॥ "एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका। पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरं ॥ सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः" इत्युक्तरीत्या दशसंख्यासंख्याता पत्तिः पत्तितस्त्रिगुणं सेनामुखं। सेनामुखतस्त्रिगुणो गुल्मः गुल्मतस्त्रिगुणो गणः। गणतस्त्रिगुणा वाहिनी तत्त्रिगुणा पृतना। पृतनातस्त्रिगुणा चमूः। एवंच दशोनत्रिशताधिकसप्तसहस्रसंख्यालक्षणा चमूरनीकशब्देनोच्यते। सहस्राण्येव साहस्राणि दश साहस्राण्यस्मिन्सन्तीति दशसाहस्रं। रथानां दशसहस्राण्यनीकानीत्यर्थः। एकोनत्रिंशल्लक्षाधिकसप्तकोटिसंख्यासंख्याता रथा इत्युक्तं भवति। रथाङ्कं ७ कोटि २९ लक्षं। अष्टादश सहस्राणीत्यनेन अनीकमित्येतद्विभक्तिविपरिणामेनानुषज्यते। अष्टादश सहस्राण्यनीकानीत्यर्थः। विंशतिसहस्राधिकद्वादशलक्षोत्तरत्रयोदशकोटिसंख्यासंख्यातास्तरस्विनः कुञ्जरा इत्यर्थः। गजाङ्कं १३ कोटि १२ लक्ष २०००० सहस्रं सहस्राणीत्यत्रापि अनीकमित्येतद्विपरिणाम्यानुषञ्जनीयम्। चतुर्दश सहस्राण्यनीकानीत्यर्थः। षष्टिसहस्राधिकविंशतिलक्षोत्तरदशकोटिसंख्यासंख्याताः सारोहा वाजिन इत्यर्थः। तुरङ्ग १० कोटि २० लक्ष सहस्रं ६०००० । पूर्णे शतसहस्रे द्वे अनीकानीत्यर्थः। अशीतिलक्षोत्तरपञ्चचत्वारिंशत्कोट्यधिकशतकोटिसंख्यासंख्याताः पदातयो राक्षसा इत्यर्थः। पदाति १४५ कोटि ८० लक्षम्। वातरंहसामित्यादिविशेषण-

स० तत्सैन्यसंख्यामाह—**अनीकमिति**। अत्र एकोगजोरथश्चैकइत्याद्यारभ्यानीकगणनायांयावतीसंख्याभवति तावत्संख्याकानांरथानांपुनश्चदशसहस्रं। अनीकमित्येतद्विपरिणतंसत्सर्वत्रान्वेति। एवंचास्यसर्वस्यापिसैन्यस्यसंख्यानिर्णयस्तु "त्रिंशत्सहस्राणिमहौघकानामक्षौहिणीनामथषट्सहस्रं" इत्याचार्योक्तरीत्यानुसंधेयः ॥ ३१ ॥

चतुर्दश सहस्राणि सारोहाणां च वाजिनाम् ॥ पूर्णे शतसहस्रे द्वे राक्षसानां पदातिनाम् ॥ ३२ ॥
दिवसस्याष्टमे भागे शरैरग्निशिखोपमैः ॥ हतान्येकेन रामेण रक्षसां कामरूपिणाम् ॥ ३३ ॥
ते हताश्वा हतरथाः शान्ता विमथितध्वजाः ॥ अभिपेतुः पुरीं लङ्कां हतशेषा निशाचराः ॥३४॥
हतैर्गजपदात्यश्वैस्तद्बभूव रणाजिरम् ॥ आक्रीडमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्य सुमहात्मनः ॥ ३५ ॥
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ साधु साध्विति रामस्य तत्कर्म समपूजयन् ॥ ३६ ॥
अब्रवीच्च तदा रामः सुग्रीवं प्रत्यनन्तरम् ॥ विभीषणं च धर्मात्मा हनूमन्तं च वानरम् ॥ ३७ ॥
जाम्बवन्तं हरिश्रेष्ठं मैन्दं द्विविदमेव च ॥ एतदस्त्रबलं दिव्यं मम वा त्र्यम्बकस्य वा ॥ ३८ ॥

निहत्य तां राक्षसवाहिनीं तु रामस्तदा शक्रसमो महात्मा ॥
अस्त्रेषु शस्त्रेषु जितक्लमश्च संस्तूयते देवगणैः प्रहृष्टैः ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

तत्रतत्रराक्षसीभिस्सङ्गीभूय बन्धुनिधनशोकेन रावणगर्हणपूर्वकंविलापः ॥ १ ॥

तानि तानि सहस्राणि सारोहाणां च वाजिनाम् ॥ रथानां त्वग्निवर्णानां सध्वजानां सहस्रशः ॥ १ ॥
राक्षसानां सहस्राणि गदापरिघयोधिनाम् ॥ काञ्चनध्वजचित्राणां शूराणां कामरूपिणाम् ॥ २ ॥
निहतानि शरैस्तीक्ष्णैस्तप्तकाञ्चनभूषणैः ॥ रावणेन प्रयुक्तानि रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ३ ॥

महिम्ना तद्भिन्ना रथगजतुरगपदातयोसंख्येया इति भावः । अत एवैवमनुसंदधते—"नागानामयुतं तुरङ्गनियुतं सार्धं रथानां शतं पादातं शतकोटि कर्तनविधावेकः कबन्धो रणे । एवं कोटिकबन्धकर्तनविधौ किंचिद्ध्वनिः किंकिणी यामार्धं परमात्मनो रघुपतेः कोदण्डघण्टारवः" इति ॥ कामरूपिणां रक्षसां संबन्धीनि । रथादिचतुरङ्गबलानि एकेन रामेण दिवसस्याष्टमेभागे पादोनघटिकाचतुष्टये निहतानीत्यन्वयः ॥ ३१—३४ ॥ हतैरिति । हतगजाद्युपलक्षितं सुमहात्मनो रामस्य तद्रणाजिरं रुद्रस्य आक्रीडं क्रीडास्थानं श्मशानमिव बभूव । आर्षं नपुंसकत्वं । "अचिरेण पुरी लङ्का श्मशानसदृशी भवेत्" इति ॥ ३५—३६ ॥ अब्रवीच्चेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ प्रत्यनन्तरं समीपस्थं । क्षणेनानेन रक्षःप्रतिक्षेपजनितां मायावित्वशङ्कां वारयति—एतदस्त्रबलमिति । अत्रान्ते इतिकरणं द्रष्टव्यं । अस्त्रबलं अस्त्रप्रयोगशक्तिः । न त्वस्त्रमपि, 'गान्धर्वेण च गान्धर्वं' इति रावणादेरपि तत्संभवकथनात् । त्र्यम्बकस्य वा संहारकाले अस्तीति शेषः ॥ ३७—३८ ॥ संस्तूयत इति वर्तमाननिर्देशेन स्तुतेरव्याप्यविच्छिन्नत्वमुच्यते ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

अथ राक्षसीनां प्रलापः—तानितानीत्यादिचतुःश्लोकी ॥ वाजिनामित्येतद्गजानामप्युपलक्षणं । सह-

ति० दिवसस्याष्टभागेन चतुर्दशीसंबन्ध्यन्त्यमुहूर्तद्वयेन ॥ ३३ ॥ ति० ममवात्र्यंबकस्यवा । अनेनस्वस्यविष्णुत्वंसूचितं ॥ ३८ ॥ इतिचतुर्नवतितमःसर्गः ॥ ९४ ॥

[पा०] १ क. ग. ङ.—ट. दिवसस्याष्टभागेन. २ ग. घ. आक्रीडभूमीरुद्रस्यक्रुद्धस्येवमहात्मनः. क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. आक्रीडभूमिःक्रुद्धस्यरुद्रस्येवमहात्मनः. ज. आक्रीडभूमीरुद्रस्यक्रुद्धस्येवपिनाकिनः. ३ ग. घ. ङ. झ. ञ. ट. बलंभीमं. क. ख. बलंसर्वं. ४ ख. ङ. च. छ. झ. ञ. राक्षसराजवाहिनींरामः. घ. राक्षससंघवाहिनीं. ५ क. ग. ङ. प्रहृष्टः. ६ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. तानिनागसहस्राणि. ७ घ. परिघशोभिनां.

दृष्ट्वा श्रुत्वा च संभ्रान्ता हतशेषा निशाचराः ॥ राक्षसीश्च समागम्य दीनाश्चिन्तापरिप्लुताः ॥ ४ ॥
विधवा हतपुत्राश्च क्रोशन्त्यो हतबान्धवाः ॥ राक्षस्यः सह संगम्य दुःखार्ताः पर्यदेवयन् ॥ ५ ॥
कथं शूर्पणखा वृद्धा कराला निर्णतोदरी ॥ आससाद वने रामं कन्दर्पमिव रूपिणम् ॥
सुकुमारं महासत्त्वं सर्वभूतहिते रतम् ॥ ६ ॥
तं दृष्ट्वा लोकनिन्द्या सा हीनरूपा प्रकामिता ॥ कथं सर्वगुणैर्हीना गुणवन्तं महौजसम् ॥
सुमुखं दुर्मुखी रामं कामयामास राक्षसी ॥ ७ ॥
जनस्यास्याल्पभाग्यत्वाद्वलिनी श्वेतमूर्धजा ॥ अकार्यमपहास्यं च सर्वलोकविगर्हितम् ॥ ८ ॥
राक्षसानां विनाशाय दूषणस्य खरस्य च ॥ चकाराप्रतिरूपा सा राघवस्य प्रधर्षणम् ॥
तन्निमित्तमिदं वैरं रावणेन कृतं महत् ॥ ९ ॥
वधाय सीता सानीता दशग्रीवेण रक्षसा ॥ न च सीतां दशग्रीवः प्राप्नोति जनकात्मजाम् ॥
बद्धं बलवता वैरमक्षयं राघवेण च ॥ १० ॥
वैदेहीं प्रार्थयानं तं विराधं प्रेक्ष्य राक्षसम् ॥ हतमेकेन रामेण पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ११ ॥
चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ निहतानि जनस्थाने शरैरग्निशिखोपमैः ॥ १२ ॥
खरश्च निहतः सङ्ख्ये दूषणस्त्रिशिरास्तथा ॥ शरैरादित्यसंकाशैः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १३ ॥
हतो योजनबाहुश्च कबन्धो रुधिराशनः ॥ क्रोधान्नादं नदन्सोथ पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १४ ॥
जघान बलिनं रामः सहस्रनयनात्मजम् ॥ वालिनं मेरुसंकाशं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १५ ॥
ऋश्यमूके वसञ्शैले दीनो भग्नमनोरथः ॥ सुग्रीवः स्थापितो राज्ये पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १६ ॥
[एको वायुसुतः प्राप्य लङ्कां हत्वा च राक्षसान् ॥ दग्ध्वा तां च पुनर्यातः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १७ ॥
निगृह्य सागरं तस्मिन्सेतुं बद्ध्वा प्लवङ्गमैः ॥ वृतोऽतरत्तं यद्रामः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १८ ॥]
धर्मार्थसहितं वाक्यं सर्वेषां रक्षसां हितम् ॥ युक्तं विभीषणेनोक्तं मोहात्तस्य न रोचते ॥ १९ ॥
विभीषणवचः कुर्याद्यदि स धनदानुजः ॥ श्मशानभूता दुःखार्ता नेयं लङ्का पुरी भवेत् ॥ २० ॥

स्रशः सहस्राणि । राक्षसीः राक्षसस्त्रियः । समागम्य चिन्तापरिप्लुताः । आसन्निति शेषः ॥ १—४ ॥ संगम्य संघीभूय । परस्परमालिङ्गिता इत्यर्थः ॥ ५ ॥ कथमित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ कराला विकटा ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ प्रकामिता सा कथं कामयामास ॥ ७ ॥ जनस्येत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकं वाक्यं ॥ वलयोस्याः सन्तीति वलिनी । पामादित्वान्नः । आर्षो ङीप् । अप्रतिरूपा अननुरूपा । तन्निमित्तं प्रधर्षणनिमित्तात् । शूर्पणखयाऽन्यथोक्तावपि तत्कामनादिकमकल्पनादिमुखात्सर्वैर्ज्ञातमिति ज्ञेयं ॥ ८—१० ॥ विराधं प्रेक्ष्य ज्ञात्वा स्थितानामस्माकं तत् विराधहननं । विरोधिनिरसनाय पर्याप्तं पूर्णं निदर्शनं ॥ ११ ॥ चतुर्दशेतिश्लोके पर्याप्तं तन्निदर्शनमित्यनुषज्यते ॥ उत्तरश्लोकेनैकवाक्यत्वे शरपदद्वयवैयर्थ्यं ॥ १२—१३ ॥ अथ खरवधानन्तरं । नादं शब्दं । नदन् कुर्वन् । सः

ति० वलिनी जरावशाज्जातवलिः । व्रीह्यादित्वादिनिः ॥ ८ ॥ **शि०** अक्षयंवैरंबलवताराघवेण । बद्धंरावणेनेतिशेषः । एतेनरावणस्यापिविघातोऽवश्यंभविष्यतीतिसूचितं ॥ १० ॥

[पा०] १ क. ग.—ट. राक्षस्यश्च. २ ख. ङ. च. छ. झ. ट. कंदर्पसमरूपिणं. ३ ग. ङ.—ट. लोकवध्या. ४ क.—ङ. छ. झ. ट. मेघसंकाशं. ५ ङ. झ. वसंश्चैवदीनो. ६ ङ. झ. ट. प्रापितो. ७ एतच्छ्लोकद्वयं क. पाठेदृश्यते. ८ घ. इत्थं. ९ ङ. झ. भविष्यति.

कुम्भकर्णं हतं श्रुत्वा राघवेण महाबलम् ॥ अतिकायं च दुर्धर्षं लक्ष्मणेन [1]हतं पुनः ॥
प्रियं चेन्द्रजितं पुत्रं रावणो [2]नावबुध्यते ॥ २१ ॥
[[3]पुरा हनुमता लङ्कां दग्धां लाङ्गूलवह्निना ॥ हतमक्षकुमारं च दृष्ट्वाऽसौ नावबुध्यते ॥ २२ ॥]
मम पुत्रो मम भ्राता मम भर्ता रणे हतः ॥ [4]इत्येवं श्रूयते शब्दो [5]राक्षसानां कुले कुले ॥ २३ ॥
रथाश्वाश्चाश्च नागाश्च [6]हताः शतसहस्रशः ॥ रणे रामेण शूरेण राक्षसाश्च पदातयः ॥ २४ ॥
रुद्रो वा यदि वा विष्णुर्महेन्द्रो वा शतक्रतुः ॥ हन्ति नो रामरूपेण यदि वा स्वयमन्तकः ॥२५॥
हतप्रवीरा रामेण निराशा जीविते वयम् ॥ अपश्यन्तो भयस्यान्तमनाथा विलपामहे ॥ २६ ॥
रामहस्ताद्दशग्रीवः शूरो दत्तमहावरः ॥ इदं भयं महाघोरमुत्पन्नं नावबुध्यते ॥ २७ ॥
न देवा न च गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ॥ उपसृष्टं परित्रातुं शक्ता रामेण संयुगे ॥ २८ ॥
उत्पाताश्चापि दृश्यन्ते [7]रावणस्य रणे रणे ॥ कथयिष्यन्ति रामेण रावणस्य निबर्हणम् ॥ २९ ॥
पितामहेन प्रीतेन देवदानवराक्षसैः ॥ रावणस्याभयं दत्तं मानुषेभ्यो न याचितम् ॥ ३० ॥
तदिदं मानुषं मन्ये प्राप्तं निस्संशयं भयम् ॥ जीवितान्तकरं घोरं रक्षसां रावणस्य च ॥ ३१ ॥
पीड्यमानास्तु बलिना वरदानेन रक्षसा ॥ दीप्तैस्तपोभिर्विबुधाः पितामहमपूजयन् ॥ ३२ ॥
देवतानां हितार्थाय महात्मा वै पितामहः ॥ उवाच देवताः सर्वा इदं तुष्टो महद्वचः ॥ ३३ ॥
अद्यप्रभृति लोकांस्त्रीन्सर्वे दानवराक्षसाः ॥ [8]भयेन प्रावृता नित्यं विचरिष्यन्ति शाश्वतम् ॥ ३४ ॥
दैवतैस्तु समागम्य सर्वैश्चेन्द्रपुरोगमैः ॥ वृषध्वजस्त्रिपुरहा महादेवः [9]प्रसादितः ॥ ३५ ॥
प्रसन्नस्तु महादेवो देवानेतद्वचोऽब्रवीत् ॥ उत्पत्स्यति हितार्थं वो नारी रक्षःक्षयावहा ॥ ३६ ॥
एषा देवैः प्रयुक्ता तु क्षुद्यथा दानवान्पुरा ॥ भक्षयिष्यति [10]नः सीता राक्षसघ्नी सरावणान् ॥३७॥
रावणस्यापनीतेन दुर्विनीतस्य दुर्मतेः ॥ अयं निष्ठानको घोरः शोकेन समभिप्लुतः ॥ ३८ ॥
तं न पश्यामहे लोके यो नः शरणदो भवेत् ॥ राघवेणोपसृष्टानां कालेनेव युगक्षये ॥ ३९ ॥
नास्ति नः शरणं [11]कश्चिद्भये महति तिष्ठताम् ॥ दवाग्निवेष्टितानां हि करेणूनां यथा वने ॥ ४० ॥

प्रसिद्धः कबन्धः ॥ १४—२० ॥ नावबुध्यते रामप्रभावमिति शेषः ॥ २१—२२ ॥ कुले कुले गृहे गृहे । इदमपि राक्षसीवाक्यमेव ॥ २३–२५ ॥ वयमित्येतदपेक्षया अपश्यन्त इति पुंलिङ्गं । विलपामहे इत्यात्मनेपदमार्षं ॥ २६—२७ ॥ उपसृष्टं उपद्रुतं ॥ २८ ॥ कथयिष्यन्ति इतः परमपि कानिचिन्निमित्तानि प्रादुर्भूय कथयिष्यन्तीत्यर्थः । वर्तमाने तात्पर्यमित्यप्याहुः ॥ २९ ॥ देवदानवराक्षसैः देवदानवराक्षसेभ्यः ॥ ३० ॥ मानुषं मानुषादागतं । मन्ये मन्यामहे ॥ ३१ ॥ रक्षसा रावणेन । वरदानेन करणेन ॥ ३२—३३ ॥ दानवराक्षसा इत्युक्तेर्मन्दोदरीसंबन्धेन दानवाश्च केचिद्राक्षसैः सह तिष्ठन्तीति ज्ञेयम् ॥ ३४—३६ ॥ क्षुद्यथा दानवान्पुरेति । देवेभ्योऽमृतप्रदानानन्तरमिति बोध्यं । अस्मच्छब्दापेक्षया सरावणानित्युक्तिः ॥ ३७ ॥ निष्ठानकः नाश इत्याहुः ॥ ३८ ॥ पश्यामह इत्या-

---

ति० दानवाराक्षसाश्चभयेनप्रभृताः देवेभ्योभयंबिभ्राणाएवविचरिष्यन्ति । देवाःस्वतःपरतोवाअस्मान्पीडयिष्यन्तीतिभययुक्ता एवभविष्यन्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ **ति०** एवंब्रह्मणःप्रसादात्सभयत्वमात्रंप्राप्तं । संहाराधिकृतरुद्रप्रसादेनतुनाशएवास्माकमित्याहुः—दैवतैरिति ॥ ३५ ॥ **रामानु०** अपनीतेन अपनयेन । निष्ठानको विनाशः ॥ ३८ ॥

[पा०] १ ज. निपातितं. २ घ. नानुमन्यते. ३ अयंश्लोकः च. छ. पाठयोर्दृश्यते. ४ क. ख. ग. ड.—ट. इत्येष. ५ ख. ड. च. ज. ट. राक्षसीनां. ६ ड. झ. हताश्चापिपदातयः. ७ क. रावणस्यनिवेशने. ८ झ. ञ. ट. भयेनप्रभृताः. ख. तेभयैःप्रावृताः. ९ ड. झ. प्रतोषितः. १० ड. झ. नस्सर्वांत्राक्षसघ्नी. ११ ड. झ. किंचिद्भये.

प्राप्तकालं कृतं तेन पौलस्त्येन महात्मना ॥ यत एव भयं दृष्टं तमेव शरणं गतः ॥ ४१ ॥
इतीव सर्वा रजनीचरस्त्रियः परस्परं संपरिरभ्य बाहुभिः ॥
[1]विषेदुरार्ता भयभारपीडिता विनेदुरुच्चैश्च तदा सुदारुणम् ॥ ४२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

राक्षसीगणविलापश्रवणरुष्टेनरावणेन राक्षसान्प्रतिसंनाहनचोदनपूर्वकं स्वप्रतापप्रशंसनेन रामादिवधप्रतिज्ञानम् ॥ १॥ तथा महापार्श्वादिभिःसह रथाधिरोहणेनरणधरणिंगतेनतेन बाणगणैर्वानरगणविदारणम् ॥ २ ॥

आर्तानां राक्षसीनां तु लङ्कायां वै कुले कुले ॥ रावणः करुणं शब्दं शुश्राव परिदेवितम् ॥ १ ॥
स तु दीर्घं [2]विनिश्वस्य मुहूर्तं ध्यानमास्थितः ॥ बभूव परमक्रुद्धो रावणो भीमदर्शनः ॥ २ ॥
संदश्य दशनैरोष्ठं क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ राक्षसैरपि दुर्दर्शः [3]कालाग्निरिव मूर्च्छितः ॥ ३ ॥
उवाच च समीपस्थान्राक्षसान्राक्षसेश्वरः ॥ [4]भयाव्यक्तकथस्तत्र निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ४ ॥
[5]महोदरमहापार्श्वौ विरूपाक्षं च राक्षसम् ॥ शीघ्रं वदत सैन्यानि निर्यातेति ममाज्ञया ॥ ५ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसास्ते भयार्दिताः ॥ चोदयामासुरव्यग्रान्राक्षसांस्तान्नृपाज्ञया ॥ ६ ॥
ते तु सर्वे तथेत्युक्त्वा राक्षसा घोरदर्शनाः ॥ कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे रणायाभिमुखा ययुः ॥ ७ ॥
प्रतिपूज्य यथान्यायं रावणं ते [6]निशाचराः ॥ तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे भर्तुर्विजयकाङ्क्षिणः ॥ ८ ॥
अथोवाच प्रहस्यैतान्रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ महोदरमहापार्श्वौ विरूपाक्षं च राक्षसम् ॥ ९ ॥

. . . . प्रतिष्ठापकत्वात्तच्छब्दप्रयोगः । अत्र पितामहादिवरप्रदानवृत्तान्तो राक्षसीभिर्मन्दोदरीसकाशाच्छ्रुत इति ज्ञेयं । सा च ज्ञानवृद्धेति वक्ष्यते ॥४१—४२॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चनवतितमःसर्गः॥९५

अथ रावणिनिर्याणं—आर्तानामित्यादि ॥ परिदेवितं परिदेवितरूपं शब्दं ॥ १—२ ॥ संदश्येत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ मूर्च्छितः अभिवृद्धः, कालाग्निरिव स्थितः । भयाव्यक्तकथः भयादव्यक्तवचनः । ममाज्ञया वदतेत्युवाचेत्यन्वयः । इमौ महोदरमहापार्श्वौ सचिवौ । पूर्वहतौ तु मत्तप्रमत्तापरपर्यायौ रावणभ्रातरौ ॥ ३—८ ॥ प्रहस्येति । शत्रुषु तृणा-

---

ति० प्राप्तकालं कालोचित । यतएव यस्माद्रामादेव । भयंदृष्टंस्वमन्त्रशक्तिवैभवेनेतिशेषः ॥४१॥ इतिपञ्चनवतितमःसर्गः ॥९५॥

स० करुणं करुणयतीति करुणस्तं । परिदेवितं प्रलापात्मकं ॥ **रामानु०** भयाव्यक्तकथः स्वानिष्टभयेनास्पष्टराक्षसकथ इत्यर्थः । भयाव्यक्तकथानितिचपाठः । **स०** भयाव्यक्तकथः भयेनरामभीत्या अव्यक्तामन्दा कथा कथनंयस्यसः । भयाद्व्यक्तकथ इतिपाठे व्यक्ता अबहिःप्रकाश्यार्थस्यापिप्रकाशिकाकथायस्य । आच्छाद्यानाच्छादनहेतुर्भीतिरितिभावः ॥ ४ ॥ **शि०** ममाज्ञयासैन्यानि यूयंनिर्यात निर्यापयत निस्सारयत इतिमहोदरादीन् शीघ्रंवदत । यदितुसैन्यशब्देन रिपुसेनागृह्येत तदानान्तर्भावितणिच्कल्पना ॥ ५ ॥ **स०** भयार्दिताः गमनेरामतोभीतिः भीतिश्चागमनेरावणादितिभयार्दिताः । अव्यग्रान् सहगामिभामिनीवन्निर्णीतमरणत्वेनाव्यक्तान् । यत्तुनागोजिभट्टेनरावणप्रोत्साहनेनत्यक्तभयानितिव्याख्यातं तत्तु सुपार्श्वादीनांनेतॄणांयदाभयार्दितत्वोक्तापूर्वं तन्नियम्यानांराक्षसानांरावणप्रोत्साहनेनाव्यग्रत्वोक्त्यसंभवादुपेक्ष्यं ॥ ६ ॥ **स०** सर्वे हिंसकेरामे तद्विषयेरणाभिमुखाः सर्वे कृतस्वस्त्ययनाययुः ॥ ७ ॥ **ति०** क्रोधजोत्रप्रहासः । **स०** प्रहस्य रोदनापरपर्यायोऽयंहासः ॥ ९ ॥

[पा०] १ क. च. छ. ञ. विलेपुरार्ताः. ङ. झ. ट. विषेदुरार्तातिभयाभिपीडिताः. २ समुच्छ्वस्य. ३ ङ. झ. कालाग्निरिवमूर्तिमान्. ४ ङ. झ. ट. क्रोधाव्यक्तकथः. ख. भियाऽव्यक्तकथः. ५ क. ङ.—ट. महोदरंमहापार्श्वं. ६ क.—ट. महारथाः.

अद्य बाणैर्धनुर्मुक्तैर्युगान्तादित्यसन्निभैः ॥ राघवं लक्ष्मणं चैव नेष्यामि यमसादनम् ॥ १० ॥
खरस्य कुम्भकर्णस्य प्रहस्तेन्द्रजितोस्तथा ॥ करिष्यामि प्रतीकारमद्य शत्रुवधादहम् ॥ ११ ॥
नैवान्तरिक्षं न दिशो न नद्यो नापि सागराः ॥ प्रकाशत्वं गमिष्यन्ति मद्बाणजलदावृताः ॥ १२ ॥
अद्य वानरमुख्यानां तानि यूथानि भागशः ॥ धनुषा शरजालेन विधमिष्यामि पत्रिणा ॥ १३ ॥
अद्य वानरसैन्यानि रथेन पवनौजसा ॥ धनुःसमुद्रादुद्भूतैर्मथिष्यामि शरोर्मिभिः ॥ १४ ॥
आकोशपद्मवक्त्राणि पद्मकेसरवर्चसाम् ॥ अद्य यूथतटाकानि गजवत्प्रमथाम्यहम् ॥ १५ ॥
सशरैरद्य वदनैः सङ्ख्ये वानरयूथपाः ॥ मण्डयिष्यन्ति वसुधां सनालैरिव पङ्कजैः ॥ १६ ॥
अद्य युद्धप्रचण्डानां हरीणां द्रुमयोधिनाम् ॥ मुक्तेनैकेषुणा युद्धे भेत्स्यामि च शतं शतम् ॥ १७ ॥
हतो भर्ता हतो भ्राता यासां च तनया हताः ॥ वधेनाद्य रिपोस्तासां करोम्यस्रप्रमार्जनम् ॥ १८ ॥
अद्य मद्बाणनिर्भिन्नैः प्रकीर्णैर्गतचेतनैः ॥ करोमि वानरैर्युद्धे यत्नावेक्ष्यतलां महीम् ॥ १९ ॥
अद्य गोमायवो गृध्रा ये च मांसाशिनोऽपरे ॥ सर्वांस्तांस्तर्पयिष्यामि शत्रुमांसैः शरार्पितैः ॥२०॥
कल्प्यतां मे रथः शीघ्रं क्षिप्रमानीयतां धनुः ॥ अनुप्रयान्तु मां सर्वे येऽवशिष्टा निशाचराः ॥ २१॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा महापार्श्वोऽब्रवीद्वचः ॥ बलाध्यक्षान्स्थितांस्तत्र बलं संत्वर्यतामिति ॥ २२ ॥
[बलाध्यक्षस्य तच्छ्रुत्वा महापार्श्वस्य भाषितम् ॥] बलाध्यक्षास्तु संरब्धा राक्षसांस्तान्गृहाद्गृहात् ॥
चोदयन्तः परिययुर्लङ्कायां तु महाबलाः ॥ २३ ॥
ततो मुहूर्तान्निष्पेतू राक्षसा भीमदर्शनाः ॥ नर्दन्तो भीमवदना नानाप्रहरणैर्भुजैः ॥ २४ ॥
असिभिः पट्टिशैः शूलैर्गदाभिर्मुसलैर्हुलैः ॥ शक्तिभिस्तीक्ष्णधाराभिर्महद्भिः कूटमुद्गरैः ॥ २५ ॥
यष्टिभिर्विमलैश्चक्रैर्निशितैश्च परश्वधैः ॥ भिण्डिपालैः शतघ्नीभिरन्यैश्चापि वरायुधैः ॥ २६ ॥
अथानयद्बलाध्यक्षः सत्वरो रावणाज्ञया ॥ [रथानां नियुतं साग्रं नागानां नियुतत्रयम् ॥ २७ ॥

कारात् ॥ ९—१० ॥ खरस्येत्यादिषु वधस्येति शेषः ॥ ११—१४ ॥ आकोशपद्मवक्त्राणि ईषद्विकसितपद्मभूतवक्त्राणि । पद्मकेसरवर्चसां वानराणामिति शेषः । प्रमथामि प्रमथ्नामि । श्नाभाव आर्षः ॥ १५—१८ ॥ गतचेतनैः गतप्राणैः । यत्नावेक्ष्यतलामिति । नैरन्ध्र्येण भूमौ वानरान्पातयिष्यामीत्यर्थः ॥ १९—२० ॥ कल्प्यतां आकल्प्यतां । अलंक्रियतामित्यर्थः ॥ २१—२२ ॥ संरब्धा इति । पुनःपुनराह्वानेप्यनागमनात्कुपिताइत्यर्थः । परिययुः प्रतिरथ्यं ययुरित्यर्थः ॥ २३ ॥ तत इत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ हुलैः द्विफलपत्राग्रायुधविशेषैः । "हुलं द्विफलपत्राग्रं"इति वैजयन्ती । भुजैरित्याद्युपलक्षणे तृतीया ॥ २४—२६ ॥ 'अथानयद्बलाध्यक्षः सर्वतो रावणाज्ञया । द्रुतं सूतसमायुक्तं युक्ताष्टतुरगं

स० यंरामं असादनंअसंहार्यमन्यध्वे तंराघवंलक्ष्मणंच । यमसादनं यमलोकं । "वस्तुतस्तु रामंलक्ष्मणंचविनाऽन्यानितिशेषः" इतितीर्थस्य एकस्यापिकपेरनाशादत्रेवपूर्वत्रोत्तरत्रचवास्तविकीवस्तुतस्त्वभ्रान्तिरितिनमनस्तदवलोकनायासेनखेदनीयंविदा । यथा वानराणांनैरोग्यस्यभाविलेपितद्धननोक्तिस्तथारामपक्षेपिसंभवात्तस्याः ॥ १० ॥

[पा० १ ख. धनुस्समुद्रनिर्मुक्तैः. २ क. ख. ग. ङ. ज.—ठ. व्याकोश. ३ घ. यूथप्रचण्डानां. ४ ङ. झ. ट. हतोभ्राता चयेषांवैयेषांचतनयोहतः. ५ ङ. झ. ट. स्तेषांकरोम्यश्रु. ६ ङ. झ. ट. अद्यकाकाश्चगृध्राश्च. ७ झ. शराहतैः. ग. घ. ज. शरार्दितैः क. सुशोणितैः. ८ ख. अद्यप्रयान्तु. ९ क. घ. ङ. झ. मांयुद्धे. १० ङ. झ. ञ. येत्रशिष्टाः. ११ इदमर्धं क. च. छ. पाठेषुदृश्यते. १२ ङ. च. ज.—ट. संयुक्ताराक्षसांस्तान्गृहेगृहे. १३ क. घ. ङ. ज.—ट. लङ्कांलघुपराक्रमाः. १४ ङ. झ. ञ. ट. मुसलैर्हलैः. ग. घ. मुसलैश्शरैः. १५ क. ग.—ट. अथानयन्बलाध्यक्षाश्चत्वारो. १६ रथानांनियुतमित्यादयः ज्वलन्तमिवपावकमित्यन्ताःश्लोकाः ग. ङ. च. छ. झ. पाठेषुदृश्यन्ते.

अश्वानां षष्टिकोट्यस्तु खरोष्ट्राणां तथैव च ॥ पदातयस्त्वसंख्याता जग्मुस्ते राजशासनात् ।
बलाध्यक्षाश्च संस्थाप्य राज्ञः सेनां पुरस्थिताम् ॥ २८ ॥
एतस्मिन्नन्तरे सूतः स्थापयामास तं रथम् ॥ दिव्यास्त्रवरसंपन्नं नानालङ्कारभूषितम् ॥ २९
नानायुधसमाकीर्णं किङ्किणीजालसंयुतम् ॥ नानारत्नपरिक्षिप्तं रत्नस्तंभैर्विराजितम् ॥ ३० ॥
जांबूनदमयैश्चैव सहस्रकलशैर्वृतम् ॥ तं दृष्ट्वा राक्षसास्सर्वे विस्मयं परमं गताः ॥ ३१ ॥
तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय रावणो राक्षसेश्वरः ॥ कोटिसूर्यप्रतीकाशं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥]
द्रुतं सूतसमायुक्तं युक्ताष्टतुरगं रथम् ॥ ३२ ॥
आरुरोह रथं भीमो दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ ३३ ॥
ततः प्रयातः सहसा राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥ रावणः सत्त्वगाम्भीर्याद्दारयन्निव मेदिनीम् ॥ ३४ ॥
[ततश्चासीन्महानादस्तूर्याणां च ततस्ततः ॥ मृदङ्गैः पटहैः शङ्खैः कलहैः सह रक्षसाम् ॥ ३५ ॥
आगतो रक्षसां राजा छत्रचामरसंयुतः ॥ सीतापहारी दुर्वृत्तो ब्रह्मघ्नो देवकण्टकः ॥
योद्धुं रघुवरेणेति शुश्रुवे कलहध्वनिः ॥ ३६ ॥
तेन नादेन महता पृथिवी समकंपत ॥ तं शब्दं सहसा श्रुत्वा वानरा दुद्रुवुर्भयात् ॥ ३७ ॥
रावणस्तु महाबाहुः सचिवैः परिवारितः ॥ आजगाम महातेजा जयाय विजयं प्रति ॥ ३८ ॥]
रावणेनाभ्यनुज्ञातौ महापार्श्वमहोदरौ ॥ विरूपाक्षश्च दुर्धर्षो रथानारुरुहुस्तदा ॥ ३९ ॥
ते तु हृष्टा विनर्दन्तो भिन्दन्त इव मेदिनीम् ॥ नादं घोरं विमुञ्चन्तो निर्ययुर्जयकाङ्क्षिणः ॥४०॥
ततो युद्धाय तेजस्वी रक्षोगणबलैर्वृतः ॥ निर्ययावुद्यतधनुः कालान्तकयमोपमः ॥ ४१ ॥
ततः प्रजवनाश्वेन रथेन स महारथः ॥ द्वारेण निर्ययौ तेन यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४२ ॥
ततो नष्टप्रभः सूर्यो दिशश्च तिमिरावृताः ॥ द्विजाश्च नेदुर्घोराश्च संचचालेव मेदिनी ॥ ४३ ॥
ववर्ष रुधिरं देवश्चस्खलुस्तुरगाः पथि ॥ ध्वजाग्रे न्यपतद्गृध्रो विनेदुश्चाशिवं शिवाः ॥ ४४ ॥
नयनं चास्फुरद्वामं सव्यो बाहुरकम्पत ॥ विवर्णं वदनं चासीत्किंचिद्भ्रश्यत स्वरः ॥ ४५ ॥
ततो निष्पततो युद्धे दशग्रीवस्य रक्षसः ॥ रणे निधनशंसीनि रूपाण्येतानि जज्ञिरे ॥ ४६ ॥
अन्तरिक्षात्पपातोल्का निर्घातसमनिस्स्वना ॥ विनेदुरशिवा गृध्रा वायसैरनुनादिताः ॥ ४७ ॥
एतानचिन्तयन्घोरानुत्पातान्समुपस्थितान् ॥ निर्ययौ रावणो मोहाद्वधार्थी कालचोदितः ॥ ४८ ॥
तेषां तु रथघोषेण राक्षसानां महात्मनाम् ॥ वानराणामपि [illegible]

रथंमिति पाठः ॥२७–३२॥ आरुरोहेत्यर्धमेकं वाक्यं॥ भीमः रावणः ॥ ३३ ॥ सत्त्वगाम्भीर्यात् बलातिशयात् ॥ ३४—४१ ॥ द्वारेणेति । उत्तरद्वारेणेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ततो नष्टप्रभ इत्यादिश्लोकचतुष्टयमेकान्वयं ॥ ४३–४५ ॥ रूपाणि दुर्निमित्तरूपाणि । ततः अनन्तरं । ततः उत्तरद्वारात् । निष्पततः निष्क्रमतः । सूर्यनष्टप्रभत्वादीनि रूपाणि जज्ञिर इतिसंबन्धः ॥ ४६–४९ ॥ आह्वयानानां आह्वयमानानां स्पर्धया

ति० अमायांसूर्योदयइदंरथारोहणं ॥ ३३ ॥ स० वायसैरभिमिश्रितागृध्राः पूर्वंकेवलानां गृध्राणामत्रतुवायससंमिश्रितानामितिनपुनरुक्तिः ॥ ४७ ॥

[पा०] १ ग. च. छ. ञ. ट. दीप्यमानः. २ ततश्चासीदित्यादयःविजयंप्रतीत्यन्ताःश्लोकाः झ. पाठेदृश्यन्ते. ३ ङ. झ. ट. हृष्टाभिनर्दन्तो. ४ क. ङ. झ. ट. प्रजविताश्वेन. ५ ङ. च. झ. ञ. ट. चस्खलुश्चतुरङ्गमाः. ६ ङ. झ. ट. श्चाशिवाः. ७ ग.—छ. झ. ञ. ट. वामोबाहुः. ८ ङ. च. झ. ञ. ढ. वायसैरभिमिश्रिताः. ९ ङ. झ. वधार्थे.

ततः क्रुद्धो दशग्रीवः शरैः काञ्चनभूषणैः ॥ वानराणामनीकेषु चकार कदनं महत् ॥ ५१ ॥
निकृत्तशिरसः केचिद्रावणेन वलीमुखाः ॥ केचिद्विच्छिन्नहृदयाः केचिच्छ्रोत्रविवर्जिताः ॥ ५२ ॥
निरुच्छ्वासा हताः केचित्केचित्पार्श्वेषु दारिताः ॥ केचिद्विभिन्नशिरसः केचिच्चक्षुर्विवर्जिताः[1] ॥ ५३ ॥
दशाननः क्रोधविवृत्तनेत्रो यतो यतोऽभ्येति रथेन संख्ये ॥
ततस्ततस्तस्य शरप्रवेगं सोढुं न शेकुर्हरिपुङ्गवास्ते[2] ॥ ५४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

सुग्रीवेण विरूपाक्षवधः ॥ १ ॥

तथा तैः कृत्तगात्रैस्तु दशग्रीवेण मार्गणैः ॥ बभूव वसुधा तत्र प्रकीर्णा हरिभिस्तदा[3] ॥ १ ॥
रावणस्याप्रसह्यं तं शरसंपातमेकतः[4] ॥ न शेकुः सहितुं दीप्तं पतङ्गा[5] ज्वलनं यथा ॥ २ ॥
तेऽर्दिता[6] निशितैर्बाणैः क्रोशन्तो विप्रदुद्रुवुः ॥ पावकार्चिःसमाविष्टा दह्यमाना यथा गजाः ॥ ३ ॥
प्लवङ्गानामनीकानि महाभ्राणीव मारुतः ॥ स ययौ समरे तस्मिन्विधमन्रावणः[7] शरैः ॥ ४ ॥
कदनं तरसा कृत्वा राक्षसेन्द्रो वनौकसाम् ॥ आससाद ततो युद्धे राघवं त्वरितस्तदा ॥ ५ ॥
सुग्रीवस्तान्कपीन्दृष्ट्वा भग्नान्विद्रवतो रणे ॥ गुल्मे सुषेणं निक्षिप्य चक्रे युद्धेऽद्भुतं[8] मनः ॥ ६ ॥
आत्मनः सदृशं वीरः स तं निक्षिप्य वानरम् ॥ सुग्रीवोऽभिमुखः शत्रुं प्रतस्थे पादपायुधः ॥ ७ ॥
पार्श्वतः पृष्ठतश्चास्य सर्वे[9] यूथाधिपाः स्वयम् ॥ अनुजह्रुर्महाशैलान्विविधांश्च महाद्रुमान् ॥ ८ ॥
स नर्दन्युधि[10] सुग्रीवः स्वरेण महता महान् ॥ पातयन्विविधांश्चान्यांश्च[11][12]जगामोत्तमराक्षसान् ॥ ९ ॥
ममन्थ[13] च महाकायो राक्षसान्वानरेश्वरः ॥ युगान्तसमये वायुः प्रवृद्धानगमानिव ॥ १० ॥
राक्षसानामनीकेषु शैलवर्षं ववर्ष ह ॥ अश्मवर्षं यथा मेघः पक्षिसङ्घेषु कानने ॥ ११ ॥
कपिराजविमुक्तैस्तैः शैलवर्षैस्तु राक्षसाः ॥ विकीर्णशिरसः पेतुर्निकृत्ता[14] इव पर्वताः ॥ १२ ॥
अथ संक्षीयमाणेषु राक्षसेषु समन्ततः ॥ सुग्रीवेण प्रभग्नेषु पतत्सु निनदत्सु च ॥ १३ ॥

आह्वयतां । आगमशासनस्यानित्यत्वान्मुगागमाभावः ॥ ५०—५१ ॥ निकृत्तशिरस इत्यादिश्लोकद्वयं ॥ ५२—५४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

अथ विरूपाक्षवधः—तथा तैरित्यादि ॥ १ ॥ एकतः एकस्य अद्वितीयस्य ॥ २—५ ॥ अद्भुतमिति क्रियाविशेषणं ॥ ६—७ ॥ महाद्रुमान् उत्पाट्येति शेषः । उत्पाट्य अस्य पार्श्वतः पृष्ठतश्चानुजह्रुरिति संबन्धः । यथा महाराजे युद्धाय गच्छति । तदाऽऽयुधानि भृत्या आहरन्ति ॥ तथा वानरराजे युद्धाय निष्क्रामति तदायुधभूतान् शैलवृक्षादीन् समये दातुं वानरा आजह्रुरिति भावः ॥ ८—९ ॥ अगमान वृक्षान् । "पलाशी द्रुद्रुमागमाः" इत्यमरः ॥ १०—१२ ॥ संक्षीयमाणेषु हिंस्यमानेषु । " क्षि हिंसायां"

स० तेहरियूथपाः प्राकृये समरसमर्थत्वेनप्रमितास्ते ॥ ५३ ॥ इतिषण्णवतितमःसर्गः ॥ ९६ ॥

[पा०] १ ङ. च. झ. ञ. ट. चक्षुर्विनाकृताः. २ घ. नशक्तायुधिवानरेन्द्राः. झ.—ठ. नशेकुर्हरियूथपास्ते. ३ क. हरिभिर्हतैः. ४ ज. शरसंघातं. ५ ग. ज. पतङ्गाइवपावकं. ६ ङ. तेहतानिशितैः. ७ ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. न्विद्रावितान्रणे ८ घ. ङ. छ.—ट. युद्धेद्भुतंमनः. ९ ङ. झ. ट. सर्वेवानरयूथपाः. १० ङ. झ. ञ. ट. ननर्दयुधि. ११ च. झ. ञ. ट. पोथयन्नपि. १२ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. श्चान्यान्ममन्थोत्तम. १३ ङ. झ. ञ. ट. ममर्दच. १४ ङ. छ. झ. ञ. ट. पेतुर्विकीर्णाइव.

विरूपाक्षः स्वकं नाम धन्वी विश्राव्य राक्षसः ॥ रथादाप्लुत्य दुर्धर्षो गजस्कन्धमुपारुहत् ॥ १४ ॥
स तं द्विरदमारुह्य विरूपाक्षो महारथः ॥ विनदन्भीमनिर्ह्रादं वानरानभ्यधावत ॥ १५ ॥
सुग्रीवे स शरान्घोरान्विससर्ज चमूमुखे ॥ स्थापयामास चोद्विग्नान्राक्षसान्संप्रहर्षयन् ॥ १६ ॥
स तु विद्धः शितैर्बाणैः कपीन्द्रस्तेन रक्षसा ॥ चुक्रोध स महाक्रोधो वधे चास्य मनो दधे ॥ १७ ॥
ततः पादपमुद्धृत्य शूरः संप्रधनो हरिः ॥ अभिपत्य जघानास्य प्रमुखे तु महागजम् ॥ १८ ॥
स तु प्रहाराभिहतः सुग्रीवेण महागजः ॥ अपासर्पद्धनुर्मात्रं निषसाद ननाद च ॥ १९ ॥
गजात्तु मथितात्तूर्णमपक्रम्य स वीर्यवान् ॥ राक्षसोऽभिमुखः शत्रुं प्रत्युद्गम्य ततः कपिम् ॥ २० ॥
आर्षभं चर्म खड्गं च प्रगृह्य लघुविक्रमः ॥ भर्त्सयन्निव सुग्रीवमाससाद व्यवस्थितम् ॥ २१ ॥
स हि तस्याभिसंक्रुद्धः प्रगृह्य विपुलां शिलाम् ॥ विरूपाक्षाय चिक्षेप सुग्रीवो जलदोपमाम् ॥ २२ ॥
स तां शिलामापतन्तीं दृष्ट्वा राक्षसपुङ्गवः ॥ अपक्रम्य सुविक्रान्तः खड्गेन प्राहरत्तदा ॥ २३ ॥
तेन खड्गप्रहारेण रक्षसा बलिना हतः ॥ मुहूर्तमभवद्वीरो विसंज्ञ इव वानरः ॥ २४ ॥
स तदा सहसोत्पत्य राक्षसस्य महाहवे ॥ मुष्टिं संवर्त्य वेगेन पातयामास वक्षसि ॥ २५ ॥
मुष्टिप्रहाराभिहतो विरूपाक्षो निशाचरः ॥ तेन खड्गेन संक्रुद्धः सुग्रीवस्य चमूमुखे ॥
कवचं पातयामास पद्भ्यामभिहतोपतत् ॥ २६ ॥
स समुत्थाय पतितः कपिस्तस्य व्यसर्जयत् ॥ तलप्रहारमशनेः समानं भीमनिस्स्वनम् ॥ २७ ॥
तलप्रहारं तद्रक्षः सुग्रीवेण समुद्यतम् ॥ नैपुण्यान्मोचयित्वैनं मुष्टिनोरस्यताडयत् ॥ २८ ॥
ततस्तु संक्रुद्धतरः सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ मोक्षितं चात्मनो दृष्ट्वा प्रहारं तेन रक्षसा ॥
स ददर्शान्तरं तस्य विरूपाक्षस्य वानरः ॥ २९ ॥
ततो न्यपातयत्क्रोधाच्छङ्खदेशे महत्तलम् ॥ ३० ॥
महेन्द्राशनिकल्पेन तलेनाभिहतः क्षितौ ॥ पपात रुधिरक्लिन्नः शोणितं च समुद्वमन् ॥
स्रोतोभ्यस्तु विरूपाक्षो जलं प्रस्रवणादिव ॥ ३१ ॥

इति धातुः ॥ १३—१७ ॥ संप्रधनः । बहुलग्रहणात् कर्तरि ल्युट् । प्रहर्तेत्यर्थः । प्रमुखे मुखे ॥ १८ ॥ धनुर्मात्रं धनुःप्रमाणं । "प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः" इत्यादिना मात्रच्प्रत्ययः ॥ १९ ॥ गजात्त्विति श्लोकद्वयमेकं वाक्यं ॥ व्यवस्थितं निश्चलतया स्थितं ॥ २०—२२ ॥ अपक्रम्य शिलापातपरिहारार्थमन्यतोपसृत्य प्राहरत् । सुग्रीवमिति शेषः ॥ २३—२५ ॥ मुष्टिप्रहारेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ कवचमिति । अनेन सुग्रीवस्यापि कवचधारणमस्तीति गम्यते । पद्भ्यामिति । अभिहतः सन् पद्भ्यामपतदित्यन्वयः ॥ २६—२७ ॥ नैपुण्यात् शिक्षापाटवात् ॥ २८ ॥ ततस्त्विति सार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ अन्तरं अवकाशं ॥ २९ ॥ तत इत्यर्धं ॥ शङ्खदेशे ललाटास्थिप्रदेशे । "शङ्खो निधौ ललाटास्थ्नि" इत्यमरः ॥ ३० ॥ महे-

---

ति० आर्षभं ऋषभकृत्तिपरिवीतंचर्मफलकं ॥ २१ ॥ ति० तस्यापि तेनापि । दत्तंप्रहारं संगृह्य गृहीला ॥ २२ ॥ रामानु० सखड्गाभिहतोपतत् सखड्गश्चासावभिहतश्चसखड्गाभिहतः । विरूपाक्षप्रेरितखड्गसहितोपतदित्यर्थः । उत्तरत्रविरूपाक्षस्यमुष्टिनैवयुद्धाभिधानात् । ति० अभिहतःसुग्रीवः पद्भ्यामपतत् आकुञ्चितजानुरभवदित्यर्थः ॥ २६ ॥ इतिसप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

[पा०] १ ङ. समत्तंद्विपमारुह्य. २ ङ. छ. झ. ञ. ट. ननर्दभीम. ३ ङ. झ. तस्यापिसंगृह्य. ४ ख. ङ. झ. ट. विरूपाक्षस्य. ५ ङ. झ. मभवद्भूमौ. ख. च. छ. ञ. ट. मभवद्दीनो. घ. मभवन्मूढो. ६ क. च. छ. ज. सखड्गाभिहतोपतत्. ट. पद्भ्यामभिहतोभवत्.

विवृत्तनयनं क्रोधात्सफेनं रुधिराप्लुतम् ॥ ददृशुस्ते विरूपाक्षं विरूपाक्षतरं कृतम् ॥ ३२ ॥
स्फुरन्तं परिवर्तन्तं पार्श्वेन रुधिरोक्षितम् ॥ करुणं च विनर्दन्तं ददृशुः कपयो रिपुम् ॥ ३३ ॥
तथा तु तौ संयति संप्रयुक्तौ तरस्विनौ वानरराक्षसानाम् ॥
बलार्णवौ सस्वनतुः सुभीमं महार्णवौ द्वाविव भिन्नवेलौ ॥ ३४ ॥
विनाशितं प्रेक्ष्य विरूपनेत्रं महाबलं तं हरिपार्थिवेन ॥
बलं समस्तं कपिराक्षसानामुन्मत्तगङ्गाप्रतिमं बभूव ॥ ३५ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

सुग्रीवेण महोदरवधः ॥ १ ॥

हन्यमाने बले तूर्णमन्योन्यं ते महामृधे ॥ सरसीव महाघर्मे सोपक्षीणे बभूवतुः ॥ १ ॥
स्वबलस्य विघातेन विरूपाक्षवधेन च ॥ बभूव द्विगुणं क्रुद्धो रावणो राक्षसाधिपः ॥ २ ॥
प्रक्षीणं तु बलं दृष्ट्वा वध्यमानं वलीमुखैः ॥ बभूवास्य व्यथा युद्धे प्रेक्ष्य दैवविपर्ययम् ॥
उवाच च समीपस्थं महोदरमरिंदमम् ॥ ३ ॥
अस्मिन्काले महाबाहो जयाशा त्वयि मे स्थिता ॥ जहि शत्रुचमूं वीर दर्शयाद्य पराक्रमम् ॥
भर्तृपिण्डस्य कालोऽयं निर्देष्टुं साधु युध्यताम् ॥ ४ ॥
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा राक्षसेन्द्रो महोदरः ॥ प्रविवेशारिसेनां तां पतङ्ग इव पावकम् ॥ ५ ॥
ततः स कदनं चक्रे वानराणां महाबलः ॥ भर्तृवाक्येन तेजस्वी स्वेन वीर्येण चोदितः ॥ ६ ॥
वानराश्च महासत्त्वाः प्रगृह्य विपुलाः शिलाः ॥ प्रविश्यारिबलं भीमं जघ्नुस्ते रजनीचरान् ॥ ७ ॥
महोदरस्तु संक्रुद्धः शरैः काञ्चनभूषणैः ॥ चिच्छेद पाणिपादोरून्वानराणां महाहवे ॥ ८ ॥
ततस्ते वानराः सर्वे राक्षसैरर्दिता भृशम् ॥ दिशो दश द्रुताः केचित्केचित्सुग्रीवमाश्रिताः ॥ ९ ॥
प्रभग्नां समरे दृष्ट्वा वानराणां महाचमूम् ॥ अभिदुद्राव सुग्रीवो महोदरमनन्तरम् ॥ १० ॥
प्रगृह्य विपुलां घोरां महीधरसमां शिलाम् ॥ चिक्षेप च महातेजास्तद्वधाय हरीश्वरः ॥ ११ ॥
तामापतन्तीं सहसा शिलां दृष्ट्वा महोदरः ॥ असंभ्रान्तस्ततो बाणैर्निर्बिभेद दुरासदाम् ॥ १२ ॥

न्द्राशनीत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ स्रोतोभ्यः नासादिनवद्वारेभ्यः ॥ ३१ ॥ विरूपाक्षतरं नेत्रोद्गमनेनात्यन्तविकटाक्षं ॥ ३२ ॥ स्फुरन्तं ऊर्ध्वमुत्पतन्तं । परिवर्तन्तं परिवर्तमानं ॥ ३३ ॥ भिन्नवेलौ विदीर्णवेलौ ॥ ३४ ॥ उन्मत्तगङ्गा उद्वेलगङ्गा ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

अथ महोदरवधः—हन्यमान इत्यादि ॥ सरसी इवेति वक्तव्ये सरसीवेति संधिरार्षः ॥ १—३ ॥ अस्मिन्काल इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ भर्तृपिण्डस्येति संबन्धमात्रे षष्ठी । भर्तृपिण्डस्य निर्देष्टुं स्वामिदत्तवेतनमपाकर्तुमित्यर्थः ॥ ४—५ ॥ भर्तृवाक्येन चोदितः सन् स्वेन वीर्येण कदनं चक्र इत्यन्वयः ॥६—७॥ पाणिपादोरूनिति । एकवद्भावाभाव आर्षः ॥ ८—९ ॥ अनन्तरं समीपस्थं ॥ १०—१२ ॥

ती० सोपक्षीणे उपक्षीणं उपक्षयः तत्सहिते ॥ स० सूपक्षीणे अत्यन्तक्षीणे । सरसी वेतिपदं ॥ १ ॥

[पा०] १ ख. झ. सुभीमौ. २ ख.—च. झ. ट. सूपक्षीणे. ३ क. ङ. झ. सेनासपतङ्गः. ४ ङ. झ. ट. सर्वराक्षसान्. ५ झ. ञ. ट. ठ. पाणिपादोरु. ६ ङ. झ. ट. राक्षसानांमहामृधे. ७ ङ. झ. ट. निर्बिभेदततःशिलां.

रक्षसा तेन बाणौघैर्निकृत्ता सा सहस्रधा ॥ निपपात शिला भूमौ गृध्रचक्रमिवाकुलम् ॥ १३ ॥
तां तु भिन्नां शिलां दृष्ट्वा सुग्रीवः क्रोधमूर्च्छितः ॥ सालमुत्पाट्य चिक्षेप राक्षसे रणमूर्धनि ॥१
शरैश्च विददारैनं शूरः परपुरंजयः ॥ १५ ॥
स ददर्श ततः क्रुद्धः परिघं पतितं भुवि ॥ आविध्य तु स तं दीप्तं परिघं तस्य दर्शयन् ॥
परिघाग्रेण वेगेन जघानास्य हयोत्तमान् ॥ १६ ॥
तस्माद्धतहयाद्वीरः सोवप्लुत्य महारथात् ॥ गदां जग्राह संक्रुद्धो राक्षसोथ महोदरः ॥ १७ ॥
गदापरिघहस्तौ तौ युधि वीरौ समीयतुः ॥ नर्दन्तौ गोवृषप्रख्यौ घनाविव सविद्युतौ ॥ १८ ॥
ततः क्रुद्धो गदां तस्मै चिक्षेप रजनीचरः ॥ ज्वलन्तीं भास्कराभासां सुग्रीवाय महोदरः ॥ १९
गदां तां सुमहाघोरामापतन्तीं महाबलः ॥ सुग्रीवो रोषताम्राक्षः समुद्यम्य महाहवे ॥
आजघान गदां तस्य परिघेण हरीश्वरः ॥ २० ॥
पपात स गदोद्भिन्नः परिघस्तस्य भूतले ॥ २१ ॥
ततो जग्राह तेजस्वी सुग्रीवो वसुधातलात् ॥ आयसं मुसलं घोरं सर्वतो हेमभूषितम् ॥ २२ ॥
स तमुद्यम्य चिक्षेप सोप्यन्यां व्याक्षिपद्गदाम् ॥ भिन्नावन्योन्यमासाद्य पेततुर्धरणीतले ॥ २३ ।
ततो भग्नप्रहरणौ मुष्टिभ्यां तौ समीयतुः ॥ तेजोबलसमाविष्टौ दीप्ताविव हुताशनौ ॥ २४ ॥
जघ्नतुस्तौ तदाऽन्योन्यं नेर्दतुश्च पुनः पुनः ॥ तलैश्चान्योन्यमाहत्य पेततुर्धरणीतले ॥ २५ ॥
उत्पेततुस्ततस्तूर्णं जघ्नतुश्च परस्परम् ॥ भुजैश्चिक्षिपतुर्वीरावन्योन्यमपराजितौ ॥
जग्मतुस्तौ श्रमं वीरौ बाहुयुद्धे परंतपौ ॥ २६ ॥
आजहार ततः खड्गमदूरपरिवर्तिनम् ॥ राक्षसश्चर्मणा सार्धं महावेगो महोदरः ॥ २७ ॥
तथैव च महाखड्गं चर्मणा पतितं सह ॥ जग्राह वानरश्रेष्ठः सुग्रीवो वेगवत्तरः ॥ २८ ॥
तौ तु रोषपरीताङ्गौ नर्दन्तावभ्यधावताम् ॥ उद्यतासी रणे हृष्टौ युधि शस्त्रविशारदौ ॥ २९ ॥
दक्षिणं मण्डलं चोभौ सुतूर्णं संपरीयतुः ॥ अन्योन्यमभिसंक्रुद्धौ जये प्रणिहितावुभौ ॥ ३० ॥
स तु शूरो महावेगो वीर्यश्लाघी महोदरः ॥ महाचर्मणि तं खड्गं पातयामास दुर्मतिः ॥ ३१ ॥

गृध्रचक्रं गृध्रसमूहः ॥१३–१४॥ शरैरित्यर्धं ॥ शूरः महोदरः एनं च सालं च शरैः विददारेत्यन्वयः ॥१५॥ सः सुग्रीवः । आविध्येति । आदायेति शेषः । तस्य महोदरस्य दर्शयन् । पाणिलाघवमिति शेषः ॥ १९ ॥ गदां दृष्ट्वेति शेषः । समुद्यम्य । परिघमिति ॥ २० ॥ पपात स गदोद्भिन्न इत्यर्धं । उभावपि परस्पराभिहतौ विशीर्णौ पेततुरिति भावः ॥ २१—२९ ॥ दक्षिणं प्रदक्षिणं चकारात् सव्यं संपरीयतुः अकुर्वतां ॥ ३० ॥ वीर्येण

स० गृध्रचक्रं शिलायाः शकलीभावात् ॥ १३ ॥ **स०** गोवृषप्रख्यौ वृषभश्रेष्ठसमौ ॥ १८ ॥ **ती०** गदापपात । सपरिघश्चउद्भिन्नइत्यर्थः ॥ २१ ॥ **स०** उद्यतासीरणइतिपदमेकं । उद्यतास्योः ईरणं परस्परंकंपनंतस्मिन्प्रहृष्टौ । युद्धेविशारदौ । अतो न रणपुनरीरणं ॥ २९ ॥ **शि०** ओः रुद्रस्येवभाययोस्तौ उभौ सुग्रीवमहोदरौ ॥ ३० ॥ **स०** दुर्मतिः ॥ असिरन्तर्गच्छेदितिज्ञानहीनः ॥ ३१ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ट. चिक्षेपतंसचिच्छेदनैकधा. २ ङ. च. ञ. ट. परबलार्दनं झ. परबलार्दनः. ३ ङ. झ. पपाततरसाभिन्नः. ४ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. नदन्तौच. ५ ङ. च. छ. झ. ट. मासाद्य. ६ ङ.—ट. जहारचतदाखड्गं. ७ छ. ञ. चर्मखड्गविशारदौ. ङ. झ. युद्धे शस्त्रविशारदौ.

लग्नमुत्कर्षतः खड्गं खड्गेन कपिकुञ्जरः ॥ जहार सशिरस्त्राणं कुण्डलोपहितं शिरः ॥ ३२ ॥
निकृत्तशिरसस्तस्य पतितस्य महीतले ॥ तद्बलं राक्षसेन्द्रस्य दृष्ट्वा तत्र न तिष्ठते ॥ ३३ ॥
हत्वा तं वानरैः सार्धं ननाद मुदितो हरिः ॥ चुक्रोध च दशग्रीवो बभौ हृष्टश्च राघवः ॥ ३४ ॥
विषण्णवदनाः सर्वे राक्षसा दीनचेतसः ॥ विद्रवन्ति ततः सर्वे भयवित्रस्तचेतसः ॥ ३५ ॥
महोदरं तं विनिपात्य भूमौ महागिरेः कीर्णमिवैकदेशम् ॥
सूर्यात्मजस्तत्र रराज लक्ष्म्या सूर्यः स्वतेजोभिरिवाप्रधृष्यः ॥ ३६ ॥
अथ विजयमवाप्य वानरेन्द्रः समरमुखे सुरयक्षसिद्धसङ्घैः ॥
अवनितलगतैश्च भूतसङ्घैर्हरुषसमाकुलितैः स्तुतो महात्मा ॥ ३७ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

अङ्गदेनमहापार्श्वभङ्गः ॥ १ ॥

महोदरे तु निहते महापार्श्वो महाबलः ॥ सुग्रीवेण समीक्ष्याथ क्रोधात्संरक्तलोचनः ॥
अङ्गदस्य चमूं भीमां क्षोभयामास सायकैः ॥ १ ॥
स वानराणां मुख्यानामुत्तमाङ्गानि सर्वशः ॥ पातयामास कायेभ्यः फलं वृन्तादिवानिलः ॥ २ ॥
केषांचिदिषुभिर्बाहून्स्कन्धांश्चिच्छेद राक्षसः ॥ वानराणां सुसंक्रुद्धः पार्श्वं केषां व्यदारयत् ॥ ३ ॥
तेऽर्दिता बाणवर्षेण महापार्श्वेन वानराः ॥ विषादविमुखाः सर्वे बभूवुर्गतचेतसः ॥ ४ ॥
निरीक्ष्य बलमुद्विग्नमङ्गदो राक्षसार्दितम् ॥ वेगं चक्रे महाबाहुः समुद्र इव पर्वणि ॥ ५ ॥
आयसं परिघं गृह्य सूर्यरश्मिसमप्रभम् ॥ समरे वानरश्रेष्ठो महापार्श्वे न्यपातयत् ॥ ६ ॥
स तु तेन प्रहारेण महापार्श्वो विचेतनः ॥ ससूतः स्यन्दनात्तस्माद्विसंज्ञः प्रापतद्भुवि ॥ ७ ॥
सर्क्षराजस्तु तेजस्वी नीलाञ्जनचयोपमः ॥ निष्पत्य सुमहावीर्यः स्वाद्यूहान्मेघसंनिभात् ॥ ८ ॥
प्रगृह्य गिरिशृङ्गाभां क्रुद्धः सुविपुलां शिलाम् ॥ अश्वाञ्जघान तरसा स्यन्दनं च बभञ्ज तम् ॥ ९ ॥

श्लाघत इति वीर्यश्लाघी ॥ ३१ ॥ लग्नं चर्मलग्नं । उत्कर्षतः महोदरस्येति शेषः ॥ ३२ ॥ तत् शिरः । न तिष्ठते नातिष्ठत ॥ ३३–३४ ॥ विषण्णवदनाः अभवन्निति शेषः । अतः सर्वशब्दापौनरुक्त्यं ॥३५॥ लक्ष्म्या जयलक्ष्म्या ॥३६––३७॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

अथ महापार्श्ववधः––महोदरेत्वित्यादि ॥ महोदरे सुग्रीवेण निहत इत्यन्वयः ॥ १––७ ॥ सर्क्षराज-

स० सर्वेसप्तम्यन्तं । हिंसायांसत्यां । भयं तत्साधनं ॥ ३५ ॥ ति० हर्षपदस्थाने हरुषेतिपाठश्छन्दोनुरोधात् ॥ बभूवेतिशेषः ॥ ३७ ॥ इत्यष्टनवतितमःसर्गः ॥ ९८ ॥

ति० सुग्रीवेणमहोदरेनिहतेसतितद्वधकर्तारंसुग्रीवंमहापार्श्वः समीक्ष्य ॥ स० सुग्रीवेण समीक्ष्य “ लग्नमुत्कर्षतः खड्गं” इत्युक्तावसरं समीक्ष्य । महोदरेनिहतेसति क्रोधात्संरक्तलोचनोमहापार्श्वः चमूंक्षोभयामासेत्यन्वयः ॥ १ ॥

[पा०] १ ङ. छ. झ. ञ. ट. समाकुलितैर्निरीक्ष्यमाणः. २ च. ञ. ट. राक्षसः. ३ ङ. झ बाहूंश्चिच्छेदाथसराक्षसः. ४ ञ. ट. सुसंरब्धः. ५ ङ. छ. झ. ट. केषांचिदाक्षिपत्. ६ ङ.—ट. निशम्य.

... क्रोधमूर्च्छितः ॥ १२ ॥
तस्याङ्गदः प्रकुपितो राक्षसस्य तमायसम् ॥ दूरस्थितस्य परिघं रविरश्मिसमप्रभम् ॥ १३ ॥
द्वाभ्यां भुजाभ्यां संगृह्य भ्रामयित्वा च वेगवान् ॥ महापार्श्वस्य[1] चिक्षेप वधार्थं वालिनः सुतः ॥१४॥
स तु क्षिप्तो बलवता परिघस्तस्य रक्षसः ॥ धनुश्च सशरं हस्ताच्छिरस्त्रं चाप्यपातयत् ॥ १५ ॥
तं समासाद्य वेगेन वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ तलेनाभ्यहनत्क्रुद्धः कर्णमूले सकुण्डले ॥ १६ ॥
स तु क्रुद्धो महावेगो महापार्श्वो महाद्युतिः ॥ करेणैकेन जग्राह सुमहान्तं परश्वधम् ॥ १७ ॥
तं तैलधौतं विमलं शैलसारमयं दृढम् ॥ राक्षसः परमक्रुद्धो वालिपुत्रे न्यपातयत् ॥ १८ ॥
तेन वामांसफलके भृशं प्रत्यवपादितम् ॥ अङ्गदो मोक्षयामास सरोषः स परश्वधम् ॥ १९ ॥
स वीरो वज्रसंकाशमङ्गदो मुष्टिमात्मनः ॥ संवर्तयत्सुसंक्रुद्धः पितुस्तुल्यपराक्रमः ॥ २० ॥
राक्षसस्य स्तनाभ्याशे मर्मज्ञो हृदयंप्रति ॥ इन्द्राशनिसमस्पर्शं स मुष्टिं विन्यपातयत् ॥ २१ ॥
तेन तस्य निपातेन राक्षसस्य महामृधे ॥ पफाल हृदयं चाशु स[2] पपात हतो भुवि ॥ २२ ॥
तस्मिन्निपतिते भूमौ तत्सैन्यं संप्रचुक्षुभे ॥ अभवच्च महान्क्रोधः समरे रावणस्य तु ॥ २३ ॥
वानराणां च[3] हृष्टानां सिंहनादश्च[4] पुष्कलः ॥ स्फोटयन्निव शब्देन लङ्कां साट्टालगोपुराम् ॥
महेन्द्रेणेव देवानां नादः समभवन्महान् ॥ २४ ॥
अथेन्द्रशत्रुस्त्रिदिवालयानां वनौकसां चैव महाप्रणादम् ॥
श्रुत्वा सरोषं युधि राक्षसेन्द्रः पुनश्च युद्धाभिमुखोऽवतस्थे ॥ २५ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

स्त्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ ऋक्षराजः जाम्बवान् तेन सहितः सर्क्षराजः गवाक्षः । जाम्बवन्तं गवाक्षं चेत्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ८—१० ॥ ऋक्षराजं जाम्बवन्तं त्रिभिर्बाणैराजघान । गवाक्षं च बहुभिः शरैर्जघानेत्यन्वयः ॥ ११—१२ ॥ तस्याङ्गद इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ दूरस्थितस्य तस्य वधार्थमित्यन्वयः ॥ १३—१७ ॥ तैलधौतं प्रतिदिनं तैलसेचनान्निष्कल्मषं । शैलसारमयं तद्वत्कठिनमित्यर्थः । पितुस्तुल्यपराक्रम इत्यनेन संबन्धः । संवर्तयत् समवर्तयत् । भ्रामयामासेत्यर्थः ॥ २०—२३ ॥ स्फोटयन् दलयन् । वानराणां च सिंहनादः समभवत् । महेन्द्रेण सह देवानां नाद इव वानराणां च देवानां च नादः समभवदित्यर्थः । एतच्चानन्तरश्लोके स्फुटीभविष्यति ॥ २४—२५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

ति० तस्यरक्षसोहस्तात् सशरंधनुः चात् एकंहस्तंशिरस्त्राणं चापातयत् ॥ अतएवाग्रेवक्ष्यति—एकेनकरेणेति ॥ १५ ॥ **ति०** मोक्षयामास मोघीचकार ॥ १९ ॥ **ती०** संवर्तयत् समवर्तयत् बबन्धेत्यर्थः ॥ **स०** संवर्तयत्सुसंक्रुद्धइतिपदमेकं । संवर्तयंश्चासौसुसंक्रुद्धश्चसः । विन्यपातयत् ॥ २०—२१ ॥ **ति०** वानराणांसिंहनादः लङ्कांस्फोटयन्निवउदभूदितिशेषः । इन्द्रेणसह देवानामिव अङ्गदेनसहवानराणांसिंहनादःसमभवत् ॥ २४ ॥ इत्येकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

[**पा०**] १ क. घ. ङ. च. झ. ट. महापार्श्वाय. २ ग. निपपात. ३ ख. ग. ङ. झ. ञ. ट. प्रहृष्टानां. ४ ङ. झ. नादःसुपुष्कलः.

शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

महोदरादिनिधनक्रुद्धेनरावणेन सूतंप्रति रामवधप्रतिज्ञानेनरथतुरगचोदनचोदनापूर्वकं लक्ष्मणातिक्रमणेनरामंप्रत्यभियानम् ॥ १ ॥ रामरावणाभ्यां विचित्रास्त्रनिकरप्रयोगेण समरप्रवर्तनम् ॥ २ ॥

महोदरमहापार्श्वौ हतौ दृष्ट्वा तु राक्षसौ ॥ तस्मिंश्च निहते वीरे विरूपाक्षे महाबले ॥
आविवेश महान्क्रोधो रावणं तं महामृधे ॥ १ ॥
सूतं संचोदयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २ ॥
निहतानाममात्यानां रुद्धस्य नगरस्य च ॥ दुःखमेषोपनेष्यामि हत्वा तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३ ॥
रामवृक्षं रणे हन्मि सीतापुष्पफलप्रदम् ॥ प्रशाखा यस्य सुग्रीवो जाम्बवान्कुमुदो नलः ॥ ४ ॥
मैन्दश्च द्विविदश्चैव ह्यङ्गदो गन्धमादनः ॥ हनूमांश्च सुषेणश्च सर्वे च हरियूथपाः ॥ ५ ॥
स दिशो दश घोषेण रथस्यातिरथो महान् ॥ नादयन्प्रययौ तूर्णं राघवं चाभ्यवर्तत ॥ ६ ॥
पूरिता तेन शब्देन सनदीगिरिकानना ॥ संचचाल मही सर्वा सवराहमृगद्विपा ॥ ७ ॥
तामसं स महाघोरं चकारास्त्रं सुदारुणम् ॥ निर्ददाह कपीन्सर्वांस्ते प्रपेतुः समन्ततः ॥ ८ ॥
उत्पपात रजो घोरं तैर्भग्नैः संप्रधावितैः ॥ न हि तत्सहितुं शेकुर्ब्रह्मणा निर्मितं स्वयम् ॥ ९ ॥
तान्यनीकान्यनेकानि रावणस्य शरोत्तमैः ॥ दृष्ट्वा भग्नानि शतशो राघवः पर्यवस्थितः ॥ १० ॥
ततो राक्षसशार्दूलो विद्राव्य हरिवाहिनीम् ॥ स ददर्श ततो रामं तिष्ठन्तमपराजितम् ॥ ११ ॥
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विष्णुना वासवं यथा ॥ आलिखन्तमिवाकाशमवष्टभ्य महद्धनुः ॥
पद्मपत्रविशालाक्षं दीर्घबाहुमरिंदमम् ॥ १२ ॥
ततो रामो महातेजाः सौमित्रिसहितो बली ॥ वानरांश्च रणे भग्नानापतन्तं च रावणम् ॥
समीक्ष्य राघवो हृष्टो मध्ये जग्राह कार्मुकम् ॥ १३ ॥
विस्फारयितुमारेभे ततः स धनुरुत्तमम् ॥ महावेगं महानादं निर्भिन्दन्निव [10] मेदिनीम् ॥ १४ ॥
रावणस्य च बाणौघै रामविस्फारितेन च ॥ शब्देन राक्षसास्ते च पेतुश्च शतशस्तदा ॥ १५ ॥

अथ रामरावणयुद्धारम्भः शततमे—महोदरेत्यादि ॥ तस्मिन् विरूपाक्षे निहते सति पश्चान्महोदरमहापार्श्वौ हतौ दृष्ट्वा स्थितमिति शेषः ॥ १—८ ॥ सहितुं सोढुं । आर्ष इडागमः ॥ ९—१० ॥ तत इत्यादिसार्धश्लोकद्वयेन रामस्यापराजितत्वं निरवधिकसौन्दर्यनिधित्वेन वैरं विहाय निरन्तरानुभाव्यत्वं रावणस्य दुर्बुद्धित्वं अमृतप्रवाहमावर्तेनेव महता धनुर्वरेणावर्तितं श्रीरामदेहलावण्यामृतपूरमनवगाहमानस्य तस्य दौर्भाग्यं चोच्यते ॥ ११—१२ ॥ ततो राम इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ हृष्टः चिराद्वैरी समागत इति संतुष्टः । कार्मुकं जग्राह ॥ १३ ॥ विस्फारयितुमारेभ इत्यादि विलम्बोक्त्या किमिदानीमपिवा नतोभविष्यति रावण इति रामस्य दयालुतोच्यते ॥ १४ ॥ रावणस्य बाणौघैः रामवि·

ति० हतौदृष्ट्वासरावणः क्रुद्धोजातइतिशेषः ॥ १ ॥ **ति०** मूलोच्छेदंकरिष्यामीत्याशयेनरामंसर्वाश्रयमहावृक्षत्वेननिरूपयति—रामवृक्षमिति । सीता पुष्पंयस्यसः । सचासौतेनैवपुष्पेण सर्वेषांवानराणांतत्तत्कर्मजफलप्रदस्तं । सुग्रीवादयः प्रशाखायस्यतं । प्रशाखासहितंहन्मीति शेषः ॥ रामानु० सीतापुष्पफलप्रदं सीता पुष्पंयस्यसः । सीतापुष्पश्चासौफलप्रदश्चतं ॥ ४ ॥ **शि०** तामसं राहुदेवताकमस्त्रं ॥ ८ ॥ **रामानु०** तेच वानराश्च ॥ १५ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ट. दृष्ट्वासरावणः. २ ख. च. छ. ञ. ट. तस्मिन्विनिहते. ३ ङ.—झ. ट. दुःखमेवाप. ४ ख. घ. च. छ. ञ. ट. जांबवान्पनसो. ५ ज. एवमुक्त्वाथघोषेणरथस्यातिदिशोदश. ६ ङ. झ. ट. चाभ्यधावत. ७ ङ. झ. त्रस्तसिंहमृगद्विजा. ८ ङ. झ. रजोभूमौ. ९ ख. ग. च छ. ञ. निर्दहन्निव. १० ङ. रोदसी.

तयोः शरपथं प्राप्तो रावणो राजपुत्रयोः ॥ स बभौ च यथा राहुः समीपे शशिसूर्ययोः ॥ १६ ॥
तमिच्छन्प्रथमं योद्धुं लक्ष्मणो निशितैः शरैः ॥ मुमोच धनुरायम्य शरानग्निशिखोपमान् ॥ १७ ॥
तान्मुक्तमात्रानाकाशे लक्ष्मणेन धनुष्मता ॥ बाणान्बाणैर्महातेजा रावणः प्रत्यवारयत् ॥ १८ ॥
एकमेकेन बाणेन त्रिभिस्त्रीन्दशभिर्दश ॥ लक्ष्मणस्य प्रचिच्छेद दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ १९ ॥
अभ्यतिक्रम्य सौमित्रिं रावणः समितिंजयः ॥ आससाद ततो रामं स्थितं शैलमिवाचलम् ॥ २० ॥
स सङ्ख्ये राममासाद्य क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ व्यसृजच्छरवर्षाणि रावणो राघवोपरि ॥ २१ ॥
शरधारास्ततो रामो रावणस्य धनुश्च्युताः ॥ दृष्ट्वैवापततः शीघ्रं भल्लाञ्जग्राह सत्वरम् ॥ २२ ॥
ताञ्शरौघांस्ततो भल्लैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद राघवः ॥ दीप्यमानान्महाघोरान्क्रुद्धानाशीविषानिव ॥ २३ ॥
राघवो रावणं तूर्णं रावणो राघवं तदा ॥ अन्योन्यं विविधैस्तीक्ष्णैः शरैरभिववर्षतुः ॥ २४ ॥
चेरतुश्च चिरं चित्रं मण्डलं सव्यदक्षिणम् ॥ बाणवेगात्समुत्क्षिप्तावन्योन्यमपराजितौ ॥ २५ ॥
तयोर्भूतानि वित्रेसुर्युगपत्संप्रयुध्यतोः ॥ रौद्रयोः सायकमुचोर्यमान्तकनिकाशयोः ॥ २६ ॥
संततं विविधैर्बाणैर्बभूव गगनं तदा ॥ घनैरिवातपापाये विद्युन्मालासमाकुलैः ॥ २७ ॥
गवाक्षितमिवाकाशं बभूव शरवृष्टिभिः ॥ २८ ॥
महावेगैः सुतीक्ष्णाग्रैर्गृध्रपत्रैः सुवाजितैः ॥ शरान्धकारं तौ भीमं चक्रतुः समरं[1] तदा ॥
गतेऽस्तं तपने चापि महामेघाविवोत्थितौ ॥ २९ ॥
बभूव तुमुलं युद्धमन्योन्यवधकाङ्क्षिणोः ॥ अनासाद्यमचिन्त्यं च वृत्रवासवयोरिव ॥ ३० ॥
उभौ हि परमेष्वासावुभौ शस्त्रविशारदौ[3] ॥ उभावस्त्रविदां मुख्यावुभौ युद्धे विचेरतुः ॥ ३१ ॥
उभौ हि येन व्रजतस्तेनतेन शरोर्मयः ॥ ऊर्मयो वायुना विद्धा जग्मुः सागरयोरिव ॥ ३२ ॥
ततः संसक्तहस्तस्तु रावणो लोकरावणः ॥ नाराचमालां रामस्य ललाटे प्रत्यमुञ्चत ॥ ३३ ॥
रौद्रचापप्रयुक्तां तां नीलोत्पलदलप्रभाम् ॥ शिरसा धारयन्रामो न व्यथां प्रत्यपद्यत ॥ ३४ ॥

[illegible] शब्दनत्यर्थः ॥ १५ ॥ शशिसूर्ययोरिति । अमायामिति शेषः ॥ १६—१९ ॥ अभ्यतिक्रम्य एकस्यापि बाणस्य स्वस्मिन्नपतनाद्‌नादरेणातिक्रम्य ॥ २०–२५ ॥ यमान्तकनिकाशयोः यमतदन्तकौ यमरुद्रौ तत्तुल्ययोः ॥ २६ ॥ गगनं संततं निबिडं बभूवेत्यन्वयः ॥ २७ ॥ गवाक्षितमित्यर्धं ॥ गवाक्षितं संजातगवाक्षं ॥ २८ ॥ महावेगैरित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ गृध्रपत्रैः हेतुभिः। सुवाजितैः संजातशोभनपक्षैः । बाणैरिति शेषः ॥ २९ ॥ अनासाद्यं इतः पूर्वं केनापि दुर्लभं । अचिन्त्यं रावणस्यैवं भविष्यतीति चिन्तानर्हं ॥ ३०—३१ ॥ येन येन मण्डलचारेण ॥ ३२ ॥ [illegible] ॥ ३३—३४ ॥

रामानु० तयोरिति । अतिक्रूरस्वभावस्यरावणस्यरामलक्ष्मणयोः समीपागमनं अमावास्यायांराहोश्चन्द्रसूर्यसमीपागमनमिवेति कृत्वादृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरैकरूप्यं ॥ १६ ॥ **ति०** तपने सूर्ये । अस्तंगतेचापिशब्दादस्ताचलंत्यक्त्वाउदयाद्रिगतेपीत्यर्थः । दिवापीतियावत् । यत्तु यथाश्रुतरीत्यारात्रावपीतिव्याचक्षते तत्रनकश्चिच्चमत्कारः ॥ **स०** तपने सूर्येच अस्तं तन्नामकंपर्वतं । गतेसति । प्रदोषसमयइतियावत् । उत्थितौ महामेघाविव । चन्द्रादिकमाच्छाद्यसतिमिरीकरणंचमत्कारइति "नकश्चिच्चमत्कारः" इतिनागोजिभट्टोक्तिरेवनिश्चमत्कारा । यद्वा तपनेसूर्येसति अस्तंगतइवयथातथामहामेघाविवचक्रतुः । चापिशब्दादित्यादिचमत्कृत्यपेक्षया चमत्कृतिरतिचमत्कृतिर्वानवेतिकृतिनोविदांकुर्वन्तु ॥ सूर्येऽस्तंगतेचाप्युदितेइत्येतन्मध्येऽस्तंगतइत्यस्याधिक्येनावक्तव्यत्वाच्च ॥२९॥

[पा०] १ ङ. झ. शरान्धकारमाकाशंचक्रतुःप्रथमंतदा. २ क. ख. ग. च. छ. ञ. ट. परमंतदा. ३ ङ. झ. ञ. ट. युद्धविशारदौ.

अथ मन्त्रानभिज पन्नौद्रमस्त्रमुदीरयन् ॥ शरान्भूयः समादाय रामः क्रोधसमन्वितः ॥
मुमोच च महातेजाश्चापमायम्य वीर्यवान् ॥ ३५ ॥
[तांञ्छरान्राक्षसेन्द्राय चिक्षेपाच्छिन्नसायकः] ॥ ते महामेघसंकाशे कवचे पतिताः शराः ॥
अवध्ये राक्षसेन्द्रस्य न व्यथां जनयंस्तदा ॥ ३६ ॥
पुनरेवाथ तं रामो रथस्थं राक्षसाधिपम् ॥ ललाटे परमास्त्रेण सर्वास्त्रकुशलो रणे ॥ ३७ ॥
ते भित्त्वा बाणरूपाणि पञ्चशीर्षा इवोरगाः ॥ श्वसन्तो विविशुर्भूमिं रावणप्रतिकूलिताः ॥ ३८ ॥
निहत्य राघवस्यास्त्रं रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ आसुरं सुमहाघोरमस्त्रं प्रादुश्चकार ह ॥ ३९ ॥
सिंहव्याघ्रमुखांश्चान्यान्कङ्ककाकमुखानपि ॥ गृध्रश्येनमुखांश्चाऽपि सृगालवदनांस्तथा ॥ ४० ॥
ईहामृगमुखांश्चान्यान्व्यादितास्यान्भयानकान् ॥ पञ्चास्याँल्लेलिहानांश्च ससर्ज निशिताञ्शरान् ॥४१॥
शरान्खरमुखांश्चान्यान्वराहमुखसंस्थितान् ॥ श्वानकुक्कुटवक्त्रांश्च मकराशीविषाननान् ॥ ४२ ॥
एतानन्यांश्च मायावी ससर्ज निशिताञ्शरान् ॥ रामं प्रति महातेजाः क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ॥४३॥
आसुरेण समाविष्टः सोऽस्त्रेण रघुनन्दनः ॥ ससर्जास्त्रं महोत्साहः पावकं पावकोपमः ॥ ४४ ॥
अग्निदीप्तमुखान्बाणांस्तथा सूर्यमुखानपि ॥ चन्द्रार्धचन्द्रवक्त्रांश्च धूमकेतुमुखानपि ॥ ४५ ॥
ग्रहनक्षत्रवक्त्रांश्च महोल्कामुखसंस्थितान् ॥ विद्युज्जिह्वोपमांश्चान्यान्ससर्ज निशिताञ्शरान् ॥ ४६ ॥
ते रावणशरा घोरा राघवास्त्रसमाहताः ॥ विलयं जग्मुराकाशे जग्मुश्चैव सहस्रशः ॥ ४७ ॥
तदस्त्रं निहतं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ हृष्टा नेदुस्ततः सर्वे कपयः कामरूपिणः ॥
सुग्रीवप्रमुखा वीराः परिवार्य तु राघवम् ॥ ४८ ॥

शरान् रौद्रास्त्रप्रपञ्चरूपान्बाणान् मुमोचेत्यन्वयः । मुमोच च महातेजाश्चापमायम्य वीर्यवानिति पाठः । तदनन्तरं । ते महामेघसंकाश इति श्लोकः । तदनन्तरं पुनरेवेति श्लोकः । तदनन्तरं ते भित्त्वेति श्लोकात्पूर्वं ग्रन्थपतनमस्ति तदन्वेष्टव्यं ॥ ३५ ॥ अवध्ये अभेद्ये । व्यथां न जनयन् नाजनयन् ॥ ३६ ॥ ललाटे विषये ललाटमुद्दिश्येत्यर्थः । यद्वा परमास्त्राणि विव्याधेति शेषः ॥ ३७ ॥ ते अस्त्रविकृतिरूपाः शराः बाणरूपाणि रावणास्त्राणि । भित्त्वा रावणप्रतिकूलिताः रावणेन निवारिताः सन्तः भूमिं विविशुः ॥ ३८—३९ ॥ आसुरास्त्रं प्रपञ्चयति—सिंहेत्यादि श्लोकचतुष्टयेन ॥ लेलिहानान् सर्पान् । तदाकारानिति यावत् । श्वानशब्दोप्यस्ति । मकराशीविषाननानित्यत्रआशीविषशब्दः पञ्चास्यसर्पेतरसर्पपरः ॥४०—४३॥ पावकं पावकसंबन्धि ॥४४॥ पावकास्त्रं प्रपञ्चयति—अग्नीत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ महोल्कामुखसंस्थितान् महोल्कामुखेन वर्तमानान् । विद्युज्जिह्वोपमान् विद्युदर्चिःसदृशान् ॥ "कणा जिह्वास्त-

स० अच्छिन्नसायकः अधाराविच्छेदशरः ॥ अवध्ये तद्भेदनद्वाराव्यथांनाजनयन् ॥३६॥ रामानु० परमास्त्रेण श्रेष्ठास्त्रमन्त्रेण । योजितान्बाणान्मुमोचेत्यध्याहर्तव्यं । समनन्तरश्लोकेबाणबहुत्वाभिधानात् ॥ ३७ ॥ रामानु० श्वसन्तः पञ्चशीर्षाः उरगाइव स्थितास्तेबाणाः रावणप्रतिकूलिताः रावणेनप्रत्यस्त्रेणखण्डिताः । अतएवबाणरूपाणिभित्वा भूमिंविविशुरितियोजना ॥ स० तेशराः बाणरूपाणि बाणं कार्यंरूपयन्तिसुन्दरीकुर्वन्तीतितानिकरायङ्गानिभित्त्वा पञ्चशीर्षाउरगाइव श्वसन्तः रावणप्रतिकूलिताः व्यंसिताः भूमिंविविशुः ॥ ३८ ॥ स० यदासुरमस्त्रंचकार प्रादुश्चकार तदेतान्ससर्ज ॥ ३९ ॥ पञ्चास्यान् सिंहमुखान् । पञ्चमुखान्शरान् विविधा ॥ ४१ ॥ इतिशततमः सर्गः ॥ १०० ॥

[पा०] १ इदमर्धं झ. ञ. ट. ठ. पाठेषुपलभ्यते. २ झ. ञ. ट. ठ. मन्यदस्त्रंचकारसः. ३ झ. कोकमुखानपि. ४ ङ. झ. सुग्रीवाभिमुखावीराःसंपरिक्षिप्यराघवं.

ततस्तदस्त्रं विनिहत्य राघवः प्रसह्य तद्रावणबाहुनिस्सृतम् ॥
मुदान्वितो दाशरथिर्महाहवे विनेदुरुच्चैर्मुदिताः कपीश्वराः ॥ ४९ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

रामरावणयोर्युद्धावसरे मध्येलब्धावकाशेनलक्ष्मणेन रावणंप्रतियोधनम् ॥ १ ॥ तत्रलक्ष्मणेन रावणस्यध्वजसारथिधनुःषांछेदनम् ॥ २ ॥ विभीषणेन गदया रावणरथहयहननम् ॥ ३ ॥ लक्ष्मणेन रावणेनविभीषणजिघांसया क्षिप्तायाः शक्तेः शरैः शकलीकरणम् ॥ ४ ॥ ततो रावणक्षिप्तयामहत्याशक्त्या वक्षसिगाढाभिहतेनलक्ष्मणेन मूर्च्छयाभूमौपतनम् ॥ ५ ॥ ततः कोपाद्रामेणशरगणवर्षणे पुरस्स्थातुमशक्नुवतारावणेन पलायनम् ॥ ६ ॥

त[2]स्मिन्प्रतिहतेऽस्त्रे तु रावणो राक्षसाधिपः ॥ [3]क्रोधं च द्विगुणं चक्रे क्रोधाच्चास्त्रमनन्तरम् ॥ १ ॥
मयेन विहितं[4] रौद्रमन्यदस्त्रं महाद्युतिः ॥ उत्स्रष्टुं रावणो [5]घोरं राघवाय प्रचक्रमे ॥ २ ॥
ततः शूलानि निश्चेरुर्गदाश्च मुसलानि च ॥ कार्मुकाद्दीप्यमानानि वज्रसाराणि सर्वशः ॥ ३ ॥
मुद्गराः कूटपाशाश्च दीप्ताश्चाशनयस्तथा ॥ निष्पेतुर्विविधास्तीक्ष्णा वाता इव युगक्षये ॥ ४ ॥
तदस्त्रं राघवः श्रीमानुत्तमास्त्रविदां वरः ॥ जघान परमास्त्रेण गान्धर्वेण महाद्युतिः ॥ ५ ॥
तस्मिन्प्रतिहतेऽस्त्रे तु राघवेण महात्मना ॥ रावणः क्रोधताम्राक्षः सौरमस्त्रमुदैरयत् ॥ ६ ॥
ततश्चक्राणि निष्पेतुर्भास्वराणि महान्ति च ॥ कार्मुकाद्भीमवेगस्य दशग्रीवस्य धीमतः ॥ ७ ॥
तैरासीद्गगनं दीप्तं संपतद्भिरितस्ततः ॥ पतद्भिश्च दिशो दीप्ताश्चन्द्रसूर्यग्रहैरिव ॥ ८ ॥
तानि चिच्छेद बाणौघैश्चक्राणि स तु राघवः ॥ आयुधानि च चित्राणि रावणस्य चमूमुखे ॥ ९ ॥
तदस्त्रं तु हतं दृष्ट्वा रावणो राक्षसाधिपः ॥ विव्याध दशभिर्बाणै रामं सर्वेषु मर्मसु ॥ १० ॥
स विद्धो दशभिर्बाणैर्महाकार्मुकनिस्सृतैः ॥ रावणेन महातेजा न प्राकम्पत राघवः ॥ ११ ॥
ततो विव्याध गात्रेषु सर्वेषु समितिंजयः ॥ राघवस्तु सुसंक्रुद्धो रावणं बहुभिः शरैः ॥ १२ ॥
एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धो राघवस्यानुजो बली ॥ लक्ष्मणः सायकान्सप्त जग्राह परवीरहा ॥ १३ ॥
तैः सायकैर्महावेगै रावणस्य महाद्युतिः ॥ ध्वजं मनुष्यशीर्षं तु तस्य चिच्छेद नैकधा ॥ १४ ॥

थार्चिषः" इति हलायुधः ॥ ४५—४८ ॥ तत् प्रसिद्धं । मुदान्वितः बभूवेति शेषः ॥ ४९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

अथ लक्ष्मणस्य शक्त्या पतनं—तस्मिन्नित्यादि ॥ क्रोधाच्चास्त्रमनन्तरमित्यत्रापि चक्र इत्यनुषज्यते ॥१॥ किं तदस्त्रमित्यपेक्षायामाह्—मयेनेति ॥ रौद्रं रुद्रदेव- [illegible]

कूटपाशाः कपटपाशाः ॥ ३—७ ॥ चन्द्रसूर्यग्रहैरिवेति । तत्समानाकारैरित्यर्थः ॥ ८—१२ ॥ एतस्मिन्नन्तरइति । एवं रावणं प्रहृत्य क्षणं रामे विश्राम्यति सतीत्यर्थः । लक्ष्मणः पूर्वं युद्धे प्रवृत्तो मध्ये रामेण युद्धकरणादवसरप्रतीक्ष इत्यर्थः । एवमन्याख्याने कथमन्येन युध्यमानमन्यो युध्येतेति महान्दोषः स्यात् ॥ १३ ॥ गृहीतानां सप्तबाणानां विनियोगप्रकारमाह—तैः सायकैरित्यादिश्लोकत्रयेण ॥ तैः सायकैरिति षष्ठ्यर्थेतृतीया । तेषां सायकानां मध्ये

ति० मनुष्यः शीर्षेयस्यतम् । मनुष्यशीर्षयुक्तमित्यर्थइत्यन्ये ॥ १४ ॥

[पा०] १ क.—ट. मेंहात्मा. २ च. छ. ञ. तदस्त्रंनिहतंदृष्ट्वारावणो. ३ क्रोधंतंद्विगुणं. ४ घ. निहतंघोरं. ५ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. भीमं.

सारथेश्चापि बाणेन शिरो ज्वलितकुण्डलम् ॥ जहार लक्ष्मणः श्रीमान्नैर्ऋतस्य महाबलः ॥ १५ ॥
तस्य बाणैश्च चिच्छेद धनुर्गजकरोपमम् ॥ लक्ष्मणो राक्षसेन्द्रस्य पञ्चभिर्निशितैः शरैः ॥ १६ ॥
नीलमेघनिभांश्चास्य सदश्वान्पर्वतोपमान् ॥ जघानाप्लुत्य गदया रावणस्य विभीषणः ॥ १७ ॥
हताश्वाद्वेगवान्वेगादवप्लुत्य महारथात् ॥ क्रोधमाहारयत्तीव्रं भ्रातरं प्रति रावणः ॥ १८ ॥
ततः शक्तिं महाशक्तिर्दीप्तां दीप्ताशनीमिव ॥ विभीषणाय चिक्षेप राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ १९ ॥
अप्राप्तामेव तां बाणैस्त्रिभिश्चिच्छेद लक्ष्मणः ॥ अथोदतिष्ठत्सन्नादो वानराणां तदा रणे ॥ २० ॥
सा पपात त्रिधा च्छिन्ना शक्तिः काञ्चनमालिनी ॥ सविस्फुलिङ्गा ज्वलिता महोल्केव दिवश्च्युता ॥२१॥
ततः संभावितत‍रां कालेनापि दुरासदाम् ॥ जग्राह विपुलां शक्तिं दीप्यमानां स्वतेजसा ॥ २२ ॥
सा वेगिता बलवता रावणेन दुरासदा ॥ जज्वाल सुमहाघोरा शक्राशनिसमप्रभा ॥ २३ ॥
एतस्मिन्नन्तरे वीरो लक्ष्मणस्तं विभीषणम् ॥ प्राणसंशयमापन्नं तूर्णमभ्यवपद्यत ॥ २४ ॥
तं विमोक्षयितुं वीरश्चापमायम्य लक्ष्मणः ॥ रावणं शक्तिहस्तं वै शरवर्षैरवाकिरत् ॥ २५ ॥
कीर्यमाणः शरौघेण विसृष्टेन महात्मना ॥ स प्रहर्तुं मनश्चक्रे विमुखीकृतविक्रमः ॥ २६ ॥
मोक्षितं भ्रातरं दृष्ट्वा लक्ष्मणेन स रावणः ॥ लक्ष्मणाभिमुखस्तिष्ठन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ २७ ॥
मोक्षितस्ते बलश्लाघिन्यस्मादेवं विभीषणः ॥ विमुच्य राक्षसं शक्तिस्त्वयीयं विनिपात्यते ॥ २८ ॥
एषा ते हृदयं भित्त्वा शक्तिर्लोहितलक्षणा ॥ मद्बाहुपरिघोत्सृष्टा प्राणानादाय यास्यति ॥ २९ ॥
इत्येवमुक्त्वा तां शक्तिमष्टघण्टां महास्वनाम् ॥ मयेन मायाविहिताममोघां शत्रुघातिनीम् ॥ ३० ॥
लक्ष्मणाय समुद्दिश्य ज्वलन्तीमिव तेजसा ॥ रावणः परमक्रुद्धश्चिक्षेप च ननाद च ॥ ३१ ॥
सा क्षिप्ता भीमवेगेन शक्राशनिसमस्वना ॥ शक्तिरभ्यपतद्वेगाल्लक्ष्मणं रणमूर्धनि ॥ ३२ ॥
तामनुव्याहरच्छक्तिमापतन्तीं स राघवः ॥ स्वस्त्यस्तु लक्ष्मणायेति मोघा भव हतोद्यमा ॥ ३३ ॥
रावणेन रणे शक्तिः क्रुद्धेनाशीविषोपमा ॥ मुक्ताऽऽशूरस्यभीतस्य लक्ष्मणस्य ममज्ज सा ॥ ३४ ॥
न्यपतत्सा महावेगा लक्ष्मणस्य महोरसि ॥ जिह्वेवोरगराजस्य दीप्यमाना महाद्युतिः ॥ ३५ ॥

एकेन बाणेन ध्वजं, एकेन बाणेन सारथिशिरः, पञ्चभिर्धनुश्च चिच्छेदेत्यर्थः । निशितैः शरैरित्यत्र शरशब्दः काशदण्डविशेषमयत्वपरो बाणविशेषणं ॥ १४—१६ ॥ एवं धनुषि छिन्ने क्षणं तूष्णीं तिष्ठति रावणे विभीषणेन किंचित्कारमाह—नीलेति ॥ १७—२१ ॥ संभावितत‍रां चन्दनादिभिरर्चितां ॥ २२—२३॥ अभ्यवपद्यत तमाच्छाद्य स्वयमतिष्ठदित्यर्थः ॥ २४—२५ ॥ विमुखीकृतविक्रमः विमुखीकृतविभीषणविषयपराक्रमः ॥२६—२७॥ ते त्वया ॥२८॥ लोहितलक्षणा रुधिरचिह्ना । अनेन पूर्वमपि बहवो रिपवोऽनया हता इति व्यज्यते । लोहितलक्षणा सती यास्यतीति वा ॥ २९—३२ ॥ राघवः लक्ष्मणाय स्वस्त्यस्तु । त्वं हतोद्यमा नष्टहननोद्योगा मोघा भवेति तामनुव्याहरदित्यन्वयः ॥३३॥ क्षणाङ्कस्वीकरणक्षमा शक्तिः रामेण मोघीकृता सती केवलमपतदित्याह—रावणेनेति ॥ मुक्तेति । आशु उरसि अभीतस्येति

ति० लोहितलक्षणा शत्रुरुधिरग्रहणस्वभावा ॥ २९ ॥ ति० आपतन्तींतांशक्तिं शक्त्यधिष्ठातृदेवतामुद्दिश्यानुव्याहरत् । तदेवाह—लक्ष्मणायस्वस्त्यस्तु । त्वंहतोद्यमा हतप्राणनाशोद्योगा । अतएवमोघा प्राणापहारांशेमोघाभव । तच्छक्तिस्तुपीडामात्रेचरितार्थास्त्वितिभावः । स्पर्शमात्रेणप्राणापहरणसामर्थ्ययुक्तायाः शक्तेरनेनस्ववाक्येनमोघीकरणात्स्वस्यसत्यसंकल्पत्वंसूचितं ॥ ३३ ॥ ति० अभीतस्यभगवत्तत्वानुसंधानेननिर्भयस्य ॥ ३४ ॥ ति० मुक्ता आशु उरसीतिच्छेदस्यगूढत्वात्स्पष्टमेवाहकविः—न्यपतदिति ॥ ३५ ॥

[पा०] १ क. ङ.—ढ. हताश्वात्तुतदावेगादवप्लुत्य. २ ख. ङ. च. झ. ञ. ट. शक्तिःप्रदीप्तामशनीमिव. ३ ङ. च. झ. ट. महारणे. ४ ख. साग्रहीता. ५ क. ख. घ. ज. महात्मना. ङ. झ. दुरात्मना. ६ ङ. झ. ञ. ट. वज्राशनि.

ततो रावणवेगेन सुदूरमवगाढया ॥ शक्त्या निर्भिन्नहृदयः पपात भुवि लक्ष्मणः ॥ ३६ ॥
तदवस्थं समीपस्थो लक्ष्मणं प्रेक्ष्य राघवः ॥ भ्रातृस्नेहान्महातेजा विषण्णहृदयोऽभवत् ॥ ३७ ॥
स मुहूर्तमनुध्याय बाष्पव्याकुललोचनः ॥ बभूव संरब्धतरो युगान्त इव पावकः ॥ ३८ ॥
न विषादस्य कालोऽयमिति संचिन्त्य राघवः ॥ चक्रे सुतुमुलं युद्धं रावणस्य वधे धृतः ॥
सर्वयत्नेन महता लक्ष्मणं संनिरीक्ष्य च ॥ ३९ ॥
स ददर्श ततो रामः शक्त्या भिन्नं महाहवे ॥ लक्ष्मणं रुधिरादिग्धं सपन्नगमिवाचलम् ॥ ४० ॥
तामपि प्रहितां शक्तिं रावणेन बलीयसा ॥ यत्नतस्ते हरिश्रेष्ठा न शेकुरवमर्दितुम् ॥
अर्दिताश्चैव बाणौघैः क्षिप्रहस्तेन रक्षसा ॥ ४१ ॥
सौमित्रिं सा विनिर्भिद्य प्रविष्टा धरणीतलम् ॥ ४२ ॥
तां कराभ्यां परामृश्य रामः शक्तिं भयावहाम् ॥ बभञ्ज समरे क्रुद्धो बलवान्विचकर्ष च ॥ ४३ ॥
तस्य निष्कर्षतः शक्तिं रावणेन बलीयसा ॥ शराः सर्वेषु गात्रेषु पातिता मर्मभेदिनः ॥ ४४ ॥
अचिन्तयित्वा तान्बाणान्समाश्लिष्य च लक्ष्मणम् ॥ अब्रवीच्च हनूमन्तं सुग्रीवं चैव राघवः ॥
लक्ष्मणं परिवार्येह तिष्ठध्वं वानरोत्तमाः ॥ ४५ ॥
पराक्रमस्य कालोऽयं संप्राप्तो मे चिरेप्सितः ॥ पापात्माऽयं दशग्रीवो वध्यतां पापनिश्चयः ॥
काङ्क्षतः स्तोककस्येव घर्मान्ते मेघदर्शनम् ॥ ४६ ॥
अस्मिन्मुहूर्ते नचिरात्सत्यं प्रतिशृणोमि वः ॥ अरावणमरामं वा जगद्द्रक्ष्यथ वानराः ॥ ४७ ॥
राज्यनाशं वने वासं दण्डके परिधावनम् ॥ वैदेह्याश्च परामर्शं रक्षोभिश्च समागमम् ॥ ४८ ॥
प्राप्तं दुःखं महद्घोरं क्लेशं च निरयोपमम् ॥ अद्य सर्वमहं त्यक्ष्ये निहत्वा रावणं रणे ॥ ४९ ॥
यदर्थं वानरं सैन्यं समानीतमिदं मया ॥ सुग्रीवश्च कृतो राज्ये निहत्वा वालिनं रणे ॥ ५० ॥

पदानि । लक्ष्मणस्योरसि ममज्जेति संबन्धः ॥३४—३७॥ अनुध्याय तत्कालकर्तव्यं चिन्तयित्वा ॥ ३८ ॥ न विषादस्येति सार्धश्लोकमेकं वाक्यं । लक्ष्मणं सन्निरीक्ष्य महता सर्वयत्नेन रावणस्य वधे धृतः अवहितः सुतुमुलं युद्धं चक्र इत्यन्वयः । न केवलं सीताहरणात् किंतु लक्ष्मणदर्शनादपीति चशब्दार्थः ॥ ३९ ॥ कथं लक्ष्मणदर्शनं रावणवधकारणं भवतीत्यत्राह—स ददर्शेति ॥ तदानीं लक्ष्मणस्य तादृशशोच्यत्वदर्शनं रावणवधनिश्चयकारणं भवतीत्याशयः ॥४०॥ तामपीति ॥ अपिशब्दस्य यत्नतोपीत्युत्तरत्रान्वयः । बाणार्दितत्वेन सुतरां न शेकुरित्याह—अर्दिताश्चेति ॥४१॥ कारणान्तरमाह—सौमित्रिमिति ॥ ४२—४५ ॥ पराक्रमस्येत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ वध्यतामिति प्राप्तकाले लोट् । स्तोककस्य चातकस्य । "स्तोककश्चातकः समाः" इत्यमरः ॥ ४६ ॥ अस्मिन्मुहूर्ते तत्रापि न चिराद्द्रक्ष्यथेत्यन्वयः ॥ ४७ ॥ राज्यनाशमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ प्राप्तं पंपोपवनादौ । क्लेशं लक्ष्मणप्रहरणजन्यं ॥ ४८—४९ ॥ यदर्थमित्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ दृष्टिं दृष्टिविषयं । दृष्टौ विषं यस्यासौ दृष्टिविषः तस्य । केचिद्धि सर्पाः दर्शनमात्रेण मनुष्यान्मारयन्तीति प्रसिद्धिः ॥५०—

स० तदवस्थं साअवस्थायस्यतं ॥ ३७ ॥ स० इवेनकविः स्वतः सर्वविदोध्यानं लोकानुकृतितइतिसूचयति ॥ ३८ ॥ ति० समाश्लिष्येति । समाश्लेषोऽयंसकलपीडानिवृत्तिफलकः स्वतादात्म्यावभासनरूपः ॥ ३९ ॥ ति० राज्यनाशं राज्यनाशजनितंदुःखं । वनेवासं वनवासजनितंदुःखं । एवमुत्तरत्रापिदुःखविशेषणानि । क्लेशंचनिरयोपमंअतिजुगुप्सितंदुःखं लक्ष्मणप्रहारजनितमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. मुहूर्तमिवध्यात्वा. २ घ. ङ. झ. बाष्पपर्याकुलेक्षणः. ३ ङ. झ. परिवीक्ष्यच. ४ ङ. झ. ट. सुग्रीवंचमहाकपिं. ५ ङ. झ. ञ. ट. काङ्क्षितंचातकस्येव. क. ख. च. छ. ज. काङ्क्षतश्चातकस्येव.

यदर्थं सागरः क्रान्तः सेतुर्बद्धश्च सागरे ॥ सोयमद्य रणे पापश्चक्षुर्विषयमागतः ॥ ५१ ॥
चक्षुर्विषयमागम्य नायं जीवितुमर्हति ॥ दृष्टिं दृष्टिविषस्येव सर्पस्य मम रावणः ॥ ५२ ॥
[1]स्वस्थाः पश्यत दुर्धर्षा युद्धं वानरपुङ्गवाः ॥ आसीनाः पर्वताग्रेषु ममेदं रावणस्य च ॥ ५३ ॥
अद्य रामस्य रामत्वं पश्यन्तु मम संयुगे ॥ त्रयो लोकाः सगन्धर्वाः सदेवाः सर्षिचारणाः ॥ ५४ ॥
अद्य कर्म करिष्यामि यल्लोकाः सचराचराः ॥ सदेवाः कथयिष्यन्ति यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥
समागम्य सदा लोके यथा युद्धं प्रवर्तितम् ॥ ५५ ॥
एवमुक्त्वा शितैर्बाणैस्तप्तकाञ्चनभूषणैः ॥ आजघान दशग्रीवं रणे रामः समाहितः ॥ ५६ ॥
अथ[2] प्रदीप्तैर्नाराचैर्मुसलैश्चापि रावणः ॥ अभ्यैवर्षत्तदा[3] रामं धाराभिरिव तोयदः ॥ ५७ ॥
रामरावणमुक्तानामन्योन्यमभिनिघ्नताम् ॥ शैराणां[4] च शराणां च बभूव तुमुलः स्वनः ॥ ५८ ॥
ते भिन्नाश्च विकीर्णाश्च[5] रामरावणयोः शराः ॥ अन्तरिक्षात्प्रदीप्ताग्रा निपेतुर्धरणीतले ॥ ५९ ॥
तयोर्ज्यातलनिर्घोषो रामरावणयोर्महान् ॥ त्रासनः सर्वभूतानां संबभूवाद्भुतोपमः ॥ ६० ॥
स[6] कीर्यमाणः शरजालवृष्टिभिर्महात्मना दीप्तधनुष्मताऽर्दितः ॥
भयात्प्रदुद्राव समेत्य रावणो यथाऽनिलेनाभिहतो बलाहकः ॥ ६१ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

रामेणसुषेणंप्रति रावणशक्तिघातपतितलक्ष्मणप्रदर्शनपूर्वकं तस्यनिधनशङ्कया विषादेनबहुधाविलापः ॥ १ ॥ सुषेणेनरामंप्रति हेतूपन्यासेनलक्ष्मणप्राणधारणनिर्धारणोक्त्यासमाश्वासनपूर्वकं हनुमन्तंप्रति विशल्यकरण्याद्योषधिसमानयनचोदना ॥ २ ॥ ओषधिगिरिंगतेनहनुमता ओषधीनामन्तर्धानेकोपादुत्पाटनेनतच्छिखरस्यैव समानयनम् ॥ ३ ॥ सुषेणेननासान्यस्तमहाषधिक्षोदसमाघ्राणनमात्राद्विशल्येनलक्ष्मणेन स्वापादिव समुत्थानम् ॥ ४ ॥ सहर्षबाष्पंरामपरिष्वक्तेनलक्ष्मणेन तंप्रति सत्वरं रावणवधप्रार्थना ॥ ५ ॥

शक्त्या विनिहतं दृष्ट्वा रावणेन बलीयसा ॥ लक्ष्मणं समरे शूरं रुधिरौघपरिप्लुतम् ॥ १ ॥

---

५३ ॥ रामत्वं जगदेकवीरत्वं । आचार्यास्तु रामावतारप्रयोजनमित्याहुः ॥ ५४ ॥ अद्येत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ सदेवाः सचराचराः लोकाः जनाः । समागम्य संघीभूय । यथेदानीं युद्धं प्रवर्तितं तथा यावद्भूमिर्धरिष्यति तावत्कालं सदा नित्यशः । लोके यत्कर्म कथयिष्यन्ति तत्कर्माद्य करिष्यामीत्यन्वयः ॥५५—६१॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

अथ लक्ष्मणसंजीवनं द्विशततमे—शक्त्या विनिहतमित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यं ॥ विसृजन्नेवेत्यादि-

---

ति० रामस्यरामत्वं रमयतीतिरामइतिव्युत्पत्त्यापराक्रमेणापिरमयितृत्वमुच्यते ॥ ती० रामस्यरामत्वं त्रींल्लोकान्सर्षिदेवान्धर्मेणसत्येनशौर्येणचरमयतीत्यन्वर्थंरामत्वं । तदुचितंकर्माद्यकरिष्यामीतिभावः ॥ स० रामस्यममरामत्वंपश्यन्तु । अन्यथानामेदं त्यक्ष्यामीतिभावः ॥ ५४ ॥ ति० यावद्भूमिर्धरिष्यति प्राणिनः ॥ ५५ ॥ वराणां शराणां श्रेष्ठानांशराणां । चान्मुसलानां ॥ ५८ ॥ ति० भयात् भ्रातृपीडाजनितकोपेनसर्वथामांहनिष्यत्येवेतिभयादित्यर्थः ॥ इदंपलायनममासायंकाले ॥ ६१ ॥ इत्येकोत्तरशततमःसर्गः ॥ १०१ ॥

[पा०] १ क. ख. ड. झ. ञ. सुखंपश्यत. २ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. तथाप्रसिद्धैर्नाराचैः. ३ ज. अभ्यवर्षततंशैलं धाराभिरिव. ४ झ. ट. वराणांचशराणांच. घ. उद्यतानांशराणांच. ५ ङ. च. छ. झ. ञ. विच्छिन्नाविकीर्णाश्च. ६ ङ.—ट. विकीर्यमाणः.

स दृत्वा तुमुलं युद्धं रावणस्य दुरात्मनः ॥ विसृजन्नेव बाणौघान्सुषेणं वाक्यमब्रवीत् ॥
एष रावणवीर्येण लक्ष्मणः पतितः क्षितौ ॥ सर्पवच्चेष्टते वीरो मम शोकमुदीरयन् ॥ ३ ॥
शोणितार्द्रमिमं वीरं प्राणैरिष्टतमं[1] मम ॥ पश्यतो मम का शक्तिर्योद्धुं पर्याकुलात्मनः ॥ ४ ॥
अयं स समरश्लाघी भ्राता मे शुभलक्षणः ॥ यदि पञ्चत्वमापन्नः प्राणैर्मे किं सुखेन च ॥ ५ ॥
लज्जतीव हि मे वीर्यं भ्रश्यतीव कराद्धनुः ॥ सायका व्यवसीदन्ति दृष्टिर्बाष्पवशं गता ॥
अवसीदन्ति गात्राणि स्वप्नयाने नृणामिव ॥ ६ ॥
चिन्ता मे वर्धते तीव्रा मुमूर्षा चोपजायते ॥ भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा रावणेन दुरात्मना ॥ ७ ॥
विनिष्टनन्तं दुःखार्तं मर्मण्यभिहतं भृशम् ॥ राघवो भ्रातरं दृष्ट्वा प्रियं प्राणं बहिश्चरम् ॥
दुःखेन महताऽऽविष्टो ध्यानशोकपरायणः ॥ ८ ॥
परं विषादमापन्नो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ९ ॥
न हि युद्धेन मे कार्यं नैव प्राणैर्न सीतया ॥ भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा लक्ष्मणं रणपांसुषु ॥ १० ॥
किं मे राज्येन किं प्राणैर्युद्धे कार्यं न विद्यते ॥ यत्रायं निहतः शेते रणमूर्धनि लक्ष्मणः ॥ ११ ॥
देशे देशे कलत्राणि देशेदेशे च बान्धवाः ॥ तं तु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः ॥ १२ ॥
[किंतु[2] राज्येन दुर्धर्ष लक्ष्मणेन विना मम ॥ कथं वक्ष्याम्यहं त्वंबां सुमित्रां पुत्रवत्सलाम् ॥
उपालंभं न शक्ष्यामि सोढुं दत्तं सुमित्रया ॥ १३ ॥
किंतु वक्ष्यामि कौसल्यां मातरं किंतु कैकयीम् ॥ भरतं किंतु वक्ष्यामि शत्रुघ्नं च महाबलम् ॥
सह तेन वनं यातो विना तेनागतः कथम् ॥ १४ ॥
इहैव मरणं श्रेयो न तु बन्धुविगर्हणम् ॥ १५ ॥
किं मया दुष्कृतं कर्म कृतमन्यत्र जन्मनि ॥ येन मे धार्मिको भ्राता निहतश्चाग्रतः स्थितः ॥ १६ ॥
हा भ्रातर्मनजश्रेष्ठ [illegible]

[illegible] ॥ उत्तिष्ठ पश्य किं शेषे दीनं मां पश्य चक्षुषा ॥ १८ ॥
शोकार्तस्य प्रमत्तस्य पर्वतेषु वनेषु च ॥ विषण्णस्य महाबाहो समाश्वासयिता मम ॥ १९ ॥]
इत्येवं[3] विलपन्तं तं शोकविह्वलितेन्द्रियम् ॥ विवेष्टमानं करुणमुच्छ्वसन्तं पुनः पुनः ॥
राममाश्वासयन्वीरः सुषेणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥

वर्तमाननिर्देशेन रावणपलायनानन्तरं लक्ष्मणयोगक्षेमानुसंधाने अविलम्बः सूचितः ॥१—२॥ उदीरयन् जनयन् ॥ ३ ॥ प्राणैः प्राणेभ्यः ॥ ४—५ ॥ लज्जतीवेत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ लज्जतीव । आर्षं परस्मैपदं । स्वप्नयाने स्वप्नगमने । स्वप्ने हि गच्छतां पुरुषाणां पादाः पश्चादाकृष्टा भवन्ति । भ्रातरं निहतं ॥ ६—७ ॥ विनिष्टनन्तमित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ विनिष्टनन्तं निश्वसन्तं । ध्यानशोकपरायणः अभूदिति शेषः ॥ ८ ॥ परं विषादमित्यर्धं ॥ राघव इत्यनुषञ्जनीयं ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा स्थितस्येति शेषः ॥ १० ॥ यत्र यतः ॥ ११—२० ॥

स० सहोदरः तत्तुल्यः । पायसस्यकौसल्याविभागादुद्धृतस्यसुमित्रायैप्रदानान्निमित्ताद्वालक्ष्मणस्यसाहोदर्यं । सहोदरस्यमेलनं भवेत् असहोदरःसन्नेतादृशोभ्रातायत्रमिलेत्तंदेशंनपश्यामीत्यर्थोवा । भिन्नोदरेएतादृशंसौहार्दंदुर्लभमितिभावः ॥ १२ ॥

[पा०] १ झ. प्राणैःप्रियतरं. २ किंतुराज्येनेत्यादयः समाश्वासयितामेत्यन्ताःश्लोकाः ङ. झ. ञ. ट. पाठेषुदृश्यन्ते. ३ इत्येवमित्यादीनां स्रस्तगात्रस्यभूतलइत्यन्तानांश्लोकानांस्थाने ङ. झ. ञ. ट. पाठेषु ''राममेवंब्रुवाणंतुशोकव्याकुलितेन्द्रियम् । आश्वासयन्नुवाचेदंसुषेणःपरमंवचः । त्यजेमांनरशार्दूलबुद्धिवैक्लव्यकारिणीम् । शोकसंजननींचिन्तांतुल्यांबाणैश्चमूमुखे ।

न मृतोऽयं महाबाहो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः ॥ न चास्य विकृतं वक्त्रं नापि श्यावं न निष्प्रभम् ॥२१॥
सुप्रभं च प्रसन्नं च मुखमस्याभिलक्ष्यते ॥ पद्मरक्ततलौ हस्तौ सुप्रसन्ने च लोचने ॥ २२ ॥
एवं न विद्यते रूपं गतासूनां विशांपते ॥ दीर्घायुषस्तु ये मर्त्यास्तेषां तु मुखमीदृशम् ॥ २३ ॥
नायं प्रेतत्वमापन्नो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः ॥ मा विषादं कृथा वीर सप्राणोऽयमरिन्दमः ॥२४ ॥
आख्यास्यते प्रसुप्तस्य स्रस्तगात्रस्य भूतले ॥ सोच्छ्वासं हृदयं वीर कम्पमानं मुहुर्मुहुः॥ २५ ॥
एवमुक्त्वा[1] तु वाक्यज्ञः सुषेणो राघवं वचः ॥ हनुमन्तमुवाचेदं[2] हनुमन्तमभित्वरन् ॥ २६ ॥
सौम्य शीघ्रमितो गत्वा[3] शैलमोषधिपर्वतम् ॥ पूर्वं ते कथितो योसौ वीर जाम्बवता शुभः ॥२७ ॥
दक्षिणे शिखरे तस्य जातामोषधिमानय ॥ विशल्यकरणीं नाम विशल्यकरणीं शुभाम् ॥ २८ ॥
सवर्णकरणीं चापि तथा संजीवनीमपि ॥ संधानकरणीं चापि गत्वा शीघ्रमिहानय ॥
संजीवनार्थं वीरस्य लक्ष्मणस्य महात्मनः ॥ २९ ॥
इत्येवमुक्तो हनुमान्गत्वा चौषधिपर्वतम् ॥ चिन्तामभ्यगमच्छ्रीमानजानंस्तां महौषधिम् ॥ ३० ॥
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना मारुतेरमितौजसः ॥ इदमेव गमिष्यामि गृहीत्वा शिखरं गिरेः ॥ ३१ ॥
अस्मिन्हि शिखरे जातामोषधीं तां सुखावहाम् ॥ प्रतर्केणावगच्छामि सुषेणोप्येवमब्रवीत् ॥ ३२ ॥
अगृह्य यदि गच्छामि विशल्यकरणीमहम् ॥ कालात्ययेन दोषः स्याद्वैक्लब्यं च महद्भवेत् ॥ ३३ ॥

श्यावं कपिशं । विवर्णमिति यावत् । "श्यावः स्यात्कपिशः" इत्यमरः ॥ २१—२४ ॥ कम्पमानं हृदयमेनं सोच्छ्वासं सप्राणं । आख्यास्यते आचष्टे । लडर्थे लृट् ॥ २५—२६ ॥ सौम्य शीघ्रमित्यादि सार्धश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ ओषधिपर्वतं ओषधिपर्वताख्यं । द्वितीयो विशल्यकरणीशब्दो गुणवचनः । विशल्याः क्रियन्तेनयेति विशल्यकरणी तां ॥ २७—३० ॥ तस्य बुद्धिरित्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं । प्रतर्केण अन्तःकरणप्रसादादिना लिङ्गेन । सुषेणोप्येवमब्रवीदिति । "दक्षिणे शिखरे तस्य जातामोषधिमानय"इति सुषेणवचनं । अगृह्य यदि गच्छामि । पुनः सुषेणं प्रष्टुमिति भावः । दोषः लक्ष्मणहानिरूपः । वैक्लब्यं निष्पौरुषत्वं । अन्ते इतिकरणेन पूर्वमन्वयः

ति० अत्र द्वितीयोहनुशब्दः प्रशस्तहनुवचनः ॥ यद्वा हनुशब्दोज्ञानवाची । "ज्ञानवान्हनुमान्स्वतः" इतिशब्दार्णवे ॥ २६ ॥ स० अजानन् दृष्टपूर्वाणामप्योषधीनांपूर्ववन्निलीनानांज्ञानार्थं मार्गणेसमयोऽयंमयातीतोभवेद्भवेयंचराघवाश्लाध्यइत्यजानन्निति वदन्सूचयतिकविरितिज्ञेयं । यत्तुनागोजिभट्टेन "पूर्वदृष्टानामप्यपरिचयेपुराणान्तरोक्तकालनेमियुद्धकृतचित्तचाञ्चल्यंहेतुरिति बोध्यमित्युक्तं तत्तुकालनेमिहत्वागतवतश्चित्तप्राशस्त्यस्यैवसंभवदुक्तिकत्वादुपेक्ष्यं । यथोक्तमध्यात्मरामायणे "रामेणप्रेषितोवीरहनुमान्क्षीरसागरम् । गतोनेतुंलक्ष्मणस्यजीवनार्थंमहोदधिम् । कृत्वातच्चारवचनंराजाचिन्तापरोऽभवत् । जगामरात्रावेकाकी कालनेमिगृहंक्षणात्" इत्यारभ्य—"ततआगत्यमकरीमहाकायामहाकपिम् । त्वत्प्रसादादहंपाशान्मुक्तोह्यस्मिकपीश्वर । आश्रमेयस्तुतेदृष्टःकालनेमिर्महासुरः । रावणप्रहितोमार्गेविघ्नंकर्तुंतवानघ । मुनिवेषधरो नासौमुनिर्विप्रविहिंसकः । जहिदुष्टंगच्छशीघ्रं द्रोणाचलमनुत्तमम् । गच्छाम्यहंब्रह्मलोकंत्वत्स्पर्शाद्धूतकल्मषा" इतिगर्भीकृत्य—"गृहाणमत्तोमन्त्रंत्वंदेहिमेगुरुदक्षिणाम् । इत्युक्तो हनुमान्मुष्टिंदृढंबद्ध्वाहराक्षसम् । गृहाणदक्षिणामेतामित्युक्त्वानिजघानतम् । जघानमुष्टिनाकीर्णभग्नमूर्धाममारसः" इत्यन्तेन । "अदृष्ट्वाचौषधीस्तत्रगिरिमुत्पाट्यसर्वतः" इतिच । विष्णुहतादयमन्यःकालनेमिरितिज्ञेयम् ॥ ३० ॥ स० विशल्यकरणीं विशल्यः लक्ष्मणप्राणसंशयात्मकशल्यरहितोरामः क्रियतेअनया चतुर्विधयौषध्येतिसा सुषेणभाषितसर्वौषधिः । तामगृह्य अगृहीत्वा ।

[पा०] नैवपञ्चत्वमापन्नो लक्ष्मणोलक्ष्मिवर्धनः । नह्यस्यविकृतंवक्त्रंनचश्यामत्वमागतम् । सुप्रभंचप्रसन्नंचमुखमस्यनिरीक्ष्यताम् । पद्मपत्रतलौहस्तौसुप्रसन्नेचलोचने । नेदृशंदृश्यतेरूपंगतासूनांविशांपते । विषादं माकृथावीर सप्राणोयमरिंदम । आख्यातितुप्रसुप्तस्यस्रस्तगात्रस्यभूतले" इत्येतेश्लोकाः पाठभेदवत्तयादृश्यन्ते.

१ ङ. झ. ञ. ट. मुक्त्वामहाप्राज्ञः. २ ङ. ज.—ट. समीपस्थमुवाचेदंहनुमन्तंमहाकपिम्. ३ घ. याहिशैलं. ञ. ट. गत्वापर्वतंहिमहोदयं.

इति संचिन्त्य हनुमान्गत्वा क्षिप्रं महाबलः ॥ आसाद्य पर्वतश्रेष्ठं त्रिः प्रकम्प्य गिरेः शिरः ॥३४॥
फुल्लनानातरुगणं समुत्पाट्य महाबलः ॥ गृहीत्वा हरिशार्दूलो हस्ताभ्यां समतोलयत् ॥ ३५ ॥
स नीलमिव जीमूतं तोयपूर्णं नभःस्थलात् ॥ आपपात गृहीत्वा तु हनुमाञ्शिखरं गिरेः ॥ ३६ ॥
समागम्य महावेगः संन्यस्य शिखरं गिरेः ॥ विश्रम्य किंचिद्धनुमान्सुषेणमिदमब्रवीत् ॥ ३७ ॥
ओषधीं नावगच्छामि तामहं हरिपुङ्गव ॥ तदिदं शिखरं कृत्स्नं गिरेस्तस्याहृतं मया ॥ ३८ ॥
एवं कथयमानं तं प्रशस्य पवनात्मजम् ॥ सुषेणो वानरश्रेष्ठो जग्राहोत्पाट्य चौषधीम् ॥ ३९ ॥
विस्मितास्तु बभूवुस्ते रणे वानरराक्षसाः ॥ दृष्ट्वा हनुमतः कर्म सुरैरपि सुदुष्करम् ॥ ४० ॥
ततः संक्षोदयित्वा तामोषधीं वानरोत्तमः ॥ लक्ष्मणस्य ददौ नस्तः सुषेणः सुमहाद्युतेः ॥ ४१ ॥
सशल्यस्तां समाघ्राय लक्ष्मणः परवीरहा ॥ विशल्यो विरुजः शीघ्रमुदतिष्ठन्महीतलात् ॥ ४२ ॥
तमुत्थितं ते हरयो भूतलात्प्रेक्ष्य लक्ष्मणम् ॥ साधुसाध्विति सुप्रीताः सुषेणं प्रत्यपूजयन् ॥ ४३ ॥
एह्येहीत्यब्रवीद्रामो लक्ष्मणं परवीरहा ॥ सस्वजे स्नेहगाढं च बाष्पपर्याकुलेक्षणः ॥ ४४ ॥
अब्रवीच्च परिष्वज्य सौमित्रिं राघवस्तदा ॥ दिष्ट्या त्वां वीर पश्यामि मरणात्पुनरागतम् ॥ ४५ ॥
न हि मे जीवितेनार्थः सीतया चापि लक्ष्मण ॥ को हि मे विजयेनार्थस्त्वयि पञ्चत्वमागते ॥४६॥
इत्येवं वदतस्तस्य राघवस्य महात्मनः ॥ खिन्नः शिथिलया वाचा लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥४७॥
तां प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाय पुरा सत्यपराक्रम ॥ लघुः कश्चिदिवासत्त्वो नैवं वक्तुमिहार्हसि ॥ ४८ ॥
न हि प्रतिज्ञां कुर्वन्ति वितथां साधवोऽनघ ॥ लक्षणं हि महत्त्वस्य प्रतिज्ञापरिपालनम् ॥ ४९ ॥
नैराश्यमुपगन्तुं ते तदलं मत्कृतेऽनघ ॥ वधेन रावणस्याद्य प्रतिज्ञामनुपालय ॥ ५० ॥

कार्यः ॥ ३१—३३ ॥ इति संचिन्त्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ समतोलयत् उदक्षिपत् ॥ ३४—३६ ॥ संन्यस्य सेनामध्ये निक्षिप्य ॥३७—४४॥ अब्रवीदित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ ४५—४७ ॥ तां प्रतिज्ञां रावणं हत्वा विभीषणमभिषेक्ष्यामीत्येवंरूपां ॥४८—४९ ॥ नैराश्यं सीतायां विजये चोपेक्षां ॥ ५० ॥

यदिगच्छामि तदादोषः स्यात् लक्ष्मणप्राणप्रणाशेनप्रत्यवेयां । वैक्लव्यं अचातुर्यप्रयोजकचित्तलोलता । यत्तुनागोजिभट्टेन 'विशल्यकरणीपदंतन्मात्रपरंरूढ्याव्याख्याय, लक्ष्मणस्यसप्राणत्वादवश्यमपेक्षितांयद्यगृहीत्वाऽन्यांवातदाभासांगृहीत्वागच्छामितदा महद्वैक्लव्यं अचतुरात्वादिदोषः स्यात् । विचारकरणेतु कालात्ययेनलक्ष्मणस्यप्राणनाशोदोषः स्यात्' इतिव्याख्यातंतत्तु पूर्वंसुषेणेन चतसृणामोषधीनामानयनविषयेस्पष्टमुक्तेरेकमात्रानधिकारिकत्वाद्बहूनांवानराणामेतच्चतुष्टययोग्यावस्थावत्त्वोज्जीवनादिवैचित्र्यदर्शनाच्च 'ओषधीर्नावगच्छामि' इत्युत्तरत्रोक्तेश्चासंभावितम् ॥ ३३ ॥ **ति०** त्रिः प्रकंप्य स्वेनपुरास्थापितस्यापिपुनरुत्पाटनार्थंत्रिःकंपनं । पूर्वसंगृहीतौषधीनांमूर्च्छितयूथपेषुव्ययात्पुनरस्यप्रेषणमितिबोध्यं ॥ **स०** हनुमद्बलेनप्राक्तोपिटङ्कितवदतिश्लेषात्त्रिःकंपनमितिमन्तव्यं ॥ ३४ ॥ **स०** नभस्तलादितिबहुषुपुस्तकेषुपाठः । यत्तुनागोजिभट्टः स्थलान्नभउत्पपातेतिव्याख्यातवान् तत्तु पञ्चम्येव साक्षादितिभ्रान्त्यैवयोजनाऽसामर्थ्येनचेतिज्ञेयं ॥ नभस्तलादितिल्यब्लोपनिमित्तापञ्चमी । नभस्तलंप्राप्योत्पपातेत्यन्वयः । स्थलशब्दोपिपदान्तरसापेक्षार्थइतिभ्वादिपदाभावाल्लक्षणयास्थलविशेषस्यकल्प्यत्वाच्च ॥ ३६ ॥ **रामानु०** "लक्ष्मणायददौनस्यंसुषेणःपरमौषधं" इत्येतत्प्रकारेणेन्द्रजिद्युद्धेशल्यपीडितानांलक्ष्मणादीनांचिकित्सांकृतवतासंगृहीतौषधेनसुषेणेन "सौम्यशीघ्रमितोगत्वा शैलमोषधिपर्वतम्" इतिहनुमत्प्रेषणमनुपपन्नमिवप्रतीयते । अत्रलक्ष्मणविभीषणादिचिकित्सायामोषधिजातंसर्वंविनियुक्तमितिपरिहारस्यवक्तुंशक्यत्वेपिअविस्मरणशीलस्यहनुमतः स्वेनैवाचिरस्थापितपर्वतविषयकंप्रतर्केणावगच्छामीत्यभिधानं त्रिःप्रकंप्योत्पाटनंचविरुद्धमिवप्रतीयते । अत्रपरिहारोविद्वद्भिश्चिन्तनीयः ॥ ४१ ॥ **स०** यंपूर्वमालिङ्ग्यबाष्पपर्याकुलेक्षणोऽभूत्तंगाढंसस्वजे ॥४४॥ **ति०** शिथिलयावाचाखिन्नः 'कोहिमेजीवितेनार्थः' इत्येवंरूपया रावणवधविभीषणराज्यदानप्रतिज्ञाशैथिल्यकरयावाचाखिन्नइत्यर्थः ॥ ४७ ॥ **स०** प्रतिज्ञां प्रतिज्ञायतइतिप्रतिज्ञा रावणवधादिः ॥ ४८ ॥

[पा०] १ ख. ग. श्रेष्ठमप्रकंप्योगिरेस्तटं. २ ग. घ. झ. ञ. गिरेस्तटं. ३ ङ. झ. ञ. ट. उत्पपात. ४ झ.—ट. ओषधीर्नावगच्छामिताअहं. ५ ङ. झ. ञ. ट. सर्वेवानरपुङ्गवाः. घ. ऋक्षवानरपुङ्गवाः. ६ च. छ. ञ. ट. सस्वजेगाढमालिङ्ग्य.

न जीवन्यास्यते शत्रुस्तव बाणपथं गतः ॥ नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य सिंहस्येव महागजः ॥ ५१ ॥
अहं तु वधमिच्छामि शीघ्रमस्य दुरात्मनः ॥ यावदस्तं न यात्येष कृतकर्मा दिवाकरः ॥ ५२ ॥
यदि वधमिच्छसि रावणस्य संख्ये यदि च कृतां त्वमिहेच्छसि प्रतिज्ञाम् ॥
यदि तव राजवरात्मजाभिलाषः कुरु च वचो मम शीघ्रमद्य वीर ॥ ५३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

रथान्तरारोहणेनपुनस्समरायसमागच्छतिरावणे इन्द्रेण रामाय मातलिसनाथनिजरथप्रेषणम् ॥ १ ॥ रथस्थाभ्यां रामरावणाभ्यामद्भुतयुद्धप्रवर्तनम् ॥ २ ॥ तदा लोकभयावहमहोत्पातप्रादुर्भावः ॥ ३ ॥

लक्ष्मणेन तु तद्वाक्यमुक्तं श्रुत्वा स राघवः ॥ संदधे परवीरघ्नो धनुरादाय वीर्यवान् ॥
रावणाय शरान्घोरान्विससर्ज चमूमुखे ॥ १ ॥
अथान्यं रथमारुह्य रावणो राक्षसाधिपः ॥ अभ्यद्रवत काकुत्स्थं स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ २ ॥
दशग्रीवो रथस्थस्तु रामं वज्रोपमैः शरैः ॥ आजघान महाघोरैर्धाराभिरिव तोयदः ॥ ३ ॥
दीप्तपावकसंकाशैः शरैः काञ्चनभूषणैः ॥ निर्बिभेद रणे रामो दशग्रीवं समाहितम् ॥ ४ ॥
भूमौ स्थितस्य रामस्य रथस्थस्य च रक्षसः ॥ न समं युद्धमित्याहुर्देवगन्धर्वदानवाः ॥ ५ ॥
[ततो देववरः श्रीमाञ्श्रुत्वा तेषां वचोऽमृतम् ॥ आहूय मातलिं शक्रो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ६ ॥
रथेन मम भूयिष्ठं शीघ्रं याहि रघूत्तमम् ॥ आहूय भूतलं यातः कुरु देवहितं महत् ॥ ७ ॥
इत्युक्तो देवराजेन मातलिर्देवसारथिः ॥ प्रणम्य शिरसा देवं ततो वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥
शीघ्रं यास्यामि देवेन्द्र सारथ्यं च करोम्यहम् ॥ ततो हयैश्च संयोज्य हरितैः स्यन्दनोत्तमम् ॥९॥]
ततः काञ्चनचित्राङ्गः किङ्किणीशतभूषितः ॥ तरुणादित्यसंकाशो वैडूर्यमयकूबरः ॥ १० ॥

यास्यते यास्यति ॥५१॥ कृतकर्मा कृतसंचारः ॥५२॥ कृतां निर्व्यूढां ॥ ५३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

अथेन्द्ररथमारुह्य संग्रामस्त्रिशततमे—लक्ष्मणेनेत्यादि ॥ १—९ ॥ तत इत्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ कूबरः युगाधारदारु । "कूबरस्तु युगंधरः" इत्यमरः । काञ्चनापीडैः काञ्चनालंकारैः । श्वेतप्रकीर्णकैः श्वेतचामरैः । "चामरं तु प्रकीर्णकं" इत्यमरः । हरिभिः हरितवर्णैः । रुक्मवेणुध्वजः कनकदण्डध्वजः । देवराजरथ इति । य इति शेषः ।

ति० कृतकर्मा अद्यतनकर्तव्यांशेकृतलोकानुग्रहः । यावदस्तंनयातीत्यनेनाश्विनशुक्लप्रतिपद्येषावर्तेतिगम्यते । स० कृतकर्मा-लोककृतकर्मसाक्षी ॥ ५२ ॥ इतिद्व्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १०२ ॥

स० धनुरादायबाणान्संदधे । चमूमुखेरावणाय तस्य ॥ १ ॥ स्वर्भानुः राहुः अत्रापिनागोजिभट्टेन " अथान्यंरथमास्थाय " त्यनेनरावणेनशुक्राज्ञयाजयनिमित्तंनिकुंभिलायामारब्धहोमकर्मणोवानरद्वाराहिसनंपुराणान्तरोक्तमत्रानुसंधेयमितिसूचितमितिवदता"शीघ्रंशुक्रान्तिकंययौ"इत्यारभ्य—"प्रविश्यान्तःपुरेवेश्मन्यङ्गदोवेगवत्तरः । समानयस्केशपाशेधृत्वामन्दोदरींशुभाम् ।" इत्यादि गर्भीकृत्य—"दृढंस्यन्दनमास्थाय"इत्यन्तमध्यात्मरामायणं संगृहीतमितिज्ञायते । तत्प्रामाण्येसंदिहतेमहान्तइतिनतदुक्तंज्ञापकं ।

[पा०] १ ङ. च. झ. ञ. ट. बाणवशंगतः. २ क.—ङ. झ. ञ. ट. राजसुताभिलाषआर्यकुरुच. ३ ख. ग. ङ. झ. मास्थाय. ४ ङ. च. छ. झ. ट. महाशैलंधाराभिरिव. ५ ततोदेववरइत्यादयः स्यन्दनोत्तममित्यन्ताःश्लोकाः ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पाठेषुदृश्यन्ते.

सदश्वैः काञ्चनापीडैर्युक्तः श्वेतप्रकीर्णकैः ॥ हरिभिः सूर्यसंकाशैर्हेमजालविभूषितैः ॥
रुक्मवेणुध्वजः श्रीमान्देवराजरथो वरः ॥ ११ ॥
देवराजेन संदिष्टो रथमारुह्य मातलिः ॥ अभ्यवर्तत काकुत्स्थमवतीर्य त्रिविष्टपात् ॥ १२ ॥
अब्रवीच्च तदा रामं सप्रतोदो रथे स्थितः ॥ प्राञ्जलिर्मातलिर्वाक्यं सहस्राक्षस्य सारथिः ॥ १३ ॥
सहस्राक्षेण काकुत्स्थ रथोयं विजयाय ते ॥ दत्तस्तव महासत्त्व श्रीमञ्शत्रुनिबर्हण ॥ १४ ॥
इदमैन्द्रं महच्चापं कवचं चाग्निसन्निभम् ॥ शराश्चादित्यसंकाशाः शक्तिश्च विमला शिता ॥ १५ ॥
आरुह्येमं रथं वीर राक्षसं जहि रावणम् ॥ मया सारथिना राजन्महेन्द्र इव दानवान् ॥ १६ ॥
इत्युक्तः संपरिक्रम्य रथं समभिवाद्य च ॥ आरुरोह तदा रामो लोकाँल्लक्ष्म्या विराजयन् ॥ १७ ॥
तद्बभूवाद्भुतं युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ रामस्य च महाबाहो रावणस्य च रक्षसः ॥ १८ ॥
स गान्धर्वेण गान्धर्वं दैवं दैवेन राघवः ॥ अस्त्रं राक्षसराजस्य जघान परमास्त्रवित् ॥ १९ ॥
अस्त्रं तु परमं घोरं राक्षसं राक्षसाधिपः ॥ ससर्ज परमक्रुद्धः पुनरेव निशाचरः ॥ २० ॥
ते रावणधनुर्मुक्ताः शराः काञ्चनभूषणाः ॥ अभ्यवर्तन्त काकुत्स्थं सर्पा भूत्वा महाविषाः ॥ २१ ॥
ते दीप्तवदना दीप्तं वमन्तो ज्वलनं मुखैः ॥ राममेवाभ्यवर्तन्त व्यादितास्या भयानकाः ॥ २२ ॥
तैर्वासुकिसमस्पर्शैर्दीप्तभोगैर्महाविषैः ॥ दिशश्च संतताः सर्वाः प्रदिशश्च समावृताः ॥ २३ ॥
तान्दृष्ट्वा पन्नगान्रामः समापतत आहवे ॥ अस्त्रं गारुत्मतं घोरं प्रादुश्चक्रे भयावहम् ॥ २४ ॥
ते राघवशरा मुक्ता रुक्मपुङ्खाः शिखिप्रभाः ॥ सुपर्णाः काञ्चना भूत्वा विचेरुः सर्पशत्रवः ॥ २५ ॥
ते तान्सर्वाञ्शराञ्जघ्नुः सर्परूपान्महाजवान् ॥ सुपर्णरूपा रामस्य विशिखाः कामरूपिणः ॥ २६ ॥
अस्त्रे प्रतिहते क्रुद्धो रावणो राक्षसाधिपः ॥ अभ्यवर्षत्तदा रामं घोराभिः शरवृष्टिभिः ॥ २७ ॥
ततः शरसहस्रेण राममक्लिष्टकारिणम् ॥ अर्दयित्वा शरौघेण मातलिं प्रत्यविध्यत ॥ २८ ॥
चिच्छेद केतुमुद्दिश्य शरेणैकेन रावणः ॥ पातयित्वा रथोपस्थे रथात्केतुं च काञ्चनम् ॥
ऐन्द्रानपि जघानाश्वाञ्शरजालेन रावणः ॥ २९ ॥
तं दृष्ट्वा सुमहत्कर्म रावणस्य दुरात्मनः ॥ विषेदुर्देवगन्धर्वा दानवाश्चारणैः सह ॥ ३० ॥

योस्ति तमारुह्येत्युत्तरत्रान्वयः । संदिष्टः चोदितः त्रिविष्टपात् स्वर्गात् ॥ १०—१२ ॥ प्रतोदः अश्वप्रेरणकाष्ठं ॥ १३ ॥ सहस्राक्षेणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ इदमिति ॥ अत्र चापादिषु यथायोग्यं दत्त इत्येतल्लिङ्गवचनविपरिणामेन योजनीयं ॥ १४—१६ ॥ संपरिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य । लोकान् लक्ष्म्या विराजयन् चन्द्रप्रभयेव स्वकान्त्या सर्वलोकान् प्रकाशयन्नित्यर्थः ॥ १७—२१ ॥ व्यादितास्याः व्यात्ताननाः । भयानकाः भयंकराः ॥ २२ ॥ दीप्तभोगैः दीप्तफणैः । "भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः" इत्यमरः । प्रदिशः दिक्कोणाः ॥ २३ ॥ प्रादुश्चक्रे प्रयुयुजे ॥ २४ ॥ शिखिप्रभाः अग्निप्रभाः सुपर्णाः गरुडाः ॥ २५—२८ ॥ चिच्छेदेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ केतुं ध्वजपटं । उद्दिश्य लक्षी-

---

अथान्यमित्यस्य पूर्वयुद्धकालेरथध्वजादीनांशैथिल्यादन्यमित्युक्तिसंभवेनोक्तार्थस्यासूचकत्वाच्च । ति० पूर्वरणात्पलायनोक्त्यारावणोद्देश्यकशरविसर्गस्यरणभूमावसंभवादाश्विनप्रतिपन्मध्याह्नेएतद्युद्धप्रवृत्तिः ॥ २ ॥ ति० देवराजेनसंदिष्टः शीघ्रंगच्छेत्याज्ञप्तो मातलिरित्यन्वयः । पूर्वाज्ञयावस्तुसज्जीकरणं । पुनराज्ञयामनुष्यलोकंप्रतिचलनमितिबोध्यम् ॥ १२ ॥ ति० द्वैरथं द्वौरथौययोस्तौ द्विरथौ । तयोरिदंद्वैरथं ॥ १८ ॥

राममार्तं तदा दृष्ट्वा सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ व्यथिता वानरेन्द्राश्च बभूवुः सविभीषणाः ॥ ३१ ॥
रामचन्द्रमसं दृष्ट्वा ग्रस्तं रावणराहुणा ॥ प्राजापत्यं च नक्षत्रं रोहिणीं शशिनः प्रियाम् ॥
समाक्रम्य बुधस्तस्थौ प्रजानामशुभावहः ॥ ३२ ॥
सधूमपरिवृत्तोर्मिः प्रज्वलन्निव सागरः ॥ उत्पपात तदा क्रुद्धः स्पृशन्निव दिवाकरम् ॥ ३३ ॥
शस्त्रवर्णः सुपरुषो मन्दरश्मिर्दिवाकरः ॥ अदृश्यत कबन्धाङ्कः संसक्तो धूमकेतुना ॥ ३४ ॥
कोसलानां च नक्षत्रं व्यक्तमिन्द्राग्निदैवतम् ॥ आक्रम्याङ्गारकस्तस्थौ विशाखामपि चाम्बरे ॥३५॥
दशास्यो विंशतिभुजः प्रगृहीतशरासनः ॥ अदृश्यत दशग्रीवो मैनाक इव पर्वतः ॥ ३६ ॥
निरस्यमानो रामस्तु दशग्रीवेण रक्षसा ॥ नाशक्नोदभिसंधातुं सायकान्रणमूर्धनि ॥ ३७ ॥
स कृत्वा भ्रुकुटिं क्रुद्धः किंचित्संरक्तलोचनः ॥ जगाम सुमहाक्रोधं निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ३८ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

रामेण मातलिसमानीतेन्द्रशक्त्या रावणविसृष्टशूलविभेदनपूर्वकं रावणललाटोरसिबाणैः प्रहरणम् ॥ १ ॥

तस्य क्रुद्धस्य वदनं दृष्ट्वा रामस्य धीमतः ॥ सर्वभूतानि वित्रेसुः प्राकम्पत च मेदिनी ॥ १ ॥
सिंहशार्दूलवाञ्शैलः संचचाल चलद्रुमः ॥ बभूव चातिक्षुभितः समुद्रः सरितांपतिः ॥ २ ॥
खगाश्च खरनिर्घोषा गगने परुषा घनाः ॥ औत्पातिकानि नर्दन्तः समन्तात्परिचक्रमुः ॥ ३ ॥
रामं दृष्ट्वा सुसंक्रुद्धमुत्पातांश्च सुदारुणान् ॥ वित्रेसुः सर्वभूतानि रावणस्याभवद्भयम् ॥ ४ ॥
विमानस्थास्तदा देवा गन्धर्वाश्च महोरगाः ॥ ऋषिदानवदैत्याश्च गरुत्मन्तश्च खेचराः ॥ ५ ॥
ददृशुस्ते महायुद्धं लोकसंवर्तसंस्थितम् ॥ नानाप्रहरणैर्भीमैः शूरयोः संप्रयुध्यतोः ॥ ६ ॥
ऊचुः सुरासुराः सर्वे तदा विग्रहमागताः ॥ प्रेक्षमाणा महद्युद्धं वाक्यं भक्त्या प्रहृष्टवत् ॥ ७ ॥

कृत्य । रथात् रथावयवदण्डात् ॥ २९—३१ ॥ रामस्य तादृशदशादर्शनेन संजातानि दिव्यानि भौमानि च वैकृतान्याह—रामचन्द्रमसमित्यादिना ॥ प्राजापत्यं नक्षत्रं प्रजापतिदेवताकनक्षत्रभूतां रोहिणीं। बुधे रोहिणीं प्राप्ते जगत्पीडा भवतीति भावः ॥३२—३३ ॥ शस्त्रवर्णः असितश्यामः ॥ ३४ ॥ कोसलानां इक्ष्वाकूणां । विशाखायास्तन्नक्षत्रत्वमेतत्काण्डचतुर्थसर्गे दर्शितं ॥ ३५—३६ ॥ अभिसंधातुं धनुष्यारोपयितुं ॥ ३७ ॥ अथैतद्दर्शनेन रामकोपं दर्शयति—स कृत्वेति ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

अथ रावणस्य शूलोद्धरणं चतुःशततमे—तस्येत्यादि ॥ १—२ ॥ औत्पातिकानि उत्पातसूचकानि । नर्दन्तः गर्जन्तः ॥ ३—४ ॥ विमानस्था इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । लोकसंवर्तस्य प्रलयस्येव संस्थितं संस्थानं यस्य तत्तथोक्तं ॥ ५—६ ॥ विग्रहमागताः विग्रहं युद्धं उद्दिश्यआगताः । युद्धं द्रष्टुमागता इत्यर्थः । यद्वा विग्रहमागताः रामरावणपक्षपातात् परस्परं कलहाय-

ति० एतेउत्पातारामस्यतथामनुष्यधर्मेनटनसूचकाइतिबोध्यं ॥ ३७ ॥ ती० क्रुद्धः सरामः सुमहाक्रोधंजगाम । सुमहाक्रोधप्राप्तौ स्वजनार्तिर्भूतवैपरीत्यंरावणपराक्रमश्चनिमित्तं ॥ ३८ ॥ इतित्र्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १०३ ॥

स० उत्तरग्रन्थेनसहैकःखण्डःएकोनसप्ततिश्लोकात्मासर्गइतिकेचिदाहुः । सर्गान्तिमश्लोकवृत्तादिभेदस्यप्रायिकत्वात् 'तस्यक्रुद्धस्य'इतिसर्गप्रारंभपद्यमिति केचित् ॥ १ ॥

[पा०] १ ख. ग. ङ.—ट. तदायुद्धं.

दशग्रीवं जयेत्याहुरसुराः समवस्थिताः ॥ देवा राममथोचुस्ते त्वं जयेति पुनः पुनः ॥ ८ ॥
एतस्मिन्नन्तरे क्रोधाद्राघवस्य स रावणः ॥ प्रहर्तुकामो दुष्टात्मा स्पृशन्प्रहरणं महत् ॥ ९ ॥
वज्रसारं महानादं सर्वशत्रुनिबर्हणम् ॥ शैलशृङ्गनिभैः कूटैश्चितं दृष्टिभयावहम् ॥ १० ॥
सधूममिव तीक्ष्णाग्रं युगान्ताग्निचयोपमम् ॥ अतिरौद्रमनासाद्यं कालेनापि दुरासदम् ॥ ११ ॥
त्रासनं सर्वभूतानां दारणं भेदनं तदा ॥ प्रदीप्तमिव रोषेण शूलं जग्राह रावणः ॥ १२ ॥
तच्छूलं परमक्रुद्धो मध्ये जग्राह वीर्यवान् ॥ अनेकैः समरे शूरै राक्षसैः परिवारितः ॥ १३ ॥
समुद्यम्य महाकायो ननाद युधि भैरवम् ॥ संरक्तनयनो रोषात्स्वसैन्यमभिहर्षयन् ॥ १४ ॥
पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिशश्च प्रदिशस्तथा ॥ प्राकम्पयत्तदा शब्दो राक्षसेन्द्रस्य दारुणः ॥ १५ ॥
अतिनादस्य नादेन तेन तस्य दुरात्मनः ॥ सर्वभूतानि वित्रेसुः सागरश्च प्रचुक्षुभे ॥ १६ ॥
स गृहीत्वा महावीर्यः शूलं तद्रावणो महत् ॥ विनद्य सुमहानादं रामं परुषमब्रवीत् ॥ १७ ॥
शूलोऽयं वज्रसारस्ते राम रोषान्मयोद्यतः ॥ तव भ्रातृसहायस्य सद्यः प्राणान्हरिष्यति ॥ १८ ॥
रक्षसामद्य शूराणां निहतानां चमूमुखे ॥ त्वां निहत्य रणश्लाघिन्करोमि तरसा समम् ॥
तिष्ठेदानीं निहन्मि त्वामेष शूलेन राघव ॥ १९ ॥
एवमुक्त्वा स चिक्षेप तच्छूलं राक्षसाधिपः ॥ २० ॥
तद्रावणकरान्मुक्तं विद्युज्ज्वालासमाकुलम् ॥ अष्टघण्टं महानादं वियद्गतमशोभत ॥ २१ ॥
तच्छूलं राघवो दृष्ट्वा ज्वलन्तं घोरदर्शनम् ॥ ससर्ज विशिखान्रामश्चापमायम्य वीर्यवान् ॥ २२ ॥
आपतन्तं शरौघेण वारयामास राघवः ॥ उत्पतन्तं युगान्ताग्निं जलौघैरिव वासवः ॥ २३ ॥
निर्ददाह स तान्बाणान्रामकार्मुकनिस्सृतान् ॥ रावणस्य महाशूलः पतङ्गानिव पावकः ॥ २४ ॥
दृष्ट्वातान्भस्मसाद्भूताञ्शूलसंस्पर्शचूर्णितान् ॥ सायकानन्तरिक्षस्थान्राघवः क्रोधमाहरत् ॥ २५ ॥
स तां मातलिनाऽऽनीतां शक्तिं वासवनिर्मिताम् ॥ जग्राह परमक्रुद्धो राघवो रघुनन्दनः ॥ २६ ॥

माना इत्यर्थः । भक्त्या प्रेक्षमाणाः सन्तः प्रहृष्टवद्वाक्यमूचुरिति संबन्धः ॥ ७ ॥ तद्वाक्यं विविच्य दर्शयति—दशग्रीवमिति ॥ यद्यप्यसुराणामपि रावणो बाधकः तथापि देवानामतिशयो मा भूदित्यसूयया रावणं वर्धयन्तीति बोध्यम् ॥ ८ ॥ एतस्मिन्नन्तर इत्यादिश्लोकचतुष्टयमेकान्वयं ॥ राघवस्य क्रोधात् राघवविषयक्रोधात् । प्रहरणं आयुधं । स्पृशन् परामृशन् । किं वेदानीं ग्रहीतुमुचितमिति क्षणं चिन्तयन्नित्यर्थः । कूटैः शिखराकारैरयःशङ्कुभिः चितं युक्तमित्यर्थः । अतिरौद्रं रौद्रं शूलमतिवर्तमानं । अनासाद्यं शत्रुभिरप्रधृष्यं । कालेन यमेन दारणं क्रकचवत्कृन्तनं । भेदनं द्विधाकरणं । दुष्टात्मा रावणः राघवस्य क्रोधात् प्रहर्तुकामः महत्प्रहरणं स्पृशन्सन् वज्रसारत्वादिविशिष्टं शूलं रोषेण प्रदीप्त इव स्थितो रावणो जग्राहेति संबन्धः ॥ ९—१६ ॥ विनद्येति । पूर्वं शूलोद्यमनजनितोत्साहकृतो नाद उक्तः । इह प्रक्षेपजनितोत्साहकृतो नाद इति विवेकः ॥ १७—१८ ॥ रक्षसामित्यादिसार्धश्लोकमेकान्वयं ॥ त्वां विनिहत्य रक्षोभिः समं करिष्यामीत्यर्थः । "तुल्यार्थैः" इत्यादिना षष्ठी ॥ १९—२० ॥ विद्युज्ज्वाला विद्युत्सदृ-

स० यद्यपि पूर्वंसुरासुराइतिसमीरणाद्देवाराममथोचुरितिपूर्वंदेवाः पूर्वंदेवास्तुतदनन्तरमुदाहर्तव्याः । तथापि तेषांबाहुल्यात्तद्याच्ञायानैष्फल्यान्निर्देशमात्रेणमाननीयताभिप्रेणनाद्वाप्रथमतोनिर्देशः । तत्रापिसाधवोसुराराम पक्षपातिनःसन्तीतिविशेषद्योतनाय व्युत्क्रमनिर्देशश्चेतिवारामपराजयरूपोव्युत्क्रमोन । अपितु निर्देशमात्रइतिज्ञापनायवाऽयंनिर्देशइतिज्ञेयम् ॥८॥ **स०** भ्रातृसहायस्य लक्ष्मणमात्रसहायकस्य मद्भ्रातृविभीषणसहायस्यवा ॥ १८ ॥

[पा०] १ क. ख. झ. ञ. ट. कूटैश्चित्तदृष्टि. २ च. छ. भयावहैः. ३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. जग्राह ४ ङ. झ. क्रोधमर्च्छितः.

सा तोलिता बलवता शक्तिर्घण्टाकृतस्वना ॥ नभः प्रज्वालयामास युगान्तोल्केव सप्रभा ॥ २७ ॥
सा क्षिप्ता राक्षसेन्द्रस्य तस्मिञ्शूले पपात ह ॥ भिन्नः शक्त्या महाञ्शूलो निपपात हतद्युतिः[1] ॥
[साधुसाध्विति भूतानि प्रशशंसू रघूत्तमम् ॥ २८ ॥][2]
निर्बिभेद ततो बाणैर्हयानस्य महाजवान् ॥ रामस्तीक्ष्णैर्महावेगैर्वज्रकल्पैः शितैः शरैः[3] ॥ २९ ॥
निर्बिभेदोरसि ततो रावणं निशितैः शरैः ॥ राघवः परमायत्तो ललाटे पत्रिभिस्त्रिभिः ॥ ३० ॥
स शरैर्भिन्नसर्वाङ्गो गात्रप्रस्रुतशोणितः ॥ राक्षसेन्द्रः समूहस्थः फुल्लाशोक इवाबभौ ॥ ३१ ॥
स रामबाणैरभिविद्धगात्रो निशाचरेन्द्रः क्षतजार्द्रगात्रः ॥
जगाम खेदं च समाजमध्ये क्रोधं च चक्रे सुभृशं[4] तदानीम् ॥ ३२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

रामेणरावणंप्रति सीताहरणरूपकुकर्मानुव्याहरणेनगर्हणपूर्वकं बाणगणाभिवर्षणम् ॥ १ ॥ रामबाणगणाभिघातनिर्विण्ण-तया कर्तव्यमूढेसतिरावणे तत्सारथिना रणाङ्गणादन्यतोरथापवाहनम् ॥ २ ॥

स तेन तु तथा क्रोधात्काकुत्स्थेनार्दितो रणे[5] ॥ रावणः समरश्लाघी महाक्रोधमुपागमत् ॥ १ ॥
स दीप्तनयनो रोषाच्चापमायम्य वीर्यवान्[6] ॥ अभ्यर्दयत्सुसंक्रुद्धो राघवं परमाहवे ॥ २ ॥
बाणधारासहस्रैस्तैः सतोयद इवाम्बरात् ॥ राघवं रावणो बाणैस्तटाकमिव पूरयत् ॥ ३ ॥
पूरितः शरजालेन धनुर्मुक्तेन संयुगे ॥ महागिरिरिवाकम्प्यः काकुत्स्थो न प्रकम्पते ॥ ४ ॥
स शरैः शरजालानि वारयन्समरे स्थितः ॥ गभस्तीनिव सूर्यस्य प्रतिजग्राह वीर्यवान् ॥ ५ ॥
ततः शरसहस्राणि क्षिप्रहस्तो निशाचरः ॥ निजघानोरसि क्रुद्धो राघवस्य महात्मनः ॥ ६ ॥
स शोणितसमादिग्धः समरे लक्ष्मणाग्रजः ॥ दृष्टः फुल्ल इवारण्ये सुमहान्किंशुकद्रुमः ॥ ७ ॥
शराभिघातसंरब्धः सोपि जग्राह सायकान् ॥ काकुत्स्थः सुमहातेजा युगान्तादित्यतेजसः ॥
ततोऽन्योन्यं सुसंरब्धावुभौ तौ रामरावणौ ॥ शरान्धकारे समरे नोपालक्षयतां तदा ॥ ९ ॥
ततः क्रोधसमाविष्टो रामो दशरथात्मजः ॥ उवाच रावणं वीरः प्रहस्य परुषं वचः ॥ १० ॥

शज्वाला ॥२१--२८ ॥ बाणैः शब्दायमानैः। "अण बाण शब्दे" इत्यस्मात् पचाद्यच्। बाणशब्दः शरभेद-संज्ञेत्यप्याहुः ॥२९॥ पत्रिभिस्त्रिभिरिति प्रयोगभेदान्न-पुनरुक्तिः। पत्रिभिः पत्रवद्भिरित्येके ॥३०॥ समूहस्थः युद्धस्थः ॥ ३१ ॥ समाजे युद्धे ॥३२॥ इति श्रीगोवि-न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥१०४॥

अथ श्रान्तस्य रावणस्य सूतेन रथापवाहनं पञ्च-शततमे-स तु तेनेत्यादि ॥ १—२ ॥ बाणधारास-हस्रैः हेतुभिः तोयद इव रावणः तैः धाराभूतैः बाणैः तटाकमिव रामं पूरयत् अपूरयत् ॥३—८॥ अन्योन्यं

स० बाणवद्भिः "वणशब्दे बाणेत्येके" इत्युक्तेःशब्दायमानैः । बाणवद्भिः केषुचित्प्रधानेषुसाक्षाज्ज्याविसृष्टेष्विषुषु तेभ्योपिराम-माहात्म्येननिस्सरन्तिबाणाइतिबाणानांबाणवत्त्वंसंभवतीतिबातथोक्तिः ॥ २९ ॥ ति० समूहस्थः समूहतयास्थितः । बहुशिरः-पाणित्वात्तथात्वं ॥ ३१ ॥ इतिचतुरधिकशततमःसर्गः ॥ १०४ ॥

[पा०] १ क. ङ.—ट. गतद्युतिः. ख. ग. महाद्युतिः. २ इदमर्धं क. ख. च. छ. पाठेषुदृश्यते. ३ झ. ठ. रामः शितैर्हयानेवैर्बाणैर्वज्रविशिखैः. ४ च. छ. ज. ट. समर्भदशास्यः. ५ ङ.—ट. भृशं. ६ ख. ङ.—ट. दीप्तनयनोमर्षाच्चापमुद्यम्य.

मम भार्या जनस्थानादज्ञानाद्राक्षसाधम ॥ हृता ते विवशा यस्मात्तस्मात्त्वं नासि वीर्यवान् ॥ ११ ॥
मया विरहितां दीनां वर्तमानां महावने ॥ वैदेहीं प्रसभं हृत्वा शूरोऽहमिति मन्यसे ॥ १२ ॥
स्त्रीषु शूर विनाथासु परदाराभिमर्शक ॥ कृत्वा कापुरुषं कर्म शूरोहमिति मन्यसे ॥ १३ ॥
भिन्नमर्याद निर्लज्ज चारित्रेष्वनवस्थित ॥ दर्पान्मृत्युमुपादाय शूरोऽहमिति मन्यसे ॥ १४ ॥
शूरेण धनदभ्रात्रा बलैः समुदितेन च ॥ श्लाघनीयं यशस्यं च कृतं कर्म महत्त्वया ॥ १५ ॥
उत्सेकेनाभिपन्नस्य गर्हितस्याहितस्य च ॥ कर्मणः प्राप्नुहीदानीं तस्याद्य सुमहत्फलम् ॥ १६ ॥
शूरोऽहमिति चात्मानमवगच्छसि दुर्मते ॥ नैव लज्जाऽस्ति ते सीतां चोरवद्व्यपकर्षतः[1] ॥ १७ ॥
यदि मत्सन्निधौ सीता धर्षिता स्यात्त्वया बलात् ॥ भ्रातरं तु खरं पश्येस्तदा मत्सायकैर्हतः ॥१८॥
दिष्ट्याऽसि मम दुष्टात्मंश्चक्षुर्विषयमागतः ॥ अद्य त्वां सायकैस्तीक्ष्णैर्नयामि[2] यमसादनम् ॥ १९ ॥
अद्य ते मच्छरैश्छिन्नं शिरो ज्वलितकुण्डलम् ॥ क्रव्यादा व्यपकर्षन्तु विकीर्णं रणपांसुषु ॥ २० ॥
निपत्योरसि गृध्रास्ते क्षितौ क्षिप्तस्य रावण ॥ पिबन्तु रुधिरं तर्षाच्छरशल्यान्तरोत्थितम् ॥ २१ ॥
अद्य मद्बाणभिन्नस्य गतासोः पतितस्य ते ॥ कर्षन्त्वन्त्राणि पतगा गरुत्मन्त इवोरगान् ॥ २२ ॥
[[3]दुष्टोसि महतः कालाद्दिष्ट्या दृष्टिपथं गतः ॥ अद्य क्रोधं विमोक्ष्यामि सीताहरणसंभवम्] ॥२३॥
इत्येवं संवदन्वीरो रामः शत्रुनिबर्हणः ॥ राक्षसेन्द्रं समीपस्थं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ २४ ॥
बभूव द्विगुणं वीर्यं बलं हर्षश्च संयुगे ॥ रामस्यास्त्रबलं चैव शत्रोर्निधनकाङ्क्षिणः ॥ २५ ॥
प्रादुर्बभूवुरस्त्राणि सर्वाणि विदितात्मनः ॥ प्रहर्षाच्च महातेजाः शीघ्रहस्ततरोऽभवत् ॥ २६ ॥
शुभान्येतानि चिह्नानि विज्ञायात्मगतानि सः ॥ भूय एवार्दयद्रामो रावणं राक्षसान्तकृत् ॥ २७ ॥
हरीणां चाश्मनिकरैः शरवर्षैश्च राघवात् ॥ हन्यमानो दशग्रीवो विघूर्णहृदयोऽभवत् ॥ २८ ॥
यदा च शस्त्रं नारेभे न व्यकर्षच्छरासनम् ॥ नास्य प्रत्यकरोद्वीर्यं विक्लवेनान्तरात्मना ॥ २९ ॥
क्षिप्ताश्चापि शरास्तेन शस्त्राणि विविधानि च ॥ न रणार्थाय वर्तन्ते मृत्युकालेऽभिवर्ततः ॥ ३० ॥

नोपालक्षयतामित्यन्वयः ॥ ९—१० ॥ मम अज्ञानात् ममादर्शनात् त्वदविवेकादिति वा। ते त्वया ॥ ११—१२ ॥ कापुरुषं कापुरुषसंबन्धि ॥ १३—१४ ॥ शूरेणेत्यादि सोपहासोक्तिः ॥ १५ ॥ उत्सेकेन गर्वेण ॥ १६—१९ ॥ शिरो ज्वलितकुण्डलमित्यनेन तदानीमन्तकाले रावण एकशिरस्कः स्थित इति गम्यते ॥ २० ॥ तर्षः पिपासा । शरशल्यान्तरोत्थितं शरशल्यक्षतविवरादुत्थितमित्यर्थः ॥ २१–२७ ॥ राघवात् राघवस्य । विभक्तिव्यत्यय आर्षः । विघूर्णहृदयः भ्रान्तहृदयः ॥ २८ ॥ यदा चेत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं । यदा शस्त्रं नारेभे शस्त्रं न प्रयुक्तवान् । शरासनं च न व्यकर्षत् । यदा च विक्लवेन विवशेन । अन्तरात्मना मनसा हेतुना । अस्य रामस्य वीर्यं स्ववीर्यं च न प्रत्यकरोत् न प्रतिजघान । तेन रावणेन क्षिप्ताः शरा अपि विविधानि शस्त्राणि च न रणार्थाय वर्तन्ते । छेदनभेदनादिरणप्रयोजनं कर्तुं यदा नाशक्नुवन् । तदा मृत्युकाले अभिवर्ततः अभिवर्तमानस्य अस्य रावणस्य । रथनेता सूतः असंभ्रान्तः सन् तदवस्थं पूर्वोक्तावस्थं रावणं समीक्ष्य तस्य रथं युद्धात् युद्धस्थलात् शनैः । अपवाहयत् अपावाहयत् । अन्य-

ति० अज्ञानात् अविवेकात् मत्स्वरूपाज्ञानाच्च ॥ ११ ॥ शस्त्रंनारेभे मोक्तुंनारब्धवान् । शरासनंयदानचकर्ष । विक्लवेन चञ्चलेनान्तरात्मना उपलक्षितोयमितिमतीरामोनास्यरावणस्यविषये वीर्यंप्रत्यकरोत् तत्संहारायनप्रदर्शितवानितिभावः । अनेन प्रतिपक्षिणिग्लानिमति मतिमता तदमतेन नतत्रशस्त्रास्त्रप्रयोगःकर्तव्यइतिनीतिमादर्शितवान्रामइतिसूचितंभवति ॥ २९ ॥ स० रावणार्थायेतिपाठेऽर्थोनिवृत्तिरित्यर्थः ॥ ३० ॥

[पा०] १ ङ. झ. चौरवत्. २ ख. ङ. च. छ. ञ. ट. क्षिप्तस्यसायकैः. ३ अयंश्लोकः क. ख. च. छ. पाठेषुदृश्यते.

सूतस्तु रथनेताऽस्य तदवस्थं समीक्ष्य तम् ॥ शनैर्युद्धादसंभ्रान्तो रथं तस्यापवाहयत् ॥ ३१ ॥
[रामबाणविभिन्नाङ्गो रावणो राक्षसेश्वरः ॥ निरस्तविक्रमस्सज्ञो रणे श्रान्तः पपात सः ॥ ३२ ॥
सूतस्तु व्यथितं बाणैः स्यन्दनस्थं निरीक्ष्य तम् ॥ तस्माद्रणादथोवाह रावणं हतपौरुषम् ॥ ३३ ॥
रथं च तस्याथ जवेन सारथिर्निवार्य भीमं जलदस्वनं तदा ॥
जगाम भीत्या समरान्महीपतिं निरस्तवीर्यं पतितं समीक्ष्य ॥ ३४ ॥]
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

अपवाहितरथंसारथिंप्रति क्रुद्धेनरावणेनभर्त्सनम् ॥ १ ॥ सारथिना तंप्रति रथापवहनस्यसहेतुकत्वोक्त्यासमाश्वासनपूर्वकं तदाज्ञया पुनारामाग्रतोरथानयनम् ॥ २ ॥

स तु मोहात्सुसंक्रुद्धः कृतान्तबलचोदितः ॥ क्रोधसंरक्तनयनो रावणः सूतमब्रवीत् ॥ १ ॥
हीनवीर्यमिवाशक्तं पौरुषेण विवर्जितम् ॥ भीरुं लघुमिवासत्त्वं विहीनमिव तेजसा ॥ २ ॥
विमुक्तमिव मायाभिरस्त्रैरिव बहिष्कृतम् ॥ मामवज्ञाय दुर्बुद्धे स्वया बुद्ध्या विचेष्टसे ॥ ३ ॥
किमर्थं मामवज्ञाय मच्छन्दमनवेक्ष्य च ॥ त्वया शत्रोः समक्षं मे रथोऽयमपवाहितः ॥ ४ ॥
त्वयाऽद्य हि ममानार्य चिरकालसमार्जितम् ॥ यशो वीर्यं च तेजश्च प्रत्ययश्च विनाशितः ॥ ५ ॥
शत्रोः प्रख्यातवीर्यस्य रञ्जनीयस्य विक्रमैः ॥ पश्यतो युद्धलुब्धोऽहं कृतः कापुरुषस्त्वया ॥ ६ ॥
यस्त्वं रथमिमं मोहान्न चोद्वहसि दुर्मते ॥ सत्योऽयं प्रतितर्को मे परेण त्वमुपस्कृतः ॥ ७ ॥
न हि तद्विद्यते कर्म सुहृदो हितकाङ्क्षिणः ॥ रिपूणां सदृशं चैतन्न त्वयैतत्स्वनुष्ठितम् ॥ ८ ॥
निवर्तय रथं शीघ्रं यावन्नोपैति मे रिपुः ॥ यदि वाऽध्युषितो वाऽसि स्मर्यन्ते यदि वा गुणाः ॥ ९ ॥
एवं परुषमुक्तस्तु हितबुद्धिरबुद्धिना ॥ अब्रवीद्रावणं सूतो हितं सानुनयं वचः ॥ १० ॥

त्रानयदिति योजना ॥२९—३४॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥१०५॥

अथ रावणरथप्रत्यानयनं षड्शततमे—स तु मोहादित्यादि ॥ मोहात् अविवेकात् ॥ १ ॥ हीनवीर्यमिवेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं। यत्र यत्र इवशब्दो नास्ति तत्र तत्रानुषञ्जनीयः। हीनवीर्यमिव हीनबलमिव। अशक्तमिव निरुत्साहमिव। असत्त्वमिव अधीरमिव। तेजसा परिभवासहनेन ॥ २—३॥ मच्छन्दं मदभिप्रायं। "वशाभिप्राययोश्छन्दः" इत्यमरः ॥४॥ प्रत्ययः रावणस्य युधि पलायनं नास्तीति सर्वेषां विश्वासः। विनाशित इत्यस्य यशआदिषु लिङ्गविपरिणामः॥ ५॥ शत्रोः पश्यतः शत्रौ पश्यति ॥ ६ ॥ यः नोद्वहसि अभिमुखं न प्रापयसि किं त्वपवाहयसि। स त्वं उपस्कृतः परेणोत्कोचादिना वशीकृत इत्ययं प्रतितर्कः सत्यः प्रतिभाति ॥ ७ ॥ न त्वयैतत् स्वनुष्ठितमिति । त्वयानुष्ठितमेतत् नतु स्वनुष्ठितं तत् ॥ ८ ॥ अध्युषितः सहवासी। सुहृदिति यावत्। उपधयोपसर्पितो वा। गुणाः सत्काराः ॥९—१०॥

स० सूतः "सारथीरथिकंरक्षेत्संप्राप्तेप्राणसंकटे"इत्याद्युक्तिज्ञमर्यादावेदितृस्वान्तरात्मप्रेरितः । रथनेता सारथिः। 'सूतःप्रसूतेप्रेरितेपिच' इतिविश्वः ॥ ३१ ॥ इतिपञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

रामानु० अध्युषितः चिरकालंमत्समीपइतिशेषः। स्मर्यन्ते यदिवागुणाः मन्निष्ठाउपकर्तृत्वादिगुणाःस्मर्यन्ते यदि ॥ ९ ॥

[पा०] १ क. ख. ञ. ट. निरीक्ष्यतं. २ रामबाणविभिन्नाङ्गइत्यादयः, पतितंसमीक्ष्येत्यन्ताःश्लोकाः ङ. च. छ. झ.

न भीतोसि न मूढोसि नोपजप्तोसि शत्रुभिः ॥ न प्रमत्तो न निस्स्नेहो विस्मृता न च सत्क्रिया ॥११॥
मया तु हितकामेन यशश्च परिरक्षता ॥ स्नेहप्रस्कन्नमनसा प्रियमित्यप्रियं कृतम् ॥ १२ ॥
नास्मिन्नर्थे महाराज त्वं मां प्रियहिते रतम् ॥ कश्चिल्लघुरिवानार्यो दोषतो गन्तुमर्हसि ॥ १३ ॥
श्रूयतां त्वभिधास्यामि यन्निमित्तं मया रथः ॥ नदीवेग इवाभोगे संयुगे विनिवर्तितः ॥ १४ ॥
श्रमं तवावगच्छामि महता रणकर्मणा ॥ न हि ते वीर सौमुख्यं प्रहर्षं वोपधारये ॥ १५ ॥
रथोद्वहनखिन्नाश्च त इमे रथवाजिनः ॥ दीना घर्मपरिश्रान्ता गावो वर्षहता इव ॥ १६ ॥
निमित्तानि च भूयिष्ठं यानि प्रादुर्भवन्ति नः ॥ तेषु तेष्वभिपन्नेषु लक्षयाम्यप्रदक्षिणम् ॥ १७ ॥
देशकालौ च विज्ञेयौ लक्षणानीङ्गितानि च ॥ दैन्यं खेदश्च हर्षश्च रथिनश्च बलाबलम् ॥ १८ ॥
स्थलनिम्नानि भूमेश्च समानि विषमाणि च ॥ युद्धकालश्च विज्ञेयः परस्यान्तरदर्शनम् ॥ १९ ॥
उपयानापयाने च स्थानं प्रत्यपसर्पणम् ॥ सर्वमेतद्रथस्थेन ज्ञेयं रथकुटुम्बिना ॥ २० ॥
तव विश्रमहेतोश्च तथैषां रथवाजिनाम् ॥ रौद्रं वर्जयता खेदं क्षमं कृतमिदं मया ॥
न मया स्वेच्छया वीर रथोऽयमपवाहितः ॥ २१ ॥
भर्तृस्नेहपरीतेन मयेदं यत्कृतं विभो ॥ २२ ॥
आज्ञापय यथातत्त्वं वक्ष्यस्यरिनिषूदन ॥ तत्करिष्याम्यहं वीर गतानृण्येन चेतसा ॥ २३ ॥
संतुष्टस्तेन वाक्येन रावणस्तस्य सारथेः ॥ प्रशस्यैनं बहुविधं युद्धलुब्धोऽब्रवीदिदम् ॥ २४ ॥
रथं शीघ्रमिमं सूत राघवाभिमुखं कुरु ॥ नाहत्वा समरे शत्रून्निवर्तिष्यति रावणः ॥ २५ ॥

नोपजप्तः उपजापं भेदं न गमितः । "भेदोपजापौ" इत्यमरः ॥ ११—१२ ॥ अस्मिन्नर्थे रथापवाहनरूपेर्थे कश्चित् कुत्रापि कुले जातः । लघुः अल्पबुद्धिः । अनार्यः दुष्टहृदय इव । मा दोषतः गन्तुं ज्ञातुं । नार्हसि । गत्यर्था ज्ञानार्थाः ॥ १३ ॥ यन्निमित्तं यत्कारणात् । "निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्" इति प्रथमा । आभोगे उन्नतप्रदेशे । आभोगान्नदीवेग इव रथः संयुगाद्विनिवार्तित इत्यर्थः । आभोगे संयुग इत्यत्र विभक्तिव्यत्ययः ॥ १४ ॥ सौमुख्यं सुमुखत्वं तन्मूलं प्रहर्षं ॥१५॥ रथेति अत्र आसन्निति शेषः ॥ १६ ॥ अभिपन्नेषु आविर्भूतेषु सत्सु । अप्रदक्षिणं प्रतिकूलं ॥१७॥ निमित्तानिकिमर्थं त्वया विचारणीयानीत्यतआह—देशेत्यादिना ॥ श्लोकत्रयमेकान्वयं । लक्षणानि शुभाशुभनिमित्तानि । इङ्गितानि मुखप्रसादवैगुण्यादीनि । दैन्यं अनुत्साहः । स्थलानि उन्नतप्रदेशाः । निम्नानि अवनतप्रदेशाः । समानि सर्वत्र समप्रदेशाः । विषमाणि निम्नोन्नतप्रदेशाः । युद्धकाल इति पूर्वोक्तानुवादः । अन्तरदर्शनं दृश्यत इति दर्शनं द्रष्टव्यं । द्रष्टव्यं रन्ध्रमित्यर्थः । अन्तरदर्शनं रन्ध्रदर्शनं कर्तव्यमित्यध्याहारो वा । उपयानं समीपगमनं । अपयानं पार्श्वतो गमनं । स्थानं स्थैर्येणावस्थानं । प्रत्यपसर्पणं अभिमुखस्थित्या पृष्ठतोपसरणं । रथकुटुम्बिना सारथिना ॥१८—२०॥ तवेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । तथा वाजिनां विश्रमहेतोश्चेत्यन्वयः । रौद्रं दुःसहं । वर्जयता अपनयता । हेतौ शतृप्रत्ययः । क्षमं युक्तं । स्वेच्छया अपनयननिमित्तं विना ॥२१॥ भर्तृस्नेहेत्यर्धं । मया यत्कृतं तदिदं भर्तृस्नेहपरीतेनैव कृतमित्यर्थः ॥ २२ ॥ यथातत्त्वं यत् कार्यस्वरूपं वक्ष्यसि तत्तथा गतानृण्येन आनृण्यं गतेन आनृण्यं कर्तव्यमिति कृतसंकल्पेन चेतसा मनसा । करिष्यामि ॥ २३—२४ ॥ निवर्तिष्यति

ती० यन्निमित्तं यस्मात्कारणात् । नदीवेगइवांभोभिः चन्द्रोदयादिनाप्रवृद्धसमुद्रांभोभिःनदीवेगइव संयुगाद्रथोविनिवर्तितः तच्छ्रूयतामितिसंबन्धः । नदीवेगइवाभोगइतिपाठे आभोगे उन्नतप्रदेशे पर्वताद्युन्नतप्रदेशेनदीवेगइवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ इतिषडुत्तरशततमःसर्गः ॥ १०६ ॥

पा०] १ क. ग. ज. वीर. २ घ. [illegible]

एवमुक्त्वा ततस्तुष्टो रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ददौ तस्मै शुभं ह्येकं हस्ताभरणमुत्तमम् ॥ २६ ॥
श्रुत्वा रावणवाक्यं तु सारथिः संन्यवर्तत ॥ २७ ॥
ततो द्रुतं रावणवाक्यचोदितः प्रचोदयामास हयान्स सारथिः ॥
स राक्षसेन्द्रस्य ततो महारथः क्षणेन रामस्य रणाग्रतोऽभवत् ॥ २८ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

अगस्त्यर्षिणा श्रीरामायरावणवधसौकर्यायादित्यहृदयस्तोत्रोपदेशः ॥ १ ॥ श्रीरामकृतादित्यहृदयजपतुष्टेनसूर्येण तंप्रति रावणवधत्वरणम् ॥ २ ॥

आदित्यहृदयप्रारम्भः ॥

ततो युद्धपरिश्रान्तं समरे चिन्तया स्थितम् ॥ रावणं चाग्रतो दृष्ट्वा युद्धाय समुपस्थितम् ॥ १ ॥
दैवतैश्च समागम्य द्रष्टुमभ्यागतो रणम् ॥ उपागम्याब्रवीद्राममगस्त्यो भगवानृषिः ॥ २ ॥
रामराम महाबाहो शृणु गुह्यं सनातनम् ॥ येन सर्वानरीन्वत्स समरे विजयिष्यसि ॥ ३ ॥

निवर्तिष्यते ॥२५—२७॥ महांश्चासौ रथश्च महारथ इति विग्रहः ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

अथादित्यहृदयोपदेशः ॥ ततो युद्धपरिश्रान्तमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ रणं द्रष्टुं दैवतैः समागम्य आगतः दैवतैः सहागतः अगस्त्यः युद्धपरिश्रान्तं उपस्थितं रावणं दृष्ट्वा कथमेनं परत्वप्रकटनं विना जेष्यामीति चिन्तया स्थितं चिन्तयन्तं च रामं दृष्ट्वा उपागम्याब्रवीत् ॥ १—२ ॥ राम रामेत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ रामस्य चिन्ताविष्टत्वात् स्वादरातिशयात्कार्यत्वरया च द्विरुक्तिः । महाबाहो इत्यनेन पूर्वकृतपराक्रमप्रकटनं । सनातनं वेदवन्नित्यं । गुह्यं रहस्यं । शृणु । तदेव रहस्यमाह—आदित्यहृदयमित्यादि ॥ आदित्यस्य हृदयं आदित्यमनःप्रसादकमित्यर्थः । पुण्यं पठतां पुण्यवर्धकं । सर्वशत्रुविनाशेपि तुल्यायव्ययन्यायेन कस्यचिन्न जयः स्यात् न तथा भवतीदमित्याह—जयावहमिति । अक्षय्यं अक्षय्यफलकं । परमं शिवं परमपावनं । सर्वमङ्गलमाङ्गल्यं सर्वमङ्गलानामपि मङ्गलं । मङ्गलानां च मङ्गलमितिवत् । स्वार्थे यत्प्रत्ययः । सर्वश्रेयः-

---

ती० ततोयुद्धपरिश्रान्तमित्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यं । रणंद्रष्टुंदैवतैःसहसमागम्यागतोऽगस्त्यः ततः सर्वास्त्रयुद्धपरिश्रान्तस्य रावणस्यरथेसूतेनरणादपनीतेसति तदन्तरं प्रोद्यतिचभास्करेयुद्धपरिश्रान्तंसमरेचिन्तयास्थितं रावणवधोपायचिन्तयोपलक्षितंरामं अग्रतः समनन्तरकाले। युद्धाय युद्धंकर्तुं समुपस्थितंरावणंचदृष्ट्वा तदा रावणमद्यैवजेष्यसि माचिन्तापरोभूः॥ किंतुस्ववीर्योपबृंहणायादित्यहृदयाख्येनस्तोत्रेण एनंसूर्यमुपतिष्ठस्वेतिस्तोत्रमुपदेक्ष्यन्नन्तरिक्षादवनिमुपगम्यराममब्रवीदित्यर्थः ॥१—२॥ ति० अथरावणवैभवंदृष्ट्वात्रस्तमिवभगवन्तंरामंभगवद्ब्रह्मदत्तरावणवैभवनिवर्तनस्यभगवद्ब्रह्मानुग्रहैकसाध्यत्वात्तदनुग्रहसिद्धयेविद्यामण्डलऋषिरगस्त्योब्रह्मरूपादित्यदेवताकत्वादादित्यहृदयाख्यंस्तोत्रमुपदिशतिस्मेत्याह—**ततोयुद्धेत्यादि** । अस्यस्तोत्रस्यागस्त्यऋषिः अनुष्टुप्छन्दः आदित्यहृदयभूतोभगवान्ब्रह्मादेवता । निरस्ताशेषविघ्नतयाब्रह्मविद्यासिद्धौसर्वत्रजयसिद्धौचविनियोगः । अस्यषडङ्गंप्रणवेन 'रश्मिमतेनमः' इत्यनेनवा । गायत्र्याषडङ्गमित्यन्ये । ततोयुद्धेत्यादि त्वरस्वेत्यन्तंस्तोत्रं । एवंभयनाटनं तन्मूलकमगस्त्यादुपदेशग्रहणंलोकानुग्रहाय । लोकस्यजयसाधनवस्तुप्रकाशनार्थमितितत्वं । युद्धपरिश्रान्तं अनेकाहोरात्रयुद्धपरिश्रान्तं तमिवस्थितं समरे समरविषये चिन्तया प्रबलोयमरिःकथंजेतव्यइतिचिन्तयायुक्तं । सारथिनापवाहितं । रावणं प्रातर्युद्धायअग्रतःरामसंमुखे समुपस्थितंदृष्ट्वास्थितं धनुरवष्टभ्यस्थितंरामं ॥ १ ॥ ति० सनातनं प्रवाहानादिभूतं अनेनस्वकल्पितत्वनिरासः ॥ ३ ॥

[पा०] १ क—ङ तम. २ ख. ङ—ट. भगवांस्तदा.

आदित्यहृदयं पुण्यं सर्वशत्रुविनाशनम् ॥ जयावहं जपेन्नित्यमक्षय्यं परमं शिवम् ॥ ४ ॥
सर्वमङ्गलमङ्गल्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ चिन्ताशोकप्रशमनमायुर्वर्धनमुत्तमम् ॥ ५ ॥
रश्मिमन्तं समुद्यन्तं देवासुरनमस्कृतम् ॥ पूजयस्व विवस्वन्तं भास्करं भुवनेश्वरम् ॥ ६ ॥
सर्वदेवात्मको ह्येष तेजस्वी रश्मिभावनः ॥ एष देवासुरगणाँल्लोकान्पाति गभस्तिभिः ॥ ७ ॥

साधनमित्यर्थः । सर्वपापप्रणाशनं सर्वपूर्वाघविनाशनं । चिन्ताशोकप्रशमनं आधिव्याधिनिवर्तकं । आयुर्वर्धनं विहितायुषोप्यधिकायुःप्रदं । उत्तमं जप्येषु श्रेष्ठं । आदित्यहृदयाख्यं स्तोत्रं जपेत् । आदित्यहृदयस्तोत्रजपे पुण्यादिवृद्धिर्भवति अतोवश्यं तत्कामस्तज्जपेदिति भावः ॥ ३—५ ॥ स्तोतव्यदेवतास्वरूपमाह—रश्मिमन्तमिति ॥ रश्मिमन्तं स्वर्णवर्णतया प्रशस्तकिरणं । समुद्यन्तं अर्घोदयादिकं विना सम्यगुदयं प्राप्नुवन्तं । इदं च ध्येयाभिप्रायेणोक्तं । न तु तदानीं सूर्योदयकालः । अगस्त्यागमनकालस्यापराह्णत्वात् । अतएव लक्ष्मणवचनं—"अहं तु वधमिच्छामि शीघ्रमस्य दुरात्मनः । यावदस्तं न यात्येष कृतकर्मा दिवाकरः" इति ॥ विवस्ते आच्छादयति तेजोन्तरमिति विवस्वान् तं । स्वभासा सर्वतेजसामाच्छादकमित्यर्थः । भास्करं भाः करोतीति भास्करः । "दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारा—"इत्यादिना टः सकारश्च । भुवनेश्वरं वर्षातपाभ्यां समस्तभुवननियन्तारं । पूजयस्व आदित्यहृदयेन तोषयस्वेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननु सत्सु देवतान्तरेषु क पूज्यत्वं तत्राह—सर्वदेवात्मक इति ॥ सर्वदेवात्मकः सर्वदेवानामात्मा । स्वार्थे कः । "सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च" इति श्रुतेः । रश्मिभिर्लोकाननुभावयतीति रश्मिभावनः । रश्मिभिः रक्षतीत्यर्थः । एतदेवाह—एष इति । देवासुरगणान् लोकान् देवासुरगणरूपाञ्जनानित्यर्थः । पाति रक्षति । "याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति" इति श्रुतेः ॥ ७ ॥

तनि० आदित्यशब्देन तन्मण्डलमुच्यते । "यएषोन्तरादित्येहिरण्मयःपुरुषोदृश्यते"इत्यत्रादित्यशब्दवत् । तस्यहृदयं अन्तःतन्मण्डलमध्यवर्तीपुरुषः । यद्वा आदित्यः सूर्यः । तस्यहृदयं हृद्गतं । 'अयपयगतौ' इतिधातुः । "यआदित्येतिष्ठन् यआदित्यमन्तरोयमयति"इत्यादिश्रुतेः । तत्प्रतिपादनंस्तोत्रमित्यर्थः । **ति०** पुण्यं पुण्यजनकं । अनेनपारत्रिकंफलमुक्तं । सर्वशत्रुविनाशनं जयावहमित्यैहिकंफलं । जपं जप्यतइतिजपं स्तोत्रं । **स०** नित्यं अर्थतः । अक्षय्यं नविद्यतेक्षयोयस्मात् । परमं स्तोत्ररत्नं । शिवं मङ्गलरूपं ॥ ४ ॥ सर्वमङ्गलमाङ्गल्यं सर्वमङ्गलवस्तूनामपिमाङ्गल्यंयस्मादितितथा ॥५॥ रश्मिवन्तं रश्मयः ज्ञानरूपाःप्रकाशरूपाश्चतद्वन्तं । यवादिरयं । जपसमयेप्रणवादित्वंनमोन्तत्वंचसंपाद्यं । "जपे न्यासेनमोन्तस्तुस्वाहान्तोहोमकर्मणि" इत्यादेः । तथाच ॐ रश्मिमतेनमः' इतिमन्त्रनिष्पत्तिः । एवमुत्तरत्रापिज्ञेयं । समुद्यन्तं सृष्टिपालनादावुद्योगवन्तं । उदयपर्वतेसमुद्यन्तंवा । देवासुरनमस्कृतं सत्वप्रधानादेवाः । तमःप्रधानाअसुराः । उपलक्षणयारजःप्रधानामनुष्याअपिग्राह्याः । तैर्नमस्कृतं । भास्करं करोतीतिकरः भासांकरः भास्करः "तस्यभासासर्वमिदंविभाति"इत्यादेः । **तनि०** रश्मिमन्तं रश्मिशब्दोनित्यसूरिपरः । तद्वन्तं । तन्मध्येभासमानं । रश्मिः"रश्मीनांमध्येतपन्तं"इतिसुवर्णसूक्तोक्तेः । समुद्यन्तं नित्योदितदशावन्तं । यद्वा "यःपूर्व्यायवेधसे नवीयसे" इत्याद्युक्तरीत्यानवंनवमुदितमिवस्थितं । **ति०** रश्मिमन्तं पञ्चेन्द्रियद्वाराऽनेकज्ञानरश्मिमन्तं । रश्मिमतेनमः । समुद्यन्तंलोकान्क्रियासुप्रवर्तयन्तं । समुद्यतेनमः । एवंनमोन्ताएतेऽस्यनमस्कारार्चनमन्त्राइत्युच्यन्ते । भुवनानां मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्तयोगाधारभूमीनां ईश्वरं अधिष्ठातारं । भूराद्यशेषभुवनानांप्रकाशकतयेश्वरंच । भुवनेश्वरायनमः । **शि०** विवस्वन्तं विवसुना विशेषमणिनाअन्त्यतेसंबध्यतेतं । नित्यंविशेषमणिधारिणमित्यर्थः । "वसु तोयेधनेमणौ" इतिकोशः ॥ ६ ॥ **तनि०** अत्रदेवासुरशब्दौ तत्तत्प्रकृतिपरौ । "दैवीसंपद्विमोक्षायनिबन्धायासुरीमता"इतिगीतोक्तेः । गभस्तिभिः तेजोलेशैः तेजोंशसंभवमित्युक्ततेजोलेशैः । **ती०** अस्यस्तोत्रस्यकथमेतावन्माहात्म्यमित्याशंक्यतत्प्रतिपाद्यस्यसर्वदेवतामयत्वात्संभवतीतितस्यसर्वदेवतामयत्वंप्रतिपादयति—सर्वदेवात्मकइत्यादिना । सर्वदेवात्मकः सर्वदेवशरीरः । "यःसर्वदेवेषुतिष्ठन्"इत्यादिश्रुतेः । तेजस्वी पराभिभवनसामर्थ्यवान् । रश्मिभावनः रश्मीन् नित्यमुक्तान्भावयतितत्सत्तांनिर्वहतीति तथोक्तः । तेषांभगवन्नित्येच्छाधीनसत्ताकत्वात् । "नित्यंप्रियास्तवतुकेचनतेहि नित्याः"इत्युक्तत्वात् । "एषदेवासुरगणाँल्लोकान्पातिगभस्तिभिः"इति "अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततःप्रजाः" इत्युक्तरीत्यावृष्ट्यन्नदानेन "देवान्भावयतानेनतेदेवाभावयन्तुवः" इतिपुरोडाशादिदानेनचसर्वान्पातीत्यर्थः । "याभिरादित्यस्तपतिरश्मिभिस्ताभिः पर्जन्योवर्षति"इत्यादिश्रुत्युक्तरीत्यागभस्तिभिःपातीत्युक्तं । **ति०** रश्मिमदादिशब्दप्रतिपाद्यस्यब्रह्मत्वंस्फुटयन्नाह—सर्वेति । हि यस्मात्सर्वदेवोपादानकारणत्वादेषसर्वदेवात्मकः । इदंसर्वात्मकत्वोपलक्षणं ।

[पा०] १ झ. ञ. ट. जपंनित्यं. २ क. घ. ङ. छ.—ट. माङ्गल्यं.

एष ब्रह्मा च विष्णुश्च शिवः स्कन्दः प्रजापतिः ॥ महेन्द्रो धनदः कालो यमः सोमो ह्यपां-पतिः ॥८॥
पितरो वसवः साध्या ह्यश्विनौ मरुतो मनुः ॥ वायुर्वह्निः प्रजाप्राण ऋतुकर्ता प्रभाकरः ॥ ९ ॥

सर्वदेवात्मकत्वमाह—एष ब्रह्मेत्यादिना ॥ अयमेव कालशब्देन मृत्युरुच्यते । यमस्तु ततोन्यः । मरुतः ब्रह्मादिसमस्तदेवताशरीरे वर्तत इत्यर्थः । प्रजापति- आवहादिवायवः । वायुर्भूलोकसंचारी । प्राणः रिति जात्येकवचनं । नव प्रजापतय उच्यन्ते । शरीरान्तःस्थो वायुः । ऋतुकर्तेति प्रभाकरविशेषणं ।

सर्वदेवात्मकायनमः । तेजस्वी सर्वभासनसमर्थतेजोयुक्तः । तेजस्विनेनमः । रश्मिभिः ज्ञानरश्मिभिः सर्ववस्तुजातं भावयति सत्तास्फूर्तिमत्संपादयतिसः । रश्मिभिर्योगिनोभावयति ब्रह्मलोकंप्रापयतीत्यर्थं इत्यन्ये । अत्रएषपातीत्युक्त्या सूर्यस्यपुरतःस्थित-त्वनिर्देशेनसूर्योदयकालेएतत्स्तोत्रदानमितिलभ्यते । स० सर्वसत्ताप्रदत्वाच्चासावुपास्यइत्याह—सर्वेति । एषः सूर्यनारायणः । सर्वदेवात्मकः सर्वदेवसत्तानांभगवदधीनत्वात्तदात्मकत्वोक्तिः । सर्वदेवानामपि आत्मकं स्वरूपानन्दो यस्मादितिवा । शि० रश्मिभानां सूर्यकिरणदीप्तीनां अवनोरक्षकः । एषसूर्यान्तर्वर्तीरामः ॥ ७ ॥ तनि० स्कन्दःसंसारदुःखंस्कन्नंकरोतीतिस्कन्दः । महेन्द्रोवरुणइतिपाठे वरुणोवरुणपदाभिधेयः । "वरुणोवारुणोवृक्षः" इतिसहस्रनामोक्तेः । ती० "यएषोन्तरादित्येहिरण्मयः पुरुषोदृश्यते"इत्युक्तयोगिजनसाक्षात्कारेणएषइतिपुनःपुनर्निर्देशः । ब्रह्मा चतुर्मुखशरीरः । "तवान्तरात्माममचयेचान्येदेहिसं-ज्ञिताः"इतिशिवंप्रतिचतुर्मुखवचनात् । विष्णुः उपेन्द्रावतारः शिवः । शिवशरीरकः । "सब्रह्मासशिवःसहरिः सेन्द्रः" इत्युभयत्रापि श्रुतेः । स्कन्दः 'स्कन्दिर्गतिशोषणयोः' इतिधातोः शत्रून्शोषयतीतिस्कन्दः । षण्मुखशरीरकोवा । प्रजापतिः "प्रजापतिश्चर-ति गर्भे अन्तः" इत्युक्तप्रजापतिशब्दवाच्यः । महेन्द्रः स्वरूपतऐश्वर्यतश्चनिरवधिकः । "इन्द्रंनिचिक्यु'परमेव्योमन् इन्द्रोमायाभिः पुरुरूपईयते"इतिश्रुतेः । धनदः "अन्नादोवसुदान" इतिश्रुतिप्रसिद्धःसकलफलप्रदः । कालः जगत्संहारकः । "कालायमहाग्रासायवै-नमः । अत्ताचराचरग्रहणात्" इतिश्रुतिसूत्राभ्यां 'अनादिर्भगवान्कालः'इतिपराशरस्मरणाच्च । यमः यमयति शिक्षयतीतियमः । 'यमोवैवस्वतोराजायस्तवैषहृदिस्थितः'इतिमनुस्मरणात् । सूते अमृतमितिसोमः । 'षु प्रसवैश्वर्ययोः'इतिधातुः । 'सोमःपवतेजनिता मतीनां जनितादिवः'इत्याद्युक्तसकलकारणसोमशब्दवाच्यः । अपांपतिः "आपोनाराइतिप्रोक्ताआपोवैनरसूनवः । अयनंतस्यताः पूर्वंतेननारायणःस्मृतः"इत्युक्तेः । 'अपएवससर्जादौ'इत्युक्तेश्चाप्छब्दवाच्यानास्वामी ॥ ति० एषः 'एषोन्तरादित्येहिरण्मयः पुरुषः' इतिश्रुतेर्योगजनितसाक्षात्कारविषयःपुरोदृश्यमानश्च । ब्रह्मा निरतिशयैश्वर्यविद्यास्रष्टृत्वशक्तिः । ब्रह्मणेनमः । विष्णुः स्वसृष्ट-परिपालनप्रयोजकतयापरिगृहीतविष्णुमूर्तिर्नारायणः । विष्णवेनमः । शिवः अपरिमितकल्याणपुण्यस्वभावः । मृगपरश्वादिचि-ह्नोभगवान्महादेवश्च । शिवायनमः । जीवज्योतिर्द्वारासर्वाणीन्द्रियाणिस्कन्दतीतिस्कन्दः । भगवान्मयूरवाहनश्च । स्कन्दायनमः । प्रजानां जन्यवस्तूनांस्वामी । स्वशक्तिद्वारासर्वोपादानत्वात् । दशयज्ञायुधचिह्नोभगवान्यज्ञेश्वरश्च । प्रजापतयेनमः । महेन्द्रः 'इदिपरमैश्वर्ये' "छन्सर्वधातुभ्यः" परमैश्वर्यकाष्ठांप्राप्तः । वज्रहस्तत्वादिचिह्नोदेवराजश्च । महेन्द्रायनमः । धनंचैतन्यंसर्वानुग्र-हायसर्वेस्यान्तर्ददातिस्थापयतीतिधनदः । 'अन्नादोवसुदानः'इत्युक्तसकलफलदः । कुबेरश्च । धनदायनमः । कालः बुद्धिवृत्ति-जातमपरोक्षतयाकलयतीतिकालः । मण्डलस्पन्दानुमेयक्रियापरिच्छेदकश्चकालः । कालायनमः । यमयतीतियमः सर्वान्तर्यामी । "यमोवैवस्वतोराजायस्तवैषहृदिस्थितः । तेनचेदविवादस्तेमागङ्गांमाकुरून्गमः ।" अविवादोऽभेदाभावइतिमनुः । पितृपतिश्च । यमायनमः । सोमः उमा उः केवलनिपातः । मा प्रभा उ सर्वदाप्रभयासहितःसोमोभगवानर्धनारीश्वरश्च । "सोमःपवतेजनिता मतीनां"इतिश्रुतेः सर्वकारणंसोमशब्दवाच्यं । उमयाशक्त्याप्रकृत्याख्ययासहितइत्यर्थंमन्ये । सोमायनमः । आपःसत्त्वंचित्ता-त्मकं तस्यान्तःकरणोपाधिवशतोऽनन्तस्यपतिः वरुणश्च । अपांपतयेनमः ॥ स० एषः प्रत्यक्षमण्डलान्तर्वर्ती । ब्रह्मा बृंहयति वर्धयतिभक्तानितितथा । "सर्ववेष्टयितृत्वाच्चविशिष्टबलतस्तथा । विष्णुरित्यभिधामस्यांसा नयुक्तादिवौकसाम्"इत्यैतरेयभाष्यदि-शाप्यर्थोबोध्यः । शिवंमङ्गलमस्यास्तीतिशिवः । अर्शआयच् । शिवयतीतिवातथा । "तत्करोती"तिण्यन्तात्पचाद्यच् । "शःस्यान्नपुं-सकेशास्त्रेयशसीन्द्रशरासने । तूष्णीगतेसुखे"इतिनानार्थरत्नमालोक्तेः । शंसुखमेषामस्तीतिशिनोमुक्ताः तान्वर्तयतीतिवा । स्कन्द-नात् जलशोषणात् स्कन्दः । स्कन्दान्तर्गतत्वेनच्युतत्वात्स्कन्दः । "स्कन्नत्वात्स्कन्दतांप्राप्तः"इतिभारतदानधर्मोक्तेः ॥ प्रजापा-लकत्वात्प्रजापतिः । प्रकर्षेणजनयतीतिप्रजः । नविद्यतेपतिर्यस्यसोपतिः । प्रजश्चासावपतिश्चेतितथेतिवा ॥ ८ ॥ स० मनुः सर्वज्ञः । 'मनुअवबोधने'इतिधातुः । ती० पितरः अग्निष्वात्तादयः । सदावसन्तीतिवसवः । तेचाष्टौ । सिद्धिरेषामस्तीतिसाध्याः । अर्शआयच् । तेचद्वादश । अश्विनौ बडबारूपिण्यांआदित्यमहिष्यांसंज्ञयाऽश्वरूपयुक्तस्यादित्यस्यतस्यांजातावश्विनौ । म्रियन्तेन कदाचिदितिमरुतः । तेचवायुपुराणोक्ताः शुक्रज्योतिःप्रभृतय एकोनपञ्चाशत् । मननान्मनुः । 'नान्योतोस्तिमन्ता'इतिश्रुतेः । वाति सुरभीकरोतीतिवायुः । 'वा गतिगन्धनयोः' इतिधातुः । "सर्वगन्धःसर्वरसः"इतिश्रुतेः । वहतिहव्यमितिवह्निः 'वहप्रा-पणे' । प्रजाप्राणः प्रजानांप्राणनहेतुः । इयर्तीतिऋतुः । 'ऋगतौ' । "ऋतुः सुदर्शनः कालः" इतिसहस्रनामपाठात् । कर्ता तेन

आदित्यः सविता सूर्यः खगः पूषा गभस्तिमान् ॥ सुवर्णसदृशो भानुर्हिरण्यरेता दिवाकरः ॥१०

ऋतूनां वसन्तादीनां कर्ता एष प्रभाकरः ब्रह्मा चेत्यादिरीत्याऽन्वयः ॥ ८—९ ॥ एवमादित्यस्वरूपमुपदिश्य तद्विषयमादित्यहृदयस्तोत्रमुपदिशति–आदित्यः सवितेत्यादिना लोकसाक्षिण इत्यन्तेन ॥ तत्र आदित्यादिप्रथमान्तपदेषु त्वंपदमध्याहार्यं। अदितेरपत्यत्वेनावतीर्ण आदित्यः । "दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः" इति ण्यप्रत्ययः । अदितेः अखण्डिताया भूमेरयं पतिरित्यादित्यः । सूते जगदिति सविता । सुवति प्रेरयति जनान् कर्मणीति सूर्यः। "षू प्रेरण" इति धातोः "राजसूयसूर्य—" इति निपातनात् क्यप्प्रत्ययो रुडागमश्च ॥ खे गच्छतीति खगः। लोकोपकारार्थमाकाशे संचरन्नित्यर्थः। वर्षेण पुष्णाति जगदिति पूषा । श्वन्नुक्षन्नित्यादौ निपातितः । गभस्तयः किरणाः अस्य सन्तीति गभस्तिमान् । सुवर्णसदृशः सुवर्णवर्णः । "हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्ण" इति श्रुतेः । भातीति भानुः। "दाभाभ्यां नुः" इति नुप्रत्ययः । हिरण्यं रेतो यस्य स हिरण्यरेताः हिरण्मयब्रह्माण्डकर्तेत्यर्थः । अक्षराधिक्यमार्षत्वात् । दिवा करोतीति दिवाकरः, दिवा अह्नि प्राणिनः चेष्टां करोतीति वा दिवाकरः ॥ १० ॥

विनातृणाग्रमपिनचलतीतिकृत्वासर्वभूतान्तःप्रवेशेनसकलकर्मकर्ता । प्रभाकरः प्रकृष्टज्ञानसाधनं ॥ **ति०** पितरोबीजप्रदाः तद्रूपोयंसर्वेषांबीजप्रदः । "तासांब्रह्ममहद्योनिरहंबीजप्रदःपिता"इत्युक्तेः । बहुत्वंपूजार्थं । कव्यवाहनादयः पितृदेवताश्च । वसुरहमर्थः अष्टौ वसवश्च । साध्याः प्राधान्येनयोगिनः । प्रसाधनीयत्वात्साध्याः । देवगणविशेषाश्च । अश्विनौ अश्नोतेर्वन्प्रत्ययान्तोश्वशब्दः । सर्वव्याप्तौदेवभिषजौच । मरुत् 'मृङ्प्राणत्यागे' । अस्यधातोरुतिप्रत्ययान्तंरूपं । अनर्थमारकः । एकोनपञ्चाशत्संख्यमरुद्गणश्च । मनुतइतिमनुः सर्वज्ञः । आदिराजश्च । वातीतिवायुः 'वागतिगन्धनयोः' गतिर्ज्ञानंज्ञापनंच । ज्ञाताज्ञापकश्च । प्रपञ्चवृत्तिःप्राणश्च । वहेर्निः वह्निः । स्वेमहिम्निस्वयंप्रतिष्ठितोभूत्वास्वस्मिन्सर्वसारंवहतीतिवह्निः अग्निश्च । प्रजायन्तेजीवात्मनेतिप्रजाः । प्रकृष्टजनिमन्तोविभूत्यध्यायोक्ताः । देवाश्च । प्राणयतीतिप्राणः । "नप्राणेननापानेनमर्त्योजीवतिकश्चन । इतरेणतु जीवन्तियस्मिन्नेतावुपाश्रितौ"इतिश्रुतेः । प्राणयात्राप्रवर्तकः प्राणः । ऋतूनांज्ञानानांकर्ताउपादानं वसन्ताद्यृतुकर्तासंवत्सरात्मा कालश्च । प्रभाकरोभास्करवत् । शब्दस्याप्यर्थतादात्म्येनदेवतास्वरूपत्वाद्भास्करप्रभाकरयोःशब्दयोःशब्दभेदेनमूर्त्यन्तरत्वंज्ञेयं ॥९॥ **तनि०** सूर्यः स्थावरजङ्गमात्मकजगदन्तर्यामीसूर्यशब्दवाच्यः । "सूर्यआत्माजगतस्तस्थुषश्च"इतिश्रुतेः ॥ **ती०** अधुनास्तोत्रस्वरूपंदर्शयति—**आदित्यइत्यादिना** । अत्र प्रथमान्तेषुशब्देषुत्वंशब्दमध्याहृत्यत्वमादित्यस्त्वंसवितेत्येवंयोजनीयं । "यस्मात्सर्वमादत्तेतस्मादादित्यः"इत्यौपनिषदव्युत्पत्त्याअशेषविषयभोक्ता आदित्यइत्यर्थः । सविता सर्वस्यजगतः प्रसविता । सूते जगदितिवासविता । सुवतिप्रेरयतिजगदितिवासविता । सुवतिप्रेरयतिकर्मणीतिसूर्यः । सुष्ठुईरयतिप्रेरयतीतिवासूर्यः परमात्मा । प्रेरणसौष्ठवंचनिरुपाधिकत्वं । तच्चभगवतएव । 'अन्तःप्रविष्टःशास्ताजनानां'इत्यादिश्रुतेः । खं परमाकाशंगच्छतिअध्यास्तइतिखगः । 'योअस्याध्यक्षःपरमेव्योमन्'इतिश्रुतेः । पुष्णातीतिपूषा स्थितिकर्तेत्यर्थः । 'पुषपुष्टावि'तिधातुः । गभस्तिमान् गांदिशंव्याप्यभासयतिप्रकाशयतीतिगभस्तिः । 'भासृदीप्ता'वितिधातुः । पृषोदरादित्वात्साधुः । तथाचगभस्तिः सर्वव्यापिनीलक्ष्मीस्तद्वान् । लक्ष्मीनित्ययुक्तइत्यर्थः । नित्ययोगेमतुप् । लक्ष्म्याःसर्वव्यापित्वं "यथासर्वगतोविष्णुस्तथैवेयंद्विजोत्तम"इतिपराशरस्मरणात्सिद्धं । शोभनेपर्णेपक्षौयस्यससुपर्णःपरमात्मा । "द्वासुपर्णासयुजासखाया"इतिश्रुतेः । तपतीतितपनः । 'तपसन्तापे' । 'सुखसुप्तःपरंतपः' इतिस्मर्यते । सुवर्णसदृशइतिपाठेसुवर्णवर्णइत्यर्थः । "हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्वएवसुवर्णः"इतिश्रुतेः । भातीतिभानुः । 'तमेवभान्तं'इतिश्रुतेः । हिरण्यरेताः । हिरण्यं हिरण्मयं रेतः अण्डोत्पादकद्रव्यंयस्यसः । 'अपएवससर्जादौतासुवीर्यमवासृजत् । तदण्डमभवद्धैमंसहस्रांशुसमप्रभम् ।' इतिमनुस्मरणात् । अज्ञाननिवर्तनद्वारा दिवा द्युतिज्ञानंकरोतिव्युत्पादयतीतिदिवाकरः । हरिदश्वः हरतिमनइतिहरित् मनोहरः अश्वःवाहनंगरुडोयस्यसः । पृषदश्वइतिवत् । सहस्रार्चिः अर्च्यतइत्यर्चिः । अर्चिश्शब्देन पूज्यमङ्गलगुणाउच्यन्ते । अनन्तकल्याणगुणइत्यर्थः । सप्तसप्तिः सप्ताख्यःसप्तिः अश्वोयस्यसः । "एकोअश्वोवहतिसप्तनामा" इतिश्रुतेः । अनेनकल्क्यवतारःसूचितः । मरीचिमान् म्रियन्तेशत्रवोऽनेनेतिमरीचिश्चक्रं । तद्वान् । उपलक्षणमेतत् । शङ्खचक्रगदाधरइत्यर्थः । तिमिरोन्मथनः ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकदोषनिवर्तकः । "हृद्यन्तःस्थोह्यभद्राणिविधुनोतिसुहृत्सतां"इतिस्मरणात् । शंसुखमस्माद्भवतीतिशंभुः । 'विश्वाक्षंविश्वशंभुवं'इतिस्मरणात् ॥ त्वक्ष्णोति त्रिस्सप्तकृत्वःसक्षत्रियांभूमिमितित्वष्टा । 'तक्षूत्वक्षूतनूकरणे'इतिधातुः । अनेनपरशुरामावतारःसूचितः । मृतं अचेतनंब्रह्माण्डंजीवयतीतिमार्ताण्डः । 'जीवाजीवमजीवयत्' इतिभागवतोक्तेः । अंशुमान् अन्तर्बहिर्व्याप्तिमान् । 'अशूव्याप्तौ'इतिधातुः । 'अन्तर्बहिश्चतत्सर्वंव्याप्यनारायणःस्थितः'इतिश्रुतेः । हिरण्यं सकलजगदुत्पादकसमष्टिजीवजातंगर्भेयस्यसः हिरण्यगर्भः । "हिरण्यगर्भःसमवर्तताग्रे"इतिश्रवणात् । तापत्रयतप्तानांविश्रमस्थानत्वाच्छिशिरः । तपनः 'तपसंतापे' स्वाश्रितविरोधिनांतापकारीत्यर्थः । सर्ववस्तुसाक्षात्कारहेतुभूतालोककर्ता । रूयतेस्तूयतेसर्वै-

हरिदश्वः सहस्रार्चिः सप्तसप्तिर्मरीचिमान् ॥ तिमिरोन्मथनः शंभुस्त्वष्टा मार्तण्ड अंशुमान् ॥ ११ ॥
हिरण्यगर्भः शिशिरस्तपनो भास्करो रविः ॥ अग्निगर्भोऽदितेः पुत्रः शङ्खः शिशिरनाशनः ॥ १२ ॥

हरितः श्यामा अश्वा अस्य सन्तीति हरिदश्वः । सहस्रार्चिः सहस्रकिरणः । सप्तनामा सप्तिरश्वो यस्यासौ सप्तसप्तिः । "एको अश्वो वहति सप्तनामा" इति श्रुतेः । मरीचयोऽस्य सन्तीति मरीचिमान् । प्रकाशवानित्यर्थः । तिमिराण्युन्मथ्नातीति तिमिरोन्मथनः । शंसुखं भवत्यस्मादिति शंभुः । "डुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम्" इति डुः । सर्वाणि रूपाणि त्वष्टा । सर्वसंहारक इत्यर्थः । मृतेण्डे जातो मार्तण्डः । सर्वसंहारे तत्सृष्टये पुनः प्रादुर्भूत इत्यर्थः । अंशवोऽस्य सन्तीत्यंशुमान् । प्रकाशमान इत्यर्थः ॥ ११ ॥ हिरण्यं हिरण्मयाण्डं । "तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्" इति स्मृतेः । तस्य गर्भो हिरण्यगर्भः । ब्रह्माण्डोदरवर्तीत्यर्थः । यद्वा हिरण्यं हितरमणीयं गर्भमन्तःकरणं यस्यासौ हिरण्यगर्भः । तापत्रयतप्तानां विश्रमस्थानत्वाच्छिशिरः । तपतीति तपनः । भासः करोतीति भास्करः । रूयते स्तूयते सर्वैरिति रविः । "अच इः" इतीप्रत्ययः । दिवा अग्निर्गर्भे यस्यासावग्निगर्भः । "उद्यन्तं वावादित्यमग्निरनुसमारोहति" इति श्रुतेः । अदितेः पुत्रः अदितेः पुत्रत्वेनावतीर्णः । शाम्यति स्वयमेव सायंकाल इति शङ्खः । "शिशिरं हिमं

रीतिरविः । रौतिउपदिशतिवेदानितिवारविः । 'योवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्मै'इतिश्रुतेः । अग्निःकालाग्निरुद्रोगर्भेयस्यसोग्निगर्भः । 'नारायणाद्रुद्रोजायते'इतिश्रुतेः । अदितेःपुमपत्यंपुरन्दरंत्रायतइत्यदितेः पुत्रः । शंसुखंखेआकाशेहृदयाकाशेयस्यसः शङ्खः । निरवधिकानन्दवानित्यर्थः । शिशिरनाशनः सूर्यरूपेणशिशिरंहिमंनाशयतीतितथा ॥ ति० आदित्यः अशेषविषयभोक्तामण्डलाभिमानीअदितिपुत्रश्च । सविता अन्तःकरणोपाधिनापरिमितचिदात्मवर्गस्रष्टा । रश्मिभिःपर्जन्यादिप्रवृत्त्यातत्तदन्नादिस्रष्टा । सर्तेः सूर्यः सर्वगः । 'सूर्यएकाकीचरति'इतिश्रुतेः । कर्मप्रेरकोवा । गभस्तिमान् रश्मिवत्समानार्थः । शब्दभेदान्मूर्तिभेदः । सुवर्णसदृशः 'आत्मलाभान्नपरंविद्यते'इतिश्रुतेः । सुवर्णसदृशनिधिलाभतुल्यकामः । यद्वा हिरण्यं तत्साधनंपारदएवरेतोयस्येत्यर्थः । अक्षराधिक्यमार्षं । दिवेत्यव्ययंप्रकाशवाचकं । प्रकाशंकरोतीतिदिवाकरः । हरितोदिशोश्नोतिव्याप्नोतीतिहरिदश्वः । श्यामवर्णाश्वश्च । सहस्राण्यनन्तानिअर्चींषिज्ञानानियस्यसः । यद्वा सहस्रसंख्याकान्यर्चींषिरश्मयोयस्यसः । सप्तसप्तिः सप्तशीर्षण्याःप्राणा इन्द्रियाणिद्वेचक्षुषीद्वेश्रोत्रेद्वेनासिकेवाक्चैकेति "सप्तप्राणाःप्रभवन्तितस्मात्"इतिश्रुतेः । सप्तप्राणानांसप्तिःप्रवृत्तिर्यतःसः । सप्तसंख्याश्वश्च । मरीचिमच्छब्दोगभस्तिमच्छब्देनव्याख्यातः। अज्ञानलक्षणंतिमिरमुन्मथ्नातीतितिमिरोन्मथनः अन्धकारनाशनश्च ॥ हिरण्यगर्भः सकलजगदुत्पत्तिस्थितिलयकर्ता । ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपोहिरण्यगर्भः । "भगवतेहिरण्यगर्भायनमः'इतिद्वादशाक्षरीआदित्यहृदयरहस्यमितिकतकः । शिशिरःशीतःसुखस्वभावः । तपनः 'तपऐश्वर्ये' स्वभावतएवसर्वेश्वरइत्यर्थः । दितिर्नाशोनविद्यतेयस्यास्साऽदितिर्ब्रह्मविद्या । तस्याःपुत्रः तल्लभ्यत्वात् । आदित्यश्च । शंचखंचशंखः । परमानन्दगगनात्मेत्यर्थः । शिशिरंजाड्यंमन्दबुद्धित्वं नाशयतीतिशिशिरनाशनः । हिमनाशकश्च ॥ स० आदित्यः आदी अनादिकालमारभ्यवर्तमाने त्ये आनन्दज्ञानेयस्यसः । तिश्च यंच त्ये। 'आनन्दंतीतिवैवदेत्। येतिज्ञानंसमुद्दिष्टं'इतिसत्यशब्दव्याख्यापरभागवततात्पर्यात् । 'अदभक्षण'इत्यतआदिनोराक्षसाः । तांस्त्यजतीतिवा । त्यजविसर्गइत्यतोडःकर्तरि । "आदिनोराक्षसाःप्रोक्ताः" इतिभागवततात्पर्ये । अदितेरपत्यमितिवा । वामनरूपेणादित्यपत्यत्वाच्छ्रीपतेरादित्यता । आदितएवत्योऽप्याप्तः । तनोतेर्ड्यः । आदौविद्यमानइतिवा । सुवति सतःसत्कर्मणि असतोसत्कर्मणिचप्रेरयतीतिवा । 'षूप्रेरण'इतितौदादिकात्क्यपोरुट् । सूरिगम्यत्वात् ज्ञानिप्राप्यत्वाच्चेतिवा । निर्वचनत्वाद्रेफेकारलोपः । "सूर्यःससूरिगम्यत्वात्"इतीशावास्यभाष्योक्तेः । शंसुखंभावयतीतिशंभुः । यत्तुतीर्थनागोजिभट्टाभ्यां शंभवत्यस्मादितिव्युत्पत्तिप्रदर्शनंकृतं तत्तुमुकुटस्वामिव्याख्यानवत्कर्तरिकृतोभिधानेनापादानेडुप्रत्ययाभावादयुक्तं । मार्तण्डः मृतेअश्वत्थामास्त्रेणतत्प्राये परीक्षित्पेश्यण्डेभवतीतिसतथा । कृष्णरूपी । शकन्ध्वादिरयं । मार्ताण्डइतिवा । 'पुनर्मार्ताण्डमाभरत्'इतिमन्त्रात् । 'अश्ममार्तण्डमार्ताण्डौ'इतिनामनिधानाच्छब्दार्णवाच्च । मार्तण्डोवराहरूपीतिवा । 'मार्तण्डस्तपनेकोडे'इतिविश्वः । सूर्यान्तर्गतत्वाद्वा । सएवमार्ताण्डकः ॥ अग्निगर्भः अग्निर्गर्भेयस्यसः । 'उद्यन्तंवावादित्यमग्निःसमारोहति'इत्यादेर्मन्त्रवर्णात् । अग्नेर्गर्भः । 'अग्नौक्रियावतांविष्णुः'इत्यादेः । शंखः शंसुखं खं आकाशमिवव्याप्तंयस्य । शंसुखरूपाणिखानिइन्द्रियाणियस्येतिवा ॥ शि० हरिदश्वः हरेःसुग्रीवस्य देनराज्यप्रदानेनश्वयतिवर्धते ॥ मरीचयः उपलक्षणतयामरीचिप्रभृतयोमुनयोस्यसन्ति सेवकत्वेनेतिमरीचिमान् ॥ तक्षति महान्तमपिस्वीयानामपराधंतनूकरोतिनगणयतीत्यर्थः । त्वष्टा ॥ हिरण्योहिरण्यगर्भोगर्भेबालकइवयस्यसः । शिशिरः सर्वतापरहितत्वान्नित्यंविलक्षणशैत्यविशिष्टः ॥ अह्नोदिवसस्यतदुपलक्षितकालमात्रस्यकरःप्रवर्तकः । नरविःप्रकाशकोय-

[पा०] १ ङ. झ. ट. मार्तण्डकोंशुमान्.

व्योमनाथस्तमोभेदी ऋग्यजुःसामपारगः॥ घनवृष्टिरपां मित्रो विन्ध्यवीथी प्लवङ्गमः॥ १३॥
आतपी मण्डली मृत्युः पिङ्गलः सर्वतापनः॥ कविर्विश्वो महातेजा रक्तः सर्वभवोद्भवः॥ १४

नाशयतीति शिशिरनाशनः॥ १२॥ व्योम्नो नाथो व्योमनाथः। तमः राहुं भेत्तुं शीलमस्यास्तीति तमोभेदी। ऋग्यजुःसाम्नां पारं गच्छतीति ऋग्यजुःसामपारगः। "ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते। यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः। सामवेदेनास्तमये महीयते। वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः" इति श्रुतेः। घना वृष्टिर्यस्मादसौ घनवृष्टिः। "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः" इति स्मृतेः। अत एवापां मित्रः। पुल्लिङ्गत्वमार्षं। दक्षिणायने विन्ध्यो वीथी संचारभूमिर्यस्यासौ विन्ध्यवीथिः। प्लवं यथा तथा गच्छतीति प्लवङ्गमः। विन्ध्यवीथीप्लवङ्गम इत्येकपदत्वेन पाठे विन्ध्यवीथी गगनमार्गः॥ १३॥ आतपोस्यास्तीत्यातपी। मण्डलं वृत्ताकारो बिम्बोस्यास्तीति मण्डली। मृत्युः विरोधिनिवर्तकः। उदयसमये पिङ्गलवर्णत्वात् पिङ्गलः। सर्वानपि मध्याह्ने तापयतीति सर्वतापनः। कविः पण्डितः। व्याकरणादिसर्वशास्त्रप्रवर्तक इत्यर्थः। विश्वः विश्वनिर्वाहकः। महान्ति तेजांसि यस्य स

स्यारविः स्वयंप्रकाशइत्यर्थः॥ १०—१२॥ **ती०** व्योमनाथः तामसाहङ्काररूपेणाकाशस्रष्टेत्यर्थः। "आत्मनआकाशः संभूतः"इतिश्रुतेः। तमः भक्तानांतमोगुणंभिनत्तीतितमोभेदी। ऋग्यजुस्सामपारगः सकलवेदपर्यवसानभूमिः। "वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्यः"इतिश्रुतेः। घनवृष्टिः घनावृष्टिः सकलकर्मफलरूपायस्मातसः। 'अहंहिसर्वयज्ञानांभोक्ताचप्रभुरेवच'।—'फलमतउपपत्तेः'इत्यादिप्रमाणात्। अपांमित्रः महार्णवशायी। 'यमन्तःसमुद्रेकवयोऽवयन्ति'इत्यादिश्रुतेः। विन्ध्यवद्दुर्गमायांवीथ्यांसुषुम्नामार्गेप्लवंशीघ्रंगमयतीतिविन्ध्यवीथीप्लवङ्गमः। मुक्तप्रापकइत्यर्थः। 'सएनान्ब्रह्मगमयति—हार्दानुगृहीतशताधिकया'इत्यादिश्रवणात्। आतपी आसमन्तात्तपःजगन्निर्माणसंकल्पोस्यास्तीत्यातपी। 'तपआलोचने'इतिधातुः। 'यस्यज्ञानमयंतपः'इतिश्रुतेः। मण्ड्यतेऽनेनेतिमण्डलंकौस्तुभादिः अस्यास्तीतिमण्डली। 'मडिभूषायां'इतिधातुः। मृत्युः। अत्रमृत्युशब्दः प्रकृतवाची। मृत्युशरीरकइत्यर्थः। 'यस्यमृत्युःशरीरं'इतिश्रुतेः। पिङ्गतिमिलतीतिपिङ्गलः। 'पिङ्गमेलने'इतिधातुः। मेलनंसुशीलस्यैवसंभवति। अतःपिङ्गलः। सौशील्यंनाममहात्मनोमूढैःसहनीरन्ध्रेणसंश्लेषः। सर्वतापः युगपत्सकलाण्डसंहारकः। कविः विदिताखिलवेद्यः। 'यःसर्वज्ञःसर्ववित्' इतिश्रुतेः। विश्वः विश्वशरीरकः। "विश्वमेवेदंपुरुषः"इतिश्रुतेः। महातेजाः महत् निरवधिकंतेजः पराभिभवनसामर्थ्यंयस्यसः। रक्तः सर्वरञ्जकः। सर्वभवोद्भवः भवतीतिभवःकार्यवर्गः। सर्वोत्पत्तिहेतुरित्यर्थः। यद्वा सर्वेषांभवःसंसारो यस्मादुद्भवतिसतथा। नक्षत्रग्रहताराणामधिपः नक्षत्रग्रहताराणामन्तर्यामीत्यर्थः। "यश्चन्द्रतारकमन्तरोयमयती" इत्यादिश्रुतेः। विश्वभावनः विश्वस्थितिहेतुः। "द्यौःसचन्द्रार्कनक्षत्रंखंदिशोभूर्महोदधिः। वासुदेवस्यवीर्येणविधृतानिमहात्मनः"इतिश्रवणात्। तेजसामपितेजस्वी प्रशस्ततेजस्कइत्यर्थः। 'येनसूर्यस्तपतितेजसेद्धः'इतिश्रुतेः। 'सूर्यस्यापिभवेत्सूर्यः'इत्युक्तत्वाच्च। द्वादशात्मन् द्वादशमण्डलान्तर्वर्तिन्। ते तुभ्यंनमोस्तु॥ **ति०** अपांसात्त्विकानांमित्रः चैतन्यदानेनोपकर्ता। जलानामुत्पादकश्च। विन्ध्यवीथी सूर्यमार्गः तेनशीघ्रगन्तात्वाच्च विन्ध्यवीथीप्लवङ्गमः। मृत्युः सर्वमृत्युसंपादकः। 'अमुमाहुःपरंमृत्युं' इतिश्रुतेः। पिङ्गलः पिङ्गलनाडीप्रवर्तनेनकर्ममार्गप्रवर्तकइत्यर्थः। पीतवर्णश्च। द्वादशात्मन् द्वादशमासस्वरूप। प्रागनुक्रान्तसर्वमूर्तिरूपायतुभ्यंनम इत्यर्थः। द्वादशात्मनेनमः॥ **शि०** कविः इच्छामात्रेणगद्यपद्यादिनिर्माता॥ **स०** विन्ध्यवीथीप्लवङ्गमः विन्ध्यस्ययावीथी अगस्त्यमुखतोदक्षिणभागेसंपादितातस्याद्भुतगन्तेतिवा। यथोक्तंभारतेवनपर्वण्यागस्त्ये—'सूर्याचन्द्रमसोर्मार्गंनक्षत्राणांगतिंतथा। मार्गमिच्छाम्यहंदत्तंभवतापर्वतोत्तम। दक्षिणामभिगन्तास्मिदिशंकार्येणकेनचित्। यावदागमनंमह्यंतावत्त्वंप्रतिपालय। निवृत्तेमयिशैलेन्द्रततोवर्धस्वकामतः'इत्यादिना॥ विश्वः जगत्प्रविष्टः। 'विशप्रवेशने' इत्यस्मात् 'अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यःक्वन्'इति क्वन्प्रत्ययेतस्यकित्त्वाद्गुणाभावेचरूपं॥ 'तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशत्'इतिश्रुतेः। सर्वत्रप्रविष्टत्वात् ज्ञानरूपत्वाद्विश्वः। 'विशप्रवेशन'इति धातोःक्विप्रत्ययः। 'वागतिगन्धनयो'रितिधातोर्डप्रत्ययः। विशूचतद्वचेतिविग्रहः। 'विवेशभूतानिचराचराणि—विज्ञानमानन्दं ब्रह्म'इतिचश्रुतेः। विःपक्षीगरुडस्तेनश्वयतिगच्छतीतिवा। विशेषेणश्वयति व्याप्नोतीतिवा। विशेषेणवर्धतइतिवा। 'टुओश्विगतिवृद्ध्यो'रितिधातुव्याख्यानात्। विश्वंवायुंअन्तर्यामितयावर्तयतीतिवा। विश्वशब्दोपपदात् 'वृतुवर्तने'इत्यतोडः। 'लोपः समाने' इतिवलोपः। "गुहाशयानिहिताःसप्तसप्त"इतिवत्। विश्वंजगद्वर्तयतीतिवा। विश्वस्यकारणत्वाद्वा। 'कार्यकारणयोरेकशब्दव्यवहृतिर्भवेत्' इतिशब्दनिर्णये। जीवनियामकत्वाद्वा। 'शरीरेषुप्रविष्टत्वाद्विश्वोजीवउदीर्यते। जीवस्यतदधीनत्वाद्विष्णुर्विश्वइतिस्मृतः' इत्युक्तेः। प्रत्यहंसुप्तौमोक्षेप्रलयेचभूतान्यत्रप्रविशन्तीतिवा। 'यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति'इतिश्रुतेः। विशिष्टसुखज्ञानरूपत्वाद्विशिष्टसुखबलरूपत्वाद्वा। 'विश्वंसुबलरूपत्वात्'इत्युक्तेः। अत्रप्रमाणेसुशब्दःसुखवाची। 'स्वित्यानन्दःसमुद्दिष्टः'इत्युक्तेः। सर्वभवोद्भवः

[पा०] १ ख. ग. घ. रविर्विश्वो.

नक्षत्रग्रहताराणामधिपो विश्वभावनः ॥ तेजसामपि तेजस्वी द्वादशात्मन्नमोस्तु ते ॥ १५ ॥
नमः पूर्वाय गिरये पश्चिमे गिरये नमः ॥ ज्योतिर्गणानां पतये दिनाधिपतये नमः ॥ १६ ॥
जयाय जयभद्राय हर्यश्वाय नमोनमः ॥ नमोनमः सहस्रांशो आदित्याय नमोनमः ॥ १७ ॥
नम उग्राय वीराय सारङ्गाय नमोनमः ॥ नमः पद्मप्रबोधाय मार्ताण्डाय नमोनमः ॥ १८ ॥

महातेजः । रक्तः सर्वेष्वनुरक्तः । सर्वेषां भवः संसारः उद्भवत्यस्मादिति सर्वभवोद्भवः ॥ १४ ॥ नक्षत्राणां ग्रहाणां ताराणां चाधिपः । विश्वं भावयति स्थापयतीति विश्वभावनः । तेजसामग्न्यादीनां तेजसामपि तेजस्वी प्रशस्ततेजाः । द्वादश आत्मानो मूर्तयो यस्य स द्वादशात्मा । ते च दर्शिताः स्मृतौ—"इन्द्रो धाता भगः पूषा मित्रोथ वरुणोर्यमा । अर्चिर्विवस्वांस्त्वष्टा च सविता विष्णुरेव च" इति ॥ एवंभूतस्त्वमसि । अतस्तुभ्यं नम इति योजना ॥ १५ ॥ नमः पूर्वायेत्यादिश्लोकषट्कमेकान्वयं ॥ पूर्वाय गिरये पूर्वभागस्थगिर्युपलक्षिताय । पश्चिमे गिरये पश्चिमभागस्थपर्वतोपलक्षिताय । जयाय उपासकानां जयकराय । जयतीति जयः जयी तस्मा इति वा । जयभद्राय जयभद्रयोः प्रदात्रे । हर्यश्वाय श्यामाश्वाय । अत्र स्तुतित्वान्नपुनरुक्तिश्चिन्त्या । आदरातिशयेन नमःशब्दस्य द्विरुक्तिः । उग्राय अनुपासकानामुग्राय । विविधमीरयति प्रेरयति प्राणिनश्चेष्टयतीति वीरः तस्मै । सारं शीघ्रं गच्छतीति सारङ्गः तस्मै । एकेन निमिषार्धेन द्विसहस्रयोजनं गच्छतीति पुराणप्रसिद्धिः । ब्रह्मेशानाच्युतेशाय ब्रह्मेशानाच्युतानां सृष्टिसंहारस्थितिकर्तॄणामीशाय । परब्रह्मरूपत्वेन स्तूयते "असावादित्यो ब्रह्म" इति श्रुतिः । अथवा ब्रह्मेशानयोः ब्रह्मरुद्रयोः अच्युतेशः अच्युतनियन्ता । सर्वापत्स्वपि पालक इत्यर्थः । 'वेदापहारगुरुपातकदैत्यपीडाद्यापद्विमोचनमहिष्ठफलप्रदाता' इत्यर्थः । ब्रह्मेशायाच्युतेशायेत्यपि पाठः । तस्मै । आदित्यरूपं वर्चो दीप्तिर्यस्य तस्मै आदित्यवर्चसे । भा अस्यास्तीति भास्वान् तस्मै । सर्वभक्षाय सर्वसंहर्त्रे । अतएव तस्मिन्समये रौद्राय वपुषे । तमः अन्धकारं हन्तीति तमोघ्नः । आश्रितशत्रून् हन्तीति शत्रुघ्नः । अमितः अपरिच्छिन्नः आत्मा स्वरूपं यस्यासौ अमितात्मा । कृतघ्नं हन्तीतिकृतघ्नघ्नः । देवाय दीप्यमानाय । तप्तचामीकराभाय हिरण्यवपुषे । वह्नये अग्निरूपेण हव्यवाहनाय । विश्वं जगत् कर्म कर्तव्यं यस्य तस्मै विश्वकर्मणे । सर्वजगत्कर्त्रे इत्यर्थः । लोकसाक्षिणे लोकानां जनानां अन्तर्यामि-

जगद्व्यापित्वात्सर्वः । 'सर्वसमाप्नोषिततोसिसर्वः' इतिगीतोक्तेः । भवोद्भवेतिश्रुतिस्थपदानुवादः । मङ्गलरूपत्वाद्भवः । उद्भवः उद्गतसंसृतिः । उद्गमनंचात्रात्यन्ताभावोविवक्षितः । सचासौसच । विश्वभावनः विश्वभावोविश्वत्वं जगदभेदइतियावत् । न यस्यसविश्वभावनइतिवा ॥ १३—१५ ॥ **ती०** पूर्वायगिरये विष्णुपुराणोक्तरीत्यातत्तद्गिर्यन्तर्यामिणेइत्यर्थः । ज्योतिर्गणानांपतये ज्योतिर्गणानांमुक्तानांपतयेस्वामिने । सूर्यपर्यायनामानिसर्वाण्यपितदन्तर्यामिपर्यवसितानीतिहृदिनिधायाह—**दिनाधिपतयइत्यादि** । जयाय जयतीतिजयः अप्रतिहतपराक्रमस्तस्मै । जयन्त्यनेनभक्ताःसंसारमितिवाजयः । जयभद्राय उपासकानांरोगपापादिजयंभद्रंकल्याणंचप्रयच्छतीतिजयभद्रः । हर्यश्वाय हरिःहनुमान् अश्वःवाहनंयस्यसः । अनेनरामावतारःसूचितः । आदरातिशयेननमःपदस्यद्विरुक्तिः । सहस्राण्यंशवोजीवायस्यससहस्रांशुः । 'ममैवांशोजीवलोकेजीवभूतः' इतिस्मरणात् ॥ **ति०** जयाय ब्रह्मलोकान्तसकलजयप्रदाय जयाख्यब्रह्मद्वारपालमूर्तयेच । जयभद्राय ब्रह्मलोकादिजयप्राप्यंयद्भद्रं भूमानन्दस्तदात्मकाय । जयभद्राख्यद्वितीयद्वारपालमूर्तयेच । इमावेवशापवशतोऽवतीर्णौरावणकुंभकर्णौ । हर्यश्वोहरिदश्वपर्यायः । आदित्येतिनाम्नःप्राधान्यबोधनायतस्यद्विरुक्तिः ॥ **स०** ज्योतिर्गणानां अग्न्यादिप्रकाशकवस्तूनांपतये । अलुकृषष्ठ्याः । तेनघिसंज्ञोपपत्तिः । आक्रोशश्च सर्वसुपर्ववर्यस्यज्योतिर्गणमात्रपतित्वोक्ताविति ज्ञेयं । दिनाधिपतये दिनाधिपस्यसूर्यस्य पतिः आनन्दोयस्मादितिसवा ॥ १६—१७ ॥ **ती०** उग्राय अनुपासकानामुग्ररूपाय । विविधमीरयतिप्रेरयतिप्राणिनश्चेष्टयतीतिवीरस्तस्मै । सारंशीघ्रंगच्छतीतिसारङ्गः । यद्वा सारग्राहिणे । यद्वा हंसावताराय । यद्वा सारंप्रणवःतेनप्रतिपाद्यतइतिसारङ्गः ब्रह्मेशानाच्युतेशाय ब्रह्मेशानाच्युतानां सृष्टिसंहारस्थितिकर्तॄणां ईशःस्वामी । परब्रह्मणस्तादृशत्वात् । "सृष्टिस्थित्यन्तकरिणींब्रह्मविष्णुशिवात्मिकां । ससंज्ञांयातिभगवानेकएवजनार्दनः ।" इतिस्मरणात् । सर्वभक्षाय सर्वयज्ञभोक्त्रे । सर्वसंहर्त्रेवा । 'यस्यब्रह्मचक्षत्रंचोभेभवतओदनः' इतिश्रुतेः । शत्रुसंहारा-

[पा०] १ घ. रश्मिभावनः. २ ख. ङ. झ. ञ. ट. पश्चिमायाद्रयेनमः. घ. पश्चिमायनमोनमः. ३ घ. हरिदश्वायतेनमः. ४ ङ. झ. ञ. ट. प्रचण्डायनमोस्तुते.

ब्रह्मेशानाच्युतेशाय सूर्यायादित्यवर्चसे ॥ भास्वते सर्वभक्षाय रौद्राय वपुषे नमः ॥ १९ ॥
तमोघ्नाय हिमघ्नाय शत्रुघ्नायामितात्मने ॥ कृतघ्नघ्नाय देवाय ज्योतिषां पतये नमः ॥ २० ॥
तप्तचामीकराभाय वह्नये विश्वकर्मणे ॥ नमस्तमोभिनिघ्नाय रुचये लोकसाक्षिणे ॥ २१ ॥
नाशयत्येष वै भूतं तदेव सृजति प्रभुः ॥ पायत्येष तपत्येष वर्षत्येष गभस्तिभिः ॥ २२ ॥
एष सुप्तेषु जागर्ति भूतेषु परिनिष्ठितः ॥ एष एवाग्निहोत्रं च फलं चैवाग्निहोत्रिणाम् ॥ २३ ।
वेदाश्च क्रतवश्चैव क्रतूनां फलमेव च ॥ यानि कृत्यानि लोकेषु सर्व एष रविः प्रभुः ॥ २४ ॥

तया सुकृतदुष्कृतकर्मसाक्षिणे ॥ १६—२१ ॥ एवमादित्यहृदयमुपदिश्य पुनरपितत्प्रतिपाद्यदेवतांस्तौति —नाशयतीत्यादिना श्लोकत्रयेण ॥ भवतीति भूतं जगत् नाशयति । महाप्रलये पुनस्तदेव सृजति । अत्ययकालनिवृत्तौ । प्रभुः पालकः । पालकत्वमेव प्रपञ्चयति—पायतीति । पायति शोषयति । "पै शोषणे" इति धातुः । सुप्तेषु भूतेषु प्राणिषु परिनिष्ठितः अन्तर्यामित्वेन स्थितः जागर्ति । सकलयज्ञकर्तृत्वफलप्रदत्वान्याह—एष इति ॥ वेदवेद्यत्वमाह—वेदा इति ॥ सर्वकर्मसमाराध्यत्वमाह—क्रतव इति क्रतुफलप्रदत्वमाह—क्रतूनामिति । लौकिककर्मफलप्रदत्वमाह—यानीति । तेषामिति शेषः । सर्वः सर्वात्मको रविरेव प्रभुर्नियन्ता ॥ २२—२४ ॥

र्थंउग्रायवपुषे । अनेननृसिंहावतारःसूचितः । शत्रुघ्नाय शत्रुसंहर्त्रे । जितहृषीकायेत्यर्थः । अमितात्मने अपरिमितमहिम्ने । कृतघ्नान्हन्तीतिकृतघ्नघ्नाय । देवाय स्वयंप्रकाशाय । तप्तचामीकराभाय हिरण्मयपुरुषाय । वह्नये वसूनांपावकइतिस्मरणात् । हरय इतिपाठे हरत्यशेषमज्ञानंतत्कार्यंचेतिहरिः । विश्वकर्मणे विश्वंकर्मकार्यंयस्यसः । "सर्वकर्मासर्वकामः"इतिस्मृतेः । तमोभिनिघ्नाय तूलाज्ञाननाशकाय । रुचये रोचतइतिरुचिस्तस्मै । घृणयेलोकसाक्षिणेइतिपाठे—'घृक्षरणदीप्त्योः'इतिधातोः स्वयंप्रकाशैकतानत्वात् घृणिः । लोकसाक्षिणे सर्वसाक्षिणे । 'सर्वदेवात्मकोह्येष'इत्यारभ्यघृणयेलोकसाक्षिणेइत्येतदन्ताः अष्टोत्तरशतसंख्याआदित्यहृदयतोत्रनाममन्त्रावेदितव्याः ॥ **स०** वीराय विक्रान्ताय । विंगरुडंगम्यस्थानंप्रतीरयतीतिवा विगतःईरःप्रेरकोयस्येतिवा विविधमीरयतीतिवावीरस्तस्मै । अरैःसहवर्ततइतिसारंकालचक्रं । तद्गमयतीतिसारंगः । द्वितीयायाअलुक् । लोकसारंस्वात्मानंजनान्प्रतिगमयतिज्ञापयतीतिवासारंगः । पद्मप्रबोधाय कमलविकासकाय । पद्मोगजेन्द्रस्तस्यप्रबोधोगजत्वेपिजन्मान्तरानुस्मृतिर्यस्मात् । 'इयंचेनानुभावेनयद्गजत्वेप्यनुस्मृतिः'इतिभागवतोक्तेः । ब्रह्मेशानाच्युतेशाय ब्रह्मेशानयोःअच्युतश्चासावीशश्च नित्याच्युतस्वामीत्यर्थः । ब्रह्माचईशश्चअनोवायुश्च नच्यवतइत्यच्युता श्रीश्चब्रह्मेशानाच्युताः । तदीशइतिवा । सर्वभक्षाय सर्वंचराचरंभक्षयतीतिसतथा । 'अत्ताचराचरग्रहणात्'इतिसूत्रात् 'सर्वंवाअत्ती'तिश्रुतेश्च । सर्वाःहिंसकाः तद्भक्षायेतिवा । रुद्राय तदन्तर्गताय । रोगद्रावकायवा । 'रुजंद्रावयतेयस्माद्रुद्रस्तस्माज्जनार्दनः'इत्युक्तेः । निर्वचनत्वाद्गकारलोपः । वपुषे वंज्ञानंसद्गतिवा असाधारण्येनन्यायेन तत्पुष्णातीतिवपुट् । तस्मै । विश्वकर्मणेव्याप्तव्यापाराय । विनागरुडेनशुवतिगच्छतीतिविशुः । विपूर्वात्सौत्राच्छुवतेरौणादिकोड्डः । नविद्यतेकर्मबन्धकंयस्येतिवा नविद्यतेक्लिष्टंकर्मेतिवा अकर्मा । विशुश्चासावकर्माचेतिवा विश्वंकर्मयस्येतिवा । 'हरिरक्लिष्टकारित्वादकर्मा'इतिवचनात् । 'नकृतेत्वत्क्रियतेकिंचनारे'इतिश्रुतेः । **ति०** रुद्दुःखंतन्मूलौरागद्वेषौतन्मूलाज्ञानंचविद्रावयतीतिरुद्रस्तस्येदंरौद्रं अज्ञानसंहारसमर्थज्ञानाकारायेत्यर्थः । शत्रुर्देहाहंभावः । निजतत्वभगवदनुसंधानजसौख्येनतस्यशातनात्तस्यहन्ता । रिपुऋणगदादिहन्ताच । कृतघ्नघ्नाय कृतं चेतनत्वलक्षणंभगवत्कृतमुपकारंघ्नन्तिविस्मरन्तियेतेकृतघ्नाः भगवद्विमुखाअज्ञाःसंसारिणः । तान्संसारानर्थप्रापणेनहन्तितादृशाय ॥ १८—२१ ॥ **ति०** एषइत्युक्तार्थः । भूतंप्रपञ्चं प्रतिसुप्ति नाशयति भूतंप्राणिजातंतत्तदायुरन्तेनाशयति । स्वदिनान्तेचनाशयति । तेन । तमेवोक्तमेवोक्तभूतंजागरादावहरादौचसृजति । प्रभुः प्रकर्षेणस्वशक्तिवैभवेनसकलप्रपञ्चात्मनाभवतीतिप्रभुः । सकलप्रपञ्चस्यसाक्षादधिष्ठाताच । पायतिशोषयतिगभस्तिभिः । पायतेनमः । तपतिनाशयति । तपतेनमः । वर्षतिसृजति । वर्षतेनमः ॥ २२ ॥ एषकरणेषु सुप्तेषु उपरतेषुस्वयमनुपरतशक्तिर्नित्यचिद्रूपोजागर्ति । निजमण्डलादर्शनतःप्राणिषुसुषुप्तेषु । तदगोचरदेशस्थेस्वमण्डलेजागर्तिच । सुप्तेषुजाग्रतेनमः । भूतेषुपरिनिष्ठितः अन्तर्यामितयास्थितः । अग्नयः पञ्चेन्द्रियलक्षणाःपञ्चाग्नयः तेषुहोत्रंहोमः तत्तद्विषयानुभवरूपः । अग्निहोत्रिणां बाह्याभ्यन्तराग्निहोत्रानुष्ठातॄणांप्राप्यंयत्स्वर्गापवर्गरूपंफलंतत्प्रदश्च ॥ २३ ॥ **ति०** देवाः क्रतुदेवाः 'अष्टौवसवः एकादशरुद्रा'इत्यादिक्रमेणोपदिष्टास्त्रयस्त्रिंशद्देवाः । क्रतवः सोमाद्यश्वमेधान्ताः । क्रतुफलं श्रुत्युक्तंस्वर्गादि । किंचसर्वेषुलोकेषुप्राणिषुयानिकृत्यानिक्रियास्त-

[पा०] १ ड. झ. ञ. ट. सूराय. २ ङ. झ. ञ. हरयेविश्व. ३ च. छ. घृणये. क. ग. घ. रवयेलोक. ४ क. घ. ञ. सृजतेपुनः. ५ ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. देवाश्च.

एनमापत्सु कृच्छ्रेषु कान्तारेषु भयेषु च ॥ कीर्तयन्पुरुषः कश्चिन्नावसीदति राघव ॥ २५ ॥
पूजयस्वैनमेकाग्रो देवदेवं जगत्पतिम् ॥ एतत्त्रिगुणितं जप्त्वा युद्धेषु विजयिष्यसि ॥ २६ ॥
अस्मिन्क्षणे महाबाहो रावणं त्वं वधिष्यसि ॥ एवमुक्त्वा तदाऽगस्त्यो जगाम च यथागतम् ॥२७॥
एतच्छ्रुत्वा महातेजा नष्टशोकोऽभवत्तदा ॥ धारयामास सुप्रीतो राघवः प्रयतात्मवान् ॥ २८ ॥
आदित्यं प्रेक्ष्य जप्त्वा[1] तु परं हर्षमवाप्तवान् ॥ त्रिराचम्य शुचिर्भूत्वा धनुरादाय वीर्यवान् ॥ २९ ॥
रावणं प्रेक्ष्य हृष्टात्मा युद्धाय[2] समुपागमत् ॥ सर्वयत्नेन महता वधे तस्य धृतोऽभवत् ॥ ३० ॥
अथ रविरवदन्निरीक्ष्य रामं मुदितमनाः परमं प्रहृष्यमाणः ॥
निशिचरपतिसंक्षयं विदित्वा सुरगणमध्यगतो वचस्त्वरेति ॥ ३१ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

इदानीं स्तोत्रस्य फलमाह—एनमिति ॥ कृच्छ्रेषु कष्टेषु। कान्तारेषु भयेषु दुर्गममार्गेषु। भयहेतुषु सत्सु। कश्चिदित्यधिकारिनियमाभावो दर्शितः ॥ २५–२७ ॥ एतच्छ्रुत्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं॥ त्रिराचम्येत्यन्त्याचमनमाद्याचमनस्याप्युपलक्षणं । धारयामास। जप्त्वेत्यत्र आदित्यहृदयमिति शेषः ॥ २८—२९ ॥युद्धाय युद्धं कर्तुं। "तुमर्थाच्च भाववचनात्" इति चतुर्थी। सर्वयत्नेन सर्वप्रकारेण यत्नेन ॥ ३० ॥ प्रहृष्यमाणः प्रहृष्यन्। पुलकित इति यावत्। निशिचरपतिरिति। "तत्पुरुषे कृति बहुलं" इति सप्तम्या अलुक्। रविः आत्मानं स्तुवन्तं रामं निरीक्ष्य मुदितमनाः स्तोत्रेण संतुष्टमनाः प्रहृष्यमाणः सन् निशिचरपतेः संक्षयं विदित्वा अनुगृह्य सुरगणमध्यगतः सन् त्वर रावणवधं प्रति त्वरस्वेति वचोवदत्। अत्र सुरगणमध्यगत इत्यनेन युद्धदर्शनार्थं स्वमण्डलादवतीर्य रामसमीपे गगने स्थित्वा स्तोत्रफलमनुगृहीतवानित्युच्यते। ननूत्तरत्र ब्रह्मरुद्रादयः सर्वे एकवाक्यतया भवान्नारायणो देव इत्यादिना विष्णोरेव सर्वस्मात्परत्वं महता ग्रन्थेन प्रतिपादितवन्तः। अत्र सूर्यस्यैव सर्वोत्तरत्वमुच्यते कथमिदं संगच्छते। उच्यते। यथा मधुविद्यायामादित्यस्य परतया प्रतिपादनेपि तदन्तर्यामिण्येव परमात्मनि मधुविद्यायास्तात्पर्यमिति बादरायणो ब्रह्ममीमांसायामुक्तवान्। तथास्य मन्त्रस्यादित्यान्तर्यामिविषयतया सर्वमिदं संगच्छते। नारायणपरत्वं ह्युपक्रमप्रभृत्योपसंहारमविवादमिति पूर्वमेव बहुलं प्रतिपादितम्। ब्रह्मेशानाच्युतेशायेत्येतदपि मूर्तित्रयस्य परमात्मजन्यत्वादुपपद्यते। अयं च सर्गः केषुचित्कोशेषु न दृश्यते। उडारिणा न व्याख्यातश्च। आरम्भात्प्रभृति प्रबन्धप्रतिपादितनारायणपरत्वविरुद्धं चात्र प्रतिभाति सूर्यपरत्वं। अस्मिंश्च काण्डे त्रिंशदुत्तरशतसर्गा उडारिणा गणिताः एतदन्तर्भावे एकत्रिंशदुत्तरशतसर्गास्तेन गणिता भवेयुः ॥ ३१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

त्साधनानिचकृत्विग्यजमानसमिदाज्यपश्वादीनि। तैर्निजभक्तद्विजानांसंघटनेपरमप्रभुः परमसमर्थः। परमसमर्थायभगवतेब्रह्मणेनमः ॥ **स०** एवंपञ्चविंशत्युत्तरशतसंख्याभगवत्पूजारहस्यनाममन्त्राइतिकतकः । 'सर्वदेवात्मकोह्येषइत्यारभ्य—लोकसाक्षिणे' इत्यन्ताष्टोत्तरशतसंख्याएवादित्यहृदयस्तोत्रनाममन्त्राइतितीर्थः । कविनातुस्पष्टमिदंमुद्रणंनकृतमितिव्युत्पत्तिवितत्यायथायथंनामानिज्ञेयानि । निरुक्तिवैचित्र्याच्चफलाधिक्यसंभवादितिमन्तव्यं ॥ २४ ॥ **ति०** एवंकथितस्यस्तोत्रस्यफलमाह—एनमिति । आदित्यहृदयस्तवंकीर्तयन्नापदादिषुकश्चिदपिद्विजोनावसीदति नदुःखनिमग्नोभवति। यद्वा एनं आदित्यहृदयार्थभूतंसूर्यं। आपदादिनिमित्तेषुउक्तैर्नाममन्त्रैःविशिष्यकीर्तयन् स्तुवन् नावसीदति। अत्र आपत् अकालमृत्युः। कृच्छ्रं ज्वरादिदुःखं । भयं चोरादिनिमित्तं ॥ २५ ॥ **ति०** इदं शीघ्रसिद्धिकरंस्तोत्रं जप्त्वा हृष्टात्मा प्रातर्युद्धायागतंरावणंप्रेक्ष्यजयार्थंमनसाभगवन्तं अगमत् ध्यातवान् ॥ २९—३० ॥ इतिसप्तोत्तरशततमःसर्गः ॥ १०७ ॥

[पा०] १ च. छ. ज. जप्त्वात्रिः. झ. ञ. ट. जप्त्वेदं. २ झ. ञ. ट. जयार्थं.

अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

स्वाभिमुखसमागच्छद्दशमुखरथावलोकिनादाशरथिना चोदितेनमातलिना दशमुखमुखाभिमुखतया निजरथचोदना॥१॥ ततोनिजसमरसमालोकनकुतूहलेन गगनाङ्गणमलंकुर्वाणेसुरमुखसुजनगणे निजविजयपरपराजयसूचकनिमित्तोदयदर्शिना दाशरथिना हर्षेणसमरोद्यमनम् ॥ २ ॥

स रथं सारथिर्हृष्टः परसैन्यप्रधर्षणम् ॥ गन्धर्वनगराकारं समुच्छ्रितपताकिनम् ॥ १ ॥
युक्तं परमसंपन्नैर्वाजिभिर्हेममालिभिः ॥ युद्धोपकरणैः पूर्णं पताकाध्वजमालिनम् ॥ २ ॥
ग्रसन्तमिव चाकाशं नादयन्तं वसुन्धराम् ॥ प्रणाशं परसैन्यानां स्वसैन्यानां प्रहर्षणम् ॥
रावणस्य रथं क्षिप्रं चोदयामास सारथिः ॥ ३ ॥
तमापतन्तं सहसा स्वनवन्तं महास्वनम् ॥ रथं राक्षसराजस्य नरराजो ददर्श ह ॥ ४ ॥
कृष्णवाजिसमायुक्तं युक्तं रौद्रेण वर्चसा ॥ [दीप्यमानमिवाकाशे विमानं सूर्यवर्चसम् ॥]
तडित्पताकागहनं दर्शितेन्द्रायुधायुधम् ॥ शरधारा विमुञ्चन्तं धारासारमिवाम्बुदम् ॥ ५ ॥
तं दृष्ट्वा मेघसंकाशमापतन्तं रथं रिपोः ॥ गिरेर्वज्राभिमृष्टस्य दीर्यतः सदृशस्वनम् ॥ ६ ॥
विस्फारयन्वै वेगेन बालचन्द्रनतं धनुः ॥ उवाच मातलिं रामः सहस्राक्षस्य सारथिम् ॥ ७ ॥
मातले पश्य संरब्धमापतन्तं रथं रिपोः ॥ ८ ॥
यथापसव्यं पतता वेगेन महता पुनः ॥ समरे हन्तुमात्मानं तथा तेन कृता मतिः ॥ ९ ॥
तदप्रमादमातिष्ठन्प्रत्युद्गच्छ रथं रिपोः ॥ विध्वंसयितुमिच्छामि वायुर्मेघमिवोत्थितम् ॥ १० ॥

अथ रावणदुर्निमित्तानि—स रथमित्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ अत्र द्वितीयसारथिशब्दः अनेकविशेषणव्यवधानात् पूर्वोक्ताविस्मरणाय । गन्धर्वनगराकारं गन्धर्वनगरसदृशं । तल्लक्षणमुक्तं मिहिरेण—"चित्रवर्णं चित्ररूपप्राकारगृहगोपुरम् । अलंकृतमनेकाभैर्वितानध्वजतोरणैः ॥ गन्धर्वनगरं दन्तिनृवाजिक्षययुद्धकृत् । दृश्यते चेन्महद्युद्धमन्योन्यं धरणीभुजां" इति ॥ युद्धोपकरणैः धनुःकवचादिभिः । पताकायुक्ताः ध्वजाः तैर्मालन्त इति पताकाध्वजमाली तं । "मल मल्ल धारणे" इत्यस्माण्णिनिः । ग्रसन्तमिव । स्वविस्तारेणेति भावः। प्रणाशयतीति प्रणाशं ॥१–३॥ स्वनवन्तं शब्दवन्तं । महास्वनं । प्रतिध्वनियुक्तमित्यर्थः ॥ ४ ॥ कृष्णवाजिसमायुक्तमित्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ रौद्रेण उग्रेण । तडित्पताकागहनं तडित्तुल्यपताकावनं । दर्शितेन्द्रायुधायुधं दर्शितानीन्द्रायुधसदृशानि आयुधानि येन तं । यद्वा दर्शितेन्द्रायुधानि स्वप्रभाविशेषविरचितेन्द्रचापान्यायुधानि यस्मिन् दृश्यन्ते तादृशं । यद्वा आयुधं धनुः दर्शितेन्द्रधनुस्तुल्यधनुष्कं । धारासारं धारासमूहमित्यर्थः। वज्राभिमृष्टस्य वज्राहतस्य । अतएव दीर्यतः भिद्यमानस्य । बालचन्द्रनतं आरोपितमौर्वीकत्वेन बालचन्द्रवन्नतं ॥ ५—७ ॥ मातले इत्यर्धमेकं वाक्यं ॥ संरब्धं वेगवन्तं ॥ ८ ॥ यथापसव्यमिति । यथाआ अपसव्यमिति छेदः । अपसव्यं अप्रदक्षिणं यथा स्यात्तथा महता वेगेन पुनः आपतता आगच्छता तेन रावणेन समरे आत्मानं हन्तुं मतिः कृता। अपसव्यतया गमनं विनाशद्योतकमित्यर्थः ॥ ९ ॥ तत् अपसव्यगमनस्य विनाशहेतुत्वात्, अप्रमादमातिष्ठन् सावधानतामवलम्बमानः । अपसव्यतां परिहरन्नित्यर्थः । रिपोः रथं प्रत्युद्गच्छ ॥ १० ॥

ति० परमसंपन्नैः परमैःरथवहनोचिताश्वगुणैर्जवादिभिःसंपन्नैः । **स०** परमेतिभावप्रधानं परमत्वेनसंपन्नैः उत्तमैः ॥ २ ॥ **रामानु०** पताकायुक्तश्चासौध्वजश्चपताकाध्वजः । पताकाध्वजश्चमालाश्चपताकाध्वजमालं । तदस्यास्तीतिपताकाध्वजमालीतेन। द्वितीयरथसारथिशब्दावनेकविशेषणव्यवधानात्पूर्वोक्ताविस्मरणार्थौतदनुवादकावेव । **स०** सारथिर्मातलिःयंरथंचोदयामासतंप्रति रावणस्यसारथिःरथंप्रचोदयामासेत्यन्वयेनानयोरथसारथिशब्दयोःपुनरुक्तताभीत्याऽनुवादतांगीकरणप्रयासउभयोरफलः ॥ ३ ॥

[पा०] १ ग. परमसंहृष्टैः. २ इदमर्धं. क. ख. ङ. च. झ. ट. पाठेषुदृश्यते.

अविक्लबमसंभ्रान्तमव्यग्रहृदयेक्षणम् ॥ रश्मिसंचारनियतं प्रचोदय रथं द्रुतम् ॥ ११ ॥
कामं न त्वं समाधेयः पुरन्दररथोचितः ॥ युयुत्सुरहमेकाग्रः स्मारये त्वां न शिक्षये ॥ १२ ॥
परितुष्टः स रामस्य तेन वाक्येन मातलिः ॥ प्रचोदयामास रथं सुरसारथिसत्तमः ॥ १३ ॥
अपसव्यं ततः कुर्वन्रावणस्य महारथम् ॥ चक्रोत्क्षिप्तेन रजसा रावणं व्यवधानयत् ॥ १४ ॥
ततः क्रुद्धो दशग्रीवस्ताम्रविस्फारितेक्षणः ॥ रथप्रतिमुखं रामं सायकैरवधूनयत् ॥ १५ ॥
धर्षणामर्षितो रामो धैर्यं रोषेण लम्भयन् ॥ जग्राह सुमहावेगमैन्द्रं युधि शरासनम् ॥
शरांश्च सुमहातेजाः सूर्यरश्मिसमप्रभान् ॥ १६ ॥
तदोपोढं महद्युद्धमन्योन्यवधकाङ्क्षिणोः ॥ परस्पराभिमुखयोर्दृप्तयोरिव सिंहयोः ॥ १७ ॥
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ समेयुर्द्वैरथं द्रष्टुं रावणक्षयकाङ्क्षिणः ॥ १८ ॥
समुत्पेतुरथोत्पाता दारुणा रोमहर्षणाः ॥ रावणस्य विनाशाय राघवस्य जयाय च ॥ १९ ॥
ववर्ष रुधिरं देवो रावणस्य रथोपरि ॥ वाता मण्डलिनस्तीक्ष्णा ह्यपसव्यं प्रचक्रमुः ॥ २० ॥
महद्गृध्रकुलं चास्य भ्रममाणं नभःस्थले ॥ येनयेन रथो याति तेनतेन प्रधावति ॥ २१ ॥
संध्यया चावृता लङ्का जपापुष्पनिकाशया ॥ दृश्यते संप्रदीप्तेव दिवसेऽपि वसुंधरा ॥ २२ ॥
सनिर्घाता महोल्काश्च संप्रचेरुर्महास्वनाः ॥ विषादयंस्ते रक्षांसि रावणस्य तदाहिताः ॥ २३ ॥
रावणश्च यतस्तत्र संचचाल वसुंधरा ॥ रक्षसां च प्रहरतां गृहीता इव बाहवः ॥ २४ ॥
ताम्राः पीताः सिताऽश्वेताः पतिताः सूर्यरश्मयः ॥ दृश्यन्ते रावणस्याङ्गे पर्वतस्येव धातवः ॥२५॥

वं अदीनं। असंभ्रान्तं अप्रमादं। अव्यग्रहृदयेक्षणं अव्याकुलमनोनयनं। रश्मिसंचारनियतं नियतरश्मिसंचारं। एतानि क्रियाविशेषणानि ॥ ११ ॥ न समाधेयः नोपदेष्टव्यः। अत्र हेतुः—पुरन्दररथोचित इति। अभ्यस्तपुरन्दररथ इत्यर्थः ॥ १२—१३ ॥ रावणस्य महारथमपसव्यं कुर्वन् स्वरथस्यापसव्यतां परिहरन्नित्यर्थः। चक्रोत्क्षिप्तेन रथचक्रोत्थापितेन रजसा रावणं व्यवधानयत् व्यवहितमकरोत् ॥१४॥ रथप्रतिमुखं सर्वथाभिमुखं। अवधूनयत् प्राहरत् ॥ १५ ॥ धर्षणेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ धैर्यं रोषेण लम्भयन् रोषेण निवृत्तधैर्य इत्यर्थः। ऐन्द्रं मातलिनानीतं शरासनं शरांश्च जग्राहेति योजना ॥ १६ ॥ उपोढं प्रवृत्तं ॥ १७ ॥ द्वैरथं द्वाभ्यां रथाभ्यां प्रवर्तितं युद्धं ॥ १८ ॥ समुत्पेतुरिति। अत्रोत्पातानां राघवजयसूचकत्वं रावणवधद्वारा ॥ १९ ॥ देवः पर्जन्यः। मण्डलिनो वाताः वात्याः। अपसव्यं अप्रदक्षिणं। प्रचक्रमुः चेरुः ॥ २० ॥ अस्य रावणस्य रथो येन मार्गेण याति स्म तेन मार्गेण महत् गृध्रकुलं नभःस्थले भ्रममाणं सत् प्रधावति स्म। अनेन रावणस्यासन्नमरणत्वं सूचितम्। तदुक्तं शकुनार्णवे—"आसन्नमृत्योर्निकटे चरन्ति गृध्रादयो मूर्ध्नि गृहोर्ध्वभागे" इति ॥२१॥ जपापुष्पनिकाशया संध्यया लङ्का आवृता। अतएव वसुंधरा लङ्कापर्यन्तभूमिः रात्रावग्निना संप्रदीप्तेव दिवसेपि संप्रदीप्ता दृश्यत इत्यर्थः ॥२२॥ सनिर्घाता महोल्काः संप्रचेरुः। ते उल्काः लिङ्गव्यत्ययः। रावणस्याहिताः प्रतिकूलाः सन्तः रक्षांसि विषादयन् व्यषादयन् ॥ २३ ॥ यतः यत्र रावणो गतः तत्र वसुंधरा संचचाल। रावणसमीप एव भूकम्पो जात इत्यर्थः। गृहीता इव बाहवः। कैश्चिद्गृहीता बाहवो यथा प्रहर्तुं न क्षमन्ते तथाभूवन्नित्यर्थः ॥ २४ ॥ सिता अश्वेताश्च सिताश्वेताः। पर्वतस्येवेति। पर्वतस्याङ्गे धातव

ति० अविक्लबत्वादिचतुर्गुणयुक्तंयथातथाद्रुतंरथंप्रचोदय। अविक्लबत्वमभीरुत्वं। असंभ्रान्तत्वंरणक्षोभादक्षुभितचित्तत्वं। अव्यग्रमश्वीयहृदयेक्षणंयत्र। रश्मिसंचारनियतं रश्मिसंचारेनैपुण्यं तत्तत्कालानुगुण्येनसंयमनमोचनव्यवस्थावत्त्वं। स० प्रचोदनक्रियान्वयद्वाराविक्लबत्वादीनांचतुर्णांसारथौतत्कर्तरिसंगततामन्तव्या ॥ ११ ॥ ती० ऐन्द्रंशरासनं 'इदिपरमैश्वर्ये'इतिधातोरिन्द्रः परमात्मा। तदीयंनिजायुधंजग्राहेत्यर्थः ॥ १६ ॥

[पा०] १ ङ. झ. रावणस्याग्रे. क. ग. ज. रा

गृध्रैरनुगताश्चास्य वमन्त्यो ज्वलनं मुखैः ॥ प्रणेदुर्मुखमीक्षन्त्यः संरब्धमशिवं शिवाः ॥ २६ ॥
प्रतिकूलं ववौ वायू रणे पांसून्समाकिरन् ॥ तस्य राक्षसराजस्य कुर्वन्दृष्टिविलोपनम् ॥ २७ ॥
निपेतुरिन्द्राशनयः सैन्ये चास्य समन्ततः ॥ दुर्विषह्यस्वना घोरा विना जलधरस्वनम् ॥ २८ ॥
दिशश्च प्रदिशः सर्वा बभूवुस्तिमिरावृताः ॥ पांसुवर्षेण महता दुर्दर्शं च नभोऽभवत् ॥ २९ ॥
कुर्वन्त्यः कलहं घोरं शारिकास्तद्रथं प्रति ॥ निपेतुः शतशस्तत्र दारुणं दारुणारुताः ॥ ३० ॥
जघनेभ्यः स्फुलिङ्गांश्च नेत्रेभ्योऽश्रूणि संततम् ॥ मुमुचुस्तस्य तुरगास्तुल्यमग्निं च वारि च ॥ ३१ ॥
एवंप्रकारा बहवः समुत्पाता भयावहाः ॥ रावणस्य विनाशाय दारुणाः संप्रजज्ञिरे ॥ ३२ ॥
रामस्यापि निमित्तानि सौम्यानि च शुभानि च ॥ बभूवुर्जयशंसीनि प्रादुर्भूतानि सर्वशः ॥ ३३ ॥
निमित्तानि च सौम्यानि राघवः स्वजयाय च ॥ दृष्ट्वा परमसंहृष्टो हतं मेने च रावणम् ॥ ३४ ॥
ततो निरीक्ष्यात्मगतानि राघवो रणे निमित्तानि निमित्तकोविदः ॥
जगाम हर्षं च परां च निर्वृतिं चकार युद्धे ह्यधिकं च विक्रमम् ॥ ३५ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

रामरावणयोः समसमरः ॥ १ ॥

ततः प्रवृत्तं सुक्रूरं रामरावणयोस्तदा ॥ सुमहद्द्वैरथं युद्धं सर्वलोकभयावहम् ॥ १ ॥
ततो राक्षससैन्यं च हरीणां च महद्बलम् ॥ प्रगृहीतप्रहरणं निश्चेष्टं समतिष्ठत ॥ २

इवेति योजना ॥ २५ ॥ गृध्रैरनुगताः गृध्रसहिता इत्यर्थः । शिवाः गोमायवः मुखैर्ज्वलनं वमन्त्यः सत्यः अस्य रावणस्य मुखमीक्षन्त्यः । रावणाभिमुखा इत्यर्थः । संरब्धं कुपितं अशिवं अमङ्गलं च यथा भवति तथा प्रणेदुः । गृध्राणां साहित्यमात्रं नतु ज्वलनवमनादिकं ॥ २६ ॥ वायुः रणे पांसून् समाकिरन् तेन तस्य रावणस्य दृष्टिविलोपनं दृष्टिप्रतिघातं कुर्वन् प्रतिकूलं अभिमुखं ववौ ॥ २७ ॥ इन्द्राशनयः उल्काशनयः । उल्काशन्योः स्वरूपमुक्तं मिहिरेण—"उल्का शिरसि विशाला निपतन्ती वर्धते च तनुपुच्छा । अशनिः स्वनेन महता युक्ता नृगजाश्वतरुपशुमुखेषु ॥ निपतति विदारयन्ती धरातलं चक्रसंस्थाना" इति ॥ २८—२९ ॥ तद्रथं प्रति तद्रथोपरि ॥ ३० ॥ तुरगाः जघनेभ्यः स्फुलिङ्गान् नेत्रेभ्यः अश्रूणि च मुमुचुः । एवमग्निं च वारि च तुल्यं यथा भवति तथा मुमुचुः ॥ ३१—३२ ॥ एवं रावणपराजयसूचकदुर्निमित्तान्युक्तानि । इदानीं रामजयसूचकनिमित्तान्याह—रामस्यापीति ॥ सौम्यानि मनोज्ञानि । शुभानि शुभोदर्काणि । अत एव जयशंसीनि निमित्तानि प्रादुर्बभूवुः सत्तां लेभिरे । रामविषये किंचित्कारो हि सत्तालाभहेतुः ॥ ३३ ॥ जयाय निमित्तानि जयसूचकनिमित्तानीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ रणे आत्मगतानि आत्मार्थं प्रादुर्भूतानि । हर्षं पुलकं निर्वृतिं सुखं च जगाम ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

द्वैरथं द्वाभ्यां रथाभ्यां प्रवृत्तं युद्धं प्रवृत्तमिति योजना ॥ १ ॥ निश्चेष्टं समतिष्ठत । युद्धाद्भुतदर्शन-

ति० परमसंहृष्टः लक्ष्मणोमातलिर्वेतिशेषः ॥ ३४ ॥ इत्यष्टोत्तरशततमःसर्गः ॥ १०८ ॥

[पा०] १ क. ख. ङ.—ट. न्समुत्किरन्. २ क.—ट. राघवस्स्वजयायवै. ३ च. छ. ज. सक्रूरं. घ. तत्क्रूरं. ४ झ. ट. समवर्तत.

संप्रयुद्धौ ततो दृष्ट्वा बलवन्नरराक्षसौ ॥ व्याक्षिप्तहृदयाः सर्वे परं विस्मयमागताः ॥ ३ ॥
नानाप्रहरणैर्व्यग्रैर्भुजैर्विस्मितबुद्धयः ॥ [1]सर्पन्तं प्रेक्ष्य संग्रामं नाभिजग्मुः परस्परम् ॥ ४ ॥
रक्षसां रावणं चापि वानराणां च राघवम् ॥ पश्यतां विस्मिताक्षाणां सैन्यं चित्रमिवाबभौ ॥ ५ ॥
तौ तु तत्र निमित्तानि दृष्ट्वा रावणराघवौ ॥ कृतबुद्धी स्थिरामर्षौ युयुधाते ह्यभीतवत् ॥ ६ ॥
जेतव्यमिति काकुत्स्थो मर्तव्यमिति रावणः ॥ धृतौ स्ववीर्यसर्वस्वं युद्धेऽदर्शयतां तदा ॥ ७ ॥
ततः क्रोधाद्दशग्रीवः शरान्संधाय वीर्यवान् ॥ मुमोच ध्वजमुद्दिश्य राघवस्य रथे स्थितम् ॥ ८ ॥
ते शरास्तमनासाद्य पुरन्दररथध्वजम् ॥ रथशक्तिं परामृश्य निपेतुर्धरणीतले ॥ ९ ॥
ततो रामोऽभिसंक्रुद्धश्चापम[2]ायम्य वीर्यवान् ॥ कृतप्रतिकृतं कर्तुं मनसा संप्रचक्रमे ॥ १० ॥
रावणध्वजमुद्दिश्य मुमोच निशितं शरम् ॥ महासर्पमिवासह्यं ज्वलन्तं स्वेन तेजसा ॥ ११ ॥
[[3]रामश्चिक्षेप तेजस्वी केतुमुद्दिश्य सायकम् ॥] जगाम स महीं छि[4]त्त्वा दशग्रीवध्वजं शरः ॥
स निकृत्तोपतद्भूमौ रावणस्य रथध्वजः ॥ १२ ॥
ध्वजस्योन्मथनं दृष्ट्वा रावणः सुमहाबलः ॥ [[5]क्रोधजेनाग्निना सद्यः प्रदीप्त इव पावकः ॥]
संप्रदीप्तोऽभवत्क्रोधादमर्षात्प्रदहन्निव ॥ १३ ॥
स रोषवशमापन्नः [6]शरवर्षं महद्वमन् ॥ रामस्य तुरगान्दीप्तैः शरैर्विव्याध रावणः ॥ १४ ॥
ते[7] विद्धा हरयस्तत्र नास्खलन्नापि बभ्रमुः ॥ बभूवुः स्वस्थहृदयाः पद्मनालैरिवाहताः ॥ १५ ॥
तेषामसंभ्रमं दृष्ट्वा वाजिनां रावणस्तदा ॥ भूय एव सुसंक्रुद्धः शरवर्षं मुमोच ह ॥ १६ ॥
गदाश्च परिघाश्चैव चक्राणि मुसलानि च ॥ गिरिशृङ्गाणि वृक्षांश्च तथा शूलपरश्वधान् ॥ १७ ॥
मायाविहितमेतत्तु शस्त्रवर्षमपातयत् ॥ तुमुलं त्रासजननं भीमं भीमप्रतिस्वनम् ॥ १८ ॥

कुतूहलादिति भावः ॥ २ ॥ एतदेव विवृणोति द्वाभ्यां—संप्रयुद्धावित्यादि ॥ संप्रयुद्धौ सम्यग्योद्धुमुपक्रान्तौ । कर्मणि क्तः । बलवत् अत्यन्तं व्याक्षिप्तहृदयाः युद्धदर्शनसक्तचित्ताः ॥ ३ ॥ भुजैरित्युपलक्षणे तृतीया ॥ ४ ॥ रावणं पश्यतां विस्मिताक्षाणां विकसितनेत्राणां रक्षसां सैन्यं राघवं पश्यतां विस्मिताक्षाणां वानराणां सैन्यं च चित्रमिवाबभौ ॥ ५ ॥ निमित्तानि दुर्निमित्तानि शुभनिमित्तानिचेत्यर्थः । कृतबुद्धी निश्चितबुद्धी ॥ ६ ॥ निश्चयमेवाह—जेतव्यमिति ॥ जयोवश्यंभावीति । मर्तव्यमिति । मरणमवश्यंभावीति । आवश्यकत्वार्थे तव्यः । धृतौ धैर्यवन्तौ ॥ ७—८ ॥ रथशक्तिं रथबलं । परामृश्य प्राप्य । रथशक्तिप्रघातेन ध्वजमनासाद्य निपेतुरित्यर्थः ॥ ९ ॥ संप्रचक्रमे उद्युक्तवान् । संकल्पितवानित्यर्थः ॥ १० ॥ असह्यं दुर्दर्शमित्यर्थः ॥ ११ ॥ सः शरः ध्वजं छित्त्वा जगाम न तु केवलं जगाम ॥ १२ ॥ क्रोधादमर्षाच्च प्रदहन्निव प्रदहन्नग्निरिव संप्रदीप्तः ज्वलितः अभवत् ॥ १३ ॥ शरवर्षं वमन् वमन्निवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ हरयः हरितवर्णाः । इन्द्राश्वत्वादिति भावः ॥ १५—१६ ॥ गदाश्चेति । मुमोचेत्यनुषज्यते ॥ १७ ॥ धनुषा कथं गदादिमोचनमित्यत्राह—मायेति ॥ शस्त्रवर्षं गदादिवर्षं । मायाविहितं आश्चर्यकरशक्तिकृतं । तुमुलं नानाविधमित्यर्थः ॥ १८ ॥

ति० विस्मिताक्षाणां विस्मयपरवशेन्द्रियाणां ॥ ५ ॥ ति० निश्चयमाह—जेतव्यमिति मर्तव्यमिति । मृत्युरूपशत्रौप्रहर्तव्यमित्यर्थ इतिकतकः । स० स्ववीर्यसर्वस्वमित्यत्ररावणसंहारकारणंयावत्तावदत्रसर्वस्वपदेनरामपक्षेग्राह्यं । अन्यत्रानुपचरितोर्थः ॥७॥

[पा०] १ झ. तस्थुःप्रेक्ष्यचसर्वेतेनाभिजग्मुः. ङ.च. छ. ट. तस्थुः प्रेक्ष्यचतंसर्वेनाभि. ग. घ. तस्थुःप्रेक्ष्यचसर्वेतन्नाभि. ख. ज. तस्थुःप्रेक्ष्यचसंग्रामंनाभि. २ ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. माकृष्य. ३ इदमर्धं ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पाठेषुदृश्यते. ४ च. छ. झ. ञ. ट. भित्त्वा. ५ ख. ङ. च. छ. ञ. ट. पाठेष्विदमर्धंदृश्यते. ६ ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. शरवर्षं ववर्षह. ७ ङ. झ. ञ. ट. तेदिव्याहरयः.

तद्वर्षमभवद्युद्धे नैकशस्त्रमयं महत् ॥ विमुच्य राघवरथं समन्ताद्वानरे बले ॥ १९ ॥
सायकैरन्तरिक्षं च चकाराशु निरन्तरम् ॥ सहस्रशस्ततो बाणानश्रान्तहृदयोद्यमः ॥
मुमोच च दशग्रीवो निःसङ्गेनान्तरात्मना ॥ २० ॥
व्यायच्छमानं तं दृष्ट्वा तत्परं रावणं रणे ॥ प्रहसन्निव काकुत्स्थः संदधे सायकाञ्शितान् ॥ २१ ॥
स मुमोच ततो बाणान्रणे शतसहस्रशः ॥ तान्दृष्ट्वा रावणश्चक्रे स्वशरैः खं निरन्तरम् ॥ २२ ॥
ततस्ताभ्यां प्रमुक्तेन शरवर्षेण भास्वता ॥ शरबद्धमिवाभाति द्वितीयं भास्वदम्बरम् ॥
[चक्राते तौ शरौघाभ्यां निरुच्छ्वासमिवांबरम्] ॥ २३ ॥
नानिमित्तोऽभवद्बाणो नातिभेत्ता न निष्फलः ॥ २४ ॥
अन्योन्यमभिसंहत्य निपेतुर्धरणीतले ॥ तथा विसृजतोर्बाणान्रामरावणयोर्मृधे ॥ २५ ॥
प्रायुध्यतामविच्छिन्नमस्यन्तौ सव्यदक्षिणम् ॥ चक्रतुश्च शरौघैस्तौ निरुच्छ्वासमिवाम्बरम् ॥ २६ ॥
[नान्तरं ददृशे किंचित्पश्यद्भिरनिमेषणम् ॥ भूमिष्ठैः कपिरक्षोभिः स्वस्थैर्वा देवदानवैः] ॥ २७ ॥
रावणस्य हयान्रामो हयान्रामस्य रावणः ॥ जघ्नतुस्तौ तथाऽन्योन्यं कृतानुकृतकारिणौ ॥ २८ ॥
एवं तौ तु सुसंक्रुद्धौ चक्रतुर्युद्धमद्भुतम् ॥ मुहूर्तमभवद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ २९ ॥
प्रयुध्यमानौ समरे महाबलौ शितैः शरै रावणलक्ष्मणाग्रजौ ॥
ध्वजावपातेन स राक्षसाधिपो भृशं प्रचुक्रोध तदा रघूत्तमे ॥ ३० ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

नैकशस्त्रमयं अनेकशस्त्रप्रचुरं तद्वर्षं क्रोधातिशयेन प्रयुक्तं रामशरैर्निवारणाल्लक्ष्यभूतं राघवरथं विमुच्य वानरबले अभवत्। तत्रापतदित्यर्थः ॥ १९ ॥ सायकैरित्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ ततः दशग्रीवः अश्रान्तहृदयोद्यमः अविच्छिन्नोत्साहः सन् निःसङ्गेन अन्यासक्तेन अन्तरात्मना मनसा उपलक्षितः सहस्रशो बाणान् मुमोच । सायकैरन्तरिक्षं च निरन्तरं चकार ॥ २० ॥ व्यायच्छमानं व्यायच्छन्तं । यत्नं कुर्वन्तं रणे तत्परं सक्तं । प्रहसन्निव संदधे अनायासेन संदधे ॥ २१—२२ ॥ शरवर्षेण भास्वत् अम्बरं शरबद्धं द्वितीयमम्बरमिवाभाति स्म ॥ २३ ॥ नानिमित्त इत्यर्धं ॥ अनिमित्तः लक्ष्यविशेषोद्देशरहितः । अतिभेत्ता अपेक्षितप्रमाणादधिकभेत्ता निष्फलः लक्ष्ये पतितोपि प्रयोजनाकारी ॥ २४ ॥ तथा विसृजतोः उक्तप्रकारेण विसृजतोः । अत्र बाणा इत्यध्याहार्यं ॥ २५ ॥ अस्यन्तौ शरान् क्षिपन्तौ । इवशब्दो वाक्यालंकारे । निरुच्छ्वासं उच्छ्वासावकाशरहितं ॥ २६—२७ ॥ रावणस्येति । अत्र जघानेति वचनविपरिणामेनानुषज्यते । तौ अन्योन्यं कृतानुकृतकारिणौ कृतप्रतिक्रियाकारिणौ सन्तौ । तथा जघ्नतुः । हय इवान्यत्रापि सारथ्यादौ जघ्नतुरित्यर्थः ॥ २८—२९ ॥ प्रयुध्यमानाविति । यदा बभूवतुरित्युपस्कार्यं ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

ति० रथशक्तिं दिव्यरथवैभवं रथावयवविशेषंवापराममृश्यप्राप्यतन्महिम्ना केवलं धरणीतले पेतुः ॥ ९ ॥ ति० निस्सङ्गेन प्राणाशासङ्गरहितेन ॥ २० ॥ ति० तुमुलंरोमहर्षणं । एतदनन्तरं 'प्रयुध्यमानौसमरेमहाबलौशितैःशरैरावणलक्ष्मणाग्रजौ । ध्वजावपातेनसराक्षसाधिपोभृशंप्रचुक्रोधतदारघूत्तमे ।' इत्येकंश्लोकंप्रक्षिप्यात्रसर्गावच्छेदंकुर्वन्ति । तदयुक्तं पश्चादपितुमुलयुद्धस्यैवसत्त्वादेकप्रकरणलाच्च । अनवच्छेदस्यैवबहुपुस्तकेषुदर्शनाच्चेतिकतकः ॥ २९ ॥ इतिनवोत्तरशततमःसर्गः ॥ १०९ ॥

[पा०] १ च. छ. ञ. बाणाञ्शतशोथसहस्रशः. २ ख. च. ञ. विशिष्टैः. ३ ख. ङ. च. छ. ञ. ट. प्रयुक्तेन. झ. नियुक्तेन. ४ च. छ. ञ. द्वितीयमिवचांबरं. ५ इदमर्धं क. ख. च. पाठेषुदृश्यते. ६ ङ. ज. झ. ट. प्रायुध्येतां. ७ अयंश्लोकः क. ख. च. छ. पाठेषुदृश्यते. ८ ङ.—ट. युद्धमुत्तमं.

दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

रामेण रावणस्यैकैकशिरश्छेदे पुनः पुनः शिरोन्तरप्ररोहे एकोत्तरशतवारं तावच्छिरसांछेदनम् ॥ १ ॥

तौ तदा युध्यमानौ तु समरे रामरावणौ ॥ ददृशुः सर्वभूतानि विस्मितेनान्तरात्मना ॥ १ ॥
अर्दयन्तौ तु समरे तयोस्तौ स्यन्दनोत्तमौ ॥ परस्परमभिक्रुद्धौ परस्परमभिद्रुतौ ॥
परस्परवधे युक्तौ घोररूपौ बभूवतुः ॥ २ ॥
मण्डलानि च वीथीश्च गतप्रत्यागतानि च ॥ दर्शयन्तौ बहुविधां सूतसारथ्यजां गतिम् ॥ ३ ॥
अर्दयन्रावणं रामो राघवं चापि रावणः ॥ गतिवेगं समापन्नौ प्रवर्तननिवर्तने ॥ ४ ॥
क्षिपतोः शरजालानि तयोस्तौ स्यन्दनोत्तमौ ॥ चेरतुः संयुगमहीं सासारौ जलदौ यथा ॥ ५ ॥
दर्शयित्वा तथा तौ तु गतिं बहुविधां रणे ॥ परस्परस्याभिमुखौ पुनरेवावतस्थतुः ॥ ६ ॥
धुरं धुरेण रथयोर्वक्त्रं वक्त्रेण वाजिनाम् ॥ पताकाश्च पताकाभिः समेयुः स्थितयोस्तदा ॥ ७ ॥
रावणस्य ततो रामो धनुर्मुक्तैः शितैः शरैः ॥ चतुर्भिश्चतुरो दीप्तैर्हयान्प्रत्यपसर्पयत् ॥ ८ ॥
स क्रोधवशमापन्नो हयानामपसर्पणे ॥ मुमोच निशितान्बाणान्राघवाय निशाचरः ॥ ९ ॥
सोतिविद्धो बलवता दशग्रीवेण राघवः ॥ जगाम न विकारं च न चापि व्यथितोऽभवत् ॥ १० ॥
चिक्षेप च पुनर्बाणान्वज्रपातसमस्वनान् ॥ सारथिं वज्रहस्तस्य समुद्दिश्य निशाचरः ॥ ११ ॥
मातलेस्तु महावेगाः शरीरे पतिताः शराः ॥ न सूक्ष्ममपि संमोहं व्यथां वा प्रददुर्युधि ॥ १२ ॥
तया धर्षणया क्रुद्धो मातलेर्न तथाऽऽत्मनः ॥ चकार शरजालेन राघवो विमुखं रिपुम् ॥ १३ ॥
विंशतं त्रिंशतं षष्टिं शतशोथ सहस्रशः ॥ मुमोच राघवो वीरः सायकान्स्यन्दने रिपोः ॥ १४ ॥

अथ रावणशिरश्छेदः—तौ तदेत्यादि ॥ समरे युद्धभूमौ । तदा उत्पातकाले । अन्तरात्मना अन्तःकरणेन उपलक्षितानि ॥ १ ॥ अर्दयन्तावित्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ अर्दयन्तौ परस्परं पीडयन्तौ । रथयोः क्रोधादिकं रथिकद्वारा । मण्डलानि मण्डलगतीः । गतप्रत्यागतानि शत्रुरथं प्रति गमनं गतं पुनः स्थानं प्रत्यागमनं प्रत्यागतं तयोरावृत्त्या बहुवचनं । एवंप्रकारेण बहुविधां सूतसारथ्यजां सूतस्य यत् सारथ्यं सारथिकर्म तज्जां । गतिं संचारं दर्शयन्तौ तयोः रथौ घोररूपौ बभूवतुः ॥ २—३ ॥ रावणमर्दयन् रामो राघवमर्दयन् रावणश्चोभौ प्रवर्तननिवर्तने तद्रूपं गतिवेगं समापन्नौ । बभूवतुरिति शेषः ॥ ४ ॥ सासारौ सजलधारौ ॥ ५ ॥ तथा गतिं पूर्वोक्तगतिभेदं ॥ ६ ॥ धुरं युगं । धुरेण । अकारान्तत्वमार्षं । स्थितयोः युद्धे गतिं विना स्थितयोः । तयोरिति शेषः ॥ ७ ॥ प्रत्यपसर्पयत् न्यवर्तयत् ॥ ८ ॥ अपसर्पणे विषये ॥९॥ विकारं वेदनासूचकमुखविकारं ॥१०॥ वज्रपातोशनिपातः ॥ ११ ॥ सूक्ष्मं अल्पं ॥ १२ ॥ यथा मातलेः तया धर्षणया क्रुद्धः तथा आत्मनो धर्षणया न क्रुद्धः । एवं क्रुद्धो रिपुं विमुखं चकार ॥ १३ ॥ विंशतमिति ॥ इकारलोपश्छान्दसः ॥१४॥

स० यौपरस्परमभिक्रुद्धौ परस्परवधेयुक्तौ समरे अर्दयन्तौरामरावणौ । तयोःस्यन्दनोत्तमावित्यन्वयः । मञ्चाःक्रोशन्तीतिवद्गौणोवाप्रयोगः । सारथ्यंतत्कर्म । सूतं सम्यक्संबद्धं चिराभ्यस्तमितियावत् ॥ २—३ ॥ **ति०** प्रत्यपसर्पयत् प्रत्यपसर्पणंनामात्यक्ताभिमुख्यानामेवपश्चार्धेनापसर्पणं ॥ ८ ॥ **स०** व्यथांनप्रददुः श्रीरामसांनिध्यात् । यत्तुनागोजिभट्टेन देवत्वेनदिव्यशक्तिमत्त्वात् अपसर्पणकालेरावणेनप्रक्षिप्तानामतिवेधासामर्थ्याच्चेतिव्याख्यातं । तत् यदा इन्द्रादीनां दशाननदत्ता विता तदाकियानयं यन्तेति वृत्तेसतिसमग्ररामायणंश्रुत्वापिसीता रामस्यकिंभाविनीत्याभाणकमनुकरोति ॥ १२ ॥

[पा०] १ ग. ङ. च. छ. झ. ट. सूतौसारथ्यजां. २ ख.—छ. ञ. ट. क्षिपन्तौशर. ३ क.—ट. जलदाविव. ४ क. ख. घ—ट. दीप्तान्हयान्. ५ ङ. च. झ. ञ. ट. दशाननः. ६ ङ. झ. ट. न्वज्रसारसम. ७ ङ. च. झ. ञ. ट. दशाननः.

रावणोपि ततः क्रुद्धो रथस्थो राक्षसेश्वरः ॥ गदामुसलवर्षेण रामं प्रत्यर्दयद्रणे ॥ १५ ॥
तत्प्रवृत्तं महद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ १६ ॥
गदानां मुसलानां च परिघाणां च निस्स्वनैः ॥ शराणां पुङ्खपातैश्च क्षुभिताः सप्त सागराः ॥१७॥
क्षुब्धानां सागराणां च पातालतलवासिनः ॥ व्यथिताः पन्नगाः सर्वे दानवाश्च सहस्रशः ॥१८॥
चकम्पे मेदिनी कृत्स्ना सशैलवनकानना ॥ भास्करो निष्प्रभश्चासीन्न ववौ चापि मारुतः ॥१९॥
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ चिन्तामापेदिरे सर्वे सकिन्नरमहोरगाः ॥ २० ॥
स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्यस्तु लोकास्तिष्ठन्तु शाश्वताः ॥ जयतां राघवः सङ्ख्ये रावणं राक्षसेश्वरम् ॥२१॥
एवं जपन्तोपश्यंस्ते देवाः सर्षिगणास्तदा ॥ रामरावणयोर्युद्धं सुघोरं रोमहर्षणम् ॥ २२ ॥
गन्धर्वाप्सरसां सङ्घा दृष्ट्वा युद्धमनूपमम् ॥ २३ ॥
गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः ॥ रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥
एवं ब्रुवन्तो ददृशुस्तद्युद्धं रामरावणम् ॥ २४ ॥
ततः क्रुद्धो महाबाहू रघूणां कीर्तिवर्धनः ॥ संधाय धनुषा रामः क्षुरमाशीविषोपमम् ॥ २५ ॥
रावणस्य शिरोच्छिन्दच्छ्रीमज्ज्वलितकुण्डलम् ॥ तच्छिरः पतितं भूमौ दृष्टं लोकैस्त्रिभिस्तदा ॥ २६ ॥

रथस्थः रथे निश्चलतया स्थित इत्यर्थः ॥ १५ ॥ तत्प्रवृत्तमित्यर्धमेकं वाक्यं ॥ १६ ॥ निस्वनैः वेगजैरिति शेषः ॥१७॥ क्षुब्धानामिति ॥ क्षुब्धेषु सागरेष्वित्यर्थः ॥ १८–२२ ॥ गन्धर्वेति ॥ गन्धर्वाप्सरसामित्यर्धानन्तरं गगनं गगनाकारमिति श्लोकः । तदनन्तरं एवं ब्रुवन्त इत्यर्धं । गन्धर्वाप्सरसां संघाः अनूपमं अनुपमं युद्धं दृष्ट्वा गगनं गगनाकारमित्येवं ब्रुवन्तः सन्तः पुनर्ददृशुरित्यन्वयः । अनुपमत्वमेवाह—गगनमिति ॥ यथा गगनसागरयोः सदृशवस्त्वन्तराभावः तथा रामरावणयुद्धस्य सदृशं युद्धं किंचिन्नास्तीत्यर्थः । सदृशान्तरनिवृत्तिफलकोनन्वयालंकारः । रामरावणं रामरावणसंबन्धि ॥२३–२४॥ ततः क्रुद्ध इत्यादिसार्धश्लोकपञ्चकमेकं वाक्यं ॥ क्षुरं क्षुराग्रबाणं । शिरः अच्छिन्दत् अच्छिनत् । एकवचनात्तदानीं रावण एकशिरा एव युद्धमकरोदिति गम्यते । अतएव वक्ष्यति—विक्षिप्य दीर्घौ निश्चेष्टौ भुजावङ्गदभूषिताविव्यादिना । छिन्नमात्रं तु तच्छीर्षमिति । तच्छीर्षे छिन्ने तदानीमेवेत्यर्थः । एकशतं छिन्नं एकोत्तरशतवारं छिन्नमित्यर्थः । पुनः पुनः शिरश्छेदनं चिरतृषितशरतृष्णानिवृत्त्यर्थं । जीवितक्षये विषये, अन्तः अवधिः निश्चयो वा, न दृश्यते

ती० श्लोकद्वयमेकंवाक्यं । यथागगनसागरयोःसदृशवस्त्वन्तराभावाद्गगनंगगनेनैवोपमीयते सागरःसागरेणैवोपमीयते तथैवरामरावणयुद्धं रामरावणयोर्युद्धमिवाभवदित्येवंब्रुवन्तोगन्धर्वादयः रामरावणंरामरावणयोस्संबन्धितद्युद्धंददृशुरित्यन्वयार्थौ । सागरंसागरोपममितिपाठे आर्षोलिङ्गव्यत्ययः । अनन्वयश्चात्रालङ्कारः । तदुक्तंकाव्यप्रकाशिकायां 'एकस्यैवोपमानोपमेयत्वेऽनन्वयोमतः' इति । राहोःशिरइतिवदभेदेपिभेदव्यवहारः । ति० वचनप्रकारमाह—गन्धर्वाप्सरसामिति । अनूपममितिदीर्घआर्षः । दृष्ट्वायुद्धमनूपममित्युत्तरंसागरंचांबरप्रख्यमंबरंसागरोपमम्' इतिपाठे सागरंनैल्यवैपुल्यादिना । अंबरप्रख्यं आकाशतुल्यं इतिवक्तुं शक्यं । एवमंबरमपिसागरोपममितिशक्यं । रामरावणयोर्युद्धंतु तदतिरिक्तादृशयुद्धासंभवात्स्वतुल्यमित्येववक्तुंशक्यं । तेनानुपमत्वं फलतीत्यनन्वयोत्रालङ्कारः । पूर्वार्धेतूपमेयोपमेतिकतकः । सागरशब्देलिङ्गव्यत्ययआर्षः । अर्धर्चादिर्वासः । गगनंगगनाकारंसागरः सागरोपमः ।' इतिपाठेऽर्धद्वयेप्यनन्वयएवेतिबोध्यं । एवंब्रुवन्तोगन्धर्वादिसंघास्तद्युद्धंददृशुः । रामरावणं तत्कर्तृकमित्यर्थः । स० अनूपमं दीर्घआर्षः । उ उत्कृष्टा उपमा सर्वसाम्यं । नविद्यतेउपमायस्येतित्रा । सागरं तत्समूहः ॥ २३—२४ ॥ ति० शिरोच्छिन्दत् एकैकशइतिशेषः । सकृद्दशशिरसांछेदेतुनपुनःप्ररोहइतिकतकः । तस्यैवसदृशं यद्भूमौपतितं तस्यैवसदृशमित्यर्थः । स० शिरः एकवचनंजातावेकवचनमत्रोत्तरत्रच 'दशास्योविंशतिभुजःप्रगृहीतशरासनः । अदृश्यतदशग्रीवोमैनाकइवपर्वतः ।' इतीव 'तस्योत्तमाङ्गदशकंयुगपन्न्यकृन्तत् । कृत्तानितानिपुनरेवसमुत्थितानि' इत्याचार्यैरप्युक्तेः । पद्मपुराणेच 'दशग्रीवस्यचिच्छेदशिरांसि

[पा०] १ क. ख. ज. झ. प्रत्यर्पयत्. २ ङ. झ. ञ. ट. तत्प्रयुक्तंपुनर्युद्धं. ३ ङ. झ. ट. सागरंचांबरप्रख्यमंबरंसागरोपमम्. ४ क. ख. ज. रोमहर्षणं. ५ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. क्रोधान्महाबाहुः. ६ च. छ. झ. ञ. ट. शरं.

तस्यैव सदृशं चान्यद्रावणस्योत्थितं शिरः ॥ तत्क्षिप्रं क्षिप्रहस्तेन रामेण क्षिप्रकारिणा ॥ २७ ॥
द्वितीयं रावणशिरश्छिन्नं संयति सायकैः ॥ छिन्नमात्रं[1] तु तच्छीर्षं पुनरन्यत्[2] स्म दृश्यते ॥ २८ ॥
तदप्यशनिसंकाशैश्छिन्नं रामेण[3] सायकैः ॥ एवमेकशतं छिन्नं शिरसां तुल्यवर्चसाम् ॥ २९ ॥
न चैव रावणस्यान्तो दृश्यते जीवितक्षये ॥ ३० ॥
ततः सर्वास्त्रविद्वीरः कौसल्यानन्दवर्धनः ॥ मार्गणैर्बहुभिर्युक्तश्चिन्तयामास राघवः ॥ ३१ ॥
मारीचो निहतो यैस्तु खरो यैस्तु सदूषणः ॥ क्रौञ्चावने[4] विराधस्तु कबन्धो दण्डकावने ॥ ३२ ॥
[[5]यैः साला गिरयो भग्ना वाली च क्षुभितोऽम्बुधिः ॥] त इमे सायकाः सर्वे युद्धे प्रात्ययिका मम ॥
किंनु तत्कारणं येन रावणे मन्दतेजसः ॥ ३३ ॥
इति चिन्तापरश्चासीदप्रमत्तश्च संयुगे ॥ ववर्ष शरवर्षाणि राघवो रावणोरसि ॥ ३४ ॥
रावणोपि ततः क्रुद्धो रथस्थो राक्षसेश्वरः ॥ गदामुसलवर्षेण रामं प्रत्यर्दयद्रणे ॥ ३५ ॥
तत्प्रवृत्तं महद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ अन्तरिक्षे च भूमौ च पुनश्च गिरिमूर्धनि ॥ ३६ ॥
देवदानवयक्षाणां पिशाचोरगरक्षसाम् ॥ पश्यतां तन्महद्युद्धं सर्वरात्रम्[6]अवर्तत ॥ ३७ ॥
नैव रात्रं न दिवसं न मुहूर्तं न च क्षणम् ॥ रामरावणयोर्युद्धं विराममुपगच्छति[7] ॥ ३८ ॥

नादृश्यत ॥ २५—३१ ॥ मारीच इत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ क्रौञ्चावने कबन्धः । दण्डकावने विराध इत्यन्वयः । प्रात्ययिकाः विश्वस्ताः । त इमे रावणे विषये मन्दतेजसः अल्पशक्तिकाः । अभवन् । तत्कारणं किं नु न जानामीति शेषः ॥ ३२—३५ ॥ त्रिकूटशिखरे युध्यतोस्तयोराग्रहकृतगतिवशेन अन्तरिक्षे भूमौ च पुनश्च गिरिमूर्धनि त्रिकूटशिखरे च तन्महद्युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ देवदानवेति॥ "यस्य च भावेन" इति भावलक्षणे षष्ठी । सर्वरात्रं अहोरात्रमित्यर्थः । सप्तरात्रमित्यपपाठः । वक्ष्यमाणदिनसंख्याविरोधात् । यद्वा सर्वरात्रमित्यपपाठः। सप्तरात्रमित्येव सम्यक्पाठः । फाल्गुनचतुर्दश्यां हनुमता लङ्कादाहः। पौर्णमास्यां रामस्य समुद्रतीरप्राप्तिः। प्रथमाद्वितीयातृतीयासु दर्भशयनं । अष्टम्यां सुवेलारोहणं । नवम्यां युद्धारम्भ इति सप्तरात्रं रामरावणयुद्धमिति । इदं च इतस्तु नवमेहनीत्यत्र विस्तृतं ॥३७॥ नैवरात्रमिति ॥ "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे"

रघुनन्दनः । समुत्थितानिबहुशोवरदानान्ममांबिके' इति ॥२६॥ **ति०** एवमेवशतंछिन्नमितिपाठः । तुल्यवर्चसां तुल्याकारणां । शिरसाशतं रामेणच्छिन्नं । एवंचभगवतःसर्वतोभद्रचक्रपदशतंरामेणरावणीयशिरश्शतकमलैः पूजितमितिकतकः ॥ २९ ॥ **ति०** क्रोञ्चावटे क्रौञ्चवनसंबन्धिनिअवटे श्वभ्रे । **स०** यैरितिजातौबहुवचनं । येन । एकेषुणेतिप्रतिज्ञाकालउक्तेः । वालीचभग्नइत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ **ति०** प्रात्ययिकाः अमोघत्वेननिश्चिताः ॥ ३३ ॥ **ति०** अन्तरिक्षेचेत्यादि । रथयोःकामगत्वात्तत्रतत्रकियत्कालंस्थितेरितिभावः ॥ ३६ ॥ **ती०** देवादीनांपश्यतांसतांसप्तरात्रंमहद्युद्धमवर्ततेतिसंबन्धः । अगस्त्यागमनात्प्रागेवसिद्धस्ययुद्धस्यायमनुवादः । अस्मिन्पाठेसप्तरात्रकृतरामरावणयुद्धस्यास्मिन्रामायणे अश्रूयमाणत्वेनानुपपन्नत्वाच्च । सर्वरात्रमवर्ततेतिपाठःसम्यक् सर्वरात्रं अहोरात्रमित्यर्थः ॥ **ति०** सर्वरात्रं जातावेकवचनं । तेनानेकाहोरात्रानित्यर्थः । वस्तुतःशवर्गेसकारस्तृतीयः । तेनत्रयउच्यन्ते । यवर्गेचवकारश्चतुर्थः । तेनचत्वारउच्यते । मिलित्वासप्तरात्रमित्यर्थः । सप्तरात्रमेवचतयोर्द्वैरथंयुद्धमितिवक्ष्यमाणपाद्मकालिकापुराणयोःस्पष्टमितिदिक् ॥ ३७ ॥

[पा०] १ ज. छिन्नमात्रेतुतच्छीर्षे. २ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पुनरेवप्रदृश्यते. ३ ङ.—ट. रामस्य. ४ ङ. झ. क्रौञ्चावटे. घ. च. छ. ज. ट. क्रौञ्चारण्ये. ५ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पाठेष्विदमर्धदृश्यते. ६ घ. ञ. ट. सप्तरात्रमवर्तत. ७ ज. मधिगच्छति.

दशरथसुतराक्षसेन्द्रयोर्जयमनवेक्ष्य रणे स राघवस्य ॥
सुरवररथसारथिर्महात्रणगतमेनमुवाच वाक्यमाशु ॥ ३९ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

रावणस्य पूर्वपूर्वस्मिञ्शिरसिछिन्नेछिन्नेपि पुनः पुनः शिरोन्तरप्ररोहेसति मातलिसमुद्बोधितेन रामेण ब्रह्मास्त्रेण रावणहृदयविभेदनम् ॥ १ ॥ रावणेहते हर्षादिन्द्रादिभी रामरथोपरिपुष्पवर्षणम् ॥ २ ॥ सुग्रीवविभीषणादिभिर्हर्षाच्छ्रीरामाभिपूजनम् ॥ ३ ॥

अथ संस्मारयामास राघवं मातलिस्तदा ॥ अजानन्निव किं वीर त्वमेनमनुवर्तसे ॥ १ ॥
विसृजास्मै वधाय त्वमस्त्रं पैतामहं प्रभो ॥ विनाशकालः कथितो यः सुरैः सोद्य वर्तते ॥ २ ॥
ततः संस्मारितो रामस्तेन वाक्येन मातलेः ॥ जग्राह सशरं दीप्तं निश्वसन्तमिवोरगम् ॥ ३ ॥
यमस्मै प्रथमं प्रादादगस्त्यो भगवानृषिः ॥ ब्रह्मदत्तं महाबाणममोघं युधि वीर्यवान् ॥ ४ ॥
ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वमिन्द्रार्थममितौजसा ॥ दत्तं सुरपतेः पूर्वं त्रिलोकजयकाङ्क्षिणः ॥ ५ ॥
यस्य वाजेषु पवनः फले पावकभास्करौ ॥ शरीरमाकाशमयं गौरवे मेरुमन्दरौ ॥ ६ ॥
जाज्वल्यमानं वपुषा सुपुङ्खं हेमभूषितम् ॥ तेजसा सर्वभूतानां कृतं भास्करवर्चसम् ॥ ७ ॥
सधूममिव कालाग्निं दीप्तमाशीविषं यथा ॥ परनागाश्ववृन्दानां भेदनं क्षिप्रकारिणम् ॥ ८ ॥
द्वाराणां परिघाणां च गिरीणामपि भेदनम् ॥ नानारुधिरसिक्ताङ्गं मेदोदिग्धं सुदारुणम् ॥ ९ ॥

इति द्वितीया ॥ ३८ ॥ दशरथेति । निर्धारणे षष्ठी । दशरथसुतराक्षसेन्द्रयोः रामरावणयोर्मध्ये । राघवस्य जयमनवेक्ष्य महान् महाबुद्धिरित्यर्थः । सुरवररथसारथिः एनं रामं उवाच ॥३९॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने दशोत्तरशततमःसर्गः ॥११०॥

अथ रावणवधः-अथ संस्मारयामासेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ अजानन्निव ब्रह्मास्त्रमजानन्निव एनं रावणं अनुवर्तसे अस्त्रस्य प्रत्यस्त्रप्रयोगमात्रं करोषि। विनाशकालः मानुषेण वध इत्युक्तः कालः ॥ १—२ ॥ ततः संस्मारित इत्याद्येकादश श्लोका एकान्वयाः ॥ ३—४ ॥ प्रथमं पूर्वं दण्डकारण्ये । ब्रह्मदत्तमित्येतद्विवृणोति—ब्रह्मणेत्यादिना ॥ ५ ॥ यस्य वाजेष्विति। पवनादीनामधिदेवतात्वेनावस्थानं । फले शल्ये । तेजसा सारांशेन कृतं ॥ ६—८ ॥ द्वाराणां रिपुगोपुराणां । नानारुधिरेति वध्यासुरभेदात् ।

ति० तयोर्मध्येराघवस्यजयमनवेक्ष्याऽदृष्ट्वासुरवरस्यसारथिरिति । रणेरतोरणरतः । रणरतश्चासौरामश्च ॥ ३९ ॥ इतिदशोत्तरशततमःसर्गः ॥ ११० ॥

स० संस्मारयामास रावणस्यब्रह्मास्त्रवध्यतामितिशेषः । अजानन्निवेत्यनेन रामस्यसार्वज्ञंसूचयति ॥ १ ॥ ति० अस्यबाणस्य ब्रह्मानुग्रहवैशिष्ट्यमाह—यस्येति । वाजेषु वेगसाधनपक्षेषु । तत्रतत्रपवनादीनामधिदेवतात्वेनावस्थानंबोध्यं । शरीरं मध्यभागः। आकाशमयं आसमन्तात्काशतेप्रकाशतेइत्याकाशोब्रह्माभगवान् भूताकाशोवा । तेनव्याप्तिसामर्थ्यं । पवनवत्त्वेनगतिसामर्थ्यं। पावकादिमत्त्वेनदुस्सहत्वं । तर्हिलघुःस्यात्तत्राह—**गौरवे इति** ॥ ६ ॥ **रामानु०** द्वाराणां पुरद्वाराणां गोपुराणामितियावत् ॥

[**पा०**] १ क. ख. च.—ञ. राक्षसेन्द्रयोस्तयोर्जयं. २ ज. रणेपराजयंच. ३ क.—ट. महात्मारणरतराममुवाच. ४ ख. च. छ. ञ. विनाशःकथितोरामसुरैःसोद्यप्रवर्तते. ५ ङ. झ. ट. यंतस्मै. ६ ज. मादाय. ७ क. ख. ङ. च. झ. ञ. ट. माशीविषोपमं. ८ झ. नरनागाश्व. ख. ङ. छ. ञ. ट. रथनागाश्व. ९ ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. दिग्धाङ्गं.

वज्रसारं महानादं नानासमितिदारणम् ॥ सर्ववित्रासनं भीमं श्वसन्तमिव पन्नगम् ॥ १० ॥
कङ्क[1]गृध्रबलानां च गोमायुगणरक्षसाम् ॥ नित्यं भक्ष्यप्रदं युद्धे य[2]मरूपं भयावहम् ॥ ११ ॥
नन्दनं वानरेन्द्राणां रक्षसामवसादनम् ॥ वाजितं विविधैर्वाजैश्चारुचित्रैर्गरुत्मतः ॥ १२ ॥
तमुत्तमेषुं लोकानामिक्ष्वाकुभयनाशनम् ॥ द्विषतां कीर्तिहरणं प्रहर्षकरमात्मनः ॥ १३ ॥
अभिमन्त्र्य ततो रामस्तं महेषुं महाबलः ॥ वेदप्रोक्तेन विधिना संदधे कार्मुके बली ॥ १४ ॥
तस्मिन्संधीयमाने तु राघवेण शरोत्तमे ॥ सर्वभूतानि वित्रे[3]सुश्चचाल च वसुंधरा ॥ १५ ॥
स रावणाय संक्रुद्धो भृशमायम्य कार्मुकम् ॥ चिक्षेप परमायत्तस्तं शरं मर्मघातिनम् ॥ १६ ॥
स वज्र इव दुर्धर्षो वज्रिबाहुविसर्जितः ॥ कृतान्त इव चावार्यो न्यपतद्रावणोरसि ॥ १७ ॥
स विसृष्टो म[4]हावेगः शरीरान्तकरः शरः ॥ बिभेद हृदयं तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ १८ ॥
रुधिराक्तः स वेगेन जीवितान्तकरः शरः ॥ रावणस्य हरन्प्राणान्विवेश धरणीतलम् ॥ १९ ॥
स शरो रावणं हत्वा रुधिरार्द्रीकृतच्छविः ॥ कृतकर्मा निभृतवत्स्वतूणीं पु[5]नरागमत् ॥ २० ॥
तस्य हस्ताद्धतस्याशु कार्मुकं त[6]त्ससायकम् ॥ निपपात सह प्राणैर्भ्रश्यमानस्य जीवितात् ॥ २१ ॥
गतासुर्भीमवेगस्तु नैर्ऋतेन्द्रो महाद्युतिः ॥ पपात स्यन्दनाद्भूमौ वृत्रो वज्रहतो यथा ॥ २२ ॥
तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ हतशेषा निशाचराः ॥ हतनाथा भयत्रस्ताः सर्वतः संप्रदुद्रुवुः ॥ २३ ॥
नर्दन्तश्चाभिपेतुस्तान्वानरा द्रुमयोधिनः ॥ [[7]दशग्रीववधं दृष्ट्वा सर्वलोकप्रियं प्रियम् ॥ २४ ॥]
दशग्रीववधं दृष्ट्वा विजयं राघवस्य च ॥ अर्दिता वानरैर्हृष्टैर्लङ्कामभ्यपतन्भयात् ॥
[8]गताश्रयत्वात्करुणैर्बाष्पप्रस्रवणैर्मुखैः ॥ २५ ॥
ततो विनेदुः संहृष्टा वानरा जितकाशिनः ॥ वदन्तो राघवजयं रावणस्य च तद्वधम् ॥ २६ ॥
अथान्तरिक्षे व्य[9]नदत्सौम्यस्त्रिदशदुन्दुभिः ॥ दिव्यगन्धवहस्तत्र मारुतः सु[10]सुखो ववौ ॥ २७ ॥
निपपातान्तरिक्षाच्च पुष्पवृष्टिस्तदा भुवि ॥ किरन्ती राघवरथं दुरवापा म[11]नोरमा ॥ २८ ॥
राघवस्तवसंयुक्ता गगनेऽपि च शुश्रुवे ॥ साधुसाध्विति वागग्र्या दैवतानां महात्मनाम् ॥ २९ ॥

मेदः मांसविशेषः ॥ ९ ॥ वज्रसारं वज्रतुल्यदार्ढ्यं । नानासमितिदारणं कपटयुद्धस्यापि निवर्तकं । सर्ववित्रासनत्वे हेतुः—भीममिति । दीप्तं श्वसन्तमिति भेदादुपमानभेदः ॥१०—११॥ बलाः गृध्रविशेषाः । रक्षसां पिशाचसहचारिणां । यमरूपं यमतुल्यं यथा भवति तथा भयावहमिति वित्रासनाद्भेदः । गरुत्मतः वाजैः पत्रैः । वाजितं संजातपत्रं । गरुडपत्रकृतपत्रमित्यर्थः ॥ १२ ॥ लोकानां मध्ये उत्तमेषुं प्रहर्षकरमात्मन इत्यन्तस्य जग्राहेत्यनेन संबन्धः ॥ १३ ॥ ततः ग्रहणानन्तरं तं इषुं संदधे ॥ १४—१५ ॥ रावणाय चिक्षेपेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ वज्रिबाहुविसर्जितो वज्र इवेत्यन्वयः ॥ १७—१९ ॥ निभृतवत् विनीतवत् ॥ २० ॥ प्राणैः सह जीवितात् प्राणधारणयत्नात् भ्रश्यमानस्य तस्य हस्तात् ससायकं कार्मुकं पपात ॥ २१—२३ ॥ नर्दन्तश्चेत्यर्धमेकं वाक्यं ॥२४॥ दशग्रीवेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ मुखैः उपलक्षिताः । राक्षसा इति शेषः ॥ २५ ॥ तद्वधं तं वधं ॥ २६—२८ ॥ राघवस्तवसंयुक्ता वा-

परिधाणामित्येतत्सर्वायुधानामप्युपलक्षणं ॥ ९ ॥ ति० नानासमितिदारणमित्यन्वर्थनाम भगवत्कृतंरामबाणस्य ॥ १० ॥ ति० इक्ष्वाकूरामः । तत्पक्षाणांभयनाशनं । तमुत्तमेषुमभिमन्त्र्येत्यनेनान्वयः ॥ १३ ॥

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. गृध्रबकानांच. २ घ. यमरूपं. ३ ङ. झ. ट. संत्रेसुश्चचाल. ४ ज. महाघोरः. ५ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पुनराविशत्. ६ ङ. झ. चापिसायकं. ट. तस्यसायकं. ७ इदमर्धं घ. पाठेदृश्यते. ८ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. हताश्रयत्वात्. ख. गताश्रयारात्रिचराबाष्प. ९ ख. च. छ. ञ. व्यनदद्घोषवान्देवदुन्दुभिः. १० ख. घ. ङ. झ. ञ. ट. सुसुखोववौ. ज. सुसुखंववौ. ११ ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. मनोहरा.

आविवेश महाहर्षो देवानां चारणैः सह ॥ रावणे निहते रौद्रे सर्वलोकभयंकरे ॥ ३० ॥
ततः सकामं सुग्रीवमङ्गदं च महाबलम् ॥ चकार राघवः प्रीतो हत्वा राक्षसपुङ्गवम् ॥ ३१ ॥
ततः प्रजग्मुः प्रशमं मरुद्गणा दिशः प्रसेदुर्विमलं नभोऽभवत् ॥
मही चकम्पे न हि मारुतो ववौ स्थिरप्रभश्चाप्यभवद्दिवाकरः ॥ ३२ ॥
ततस्तु सुग्रीवविभीषणादयः सुहृद्विशेषाः सहलक्ष्मणास्तदा ॥
समेत्य हृष्टा विजयेन राघवं रणेऽभिरामं विधिना ह्यपूजयन् ॥ ३३ ॥
स तु निहतरिपुः स्थिरप्रतिज्ञः स्वजनबलाभिवृतो रणे रराज ॥
रघुकुलनृपनन्दनो महौजास्त्रिदशगणैरभिसंवृतो यथेन्द्रः ॥ ३४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

गित्यन्वयः ॥ २९ ॥ चारणैःसह चारणैः सहितान् देवानित्यर्थः ॥ ३० ॥ तत इति । सुग्रीववत्युवराजत्वेन प्रत्युपकारायाङ्गदेनापि रावणवधस्य काङ्क्षितत्वात्सकामत्वं ॥ ३१ ॥ प्रशमं प्रसादं । मरुद्गणाः देवगणाः । मही न चकम्पे महीकम्पाभावस्य शुभसूचकत्वादित्याहुः । रावणवधपर्यन्तं सकम्पा स्थिता मही तद्वधानन्तरं निष्कम्पाऽभवदिति चाहुः । ववौ सुखमिति शेषः ॥ ३२ ॥ सुहृद्विशेषाः जाम्बवदादयः । हिशब्दः पादपूरणे । विजयेन हृष्टा इत्यन्वयः । विधिना क्रमेण ॥ ३३—३४ ॥ फाल्गुनामावास्यायां रावणवधः । यद्वा चैत्रशुद्धप्रतिपदि शिष्टामावास्यायां प्रातःकाले रावणवधः । पूर्वं सर्वरात्रमवर्ततेत्युक्तेः ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

ति० महीनचकंपे मारुतोनववौ क्रूरइतिशेषः । 'महीचकंपेनहि' इतिपाठे मारुतोववौ सुखइतिशेषः । स्थिरप्रभश्चेति । अनेनाश्विनशुक्लनवम्यांयामावशेषदिनइतिबोधितं ॥ ३२ ॥ **ति०** अत्रयुद्धदिवसगणनायांकतकतीर्थौ । पूर्वंसुवेलारोहणदिने 'ततोस्तमगमत्सूर्यःसन्ध्ययाप्रतिरञ्जितः । पूर्णचन्द्रप्रदीप्ताचक्षमासमतिवर्तते' इत्युक्तेस्तद्दिनंचतुर्दशीपूर्णिमान्यतरदितिस्पष्टं । ततःकृष्णप्रतिपदियुद्धारंभः । तस्यामेवरात्रौनागपाशबन्धतद्विमोक्षौ । द्वितीयायांधूम्राक्षवधः । तृतीयायांवज्रदंष्ट्रस्य । चतुर्थ्यामकंपनस्य । पञ्चम्यांप्रहस्तस्य । षष्ठ्यांरावणभङ्गः । सप्तम्यांकुंभकर्णवधः । अष्टम्यामतिकायादेः । नवम्यामिन्द्रजितोब्रह्मास्त्रप्रयोगः । दशम्यां दिवानिकुंभवधः । तद्रात्रौमकराक्षवधः । एकादश्यादित्रयोदश्यन्तदिनत्रयेणेन्द्रजिद्वधः । चतुर्दश्यामूलबलवधः । अमायांराव-
[illegible]

[illegible] । तत्रचनचतुर्दशवर्षसमाप्तिरितिभगवतःप्रतिज्ञाहानिः । 'पूर्णेचतुर्दशवर्षे' इत्युक्तरसंगतश्च । युद्धोत्तरंतावत्कालंलङ्कायामवस्थानस्यालाभाच्च । चैत्रशुक्लपञ्चम्यांतत्रागमनेपिपञ्चदिनन्यूनतैवेतितद्धानिस्तदवस्थैव । तदुत्तरद्वितीयदिन एवायोध्याप्रवेशस्यलाभात् अमान्तमानेन चैत्रकृष्णोत्तरपञ्चम्यांतदाश्रमगतावपि चतुर्दशवर्षतोबहुदिनाधिक्येन चतुर्दशवर्षसमाप्तिदिनेअयोध्यानागमेमयाप्राणादेयाइतिभरतप्रतिज्ञाहानिः । साचप्रतिज्ञाचित्रकूटेरामसंनिधावित्ययोध्याकाण्डान्तेस्पष्टम् । एतेन चैत्रकृष्णप्रतिपदियुद्धारंभः । तच्छुक्लप्रतिपदिरावणसंस्कारइतितीर्थोक्तश्चैत्रकृष्णस्येत्यन्त्योपिपरास्तः । पूर्णिमान्तमानेनतिथिबद्धद्वादशमासैर्वर्षगणनेपञ्चदिनानांन्यूनत्वात् । अमान्तमानेनचैत्रकृष्णग्रहणेबहुदिनाधिक्यं । सावनमानेनषष्ट्युत्तरत्रिशतदिनैर्वर्षगणनेतुतिथिबद्धवर्षात्तत्रषड्दिनाधिक्येनचतुर्दशवर्षाणां चतुरशीत्यहोरात्रवृद्ध्याबहुदिनन्यूनतैव । किंचमहाभारतेयुधिष्ठिरवनवासेत्रयोदशवर्षमितेकिञ्चित्कालादर्वागेवतेषांप्राकट्येदुर्योधनेनतदसमाप्तावेषांप्राकट्येनपुनस्तावत्पर्यन्तमेतैर्वनवासःकर्तव्योभविष्य-

[**पा०**] १ क.—ट. महान्हर्षो. २ ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. भयावहे. ३ क. ख. ङ. झ. ट. मङ्गदंचविभीषणं. ४ ग. श्रीमान्हत्वा. ५ झ. नच. ६ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. सुग्रीवविभीषणाङ्गदाः. ७ ख.—ट. विधिनाभ्यपूजयन्. ८ ख. च. छ. ञ. कृतप्रतिज्ञः. ९ ङ. झ. ट. रणेबभूव. १० झ. महेन्द्रः.

तीतिभीष्मंप्रत्युक्तेभीष्मवाक्यं विराटपर्वणि—'पञ्चमेपञ्चमेवर्षेद्वौमासावुपजायतः । एषामप्यधिकामासाः'पञ्चचद्वादशक्षपाः । त्रयोदशानावर्षाणामितिमेधीयतेमतिः । सर्वंयथावच्चरितंयद्यदेभिःप्रतिश्रुतम् । एवमेतद्ध्रुवंज्ञात्वाततोबीभत्सुरागतः । सर्वेचैवमहात्मानः सर्वेधर्मार्थकोविदाः । येषांयुधिष्ठिरोराजाकस्माद्धर्मेऽपराध्नुयुः ।' इति । एवंचेद्दशव्यत्रहारेतिथिबद्धद्वादशमासैरेववर्षगणनाधिकमासगणनाचोचितैव । एवंचाधिकमासगणनायांधर्मोहानौन्याय्यत्वेचस्थितेकस्माद्रामस्तानुपेक्षेत भरतोवातान्नगणयेत् । एवंचामान्तमानेन चतुर्दशी । याऽऽश्विनकृष्णेपूर्णिमान्तमानेनकार्तिककृष्णेषष्ठ्यातत्समाप्तिरित्यायाति । अन्यथाचैत्रशुक्लदशम्यामारब्धस्यवनवासस्यषष्ठ्यांचतुर्दशवर्षसमाप्तिर्नकथमप्युपपद्यते । तद्गणनेत्वेकादशदिनन्यूनषण्मासानांचतुर्दशवर्षेषुवृद्धावुपपद्यत एवसा । तस्माद्वाशदसमाप्त्युत्तरंत्रयोदशेकिञ्चिद्व्यतीतेअरण्यकाण्डोक्तास्मद्रीत्याफाल्गुनाष्टम्यांरावणकृतसीतापहारः । ततश्चतुर्दशेकिञ्चिद्व्यतीतेरामस्यलङ्कासमीपगनमं । 'वर्ततेदशमोमासोद्वौतुशेषौप्लवङ्गम' इतिसीतोक्तिःसावनमानेनस्वहरणदिनतःकालगणनया । तत्र 'पूर्णचन्द्रप्रदीप्ताचे'तिरामोक्त्यापौषशुक्लचतुर्दश्यांपूर्णिमायांवात्रिकूटशिखरप्राप्तीरामस्य । किंचहनूमतोलङ्काप्रवेशोत्तरंसीतादर्शनकाले 'हिमव्यपायेनचशीतरश्मिरभ्युत्थितोनैकसहस्ररश्मिः'इतिवाक्येन 'द्वौमासौरक्षितव्यौमेयोऽवधिस्तेमयाकृतः' इतिरावणवाक्येन मार्गशुक्लदशम्युत्तरंहनुमतोलङ्काप्रवेशोदिनद्वयान्तरेलभ्यतइतिनिरूपितंसुन्दरकाण्डे । ततोमार्गकृष्णेऽष्टम्यांराघवप्रस्थानस्यान्यत्रोक्तत्वेनपौषपूर्णिमात्वमेवोचितंतत्प्राप्तिदिनस्य । ततोदशपञ्चदिनानिसेनानिवेशदूतप्रेषणादिनागतानि । ततोयुद्धारंभः तत्रतदारभ्य भाद्रश्रावणोभयामान्तंलङ्कापुराद्बहिःसेनयोःसंकुलंयुद्धं । ततोबहुराक्षसक्षयेणभीताराक्षसालङ्कांप्रविष्टाइतितद्दिनेऽवहारः । तदुत्तरप्रतिपदिरात्राविन्द्रजित्कृतशरबन्धइत्यादि । अतएवशरबद्धराघवदर्शनकालेसीतावाक्यं–'तीर्त्वासागरमक्षोभ्यंभ्रातरौगोष्पदेहतौ'इति । अनेनबहुदिनयुद्धेनबहुषुराक्षसेषुक्षयितेषुकतिपययूथपरूपेऽत्यल्पावशिष्टेसैन्येतयोःशरबन्धइतिलभ्यते । तथा 'अयंतेसुमहान्कालः शयानस्यमहाबल'इतिकुंभकर्णप्रतिरावणोक्त्यासांप्रतंतन्निद्रायाःषण्मासाधिकत्वप्रतीतेरप्येवमेवोचितम् । निरूपितंचैतत्प्राक्सेतुबन्धादिवृत्तान्तंत्वंनजानीषइतिकुंभकर्णप्रतिरावणोक्त्यापूर्वमन्त्रकरणोत्तरंमध्येजागरणाभावस्यप्रतीतेः । किंचशरबन्धदिनंनकृष्णप्रतिपत् । तस्याःपूर्णिमोत्तरत्वेनसंपूर्णरात्रौचन्द्रसत्तया 'तस्मिंस्तमसिदारुणे'इत्याद्युक्तेरसंगत्यापत्तेः । अतःसाशुक्लप्रतिपद्वाच्या । एवंचामान्तपक्षमात्रंयुद्धमित्यस्यात्यन्तमसङ्गत्यापत्तिः । यत्तु—अमायामेवरावणवधइति तत्तुनयुक्तं । इन्द्रजिद्वधोत्तरं 'अभ्युत्थानंत्वमद्यैवकृष्णपक्षचतुर्दशीम् । कृत्वानिर्याह्यमावास्यांविजयायबलैर्वृतः' इतिरावणंप्रतिसुपार्श्वस्योक्त्याचतुर्दश्यांरावणप्रेषितबलवधोत्तरममायांनिर्गतरावणेनरामलक्ष्मणयोर्युद्धेरात्रौलक्ष्मणस्यशक्तिघातोत्तरंरावणलङ्काप्रवेशस्योक्ततयाततोलक्ष्मणचिकित्सोत्तरंपुनारामरावणयुद्धस्यवाल्मीकिनैवस्पष्टमुक्ततयातदसंभवात् । किंचादित्यहृदयस्य 'आदित्यंप्रेक्ष्यजप्त्वेदंपरंहर्षमवाप्तवान्'इत्यनेनसूर्यदर्शनोत्तरंजपस्योक्ततयारावणमरणोत्तरं 'स्थिरप्रभश्चाप्यभवद्दिवाकरः'इत्युक्त्यादिवातद्वधप्रतीत्याचचिरकालयुद्धोत्तरंलक्ष्मणेशक्तिघातस्य तदर्थमोषधिपर्वतानयनस्यचोक्तत्वेनामारात्रौशक्तिघातप्रतीत्यारणाद्रावणापगमस्यप्रतीत्याचतद्विरोधात् । तथापाद्मे—'ततोजज्ञेमहायुद्धंसंकुलंकपिरक्षसाम् । मध्याह्नेप्रथमंयुद्धंप्रारब्धंप्रतिपद्यभूत् । प्रतिपदि शुक्लप्रतिपदीत्यर्थः । उक्तयुक्तेः 'ततोनिशिसमागम्यमायावीशक्रजिद्बली । बबन्धनागपाशैस्तौराघवौचहरिव्रजान्' । ततः चिरकालासंकुलयुद्धोत्तरं । अन्यथातस्यांनिशीत्येववदेत् । अग्रेद्वितीयेऽह्निषष्ठ्यामितिचोक्त्यादारुणेतमसीतिरामायणोक्त्याचभाद्रश्रावणोभयोत्तरप्रतिपद्येतदितिबोध्यं । 'वैनतेयस्तदाभ्येत्य तानिचास्त्राण्यमोचयत् । द्वितीयेऽह्नि धूम्राक्षंहनुमान्निजघानवै । तृतीयेऽह्निवज्रदंष्ट्रंखङ्गाच्चिच्छेदचाङ्गदः । जघानहनुमान्भूयश्चतुर्थेऽहन्यकंपनम् । प्रहस्तंपञ्चमीतिथ्यांनीलश्चिच्छेदमूर्धनि । रावणःपरिभूतोऽभूत्षष्ठ्यांरामेणधन्विना । अथलङ्केश्वरःखिन्नःकुंभकर्णं सहोदरम् । शैलमुद्गरघाताश्वधावनाद्यैरबोधयत् । जघानतंकुंभकर्णंरामःसप्तमवासरे'' । इदंबोधनंदिनद्वयेन । तंबोधितंकुंभकर्णं सप्तमवासरे बोधनोत्तरंसप्तमवासरेइत्यर्थः । यत्तुबोधनंषष्ठ्यांरात्रौ सप्तम्यांचैतद्वधइति । तन्न । तदुत्थापनेउक्तस्यातिप्रयासस्यरात्रिमात्रेणासंभवात् । रावणमन्दिरगमनकालेसूर्यप्रभयारावणमन्दिरस्यातिभास्वरत्ववर्णनेनमन्त्रादिनासप्तम्यांयुद्धासंभवात् इन्द्रजितो दिनत्रयेणवधोस्ययामषट्केनेत्यस्यासंगतत्वाच्च । एवंचभाद्रपूर्णिमायामेतद्वधः । ''जघानलक्ष्मणोन्येद्युरतिकायंदशास्यजम् । बबन्धान्येद्युरिन्द्रारिर्ब्रह्मास्त्रेणनृपौकपीन् । हनूमतासमानीतोमहौषधमहीधरः । तस्यानिलस्पर्शवशात्सर्वेएतेसमुत्थिताः । अन्येद्युःकपिराट्कुंभंनिकुंभंवायुजोऽवधीत् । तस्यांनिशिरघुश्रेष्ठोजघानमकरेक्षणम् । मायासीतावधंचक्रेशक्रजिद्रणमूर्धनि । तेनखिन्नोऽभवद्राम आश्वस्तोलक्ष्मणेनसः । त्रयोदशाहेसौमित्रिस्त्रिदिनंयोधयन्बली । जघानशक्रजेतारंरामध्यानेनहेतुना'' अन्येद्युः अन्येषुदिवसेषु । अत्रातिकायग्रहणंत्रिशिरोदेवान्तकनरान्तकमहोदरमहापार्श्वोपलक्षणं । लक्ष्मणग्रहणमङ्गदहनूमतोरप्युपलक्षणम् । एवंषड्भिर्दिनैः षण्णांवधः।पूर्वक्रमेणैवतद्वधोक्तेः। अन्येद्युः सप्तम्यां । पर्वतानयनमष्टम्यां । अन्येद्युर्नवम्यां तस्यांनिशि नवमीरात्रौ। तदन्तेमायासीतावधः । ततोदशमीचतुर्थयाममारभ्यत्रयोदशीचतुर्थयामपर्यन्तमिन्द्रजिद्वधः । ''ततोऽवधीन्मूलबलंचतुर्दश्यांरघूद्वहः । दर्शेथनिर्ययौराजायोद्धुंरामेणसंयुगे । चतुरङ्गबलैःसार्धंमन्त्रिभिर्दशकन्धरः । छत्रचामरसंयुक्तःसर्वाभरणभूषितः । महारथगतोद्वारादुत्तरान्निर्ययौबहिः । आगतोरक्षसांराजाब्रह्मघ्नोदेवकण्टकः । योद्धुंरघुवरेणेतिशुश्रुवेकलहध्वनिः । तत्रयुद्धंसमभवद्वानराणांचरक्षसाम् । रामरावणयोश्चैवतथासौमित्रिणासह । शक्तिंचिक्षेपसंक्रुद्धःसोनुजंप्रतिरावणः । वक्षसाधारयामाससौमित्रिस्तांवियद्गताम् । तयास 'बाध्यमानःसन्पपातधरणीतले । हनूमताजीवितोऽभूदोषध्यानयनात्पुनः । ततःक्रुद्धोमहातेजाराघवोराक्षसान्तकः । जघानराक्षसा-

न्सर्वाञ्छरैःकालान्तकोपमैः । भयात्प्रदुद्रावरणेलङ्कांप्रतिनिशाचरः । जगद्राममयंपश्यन्निर्वेदात्स्वगृहंविशत् । निकुंभिलांततःप्राप्य होमंचक्रेजिगीषया । ध्वंसितंवानरेन्द्रैस्तदभिचारात्मकंरिपोः । पुनरुत्थायपौलस्त्योरामेणसहयोधितुं । दिव्यंस्यन्दनमारुह्यराक्षसैर्निर्ययौबहिः" इदंनिर्गमनमाश्विनशुक्लप्रतिपदि । "ततःशतमखोदिव्यंरथंहर्यश्वसंयुतम् । राघवायस्वसूतेनप्रेषयामासभक्तिमान् । तंतुमातलिनानीतमारुह्यरथसत्तमम् । स्तूयमानःसुरगणैर्युयुधेतेनरक्षसा । ततोयुद्धमभूद्धोरंरामरावणयोर्महत् । सप्ताह्निकमहोरात्रं शस्त्रास्त्रैरतिभीषणैः ।"इति । ततः मातलिरथागमनदिनोत्तरं । एवंचनवम्यांतद्वधः । तदुक्तंकालिकापुराणे—"रामस्यानुग्रहार्थं वैरावणस्यवधायच । रात्रावेवमहादेवीब्रह्मणाबोधितापुरा । ततस्तुत्यक्तनिद्रासानन्दायामाश्विनेसिते । जगामनगरींलङ्कांयत्रासीद्राघवःपुरा"आगतइतिशेषः । इदंचागमनंरात्र्यन्ते । तदैवमातलिरथागमनं । "तत्रगत्वामहादेवीतदातौरामलक्ष्मणौ । युद्धेनयोजयामासस्वयमन्तर्हितांबिका । राक्षसानांवानराणांजग्ध्वासामांसशोणितम् । रामरावणयोर्युद्धंसप्ताहंसान्ययोजयत् । व्यतीतेसप्तमे रात्रेनवम्यांरावणंततः । रामेणघातयामासमहामायाजगन्मयी । यावत्तयोःस्वयंदेवीयुद्धकेलिमुदैक्षत । तावत्तुअष्टरात्राणिसर्वैर्देवैः सुपूजिता । निहतेरावणेवीरेनवम्यांसकलैःसुरैः । विशेषपूजांदुर्गायाश्चक्रेलोकपितामहः ।" सकलैःसुरैरित्यस्यसहेतिशेषः । रामरावणबाणैस्तुयुद्धंचावेक्ष्यभीतिदम् । तृतीयायांतुलङ्कायाःपूर्वोत्तरदिशिस्थितम् । स्वातिनक्षत्रयुक्तायांभीतंसुरबलंमहत् । शान्त्यर्थं वारयामासदेवेन्द्रोवचनाद्धरेः" । शान्त्यर्थं भयशान्त्यर्थं । "ततस्तुश्रवणेनाथदशम्यांचण्डिकांशुभाम् । विसृज्यचक्रेशान्त्यर्थंबलनीराजनंहरिः ।" रिपुजनितभयशान्त्यर्थमित्यर्थः । "नीराजितबलःशक्रस्तत्ररामंसलक्ष्मणम् । संभाष्यप्रययौस्वर्गंसहदेवैःशचीपतिः । इतिवृत्तंपुराकल्पेमनोःस्वायंभुवेऽन्तरे । पुराकल्पेयथावृत्तंप्रतिकल्पंतथैवतु । प्रवर्ततेस्वयंदेवीदैत्यानांनाशनायवै ।" स्वायंभुवमन्वन्तररूपेपुराकल्पेइत्यर्थः । प्रतिकल्पं प्रतिमन्वन्तरमित्यर्थः । जलप्लवसामान्येनतत्रापिकल्पव्यवहारात् । "प्रतिकल्पंभवेद्रामोरावणश्चापिराक्षसः । तथैवजायतेयुद्धंतथैवत्रिदशागमः । एवंरामसहस्राणिरावणानांतथैवच । भवितव्यानिभूतानि तेषुदेवीप्रवर्तते । तांपूजन्तिसुराःसर्वेबलंनीराजयन्तिच । तथैवचनराःसर्वेकुर्युःपूजांतथाविधि । बलनीराजनंराजाकुर्याद्बलविवृद्धये ।" इति । इयंचब्रह्मबोधितामहादेव्यग्नौप्रविष्टासीतैवभगवच्छक्तिरूपेतिप्रतिभाति । अतएवब्रह्मवैवर्तेप्रथमेंशविभागे प्रतिकल्पंविष्णोश्चरितंकीदृशमितिनारदप्रश्नेब्रह्मवाक्यं— "सएवभगवान्नूनंप्रतिमन्वन्तरंमुने । वधायदुष्टदैत्यानांभूमिभारकृतांभुवि । कलिद्वापरयोः संधौभविष्यतिनसंशयः । प्रतिकल्पंत्वेवमेवभविष्यतिनसंशयः ।" इति । " सहस्रकृत्वोरामोपिभविताब्रह्मणोदिने " इतिब्रह्मवैवर्तेप्रथमविभागस्थेराधांप्रतिकृष्णवाक्ये । दिनइतिजातावेकवचनं । दिनेष्वित्यर्थः । पूर्वप्रतिमन्वन्तरमित्युक्तेः । प्रतिचतुर्युगंरामावतारइतितुनयुक्तं । चतुर्विंशतितमचतुर्युग्यारामावतारस्याष्टाविंशतितमचतुर्युग्यांकृष्णावतारस्यहरिवंशेपुराणान्तरे चप्रसिद्धत्वादितिदिक् । आग्निवेश्यरामायणमितिप्रसिद्धग्रन्थेतु—"रामःपञ्चदशेवर्षेषड्वर्षामपिमैथिलीम् । उपयेमेत्वयोध्यायां द्वादशाब्दानुवासस्तः । सप्तविंशतिमेवर्षेवनवासमकल्पयत् । अष्टादशतुवर्षाणिसीतायास्तुतदाऽभवन् । त्रिरात्रमुदकाहारश्चतुर्थेऽह्निफलाशनः । पञ्चमेचित्रकूटेतुरामोवासमकारयत् । अथत्रयोदशेवर्षेपञ्चवट्यांमहामनाः । रामोविरूपयामासघोरांशूर्पणखांवने । ततोमाघेसिताष्टम्यामुहूर्तेवृन्दसंज्ञके । राघवाभ्यांविनासीतांजहारदशकन्धरः । माघेशुक्लचतुर्दश्यामितिपाठान्तरं । मार्गशुक्लदशम्यांतुवसन्तींरावणालये । संपातिर्दशमेमासेआचख्यौवानरेषुताम् । एकादश्यांमहेन्द्राग्रात्पुप्लुवेशतयोजनम् । तद्रात्रिशेषेसीतायादर्शनंहिहनूमतः । द्वादश्यांशिंशुपावृक्षेहनूमान्पर्यवस्थितः । तस्यांनिशायांसीतायाविश्वासालापसत्कथाः । अक्षादिभिस्त्रयोदश्यांततोयुद्धमवर्तत । वधोह्यक्षकुमारस्यवनविध्वंसनंतथा । ब्रह्मास्त्रेणचतुर्दश्यांबद्धःशक्रजिता कपिः । वह्निनापुच्छयुक्तेनलङ्कायादहनंतथा । पौर्णमास्यांमहेन्द्राद्रौपुनरागमनंकपेः । मार्गासितप्रतिपदःपञ्चभिःपथिवासरैः । पुनरागम्यषष्ठेऽह्निध्वस्तंमधुवनंचतैः । सप्तम्यांप्रत्यभिज्ञानदानंशुद्धिनिवेदनं । अष्टम्युत्तरफल्गुन्यांमुहूर्तेविजयाभिधे । मध्यं प्राप्तेसहस्रांशौप्रस्थानंराघवस्यतु । वासरेसप्तमेंभोधौस्कन्धावारनिवेशनम् । पौषशुक्लप्रतिपदस्तृतीयायावदंबुधेः । उपस्थानंससैन्यस्यराघवस्यबभूवह । विभीषणश्चतुर्थ्यांवैरामेणसहसंगतः । समुद्रतरणार्थायप्रवृत्तोमन्त्रउद्गमः । प्रायोपवेशनंचक्रेरामोदिनचतुष्टयम् । समुद्रवरलाभश्चसेतूपायप्रकीर्तनम् । सेतोर्दशम्यामारंभस्त्रयोदश्यांसमापनम् । चतुर्दश्यांसुवेलाग्रेरामःसैन्यंन्यवेशयत् । पौर्णमास्याद्वितीयान्तंत्रिदिनैःसैन्यतारणम् । तृतीयायादशम्यन्तंमन्त्रोगुल्मनिवेशने । शुकसारणयोःसैन्यप्राप्तिरेकादशीदिने । माघेसितायांद्वादश्यांसैन्यसंख्याकृतातुवै । सारणेनकपीनांतुसारासारोपवर्णनम् । त्रयोदश्याद्यमांयावल्लङ्कायांदिवसैस्त्रिभिः । रावणःसैन्यसंख्यानंरणायोत्साहनंतथा । ययावथाङ्गदोदूत्यंमाघशुक्लादिवासरे । माघशुक्लद्वितीयादिदिनैःसप्तभिरेवतु । रक्षसांवानराणांचयुद्धमासीत्सुदारुणम् । माघशुक्लनवम्यांतुरात्राविन्द्रजितारणे।रामलक्ष्मणयोर्नागपाशैर्बन्धोबभूवह । नागपाशविमोक्षार्थंदशम्यांगरुडोभ्यगात् । अत्रावहारःकथितोदशम्यादिदिनद्वयम् । द्वादश्यामाञ्जनेयेनधूम्राक्षस्यवधःकृतः । त्रयोदश्यांतुतेनैवनिहतोकंपनोरणे । माघशुक्लचतुर्दश्यायावत्कृष्णादिवासरम् । त्रिदिनेनप्रहस्तस्यनीलेनविहितोवधः । माघासितद्वितीयायाश्चतुर्थ्यन्तंत्रिभिर्दिनैः । रामेणतुमुलेयुद्धे रावणोद्रावितोरणात् । पञ्चम्यास्त्वष्टमीयावद्रावणेनप्रबोधितः । कुंभकर्णःसमुत्तस्थावत्रयुद्धंचतुर्दिनम् । कुंभकर्णोदिनैःषड्भिर्नवम्यास्तुचतुर्दशीम् । रामेणनिहतोयुद्धेबहुवानरभक्षकः । अमावास्यादिनेशोकादवहारोबभूवह । फाल्गुनादिप्रतिपदश्चतुर्थ्यन्तदिनैस्ततः । नरान्तकप्रभृतयोनिहताःपञ्चराक्षसाः । पञ्चम्याःसप्तमीयावदतिकायवधस्त्र्यहात् । अष्टम्याद्द्वादशीयावन्निहतौदिनपञ्चकात् ।

द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

दुःखाद्रावणंप्रतिशोचनपूर्वकं विलपन्तंविभीषणंप्रति रामेणसमाश्वासनपूर्वकं रावणस्यौर्ध्वदैहिककरणाभ्यनुज्ञानम् ॥ १ ॥

भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा शयानं रामनिर्जितम् ॥ शोकवेगपरीतात्मा विललाप विभीषणः ॥ १ ॥
वीर विक्रान्तविख्यात विनीत नयकोविद ॥ महार्हशयनोपेत किं शेषेऽद्य हतो भुवि ॥ २ ॥
विक्षिप्य दीर्घौ निश्चेष्टौ भुजावङ्गदभूषितौ ॥ मुकुटेनापवृत्तेन भास्कराकारवर्चसा ॥ ३ ॥
तदिदं वीर संप्राप्तं [1]मया पूर्वं समीरितम् ॥ काममोहपरीतस्य [2]यत्ते न रुचितं वचः ॥ ४ ॥
यन्न दर्पात्प्रहस्तो वा नेन्द्रजिन्नापरे जनाः ॥ न कुम्भकर्णोऽतिरथो नातिकायो नरान्तकः ॥
न स्वयं [3]त्वममन्येथास्तस्योदर्कोऽयमागतः ॥ ५ ॥
गतः सेतुः सुनीतानां गतो धर्मस्य विग्रहः ॥ गतः सत्त्वस्य संक्षेपः [4]प्रस्तावानां गतिर्गता ॥ ६ ॥

अथ भ्रातृवधदर्शनेन हठात्प्रवृत्तं प्रकृतिसंबन्धकृतं शोकं सोढुमशक्नुवन्विभीषणो विलपति—भ्रातरमित्यादि ॥ शयानं शयानमिव स्थितं । शोकवेगपरीतात्मा शोकवेगेन परीतमनस्कः । वेगशब्देन हठकृतः शोक इति द्योत्यते ॥ १ ॥ विनीत विद्यासुशिक्षित । विक्षिप्येत्यस्य श्लोकस्य पूर्वश्लोकेनान्वयः । भुजाविवित्यनेनान्त्ययुद्धे द्विभुजस्थितिर्गम्यते । मुकुटेन उपलक्षितइति शेषः । अपवृत्तेन पतनवेगादीषच्चलितेन ॥ २—३ ॥ मया पूर्वं समीरितं यद्वचः काममोहपरीतस्य ते न रुचितं नेष्टमासीत् । तदिदं वचः संप्राप्तं त्वयानुभूतमित्यर्थः ॥ ४ ॥ यदित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ यत्पापकर्म प्रहस्तो दर्पात् नामन्यतेति विपरिणामेनानुषज्यते । एवं सर्वत्र योजनीयं । अतिरथ इत्यतिकायविशेषणं । अमन्येथाः अमन्यथाः । एतमार्षं । तूष्णीकृतवानसीत्यर्थः । तस्य सीताहरणरूपस्य उदर्कः फलमागतं ॥ ५ ॥ सुनीतानां नयानां । सेतुः मर्यादा । धर्मस्य विग्रहः विरोधः । यद्वा अधर्मस्येति छेदः । विग्रहः देहः । यद्वा धर्मस्य विग्रहः देहः । एषोग्निहोत्री च महातपाश्चेत्यादिना रावणस्य धार्मिकत्वकथनात् । सत्त्वस्य बलस्य संक्षेपः संग्रहः । प्रस्तावानां प्रकृष्टस्तुतीनां ।

निकुंभकुंभावूर्ध्वंतुमकराक्षश्चतुर्दिनैः । फाल्गुनस्यद्वितीयायांकृष्णेशक्रजिताजितम् । तृतीयायास्तुसप्तम्यांहरयःपञ्चवासरात् । ओषध्यानयनेव्यग्रास्तदासीदवहारकः । तत्रत्रयोदशीयावद्दिनैःषड्भिस्तुशक्रजित् । लक्ष्मणेनहतोयुद्धेविख्यातोऽभिचरन्क्रमात् । चतुर्दश्यांदशग्रीवरणदीक्षाविधिक्रमात् । अमावास्यांययौवीरोयुद्धायदशकंधरः । चैत्रशुक्लप्रतिपदःपञ्चमीदिनपञ्चकैः । रावणस्यप्रधानानांयुध्यतामभवत्क्षयः । चैत्रषष्ठ्यष्टमीयावन्महापार्श्वादिमारणम् । चैत्रशुक्लनवाम्यांतुसौमित्रेःशक्तिभेदनम् । द्रोणाद्रिराञ्जनेयेन लक्ष्मणार्थमुपाहृतः । दशम्यामवहारोभूद्रात्रौयुद्धंनृरक्षसोः । एकादश्यांतुरामार्थंरथोमातलिसारथिः । अष्टादशदिनैरामोद्वैरथेरावणं वधीत् । द्वादश्याःशुक्लपक्षस्ययावत्कृष्णचतुर्दशीम् । माघशुक्लद्वितीयायाश्चैत्रकृष्णचतुर्दशीम् । अष्टाशीतिदिनंयुद्धंमध्येपञ्चदशाहकम् । युद्धावहारंसंग्रामस्त्रिसप्ततिदिनान्यभूत् । संस्कारोरावणादीनाममावास्यादिनेऽभवत् । वैशाखादितिथौरामःसुवेलंपुनरागमत् । अभिषिक्तोद्वितीयायांलङ्काराज्येविभीषणः । सीताशुद्धिस्तृतीयायांदेवेभ्योवरलंभनम् । वैशाखस्यचतुर्थ्यांतुरामःपुष्पकमास्थितः । पूर्णेचतुर्दशेवर्षेपञ्चम्यांमाधवस्यतु । भरद्वाजाश्रमंराम.ससीतःपुनरागमत् । नन्दिग्रामेतुषष्ठ्यांवैभरतेनसमागतः । सप्तम्यामभिषिक्तोसावयोध्यायांरघूत्तमः । जानकीरामसहितारावणस्यनिवेशने । मनुमासान्स्थितापक्षदशवासरसंयुते" इति । तत्तुसर्वांशेअनिश्चितप्रामाण्यं । कालिकापुराणादिविरोधात् । इदंकल्पान्तरविषयमितिनयुक्तं । तद्विरोधादेव । तस्मात्क्रियाविरोधेपुराणेषूपसंहारएवन्याय्यः । शाखान्तरोक्ताङ्गोपसंहारवत् । यथाकुंभकर्णवधोत्ररामेणोक्तः भारतेलक्ष्मणेन । तादृशेविषये नतुकल्पभेदेनव्यवस्था । जन्मविषयएवतुहरिवंशोक्तासेतिबोध्यम् ॥ ३४ ॥ इत्येकादशोत्तरशततमःसर्गः ॥ १११ ॥

ति० सुहस्तानां वीराणां ॥ ६ ॥

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. यन्मयापूर्वमीरितं. २ ङ. झ. ञ. ट. यत्तन्नरुचितंतव. ३ ङ. झ. ञ. ट. बहुमन्येथाः. च. छ. किंतुमन्येथाः. ग. तत्तुमन्येथाः. ४ ङ. झ. ट. सुहस्तानां.

आदित्यः पतितो भूमौ मग्नस्तमसि चन्द्रमाः ॥ चित्रभानुः प्रशान्तार्चिर्व्यवसायो निरुद्यमः ॥
अस्मिन्निपतिते भूमौ वीरे शस्त्रभृतांवरे ॥ ७ ॥
किं शेषमिव लोकस्य हतवीरस्य[1] सांप्रतम् ॥ रणे राक्षसशार्दूले प्रसुप्त इव पांसुषु ॥ ८ ॥

धृतिप्रवालः प्रसहाग्र्यपुष्पस्[2]तपोबलः शौर्यनिबद्धमूलः ॥
रणे महाराक्षसराजवृक्षः संमर्दितो राघवमारुतेन ॥ ९ ॥
तेजोविषाणः कुलवंशवंशः कोपप्रसादापरगात्रहस्तः ॥
इक्ष्वाकुसिंहावगृहीतदेहः[3] सुप्तः क्षितौ रावणगन्धहस्ती ॥ १० ॥
पराक्रमोत्साहविजृम्भितार्चिर्निश्श्वासधूमः स्वबलप्रतापः ॥
प्रतापवान्संयति राक्षसाग्निर्निर्वापितो रामपयोधरेण ॥ ११ ॥
सिंहर्क्षलाङ्गूलककुद्विषाणः पराभिजिद्गन्धनगन्धहस्ती[4] ॥
रक्षोवृषश्चापलकर्णचक्षुः क्षितीश्वरव्याघ्रहतोऽवसन्नः ॥ १२ ॥

गतिः विषयः ॥ ६ ॥ आदित्य इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ अस्मिन्निपतिते आदित्यः पतित इत्याद्यभेदातिशयोक्तिः । चित्रभानुः वह्निः । "सूर्यवह्नी चित्रभानू" इत्यमरः । व्यवसायो निरुद्यमः । रावणसदृशाश्रयाभावाद्व्यवसायः उत्साहशक्तिः । निर्व्यापारोभूदित्यर्थः ॥ ७ ॥ राक्षसशार्दूले रावणे पांसुषु प्रसुप्त इव स्थिते । मृत इति यावत् । सांप्रतं हतवीरस्य लोकस्य किमिव शेषं । सर्वं शून्यमभूदित्यर्थः ॥ ८ ॥ धृतिरेव प्रवालो यस्य स तथा । धैर्यं हि वृक्षस्य पल्लववत् प्रथमफलं । प्रसहत इति प्रसहः। पचाद्यच् । भावप्रधानो निर्देशः । स एव अग्र्यपुष्पं श्रेष्ठपुष्पं यस्य स तथा । प्रसहनं हि पुष्पवत्कार्यफलस्य अव्यवहितहेतुः । तप एव बलं स्थैर्यांशो यस्य स तथा । शौर्यमेव निबद्धमूलं निश्चलमूलं यस्य स तथा । शौर्यमूलत्वात्तपःप्रभृतीनां सर्वेषां ॥ ९ ॥ तेजः पराक्रम एव विषाणो यस्य स तथा । तेजो हि विषाणवत् परमर्मभेदि । कुलवंशवंशः कुलं पितृपितामहादयः तेषां वंशः सर्गः स एव वंशः पृष्ठावयवविशेषो यस्य स तथा । "वंशो वेणौ कुले वर्गे [illegible] हि वंशेनेव स्वाश्रितधारणं । कोप एवापरगात्रं शिरोव्यतिरिक्तशरीरं यस्य स तथा । प्रसाद एव हस्तो यस्य स तथा । कोपस्य बहुलत्वादपरगात्रत्वेन रूपणं । इक्ष्वाकुः रामः स एव सिंहः तेन अवगृहीतदेहः रावणगन्धहस्ती रावण एव मत्तगजः क्षितौ सुप्तः । मृत इत्यर्थः ॥ १० ॥ पराक्रमोत्साहावेव विजृम्भितार्चिः विस्तृतज्वालः । निश्वास एव धूमो यस्य स तथा । स्वबलप्रतापः स्वबलोष्णः । प्रतापवान् तेजस्वी । राक्षसाग्निः रामपयोधरेण निर्वापितः ॥ ११ ॥ सिंहर्क्षा राक्षसाः ते एव लाङ्गूलककुद्विषाणानि यस्य स तथा । "सिंहर्क्षा राक्षसाः प्रोक्ता यक्षा उष्णीषिणो मताः" इति निघण्टुः । यद्वा सिंहर्क्षं मूलानक्षत्रं तच्च राक्षसनक्षत्रं । यथाह ज्योतिषे काश्यपः— "अग्निर्मघा विशाखा च आश्लेषा शततारका । धनिष्ठा चित्रया युक्ता ज्येष्ठा मूला च राक्षसाः" इति ॥ तत्संबन्धाद्राक्षसा अपि तच्छब्देनोच्यन्ते । राक्षससमृद्धेर्गर्वहेतुत्वेन लाङ्गूलादित्वेन रूपणं । परानभिजयतीति पराभिजित् । गन्धने परोत्सादने गन्धहस्ती मुख्यः । "गन्धनं सूचनोत्साहहिंसनेषु प्रका- [illegible] इति विश्वः । चापलं विषयलौल्यं तदेव

ती० प्रसहाग्र्यपुष्पः प्रसहतइतिप्रसहः । पचाद्यच् । भावप्रधानोनिर्देशः । प्रसहः प्रसहत्वं तदेवाग्र्यपुष्पंयस्यसः । प्रसवाग्र्यपुष्पइतिपाठे प्रसवः सन्तानं ॥ ९ ॥ स० पराभिजिद्गन्धनगन्धहस्ती परानभिजयन्तीतिपराभिजितः । तद्गन्धने हिंसायां गन्धहस्ती मत्तगजतुल्यः । चापलकर्णचक्षुः चापलं चञ्चलंकर्णचक्षुर्यस्यसः । कर्णयोश्चापलं अश्राव्यशूर्पणखादिप्रलपितश्रवणेनतत्रचित्तप्रणिधानं । चक्षुषोःअनवलोकनीयपरदारसौन्दर्यदर्शनं ॥ १२ ॥

[पा०] १ ङ. झ. गतसत्वस्य. ग. ञ. ट. हतवीर्यस्य. २ क. ङ. ज. झ. प्रसभाग्र्य. ३ घ. इक्ष्वाकुसिंहेनगृहीतदेहः. ४ ङ. झ. गन्धवाहः.

वदन्तं हेतुमद्वाक्यं [1]परिमृष्टार्थनिश्चयम् ॥ रामः शोकसमाविष्टमित्युवाच विभीषणम् ॥ १३ ॥
नायं विनष्टो निश्चेष्टः समरे चण्डविक्रमः ॥ अत्युन्नतमहोत्साहः पतितोऽयमशङ्कितः ॥ १४ ॥
नैवं विनष्टाः शोच्यन्ते [2]क्षत्रधर्ममवस्थिताः ॥ वृद्धिमाशंसमाना ये निपतन्ति रणाजिरे ॥ १५ ॥
येन सेन्द्रास्त्रयो लोकास्त्रासिता युधि धीमता ॥ [3]तस्मिन्कालसमायुक्ते न कालः परिशोचितुम् ॥१६॥
नैकान्तविजयो युद्धे भूतपूर्वः कदाचन ॥ परैर्वा हन्यते वीरः परान्वा हन्ति संयुगे ॥ १७ ॥
इयं हि पूर्वैः संदिष्टा गतिः क्षत्रियसंमता ॥ क्षत्रियो निहतः संख्ये न शोच्य इति निश्चयः॥१८॥
तदेवं निश्चयं दृष्ट्वा तत्त्वमास्थाय विज्वरः ॥ यदिहानन्तरं कार्यं कल्प्यं तदनुचिन्तय ॥ १९ ॥
तमुक्तवाक्यं विक्रान्तं राजपुत्रं विभीषणः ॥ उवाच शोकसंतप्तो भ्रातुर्हितमनन्तरम् ॥ २० ॥

योऽयं विमर्देषु न भग्नपूर्वः सुरैः स[4]मेतैः सह वासवेन ॥
भवन्तमासाद्य रणे विभग्नो वेलामिवासाद्य यथा समुद्रः ॥ २१ ॥
अनेन द[5]त्तानि सुपूजितानि भुक्ताश्च भोगा निभृताश्च भृत्याः ॥
धनानि मित्रेषु समर्पितानि वैराण्यमित्रेषु च या[6]पितानि ॥ २२ ॥
एषोहिताग्निश्च महातपाश्च वेदान्तगः कर्मसु चाग्र्यवीर्यः ॥
एतस्य यत्प्रेतगतस्य कृत्यं तत्कर्तुमिच्छामि तव प्रसादात् ॥ २३ ॥

कर्णचक्षुषी यस्य स तथा । रक्षोवृषः रावणवृषभः क्षितीश्वरव्याघ्रेण रामशार्दूलेन हतः अवसन्नः मृतः ॥ १२ ॥ परिमृष्टार्थनिश्चयं कृतार्थनिश्चयं ॥ १३ ॥ अयं निश्चेष्टः निर्विक्रमः न विनष्टः अपि त्वयं समरे चण्डविक्रमः अत्युन्नतमहोत्साहः । अशङ्कितः पतितः विनष्टः ॥ १४ ॥ यदि समरे विक्रम्य नष्टः ततः
त्यत्राह—नैवमित्यादि ॥ ये वृद्धिं परलोकवृद्धिं आशंसमानाः आकाङ्क्षमाणाः सन्तः रणाजिरे निपतन्ति । क्षत्रधर्ममवस्थिताः शूरधर्मव्यवस्थिताः । एवं विनष्टाः ते न शोच्यन्ते ॥ १५ ॥ न केवलं समरमरणादेव न शोच्यत्वं किंतु यशःप्रत्यासक्त्यापीत्याह येनेति ॥ येन वित्रासिताः तस्मिन् रावणे कालसमायुक्ते शोचितुं न कालः नावसरः । तद्विषये शोको न युक्तः । वीरस्वर्गगमनादिति भावः ॥ १६ ॥ तथापि मरणे सति कथं न शोचितव्यमित्याशङ्क्य जयवत्पराजयोपि न शोकस्थानमित्याह—नैकान्तेति ॥ एकान्तविजयः न भूतपूर्वः इतः पूर्वं न भूतः । अनैकान्त्यमुपपादयति—परैर्वेति ॥ १७ ॥ क्षत्रधर्मपर्यालोचनेनापि न शोच्य इत्याह—इयं हीति ॥ क्षत्रियः शूरः ॥ १८ ॥ दृष्ट्वा ज्ञात्वा । तत्त्वमास्थाय परमार्थबुद्धिमवलम्ब्य । जनिमतामवश्यं मृत्युं ज्ञात्वेत्यर्थः । विज्वरः निःशोकः । यत् कार्यं कर्म । कल्प्यं अनुष्ठेयं । तदनुचिन्तय । कल्यमिति पाठे यत् कार्यं कल्यं । योग्यमित्यर्थः । "कल्यो योग्यश्च ते समाः" इति निघण्टुः ॥ १९—२० ॥ विमर्देषु समरेषु । अनेन महावीरतया सम्यक् संस्कारमर्हतीत्युक्तं ॥२१॥ धर्मशीलत्वाच्च तदर्हतीत्याह—अनेनेति ॥ दत्तानि दानानि कृतानि । सुपूजितानि गुरुदैवतानीति शेषः निभृताः नितरां भृताः । यापितानि सफलीकृतानीत्यर्थः ॥ २२ ॥ आहिताग्न्यादित्वाच्च तदर्हतीत्याह—एषोहिताग्निरिति ॥ हिताग्निः आहिताग्निः । संधिरार्षः । वेदान्तं गच्छति जानातीति वेदान्तगः । कर्मसु चाग्र्यवीर्यः कर्मशूर इत्यर्थः । प्रेतगतस्य प्रेतत्वं गतस्य । इच्छामि । पुत्राणां विनष्टत्वेन भ्रातु-

स० यमःशङ्कितोभीतोयस्मादितिवा ॥ १४ ॥ ति० अयंसमरेनिश्चेष्टः अशक्तोभूत्वानविनष्टः । अपिचण्डविक्रमत्वादिगुणएक-एवायमशङ्कितोमृत्युशङ्कारहितएवदैवात्पतितः ॥ १५ ॥ ति० कालसमायुक्ते कालधर्मसंबद्धे । एवंदुर्गुणयुक्तस्यमरणमेवसम्यगितिभावः ॥ १६ ॥ ति० वनीपकेषुयाचकेषु । अनेनदत्तानि ॥ २२ ॥

[पा०] १ क.—ट. परिदृष्टार्थ. २ क.—ड. ज.—ट. क्षत्रधर्मेव्यव. ३ क.—घ. च. छ. ञ. ट. अस्मिन्काल. ४ ङ. झ. ट. समस्तैः. ५ झ. दत्तानिवनीपकेषु. ६ क. ङ. झ. निपातितानि.

स तस्य वाक्यैः करुणैर्महात्मा संबोधितः साधु विभीषणेन ॥
आज्ञापयामास नरेन्द्रसूनुः स्वर्गीयमाधानमदीनसत्त्वः ॥ २४ ॥
मरणान्तानि वैराणि निर्वृत्तं नः प्रयोजनम् ॥ क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव ॥ २५ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

रावणान्तःपुराङ्गनाभीरणाङ्गणमेत्य तदङ्गपरिष्वङ्गेणबहुधाविलापः ॥ १ ॥

रावणं निहतं श्रुत्वा राघवेण महात्मना ॥ अन्तःपुराद्विनिष्पेतू राक्षस्यः शोककर्शिताः ॥ १ ॥
वार्यमाणाः सुबहुशो वेष्टन्त्यः क्षितिपांसुषु ॥ विमुक्तकेश्यो दुःखार्ता गावो वत्सहता इव ॥ २
उत्तरेण विनिष्क्रम्य द्वारेण सह राक्षसैः ॥ प्रविश्यायोधनं घोरं विचिन्वन्त्यो हतं पतिम् ॥ ३
राजपुत्रेतिवादिन्यो हा नाथेति च सर्वशः ॥ परिपेतुः कबन्धाङ्कां महीं शोणितकर्दमाम् ॥ ४ ॥
ता बाष्पपरिपूर्णाक्ष्यो भर्तृशोकपराजिताः ॥ करेण्व इव नर्दन्त्यो विनेदुर्हतयूथपाः ॥ ५ ॥

रेवाधिकारित्वादिति भावः ॥ २३ ॥ करुणैरित्यनेन दुःखातिशयादिदानीमेवमुक्तमिति द्योत्यते । वक्ष्यति हि नाहमस्य संस्कारं करिष्यामीति । स्वर्गीयं स्वर्गाय हितं । आधानं अन्त्येष्टिसंज्ञिकं कर्म ॥ २४ ॥ वैरातिरेकात् संस्कारे मम द्वेष इति न शङ्कनीयमित्याह—मरणेति ॥ मरणानन्तरमपि वैरकरणं निष्प्रयोजनमित्याह—निर्वृत्तमिति । प्रयोजनं सीतालाभरूपं । अस्य संस्कारः यायजूकोचितसंस्कारः । क्रियतां। ममाप्येष यथा तव । तव यथा भ्राता तथा ममापि भ्राता । मद्भ्रातृभूतस्य तव भ्रातृत्वात् । त्वमस्य दोषं दृष्ट्वा न करोषि चेदहमेव करिष्यामि। भ्रातृषु येनकेनापि कर्तव्यमिति भावः । अत्र श्लोके न इति गायत्र्यक्षरं । अत्राचार्या व्याचख्युः । मरणान्तानि वैराणि ऋषिजनस्थानभ्रंशमैथिलीहरणमत्प्राणभूतजटायुविध्वंसनप्रभृतिमद्द्वेषाचरणमितः परं कर्तुं न शक्नोति हीति भावः । निर्वृत्तं नः प्रयोजनं। यदि वा रावणः स्वयमिति वदता मयास्य विषये किंचिच्छुभं कर्तव्यमिति मनसि कृतं । तदनेन 'द्विधा भज्येयमप्येवं न नमेयं तु कस्यचित्'इति वदता प्रतिहतं । तत्करणस्येदानीमवसरः संजात इति भावः । क्रियतामस्य संस्कारः । मत्कृतहितप्रतिषेधानर्हावस्था इदानीमस्य संजाता अतोयं न त्याज्यः । अतः परं यत्कर्तव्यं तत्कार्यमेव । ममाप्येष यथा तव । अयं मच्चित्तानुकूलो जातः अतो मन्मित्रभूतो भवानपि तमनुवर्तितुमर्हति । अथवा एषः तव यथा तथा ममापि । अस्य संस्कारस्तव यथा प्राप्तः तथा ममापीत्यर्थः । भवानस्य संस्कारं न करोति चेदहमेव करोमि । बन्धुषु येन केनापि कर्तव्यं खल्विदं तद्दूरे तिष्ठ अहमेव करिष्यामीत्यर्थ इति ॥२५॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

अथ रावणान्तःपुरस्त्रीविलापः—रावणमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ वत्सहताः हतवत्साः ॥१—२॥ उत्तरेणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ शोणितैः कर्दमो यस्यास्तां शोणितकर्दमां ॥ ३—४ ॥ हतयूथपा इति करेणुविशेषणं । अतएव नर्दन्त्यः करेण्व इव विने-

ती० तवयथा ममापितथा । ममापिस्नेहविषयइत्यर्थः ॥ अतःसंस्क्रियतां शङ्कांमाकुर्वितिभावः ॥ स० निर्वृत्तं निष्पन्नं । तद्वधस्यैवप्रयोजनरूपत्वात् ॥ तथामम । तवममचसौभ्रात्रादितिभावः ॥ २५ ॥ इतिद्वादशोत्तरशततमःसर्गः ॥ ११२ ॥

ति० गावइति । अयमत्यासवियोगजशोकमात्रेदृष्टान्तः ॥ २ ॥

[पा०] १ च. सुसंधितः. २ घ. ज. झ. दृष्ट्वा. ३ ङ. ज. झ. ट. वेष्टन्त्योरणपांसुषु. ४ क.—ट. आर्यपुत्रेति. ५ ज. ट. मरेजुर्हत.

ददृशुस्तं महावीर्यं महाकायं महाद्युतिम् ॥ रावणं निहतं भूमौ नीलाञ्जनचयोपमम् ॥ ६ ॥
ताः पतिं सहसा दृष्ट्वा शयानं रणपांसुषु ॥ निपेतुस्तस्य गात्रेषु छिन्ना वनलता इव ॥ ७ ॥
बहुमानात्परिष्वज्य काचिदेनं रुरोद ह ॥ चरणौ काचिदालिङ्ग्य काचित्कण्ठेऽवलम्ब्य च ॥ ८ ॥
उद्धृत्य च भुजौ काचिद्भूमौ स परिवर्तते ॥ हतस्य वदनं दृष्ट्वा काचिन्मोहमुपागमत् ॥ ९ ॥
काचिदङ्के शिरः कृत्वा रुरोद मुखमीक्षती ॥ स्नापयन्ती मुखं बाष्पैस्तुषारैरिव पङ्कजम् ॥ १० ॥
एवमार्ताः पतिं दृष्ट्वा रावणं निहतं भुवि ॥ चुक्रुशुर्बहुधा शोकाद्भूयस्ताः पर्यदेवयन् ॥ ११ ॥
येन वित्रासितः शक्रो येन वित्रासितो यमः ॥ येन वैश्रवणो राजा पुष्पकेण वियोजितः ॥ १२ ॥
गन्धर्वाणामृषीणां च सुराणां च महात्मनाम् ॥ भयं येन महद्दत्तं सोयं शेते रणे हतः ॥ १३ ॥
असुरेभ्यः सुरेभ्यो वा पन्नगेभ्योपि वा तथा ॥ न भयं यो विजानाति तस्येदं मानुषाद्भयम् ॥१४॥
अवध्यो देवतानां यस्तथा दानवरक्षसाम् ॥ हतः सोयं रणे शेते मानुषेण पदातिना ॥ १५ ॥
यो न शक्यः सुरैर्हन्तुं न यक्षैर्नासुरैस्तथा ॥ सोयं कश्चिदिवासत्त्वो मृत्युं मर्त्येन लम्भितः ॥ १६॥
एवं वदन्त्यो बहुधा रुरुदुस्तस्य ताः स्त्रियः ॥ भूय एव च दुःखार्ता विलेपुश्च पुनः पुनः ॥ १७ ॥
अशृण्वता च सुहृदां सततं हितवादिनाम् ॥ मरणायाहृता सीता घातिताश्च निशाचराः ॥ १८ ॥
एताः सममिदानीं ते वयमात्मा च पातिताः ॥ ब्रुवाणोपि हितं वाक्यमिष्टो भ्राता विभीषणः ॥
धृष्टं परुषितो मोहात्त्वयाऽऽत्मवधकाङ्क्षिणा ॥ १९ ॥
यदि निर्यातिता ते स्यात्सीता रामाय मैथिली ॥ न नः स्याद्व्यसनं घोरमिदं मूलहरं महत् ॥ २० ॥
वृत्तकामो भवेद्भ्राता रामो मित्रकुलं भवेत् ॥ वयं चाविधवाः सर्वाः सकामा न च शत्रवः ॥२१॥
त्वया पुनर्नृशंसेन सीतां संरुन्धता बलात् ॥ राक्षसा वयमात्मा च त्रयं तुल्यं निपातितम् ॥२२॥
न कामकारः कामं वा तव राक्षसपुङ्गव ॥ दैवं चेष्टयते सर्वं हतं दैवेन हन्यते ॥ २३ ॥
वानराणां विनाशोऽयं रक्षसां च महाहवे ॥ तव चैव महाबाहो दैवयोगादुपागतः ॥ २४ ॥
नैवार्थेन न कामेन विक्रमेण न चाज्ञया ॥ शक्या दैवगतिर्लोके निवर्तयितुमुद्यता ॥ २५ ॥

दुरित्यन्वयः ॥ ५—७ ॥ बहुमानादित्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ परिवर्तते वेष्टते । ईक्षती ईक्षमाणा ॥ ८—१० ॥ चुक्रुशुरिति । क्रोशः निरक्षरध्वनिः । परिदेवनं साक्षरशब्दः ॥ ११—१३ ॥ मानुषाद्भयं । जातमिति शेषः ॥ १४—१५ ॥ कश्चिदिव वयः कश्चित्पुरुष इव लम्भितः प्रापितः ॥ १६—१७ ॥ सुहृदां सुहृद्भ्यः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । वचनमितिवाशेषः । अशृण्वता त्वया ॥ १८ ॥ एताः वयं ते राक्षसाः आत्मा च समं युगपत् इदानीं पातिताः । मारिताइत्यर्थः । इष्टः प्रीतिमान् ॥ १९ ॥ यदीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ ते त्वया । निर्यातिता प्रत्यर्पिता । मूलहरं मूलभूतत्वत्पर्यन्तहरं । यदि सीता निर्यातिता स्यात्तदा भ्राता विभीषणो वृत्तकामः निष्पन्नमनोरथः भवेत् । स्ववाक्यकरणादिति भावः । तथा रामः मित्रकुलं कुलमित्रं । शत्रवः देवादयः ॥२०—२१॥ तुल्यमिति । युगपदित्यर्थः ॥ २२ ॥ एवं रावणस्वेच्छाचरणस्य राक्षसनाशहेतुतामभिधाय संप्रति तन्निरासपूर्वकं दैवकारितत्वं दर्शयति—न कामकार इति ॥ कामकारः स्वच्छन्दकरणं कामं प्रकामं । नास्ति । कुतः दैवं चेष्टयते सर्वं हतं दैवेन हन्यते । दैवेन हतमन्येन हन्यते ॥ २३—२४ ॥ उद्यता कार्योन्मुखी दैवगतिः अर्थादिना न निवर्तयितुं शक्या ।

स० असत्वः अल्पबलइत्यर्थः । अनुदराकन्येत्यत्रेव । मर्त्येन स्वकर्तृकमरणयोग्येनरामेण । लंभितः प्रापितः मृत्युं यमंप्रतीतिवा ॥ १६ ॥ स० दैवं अदृष्टप्रेरकोहरिरेव । सर्वं चराचरं चेष्टयते चेष्टयति । अतोऽन्येषां तत्स्वातन्त्र्यभ्रमइत्यर्थः । दैवेनहतमेव केनचिन्निमित्तेनहन्यते नत्वन्यथा ॥ २३ ॥ इति त्रयोदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

[पा०] १ ख. च. छ. ञ. निहतंदृष्ट्वा. २ च. अशृण्वतातु. ३ ङ. झ. राक्षसाश्चनिपातिताः.

विलेपुरेवं दीनास्ता राक्षसाधिपयोषितः ॥ कुरर्य इव दुःखार्ता बाष्पपर्याकुलेक्षणाः ॥ २६ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३॥

चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

मण्डोदर्या रणाङ्गणेरावणानुशोचनपूर्वकं शोकेनबहुधाविलापः ॥ १ ॥ विभीषणेन रामाज्ञया यथाविधिरावणसंस्करणम् ॥ २ ॥

तासां विलपमानानां तथा राक्षसयोषिताम् ॥ ज्येष्ठा पत्नी प्रिया दीना भर्तारं समुदैक्षत ॥ १ ॥
दशग्रीवं हतं दृष्ट्वा रामेणाचिन्त्यकर्मणा ॥ पतिं मण्डोदरी तत्र कृपणा पर्यदेवयत् ॥ २ ॥
ननु नाम महाभाग तव वैश्रवणानुज ॥ क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं त्रस्यत्यपि पुरन्दरः ॥
ऋषयश्च महीदेवा गन्धर्वाश्च यशस्विनः ॥ ३ ॥
ननु नाम तवोद्वेगाच्चारणाश्च दिशो गताः ॥ स त्वं मानुषमात्रेण रामेण युधि निर्जितः ॥
न व्यपत्रपसे राजन्किमिदं राक्षसर्षभ ॥ ४ ॥
कथं त्रैलोक्यमाक्रम्य श्रिया वीर्येण चान्वितम् ॥ अविषह्यं जघान त्वां मानुषो वनगोचरः ॥ ५॥
[जहि वीर महावीर्यौ विस्मितौ रामलक्ष्मणौ ॥ ६ ॥]
मानुषाणामविषये चरतः कामरूपिणः ॥ विनाशस्तव रामेण संयुगे नोपपद्यते ॥ ७ ॥
न चैतत्कर्म रामस्य श्रद्दधामि चमूमुखे ॥ सर्वतः समुपेतस्य तव तेनाभिमर्शनम् ॥ ८ ॥
यदैव च जनस्थाने राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥ खरस्तव हतो भ्राता तदेवासौ न मानुषः ॥ ९ ॥

कामेन स्वेच्छया ॥ २५ ॥ कुरर्यः क्रौञ्च्यः ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

अथ मण्डोदरीप्रलापादि—तासामित्यादि ॥ विलपमानानां विलपन्तीनां । तथा विलपमानानामित्यन्वयः । दीना सती समुदैक्षत ॥ १ ॥ मण्डोदरी मण्डनभूतोदरी । कृशोदरीति यावत् । "मडि भूषायां" इति धातोर्भावे कप् प्रत्ययः । मण्डं सारं सुन्दरमिति यावत् । तादृशोदरीत्येके । मण्डा पृथुपिपीलिका तस्या इव उदरं यस्याः सा मण्डोदरीत्याहुः ॥ २ ॥ यद्यपि समरमरणं शूराणां श्लाघ्यमिति न वीरपत्नी तच्छोचितुमर्हा, तथाप्यसमानान्मानुषात्प्राप्तमिदं लज्जावहमिति शोचति—ननु नाम तवेत्यादिना सार्धश्लोकेन ॥ नाम प्रसिद्धौ । महीदेवाः ब्राह्मणाश्च । त्रस्यन्तीत्यनुषङ्गः । स कथं मानुषेण जित इति शेषः ॥ ३ ॥ ननु नामेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ चारणाश्च आकाशचारिणश्च । न व्यपत्रपसे । मानुषविजयेनेति शेषः । किमिदं किमेवमवस्थानकारणमित्यर्थः ॥ ४ ॥ वीर्येण त्रैलोक्यमाक्रम्य श्रियान्वितं त्वां मानुषस्तत्रापि वनगोचरः कथं जघान । अद्भुतमित्यर्थः ॥ ५—६ ॥ तदेवासंभावितत्वं निरूपयति—मानुषाणामिति ॥ अविषये अगम्यदेशे ॥ ७ ॥ सर्वतः समुपेतस्य सर्वयुद्धोपकरणैः पूर्णस्य । तव तेन रामेण अभिमर्शनं आक्रमणमिति यत् एतद्रामस्य न श्रद्दधामि रामसंबन्धिकर्मेति न श्रद्दधामि ॥ ८ ॥ रावणवधस्य मानुषे-

स० त्रसतिस्म ॥ ३ ॥ स० उद्वेगात् तंप्राप्य । शोकातिशयाद्विवेकाभावादनुदाहार्यस्यापिकृष्यादेरद्वेषिणोप्युद्वेगोक्तिरिति
[पा०] १ ख. च. छ. ञ. ट. रावणयोषितां. २ ख. ङ. झ. ञ. ज्येष्ठपत्नी. ३ ज. कृपणं. ४ क.—ट. महाबाहो. ५ ख. च. छ. ञ. महात्मानो. ङ. झ. ट. महान्तोपि. ६ घ. नभोगताः. ७ इदमर्धं घ. पाठेदृश्यते. ८ ङ. ज. मनुष्याणां. ९ झ. तेनाभिमर्षणं. १० यदैवचजनस्थानइत्यादिश्लोकद्वयं ग. ङ. झ. ञ. ट. पाठेषु इन्द्रियाणिपुराजित्वेतिश्लोकानन्तरंदृश्यते.

यदैव नगरीं लङ्कां दुष्प्रवेशां सुरैरपि ॥ प्रविष्टो हनुमान्वीर्यात्तदैव व्यथिता वयम् ॥ १० ॥
यदैव वानरैर्घोरैर्बद्धः सेतुर्महार्णवे ॥ तदैव हृदयेनाहं शङ्के राममानुषम् ॥ ११ ॥
अथवा रामरूपेण कृतान्तः स्वयमागतः ॥ मायां तव विनाशाय विधायाप्रतितर्किताम् ॥ १२ ॥
अथवा वासवेन त्वं धर्षितोसि महाबल ॥ वासवस्य कुतः शक्तिस्त्वां द्रष्टुमपि संयुगे ॥
[[1]महाबलं महावीर्यं देवशत्रुं महौजसम् ॥ १३ ॥]
व्यक्तमेष महायोगी परमात्मा सनातनः ॥ अनादिमध्यनिधनो महतः परमो महान् ॥ १४ ॥

णाकृतत्वे केन कृतः स्यादित्याशङ्क्य पक्षान्तरमुपक्षिपति—यदैवेत्यादिना ॥ ९—११ ॥ एवं सामान्यतो रामस्यामानुषत्वं प्रतिपाद्य उत्तरोत्तरोत्कृष्टयमेन्द्रादिदेवताविशेषत्वं प्रतिपादयति—अथवेत्यादिना ॥ मायां सीतारूपां । अप्रतितर्कितां अपरिमेयरूपलावण्यां ॥ १२—१३ ॥ यदैवेत्यादिना सामान्यतउपन्यस्तममानुषत्वमेकत्र व्यवस्थापयितुमाह—व्यक्तमित्यादिना ॥ महायोगित्वादिगुणविशिष्टो यो विष्णुः स एवैष राम इति स्त्रीवचनमुखेनैव विष्णोः सर्वदेवतापारम्यं भगवान्वाल्मीकिर्व्यवस्थापयति । महान् योगः लोकरक्षणोपायचिन्ता सोस्यास्तीति महायोगी । परमश्चासावात्मा च परमात्मा । सर्वजीवात्मभ्य उत्कृष्ट इत्यर्थः । परमत्वमस्य कथमित्याशङ्क्य षड्भावविकाररहितत्वादित्याह—सनातन इति। सदास्तित्वयुक्त इत्यर्थः।अनादिमध्यनिधनः जन्मवृद्धिविनाशशून्यः।शाश्वतः अपक्षयरहितः। ध्रुवः परिणामरहितः । एतैर्विशेषणैर्जीवगतषड्भावविकारशून्यत्वमुक्तं । तथोक्तं विष्णुपुराणे—"अपक्षयविनाशाभ्यां परिणामर्द्धिजन्मभिः। वर्जितः शक्यते वक्तुं यः सदास्तीति केवल" इति॥ परमात्मशब्दार्थं विवृणोति—महतः परमो महानिति । महान् इन्द्रादिः । तस्मान्महान् ब्रह्मादिः । तस्मादपि महानित्यर्थः । स्थानविशेषेणापि परमत्वमाह—तमस इति ॥ तमसः प्राकृतमण्डलस्य परमः परस्तादप्राकृते वैकुण्ठे विद्यमानः । "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्" "आदिपारे" इति श्रुतेः । सर्वत्र व्याप्तस्य कथं तत्रावस्थानमित्याशङ्क्य विग्रहद्वारेत्याह—शङ्खेत्यादिना । सदा शङ्खचक्रधारणप्रयोजनमाह—धाते-

ज्ञेयं ॥ ४ ॥ **तनिश्लोकी** व्यक्तमेषः परिशेषतःप्रमाणेननिश्चितोदशग्रीवहन्तारामः महायोगी महासन्नहनः आश्रितत्राणसंनाहवान् । महायोगी विविधविचित्रजगन्निर्माणोपायचतुरः । महायोगी 'बहुस्यांप्रजायेयेति' इत्याद्युक्तबहुभवनसंकल्पवान् । 'सोभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाःप्रजाः' इतिमनुस्मरणात् । महायोगी जगन्निर्माणोपयुक्तप्रकृतिपुरुषकारकर्मसंसर्गवान् । महायोगी शरणागतरक्षणादिष्वसंचाल्ययुक्तिमान् । 'योगःसन्नहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु' इत्यमरः । परमात्मा चेतनाचेतनशरीरः । सकलशरीरत्वप्रसक्तदोषासस्पर्शमाह—**सनातनइति** । अनादिमध्यनिधनः आदिमध्यान्तशून्यः । "महतः परमोमहान्—अणोरणीयान्महतोमहीयान्" इत्याद्युक्तपरममहत्त्ववान् । तमसःपरमः 'अक्षरात्परतःपरः "यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपिचोत्तमः" इतिश्रुतिस्मृतिभ्यां । तमसःपरमः "आदित्यवर्णंतमसःपरस्तात्" इत्युक्तपरमपदवासी । धाता भूतभविष्यद्वर्तमानकालावच्छिन्नसकलजगन्निर्माता । "सूर्याचन्द्रमसौधातायथापूर्वमकल्पयत्" इतिश्रुतेः । धाता स्थितिकर्ता । साचस्थितिरनेकरूपाजगद्विविधकरणेन । "डुधाञ् धारणपोषणयोः" इतिधातोः धारणं प्रशासनाधीनलोकत्वं । 'एतस्यवाअक्षरस्यप्रशासने' इत्यादिश्रुतेः । एवंकारणस्वरूपमुपास्यं तदुपयुक्तागुणाश्चोक्ताः । अथदिव्यमङ्गलविग्रहयोगमाह—शङ्खचक्रगदाधरइति । अनेनोपास्यत्वानुगुणशरणागतविरोधिनिरसनजागरूकत्वमुक्तं । श्रीवत्सवक्षाः श्रीवत्सकौस्तुभादीनांनित्यत्वाद्रुद्रादिवैलक्षण्यमुक्तं । नित्यश्रीरिति । नित्या अनपायिनीश्रीर्यस्यसः । अत्रविग्रहनित्यत्वमेवोक्तं स्वरूपनित्यत्वस्यसाधारणप्राप्तत्वात् । नित्यैवैषाजगन्मातेतियावत् । श्रीसंबन्धादुत्तेजितपराभिभवनसामर्थ्यमाह—अजेयइति । "अप्रमेयंहितत्तेजोयस्यसाजनकात्मजा" इतिह्युक्तं । अजेयः उपायव्यतिरिक्तैर्जेतुमशक्यः । 'अप्रधृष्यश्चसंग्रामेसेन्द्रैरपिसुरासुरैः' इत्याद्युक्तरीत्याजेतुमशक्यः । शाश्वतः त्रिविधपरिच्छेदरहितः विकारशून्यश्च । ध्रुवः अप्रकंप्यः । अत्रधातेतिरूढ्याविशेषणनिर्देशः । "अनादिनिधनोधाता" इतिसहस्रनामपाठात् । नित्यश्रीरितिच ॥ **ती०** महायोगी स्वाभाविकज्ञानशक्तियुक्तः "परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतेस्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाच" इतिश्रुतेः । **शि०** सनातनः सनंब्रह्माणमातनोतीतिसनातनः । सत्यपरानाक्रमते अतिसत्यवक्तेत्यर्थः ॥ **स०** सनादनः दस्तकारस्यनिर्वचनत्वात् । नादेन वेदवादादिनासहितःसनादः । सएवसनादनः । सएवसनातनः । यथोक्तंगीतातात्पर्येना-

[पा०] १ अयंश्लोकः झ. पाठेनदृश्यते. २ इदमर्धं क. ग. घ. ज. झ. पाठेषुदृश्यते.

तमसः परमो धाता शङ्खचक्रगदाधरः ॥ श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीरजय्यः शाश्वतो ध्रुवः ॥ १५
मानुषं वपुरास्थाय विष्णुः सत्यपराक्रमः ॥ सर्वैः परिवृतो देवैर्वानरत्वमुपागतैः ॥ १६ ॥
सर्वलोकेश्वरः साक्षाल्लोकानां हितकाम्यया ॥ सराक्षसपरीवारं हतवांस्त्वां महाद्युतिः ॥ १७ ॥
इन्द्रियाणि पुरा जित्वा जितं त्रिभुवनं त्वया ॥ स्मरद्भिरिव तद्वैरमिन्द्रियैरेव निर्जितः ॥ १८ ॥
क्रियतामविरोधश्च राघवेणेति यन्मया ॥ उच्यमानो न गृह्णासि तस्येयं व्युष्टिरागता ॥ १९ ॥
अकस्माच्चाभिकामोसि सीतां राक्षसपुङ्गव ॥ ऐश्वर्यस्य विनाशाय देहस्य स्वजनस्य च ॥ २० ॥
अरुन्धत्या विशिष्टां तां रोहिण्याश्चापि दुर्मते ॥ सीतां धर्षयता मान्यां त्वया ह्यसदृशं कृतम् ॥ २१ ॥
वसुधायाश्च वसुधां श्रियः श्रीं भर्तृवत्सलाम् ॥ सीतां सर्वानवद्याङ्गीमरण्ये विजने शुभाम् ॥ २२ ॥
आनयित्वा तु तां दीनां छद्मनाऽऽत्मस्वदूषण ॥ अप्राप्य चैव तं कामं मैथिलीसंगमे कृतम् ॥
पतिव्रतायास्तपसा नूनं दग्धोसि मे प्रभो ॥ २३ ॥
तदैव यन्न दग्धस्त्वं धर्षयंस्तनुमध्यमाम् ॥ देवा बिभ्यति ते सर्वे सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ॥ २४ ॥

ति । धाता पोषकः । " डुधाञ् धारणपोषणयोः " इत्यस्मात्तृच् । सर्वदा रक्षणार्थमायुधधारणमित्यर्थः । तथोक्तमसियुक्तैः—" पातु प्रणतरक्षायां विलम्बमसहन्निव । सदा पञ्चायुधीं बिभ्रत्स नः श्रीरङ्गनायकः " इति ॥ तस्य सर्वेश्वरत्वद्योतकं लक्षणमाह—श्रीवत्सवक्षा इति । श्रीकरो वत्सः श्रीवत्सः स च रक्तवर्णो मत्स्यविशेषः सः वक्षसि दक्षिणे यस्य स श्रीवत्सवक्षाः । जगद्रक्षणोपयोगिपुरुषकारसंबन्धमाह—नित्यश्रीरिति । नित्या अनपायिनी श्रीर्यस्यासौ नित्यश्रीः । " विष्णोः श्रीरनपायिनी " इत्यन्यत्रोक्तेः । अत एवाजय्यः जेतुमशक्यः । " क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे " इति निपातनात् । एष रामः एवंभूतः परमात्मा व्यक्तं निश्चितमिति संबन्धः ॥१४—१५॥ एवंभूतस्य परमात्मनः किमर्थमेवं व्यापार इत्यत्राह द्वाभ्यां—मानुषमित्यादि ॥ सर्वलोकेश्वरः सर्वलोकानां नियन्ता अनिष्टनिवृत्तीष्टप्रापणयोः कर्ता । विष्णुः विष्णुसकाशादविनाशित्ववरं परिहर्तुं मानुषं वपुः आस्थाय परिगृह्य साक्षात् अव्यवधानेन लोकानां हितकाम्यया लोकहितेच्छया सर्वलोकविरोधिनं त्वां हतवान् । व्यक्तमित्यत्रानुषज्यते ॥ १६—१७ ॥ त्वद्दोषकृत एवायं वध इत्याह—इन्द्रियाणीति ॥१८॥

एवं सर्वज्ञा त्वं पूर्वं किमिति नोक्तवतीत्यत्राह—क्रियतामिति ॥ न गृह्णासि नागृह्णाः । व्युष्टिः फलं । " व्युष्टिः फले समृद्धौ च " इत्यमरः ॥ १९ ॥ अकस्मान्निर्हेतुकं सीतामुद्दिश्य अभिकामोसि अभिलाष्यसि तां प्रति त्वदभिलाषोऽयुक्त इत्यर्थः ॥२०॥ अयुक्ततामेवाह—अरुन्धत्या इति ॥ विशिष्टां उत्कृष्टां । मान्यामित्यनेन न केवलमरुन्धत्यादिवत्पातिव्रत्यमात्रं किंतु मातृत्वं चेत्युच्यते । असदृशं अनुचितं ॥ २१ ॥ सा पतिव्रता चेत् किमर्थं न दग्धवतीत्यत्राह—वसुधाया इत्यादिसार्धश्लोकद्वयेन ॥ वसुधायाश्च वसुधां अत्यन्तक्षमावतीमित्यर्थः । श्रीमित्यत्र इयङभाव आर्षः । सर्वसंपदधिष्ठात्रीमित्यर्थः । भर्तृवत्सलां पतिव्रतां । सर्वानवद्याङ्गीं अनवद्यसर्वाङ्गीं । अरण्ये विजने स्थितामिति शेषः । दीनां त्वदनभिलाषिणीमित्यर्थः । छद्मना मारीचमुखेन आनयित्वा । तं पूर्वमुक्तं । पतिव्रतायास्तस्यास्तपसा दग्धोसि । मे प्रभो इत्यनेन अस्य सर्वस्य मद्दौर्भाग्यमेव निमित्तमिति द्योत्यते । आत्मस्वदूषणेत्यनेन निजस्वभूताया मम त्यागे त्वद्दूषणमेवहेतुः न त्वस्मत्सौन्दर्यहानिरित्युच्यते २२—२३ ॥ तनुमध्यमां धर्षयन्सन् त्वं तदैव न दग्ध इति यत् तेन माहात्म्येन त्वत्तो देवा बिभ्यती-

---

देनसहवर्ततइतिसनादनः । सएवसनातनः । ' निषेधविधिपात्रत्वात्सनातनइतिस्मृतः ' इति ॥ १४—१५ ॥ **ति०** सराक्षसपरीवारं राक्षसरूपपरीवारसहितं । हतवानितिशेषः ॥ १७ ॥ **ती०** श्लोकान्तर्भूतस्यरावणस्यहननेसर्वलोकेश्वरस्यरामस्यवैषम्यनैर्घृण्येनस्तइत्याशयेनाह—इन्द्रियाणीति ॥ **ति०** देवशत्रुंभयावहमित्यनेनभगवतोवैषम्यनैर्घृण्येपरिहृते । अवतारप्रयोजनंरावणवधप्रयोजनंचदेवभयनिवृत्तिरूपंदर्शितं । पुरा भगवदुद्देशेनतपोनुष्ठानकाले ॥ १८ ॥ **ति०** मान्यां उपास्यदेवतां ॥ २१ ॥ **शि०** विजने

[पा०] १ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. रूपमास्थाय. २ ङ.—ट. श्रीमाँल्लोकानां. ३ झ. परीवारंदेवशत्रुंभयावहं.

अवश्यमेव लभते फलं पापस्य कर्मणः ॥ घोरं पर्यागते काले कर्ता नास्त्यत्र संशयः ॥ २५ ॥
शुभकृच्छुभमाप्नोति पापकृत्पापमश्नुते ॥ विभीषणः सुखं प्राप्तस्त्वं प्राप्तः पापमीदृशम् ॥ २६ ॥
सन्त्यन्याः प्रमदास्तुभ्यं रूपेणाभ्यधिकास्ततः ॥ अनङ्गवशमापन्नस्त्वं तु मोहान्न बुध्यसे ॥ २७ ॥
न कुलेन न रूपेण न दाक्षिण्येन मैथिली ॥ मयाऽधिका वा तुल्या वा त्वं तु मोहान्न बुध्यसे ॥२८॥
सर्वथा सर्वभूतानां नास्ति मृत्युरलक्षणः ॥ तव तावदयं मृत्युर्मैथिलीकृतलक्षणः ॥ २९ ॥
सीतानिमित्तजो मृत्युस्त्वया दूरादुपाहृतः ॥ ३० ॥
मैथिली सह रामेण विशोका विहरिष्यति ॥ अल्पपुण्या त्वहं घोरे पतिता शोकसागरे ॥ ३१ ॥
कैलासे मन्दरे मेरौ तथा चैत्ररथे वने ॥ देवोद्यानेषु सर्वेषु विहृत्य सहिता त्वया ॥ ३२ ॥
विमानेनानुरूपेण यायाम्यतुलया श्रिया ॥ पश्यन्ती विविधान्देशांस्तांस्तांश्चित्रस्रगम्बरा ॥
भ्रंशिता कामभोगेभ्यः साऽस्मि वीर वधात्तव ॥ ३३ ॥
सैवान्येवास्मि संवृत्ता धिग्राज्ञां चञ्चलाः श्रियः ॥ ३४ ॥
हा राजन्सुकुमारं ते सुभ्रु सुत्वक्समुन्नसम् ॥ कान्तिश्रीद्युतिभिस्तुल्यमिन्दुपद्मदिवाकरैः ॥ ३५ ॥
किरीटकूटोज्ज्वलितं ताम्रास्यं दीप्तकुण्डलम् ॥ मदव्याकुललोलाक्षं भूत्वा यत्पानभूमिषु ॥ ३६ ॥
विविधस्रग्धरं चारु वल्गुस्मितकथं शुभम् ॥ तदेवाद्य तवेदं हि वक्त्रं न भ्राजते प्रभो ॥ ३७ ॥
रामसायकनिर्भिन्नं सिक्तं रुधिरविस्रवैः ॥ विशीर्णमेदोमस्तिष्कं रूक्षं स्यन्दनरेणुभिः ॥ ३८ ॥

ति संबन्धः । भीता देवाः कथं ते धर्षणफलं दाहं भावः ॥ २४ ॥ कर्ता घोरं पापस्य फलं काल पर्यागते प्राप्ते अवश्यं लभते नात्र सशयः ॥ २५ ॥ पापं दुःखं ॥ २६ ॥ तुभ्यं तव । ततः तस्याः सीतायाः । न बुध्यसे । अभ्यधिकत्वमिति शेषः ॥ २७ ॥ मैथिली मया कुलेन तुल्या अधिका वा न इत्येवं योज्यं । दाक्षिण्येन विद्यासामर्थ्येन ॥ २८ ॥ अलक्षणः निर्निमित्तः । मैथिल्याः कृतं मैथिलीकृतं मैथिल्यानयनमित्यर्थः । तदेव लक्षणं निमित्तं यस्य स तथा ॥२९—३१॥ कैलास इत्यादि- सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ याहं कैलासादिषु विहृत्य विमानेन विविधान्देशान्पश्यन्ती यामि अथ सा भ्रंशिताऽस्मीत्येवं संबन्धः ॥ ३२—३३ ॥ सैवेत्यर्धं ॥ सैव एवमुक्तभोगैव । अन्येव अस्पृष्टभोगेव ॥ ३४ ॥ एवं रावणस्य मतिं राज्यश्रियं च निन्दित्वा भर्तृसौन्दर्यवैपरीत्यं शोचति—हा राजन्नित्यादिश्लोकचतुष्टयमेकान्वयं ॥ सुत्वक् स्निग्धत्वक् । समुन्नसं समुन्नतनासिकं । कान्तिः प्रभा । श्रीः सौन्दर्यं । द्युतिः तेजः । किरीटकूटोज्ज्वलितं शिखरतुल्यकिरीटविराजितं । ताम्रास्यं रक्ताधरमित्यर्थः । चारु सुन्दरं तव यद्वक्त्रं मदव्याकुललोलाक्षं भूत्वा अभ्राजत तदेवेदं वक्त्रमद्य न भ्राजते । अप्रकाशनिमित्तमाह—रामेति ॥ विस्रवैः प्रवाहैः । मेदः वसा । मस्तिष्कं मांस-

विरुद्धजनसहिते ॥ २२ ॥ शि० मैथिली कुलादिनामयालक्ष्म्या अधिकैव नतुतुल्या । तदितिमोहात् मोहंप्राप्यविद्यमानोपित्वं नबुध्यसे काक्काबुध्यसएवेत्यर्थः । एतेन पूजाबुद्ध्यैवतस्याःस्वीकारस्त्वयाकृतइतिसूचितं ॥ २८ ॥ ति० सैवाहंसौभाग्यलक्षणवत्येव तववधादन्येव विधवेवसंवृत्तेत्यर्थः । अत्रान्येवेतीवकारेणदेवस्थित्या । वस्तुतोऽवैधव्यंसूचितं ॥ ३४ ॥ ति० कान्तिराह्लादकारी- प्रभा । तयाचन्द्रतुल्यं । श्रीरुज्ज्वलता । तयापद्मवत् । द्युतिः पराभिभवसामर्थ्यंतेजः । तेनरवितुल्यं ॥ ३५ ॥ स० ननुश्रीमन्महाभारतेवनपर्वणि ‘ शरीरधातवोह्यस्यमांसंरुधिरमेवच । नेशुर्ब्रह्मास्त्रनिर्दग्धंनचभस्माप्यदृश्यत ’ इतिरावणशरीरभस्मनोप्यदर्शनोक्तेःकथमेवंतच्छिरोवर्णनमितिचेन्न । ब्रह्मास्त्रनिर्दग्धंमांसंरुधिरंचेत्येतेअस्यशरीरधातवोनेशुः अदर्शनंगताः । ब्रह्मास्त्रदाहेदेहस्यभस्मदृश्येत कथंशरीरस्यदर्शनमित्यतआह—नचेति । भस्मापि भस्मतु नदृश्यते विचित्रोऽयंदाहइतिभारतस्यैतदर्थकताङ्गीकारेणाविरोधोपपत्तेः । तथाचोक्तमाचार्यैः “बाणेनवज्रसदृशेनसभिन्नहृत्कोरक्तंवमन्न्यपतदाशुमहाविमानात्” इति । तथैवचपाद्मोत्त-

[पा०] १ झ. भर्तःपर्यागते. क. घ. नूनंपर्यागते. २ ज. पापःपापं. ३ क. रूपेणाप्रतिमाभुवि. ४ च. छ. कीर्तिश्री.

हा पश्चिमा मे संप्राप्ता दशा वैधव्यकारिणी ॥ या मयाऽऽसीन्न संबुद्धा कदाचिदपि मन्दया॥३९॥
पिता दानवराजो मे भर्ता मे राक्षसेश्वरः ॥ पुत्रो मे शक्रनिर्जेता इत्येवं गर्विता भृशम् ॥ ४० ॥
दृप्तारिमर्दनाः शूराः प्रख्यातबलपौरुषाः ॥ अकुतश्चिद्भया नाथा ममेत्यासीन्मतिर्दृढा ॥ ४१ ॥
तेषामेवंप्रभावानां युष्माकं राक्षसर्षभ ॥ कथं भयमसंबुद्धं मानुषादिदमागतम् ॥ ४२ ॥
स्निग्धेन्द्रनीलनीलं तु प्रांशुशैलोपमं महत् ॥ केयूराङ्गदवैडूर्यमुक्तादामस्रगुज्ज्वलम् ॥ ४३ ॥
कान्तं विहारेष्वधिकं दीप्तं संग्रामभूमिषु ॥ [विनीतं गुरुपूजासु शान्तं शङ्करपूजने ॥]
भात्याभरणभाभिर्यद्विद्युद्भिरिव तोयदः ॥ ४४ ॥
तदेवाद्य शरीरं ते तीक्ष्णैर्नैकैः शरैश्चितम् ॥ पुनर्दुर्लभसंस्पर्शं परिष्वक्तुं न शक्यते ॥ ४५ ॥
श्वाविधः शललैर्यद्वद्बाणैर्लग्नैर्निरन्तरम् ॥ स्वर्पितैर्मर्मसु भृशं संछिन्नस्नायुबन्धनम् ॥
क्षितौ निपतितं राजञ्श्यावं रुधिरसच्छवि ॥ ४६ ॥
वज्रप्रहाराभिहतो विकीर्ण इव पर्वतः ॥ ४७ ॥
हा स्वप्नः सत्यमेवेदं त्वं रामेण कथं हतः ॥ त्वं मृत्योरपि मृत्युः स्याः कथं मृत्युवशं गतः ॥४८॥
त्रैलोक्यवसुभोक्तारं त्रैलोक्योद्वेगदं महत् ॥ जेतारं लोकपालानां क्षेप्तारं शंकरस्य च ॥ ४९ ॥
दृप्तानां निगृहीतारमाविष्कृतपराक्रमम् ॥ लोकक्षोभयितारं च नादैर्भूतविराविणम् ॥ ५० ॥

विशेषः ॥ ३५—३८ ॥ मे वैधव्यकारिणी ते पश्चिमावस्था मृतिः संप्राप्ता ॥ ३९ ॥ अस्थिरस्य देहस्य विनाशः कुतो न संबुद्ध इत्यत्राह—पितेति ॥ दानवराजः मयः ॥ ४०—४१ ॥ तेषामिति ॥ तेषु युष्मास्वेवंप्रभावेष्वित्यर्थः । मयस्य मरणाभावेपि इदानीमकार्यकरत्वादेवमुक्तं । असंबुद्धं पूर्वमचिन्तितं ॥ ४२ ॥ स्निग्धेत्यादि सार्धश्लोकचतुष्टयमेकान्वयं ॥ प्रांशुशैलः उन्नतशैलः । अङ्गदवैडूर्यं वैडूर्यमयाङ्गदमिति केयूराङ्गदः । यच्छरीरं भाति आलिङ्गनयोग्यमभूत् । तदेव शरीरं दुर्लभसंस्पर्शं सत् पुनः परिष्वक्तुं न शक्यते । दुर्लभसंस्पर्शत्वमुपपादयति—श्वाविधः इत्यादिना ॥ श्वाविधं शल्यमृगस्य शललैः तल्लोमभिः यद्वत् यथा । कण्टकाकारश्वाविल्लोमतुल्यैरिति शरविशेषणं । मर्मसु स्वर्पितैः क्षिप्तैः । तत्रैव मर्मसु निरन्तरं लग्नैरिति योजना । श्यावं कपिशवर्णं । "श्वावित्तु शल्यस्तल्लोम्नि शलली शललं शलम् । 'श्यावः स्यात्कपिशः" इत्युभयत्राप्यमरः । स्नायवः धमन्यः । रुधिरसच्छवि रुधिरतुल्यकान्ति । स्वकान्तिं विहाय रुधिरकृतकान्त्यन्तरमित्यर्थः ॥४३–४६॥ वज्रेत्यर्धं ॥ असीति शेषः ॥ ४७ ॥ इदं ते मरणं स्वप्नः स्वप्नानुभवविषयः । सत्यमेव नात्र संशयः । तत्र हेतुमाह—त्वमिति । तत्रापि हेतुमाह—त्वं मृत्योरिति ॥ ४८ ॥ त्रैलोक्येत्यादि हतप्रियेत्यन्त श्लोकाष्टकमेकं वाक्यं ॥ एवंभूतं भर्तारं दृष्ट्वा या इमं देहं धारयामि साहं स्थिरास्मि वज्रसारमय्यस्मि । कथमन्यथा न शीर्येदिति भावः । महदिति त्रैलोक्यवसुविशेषणं । यद्वा त्रैलोक्योद्वेगदं महद्वसु महत् यथा भवति तथा त्रैलोक्योद्वेगदमिति वा । उद्वेगो भयसंभ्रमः । शंकरस्य क्षेप्तारं कैलासचलनद्वारा । स्वयूथाः स्वबन्धवः निवातकवचा नाम केचनासुराः । तेषां संग्रहीतारं तैः सख्यकृतमित्यर्थः । स्वजनस्य स्वाश्रितजनस्य धर्मव्यवस्था आचारव्यवस्था । यज्ञकर्मभेत्तृत्वकथनेनातीव स्वतन्त्रत्वमुक्तं । कन्यानामिति । स्त्रीमात्रमुच्यते । स्वजनस्य नेतारमिति । पूर्वत्रानिष्टनिवर्तकत्वमुक्तं । अत्रेष्टप्रापकत्वं । भीमकर्मणां

रखण्डे "सगतासुर्महादैत्यःपपातचममारच" इत्यादि ॥ ३८ ॥ स० मुक्ताहारस्रगुज्ज्वलं मुक्तानांहाराः । स्रजः इतरामणिमय्यः । ताभिरुज्ज्वलं । यद्वा मुक्तानांहारः परस्परंसंघर्षजंयुद्धमिव । स यासांताःस्रजोमुक्तामालाः । तदुज्ज्वलं । 'हारोमुक्ताव-

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ञ. वैधव्यदायिनी. २ क.—ट. इत्यहं. ३ ख. च. छ. ञ. नीलसदृशं. ज. ट. नीलसंकाशं. ४ इदमर्धं क. ख. च. छ. ञ. पाठेषुदृश्यते. ५ ङ. च. छ. झ. ञ. शललैर्युक्तलग्नैर्बाणैः. ६ ख. श्यामंशरीरंरुधिरच्छवि. ७ ङ. झ. साश्रुभूतविदारणं.

ओजसा दृप्तवाक्यानां वक्तारं रिपुसन्निधौ ॥ स्वयूथभृत्यवर्गाणां गोप्तारं भीमकर्मणाम् ॥ ५१ ॥
हन्तारं दानवेन्द्राणां यक्षाणां च सहस्रशः ॥ निवातकवचानां च संग्रहीतारमीश्वरम् ॥ ५२ ॥
नैकयज्ञविलोप्तारं त्रातारं स्वजनस्य च ॥ धर्मव्यवस्थाभेत्तारं मायास्रष्टारमाहवे ॥ ५३ ॥
देवासुरनृकन्यानामाहर्तारं ततस्ततः ॥ शत्रुस्त्रीशोकदातारं नेतारं स्वजनस्य च ॥ ५४ ॥
लङ्काद्वीपस्य गोप्तारं कर्तारं भीमकर्मणाम् ॥ अस्माकं कामभोगानां दातारं रथिनांवरम् ॥ ५५ ॥
एवंप्रभावं भर्तारं दृष्ट्वा रामेण पातितम् ॥ स्थिराऽस्मि या देहमिमं धारयामि हतप्रिया ॥ ५६ ॥
शयनेषु महार्हेषु शयित्वा राक्षसेश्वर ॥ इह कस्मात्प्रसुप्तोसि धरण्यां रेणुपाटलः ॥ ५७ ॥
यदा मे तनयः शस्तो लक्ष्मणेनेन्द्रजिद्युधि ॥ तदास्म्यभिहता तीव्रमद्य त्वस्मिन्निपातिता ॥ ५८ ॥
नाहं बन्धुजनैर्हीना हीना नाथेन तु त्वया ॥ विहीना कामभोगैश्च शोचिष्ये शाश्वतीः समाः ॥५९॥
प्रपन्नो दीर्घमध्वानं राजन्नद्यासि दुर्गमम् ॥ नय मामपि दुःखार्तां न जीविष्ये त्वया विना ॥६०॥
कस्मात्त्वं मां विहायेह कृपणां गन्तुमिच्छसि ॥ दीनां विलपितैर्मन्दां किंवा मां नाभिभाषसे ॥६१॥
दृष्ट्वा न खल्वसि क्रुद्धो मामिहानवकुण्ठिताम् ॥ निर्गतां नगरद्वारात्पद्भ्यामेवागतां प्रभो ॥ ६२ ॥
पश्येष्टदार दारांस्ते भ्रष्टलज्जावकुंण्ठितान् ॥ बहिर्निष्पतितान्सर्वान्कथं दृष्ट्वा न कुप्यसि ॥ ६३ ॥
अयं क्रीडासहायस्तेऽनाथो लालप्यते जनः ॥ न चैनमाश्वासयसे किं वा न बहुमन्यसे ॥ ६४ ॥
यास्त्वया विधवा राजन्कृता नैकाः कुलस्त्रियः ॥ पतिव्रता धर्मपरा गुरुशुश्रूषणे रताः ॥
ताभिः शोकाभितप्ताभिः शप्तः परवशं गतः ॥ ६५ ॥
त्वया विप्रकृताभिर्यत्तदा शप्तं तदागतम् ॥ ६६ ॥
प्रवादः सत्य एवायं त्वां प्रति प्रायशो नृप ॥ पतिव्रतानां नाकस्मात्पतन्त्यश्रूणि भूतले ॥ ६७ ॥
कथं च नाम ते राजँल्लोकानाक्रम्य तेजसा ॥ नारीचौर्यमिदं क्षुद्रं कृतं शौण्डीर्यमानिना ॥ ६८ ॥

स्वशिरोहवनादीनां ॥ ४९—५७ ॥ शस्तः हतः । तदा अभिहता प्रहृता । अद्य अस्मिन् त्वद्धनने सति तीव्रं निपातिता । मारितेत्यर्थः ॥ ५८ ॥ बन्धुजनैः हीनाहं न शोचिष्ये यदि त्वं स्थितः स्याः । किंतु त्वया हीना अत एव कामभोगैर्हीना शोचिष्य इति योजना॥ ५९॥ दीर्घमध्वानं वीरस्वर्गं ॥ ६० ॥ विलपितैः प्रलापैः । दीनां मन्दां अभाग्यां ॥६१॥ अनवकुण्ठितां अनावरणां । इहागतामित्यन्वयः ॥ ६२ ॥ इष्टदारेति संबुद्धिः । भ्रष्टलज्जावकुण्ठितान् हीनलज्जावकुण्ठितान् ॥६३॥ नाथो लालप्यत इति पाठे अनाथ इति छेदः ॥६४॥ यास्त्वयेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः॥ परवश परवशत्वं । शत्रुवशत्वमिति यावत् ॥ ६५ ॥ त्वयेत्यर्धं ॥ त्वया विप्रकृताभिः परिभूताभिः । तदा भर्तृवधकाले यच्छप्तं तत् आगतं फलदमासीदित्यर्थः ॥ ६६ ॥ पतिव्रतानामश्रूणि अकस्मान्निर्हेतुकतया भूतले न पतन्ति । पतन्ति चेत् किंचित्कुर्वन्त्येव । इत्येवं प्रायशः प्रवादः जनवार्ता । त्वां प्रत्येव सत्यः यथार्थो जातः । पतिव्रतानामास्रपातकरणमनर्थावहमित्येवं जनवादः तथा कुर्वति त्वयि दृष्टफल आसीदित्यर्थः ॥ ६७ ॥ शौण्डीर्यमानिना

' इतिविश्वः ॥ ४३ ॥ स० शस्तः विशस्तः । अभिहता अभिघातमात्रंप्राप्ता । अद्यतु निपातितास्मि । सतिलयिमयि जायेततनयइत्याशासंभवादभिहतमात्रता मारणेइन्द्रजितः । इदानींतवनाशान्नाऽऽशाऽवकाशमासादयतीतिनिपातितेतिसंभवतीतिभावः ॥ ५८ ॥ स० शाश्वतीःसमाः यावदायुः ॥ ५९ ॥ स० नयमां नविद्यतेयमोयस्याःसा तामपिमां । नय त्वयासहेतिशेषः । इतितान्त्रिकोर्थः ॥ ६० ॥

[पा०] १ घ. शक्रस्यशोक. २ ख. च. छ. नेतारंनिजसैनिकान्. ३ च. छ. हर्तारंबद्धवैरिणां. ४ ख. च. छ. ञ. स्थितास्म्यहंदेहं. ५ ङ. झ. ञ. रेणुगुण्ठितः. ६ क.—ट. साहं. ७ ख. घ.—ञ. नवर्तिष्ये. ८ ङ. झ. खल्वभिक्रुद्धो. ९ ङ. झ. गुण्ठनान्.

अपनीयाश्रमाद्रामं यन्मृगच्छद्मना त्वया ॥ आनीता रामपत्नी सा तत्ते कातर्यलक्षणम् ॥ ६९ ॥
कातर्यं च न ते युद्धे कदाचित्संस्मराम्यहम् ॥ तत्तु भाग्यविपर्यासान्नूनं ते पक्कलक्षणम् ॥ ७० ॥
अतीतानागतार्थज्ञो वर्तमानविचक्षणः ॥ मैथिलीमाहृतां दृष्ट्वा ध्यात्वा निश्वस्य चायतम् ॥ ७१ ॥
सत्यवाक्स महाभागो देवरो मे यदब्रवीत् ॥ सोयं राक्षसमुख्यानां विनाशः पर्युपस्थितः ॥
कामक्रोधसमुत्थेन व्यसनेन प्रसङ्गिना ॥ ७२ ॥
निर्वृत्तस्त्वत्कृतेऽनर्थः सोयं मूलहरो महान् ॥ त्वया कृतमिदं सर्वमनाथं रक्षसां कुलम् ॥ ७३ ॥
न हि त्वं शोचितव्यो मे प्रख्यातबलपौरुषः ॥ स्त्रीस्वभावात्तु मे बुद्धिः कारुण्ये परिवर्तते ॥ ७४ ॥
सुकृतं दुष्कृतं च त्वं गृहीत्वा स्वां गतिं गतः ॥ आत्मानमनुशोचामि त्वद्वियोगेन दुःखिता ॥७५॥
सुहृदां हितकामानां न श्रुतं वचनं त्वया ॥ भ्रातॄणां चापि कार्त्स्न्येन हितमुक्तं त्वयाऽनघ ॥७६॥
हेत्वर्थयुक्तं विधिवच्छ्रेयस्करमदारुणम् ॥ विभीषणेनाभिहितं न कृतं हेतुमत्त्वया ॥ ७७ ॥
मारीचकुम्भकर्णाभ्यां वाक्यं मम पितुस्तदा ॥ न श्रुतं वीर्यमत्तेन तस्येदं फलमीदृशम् ॥ ७८ ॥
नीलजीमूतसंकाश पीताम्बर शुभाङ्गद ॥ स्वगात्राणि विनिक्षिप्य किं शेषे रुधिराप्लुतः ॥
प्रसुप्त इव शोकार्तां किं मां न प्रतिभाषसे ॥ ७९ ॥
महावीर्यस्य दक्षस्य संयुगेष्वपलायिनः ॥ यातुधानस्य दौहित्र किं च मां नाभ्युदीक्षसे ॥ ८० ॥
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे प्राप्ते परिभवे नवे ॥ अद्य वै निर्भया लङ्कां प्रविष्टाः सूर्यरश्मयः ॥ ८१ ॥
येन सूदयसे शत्रून्समरे सूर्यवर्चसा ॥ वज्रो वज्रधरस्येव सोयं ते सतताचिंतः ॥ ८२ ॥
रणे शत्रुप्रहरणो हेमजालपरिष्कृतः ॥ परिघो व्यवकीर्णस्ते बाणैश्छिन्नः सहस्रधा ॥ ८३ ॥
प्रियामिवोपगुह्य त्वं शेषे समरमेदिनीम् ॥ अप्रियामिव कस्माच्च मां नेच्छस्यभिभाषितुम् ॥ ८४ ॥
धिगस्तु हृदयं यस्या ममेदं न सहस्रधा ॥ त्वयि पञ्चत्वमापन्ने फलते शोकपीडितम् ॥ ८५ ॥

शूरमानिना ॥ ६८ ॥ त्वया कर्त्रा मृगच्छद्मना मृगरूपकपटोपायेन । कातर्यलक्षणं कातर्यसूचनं ॥६९॥ ते युद्धे कातर्यं कदाचिदपि न स्मरामि न जानामीत्यर्थः । एवमकातरप्रकृतेस्तव भाग्यविपर्यासात् यत्कातर्यं चौर्यरूपमस्ति तत् पक्कलक्षणं पक्कत्वलक्षणं विनाशज्ञापकमिति यावत् । महतो हीनकृत्यं हानिकरमिति लोकप्रवादादिति भावः ॥ ७० ॥ अतीतेत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ देवरो यदब्रवीत् अयं तद्वाक्यार्थभूतो विनाशः प्रसङ्गिना प्रसक्तेन व्यसनेन हेतुना पर्युपस्थितः ॥ ७१—७२ ॥ त्वत्कृते त्वन्निमित्तं । निर्वृत्तः प्रवृत्तः ॥ ७३ ॥ कारुण्ये दैन्ये ॥ ७४—७५ ॥ कार्त्स्न्येनोक्तं हितं त्वया न श्रुतमित्यनुषज्यते ॥ ७६ ॥ हेत्वर्थयुक्तं युक्तिप्रयोजनाभ्यां युक्तं । विधिवत् शास्त्रोक्तप्रकारवत् । श्रेयस्करं हितभूतं । अदारुणं सान्त्वपूर्वकं । विभीषणेनाभिहितं वचनं त्वया हेतुमद्युक्तिमद्यथा भवति तथा न गृहीतं । ज्ञातित्वेन मद्व्यसनं काङ्क्षसे इत्यादिना हेतूपपादनपूर्वकं न गृहीतमित्यर्थः ॥ ७७ ॥ मारीचकुम्भकर्णाभ्यां सह मम पितुर्मयस्य वाक्यं न श्रुतं । तस्य अश्रवणस्य ईदृशं फलं । आगतमिति शेषः । अत्रानुवादान्मयोप्यस्तीत्यवगन्तव्यं ॥ ७८ ॥ नीलेत्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ विनिक्षिप्य भूमौ प्रसार्य प्रसुप्त इव शेषे, शोकार्तां मां च किमिति न प्रतिभाषस इत्यन्वयः ॥ ७९ ॥ यातुधानस्य माल्यवतः । सुमालिनो वा । तत्संबन्धकीर्तनमप्रतिहतकुलप्रभावप्रकटनार्थं ॥ ८०—८१ ॥ येनेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ ते त्वया । सततार्चितः ... रामबाणैश्छिन्नः वज्रधरस्य वज्र इव स्थितः ते परिघः अद्य विशीर्णः ॥ ८२—८४ ॥ यस्या मम हृदयं न फलते न स्फुटति । तादृशीं मां धिगित्यन्वयः

[पा०] १ ङ. झ. साअपनीयचलक्ष्मणं. २ ट. महाबाहुर्देवरो. ३ क.—ट. अयं. ४ ङ. झ. राक्षसंकुलं. ५ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. त्वद्विनाशेन. ६ ख. ङ. झ. ञ. ट. मुक्तंदशानन. ७ ङ. च. छ. झ. ञ. नकृतं. ८ ङ. झ. ञ. किंमांनप्रतिभाषसे.

इत्येवं विलपन्त्येव बाष्पव्याकुललोचना ॥ स्नेहावस्कन्नहृदया देवी मोहमुपागमत् ॥ ८६ ॥
कश्मलाभिहता सन्ना बभौ सा रावणोरसि ॥ संध्यानुरक्ते जलदे दीप्ता विद्युदिवासिते ॥ ८७ ॥
तथागतां समुत्पत्य सपत्न्यस्ता भृशातुराः ॥ पर्यवस्थापयामासू रुदन्त्यो रुदतीं भृशम् ॥ ८८ ॥
न ते सुविदिता देवि लोकानां स्थितिरध्रुवा ॥ दशाविभागपर्याये राज्ञां चञ्चलया श्रिया ॥ ८९ ॥
इत्येवमुच्यमाना सा सशब्दं प्ररुरोद ह ॥ स्नापयन्ती त्वभिमुखौ स्तनावस्राम्बुविस्रवैः ॥ ९० ॥
एतस्मिन्नन्तरे रामो विभीषणमुवाच ह ॥ संस्कारः क्रियतां भ्रातुः स्त्रियश्चैता निवर्तय ॥ ९१ ॥
तं प्रश्रितस्ततो रामं श्रुतवाक्यो विभीषणः ॥ विमृश्य बुद्ध्या धर्मज्ञो धर्मार्थसहितं वचः ॥
रामस्यैवानुवृत्त्यर्थमुत्तरं प्रत्यभाषत ॥ ९२ ॥
त्यक्तधर्मव्रतं क्रूरं नृशंसमनृतं तथा ॥ नाहमर्होस्मि संस्कर्तुं परदाराभिमर्शिनम् ॥ ९३ ॥
भ्रातृरूपो हि मे शत्रुरेष सर्वाहिते रतः ॥ रावणो नार्हते पूजां पूज्योपि गुरुगौरवात् ॥ ९४ ॥
नृशंस इति मां कामं वक्ष्यन्ति मनुजा भुवि ॥ श्रुत्वा तस्यागुणान्सर्वे वक्ष्यन्ति सुकृतं पुनः ॥९५॥
तच्छ्रुत्वा परमप्रीतो रामो धर्मभृतां वरः ॥ विभीषणमुवाचेदं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ ९६ ॥
तवापि मे प्रियं कार्यं त्वत्प्रभावाच्च मे जितम् ॥ अवश्यं तु क्षमं वाच्यो मया त्वं राक्षसेश्वरः ॥९७॥
अधर्मानृतसंयुक्तः कामं त्वेष निशाचरः ॥ तेजस्वी बलवाञ्शूरः संयुगेषु च नित्यशः ॥ ९८ ॥

॥ ८५ ॥ अवस्कन्नहृदया विलीनहृदया ॥ ८६ ॥ कश्मलेन अभिहता मूर्च्छिता । सन्ना कृशा ॥८७—८८ ॥ नेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ दशाविभागपर्याये दशानां बाल्यकौमारयौवनवार्धकाद्यवस्थानां विभागस्य भेदस्य पर्याये प्राप्तौ विषये लोकानामध्रुवा स्थितिः राज्ञां चञ्चलया श्रिया सह ते त्वया । सुविदिता नेति काकुः । सुविदितैवेत्यर्थः । लोकानां स्थितिरध्रुवेति राज्ञां श्रीश्चञ्चलेति च त्वया सुविदितैवेत्यर्थः । उच्यमाना बन्धुवृद्धादिभिरिति शेषः । अभिमुखौ उन्नतौ ॥ ८९—९१ ॥ प्रश्रितः विनयान्वितः । विमृश्य 'एतस्य यत्प्रेतगतस्य कृत्यं तत्कर्तुमिच्छामि तव प्रसादात्' इत्युक्तमङ्गीकृतं विचिन्त्येत्यर्थः । रामस्यैवानुवृत्त्यर्थं रामेणानुज्ञातोस्मि चेत्तदा करिष्यामि नान्यथेत्येवमनुवृत्त्यर्थं ॥ ९२ ॥ त्यक्तेति । त्यक्तो धर्मो व्रतं च येन तं । अनृतं अनृतवादिनं ॥ ९३ ॥ गुरुगौरवात् गुरुरिति गौरवात् । पूज्योपि उक्तदोषान्मत्तः पूजां नार्हति ॥ ९४ ॥ भ्रातुः संस्काराकरणे त्वां नृशंसं लोका वक्ष्यन्तीत्याशङ्क्य वदन्तु नाम त एव पुनस्तद्गुणं विचारयन्तो मां युक्तकारिणं वक्ष्यन्तीत्याह—नृशंस इति ॥ संस्काराकरण नृशंस इति मां कामं मनुष्या वक्ष्यन्ति । तस्य रावणस्य । अगुणान् दोषान् । श्रुत्वा असंस्कुर्वता विभीषणेन सुकृतं शोभनं कृतमिति वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ९५ ॥ परमप्रीतः सत्यवचनकथनादिति भावः । अप्रीत इति वा छेदः ॥ ९६ ॥ दोषसद्भावेपि गुणबाहुल्यादयं संस्कारयोग्य इत्याह—तवापीत्यादिना ॥ तव त्वया । मे प्रियमपि प्रियमेव । कार्यं । चो हेतौ । यस्मात्कारणात् त्वत्प्रभावात् मे मया जितं तस्मान्मया त्वं क्षमं हितमेव वाच्यः । मत्प्रियत्वात् त्वद्धितत्वाच्च रावणसंस्कारः क्रियतामित्यर्थः । यद्वा तवापि मे प्रियं कार्यं मद्वैरिणो रावणस्यासंस्करणं नाम मम पियं तवापि कर्तव्यमेव । त्वत्प्रभावाच्च मे जितं पूर्वं च तस्य जयसाहाय्यरूपं प्रियं त्वया कृतं । तथाप्यवश्यं तु क्षमं वाच्यः । यदर्हं तत्र नियोजनीयोसीत्यर्थः ॥ ९७ ॥ दोषिणः कथमर्हत्वमित्याशङ्क्य गुणाधिक्यादित्याह—अधर्मे-

ति० सुग्रीवस्येवतवापिप्रियं राज्याभिषेकलक्षणं । मयाकार्यं कर्तव्यं । हि यतःत्वत्प्रभावान्मयाजितं । तस्मादवश्यंक्षमं अभिषेकसंपादनयोग्यंयत्कृत्यं प्रेतनिर्हारलक्षणं तन्मयात्वंवाच्यः ॥ ९७ ॥

[पा०] १ ड. झ. ञ. ट. विद्युदिवोज्ज्वला. २ ङ. झ. स्नापयन्तीतदाऽस्रेणस्तनौवक्त्रंसुनिर्मलं. ३ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. नाहमर्हामि. ४ क.—घ. च. छ. ञ. ट. मांराम. ५ ग. ङ. झ. वाक्यकोविदः.

शतक्रतुमुखैर्देवैः श्रूयते न पराजितः ॥ महात्मा बलसंपन्नो रावणो लोकरावणः ॥ ९९ ॥
मरणान्तानि वैराणि निर्वृत्तं नः प्रयोजनम् ॥ क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव ॥ १००॥
त्वत्सकाशाद्दशग्रीवः संस्कारं विधिपूर्वकम् ॥ प्राप्तुमर्हति धर्मज्ञ त्वं यशोभाग्भविष्यसि ॥ १०१ ॥
राघवस्य वचः श्रुत्वा त्वरमाणो विभीषणः ॥ संस्कारेणानुरूपेण योजयामास रावणम् ॥ १०२ ॥
[स प्रविश्य पुरीं लङ्कां राक्षसेन्द्रो विभीषणः ॥ रावणस्याग्निहोत्रं तु निर्यापयति सत्वरम् ॥१०३॥
शकटान्दारुरूपाणि अग्नीन्वै याजकांस्तथा ॥ तथा चन्दनकाष्ठानि काष्ठानि विविधानि च ॥१०४॥
अगरूणि सुगन्धीनि गन्धांश्च सुरभींस्तथा ॥ मणिमुक्ताप्रवालानि निर्यापयति राक्षसः ॥ १०५ ॥
आजगाम मुहूर्तेन राक्षसैः परिवारितः ॥ ततो माल्यवता सार्धं क्रियामेव चकार सः ॥ १०६ ॥
सौवर्णीं शिबिकां दिव्यामारोप्य क्षौमवाससम् ॥ रावणं राक्षसाधीशमश्रुपूर्णमुखा द्विजाः ॥
तूर्यघोषैश्च विविधैः स्तुवद्भिश्चाभिनन्दितम् ॥ १०७ ॥
पताकाभिश्च चित्राभिः सुमनोभिश्च चित्रिताम् ॥ उत्क्षिप्य शिबिकां तां तु विभीषणपुरोगमाः ॥
दक्षिणाभिमुखाः सर्वे गृह्य काष्ठानि भेजिरे ॥ १०८ ॥
अग्नयो दीप्यमानास्ते तदाऽध्वर्युसमीरिताः ॥ शरणाभिगताःसर्वे पुरस्तात्तस्य ते ययुः ॥ १०९ ॥
अन्तःपुराणि सर्वाणि रुदमानानि सत्वरम् ॥ पृष्ठतोऽनुययुस्तानि प्लवमानानि सर्वतः ॥ ११० ॥
रावणं प्रयते देशे स्थाप्य ते भृशदुःखिताः ॥] चितां चन्दनकाष्ठानां पद्मकोशीरसंवृताम् ॥
ब्राह्म्या संवेशयांचक्रू राङ्कवास्तरणावृताम् ॥ १११ ॥
वर्तते वेदविहितो राज्ञो वै पश्चिमः क्रतुः ॥ प्रचक्रू राक्षसेन्द्रस्य पितृमेधमनुक्रमम् ॥ ११२ ॥
वेदिं च दक्षिणप्राच्यां यथास्थानं च पावकम् ॥ पृषदाज्येन संपूर्णं स्रुवं सर्वे प्रचिक्षिपुः ॥ ११३॥

त्यादिना ॥ ९८ ॥ संयुगेष्वपराजितत्वमुदाहरति—शतक्रत्विति ॥ ९९ ॥ गुणबाहुल्येपि त्वद्वैरी कथं संस्कार्य इत्यत्राह—मरणेति ॥ यथायं तव बन्धुस्तथा ममापि त्वद्वत् बन्धुरेवायमित्यर्थः ॥ १०० ॥ यशोभागिति । पापकारिणमपि संस्कृतवानिति यशस्तव भविष्यतीत्यर्थः ॥ १०१ ॥ अनुरूपेण यायजूकानुगुणेन । अत्र संस्कारारम्भात् स्त्रीनिवर्तनमर्थसिद्धं ॥ १०२—११० ॥ चन्दनकाष्ठानां संबन्धिनीं । पद्मकमुशीरं च गन्धद्रव्यं प्रसिद्धं । ब्राह्म्या वेदोक्तप्रक्रियया । रङ्कुः मृगविशेषः तत्संबन्धि चर्म राङ्कवं तदेवास्तरणं तेनावृतां चितां संवेशयाञ्चक्रुः योजयाञ्चक्रुः । रावणं ऋत्विज इति च शेषः ॥ १११ ॥ पश्चिमः क्रतुः अन्त्येष्टिः । वर्तते अवर्तत । चितानिर्माणानन्तरमन्तिमेष्टिं चक्रुरित्यर्थः । राक्षसेन्द्रस्य पितृमेधं पितृमेधसंस्कारं च अनुक्रमं यथाक्रमं प्रचक्रुः ॥ ११२ ॥ संग्रहेणोक्तं संस्कारं प्रपञ्चयति—वेदिमिति

ति० त्वच्छत्रुत्वादसंस्कार्यइतिचेत्तत्राह **मरणान्तानीति** । नः सात्विकानामस्माकं । प्रयोजनं वैरनिर्यातनरूपं । निर्वृत्तं संपन्नं । अतःपरंनवैरप्रयोजनमस्ति ॥ यदेवं अतः अस्य संस्कारःक्रियतामिति । एषयथातवभ्रातासंस्कारादिनातवानुग्राह्यः तथा ममाप्यनुग्राह्यएव । चतुर्विधमुक्तिष्वेकापिनास्य । तदुक्तंविष्णुपुराणे । "हिरण्यकशिपोर्विष्णुरयमित्येवंनमनस्यभूत् । दशाननत्वेप्यनङ्गपराधीनतयाजानकीसमासक्तचेतसोदाशरथिरूपदर्शनमेवासीत् । नायमच्युतइत्यासक्तिः । विपद्यतोन्तःकरणस्यमानुषबुद्धिरेवकेवलमभूत्" इति । अतएव रावणकुंभकर्णयोःशिशुपालदन्तवक्ररूपेणजन्मश्रूयते । नहिभगवत्सालोक्यंप्राप्तयोरपिजन्म भवति । किंतु ब्रह्मणासहमुक्तिरेवेतिसिद्धान्तः ॥ १०० ॥ ति० यशोभागिति । रामवाक्येनत्यक्तवैरोभ्रातरंसंस्कृतवानितिख्यातिरेवभविष्यतीत्यर्थः ॥ १०१ ॥ ति० द्विजाः राक्षसद्विजाः ॥१०७॥ ति० वेदिंचेत्यादि । दक्षिणाप्राचीं चितायादक्षिणाप्राग्दे-

[पा०] १ क. ख. घ.—ट. त्वत्सकाशान्महाबाहोसंस्कारं. २ क.—घ. च. छ. झ. ञ. क्षिप्रमर्हति. ३ झ. संस्कारयितुमारेभेभ्रातरंरावणंहतं. ४ सप्रविश्यपुरींलङ्कामित्यादयः स्थाप्यतेभृशदुःखिताइत्यन्ताःश्लोकाः झ. पाठेदृश्यन्ते. ५ ङ. झ. ञ. ट. चन्दनकाष्ठैश्चपद्मकोशीरचन्दनैः. ६ ङ. झ. ट. संवर्तयामासू. ७ इदमर्धं झ. पाठेनदृश्यते. ८ क.—ट. मनुत्तमं. ९ ङ. च. झ. ञ. ट. दक्षिणप्राचीं. १० ज. पूर्णेनस्रुवंस्कन्धेप्रचि. क.—घ. च. छ. पूर्णेस्रुवंसर्वेप्रचि. ङ. झ. ञ. ट. संपूर्णंस्रुवंस्कन्धेप्रचि.

पादयोः शकटं प्रादुरन्तरूर्वोरुलूखलम् ॥ दारुपात्राणि सर्वाणि अरणिं चोत्तरारणिम् ॥ ११४ ॥
दत्त्वा तु मुसलं चान्यद्यथास्थानं विचक्षणाः ॥ शास्त्रदृष्टेन विधिना महर्षिविहितेन च ॥ ११५ ॥
तत्र मेध्यं पशुं हत्वा राक्षसेन्द्रस्य राक्षसाः ॥ परिस्तरणिकां[1] राज्ञो घृताक्तां समवेशयन् ॥ ११६ ॥
गन्धैर्माल्यैरलंकृत्य रावणं दीनमानसाः ॥ विभीषणसहायास्ते वस्त्रैश्च विविधैरपि ॥
लाजैश्चावकिरन्ति स्म बाष्पपूर्णमुखास्तदा ॥ ११७ ॥
ददौ च पावकं तस्य विधियुक्तं विभीषणः ॥ ११८ ॥
स्नात्वा चैवार्द्रवस्त्रेण तिलान्दूर्वाभिमिश्रितान्[2] ॥ उदकेन च संमिश्रान्प्रदाय विधिपूर्वकम् ॥११९॥
प्रदाय चोदकं तस्मै मूर्ध्ना चैनं नमस्य च ॥ ताः स्त्रियोऽनुनयामास सान्त्वमुक्त्वा[3] पुनःपुनः ॥
गम्यतामिति ताः सर्वा विविशुर्नगरं तदा ॥ १२० ॥
प्रविष्टासु च सर्वासु राक्षसीषु विभीषणः[4] ॥ रामपार्श्वमुपागम्य तदाऽतिष्ठद्विनीतवत्[5] ॥ १२१ ॥

मित्यादिना ॥ दक्षिणप्राच्यां चिताया आग्नेयभागे वेदिं तत्र यथास्थानं पावकं च त्रेताग्निं च प्रचक्रुरित्यनुषज्यते । वेद्यां पश्चिमे गार्हपत्यं प्राच्यामाहवनीयं दक्षिणतो दक्षिणाग्निं च स्थापयामासुरित्यर्थः । पृषदाज्येन दधिमिश्रघृतेन । "पृषदाज्यं सदध्याज्यं" इत्यमरः । संपूर्णं स्रुवं होमपात्रं प्रचिक्षिपुः प्रतिपत्त्यर्थं चितायामिति शेषः ॥ ११३ ॥ यज्ञपात्रान्तराणामपि प्रतिपत्तिं दर्शयति—पादयोरित्यादिना श्लोकत्रयेण ॥ शकटं सोमराजानयनशकटम् । उलूखलं यज्ञीयव्रीह्यवहननसाधनं । अन्यत् स्थाल्यादिकं दारुपात्रादिकं । यथास्थानं दत्त्वा । शास्त्रदृष्टेन वेदविहितेन महर्षिविहितेन स्मृत्युक्तेन विधिना क्रमेण तत्र चितासमीपे मेध्यं पवित्रं पशुं छागं हत्वा । हननं होमपर्यन्तस्याप्युपलक्षणं । परिस्तरणिकां परिस्तरणानि । जात्येकवचनं । समवेशयन् चिक्षिपुरित्यर्थः ॥ ११४—११६ ॥ अथ शवालंकारमाह—गन्धैरित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ अवकिरन्ति चितामिति शेषः ॥ ११७ ॥ अथ संस्कारमाह—ददाविति ॥ तस्य तस्मै रावणाय । विधियुक्तं मन्त्रयुक्तं ॥ ११८ ॥ स्नात्वेत्यादि गम्यतामितीतिपर्यन्तं किंचिदधिकं श्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ दूर्वोदकमिश्रितान तिलान् प्रेतावाहनार्थं भूमौ प्रदाय तत्र तस्मै रावणाय उदकं दत्त्वा ताः स्त्रियः गम्यतामिति पुनः पुनः सान्त्वमुक्त्वा अनुनयामास पुरीं प्रापयामास ॥११९—१२० ॥ ताः सर्वा इत्युत्तरवाक्यादि ॥ रामपार्श्वमुपागम्येति । रणशिरसि हतत्वेन रावणस्याशौचाभावादागतः अतएवोत्तरदिने राज्याभिषेकोऽयोध्यागमनं चानुष्ठितं । प्रथमायां रावणसंस्कारः ॥

शेइत्यर्थः । यथास्थानंपावकंचप्रचक्रुः "दक्षिणपूर्वदेशेआहवनीयंनिदधाति । उत्तरपश्चिमेगार्हपत्यं । दक्षिणपश्चिमेदक्षिणाग्निं ।" इतिसूत्रोक्तस्थानमनतिक्रम्येत्यर्थः ॥ पृषदाज्येनसंपूर्णेनोपलक्षितंस्रुवंस्कन्धे स्कन्धदेशेप्रचिक्षिपुः । यद्यपि 'नासिकेस्रुवौ' इत्यापस्तंबेनोक्तं । तथापिसूत्रान्तरात्स्कन्धेपिनिक्षेपःस्रुवस्यबोध्यः । तथा "पादयोःशकटमूर्वोरुलूखलं" इतिचसूत्रान्तरादेवबोध्यं । **स०** स्रुवं स्कन्धे स्वस्कन्धेधृतांविचिक्षिपुः । नासिकयोरितिशेषः । "नासिकेस्रुवौ" इत्यापस्तंबोक्तेः । ऋष्यन्तरसूत्रान्तरंवास्कन्धइत्यत्रोत्तरत्रचोहनीयंवा ॥ ११३ ॥ **ति०** दारुपात्रादिसर्वसूत्रोक्ततत्तत्स्थानेदत्त्वाऽन्यंमुसलं चातुर्मास्यमुसलंयथास्थानंदत्वाच विचक्रमुः पितृमेधंचक्रुः ॥ ११५ ॥ **ती०** अनुस्तरणिकां घृताक्तांसमवेशयन् । अनुस्तरणिकांराजगवीं । राजगवीमालभ्यतच्चर्मणायजमानमास्तृतवन्तइत्यर्थः । 'यथामृतायानुस्तरणींघ्नन्ति' इतिश्रुतेः ॥ **ति०** परिस्तीर्यतेमुखमनयेतिपरिस्तरणिका वपा । तांराक्षसेन्द्रस्यमुखेसमवेशयन् । 'वपास्यमुखंप्रोर्णोति' इतिसूत्रात् ॥ ११६ ॥ **ति०** विधिपूर्वकंप्रदाय स्थितइतिशेषः । ननु "निहतंरावणंदृष्ट्वारामेणाक्लिष्टकर्मणा । तत्यजुस्तंमहाभागंपञ्चभूतानिरावणम् । शरीरधातवोह्यस्यमांसंरुधिरमेवच । नेशुर्ब्रह्मास्त्रनिर्दग्धानचभस्माप्यदृश्यत" इतिमहाभारतउक्तत्वेनकथमस्यवाल्मीकिनास्मशानानयनपूर्वकंदाहउक्तइतिचेन्न । तस्यरामबाणतेजोवर्णनविषयेऽत्युक्त्यलङ्कारपरत्वादितिवदन्ति ॥ ११९ ॥ **ति०** गम्यतामित्युवाचेत्यर्थः । रावणपत्नीरितिशेषः ॥ अयंसंस्कारो नवम्यामेवसायंकाले ॥ १२० ॥

[पा०] १ च. छ. अनुस्तरणिकां. २ च. छ. झ. ञ. ट. तिलान्दर्भविमिश्रितान्. ३ ग. ङ. झ. ञ. ट. सान्त्वयित्वा. ४ ङ. झ. ट. प्रविष्टासुपुरींस्त्रीषुराक्षसेन्द्रोविभीषणः. ५ क. तदातिष्ठत्कृताञ्जलिः.

रामोपि सह सैन्येन ससुग्रीवः सलक्ष्मणः ॥ हर्षं लेभे रिपुं हत्वा यथा वृत्रं शतक्रतुः ॥ १२२ ॥
[ततो विमुक्त्वा सशरं शरासनं महेन्द्रदत्तं कवचं च तन्महत् ॥
विमुच्य रोषं रिपुनिग्रहात्ततो रामः स सौम्यत्वमुपागतोऽरिहा] ॥ १२३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥११४॥

पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

लक्ष्मणेन रामाज्ञया विभीषणस्यलङ्काराज्येऽभिषेचनम् ॥ १ ॥ रामेण मैथिलींप्रति निजविजयकुशलनिवेदनाय हनुमत्प्रेषणम् ॥ २ ॥

ते रावणवधं दृष्ट्वा देवगन्धर्वदानवाः ॥ जग्मुः स्वैःस्वैर्विमानैस्ते कथयन्तः शुभाः कथाः ॥ १ ॥
रावणस्य वधं घोरं राघवस्य पराक्रमम् ॥ सुयुद्धं वानराणां च सुग्रीवस्य च मन्त्रितम् ॥ २ ॥
अनुरागं च वीर्यं च सौमित्रेर्लक्ष्मणस्य च ॥ [पतिव्रतात्वं सीताया हनूमति पराक्रमम् ॥]
कथयन्तो महाभागा जग्मुर्हृष्टा यथागतम् ॥ ३

[illegible]

[illegible]

तस्मिंस्तु दिवमारूढे सुरसारथिसत्तमे ॥ राघवः परमप्रीतः सुग्रीवं परिषस्वजे ॥ ६ ॥
परिष्वज्य च सुग्रीवं लक्ष्मणेन प्रचोदितः ॥ पूज्यमानो हरिश्रेष्ठैराजगाम बलालयम् ॥ ७ ॥

॥ १२१—१२३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

अथ विभीषणाभिषेकः—ते रावणवधमित्यादि ॥ अत्र क्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयं ॥ १ ॥ शुभाः कथाः कथयन्त इत्यस्यैव विवरणं—रावणस्य वधमित्यादि॥ मन्त्रितं मन्त्रं । सौमित्रेरिति तन्मातुः श्लाघनव्यञ्जनाय अस्य जननी हि भाग्यवतीति ॥ २—३ ॥ इन्द्रदत्तं इन्द्रप्रेरितं । शिखिप्रभं अग्निप्रभं । प्रत्यपूजयत् उपचचार ॥ ४—६ ॥ प्रचोदितः विज्ञप्तः

स० सौम्यत्वमुपागतः । एतेनक्रोधमुपादातुंहातुंचशक्तोरामइतिस्वातन्त्र्यंद्योत्यते ॥१२३॥ इतिचतुर्दशोत्तरशततमःसर्गः ॥११४॥

ति० सुग्रीवस्यमन्त्रितं सेनासंमेलनसीतान्वेषणादिसर्वकार्यसाधकंमन्त्रसामर्थ्यं ॥ २ ॥ ति० अनुज्ञाप्य रथंनयेत्याज्ञांदत्वा । यद्यपिभारतेसीतायाआगमनोत्तरंरथादवतरणंभगवतउक्तं । तथापितत्रपौर्वापर्यक्रमेतात्पर्याभावान्नक्षतिः । स० शिखिप्रभं अग्नितेजसं । ननुवनपर्वणि " दृष्ट्वारामंतुजानक्यासंगतंशक्रसारथिः । उवाचपरमप्रीतःसुहृन्मध्यइदंवचः । देवगन्धर्वयक्षाणांमानुषासुरभोगिनाम् । अपनीतंत्वया दुःखमिदंसत्यपराक्रम । सदेवासुरगन्धर्वायक्षराक्षसपन्नगाः । कथयिष्यन्तिलोकास्त्वांयावद्भूमिर्धरिष्यति । इत्येवमुक्त्वानुज्ञाप्यरामंशस्त्रभृतांवरम् । संपूज्यापाक्रमत्तेनरथेनादित्यवर्चसा " इतिसीतासंगमनानन्तरंरथस्यसमातलेःप्रेषणोक्तेरत्र पूर्वमेवतदुक्तेर्विरोधइतिचेत्सत्यं । भारतस्योत्तरत्वात्तदनुसारेणकथोद्घापउत्तरत्रात्रकार्यः । मातलिना दृष्टसीतारामसंगमेनगमनेसर्ववार्तायाइन्द्रंप्रतिप्रतिवक्तुंसुशकत्वगुणलाभाच्च । अथवासंकोचेनकथांकथयितुर्बादरायणस्यननिर्भरःपौर्वापर्यविषयइत्येवमुक्तिः । रावणहननानन्तरंसीतासंगत्यन्तरायस्यान्तराभावान्मातलिनास्वनाथंप्रतिप्रतिबोधयितुंशक्यत्वाच्चेतिवासमाधिरवधेयः ॥४॥ ति० अथ त्रिभिर्दिनैर्दशरात्रैकादशाहद्वादशाहकर्तव्यक्रियासमाप्तौ । चतुर्थेऽहनीत्यर्थः ॥ नात्रदशाहमाशौचमितिभ्रमितव्यं । "उद्यतैराहवे शस्त्रैःक्षत्रधर्मंमृतस्यतु । सद्यःसंतिष्ठतेयज्ञस्तथाशौचमितिस्थितिः " इतिमनूक्तेः ॥ ७ ॥

[पा०] १ ङ. झ. वृत्रंवज्रधरोयथा. २ अयंश्लोकः ङ. झ. ञ. ट. पाठेषुदृश्यते. ३ च. छ. वधंदृष्ट्वा. ४ क. च. मित्रतां. ५ ख. ङ. च. झ. ञ. ट. मारुतेर्लक्ष्मणस्यच. ६ इदमर्धं ङ. झ. ट. पाठेषुदृश्यते. ७ ख. ग. च. शशिप्रभं. ८ झ. अनुज्ञाप्य. ९ ङ. झ. दिवमेवोत्पपातह. १० ङ. झ. सरथेरथिनांवरः. ११ च. छ. लक्ष्मणेनाभिचोदितः. क. ख. ङ. झ. ट. लक्ष्मणेनाभिवादितः.

अब्रवीच्च तदा रामः समीपपरिवर्तिनम् ॥ सौमित्रिं सत्यसंपन्नं लक्ष्मणं दीप्ततेजसम् ॥ ८ ॥
विभीषणमिमं सौम्य लङ्कायामभिषेचय ॥ अनुरक्तं च भक्तं च मम चैवोपकारिणम् ॥ ९ ॥
एष मे परमः कामो यदीमं रावणानुजम् ॥ लङ्कायां सौम्य पश्येयमभिषिक्तं विभीषणम् ॥ १० ॥
एवमुक्तस्तु सौमित्री राघवेण महात्मना ॥ तथेत्युक्त्वा तु संहृष्टः सौवर्णं घटमाददे ॥ ११ ॥
तं घटं वानरेन्द्राणां हस्ते दत्त्वा मनोजवान् ॥ आदिदेश महासत्त्वान्समुद्रसलिलानये ॥ १२ ॥
इति शीघ्रं ततो गत्वा वानरास्ते महाबलाः ॥ आगतास्तज्जलं गृह्य समुद्राद्वानरोत्तमाः ॥ १३ ॥
ततस्त्वेकं घटं गृह्य संस्थाप्य परमासने ॥ घटेन तेन सौमित्रिरभ्यषिञ्चद्विभीषणम् ॥ १४ ॥
लङ्कायां रक्षसां मध्ये राजानं रामशासनात् ॥ विधिना मन्त्रदृष्टेन सुहृद्गणसमावृतम् ॥
अभ्यषिञ्चत्स धर्मात्मा शुद्धात्मानं विभीषणम् ॥ १५ ॥
[अभ्यषिञ्चंस्तदा सर्वे राक्षसा वानरास्तदा॥ प्रहर्षमतुलं गत्वा तुष्टुवू राममेव हि]॥ १६ ॥
तस्यामात्या जहृषिरे भक्ता ये चास्य राक्षसाः ॥ दृष्ट्वाऽभिषिक्तं लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ॥
[राघवः परमां प्रीतिमाजगाम सलक्ष्मणः] ॥ १७ ॥
स तद्राज्यं महत्प्राप्य रामदत्तं विभीषणः ॥ प्रकृतीः सान्त्वयित्वा च ततो राममुपागमत् ॥१८॥
अक्षतान्मोदकाँल्लाजान्दिव्याः सुमनसस्तदा ॥ आजह्रुरथ संहृष्टाः पौरास्तस्मै निशाचराः ॥ १९ ॥
स तान्गृहीत्वा दुर्धर्षो राघवाय न्यवेदयत् ॥ मङ्गल्यं मङ्गलं सर्वं लक्ष्मणाय च वीर्यवान् ॥ २० ॥

बलालयं शिबिरं ॥ ७ ॥ सत्यसंपन्नत्वादिविशेषणं यथोक्तकारित्वद्योतनाय ॥ ८ ॥ विभीषणमित्यादि-श्लोकद्वयमेकान्वयं । लङ्कायामभिषेचय लङ्कायां गत्वाऽभिषेचय । समुद्रतीरएव लङ्काराज्याभिषेके कृतेपि पुनर्विधानं रावणसिंहासनेभिषेकार्थं । अनुरक्तमित्यनेन मित्रकृत्यमुक्तं । भक्तमित्यनेन दास्यकृत्यं । उपकारिणमित्यनेनानुरागभक्त्योः कार्यपर्यवसानमुक्तं । परमःकामइत्यनेन शरणागतविभीषणाभिमतपरिपूरणमेव विजयस्य प्रधानप्रयोजनमित्यवगम्यते ॥ ९—१० ॥ घटमिति जात्येकवचनं ॥ ११ ॥ आनये आनयने। हस्त इत्यत्रापि जात्येकवचनं । वानरेन्द्राणामिति बहुवचनप्रयोगात् ॥ १२ ॥ इतीति । आदेशाद्धेतोरित्यर्थः । "इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिषु" इत्यमरः । वानरा वानरोत्तमा इति वचनं वानरोत्तमत्वेपि मानुषत्वव्यावर्तनाय । समुद्रात् समुद्रेभ्यः ॥ १३—१४ ॥ लङ्कायामित्यादिसार्धश्लोकएकान्वयः । अनेन रामनिदेशानन्तरमेव लक्ष्मणो विभीषणादिभिः सह लङ्कां प्रविष्टवानित्यवगम्यते । मन्त्रदृष्टेन मन्त्रेषु वेदेषु दृष्टेन स्पष्टमवगम्यमानेन विधिना प्रकारेण । शुद्धात्मानमित्यनेन रामाज्ञया अभिषेकमङ्गीकृतवान् । परमार्थस्तु रामकैङ्कर्य एवासक्तोभूदित्यवगम्यते । आज्ञाकैङ्कर्यं हि कर्तव्यं ॥ १५—१७ ॥ प्रकृतीः अमात्यप्रभृतीन् । सान्त्वयित्वा पुत्रमित्रादिविनाशजशोकापनोदनं कृत्वा । राममुपागमत् । लक्ष्मणेन सहेति शेषः ॥ १८—१९ ॥ मङ्गलमर्हतीति मङ्गल्यं । मङ्गलप्रयोजनमित्यर्थः । मङ्गलं हरिद्रादिमङ्गलद्रव्यं । सर्वं उक्ताक्षतादिभिन्नं । रामाय

स० लङ्कायां तत्सिंहासनइतिशेषः । एतेन पूर्वविभीषणाभिषेकेपिसाक्षात्सिंहासनएवेदानीकरणान्नदोषइतिज्ञेयं ॥ ९ ॥ स० हस्ते जातावेकवचनं । समुद्रसलिलं पूर्वादिचतुस्समुद्रसलिलंप्रतिचतुर्दिग्गतमप्युदकंस्वल्पंस्वल्पमस्मिन्प्रस्थाप्यानयतेतिव्यादिदेश । उत्तरत्रैकंघटमित्युक्तेःपङ्क्तीभूयातिद्रुतमानयनार्थं बहूनामाज्ञापनं ॥ १२ ॥ स० समुद्रात् चतुस्समुद्र्याः । तस्यराज्याभिषेकोपयुक्तत्वस्यरामाद्यभिषेकस्थलेकथनात् । अन्यथा दक्षिणसमुद्रस्यातिसमीपगतत्वेनतदानेतॄणांबहुत्वकथनस्यमनोजवानितिविशेषणस्यवैयर्थ्यंस्यात् ॥ १३ ॥ इतिपञ्चदशोत्तरशततमःसर्गः ॥ ११५ ॥

[पा०] १ ङ. झ. अथोवाचसकाकुत्स्थः. २ घ. समीपेसमुपस्थितं. ३ घ. ट. सौम्यसंपन्नं. क. ग. च. छ. ञ. सत्वसंपन्नं. ङ. झ. मित्रसंपन्नं. ४ ङ. झ. ट. लक्ष्मणंशुभलक्षणं. ५ क. ख. च.—ञ. अतिशीघ्रं. ६ ङ. झ. मनोजवाः. ७ अयंश्लोकः ङ.—झ. पाठेषुदृश्यते. ८ इदमर्धं क. ङ. झ. ञ. ट. पाठेषुदृश्यते. ९ घ. ङ झ. माङ्गल्यं.

कृतकार्यं समृद्धार्थं दृष्ट्वा रामो विभीषणम् ॥ प्रतिजग्राह तत्सर्वं तस्यैव प्रियकाम्यया ॥
[तत्प्रगृह्य परां प्रीतिं जगाम सहलक्ष्मणः] ॥ २१ ॥
ततः शैलोपमं वीरं प्राञ्जलिं पार्श्वतः स्थितम् ॥ अब्रवीद्राघवो वाक्यं हनुमन्तं प्लवङ्गमम् ॥ २२ ॥
अनुमान्य महाराजमिमं सौम्य विभीषणम् ॥ [प्रविश्य नगरीं लङ्कां कौशलं ब्रूहि मैथिलीम्] ॥ २३ ॥
गच्छ सौम्य पुरीं लङ्कामनुज्ञाप्य यथाविधि ॥ प्रविश्य रावणगृहं विजयेनाभिनन्द्य च ॥ २४ ॥
वैदेह्यै मां कुशलिनं ससुग्रीवं सलक्ष्मणम् ॥ आचक्ष्व जयतांश्रेष्ठ रावणं च मया हतम् ॥ २५ ॥
प्रियमेतदुदाहृत्य मैथिल्यास्त्वं हरीश्वर ॥ प्रतिगृह्य च संदेशमुपावर्तितुमर्हसि ॥ २६ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

हनुमताऽशोकवनमेत्यसीतांप्रति रामसंदेशनिवेदनपूर्वकं कृतागसांराक्षसीनां हिंसनाभ्यनुज्ञानप्रार्थना ॥ १ ॥ सीतया तदागसां परप्रयोज्यत्वाभिधानेन ऋक्षप्रोक्तश्लोकानुवादेनचक्षमाप्रशंसनपूर्वकं तन्निषेधनम् ॥ २ ॥ सीतया स्वस्यरामावलोकनाभिलाषं निवेदितेनहनुमता तत्समाश्वासनपूर्वकं पुनारामसमीपगमनम् ॥ ३ ॥

इति प्रतिसमादिष्टो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ प्रविवेश पुरीं लङ्कां पूज्यमानो निशाचरैः ॥ १ ॥
[प्रविश्य च पुरीं लङ्कामनुज्ञाप्य विभीषणम् ॥ ततस्तेनाभ्यनुज्ञातो हनुमान्वृक्षवाटिकाम् ॥
संप्रविश्य यथान्यायं सीताया विदितो हरिः] ॥ २ ॥
प्रविश्य च महातेजा रावणस्य निवेशनम् ॥ ददर्श मृजया हीनां सातङ्कामिव रोहिणीम् ॥
वृक्षमूले निरानन्दां राक्षसीभिः समावृताम् ॥ ३ ॥
निभृतः प्रणतः प्रह्वः सोभिगम्याभिवाद्य च ॥ ४ ॥
दृष्ट्वा तमागतं देवी हनुमन्तं महाबलम् ॥ तूष्णीमास्त तदा दृष्ट्वा स्मृत्वा प्रमुदिताऽभवत् ॥ ५ ॥

लक्ष्मणाय च न्यवेदयत् ॥ २० ॥ तस्यैव प्रियकाम्यया न तु स्वभोगेच्छया ॥ २१—२२ ॥ अनुमान्येत्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयं । विभीषणमनुमान्य लङ्कां गच्छ । विभीषणमनुज्ञाप्य रावणगृहं प्रविश्य । विजयेन विजयकथनेन । अभिनन्द्य सीतां तोषयित्वा । वैदेह्यै मां कुशलिनमाचक्ष्वेति संबन्धः । संदेशं सीतावाचिकं ॥ २३—२६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

अथ हनुमत्सीतासंवादः—इति प्रतिसमादिष्ट इत्यादि । मारुतात्मज इत्यनेन वेगातिशय उच्यते । पूज्यमान इति । मार्गप्रदर्शनादिभिः पूज्यमानत्वं ॥ १—२ ॥ प्रविश्येत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । मृजया शरीरसंस्कारेण । सातङ्कां सग्रहपीडां ॥ ३ ॥ निभृत इत्यर्धं । अभिगम्य समीपं प्राप्य । अभिवाद्य स्वनाम संकीर्त्य । प्रणतः कृतप्रणामः सन् । निभृतः निश्चलः । प्रह्वः प्रकर्षेण संकुचितगात्रः । स्थित इति शेषः । आचार्यास्तु करणत्रयेणापि निश्चलो बभूवेत्यर्थ इति प्राहुः ॥ ४ ॥ तं दृष्ट्वा विस्मृत्य प्रथमं तूष्णीमास्त । पुनर्दृष्ट्वा स्मृत्वा प्रमुदिताऽभवत् । यद्वा सामान्यतो दृष्ट्वा तूष्णीमास्त । ततो विशेषतो दृष्ट्वा स्मृत्वा

स० दृष्ट्वा रामविजयादिकंदृष्ट्वैवसमागतं नतुश्रुत्वा एतादृशंहनुमन्तंदृष्ट्वातदातूष्णीमास्त किंवदिष्यतिवेति । स्मृत्वा रामानयमादिकंयथाप्रतिज्ञंतेनकृतंस्मृत्वाहृष्टाचाभवत् । एवमथांगीकारादेवदृष्ट्वेत्यनेनपौनरुक्त्यं ॥ ५ ॥

[पा०] १ इदमर्धं ग. झ. पाठयोर्दृश्यते. २ ग. ङ. झ. प्रणतंस्थितं. च. ञ. ट. पुरतःस्थितं. ३ इदमर्धं ङ. झ. पाठयोर्दृश्यते. ४ ङ. झ. ञ. वदतांश्रेष्ठ. ५ अयंश्लोकः ङ. झ. ट. पाठेषुदृश्यते. ६ क. ख. च. छ. ज. शशिनाहीनां. ७ ङ. झ. स्मृत्वाहृष्टाऽभवत्तदा.

सौम्यं दृष्ट्वा मुखं तस्या हनुमान्प्लवगोत्तमः ॥ रामस्य वचनं सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ६ ॥
वैदेहि कुशली रामः सहसुग्रीवलक्ष्मणः ॥ विभीषणसहायश्च हरीणां सहितो बलैः ॥ ७ ॥
कुशलं चाह सिद्धार्थो हतशत्रुररिंदमः ॥ ८ ॥

विभीषणसहायेन रामेण हरिभिः सह ॥ निहतो रावणो देवि लक्ष्मणस्य नयेन च ॥ ९ ॥

पृष्ट्वा तु कुशलं रामो वीरस्त्वां रघुनन्दनः ॥ अब्रवीत्परमप्रीतः कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ १० ॥
प्रियमाख्यामि ते देवि त्वां तु भूयः सभाजये ॥ दिष्ट्या[1] जीवसि धर्मज्ञे[2] जयेन मम संयुगे ॥ ११ ॥
[तव[3] प्रभावाद्धर्मज्ञे महान्रामेण संयुगे ॥] लब्धो[4] नो विजयः सीते स्वस्था भव गतव्यथा ॥
रावणश्च[5] हतः शत्रुर्लङ्का चेयं वशे स्थिता ॥ १२ ॥

मया ह्यलब्धनिद्रेण दृढेन तव निर्जये ॥ प्रतिज्ञैषा[6] विनिस्तीर्णा बद्ध्वा सेतुं महोदधौ ॥ १३ ॥
संभ्रमश्च न[7] गन्तव्यो वर्तन्त्या रावणालये ॥ विभीषणविधेयं हि लङ्कैश्वर्यमिदं कृतम् ॥ १४ ॥
तदाश्वसिहि विश्वस्ता[8] स्वगृहे परिवर्तसे ॥ अयं चाभ्येति संहृष्टस्त्वद्दर्शनसमुत्सुकः ॥ १५ ॥
एवमुक्ता समुत्पत्य सीता शशिनिभानना ॥ प्रहर्षेणावरुद्धा सा व्याजहार[9] न किंचन ॥ १६ ॥
अब्रवीच[10] हरिश्रेष्ठः सीतामप्रतिजल्पतीम् ॥ किंनु[11] चिन्तयसे देवि किंनु मां नाभिभाषसे ॥ १७ ॥
एवमुक्ता हनुमता सीता धर्मे[12] व्यवस्थिता ॥ अब्रवीत्परमप्रीता हर्षगद्गदया[13] गिरा ॥ १८ ॥
प्रियमेतदुपश्रुत्य भर्तुर्विजयसंश्रितम् ॥ प्रहर्षवशमापन्ना निर्वाक्यास्मि क्षणान्तरम् ॥ १९ ॥
न हि पश्यामि सदृशं चिन्तयन्ती प्लवङ्गम ॥ मत्प्रियाख्यानकस्येह[14] तव प्रत्यभिनन्दनम् ॥ २० ॥

हनुमानिति ज्ञात्वा प्रमुदिताऽभवत् । अथवा तं दृष्ट्वा स्मृत्वा प्रत्यभिज्ञाय । प्रमुदिताऽभवत् । प्रमोदातिरेकेण स्तब्धा सती तूष्णीमास्तेत्यर्थः ॥ ५ ॥ सौम्यं निजदर्शनेन विकसितं ॥ ६—१० ॥ रामसंदेशवाक्यमाह—प्रियमाख्यामीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । हे देवि, ते प्रियमाख्यामि । त्वां तु भूयः भूयिष्ठं । सभाजये प्रीणये । धर्मज्ञे पातिव्रत्यधर्मज्ञे । त्वं दिष्ट्या जीवसि । अन्यथा मम जयो व्यर्थ एव स्यादिति भावः । मम जयेन मत्पराक्रमेण । नः संयुगे जयो लब्धः । गतव्यथा सती स्वस्था भवेति योजना ॥ ११-१२ ॥ हे सीते तव निर्जये शत्रुहस्तात्तव विमोचने । दृढेन एकाग्रचित्तेन । अतएव अलब्धनिद्रेण मया महोदधौ सेतुं बद्ध्वा एषा प्रतिज्ञा रावणं हनिष्यामीति प्रतिज्ञा । विनिस्तीर्णा प्रतिपालितेत्यर्थः ॥ १३ ॥ संभ्रमः व्यग्रता । वर्तन्त्या वर्तमानया ॥ १४ ॥ यस्मात् स्वगृहे परिवर्तसे तस्माद्विश्वस्ता सती आश्वसिहि विश्रान्ता भव । निवृत्तखेदा भवेत्यर्थः । अयं विभीषणः ॥ १५ ॥ समुत्पत्य हर्षेण समुत्थाय । अवरुद्धा अवरुद्धव्यापारा ॥ १६-१८ ॥ क्षणान्तरं क्षणमात्रं । निर्वाक्यास्मि । हर्षावरुद्धव्यापारत्वादिति भावः ॥ १९ ॥ निर्वाक्यास्मीत्यत्र हेत्वन्तरमाह-न हीत्यादि । सदृशं प्रत्यभिनन्दनं प्रति-

स० तवप्रभावात् त्वत्पातिव्रत्यमाहात्म्यात् । तत्स्तुतिकालत्वादेवमुक्तिः । तव त्वत्संबन्धिनारामेण । प्रभावात् स्वसामर्थ्यात् । अयंविजयोलब्धइतिवा ॥ १२ ॥ **स०** अत्रेदानीमभावेपिकालान्तरेदेशान्तरेदीयतामित्यतआह—नचेति । पृथिव्यांनास्तीत्यनेन मममातुर्गृहेऽभावेपिभर्तुर्गृहेसहभोगरूपमस्तीतिसूचयति ॥ २० ॥

[पा०] १ इदमर्धं ङ. झ. पाठयोर्नदृश्यते. २ घ. धर्मज्ञेयत्नेमहतिसंयति. क. च. छ. धर्मज्ञेजयोमेप्रतिगृह्यतां. ३ इदमर्धं ङ. झ. पाठयोर्दृश्यते. ४ ङ. झ. लब्धोयंविजयः. ५ ख. च. ञ. रावणोनिहतःपापःसहामात्यसुतोमृधे. ६ ख. च. छ. प्रतिज्ञापालितादेवि. ७ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. नकर्तव्यो. ८ ङ. झ. विस्रब्धं. ९ ङ. झ. ट. व्याहर्तुंनशशाकह. १० ङ. झ. ट. ततोऽब्रवीद्धरिवरः. ११ ङ. च. छ. झ. ट. किंत्वंचिन्तयसे. १२ ङ. झ. धर्मपथेस्थिता. १३ ङ. झ. बाष्पगद्गदया. १४ ङ. झ. आख्यानकस्यभवतोदातुं.

न हि पश्यामि तत्सौम्य पृथिव्यामपि वानर ॥ सदृशं मत्प्रियाख्याने तव दातुं भवेत्समम् ॥२१॥
हिरण्यं वा सुवर्णं वा रत्नानि विविधानि च ॥ राज्यं वा त्रिषु लोकेषु नैतदर्हति भाषितुम् ॥२२॥
एवमुक्तस्तु वैदेह्या प्रत्युवाच प्लवङ्गमः ॥ गृहीतप्राञ्जलिर्वाक्यं सीतायाः प्रमुखे स्थितः ॥ २३ ॥
भर्तुः प्रियहिते युक्ते भर्तुर्विजयकाङ्क्षिणि ॥ स्निग्धमेवंविधं वाक्यं त्वमेवार्हसि भाषितुम् ॥ २४ ॥
तवैतद्वचनं सौम्ये सारवत्स्निग्धमेव च ॥ रत्नौघाद्विविधाच्चापि देवराज्याद्विशिष्यते ॥ २५ ॥
अर्थतश्च मया प्राप्ता देवराज्यादयो गुणाः ॥ हतशत्रुं विजयिनं रामं पश्यामि सुस्थितम् ॥ २६ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मैथिली जनकात्मजा ॥ ततः शुभतरं वाक्यमुवाच पवनात्मजम् ॥ २७ ॥
अतिलक्षणसंपन्नं माधुर्यगुणभूषितम् ॥ बुद्ध्या ह्यष्टाङ्गया युक्तं त्वमेवार्हसि भाषितुम् ॥ २८ ॥
श्लाघनीयोऽनिलस्य त्वं पुत्रः परमधार्मिकः ॥ बलं शौर्यं श्रुतं सत्त्वं विक्रमो दाक्ष्यमुत्तमम् ॥२९॥
तेजः क्षमा धृतिर्धैर्यं विनीतत्वं न संशयः ॥ एते चान्ये च बहवो गुणास्त्वय्येव शोभनाः ॥३०॥
अथोवाच पुनः सीतामसंभ्रान्तो विनीतवत् ॥ प्रगृहीताञ्जलिर्हर्षात्सीतायाः प्रमुखे स्थितः ॥३१॥

प्रियवचनं ॥ २० ॥ सदृशंप्रदेयवस्त्वपि नपश्यामीत्याह—न हीत्यादिना । अत्र अपिशब्देन अन्तरिक्षस्वर्गौ समुच्चीयेते । त्रिष्वपि लोकेषु न पश्यामि । यत् मत्प्रियाख्याने विषये तव दातुं समं अत्यन्तसदृशं भवेत् ॥ २१ ॥ उक्तंविवृणोति—हिरण्यमिति । हिरण्यं रजतं । "रजतꣳहिरण्यं"इति श्रुतेः । त्रिषु लोकेषु राज्यं त्रिलोकविषयराजत्वं । नैतदर्हति भाषितुं । हिरण्याद्येतत्सर्वमपि प्रियाख्यानसमत्वेन भाषितुंनार्हतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ प्रमुखे अग्रे ॥ २३ ॥ प्रतिप्रियवचनं न पश्यामीत्यस्योत्तरमाह—भर्तुरिति । एवंविधं स्निग्धं वाक्यं भाषितुं त्वमेवार्हसि नान्या । अनेन सर्वोत्तरं प्रीतिप्रियवचनं मह्यं दत्तमित्युक्तं भवति ॥ २४ ॥ प्रियाख्यानसदृशं प्रदेयं वस्तु नास्तीत्यस्योत्तरमाह—तवेति । एतत् प्रत्यभिनन्दनं न पश्यामीत्येतत् । सारवत् प्रत्यभिनन्दनवचनराहित्यकथनेन मद्वचनस्य निरवधिकप्रीतिजनकत्वकथनान्महातात्पर्यवत् । स्निग्धं मयि प्रीतिपुरःसरं । एतद्वचनश्रवणेनैव मया सर्वोत्तरं वस्तु समुपलब्धमिति भावः ॥ २५ ॥ पूर्वमेव लब्धदेवराज्यादिकस्य तत्प्रदानं निरर्थकमित्याशयेनाह—अर्थत इति । रामं विजयिनं पश्यामीति यत् अस्मात् अर्थतः प्रयोजनात् । देवराज्यादयो गुणाः उत्कर्षाः प्राप्ताः । रामविज-

नानृग्वेदेत्यादिना राम इव स्वयमपि तद्वाक्यसौष्ठवं प्रशंसति—अतीति । अतिलक्षणसंपन्नं आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिमत्पदवत्त्वरूपवाक्यलक्षणसंपन्नं । "बहु व्याहरताऽनेन न किंचिदपशब्दितं" इत्युक्तशब्दसाधुत्वसंपन्नं । माधुर्यगुणभूषितं "संश्रवे मधुरंवाक्यम्" इत्युक्तरीत्या श्रवणमात्रेणानन्दजनकत्वरूपमाधुर्यगुणभूषितं । अष्टाङ्गया "ग्रहणं धारणं चैव स्मरणं प्रतिपादनम् । ऊहापोहोर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः" इत्युक्ताष्टाङ्गयुक्तया बुद्ध्या युक्तं । तादृशबुद्धिपूर्वकमित्यर्थः ॥ २८ ॥ न केवलं वाक्यतः गुणतोपि श्लाघ्योसीत्याह—श्लाघनीय इत्यादिना श्लोकद्वयेन । अनिलस्य श्लाघनीयः पुत्रः । अनिलादपि संजीवनकर इत्यर्थः । संजीवनं चानृशंस्यधर्मादित्याह—परमधार्मिक इति । बलं प्रयाससहिष्णुत्वं । शौर्यं युद्धोत्साहः । श्रुतं शास्त्रज्ञानं । "श्रुतं शास्त्रावधृतयोः" इत्यमरः । सत्त्वं शारीरः सारः । विक्रमः पराक्रमः । दाक्ष्यं सामर्थ्यं । उत्तममिति सर्वविशेषणं । तेजः पराभिभवनसामर्थ्यं । क्षमा अपराधसहिष्णुत्वं । धृतिः प्रभावः । धैर्यं क्षोभके सत्यक्षोभ्यत्वं । विनीतत्वं विनयवत्त्वं । विशिष्टनीतिमत्त्वं वा । एते चान्ये च दयादयो बहवो गुणाः त्वय्येव शोभनाः त्वामाश्रयमधिगम्य शोभमाना भवन्ति । न संशयः नाह-

॥ २९—३१ ॥

शि० तत्रबलं शरीरसामर्थ्यं । सत्त्वमिन्द्रियसामर्थ्यं । विक्रमःपादविक्षेपविशेषइतिनपौनरुक्त्यं । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २८ ॥
ति० असंभ्रान्तः स्वस्थाऽविकृतचित्तः । विनीतवत् विनीतार्हं ॥ ३१ ॥ इतिषोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥
[पा०] १ ङ. झ. ट. दत्ताभवेत्सुखं. २ ग. ङ. झ. ञ. ट. एतन्नार्हति. ३ ङ. झ. ट. त्वमेवार्हस्यनिन्दिते.

इमास्तु खलु राक्षस्यो यदि त्वमनुमन्यसे ॥ हन्तुमिच्छाम्यहं सर्वा याभिस्त्वं तर्जिता पुरा ॥३२॥
क्लिश्यन्तीं पतिदेवां त्वामशोकवनिकां गताम् ॥ घोररूपसमाचाराः क्रूराः क्रूरतरेक्षणाः ॥
राक्षस्यो दारुणकथा वरमेतत्प्रयच्छ मे ॥ ३३ ॥
मुष्टिभिः पाणिभिः सर्वाश्चरणैश्चैव शोभने ॥ इच्छामि विविधैर्घातैर्हन्तुमेताः सुदारुणाः ॥ ३४ ॥
घातैर्जानुप्रहारैश्च दशनानां च पातनैः ॥ भक्षणैः[1] कर्णनासानां केशानां लुञ्चनैस्तथा ॥ ३५ ॥
नखैः शुष्कमुखीभिश्च दारणैर्लङ्घनैर्हतैः ॥ [[2]विभिन्नशङ्खग्रीवांसपार्श्वकैश्च कलेबरैः ॥]
निपात्य हन्तुमिच्छामि तव विप्रियकारिणीः[3] ॥ ३६ ॥
[4]एवंप्रकारैर्बहुभिर्विप्रकारैर्यशस्विनि ॥ हन्तुमिच्छाम्यहं देवि तवेमाः कृतकिल्बिषाः ॥ ३७ ॥
एवमुक्ता हनुमता वैदेही जनकात्मजा ॥ उवाच धर्मसहितं हनुमन्तं यशस्विनी ॥ ३८ ॥
राजसंश्रयवश्यानां कुर्वन्तीनां पराज्ञया ॥ विधेयानां च दासीनां कः कुप्येद्वानरोत्तम ॥ ३९ ॥
भाग्यवैषम्ययोगेन[5] पुरादुश्चरितेन च ॥ मयैतत्प्राप्यते सर्वं स्वकृतं ह्युपभुज्यते ॥ ४० ॥
प्राप्तव्यं तु दशायोगान्मयैतदिति निश्चितम् ॥ दासीनां रावणस्याहं मर्षयामीह दुर्बला ॥ ४१ ॥
आज्ञप्ता रावणेनैता[6] राक्षस्यो मामतर्जयन् ॥ हते तस्मिन्न[7] कुर्युर्हि तर्जनं वानरोत्तम ॥ ४२ ॥
अयं व्याघ्रसमीपे तु पुराणो धर्मसंस्थितः ॥ ऋक्षेण गीतः श्लोको मे तन्निबोध प्लवङ्गम ॥ ४३ ॥

इदं तु मे प्रियाख्यानपारितोषिकत्वेन देयमित्यर्थयते—इमा इत्यादिना । सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं । क्लिश्यन्तीं पतिदेवतां त्वां प्रति या राक्षस्यो दारुणकथा अब्रुवन् । पुरा याभिस्त्वं तर्जिता इमा राक्षस्यः राक्षसीः । यद्यनुमन्यसे हन्तुमिच्छामि । एतद्वरं मे प्रयच्छेति संबन्धः ॥ ३२—३३ ॥ हननप्रकारं स्वक्रोधानुरूपं दर्शयति—मुष्टिभिरित्यादिना । श्लोकत्रयमेकान्वयं । घातैः प्रहारैः । भक्षणैः खादनैः । लुञ्चनैः उन्मूलनैः । शुष्कमुखीभिः नखैः । दारणैः पीडनैः । कपोलताडनैर्वा । लङ्घनैः उत्प्लुत्योपरिपातनैः । हतैः हस्तैस्ताडनैः । निपात्य भूमौ पातयित्वा । मुष्ट्यादिभिर्हन्तुमिच्छामीत्यन्वयः ॥ ३४—३६ ॥ उक्तमर्थमावश्यकत्वज्ञापनाय पुनरपि संग्रहेण याचते—एवमिति ॥ ३७ ॥ धर्मसहितमिति क्रियाविशेषणं ॥ ३८ ॥ राजसंश्रयवश्यानां राजसेवापरवशानां । अतएव पराज्ञया कुर्वन्तीनां राजचोदितकार्यं कुर्वन्तीनां । विधेयानां चोदिताकरणे दण्डार्हाणां । रावणस्य दासीनां दासीभ्यः । कः कुप्येत् ॥ ३९ ॥ भाग्यवैषम्ययोगेन भाग्यविपर्यययोगेन । भाग्यस्यापरिपक्वतयेत्यर्थः । पुरादुश्चरितेन च पूर्वकृतदुष्कृतेन च एतत्तर्जनभर्त्सनादिकं प्राप्यते । तत्र हेतुमाह—स्वकृतमिति । हि यस्मात् । स्वकृतमुपभुज्यते स्वकृतकर्मफलं प्राप्यते लोकैः । अतो मयापि भुज्यत इत्यर्थः ॥ ४० ॥ रावणस्य दासीनां एतत्तर्जनादिकं । दशायोगात् अवस्थायोगात् । अनुभवयोग्यकालसंबन्धादिति यावत् । प्राप्तव्यमिति मया निश्चितं । दुर्बला पूर्वमेतादृशापन्निवारककर्मकरणाशक्ता । अतोहमिह राक्षसीविषये मर्षयामीति संबन्धः । दुर्बला कृपापरवशा वा । हते रावणे दौर्बल्यान्तराभावात् । परदुःखसहिष्णुत्वमेव हि तदानीं दौर्बल्यं ॥ ४१ ॥ राक्षसीनामपराधस्य राजाज्ञामूलकत्वम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति—आज्ञप्ता इति ॥ ४२ ॥ अथासां स्वातन्त्र्येणापकारकरणमभ्युपेत्य तथापि क्षन्तव्यमित्यत्र इतिहासं दर्शयति—अयमिति । पुरा किल कश्चिद्व्याधो व्याघ्रेणानुसृतो वृक्षमारूढः । वृक्षमूलगतो व्याघ्रो वृक्षोपरि स्थितमृक्षं वन्यमृगाणामस्माकं जात्या शत्रुरेषः । तस्मादेनं वृक्षात्पातयेत्यब्रवीत् । एवमुक्तो भल्लूकः स्ववासस्थानगतमेनं न पात-

[पा०] १ ख. च. छ. ञ. ट. कृन्तनैः. २ इदमर्धं क. ख. च. छ. ञ. पाठेषुदृश्यते. ३ क. ख. ञ. विप्रियकारिकाः. ४ एवंप्रकारैरित्यादिश्लोकद्वयस्यस्थाने एवंप्रकारैर्बहुभिःसंप्रहार्ययशस्विनि । घातयेतीव्ररूपाभिर्याभिस्त्वंतर्जितापुरा । इत्युक्ता साहनुमताकृपणादीनवत्सला । हनूमन्तमुवाचेदंचिन्तयित्वाविमृश्यच । इतिश्लोकद्वयं ङ. झ. पाठयोर्दृश्यते. ५ ङ. झ. वैषम्यदोषेणपुरस्ताद्दुष्कृतेनच. ६ ङ. झ. ट. राक्षसेनेहराक्षस्यस्तर्जयन्तिमां. ७ ख. ङ. च. झ. ञ. नकुर्वन्ति.

न परः पापमादत्ते परेषां पापकर्मणाम् ॥ समयो रक्षितव्यस्तु सन्तश्चारित्रभूषणाः ॥ ४४ ॥
पापानां वा शुभानां वा वधार्हाणां प्लवङ्गम ॥ कार्यं करुणमार्येण न कश्चिन्नापराध्यति ॥ ४५ ॥
लोकहिंसाविहाराणां रक्षसां कामरूपिणाम् ॥ कुर्वतामपि पापानि नैव कार्यमशोभनम् ॥ ४६ ॥
एवमुक्तस्तु हनुमान्सीतया वाक्यकोविदः ॥ प्रत्युवाच ततः सीतां रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ ४७ ॥
युक्ता रामस्य भवती धर्मपत्नी यशस्विनी ॥ प्रतिसंदिश मां देवि गमिष्ये यत्र राघवः ॥ ४८ ॥
एवमुक्ता हनुमता वैदेही जनकात्मजा ॥ अब्रवीद्द्रष्टुमिच्छामि भर्तारं वानरोत्तम ॥ ४९ ॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ हर्षयन्मैथिलीं वाक्यमुवाचेदं महाद्युतिः ॥ ५० ॥
पूर्णचन्द्राननं रामं द्रक्ष्यस्यार्ये सलक्ष्मणम् ॥ स्थिरमित्रं हतामित्रं शचीव त्रिदशेश्वरम् ॥ ५१ ॥
तामेवमुक्त्वा राजन्तीं सीतां साक्षादिव श्रियम् ॥ आजगाम महावेगो हनुमान्यत्र राघवः ॥ ५२ ॥
[संपदि हरिवरस्ततो हनूमान्प्रतिवचनं जनकेश्वरात्मजायाः ॥
कथितमकथयद्यथाक्रमेण त्रिदशवरप्रतिमाय राघवाय] ॥ ५३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

यिष्यामि । तथात्वे धर्महानिः स्यादित्युक्त्वा सुष्वाप। तदनन्तरं त्वां रक्षिष्यामि सुप्तमृक्षं पातयेति व्याघ्रेण चोदितः सन् व्याधस्तमृक्षमपातयत् । स त्वभ्यासवशेन शाखान्तरमवलम्ब्य नापतत् । तदनु कृतापराधमेनं पातयेति पुनः पुनर्व्याघ्रेणोच्यमानोपि भल्लूको बहुशः कृतापराधमप्येनं तुभ्यं न दास्यामीत्यभिधाय ररक्षेति पौराणिकी गाथा ॥ ४३ ॥ तत्रत्यं श्लोकं पठति—न पर इति । सुग्रीवं प्रति रामः कपोतोपाख्यानमिव हनुमन्तमुद्दिश्य देव्यपि स्वाभिप्रेतेर्थे ऋक्षगीतं प्रमाणयतिस्म । परेषां पापकर्मणां परानुद्दिश्य पापं कुर्वतां । परः प्राज्ञः पुरुषः पापं प्रत्यपकाररूपं नादत्ते नाङ्गीकरोति । न करोतीत्यर्थः । समयः आचारः अपकर्तृष्वपि प्रत्यपकारवर्जनरूपः । रक्षितव्यस्तु रक्षितव्य एव । तथाहि सन्तश्चारित्रभूषणाः । सद्भिश्चारित्रभूषणैरिति वा पाठः ॥ ४४ ॥ अथ देव्या अभयप्रदानश्लोकः—पापानामिति । पापानां वा शुभानां वा त्वदभिप्रायेण पापानां वा अस्मदभिप्रायेण शुभानां वा । तदेव ममोद्देश्यं 'दोषो यद्यपितस्यस्यात्'इतिवत् ।मलिनस्य हि स्नानमपेक्षितं । तासां पापत्वादेवास्मदपेक्षा । किं शुभानामस्माभिः । तत्पुण्यानामेव तद्रक्षकत्वात् । तस्मात्तत्पापमेवास्माकमुद्देश्यं । ननु तर्हि दण्ड्या दण्डनीयाः नादण्ड्या इति धर्मशास्त्रं भवतीमासाद्य भज्येतेत्याशङ्क्य दुष्टोपि शरणागतो रक्षणीय इति विशेषशास्त्रं भवन्तमासाद्य किं भञ्जनीयमित्याह—वधार्हाणामिति । वधार्हाणामपीत्यर्थः । सप्तम्यर्थे षष्ठी । प्लवङ्गम अनभिलषितमेवाभिलषितवान् खलु भवान् । तेषु । आर्येण महता पुरुषेण । करुणं दयाकार्यं । तिष्ठतु। पुण्यं पापं च इदानीमेतद्दयनीयदशां पश्य । यद्वा शुभानामिति दृष्टान्तार्थं । शुभेषु वधार्हेषु यथा करुणं कार्यं तथा पापेषु वधार्हेष्वपि कार्यमित्यर्थः । सापराधादण्डनेतिप्रसङ्गःस्यादित्याशङ्क्याह—न कश्चिन्नापराध्यतीति। सर्वोप्यपराध्यतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ रक्षसां स्वजातिप्रयुक्तहिंसादेरदोषावहत्वाच्छास्त्रोक्तदण्डविषयत्वं नास्तीत्याह—लोकेति । अशोभनं दण्डनं ॥४६—४७॥ रामस्य युक्ता। किं पुनर्मद्विधो जन इति स्वस्योत्तमशरणत्वं प्रतिपादितवतो रामस्य शरण्यत्वादिगुणवत्तया सदृशीत्यर्थः।अनेन सर्गेण सीताया दयालुत्वं अपराधसहिष्णुत्वं घटकत्वं चोक्तमिति ध्येयम् ॥४८—५३॥ इच्छामीत्यत्र इतिकरणं द्रष्टव्यं ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने

[पा०] १ ङ. च. ज. ञ. ट. कारुण्यमार्येण. २ झ. रामपत्नीमनिन्दितां. ३ ङ. झ. गुणान्विता. ४ ङ. झ. द्रक्ष्यस्यथ. ५ क. ग.—ट. स्थितमित्रं. ख. हितमित्रं. ६ ङ. झ. शचीवेन्द्रंसुरेश्वरं. ७ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. महातेजाहनुमान्. ८ अयंश्लोकः ङ.—ट. पाठेषुदृश्यते.

सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥

हनुमन्मुखात्सीतायाः स्वमुखावलोकनाभिलाषंनिवेदितेनरामेण विभीषणंप्रति स्नातालंकृतायाःसीतायाः स्वसमीपनयनचोदना ॥ १ ॥ विभीषणेन सीतायाः शिबिकारोपणेनरामसमीपप्रापणावसरे सरणिगतवानरगणदूरापसारणे तंप्रतिरामेण सरोषोपालम्भं पादचारेणसीतानयनचोदना ॥ २ ॥ तथासमागतयासीतया सुहृद्गणमध्यगतश्रीरामचन्द्रमुखावलोकनेन हर्षाधिगमः ॥ ३ ॥

स उवाच महाप्राज्ञमभिगम्य प्लवङ्गमः ॥ रामं वचनमर्थज्ञो वरं सर्वधनुष्मताम् ॥ १ ॥
यन्निमित्तोऽयमारम्भः कर्मणां च फलोदयः ॥ तां देवीं शोकसंतप्तां मैथिलीं द्रष्टुमर्हसि ॥ २ ॥
सा हि शोकसमाविष्टा बाष्पपर्याकुलेक्षणा ॥ मैथिली विजयं श्रुत्वा तव हर्षमुपागमत् ॥ ३ ॥
पूर्वकात्प्रत्ययाच्चाहमुक्तो विश्वस्तया तया ॥ भर्तारं द्रष्टुमिच्छामि कृतार्थं सहलक्ष्मणम् ॥ ४ ॥
एवमुक्तो हनुमता रामो धर्मभृतां वरः ॥ अगच्छत्सहसा ध्यानमीषद्बाष्पपरिप्लुतः ॥ ५ ॥
दीर्घमुष्णं विनिश्वस्य मेदिनीमवलोकयन् ॥ उवाच मेघसंकाशं विभीषणमुपस्थितम् ॥ ६ ॥
दिव्याङ्गरागां वैदेहीं दिव्याभरणभूषिताम् ॥ इह सीतां शिरस्स्नातामुपस्थापय मा चिरम् ॥ ७ ॥
एवमुक्तस्तु रामेण त्वरमाणो विभीषणः ॥ प्रविश्यान्तःपुरं सीतां स्वाभिः स्त्रीभिरचोदयत् ॥ ८ ॥
[ततः सीतां महाभागां दृष्ट्वोवाच विभीषणः ॥ मूर्ध्नि बद्धाञ्जलिः श्रीमान्विनीतो राक्षसेश्वरः ॥९॥]
दिव्याङ्गरागा वैदेहि दिव्याभरणभूषिता ॥ यानमारोह भद्रं ते भर्ता त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ १० ॥
एवमुक्ता तु वैदेही प्रत्युवाच विभीषणम् ॥ अस्नाता द्रष्टुमिच्छामि भर्तारं राक्षसाधिप ॥ ११ ॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच विभीषणः ॥ यदाह राजा भर्ता ते तत्तथा कर्तुमर्हसि ॥ १२ ॥

अथ सीतानयनं—स उवाचेत्यादि ॥१॥ आरम्भः उद्योगः । कर्मणां सेतुबन्धादिव्यापाराणां । फलोदयः रावणविजयश्च यन्निमित्तः यस्याः सीताया लाभार्थः। तां द्रष्टुमर्हसि ॥ २—३ ॥ पूर्वकात् पूर्वोत्पन्नात् । प्रत्ययात् विश्वासात् ॥ ४ ॥ रामः ईषद्बाष्पपरिप्लुतः सन् सहसा ध्यानमागच्छत् । रावणभवनोषितसीतापरिग्रहे महान् लोकापवादो भवेत् निर्दोषायास्तस्याः परित्यागे महान् दोषः स्यादित्येवं कार्यदौस्थ्यात् किं कर्तव्यमिति चिन्तयामासेत्यर्थः ॥ ५ ॥ निःश्वासदैर्घ्येण चिन्तादैर्घ्यं गृह्यते । औष्ण्येन कथं क्लिष्टां तां पुनः क्लेशयिष्यामीत्यन्तस्तापो व्यज्यते । भूमिं समवलोकयन्निति चिन्तापारवश्याभिनयः । मेघसंकाशमित्यनेन सीतानयने कृतत्वरत्वमुच्यते ॥ ६ ॥ दिव्याङ्गरागामिति । अलंकृत्यानयनादेशः उत्तरकालिकपरुषभाषणार्हताप्रतिपादनाय । नहि तादृशदशापन्नां दीनां परुषं भाषितुं युज्यते । तच्च तस्या न परित्यागार्थं किंतु चतुर्मुखादिदेवतामुखेन तस्याः पातिव्रत्यं ख्यापयितुं । मा चिरं विलम्बो न कार्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥ एवमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । स्वाभिः स्त्रीभिरचोदयत् निजस्त्रीमुखेनाचोदयत् ॥ ८—११ ॥ प्रत्युवाच स्त्रीमुखेनेति शेषः । यथानियोगं कर्तव्यत्वे हेतुद्वयम्—राजा भर्तेति ॥ १२ ॥

ति० ध्यानमगच्छत् । वस्तुतोमुख्यसीतालाभोमेःकथंस्यादितिचिन्तात्र ॥५॥ ति० दिव्याङ्गरागामिति । तैस्तस्यारूपाधिक्याभिव्यक्तावीदृश्यर्थेऽयंमेउद्यमइतिसर्वान्ज्ञापयितुमेवंवादः ॥ ७ ॥ स० स्वाभिः स्त्रीभिः सरमात्रिजटादिभिः । सीतामवादयत् । राजस्त्रीत्वात्साक्षादसंभाषणमितिज्ञेयं ॥ ८ ॥ ती० भर्तात्वांद्रष्टुमिच्छतीति । स्वाभिःस्त्रीभिरचोदयदिति पूर्वेण संबन्धः ॥ १० ॥ ति० तस्यास्तद्वचनं स्नानाद्यनङ्गीकारवचनं । यथारामआह तथाकर्तुमर्हसि । "तांदृष्ट्वाचारुसर्वाङ्गींयानस्थांशोककर्शिताम् । मलोपचितसर्वाङ्गींजटिलांकृष्णवाससम् । उवाचरामोवैदेहींपरामर्शविशङ्कितः । " इति। भारतेतु मलोपचितेत्यर्धेपूर्वमितिशेषः ॥

[पा०] १ ख. प्राज्ञमभिवाद्य. ङ. झ. ट. प्राज्ञःसोभिवाद्य. २ ङ. झ. ट. रामंकमलपत्राक्षं. ३ ख. च. छ. ञ सीतातांशोक. ४ ङ. झ. श्रुत्वाद्रष्टुंत्वामभिकाङ्क्षति. ५ ज. विश्वसितस्तदा. ६ ङ. झ. द्रष्टुमिच्छामिभर्तारमितिपर्याकुलेक्षण. ७ क. घ. ज. स्वादयत्. ८ घ. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पाठेष्वयंश्लोकोदृश्यते.

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मैथिली भर्तृदेवता ॥ भर्तृभक्तिव्रता साध्वी तथेति प्रत्यभाषत ॥ १३ ॥
ततः सीतां शिरःस्नातां युवतीभिरलंकृताम् ॥ महार्हाभरणोपेतां महार्हाम्बरधारिणीम् ॥ १४ ॥
आरोप्य शिबिकां दीप्तां परार्ध्याम्बरसंवृताम् ॥ रक्षोभिर्बहुभिर्गुप्तामाजहार विभीषणः ॥ १५ ॥
सोभिगम्य महात्मानं ज्ञात्वाऽपि ध्यानमास्थितम् ॥ प्रणतश्च प्रहृष्टश्च प्राप्तां सीतां न्यवेदयत् ॥१६॥
तामागतामुपश्रुत्य रक्षोगृहचिरोषिताम् ॥ हर्षो दैन्यं च रोषश्च त्रयं राघवमाविशत् ॥ १७ ॥
ततः पार्श्वगतं दृष्ट्वा सविमर्शं विचारयन् ॥ विभीषणमिदं वाक्यमहृष्टं राघवोऽब्रवीत् ॥ १८ ॥
राक्षसाधिपते सौम्य नित्यं मद्विजये रत ॥ वैदेही सन्निकर्षं मे शीघ्रं समुपगच्छतु ॥ १९ ॥
स तद्वचनमाज्ञाय राघवस्य विभीषणः ॥ तूर्णमुत्सारणे यत्नं कारयामास सर्वतः ॥ २० ॥
कञ्चुकोष्णीषिणस्तत्र वेत्रजर्जरपाणयः ॥ उत्सारयन्तः पुरुषाः समन्तात्परिचक्रमुः ॥ २१ ॥
ऋक्षाणां वानराणां च राक्षसानां च सर्वशः ॥ वृन्दान्युत्सार्यमाणानि दूरमुत्तसृजुस्तदा ॥ २२ ॥
तेषामुत्सार्यमाणानां सर्वेषां ध्वनिरुत्थितः ॥ वायुनोद्वर्तमानस्य सागरस्येव निस्स्वनः ॥ २३ ॥
उत्सार्यमाणांस्तान्दृष्ट्वा समन्ताज्जातसंभ्रमान् ॥ दाक्षिण्यात्तदमर्षाच्च वारयामास राघवः ॥ २४ ॥
संरब्धश्चाब्रवीद्रामश्चक्षुषा प्रदहन्निव ॥ विभीषणं महाप्राज्ञं सोपालम्भमिदं वचः ॥ २५ ॥
किमर्थं मामनादृत्य क्लिश्यतेऽयं त्वया जनः ॥ निवर्तयैनमुद्योगं जनोऽयं स्वजनो मम ॥ २६ ॥
न गृहाणि न वस्त्राणि न प्राकारास्तिरस्क्रियाः ॥ नेदृशा राजसत्कारा वृत्तमावरणं स्त्रियाः ॥२७॥
व्यसनेषु न कृच्छ्रेषु न युद्धेषु स्वयंवरे ॥ न क्रतौ न विवाहे च दर्शनं दुष्यति स्त्रियाः ॥ २८ ॥

[illegible] । अनन चिन्तानुवृत्तिरुक्ता ॥ १६ ॥ तामिति । रावणवधपूर्वकसीतागमेन हर्षः । रावणभवनोषितत्वेन दैन्यं रोषश्च । अत्र रोषो भाविशपथोपयोगित्वादारोपित इति द्रष्टव्यं ॥ १७ ॥ सविमर्शं विचारयन् सवितर्कं चिन्तयन् । अहृष्टमिति क्रियाविशेषणं विभीषणविशेषणं वा ॥ १८—१९ ॥ उत्सारणे जननिवारणे ॥ २० ॥ कञ्चुकेति । कञ्चुकं वारबाणं । उष्णीषं शिरोवेष्टनं । वेत्रेण जर्जराः सदावलम्बनजनितपारु- [illegible] ॥२१॥ उत्ससृजुः अपचक्रमुः ॥ २२ ॥ उद्वर्तमानस्य उज्जृम्भमाणस्य ॥ २३ ॥ दाक्षिण्यात् वानरेषुदाक्षिण्यात् । अमर्षात् उत्सारणासहनात् ॥ २४ ॥ चक्षुषा प्रदहन्निवेति लोचनाभ्यां पिबन्निवेत्युक्तादरपात्रभूतस्य विभीषणस्यैवंविधदर्शनविषयताकरणं स्वजननिग्रहासहिष्णुत्वात् । सीताविषयसमारोपितरोषविशेषाद्वा ॥ २५—२६ ॥ तिरस्क्रियाः तिरस्करिण्यः । राजसत्काराः उत्सारणादिकं । वृत्तं आचारः ॥ २७ ॥ व्यसनेषु इष्टजनवियोगेषु । कृच्छ्रेषु राज्यक्षोभादिषु । युद्धे युद्धभूमौ

स० ननुभारते " तांदृष्ट्वाचारुसर्वाङ्गींयानस्थांशोककर्शिताम् । मलोपचितसर्वाङ्गींजटिलांकृष्णवाससम् " इत्युक्तेःकथमत्रैवंकथनमितिचेदुच्यते । स्वच्छन्देनाङ्गशोधनाद्यभावेनभारतेमलोपचितेत्याद्युक्तिः । अत्रतु रामाज्ञयातस्यजातत्वेनप्रतिकर्मणासंयुक्तामित्याद्युक्तिः । अथवा भारतवचनोत्तरार्धे हनुमद्वचनेनमलोपचितसर्वाङ्गींसंस्मरतोरामस्यतथैवदर्शनमितिपूर्वमेतादृशीमितिवार्थाङ्गीकारेणवाऽविरोधोपपत्तेः ॥१२॥ **स०** वहनोचितैः राजावरोधयानवहनोचितैः । राक्षसैः वृद्धैरविन्ध्यादिभिः । उक्तंचभारते— " ततःसीतांपुरस्कृत्येत्यारभ्य—अविन्ध्योनामसुप्राज्ञोवृद्धामात्योविनिर्ययौ " इति ॥ १५ ॥ **ति०** रोषं सर्वानर्थमूलयाऽनयाकिलससुहृद्भ्रातृकेणेदंबहुदुःखमनुभूतमितिरोषः ॥ १७ ॥

[पा०] १ ख. ङ. झ. स्नातांसंयुक्तांप्रतिकर्मणा. २ ङ. झ. ट. सीतांराक्षसैर्वहनोचितैः ॥ राक्षसैर्बहुभिर्गुप्तां. ३ ङ. झ. रोषंहर्षंचदैन्यंचराघवःप्रापशत्रुहा. ४ ज. राघवमागतं. ५ ङ. झ. ट. ततोयानगतांसीतां. ६ क. घ. ङ. ज—ट. वाक्यमहृष्टो. ख. वाक्यंप्रहृष्टो. ७ ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. तस्यतद्वचनंश्रुत्वा. ८ ङ. झ. तूर्णमुत्सारणंतत्र. ९ ङ. झ. उत्सारयन्तस्तान्योधान्. १० ङ. झ. ञ. ट. दूरमुत्तस्थुरन्ततः. ११ ङ. झ. ट. निस्स्वनस्सुमहानभूत्. १२ झ. वायुनोद्धूयमानस्य. १३ ङ. झ. माणान्दृष्ट्वाथजगत्यांजात. १४ ङ. झ. मुद्वेगं.

सैषा युद्धगता चैव कृच्छ्रे च महति स्थिता ॥ दर्शनेऽस्या न दोषः स्यान्मत्समीपे विशेषतः ॥२९॥
[विसृज्य शिबिकां तस्मात्पद्भ्यामेवापसर्पतु ॥ समीपे मम वैदेहीं पश्यन्त्वेते वनौकसः] ॥ ३० ॥
तदानय समीपं मे शीघ्रमेनां विभीषण ॥ सीता पश्यतु मामेषा सुहृद्गणवृतं स्थितम् ॥ ३१ ॥
एवमुक्तस्तु रामेण सविमर्शो विभीषणः ॥ रामस्योपानयत्सीतां सन्निकर्षं विनीतवत् ॥ ३२ ॥
ततो लक्ष्मणसुग्रीवौ हनुमांश्च प्लवङ्गमः ॥ निशम्य वाक्यं रामस्य बभूवुर्व्यथिता भृशम् ॥ ३३ ॥
कलत्रनिरपेक्षैश्च इङ्गितैरस्य दारुणैः ॥ अप्रीतमिव सीतायां तर्कयन्ति स्म राघवम् ॥ ३४ ॥
लज्जया त्ववलीयन्ती स्वेषु गात्रेषु मैथिली ॥ विभीषणेनानुगता भर्तारं साऽभ्यवर्तत ॥ ३५ ॥
सा वस्त्रसंरुद्धमुखी लज्जया जनसंसदि ॥ रुरोदासाद्य भर्तारमार्यपुत्रेति भाषिणी ॥ ३६ ॥
विस्मयाच्च प्रहर्षाच्च स्नेहाच्च पतिदेवता ॥ उदैक्षत मुखं भर्तुः सौम्यं सौम्यतरानना ॥ ३७ ॥
अथ समपनुदन्मनःक्लमं सा सुचिरमदृष्टमुदीक्ष्य वै प्रियस्य ॥
वदनमुदितपूर्णचन्द्रकान्तं विमलशशाङ्कनिभानना तदानीम् ॥ ३८ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥

अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥

रामेणसीतांप्रति रावणवधावधिप्रयासस्य निजापयशःप्रमार्जनप्रयोजकत्वोक्तिपूर्वकं तच्चारित्र्यशुद्धिसंदेहरूपहेतूक्त्या तत्परिग्रहानभिरोचनवचनम् ॥ १ ॥

तां तु पार्श्वस्थितां प्रह्वां रामः संप्रेक्ष्य मैथिलीम् ॥ हृदयान्तर्गतक्रोधो व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥
एषाऽसि निर्जिता भद्रे शत्रुं जित्वा मया रणे ॥ पौरुषाद्यदनुष्ठेयं तदेतदुपपादितम् ॥ २ ॥
गतोस्म्यन्तममर्षस्य धर्षणा संप्रमार्जिता ॥ अवमानश्च शत्रुश्च मया युगपदुद्धृतौ ॥ ३ ॥
अद्य मे पौरुषं दृष्टमद्य मे सफलः श्रमः ॥ अद्य तीर्णप्रतिज्ञत्वात्प्रभवामीह चात्मनः ॥ ४ ॥

॥ २८ ॥ कृच्छ्रे वक्ष्यमाणाग्निप्रवेशे ॥ २९—३१ ॥ सविमर्शः कृच्छ्रशब्दप्रयोगात्साशङ्कः ॥३२—३३॥ व्यथायां हेतुमाह—कलत्रेति ॥ ३४ ॥ अवलीयन्ती संकुचन्ती ॥ ३५-३६ ॥ विस्मयात् अघटितरामपुनर्दर्शनाद्विस्मयः । प्रियस्य दर्शनेन प्रहर्षः । स्नेहः स्वाभाविकः । उदीक्षणकालिकमुखप्रसादमाह—सौम्येति ॥ ३७ ॥ उदितपूर्णचन्द्रेत्यनेन कोपरक्तत्वमुक्तं। विमलशशाङ्केत्यनेन उत्तरकालिकक्षयः सूच्यते ॥३८॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥

अथ रामपरुषोक्तिः—तां तु पार्श्वस्थितामित्यादि । प्रह्वां लज्जया नम्रां ॥ १ ॥ एषेति प्रत्यक्षेण दर्शयति । भद्रे इत्यसंबन्धनिवेदकसंबोधनं । पौरुषाद्यदनुष्ठेयं तदेव कृतं । नतु त्वल्लाभाय यत्नः कृत इति भावः ॥ २ ॥ अन्तं फलं । उद्धृतौ निर्मूलितौ ॥ ३ ॥ आत्मनः प्रभवामि स्वतन्त्रो भवामि ॥ ४ ॥

स० मनःक्लमंसमपनुदत् यद्वदनं तदुदीक्ष्यशशाङ्कनिभाननासीदित्यन्वयः ॥ एतेनसमपनुददित्यस्यसमपानुददित्याख्यातत याव्याख्यानंनागोजिभट्टस्यान्वयाप्रतिभासमूलं ॥ ३८ ॥ इतिसप्तदशोत्तरशततमःसर्गः ॥ ११७ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ट. सैषाविपद्गताचैवकृच्छ्रेणचसमन्विता. २ अयंश्लोकः ङ. झ. ट. पाठेषुदृश्यते. ३ क. ङ. च. छ. झ. ट. तदासीत्. ४ ख. च. छ. ट. गतद्वेषो.

या त्वं विरहिता नीता [1]चलचित्तेन रक्षसा ॥ दैवसंपादितो दोषो मानुषेण मया जितः ॥ ५ ॥
संप्राप्तमवमानं यस्तेजसा न प्रमार्जति ॥ [2]कस्तस्य पुरुषार्थोस्ति पुरुषस्याल्पतेजसः ॥ ६ ॥
लङ्घनं च समुद्रस्य लङ्कायाश्चावमर्दनम् ॥ सफलं तस्य [3]तच्छ्लाघ्यं महत्कर्म हनूमतः ॥ ७ ॥
युद्धे विक्रमतश्चैव हितं मन्त्रयतश्च मे ॥ सुग्रीवस्य ससैन्यस्य सफलोऽद्य परिश्रमः ॥ ८ ॥
निर्गुणं भ्रातरं त्यक्त्वा यो मां स्वयमुपस्थितः ॥ विभीषणस्य भक्तस्य सफलोद्य परिश्रमः ॥ ९ ॥
इत्येवं ब्रुवतस्तस्य सीता रामस्य तद्वचः ॥ मृगीवोत्फुल्लनयना बभूवाश्रुपरिप्लुता ॥ १० ॥
[4]पश्यतस्तां तु रामस्य भूयः क्रोधो व्यवर्धत ॥ प्रभूताज्यावसिक्तस्य पावकस्येव दीप्यतः ॥ ११ ॥
स बद्ध्वा भ्रुकुटीं वक्त्रे तिर्यक्प्रेक्षितलोचनः ॥ अब्रवीत्परुषं सीतां मध्ये वानररक्षसाम् ॥ १२ ॥
यत्कर्तव्यं मनुष्येण धर्षणां परिमार्जता ॥ [5]तत्कृतं सकलं सीते शत्रुहस्तादमर्षणात् ॥ १३ ॥
निर्जिता जीवलोकस्य तपसा भावितात्मना ॥ अगस्त्येन दुराधर्षा मुनिना दक्षिणेव दिक् ॥ १४ ॥
[6]विदितश्चास्तु ते भद्रे योऽयं रणपरिश्रमः ॥ स तीर्णः सुहृदां वीर्यान्न त्वदर्थं मया कृतः ॥ १५ ॥
रक्षता तु मया वृत्तमपवादं च सर्वशः ॥ प्रख्यातस्यात्मवंशस्य न्यङ्गं च [7]परिरक्षता ॥ १६ ॥
प्राप्तचारित्रसंदेहा मम प्रतिमुखे स्थिता ॥ दीपो नेत्रातुरस्येव प्रतिकूलासि मे दृढम् ॥ १७ ॥

मया विरहिता या त्वं चलचित्तेन रक्षसा नीता । तया त्वया हेतुभूतया दैवसंपादितः दोषः अवमानः । मानुषेण प्रमार्जितः । दैवकृतं पुरुषयत्नेन निवारितमिति भावः ॥ ५ ॥ धर्षणाया अमार्जने दोषमाह—संप्राप्तमिति । प्रमार्जति प्रमार्ष्टि ॥ ६ ॥ इदानीं हनुमदादिपौरुषस्यापि धर्षणावमार्जनहेतुत्वमाह—लङ्घनं चेत्यादिना । समुद्रस्य लङ्घनं लङ्काया अवमर्दनं इत्येवंरूपं हनुमतः श्लाघ्यं कर्मचाद्य सफलं । धर्षणापरिमार्जनेन सफलमित्यर्थः ॥ ७ ॥ मन्त्रयतः चिन्तयतः ॥ ८ ॥ निर्गुणमिति ॥ तस्येत्यध्याहार्यं ॥ ९ ॥ तद्वचः नैराश्येनोक्तं वचः । तस्य ब्रुवतः । तस्मिन् ब्रुवति सति ॥ १० ॥ पावकस्येति । पावकस्य क्रोधोतीव ज्वलनं ॥ ११ ॥ तिर्यक्प्रेक्षितलोचनः तिर्यक्प्रेक्षणं पुरतः सीतादर्शनासहिष्णुत्वकृतं ॥१२॥ यत्कर्तव्यमित्यादित्रिपाद्श्लोक एकान्वयः ॥ हे सीते धर्षणां परिमार्जता । "मृजेरजादौ विभाषा वृद्धिः" इति वृद्धिः । मनुष्येण यत्कर्तव्यं तत् सकलं कृतं । शत्रुहस्तादमर्षणादित्युत्तरशेषः ॥ १३ ॥ भावितात्मना ध्यातात्मस्वरूपेण । अगस्त्येन । इल्वलाक्रान्तत्वाज्जीवलोकस्य दुराधर्षा दुःसंचारा दक्षिणा दिगिव । अमर्षणात् अमर्षाद्धेतोः । शत्रुहस्तान्मया त्वं निर्जितेति संबन्धः ॥ १४ ॥ योयं रणपरिश्रमः सुहृदां वीर्यात्तीर्णः निर्व्यूढः सः त्वदर्थं मया न कृत इति विदितोस्तु ॥ १५ ॥ तर्हि किमर्थमेष परिश्रम इत्यत आह—रक्षतेति ॥ अत्र मया रणपरिश्रमः कृत इत्यनुषज्यते । वृत्तं रक्षता अपवादं न्यङ्गं अयशस्यं च परिरक्षता परिहरता निवारयता । मया रणपरिश्रमः कृतः ॥ १६ ॥ परगृहवासेन प्राप्तचारित्रसंदेहा त्वं नेत्रातुरस्य दीप इव प्रतिकूलासि । अनेनोपमानेन वस्तुतः सीताया दोषो नास्ति । स्वसंदेहेनाहं प्रतिकूलीकरोमीति व्यज्य-

स० हृदयप्रियां मनोहरां । श्रीवत्साश्रितरमारूपत्वाद्वा । एतादृशदैन्यदर्शनंस्वीकारहेतुः । जनवादः जनापवादः । द्विधा ग्राह्यावात्याज्यावेति ॥ **ति०** तद्रूपदर्शनादङ्गीकारबुद्धिः । जनवादभयात्त्यागबुद्धिः । भावसंधिरत्र ॥ इदंव्याख्यानद्वयंपाठान्तरस्थश्लोकद्वयस्य ॥ ११ ॥ इत्यष्टादशोत्तरशततमस्सर्गः ॥ ११८ ॥

[पा०] १ ग. दशग्रीवेणरक्षसा. २ ङ. झ. कस्तस्यपौरुषेणार्थोमहताप्यल्पचेतसः. ३ क. ख. घ. ङ. ज.—ट. तच्छ्लाघ्यमद्यकर्म. ४ पश्यतस्तांत्वित्यादिश्लोकद्वयस्यस्थाने पश्यतस्तांतुरामस्यसमीपेहृदयप्रियां । जनवादभयाद्राज्ञोबभूवहृदयंद्विधा । सीतामुत्पलपत्राक्षीनीलकुञ्चितमूर्धजां । अवदद्वैवरारोहांमध्येवानररक्षसां । इतिश्लोकद्वयं ङ. झ. पाठयोर्दृश्यते. ५ ख. च. छ. ञ. ट. मयापितत्कृतंसीते. ङ. झ. तत्कृतंरावणंहत्वामयेदंमानकाङ्क्षिणा. ६ ख. सीतेतवतुभद्रंतेयोयो. ७ ङ. झ. ट. परिमार्जता.

तद्गच्छ ह्यभ्यनुज्ञाता यथेष्टं जनकात्मजे ॥ एता दश दिशो भद्रे कार्यमस्ति न मे त्वया ॥ १८ ॥
कः पुमान्हि कुले जातः स्त्रियं परगृहोषिताम् ॥ तेजस्वी पुनरादद्यात्सुहृल्लेख्येन चेतसा ॥ १९ ॥
रावणाङ्कपरिभ्रष्टां दृष्टां दुष्टेन चक्षुषा ॥ कथं त्वां पुनरादद्यां कुलं व्यपदिशन्महत् ॥ २० ॥
तदर्थं निर्जिता मे त्वं यशः प्रत्याहृतं मया ॥ नास्ति मे त्वय्यभिष्वङ्गो यथेष्टं गम्यतामितः ॥२१॥
इति प्रव्याहृतं भद्रे मयैतत्कृतबुद्धिना ॥ लक्ष्मणे भरते वा त्वं कुरु बुद्धिं यथासुखम् ॥ २२ ॥
सुग्रीवे वानरेन्द्रे वा राक्षसेन्द्रे विभीषणे ॥ निवेशय मनः सीते यथा वा सुखमात्मनः ॥ २३ ॥
न हि त्वां रावणो दृष्ट्वा दिव्यरूपां मनोरमाम् ॥ मर्षयेत चिरं सीते स्वगृहे परिवर्तिनीम् ॥ २४ ॥
ततः प्रियार्हश्रवणा तदप्रियं प्रियादुपश्रुत्य चिरस्य मैथिली ॥
मुमोच बाष्पं सुभृशं प्रवेपिता गजेन्द्रहस्ताभिहतेव सल्लकी ॥ २५ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥

एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

सीतयारामंप्रति स्वचारित्रशुद्धिप्रतिज्ञापूर्वकं लक्ष्मणंप्रत्यग्निप्रवेशनिर्धारणोक्त्याऽग्निकुण्डनिर्माणचोदना ॥ १ ॥ ततोरामेङ्गिताभिज्ञलक्ष्मणनिर्मिताग्निकुण्डे सशपथंप्रवेशः ॥ २ ॥

एवमुक्ता तु वैदेही परुषं रोमहर्षणम् ॥ राघवेण सरोषेण भृशं प्रव्यथिताऽभवत् ॥ १ ॥
सा तदश्रुतपूर्वं हि जने महति मैथिली ॥ श्रुत्वा भर्तृवचो रूक्षं लज्जया व्रीडिताऽभवत् ॥ २ ॥
प्रविशन्तीव गात्राणि स्वान्येव जनकात्मजा ॥ वाक्छल्यैस्तैः सशल्येव भृशमश्रूण्यवर्तयत् ॥ ३ ॥
ततो बाष्पपरिक्लिष्टं प्रमार्जन्ती स्वमाननम् ॥ शनैर्गद्गदया वाचा भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥
किं मामसदृशं वाक्यमीदृशं श्रोत्रदारुणम् ॥ रूक्षं श्रावयसे वीर प्राकृतः प्राकृतामिव ॥ ५ ॥
न तथाऽस्मि महाबाहो यथा त्वमवगच्छसि ॥ प्रत्ययं गच्छ मे येन चारित्रेणैव ते शपे ॥ ६ ॥

ते ॥ १७—१८ ॥ सुहृल्लेखेन सुहृल्लेखा रणरणकं सुहृल्लेखामर्हतीति सुहृल्लेख्यं तेन । रणरणकातिशययुक्तेनेत्यर्थः ॥ १९ ॥ व्यपदिशन् कीर्तयन् ॥ २० ॥ तदर्थं कुलार्थं । अभिष्वङ्गः आसक्तिः । अनुरागो वा ॥ २१ ॥ इति प्रव्याहृतमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ अत्र लक्ष्मणादौ मनःकरणं नाम अनाथाया रक्षकत्वेन तत्तद्गृहे वर्तनं । भर्त्रा परित्यक्तायाः बन्धुगृहे वासविधानात् । "न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति" इति स्मृतेः । न त्वत्रान्यथा ग्रहीतुं युक्तं । महापुरुषेण तादृशोक्त्ययोगात् ॥ २२—२४ ॥ सल्लकी गजभक्ष्यलताविशेषः ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥

अथ सीताग्निप्रवेशः—एवमुक्त्वा त्विति ॥ १ ॥ जने महति महाजनमध्ये लज्जया व्रीडिता । अतिनम्रमुखी बभूवेत्यर्थः ॥ २ ॥ गात्राणि प्रविशन्ती संकुचन्तीत्यर्थः ॥ ३—४ ॥ असदृशं त्वया वक्तुं मया श्रोतुं चायोग्यं । रूक्षं परुषं । अतएव श्रोत्रदारुणं श्रवणकटु ॥ ५ ॥ चारित्रेण ममेति शेषः । ते तुभ्यं । "श्लाघह्नुङ्स्थाशपां—" इति संप्रदानत्वं । सुकृतेन शपमाना त्वां शापं ज्ञापयामीत्यर्थः ॥ ६ ॥

[पा०] १ ग. ङ. झ. ट. त्सुहृल्लोभेन. २ ङ. झ. शत्रुघ्नेवाथसुग्रीवेराक्षसेवाविभीषणे. ३ ङ. झ. ट. पर्यवस्थितां. ४ ङ. झ. ट. मानिनी. ५ ख. सुवेपिता. ६ ख.—ट. वल्लरी. ७ ख. च. छ. ट. भृशंप्रव्यथिताऽभवत्. ८ क. ख. ङ. च. छ. झ. ट. मेस्वेन.

पृथक्स्त्रीणां प्रचारेण जातिं तां परिशङ्कसे ॥ परित्यजेमां शङ्कां तु यदि तेऽहं परीक्षिता ॥ ७ ॥
यद्यहं गात्रसंस्पर्शं गताऽस्मि विवशा प्रभो ॥ कामकारो न मे तत्र दैवं तत्रापराध्यति ॥ ८ ॥
मदधीनं तु यत्तन्मे हृदयं त्वयि वर्तते ॥ पराधीनेषु गात्रेषु किं करिष्याम्यनीश्वरा ॥ ९ ॥
सह संवृद्धभावाच्च संसर्गेण च मानद ॥ यद्यहं ते न विज्ञाता हता तेनास्मि शाश्वतम् ॥ १० ॥
प्रेषितस्ते यदा वीरो हनुमानवलोककः ॥ लङ्कास्थाऽहं त्वया वीर किं तदा न विसर्जिता ॥ ११ ॥
प्रत्यक्षं वानरेन्द्रस्य त्वद्वाक्यसमनन्तरम् ॥ त्वया संत्यक्तया वीर त्यक्तं स्याज्जीवितं मया ॥ १२ ॥
न वृथा ते श्रमोऽयं स्यात्संशये न्यस्य जीवितम् ॥ सुहृज्जनपरिक्लेशो न चायं निष्फलस्तव ॥ १३ ॥
त्वया तु नरशार्दूल क्रोधमेवानुवर्तता ॥ लघुनेव मनुष्येण स्त्रीत्वमेव पुरस्कृतम् ॥ १४ ॥
अपदेशेन जनकान्नोत्पत्तिर्वसुधातलात् ॥ मम वृत्तं च वृत्तज्ञ बहु तेन पुरस्कृतम् ॥ १५ ॥
न प्रमाणीकृतः पाणिर्बाल्ये बालेन पीडितः ॥ मम भक्तिश्च शीलं च सर्वं ते पृष्ठतः कृतम् ॥ १६ ॥
एवं ब्रुवाणा रुदती बाष्पगद्गदभाषिणी ॥ अब्रवील्लक्ष्मणं सीता दीनं ध्यानपरं स्थितम् ॥ १७ ॥
चितां मे कुरु सौमित्रे व्यसनस्यास्य भेषजम् ॥ मिथ्योपघातोपहता नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ १८ ॥
अप्रीतस्य गुणैर्भर्तुस्त्यक्ताया जनसंसदि ॥ या क्षमा मे गतिर्गन्तुं प्रवेक्ष्ये हव्यवाहनम् ॥ १९ ॥

स्त्रीमात्रसाधारण्येन नाहं द्रष्टव्येत्याह—पृथक्स्त्रीणामिति ॥ पृथक्स्त्रीणां प्राकृतस्त्रीणां । प्रचारेण आचारेण हेतुना । सर्वामपि स्त्रीजातिं तथात्वेन शङ्कसे । अहं ते त्वया । यदि परीक्षिता ज्ञातस्वभावा तर्हीमां शङ्कां त्यज ॥ ७ ॥ त्वयि ज्ञातस्वभावायामपि रावणाङ्गस्पर्शलक्षणो दोषस्त्यागहेतुरित्याशङ्क्याह—यद्यहमित्यादि । यद्यपि अहं विवशा सती गात्रसंस्पर्शं गतास्मि तथापि तत्र मे कामकारः स्वेच्छाचरणं । नास्ति । तर्हि कस्यात्रापराध इत्यत्राह—दैवं तत्रेति ॥ ८ ॥ मदधीनं परैर्ग्रहीतुमशक्यं । यद्धृदयं तत्तु तस्मिन्काले त्वयि वर्तते अवर्तत । पराधीनेषु परैर्ग्रहीतुं शक्येषु गात्रेषु विषये । अनीश्वरा अस्वतन्त्रा । अहं किं करिष्यामि किं कुर्यां ॥ ९ ॥ स्वभावपरिज्ञानहेतुभूतसहसंवर्धनसंसर्गावपि प्रत्ययं यदि नोत्पादयतः तर्हि न किमपि ते प्रत्ययमुत्पादयितुं शक्नुयादित्याशयेनाह—सह संवृद्धेति ॥ सह संवृद्धभावात् स्वभावपरिज्ञानहेतुना सह संवर्धनेन संसर्गेण संश्लेषेण च यद्यहं ते न विज्ञाता । ततः मत्स्वभावाज्ञानेन शाश्वतं अत्यर्थं । हतास्मि ॥ १० ॥ अवलोककः अवलोकितुं । अन्वेष्टुमिति यावत् । "तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायां" इति ण्वुल्प्रत्ययः ॥ ११ ॥ तदात्वे को विशेष इत्यत आह—प्रत्यक्षमिति ॥ १२ ॥ एवं कृते न केवलं ममैव व्यथाभावः तव त्वत्सुहृदां च जयार्थप्रयासोपि न स्यादित्याह—न वृथेति ॥ जीवितं संशये न्यस्य कृतोयं श्रम इत्यर्थः ॥ १३—१४ ॥ अपदेशेन जनकात् जनकमपदिश्येत्यर्थः ॥ १५—१७ ॥ मिथ्योपघातः मिथ्यापवादः ॥ १८ ॥ गुणैरप्रीतस्य विद्यमानैः पातिव्रत्यादिगुणैरपि अप्रीतस्य भर्तुस्त्यक्ताया मे या गन्तुं क्षमा गतिः प्रत्ययजननार्थं या योग्या गतिः । तं हव्यवाहनं प्रवेक्ष्य इति योजना ॥ १९ ॥

स० पृथक्स्त्रीणां मूर्खस्त्रीणां । पृथग्जनशब्दस्यमूर्खेप्रयोगवदयंप्रयोगः । यद्वा स्त्रीणांपृथक्त्वंनाम पतिबुद्धिविरुद्धबुद्धिमत्त्वं । विभिन्नयोरपिमत्यैक्येनैक्यव्यवहारदर्शनात् । तथाच स्वैरिणीनामितिफलितोर्थः । प्रचारेण आचारेण । जाति सर्वस्त्रीसमूहं । यदि ते त्वयाऽहं परीक्षितास्यां तदेमांशङ्कांएकस्यायत्रक्वापिदुष्टत्वे सर्वाअपितादृश्यइतिविपरीतसंभावनां त्यज त्यक्ष्यसि ॥ ७ ॥ **ति०** स्वतोदोषजनकं कर्मतुमेनास्तीत्याह—**मदधीनमिति** । परैर्ग्रहीतुमशक्यमित्यर्थः । पराधीनेषु परैर्ग्रहीतुंशक्येषु दैवाधीनेषुच । यस्माश्छायास्मि तदधीनानिगात्राणि । तयैवतदर्थमेवैषांनिर्माणात् । हृदयंतुतदीयमेवात्रापीतिभावः ॥ ९ ॥ **ति०** तदाकिंनत्याविसर्जिता पुनरङ्गीकाराभावंकिमितिनश्राविता ॥ ११ ॥ **ति०** तदोक्तौ कोविशेषस्तत्राह—**प्रत्यक्षमिति** । एवंचतदैवजीवत्यागेएतावत्पर्यन्तंमहतीलङ्घियौगव्यथानस्यादितिभावः ॥ १२ ॥ **ति०** जीवितंसंशयेन्यस्य युद्धेजयस्यसंदिग्धत्वात् ॥ १३ ॥

[**पा०**] १ क. ख. घ.—ट. जातित्वं. २ ङ. झ. परित्यजैनां. ३ ङ. झ. ट. संवृद्धभावेन. ४ ङ. झ. ञ. ट. अपदेशोमे. ५ ङ. झ. ट. उवाचलक्ष्मणं. ६ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. मिथ्यापवादोपहता. ७ ङ. झ. ट. अप्रीतेनगुणैर्भर्त्रा.

एवमुक्तस्तु वैदेह्या लक्ष्मणः परवीरहा ॥ अमर्षवशमापन्नो राघवाननमैक्षत ॥ २० ॥
स विज्ञाय तत[1]श्छन्दं रामस्याकारसूचितम् ॥ चितां चकार सौमित्रिर्मते रामस्य वीर्यवान् ॥ २१ ॥
[[2]न हि रामं तदा कश्चित्कालान्तकयमोपमम् ॥ अनुनेतुमथो वक्तुं द्रष्टुं वाऽप्यशकत्सुहृत् ॥२२॥]
अधोमुखं तदा रामं शनैः कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ उपासर्पत वैदेही दीप्यमानं हुताशनम् ॥ २३ ॥
प्रणम्य देवताभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च मैथिली ॥ बद्धाञ्जलिपुटा चेदमुवाचाग्निसमीपतः ॥ २४ ॥
यथा मे हृदयं नित्यं नापसर्पति राघवात् ॥ तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ॥२५॥
यथा मां शुद्धचारित्रां दुष्टां जानाति राघवः ॥ तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ॥२६॥
कर्मणा मनसा वाचा यथा नातिचराम्यहम् ॥ राघवं सर्वधर्मज्ञं तथा मां पातु पावकः ॥ २७ ॥
आदित्यो भगवान्वायुर्दिशश्चन्द्रस्तथैव च ॥ अहश्चापि तथा संध्ये रात्रिश्च पृथिवी तथा ॥
यथाऽन्येपि विजानन्ति तथा चारित्रसंयुताम् ॥ २८ ॥
एवमुक्त्वा तु वैदेही परिक्रम्य हुताशनम् ॥ विवेश ज्वलनं दीप्तं निस्सङ्गेनान्तरात्मना ॥ २९ ॥
जनः स सुमहांस्त्रस्तो बालवृद्धसमाकुलः ॥ ददर्श मैथिलीं तत्र प्रविशन्तीं हुताशनम् ॥ ३० ॥
सा तप्तनवहेमाभा तप्तकाञ्चनभूषणा ॥ पपात ज्वलनं दीप्तं सर्वलोकस्य सन्निधौ ॥ ३१ ॥
द[4]दृशुस्तां महाभागां प्रविशन्तीं हुताशनम् ॥ सीतां[5] कृत्स्नास्त्रयो लोकाः पुण्यामाज्याहुतीमिव ॥ ३२॥
प्रचुक्रुशुः स्त्रियः सर्वास्तां दृष्ट्वा हव्यवाहने ॥ पतन्तीं संस्कृतां मन्त्रैर्वसोर्धारामिवाध्वरे ॥ ३३ ॥
द[6]दृशुस्तां त्रयो लोका देवगन्धर्वदानवाः ॥ शप्तां पतन्तीं निरये त्रिदिवाद्देवतामिव ॥ ३४ ॥
तस्यामग्निं विशन्त्यां तु हाहेति विपुलः स्वनः ॥ रक्षसां वानराणां च संबभूवाद्भुतोपमः ॥ ३५ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥११९॥

अमर्षवशं दैन्यवशं ॥ २० ॥ आकारः भ्रूसंज्ञादिः । मते सिद्धान्ते । स्थित इति शेषः ॥२१—२२॥ अधोमुखमिति ॥ पतिव्रतायाः कथं निर्व्याजं प्रत्ययं पश्यामीति लज्जया मुखदर्शने दाक्षिण्यं भविष्यतीति बुद्ध्या चावनतमुखं । शनैः रामानुभवेन मन्दं यथा तथा ॥ २३—२५ ॥ यथा शुद्धचारित्रामेव मामन्यायेन दुष्टां जानाति । तथा चेत् अदुष्टां दुष्टेति जानाति चेत् । पावकः पातु । रामस्य मयि दोषज्ञानं यथार्थं चेत्पात्वित्यर्थः ॥ २६—२७ ॥ आदित्य इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ आदित्यादयोन्ये च यथा मां चारित्रसंयुतां विजानन्ति तथा मां पातु पावक इति संबन्धः ॥ २८ ॥ परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य । निःसङ्गेन शरीरे निरभिलाषेण । अन्तरात्मना मनसा । उपलक्षणे तृतीया ॥ २९—३१ ॥ आज्याहुतीमिवेत्यादिदृष्टान्तेन देव्याः परमपावनत्वं द्योत्यते ॥ ३२ ॥ वसोर्धारां संततां घृतधारां । अनेनाग्न्युज्जृम्भणं गम्यते ॥३३॥ देवाः स्वर्गवासिनः । गन्धर्वा भूलोकवासिनः । दानवाः पातालवासिनः । सकलभोगार्हरूपवत्याः सीतायाः अनलप्रवेशस्यानर्हत्वान्निरयपतनानर्हस्वर्गीयदेवतादृष्टान्तः ॥ ३४ ॥ अद्भुतोपमः अद्भुततुल्यः । रावणागमनमारभ्य एतावत्पर्यन्तं सीतायाः परमभागवतभूतलक्ष्मणापचार-

ति० राघवःशुद्धचारित्रां अदुष्टामेवमांयदिदुष्टांजानाति अहंतथाचेत् अदुष्टाचेत् पावकोमांसर्वतःपातु केशाबरादिकमपिमाधाक्षीदित्यर्थः ॥२६॥ ति० सातप्तेत्यादि । एतदर्थमेवस्नातायाअलङ्कारयुतायाआनयनंकारितं ॥ ३१ ॥ ति० सर्वाणिरूपाणि सर्वाणि भूतानि । "सर्वाणिरूपाणिविचित्यधीरः" इत्यादौतद्बोधकतयाप्रसिद्धोरूपशब्दः ॥३२॥ इत्येकोनविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥११९॥

[पा०] १ ङ. झ. ट. मनश्छन्दं. २ अयंश्लोकः ङ. झ. ञ. ट. पाठेषुदृश्यते. ३ ङ. झ. ञ. ट. मैथिलींदीप्तां. ४ क. च. छ. ञ. ददृशुस्तांविशालाक्षींपतन्तींहव्यवाहनं. ५ सीतांसर्वाणिरूपाणिरुक्मवेदिनिभांतदा. ६ ङ. झ. ट. ऋषयोदेवगन्धर्वा यज्ञेपूर्णाहुतीमिव.

विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२० ॥

सीतायामग्निंप्रविष्टायां विमानगणैर्व्योमाङ्गणमलंकुर्वाणैर्ब्रह्मरुद्रादिसुरगणैः श्रीरामंप्रति सीतायास्तस्यचक्रमेणलक्ष्मीनारायणस्वरूपत्वनिवेदनेनानेकप्रकारैःस्तवनपूर्वकं सीतात्यागस्यायुक्तत्वकथनम् ॥ १ ॥

ततो हि दुर्मना रामः श्रुत्वैवं वदतां गिरः ॥ दध्यौ मुहूर्तं धर्मात्मा बाष्पव्याकुललोचनः ॥ १ ॥
ततो वैश्रवणो राजा [1]यमश्चामित्रकर्शनः ॥ सहस्राक्षो महेन्द्रश्च [2]वरुणश्च परंतपः ॥ २ ॥
षडर्धनयनः श्रीमान्महादेवो वृषध्वजः ॥ कर्ता सर्वस्य लोकस्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ॥ ३ ॥
एते सर्वे समागम्य विमानैः सूर्यसन्निभैः ॥ आगम्य नगरीं लङ्कामभिजग्मुश्च राघवम् ॥ ४ ॥
ततः सहस्ताभरणान्प्रगृह्य विपुलान्भुजान् ॥ अब्रुवंस्त्रिदशश्रेष्ठाः प्राञ्जलिं राघवं स्थितम् ॥ ५ ॥
कर्ता सर्वस्य लोकस्य श्रेष्ठो [3]ज्ञानवतां वरः ॥ उपेक्षसे कथं सीतां पतन्तीं हव्यवाहने ॥
कथं देवगणश्रेष्ठमात्मानं नावबुध्यसे ॥ ६ ॥
ऋतधामा वसुः पूर्वं वसूनां त्वं प्रजापतिः ॥ त्रयाणां त्वं हि लोकानामादिकर्ता स्वयंप्रभुः ॥ ७ ॥
रुद्राणामष्टमो रुद्रः साध्यानामसि पञ्चमः ॥ अश्विनौ चापि ते कर्णौ चन्द्रसूर्यौ च चक्षुषी '' ''

फलमुपपादितं । वस्तुतः सीताया रावणागमनकाले अग्नौ प्रविष्टत्वात्तस्याः पुनर्गमनार्थं मायासीताया रावणगृहीताया अग्नौ प्रवेश इत्यप्याहुः ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

अथ रामस्तवः—ततो हीत्यादि ॥ दुर्मनाः दुःखितमनाः । दध्यौ मनसा ध्यानं कृतवान् ॥१॥ तत इत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यं ॥ २—४ ॥ प्रगृह्य उद्धृत्य ॥ ५ ॥ कर्तेत्यादि ॥ पूर्वं ब्रह्मणः अद्वारकं कर्तृत्वं अत्र सद्वारकं कर्तृत्वमिति न विरोधः । सर्वज्ञस्त्वं कथमज्ञ इवोपेक्षस इति भावः । देवगणश्रेष्ठं ब्रह्मादिदेवगणश्रेष्ठं ॥ ६ ॥ आप्तस्वरूपमेवाह—ऋतधामेत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यं ॥ ऋतधामाख्यो वसुरित्यर्थः । प्रजापतिः प्रजास्वामीति वसुविशेषणं । आदिकर्ता । अण्डाधिपतिपर्यन्ताद्वारकसृष्टिकर्तेत्यर्थः । स्वयं प्रभवतीति स्वयंप्रभुः । अनियाम्य इत्यर्थः । रुद्राणां मध्ये अष्टमो रुद्रः तथा साध्यानामित्यत्रापि । अन्ते प्रलये, आदौ सृष्टेः प्राक्च दृश्यसे । अनेनोत्पत्तिविनाशराहित्यमुक्तं । एवं सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वेश्वरोपि सन् अज्ञ इव विदेहकुले प्रादुर्भूतां सीतां

ति० एवंवदता हाहेतिवदतां । प्राकृतस्त्रीवत्सीताएतदनर्हेतितद्वियोगतोबाष्पव्याकुललोचनोभूत्वा मुहूर्तंदध्यौ किमुक्तं किंकृतं किंचातःपरंकर्तव्यमितिचिन्तापरोबभूव ॥ १ ॥ **ति०** अत्रावसरेदिक्पालसहितोरुद्रोहिरण्यगर्भश्चरामानुग्रहायसमागताविल्याह—ततइति ॥ २ ॥ **ति०** षडर्धनयनः त्रिनेत्रइत्यर्थः ॥ सर्वलोकस्य ब्रह्मलोकपर्यन्तंसर्वलोकवर्तिपदार्थानांस्रष्टा । ब्रह्मविदां चतुर्मुखप्रजापतिविष्णुदेवराजादिदिक्पालवसिष्ठाद्यृषितत्सन्तानजब्राह्मणाब्रह्मविदः । तेषांवरोज्येष्ठोहिरण्यगर्भः । 'योवैब्रह्माणंविदधाति पूर्वं योवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्मै ' इतिश्रुतेः । ' हिरण्यगर्भःसमवर्तताग्रे ' इतिश्रुतेश्च ॥ ३ ॥ **ति०** प्रगृह्य उद्यम्य । भारतेतु—अग्निप्रवेशंसीतायाअनुक्त्वारामस्यचारित्रसंदेहेसीतादुःखंदृष्ट्वावाय्वग्निवरुणाद्युक्त्यैवसीताङ्गीकारउक्तः । तत्रानुक्तोप्यग्निप्रवेशोमध्ये द्रष्टव्यइत्याहुः । पाद्मेतु—" सातेनगर्हितासाध्वीविवेशज्वलनंतदा । " इत्युक्तं ॥ ५ ॥ **ति०** कर्तासर्वस्येति । मनुष्यदेहेराघवे सर्वलोककर्तृत्वाद्युक्तिर्मूलस्वरूपाभिप्रायेण । ज्ञानविदामौपनिषदज्ञानवतां । देवगणा इन्द्रादयः तेषां श्रेष्ठं । ' विष्णुमुखावैदेवाः ' इतिश्रुतेः ॥ **स०** मूलरूपावताररूपेषुभेदस्य ' एकमेवनेहनानास्तिकिंचन—पूर्णमदः ' इत्यादिश्रुतिनिषिद्धत्वेनसर्वथानिर्विशेषत्वमेवमन्तव्यमित्याह—कर्तेति । अन्यथादाशरथौ ' कर्तासर्वस्यलोकस्य ' इत्याद्ययुक्तंस्यात् ॥ ६ ॥ **स०** इदानींरामस्यविभूतिरूपाणिवक्तुंतद्विभूतीनां " नान्तोस्तिममदिव्यानांविभूतीनांपरंतप " इत्याद्युक्तरीत्याऽनन्तत्वेनसामस्त्येनवक्तुमशक्यत्वात्प्राधान्येनाह—ऋतधामेति । वसूनांमध्येपूर्वंत्वं ऋतधामानामवसुः । विभूतिरूपेणतत्रसंनिहितइत्यर्थः । एवमुत्तरत्रप्रजापतीनांमध्यइतिपूरणीयं ॥ अष्टमःमहादेवाख्यः कैलासवासीशंकरोत्रविवक्षितः । पञ्चमोवीर्यवान्नाम ॥ ७ ॥ **ति०** विराड्रूपंवर्णयति । **अश्विनौचेत्यादि** ॥ **स०** इदानींसंकुच्यविश्वरूपमाह—अश्विनाविति । कर्णयोर्दिग्देवतानामिवाश्विनोरप्यभिमानादियमुक्तिः

[पा०] १ ङ. झ. ट. यमश्चपितृभिस्सह. २ ङ. झ. ट. वरुणश्चजलेश्वरः. ३ क. ग. ङ. झ. ज्ञानविदांविभुः.

अन्ते चादौ च लोकानां दृश्यसे त्वं परंतप ॥ उपेक्षसे च वैदेहीं मानुषः प्राकृतो यथा ॥ ९ ॥
इत्युक्तो लोकपालैस्तैः स्वामी लोकस्य राघवः ॥ अब्रवीत्त्रिदशश्रेष्ठान्रामो धर्मभृतां वरः ॥ १० ॥
आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम् ॥ योहं यस्य यतश्चाहं भगवांस्तद्ब्रवीतु मे ॥ ११ ॥
इति ब्रुवन्तं[1] काकुत्स्थं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ॥ अब्रवीच्छृणु मे राम सत्यं सत्यपराक्रम ॥ १२ ॥
भवान्नारायणो देवः श्रीमांश्चक्रायुधो विभुः ॥ एकशृङ्गो वराहस्त्वं भूतभव्यसपत्नजित् ॥ १३ ॥
अक्षरं ब्रह्म सत्यं च मध्ये चान्ते च राघव ॥ लोकानां त्वं परो धर्मो विष्वक्सेनश्चतुर्भुजः ॥१४॥

किमर्थमुपेक्षस इत्यर्थः ॥ ७—९ ॥ लोकपालैः लोकरक्षकैः ॥ १० ॥ ब्रह्मादिभिः सामान्यतः स्तूयमानोपि सर्वदेवपूजनीयाच्चतुर्मुखात् स्वप्रभावं लोके प्रख्यापयितुं स्वसौशील्यं दर्शयति—आत्मानमिति ॥ आत्मानं मानुषं मन्ये । परत्वापेक्षया मानुषत्वाभिनय एव ममाभिमत इत्यर्थः । अत्रापि विशेषमाह—राममिति । रामं रामनामकं । ततोप्यतिशयमाह—दशरथात्मजमिति । अवतारापेक्षया चक्रवर्तिपुत्रत्वमेव प्रियतममिति भावः । स्वस्य विष्णववतारत्वं सुग्रीवादिभिरनवगतमिति तत्प्रतिपत्त्यर्थं स्वस्वरूपं पृच्छति—योहमिति । योहमिति स्वरूपप्रश्नः । यस्येति संबन्धिप्रश्नः । यतइति प्रयोजनप्रश्नः । भगवांस्तद्ब्रवीत्विति । चक्रवर्तिपुत्रत्वमेव ममात्यन्तप्रियतमं । स्वयं सर्वज्ञतया ममानभिमतमपि परत्वं प्रकटयत्वित्यर्थः । आकारगोपनविवरणस्यानभिमतत्वेपि स्वयमनुमतिदानं रावणनिरसनेन निष्पन्नकार्यतया ॥११—१२॥ स्वरूपप्रश्नोत्तरमाह—भवानिति ॥ नाराः अयनं यस्यासौ नारायणः । "आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः" इति मनुस्मरणात् । तेन जगत्कारणत्वमुक्तं । "एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानो नेमे द्यावापृथिवी" इति श्रुतेः । अवाप्तसमस्तकामस्य जगद्व्यापारानुपपत्तिं परिहरति—देव इति । दीव्यतीति देवः क्रीडाप्रवृत्तः । लीलायाः प्रयोजनत्वात्परिपूर्णस्यापि व्यापारः संभवतीति भावः । एवं परत्वासाधारणं नामधेयमुक्त्वा पत्नीवैशिष्ट्यमाह—श्रीमानिति । नित्यं श्रीरस्यास्तीति श्रीमान् । नित्ययोगे मतुप् । असाधारणमायुधमाह—चक्रायुध इति । स्वरूपवैलक्षण्यमाह—विभुरिति । व्यापक इत्यर्थः । फलितं रक्षकत्वमाह—एकशृङ्गो वराह इति । प्रलयोदधिसंप्लवे वराहरूपं कृत्वा भूमेरुद्धारक इत्यर्थः । "उद्धृतासि वराहेण" इति श्रुतेः । अनिष्टनिवर्तकत्वमाह—भूतभव्यसपत्नजिदिति । भूताः सपत्नाः मधुकैटभादयः भव्याः सपत्नाः शिशुपालादयः तान् जयतीति तथोक्तः ॥ १३ ॥ अथ सर्वविद्योपसंहारार्थमाह—अक्षरमित्यादि ॥ न क्षरतीत्यक्षरं अश्नोति व्याप्नोतीति वा अक्षरं । "एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति" इति श्रुतेः । भवानित्यनुषज्यते । अक्षरं भवान् । एवमुत्तरत्राप्यनुषञ्जनीयं । बृहति बृंहयतीति च ब्रह्म । "बृहति बृंहयति तस्मादुच्यते

॥८॥ ती० दिक्पालैःस्तूयमानोपितैःपूजनीयाच्चतुर्मुखादात्मस्वरूपगुणविभूतीःस्वजनेषुप्रख्यापयितुंस्वसौशील्यंवर्णयति—**आत्मानमिति** । यः यत्स्वरूपः । यस्य यदीयः । यतः प्रयोजनाद्धेतोः उत्पन्नः ॥ **तनि०** अत्रसंप्रदायोदाहरणं । शङ्खचक्रगदापाणे इत्युक्त्यापरत्वव्यञ्जकतयातत्रानादरेणाधःकृतमुखत्वं द्वारकानिलयेत्यवतारोल्लेखनेनकिंचिदुत्तानमुखत्वं गोविन्दपुण्डरीकाक्षेतिगोपालपुत्रत्वश्रवणेनपरत्वापेक्षयावसुदेवपुत्रत्वमेवाभिमतमितिविकसिताक्षत्वंचव्यज्यतइति ॥ ११ ॥ **तनि०** श्रीमानिति नित्ययोगेमतुप् । भवान्श्रीमानिति 'सीतालक्ष्मीर्भवान्विष्णुः' इत्युक्तश्रियःपतित्वंनित्यानपायित्वंचदर्शितं । एकश्टङ्गोवराहः सवराहो रूपंकृत्वेतिश्रुत्युक्तोवराहस्त्वं ॥ **ती०** नारायणः नराणांसमूहोनारं । तस्यायनं प्राप्यभूतः । देवः स्वप्रकाशः । एकश्टङ्गोवराहः आदिवराहः । तस्यैकश्टङ्गतास्कान्देदर्शिता "दंष्ट्रयापर्वतेन्द्राणांचलनंकृतवान्महत् । ततस्तंतुष्टुवुर्देवाएकश्टङ्गत्वसिद्धये । एकश्टङ्ग वराहोभूत्तदाप्रभृतिमाधवः" इति ॥ **ति०** भूतभव्यसपत्नजित् भूतभव्यकालरूपोयःसपत्नः जनिमृतिहेतुत्वात् । तंजयतिसः । नित्यइतियावत् ॥ **स०** भूतभव्यसपत्नजित् भूताः हिरण्याक्षहिरण्यकशिप्वादयः । भव्याः शिशुपालदन्तवक्त्रकंसादयः । वर्तमानरावणखरदूषणादिशत्रुजयस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वादनुक्तिः । यद्वा भूतभव्यशब्देनजन्ममरणहेतूकालावुच्येते । तद्रूपसपत्नजित् । आद्यन्तशून्यइत्यर्थः । मध्यकालजयस्यपूर्वोत्तरकालजयेनैवसिद्धेरनुक्तिः ॥ १३ ॥ **ति०** लोकानां धर्माधिकृतप्राणिनां त्वमेवपर-

[पा०] १ क. ख. घ.—ट. ब्रुवाणं.

शार्ङ्गधन्वा हृषीकेशः पुरुषः पुरुषोत्तमः ॥ अजितः खड्गधृद्विष्णुः कृष्णश्चैव बृहद्बलः ॥ १५ ॥
सेनानीर्ग्रामणीश्च त्वं बुद्धिः सत्त्वं क्षमा दमः ॥ प्रभवश्चाप्ययश्च त्वमुपेन्द्रो मधुसूदनः ॥ १६ ॥
इन्द्रकर्मा महेन्द्रस्त्वं पद्मनाभो रणान्तकृत् ॥ शरण्यं शरणं च त्वामाहुर्दिव्या महर्षयः ॥ १७ ॥

परं ब्रह्म " इति श्रुतिनिर्वचनात् । सत्यं अविपर्यस्तं । षड्भावविकारशून्यमित्यर्थः । अस्ति जायते परिणमते विवर्धते अपक्षीयते विनश्यतीति षड्भावविकाराः । मध्ये चान्ते चेति । चकारादादौ चेत्यर्थः । वर्तमानमिति शेषः । नित्यत्वमुक्तमनेन । लोकानां परो धर्मः सिद्धरूपो धर्मः । सर्वलोकश्रेयःसाधनीभूत इत्यर्थः । विष्वद्रीची सर्वगता सेना यस्य सः विष्वक्सेनः । सर्वस्वामीत्यर्थः । चतुर्भुजः युगपच्चतुर्विधपुरुषार्थप्रद इत्यर्थः ॥ १४ ॥ शृङ्गविकारः शार्ङ्गं धनुर्यस्य स शार्ङ्गधन्वा । " धनुषश्च " इत्यनङादेशः । अनेन रक्षणोपकरणवत्त्वमुक्तं । हृषीकाणां इन्द्रियाणां ईशः नियन्ता । सर्वेन्द्रियाकर्षकदिव्यविग्रह इत्यर्थः । पुरु सनोतीति पुरुषः । " षणु दाने " इत्यस्माद्धातोर्डप्रत्ययः । बहुप्रद इत्यर्थः । यद्वा पुरि हृदयगुहायां शेत इति पुरुषः । " पुरि शयं पुरुषमीक्षते " इति निर्वचनश्रुतेः । यद्वा येन जगत्पूर्णं स पुरुषः । "तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं" इति श्रुतेः । यद्वा पुरातनत्वात् पुरुषः । " पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वं " इति श्रुतेः । पुरुषेभ्यः क्षराक्षरेभ्यः उत्तमः पुरुषोत्तमः । " यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः" इति हि गीयते । यद्वा पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तमः । सप्तमीति योगविभागान्नागोत्तमादिवत्समासः । कैश्चिदपि न जित इत्यजितः । आश्रितसंरक्षणे कदाचिदपि भङ्गं न प्राप्नोतीत्यर्थः । खड्गं नन्दकाख्यं धरतीति खड्गधृत् । विष्णुः व्यापनशीलः । यो दयापदं प्राप्नोति तं तदा तत्रैव स्थितो रक्षतीत्यर्थः। कृष्णः भूनिर्वृतिहेतुः । " कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः " इति निर्वचनात् । बृहत् बलं धारणसामर्थ्यं यस्य सः बृहद्बलः ॥ १५ ॥ सेनां नयतीति सेनानीः । देवसेनानिर्वाहक इत्यर्थः । ग्रामं नयतीति ग्रामणीः । दिव्यजनपदादिपालक इत्यर्थः । बुद्धिः सत्त्वं क्षमा दम इति बुद्ध्यादिप्रवर्तक इत्यर्थः । "न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् । यं हि रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तं"इति वचनात् । "महान्प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैष प्रवर्तकः" इति श्रुतेश्च । प्रभवत्यस्माज्जगदिति प्रभवः उत्पत्तिस्थानं । सर्वोपादानमित्यर्थः । अप्ययः सर्वजगल्लयस्थानं । "कृष्ण एव हि भूतानामुत्पत्तिरपि चाप्ययः"इति श्रुतेः । उपेन्द्रः इन्द्रानुजत्वेन प्रथममवतीर्णः । मधुसूदनः वेदापहारकदैत्यसंहारी ॥१६॥ इन्द्रस्य कर्मेव कर्म यस्य स इन्द्रकर्मा । "तं विष्णुरन्वतिष्ठत"इति श्रुतेः । महेन्द्रः निरतिशयैश्वर्यसंपन्नः। पद्मं नाभौ यस्य स पद्मनाभः । ममापि जनक इत्यर्थः। वक्ष्यति हि—"पद्मे दिव्येर्कसंकाशे नाभ्यामुत्पाद्य मामपि । प्राजापत्यं त्वया कर्म सर्वं मयि निवेशितं" इति । रणे अन्तं शत्रुनाशं करोतीति रणान्तकृत्। शरण्यं शरणार्हं । तदुचितज्ञानशक्तिदयादिसंपन्नमित्यर्थः । शरणं रक्षणोपायं "उपाये गृहरक्षित्रोः शब्दः शरणमित्ययं" इति वचनात् । "सर्वस्य शरणं सुहृत्"

मोधर्मः ॥ " यज्ञोवैविष्णुः " इत्यादिश्रुतेरश्वमेधान्तधर्मस्त्वमेव ॥ १४ ॥ **ती०** शार्ङ्गधन्वा कालरूपंशार्ङ्गं धनुर्यस्यसः। पुरूणिफलानिसनोतीतितथा । 'षणु दाने' । पुरि हृदयपुण्डरीकेशेतइतिपुरुषः । पूर्णत्वाद्वापुरुषः । 'तेनेदंपूर्णंपुरुषेणसर्वं' इतिश्रुतेः। अजितः गुणैरैश्वर्येणचकेनाप्यजितः । विद्यामयंनन्दकाख्यंखड्गंधारयतीतिखड्गधृत् ॥ बृहद्बलः बृहन्तिवानरबलानियस्येतितथा ॥१५॥ **तनि०** क्षमा क्षमानिर्वाहकः । 'कीर्त्याःकीर्तिःक्षमाक्षमा' इत्युक्तत्वात् । दमः इन्द्रियजेता । प्रभावः उत्पत्तिमत्कार्यवर्गशरीरः । स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्यकार्यत्वात् । ' बहुस्यां ' इत्यादिश्रुतेः ॥ **स०** इनेनपत्यासहिताःसेनाःहिरण्यगर्भमारभ्ययवसावसानाजीवास्तान् आसमन्तान्नयतीतिवा सेनानीः । सर्वं सर्वान्तर्यामी ॥ क्षमा भजकापराधसहनं । दमः इन्द्रियनिग्रहः। धर्माणांधर्मिणाऽभेदादियमुक्तिः ॥ प्रभवाप्ययौ सृष्टिविनष्टी । कार्यकारणभावापन्नत्वादयंवैलोकोमहानाम्नीत्यादिवच्छब्दसांकर्यं ॥ १६ ॥ **तनि०** इन्द्रस्येवकर्मयस्यसइन्द्रकर्मा । वृत्रादिवधस्येन्द्रान्तर्यामिकर्तृकत्वात् । महर्षयः अलौकिकतत्वसाक्षात्कारसमर्थाः। तत्रापिदिव्याः अवताररहस्यादिविशेषज्ञानवन्तोवाल्मीकिप्रभृतयः । यद्वा नित्यसूरयः । ' तद्विप्रासोविपन्यवोजागृवाँसः ' इति श्रुतेः ॥ **ति०** ' प्रजापतिरिन्द्रमसृजत ' इतिश्रुतेः इन्द्रः कर्म सृष्टिर्यस्य सः इन्द्रकर्मा ॥ **स०** रणान्तकृत् रणेअन्तः निर्णयः

[पा०] १ ठ. सर्वं.

सहस्रशृङ्गो वेदात्मा शतजिह्वो महर्षभः ॥ त्वं त्रयाणां हि लोकानामादिकर्ता स्वयंप्रभुः ॥
सिद्धानामपि साध्यानामाश्रयश्चासि पूर्वजः ॥ १८ ॥
त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोंकारः परंतपः ॥ प्रभवं निधनं वा ते न विदुः को भवानिति ॥ १९ ॥
दृश्यसे सर्वभूतेषु ब्राह्मणेषु च गोषु च ॥ दिक्षु सर्वासु गगने पर्वतेषु वनेषु च ॥ २० ॥
सहस्रचरणः श्रीमाञ्शतशीर्षः सहस्रदृक् ॥ त्वं धारयसि भूतानि वसुधां च सपर्वताम् ॥ २१ ॥
अन्ते पृथिव्याः सलिले दृश्यसे त्वं महोरगः ॥ त्रीँल्लोकान्धारयन्राम देवगन्धर्वदानवान् ॥ २२ ॥

इति श्रुतेः।महर्षयः अलौकिकतत्त्वसाक्षात्कारसमर्थाः। दिव्या महर्षयः सनकादयः । "यत्रर्षयः प्रथमजा ये पुराणा" इत्युक्ता नित्यसूरयो वा । नित्यनिर्दोषा वेदावा ॥ १७ ॥ सहस्रशृङ्ग इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ सहस्रशृङ्गः सहस्रशाखारूपशृङ्गः। शतजिह्वः अनेकविधचोदनारूपजिह्वः । ऋषभः कर्मणामालोचयिता । "ऋष आलोचने" इति धातुः । महांश्चासावृषभश्च महर्षभः । एवंभूतो वेदात्मा त्वमित्यर्थः । आदिकर्ता समष्टिकर्ता । अनेन व्यष्टिकर्तुः स्वस्यव्यावृत्तिः । स्वयंप्रभुः अनन्यप्रेर्यः । "न तस्येशे कश्चन"इति श्रुतेः । सिद्धानां मुक्तानां । साध्यानां "यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवा" इत्युक्तानां नित्यानामाश्रयः साम्यभोगप्रदः । पूर्वजः आश्रितापेक्षायाः पूर्वं तद्रक्षणाय जनितः ॥ १८ ॥ सर्वकर्मसमाराध्यत्वमाह—त्वं यज्ञ इति ॥ त्वं यज्ञः । "यज्ञो वै विष्णुः"इति श्रुतेः । यज्ञनिर्वाहकपशुहविराज्यस्रुक्स्रुवादिशरीरको यज्ञाराध्येन्द्रादिशरीरकश्चेत्यर्थः । "ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतं" इति हि गीयते । वषट्कार इत्युपलक्षणं । आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तुश्रौषडिति चतुरक्षरम् यजेति द्व्यक्षरम् ये यजामह इति पञ्चाक्षरमित्युक्तानां सप्तदशाक्षराणां । तैराराध्य इत्यर्थः । तथोक्तं—"चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च। हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स नो विष्णुः प्रसीदतु"इति ॥ ओंकारः प्रणववाच्यः । "ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म"इति श्रुतेः । परन्तपः उत्कृष्टतप इत्यर्थः । उत्कृष्टतपःसमाराध्य इति यावत्। ते प्रभवं निधनं वा न विदुः, वेदा वैदिकाश्च को भवानिति च न विदुः । अपरिच्छिन्नमहिमत्वात् । "क इत्था वेद यत्र सः" इति श्रुतेः ॥१९॥ सर्वान्तर्यामित्वमाह—दृश्यस इति ॥ योगिभिरिति शेषः । अनेन संबन्धप्रश्नस्योत्तरमुक्तं ॥ २० ॥ पुरुषसूक्तार्थमाह—सहस्रेति ॥ अत्र शतशब्दः सहस्रवाचकः । "सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्"इति श्रुतेः । श्रीमानिति भूपतित्वस्याप्युपलक्षणं । "ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ"इत्युत्तरनारायणोक्तेः । अथ सर्वाधारत्वमाह—त्वमिति । भूतानीति भूव्यतिरिक्तमहाभूतपरं । अनेनाधाराधेयभावसंबन्ध उक्तः ॥ २१ ॥ दैनंदिनप्रलयवृत्तान्तमाह—अन्त इति ॥ पृथिव्या अन्ते विनाशे । महानुरगः शेषो यस्य सः शेषशायी सन् । धारयन् कुक्षौ धारयन् दृश्यसे ।

अवश्यंयुद्धेसंनद्धाःस्यामेतियेषांतेरणान्ताः । तान्कर्तयति छिनत्तीतिकृत् ॥ १७ ॥ **तनि०** वेदात्मा वेदपुरुषान्तर्यामी । पूर्वजः 'पूर्वमेवाहमिहासं' इतिश्रुतेः । हिर्हेतौ । आदिकर्तृत्वेपूर्वजत्वंहेतुरित्यर्थः । सिद्धाद्याश्रयत्वेचायमेवहेतुः ॥ **ती०** सहस्रशृङ्गोवेदात्मा सहस्रशाखसामवेदस्वरूपः । 'सहस्रंसामवर्त्म'इतिप्रसिद्धेः । 'वेदानांसामवेदोस्मि' इतिस्मृतेः । शतजिह्वः नित्यनैमित्तिककाम्यरूपसामान्यविशेषचोदनारूपशतजिह्वः । शतशीर्षइति वा पाठः । आदिकर्ता ब्रह्मादीनामपिकर्ता । स्वयंप्रभुः अनन्यप्रेर्यः । साध्यन्ते आराध्यन्तइतिसाध्याः । तेषासिद्धानांमुक्तानामपि आश्रयःप्राप्यः । पूर्वजः सृष्टेःपूर्वमपिस्थितः ॥ **कतक०** महर्षभः श्रेष्ठतमः शिशुमारप्रजापतिरूपइत्यर्थः ॥ **ति०** सिद्धानां आरूढानां । साध्यानां आरुरुक्षूणां । आश्रयः प्राप्यः । पूर्वजश्चासि 'अहमस्मिप्रथमजाऋतस्य' इत्यादिश्रुतेः ॥ १८ ॥ **ती०** नविदुःकोभवानिति इदंतयानविदुरित्यर्थः ॥ १९ ॥ **तनि०** सर्वान्तर्यामित्वमाह—दृश्यसइति पण्डितैरितिशेषः । 'भूतानिविष्णुर्भुवनानिविष्णुर्वनानिविष्णुर्गिरयोदिशश्च । नद्यःसमुद्राश्चसएवसर्वंयदस्तियन्नास्तिचविप्रवर्य ॥' इतिहिस्मर्यते ॥ **ती०** सर्वात्मतयास्तौति—**दृश्यसइति** । सर्वभूतेषुगोषुच अन्तर्यामितयादृश्यसे । गोब्राह्मणयोर्विश्वान्तर्वर्तित्वेपिपृथगभिधानंविशिष्टाविर्भावस्थानतया । एवंसर्वजङ्गमान्तर्यामितामभिधायस्थावरान्तर्यामितामाह—दिक्ष्विति ॥ २० ॥ **ती०** इदानींसंकर्षणात्मनास्तौति—**अन्तइति** । महोरगः संकर्षणइत्यर्थः ॥ २२ ॥

[पा०] १ ड. झ. ञ. ट. शतशीर्षो. २ ङ. च, छ. झ. ञ. ट. परात्परः. ३ ड. झ. ट. नोविदुः. ४ ड. झ. नदीषुच. ५ ज. महोरगे.

अहं ते हृदयं राम जिह्वा देवी सरस्वती ॥ देवा गात्रेषु रोमाणि निर्मिता ब्रह्मणः[1] प्रभो ॥ २३ ॥
निमेषस्ते भवेद्रात्रिरुन्मेषस्ते[2] भवेद्दिवा ॥ संस्कारास्तेऽभवन्वेदा न[3] तदस्ति त्वया विना ॥ २४ ॥
जगत्सर्वं शरीरं ते स्थैर्यं ते वसुधातलम् ॥ अग्निः कोपः प्रसादस्ते सोमः श्रीवत्सलक्षणः ॥ २५ ॥
त्वया लोकास्त्रयः क्रान्ताः पुराणे[4] विक्रमैस्त्रिभिः ॥ महेन्द्रश्च कृतो राजा बलिं बद्ध्वा महासुरम् ॥ २६ ॥
सीता लक्ष्मीर्भवान्विष्णुर्देवः कृष्णः प्रजापतिः ॥ वधार्थं रावणस्येह प्रविष्टो मानुषीं तनुम् ॥ २७ ॥
तदिदं नः कृतं कार्यं त्वया धर्मभृतां वर ॥ निहतो रावणो राम प्रहृष्टो दिवमाक्रम ॥ २८ ॥
अमोघं बलवीर्यं ते अमोघस्ते पराक्रमः ॥ अमोघं दर्शनं राम न च मोघः स्तवस्तव ॥ २९ ॥

मार्कण्डेयादिभिरिति शेषः ॥ २२ ॥ अथ 'अङ्गान्यन्या देवताः'इत्युक्तसर्वदेवाद्यात्मकत्वं दर्शयति—अहं त इत्यादिना ॥ हृदयं वक्षः । ब्रह्मणः परब्रह्मणः । ते देवा गात्रेषु स्थिताः रोमाणीव स्थिताः तद्वदविनाभूताः ॥२३॥ दिवा अहः । वेदाः संस्काराः निःश्वसितभूता इत्यर्थः । "तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदः "इत्यादि श्रुतेः । किं बहुना संग्रहेणोच्यत इत्याह—न तदस्ति विना त्वयेति । यत्त्वया विनाभूतं त्वदनन्तर्यामिकं । तन्नास्तीत्यर्थः ॥२४॥ एवं निषेधश्रुत्यर्थमुक्त्वा "सर्वं खल्विदं ब्रह्म, तत्त्वमसि"इत्यादिसामानाधिकरण्यश्रुत्यर्थमाह-गदिति ॥ सर्वं जगत् ते शरीरं तव नियमेन आधेयं विधेयं शेषभूतं चेत्यर्थः । इदमेव हि शरीरलक्षणं । एवं जगतस्त्वच्छरीरत्वाच्छरीरगतविशेषणानित्वद्विशेषणानीत्याह—स्थैर्यमिति । वसुधातलं वसुधातलस्थैर्यं । "काठिन्यवान्यो बिभर्ति तस्मै भूम्यात्मने नमः"इति विष्णुपुराणोक्तेः । अग्निः अग्नितापः । ते कोपः । सोमः सोमगतप्रसादः । ते प्रसादः त्वत्प्रसाद इत्यर्थः ॥ २५ ॥ त्वया त्रिविक्रमेण । पुराणे पूर्वकाले । लोकाक्रमणफलमाह—महेन्द्र इति । राजा कृतः । त्रैलोक्यस्येति शेषः ॥ २६ ॥ प्रयोजन- २७—२९

ति० हेराम त्रींल्लोकान्धारयंस्त्वंविराट् । नारायणोसीत्यर्थः । एतेन यतश्चाहमुत्पन्नइतिप्रश्नस्योत्तरंदत्तं । एवंदेहत्वमुपदिश्यदेहित्वमुपदिशति—**अहंतेहृदयमिति** । हेराम ते रामोपग्रहस्य तवहृदयं सर्वाधारभूतं आन्तरं त्वदात्मतत्वमहमेवज्ञानस्वरूपः । महाकाशइवघटाकाशस्य । तवजिह्वामन्निर्मिता । वाग्देवीसरस्वती । **स०** तेहृदयं प्रीतिपात्रं । हृदयमाश्रितइति । सरस्वती जिह्वा तदाश्रिता । देवी द्योतमाना । देवाः रोमाणि तत्रस्थाओषध्याद्यभिमानिनः । एवंगात्रेषुअवयवेषु देवाः वाय्वादयः । ब्रह्मणा मया ॥ २३ ॥ **स०** निमेषोन्मेषौ रात्रिर्दिनंच । स्मृतेतिपुराणप्रसिद्धिमाह ॥ वेदास्तवसंस्काराःसंस्क्रियन्तेलोकाएभिरितिसंस्काराः कर्तव्याकर्तव्यव्यापारव्यवस्थापकाः ॥ २४ ॥ **तनि०** त्वयालोकास्त्रयःक्रान्ताइति बलेःप्रतिग्रहीतेत्यर्थः । एतेन वामनावतारोव्यञ्जितः । विक्रमैःपादविन्यासैस्त्रिभिःक्रान्ताइति त्रिविक्रमावतारःकथितः । 'इदंविष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिदधेपदं' इतिश्रुतेः । पुराणे पूर्वकाले । महेन्द्रोराजाकृतः । बलिनापदान्निर्यासितइन्द्रः पुनस्त्वयाराजाकृतइत्यर्थः ॥ २६ ॥ **तनि०** भगवदवतारेषुलक्ष्म्याअनुवृत्तिमाह—सीतेति । कृष्णः भविष्यत्कृष्णावतारश्चत्वमेवेत्यर्थः । प्रजापतिः प्रजापतिशब्दवाच्यस्त्वमेव । अवतारप्रयोजनमाह—वधार्थमिति । मानुषीं मनुष्यसंस्थानरूपां । तनुं अप्राकृतशरीरं । **स०** प्रजापतिः सर्वप्रजापालकः कृष्णः प्रलयेसर्वंजगत्स्वस्मिन्कर्षतीतितन्नामकोविष्णुर्देवोभगवान् । "कृष्णोमुक्तैरिज्यते" इतिमूलरूपेपिकृष्णशब्दप्रयोगात् । मानुषींतनुं कौसल्यादेहं । भगवद्देहस्यचिदानन्दमात्रत्वस्य[illegible]

[illegible] आहकामुष्मिकसकलफलसाधनं । तवसंस्तवः रामनारायणेत्येवंरूपः अमोघः सकलेष्टदः । येचत्वयिभक्तिमन्तः सोहमेवेतिगौणवृत्त्यात्वदुपासकाः तवाहमितिवोपासकाः तेप्यमोघं संसारमार्गमतिक्रान्ताः सत्यसंकल्पत्वादिमन्तःसन्तोमल्लोकप्राप्तिरूपामोघफलाभविष्यन्ति । किंपुनर्येसर्वात्मनात्वदभेदध्यानवन्त इत्यर्थः ॥ २९ ॥

[पा०] १ ठ. ब्रह्मणा. २ ड. झ. ट. रुन्मेषोदिवसस्तथा. ३ ङ. झ. नैतदस्ति. ४ ख. घ. ङ. झ. ट. पुराखैर्विक्रमैः.

अमोघास्ते भविष्यन्ति भक्तिमन्तश्च ये नराः ॥ ३० ॥
ये त्वां देवं ध्रुवं भक्ताः पुराणं पुरुषोत्तमम् ॥ प्राप्नुवन्ति सदा कामानिह लोके परत्र च ॥ ३१ ॥
इममार्षं स्तवं नित्यमितिहासं पुरातनम् ॥ ये नराः कीर्तयिष्यन्ति नास्ति तेषां पराभवः ॥ ३२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२० ॥

एकविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२१ ॥

मूर्तीभूय सीतायाः स्वाङ्कारोपणपूर्वकंकुण्डादुद्गतेनाग्निना रामंप्रति सीतायानिर्दोषत्वोद्घोषणेन तत्स्वीकारचोदना ॥ १ ॥
रामेणापि सीतायाअदोषत्वोत्कीर्तनपूर्वकमग्निप्रवेशोपेक्षणस्य लोकापवादपरिजिहीर्षामूलकत्वोक्त्या तत्स्वीकारः ॥ २ ॥

एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं पितामहसमीरितम् ॥ अङ्केनादाय वैदेहीमुत्पपात विभावसुः ॥ १ ॥
स विधूय चितां तां तु वैदेहीं हव्यवाहनः ॥ उत्तस्थौ मूर्तिमानाशु गृहीत्वा जनकात्मजाम् ॥ २ ॥
तरुणादित्यसंकाशां तप्तकाञ्चनभूषणाम् ॥ रक्ताम्बरधरां बालां नीलकुञ्चितमूर्धजाम् ॥ ३ ॥
अक्लिष्टमाल्याभरणां तथारूपां मनस्विनीम् ॥ ददौ रामाय वैदेहीमङ्के कृत्वा विभावसुः ॥ ४ ॥
अब्रवीच्च तदा रामं साक्षी लोकस्य पावकः ॥ ५ ॥

अमोघा इत्यर्धं ॥ अमोघाः अप्रतिबद्धफलाः ये त्वयि भक्तिमन्तः ते अविलम्बेन फलमभिमतं लभन्त इति इदं चावतारस्यैकं प्रयोजनं ॥ ३० ॥ इदमेव विवृणोति—य इति ॥ त्वामुद्दिश्येति शेषः । अनेन सर्वस्मादपि तपःप्रभृतेः रामभक्तिरेव परो धर्म इत्युक्तं । काम्यन्त इति कामाः भोगोपकरणानि । इह लोके परत्र च प्राप्नुवन्ति । सदेत्यनेन यावच्छरीरपातमत्र भोगान् भुक्त्वा शरीरावसाने परलोके सर्वान्कामान्प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ये रामभक्तिं कर्तुमदक्षास्तेषामिदं स्तोत्रमेव तादृशफलप्रदमित्याह— इममिति ॥ ऋषिः वेदः तत्संबन्ध्यार्षं । अतएव पुरातनं । पराभवः पुनरावृत्तिः ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२० ॥

विभावसुः अग्निः ॥ १ ॥ विधूय चितां शिथिलीकृत्य । मूर्तिमान् मनुष्यविग्रहवान् ॥ २ ॥ तरुणादित्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ तथारूपां प्रवेशकालिकरूपवतीं । मनस्विनीं प्रसन्नमनस्कामित्यर्थः ।

ति० इदानींतत्परैतत्स्तोत्रपाठफलमुपदिशति—**इममिति** । ऋषिर्वेदः । तदुक्तसगुणनिर्गुणब्रह्मविद्याप्रतिपादकत्वात् । एवंभूतं ब्रह्मविद्यास्तवं येकीर्तयिष्यन्ति तेषांपराभवः परैः इहामुत्रलोकशत्रुभिःपुत्रदारादिभिःपापैश्चाभिभवःआक्रमणं नास्ति नभविष्यतिच ॥ **स०** ऋषिः वेदद्रष्टा । तद्दृष्टत्वादार्षोवेदः । तत्तुल्यंस्तवंस्तोत्रं । इतिहासं अनादिसिद्धकथाविषयत्वात् । पराभवः बाह्याभ्यन्तरशत्रुतिरस्करणंनास्ति ॥ ३२ ॥ इतिविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२० ॥

ति० पितामहसमीरितं शुभं परमशोभनं । निजब्रह्मत्वप्रतिपादकंवाक्यं । श्रुत्वा ध्यात्वाचप्रसन्नतयाऽवस्थानकालेइतिशेषः । अङ्केनादाय 'रयिंचपुत्रांश्चादादग्निर्मह्यं'इतिश्रुत्यर्थमपरोक्षमेवसंपादयन्नित्यर्थः ॥ **स०** शुभं स्वाभिलषितसीतारघुवरसंयोगसाधनत्वात् । अङ्केन आरोपितकलंकेनपतितांसीतां आदाय स्वयंस्वीकृत्य । अङ्केनस्वदक्षिणोत्सङ्गेनआदाय । तस्यपुत्रीभागत्वात् । यथोक्तं 'भागोहिदक्षोदुहितुःस्नुषायाः'इति । अग्निपातानन्तरंजीवनेऽग्निजातत्वप्राप्त्यातत्पुत्रीत्वस्योचितत्वात् । अन्यथाअङ्केनेतिव्यर्थं । विभावसुरग्निः ॥ १ ॥ **स०** मूर्तिमान्'चत्वारिश्रृङ्गात्रयोअस्यपादाः'इत्याद्युक्तलक्षणशरीरवान् ॥ २ ॥ **स०** रक्तांबरधरां पूर्वविद्यमानपीतवस्त्रंविसर्जयित्वाविभीषणेनदत्तरक्तवस्त्रधरां ॥ ३ ॥ **स०** हेराम यापूर्वंरावणहरणकालेमयि प्रविश्यकैलासंगता सैषातेत्वदीयानिजपत्नी । अस्यांपापंत्वच्छङ्कितंनविद्यते । अत्रयद्वक्तव्यंतत्सर्वमरण्यकाण्डव्याख्यायांकूर्मपुराणाद्युदाहरणेनोक्तंपुरस्तात् ॥ **ति०** तदा दानसमये । लोकस्य मनोवाक्कायैर्लौकिककृतपुण्यपापकर्मणः । साक्षी साक्षाद्द्रष्टा । सर्वदेहान्तर्वैश्वानरात्मनानित्यप्रतिष्ठितत्वादितिभावः । एषा या मयिरावणहरणकालेप्रविष्टासैव । एवंहिकूर्मपुराणानुसारेणव्याख्यातं । तच्चप्राङ्नि-

[पा०] १ क. ख. घ.—ट. विधूयाथ. २ क. शुक्लांबर. ३ ङ. झ. ट. तथारूपामनिन्दितां.

एषा ते राम वैदेही पापमस्यां न विद्यते ॥ ६ ॥
नैव वाचा न मनसा नानुध्यानान्न चक्षुषा ॥ सुवृत्ता वृत्तशौण्डीर न त्वामतिचचार ह ॥ ७ ॥
रावणेनापनीतैषा वीर्योत्सिक्तेन रक्षसा ॥ त्वया विरहिता दीना विवशा निर्जनाद्वनात् ॥ ८ ॥
रुद्धा चान्तःपुरे गुप्ता त्वच्चित्ता त्वत्परायणा ॥ रक्षिता राक्षसीसंघैर्विकृतैर्घोरदर्शनैः ॥ ९ ॥
प्रलोभ्यमाना विविधं भर्त्स्यमाना च मैथिली ॥ नाचिन्तयत तद्रक्षस्त्वद्गतेनान्तरात्मना ॥ १० ॥
विशुद्धभावां निष्पापां प्रतिगृह्णीष्व राघव ॥ न किंचिदभिधातव्यमहमाज्ञापयामि ते ॥ ११ ॥
ततः प्रीतमना रामः श्रुत्वैतद्वदतां वरः ॥ दध्यौ मुहूर्तं धर्मात्मा बाष्पव्याकुललोचनः ॥ १२ ॥
एवमुक्तो महातेजा द्युतिमान्दृढविक्रमः ॥ अब्रवीत्रिदशश्रेष्ठं रामो धर्मभृतां वरः ॥ १३ ॥
अवश्यं त्रिषु लोकेषु न सीता पापमर्हति ॥ दीर्घकालोषिता हीयं रावणान्तःपुरे शुभा ॥ १४ ॥
बालिशः खलु कामात्मा रामो दशरथात्मजः ॥ इति वक्ष्यन्ति मां सन्तो जानकीमविशोध्य हि ॥ १५ ॥
अनन्यहृदयां भक्तां मच्चित्तपरिवर्तिनीम् ॥ अहमप्यवगच्छामि मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ १६ ॥
प्रत्ययार्थं तु लोकानां त्रयाणां सत्यसंश्रयः ॥ उपेक्षे चापि वैदेहीं प्रविशन्तीं हुताशनम् ॥ १७ ॥
इमामपि विशालाक्षीं रक्षितां स्वेन तेजसा ॥ रावणो नातिवर्तेत वेलामिव महोदधिः ॥ १८ ॥
न हि शक्तः स दुष्टात्मा मनसाऽपि हि मैथिलीम् ॥ प्रधर्षयितुमप्राप्तां दीप्तामग्निशिखामिव ॥ १९ ॥

अङ्के कृत्वा अङ्केनादायेत्यर्थः ॥ ३—५ ॥ एषा या पूर्वं मयि प्रविष्टा सैषेत्यर्थः । एतेन मायासीताग्निं प्रविष्टा साक्षात्सीताग्निना दत्तेति प्रत्युक्तं । ते त्वदीयेत्यर्थः । एनां परिगृह्णाणेति शेषः ॥ ६ ॥ पापाभावमेवोपपादयति—नैवेत्यादिना ॥ अनुध्यानात् संकल्पात् । अत्यन्ताभिमतां देवीं निर्दोषां जानन्नपि स्ववृत्तावद्यत्वपरिहारार्थं वह्निं प्रावेशयदिति संतोषातिशयाद्वृत्तशौण्डीरेति संबोधनं ॥ ७ ॥ एतत्संमतिं विना कथं रावणः समानीतवानित्यत्राह—रावणेनेत्यादि ॥ ८ ॥ विवशा नीतेत्यत्र लिङ्गं दर्शयति—रुद्धेति ॥ त्वयि चित्तं यस्याः सा त्वच्चित्ता । त्वमेव परायणमुत्तमगतिर्यस्याः सा त्वत्परायणा ॥ ९—१० ॥ विशुद्धभावां विशुद्धहृदयां । अभिधातव्यं मद्वचनस्योत्तरमिति शेषः ॥ ११ ॥ दध्यौ न वृथैव सीता त्यक्तेत्यचिन्तयत् ॥ १२—१३ ॥ वस्तुतो निर्दोषत्वेपि अपवादोस्तीत्याह—अवश्यमिति ॥ १४ ॥ अपवादपरिहारार्थमयं मम प्रयत्न इत्याह—बालिश इति ॥ अविशोध्येति । परिग्रह इति शेषः ॥ १५ ॥ अनन्यहृदयां मय्येव सक्तहृदयां । मच्चित्तपरिवर्तिनीं मच्चित्तानुवर्तिनीं । त्यक्तस्वव्यापारामित्यर्थः । जनकात्मजामिति हेतुगर्भविशेषणं । जनकपुत्र्याः किमाचारसंपत्तिर्वक्तव्येति भावः ॥ १६ ॥ तर्हि किमर्थमुपेक्षितवानसीत्यत्राह—प्रत्ययार्थमिति ॥ प्रत्ययार्थं विश्वासजननार्थमित्यर्थः । सत्यसंश्रयः सत्यैकाश्रयः । यथावद्वृत्तप्रवर्तनाकाङ्क्षीत्यर्थः ॥ १७ ॥ एतादृशसुन्दरीं रावणः कथं नैक्षतेत्यत्राह—इमामपीति ॥ १८ ॥ दृष्टान्तान्तरमाह—न हीति ॥ अप्राप्तां प्रधर्षणानर्हां ॥ १९ ॥

रूपितं । पापं रावणस्पर्शरूपमपि ॥ ५—६ ॥ ति० तद्रक्षोनाचिन्तयत नागणयत । तत्रहेतुरन्तरात्मनस्त्वद्गतत्वं । एवंचयत्प्रतिबिंबस्याप्येवंव्यवस्था तद्बिंबस्यशुद्धत्वेकिंवक्तव्यमितिध्वनिः ॥ १० ॥ ति० नाकिंचिदिति । मन्नियोगानन्तरंप्रतिग्राह्यानवेतिसन्देहोनगृह्णामीतिनिषेधश्चनकर्तव्यइत्यर्थः । कुतएवंतत्राह—आज्ञापयामितइति । एवमुक्तिस्तुरामेणस्वस्वरूपाज्ञाननटनात्तदनुसारेणरुद्रमूर्तेर्भगवतोग्नेरपीतिमन्तव्यं ॥ ११ ॥ ति० मच्चित्तपरिरक्षिणीं मद्गतचित्तत्वेनात्मनोदोषपरिरक्षिणीं । स० मच्चित्तपरिरक्षिणीं मन्मनोनुकूलां ॥ १६ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ञ. ट. नैवबुद्ध्यानचक्षुषा. २ ङ. झ. ञ. वृत्तशौटीर्यैनत्वामत्यचरच्छुभा. ३ ग. च. छ. ञ. निर्जनेवने. ङ. झ. निर्जनेसति. ४ ङ. झ. ट. राक्षसीभिश्चघोराभिर्घोरबुद्धिभिः. ५ ङ. झ. गृह्णीष्वमैथिलीं. ६ क. ख. ङ. च. छ. झ. ट. सीतापावनमर्हति. ७ ख. ट. सीतांमच्चित्तपरिरक्षिणी. ८ ञ. कर्मणा.

नेयमर्हति चैश्वर्यं रावणान्तःपुरे शुभा ॥ अनन्या हि मया सीता भास्करेण प्रभा यथा ॥ २० ॥
विशुद्धा त्रिषु लोकेषु मैथिली जनकात्मजा ॥ न हि हातुमियं शक्या कीर्तिरात्मवता यथा ॥२१॥
अवश्यं तु मया कार्यं सर्वेषां वो वचः शुभम् ॥ स्निग्धानां लोकमान्यानामेवं च ब्रुवतां हितम् ॥२२॥
इतीदमुक्त्वा विदितं महाबलैः प्रशस्यमानः स्वकृतेन कर्मणा ॥
समेत्य रामः प्रियया महाबलः सुखं सुखार्होऽनुबभूव राघवः ॥ २३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१२१॥

द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२२ ॥

महेश्वरेण रामप्रशंसनपूर्वकंतंप्रतिविमानस्थदशरथप्रशंसनेन तन्नमनचोदना ॥ १ ॥ दशरथेन स्वप्रणामिनोरामस्याङ्कारोपणेन सप्रशंसनपरिष्वङ्गमाशीर्वचनम् ॥ २ ॥ तथा रामप्रार्थनया कैकेयीशापापवदनपूर्वकं सीतालक्ष्मणौप्रति सप्रशंसनं रामसेवानुशासनेनस्वर्गगमनम् ॥ ३ ॥

एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं राघवेण सुभाषितम् ॥ इदं शुभतरं वाक्यं व्याजहार महेश्वरः ॥ १ ॥
पुष्कराक्ष महाबाहो महावक्षः परन्तप ॥ दिष्ट्या कृतमिदं कर्म त्वया शस्त्रभृतांवर ॥ २ ॥
दिष्ट्या सर्वस्य लोकस्य प्रवृद्धं दारुणं तमः ॥ अपावृत्तं त्वया संख्ये राम रावणजं भयम् ॥ ३ ॥
आश्वास्य भरतं दीनं कौसल्यां च यशस्विनीम् ॥ कैकेयीं च सुमित्रां च दृष्ट्वा लक्ष्मणमातरम् ॥ ४ ॥

तथाप्येषा तादृशमैश्वर्यं कथं जह्यात्तत्राह—नेयमिति। रावणैश्वर्यं नेयमर्हति किंतु ममैश्वर्यमर्हतीत्यर्थः। तत्र हेतुमाह—अनन्येति। मया अनन्या अभिन्ना। अविनाभूतेति यावत् ॥ २० ॥ अहमपि तया अनन्य इत्याह—विशुद्धेति ॥ २१ ॥ सीतापरिग्रहे भवद्वचनं तु प्रधानहेतुरित्याह—अवश्यमिति॥ वचनकरणे स्नेहः सर्वपूज्यत्वं हितोपदेष्टृत्वं च हेतुरित्यर्थः ॥ २२ ॥ विदितं स्वेन विदितं। इदं उक्तं वचनं। उक्त्वा स्वकृतेन कर्मणा करणेन महाबलैः कर्तृभिः प्रशस्यमानः प्रियया समेत्य सीतां स्वसमीपमानीयेत्यर्थः ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२१ ॥

देवकार्यस्य कृतत्वात्त्रिदिवमाक्रमेति ब्रह्मणोक्तत्वाल्लोके धर्मसंस्थापनपरं रामहृदयं जानन् रुद्रस्तदनुमन्यते—एतच्छ्रुत्वेत्यादि ॥ १ ॥ पुष्कराक्ष पुण्डरीकाक्ष। अनेन तस्य "यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी, पुरुषः पुण्डरीकाक्ष" इति श्रुतिस्मृतिभ्यामुदीरितस्य परब्रह्मासाधारणचिह्नस्य रामे रुद्रेण प्रतिपादनाद्रामत्वेनावतीर्णो विष्णुरेव वेदान्तवेद्यं परब्रह्मेत्युक्तं । श्रीनिवासत्वेन महावक्षस्त्वं । दिष्ट्या भाग्येन। अस्माकमिति शेषः ॥ २ ॥ उक्तमेव विवृणोति—दिष्ट्येति॥ सर्वस्य लोकस्य रावणजं भयमेव प्रवृद्धं तमः अपावृत्तं निरस्तं ॥ ३ ॥ आश्वास्येत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ यशस्विनीमिति कैकेयीविशेषणं। तन्मूलत्वाद्रावणवधस्य तस्या यशस्वित्वं। लक्ष्मणमातरमित्यनेन सा लक्ष्मणस्नेहाद्विशेषतो वन्द्येति

ति० वैक्लब्यं कातर्यपीडां। अनन्याहीति। 'अर्धोवाएषआत्मनोयत्पत्नी' इतिश्रुतेः ॥ शक्तिशक्तिमतोरभेदाच्च। अनेनाग्निदत्तायारावणस्पर्शाद्यभावःस्पष्टमेवोक्तः ॥ २० ॥ इत्येकविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२१ ॥

ति० एतद्वाक्यंश्रुत्वा युष्मदाज्ञयासीतामङ्गीकरोम्येवेत्युक्तंवाक्यंश्रुत्वा। ततः सीताग्रहणनियोगानुष्ठानानन्तरं ॥ **स०** अनुभाषितं स्ववचनमनुसृत्यभाषितं। ततः तदनन्तरं। शुभतरं रामवाक्यस्यशुभत्वोक्तेः तद्व्युत्पादकवाक्येनप्रकृतोपयोगिनाऽतिशुभेनभवितव्यमितिशुभतरमित्युक्तमितिभावः ॥ १ ॥ **स०** दीनं पितृनाशेन त्वददर्शनेन च। कैकेयींचाश्वास्य अनेन रामप्रा-

[पा०] १ ङ. झ. वैक्लब्यं. २ ङ. झ. ट. भास्करस्य. ३ ङ. झ. ट. नविहातुंमयाशक्या. ४ ख. घ. ङ. झ. ञ. ट. वचोहितं. ५ ग. घ. लोकपालानामेवं. ६ ङ. झ. ट. इत्येवमुक्त्वाविजयीमहाबलः. ख. इत्येवमुक्त्वावचनंमहाबलं. ७ ङ. च. छ. झ. ट. राघवेणानुभाषितं. ८ ङ. च. छ. झ. ट. ततःशुभतरं. ९ ख. ङ. च. छ. झ. ट. धर्मभृतांवर.

प्राप्य राज्यमयोध्यायां नन्दयित्वा सुहृज्जनम् ॥ इक्ष्वाकूणां कुले वंशं स्थापयित्वा महाबल ॥ ५ ॥
इष्ट्वा तुरगमेधेन प्राप्य चानुत्तमं यशः ॥ ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा त्रिदिवं गन्तुमर्हसि ॥ ६ ॥
एष राजा विमानस्थः पिता दशरथस्तव ॥ काकुत्स्थ मानुषे लोके गुरुस्तव महायशाः ॥ ७ ॥
इन्द्रलोकं गतः श्रीमांस्त्वया पुत्रेण तारितः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा त्वमेनमभिवादय ॥ ८ ॥
महादेववचः श्रुत्वा काकुत्स्थः सहलक्ष्मणः ॥ विमानशिखरस्थस्य प्रणाममकरोत्पितुः ॥ ९ ॥
दीप्यमानं स्वया लक्ष्म्या विरजोम्बरधारिणम् ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा ददर्श पितरं विभुः ॥१०॥
हर्षेण महताऽऽविष्टो विमानस्थो महीपतिः ॥ प्राणैः प्रियतरं दृष्ट्वा पुत्रं दशरथस्तदा ॥ ११ ॥
आरोप्याङ्कं महाबाहुर्वरासनगतः प्रभुः ॥ बाहुभ्यां संपरिष्वज्य ततो वाक्यं समाददे ॥ १२ ॥
न मे स्वर्गो बहुमतः संमानश्च सुरर्षिभिः ॥ त्वया राम विहीनस्य सत्यं प्रतिशृणोमि ते ॥ १३ ॥
अद्य त्वां निहतामित्रं दृष्ट्वा संपूर्णमानसम् ॥ निस्तीर्णवनवासं च प्रीतिरासीत्परा मम ॥ १४ ॥
कैकेय्या यानि चोक्तानि वाक्यानि वदतां वर ॥ तव प्रव्राजनार्थानि स्थितानि हृदये मम ॥१५॥
त्वां तु दृष्ट्वा कुशलिनं परिष्वज्य सलक्ष्मणम् ॥ अद्य दुःखाद्विमुक्तोसि नीहारादिव भास्करः ॥१६॥
तारितोहं त्वया पुत्र सुपुत्रेण महात्मना ॥ अष्टावक्रेण धर्मात्मा तारितो ब्राह्मणो यथा ॥ १७ ॥

त्युक्तं । अयोध्यायां सुहृज्जनं नन्दयित्वेत्यन्वयः । वंशं पुत्रपौत्रादिपरम्परां । इक्ष्वाकूणां कुले इक्ष्वाकुकुलनिमित्तं । स्थापयित्वा । प्राप्य चानुत्तमं यश इति तुरगमेधफलोक्तिः । आश्वास्येत्यादिना "दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । वत्स्यामि मानुषे लोके" इत्यवतारात्पूर्वं तत्कृतां प्रतिज्ञामनुसृत्यरुद्रेणोक्तं ॥४—६ ॥ एष इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ देवदेहपरिग्रहेणापरिज्ञायमानत्वात् पुरस्थितोप्येष इत्यङ्गुल्या निर्दिश्यते । मानुषेलोके गुरुरित्यनेन, "पिता पुत्रेण पितृमान् योनियोनौ" इति श्रुतिरुपबृंहिता ॥ ७—१० ॥ हर्षेणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ पुत्रं रामं ॥ ११—१२ ॥ सुरर्षिभिः संमानः देवर्षिभिः संमानोपि ॥ १३—१४ ॥ हृदये स्थितानि । न विस्मरामीत्यर्थः । तेन दुःखितोभूवमिति सूचितं ॥ १५ ॥ सलक्ष्मणमित्यनेन द्वितीयपरिष्वङ्गे लक्ष्मणोपि विषयीकृत इत्युच्यते ॥ १६ ॥ तारितोहं त्विति ॥ कहोलो नाम ऋषिरष्टावक्रेण तारित इतीयं कथा भार-

वण्यस्येवतदमात्सर्यस्यचनिस्सीमतयास्वानुभूतत्वेनैतदाश्वासनाशंसनंनमुधामाधवस्तनुयादितिद्योतयति ॥ ४ ॥ **ति०** तुरगमेधेनेष्ट्वा भगवन्तंप्रजापतिमितिशेषः । अनुत्तमंयशः 'महद्यशः' इत्यादिकंप्रजापतिनाम । 'तस्यनाममहद्यशः' इतिश्रुतेः । अश्वमेधफलंचतत्प्राप्तिरेव । 'प्रजापतिवाएषईप्सतीत्याहुः, योश्वमेधेनयजते' इतिश्रुतेरितिकतकः । त्रिदिवं भूस्स्वःपदापेक्षया तृतीयंदिवंब्रह्मलोकं ॥ **स०** तुरगमेधेन अश्वमेधेन । इष्ट्वा संपूज्य । स्वात्मानमितिशेषः । अनुत्तमं महत् । यशः कीर्तिविशेषं । 'दिक्षुयानाद्यशःप्रोक्तं' इतिच्छान्दोग्यभाष्योक्तेः । प्राप्य त्रिदिवं श्वेतद्वीपानन्तासनवैकुण्ठाख्यप्रकाशमानलोकत्रयं । अनुत्तमं यशः तन्नामकंप्रजापति स्वमेवेष्ट्वा हेप्राप्य सर्वैःसर्वकर्मभिःप्राप्यराम । शिष्टमविशिष्टं । 'तस्यनाममहद्यशः'—'प्रजापतिवाएषईप्सतियोश्वमेधेनयजते' इतिश्रुतिभ्यां ॥ ६ ॥ **स०** मानुषेलोके लीलागृहीतमानुषदेहविषये । तवपिता । मानुषेलोके मनुष्यलोकइतिवा । किंचिद्व्यत्यस्ताकारतयाएषइत्यङ्गुल्यानिर्देशइतिज्ञेयं । गुरुस्तवेतिरामसंबोधनं । गुरुस्तव ब्रह्मादिमहाजनस्तुत्य । एतेननगुर्विति तवेतिचाधिकमितिमन्तव्यं । गुरुस्तवमहायशाइतिदशरथविशेषणंवा । गुरुस्तवेषु बहुभिःस्तुतेषुमहायशाः तदपेक्षयाऽतियशस्वीतिवा । 'जनिताचोपनेताचयश्चविद्याप्रयच्छति । अन्नदाताभयत्राताच पञ्चैतेपितरःस्मृताः' इतिगुरुत्वस्यपितृपदार्थतानतिरेकात् ॥ ७॥ **स०** सुरर्षभैःसमानः बहुमानसहितोपियोऽहं तस्यमेस्वर्गोनबहुमतः ॥ १३ ॥ **स०** अष्टावक्रेण तन्नामकपुत्रेण । जनकसभायांस्वपितृपराजयकारिणंबन्दिनंजित्वाकहोलोब्राह्मणः तन्नामकोष्टावक्रपितायथातारितस्तथा । तदुक्तं भारतेवनपर्वणि—'कहोलउवाच । इत्यर्थमिच्छन्तिसुताञ्जना जनक कर्मणा । यदहंनाशकंकर्तुंतत्पुत्रःकृतवान्मम । ' इति ॥१७॥

[पा०] १ ख. ग. ङ. छ. झ. ट. मयोध्यांच. २ ङ. च. छ. झ. ट. आरोप्याङ्के. ३ घ. महाबुद्धिर्वरा. ४ ख. ग. ङ. छ. झ. ञ. ट. समानश्चसुरर्षभैः. ५ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. कहोलोब्राह्मणोयथा.

इदानीं तु विजानामि यथा सौम्य सुरेश्वरैः ॥ वधार्थं [1]रावणस्येदं विहितं पुरुषोत्तम ॥ १८ ॥
सिद्धार्था खलु कौसल्या या त्वां राम गृहं गतम् ॥ वनान्निवृत्तं संहृष्टा [2]द्रक्ष्यत्यरिनिषूदन ॥१९॥
सिद्धार्थाः खलु ते राम नरा ये त्वां पुरीं गतम् ॥ जलार्द्र[3]मभिषिक्तं च द्रक्ष्यन्ति वसुधाधिपम् ॥२०॥
अनुरक्तेन बलिना शुचिना [4]धर्मचारिणा ॥ इच्छामि त्वामहं द्रष्टुं भरतेन समागतम् ॥ २१ ॥
चतुर्दश समाः सौम्य वने निर्यापितास्त्वया ॥ वसता सीतया सार्धं लक्ष्[5]मणेन च धीमता ॥ २२॥
नि[6]र्वृत्तवनवासोसि प्रतिज्ञा सफला कृता ॥ रावणं च रणे हत्वा देवास्ते परितोषिताः ॥ २३ ॥
कृतं कर्म यशः श्लाघ्यं प्राप्तं ते शत्रुसूदन ॥ भ्रातृभिः सह राज्यस्थो दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥
इति ब्रुवाणं राजानं रामः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ २४ ॥
कुरु प्रसादं धर्मज्ञ कैकेय्या भरतस्य च ॥ सपुत्रां त्वां त्यजामीति यदुक्ता केकयी त्वया ॥ २५ ॥
स शापः केकयीं घोरः सपुत्रां न स्पृशेत्प्रभो ॥ २६ ॥
स तथेति महाराजो राममुक्त्वा कृताञ्जलिम् ॥ लक्ष्मणं च परिष्वज्य पुनर्वा[7]क्यमुवाच ह ॥२७॥
रामं शुश्रूषता भक्त्या वैदेह्या सह सीतया ॥ कृता मम महाप्रीतिः प्राप्तं धर्मफलं च ते ॥ २८ ॥
धर्मं प्राप्स्यसि धर्मज्ञ यशश्च विपुलं भुवि ॥ रामे प्रसन्ने स्वर्गं च महिमानं [8]तथैव च ॥ २९ ॥
रामं शुश्रूष भद्रं ते सुमित्रानन्दवर्धन ॥ रामः सर्वस्य लोकस्य [9]शुभेष्वभिरतः सदा ॥ ३० ॥
एते सेन्द्रास्त्रयो लोकाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ [10]अभिगम्य म[11]हात्मानमर्चन्ति पुरुषोत्तमम् ॥ ३१ ॥
एतत्तदुक्त[12]मव्यक्तमक्षरं ब्र[13]ह्म निर्मितम् ॥ देवानां हृदयं सौम्य गुह्यं रामः परन्तपः ॥ ३२ ॥

तोक्ता ॥१७॥ रावणस्य वधार्थं सुरेश्वरैरिदमभिषेकविघ्नादिकं कर्म यथा विहितं तथा इदानीमेव जानामि। पुरुषोत्तमेत्यनेन भवान्विष्णुरेव रावणवधार्थं मनुष्यत्वंगत इत्युच्यते ॥१८॥ सिद्धार्था कृतार्था। मम स्वर्गसुखादपि तस्याः सुखमधिकमिति भावः॥१९—२०॥ अनुरक्तेनेति ॥ अवश्यं राम भरतं प्राप्नुहीति भावः ॥ २१—२४ ॥ कैकेय्या भरतस्य च कैकेय्यां भरते चेत्यर्थः । संबन्धसामान्ये षष्ठी । यस्मादुक्ता तस्मात् प्रसादं कुर्विति संबन्धः ॥ २५ ॥ स शाप इत्यर्धमेकं वाक्यं ॥ शापः संबन्धविच्छेदरूपः ॥ २६—२७ ॥ सीतया सह रामं शुश्रूषतेत्यन्वयः ॥ २८ ॥ स्वर्गं सुखं । लक्ष्मणस्यापि विष्णववतारत्वं न जानाति दशरथः । महिमानं महत्त्वं ॥ २९–३०॥ रामस्य सर्वोत्तमत्वं शिष्टाचारेण दर्शयति—एत इति । अर्चन्तीतिणिजभाव आर्षः । एत इति हस्तनिर्देशेन रुद्रोप्यन्तर्गतः ॥ ३१ ॥ देवानां हृदयं सर्वदेवान्तर्यामी । वेदानामिति पाठे वेदतात्पर्यभूतं । उभयथाप्यग्नीन्द्रादिरूपेण सर्वकर्मसमाराध्यमित्यर्थः । गुह्यं साक्षादुपनिषद्वेद्यं । अव्यक्तं भक्तिशून्यैर्दुर्ज्ञेयं । अक्षरं षड्भावविकाररहितं । तदेतत् ब्रह्म रामः रामरूपेण निर्मितं । रामरूपेणावतीर्णं । इति उक्तं । ब्रह्मादिभि·

ति० पिहितं पुरुषोत्तमं आच्छादितं । मत्पुत्रत्वेनेतिशेषः ॥ १८ ॥ **स०** रामेप्रसन्ने ‘ किमलभ्यंभगवतिप्रसन्नेश्रीनिकेतने ’ इत्यादेः ॥ २९ ॥ **ति०** एतत् रामरूपंवस्तु । तज्जानीहीतिशेषः । यद्देवानांहृदयमुक्तं ‘ देवानांहृदयंब्रह्मान्वविन्दत् ’ इतिश्रुत्यादेवहृदयत्वेनोपदिष्टं । तथादेवानांगुह्यं । ‘ एतद्वैमहोपनिषदंदेवानांगुह्यं ’ इतिश्रुत्यादेवगुह्यत्वेनोपदिष्टं । ब्रह्मसंमितं ब्रह्मणा ‘ अन्तरस्मिन्निमेलोकाः ’ इत्यादिश्रुत्याप्रतिपादितं । अक्षरं अशेषजगत्कारणतयानित्यंयद्ब्रह्मास्तिब्रह्मशब्दतन्त्रे ॥ ३२ ॥ **ति०**

[पा०] १ ङ. छ. झ. ञ. ट. रावणस्येहपिहितंपुरुषोत्तमं. ख. रावणस्येहप्रापितंपुरुषोत्तमं. २ क.—ञ. द्रक्ष्यतेशत्रुसूदन. ट. द्रक्ष्यतेशत्रुसूदनं. ३ ङ. ट. राज्येनैवाभिषिक्तंच. झ. राज्येचैवाभिषिक्तंचद्रक्ष्यन्ते. ४ ङ. ब्रह्मचारिणा. ५ ङ. झ. ट. मत्प्रीत्यालक्ष्मणेनच. ६ घ. निवृत्तवनवासश्च. ७ ग. वाक्यमभाषत. ८ ङ. ञ. ट. तथोत्तमं. झ. तथोत्तरं. ९ ङ. झ. ट. हितेष्वभिरतः. छ. ञ. सुखेष्वभिरतः. १० ङ. झ. ञ. अभिवाद्य. ११ घ. महात्मानंस्तुवन्ति. १२ ख. ग. घ. छ. ञ. मव्यग्रं. १३ ङ. झ. ञ. ट. ब्रह्मसंमितं.

अवाप्तं धर्मचरणं यशश्च विपुलं त्वया ॥ रामं शुश्रूषता भक्त्या वैदेह्या सह सीतया ॥ ३३
स तथोक्त्वा महाबाहुर्लक्ष्मणं प्राञ्जलिं स्थितम् ॥ उवाच राजा धर्मात्मा वैदेहीं वचनं शुभम् ॥३४॥
कर्तव्यो न तु वैदेहि मन्युस्त्यागमिमं प्रति ॥ रामेण त्वद्विशुद्ध्यर्थं कृतमेतद्धितैषिणा ॥ ३५ ॥
[सुदुष्करमिदं पुत्रि तव चारित्रलक्षणम् । कृतं यत्तेऽन्यनारीणां यशो ह्यभिभविष्यति] ॥ ३६ ॥
न त्वं सुभ्रु समाधेया पतिशुश्रूषणं प्रति ॥ अवश्यं तु मया वाच्यमेष ते दैवतं परम् ॥ ३७ ॥
इति प्रतिसमादिश्य पुत्रौ सीतां तथा स्नुषाम् ॥ इन्द्रलोकं विमानेन ययौ दशरथो ज्वलन् ॥३८॥

[विमानमास्थाय महानुभावः श्रिया च संहृष्टतनुर्नृपोत्तमः ॥
आमन्त्र्य पुत्रौ सह सीतया च जगाम देवप्रवरस्य लोकम् ॥ ३९ ॥]

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२२ ॥

त्रयोविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२३ ॥

इन्द्रेण रामप्रार्थनयातंप्रति मृतविकलाङ्गवानरगणानांपुनर्जीवनावैकल्यस्वालयवर्तिसरित्तरुसार्वकालिकसलिलफलसमृद्धिसंभवरूपवरदानपूर्वकं सुरगणैः सहस्वर्गगमनम् ॥ १ ॥ रामेण सुरपतिसमुज्जीविताविकलवानरनिकरैः सह हर्षाधिगमः ॥ २ ॥

प्रतियाते तु काकुत्स्थे महेन्द्रः पाकशासनः ॥ अब्रवीत्परमप्रीतो राघवं प्राञ्जलिं स्थितम् ॥ १ ॥
अमोघं दर्शनं राम तवास्माकं परन्तप ॥ प्रीतियुक्ताः स्म तेन त्वं ब्रूहि यन्मनसेच्छसि ॥ २ ॥

रिति शेषः ॥ ३२—३६ ॥ न समाधेया नोपदेष्टव्या ॥ ३७—३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२२ ॥

अथेन्द्रानुशासनं—प्रतिप्रयात इत्यादि ॥ काकुत्स्थे दशरथे । महेन्द्रः लब्धमहेन्द्रभावः ॥ १ ॥ तवास्माकं दर्शनं । अस्मत्कर्तृकं दर्शनं दशरथपुत्रकामेष्टिकालिकं । अमोघं रावणवधपर्यन्तं जातमित्यर्थः। तेन प्रीतियुक्तत्वेन यत् प्रत्युपकाररूपं कार्यमिच्छसि

एवंभूतोरामोब्रह्मादिभिस्त्वत्समक्षमेवोक्तः । अतएनंशुश्रूषतात्वयासर्वधर्माचरणंप्राप्तं । ब्रह्मज्ञधर्मेसर्वधर्मान्तर्भावस्यसंवर्गविद्यायामुक्तत्वादितिभावः ॥ ३३ ॥ इतिद्वाविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२२ ॥

ति० काकुत्स्थेदशरथे । महेन्द्रः तत्सहितोब्रह्मेत्यर्थः । सत्यसंकल्पत्वस्यतस्मिन्नेवप्रसिद्धेः । वानराणांसंकल्पमात्रेणोत्थानस्य वक्ष्यमाणत्वात् । भारतेपि “ ततस्तेब्रह्मणाप्रोक्ततथेतिवचनेतदा । समुत्तस्थुर्महाराजवानरालब्धचेतसः ” । इत्युक्तं पाद्मेपि ‘ पितामहवरात्तूर्णंजीवयामासतान्नृप ’ प्राञ्जलिस्थितंराघवंप्रतीतिशेषः ॥ **स०** महेन्द्रःपाकशासनइत्यत्रमहेन्द्रशब्देनसर्वस्वामित्वेनब्रह्माग्राह्यः । अत्रोत्तरश्लोकेषुचविद्यमानाःपाकशासनादयःशब्दाअर्शआद्यजन्ताः । तथाच पाकशासनसहितोब्रह्मोवाचेति लभ्यते । अतोनभारतादिविसंवादः । यथोक्तंभारते—“ तमुवाचततोब्रह्मादेवैःशक्रपुरोगमैः । कौसल्यामातरिष्टांस्तेवरानद्यददामिकान् । वव्रेरामःस्थितिंधर्मेशत्रुभिश्चापराजयम् । राक्षसैर्निहतानांचवानराणांसमुत्थितिम् । ततस्तेब्रह्मणाप्रोक्ततथेतिवचनेतदा । समुत्तस्थुर्महाराजवानरालब्धचेतसः ’ इति । पाद्मेच—‘पितामहवरात्तूर्णंजीवयामासतान्नृप ’ इति । ननुभ्रूविभ्रममात्रेणचराचरजगत्सृष्ट्यादिकर्तूरामस्यकथंब्रह्मवराद्वानरोज्जीवनादिकमितिचेदुच्यते । प्रादुर्भावेषुब्रह्ममाननार्थंब्रह्मणेदत्तस्यवरस्यरक्षणार्थंचतथानटनस्यावश्यकत्वान्नेदमनुपपन्नं । यथोक्तंशान्तौमोक्षधर्मेषु ‘ मयासृष्टःपुराब्रह्मा ’ इत्यारभ्य ‘ अनुशास्यस्त्वयाब्रह्मन्नियोज्यश्चसुतोयथा । एतांश्चान्यांश्चरुचिरान्ब्रह्मणेऽमिततेजसे । अहंदत्वावरान्प्रीतोनिवृत्तिपरमोऽभव ’ इतिभगवद्वचनं । एतेनप्राञ्जलिंस्थितं

[पा०] १ झ. एवंशुश्रूषताव्यग्रं. ञ. ट. रामंशुश्रूषताव्यग्रं. २ अयंश्लोकः ङ. झ. ट. पाठेषुदृश्यते. ३ ङ. झ. ट. नत्वंकामं. ४ ङ. झ. ट. सीतांचराघवः. ५ ङ. झ. ट. दशरथोनृपः. ६ अयंश्लोकः ङ. झ. ट. पाठेषुदृश्यते. ७ क.—ट. प्रतिप्रयाते. ८ ङ. झ. ट. नरर्षभ. ९ ङ. झ. ट. न्मनसेप्सितं.

एवमुक्तस्तु काकुत्स्थः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह भार्यया ॥ ३ ॥
यदि प्रीतिः समुत्पन्ना मयि सर्वसुरेश्वर ॥ वक्ष्यामि कुरु ते सत्यं वचनं वदतां वर ॥ ४ ॥
मम हेतोः पराक्रान्ता ये गता यमसादनम् ॥ ते सर्वे जीवितं प्राप्य समुत्तिष्ठन्तु वानराः ॥ ५ ॥
मत्कृते विप्रयुक्ता ये पुत्रैर्दारैश्च वानराः ॥ मत्प्रियेष्वभियुक्ताश्च न मृत्युं गणयन्ति च ॥
त्वत्प्रसादात्समेयुस्ते वरमेतदहं वृणे ॥ ६ ॥
नीरुजो निर्व्रणांश्चैव संपन्नबलपौरुषान् ॥ गोलाङ्गूलांस्तथैवर्क्षान्द्रष्टुमिच्छामि मानद ॥ ७ ॥
अकाले चापि मुख्यानि मूलानि च फलानि च ॥ नद्यश्च विमलास्तत्र तिष्ठेयुर्यत्र वानराः ॥ ८ ॥
श्रुत्वा तु वचनं तस्य राघवस्य महात्मनः ॥ महेन्द्रः प्रत्युवाचेदं वचनं प्रीतिलक्षणम् ॥ ९ ॥
महानयं वरस्तात त्वयोक्तो रघुनन्दन ॥ द्विर्मया नोक्तपूर्वं हि तस्मादेतद्भविष्यति ॥ १० ॥
समुत्थास्यन्ति हरयो ये हता युधि राक्षसैः ॥ ऋक्षाश्च सहगोपुच्छा निकृत्ताननबाहवः ॥ ११ ॥
नीरुजो निर्व्रणाश्चैव संपन्नबलपौरुषाः ॥ समुत्थास्यन्ति हरयः सुप्ता निद्राक्षये यथा ॥ १२ ॥
सुहृद्भिर्बान्धवैश्चैव ज्ञातिभिः स्वजनैरपि ॥ सर्वे एव समेष्यन्ति संयुक्ताः परया मुदा ॥ १३ ॥
अकाले पुष्पशबलाः फलवन्तश्च पादपाः ॥ भविष्यन्ति महेष्वास नद्यश्च सलिलायुताः ॥ १४ ॥
सव्रणैः प्रथमं गात्रैः संवृत्तैर्निर्व्रणैः पुनः ॥ १५ ॥
ततः समुत्थिताः सर्वे सुप्त्वेव हरिपुङ्गवाः ॥ बभूवुर्वानराः सर्वे किमेतदिति विस्मिताः ॥ १६ ॥
ते सर्वे वानरास्तस्मै राघवायाभ्यवादयन् ॥ १७ ॥
काकुत्स्थं परिपूर्णार्थं दृष्ट्वा सर्वे सुरोत्तमाः ॥ ऊचुस्ते प्रथमं स्तुत्वा स्तवार्हं सहलक्ष्मणम् ॥ १८ ॥
गच्छायोध्यामितो वीर विसर्जय च वानरान् ॥ मैथिलीं सान्त्वयस्वैनामनुरक्तां तपस्विनीम् ॥१९॥

तद्ब्रूहि । केचित्तु त्वत्कर्तृकमस्मद्विषयं दर्शनमित्यर्थ इत्याहुः ॥ २—५ ॥ मत्कृत इत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ मत्प्रियेषु अभियुक्ता निरताः । समेयुरित्यत्र पुत्रैर्दारैश्चेत्यावर्तनीयं ॥ ६ ॥ नीरुजः निष्पीडान् ॥ ७ ॥ विमलाः विमलोदकाः ॥ ८ ॥ प्रीतिर्लक्ष्यतेऽनेनेति प्रीतिलक्षणं प्रीतिव्यञ्जकं ॥ ९ ॥ महानयं वर इति वरस्य महत्त्वं इतस्ततो विप्रकीर्णकरचरणपुच्छादिस्वस्वसंस्थानसंधानलोकान्तरगतानयनादिरूपाघटितार्थघटितत्वं । द्विर्मयानोक्तपूर्वमिति। उक्तवचनस्य विपरीतं वचनान्तरं नोक्तपूर्वमित्यर्थः ॥ १०—१३ ॥ पुष्पशबलाः पुष्पैर्नानावर्णाः । सलिलायुताः सलिलैर्व्याप्ताः ॥ १४ ॥ ये निहताः सव्रणास्तेषां निर्व्रणत्वमनुगृह्णाति—सव्रणैरिति ॥ प्रथमं वरदानात्पूर्वं सव्रणैः अथ निर्व्रणैः संवृत्तैः निर्व्रणीभूतैः गात्रैरुपलक्षिताः । वानरा भविष्यन्तीत्यनुकृष्य योजना ॥ १५ ॥ तत इति । अत्र क्रियाभेदात्सर्वशब्दद्वयं । किमेतदिति । युद्धे मृतस्य कथमेवं जीवनमित्यर्थः ॥ १६—१८ ॥ गच्छायोध्यामित्यादिसा-

इत्यादिसमाहितं ॥ १ ॥ **रामानु०** राघवायाभ्यवादयन् राघवमभ्यवादयन्नित्यर्थः । व्यत्ययेनद्वितीयार्थेचतुर्थी । द्वितीयायांविभीषणाभिषेकसीताप्राप्तिदेवताप्रस्थापनानि ॥ १७ ॥

[पा०] १ एवमुक्तस्तुकाकुत्स्थइतिश्लोकस्यस्थाने एवमुक्तोमहेन्द्रेणप्रसन्नेनमहात्मना । सुप्रसन्नमनाहृष्टोवचनंप्राहराघवः. इतिश्लोको ङ. झ. ट. पाठेषुदृश्यते. २ ङ. झ. ट. विबुधेश्वर. ३ ख. घ.—ट. कुरुमे. ४ मत्कृतेविप्रयुक्ताइत्यर्धात्परं—तान्प्रीतमनसस्सर्वान्द्रष्टुमिच्छामिमानद । विक्रान्ताश्चापिशूराश्चनमृत्युंगणयन्तिच । कृतयत्नाविपन्नाश्चजीवयैतान्पुरन्दर । इत्यर्धत्रयं क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पाठेष्वधिकंदृश्यते. ५ ख. घ.—ट. ष्वभिरक्ताश्च. ६ छ. झ. ञ. गणयन्तिते. क. ङ. ट. गणयन्तिये. ७ क. ङ. छ. झ. ञ. ट. पुष्पाणि. ८ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. समुत्तिष्ठन्तुतेसर्वेहतायेयुधि. ९ ङ. झ. ट. गात्रैरिदानींनिर्व्रणैःसमैः. १० ख. ङ. छ. झ. ञ. किंत्वेतदिति. ११ ङ. झ. ञ. ट. अब्रुवन्परमप्रीताःस्तुत्वारामंसलक्ष्मणं. ख. छ. ऊचुस्तेप्राञ्जलिंरामंसहसीतंसलक्ष्मणं.

शत्रुघ्नं च महात्मानं मातॄः सर्वाः परन्तप ॥ १९ ॥
भ्रातरं पश्य भरतं त्वच्छोकाद्व्रतधारिणम् ॥ अभिषेचय चात्मानं पौरान्गत्वा प्रहर्षय ॥ २० ॥
एवमुक्त्वा तमामन्त्र्य रामं सौमित्रिणा सह ॥ विमानैः सूर्यसंकाशैर्हृष्टा जग्मुः सुरा दिवम् ॥२१॥
अभिवाद्य च काकुत्स्थः सर्वांस्तांस्त्रिदशोत्तमान् ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वासमाज्ञापयत्तदा ॥२२॥
ततस्तु सा लक्ष्मणरामपालिता महाचमूर्हृष्टजना यशस्विनी ॥
श्रिया ज्वलन्ती विरराज सर्वतो निशाप्रणीतेव हि शीतरश्मिना ॥ २३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रयोविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१२३॥

चतुर्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२४ ॥

विभीषणेन रात्रौसुखसुप्तोत्थितंरामंप्रति प्रभातेस्वीयवस्त्राभ्यङ्गाङ्गरागाद्युपचाराङ्गीकरणप्रार्थना ॥ १ ॥ रामेणतंप्रति सुग्रीवादीनांतदुपचारकरणचोदनपूर्वकं भरतेनविना भोगाननुभवनरूपस्वीयव्रतनिवेदनेनसहायोध्यांप्रति गमनत्वरानिवेदनम् ॥ २ ॥ विभीषणेनतंप्रति पुष्पकविमानेनसत्वरमयोध्याप्रापणप्रतिज्ञानपूर्वकं लङ्कायांद्वित्रदिनावस्थानप्रार्थनेनसह तत्समीपंप्रतिपुष्पकानयनम् ॥ ३ ॥

तां रात्रिमुषितं रामं सुखोत्थितमरिन्दमम् ॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं जयं पृष्ट्वा विभीषणः ॥ १ ॥
स्नानानि चाङ्गरागाणि वस्त्राण्याभरणानि च ॥ चन्दनानि च दिव्यानि माल्यानि विविधानि च ॥२॥
अलंकारविदश्चेमा नार्यः पद्मनिभेक्षणाः ॥ उपस्थितास्त्वां विधिवत्स्नापयिष्यन्ति राघव ॥
प्रतिगृह्णीष्व तत्सर्वं मदनुग्रहकाम्यया ॥ ३ ॥
एवमुक्तस्तु काकुत्स्थः प्रत्युवाच विभीषणम् ॥ हरीन्सुग्रीवमुख्यांस्त्वं स्नानेनाभिनिमन्त्रय ॥ ४ ॥
स तु ताम्यति धर्मात्मा मम हेतोः सुखोचितः ॥ सुकुमारो महाबाहुः कुमारः सत्यसंश्रवः ॥५॥

र्धश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ त्वच्छोकात् त्वद्वियोगशोकात् ॥ १९—२१ ॥ वासमाज्ञापयत् वानराणामिति शेषः ॥ २२ ॥ प्रणीता प्रकाशिता ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रयोविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२३ ॥

अथ रामस्य विभीषणसत्कारः—तां रात्रिमित्यादि । तां रात्रिं । यस्मिन्दिने ब्रह्मादयो निर्जग्मुः तां रात्रिमित्यर्थः ॥ १ ॥ स्नानानीत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ स्नानानि स्नानीयजलानि । अत्र सर्वत्रेमानीत्यनुषज्यते । अङ्गरागाणि कुङ्कुमादीनि । माल्यानि स्रजः । विधिवत् सोपचारमित्यर्थः ॥ २—३ ॥ सुग्रीवमुख्यान् सुग्रीवप्रमुखानेव हरीन् । स्नानेन स्नानेन हेतुना । अभिनिमन्त्रय ॥ ४ ॥ त्वां विना तेषामामन्त्रणे किंकारणमित्यतआह—सत्विति ॥ सः सर्वदा मनसि परिवर्तमानः । धर्मात्मा ताम्यति । धर्माचरणेनैव ताम्यतीति भावः । मम हेतोः मत्प्रा-

ति० येप्यमृतवृष्ट्याइन्द्रेणसर्वसमुत्थानंकृतमितिवदन्तितत्पक्षेपिरावणसंस्कारदिनेसर्वरक्षसांदाहादिसंस्कारपूर्वकंभस्मनः समुद्रेप्रक्षेपान्नतदुत्थानशङ्का । पूर्वंयुद्धकालएवमृतानांसमुद्रेप्रक्षेपइतिमूलएवपूर्वमुक्तत्वाच्च । अन्येतु सश्लोकस्तत्राधुनिकप्रक्षिप्तः । नह्योषधिगन्धमात्रेणसर्वेषांविशल्यता । किंतुचूर्णीकृत्यतस्यदानेनेतिप्रागेवोक्तं । तथाचतदभावान्नतेषांविशल्यता । मृतानांगन्धाघ्राणाभावाच्च । रावणस्यतथाऽऽज्ञायाअश्रवणाच्चेत्याहुः ॥ २३ ॥ इतित्रयोविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२३ ॥

शि० सुखोदितं सुखकथनविशिष्टंयथाभवतितथा उषितंरामंजयंपृष्ट्वाऽब्रवीत् ॥ स० सुखोदितं सुखमुदितं उदयःस्वप्रबोधः

[पा०] १ ङ. झ. ट. एवमुक्त्वासहस्राक्षोरामंसौमित्रिणासह । विमानैःसूर्यसंकाशैर्ययौहृष्टःसुरैस्सह. २ ख. सुखसुप्तमरिंदमं. ङ. झ. ञ. ट. सुखोदितं. घ. च. सुखोषितं. ३ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. विदश्चैताः. ४ घ. न्सुग्रीवमिश्रांस्त्वं. ५ ङ. झ. ट. महाबाहुर्भरतः.

तं विना केकयीपुत्रं भरतं धर्मचारिणम् ॥ न मे स्नानं बहुमतं वस्त्राण्याभरणानि च ॥ ६ ॥
इत एव पथा क्षिप्रं प्रतिगच्छामि तां पुरीम् ॥ अयोध्यामागतो ह्येष पन्थाः परमदुर्गमः ॥ ७ ॥
एवमुक्तस्तु काकुत्स्थं प्रत्युवाच विभीषणः ॥ अह्ना त्वां प्रापयिष्यामि तां पुरीं पार्थिवात्मज ॥८॥
पुष्पकं नाम भद्रं ते विमानं सूर्यसन्निभम् ॥ मम भ्रातुः कुबेरस्य रावणेनाहृतं बलात् ॥ ९ ॥
हृतं निर्जित्य संग्रामे कामगं दिव्यमुत्तमम् ॥ त्वदर्थे पालितं चैतत्तिष्ठत्यतुलविक्रम ॥ १० ॥
तदिदं मेघसंकाशं विमानमिह तिष्ठति ॥ तेन यास्यसि यानेन त्वमयोध्यां गतज्वरः ॥ ११ ॥
अहं ते यद्यनुग्राह्यो यदि स्मरसि मे गुणान् ॥ वस तावदिह प्राज्ञ यद्यस्ति मयि सौहृदम् ॥ १२ ॥
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया ॥ अर्चितः सर्वकामैस्त्वं ततो राम गमिष्यसि ॥१३॥
प्रीतियुक्तस्य मे राम ससैन्यः ससुहृद्गणः ॥ सत्क्रियां विहितां तावद्गृहाण त्वं मयोद्यताम् ॥१४॥
प्रणयाद्बहुमानाच्च सौहृदेन च राघव ॥ प्रसादयामि प्रेष्योऽहं न खल्वाज्ञापयामि ते ॥ १५ ॥
एवमुक्तस्ततो रामः प्रत्युवाच विभीषणम् ॥ रक्षसां वानराणां च सर्वेषां चोपशृण्वताम् ॥ १६ ॥
पूजितोऽहं त्वया सौम्य साचिव्येन परन्तप ॥ सर्वात्मना च चेष्टाभिः सौहृदेनोत्तमेन च ॥ १७ ॥
न खल्वेतन्न कुर्यां ते वचनं राक्षसेश्वर ॥ तं तु मे भ्रातरं द्रष्टुं भरतं त्वरते मनः ॥ १८ ॥

भार्थमित्यर्थः । सत्यसंश्रयः । "चतुर्दशे हि संपूर्णे वर्षेहनि रघूत्तम । न द्रक्ष्यामि यदि त्वां हि प्रवेक्ष्यामि हुताशनं"इति कृतप्रतिज्ञः ॥ ५ ॥ तं विना स्नानोपकरणं विना । स्नानं कथं कार्यं । केकयीपुत्रं मध्यमाम्बा तस्मिन् यद्दुःखमकरोत् तत्किं मयापि कर्तव्यं । भरतं राज्ञा मया च विरहितं राज्यं सम्यक्कृतवन्तं । धर्मचारिणं मद्वियोगेन बहुव्रतपरे तस्मिन् कथं मया व्रतत्यागः कर्तुं युक्त इति भावः । न मे स्नानं बहुमतं । प्रथमं मे स्नानमेव नेष्टं कथं तदनन्तरभावीनि वस्त्रादीनि ॥ ६ ॥ इत एवेति । अनेन पथा येनाहमागतस्तेनेत्यर्थः । एष इति हस्तनिर्देशपूर्वकमुच्यते । अयोध्यां आगतः प्राप्तः अयमयोध्यामार्गः । तेन क्षिप्रं तां प्रति गच्छामीत्यर्थः । परमदुर्गमः अतिदूरत्वादिति भावः ॥ ७ ॥ मार्गस्य परमदुर्गमत्वमात्रं परिहर्तुमाह—एवमुक्तस्त्विति । अह्नात्वामित्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ किं रावणेन चौर्येणापहृतमित्यत्राह—आहृतं निर्जित्येति । तर्हि कुबेराय समागताय तत्किमर्थं न दत्तमित्यत्राह—त्वदर्थ इति ॥ त्वदर्थे त्वद्गमनार्थे । पालितमिति । न दत्तमित्यर्थः । यद्वा त्वदर्थे त्वत्पूजार्थमेव । मेघसंकाशमिति वेगे दृष्टान्तः ॥ ८—११ ॥ स्नानाकरणे द्वित्रदिनमात्रस्थितिं याचते—अहं त इत्यादिनाचतुःश्लोक्येकान्वया । गुणान् भक्त्यादिगुणान् । सर्वकामैः भूषणादिभिः । विहितां मया कृतां । उद्यतां । इतः परं नोद्योगः कार्यः येन विलम्बः स्यात् । किंतु पूर्वमेव समुद्युक्तामित्यर्थः । निर्बन्धदोषं परिहरति—प्रणयादिति । प्रणयात् मद्वाक्यमवश्यं श्रोष्यतीति विस्रम्भात् । बहुमानात् त्वत्कृतलालनात् । सौहृदेन भक्त्या । प्रसादयामि प्रार्थयामि ॥ १२—१५ ॥ उपशृण्वताम् उपशृण्वत्सु । भावलक्षणे षष्ठी ॥ १६ ॥ साचिव्येन साहाय्येन । चेष्टाभिः पौरुषैः । सर्वात्मना पूजित इत्यन्वयः ॥ १७ ॥ न खल्वेतदित्यातिश्लोकद्वयमेका-

सूर्योदयोवायस्यतं । सुखप्रबुद्धमित्यर्थः । जयंपृष्ट्वा जयेतिशब्दमुक्त्वा ॥ १ ॥ ति० लङ्कायांवर्तमानस्यापिपुष्पकस्यात्युन्नतत्वेनबहिःस्थितैरपिदृश्यमानत्वादिदमितिप्रत्यक्षवन्निर्देशः ॥ ११ ॥ स० हेराम प्रीतियुक्तस्यपुरुषस्य शास्त्रविहितां मयाउद्यतांकार्यतयाउद्युक्तां सत्क्रियां । मे अव्ययं । मत्तः । गृहाण । मे ममेतिवा । नचरामेत्यस्यामन्त्रितत्वेनाविद्यमानवद्भावेनापदत्वेनपदात्परत्वाभावात्कथंमइत्यादेशइतिवाच्यं । सत्क्रियामितिपदात्परत्वेनादेशसंभवात् ॥ शि० प्रीतियुक्तस्यमे प्रार्थनयेतिशेषः । मया उद्यतां प्रक्लृप्तां । विहितां उचितां सत्क्रियांगृहाण ॥ १४ ॥

[पा०] १ ञ. नवस्त्राभरणानिच. २ ङ. झ. ट. एततपश्ययथाक्षिप्रं. ३ ङ. झ. ट. अयोध्यांगच्छतोह्येष. ४ ङ. झ. ट. रावणेनबलीयसा. ५ ङ. झ. येन. ६ ज. गतव्यथः. ७ ङ. छ. झ. ञ. ट. प्रीतियुक्तस्यविहितांससैन्यस्ससुहृद्गणः । सत्क्रियां राममेतावत्. ८ क.—ङ. झ. ट. सर्वेषामेवशृण्वतां. ९ ख. ग. ङ.—ट. त्वयावीर. १० झ. ट. सौहार्देनपरेणच.

मां निवर्तयितुं योसौ चित्रकूटमुपागतः ॥ शिरसा याचतो यस्य वचनं न कृतं मया ॥ १९ ॥
कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं च यशस्विनीम् ॥ [1]गुरूंश्च सुहृदश्चैव पौरांश्च तनयैः सह ॥ २० ॥
उपस्थापय मे क्षिप्रं विमानं राक्षसेश्वर ॥ कृतकार्यस्य मे वासः कथं स्विदिह संमतः ॥ २१ ॥
अनुजानीहि मां सौम्य पूजितोसि विभीषण ॥ मन्युर्न खलु [2]कर्तव्यस्त्वरितं त्वाऽनुमानये ॥२२॥
[3]राघवस्य वचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रो विभीषणः ॥ तं विमानं समादाय तूर्णं प्रतिनिवर्तत ॥ २३ ॥
ततः काञ्चनचित्राङ्गं वैडूर्यमयवेदिकम् ॥ कूटागारैः परिक्षिप्तं सर्वतो रजतप्रभम् ॥ २४ ॥
पाण्डुराभिः पताकाभिर्ध्वजैश्च समलंकृतम् ॥ शोभितं काञ्चनैर्हर्म्यै[4]र्हेमपद्मविभूषितम् ॥ २५ ॥
प्रकीर्णं किङ्किणीजालैर्मुक्तामणिगवाक्षितम् ॥ [5]घण्टाजालैः परिक्षिप्तं सर्वतो मधुरस्वनम् ॥ २६ ॥
य[6]न्मेरुशिखराकारं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ [7]बहुभिर्भूषितं हर्म्यैर्मुक्ता[8]रजतसंनिभैः ॥ २७ ॥
तलैः स्फाटिकचित्राङ्गैर्वैडूर्यैश्च वरासनैः ॥ महार्हास्तरणोपेतैरुपपन्नं महाधनैः ॥ २८ ॥
उपस्थितमनाधृष्यं तद्विमानं मनोजवम् ॥ निवेदयित्वा रामाय तस्थौ तत्र विभीषणः ॥ २९ ॥

[[9]तत्पुष्पकं कामगमं विमानमुपस्थितं भूधरसंनिकाशम् ॥
दृष्ट्वा तदा विस्मयमाजगाम रामस्ससौमित्रिरुदारसत्वः ॥ ३० ॥]

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२४ ॥

न्वयं ॥ विभीषणवचनाकरणे हेतुमाह—तं त्विति ॥ १८ ॥ त्वरायां हेतुमाह—शिरसेति ॥ १९ ॥ कौसल्यामिति । अत्रापि द्रष्टुं त्वरते मे मन इति संबध्यते । पौरांश्च तनयैः सहेत्यत्र पौरैरेव तनयशब्दोन्वेति ॥२०॥ द्वित्रदिनान्यत्र स्थातव्यमित्यस्योत्तरमाह—कृतेति । निर्वर्तितचतुर्दशवर्षप्रव्राजनस्य कृतकार्यस्य मे इह लङ्कायां । वासः संमतः कथं स्वित् । न संमत इत्यर्थः । अन्यथा भरतस्याग्निप्रवेशादिति भावः ॥ २१ ॥ पूजितोसि विमानप्रदानेनेति शेषः । प्रदत्तत्वेन स्वत्वादुत्तरत्र कुबेराय प्रेषयिष्यति । मन्युः दैन्यं कोपो वा । "मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि" इत्यमरः । त्वरितं उक्तप्रकारेण त्वरावन्तं मामिति संबन्धः । यद्वा त्वरितं यथा भवति तथा अनुमानयं । अनुमतिं कारयं ॥ २२ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वेत्यादिश्लोकचतुष्टयमेकं वाक्यं॥ प्रतिनिवर्तत प्रतिन्यवर्तत । काञ्चनचित्राङ्गं काञ्चनमयचित्रावयवं । कूटागारैः मण्डपैः । परिक्षिप्तं व्याप्तं । रजतप्रभं । रजतशब्देनात्र विशदत्वमुच्यते । पताकाभिः केवलध्वजैः। ध्वजैः सचिह्नैः। हर्म्यैः अवान्तरराजगृहैः। हेमपद्मानि लम्बमानानि तैर्विभूषितं। प्रकीर्णं व्याप्तं मुक्तामणिगवाक्षितं मुक्तामणिनिर्मितगवाक्षयुक्तं । घण्टाजालैः परिक्षिप्तं चतुर्षु पार्श्वेषु किङ्किणीजालयुक्तं । कोणेषु घण्टाजालयुक्तं । अतएव मधुरस्वनं ॥२३—२६ ॥ यन्मेरित्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ मुक्तारजतसन्निभैः तद्वन्निर्मलैरित्यर्थः । स्फाटिकचित्राङ्गैः स्फाटकमयचित्रावयवैः । महाधनैः म ॥२७—३०॥इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुर्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२४ ॥

स० आजुहाव मनोनुकूलगतिमत्त्वात्तस्य ॥ २३ ॥ इतिचतुर्विंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२४ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ट. गुरूंश्चसुहृदश्चैवपौराञ्जानपदैःसह. २ ङ. झ. ट. कर्तव्यःसखेत्वांचानुमानये. ख. च. छ. ञ. कर्तव्यस्त्वरितंयानमानय. ३ ङ. झ. ट. एवमुक्तस्तुरामेणराक्षसेन्द्रोविभीषणः । विमानंसूर्यसंकाशमाजुहावलरान्वितः. ४ ख. ङ. च. झ. ञ. ट. हैमपद्मविभूषितैः. ५ घंटाजालैरित्यर्धस्यस्थाने घ. पाठे घंटाजालैःपरिक्षिप्तंसर्वतःस्यन्दनोत्तमं । स्निग्धगंभीरनिर्घोषंसर्वतोमधुरस्वनं इत्येकःश्लोकोदृश्यते. ६ ख. ग. ङ.—ट. तंमेरु. ७ ङ. झ. ट. बृहद्भिर्भूषितं. ८ ङ. झ. ट. रजतशोभितैः. ९ अयंश्लोकः ङ. झ. ट. पाठेषुदृश्यते.

[पञ्चविंशत्यु]त्तरशततमः सर्गः ॥ १२५ ॥

विभीषणेनरामंप्रति स्वसमानीतपुष्पकप्रदर्शनपूर्वकं स्वकर्तव्यनिवेदनप्रार्थना ॥ १ ॥ रामेणतंप्रति वानरकृतोपकारस्मारणपूर्वकं वस्त्रालंकारादिभिस्तत्संमाननचोदना ॥ २ ॥ तथा विभीषणेनपूजितेषुसत्सुतेषु सीतालक्ष्मणाभ्यांसह पुष्पकारोहणेन सुग्रीवविभीषणादीनां स्वस्वावासेषुसुखावस्थानचोदनपूर्वकं स्वस्यायोध्यागमनाभ्यनुज्ञानयाचनम् ॥ ३ ॥ तथा सुग्रीवविभीषणादिभिः स्वेषामयोध्याऽऽगमनेन स्वाभिषेकावलोकनकुतूहलनिवेदने स्वाज्ञयापुष्पकारूढैस्तैस्सहायोध्यांप्रति प्रस्थानम् ॥ ४ ॥

उपस्थितं तु[1] तं दृष्ट्वा पुष्पकं पुष्पभूषितम् ॥ [2]अविदूरस्थितो रामं प्रत्युवाच विभीषणः ॥ १ ॥
स तु [3]बद्धाञ्जलिः प्रह्वो विनीतो राक्षसेश्वरः ॥ अब्रवीत्त्वरयोपेतः किं करोमीति राघवम् ॥ २ ॥
तमब्रवीन्महातेजा लक्ष्मणस्योपशृण्वतः ॥ विमृश्य राघवो वाक्यमिदं स्नेहपुरस्कृतम् ॥ ३ ॥
कृतप्रयत्नक[4]र्माणो विभीषण वनौकसः ॥ रत्नैरर्थैश्च [5]विविधैर्भूषणैश्चापि पूजय ॥ ४ ॥
[6]सहैभिरजिता लङ्का निर्जिता राक्षसेश्वर ॥ हृष्टैः प्राणभयं त्यक्त्वा संग्रामेष्वनिवर्तिभिः ॥ ५ ॥
त इमे [7]कृतकर्माणः पूज्यन्तां सर्ववानराः ॥ धनरत्नप्रदानेन कर्मैषां सफलं कुरु ॥ ६ ॥
एवं संमानिताश्चैते [8]मानार्हा मानद त्वया ॥ भविष्यन्ति कृतज्ञेन निर्वृता हरियूथपाः ॥ ७ ॥
त्यागिनं संग्रहीतारं सानुक्रोशं [9]यशस्विनम् ॥ [10]सर्वे त्वामवगच्छन्ति ततः संबोधयाम्यहम् ॥ ८ ॥
हीनं रतिगुणैः सर्वैरभिहन्तारमाहवे ॥ [11]त्यजन्ति नृपतिं सैन्याः संविग्नास्तं नरेश्वरम् ॥ ९ ॥
एवमुक्तस्तु रामेण वानरांस्तान्विभीषणः ॥ रत्नार्थैः संविभागेन सर्वानेवाभ्यपूजयत् ॥ १० ॥
ततस्तान्पूजितान्दृष्ट्वा रत्नैरर्थैश्च यूथपान् ॥ आरुरोह ततो रामस्तद्विमानमनुत्तमम् ॥ ११ ॥

अथ वानरसेनासंमाननं—उपस्थितमित्यादि ॥ तं दृष्ट्वा दर्शयित्वा । तत्कृत्वेति वा पाठः । प्रत्युवाच विमानमागतमितीति शेषः । स त्विति द्वितीयश्लोकसंग्रहो वायं श्लोकः ॥ १ ॥ त्वरयोपेतः आदरोपेत इत्यर्थः । किं करोमीति । इतःपरं किं करवाणीत्यर्थः ॥ २ ॥ लक्ष्मणस्योपशृण्वतः लक्ष्मणसंमतिपूर्वकमित्यर्थः ॥ ३ ॥ प्रयत्नकर्म प्रयत्नसाध्यं कर्मेत्यर्थः । अर्थैः प्रयोजनैः वस्त्रादिभिरित्यर्थः ॥ ४ ॥ अजिता पूर्वं सुरादिभिरप्यजिता । तव लङ्काराज्यप्राप्तिरेव तदधीनेत्यर्थः । हृष्टैः मयि प्रीतिमद्भिरित्यर्थः ॥ ५ ॥ त इम इत्यर्धोक्तं भङ्ग्यन्तरेणाह—धनरत्नेति ॥ ६ ॥ निर्वृताः सुखिताः । निर्वृत्ता इति पाठे निष्पन्नाः । परिपूर्णा इति यावत् ॥ ७ ॥ अर्थव्ययेन खेदो मा भूदित्याह—त्यागिनमिति ॥ संग्रहीतारं धनप्रदानेन मित्रसंग्रहकारिणमित्यर्थः । संग्रहार्थं त्यागित्वमुक्त्वा दयया त्यागित्वमाह—सानुक्रोशमिति । यशस्विनं त्यागकृतयशोवन्तं । संबोधयामि न तु चोदयामीत्यर्थः ॥ ८ ॥ सैनिकसंमानाकरणे दोषमाह—हीनमिति ॥ नृपतिं स्वामिनमपि । रतिगुणैः प्रीतिकरैरौदार्यादिगुणैः हीनं । अभिहन्तारं हिंसनशीलं । प्रसादं विना क्रोधैकनिरतमिति यावत् । तं नरेश्वरं सैन्याः संविग्नाः आहवे त्यजन्तीति योजना ॥ ९ ॥ संविभागेन यथार्हमंशकल्पनया । समतया प्रदाने अधिकानां कोपप्रसङ्गादिति भावः ॥ १० ॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ ततः पूजानन्तरं ततः पूजादर्शनादेव हेतोरिति ततःशब्दद्वययोजना ।

ति० सर्ववानरपूजार्थंदिनद्वयंवासः । भारतेपि "ततस्तीरेसमुद्रस्ययत्रशिश्येसपार्थिवः । तत्रैवोवासधर्मात्मासहितस्तत्रवानरैः । अथैतान्वानरान्दृष्ट्वासंमान्याभिपूज्यच । विसर्जयामासतदारत्नैःसंतोष्यसर्वथा ।" इत्युक्तं ॥ १० ॥

[पा०] १ ङ. झ. ट. तत्कृत्वा. २ ग. ङ. झ. ट. अविदूरेस्थितो. ३ ङ. झ. बद्धाञ्जलिपुटोविनीतो. ४ ङ. झ. ट. कर्माणःसर्वएववनौकसः. ५ ङ. झ. ट. विविधैःसंपूज्यन्तांविभीषण. ६ ङ. झ. ट. सहामीभिस्त्वयालङ्का. ७ ङ. झ. कर्माणः सवनौकसः. ख. च. ञ. ट. कर्माणःपूज्यन्तांसाधुवानराः. ८ ङ. च. झ. ञ. ट. नन्द्यमानायथात्वया. ९ ङ. झ. जितेन्द्रियं. १० क. घ. यतस्त्वां. ११ ङ. झ. ट. सेनात्यजतिसंविग्नानृपतिंतंनरेश्वर.

अङ्केनादाय वैदेहीं लज्जमानां यशस्विनीम् ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विक्रान्तेन धनुष्मता ॥ १२ ॥
अब्रवीच्च विमानस्थः पूजयन्सर्ववानरान् ॥ सुग्रीवं च महावीर्यं काकुत्स्थः सविभीषणम् ॥ १३ ॥
मित्रकार्यं कृतमिदं भवद्भिर्वानरोत्तमाः ॥ अनुज्ञाता मया सर्वे यथेष्टं प्रतिगच्छत ॥ १४ ॥
यत्तु कार्यं वयस्येन सुहृदा वा परन्तप ॥ कृतं सुग्रीव तत्सर्वं भवताऽधर्मभीरुणा ॥
किष्किन्धां प्रतियाह्याशु स्वसैन्येनाभिसंवृतः ॥ १५ ॥
स्वराज्ये वस लङ्कायां मया दत्ते विभीषण ॥ न त्वां धर्षयितुं शक्ताः सेन्द्रा अपि दिवौकसः ॥१६॥
अयोध्यां प्रतियास्यामि राजधानीं पितुर्मम ॥ अभ्यनुज्ञातुमिच्छामि सर्वांश्चामन्त्रयामि वः ॥१७॥
एवमुक्तास्तु रामेण वानरास्ते महाबलाः ॥ ऊचुः प्राञ्जलयो रामं राक्षसश्च विभीषणः ॥ १८ ॥
अयोध्यां गन्तुमिच्छामः सर्वान्नयतु नो भवान् ॥ उद्युक्ता विचरिष्यामो वनानि नगराणि च ॥१९॥
दृष्ट्वा त्वामभिषेकार्द्रं कौसल्यामभिवाद्य च ॥ अचिरेणागमिष्यामः स्वान्गृहान्नृपतेः सुत ॥ २० ॥
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा वानरैः सविभीषणैः ॥ अब्रवीद्राघवः श्रीमान्ससुग्रीवविभीषणान् ॥ २१ ॥
प्रियात्प्रियतरं लब्धं यदहं ससुहृज्जनः ॥ सर्वैर्भवद्भिः सहितः प्रीतिं लप्स्ये पुरीं गतः ॥ २२ ॥
क्षिप्रमारोह सुग्रीव विमानं वानरैः सह ॥ त्वमध्यारोह सामात्यो राक्षसेन्द्र विभीषण ॥ २३ ॥
ततस्तत्पुष्पकं दिव्यं सुग्रीवः सह सेनया ॥ अध्यारोहत्त्वरञ्शीघ्रं सामात्यश्च विभीषणः ॥ २४ ॥
तेष्वारूढेषु सर्वेषु कौबेरं परमासनम् ॥ राघवेणाभ्यनुज्ञातमुत्पपात विहायसम् ॥ २५ ॥
ययौ तेन विमानेन हंसयुक्तेन भास्वता ॥ प्रहृष्टश्च प्रतीतश्च बभौ रामः कुबेरवत् ॥ २६ ॥
ते सर्वे वानरा हृष्टा राक्षसाश्च महाबलाः ॥ यथासुखमसंबाधं दिव्ये तस्मिन्नुपाविशन् ॥ २७ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२५ ॥

लज्जमानां सदस्यङ्कारोहणाय लज्जन्तीं । रामेणाङ्कारोपणं च स्त्रीसहायरहितत्वात् । धनुष्मता रामधनुर्धारिणा ॥ ११—१३ ॥ अब्रवीच्चेत्यत्र संग्रहेणोक्तं विवृणोति—मित्रेत्यादिना ॥ वानरान्प्रत्याह—मित्रेति ॥ १४ ॥ सुग्रीवं प्रत्याह—यत्त्वित्यादिना ॥ सुहृदा शोभनहृदयेन । वाशब्द एवकारार्थः । अधर्मभीरुणेति च्छेदः ॥ १५ ॥ विभीषणं प्रत्याह—स्वेति ॥ स्वराज्ये वस । न तु परकीयं रावणवदाक्रमितव्यं । अतो जनस्थानरक्षिणः समानेतव्या इति भावः ॥ १६—१८ ॥ उद्युक्ताः सावधानाः । जनपदपीडामकुर्वन्त इत्यर्थः ॥ १९—२१ ॥ प्रियात्प्रियतरमिति ॥ सीतालाभः प्रियं । भरतदर्शनं प्रियात्प्रियं । भवद्भिः सह पुरप्रवेशः प्रियात्प्रियतरमित्यर्थः ॥ २२—२३ ॥ शीघ्रं शीघ्रगमिति विमानविशेषणं । त्वरन्निति सुग्रीवविशेषणात् ॥ २४ ॥ आसनं वाहनं ॥ २५ ॥ हंसयुक्तेन प्रतिमारूपहंसयुक्तेन । प्रतीतः श्लाघितः ॥ २६ ॥ यथासुखमसंबाधमिति पदद्वयेन दिव्यस्य पुष्पकस्य अपेक्षितावकाशप्रदत्वं गम्यते

स० अधर्मभीरुणा कृतप्रतिकरणाभावप्रत्यवायरूपाधर्मभीरुणा ॥ १५ ॥ ति० मुद्युक्ताः हर्षयुक्ताः ॥ १९ ॥ स० खगतेन आकाशगतेन । हंसयुक्तेन वाहकत्वेननिर्मितहंसप्रतिमायुक्तेन । सुन्दरकाण्डेराक्षसपिशाचादीनांतद्वाहकत्वोक्तिस्तुलीलयारावणनियुक्तराक्षसादीनपेक्ष्य । वस्तुतस्तु तद्विमानदेवस्यैवतादृशशक्तिमत्त्वेनस्वेच्छयैवान्यनिरपेक्षेणगतिरितिज्ञेयं ॥ प्रतीतः प्रसिद्धः ॥ २६ ॥ इतिपञ्चविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२५ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ञ. ट. मनस्विनीं. २ ङ. झ. ट. स्निग्धेनचहितेनच. ३ ख. सेन्द्रास्सर्वेमरुद्गणाः. ४ ङ. झ. ट. प्राञ्जलयस्सर्वे. ख. च. ञ. प्राञ्जलयोभूत्वा. ५ क. ङ. छ. झ. ञ. ट. मुद्युक्ताः. ६ ङ. झ. ञ. ट. अचिरादागमिष्यामः. ७ ङ. झ. ट. अब्रवीद्वानरान्रामस्ससुग्रीव. ८ ङ. झ. ट. ततस्सपुष्पकं. ९ ङ. झ. ट. सहवानरैः. १० ङ. झ. ट. आरुरोहमुदायुक्तः. ख. च. छ. ञ. आरुरोहततःश्रीमान्. ११ ङ. झ. ट. खगतेनविमानेन. १२ ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. वानरर्क्षाश्च.

षड्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२६ ॥

पुष्पकस्थेनरामेण सीतांप्रति लंकाकिष्किन्धयोर्मध्येविद्यमानयुद्धभूमिसेतुप्रभृतीनां प्रदर्शनम् ॥ १ ॥ किष्किन्धांदृष्टवत्यासीतया ताराप्रभृतिवानरनारीणांसहानयनंप्रार्थितेनरामेण सुग्रीवेणतासामानयनम् ॥ २ ॥ तथा पुनःसीतांप्रति किष्किन्धायोध्ययोर्मध्यस्थपंपादिप्रदर्शनपूर्वकमयोध्याप्रदर्शनम् ॥ ३ ॥ सीतयासुग्रीवादिभिश्च सहर्षकौतुकमयोध्यादर्शनम् ॥४॥

अनुज्ञातं तु रामेण तद्विमानमनुत्तमम् ॥ उत्पपात महामेघः श्वसनेनोद्धतो यथा ॥ १ ॥
पातयित्वा ततश्चक्षुः सर्वतो रघुनन्दनः ॥ अब्रवीन्मैथिलीं सीतां रामः शशिनिभाननाम् ॥ २ ॥
कैलासशिखराकारे त्रिकूटशिखरे स्थिताम् ॥ लङ्कामीक्षस्व वैदेहि निर्मितां विश्वकर्मणा ॥ ३ ॥
एतदायोधनं पश्य मांसशोणितकर्दमम् ॥ हरीणां राक्षसानां च सीते विशसनं महत् ॥ ४ ॥
अत्र दत्तवरः शेते प्रमाथी राक्षसेश्वरः ॥ तव हेतोर्विशालाक्षि रावणो निहतो मया ॥ ५ ॥
कुम्भकर्णोऽत्र निहतः प्रहस्तश्च निशाचरः ॥ धूम्राक्षश्चात्र निहतो वानरेण हनूमता ॥ ६ ॥
विद्युन्माली हतश्चात्र सुषेणेन महात्मना ॥ ७ ॥
लक्ष्मणेनेन्द्रजिच्चात्र रावणिर्निहतो रणे ॥ अङ्गदेनात्र निहतो विकटो नाम राक्षसः ॥ ८ ॥
विरूपाक्षश्च दुर्धर्षो महापार्श्वमहोदरौ ॥ अकम्पनश्च निहतो बलिनोऽन्ये च राक्षसाः ॥ ९ ॥
[त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ ॥ युद्धोन्मत्तश्च मत्तश्च राक्षसप्रवरावुभौ ॥ १० ॥
निकुंभश्चैव कुंभश्च कुंभकर्णात्मजो बली ॥ वज्रदंष्ट्रश्च दंष्ट्रश्च बहवो राक्षसा हताः ॥ ११ ॥
मकराक्षश्च दुर्धर्षो मया युधि निपातितः ॥ अकंपनश्च निहतः शोणिताक्षश्च वीर्यवान् ॥ १२ ॥
यूपाक्षश्च प्रजंघश्च निहतौ तु महाहवे ॥ विद्युज्जिह्वोऽत्र निहतो राक्षसो भीमदर्शनः ॥ १३ ॥
यज्ञशत्रुश्च निहतः सुप्तघ्नश्च महाबलः ॥ सूर्यशत्रुश्च निहतो ब्रह्मशत्रुस्तथाऽपरः ॥ १४ ॥]
अत्र मण्डोदरी नाम भार्या तं पर्यदेवयत् ॥ सपत्नीनां सहस्रेण सास्रेण परिवारिता ॥ १५ ॥
एतत्तु दृश्यते तीर्थं समुद्रस्य वरानने ॥ यत्र सागरमुत्तीर्य तां रात्रिमुषिता वयम् ॥ १६ ॥
एष सेतुर्मया बद्धः सागरे सलिलार्णवे ॥ तव हेतोर्विशालाक्षि नलसेतुः सुदुष्करः ॥ १७ ॥

॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२५ ॥

अथ विलासेन सीतायै तत्तद्देशप्रदर्शनं—अनुज्ञातं त्वित्यादि ॥ १ ॥ मैथिलीं राजपुत्रीत्वेन लालनीयत्वोक्तिः ॥ २—३ ॥ आयोधनं युद्धभूमिं । विशस्यन्तेऽस्मिन्निति विशसनं । अधिकरणे ल्युट् ॥ ४ ॥ दत्तवरः ब्रह्मणा दत्तवरः । प्रमाथी हिंसकः शेते । भस्मस्वरूपेणेत्यर्थः॥५॥ प्रहस्तश्चेत्यत्र नीलेनेत्यध्याहार्यं ॥ ६ ॥ विद्युन्मालीति । पूर्वमनुक्तमप्यत्रानुवादाद्ग्राह्यं । एवं विकट इत्यत्रापि ॥ ७—१५ ॥ तीर्थं उत्तरणस्थानं । यत्र तीर्थे तां रात्रिं सागरतरणरात्रिं ॥ १६ ॥ सागरे सगरखानिते । सलिलेति क्षीरोदादिव्यावृत्तिः । एष सेतुः नलसेतुः नलबद्धः । "षिञ् बन्धने" इति धातुः । एतेन नलसेतुः सेतुरित्युक्त्या पूर्वकल्पकृतसेत्वन्तरं व्यावर्त्यते इति प्रत्युक्तं । पूर्वमेव

ति० एषइतितद्दाहभूमिप्रदर्शनं । अग्रेपिसर्वत्रतत्तद्युद्धभूमिप्रदर्शनमेव । अत्युच्चस्थलाद्विमानस्यसर्वयुद्धभूमिप्रत्यक्षंयुगपत् ॥ स० एषइति प्रत्यक्षसिद्धलङ्कापतित्वेनप्रस्तुतः । अत्रशेते अशयत ॥ ५ ॥ रामानु० "अङ्गदेनात्रनिहतोविकटोनामराक्षसः"

[पा०] १ ख. ङ.—ट. हंसयुक्तंमहानादमुत्पपातविहायसं. २ क. ग.—ट. एषदत्तवरः. ३ ख.—ट. दुष्प्रेक्षो. ४ त्रिशिराश्चातिकायश्चेत्यादयः. ब्रह्मशत्रुस्तथापरइत्यन्ताःश्लोकाः क. ख. ङ.—ट. पाठेषुदृश्यन्ते. ५ ख. ङ. ज.—ट. साग्रेण. ६ ख. ङ.—ट. लवणार्णवे.

पश्य सागरमक्षोभ्यं वैदेहि वरुणालयम् ॥ अपारमभिगर्जन्तं शङ्खशुक्तिनिषेवितम् ॥ १८ ॥
हिरण्यनाभं शैलेन्द्रं काञ्चनं पश्य मैथिलि ॥ विश्रमार्थं हनुमतो भित्त्वा सागरमुत्थितम् ॥
एतत्कुक्षौ समुद्रस्य स्कन्धावारनिवेशनम् ॥ २० ॥
एतत्तु दृश्यते तीर्थं सागरस्य महात्मनः ॥ सेतुबन्ध इति ख्यातं त्रैलोक्येनाभिपूजितम् ॥
एतत्पवित्रं परमं महापातकनाशनम् ॥ २१ ॥
अत्र पूर्वं महादेवः प्रसादमकरोत्प्रभुः ॥ २२ ॥

सेतुसत्त्वे पुनः सेतुकरणवैयर्थ्यात् ॥ १७ ॥ अपारं मध्ये द्वीपभूतपाररहितं ॥ १८ ॥ हिरण्यनाभं मैनाकं ॥ १९ ॥ एतदित्यर्धं ॥ कुक्षौ मध्ये । सेतूपरीति शेषः । स्कन्धावारनिवेशनं स्कन्धावारनिवेशनरूपस्थानं । स्कन्धावारः शिबिरं ॥ २० ॥ एतत्त्वित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ पूजितं पूजितुमर्हं । पूर्वं सेतोर्दक्षिणकोटिरुक्ता । अत्रोत्तरकोटिरिति ज्ञेयं । अनुगृह्णाति–एतदिति । पवित्रं पावनं । महापातकनाशनं च । भविष्यतीति शेषः ॥ २१ ॥ एवं लङ्कामारभ्य सेतुबन्धपर्यन्तमुक्त्वा तत उत्तरे दर्भशयनस्थानं निर्दिशति—अत्र पूर्वमिति ॥ महादेव इति समुद्रराज उच्यते औचित्यात् । प्रभुः समुद्रजलाधिष्ठाता । प्रसादमकरोत् सागरं शोषयिष्यामीति कुपितस्य मे प्रसादं प्रसन्नत्वं । अकरोत् । "प्रसादस्तु प्रसन्नता" इत्यमरः । न त्वत्र रुद्रो महादेवः । तेन पूर्वं प्रसादकरणानुक्तेः । पूर्वोक्तानामेव ह्यत्रानुवादः

[illegible] भविष्यतीति वा तद्वदत्राविरोधाभावात् । उपलभ्यते हि विरोधः । तथाहि । तत्र प्रसादः किं सेतुनिर्माणकाले वा पुनरागमनकाले वा । नाद्यः । प्रसादकरणहेतुरावणवधादेरभावात् पूर्वसिद्धसमुद्रप्रसादेनैवोपपत्तेश्च महादेवसमाख्यायाः समुद्रप्रसादश्रुत्या बाधितुं युक्तत्वाच्च । न द्वितीयः । पूर्वशब्दविरोधात् । नच पूर्वमित्यस्य पूर्वकल्प इत्यर्थ इति वाच्यं । "आत्मानं मानुषं मन्ये" इति वदता सुग्रीवादिसन्निधौ स्वस्य विष्ण्ववतारत्वद्योतकपूर्ववृत्तोद्घाटनानौचित्यात् । पूर्वकल्पकृतसेतुसद्भावे पुनस्तन्निर्माणवैयर्थ्यात् । किंच अत्रेतिपदस्य पूर्वश्लोकोक्तनलकारितसेतुपरामार्शित्वमेवोचितं । नतु पूर्वकल्पकृतसेतुपरामार्शित्वं । तस्य सद्भावेप्यन्तरितत्वसंभवात् । ननु पुराणान्तरानुसारात्तदर्थपरत्वं युक्तं । तथाहि कूर्मपुराणे—"सेतुमध्ये महादेवमीशानं कृत्तिवाससम् । स्थापयामास वै लिङ्गं पूजयामास राघवः ॥ तस्य देवो महादेवः

इत्यनुक्तस्यविकटस्यात्रनिहतत्वानुवादादन्येप्येतादृशाबहवोनिहताइत्यवगम्यते ॥ ८ ॥ **स०** मैनाकस्यैवहिरण्यनाभइतिनामान्तरमितिप्राग्व्याख्यातं । काञ्चनं तद्वर्णं तत्प्रचुरंवा । पूर्वंसागरंभित्वाहनुमतोविश्रमार्थमुत्थितं इदानीमस्मद्दर्शनार्थमुत्थितमित्यर्थः । तेनहनुमद्दर्शनानन्तरंपुनःसागरप्रवेशोक्तिरुपपन्ना । हिरण्यनाभोत्थितिस्थलप्रदर्शनंवा ॥ १९ ॥ **स०** अत्र तीरे । पूर्वं सेतुबन्धप्रारंभसमये । महादेवः पूजितःसन् प्रसादं निर्विघ्नंसेतुसमाप्तिशत्रुवधाद्युपयोग्यनुग्रहं अकरोत् । तत्स्थलंसीतायैप्रदर्श्यविमानादवतीर्यतत्रलिङ्गस्थापनंरामश्चकार । क्षेत्रस्यत्रैनेत्रत्वात्प्राक्तत्प्रार्थनायुक्ता । अतःपूर्वमित्युक्तिरनुग्रहमात्रविषयिणी । नतुप्रतिष्ठापनपरेतिमन्तव्यं ॥ यथोक्तमाग्नेयपुराणेएकोत्तराशीत्यध्याये— "धन्योस्मिकृतकृत्योस्मिपूज्योस्मिपुरुषोत्तम । यद्द्राक्षं सुदुर्दर्शंत्वद्रूपंयोगिपुङ्गवैः । त्वदाज्ञयामयापूर्वंत्वद्भक्तिविमुखंहरे । शैवंपाशुपतंलैङ्गमसच्छास्त्रंप्रवर्तितम् । तदिदानींमहापापंदिव्यरूपस्यदर्शनात् । सर्वंविनष्टमेवेशतवरामप्रसादतः । तरेयमेवत्वन्मायांत्वन्नामस्मरणादहम् । तथाअनुगृहाणत्वंयथास्यात्संततंस्मृतिः । रामः । रावणोऽयंमहापापीगोब्राह्मणवधेरतः । नित्यंवैपरदारार्थीवैदिकाचारदूषकः । एतद्धामात्सकृत्पार्श्वेयदघंप्रतिपद्यते । तदघंसर्वतीर्थेषुस्नानेनापिननश्यति । अब्रह्मण्यस्यलुब्धस्यमूर्खस्याशास्त्रवेदिनः । भूमिराक्रम्यतेयेनसोपिस्यात्तादृशःक्षणात् । त्यजेद्देशंकृतयुगेत्रेतायांग्रहमेवच । द्वापरेकुलमेकंतुकर्तारंतुकलौयुगे । एतद्देशविशुद्ध्यर्थमत्रसंनिहितःसदा । मयात्रस्थापितेलिङ्गेभुक्तिमुक्तिप्रदोभव । श्रीकृष्णः । इतिरामस्यतद्वाक्यंश्रुत्वातत्वार्थसंयुतं । कृताञ्जलिर्दाशरथिंप्रहसन्परमेश्वरः । श्रीमहादेवः । सर्वभूतसर्वभूतस्थःसर्वात्मासर्ववत्सलः । त्वमेवरामविश्वात्मन्विडंबयसिलीलया । त्वद्वाक्यमेवधार्यमेतथाप्यार्यमहाविभो । यदुक्तं तत्तथैवास्तुत्वन्नाम्नास्थापयेहमाम् । इत्युक्त्वातंपरिक्रम्यप्रणम्याथययौहरः । सखेपश्यन्तियेलिङ्गंरामनाथइतिश्रुतम् । ततःसंसारिणोनस्युःसत्यंसत्यंवदाम्यहम् । सेतुबन्धस्थितंलिङ्गंयेसेवन्तेसकृत्कलौ । महापातकलक्षाद्वामुच्यतेनात्रसंशयः । कुरुक्षेत्रेयजेद्य-

[पा०] १ ख. ङ. छ. झ. ञ. ट. शुक्तिसमाकुलं. २ क. घ. दयार्थंयोहनुमतोहित्वासागरमुत्थितः.

अत्र राक्षसराजोऽयमाजगाम विभीषणः ॥ २३ ॥

पार्वत्या सह शङ्करः । प्रत्यक्षमेव भगवान्दत्तवान्वरमुत्तमम् ॥ ये त्वया स्थापितं लिङ्गं द्रक्ष्यन्तीह द्विजातयः । महापातकसंयुक्तास्तेषां पापं विनश्यति ॥ अन्यानि चैव पापानि तीरे तत्र महोदधेः । दर्शनादेव लिङ्गस्य नाशं यान्ति न संशयः ॥ यावत्स्थास्यन्ति तरवो यावदेव च मेदिनी । यावत्सेतुश्च तावच्च स्थास्याम्यत्र तिरोहितः ॥ स्नानं दानं जपः श्राद्धं भविष्यत्यक्षयं ततः । स्मरणादेव लिङ्गस्य दिनपापं प्रणश्यति ॥ इत्युक्त्वा भगवान्वाचं परिष्वज्य च राघवम् । सनन्दी सगणो रुद्रस्तत्रैवान्तरधीयत" इति ॥ पाद्मे पुराणेपि—रामः पुष्पकादवरुह्य महादेवं प्रतिष्ठापितवान् सोस्मै प्रसन्नोऽभूदित्युच्यते । एतादृशपुराणवचनानुसारेणायं श्लोकोलिङ्गप्रतिष्ठां बोधयतीति । मैवं । उक्तदोषानिस्तारात्, परिग्रहातिशयात्, ग्रन्थसौष्ठवाच्च, इतिहासपुराणं पञ्चममित्यादावधिकाक्षरत्वेपि पूर्वप्रयोगेणाभ्यर्हितत्वाच्च पुराणेभ्यो गरीयानिति 'वेदः प्राचेतसादासीत्' इति वेदमयत्वोक्त्या चतुर्मुखवरप्रदानमूलतया च प्रबलतरः । तद्विरोधे तामसपुराणवचनानि न प्रमाणानि । किंच पुराणं सर्गप्रतिसर्गादिष्वन्यपरमिति नेतिहासवत्पुरावृत्तकथने तात्पर्यवत् । अथवा, अस्मिन्सर्गे श्लोकाः प्रायशो व्यत्यस्ता दृश्यन्ते इत्युडारिप्रभृतिभिरुक्तं । तथा चेदमर्धं अत्र मण्डोदरीति श्लोकानन्तरं पठितव्यं । तत्र च महादेवप्रसादः स्वपितृदर्शनमेव । अतएव भरतं प्रति हनुमत्प्रेषणावसरे वक्ष्यति—'महादेवप्रसादाच्च पित्रा मम समागमम्' इति । पुराणान्तरं तु माहात्म्यप्रतिपादनपरं बोध्यमिति संक्षेपः ॥ २२ ॥ अत्र राक्षसराज इति ॥

ज्ञानश्वमेधादिकाञ्छतम् । यत्फलंलभतेसद्यःसेतुलिङ्गस्यदर्शनात् । अभक्ष्याश्यसमिद्वर्णीयोनग्निरमखोगृही । योवनीचरिरंसुः स्याद्यतिर्योभैक्षभुग्भवेत् । एतेसर्वेचपापिष्ठादंभात्स्वाश्रमदूषकाः । दृष्ट्वारामेश्वरंलिङ्गंसद्यःपूताभवन्तिहि । कावेर्यांतुतुलास्नानंयःकुर्याद्गङ्गसंनिधौ । भवेत्तस्यकृतार्थस्यरामेश्वरनिरीक्षणम् ।" इत्यादि । कूर्मपुराणेचैकोनविंशेऽध्याये—"सेतुमध्येमहादेवमीशानंकृत्तिवाससम् । स्थापयामासलिङ्गस्थंपूजयामासराघवः । तस्यदेवोमहादेवःपार्वत्यासहशङ्करः । प्रत्यक्षमेवभगवान्दत्तवान्वरमुत्तमम् । येत्वयास्थापितंलिङ्गंद्रक्ष्यन्तीहद्विजातयः । महापातकसंयुक्तास्तेषांपापंविनश्यतु । अन्यानिचैवपापानिस्नातस्यात्रमहोदधौ । दर्शनादेवलिङ्गस्यनाशंयान्तिनसंशयः । यावत्स्थास्यन्तिगिरयोयावदेवचमेदिनी । यावत्सेतुश्चतावच्चस्थास्याम्यप्यतिरोहितः । स्नानंदानंतपःश्राद्धंभविष्यत्यक्षयंमहत् । स्मरणादेवलिङ्गस्यदिनपापंप्रणश्यति । इत्युक्त्वाभगवान्साक्षात्परिष्वज्यचराघवम् । सनन्दी सगणोरुद्रस्तत्रैवान्तरधीयत ।" इति । स्कान्देसेतुमाहात्म्येत्रिचत्वारिंशेऽध्याये—'रावणस्यसदाविप्रायत्पापंमयिविद्यते । तस्यमेनिष्कृतिंब्रूतरावणस्यवधस्यच । यत्कृत्वातेनपापेनमुच्येयंमुनिपुङ्गवाः । मुनयऊचुः । सत्यव्रतजगन्नाथजगद्रक्षाधुरंधर । सर्वेलोकोपकारार्थंकुरुरामशिवार्चनम् । गन्धमादनशृङ्गेस्मिन्महापुण्येविमुक्तिदे । शिवलिङ्गंप्रतिष्ठाप्यलोकसंग्रहकाम्यया । कुरुरामदशग्रीववधदोषापनुत्तये । लिङ्गस्थापनजंपुण्यंचतुर्वक्त्रोपिभाषितुं । नशक्नोतिसतैर्वक्तुंकिंपुनर्मनुजेश्वराः। इत्यारभ्य मध्येहनुमत्प्रेषणादिप्रकारमुक्त्वा सुमुहूर्तेकिंचिदवकाशमासादयतिहनुमतिचिरायतिच "रामराममहाबाहोकालोयातिहिसांप्रतम् । जानक्यायत्कृतंलिङ्गंसैकतंलीलयाविभो । तल्लिङ्गंस्थापयस्वाद्यमहालिङ्गमनुत्तमम् । इत्येवंसहितोरामःसीतयासहसत्वरम् । मुनिभिःसहितःप्रीत्याकृतकौतुकमङ्गलः । ज्येष्ठमासेसितेपक्षेसप्तम्यांबुधहस्तयोः । होरान्तेचव्यतीपातेकन्याचन्द्रेवृषेरवौ । दशयोगेमहापुण्येगन्धमादनपर्वते । सेतुमध्येमहादेवंलिङ्गरूपधरंहरम् । ईशानंकृत्तिवसनंगङ्गाचन्द्रकलाधरम् । रामोवैस्थापयामासशिवलिङ्गमनुत्तमम् । लिङ्गस्थंपूजयामासराघवस्तंसईश्वरम् । लिङ्गस्थःसमहादेवःपार्वत्यासहशंकरः । प्रत्यक्षमेवभगवान्दत्तवान्वरमुत्तमम् । सर्वलोकशरण्यायराघवायमहात्मने । त्वयात्रस्थापितंलिङ्गंयेपश्यन्तिरघूद्वह । महापातकयुक्ताश्चतेषांपापंप्रणश्यति । सर्वाण्यपिहिपापानिधनुष्कोटौनिमज्जनात् । दर्शनाद्रामलिङ्गस्यपातकानिमहान्त्यपि । विलयंयान्तिराजेन्द्रामचन्द्रनसंशयः । प्रादादेवंहिरामायवरंपूर्णायशङ्करः ।" इत्यादि । नागोजिभट्टस्तु पूर्वमागमनसमयएवाहभूतपतिप्रतिष्ठापनं । 'अत्र सेतुमूले । पूर्वं सेतुबन्धनात्पूर्वंविभुर्महादेवःमम रामस्यप्रसादमकरोत् मत्स्थापितत्वेनात्रस्थितोभूत् । सेतोर्निर्विघ्नतासिद्ध्यैसमुद्रप्रसादानन्तरंशिवस्थापनं रामेणकृतमितिगम्यते । अत्रस्थलेमहात्मनःसागरस्थतीर्थंसेतुनिर्माणमूलप्रदेशत्वात्सेतुबन्धइतिख्यातं भविष्यतीतिशेषः । ' इति । इदंतुपुरुपुराणानवलोकन-

नात्रसमुद्रएवोच्यते । पूर्वं सेतुबन्धात्पूर्वं । प्रसादमकरोत् जलोपरिसेतुधारणरूपमकरोत् । यद्वा 'दर्शयामासचात्मानंसमुद्रःसरितांपतिः ।' इत्युक्तत्वात् महादेवःसमुद्रएवेतिव्याचख्यौ । सोपितद्वन्माननीयः । केचित्तुअत्रपूर्व

एषा सा दृश्यते सीते किष्किन्धा चित्रकानना ॥ सुग्रीवस्य पुरी रम्या यत्र वाली मया हतः ॥२४॥
अथ दृष्ट्वा पुरीं सीता किष्किन्धां वालिपालिताम् ॥ अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं रामं प्रणयसाध्वसा ॥२५॥
सुग्रीवप्रियभार्याभिस्ताराप्रमुखतो नृप ॥ अन्येषां वानरेन्द्राणां स्त्रीभिः परिवृता ह्यहम् ॥
गन्तुमिच्छे सहायोध्यां राजधानीं त्वया[1]ऽनघ ॥ २६ ॥
एवमुक्तोथ वैदेह्या राघवः प्रत्युवाच ताम् ॥ एवमस्त्विति किष्किन्धां प्राप्य संस्थाप्य राघवः ॥
विमानं प्रेक्ष्य सुग्रीवं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २७ ॥
ब्रूहि वानरशार्दूल सर्वान्वानरपुङ्गवान् ॥ स्वदारसहिताः सर्वे ह्ययोध्यां यान्तु सीतया ॥ २८ ॥
तथा त्वमपि सर्वाभिः स्त्रीभिः सह महाबल ॥ अभित्वरस्व सुग्रीव गच्छामः प्लवगेश्वर ॥ २९ ॥
एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामेणामिततेजसा ॥ वानराधिपतिः श्रीमांस्तैश्च सर्वैः समावृतः ॥ ३० ॥
प्रविश्यान्तःपुरं शीघ्रं तारामु[2]द्वीक्ष्य भाषत ॥ ३१ ॥

अत्र समुद्रराजप्रसादप्रदेशादुत्तरतः ॥ २३ ॥ पम्पावनमधुवनाद्यपेक्षया चित्रकाननेत्युक्तिः ॥ २४ ॥ प्रणयसाध्वसा प्रणययुक्तसाध्वसवती । प्रणतसाध्वसेति पाठे उपनतसाध्वसा । सुग्रीवादिसन्निधानात्प्रणयसाध्वसेति प्रथमभाषणरूपत्वाद्वा ॥ २५ ॥ सुग्रीवेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ अहं ताराप्रमुखतः ताराप्रमुखाभिः सुग्रीवप्रियभार्याभिः सह अन्येषां वानरेन्द्राणां स्त्रीभिश्च परिवृता सती त्वया सह अयोध्यां गन्तुं इच्छे इच्छामीति संबन्धः । आत्मनेपदमार्षम् ॥ २६ ॥ एवमित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ एवमस्त्विति सीतां प्रत्युवाच । अथ किष्किन्धां प्राप्य विमानं संस्थाप्य सुग्रीवं प्रेक्ष्योवाचेति संबन्धः ॥२७॥ यान्त्वित्यत्र इतिकरणं द्रष्टव्यं । सीतया निमित्तभूतया । सीताप्रियार्थमित्यर्थः ॥ २८ ॥ तथा त्वमपीति अत्र याहीति विपरिणामेन संबन्धः । अभित्वरस्व । किष्किन्धायां विलम्बो न कार्य इत्यर्थः ॥ २९ ॥ सर्वैः समावृतो वानराधिपतिरुक्त इत्यन्वयः ॥ ३०॥ प्रविश्येति ॥ अर्धमेकं वाक्यं । प्रवेशः सुग्रीवस्यैव

त्रपुभिन्नंत्रपुसदृक्सुवर्णं । तद्वर्णौऊरूयस्याःसातथातत्संबुद्धिःहेसीते । अम्महादेवोवरुणइतिव्याचक्षाणानोदाहृतवैजयन्त्यवलोका इवाम्महादेवइत्येकपदोपरिपरिदर्शितसाहसाउदाहृतबहुपुराणश्रवणविकलादुराग्रहग्रहगृहीतास्ततोप्यवमवरुणकरुणपात्रतांसोढ्वापिरामस्यसदाशिवप्रसादंस्वरसतःपद्यपद्यायातमवधूयविधुशेखरमवमन्यन्त इत्युपेक्ष्याः । 'यच्छौचनिस्सृतसरित्प्रवरोदकेनतीर्थेनमूर्ध्न्यधिधृतेनशिवःशिवोभूत् । सेशंपुनाज्जगदिदंयदर्हणांभःसद्यःपुनातिसहचन्द्रललामलोकान्'इत्यादिभागवतादुदाहृतपुराणेषुच 'लोकसंग्रहकाम्यया'इत्याद्युक्तेश्चलीलेयंराघवस्येतिसर्वंचतुरश्रं । शि० अत्र अस्मिन्सेतुमूलभूतदेशे । महादेवः महाशंभुः । प्रसादं अतिप्रीति अकरोत् । एतेन नीलादिवन्महादेवोपिसेतुबन्धनसाहाय्यंकृतवानितिसूचितं । तेनशिवस्यरामेऽतिप्रीतिःसूचिता । अतएवस्वसाहाय्यसूचनार्थमिदानीमपितत्रतस्यस्थितिःप्रसिद्धा । यद्वा अत्र अस्मिन्देशे । महादेवः प्रसादं प्रकर्षेणसादंप्राप्तिं स्वनित्यस्थितिमित्यर्थः । अकरोत् सेतुरक्षणार्थममाज्ञयात्रैवस्थितइत्यर्थः । नचप्रसन्नतादौरूढस्यप्रसादशब्दस्यकथमुक्तोर्थइतिवाच्यं । योगवृत्तिस्वीकारेबाधकाभावात् । अतएव यौगिकार्थमादायपङ्कजशब्दादीनांशुक्तिकादौप्रवृत्तिःप्रदर्शितानैयायिकादिभिः । रामकर्तृकशिवस्थापनं पुराणेषुविस्तरतोनिरूपितं । अतएव 'शंभोःप्रीत्यैयोमयाकारिधर्मःस्वेस्वेकालेमाननीयोभवद्भिः । नानावर्णान्भाविनोभूमिपालान्भूयोभूयोयाचतेरामचन्द्रः'' इतिरामकृतस्ताम्रपत्रलिखितः स्वतोविदीर्णदेवालयैकदेशान्निस्सृतः इदानीन्तनसार्वभौमेनवाराणसींप्रेषितः श्लोकोपिसंगच्छते । ननुपूर्वमनुक्तेरिदंनयुक्तमितितुनभ्रमितव्यं । पूर्वमनुक्तत्वेप्यनयैवोक्त्यापूर्ववृत्तस्यानुमानेनपूर्वोक्त्यभावस्याकिंचित्करत्वेनयुक्तत्वेबाधकाभावात् । अतएवजयन्तमारीचवृत्तादीनांपूर्वमनुक्तत्वेप्युत्तरत्रोक्तेर्नायुक्तम् । यद्वा अत्रस्थितःसन्महादेवः प्रसादं संशयास्पदीभूतरावणसाहाय्यगमननिरोधमकरोत् । तथाचमेदिनी " मूलेप्रत्यन्तशैलेचप्रसादस्त्ववरोधने " इति । एतेन पूर्वंशंभुप्रसादानुक्त्याऽयमर्थोनयुक्तइत्याद्युक्तयआपाततोरमणीयाइतिदिक् ॥२२॥ ती० प्रणतसाध्वसेतिपाठे प्रणेतुं उपनेतुं प्राप्तं साध्वसंययासा । शि० प्रणयस्यसाधुनाशोभनतया असतिप्रकाशतेसा प्रणयसाध्वसा । स० प्रणयसाध्वसा । प्रणयःस्नेहः । साध्वसं यथेच्छंकथनेकिंवदिष्यतिवारामइतिचिरंप्रियवियोगेनतत्स्वभावपरिज्ञानशून्यायाइवस्थितायाभयंच । प्रणयपूर्वंसाध्वसंयस्याःसा ॥ २५ ॥ ति० गन्तुमिच्छे इच्छामि । अत्रैतदर्थमेकदिनवासः । अतएवभारतेऽङ्गदस्ययौवराज्याभिषेकोप्येतद्दिनउक्तः ॥ २६ ॥ वानराणांनारीणांसह ताभिःसहेत्यर्थः । षष्ठ्यार्षी ॥ २७ ॥

[पा०] १ क.—ट. त्वयासह. २ क, ड.—ञ. ट. मुद्वीक्ष्यसोब्रवीत्.

प्रिये त्वं सह नारीभिर्वानराणां महात्मनाम् ॥ राघवेणाभ्यनुज्ञाता मैथिलीप्रियकाम्यया ॥ ३२ ॥
त्वर त्वमभिगच्छामो गृह्य वानरयोषितः ॥ अयोध्यां दर्शयिष्यामः सर्वा दशरथस्त्रियः ॥ ३३ ॥
सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा तारा सर्वाङ्गशोभना ॥ आहूय चाब्रवीत्सर्वा वानराणां तु योषितः ॥ ३४ ॥
सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञाता गन्तुं सर्वैश्च वानरैः ॥ मम चापि प्रियं कार्यमयोध्यादर्शनेन च ॥ ३५ ॥
प्रवेशं चापि रामस्य पौरजानपदैः सह ॥ विभूतिं चैव सर्वासां स्त्रीणां दशरथस्य च ॥ ३६ ॥
तारया चाभ्यनुज्ञाता सर्वा वानरयोषितः ॥ नेपथ्यं विधिपूर्वेण कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥
अध्यारोहन्विमानं तत्सीतादर्शनकाङ्क्षया ॥ ३७ ॥
ताभिः सहोत्थितं शीघ्रं विमानं प्रेक्ष्य राघवः ॥ ऋश्यमूकसमीपे तु वैदेहीं पुनरब्रवीत् ॥ ३८ ॥
दृश्यतेऽसौ महान्सीते सविद्युदिव तोयदः ॥ ऋश्यमूको गिरिश्रेष्ठः काञ्चनैर्धातुभिर्वृतः ॥ ३९ ॥
अत्राहं वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण समागतः ॥ समयश्च कृतः सीते वधार्थं वालिनो मया ॥ ४० ॥
एषा सा दृश्यते पम्पा नलिनी चित्रकानना ॥ त्वया विहीनो यत्राहं विललाप सुदुःखितः ॥४१॥
अस्यास्तीरे मया दृष्टा शबरी धर्मचारिणी ॥ अत्र योजनबाहुश्च कबन्धो निहतो मया ॥ ४२ ॥
दृश्यते च जनस्थाने सीते श्रीमान्वनस्पतिः ॥ यत्र युद्धं महद्वृत्तं तव हेतोर्विलासिनि ॥
रावणस्य नृशंसस्य जटायोश्च महात्मनः ॥ ४३ ॥
खरश्च निहतो यत्र दूषणश्च निपातितः ॥ त्रिशिराश्च महावीर्यो मया बाणैरजिह्मगैः ॥

नतु वानराणां । भाषत अभाषत ॥ ३१ ॥ नारीभिः स्त्रीभिः सह अनुज्ञाता । अयोध्यागमनं प्रतीति शेषः। त्वं च वानरस्त्रियश्चानुज्ञाता इत्यर्थः । नारीणामिति पाठे तृतीयार्थे षष्ठी ॥ ३२ ॥ गृह्य गृहीत्वा । आनीयेति यावत् । दर्शयिष्यामः द्रक्ष्यामः । दशरथस्त्रियः दशरथस्त्रियश्च ॥ ३३ ॥ सर्वाङ्गशोभनेत्यनेन पूर्वं स्वयमलंकृतवतीति गम्यते ॥ ३४ ॥ सुग्रीवेणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ सुग्रीवेण सर्वैर्वानरैः स्वस्वभर्तृभिर्वानरैः सह अयोध्यां गन्तुमभ्यनुज्ञाताः । यूयमिति शेषः । न केवलं सुग्रीवानुज्ञामात्रं मत्प्रियार्थं च भवतीभिरागन्तव्यमित्याह—मम चापीति । अयोध्यादर्शनेन मम यत्प्रियं तद्भवतीभिः सहागत्य कार्यमित्यर्थः । रामस्य प्रवेशं च दशरथस्य स्त्रीणां विभूतिं ऐश्वर्यं च । द्रक्ष्याम इति शेषः ॥३५—३६॥ तारयेत्याद्यर्धत्रयमेकान्वयं ॥ नेपथ्यं अलंकारं । विधिपूर्वेण मङ्गलालम्भनादिविधिपूर्वकमित्यर्थः । अत्रालंकरणाह्वानादिना दिनमेकं गतमित्याहुः । प्रदक्षिणं कृत्वा । विमानस्येति शेषः । प्रादक्षिण्येन गमनमात्रमत्र विवक्षितं । अतिविपुलस्य तस्य सद्यः प्रदक्षिणासंभवात् ॥ ३७ ॥ उत्थितमित्यनेन तारागमनपर्यन्तं भूमौ विमानं स्थितमिति ज्ञायते ॥ ३८—३९ ॥ समयः संकेतः ॥ ४० ॥ विललाप । लिडुत्तमैकवचनं ॥ ४१—४२ ॥ दृश्यते चेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ श्रीमान् वनस्पतिः जटायुनिवासभूतो वटः । तस्य श्रीमत्त्वं महात्मना जटायुषाधिष्ठितत्वात् ॥ ४३ ॥ खरश्चेत्यादिसार्धश्लोक

रामानु० सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञाताः वयमितिशेषः । वानरैश्चाभ्यनुज्ञाताः यूयमितिशेषः । ममचापिप्रियंकार्यमित्यत्रभवतीभिरिति शेषः । **स०** अयोध्यादर्शनेनभवतीभिर्ममप्रियंकार्यं ॥ ३५ ॥ **स०** अध्यारोहन् । ननुपूर्वंरामस्यनागपाशबन्धसमयेरामदर्शनार्थं विमानेनानीतांसीतांप्रति तवपतिश्चेन्नजीवतितर्हिनेदंविमानंत्वांवहेदितिसरमावाक्येनपुष्पकस्याविधवावाहकत्वनियमोक्त्याकथमत्रतारायाविमानारोहणमितिचेदुच्यते । सरमावाक्यंनसीतायाविधवात्वपुरस्कारेणविपक्षेयानारोहनिषेधपरं । किंतु दृश्यमानरामस्यमरणेतवाशुचित्वेननेदंत्वामावहेदित्येवंपरं । यद्वा उक्तनियमाङ्गीकारेपिनक्षतिः । तारायारामवाक्यात्सुग्रीवपतिकत्वेनवाविमानारोहसंभवात् । "पुत्रिण्यविधवा" इतिस्मृतेःपुत्रेणवातस्याअविधवात्वंबोध्यं ॥ ३७ ॥ **ती०** ताभिःसहोत्थितमित्यनेन चतुर्थ्यांकिष्किंधायामुषित्वापञ्चम्यांततःप्रस्थानमित्यवगम्यते । उपरिपञ्चम्यां भरद्वाजाश्रमप्रवेशस्यवक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३८ ॥ इतिषड्विंशत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

[**पा०**] १ ङ. छ. झ. ञ. ट. नारीणांवानराणां. २ ख. प्रवेशंचापिपश्यामःपौर. ३ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. दृश्यतेऽसौ.

एतत्तदाश्रमपदमस्माकं वरवर्णिनि ॥ ४४ ॥
पर्णशाला तथा चित्रा दृश्यते शुभदर्शना ॥ यत्र त्वं राक्षसेन्द्रेण रावणेन हृता बलात् ॥ ४५ ॥
एषा गोदावरी रम्या प्रसन्नसलिला शिवा ॥ अगस्त्यस्याश्रमो ह्येष दृश्यते पश्य मैथिलि ॥ ४६ ॥
दीप्तश्चैवाश्रमो ह्येष सुतीक्ष्णस्य महात्मनः ॥ ४७ ॥
वैदेहि दृश्यते चात्र शरभङ्गाश्रमो महान् ॥ उपयातः सहस्राक्षो यत्र शक्रः पुरन्दरः ॥ ४८ ॥
अस्मिन्देशे महाकायो विराधो निहतो मया ॥ ४९ ॥
एते हि तापसावासा दृश्यन्ते तनुमध्यमे ॥ अत्रिः कुलपतिर्यत्र सूर्यवैश्वानरप्रभः ॥
अत्र सीते त्वया दृष्टा तापसी धर्मचारिणी ॥ ५० ॥
असौ सुतनु शैलेन्द्रश्चित्रकूटः प्रकाशते ॥ यत्र मां केकयीपुत्रः प्रसादयितुमागतः ॥ ५१ ॥
एषा सा यमुना दूराद्दृश्यते चित्रकानना ॥ ५२ ॥
भरद्वाजाश्रमो यत्र श्रीमानेष प्रकाशते ॥ ५३ ॥
एषा त्रिपथगा गङ्गा दृश्यते वरवर्णिनि ॥ नानाद्विजगणाकीर्णा संप्रपुष्पितकानना ॥ ५४ ॥
शृङ्गिबेरपुरं चैतद्गुहो यत्र समागतः ॥ ५५ ॥
एषा सा दृश्यते सीते सरयूर्यूपमालिनी ॥ नानातरुशताकीर्णा संप्रपुष्पितकानना ॥ ५६ ॥
एषा सा दृश्यतेऽयोध्या राजधानी पितुर्मम ॥ अयोध्यां कुरु वैदेहि प्रणामं पुनरागता ॥ ५७ ॥
ततस्ते वानराः सर्वे राक्षसश्च विभीषणः ॥ उत्पत्योत्पत्य ददृशुस्तां पुरीं शुभदर्शनाम् ॥ ५८ ॥
ततस्तु तां पाण्डुरहर्म्यमालिनीं विशालकक्ष्यां गजवाजिसंकुलाम् ॥
पुरीमयोध्यां ददृशुः प्लवङ्गमाः पुरीं महेन्द्रस्य यथाऽमरावतीम् ॥ ५९ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षड्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२६ ॥

एकान्वयः ॥ तत् पञ्चवटीति प्रसिद्धं ॥४४—४५॥ एषा गोदावरीति । अयमेव पाठः सम्यक् । एषा मन्दाकिनीति पाठे अगस्त्याश्रमसमीपे मन्दाकिनीति काचिन्नद्यस्तीति ज्ञेयं । एतच्छ्लोकात्पूर्वं पर्णशालेति श्लोकः पठनीयः ॥ ४६ ॥ दीप्तश्चेत्यर्धं ॥ ४७ ॥ पुराणि शत्रुशरीराणि शत्रुपुराणि वा दारयतीति पुरन्दरः ॥ ४८ ॥ अस्मिन्देश इत्यर्धं ॥ ४९ ॥ एते हीत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ तापसावासाः । अस्माभिर्दश वर्षाणि यत्रोषितमिति भावः । तापसी अनसूया ॥ ५०—५१ ॥ एषा सेत्यर्धं ॥ ५२ ॥ भरद्वाजेत्यर्धं ॥ यत्र भरद्वाजाश्रमः । पूर्वं दृष्ट इति शेषः । श्रीमान् स एष प्रदेशः प्रकाशते । अदूरवर्तितया सम्यग्दृश्यते ॥ ५३ ॥ वरवर्णिनीति सीतासंबोधनं ॥ ५४ ॥ शृङ्गिबेरपुरमित्यर्धं ॥ यत्र गुहः समागतः तच्छृङ्गिबेरपुरं एतदित्यन्वयः ॥ ५५ ॥ यूपमालिनी इक्ष्वाकुभिस्तीरे यागानन्तरं कीर्त्यर्थं शिलाभिः कृतयूपवतीत्यर्थः॥ ५६ ॥ अयोध्यामिति। उद्दिश्येति शेषः । विमानस्याकाशगतत्वेन दूरस्था अपि गङ्गाशृङ्गिबेरपुरसरय्वयोध्या दृष्टा इति बोध्यम् । भरद्वाजाश्रमे हि तदा स्थितिः ॥ ५७—५८ ॥ पाण्डुरेत्यादिस्वभावोक्तिः ॥ ५९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षड्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः १२६

[पा०] १ ङ. झ. ट. अत्रमां. २ ङ. छ. झ. ञ. राक्षसाःसविभीषणाः. ३ ङ. झ. ट. संहृष्टास्तांपुरींददृशुस्तदा.

सप्तविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२७ ॥

रामेण भरद्वाजाश्रममेत्य तंप्रत्यभिवादनपूर्वकं भरतादिकुशलप्रश्नः ॥ १ ॥ तेन तंप्रति सकलजनकुशलनिवेदनपूर्वकं स्वस्वतपसैव तस्यपुरास्वाश्रमनिर्गमप्रभृतिपुनरागमनावधिकालमध्यवृत्तवृत्तान्तपरिज्ञाननिवेदनेनसह स्वीयातिथ्यस्वीकारेणपरेद्युरयोध्यागमनचोदना ॥ २ ॥ तथा रामप्रार्थनया वानरनिकरभोगायायोध्याध्वगततरुकुलेषु स्वतपोमहिम्नाऽमृतकल्पफलकुलनिष्पादनम् ॥ ३ ॥

पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां लक्ष्मणाग्रजः ॥ भरद्वाजाश्रमं प्राप्य ववन्दे नियतो मुनिम् ॥ १ ॥

अथ भरद्वाजाश्रमवासः—पूर्ण इति ॥ पूर्णे चैत्रशुद्धपञ्चम्यामयोध्यातो निर्गमनं । तदारभ्य चतुर्दशवर्षे पूर्णे सति पञ्चम्यां चैत्रशुद्धपञ्चम्यां । तथा हि चैत्रशुद्धपञ्चम्यां निर्गमः । तद्रात्र्यां तमसातीरे निवासः । षष्ठ्यां शृङ्गिबेरपुरे । सप्तम्यां वनस्पतिमूले । अष्टम्यां भरद्वाजाश्रमे । नवम्यां यमुनातीरे । दशम्यां रामश्चित्रकूटं गमिष्यतीति गुहचारमुखेन विदितवृत्तान्तस्य सुमन्त्रस्य सायाह्ने अयोध्याप्रवेशः । तद्रात्रावेव दशरथस्य निर्याणं । एकादश्यां राज्ञस्तैलद्रोण्यां निक्षेपः । द्वादश्यां भरतं प्रति दूतप्रेषणं । ते च दूता मार्गे त्रयोदशीं चतुर्दशीं चापनीय पौर्णमास्यां रात्रौ केकयनगरं प्रविविशुः । प्रतिपदि भरतस्यायोध्यां प्रत्यागमनं । तत्र च मार्गे सप्त रात्रीरुषित्वा अष्टमे दिने त्वरातिशयेनाहोरात्रमागत्य नवम्यां सूर्योदये भरतस्यायोध्याप्रवेशः । तस्यामेव दशरथसंस्कारः । तदहरारभ्य त्रयोदशदिने वैशाखशुद्धपञ्चम्यां तत्पूर्वदिने च भरतेन राज्ञः श्राद्धकर्मकरणं । षष्ठ्यां तद्देशीयाचारसिद्धं दहनदेशशोधनं । सप्तम्यां मार्गशोधनाय कर्मान्तिकप्रेषणं । कर्मान्तिकैश्च दशमीपर्यन्तं चतुर्दिनं मार्गशोधनं । एकादश्यां भरतस्य रामसकाशं प्रति गमनं । तद्रात्रौ गङ्गातीरे निवासः । द्वादश्यां भरद्वाजाश्रमे । त्रयोदश्यां रामसमागमः । चतुर्दशीपौर्णमासीप्रतिपत्सु चित्रकूटे भरतस्य निवासः । वैशाखबहुलद्वितीयायां भरतस्यायोध्यां प्रति प्रयाणम् । चतुर्थ्यामयोध्याप्रवेशः । इत्येवं सार्धमासे गते वैशाखबहुलपञ्चम्यां रामस्य चित्रकूटान्निर्गमः अत्र्याश्रमप्रवेशश्च । एवमाश्रममण्डलवासेन सह सार्धमासेषु दशसंवत्सरेषु गतेषु अवशिष्टकाले पञ्चवटीवासे तत्र त्रयोदशवर्षेषु गतेषु ततश्चतुर्दशे वर्षे चैत्रमासे सीताहरणम् । वैशाखे सुग्रीवदर्शनम् । आषाढे वालिवधः । आश्वयुजे सैन्योद्योगः । फाल्गुने प्रायोपवेशः । फाल्गुनशुद्धचतुर्दश्यां लङ्कादाहः । फाल्गुनामावास्यायां रावणवधः । चैत्रशुद्धप्रतिपदि रावणसंस्कारादि । द्वितीयायां विभीषणाभिषेकः, सीताप्राप्तिर्देवताप्रस्थानानि च । तृतीयायां लङ्कातो निर्गमः । चतुर्थ्यां किष्किन्धायां वासः । पञ्चम्यां भरद्वाजाश्रमे वासः । अत्र वक्तव्योपपत्तयस्तत्र तत्र प्रदर्शिताः । अस्मिन् प्रकारे हनुमत्सन्निधाने, 'द्वौ मासौ रक्षितव्यौ मे' इति रावणवचनं सीतासान्त्वनपरम् । 'मासादूर्ध्वं न जीविष्ये' इति सीतावचनं तु सम्यक् संगच्छते । मासशब्दस्य वर्तमानमासपरत्वं चासकृदुक्तम् । रावणेन दश मासा गताः अवशिष्टौ द्वौ मासावित्युक्तिर्मधुपानमत्ततयाऽविवेककृता । सीताया मासादूर्ध्वमिति वचनं तु वर्तमानमासपरमिति विवेकः । भरद्वाजाश्रमं प्राप्येत्यनेन महतां स्थानमपि प्राप्यमित्यु-

ती० 'पूर्णेचतुर्दशेवर्षेपञ्चम्यांलक्ष्मणाग्रजः । भरद्वाजाश्रमंप्राप्य' इत्यनेनेदंप्रतिपाद्यते । फाल्गुनपूर्णिमायांसुवेलारोहणं । अत्रप्रमाणं 'ततोऽस्तमगमत्सूर्यःसन्ध्ययाप्रतिरञ्जितः । पूर्णचन्द्रप्रदीपाचक्षपासमभिवर्तत'इतिवचनं । ततोपरेद्युःकृष्णपक्षप्रथमायांयुद्धस्यप्रारंभः । तस्यामेवरात्रौनागपाशबन्धमोक्षौ । द्वितीयायांवज्रदंष्ट्रस्यवधः । चतुर्थ्यांमकराक्षस्यवधः । वस्तुतस्तुदशम्यामेवकुंभनिकुंभमकराक्षाणांवधः । एकादशीमारभ्यपुनरिन्द्रजितस्त्रिरात्रंयुद्धं । लक्ष्मणेनत्रयोदश्यामिन्द्रजिद्वधः । अत्रचप्रमाणं—'अहोरात्रैस्त्रिभिर्वीरःकथंचिद्विनिपातितः ।' इत्येतद्वचनं । चैत्रशुक्लप्रथमायांरावणस्यसंस्कारः । द्वितीयायांविभीषणस्याभिषेकः । तृतीयायांदेवीसमागमः । 'तांरात्रिमुषितंरामं' इत्युक्तत्वाच्चतुर्थ्यांप्रतिप्रयाणंकिष्किन्धाप्राप्तिश्च । पञ्चम्यांभरद्वाजाश्रमप्राप्तिरिति । अस्यांपञ्चम्यांचतुर्दशवर्षस्संपूर्णः । 'चतुर्दशेहिसंपूर्णेवर्षेऽहनिरघूत्तम । नद्रक्ष्यामियदित्वांतुप्रवेक्ष्यामिहुताशनम् । तथेतिचप्रतिज्ञाय संपरिष्वज्यसादरम्' इत्येतदत्रप्रमाणं । षष्ठ्यांनन्दिग्रामंप्राप्यजटाविशोधनंकृत्वाऽयोध्याप्राप्तिः । सप्तम्यांपुष्यनक्षत्रेश्रीरामचन्द्रस्य पट्टाभिषेकइत्येवंक्रमोवेदितव्यः ॥ १ ॥

सोपृच्छदभिवाद्यैनं भरद्वाजं तपोधनम् ॥ शृणोषि कच्चिद्भगवन्सुभिक्षानामयं पुरे ॥
कच्चिच्च युक्तो भरतो जीवन्त्यपि च मातरः ॥ २ ॥
एवमुक्तस्तु रामेण भरद्वाजो महामुनिः ॥ प्रत्युवाच रघुश्रेष्ठं स्मितपूर्वं प्रहृष्टवत् ॥ ३ ॥
[१]पङ्कदिग्धस्तु भरतो जटिलस्त्वां प्रतीक्षते ॥ पादुके ते पुरस्कृत्य सर्वं च कुशलं गृहे ॥ ४ ॥
त्वां पुरा चीरवसनं प्रविशन्तं महावनम् ॥ स्त्रीतृतीयं च्युतं राज्याद्धर्मकामं च केवलम् ॥ ५ ॥
पदातिं त्यक्तसर्वस्वं पितुर्वचनकारिणम् ॥ सर्वभोगैः परित्यक्तं स्वर्गच्युतमिवामरम् ॥ ६ ॥
दृष्ट्वा तु करुणा पूर्वं ममासीत्समितिंजय ॥ कैकेयीवचने युक्तं वन्यमूलफलाशिनम् ॥ ७ ॥
सांप्रतं सुसमृद्धार्थं समित्रगणबान्धवम् ॥ समीक्ष्य विजितारिं त्वां मम प्रीतिरनुत्तमा ॥ ८ ॥
सर्वं च सुखदुःखं ते विदितं मम राघव ॥ ९ ॥
यत्त्वया विपुलं प्राप्तं [३]जनस्थानवधादिकम् ॥ ब्राह्मणार्थे नियुक्तस्य रक्षितुः सर्वतापसान् ॥ १० ॥
रावणेन हृता भार्या बभूवेयमनिन्दिता ॥ मारीचदर्शनं चैव सीतो[४]न्मथनमेव च ॥ ११ ॥
कबन्धदर्शनं चैव पम्पाभिगमनं तथा ॥ सुग्रीवेण च ते सख्यं यच्च वाली हतस्त्वया ॥ १२ ॥
मार्गणं चैव वैदेह्याः कर्म वातात्मजस्य च ॥ विदितायां च वैदेह्यां नलसेतुर्यथा कृतः ॥ १३ ॥
यथा वा दीपिता लङ्का प्रहृष्टैर्हरियूथपैः ॥ सपुत्रबान्धवामात्यः सबलः सहवाहनः ॥ १४ ॥
यथा विनिहतः संख्ये रावणो देवकण्टकः ॥ [[६]यथा च निहते तस्मिन्रावणे देवकण्टके] ॥
समागमश्च त्रिदशैर्यथा दत्तश्च ते वरः ॥ १५ ॥

कम्। नियतः नियतकरणत्रयः ॥ १ ॥ स इत्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ सुभिक्षानामयं। भिक्ष्यन्त इति भिक्षाः अन्नानि भिक्षाणां समृद्धिः सुभिक्षं। समृद्धावव्ययीभावः। आमयस्याभावोनामयं। प्रसज्यप्रतिषेधेपि समासस्येष्टत्वात्साधुः। सुभिक्षं चानामयं चेति विग्रहः। अनामयं आरोग्यं। "अनामयं स्यादारोग्यं" इत्यमरः। युक्तः प्रजापालने समाहितः ॥ २ ॥ प्रहृष्टवत् प्रहृष्टं। क्रियाविशेषणं। स्मितपूर्वं। सर्वज्ञोप्यजानान इव पृच्छतीति स्मितं। यद्वा किं भरतः प्रजापालनसंतुष्टो वर्तत इति प्रश्नसारं मत्वा परतन्त्रे तस्मिन् कथमित्थं संभवतीति स्मितकरण ॥ ३ ॥ अतएव तदनुरूपमुत्तरयति—पङ्केति ॥ स्नानाभावात्पङ्कदिग्धत्वं। स्नानाभावेपि नित्यानुष्ठानं दीक्षितवद्गौणस्नानेन। स्नानाभावे निमित्तमाह—जटिल इति। जटिलः जटावान्। पिच्छादित्वादिलच्। जटिलानां वारुणस्नानं निषिद्धमिति भावः। कथंन्वपररात्रेषु सरयूमवगाहते" इत्याद्युक्तिर कादाचित्कस्नानपरत्वेप्युपपद्यते। यद्वा सदाऽनास्तृतभूमिशयनादिना वा तादृशत्वं। एवं व्रतनिष्ठो भरतस्ते पादुके राज्याय पुरस्कृत्य त्वां प्रतीक्षते। त्वदागमनाकाङ्क्षया वर्तत इत्यर्थः। कच्चिच्च युक्तो भरत इत्यस्योत्तरमुक्त्वा जीवन्त्यपि च मातर इत्यस्योत्तरमाह—सर्वं चेति। तव गृहे यद्यदस्ति तत्सर्वं कुशलं क्षेमयुक्तं। जीवन्त्यपि चेति समुच्चाय्य पृष्टाः सर्वे मातृपरिचारकादयो जीवन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ त्वां पुरेत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यं ॥ पुराचीरवसनं पुरातनचीरवसनं। अतो न पूर्वपदेन पौनरुक्त्यं। करुणा दुःखं। परदुःखदुःखित्वं हि करुणा ॥ ५—७ ॥ सांप्रतं इदानीं तु त्वां समीक्ष्य। स्थितस्येति शेषः। प्रीतिः। जातेति शेषः। अनुत्तमेत्यनेन देवकार्यकरणहेतुलात्पूर्वमपि काचित्प्रीतिरासीदिति द्योत्यते ॥ ८ ॥ सर्वमित्यर्धं ॥ सुखं पञ्चवटीवासादिकृतं। दुःखं सीताहरणजं ॥ ९ ॥ यत्त्वयेत्यादिसार्धश्लोकषट्कमेकान्वयं। ब्राह्मणार्थे ऋषिजनरक्षणार्थे। नियुक्तस्य तैर्याचितस्य।

[पा०] १ ङ. छ. झ. ञ. ट. आज्ञावशत्वेभरतो. २ ख. ङ.—ट. पितृनिर्देशकारिणं. ३ ङ. झ. ट. जनस्थाननिवासिना. ४ च. छ. ञ. तस्योन्मथनमेवच. ५ झ. ट. रावणोबलदर्पितः. ङ. च. छ. ञ. रावणोवरदर्पितः. घ. रावणोलोककण्टकः. ६ इदमर्धं ख. ग. ङ.—ट. पाठेषदृश्यते.

सर्वं ममैतद्विदितं तपसा धर्मवत्सल ॥ [संपतन्ति च मे शिष्याः प्रवृत्त्याख्याः पुरीमितः ॥१६॥]
अहमप्यत्र ते दद्मि वरं शस्त्रभृतां वर ॥ अर्घ्यमद्य गृहाणेदमयोध्यां श्वो गमिष्यसि ॥ १७ ॥
तस्य तच्छिरसा वाक्यं प्रतिगृह्य नृपात्मजः ॥ बाढमित्येव संहृष्टो धीमान्वरमयाचत ॥ १८ ॥
अकाले फलिनो वृक्षाः सर्वे चापि मधुस्रवाः ॥ फलान्यमृतकल्पानि बहूनि विविधानि च ॥
भवन्तु मार्गे भगवन्नयोध्यां प्रति गच्छतः ॥ १९ ॥
तथेति च प्रतिज्ञाते वचनात्समनन्तरम् ॥ अभवन्पादपास्तत्र स्वर्गपादपसन्निभाः ॥ २० ॥
निष्फलाः फलिनश्चासन्विपुष्पाः पुष्पशालिनः ॥ शुष्काः समग्रपत्रास्ते नगाश्चैव मधुस्रवाः ॥
सर्वतो योजना त्रीणि गच्छतामभवंस्तदा ॥ २१ ॥
ततः प्रहृष्टाः प्लवगर्षभास्ते बहूनि दिव्यानि फलानि चैव ॥
कामादुपाश्नन्ति सहस्रशस्ते मुदान्विताः स्वर्गजितो यथैव ॥ २२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२७ ॥

अष्टाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२८ ॥

भरद्वाजाश्रमस्थेनरामेण हनुमन्तंप्रति गुहेस्वागमननिवेदनचोदनयासह नन्दिग्रामगंभरतंप्रति स्वागमननिवेदनादिचोदना ॥ १ ॥ हनुमता गुहभरतयोः श्रीरामसंदेशनिवेदनम् ॥ २ ॥

अयोध्यां तु समालोक्य चिन्तयामास राघवः ॥ चिन्तयित्वा हनूमन्तमुवाच प्लवगोत्तमम् ॥ १ ॥

अतएव रक्षितुः खरादिवधमुखेन पालयितुः । तव भार्या हृता बभूवेति यत् तच्चेति योजना । हृता हर्तुमीप्सिता । आशंसायां क्तः । अतो न सीतोन्मथनमित्यनेन पौनरुक्त्यं । वरः मृतवानरजीवनादिः ॥ १०—१६ ॥ वरं दद्मि ददामि । अत्र आश्रमे । अद्य अर्घ्यं पूजां । गृहाणेति संबन्धः ॥ १७ ॥ तस्येत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ बाढमिति प्रतिगृह्य तस्मिन् दिने तत्र पूजामङ्गीकृत्येत्यर्थः । धीमान् अद्यात्र स्थित्वा भरतं प्रति दूतप्रेषणमुचितमिति ज्ञानवानित्यर्थः । मधूनि स्रवन्तीति मधुस्रवाः । गच्छतः ममेति शेषः । मयि गच्छति सतीत्यर्थः । भवन्तु । अत्रेतिकरणं बोध्यं । इति वरमयाचतेति संबन्धः ॥ १८—१९ ॥ तथेति चेत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ योजना योजनानि । "सुपां सुलुक्" इत्यादिना पूर्वसवर्णादेशः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । गच्छतां वानराणां फलिनश्चासन्निति क्रमेणान्वयः । इदं चोत्तरदिनकार्यं सौकर्याय ऋषिणा दर्शितं ॥ २०—२१ ॥ ते प्रस्थिताः । स्वर्गजितो यथा स्वर्गिण इव ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२७ ॥

अथ भरतं प्रति हनुमत्प्रेषणमष्टाविंशत्युत्तरशततमे—अयोध्यां त्विति ॥ अर्धमेकं वाक्यं । समालोक्य

ति० इतः मदाश्रमात् । मेशिष्याः प्रवृत्त्याख्याः तवप्रवृत्तिमुदन्तं आचक्षते प्रवृत्त्याख्याः । तथाभूताःसन्तः तवपुरीं अयोध्यां । संपतन्ति । अतस्त्वत्पुरीवृत्तान्तोपिज्ञायतइतिशेषः ॥ १६ ॥ इतिसप्तविंशत्युत्तरशततमस्सर्गः ॥ १२७ ॥

ति० पञ्चम्यांचतुर्दशवर्षस्यपूर्णत्वात्तद्दिनेभरद्वाजाश्रमेविलंबस्यप्राप्तत्वाच्चतुर्दशसमाप्तौ यदित्वांनपश्यामितदाहुताशनंप्रवेक्ष्यामीति भरतोक्तेर्भरतस्यस्वागमननिवेदनायहनूमत्प्रेषणंकृतवानित्याह—अयोध्यांत्विति । समालोक्य भरद्वाजाश्रमेविमानादवतरणसमयइ-

[पा०] १ क. ख. ङ.—ट. पाठेष्विदमर्धंदृश्यते. २ ख. ङ. च. छ. झ. ट. संहृष्टःश्रीमान्वर. ३ ग. ङ.—ट. योजनास्तिस्रो. ४ ख. ङ. च. छ. झ. ट. मुदेव. ५ अस्यश्लोकस्यस्थाने. क. ख. ङ.—ट. पाठेषु अयोध्यांतुसमालोक्यचिन्तयामास राघवः । प्रियकामःप्रियंरामस्ततस्त्वरितविक्रमः । चिन्तयित्वाततोदृष्टिवानरेषुन्यपातयत् । उवाचधीमांस्तेजस्वीहनूमन्तंप्लवंगमम् । अयोध्यांत्वरितोगत्वाशीघ्रंप्लवगसत्तम । इत्यर्धपञ्चकंदृश्यते.

जानीहि कच्चित्कुशली जनो नृपतिमन्दिरे ॥ २ ॥
शृङ्गिबेरपुरं प्राप्य गुहं गहनगोचरम् ॥ निषादाधिपतिं ब्रूहि कुशलं वचनान्मम ॥ ३ ॥
श्रुत्वा[1] तु मां कुशलिनमरोगं विगतज्वरम् ॥ भविष्यति गुहः प्रीतः स ममात्मसमः सखा ॥ ४ ॥
अयोध्यायाश्च ते मार्गं प्रवृत्तिं भरतस्य च ॥ निवेदयिष्यति प्रीतो निषादाधिपतिर्गुहः ॥ ५ ॥
भरतस्तु त्वया वाच्यः कुशलं वचनान्मम ॥ सिद्धार्थं शंस मां तस्मै सभार्यं सहलक्ष्मणम् ॥ ६ ॥
हरणं चापि वैदेह्या रावणेन बलीयसा ॥ सुग्रीवेण च संसर्गं[2] वालिनश्च वधं रणे ॥ ७ ॥
मैथिल्यन्वेषणं चैव यथा चाधिगता त्वया ॥ लङ्घयित्वा महातोयमापगापतिमव्ययम्[3] ॥ ८ ॥
उपयानं[4] समुद्रस्य सागरस्य च दर्शनम् ॥ यथा च कारितः सेतू रावणश्च यथा हतः ॥ ९ ॥
वरदानं महेन्द्रेण ब्रह्मणा वरुणेन च ॥ महादेवप्रसादाच्च पित्रा मम समागमम् ॥ १० ॥
उपयातं च मां सौम्य भरतस्य[5] निवेदय ॥ सह राक्षसराजेन हरीणां प्रवरेण[6] च ॥ ११ ॥
एतच्छ्रुत्वा यमाकारं भजते भरतस्तदा ॥ स च ते वेदितव्यः स्यात्सर्वं यच्चापि मां प्रति ॥ १२ ॥
जित्वा शत्रुगणान्रामः प्राप्य चानुत्तमं यशः ॥ उपयाति समृद्धार्थः सह मित्रैर्महाबलैः ॥ १३ ॥
ज्ञेयाश्च सर्वे वृत्तान्ता भरतस्येङ्गितानि च ॥ तत्त्वेन मुखवर्णेन दृष्ट्या व्याभाषणेन[7] च ॥ १४ ॥

समालोच्येत्यर्थः। आश्रमस्थस्य तदवलोकनासंभवात्। चिन्तयामास । कर्तव्यमिति शेषः ॥ १ ॥ जानीहीत्यर्धं ॥ नृपतिमन्दिरे जनः मात्रादिः ॥ २ ॥ गहनगोचरं वनचारिणं ॥ ३ ॥ गुहाय निवेदनस्य प्रयोजनमाह—श्रुत्वा त्विति ॥ विगतज्वरं मद्विश्लेषचिन्ताज्वररहितं यथा तथा भविष्यतीति क्रियाविशेषणं । आत्मसमः हीनजातिमनवेक्ष्य प्रेमातिशयन गुहमिक्ष्वाकुकुलीनममन्यत ॥ ४ ॥ प्रवृत्तिं वृत्तान्तं ॥ ५ ॥ सिद्धार्थं निर्व्यूढपितृवचनपरिपालनरूपप्रयोजनं ॥ ६ ॥ हरणमित्यादिश्लोकपञ्चकमेकान्वयं ॥ रणे सुग्रीववालिनोर्युद्धे । वालिनो वध इत्यर्थः ॥७॥ यथा चेति। महातोयं अव्ययं । आपगापतिं लङ्घयित्वा त्वया सीता यथा अधिगता तथा शंसेत्यन्वयः ॥ ८ ॥ समुद्रस्योपयानं समुद्रं प्रति गमनमित्यर्थः । संबन्धसामान्ये षष्ठी । समीपयानं वा । सागरस्य समुद्रराजस्य ॥ ९ ॥ ब्रह्मणा वरुणेन चेति सहार्थे तृतीया । अनेन महेन्द्रेण वानरसमुत्थापनरूपवरप्रदाने ब्रह्माद्यनुमतिरस्तीति द्योतितं । पित्रा मम समागममित्येतदन्तस्य शंसेति पूर्वेण संबन्धः ॥ १० ॥ उपयातमिति । अन्यथा चतुर्थ्यामेव चतुर्दशवर्षातिक्रमात् सोऽग्निं प्रविशेदिति भावः । सौम्येत्यनेन मन्दं मन्दं कथय । अन्यथा हठान्मदागमनश्रवणे हर्षोत्सुन्मस्तको भवेदिति भावः ॥ ११ ॥ त्वमेव राज्यं पालयेति मयोक्ते भरतस्तदङ्गीकरोति न वेति तदाकारस्त्वया ज्ञातव्य इत्याह—एतच्छ्रुत्वेति ॥ एतत् उपयानं । आकारं मुखप्रसादादिकं । मां प्रति यत् इङ्गितचेष्टादिकं ॥ १२ ॥ जित्वा शत्रुगणानित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ एतच्छ्लोकान्ते इत्युक्त्वेत्यध्याहर्तव्यं । ज्ञेया इति श्लोकेन पूर्वोक्तमेव विशेष्यते तत्त्वेनेत्यस्य ज्ञेया इत्यनेन संबन्धः । अत्रापि पूर्ववद्राज्यं पालयेति मदुक्तिं भरतः किमङ्गीकरोतीति परीक्षस्वेतिभावः । अन्यथा भरतप्रकृतेः रामप्रकृतेश्च विरुद्धं स्यात् । यावेवमूचतुः । "न सर्वे भ्रातरस्तात भवन्ति भरतोपमाः" इति " यावन्न चरणौ भ्रातुः

तिभावः । सुग्रीवादीनांसम्यक्छिष्टाचारकरणायसुहृष्टरूपतदाकारज्ञानायचपूर्वंहनुमत्प्रेषणं । अतएवपाद्मे पञ्चम्यामेवविसृष्टहनुमत्प्रवेशसमयेभरतवर्णनमेवंकृतं । 'अग्निप्रवेशेसोद्योगकालेभ्रातुरनागमात् । न्यवेदयत्तदातस्मैश्रीरामागमनोत्सवम्' इति । किंच प्रियकामइति । सुग्रीवादीनांप्रियकामः अयोध्यायांसर्वतत्प्रियपूरणकामः । तेषांप्रियंयथाभवतितथाचिन्तयामास कर्तव्यजातमितिशेषः ॥ १ ॥

[पा०] १ क. श्रुत्वासमां. २ क. घ. ङ. च. ज.—ट. संवादं. ३ क. तमक्षोभ्यमापगापतिं. ४ ख. उपासनं, ५ क. च—ट. भरताय. ६ क. ङ. झ. ञ. ट. हरीणामीश्वरेणच. ७ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. व्याभाषितेनच.

सर्वकामसमृद्धं हि हस्त्यश्वरथसंकुलम् ॥ पितृपैतामहं राज्यं कस्य नावर्तयेन्मनः ॥ १५ ॥
संगत्या भरतः श्रीमान्राज्यार्थी चेत्स्वयं भवेत् ॥ प्रशास्तु वसुधां कृत्स्नामखिलां रघुनन्दनः ॥१६॥
तस्य बुद्धिं च विज्ञाय व्यवसायं च वानर ॥ यावन्न दूरं याताः स्म क्षिप्रमागन्तुमर्हसि ॥ १७ ॥
इति प्रतिसमादिष्टो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ मानुषं धारयन्रूपमयोध्यां त्वरितो ययौ ॥ १८ ॥
अथोत्पपात वेगेन हनुमान्मारुतात्मजः ॥ गरुत्मानिव वेगेन जिघृक्षन्भुजगोत्तमम् ॥ १९ ॥
लङ्घयित्वा पितृपथं भुजगेन्द्रालयं शुभम् ॥ गङ्गायमुनयोर्मध्यं सन्निपातमतीत्य च ॥ २० ॥
शृङ्गिबेरपुरं प्राप्य गुहमासाद्य वीर्यवान् ॥ स वाचा शुभया हृष्टो हनुमानिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥
सखा तु तव काकुत्स्थो रामः सत्यपराक्रमः ॥ सहसीतः ससौमित्रिः स त्वां कुशलमब्रवीत् ॥२२॥
पञ्चमीमद्य रजनीमुषित्वा वचनान्मुनेः ॥ भरद्वाजाभ्यनुज्ञातं द्रक्ष्यस्यद्यैव राघवम् ॥ २३ ॥
एवमुक्त्वा महातेजाः संप्रहृष्टतनूरुहः ॥ उत्पपात महावेगो वेगवानविचारयन् ॥ २४ ॥
सोपश्यद्रामतीर्थं च नदीं वालुकिनीं तथा ॥ गोमतीं तां च सोपश्यद्भीमं सालवनं तथा ॥

पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ ॥ शिरसा धारयिष्यामि न मे शान्तिर्भविष्यति " इति च ॥ १३—१४ ॥ ननु किं परीक्षणीयं सर्वस्यापि राज्याधिपत्यकाङ्क्षित्वादित्याशङ्क्याह—सर्वेति ॥ पितृपितामहशब्दौ कुलपरम्परोपलक्षकौ । पितृपितामहेभ्य आगतं । उत्तरपदवृद्धिरार्षी । नावर्तयेत् नाकर्षेत् । कस्य भरतादन्यस्यैवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ एवं भरतेङ्गिते ज्ञाते तव किं कर्तव्यमित्यत्राह—संगत्येति । संगत्या अस्मत्संगत्या। यद्यपि पूर्वं सर्वात्मना न राज्यपालनमङ्गीकरोमीत्युक्तं। तथापि चतुर्दशवर्षपर्यन्तं मद्विरहातुरतया मद्दर्शनजहर्षप्रकर्षातिरेकेण त्वमभिषिक्तो भवेति मदुक्तिमङ्गीकरिष्यति किमिति भावः । भरतः मत्प्रीत्यर्थं पूर्वं राज्यभारमङ्गीकृतवान् खलु । स्वयं श्रीमान् स्वाभाविकपारतन्त्र्यश्रीमान् । भवेदित्याशंसायां लिङ् । प्रशास्तु वसुधां कृत्स्नां । तातो मदभिषेकसंभ्रमं न लब्धवान् । अहं तु भरताभिषेकमहोत्सवमनुभवेयं । अतएव ह्ययोध्याकाण्डेपि शनैर्जगाम सापेक्ष इत्युक्तं । भरताभिषेकदर्शनसापेक्ष इत्यर्थः । अखिलां खिलरहितां। समृद्धजनामित्यर्थः । कथमसौ भरणक्षम इत्यत्राह—रघुनन्दन इति । त्रैलोक्यभरणक्षमकुलोद्भूत इत्यर्थः ॥ १६ ॥ बुद्धिं मत्सन्निधाने कथंचिद्राज्यमङ्गीकरिष्यतीति बुद्धिं व्यवसायं सर्वात्मना नाङ्गीकरिष्यतीति व्यवसायं च ज्ञात्वा अङ्गीकरिष्यति चेदस्मादेशाद्यावद्दूरं न याताः स्म तावदागन्तुमर्हसि । अन्यथा नागच्छेति भावः । अत एव हनुमानपि तस्य व्यवसायं ज्ञात्वा नागतवानिति ज्ञेयं । केचित्तु भरतभावज्ञोपि रामः सर्वात्मना सुरक्तोपि राज्ञा परीक्षणीय इति लोके राजनीतिप्रवर्तनायैवमतिशङ्कावचनमुक्तवान् । वस्तुतः स्वस्य झटिति गमने भरतस्य हर्ष उन्मस्तको भवेदिति । तस्मात्सत्त्वाय हनुमन्तं प्रेषितवान् । तदाशयज्ञो हनुमानपि रामागमनमुक्त्वा भरतेन सहैवागतवानित्याहुः ॥ १७ ॥ प्रतिसमादिष्टः प्रतिकूलं समादिष्टः । अहृद्यं समादिष्ट इत्यर्थः । ययौ यातुमुद्युक्तः ॥१८॥ अथ उद्योगानन्तरं। वेगेन जिघृक्षन्निवेत्यन्वयः ॥१९॥ लङ्घयित्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ पितृपथं स्वपितृपथं । वायुमार्गमित्यर्थः । भुजगेन्द्रालयमिति गङ्गायमुनासंगमविशेषणं ॥ २०—२२ ॥ पञ्चमीं पञ्चमीसंबन्धिनीं । अद्य रजनीं एतां रजनीं । उषित्वा । निर्गतमिति शेषः । भरद्वाजाभ्यनुज्ञातं । प्रातरिति शेषः । अद्यैव अचिरेणैव ॥ २३ ॥ संप्रहृष्टतनूरुहः । सकललोकानन्दकारिरामप्रत्यागमनं मया श्रावयितव्यं लब्धमित्यस्माद्धेतोरिति भावः । महावेगः महावेगस्वभावः । वेगवान् तादात्विकवेगवान् । अविचारयन् मार्गस्थवनगिरिनदीसौन्दर्यादिकमगणयन्निति भावः ॥ २४ ॥ सोपश्यदित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥

स० संगत्या चिरकालपरिचयेन कैकेयीसंगत्यावा । यदिकैकेयीवत्स्वयमपिराज्येनार्थीभवेत्तर्हि सएववसुधांशास्तु वयंयत्रक्वापितपसाकालंनेष्यामइतिशेषः ॥ १६ ॥ इत्यष्टाविंशत्युत्तरशततमस्सर्गः ॥ १२८ ॥

[पा०] १ क.—ट. राज्येनार्थीस्वयं. २ ड. च. झ. ञ. ट. यमुनयोर्भीमंसमतीत्यसमागमं. क. ख. घ. ज. यमुनयोर्भीमसंनिपातं. ३ ग.—छ. झ. ञ. ट. महावेगाद्वेगवान्. ज. महावेगोहनुमान्. ४ क. घ. ज. तांनदींवालुकींतदा. ग. तांनदींवालुकांतस. ५ क. ख. ड. छ. झ. ञ. ट. वरूथिनीमतींचैवभीमं.

प्रजाश्च बहुसाहस्राः स्फीताञ्जनपदानपि ॥ २५ ॥
स गत्वा दूरमध्वानं त्वरितः कपिकुञ्जरः ॥ आससाद द्रुमान्फुल्लान्नन्दिग्रामसमीपगान् ॥ २६ ॥
स्त्रीभिः सपुत्रैर्वृद्धैश्च रममाणैरलंकृतान् ॥ सुराधिपस्योपवने यथा चैत्ररथे द्रुमान् ॥ २७ ॥
क्रोशमात्रे त्वयोध्यायाश्चीरकृष्णाजिनाम्बरम् ॥ ददर्श भरतं दीनं कृशमाश्रमवासिनम् ॥ २८ ॥
जटिलं मलदिग्धाङ्गं भ्रातृव्यसनकर्शितम् ॥ फलमूलाशिनं दान्तं तापसं धर्मचारिणम् ॥ २९ ॥
समुन्नतजटाभारं वल्कलाजिनवाससम् ॥ नियतं भावितात्मानं ब्रह्मर्षिसमतेजसम् ॥ ३० ॥
पादुके ते पुरस्कृत्य शासन्तं वै वसुन्धराम् ॥ चातुर्वर्ण्यस्य लोकस्य त्रातारं सर्वतो भयात् ॥ ३१ ॥
उपस्थितममात्यैश्च शुचिभिश्च पुरोहितैः ॥ बलमुख्यैश्च युक्तैश्च काषायाम्बरधारिभिः ॥ ३२ ॥
न हि ते राजपुत्रं तं चीरकृष्णाजिनाम्बरम् ॥ परि भोक्तुं व्यवस्यन्ति पौरा वै धर्मवत्सलम् ॥३३॥
तं धर्ममिव धर्मज्ञं देहवन्तमिवापरम् ॥ उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ३४ ॥
वसन्तं दण्डकारण्ये यं त्वं चीरजटाधरम् ॥ अनुशोचसि काकुत्स्थं स त्वां कुशलमब्रवीत् ॥ ३५ ॥
प्रियमाख्यामि ते देव शोकं त्यक्ष्यसि दारुणम् ॥ अस्मिन्मुहूर्ते भ्रात्रा त्वं रामेण सह सङ्गतः ॥३६॥
निहत्य रावणं रामः प्रतिलभ्य च मैथिलीम् ॥ उपयाति समृद्धार्थः सह मित्रैर्महाबलैः ॥ ३७ ॥

रामतीर्थं परशुरामतीर्थं । तां प्रसिद्धां । प्रजाः कोसलजनपदस्थाः ॥२५॥ स गत्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ फुल्लान् फुल्लपुष्पान् । स्त्रीभिः सपुत्रैर्वृद्धैश्च । स्त्रीबालवृद्धाविशेषेण सर्वेषामानन्दकरत्वादिति भावः । सुराधिपस्य उपवने नन्दनवने चैत्ररथे च स्थितान् द्रुमान् यथा तत्सदृशानित्यर्थः ॥ २६—२७ ॥ क्रोशमात्रे त्वित्यादिश्लोकपञ्चकमेकान्वयं ॥ क्रोशमात्रे घटिकाद्वयमात्रे घटिकाद्वयगन्तव्यभूमौ । क्रोशलक्षणमुक्तं ज्यौतिषदर्पणे—"यवोदरैरङ्गुलमष्टसंख्यैर्हस्तोङ्गुलैः षड्गुणितैश्चतुर्भिः । हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषां" इति । दीनं रामादर्शनेन ॥ २८ ॥ दान्तं बहिरिन्द्रियनिग्रहशालिनं ॥ २९ ॥ समुन्नतजटाभारमिति ॥ पूर्वं जटावत्त्वोक्तिः अत्र तद्भारस्य समुन्नतत्वोक्तिरिति वैधर्म्यं । वल्कलाजिनवाससमित्युत्तरीयोक्तिः । अतश्चीरकृष्णाजिनाम्बरमित्यनेन न पुनरुक्तिः । नियतं नियतवाचं । भावितात्मानं ध्यातात्मानमिति मनोनियमोक्तिः ॥३०॥ ते पूर्वं रामेण दत्ते । चातुर्वर्ण्यस्य चतुर्वर्णरूपस्य । स्वार्थे ष्यञ् । लोकस्य जनस्य ॥ ३१ ॥ युक्तैः सन्नद्धैः । "योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु" इत्यमरः ॥३२॥ भ्रातृवियोगाद्भरतस्य वल्कलादिधारणमस्तु अमात्यादीनां तत् किंनिमित्तमित्याशङ्क्य तत्र कारणमाह—न हीति ॥ राजपुत्रं भरतं परिवर्जयित्वा भोक्तुं समीचीनवस्त्राभरणादीन्यनुभवितुं न व्यवस्यन्ति व्यवसायं न कुर्वन्ति । "अपपरी वर्जने" इति परेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । आचार्याः प्राहुः परि परितो वर्तमाना अपि पौराः । भरतं भोक्तुं अनुभवितुं । द्रष्टुमिति यावत् । न व्यवस्यन्ति व्यवसायं न कुर्वन्ति । तद्दर्शने निराशा भवन्तीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—राजपुत्रमिति । रामविरहानन्तरक्षणे मृतस्य पुत्रः खल्वयं । अद्य रामानागमने किमयमस्माभिर्लभ्यत इति भावः । हेत्वन्तरमाह—धर्मवत्सलं धर्मार्थितया स्वात्मत्यागे पितृसदृशमित्यर्थः । चतुर्दशे वर्षे पूर्णेपि रामागमनादर्शनात् प्राणत्यागे व्यवसितं भरतमालोकयतां पौराणां खेदातिशयोनेन श्लोकेन सूच्यते ॥ ३३ ॥ देहवन्तमपरं धर्ममिव स्थितं । द्वितीय इवशब्दो वाक्यालंकारे ॥ ३४—३५ ॥ संगतः भविष्यसीति शेषः । अत्रापरिचितत्वाद्भरतं हनुमान्नावन्दत । यद्वा प्राञ्जलिरिति पदं वन्दनपूर्वकाञ्जलिपरं । अथवा भरतदशादर्शनेन प्रियाख्याने क्षणविलम्बेपि प्राणहानिशङ्कया सति कुड्य इति न्यायेन वन्दनोद्देश्यवस्तुनि शीर्यमाणे किं वन्दनेनेति तदुज्जीवकं प्रियाख्यानमेवाकरोत् । यद्वा तद्दशादर्शनेन स्वरूपं विसस्मार ॥ ३६ ॥ समृद्धार्थः संपूर्णमनोरथः ॥ ३७ ॥

[पा०] १ क. ङ. च. झ. साहस्रीः. २ क. ग. च. ज. समीपजान्. ३ ङ. च. झ. सपुत्रैःपौत्रैश्चरममाणैःस्वलंकृतैः. ४ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. प्रशासन्तं. ५ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. धर्मवत्सलाः. ६ घ. ङ. झ. ञ. ट. देहबन्धं. ७ घ. वीर.

लक्ष्मणश्च महातेजा वैदेही च यशस्विनी ॥ सीता समग्रा रामेण महेन्द्रेण यथा शची ॥ ३८ ॥
एवमुक्तो हनुमता भरतो भ्रातृवत्सलः ॥ पपात सहसा हृष्टो हर्षान्मोहं जगाम ह ॥ ३९ ॥
[illegible]
[illegible] ॥४१॥
देवो वा मानुषो वा त्वमनुक्रोशादिहागतः ॥ प्रियाख्यानस्य ते सौम्य ददामि ब्रुवतः प्रियम् ॥४२॥
गवां शतसहस्रं च ग्रामाणां च शतं परम् ॥ सुकुण्डलाः शुभाचारा भार्याः कन्याश्च षोडश ॥४३॥
हेमवर्णाः सुनासोरूः शशिसौम्याननाः स्त्रियः ॥ सर्वाभरणसंपन्नाः संपन्नाः कुलजातिभिः ॥४४॥

निशम्य रामागमनं नृपात्मजः कपिप्रवीरस्य तदद्भुतोपमम् ॥
प्रहर्षितो रामदिदृक्षयाऽभवत्पुनश्च हर्षादिदमब्रवीद्वचः ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२८ ॥

एकोनत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १२९ ॥

हनुमता भरतप्रश्नेनतंप्रति रामस्यनगरनिर्गमप्रभृतिपुनर्भरद्वाजाश्रमागमनावधिकालमध्यवृत्ततदीयसर्ववृत्तान्तनिवेदनम् ॥ १ ॥

बहूनि नाम वर्षाणि गतस्य सुमहद्वनम् ॥ शृणोम्यहं प्रीतिकरं मम नाथस्य कीर्तनम् ॥ १ ॥
कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे ॥ एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ २ ॥
राघवस्य हरीणां च कथमासीत्समागमः ॥ कस्मिन्देशे किमाश्रित्य तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ॥ ३ ॥
स पृष्टो राजपुत्रेण बृस्यां समुपवेशितः ॥ आचचक्षे ततः सर्वं रामस्य चरितं वने ॥ ४ ॥
यथा प्रव्राजितो रामो मातुर्दत्तो वरस्तव ॥ यथा च पुत्रशोकेन राजा दशरथो मृतः ॥ ५ ॥

समग्रा संपूर्णमनोरथा । उपयात इति शेषः ॥ ३८ ॥ ःः पपात हर्षान्मोहं जगामहेत्यनेन वार्ताश्रवणमात्रेणैतादृशावस्थे भरते झटिति रामागमने कावस्था भवेदिति ऋषिर्विस्मयते ॥३९-४०॥ भरतः कपिमालिङ्ग्य । अशोकजैः शोकजभिन्नैः । प्रीतिमयैः आनन्दजैरित्यर्थः । विपुलैः गुरुभिः ॥४१॥ देवो वेत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ परिगृहीतमनुष्यदेहेपि हनुमति तेजोविशेषात्संशयः । अनुक्रोशात् दयया प्रियं ब्रुवतस्ते प्रियाख्यानस्य प्रियवचनस्य पारितोषिकत्वेन गवादिकं ददामि । भार्याः भरणार्हाः । कन्याः अनूढाःस्त्रियः ॥ ४२—४४ ॥ रामदिदृक्षया उपलक्षितो भरतः । अद्भुता उपमा यस्य तत् अद्भुतोपमं । निरुपममित्यर्थः । तद्रामगमनं । कपिप्रवीरस्य कपिप्रवरात् निशम्य । नटस्य शृणोतीतिवत्षष्ठी । प्रहर्षितोभवत् ॥ ४५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२८ ॥

बहूनीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ बहूनि वर्षाणि वनं गतस्येति संबन्धः । वर्षशतादपीत्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यं । वर्षशतात्परमिति शेषः ॥ १—२ ॥ राघवस्येति । अत्र वानरसमागमप्रश्नेन पूर्वं भरतः सामान्यतो वानरसेनासन्नाहं श्रुतवानिति गम्यते । किमाश्रित्य किं प्रयोजनमवलम्ब्य ॥ ३ ॥ बृस्यां तपस्विसमुचितासने । "व्रतिनामासनं बृसी" इत्यमरः ॥ ४ ॥ वक्ष्यमाणवृत्तान्ते प्रामाण्यसिद्ध्ये तत्पूर्ववृत्तं संग्रहेणानुवदति—यथेत्यादिना ॥ अत्र यथेत्यस्य येन प्रकारेणेत्यर्थः । मातुः मात्रे राज्येन निमन्त्रित इत्यन्व-

---

[पा०] १ क. ख. ग. ङ.—ट. भरतःकैकयीसुतः. २ ङ. झ. ट. मोहमुपागमत्. ३ क. भवतःप्रियं. ४ ग.—ट. तदाद्भुतोपमं. ५ क. घ. च. ज. भातिमां. ६ ङ. झ. ट. दत्तौवरौतव.

यथा दूतैस्त्वमानीतस्तूर्णं राजगृहात्प्रभो ॥ त्वयाऽयोध्यां प्रविष्टेन यथा राज्यं न चेप्सितम् ॥६॥
चित्रकूटं गिरिं गत्वा राज्येनामित्रकर्शन ॥ निमन्त्रितस्त्वया भ्राता धर्ममाचरता सताम् ॥ ७ ॥
स्थितेन राज्ञो वचने यथा राज्यं विसर्जितम् ॥ आर्यस्य पादुके गृह्य यथाऽसि पुनरागतः ॥ ८ ॥
सर्वमेतन्महाबाहो यथावद्विदितं तव ॥ त्वयि प्रतिप्रयाते तु यद्वृत्तं तन्निबोध मे ॥ ९ ॥
अपयाते त्वयि तदा समुद्भ्रान्तमृगद्विजम् ॥ परिद्यूनमिवात्यर्थं तद्वनं समपद्यत ॥ १० ॥
तद्धस्तिमृदितं घोरं सिंहव्याघ्रमृगायुतम् ॥ प्रविवेशाथ विजनं सुमहद्दण्डकावनम् ॥ ११ ॥
तेषां पुरस्ताद्बलवान्गच्छतां गहने वने ॥ निनदन्सुमहानादं विराधः प्रत्यदृश्यत ॥ १२ ॥
तमुत्क्षिप्य महानादमूर्ध्वबाहुमधोमुखम् ॥ निखाते प्रक्षिपन्ति स्म नदन्तमिव कुञ्जरम् ॥ १३ ॥
तत्कृत्वा दुष्करं कर्म भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ सायाह्ने शरभङ्गस्य रम्यमाश्रममीयतुः ॥ १४ ॥
शरभङ्गे दिवं प्राप्ते रामः सत्यपराक्रमः ॥ अभिवाद्य मुनीन्सर्वाञ्जनस्थानमुपागमत् ॥ १५ ॥
ततः पश्चाच्छूर्पणखा रामपार्श्वमुपागता ॥ १६ ॥
ततो रामेण संदिष्टो लक्ष्मणः सहसोत्थितः ॥ प्रगृह्य खड्गं चिच्छेद कर्णनासं महाबलः ॥ १७ ॥
चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ हतानि वसता तत्र राघवेण महात्मना ॥ १८ ॥
एकेन सह संगम्य रणे रामेण सङ्गताः ॥ अह्नश्चतुर्थभागेन निःशेषा राक्षसाः कृताः ॥ १९ ॥
महाबला महावीर्यास्तपसो विघ्नकारिणः ॥ निहता राघवेणाजौ दण्डकारण्यवासिनः ॥ २० ॥
राक्षसाश्च विनिष्पिष्टाः खरश्च निहतो रणे ॥ २१ ॥
[दूषणं चाग्रतो हत्वा त्रिशिरास्तदनन्तरम् ॥] ततस्तेनार्दिता बाला रावणं समुपागता ॥ २२ ॥
रावणानुचरो घोरो मारीचो नाम राक्षसः ॥ लोभयामास वैदेहीं भूत्वा रत्नमयो मृगः ॥ २३ ॥
अथैनमब्रवीद्रामं वैदेही गृह्यतामिति ॥ अहो मनोहरः कान्त आश्रमो नो भविष्यति ॥ २४ ॥
ततो रामो धनुष्पाणिर्धावन्तमनुधावति ॥ स तं जघान धावन्तं शरेणानतपर्वणा ॥ २५ ॥
अथ सौम्य दशग्रीवो मृगं याते तु राघवे ॥ लक्ष्मणे चापि निष्क्रान्ते प्रविवेशाश्रमं तदा ॥ २६ ॥

यः । अमित्रकर्शनेत्यनेन राज्यकरणसामर्थ्ये स्वस्यसत्यपि ज्येष्ठानुवृत्त्यर्थं निमन्त्रित इति गम्यते ॥५—९॥ समुद्भ्रान्तेति । अपूर्वपुरुषदर्शनेनेति भावः । परिद्यूनं परितप्तं ॥ १० ॥ तत् प्रसिद्धं । हस्तिभिः वनगजैः मृदितं ॥११—१२॥ निखाते अवटे । प्रक्षिपन्ति स्मेति बहुवचनेन सीतयाऽपि तत्र किंचित्साहाय्यं कृतमिति गम्यते ॥१३—१५॥ ततः पश्चादित्यर्धं ॥१६॥ कर्णनासमित्यत्र प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः ॥ १७—१८ ॥ संगताः पार्थक्येन विना सर्वे राक्षसाः परस्परं मिलिताः सन्तः । एकेन रामेण सह संगम्यः निःशेषाः कृता इत्यन्वयः । अह्नश्चतुर्थभागेनेत्यत्रअह्नश्चतुर्थो यामः । तस्य भागः त्रिपादघटिकान्यूनार्धांशः तेन । अन्यथा अर्धाधिकमुहूर्तेनेति पूर्वोक्तविरोधः प्रसज्येत ॥ १९ ॥ महाबला इति श्लोके तपसो विघ्नकारिण इत्युक्त्या राक्षसहननं तपोविघ्नशान्त्यर्थमिति दर्शितं ॥ २० ॥ राक्षसा इत्यर्धं ॥ २१ ॥ तत इत्यर्धं ॥ बाला मूर्खा । "मूर्खेऽर्भकेपि बालः स्यात्" इत्यमरः ॥ २२—२३ ॥ एनं रामं । गृह्यतां मृग इति शेषः ॥ २४—२५ ॥ निष्क्रान्त इति । क्रूरत्वान्निष्क्रान्तिकारणानुक्तिः । अतएवाह काम-

स० कर्णश्चनासाचकर्णनासं । पुनःकर्णश्चनासाचकर्णनासं । कर्णनासंचकर्णनासंचकर्णनासे । अतःप्राण्यङ्गताप्रयुक्तैकवद्भावाभावः कथमितिशङ्कानवकाशः ॥ १७ ॥ शि० अयंमृगः नः आश्रमः खेलनाश्रयोभविष्यति ॥ २४ ॥

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ट. मृगाकुलं. २ इदमर्धं क. ख. ङ.—ट. पाठेषुदृश्यते. ख. दूषणश्चहतोमूर्खस्त्रिशिराः. ३ क. ख. घ. च. छ. ज. ट. सारामममब्रवीद्दृष्ट्वावैदेही. ङ. झ. ञ. सारामममब्रवीद्दृष्ट्वावैदेही. ४ ङ. झ. ट. अयंमनोहरः ५ ङ.—ट. धनुष्पाणिर्मृगंतमनु.

जग्राह तरसा सीतां ग्रहः खे रोहिणीमिव ॥ त्रातुकामं ततो युद्धे हत्वा गृध्रं जटायुषम् ॥ २७ ॥
प्रगृह्य सीतां सहसा जगामाशु स रावणः ॥ २८ ॥
ततस्त्वद्भुतसंकाशाः स्थिताः पर्वतमूर्धनि ॥ सीतां गृहीत्वा गच्छन्तं वानराः पर्वतोपमाः ॥
ददृशुर्विस्मितास्तत्र रावणं राक्षसाधिपम् ॥ २९ ॥
[[1]ततः शीघ्रतरं गत्वा तद्विमानं मनोजवम् ॥ आरुह्य सह वैदेह्या पुष्पकं स महाबलः ॥]
प्रविवेश ततो लङ्कां रावणो लोक[2]रावणः ॥ ३० ॥
तां सुवर्णप[3]रिक्रान्ते शुभे महति वेश्मनि ॥ प्रवेश्य मैथिलीं वाक्यैः सान्त्वयामास रावणः ॥ ३१ ॥
तृणवद्भाषितं तस्य तं च नैर्ऋतपुङ्गवम् ॥ अचिन्तयन्ती वैदेही अशोकवनिकां गता ॥ ३२ ॥
न्यवर्तत ततो रामो मृगं हत्वा महावने ॥ निवर्तमानः काकुत्स्थोऽदृष्ट्वा गृध्रं [4]प्रविव्यथे ॥ ३३ ॥
गृध्रं हतं [5]ततो दग्ध्वा रामः प्रियसखं पितुः ॥ मार्गमाणस्तु वैदेहीं राघवः सहलक्ष्मणः ॥
गोदावरीमन्वचरद्वनोद्देशांश्च पुष्पितान् ॥ ३४ ॥
आसेदतुर्महारण्ये कबन्धं नाम राक्षसम् ॥ ३५ ॥
ततः कबन्धवचनाद्रामः सत्यपराक्रमः ॥ ऋश्यमूकं गिरिं गत्वा सुग्रीवेण समागतः ॥ ३६ ॥
तयोः समागमः पूर्वं प्रीत्या हार्दो व्यजायत ॥ भ्रात्रा निरस्तः क्रुद्धेन सुग्रीवो वालिना पुरा ॥ ३७ ॥
इतरेतरसंवादात्प्रगाढः प्रणयस्तयोः ॥ ३८ ॥
[6]रामस्य बाहुवीर्येण स्वराज्यं प्रत्यपादयत् ॥ वालिनं समरे हत्वा महाकायं महाबलम् ॥ ३९ ॥
सुग्रीवः स्थापितो राज्ये सहितः सर्ववानरैः ॥ रामाय प्रतिजानीते राजपुत्र्याश्च मार्गणम् ॥ ४० ॥
आदिष्टा वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण महात्मना ॥ दश कोट्यः प्लवङ्गानां सर्वाः प्रस्थापिता दिशः ॥ ४१ ॥

न्दकः—"प्रियं पथ्यं च तथ्यं च वदेद्धर्मार्थमेव च । अश्राव्यमयशस्यं च परोक्षे कटु चोत्सृजेत्" इति ॥ २६ ॥ तरसा बलात्कारेण । ग्रहः अङ्गारक इति यावत् ॥ २७—२८ ॥ ततस्त्वित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ अद्भुतसंकाशाः अद्भुताकाराः ॥ २९—३० ॥ सुवर्णपरिक्रान्ते सुवर्णानुलिप्ते ॥ ३१ ॥ तस्य रावणस्य । भाषितं तृणवत् । मत्वेति शेषः । तं च नैर्ऋतपुङ्गवं अचिन्तयन्ती वैदेही अशोकवनिकां गता । तत्रैव स्थितेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ अदृष्ट्वेति च्छेदः । सीतामिति शेषः । सीतां गृध्रं चादृष्ट्वा प्रविव्यथ इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ गृध्रमित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ ततो वैदेहीं मार्गमाणो राघवः पितुः प्रियसखं हतं गृध्रं दग्ध्वा गोदावरीं तद्वनोद्देशांश्चान्वचरत् । पुष्पितानित्यनेन पुष्पलोभेन किं सीताऽत्र गतेति मतिर्व्यज्यते ॥ ३४ ॥ आसेदतुरित्यर्धमेकं वाक्यं ॥ राघवाविति शेषः ॥ ३५—३६ ॥ तयोः रामसुग्रीवयोः । पूर्वं दर्शनात्प्रागेव । हार्दः समागमः मानसः संबन्धः । व्यजायत । मनसा परस्परं सख्यमाचकाङ्क्षाते इत्यर्थः । सुग्रीवस्य कुतः सख्यापेक्षेत्यत्र आह—भ्रात्रेति ॥ ३७ ॥ इतरेतरसंवादात् अन्योन्यप्रयोजनकथनात् प्रणयः । प्रगाढः अतिशयितः । अभूत् ॥ ३८ ॥ रामस्येति । अत्र सुग्रीव इति शेषः । सुग्रीवः रामस्य बाहुवीर्येण वालिनं हत्वा स्वराज्यं प्रत्यपादयत् समपादयदिति संबन्धः ॥ ३९ ॥ राज्ये स्थापितः सुग्रीवः सर्ववानरैः सहितोभूत् । रामायेति । सुग्रीव इति शेषः । प्रतिजानीते प्रतिज्ञातवान् ॥ ४० ॥ आदिष्टाः मार्गणायादिष्टाः दिशः प्रस्थापिताश्च ॥ ४१ ॥

ति० सुवर्णपरिष्कारे सुवर्णप्राकारे ॥ ३१ ॥ स० रामः स्वराज्यं स्वेनद्रव्येणसहितंचतद्राज्यंचेतितत् । राज्ञिमृतेसमरेस्वस्वामिकमितिस्वराज्यंवा । प्रत्यपादयत् दत्तवान् ॥ ३९ ॥

[पा०] १ ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पाठेष्विदंपद्यंदृश्यते. २ ङ. च. झ. ट. राक्षसेश्वरः. ३ झ. परिष्कारे. ४ ङ. झ. ञ. ट. सविव्यथे. ५ ङ. च. झ. ञ. ट. तदादृष्ट्वारामःप्रियतरं. ६ ङ. च. छ. झ. ट रामःस्वबाहु.

तेषां नो विप्रकृष्टानां विन्ध्ये पर्वतसत्तमे ॥ भृशं शोकाभितप्तानां महान्कालोऽत्यवर्तत ॥ ४२ ॥
भ्राता तु गृध्रराजस्य संपातिर्नाम वीर्यवान् ॥ समाख्याति स्म वसतिं सीताया रावणालये ॥४३॥
सोहं शोकपरीतानां दुःखं तज्ज्ञातिनां नुदन् ॥ आत्मवीर्यं समास्थाय योजनानां शतं प्लुतः ॥४४॥
तत्राहमेकामद्राक्षमशोकवनिकां गताम् ॥ कौशेयवस्त्रां मलिनां निरानन्दां दृढव्रताम् ॥ ४५ ॥
तया समेत्य विधिवत्पृष्ट्वा सर्वमनिन्दिताम् ॥ अभिज्ञानं च मे दत्तमर्चिष्मान्स महामणिः ॥४६॥
[मां दृष्ट्वा मैथिली हृष्टा प्रशशंसे च जीवितम् ॥ ४७ ॥
रावणस्य मनःकान्तामशोकवनिकां तदा ॥ विध्वंसयित्वा समरे हत्वा राक्षसपुङ्गवान् ॥ ४८ ॥
लङ्कां च भस्मसात्कृत्वा प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥] अभिज्ञानं मणिं लब्ध्वा चरितार्थोऽहमागतः ॥४९॥
मया च पुनरागम्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ अभिज्ञानं मया दत्तमर्चिष्मान्स महामणिः ॥ ५० ॥
श्रुत्वा तु मैथिलीं हृष्टस्त्वाशशंसे च जीवितम् ॥ जीवितान्तमनुप्राप्तः पीत्वाऽमृतमिवातुरः ॥५१॥
उद्योजयिष्यन्नुद्योगं दध्रे कामं वधे मनः ॥ जिघांसुरिव लोकान्ते सर्वाँल्लोकान्विभावसुः ॥ ५२ ॥
ततः समुद्रमासाद्य नलं सेतुमकारयत् ॥ अतरत्कपिवीराणां वाहिनी तेन सेतुना ॥ ५३ ॥
प्रहस्तमवधीन्नीलः कुम्भकर्णं तु राघवः ॥ लक्ष्मणो रावणसुतं स्वयं रामस्तु रावणम् ॥ ५४ ॥
स शक्रेण समागम्य यमेन वरुणेन च ॥ महेश्वरस्वयंभूभ्यां तथा दशरथेन च ॥ ५५ ॥
तैश्च दत्तवरः श्रीमानृषिभिश्च समागतः ॥ सुरर्षिभिश्च काकुत्स्थो वराँल्लेभे परन्तपः ॥ ५६ ॥
स तु दत्तवरः प्रीत्या वानरैश्च समागतः ॥ पुष्पकेण विमानेन किष्किन्धामभ्युपागमत् ॥ ५७ ॥
तं गङ्गां पुनरासाद्य वसन्तं मुनिसन्निधौ ॥ अविघ्नं पुष्ययोगेन श्वो रामं द्रष्टुमर्हसि ॥ ५८ ॥

तेषां स्थापितानां विप्रकृष्टानां बहुकालविलम्बितानां । यद्वा स्वयंप्रभाबिले प्रविष्टतया दूरं गतानां ॥४२–४३॥ ज्ञातिनामिति नकारान्तत्वमार्षं । प्लुतः समुद्र इति शेषः ॥४४॥ तत्र रावणालये ॥ ४५ ॥ अनिन्दितां सीतां । सर्वं वृत्तान्तं पृष्ट्वा । प्रच्छिर्द्विकर्मकः । पृष्ट्वा स्थिताय मे मह्यं । सः प्रसिद्धः । महामणिः अभिज्ञानं । दत्तं ॥४६—४९॥ क्रियाभेदान्मयाशब्दद्वयं प्रयुक्तं॥५०॥ जीवितमाशशंसे ततः पूर्वं जीविते निराशः स्थित इति व्यक्तं । जीवितान्तं प्राप्तः, आतुरः अमृतं पीत्वा यथा जीवितमाशास्ते तथेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ उद्योगमुद्योजयिष्यन् उद्योगं कुर्वन् । ओदनपाकं पचतीतिवत् । विभावसुः अग्निः ॥ ५२ ॥ नलं सेतुमकारयत् नलेन सेतुमकारयत् ॥ ५३—५७ ॥ पुनर्गङ्गामासाद्य मुनिसन्निधौ भरद्वाजसमीपे अध्यवसन्तं तं अविघ्नं यथा भवति तथा श्वः पुष्ययोगेन द्रष्टुमर्हसि । पुष्ययोगलाभार्थं अद्य गङ्गातीरे रामः स्थित इति

स० यद्वा ज्ञातं भावेक्तः ज्ञानं संपातिमुखतएषामस्तितेज्ञातिनस्तेषां । **शि०** तज्ज्ञातिनां संपातिवचनेनसीतास्थितिज्ञानवतां । दुःखं अतिदुर्गमलङ्कायां सीतायाःस्थितत्वेनसीतादर्शनाशक्यताज्ञानजनितखेदंनुदन् । एतेनज्ञातिनामित्यत्रदीर्घाभावआर्षइतिभट्टाद्युक्तिश्चिन्त्या ॥ ४४ ॥ **रामानु०** मेमया समहामणिः रामदत्ताभिज्ञानस्याङ्गुलीयकरूपत्वेपितद्युक्तमणिप्राधान्यान्मणिशब्दप्रयोगः ॥ ४६ ॥ **स०** आतुरोरोगी । जीवितान्तं आसन्नप्राणविनाशमनुप्राप्तः अमृतं मृतिहरमौषधंपीत्वायथाजीवनं लब्धमितिशंसतितथेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ **ति०** उद्युज्यतेजयोऽनेनेत्युद्योगं बलं । तत् उद्योजयिष्यन् प्रोत्साहयिष्यन् । **स०** लङ्कावधे तत्संहारे । लङ्कामवतीतितदवोरावणः तस्य धं बन्धनंतस्मिन्वा । 'धंबन्धने'इतिविश्वः ॥ ५२ ॥ **ति०** मुनिसंनिधावद्यवसन्तंश्वोद्रष्टुमर्हसि । आश्विनशुक्लचतुर्दश्यामश्विनीतद्वर्षे इतिषष्ठ्यांपुष्यस्यसंभवः । पूर्णिमायामश्विन्यामप्येकर्क्षक्षयेणवा ॥ ५८ ॥ इत्येकोनत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १२९ ॥

[पा०] १ ड.—ट. वसतींसीतांरावणमन्दिरे. २ क. ड.—ट. अभिज्ञानंमयादत्तंरामनामाङ्गुलीयकं. ३ मांदृष्ट्वेत्यादयः प्रहृष्टेनान्तरात्मनेत्यन्ताः श्लोकाः क. च. ज. पाठेषुदृश्यन्ते. ४ ग.—छ. झ. ञ. ट. तांमैथिलीं. ५ ख. पीत्वौषधमिवा. ६ क. ख. ग. ड.—ञ. लङ्कावधेमनः. ७ ड. च. छ. झ. ट. समागतैः. ८ क. घ. ज. मुनिभिश्च. ९ क. ग. ड.—ञ. तांगङ्गां.

ततस्तु सत्यं हनुमद्वचो महन्निशम्य हृष्टो भरतः कृताञ्जलिः ॥
उवाच वाणीं मनसः प्रहर्षिणीं चिरस्य पूर्णः खलु मे मनोरथः ॥ ५९ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १२९ ॥

त्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १३० ॥

हनुमतोरामागमनंश्रुतवताभरतेन शत्रुघ्नंप्रत्ययोध्यामार्गशोधननगरालंकरणगणिकागणतूर्यसेवादिसहितनागरिकजनप्रत्युद्गमनादिचोदनचोदना ॥ १ ॥ कौसल्यादिभिः सकलनागरिकैश्चसह सवाद्यघोषंप्रत्युद्गतवताभरतेन रामागमनानुपलंभखेदेन हनुमन्तंप्रति तत्रहेतुप्रश्ने तेनतंप्रति तदागमनचिह्ननिवेदनसमयसमागतविमानप्रदर्शनम् ॥ २ ॥ पुष्पकावलोकनहर्षेणसमुद्घुष्यत्सुपौरनिकरेषु भरतेचदूरादभिवन्दमाने रामेण स्वाज्ञयाधरणितलमवतीर्णेपुष्पके भरतस्यसमारोपणम् ॥ ३ ॥ तथा पुनर्निजचरणप्रणामिनोभरतस्य सहर्षपरिष्वङ्गः ॥ ४ ॥ भरतेन लक्ष्मणसमागमपूर्वकं सीताचरणप्रणामः ॥ ५ ॥ शत्रुघ्नेन सीतारामलक्ष्मणचरणप्रणामः ॥ ६ ॥ रामेण कौसल्यादिमातृप्रभृतिपादाभिवादनम् ॥ ७ ॥ रामेण पुनर्विमानेनभरताश्रममेत्य कुबेरंप्रति पुष्पकप्रेषणम् ॥ ८ ॥

श्रुत्वा तु परमानन्दं भरतः सत्यविक्रमः ॥ हृष्टमाज्ञापयामास शत्रुघ्नं परवीरहा ॥ १ ॥
दैवतानि च सर्वाणि चैत्यानि नगरस्य च ॥ सुगन्धमाल्यैर्वादित्रैरर्चन्तु शुचयो नराः ॥ २ ॥
सूताः स्तुतिपुराणज्ञाः सर्वे वैतालिकास्तथा ॥ सर्वे वादित्रकुशला गणिकाश्चापि संघशः ॥
अभिनिर्यान्तु रामस्य द्रष्टुं शशिनिभं मुखम् ॥ ३ ॥
भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नः परवीरहा ॥ विष्टीरनेकसाहस्राश्चोदयामास वीर्यवान् ॥ ४ ॥
समीकुरुत निम्नानि विषमाणि समानि च ॥ स्थलानि च निरस्यन्तां नन्दिग्रामादितः परम् ॥ ५ ॥
सिञ्चन्तु पृथिवीं कृत्स्नां हिमशीतेन वारिणा ॥ ततोऽभ्यवकिरन्त्वन्ये लाजैः पुष्पैश्च सर्वशः ॥ ६ ॥
समुच्छ्रितपताकास्तु रथ्याः पुरवरोत्तमे ॥ शोभयन्तु च वेश्मानि सूर्यस्योदयनं प्रति ॥ ७ ॥
स्रग्दामभिर्मुक्तपुष्पैः सुगन्धैः पञ्चवर्णकैः ॥ राजमार्गमसंबाधं किरन्तु शतशो नराः ॥ ८ ॥

भावः ॥ ५८ ॥ सत्यं अविरुद्धभङ्ग्या सत्यत्वेन ज्ञातं । मनोरथ इत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यं ॥ ५९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १२९ ॥

परमानन्दं परमानन्दकरं । वच इति शेषः ॥ १ ॥ चैत्यानि चतुष्पथमण्डपान् । अर्चन्तु अर्चयन्तु ॥ २ ॥ सूता इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ सूताः स्तुतिशीलाः । वैतालिकाः बन्दिनः ॥ ३ ॥ भरतस्येत्यादिश्लोकपञ्चकमेकान्वयं ॥ विष्टीः भृतिं विना कर्मकरान् । नन्दिग्रामादितः परं । अयोध्यापर्यन्तमित्यर्थः । अन्ये पुरुषाः हिमवच्छीतेन वारिणा सिञ्चन्तु । ततः सेचनानन्तरं लाजादिभिः किरन्तु । रथ्याः समुच्छ्रितपताकाः कुर्वन्त्विति शेषः । सूर्यस्योदयनं प्रति सूर्यस्योदयमारभ्य । यावत्सूर्योदयमिति वा । स्रजः मालिकाः तासां दामभिः पङ्क्तिभिः । मुक्तपुष्पैः असूत्रबद्धपद्मकुवलयादिभिश्च वेश्मानि शोभयन्तु । सुगन्धैः पञ्चवर्णकैः पञ्चविधवर्णद्रव्यचूर्णैः । राजमार्गं किरन्तु । राजमार्गे वर्णद्रव्यचूर्णैः नानाविधलतापद्मादिचित्ररेखाः कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ ४—८ ॥

स० परमानन्दं परमआनन्दोजन्यत्वेनयस्यतत् वचइतिशेषः ॥ १ ॥ ति० विरलपुष्पबन्धाः स्रजः । निबिडपुष्पबन्धं दाम ।

[पा०] १ ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. ततस्सवाक्यैर्मधुरैर्हनूमतोनिशम्य. २ ज. देवालयाश्चसर्वाणिचैत्यानिनगराणिच. ३ ज. शशिनिभाननं. ४ घ. च. छ. स्रग्दाममुक्तपुष्पैश्चसुवर्णरजतैरपि. ख. ङ. झ. ट. स्रग्दाममुक्तपुष्पैश्चसुवेर्णैः. ज. स्रग्दाममुक्तपुष्पैश्चसुगन्धैः.

राजदारास्तथाऽमात्याः सैन्याः से[2]नागणाङ्गनाः ।। ब्राह्मणाश्च सराजन्याः श्रेणीमुख्यास्तथा गणाः।।९।।
धृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थो ह्यर्थसाधकः ।। अशोको मन्त्रपालश्च सुमन्त्रश्चापि निर्ययुः ।।
मत्तैर्नागसहस्रैश्च शात[3]कुम्भविभूषितैः ।। १० ।।
अपरे हेमकक्ष्याभिः सगजाभिः करेणुभिः ।। निर्ययुस्तुरगाक्रान्तै रथैश्च सुमहारथाः ।। ११ ।।
शक्त्यृष्टिप्रासहस्तानां सध्वजानां पताकिनाम् ।। तुरगाणां सहस्रैश्च मुख्यैर्मु[4]ख्यनरान्वितैः ।।
पदातीनां सहस्रैश्च वीराः परिवृता ययुः ।। १२ ।।
ततो यानान्युपारूढाः सर्वा दशरथस्त्रियः ।। कौसल्यां प्रमुखे कृत्वा सुमित्रां चापि निर्ययुः ।।१३।।
कैकेय्या सहिताः सर्वा नन्दिग्राममुपागमन् ।। १४ ।।
कृत्स्नं च नगरं तत्तु नन्दिग्राममुपागमत् ।। १५ ।।
अश्वानां खुरशब्देन रथनेमिस्वनेन च ।। शङ्खदुन्दुभिनादेन संचचालेव मेदिनी ।। १६ ।।
द्विजातिमुख्यैर्धर्मात्मा श्रेणीमुख्यैः सनैगमैः ।। माल्यमोदकहस्तैश्च मन्त्रिभिर्भरतो वृतः ।। १७ ।।
शङ्खभेरीनिनादैश्च बन्दिभिश्चाभिवन्दितः ।। आ[5]र्यपादौ गृहीत्वा तु शिरसा धर्मकोविदः ।। १८ ।।
पाण्डुरं छत्रमादाय शुक्लमाल्योपशोभितम् ।। शुक्ले च वालव्यजने राजार्हे हेमभूषिते ।। १९ ।।
उपवासकृशो दीनश्चीरकृष्णाजिनाम्बरः ।। भ्रातुरागमनं श्रुत्वा तत्पूर्वं हर्षमागतः ।।
प्रत्युद्ययौ ततो रामं महात्मा सचिवैः सह ।। २० ।।
समीक्ष्य भरतो वाक्यमुवाच पवनात्मजम् ।। २१ ।।
कच्चिन्न खलु कापेयी सेव्यते चलचित्तता ।। न हि पश्यामि काकुत्स्थं राममार्यं परन्तपम्

अथ परेद्युः प्रातः रामभक्त्यतिशयेन सर्वेषां निर्गमनं दर्शयति—राजदारा इत्यादिना ।। श्रेणीमुख्याः श्रेणीमुखाः । तथा गणाः । श्रेणी श्रेणय इति यावत् । अत्र श्लोके निर्ययुरिति वक्ष्यमाणमनुषज्यते ।। ९ ।। अमात्यान्विशिष्य दर्शयति—धृष्टिरित्यादिना ।। सार्धश्लोक एकान्वयः । अत्र धृष्ट्यादयो गजारूढा ययुरित्यर्थः ।। १० ।। अपरे राजान्तरङ्गाः पुरुषाः करेणुभिर्निर्ययुः ।। ११ ।। शक्तीत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ।। उक्तविशेषणानां तुरगाणां सहस्रैः पदातीनां सहस्रैश्च परिवृता वीरा ययुः ।। १२ ।। प्रमुखे अग्रे ।।१३।। कैकेय्येति । अत्र भरतेनोपेक्षयानाहूतत्वात् पश्चान्निर्गत्य कैकेय्या नन्दिग्रामप्राप्तिकाले साहित्यमुच्यते ।। १४ ।। कृत्स्नमित्यर्धं । अत्र [illegible] सह भरतस्य नन्दिग्रामा[illegible] [illegible] द्विजातिमुख्यैरित्यादिभिः सार्धैश्चतुर्भिः श्लोकैः ।। ततो महात्मा भरतः सर्वैर्वृतः प्रत्युद्ययाविति वाक्यार्थः । सनैगमैः सवणिग्भिः । “वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक्” इत्यमरः । मन्त्रिभिः वसिष्ठादिभिः । सचिवैः सुमन्त्रादिभिः । आर्यपादौ रामपादुके । हेमभूषिते हेमदण्डभूषिते । तत्पूर्वं श्रवणादिहर्षमागतः । श्रवणात्पूर्वं तु नास्य हर्षोऽभूदित्यर्थः ।। १७—२० ।। समीक्ष्येत्यर्धं ।। समीक्ष्य समन्ताद्रामगमनं निरीक्ष्य ।। २१ ।। कच्चिदित्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः ।। कच्चिदिति प्रश्ने

मुक्तपुष्पाणि बन्धनरहितानि पुष्पाणि ।। ८ ।। **स०** सेनाङ्गनागणाः सपतिकयोषिज्जनाः सुवासिन्यइतियावत् । सेनोपयुक्तानपत्न्याङ्गनासंघाइतिवा । ‘वंध्याभार्याबहुप्रदोराजा’ इत्यादेः । सेनागणाः अङ्गनागणा इतिवा ।। ९ ।। **स०** रामपादौ तच्चिह्नितत्वात्तत्त्वेनव्यपदेशः पादुके ।। १८ ।। **स०** प्रत्युद्ययौ अनेनेदृशींदशामापन्नस्यापिभरतस्यतस्यागमनवार्तैवश्रमशामिकेतिद्योत्यते ।। २० ।। **स०** ‘यावन्नदूरयातोसिक्षिप्रमागन्तुमर्हसि’इत्यत्र भारतेचवनपर्वणि ‘लक्षयित्वेङ्गितंसर्वंप्रियंतस्मैनिवेद्यच । वायुपुत्रेपुनः

[पा०] १ अयंश्लोकः क.—ट. पाठेषु अभिनिर्यान्तुरामस्येत्यर्धात्पूर्वंदृश्यते. २ क.—ट. सेनाङ्गनागणाः. ३ ङ. च. झ. ञ. ट. सध्वजैःसुविभूषितैः. ४ क. ङ. च. छ. झ. मुख्यतरान्वितैः. ५ ठ. रामपादौ.

कच्चिन्न खलु दृश्यन्ते वानराः कामरूपिणः ॥ २२ ॥
अथैवमुक्ते वचने हनुमानिदमब्रवीत् ॥ अर्थं विज्ञापयन्नेव भरतं सत्यविक्रमम् ॥ २३ ॥
सदाफलान्कुसुमितान्वृक्षान्प्राप्य मधुस्रवान् ॥ भरद्वाजप्रसादेन मत्तभ्रमरनादितान् ॥ २४ ॥
तस्य चैष वरो दत्तो वासवेन परन्तप ॥ ससैन्यस्य तथाऽऽतिथ्यं कृतं सर्वगुणान्वितम् ॥ २५ ॥
निस्स्वनः श्रूयते भीमः प्रहृष्टानां वनौकसाम् ॥ मन्ये वानरसेना सा नदीं तरति गोमतीम् ॥२६॥
रजोवर्षं समुद्भूतं पश्य वालुकिनीं प्रति ॥ मन्ये सालवनं रम्यं लोलयन्ति प्लवङ्गमाः ॥ २७ ॥
तदेतदृश्यते दूराद्विमलं चन्द्रसन्निभम् ॥ विमानं पुष्पकं दिव्यं मनसा ब्रह्मनिर्मितम् ॥
रावणं बान्धवैः सार्धं हत्वा लब्धं महात्मना ॥ २८ ॥
तरुणादित्यसंकाशं विमानं रामवाहनम् ॥ धनदस्य प्रसादेन दिव्यमेतन्मनोजवम् ॥ २९ ॥
एतस्मिन्भ्रातरौ वीरौ वैदेह्या सह राघवौ ॥ सुग्रीवश्च महातेजा राक्षसश्च विभीषणः ॥ ३० ॥
ततो हर्षसमुद्भूतो निस्स्वनो दिवमस्पृशत् ॥ स्त्रीबालयुववृद्धानां रामोऽयमिति कीर्तिते ॥ ३१ ॥
रथकुञ्जरवाजिभ्यस्तेऽवतीर्य महीं गताः ॥ ददृशुस्तं विमानस्थं नराः सोममिवाम्बरे ॥ ३२ ॥
प्राञ्जलिर्भरतो भूत्वा प्रहृष्टो राघवोन्मुखः ॥ स्वागतेन यथार्थेन ततो राममपूजयत् ॥ ३३ ॥
मनसा ब्रह्मणा सृष्टे विमाने भरताग्रजः ॥ रराज पृथुदीर्घाक्षो वज्रपाणिरिवापरः ॥ ३४ ॥
ततो विमानाग्रगतं भरतो भ्रातरं तदा ॥ ववन्दे प्रयतो रामं मेरुस्थमिव भास्करम् ॥ ३५ ॥
ततो रामाभ्यनुज्ञातं तद्विमानमनुत्तमम् ॥ हंसयुक्तं महावेगं निष्पपात महीतले ॥ ३६ ॥

सेव्यते । त्वयेति शेषः । तत्र हेतुमाह—न हीति । रामस्य दूरागमनेपि नासीरचारिणः कपयो दृश्येरन् तेषां कामरूपित्वेन स्वरूपेणादर्शनेपि रूपान्तरेण वा दृश्येरन् । तदपि नास्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥ अर्थं विलम्बहेतुं । " अर्थः स्याद्विषये मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजने । व्यवहारे धने शास्त्रे वस्तुहेतुनिवृत्तिषु "इति वैजयन्ती ॥ २३ ॥ भरद्वाजप्रसादेन सदाफलानिति संबन्धः । प्राप्य वानराः हृष्यन्तीति च शेषः ॥२४॥ ससैन्यस्य रामस्य वासवेन एष वरो दत्तः अकालफलित्ववरो दत्तः । तथा सर्वगुणान्वितं आतिथ्यं मधुस्रवत्वरूपं भरद्वाजेन कृतं । अतोऽकालफलित्वं मधुस्रवत्वं च वनस्य युक्तमित्यर्थः ॥ २५ ॥ एवं विलम्बहेतुमुक्त्वा समीपागमनचिह्नं दर्शयति–निस्स्वन इति ॥ इदानीं वानरसेना गोमतीं नदीं तरतीति मन्ये । यस्मात् भीमो निस्स्वन इति भावः ॥ २६ ॥ ततोपि सन्निकर्षमाह—रज इति ॥ समुद्भूतं रजोवर्षं पश्य । तस्माद्वालुकिनीं नदीं प्रति यातीति मन्ये ॥ क्षिप्रं वानरसेनाया अनागमने हेतुमाह–मन्य इति ॥ तस्मात्तस्याः विलम्बः ॥ २७ ॥ विमानं तु दृश्यत इत्याह—तदेतदिति ॥ पुष्पकं विमानं पुष्पकाख्यं विमानम् ॥ २८ ॥ दिव्यं मनोजवं तरुणादित्यसंकाशं रामवाहनमेतद्विमानं । प्रसादेन धनदस्य ब्रह्मप्रसादेन धनदस्य लब्धमित्यर्थः । " परेण तपसा लेभे यत्कुबेरः पितामहात् "इति सुन्दरकाण्डोक्तेः ॥ २९ ॥ एतस्मिन्निति ॥ आसत इति शेषः ॥ ३०—३२ ॥ यथार्थेन स्वागतेन चतुर्दशे वर्षे पूर्णे अवश्यमागमिष्यामीति प्रतिज्ञानुसारिणा स्वागमनेनेत्यर्थः । अपूजयत् अश्लाघयत् ॥ ३३—३६ ॥

प्राप्तेनन्दिग्राममुपागमत् ' इत्युक्तेः पाद्मेपि ' पुनरागत्यकाकुत्स्थंहनुमान्तसर्वमब्रवीत्' इत्युक्तेश्चमध्येपुनारामंगत्वोक्त्वाचभरतरीतिं पुनर्हनुमान्भरतमुपागतइतिकथा 'कच्चिन्नखलुकापेयी' इत्यतःपूर्वमनुसंधेया । कापेयी कपिसंबन्धिनीचलचित्तता । नसेव्यतेकच्चित् । कुतस्तवशङ्केत्यतआह—नहीति । पश्चादायातुनश्चार्यः किंकपयोपिनोपयाताःपुरतइतिपृच्छति—**कच्चिदिति** ॥ २२ ॥
ती० मनसाब्रह्मनिर्मितं विश्वकर्मणामनसाब्रह्मार्थंनिर्मितं । **ति०** ब्रह्मनिर्मितं ब्रह्मणा स्रष्टृत्वसाम्याद्विश्वकर्मणा ॥ २८ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ञ. ट. अर्थ्यं. २ ख. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. रिवामरः. ३ ख. घ. ङ. च. ज.—ट. प्रणतो. ४ क. ख. ग. च.—ट. निपपात.

आरोपितो विमानं तद्भरतः सत्यविक्रमः ॥ राममासाद्य मुदितः पुनरेवाभ्यवादयत् ॥ ३७ ॥
तं समुत्थाप्य काकुत्स्थश्चिरस्याक्षिपथं गतम् ॥ अङ्के भरतमारोप्य मुदितः परिषस्वजे ॥ ३८ ॥
ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीं[1] चाभ्यवादयत् ॥ [2]अभिवाद्य ततः प्रीतो भरतो नाम चाब्रवीत् ॥३९॥
सुग्रीवं कैकयीपुत्रो जाम्बवन्तं तथाऽङ्गदम् ॥ मैन्दं च द्विविदं नीलमृषभं परिषस्वजे ॥ ४० ॥
सुषेणं च नलं चैव गवाक्षं गन्धमादनम् ॥ शरभं पनसं चैव भरतः परिषस्वजे ॥ ४१ ॥
ते कृत्वा मानुषं रूपं वानराः कामरूपिणः ॥ कुशलं पर्यपृच्छंस्ते प्रहृष्टा भरतं तदा ॥ ४२ ॥
अथाब्रवीद्राजपुत्रः सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ परिष्वज्य महातेजा भरतो धर्मिणां वरः ॥ ४३ ॥
त्वमस्माकं चतुर्णां तु भ्राता सुग्रीव पञ्चमः ॥ सौहृदाज्जायते मित्रमपकारोरिलक्षणम् ॥ ४४ ॥
विभीषणं च भरतः [3]सान्त्ववाक्यमथाब्रवीत् ॥ दिष्ट्या त्वया सहायेन कृतं कर्म सुदुष्करम् ॥४५॥
शत्रुघ्नश्च तदा राममभिवाद्य सलक्ष्मणम् ॥ सीतायाश्चरणौ [4]पश्चाद्विनयादभ्यवादयत् ॥ ४६ ॥

आरोपित इति । अत्र भरतस्य विमानारोपणं सर्वेषां प्रदर्शनार्थमिति बोध्यं ॥ ३७—३८ ॥ लक्ष्मणमासाद्य कृतनमस्कारं लक्ष्मणमालिङ्गनेन संभाव्य । इदं च लक्ष्मणस्य कनिष्ठत्वात् । लक्ष्मणेन चिकीर्षितो नमस्कारो रामसन्निधौ भरतेन प्रतिषेधित इति चाहुः । वैदेहीं चाभ्यवादयत् । चकारो रामनमस्कारं समुच्चिनोति । " न संख्ये भरतानुजः "इत्युक्तेः । " सीतामादाय गच्छ त्वमग्रतो भरताग्रज "इत्यत्र बहुव्रीहिरित्युक्तं । न च वैपरीत्यं शङ्क्यम् । 'पुष्ये जातस्तु भरतः, सार्पे जातौ तु सौमित्री' इति जन्मक्रमोक्तेः । पायसप्रदाने विवाहे च प्राथम्यं तत्र परिहृतं । लक्ष्मणासादनानन्तरं सीतानमस्काराभिधानात् सीता तारादिभिः सह रामसमीप एव किंचिदन्यत्र स्थितेत्यवगम्यते ॥ ३९—४१ ॥ मानुषं रूपं कृत्वा स्थिता इति शेषः ॥ ४२—४६ ॥

ति० लक्ष्मणमासाद्य वन्दमानंलक्ष्मणंपरिष्वङ्गादिनासंभाव्य । 'अन्येद्युःपाञ्चजन्यात्माकैकेय्यांभरतोऽभवत् । तदन्येद्युःसुमित्रायामनन्तात्माचलक्ष्मणः । सुदर्शनात्माशत्रुघ्नोद्वौजातौयुगपत्प्रिये ।' इतिपाद्मेशिवोक्तेः । वैदेहीं अभ्यवादयत् अभ्यवन्दत् । परेतु—यद्यपिलक्ष्मणोभरतात्कनिष्ठोवयसा । स्पष्टंचेदंजन्मप्रकरणे । तथापिज्येष्ठानुवर्तनेनस्वापेक्षयाऽधिकगुणत्वेनस्वव्यवहारेण ज्येष्ठानुवृत्तिरेवंकर्तव्येतिभरतंप्रत्युपदेशदानेनचगुरुत्वबुद्ध्यातस्यनतिरुचितैव । किंच कौसल्यायैप्रथमंदत्तपायसांशजत्वाल्लक्ष्मणस्य ज्येष्ठत्वंततोहिकैकेय्यैपायसार्धदानंतदंशजश्चशत्रुघ्नइतिसएवभरतात्कनिष्ठः । अतएववैदेहींचेतिचकारः स्वरसतःसंगच्छते । अतएवशत्रुघ्नकृतोलक्ष्मणनमस्कारउपपद्यते । तयोर्युगपदुत्पन्नत्वादित्याहुः । **स०** ततः रामनमनानन्तरं । लक्ष्मणं आसाद्य प्राप्य । सीतांचासाद्यनामच भरतोऽहंभोअभिवादयामीतिस्वनामाब्रवीत् । अथाभ्यवादयत् ननाम । अत्रसंप्रदायद्वयं । तथाहि । भरतोज्येष्ठः कनिष्ठोलक्ष्मणइति वैपरीत्येनचेति । लक्ष्मणआसाद्यस्वयंतेनसत्कृतस्तमालिङ्ग्य अथवैदेहीमभ्यवादयत् । 'अन्येद्युः पाञ्चजन्यात्माकैकेय्यांभरतोभवत् । तदन्येद्युः सुमित्रायामनन्तात्मासलक्ष्मणः । सुदर्शनात्माशत्रुघ्नोद्वौजातौयुगपत्प्रिये' इतिपाद्मेशिववचनात् । 'ततोदाशरथिर्वीरोधर्मज्ञोलोकविश्रुतः । भरतोलक्ष्मणश्चैवशत्रुघ्नश्चमहाबलः' इतिकूर्मपुराणेलक्ष्मणात्प्रागभरतग्रहणाच्चात्रापितत्रतत्रभरतज्यैष्ठ्यस्यस्पष्टप्रतिभानाच्चभरतज्यैष्ठ्यंकेचिन्मन्वते । अन्येतु लक्ष्मणंवैदेहींचासाद्याभ्यवादयदित्यन्वयेविनामूलपीडांलक्ष्मणज्यैष्ठ्यावगतेरुदाहृतपुराणादेस्तदन्येद्युरित्यस्यएतदन्यत्वंतस्येवतदन्यत्वमेतस्येतितत्पूर्वदिनस्यापितत्परेद्युश्शब्दवाच्यतासंभवात् । एतावद्राघवकीर्तिहेतुत्वात्कैकेय्यास्तत्पुत्रत्वेनप्रथमतउक्तिसंभवाच्च । पायससंविभागेनापिलक्ष्मणज्यैष्ठ्यस्यैवसंभवद्युक्तिकत्वात् । भरतस्यादितोग्रहणंतुक्काचित्कमितिबहुलस्थललक्ष्मणप्रागुक्तिपर्यावर्तनचतुरैर्भरतज्यैष्ठ्यवादिभिरनायासेनसमाधातुंशक्यंनवयंयतामहेतत्रेतिपायसस्योदरप्रवेशविवक्षयायुगपदित्युक्त्युपपत्तेरितिचमन्यन्ते । अत्रवक्तव्यं । प्रकरणानुरोधेनास्माभिःपूर्वंव्याख्यातमनुसन्धेयम् । **शि०** भरतोलक्ष्मणमासाद्य अभ्यवादयत् लक्ष्मणेनप्रणाममकारयत् । हेतुमतिणिच् । अथवैदेहीमासाद्य अभ्यवादयत् अवन्दत । अत्रस्वार्थेणिच् । उभयार्थलाभस्तुशब्दावृत्त्या ॥ ३९ ॥ **ति०** पञ्चमोभ्राता भ्रातृविषयकपञ्चत्वसंख्यापूरणः । सौहृदात् तत्पूर्वकोपकारात् ॥ ४४ ॥

[**पा०**] १ क.—ङ. छ. झ. ट. वैदेहींचपरंतपः. २ ङ.—ट. अथाभ्यवादयत्प्रीतो. ३ ज. सान्त्वयन्वाक्यमब्रवीत्. ४ क. घ. ज. पश्चाद्ववन्देविनयान्वितः. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. वीरोविनयादभ्यवादयत्.

रामो मातरमासाद्य वि[1]षण्णां शोककर्शिताम् ॥ जग्राह प्रणतः पादौ मनो मातुः प्रसा[2]दयन् ॥४७॥
अभिवाद्य सुमित्रां च कैकेयीं च यशस्विनीम् ॥ स मातॄश्च त[3]तः सर्वाः पुरोहितमुपागतम् ॥४८॥
स्वागतं ते महाबाहो कौसल्यानन्दवर्धन ॥ इति प्राञ्जलयः सर्वे नागरा राममब्रुवन् ॥ ४९ ॥
तान्यञ्जलिसहस्राणि प्रगृहीतानि नागरैः ॥ व्याकोशानीव पद्मानि ददर्श भरताग्रजः ॥ ५० ॥
पादुके ते तु रामस्य गृहीत्वा भरतः स्वयम् ॥ चरणाभ्यां नरेन्द्रस्य योजयामास धर्मवित् ॥
अब्रवीच्च तदा रामं भरतः स कृताञ्जलिः ॥ ५१ ॥
ए[4]तत्ते रक्षितं राजन्राज्यं निर्यातितं मया ॥ अद्य जन्म कृतार्थं मे संवृत्तश्च मनोरथः ॥ ५२ ॥
यस्त्वां पश्यामि राजानमयोध्यां पुनरागतम् ॥ अवेक्षतां भवान्कोशं कोष्ठागारं पुरं बलम् ॥
भवतस्तेजसा सर्वं कृतं दशगुणं मया ॥ ५३ ॥
तथा ब्रुवाणं भरतं दृष्ट्वा तं भ्रातृवत्सलम् ॥ मुमुचुर्वानरा बाष्पं राक्षसश्च विभीषणः ॥ ५४ ॥
ततः प्रहर्षाद्भरतमङ्कमारोप्य राघवः ॥ ययौ तेन विमानेन ससैन्यो भरताश्रमम् ॥ ५५ ॥
भरताश्रममासाद्य ससैन्यो राघवस्तदा ॥ अवतीर्य विमानाग्रादवतस्थे महीतले ॥ ५६ ॥
अब्रवीच्च तदा रामस्तद्विमानमनुत्तमम् ॥ वह वैश्रवणं देवमनुजानामि गम्यताम् ॥ ५७ ॥
ततो रामाभ्यनुज्ञातं तद्विमानमनुत्तमम् ॥ उत्तरां दि[5]शमागम्य जगाम धनदालयम् ॥ ५८ ॥
[वि[6]मानं पुष्पकं दिव्यं संगृहीतं तु रक्षसा ॥ अगमद्धनदं वेगाद्रामवाक्यप्रचोदितम्] ॥ ५९ ॥

पुरोहितस्या[7]त्मसमस्य राघवो बृहस्पतेः शक्र इवामराधिपः ॥
निपीड्य पादौ पृथगासने शुभे सहैव तेनोपविवेश रा[8]घवः ॥ ६० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १३० ॥

मनो मातुः प्रसादयन्निति पूर्वं त्वद्वाक्यं नाश्रौषमिति त्वया मनस्तापो न कार्य इत्येवं प्रसन्नामकरोदित्यर्थः ॥ ४७ ॥ यशस्विनीं । रावणजयस्य तन्मूलत्वात् । सर्वैः प्रशस्यमानामित्यर्थः । पुरोहितं वसिष्ठं । अभिवाद्येत्यनुषज्यते । अभिवाद्योपागमदित्यन्वयः ॥ ४८—५१ ॥ एतत्त इत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ हे राजन् मया रक्षितं न्यासत्वेन पालितं एतद्राज्यं ते निर्यातितं तुभ्यं निवेदितं । कोष्ठागारं धान्यशालां । दशगुणत्वं रामनिर्गमनकालिककोशापेक्षया ॥ ५२—५३ ॥ मुमुचुरिति । स्वकुलीनेष्वेतादृशभ्रातृवृत्त्यदर्शनादिति भावः ॥ ५४ ॥ भरताश्रमं नन्दिग्रामं ॥ ५५—५६ ॥ गम्यतामित्यनन्तरमितिकरणं बोध्यं ॥ ५७ ॥ दिशमागम्य दिशमुद्दिश्य ॥ ५८—५९ ॥ आत्मसमस्य स्वानुरूपस्य । पृथगासने तेन सहैवोपविवेश । पृथगासने युगपदे-

रामानु० कैकेय्यायशस्विनीमितिविशेषणंदेवकार्यहेतुभूतत्वादृषिःप्रायुङ्क्त । ति० यशस्विनीं अस्यामनोदार्ढ्येनराजानरकात्तारितः । देवाब्रह्मर्षयश्चपरमंसुखंप्राप्ताः । रामस्यचयशोजातं । अतएषायशस्विन्येव । स० यशस्विनीं भरतरूपसत्पुत्रप्रसवित्रीतिकीर्तिमतीं । 'सूखातुभरतंनैषागच्छेतनिरयानिति ।' इत्यादेः । स्वयशस्साधनीभूतेतियशस्विनीतिवा ॥ ४८ ॥ ति० पुरोहितस्येति । वसिष्ठपुत्रस्यसुयज्ञस्येत्यर्थः । आत्मसमस्येति पाठान्तरं । ब्रह्मज्ञत्वादितिभावः । वसिष्ठस्येत्यर्थइतितीर्थः ॥ ६० ॥ इतित्रिंशदुत्तरशततमःसर्गः ॥ १३० ॥

[पा०] १ ङ. झ. ञ. ट. विवर्णा. २ क. ग. ड. च. झ. ञ. ट. प्रहर्षयन्. ३ ज. तदासर्वाःपुरोहितमुपागमत्. ४ ङ. च. छ. एतत्तेसकलंराज्यंन्यासंनिर्यातितं. ५ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. दिशमुद्दिश्य. ६ ख. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पाठेष्वयं श्लोकोदृश्यते. ७ ङ. झ. ट. स्वात्मसखस्य. ८ क. ग. ङ. च. छ. झ. ट. वीर्यवान्.

एकत्रिंशदधिकशततमः सर्गः ॥ १३१ ॥

भरतेनरामंप्रति हेतूक्तिपूर्वकंराज्यस्वीकारप्रार्थना ॥ १ ॥ तत्प्रार्थनांसफलीकृतवतारामेण भरतलक्ष्मणाभ्यांसह जटाशोधनमाङ्गलिकाभ्यङ्गस्नानालंकरणादिकरणपूर्वकं भरतप्रेर्यमाणरथारोहणेन पौरनारीनरनिकरैर्मानुषवेषधारिभिर्वानरतन्नारीनिकरैरप्यनुगम्यमानेन राजोपचारैरुपचर्यमाणेनचसताऽयोध्याप्रवेशेन राजवीथीपरिक्रमणेनदशरथगृहप्रवेशः ॥ २ ॥ वामदेवादिमहर्षिभिस्सहितेनवसिष्ठेन श्रीसीतयासहश्रीरामभद्रस्य भद्रतररत्नपीठोपवेशनपूर्वकं नानामणिगणखचितसुवर्णघटपूर्णहनुमदादिसमानीतनदीसमुद्रशुभसलिलैः पट्टाभिषेकः ॥ ३ ॥ रामेण निजराज्याभिषेकोत्सवे ब्राह्मणादिभ्योनानामणिगणादिवितरणम् ॥ ४ ॥ सुग्रीवादीनां यथार्हसंमानम् ॥ ५ ॥ सीतया हनुमते रामानुमत्यास्वकण्ठस्थहारप्रदानम् ॥ ६ ॥ श्रीरामेण विभीषणसुग्रीवादीनांयथार्हसंमाननेनस्वस्वावासप्रेषणपूर्वकं भरतस्ययौवराज्याभिषेकः ॥ ७ ॥ श्रीरामेणाश्वमेधादियजनपूर्वकं सुखेनप्रजापरिपालनम् ॥ ८ ॥

शिरस्यञ्जलिमाधाय कैकेय्यानन्दवर्धनः ॥ बभाषे भरतो ज्येष्ठं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ १ ॥
पूजिता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम ॥ तद्ददामि पुनस्तुभ्यं यथा त्वमददा मम ॥ २ ॥
धुरमेकाकिना न्यस्तामृषभेण बलीयसा ॥ किशोरवद्गुरुं भारं न वोढुमहमुत्सहे ॥ ३ ॥
वारिवेगेन महता भिन्नः सेतुरिव क्षरन् ॥ दुर्बन्धनमिदं मन्ये राज्यच्छिद्रमसंवृतम् ॥ ४ ॥
गतिं खर इवाश्वस्य हंसस्येव च वायसः ॥ नान्वेतुमुत्सहे राम तव मार्गमरिन्दम ॥ ५ ॥

चोपविविशतुरित्यर्थः ॥ ६० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥१३०॥

एवं पुष्पकं धनदाय प्रेषयित्वा वसिष्ठेन च समागम्य भरतानुज्ञां विना नायोध्या प्रवेष्टव्येति तात्पर्येण नन्दिग्राम एवासनोपविष्टे रामे निविष्टेषु च पौरवर्गेषु सन्निहितासु च मातृषु तादात्विकसूक्ष्मेङ्गितदर्शननिपुणो भरतः स्वहृदयमग्रजाय निवेदयति—शिरस्यञ्जलिमित्यादिना ॥ शिरस्यञ्जलिमाधायेत्यनेन पूर्वकृता प्रपत्तिः स्मार्यते। अनन्यगतिकत्वसूचिका मुद्रा ह्यञ्जलिः । कैकेय्यानन्दवर्धन इत्यनेन भरतवचने कैकेयीसन्तोषो मुखप्रसादादिनाऽवगम्यत इति द्योत्यते ॥ १ ॥ रामस्य राज्यपरिग्रहे अपरिहार्यं हेतुं दर्शयति—पूजितेति ॥ मामिका मत्संबन्धिनी माता पूजिता । राज्यपरित्यागपूर्वकवनवासाङ्गीकारेण त्वया तोषिता। अनन्तरमिदं राज्यं मम मयि चित्रकूटे दत्तं। तद्राज्यं त्वं यथा येन प्रकारेण। ममाददाः तेन प्रकारेण तुभ्यं ददामि । न्यासरूपेण मयि स्थापितं राज्यं न्यासरूपत्वात्प्रहाणेनैव पुनर्ददामीत्यर्थः ॥ २ ॥ अयोध्यायां राज्यभोगान् यथाकामं भोक्ष्ये राज्यं त्वमेव परिपालयेत्याकाङ्क्षायामाह—धुरमिति ॥ यद्वा पुनरर्थनपर्यन्तं न्यासधारणे नदोष इत्याशङ्क्याह—धुरमिति ॥ एकाकिना असहायेन। बलीयसा ऋषभेण न्यस्तां धुरं किशोरवत् बालवत्स इव। गुरुं भारं वोढुं नोत्सहे ॥ ३ ॥ तर्हि कथमेतावत्पर्यन्तं सोढमित्यत आह—वारीति ॥ महता वारिवेगेन भिन्नः अतएव क्षरन् बहिर्निःसरन् जलसेतुरिव इदं राज्यच्छिद्रं छिद्रवद्राज्यं असंवृतं संवरणरहितं सत् दुर्बन्धनं मन्ये । यथा महता वारिवेगेन भिन्नः क्षरन् सेतुर्वारिवेगाहतिनिरोधकतृणपुलशाखापुञ्जादिसंवरणं विना न बद्धुं शक्यते। एवं बहुविधच्छिद्रं राज्यमपि मन्त्रगोपनादिराजगुणावरणं विना पालितुं न शक्यमिति भावः ॥ ४॥ अहमिव भवानपि लोकान् गुणैर्वशीकरोत्वित्यत्राह—

[पा०] १ क. ख. घ. ङ. छ. झ. कैकेयीनन्दिवर्धनः. २ च. ज. भिन्नसेतुरिव. ३ क. ज. दुर्बन्धमिवमन्येऽहं. ४ ख.

यथा चारोपितो वृक्षो जातश्चान्तर्निवेशने ॥ महांश्च सुदुरारोहो महास्कन्धप्रशाखवान् ॥ ६ ॥
शीर्येत पुष्पितो भूत्वा न फलानि प्रदर्शयन् ॥ तस्य नानुभवेदर्थं यस्य हेतोः स रोप्यते ॥ ७ ॥
एषोपमा महाबाहो त्वदर्थं वेत्तुमर्हसि ॥ यद्यस्मान्मनुजेन्द्र त्वं भक्तान्भृत्यान्न शाधि हि ॥ ८ ॥
जगदद्याभिषिक्तं त्वामनुपश्यतु सर्वतः ॥ प्रतपन्तमिवादित्यं मध्याह्ने दीप्ततेजसम् ॥ ९ ॥
तूर्यसङ्घातनिर्घोषैः काञ्चीनूपुरनिस्वनैः ॥ मधुरैर्गीतशब्दैश्च प्रतिबुध्यस्व राघव ॥ १० ॥
यावदावर्तते चक्रं यावती च वसुन्धरा ॥ तावत्त्वमिह सर्वस्य स्वामित्वमनुवर्तय ॥ ११ ॥
भरतस्य वचः श्रुत्वा रामः परपुरञ्जयः ॥ तथेति प्रतिजग्राह निषसादासने शुभे ॥ १२ ॥
ततः शत्रुघ्नवचनान्निपुणाः श्मश्रुवर्धकाः ॥ सुखहस्ताः सुशीघ्राश्च राघवं पर्युपासत ॥ १३ ॥
पूर्वं तु भरते स्नाते लक्ष्मणे च महाबले ॥ सुग्रीवे वानरेन्द्रे च राक्षसेन्द्रे विभीषणे ॥ १४ ॥

गतिमिति ॥ ५ ॥ तर्हि ममैवोपोद्बलेन भवानेव राज्यं परिपालयत्वित्याशङ्क्य तर्हि तातेन भवत्पोषणं विफलं स्यादित्याह—यथा चेत्यादिश्लोकत्रयेण ॥ अन्तर्निवेशने आरोपितः उप्तः वृक्षः महान् जातः सुदुरारोहो महास्कन्धप्रशाखवान् पुष्पितोपि भूत्वा फलानि न प्रदर्शयन् यथा शीर्येत अफलो भवति । यथा च यस्य फलस्य हेतोर्येन रोप्यते सः रोपयिता तस्य वृक्षस्य अर्थं तत्फलं । नानुभवेत् । मनुजेन्द्र भक्तान् भृत्यान् अस्मान्न शाधि यदि । महाबाहो एषोपमा त्वदर्थमुक्तेति वेत्तुमर्हसीति योजना । अत्र वृक्षरामयोरारोपयितृदशरथयोश्च उपमानोपमेयभावः । बीजावापस्य पुत्रेष्ट्यादेश्च महास्कन्धस्य सभ्रातृकत्वस्य च प्रशाखवत्त्वस्य सुग्रीवादिमित्रगणस्य च पुष्पाणां कल्याणगुणानां च राज्याकरणस्य फलाभावस्य च साम्यं द्योत्यते ॥ ६—८ ॥ भवतस्तु राज्यपरिपालने महती शक्तिरित्याह—जगदिति ॥ ९ ॥ सर्वभोगार्हस्त्वमेव भोगान् भुङ्क्ष्वेत्याह—तूर्येति काञ्चीनूपुरनिस्वनैरित्यनेन प्रबोधकललितनृत्यं गम्यते ॥ १० ॥ मध्ये स्वस्य राज्याशातुरत्वं द्योतयन्नाह—यावदिति ॥ चक्रं ज्योतिश्चक्रमिति यावत् । यावती यावत्कालस्थितिः । तावत् तावत्कालम् । सर्वस्य राज्यस्य स्वामित्वमनुवर्तय । स्वामित्वानुवर्तनं हि पालनमेव ॥ ११ ॥ निषसादेति । भरत इति शेषः ॥ १२ ॥ श्मश्रुवर्धकाः श्मश्रुकर्तकाः । "वर्धनच्छेदनेथ द्वे आनन्दनसभाजने" इत्यमरः । सुशीघ्राः अभिषेकमुहूर्तातिलङ्घनं विना शीघ्रं कर्तुं समर्थाः । उपासत श्मश्रूण्यवर्धन्त । भरतलक्ष्मणापेक्षया श्मश्रुवर्धकानां बहुवचनं । राघवमिति भरतलक्ष्मणयोःप्रदर्शनार्थं ॥ १३ ॥ पूर्वमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ "न मे स्नानं बहुमतं तं विना केकयीसुतं" इत्युक्त्या प्रथमं स्नानं भरतस्य सुग्रीवस्यापि किष्किन्धानिर्गमनप्रभृतिस्नानाभावादद्य स्नानं । तथा विभीषणस्यापि

ती० एतदुक्तंभवति—केनचित्कुटुंबिनाकुटुंबार्थसमारोपितोवृक्षःपुष्पितोभूत्वायदिनफलेत् तदातस्यकुटुंबस्यानहृ नात्प्रयोजनंभवेत् । एवंपित्राजनितःसर्वगुणसंपन्नोयदित्वंलोकंनरक्षेःतदालोकस्यत्वयानप्रयोजनमिति । स० यथाचारोपितः बीजावापादिद्वारा । अन्तर्निवेशनेमूलस्य भूम्यन्तर्निवेशने जाते मूलप्रवेशने जाते । वृक्षोमहाञ्जातः । भाविसंज्ञांगृहीत्वेयमुक्तिः । महास्कन्धः प्रशाखवान् । 'शाखावेदविभागेचपादपाङ्गेन्तिकेपिच' इतिविश्वात्प्रशाखावानितियद्यपिवक्तव्यं । तथापि 'अपिमाषंमषंकुर्याच्छन्दोभङ्गंनकारयेत्' इत्युक्तेर्ह्रस्वः । यद्वा महास्कन्धः प्रकृष्टाःशाखायस्यसप्रशाखःमहास्कन्धः । तद्वान्जातः । पुष्पितः । तारकादित्वं । यस्यहेतोःयेनकारणेनआरोपितः ॥ ६ ॥

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. महानपिदुरारोहो. २ ख. ग. छ. झ. ञ. सरोपितः. ३ ख. ङ.—ञ. त्वमर्थं. ४ ग. ङ. झ. ञ. ट. भर्ताभृत्यान्नशाधिहि. ५ ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. राघव. ज. सर्वशः. ६ क. ख. ग. ङ.—ट. बुध्यस्वशेष्वच. ७ ख.—च. झ. ञ. ट. लोकस्य. ८ क. ज. मभिवर्तय. ९ क. दासनेचसः. १० ख. ङ. ज.—ट. वर्धनाः, क. कर्तकाः. ११ क. ङ. च. झ. ञ. ट. पर्यवारयन्.

विशोधितजटः स्नातश्चित्रमाल्यानुलेपनः ॥ महार्हवसनो रामस्तस्थौ तत्र श्रिया ज्वलन् ॥ १५ ॥
प्रतिकर्म च रामस्य कारयामास वीर्यवान् ॥ लक्ष्मणस्य च लक्ष्मीवानिक्ष्वाकुकुलवर्धनः ॥ १६ ॥
प्रतिकर्म च सीतायाः सर्वा दशरथस्त्रियः ॥ आत्मनैव तदा चक्रुर्मनस्विन्यो मनोहरम् ॥ १७ ॥
ततो वानरपत्नीनां सर्वासामेव शोभनम् ॥ चकार यत्नात्कौसल्या प्रहृष्टा पुत्रलालसा ॥ १८ ॥
ततः शत्रुघ्नवचनात्सुमन्त्रो नाम सारथिः ॥ योजयित्वाऽभिचक्राम रथं सर्वाङ्गशोभनम् ॥ १९ ॥
अर्कमण्डलसंकाशं दिव्यं दृष्ट्वा रथोत्तमम् ॥ आरुरोह महाबाहू रामः सत्यपराक्रमः ॥ २० ॥
सुग्रीवो हनुमांश्चैव महेन्द्रसदृशद्युती ॥ स्नातौ दिव्यनिभैर्वस्त्रैर्जग्मतुः शुभकुण्डलौ ॥ २१ ॥
वराभरणसंपन्ना ययुस्ताः शुभकुण्डलाः ॥ सुग्रीवपत्न्यः सीता च द्रष्टुं नगरमुत्सुकाः ॥ २२ ॥
अयोध्यायां तु सचिवा राज्ञो दशरथस्य ये ॥ पुरोहितं पुरस्कृत्य मन्त्रयामासुरर्थवत् ॥ २३ ॥
अशोको विजयश्चैव सुमन्त्रश्चैव सङ्गताः ॥ मन्त्रयन्रामवृद्ध्यर्थमृद्ध्यर्थं नगरस्य च ॥ २४ ॥
सर्वमेवाभिषेकार्थं जयार्हस्य महात्मनः ॥ कर्तुमर्हथ रामस्य यद्यन्मङ्गलपूर्वकम् ॥ २५ ॥
इति ते मन्त्रिणः सर्वे संदिश्य तु पुरोहितम् ॥ नगरान्निर्ययुस्तूर्णं रामदर्शनबुद्धयः ॥ २६ ॥
हरियुक्तं सहस्राक्षो रथमिन्द्र इवानघः ॥ प्रययौ रथमास्थाय रामो नगरमुत्तमम् ॥ २७ ॥
जग्राह भरतो रश्मीञ्शत्रुघ्नश्छत्रमाददे ॥ लक्ष्मणो व्यजनं तस्य मूर्ध्नि संपर्यवीजयत् ॥ २८ ॥
श्वेतं च वालव्यजनं जग्राह पुरतः स्थितः ॥ अपरं चन्द्रसंकाशं राक्षसेन्द्रो विभीषणः ॥ २९ ॥
ऋषिसङ्घैस्तदाऽऽकाशे देवैश्च समरुद्गणैः ॥ स्तूयमानस्य रामस्य शुश्रुवे मधुरध्वनिः ॥ ३० ॥

लङ्कानिर्गमनप्रभृतिस्नानाभावात् । शत्रुघ्नस्य स्नानाश्रवणमधिकर्तृत्वेन तदानीमवसराभावात् । पूर्वं व्रतग्रहणानुक्तेश्च । "नन्दिग्रामे जटां हित्वा भ्रातृभिः सहितोनघ" इति संक्षेपोक्तेरत्रापि शत्रुघ्नस्नानमर्थसिद्धमित्याहुः । जटाशोधनं शुद्धकेशीकरणं । स्नात इति कर्तरिक्तः । नानावर्णपुष्पयुक्तत्वेन चित्रमाल्यत्वं । कुङ्कुमकर्पूरकस्तूर्यादिवस्तुभेदेन चित्रानुलेपनत्वं । महार्हवसनं पीताम्बरं । श्रिया इति अलंकारश्रिया । तत्र सिंहासने ज्वलन् प्रकाशमानः तस्थौ ॥ १४—१५ ॥ प्रतिकर्म हाराद्यलंकरणं । इक्ष्वाकुकुलवर्धनः शत्रुघ्नः ॥ १६ ॥ आत्मनैव स्वयमेव ॥ १७ ॥ शोभनं प्रतिकर्मेत्यर्थः ॥ १८—२० ॥ दिव्यनिभैः दिव्यवस्त्रसदृशैः वस्त्रैरुपलक्षिताविति शेषः ॥ २१—२२ ॥ अयोध्यायामिति । गत्वेति शेषः । मन्त्रयामासुः अभिषेकोपयोगिमङ्गलद्रव्यसंपादनार्थं एवं कर्तव्यमिति मन्त्रयामासुः ॥ २३ ॥ उक्तमर्थं विवृणोति—अशोक इति ॥ मन्त्रयन् अमन्त्रयन् ॥ २४ ॥ सर्वमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ अर्हथेति पूजायां बहुवचनं ॥ २५—२६ ॥ हरियुक्तं हरितवर्णयुक्ताश्वयुक्तं ॥ २७ ॥ जग्राहेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ रश्मीन् जग्राह सारथ्यमकरोत् । लक्ष्मण इति । पुरतः स्थितो लक्ष्मणः व्यजनं तालवृन्तकं । मूर्ध्नि संपर्यवीजयत् । श्वेतं वालव्यजनं च जग्राह । अहं सर्वं करिष्यामीति त्वरया उभयग्रहणं । अपरं चन्द्रसंकाशमित्यत्र जग्राहेत्यनुषज्यते ॥२८—२९॥ समरुद्गणैः सवायुगणैः। रामस्य मधुर-

[पा०] १ ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. वसनोपेतस्तस्थौ. २ ख. ङ.—ट. पुत्रवत्सला. ३ घ. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. अभ्यर्कामलसंकाशं. ४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. रथंस्थितं. ५ ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. रामःपरपुरंजयः. ६ क ज. दिव्यांबरधरौजग्मतुः. ७ ख. घ.—छ. झ. ञ. ट. सर्वाभरणजुष्टाश्चययुः. ८ ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. सिद्धार्थाश्चसमाहिताः. ९ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. वृद्ध्यर्थवृत्त्यर्थंनगरस्यच. १० क. घ. व्यजने. ११ च. छ. ञ. संवीजयत्तदा. ङ. झ. ट. संवीजयंस्तदा. १२ क. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. जगृहेपरितःस्थितः. ख. जग्राहोपरिसंस्थितं.

ततः शत्रुञ्जयं नाम कुञ्जरं पर्वतोपमम् ॥ आरुरोह महातेजाः सुग्रीवः प्लवगर्षभः ॥ ३१ ॥
नवनागसहस्राणि ययुरास्थाय वानराः ॥ मानुषं विग्रहं कृत्वा सर्वाभरणभूषिताः ॥ ३२ ॥
शङ्खशब्दप्रणादैश्च दुन्दुभीनां च निस्वनैः ॥ प्रययौ पुरुषव्याघ्रस्तां पुरीं हर्म्यमालिनीम् ॥ ३३ ॥
ददृशुस्ते समायान्तं राघवं सपुरस्सरम् ॥ विराजमानं वपुषा रथेनातिरथं तदा ॥ ३४ ॥
ते वर्धयित्वा काकुत्स्थं रामेण प्रतिनन्दिताः ॥ अनुजग्मुर्महात्मानं भ्रातृभिः परिवारितम् ॥३५॥
अमात्यैर्ब्राह्मणैश्चैव तथा प्रकृतिभिर्वृतः ॥ श्रिया विरुरुचे रामो नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ॥ ३६ ॥
स पुरोगामिभिस्तूर्यैस्तालस्वस्तिकपाणिभिः ॥ प्रव्याहरद्भिर्मुदितैर्मङ्गलानि ययौ वृतः ॥ ३७ ॥
अक्षतं जातरूपं च गावः कन्यास्तथा द्विजाः ॥ नरा मोदकहस्ताश्च रामस्य पुरतो ययुः ॥ ३८ ॥
सख्यं च रामः सुग्रीवे प्रभावं चानिलात्मजे ॥ वानराणां च तत्कर्म राक्षसानां च तद्बलम् ॥
विभीषणस्य संयोगमाचचक्षे च मन्त्रिणाम् ॥ ३९ ॥
श्रुत्वा तु विस्मयं जग्मुरयोध्यापुरवासिनः ॥ ४० ॥
द्युतिमानेतदाख्याय रामो वानरसंवृतः ॥ हृष्टपुष्टजनाकीर्णामयोध्यां प्रविवेश ह ॥ ४१ ॥
ततो ह्यभ्युच्छ्रयन्पौराः पताकास्ते गृहे गृहे ॥ ४२ ॥
ऐक्ष्वाकाध्युषितं रम्यमाससाद पितुर्गृहम् ॥ ४३ ॥
अथाब्रवीद्राजसुतो भरतं धर्मिणां वरम् ॥ अर्थोपहितया वाचा मधुरं रघुनन्दनः ॥ ४४ ॥
पितुर्भवनमासाद्य प्रविश्य च महात्मनः ॥ कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीमभिवाद्य च ॥ ४५ ॥
यच्च मद्भवनं श्रेष्ठं साशोकवनिकं महत् ॥ मुक्तावैडूर्यसंकीर्णं सुग्रीवाय निवेदय ॥ ४६ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भरतः सत्यविक्रमः ॥ पाणौ गृहीत्वा सुग्रीवं प्रविवेश तमालयम् ॥ ४७ ॥

ध्वनिः रावणनिरसनापदानकथनध्वनिः ॥३०–३२॥ शङ्खशब्दप्रणादैः शङ्खशब्दैः । जनहर्षप्रणादैश्चेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ये नगरं प्रविश्य वसिष्ठं पुरस्कृत्य रामाभिषेकममन्त्रयन् ते सुमन्त्रादयः ॥ ३४—३५ ॥ प्रकृतिभिः पौरजनैः ॥ ३६ ॥ तूर्यैः तूर्यवादकैः । स्वस्तिको वाद्यविशेषः । मङ्गलानि प्रव्याहरद्भिः मङ्गलपाठकैः ॥ ३७ ॥ अक्षतं जातरूपमिति ॥ हरिद्रया जातरूपमक्षतं । वहद्भिरिति शेषः ॥ ३८ ॥ सख्यं चेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ सख्यं जातमिति शेषः । मन्त्रिणां मन्त्रिभ्यः ॥ ३९ ॥ श्रुत्वेत्यर्धं । श्रुत्वा सुग्रीवसख्यादिकमिति शेषः ॥ ४०—४१ ॥ अभ्युच्छ्रयन् अभ्युदश्राययन् । उन्नम्य स्थापितवन्तः ॥ ४२ ॥ ऐक्ष्वाकेत्यर्धं । राम इति शेषः ॥ ४३ ॥ अथाब्रवीदित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । अथ रघुनन्दनः महात्मनः पितुर्भवनमासाद्य प्रविश्य च कौसल्याप्रभृतीरभिवाद्य च भरतमब्रवीदिति योजना॥४४–४५ साशोकवनिकं अन्तःपुरोद्यानसहितं ॥ ४६—४७ ॥

ति० शङ्खशब्दप्रणादैः शङ्खशब्दैर्जनानां हर्षप्रणादैश्चेत्यर्थः । तदुक्तंपाद्मे—'आगतोरावणद्वेषीकुंभकर्णखरान्तकः । अतिकायेन्द्रजिच्छेत्तामहर्षिजनरक्षकः । समाप्तदेवताकार्यःसीतेशोलक्ष्मणानुजः । सत्यैकनिरतःशास्तापरदारसहोदरः । सुग्रीवराज्यदोधन्वीरावणानुजराज्यदः । शरणागतसंत्राताधर्मस्थापनतत्परः । रामोदाशरथिःश्रीमान्भगवान्भरताग्रजः । शरण्योरामइत्येवंशुश्रुवेकाहलध्वनिः' । इति ॥ ३३ ॥ **ति०** पितुर्भवनमासाद्यतत्रमहात्मनःसुग्रीवादीन्मुख्यान्प्रवेश्य कौसल्याद्याअभिवादय । वानरैरितिशेषः । इतिभरतमब्रवीदितिसंबन्धः । तत्रपूर्वसुग्रीवादिप्रवेशबीजमुक्तंपाद्मे—'स्वंश्रीमद्भवनंरामोभक्तपादाब्जरेणुभिः । शुद्धीकर्तुमनाराजाहनूमन्तमकल्मषम् । विभीषणंचसुग्रीवंगृहंप्रावेशयत्तदा ।' इति । आपाततस्तुकौसल्यादिप्रणामकरणंफलमितिभाति । आन्तरंमुख्यंतुपाद्मोक्तंबोध्यं । पूर्वंतुरामेणैकान्तएवतद्वन्दनंकृतं नतुसर्वसमक्षमितिगम्यते ॥ ४५ ॥

[पा०] १ घ. शङ्खभेरीप्रणादैश्च. ख. शङ्खवंशप्रणादैश्च. २ च. विभ्राजमानं. ३ झ. प्रवेश्यच. ४ झ. मभिवादय.

ततस्तैलप्रदीपांश्च पर्यङ्कास्तरणानि च ॥ गृहीत्वा विविशुः क्षिप्रं शत्रुघ्नेन प्रचोदिताः ॥ ४८
उवाच च महातेजाः सुग्रीवं राघवानुजः ॥ अभिषेकाय रामस्य दूतानाज्ञापय प्रभो ॥ ४९ ॥
सौवर्णान्वानरेन्द्राणां चतुर्णां चतुरो घटान् ॥ ददौ क्षिप्रं स सुग्रीवः सर्वरत्नविभूषितान् ॥ ५०
यथा प्रत्यूषसमये चतुर्णां सागराम्भसाम् ॥ पूर्णैर्घटैः प्रतीक्षध्वं तथा कुरुत वानराः ॥ ५१ ॥
एवमुक्ता महात्मानो वानरा वारणोपमाः ॥ उत्पेतुर्गगनं शीघ्रं गरुडा इव शीघ्रगाः ॥ ५२ ॥
जाम्बवांश्च हनूमांश्च वेगदर्शी च वानरः ॥ ऋषभश्चैव कलशाञ्जलपूर्णानथानयन् ॥ ५३ ॥
नदीशतानां पञ्चानां जलं कुम्भेषु चाहरन्[1] ॥ ५४ ॥
पूर्वात्समुद्रात्कलशं जलपूर्णमथानयत् ॥ सुषेणः सत्त्वसंपन्नः सर्वरत्नविभूषितम् ॥ ५५ ॥
ऋषभो दक्षिणात्तूर्णं समुद्राज्जलमाहरत् ॥ रक्तचन्दनशाखाभिः[2] संवृतं काञ्चनं घटम् ॥ ५६ ॥
गवयः पश्चिमात्तोयमाजहार महार्णवात् ॥ रत्नकुम्भेन महता शीतं मारुतविक्रमः ॥ ५७ ॥
उत्तराच्च जलं शीघ्रं गरुडानिलविक्रमः ॥ आजहार स धर्मात्मानलः[3] सर्वगुणान्वितः ॥ ५८ ॥
ततस्तैर्वानरश्रेष्ठैरानीतं प्रेक्ष्य तज्जलम् ॥ अभिषेकाय रामस्य शत्रुघ्नः सचिवैः सह ॥
पुरोहिताय श्रेष्ठाय सुहृद्भ्यश्च न्यवेदयत् ॥ ५९ ॥

विविशुः । परिचारिका इति शेषः ॥ ४८—५० ॥ हे वानराः चतुर्णां सागराम्भसां चतुर्भिः सागराम्भोभिः पूर्णैर्घटैः उपलक्षिताः प्रत्यूषसमये यथा प्रतीक्षध्वं यथास्मान् प्रतीक्षिष्यध्वे तथा कुरुतेति योजना । सागरजलानयननियोगो नदीजलानयननियोगस्याप्युपलक्षकः ॥ ५१—५३ ॥ जनथानयन्नित्युक्तमेवार्थं विवृणोति—नदीशतानामिति ॥ ५४ ॥ एवं जाम्बवद्धनुमद्वेगदर्श्यृषभैर्नदीजलानयनमुक्त्वा सुषेणर्षभगवयानलैः सागरजलानयनं दर्शयति—पूर्वादिति ॥५५॥ ऋषभो दक्षिणादिति । अयं चर्षभः पूर्वस्मादन्यः ॥५६–५८॥ तत इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । तत् प्रसिद्धं । तज्जलं तेषां

ति० जांववांश्चेति । अत्रचकारैः सुषेणगवयादिपञ्चशतवानरपरिग्रहः । तद्वक्ष्यति—'नदीशतानांपञ्चाना'मिति । अतएवसुषेणगवययोःसमुद्रजलाहर्तृत्वेनवक्ष्यमाणेननविरोधः ॥५३॥ स० सुषेणश्चतुर्णामाज्ञानन्तरमाज्ञापितः । एवंगवयोपि । अतोनपूर्वोक्तिविरोधः ॥ ५५ ॥ ति० आनिलः हनुमान् । स० उत्तरसमुद्रस्यबहुदूरगतत्वेनशीघ्रंतस्माज्जलमानिनायेतिगरुडानिलविक्रमइतितत्स्तुतिः । आनिलः अनिलसुतः ॥ ५८ ॥

[पा०] १ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. जलंकुंभैरुपाहरन्. २ कं. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. चन्दनकर्पूरैः. ३ ङ. झ. ञ. ट. धर्मात्मानिलः.

श्रीरामस्य पट्टाभिषेकघट्टः ।

ततः स प्रयतो वृद्धो वसिष्ठो ब्राह्मणैः सह ॥ रामं रत्नमये पीठे [1]सहसीतं न्यवेशयत् ॥ ६० ॥
[2]वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः ॥ [3]कात्यायनः सुयज्ञश्च गौतमो विजयस्तथा ॥ ६१ ॥
अभ्यषिञ्चन्नरव्याघ्रं प्रसन्नेन सुगन्धिना ॥ सलिलेन सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा ॥ ६२ ॥
ऋत्विग्भिर्ब्राह्मणैः पूर्वं कन्याभिर्मन्त्रिभिस्तथा ॥ योधैश्चैवाभ्यषिञ्चंस्ते [4]संप्रहृष्टाः सनैगमैः ॥ ६३ ॥

[पा०] १ च. छ. झ. ञ. ट. ससीतंसंन्यवेशयत्. ङ. ससीतंसमवेशयत्. २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. वसिष्ठो विजयश्चैव. ३ क. घ. ङ. झ. ञ. ट. कात्यायनोगौतमश्च वामदेवस्तथैवच. ४ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. संप्रहृष्टैः. ज. संप्रहृष्टाः-सनैगमाः.

सर्वौषधिरसैर्दिव्यैर्दैवतैर्नभसि स्थितैः ॥ चतुर्भिर्लोकपालैश्च सर्वैर्देवैश्च संगतैः ॥ ६४ ॥
[ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वं किरीटं रत्नशोभितम् ॥ अभिषिक्तः पुरा येन मनुस्तं दीप्ततेजसम् ॥ ६५ ॥
तस्यान्ववाये राजानः क्रमाद्येनाभिषेचिताः ॥ सभायां हेमक्लृप्तायां शोभितायां महाजनैः ॥
रत्नैर्नानाविधैश्चैव चित्रितायां सुशोभनैः ॥ ६६ ॥
नानारत्नमये पीठे कल्पयित्वा यथाविधि ॥ किरीटेन ततः पश्चाद्वसिष्ठेन महात्मना ॥
ऋत्विग्भिर्भूषणैश्चैव समयोक्ष्यत राघवः ॥ ६७ ॥]
छत्रं तु तस्य जग्राह शत्रुघ्नः पाण्डुरं शुभम् ॥ श्वेतं च बालव्यजनं सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥
अपरं चन्द्रसंकाशं राक्षसेन्द्रो विभीषणः ॥ ६८ ॥
मालां ज्वलन्तीं वपुषा काञ्चनीं शतपुष्कराम् ॥ राघवाय ददौ वायुर्वासवेन प्रचोदितः ॥ ६९ ॥
सर्वरत्नसमायुक्तं मणिरत्नविभूषितम् ॥ मुक्ताहारं नरेन्द्राय ददौ शक्रप्रचोदितः ॥ ७० ॥
प्रजगुर्देवगन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ अभिषेके तदर्हस्य तदा रामस्य धीमतः ॥ ७१ ॥
भूमिः सस्यवती चैव फलवन्तश्च पादपाः ॥ गन्धवन्ति च पुष्पाणि बभूवू राघवोत्सवे ॥ ७२ ॥
सहस्रशतमश्वानां धेनूनां च गवां तथा ॥ ददौ शतं वृषान्पूर्वं द्विजेभ्यो मनुजर्षभः ॥ ७३ ॥
त्रिंशत्कोटीर्हिरण्यस्य ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुनः ॥ नानाभरणवस्त्राणि महार्हाणि च राघवः ॥ ७४ ॥
अर्करश्मिप्रतीकाशां काञ्चनीं मणिविग्रहाम् ॥ सुग्रीवाय स्रजं दिव्यां प्रायच्छन्मनुजर्षभः ॥ ७५ ॥
वैडूर्यमणिचित्रे च वज्ररत्नविभूषिते ॥ वालिपुत्राय धृतिमानङ्गदायाङ्गदे ददौ ॥ ७६ ॥
मणिप्रवरजुष्टं च मुक्ताहारमनुत्तमम् ॥ सीतायै प्रददौ रामश्चन्द्ररश्मिसमप्रभम् ॥ ७७ ॥
अरजे वाससी दिव्ये शुभान्याभरणानि च ॥ अवेक्षमाणा वैदेही प्रददौ वायुसूनवे ॥ ७८ ॥
अवमुच्यात्मनः कण्ठाद्धारं जनकनन्दिनी ॥ अवैक्षत हरीन्सर्वान्भर्तारं च मुहुर्मुहुः ॥ ७९ ॥

सर्वौषधिरसैरित्यत्रापि अभ्यषिञ्चंस्त इत्यनुषज्यते ॥६४—६८॥ शतपुष्करां शतपद्मां ॥६९॥ सर्वरत्नैः नवरत्नैः समायुक्तं । मणिरत्नेन मणिश्रेष्ठेन नायकेन मध्ये विराजन्तं । मुक्ताहारं मुक्ताप्रचुरहारं ददौ । वायुरित्यनुषज्यते ॥ ७०—७१ ॥ पूर्वं रामविश्लेषे 'अपि वृक्षाः परिम्लाना' इत्युक्तावस्थं वस्तुजातं रामसंश्लेषे तादृगवस्थां विहाय प्रहृष्टतममभूदित्याह—भूमिरिति ॥ ७२ ॥ धेनूनां नवप्रसूतिकानां "धेनुः स्यान्नवसूतिका" इत्यमरः । पूर्वं हिरण्यदानादेः पूर्वं सुग्रीवादिभ्यः पूर्वं वा ॥ ७३—७४ ॥ मणिविग्रहां मणिप्रचुरां ॥ ७५ ॥ धृतिमान् प्रीतिमान् ॥ ७६ ॥ सीतायै प्रददौ हनुमते दातव्यमित्याशयेन ददौ ॥७७॥ अरजे निर्मले। अकारान्तत्वमार्षं। अवेक्षमाणा भर्तारमिति शेषः। स्त्रियाः स्वातन्त्र्याभावात् भर्त्रनुज्ञां काङ्क्षितवतीति भावः॥७८॥हारं रामदत्तं। सदसि मह्यं हारप्रदानं कस्मैचित् पारितोषिकतया दापयितुमिति निश्चित्य अयं हारःएषु कस्मै देय इत्याशयेनावैक्षतेत्यर्थः

स० वपुषा रामशरीरेण ज्वलन्तीं शतपुष्करांकाञ्चनींसुवर्णरूपिणींमालां । अनेनकायकान्तिरधिकेतिसूचितंभवति। यथोक्तं संग्रहे—'परस्परालंक्रियतेतिमिथ्यासभूषणंसर्वविभूषणानाम्'इति ॥ ६९ ॥

[पा०] १ ङ. छ. झ. सर्वदेवैश्च. २ ब्रह्मणानिर्मितमित्यादयः समयोक्ष्यतराघवइत्यन्ताःश्लोकाः क. ख. ङ.—ञ. पाठेषुदृश्यन्ते. ३ क. ख. ङ. च. ज. झ. ञ. महाधनैः. ४ क. च. छ. ज. ऋत्विग्भिर्ऋषिभिश्चैव. ५ क. ज. सहितेनाभिषेचिताः. ६ क. मणिविद्रुमभूषितं. ७ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. चन्द्ररश्मिविभूषिते.

तामिङ्गितज्ञः संप्रेक्ष्य बभाषे जनकात्मजाम् ॥ प्रदेहि सुभगे हारं यस्य तुष्टासि भामिनि ॥
पौ[1]रुषं विक्रमो बुद्धिर्यस्मिन्नेतानि सर्वशः ॥ ८० ॥
ददौ सा वायुपुत्राय तं हारमसितेक्षणा ॥ हनुमांस्तेन हारेण शुशुभे वानरर्षभः ॥
चन्द्रांशुचयगौरेण श्वेताभ्रेण यथाऽचलः ॥ ८१ ॥
ततो द्विविदमैन्दाभ्यां नीलाय च परन्तपः ॥ सर्वान्कामगुणान्वीक्ष्य प्रददौ वसुधाधिपः ॥ ८२ ॥
सर्व[2]वानरवृद्धाश्च ये चान्ये वानरेश्वराः ॥ वासोभिर्भूषणैश्चैव यथार्हं प्रतिपूजिताः ॥ ८३ ॥
विभीषणोथ सुग्रीवो हनुमाञ्जाम्बवांस्तथा ॥ सर्ववानरमुख्याश्च रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ८४ ॥
यथार्हं पूजिताः सर्वैः कामै रत्नैश्च पुष्कलैः ॥ प्रहृष्टमनसः सर्वे जग्मुरेव यथागतम् ॥ ८५ ॥
न[3]त्वा सर्वे महात्मानं ततस्ते प्लवगर्षभाः ॥ विसृष्टाः पार्थिवेन्द्रेण किष्किन्धा[4]मभ्युपागमन् ॥ ८६ ॥
सुग्रीवो वानरश्रेष्ठो दृष्ट्वा रामाभिषेचनम् ॥ [[5]पूजितश्चैव रामेण किष्किन्धां प्रा[6]विशत्पुरीम्] ॥८७॥
[[7]रामेण सर्वकामैश्च यथार्हं प्रतिपूजितः] ॥ [8]लब्ध्वा कुलधनं राजा लङ्कां प्रा[9]याद्विभीषणः ॥ ८८ ॥

॥ ७९ ॥ तामिङ्गितज्ञ इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । यस्य यस्मिन् । पौरुषं बलं समुद्रलङ्घनेन । विक्रमो लङ्कादहनेन । बुद्धिः अशोकवनिकाप्रवेशेन । सर्वशः सर्वाणि यस्मिन् सन्तीति यस्य संतुष्टासि तस्मै देहीति योजना । अन्यथा अन्येषां निन्दोक्तिरेव स्यात् ॥८०–८१ ॥ कामगुणान् काम्यन्त इति कामाः प्रार्थनीयाः गुणाः येषां ते तान् आभरणादिवस्तुविशेषान् ॥८२—८३॥ विभीषणोथेति। अत्र संभावितपरिगणने प्रथमं कीर्तनाल्लब्ध्वा कुलधनमित्यनुवादाच्च आदावेव विभीषणः संभावित इति बोध्यं॥८४—८६॥ सुग्रीव इत्यर्धं ॥अत्रापि वचनव्यत्ययेन किष्किन्धामभ्युपागमदित्यनुषज्यते॥८७॥ लब्ध्वेत्यर्धं। कुलधनं इक्ष्वाकुकुल-

रामानु० कुलधनं इक्ष्वाकुकुलधनंश्रीरङ्गसंज्ञकंविमानमितिसन्तोवदन्ति । विभीषणकुलक्रमागतं लङ्काराज्यमितिकेचित् । **ती०** अत्रकुलधनशब्देनपूर्वमेवरामाभ्यनुज्ञातंराक्षसकुलधनं लङ्काराज्यंलब्ध्वेतिऋषिणानुवादःक्रियते । केचित्तु कुलधनमित्यत्रकुलधनशब्दस्यार्थ इक्ष्वाकुकुलदैवतंरङ्गविमानमितिवर्णयन्ति । तन्नोपपद्यते । कुतः कुलधनमित्यत्रेक्ष्वाकुकुलधनस्याश्रूयमाणत्वात् । अवतारसमाप्तिसमयेविभीषणायइक्ष्वाकुकुलदैवतरङ्गविमानदानस्योत्तरश्रीरामायणेवक्ष्यमाणत्वाच्च । तथाहिविभीषणंप्रतिश्रीरामवचनं—'किंचान्यद्वक्तुमिच्छामिराक्षसेन्द्रमहाबल । आराधयजगन्नाथमिक्ष्वाकुकुलदैवतम्' इति । पाद्मपुराणेचावतारसमाप्तिसमये समागतंविभीषणंप्रतिश्रीरामवचनं 'यावच्चन्द्रश्चसूर्यश्चयावत्तिष्ठतिमेदिनी । तावद्रमस्वराज्यस्थःकालेममपदंव्रज । इत्युक्त्वाप्रददौ तस्मैस्वविश्लेषासहिष्णवे । श्रीरंगशायिनंस्वार्च्यमिक्ष्वाकुकुलदैवतम् । रङ्गंविमानमादायलङ्कांप्रायाद्विभीषणः' इत्यवतारसमाप्तिकालेरङ्गविमानदानश्रवणात् । कुलधनशब्देनराक्षसकुलधनंलङ्काराज्यमेवोक्तमितिवेदितव्यमिति । **स०** कुलधनं कुलस्य इक्ष्वाकुकुलस्यधनरूपं श्रीरामं लब्ध्वा सखित्वेनेतिशेषः । यत्तुकुलधनं इक्ष्वाकुकुलधनरूपं श्रीरङ्गविमानमितिव्याख्यानं तत्तुपाद्मवचनविरुद्धं । तथाहिपाद्मपुराणेउत्तरखण्डेकालाख्यब्रह्मदूतसंवादलक्ष्मणपरित्यागादिकमुक्त्वा 'अभिप्रायंतुरामस्यज्ञात्वाचारमुखात्तदा । आजग्मुर्वानराऋक्षाराजानोराक्षसाद्विजाः । विभीषणोगुहोनीलः' इत्यादिनाविभीषणादीनांपुनरागमनंचोक्त्वापरलोकगमनप्रस्तावे 'अथोवाचमहातेजाराक्षसेन्द्रंविभीषणम् । राज्यंप्रशाधिधर्मेणमद्वाक्यंमावृथाकृथाः । यावच्चन्द्रश्चसूर्यश्चयावत्तिष्ठतिमेदिनी । तावद्रमस्व

[पा०] १ पौरुषंविक्रमोबुद्धिः ददौसावायुपुत्राय इत्यर्धद्वयस्यस्थाने ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पाठेषु अथसावायुपुत्रायतं हारमसितेक्षणा । तेजोधृतिर्यशोदाक्ष्यंसामर्थ्यंविनयोनयः । पौरुषंविक्रमोबुद्धिर्यस्मिन्नेतानिसर्वशः । इत्यर्धत्रयं पौर्वापर्यभेदेन अधिकैकार्धवत्तयाचदृश्यते. २ क. वानरयोधाश्च. ३ क. ख. घ. ङ. च. ज. झ. ट. दृष्ट्वासर्वे. ४ ङ. झ. ञ. ट. किष्किन्धां समुपागमन्. ५ इदमर्धं क. झ. पाठयोर्दृश्यते. ६ क. प्राविशद्बली. ७ इदमर्धं. औत्तराहपाठएवदृश्यते. ८ लब्ध्वाकुलधनमित्यर्धात्पूर्वं. क. ख. घ. च.—ट. पाठेषु विभीषणोपि धर्मात्मा सहतैर्नैर्ऋतर्षभैः इत्यर्धमधिकंदृश्यते. ९ क. ख. घ. च.—ट. प्रायान्महायशाः.

स राज्यमखिलं शासन्निहतारिर्महायशाः ॥ राघवः परमोदारः शशास परया मुदा ॥ ८९ ॥
उवाच लक्ष्मणं रामो धर्मज्ञं धर्मवत्सलः ॥ ९० ॥

आतिष्ठ धर्मज्ञ मया सहेमां गां पूर्वराजाध्युषितां बलेन ॥
तुल्यं मया त्वं पितृभिर्धृता या तां यौवराज्ये धुरमुद्वहस्व ॥ ९१ ॥
सर्वात्मना पर्यनुनीयमानो यदा न सौमित्रिरुपैति योगम् ॥
नियुज्यमानोपि च यौवराज्ये ततोऽभ्यषिञ्चद्भरतं महात्मा ॥ ९२ ॥

पौण्डरीकाश्वमेधाभ्यां वाजपेयेन चासकृत् ॥ अन्यैश्च विविधैर्यज्ञैरयजत्पार्थिवर्षभः ॥ ९३ ॥
राज्यं दश सहस्राणि प्राप्य वर्षाणि राघवः ॥ शताश्वमेधानाजह्रे सदश्वान्भूरिदक्षिणान् ॥ ९४ ॥
आजानुलम्बबाहुः स महास्कन्धः प्रतापवान् ॥ लक्ष्मणानुचरो रामः पृथिवीमन्वपालयत् ॥९५॥

धनं श्रीरङ्गविमानमिति संप्रदायः ॥ ८८ ॥ शासन् दुष्टनिग्रहं कुर्वन् शशास बुभुज इत्यर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ ८९—९० ॥ 'लक्ष्मणेमां मया सार्धं प्रशाधि त्वं वसुन्धरां' इति पूर्वाभिषेकारम्भे भरतासन्निधाने प्रतिज्ञानात् 'रामो द्विर्नाभिभाषत' इति नियमाल्लक्ष्मणमेव यौवराज्ये नियुङ्क्ते—आतिष्ठेति । पूर्वराजैः मन्वादिभिः अध्युषितां। आतिष्ठ पालय । पितृभिः पितृपितामहप्रपितामहैः या धृता तां धुरं मया तुल्यं यथा भवति तथा यौवराज्ये स्थित्वा उद्वहस्व ॥ ९१ ॥ यौवराज्ये नियुज्यमानः यौवराज्यमङ्गीकुर्वेति नियम्यमानः। पर्यनुनीयमानः पुनःपुनरनुनयेन पृच्छ्यमानः सन्नपि च सर्वात्मना सर्वप्रकारेणापि यदा योगं संमतिं नोपैति । स्वशेषत्वविरुद्धत्वज्ञानाज्ज्येष्ठे भरते विद्यमाने स्वस्य तदनुचितत्वज्ञानाच्चेति भावः । तदा भरतं अत्यन्तपरतन्त्रं यौवराज्ये अभ्यषिञ्चत् ॥ ९२ ॥ पौण्डरीकेति । अत्रोत्तरकृत्वारम्भोक्तिर्वनवासात्परमग्न्याधानपूर्वकं पूर्वकृतत्वोपि रामेण

राज्यस्थःकालेममपदंव्रज । इत्युक्त्वाप्रददौतस्मैस्वविश्लेषासहिष्णवे । श्रीरङ्गशायिनंस्वार्च्यमिक्ष्वाकुकुलदैवतम् । रङ्गंविमानमादायलङ्कांप्रायाद्विभीषणः' इतिवचनात् । नचस्कान्दपुराणेउमासंहितायांद्वादशाध्यायेऽभिषेकोत्सवप्रस्तावे 'उषित्वावत्सरंसर्वैराक्षसावानरास्तथा । अनुज्ञातोराघवेणलङ्कांप्रायाद्विभीषणः । मध्याह्नेविष्णुपूजार्थंकावेर्यामध्यतोहरिम् । निधायविधिवत्स्नानंनित्यंसर्वं समाप्यच । मञ्जूषामध्यगंविष्णुंपूजयामासभक्तितः । तस्मिन्क्षणेपरिणतंविमानंप्रणवाकृति' इत्यादिनाऽभिषेकानन्तरमेवश्रीरङ्गनाथविमानदानस्योक्तत्वात्तद्रीत्यात्रापितदेवग्राह्यमितिवाच्यं । स्कान्दवचनानांसंकुचितकथाप्रबन्धरूपत्वेनागामिनींकथांपुरस्तादेवाकथयदितिस्वीकारेबाधकाभावात् । अन्यथापूर्वमेवतद्दानेश्रीरामस्यस्वकुलदैवश्रीरङ्गनाथानर्चनेनैवैकादशसहस्राब्दावस्थानापत्तेः । नचेष्टापत्तिरेवेतिवाच्यं । पाद्मेसर्वत्रनित्याह्निकप्रस्तावेश्रीरङ्गनाथार्चनस्यवर्णितत्वात् । यथोक्तंपाद्मे नित्याह्निके—'गृहंगत्वाऽनलेहुत्वानत्वाश्रीरङ्गशायिनम् ।' इति । तथान्यत्र 'उत्थायकृतमध्याह्नस्नानोरङ्गेट्समर्पितम् । भुक्त्वाऽन्नं' इत्यादिपूर्वोदाहृतपाद्मवचननिरवकाशत्वस्यस्फुटत्वाच्च । अतउक्तएवार्थइत्यलम् ॥ ८८ ॥ **ती०** आत्मनासहवनवासदुःखानुभवाद्राज्येसहसुखानुभवार्थं लक्ष्मणंप्रतियौवराज्यप्रार्थनेतिभावः ॥ ९१ ॥ **स०** सर्वात्मनासर्वप्रकारेण पर्यनुनीयमानः मयासहचिरंवनवासप्रयासानुभवाद्यौवराज्यसौख्यमनुभुङ्क्ष्वेतिपुनःपुनःप्रार्थितोपि सौमित्रिः योगं यौवराज्याधिपत्यं । यदानोपैति ज्येष्ठेभरतेसतिनाहंतदर्हइतिस्वीकरोति- ज्येष्ठत्वात्त्वमेवयौवराज्यंकुर्वितिबहुशःनियुज्यमानोपिउक्तोपि भरतोबहुक्लेशभागितिसएवतत्करोत्वितिवा योगं यदानोपैति ततोनन्तरंभुवियौवराज्ये भरतमभ्यषिञ्चत् ॥ ९२ ॥ **ति०** पौण्डरीकाश्वमेधेत्याद्युत्तरकाण्डार्थसंक्षेपः । पौण्डरीकाश्वमेधाभ्यामिति सामान्यतउक्त्वातत्रैवविशेषमाह—वाजिमेधेनचासकृदिति ॥ ९३ ॥

[पा०] १ ख. च. ञ. रराज. २ ङ. झ. ट. तुल्यंयथात्वंपितृभिःपुरस्तात्तैयौंवराज्ये. ३ क. ख. घ.—ज. ट. नियुज्यमानोभुवि. ४ ङ. च. झ. ञ. ट. वाजिमेधेन. ५ घ. यंज्ञैरिष्टवानाप्तदक्षिणैः. क. ख. ङ. च. झ. ञ. ट. यज्ञैरयजत्पार्थिवात्मजः. ६ क. छ.—ट. आजानुलम्बिबाहुः.

राघवश्चापि धर्मात्मा प्राप्य राज्यमनुत्तमम् ॥ ईजे बहुविधैर्यज्ञैः [1]ससुहृज्ज्ञातिबान्धवः ॥ ९६ ॥
न पर्यदेवन्विधवा न च व्यालकृतं भयम् ॥ न व्याधिजं [2]भयं वाऽपि रामे राज्यं प्रशासति ॥९७॥
निर्दस्युरभवल्लोको [3]नानर्थः कंचिदस्पृशत् ॥ न च स्म वृद्धा बालानां प्रेतकार्याणि कुर्वते ॥ ९८ ॥
सर्वं मुदितमेवासीत्सर्वो धर्मपरोऽभवत् ॥ राममेवानुपश्यन्तो नाभ्यहिंसन्परस्परम् ॥ ९९ ॥
आसन्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः ॥ निरामया विशोकाश्च रामे राज्यं प्रशासति ॥ १०० ॥
रामो रामो राम इति प्रजानामभवन्कथाः ॥ रामभूतं जगदभूद्रामे राज्यं प्रशासति ॥ १०१ ॥
नित्यपुष्पा नित्यफलास्तरवः स्कन्धविस्तृताः ॥ [4]काले वर्षी च पर्जन्यः सुखस्पर्शश्च मारुतः ॥१०२॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा लोभविवर्जिताः ॥ स्वकर्मसु प्रवर्तन्ते तुष्टाः स्वैरेव कर्मभिः ॥१०३॥
आसन्प्रजा धर्मरता रामे शासति नानृताः ॥ सर्वे लक्षणसंपन्नाः सर्वे धर्मपरायणाः ॥ १०४ ॥
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ॥ भ्रातृभिः सहितः श्रीमान्रामो राज्यमकारयत् ॥ १०५ ॥
[5]धन्यं यशस्यमायुष्यं राज्ञां च विजयावहम् ॥ आदिकाव्यमिदं त्वार्षं पुरा वाल्मीकिना कृतम् ॥
[6]यः पठेच्छृणुयाल्लोके नरः पापाद्विमुच्यते ॥ १०६ ॥
पुत्रकामस्तु पुत्रान्वै धनकामो धनानि च ॥ लभते मनुजो लोके श्रुत्वा रामाभिषेचनम् ॥ १०७॥

कृता इत्यस्योपलक्षणं ॥ ९३—९५॥ चापीति निपातसमुदायोवधारणार्थोऽभिन्नक्रमः । ससुहृज्ज्ञातिबान्धव एवेत्यर्थः ॥ ९६ ॥ न पर्यदेवन्निति । नपर्यदेवयन्नित्यर्थः ॥ ९७—९८ ॥ राममेवेति । अन्योन्यनिर्मूलनवैरे सत्यपि राममुखं म्लानं भविष्यतीति मत्वा परस्परं नाभ्यहिंसन् । परमधार्मिकं राममेवानुचिन्तयन्तोऽन्योन्यवैरं प्रजहुरित्यर्थः ॥ ९९–१०५॥ अथ रामायणपठने फलं दर्शयति—धन्यमित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यं॥ ऋषिः वेदः तत्संबन्धि । वेदोपबृंहणमिति यावत् । पुरा अवतारात्पूर्वं । रामोत्तरतापनीयमूलत्वेन पुरातनमितिवार्थः । यद्वा पुरा सर्वकविभ्यः पूर्वं । न लवतारात्पूर्वमित्यर्थः । "प्राप्तराज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्भगवानृषिः। चकार चरितं कृत्स्नं विचित्रपदमात्मवान्"इति रामे प्राप्तराज्ये सति चकारेत्युपक्रमात् "रामः सीतामनुप्राप्य राज्यं पुनरवाप्तवान्" इति राज्यप्राप्तिपर्यन्तं भूततया निर्दिश्य ततः परं ब्रह्मलोकं प्रयास्यतीत्येतदन्तं भविष्यत्तयानिर्देशात् 'कोन्वस्मिन्सांप्रतं लोके' इत्यादौ सांप्रतशब्दप्रयोगात् "रामभूतं जगदभूद्रामे राज्यं प्रशासति"इति सकललोकविदितरामविषयप्रश्नानुपपत्तेः सर्वथा परिहृतत्वात्। 'इतिहासं पुरातनम्'इत्यस्य आदिकाव्यत्वात्सङ्गतेरन्येषामपि विरोधाभासानां सुपरिहार्यत्वाच्चायमेवार्थः ॥१०६॥ पुत्रकामस्त्वित्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकं वाक्यं॥ रामाभिषेचनं रामाभिषेकावधिकं । अधितिष्ठति

स० धर्मात्मापि साक्षाद्यज्ञपुरुषनारायणात्मापि । यदर्थंक्रत्वादिकरणं तदात्मासन्नपीतियावत् । लोकशिक्षायाइतिभावः । राघवः बहुविधैर्यज्ञैरीजे "स्वात्मानंयज्ञपुरुषंयज्ञेनायजताथसः ।" इत्यादेः ॥ ९६ ॥ **स०** दशवर्षशतानिचेत्यनेनैकादशसहस्रसंख्यालभ्यते अस्याएवमानभेदात् 'एवंत्रयोदशसहस्र—' इत्याद्युक्तिरितिनविरोधः ॥ १०५ ॥ **ति०** रामाभिषेचनं तदवधिकमित्यर्थः

[पा०] १ ङ. झ. ट.-ससुतभ्रातृबान्धवः. क. ख. घ. च. ज. ञ. ससुहृद्भ्रातृबान्धवः. २ क ङ.—ट. भयंचासीद्रामे. ३ ङ.—ट. नात्नर्थंकश्चित्. ४ ङ. झ. ट. कामवर्षीच. ५ ङ. छ. झ. ञ. ट. धर्म्यं. ६ क. ख. च.—ट. यःशृणोतिसदालोकेनरःपापात्प्रमुच्यते.

महीं विजयते राजा रिपूंश्चाप्यधितिष्ठति ॥ राघवेण यथा माता सुमित्रा लक्ष्मणेन च ॥ १०८॥
भरतेनेव कैकेयी जीवपुत्रास्तथा स्त्रियः ॥ [भविष्यन्ति सदानन्दाः पुत्रपौत्रसमन्विताः] ॥१०९॥
श्रुत्वा रामायणमिदं दीर्घमायुश्च विन्दति ॥ रामस्य विजयं चैव सर्वमक्लिष्टकर्मणः ॥ ११० ॥
शृणोति य इदं काव्यमार्षं वाल्मीकिना कृतम् ॥ श्रद्दधानो जितक्रोधो दुर्गाण्यतितरत्यसौ ॥१११॥
समागमं प्रवासान्ते लभते चापि बान्धवैः ॥ प्रार्थितांश्च वरान्सर्वान्प्राप्नुयादिह राघवात् ॥११२॥
श्रवणेन सुराः सर्वे प्रीयन्ते संप्रशृण्वताम् ॥ विनायकाश्च शाम्यन्ति गृहे तिष्ठन्ति यस्य वै ॥११३॥
विजयेत महीं राजा प्रवासी स्वस्तिमान्व्रजेत् ॥ स्त्रियो रजस्वलाः श्रुत्वा पुत्रान्सूयुरनुत्तमान् ॥११४॥
पूजयंश्च पठंश्चेममितिहासं पुरातनम् ॥ सर्वपापात्प्रमुच्येत दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ ११५ ॥
प्रणम्य शिरसा नित्यं श्रोतव्यं क्षत्रियैर्द्विजात् ॥ ऐश्वर्यं पुत्रलाभश्च भविष्यति न संशयः ॥ ११६॥
रामायणमिदं कृत्स्नं शृण्वतः पठतः सदा ॥ प्रीयते सततं रामः स हि विष्णुः सनातनः ॥११७॥
आदिदेवो महाबाहुर्हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ [साक्षाद्रामो रघुश्रेष्ठः शेषो लक्ष्मण उच्यते] ॥११८॥

कुटुम्बवृद्धिं धनधान्यवृद्धिं स्त्रियश्च मुख्याः सुखमुत्तमं च ॥
श्रुत्वा शुभं काव्यमिदं महार्थं प्राप्नोति सर्वां भुवि चार्थसिद्धिम् ॥ ११९ ॥
आयुष्यमारोग्यकरं यशस्यं सौभ्रातृकं बुद्धिकरं सुखं च ॥
श्रोतव्यमेतन्नियमेन सद्भिराख्यानमोजस्करमृद्धिकामैः ॥ १२० ॥
[वस्त्रेण दिव्येन धनेन चैव धान्येन भूम्याभरणेन वेश्मना ॥
संतर्पयेद्वाचकमर्थजालैर्न चेत्फलं विन्दति वित्तशाठ्यकृत् ॥ १२१ ॥]

एवमेतत्पुरावृत्तमाख्यानं भद्रमस्तु वः ॥ प्रव्याहरत विस्रब्धं बलं विष्णोः प्रवर्धताम् ॥ १२२ ॥
देवाश्च सर्वे तुष्यन्ति ग्रहणाच्छ्रवणात्तथा ॥ रामायणस्य श्रवणात्तुष्यन्ति पितरस्तथा ॥ १२३ ॥

आक्रम्य तिष्ठतीत्यर्थः । माता कौसल्या । जीवपुत्राः भवन्तीति शेषः ॥ १०७—११० ॥ शृणोति य इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ दुर्गाणि दारिद्र्यादीनि ॥ १११—११२ ॥ विनायकाः विघ्नकरा ग्रहाः ॥ ११३—११५ ॥ ब्राह्मणवत् क्षत्रियस्यापि पाठप्राप्तौ नियममाह—प्रणम्येति । वैश्यादीनां कैमुतिकसिद्धं ब्राह्मणात् प्रणमनपूर्वकं श्रवणं ॥ ११६–११९॥ सौभ्रातृकं सौभ्रातृकरं सुखं सुखकरं ॥ १२०–१२३॥

॥ १०७ ॥ ती० संप्रशृण्वतां संक्षिप्यशृण्वतां । ति० विनायकाः विघ्नकारिणोदेवगणविशेषाः । स० विनायकाः विघ्नाः । 'विनायकस्तुहेरंबेविघ्नेताक्ष्यैजिनेगुरौ'इतिविश्वः ॥ ११३ ॥ ति० स्त्रियोरजस्वलाः शुद्धिस्नानानन्तरंषोडशदिनावधि ॥ ११४ ॥

[पा०] १ इदमर्धं औत्तराहपाठएवदृश्यते. २ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. काव्यंपुरा. ३ ङ.—ट. समागम्यप्रवासान्तेरमन्तेसहबान्धवैः. ४ ख. घ.—ट. तेप्रार्थितान्वरान्सर्वान्प्राप्नुवन्तीह. ५ ङ. परिशृण्वतां. ६ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. स्वस्तिमान्भवेत्. ७ इदमर्धं औत्तराहपाठेदृश्यते. ८ ख. घ.—ट. शुभंच. ९ अयंश्लोकः क. पाठेदृश्यते.

भक्त्या रामस्य ये चेमां संहितामृषिणा कृताम् ॥ लेखयन्तीह च नरास्तेषां वासस्त्रिविष्टपे ॥ १२४॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसहस्रिकायां संहितायां युद्धकाण्डे श्रीरामपट्टाभिषेको नाम एकत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १३१ ॥

इति युद्धकाण्डः समाप्तः ॥ ६ ॥

संहितातुल्यत्वात् संहितेति व्यपदेशः ॥ १२४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशदुत्तरशततमःसर्गः ॥ १३१ ॥

इत्थं श्रीमच्छठारेश्चरणसरसिजद्वन्द्वसेवातिरेकादुद्भूतोद्दामबोधः कुशिकसुतकुलाम्पतेरोषधीशः । श्रीमान्गोविन्दराजो वरदगुरुसुतो भावनाचार्यवर्यप्रेम्णैव प्रेर्यमाणो व्यतनुत विपुलां युद्धकाण्डस्य टीकाम् ॥ १ ॥

ती० रामस्यसंहितांरामायणमित्यर्थः । संहितालक्षणसप्तकाण्डवत्सादृश्यादस्यसंहितेतिव्यपदेशः । लेखयन्ति चकाराल्लिखन्तिच ।
ति० अत्रफलश्रुतिश्लोकाःकतकव्याख्यानेनोपलभ्यन्ते ॥ १२४ ॥ इत्येकत्रिंशदधिकशततमःसर्गः ॥ १३१ ॥

इदं युद्धकाण्डं कुंभघोणस्थेन टी. आर्. कृष्णाचार्येण मुंबय्यां निर्णयसागरमुद्रायन्त्रे मुद्रापितम् । शकाब्दाः १८३५ सन १९१३.

SRIMAD VĀLMIKI RĀMĀYAṆA

A CRITICAL EDITION

With the commentary of Sri Govindaraja

AND

Extracts from many other commentaries and Readings.

UTTARAKĀNDA 7.

EDITED AND PUBLISHED

BY

T. R. Krishnacharya,

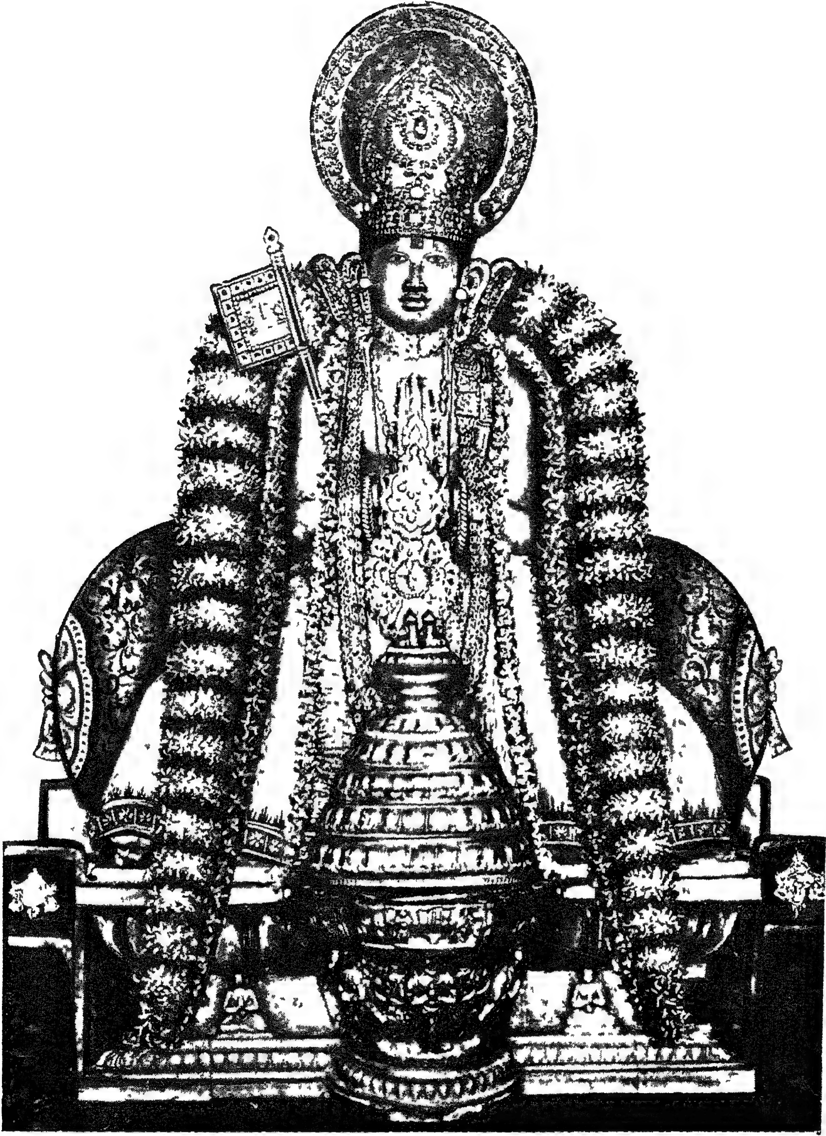
Proprietor, Madhva Vilâs Book Depot, Kumbakonam.

Printed by R. Y. Shedge for the proprietor,

at the "Nirnaya-sagar" Press, 23, Kolbhat Lane,

BOMBAY.

1913.

ஸ்ரீராமாநுஜர்.

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीयव्याख्यासमलंकृतम् ।

उत्तरकाण्डम् ७

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥

प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

रावणवधानन्तरमयोध्यायां सीतयासहराज्याभिषिक्तेश्रीरामे कदाचनसिंहासनमलङ्कुर्वाणे अगस्त्येनदिक्चतुष्टयनिवासिमुनिगणैःसह श्रीरामसमीपंप्रत्यागमनम् ॥ १ ॥ रामेण यथार्हमर्चितेषुमुनिगणेष्वासनोपविष्टेषु अगस्त्येनमुनिजनैःसह श्रीरामंप्रति रावणादिविजयप्रशंसनपूर्वकं विशेषतइन्द्रजिद्विजयप्रशंसने रामेण तंप्रतीन्द्रजित्प्रतापादिप्रश्नः ॥ २ ॥

प्राप्तराज्यस्य रामस्य राक्षसानां वधे कृते ॥ [1]आजग्मुर्ऋषयः सर्वे राघवं प्रतिनन्दितुम् ॥ १ ॥
कौशिकोऽथ यवक्रीतो [2]गार्ग्यो गालव एव च ॥ कण्वो मेधातिथेः पुत्रः पूर्वस्यां दिशि ये श्रिताः ॥२॥
[3]स्वस्त्यात्रेयोथ भगवान्नमुचिः प्रमुचिस्तथा ॥ अगस्त्योत्रिश्च भगवान्सुमुखो विमुखस्तथा ॥
आजग्मुस्ते सहागस्त्या ये[4] स्थिता दक्षिणां दिशम् ॥ ३ ॥
[5]नृषद्गुः कवषो धौम्यो रौद्रेय[6]श्च महानृषिः ॥ तेऽप्याजग्मुः सशिष्या वै ये श्रिताः पश्चिमां दिशम् ॥४॥
वसिष्ठः कश्यपोऽथात्रिर्विश्वामित्रः सगौतमः ॥ जमदग्निर्भरद्वाजस्तेऽपि सप्तर्षयस्तथा ॥
उदीच्यां दिशि [7]सप्तैते नित्यमेव निवासिनः ॥ ५ ॥

श्रीरामचन्द्रायनमः ॥ श्रीमद्वत्सकुलप्रदीपशठजित्पादारविन्दद्वयीसेवालब्धसमस्तशास्त्रविततिर्गोविन्दराजाह्वयः। श्रीरामायणभूषणेऽत्र मुकुटीभूतां परामुत्तरे ग्रन्थे व्याकृतिमातनोति विदुषां प्रीतिः पुनर्वर्धताम् ॥ राक्षसानां वधे कृते सति प्राप्तराज्यस्य रामस्य । अनादरे षष्ठी । प्राप्तराज्यं राममनादृत्य राघवं लक्ष्मणं प्रतिनन्दितुं सर्वे ऋषय आजग्मुः । प्राधान्येनेन्द्रजिद्वधं प्रशंसिष्यन्ति रामस्य समीप इति शेष इत्येके । अत्र प्रेति गायत्र्या एकविंशाक्षरम् ॥ १—२ ॥ स्वस्तिकरः आत्रेयः ॥ ३—४ ॥ वसिष्ठ इति । उक्ता

श्रीरामायनमः ॥ **ती०** अथरावणस्यब्रह्मानुग्रहजबलवैभवप्रतिपादनद्वारातज्जेतृत्वेनभगवतिपराक्रमातिशयंप्रतिपादयितुंत्वद्दत्तवैभवंत्वय्यैवोपसंहृतमितिभगवन्महिमानंचस्तोतुमृषयआगताइत्याह—**प्राप्तेति** । राक्षसानांवधेकृते अनन्तरं प्राप्तराज्यस्य प्राप्तराज्याभिषेकस्य । रामस्यसमीपंमुनयआजग्मुः । किमर्थं राघवंप्रतिनंन्दितुं तद्वैभवमभिष्टोतुमित्यर्थः ॥ **स०** रावणादिवधान्निरुपद्रवाऋषयोराममाहात्म्यस्यरावणेन्द्रजिदादिमाहात्म्यज्ञानाधीनज्ञानत्वेनतद्वक्तुंरामसमीपं प्राप्ताइतिप्रथमतोनिरूपयति—**प्राप्तेति** ॥ १ ॥ **ति०** पूर्वस्यांदिशियेश्रिताः पूर्वदिशिप्रधानतयायेस्थिताइत्यर्थः ॥ २ ॥ **स०** स्वस्त्यात्रेयः तन्नामकः ॥ ३ ॥

[पा०] १ झ. आजग्मुर्मुनयः. २ क. ख. घ. ज. रैभ्यश्च्यवनएवच. ३ क. ख. दत्तात्रेयोथ. ४ ख. घ. ङ. झ. ञ. येश्रिताः. ५ क. ख. घ. ज. पृषद्गुः. झ. नृषंगुःकवषी. ङ. मृकण्डुः. ६ ङ. छ. झ. ञ. ट. कौषेयश्च. ख. ज. राधेयश्च. ७ घ. येविप्रानित्यमेव.

संप्राप्य[1] ते महात्मानो राघवस्य निवेशनम् ॥ विष्ठिताः प्रतिहारार्थं हुताशनसमप्रभाः ॥
वेदवेदाङ्गविदुषो नानाशास्त्रविशारदाः ॥ ६ ॥
द्वाःस्थं प्रोवाच धर्मात्मा[2] ह्यगस्त्यो मुनिसत्तमः ॥ निवेद्यतां दाशरथेर्[3]ऋषीनस्मान्समागतान् ॥ ७ ॥
प्रतीहारस्ततस्तूर्णमगस्त्यवचनाद्[4]द्रुतम् ॥ समीपं राघवस्याशु प्रविवेश महात्मनः ॥ ८ ॥
नयेङ्गितज्ञः सद्वृत्तो दक्षो धैर्यसमन्वितः ॥ स रामं दृश्य सहसा पूर्णचन्द्र[5]समप्रभम् ॥
अगस्त्यं कथयामास संप्राप्त[6]मृषिभिः सह ॥ ९ ॥
श्रुत्वा प्राप्तान्मुनींस्तांस्तु बालसूर्यसमप्रभान् ॥ प्रत्युवाच ततो द्वाःस्थं प्रवेशय यथासुखम् ॥ १० ॥
तान्संप्राप्तान्मुनीन्दृष्ट्वा प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ॥ पाद्यार्घ्यादिभिरानर्च्य गां निवेद्य च सादरम् ॥
रामोभिवाद्य प्रयत आसनान्यादिदेश ह ॥ ११ ॥
तेषु काञ्चनचित्रे[7]षु महत्सु च वरेषु च ॥ कुशान्तर्धानदत्तेषु मृगचर्मयुतेषु च ॥
यथार्हमुपविष्टास्ते आसनेष्वृषिपुङ्गवाः ॥ १२ ॥
रामेण कुशलं पृष्टाः सशिष्याः सपुरोगमाः ॥ महर्षयो वेदविदो रामं वचनमब्रुवन् ॥ १३ ॥
कुशलं नो महाबाहो सर्वत्र रघुनन्दन ॥ त्वां तु दिष्ट्या कुशलिनं पश्यामो हतशात्रवम् ॥ १४ ॥
दिष्ट्या त्वया हतो राजन्रावणो लोकरावणः ॥ न हि भारः स ते राम रावणः पुत्रपौत्रवान् ॥ १५ ॥
सधनुस्त्वं हि लोकांस्त्रीन्विजयेथा न संशयः ॥ दिष्ट्या त्वया हतो राम रावणो राक्षसेश्वरः ॥ १६ ॥
दिष्ट्या विजयिनं त्वाऽद्य पश्यामः सह सीतया ॥ लक्ष्मणेन च धर्मात्मन्भ्रात्रा त्वद्धितकारिणा ॥ १७ ॥
मातृभिर्भ्रातृसहितं पश्यामोऽद्य वयं नृप ॥ १८ ॥
दिष्ट्या प्रहस्तो विकटो विरूपाक्षो महोदरः ॥ अकम्पनश्च दुर्धर्षो निहतास्ते निशाचराः ॥ १९ ॥

वसिष्ठादयः सप्तेत्यर्थः । ननु वसिष्ठः अयोध्यायां पुरोहिततया नित्यं वर्तमानः कथमिदानीमुदीच्या दिशः समागत इत्युच्यते । सत्यं । यथाऽगस्त्यो ज्योतिर्मण्डलस्थोपि भुवि तपःसमार्जनाय शरीरान्तरे स्थित आगतस्तथा वसिष्ठोपि ज्योतिर्मण्डलस्थः सप्तर्षिभिः समागत इति बोध्यम् । तदागमनदशायां नगरस्थो वसिष्ठो नायातः अतएव न परिगणितः । कौशिकः कुशिकवंश्यो विश्वामित्रादन्यः ॥ ५ ॥ प्रतिहारो द्वाःस्थः । "द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः" इत्यमरः ॥ ६—१० ॥ अभिवाद्येति । समुदायं प्रतीति शेषः ॥ ११—१३ ॥ सर्वत्र पुरकोशादिषु । दिष्ट्या दैवात् । हतशात्रवं हतशत्रुं ॥ १४ ॥ रावणस्ते न हि भारः । तद्वधस्ते ईषत्कर्मेत्यर्थः ॥ १५ ॥ तदेव दर्शयति—सधनुरित्यादि । विजयेथा इति "विपराभ्यां"

ति० प्रतिहारोद्वास्स्थः । तदर्थं तन्मुखेनरामायस्वागमननिवेदनार्थं । विष्ठिताः द्वारिस्थिताइत्यर्थः ॥ ६ ॥ **ति०** तूर्णमितिमानसीत्वरा । द्रुतमितिकायिक्युक्ता । **स०** एतेमुनयोत्रावस्थानानर्हाःबहुकालविलंबेकिंभवतिवेत्येकंभयं । तन्निबोधनेरामःकिंकरोतिवेत्यपरं । एतेमहात्मानोस्मत्स्वामिदर्शनार्थमागताइतिसंभ्रमश्चेतित्वराहेतूनांत्रयाणांसत्त्वात्तूर्णंद्रुतमाश्वितिबहुवारंपर्यायोक्तिः । तूर्णंद्रुतमित्यस्यपूर्वश्लोकेवाऽन्वयः । वयंतूर्णमागताइतिद्रुतंनिवेद्यतामिति ॥ **ति०** आश्वित्यनेनराजावसरपरीक्षाभावोविवक्षितः ॥ ८ ॥ **ति०** निवेद्य प्रत्येकमितिशेषः ॥ ११ ॥ **ति०** वरेषु बहुमूल्येषु । कुशान्तर्धानदत्तेषु कुशैरन्तर्धानंदत्तंकृतंयेषु । कुशास्तृतेष्वित्यर्थः ॥ १२ ॥ **ति०** सपुरोगमाः पुरोगमैःप्रधानैःसहिताः ॥ १३ ॥ **ति०** हतशात्रवं हतशत्रुसमूहं ॥ १४ ॥ **ति०** लक्ष्मणेनचेति । अस्यार्धस्यदिष्ट्याराक्षसाहताइतिशेषः । मातृभिरित्यस्यदिष्ट्येत्यादिः । युक्तमितिशेषः ॥ १८ ॥

[पा०] १ झ. संप्राप्यैते. २ क. भगवानगस्त्यो. ३ क. दाशरथेर्मुनीनस्मानुपागतान्. ख. दाशरथेर्मुनीनस्मानुपस्थितान्. घ. दाशरथेर्मुनीनस्मानिहागतान्. ङ.—ट. दाशरथेर्ऋषयोवयमागताः. ४ ख. घ. वचनोदितः. ५ घ.—ट. चन्द्रसमद्युतिं. क. चन्द्रनिभाननं. ६ ङ. झ. ञ. ट. संप्राप्तमृषिसत्तमं. ७ ख. चित्रेषुस्वास्तीर्णेषुसुखेषुच. क. चित्रेषुस्वास्तीर्णेषुशुभेषुच.

शस्य प्रमाणाद्विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते ॥ दिष्ट्या ते समरे राम कुम्भकर्णो निपातितः ॥ २० ॥
त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ ॥ दिष्ट्या ते निहता राम महावीर्या निशाचराः ॥ २१ ॥
कुम्भश्चैव निकुम्भश्च राक्षसौ भीमदर्शनौ ॥ दिष्ट्या तौ निहतौ राम कुम्भकर्णसुतौ मृधे ॥ २२ ॥
युद्धोन्मत्तश्च मत्तश्च कालान्तकयमोपमौ ॥ यज्ञकोपश्च बलवान्धूम्राक्षो नाम राक्षसः ॥ २३ ॥
कुर्वन्तः कदनं घोरमेते शस्त्रास्त्रपारगाः ॥ अन्तकप्रतिमैर्बाणैर्दिष्ट्या विनिहतास्त्वया ॥ २४ ॥
दिष्ट्या त्वं राक्षसेन्द्रेण द्वन्द्वयुद्धमुपागतः ॥ देवतानामवध्येन विजयं प्राप्तवानसि ॥ २५ ॥
[[1]संख्यमेतन्महाबाहो रावणस्य निबर्हणम् ॥ असह्यमेतत्संप्राप्तं रावणेर्यन्निबर्हणम् ॥ २६ ॥
दृश्यस्तस्य महाबाहो कालो येन हि धिक्कृतः ॥] संख्ये तस्य न किंचित्तु रावणस्य पराभवः ॥
द्वन्द्वयुद्धमनुप्राप्तो दिष्ट्या ते रावणिर्हतः ॥ २७ ॥
दिष्ट्या तस्य महाबाहो कालस्येवाभिधावतः ॥ मुक्तः सुररिपोर्वीर प्राप्तश्च विजयस्त्वया ॥ २८ ॥
अभिनन्दाम ते सर्वे संश्रुत्येन्द्रजितो वधम् ॥ सोऽवध्यः सर्वभूतानां महामायाधरो युधि ॥ २९ ॥
विस्मयस्त्वेष चास्माकं तच्छ्रुत्वेन्द्रजितं हतम् ॥ ३० ॥
एते चान्ये च बहवो राक्षसाः कामरूपिणः ॥ दिष्ट्या त्वया हता वीरा रघूणां कुलवर्धन ॥ ३१ ॥
दत्त्वा पुण्यामिमां वीर सौम्यामभयदक्षिणाम् ॥ दिष्ट्या वर्धसि काकुत्स्थ जयेनामित्रकर्शन ॥३२॥
श्रुत्वा तु तेषां वचनमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ विस्मयं परमं गत्वा रामः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥३३॥
भगवन्तः कुम्भकर्णं रावणं च निशाचरम् ॥ अतिक्रम्य महावीर्यौ किं प्रशंसथ रावणिम् ॥ ३४ ॥
महोदरं प्रहस्तं च विरूपाक्षं च राक्षसम् ॥ मत्तोन्मत्तौ च दुर्धर्षौ देवान्तकनरान्तकौ ॥
अतिक्रम्य महावीर्यान्किं प्रशंसथ रावणिम् ॥ ३५ ॥
अतिकायं त्रिशिरसं धूम्राक्षं च निशाचरम् ॥ अतिक्रम्य महावीर्यान्किं प्रशंसथ रावणिम् ॥ ३६ ॥

इत्यात्मनेपदं ॥ १६—१९ ॥ प्रमाणात् शरीरपरिमाणात् ॥ २०—२४ ॥ द्वन्द्वयुद्धमुपागतः सन् विजयं प्राप्तवानसीत्यन्वयः ॥ २५—२७ ॥ मुक्तः । तस्य रावणेः शरबन्धादिति शेषः ॥ २८—३१ ॥ अभयदक्षिणां अभयदानं । देवर्षिभ्य इत्यर्थः । वर्धसि वर्धसे ॥ ३२ ॥ विस्मयं गत्वा । रावणिवध-

स० संख्येयुद्धे । तस्य रावणस्य । पराभव. परमत्यन्तं अभवः असत्ता । मरणमितियावत् । तत् तन्मारणं । तवनकिंचित् महत्त्वसंपादकं । महीयसस्तवपुरतःकियानयंयातुधानइतिनचित्रमितिभावः । तर्हिकिंचित्रमित्यतस्तदुक्तीकुर्वन्ति । द्वन्द्वयुद्धमिति । ते दिष्ट्याआदिष्ट्याआज्ञयाद्वन्द्वयुद्धमनुप्राप्तः रावणिरिन्द्रजित् । हतः लक्ष्मणेनेतिशेषः । ते त्वया । हतः घातितइतिवा ॥ **ति०** दृश्यरावणवधे नतवभारः । तिरोहितरावणिवधएवतुदुष्करइत्याहुः—**संख्यइति** । संख्येतस्यरावणस्यत्वत्कर्तृकःपराभवः आक्रमणमितियत् तन्नकिंचित् । अपितु दिष्ट्या तिरोधानसाधनयानभङ्गेनद्वन्द्वयुद्धमनुप्राप्तः । अतएवहतोरावणिरितियत् इदमेवबह्विति शेषः ॥ २७ ॥ **स०** अभिधावतःकालस्यमृत्योरिवतस्यसुररिपोः सामान्यतःसुमानसद्विषोरावणेः । असाधारण्यन्यायेनसुरइन्द्रः तद्रिपोः इन्द्रजितःसकाशान्मुक्तःलक्ष्मणइतित्वयाविजयःप्राप्तइति दिष्ट्या मंगलमित्यर्थः । अभिधावतःकालस्यमृत्योरिवतस्यलक्ष्मणस्यसकाशात् सुररिपोर्मुक्तः त्याजितः । प्राणइतिशेषः । इतित्वयाविजयःप्राप्तइतिवा । सुररिपोःरावणस्यप्राप्तः अत्यन्ताप्तः इन्द्रजिन्मुक्तः । प्राणैरितिशेषः ॥ मुक्तः सर्वैरप्यसुसाधवधइतित्यक्तः । वीरप्राप्तः विगतईरःप्राणोयेभ्यस्तेवीराःनिष्प्राणाःतान्प्राप्तः । मृतस्वजनसंघनिविष्टइतित्वयाविजयः । अस्मदादीनामितिशेषइतिवा । त्वन्मुखेनपरपरिभावनेननएवायंविजयइतिभावः ॥ इदंपद्यपद्यामभिपद्याद्यपद्यस्थराघवमित्येतल्लक्ष्मणमित्यपिविचक्षणाःकेचिद्व्याचक्षते ॥ २८ ॥ **ति०** विस्मयहेतुरवध्यइति । यतःसोवध्यत्वादिगुणः अतएवचएषएवेन्द्रजिद्वधोस्माकंविस्मयः विस्मयकरइत्यन्वयः । तत्तस्मात् इन्द्रजितंहतंश्रुत्वावयंतुष्टाइतिशेषः ॥ २९—३० ॥ **स०** हेभगवन्तः पूज्याः । अतिक्रम्य तत्स्तुतिमकृत्वा । किं किमर्थं ॥ ३४ ॥

[पा०] १ इदमर्धत्रयं च. छ. पाठेषुदृश्यते.

कीदृशो वै प्रभावोस्य किं बलं कः पराक्रमः ॥ केन वा कारणेनैष रावणादतिरिच्यते ॥ ३७ ॥
शक्यं यदि मया श्रोतुं न खल्वाज्ञापयामि वः ॥ यदि गुह्यं नचेद्वक्तुं श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ॥३८॥
शक्रोपि विजितस्तेन कथं लब्धवरश्च सः ॥ कथं च बलवान्पुत्रो न पिता तस्य रावणः ॥ ३९ ॥
कथं पितुश्चाभ्यधिको महाहवे शक्रस्य जेता हि कथं स राक्षसः ॥
वराश्च लब्धाः कथयस्व मेऽद्य तत्पृच्छतश्चास्य मुनीन्द्र सर्वम् ॥ ४० ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

रामेणेन्द्रजित्प्रतापातिशयंपृष्टेनागस्त्येन तदुपोद्धाततया रावणकुलमूलानुकीर्तनारंभः ॥ १ ॥ पुलस्त्यविश्रवसोरुत्पत्तिः ॥ २ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ॥ कुम्भयोनिर्महातेजा राममेतदुवाच ह ॥ १ ॥
शृणु राम कथावृत्तं तस्य तेजोबलं महत् ॥ जघान शत्रून्येनासौ न च वध्यः स शत्रुभिः ॥ २ ॥
तावत्ते रावणस्येदं कुलं जन्म च राघव ॥ वरप्रदानं च तथा तस्मै दत्तं ब्रवीमि ते ॥ ३ ॥
पुरा कृतयुगे राम प्रजापतिसुतः प्रभुः ॥ पुलस्त्यो नाम ब्रह्मर्षिः साक्षादिव पितामहः ॥ ४ ॥
नानुकीर्त्या गुणास्तस्य धर्मतः शीलतस्तथा ॥ प्रजापतेः पुत्र इति वक्तुं शक्यं हि नामतः ॥ ५ ॥
प्रजापतिसुतत्वेन देवानां वल्लभो हि सः ॥ इष्टः सर्वस्य लोकस्य गुणैः शुभ्रैर्महामतिः ॥ ६ ॥
स तु धर्मप्रसङ्गेन मेरोः पार्श्वे महागिरेः ॥ तृणबिन्द्वाश्रमं गत्वा न्यवसन्मुनिपुङ्गवः ॥ ७ ॥
तपस्तेपे स धर्मात्मा स्वाध्यायनियतेन्द्रियः ॥ गत्वाऽऽश्रमपदं तस्य विघ्नं कुर्वन्ति कन्यकाः ॥ ८ ॥

विषयवाक्येनेति शेषः ॥ ३३—३७ ॥ यदि गुह्यं न भवति । यदि युष्माभिः वक्तुं शक्यं । यदि मया च श्रोतुं । तदा कथ्यतां । अहं तु श्रोतुमिच्छामि केवलं नतु वक्तुमित्याज्ञापयामि ॥ ३८ ॥ पिता रावणो न बलवान् पुत्रापेक्षयेति कथं ॥ ३९—४० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

असौ रावणिः न च शत्रुभिर्वध्यः । तत्कारणं शृण्विति संबन्धः ॥ २ ॥ तावत् प्रथमं । रावणस्यैव कुलादिकं यमहं ते ब्रवीमि । पश्चाद्रावणेश्चेति शेषः ॥ ३ ॥ तत्र प्रथमं कुलमाह—पुरेत्यादि । पुलस्त्यः दशप्रजापतिष्वेकः । पितामह इव पितृतुल्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥ तदेवाह—नानुकीर्त्या इति । धर्मतः शीलतश्चोत्पन्न इति शेषः । ते गुणा नानुकीर्त्याः विविच्याशक्यवर्णनाः । किंतु प्रजापतिपुत्रनामत एव तत्संकीर्तनमात्रे तत एतस्यैव वैभवं वक्तुं शक्यं । प्रजापतिपुत्रत्वोक्त्यैव तस्य वैभवं वर्णितं भवतीत्यर्थः ॥ ५—६ ॥ धर्मप्रसङ्गेन तपःसंपादनेच्छयेत्यर्थः ।

ति० कीदृशोस्यप्रभावादिः । यतोयुष्माभिःप्रशस्यतइतिशेषः । प्रभावस्तपःप्रभावः । बलं शारीरं । शि० अतिरिच्यते अधिकःप्रतीयते ॥ ३७ ॥ इतिप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥

स० येनासौशत्रून्जघान सस्वयंशत्रुभिर्नवध्यः तत्तेजोबलं तेजसा अवष्टंभशक्त्यासहितंबलंशारीरमस्त्रादिसंभूतंच । यथा वृत्तं तदीयंकर्म तथावक्ष्यामीतिशेषः । श्रृणु । "कर्मणिवृत्तं" इतिविश्वः ॥ २ ॥ स० वरप्रदानं प्रदीयतइतिप्रदानं । वररूपंयद्देयं यथातस्मैदत्तंतथातेब्रवीमि ॥ ३ ॥ ति० विघ्नंकुर्वन्ति तृणाग्निन्यायेन नतुबुद्धिपूर्वं ॥ ८ ॥

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. पाप्रच्छतश्चास्य. २ क. ख. घ.—ट. वाक्यमेतदुवाचह. ३ झ. यथावृत्तं. ४ क. ख. घ. ज. जयंतेरावणस्याहं. ५ ख. घ. ज. तृणामेराश्रमं.

देवपन्नगकन्याश्च राजर्षितनयाश्च याः ॥ क्रीडन्त्योप्सरसश्चैव तं देशमुपपेदिरे ॥ ९ ॥
सर्वर्तुषूपभोग्यत्वाद्रम्यत्वात्काननस्य च ॥ नित्यशस्तास्तु तं देशं गत्वा क्रीडन्ति कन्यकाः ॥१०॥
देशस्य रमणीयत्वात्पुलस्त्योयत्र स द्विजः ॥ गायन्त्यो वादयन्त्यश्च लासयन्त्यस्तथैव च ॥
मुनेस्तपस्विनस्तस्य विघ्नं चक्रुरनिन्दिताः ॥ ११ ॥
अथ क्रुद्धो महातेजा व्याजहार महामुनिः ॥ या मे दर्शनमागच्छेत्सा गर्भं धारयिष्यति ॥ १२ ॥
तास्तु सर्वाः प्रतिश्रुत्य तस्य वाक्यं महात्मनः ॥ ब्रह्मशापभयाद्भीतास्तं देशं नोपचक्रमुः ॥ १३ ॥
तृणबिन्दोस्तु राजर्षेस्तनया न शृणोति तत् ॥ १४ ॥
गत्वाऽऽश्रमपदं तत्र विचचार सुनिर्भया ॥ न साऽपश्यत्स्थिता तत्र कांचिदभ्यागतां सखीम् ॥१५॥
तस्मिन्काले महातेजाः प्राजापत्यो महानृषिः ॥ स्वाध्यायमकरोत्तत्र तपसा भावितः स्वयम् ॥१६॥
सा तु वेदश्रुतिं श्रुत्वा दृष्ट्वा वै तपसो निधिम् ॥ अभवत्पाण्डुदेहा सा सुव्यञ्जितशरीरजा ॥ १७ ॥
बभूव च समुद्विग्ना दृष्ट्वा तद्दोषमात्मनः ॥ इदं मे किंत्विति ज्ञात्वा पितुर्गत्वाऽऽश्रमे स्थिता ॥१८॥
तां तु दृष्ट्वा तथाभूतां तृणबिन्दुरथाब्रवीत् ॥ किं त्वमेतत्त्वसदृशं धारयस्यात्मनो वपुः ॥ १९ ॥
सा तु कृत्वाऽञ्जलिं दीना कन्योवाच तपोधनम् ॥ न जाने कारणं तात येन मे रूपमीदृशम् ॥२०॥
किं तु पूर्वं गतास्म्येका महर्षेर्भावितात्मनः ॥ पुलस्त्यस्याश्रमं दिव्यमन्वेष्टुं स्वसखीजनम् ॥ २१ ॥
न च पश्याम्यहं तत्र कांचिदभ्यागतां सखीम् ॥ रूपस्य तु विपर्यासं दृष्ट्वा त्रासादिहागता ॥२२॥
तृणबिन्दुस्तु राजर्षिस्तपसा द्योतितप्रभः ॥ ध्यानं विवेश तच्चापि ह्यपश्यदृषिकर्मजम् ॥ २३ ॥
स तु विज्ञाय तं शापं महर्षेर्भावितात्मनः ॥ गृहीत्वा तनयां गत्वा पुलस्त्यमिदमब्रवीत् ॥ २४ ॥
भगवंस्तनयां मे त्वं गुणैः स्वैरेव भूषिताम् ॥ भिक्षां प्रतिगृहाणेमां महर्षे स्वयमुद्यताम् ॥ २५ ॥
तपश्चरणयुक्तस्य श्रम्यमाणेन्द्रियस्य ते ॥ शुश्रूषणपरा नित्यं भविष्यति न संशयः ॥ २६ ॥
तं ब्रुवाणं तु तद्वाक्यं राजर्षिं धार्मिकं तदा ॥ जिघृक्षुरब्रवीत्कन्यां बाढमित्येव स द्विजः ॥ २७ ॥
दत्त्वा स तु यथान्यायं स्वमाश्रमपदं गतः ॥ साऽपि तत्रावसत्कन्या तोषयन्ती पतिं गुणैः ॥२८॥

तृणबिन्दुर्नाम ऋषिः ॥ ७—९ ॥ तं देशं आश्रमपदं ॥ १० ॥ लासयन्त्यः नृत्यन्त्यः ॥ ११—१५ ॥ स्वाध्यायमकरोत् । वेदमपठदित्यर्थः ॥१६॥ वेदश्रुतिं वेदध्वनिं श्रुत्वा कोऽधीत इति गत्वा दृष्ट्वा चेत्यर्थः । पाण्डुदेहा गर्भिणीत्वात् । सुव्यञ्जितः शरीरजो यस्याः सा तथा ॥ १७ ॥ इदं मे किं एतत्किमिति ज्ञात्वा गर्भकारणमिदं किंत्विति ज्ञात्वेत्यर्थः ॥ १८—२३ ॥ तनयां गृहीत्वा पुलस्त्यं गत्वेत्यन्वयः ॥ २४॥ इमां भिक्षां गृहाणेति भिक्षात्वेन स्वीकुरुष्वेति अब्रवीदिति पूर्वेणान्वयः । ननूर्ध्वरेतसा मया कथं ग्राह्या किं वा मेऽनया प्रयोजनमित्यत्राह—उद्यतामिति । "उद्यतामाहृतां भिक्षां पुरस्तादप्रवेदिताम् । भोज्यां मेने प्रजानाथो ह्यपि दुष्कृतकर्मणः" इत्युक्तेः स्वयमुद्यतेयं ग्राह्यैवेत्यर्थः ॥ २५—२७ ॥ यथान्यायं

ति० वादयन्त्यः वीणादिकमितिशेषः ॥ १० ॥ स० ब्रह्मशापभयात् तद्रूपभयसाधनात् ॥ १३ ॥ ति० तदिति । शापवाक्यमित्यर्थः । नश्टणोति नशुश्राव ॥ १४ ॥ स० सासुव्यञ्जितशरीरजा सा लक्ष्मीःशोभेतियावत् । तयासुव्यञ्जितःसम्यग्व्यक्तः शरीरजोगर्भोयस्यास्सा । यद्वासुसमृद्धः नतथेत्यसुः असमृद्धःतादृशः । व्यञ्जितःकेवलंव्यक्तःशरीरजोगर्भस्तेनसहवर्ततइतितथा । 'सुपूजार्थेभृशार्थानुमतिकृत्स्नसमृद्धिषु' इतिविश्वः । असुरपूज्यःनिन्द्यइतियावत् । तादृशः व्यञ्जितोयश्शरीरजस्तेनसहितेतिवा । अतोनसेत्यधिकं ॥ १७ ॥ ति० तद्दोषं गर्भसंभवरूपदोषं ॥ १८ ॥ ति० असदृशं कन्यात्वस्यायुक्त ॥ १९ ॥ पूर्वंगता प्रथमं गता ॥ २१ ॥ ति० तच्चापिगर्भकारणमित्यर्थः ॥ २३ ॥ ति० तत्प्रतिग्रहफलमाह—शुश्रूषणपरेति ॥ २६ ॥

[पा०] १ ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. ऋषिपन्नग. २ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. दत्वातुतनयांराजा.

तस्यास्तु शीलवृत्ताभ्यां तुतोष मुनिपुङ्गवः ॥ प्रीतः स तु महातेजा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २९ ॥
परितुष्टोसि सुश्रोणि गुणानां संपदा भृशम् ॥ तस्माद्देवि ददाम्यद्य पुत्रमात्मसमं तव ॥
उभयोर्वंशकर्तारं पौलस्त्य इति विश्रुतम् ॥ ३० ॥
यस्मात्तु विश्रुतो वेदस्त्वयैषोऽध्ययतो मम ॥ तस्मात्स विश्रवा नाम भविष्यति न संशयः ॥ ३१ ॥
एवमुक्ता तु सा देवी प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ अचिरेणैव कालेनासूत विश्रवसं सुतम् ॥
त्रिषु लोकेषु विख्यातं यशोधर्मसमन्वितम् ॥ ३२ ॥
श्रुतिमान्समदर्शी च व्रताचाररतस्तथा ॥ पितेव तपसा युक्तो ह्यभवद्विश्रवा मुनिः ॥ ३३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

विश्रवसोमुनिवरात्कुबेरोत्पत्तिः ॥ १ ॥ कुबेरतपस्तुष्टेनपरमेष्ठिना तस्मै दिक्पतित्वधनपतित्ववरदानम् ॥ २ ॥ कुबेरेण स्वपितृनियोगेन राक्षसाधिष्ठितपूर्वलङ्कायां स्वजनैःसहनिवासः ॥ ३ ॥

अथ पुत्रः पुलस्त्यस्य विश्रवा मुनिपुङ्गवः ॥ अचिरेणैव कालेन पितेव तपसि स्थितः ॥ १ ॥
सत्यवाञ्छीलवाञ्छान्तः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ॥ सर्वभोगेष्वसंसक्तो नित्यं धर्मपरायणः ॥ २ ॥
ज्ञात्वा तस्य तु तद्वृत्तं भरद्वाजो महामुनिः ॥ ददौ विश्रवसे भार्यां स्वसुतां देववर्णिनीम् ॥ ३ ॥
प्रतिगृह्य तु धर्मेण भरद्वाजसुतां तदा ॥ प्रजान्वेषिकया बुद्ध्या श्रेयो ह्यस्य विचिन्तयन् ॥ ४ ॥
मुदा परमया युक्तो विश्रवा मुनिपुङ्गवः ॥ स तस्यां वीर्यसंपन्नमपत्यं परमाद्भुतम् ॥
जनयामास धर्मज्ञः सर्वैर्ब्रह्मगुणैर्युतम् ॥ ५ ॥
तस्मिञ्जाते तु संहृष्टः संबभूव पितामहः ॥ ६ ॥

पाणिग्रहणपूर्वकमित्यर्थः ॥ २८—२९ ॥ उभयोरपि मातुः पितुश्चेत्यर्थः ॥ ३० ॥ अध्ययतः अधीयानस्येत्यर्थः । वेदो विश्रुतः गर्भहेतुरिति शेषः ॥ ३१—३३ ॥ इतिश्रीगोविन्दराजविरचितेश्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने द्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥

तस्य तद्वृत्तं विश्रवसस्तादृशं चरितमित्यर्थः । देववर्णिनीं देवसमानरूपां ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्येत्यादिश्लो-

...

त्यर्थः । पितामहः वैश्रवणपितामहः । पुलस्त्य इत्यर्थः प्रजामन्विच्छतीति प्रजान्वेषिका "प्रत्ययस्थात्" इतीत्वं । अस्य विश्रवसस्तस्मिन्पुत्रे जाते तुष्टो बभूव। श्रेयस्करीं धनेशत्वरूपश्रेयःप्राप्तिहेतुभूतां । जन्मलग्नपर्यालोचनया कालान्तरे धनाध्यक्षनामको भविष्यतीति निश्चित्य तत्काले विश्रवसोपत्यत्वाद्वैश्रवण इति विश्रुतो भविष्यतीति नाम च चकार।

... ... वा" इति विश्रवणादेशः

स० श्रुतिमान् सर्वशास्त्रश्रवणवान् ॥ ३३ ॥ इतिद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥

स० सर्वभोगेषुसत्स्वपि असंसक्तः निस्पृहः । अनेनभाववैराग्यंसूच्यते । सर्वभोगेष्वसंसक्तइत्येकंवापदं । सर्वभोगेषु तत्साधनेषु एः मन्मथस्यइषवोबाणास्तैरसंसक्तः असंबद्धइतिवा । अस्यापत्यंइः । भगवत्पुत्रत्वेनइःकामः । इयत्यांसत्यांसंपदि अकृतविवाहोमहामुनिरितिभावः ॥ २ ॥ **ति०** देववर्णिनीं देवसमानरूपांतन्नाम्नींच ॥ ३ ॥ **ति०** प्रजान्वीक्षिकया प्रजानां शुभाशुभवीक्षणरूपयाबुद्ध्याज्योतिश्शास्त्रसिद्धया । अस्यामुत्पादयिष्यमाणपुत्रस्यश्रेयोगुणंचिन्तयन् ॥ ४ ॥ **ति०** सर्वैर्ब्रह्मगुणैः शमतपश्शौचादिगुणैःयुक्तमपत्यंजनयामास । पितामहः वैश्रवणपितामहःपुलस्त्यइत्यर्थः । अत्रस्थानेप्रजान्वेषिकयेत्यर्धमितिकतकस्वरसः । प्रजामन्विच्छतिप्रजान्वेषिका । तद्गुणागुणपर्यालोचिकाज्योतिश्शास्त्रविषयाबुद्धिः । तयास्यवैश्रवणस्यश्रेयोवि-

[पा०] १ ख. घ. ञ्छीलवान्वाग्मी. २ ङ.—ट. प्रजान्वीक्षिकया.

दृष्ट्वा श्रेयस्करीं बुद्धिं धनाध्यक्षो भविष्यति ॥ नाम तस्याकरोत्प्रीतः सार्धं देवर्षिभिस्तदा ॥ ७ ॥
यस्माद्विश्रवसोपत्यं सादृश्याद्विश्रवा इव ॥ तस्माद्वैश्रवणो नाम भविष्यत्येष विश्रुतः ॥ ८ ॥
स तु वैश्रवणस्तत्र तपोवनगतस्तदा ॥ अवर्धताहुतिहुतो महातेजा यथाऽनलः ॥ ९ ॥
तस्याश्रमपदस्थस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः ॥ चरिष्ये [1]परमं धर्मं धर्मो हि परमा गतिः ॥ १० ॥
स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने ॥ यन्त्रितो नियमैरुग्रैश्चकार सुमहत्तपः ॥ ११ ॥
पूर्णे वर्षसहस्रान्ते [2]तं तं विधिमकल्पयत् ॥ जलाशी मारुताहारो निराहारस्तथैव च ॥
एवं वर्षसहस्राणि जग्मुस्तान्येकवर्षवत् ॥ १२ ॥
अथ प्रीतो महातेजाः सेन्द्रैः सुरगणैः सह ॥ गत्वा तस्याश्रमपदं ब्रह्मेदं वाक्यमब्रवीत् ॥ १३ ॥
परितुष्टोऽस्मि ते वत्स कर्मणाऽनेन सुव्रत ॥ वरं वृणीष्व भद्रं ते वरार्हस्त्वं महामते ॥ १४ ॥
अथाब्रवीद्वैश्रवणः पितामहमुपस्थितम् ॥ भगवँल्लोकपालत्वमिच्छेयं वि[3]त्तरक्षणम् ॥ १५ ॥
अथाब्रवीद्वैश्रवणं परितुष्टेन चेतसा ॥ ब्रह्मा सुरगणैः सार्धं बाढमित्येव हृष्टवत् ॥ १६ ॥
अहं वै लोकपालानां चतुर्थं स्रष्टुमुद्यतः ॥ १७ ॥
यमेन्द्रवरुणानां च पदं यत्तव चेप्सितम् ॥ तद्गच्छ त्वं हि धर्मज्ञ निधीशत्वमवाप्नुहि ॥
शक्राम्बुपयमानां च चतुर्थस्त्वं भविष्यसि ॥ १८ ॥
एतच्च पुष्पकं नाम विमानं सूर्यसन्निभम् ॥ प्रतिगृह्णीष्व यानार्थं त्रिदशैः समतां व्रज ॥ १९ ॥
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामः सर्व एव यथागतम् ॥ कृतकृत्या वयं तात दत्त्वा तव वरद्वयम् ॥ २० ॥
इत्युक्त्वा स गतो ब्रह्मा स्वस्थानं त्रिदशैः सह ॥ २१ ॥
गतेषु ब्रह्मपूर्वेषु देवेष्वथ नभःस्थलम् ॥ [4]वने स पितरं प्राह प्राञ्जलिः प्रयतात्मवान् ॥ २२ ॥
निवासनं न मे देवो विदधे स प्रजापतिः ॥ भगवँल्लब्धवानस्मि वरमिष्टं पितामहात् ॥ २३ ॥
तं पश्य भगवन्कंचिन्निवासं साधु मे प्रभो ॥ न च पीडा भवेद्यत्र प्राणिनो यस्य कस्यचित् ॥२४॥
एवमुक्तस्तु पुत्रेण विश्रवा मुनिपुङ्गवः ॥ वचनं प्राह धर्मज्ञः श्रूयतामिति सत्तमः ॥ २५ ॥
दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः ॥ तस्याग्रे तु विशाला सा महेन्द्रस्य पुरी यथा ॥
लङ्का नाम पुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा ॥ २६ ॥
राक्षसानां निवासार्थं यथेन्द्रस्यामरावती ॥ तत्र त्वं वस भद्रं ते लङ्कायां नात्र संशयः ॥ २७ ॥
हेमप्राकारपरिघा यन्त्रशस्त्रसमावृता ॥ रमणीया पुरी सा हि रुक्मवैडूर्यतोरणा ॥ २८ ॥

४—१० ॥ नियमैः यन्त्रितः संजातबन्धनः ॥ १५–१७ ॥ यदीप्सितं तद्गच्छ निधीशत्वमवाप्नुहि
११ ॥ तं तं विधिं । विधिमेवाह—जलाशीत्यादि ॥ १८ ॥ त्रिदशैः समतामिति । नतु ऋषिपुत्रवद्वर्त-
१२—१४ ॥ वित्तरक्षणं अशेषनिधिपतित्वं स्वेत्यर्थः ॥ १९–२७ ॥ यन्त्ररूपैः शस्त्रैः समावृता

चिन्तयन्पुलस्त्यः तस्मिन्विश्रवसःपुत्रेजातेतुष्टोबभूवेतितेनव्याख्यानात् ॥ ५—६ ॥ **ति०** यतोविश्रवसोपत्यंरूपसादृश्याद्विश्रवा इवसइवेतिव्यवहारविषयः तस्माद्वैश्रवणइतिविश्रुतःप्रसिद्धो भविष्यतिनाम । अपत्यप्रत्ययसंनियोगेनविश्रवसोविश्रवणादेशः ॥ ८ ॥ **ति०** तपस्तप्त्वा आलोच्य ॥ **शि०** तपस्तप्त्वा स्वश्रेयस्करत्वेननिश्चित्य वर्षसहस्राणिसुमहत्तपश्चकार ॥ ११ ॥ **शि०** पूर्णे नियमपूर्त्यर्थं । वर्षसहस्रान्ते वर्षसहस्रमध्ये । अदन्तोप्यन्तशब्दोमध्यवाची ॥ १२ ॥ **ति०** वरद्वयं निधीशत्वपुष्पकदानरूपं ॥ २० ॥ **ति०** निवासनं निवासमित्यर्थः ॥ २३ ॥

[पा०] १ घ. ज. नियतंधर्मं. २ च. छ. तांतांवृत्तिमकल्पयत्. ३ झ. लोकरक्षणं. ४ क. ख. घ. ङ. ज. झ. ञ. धनेशःपितरं.

राक्षसैः सा परित्यक्ता पुरा विष्णुभयार्दितैः ॥ शून्या रक्षोगणैः सर्वै रसातलतलं गतैः ॥ २९ ॥
शून्या संप्रति लङ्का सा प्रभुस्तस्या न विद्यते ॥ स त्वं तत्र निवासाय गच्छ पुत्र यथासुखम् ॥३०॥
निर्दोषस्तत्र ते वासो न बाधा तत्र कस्यचित् ॥ ३१ ॥
एतच्छ्रुत्वा स धर्मात्मा धर्मिष्ठं वचनं पितुः ॥ निवासयामास तदा लङ्कां पर्वतमूर्धनि ॥
नैर्ऋतानां सहस्रैस्तु हृष्टैः प्रमुदितैः सह ॥ ३२ ॥
अचिरेणैव कालेन संपूर्णा तस्य शासनात् ॥ ३३ ॥
स तु तत्रावसत्प्रीतो धर्मात्मा नैर्ऋतर्षभः ॥ समुद्रपरिघायां तु लङ्कायां विश्रवात्मजः ॥ ३४ ॥
काले काले तु धर्मात्मा पुष्पकेण धनेश्वरः ॥ अभ्यागच्छद्विनीतात्मा पितरं मातरं च हि ॥ ३५ ॥
स देवगन्धर्वगणैरभिष्टुतस्तथाऽप्सरोनृत्यविभूषितालयः ॥
गभस्तिभिः सूर्य इवावभासयन्पितुः समीपं प्रययौ स वित्तपः ॥ ३६ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

अगस्त्यमुखाल्लङ्कायां कुबेरनिवासात्पूर्वमपिराक्षसस्थितिश्रवणविस्मितेनरामेण तंप्रति राक्षसमूलकथनप्रार्थना ॥ १ ॥ अगस्त्येनतंप्रति यक्षराक्षसशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकथनपूर्वकं रक्षःकुलमूलभूतहेतिवंशकथनारंभः ॥ २ ॥ हेतिसुताद्विद्युत्केशात्सुकेशोत्पत्तिः ॥ ३ ॥ पार्वतीपरमेश्वराभ्यां तस्यैवरदानम् ॥ ४ ॥

श्रुत्वाऽगस्त्येरितं वाक्यं रामो विस्मयमागतः ॥ कथमासीत्तु लङ्कायां संभवो रक्षसां पुरा ॥ १ ॥
ततः शिरः कम्पयित्वा त्रेताग्निसमविग्रहम् ॥ तमगस्त्यं मुहुर्दृष्ट्वा स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ २ ॥
भगवन्पूर्वमप्येषा लङ्काऽऽसीत्पिशिताशिनाम् ॥ श्रुत्वेदं भगवद्वाक्यं जातो मे विस्मयः परः ॥ ३ ॥
पुलस्त्यवंशादुद्भूता राक्षसा इति नः श्रुतम् ॥ इदानीमन्यतश्चापि संभवः कीर्तितस्त्वया ॥ ४ ॥

॥ २८–३१ ॥ प्रमुदितैः सह निवासयामासेति योजना ॥ ३२ ॥ संपूर्णाधनधान्यादिसर्वैश्वर्यपूर्णेत्यर्थः ॥ ३३—३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

लङ्कायां धनदाधिष्ठानात्पूर्वमपि रक्षसां संभवः अपःस्थानादिसंभवः इति यदुक्तं तच्छ्रुत्वा विस्मयमागत इत्यन्वयः ॥१॥ ततो मुहुः शिरः कम्पयित्वाविस्मयमागतः सन् अगस्त्यं दृष्ट्वाऽभ्यभाषत ॥२॥ पूर्वरावणकुबेरयोः पूर्वमपि लङ्कापिशिताशिनामासीदावास आसीदितीदानीमुक्तं श्रुत्वा मम विस्मयो जनितः॥३॥ कुतो विस्मय इत्याशङ्क्य विरुद्धश्रवणादित्याह—पुलस्त्येति । नः अस्माभिः । पूजायां बहुवचनं । श्रुतं कर्णा-

ति० निवासयामास निवासमकरोदित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ति० शासनात् पालनात् ॥ ३३ ॥ ति० अवभासयन् शोभमानः । अप्सरोनृत्तैःविभूषितमालयंपुष्पकंयस्यसः ॥ ३६ ॥ इतितृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥
ति० लङ्कायां पूर्वमपिरक्षःस्थितिंश्रुत्वाविस्मितेनरामेणतेषामुत्पत्त्यादिप्रश्नेअगस्त्येनतत्प्रतिपादनंश्रुत्वेतिविस्मयमागतइत्युक्तं । तत्रकिंविषयकश्रवणाद्विस्मयप्राप्तिस्तत्राह—कथमिति ॥ १ ॥ स० शिरःकंपनंविस्मयसूचकं ॥ २ ॥ ति० अन्यतश्चापिसंभवः

[पा०] १ घ. ज. निवासायरोचयस्वमहाबल. क. ख. निवासायरोचयस्वमहायशः. २ क. ख. घ. ज. एवमुक्तस्तुधर्मात्मापित्राधर्म्यमिदंवचः. ३ क. घ. निवेशयामास. ४ क. ख. घ. ज. अभ्यागच्छत्सुसंहृष्टःपितरं. ५ क. ख. घ. ज. रभिष्टुतस्तथैवसिद्धैःसहचारणैरपि. ६ क. ख. घ. ज. इवौजसावृतः. ७ क. ख. ज. प्रययौश्रियावृतः. ८ क. ख. ज. लङ्कायांरक्षसामितिसंभवः.

रावणात्कुम्भकर्णाच्च प्रहस्ताद्विकटादपि ॥ रावणस्य च पुत्रेभ्यः किं नु ते बलवत्तराः ॥ ५ ॥
क एषां पूर्वको ब्रह्मन्किंनामा च बलोत्कटः ॥ अपराधं च कं प्राप्य विष्णुना द्राविताः कथम् ॥६॥
एतद्विस्तरतः सर्वं कथयस्व ममानघ ॥ कौतूहलमिदं मह्यं नुद भानुर्यथा तमः ॥ ७ ॥
राघवस्य वचः श्रुत्वा संस्कारालंकृतं शुभम् ॥ ईषद्विस्मयमानस्तमगस्त्यः प्राह राघवम् ॥ ८ ॥
प्रजापतिः पुरा सृष्ट्वा ह्यपः सलिलसंभवः ॥ तासां गोपायने सत्त्वानसृजत्पद्मसंभवः ॥ ९ ॥
ते सत्त्वाः सत्त्वकर्तारं विनीतवदुपस्थिताः ॥ किं कुर्म इति भाषन्तः क्षुत्पिपासाभयार्दिताः ॥१०॥
प्रजापतिस्तु तान्याह सत्त्वानि प्रहसन्निव ॥ आभाष्य वाचा यत्नेन रक्षध्वमिति मानदः[1] ॥ ११ ॥
[इत्युक्तास्ते[2] क्षुधाविष्टा अंभांस्यादातुमुद्यताः ॥ अंभांस्येतानि रक्षाम उक्तवन्तस्तथाऽपरे ॥ १२ ॥
ज्ञात्वा प्रजापतिस्तेषामाह धात्वर्थसंयुतम् ॥ यक्षेति जक्षणे धातुस्तथा रक्षस्तु पालने ॥
यक्षणाद्यक्ष इत्युक्तस्तथा रक्षस्तु पालनात् ॥ १३ ॥]
रक्षामेति च तत्रान्ये जक्षाम इति चापरे ॥ भुक्षिताभुक्षितैरुक्तस्ततस्तानाह भूतकृत् ॥ १४ ॥

कर्णिकयेति शेषः ॥४—७॥ संस्कारेति पदवाक्यार्थजसंस्कारेति यावत् । ईषद्विस्मयमान इति । सर्वज्ञोप्यजानन्निव पृच्छतीति विस्मितं ॥ ८ ॥ सलिलसंभवः पद्मसंभवः । सलिले पद्मसंभव इत्यर्थः । प्रजापतिः ब्रह्मा । अहरन्ते अपः सृष्ट्वा भूमेरधः स्थिताः समुद्ररूपिणीः सृष्ट्वा रात्र्यवसाने तत्रैव सलिले विष्णुनाभिकमले वर्तमानः प्रजापतिः तासामपां गोपायने रक्षणनिमित्तं । सत्त्वान् जन्तूनसृजत् । पुंस्त्वमार्षं ॥ ९ ॥ तइति तानि सत्त्वानि किं कुर्मः किं करवामेति भाषन्तः क्षुत्पिपासाभयार्दिताः सन्तः सत्त्वकर्तारं स्वस्रष्टारं विनीतवदुपस्थिताः ॥ १० ॥ प्रहसन्निव भयार्दितस्वप्रजाविषयदयावशात्प्रहसन्नित्यर्थः । मानदः बहुमानदः । भयनिवृत्तिमनुगृह्णन्नित्यर्थः । हे सत्त्वानीति वाचा आभाष्य संबोध्य । रक्षध्वं यत्नेन रक्षध्वमिमा अप इति ॥११—१३॥ तानि सत्त्वान्याह—रक्षामेति । तत्र तेषु सत्त्वेषु मध्ये । अन्यैः कैश्चित्सत्त्वैः । रक्षामेत्युक्तः । तथापरैर्जक्षामेत्युक्तः प्रजापतिः । उभयमपि लोडुत्तमबहुवचनं । "जक्ष, भक्ष–हसनयोः" । कैश्चिन्न वयं रक्षाम किन्तु जक्षामेत्युक्तः । कैः रक्षामेत्युक्तं कैर्वा जक्षामेत्युक्तं तत्राह—भुक्षिताभुक्षितैरिति अभ्यासलोपश्छान्दसः । अबुभुक्षितैः रक्षामेत्युक्तं बुभुक्षितैस्तु जक्षामेत्युक्तमिति

कीर्तितः । लङ्का राक्षसानांनिवासार्थनिर्मितेति विश्रवोवाक्यानुवादेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥ **ति०** बलवत्तराःकिंनु । यतोविष्णुनातद्विद्रावणेयतितमितिभावः ॥ ५ ॥ **ति०** सलिलसंभवःप्रजापतिरभूदित्यन्वयः । "अपएवससर्जादौतासुवीर्यमवासृजत् । तदण्डमभवद्धैमंसहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिञ्जज्ञेस्वयंब्रह्मासर्वलोकपितामहः ।" इतिमनूक्तेः ॥ **शि०** अपो जलानिसृष्ट्वा आकाशादिक्रमेणोत्पाद्य । सलिलसंभवः सलिलात् सलिलपद्मात् प्रादुर्भूतोबभूवेतिशेषः । रजोगुणग्रहणेनब्रह्माऽभवदितिशेषः । पद्मसंभवो ब्रह्मातुतासांपद्मद्वारास्वोत्पादनहेतूनामपां गोपायनेरक्षणार्थंसत्त्वान् प्राणिविशेषानसृजत् ॥ ९ ॥ **ति०** विनीतवत् पितरिविनीताःसन्तः ॥ १० ॥ **स०** प्रहसन्निव । क्षुत्पिपासाऽसहनंदुश्शकमहोइतिप्रहासः । मानवाइतिसृष्टसत्त्वसंबोधनेनतेषामनुमतंमानुषत्वंस्वस्येतिसूचयति । मानदइतिपाठेतु ब्रह्मविशेषणं । वाचामानवाइत्याभाष्ययत्नेनापोरक्षध्वमित्याह ॥ **शि०** प्रजापतिर्ब्रह्मा हेमानवाः मन्त्रशक्त्यासंभूताःइत्याभाष्य संबोध्य ॥ ११ ॥ **स०** "इत्युक्तास्तेक्षुधाविष्टाअंभांस्यादातुमुद्यताः" इत्यारभ्य सार्धश्लोकद्वयंक्वचित्पुस्तकसंपुट्यांवर्तते नवर्ततेचबहुषुपुस्तकेषु । तेनप्रक्षिप्तमितिभाति । तथापिव्याख्यायते । एतानि त्वत्सृष्टान्यंभांसिरक्षामइत्युक्तवन्तः । धात्वर्थसंयुतं । रक्षधात्वर्थसंयुतं । तथेतरत्र यक्षधात्वर्थसंयुतमित्यर्थः । स्वयमेवधात्वर्थसंयुतमित्युक्तंविवृणोति । यक्षेतीति । जक्षणे भक्षणे । तथारक्षोरक्षधातुःपालनेइक्श्तिपोरन्यतरस्याप्यभावाच्छान्दसोनिर्देशः । रक्षःउक्तमितिविपरिणतमन्वेति । यजयोरभेदस्यतान्त्रिकत्वाद्यक्षेतिजक्षणइत्युक्तिः । यथोक्तंतृतीयस्कन्धएकोनविंशाध्याये । 'क्षुत्तृड्भ्यामुपसृष्टास्तेतंजग्धुमभिदुद्रुवुः । मारक्षतैनंजक्षध्वमित्युच्चैःक्षुत्तृडर्दिताः । देवस्तानाहसंविग्नोमामाजक्षतरक्षत । अहोमेयक्षरक्षांसिप्रजायूयंभविष्यथ' इति ॥ १२—१३ ॥ **स०** तदुक्तास्तदुक्तेःप्रतिपन्नार्थद्वयाअमुमूचुरित्याह—रक्षामइति । भुक्षिताभुक्षितैः भुक्षिताभुक्षितैरितिपाठद्वयेअभ्यासलोपानुस्वारकेवलाभ्यासलोपाआर्षाः । रक्षणं तथैवसतीनामपामितरानपायोपायं ।

[पा०] १ झ. मानवाः. २ इत्युक्तास्तेक्षुधाविष्टाइत्यादयः रक्षस्तुपालनादित्यन्ताःश्लोकाः च. छ. पाठयोरधिकादृश्यन्ते.

रक्षामेति च यैरुक्तं राक्षसास्ते भवन्तु वः ॥ जक्षाम इति यैरुक्तं यक्षा एव भवन्तु वः ॥ १५ ॥
तत्र हेतिः प्रहेतिश्च भ्रातरौ राक्षसाधिपौ ॥ मधुकैटभसंकाशौ बभूवतुररिन्दमौ ॥ १६ ॥
प्रहेतिर्धार्मिकस्तत्र तपोवनगतस्तदा ॥ हेतिर्दारक्रियार्थे तु परं यत्नमथाकरोत् ॥ १७ ॥
स कालभगिनीं कन्यां भयां नाम भयावहाम् ॥ उदावहदमेयात्मा स्वयमेव महामतिः ॥ १८ ॥
स तस्यां जनयामास हेती राक्षसपुङ्गवः ॥ पुत्रं पुत्रवतां श्रेष्ठो विद्युत्केश इति श्रुतम् ॥ १९ ॥
विद्युत्केशो हेतिपुत्रः स दीप्तार्कसमप्रभः ॥ व्यवर्धत महातेजास्तोयमध्य इवाम्बुदः[1] ॥ २० ॥
स यदा यौवनं भद्रमनुप्राप्तो निशाचरः ॥ ततो दारक्रियां तस्य कर्तुं व्यवसितः पिता ॥ २१ ॥
सन्ध्यायास्तनयां[2] सोथ सन्ध्यातुल्यां प्रभावतः ॥ वरयामास पुत्रार्थं हेती राक्षसपुङ्गवः ॥ २२ ॥
अवश्यमेव दातव्या परस्मै सेति सन्ध्यया ॥ चिन्तयित्वा सुता दत्ता विद्युत्केशाय राघव ॥ २३ ॥
संध्यायास्तनयां लब्ध्वा विद्युत्केशो निशाचरः ॥ रमते स तया सार्धं पौलोम्या मघवानिव ॥ २४ ॥
केनचित्त्वथ कालेन राम सालकटङ्कटा ॥ विद्युत्केशाद्गर्भमाप घनराजिरिवार्णवात् ॥ २५ ॥
ततः सा राक्षसी गर्भं घनगर्भसमप्रभम् ॥ प्रसूता मन्दरं गत्वा गङ्गा गर्भमिवाग्निजम् ॥ २६ ॥
तमुत्सृज्य तु सा गर्भं विद्युत्केशरतार्थिनी ॥ रेमे तु सार्धं पतिना विस्मृत्य सुतमात्मजम् ॥ २७ ॥
उत्सृष्टस्तु तदा गर्भो घनशब्दसमस्वनः ॥ तयोत्सृष्टः स तु शिशुः शरदर्कसमद्युतिः ॥
निधायास्ये स्वयं मुष्टिं रुरोद शनकैस्तदा ॥ २८ ॥
ततो वृषभमास्थाय पार्वत्या सहितः शिवः ॥ वायुमार्गेण गच्छन्वै शुश्राव रुदितस्वनम् ॥ २९ ॥
अपश्यदुमया सार्धं रुदन्तं राक्षसात्मजम् ॥ कारुण्यभावात्पार्वत्या भवस्त्रिपुरसूदनः ॥ ३० ॥
तं राक्षसात्मजं चक्रे मातुरेव वयःसमम् ॥ अमरं चैव तं कृत्वा महादेवोक्षरोव्ययः ॥ ३१ ॥
पुरमाकाशगं प्रादात्पार्वत्याः प्रियकाम्यया ॥ उमयाऽपि वरो दत्तो राक्षसानां नृपात्मज ॥ ३२ ॥

क्रमः ॥१४॥ वः युष्माकं मध्ये । यैः रक्षामेत्युक्तं ते राक्षसा भवन्तु। यैर्जक्षामेत्युक्तं ते यक्षा भवन्तु। वर्णव्यत्यय आर्षः॥१५—१६॥ तत्र राक्षसेषु। तपोवनगत इति। विरक्तो भूत्वेति शेषः ॥१७॥ कालो यमः। स्वयमेवेति। प्रार्थनां गत्वेत्यर्थः। अस्यैव विवरणं दारक्रियार्थ इत्यादि ॥१८—१९॥ तोयं मध्ये यस्य स तोयमध्यः ॥२०॥ पिता हेतिः ॥२१—२५॥ प्रसूता प्रसूतवती । अग्निजं गर्भमिति । अग्निना विसृष्टं माहेश्वरं गर्भमित्यर्थः । घनगर्भोऽशनिः ॥ २६—२९ ॥ कारुण्येन सहितः भावश्चित्तं कारुण्यभावः । तस्मात् ॥ ३० ॥ अक्षरोव्यय इति षड्भावराहित्योपलक्षणं । पार्वत्या प्रेरित इति शेषः । इदमेव दर्शयति—वक्ष्य-

जक्षणवैवक्षिकंपूजनादिरूपंकुर्मइत्युत्तरितवन्तइतिभावः । अनुप्रासेनरक्षामोयक्षामइतिद्वयेऽवदन्निति ध्वनिः । **ति०** तत्रतेषुभगवन्नियुक्तभूतेषुमध्येभगवत्प्रयुक्तरक्षध्वमितिपदस्याविनाशेनावस्थापनमर्थंइतिकेचनप्रपन्नाः । उत्तरोत्तराभिवर्धनरूपपूजनमर्थंइति परेप्रपन्नाः । तत्राद्यारक्षामेतिप्रतिवचनंदत्तवन्तः । परेयक्षामेति । ‘यक्ष पूजायां’ । उभयमपिलोडुत्तमबहुवचनं । बुभुक्षिताबुभुक्षितैरित्यस्यस्थानेभुक्षिताभुक्षितैरित्यार्षं । अबुभुक्षिताः पिपासिताः ॥ १४ ॥ **ति०** प्रभावतःसन्ध्यातुल्यामितिसंबन्धः । सन्ध्यादुहिता सालकटंकटाख्या ॥ २२ ॥ **स०** राक्षसी । यद्यपिसन्ध्यायादेवतात्वं । तथापिरक्षणप्राधान्येनब्रह्मसृष्टत्वेनराक्षसीत्वात्तत्पुत्र्याअपिराक्षसीत्वंबोध्यं । अग्निजं अग्निविसृष्टंषण्मुखरूपंगर्भंगङ्गेवप्रसूता। प्रकृष्टंसूतंसवनंयस्याःसा । प्रसूतवतीत्यर्थः॥ **ति०** घनगर्भसमप्रभं जलगर्भमेघसमकान्ति ॥ २६ ॥ **ति०** विद्युत्केशरतार्थिनी विद्युत्केशेनसहरतंक्रीडामर्थयतितादृशी । बभूवेतिशेषः ॥ २७ ॥ **स०** मातुर्वयसासमं । माताप्रसवकालेकियद्वर्षोपेता कीदृशाकारवतीतादृशाकारकमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ **स०** बालेषु तत्रापिरक्षकरहितेषुप्रायेणस्त्रीणामनुक्रोशात्पार्वत्याःप्रियकाम्ययेत्युक्तं ॥ ३२ ॥

[पा०] १ झ. ञ. ट. इवांबुजं. २ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. सन्ध्यादुहितरंसोथ.

सद्योपलब्धिर्गर्भस्य प्रसूतिः सद्य एव च ॥ सद्य एव वयःप्राप्तिर्मातुरेव वयःसमम् ॥ ३३ ॥
ततः सुकेशो वरदानगर्वितः श्रियं प्रभोः प्राप्य हरस्य पार्श्वतः ॥
चचार सर्वत्र महान्महामतिः खगं पुरं प्राप्य पुरंदरो यथा ॥ ३४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

सुकेशान्माल्यवान्सुमालीमालीचेति त्रयाणांरक्षसामुत्पत्तिः ॥ १ ॥ स्वतपस्तुष्टपरमेष्ठिवरदृप्तैस्तैः सुरासुरादिप्रबोधनपूर्वकं लङ्कायांविश्वकर्मवचनान्निवासः ॥ २ ॥ तैर्निजकलत्रेषु बहुरूक्षरक्षोपत्यसमुत्पादनम् ॥ ३ ॥

सुकेशं धार्मिकं दृष्ट्वा वरलब्धं च राक्षसम् ॥ ग्रामणीर्नाम गन्धर्वो विश्वावसुसमप्रभः ॥ १ ॥
तस्य देववती नाम द्वितीया श्रीरिवात्मजा ॥ त्रिषु लोकेषु विख्याता रूपयौवनशालिनी ॥
तां सुकेशाय धर्मेण ददौ रक्षःश्रियं यथा ॥ २ ॥
वरदानकृतैश्वर्यं सा तं प्राप्य पतिं प्रियम् ॥ आसीद्देववती तुष्टा धनं प्राप्येव निर्धनः ॥ ३ ॥
स तया सह संयुक्तो रराज रजनीचरः ॥ अञ्जनादभिनिष्क्रान्तः करेण्वेव महागजः ॥ ४ ॥
देववत्यां सुकेशस्तु जनयामास राघव ॥ ५ ॥
त्रीन्पुत्राञ्जनयामास त्रेताग्निसमविग्रहान् ॥ माल्यवन्तं सुमालिं च मालिं च बलिनां वरम् ॥
त्रींस्त्रिनेत्रसमान्पुत्रान्राक्षसान्राक्षसाधिपः ॥ ६ ॥
त्रयो लोका इवाव्यग्राः स्थितास्त्रय इवाग्नयः ॥ त्रयो मन्त्रा इवात्युग्रास्त्रयो घोरा इवामयाः ॥ ७ ॥
त्रयः सुकेशस्य सुतास्त्रेताग्निसमतेजसः ॥ विवृद्धिमगमंस्तत्र व्याधयोपेक्षिता इव ॥ ८ ॥
वरप्राप्तिं पितुस्ते तु ज्ञात्वेश्वरतपोबलात् ॥ तपस्तप्तुं गता मेरुं भ्रातरः कृतनिश्चयाः ॥ ९ ॥

माणप्रियकाम्ययेति ॥ ३१—३२ ॥ सद्योपलब्धिरित्यार्षः संधिः । मातुरेव वयःसमं वयःप्राप्तिरिति योजना ॥ ३३ ॥ सुकेश इत्यनुवादादेव तन्नामकरणं सिद्धं । खगं आकाशगं ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

सुकेशमित्यादि सार्धद्वयं । वरलब्धं लब्धवरं । गन्धर्व आसीत् स तं सुकेशं दृष्ट्वा तस्मै सुकेशाय ददावित्यन्वयः । रक्षःश्रियं राक्षसश्रियं ॥ १—३ ॥ अञ्जनादञ्जनाख्यगजात् अभिनिष्क्रान्तः उत्पन्नः महागजः करेण्वेव रराज ॥ ४—६ ॥ त्रयो लोका इत्यादि श्लोकद्वयं । त्रयो मन्त्राः उत्साहप्रभुमन्त्रशक्तयः । त्रयो वेदा वा । त्रय आमयाः वातपित्तश्लेष्मरूपाः । त्रेताग्निसमवर्चस इति तेजोतिशय उक्तः । पूर्वसाहत्यप्रधानात् (?) । व्याधयोपेक्षिता इति संधिरार्षः ॥

स० सद्योपलब्धिरिति । अत्रसंधिरार्षः । अथवा 'एधोदकमुपस्कुरुते' इत्यत्रैधश्शब्दसमानार्थकैधशब्दोप्यस्तीतिसमाधिवदत्रापिसद्यशब्दसमानार्थकःसद्यश्शब्दोप्यस्ति । तेनसन्ध्युपपत्तिः । अनेनरक्षार्थराक्षसीभिर्गर्भस्त्यज्यते । तस्यवनपोषणमित्येतज्ज्ञात्वातासांसद्यएवगर्भप्राप्तिःप्रसवश्चसद्यएव तस्यचविशिष्टयौवनमित्येवंदययादेव्यावरादत्ताइत्युक्तंभवति । मातुर्वयसः समंयद्वयःतत्प्राप्तितत्तुल्यरूपप्राप्तिप्रतिवरोदत्तइत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ इतिचतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥

शि० ग्रामणीर्नामगन्धर्वः प्रससादेतिशेषः ॥ १ ॥ शि० प्रसादफलमाह—**तस्येति** । तस्य ग्रामण्यः । देववतीनामया आत्मजा तांसुकेशायददौ ॥२॥ स० वरदानकृतैश्वर्यं वरदानरूपंकृतं कर्म । तेनैश्वर्यंयस्यसतथातं ॥ ३ ॥ ति० अत्रोपमाचतुष्टयेस्थिरत्वतेजस्खिलापरिमितसामर्थ्यहिंसकत्वानिसाधारणधर्माः ॥ ७ ॥ स० व्याधयोपेक्षिताइत्यत्रगुणआर्षः । व्याधयः अपेक्षिताइतिवाच्छेदः । तत्रेक्षितमितिभावेक्तः । अपगतमीक्षितमीक्षणं । तत्परिहारप्रयत्नइतियावत् । येभ्यस्तेऽपेक्षिताः । उपेक्षिताइ-

[पा०] १ घ. दुर्गतः. २ घ. मालिंचैवबलान्वितं. ३ क. घ. समवर्चसः. ४ क. घ.—ज्ञ. ज्ञात्वैश्वर्यंतपोबलात्.

प्रगृह्य नियमान्घोरान्राक्षसा नृपसत्तम ॥ विचेरुस्ते तपो घोरं सर्वभूतभयावहम् ॥ १० ॥
सत्यार्जवशमोपेतैस्तपोभिरतिदुष्करैः ॥ सन्तापयन्तस्त्रीँल्लोकान्सदेवासुरमानुषान् ॥ ११ ॥
ततो विभुश्चतुर्वक्त्रो विमानवरमास्थितः ॥ सुकेशपुत्रानामन्त्र्य वरदोस्मीत्यभाषत ॥ १२ ॥
ब्रह्माणं वरदं ज्ञात्वा सेन्द्रैर्देवगणैर्वृतम् ॥ ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वेपमाना इव द्रुमाः ॥ १३ ॥
तपसाऽऽराधितो देव यदि नो दिशसे वरम् ॥ अजेयाः शत्रुहन्तारस्तथैव चिरजीविनः ॥
प्रभविष्णवो भवामेति परस्परमनुव्रताः ॥ १४ ॥
एवं भविष्यतीत्युक्त्वा सुकेशतनयान्विभुः ॥ स ययौ ब्रह्मलोकाय ब्रह्मा ब्राह्मणवत्सलः ॥ १५ ॥
वरं लब्ध्वा तु ते सर्वे राम रात्रिंचरास्तदा ॥ सुरासुरान्प्रबाधन्ते वरदानसुनिर्भयाः ॥ १६ ॥
तैर्वध्यमानास्त्रिदशाः सर्षिसङ्घाः सचारणाः ॥ त्रातारं नाधिगच्छन्ति निरयस्था यथा नराः ॥१७॥
अथ ते विश्वकर्माणं शिल्पिनां वरमव्ययम् ॥ ऊचुः समेत्य संहृष्टा राक्षसा रघुसत्तम ॥ १८ ॥
ओजस्तेजोबलवतां महतामात्मतेजसा ॥ गृहकर्ता भवानेव देवानां हृदयेप्सितम् ॥ १९ ॥
अस्माकमपि तावत्त्वं गृहं कुरु महामते ॥ हिमवन्तमपाश्रित्य मेरुं मन्दरमेव वा ॥
महेश्वरगृहप्रख्यं गृहं नः क्रियतां महत् ॥ २० ॥
विश्वकर्मा ततस्तेषां राक्षसानां महाभुजः ॥ निवासं कथयामास शक्रस्येवामरावतीम् ॥ २१ ॥
दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः ॥ सुवेल इति चाप्यन्यो द्वितीयस्तत्र सत्तमाः ॥ २२ ॥
शिखरे तस्य शैलस्य मध्यमेऽम्बुदसन्निभे ॥ शकुनैरपि दुष्प्रापे टङ्कच्छिन्नचतुर्दिशि ॥ २३ ॥
त्रिंशद्योजनविस्तीर्णा शतयोजनमायता ॥ स्वर्णप्राकारसंवीता हेमतोरणसंवृता ॥
मया लङ्केति नगरी शक्राज्ञप्तेन निर्मिता ॥ २४ ॥
तस्यां वसत दुर्धर्षा यूयं राक्षसपुङ्गवाः ॥ २५ ॥
अमरावतीं समासाद्य सेन्द्रा इव दिवौकसः ॥ लङ्कादुर्गं समासाद्य राक्षसैर्बहुभिर्वृताः ॥
भविष्यथ दुराधर्षाः शत्रूणां शत्रुसूदनाः ॥ २६ ॥
विश्वकर्मवचः श्रुत्वा ततस्ते राक्षसोत्तमाः ॥ सहस्रानुचरा भूत्वा गत्वा तामवसन्पुरीम् ॥ २७ ॥
दृढप्राकारपरिखां हैमैर्गृहशतैर्वृताम् ॥ लङ्कामवाप्य ते हृष्टा न्यवसन्रजनीचराः ॥ २८ ॥
एतस्मिन्नेव काले तु यथाकामं च राघव ॥ नर्मदा नाम गन्धर्वी बभूव रघुनन्दन ॥ २९ ॥

---

१३ ॥ प्रभविष्णवः यणार्षः । अनुव्रताः । अनुरक्ताश्च भवामेत्यनुकर्षः ॥१४॥ ब्रह्मलोकाय ब्रह्मलोकं गन्तुं । "तुमर्थ–"इत्यादिना चतुर्थी ॥१५—२१॥ दक्षिणस्येत्यादि सार्धत्रयं ॥ अम्बुदसन्निभे मेघसमानरूपे मध्यमे शिखरे । शकुनैरपि दुष्प्राप इत्यत्र हेतुः टङ्कच्छिन्नचतुर्दिशीति ॥ २२—२५ ॥ अमरावतीं समासाद्येति पदवशादक्षराधिक्यं ॥ २६ ॥ सहस्रमनेके अनुचरा येषां ते सहस्रानुचराः ॥२७—

तितात्पर्यम् ॥ ८ ॥ **स०** हेप्रभविष्णो जगदुत्पादक धातः । इतिवरचतुष्टयंदिशेतियाचिरइतिशेषः । नागोजिभट्टस्तुप्रभविष्णवइतिपठित्वा 'यणार्षः । प्रभवइतियावत्' इतिव्याचख्यौ ॥ पाठोपिनमूलकोशेषु । तथाचतुर्विशेषणीलभ्यार्थस्यतेनकथनादार्थिकीपुनरुक्तिश्चार्षयणादेशश्चतत्रेत्युपेक्ष्यंतत् ॥ १४ ॥ **स०** ब्रह्मलोकाय स्वलोकं । तपआदिप्राप्यलोकमितिवा ॥ त्वरयोपगम्यवरदानहेतुर्ब्राह्मणवत्सलइति । एतद्वात्सल्यमपिमुखोद्भूतत्वाज्ज्येष्ठत्वाच्चेतिमन्तव्यं ॥ १५ ॥ **ति०** ओजस्तेजोबलवतां अतएवमहतांदेवानांभवानेवात्मतेजसाआत्मसामर्थ्येनगृहकर्ता । सत्वमस्माकमपिहृदयेप्सितंगृहंकुर्वितिसंबन्धः ॥ १९—२० ॥ इतिपञ्चमःसर्गः ॥ ५ ॥

[पा०] १ च. ज्ञात्वादृष्ट्वासंमन्त्र्यराक्षसाः. २ च. झ. तैर्बाध्यमानाः. ३ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. द्वितीयोराक्षसेश्वराः ४ क. ख. घ. ज. विहरन्तिनिशाचराः. ५ क. घ. ज. गन्धर्वीनानाधर्मसमेधिता.

जगत्सृष्ट्यन्तकर्तारमजमव्यक्तरूपिणम् ॥ आधारं सर्वलोकानामाराध्यं परमं गुरुम् ॥ २ ॥
ते समेत्य तु कामारिं त्रिपुरारिं त्रिलोचनम् ॥ ऊचुः प्राञ्जलयो देवा भयगद्गदभाषिणः ॥ ३ ॥
सुकेशपुत्रैर्भगवन्पितामहवरोद्धतैः ॥ प्रजाध्यक्ष प्रजाः सर्वा बाध्यन्ते रिपुबाधनैः[1] ॥ ४ ॥
शरण्यान्यशरण्यानि ह्याश्रमाणि कृतानि नः ॥ स्वर्गाच्च देवान्प्रच्याव्य स्वर्गे क्रीडन्ति देववत् ॥५॥
अहं विष्णुरहं रुद्रो ब्रह्माऽहं देवराडहम् ॥ अहं यमश्च वरुणश्चन्द्रोऽहं रविरप्यहम् ॥ ६ ॥
इति माली सुमाली च माल्यवांश्चैव राक्षसाः ॥ [इति[2] ते राक्षसा देवान्वरदानेन दर्पिताः]॥
बाधन्ते समरोद्धर्षा ये च तेषां पुरस्सराः ॥ ७ ॥
तन्नो देव भयार्तानामभयं दातुमर्हसि ॥ अशिवं वपुरास्थाय जहि वै देवकण्टकान् ॥ ८ ॥
इत्युक्तस्तु सुरैः सर्वैः कपर्दी नीललोहितः ॥ सुकेशं प्रति सापेक्षः प्राह देवगणान्प्रभुः ॥ ९ ॥
अहं तान्न हनिष्यामि मयाऽवध्या हि तेऽसुराः ॥ किंतु मन्त्रं प्रदास्यामि यो वै तान्निहनिष्यति ॥१०॥
एतमेव समुद्योगं पुरस्कृत्य महर्षयः ॥ गच्छध्वं शरणं विष्णुं हनिष्यति स तान्प्रभुः ॥ ११ ॥
ततस्तु जयशब्देन प्रतिनन्द्य महेश्वरम् ॥ विष्णोः समीपमाजग्मुर्निशाचरभयार्दिताः ॥ १२ ॥
शङ्खचक्रधरं[3] देवं प्रणम्य बहुमान्य च ॥ ऊचुः संभ्रान्तवद्वाक्यं सुकेशतनयान्प्रति ॥ १३ ॥
सुकेशतनयैर्देव त्रिभिस्त्रेताग्निसन्निभैः ॥ आक्रम्य वरदानेन स्थानान्यपहृतानि नः ॥ १४ ॥
लङ्का नाम पुरी दुर्गा त्रिकूटशिखरे स्थिता ॥ तत्र स्थिताः प्रबाधन्ते सर्वान्नः क्षणदाचराः ॥ १५ ॥
स त्वमस्मद्धितार्थाय जहि तान्मधुसूदन ॥ शरणं त्वां वयं प्राप्ता गतिर्भव सुरेश्वर ॥ १६ ॥
चक्रकृत्तास्यकमलान्निवेदय यमाय वै ॥ भयेष्वभयदोस्माकं नान्योस्ति भवता विना ॥ १७ ॥
राक्षसान्समरे दुष्टान्सानुबन्धान्मदोद्धतान् ॥ नुद त्वं नो भयं देव नीहारमिव भास्करः ॥ १८ ॥
इत्येवं दैवतैरुक्तो देवदेवो जनार्दनः ॥ अभयं भयदोऽरीणां दत्त्वा देवानुवाच ह ॥ १९ ॥
सुकेशं राक्षसं जाने ईशानवरदर्पितम् ॥ तांश्चास्य तनयाञ्जाने येषां ज्येष्ठः स माल्यवान् ॥ २० ॥
तानहं समतिक्रान्तमर्यादान्राक्षसाधमान् ॥ निहनिष्यामि संक्रुद्धः सुरा भवत विज्वराः ॥ २१ ॥
इत्युक्तास्ते सुराः सर्वे विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ यथावासं ययुर्हृष्टाः प्रशंसन्तो जनार्दनम् ॥ २२ ॥
विबुधानां समुद्योगं माल्यवांस्तु निशाचरः ॥ श्रुत्वा तौ भ्रातरौ वीराविदं वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥

शरण्यानि शरणार्हाणि देवपित्रतिथिपशुपक्ष्यादिरक्षणार्हाणि ॥ ५—६ ॥ समरे उद्धर्षो येषां ते समरोद्धर्षाः ॥ ७ ॥ अशिवं असौम्यं क्रूरमित्यर्थः ॥ ८ ॥ सुकेशं प्रति सापेक्ष इति । सुकेशस्य स्वाश्रितत्वात्तत्पुत्रवधानौचित्य इत्याशङ्क्येत्यर्थः ॥ ९ ॥* प्रथमं रुद्रसमीपगमनं कृतोयमनर्थ इति द्योतयितुमाह—अहमिति ॥ मन्त्रमुपायं ॥ १० ॥ एतमेव समुद्योगमिति । नतु कालान्तरीयमित्यर्थः । प्रभुर्मापि प्रभुः ॥ ११—१२ ॥ संभ्रान्तवत् संभ्रान्ताः सन्तः ॥१३—१७॥ सानुबन्धाः सानुचराः ॥१८—

स० तस्यापिप्रजापतित्वात्सृष्टिकर्तृत्वं । कालाग्निरुद्रतयासंहारकर्तृत्वंच । अजः आत्भगवतः जायतइति । 'यस्यप्रसादजो ब्रह्मारुद्रश्चक्रोधसंभवः' इत्यादेः । अव्यक्तरूपिणं स्वानुग्रहमन्तरेणकस्याप्यप्रत्यक्षं । सर्वलोकानां इन्द्रादीनां । आधारं । आराध्यंपूज्यं । परमंगुरुंच हितोपदेष्टारं च ॥ २ ॥ ति० समरे संग्रामे उद्धर्षः उत्साहोयेषांते ॥ ७ ॥ ति० मयाऽवध्याः उक्तहेतोर्वधानर्हाः । मन्त्रं उपायं ॥ १० ॥ स० महर्षयः हेज्ञानिनः । उपक्रमेदेवप्राधान्यकथनात् ॥ ११ ॥

[पा०] १ घ. रिपुमर्दन. २ इदमर्धं क. ख. घ. च. छ. ज. पाठेषुदृश्यते. ३ क. शङ्खचक्रधरंदेवंपीतवाससमच्युतं। प्रणम्यजगतांनाथंवाक्यमूचुर्दिवौकसः.

अमरा ऋषयश्चैव संगम्य किल शंकरम् ॥ अस्मद्वधं परीप्सन्त इदं वचनमब्रुवन् ॥ २४ ॥
सुकेशतनया देव वरदानबलोद्धताः ॥ बाधन्तेऽस्मान्समुद्दृप्ता घोररूपाः पदे पदे ॥ २५ ॥
राक्षसैरभिभूताः स्म न शक्ताः स्म प्रजापते ॥ स्वेषु सद्मसु संस्थातुं भयात्तेषां दुरात्मनाम् ॥ २६ ॥
तदस्माकं हितार्थाय जहि तांश्च त्रिलोचन ॥ राक्षसान्हुंकृतेनैव दह प्रदहतां वर ॥ २७ ॥
इत्येवं त्रिदशैरुक्तो निशम्यान्धकसूदनः ॥ शिरः करं च धुन्वान इदं वचनमब्रवीत् ॥ २८ ॥
अवध्या मम ते देवाः सुकेशतनया रणे ॥ मन्त्रं तु वः प्रदास्यामि यस्तान्वै निहनिष्यति ॥ २९ ॥
योऽसौ चक्रगदापाणिः पीतवासा जनार्दनः ॥ हरिर्नारायणः श्रीमाञ्शरणं तं प्रपद्यथ ॥ ३० ॥
हरादवाप्य ते मन्त्रं कामारिमभिवाद्य च ॥ नारायणालयं प्राप्य तस्मै सर्वं न्यवेदयन् ॥ ३१ ॥
ततो नारायणेनोक्ता देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥ सुरारींस्तान्हनिष्यामि सुरा भवत विज्वराः ॥ ३२ ॥
देवानां भयभीतानां हरिणा राक्षसर्षभौ ॥ प्रतिज्ञातो वधोऽस्माकं चिन्त्यतां यदिह क्षमम् ॥ ३३ ॥
हिरण्यकशिपोर्मृत्युरन्येषां च सुरद्विषाम् ॥ नमुचिः कालनेमिश्च संह्रादो वीरसत्तमः ॥ ३४ ॥
राधेयो बहुमायी च लोकपालोऽथ धार्मिकः ॥ यमलार्जुनौ च हार्दिक्यः शुम्भश्चैव निशुम्भकः ॥३५॥
असुरा दानवाश्चैव सत्त्ववन्तो महाबलाः ॥ सर्वे समरमासाद्य न श्रूयन्तेऽपराजिताः ॥ ३६ ॥
सर्वैः क्रतुशतैरिष्टं सर्वे मायाविदस्तथा ॥ सर्वे सर्वास्त्रकुशलाः सर्वे शत्रुभयंकराः ॥ ३७ ॥
नारायणेन निहताः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ एतज्ज्ञात्वा तु सर्वेषां क्षमं कर्तुमिहार्हथ ॥ ३८ ॥
[दुःखं नारायणं जेतुं यो नो हन्तुमिहेच्छति ॥] ततः सुमाली माली च श्रुत्वा माल्यवतो वचः ॥
ऊचतुर्भ्रातरं ज्येष्ठं भगांशाविव वासवम् ॥ ३९ ॥
स्वधीतं दत्तमिष्टं चाप्यैश्वर्यं परिपालितम् ॥ आयुर्निरामयं प्राप्तं सुधर्मः प्रापितः पथि ॥ ४० ॥
देवसागरमक्षोभ्यं शस्त्रैः समवगाह्य च ॥ जिता द्विषो ह्यप्रतिमास्तन्नो मृत्युकृतं भयम् ॥ ४१ ॥
नारायणश्च रुद्रश्च शक्रश्चापि यमस्तथा ॥ अस्माकं प्रमुखे स्थातुं सर्वे बिभ्यति सर्वदा ॥ ४२ ॥
द्वेषस्य नास्त्येव कारणं राक्षसेश्वर ॥ देवानामेव दोषेण विष्णोः प्रचलितं मनः ॥ ४३ ॥

२४ ॥ पदे पदे प्रतिक्षणमित्यर्थः ॥ २५—२७ ॥ शिरः करं च धुन्वान इति सुरोक्तस्यासह्यताद्योतनम् ॥ २८ ॥ अवध्यत्वे हेतुः सुकेशतनया इति ॥२९— ३८ ॥ भगांशाविव । भगः पूर्वफल्गुनीनक्षत्रदेवता । तदंशः अर्यमा उत्तरफल्गुनीनक्षत्रदेवता ॥ ३९— ४२ ॥ विष्णोर्द्वेषस्य कारणं नास्तीति । अस्माभिस्त-

स० शिरआदिधूननंदेवसान्त्वनार्थं । 'विषवृक्षोपिसंवर्ध्यस्वयंछेत्तुमसांप्रतं' इतिन्यायेनस्वावध्यतासूचनार्थंच ॥ २८ ॥ स० अयंनमुचिरिन्द्रशत्रोरन्यः ॥ ३४ ॥ स० राधेयः राधानाम्नीकाचनासुरस्त्री । तत्पुत्रः ॥ ३५ ॥ स० अश्विनाविवेतिनिदर्शनमुभयोर्मिलित्वाभाषणादेवज्ञेयं ॥ ३९ ॥ ति० निरामयं नीरोगं । सुधर्मः शोभनोधर्मः । पथिस्थापितः । प्राक्सम्यगनुष्ठितैरध्ययनादिभिरितिशेषः । यतोद्विषोदेवाः जिताः । तत् तस्मात् । अस्माकंमृत्युकृतंभयंनास्तीत्यर्थः । कर्तव्यावशेषाभावान्मृत्यावपिनक्षतिरितिभावः ॥ ४०—४१ ॥ ति० 'विष्णोर्दोषश्चनास्त्यत्रकारणंराक्षसेश्वरः' इतिपाठेविष्णोरस्मद्वधप्रतिज्ञायां यःकारणं स्यात्तादृशोविष्णोःसहजोदोषोनास्तीत्यर्थः । कथंतर्हीदानीमस्मासुद्वेषोविष्णोरतआह—देवानामिति । दोषेण उपजापेन ॥ ४३ ॥

[पा०] १ घ. ज. अरीन्हनिष्यतिरणेशरणं. २ ख. हरान्नावाप्यतेकामं. ३ क.—घ. प्राप्तास्तच्चसर्वं. ज. प्राप्तास्तेचसर्वं. ४ क. ज. सुरारीन्सूदयिष्यामि. घ. सुरारीन्संहरिष्यामिसर्वान्भवत. ५ ङ.—ट. निर्भयाः. ६ इदमर्धं क. ख. ग. च.—ट. पाठेषुदृश्यते. ७ ङ. च. झ. ञ. ज्येष्ठमश्विनाविव. ८ ग. ज.—ट. सुधर्मःस्थापितःपथि. क. ख. घ. सुधर्मःस्थापितश्चनः. च. छ. धर्मश्चापिकुलोचितः. ९ ख. शस्त्रौघैःप्रविभाव्यच. घ. शस्त्रौघंप्रविगाह्यच. क. ज. शस्त्रोर्मिंप्रविगाह्यच. १० क. ग. घ. ज. जितादेवारणेनित्यंतन्नो. ११ क. संयुगे. १२ क. ख. घ. च. छ. ज. विष्णोर्दोषश्चनास्त्यत्र. ङ. झ. ञ. ट. विष्णोर्देवस्यनास्त्येव.

तस्मादद्य समुद्युक्ताः सर्वसैन्यसमावृताः ॥ देवानेव जिघांसाम एभ्यो दोषः समुत्थितः ॥ ४४ ॥
[इति माली सुमाली च माल्यवानग्रजः प्रभुः ॥] एवं संमन्त्र्य बलिनः सर्वे सैन्यसमावृताः ॥४५॥
उद्योगं घोषयित्वा तु सर्वे नैर्ऋतपुङ्गवाः ॥ युद्धाय निर्ययुः क्रुद्धा जृम्भवृत्रबला इव ॥ ४६ ॥
इति ते राम संमन्त्र्य सर्वोद्योगेन राक्षसाः ॥ युद्धाय निर्ययुः सर्वे महाकाया महाबलाः ॥ ४७ ॥
स्यन्दनैर्वारणैश्चैव हयैश्च गिरिसंनिभैः ॥ खरैर्गोभी रथोष्ट्रैश्च शिंशुमारैर्भुजङ्गमैः ॥ ४८ ॥
मकरैः कच्छपैर्मीनैर्विहङ्गैर्गरुडोपमैः ॥ सिंहैर्व्याघ्रैर्वराहैश्च सृमरैश्चमरैरपि ॥ ४९ ॥
त्यक्त्वा लङ्कां गताः सर्वे राक्षसा बलगर्विताः ॥ प्रयाता देवलोकाय योद्धुं दैवतशत्रवः ॥ ५० ॥
लङ्काविपर्ययं दृष्ट्वा यानि लङ्कालयान्यथ ॥ भूतानि भयदर्शीनि विमनस्कानि सर्वशः ॥ ५१ ॥
रथोत्तमैरूह्यमानाः शतशोथ सहस्रशः ॥ प्रयाता राक्षसास्तूर्णं देवलोकं प्रयत्नतः ॥
रक्षसामेव मार्गेण दैवतान्यपचक्रमुः ॥ ५२ ॥
भूतानि भयदर्शीनि विषमस्थानि सर्वशः ॥ भौमाश्चैवान्तरिक्षाश्च कालाज्ञप्ता भयावहाः ॥
उत्पाता राक्षसेन्द्राणामभावाय समुत्थिताः ॥ ५३ ॥

[illegible] शिवास्तत्र दारुण घोरदर्शनाः ॥ ५५
संपतन्त्यथ भूतानि दृश्यन्ते च यथाक्रमम् ॥ [भूम्यां परिपतन्ति स्म नृत्यमानाः सहस्रशः ॥]
गृध्रचक्रं महच्चात्र ज्वलनोद्गारिभिर्मुखैः ॥ ५६ ॥
राक्षसानामुपरि खे भ्रमतेऽलातचक्रवत् ॥ कपोता रक्तपादाश्च शारिका विद्रुता ययुः ॥
काका वाश्यन्ति तत्रैव बिडाला वै द्विपादयः ॥ ५७ ॥
उत्पातांस्ताननादृत्य राक्षसा बलगर्विताः ॥ यान्त्येव न निवर्तन्ते मृत्युपाशावपाशिताः ॥ ५८ ॥
माल्यवांश्च सुमाली च माली च सुमहाबलाः ॥ आसन्पुरस्सरास्तेषां क्रतूनामिव पावकाः ॥ ५९ ॥
माल्यवन्तं च ते सर्वे माल्यवन्तमिवाचलम् ॥ निशाचरा ह्याश्रयन्ति धातारमिव देवताः ॥ ६० ॥
तद्बलं राक्षसेन्द्राणां महाभ्रघननादितम् ॥ [illegible]

दपकाराकरणादिति [illegible] इति स्वार्थे सन्नार्षः ॥ ४४—४७ ॥ वाहनान्याह—स्यन्दनैरित्यादिना ॥ ४८ ॥ सृमरैः गवयैः ॥४९—५० ॥ लङ्काविपर्ययं लङ्काविनाशं । दृष्ट्वा यानि लङ्का- [illegible]

न्यासन्निति शेषः ॥ ५१ ॥ रक्षसां मार्गेण तद्यात्रया सहैवापचक्रमुः ॥ ५२ ॥ कालाज्ञप्ताः कालप्रेरिताः ॥ ५३—५७ ॥ मृत्युपाशावपाशिताः संजातबन्ध- [illegible] ५८—५९ ॥ माल्यवन्तं पर्वतं ॥ ६०—

ति० सृमरोगवयः । सृमरश्चमरयोर्नीलश्वेतपुच्छयोगाद्भेदइतितीर्थः ॥ ४९ ॥ ति० विमुञ्चन्तइत्यस्यजाताइतिशेषः । एवं वाशन्त्यइत्यस्यापि ॥ ५५ ॥ ति० माल्यवन्तमचलं माल्यवदाख्यकुलपर्वतं ॥ ६० ॥ ति० महाभ्रघननादितं महामेघसमूहवन्नादितंसंजातनादं ॥ ६१ ॥

[पा०] १ च. छ. झ. ञ. ट. तस्मादद्यैवसहिताःसर्वेऽन्योन्यसमावृताः. २ इदमर्धं ख. घ. ज. पाठेषुदृश्यते. ३ ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. जंभवृत्रादयोयथा. ४ ख. ग. ङ. च. झ. ञ. ट. करिसंनिभैः. ५ इदमर्धं क. ख. घ. ज. पाठेषुदृश्यते. ६ ङ.—ट. रक्षोगणस्योपरिष्टात्परिभ्रमतिकालवत्. ७ क. ग. घ. च. छ. ज. देहिनः. ८ ग. वैनतेयमथास्थितः.

आबध्य शरसंपूर्णे इषुधी विमले तदा ॥ श्रोणिसूत्रं च खङ्गं च विमलं कमलेक्षणः ॥
शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गखङ्गाख्यप्रवरायुधान् ॥ ६४ ॥
सुपर्णं गिरिसंकाशं वैनतेयमथास्थितः ॥ राक्षसानामभावाय ययौ तूर्णतरं प्रभुः ॥ ६५ ॥
सुपर्णपृष्ठे स बभौ श्यामः पीताम्बरो हरिः ॥ काञ्चनस्य गिरेः शृङ्गे सतडित्तोयदो यथा ॥ ६६ ॥

स सिद्धदेवर्षिमहोरगैश्च गन्धर्वयक्षैरुपगीयमानः ॥
समाससादासुरसैन्यशत्रूंश्चक्रासिशार्ङ्गायुधशङ्खपाणिः ॥ ६७ ॥
सुपर्णपक्षानिलनुन्नपक्षं भ्रमत्पताकं प्रविकीर्णशस्त्रम् ॥
चचाल तद्राक्षसराजसैन्यं चलोपलं नीलं इवाचलेन्द्रः ॥ ६८ ॥
ततः शरैः शोणितमांसरूषितैर्युगान्तवैश्वानरतुल्यविग्रहैः ॥
निशाचराः संपरिवार्य माधवं वरायुधैर्निर्बिभिदुः सहस्रशः ॥ ६९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

श्रीनारायणेन बहुराक्षससेनासंहरणपूर्वकं मालिवधः ॥ १ ॥

नारायणगिरिं ते तु गर्जन्तो राक्षसाम्बुदाः ॥ ववर्षुः शरवर्षेण वर्षेणेवाद्रिमम्बुदाः ॥ १ ॥
श्यामावदातस्तैर्विष्णुर्नीलैर्नक्तंचरोत्तमैः ॥ वृतोञ्जनगिरीवासीद्वर्षमाणैः पयोधरैः ॥ २ ॥
शलभा इव केदारं मशका इव पर्वतम् ॥ यथाऽमृतघटं दंशा मकरा इव चार्णवम् ॥ ३ ॥
तथा रक्षोधनुर्मुक्ता वज्रानिलमनोजवाः ॥ हरिं विशन्ति स्म शरा लोका इव विपर्यये ॥ ४ ॥
स्यन्दनैः स्यन्दनगता गजैश्च गजपृष्ठगाः ॥ अश्वारोहास्तथाऽश्वैश्च पादाताश्चाम्बरे स्थिताः ॥ ५ ॥
राक्षसेन्द्रा गिरिनिभाः शरैः शक्त्यृष्टितोमरैः ॥ निरुच्छ्वासं हरिं चक्रुः प्राणायामा इव द्विजम् ॥६॥

६७ ॥ नुन्नपक्षं क्षोभितबलं । चलोपलमिति बहुव्रीहिः ॥ ६८ ॥ विग्रहः आकारः ॥६९॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

श्यामः सन्नवदातः शुभ्रः श्यामावदातः निर्मल इत्यर्थः । अञ्जनगिरीवेति विभक्तिलोपश्छान्दसः ॥ २ ॥ अमृतघटं मधुघटं । दंशाः वनमक्षिकाः ॥ ३ ॥ वज्राः वज्रधारा इव स्थिताः अनिलमनोजवाश्च । विपर्यये संहारकाले । हरिं लोकाः प्रजा इव ॥ ४—५ ॥ हरिं निरुच्छ्वासं चक्रुः उच्छ्वासा-

ति० श्रोणिसूत्रं खङ्गबन्धनभूतं ॥ ६४ ॥ स० पुनश्चक्रासिशार्ङ्गायुधशङ्खपाणिरितिवचनंस्वरूपास्वरूपैतद्वत्वंभगवतइतिसप्रमेयसूचनार्थं । प्रेरणमात्रेणसुत्रामादिःप्रभविष्यत्येतन्निधनेइतिस्वयमागमनमेवाद्भुतं । तत्रापिचक्राद्यानयनमद्भुततरमित्येवंरूपाधिक्यद्योतनेवाधिक्येधिकमित्युक्तदिशैतदितिमन्तव्यं ॥ ६७ ॥ स० सुपर्णपक्षानिलनुन्नवत्वं नुन्नपर्यस्तं । नुन्नपक्षमितिपाठोनपाङ्गःनस्वरसार्थोऽनुप्रासरहितश्चेत्युपेक्ष्यः ॥ ६८ ॥ इतिषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥

स० नारायणगिरिं नारायणाख्यपर्वतविशेषं अस्त्ररूपवर्षेणार्दयन्तोराक्षसलक्षणाम्बुदाः अभिपेतुरितिशेषः । वर्षेणेवाद्रिमम्बुदाइतिसामान्यतोनिदर्शनं ॥ १ ॥ स० अम्बरे खचरत्वात् ॥ ५ ॥ स० द्विजं प्राणायामकर्तारं ॥ ६ ॥

[पा०] १ क. ङ.—ट. खङ्गांश्चैववरायुधान्. घ. विमलासिवरायुधः. २ ग. घ. गन्धर्वमुख्याप्सरसोपगीतः. ३ घ. ज. श्चक्रासिसीरप्रवरास्त्रधारी. ४ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. नीलमिवाचलाग्रं. ५ ङ. छ.—ट. शितैः. ६ ङ. झ. अर्दयन्तोस्त्रवर्षेण. ७ ङ. ज.—ट. गिरीवायंवर्षमाणैः. ८ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पावकं. ९ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. गजमूर्धगाः.

निशाचरैस्ताड्यमाने मीनैरिव महोदधिः ॥ शार्ङ्गमायम्य दुर्धर्षो राक्षसेभ्योसृजच्छरान् ॥ ७ ॥
शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैर्वज्रकल्पैर्मनोजवैः ॥ चिच्छेद विष्णुर्निशितैः शतशोथ सहस्रशः ॥ ८ ॥
विद्राव्य शरवर्षेण वर्षं वायुरिवोत्थितम् ॥ पाञ्चजन्यं महाशङ्खं प्रदध्मौ पुरुषोत्तमः ॥ ९ ॥
सोम्बुजो हरिणा ध्मातः सर्वप्राणेन शङ्खराट् ॥ ररास भीमनिर्ह्रादस्त्रैलोक्यं व्यथयन्निव ॥ १० ॥
शङ्खराजरवः सोथ त्रासयामास राक्षसान् ॥ मृगराज इवारण्ये समदानिव कुञ्जरान् ॥ ११ ॥
न शेकुरश्वाः संस्थातुं विमदाः कुञ्जराभवन् ॥ स्यन्दनेभ्यश्च्युता वीराः शङ्खरावितदुर्बलाः ॥ १२ ॥
शार्ङ्गचापविनिर्मुक्ता वज्रतुल्याननाः शराः ॥ विदार्य तानि रक्षांसि सुपुङ्खा विविशुः क्षितिम् ॥ १३ ॥
भिद्यमानाः शरैः संख्ये नारायणकरच्युतैः ॥ निपेतू राक्षसा भूमौ शैला वज्रहता इव ॥ १४ ॥
व्रणानि परगात्रेभ्यो विष्णुचक्रकृतानि वै ॥ असृक् क्षरन्ति धाराभिः स्वर्णधारा इवाचलाः ॥ १५ ॥
शङ्खराजरवश्चापि शार्ङ्गचापरवस्तथा ॥ राक्षसानां रवांश्चापि ग्रसते वैष्णवो रवः ॥ १६ ॥
तेषां शिरोधरान्धूताञ्छरध्वजधनूंषि च ॥ रथान्पताकास्तूणीरांश्चिच्छेद स हरिः शरैः ॥ १७ ॥
सूर्यादिव करा घोरा ऊर्मयः सागरादिव ॥ पर्वतादिव नागेन्द्रा धारौघा इव चाम्बुदात् ॥ १८ ॥
तथा शार्ङ्गविनिर्मुक्ताः शरा नारायणेरिताः ॥ निर्धावन्तीषवस्तूर्णं शतशोथ सहस्रशः ॥ १९ ॥
शरभेण यथा सिंहाः सिंहेन द्विरदा यथा ॥ द्विरदेन यथा व्याघ्रा व्याघ्रेण द्वीपिनो यथा ॥ २० ॥
द्वीपिनेव यथा श्वानः शुना मार्जारका यथा ॥ मार्जारेण यथा सर्पाः सर्पेण च यथाऽऽखवः ॥ २१ ॥
तथा ते राक्षसाः सर्वे विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ द्रवन्ति द्राविताश्चान्ये शायिताश्च महीतले ॥ २२ ॥
राक्षसानां सहस्राणि निहत्य मधुसूदनः ॥ वारिजं पूरयामास तोयदं सुरराडिव ॥ २३ ॥
नारायणशरत्रस्तं शङ्खनादसुविह्वलम् ॥ ययौ लङ्कामभिमुखं प्रभग्नं राक्षसं बलम् ॥ २४ ॥
प्रभग्ने राक्षसबले नारायणशराहते ॥ सुमाली शरवर्षेण निववार रणे हरिम् ॥ २५ ॥
स तु तं छादयामास नीहार इव भास्करम् ॥ राक्षसाः सत्त्वसंपन्नाः पुनर्धैर्यं समादधुः ॥ २६ ॥

नवसरवन्तं कृतवन्तः ॥ ६—७ ॥ पूर्णायततया उत्सृष्टैः वज्रवक्त्रैः वज्रमिवाकुण्ठं वक्त्रं येषां तैः ॥ ८—९ ॥ अम्बुजः शङ्खः । सर्वप्राणेन सर्वबलेन । ध्मातः आध्मानितः ॥ १०—११ ॥ कुञ्जराभवन्नित्यार्षः संधिः । भवन्निति वा च्छेदः । शङ्खरावितेन शङ्खध्वनिना । स्वार्थे णिः । १२—१८ ॥ शार्ङ्गविनिर्मुक्ता इत्येतद्विवृणोति—निर्धावन्तीति ॥ १९ ॥ द्वीपिनः क्षुद्रव्याघ्राः ॥ २० ॥ आखवो मूषिकाः ॥ २१—२२ ॥ सुरराडिवेति इन्द्रस्य मेघनियन्तृत्वात्तथोक्तं ॥ २३ ॥ राक्षसं रक्षःसंबन्धि ॥ २४

ति० वज्रकल्पैः वज्रवदकुण्ठैः ॥ ८ ॥ **स०** वर्षं प्रवर्षमाणमेघजातं । राक्षसजातंचदार्ष्टान्तिकेग्राह्यं । पाञ्चजन्यं तन्नामकं ॥ ९ ॥ **ति०** शङ्खराडितिविशेषणं ॥ **स०** अंबुजः सामुद्रः । शङ्खराट् ध्मातोवादितः ररास ध्वनिंचकार ॥ १० ॥ **स०** मृगराजइव सिंहध्वनिरिव ॥ ११ ॥ **ति०** स्वर्णधाराः गैरिकधाराः । "गैरिकेपिसुवर्णंस्यात्" ॥ १५ ॥ **ति०** रवांश्चापि । अपिनाप्राणांश्च । वैष्णवः विष्णूत्पादितः ॥ **स०** शार्ङ्गचापरवश्चेत्येवंवैष्णवोरवइतियोजना ॥ १६ ॥ **ति०** शिरोधरान् कण्ठान् ॥ १७ ॥ **ति०** विनिर्मुक्ताः विनिर्मोक्तुंप्रक्रान्ताःशराः आसन्नितिपृथग्योज्यं । नारायणेरितात् नारायणव्यापारतइषवोनिर्धावन्ति । सहस्रशः शतशः ॥ **स०** नारायणेरितादित्यस्यसामर्थ्याच्छार्ङ्गविशेषणत्वंबोध्यं ॥ तथाचैतादृशाच्छार्ङ्गाद्विनिर्मुक्ताःशराः ॥ १९ ॥ **ति०** महीतलेशायिताः अनुद्रुत्येतिशेषः ॥ **स०** विष्णुनाद्रवन्ति । तैश्चभीतैरन्येपिद्राविताः । परस्परसंमर्देनमहीतलेशायिताश्च ॥ २२ ॥ **ति०** निववार वारयामास ॥ २५ ॥ स तं विष्णुं । धैर्यंसमादधुः । तद्दृष्ट्वेतिशेषः ॥ २६ ॥

[**पा०**] १ झ. वज्रकल्पैः. २ क. घ. ज. नारायणधनुश्च्युतैः. ३ ग. ज. निष्प्राणैःसव्रणैर्गात्रैरक्तधारामसुस्रवन्. राक्षसाः शरसंकृत्ताःस्वर्णधारासिवाचलः. ४ ङ. च. झ. ञ. ट. वार्योघाइवसागरात्. ख. घ. मीनौघाइवसागरात्. ५ च. छ. निष्पतन्तीषवः. ज. विधावन्तीषवः.

अथ सोऽभ्यपतद्रोषाद्राक्षसो बलदर्पितः ॥ महानादं प्रकुर्वाणो राक्षसाञ्जीवयन्निव ॥ २७ ॥
उत्क्षिप्य लम्बाभरणं धुन्वन्करमिव द्विपः ॥ ररास राक्षसो हर्षात्सतडित्तोयदो यथा ॥ २८ ॥
सुमालेर्नर्दतस्तस्य शिरो ज्वलितकुण्डलम् ॥ चिच्छेद यन्तुरश्वाश्च भ्रान्तास्तस्य तु रक्षसः ॥ २९ ॥
तैरश्वैर्भ्राम्यते भ्रान्तैः सुमाली राक्षसेश्वरः ॥ इन्द्रियाश्वैः परिभ्रान्तैर्धृतिहीनो यथा नरः ॥ ३० ॥
ततो विष्णुं महाबाहुं प्रापतन्तं रणाजिरे ॥ हृते सुमालेरश्वैश्च रथे विष्णुरथं प्रति ॥
माली चाभ्यद्रवद्युक्तः प्रगृह्य सशरं धनुः ॥ ३१ ॥
मालेर्धनुश्च्युता बाणाः कार्तस्वरविभूषिताः ॥ विविशुर्हरिमासाद्य क्रौञ्चं पत्ररथा इव ॥ ३२ ॥
अर्द्यमानः शरैः सोऽथ मालिमुक्तैः सहस्रशः ॥ चुक्षुभे न रणे विष्णुर्जितेन्द्रिय इवाधिभिः ॥ ३३ ॥
अथ मौर्वीस्वनं कृत्वा भगवान्भूतभावनः ॥ मालिनं प्रति बाणौघान्ससर्जारिनिषूदनः ॥ ३४ ॥
ते मालिदेहमासाद्य वज्रविद्युत्प्रभाः शराः ॥ पिबन्ति रुधिरं तस्य नागा इव सुधारसम् ॥ ३५ ॥
मालिनं विमुखं कृत्वा शङ्खचक्रगदाधरः ॥ मालिमौलिं ध्वजं चापं वाजिनश्चाप्यपातयत् ॥ ३६ ॥
विरथस्तु गदां गृह्य माली नक्तंचरोत्तमः ॥ आपुप्लुवे गदापाणिर्गिर्यग्रादिव केसरी ॥ ३७ ॥
गदया गरुडेशानमीशानमिव चान्तकः ॥ ललाटदेशेऽभ्यहनद्वज्रेणेन्द्रो यथाऽचलम् ॥ ३८ ॥
गदयाऽभिहतस्तेन मालिना गरुडो भृशम् ॥ रणात्पराङ्मुखं देवं कृतवान्वेदनातुरः ॥ ३९ ॥
पराङ्मुखे कृते देवे मालिना गरुडेन वै ॥ उदतिष्ठन्महाञ्छब्दो रक्षसामभिनर्दताम् ॥ ४० ॥
रक्षसां रवतां रावं श्रुत्वा हरिहयानुजः ॥ तिर्यगास्थाय संक्रुद्धः पक्षीशे भगवान्हरिः ॥ ४१ ॥
पराङ्मुखोऽप्युत्ससर्ज मालेश्चक्रं जिघांसया ॥ ४२ ॥
तत्सूर्यमण्डलाभासं स्वभासा भासयन्नभः ॥ कालचक्रनिभं चक्रं मालेः शीर्षमपातयत् ॥ ४३ ॥
तच्छिरो राक्षसेन्द्रस्य चक्रकृत्तं विभीषणम् ॥ पपात रुधिरोद्गारि पुरा राहुशिरो यथा ॥ ४४ ॥

२८ ॥ यन्तुः सारथेः । भ्रान्ताः नष्टसारथिकत्वाद-नवस्थितगतिका इत्यर्थः ॥ २९ ॥ इन्द्रियार्थैरश्वैः नरः यथा तथा सुमाली बभ्रामेत्यर्थः ॥ ३०—३३ ॥ मौर्वीस्वनं श्रुत्वेत्यनेन मालिशरस्या-च्छिन्नगतिर्गम्यते ॥ ३४ ॥ नागाः सर्पाः । सुधारसं अमृतं गरुडानीतं ॥ ३५ ॥ मालिमौलिं मालिमुकुटं ॥ ३६—३७ ॥ गरुडाः पक्षिणः तदीशानं वैनतेयं ॥ ३८—४० ॥ हरिहयानुजः इन्द्रानुजः ॥ ४१—

ति० लम्बाभरणं लम्बमानमाभरणं । उत्क्षिप्य विमुच्य ॥ २८ ॥ ति० सुमालेरथे अश्वैर्हृते इतस्ततोपकृष्यमाणेसतिरथादवप्लुत्य विष्णुरथंप्रतिधनुःप्रगृह्ययुक्तोभ्यद्रवत् ॥ ३१ ॥ ति० क्रौञ्चं क्रौञ्चाद्रिं । पत्ररथाः पक्षिणः ॥ ३२ ॥ स० केचिद्विद्युत्प्रभाः केचिद्वज्रप्रभाः । क्वचित्क्वचिदितिवा । सुधारसं क्षीररसं ॥ ३५ ॥ स० ईशानं रुद्रमिव । श्वेतारण्येमार्कण्डेयमुनेः कस्यचिद्द्विजस्यावनार्थमीशानस्यान्तकस्यचान्योन्यंसमभवत्समरः । तदान्तकःशिवशिरसिप्रहृतवांस्तथेतिकथापौराणिक्यनुसंधेया । तात्कालिकपरावृत्त्यनुकूलं "वज्रेणेन्द्रोयथाचलं" इतिनिदर्शनं । प्राचीनंत्वन्ततोगत्वागरुडाननुरूपमितिमन्तव्यं प्राचीनमन्वयनिदर्शनं द्वितीयं व्यतिरेकनिदर्शनमितिवाविवेकः ॥ ३८ ॥ ति० मालिनागरुडेन मालिताडनपराङ्मुखगरुडेन ॥४०॥ ति० तिर्यगिति । विमुखेपक्षीशेतिर्यक् वलितग्रीवं आस्थाय स्थित्वा ॥ ४१ ॥ ति० मालेर्जिघांसयाचक्रमुत्ससर्ज ॥ ४२ ॥ कालचक्रनिभंदिनमासादिरूपेणपरिवर्तमानकालचक्रसदृशं । तेनाप्रतिघात्यत्वमुक्तं ॥ स० सूर्यमण्डलाभासं सूर्यमण्डलवदाभासतइतितत्तथा । यद्वा सूर्यमण्डलस्याभासायस्यंतत् । हलन्तत्वाट्टाप् । ततोबहुव्रीहिः । अथवासूर्यमण्डलाभासंस्वभासेत्येकंपदं । सूर्यमण्डलस्याभाप्रकाशः । ततोपिसम् समीचीना या स्वभाः तयानभोभासयदिति ॥ ४३ ॥

[पा०] १ क. ख. घ. हेमाभरणं. २ ग. हरिरश्वांश्चशिरस्तस्यतुरक्षसः. घ. ज. चतुरोश्वांश्च. ख. यन्तुस्तुरगाभ्रान्ताः. ३ क. ख. ङ.—ट. कृत्वा.

ततः सुरैः सुसंहृष्टैः सर्वप्राणसमीरितः ॥ सिंहनादरवोन्मुक्तः साधु देवेति वादिभिः ॥ ४५ ॥
मालिनं निहतं दृष्ट्वा सुमाली माल्यवानपि ॥ सबलौ शोकसंतप्तौ लङ्कामेव प्रधावितौ ॥ ४६ ॥
गरुडस्तु समाश्वस्तः सन्निवृत्य यथा पुरा ॥ राक्षसान्द्रावयामास पक्षवातेन कोपितः ॥ ४७ ॥
चक्रकृत्तास्यकमला गदासंचूर्णितोरसः ॥ लाङ्गलग्लपितग्रीवा मुसलैर्भिन्नमस्तकाः ॥ ४८ ॥
केचिच्चैवासिना च्छिन्नास्तथाऽन्ये शरपीडिताः ॥ निपेतुरम्बराच्चूर्णं राक्षसाः सागराम्भसि ॥ ४९ ॥

नारायणो बाणवराशनीभिर्विदारयामास धनुर्विमुक्तैः ॥
नक्तंचरान्मुक्तविधूतकेशान्यथाऽशनीभिः सतडिन्महाभ्राः ॥ ५० ॥
भिन्नातपत्रं पतमानमस्त्रं शरैरपध्वस्तविनीतवेषम् ॥
विनिस्सृतान्त्रं भयलोलनेत्रं बलं तदुन्मत्ततरं बभूव ॥ ५१ ॥
सिंहार्दितानामिव कुञ्जराणां निशाचराणां सहकुञ्जराणाम् ॥
रवाश्च वेगाश्च समं बभूवुः पुराणसिंहेन विमर्दितानाम् ॥ ५२ ॥
[1]ते वार्यमाणा हरिबाणजालैः सबाणजालानि समुत्सृजन्तः ॥
धावन्ति नक्तंचरकालमेघा वायुप्रभिन्ना इव कालमेघाः ॥ ५३ ॥
चक्रप्रहारैर्विनिकृत्तशीर्षाः संचूर्णिताङ्गाश्च गदाप्रहारैः ॥
असिप्रहारैर्द्विविधा विभिन्नाः पतन्ति शैला इव राक्षसेन्द्राः ॥ ५४ ॥
विलम्बमानैर्मणिहारकुण्डलैर्निशाचरैर्नीलबलाहकोपमैः ॥
निपात्यमानैर्ददृशे निरन्तरं निपात्यमानैरिव नीलपर्वतैः ॥ ५५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

श्रीनारायणेन युद्धे माल्यवत्सुमालिनोः पराजयः ॥ १ ॥ ततस्ताभ्यां विष्णुभयाल्लङ्कात्यागेन सकलस्वजनैःसह पाताले वासः ॥ २ ॥ ततोरक्षोजनशून्यायांलङ्कायां कुबेरेणवासः ॥ ३ ॥

हन्यमाने बले तस्मिन्पद्मनाभेन पृष्ठतः ॥ माल्यवान्सन्निवृत्तोथ वेलामेत्य इवार्णवः ॥ १ ॥
संरक्तनयनः कोपाच्चलन्मौलिर्निशाचरः ॥ पद्मनाभमिदं प्राह वचनं पुरुषोत्तमम् ॥ २ ॥
नारायण न जानीषे क्षात्रधर्मं पुरातनम् ॥ अयुद्धमनसो भीतानस्मान्हंसि यथेतरः ॥ ३ ॥
पराङ्मुखवधं पापं यः [2]करोत्यसुरेतरः ॥ स हन्ता न गतः स्वर्गं लभते पुण्यकर्मणाम् ॥ ४ ॥

४४ ॥ सर्वप्राणसमीरितः सर्वबलेन प्रवर्तितः ॥ ४५—४९ ॥ अशनीभिरित्यार्षो दीर्घः ॥ ५० ॥ उन्मत्ततरं अतिशयेन विस्मृतस्वपरविवेकं ॥ ५१ ॥ पुराणसिंहेन नरसिंहेन ॥ ५२ ॥ समुत्सृजन्तः त्यक्तवन्तः ॥ ५३ ॥ द्विविधया द्विप्रकारेण विभिन्नाः । खण्डिता इत्यर्थः ॥ ५४—५५ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने सप्तमः सर्गः ॥७॥

पृष्ठतः अनुद्रुत्येति शेषः ॥ १—२ ॥ यथेतरः

ति० लाङ्गलेनहलेनग्लपिताहताग्रीवायेषांते ॥ ४८ ॥ ति० शरैरपध्वस्तोदूरीकृतोविनीतवेषःसौम्यवेषोयस्यतत् ॥ ५१ ॥ ति० भूमण्डलमितिशेषः । तन्निरन्तरंव्याप्तंददृशे ॥ ५५ ॥ इतिसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥

ति० एत्यइवेत्यसंधिरार्षः ॥ १ ॥ ति० योस्मान्हंसिसत्वंनजानीषेइत्यन्वयः ॥ ३ ॥ ति० पराङ्मुखवधरूपंपापं । सहन्ता

[पा०] १ ख. घ. ज. संबाध्यमानाहरिबाण. २ ङ. च. झ. ट. करोतिसुरेश्वर.

युद्धश्रद्धाऽथवा तेऽस्ति शङ्खचक्रगदाधर ॥ अहं स्थितोस्मि पश्यामि बलं दर्शय यत्तव ॥ ५ ॥
माल्यवन्तं स्थितं दृष्ट्वा माल्यवन्तमिवाचलम् ॥ उवाच राक्षसेन्द्रं तं देवराजानुजो बली ॥ ६ ॥
युष्मत्तो भयभीतानां देवानां वै मयाऽभयम् ॥ राक्षसोत्सादनं दत्तं तदेतदनुपाल्यते ॥ ७ ॥
प्राणैरपि प्रियं कार्यं देवानां हि सदा मया ॥ सोहं वो निहनिष्यामि रसातलगतानपि ॥ ८ ॥
देवदेवं ब्रुवाणं तं रक्ताम्बुरुहलोचनम् ॥ शक्त्या बिभेद संक्रुद्धो राक्षसेन्द्रो भुजान्तरे ॥ ९ ॥
माल्यवद्भुजनिर्मुक्ता शक्तिर्घण्टाकृतस्वना ॥ हरेरुरसि बभ्राज मेघस्थेव शतह्रदा ॥ १० ॥
ततस्तामेव चोत्कृष्य शक्तिं शक्तिधरप्रियः ॥ माल्यवन्तं समुद्दिश्य चिक्षेपाम्बुरुहेक्षणः ॥ ११ ॥
स्कन्दोत्सृष्टेव सा शक्तिर्गोविन्दकरनिःसृता ॥ काङ्क्षन्ती राक्षसं प्रायान्महेन्द्रीवाञ्जनाचलम् ॥१२॥
सा तस्योरसि विस्तीर्णे हारभासावभासिते ॥ अपतद्राक्षसेन्द्रस्य गिरिकूट इवाशनिः ॥ १३ ॥
तया भिन्नतनुत्राणः प्राविशद्विपुलं तमः ॥ माल्यवान्पुनराश्वस्तस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १४ ॥
ततः कार्ष्णायसं शूलं कण्टकैर्बहुभिर्वृतम् ॥ प्रगृह्याभ्यहनद्देवं स्तनयोरन्तरे दृढम् ॥ १५ ॥
तथैव रणरक्तस्तु मुष्टिना वासवानुजम् ॥ ताडयित्वा धनुर्मात्रमपक्रान्तो निशाचरः ॥ १६ ॥
ततोऽम्बरे महान्शब्दः साधु साध्विति चोदितः ॥ आहत्य राक्षसो विष्णुं गरुडं चाप्यताडयत् ॥१७॥
वैनतेयस्ततः क्रुद्धः पक्षवातेन राक्षसम् ॥ व्यपोहद्बलवान्वायुः शुष्कपर्णचयं यथा ॥ १८ ॥
द्विजेन्द्रपक्षवातेन द्रावितं दृश्य पूर्वजम् ॥ सुमाली स्वबलैः सार्धं लङ्कामभिमुखो ययौ ॥ १९ ॥
पक्षवातबलोद्धूतो माल्यवानपि राक्षसः ॥ स्वबलेन समागम्य ययौ लङ्कां ह्रिया वृतः ॥ २० ॥
एवं ते राक्षसास्तेन हरिणा कमलेक्षण ॥ बहुशः संयुगे भग्ना हतप्रवरनायकाः ॥ २१ ॥
अशक्नुवन्तस्ते विष्णुं प्रतियोद्धुं भयार्दिताः ॥ त्यक्त्वा लङ्कां गता वस्तुं पातालं सहपत्नयः ॥२२॥
सुमालिनं समासाद्य राक्षसं रघुसत्तम ॥ स्थिताः प्रख्यातवीर्यास्ते वंशे सालकटङ्कटे ॥ २३ ॥
ये त्वया निहतास्ते तु पौलस्त्या नाम राक्षसाः ॥ सुमाली माल्यवान्माली ये च तेषां पुरस्सराः ॥
सर्वे तेभ्यो महाभाग रावणाद्बलवत्तराः ॥ २४ ॥
न चान्यो राक्षसान्हन्ता सुरारीन्देवकण्टकान् ॥ ऋते नारायणं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ २५ ॥

क्षुद्रजन इव ॥३—५ ॥ पराङ्मुखवधोक्तदोषः स्वप्रतिज्ञापालनपरस्य नास्तीत्याह—माल्यवन्तमिति ॥ ६—१० ॥ तामेव स्ववक्षोलग्नामेव । शक्तिधरप्रियः सुब्रह्मण्यप्रियः । माहेश्वरार्चनं चिन्त्यं ॥ ११—१२॥ हारभासा मुक्ताहारकान्त्या । कूटं शृङ्गं ॥ १३ ॥ तमः मोहः ॥ १४—१५ ॥ रणेरक्तः रणप्रियः । मुष्टिना च ताडयित्वा अपक्रान्तः । पृष्ठत इति शेषः ॥ १६—१७ ॥ वायुः शुष्कपर्णं यथा व्यपोहति तथा पक्षपातेन राक्षसं व्यपोहत् ॥ १८ ॥ दृश्य दृष्ट्वा ॥ १९—२१ ॥ सहपत्नयः सस्त्रीका इत्यर्थः ॥ २२ ॥ सालकटङ्कटे सालकटङ्कटा माल्यवदादीनां पितामही विद्युत्केशपत्नी तस्याः संबन्धी सालकटङ्कटः तस्मिन्वंशे प्रख्यातवीर्याः । वृद्धाच्छाभाव आर्षः ॥ २३ ॥ ये पौलस्त्या रावणादयो निहतास्तेभ्यः रावणाच्च माल्यवदादयो बलवत्तराः ॥ २४ ॥ तर्हि किं मे प्राशस्त्यं भवद्भिरुच्यत इति शङ्कायां तत्प्राश-

इतोदेहाद्गतः सन् स्वर्गंनलभते। सहन्तानहतइतिपाठे हतः दैवहतइत्यर्थः ॥४॥ **ति०** तत्तवबलमहं यथापश्यामि तथा दर्शयेत्यर्थः ॥ ५ ॥ **स०** प्रियंकार्यं देवराजावरजत्वात्सत्वांशत्वाच्च ॥ **शि०** येनमयादेवानांप्रियंप्राणैरपिकार्यं सोहंरसातलगतानपिवोयुष्मान्निहनिष्यामि ॥८॥ **ति०** हारभारः हारसमूहः तेनावभासिते ॥१३॥ **स०** अभ्यहनत् अभ्यहन् ॥ १५ ॥ **स०** द्विजेन्द्रोगरुडः ॥ १९ ॥ **स०** बलार्दिताः विष्णुबलार्दिताः । सहपत्नयः सभार्याः ॥ २२ ॥ राक्षसान्हन्ता । तृन् । "नलोक—"

[पा०] १ क. घ. ज. शक्तिमुमोचसंक्रुद्धोराक्षसेन्द्रोररासह. २ झ. भारावभासिते. ३ क—ट. राक्षसाराम. ४ ग—छ. झ. ञ. ट. सर्वएतेमहाभाग. ज. सर्वएतेमहावीर्य.

भवान्नारायणो देवश्चतुर्बाहुः सनातनः ॥ राक्षसान्हन्तुमुत्पन्नो ह्यजेयः प्रभुरव्ययः ॥ २६ ॥
नष्टधर्मव्यवस्थाता काले काले प्रजाकरः ॥ उत्पद्यते दस्युवधे शरणागतवत्सलः ॥ २७ ॥
एषा मया तव नराधिप राक्षसानामुत्पत्तिरद्य कथिता सकला यथावत् ॥
भूयो निबोध रघुसत्तम रावणस्य जन्मप्रभावमतुलं ससुतस्य सर्वम् ॥ २८ ॥
चिरात्सुमाली व्यचरद्रसातलं सराक्षसो विष्णुभयार्दितस्तदा ॥
पुत्रैश्च पौत्रैश्च समन्वितो बली ततस्तु लङ्कामवसद्धनेश्वरः ॥ २९ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

कदाचन तनययासहरसातलाद्भूतलंगतेनसुमालिनाराक्षसेन विश्रवसोदर्शनायपुष्पकविमानेनगच्छतःकुबेरस्य दर्शनम् ॥ १ ॥ तत्तुल्यपौत्रकामेनतेन निजकन्यायाःकैकस्याविश्रवस्समीपंप्रति प्रेषणम् ॥ २ ॥ तपःप्रभावेनकैकसीभावविदातेन तांप्रति प्रदोषसमयसमागमनाद्धेतो रूक्षराक्षसरूपापत्यजननोक्तिः ॥ ३ ॥ ततस्तयाप्रार्थनाप्रसादितेनतेन पुनस्तांप्रति धर्मिष्ठकनिष्ठतनयजननविषयकवरदानम् ॥ ४ ॥ ततःकैकस्यां कालक्रमेणविश्रवस्सकाशाद्रावणकुंभकर्णशूर्पणखाविभीषणानांजननम् ॥ ५ ॥ रावणेन मातृप्रेरणयाकुंभकर्णविभीषणाभ्यांसह गोकर्णेतपश्चरणम् ॥ ६ ॥

कस्य[2] चित्त्वथ कालस्य सुमाली नाम राक्षसः ॥ रसातलान्मर्त्यलोकं सर्वं वै विचचार ह ॥ १ ॥
नीलजीमूतसंकाशस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः ॥ कन्यां दुहितरं गृह्य विना पद्ममिव श्रियम् ॥ २ ॥
राक्षसेन्द्रः स तु तदा विचरन्वै महीतलम् ॥ तदाऽपश्यत्स गच्छन्तं पुष्पकेण धनेश्वरम् ॥ ३ ॥
गच्छन्तं पितरं द्रष्टुं पुलस्त्यतनयं विभुम् ॥ तं दृष्ट्वाऽमरसंकाशं[3] स्वच्छन्दं तपनोपमम् ॥ ४ ॥
रसातलं प्रविष्टः सन्मर्त्यलोकात्सविस्मयः ॥ इत्येवं[4] चिन्तयामास राक्षसानां महामतिः ॥ ५ ॥
किंकृतं श्रेय इत्येवं वर्धेमहि कथं वयम् ॥ अथाब्रवीत्सुतां रक्षः कैकसीं नाम नामतः ॥ ६ ॥
पुत्रि प्रदानकालोऽयं यौवनं [5]तेतिवर्तते ॥ प्रत्याख्यानाच्च भीतैस्त्वं न वरैः प्रतिगृह्यसे ॥ ७ ॥

स्त्वमपि तवैवेत्याह—न चान्य इति ॥ राक्षसान्हन्तेति । स त्वं ॥ २५—२९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने अष्टमः सर्गः ॥ ८

विना पद्मं पद्मं त्यक्त्वा स्थितां ॥ २—५ ॥ राक्षसानां श्रेयः किंकृतं स्यात् केनोपायेन कृतं स्यात् । कथं वयं वर्धेमहीत्येवं चिन्तयामासेति योजना ॥६॥ प्रत्याख्यानात् भीतैरस्माभिस्त्वं वरैर्न प्रतिगृह्यसे ।

इतिषष्ठीनिषेधः । देवकण्टकान् देवपीडाकरान् देवशत्रून् । यस्त्वंहन्ता सनारायणमृते नारायणंविना । अन्योन केवलमनुष्योन ॥२५॥ **ति०** उत्पन्नः माययागृहीतदेहः ॥ २६ ॥ **स०** ततः सुमाल्यादिपरित्यागानन्तरं । लङ्कांलङ्कायां । अवसदितिवापूरणीयं ॥ २९ ॥ इत्यष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥

ति० रसातलादिति । निस्सृत्येतिशेषः ॥ १ ॥ **स०** विनापद्मंश्रियमिव । तेनैवविशेषस्तस्याएतस्याइतिभावः ॥ २ ॥ **स०** पुष्पकेणविमानेनसहगच्छन्तं तदारूढमितियावत् ॥३॥ **स०** अमरसंकाशं वरलब्धसुरत्वात्तत्सदृशं । गच्छन्तं सर्वमवगच्छन्तं । सुज्ञमितियावत् ॥ ४ ॥ **ति०** तंदृष्ट्वापुनारसातलंप्रविष्टइत्यर्थः । "रसातलात्प्रविष्टःसन्मर्त्यलोकं"इतिपाठे उक्तानुवादएवायं । इत्येवंचिन्तयामासेत्यन्वयः ॥५॥ **ति०** प्रत्याख्यानाद्भीतैः प्रत्याख्यानशङ्काभीतैः । नप्रतिगृह्यसे नयाच्यसे । **स०** प्रत्याख्यानात् नैतिवदेत्किमितिप्रत्याख्यानात् अपुरस्करणेतिरस्करणशङ्कायाः महाबलस्यसुमालिनः । किलबालायाअबलात्वेनवरणे नशक्तिरस्मा-

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ञ ट. धर्मव्यवस्थानां. २ क—घ. च. ज. केनचित्त्वथकालेन. ३ ख—ट. संकाशंगच्छन्तं पावकोपमं. ४ क. च. ज. हितार्थंचिन्तयामास. ५ ख. च. छ. झ. ञ. ट. व्यतिवर्तते.

त्वत्कृते च वयं सर्वे यन्त्रिता धर्मबुद्धयः ॥ त्वं हि सर्वगुणोपेता श्रीः साक्षादिव पुत्रिके ॥
कन्यापितृत्वं दुःखं हि सर्वेषां मानकाङ्क्षिणाम् ॥ ८ ॥
न ज्ञायते च कः कन्यां वरयेदिति कन्यके ॥ ९ ॥
मातुः कुलं पितृकुलं यत्र चैव प्रदीयते ॥ कुलत्रयं सदा कन्या संशये स्थाप्य तिष्ठति ॥ १० ॥
सा त्वं मुनिवरं श्रेष्ठं प्रजापतिकुलोद्भवम् ॥ भज विश्रवसं पुत्रि पौलस्त्यं वरय स्वयम् ॥ ११ ॥
ईदृशास्ते भविष्यन्ति पुत्राः पुत्रि न संशयः ॥ तेजसा भास्करसमो यादृशोऽयं धनेश्वरः ॥ १२ ॥
सा तु तद्वचनं श्रुत्वा कन्यका पितृगौरवात् ॥ तत्रोपागम्य सा तस्थौ विश्रवा यत्र तप्यते ॥१३॥
एतस्मिन्नन्तरे राम पुलस्त्यतनयो द्विजः ॥ अग्निहोत्रमुपातिष्ठच्चतुर्थ इव पावकः ॥ १४ ॥
अविचिन्त्य तु तां वेलां दारुणां पितृगौरवात् ॥ उपसृत्याग्रतस्तस्य चरणाधोमुखी स्थिता ॥
विलिखन्ती मुहुर्भूमिमङ्गुष्ठाग्रेण भामिनी ॥ १५ ॥
स तु तां प्रेक्ष्य सुश्रोणीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ अब्रवीत्परमोदारो दीप्यमानां स्वतेजसा ॥ १६ ॥
भद्रे कस्यासि दुहिता कुतो वा त्वमिहागता ॥ किं कार्यं कस्य वा हेतोस्तत्त्वतो ब्रूहि शोभने ॥१७॥
एवमुक्ता तु सा कन्या कृताञ्जलिरथाब्रवीत् ॥ आत्मप्रभावेन मुने ज्ञातुमर्हसि मे मतम् ॥ १८ ॥
किन्तु मां विद्धि ब्रह्मर्षे शासनात्पितुरागताम् ॥ कैकसी नाम नाम्नाऽहं शेषं त्वं ज्ञातुमर्हसि ॥१९॥
स तु गत्वा मुनिर्ध्यानं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ विज्ञातं ते मया भद्रे कारणं यन्मनोगतम् ॥ २० ॥
सुताभिलाषो मत्तस्ते मत्तमातङ्गगामिनि ॥ दारुणायां तु वेलायां यस्मात्त्वं मामुपस्थिता ॥ २१ ॥
शृणु तस्मात्सुतान्भद्रे यादृशाञ्जनयिष्यसि ॥ दारुणान्दारुणाकारान्दारुणाभिजनप्रियान् ॥ २२ ॥

न प्राप्नोषीत्यर्थः ॥ ७ ॥ यन्त्रिताः कृतप्रयासाः । धर्मबुद्धयः विवाहधर्मनिमित्तचिन्तावन्तः ॥ ८ ॥ कन्यापितृत्वस्य दुःखत्वमेव प्रदर्शयति—न ज्ञायत इति ॥ ९ ॥ अथ वरणानन्तरमपि विशिष्य दुःखहेतुत्वं कन्याया इत्याह—मातुरिति ॥ संशये स्थाप्य तिष्ठतीति । कथमस्याश्चारित्रभ्रंशो न भविष्यतीति कुलत्रयं चिन्ताकुलमेव सदा भवतीत्यर्थः ॥ १०—१३ ॥ उपातिष्ठत् प्रदोषे अग्निहोत्रं कृतवानित्यर्थः ॥ १४ ॥ पितृगौरवात् पितरि बहुमानात् । चरणाधोमुखी चरणसमीपाधोमुखी । विलिखन्तीति चिन्तानुभावः ॥ १५—१६ ॥ कुतः कस्माद्देशात् । किं कार्यं मया कर्तव्यं कस्य हेतोः कस्मै प्रयोजनाय ॥ १७ ॥ मे मतं त्वद्भर्तृकत्वाभिलाषित्वं ॥ १८ ॥ तच्च वक्तुं लज्जावशादनुचितमिति सूचयित्वा वक्तुमुचितमाह—किन्त्विति ॥ १९ ॥ कारणं आगमनकारणं ॥ २० ॥ तदेवाह—सुतेति ॥ २१ ॥ दारुणान् क्रूरस्वभावान् । दारुणाकारान् क्रूरवेषान् । दारुणाभिजनप्रियान् दारुणाभिजने

कमितिभीतैश्च वरैः कन्याकामुकैः । नपरिगृह्यसे नयाच्यसे ॥७॥ **ति०** त्वत्कृते तवविशिष्टवरलाभार्थं । यन्त्रिताः कृतप्रयासाः ॥ **स०** यन्त्रिताः यत्रवरास्तत्रगन्तव्यमितिनम्रीभूताः दुःखं दुःखकरं । **शि०** हि यतस्त्वंसर्वगुणोपेता अतएवश्रीरिवासि । एतेनत्वत्सदृशःपतिर्दुर्लभइतिद्योतितं ॥८॥ **ति०** भज सेवस्व । सेवनेनचभर्तृत्वेनवरय ॥ ११ ॥ **स०** भास्करसमइत्यादिकंसौभाग्यादेव नसौरूप्यानुरूप्यात् । "कुत्सायांक्वितिशब्दोऽयं शरीरंबेरमुच्यते । कुबेरः कुशरीरत्वान्नाम्नातेनैवसोङ्कितः" इतिवायुपुराणोक्तेः । भानुदीक्षितोपिकुत्सितं बेरंशरीरमस्य । कुष्ठित्वादित्युक्तवान् । अन्यत्रापि 'स्वच्छस्वशैलेक्षितकुत्सबेरः' इतिच ॥१२॥ **स०** पितृगौरवात् पितृत्वगुरुत्वात् सा सःकोपोस्याअस्तीतिसा । पितास्वयंवरवरणंकृत्वानविवाहितवानितिमानसरोषवती । गौरवपदस्वारस्यात् । सःभावप्रधानः । साधकताऽस्याअस्तीतिसा । 'सःकोपेसाधकेच' इतिविश्वः ॥ १३ ॥ **ति०** दारुणांतांवेलां प्रदोषकालमित्यर्थः । पितृगौरवादुपसृत्यमहाबलपराक्रमत्वेनख्यातस्य सुमालिनःपुत्र्यहं । अतोनप्राकृतेनर्षिणाऽनादरणीयेत्याशयेनेत्यर्थः । चरणमवलोकयदधःप्रवर्तितं मुखंयस्यास्सा चरणाधोमुखीस्थिता । **स०** चरणयोरधः अधःप्रदेशः तत्रमुखंयस्याइतितथा । **शि०** चरणाधोभागेमुखंयस्याः

[पा०] १ ख. ग. ज. सातुतांदारुणांवेलांविचिन्त्यपितृगौरवात्.

प्रसविष्यसि सुश्रोणि राक्षसान्क्रूरकर्मणः ॥ सा तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रणिपत्याब्रवीद्वचः ॥ २३ ॥
भगवन्नीदृशान्पुत्रांस्त्वत्तोऽहं ब्रह्मवादिनः ॥ नेच्छामि सुदुराचारान्प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ २४ ॥
कन्यया त्वेवमुक्तस्तु विश्रवा मुनिपुङ्गवः ॥ उवाच कैकसीं भूयः पूर्णेन्दुरिव रोहिणीम् ॥ २५ ॥
पश्चिमो यस्तव सुतो भविष्यति शुभानने ॥ मम वंशानुरूपः स धर्मात्मा च भविष्यति ॥ २६ ॥
एवमुक्ता तु सा कन्या राम कालेन केनचित् ॥ जनयामास बीभत्सं रक्षोरूपं सुदारुणम् ॥ २७ ॥
दशग्रीवं महादंष्ट्रं नीलाञ्जनचयोपमम् ॥ ताम्रोष्ठं विंशतिभुजं महास्यं दीप्तमूर्धजम् ॥ २८ ॥
तस्मिञ्जाते तु तत्काले सज्वालकवलाः शिवाः ॥ क्रव्यादाश्चापसव्यानि मण्डलानि प्रचक्रमुः ॥ २९ ॥
ववर्ष रुधिरं देवो मेघाश्च खरनिस्वनाः ॥ प्रबभौ न च सूर्यो वै महोल्काश्चापतन्भुवि ॥ ३० ॥
चकम्पे जगती चैव ववुर्वाताः सुदारुणाः ॥ अक्षोभ्यः क्षुभितश्चैव समुद्रः सरितां पतिः ॥ ३१ ॥
अथ नामाकरोत्तस्य पितामहसमः पिता ॥ दशग्रीवः प्रसूतोयं दशग्रीवो भविष्यति ॥ ३२ ॥
तस्य त्वनन्तरं जातः कुम्भकर्णो महाबलः ॥ प्रमाणाद्यस्य विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते ॥ ३३ ॥
ततः शूर्पणखा नाम संजज्ञे विकृतानना ॥ विभीषणश्च धर्मात्मा कैकस्याः पश्चिमः सुतः ॥ ३४ ॥
तस्मिञ्जाते महासत्त्वे पुष्पवर्षं पपात ह ॥ ३५ ॥
नभःस्थाने दुन्दुभयो देवानां प्राणदंस्तदा ॥ वाक्यं चैवान्तरिक्षे च साधु साध्विति तत्तथा ॥ ३६ ॥
तौ तु तत्र महारण्ये ववृधाते महौजसौ ॥ कुम्भकर्णदशग्रीवौ लोकोद्वेगकरौ तदा ॥ ३७ ॥
कुम्भकर्णः प्रमत्तस्तु महर्षीन्धर्मवत्सलान् ॥ त्रैलोक्यं भक्षयन्नित्यासंतुष्टो विचचार ह ॥ ३८ ॥
विभीषणस्तु धर्मात्मा नित्यं धर्मे व्यवस्थितः ॥ स्वाध्यायनियताहार उवास विजितेन्द्रियः ॥ ३९ ॥
अथ वैश्रवणो देवस्तत्र कालेन केनचित् ॥ आगतः पितरं द्रष्टुं पुष्पकेण धनेश्वरः ॥ ४० ॥
तं दृष्ट्वा कैकसी तत्र ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ आगम्य राक्षसी तत्र दशग्रीवमुवाच ह ॥ ४१ ॥
पुत्र वैश्रवणं पश्य भ्रातरं तेजसा वृतम् ॥ भ्रातृभावे समे चापि पश्यात्मानं त्वमीदृशम् ॥ ४२ ॥
दशग्रीव तथा यत्नं कुरुष्वामितविक्रम ॥ यथा त्वमसि मे पुत्र भव वैश्रवणोपमः ॥ ४३ ॥
मातुस्तद्वचनं श्रुत्वा दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ अमर्षमतुलं लेभे प्रतिज्ञां चाकरोत्तदा ॥ ४४ ॥
सत्यं ते प्रतिजानामि भ्रातृतुल्योऽधिकोपि वा ॥ भविष्याम्योजसा चैव संतापं त्यज हृद्गतम् ॥ ४५ ॥

क्रूरबन्धौ राक्षसरूपे प्रियं येषां तान् ॥ २२—२८ ॥ सज्वालकवलाः ज्वालारूपास्यान्तर्गतकबलाः । शिवाः वृद्धजम्बुकाः ॥ २९ ॥ देवः पर्जन्यदेवः ॥ ३०—३२ ॥ यस्य प्रमाणाद्विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते नैवास्ति । प्रमाणभूतेष्विति शेषः ॥ ३३—३६ ॥ तत्र महारण्ये पितुराश्रमारण्ये ॥ ३७—३८ ॥ स्वाध्यायं नियतं आहारः अहरहरिति स्वाध्यायनियताहारः ॥ ३९—४१ ॥ आत्मानं ईदृशं कुबेरवद्दिव्यवैभव-

सा । ऋषिचरणमवलोकयन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥ ति० भगवन्ब्रह्मवादिनस्त्वत्तःईदृशान्पुत्रान्नेच्छामि । अतउत्तमपुत्रार्थंप्रसादंकर्तुमर्हसीत्यन्वयः ॥ २४ ॥ ति० पश्चिमः कनिष्ठः ॥ २६ ॥ ति० दशग्रीवइति । कामरूपत्वाच्चान्तःपुरादावेकवक्त्रत्वंद्विभुजत्वंचास्येतिबोध्यं । शि० यतोऽयंदशग्रीवःप्रसूतः अतोदशग्रीवः तन्नामाभविष्यतीतिनामाकरोत् ॥ ३२ ॥ ति० अन्तरिक्षे साधुसाध्वितिवाक्यं तदासीदितिशेषः ॥ ३६ ॥ ति० नित्यासंतुष्टः कियदपिभक्षणेनकदाचिदप्यसंतुष्टः ॥ स० नित्यंसंतुष्टोनित्यसंतुष्टः । महर्षीन्भक्षयन्नेवनित्यसंतुष्टःसन्विचचार ॥ ३८ ॥ ति० स्वाध्यायनियताहारः स्वाध्यायनियतोनियताहारश्चेत्यर्थः । स० स्वाध्यायार्थनियतोनियमितः आहारोयस्य ॥ ३९ ॥ स० वैश्रवणोपमोयथाभवेः तथायत्नंकुरुष्व ॥ ४३ ॥

[पा०] १ क. ख. घ. ज. अथाब्रवीन्मुनिस्तत्रपश्चिमोयस्तवात्मजः. २ ख. घ. ज. नप्रभातिचखेसूर्योमहोल्काश्चापतन्क्षितौ. ३ क—घ. ज. आस्थायराक्षसींबुद्धिं. च. आगता. ४ क. ख. घ. ज. भविष्याम्यचिरान्मातःसंतापं.

ततस्तेनैव कोपेन दशग्रीवः सहानुजः ॥ चिकीर्षुर्दुष्करं कर्म तपसे धृतमानसः ॥ ४६ ॥
प्राप्स्यामि तपसा काममिति कृत्वाऽध्यवस्य च ॥ आगच्छदात्मसिद्ध्यर्थं गोकर्णस्याश्रमं शुभम् ॥ ४७ ॥
स राक्षसस्तत्र सहानुजस्तदा तपश्चकारातुलमुग्रविक्रमः ॥
अतोषयच्चापि पितामहं विभुं ददौ स तुष्टश्च वराञ्जयावहान् ॥ ४८ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः ॥ १० ॥

रावणादितपस्तुष्टेनब्रह्मणारावणायतत्प्रार्थनानुसारेण मानुषान्यसर्वावध्यत्ववरदानपूर्वकं पुनःपरितोषाच्छेदेछेदेपुनर्नव-नवशिरःप्ररोहादिविषयकवरान्तरदानम् ॥ १ ॥ विभीषणाय तत्प्रार्थनानुरोधेनधार्मिकत्वादिवरदानपूर्वकं स्वयंचिरजीवित्ववर-दानम् ॥ २ ॥ कुंभकर्णायवरदानप्रवृत्तेनब्रह्मणा देवगणप्रार्थनयासरस्वतींप्रति तज्जिह्वासंनिधानेनविपरीतवरवरणकरण-प्रेरणा ॥ ३ ॥ ब्रह्मणा सरस्वतीविमोहितमनस्कतयाकुंभकर्णेनचिरस्वापयाचने तस्मैतद्दानपूर्वकंस्वलोकगमनम् ॥ ४ ॥

अथाब्रवीन्मुनिं[1] रामः कथं[2] ते भ्रातरो वने ॥ कीदृशं तु तदा ब्रह्मंस्तपस्तेपुर्महाबलाः[3] ॥ १ ॥
अगस्त्यस्त्वब्रवीत्तत्र रामं सुप्रीतमानसम् ॥ तांस्तान्धर्मविधींस्तत्र भ्रातरस्ते समाविशन् ॥ २ ॥
कुम्भकर्णस्ततो यत्तो नित्यं धर्मपथे स्थितः ॥ ततात ग्रीष्मकाले[4] तु पञ्चाग्नीन्परितः स्थितः ॥ ३ ॥
मेघाम्बुसिक्तो वर्षासु वीरासनमसेवत ॥ नित्यं च शिशिरे काले जलमध्यप्रतिश्रयः ॥ ४ ॥
एवं वर्षसहस्राणि दश तस्यातिचक्रमुः ॥ धर्मे प्रयतमानस्य सत्पथे निष्ठितस्य च ॥ ५ ॥
विभीषणस्तु धर्मात्मा नित्यं धर्मपरः शुचिः ॥ पञ्च वर्षसहस्राणि पादेनैकेन तस्थिवान् ॥ ६ ॥
समाप्ते नियमे तस्य ननृतुश्चाप्सरोगणाः[5] ॥ पपात पुष्पवर्षं च क्षुभिताश्चापि देवताः ॥ ७ ॥
पञ्च वर्षसहस्राणि सूर्यं चैवान्ववर्तत ॥ तस्थौ चोर्ध्वशिरोबाहुः स्वाध्यायधृतमानसः ॥ ८ ॥
एवं विभीषणस्यापि स्वर्गस्थस्येव नन्दने ॥ दश वर्षसहस्राणि गतानि नियतात्मनः[6] ॥ ९ ॥
दश वर्षसहस्राणि निराहारो दशाननः ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु शिरश्चाग्नौ जुहाव सः ॥ १० ॥
एवं वर्षसहस्राणि नव तस्यातिचक्रमुः ॥ शिरांसि नव चाप्यस्य प्रविष्टानि हुताशनम् ॥ ११ ॥

रहितं । दरिद्रमित्यर्थः ॥ ४२—४८ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणि-मुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

वीरासनं नाम वामोरूपरि दक्षिणजङ्घां प्रतिष्ठाप्य स्थितिः ॥ ४—७ ॥ सूर्यं चैवेति चकारेण पूर्ववदे-कपादस्थितिः समुच्चीयते ॥ ८ ॥ स्वर्गस्थस्य देवस्य नन्दन इवेत्यनेन तपःप्रवृत्तिसंतोष उक्तः ॥ ९—

ति० तपसे तपोर्थं । धृतमानसः निश्चितान्तःकरणः ॥ ४६ ॥ ति० इतिकृत्वा इतिबुद्धिंकृत्वा अध्यवस्य तथानिश्चित्यच । स० गोकर्णस्य तत्संबन्धि तत्रत्यमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ स० पितामहं ब्रह्माणं । अयंश्लोकउत्तरकथाप्रसंगार्थः ॥ ४८ ॥ इतिनवमःसर्गः ॥ ९ ॥

ति० धर्मविधीन् धर्मानुष्ठानानि ॥ २ ॥ ति० संक्षेपेणोक्तंप्रपञ्चयति—कुंभकर्णइत्यादि । 'वह्निभिःसूर्यपञ्चमैः' इतिपाठे सूर्यःपञ्चमोयेषांतैर्वह्निभिरित्यर्थः । पञ्चाग्नीन्परितःस्थितइतिपाठेपि सूर्यसहिताएवपञ्चाग्नयः । स० पञ्चाग्नीन्परितःकृत्वास्थितः ॥ ३ ॥ स० धर्मात्मा भगवन्मनस्कः । धर्मपरः धर्मानुष्ठाता । तस्थिवान् यद्यपि 'छन्दसिलिटः क्वसुः' इत्युक्तिः तथापि "तंतस्थिवांसंनगरोपकण्ठे" इत्यादिप्रयोगात्क्वचिल्लोकेऽपि ॥ ६ ॥ शि० दशाननस्तुदशवर्षसहस्रंनिराहारोऽभवदितिशेषः ॥ १० ॥ शि० एवंप्रतिवर्षसहस्रंशिरोहवनप्रकारेणतस्यरावणस्यनववर्षसहस्राण्यतिचक्रमुः । अतएवनवशिरांसिहुताशनंप्रविष्टानि ॥ ११ ॥

[पा०] १ क—घ. ज. अथाब्रवीद्द्विजं. २ क. ख. घ. च. छ. कथंते. ३ ख. ज. तपश्चेरुर्महाव्रताः. ४ च. ग्रीष्मकालेतुवह्निभिःसूर्यपञ्चमः. क. ग्रैष्मकेकालेवीरःपञ्चाग्निमध्यगः. ५ ङ. झ. ञ. ट. तुष्टुवुश्चापिदेवताः. ६ च. विधूतात्मनः.

अथ वर्षसहस्रे तु दशमे दशमं शिरः ॥ छेत्तुकामे दशग्रीवे प्राप्तस्तत्र पितामहः ॥ १२ ॥
[[1]देवगन्धर्वसिद्धैश्च ऋषिभिः किंनरैः सह ॥] पितामहस्तु [2]सुप्रीतः सार्धं देवैरुपस्थितः ॥
[3]तव तावद्दशग्रीव प्रीतोस्मीत्यभ्यभाषत ॥ १३ ॥
शीघ्रं वरय धर्मज्ञ वरो यस्तेऽभिकाङ्क्षितः ॥ तं ते कामं करोम्यद्य न वृथा ते परिश्रमः ॥ १४ ॥
अथाब्रवी[4]द्दशग्रीवः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ प्रणम्य शिरसा देवं हर्षगद्गदया गिरा ॥ १५ ॥
भगवन्प्राणिनां नित्यं नान्यत्र मरणाद्भयम् ॥ नास्ति मृत्युसमः शत्रुरमरत्वमहं वृणे ॥ १६ ॥
एवमुक्तस्तदा ब्रह्मा दशग्रीवमुवाच ह ॥ नास्ति सर्वामरत्वं ते वरमन्यं वृणीष्व मे ॥ १७ ॥
एवमुक्ते तदा राम ब्रह्मणा लोककर्तृणा ॥ दशग्रीव उवाचेदं कृताञ्जलिरथाग्रतः ॥ १८ ॥
सुपर्णनागयक्षाणां दैत्यदानवरक्षसाम् ॥ [5]अवध्योहं प्रजाध्यक्ष देवतानां च शाश्वत ॥ १९ ॥
न हि चिन्ता ममान्येषु प्राणिष्वमरपूजित ॥ तृणभूता हि ते [6]मन्ये प्राणिनो मानुषादयः ॥ २० ॥
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा दशग्रीवेण रक्षसा ॥ उवाच वचनं देवः सह देवैः पितामहः ॥
भविष्यत्येवमेतत्ते वचो राक्षसपुङ्गव ॥ २१ ॥
एवमुक्त्वा तु तं राम दशग्रीवं पितामहः ॥ शृणु चापि वरो भूयः प्रीतस्येह शुभो मम ॥ २२ ॥
हुतानि यानि शीर्षाणि पूर्वमग्नौ त्वयाऽनघ ॥ पुनस्तानि भविष्यन्ति तथैव तव राक्षस ॥ २३ ॥
वितरामीह ते सौम्य वरं चान्यं दुरासदम् ॥ २४ ॥
छन्दतस्तव रूपं च मनसा यद्यथेप्सितम् ॥ भविष्यति न संदेहो मद्वरात्तव राक्षस ॥ २५ ॥
एवं पितामहोक्तस्य दशग्रीवस्य रक्षसः ॥ अग्नौ हुतानि शीर्षाणि [7]पुनस्तान्युदितानि वै ॥ २६ ॥
एवमुक्त्वा तु तं राम दशग्रीवं पितामहः ॥ विभीषणमथोवाच वाक्यं लोकपितामहः ॥ २७ ॥
विभीषण त्वया वत्स धर्मसंहितबुद्धिना ॥ परितुष्टोस्मि धर्मात्मन्वरं वरय सुव्रत ॥ २८ ॥
[8]विभीषणस्तु [9]धर्मात्मा वचनं प्राह साञ्जलिः ॥ वृतः सर्वगुणैर्नित्यं चन्द्रमा रश्मिभिर्यथा ॥ २९ ॥

स० ते त्वया अभिकाङ्क्षितः इच्छाविषयोयोवरस्तंवरय । तेपरिश्रमः शिरउत्कर्तनादिकायक्लेशः वृथानभवेत् । कंजनं अकामं कामितानवाप्ति । करोमि तंवरय । वरस्यमोक्षवद्दलद्वयात्मकत्वादेवमुक्तिरितिमन्तव्यं । तेपरि परितः श्रमोयेनसः रिपुः कंकमपिकामं नाप्नुयादितिशेषः । तथा वृथाकरोमीतिवा । **शि०** मेपरिश्रमोवृथानेत्यभ्यभाषत ॥ १४ ॥ **शि०** मरणादन्यत्र अन्यत् प्राणिनांभयंन । अतोमृत्युसमःशत्रुर्न । अतोऽमरत्वमहंवृणे ॥ १६ ॥ **ति०** मेमत्तः ॥ १७ ॥ **स०** ब्रह्मणा नपुंसकलिङ्गोऽयं ब्रह्मशब्दश्चतुर्मुखवाची । "ब्रह्मणिजीवाःसर्वेपि" इत्युक्तेः । 'ध्यायंध्यायंपरंब्रह्म' इतिमनोरमापद्यव्याख्यात्राकार्यब्रह्मव्यावर्तयितुं परमित्युक्तमितिपरपदकृत्यकथनाच्च 'तस्मादेतद्ब्रह्मनामरूपंचजायते' इत्याथर्वणभाष्येएतद्ब्रह्मचतुर्मुखइतिव्याख्यानाच्च । "इकोचिविभक्तौ" इतिनुमिलोककर्तृणेत्युपपन्नं ॥ १८ ॥ **स०** सापवादोवरोदेयइतिचतुराननभावंविदित्वातथैवकैश्चिदवध्यत्वंयाचते—**सुपर्णेति** । **शि०** अवध्योहंभवेयमितिशेषः ॥ १९ ॥ **ति०** भूयोन्यःशुभोवरोदीयते तच्छृणु । **स०** भूयः पुनः । यथोपलक्षणंनामदशास्यइतिनभवेत्तथा शुभोवरोदीयते तंश्शृणु ॥ २२ ॥ **स०** मनसायद्यथेप्सितंरूपं तवछन्दतः ममतद्दानेच्छातः भविष्यतीतिशेषः । तेन छन्दतइतिवामनसायद्यथेप्सितमितिवाऽधिकमितिनिरस्तं ॥ इदमेवरावणमारणबीजावपनमितिमन्तव्यं ॥ २५ ॥ **शि०** पुनरुत्थितानिअभवन्नितिशेषः ॥ २६ ॥ **शि०** परितुष्टः परितोषितोस्मि ॥ **स०** धर्मसंहितबुद्धिनात्वया परितुष्टोसीत्यनेन तोषेबुद्धिःसमासेगुणीभूता कारणमितिसूचितमितिज्ञेयं ॥ २८ ॥ **स०** धारकत्वाद्धर्मोभगवान् । तत्रात्मामनोयस्यसः । हेधर्मात्मन्नितिब्रह्माणंसंबोध्यसाञ्जलिराह ॥ २९ ॥

[पा०] १ इदमर्धं क. घ. पाठयोर्दृश्यते. २ ग. धर्मात्मासार्धं. ३ क. तातवत्सदशग्रीवसुप्रीतोस्मीत्यभाषत. ४ घ. दशग्रीवःपितामहमुपागतं. ५ क. अवध्योहंभविष्यामि. ६ ख. ग. घ. ज. तेसर्वे. क. मेसर्वे. ७ क. घ. ङ. च. ज. झ. ट. पुनस्तान्युत्थितानिवै. ख. ग. यानितान्युत्थितानिवै. ८ क. एवमुक्तस्तुधर्मात्माप्रत्युवाचविभीषणः. ९ घ. धर्मात्मा उवाचप्रणतोवचः. ग. ज. धर्मात्माप्रोवाचप्रणतोवचः.

भगवन्कृतकृत्योहं यन्मे लोकगुरुः स्वयम् ॥ प्रीतेन यदि दातव्यो वरो मे शृणु सुव्रत ॥ ३० ॥
परमापद्गतस्यापि धर्मे मम मतिर्भवेत् ॥ अशिक्षितं च ब्रह्मास्त्रं भगवन्प्रतिभातु मे ॥ ३१ ॥
या या मे जायते बुद्धिर्येषु येष्वाश्रमेषु च ॥ सा सा भवतु धर्मिष्ठा तं तु धर्मं च पालये ॥ ३२ ॥
एष मे परमोदार वरः परमको मतः ॥ न हि धर्माभिरक्तानां लोके किंचन दुर्लभम् ॥ ३३ ॥
पुनः प्रजापतिः प्रीतो विभीषणमुवाच ह ॥ धर्मिष्ठस्त्वं यथा वत्स तथा चैतद्भविष्यति ॥ ३४ ॥
यस्माद्राक्षसयोनौ ते जातस्यामित्रनाशन ॥ नाधर्मे जायते बुद्धिरमरत्वं ददामि ते ॥ ३५ ॥
इत्युक्त्वा कुम्भकर्णाय वरं दातुमुपस्थितम् ॥ प्रजापतिं सुराः सर्वे वाक्यं प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ॥ ३६ ॥
न तावत्कुम्भकर्णाय प्रदातव्यो वरस्त्वया ॥ जानीषे हि यथा लोकांस्त्रासयत्येष दुर्मतिः ॥ ३७ ॥
नन्दनेऽप्सरसः सप्त महेन्द्रानुचरा दश ॥ अनेन भक्षिता ब्रह्मन्नृषयो मानुषास्तथा ॥ ३८ ॥
अलब्धवरपूर्वेण यत्कृतं राक्षसेन तु ॥ त[3]देष वरलब्धः स्याद्भक्षयेद्भुवनत्रयम् ॥ ३९ ॥
वरव्याजेन मो[4]होस्मै दीयताममितप्रभ ॥ लोकानां स्वस्ति चैवं स्याद्भवेदस्य च संमतिः ॥ ४० ॥
एवमुक्तः सुरैर्ब्रह्माऽचिन्तयत्पद्मसंभवः ॥ [5]चिन्तिता चोपतस्थेऽस्य पार्श्वं देवी सरस्वती ॥ ४१ ॥
प्राञ्जलिः सा तु पार्श्वस्था प्राह वाक्यं सरस्वती ॥ इयमस्म्यागता देव किं कार्यं करवाण्यहम् ॥४२॥
प्रजापतिस्तु तां प्राप्तां प्राह वाक्यं सरस्वतीम् ॥ वाणि त्[6]वं राक्षसेन्द्रास्ये भव या देवतेप्सिता ॥४३॥
तथेत्युक्त्वा प्रविष्टा सा प्रजापतिरथाब्रवीत् ॥ कुम्भकर्ण महाबाहो वरं वरय यो मतः ॥ ४४ ॥
[7]कुम्भकर्णस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वचनमब्रवीत् ॥ स्वप्तुं वर्षाण्यनेकानि देवदेव ममेप्सितम् ॥ ४५ ॥

३० ॥ परमेति श्लोकद्वयमेकं वाक्यं ॥ ब्रह्मास्त्रं ब्रह्माख्यमस्त्रं । पालये पालयेयं ॥ ३१—३८॥ अलब्धवरपूर्वेण पूर्वमलब्धवरेण कुम्भकर्णेन । यत् भक्षणात्मकं कर्म कृतं तत् तस्मात् कारणात् । वरलब्धः लब्धवरः स्यात् स्याद्यदि भुवनत्रयमपि भक्षयेदित्यर्थः ॥३९॥ मोहः अज्ञानं । एवं मोहस्यैव प्रदाने अस्य च सन्नतिः शिक्षा भवेत् ॥ ४० ॥ अचिन्तयत् । देवीमिति शेषः ॥ ४१—४२ ॥ भव या देवतेप्सिता । यादृग्रूपा देवतैः काङ्क्षिता तादृशी भवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ प्रविष्टा सा देवतोक्तरूपा प्रविष्टेत्यर्थः

ति० हेभगवन् लोकगुरुः उत्पत्तिज्ञप्तिदाताभगवान्यन्मह्यंप्रीतः । एतेनैवाहंकृतकृत्योस्मि । सर्वगुणैःपुरुषार्थैर्वृतश्चास्मि । त्वत्प्रीतेरेवसर्वपुरुषार्थसाधनत्वात् ॥ शि० भवान्यत्स्वयंमेसमीपमागतइतिशेषःअतोहंकृतकृत्यः ॥ ३० ॥ ति० अथापियदिप्रसन्नेनत्वयावश्यंकश्चिद्वरोदातव्यस्तदातंवरंशृणु । परमापद्गतस्य सांसारिकव्यवहारतःपरमामापदंप्राप्तस्यापिममधर्मेनारायणेमतिर्भवेत् । 'रामो विग्रहवान्धर्मः' इत्युक्तेरत्र धर्मपदेननारायणः । अन्यथासासाभवतुधार्मिष्ठेत्यनेनपौनरुक्त्यंस्यात् ॥३१॥ शि० यायेति । येषुयेष्वाश्रमेषुब्रह्मचर्यादिपु यायामेबुद्धिर्जायते जायेत सासा धर्मिष्ठा तत्तदाश्रमोचितधर्मविशिष्टाभवतु । अतएव तंतंधर्ममहंपालये पालयेयं ॥ ३२ ॥ ति० ईदृशस्य वरस्यपरमकत्वंस्वयमेवाह—नहीति ॥ ३३ ॥ शि० हेधर्मिष्ठयथात्वं तथैवएतत्तवप्रार्थनं । अतएतद्भविष्यत्येव ॥ ३४ ॥ स० अमरत्वं चिरजीविता । ति० राक्षसयोनौजातस्यापियतोऽधर्मेबुद्धिर्नजायते ततःप्रीतोहममरत्वंतेददामि । एवमप्रार्थितममरत्वंब्रह्मणस्सकाशाद्धर्मबलाल्लब्धंविभीषणेनेतिनिष्कामतयादेवोपासनंसर्वार्थसाधनमितिबोध्यं ॥३५॥ शि० भक्षिताः बहवइतिशेषः ॥ ३८ ॥ स० अलब्धवरपूर्णेन पूर्णालब्धवरेण । वरलब्धः लब्धवरः । शि० अलब्धवरपूर्णेन नलब्धोवरःपूर्णःपूर्णावस्थाचयेनतेनराक्षसेनकुंभकर्णेन यद्यस्मात्कृतं बहूनांभक्षणमितिशेषः । तस्माद्धेतोः यद्येषपूर्णावस्थः वरलब्धः स्यात्तर्हि भुवनत्रयंभक्षयेत् ॥ ३९ ॥ ति० एवंमोहदानेनैवलोकानास्वस्तिस्यात् अस्यसंमतिः संमाननंचस्यात् । अचिन्तयत् देवीमितिशेषः ॥ ४०—४१॥ ति० अस्यास्येदेवतेप्सितादेवानामिष्टावाग्भव । याचतःकुंभकर्णस्यवदनाद्देवानुकूलानिस्सरेत्यर्थः । अथाब्रवीत् सरस्वतीप्रवेशानन्तरमित्यर्थः ॥४३॥ शि० प्रविष्टा कुंभकर्णस्यमुखइतिशेषः ॥ ४४ ॥ ति० तद्वाक्यं ब्रह्मवाक्यं ।

[पा०] १ ख. ग. घ. ज. कुंभकर्णायतुवरंप्रयच्छन्तमरिंदम. २ क. मानुषादयः. ३ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. यद्येष. ४ ग. घ. ज. मोहोहिदीयतामस्यरक्षसः. ५ क. सरस्वतीगिरांदेवीसोपतस्थेप्रजापति. ६ क. त्वंकुंभकर्णस्यभववाग्देवतेप्सिता. ७ क. तस्यतद्वचनंश्रुत्वाकुंभकर्णस्तथाऽब्रवीत्.

एवमस्त्विति तं चोक्त्वा प्रायाद्ब्रह्मा सुरैः समम् ॥ देवी सरस्वती चैव राक्षसं तं जहौ पुनः ॥४६॥
ब्रह्मणा सह देवेषु गतेषु च नभःस्थलम् ॥ विमुक्तोसौ सरस्वत्या स्वां संज्ञां च ततो गतः ॥४७॥
कुम्भकर्णस्तु दुष्टात्मा चिन्तयामास दुःखितः ॥ ईदृशं किमिदं वाक्यं ममाद्य वदनाच्च्युतम् ॥४८॥
अहं व्यामोहितो देवैरिति मन्ये तदागतैः ॥ एवं लब्धवराः सर्वे भ्रातरो दीप्ततेजसः ॥
श्लेष्मातकवनं गत्वा तत्र ते न्यवसन्सुखम् ॥ ४९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

रावणादीनांवरलाभहृष्टेनसुमालिना प्रहस्तादिभिःसह रावणसमीपमेत्यतंप्रति लङ्कायाःपुरानिजालयत्वकथनपूर्वकं कुबेरस्य ततःप्रव्राजनचोदना ॥ १ ॥ रावणेन भ्रातृगौरवात्तद्वचनानादरणे तंप्रतिप्रहस्तेन पुनस्समयान्तरे निपुणंदुर्बोधनम् ॥ २ ॥ तदनुरोधिनारावणेन कुबेरंप्रति लङ्कात्यागे दूत्येनप्रहस्तप्रेषणम् ॥ ३ ॥ कुबेरेण पितरिविश्रवसि रावणवचननिवेदनपूर्वकं तन्नियोगेन लङ्कातःपौरैःसह कैलासगमनम् ॥ ४ ॥ ततोलङ्कांप्रविष्टैःसुमालिप्रभृतिभी रावणस्य लङ्काराज्येऽभिषेचनम् ॥ ५ ॥

सुमाली वरलब्धांस्तु ज्ञात्वा चैतान्निशाचरान् ॥ उदतिष्ठद्भयं त्यक्त्वा सानुगः स रसातलात् ॥१॥
मारीचश्च प्रहस्तश्च विरूपाक्षो महोदरः ॥ उदतिष्ठन्सुसंरब्धाः सचिवास्तस्य रक्षसः ॥ २ ॥
सुमाली सचिवैः सार्धं वृतो राक्षसपुङ्गवैः ॥ अभिगम्य दशग्रीवं परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ ३ ॥
दिष्ट्या ते वत्स संप्राप्तश्चिन्तितोऽयं मनोरथः ॥ यस्त्वं त्रिभुवनश्रेष्ठाल्लब्धवान्वरमुत्तमम् ॥ ४ ॥
यत्कृते च वयं लङ्कां त्यक्त्वा याता रसातलम् ॥ तद्गतं नो महाबाहो महद्विष्णुकृतं भयम् ॥ ५ ॥
असकृत्तद्भयाद्भीताः परित्यज्य स्वमालयम् ॥ विद्रुताः सहिताः सर्वे प्रविष्टाः स्म रसातलम् ॥६॥
अस्मदीया च लङ्केयं नगरी राक्षसोचिता ॥ निवेशिता तव भ्रात्रा धनाध्यक्षेण धीमता ॥ ७ ॥
यदि नामात्र शक्यं स्यात्साम्ना दानेन वाऽनघ ॥ तरसा वा महाबाहो प्रत्यानेतुं कृतं भवेत् ॥८॥

॥ ४४—४८ ॥ श्लेष्मातकवनं तत्प्रचुरं पितुस्तपोवनमित्यर्थः ॥ ४९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने दशमः सर्गः ॥ १०

महद्विष्णुकृतं यद्भयं तन्निरस्तमित्यर्थः ॥ ५—७ ॥ सामादिना लङ्का प्रचालयितुं यदि नाम शक्यं स्यात्तदा नः कार्यं भवेदित्यर्थः ॥ ८—

शि० हेदेवदेव । अनेकानि एकभिन्नानि कपिञ्जलाधिकरणन्यायेनत्रीणीत्यर्थः । वर्षाणिस्वप्तुंममेप्सितमस्तीतिवचनमब्रवीत्। एतेनवरान्तरयाचनाभावमात्रेणैवदेवानांसन्तोषोजातइतिध्वनितं । अतएवयुद्धकाण्डोक्तः 'तस्मात्त्वमद्यप्रभृतिमृतकल्पःशयिष्यसे' इतिपुनर्ब्रह्मशापःसंगच्छते । अतएवरावणप्रार्थनानन्तरकालिकं 'शयिताह्येषषण्मासमेकाऽहंजागरिष्यति'इतिब्रह्मप्रसादवचनंसानुकूलं । एतेनात्रषण्मासादर्वाग्जागरणंनेतिनियमः । तदधिकापिनिद्राभवत्येवेतिवरस्वरूपंबोध्यमितिभट्टोक्तिश्चिन्त्या । तस्यवरान्तरत्वात् । अत्रत्यवरबोधकश्लोकेनेदृशार्थालाभाच्चेतिदिक् ॥ ४५ ॥ ति० एवमित्यत्रषण्मासादर्वाग्जागरणंनेतिनियमः। तदधिकनिद्रातुभवत्स्वेवेतिवरस्वरूपंबोध्यं । अतएवषण्मासान्स्वपितीतिपूर्वंविभीषणोक्त्या वर्षाण्यनेकानीतिकुंभकर्णोक्त्यानपूर्वोक्तस्यविरोधः । स० तंराक्षसंजहौ जिह्वांत्यक्त्वागतवती कृतप्रयोजना ॥ ४६ ॥ ति० स्वांसंज्ञां यथाप्राप्तस्वबुद्धिं । गतः प्राप्तः स० स्वांसंज्ञां मोहविरहात् ॥ ४७ ॥ ति० श्लेष्मातकवनं तत्प्रचुरंपितुस्तपोवनम् ॥ ४९ ॥ इतिदशमःसर्गः ॥ १० ॥

स० भयं नः गतं तवसंपादितेतराबध्यत्ववरत्वादितिभावः ॥ ५ ॥ ति० निवेशिता अधिष्ठिता ॥ ७ ॥ शि० तरसा शौर्येण ॥ ८ ॥

[पा०] १ ख. घ. ज. समाहितैः. क. समागतैः. २ क. सुमालीराक्षसश्रेष्ठःसचिवैस्तैःसमावृतः.

त्वं तु लङ्केश्वरस्तात भविष्यसि न संशयः ॥ त्वया राक्षसवंशोयं निमग्नोपि समुद्धृतः ॥
सर्वेषां नः प्रभुश्चैव [1]भविष्यसि महाबल ॥ ९ ॥
अथाब्रवीद्दशग्रीवो मातामहमुपस्थितम् ॥ वित्तेशो गुरुरस्माकं ना[2]र्हसे वक्तुमीदृशम् ॥ १० ॥
साम्नाऽपि राक्षसेन्द्रेण प्रत्याख्यातो गरीयसा ॥ किंचिन्नाह तदा रक्षो ज्ञात्वा तस्य चिकीर्षितम् ११
कस्यचित्त्वथ कालस्य वसन्तं रावणं ततः ॥ उक्तवन्तं तथा वाक्यं दशग्रीवं निशाचरः ॥
प्रहस्तः प्रश्रितं वाक्यमिदमाह सकारणम् ॥ १२ ॥
दशग्रीव महाबाहो नार्ह[3]स्त्वं वक्तुमीदृशम् ॥ सौभ्रात्रं नास्ति शूराणां शृणु चेदं वचो मम ॥१३॥
अदितिश्च दितिश्चैव भगिन्यौ सहिते हिते ॥ भार्ये परमरूपिण्यौ कश्यपस्य प्रजापतेः ॥ १४ ॥
अदितिर्जनयामास देवांस्त्रिभुवनेश्वरान् ॥ दिति[4]स्त्वजनयत्पुत्रान्कश्यपस्यात्मसंभवान् ॥ १५ ॥
दैत्यानां किल धर्मज्ञ [5]पुरीयं सवनार्णवा ॥ सपर्वता मही वीर तेऽभवन्प्रभविष्णवः ॥ १६ ॥
[6]निहत्य तांस्तु समरे विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ देवानां वशमानीतं त्रैलोक्यमिदमव्ययम् ॥ १७ ॥
नैतदेको भवानेव करिष्यति विपर्ययम् ॥ [7]सुरासुरैराचरितं तत्कुरुष्व वचो मम ॥ १८ ॥
एवमुक्तो दशग्रीवः [8]प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ चिन्तयित्वा मुहूर्तं वै बाढमित्येव सोब्रवीत् ॥ १९ ॥
स तु तेनैव हर्षेण तस्मिन्नहनि वीर्यवान् ॥ वनं गतो दशग्रीवः सह तैः क्षणदाचरैः ॥ २० ॥
त्रिकूटस्थः स तु तदा दशग्रीवो निशाचरः ॥ प्रेषयामास दूत्येन प्रहस्तं वाक्यकोविदम् ॥ २१ ॥
प्रहस्त शीघ्रं [9]गच्छ त्वं ब्रूहि नैर्ऋतपुङ्गवम् ॥ [10]वचसा मम वित्तेशं सामपूर्वमिदं वचः ॥ २२ ॥
इयं लङ्कापुरी राजन्राक्षसानां महात्मनाम् ॥ त्वया निवेशिता सौम्य नैतद्युक्तं तवानघ ॥ २३ ॥
तद्भवान्यदि नो ह्यद्य दद्यादतुलविक्रम ॥ कृता भवेन्मम प्रीतिर्धर्मश्चैवानुपालितः ॥ २४ ॥
स तु गत्वा पुरीं लङ्कां धनदेन सुरक्षिताम् ॥ अब्रवीत्परमोदारं वि[11]त्तपालमिदं वचः ॥ २५ ॥
प्रेषितोऽहं तव भ्रात्रा दशग्रीवेण सुव्रत ॥ त्वत्समीपं महाबाहो [12]सर्वशस्त्रभृतां वर ॥ २६ ॥
तच्छ्रूयतां महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ॥ वचनं मम वित्तेश यद्ब्रवीति दशाननः ॥ २७ ॥
इयं किल पुरी [13]रम्या सुमालिप्रमुखैः पुरा ॥ भुक्तपूर्वा विशालाक्ष राक्षसैर्भीमविक्रमैः ॥ २८ ॥
तेन विज्ञाप्यते सोयं सांप्रतं विश्रवात्मज ॥ [14]तदेषा दीयतां तात याचतस्तस्य सामतः ॥ २९ ॥

---

१३ ॥ सहिते हिते अन्योन्यानुरक्ते ॥ १४—१७ ॥ वनं श्लेष्मातकवनं ॥ २० ॥ त्रिकूटस्थो भूत्वा विपर्ययं भ्रातृद्रोहरूपं । सुरासुरैराचरितं मार्गं प्रहस्तं दूत्येन प्रेषयामास ॥ २१ ॥ नैर्ऋतपुङ्गवं ॥ १८—१९ ॥ तस्मिन्नहनि प्रहस्तोपदेशाहनि । कुबेरं । लङ्कायां पूर्वस्थितनैर्ऋताधिपत्यात् ॥ २२—

ति० नार्हसे ज्येष्ठनिरसनंवक्तुंनार्हसीत्यर्थः ॥ १० ॥ शि० कस्यचित्कालस्य अपगमेसतीतिशेषः ॥ १२ ॥ शि० वक्तुंनार्हसे सुमालिनंप्रतीतिशेषः ॥ १३ ॥ शि० तत्रशिष्टाचारंप्रमाणयति—अदितिरिति । अदितिर्दितिश्चकश्यपस्यभार्येबभूवुरितिशेषः ॥ ति० अदितिदितीभिन्नोदरभगिन्यौ । तेसहितेहितेपरस्परानुरक्तेभूत्वाकश्यपस्यभार्येअभूतामितिशेषः ॥१४॥ शि० पुरा इयं मही दैत्यानामभवदितिशेषः ॥ १६ ॥ एतत् परस्वामिकपुरादिस्वाधीनीकरणं ॥ १८ ॥ शि० ब्रवीतिअब्रवीत् ॥ २७ ॥ शि० विज्ञाप्यते याच्यतइत्यर्थः ॥ २९ ॥

[पा०] १ क. ग. घ. ज. नित्यमेवमहाबल. २ ग. ज. तस्यमनोगतं. ३ झ. ञ. ट. नार्हसे. ४ क. ख. ग. ङ—ट. दितिस्त्वजनयद्दैत्यान्. ५ झ. ञ. ट. पुरेयं. ६ क. ज. दैत्याहतास्तुसमरे. ७ क. ग. घ. ज. सुरैराचरितंमार्गं. ८ क. ख. ग. ज. प्रहस्तेनसकारणं. ९ घ. गत्वात्वंब्रूहिज्येष्ठंममाज्ञया. १० ख. ग. घ. ज. वचनान्मम. ११ ख. ग. घ. ज. प्रहस्तोधनदंतदा. १२ क. ग. घ. ज. दूत्येनधनदेश्वर. १३ क. ग. ज. लङ्का. १४ घ. सान्त्वयादीयतामार्ययाचतः.

प्रहस्तादभिसंश्रुत्य देवो वैश्रवणो वचः ॥ प्रत्युवाच प्रहस्तं तं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ३० ॥
दत्ता ममेयं पित्रा तु लङ्का शून्या निशाचरैः ॥ निर्वासिते च मे यक्षैर्दानमानादिभिर्गुणैः ॥३१॥
ब्रूहि गच्छ दशग्रीवं पुरं राज्यं च यन्मम ॥ तवाप्येतन्महाबाहो भुङ्क्ष्व राज्यमकण्टकम् ॥
अविभक्तं त्वया सार्धं राज्यं यच्चापि मे वसु ॥ ३२ ॥
एवमुक्त्वा धनाध्यक्षो जगाम पितुरन्तिकम् ॥ अभिवाद्य गुरुं प्राह रावणस्य यदीप्सितम् ॥ ३३ ॥
एष तात दशग्रीवो दूतं प्रेषितवान्मम ॥ दीयतां नगरी लङ्का पूर्वं रक्षोगणोषिता ॥
मयाऽत्र यदनुष्ठेयं तन्ममाचक्ष्व सुव्रत ॥ ३४ ॥
ब्रह्मर्षिस्त्वेवमुक्तोसौ विश्रवा मुनिपुङ्गवः ॥ प्राञ्जलिं धनदं प्राह शृणु पुत्र वचो मम ॥ ३५ ॥
दशग्रीवो महाबाहुरुक्तवान्मम सन्निधौ ॥ मया निर्भर्त्सितश्चासीद्बहुशोक्तः सुदुर्मतिः ॥ ३६ ॥
स क्रोधेन मया चोक्तो ध्वंसते च पुनः पुनः ॥ श्रेयोभियुक्तं धर्म्यं च शृणु पुत्र वचो मम ॥३७॥
वरप्रदानात्संमूढो मान्यामान्यान्स दुर्मतिः ॥ न वेत्ति मम शापाच्च प्रकृतिं दारुणां गतः ॥ ३८ ॥
तस्माद्गच्छ महाबाहो कैलासं धरणीधरम् ॥ निवेशय निवासार्थं त्यक्त्वा लङ्कां सहानुगः ॥ ३९ ॥
तत्र मन्दाकिनी रम्या नदीनामुत्तमा नदी ॥ काञ्चनैः सूर्यसंकाशैः पङ्कजैः संवृतोदका ॥
कुमुदैरुत्पलैश्चैव तथाऽन्यैश्च सुगन्धिभिः ॥ ४० ॥
तत्र देवाः सगन्धर्वाः साप्सरोरगकिन्नराः ॥ विहारशीलाः सततं रमन्ते सर्वदाश्रिताः ॥ ४१ ॥
न हि क्षमं तवानेन वैरं धनद रक्षसा ॥ जानीषे हि यथाऽनेन लब्धः परमको वरः ॥ ४२ ॥
एवमुक्तो गृहीत्वाऽऽशु तद्वचः पितृगौरवात् ॥ सदारपुत्रः सामात्यः सवाहनधनो गतः ॥ ४३ ॥
[शून्या सा नगरी लङ्का त्रिंशद्योजनमायता ॥ क्षिप्रमेवाभवद्राम निर्जना चापि निर्भया] ॥४४॥
प्रहस्तोथ दशग्रीवं गत्वा वचनमब्रवीत् ॥ प्रहृष्टात्मा महात्मानं सहामात्यं सहानुजम् ॥ ४५ ॥
शून्या सा नगरी लङ्का त्यक्त्वैनां धनदो गतः ॥ प्रविश्य तां सहास्माभिः स्वधर्मं प्रतिपालय ॥४६॥
एवमुक्तो दशग्रीवः प्रहस्तेन महाबलः ॥ विवेश नगरीं लङ्कां भ्रातृभिः सबलानुगैः ॥ ४७ ॥
धनदेन परित्यक्तां सुविभक्तमहापथाम् ॥ आरुरोह स देवारिः स्वर्गं देवाधिपो यथा ॥ ४८ ॥

स चाभिषिक्तः क्षणदाचरैस्तदा निवेशयामास पुरीं दशाननः ॥
निकामपूर्णा च बभूव सा पुरी निशाचरैर्नीलबलाहकोपमैः ॥ ४९ ॥
धनेश्वरस्त्वथ पितृवाक्यगौरवान्न्यवेशयच्छशिविमले गिरौ पुरीम् ॥

३५ ॥ बहुशोक्त इति संधिः छान्दसः ॥३६॥ ध्वंसते तन्मातृदर्शनकालकृतादिति शेषः ॥३८॥ निवासार्थं ध्वस्तधर्मन्यायमर्यादो जायते ॥३७॥ मम शापात् । निवेशय निवेशनं पुरं कुरु ॥३९–४९॥ शशिविमले

ति० ममराज्यंवसुचत्वयाविभक्तमस्त्वितिशेषः । एवंत्वदीयमपिमयेति ॥ ३२ ॥ शि० मम समीपे ॥ ३४ ॥ शि० क्तइत्यत्रसंधिस्तुत्रिपाद्याःक्वचिदसिद्धत्वाभावबोधनात् ॥ ३६ ॥ शि० ध्वंससे मर्यादामितिशेषः ॥ ३७ ॥ ति० सूर्यसंकाशैः सूर्यवदुज्ज्वलैः ॥ ४० ॥ शि० गतःकैलासमितिशेषः ॥ ४३ ॥ ति० एवंप्रहस्तवचःश्रुत्वारावणःप्रहृष्टात्मा अभवदितिशेषः ॥ ४५ ॥ ति० निकामपूर्णा अत्यन्तपूर्णा ॥ ४९ ॥ ति० शशिविमलेगिरौ कैलासे । पुरंदरस्येवतदामरावतीमितिपाठोऽयुक्तःछन्दोभङ्गाभावाय ॥ स० कैलासे स्वरिव कैलासे अमरावतीयथा तथापुरीं अलकां । स्वर्गेअमरावतीनामकाचनेन्द्रपुरी । अतएव 'स्वरव्यय' मित्यादिस्वःपर्यायमुक्त्वास्थानान्तरे 'नगरीत्वमरावती' इत्यमरोऽब्रवीत् ॥ ५० ॥ इत्येकादशःसर्गः ॥ ११ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ञ. ट. निवेशिताचमेरक्षोदान. २ क. ङ. झ. ट. पुरीराज्यंच. ३ च. बहुशोयं. ४ द. ध्वंससे. ५ अयंश्लोकः क—घ. ज. पाठेषुदृश्यते. ६ क—ट. तत्रपालय. ७ ञ. भीमबलाहकोपमैः.

स्वलंकृतैर्भवनवरैर्विभूषितां [1]पुरन्दरस्येव तदाऽमरावतीम् ॥ ५० ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

शूर्पणखायाःकालकेयायविद्युज्जिह्वाय दानानन्तरं मृगयार्थमटवींपर्यटतादशकण्ठेन तत्रमयस्यानुमत्या तत्तनयायामन्दोदर्याःपरिणयः ॥ १ ॥ तथा वैरोचनदौहित्र्यावज्रज्वालायाः शैलूषतनयायाःसरमायाश्च क्रमेणकुंभकर्णविभीषणाभ्यामुद्वाहनम् ॥ २ ॥ तथा मन्दोदर्यामिन्द्रजिदुत्पादनम् ॥ ३ ॥

राक्षसेन्द्रोऽभिषिक्तस्तु [2]भ्रातृभ्यां सहितस्तदा ॥ ततः प्रदानं राक्षस्या भगिन्याः समचिन्तयत् ॥१॥
[3]स्वसारं कालकेयाय दानवेन्द्राय राक्षसीम् ॥ ददौ शूर्पणखां नाम विद्युज्जिह्वाय नामतः ॥ २ ॥
[4]अथ दत्त्वा स्वयं रक्षो मृगयामटते स तत् ॥ तत्रापश्यत्ततो राम मयं नाम दितेः सुतम् ॥ ३ ॥
कन्यासहायं तं दृष्ट्वा दशग्रीवो निशाचरः ॥ अपृच्छत्को भवानेको निर्मानुष्यमृगे वने ॥
अनया मृगशावाक्ष्या किमर्थं सह तिष्ठसि ॥ ४ ॥
मयस्त्वथाऽब्रवीद्राम पृच्छन्तं तं निशाचरम् ॥ श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये यथावृत्तमिदं मम ॥ ५ ॥
हेमा [5]नामाप्सरा तात श्रुतपूर्वा यदि त्वया ॥ दैवतैर्मम सा दत्ता पौलोमीव शतक्रतोः ॥ ६ ॥
तस्यां [6]सक्तमनास्तात पञ्च वर्षशतान्यहम् ॥ सा च दैवतका[7]र्येण त्रयोदश समा गताः ॥ ७ ॥
वर्षं चतुर्दशं चैव ततो हेममयं पुरम् ॥ वज्रवैडूर्यचित्रं च मायया निर्मितं मया ॥ ८ ॥
[8]तत्राहमवसं दीनस्तया हीनः सुदुःखितः ॥ तस्मात्पुराद्दुहितरं गृहीत्वा वनमागतः ॥ ९ ॥
इयं ममात्मजा राजंस्तस्याः कुक्षौ विवर्धिता ॥ भर्तारमनया सार्धमस्याः प्राप्तोस्मि मार्गितुम् ॥१०॥
कन्यापितृत्वं दुःखं हि सर्वेषां मानकाङ्क्षिणाम् ॥ कन्या हि द्वे कुले नित्यं संशये स्थाप्य तिष्ठति ॥११॥

गिरौ कैलासे । पुरीं अलकां । अत्र छन्दोभङ्ग आर्षो ज्ञेयः ॥ ५० ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

कालकेयाय कालकपुत्राय ॥ २—७ ॥ वर्षं चतुर्दशमिति । चतुर्दशसंख्याविशिष्टं वर्षं च गतमित्यर्थः हेममयं पुरं हेमपुरं । मायया विचित्रनिर्माणशक्त्या ॥ ८—९ ॥ तस्याः कुक्षौ । हेमाया गर्भ इत्यर्थः । अस्या भर्तारं मार्गितुं अनया प्राप्तोस्मि

स० कालकेयाय तद्गणगणितायविद्युज्जिह्वनामकायकस्मैचिद्दानवेन्द्राय । स्वसां आकारान्तोपिस्वसाशब्दोवर्ततइत्येवमुक्तं । भगिनी ॥ २ ॥ स० तत्र मृगयार्थंगतेस्थले । मयं दैत्यवर्धकिं ॥ ३ ॥ शि० निर्गताःमनुष्यमृगाःयस्मात् अतिभयङ्करमित्यर्थः । किंच निर्मनुष्याः मनुष्यरहिताः मृगायस्मिन् । मृगमात्रसेवितमित्यर्थः । तस्मिन् । एकः पुरुषान्तररहितः ॥ ४ ॥ शि० सा हेमा । दैवतकार्येणहेतुना स्वर्गंगतेतिशेषः । ततआरभ्यत्रयोदशसमाः वर्षाणि गताः । चतुर्दशंचवर्षंगतं । ततोऽनन्तरं हेममयंपुरंमया माययानिर्मितं । तत्रपुरेतयाहीनोऽहमवसं । श्लोकद्वयमेकान्वयि । स० त्रयोदशसमाः त्रयोदशवर्षमभिव्याप्य । दैवतकार्येण देवतोद्देश्यककार्यविशेषेणगता । चतुर्दशंवर्षं तस्मिन् ॥ ७—८ ॥ ति० मार्गितुंप्राप्तोस्मि ॥ १० ॥ मानकाङ्क्षिणां अभिमानेच्छूनां । दुःखं अभिमाननिवर्तकत्वात् ॥ स० दुःखं दुःखयतीतिदुःखं ॥ ११ ॥

[पा०] १ ङ. छ. झ. ञ. ट. पुरन्दरःस्वरिवयथामरावतीं. २ क. ख. ग. ङ—ट. भ्रातृभिःसहितस्तदा. घ. राक्षसैर्भ्रातृभिस्तदा. ३ झ. ट. ठ. ददौतांकालकेन्द्रायदानवेन्द्रायराक्षसीम् । स्वसांशूर्पणखानामविद्युज्जिह्वायराक्षसः. ४ ग. अथदत्वास्वसारंसमृगयांपर्यटन्नृप. ५ ङ. छ. झ. ञ. ट. नामाप्सरास्तत्र. ६ ङ. झ. ञ. ट. सक्तमनाह्यासंदशवर्षशतान्यहं. ७ क. घ. कार्येणमयाविरहितागता. च. छ. कार्येणमयाविरहिताकृता. ८ क. तत्राहमरतिंभुञ्जंस्तया.

पुत्रद्वयं ममाप्यस्यां भार्यायां संबभूव ह ॥ मायावी प्रथमस्तात दुन्दुभिस्तदनन्तरः ॥ १२ ॥
एवं ते सर्वमाख्यातं यथातत्त्वेन पृच्छतः ॥ त्वामिदानीं कथं तात जानीयां को भवानिति ॥१३॥
एवमुक्तं तु तद्रक्षो विनीतमिदमब्रवीत् ॥ अहं पौलस्त्यतनयो दशग्रीवश्च नामतः ॥
मुनेर्विश्रवसो यस्तु तृतीयो ब्रह्मणोऽभवत् ॥ १४ ॥
एवमुक्तस्तदा राम राक्षसेन्द्रेण दानवः ॥ महर्षेस्तनयं ज्ञात्वा मयो हर्षमुपागतः ॥
दातुं दुहितरं तस्मै रोचयामास तत्र वै ॥ १५ ॥
करेण तु करं तस्या ग्राहयित्वा मयस्तदा ॥ प्रहसन्प्राह दैत्येन्द्रो राक्षसेन्द्रमिदं वचः ॥ १६ ॥
इयं ममात्मजा राजन्हेमयाऽप्सरसा धृता ॥ कन्या मन्दोदरी नाम पत्न्यर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ १७ ॥
बाढमित्येव तं राम दशग्रीवोऽभ्यभाषत ॥ प्रज्वाल्य तत्र चैवाग्निमकरोत्पाणिसंग्रहम् ॥ १८ ॥
स हि तस्य मयो राम शापाभिज्ञस्तपोधनात् ॥ विदित्वा तेन सा दत्ता तस्य पैतामहं कुलम् ॥१९॥
अमोघां तस्य शक्तिं च प्रददौ परमाद्भुताम् ॥ परेण तपसा लब्धां जघ्निवाँल्लक्ष्मणं यया ॥ २० ॥
एवं स्वीकृतदारो वै लङ्काया ईश्वरः प्रभुः ॥ गत्वा तु नगरीं भार्ये भ्रातृभ्यां समुपाहरत् ॥ २१ ॥
वैरोचनस्य दौहित्रीं वज्रज्वालेति नामतः ॥ तां भार्यां कुम्भकर्णस्य रावणः समकल्पयत् ॥ २२ ॥
गन्धर्वराजस्य सुतां शैलूषस्य महात्मनः ॥ सरमां नाम धर्मज्ञां लेभे भार्यां विभीषणः ॥ २३ ॥
तीरे तु सरसो वै तु संजज्ञे मानसस्य हि ॥ सरस्तदा मानसं तु ववृधे जलदागमे ॥ २४ ॥
मात्रा तु तस्याः कन्यायाः स्नेहेनाक्रन्दितं वचः ॥ सरो मा वर्धयस्वेति ततः सा सरमाऽभवत् ॥२५॥
एवं ते कृतदारा वै रेमिरे तत्र राक्षसाः ॥ स्वां स्वां भार्यामुपागम्य गन्धर्वा इव नन्दने ॥ २६ ॥
ततो मन्दोदरी पुत्रं मेघनादमजीजनत् ॥ स एष इन्द्रजिन्नाम युष्माभिरभिधीयते ॥ २७ ॥
जातमात्रेण हि पुरा तेन रावणसूनुना ॥ रुदता सुमहान्मुक्तो नादो जलधरोपमः ॥ २८ ॥

१०—११ ॥ मायावीति । मायावी च वालिना इति भावः । पुलस्त्यशापश्चेत्केवलं कुलमेव बह्व-
पलायितोऽत्रैव प्रविष्टो नाशित इति ज्ञेयं ॥ १२— मन्यतेत्यर्थः ॥ १९—२३ ॥ सरमाशब्दं निर्व-
१६ ॥ धृतागर्भप्रसूतेत्यर्थः ॥१७—१८॥ शापाभिज्ञ क्ति—तीरेत्यादि ॥ सरो मा वर्धयस्वेत्युक्त्या सरमे-
इति । दारुणप्रकृतिर्भविष्यतीति श्रुतशापवृत्तान्त ति नामासीत् । पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ २४—

ति० अस्यां हेमायां । मायावी तन्नामकः ॥१२॥ **स०** सचपौलस्त्यःकइत्यतस्तमाह—मुनेरिति । कीदृशस्यविश्रवसः योविश्रवाः ब्रह्मणस्तृतीयः ब्रह्मा पुलस्त्यः विश्रवाइतितृतीयइत्यर्थः ॥ **ति०** पौलस्त्यतनयइत्युक्तमेवार्थस्पष्टमाह—मुनेरिति । योमुनिर्विश्रवाः ब्रह्मणस्तृतीयापत्यं । तस्यभगवतोविश्रवसोऽहंतनयइत्यर्थः ॥ १४ ॥ **ति०** तत्रवै महाकुलप्रसूतत्वज्ञानकाले ॥ १५ ॥ **स०** ननुमन्दोदरीमहापतिव्रतेतितत्रश्रूयते । तादृशींकन्यामयोग्यायरावणायमयःकथंदत्तवानित्यतोवक्ति—सहीति । स मयः । तस्य रावणस्य तंप्रति । तपोधनात् विश्रवसः । दारुणप्रकृतिर्भविष्यतीतियःशापः तदभिज्ञःसन् तस्यपैतामहंकुलं पुलस्त्यवंशंविदित्वा सादत्ता । अयंभावः । विजनेरावणंपश्यन्मयः अयंपित्रादत्तशापःक्रूरप्रकृतिरिमांपरमसुन्दरींकन्यामेकान्तेदृष्टवान्नपरित्यजति । बलादपहरत्येव । बलवांश्चासौ पुलस्त्यगोत्रोत्पन्नश्च । देयाचकन्येतिसर्वमालोच्य तां ददाविति ॥ १९ ॥ **स०** प्रभुः समर्थः भ्रातृभ्यां कुंभकर्णविभीषणयोरर्थे । भार्ये द्वेकन्ये । समुपाहरत् ॥ उदवाहयदितिपाठेविवाहयामासेत्यर्थः ॥ २१ ॥ **स०** ववृधे अवर्धत । कन्यावस्थानप्रदेशपर्यन्तमितिशेषः ॥ **ति०** तदा अस्यामानससरस्तीरेउत्पत्तिकाले । मानसंसरः जलदागमनिमित्तत-स्तच्छिशुपर्यन्तंववृधे । ततोभीतायाःकन्यायाआक्रन्दितंश्रुत्वातस्यामात्राकन्यास्नेहेनसरोमावर्धतेत्युक्तं । ततःसाकन्यासरमा-ऽभवत् । पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ २४—२५ ॥ **ति०** जलधरोपमः जलधरनादोपमः ॥ २८ ॥ इतिद्वादशःसर्गः ॥ १२ ॥

[पा०] १ क—घ. द्वौसुतौतुममलस्यांभार्यायांसंबभूवतुः. २ ङ—ट. मयोदानवपुङ्गवः. ३ झ. तत्रवै. ४ घ. ज. समुदावहत्. ५ क. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. मावर्धतेत्युक्तं.

जडीकृता च सा लङ्का तस्य नादेन राघव ॥ पिता तस्याकरोन्नाम मेघनाद इति स्वयम् ॥ २९ ॥
सोवर्धत तदा राम रावणान्तःपुरे शुभे ॥ रक्ष्यमाणो वरस्त्रीभिश्छन्नः काष्ठैरिवानलः ॥
मातापित्रोर्महाहर्षं जनयन्रावणात्मजः ॥ ३० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

ब्रह्मोत्सृष्टनिद्रानिपीडितेनकुंभकर्णेन स्ववचनाद्रावणनिर्मापितगृहवरे चिरस्वापारंभः ॥ १ ॥ रावणेन देवर्ष्यादिविहिंसने तदसहमानेनकुबेरेण तन्निवर्तनायरावणंप्रति दूतप्रेषणम् ॥ २ ॥ कुबेरनिदेशश्रवणरुष्टेनरावणेन दूतशिरश्छेदनम् ॥ ३ ॥

अथ लोकेश्वरोत्सृष्टा तत्र कालेन केनचित् ॥ निद्रा समभवत्तीव्रा कुम्भकर्णस्य रूपिणी ॥ १ ॥
ततो भ्रातरमासीनं कुम्भकर्णोऽब्रवीद्वचः ॥ निद्रा मां बाधते राजन्कारयस्व ममालयम् ॥ २ ॥
विनियुक्तास्ततो राज्ञा शिल्पिनो विश्वकर्मवत् ॥ [१अकुर्वन्कुम्भकर्णस्य कैलाससममालयम्] ॥३॥
विस्तीर्णं योजनं शुभ्रं ततो द्विगुणमायतम् ॥ दर्शनीयं निराबाधं कुम्भकर्णस्य चक्रिरे ॥ ४ ॥
स्फाटिकैः काञ्चनैश्चित्रैः स्तम्भैः सर्वत्र शोभितम् ॥ वैडूर्यकृतसोपानं किङ्किणीजालकं तथा ॥ ५ ॥
दान्ततोरणविन्यस्तं वज्रस्फटिकवेदिकम् ॥ मनोहरं सर्वसुखं कारयामास राक्षसः ॥
सर्वत्र सुखदं नित्यं मेरोः पुण्यां गुहामिव ॥ ६ ॥
तत्र निद्रासमाविष्टः कुम्भकर्णो महाबलः ॥ बहून्यब्दसहस्राणि शयानो न ३प्रबुध्यते ॥ ७ ॥
निद्राभिभूते तु तदा कुम्भकर्णे दशाननः ॥ देवर्षियक्षगन्धर्वान्संजघ्ने हि निरङ्कुशः ॥ ८ ॥
उद्यानानि च चित्राणि नन्दनादीनि यानि च ॥ तानि गत्वा सुसंक्रुद्धो भिनत्ति स दशाननः ॥९॥
नदीं गज इव क्रीडन्वृक्षान्वायुरिव क्षिपन् ॥ नगान्वज्र इवोत्सृष्टो विध्वंसयति राक्षसः ॥ १० ॥
तथावृत्तं तु विज्ञाय दशग्रीवं धनेश्वरः ॥ कुलानुरूपं धर्मज्ञो वृत्तं संस्मृत्य चात्मनः ॥ ११ ॥
सौभ्रात्रदर्शनार्थं तु दूतं वैश्रवणस्तदा ॥ लङ्कां संप्रेषयामास दशग्रीवस्य वै हितम् ॥ १२ ॥
स गत्वा नगरीं लङ्कामाससाद विभीषणम् ॥ मानितस्तेन धर्मेण पृष्टश्चागमनं प्रति ॥ १३ ॥

३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

लोकेश्वरेण ब्रह्मणोत्सृष्टा प्रेषिता । रूपिणी मूर्ता ॥ १—३ ॥ विस्तीर्णं योजनमिति । तिर्यङ्मानेनेति शेषः । ततो द्विगुणमायतं । युद्धकाण्डे योजनायतमित्युक्तं द्विगुणयोजनायतपरं ॥ ४ ॥ किङ्किणीजालकं प्रान्तेषु किङ्किणीजालयुक्तं ॥ ५ ॥ दान्तो दन्तविकारः ॥ ६—१० ॥ कुलानुरूपं वृत्तमिति । असक्तमिति शेषः ॥ ११ ॥ हितं हितपरं ॥ १२ ॥ आगमनंप्रतीति कार्यमिति शेषः ॥ १३ ॥

स० निद्रा तद्देवता रूपिणी स्वव्याप्यजृंभणादिलिङ्गवतीसती । समभवत् ॥ १ ॥ स० ममालयं निद्रागारं ॥ २ ॥ स० विश्वकर्मवद्विद्यमानाःशिल्पिनः ॥ ३ ॥ स० योजनं तिर्यङ्मानेन । ततः तिर्यङ्मानात् । योजनायतेतियुद्धकाण्डोक्तेस्तुयोजनाभ्यामायतायोजनायतेतिद्विगुणपरतयार्थोबोध्यः । स० निराबाधं मध्येशयनस्थलेव्यवधायकस्तंभादिरहितं ॥ ४ ॥ स० सर्वत्र भित्तिसमीपे । अन्यथाइयत्परिमाणवतःकुंभकर्णस्यशयनंनस्यादितिबोध्यं ॥५॥ ति० दान्ततोरणं दन्तविकारतोरणं तस्यविन्यस्तं विन्यासोयत्रतत् ॥ ६ ॥ स० नचबुध्यते नाबुध्यत । अत्रयद्वक्तव्यं तत्प्रागेवोक्तं ॥ ७ ॥ ति० आत्मनःकुलानुरूपंवृत्तं संस्मृत्येति बोधनीयत्वेनेतिशेषः ॥ ११ ॥ ति० हितमिति वक्तुमितिशेषः ॥ १२ ॥

[पा०] १ इदमर्धं क—घ. छ. ज. पाठेषुदृश्यते. २ घ. स्फटिकशोभितं. ३ झ. ञ. ट. नचबुध्यते.

पृष्ट्वा च कुशलं राज्ञो ज्ञातीनां च विभीषणः ॥ सभार्यां दर्शयामास तमासीनं दशाननम् ॥ १४ ॥
स दृष्ट्वा तत्र राजानं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ जयेति वाचा संपूज्य तूष्णीं समभिवर्तत ॥ १५ ॥
तं तत्रोत्तमपर्यङ्के वरास्तरणशोभिते ॥ उपविष्टं दशग्रीवं दूतो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १६ ॥
राजन्वदामि ते सर्वं भ्राता तव यदब्रवीत् ॥ उभयोः सदृशं वीर वृत्तस्य च कुलस्य च ॥ १७ ॥
साधु पर्याप्तमेतावत्कृतश्चारित्रसंग्रहः ॥ साधुधर्मे व्यवस्थानं क्रियतां यदि शक्यते ॥ १८ ॥
दृष्टं मे नन्दनं भग्नमृषयो निहताः श्रुताः ॥ देवतानां समुद्योगस्त्वत्तो राजन्मम श्रुतः ॥ १९ ॥
निराकृतश्च बहुशस्त्वयाऽहं राक्षसाधिप ॥ अपराद्धा हि बाल्याच्च रमणीयाः स्वबान्धवाः ॥ २० ॥
अहं तु हिमवत्पृष्ठं गतो धर्ममुपासितुम् ॥ रौद्रं व्रतं समास्थाय नियतो नियतेन्द्रियः ॥ २१ ॥
तत्र देवो मया दृष्टः सह देव्या मया प्रभुः ॥ सव्यं चक्षुर्मया दैवात्तत्र देव्यां निपातितम् ॥२२॥
का न्वियं स्यादिति शुभा न खल्वन्येन हेतुना ॥ रूपं ह्यनुपमं कृत्वा रुद्राणी तत्र तिष्ठति ॥२३॥
देव्या दिव्यप्रभावेन दग्धं सव्यं ममेक्षणम् ॥ रेणुध्वस्तमिव ज्योतिः पिङ्गलत्वमुपागतम् ॥ २४ ॥
ततोऽहमन्यद्विस्तीर्णं गत्वा तस्य गिरेस्तटम् ॥ तूष्णीं वर्षशतान्यष्टौ समाधारं महाव्रतम् ॥ २५ ॥
समाप्ते नियमे तस्मिंस्तत्र देवो महेश्वरः ॥ प्रीतः प्रीतेन मनसा प्राह वाक्यमिदं प्रभुः ॥ २६ ॥
पैङ्गल्यं यदवाप्तं हि देव्या रूपनिरीक्षणात् ॥ प्रीतोस्मि तव धर्मज्ञ तपसा तेन सुव्रत ॥ २७ ॥
मया चैतद्व्रतं चीर्णं त्वया चैव धनाधिप ॥ तृतीयः पुरुषो नास्ति यश्चरेद्व्रतमीदृशम् ॥
व्रतं सुनिश्चयं ह्येतन्मया ह्युत्पादितं पुरा ॥ २८ ॥
तत्सखित्वं मया सौम्य रोचयस्व धनेश्वर ॥ तपसा निर्जितश्चैव सखा मम भवानघ ॥ २९ ॥
देव्या दग्धं प्रभावेन यच्च सव्यं तवेक्षणम् ॥ [पैङ्गल्यं यदवाप्तं हि देव्या रूपनिरीक्षणात् ॥]

राज्ञः कुबेरस्य । तं दूतं ॥१४—१६॥ उभयोरिति । उभयोर्मातापित्रोः । कुलस्याभिजनस्य तयोर्वृत्तस्य च सदृशं यथा तथा ॥ १७ ॥ साधु सम्यक् । चारित्रसंग्रहः कृतश्चेदेतावदेव पर्याप्तं । उक्तमर्थं विवृणोति—साध्वित्यादि । व्यवस्थानं व्यवस्थितिः । यदि शक्यत इत्युक्त्या ज्येष्ठतया नियोगबुद्धिर्व्यावर्तते ॥ १८ ॥ तस्य क्रूरत्वान्मायाचारित्रव्यवस्थानेन विना किं कृतमित्यत्राह—दृष्टमित्यादिना ॥ त्वत्तः त्वया । मम मया । समुद्योग इति । प्रतिक्रियाकरणायेतिशेषः ॥ १९ ॥ रमणीयाः तोषणीयाः । स्वबान्धवाः बाल्यादज्ञानादपराद्धाः त्वया कृतापराधा आसन्नित्यर्थः ॥ २० ॥ रौद्रं रुद्रप्रसादकव्रतं । इदंतु केदारव्रतमित्याहुः ॥२१—२८॥ रोचयस्व स्वरुचितं कुरु

ति० तूष्णीसमभिवर्तत क्षणमात्रमितिशेषः । स० तूष्णीसमभिवर्तत झटितिनचोचितंवचनमितितूष्णींभावइतिभावः ॥ १५ ॥ ति० उभयोः मातापित्रोः । कुलस्य तयोर्वृत्तस्यचसदृशम् । स० उभयोः वक्तुस्तस्यतवश्रोतुश्चेत्युभयोः । नकेवलमेतावत् किंतुकुलस्य पौलस्त्यकुलस्य वृत्तस्यच चरित्रस्यचसदृशं ॥ कुलस्यवृत्तस्यचेत्युभयोर्वा ॥ १७ ॥ ति० एतावत्पर्याप्तं एतावदेवपापमलं । इतःपरंचारित्रसंग्रहः कृत्यः कार्यः । तदेवदार्ढ्यायपुनराह—साध्विति । व्यवस्थानं व्यवस्थितिः । यदिशक्यतइत्यनेन क्रूरत्वान्नियोगबुद्धिर्व्यावर्त्यते । कतकस्तु—कृतश्चारित्रसंग्रहइतिपठित्वा साधु सम्यक् चारित्रसंग्रहः आचारसंग्रहः । कृतः संपादितश्चेदेतावदेवपर्याप्तमिहामुत्राभ्युदयाय । अस्यैवविवरणंसाध्वित्याह ॥ १८ ॥ ति० उपदेशप्रयोजकमसद्वृत्तं दृश्यतेश्रूयतेचेत्याह—दृष्टमिति । मे मया । त्वत्तः त्वन्निमित्तः । देवतानांसमुद्योगः प्रतिक्रियासंपादनविषयइतिशेषः ॥ १९ ॥ ति० दग्धं नष्टं । सव्येतरत्तु रेणुध्वस्तं रेणुस्पर्शकलुषीकृतं । ज्योतिषा तेजसापिङ्गलं । तस्यभावस्तत्वं । यद्वा कलुषितज्योतिरिवपिङ्गलंप्राप्तमित्यर्थः ॥ २४ ॥ ति० समधारं समधारयं ॥ २५ ॥

[पा०] १ क—घ. ज. समभवत्तदा. २ झ. सापराधोपिबालोहिरक्षितव्यःस्वबान्धवैः. च. छ. अपराद्धोपिबालोहि. ३ ड. च. झ. ञ. ट. व्रतं. ४ घ. रुद्राणीक्रीडतेस्वयं. ग. रुद्राणीक्रीडतेतदा. ५ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ट. सुदुश्चरं. ६ क. ड—ट. पाठेष्विदमर्धंदृश्यते.

एकाक्षिपिङ्गलेत्येवं नाम स्थास्यति शाश्वतम् ॥ ३० ॥
एवं तेन सखित्वं च प्राप्यानुज्ञां च शंकरात् ॥ आगत्य च श्रुतोऽयं मे तव पापविनिश्चयः ॥३१॥
तदधर्मिष्ठसंयोगान्निवर्त कुलदूषणात् ॥ चिन्त्यते हि वधोपायः सर्षिसङ्घैः सुरैस्तव ॥ ३२ ॥
एवमुक्तो दशग्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः ॥ हस्तौ दन्तांश्च संपीड्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३३ ॥
विज्ञातं ते मया दूत वाक्यं यस्य प्रभाषसे ॥ नैतत्त्वमसि नैवासौ भ्रात्रा येनासि चोदितः ॥ ३४ ॥
हितं नैष ममैतद्धि ब्रवीति धनरक्षकः ॥ महेश्वरसखित्वं तु मूढ श्रावयसे किल ॥ ३५ ॥
न चेदं क्षमणीयं मे यदेतद्भाषितं त्वया ॥ यदेतावन्मया कालं दूत तस्य तु मर्षितम् ॥ ३६ ॥
न हन्तव्यो गुरुर्ज्येष्ठो ममायमिति मन्यते ॥ तस्य त्विदानीं श्रुत्वा मे वाक्यमेषा कृता मतिः ॥
त्रींल्लोकाँनपि जेष्यामि बाहुवीर्यमुपाश्रितः ॥ ३७ ॥
एतन्मुहूर्तमेवाहं तस्यैकस्य तु वै कृते ॥ चतुरो लोकपालांस्तान्नयिष्यामि यमक्षयम् ॥ ३८ ॥
एवमुक्त्वा तु लङ्केशो दूतं खड्गेन जघ्निवान् ॥ ददौ भक्षयितुं ह्येनं राक्षसानां दुरात्मनाम् ॥३९॥
एवं कृतस्वस्त्ययनो रथमारुह्य रावणः ॥ त्रैलोक्यविजयाकाङ्क्षी ययौ यत्र धनेश्वरः ॥ ४० ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

त्रैलोक्यविजयप्रतिज्ञानपूर्वकं प्रहस्तादिसचिवैःसेनयाचसहनिर्गतेनरावणेन प्रथमंकुबेरजयाय कैलासंप्रतिगमनम् ॥ १ ॥
कुबेरसेनाभिःसहयुध्यतारावणेन सूर्यभानुनामकयक्षवधे यक्षसेनाभी रावणभयात्पलायनम् ॥ २ ॥

ततस्तु सचिवैः सार्धं षड्भिर्नित्यं बलोद्धतैः ॥ महोदरप्रहस्ताभ्यां मारीचशुकसारणैः ॥ १ ॥
धूम्राक्षेण च वीरेण नित्यं समरगृध्नुना ॥ संवृतः प्रययौ श्रीमान्क्रोधाल्लोकान्दहन्निव ॥ २ ॥

॥ २९—३० ॥ आगत्य स्वगृहमागत्य । मे स्थितेन मया । अधर्मः तव पापविनिश्चयः श्रुतः ॥ ३१ ॥ तदधर्मत्वाद्धेतोः । कुलदूषणादधर्मिष्ठसंसर्गान्निवर्त निवर्तस्व ॥ ३२—३३ ॥ वाक्यं विज्ञातमिति वाक्यतात्पर्यार्थो विज्ञातइत्यर्थः ॥ ३४ ॥ धनरक्षको मे हितमिति ब्रवीति । एतद्धि मे न हितं न सममनुचितं चेत्यर्थः । हे मूढ महेश्वरसखित्वं तद्रूपबलसंपत्तिं । श्रावयसे किल ॥३५॥ इदं न मर्षणीयं यत्त्वयाभिहितं भाषितं तदपि न मर्षणीयमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ मम हृदयं गुरुः न हन्तव्य इति पूर्वमेव मन्यते स्म । तथापि एषा मतिर्जायेत । कृतशब्दार्थमाह—त्रीनिति ॥ ३७ ॥ तस्यैकस्य कृते वधप्रसङ्ग इति शेषः ॥३८॥ एनं खड्गच्छिन्नमित्यर्थः ॥३९—४० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

ति० निवर्त निवर्तस्व ॥ ३२ ॥ ति० एतन्मुहूर्तं अस्मिन्मुहूर्ते ॥ ३८ ॥ ति० एवंखड्गच्छिन्नंदूतं भक्षयितुं आज्ञांकृतवानितिशेषः ॥ ३९ ॥ स० यत्रधनेश्वरः तस्यैवमुख्योद्देश्यत्वादितिभावः ॥ ४० ॥ इतित्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥

ति० समन्त्रिणं महोदरादिषण्मन्त्रिसहितं ॥ ४ ॥

[पा०] १ ङ. च. ज—ट. आगतेनमयाचैवंश्रुतस्तेपाप. क. ग. घ. आगम्यच. २ ङ. च. झ. ञ. ट. हस्तान्दन्तांश्च संपिष्य. ३ ङ. झ. ञ. ट. यस्त्वंप्रभाषसे. ४ क—ङ. ज—ट. नैवेदं. ५ च. यदिदानींमयाकामंतद्वचस्तस्यमर्षितं. ६ ग. च. ञ. ततःकृत.

पुराणि स नदीः शैलान्वनान्युपवनानि च ॥ अतिक्रम्य मुहूर्तेन कैलासं गिरिमागमत् ॥ ३
सन्निविष्टं गिरौ तस्मिन्राक्षसेन्द्रं निशम्य तु ॥ युद्धेऽत्यर्थकृतोत्साहं दुरात्मानं समन्त्रिणम् ॥ ४ ॥
यक्षा न शेकुः संस्थातुं प्रमुखे तस्य रक्षसः ॥ राज्ञो भ्रातेति विज्ञाय गता यत्र धनेश्वरः ॥ ५ ॥
ते गत्वा सर्वमाचख्युर्भ्रातुस्तस्य चिकीर्षितम् ॥ अनुज्ञाता ययुर्हृष्टा युद्धाय धनदेन ते ॥ ६ ॥
ततो बलानां संक्षोभो व्यवर्धत महोदधेः ॥ तस्य नैर्ऋतराजस्य शैलं संचालयन्निव ॥ ७ ॥
ततो युद्धं समभवद्यक्षराक्षससंकुलम् ॥ व्यथिताश्चाभवंस्तत्र सचिवा राक्षसस्य ते ॥ ८ ॥
स दृष्ट्वा तादृशं सैन्यं दशग्रीवो निशाचरः ॥ हर्षनादान्बहून्कृत्वा स क्रोधादभ्यधावत ॥ ९ ॥
ये तु ते राक्षसेन्द्रस्य सचिवा घोरविक्रमाः ॥ तेषां सहस्रमेकैकं यक्षाणां समयोधयन् ॥ १० ॥
ततो गदाभिर्मुसलैरसिभिः शक्तितोमरैः ॥ हन्यमानो दशग्रीवस्तत्सैन्यं समगाहत ॥ ११ ॥
स निरुच्छ्वासवत्तत्र वध्यमानो दशाननः ॥ वर्षद्भिरिव जीमूतैर्धाराभिरवरुध्यत ॥ १२ ॥
न चकार व्यथां चैव यक्षशस्त्रैः समाहतः ॥ महीधर इवाम्भोदैर्धाराशतसमुक्षितः ॥ १३ ॥
स दुरात्मा समुद्यम्य कालदण्डोपमां गदाम् ॥ प्रविवेश ततः सैन्यं नयन्यक्षान्यमक्षयम् ॥ १४ ॥
स कक्षमिव विस्तीर्णं शुष्केन्धनमिवाकुलम् ॥ वातेनाग्निरिवायत्तो यक्षसैन्यं ददाह तत् ॥ १५ ॥
तैस्तु तत्र महामात्यैर्महोदरशुकादिभिः ॥ अल्पावशेषास्ते यक्षाः कृता वातैरिवाम्बुदाः ॥ १६ ॥
केचित्समाहता भग्नाः पतिताः समरक्षितौ ॥ ओष्ठांश्च दशनैस्तीक्ष्णैरदशन्कुपिता रणे ॥ १७ ॥
श्रान्ताश्चान्योन्यमालिङ्ग्य भ्रष्टशस्त्रा रणाजिरे ॥ सीदन्ति च तदा यक्षाः कूला इव जलेन ह ॥ १८ ॥
हतानां गच्छतां स्वर्गं युध्यतां पृथिवीतले ॥ प्रेक्षतामृषिसङ्घानां न बभूवान्तरं दिवि ॥ १९ ॥
भग्नांस्तु तान्समालक्ष्य यक्षेन्द्रांस्तु महाबलान् ॥ धनाध्यक्षो महाबाहुः प्रेषयामास यक्षकान् ॥ २० ॥
एतस्मिन्नन्तरे राम विस्तीर्णबलवाहनः ॥ प्रेषितो न्यपतद्यक्षो नाम्ना संयोधकण्टकः ॥ २१ ॥
तेन चक्रेण मारीचो विष्णुनेव रणे हतः ॥ पतितो भूतले शैलात्क्षीणपुण्य इव ग्रहः ॥ २२ ॥
ससंज्ञस्तु मुहूर्तेन स विश्रम्य निशाचरः ॥ तं यक्षं योधयामास स च भग्नः प्रदुद्रुवे ॥ २३ ॥

न शेकुरित्यत्र हेतुमाह—राज्ञो भ्रातेति ॥ ५—८ ॥ युध्यतां हतानामत एव स्वर्गस्थानां तथा व्योम्नि हर्षनादं सिंहनादं ॥ ९ ॥ सहस्राणां यक्षाणामेकैकं स्थित्वा युद्धं प्रेक्षतां प्रेक्षमाणानामृषिसंघानां च । सहस्रं प्रत्येकमयोधयन् ॥ १०—१८ ॥ पृथिवीतले दिवि आकाशे । अन्तरमवस्थातुमवकाशः न बभूव ।

ति० राज्ञोभ्रातेति कुबेरस्यभ्रातेत्यर्थः ॥ **स०** नकेवलमसामर्थ्यं प्रमुखानवस्थानेनिमित्तं । किंतु राज्ञोभ्रातेतिविज्ञायापिगताः ॥ ५ ॥ **शि०** उदधेःसंक्षोभइवनैर्ऋतराजस्यबलानांसंक्षोभः । शैलं कैलासं । संचालयन्निवव्यवर्धत ॥ ७ ॥ **ति०** येरावणसचिवाः तेषामेकैकः तेषां सहस्रसंख्यानांयक्षाणांसहस्रमयोधयत् ॥ १० ॥ **शि०** वर्षद्भिर्जीमूतैरिव यक्षैरितिशेषः ॥ अवरुध्यत अवारुध्यत ॥ **स०** धाराभिः शस्त्रधाराभिः । अवरुध्यत निरुद्धोभूत् ॥ १२ ॥ **ति०** धाराशतसमुक्षितः शस्त्रक्षतजन्यरुधिरधाराशतसमुक्षितः ॥ १३ ॥ **ति०** कक्षं तृणं तद्वद्विस्तीर्णं । शुष्केन्धनमिवाकुलं । शुष्केन्धनेआकुलत्वंचझटितिवह्निव्याप्यत्वं । यक्षसैन्यं वातेनादीप्तोऽग्निरिवरावणोददाह ॥ १५ ॥ **स०** तैस्तु तैरपि ॥ १६ ॥ **ति०** भग्नाः भग्नगात्राः ॥ १७ ॥ **ति०** कूलाइतिलिङ्गव्यत्ययः ॥ १८ ॥ **ति०** संयोधानां समक्षयोद्धॄणां कण्टकः संहर्तेति संयोधकण्टकः ॥ २१ ॥ **स०** चक्रायुधसाम्याद्विष्णुदृष्टान्तः । पतनेदृष्टान्तः क्षीणपुण्यइवेति ॥ २२ ॥ **ति०** सच यक्षश्च ॥ २३ ॥

[**पा०**] १ ङ. च. झ. ञ. ट. युद्धेप्सुंतंकृतोत्साहं. २ क. ग. घ. तेसहस्रंसहस्राणामेकैकं. झ. तेषांसहस्रमेकैको. ३ क.—घ. ज. तैर्निरुच्छ्वासवत्तत्र. ४ च. छ. ञ. रिवादीप्तो. ग. रिवाध्मातो. क. ख. घ. ज. रिवायत्तोऽदहत्सैन्यंसुदारुणं. ५ घ. ङ. च. झ. ञ. ट. युध्यतामथधावतां. ६ ग. तेनयक्षेण. ७ च. पातितःपृथिवीपृष्ठेक्षीण. क.—घ. ज. पतितःपृथिवीं भेजेक्षीणपुण्यइवांबरात्.

ततः काञ्चनचित्राङ्गं वैडूर्यरजसोक्षितम् ॥ मर्यादां प्रतिहाराणां तोरणान्तरमाविशत् ॥ २४ ॥
[1]तं तु राजन्दशग्रीवं प्रविशन्तं निशाचरम् ॥ सूर्यभानुरिति ख्यातो द्वारपालो न्यवारयत् ॥ २५ ॥
स वार्यमाणो यक्षेण प्रविवेश निशाचरः ॥ यदा तु वारितो राम न व्यतिष्ठत्स राक्षसः ॥ २६ ॥
ततस्तोरणमुत्पाट्य तेन यक्षेण ताडितः ॥ रुधिरं प्रस्रवन्भाति शैलो धातुस्रवैरिव ॥ २७ ॥
[2]स शैलशिखराभेण तोरणेन समाहतः ॥ जगाम न क्षतिं वीरो वरदानात्स्वयंभुवः ॥ २८ ॥
तेनैव तोरणेनाथ यक्षस्तेनाभिताडितः ॥ नादृश्यत तदा यक्षो भस्मीकृततनुस्तदा ॥ २९ ॥
ततः प्रदुद्रुवुः सर्वे दृष्ट्वा रक्षःपराक्रमम् ॥ ततो नदीर्गुहाश्चैव विविशुर्भयपीडिताः ॥
त्यक्तप्रहरणाः श्रान्ता विवर्णवदनास्तदा ॥ ३० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

रावणेन कुबेरप्रेषितमाणिभद्रनामकयक्षेन्द्रपराजयः ॥ १ ॥ ततःकुबेरेण रावणंप्रतिगर्हणपूर्वकं मारीचादिविद्रावणम् ॥ २ ॥ रावणेन मायायुद्धेनकुबेरपराभवनपूर्वकं तदीयपुष्पकापहरणेन कैलासादवतरणम् ॥ ३ ॥

ततस्ताँल्लक्ष्य वित्रस्तान्यक्षेन्द्रांश्च सहस्रशः ॥ धनाध्यक्षो महायक्षं माणिचारमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
रावणं जहि यक्षेन्द्र दुर्वृत्तं पापचेतसम् ॥ शरणं भव वीराणां यक्षाणां युद्धशालिनाम् ॥ २ ॥
एवमुक्तो महाबाहुर्माणिभद्रः सुदुर्जयः ॥ वृतो यक्षसहस्रैस्तु चतुर्भिः समयोधयत् ॥ ३ ॥
ते गदामुसलप्रासैः शक्तितोमरमुद्गरैः ॥ अभिघ्नन्तस्तदा यक्षा राक्षसान्समुपाद्रवन् ॥ ४ ॥
कुर्वन्तस्तुमुलं युद्धं चरन्तः श्येनवल्लघु ॥ बाढं प्रयच्छ नेच्छामि दीयतामिति भाषिणः ॥ ५ ॥
ततो देवाः सगन्धर्वा ऋषयो ब्रह्मवादिनः ॥ दृष्ट्वा तत्तुमुलं युद्धं परं विस्मयमागमन् ॥ ६ ॥
यक्षाणां तु प्रहस्तेन सहस्रं निहतं रणे ॥ महोदरेण चानिन्द्यं सहस्रमपरं हतम् ॥ ७ ॥
क्रुद्धेन च तदा राजन्मारीचेन युयुत्सुना ॥ निमेषान्तरमात्रेण द्वे सहस्रे निपातिते ॥ ८ ॥
क्व च यक्षार्जवं युद्धं क्व च मायाबलाश्रयम् ॥ रक्षसां पुरुषव्याघ्र तेन तेऽभ्यधिका युधि ॥ ९ ॥

व्योम्नि निबिडमभूदित्यर्थः ॥ १९—२८ ॥ भस्मीकृततनुरिति । रावणकृततोरणदण्डसमाहननेन चूर्णित इत्यर्थः ॥ २९—३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

स० मर्यादां अपरिचितपुरुषप्रवेशपरिहारायावधिभूतां । तोरणस्यान्तरं मध्यस्थानमाविशत् । प्रतिहाराणां द्वारपानां । आविशत् रावणइतिशेषः ॥ २४ ॥ ति० तोरणेन तोरणस्थदण्डेन ॥ २८ ॥ स० सर्वे यक्षाः ॥ ३० ॥ इतिचतुर्दशःसर्गः ॥१४॥

ति० लक्ष्य लक्षयित्वा ॥ १ ॥ स० रावणमिति । तस्यानुपदमेव शिवेनदीयमानंनाम सार्वज्ञादनेनोदाहृतं । शरणमाश्रयो रक्षकोवा ॥ २ ॥ स० केचिदेवंभाषिणःसमुपाद्रवन् । कश्चिद्ददतियुद्धंप्रयच्छेति । अपरस्तु बाढंओमितिवदति । अन्यस्तु त्वयासहयुद्धंनेच्छामि । प्रतिभटस्तु कुतोनेच्छसियुद्धंदीयतामित्येवंभाषिणइत्यन्वयः ॥ ५ ॥ स० यक्षार्जवं यक्षाणामार्जवं ऋजुत्वं यस्मिंस्तद्युद्धंक्व । क्वचरक्षसांमायाबलाश्रयं मायाबलमाश्रयो यस्यतत्तथा । पुरुषव्याघ्र राम । तेननिमित्तेन तेराक्षसाः युधि युद्धे

[पा०] १ क. ख. ग. च. ज. ततोरामदशग्रीवं. २ क.—घ. ज. राक्षसोयक्षसृष्टेनतोरणेनसमाहतः । नक्षतिंप्रययौ रामवरात्सलिलजन्मनः.

धूम्राक्षेण समागम्य माणिभद्रो महारणे ॥ मुसलेनोरसि क्रोधात्ताडितो न च कम्पितः ॥ १० ॥
ततो गदां समाविध्य माणिभद्रेण राक्षसः ॥ धूम्राक्षस्ताडितो मूर्ध्नि विह्वलः स पपात ह ॥ ११ ॥
धूम्राक्षं ताडितं दृष्ट्वा पतितं शोणितोक्षितम् ॥ अभ्यधावत संग्रामे माणिभद्रं दशाननः ॥ १२ ॥
[1]तं क्रुद्धमभिधावन्तं माणिभद्रो दशाननम् ॥ शक्तिभिस्ताडयामास तिसृभिर्यक्षपुङ्गवः ॥ १३ ॥
ताडितो माणिभद्रस्य मुकुटे प्राहरद्रणे ॥ तस्य तेन प्रहारेण मुकुटं पार्श्वमागतम् ॥ १४ ॥
ततः संयुध्यमानेन विष्टब्धो न व्यकम्पत ॥ तदाप्रभृति यक्षोसौ पार्श्वमौलिरिति स्मृतः ॥ १५ ॥
तस्मिंस्तु [3]विमुखे यक्षे माणिभद्रे महात्मनि ॥ संनादः सुमहान्राजंस्तस्मिन्[4]शैलेऽभ्यवर्तत ॥ १६ ॥
ततो दूरात्प्रददृशे धनाध्यक्षो गदाधरः ॥ शुक्रप्रोष्ठपदाभ्यां च पद्मशङ्खसमावृतः ॥ १७ ॥
स दृष्ट्वा भ्रातरं संख्ये शापाद्विभ्रष्टगौरवम् ॥ उवाच वचनं धीमान्युक्तं पैतामहे कुले ॥ १८ ॥
यन्मया वार्यमाणस्त्वं नावगच्छसि दुर्मते ॥ पश्चादस्य फलं प्राप्य ज्ञास्यसे निरयं गतः ॥ १९ ॥
यो हि मोहाद्विषं पीत्वा नावगच्छति [5]दुर्मतिः ॥ स तस्य परिणामान्ते जानीते कर्मणः फलम् ॥२०॥
[6]दैवता नाभिनन्दन्ति धर्मयुक्तेन केनचित् ॥ येन त्वमीदृशं भावं नीतः सन्नावबुध्यसे ॥ २१ ॥
[7]मातरं पितरं यो हि आचार्यं चावमन्यते ॥ स पश्यति फलं तस्य प्रेतराजवशं गतः ॥ २२ ॥
अध्रुवे हि शरीरे यो न करोति तपोर्जनम् ॥ स पश्चात्तप्यते मूढो मृतो [8]दृष्ट्वाऽऽत्मनो गतिम् ॥२३॥
[9]धर्माद्राज्यं धनं सौख्यमधर्माद्दुःखमेव च ॥ तस्माद्धर्मं सुखार्थाय कुर्यात्पापं विसर्जयेत् ॥ २४ ॥

माणिचारः माणिभद्रः ॥ १—१३ ॥ ताडितः शक्तिताडितः । रावणः माणिभद्रं गदया मुकुटे प्राहरत् । तच्च मुकुटं प्रहारात्पार्श्वमागतं ॥ १४ ॥ संयुध्यमानेन माणिभद्रेण विष्टब्धो निरुद्धः न व्यकम्पत ॥ १५—१६ ॥ शङ्खपद्मसमावृतः शङ्खपद्मनिध्यभिमानिदेवैः संवृतः । शुक्रप्रोष्ठपदाभ्यां च सह प्रददृशे । शुक्रप्रोष्ठपदौ मन्त्रिणौ ॥ १७ ॥ शापात् पितृकृतदारुणत्वशापात् । विभ्रष्टगौरवः वन्दनादिप्रयोजकज्यष्ठगौरवरहितः । युक्तमिति । पैतामहे कुले उत्पत्तेरिति शेषः ॥ १८ ॥ यदिति ॥ अस्य फलं कुलाचारस्य फलं परिपाकं प्राप्य ॥ १९—२० ॥ धर्मयुक्तेन तव केनचिद्व्यापारेण त्वामिदानीं नाभिनन्दन्ति । धर्माभावात्त्वयि विमुखा भवन्तीत्यर्थः । येन देवतावैमुख्येन । त्वमीदृशं क्रूरं भावं नीतः सन्नावबुध्यसे ॥ २१—२२ ॥ तपसः अर्जनं संपादनं ॥ २३—

अभ्यधिकाः यक्षतोपिदक्षाइतिभावः ॥ ९ ॥ **ति०** तिसृभिःशक्तिभिस्ताडितोराक्षसेन्द्रः गदया माणिभद्रस्यमुकुटे मुकुटस्थले । प्राहरत् । तच्चमुकुटस्थलं तेनप्रहारेण पार्श्वं एकपार्श्वं । आगतं प्राप्तं ॥ १४ ॥ **ति०** संनादोरक्षसां ॥१६॥ **ति०** शुक्रप्रोष्ठपदाभ्यांनिधिरक्षकमन्त्रिभ्यांसह धनाध्यक्षःप्रददृशे । भ्रातरमितिसंबन्धः ॥ १७ ॥ **ति०** वार्यमाणः असद्वृत्तादितिशेषः । नावगच्छसि । अस्य मद्वचनाकरणस्य पूज्यपूजाव्यतिक्रमादिदोषस्यच । फलं परिपाकं । प्राप्य तद्वशान्निरयंगतोज्ञास्यसे । अहंसाधुनकृतवान् । किंतुपापमेवेतिपरितप्यसइत्यर्थः ॥ १९ ॥ **ति०** तत्कालानवगतदुःखसाधनस्यकालान्तरेफलपाकतोज्ञानेदृष्टान्तः— **योहीति** । **स०** मोहात् अन्नाभावप्रयुक्तवैचित्यात् । यद्विषत्वेनयोनावगच्छति नज्ञातवान् । तत्पीत्वा तस्यविषस्यपरिणामान्ते तद्विकारेणान्ते रसप्रसरणकाले । कर्मणः स्वानुष्ठितस्य । फलंजानीते । तथा त्वमपीतिभावः ॥२०॥ **ति०** दैवतानि ब्रह्मरुद्रादयः। धर्मयुक्तेन केनचित्प्राकृतेनव्यापारेण त्वामिदानीं नाभिनन्दन्ति । त्वयिविमुखाभवंति । संप्रतित्वयिधर्माभावात् येनदेवतानभिनन्दनेन त्वमीदृशंभावंक्रूरंनीतः प्रापितःसन्नावबुध्यसे । **स०** दैवतानि वृन्दारकाः । ननन्दन्तित्वांदृष्ट्वा । कुतस्तदनभिनन्दनमित्यतआह—धर्मयुक्तेनेति । केनचिद्धर्मयुक्तेन महतादैवेनकर्तृणा येन त्वद्दुष्कर्मरूपकरणेन ईदृशंभावं क्रूरत्वंनीतः । अतोदेवतानभिनन्दनमितिनावबुध्यसे । तद्दैवंनावबुध्यसइतिवा । भगवतैवैवंविधानाद्विबुधास्त्वद्विमुखाइतिभावः ॥ २१ ॥ **ति०** तस्य मात्रा-

[पा०] १ ङ. झ. ञ. ट. संक्रुद्धं. २ ङ. झ. ट. पार्श्वमौलिरभूत्किल. ३ ङ.—ट. विमुखीभूते. ४ ख. छ. झ. ञ. ट. शैलेव्यवर्धत. ५ क. ख. घ. ज. मानवः. ६ ङ. झ. ञ. ट. दैवतानिननन्दन्ति. ७ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. मातरंपितरंविप्रमाचार्यं. क. ग. घ. योहिमातृपितृभ्रातॄनाचार्यं. ८ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. गत्वात्मनोगतिं. ९ धर्माद्राज्यंधनमिति. पापस्यहि फलमितिचश्लोकद्वयं. झ. पाठेनदृश्यते.

पापस्य हि फलं दुःखं तद्भोक्तव्यमिहात्मना ॥ तस्मादात्मापघातार्थं मूढः पापं करिष्यति ॥२५॥
कस्यचिन्न हि दुर्बुद्धेश्छन्दतो जायते मतिः ॥ [दैवं[1] चेष्टयते सर्वं हतो दैवेन हन्यति ॥]
यादृशं कुरुते कर्म तादृशं फलमश्नुते ॥ २६ ॥
[2]बुद्धिरूपं फलं पुत्रान्शौर्यं धीरत्वमेव च ॥ प्राप्नुवन्ति नरा[3] लोके निर्जितं पुण्यकर्मभिः ॥ २७ ॥
एवं निरयगामी त्वं यस्य ते मतिरीदृशी ॥ न त्वां समभिभाषिष्ये सद्वृत्तेष्वेष[4] निर्णयः ॥ २८ ॥
एवमुक्तास्ततस्तेन तस्यामात्याः समाहताः[5] ॥ [[6]दृष्ट्वाऽथ धनदं राम राक्षसाः सुमहाबलाः] ॥
मारीचप्रमुखाः सर्वे विमुखा विप्रदुद्रुवुः ॥ २९ ॥
ततस्तेन दशग्रीवो यक्षेन्द्रेण महात्मना ॥ गदयाऽभिहतो मूर्ध्नि न च स्थानात्प्रकम्पितः ॥ ३० ॥
ततस्तौ राम निघ्नन्तौ तदाऽन्योन्यं महामृधे ॥ न विह्वलौ न च श्रान्तौ[7] बभूवतुरमर्षणौ ॥ ३१ ॥
आग्नेयमस्त्रं तस्मै स मुमोच धनदस्तदा ॥ राक्षसेन्द्रो वारुणेन तदस्त्रं प्रत्यवारयत् ॥ ३२ ॥
ततो मायां प्रविष्टोसौ राक्षसीं राक्षसेश्वरः ॥ रूपाणां शतसाहस्रं विनाशाय चकार च ॥ ३३ ॥
व्याघ्रो वराहो जीमूतः पर्वतः सागरो द्रुमः ॥ यक्षो दैत्यस्वरूपी च सोदृश्यत दशाननः ॥ ३४ ॥
बहूनि च करोति स दृश्यन्ते न त्वसौ ततः ॥ ३५ ॥
प्रतिगृह्य ततो राम महदस्त्रं दशाननः ॥ जघान मूर्ध्नि धनदं व्याविध्य महतीं गदाम् ॥ ३६ ॥
एवं स तेनाभिहतो विह्वलः शोणितोक्षितः ॥ कृत्तमूल इवाशोको निपपात धनाधिपः ॥ ३७ ॥
ततः पद्मादिभिस्तत्र निधिभिः स तदावृतः ॥ धनदोच्छ्वासितस्तैस्तु वनमानीय नन्दनम् ॥ ३८ ॥
निर्जित्य राक्षसेन्द्रस्तं धनदं हृष्टमानसः ॥ पुष्पकं तस्य जग्राह विमानं जयलक्षणम् ॥ ३९ ॥
काञ्चनस्तम्भसंवीतं वैडूर्यमणितोरणम् ॥ मुक्ताजालप्रतिच्छन्नं सर्वकामफलप्रदम्[10] ॥ ४० ॥
मनोजवं कामगमं कामरूपं विहङ्गमम् ॥ मणिकाञ्चनसोपानं तप्तकाञ्चनवेदिकम् ॥ ४१ ॥
देवोपवाह्यमक्षय्यं सदा दृष्टिमनःसुखम् ॥ बह्वाश्चर्यं भक्तिचित्रं ब्रह्मणा परिनिर्मितम् ॥ ४२ ॥

२५॥ दुर्बुद्धेर्बुद्धिरहितस्य कस्यापि पुरुषस्य । छन्दतः पितृमात्रादिसेवां विना स्वेच्छामात्रेण ।धीर्मतिः शुभमतिर्न हि जायते ॥ २६—२७ ॥ एवं क्रूरकर्मा त्वं निरयगामी भविष्यसि । यस्य ते ईदृशी मतिः तादृशं त्वां न समभिभाषिष्ये । दुर्वृत्तस्य विषये एष एव हि निर्णय इत्यर्थः ॥ २८ ॥ रावणवद्यूयमप्यसंभाष्या इत्युक्ता इत्यर्थः । समाहताः धनदेन ताडिताः ॥ २९—३२ ॥ मायां प्रविष्टः अदृश्यत्वं प्राप्त इत्यर्थः । निधिभिर्देवताभिः । धनदोच्छ्वासित इति संधिरार्षः ॥ ३३—३८ ॥ जयलक्षणं जयचिह्नं । ख्याप-

---

धवमानस्य । अत्रमात्रादिपदंपूज्योपलक्षणं ॥२२॥ **ति०** आत्मनोगतिं आत्मनःकर्मसंपादितांगतिं ॥२३॥ **स०** मतिः सद्बुद्धिः । दुर्बुद्धेरित्युक्त्या मतिशब्दःसन्मतिपरः ॥ २६ ॥ **ति०** विनाशाय धनदनाशाय ॥ ३३ ॥ **ति०** बहूनि शस्त्रवर्षाणिकरोतिस्म । तान्येवदृश्यन्ते नत्वसौ । तथामायाप्रयुक्तव्याघ्रादयएवदृश्यन्तेनत्वसौ ॥ ३५ ॥ **शि०** अशोकः तन्नामकोवृक्षइवनिपपात ॥३७॥ **स०** उच्छ्वासितः संधिरार्षः । आप्यायितः ॥ ३८ ॥ **स०** कामगमं स्वामीच्छानुसारेणगतिमत् । विहङ्गमं आकाशगतिमत् । विहायसोविहादेशः । गमश्चेतिखजन्तः ॥ ४१ ॥ **ति०** ब्रह्मणा विश्वकर्मणा । **स०** भक्तिमार्गः । ताभिश्चित्रं । ब्रह्मणा प्रयोजककर्त्रा विश्वकर्मणानिर्मितं ॥ ४२ ॥

[पा०] १ इदमर्धं च. छ. पाठयोर्दृश्यते. २ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. ऋद्धिंरूपंबलंपुत्रान्वित्तंशूरत्वमेवच. क. ख. घ. ज. बुद्धिंरूपंबलंवित्तंपुत्रान्माहात्म्यमेवच. ३ क. ख. घ. ज. नराःसर्वैस्वकृतैःपूर्वकर्मभिः. ४ क.—घ. ज. दुर्वृत्तस्यैषनिर्णयः. ५ क.—घ. ज. समाहिताः. एतदुत्तरं. संक्रुद्धाराक्षसान्क्रूरान्निजघ्नुःसंयुगेतदा. इत्यर्धमधिकंदृश्यते. ६ इदमर्धं च. छ. पाठयोर्दृश्यते. ७ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. श्रान्तौतावुभौयक्षराक्षसौ. ८ च. छ. चकारचननादच. ९ ग. सनृपस्तदा. १० ग. झ. सर्वकालफलद्रुमं. ख. ङ.—ज. ट. सर्वकामफलद्रुमं.

निर्मितं सर्वकामैस्तु मनोहरमनुत्तमम् ॥ न तु शीतं न चोष्णं च सर्वर्तुसुखदं शुभम् ॥ ४३ ॥
स तं राजा समारुह्य कामगं वीर्यनिर्जितम् ॥ जितं त्रिभुवनं मेने दर्पोत्सेकात्सुदुर्मतिः ॥ ४४ ॥
जित्वा वैश्रवणं देवं कैलासात्समवातरत् ॥ ४५ ॥

स्वतेजसा विपुलमवाप्य तं जयं प्रतापवान्विमलकिरीटहारवान् ॥
रराज वै परमविमानमास्थितो निशाचरः सदसि गतो यथाऽनलः ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

कैलासादवतीर्यमध्येस्कन्दवनंगतेरावणे रुद्राज्ञयारुद्धसंचारेसतिपुष्पके तत्कारणंबहुधातर्कयतिसति तंप्रतिनन्दिकेश्वरेण तस्यशंकरक्रीडास्थानत्वोक्त्या गमनप्रतिरोधनम् ॥ १ ॥ तत्ररावणे नन्दिकेश्वरंप्रति वानरमुखइतिसावज्ञमपहसतिसति तंप्रतिनन्दिना वानरैःपराभवसंभवकारकशापदानम् ॥ २ ॥ रावणेन विमानस्तंभनजरोषान्निजभुजानामधःप्रसारणेन कैलासचालनम् ॥ ३ ॥ हरेणपादाङ्गुष्ठेनशैलावष्टंभे अधस्सक्तबाहुनादशाननेन वर्षसहस्रंमहारावमाक्रोशनम् ॥ ४ ॥ मन्त्रिबोधनाद्रावणेन स्तुत्याप्रसादितेनरुद्रेण तस्मैरावणनामदानपूर्वकं तदीप्सितवरप्रदानम् ॥ ५ ॥

स जित्वा धनदं राम भ्रातरं राक्षसाधिपः ॥ महासेनप्रसूतिं तद्ययौ शरवणं महत् ॥ १ ॥
अथापश्यद्दशग्रीवो रौक्मं शरवणं महत् ॥ गभस्तिजालसंवीतं द्वितीयमिव भास्करम् ॥ २ ॥
स पर्वतं समारुह्य कंचिद्रम्यवनान्तरम् ॥ [1]अपश्यत्पुष्पकं तत्र राम विष्टम्भितं [2]तदा ॥ ३ ॥
[3]विष्टब्धं पुष्पकं दृष्ट्वा ह्यगमं कामगं कृतम् ॥ अचिन्तयद्राक्षसेन्द्रः सचिवैस्तैः समावृतः ॥ ४ ॥
किंनिमित्तं चेच्छया मे नेदं गच्छति पुष्पकम् ॥ पर्वतस्योपरिष्ठस्य कर्मेदं कस्यचिद्भवेत् ॥ ५ ॥
ततोऽब्रवीत्तदा राम मारीचो बुद्धिकोविदः ॥ नेदं निष्कारणं राजन्पुष्पकं यन्न गच्छति ॥ ६ ॥
[[4]शिखरस्थं गिरिस्थस्य कर्म कस्येदमद्भुतम् ॥ निश्चितं राजराजेन पुष्पकं विनिवारितम्] ॥ ७ ॥
अथवा पुष्पकमिदं धनदान्नान्यवाहनम् ॥ अतो निष्पन्दमभवद्धनाध्यक्षविनाकृतम् ॥ ८ ॥
इति वाक्यान्तरे तस्य करालः कृष्णपिङ्गलः ॥ वामनो विकटो मुण्डी नन्दी [5]ह्रस्वभुजो बली ॥ ९ ॥

यन्तीति शेषः ॥ ३९—४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

महासेनप्रसूतिं स्कन्दप्रसूतिस्थानं । अपश्यदित्यादि पूर्वसर्गान्तोक्तसंक्षेपप्रपञ्चनं ॥ १—२ ॥ विष्टम्भितं रुद्राज्ञयारुद्धसंचारं । कामगं पुष्पकं अगममिति राक्षसश्चिन्तयामासेत्यन्वयः ॥ ३—४ ॥ कस्य कस्य

स० स्वतेजसा स्ववरसामर्थ्येन । सदसि यज्ञसदस्स्थाने । **ति०** कतकस्तुत्रयस्त्रिंशच्छ्लोकसंख्यामत्रसर्गेलिलेख ॥ ४६ ॥ इतिपञ्चदशःसर्गः ॥ १५ ॥

स० धनदान्नान्यवाहनमित्यत्र सामर्थ्याद्धनदादन्योयस्तद्वाहनंनभवतीतिलभ्यते । अथवा अन्यवाहनंनभवतीति नान्यवाहनं । धनदेनातत्तिगच्छतीतिधनदात् । धनदाच्चतन्नान्यवाहनंचेति । धनदेनेत्यस्याकर्तृकरणत्वेपिबाहुलकाददतेःक्विप् । यद्वा धनदमातयतीत्यन्तर्णीतण्यर्थादततेर्धनदपदेनगम्यादिसमासः ॥ ८ ॥ **स०** नन्दआनन्दोस्यास्तीतिनन्दी । सईश्वरोयस्येति । तेननन्दीतिनाधिकं ॥ ९ ॥

[पा०] १ ङ.—ट. प्रेक्षतेपुष्पकं. २ क. ग. घ. ज. दिवि. ३ ङ.—ट. विष्टब्धंकिमिदंकस्मान्नागमत्कामगंकृतं. ४ इदमर्धद्वयं च. छ. पाठयोर्दृश्यते. ५ ङ.—ट. ह्रस्वभुजो.

ततः पार्श्वमुपागम्य भवस्यानुचरोऽब्रवीत् ॥ नन्दीश्वरो वचश्चेदं राक्षसेन्द्रमशङ्कितः ॥ १० ॥
निवर्तस्व दशग्रीव शैले क्रीडति शंकरः ॥ ११ ॥
सुपर्णनागयक्षाणां दे[1]वगन्धर्वरक्षसाम् ॥ सर्वेषामेव भूतानामगम्यः पर्वतः कृतः ॥
तन्निवर्तस्व दुर्बुद्धे मा विनाशमवाप्स्यसि ॥ १२ ॥
इति नन्दिवचः श्रुत्वा क्रोधात्कम्पितकुण्डलः ॥ रोषात्तु ताम्रनयनः पुष्पकादवरुह्य सः ॥
कोयं शंकर इत्युक्त्वा शैलमूलमुपागतः ॥ १३ ॥
सोप[2]श्यन्नन्दिनं तत्र देवस्यादूरतः स्थितम् ॥ दीप्तं शूलमवष्टभ्य द्वितीयमिव शंकरम् ॥ १४ ॥
तं दृष्ट्वा वानरमुखमवज्ञाय स राक्षसः ॥ प्रहासं मुमुचे [3]तत्र सतोय इव तोयदः ॥ १५ ॥
तं क्रुद्धो भगवान्नन्दी शंकरस्यापरा तनुः ॥ अब्रवीत्तत्र तद्रक्षो दशाननमुपस्थितम् ॥ १६ ॥
[[4]यस्माद्वानरमूर्तिं मां दृष्ट्वा राक्षस दुर्मते ॥ मौर्ख्यात्त्वमवजानीषे परिहासं च मुञ्चसि ॥ १७ ॥]
यस्माद्वानररूपं मामवज्ञाय दशानन ॥ अशनीपातसंकाश[5]मुपहासं प्रमुक्तवान् ॥ १८ ॥
तस्मान्मद्रूपसंपन्ना मद्वीर्यसमतेजसः ॥ उत्पत्स्यन्ति वधार्थं हि कुलस्य तव वानराः ॥ १९ ॥
नखदंष्ट्रायुधाः क्रूरा मनःसंपातरंहसः ॥ युद्धोन्मत्ता बलोद्रिक्ताः शैला इव विसर्पिणः ॥ २० ॥
ते तव प्रबलं दर्पमुत्सेधं च पृथग्विधम् ॥ व्यपनेष्यन्ति संभूय सहामात्यसुतस्य च ॥ २१ ॥
किंत्विदानीं मया [6]शक्यं हन्तुं त्वां हे निशाचर[7] ॥ न हन्तव्यो हतस्त्वं हि पूर्वमेव स्वकर्मभिः ॥२२॥
इत्युदीरितवाक्ये तु देवे तस्मिन्महात्मनि ॥ देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता ॥ २३ ॥
अचिन्तयित्वा स तदा नन्दिवाक्यं महाबलः ॥ पर्वतं तु समासाद्य [8]वाक्यमाह दशाननः ॥२४॥
पुष्पकस्य गतिश्छिन्ना यत्कृते मम गच्छतः ॥ तमिमं शैलमुन्मूलं करोमि तव गोपते ॥ २५ ॥
केन प्रभावेन [9]भवो नित्यं क्रीडति राजवत् ॥ विज्ञातव्यं न जानीते भयस्थानमुपस्थितम् ॥ २६ ॥
एवमुक्त्वा ततो राम भुजान्विक्षिप्य पर्वते ॥ तोल[10]यामास [11]तं शैलं स शैलः समकम्पत ॥ २७ ॥
चालनात्पर्वतस्यैव गणा देवस्य कम्पिताः ॥ चचाल पार्वती चापि तदाश्लिष्टा महेश्वरम् ॥ २८ ॥
ततो राम [12]महादेवो देवानां प्रवरो हरः ॥ पादाङ्गुष्ठेन तं शैलं पीडयामास लीलया ॥ २९ ॥
पीडितास्तु ततस्तस्य शैल[13]स्याधोगता भुजाः ॥ विस्मिताश्चाभवंस्तत्र सचिवास्तस्य रक्षसः ॥ ३० ॥

पुरुषस्य । इदं कर्म भवेत् ॥ ५—२४ ॥ गोपते | हे वृषभपते रुद्र ॥ २५—२९ ॥ अधोगताः पर्वत-

ति० पार्श्वं रावणस्येतिशेषः । अशङ्कितउपागम्याब्रवीदित्यन्वयः ॥ १० ॥ ति० कृतः ईश्वरेच्छयेतिशेषः ॥ १२ ॥ ति० प्रहासंमुमुचे कृतवानित्यर्थः ॥ १५ ॥ स० शङ्करस्यापरातनुः तद्वद्द्रियमानः । उपस्थितंदशाननं तद्रक्षः पुष्पकादवरुह्यागतं । तं चोरसदृशं रावणंप्रत्यब्रवीत् । 'तकारःकीर्तितश्चोरे' इतिविश्वः ॥ १६ ॥ ति० दर्पः आन्तरः । उत्सेधः शारीरः ॥ २१ ॥ स० तवनसामर्थ्यंकिल व्यर्थंकिंकत्थसइत्यतःकथयति—**किंत्विति** । किंच यद्यपिमयानहन्तव्यः । सत्यसंकल्पभगवत्संकल्पात् 'मयैववध्यौभवतंत्रिजन्मसु'इत्येवंरूपात् । हतः तत्प्रायः ॥ २२ ॥ ति० तद्वाक्यसमनन्तरंदेवदुन्दुभ्यादिप्रवृत्तिस्तुतच्छापेनरावणवधनिश्चयजसंतोषात् ॥ २३ ॥ ति० पर्वते पर्वताधस्तात् ॥ २७ ॥ ति० आश्लिष्टा आश्लिष्टवती । कर्तरिक्तः ॥ २८ ॥

[पा०] १ क.—घ. ज दैत्यदानवरक्षसां. २ क.—घ. ज. नन्दीश्वरमथापश्यदविदूरस्थितंविभुं. ३ क.—घ. मौर्ख्यात्सतोयइवतोयदः. ४ क.—घ. ज. पाठेष्वयंश्लोकोदृश्यते. ५ च. छ. झ. ञ. ट. मपहासं. ६ च. छ. शक्यंकर्तुंयन्नावबुध्यते. ७ क.—घ. ज. निशाचरः. ८ क.—घ. ज. वाक्यमेतदुवाचह. ९ क. ख. ग. भवान्नित्यं. १० क. चालयामास. ११ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. तंशीघ्रं. क.—घ. ज. तंशैलंसमृगव्यालपादपं. १२ क.—घ. ज. महादेवःप्रहसन्वीक्ष्यतत्कृतं. १३ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. शैलस्तंभोपमाभुजाः.

[1]रक्षसा तेन रोषाच्च भुजानां पीडनात्तदा ॥ मुक्तो वि[2]रावः सहसा त्रैलोक्यं ये[3]न कम्पितम् ॥३१॥
[[4]मानुषाः शब्दवित्रस्ता मेनिरे लोकसंक्षयम् ॥ देवताश्चापि संक्षुब्धाश्चलिताः स्वेषु वर्त्मसु ॥ ३२॥
विस्फोटिताश्च गिरयो नागा गर्जन्ति चासकृत् ॥ निश्चेष्टाः सत्ववन्तोपि नदन्ति बहुशस्तदा ॥३३॥
समुद्राश्चुक्षुभुस्तत्र प्रचकंपे वसुंधरा ॥ राम नागाः सगन्धर्वाः स्तब्धाक्षास्तत्र तत्रसुः ॥ ३४ ॥]
मेनिरे वज्रनिष्पेषं तस्यामात्या युगक्षये ॥ तदा व[5]र्त्मस्थचलिता देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥ ३५ ॥
समुद्राश्चापि संक्षुब्धाश्चलिताश्चापि पर्वताः ॥ यक्षा विद्याधराः सिद्धाः किमेतदिति चाब्रुवन् ॥३६॥
अथ ते मन्त्रिणस्तस्य विक्रोशन्तमथाब्रुवन् ॥ तोषयस्व महादेवं नीलकण्ठमुमापतिम् ॥ ३७ ॥
तमृते शरणं नान्यं पश्यामोत्र दशानन ॥ स्तुतिभिः प्रणतो भूत्वा तमेव शरणं व्रज ॥
कृपालुः शंकरस्तुष्टः प्रसादं ते विधास्यति ॥ ३८ ॥
एवमुक्तस्तदाऽमात्यैस्तुष्टाव वृषभध्वजम् ॥ सामभिर्विविधैः स्तोत्रैः प्रणम्य स दशाननः ॥ ३९ ॥
[[6]कालो महान्नरश्रेष्ठ रुवतो रक्षसो गतः ॥] सं[7]वत्सरसहस्रं तु रुदतो रक्षसो गतम् ॥ ४० ॥
ततः प्रीतो महादेवः शैलाग्रे वि[8]ष्ठितः प्रभुः ॥ मुक्त्वा चास्य भुजान्राम प्राह वाक्यं दशाननम् ॥४१॥
प्रीतोसि तव वीर्यस्य [9]शौण्डीर्याच्च दशानन ॥ शैलाक्रान्तेन यो [10]मुक्तस्त्वया रावः सुदारुणः ॥४२॥
यस्माल्लोकत्रयं चैतद्रावितं भयमागतम् ॥ तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना [11]राजन्भविष्यसि ॥ ४३ ॥
देवता मानुषा यक्षा ये चान्ये जगतीतले ॥ एवं त्वामभिधास्यन्ति रावणं लोकरावणम् ॥ ४४ ॥
[12]गच्छ पौलस्त्य विस्रब्धं पथा येन त्वमिच्छसि ॥ मया चैवाभ्यनुज्ञातो राक्षसाधिप गम्यताम् ॥४५॥
एवमुक्तस्तु लङ्केशः शंभुना स्वयमब्रवीत् ॥ प्रीतो यदि महादेव वरं मे देहि याचतः ॥ ४६ ॥
अवध्यत्वं मया प्राप्तं देवगन्धर्वदानवैः ॥ राक्षसैर्गुह्यकैर्नागैर्ये चान्ये बलवत्तराः ॥ ४७ ॥
[13]मानुषान्न गणे देव स्वल्पास्ते मम संमताः ॥ दीर्घमायुश्च मे प्राप्तं ब्रह्मणस्त्रिपुरान्तक ॥
वाञ्छितं चायुषः शेषं शस्त्रं त्वं च प्रयच्छ मे ॥ ४८ ॥

स्याधोभागगताः। भुजाः पीडिता आसन् ॥३०–४४॥ ॥४५—४७॥ न गणे न गणयामि । ब्रह्मदत्तदीर्घा-
मया त्वमभ्यनुज्ञातः । पुष्पकेण गमनायेति शेषः | युष्याद्यो भागोगतस्तस्माच्छेषमवशिष्टं वाञ्छितं इदा-

---

ति० तस्यामात्यास्तदीयंशब्दं युगक्षयेजायमानं वज्रनिष्पेषंमेनिरे । तदा तच्छब्दश्रवणकाले । वर्त्मसुस्थिताः देवाः वर्त्मभ्यः प्रचलिताइत्यर्थः । स० 'तदासनात्प्रचलितादेवाः' इतिसरलःपाठः । तदावर्त्मसुचलिताइतिपठित्वा चलीतिवर्णद्वयेभवितव्यगुरुत्वमनादृत्य वर्त्मसुस्थितादेवाः वर्त्मभ्यःप्रचलिताइतिशेषकरणेचनागोजिभट्टेननिमित्तंतत्पुस्तकस्यविनायककरलेखनतोन्यन्नेक्षामहे ॥ ३५ ॥ ति० शौटीर्यात् । चात्स्तुतेः ॥ ४२ ॥ ति० रावितं शब्दितं ॥ ४३ ॥ ति० यदिप्रीतोथदिववरं ददासि तदा याचतोमेदेहीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ति० नगणे नगणयामीत्यर्थः । तत्रहेतुः—स्वल्पाइति । स्वल्पबलवीर्याइत्यर्थः ॥ वाञ्छितंचायुश्शेषं भगवद्दत्तदीर्घायुष्याद्योभागोगतः तस्माच्छेषमवशिष्टमायुर्वाञ्छितं तदेतैर्दुष्कर्मभिर्यथाऽविनष्टंभवतितथाप्रयच्छ । तस्मिंश्चायुषि सर्वजयायशस्त्रंचदिव्यंप्रयच्छ ॥ स० स्वल्पाः स्वल्पबलाइति नगणे नगणयामि ॥ विधिदत्तायुषोमध्ये इयताकालेनगतंयदायुस्तस्यशेषं गतपूरणोपयुक्तं वाञ्छितमपेक्षितं ॥ प्रयच्छ दिश । तथाशस्त्रंचमेप्रयच्छ । अनेनचतुराननवरोऽमरणविषयः सावधिकदीर्घकालविषयोज्ञायते ॥ ४८ ॥

[पा०] १ क.—घ. ज. तेनरक्षोधिपेनात्रवेदनार्तभुजेनवै. २ क.—घ. ज. विरावःसुमहान्. ३ क.—घ. ज येनपूरितं. ४ मानुषाःशब्दवित्रस्ताइत्यादयस्तत्रतत्रसुरित्यन्ताःश्लोकाः क.—घ. ज. पाठेषुदृश्यन्ते. ५ झ. ट. वर्त्मसुचलिताः. ६ इदमर्धं क. ख. पाठयोर्दृश्यते. ७ क. संवत्सरंतुसंपूर्णरुवतो. ८ च. छ. ढ. विस्मितःप्रभुः. ९ झ. शौटीर्याच्च. १० क.—घ. ज. मुक्तःस्वरःपरमदारुणः. ११ क—घ. तेनभविष्यसि. १२ क.—घ. ज. गच्छगच्छसुविस्रब्धस्तथायेनलं. १३ क.—घ. तिर्यग्मनुष्यान्नगणेदुर्बलाइतिचिन्तयन्.

एवमुक्तस्ततस्तेन रावणेन स शंकरः ॥ ददौ खड्गं महादीप्तं चन्द्रहासमिति श्रुतम् ॥
आयुषश्चावशेषं च स्थित्वा भूतपतिस्तदा ॥ ४९ ॥
दत्त्वोवाच ततः शंभुर्नावज्ञेयमिदं त्वया ॥ अवज्ञातं यदि हि ते मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ५० ॥
एवं महेश्वरेणैव कृतनामा स रावणः ॥ अभिवाद्य महादेवमारुरोहाथ पुष्पकम् ॥ ५१ ॥
ततो महीतले राम परिचक्राम रावणः ॥ क्षत्रियान्सुमहावीर्यान्बाधमान इतस्ततः ॥ ५२ ॥
केचित्तेजस्विनः शूराः क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ॥ तच्छासनमकुर्वन्तो विनेशुः सपरिच्छदाः ॥ ५३ ॥
अपरे दुर्जयं रक्षो जानन्तः प्राज्ञसंमताः ॥ जिताः स्म इत्यभाषन्त राक्षसं बलदर्पितम् ॥ ५४ ॥
[एवं दर्पबलोत्सिक्तो रावणो लोकरावणः ॥ प्रतापावनतीं कुर्वन्राष्ट्राणि विचचारह ॥ ५५ ॥]
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

कदाचनहिमवत्सानौ तपस्यन्तींवेदवतींनामकांचनकाञ्चनप्रभांकन्यामवलोकितवतारावणेन तांप्रति तस्यास्तपःप्रयोजनादिप्रश्नः ॥ १ ॥ तया स्वस्यश्रीनारायणभार्याभावस्य स्वतपःप्रयोजनत्वाभिधानम् ॥ २ ॥ रावणेन स्वभार्यात्वस्वीकरणं याचितया तया तदनङ्गीकरणे रावणेन बलात्तत्केशपाशपरामर्शनम् ॥ ३ ॥ तया स्वतपोमहिम्नाऽसीभूतेनस्वहस्तेन रावणकरपरामृष्टस्वकेशपाशच्छेदनपूर्वकं तंप्रति जन्मान्तरेस्वस्यतद्वधहेतूभवनप्रतिज्ञानपूर्वकमग्नौप्रवेशनम् ॥ ४ ॥ अगस्त्येनरामंप्रति तस्याएव पुनःसीतात्वेनप्रादुर्भावाभिधानम् ॥ ५ ॥

अथ राजन्महाबाहुर्विचरन्स महीतले ॥ हिमवत्सानुमासाद्य परिचक्राम रावणः ॥ १ ॥
तत्रापश्यत्स वै कन्यां कृष्णाजिनजटाधराम् ॥ आर्षेण विधिना चैनां दीप्यन्तीं देवतामिव ॥ २ ॥
स दृष्ट्वा रूपसंपन्नां कन्यां तां सुमहाव्रताम् ॥ काममोहपरीतात्मा पप्रच्छ प्रहसन्निव ॥ ३ ॥
किमिदं वर्तसे भद्रे विरुद्धं यौवनस्य ते ॥ न हि युक्ता तवैतस्य रूपस्य तपसः क्रिया ॥ ४ ॥
रूपं तेऽनुपमं भीरु कामोन्मादकरं नृणाम् ॥ न युक्तं तपसि स्थातुं निर्गतो ह्येष निर्णयः ॥ ५ ॥

नीमेव दुष्कर्मणा केनाप्यविनष्टं संप्रयच्छ ॥ ४८ ॥ आयुषश्चेति । ब्रह्मा दीर्घायुर्यंतावद्दत्तवान् तत्रास्यापमृत्यवो देवतादिभ्यः प्राप्ताः परिहृता भवन्तु । रामेण वध इति स्थित्वा मत्वेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ इदं खड्गरूपास्त्रं नावज्ञेयं । एकस्मिन्नपि दिने पूजौदासीन्यं न कर्तव्यमित्यर्थः । अवज्ञातं यदि ॥५०—५५॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

आर्षेण विधिना तपोनुष्ठानेन ॥ २ ॥ प्रहसन्निति । भकन्यालाभात्प्रहासः ॥ ३ ॥ इदं प्रतिक्रिया ।

ति० आयुषश्चावशेषंददौ । शापाद्यनाश्यत्वेनददावित्यर्थः ॥ स० "खड्गस्तुनिस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टयः" इत्यमरोक्तखड्गपर्यायादयमन्यश्चन्द्रहासशब्दःशिवनिस्त्रिंशवाचीतिसांनिध्येविद्यमानं नाम्नाचन्द्रहासंश्रुतंप्रसिद्धंखड्गंददावित्यन्वयः । अन्यथेतिशब्दस्यचन्द्रहासपदयोगेप्रथमाऽप्राप्तेः । 'इतिस्वरूपेसांनिध्ये' इतिविश्वः ॥ ४९ ॥ ति० इदं नावज्ञेयं । शस्त्रस्यास्यपूजौदासीन्यं नकार्यमित्यर्थः ॥ ५० ॥ इतिषोडशःसर्गः ॥ १६ ॥

स० राजानंमांयाचन्तंनचेतिनवदेत् प्रायोमादृशप्राप्त्यैतपोनिष्ठेयमित्यभिप्रायेणवा हासोरावणस्येतिज्ञेयं ॥ ३ ॥ ति० निर्गतः प्रसिद्धएषनिर्णयः । वृद्धानामितिशेषः ॥ स० नृणां पुंसां कामोन्मादकरं कामकारणकउन्मादश्चित्तभ्रंशस्तंकुर्वत् । एतादृशि एतादृशेवयसितपसिस्थातुंनयुक्तं । एवमवस्थानंनयुक्तमित्यर्थः । कुतइत्यतउक्तं हियस्मात्निर्णयोनिर्गतः शाश्वतइति । प्रसिद्धइतियावत् ॥

[पा०] १ क. ग. घ. साक्षान्महेश्वरेणैव. २ अयंश्लोकः च. छ. पाठयोर्दृश्यते. ३ ख.—ट. हिमवद्वनमासाद्य. ४ क. च.—ट. विधिनायुक्तां. ५ क.—घ. च. छ. तपन्तीं. ६ घ.—छ. रूपस्यैवप्रतिक्रिया. ७ ग. तपसाभद्रेविफलोह्येष.

[1]कस्यासि किमिदं भद्रे कश्च भर्ता वरानने ॥ ये[2]न संभुज्यसे भीरु स नरः पुण्यभाग्भुवि ॥
पृच्छतः शंस मे सर्वं कस्य हेतोः प[3]रिश्रमः ॥ ६ ॥
एवमुक्ता तु सा कन्या रावणेन यशस्विनी ॥ अब्रवीद्विधिवत्कृत्वा तस्यातिथ्यं तपोधना ॥ ७ ॥
कुशध्वजो मम पिता ब्रह्मर्षिरमितप्रभः ॥ बृहस्पतिसुतः श्रीमान्बुद्ध्या तुल्यो बृहस्पतेः ॥ ८ ॥
तस्याहं कुर्वतो नित्यं वेदाभ्यासं महात्मनः ॥ सं[4]भूय वाङ्मयी कन्या नाम्ना वेदवती स्मृता ॥ ९ ॥
ततो देवाः सगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ॥ तेऽपि गत्वा हि पितरं वरणं रोचयन्ति मे ॥ १० ॥
न च मां स पिता तेभ्यो दत्तवान्राक्षसर्षभ ॥ कारणं तद्वदिष्यामि निशाचर निशामय ॥ ११ ॥
पितुस्तु मम जामाता विष्णुः किल सुरेश्वरः ॥ अभिप्रेतस्त्रिलोकेशस्तस्मान्नान्यस्य मे पिता ॥ १२ ॥
दातुमिच्छति तस्मै तु तच्छ्रुत्वा बलदर्पितः ॥ द[5]म्भुर्नाम ततो राजा दैत्यानां कुपितोऽभवत् ॥ १३ ॥
तेन रात्रौ शयानो मे पिता पापेन हिंसितः ॥ १४ ॥
ततो मे जननी दीना तच्छरीरं पितुर्मम ॥ परिष्वज्य महाभागा प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥ १५ ॥
ततो मनोरथं सत्यं पितुर्नारायणं प्रति ॥ क[6]रोमीति तमेवाहं हृदयेन समुद्वहे ॥ १६ ॥
[मृ[7]तं च पितरं दृष्ट्वा वृथा कामं महाव्रतम् ॥ तस्य प्रेतगतस्यापि कुर्वन्ती काङ्क्षितं पितुः ॥ १७ ॥]
इति प्रतिज्ञामारुह्य चरामि विपुलं तपः ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं मया राक्षसपुङ्गव ॥ १८ ॥
नारायणो मम पतिर्न त्वन्यः पुरुषोत्तमात् ॥ आ[8]श्रये नियमं घोरं नारायणपरीप्सया ॥ १९ ॥
विज्ञातस्त्वं हि मे राजन्गच्छ पौलस्त्यनन्दन ॥ जानामि तपसा सर्वं त्रैलोक्ये यद्धि वर्तते ॥ २० ॥
सोऽब्रवीद्रावणो भूयस्तां कन्यां सुमहाव्रताम् ॥ अवरुह्य विमानाग्रात्कन्दर्पशरपीडितः ॥ २१ ॥
अवलिप्तासि सुश्रोणि यस्यास्ते मतिरीदृशी ॥ वृद्धानां मृगशावाक्षि भ्राजते पु[9]ण्यसंचयः ॥ २२ ॥
त्वं सर्वगुणसंपन्ना नार्हसे वक्तुमीदृशम् ॥ त्रैलोक्यसुन्दरी भीरु यौवनं ते[10] निवर्तते ॥ २३ ॥
अहं लङ्कापतिर्भद्रे दशग्रीव इति श्रुतः ॥ तस्य मे भव भार्या त्वं भुङ्क्ष्व भो[11]गान्यथासुखम् ॥ २४ ॥
कश्च तावदसौ यं त्वं विष्णुरित्यभिभाषसे ॥ वीर्येण तपसा चैव भोगेन च बलेन च ॥
न मया स समो भद्रे यं त्वं कामयसेऽङ्गने ॥ २५ ॥

इदं यौवनप्रतिकूलक्रिया ॥ ४—२१ ॥ वृद्धानामिति । | पुण्यसंचयः पुण्यसंग्रहणं वृद्धानामेव भ्राजते नतु

शि० एषनिर्णयः निर्गतः अस्माभिर्ज्ञातः ॥ ५ ॥ **स०** कस्यासि पुत्रीतिशेषः । इदंकिं तपश्चरणंकिमर्थं । तवभर्ताकश्च । सनरः लब्धोगवान् । परिश्रमः कायक्लेशः । **ति०** कस्यहेतोः किंफलनिमित्तं ॥ ६ ॥ **ति०** वेदाभ्यासकुर्वतोमहात्मनस्तस्यसकाशात् वाङ्मयी वाङ्मयवेदमूर्तिः कन्याहंसंभूता । अतएवाहंपित्रानाम्नावेदवतीतिस्मृता । भगवतःशक्तिर्लक्ष्मीरेव रावणवधायरावणं शमुमत्रावतीर्णा । अस्यावाङ्मयीत्वंसार्वात्म्यात् । अतएववक्ष्यतिपितुर्मेविष्णुर्जामाताभिप्रेतइति ॥ ९ ॥ **ति०** तेदेवादयोवरणं रोचयन्ति । रुचिःक्रियासामान्ये । वरणंकुर्वन्तिस्मेत्यर्थः ॥ १० ॥ **ति०** अन्यस्य अन्यस्मै ॥ १२ ॥ **ति०** नारायणं नारस्य जीवसमूहस्यायनं नाराआपोऽयनंयस्येतिवा । तंप्रतिगतंपितुर्मनोरथंसत्यंकरोमीतीच्छयातंनारायणमेवहृदयेनोद्वहे ॥ १६ ॥ **ति०** इतिप्रतिज्ञां प्रागुक्तेच्छाविषयविषयां । आरुह्य कृत्वा ॥ १८ ॥ **ति०** कथंविज्ञातस्तत्राह—जानामीति ॥ २० ॥ **ति०** कश्चेति । मदपेक्षयात्स्वल्पवीर्यादियुक्तः । **स०** यंत्वंविष्णुरित्यभिभाषसे यंचत्वंकामयसे समयानसमइत्यन्वयान्नपौनरुक्त्यं ॥ २५ ॥

[पा०] १ क.—घ. दुहिताभद्रेकोवाभर्तानरस्तव. २ क.—घ. ज. केन. ३ क.—घ. ज. श्रमस्तव. ४ क. ख. ग. ङ.—ट. संभूता. ५ क. ख. घ. झ. ञ. ट. शंभुर्नाम. ६ क. ख. ग. ज. करोमीतिममेच्छाचहृदयेसाधुविष्ठिता. ७ अयं श्लोकः च. छ. पाठयोर्दृश्यते. ८ क.—घ. ज. आश्रितांविद्धिमांधर्मंनारायणपतीच्छया. ९ क. ख. च. छ. धर्मसंग्रहः. ग. घ. ज. धर्मसंचयः. १० क.—ट. तेऽतिवर्तते. ११ क.—घ. ज. भोगान्यथेप्सितान्.

इत्युक्तवति तस्मिंस्तु वेदवत्यथ साऽब्रवीत् ॥ मामैवमिति सा कन्या तमुवाच निशाचरम् ॥ २६ ॥
त्रैलोक्याधिपतिं विष्णुं सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ त्वदृते राक्षसेन्द्रान्यः कोऽवमन्येत बुद्धिमान् ॥२७॥
एवमुक्तस्तया तत्र वेदवत्या निशाचरः ॥ मूर्धजेषु तदा कन्यां कराग्रेण परामृशत् ॥ २८ ॥
ततो वेदवती क्रुद्धा केशान्हस्तेन साऽच्छिनत् ॥ असिर्भूत्वा करस्तस्याः केशांश्छिन्नांस्तदाऽकरोत् २९
सा ज्वलन्तीव रोषेण दहन्तीव निशाचरम् ॥ उवाचाग्निं समाधाय मरणाय कृतत्वरा ॥ ३० ॥
धर्षितायास्त्वयाऽनार्य न मे जीवितमिष्यते ॥ रक्षस्तस्मात्प्रवेक्ष्यामि पश्यतस्ते हुताशनम् ॥ ३१ ॥
यस्मात्तु धर्षिता चाहं त्वया पापात्मना वने ॥ तस्मात्तव वधार्थं हि समुत्पत्स्ये ह्यहं पुनः ॥ ३२ ॥
न हि शक्यं स्त्रिया हन्तुं पुरुषः पापनिश्चयः ॥ शापे त्वयि मयोत्सृष्टे तपसश्च व्ययो भवेत् ॥३३॥
यदि त्वस्ति मया किंचित्कृतं दत्तं हुतं तथा ॥ तस्मात्त्वयोनिजा साध्वी भवेयं धर्मिणः सुता ॥३४॥
एवमुक्त्वा प्रविष्टा सा ज्वलितं जातवेदसम् ॥ पपात च दिवो दिव्या पुष्पवृष्टिः समन्ततः ॥३५॥
पुनरेव समुद्भूता पद्मे पद्मसमप्रभा ॥ तस्मादपि पुनः प्राप्ता पूर्ववत्तेन रक्षसा ॥ ३६ ॥
कन्यां कमलगर्भाभां प्रगृह्य स्वगृहं ययौ ॥ प्रगृह्य रावणस्त्वेतां दर्शयामास मन्त्रिणे ॥ ३७ ॥
लक्षणज्ञो निरीक्ष्यैव रावणं चैवमब्रवीत् ॥ गृहस्थैषा हि सुश्रोणी त्वद्वधायैव दृश्यते ॥ ३८ ॥
एतच्छ्रुत्वाऽर्णवे राम तां प्रचिक्षेप रावणः ॥ सा चैव क्षितिमासाद्य यज्ञायतनमध्यगा ॥
राज्ञो हलमुखोत्कृष्टा पुनरप्युत्थिता सती ॥ ३९ ॥
सैषा जनकराजस्य प्रसूता तनया प्रभो ॥ तव भार्या महाबाहो विष्णुस्त्वं हि सनातनः ॥ ४० ॥
पूर्वं क्रोधाहितः शत्रुर्यया़ऽसौ निहतस्तथा ॥ उपाश्रयित्वा शैलाभस्तव वीर्यममानुषम् ॥ ४१ ॥
एवमेषा महाभागा मर्त्येषूत्पत्स्यते पुनः ॥ क्षेत्रे हलमुखोत्कृष्टे वेद्यामग्निशिखोपमा ॥ ४२ ॥
एषा वेदवती नाम पूर्वमासीत्कृते युगे ॥ त्रेतायुगमनुप्राप्य वधार्थं तस्य रक्षसः ॥ ४३ ॥

बालयूनोः ॥ २२—४० ॥ वेदवत्या यः शत्रुः यथाप्रतिज्ञं पतिं च प्राप्तया पतिभूतस्य तव मानुषं क्रोधाहितः सोसौ शैलाभः शत्रू रावणः पुनस्तथैव वीर्यमुपाश्रयित्वा अद्य निहतः ॥ ४१ ॥ उत्पत्स्येयम् ।

स० केशान् रावणगृहीतस्वकेशान् । हस्तेनकेशच्छेदनमसंभावितमित्यतोवक्ति असिरिति । योगसामर्थ्यादितिभावः ॥ २९ ॥ स० त्वयाधर्षितायाः केशग्रहणेनबलात्कृतायाः । नेष्यते नापेक्ष्यते । हेरक्षः ॥ ३१ ॥ ति० पुनःसमुत्पत्स्यति समुत्पत्स्येइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ति० व्ययः ब्रह्मवरदानादिदानींतवमरणाभावेनवृथाव्ययइत्यर्थः ॥ स० किंजन्मान्तरानुधावनेनात्रैवमांत्वंजहीत्यत आह—नहीति । हन्तुं युद्धेन ॥ तर्हिशापेनहन्यतामित्यतआह—शापइति ॥ शि० स्त्रियाहन्तुंनशक्यः स्पर्शशङ्कया ॥ एते-नोपायतस्त्वांघातयिष्यामीतिसूचितं ॥ ३३ ॥ स० हुतं उत्तमस्त्रीत्वाद्युक्तं ॥ ३४ ॥ ति० अत्रापिपुष्पवर्षं रावणनाशनिश्चय-जसंतोषात् ॥ ३५ ॥ ति० सैषा कृतरावणवधप्रतिज्ञा वेदवत्येवेत्यर्थः । विष्णुस्त्वमिति । अनेनसीतायालक्ष्मीत्वंस्फुटमेवोक्तं । तदुक्तंपराशरेण—'राघवत्वेऽभवत्सीतारुक्मिणीकृष्णजन्मनि' इति ॥ ४० ॥ ति० यथावेदवत्या पूर्वंतदवतारेक्रोधहृतोयःशत्रुः सोसौशैलाभः पुनस्तथैवयथाप्रतिज्ञंत्वांपतिप्राप्य पतिभूतस्यतवामानुषंवीर्यं उपाश्रयित्वा उपाश्रित्य । निहतः । अनेन सीतैवरावण-वधेमुख्यंकारणं । रामेतुहन्तृत्वमारोपितमितिसूचितं ॥ ४१ ॥ ति० भाविकल्पेष्वप्येवमेवावतारादिकल्पेनकल्पोव्याख्येयइति न्यायादित्याह—एवमिति । एषामहाभागा एवमेव मर्त्येषुभाविषु । हलमुखोत्कृष्टेक्षेत्रे पुनःपुनरुत्पत्स्यते । उक्तप्रयोजनायेति शेषः । उत्पत्तिरत्राविर्भावः । एतेनभगवतोपितथाऽवतारःसूचितएव ॥ ४२ ॥ ति० सीताविर्भावोवैशाखेशुक्लनवम्यामितिमहा-सुन्दरीतन्त्रेउक्तं । 'वैशाखेशुक्लनवम्यामुत्पन्नासाऽवनीसुता । सीतामुखात्सासंजातापालिताजनकेनच । रामपत्नीमहाभागासीता-नामेतिविश्रुता । तस्मिन्दिनेरामभक्ताःश्रद्धाभक्तिसमन्विताः । महोत्सवपराःसर्वेवित्तशाठ्यविवर्जिताः । गीतवादित्रनृत्ताद्यैराम-भक्तिपरायणाः । वैशाखसितनवम्यांपुराणपठनंतथा । लक्ष्मीसूक्तंपठंस्तत्रयातिरामंसनातनं । सौभाग्यंधनधान्यंचपुत्रसंततिवि-

[पा०] १ क.—घ. ज. चाहमपापाचाप्यनाथवत्. २ झ. समुत्पत्स्यत्यहंपुनः. ३ क.—घ. ज. तस्मादयोनिजाभूत्वा भवेयं. ४ क. ग.—ज. ञ. ट. पूर्वंक्रोधहृतः. ५ क.—घ. हलम्

उत्पन्ना मैथिलकुले जनकस्य महात्मनः ॥ सीतोत्पन्ना तु सीतेति मानुषैः पुनरुच्यते ॥ ४४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

कदाचिदिन्द्रादिदेवगणमण्डितंमरुत्तराजयज्ञवाटंप्रविष्टेरावणे तद्भयादिन्द्रादिदेवैर्मयूरवायसादिरूपपरिग्रहः ॥ १ ॥ रावणेनयुद्धायसमाहूतेमरुत्ते युद्धसंनद्धे संवर्तनाम्नापुरोधसा दीक्षितस्ययुद्धानौचित्योक्त्या तत्प्रतिनिवर्तनम् ॥ २ ॥ निवृत्तेतस्मिन्रावणेन जयघोषणपूर्वकं निगमनम् ॥ ३ ॥ ततोनिजनिजरूपधारिभिरिन्द्रादिभिः परितोषान्मयूरादीनां नानावरप्रदानम् ॥ ४ ॥

प्रविष्टायां हुताशं तु वेदवत्यां स रावणः ॥ पुष्पकं तु समारुह्य परिचक्राम मेदिनीम् ॥ १ ॥
ततो मरुत्तं नृपतिं यजन्तं सह दैवतैः ॥ उशीरबीजमासाद्य ददर्श स तु रावणः ॥ २ ॥
संवर्तो नाम ब्रह्मर्षिः साक्षाद्भ्राता बृहस्पतेः ॥ याजयामास धर्मज्ञः सर्वैर्देवगणैर्वृतः ॥ ३ ॥
दृष्ट्वा देवास्तु तद्रक्षो वरदानेन दुर्जयम् ॥ तिर्यग्योनिं समाविष्टास्तस्य दर्शनभीरवः ॥ ४ ॥
इन्द्रो मयूरः संवृत्तो धर्मराजस्तु वायसः ॥ कृकलासो धनाध्यक्षो हंसश्च वरुणोऽभवत् ॥ ५ ॥
अन्येष्वपि गतेष्वेवं देवेष्वरिनिषूदन ॥ रावणः प्राविशद्यज्ञं सारमेय इवाशुचिः ॥ ६ ॥
तं च राजा समासाद्य रावणो राक्षसाधिपः ॥ प्राह युद्धं प्रयच्छेति निर्जितोस्मीति वा वद ॥ ७ ॥
ततो मरुत्तो नृपतिः को भवानित्युवाच तम् ॥ अपहासं ततो मुक्त्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ८ ॥
अकुतूहलभावेन प्रीतोस्मि तव पार्थिव ॥ धनदस्यानुजं यो मां नावगच्छसि रावणम् ॥ ९ ॥
त्रिषु लोकेषु कोऽन्योस्ति यो न जानाति मे बलम् ॥ भ्रातरं येन निर्जित्य विमानमिदमाहृतम् ॥
ततो मरुत्तः स नृपस्तं रावणमथाब्रवीत् ॥ १० ॥
धन्यः खलु भवान्येन ज्येष्ठो भ्राता रणे जितः ॥ न त्वया सदृशः श्लाघ्यस्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥११॥
नाधर्मसहितं श्लाघ्यं तैल्लोकं प्रतिसंहितम् ॥ कर्म दौरात्म्यकं कृत्वा श्लाघसे भ्रातृनिर्जयात् ॥१२॥
कं त्वं प्राक्केवलं धर्मं चरित्वा लब्धवान्वरम् ॥ श्रुतपूर्वं हि न मया भाषसे यादृशं स्वयम् ॥ १३ ॥

व्यत्यय आर्षः ॥ ४२—४४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

उशीरबीजमिति देशनाम ॥२—८॥ अकुतूहलभावेनमां दृष्ट्वाऽप्यविस्मयनिर्भयानादरभावेनेत्यर्थः । यो नावगच्छसि तस्य तवेत्यन्वयः ॥ ९—१२ ॥ प्राक् पूर्वं । त्वं केवलं धर्मं दोषहीनं धर्मं चरित्वा किमपि वरं

स्तृतम् । रामप्रसादाल्लभतेमुच्यतेसर्वपातकात् । इति । उपसंहरतिएषेति । आसीत्कृतेयुगेइत्यनन्तरंत्रेतायुगमिति । जनकस्योत्पन्ना । न्यायतःपुत्रीत्वेनोत्पन्नेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ इतिसप्तदशःसर्गः ॥ १७ ॥

स० मरुत्तः " मरुतःपरिवेष्टारोमरुत्तस्यावसन्गृहे " इतिश्रुतिप्रसिद्धः ॥ २ ॥ **ति०** देवगणैर्वृतः अपरोक्षतयाहविर्भागार्थमवस्थितैरितिशेषः ॥ ३ ॥ **ति०** अन्येष्वपिदेवेष्वेवंगतेषु तिर्यग्योनिस्वरूपंगतेष्वित्यर्थः ॥ **स०** न श्यामशबलादिवदयमित्याह—अशुचिरिति ॥ ६ ॥ **ति०** मुक्त्वा कृत्वा ॥ ७ ॥ **ति०** कोन्योस्ति नकोपि । सर्वेपिजानन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ **ति०** अथमरुत्तोव्याजस्तुत्याह—धन्यइति । **स०** ज्येष्ठो भ्रातायेनरणेजितः पराजितः । अतस्त्वंधन्यइत्युपजहासमरुत्तः ॥ ११ ॥ **ति०** लोकेषुविद्यतेइत्यनन्तरं 'नाधर्मसहितंश्लाघ्यं' इत्येकःश्लोकःप्रक्षिप्तः । उक्तार्थत्वादितिकतकः ॥ १२ ॥

[पा०] १ क.—घ. ज. तांतायोनिंसमापन्नास्तस्यधर्षणभीरवः. २ ख. ग. घ. देवेष्वसुरसूदन. क. ज. रावणःसुरसूदनः. ३ क.—ङ. राजानमासाद्य. ४ ग. ङ. झ. ञ. ट. अवहासं. ५ घ. नलोभप्रतिसंहितं.

तिष्ठेदानीं न मे जीवन्प्रतियास्यसि दुर्मते ॥ अद्य त्वां निशितैर्बाणैः प्रेषयामि यमक्षयम् ॥ १४ ॥
ततः शरासनं गृह्य सायकांश्च नराधिपः ॥ रणाय निर्ययौ क्रुद्धः संवर्तो मार्गमावृणोत् ॥ १५ ॥
सोऽब्रवीत्स्नेहसंयुक्तं मरुत्तं तं महानृषिः ॥ श्रोतव्यं यदि मद्वाक्यं संप्रहारो न ते क्षमः ॥ १६ ॥
माहेश्वरमिदं सत्रमलमाप्तं कुलं दहेत् ॥ १७ ॥
दीक्षितस्य कुतो युद्धं क्रोधित्वं दीक्षिते कुतः ॥ संशयश्च जये नित्यं राक्षसश्च सुदुर्जयः ॥ १८ ॥
स निवृत्तो गुरोर्वाक्यान्मरुत्तः पृथिवीपतिः ॥ विसृज्य सशरं चापं स्वस्थो मखमुखोऽभवत् ॥१९॥
ततस्तं निर्जितं मत्वा घोषयामास वै शुकः ॥ रावणो जयतीत्युच्चैर्हर्षान्नादं विमुक्तवान् ॥ २० ॥
तान्भक्षयित्वा तत्रस्थान्महर्षीन्यज्ञमागतान् ॥ वितृप्तो रुधिरैस्तेषां पुनः संप्रययौ महीम् ॥ २१ ॥
रावणे तु गते देवाः सेन्द्राश्चैव दिवौकसः ॥ ततः स्वां योनिमासाद्य तानि सत्त्वानि चाब्रुवन् ॥२२॥
हर्षात्तदाऽब्रवीदिन्द्रो मयूरं नीलबर्हिणम् ॥ प्रीतोसि तव धर्मज्ञ भुजङ्गाद्धि न ते भयम् ॥ २३ ॥
इदं नेत्रसहस्रं तु यत्त्वद्बर्हे भविष्यति ॥ वर्षमाणे मयि मुदं प्राप्स्यसे प्रीतिलक्षणाम् ॥
एवमिन्द्रो वरं प्रादान्मयूरस्य सुरेश्वरः ॥ २४ ॥
नीलाः किल पुरा बर्हा मयूराणां नराधिप ॥ सुराधिपाद्वरं प्राप्य गताः सर्वेऽपि बर्हिणः ॥ २५ ॥
धर्मराजोऽब्रवीद्राम प्राग्वंशे वायसं स्थितम् ॥ पक्षिंस्तवासि सुप्रीतः प्रीतस्य वचनं शृणु ॥ २६ ॥
यथाऽन्यैर्विविधै रोगैः पीड्यन्ते प्राणिनो मया ॥ ते न ते प्रभविष्यन्ति मयि प्रीते न संशयः ॥२७॥
मृत्युतस्ते भयं नास्ति वरान्मम विहंगम ॥ यावत्त्वां न वधिष्यन्ति नरास्तावद्भविष्यसि ॥ २८ ॥
एते मद्विषयस्था वै मानवाः क्षुद्भयार्दिताः ॥ त्वयि भुक्ते तु तृप्तास्ते भविष्यन्ति सबान्धवाः ॥२९॥
वरुणस्त्वब्रवीद्धंसं गङ्गातोयविहारिणम् ॥ श्रूयतां प्रीतिसंयुक्तं वचः पत्ररथेश्वर ॥ ३० ॥
वर्णो मनोहरः सौम्य चन्द्रमण्डलसन्निभः ॥ भविष्यति तवोदग्रः शुद्धफेनसमप्रभः ॥ ३१ ॥
मच्छरीरं समासाद्य कान्तो नित्यं भविष्यसि ॥ प्राप्स्यसे चातुलां प्रीतिमेतन्मे प्रीतिलक्षणम् ॥३२॥

लब्धवानिति श्रुतपूर्वं । इदानीं यादृशं भ्रातृविजयरूपमधर्मं भाषसे तन्न श्रुतपूर्वमित्यर्थः ॥ १३—१४ ॥ मार्गमावृणोत् । निर्यातस्येति शेषः ॥ १५ ॥ महानृषिः । तत्पुरोहित इत्यर्थः ॥ १६—२१ ॥ स्वां योनिं स्वस्वप्रकृतिमासाद्य । तानि सत्त्वानि । प्राकाम्यवशगृहीतमूर्तिसजातीयप्राणिन इत्यर्थः ॥ २२—२३ ॥ प्रीतिलक्षणां मत्प्रीतिचिह्नभूतां ॥ २४ ॥ नीलाः किलेति । नेत्ररहिता इत्यर्थः ॥ २५ ॥ प्राग्वंशे यज्ञशालादारुणि ॥ २६ ॥ ते तव । ते रोगाः । न प्रभविष्यन्ति । प्रीते इति च्छेदः ॥ २७ ॥ "जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः" इत्यशक्यपरिहारत्वादाह—यावत्त्वामित्यादि ॥ २८ ॥ मद्विषयस्थाः यमलोकस्थाः ॥ २९—३१ ॥ मच्छरीरं

ति० केवलं पूज्यपूजारहितं । कंधर्मंप्राक्चरित्वा वरंलब्धवानसि । तथाविधोपिकश्चिद्धर्मइतिचेन्नश्रुतपूर्वइत्याह—श्रुतेति । यादृशंभाषसेज्येष्ठपीडारूपंसमाचारं ॥ १३ ॥ ति० मार्गमावृणोत् रणायागतस्यरावणस्य ॥ १५ ॥ ति० महानृषिःसवर्तः ॥ १६ ॥ ति० माहेश्वरं तद्दैवत्यं सत्रं यागः ॥ १७ ॥ ति० मखमुखः मखसमाप्त्युन्मुखः ॥ १९ ॥ ति० वितृप्तः विशेषेणतृप्तः ॥ २१ ॥ शि० इदंमदीयंयन्नेत्रसहस्रं तत्ते बर्हेभविष्यति ॥ २४ ॥ स० मयूराणांबर्हाःपूर्वं केवलंनीलाः निर्नेत्राकाराः । वरं प्राप्यनयनसहस्राकारंगताः प्राप्ताः । सर्वेपि तज्जातीयाः ॥ शि० मयूराणांबर्हाः पुरानीलएव नेत्ररहिताइत्यर्थः । सुराधिपाद्वरं प्राप्यतुसर्वेमयूराः बर्हिणः प्रशस्तबर्हविशिष्टाः नेत्रयुक्तपक्षवन्तोबभूवुरित्यर्थः ॥२५॥ ति० प्राग्वंशे प्राग्घविर्गेहे ॥ स० प्राग्वंशे तन्नामकयज्ञशालाभागे ॥ २६ ॥ स० मृत्युतः तन्नामकमद्दूतात् । भविष्यसि जीविष्यसि ॥ २८ ॥ स० मद्विषयस्थाः प्रेत्य

[पा०] १ क.—घ. धर्मज्ञउपकाराद्विहंगम. २ क.—घ. ममनेत्र. ३ क.—घ. सर्वेविचित्रतां. ४ च. छ. यत्प्रभावं. समासाद्य.

हंसानां हि पुरा राम नीलवर्णः सपाण्डुरः ॥ पक्षा नीलाग्रसंवीताः क्रोडाः शष्पाग्रनिर्मलाः ॥३३॥
अथाब्रवीद्वैश्रवणः कृकलासं गिरौ स्थितम् ॥ हैरण्यं संप्रयच्छामि वर्णं प्रीतस्तवाप्यहम् ॥ ३४ ॥
सद्रव्यं च शिरो नित्यं भविष्यति तवाक्षयम् ॥ एष काञ्चनको वर्णो मत्प्रीत्या ते भविष्यति ॥३५॥
एवं दत्त्वा वरांस्तेभ्यस्तस्मिन्यज्ञोत्सवे सुराः ॥ निवृत्ताः सह राज्ञा ते पुनः स्वभवनं गताः ॥३६॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

नानादेशगराजपराजयपूर्वकं क्रमेणायोध्यांगतेनरावणेनानरण्यनाम्नोराज्ञोयुद्धाय समाह्वानम् ॥ १ ॥ प्रहस्तप्रमुखराक्षसेन्द्रविद्रावणपूर्वकमात्मनासहयुध्यन्तमनरण्यं निजकरतलाभिघातेनमुमूर्षुतां नीयतारावणेन तंप्रतीक्ष्वाकवमाननपूर्वकमुपहसनम् ॥ २ ॥ तदसहिष्णुनाऽनरण्येन तंप्रति स्ववंश्येनरामेण वधसंभवविषयकशापदानेन त्रिविष्टपगमनम् ॥ ३ ॥

अथ जित्वा मरुत्तं स प्रययौ राक्षसाधिपः ॥ नगराणि नरेन्द्राणां युद्धकाङ्क्षी दशाननः ॥ १ ॥
समासाद्य तु राजेन्द्रान्महेन्द्रवरुणोपमान् ॥ अब्रवीद्राक्षसेन्द्रस्तु युद्धं मे दीयतामिति ॥ २ ॥
निर्जिताः स्मेति वा ब्रूत एष मे हि सुनिश्चयः ॥ अन्यथा कुर्वतामेवं मोक्षो नैवोपपद्यते ॥ ३ ॥
ततस्त्वभीरवः प्राज्ञाः पार्थिवा धर्मनिश्चयाः ॥ मन्त्रयित्वा ततोऽन्योन्यं राजानः सुमहाबलाः ॥
निर्जिताः स्मेत्यभाषन्त ज्ञात्वा वरबलं रिपोः ॥ ४ ॥
दुष्यन्तः सुरथो गाधिर्गयो राजा पुरूरवाः ॥ एते सर्वेऽब्रुवंस्तात निर्जिताः स्मेति पार्थिवाः ॥५॥
अथायोध्यां समासाद्य रावणो राक्षसाधिपः ॥ सुगुप्तामनरण्येन शक्रेणेवामरावतीम् ॥ ६ ॥
स तं पुरुषशार्दूलं पुरन्दरसमं बले ॥ प्राह राजानमासाद्य युद्धं देहीति रावणः ॥
निर्जितोस्मीति वा ब्रूहि त्वमेवं मम शासनम् ॥ ७ ॥
अयोध्याधिपतिस्तस्य श्रुत्वा पापात्मनो वचः ॥ अनरण्यस्तु संक्रुद्धो राक्षसेन्द्रमथाब्रवीत् ॥ ८ ॥
दीयते द्वन्द्वयुद्धं ते राक्षसाधिपते मया ॥ संतिष्ठ क्षिप्रमायत्तो भव चैवं भवाम्यहम् ॥ ९ ॥

जलमूर्तिं ॥ ३२ ॥ क्रोडः भुजान्तरं । शष्पाग्रनिर्मलाः बालतृणाग्रवन्निर्मलाः । कोमलश्यामवर्णा इत्यर्थः ॥ ३३—३४ ॥ सद्रव्यमिति ॥ एतदेवाह—एष काञ्चनक इति ॥ ३५ ॥ स्वभवनमिति । मरुत्तेन सह स्वर्गमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

संतिष्ठ । एवमहं भवामीति । आयत्तो भवामीत्यर्थः

मत्स्थानंगताः । तदुद्देशेनदत्तपिण्डं त्वयिभुक्ते भुक्तवतिसति ॥ २९ ॥ ति० नीलेन नीलवर्णेन अग्रे अग्रदेशे संवीताः प्राप्ताः ॥ ३३ ॥ ति० शिरोनित्यं सद्रव्यं स्वर्णवर्णमित्यर्थः । तदेवाह—एषकाञ्चनकइति । पूर्वंकृकलासाअञ्जनवर्णाइत्याहुः ॥ स० सद्रव्यं सुवर्णवर्णसास्नालक्षणद्रव्यसहितं ॥ ३५ ॥ स० राज्ञामरुत्तेनसहस्वभवनंगताः । मरुत्तेनसहस्वर्गमित्यर्थः ॥ निवृत्तेरावणे इतिशेषः ॥ ३६ ॥ इत्यष्टादशःसर्गः ॥ १८ ॥

स० अन्यथाकुर्वतां युद्धासन्नद्धानां वर्जितनिर्जितशब्दानां । मोक्षः मत्तोमोचनं ॥ ३ ॥ स० यद्यप्यभीरवः अन्यस्मादन्यदाभयरहिताः । वरबलंज्ञात्वानिर्जिताःस्मेत्यभाषन्त । जीवन्नरन्यायेनेतिभावः ॥ ४ ॥ स० दुष्यन्तइति । एतेषांभिन्नकालवर्तित्वेनयुगपद्वचनासंभवेपिरावणस्यचिरकालवर्तित्वेनस्वस्वकालेतेतथाऽवदन्नित्यर्थः ॥ ५ ॥ शि० समासाद्य अतिष्ठदितिशेषः ॥६॥

[पा०] १ घ. च —झ. ट. नवर्णःसर्वपाण्डुरः. २ ख. ग. घ. ततोऽन्योन्यंयुद्धेसंतप्यभीरवः. ३ ख. परबलं. ४ क. गाधिर्भौजराजःपुरूरवाः. ५ ञ. ट. तांगुप्तां. ६ क. घ. ज. चावमत्य वचः.

अथ पूर्वं श्रुतार्थेन निर्जितं सुमहद्बलम् ॥ निष्क्रामत्तन्नरेन्द्रस्य बलं रक्षोवधोद्यतम् ॥ १० ॥
नागानां दशसाहस्रं वाजिनां नियुतं तथा ॥ रथानां बहुसाहस्रं पत्तीनां च नरोत्तम ॥
महीं संछाद्य निष्क्रान्तं सपदातिरथं रणे ॥ ११ ॥
ततः प्रवृत्तं सुमहद्युद्धं युद्धविशारद ॥ अनरण्यस्य नृपते राक्षसेन्द्रस्य चाद्भुतम् ॥ १२ ॥
तद्रावणबलं प्राप्य बलं तस्य महीपतेः ॥ प्राणश्यत तदा सर्वं हव्यं हुतमिवानले ॥ १३ ॥
युद्ध्वा च सुचिरं कालं कृत्वा विक्रममुत्तमम् ॥ [समासाद्य रणोत्साहं शिक्षाबलसमन्वितम् ॥]
प्रज्वलन्तं समासाद्य क्षिप्रमेवावशेषितम् ॥ १४ ॥
प्राविशत्संकुलं तत्र शलभा इव पावकम् ॥ नश्यति स्म बलं तत्र हव्यं हुतमिवानले ॥ १५ ॥
सोपश्यत्तन्नरेन्द्रस्तु नश्यमानं महाबलम् ॥ महार्णवं समासाद्य वनापगशतं यथा ॥ १६ ॥
ततः शक्रधनुःप्रख्यं धनुर्विस्फारयन्स्वयम् ॥ आससाद नरेन्द्रस्तं रावणं क्रोधमूर्च्छितः ॥ १७ ॥
अनरण्येन तेऽमात्या मारीचशुकसारणाः ॥ प्रहस्तसहिता भग्ना व्यद्रवन्त मृगा इव ॥ १८ ॥
ततो बाणशतान्यष्टौ पातयामास मूर्धनि ॥ तस्य राक्षसराजस्य इक्ष्वाकुकुलनन्दनः ॥ १९ ॥
तस्य बाणाः पतन्तस्ते चक्रिरे न क्षतिं क्वचित् ॥ वारिधारा इवाभ्रेभ्यः पतन्त्यो गिरिमूर्धनि ॥ २० ॥
ततो राक्षसराजेन क्रुद्धेन नृपतिस्तदा ॥ तलेनाभिहतो मूर्ध्नि स रथान्निपपात ह ॥ २१ ॥
स राजा पतितो भूमौ विह्वलाङ्गः प्रवेपितः ॥ वज्रदग्ध इवारण्ये सालो निपतितो यथा ॥ २२ ॥
तं प्रहस्याब्रवीद्रक्ष इक्ष्वाकुं पृथिवीपतिम् ॥ किमिदानीं फलं प्राप्तं त्वया मां प्रतियुध्यता ॥ २३ ॥
त्रैलोक्ये नास्ति यो द्वन्द्वं मम दद्यान्नराधिप ॥ शङ्के प्रसक्तो भोगेषु न शृणोषि बलं मम ॥ २४ ॥
तस्यैवं ब्रुवतो राजा मन्दासुर्वाक्यमब्रवीत् ॥ किं शक्यमिह कर्तुं वै कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २५ ॥
न ह्यहं निर्जितो रक्षस्त्वया चात्मप्रशंसिना ॥ कालेनैव विपन्नोऽहं हेतुभूतस्तु मे भवान् ॥ २६ ॥
किं त्विदानीं मया शक्यं कर्तुं प्राणपरिक्षये ॥ न ह्यहं विमुखो रक्षो युध्यमानस्त्वया हतः ॥२७॥
इक्ष्वाकुपरिभावित्वाद्वचो वक्ष्यामि राक्षस ॥ यदि दत्तं यदि हुतं यदि मे सुकृतं तपः ॥

॥ ९ ॥ पूर्वं रावणगमनात्पूर्वं । श्रुतार्थेन श्रुतरावणवृत्तान्तेन । तन्नरेन्द्रस्य बलं । निष्क्रामत् निरक्रामत् ॥ १०—१३ ॥ समासाद्येति । तं रावणमासाद्य क्षिप्रमेवावशेषितं अल्पावशिष्टमभवदित्यर्थः ॥ १४ ॥ तत्र रणे शलभाः पावकमिव संकुलं समूहनाशनं । प्राविशत् प्रापत् ॥ १५—२२ ॥ इक्ष्वाकुं इक्ष्वाकुवंश्यं । किं फलं प्राप्तं । निर्जितोस्मीति वचनमनुक्त्वेति शेषः ॥ २३—२५ ॥ त्वया ननिर्जित इति । अपि तु प्राप्तेनैव कालेन विपन्न इत्यर्थः ॥ २६—२७ ॥ इक्ष्वाकुपरिभावित्वात् तत्कुलपरिभावित्वादित्यर्थः

ति० पूर्वंश्रुतार्थेन श्रुतरावणवृत्तान्तेन । निर्जितं भावेक्तः । निर्जयंप्रतियत्सुमहद्बलंनियुक्तं तन्नरेन्द्रस्यबलंरक्षोवधोद्यतं । निष्क्रामत् निरक्रामत् ॥ स० पूर्वनिर्जितं परंपराप्राप्तं । स्वर्जितइत्यादिनिदर्शयित्वाछान्दोग्यभाष्येजिःप्राप्त्यर्थकइतिव्याख्यातत्वात् । निर्जितं कैरप्यपराजितं । सुमहद्बलमितिपदमेकंवा सुमहतांबलंयस्यतत् ॥ १० ॥ स० अपांसमूहआपं । तेनसहगच्छन्तीति अगच्छन्तीतिवाआपगाः अपगावा । उभयत्राप्यन्येभ्योपीतिडः । ‘ विद्यादगारमागारमापगामपगामपि ’ इतिद्विरूपकोशः ॥ आपगाःसन्तियेषांतान्यापगानि । वनानिकान्ताराणिचतानि आपगानिच । तेषांशतं बहुनदीसहितवनानांशतंअर्णवं समासाद्य प्राप्ययथानश्यति तथानश्यमानमपश्यत् ॥ नागोजिभट्टस्तु ‘वनापगशतं वनंजलं । तत्पूर्णनदीशतं । आर्षोह्रस्वइतिव्याचख्यौ । तत्रापगशब्दोरूढएवेत्यङ्गीकरणास्वारस्यं ह्रस्वतायाआर्षत्वकल्पनंचेतिकुटिलताटीकनीया ॥ १६ ॥ ति० वज्रदग्धः अशनिहतः ॥ २२ ॥ शि० योद्वन्द्वयुद्धंदद्यात् सत्रैलोक्येनास्ति इत्यहं शङ्के मन्ये । त्वंतुभोगेषुप्रसक्तस्सन् ममबलंनशृणोषि नाशृणोः ॥ २४ ॥ ति० इक्ष्वाकुपरिभावित्वात् त्वदुक्तावमाननवाक्यस्येक्ष्वाकुकुलपरिभवरूपत्वादित्यर्थः । वचः शापरूपं ॥ २८ ॥

[पा०] १ इदमर्धं ख. ग. घ. ज. पाठेषुदृश्यते. २ क. ग. च. ज. आपगानांशतं. ३ ख. ग. घ. निपतितोमहान्.

यदि गुप्ताः प्रजाः सम्यक्तदा सत्यं वचोस्तु मे ॥ २८ ॥
उत्पत्स्यते कुले ह्यस्मिन्निक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ रामो दाशरथिर्नाम यस्ते प्राणान्हरिष्यति ॥२९॥
ततो जलधरोदग्रस्ताडितो देवदुन्दुभिः ॥ तस्मिन्नुदाहृते शापे पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता ॥ ३० ॥
ततः स राजा राजेन्द्र गतः स्थानं त्रिविष्टपम् ॥ स्वर्गते च नृपे तस्मिन्राक्षसः सोपसर्पत ॥ ३१ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः ॥ २० ॥

पृथिवीस्थपृथ्वीपतिपराजयपूर्वकंनिर्गतेनरावणेन गगनेमेघमण्डलवर्तिनोनारदस्यावलोकनेन तंप्रति साभिवादनमागमनप्रयोजनप्रश्नः ॥ १ ॥ नारदेनाद्भुतयुद्धदर्शनस्यस्वागमनप्रयोजनत्वोक्त्या मर्त्यानांदुर्बलतयातज्जयस्यकीर्त्यप्रयोजकत्वोक्त्याच यमस्यसर्वसंहर्तृत्वेनबलिष्ठवरिष्ठत्वोक्त्याच तज्जयचोदना ॥ २ ॥ तथा यमजयाय तल्लोकंप्रस्थितेरावणे अद्भुतरणदिदृक्षया स्वेनापितत्रगमनम् ॥ ३ ॥

ततो वित्रासयन्मर्त्यान्पृथिव्यां राक्षसाधिपः ॥ आससाद घने तस्मिन्नारदं मुनिपुङ्गवम् ॥ १ ॥
तस्याभिवादनं कृत्वा दशग्रीवो निशाचरः ॥ अब्रवीत्कुशलं दृष्ट्वा हेतुमागमनस्य च ॥ २ ॥
नारदस्तु महातेजा देवर्षिरमितप्रभः ॥ अब्रवीन्मेघपृष्ठस्थो रावणं पुष्पके स्थितम् ॥ ३ ॥
राक्षसाधिपते सौम्य तिष्ठ विश्रवसः सुत ॥ प्रीतोस्म्यभिजनोपेतविक्रमैरूर्जितैस्तव ॥ ४ ॥
विष्णुना दैत्यघातैश्च गन्धर्वोरगधर्षणैः ॥ त्वया समं विमर्दैश्च भृशं हि परितोषितः ॥ ५ ॥
किंचिद्वक्ष्यामि तावत्ते श्रोतव्यं श्रोष्यसे यदि ॥ श्रुत्वा चानन्तरं कार्यं त्वया राक्षससत्तम ॥
तन्मे निगदतस्तात समाधिं श्रवणे कुरु ॥ ६ ॥
किमयं वध्यते तात त्वयाऽवध्येन दैवतैः ॥ हत एव ह्ययं लोको यदा मृत्युवशं गतः ॥ ७ ॥
देवदानवदैत्यानां यक्षगन्धर्वरक्षसाम् ॥ अवध्येन त्वया लोकः क्लेष्टुं युक्तो न मानुषः ॥ ८ ॥
नित्यं श्रेयसि संमूढं महद्भिर्व्यसनैर्वृतम् ॥ हन्यात्कस्तादृशं लोकं जराव्याधिशतैर्युतम् ॥ ९ ॥

॥ २८—३० ॥ अपसर्पत अपासर्पत् । अपगतवानित्यर्थः ॥ ३१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

आससाद घने तस्मिन्निति । तस्मिन्काले घने घनपृष्ठे स्थितं नारदमित्यर्थः ॥१॥ हेतुमागमनस्य चेत्यत्रापि पृष्ट्वेत्यन्वयः ॥ २—३ ॥ तिष्ठेति । मद्वचनं श्रोतुमिति शेषः । विष्णुदैत्यघातादिर्दृष्टान्तार्थः ॥४—५॥ समाधिं ऐकाग्र्यं ॥६॥ अयं लोकः । त्वया अवध्येनेति च्छे-

ति० पुष्पवृष्टिरत्रापिप्राग्वत् ॥ शि० शापे रावणविघातबोधकवचने ॥ स० जलधरोदग्रः अब्दशब्दतउत्कृष्टः । ताडितः सइव । "देववाद्यान्यवाद्यन्तस्वयमन्यैरनाहतौ" इतिहरिवंशेतत्स्वभावावेदनादत्रापितथैवार्थोज्ञेयः ॥ ३० ॥ इत्येकोनविंशःसर्गः ॥ १९ ॥
ति० कुशलंपृष्ट्वा आगमनस्यहेतुमब्रवीत् पप्रच्छेत्यर्थः ॥ २ ॥ ति० तिष्ठ मद्वचःश्रोतुमितिशेषः ॥ ४ ॥ ति० विष्णुनादैत्यघातादिभिरहंतोषितः । त्वयासमंगन्धर्वोरगधर्षणैर्विमर्दैर्भाविभिःपरितोभविष्यामीत्यर्थः ॥ स० विष्णुनाकर्त्रादैत्यघातैःपरितोषितः । कलहप्रियत्वान्ममेतिभावः । त्वया असमंयथाभवतितथाकदापिकैरपिपूर्वमनाचरितत्वादनौपम्यं । गन्धर्वोरगधर्षणैः विमर्दैः एतद्रूपैःकरिष्यमाणैः परितोषितः अतिसंतुष्टोभविष्यामि । विनामहदंहोनहतिरेतस्यभवतीतितदर्थंभवन्नयंयत्नोदेवसेवारूपइतिनारदस्यनप्रत्यवायइत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥ ति० अयंलोकोमर्त्यलोकः । दैवतैरवध्येनेत्यनेन मर्त्येभ्योभयराहित्यमुक्तं ॥ स० हतएवकिंवध्यते । स्वतएवमरिष्यन्मारणंरावण तवनयुक्तमितिभावः ॥ ७ ॥ ति० श्रेयसिसंमूढं श्रेयआचरणेबुद्धिहीनं

[पा०] १ क. ख. ग. ज. तार्क्ष्यस्योरगधर्षणैः.

तैस्तैरनिष्टोपगमैरजस्रं यत्रकुत्र कः ॥ मतिमान्मानुषे लोके युद्धेन प्रणयी भवेत् ॥ १० ॥
क्षीयमाणं दैवहतं क्षुत्पिपासाजरादिभिः ॥ विषादशोकसंमूढं लोकं त्वं क्षपयस्व मा ॥ ११ ॥
पश्य तावन्महाबाहो राक्षसेश्वर मानुषम् ॥ मूढमेवं विचित्रार्थं यस्य न ज्ञायते गतिः ॥ १२ ॥
क्वचिद्वादित्रनृत्यादि सेव्यते मुदितैर्जनैः ॥ रुद्यते चापरैरार्तैर्धाराश्रुनयनाननैः ॥ १३ ॥
मातापितृसुतस्नेहैर्भार्याबन्धुमनोरमैः ॥ मोहितोऽयं जनो ध्वस्तः क्लेशं स्वं नावबुध्यते ॥ १४ ॥
अलमेनं परिक्लिश्य लोकं मोहनिराकृतम् ॥ जित एव त्वया सौम्य मर्त्यलोको न संशयः ॥ १५ ॥
अवश्यमेभिः सर्वैश्च गन्तव्यं यमसादनम् ॥ तन्निगृह्णीष्व पौलस्त्य यमं परपुरंजय ॥ १६ ॥
तस्मिञ्जिते जितं सर्वं भवत्येव न संशयः ॥ एवमुक्तस्तु लङ्केशो दीप्यमानं स्वतेजसा ॥
अब्रवीन्नारदं तत्र संप्रहस्याभिवाद्य च ॥ १७ ॥
महर्षे देवगन्धर्वविहार समरप्रिय ॥ अहं समुद्यतो गन्तुं विजयार्थं रसातलम् ॥ १८ ॥
ततो लोकत्रयं जित्वा स्थाप्य नागान्सुरान्वशे ॥ समुद्रममृतार्थं च मथिष्यामि रसालयम् ॥ १९ ॥
अथाब्रवीद्दशग्रीवं नारदो भगवानृषिः ॥ क्व खल्विदानीं मार्गेण त्वया ह्यन्येन गम्यते ॥ २० ॥
अयं खलु सुदुर्गम्यः प्रेतराजपुरं प्रति ॥ मार्गो गच्छति दुर्धर्षो यमस्यामित्रकर्शन ॥ २१ ॥
स तु शारदमेघाभं हासं मुक्त्वा दशाननः ॥ उवाच कृतमित्येव वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २२ ॥
तस्मादेवमहं ब्रह्मन्वैवस्वतवधोद्यतः ॥ गच्छामि दक्षिणामाशां यत्र सूर्यात्मजो नृपः ॥ २३ ॥
मया हि भगवन्क्रोधात्प्रतिज्ञातं रणार्थिना ॥ अवजेष्यामि चतुरो लोकपालानिति प्रभो ॥ २४ ॥
तदिह प्रस्थितोऽहं वै प्रेतराजपुरं प्रति ॥ प्राणिसंक्लेशकर्तारं योजयिष्यामि मृत्युना ॥ २५ ॥
एवमुक्त्वा दशग्रीवो मुनिं तमभिवाद्य च ॥ प्रययौ दक्षिणामाशां प्रहृष्टः सह मन्त्रिभिः ॥ २६ ॥

दः ॥७—९॥ युद्धेनेति । मतिमान् कदा तस्मिन्मर्त्यलोके युद्धेन वधप्रणयी भवेत् न कोपीत्यर्थः ॥१०॥ किं च मृतमारणवद्युद्धेन तेषां वधो व्यर्थ इत्याह—क्षीयमाणमिति ॥ ११—१२ ॥ धाराश्रुनयनाननैःधाराभूताश्रुनयनयुक्तमुखैः ॥१३॥ भार्याबन्धुमनोरमैः भार्याबन्धुषु मनोरमो मनोरमणं प्रीतिर्येषां तैः । क्लेशं पारलौकिकदुःखं ॥ १४ ॥ मोहनिराकृतः अज्ञानेन प्रच्यावितार्थः ॥ १५—१७ ॥ देवगन्धर्वविहार देवगन्धर्वैर्गानपरैर्विहारपर । समरप्रिय समरदर्शनप्रिय ॥ १८ ॥ रसालयं अमृतरसालयं ॥ १९ ॥ इदानीं रसातलजिगमिषुणा त्वया अन्येन मार्गेण रसातलमार्गव्यतिरिक्तमार्गेण क्व गम्यते ॥ २० ॥ कस्य तर्ह्ययंमार्ग इत्यपेक्षायामाह—अयं खल्वित्यादि ॥ सुदुर्गम्यः सुदुर्गमः । यदार्षः ॥ २१ ॥ हासंमुक्त्वेति । कृत्वेति यावत् । शारदमेघाभं नारदंप्रति कृतमित्येवावोचत् । तन्मार्गेणैव गमनं तज्जयश्च मम सिद्ध एवेत्युवाचेत्यर्थः ॥ २२ ॥ तस्मादिति ॥ यस्मान्मार्ग उपदिष्टः यतश्च मया चतुर्दिक्पालजयः प्रतिज्ञातस्तस्मा-

---

॥ ९ ॥ **ति०** विषादोव्याध्यादिजंदुःखं । शोकोबन्धुवियोगादिजंदुःखं ॥ **स०** विषादशोकसंमूढं विषादवत् विषभक्षकवत्शोकसंमूढं । तस्ययथाशोकस्तथाशोकयुतमितिभावः ॥ मा माऽयं । माक्षपयस्व नसंहर ॥ ११ ॥ **ति०** यस्य मनुष्यलोकस्य गतिः दुःखादिभोगकालः । नज्ञायते । तेनलोकेनेतिशेषः ॥ एवंज्ञानराहित्येनमूढमपिविचित्रार्थं नानाविधक्षुद्रपुरुषार्थसक्तंमानुषंलोकं पश्य ॥ **स०** यस्यमानुषस्य दुःखादिसमवायसमयः नज्ञायते तेनैवनविदिताभवति तंपश्य ॥ **शि०** विचित्रार्थं अनेकविधाधिव्याधिविशिष्टं । पश्य जानीहि ॥ १२ ॥ **स०** मोहनिराकृतं मोहेनस्वजनसंगरूपेण निराकृतंक्लेशितं । मर्त्यलोकं एवंहननादिरूपेणपरिक्लिश्य क्लेशयित्वा । किं किं प्रयोजनं । पिष्टपेषणरूपत्वादितिभावः ॥ जितः जितप्रायः ॥ १५ ॥ **ति०** ततः रसातलजयानन्तरं ॥ १९ ॥ **ति०** यमस्य यमपुरस्य ॥ २१ ॥ **ति०** हेमहाब्रह्म 'कुमहद्भ्यामन्यतरस्यां' इत्यच् ॥ २३ ॥ **ति०** प्रययौ नारदसमीपदेशात् ॥ २६ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ज. लोकमेनंविचित्रार्थं. २ ख. च. छ. ट. रुद्धः. ३ ख. घ.—ट. तत्किमेवंपरिक्लिश्य. ४ झ. तस्मादेवंमहाब्रह्मवैवस्वत. ५ ङ. च. झ. ञ. ट. प्रविष्टःसह.

नारदस्तु महातेजा मुहूर्तं ध्यानमास्थितः ॥ चिन्तयामास विप्रेन्द्रो विधूम इव पावकः ॥ २७ ॥
येन लोकास्त्रयः सेन्द्राः क्लिश्यन्ते सचराचराः ॥ क्षीणे चायुषि धर्मेण स कालो जे[1]ष्यते कथम् ॥२८
[2]स्वदत्तकृतसाक्षी यो द्वितीय इव पावकः ॥ लब्धसंज्ञा वि[3]जेष्यन्ते लोका यस्य महात्मनः ॥ २९ ॥
यस्य नित्यं त्रयो लोका विद्रवन्ति भयार्दिताः ॥ तं कथं राक्षसेन्द्रोसौ स्वयमेव गमिष्यति ॥३०॥
यो विधाता च धाता च [4]सुकृतं दुष्कृतं तथा ॥ त्रैलोक्यं विजितं येन तं कथं विजयिष्यते ॥३१॥
[5]अपरं किंतु कृत्वाऽयं विधानं संविधास्यति ॥ कौतूहलसमुत्पन्नो यास्यामि यमसादनम् ॥
विमर्दं द्रष्टुमनयोर्यमराक्षसयोः स्वयम् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

यमेन स्वभवनमागतंनारदंप्रत्यभिवादनपूर्वकमागमनप्रयोजनप्रश्नः ॥ १ ॥ नारदेन तंप्रति रणायरावणागमननिवेदनेन सज्जीभवनचोदना ॥ २ ॥ अत्रान्तरेसंयमनींप्रविष्टेनरावणेन यमभटपीड्यमाननानानारकिजनविमोचनम् ॥ ३ ॥ ततोरुष्टैर्यमभटैः सप्रतिरोधमायोधने रावणेन पाशुपतास्त्रप्रयोगेणयमसेनाविध्वंसनपूर्वकमुच्चैर्गर्जनम् ॥ ४ ॥

एवं संचिन्त्य विप्रेन्द्रो जगाम लघुविक्रमः ॥ आख्यातुं तद्यथावृत्तं यमस्य सदनं प्रति ॥ १ ॥
अपश्यत्स यमं तत्र देवमग्निपुरस्कृतम् ॥ विधानमुपतिष्ठन्तं प्राणिनो यस्य यादृशम् ॥ २ ॥
स तु दृष्ट्वा यमः प्राप्तं महर्षिं तत्र नारदम् ॥ अब्रवीत्सुखमासीनमर्घ्यमावेद्य धर्मतः ॥ ३ ॥
कच्चित्क्षेमं तु देवर्षे कच्चिद्धर्मो न नश्यति ॥ किमागमनकृत्यं ते देवगन्धर्वसेवित ॥ ४ ॥
अब्रवीत्तु तदा वाक्यं नारदो भगवानृषिः ॥ श्रूयतामभिधास्यामि विधानं च विधीयताम् ॥ ५ ॥
एष नाम्ना दशग्रीवः पितृराज निशाचरः ॥ उपयाति वशं नेतुं विक्रमैस्त्वां सुदुर्जयम् ॥ ६ ॥
एतेन कारणेनाहं त्वरितो ह्यागतः प्रभो ॥ दण्डप्रहरणस्याद्य तव किंनु भविष्यति ॥ ७ ॥

दित्यर्थः ॥२३—२८॥ स्वदत्तं स्वकृतं च । स्वदत्तस्वकृतशब्देन कायक्लेशरूपं तपः महात्मनः अनुग्रहादिति शेषः ॥२९—३०॥ धाता विधाता सामान्यतो विशेषतश्च कर्ता ॥३१॥ अपरमिति । काल एव सर्वसाधनं । अयं तु कालातिरिक्तमपरं किं विधानं साधनसंपादनं कृत्वा कालजयं संविधास्यतीत्येवं कौतूहलसमुत्पन्नोहं यमस्य सदनं द्रष्टुं यास्यामि ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने विंशः सर्गः ॥ २० ॥

अग्निः पुरस्कृतः साक्षितया येनासौ अग्निपुरस्कृतः तं । प्राणिनो विधानं निग्रहानुग्रहकृत्यं । उपतिष्ठन्तं अनुतिष्ठन्तं ॥ २—४ ॥ विधानं मत्तः श्रुतापदः प्रतिक्रियामित्यर्थः ॥ ५—६ ॥ दण्डः कालदण्डः

ति० आयुषिक्षीणेसति धर्मेण धर्ममार्गेण । त्रयोलोकायेनक्लिश्यन्ते दण्ड्यन्ते । सकालः कथमनेनजेष्यते ॥ २८ ॥ **ति०** यश्चकालः प्राणिनां स्वदत्तंचस्वकृतंचस्वदत्तकृते तयोःसाक्षी । दत्तं ज्ञानं । इदंविहितयागादेरप्युपलक्षणं । कृतशब्देनकायक्लेशरूपं तपः । सकथंजेष्यतइतिसंबन्धः ॥ यस्यलब्धसंज्ञा यतोलब्धसंज्ञाविचेष्टन्ते व्यवहरन्तीत्यर्थः । यद्वा यस्यमहात्मनः । अनुग्रहादितिशेषः ॥ २९ ॥ **ति०** विजयिष्यते विजेष्यते ॥ ३१ ॥ **स०** कौतूहलसमुत्पन्नः उत्पन्नकौतूहलः ॥ यमसादनं यमलोकं ॥ ३२ ॥ इतिविंशःसर्गः ॥ २० ॥

स० लघुविक्रमः रावणतोपितीव्रगमनः ॥ १ ॥ **ति०** यस्यप्राणिनोयादृशंविधानं पुण्यपापरूपंकर्म । तादृशमनुतिष्ठन्तं । तत्तदनुगुणफलंप्रयच्छन्तं । यद्वा यस्ययादृशंकर्म तादृशंविधानं निग्रहानुग्रहरूपंकृत्यमनुतिष्ठन्तमित्यर्थः ॥ २ ॥ **ति०** कच्चित्क्षेम-

[**पा०**] १ ख.—छ. हिस्यतेकथं. २ ख. ग. घ. च. ज. यश्चदत्तेकृतेसाक्षी. ३ क. ख. घ. ङ. च. ज. ञ. ट. विचेष्टन्ते. ४ क. ख. घ. च. छ. ज. सुकृतेदुष्कृते. ५ घ. यमराजस्तुदृष्ट्वैवविधानं.

एतस्मिन्नन्तरे दूरादंशुमन्तमिवोदितम् ॥ ददर्श दीप्तमायान्तं विमानं तस्य रक्षसः ॥ ८ ॥
तं देशं प्रभया तस्य पुष्पकस्य महाबलः ॥ कृत्वा वितिमिरं सर्वं समीपं सोऽभ्यवर्तत[1] ॥ ९ ॥
सोपश्यत्सुमहाबाहुर्दशग्रीवस्ततस्ततः ॥ प्राणिनः सुकृतं कर्म भुञ्जानांश्चैव दुष्कृतम् ॥ १० ॥
अपश्यत्सैनिकांश्चास्य यमस्यानुचरैः सह ॥ यमस्य पुरुषैरुग्रैर्घोररूपैर्भयानकैः ॥ ११ ॥
ददर्श वध्यमानांश्च क्लिश्यमानांश्च देहिनः ॥ क्रोशतश्च महानादं तीव्रनिष्टनतत्परान् ॥
कृमिभिर्भक्ष्यमाणांश्च सारमेयैश्च दारुणैः ॥ १२ ॥
श्रोत्रायासकरा वाचो वदतश्च भयावहाः ॥ संतार्यमाणान्वैतरणीं बहुशः शोणितोदकाम् ॥ १३ ॥
वालुकासु च तप्तासु तप्यमानान्मुहुर्मुहुः ॥ असिपत्रवने चैव भिद्यमानानधार्मिकान् ॥ १४ ॥
रौरवे क्षारनद्यां च क्षुरधारासु चैव हि ॥ पानीयं याचमानांश्च तृषितान्क्षुधितानपि ॥ १५ ॥
शवभूतान्कृशान्दीनान्विवर्णान्मुक्तमूर्धजान् ॥ मलपङ्कधरान्दीनान्रूक्षांश्च परिधावतः ॥
ददर्श रावणो मार्गे शतशोथ[2] सहस्रशः ॥ १६ ॥
कांश्चिच्च गृहमुख्येषु गीतवादित्रनिस्वनैः ॥ प्रमोदमानानद्राक्षीद्रावणः सुकृतैः स्वकैः ॥ १७ ॥
गोरसं गोप्रदातारो ह्यन्नं चैवान्नदायिनः ॥ गृहांश्च गृहदातारः स्वकर्मफलमश्नतः ॥
सुवर्णमणिमुक्ताभिः प्रमदाभिरलंकृतान् ॥ १८ ॥
धार्मिकानपरांस्तत्र दीप्यमानान्स्वतेजसा ॥ ददर्श सुमहाबाहू रावणो राक्षसाधिपः ॥ १९ ॥
ततस्तान्भिद्यमानांश्च कर्मभिर्दुष्कृतैः स्वकैः ॥ रावणो मोचयामास विक्रमेण बलाद्बली ॥ २० ॥
प्राणिनो मोचितास्तेन दशग्रीवेण रक्षसा ॥ सुखमापुर्मुहूर्तं ते ह्यतर्कितमचिन्तितम् ॥ २१ ॥
प्रेतेषु मुच्यमानेषु राक्षसेन महीयसा ॥ प्रेतगोपाः सुसंक्रुद्धा राक्षसेन्द्रमभिद्रवन् ॥ २२ ॥
ततो हलहलाशब्दः सर्वदिग्भ्यः समुत्थितः ॥ धर्मराजस्य योधानां शूराणां संप्रधावताम् ॥ २३ ॥
ते प्रासैः परिघैः शूलैर्मुसलैः शक्तितोमरैः ॥ पुष्पकं समवर्षन्त शूराः शतसहस्रशः ॥ २४ ॥
तस्यासनानि प्रासादान्वेदिकास्तोरणानि च ॥ पुष्पकस्य बभञ्जुस्ते शीघ्रं मधुकरा इव ॥ २५ ॥
देवनिष्ठानभूतं[3] तद्विमानं पुष्पकं मृधे ॥ भज्यमानं तथैवासीदक्षयं ब्रह्मतेजसा ॥ २६ ॥
असंख्या सुमहत्यासीत्तस्य सेना महात्मनः ॥ शूराणामुग्रयातॄणां सहस्राणि शतानि च ॥ २७ ॥
ततो वृक्षैश्च शैलैश्च प्रासादानां शतैस्तथा ॥ ततस्ते सचिवास्तस्य यथाकामं यथाबलम् ॥
अयुध्यन्त महावीराः स च राजा दशाननः ॥ २८ ॥

प्रहरणमायुधं यस्य तस्य तव किंनु भविष्यतीति । जयोऽपजयो वेत्यर्थः ॥ ७—११ ॥ तीव्रो निष्टनः क्रूरशब्दः ॥ १२ ॥ संतार्यमाणान्वैतरणीमिति संज्ञापदवशात्पादाक्षराधिक्यं ॥ १३—

मित्यादि । लोकेइतिशेषः ॥ ४ ॥ **स०** यद्यपिप्राणिन.सुकृतंदुष्कृतमितिनिर्देशक्रमानुगुण्यायपूर्वंगृहमुख्येष्वित्यादितत्फलमभिलपनीयं । तथापिव्युत्क्रमोदुष्कृतिनांबाहुल्यात्कृतः । तत्रमहाफलत्वेनाभ्यर्हितत्वात्पूर्वंसुकृतंकृतग्रहणमितिविवेकः ॥ १७ ॥ **ति०** गृहदातारः गृहदातॄन् । अश्नतः उपभुञ्जानान् ॥ १८ ॥ **ति०** भिद्यमानान् पीड्यमानान् । वध्यमानानितिपाठान्तरं ॥ **स०** विक्रमेण यमाज्ञाव्यतिक्रमेण । तत्रहेतुर्बलीति । बलात् यमदूतसेनातः ॥ २० ॥ **ति०** अचिन्तितमिति अतर्कितमित्यस्यैवविवरणं ॥ **स०** अचिन्तितमितिसुखविशेषणं । अतर्कितं स्वतर्कणाविषयत्वंविनायथाभवतितथा मुच्यमानेषुप्रेतेष्वित्यन्वयः ॥ २१ ॥ प्रेतगोपाःप्रेतरक्षकाः ॥ २२ ॥ **ति०** देवनिष्ठानभूतं देवाधिष्ठानभूतं । भज्यमानमपितथैवासीत् अभग्नमासीत् ॥ २६ ॥ **शि०** शूराणांशतानिसहस्राणि अभवन्नितिशेषः । तस्य यमस्य । सेनासुमहती । अतएव असंख्या संख्यातुमशक्याऽऽसीत् ॥ २७ ॥

[**पा०**] १ क. ग. घ. ज. समीपसमवतत. झ. ञ. ट, समीपमभ्यवर्तत. २ क. ख. घ. रावणोमर्त्याञ्शतशोथ. ३ क.—छ. ञ. देवाधिष्ठानभूतं. ज. देवतास्थानभूतं.

ते तु शोणितदिग्धाङ्गाः सर्वशस्त्रसमाहताः ॥ अमात्या राक्षसेन्द्रस्य चक्रुरायोधनं महत् ॥ २९ ॥
अन्योन्यं ते महाभागा जघ्नुः प्रहरणैर्भृशम् ॥ यमस्य च महाबाहो रावणस्य च मन्त्रिणः ॥ ३० ॥
अमात्यांस्तांस्तु संत्यज्य यमयोधा महाबलाः ॥ तमेव चाभ्यधावन्त शूलवर्षैर्दशाननम् ॥ ३१ ॥
ततः शोणितदिग्धाङ्गः प्रहारैर्जर्जरीकृतः ॥ फुल्लाशोक इवाभाति पुष्पके राक्षसाधिपः ॥ ३२ ॥
स तु शूलगदाप्रासाञ्छक्तितोमरसायकान् ॥ मुसलानि शिला वृक्षान्मुमोचास्त्रबलाद्बली ॥ ३३ ॥
तरूणां च शिलानां च शस्त्राणां चातिदारुणम् ॥ यमसैन्येषु तद्वर्षं पपात धरणीतले ॥ ३४ ॥
तांस्तु सर्वान्विनिर्भिद्य तदस्त्रमपहत्य च ॥ जघ्नुस्ते राक्षसं घोरमेकं शतसहस्रशः ॥ ३५ ॥
परिवार्य च तं सर्वे शैलं मेघोत्करा इव ॥ भिन्दिपालैश्च शूलैश्च निरुच्छ्वासमपोथयन् ॥ ३६ ॥
विमुक्तकवचः क्रुद्धः सिक्तः शोणितविस्रवैः ॥ ततः स पुष्पकं त्यक्त्वा पृथिव्यामवतिष्ठत ॥३७॥
ततः स कार्मुकी बाणी समरे चाभिवर्तत ॥ लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन क्रुद्धस्तस्थौ यथाऽन्तकः ॥ ३८ ॥
ततः पाशुपतं दिव्यमस्त्रं संधाय कार्मुके ॥ तिष्ठ तिष्ठेति तानुक्त्वा तच्चापं विचकर्ष सः ॥ ३९ ॥
आकर्णात्स विकृष्याथ चापमिन्द्रारिराहवे ॥ मुमोच तं शरं क्रुद्धस्त्रिपुरे शंकरो यथा ॥ ४० ॥
तस्य रूपं शरस्यासीद्विधूमज्वालमण्डलम् ॥ वनं दहिष्यतो घर्मे दावाग्नेरिव मूर्च्छतः ॥ ४१ ॥
ज्वालामाली स तु शरः क्रव्यादानुगतो रणे ॥ मुक्तो गुल्मान्द्रुमांश्चापि भस्म कृत्वा प्रधावति ॥४२॥
ते तस्य तेजसा दग्धाः सैन्या वैवस्वतस्य तु ॥ रणे तस्मिन्निपतिता दावदग्धा नगा इव ॥ ४३ ॥
ततस्तु सचिवैः सार्धं राक्षसो भीमविक्रमः ॥ ननाद सुमहानादं कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ४४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

रावणकृतनिजसेनासंक्षयक्षुभितेनयमेन मृत्युप्रभृतिभिःसह साटोपंरावणेनसहमहारणप्रवर्तनम् ॥ १ ॥ मृत्युना प्रबलीभवतोरावणस्यमारणाय स्वनियोजनमर्थितेनयमेन तत्प्रतिषेधपूर्वकंरावणसंजिहीर्षया निजचण्डदण्डोद्यमने सत्वरमाविर्भूतेनब्रह्मणा तंप्रति दण्डरावणयोरुभयोरपिस्वदत्तवरतयाऽन्यतरपराभवे स्वस्यानृतवचनत्वोक्त्या रावणेदण्डपातनप्रतिषेधनम् ॥२॥ यमे तद्वचनगौरवेणरथादिभिः सहान्तर्धानंगते रावणेन जयघोषणपूर्वकंपुष्पकारोहणेननिर्गमनम् ॥ ३ ॥

स तस्य तु महानादं श्रुत्वा वैवस्वतः प्रभुः ॥ शत्रुं विजयिनं मेने स्वबलस्य च संक्षयम् ॥ १ ॥

३४ ॥ तदस्त्रं रावणप्रयुक्तं प्रागुक्तशस्त्रवर्षसाधकं । अपहत्य निरस्य ॥ ३५—४१ ॥ क्रव्यादैः स्वसृष्टैरनुगतस्तथा ॥ ४२—४४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने एकविंशःसर्गः ॥ २१ ॥

ति० आयोधनं युद्धं ॥ २९ ॥ ति० सरावणोस्त्रबलात् अस्त्रसामर्थ्यात् । शूलादीन्मुमोच ॥ शि० स रावणः शूलादीन्मुमोच शिलावृक्षांश्चमुमोच ॥ ३३ ॥ ति० तद्वर्षं रावणविसृष्टशस्त्रवर्षं । यमसैन्येषुपतितंसत् धरणीतलेपपात ॥ ३४ ॥ ति० तान् शूलगदाप्रासादीन् । विनिर्भिद्य भङ्क्त्वा ॥ ३५ ॥ ति० निरुच्छ्वासंयथाभवतितथा रावणंशरैरपोथयन् ॥ ३६ ॥ शि० अभिवर्धत अभ्यवर्धत । उत्साहवानभवदित्यर्थः ॥ अतएवतस्थौ ॥३८॥ स० मूर्च्छतः उच्छ्रायंगतस्य ॥४१॥ स० नादस्यसुमहत्त्वं जयतः ॥ ४५ ॥ इत्येकविंशःसर्गः ॥ २१ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ञ. ट. मुमोचचशिलावृक्षान्. २ क.—घ. ज. पपातातिभयंकरं. ३ ट चाभिवर्धत. ४ ङ. च. छ. झ. ट. बलेतस्मिन्. ५ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पतितामाहेन्द्राइवकेतवः. ६ क. ख. घ. ज. वैवस्वतोयमः.

स हि योधान्हतान्मत्वा क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ अब्रवीत्त्वरितं सूतं रथोऽयमुपनीयताम् ॥ २ ॥
तस्य सूतस्तदा दिव्यमुपस्थाप्य महारथम् ॥ स्थितः स च महातेजा ह्यध्यारोहत तं रथम् ॥
पाशमुद्गरहस्तश्च मृत्युस्तस्याग्रतः स्थितः ॥ ३ ॥
येन संक्षिप्यते सर्वं त्रैलोक्यमिदमव्ययम् ॥ कालदण्डस्तु पार्श्वस्थो मूर्तिमानस्य चाभवत् ॥
यमप्रहरणं दिव्यं तेजसा ज्वलदग्निमत् ॥ ४ ॥
तस्य पार्श्वेषु निश्छिद्राः कालपाशाः प्रतिष्ठिताः ॥ पावकस्पर्शसंकाशः स्थितो मूर्तश्च मुद्गरः ॥५॥
ततो लोकत्रयं क्षुब्धमकम्पन्त दिवौकसः ॥ कालं दृष्ट्वा तथा क्रुद्धं सर्वलोकभयावहम् ॥ ६ ॥
ततः प्रचोदयन्सूतस्तानश्वान्रुधिरप्रभान् ॥ प्रययौ भीमसन्नादो यत्र रक्षःपतिः स्थितः ॥ ७ ॥
मुहूर्तेन यमं ते तु हया हरिहयोपमाः ॥ प्रापयन्मनसस्तुल्या यत्र तत्प्रस्तुतं रणम् ॥ ८ ॥
दृष्ट्वा तथैव विकृतं रथं मृत्युसमन्वितम् ॥ सचिवा राक्षसेन्द्रस्य सहसा विप्रदुद्रुवुः ॥ ९ ॥
[अभ्यधावन्त संक्रुद्धा बलिनोतिभयंकराः ॥] लघुसत्त्वतया ते हि नष्टसंज्ञा भयार्दिताः ॥
नेह योद्धुं समर्थाः स इत्युक्त्वा प्रययुर्दिशः ॥ १० ॥
स तु तं तादृशं दृष्ट्वा रथं लोकभयावहम् ॥ नाक्षुभ्यत दशग्रीवो न चापि भयमाविशत् ॥ ११ ॥
स तु रावणमासाद्य व्यसृजच्छक्तितोमरान् ॥ यमो मर्माणि संक्रुद्धो रावणस्योपकृन्तत ॥ १२ ॥
[मर्मसु च्छिद्यमानेषु रावणो राक्षसेश्वरः ॥ सहंस्तस्थौ रुजं घोरां भिद्यमान इवाचलः ॥ १३ ॥]
रावणस्तु ततः स्वस्थः शरवर्षं मुमोच ह ॥ तस्मिन्वैवस्वतरथे तोयवर्षमिवाम्बुदः ॥ १४ ॥
[शरास्ते वज्रसंकाशाश्छादयन्ति रणे यमम् ॥ यथाऽचलं महाघोरा नानावर्णा बलाहकाः ॥१५॥
तान्निहत्य शरांस्तूर्णं रावणस्य यमः स्वयम् ॥ ततः प्रहरणं घोरं मुमोचारिनिषूदनः ॥ १६ ॥]
ततो महाशक्तिशरैः पात्यमानो महोरसि ॥ नाशक्नोत्प्रतिकर्तुं स राक्षसः शल्यपीडितः ॥ १७ ॥
एवं नानाप्रहरणैर्यमेनामित्रकर्शिना ॥ सप्तरात्रं कृतः सङ्ख्ये विसंज्ञो विमुखो रिपुः ॥ १८ ॥
तदासीत्तुमुलं युद्धं यमराक्षसयोर्द्वयोः ॥ जयमाकाङ्क्षतोर्वीर समरेष्वनिवर्तिनोः ॥ १९ ॥
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ प्रजापतिं पुरस्कृत्य समेतास्तद्रणाजिरम् ॥ २० ॥
संवर्त इव लोकानां क्रुध्यतोरभवत्तदा ॥ राक्षसानां च मुख्यस्य प्रेतानामीश्वरस्य च ॥ २१ ॥

उपनीयतामित्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ २—३ ॥ येन मृत्युना । युगान्ते सर्वं सकृदेव संह्रियत इत्यर्थः । अव्ययं प्रवाहनित्यं ॥ ४ ॥ निश्छिद्राः निरन्तराः ॥ ५—६ ॥ ततः प्रचोदयन्सूतस्तान्हयान्रुधिरप्रभा-नित्यत्र चो इति गायत्री ॥ ७ ॥ मनस्तुल्याः मनस्तु-ल्यवेगा इत्यर्थः ॥ ८ ॥ विकृतं घोरसन्नाहरूपविका-रवन्तं ॥ ९ ॥ लघुसत्त्वतया अल्पवीर्यतया ॥ १०—

ति० उपनीयतामित्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ २ ॥ स० यमंविनाऽव्ययमितिवा ॥ ४ ॥ ति० प्रस्तुतं प्रारब्धं ॥ ७ ॥ ति० सप्तरात्रं युद्धंकृत्वेतिशेषः ॥ शि० सप्तरात्रंविसंज्ञोविमुखश्चाभवत् ॥ १८ ॥ ति० समेताः प्राप्ताः ॥ शि० समेताः बभूवुरिति शेषः ॥ २० ॥ स० संवर्तः प्रलयः ॥ २१ ॥

[पा०] १ क. ख. ज. क्रोधयाकुलेक्षणः. २ ङ. झ. ञ. ट. त्वरितःसूतंरथोमेउपनीयतां. च. छ. त्वरितःसूतंरथोमेयु-ज्यतामिति. क. ख. ज. त्वरितःसूतं रथःसमुपनीयतां. ३ क. ख. घ. ज. सूतोरथंदिव्यं. ४ क. ख. घ. महास्वनं. ५ क. ख. घ. आरुरोहमहारथं. ६ क. ख. घ. ज. मूर्तिमान्स्यन्दनोत्तमे. ७ क. दिव्यंप्रहसन्निवतेजसा. ख. दिव्यंप्रतपन्स्वेनतेजसा. घ. दिव्यंप्रदहन्निवतेजसा. ८ क. तेदृष्ट्वापाशसंयुक्तंरथं. ९ क. घ. राक्षसेन्द्रस्यसर्वलोकभयावहं. १० इदमर्धं. घ. पाठेदृश्यते. ११ क. घ. नात्र. १२ अयंश्लोकः क. ख. घ. ज. पाठेषुदृश्यते. १३ इदंश्लोकद्वयं क. ख. घ. ज. पाठेषुदृश्यते. १४ च. शरपीडितः. १५ च.—ट. लोकानांयुध्यतोरभवत्तदा. क. ख. घ. लोकानामभवद्युध्यतोस्तयोः.

राक्षसेन्द्रोपि विस्फार्य चापमिन्द्राशनिप्रभम् ॥ निरन्तरमिवाकाशं कुर्वन्बाणांस्ततोसृजत् ॥ २२ ॥
मृत्युं चतुर्भिर्विशिखैः सूतं सप्तभिरर्दयत् ॥ यमं शतसहस्रेण शीघ्रं मर्मस्वताडयत् ॥ २३ ॥
ततः क्रुद्धस्य वदनाद्यमस्य समजायत ॥ ज्वालामाली सनिश्वासः सधूमः कोपपावकः ॥ २४ ॥
तदाश्चर्यमथो दृष्ट्वा देवदानवसन्निधौ ॥ प्रहर्षितौ सुसंरब्धौ मृत्युकालौ बभूवतुः ॥ २५ ॥
ततो मृत्युः क्रुद्धतरो वैवस्वतमभाषत ॥ मुञ्च मां समरे यावद्धन्मीमं पापराक्षसम् ॥
नैषा रक्षोभवेदद्य मर्यादा हि निसर्गतः ॥ २६ ॥
हिरण्यकशिपुः श्रीमान्नमुचिः शम्बरस्तथा ॥ विसंधिर्धूमकेतुश्च बलिर्वैरोचनोपि च ॥
दम्भुर्दैत्यमहाराजो वृत्रो बाणस्तथैव च ॥ २७ ॥
राजर्षयः शास्त्रविदो गन्धर्वाः समहोरगाः ॥ ऋषयः पन्नगा दैत्या यक्षाश्चाप्यप्सरोगणाः ॥ २८ ॥
युगान्तपरिवर्ते च पृथिवी समहार्णवा ॥ क्षयं नीता महाराज सपर्वतसरिद्द्रुमा ॥ २९ ॥
एते चान्ये च बहवो बलवन्तो दुरासदाः ॥ विनिपन्ना मया दृष्टाः किमुतायं निशाचरः ॥ ३० ॥
मुञ्च मां साधु धर्मज्ञ यावदेनं निहन्म्यहम् ॥ न हि कश्चिन्मया दृष्टो बलवानपि जीवति ॥ ३१ ॥
बलं मम न खल्वेतन्मर्यादैषा निसर्गतः ॥ स दृष्टो न मया कालं मुहूर्तमपि जीवति ॥ ३२ ॥
तस्यैवं वचनं श्रुत्वा धर्मराजः प्रतापवान् ॥ अब्रवीत्तत्र तं मृत्युं त्वं तिष्ठैनं निहन्म्यहम् ॥ ३३ ॥
ततः संरक्तनयनः क्रुद्धो वैवस्वतः प्रभुः ॥ कालदण्डममोघं तु तोलयामास पाणिना ॥ ३४ ॥
यस्य पार्श्वेषु निखिलाः कालपाशाः प्रतिष्ठिताः ॥ पावकाशनिसंकाशो मुद्गरो मूर्तिमान्स्थितः ॥ ३५ ॥
दर्शनादेव यः प्राणान्प्राणिनामपकर्षति ॥ किं पुनः स्पृश्यमानस्य पात्यमानस्य वा पुनः ॥ ३६ ॥
स ज्वालापरिवारस्तु निर्दहन्निव राक्षसम् ॥ तेन स्पृष्टो बलवता महाप्रहरणोऽस्फुरत् ॥ ३७ ॥
ततो विदुद्रुवुः सर्वे तस्मात्त्रस्ता रणाजिरे ॥ सुराश्च क्षुभिताः सर्वे दृष्ट्वा दण्डोद्यतं यमम् ॥ ३८ ॥
तस्मिन्प्रहर्तुकामे तु यमे दण्डेन रावणम् ॥ यमं पितामहः साक्षाद्दर्शयित्वेदमब्रवीत् ॥ ३९ ॥
वैवस्वत महाबाहो न खल्वमितविक्रम ॥ न हन्तव्यस्त्वया तेन दण्डेनैव निशाचरः ॥ ४० ॥

२६॥दम्भुर्नाम कश्चिदसुरः॥२७—२९॥ विनिपन्नाः विनाशं प्राप्ताः । दृष्टाः दृष्टमात्राः ॥ ३० ॥ यावन्निहन्मि निहनिष्यामीत्यर्थः । यावद्योगे भविष्यदर्थे लट् ॥ ३१ ॥ मया दृष्टो मुहूर्तमपि न जीवतीत्येतत् मद्वचनं बलं न खलु बलप्रकाशनं न भवति । किंतु निसर्गतः स्वभावतः सिद्धा मर्यादा एषा । अनादिसृष्टिरेवंविधेत्यर्थः । उक्तमर्थमुपसंहरति—स दृष्ट इति ॥ ३२ ॥ अयमेनं निहन्म्यहं अहमेनमयं निह-

---

ति० ततःक्रुद्धस्येत्यनेनैतावत्पर्यन्तंभगवान्यमः ब्रह्मवरदानंस्मृत्वामारणबुद्धिंविहाय युद्धमात्रंकृतवानितिसूचितं ॥ २५ ॥ ति० प्रहर्षितौ युद्धायेतिशेषः ॥ सुसंरब्धौ अतिक्रुद्धौ ॥ २५ ॥ मुञ्च आज्ञापयेत्यर्थः ॥ २६ ॥ ति० निसर्गतः स्वभावसिद्धाह्येषादृष्टा । मयाएतद्रक्षोनभवेत् नजीवेत् । इत्येवंरूपामर्यादाममेत्यर्थः । तदेवाह—हिरण्येति । शंभुः कुशध्वजब्रह्मर्षिहन्तादैत्यः ॥ २७ ॥ ति० विनिपन्नाः विनिपातंविनाशंप्राप्ताः । दृष्टाः दृष्टमात्राएव ॥ ३० ॥ ति० ममवचनं बलं बलप्रकाशनमात्रपरंनखलु । यतो निसर्गतः अनादिसृष्टिस्वभावेन । एषाममदृष्टिरेवप्राणिनांजीवितस्यमर्यादा । यदेवमतःसदृष्टइति संहारचक्षुषादृष्टइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ति० मूर्तिमान्स्थितः । यस्यपार्श्वइत्यनुषङ्गः ॥ ३५ ॥ ति० महाप्रहरणः महान्त्यवान्तराणिप्रहरणानियस्यसकालदण्डः । एवचेत् 'आयुधंतुप्रहरणं' इत्यमरोनुकूलितोभवति ॥ ३७ ॥ ति० दण्डोद्यतं उद्यतदण्डं ॥ ३८ ॥ स० दर्शयित्वा आत्मानं ॥ ३९ ॥ ति० नञ्द्वयेननहन्तव्योनहन्तव्यइत्यावृत्तिः ॥ ४० ॥

[पा०] १ क. ख. घ. ज. राक्षसेन्द्रस्ततःक्रुद्धश्चापमायम्यसंयुगे. २ झ. शंभुर्दैत्य. ३ च. छ. न्मयास्पृष्टोबलवानपि. ४ ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. निहिताः. ५ क. ख. घ. ज. किंपुनस्ताडनात्स्पर्शात्पीडनाद्वापिदेहिनः. ६ क. ख. घ. च. ज. करस्पृष्टोबलवतादण्डःक्रुद्धःसुदारुणः. ७ क. घ. ज. सत्वास्तस्माद्रणाजिरात्. ८ क. ख. घ. ज. प्रहर्तव्यस्त्वया.

वरः खलु मयैतस्मै दत्तस्त्रिदशपुङ्गव ॥ स त्वया नानृतः कार्यो यन्मया व्याहृतं वचः ॥ ४१ ॥
यो हि मामनृतं कुर्याद्देवो वा मानुषोपि वा ॥ त्रैलोक्यमनृतं तेन कृतं स्यान्नात्र संशयः ॥ ४२ ॥
क्रुद्धेन विप्रमुक्तोयं निर्विशेषं प्रियाप्रिये ॥ प्रजाः संहरते रौद्रो लोकत्रयभयावहः ॥ ४३ ॥
अमोघो ह्येष सर्वेषां प्राणिनाममितप्रभः ॥ कालदण्डो मया सृष्टः पूर्वं मृत्युपुरस्कृतः[1] ॥ ४४ ॥
तन्न खल्वेष ते सौम्य पात्यो रावणमूर्धनि ॥ न ह्यस्मिन्पतिते कश्चिन्मुहूर्तमपि जीवति ॥ ४५ ॥
यदि ह्यस्मिन्निपतिते न म्रियेतैष राक्षसः ॥ म्रियते वा दशग्रीवस्तदा ह्युभयतोनृतम् ॥ ४६ ॥
तन्निवर्तय लङ्केशं दण्डमेतं समुद्यतम् ॥ सत्यं च मां कुरुष्वाद्य लोकांस्त्वं यद्यवेक्षसे ॥ ४७ ॥
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा प्रत्युवाच यमस्तदा ॥ एष व्यावर्तितो दण्डः प्रभविष्णुर्हि नो भवान् ॥ ४८ ॥
किं[2] न्विदानीं मया शक्यं कर्तुं रणगतेन हि ॥ न मया यद्ययं शक्यो हन्तुं वरपुरस्कृतः ॥ ४९ ॥
एष तस्मात्प्रणश्यामि[3] दर्शनादस्य रक्षसः ॥ इत्युक्त्वा सरथः साश्वस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५० ॥
दशग्रीवस्तु तं जित्वा नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ आरुह्य पुष्पकं भूयो निष्क्रान्तो यमसादनात् ॥ ५१ ॥
स तु वैवस्वतो देवैः सह ब्रह्मपुरोगमैः ॥ जगाम त्रिदिवं हृष्टो नारदश्च महामुनिः ॥ ५२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

न्मि । अविलम्बेन हन्मीत्यर्थः ॥ ३३—४१ ॥ अनृतं असत्यवादिनं कुर्यात् । मृत्युपुरस्कृतः मृत्युना पुरस्कृतः। बहुव्रीहिश्च ॥ ४२—४५ ॥ उभयतोनृतं मया कालदण्डस्य मोघत्वसंपादने दण्डस्यानृतत्वं रक्षोमरणोपेक्षणे वरवचनस्यानृतत्वमिति ॥ ४६—४७ ॥ प्रभविष्णुः स्वामी ॥४८॥ यद्यस्मान्मया न हन्तव्यस्तस्मादिदानीं मया किंनु शक्यं कर्तुमिति । संचिन्त्येति शेषः ॥ ४९ ॥ अस्य रक्षसो दर्शनात् दर्शनपथात् । एष इति । प्रणश्यामि "णश अदर्शने" अन्तर्हितो भविष्यामीत्यर्थः । इत्युक्त्वेति । ब्रह्माणमिति शेषः ॥ ५०—५१ ॥ वैवस्वतः ब्रह्मपुरोगमैर्देवैः हृष्टः अभूदिति शेषः ॥ ५२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

ति० वरः देवगणावध्यत्वरूपः ॥ ४१ ॥ अनृतं अनृतवचनं । कुर्यात् । मदाज्ञामुल्लङ्घ्येतिशेषः । त्रैलोक्यमिति । सर्वसमष्टित्वान्ममेतिभावः ॥ ४२ ॥ ति० ननुत्वद्दत्तवरतयातवप्रियोयदिरावणस्तर्हिमुक्तोपिकालदण्डःकिंकुर्यात्तत्राह—क्रुद्धेनेति । प्रियाप्रिये समाहारद्वन्द्वः । मत्प्रियाप्रियप्राणिविषये क्रुद्धेनत्वयाऽयंविप्रमुक्तः स्वविषयभूताः ताःसर्वाःप्रजाः निर्विशेषंयथाभवतितथा संहरतएव ॥ शि० संहरते संहरिष्यति ॥ स० लोकान्तकरावणमारणंभवतुवामावा जगल्लयस्तुस्यादित्याह—क्रुद्धेनेति ॥ ४३ ॥ स० सर्वमृत्युपुरस्कृतः सर्वेमृत्यवोमारकास्तेषु पुरस्कृतः अग्रेसरः । कालदण्डस्यैवरावणस्यमयैवामोघीकरणान्नान्यतरव्याहतिःसंपाद्येतिभावः ॥ ४४ ॥ ति० तंजित्वा भगवत्कृपयेतिशेषः ॥ स० जित्वा जित्वेव ॥ ५१ ॥ ति० ब्रह्मणःसत्यपरिपालनंसंवृत्तमितियमादीनांहर्षः ॥ स० हृष्टः ब्रह्मपुरस्करणेनरणेक्षेमीराक्षसोनममाक्षमतयेतिहृष्टः ॥ ५२ ॥ इति द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

[पा०] १ च. छ. सर्वमृत्युपुरस्सरः. २ क. ख. घ.—ट. किंत्विदानीं. ३ छ. तस्मात्पलायिष्ये.

त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

रावणेन मारीचप्रभृतिभिःसहरसातलेभोगवतीमेत्य वासुकिप्रमुखनागराजवशीकरणपूर्वकं निवातकवचानांपुरमेत्य तैःसहमहासमरप्रवर्तनम् ॥ १ ॥ तत्रान्यतरपराभवाभावेसत्वरमागतेनब्रह्मणा निवातकवचान्प्रत्युभयोःस्ववरमहिम्नाऽजय्यत्वकथनेन तेषांरावणेनसहाग्निसाक्षिकंसख्यकरणम् ॥ २ ॥ ततोश्मनगरंगतेनरावणेन कालकेयैःसहयुद्धे प्रमादाच्छूर्पणखाभर्तुर्विद्युजिह्वस्य हननम् ॥ ३ ॥ ततोवरुणलोकंगतेनरावणेन रणसमाहूतेपुवरुणसुतेषु वरदत्तेनतेनरणधरण्यांपातितेषु सारथिभिस्तेषांगृहप्रापणम् ॥ ४ ॥ रावणेन रणायवरुणाह्वाने तन्मन्त्रिणाप्रहसेन वरुणब्रह्मलोकेस्थितिनिवेदने रावणेन जयघोषणपूर्वकं सहप्रहस्तादिभिर्लङ्कांप्रतिप्रस्थानम् ॥ ५ ॥

ततो जित्वा दशग्रीवो यमं त्रिदशपुङ्गवम् ॥ रावणस्तु रणश्लाघी स्वसहायान्ददर्श ह ॥ १ ॥
ततो रुधिरसिक्ताङ्गं प्रहारैर्जर्जरीकृतम् ॥ रावणं राक्षसा दृष्ट्वा हृष्टवत्समुपागमन् ॥ २ ॥
जयेन वर्धयित्वा च मारीचप्रमुखास्ततः ॥ पुष्पकं भेजिरे सर्वे सान्त्विता रावणेन तु ॥ ३ ॥
ततो रसातलं गच्छन्प्रविष्टः पयसां निधिम् ॥ दैत्योरगगणाध्युष्टं वरुणेन सुरक्षितम् ॥ ४ ॥
स तु भोगवतीं गत्वा पुरीं वासुकिपालिताम् ॥ कृत्वा नागान्वशे हृष्टो ययौ मणिमयीं पुरीम् ॥५॥
निवातकवचास्तत्र दैत्या लब्धवरा वसन् ॥ राक्षसांस्तान्समागम्य युद्धाय समुपाह्वयत् ॥ ६ ॥
ते तु सर्वे सुविक्रान्ता दैतेया बलशालिनः ॥ नानाप्रहरणास्तत्र प्रहृष्टा युद्धदुर्मदाः ॥ ७ ॥
शूलैस्त्रिशूलैः कुलिशैः पट्टिशासिपरश्वधैः ॥ अन्योन्यं बिभिदुः क्रुद्धा राक्षसा दानवास्तथा ॥ ८ ॥
तेषां तु युध्यमानानां साग्रः संवत्सरो गतः ॥ न चान्यतरयोस्तत्र विजयो वा क्षयोपि वा ॥ ९ ॥
ततः पितामहस्तत्र त्रैलोक्यगतिरव्ययः ॥ आजगाम द्रुतं देवो विमानवरमास्थितः ॥ १० ॥
निवातकवचानां तु निवार्य रणकर्म तत् ॥ वृद्धः पितामहो वाक्यमुवाच विदितार्थवत् ॥ ११ ॥
न ह्ययं रावणो युद्धे शक्यो जेतुं सुरासुरैः ॥ न भवन्तः क्षयं नेतुमपि सामरदानवैः ॥ १२ ॥
राक्षसस्य सखित्वं च भवद्भिः सह रोचते ॥ अविभक्ताश्च सर्वार्थाः सुहृदां नात्र संशयः ॥ १३ ॥
ततोग्निसाक्षिकं सख्यं कृतवांस्तत्र रावणः ॥ निवातकवचैः सार्धं प्रीतिमानभवत्तदा ॥ १४ ॥
अर्थतस्तैर्यथान्यायं संवत्सरमथोषितः ॥ स्वपुरान्निर्विशेषं च प्रियं प्राप्तो दशाननः ॥ १५ ॥

हृष्टवत् यमादपि कथंचिन्मुक्ता इति हृष्टाः सन्तः ॥ २—३ ॥ रसातलं गच्छन् पयसां निधिं प्रविष्टः। मार्गवशादिति शेषः ॥ ४ ॥ भोगवती नाम समुद्राधः पाताललोकवर्तिनी नागपुरी । तत्र नागान् स्ववशे कृत्वा स्वीयत्वेन स्थापयित्वा ॥ ५ ॥ वसन् अवसन् । लब्धवराः । ब्रह्मणइतिशेषः ॥ ६—१० ॥ वृद्धः सर्वदेवासुरकूटस्थः । विदितार्थवत् वाक्यमित्यन्वयः ॥ ११—१२ ॥ रोचते । कर्तव्यत्वेन ममेति शेषः । सख्यप्रयोजनं दर्शयति—अविभक्ता इति॥१३—१५॥

स० स्वसहायान् स्वेनसहागतान् ॥ १ ॥ ति० विस्मयमिति यमादपिमुक्तइतिविस्मयः ॥ २ ॥ स० सान्त्विताः तेपितद्वत्तद्द्भूतजर्झरीकृताः ॥ ३ ॥ ति० रसातलंजिगमिषुः पयसांनिधिप्रविष्टः । मार्गवशादितिशेषः । अध्युष्टं अध्युषितं ॥ ४ ॥ ति० लब्धवराः ब्रह्मणःसकाशादितिभावः । अतएवाग्रेभगवतातैःसहरावणस्यसख्यकरणं ॥ ६ ॥ स० शूलैः एकदलैः । त्रिशूलैः त्रिशिरस्कैः ॥ ८ ॥ स० अन्यतरतः राक्षसेभ्योदैत्यानां दैतेयेभ्योरक्षसां ॥ ९ ॥ स० विमानवरं हंसोढं ॥ १० ॥ ति० विदितार्थवत् सुस्पष्टावगताभिधेयं ॥ ११ ॥ स० रोचते कर्तव्यत्वेनमह्यमितिशेषः ॥ ति० सख्यफलमाह—अविभक्ताश्चेति । सर्वार्थाः धनधान्यादिसमस्तभोगोपकरणपदार्थाः जयाजयाद्यभिमानाश्चसुहृदामविभक्ताः साधारणभूताः ॥ १३ ॥ ति० ततः

[पा०] १ झ. विस्मयंसमुपागमन्. २ क. ख. स्तत्रप्रययुर्युद्धदुर्मदाः. ३ झ. चान्यतरतस्तत्र. ४ च. छ. अविभागेन सर्वार्थाः. ५ क. ख. घ. ज. पूजांप्राप्तो.

ततोपधार्य मायानां शतमेकं समाप्तवान् ॥ सलिलेन्द्रपुरान्वेषी भ्रमति स रसातलम् ॥ १६ ॥
ततोऽश्मनगरं नाम कालकेयैरधिष्ठितम् ॥ गत्वा तु कालकेयांश्च हत्वा तत्र बलोत्कटान् ॥ १७ ॥
शूर्पणख्याश्च भर्तारमसिना प्राच्छिनत्तदा ॥ श्यालं च बलवन्तं च विद्युज्जिह्वं बलोत्कटम् ॥
जिह्वया संलिहन्तं च राक्षसं समरे तथा ॥ १८ ॥
तं विजित्य मुहूर्तेन जघ्ने दैत्यांश्चतुःशतम् ॥ १९ ॥
ततः पाण्डुरमेघाभं कैलासमिव भास्वरम् ॥ वरुणस्यालयं दिव्यमपश्यद्राक्षसाधिपः ॥ २० ॥
क्षरन्तीं च पयस्तत्र सुरभिं गामवस्थिताम् ॥ यस्याः पयोभिनिष्यन्दात्क्षीरोदो नाम सागरः ॥२१॥
ददर्श रावणस्तत्र गोवृषेन्द्रवरारणिम् ॥ यस्माच्चन्द्रः प्रभवति शीतरश्मिर्निशाकरः ॥ २२ ॥
यं समाश्रित्य जीवन्ति फेनपाः परमर्षयः ॥ अमृतं यत्र चोत्पन्नं स्वधा च स्वधभोजिनाम् ॥ २३ ॥
यां ब्रुवन्ति नरा लोके सुरभिं नाम नामतः ॥ प्रदक्षिणं तु तां कृत्वा रावणः परमाद्भुताम् ॥
प्रविवेश महाघोरं गुप्तं बहुविधैर्बलैः ॥ २४ ॥
ततोधाराशताकीर्णं शारदाभ्रनिभं तदा ॥ नित्यप्रहृष्टं ददृशे वरुणस्य गृहोत्तमम् ॥ २५ ॥
ततो हत्वा बलाध्यक्षान्समरे तैश्च ताडितः ॥ अब्रवीच्च ततो योधान्राजा शीघ्रं निवेद्यताम् ॥ २६ ॥
युद्धार्थी रावणः प्राप्तस्तस्य युद्धं प्रदीयताम् ॥ वद वा न भयं तेऽस्ति निर्जितोस्मीति साञ्जलिः ॥२७॥
एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धा वरुणस्य महात्मनः ॥ पुत्राः पौत्राश्च निष्क्रामन्गौश्च पुष्कर एव च ॥ २८ ॥
ते तु वीर्यगुणोपेता बलैः परिवृताः स्वकैः ॥ युङ्क्त्वा रथान्कामगमानुद्यद्भास्करवर्चसः ॥ २९ ॥
ततो युद्धं समभवद्दारुणं रोमहर्षणम् ॥ सलिलेन्द्रस्य पुत्राणां रावणस्य च धीमतः ॥ ३० ॥
अमात्यैश्च महावीर्यैर्दशग्रीवस्य रक्षसः ॥ वारुणं तद्बलं कृत्स्नं क्षणेन विनिपातितम् ॥ ३१ ॥
समीक्ष्य स्वबलं सङ्ख्ये वरुणस्य सुतास्तदा ॥ अर्दिताः शरजालेन निवृत्ता रणकर्मणः ॥ ३२ ॥

उपधार्य अनुसृत्य । मायानां असुरमायायोगविद्यानां ॥ १६ ॥ तत इत्यादि श्लोकचतुष्कमेकं वाक्यं॥१७॥ श्यालस्य च्छेदे निमित्तमाह । राक्षसान् स्वकीयान् जिह्वया संलिहन्तं आस्वादयन्तं भक्षयन्तमिति यावत् ॥ १८--२० ॥ सुरभिमित्यत्रापि अपश्यदित्यनुकर्षः । सागर इति । समभवदिति शेषः ॥ २१ ॥ गोवृषेन्द्रस्य रुद्रवृषभस्य वरारणिं साक्षान्मातरं । यस्माच्चन्द्र इति इन्दूत्पादकः क्षीरसमुद्र इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि यच्छब्दा व्याख्येयाः ॥ २२ ॥ स्वधभोजिनामिति ह्रस्व आर्षः । स्वधाभोजिनां पितॄणां । स्वधा पितृभक्ष्यं कव्यं ॥ २३--२४ ॥ धाराशताकीर्णं जलधाराशतैराकीर्णं ॥ २५--२६ ॥ निर्जितोस्मीति वद । एवं चेत्ते भयं नास्तीत्यब्रवीदिति निवेद्यतामित्यन्वयः ॥ २७ ॥ गौश्च पुष्करश्चेति पुत्राणां पौत्राणां च बला

भगवद्वचनानन्तरं ॥ १४ ॥ **स०** उपधार्य अन्यैरन्येभ्यःप्रवचनकालेस्वयंश्रुत्वा । समाप्तवान् प्राप्तवान् । सखित्वेनानुसृत्येति नागोजिभट्टव्याख्यानंरावणमानितानन्नुगुणमित्युपेक्ष्यं ॥ १६ ॥ **ति०** श्यालत्वादिगुणकमपिविद्युज्जिह्वमच्छिनत् । श्यालोत्रभगिनीपतिः । नृशंसत्वाद्रावणीयान्राक्षसान्जिह्वयासंलिहन्तं । आस्वादयन्तं भक्षयन्तमितियावत् । **स०** विद्युज्जिह्वं नाम्ना । प्रमादेनेतिशेषः ॥ १८ ॥ **ति०** प्रहृष्टं प्रहृष्टजनं ॥ २५ ॥ **ति०** हत्वा अभिताड्य ॥ २६ ॥ **ति०** गौश्चपुष्करश्च पुत्राणां पौत्राणां चबलाध्यक्षौ ॥ **स०** पुत्राः साधारणाः । गौर्बलनायकः । पुष्करोहिज्येष्ठापत्यं । यथोक्तमुद्योगपर्वणिमातलिवरान्वेषणे—'एषोस्यपुत्रोऽभिमतःपुष्करःपुष्करेक्षणः । रूपवान्दर्शनीयश्चसोमपुत्र्यावृतःपतिः । ज्योत्स्नाकालीतियांप्राहुर्द्वितीयांरूपतःश्रियम्' इति ॥

[पा०] १ क. ख. च. छ. ज. तत्रसंधार्य. २ क. भर्तारंस्वयमेवासिनाऽच्छिनत्. ३ क. ख. ज. शीतरश्मिःप्रजाहितः. ४ च. छ. सुधाचसुरजीवनं. ५ च. छ. ततोबलगुणाकीर्णं. ६ छ. भवतोनभयंतस्यनिर्जितो. ७ च. छ. पैतृगुणोपेताः. ग. ङ. च. छ. झ. ट. तत्रगुणोपेताः. ८ क. रावणस्यचमन्त्रिणां.

महीतलगतास्ते तु रावणं दृश्य पुष्पके ॥ आकाशमाशु विविशुः स्यन्दनैः शीघ्रगामिभिः ॥ ३३ ॥
महदासीत्ततस्तेषां तुल्यस्थानमवाप्य तत् ॥ आकाशयुद्धं तुमुलं देवदानवयोरिव ॥ ३४ ॥
ततस्ते रावणं युद्धे शरैः पावकसन्निभैः ॥ विमुखीकृत्य संतुष्टा विनेदुर्विविधान्रवान् ॥ ३५ ॥

ते तु [illegible] सह [illegible] ॥ महोदरेण निहताः पतिताः पृथिवीतले ॥ ३९ ॥
ते तु त्यक्त्वा रथान्पुत्रा वरुणस्य महात्मनः ॥ आकाशे विष्ठिताः शूराः स्वप्रभावान्न विव्यथुः ॥४०॥
धनूंषि कृत्वा सज्जानि विनिर्भिद्य महोदरम् ॥ रावणं समरे क्रुद्धाः सहिताः समभिद्रवन् ॥ ४१ ॥
सायकैश्चापविभ्रष्टैर्वज्रकल्पैः सुदारुणैः ॥ दारयन्ति स्म संक्रुद्धा मेघा इव महागिरिम् ॥ ४२ ॥
ततः क्रुद्धो दशग्रीवः कालाग्निरिव निर्गतः ॥ शरवर्षैर्महाघोरैस्तेषां मर्मस्वताडयत् ॥ ४३ ॥
ततस्तेनैव सहसा सीदन्ति स्म पदातयः ॥ मुसलानि विचित्राणि ततो भल्लशतानि च ॥ ४४ ॥
पट्टिशांश्चैव शक्तीश्च शतघ्नीस्तोमरांस्तथा ॥ पातयामास दुर्धर्षस्तेषामुपरि विष्ठितः ॥ ४५ ॥
अपविद्धास्तु ते वीरा विनिष्पेतुः पदातयः ॥ महापङ्कमिवासाद्य कुञ्जराः षष्टिहायनाः ॥ ४६ ॥
सीदमानान्सुतान्दृष्ट्वा विह्वलान्सुमहौजसः ॥ ननाद रावणो हर्षान्महानम्बुधरो यथा ॥ ४७ ॥
ततो रक्षो महानादान्मुक्त्वा हन्ति स्म वारुणान् ॥ नानाप्रहरणोपेतैर्धारापातैरिवाम्बुदः ॥ ४८ ॥
ततस्ते विमुखाः सर्वे पतिता धरणीतले ॥ रणात्स्वपुरुषैः शीघ्रं गृहाण्येव प्रवेशिताः ॥ ४९ ॥
तानब्रवीत्ततो रक्षो वरुणाय निवेद्यताम् ॥ ५० ॥
रावणं त्वब्रवीन्मन्त्री प्रहसो नाम वारुणः ॥ गतः खलु महाराजो ब्रह्मलोकं जलेश्वरः ॥
गान्धर्वं वरुणः श्रोतुं यं त्वमाह्वयसे युधि ॥ ५१ ॥
तत्किं तव वृथा वीर परिश्रम्य गते नृपे ॥ ये तु सन्निहिता वीराः कुमारास्ते पराजिताः ॥ ५२ ॥
राक्षसेन्द्रस्तु तच्छ्रुत्वा नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ हर्षान्नादं विमुञ्चन्वै निष्क्रान्तो वरुणालयात् ॥५३॥

युद्धं आकाशयुद्धं ॥ ३४—३९ ॥ स्वप्रभावात् देव- तात्वप्रभावात् ॥ ४०—४५ ॥ षष्टिहायनं परिमाणं -४९ ॥ वरुणस्यायं

सेनानायकावुभावित्युभौनागोजिभट्टतीर्थौ ॥ २८ ॥ **ति०** वरुणस्यसुताःप्रथमंमहीतलगताएवरावणेनयुद्धमकुर्वन् । तत्ररावणामात्यैराकाशस्थैर्निपातितंस्वबलंदृष्ट्वा तादृशयुद्धस्याननुरूपतांविचार्य युद्धान्निवृत्तामहींत्यक्त्वास्वयमप्याकाशमेवगताइत्यर्थः ॥ ३३ ॥ **स०** पदैरतितुंशीलमेषामस्तीतितथा । णिनिः । अतोतनमेषामस्तीतीनिर्वा । षष्टिहायनाः तत्संख्याकवर्षाः युवानइतियावत् ॥ ४६ ॥ **ति०** सुतान् वरुणस्य ॥ ४७ ॥ **ति०** वारुणान् वरुणपुत्रान् ॥ ४८ ॥ **ति०** वारुणः वरुणस्यायं ॥ ५१ ॥ **स०** गान्धर्वं गीतं । श्रोतुं स्वयंविस्वराअपिसुस्वराकर्णनरुचयोजनाभवन्ति । वरुणवैस्वर्यंच 'अपध्मातंवरुणस्य' 'वरुणस्यतुविस्वरः' इतिच्छान्दोग्योपनिषद्भाष्याभ्यांप्रतिपादितं । यदाकदाचिदधिकोदकग्रहणे उपद्रवोलोकस्यगलघुर्घुरताप्रापकोभवति । सदा तदासीनस्यकाकथावैस्वर्येइतियुक्तियुक्तत्वाच्चज्ञेयं ॥ ५२ ॥

[पा०] १ च. छ. घोरंयुद्धमवाप्य. २ च. छ. झ. ट. क्रुद्धोयुद्धकाङ्क्षी. ३ च. झ. ञ. ट. तेनतेवारुणाः. क. घ. ज. तेनतेषांहयायेतेकामगाः. ४ ख. घ.—ज. ट. पातिताः. ५ च. छ. ञ. ट. समवारयन्. ६ ख. च.—ट. मूर्च्छितः. घ. विष्ठितः क. दुस्सहः. ७ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. विह्वलान्समहाबलः. ८ च. छ. ब्रह्मलोकंगतेनृपे. ख. रुद्रलोकंगतेनृपे.

आगतस्तु पथा येन तेनैव विनिवृत्य सः ॥ लङ्कामभिमुखो रक्षो नभस्स्थलगतो ययौ ॥ ५४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे त्रयोविंशस्सर्गः ॥ २३ ॥

॥ अथात्राधिकपाठश्लोकप्रारम्भः ॥

प्रक्षिप्तेषु प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

रावणेन वरुणलोकान्निवृत्य पुनरश्मनगरप्रवेशः ॥ १ ॥ तत्रमणिमयंमहाबलिभवनंदृष्टवतारावणेन तत्पतिजिज्ञासयातत्र प्रहस्तप्रेषणम् ॥ २ ॥ तद्द्वारेज्वालामालामध्यवर्तिपुरुषदर्शनाद्भीतपरावृत्तेनप्रहस्तेन रावणंप्रति तन्निवेदनम् ॥ ३ ॥ स्वयमेवतद्भवनंप्रविष्टेन प्रहस्तदृष्टपुरुषदर्शनमात्रेणचकितकंपितेनरावणेन कथंचिद्धैर्यावलंबनेन पुरुषंप्रति तद्गृहपतिनामादि-प्रश्नपूर्वकं तेनसहस्वस्ययुयुत्सानिवेदनम् ॥ ४ ॥ तद्भवनपतेर्महाबलित्वनिवेदनपूर्वकतदनुज्ञयाऽन्तःप्रविष्टेनरावणेन महा-बलिविलोकनम् ॥ ५ ॥ तेनस्वागमनकारणंपृष्टेनरावणेन तंप्रति तंबद्धवताविष्णुनासहस्वस्ययुयुत्सानिवेदने बलिनातंप्रति विष्णुमहिमानुवर्णनपूर्वकंस्वगृहद्वारस्थपुरुषस्यैवविष्णुत्वनिवेदनं ॥ ६ ॥ ततो रोषाद्युद्धायसमापततिरावणेविष्णुनातत्काले तस्यहननानिच्छयातिरोधानं ॥ ७ ॥

हर्षान्नादांस्तु विसृजन्निष्क्रान्तो वरुणालयात् ॥ महोदरेण संयुक्तो हर्षगद्गदभाषिणा ॥ १ ॥
ततोऽश्मनगरं भूयो विचेरुर्युद्धदुर्मदाः ॥ यत्रापश्यद्दशग्रीवो गृहं परमभास्वरम् ॥
वैडूर्यतोरणाकीर्णं मुक्ताजालविभूषितम् ॥ २ ॥
सुवर्णस्तम्भगहनं वेदिकाभिः समन्ततः ॥ वज्रस्फटिकसोपानं किङ्किणीजालसंयुतम् ॥ ३ ॥
बह्वासनयुतं रम्यं महेन्द्रभवनोपमम् ॥ दृष्ट्वा गृहवरं रम्यं दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ ४ ॥
कस्येदं भवनं सौम्यं मेरुमन्दरसन्निभम् ॥ गच्छ प्रहस्त शीघ्रं त्वं जानीष्व भवनोत्तमम् ॥ ५ ॥
एवमुक्तः प्रहस्तस्तु प्रविवेश गृहोत्तमम् ॥ ६ ॥
स शून्यं प्रेक्ष्य तद्द्वारं पुनः कक्ष्यान्तरं ययौ ॥ सप्तकक्ष्यान्तरं गत्वा ततो ज्वालामपश्यत ॥ ७ ॥
ततो दृष्टः पुमांस्तत्र हृष्टो हासं मुमोच सः ॥ स तु श्रुत्वा महाहासमूर्ध्वरोमाऽभवत्तदा ॥ ८ ॥
ज्वालामध्ये स्थितस्तत्र हेममाली विमोहितः ॥ आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः साक्षाद्यम इव स्थितः ॥९॥
तथा दृष्ट्वा तु वृत्तान्तं त्वरमाणो विनिर्गतः ॥ विनिर्गम्याब्रवीत्सर्वं रावणाय निशाचरः ॥ १० ॥
अथ राम दशग्रीवः पुष्पकादवरुह्य सः ॥ प्रवेष्टुमिच्छन्वेश्माथ भिन्नाञ्जनचयोपमः ॥ ११ ॥
चन्द्रमौलिर्वपुष्मांश्च पुरुषोऽस्याग्रतः स्थितः ॥ द्वारमावृत्य सहसा ज्वालासक्तो भयानकः ॥ १२ ॥
रक्ताक्षः श्वेतवदनो बिम्बोष्ठश्चोर्ध्वरोमवान् ॥ महाभीषणनासश्च कम्बुग्रीवो महाहनुः ॥ १३ ॥

वारुणः ॥ ५१—५४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे उत्तरकाण्डव्याख्याने त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

स० येनपथागतस्तेनैवविनिवृत्य । अनेनाध्वनस्तोयप्रायत्वादध्वान्तरविरहोवागमनप्रयोजनाभावाद्वृथागतिरितिवासूच्यते । रक्षो-नभस्स्थलगतइतिपदमखण्डं । रक्षोभिःसहितोनभस्स्थलगतश्चतथा । आगतइत्यादीनांपुंल्लिङ्गान्तविशेषणानामेवमेवचेत्सामञ्जस्यं भविष्यति ॥ ५४ ॥ इतित्रयोविंशःसर्गः ॥ २३ ॥

अथप्रक्षिप्तसर्गपञ्चकव्याख्यानं सत्यधर्मतीर्थीयमात्रं ॥ यत्रपरमभास्वरंगृहमपश्यत् तदश्मनगरंप्राप्यविचेरुः ॥ २ ॥ स० निश्शून्यं निश्शेषतोजनरहितं ॥ ७ ॥ स० ऊर्ध्वरोमा भयेन ॥ ८ ॥ विमोहितः विशेषेणमोहिताइतरेयेनसः ॥ ९ ॥ विनि-र्गतः प्रहस्तः ॥ १० ॥ चन्द्रमौलिवपुष्मान् रौद्राकारः ॥ १२ ॥

[पा०] १ ठ. निश्शून्यं.

गूढश्मश्रुर्निगूढास्थि दंष्ट्राभा रोमहर्षणः ॥ एतादृशं वै पुरुषं ददर्श स तु रावणः ॥
गृहीत्वा लोहमुसलं द्वारं विष्टभ्य सुस्थितम् ॥ १४ ॥
अथ संदर्शनात्तस्य ऊर्ध्वरोमा बभूव सः ॥ अस्पन्दतास्य हृदयं वेपथुश्चाप्यजायत ॥ १५ ॥
निमित्तान्यमनोज्ञानि दृष्ट्वा राम व्यचिन्तयत् ॥ अथ चिन्तयतस्तस्य स एव पुरुषोऽब्रवीत् ॥१६॥
किं त्वं चिन्तयसे रक्षो ब्रूहि विस्रब्धमानसः ॥ युद्धातिथ्यमहं वीर करिष्ये रजनीचर ॥ १७ ॥
एवमुक्त्वा स तद्रक्षः पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ योत्स्यसे बलिना सार्धं मया वा तद्विधीयताम् ॥ १८ ॥
रावणोऽभिहितो भूय ऊर्ध्वरोमा व्यजायत ॥ अथ धैर्यं समालम्ब्य रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥
गृहेऽत्र तिष्ठते को वा तं ब्रूहि वदतांवर ॥ तेनैव सार्धं योत्स्यामि यथा वा मन्यते भवान् ॥ २० ॥
स एनं पुनरप्याह दानवेन्द्रोत्र तिष्ठति ॥ २१ ॥
एष वै परमोदारः शूरः सत्यपराक्रमः ॥ वीरो बहुगुणोपेतः पाशहस्त इवान्तकः ॥ २२ ॥
बालार्क इव तेजस्वी समरेष्वनिवर्तकः ॥ अमर्षी दुर्जयो जेता बलिर्हि गुणसागरः ॥ २३ ॥
प्रियंवदः संविभागी गुरुविप्रप्रियः सदा ॥ कालकाङ्क्षी महासत्त्वः सत्यवाक्सौम्यदर्शनः ॥ २४ ॥
स च सर्वगुणोपेतः शूरः स्वाध्यायतत्परः ॥ एष गर्जति वात्येष ज्वलते तपते सदा ॥ २५ ॥
देवैश्च भूतसंघैश्च पन्नगैश्च महर्षिभिः ॥ भयं यो नाभिजानाति तेन किं योद्धुमिच्छसि ॥ २६ ॥
बलिना यदि ते योद्धुं रोचते राक्षसेश्वर ॥ प्रविश त्वं महासत्त्वं संग्रामं कुरु मा चिरम् ॥ २७ ॥
एवमुक्तो दशग्रीवः प्रविवेश यतो बलिः ॥ स विलोक्याथ लङ्केशमट्टहासं जहास च ॥ २८ ॥
आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः स्थितो दानवसत्तमः ॥ अथ संदर्शनादेव बलिर्वै विश्वरूपवान् ॥ २९ ॥
स गृहीत्वा च तद्रक्षो ह्युत्सङ्गे स्थाप्य चाब्रवीत् ॥ दशग्रीव महाबाहो कं ते कामं करोम्यहम् ॥
किमागमनकृत्यं ते ब्रूहि त्वं राक्षसेश्वर ॥ ३० ॥

[illegible] ॥ ३१ ॥

[illegible] न संशयः ॥ एवमुक्त ततो हासं बलिः कृत्वेदमब्रवीत् ॥ ३२ ॥
श्रूयतामभिधास्यामि यं त्वं पृच्छसि रावण ॥ य एष पुरुषः श्यामो द्वारि तिष्ठति नित्यदा ॥ ३३ ॥
एतेन दानवेन्द्राश्च तथाऽन्ये बलवत्तराः ॥ वशं नीता बलवता पूर्वे पूर्वतराश्च ये ॥ ३४ ॥
बद्धश्चाहमनेनैवं कृतान्तो दुरतिक्रमः ॥ क एनं पुरुषो लोके वञ्चयिष्यति रावण ॥ ३५ ॥
सर्वभूतापहर्ता वै य एष द्वारि तिष्ठति ॥ कर्ता कारयिता चैव धाता च भुवनेश्वरः ॥ ३६ ॥
न त्वं वेद न चाहं वै भूतभव्यभवत्प्रभुम् ॥ कलिश्चैव हि कालश्च सर्वभूतापहारकः ॥ ३७ ॥
लोकत्रयस्य सर्वस्य हर्ता स्रष्टा तथैव च ॥ संहरत्येष भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ३८ ॥
पुनश्च सृजते सर्वमनाद्यन्तो महेश्वरः ॥ करणं कारणं कर्ता सोयं पुरुषसत्तमः ॥ ३९ ॥
इष्टं चैव हि दत्तं च हुतं चैव निशाचर ॥ सर्वमेव हि लोकेशो धाता गोप्ता न संशयः ॥ ४० ॥

पूर्ववद्भमनिकासंभवादार्षतयारक्षोविस्रब्धमानसइत्याद्यन्वयः ॥ अभ्यागतातिथ्यमिदमित्याह—युद्धातिथ्यमिति ॥ १७ ॥ बलिना राज्ञा । मया दौवारिकेण ॥ १८ ॥ अभिहितः तेनैवमुक्तः ॥ १९ ॥ संविभागी यथाशास्त्रंद्रव्यादिविभागंकर्ता कालाकाङ्क्षी सत्कर्मयोग्यकालानतिक्रममाकाङ्क्षन् ॥ २४ ॥ एषः एतदन्तर्गतः । यद्वा भयोत्पादनार्थमेवमुक्तिः ॥ २५ ॥ यतः यत्र ॥ २८ ॥ विश्वरूपवान् ईश्वरानुग्रहेणव्यायतरूपः ॥ २९ ॥ उत्संङ्गे अङ्के ॥ ३० ॥ मुक्त्वा कृत्वा ॥ ३२ ॥ पूर्वे पूर्वतराः प्रपूर्वाः ॥ ३४ ॥ नचाहंसाकल्येनकलिः कलहसामर्थ्यप्रदः ॥ ३७ ॥ हर्तास्रष्टेतिहर्तृत्वपुरस्करणमेतत्समयानुसारात् ॥ ३८ ॥

[पा०] १ ठ. कालाकाङ्क्षी. २ झ. ञ. ठ. बलिर्मुक्त्वैनं.

नैवंविधं महद्भूतं विद्यते भुवनत्रये ॥ ४१ ॥
अहं त्वं चैव पौलस्त्य ये चान्ये पूर्ववत्तराः ॥ नेता[1] तेषां महात्मैष पशुं रशनया यथा ॥ ४२ ॥
वृत्रो दनुः शुकः शुम्भो निशुम्भो दम्भुरेव च ॥ कालनेमिश्च प्रह्लादस्तथा [2]वैरोचनो बलिः ॥४३॥
कालकेयास्तारकाख्यो मुचुकुन्दो विवर्धनः ॥ हिरण्याक्षो मधुश्चैव कैटभो धूम्रशम्बरौ ॥ ४४ ॥
यमलार्जुनौ च कंसश्च कैटभो मधुना सह ॥ एते तपन्ति द्योतन्ति वान्ति वर्षन्ति चैव हि ॥४५॥
सर्वैः क्रतुशतैरिष्टं सर्वैस्तप्तं महत्तपः ॥ सर्वे ते सुमहात्मानः सर्वे वै योगधर्मिणः ॥ ४६ ॥
सर्वैरैश्वर्यमासाद्य भुक्तभोगैर्महत्तरैः ॥ दत्तमिष्टमधीतं च प्रजाश्च परिपालिताः ॥ ४७ ॥
स्वपक्षेष्वनुगोप्तारः प्रहर्तारः परेष्वपि ॥ समरेष्वपि लोकेषु नैतेषां विद्यते समः[3] ॥ ४८ ॥
शूरास्त्वभिजनोपेताः सर्वशस्त्रास्त्रपारगाः ॥ सर्वविद्याप्रवेत्तारः संग्रामेष्वनिवर्तकाः ॥ ४९ ॥
सर्वैस्त्रिदशराज्यानि काङ्क्षितानि महात्मभिः ॥ युद्धे सुरगणाः सर्वे निर्जिताश्च सहस्रशः ॥ ५० ॥
देवानामपि ये शक्ताः स्वपक्षपरिपालकाः ॥ प्रमत्ता भोगरक्ताश्च बालार्कसमतेजसः ॥ ५१ ॥
य[4]स्स देवान्प्रधर्षेत तदेषां विष्णुरीश्वरः ॥ उपायपूर्वकं नाशं संवेत्ता भगवान्हरिः ॥ ५२ ॥
प्रादुर्भावं विकुरुते येनैतन्निधनं नयेत् ॥ पुनरेवात्मनात्मानमधिष्ठाय स तिष्ठति ॥ ५३ ॥
एवमेतेन देवेन दानवेन्द्रा महात्मना ॥ ते हि सर्वे क्षयं नीता बलिना कामरूपिणा ॥ ५४ ॥
समरे च दुराधर्षा[5] नृपास्ते च पराजिताः ॥ तेन नीताः क्षयं सर्वे कृतान्तबलचोदिताः ॥ ५५ ॥
एवमुक्त्वाऽथ प्रोवाच राक्षसं दानवेश्वरः ॥ यदेतद्दृश्यते वीर चक्रं दीप्तानलोपमम् ॥ ५६ ॥
एतद्गृहीत्वाऽऽगच्छ त्वं मम पार्श्वं महाबल ॥ ततोऽहं तव चाख्यास्ये मुक्तिकारणमव्ययम् ॥५७॥
तत्कुरुष्व महाबाहो मा विलम्बस्व रावण ॥ एतच्छ्रुत्वा गतो रक्षः प्रहसंश्च महाबलः ॥ ५८ ॥
यत्र स्थितं महद्दिव्यं कुण्डलं रघुनन्दन ॥ लीलयोत्पाटनं चक्रे रावणो बलदर्पितः ॥ ५९ ॥
न च चालयितुं शक्तो रावणोऽभूत्कथंचन ॥ लज्जया स पुनर्भूयो यत्नं चक्रे महाबलः ॥ ६० ॥
उत्क्षिप्तमात्रे दिव्ये च पपात भुवि राक्षसः ॥ छिन्नमूलो यथा[6] शाखी रुधिरौघपरिप्लुतः ॥ ६१ ॥
एतस्मिन्नन्तरे जज्ञे शब्दः पुष्करसंभवः ॥ राक्षसेन्द्रस्य सचिवैर्मुक्तो हाहाकृतो महान् ॥ ६२ ॥
ततो रक्षो मुहूर्तेन चेतनां लभ्य चोत्थितम् ॥ लज्जयावनतीभूतं बलिर्वाक्यमुवाच ह ॥ ६३ ॥
आगच्छ राक्षसश्रेष्ठ वाक्यं शृणु मयोदितम् ॥ यत्त्वया चोद्धृतं[7] वीर कुण्डलं मणिभूषितम् ॥ ६४ ॥
एतद्धि पूर्वजस्यासीत्कर्णाभरणमीक्ष्यताम् ॥ एतत्पतित[8]मत्रैवमन्यद्भूयो महाबल ॥ ६५ ॥

एषां पूर्वोदीरितानां । नेता ॥ ४२ ॥ प्रहेत्याद्युक्तेः 'कालनेमिश्चप्राह्लादि'रित्यत्रप्रकारलघुपाठःकर्तव्यः ॥ एवमुत्तरत्रापि । वैरोचनः अमृदुरितिच्छेदः । नाम्नामृदुर्वा ॥ ४३ ॥ तपन्ति तत्प्रतिबन्धसामर्थ्यादेवमुक्तिः ॥ ४५ ॥ समं वस्तु ॥ ४८ ॥ वेत्तारः वेदितारः लाभवन्तोवा ॥ ४९ ॥ योदैत्यः । एषां देवानां ॥५२॥ येन प्रादुर्भावेन । एतन्निधनं विरोधिनिधनं । नयेत् । तंप्रादुर्भावं विकुरुते करोति । अधिष्ठाय 'पूर्णमदःपूर्णमिदं' इत्यादेः ॥ ५३ ॥ ये अपराजिताइतिच्छेदः । भूतं भूतिः ऐश्वर्यं । महतांभूतंयेषांतेतथा ॥ ५५ ॥ चक्रं वर्तुलं ॥ ५६ ॥ मुक्तिकारणं मन्मोक्षहेतुं ॥ ५७ ॥ चालयितुं विद्यमानस्थलतोन्यथयितुं ॥ ६० ॥ उत्क्षिप्तमात्रे एकदेशउन्नतेतदेकदेशताडितोराक्षसोभुविपपात । सालोवृक्षः ॥ ६१ ॥ हाहेतिकृतोहाहाकृतः । कृतंभावेक्तः । हाहेतिकृतंयस्येतिसवा ॥ ६२ ॥ चेतनां संज्ञां । लभ्य प्रलभ्य । अवनतीभूतं नम्रीभूतं ॥ ६३ ॥ उद्यतं उद्धृतं ॥ ६४ ॥ पतितवत् पतितंपतनमस्यास्तीतिपतितवत् । उत्तरपद्यस्थपतितपदस्वारस्यात् ॥ ६५ ॥

[पा०] १ झ. ञ. ठ. नेताह्येषां. २ झ. ञ. ठ. वैरोचनोमृदुः. ३ झ. ञ. ठ. समं. ४ झ. ञ. ठ. यस्तुदेवान्प्रधर्षैततदेषां. ५ झ. ञ. ठ. दुराधर्षाःश्रूयन्तेयेपराजिताः । तेननीतामहद्भूताःकृतान्त. ६ झ. ञ. ठ. यथासालो. ७ झ. ञ. ठ. चोद्यतं. ८ झ. ञ. ठ. एतत्पतितवच्चैवमत्रभूमौ.

अन्यत्पर्वतसानौ हि पतितं कुण्डलादनु ॥ मुकुटं वेदिसामीप्ये पतितं युध्यतो भुवि ॥ ६६ ॥
हिरण्यकशिपोः पूर्वं मम पूर्वपितामहात् ॥ न तस्य कालो मृत्युर्वा न व्याधिर्न विहिंसकाः ॥ ६७॥
न दिवा मरणं तस्य न रात्रौ सन्ध्ययोरपि ॥ न शुष्केण न चार्द्रेण न च शस्त्रेण केनचित् ॥
विद्यते राक्षसश्रेष्ठ तस्य नास्त्रेण केनचित् ॥ ६८ ॥
प्रह्लादेन समं चक्रे वादं परमदारुणम् ॥ तस्य वादे समुत्पन्ने घोरो लोकभयंकरः ॥ ६९ ॥
सर्वैश्वर्यस्य वीरस्य प्रह्लादस्य महात्मनः ॥ उत्पन्नो राक्षसश्रेष्ठ नृसिंहाकृतिरूपधृत् ॥ ७० ॥
दृष्टं च तेन रौद्रेण क्षुब्धं सर्वमशेषतः ॥ ७१ ॥
तत उद्धृत्य बाहुभ्यां नखैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ एष तिष्ठति द्वाःस्थो वै वासुदेवो निरञ्जनः ॥ ७२ ॥
तस्य देवादिदेवस्य तत्त्वतो मे शृणुष्व ह ॥ वाक्यं परमभावेन यदि ते वर्तते हृदि ॥ ७३ ॥
इन्द्राणां च सहस्राणि सुराणामयुतानि च ॥ ऋषीणां सप्तसंख्यानां शतान्यब्दसहस्रशः ॥
वशं नीतानि सर्वाणि य एष द्वारि तिष्ठति ॥ ७४ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ मया प्रेतेश्वरो दृष्टः कृतान्तः सह मृत्युना ॥ ७५ ॥
पाशहस्तो महाज्वाल ऊर्ध्वरोमा भयानकः ॥ विद्युज्जिह्वश्च दंष्ट्रालः सर्पवृश्चिकरोमवान् ॥ ७६ ॥
रक्ताक्षो भीमवेगश्च सर्वसत्त्वभयंकरः ॥ आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः समरेष्वनिवर्तकः ॥ ७७ ॥
पापानां शमिता चैव स मया युधि निर्जितः ॥ न च मे तत्र भीः काचिद्व्यथा वा दानवेश्वर ॥७८॥
एनं तु नाभिजानामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ७९ ॥
रावणस्य वचः श्रुत्वा बलिर्वैरोचनोऽब्रवीत् ॥ एष त्रैलोक्यधाता च हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ ८० ॥
अनन्तः कपिलो विष्णुर्नारसिंहो महाद्युतिः ॥ ऋतधामा सुधामा च पाशहस्तो भयानकः ॥
द्वादशादित्यसदृशः पुराणपुरुषोत्तमः ॥ ८१ ॥
नीलजीमूतसंकाशः सुरनाथः सुरोत्तमः ॥ ज्वालामाली महाबाहुर्योगी भक्तजनप्रियः ॥ ८२ ॥
एष धारयते लोकानेष वै सृजते प्रभुः ॥ एष संहरते चैव कालो भूत्वा महाबलः ॥ ८३ ॥
एष यज्ञश्च याज्यश्च चक्रायुधधरो हरिः ॥ सर्वदेवमयश्चैव सर्वभूतमयस्तथा ॥ ८४ ॥
सर्वलोकमयश्चैव सर्वज्ञानमयस्तथा ॥ सर्वरूपी महारूपी बलदेवो महाभुजः ॥ ८५ ॥
वीरहा वीरचक्षुष्मांस्त्रैलोक्यगुरुरव्ययः ॥ एवं मुनिगणाः सर्वे कथयन्तीह मोक्षिणः ॥ ८६ ॥
य एनं वेत्ति पुरुषं न च पापैर्विलिप्यते ॥ स्मृत्वा स्तुत्वा तथेष्ट्वा च सर्वमस्मादवाप्यते ॥ ८७ ॥

अन्यत्पतितं । कुण्डलादनु पूर्वपतितकुण्डलादनन्तरं । पुनःकुण्डलादनु मुकुटमित्यप्यन्वयः । वेदिसामीप्ये तद्देशसमीपे ॥ ६६ ॥ पूर्वजस्येतिसामान्येनोक्तस्यस्वरूपंनिरूपयति—हिरण्यकशिपोरिति ॥ ६७ ॥ प्रह्लादेन तनयेन । वादमित्यनेन गुरुशिष्यकथांच-क्रइतिभावात्तांव्यावर्तयति परमदारुणमिति ॥ ६९ ॥ सर्वैश्वर्यस्य सर्वतःश्रेष्ठत्वेनसंमतस्य । नृसिंहाकृतिरूपधृक् नाचसिंहश्चनृ-सिंहौ । आकृतिश्चरूपंचाकृतिरूपे । नृसिंहयोराकृतिरूपेधरतीतिसतथा । नृसिंहेत्याकृतिः आकरणंयस्य तद्रूपधृगितिवा ॥ ७० ॥ कथाकथनस्यैदंपर्यमाह—एषइति ॥ ७२ ॥ परमभावेन महाभक्त्या । तेहृदियदिश्रोतव्यमितिवर्ततेतर्हिंशृणु ॥ ७३ ॥ इन्द्राणां पदस्थापदस्थसाधारण्येन । एवमुत्तरत्रापि । अब्दसहस्रशः बहुकालं । वशं स्ववशं । नीतानि ॥ ७४ ॥ प्रेतेश्वरोयमः ॥ ७५ ॥ पाशहस्तो वरुणः । दंष्ट्रालः तन्नामाकश्चित् । विद्युज्जिह्वस्यैवविशेषणंवा लातिस्वीकरोतिधत्तेइति । मत्वर्थेलज्वा ॥ ७६ ॥ पापानां तद्वतां । शासिता शास्ता ॥ ७८ ॥ एनं उदाहृतं ॥ ७९ ॥ जिष्णुर्जयशीलः ॥ ८१ ॥ सुरनाथः तत्प्रार्थनीयः । सुरोत्तमः दैवतपतिः ॥ ८२ ॥ धारयते पालयति पोषयतिच । सृजते सृजति । संहरतेर्भित्त्वात् ॥ ८३ ॥ मोक्षिणः मोक्षापे-क्षावन्तः ॥ ८६ ॥ योधिकारी । सर्वं फलं ॥ ८७ ॥

[पा०] १ ङ. ञ. ठ. सर्वैवर्यस्य. २ ङ. ञ. ठ. शासिता. ३ ङ. ञ. ठ. जिष्णुः.

एतच्छ्रुत्वा च वचनं रावणो निर्ययौ तदा ॥ क्रोधसंरक्तनयन उद्यतास्त्रो महाबलः ॥ ८८ ॥
तथाभूतं च तं दृष्ट्वा हरिर्मुसलधृत्प्रभुः ॥ नैनं हन्म्यधुना पापं चिन्तयित्वेति विश्वधृत् ॥
अन्तर्धानं गतो राम ब्रह्मणः प्रियकाम्यया ॥ ८९ ॥
न च तं पुरुषं तत्र ददर्श रजनीचरः ॥ ९० ॥
[हर्षोन्नादं विमुञ्चन्वै निष्क्रामन्वरुणालयात् ॥ येनैव संप्रविष्टः स पथा तेनैव निर्ययौ] ॥ ९१ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अधिकपाठे प्रथमस्सर्गः ॥ १ ॥

प्रक्षिप्तेषु द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

सूर्यजिगीषया तन्मण्डलंगतेनरावणेनतंप्रति युद्धकरणपराजितत्ववचनान्यतरपक्षाङ्गीकरणनिवेदनाय प्रहस्तप्रेषणम् ॥ १ ॥ सूर्यद्वारपालकेनदण्डिनाम्ना तस्मिन्प्रहस्तवचननिवेदने सूर्येणदण्डिनंप्रति स्वस्यकालक्षेपासहिष्णुत्वोक्त्या तंप्रत्येवान्यतरपक्षाङ्गीकरणाधिकारदाने तेनचरावणंप्रतितन्निवेदने रावणेन जयघोषणपूर्वकं ततोनिर्गमनम् ॥ २ ॥

अथ संचिन्त्य पौलस्त्यः सूर्यलोकं जगाम ह ॥ मेरुशृङ्गे वरे रम्ये उषित्वा तत्र शर्वरीम् ॥ १ ॥
पुष्पकं तत्समारुह्य रवेस्तुरगसन्निभम् ॥ मनोवातगतिं दिव्यं विहारवियति स्थितम् ॥
तत्रापश्यद्रविं देवं सर्वतेजोमयं शुभम् ॥ २ ॥
वरकाञ्चनकेयूररक्ताम्बरविभूषितम् ॥ कुण्डलाभ्यां शुभाभ्यां तु भ्राजन्मुखविकासितम् ॥ ३ ॥
केयूरनिष्काभरणं रक्तमालावलम्बिनम् ॥ रक्तचन्दनदिग्धाङ्गं सहस्रकिरणोज्ज्वलम् ॥ ४ ॥
तमादिदेवमादित्यं विभुं सप्ताश्ववाहनम् ॥ अनाद्यन्तममध्यं च लोकसाक्षिणमीश्वरम् ॥ ५ ॥
तं दृष्ट्वा प्रवरं देवं रावणो राक्षसाधिपः ॥ स प्रहस्तमुवाचाथ रवितेजोबलार्दितम् ॥ ६ ॥
गच्छामात्य वद ह्येनं संदेशान्मम शासनम् ॥ मार्तण्डं भास्करं श्रेष्ठं तत्त्वतो ब्रूहि माचिरम् ॥ ७ ॥
युद्धार्थी रावणः प्राप्तो युद्धं तस्य प्रदीयताम् ॥ निर्जितोस्मीति वा ब्रूहि पक्षमेकतरं कुरु ॥ ८ ॥
तस्य तद्वचनाद्रक्षः सूर्यस्यान्तिकमागमत् ॥ पिङ्गलं दण्डिनं चैव सोऽपश्यद्द्वारपालकौ ॥ ९ ॥
आभ्यामाख्याय तत्सर्वं रावणस्य विनिश्चयम् ॥ तूष्णीमास्ते प्रहस्तः स सूर्यतेजःप्रतापितः ॥ १० ॥
दण्डी गत्वा रवेः पार्श्वं प्रणम्याख्यातवान्विभुम् ॥ ११ ॥

मुसलधृक् मुसलायुधः । अधुनापापमेनंरावणंनहन्मीतिचिन्तयित्वामहापराधंकारयित्वा कुलोपरोधंबहुरक्षोहननस्यभाव्यत्वादन्तर्धानंगतः । ब्रह्मवरोप्येतर्हिमयार्हणीयइतिचेतिहेतोः ॥ ८९ ॥ पश्यते पश्यतिअपश्यत् ॥ ९० ॥ इतिसत्यधर्मतीर्थीयेप्रक्षिप्तसर्गव्याख्याने प्रथमःसर्गः ॥ १ ॥

संचिन्त्य आलोच्य ॥ १ ॥ नानापातगतिः उड्डीनावडीनादिगतिः । विहारवियतिस्थितं विहारार्थंकृतंवियत् विहारवियत् तस्मिन् । सर्वतेजोमयं सर्वतेजस्विप्रधानं ॥ २ ॥ भ्राजन्मुखविकासिनं भ्राजत् विकासिमुखंयस्यसतथातं ॥ ३ ॥ उच्चैःश्रवसवाहनं उच्चैःश्रवःपर्यायउच्चैःश्रवसशब्दः । तत्सदृशंवाहनंअश्वोयस्यसः । वाहनान्यश्वायस्यसवा । "एकोश्वोवहतिसप्तनामा—सप्तसप्तिन्" इत्यादिमानात् । अविरोधोमानयोस्तुपुरोगाश्वविवक्षयाएकइत्युक्तिरित्यभिप्रायादितःसंपाद्यः लोकसाक्षीचासौजगत्पतिश्चतं । क्वचिल्लोकसाक्षिमितिपाठः तत्रार्षीकारान्तता ॥ ५ ॥ निदेशात् वदेत्याज्ञायाः । शासनं अनुशिष्टार्थकंवचः ॥ ७ ॥ इतिपक्षद्वयमध्येएकतरंपक्षंकुरु ॥ ८ ॥ रक्षः प्रहस्ताख्यं । पिङ्गलंदण्डिनंच द्वारपालौ पश्यते अपश्यत् ॥ ९ ॥ तेजोंशुदीपितः तेजोमयाअंशवःकिरणास्तैर्दीपितः ॥ १० ॥ दण्डी दौवारिकः ॥ ११ ॥

[पा०] १ झ. ञ. ठ. पश्यते. २ अयंश्लोकः झ. पाठे दृश्यते. ३ झ. ठ. लङ्केशः. ४ झ. ठ. नानापातगतिर्दिव्यं. ५ झ. ठ. मादित्यमुच्चैःश्रवसवाहनं. ६ झ. ठ. लोकसाक्षिजगत्पतिं. ७ झ. ठ. निदेशान्मम. ८ झ. ठ. पश्यतेद्वार. ९ झ. ठ. सूर्यतेजोंशुदीपितः.

श्रुत्वा तु सूर्यस्तद्वृत्तं दण्डिनो रावणस्य ह ॥ उवाच वचनं श्रीमान्बुद्धिपूर्वं दिवाकरः ॥ १२ ॥
गच्छ दण्डिञ्जयस्वैनं निर्जितोस्मीति वा वद ॥ कुरु यत्ते काङ्क्षितं तं नाहं कालक्षिपां सहे ॥ १३ ॥
स गत्वा वचनात्तस्य राक्षसाय महात्मनः ॥ कथयामास तत्सर्वं सूर्योक्तं वचनं यथा ॥ १४ ॥
स श्रुत्वा वचनं तस्य दण्डिनो वै महात्मनः ॥ घोषयित्वा जगामाथ विजयं राक्षसेश्वरः ॥ १५ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अधिकपाठे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

प्रक्षिप्तेषु तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चन्द्रजिगीषयातन्मण्डलंप्रतिप्रस्थितस्यरावणस्य मध्येमार्गं पर्वतमहर्षिणासमागमः ॥ १ ॥ रावणेनतंप्रत्यप्सरोभिःसहविमानैः सहसंचरतांसुकृतिनां स्वरूपादिप्रश्ने तेनतंप्रतितत्कथनम् ॥ २ ॥ रावणेनयुद्धायप्रतियोद्धृप्रदर्शनंप्रार्थितेनपर्वतेन तंप्रतिमान्धातृप्रदर्शनं ॥ ३ ॥ रावणमान्धातृभ्यांनानास्त्रप्रयोगपूर्वकंमहासमरप्रवर्तने अन्यतरापराजये गालवपुलस्त्याभ्यां सान्त्वनेनतयोर्युद्धप्रतिनिवर्तनम् ॥ ४ ॥

अथ संचिन्त्य पौलस्त्यः सोमलोकं जगाम ह ॥ मेरुशृङ्गे वरे रम्ये रजनीमुष्य वीर्यवान् ॥ १ ॥
तदा कश्चिद्रथारूढो दिव्यस्रगनुलेपनः ॥ अप्सरोगणमुख्येन सेव्यमानस्तु गच्छति ॥ २ ॥
रतिश्रान्तोप्सरोङ्केषु चुम्बितः सन्विबुध्यते ॥ रावणस्त्वथ तं दृष्ट्वा कौतूहलसमन्वितः ॥ ३ ॥
अथापश्यदृषिं तत्र पर्वतं मुनिसत्तमम् ॥ दशग्रीवो महात्मानं दृष्ट्वा चेदमुवाच ह ॥
स्वागतं तव देवर्षे दि[1]ष्ट्या चैवागतो ह्यसि ॥ ४ ॥
कोयं स्यन्दनमारूढो ह्यप्सरोगणसेवितः ॥ निर्लज्ज इव संयाति भयस्थानं न विन्दति ॥ ५ ॥
रावणेनैवमुक्तस्तु पर्वतो वाक्यमब्रवीत् ॥ शृणु वत्स यथातत्त्वं वक्ष्ये तव महामते ॥ ६ ॥
एतेन निर्जिता लोका ब्रह्मा चैवाभितोषितः ॥ एष गच्छति मोक्षाय सुसुखं स्थानमुत्तमम् ॥ ७ ॥
तपसा निर्जि[2]ता लोका विक्रमेण यथा त्वया ॥ प्रयाति पुण्यवान्वत्स सोमं पीत्वा न संशयः ॥८॥
त्वं च राक्षसशार्दूल शूरः सत्यव्रतस्तथा ॥ नैद्[3]दृशेषु च क्रुध्यन्ति बलिनो ब्रह्मचारिषु ॥ ९ ॥
अथापश्यद्रथवरं महाकायं महौजसम् ॥ जाज्वल्यमानं वपुषा गीतवादित्रसंकुलम् ॥ १० ॥
कैष गच्छति देवर्षे शोभमानो महाद्युतिः ॥ किन्नरैश्च प्रगायद्भिर्नृत्यद्भिश्च म[4]नोहरम् ॥ ११ ॥
श्रुत्वा चैनमुवाचाथ पर्वतो मुनिसत्तमः ॥ एष शूरो रणे योद्धा संग्रामेष्वनिवर्तकः ॥
युध्यमानस्तथैवैष प्रहारैर्जर्जरीकृतः ॥ १२ ॥
कृती शूरो रणे जेता स्वाम्यर्थे त्यक्तजीवितः ॥ संग्रामे निहतो वीरान्हत्वा च सबलान्बहून् ॥१३॥

दण्डिनः सकाशात् ॥ १२ ॥ जयस्व जय । निर्जितोस्मीतिवावद । जय स्वेतिच्छेदोवा । स्वलास्तववचनंममवचनमेवेतिभावः । यत्तेतवानयोर्मध्येकाङ्क्षितंतत्कार्षीः कुरु । कंचित्कालंक्षपाचरंगमयेतिशेषः । पुरतोमदन्ववायजनिरेववधिष्यतितत्कीर्तिरेवमत्कीर्तिरितिरविरुपैक्षतेतिभावोऽवधेयः ॥ १३ ॥ सामर्थ्येसतिसमितिमुपेयात् । नायातः तेननिर्जितःसवितेतिस्वविजयंघोषयित्वाजगाम ॥ १५ ॥ इतिसत्यधर्मतीर्थीयेप्रक्षिप्तसर्गव्याख्याने द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

उष्य समुष्य ॥ १ ॥ गच्छति अगच्छत् ॥ २ ॥ चुम्बितः ताभिः ॥ ३ ॥ कालेन योग्येन । कालेदैवागतइतिक्वचित्पाठः ॥ ४ ॥ भयस्थानं मद्रूपं ॥ ५ ॥ निर्जिताः सुकृतार्जिताः । यत्सुसुखंउत्तमंस्थानं तन्मोक्षाय एषगच्छति ॥ ७ ॥ सोमंपीत्वा पुण्यकृत् संपादितपुण्यः । अथवा पुण्यहेतुक्रत्वादिकृत् ॥ ८ ॥ शूरःएषुनकोपंकुरु । कुतइत्यतआह—**नैवेति** ॥ ९ ॥ मनोरमं यथातथा ॥ ११ ॥ संग्रामेष्वनिवर्तकोयोद्धा । एषः इच्छाविषयइतिवा । अपेक्षितइतियावत् । 'एषस्यप्रभृथे' इत्यादिवत्

[पा०] १ झ. ठ. कालेनैवागतो. २ झ. ठ. निर्जितायद्वद्भवताराक्षसाधिप। प्रयातिपुण्यकृत्तद्वत्सोमं. ३ झ. ट. नैवेदृशेषु. ४ झ. ठ. मनोरमं.

इन्द्रस्यातिथिरेवैष ह्यथवा यत्र चेच्छति ॥ नृत्तगीतविलासैस्तु सेव्यते नरसत्तमः ॥ १४ ॥
पप्रच्छ रावणो भूयः कोऽयं यात्यर्कसन्निभः ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा पर्वतो वाक्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥
य एष दृश्यते राजन्विमाने सर्वकाञ्चने ॥ अप्सरोगणसंयुक्ते पूर्णेन्दुसदृशाननः ॥ १६ ॥
सुवर्णदो महाराज विचित्राभरणाम्बरः ॥ एष गच्छति शीघ्रेण यानेन सुमहाद्युतिः ॥ १७ ॥
पर्वतस्य वचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ य एते यान्ति राजानो ब्रूहि तानृषिसत्तम ॥ १८ ॥
कोऽत्र मे याचतो दद्याद्युद्धातिथ्यं महाद्युतिः ॥ क्षिप्रमाख्याहि [1]धर्मज्ञ पिता मे त्वं हि पर्वत ॥१९॥
एवमुक्तः प्रत्युवाच रावणं पर्वतस्तदा ॥ स्वर्गार्थिनो महाराज नैते युद्धार्थिनो नृपाः ॥ २० ॥
वक्ष्यामि च [2]महाराज विचित्राभरणाम्बरः ॥ यस्तु राजा महातेजाः सप्तद्वीपेश्वरो महान् ॥
मान्धातेत्यभिविख्यातः स ते युद्धं प्रदास्यति ॥ २१ ॥
पर्वतस्य वचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ [3]कुत्रासौ वर्तते राजा तं ममाचक्ष्व तत्त्वतः ॥ २२ ॥
अहं यास्यामि तत्राद्य यत्रासौ नरपुङ्गवः ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा मुनिर्वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥
युवनाश्वसुतो ह्येष मान्धाता राजसत्तमः ॥ [4]सप्तद्वीपान्समुद्रान्ताञ्जित्वाऽद्य स्वर्गमेष्यति ॥ २४ ॥
अथापश्यन्महाबाहुर्विरिञ्चिवरदर्पितः ॥ अयोध्याधिपतिं वीरं मान्धातारं नृपोत्तमम् ॥ २५ ॥
सप्तद्वीपाधिपं यान्तं स्यन्दनेन विराजितम् ॥ काञ्चनेन विचित्रेण [5]महाहारेण भास्वता ॥ २६ ॥
जाज्वल्यमानं रूपेण दिव्यस्रगनुलेपनम् ॥ तमुवाच दशग्रीवो युद्धं मे दीयतामिति ॥ २७ ॥
एवमुक्तो दशग्रीवं प्रहस्येदमुवाच ह ॥ यदि ते जीवितं नेष्टं ततो युध्यस्व मामिति ॥ २८ ॥
मान्धातुर्वचनं श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ वरुणस्य कुबेरस्य यमस्यापि न विव्यथे ॥
किमरे मानुषात्त्वत्तो रावणो भयमाविशेत् ॥ २९ ॥
एवमुक्त्वा दशग्रीवः क्रोधात्तं प्रदहन्निव ॥ आज्ञापयामास तदा राक्षसान्युद्धदुर्मदान् ॥ ३० ॥
अथ क्रुद्धास्तु सचिवा रावणस्य दुरात्मनः ॥ ववृषुः शरवर्षाणि क्रूरा युद्धविशारदाः ॥ ३१ ॥
अथ राज्ञा बलवता [6]कङ्कपत्रैरजिह्मगैः ॥ इषुभिस्ताडिताः सर्वे प्रहस्तशुकसारणाः ॥
[7]महोदरविरूपाक्षमारीचाकम्पनादयः ॥ ३२ ॥
अथ प्रहस्तो नृपतिं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ अप्राप्तानेव तान्सर्वान्प्रचिच्छेद नृपोत्तमः ॥ ३३ ॥
भुशुण्डीभिश्च भल्लैश्च भिण्डिपालैश्च तोमरैः ॥ नरराजेन दह्यन्ते शलभा इव तेऽग्निना ॥ ३४ ॥

॥ १२ ॥ समरेस्वयंबहून्हत्वाइन्द्रस्यातिथिः । यत्रगच्छति तत्रातिथिः । एतेनानेकेलोकाएतादृशैःप्राप्याःसन्तीतिद्योतयति । यत्रगच्छति तत्रनृत्तगीतपरैःसेव्यतइतिवान्वयः ॥ १४ ॥ सर्वकाञ्चने सर्वस्मिन्भागेकाञ्चनंयस्यसतथातस्मिन् ॥ १६ ॥ सुवर्णदः नाम्ना । शीघ्रेण शीघ्रगेन ॥ १७ ॥ धर्मतः विश्रवस्समतपआदिधर्मतः ॥ १९ ॥ स्वर्गार्थिनः कृतयुद्धादिसाधनास्तत्फलार्थिनः । अतोनयुद्धार्थिनः ॥ २० ॥ तर्हिमद्भुजदण्डकण्डूतेरुपशमःकथं शंसेत्यतआशंसति—**वक्ष्यामीति** ॥ सते युद्धाध्वनिविद्यमानाय । युद्धंसंप्रदास्यतीत्यन्वयः । अतःसतुसते इत्यत्रसइतिनपुनरुक्तमितिमन्तव्यं ॥ २१ ॥ तिष्ठते संमुखंमह्यं । असौ कुतः कुत्र । तन्ममसमाचक्ष्व ॥ २२ ॥ इह अत्रैव ॥ २४ ॥ अथ पर्वतवचनसमनन्तरमेव ॥ २५ ॥ महेन्द्राभेण तत्पर्वतसदृशेन ॥ २६ ॥ नेष्टं नापेक्षितं ॥ २८ ॥ यमस्यापि सकाशात् । योरावणइतिपारोक्ष्येणनिर्देशोऽहङ्कारात् ॥ २९ ॥ शिलाशितैः शाणोल्लीढैः । महोदरविरूपाक्षावकंपनेतिसुगमःपाठः । विरूपाद्यकंपनेतिपाठेमहोदरद्विकंवाविरूपाक्षद्विकंवागृहीत्वाबहुवचनसंभवोऽवसेयः । पराक्रमबहुत्वादवयवबहुत्वाद्वा ‘ अदितिःपाशान् ’ इत्यत्रेवबहुवचनं । बहुवचनमाद्यर्थे । महोदरविरूपाक्षादयइत्यर्थइतिवा ॥ ३२ ॥

[पा०] १ झ. ट. धर्मतः. २ झ. ठ. महाभागयस्तेयुद्धंप्रदास्यति । सतुराजा. ३ झ. ठ. कुतोसौतिष्ठतेराजाततसमाचक्ष्वसुव्रत. ४ झ. ठ. सप्तद्वीपसमुद्रान्तांजित्वेह. ५ झ. ठ. महेन्द्राभेण. ६ झ. ठ. कङ्कपत्रैःशिलाशितैः. ७ झ. ठ. महोदरविरूपाक्षाद्यकंपनपुरोगमाः.

पुनर्नृपवरः क्रुद्धः पञ्चभिः प्रबिभेद तम् ॥ तोमरैः स महाघोरैः पुरा क्रौञ्चमिवाग्निजः ॥ ३५ ॥
ततो मुहुर्भ्रामयित्वा मुद्गरं वज्रसन्निभम् ॥ मुमोच सोतिवेगेन राक्षसस्य रथं प्रति ॥ ३६ ॥
स पपात महावेगो मुद्गरो वज्रसन्निभः ॥ घूर्णितो रावणस्तेन पतितः शक्रकेतुवत् ॥ ३७ ॥
तदा स नृपतिः प्रीतो हर्षोद्भूतबलो बभौ ॥ [1]सकलेन्दुकरैः स्पृष्टं यथाम्बु लवणाम्भसः ॥ ३८ ॥
ततो रक्षोबलं सर्वं महाभूतमचेतनम् ॥ परिवार्याथ तं तस्थौ राक्षसेन्द्रं समन्ततः ॥ ३९ ॥
ततश्चिरात्समाश्वस्तो रावणो लोकरावणः ॥ मान्धातुः पीडयामास देहं लङ्केश्वरो भृशम् ॥
रथं चाश्वयुजं क्षिप्रं बभञ्ज च महाबलः ॥ ४० ॥
विरथः स रथं प्राप्य शक्तिं घण्टाट्टहासिनीम् ॥ मान्धाता विप्रचिक्षेप तां बलाद्रावणं प्रति ॥४१॥
मरीचिमिव चार्कस्य चित्रभानोः शिखामिव ॥ दीप्यन्तीं रुचिराभासं मान्धातृकरनिस्सृताम् ॥४२॥
तामापतन्तीं शूलेन पौलस्त्यो रजनीचरः ॥ ददाह शक्तिं लङ्केशः पतङ्गमिव पावकः ॥ ४३ ॥
यमदत्तं तु नाराचं निकृष्याथ दशाननः ॥ पातयामास वेगेन स तेनाभिहतो भृशम् ॥ ४४ ॥
मूर्च्छितं नृपतिं दृष्ट्वा प्रहृष्टास्ते निशाचराः ॥ चुक्रुशुः सिंहनादांश्च क्ष्वेलन्तश्च निशाचराः ॥ ४५ ॥
लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन ह्ययोध्याधिपतिस्तदा ॥ [2]तं दृष्ट्वा शत्रुभिः शत्रुं पूज्यमानं मुदान्वितैः ॥ ४६ ॥
जातकोपो दुराधर्षश्चन्द्रार्कसदृशद्युतिः ॥ महता शरवर्षेण पीडयन्राक्षसं बलम् ॥ ४७ ॥
चापस्य च निनादेन तस्य बाणरवेण च ॥ संचचाल ततः सैन्यमुद्धूत इव सागरः ॥ ४८ ॥
तद्युद्धमभवद्धोरं नरराक्षससंकुलम् ॥ ४९ ॥
[3]क्रुधाविष्टौ महात्मानौ नरराक्षससत्तमौ ॥ कार्मुकासिधरौ वीरौ शरासनगतौ तथा ॥ ५० ॥
मान्धाता रावणं चैव राक्षसश्चैव तं नृपम् ॥ क्रोधेन महताऽऽविष्टौ शरवर्षं [4]ववर्षतुः ॥ ५१ ॥
तौ परस्परसंक्षोभात्प्रहारैर्जर्जरीकृतौ ॥ ५२ ॥
[6]रावणो रौद्रमस्त्रं तु प्रायुङ्क्त स महाबलः ॥ आग्नेयेन स मान्धाता तदस्त्रं प्रत्यवारयत् ॥ ५३ ॥
गान्धर्वेण दशग्रीवो वारुणेन स राजराट् ॥ ५४ ॥
गृहीत्वा स तु ब्रह्मास्त्रं सर्वभूतभयावहम् ॥ तोलयामास मान्धाता दिव्यं पाशुपतं महत् ॥ ५५ ॥
तदस्त्रं घोररूपं तु त्रैलोक्यभयवर्धनम् ॥ दृष्ट्वा त्रस्तानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥
वरदानात्तु रुद्रस्य [7]तपसाऽधिगतं महत् ॥ ५६ ॥
ततः प्रकम्पितं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ देवाः प्रकम्पिताः सर्वे लयं नागाश्च मेनिरे ॥ ५७ ॥
अथ तौ मुनिशार्दूलौ ध्यानयोगादपश्यताम् ॥ पुलस्त्यो गालवश्चैव वारयामासतुर्नृपम् ॥
उपलब्धैश्च विविधैर्वाक्यै राक्षससत्तमम् ॥ ५८ ॥

अग्निजः स्कन्दः । ‘ तंकार्तिकेयंगाङ्गेयमाग्नेयंचप्रचक्षते ’ इत्युक्तेः ॥ ३५ ॥ सकलेन्दुकलां पौर्णमासीसंबन्धिनीं । लवणांभसः लवणसमुद्रस्य अंबुयथाऽभिवृद्धंभवति तथा ॥ ३८ ॥ अचेतनं निस्संज्ञं ॥ ३९ ॥ देहंपीडयामासआयुधैः ॥ ४० ॥ मन्त्रिभिः प्रहस्तादिभिः ॥ ४६ ॥ राक्षसं तत्संबन्धिबलं ॥ ४७ ॥ सागरोमारुतोद्धतोयथा तथा ॥ ४८ ॥ आविष्टौ परस्परंसंनिकृष्टौ ॥ ५० ॥ मुमोचतुः मुमुचतुः ॥५१॥ क्षतेपुनर्विक्षतंययोस्तौ ॥ ५२ ॥ अमुञ्चत । अमुञ्चत् ॥ ५३ ॥ तपसाराधितं साधितं ॥ ५६ ॥ नागाः महाहयः गजावा ॥ ५७ ॥ पुलस्त्योगालवश्चेतिमुनिशार्दूलौ राक्षससत्तमंचवारयामासतुः । तौमुनी । राक्षससत्तमंचावारयामासतुः ॥ ५८ ॥

[पा०] १ झ. ठ. सकलेन्दुकलांस्पृष्ट्वा. २ झ. ठ. दृष्ट्वातंमन्त्रिभिःशत्रुं. ३ झ. ठ. अथाविष्टौ. ४ झ. ठ. मुमोचतुः. ५ झ. ठ. प्रहारैःक्षतविक्षतौ. ६ झ. ठ. कार्मुकेऽस्त्रंसमाधायरौद्रमस्त्रममुञ्चत. ७ झ. ठ. तपसाराधितंमहत्.

तौ तु कृत्वा परां प्रीतिं नरराक्षसयोस्तदा ॥ संप्रस्थितौ तु तौ हृष्टौ पथा येनैव चागतौ ॥ ५९ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अधिकपाठे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

प्रक्षिप्तेषु चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

मेघमण्डलाद्यतिक्रमेणचन्द्रमण्डलसमीपंगतेनरावणेन सहचरेषुप्रहस्तादिषु चान्द्रतेजस्सहनाक्षमेषु युयुत्सया चन्द्रंप्रति शरगणवर्षणे ब्रह्मणातत्रसमागमनं ॥ १ ॥ तेनरावणंप्रति चन्द्रस्यलोकहितकरत्वोक्त्या तद्विहिंसनात्प्रतिनिवर्तनपूर्वकं तस्मैशिवनामाष्टोत्तरशतरूपमहामन्त्रोपदेशः ॥ २ ॥

गताभ्यामथ विप्राभ्यां रावणो राक्षसाधिपः ॥ दशयोजनसाहस्रं प्रथमं स मरुत्पथम् ॥ १ ॥
अत्यक्रामन्महातेजाः पुष्पकेण महाबलः ॥ यत्र तिष्ठन्ति संन्यस्ता हंसाः सर्वगुणान्विताः ॥ २ ॥
अत ऊर्ध्वं द्वितीयं तु गत्वा चैष मरुत्पथम् ॥ दशयोजनसाहस्रं तद्धि वै परिगण्यते ॥ ३ ॥
तत्र मेघाः स्थिताः सर्वे त्रिविधा नित्यसंश्रिताः ॥ आग्नेयाः पक्षजा ब्राह्मास्त्रिविधा इति संस्थिताः ॥४॥
अथ गत्वा तृतीयं तु वायोः पन्थानमुत्तमम् ॥ नित्यं यत्र स्थिताः सिद्धाश्चारणाश्च मनस्विनः ॥
दशैव तु सहस्राणि योजनानां तथैव च ॥ ५ ॥
चतुर्थं वायुमार्गं तु गतवान्रावणस्तथा ॥ वसन्ति यत्र नित्यं वै भूताश्च सविनायकाः ॥ ६ ॥
अथ गत्वा तु वै शीघ्रं पञ्चमं वायुगोचरम् ॥ दशैव तु सहस्राणि योजनानां तथैव च ॥ ७ ॥
गङ्गा यत्र सरिच्छ्रेष्ठा नागाश्च कुमुदादयः ॥ कुञ्जरा यत्र तिष्ठन्ति ये च मुञ्चन्ति शीकरान् ॥
गङ्गातोयेषु तिष्ठन्तः पुण्यं कुर्वन्ति सर्वशः ॥ ८ ॥
ततः करिकराद्भ्रष्टं वायुना लोलितं भृशम् ॥ जलं कुञ्जेषु पतितं हिमं भवति राघव ॥ ९ ॥
ततो जगाम षष्ठं स वायुमार्गं महाद्युते ॥ योजनानां सहस्राणि तथैव तु स राक्षसः ॥
यत्रास्ते गरुडो नित्यं ज्ञातिबान्धवसत्कृतः ॥ १० ॥
तथैव तु सहस्राणि योजनानां तथोपरि ॥ सप्तमं वायुमार्गं तु यत्र वै ऋषयः स्थिताः ॥ ११ ॥
अत ऊर्ध्वं स गत्वाऽथ सहस्राणि दशैव तु ॥ अष्टमं वायुमार्गं तु यत्र गङ्गा प्रतिष्ठिता ॥ १२ ॥
आकाशगङ्गा विख्याता ह्यादित्यपथमास्थिता ॥ वायुना धार्यमाणा सा महावेगा महास्वना ॥१३॥

तौमुनी । नरराक्षसयोःप्रीतिं परस्परमनुरागं कृत्वा कारयित्वा । येनपथागतौतेनैवसंप्रस्थितौ ॥ ५९ ॥ इतिसत्यधर्मतीर्थीये प्रक्षिप्तसर्गव्याख्यानेतृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

विप्राभ्यां पौलस्त्यगालवाभ्यां । अतऊर्ध्वंहंससदनात् । प्रथमंमरुत्पथं दशयोजनसाहस्रं ॥ १ ॥ अतएवतदूर्ध्वं । अनुत्तमं अप्रथमं । द्वितीयमितियावत् तदेव तदपि । दशयोजनसाहस्रं परिगण्यते गणकैः ॥ ३ ॥ तत्र तन्मरुत्पथे । त्रिविधामेघाः संनिहिताः स्थिताः । तंप्रकारंदर्शयति—आग्नेयाइति । आग्नेयाः तत्संबन्धिनः । पक्षिणः पक्ष्यात्मकाः । ब्राह्माः तत्संबन्धिन इति । 'अग्निकलिभ्यांच' इतिढक् ॥ ४ ॥ तृतीयं मरुत्पथं ॥५॥ नित्यंतिष्ठन्तीतिनित्यस्थाः । भूताः देवयोनिविशेषाः । सविनायकाः विनायकेनसहिताः ॥ ६ ॥ वायोर्गोचरस्तं ॥ ७ ॥ कुमुदादयः अनागाः अने महतिवाते आगतेपि अगाः पर्वततुल्याः । कुञ्जराः अन्येपिगजाःकुमुदादिनागेभ्यइतिवा ॥ ८ ॥ रविकरभ्रष्टं तत्किरणच्युतं । वायुनापेशलीकृतं सुरभिलेनकृतं । यज्जलं वर्षति तत्पुण्यं पवित्रं । हिमं शीतलंपतति ॥ ९ ॥ महाद्युते राम । ज्ञातिबान्धवसत्कृतः ज्ञातयः एकगोत्रजाः । बान्धवाः श्वशुरादयः ॥ १० ॥ गङ्गा रूपान्तरेणतत्र । अत्रमूलरूपेणेतिज्ञेयं ॥ १२ ॥

[पा०] १ झ. ठ. अतऊर्ध्वंतुगत्वावैमरुत्पथमनुत्तमं. २ झ. ठ. तत्रसंनिहितामेघास्त्रिविधानित्यशःस्थिताः । आग्नेयाः पक्षिणोब्राह्मास्त्रिविधास्तत्रतेस्थिताः. ३ झ. ठ. नित्यस्थाभूताश्च. ४ झ. ठ. ततोरविकरभ्रष्टंवायुनापेशलीकृतं. ५ झ. ठ. जलंपुण्यं प्रपततिहिमंवर्षतिराघव.

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि चन्द्रमा यत्र तिष्ठति ॥ १४ ॥
अशीतिं तु सहस्राणि योजनानां तथोपरि ॥ चन्द्रमास्तिष्ठते यत्र ग्रहनक्षत्रसंयुतः ॥ १५ ॥
शतं शतसहस्राणि रश्मयश्चन्द्रमण्डलात् ॥ प्रकाशयन्ति लोकांस्तु सर्वसत्त्वसुखावहाः ॥ १६ ॥
ततो दृष्ट्वा दशग्रीवं चन्द्रमा निर्दहन्निव ॥ स तु शीताग्निना शीघ्रं प्रादहद्रावणं तदा ॥ १७ ॥
नासहंस्तस्य सचिवाः शीताग्निं भयपीडिताः ॥ रावणं जयशब्देन प्रहस्तो वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥
राजञ्शीतेन बाध्यामो निवर्ताम इतो वयम् ॥ चन्द्ररश्मिप्रतापेन रक्षसां भयमाविशत् ॥ १९ ॥
स्वभासा ह्येष राजेन्द्र शीतांशुर्दहनात्मकः ॥ २० ॥
एतच्छ्रुत्वा प्रहस्तस्य रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ विस्फार्य धनुरुद्यम्य नाराचैस्तं ह्यपीडयत् ॥ २१ ॥
अथ ब्रह्मा समागम्य चन्द्रलोकं त्वरान्वितः ॥ दशग्रीव महाबाहो साक्षाद्विश्रवसः सुत ॥
गच्छ शीघ्रमितः सौम्य मा चन्द्रं पीडयाशुगैः ॥ २२ ॥
लोकस्य हितकामोऽयं द्विजराजो महाद्युतिः ॥ मन्त्रं च ते प्रदास्यामि [1]प्राणात्ययभयेऽभयम् ॥२३॥
यस्त्विमं संस्मरेन्मन्त्रं न स मृत्युमवाप्नुयात् ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ २४ ॥
यदि तुष्टोसि मे देव अनुग्राह्यो यदि ह्यहम् ॥ यदि मन्त्रेश्वरो देयो दीयतां मम धार्मिक ॥ २५ ॥
यं जप्त्वाऽहं महाभाग सर्वदेवेषु निर्भयः ॥ अमरेषु च सर्वेषु दानवेषु पतत्रिषु ॥
त्वत्प्रसादात्तु देवेश न भयं विद्यते मम ॥ २६ ॥
एवमुक्तो दशग्रीवं ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ॥ [2]प्राणात्यये तु वै दद्मि न नित्यं राक्षसाधिप ॥ २७ ॥
अक्षसूत्रं गृहीत्वा तु जपेन्मन्त्रमिमं शुभम् ॥ जप्त्वा तु राक्षसपते त्वमजेयो भविष्यसि ॥
अजप्त्वा राक्षसश्रेष्ठ न ते सिद्धिर्भविष्यति ॥ २८ ॥
शृणु मन्त्रं प्रवक्ष्यामि येन राक्षसपुङ्गव ॥ मन्त्रस्य कीर्तनादेव प्राप्स्यसे समरे जयम् ॥ २९ ॥
नमस्ते देवदेवेश सुरासुरनमस्कृत ॥ भूतभव्यमहादेव हर पिङ्गललोचन ॥ ३० ॥
बालस्त्वं वृद्धरूपी च वैयाघ्रवसनच्छद ॥ आरुणेयोसि देव त्वं त्रैलोक्यप्रभुरीश्वरः ॥ ३१ ॥
हरो [3]हरितनेमिस्त्वं युगान्तदहनोऽनलः ॥ गणेशो लोकशम्भुश्च लोकपालो महाभुजः ॥ ३२ ॥
महादेवो महाशूली महादंष्ट्रो महाभुजः ॥ कालश्च कालरूपी च नीलग्रीवो महोदरः ॥ ३३ ॥
वेदान्तगो वेदमयः पशूनांपतिरव्ययः ॥ शूलधृच्छूलकेतुश्च नेता गोप्ता हरिः शिवः ॥ ३४ ॥
जटी मुण्डी शिखण्डी च लगुडी च महायशाः ॥ भूतेश्वरो गणाध्यक्षः सर्वात्मा सर्वभावनः ॥३५॥
सर्वदः सर्वहारी च स्रष्टा च गुरुरव्ययः ॥ कमण्डलुधरो देवः पिनाकी धूर्जटिस्तथा ॥ ३६ ॥

योजनानां प्रमाणतः अशीतिसहस्राणि अशीतिसाहस्री । तिष्ठते तिष्ठति ॥ १५ ॥ सर्वसत्त्वानि सर्वप्राणिनः ॥ १६ ॥ शीताग्निना शीतत्वेपिविरहिणामिववैरिणांतापकृदितिसमताऽग्निनाज्ञेया ॥ १७ ॥ नासहन् गतं । राजन्जयेतिशब्दोजयशब्दस्तेन ॥ १८ ॥ निवर्तामः निवर्तामहे ॥ १९ ॥ शीतांशुरपिदहनात्मकइत्येषचन्द्रस्यस्वभावः ॥ २० ॥ द्विजराजः ब्राह्मणाधिपतिः । 'सोमोस्माकंब्राह्मणानांराजा' इतिश्रुतेः। यदाप्राणात्ययगतिः अवसानसमयः ॥ ३३ ॥ देवेषु देवेभ्यः त्वत्प्रसादात् एतत्कालिकात् ॥ २६ ॥ प्राणात्ययेषु तत्तत्सदृशानुसङ्कटेषु ॥ २७ ॥ अक्षसूत्रं कमलाक्षमालां ॥ २८ ॥ जप्त्वायेनसिद्धिर्भविष्यतितंमन्त्रंश्शृणु। कीर्तनात् जपपूर्वकंमन्दमुच्चारात् ॥ २९ ॥ नमस्तइतिमन्त्रप्रारंभः । वैयाघ्रवसनच्छद वैयाघ्रंव्याघ्रचर्म । तदेववसनमंशुकं । तेनछाद्यतेसतथा ॥ ३१ ॥ हरितनेमीदूर्वालङ्कृततपोंगर्तवान् । 'नेमिःकीलेऽवधौगर्ते' इतिविश्वः ॥ ३२ ॥ शिखण्डी काकपक्षी । चतुश्शिखण्डेत्यादिवच्छिखण्डशब्दोजटाजूटवाचीवा ॥ ३५ ॥

[पा०] १ झ. ठ. प्राणात्ययगतिर्यदा. २ झ. ठ. प्राणात्ययेषुजप्तव्योननित्यं. ३ झ. ठ. हरितनेमीच.

[1]माननीयोर्हणीयश्च ओंकारः सामवेदगः ॥ मृत्युश्च मृत्युदूतश्च पारियात्रश्च सुव्रतः ॥ ३७ ॥
[2]ब्रह्मचारी गृही योगी वीणापणवतूणवान् ॥ अमरो दर्शनीयश्च बालसूर्यनिभस्तथा ॥ ३८ ॥
श्मशानचारी भगवानुमापतिररिन्दमः ॥ भगनेत्रः प्रहर्ता च पूषदन्तनिपातनः ॥ ३९ ॥
ज्वरहर्ता पाशहस्तः प्रलयः काल एव च ॥ उल्कामुखोऽग्निकेतुश्च मुनिर्दीप्तो विशांपतिः ॥ ४० ॥
उ[3]न्मादमोहनकरः समर्थस्त्रिदशोत्तमः ॥ वामनो वामदेवश्च प्रा[4]ग्दक्षिण्यश्च नामतः ॥ ४१ ॥
भिक्षुश्च भिक्षुरूपी च त्रिजटी जटिलः स्वयम् ॥ चक्रहस्तः प्रतिष्टम्भी चमूनां स्तम्भनस्तथा ॥४२॥
ऋतुर्ऋतुकरः कालो मधुर्मधुरलोचनः ॥ वानस्पत्यः शीकरश्च नित्यमाश्रितपूजितः ॥ ४३ ॥
जगद्धाता च कर्ता च पुरुषः शाश्वतो ह्यजः ॥ धर्माध्यक्षो विरूपाक्षस्त्रिवर्मा भूतभावनः ॥ ४४ ॥
त्रिनेत्रो बहुनेत्रश्च सूर्यायुतसमप्रभः ॥ देवदेवोभिदेवश्च चन्द्राङ्कितजटस्तथा ॥ ४५ ॥
नर्तको लासकश्चैव पूर्णेन्दुसदृशाननः ॥ सुब्रह्मण्यः शरण्यश्च सर्वदेवमयस्तथा ॥ ४६ ॥
सर्वभूतनिवासश्च सर्वबन्धविमोचकः ॥ मोहनो वञ्चकश्चैव सर्पधारी वरोत्तमः ॥ ४७ ॥
पुष्पदन्तो विभागश्च मुख्यः सर्वहरस्तथा ॥ हरिश्मश्रुर्धनुर्धारी भीमो भीमपराक्रमः ॥
भक्ताभीष्टप्रदः स्थाणुः परमात्मा सनातनः ॥ ४८ ॥
मया प्रोक्तमिदं पुण्यं नाम्नामष्टोत्तरं शतम् ॥ [स[5]र्वपापहरं पुण्यं शरण्यं शरणार्थिनाम्] ॥
जप्यमेतद्दशग्रीव कुर्याच्छत्रुविनाशनम् ॥ ४९ ॥
दत्त्वा तु रावणस्येदं वरं स कमलोद्भवः ॥ पुनरेव जगामाशु ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ५० ॥
रावणोपि वरं लब्ध्वा पुनरेवागमत्तदा ॥ निवर्तमानः संहृष्टो रावणः स दुरात्मवान् ॥
ऊहे पथि नरेन्द्रर्षिदेवगन्धर्वकन्यकाः ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अधिकपाठे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

प्रक्षिप्तेषु पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

कदाचनसचिवैः सहपश्चिमार्णवंगतेनरावणेन क्वचनद्वीपे कस्यचिन्महापुरुषस्यदर्शनम् ॥ १ ॥ तेनयुद्धायात्मानमाहूतव-तोरावणस्य लीलयाऽत्यल्पमुष्टिप्रहारेणनिपातनपूर्वकं पातालप्रवेशः ॥ २ ॥ ततःप्रबुध्यसचिववचनात्पातालंप्रविष्टेनरावणेन सर्वाभरणभूषितानां तुल्यरूपाणांमहापुरुषाणांकोटित्रयावलोकनम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मवरविभवात्ततः पुरतोनिर्गतेनतेन भुजगशायिनः कपिलरूपिणोहरेरवलोकनम् ॥ ४ ॥ कपिलेन स्वसमीपवर्तिकमलावलोकनेन कामवशतया तज्जिघृक्षोस्तस्य निज निश्वासमारुतेनभुविपातनपूर्वकं तंप्रति ब्रह्मवरमाननाय स्वेनाहननकथनम् ॥ ५ ॥ रावणेनतस्यनारायणत्वनिर्धारणेन तंप्रति तद्धस्तेनस्वस्यवधप्रार्थनसमकालंतदङ्गे सचराचरसकललोकावलोकनम् ॥ ६ ॥ रामप्रश्नादगस्त्येनतंप्रति द्वीपवासिनो महापुरुषस्य श्रीनारायणावताररूपकपिलत्वनिवेदनम् ॥ ७ ॥

[द[6]त्त्वा तु रावणस्यैवं वरं स कमलोद्भवः ॥ पुनरेवागमत्क्षिप्रं ब्रह्मलोकं पितामहः ॥

अत्रागतानामेवनाम्नांपुनरागतिरानुपूर्व्यार्थाच्चस्तोत्रमन्त्रत्वान्नदोषावहा । एवमुत्तरत्रापि । ज्येष्ठं साम । ऋच्यध्यारूढत्वेनसाम्नो ज्येष्ठता ॥ ३७ ॥ गुहावासी तपश्चरणार्थं । हरितमेमीत्यतःसंभवदर्थः ॥ ३८ ॥ चतुर्थः दण्डरूपोपायः । प्राक्प्रदक्षिणवामनः प्रदक्षिणाः अतिकुशलाः तेभ्योपिवामानिसंयन्तियंसः । यद्वा प्रदक्षिणोवामनोवामनिर्भगवान्यस्यसइतिवा । 'वामानिसंयन्तिसवा-मनिः' इतिश्रुतेः ॥ ४१ ॥ इतिसत्यधर्मतीर्थीयेप्रक्षिप्तसर्गव्याख्याने चतुर्थस्सर्गः ॥ ४ ॥

पुनरागमत् स्वंस्थलं ॥ १ ॥

[पा०] १ झ. ठ. माननीयश्चओंकारोवरिष्ठोज्येष्ठसामगः. २ झ. ठ. ब्रह्मचारीगुहावासीवीणापणव. ३ झ. ठ. उन्मादोवेप-नकरश्चतुर्थोलोकसत्तमः. ४ झ. ठ. प्राक्प्रदक्षिणवामनः. ५ इदमर्धं झ. ठ. पाठयोर्दृश्यते. ६ इदमर्धत्रयं. झ. ठ. पाठयोर्दृश्यते.

रावणोपि वरं लब्ध्वा पुनरेवागमत्तथा ॥ १ ॥]
केनचित्त्वथ कालेन [1]रावणः प्रययौ गृहात् ॥ पश्चिमार्णवमागच्छत्सचिवैः सह राक्षसैः ॥ २ ॥
द्वीपस्थो [2]ददृशे तेन पुरुषः पावकप्रभः ॥ महाजाम्बूनदप्रख्य एक एव व्यवस्थितः ॥ ३ ॥
[3]यथा दृश्येत भयदो युगान्तानल उत्थितः ॥ देवानामिव देवेशो ग्रहाणामिव भास्करः ॥ ४ ॥
शरभाणां यथा सिंहो हस्तिष्वैरावतो यथा ॥ पर्वतानां यथा मेरुः पारिजातश्च शाखिनाम् ॥ ५ ॥
तथा तं पुरुषं [4]दृष्ट्वा कुण्डमध्येऽनलं तथा ॥ [5]गर्जन्तं विविधैर्नादैर्लम्बहस्तं भयानकम् ॥ ६ ॥
दंष्ट्रालं विकटं चैव कम्बुग्रीवं [6]महौजसम् ॥ मण्डूककुक्षिं [7]पिङ्गाक्षं कैलासशिखरोपमम् ॥ ७ ॥
पद्मपादतलं भीमं [8]रक्ताम्बुजनिभाननम् ॥ महाकायं महानादं मनोऽनिलसमं जवे ॥ ८ ॥
भीममाबद्धतूणीरं [9]संघण्टं बद्धचामरम् ॥ ज्वालामालापरिक्षिप्तं [10]किङ्किणीकृतनिस्वनम् ॥ ९ ॥
मालया स्वर्णपद्मानां [11]वक्षोदेशावलम्बया ॥ ऋग्वेदमिव शोभन्तं पद्ममालाविभूषितम् ॥ १० ॥
सोऽञ्जनाचलसंकाशः काञ्चनाचलसन्निभम् ॥ [12]अब्रवीत्तं दशग्रीवो युद्धं मे दीयतामिति ॥ ११ ॥
जगर्ज चोच्चैर्बलवान्सहामात्यो दशाननः ॥ [13]धृत्वा स राक्षसपतिः शूलशक्त्यृष्टिपट्टिशान् ॥ १२ ॥
स द्वीपिना सिंह इव ऋषभेणेव कुञ्जरः ॥ [14]सुमेरुरिव छागेन नदीवेगैरिवार्णवः ॥ १३ ॥
अकम्प्यमानः पुरुषो [15]रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ युद्धश्रद्धां हि ते रक्षो नाशयिष्यामि दुर्मते ॥ १४ ॥
रावणस्य च यो वेगः सर्वलोक[16]भयावहः ॥ तथा वेगसहस्राणि संश्रितानि तमेव हि ॥ १५ ॥
अभवत्तस्य सा दृष्टिर्[17]ग्रहमालेव चाद्भुता ॥ [18]दन्तानां दशतः शब्दो यन्त्रस्येवातिभीकरः ॥ १६ ॥
धर्मस्तस्य तपश्चैव जगतः सिद्धि[19]हेतुके ॥ ऊरू संश्रित्य तस्थाते मन्मथः शिश्नमास्थितः ॥ १७ ॥
विश्वेदेवाः कटीभागे [20]मरुतो यस्य शीर्षगाः ॥ मध्येऽष्टौ वसवस्तस्य समुद्राः [21]कुक्षिसंस्थिताः ॥ १८ ॥
[22]पार्श्वस्थाश्च दिशः सर्वाः सर्वसन्धिषु मारुताः ॥ [[23]पृष्ठं च भगवान्रुद्रो हृदयं च पितामहः ॥]
पितरश्चाश्रिताः पृष्ठं हृदयं च पितामहाः ॥ १९ ॥
गोदानानि पवित्राणि भूमिदानानि यानि च ॥ [24]सुवर्णस्य च दानानि शश्वल्लोमाश्रितानि वै ॥ २० ॥
हिमवान्हेमकूटश्च मन्दरो मेरुरेव च ॥ नरं तु तं समाश्रित्य ह्यस्थिभूता व्यवस्थिताः ॥ २१ ॥
[25]मही वक्षोभवत्तस्य शरीरे द्यौरवस्थिता ॥ [26]उभे सन्ध्ये कायसन्धौ जलवाहाश्च मेहने ॥
बाहू धाता [27]विधाता च भगः पूषा उभौ करौ ॥ २२ ॥

दृश्यते अदृश्यत ॥ ३ ॥ सघण्टाबद्धचामरं घण्टयाबद्धचामरसहितं ॥ ९ ॥ कण्ठदेशावलंबयेतिसुपाठः। देशेऽवलंबयेतिपाठे अवलंबतइत्यवलंबा। तयेत्यर्थः ॥ १० ॥ अञ्जनाचलसंकाशं भागविशेषे। काञ्चनाचलसंकाशं। तथैव तं रावणनिरीक्षितपुरुषं ॥ ११ ॥ अभिभिद्यतोयन्त्रस्य ॥ १६ ॥ कुक्षितः कुक्षौ ॥ १८ ॥ पितामहाः पितृगणस्थाः ॥ १९ ॥ कक्षलोमानियानिवैइतिपाठे लोमशब्दस्याकारान्तपुंल्लिङ्गत्वमार्षं ॥ २० ॥ अस्थिभूताःसन्ति ॥ २१ ॥ कृकाटिकायां गलमध्यगतोन्नतास्थि। 'वपुर्घाटाकृकाटिका' इत्यमरः। सन्ध्या तदभिमानिनीदेवता। चशब्दात् जलवाहाः जलधरा घनाः। विशेष्यं कृकाटिकायामेव। बाहू तत्स्थाः ॥ २२ ॥

[पा०] १ झ. ठ. रावणोलोकरावणः. २ झ. ट. दृश्यतेतत्रपुरुषः. ३ झ. ठ. दृश्यतेभीषणाकारोयुगान्तानिलसंनिभः. ४ झ. ठ. दृष्ट्वास्थितंमध्येमहाबलं. ५ झ. ठ. सगर्जन्विविधैः. ६ झ. ठ. महोरसं. ७ झ. ठ. सिहास्यंकैलास. ८ झ. ठ. रक्तालुकरांबुजं. ९ झ. ठ. सघण्टाबद्ध. १० झ. ठ. किङ्किणीजालनिस्स्वनं. ११ झ. ठ. कण्ठदेशेऽवलंबया. १२ झ. ठ. अब्रवीच्च. १३ झ. ठ. प्राहरद्राक्षसपतिःशूलशक्त्यृष्टिपट्टिशैः. १४ झ. ट. सुमेरुरिवनागेन्द्रैः. १५ झ. ठ. राक्षसं. १६ झ. ठ. भयंकरः १७ झ. ठ. ग्रहमालाइवाकुला. १८ झ. ठ. दन्तान्संदशतःशब्दोयन्त्रस्येवाभिभिद्यतः. १९ झ. ठ. हेतुकौ। ऊरूह्याश्रित्य. २० झ. ठ. मरुतोबस्तिपार्श्वयोः. २१ झ. ठ. कुक्षितःस्थिताः. २२ झ. ठ. पार्श्वादिषुदिशः. २३ इदमर्धं झ. ठ. पाठयोर्दृश्यते. २४ झ. ठ, सुवर्णवरदानानिकक्षलोमानुगानिच. २५ झ. ठ. पाणिर्वज्रोऽभवत्तस्य. २६ झ. ठ. कृकाटिकायांसंध्यांच जलवाहाश्चयेघनाः. २७ झ. ठ. विधाताचतथा विद्याधरादयः.। शेषश्चवासुकिश्चैवविशालाक्षइरावतः.

ऐरावतो विशालाक्षः शेषो वासुकिरेव च ॥ कम्बलाश्वतरौ [1]नागौ कर्कोटकधनंजयौ ॥ २३ ॥
स च घोरविषो नाग[2]स्तक्षकश्चोपतक्षकः ॥ करजा[3]नाश्रितास्तस्य विषवीर्यं मुमुक्षवः ॥ २४ ॥
अग्निरास्यमभूत्तस्य स्कन्धौ रुद्रैरधिष्ठितौ ॥ [4]दन्तान्मासा दंष्ट्रयोश्च उभयोर्ऋतवः स्थिताः ॥
नासे [5]कुहूरमावास्या तच्छिद्रेषु च वायवः ॥ २५ ॥
ग्रीवा तस्याभवद्देवी [6]वाणी चापि सरस्वती ॥ नासत्यौ श्रवणे चोभौ नेत्रे च शशिभास्करौ ॥२६॥
वेदाङ्गानि च यज्ञाश्च [7]नानारूपाणि यानि च ॥ सुवृत्तानि च वाक्यानि ते[8]जांसि सिद्धिस्तपांसि च ॥
एतानि नररूपस्य तस्य [9]देहं श्रितानि वै ॥ २७ ॥
तेन [10]मुष्टिप्रहारेण स्वल्पमात्रेण लीलया ॥ पाणिना ताडितं रक्षो निपपात महीतले ॥ २८ ॥
पतितं राक्षसं ज्ञात्वा विद्राव्य च निशाचरान् ॥ ऋग्वेदप्रतिमः सोथ पद्ममालाविभूषितः ॥
प्रविवेश च पातालं [11]गच्छत्पर्वतसन्निभः ॥ २९ ॥
उत्थाय च दशग्रीव आहूय सचिवान्स्वयम् ॥ क्व गतः सहसा ब्रूत प्रहस्तशुकसारणाः ॥ ३० ॥
एवमुक्ता रावणेन [12]राक्षसास्तमथाब्रुवन् ॥ प्रविष्टः स नरोत्रैव देवदानवदर्पहा ॥ ३१ ॥
[13]अथासिं गृह्य वेगेन गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ शीघ्रं स तु बिलद्वारं प्रविवे[14]श च दुर्मतिः ॥ ३२ ॥
प्रवि[15]श्य च स तद्द्वारं रावणो वरनिर्भयः ॥ [16]अपश्यच्च नरांस्तत्र नीलाञ्जनचयोपमान् ॥ ३३ ॥
केयूरधारिणः शूरान्रक्तमाल्यानुलेपनान् ॥ [17]अङ्गुलीयकहाराद्यैर्भूषणैश्च विभूषितान् ॥ ३४ ॥
दृश्यन्ते तत्र नृत्यन्त्यस्तिस्रः कोट्यो महात्मनाम् ॥ नि[18]त्योत्सवाः शान्तभया विमलाः पावकप्रभाः ॥३५
[19]क्रीडतः प्रेक्षते तान्वै राक्षसो भीमविक्रमः ॥ द्वारस्थो [20]रावणस्तेषां तासु कोटीषु निर्भयः ॥ ३६ ॥
यथा दृष्टः स तु नर[21]स्तुल्यांस्तांस्तस्य सर्वशः ॥ एकवर्णांस्त्वेकबलानेकरूपान्महौजसः ॥ ३७ ॥
चतुर्भुजान्महोत्साहांस्तत्रापश्यत्[22]स रावणः ॥ तान्दृष्ट्वाऽथ दशग्रीव ऊर्ध्वरोमा बभूव ह ॥ ३८ ॥
स्वयंभुवा दत्तवरस्ततः शीघ्रं विनिर्ययौ ॥ ३९ ॥
अथापश्यत्परं तत्र [23]भुजङ्गशयने स्थितम् ॥ पाण्डुरेण [24]महार्हेण कौस्तुभेन विराजितम् ॥ ४० ॥
शेते स पुरुषस्तत्र पावकेनावकुण्ठितः ॥ दिव्यस्रगनुलेपी च दिव्याभरणभूषितः ॥ ४१ ॥
दिव्याम्बरधरा साध्वी त्रैलोक्यस्य विभूषणम् ॥ वालव्यजनहस्ता च देवी तत्र व्यवस्थिता ॥

शेषश्चेत्यादीनि सर्पनामानि । कंबलाश्वतरावितिउभावित्यत्रोत्तरत्राप्यन्वेति ॥ २३ ॥ सोपतक्षकः उपतक्षकसहितः । तस्य कपिलस्य ॥ २४ ॥ अग्निः आस्यं । कुहूः नष्टेन्दुकला । स्थितारिछद्रेषुवायवः इतिसुपठं ॥ २५ ॥ नासत्यौ अश्विनौ ॥ २६ ॥ लीलया लब्धमात्रेण स्पृष्टमात्रेण । वज्रप्रहारेण तत्सदृशेनपाणिना ॥ २८ ॥ ऋग्वेदप्रतिमः वेदेषुऋग्वेदःप्रधानं तद्वद्देवप्रधानः । प्रतिमास्थानीयइतिवा । सः कपिलः ॥ २९ ॥ संगृह्य तद्वचोगृहीत्वा श्रुत्वेतियावत् । पन्नगंप्रतिगरुत्मानिव ॥ ३२ ॥ पश्यत् अपश्यत् ॥ ३३ ॥ महात्मनां वायूनां । 'त्रिकोटिरूपःपवनश्चमेसुतः' इत्याचार्योक्तेः ॥ ३५ ॥ पश्यते अपश्यत् ॥ ३६ ॥ ऊर्ध्वरोमा त्रासोर्ध्वाङ्कुरितरोमाञ्चः ॥ ३८ ॥ पुरुषं कपिलरूपिणं ॥ ४० ॥

[पा०] १ झ. ठ. चोभौ. २ झ. ठ. स्तक्षकस्सोपतक्षकः. ३ झ. ठ. नाश्रिताश्चैव. ४ झ. ठ. पक्षमासर्तवश्चैवदंष्ट्रयोरुभयोःस्थिताः. ५ झ. ठ. रमावास्याछिद्रेषुवायवःस्थिताः. ६ झ. ट. वीणाचापि. ७ झ. ठ. तारारूपाणियानिच. ८ झ. ठ. तेजांसिचतपांसिच. ९ झ. ठ. देहाश्रितानिवै. १० झ. ठ. वज्रप्रहारेणलब्धमात्रेणलीलया. ११ झ. ठ. निजंपर्वतसंनिभः. १२ झ. ठ. राक्षसास्तेतदाऽब्रुवन्. १३ झ. ठ. अथसंगृह्यवेगेन. १४ झ. ठ. संप्रविश्यचदुर्मतिः. १५ झ. ठ. प्रविवेशचतद्वारं. १६ झ. ठ. संप्रविश्यचपश्यद्वैनीलाञ्जन. १७ झ. ठ. वरहाटकरत्नाद्यैर्विविधैश्चवि. १८ झ. ठ. नृत्योत्सवा वीतभयाः. १९ झ. ठ. नृत्यन्त्यःपश्यतेतांस्तुरावणोभीमविक्रमः. २० झ. ठ. रावणस्तत्र. २१ झ. ठ. स्तुल्यांस्तानपिसर्वशः । एकवर्णानेकवेषान्. २२ झ. ठ. त्सराक्षसः । तांस्तुदृष्ट्वा. २३ झ. ठ. पुरुषंशयने. २४ झ. ठ. महार्हेणशयनासनवेश्मना.

[1]लक्ष्मीर्बहिः सपद्मा वै भ्राजन्ती लोकसुन्दरी ॥ ४२ ॥
[2]प्रहृष्टः स तु लङ्केशो दृष्ट्वा तां चारुहासिनीम् ॥ जिघृक्षुः स तदा साध्वीं [3]सिंहासनमुपाश्रिताम् ४३
[4]विना तु सचिवैस्तत्र रावणो दुर्मतिस्तदा ॥ [5]हस्तैर्ग्रहीतुं तामैच्छन्मन्मथेन वशीकृतः ॥
सुप्तमाशीविषं यद्वद्रावणः कालचोदितः ॥ ४४ ॥
अथ सुप्तो महाबाहुः पावकेनावकुण्ठितः ॥ ग्रहीतुकामं तं ज्ञात्वा व्यपविध्य पटं तदा ॥
जहासोच्चैर्भृशं देवस्तं दृष्ट्वा राक्षसाधिपम् ॥ ४५ ॥
[6]तेजसा तस्य संदीप्तो रावणो लोकरावणः ॥ घ्राणवातेन दीर्घेण तस्मिन्नाम रसातले ॥
कृत्तमूलो यथा शाखी निपपात महीतले ॥ ४६ ॥
पतितं राक्षसं ज्ञात्वा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ उत्तिष्ठ राक्षसश्रेष्ठ मृत्युस्ते नाद्य विद्यते ॥ ४७ ॥
प्रजापतिवरो [7]रक्ष्यो येन जीवसि रावण ॥ गच्छ रावण [8]विस्रब्धं नात्र वै मरणं तव ॥ ४८ ॥
[9]लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन राक्षसो भीमविक्रमः ॥ तं तु दृष्ट्वा महात्मानं रावणो भयमाप सः ॥ ४९ ॥
एवमुक्तस्तदोत्थाय रावणो देवकण्टकः ॥ रोमहर्षणमापन्नो ह्यब्रवीत्तं [10]महामुनिम् ॥ ५० ॥
को [11]भवाञ्छौर्यसंपन्नो युगान्तानलसन्निभः ॥ [12]ब्रूहि त्वं देवदेवो वा सर्वदेहेषु सुस्थितः ॥ ५१ ॥
[13]एवमुक्तः स तेनाथ रावणेन दुरात्मना ॥ प्रत्युवाच हसन्देवो मेघगम्भीरया गिरा ॥
किं [14] त्वं मया दशग्रीव वध्योसि [15]नचिरादिह ॥ ५२ ॥
एवमुक्तो दशग्रीवः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ प्रजापतेस्तु वचनान्नाहं [16]मृत्युवशं गतः ॥ ५३ ॥
स न जातो जनिष्यो वा [17]मत्तुल्यो वा सुरेष्वपि ॥ प्रजापतिवरं यो हि लङ्घयेद्वीर्यमाश्रितः ॥ ५४ ॥
न तत्र परिहारोस्ति प्रयत्नश्चापि [18]दुर्लभः ॥ त्रैलोक्ये तं न पश्यामि [19]यस्तत्कुर्याद्वरं वृथा ॥ ५५ ॥
[20]अमरो वा सुरश्रेष्ठ तेन मां नाविशङ्कयम् ॥ अथापि च भवेन्मृत्युः[21]स्त्वत्तो मे नान्यतः प्रभो ॥ ५६ ॥
यशस्यं श्लाघनीयं च [22]त्वत्तो मे मरणं त्विदम् ॥ ५७ ॥
[23]अथापश्यत्तस्य गात्रे रावणो भीमविक्रमः ॥ देवदेव[24]स्य सकलं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ५८ ॥
[25]आदित्या वसवो रुद्रा मरुतोथाश्विनावपि ॥ [26]सिद्धाश्च पितरश्चैव यमो वैश्रवणस्तथा ॥
समुद्रा गिरयो नद्यो विद्या वेदास्त्रयोऽग्नयः ॥ ५९ ॥
ग्रहास्तारागणा व्योम [27]साध्या गन्धर्वचारणाः ॥ महर्षयो वेदविदो गरुडोथ भुजङ्गमाः ॥ ६० ॥
ये[28] चान्ये संस्थिता देवा दैत्यदानवराक्षसाः ॥ गात्रेषु शयनस्थस्य दृश्यन्ते सूक्ष्ममूर्तयः ॥ ६१ ॥
आह रामोथ धर्मात्मा ह्यगस्त्यं मुनिसत्तमम् ॥ द्वीपस्थः पुरुषः कोसौ तिस्रः को[29]ट्यश्च ताश्च काः ॥ ६२ ॥

रक्षेन्द्रः राक्षसेन्द्रः ॥ ४३ ॥ रक्ष्यः मया ॥ ४८ ॥ मम मया रामरूपेण ॥ ५२ ॥

[पा०] १ झ. ठ. लक्ष्मीर्देवीसपद्मावैभ्राजतेलोक. २ झ. ठ. प्रविष्टस्सतुरक्षेन्द्रो. ३ झ. ठ. सिंहासनसमास्थितां. ४ झ. ठ. विनापि. ५ झ. ठ. हस्तेग्रहीतुमन्विच्छन्. ६ झ. ठ तेजसासहसादीप्तो. ७ झ. ठ. रक्ष्यस्तेनजीवसिराक्षस. ८ झ. ठ. विस्रब्धोनाधुनामरणं. ९ अस्यश्लोकस्यप्रतिनिधितया लब्धसंज्ञोमुहूर्तेनरावणोभयमाविशदित्यर्धं झ. ठ. पाठयोर्दृश्यते. १० झ. ठ. महाद्युतिं. ११ झ. ठ. भवान्वीर्यसंपन्नो. १२ झ. ठ. ब्रूहित्वंकोभवान्देवकुतोभूत्वाव्यवस्थितः. १३ झ. ठ. एवमुक्तस्ततोदेवो. १४ झ. ठ. किंते. १५ झ. ठ. नचिरान्मम. १६ झ. ठ. मृत्युपथंगतः. १७ झ. ठ. ममतुल्यःसुरेष्वपि. १८ झ. ठ. दुर्बलः. १९ झ. ठ. योमेकुर्याद्वरं. २० झ. ठ. अमरोहं. २१ झ. ठ. स्त्वद्धस्तान्नान्यतः. २२ झ. ठ. त्वद्धस्तान्मरणं मम. २३ झ. ठ. अथास्यगात्रेसंपश्यद्रावणो. २४ झ. ठ. तस्यदेवस्य. २५ झ. ठ. आदित्यामरुतःसाध्यावसवोथाश्विनावपि. २६ झ. ठ. रुद्राश्चपितरश्चैव. २७ झ. ठ. सिद्धागन्धर्व. २८ झ. ठ. येचान्येदेवतासंघाःसंस्थितादैत्यराक्षसाः. २९ झ. ठ. कोट्यस्तुकाश्चताः.

शयानः पुरुषः कश्चिद्दैत्यदानवदर्पहा ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा ह्यगस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६३ ॥
श्रूयतामभिधास्यामि देवदेवः सनातनः ॥ भगवान्कपिलो राम द्वीपस्थो नर उच्यते ॥ ६४ ॥
स वै नारायणो देवः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ विधाता चैव भूतानां संहर्ता च तथैव च ॥
अनादिरच्युतो विष्णुः प्रभवः शाश्वतोऽव्ययः ॥ ६५ ॥
ये तु नृत्यन्ति वै तत्र सुरास्ते तस्य धीमतः ॥ तुल्यतेजःप्रतापास्ते कपिलस्य नरस्य वै ॥ ६६ ॥
नातिक्रुद्धेन दृष्टस्तु राक्षसः पापनिश्चयः ॥ न बभूव ततो राम भस्मसाद्रावणः प्रभो ॥ ६७ ॥
भिन्नगात्रो नगप्रख्यो रावणः पतितो भुवि ॥ वाक्छरैस्तं बिभेदाशु रहस्यं पिशुनो यथा ॥ ६८ ॥
अथ दीर्घेण कालेन लब्धसंज्ञः स राक्षसः ॥ आजगाम हतौजास्तु यत्र ते सचिवाः स्थिताः ॥
तैरेव सहितो लङ्कां जगामाशु दशाननः ॥ ६९ ॥
श्रुत्वैतद्वचनं सर्वमाश्चर्यमिति राघवः ॥ पूज्यमानाः स्थितास्तत्र ये रामस्य समीपतः ॥
आश्चर्यमिति तत्प्राहुर्वानरा राक्षसैः सह ॥ ७० ॥
विभीषणस्तु रामस्य पार्श्वस्थो वाक्यमब्रवीत् ॥ आश्चर्यं स्मारितोस्म्यद्य यत्तद्वृत्तं पुरातनम् ॥ ७१ ॥
अथागस्त्योऽब्रवीत्सर्वमेतद्राम श्रुतं त्वया ॥ हृष्टाः सभाजिताश्चापि राम यास्यामहे वयम् ॥ ७२ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामो रमयतां वरः ॥ ७३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अधिकपाठे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

दिग्जयार्थंगतेनरावणेन तत्रतत्ररमणीयतरतरुणीगणस्यबलादपहरणेन पुष्पकारोपणे साध्वीभिस्ताभिस्तंप्रति नारीहेतुकवधप्रापकिकारकशापदानम् ॥ १ ॥ ततस्ताभिःसहैवलङ्कांप्रविष्टेरावणे शूर्पणखया तंप्रति स्वरमणमारणरूपदोषाविष्करणेन सगर्हणंरोदनम् ॥ २ ॥ रावणेनतांप्रति तन्मारणस्यप्रामादिकत्वोक्त्यापरिसान्त्वनपूर्वकं दानमानादिभिस्तत्परितोषणप्रतिज्ञानेन तदर्थं चतुर्दशसहस्रसंख्याकराक्षसैर्दूषणेन शूर्पणखयाचसह दण्डकारण्यंप्रति खरस्यप्रेषणम् ॥ ३ ॥

निवर्तमानः संहृष्टो रावणः सुदुरात्मवान् ॥ जह्रे पथि नरेन्द्रर्षिदेवगन्धर्वकन्यकाः ॥ १ ॥
दर्शनीयां हि रक्षः स कन्यां स्त्रीं वाऽथ पश्यति ॥ हत्वा बन्धुजनं तस्या विमाने तां रुरोध ह ॥ २ ॥
एवं पन्नगकन्याश्च राक्षसासुरमानुषीः ॥ यक्षदानवकन्याश्च विमाने सोध्यरोपयत् ॥ ३ ॥
ताश्च सर्वाः समं दुःखान्मुमुचुर्बाष्पजं जलम् ॥ तुल्यमग्न्यार्चिषां तत्र शोकाग्निभयसंभवम् ॥ ४ ॥
ताभिः सर्वानवद्याभिर्नदीभिरिव सागरः ॥ आपूरितं विमानं तद्भयशोकाशिवाश्रुभिः ॥ ५ ॥

रक्षः स इति संबन्धः । कन्या अनूढा । स्त्री सभर्तृका ॥ २—४ ॥ भयशोकाभ्यां अशिवमश्रु यासां ताभिः

स्वराः वायवः ॥ 'प्राणःस्वरः' इति—वायुःप्राणशरीरगः । 'स्वेविष्णुंरमयत्येनंजीवंतस्मात्स्वरःस्मृतः' इतिच्छान्दोग्योपनिषद्भाष्योक्तेः ॥ ६६ ॥ भस्मसात् तदधीनः ॥ ६८ ॥ इतिपञ्चसर्गीप्रक्षिप्तेतिबहवः । बहुपुस्तकसंपुटीषुदृश्यतेसेतिव्याख्यातेतिमन्तव्यं ॥ इतिसत्यधर्मतीर्थीयेप्रक्षिप्तसर्गव्याख्यानेपञ्चमस्सर्गः ॥ ५ ॥

स० समं मिलिताः । शोकाग्निभयसंभवं काकनयनन्येनाग्निपदमुभयान्वयि ॥ शोकाग्निःस्वजनहननप्रयुक्तशोकवह्निः । भयाग्निः कदाकिंकरिष्यतिदुरात्मेतिभयाग्निश्च । तत्संभवंसमानाधिकरणं बाष्पजंजलं । अग्न्यार्चिषां अग्न्यार्चिर्भिः । **शि०** बाष्पजंजलं समं

[पा०] १ झ. ठ. कोसौदैत्य. २ झ. ठ. देवदेवसनातन. ३ झ. ठ. स्वरास्ते. ४ झ. ठ. तुल्यतेजःप्रभावास्ते. ५ झ. ठ. नासौक्रुद्धेन. ६ झ. ठ. तदातेनभस्मसाद्रामरावणः. ७ झ. ठ. खिन्नगात्रो. ८ झ. ठ. महातेजायत्र.

नागगन्धर्वकन्याश्च महर्षितनयाश्च याः ॥ दैत्यदानवकन्याश्च विमाने शतशोऽरुदन् ॥ ६ ॥
दीर्घकेश्यः सुचार्वङ्ग्यः पूर्णचन्द्रनिभाननाः ॥ पीनस्तन्यस्तथा वज्रवेदिमध्यसमप्रभाः ॥ ७ ॥
रथकूबरसंकाशैः श्रोणिदेशैर्मनोहराः ॥ स्त्रियः सुराङ्गनाप्रख्या निष्टप्तकनकप्रभाः ॥
शोकदुःखभयत्रस्ता विह्वलाश्च सुमध्यमाः ॥ ८ ॥
तासां निश्वासवातेन सर्वतः संप्रदीपितम् ॥ अग्निहोत्रमिवाभाति सन्निरुद्धाग्नि पुष्पकम् ॥ ९ ॥
दशग्रीववशं प्राप्तास्तास्तु शोकाकुलाः स्त्रियः ॥ दीनवक्त्रेक्षणाः श्यामा मृग्यः सिंहवशा इव ॥१०॥
काचिच्चिन्तयती तत्र किं नु मां भक्षयिष्यति ॥ काचिद्दध्यौ सुदुःखार्ता अपि मां मारयेदयम् ॥११॥
इति मातृपितॄन्स्मृत्वा भर्तॄन्भ्रातॄंस्तथैव च ॥ दुःखशोकसमाविष्टा विलेपुः सहिताः स्त्रियः ॥ १२॥
कथं नु खलु मे पुत्रो भविष्यति मया विना ॥ कथं माता कथं भ्राता निमग्नाः शोकसागरे ॥१३॥
हा कथं नु करिष्यामि भर्तुस्तस्मादहं विना ॥ मृत्यो प्रसादयामि त्वां नय मां दुःखभागिनीम् ॥१४॥
किंनु तद्दुष्कृतं कर्म पुरा देहान्तरे कृतम् ॥ एवं स्म दुःखिताः सर्वाः पतिताः शोकसागरे ॥ १५॥
न खल्विदानीं पश्यामो दुःखस्यास्यान्तमात्मनः ॥ अहो धिङ्मानुषं लोकं नास्ति खल्वधमः परः ॥१६॥
यद्दुर्बला बलवता भर्तारो रावणेन नः ॥ सूर्येणोदयता काले नक्षत्राणीव नाशिताः ॥ १७ ॥
अहो सुबलवद्रक्षो वधोपायेषु युज्यते ॥ अहो दुर्वृत्तमास्थाय नात्मानं वै जुगुप्सते ॥ १८ ॥
सर्वथा सदृशस्तावद्विक्रमोऽस्य दुरात्मनः ॥ इदं त्वसदृशं कर्म परदाराभिमर्शनम् ॥ १९ ॥
यस्मादेष परक्यासु रमते राक्षसाधमः ॥ तस्माद्वै स्त्रीकृतेनैव प्राप्स्यते दुर्मतिर्वधम् ॥ २० ॥
सतीभिर्वरनारीभिरेवं वाक्येऽभ्युदीरिते ॥ नेदुर्दुन्दुभयः खस्थाः पुष्पवृष्टिः पपात च ॥ २१ ॥
शप्तः स्त्रीभिः स तु समं हतौजा इव निष्प्रभः ॥ पतिव्रताभिः साध्वीभिर्बभूव विमना इव ॥२२॥
एवं विलपितं तासां शृण्वन्राक्षसपुङ्गवः ॥ प्रविवेश पुरीं लङ्कां पूज्यमानो निशाचरैः ॥ २३ ॥
एतस्मिन्नन्तरे घोरा राक्षसी कामरूपिणी ॥ सहसा पतिता भूमौ भगिनी रावणस्वसा ॥ २४ ॥
तां स्वसारं समुत्थाप्य रावणः परिसान्त्वयन् ॥ अब्रवीत्किमिदं भद्रे वक्तुकामाऽसि मे द्रुतम् ॥२५॥

॥५—८॥ सन्निरुद्धा अग्नयो यस्मिंस्तादृशं अग्निहोत्रं | अग्निकुण्डमिव पुष्पकं भाति ॥ ९—१९॥ परक्यासु

एककालावच्छेदेनमुमुचुः ॥ ४ ॥ **ति०** वज्रयुतावेदिर्वज्रवेदिः । तन्मध्यसमप्रभाःमध्यभागेइतिभावः । यद्वा वज्रतुल्यवर्णावेदिः पीतवर्णाभ्रमरिका । अतिसूक्ष्मकटिषट्पदविशेषः तन्मध्येत्यादिरर्थः ॥ **स०** वज्रवेदिः वज्रयुतावेदिः अग्निवेदिका तत्समप्रभाः । वज्रात्मिकावेदिरङ्गुलिमुद्रा । मध्येतत्समप्रभा अतिसूक्ष्मकटितटयः । 'वेदिरङ्गुलिमुद्रायां' इतिविश्वः ॥ **शि०** मध्ये स्तनयोरन्तरालेवज्रवेदिसमाप्रभायासांताः ॥ ७ ॥ **स०** शोकोबहिर्दृश्यः । दुःखं आन्तरंच । तेचतेभये घोरेच । शोकदुःखभयाभ्यां त्रस्ताः । 'भयंप्रतिभयेघोरे' इतिविश्वः ॥ ८ ॥ सर्वतः सर्वं । संप्रदीपितं तद्वदभूत् ॥ ९ ॥ **स०** श्यामाः षोडशवर्षवयस्काः ॥ १० ॥ चिन्तयती चिन्तयन्ती । बभूवेतिशेषः ॥ ११ ॥ **स०** पुत्रः सुतः । यद्वा अपुत्रः पुत्रभिन्नः पुत्रसदृशोदेवरः । मयाविनाभविष्यतिजीविष्यति । कथंनु । एवंव्याख्यानेकन्येत्युक्तिःश्यामाइत्युक्तिश्चसमञ्जसीभविष्यतः । रावणस्याप्रसूतवनितासमानयनेनपरीक्षकतास्फुटीभविष्यति ॥ १३ ॥ **ति०** तस्माद्भर्तुर्विनाकृताऽहं कथंनुकरिष्यामि एतदानुकूल्यमितिशेषः ॥ १४ ॥ **स०** देहान्तरेकिंनुकर्मकृतं । तद्दुष्कृतं तस्यरावणस्यदुष्कृतं हरणादिकंप्राप्तं ॥ १५ ॥ **ति०** नास्त्यधमःपरः । मानुषाल्लोकादितिशेषः ॥ १६ ॥ तत्रैवहेतुः—यद्दुर्बलाइति ॥ १७ ॥ **ति०** वधोपायेषु वधसंपादकेषूपायेषुशस्त्रघातादिषु ॥ **स०** वधोपायेषु हननहेतुषु । रज्यते आसज्जते । जुगुप्सते निन्दति ॥ १८ ॥ अस्यविक्रमः सर्वथासदृशोयोग्यः । तपस्संपादितभगवत्प्रसादस्येतिशेषः ॥ **शि०** अस्यदुरात्मनोविक्रमः सदृशः कुलोचितः । परदाराभिमर्शनंकर्मतु असदृशं ॥ १९ ॥ **स०** वचनानन्तृतीभवनहेतुः—सतीभिरिति ॥ २१ ॥ **स०** भद्रइतिसंबोधनेन नबोधस्तत्पतिर्मृतइत्यस्येतिज्ञायते ॥ २५ ॥

[पा०] १ ग. घ. ज. भर्तारंदैवतंविना. २ झ. ठ. रज्यते.

सा बाष्पपरिरुद्धाक्षी रक्ताक्षी वाक्यमब्रवीत् ॥ कृतास्मि विधवा राजंस्त्वया बलवता बलात् ॥२६॥
एते राजंस्त्वया वीरा दैत्या विनिहता रणे ॥ कालकेया इति ख्याताः सहस्राणि चतुर्दश ॥ २७ ॥
प्राणेभ्योपि गरीयान्मे तत्र भर्ता महाबलः ॥ सोपि त्वया हतस्तात रिपुणा भ्रातृगृध्नुना ॥ २८ ॥
त्वयाऽस्मि निहता राजन्स्वयमेव हि बन्धुना ॥ राजन्वैधव्यशब्दं च भोक्ष्यामि त्वत्कृते ह्यहम् ॥२९॥
ननु नाम त्वया रक्ष्यो जामाता समरेष्वपि ॥ स त्वया निहतो युद्धे स्वयमेव न लज्जसे ॥ ३० ॥
एवमुक्तो दशग्रीवो भगिन्या क्रोशमानया ॥ अब्रवीत्सान्त्वयित्वा तां सामपूर्वमिदं वचः ॥ ३१ ॥
अलं वत्से रुदित्वा ते न भेतव्यं च सर्वशः ॥ दानमानप्रसादैस्त्वां तोषयिष्यामि यत्नतः ॥ ३२ ॥
युद्धप्रमत्तो व्याक्षिप्तो जयकाङ्क्षी क्षिपञ्छरान् ॥ नावगच्छामि युद्धेषु स्वान्परान्वाप्यहं शुभे ॥३३॥
जामातरं न जाने स्म प्रहरन्युद्धदुर्मदः ॥ तेनासौ निहतः संख्ये मया भर्ता तव स्वसः ॥ ३४ ॥
अस्मिन्काले तु यत्प्राप्तं तत्करिष्यामि ते हितम् ॥ भ्रातुरैश्वर्ययुक्तस्य खरस्य वस पार्श्वतः ॥ ३५ ॥
चतुर्दशानां भ्राता ते सहस्राणां भविष्यति ॥ प्रभुः प्रयाणे दाने च राक्षसानां महाबलः ॥ ३६ ॥
तत्र मातृष्वसेयस्ते भ्राताऽयं वै खरः प्रभुः ॥ भविष्यति तवादेशं सदा कुर्वन्निशाचरः ॥ ३७ ॥
शीघ्रं गच्छत्वयं वीरो दण्डकान्परिरक्षितुम् ॥ दूषणोस्य बलाध्यक्षो भविष्यति महाबलः ॥ ३८ ॥
[स हि शप्तो वनोद्देशः क्रुद्धेनोशनसा पुरा ॥ राक्षसानामधीवासो भविष्यति महात्मनाम्] ॥३९॥
तत्र ते वचनं शूरः करिष्यति सदा खरः ॥ रक्षसां कामरूपाणां प्रभुरेष भविष्यति ॥ ४० ॥
एवमुक्त्वा दशग्रीवः सैन्यमस्यादिदेश ह ॥ चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां वीर्यशालिनाम् ॥ ४१ ॥
स तैः परिवृतः सर्वै राक्षसैर्घोरदर्शनैः ॥ अगच्छत खरः शीघ्रं दण्डकानकुतोभयः ॥ ४२ ॥
स तत्र कारयामास राज्यं निहतकण्टकम् ॥ सा च शूर्पणखा तत्र न्यवसद्दण्डकावने ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

परकीयासु ॥ २०—२८ ॥ यतो मे भर्ता हतः अतएव साहं स्वयं स्वबन्धुनैव त्वया निहतास्मि ॥ २९ ॥ नन्विति पृथक् पदं । जामाता नाम समरेष्वपि रक्ष्यो ननु नेति काकुः । रक्ष्य एव किलेत्यर्थः ॥ ३०—३४ ॥ अस्मिन्काले तु यत्प्राप्तं मत्कर्तव्यत्वेनेति शेषः । मातृष्वसेयस्य खरस्य भ्रातृत्वात् भ्रातुरित्युच्यते । पार्श्वतो वनसमीपे वसेत्यर्थः । मम तु राज्यपरवशस्य न त्वत्संमानने अवकाश इति भावः ॥ ३५ ॥ चतुर्दशानां सहस्राणां प्रयाणे प्रेषणे दाने अन्नपानवस्त्रादिदाने प्रभुस्ते भ्रातेत्यन्वयः । भविष्यतीति । तवादेशं त्वद्वचः सदा कुर्वन्भविष्यति ॥ ३६—४३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

स० शोकातिशयाद्राजन्निति द्विरुक्तिः । ‘ परिहासप्रलापादिष्वनर्थावागपीष्यते ’ इत्यादेः ॥ २७ ॥ स० गन्धोऽहङ्कारोस्यास्तीतिसतथा । भ्रातृषुगन्धीसचासौगन्धीतिवा । बन्धुना तदपदेशेन ॥ २८ ॥ ति० नभेतव्यंचसर्वशः बान्धवादिभ्योपिमाभैषीः । स्वैरंचरेत्यर्थइतितीर्थः ॥ ३२ ॥ स० व्याक्षिप्तः चलच्चित्तः ॥ ३३ ॥ इतिचतुर्विंशःसर्गः ॥ २४ ॥

[पा०] १ ख. ग. घ. ख्यातामहाबलपराक्रमाः. २ अयंश्लोकः घ. च. छ. ज. पाठेषुदृश्यते.

पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

दिग्विजयानन्तरंलङ्कामाविशतारावणेन प्रथमंनिकुंभिलाप्रवेशः ॥१॥ तत्रयज्ञदीक्षितमिन्द्रजितंप्रति यज्ञफलप्रश्नः ॥२॥ याजकेनशुक्रेण तंप्रतितस्यमौनित्वोक्त्या यज्ञफलनिवेदनम् ॥ ३ ॥ रावणेनेन्द्रजितंप्रति शत्रुभूतेन्द्राद्याराधनस्यानौचित्योक्त्या तन्निवर्तनपूर्वकं तेनसहस्वभवनमेत्य पुष्पकात्स्वापहृतपरतरुणीगणावतारणम् ॥ ४ ॥ तदसहिष्णुनाविभीषणेनतंप्रति निजभगिन्याः कुंभीनस्याः मधुनामकदैत्यकृतापहरणनिवेदनपूर्वकं तस्यपराङ्गनाहरणरूपदुष्कर्मफलत्वकथनम् ॥ ५ ॥ रावणेनमधुवधपूर्वकसुरलोकजयप्रतिज्ञानेन कुंभकर्णादिभिः सहमधुपुरंप्रतिगमनं ॥ ६ ॥ तथाकुंभीनसीप्रार्थनया मधुवधान्निवृत्य तेनापिसहकैलासगमनम् ॥ ७ ॥

स तु दत्त्वा दशग्रीवो वनं घोरं खरस्य तत् ॥ भगिनीं च समाश्वास्य हृष्टः स्वस्थतरोऽभवत् ॥ १ ॥
ततो निकुम्भिला नाम लङ्कोपवनमुत्तमम् ॥ तद्राक्षसेन्द्रो बलवान्प्रविवेश सहानुगः ॥ २ ॥
ततो यूपशताकीर्णं सौम्यचैत्योपशोभितम् ॥ ददर्श विष्ठितं यज्ञं श्रिया संप्रज्वलन्निव ॥ ३ ॥
ततः कृष्णाजिनधरं कमण्डलुशिखाध्वजम् ॥ ददर्श स्वसुतं तत्र मेघनादं भयावहम् ॥ ४ ॥
तं समासाद्य लङ्केशः परिष्वज्याथ बाहुभिः ॥ अब्रवीत्किमिदं वत्स वर्तसे ब्रूहि तत्त्वतः ॥ ५ ॥
उशना त्वब्रवीत्तत्र यज्ञसंपत्समृद्धये ॥ रावणं राक्षसश्रेष्ठं द्विजश्रेष्ठो महातपाः ॥ ६ ॥
अहमाख्यामि ते राजञ्छ्रूयतां सर्वमेव तत् ॥ यज्ञास्ते सप्त पुत्रेण प्राप्ताः सुबहुविस्तराः ॥ ७ ॥
अग्निष्टोमोश्वमेधश्च यज्ञो बहुसुवर्णकः ॥ राजसूयस्तथा यज्ञो गोमेधो वैष्णवस्तथा ॥ ८ ॥
माहेश्वरे प्रवृत्ते तु यज्ञे पुंभिः सुदुर्लभे ॥ वरांस्ते लब्धवान्पुत्रः साक्षात्पशुपतेरिह ॥ ९ ॥
कामगं स्यन्दनं दिव्यमन्तरिक्षचरं ध्रुवम् ॥ मायां च तामसीं नाम यया संपद्यते तमः ॥ १० ॥
एतया किल संग्रामे मायया राक्षसेश्वर ॥ प्रयुक्तया गतिः शक्या न हि ज्ञातुं सुरासुरैः ॥ ११ ॥
अक्षयाविषुधी बाणैश्चापं चापि सुदुर्जयम् ॥ अस्त्रं च बलवद्राजञ्शत्रुविध्वंसनं रणे ॥ १२ ॥
एतान्सर्वान्वराँल्लब्ध्वा पुत्रस्तेऽयं दशानन ॥ अद्य यज्ञसमाप्तौ च त्वां दिदृक्षुः स्थितो ह्यहम् ॥ १३ ॥
ततोऽब्रवीद्दशग्रीवो न शोभनमिदं कृतम् ॥ पूजिताः शत्रवो यस्माद्द्रव्यैरिन्द्रपुरोगमाः ॥ १४ ॥
एहीदानीं कृतं विद्धि सुकृतं तन्न संशयः ॥ आगच्छ सौम्य गच्छाम स्वमेव भवनं प्रति ॥ १५ ॥

———

[illegible] लङ्कायाः पश्चिमद्वारवर्ति काननं [illegible] । न तु ब्रह्मचर्याश्रमः । अग्निष्टोमादियाजित्वं ॥२॥ चैत्यं देवायतनं । विष्ठितं प्रवृत्तं ॥३॥ कमण्डलुः [illegible] ध्यात्वोपदेशात् ॥४—५॥ उशना गुरुः शुक्राचार्यः [illegible] स्वयमब्रवीदिति भावः ॥ ६ ॥ यज्ञाः

———

ति० निकुंभिला लङ्कापश्चिमद्वारदेशवर्तिकर्मसिद्धिहेतुभूतंकाननं ॥ २ ॥ ति० कमण्डलु. शिखाध्वजोदण्डश्चयस्यतं । अशं आद्यजन्तं । दण्डकमण्डलुयुक्तमित्यर्थः । स० कमण्डलुः शिखा शिफा दण्डइतियावत् । कमण्डलुशिखे ध्वजे चिह्नेयस्यसतं । ‘ शिखाशिफायां ’ ‘ ध्वजंचिह्ने ’ इतिविश्वः ॥ ४ ॥ स० किमिदमुद्दिश्यवर्तसे वर्तयसीतिवा ॥ ५ ॥ स० उशनात्वब्रवीत् तस्य मानत्वेनमौनित्वात् । वागुत्सर्जनस्यसंपत्समृद्धिविघातकत्वान्मौनं ॥ ६ ॥ ति० पशुपतेः रुद्रात् । स० साक्षादितिदुर्वासआदिव्यावृत्तिः । मूलरूपात् ॥ ९ ॥ स० कामगं भूमौकियत्पर्यन्तंगन्तव्यमितीच्छा तदनुसारिगमनं अन्तरिक्षचरंचेतिदिव्यं । तामसींनाममायांच । अन्वर्थकंनामेत्याह—ययासंपद्यतेतमइति ॥ १० ॥ स० गतिः प्रयोक्तुः ॥ ११ ॥ ति० पुत्रोऽहंचत्वांदिदृक्षन्स्थितः ॥ १३ ॥ ति० नशोभनंकृतमित्यत्रहेतुः—पूजिताइति । तपसैवब्रह्मादयोदेवास्तोषणीयाः नत्विन्द्रादिप्रीणनोपेतयागेनेतिभावः ॥ १४ ॥ स० यत्कृतं तद्धिसुकृतं । अतीतकार्येनेतिवक्तुमशक्यत्वात् । निकुंभिलावस्थानासंमतिः सुसंमतिश्चभवनगमनेइतिचोभयत्रदार्ढ्यसूचनार्थं एह्यागच्छेत्युक्तिः । हेइन्द्रएहीत्यादिकंयत्कृतं तत्सुकृतमितिवा ॥ आ इहि त्यज । वीगतिप्रज-

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. प्राप्तास्तेबहु. २ ग. घ. च. छ. ट. प्रयुक्तस्य. क. प्रयुद्धस्य. ३ ग. घ. ज. अस्त्रंच बलवत्सौम्य. ख. अस्त्राणिविविधान्येवशत्रुविध्वंसनानिवै. ४ झ. ञ. ट. दिदृक्षन्स्थितोह्यहं.

ततो गत्वा दशग्रीवः सपुत्रः सविभीषणः ॥ स्त्रियोवतारयामास सर्वास्ता बाष्पगद्गदाः ॥ १६ ॥
लक्षिण्यो रत्नभूताश्च देवदानवरक्षसाम् ॥ [[1]नार्यो भूषणसंपन्ना ज्वलन्त्यः स्वेन तेजसा ॥ १७ ॥
विभीषणस्तु ता नारीर्दृष्ट्वा शोकपरायणाः ॥] तस्य तासु मतिं ज्ञात्वा धर्मात्मा वाक्यमब्रवीत् ॥१८॥
ईदृशैस्त्वं समाचारैर्यशोर्थकुलनाशनैः ॥ धर्षणं [2]ज्ञातिनां ज्ञात्वा स्वमतेन विचेष्टसे ॥ १९ ॥
[3]ज्ञातींस्तान्धर्षयित्वेमास्त्वयाऽऽनीता वराङ्गनाः ॥ त्वामतिक्रम्य मधुना राजन्कुम्भीनसी हृता ॥२०॥
रावणस्त्वब्रवीद्वाक्यं नावगच्छामि किंन्विदम् ॥ कोयं यस्तु त्वयाख्यातो मधुरित्येव नामतः ॥२१॥
विभीषणस्तु संक्रुद्धो भ्रातरं वाक्यमब्रवीत् ॥ श्रूयतामस्य पापस्य कर्मणः फलमागतम् ॥ २२ ॥
मातामहस्य [4]यो भ्राता ज्येष्ठो भ्राता सुमालिनः ॥ माल्यवानिति विख्यातो वृद्धः प्राज्ञो निशाचरः ॥
पिता ज्येष्ठो जनन्या नो ह्यस्माकं चार्यकोऽभवत् ॥ तस्य कुम्भीनसी नाम दुहितुर्दुहिताऽभवत् ॥२४॥
मातृष्वसुरथास्माकं सा च कन्याऽनलोद्भवा ॥ भवत्यस्माकमेवैषा भ्रातॄणां धर्मतः स्वसा ॥ २५ ॥
सा हृता मधुना राजन्राक्षसेन बलीयसा ॥ यज्ञप्रवृत्ते पुत्रे तु मयि चान्तर्जलोषिते ॥ २६ ॥
कुम्भकर्णे महाराज निद्रामनुभवत्यथ ॥ निहत्य राक्षसश्रेष्ठानमात्यानिह संमतान् ॥ २७ ॥
धर्षयित्वा हृता सा तु गुप्ताऽप्यन्तःपुरे तव ॥ श्रुत्वाऽपि तन्महाराज क्षान्तमेव हतो न सः ॥२८॥
यस्मादवश्यं दातव्या कन्या भर्त्रे हि भ्रातृभिः ॥ तदेतत्कर्मणो ह्यस्य फलं पापस्य [5]दुर्मते ॥
अस्मिन्नेवाभिसंप्राप्तं लोके विदितमस्तु ते ॥ २९ ॥

प्रसिद्धाः ॥ ७—१८ ॥ स्वमतेन स्वेच्छया । उल्लङ्घितशास्त्रमर्यादयेत्यर्थः ॥ १९ ॥ ज्ञातीन् आनीतस्त्रीबन्धून् । अस्य कर्मणः परदारापहरणरूपपापस्य । फलमागतं स्वीयस्वसुर्बलान्मधुना हरणं ॥२०—२३॥ अस्माकं जनन्याः सुमालिसुतायाः कैकस्याः ज्येष्ठा भगिनी काचिदस्ति । सा तु नाम्ना पुष्पोत्कचा । अपरा कुम्भीनसीति पूर्वमुक्ता । अस्माकं त्वार्यको माल्यवान् अस्माकं ज्येष्ठमातामहः । अस्माकं जनन्याश्च ज्येष्ठः पिता । तस्य माल्यवतः कुम्भीनसी नाम दुहितास्ति । अनलोद्भवा अनला माल्यवतः सुता तस्याः कन्या कुम्भीनसीत्यर्थः । अस्मन्मातामहस्य सुमालिनः द्वे पुत्र्यौ प्रसिद्धे । पुष्पोत्कचा कैकसी चेति । तयोर्ज्येष्ठः पिता माल्यवान् । तस्य पुत्री अनला । तस्याः कन्या कुम्भीनसी । सा अस्माकं स्वसा । ज्येष्ठमातामहपुत्र्याः पुत्रीत्वात् । अतएव धर्मतः स्वसेत्युक्ता ॥ २४—२५ ॥ यज्ञप्रमत्तः यज्ञेन प्रमत्तः । विस्मृतस्वगृहकृत्य इत्यर्थः । अन्तर्जलोषित इति तपोर्थमिति शेषः ॥ २६ ॥ इह गृहे । वर्तमानानिति शेषः । संमतान् सिद्धान् ॥ २७ ॥ श्रुत्वा चैवं मधुना स्वसृहरणं मत्वा अस्माकं क्षान्तमेव न तु मधुर्हतः ॥ २८ ॥ भ्रातृभिः अस्माभिरित्यर्थः । तदिति । आहूय कल्याणपूर्वकं कन्यादानं विना बलात् कन्याग्रहणं अस्य पापस्य कर्मणः फलं । अस्मिन्नेव दृष्टान्ते

नेत्यत्रप्रश्लिष्टस्यईधातोरसनमर्थोनिरसनंचत्यागइतिवा ॥ १५ ॥ **शि०** गत्वा स्वभवनमितिशेषः । **स०** स्त्रियः स्वानीताः ॥ १६ ॥ **स०** लक्षिण्यः प्रशस्तलक्षणोपेताः । रत्नभूताः उत्तमाः । **ति०** लक्षिण्यः सुलक्षणयुक्ताः ॥ १७ ॥ **स०** धर्मात्मा विभीषणः ॥ १८ ॥ **ति०** ज्ञात्वा तेषांपापजनकत्वंज्ञात्वापि ॥ १९ ॥ **स०** मधुना दैत्येन । 'त्वामतिक्रम्य अविगणय्य । कुंभीनसी तवभगिनी । हृता बलात् ॥ २० ॥ **ति०** नावगच्छामि नेमंवृत्तान्तंजानामि । किंस्विदं कथंसंपन्नं ॥ २१ ॥ **स०** क्वविद्रुतइन्द्रजित् त्वंवाक्वेतितत्त्वंवदेत्यतआह—यज्ञप्रवृत्तइति । पुत्रे इन्द्रजिति । मयिचान्तर्जलमुषिते अन्तर्जलोषिते । तपसे इतिशेषः ॥ २६ ॥ **स०** क्षान्तमेव समधुर्नहतः । सामर्थ्याधिक्यात्तस्यास्माकंचकार्यान्तरासक्तत्वादितिभावः ॥ २८ ॥ **ति०** भ्रातृभिरितिगुरुपरं ॥ **स०** कन्या स्वकुलप्रसूता । भर्त्रे मनसाभर्तृत्वेनसंमताय । यद्यपिदेयाकन्येति । तथापि बलादबलाहरणंतु दुर्मते ज्येष्ठभ्रातः अस्यत्वदनुष्ठितस्यपरतरुणीपरिकरहरणादिरूपपापस्यफलं । नोचेच्चेतसापिस्मर्तुमशक्यप्राकारादिप्रकारलङ्कान्तर्गुप्त-

[पा०] १ इदमर्धद्वयं क.—ज. ञ. पाठेषुदृश्यते. २ ङ.—ट. प्राणिनांज्ञात्वा. क—घ. प्राणिनांदत्वा. ३ क—घ. ट. ज्ञातीन्वै. ४ क—ट. योस्माकंज्येष्ठो. ५ च. छ. झ. दुर्मतेः.

विभीषणवचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रः स रावणः ॥ दौरात्म्येनात्मनोद्भूतस्तप्ताम्भा इव सागरः ॥ ३० ॥
ततोऽब्रवीद्दशग्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः ॥ कल्प्यतां मे रथः शीघ्रं शूराः सज्जीभवन्तु नः ॥३१॥
भ्राता मे कुम्भकर्णश्च ये च मुख्या निशाचराः ॥ वाहनान्यधिरोहन्तु नानाप्रहरणायुधाः ॥३२॥
अद्य तं समरे हत्वा मधुं रावणनिर्भयम् ॥ सुरलोकं गमिष्यामि युद्धाकाङ्क्षी सुहृद्वृतः ॥ ३३ ॥
[ततो विजित्य त्रिदिवं वशे स्थाप्य पुरंदरम् ॥ निर्भयो विचरिष्यामि त्रैलोक्यैश्वर्यशोभितः ॥३४॥]
अक्षौहिणीसहस्राणि चत्वार्यग्र्याणि रक्षसाम् ॥ नानाप्रहरणान्याशु निर्ययुर्युद्धकाङ्क्षिणाम् ॥ ३५ ॥
इन्द्रजित्त्वग्रजित्सैन्यात्सैनिकान्परिगृह्य च ॥ जगाम रावणो मध्ये कुम्भकर्णश्च पृष्ठतः ॥ ३६ ॥
विभीषणश्च धर्मात्मा लङ्कायां धर्ममाचरत् ॥ शेषाः सर्वे महाभागा ययुर्मधुपुरं प्रति ॥ ३७ ॥
खरैरुष्ट्रैर्हयैर्दीप्तैः शिंशुमारैर्महोरगैः ॥ राक्षसाः प्रययुः सर्वे कृत्वाऽऽकाशं निरन्तरम् ॥ ३८ ॥
दैत्याश्च शतशस्तत्र कृतवैराश्च दैवतैः ॥ रावणं प्रेक्ष्य गच्छन्तमन्वगच्छन्हि पृष्ठतः ॥ ३९ ॥
स तु गत्वा मधुपुरं प्रविश्य च दशाननः ॥ न ददर्श मधुं तत्र भगिनीं तत्र दृष्टवान् ॥ ४० ॥
सा च प्रह्वाञ्जलिर्भूत्वा शिरसा चरणौ गता ॥ तस्य राक्षसराजस्य त्रस्ता कुम्भीनसी तदा ॥४१॥
तां समुत्थापयामास न भेतव्यमिति ब्रुवन् ॥ रावणो राक्षसश्रेष्ठः किं चापि करवाणि ते ॥४२॥
साऽब्रवीद्यदि मे राजन्प्रसन्नस्त्वं महाभुज ॥ भर्तारं न ममेहाद्य हन्तुमर्हसि मानद ॥ ४३ ॥
न हीदृशं भयं किंचित्कुलस्त्रीणामिहोच्यते ॥ भयानामपि सर्वेषां वैधव्यं व्यसनं महत् ॥ ४४ ॥
सत्यवाग्भव राजेन्द्र मामवेक्षस्व याचतीम् ॥ त्वयाऽप्युक्तं महाराज न भेतव्यमिति स्वयम् ॥४५॥
रावणस्त्वब्रवीद्धृष्टः स्वसारं तत्र संस्थिताम् ॥ क्व चासौ तव भर्ता वै मम शीघ्रं निवेद्यताम् ॥४६॥
सह तेन गमिष्यामि सुरलोकं जयावहे ॥ तव कारुण्यसौहार्दान्निवृत्तोस्मि मधोर्वधात् ॥ ४७ ॥
इत्युक्ता सा समुत्थाप्य प्रसुप्तं तं निशाचरम् ॥ अब्रवीत्संप्रहृष्टेव राक्षसी सा पतिं वचः ॥ ४८ ॥
एष प्राप्तो दशग्रीवो मम भ्राता महाबलः ॥ सुरलोकजयाकाङ्क्षी साहाय्ये त्वां वृणोति च ॥४९॥
तदस्य त्वं सहायार्थं सबन्धुर्गच्छ राक्षस ॥ स्निग्धस्य भजमानस्य युक्तमर्थाय कल्पितुम् ॥ ५० ॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा तथेत्याह मधुर्वचः ॥ ५१ ॥
ददर्श राक्षसश्रेष्ठं यथान्याय्यमुपेत्य सः ॥ पूजयामास धर्मेण रावणं राक्षसाधिपम् ॥ ५२ ॥
प्राप्य पूजां दशग्रीवो मधुवेश्मनि वीर्यवान् ॥ तत्र चैकां निशामुष्य गमनायोपचक्रमे ॥ ५३ ॥

[illegible] ॥ २९—३२ ॥ रावणान्निर्भयो रावणनिर्भयः ॥ ४२—४३ ॥ ईदृशं भयं भर्तृवधसंभवं भयमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ सत्यवाग् भवेति । न भेतव्यमिति वचनं सत्यं कुर्वित्यर्थः ॥ ४५—५१ ॥ यथान्याय्यमिति

कन्यानयनमनयेनकथंस्यादितिभावः ॥ २९ ॥ स० रावणनिर्भयं रावणान्मत्तःनिर्भयस्तं ॥ ३३ ॥ ति० अग्र्याणि मुख्यानि ॥ ३५ ॥ स० सैन्यादग्रतः सर्वसैन्याग्रभागे । सैनिकान् सेनासमवायिनः । दिनंतदेवदैवाज्जागरणस्याभूदित्यभूद्युद्धायगमनंकुंभकर्णस्येतिज्ञेयं ॥ ३६ ॥ ति० लङ्कायांधर्ममाचरन् तत्रैवस्थितइत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ति० प्रह्वाञ्जलिः कृतनम्रत्वविह्वाञ्जलिः ॥४१॥ स० कुलस्त्रीणां भर्तृवधसमानंभयं भयहेतुर्नोच्यते ॥ ४४ ॥ ति० अर्थाय प्रयोजनाय । कल्पयितुं साहाय्यंसंपादयितुंयुक्तं । स्निग्धस्य मत्प्रेक्षयात्वयिस्निग्धस्य । भजमानस्य त्वयिजामातृभावंभजतः ॥ ५० ॥ ति० यथान्याय्यं उपचारपूर्वं ॥ स० यथान्याय्यं [illegible]कानिष्ठन्याययोग्यं ॥ ५२ ॥

[पा०] १ अयंश्लोकः क—घ. ज. पाठेषुदृश्यते. २ झ. ठ. इन्द्रजित्त्वग्रतःसैन्यात्. ३ झ. ठ. धर्ममाचरन्. ४ ख. राक्षसीतुमधुंतदा.

ततः कैलासमासाद्य शैलं वैश्रवणालयम् ॥ राक्षसेन्द्रो महेन्द्राभः सेनामुपनिवेशयत् ॥ ५४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

कैलासेवसता समुदितेचन्द्रे तत्रयदृच्छासमागतरंभावलोकनक्षुभितहृदाचरावणेन तत्करग्रहणेन तांप्रतिजिगमिषितदेशप्रश्नपूर्वकंभोगप्रार्थना ॥ १ ॥ तयातंप्रति स्वस्यनलकूबराभिलाषनिवेदनेन स्नुषात्वोक्तया स्वमोचनयाचने तेनबलात्तदुपभोगः ॥ २ ॥ तेनभुक्तमुक्तयारंभया नलकूबरमेत्य तस्मिन्रावणदुश्चेष्टितनिवेदनम् ॥ ३ ॥ तेनकोपात्तंप्रति अकामकामिनीभोगे सप्तधामूर्धस्फुटनविषयकशापदानम् ॥४॥ तच्छ्रवणेनरावणेनाकामकामिनीभोगानभिरोचनं तदपहृतपतिव्रताभिर्हर्षाधिगमश्च ॥ ५ ॥

स तु तत्र दशग्रीवः सह सैन्येन वीर्यवान् ॥ अस्तं प्राप्ते दिनकरे निवासं समरोचयत् ॥ १ ॥
उदिते विमले चन्द्रे तुल्यपर्वतवर्चसि ॥ प्रसुप्तं सुमहत्सैन्यं नानाप्रहरणायुधम् ॥ २ ॥
रावणस्तु महावीर्यो निषण्णः शैलमूर्धनि ॥ स ददर्श गुणांस्तत्र चन्द्रपादसुशोभितान् ॥ ३ ॥
कर्णिकारवनैर्दीप्तैः कदम्बगहनैस्तथा ॥ पद्मिनीभिश्च फुल्लाभिर्मन्दाकिन्या जलैरपि ॥ ४ ॥
चम्पकाशोकपुन्नागमन्दारतरुभिस्तथा ॥ चूतपाटललोध्रैश्च प्रियङ्ग्वर्जुनकेतकैः ॥ ५ ॥
तगरैर्नारिकेलैश्च प्रियालपनसैस्तथा ॥ आरग्वधैस्तमालैश्च प्रियालबकुलैरपि ॥ ६ ॥
एतैरन्यैश्च तरुभिरुद्भासितवनान्तरे ॥ किन्नरा मदनेनार्ता रक्ता मधुरकण्ठिनः ॥
समं संप्रजगुर्यत्र मनस्तुष्टिविवर्धनम् ॥ ७ ॥
विद्याधरा मदक्षीबा मदरक्तान्तलोचनाः ॥ योषिद्भिः सह संक्रान्ताश्चिक्रीडुर्जहृषुश्च वै ॥ ८ ॥
घण्टानामिव सन्नादः शुश्रुवे मधुरस्वरः ॥ अप्सरोगणसङ्घानां गायतां धनदालये ॥ ९ ॥
पुष्पवर्षाणि मुञ्चन्तो नगाः पवनताडिताः ॥ शैलं तं वासयन्तीव मधुमाधवगन्धिनः ॥ १० ॥
मधुपुष्परजःपृक्तं गन्धमादाय पुष्कलम् ॥ प्रववौ वर्धयन्कामं रावणस्य सुखोऽनिलः ॥ ११ ॥

अर्घ्याद्युपचारमित्यर्थः ॥ ५२—५४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने पञ्चविंशः सर्गः॥२५॥

तुल्यपर्वतवर्चसि स्वनिविष्टकैलासवत्तुल्याभे ॥२॥ गुणान् भोगार्हधर्मान् ॥३॥ कदम्बगहनैः कदम्बवनैः ॥ ४—६ ॥ रक्ताः रागयुक्ताः । मधुरकण्ठिनः मधुकण्ठध्वनयः। समं स्वस्त्रीभिरिति शेषः ॥ ७—९॥ वासयन्ति अधिवासयुक्तं कुर्वन्ति । मधुमाधवगन्धिनः नित्यमेव मधुमाधवाभ्यां चैत्रवैशाखाभ्यां वसन्तमासाभ्यां गन्धिनः तत्कृतपुष्पगन्धाइत्यर्थः ॥१०॥मधुपुष्परजःपृक्तं मधुना मकरन्देन पुष्परजसा

स० उपनिवेशयत् उपन्यवेशयत् ॥ ५४ ॥ इति पञ्चविंशःसर्गः ॥ २५ ॥

स० चन्द्रपादपशोभितान् चन्द्रश्चपादपाश्चतैः । कर्पूरपादपैः कदलीविशेषैः । चन्द्रैरुदकैःपादपैश्चेतिवा । तैरुपशोभितान् । " चन्द्रःसुधांशुकर्पूरकंपिल्लस्वर्णवारिषु " इतिविश्वः ॥ ३ ॥ **ति०** पद्मिन्यः सरांसि । तासांफुल्लत्वंतत्कालोचितविकासवत्कह्लारादिभिर्बोध्यं ॥ ४ ॥ **स०** तगराः क्षाररसवन्महीरुहाः । " तगरःक्षारे " इतिविश्वः ॥ ६ ॥ **ति०** मधुरकण्ठिनः मधुरकण्ठध्वनयः । समं स्वस्त्रीभिरितिशेषः । यत्र कैलासे ॥ **स०** रक्ताः आसक्ताः ॥ ७ ॥ **स०** मदक्षीबाः मदसाधनमत्ताः । मदरक्तान्तलोचनाः यास्ताभिर्योषिद्भिः । संक्रान्ताः मिलिताः ॥ ८ ॥ **ति०** वासयन्ति अधिवासयन्ति सुगन्धंकुर्वन्ति ॥ १० ॥

[**पा०**] १ झ. ठ. चन्द्रपादपशोभितान्. २ ग. घ. च. छ. ञ. ट. कदंबबकुलैस्तथा. ख. कदंबविपिनैस्तथा.

गेयात्पुष्पसमृद्ध्या च शैत्याद्वायोर्गिरेर्गुणात् ॥ प्रवृत्तायां रजन्यां च चन्द्रस्योदयनेन च ॥ १२ ॥
रावणः सुमहावीर्यः कामस्य वशमागतः ॥ विनिश्वस्य विनिश्वस्य शशिनं समवैक्षत ॥ १३ ॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र दिव्याभरणभूषिता ॥ सर्वाप्सरोवरा रम्भा दिव्यपुष्पविभूषिता ॥ १४ ॥
दिव्यचन्दनलिप्ताङ्गी मन्दारकृतमूर्धजा ॥ दिव्योत्सवकृतारम्भा पूर्णचन्द्रनिभानना ॥ १५ ॥
चक्षुर्मनोहरं पीनं मेखलादामभूषितम् ॥ समुद्वहन्ती जघनं रतिप्राभृतमुत्तमम् ॥ १६ ॥
कृतैर्विशेषकैरार्द्रैः षडर्तुकुसुमोद्भवैः ॥ बभावन्यतमेव श्रीःकान्तिद्युतिमतिह्रियाम् ॥
नीलं सतोयमेघाभं वस्त्रं समवकुण्ठिता ॥ १७ ॥
यस्या वक्त्रं शशिनिभं भ्रुवौ चापनिभे शुभे ॥ ऊरू करिकराकारौ करौ पल्लवकोमलौ ॥
सैन्यमध्येन गच्छन्ती रावणेनोपवीक्षिता ॥ १८ ॥
तां समुत्थाय गच्छन्तीं कामबाणवशं गतः ॥ करे गृहीत्वा लज्जन्तीं स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥१९॥
क्व गच्छसि वरारोहे कां सिद्धिं भजसे स्वयम् ॥ कस्याभ्युदयकालोऽयं यस्त्वां समुपभोक्ष्यते ॥२०॥
त्वदाननरसस्याद्य पद्मोत्पलसुगन्धिनः ॥ सुधामृतरसस्येव कोऽद्य तृप्तिं गमिष्यति ॥ २१ ॥
स्वर्णकुम्भनिभौ पीनौ शुभौ भीरु निरन्तरौ ॥ कस्योरस्थलसंस्पर्शं दास्यतस्ते कुचाविमौ ॥ २२ ॥
सुवर्णचक्रप्रतिमं स्वर्णदामचितं पृथु ॥ अध्यारोहति कस्तेऽद्य जघनं स्वर्गरूपिणम् ॥ २३ ॥
मद्विशिष्टः पुमान्कोऽद्य शक्रो विष्णुरथाश्विनौ ॥ मामतीत्य हि यं च त्वं यासि भीरु न शोभनम् २४
विश्रम त्वं पृथुश्रोणि शिलातलमिदं शुभम् ॥ त्रैलोक्ये यः प्रभुश्चैव मदन्यो नैव विद्यते ॥ २५ ॥
तदेवं प्राञ्जलिः प्रह्वो याचते त्वां दशाननः ॥ भर्तुर्भर्ता विधाता च त्रैलोक्यस्य भजस्व माम् ॥२६॥
एवमुक्ताऽब्रवीद्रम्भा वेपमाना कृताञ्जलिः ॥ प्रसीद नार्हसे वक्तुमीदृशं त्वं हि मे गुरुः ॥ २७ ॥
अन्येभ्यो हि त्वया रक्ष्या प्राप्नुयां धर्षणं यदि ॥ तद्धर्मतः स्नुषा तेऽहं तत्त्वमेव ब्रवीमि ते ॥२८॥

च संपृक्तं ॥११—१४॥ मन्दारकृतमूर्धजा मन्दारपुष्पकृतालंकारकेशीत्यर्थः ॥१५॥ रतिप्राभृतं रत्युपदाभूतं रतिवर्धकमित्यर्थः ॥ १६ ॥ षडर्तुकुसुमोद्भवैः षड्तुकुसुमोद्भवैरित्यर्थः । ऋकारस्य गुणश्छान्दसः

देवस्त्रीविशेषाणामन्यतमेव स्थिता । अभिसान्त्वेन नीलवस्त्रमादाय समवकुण्ठिता प्रावृतवती ॥ १७—१९ ॥ कां सिद्धिं कस्य भोगसिद्धिमित्यर्थः ॥२०॥ सुधामृतरसस्येव अमृतादमृतरसस्येवेत्यर्थः । तृप्तियोगे

स० गेयात् गानात् । चन्द्रस्योदयनंप्रति तत्कालेगेयात्गिरेर्गुणादितिवा । गातुंयोग्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥ ति० मन्दारैः कल्पवृक्षकुसुमैः कृतालंकारामूर्धजाःकचाः यस्यास्सा । दिव्योत्सवाय दिव्यरतये । कृतआरंभो गमनरूपोयया ॥ १५ ॥ ति० कान्त्या प्रत्यवयवशोभारूपसौन्दर्येण । श्रिया आभरणसंपदा । द्युत्या लावण्येनकीर्त्याच । अन्यतमा स्वार्थेतमः। अन्याश्रीरिवलक्ष्मीरिवबभावित्यर्थः ॥ १७ ॥ ति० आननरसस्य अधरामृतेनेत्यर्थः ॥ २१ ॥ स० यन्नदुःखेनसंबद्धंनचग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतंचतत्सुखंस्वःपदास्पदम् ’ इत्युक्तेर्निरतिशयसुखंस्वर्गः । तस्यरूपमस्यास्तीतिस्वर्गरूपी तं । पुँल्लिङ्गत्वमार्षं । स्वर्गरूपिणीमितिपाठे द्वितीयाषष्ठ्यर्थे अतीतइत्यनेनान्वेति ॥ २३ ॥ स० मद्विशिष्टः मत्तोऽधिकः । विष्णुरुपेन्द्रः । सर्वेसुपर्ववरस्थापिकानिष्ठयात्तदनन्तरग्रहः । अश्विनौ ननुरुद्रादिकान्सुरान्विहायानयोरनयोर्ग्रहइतिचेत्सत्यं । नलकूबरमणिग्रीवयोर्यमलयोःप्रस्तुतत्वात्तत्समावितिप्रमितत्वेनदेवेष्वेतयोरेवसत्त्वादितिवा मन्मथव्यथातःसुरेषुव्यथाचिकित्सकत्वेनप्रमितयोरनयोर्ग्रहणंयुक्तिमदितिवाज्ञेयं ॥२४॥ स० त्वयाभर्तृतयाभिमतस्यापिभर्तापोषकः । विधाता कर्ता । एतादृशंमांभजस्व ॥ २६ ॥ ति० अन्येभ्योपियदिधर्षणंप्राप्नुयां तदापित्वयारक्ष्या । अतएवंवक्तुंनार्हसि । स० तद्धर्मतः मयानलकूबरकृतसंकेतधर्मतः ॥ २७—२८ ॥

[पा०] १ ठ. चन्द्रस्योदयनंप्रति. २ ख. समुदैक्षत. ३ झ. श्रीःकान्तिश्रीद्युतिकीर्तिभिः.

अथाब्रवीद्दशग्रीवश्चरणाधोमुखीं स्थिताम् ॥ रोमहर्षमनुप्राप्तां दृष्टमात्रेण तां तदा ॥ २९ ॥
सुतस्य यदि मे भार्या ततस्त्वं हि स्नुषा भवेः ॥ बाढमित्येव सा रम्भा प्राह रावणमुत्तरम् ॥३०॥
धर्मतस्ते सुतस्याहं भार्या राक्षसपुङ्गव ॥ पुत्रः प्रियतरः प्राणैर्भ्रातुर्वैश्रवणस्य ते ॥
विख्यातस्त्रिषु लोकेषु नलकूबर इत्ययम् ॥ ३१ ॥
धर्मतो यो भवेद्विप्रः क्षत्रियो वीर्यतो भवेत् ॥ क्रोधाद्यश्च भवेदग्निः क्षान्त्या च वसुधासमः ॥३२॥
तस्यास्मि कृतसंकेता लोकपालसुतस्य वै ॥ तमुद्दिश्य तु मे सर्वं विभूषणमिदं कृतम् ॥ ३३ ॥
तथा तस्य हि नान्यस्य भावो मां प्रति तिष्ठति ॥ तेन सत्येन मां राजन्मोक्तुमर्हस्यरिन्दम ॥३४॥
स हि तिष्ठति धर्मात्मा मां प्रतीक्षन्समुत्सुकः॥ तत्र विघ्नं सुतस्येह कर्तुं नार्हसि मुञ्च माम्॥३५॥
सद्भिराचरितं मार्गं गच्छ राक्षसपुङ्गव ॥ माननीयो मम त्वं हि पालनीया तथाऽस्मि ते ॥ ३६ ॥
एवमुक्तो दशग्रीवः प्रत्युवाच विनीतवत् ॥ स्नुषाऽस्मि यदवोचस्त्वमेकपत्नीष्वयं क्रमः ॥ ३७ ॥
देवलोकस्थितिरियं सुराणां शाश्वती मता ॥ पतिरप्सरसां नास्ति न चैकस्त्रीपरिग्रहः ॥ ३८ ॥
एवमुक्त्वा स तां रक्षो निवेश्य च शिलातले ॥ कामभोगाभिसंसक्तो मैथुनायोपचक्रमे ॥ ३९ ॥
सा विमुक्ता ततो रम्भा भ्रष्टमाल्यविभूषणा ॥ गजेन्द्राक्रीडमथिता नदीवाकुलतां गता ॥ ४० ॥
लुलिताकुलकेशान्ता करवेपितपल्लवा ॥ पवनेनावधूतेव लता कुसुमशालिनी ॥ ४१ ॥
सा वेपमाना लज्जन्ती भीता करकृताञ्जलिः ॥ नलकूबरमासाद्य पादयोर्निपपात ह ॥ ४२ ॥
तदवस्थां च तां दृष्ट्वा महात्मा नलकूबरः ॥ अब्रवीत्किमिदं भद्रे पादयोः पतितासि मे ॥ ४३ ॥
सा वै निश्वसमाना तु वेपमाना कृताञ्जलिः ॥ तस्मै सर्वं यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ४४ ॥
एष देव दशग्रीवः प्राप्तो गन्तुं त्रिविष्टपम् ॥ तेन सैन्यसहायेन निशेयं परिणामिता ॥ ४५ ॥
आयान्ती तेन दृष्टास्मि त्वत्सकाशमरिन्दम ॥ गृहीता तेन पृष्टाऽस्मि कस्य त्वमिति रक्षसा ॥४६॥

षष्ठी ॥ २९—३१ ॥ धर्मतः धर्मानुष्ठानविषये ॥ ३२ ॥ कृतसंकेता कृतरतिसंकेता । यथा तस्य भावो मां प्रति नान्यस्य तथा ममापि भावस्तं प्रति तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ३३—३६ ॥ स्नुषास्मि यदवोचः । स्नुषास्मीति यदवोच इत्यर्थः ॥३७—३९ ॥ सा विमुक्तेति ॥ संभोगानन्तरमिति शेषः । गजेन्द्राक्रीडमथिता गजेन्द्राक्रीडेन मथिता ॥ ४० ॥ करवेपितपल्लवा वेपितकरपल्लवा ॥ ४१—४४ ॥ परिणा-

ति० चरणाधोमुखीं चरणावलोकनेनाधोमुखतयास्थितां ॥ २९ ॥ ति० सुतस्य इन्द्रजितइत्यर्थः ॥ ३० ॥ ति० तेसुतस्य नलकूबरस्य । धर्मतः संकेतधर्मतः ॥ ३१ ॥ स० धर्मतः स्वाध्यायादिधर्मात् । विप्रः तत्समः । एवमुत्तरत्रापि ॥ ३२ ॥ ति० यथातस्यभावोमांप्रतितिष्ठति तथाममापिभावस्तंप्रतितिष्ठतीतिशेष. । नान्यस्य नान्यंप्रतीत्यर्थः। स० यथातस्यनलकूबरस्य मांप्रति मयिभावःमनस्तिष्ठति तथान्यस्यभावोनतिष्ठति। यद्वा यथातस्यविषये। मां शोभांप्रति। ममेतिशेषः। भावः । नान्यस्यपुरुषस्यत्वदादेर्विषयेनतिष्ठति त्वत्कामना ममनास्तीतिभावः ॥३४॥ ति० स्नुषास्मियदिति । स्नुषास्मीतियदवोचइत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ति० देवलोकस्थितिः देवलोकमर्यादा। इयमितीदंशब्दार्थःपतिरिति । स० पतिरप्सरसांनास्ति पाणिग्रहणपूर्वकंपतिर्नास्ति । ममास्तुतथा तवतुमन्दोदर्युपर्येववर्तनरूपोधर्मोस्ति । तंमागमयेत्यतआह—नचेति । अहमेकस्त्रीपरिग्रहोनच । कामुकोहं कामिनीकुलटा त्वं । अतोनिर्निबन्धोयुक्तोऽयंनिर्बन्धइतिभावः । ' अप्सरसांनियतपतिर्नास्ति । सुराणामप्येकाप्सरःपरिग्रहोभार्यात्वेननास्तीत्यर्थइतितीर्थोनागोजिभट्टश्चप्रकृतानुपयुक्तान्वयवादिनौ । नचैकस्त्रीपरिग्रहइत्येतदर्थस्यपतिरित्यादिनैवलब्धेराधिक्यमपिननिभालयामासतुरितिज्ञेयं । कामविजयेपुंस्त्वंनास्तीतिरक्षइत्युक्तिः । इदंपुंस्त्वंशापौपयिकतयापापहेतुरितिविद्यमानमप्यविद्यमानप्रायमित्यभिप्रायेणैवमुक्तिरितिवा ॥ ३८ ॥ ति० करवेपितपल्लवा वेपितकरपल्लवा ॥ ४१ ॥

[पा०] १ ग. यथाहित्वंलालनीयातथा. २ ख. विधूतकरपल्लवा. ३ क. ग. घ. च. परिणाम्यते. ४ क—घ. गृहीत्वातेन.

मया तु सर्वं यत्सत्यं तस्मै सर्वं निवेदितम् ॥ काममोहाभिभूतात्मा नाश्रौषीत्तद्वचो मम ॥ ४७ ॥
याच्यमानो मया देव स्नुषा तेऽहमिति प्रभो ॥ तत्सर्वं पृष्ठतः कृत्वा बलात्तेनास्मि धर्षिता ॥४८॥
एवं त्वमपराधं मे क्षन्तुमर्हसि सुव्रत ॥ न हि तुल्यबलं सौम्य स्त्रियाश्च पुरुषस्य च ॥ ४९ ॥
एतच्छ्रुत्वा तु संक्रुद्धस्तदा वैश्रवणात्मजः ॥ धर्षणां तां परां श्रुत्वा ध्यानं संप्रविवेश ह ॥ ५० ॥
तस्य तत्कर्म विज्ञाय तदा वैश्रवणात्मजः ॥ मुहूर्तात्क्रोधताम्राक्षस्तोयं जग्राह पाणिना ॥ ५१ ॥
गृहीत्वा सलिलं सर्वमुपस्पृश्य यथाविधि ॥ उत्ससर्ज यथाशापं राक्षसेन्द्राय दारुणम् ॥ ५२ ॥
अकामा तेन यस्मात्त्वं बलाद्भद्रे प्रधर्षिता ॥ तस्मात्स युवतीमन्यां नाकामामुपयास्यति ॥ ५३ ॥
यदा ह्यकामां कामार्तो धर्षयिष्यति योषितम् ॥ मूर्धा तु सप्तधा तस्य शकलीभविता तदा ॥५४॥
तस्मिन्नुदाहृते शापे ज्वलिताग्निसमप्रभे ॥ देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता ॥
पितामहमुखाश्चैव सर्वे देवाः प्रहर्षिताः ॥ ५५ ॥
ज्ञात्वा लोकगतिं सर्वां तस्य मृत्युं च रक्षसः ॥ ऋषयः पितरश्चैव प्रीतिमापुरनुत्तमाम् ॥ ५६ ॥
श्रुत्वा तु स दशग्रीवस्तं शापं रोमहर्षणम् ॥ नारीषु मैथुने भावं नाकामास्वभ्यरोचयत् ॥ ५७ ॥
तेन नीताः स्त्रियः प्रीतिमापुः सर्वाः पतिव्रताः ॥ नलकूबरनिर्मुक्तं शापं श्रुत्वा मनःप्रियम् ॥५८॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

रावणेन कैलासात्सुमालिप्रभृतिभिःसह स्वर्गलोकमेत्येन्द्रादिभिः सहमहासमरप्रवर्तनम् ॥ १ ॥ सुमालिनासुरसेनावमर्दने सावित्रनाम्नावसुना तेनसहयुद्ध्वा गदयातस्यहननम् ॥ २ ॥

कैलासं लङ्घयित्वाऽथ दशग्रीवः स रावणः ॥ आससाद महातेजा इन्द्रलोकं निशाचरः ॥ १ ॥
तस्य राक्षससैन्यस्य समन्तादुपयास्यतः ॥ देवलोकं ययौ शब्दो मथ्यमानार्णवोपमः ॥ २ ॥

[illegible] ॥ ४५—४५ ॥ ध्यानं संप्रविवेशेति । एतदुक्तः सत्यो वाऽसत्यो वेति ज्ञातुमिति शेषः ॥ ५०—५१ ॥ उपस्पृश्य चक्षुरादीन्द्रियमिति शेषः ॥ ५२ लोकस्य तत्पीडामूलदुर्दशां । इदंच वचनं सीतादेव्या अक्षतत्वस्य सम्यग्रामबोधनार्थं ॥ ५६—५८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने षड्विंशःसर्गः ॥२६॥

स० इदंसर्वमलङ्करणं कस्य कमुद्दिश्येतितेनरक्षसापृष्टा । तुतदनन्तरंमयायन्निवेदनीयंतत्सर्वंसत्यंयथाभवतितथानिवेदितं । प्रलापकालत्वात्सर्वैतिद्विरुपादानंनदोषायेतिवा ॥ ४७ ॥ **स०** योषिन्मात्रभाषणंनविश्वसनीयमितितद्वचनमिथ्यातथ्यतानिर्णयार्थंध्यानमास्थितः ॥ ५० ॥ **ति०** सप्तधेति । सप्तधातुवशात्सप्तप्रकारेण । शकलीभविता ल्युट् ॥ ५४ ॥ **स०** देवदुन्दुभयोनेदुः स्वयमेव दैवात् । एतेनायंशापईश्वरसंमतइतिज्ञायते । नकेवलमेतावत् किंतुब्रह्मादेरपिकालआसन्नइतिसंमतिरित्याह—पितामहमुखाइति ॥ ५५ ॥ **स०** लोकगतिं जनहिंसां । तस्यरक्षसः मृत्युंचशापरूपंतत्साधनंचज्ञात्वाप्रहर्षिताइतिपूर्वेणान्वयः ॥ ५६ ॥ इतिषड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

ति० कैलासंलङ्घयित्वेन्द्रलोकमाससाद । तस्यमेरूपरिप्रतिष्ठितत्वात् ॥ १ ॥ **स०** भिद्यमानार्णवोपमः तत्स्वरसदृशःशब्दः ।

[पा०] १ क. ख. ग. ङ—ट. तदाशापं. २ च. छ. सहस्रधातस्य. क. तुशतधातस्य. ख. तुदशधातस्य. ३ झ. ठ. भिद्यमानार्णवोपमः.

श्रुत्वा तु रावणं प्राप्तमिन्द्रश्चलित आसनात् ॥ अब्रवीत्तत्र तान्देवान्सर्वानेव समागतान् ॥ ३ ॥
आदित्यान्सवसून्रुद्रान्विश्वान्साध्यान्मरुद्गणान् ॥ सज्जीभवत युद्धार्थं रावणस्य दुरात्मनः ॥ ४ ॥
एवमुक्तास्तु शक्रेण देवाः शक्रसमा युधि ॥ सन्नह्य सुमहासत्त्वा युद्धश्रद्धासमन्विताः ॥ ५ ॥
स तु दीनः परित्रस्तो महेन्द्रो रावणं प्रति ॥ विष्णोः समीपमागम्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ६ ॥
विष्णो कथं क[1]रिष्यामि महावीर्यपराक्रमः ॥ अ[2]सौ हि बलवान्रक्षो युद्धार्थमभिवर्तते ॥ ७ ॥
वरप्रदानाद्बलवान्न खल्वन्येन हेतुना ॥ तत्तु सत्यवचः कार्यं यदुक्तं पद्मयोनिना ॥ ८ ॥
तद्यथा नमुचिर्वृत्रो बलिर्नरकशम्बरौ ॥ त्व[3]द्बलं समवष्टभ्य य[4]था दग्धास्तथा कुरु ॥ ९ ॥
न ह्यन्यो दे[5]वं देवेश त्वामृते मधुसूदन ॥ गतिः प[6]रायणं नास्ति त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ १० ॥
त्वं हि नारायणः श्रीमान्पद्मनाभः सनातनः ॥ त्वयेमे स्थापिता लोकाः शक्रश्चाहं सुरेश्वरः ॥११॥
त्वया सृष्टमिदं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ त्वामेव भगवन्सर्वे प्रविशन्ति युगक्षये ॥ १२ ॥
तदाचक्ष्व यथा तत्त्वं देवदेव मम स्वयम् ॥ अ[7]पि चक्रसहायस्त्वं यो[8]त्स्यसे रा[9]वणं प्रभो ॥ १३ ॥
एवमुक्तः स शक्रेण देवो नारायणः प्रभुः ॥ अब्रवीन्न परित्रासः का[10]र्यस्ते श्रूयतां च मे ॥ १४ ॥
न तावदेष दुष्टात्मा श[11]क्यो जेतुं सुरासुरैः ॥ ह[12]न्तुं चापि समासाद्य वरदानेन दुर्जयः ॥ १५ ॥
सर्वथा तु महत्कर्म करिष्यति बलोत्कटः ॥ रा[13]क्षसः पुत्रसहितो दृष्टमेतन्निसर्गतः ॥ १६ ॥
यत्तु मां त्वमभाषिष्ठा युध्यस्वेति सुरेश्वर ॥ नाहं तं प्रतियोत्स्यामि रावणं राक्षसं युधि ॥ १७ ॥
नाहत्वा समरे शत्रुं विष्णुः प्रतिनिवर्तते ॥ दुर्लभश्चैव कामोऽद्य वरगुप्ताद्धि रावणात् ॥ १८ ॥
प्रतिजाने च देवेन्द्र त्वत्समीपे शतक्रतो ॥ भवितास्मि यथाऽस्याहं रक्षसो मृत्युकारणम् ॥ १९ ॥
अहमेव निहन्तास्मि रावणं सपुरस्सरम् ॥ देवता नन्दयिष्यामि ज्ञात्वा कालमुपागतम् ॥ २० ॥
एतत्ते कथितं तत्त्वं देवराज शचीपते ॥ युध्यस्व विगतत्रासः सर्वैः सार्धं महाबल ॥ २१ ॥
ततो रुद्राः सहादित्या वसवो मरुतोऽश्विनौ ॥ सन्नद्धा निर्ययुस्तूर्णं राक्षसानभितः पुरात् ॥ २२ ॥

तद्यथेति । त्वद्बलमाहृत्य यथा नमुच्यादयो हतास्तथा अस्यापि हननोपायं कुर्वित्यर्थः ॥ ९ ॥ देवेति संबुद्धिः ॥ १०--१२ ॥ तत्तस्मात्कारणात् । यथा मे जयः स्यात् तथा तत्त्वं उपायतत्त्वं आचक्ष्व । स्वयमेव युद्ध्यस्वेति वा । ब्रूहीति शेषः ॥१३--१५॥ मे महत्कर्म युद्धकर्म करिष्यन्तीत्येतत्सहजज्ञानशक्त्या दृष्टमवगतं ॥ १६ ॥ नाहं प्रतियोत्स्यामि इदानी-

देवलोकेबभौ श्रुतस्तत्रत्यैरितियावत् ॥ २ ॥ **स०** समागतान् मिलितान् ॥ ३ ॥ **ति०** रावणंप्रतिपरित्रस्तः भगवद्वचनस्यपरिपालनीयत्वादितिभावः ॥ ६ ॥ **ति०** बलवत्त्वेहेतुमाह—वरप्रदानादिति । **शि०** तत्सत्यंकार्यं सर्वैरितिशेषः ॥ ८ ॥ **ति०** तद्बलं अपरिमितंतावकंबलमाश्रित्य यथादग्धास्तथारावणस्यापिवधोपाययत्नंकुरु । मे आख्याहि ॥ ९ ॥ **ति०** गतिः रक्षकः । परायणं आश्रयः ॥ १० ॥ **ति०** मे वचनमितिशेषः ॥ १४ ॥ **ति०** वरदानेनदुर्जयएषः युधिसमासाद्यसुरासुरैर्जेतुंहन्तुंचन शक्यः ॥ १५ ॥ **शि०** युध्यस्वेति । यन्मांत्वमभाषिष्ठाः तत्रेदमुत्तरमितिशेषः ॥ १७ ॥ **ति०** यथाभवितास्मि तथाप्रतिजाने इत्यर्थः ॥ **शि०** त्वत्समीपेप्रतिजाने । कारणंभवितास्मीत्यनेन स्वस्यसाक्षाद्धननकर्तृत्वाभावःसूचितः ॥ १९ ॥ **शि०** युध्यस्व राक्षसैरितिशेषः ॥ २१ ॥ **ति०** अभितः संमुखे ॥ २२ ॥

[पा०] १ ङ—ट. करिष्यामिरावणंराक्षसंप्रति. २ झ. ञ. ट. अहोतिबलवद्रक्षो. ३ झ. ठ. तद्बलं. क. त्वन्मतं. ४ क. यथादग्धास्तथा. ५ क—घ. ज. देवदेवानामापत्सुसुमहाबलः. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. देवदेवेशत्वदृते. ६ परायणं नास्तित्वामृतेपुरुषोत्तम. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. परायणंचापि. ७ घ—ट. असिचक्र. ८ क. ख. ग. युध्यसे. ९ क. ख. ग. संयुगेरिपुं. ङ. झ. ञ. ट. रावणंप्रति. च. छ. रावणंविभो. १० ङ. च. झ. ञ. ट. कर्तव्यःश्रूयतां. ११ क. ख. ग. शक्यो दैवतदानवैः. घ. शक्योदैवतमानुषैः. १२ क. ख. ग. हन्तुंयुधि. १३ क—घ. ङ. रक्षःपुत्रसहायोसौ.

[illegible] अन्योन्यमभिवीक्ष्य च ॥ सङ्ग्राममभिमुखा ह्यभ्यवर्तन्त हृष्टवत् ॥ २४ ॥
ततो दैवतसैन्यानां संक्षोभः समजायत ॥ तदक्षयं महासैन्यं दृष्ट्वा समरमूर्धनि ॥ २५ ॥
ततो युद्धं समभवद्देवदानवरक्षसाम् ॥ घोरं तुमुलनिर्ह्रादं नानाप्रहरणोद्यतम् ॥ २६ ॥
एतस्मिन्नन्तरे शूरा राक्षसा घोरदर्शनाः ॥ युद्धार्थं समवर्तन्त सचिवा रावणस्य ते ॥ २७ ॥
मारीचश्च प्रहस्तश्च महापार्श्वमहोदरौ ॥ अकम्पनो निकुम्भश्च शुकः सारण एव च ॥ २८ ॥
संह्रादो धूमकेतुश्च महादंष्ट्रो घटोदरः ॥ जम्बुमाली महाह्रादो विरूपाक्षश्च राक्षसः ॥ २९ ॥
सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च दुर्मुखो दूषणः खरः ॥ त्रिशिराः करवीराक्षः सूर्यशत्रुश्च राक्षसः ॥ ३० ॥
महाकायोतिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ ॥ एतैः सर्वैः परिवृतो महावीर्यो महाबलः ॥ ३१ ॥
रावणस्यार्यकः सैन्यं सुमाली प्रविवेश ह ॥ सदैवतगणान्त्सर्वान्नानाप्रहरणैः शितैः ॥
व्यध्वंसयत्सुसंक्रुद्धो वायुर्जलचरानिव ॥ ३२ ॥
[सुमालिभयसंत्रस्ताः सुरास्ते सर्वतो दिशि ॥ प्रदुद्रुवुर्वध्यमानाः सिंहत्रस्ता मृगा इव ॥ ३३ ॥]
तद्दैवतबलं राम हन्यमानं निशाचरैः ॥ प्रणुन्नं सर्वतो दिग्भ्यः सिंहनुन्ना मृगा इव ॥ ३४ ॥
एतस्मिन्नन्तरे शूरो वसूनामष्टमो वसुः ॥ सावित्र इति विख्यातः प्रविवेश रणाजिरम् ॥ ३५ ॥
सैन्यैः परिवृतो हृष्टो नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ त्रासयञ्शत्रुसैन्यानि सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ३६ ॥
तथाऽदित्यौ महावीर्यौ त्वष्टा पूषा च दंशितौ ॥ निर्भयौ सह सैन्येन तदा प्राविशतां रणे ॥३७॥
ततो युद्धं समभवत्सुराणां सह राक्षसैः ॥ क्रुद्धानां रक्षसां कीर्तिं समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ३८ ॥
ततस्ते राक्षसाः सर्वे विबुधान्समरे स्थितान् ॥ नानाप्रहरणैर्घोरैर्जघ्नुः शतसहस्रशः ॥ ३९ ॥
देवाश्च राक्षसान्घोरान्महाबलपराक्रमान् ॥ समरे विमलैः शस्त्रैरुपनिन्युर्यमक्षयम् ॥ ४० ॥
एतस्मिन्नन्तरे राम सुमाली नाम राक्षसः ॥ नानाप्रहरणैः क्रुद्धस्तत्सैन्यं सोभ्यवर्तत ॥ ४१ ॥
स दैवतबलं सर्वं नानाप्रहरणैः शितैः ॥ व्यध्वंसयत संक्रुद्धो वायुर्जलधरं यथा ॥ ४२ ॥
ते महाबाणवर्षैश्च शूलप्रासैः सुदारुणैः ॥ हन्यमानाः सुराः सर्वे न व्यतिष्ठन्त संहताः ॥ ४३ ॥
ततो विद्राव्यमाणेषु दैवतेषु सुमालिना ॥ वसूनामष्टमः क्रुद्धः सावित्रो वै व्यवस्थितः ॥ ४४ ॥
संवृतः स्वैरथानीकैः प्रहरन्तं निशाचरम् ॥ विक्रमेण महातेजा वारयामास संयुगे ॥ ४५ ॥
ततस्तयोर्महायुद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥ सुमालिनो वसोश्चैव समरेष्वनिवर्तिनोः ॥ ४६ ॥

मिति शेषः ॥ १७—२२ ॥ प्रकृष्टं युद्धं यस्य तत्प्र-
युद्धं ॥ २३ ॥ हृष्टवत् हृष्टाः सन्तः ॥२४—२९॥
करवीरपुष्पवत् अक्षिणी यस्य सः करवीराक्षः ॥३०—
३७॥ समरेष्वनिवर्तिनां रक्षसां कीर्तिं क्रुद्धानां सुराणां
राक्षसैःसह युद्धमभवदिति योजना ॥ ३८—४६ ॥

ति० कीर्तिंप्रतिक्रुद्धानांसुराणां राक्षसैःसहयुद्धं समभवदितियोजना ॥ ३८ ॥ इति सप्तविंशःसर्गः ॥ २७ ॥

[पा०] १ क—घ. रावणाज्ञया. २ क—घ. महादंष्ट्रोमहामुखः. ३ क—घ. सर्वैर्महावीर्यैर्वृतोराक्षसपुङ्गवैः. ४ क. ख. ग. विध्वंसयतिसंक्रुद्धःसहितैःक्षणदाचरैः. ५ अयंश्लोकः क. ख. ग. पाठेषुदृश्यते. ६ ङ. च. छ. झ. ञ. सैन्यानिप्रविवेशरणाजिरं. ७ क—घ. तथापरौ. ८ ङ. च. छ. झ. ञ. पूषाचतौसमं. ९ च. छ. क्रुद्धानांजयकामानां. १० ख. ज. समरेष्वदहन्बलात्.

ततस्तस्य महाबाणैर्वसुना सुमहात्मना ॥ निहतः पन्नगरथः क्षणेन विनिपातितः ॥ ४७ ॥
हत्वा तु संयुगे तस्य रथं बाणशतैश्चितम् ॥ गदां तस्य वधार्थाय वसुर्जग्राह पाणिना ॥ ४८ ॥
ततः प्रगृह्य दीप्ताग्रां कालदण्डोपमां गदाम् ॥ तां मूर्ध्नि पातयामास सावित्रो वै सुमालिनः ॥४९॥
सा तस्योपरि चोल्काभा पतन्तीव बभौ गदा ॥ इन्द्रप्रमुक्ता गर्जन्ती गिराविव महाशनिः ॥५०॥
तस्य नैवास्थि न शिरो न मांसं ददृशे तदा ॥ गदया भस्मतां नीतं निहतस्य रणाजिरे ॥ ५१ ॥
तं दृष्ट्वा निहतं सङ्ख्ये राक्षसास्ते समन्ततः ॥ व्यद्रवन्त्सहिताः सर्वे क्रोशमानाः परस्परम् ॥
विद्राव्यमाणा वसुना राक्षसा नावतस्थिरे ॥ ५२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

इन्द्रजिद्बाणाभिघातनिर्विण्णेजयन्ते तन्मातामहेनपुलोम्ना तस्यरणाङ्गणादपवाहनपूर्वकं तेनसहसागरप्रवेशः ॥ १ ॥
पुत्रादर्शनरुष्टेनेन्द्रेण रणायेन्द्रजितंप्रत्यभियाने रावणेनेन्द्रजित्प्रतिनिवर्तनेन स्वयमेवेन्द्रंप्रत्यभियानम् ॥ २ ॥

सुमालिनं हतं दृष्ट्वा वसुना भस्मसात्कृतम् ॥ स्वसैन्यं विद्रुतं चापि लक्षयित्वाऽर्दितं सुरैः ॥ १ ॥
ततः स बलवान्क्रुद्धो रावणस्य सुतस्तदा ॥ निवर्त्य राक्षसान्सर्वान्मेघनादो व्यवस्थितः ॥ २ ॥
सुरथेनाग्निवर्णेन कामगेन महारथः ॥ अभिदुद्राव सेनां तां वनान्यग्निरिव ज्वलन् ॥ ३ ॥
ततः प्रविशतस्तस्य विविधायुधधारिणः ॥ विदुद्रुवुर्दिशः सर्वा दर्शनादेव देवताः ॥ ४ ॥
न बभूव तदा कश्चिद्युयुत्सोरस्य संमुखे ॥ सर्वानाविध्य वित्रस्तांस्ततः शक्रोऽब्रवीत्सुरान् ॥ ५ ॥
न भेतव्यं न गन्तव्यं निवर्तध्वं रणे सुराः ॥ एष गच्छति पुत्रो मे युद्धार्थमपराजितः ॥ ६ ॥
ततः शक्रसुतो देवो जयन्त इति विश्रुतः ॥ रथेनाद्भुतकल्पेन संग्रामे सोभ्यवर्तत ॥ ७ ॥
ततस्ते त्रिदशाः सर्वे परिवार्य शचीसुतम् ॥ रावणस्य सुतं युद्धे समासाद्य प्रजघ्निरे ॥ ८ ॥
तेषां युद्धं समभवत्सदृशं देवरक्षसाम् ॥ महेन्द्रस्य च पुत्रस्य राक्षसेन्द्रसुतस्य च ॥ ९ ॥
ततो मातलिपुत्रे तु गोमुखे राक्षसात्मजः ॥ सारथौ पातयामास शरान्कनकभूषणान् ॥ १० ॥
शचीसुतश्चापि तथा जयन्तस्तस्य सारथिम् ॥ तं चापि रावणिः क्रुद्धः समन्तात्प्रत्यविध्यत ॥ ११ ॥
स हि क्रोधसमाविष्टो बली विस्फारितेक्षणः ॥ रावणिः शक्रतनयं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ १२ ॥
ततो नानाप्रहरणांश्छितधारान्त्सहस्रशः ॥ पातयामास संक्रुद्धः सुरसैन्येषु रावणिः ॥ १३ ॥

तस्य सुमालिनः ॥ ४७—५२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

तां सेनां देवसेनां ॥ ३—४ ॥ आविध्य आवेधं प्राप्य वित्रस्तान् ॥ ५—८ ॥ तेषां सदृशं बलवीर्यानुरूपमित्यर्थः ॥ ९ ॥ गोमुख इति मातलिसुतनाम

शि० निवर्तध्वं अपसरणादितिशेषः ॥ ६ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. महान्सपन्नगरथः. २ च. छ. सर्वानावेक्ष्य. ३ क. ख. ग. वित्रस्तान्दृष्ट्वाशक्रोऽभ्यभाषत. ४ क. ख. ग. समासाद्यव्यवस्थिताः. ५ ड—ट. ततोमातलिपुत्रस्यगोमुखस्यसरावणिः । सारथेः. ६ क—घ. ततः प्रगृह्यशस्त्राणिसारवन्तिमहान्तिच । सुरसैन्येषुसंक्रुद्धःपातयामासरावणिः.

शतघ्नीमुसलप्रासगदाखड्गपरश्वधान् ॥ महान्ति गिरिशृङ्गाणि पातयामास रावणिः ॥ १४ ॥
ततः प्रव्यथिता लोकाः संजज्ञे च तमो महत् ॥ तस्य रावणपुत्रस्य शत्रुसैन्यानि निघ्नतः ॥ १५ ॥
ततस्तद्दैवतबलं समन्तात्तं शचीसुतम् ॥ बहुप्रकारमस्वस्थमभवच्छरपीडितम् ॥ १६ ॥
नाभ्यजानन्त चान्योन्यं रक्षो वा देवताऽथवा ॥ तत्र तत्र विपर्यस्तं समन्तात्परिधावति ॥ १७ ॥
देवा देवान्निजघ्नुस्ते राक्षसा राक्षसांस्तथा ॥ संमूढास्तमसाच्छन्ना व्यद्रवन्नपरे तदा ॥ १८ ॥
एतस्मिन्नन्तरे वीरः पुलोमा नाम वीर्यवान् ॥ दैत्येन्द्रस्तेन संगृह्य शचीपुत्रोऽपवाहितः ॥ १९ ॥
संगृह्य तं तु दौहित्रं प्रविष्टः सागरं तदा ॥ आर्यकः स हि तस्यासीत्पुलोमा येन सा शची ॥२०॥
ज्ञात्वा प्रणाशं तु तदा जयन्तस्याथ देवताः ॥ अप्रहृष्टास्ततः सर्वा व्यथिताः संप्रदुद्रुवुः ॥ २१ ॥
रावणिस्त्वथ संक्रुद्धो बलैः परिवृतः स्वकैः ॥ अभ्यधावत देवांस्तान्मुमोच च महास्वनम् ॥ २२ ॥
दृष्ट्वा प्रणाशं पुत्रस्य दैवतेषु च विद्रुतम् ॥ मातलिं चाह देवेशो रथः समुपनीयताम् ॥ २३ ॥
स तु दिव्यो महाभीमः सज्ज एव महारथः ॥ उपस्थितो मातलिना वाह्यमानो महाजवः ॥२४॥
ततो मेघा रथे तस्मिंस्तडिद्वन्तो महाबलाः ॥ अग्रतो वायुचपला नेदुः परमनिस्वनाः ॥ २५ ॥
नानावाद्यानि वाद्यन्त गन्धर्वाश्च समाहिताः ॥ ननृतुश्चाप्सरःसङ्घा निर्याते त्रिदशेश्वरे ॥ २६ ॥
रुद्रैर्वसुभिरादित्यैः साध्यैश्च समरुद्गणैः ॥ वृतो नानाप्रहरणैर्निर्ययौ त्रिदशाधिपः ॥ २७ ॥
निर्गच्छतस्तु शक्रस्य परुषं पवनो ववौ ॥ भास्करो निष्प्रभश्चासीन्महोल्काश्च प्रपेदिरे ॥ २८ ॥
एतस्मिन्नन्तरे वीरो दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ आरुरोह रथं दिव्यं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ २९ ॥
पन्नगैस्तु महाभोगैर्वेष्टितं रोमहर्षणैः ॥ तेषां निश्वासवातेन प्रदीप्तमिव संयुगे ॥ ३० ॥
दैत्यैर्निशाचरैश्चैव सरथः परिवारितः ॥ समराभिमुखो दैत्यो महेन्द्रं सोऽभ्यवर्तत ॥ ३१ ॥
पुत्रं तं वारयित्वा तु स्वयमेव व्यवस्थितः ॥ सोऽपि युद्धाद्विनिष्क्रम्य रावणिः समुपाविशत् ॥ ३२ ॥
ततो युद्धं प्रवृत्तं तु सुराणां राक्षसैः सह ॥ शस्त्राणि वर्षतां घोरं मेघानामिव संयुगे ॥ ३३ ॥
कुम्भकर्णस्तु दुष्टात्मा नानाप्रहरणोद्यतः ॥ नाज्ञायत तदा युद्धे सह केनाप्ययुध्यत ॥ ३४ ॥

॥ १०—१४ ॥ तमः संजज्ञे रावणपुत्रस्य माययेति शेषः ॥ १५—१६ ॥ विपर्यस्तं विशीर्णं ॥ १७—१८ ॥ पुलोमा नामास्तीति शेषः । तेन पुलोम्ना ॥ १९ ॥ येन सा शचीउत्पादितेति शेषः । तस्मात् शची पौलोमीति नामवती जातेत्यर्थः ॥ २० ॥ प्रणाशं अदर्शनं व्यथिताः अतएवाप्रहृष्टाः ॥ २१—२४ ॥ वायुचपलाः वायुचलिताः ॥ २५—३३ ॥ नानाप्रहरणोद्यतः उद्यतनानाप्रहरणः । नाज्ञायत अयं मया योद्धव्य इत्येको लक्ष्यत्वेन न ज्ञायते । अपि तु केनापि अयुध्यत। येन केनापि प्राप्तेन सर्वेणाप्ययुध्यतेत्यर्थः ॥३४॥

ति० प्रव्यथितालोकाः भूरादयस्तत्प्रजाश्च ॥१५॥ **ति०** तंशचीसुतं । हित्वेतिशेषः ॥ **शि०** शचीसुतंसमन्तात् शचीसुतस्यचतुर्दिक्षु ॥ १६ ॥ **शि०** परिधावत पर्यधावत् ॥ १७ ॥ **ति०** विद्रुतं पलायनं ॥ २३ ॥ **शि०** अग्रतः अग्रभागे । स्थिताइतिशेषः ॥ २५ ॥ **ति०** वाद्यन्त अवाद्यन्त ॥ २६ ॥ **ति०** युद्धात् युद्धस्थानात् । समुपाविशत् तूष्णीमास्त ॥ ३२ ॥ **ति०** कुंभकर्णस्त्विति । अस्यजागरितस्ययुद्धादिप्रसङ्गेऽनेकदिनमपिजागरणमित्यतोज्ञायते ॥ ३४ ॥

[**पा०**] १ च. छ. लोकास्तमश्चसमजायत. २ ट. त्परिधावत ३ क—घ. मातामहार्यकस्तस्यपौलोमी. ४ च. छ. पौलोमीयेन. ५ क—घ. पुत्रस्यरावणेश्चापिविक्रमं. ६ ग. च. छ. वाद्यान्यवाद्यन्त. ७ च. छ. गन्धर्वाश्चजगुस्तथा. ८ ख. घ—छ. ञ. ट. रादित्यैरश्विभ्यां. ९ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. दिव्यो. १० ङ. झ. ञ. ट. तदाराजन्युद्धंकेनाभ्यपद्यत.

दन्तैर्भुजाभ्यां पद्भ्यां च शक्तितोमरसायकैः ॥ येन केनैव संरब्धस्ताडयामास वै सुरान् ॥ ३५ ॥
ततो रुद्रैर्महाघोरैः संगम्याथ निशाचरः ॥ प्रयुद्धस्तैश्च संग्रामे क्षतः शस्त्रैर्निरन्तरम् ॥ ३६ ॥
बभौ शस्त्राचिततनुः कुम्भकर्णः क्षरन्नसृक् ॥ विद्युत्स्तनितनिर्घोषो धारावानिव तोयदः ॥ ३७ ॥
ततस्तद्राक्षसं सैन्यं प्रयुद्धं समरुद्गणैः ॥ रणे विद्रावितं सर्वं नानाप्रहरणैः शितैः ॥ ३८ ॥
केचिद्विनिहताः कृत्ताश्चेष्टन्ति स्म महीतले ॥ वाहनेष्ववसक्ताश्च स्थिता एवापरे रणे ॥ ३९ ॥
रथान्नागान्खरानुष्ट्रान्पन्नगांस्तुरगान्रणे ॥ शिंशुमारान्वराहांश्च पिशाचवदनांस्तथा ॥ ४० ॥
तान्समालिङ्ग्य बाहुभ्यां विष्टब्धाः केचिदुच्छ्रिताः ॥ देवैस्तु शस्त्रसंभिन्ना मम्रिरे च निशाचराः ४१
चित्रकर्म इवाभाति स तेषां रणसंप्लवः ॥ निहतानां प्रमत्तानां राक्षसानां महीतले ॥ ४२ ॥
शोणितोदकनिष्पन्दकङ्कगृध्रसमाकुला ॥ प्रवृत्ता संयुगमुखे शस्त्रग्राहवती नदी ॥ ४३ ॥
एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धो दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ निरीक्ष्य तद्बलं कृत्स्नं दैवतैर्विनिपातितम् ॥ ४४ ॥
स तं प्रतिविगाह्याशु प्रवृद्धं सैन्यसागरम् ॥ त्रिदशान्समरे निघ्नञ्शक्रमेवाभ्यवर्तत ॥ ४५ ॥
ततः शक्रो महच्चापं विस्फार्य सुमहास्वनम् ॥ यस्य विस्फारघोषेण स्वनन्ति स्म दिशो दश ॥४६॥
तद्विकृष्य महच्चापमिन्द्रो रावणमूर्धनि ॥ निपातयामास शरान्पावकादित्यवर्चसः ॥ ४७ ॥
तथैव च महाबाहुर्दशग्रीवो व्यवस्थितः ॥ शक्रं कार्मुकविभ्रष्टैः शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ४८ ॥
प्रयुध्यतोरथ तयोर्बाणवर्षैः समन्ततः ॥ न ज्ञायते तदा किंचित्सर्वं हि तमसा वृतम् ॥ ४९ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

ससैन्येनेन्द्रेण रावणेसमाक्रान्ते इन्द्रजिताकोपादिन्द्रेणसहयोधनम् ॥ १ ॥ तथा माययेन्द्रस्यबन्धनेन स्वसेनामध्यप्रापणम् ॥ २ ॥ रावणेनेन्द्रजितंप्रति इन्द्रस्यरथारोपणेनलङ्काप्रापणचोदनपूर्वकं पश्चाल्लङ्कांप्रतिगमनम् ॥ ३ ॥

ततस्तमसि संजाते सर्वे ते देवराक्षसाः ॥ अयुध्यन्त बलोन्मत्ताः सूदयन्तः परस्परम् ॥ १ ॥
ततस्तु देवसैन्येन राक्षसानां बृहद्बलम् ॥ दशांशं स्थापितं युद्धे शेषं नीतं यमक्षयम् ॥ २ ॥

प्रयुद्धः प्रकृष्टयुद्धः ॥ ३६—३९ ॥ रथानित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यं ॥ विष्टब्धाः अवलम्ब्य स्थिताः । केचिदुच्छ्रिताश्च केवलं स्थिताश्च ॥ ४०—४१ ॥ चित्रकर्म इवेति वाक्ये सन्धिरनित्यः । रणसंघर्षः रणसंमर्दः । चित्रकर्मेवाश्चर्यकर आभातीत्यर्थः ॥ ४२—४८ ॥ तमसावृतं उभयशरवर्षसर्वदिक्छादनकृतेनेति शेषः ॥ ४९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

यावदन्त इति । परसैन्यस्यान्तो यावत् तावन्मध्येन

ति० अपिचप्रहरणनियमोपिनास्तीत्याह—दन्तैरिति ॥ ३५ ॥ ति० समरुद्गणैः देवैरितिशेषः ॥ ३८ ॥ ति० अवसक्ताः दृढंग्रहणवन्तः स्थिताः । मरणेपीतिशेषः ॥ ३९ ॥ ति० रथादीन्बाहुभ्यांसमालिङ्ग्यविष्टब्धाः । केचिदुत्थिताःमूर्च्छिताःकालेनगतमूर्च्छाउत्थिताः । मम्रिरे मृताः ॥ ४१ ॥ ति० चित्रकर्मइवेत्यसन्धिरार्षः । यथासिद्धमायानिर्मितं चित्रकर्म आश्चर्यकरं तथैवतेषांरणसंप्लवः रणसंमर्दः आभातिस्म ॥ स० सर्वेषां पश्यतांजनानां । निहतानां महीतलेप्रसुप्तानाराक्षसानां । रणसंप्लवः रणेपातः । चित्रकर्मइव शिल्पिकर्मेवाभातिस्म । निश्चेष्टत्वाच्चित्रप्रायतातेषामितिभावः ॥ ४२ ॥ इत्यष्टाविंशःसर्गः ॥ २८ ॥

ति० देवाश्चराक्षसाश्च देवराक्षसाः ॥ १ ॥

[पा०] १ क—घ. सैन्यंत्रिदशैस्समरुद्गणैः. २ ङ. च. झ. ट. प्रसुप्तानां. ३ ख—घ. च. छ. ञ. ट. ततःशक्रो.

तस्मिंस्तु तामसे युद्धे सर्वे ते देवराक्षसाः ॥ अन्योन्यं नाभ्यजानन्त युध्यमानाः परस्परम् ॥ ३ ॥
इन्द्रश्च रावणश्चैव रावणिश्च महाबलः ॥ तस्मिंस्तमोजालवृते मोहमीयुर्न ते त्रयः ॥ ४ ॥
स तु दृष्ट्वा बलं सर्वं निहतं रावणः क्षणात् ॥ क्रोधमभ्यागमत्तीव्रं महानादं च मुक्तवान् ॥ ५ ॥
क्रोधात्सूतं च दुर्धर्षः स्यन्दनस्थमुवाच ह ॥ परसैन्यस्य मध्येन यावदन्तो नयस्व माम् ॥ ६ ॥
अद्यैतांस्त्रिदशान्सर्वान्विक्रमैः समरे स्वयम् ॥ नानाशस्त्रैर्महाघोरैर्नयामि यमसादनम् ॥ ७ ॥
अहमिन्द्रं वधिष्यामि धनदं वरुणं यमम् ॥ त्रिदशान्विनिहत्याथ स्वयं स्थास्याम्यथोपरि ॥
विषादो न च कर्तव्यः शीघ्रं वाहय मे रथम् ॥ ८ ॥
[1]द्विः खलु त्वां ब्रवीम्यद्य यावदन्तो नयस्व माम् ॥ ९ ॥
अयं स नन्दनोद्देशो यत्र वर्तामहे वयम् ॥ नय मामद्य तत्र त्वमुदयो यत्र पर्वतः ॥ १० ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा तुरङ्गान्स मनोजवान् ॥ आदिदेशाथ शत्रूणां मध्येनैव च सारथिः ॥ ११ ॥
तस्य तं निश्चयं ज्ञात्वा शक्रो देवेश्वरस्तदा ॥ रथस्थः समरस्थांस्तान्देवान्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १२ ॥
सुराः शृणुत मद्वाक्यं यत्तावन्मम रोचते ॥ जीवन्नेव दशग्रीवः साधु रक्षो निगृह्यताम् ॥ १३ ॥
एष ह्यतिबलः सैन्ये रथेन पवनौजसा ॥ गमिष्यति प्रवृद्धोर्मिः समुद्र इव पर्वणि ॥ १४ ॥
न ह्येष हन्तुं शक्योऽद्य वरदानात्सुनिर्भयः ॥ तद्ग्रहीष्यामहे रक्षो यत्ता भवत संयुगे ॥ १५ ॥
यथा बलौ निरुद्धे च त्रैलोक्यं भुज्यते मया ॥ एवमेतस्य पापस्य निरोधो मम रोचते ॥ १६ ॥
ततोऽन्यं देशमास्थाय शक्रः संत्यज्य रावणम् ॥ अयुध्यत महाराज राक्षसांस्त्रासयन्रणे ॥ १७ ॥
उत्तरेण दशग्रीवः प्रविवेशानिवर्तकः ॥ दक्षिणेन तु पार्श्वेन प्रविवेश शतक्रतुः ॥ १८ ॥
ततः स योजनशतं प्रविष्टो राक्षसाधिपः ॥ देवतानां बलं सर्वं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ १९ ॥
ततः शक्रो निरीक्ष्याथ प्रनष्टं तु स्वकं बलम् ॥ न्यवर्तयदसंभ्रान्त समावृत्य दशाननम् ॥ २० ॥

मां नयस्व ॥६—७॥ अथोपरि सर्वेषामुपरिष्टादित्यर्थः ८ ॥ देवसेनामध्ये प्रवेशे किं भविष्यतीति विपण्णं सारथिं पुनश्चाह—द्विः खल्वित्यादि ॥ यावदन्तो नयस्व मामिति द्विः द्विवारं त्वां ब्रवीमि खलु । तत्कथं न नयसीत्यर्थः ॥ ९ ॥ अपरिमितदेवसेनायाः क आदिः कोन्त इत्यत्राह—अयमिति ॥ वयं यत्र वर्तामहे स नन्दनोद्देशः । एष आदिः । एनमारभ्य उदयपर्वतो यत्र तत्र मामद्य नय । सोन्तो देवसेनायाः ॥१०—१५ ॥ बलौ महाबलौ । निरुद्धे अहत्वैव कृतविरोधे सति । एवमेतस्य निरोधोपीत्यब्रवीदिति पूर्वेणान्वयः ॥ १६ ॥ ततोन्यमिति ॥ रावणावस्थितदेशादित्यर्थः । रावणं संत्यज्येति । वज्रादिना प्रहर्तुमशक्यत्वात् पुरस्थितिर्निष्प्रयोजनेति मत्वेति शेषः ॥ १७ ॥ उत्तरेणेति ॥ देवसेनामिति शेषः ॥ १८—१९ ॥ न्यवर्त-

शि० इन्द्रादीन्वधिष्यामि ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेननपूर्वेणपौनरुक्त्यं । त्रिदशान्विनिहत्यउपरिस्वर्गे स्वयंस्थास्यामि ॥ ८ ॥ द्विर्ब्रवीमि अस्यावश्यकत्वाद्देवहननस्यसारथेःपरशरदीर्णतनुकत्वाद्विरुक्तिः॥९॥ ति० अपरिमितदेवसेनाया अन्तस्यदुर्ज्ञेयत्वादाह—अयमिति। नन्दनमारभ्योदयपर्वतान्तंसेनातिष्ठतीतिभावः ॥ १० ॥ शि० तुरगानादिदेश चालयामासेत्यर्थः ॥ ११ ॥ स० अनिवर्तकः अनिवर्तितुं । ण्वुल्तुमुनोरेकार्थत्वात् । यद्वा निवर्तकेन्द्रस्यदिगन्तरगमनान्नविद्यतेनिवर्तकोयस्यसतथा ॥ १८ ॥ ति० दशाननं न्यवर्तयदित्यत्रहेतुः असंभ्रान्तःसमावृत्येति ॥ २० ॥

[पा०] १ क. ख. त्रिःखलु.

एतस्मिन्नन्तरे नादो मुक्तो दानवराक्षसैः ॥ हा हताः स्म इति ग्रस्तं दृष्ट्वा शक्रेण रावणम् ॥ २१ ॥
ततो रथं समास्थाय रावणिः क्रोधमूर्च्छितः ॥ तत्सैन्यमतिसंक्रुद्धः प्रविवेश सुदारुणम् ॥ २२ ॥
तां प्रविश्य महामायां प्राप्तां गोपतिना पुरा ॥ प्रविवेश सुसंरब्धस्तत्सैन्यं समभिद्रवत् ॥ २३ ॥
स सर्वा देवतास्त्यक्त्वा शक्रमेवाभ्यधावत ॥ महेन्द्रश्च महातेजा नापश्यच्च सुतं रिपोः ॥ २४ ॥
विमुक्तकवचस्तत्र वध्यमानो हि रावणिः ॥ त्रिदशैः सुमहावीरैर्न चकार च किंचन ॥ २५ ॥
समातलिं समायान्तं ताडयित्वा शरोत्तमैः ॥ महेन्द्रं बाणवर्षेण भूय एवाभ्यवाकिरत् ॥ २६ ॥
ततस्त्यक्त्वा रथं शक्रो विससर्ज च सारथिम् ॥ ऐरावतं समारुह्य मृगयामास रावणिम् ॥ २७ ॥
स तत्र मायाबलवानदृश्योथान्तरिक्षगः ॥ इन्द्रं मायापरिक्षिप्तं कृत्वा स प्राद्रवच्छरैः ॥ २८ ॥
स तं यदा परिश्रान्तमिदं जज्ञेऽथ रावणिः ॥ तदैनं मायया बध्वा[2] स्वसैन्यमभितोनयत् ॥ २९ ॥
[1]तं तु दृष्ट्वा बलात्तेन नीयमानं महारणात् ॥ महेन्द्रममराः सर्वे किंनु स्यादित्यचिन्तयन् ॥ ३० ॥
दृश्यते न स मायावी शक्रजित्समितिंजयः ॥ विद्यावानपि येनेन्द्रो मायया नीयते बलात् ॥३१॥
एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धाः सर्वे सुरगणास्तदा ॥ रावणं विमुखीकृत्य शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ३२ ॥
रावणस्तु समासाद्य आदित्यांश्च वसूंस्तथा ॥ न शशाक स संग्रामे योद्धुं शत्रुभिरर्दितः ॥ ३३ ॥
स तं दृष्ट्वा परिम्लानं प्रहारैर्जर्जरीकृतम् ॥ रावणिः पितरं युद्धेऽदर्शनस्थोऽब्रवीदिदम् ॥ ३४ ॥
आगच्छ तात गच्छामो रणकर्म[3] निवर्तताम् ॥ जितं नो विदितं तेऽस्तु स्वस्थो भव गतज्वरः ॥३५॥
अयं हि सुरसैन्यस्य त्रैलोक्यस्य च यः प्रभुः ॥ स[4] गृहीतो देवबलाद्भग्नदर्पाः सुराः कृताः ॥ ३६ ॥
यथेष्टं भुङ्क्ष्व लोकांस्त्रीन्निगृह्यारातिमोजसा ॥ वृथा किं ते श्रमेणेह युद्धमद्य तु निष्फलम् ॥ ३७ ॥
ततस्ते दैवतगणा निवृत्ता रणकर्मणः ॥ तच्छ्रुत्वा रावणेर्वाक्यं[5] स्वस्थचेता बभूव ह ॥ ३८ ॥

[6]अथ रणविगतज्वरः प्रभुर्विजयमवाप्य निशाचराधिपः ॥
स्वभवनमभितो जगाम हृष्टः स्वसुतमवाप्य च वाक्यमब्रवीत् ॥ ३९ ॥

यत् स्वसेनया दशाननं समावृत्य न्यवर्तयत् ॥२०—२१ ॥ तत्सैन्यं देवसैन्यं ॥ २२ ॥ गोपतिना रुद्रेण ॥२३—२८॥ स्वसैन्यमभितः स्वसेनायाः पार्श्वे ॥२९—३० ॥ विद्यावानपि असुरमायासंहार्यपि येनानेन रावणिना मायया नीयते। एतत्किंन्विति चुक्रुशुः॥३१—३३ ॥ युद्धे अदर्शनस्थोब्रवीदिति । सति दर्शने महेन्द्र एव नाशयेदिति भावः ॥ ३४ ॥ निवर्ततां निवृत्तमस्तु समाप्तमस्तु। कथं निवृत्तिरित्यत्राह—जितमिति । भावे निष्ठा ॥ ३५ ॥ दैवबलात् देवसेनायाः ॥ ३६—३८ ॥ रणविगतज्वरः विगतरणज्वर इत्यर्थः

ति० पुरस्स्थित्यादेवसेनाजयस्याशक्यत्वान्मायांश्रयते—तामिति । समभिद्रवत् समभ्यद्रावयदित्यर्थः ॥ २३ ॥ ति० किंचन किमपिभयमित्यर्थः ॥ स० किंचन लक्ष्यत्वेन नचकार। विमुक्तकवचः मन्त्रजपाद्यर्थंकवचोन्मोचनंज्ञेयं ॥२५॥ स० मायापरिक्षिप्तं स्वमाययातिरस्कृतंकृत्वा ॥ २८ ॥ स० दर्शनस्थः पितृदृष्टिपथमात्रंगतः ॥ अदर्शनस्थइतिच्छेदेपि इतरदृष्टिपथमप्राप्तइत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ति० गच्छामः स्वपुरमितिशेषः ॥ शि० नोस्माभिर्जितं देवजातमितिशेषः ॥ ३५ ॥ स० देवबलात् देवतासैन्यं प्राप्य ॥ ३६ ॥ ति० रणविगतः विगतरणः ॥ ३९ ॥ इत्येकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

[पा०] १ क—घ. तंदृष्ट्वाथबलात्तस्मान्मायायाऽपहृतंरणे. २ च. छ. बध्वासुरपतिर्येनमायया. ३ च. छ. निवर्तस्वरणार्दितः. क—घ. निवृत्तंरणकर्मतत्. ४ क—घ. च. छ. सगृहीतोमयाशक्रोभग्न. ५ ङ—ट. वाक्यंशक्रहीनाःसुरागताः. ६ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. अथसरणविगतमुत्तमौजास्त्रिदशरिपुःप्रथितोनिशाचरेन्द्रः । स्वसुतवचनमादृतःप्रियंतत्समनुनिशम्यजगादचैवसूनुम्.

अतिबलसदृशैः पराक्रमैस्तैर्मम कुलमानविवर्धनं कृतम् ॥
यदयमतुल्यबलस्त्वयाऽद्य वै त्रिदशपतिस्त्रिदशाश्च निर्जिताः ॥ ४० ॥
नय रथमधिरोप्य वासवं नगरमितो व्रज सेनया वृतस्त्वम् ॥
अहमपि तव गच्छतो द्रुतं सह सचिवैरनुयामि पृष्ठतः ॥ ४१ ॥
अथ स बलवृतः सवाहनस्त्रिदशपतिं परिगृह्य रावणिः ॥
स्वभवनमभिगम्य वीर्यवान्कृतसमरान्विससर्ज राक्षसान् ॥ ४२ ॥
[तान्विसृज्य तदा रक्षो महेन्द्रं पाकशासनम् ॥ बबन्ध नगरद्वारि मध्ये क्रीडननिर्वृतः ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

इन्द्रजिद्बद्धेन्द्रमोचनायदेवगणप्रार्थितेनब्रह्मणा तैस्सहलङ्कामेत्य रावणंप्रतीन्द्रमोचनचोदना ॥ १ ॥ तथेन्द्रजिते तदीप्सितावध्यत्ववरदानपूर्वकं तस्मादिन्द्रमोचनम् ॥ २ ॥ तथा बन्धनलज्जितमिन्द्रंप्रति तत्कृताहल्याधर्षणादिस्मारणपूर्वकं तस्यबन्धनहेतुत्वनिवेदनम् ॥ ३ ॥ इन्द्रेण ब्रह्मचोदनयायजनेन पुनरिन्द्रासनारोहणम् ॥ ४ ॥ एवमगस्त्येन रामंप्रतीन्द्रजित्पराक्रमादिकथनम् ॥ ५ ॥

जिते महेन्द्रेऽतिबले रावणस्य सुतेन वै ॥ [प्रजापतिं सुराः सर्वे गताः परमदुःखिताः ॥ १ ॥
भगवन्पुरुहूतोऽयं निगृहीतोऽभवद्वरात् ॥ राक्षसेन्द्रं सुरैः सर्वैरवध्यं कृतवानसि ॥ २ ॥
महेश्वरेण पुत्रस्य वरा दत्ता दुरात्मनः ॥ किं करोतु सुरेन्द्रस्तं मायया बलवत्तरम् ॥ ३ ॥
सुराश्च सर्वे लोकेश न जयन्ति भवद्वरात् ॥ तस्मात्त्वमेव देवेन्द्रं मोचयस्व महाद्युते ॥
अद्यप्रभृति लोकेश स्वविक्रमबलोदितः ॥ ४ ॥
इति विज्ञाप्य भावज्ञाः प्रणिपत्य प्रसाद्य च ॥ प्रजापतिं पुरस्कृत्य ययुर्लङ्कां सुरास्तदा ॥ ५ ॥
तत्र रावणमासाद्य पुत्रभ्रातृभिरावृतम् ॥ अब्रवीद्गगने तिष्ठन्त्सामपूर्वं प्रजापतिः ॥ ६ ॥
वत्स रावण तुष्टोस्मि पुत्रस्य तव संयुगे ॥ अहोस्य विक्रमौदार्यं तव तुल्योधिकोपि वा ॥ ७ ॥
जितं हि भवता सर्वं त्रैलोक्यं स्वेन तेजसा ॥ कृता प्रतिज्ञा सफला प्रीतोस्मि स्वसुतेन वै ॥ ८ ॥
अयं च पुत्रोतिबलस्तव रावण वीर्यवान् ॥ जगतीन्द्रजिदित्येव परिख्यातो भविष्यति ॥ ९ ॥

॥ ३९—४० ॥ त्वरितमुपनयस्वेति पाठे निर्जिता इति पूर्वेणान्वयः ॥ ४१ ॥ राक्षसान्विससर्जेति स्वं स्वं निवेशं प्रतीति शेषः ॥ ४२—४३ ॥ इति श्रीगो- ख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने एकोनत्रिंशः सर्गः ॥२९॥

अहोस्येति संधिरार्षः ॥ ७ ॥ स्वसुतेन स्वसुतबलेन । त्वया कृता प्रतिज्ञा चतुरो दिक्पालान् जेष्यामीति

ति० तवतुल्यः । एषइतिशेषः ॥ स० अधिकोपिवा मायायोधने ॥ ७ ॥

[पा०] १ क. ख. घ. यदमरसमविक्रमत्वयावै. ङ. झ. ञ. यदयमतुलबलस्त्वया. २ ङ—ट. तवपृष्ठतोद्रुतं. ३ ङ—ट. हृष्टवत्. ४ क.—घ. मभिगम्यराक्षसोमुदितमनाविससर्ज. ५ अयंश्लोकः ख. ग. पाठयोर्दृश्यते. ६ प्रजापतिंसुराःसर्वेइत्यादयः, प्रणिपत्यप्रसाद्यचेत्यन्ताःश्लोकाः क—घ. पाठेषुदृश्यन्ते. ७ क—घ. गतालङ्कां. ८ ङ. च. छ. झ. ट. स्वसुतस्यते.

बलवान्दुर्जयश्चैव भविष्यत्येव राक्षसः ॥ यं समाश्रित्य ते राजन्स्थापितास्त्रिदशा वशे ॥ १० ॥
तन्मुच्यतां महाबाहो महेन्द्रः पाकशासनः ॥ किं चास्य मोक्षणार्थाय प्रयच्छन्तु दिवौकसः ॥११॥
अथाब्रवीन्महातेजा इन्द्रजित्समितिंजयः ॥ अमरत्वमहं देव वृणे[1] यद्येष मुच्यते ॥ १२ ॥
[2]चतुष्पदां खेचराणामन्येषां च महौजसाम् ॥ वृक्षगुल्मक्षुपलतातृणोपलमहीभृताम् ॥ १३ ॥
सर्वेपि जन्तवोऽन्योन्यं भेतव्ये सति बिभ्यति ॥ अतोत्र लोके सर्वेषां सर्वस्माच्च भवेद्भयम् ॥१४॥
ततोऽब्रवीन्महातेजा मेघनादं प्रजापतिः ॥ नास्ति सर्वामरत्वं हि [3]कस्यचित्प्राणिनो भुवि ॥
चतुष्पदः पक्षिणश्च भूतानां वा महौजसाम् ॥ १५ ॥
[[4]मरणान्तानि सर्वाणि स्थावराणि चराणि च ॥ अपि शुष्कस्य वृक्षस्य पर्णस्य पतनं भवेत् ॥१६॥]
श्रुत्वा पितामहेनोक्तमिन्द्रजित्प्रभुणाऽव्ययम् ॥ अथाब्रवीत्स [5]तत्रस्थं मेघनादो महाबलः ॥
श्रूयतां वा भवेत्सिद्धिः शतक्रतुविमोक्षणे ॥ १७ ॥
ममेष्टं नित्यशो हव्यैर्मन्त्रैः संपूज्य पावकम् ॥ संग्राममवतर्तुं च शत्रुनिर्जयकाङ्क्षिणः ॥ १८ ॥
अश्वयुक्तो रथो मह्यमुत्तिष्ठेत्तु विभावसोः ॥ तत्स्थस्यामरता स्यान्मे एष मे निश्चयो वरः ॥ १९ ॥
तस्मिन्यद्यसमाप्ते च जप्यहोमे विभावसौ ॥ युध्येयं देव संग्रामे तदा मे स्याद्विनाशनम् ॥ २० ॥
सर्वो हि तपसा देव वृणोत्यमरतां पुमान् ॥ विक्रमेण मया त्वेतदमरत्वं प्रवर्तितम् ॥ २१ ॥
एवमस्त्विति तं चाह वाक्यं देवः पितामहः ॥ मुक्तश्चेन्द्रजिता शक्रो गताश्च त्रिदिवं सुराः ॥२२॥
एतस्मिन्नन्तरे राम दीनो भ्रष्टामरद्युतिः ॥ इन्द्रश्चिन्तापरीतात्मा ध्यानतत्परतां गतः ॥ २३ ॥
तं तु दृष्ट्वा तथाभूतं प्राह देवः प्रजापतिः ॥ शतक्रतो किमु पुरा करोति स्म सुदुष्करम् ॥ २४ ॥
अमरेन्द्र मया बह्वयः प्रजाः सृष्टास्तदा प्रभो ॥ एकवर्णाः समाभाषा एकरूपाश्च सर्वशः ॥ २५ ॥

कृता प्रतिज्ञा ॥ ८—१४ ॥ तत इत्यादिसार्धमेकं वाक्यं ॥ सर्वामरत्वं सर्वस्मादपि निमित्तात्सर्वस्मिन्नपि काले मरणराहित्यं भुवि मत्सृष्टप्राणिनां नास्ति पक्ष्यादिभ्यो यन्मरणं ॥ १५—१६ ॥ पूर्वोक्तविवरणमेतत् श्रूयतामिति । वा अथवेत्यर्थः । सर्वामरत्वाभावेपि शतक्रतुविमोक्षणे तन्निमित्तं मया सिद्धिः कांक्षिता सा श्रूयतां ॥१७॥ नित्यशो नियमेन । हव्यैः पावकं संपूज्य शत्रुनिर्जयकाङ्क्षिणः संग्राममवतर्तुं प्रवेष्टुं वाञ्छतो ममाश्वयुक्तो रथो विभावसोरग्नेः तत्कालमुत्तिष्ठेत तत्स्थस्य मे संग्रामे अमरता स्यादेव एष मे निश्चयो वरः ॥१८–१९॥ तस्मिन् सांग्रामिकयागे अपेक्षिते विभावसौ जप्यहोमे चासमाप्ते तु विघ्नवशादसमाप्ते तु यदि युध्येयं तदैव संग्राम एव विनाशनं भवत्विति ममेष्टमिति संबन्धः । प्रकारान्तरेण विनाशो माभूदित्यर्थः ॥२०॥ मयात्रैतद्वरं लोकविलक्षणं प्राप्यत इति विस्मयते —सर्व इत्यादि॥ प्रवर्तितं प्रकीर्तितं । दातव्यत्वेनेति शेषः ॥ २१—२२ ॥ भ्रष्टामरद्युतिः भ्रष्टामराणां देवानां द्युतिर्यस्य स तथा ॥ २३ ॥ हे शतक्रतो एवमिदानीं शोचन्भवान् पुरा सुदुष्करं किमु करोति स्म । कस्मात्कृतवानसीत्यर्थः ॥ २४ ॥ एतादृशदुःखबीजं मया

ति० तन्मुच्यतां त्रिदशानावशेस्थापितत्वात्तावतएवार्थस्यत्वत्संपाद्यत्वादितिभावः । अस्यमोक्षणार्थाय अन्यदप्यभीष्टंदिवौकसः किंप्रयच्छन्तु तद्वदेतिशेषः ॥ ११ ॥ शि० मुच्यते मोच्यते ॥ १२ ॥ तत्रस्थं गगनगं ॥ १७ ॥ शि० इदंयाचितंत्वरितमेवदेहीतिबोधयन्नाह—सर्वइति ॥ सर्वोजनस्तपसाऽमरतांवृणोति । मयातुविक्रमेण इन्द्रनिग्रहेणेत्यर्थः । एतदमरत्वं प्रवर्तितं वृतं । एतेनवरप्राप्तिमन्तराइन्द्रमोक्षोनभवितेतिध्वनितं ॥ २१ ॥

[पा०] १ क—घ. वृणोम्यस्यविमोक्षणे. २ चतुष्पदामित्यादिश्लोकद्वयं झ. पाठेनदृश्यते ३ घ. केषांचित्प्राणिनामिह. ४ अयंश्लोकः क—घ. ज. पाठेदृश्यते. ५ क—घ. च. ज. तत्रस्थमिन्द्रजित्पद्मसंभवं.

तासां नास्ति विशेषो हि दर्शने लक्षणेऽपि वा ॥ ततोऽहमेकाग्रमनास्ताः प्रजाः पर्यचिन्तयम् ॥२६॥
सोहं तासां विशेषार्थं स्त्रियमेकां विनिर्ममे ॥ यद्यत्प्रजानां प्रत्यङ्गं विशिष्टं तत्तदुद्धृतम् ॥ २७ ॥
ततो मया रूपगुणैरहल्या स्त्री विनिर्मिता ॥ हलं नामेह वैरूप्यं हल्यं तत्प्रभवं भवेत् ॥ २८ ॥
यस्मान्न विद्यते हल्यं तेनाहल्येति विश्रुता ॥ अहल्येति मया शक्र तस्या नाम [1]प्रवर्तितम् ॥ २९ ॥
निर्मितायां च देवेन्द्र तस्यां नार्यां सुरर्षभ ॥ भविष्यतीति कस्यैषा मम चिन्ता ततोऽभवत् ॥३०॥
त्वं तु शक्र तदा नारीं जानीषे मनसा प्रभो ॥ स्थानाधिकतया पत्नी ममैषेति पुरन्दर ॥ ३१ ॥
सा मया न्यासभूता तु गौतमस्य महात्मनः ॥ न्यस्ता बहूनि वर्षाणि तेन निर्यातिता च ह ॥३२॥
ततस्तस्य परिज्ञाय मया स्थैर्यं महामुनेः ॥ ज्ञात्वा तपसि सिद्धिं च पत्न्यर्थं स्पर्शिता तदा ॥ ३३ ॥
स तया सह धर्मात्मा रमते स्म महामुनिः ॥ आसन्निराशा देवास्तु गौतमे दत्तया तया ॥ ३४ ॥
संक्रुद्धस्त्वं हि धर्मात्मन्गत्वा तस्याश्रमं मुनेः ॥ दृष्टवांश्च तदा तां स्त्रीं दीप्तामग्निशिखामिव ॥ ३५ ॥
सा त्वया धर्षिता शक्र कामार्तेन समन्युना ॥ दृष्टस्त्वं च तदा तेन ह्याश्रमे परमर्षिणा ॥ ३६ ॥
ततः क्रुद्धेन तेनासि शप्तः परमतेजसा ॥ गतोसि येन देवेन्द्र दशाभागविपर्ययम् ॥ ३७ ॥
यस्मान्मे धर्षिता पत्नी त्वया वासव [2]निर्भयम् ॥ तस्मात्त्वं समरे राजञ्छत्रुहस्तं गमिष्यसि ॥ ३८ ॥
अयं तु भावो दुर्बुद्धे यस्त्वयेह प्रवर्तितः ॥ मानुषेष्वपि लोकेषु भविष्यति न संशयः ॥ ३९ ॥
तत्रार्धं तस्य यः कर्ता त्वय्यर्धं निपतिष्यति ॥ न च ते स्थावरं स्थानं भविष्यति न संशयः ॥४०॥
यश्च यश्च सुरेन्द्रः स्याद्ध्रुवः स न भविष्यति ॥ एष शापो मया मुक्त इत्यसौ त्वां तदाऽब्रवीत् ॥४१॥
तां तु भार्यां स निर्भर्त्स्य सोऽब्रवीत्सुमहातपाः ॥ दुर्विनीते विनिध्वंस ममाश्रमसमीपतः ॥ ४२ ॥

कृतमित्यत्राह—अमरेन्द्रेत्यादि ॥ एकवर्णाः समाभाषाः एकरूपकान्तिस्वराः । एकरूपाः समानवयोवस्थाकालाः ॥ २५ ॥ दर्शने सौन्दर्ये लक्षणे नयनाद्यवयवसौष्ठवे च तासां विशेषो नासीत् । ततोहमिति । एकाग्रमनाः सावधानः सन् ताः प्रजा उद्दिश्य पर्यचिन्तयं । तासां विशेषकरणप्रकारमचिन्तयं वा ॥२६॥ तासां विशेषार्थं किंचित्किंचिदङ्गवैकल्यप्रयुक्तपरस्परवैलक्षण्यसिद्ध्यर्थमेकां स्त्रियं विनिर्ममे निर्मितवानस्मि । प्रत्यङ्गं अङ्गमङ्गं यद्यद्विशिष्टं सारभूतं सौन्दर्यं तत्तदुद्धृतं ॥२७॥ रूपगुणैः प्रत्यङ्गमुद्धृतैः सौन्दर्यगुणैः । अहल्या नामाङ्गना काचिद्विनिर्मिता ॥ २८—२९ ॥ भविष्यतीति कस्यैषापत्नी भविष्यतीति चिन्ताऽभवत् । तत्तुल्यवराभावादिति भावः ॥३०॥ स्थानाधिकतया त्रैलोक्याधिपतित्वेन हेतुनेत्यर्थः। ममैषा पत्नीति मनसा जानीषे । अस्मदनुमतिं विना तां प्रार्थितवानसीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ निर्यातिता पुनः प्रत्यर्पिता ॥ ३२ ॥ स्थैर्यं जितेन्द्रियत्वं। तपसि तपोविषये । स्पर्शिता दत्ता ॥ ३३—३६ ॥ दशाभागविपर्ययं दशाभागोऽवस्थाविशेषः तस्य विपर्ययं सहजसात्त्विकावस्थाविपर्ययमित्यर्थः ॥ ३७—३८ ॥ अयं भावः मानुषेष्वपि शास्त्राधिकारिष्वपि भविष्यति । राज्ञस्तव दोषादिति भावः ॥ ३९ ॥ तत्र जारभावे यो धर्मः समुत्थास्यति तस्य यः कर्ता तत्र पुरुषे तस्याधर्मस्यार्धं निपतिष्यति त्वय्यर्धं निपतिष्यतीत्यर्थः । " राजा राष्ट्रकृतं पापं " इति न्यायात् । स्थावरं स्थिरं । स्थानं पदं ॥ ४० ॥ न केवलं तवैवास्थिरत्वं अपितु अन्यस्यापि जारस्येत्याह—यश्चेति ॥

ति० तत्प्रभवं वैरूप्यप्रभवं । हल्यं निन्द्यं ॥२८॥ स० अस्मान्विहायेयंवनितामुनयेदत्तेतिमन्युसहितेन । समन्युनापि शतवारविरचितयज्ञेनापि । धर्षिता । अनेनसत्कर्मकरणमपीश्वरकरुणांविनानकुशलोपलंभकमितिसूचितंभवति ॥ ३६ ॥ ति० दशाभागः अवस्थाभेदः ऐश्वर्यरूपः तस्यविपर्ययं बन्धनरूपांविपरीतावस्थां ॥ ३७ ॥ स० अयंभावः जारभावः । मानुषेषु त्वत्स्वामिकेषु भविष्यति । राजदोषात् ॥ ३९ ॥ ति० विनिध्वंस ध्वस्तसौरूप्याभव ॥ स० विनिध्वंस चेतनत्वादिभ्योध्वस्ताभव ॥ ४२ ॥

[पा०] १ क—छ. झ. ञ. प्रकीर्तितं. २ च. झ. ञ. ट. निर्भयात्.

[मैमेष्टं पावकं दीप्तं हविषा पूज्य देववत् ॥ ब्रह्मवर्षसहस्राणि रामं संपूज्य मोक्ष्यसे ॥
तदैव हि भवेत्सुश्रूस्तव पापस्य संक्षयः] ॥ ४३ ॥
रूपयौवनसंपन्ना यस्मात्त्वमनवस्थिता ॥ तस्माद्रूपवती लोके न त्वमेका भविष्यति ॥ ४४ ॥
रूपं च ते प्रजाः सर्वा गमिष्यन्ति न संशयः ॥ यैत्तदेकं समाश्रित्य विभ्रमोऽयमुपस्थितः ॥ ४५ ॥
तदाप्रभृति भूयिष्ठं प्रजा रूपसमन्विताः ॥ सा तं प्रसादयामास महर्षिं गौतमं तदा ॥ ४६ ॥
अज्ञानाद्धर्षिता नाथ त्वद्रूपेण दिवौकसा ॥ न कामकाराद्विप्रर्षे प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ४७ ॥
अहल्यया त्वेवमुक्तः प्रत्युवाच स गौतमः ॥ उत्पत्स्यति महातेजा इक्ष्वाकूणां महारथः ॥ ४८ ॥
रामो नाम श्रुतो लोके वनं चाप्युपयास्यति ॥ ब्राह्मणार्थे महाबाहुर्विष्णुर्मानुषविग्रहः ॥ ४९ ॥
तं द्रक्ष्यसि यदा भद्रे ततः पूता भविष्यसि ॥ स हि पावयितुं शक्तस्त्वया यद्दुष्कृतं कृतम् ॥५०॥
तस्यातिथ्यं च कृत्वा वै मत्समीपं गमिष्यसि ॥ वत्स्यसि त्वं मया सार्धं तदा हि वरवर्णिनि ॥५१॥
एवमुक्त्वा स विप्रर्षिराजगाम स्वमाश्रमम् ॥ ततश्चचार सुमहत्तपो पत्नी ब्रह्मवादिनः ॥ ५२ ॥
शापोत्सर्गाद्धि तस्येदं मुनेः सर्वमुपस्थितम् ॥ तत्स्मर त्वं महाबाहो दुष्कृतं यत्त्वया कृतम् ॥
तेन त्वं ग्रहणं शत्रोर्यातो नान्येन वासव ॥ ५३ ॥
शीघ्रं वै यज यज्ञं त्वं वैष्णवं सुसमाहितः ॥ पावितस्तेन यज्ञेन यास्यसे त्रिदिवं ततः ॥ ५४ ॥
पुत्रश्च तव देवेन्द्र न विनष्टो महारणे ॥ नीतः सन्निहितश्चैव आर्यकेण महोदधौ ॥ ५५ ॥
एतच्छ्रुत्वा महेन्द्रस्तु यज्ञमिष्ट्वा च वैष्णवम् ॥ पुनस्त्रिदिवमाक्रामदन्वशासच्च देवराट् ॥ ५६ ॥
एतदिन्द्रजितो नाम बलं यत्कीर्तितं मया ॥ निर्जितस्तेन देवेन्द्रः प्राणिनोऽन्ये तु किं पुनः ॥५७॥
आश्चर्यमिति रामश्च लक्ष्मणश्चाब्रवीत्तदा ॥ अगस्त्यवचनं श्रुत्वा वानरा राक्षसास्तदा ॥ ५८ ॥

हे सुरेन्द्र य एवं जारः स्यात्सोपि ध्रुवो मा भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४१—४३ ॥ रूपेति ॥ ममाश्रमसमीपतो यस्मात्त्वमनवस्थिता तस्मादेवैतत्पर्यन्तं त्वमेकैव रूपवतीति यत् स्थितं तन्न भविष्यति ॥ ४४ ॥ तद्रूपं प्रसिद्धं तव सौन्दर्यं सर्वाः प्रजाः स्त्रियः गमिष्यन्तीति। विभ्रमः काममोहः ॥ ४५—५२ ॥ नान्येनेति । नतु हेत्वन्तरेणेत्यर्थः ॥ ५३—५४ ॥ आर्यकेण मातामहेन । नीतः महोदधौ सन्निहितः सम्यङ् निहितः निक्षिप्तः ॥ ५५—५७ ॥ रामः अगस्त्यवचः श्रुत्वा आश्चर्यमित्यब्रवीत् । तथा लक्ष्मणः तथा वानरराक्षसाश्चाब्रु-

ति० किंतुतावकंसुन्दरंरूपंसर्वाःप्रजाः गमिष्यन्ति । स० त्वमेकारूपवतीनभविष्यसि । बह्व्योरूपवत्योभवन्तिभामिन्यइतिभावः ॥ एकं लोकविलक्षणंरूपंसमाश्रित्य विभ्रमः परसंगप्रापकोमोहः उपस्थितः ' विभ्रमः कामविकारः । उपस्थित' प्रवृत्तः । इन्द्रस्येतिशेषः ' इतिनागोजिभट्टः । पत्नीशापप्रसक्तिसमयोऽयमितिपरंपरोपयोगो न साक्षादितिकिञ्चिदस्वारस्यंतत्रबोध्यम् ॥४५॥ स० त्वद्रूपेण ' मुनिवेषंसमास्थायेतिप्रागुदीरणात् । नकामकारात् तद्रमणेच्छाया' । यद्यपिदेवराजकुतूहलात् 'प्रहृष्टेनान्तरात्मना ' इतिवचनान्मनसानुमेनेकामिनीमहेन्द्रसंगमितिज्ञायते । तथापिबहिस्तथाऽप्रदर्शनान्नकामकारादित्युक्तिरिति वा कदापिप्रमदानभवेत्येतादृशशापोपयोगिकामकाराभावान्नकामकारादित्युक्तिरिति वेतिज्ञेयोऽविरोधः ॥ ननु 'अहल्याजारत्वाद्यपिदोषकृतोपितेनबहुतरोलोपआसीदित्युत्कर्षमेववक्ति 'बहुनरकफलोह्यसौतस्यनलोमचक्षीयते ' इतिश्रुत्यन्तराच्चे'तिगीताभाष्योक्तेःकथंविधिनेन्द्रस्यपदभ्रंशइवारिकरपरिग्रहादिर्गौतमशापनिमित्तइतिकथितमितिचेन्न । पारत्रिकानन्दह्रासादिर्यथा सोदरदारपरिग्रहेसुग्रीवादेः तथानास्तिभाव्यानन्दह्रासादिरितिबहुनरकफलोह्यसावितिवदतोभाष्यकृतोऽनुमतऐहिकोऽनर्थइत्यविरोधइतिकात्रकथन्ता ॥ ४७ ॥ ति० ब्राह्मणार्थे विश्वामित्रार्थे ॥ ४९ ॥ शि० विनष्टोमृतोनभविष्यतीतिशेषः ॥ ५५ ॥ ति० यज्ञमिष्ट्वेति । देवानांनयज्ञेष्वधिकारइतिजैमिन्युक्तंतुप्रमादादितिनिरूपितंप्राक् ॥ ५६ ॥

[पा०] १ इदमर्धत्रयं ख. ग. पाठयोर्दृश्यते. २ ग. च. ज. यत्तदेवं.

विभीषणस्तु रामस्य पार्श्वस्थो वाक्यमब्रवीत् ॥ आश्चर्यं स्मारितोस्म्यद्य यत्तद्दृष्टं पुरातनम् ॥ ५९॥
अगस्त्यं त्वब्रवीद्रामः सत्यमेतच्छ्रुतं च मे ॥ ६० ॥
एवं राम समुद्भूतो रावणो लोककण्टकः ॥ सपुत्रो येन संग्रामे जितः शक्रः सुरेश्वरः ॥ ६१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

अगस्त्यमुखाद्बहुशोरावणविजयश्राविणारामेण संप्रति रावणजेतृसत्त्वसंदेहेनप्रश्ने तंप्रत्यगस्त्येन रावणपराजयकथनोपक्रमः ॥ १ ॥ कार्तवीर्यार्जुनजिगीषयामाहिष्मतींगतेनरावणेन तदमात्यान्प्रति राज्ञिरणायनिजाह्वाननिवेदनचोदना ॥२॥ तैर्नगरेऽर्जुनासांनिध्यंबोधितेनरावणेन नर्मदामेत्य तत्रस्नानाह्निककरणपूर्वकं तत्पुलिनेसचिवानीतकुसुमादिसाधनैः शिवलिङ्गार्चनोपक्रमः ॥ ३ ॥

ततो रामो महातेजा विस्मयात्पुनरेव हि ॥ उवाच प्रणतो वाक्यमगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ १ ॥
भगवन्राक्षसः क्रूरो यदाप्रभृति मेदिनीम् ॥ पर्यटत्किं तदा लोकाः शून्या आसन्द्विजोत्तम ॥२॥
राजा वा राजमात्रो वा किं तदा नात्र कश्चन ॥ धर्षणं येन न प्राप्तो रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ३ ॥
उताहो हतवीर्यास्ते बभूवुः पृथिवीक्षितः ॥ बहिष्कृता वराश्चैव बहवो निर्जिता नृपाः ॥ ४ ॥
राघवस्य वचः श्रुत्वा ह्यगस्त्यो भगवानृषिः ॥ उवाच रामं प्रहसन्पितामह इवेश्वरम् ॥ ५ ॥
इत्येवं बाधमानस्तु पार्थिवान्पार्थिवर्षभ ॥ चचार रावणो राम पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ६ ॥
ततो माहिष्मतीं नाम पुरीं स्वर्गपुरीप्रभाम् ॥ संप्राप्तो यत्र सान्निध्यं सदाऽऽसीद्वसुरेतसः ॥ ७ ॥
तुल्य आसीन्नृपस्तस्य प्रभावाद्वसुरेतसः॥ अर्जुनो नाम यत्राग्निः शरकुण्डेशयः सदा ॥ ८ ॥

वन्नित्यनुषङ्गः ॥ ५८ ॥ हे राम अगस्त्यस्तु आश्चर्यं यद्दृष्टं पुरातनमब्रवीत्तत्सर्वं मया दृष्टं इदानीमहं स्मारितोस्मि। विभीषणसंवादेन सर्वस्यागस्त्योक्तस्य सत्यत्वं दर्शितम् ॥ ५९—६१॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

येन कारणेन रावणो धर्षणं न प्राप्तः। तस्मात्तदा तत्काले राजाक्षत्रियोवा राजमात्रोवा अक्षत्रियोपि प्रभुर्वा कश्चन नासीत् ॥ ३ ॥ उताहो इति पक्षान्तरे वर्तते। अथवा विद्यमानाएव पृथिवीक्षितः हतवीर्याः वीर्यरहिता आसन्। अथवा वीर्यवत्त्वेपि वरास्तैर्दिव्यास्त्रैर्बहिष्कृताः सन्तः निर्जिताः इत्युवाचेति पूर्वेणान्वयः ॥ ४ ॥ रावणापजयस्मरणप्रीत्या प्रहसन्नित्युक्तं। रामस्यामर्षो वर्तत इति मुनेर्मन्दहासो वा। ईश्वरं अग्निप्रधानशौर्यादिक्षत्रगुणं रुद्रं ॥ ५—६ ॥ वसुरेतसः अग्नेः सान्निध्यं प्राकाररूपेण नित्यसान्निध्यमित्यर्थः॥ ७ ॥ शरकुण्डेशयः शरास्तरणवत्

स० मद्भ्रातृतत्पुत्रकृतमाश्चर्यंस्मारितोस्मि ॥ ५९ ॥ इतित्रिंशःसर्गः ॥ ३० ॥

ति० विस्मयात् भगवत्प्रसादवैभवश्रवणजविस्मयादिव ॥ १ ॥ ति० लोकाः मनुष्यलोकप्राणिनः। शून्याः शूरत्वगुणशून्याः स० लोकाः शून्याः निर्वीराः ॥ २ ॥ ति० तस्याग्नेःप्रभावात् प्रसादात्। वसुरेतसः अग्नेः। तुल्यआसीत्। यत्र अर्जुनराज्यवेलायां अग्निःशरकुण्डेशयः शरास्तृतकुण्डेवसति । शत्रूणामभिचारार्थंशरपरिस्तृतकुण्डेनित्यंसंनिहितोवर्ततइत्यर्थः ॥ ८ ॥

[पा०] १ ग. च. छ. ट. यत्रन. २ क. ज. हीनवीर्यास्ते. ग. च. छ. हीनसत्वास्ते. ३ च. छ. ज. तस्यासीद्वसुरेतसः. घ. ञ. प्रथमंवसुरेतसः. क. परमंवसुरेतसः. ४ क. ज. स्वत्रप्रतापात्. ५ क. ज. यस्याग्निः.

तमेव दिवसं सोथ हैहयाधिपतिर्बली ॥ अर्जुनो नर्मदां रन्तुं गतः स्त्रीभिः सहेश्वरः ॥ ९ ॥
तमेव दिवसं सोथ रावणस्तत्र आगतः ॥ रावणो राक्षसेन्द्रस्तु तस्यामात्यानपृच्छत ॥ १० ॥
क्वार्जुनो नृपतिः शीघ्रं सम्यगाख्यातुमर्हथ ॥ रावणोऽहमनुप्राप्तो युद्धेप्सुर्नृवरेण ह ॥
ममागमनमव्यग्रे युष्माभिः सन्निवेद्यताम् ॥ ११ ॥
इत्येवं रावणोक्तास्ते अमात्याः सुविपश्चितः ॥ अब्रुवन्राक्षसपतिमसान्निध्यं महीपतेः ॥ १२ ॥
श्रुत्वा विश्रवसः पुत्रः पौराणामर्जुनं गतम् ॥ अपसृत्यागतो विन्ध्यं हिमवत्सन्निभं गिरिम् ॥१३॥
स तमभ्रमिवाविष्टमुद्भ्रान्तमिव मेदिनीम् ॥ अपश्यद्रावणो विन्ध्यमालिखन्तमिवाम्बरम् ॥ १४ ॥
सहस्रशिखरोपेतं सिंहाध्युषितकन्दरम् ॥ प्रपातपतितैस्तोयैः साट्टहासमिवाम्बुधिम् ॥ १५ ॥
देवदानवगन्धर्वैः साप्सरोगणकिन्नरैः ॥ स्वस्त्रीभिः क्रीडमानैश्च स्वर्गभूतं महोच्छ्रयम् ॥ १६ ॥
नदीभिः स्यन्दमानाभिः स्फाटिकप्रतिमं जलम् ॥ फणाभिश्चलजिह्वाभिरनन्तमिव विष्ठितम् ॥१७॥
उत्क्रामन्तं दरीवन्तं हिमवत्सन्निभं गिरिम् ॥ पश्यमानस्ततो विन्ध्यं रावणो नर्मदां ययौ ॥
चलोपलजलां पुण्यां पश्चिमोदधिगामिनीम् ॥ १८ ॥
महिषैः सृमरैः सिंहैः शार्दूलर्क्षगजोत्तमैः ॥ उष्णाभितप्तैस्तृषितैः संक्षोभितजलाशयाम् ॥ १९ ॥
चक्रवाकैः सकारण्डैः सहंसजलकुक्कुटैः ॥ सारसैश्च सदा मत्तैः सुकूजद्भिः समावृताम् ॥ २० ॥
फुल्लद्रुमकृतोत्तंसां चक्रवाकयुगस्तनीम् ॥ विस्तीर्णपुलिनश्रोणीं हंसावलिसुमेखलाम् ॥ २१ ॥
पुष्परेण्वनुलिप्ताङ्गीं जलफेनामलांशुकाम् ॥ जलावगाहसंस्पर्शां फुल्लोत्पलशुभेक्षणाम् ॥ २२ ॥
पुष्पकादवरुह्याशु नर्मदां सरितां वराम् ॥ इष्टामिव वरां नारीमवगाह्य दशाननः ॥ २३ ॥
स तस्याः पुलिने रम्ये नानामुनिनिषेविते ॥ उपोपविष्टैः सचिवैः सार्धं राक्षसपुङ्गवः ॥ २४ ॥
प्रख्याय नर्मदां चाथ गङ्गेयमिति रावणः ॥ नर्मदादर्शजं हर्षमाप्तवान्राक्षसाधिपः ॥ २५ ॥
उवाच सचिवांस्तत्र सलीलं शुकसारणौ ॥ २६ ॥
एष रश्मिसहस्रेण जगत्कृत्वैव काञ्चनम् ॥ तीक्ष्णतापकरः सूर्यो नभसोऽर्धं समाश्रितः ॥

कुण्डमग्निकुण्डं तत्र शेत इति तथा । पचाद्यच् । "शयवासवासिषु" इत्यलुक् ॥ ८ ॥ तमेवदिवसमिति, यस्मिन्दिवसे रावणोगतस्तस्मिन्नेव दिवसइत्यर्थः। स्त्रीभी रन्तुं नर्मदां गत इत्यन्वयः। ईश्वरः राजा ॥९—११॥अब्रुवन् ब्रुवते स्म ॥१२॥ विश्रवसः पुत्रो रावणः। पौराणां मुखादिति शेषः। अपसृत्य पुरान्निवृत्त्य॥१३॥ स इत्यादिसार्धपञ्चकं ॥ अभ्रमिव महामेघमिवाविष्टं। मेदिनीमुद्भ्रान्तमिव उद्भिद्योद्गतमिव ॥१४॥ सहस्रशिखरोपेतं । प्रपातपतितैः तटात्पतितैः । "प्रपातस्तु तट" इत्यमरः॥१५—१६॥ स्फटिकप्रतिमं जलं स्यन्दमानाभिर्नदीभिर्हेतुभिर्जिह्वाभिरुपलक्षितमनन्तमिव विष्ठितं ॥ १७ ॥ उत्क्रामन्तंऊर्ध्वं व्याप्नुवानं। उल्कावन्तमिति पाठान्तरं । चलोपलजलां उपलेषु चलानि जलानि यस्यास्तां । चलोपलामलामिति पाठे जलवेगेन चलोपलतया निर्मलां ॥ १८—२० ॥ अथ नर्मदायाः स्त्रीसाम्यमाह—फुल्लद्रुमेत्यादिना ॥ २१—२४ ॥ नर्मदां गङ्गेयमिति प्रख्याय प्रशस्य ॥ २५ ॥ सलीलं सविलासं ॥ २६ ॥ एष इत्यादिसार्धं ॥ काञ्चनं कृत्वा

ति० जनानांजलावगाहेसुखस्पर्शरूपगुणोयस्यास्तां ॥ २३ ॥ ति० नर्मदां गङ्गेयमिति प्रख्याय प्रशस्य । अनेन नर्मदायास्तद्गतपापनाशकत्वंतत्तटकृतशिवपूजादेर्महाफलत्वंगङ्गायाःसर्वोत्कृष्टत्वंचसूचितम् ॥ २५ ॥ स० चन्द्रायति चन्द्रायते ॥

[पा०] १ एतदर्धस्यस्थाने. क. घ. पाठयोः रावणोराक्षसेन्द्रस्तुतस्मिन्प्राप्यदिनेपुरी । अपश्यन्हैहयेशंतुतस्यामात्यानपृच्छत. इत्येकःश्लोकोदृश्यते. २ क. ख. ग. ज. मव्यग्रैर्युष्माभिः. ३ क. ङ. च. ज. झ. ट. रावणेनोक्तायेऽमात्याः. ४ क.—ट. पतितैःशीतैस्साट्टहासमिवांबुभिः. ५ क—घ. च. ज. नानाकुसुमशोभिते. ६ क. ख. ग. ङ—ट. नभसोमध्यमास्थितः.

मामासीनं विदित्वेह चन्द्रायति दिवाकरः ॥ २७ ॥
नर्मदाजलशीतश्च सुगन्धिः श्रमनाशनः ॥ मद्भयादनिलोप्यत्र वात्येष सुसमाहितः ॥ २८ ॥
इयं चापि सरिच्छ्रेष्ठा नर्मदा नर्मवर्धिनी ॥ नक्रमीनविहङ्गोर्मिः सभयेवाङ्गना स्थिता ॥ २९
तद्भवन्तः क्षताः शस्त्रैर्नृपैरिन्द्रसमैर्युधि ॥ चन्दनस्य रसेनेव रुधिरेण समुक्षिताः ॥ ३० ॥
ते यूयमवगाहध्वं नर्मदां शर्मदां शुभाम् ॥ महापद्मसुखा मत्ता गङ्गामिव महागजाः ॥
अस्यां स्नात्वा महानद्यां पाप्मानं विप्रमोक्ष्यथ ॥ ३१ ॥
अहमप्यद्य पुलिने शरदिन्दुसमप्रभे ॥ पुष्पोपहारं शनकैः करिष्यामि कपर्दिनः ॥ ३२ ॥
रावणेनैवमुक्तास्तु प्रहस्तशुकसारणाः ॥ समहोदरधूम्राक्षा नर्मदां विजगाहिरे ॥ ३३ ॥
राक्षसेन्द्रगजैस्तैस्तु क्षोभिता नर्मदा नदी ॥ वामनाञ्जनपद्माद्यैर्गङ्गा इव महागजैः ॥ ३४ ॥
ततस्ते राक्षसाः स्नात्वा नर्मदायां महाबलाः ॥ उत्तीर्य पुष्पाण्याजह्रुर्बल्यर्थं रावणस्य तु ॥ ३५
नर्मदापुलिने हृद्ये शुभ्राभ्रसदृशप्रभे ॥ राक्षसैस्तु मुहूर्तेन कृतः पुष्पमयो गिरिः ॥ ३६ ॥
पुष्पेषूपहृतेष्वेवं रावणो राक्षसेश्वरः ॥ अवतीर्णो नदीं स्नातुं गङ्गामिव महागजः ॥ ३७ ॥
तत्र स्नात्वा च विधिवज्जप्त्वा जप्यमनुत्तमम् ॥ नर्मदासलिलात्तस्मादुत्ततार स रावणः ॥ ३८ ॥
तत्र क्लिन्नाम्बरं त्यक्त्वा शुक्लवस्त्रसमावृतम् ॥ रावणं प्राञ्जलिं यान्तमन्वयुः सर्वराक्षसाः ॥
तद्गतीवशमापन्ना मूर्तिमन्त इवाचलाः ॥ ३९ ॥
यत्र यत्र च याति स रावणो राक्षसेश्वरः ॥ जाम्बूनदमयं लिङ्गं तत्र तत्र स्म नीयते ॥ ४० ॥
वालुकावेदिमध्ये तु तल्लिङ्गं स्थाप्य रावणः ॥ अर्चयामास गन्धैश्च पुष्पैश्चामृतगन्धिभिः ॥ ४१

ततः सतामार्तिहरं परं वरं वरप्रदं चन्द्रमयूखभूषणम् ॥
समर्चयित्वा स निशाचरो जगौ प्रसार्य हस्तान्प्रणनर्त चाग्रतः ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

सुवर्णं कृत्वेत्यर्थः । चन्द्रायति चन्द्रवदाचरति ॥ २७—२८ ॥ नर्मवर्धिनी प्रीतिवर्धिनीत्यर्थः ॥ २९—३० ॥ अवगाहध्वं स्नानं कुरुत । शर्मदां सुखदां । महापद्मः पुण्डरीकाख्यो दिग्गजस्तन्मुखाः महागजा इव ॥ ३१ ॥ पुष्पोपहारं पुष्पबलिं ॥ ३२—३८ ॥ तत्र नर्मदापुलिने । प्राञ्जलिं रुद्रं प्रति कृताञ्जलिं । कारा: अचला इव स्थिताः राक्षसाः । तत्र तत्र नीयत इति प्रतिदिवसं देवपूजार्थं तैः राक्षसैरिति शेषः । यदा कैलासे रावणः पीडितो विमुक्तः तदाप्रभृति तत्प्रीत्यर्थं रावणो लिङ्गपूजां करोति स्मेति ज्ञेयम् ॥ ३९—४१ ॥ जगाविति । सामगानं कृतवानित्यर्थः । साम्नां सहस्रशाखापारगो रावण इति प्रसिद्धिः ॥ ४२ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे

मद्भयादित्यत्राप्यन्वेति ॥ २७ ॥ ति० नक्रादियुताऊर्मयोयस्याःसा ॥ २९ ॥ ति० सार्वभौममुखाः सार्वभौमनामकदिग्गजादयः ॥ ३१ ॥ ति० राक्षसेन्द्राएवगजास्तैः । ति० वामनाद्याः दिग्गजाः । गङ्गाइव महागजैरित्यसंधिरार्षः ॥ ३४ ॥ ति० रावणस्यबल्यर्थं रावणकर्तृकशिवपूजार्थं ॥ ३५ ॥ ति० तल्लिङ्गं जांबूनदमयंनित्यपूजालिङ्गं । ऐश्वर्यकामनयाहि तल्लिङ्गपूजारावणस्य । एश्वर्यकामस्यसौवर्णलिङ्गपूजायास्तन्त्रेषूक्तेः ॥ ४१ ॥ इत्येकत्रिंशःसर्गः ॥ ३१ ॥

[पा०] १ क. ख. च. छ. धर्मवर्धिनी. ङ. झ. ञ. ट. शमवर्धिनी. २ क—घ. ज. शर्मदांनृणां. ३ ङ. झ. ञ. ट. सार्वभौममुखाः. ४ ड. च. झ. ञ. ट. पाप्मनो. ५ च. छ. गङ्गेवसुमहानदी. ६ क—घ. ज. नर्मदायांवरांभसि. ७ क. घ. च. छ. ज. चायतान्.

द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

नर्मदायांरावणोपवेशदेशतोऽर्वाग्देशेस्त्रीभिःसहजलक्रीडांकुर्वताऽर्जुनेन निजभुजसहस्रेणनर्मदाप्रवाहेनिरुद्धे प्रतिस्रोतसा-तत्प्रवाहेण रावणार्जितपूजासाधनपुष्पाद्यपहरणम् ॥ १ ॥ प्रवाहप्रातिलोम्यपरिज्ञानायस्वप्रेषिताभ्यांशुकसारणाभ्यां तत्का-रणंनिवेदितेनरावणेनार्जुनमेत्य रणायसमाह्वानम् ॥ २ ॥ अर्जुनेन रणेनिजगदाप्रहारेणविह्वलस्यरावणस्य बलाद्बन्धनेन निजनगरप्रापणम् ॥ ३ ॥

नर्मदापुलिने यत्र राक्षसेन्द्रः सुदारुणः ॥ पुष्पोपहारं कुरुते तस्माद्देशाददूरतः ॥ १ ॥
अर्जुनो जयतां श्रेष्ठो माहिष्मत्याः पतिः प्रभुः ॥ क्रीडते सह नारीभिर्नर्मदातोयमाश्रितः ॥ २ ॥
तासां मध्यगतो राजा रराज च तदाऽर्जुनः ॥ करेणूनां सहस्रस्य मध्यस्थ इव कुञ्जरः ॥ ३ ॥
जिज्ञासुः स तु बाहूनां सहस्रस्योत्तमं बलम् ॥ रुरोध नर्मदावेगं बाहुभिर्बहुभिर्वृतः ॥ ४ ॥
कार्तवीर्यभुजासक्तं तज्जलं प्राप्य निर्मलम् ॥ कूलोपहारं कुर्वाणं प्रतिस्रोतः प्रधावति ॥ ५ ॥
समीननक्रमकरः सपुष्पकुशसंस्तरः ॥ स नर्मदाम्भसो वेगः प्रावृट्काल इवाबभौ ॥ ६ ॥
स वेगः कार्तवीर्येण संप्रेषित इवाम्भसः ॥ पुष्पोपहारं सकलं रावणस्य जहार ह ॥ ७ ॥
रावणोर्धसमाप्तं तमुत्सृज्य नियमं तदा ॥ नर्मदां पश्यते कान्तां प्रतिकूलां यथा प्रियाम् ॥ ८ ॥
पश्चिमेन तु तं दृष्ट्वा सागरोद्गारसन्निभम् ॥ वर्धन्तमम्भसो वेगं पूर्वामाशां प्रविश्य तु ॥ ९ ॥
ततोऽनुभ्रान्तशकुनां स्वभावोपरमे स्थिताम् ॥ निर्विकाराङ्गनाभासामपश्यद्रावणो नदीम् ॥ १० ॥
सव्येतरकराङ्गुल्या सशब्दं च दशाननः ॥ वेगप्रभवमन्वेष्टुं सोदिशच्छुकसारणौ ॥ ११ ॥
तौ तु रावणसंदिष्टौ भ्रातरौ शुकसारणौ ॥ व्योमान्तरगतौ वीरौ प्रस्थितौ पश्चिमामुखौ ॥ १२ ॥

मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

प्रतिस्रोतः प्रतिप्रवाहं ॥ ५ ॥ कुशसंस्तरः कुशास्तरणं ॥ ६—७ ॥ रावण इत्यादिश्लोकद्वयं ॥ सागरोद्गारसन्निभं समुद्रपरीवाहसन्निभं । पूर्वामाशां प्रविश्यत्विति । पूर्वामाशां प्रविश्य पश्यत इत्यन्वयः । रावण इति शेषः ॥ ८—९ ॥ स्वभावस्य नदीस्वभावस्योपरमेऽलंभावे स्थितां नदीमपश्यत् । नद्या एव स्वभावो निमित्तान्तरेण वेति जिज्ञासयेति शेषः ॥१०॥ सव्येतरकराङ्गुल्या सशब्दं शीघ्रान्वेषणद्योतिहुंकारसंहितं यथा तथा ॥ ११—१२ ॥

शि० नर्मदेति । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १ ॥ स० कार्तवीर्यभुजासक्तं तद्भुजकृतबन्धनं । कूलोपहारंकुर्वाणंसत् प्रतिस्रोतः यथावास्थितप्रवाहविपरीतप्रवाहंअधावत् ॥ ५ ॥ ति० कुशसंस्तरः । कुशास्तरणं । सतुतत्पुलिनेकर्मनिमित्तमृषिगणकृतः ॥ ६ ॥ ति० संप्रेषितइव रावणंप्रतीतिशेषः ॥ ७ ॥ ति० पश्यते पश्यतिस्म ॥ ८ ॥ ति० सागरोद्गारः चन्द्रोदयकालिक-समुद्रपरिवृद्धिः । तेनहिसमुद्रगानद्यस्तत्समीपदेशेविपरीतप्रवाहाःक्रियन्तइतिप्रसिद्धम् ॥ पश्चिमेनमार्गेणपूर्वामाशांप्रविश्यवर्धमान-मंभसोवेगंदृष्ट्वा प्रतिकूलांकान्तांप्रियामिवनर्मदांपश्यतिस्मेत्यन्वयः । पूर्णामाशांप्रविश्यतीतिपाठे रावणइतिशेषः । तस्यकियद्दूरंवृद्धि-रितिनिर्णयार्थमितिभावः । तस्मात्प्रविश्यतुइत्येवपाठोयुक्तःकतकसंमतश्च ॥ ९ ॥ शि० रावणोपश्यत् अजानात् । एतेनान्येनकेनचिदयमुपद्रवःकृतइतिरावणेननिश्चितमितिसूचितं । ति०ततः पूर्वदिशि॥१०॥ स०सव्येतरकराङ्गुल्यावामदक्षिणहस्ताङ्गुलिभिः ॥ अशब्दास्यः निश्शब्दमुखः ॥ नियमस्थत्वात् ॥ ११ ॥ ति० व्योमान्तरगतौ आकाशमार्गगौ ॥ १२ ॥

[पा०] १ ङ. ह्यशब्दास्योदशाननः.

अर्धयोजनमात्रं तु गत्वा तौ रजनीचरौ ॥ पश्येतां पुरुषं तोये क्रीडन्तं सहयोषितम् ॥ १३
बृहत्सालप्रतीकाशं तोयव्याकुलमूर्धजम् ॥ मदरक्तान्तनयनं मदव्याकुलतेजसम् ॥ १४ ॥
नदीं बाहुसहस्रेण रुन्धन्तमरिमर्दनम् ॥ गिरिं पादसहस्रेण रुन्धन्तमिव मेदिनीम् ॥ १५ ॥
बालानां वरनारीणां सहस्रेण समावृतम् ॥ समदानां करेणूनां सहस्रेणेव कुञ्जरम् ॥ १६ ॥
तमद्भुततमं दृष्ट्वा राक्षसौ शुकसारणौ ॥ सन्निवृत्तावुपागम्य रावणं तमथोचतुः ॥ १७ ॥
बृहत्सालप्रतीकाशः कोप्यसौ राक्षसेश्वर ॥ नर्मदां रोधवद्रुद्ध्वा क्रीडापयति योषितः ॥ १८ ॥
तेन बाहुसहस्रेण सन्निरुद्धजला नदी ॥ सागरोद्गारसंकाशानुद्गारान्सृजते मुहुः ॥ १९ ॥
इत्येवं भाषमाणौ तौ निशाम्य शुकसारणौ ॥ रावणोऽर्जुन इत्युक्त्वा प्रययौ युद्धलालसः ॥ २० ॥
अर्जुनाभिमुखे तस्मिन्रावणे राक्षसाधिपे ॥ चण्डः प्रवाति पवनः सनादः सरजास्तदा ॥
सकृदेव कृतो रावः सरक्तः प्रेषितो घनैः ॥ २१ ॥

महोदरमहापार्श्वधूम्राक्षशुकसारणैः ॥ संवृतो राक्षसेन्द्रस्तु तत्रागाद्यत्र चार्जुनः ॥ २२ ॥
अदीर्घेणैव कालेन स तदा राक्षसो बली ॥ तं नर्मदाह्रदं भीममाजगामाञ्जनप्रभः ॥ २३ ॥
स तत्र स्त्रीपरिवृतं वाशिताभिरिव द्विपम् ॥ नरेन्द्रं पश्यते राजा राक्षसानां तदाऽर्जुनम् ॥ २४ ॥
स रोषाद्रक्तनयनो राक्षसेन्द्रो बलोद्धतः ॥ इत्येवमर्जुनामात्यानाह गम्भीरया गिरा ॥ २५ ॥
अमात्याः क्षिप्रमाख्यात हैहयस्य नृपस्य वै ॥ युद्धार्थी समनुप्राप्तो रावणो नाम राक्षसः ॥ २६ ॥
रावणस्य वचः श्रुत्वा मन्त्रिणोथार्जुनस्य ते ॥ उत्तस्थुः सायुधास्ताश्च रावणं वाक्यमब्रुवन् ॥ २७ ॥
युद्धस्य कालो विज्ञातः साधु भोः साधु रावण ॥ यः क्षीबं स्त्रीवृतं चैव योद्धुमुत्सहसे नृपम् ॥ २८ ॥
स्त्रीसमक्षं कथं यत्तद्योद्धुमुत्सहसेऽर्जुनम् ॥ वाशितामध्यगं मत्तं शार्दूल इव कुञ्जरम् ॥ २९ ॥
क्षमस्वाद्य दशग्रीव चोष्यतां शर्वरी त्वया ॥ युद्धे श्रद्धा च यद्यस्ति श्वस्तात समरेऽर्जुनम् ॥ ३० ॥
यद्यास्ति मतिर्योद्धुं युद्धतृष्णासमावृता ॥ निहत्यास्मांस्ततो युद्धमर्जुनेनोपयास्यसि ॥ ३१ ॥
ततस्ते रावणामात्यैरमात्याः पार्थिवस्य तु ॥ सूदिताश्चापि ते युद्धे भक्षिताश्च बुभुक्षितैः ॥ ३२ ॥
ततो हलहलाशब्दो नर्मदातीर आबभौ ॥ अर्जुनस्यानुयातॄणां रावणस्य च मन्त्रिणाम् ॥ ३३ ॥

पश्येतां अपश्यतामित्यर्थः ॥ १३—१७ ॥ रोधवत् तटवत् । अकारान्तत्वमार्षं । क्रीडापयतीतिपुगार्षः क्रीडयतीत्यर्थः ॥ १८—१९ ॥ निशाम्य दृष्ट्वा । अर्जुन इत्युक्त्वेति । अन्यस्यैवं सामर्थ्यं न संभवतीति युक्त्येति शेषः ॥ २० ॥ रावणस्योत्पातमाह—सकृदिति ॥ सरक्तः रक्तवर्षसहितः । रावः शब्दः । सकृत् एकवारमेव । घनैः प्रेषितः कृतः । वर्षुकमेघानां सकृद्राव उत्पात इति भावः ॥ २१—२३ ॥ वाशिताभिः करेणुभिः । "वाशिता स्त्रीकरेण्वोश्च" इत्यमरः । पश्यते पश्यति ॥ २४ ॥ इत्येवं वक्ष्यमाणप्रकारेण ॥२५—२७॥ युद्धस्येत्यादि ॥ व्युष्यतां इहेति शेषः ॥३०—

ति० रोधवत् रुध्यतेऽनेनेतिरोधसेतुः । तद्वदित्यर्थः ॥ १८ ॥ ति० सरक्तपृषतः रक्तबिन्दुसहितोरावःशब्दःसकृदेव रावणप्रस्थानेनसहैवैकवारंचघनैः कृतः । रक्तवर्षुकमेघानांसकृद्रावोप्युत्पातइतिकतकः ॥ २२ ॥ ति० उष्यतां इहेतिशेषः । युध्येतिपदं । समरेश्रद्धायद्यस्तितदाश्वोऽर्जुनं युध्य युध्यस्व ॥ ३० ॥ ति० हलहलेतिशब्दानुकारः । अनुयात्राः अनुचराः । मन्त्रिणइत्यर्थः ॥ ३३ ॥

[पा०] १ घ. च. छ. शैलवद्रुद्ध्वा. २ क—घ. तस्मिन्प्रस्थितेराक्षसेश्वरे. ३ झ. सरक्तपृष्ठतोघनैः. ४ क. ख. घ. ङ. च. ज. झ. ट. सायुधास्तंच. ५ झ. युद्धश्रद्धातु. ६ क—ट. यदिवापिलरातुभ्यंयुद्धश्रद्धासमावृता। निपात्यास्मान्. ७ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. नर्मदातीरगोबभौ. ८ झ. स्यानुयात्राणां.

इषुभिस्तोमरैः शूलैस्त्रिशूलैर्वज्रकर्षणैः ॥ सरावणा नर्दयन्तः समन्तात्सममिद्रुताः ॥ ३४ ॥
हैहयाधिपयोधानां वेग आसीत्सुदारुणः ॥ सनक्रमीनमकरसमुद्रस्येव निस्स्वनः ॥ ३५ ॥
रावणस्य तु तेऽमात्याः प्रहस्तशुकसारणाः ॥ कार्तवीर्यबलं क्रुद्धा निर्दहन्ति स्म तेजसा ॥ ३६ ॥
अर्जुनाय तु तत्कर्म रावणस्य समन्त्रिणः ॥ क्रीडमानाय कथितं पुरुषैर्द्वाररक्षिभिः ॥ ३७ ॥
श्रुत्वा न भेतव्यमिति स्त्रीजनं तं ततोऽर्जुनः ॥ उत्ततार जलात्तस्माद्गङ्गातोयादिवाञ्जनः ॥ ३८ ॥
क्रोधदूषितनेत्रस्तु स ततोऽर्जुनपावकः ॥ प्रजज्वाल महाघोरो युगान्त इव पावकः ॥ ३९ ॥
स तूर्णतरमादाय वरहेमाङ्गदो गदाम् ॥ अभिदुद्राव रक्षांसि तमांसीव दिवाकरः ॥ ४० ॥
बाहुविक्षेपकरणां समुद्यम्य महागदाम् ॥ गारुडं वेगमास्थाय चापपातैव सोर्जुनः ॥ ४१ ॥
तस्य मार्गं समारुध्य विन्ध्योर्कस्येव पर्वतः ॥ स्थितो विन्ध्य इवाकम्प्यः प्रहस्तो मुसलायुधः ॥४२॥
ततोस्य मुसलं घोरं लोहबद्धं मदोद्धतः ॥ प्रहस्तः प्रेषयन्क्रुद्धो ररास च यथाऽम्बुदः ॥ ४३ ॥
तस्याग्रे मुसलस्याग्निरशोकापीडसन्निभः ॥ प्रहस्तकरमुक्तस्य बभूव प्रदहन्निव ॥ ४४ ॥
अथायान्तं तु मुसलं कार्तवीर्यस्तदाऽर्जुनः ॥ निपुणं वञ्चयामास सगदोऽगदविक्रमः ॥ ४५ ॥
ततस्तमभिदुद्राव प्रहस्तं हैहयाधिपः ॥ भ्रामयानो गदां गुर्वीं पञ्चबाहुशतोच्छ्रयाम् ॥ ४६ ॥
तथाहतोतिवेगेन प्रहस्तो गदया तदा ॥ निपपात हतः शैलो वज्रिवज्रहतो यथा ॥ ४७ ॥
प्रहस्तं पतितं दृष्ट्वा मारीचशुकसारणाः ॥ समहोदरधूम्राक्षा ह्यपसृष्टा रणाजिरात् ॥ ४८ ॥
अपक्रान्तेष्वमात्येषु प्रहस्ते विनिपातिते ॥ रावणोऽभ्यद्रवत्तूर्णमर्जुनं नृपसत्तमम् ॥ ४९ ॥
सहस्रबाहोस्तद्युद्धं विंशद्बाहोश्च दारुणम् ॥ नृपराक्षसयोस्तत्र चारब्धं रोमहर्षणम् ॥ ५० ॥
सागराविव संरब्धौ चलन्मूलाविवाचलौ ॥ तेजोयुक्ताविवादित्यौ प्रदहन्ताविवानलौ ॥ ५१ ॥
बलोद्धतौ यथा नागौ वाशितार्थे यथा वृषौ ॥ मेघाविव विनर्दन्तौ सिंहाविव बलोत्कटौ ॥ ५२ ॥
रुद्रकालाविव क्रुद्धौ तदा तौ राक्षसार्जुनौ ॥ परस्परं गदाभ्यां तौ ताडयामासतुर्भृशम् ॥ ५३ ॥
वज्रप्रहारानचला यथा घोरान्विषेहिरे ॥ गदाप्रहारांस्तौ तत्र सेहाते नरराक्षसौ ॥ ५४ ॥

३३ ॥ कर्षणं आयुधविशेषः ॥ ३४ ॥ वेगो युद्धवेगः ॥ ३५—३८ ॥ युगान्ते युगान्तकाले उत्थितो घोरः पावक इव ॥३९—४०॥ बाहुभिर्विक्षेपकरणं भ्रमणं यस्यास्तां । वेगः शैघ्र्यं आपपातैव न तु विलम्बितवान् ॥ ४१—४२ ॥ अस्य प्रेपयन् अर्जुनस्य संहारार्थं क्षिपन् ॥ ४३ ॥ अशोकपुष्पकृतः आपीडः अशोकापीडः ॥ ४४ ॥ वञ्चयामास प्रतिहतवानित्यर्थः । सगदः गदासहितः । अगदः अरोगः अप्रतिबन्धइतियावत् । विक्रमो यस्येति विग्रहः ॥ ४५ ॥ पञ्चबाहुशतैः उच्छ्रय उत्क्षेपो यस्याः सा ॥ ४६ ॥ तथा शैल इव स्थितः निपपात ॥ ४७—५० ॥ सागरावित्यादिश्लोकत्रयं ॥ वाशितार्थे करेण्वर्थे ।

ति० कर्षणमायुधविशेषः ॥ सरावणान्मन्त्रिणोर्दयन्तोऽर्जुनमन्त्रिणः बभूवुरितिशेषः ॥ ३४ ॥ ति० नक्रादिसहितसमुद्रस्येवस्वनआसीत् ॥ ३५ ॥ ति० स्त्रीजनं नभेतव्यमित्युक्त्वेतिशेषः ॥ अञ्जनोदिग्गजः ॥ ३८ ॥ ति० अर्जुनरूपःपावकइतिरूपकं ॥ ३९ ॥ ति० गारुडंवेगं गरुडसदृशवेगं ॥ ४१ ॥ ति० विन्ध्यपर्वतोर्कमार्गंरुद्ध्वास्थितइतिपौराणिकीकथा ॥ ४२ ॥ ति० अस्यप्रेपयन् अस्यसंहारार्थंक्षिपन् ॥ ४३ ॥ ति० अशोकापीडं अशोकपुष्पशिखा । तत्संनिभः ॥ ४४ ॥ ति० गतविक्लबः गतभयः ॥ ४५ ॥ स० 'वासितास्त्रीकरेण्वोश्च' इत्यमरः । स्त्रीसामान्यवाचीशब्दोऽयमितिवासितार्थे धेन्वर्थे । वृषौयथेत्यप्यन्वेति । 'वासितार्थेवृषाविव' इत्यादिप्रयोगात् । स्वामीवाशृशब्दइत्यस्येदमितितालव्यमध्यंपपाठ ॥ २५ ॥ स० विषेहिरइत्यभूतोपमा । यद्वा वज्रार्थप्रहारान् पाषाणकुट्टककृतान् । आकरागारस्थाद्रिरीणां ॥ ५४ ॥

[पा०] १ ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. यथान्तकः. २ क. ङ. ज—ट. आधावमानंमुसलं. ३ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. गदयागतविक्लबः.

यथाऽशनिरवेभ्यस्तु जायतेऽथ प्रतिश्रुतिः ॥ तथा तयोर्गदापोथैर्दिशः सर्वाः प्रतिश्रुताः ॥ ५५
अर्जुनस्य गदा सा तु पात्यमानाऽहितोरसि ॥ काञ्चनाभं नभश्चक्रे विद्युत्सौदामिनी यथा ॥ ५६ ॥
तथैव रावणेनापि पात्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ अर्जुनोरसि निर्भाति गदोल्केव महागिरौ ॥ ५७ ॥
नार्जुनः खेदमायाति न राक्षसगणेश्वरः ॥ इदमासीत्तयोर्युद्धं यथा पूर्वं बलीन्द्रयोः ॥ ५८ ॥
शृङ्गैरिव वृषा युध्यन्दन्ताग्रैरिव कुञ्जरौ ॥ परस्परं तौ निघ्नन्तौ नरराक्षससत्तमौ ॥ ५९ ॥
ततोऽर्जुनेन क्रुद्धेन सर्वप्राणेन सा गदा ॥ स्तनयोरन्तरे मुक्ता रावणस्य महोरसि ॥ ६० ॥
वरदानकृतत्राणे सा गदा रावणोरसि ॥ दुर्बलेव यथावेगं द्विधा भूत्वाऽपतत्क्षितौ ॥ ६१ ॥
स त्वर्जुनप्रमुक्तेन गदापातेन रावणः ॥ अपासर्पद्धनुर्मात्रं निषसाद च निष्टनन् ॥ ६२ ॥
स विह्वलं तदालक्ष्य दशग्रीवं ततोऽर्जुनः ॥ सहसोत्पत्य जग्राह गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ ६३ ॥
स तं बाहुसहस्रेण बलाद्गृह्य दशाननम् ॥ बबन्ध बलवान्राजा बलिं नारायणो यथा ॥ ६४ ॥
बध्यमाने दशग्रीवे सिद्धचारणदेवताः ॥ साध्वीति वादिनः पुष्पैः किरन्त्यर्जुनमूर्धनि ॥ ६५ ॥
व्याघ्रो मृगमिवादाय मृगराडिव दन्तिनम् ॥ ननाद हैहयो राजा हर्षादम्बुदवन्मुहुः ॥ ६६ ॥
प्रहस्तस्तु समाश्वस्तो दृष्ट्वा बद्धं दशाननम् ॥ सह तै राक्षसैः क्रुद्धश्चाभिदुद्राव पार्थिवम् ॥ ६७ ॥
नक्तंचराणां वेगस्तु तेषामापततां बभौ ॥ उद्धूत आतपापाये पयोदानामिवाम्बुधौ ॥ ६८ ॥
मुञ्चमुञ्चेति भाषन्तस्तिष्ठतिष्ठेति चासकृत् ॥ मुसलानि सशूलानि सोत्ससर्ज तदाऽर्जुने ॥ ६९ ॥
अप्राप्तान्येव तान्याशु असंभ्रान्तस्तदाऽर्जुनः ॥ आयुधान्यमरारीणां जग्राहारिनिषूदनः ॥ ७० ॥
ततस्तैरेव रक्षांसि दुर्धरैः प्रवरायुधैः ॥ भित्त्वा विद्रावयामास वायुरम्बुधरानिव ॥ ७१ ॥
राक्षसांस्त्रासयित्वा तु कार्तवीर्योऽर्जुनस्तदा ॥ रावणं गृह्य नगरं प्रविवेश सुहृद्वृतः ॥ ७२ ॥

युध्यन्ताविति शेषः ॥ ५१—५४ ॥ प्रतिश्रुताः प्रतिश्रुतवन्त इत्यर्थः । मत्वर्थीयाजन्तः । गदापोथैः गदापातैः ॥ ५५ ॥ विद्युद्विशेषेण द्योतमाना सौदामिनी नभ इव राक्षसोरः काञ्चनाभं स्वर्णवर्णं चकार ॥ ५६—६० ॥ दुर्बलेव बलरहितेव । यथावेगं स्ववेगोचितं । प्रहर्तुं स्वयं द्विधा भूत्वा क्षितावपतत् । तत्र हेतुः—वरदानकृतत्राण इति ॥ ६१ ॥ निष्टनन् रटन् ॥ ६२—६४ ॥ साध्वीति वादिनः

ति० अशनिरवेभ्यः अशनिपातध्वनिभिः । प्रतिश्रुतिःप्रतिध्वनिः ॥ ति० प्रतिश्रुताः प्रतिध्वनिमत्यः ॥ ५५ ॥ ति० अहितोरसि रावणोरसि ॥ ५६ ॥ ति० नराक्षसगणेश्वरःखेदमायाति ॥ ५८ ॥ ति० वृषायुध्यन् वृषावयुध्यन्नित्यर्थः॥ स० वृषा वृषौ । डादेशश्छन्दस्तुल्यत्वात् ॥ यथा वृषाकुञ्जरौचेत्येतेयुध्यंस्तथैतौअयुध्येतां । वृषञ्छब्दोऽयंवृषभवाची । ततश्चावृत्त्या वृषा वृषा वृषाणौ । युध्यन्युध्यन् युध्यन्तौ । 'कनिन्युवृषि' इतिकनिन् । 'वृषातुवासवे—। वृषभेतुरगेपुंसि' इतिभानुः ॥ विनिघ्नन्तौ बभूवतुः ॥ ५९ ॥ ति० अपासर्पत् अपराङ्मुखएवपृष्ठतोऽगच्छत् ॥ ६२ ॥ स० साध्वी बन्धनक्रियेतिशेषः । नागोजिभट्टस्तुदीर्घआर्षइत्यूचिवान् । परंतुतेननवक्तव्यं । कर्तव्यंतेनापिविशेष्यपदपूरणं । तच्चसाध्व्यनुरूपंनिरूपितरीत्यासमञ्जसंभवतीतिसाध्वीतिसाधुतासंभवात् ॥ ६५ ॥ ति० आतपापाये वर्षाकाले ॥ ६८ ॥ ति० सोत्ससर्जेत्यार्षं । सहैवत्यक्तवन्त इत्यर्थः ॥ ६९ ॥ ति० अप्राप्तान्येव स्वसमीपमनागतान्येवान्तरिक्षस्थान्येव । अमरारीणांतान्यायुधानिरावणग्राहिकरव्यतिरिक्तकरैराशुजग्राह ॥ ७० ॥ इतिद्वात्रिंशःसर्गः ॥ ३२ ॥

[पा०] १ क—ट. सममासीत्. २ झ. ठ. परस्परंविनिघ्नन्तौ. ३ ड—ट. गदाघातेन. ४ ख. घ. च. छ. सिंहराडिवकुञ्जरं. ग. नरसिंहोयथासुरं. ड. झ. ञ. ट. मृगराडिवकुञ्जरं. ५ ङ. च. छ. झ. ञ. त्रासयामास.

स कीर्यमाणः कुसुमाक्षतोत्करैर्द्विजैः सपौरैः पुरुहूतसन्निभः ॥
तदाऽर्जुनः संप्रविवेश तां पुरीं बलिं निगृह्येव सहस्रलोचनः ॥ ७३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ।

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

दैवतमुखादर्जुनकृतरावणबन्धनश्राविणा पुलस्त्येन माहिष्मतीमेत्यार्जुनाद्रावणमोचनम् ॥ १ ॥

रावणग्रहणं तत्तु वायुग्रहणसन्निभम् ॥ ततः पुलस्त्यः शुश्राव कथितं दिवि दैवतैः ॥ १ ॥
ततः पुत्रकृतस्नेहात्कम्प्यमानो महाधृतिः ॥ माहिष्मतीपतिं द्रष्टुमाजगाम महामुनिः ॥ २ ॥
स वायुमार्गमास्थाय वायुतुल्यगतिर्द्विजः ॥ पुरीं माहिष्मतीं प्राप्तो मनःसंपातविक्रमः ॥ ३ ॥
सोमरावतिसंकाशां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ प्रविवेश पुरीं ब्रह्मा इन्द्रस्येवामरावतीम् ॥ ४ ॥
पादचारमिवादित्यं निष्पतन्तं सुदुर्दशम् ॥ ततस्ते प्रत्यभिज्ञाय चार्जुनाय निवेदयन् ॥ ५ ॥
पुलस्त्य इति विज्ञाय वचनाद्धैहयाधिपः ॥ शिरस्यञ्जलिमाधाय प्रत्युद्गच्छत्तपस्विनम् ॥ ६ ॥
पुरोहितोऽस्य गृह्यार्घ्यं मधुपर्कं तथैव च ॥ पुरस्तात्प्रययौ राज्ञः शक्रस्येव बृहस्पतिः ॥ ७ ॥
ततस्तमृषिमायान्तमुद्यन्तमिव भास्करम् ॥ अर्जुनो दृश्य संभ्रान्तो ववन्देन्द्र इवेश्वरम् ॥ ८ ॥
स तस्य मधुपर्कं गां पाद्यमर्घ्यं निवेद्य च ॥ पुलस्त्यमाह राजेन्द्रो हर्षगद्गदया गिरा ॥ ९ ॥
अद्यैवममरावत्या तुल्या माहिष्मती कृता ॥ अद्याहं तु द्विजेन्द्र त्वां यस्मात्पश्यामि दुर्दशम् ॥१०॥
अद्य मे कुशलं देव अद्य मे कुशलं व्रतम् ॥ अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं तपः ॥
यस्माद्देवगणैर्वन्द्यौ वन्देऽहं चरणौ तव ॥ ११ ॥
इदं राज्यमिमे पुत्रा इमे दारा इमे वयम् ॥ ब्रह्मन्किं कुर्मि किं कार्यमाज्ञापयतु नो भवान् ॥१२॥
तं धर्मेऽग्निषु पुत्रेषु शिवं पृष्ट्वा च पार्थिवम् ॥ पुलस्त्योवाच राजानं हैहयानां तथार्जुनम् ॥ १३ ॥
नरेन्द्राम्बुजपत्राक्ष पूर्णचन्द्रनिभानन ॥ अतुलं ते बलं येन दशग्रीवस्त्वया जितः ॥ १४ ॥
भयाद्यस्योपतिष्ठेतां निष्पन्दौ सागरानिलौ ॥ सोयं मृधे त्वया बद्धः पौत्रो मे रणदुर्जयः ॥ १५ ॥
पुत्रकस्य यशः पीतं नाम विश्रावितं त्वया ॥ मद्वाक्याद्याच्यमानोऽद्य मुञ्च वत्स दशाननम् ॥१६॥

इयं क्रिया साध्वीति वदन्तः ॥ ६५—७३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने द्वात्रिंशः सर्गः॥ ३२॥

कम्प्यमानः अनुकम्पायुक्ततया संपद्यमानः । यद्वा पौत्रस्नेहात्कम्पित इत्यर्थः । महाधृतेरपि कम्पितं हृदयमित्यर्थः ॥ २ ॥ मनःसंपातविक्रमः मनोगतिः । वायुतुल्यगतिः वायुसमानवेगः ॥ ३ ॥ अमरावतिसंकाशामित्यत्र “ ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलं ” इति ह्रस्वः ॥ ४ ॥ सुदुर्दशं दुर्दर्शमिति यावत् । प्रत्युद्गच्छत् प्रत्युद्गच्छत । ईश्वरं ब्रह्माणं ॥ ५—११ ॥ किं कुर्मि किं करवाणि किं वा कार्यं मया ॥ १२ ॥ शिवं कुशलं । पुलस्त्योवाचेति सन्धिरार्षः ॥ १३—१५ ॥ पुत्रकस्य मदीयबालकस्य । नाम विश्रावितं

स० दिवि स्वर्गे । दैवतैःकथितं ॥ १ ॥ ति० प्रत्यभिज्ञाय द्वाःस्थामन्त्रिणोवा ॥ ५ ॥ ति० प्रत्युद्गच्छत् प्रत्युदगच्छत् ॥ ६ ॥ स० पुलस्त्योवाच सन्धिरार्षः । पुलस्त्योस्यास्तीतिपुलस्त्याजिह्वा । 'मिथ्याशब्दोऽनिर्वचनीयंवदति'—'जिह्वैकतोच्युतविकर्षति' इत्यादिवत्करणेकर्तृत्वोपचारः ॥ १३ ॥ ति० यस्य रावणस्य ॥ १५ ॥

[पा०] १ ख. द्वास्स्थाराज्ञेन्यवेदयन्. २ क—ट. यत्तेदेवगणैः. ३ क—घ. ज. चरणाविमौ.

पुलस्त्याज्ञां प्रगृह्योचे न किंचन वचोऽर्जुनः ॥ मुमोच वै पार्थिवेन्द्रो राक्षसेन्द्रं प्रहृष्टवत् ॥ १७ ॥
स तं प्रमुच्य त्रिदशारिमर्जुनः प्रपूज्य दिव्याभरणस्रगम्बरैः ॥
अहिंसकं सख्यमुपेत्य साग्निकं प्रणम्य तं ब्रह्मसुतं गृहं ययौ ॥ १८ ॥
पुलस्त्येनापि संत्यक्तो राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ परिष्वक्तः कृतातिथ्यो लज्जमानो विनिर्जितः ॥१९॥
पितामहसुतश्चापि पुलस्त्यो मुनिपुङ्गवः ॥ मोचयित्वा दशग्रीवं ब्रह्मलोकं जगामह ॥ २० ॥
एवं स रावणः प्राप्तः कार्तवीर्यात्प्रधर्षणम् ॥ पुलस्त्यवचनाच्चापि पुनर्मुक्तो महाबलः ॥ २१ ॥
एवं बलिभ्यो बलिनः सन्ति राघवनन्दन ॥ नावज्ञा हि परे कार्या य इच्छेत्प्रियमात्मनः ॥२२॥
ततः स राजा पिशिताशनानां सहस्रबाहोरुपलभ्य मैत्रीम् ॥
पुनर्नृपाणां कदनं चकार चचार सर्वां पृथिवीं च दर्पात् ॥ २३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

वालिजिगीषयाकिष्किन्धामेत्यरावणेन रणायवालिसमाह्वानम् ॥ १ ॥ तारेण वालिनोदक्षिणसागरंनिवेदितेनतेन पुष्पकारोहणेनवेगाद्दक्षिणसमुद्रगमनम् ॥ २ ॥ वालिना स्वजिघृक्षयासमीपोपसर्पिणोरावणस्य स्वकक्षनिक्षेपेण पश्चिमादिसागरत्रयप्रापणेन तत्रतत्रसंध्योपासनपूर्वकंकिष्किन्धोपवनमेत्य तत्रकक्षाद्रावणोत्सर्जनम् ॥ ३ ॥ वालिबलविज्ञानविस्मितेनरावणेन तत्प्रशंसनपूर्वकं तेनसहाग्निसाक्षिकंसख्यकरणम् ॥ ४ ॥

अर्जुनेन विमुक्तस्तु रावणो राक्षसाधिपः ॥ चचार पृथिवीं सर्वामनिर्विण्णस्तथा कृतः ॥ १ ॥
राक्षसं वा मनुष्यं वा शृणुते यं बलाधिकम् ॥ रावणस्तं समासाद्य युद्धे ह्वयति दर्पितः ॥ २ ॥
ततः कदाचित्किष्किन्धां नगरीं वालिपालिताम् ॥ गत्वा ह्वयति युद्धाय वालिनं हेममालिनम् ॥३॥
ततस्तु वानरामात्यस्तारस्तारापिता प्रभुः ॥ उवाच वानरो वाक्यं युद्धप्रेप्सुमुपागतम् ॥ ४ ॥
राक्षसेन्द्र गतो वाली यस्ते प्रतिबलो भवेत् ॥ कोऽन्यः प्रमुखतः स्थातुं तव शक्तः प्लवङ्गमः ॥५॥

रावणजिदिति नाम त्वया त्रैलोक्ये विश्रावितं । वत्सं बालं ॥ १६ ॥ किंचिद्वचोपि नोवाच किंचन अविद्यमानं किंचिद्वचनं न किंचिदप्यवददित्यर्थः । अपि तु क्रियाकेवलमुत्तरमिति मुमोचेत्यर्थः । प्रहृष्टवत् ब्रह्मणा प्रार्थनीयोस्मीति संतोषयुक्तः सन् ॥ १७ ॥ परस्परहिंसाप्रवृत्तिनिवारणसाधनभूतं साग्निकं अग्निसाक्षिपूर्वकं ॥ १८ ॥ अपिना अर्जुनेनापीति समुच्चीयते । कृतातिथ्य इति । अर्जुनेनेति शेषः ॥ १९—२३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

युद्धे युद्धनिमित्तं । ह्वयति आह्वयति स्म ॥ २—३ ॥ वानरामात्यः वालिनोमात्यः मन्त्री तार उवाच। तथा तारापिता सुषेणश्चोवाच । प्रभुः युवराजः सुग्रीवश्चोवाच ॥ ४ ॥ ते तुभ्यं । प्रतिबल इति । युद्धं

शि० राक्षसेन्द्रः लज्जमानःसन् ययावितिशेषः ॥ १९ ॥ ति० बलिभ्योपिबलिनःसन्ति । ईश्वरसृष्टेर्विचित्रत्वादित्याशयः ॥ यःश्रेयइच्छेत्तेनपरे परस्मिन् । अवज्ञानकार्या ॥ स० रावणदिग्विजयकालेजगच्छून्यंकिमित्यस्योत्तरमाह—एवमिति ॥ २२ ॥ इतित्रयस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३३ ॥

ति० अनिर्विण्णःकृतः पुलस्त्येनविमोच्यार्जुनसख्यंप्रापय्यतेनपूजयित्वाविसर्जितत्वात्पराभवजनितनिर्वेदरहितःकृतइत्यर्थः ॥ स० तथाकृतोपि अर्जुनेनपराजितोपि अनिर्विण्णः लज्जारहितः ॥ १ ॥ शि० वालीगतः समुद्रसमीपमितिशेषः ॥ ५ ॥

चतुर्भ्योऽपि समुद्रेभ्यः संध्यामन्वास्य रावण ॥ ईमं मुहूर्तमायाति वाली तिष्ठ मुहूर्तकम् ॥ ६ ॥
एतानस्थिचयान्पश्य य एते शङ्खपाण्डुराः ॥ युद्धार्थिनामिमे राजन्वानराधिपतेजसा ॥ ७ ॥
यद्वामृतरसः पीतस्त्वया रावण राक्षस ॥ तदा वालिनमासाद्य तदन्तं तव जीवितम् ॥ ८ ॥
पश्येदानीं जगच्चित्रमिमं विश्रवसः सुत ॥ इदं मुहूर्तं तिष्ठस्व दुर्लभं ते भविष्यति ॥ ९ ॥
अथवा त्वरसे मर्तुं गच्छ दक्षिणसागरम् ॥ वालिनं द्रक्ष्यसे तत्र भूमिस्थमिव पावकम् ॥ १० ॥
स तु तारं विनिर्भर्त्स्य रावणो लोकरावणः ॥ पुष्पकं तत्समारुह्य प्रययौ दक्षिणार्णवम् ॥ ११ ॥
तत्र हेमगिरिप्रख्यं तरुणार्कनिभाननम् ॥ रावणो वालिनं दृष्ट्वा संध्योपासनतत्परम् ॥ १२ ॥
पुष्पकादवरुह्याथ रावणोऽञ्जनसन्निभः ॥ ग्रहीतुं वालिनं तूर्णं निश्शब्दपदमाव्रजत् ॥ १३ ॥
यदृच्छया तदा दृष्टो वालिनाऽपि स रावणः ॥ पापाभिप्रायवान्दृष्ट्वा चकार न तु संभ्रमम् ॥ १४ ॥
शशमालक्ष्य सिंहो वा पन्नगं गरुडो यथा ॥ न चिन्तयति तं वाली रावणं पापनिश्चयम् ॥ १५ ॥
जिघृक्षमाणमायान्तं रावणं पापचेतसम् ॥ कक्षावलम्बिनं कृत्वा गमिष्ये त्रीन्महार्णवान् ॥ १६ ॥
द्रक्ष्यन्त्यरिं ममाङ्कस्थं स्रंसदूरुकराम्बरम् ॥ लम्बमानं दशग्रीवं गरुडस्येव पन्नगम् ॥ १७ ॥
इत्येवं मतिमास्थाय वाली कर्णमुपाश्रितः ॥ जपन्वै नैगमान्मन्त्रांस्तस्थौ पर्वतराडिव ॥ १८ ॥
तावन्योन्यं जिघृक्षन्तौ हरिराक्षसपार्थिवौ ॥ प्रयत्नवन्तौ तत्कर्म ईहतुर्बलदर्पितौ ॥ १९ ॥
हस्तग्राहं तु तं मत्वा पादशब्देन रावणम् ॥ पराङ्मुखोऽपि जग्राह वाली सर्पमिवाण्डजः ॥ २० ॥
ग्रहीतुकामं तं गृह्य रक्षसामीश्वरं हरिः ॥ खमुत्पपात वेगेन कृत्वा कक्षावलम्बिनम् ॥ २१ ॥
तं चापीडयमानं तु वितुदन्तं नखैर्मुहुः ॥ जहार रावणं वाली पवनस्तोयदं यथा ॥ २२ ॥
अथ ते राक्षसामात्या ह्रियमाणं दशाननम् ॥ मुमोक्षयिषवो वालिं रवमाणा अभिद्रुताः ॥ २३ ॥
अन्वीयमानस्तैर्वाली भ्राजतेऽम्बरमध्यगः ॥ अन्वीयमानो मेघौघैरम्बरस्थ इवांशुमान् ॥ २४ ॥

दातुमिति शेषः ॥ ५—६ ॥ युद्धार्थिनामिति । वानराधिपतेजसा मृतानां युद्धार्थिनामिमे । एवं त्वमपि भविष्यसीति भावः ॥ ७ ॥ तदा तथापि वालिनमासाद्य तव जीवितं तदन्तं तत्समीपप्राप्तिपर्यन्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥ जगच्चित्रं जगतः सर्वस्याप्याश्चर्यभूतं व्यापारमिदानीं पश्य । दुर्लभं जीवितमिति शेषः ॥ ९—१० ॥ तारं तारादीन् । यद्वा पूर्वं तार एवोक्तवान् तस्य तारापितृत्वं संबन्धविशेषात् । निःशब्दं निःशब्दचरणविन्यासं ॥ १३ ॥ पापाभिप्रायवान् बन्धनाभिप्रायवान् ॥ १४ ॥ सिंहो वा सिंह इव ॥ १५ ॥ जिघृक्षमाणमित्यारभ्य इत्येवमित्यन्तं वालिविचारः ॥ १६ ॥ द्रक्ष्यन्ति देवादय इति शेषः । ममाङ्कस्थं कक्षस्थमिति यावत् । गरुडस्येवेति । अङ्कस्थमित्यनुकर्षः ॥ १७ ॥ कर्णमुपाश्रितः पादशब्दश्रवणार्थं कर्णमुपाश्रितमनाः । नैगमान् वैदिकान् । देवकुमारत्वान्मन्त्रवत्त्वं ॥ १८—१९ ॥ हस्तग्राहं हस्तैर्ग्रहणाभिप्रायवन्तं । पादशब्देन सूक्ष्मपादशब्देन ॥ २०—२१ ॥ आपीडयमानं " णिचश्च " इत्या-

---

ति० चतुर्भ्यःसमुद्रेभ्यः चतुर्षुसमुद्रेषु । संध्यां सम्यग्ध्येयदेवतांब्रह्मरूपामन्वास्य ध्यात्वा इदंमुहूर्तं अस्मिन्मुहूर्तेआयाति ॥ ६ ॥ ति० यद्वेति यद्यप्यर्थे ॥ ८ ॥ शि० इमंमुहूर्ततिष्ठस्व । इदानीमेवचित्रंजगत्पश्य । अनन्तरंदुर्लभंभविष्यति मरिष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥ ति० सन्ध्योपासनतत्परं सम्यग्ध्येयब्रह्मोपासनतत्परं ॥ स० संध्यादेवतोपासननिरतं ॥ १२ ॥ ति० नैगमान् वैदिकान् । बाल्यादयोपिस्वयंप्रतिभातसकलवेदाः । जपन् तदर्थंध्यायन् ॥ १८ ॥ ति० तत्कर्म ग्रहणकर्म ॥ १९ ॥ ति० मुमोक्षयिषवइति । मोक्षशब्दात्तत्करोतीतिण्यन्तात्सन् । रवमाणाः क्रोशन्तः ॥ २३ ॥

[पा०] १ झ. इदंमुहूर्तं. २ ट. इमंमुहूर्तं. ३ क. ख. घ. ज. भास्करं. ४ ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पापाभिप्रायकंदृष्ट्वा. ५ च. छ. मौनमुपाश्रितः. ङ. झ. ञ. ट. मौनमुपास्थितः.

तेऽशक्नुवन्तः संप्राप्तुं वालिनं राक्षसोत्तमाः ॥ तस्य बाहूरुवेगेन परिश्रान्ता व्यवस्थिताः ॥ २५ ॥
वालिमार्गादपाक्रामन्पर्वतेन्द्रा हि गच्छतः ॥ किं पुनर्जीवितप्रेप्सुर्बिभ्रद्वै मांसशोणितम् ॥ २६ ॥
अपक्षिगणसंपातान्वानरेन्द्रो महाजवः ॥ क्रमशः सागरान्सर्वान्संध्याकालमवन्दत ॥ २७ ॥
सभाज्यमानो भूतैस्तु खेचरैः खेचरोत्तमः ॥ पश्चिमं सागरं वाली ह्याजगाम सरावणः ॥ २८ ॥
तस्मिन्संध्यामुपासित्वा स्नात्वा जप्त्वा च वानरः ॥ उत्तरं सागरं प्रायाद्वहमानो दशाननम् ॥२९॥
बहुयोजनसाहस्रं वहमानो महाहरिः ॥ वायुवच्च मनोवच्च जगाम सह शत्रुणा ॥ ३० ॥
उत्तरे सागरे संध्यामुपासित्वा दशाननम् ॥ वहमानोऽगमद्वाली पूर्वं वै स महोदधिम् ॥ ३१ ॥
तत्रापि संध्यामन्वास्य वासविः स हरीश्वरः ॥ किष्किन्धामभितो गृह्य रावणं पुनरागमत् ॥ ३२ ॥
चतुर्ष्वपि समुद्रेषु संध्यामन्वास्य वानरः ॥ रावणोद्वहनश्रान्तः किष्किन्धोपवनेऽपतत् ॥ ३३ ॥
रावणं तु मुमोचाथ स्वकक्षात्कपिसत्तमः ॥ कुतस्त्वमिति चोवाच प्रहसन्रावणं मुहुः ॥ ३४ ॥
विस्मयं तु महद्गत्वा श्रमलोलनिरीक्षणः ॥ राक्षसेन्द्रो हरीन्द्रं तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३५ ॥
वानरेन्द्र महेन्द्राभ राक्षसेन्द्रोस्मि रावणः ॥ युद्धेप्सुरिह संप्राप्तः स चाद्यासादितस्त्वया ॥ ३६ ॥
अहो बलमहो वीर्यमहो गाम्भीर्यमेव च ॥ येनाहं पशुवद्गृह्य भ्रामितश्चतुरोर्णवान् ॥ ३७ ॥
एवमश्रान्तवद्वीर शीघ्रमेव महार्णवान् ॥ मां चैवोद्वहमानस्तु कोन्यो वीरः क्रमिष्यति ॥ ३८ ॥
[ये सुरा दानवा लोके दैत्यराक्षसपन्नगाः ॥ सर्वेषामेव तेषां त्वं बलादभ्यधिको ह्यसि ॥ ३९ ॥]
त्रयाणामेव भूतानां गतिरेषा प्लवङ्गम ॥ मनोनिलसुपर्णानां तव चात्र न संशयः ॥ ४० ॥
सोहं दृष्टबलस्तुभ्यमिच्छामि हरिपुङ्गव ॥ त्वया सह चिरं सख्यं सुस्निग्धं पावकाग्रतः ॥ ४१ ॥
दाराः पुत्राः पुरं राष्ट्रं भोगाच्छादनभोजनम् ॥ सर्वमेवाविभक्तं नौ भविष्यति हरीश्वर ॥ ४२ ॥

त्मनेपदं ॥ २२—२४ ॥ तेऽशक्नुवन्त इति ॥ अशक्नुवन्त इति पदं ॥ २५ ॥ हि यस्मात्पर्वतेन्द्रा अपि वालिमार्गादपाक्रामन् । मांसादिमान् जीवितप्रेप्सुः प्राणी गच्छतस्तस्य मार्गादपाक्रामतीति किं पुनः । पर्वतेन्द्रा हीति च पाठः ॥ २६ ॥ अपक्षिगणसंपातान् पक्षिगणैरप्यशक्यसंपातान् सागरान् । क्रमशोऽगच्छन्निति शेषः । संध्याकालं प्रातःसंध्याकालदेवतारूपमवन्दत ॥ २७ ॥ सभाज्यमानः पूज्यमानः । पश्चिममित्यादि । दक्षिणे संध्याङ्गशौचं । पश्चिमे मन्त्रपूर्वकसंध्याङ्गस्नानं । उत्तरे प्रोक्षणादिकं । पूर्वेऽर्घ्यप्रदानादिकमिति । अन्यथा संध्याचतुष्टयाभावात् तदङ्गस्यापि तत्त्वेन व्यपदेशात् ॥ २८—३१ ॥ वासवस्यापत्यं वासविः ॥ ३२—३३ ॥ प्रहसन्निति मां जिघृक्षुः स्वयमेव दुरात्मा निगृहीत इति प्रहसन् ॥ ३४—३५ ॥ त्वयासादित इति कक्षनिक्षेपं प्रापित इत्यर्थः ॥३६—३७॥ अश्रान्तवत् अश्रान्तःसन् । मां चैव महाद्रिसमानभारमित्यर्थः ॥ ३८—४० ॥ तुभ्यं

ति० अपक्षिगणसंपातान् यावताकालेनवालीगच्छति तावताकालेनपक्षिगणैरप्राप्यान्सागरान्क्रमशोऽगच्छन्निति शेषः ॥ २७ ॥ ति० सरावणः कक्षस्थरावणसहितः ॥ २८ ॥ ति० तस्मिन्निति । दक्षिणसमुद्रतटेपि 'जपन्वैनैगमान्मन्त्रा'नित्युक्तेःसमुद्रचतुष्टयेपिप्रातःसंध्याकालस्यउदयात्पूर्वंपरतश्चमिलित्वात्रिमुहूर्तात्मकस्य मध्येचतुस्समुद्रतटावच्छेदेनकिञ्चित्किञ्चित्कालंध्येयब्रह्मणोध्याननियमस्तत्प्रतिपादकमन्त्रस्मरणनियमश्चवालिनइतिगम्यते ॥ ईदृशंव्रतंचमहेन्द्रोरावणस्यसमूलनाशायपुत्रद्वाराऽनुतिष्ठतीतिबोध्यं ॥ यत्तु तस्यदक्षिणसमुद्रेशौचं पश्चिमेस्नानं उत्तरेआपोहिष्ठादिमन्त्रैर्मार्जनं पूर्वसमुद्रेऽर्घ्यादीत्येवंसंध्यावन्दनशेषानुष्ठानत्वाच्चतुर्षुसमुद्रेषुसंध्यामन्वास्येत्युक्तिरितिकतकतीर्थादयः । तत् 'जपन्वैनैगमान्मन्त्रान्' इतिदक्षिणसमुद्रस्नानकालोक्त्याविरुध्यते । मदुक्तरीत्यासामञ्जस्याच्च । संध्याकालेगायत्र्यर्थब्रह्मणोध्यानमेवप्रधानं । सएवसंध्यापदार्थइतिस्पष्टंश्रुतिस्मृतिविदाम् ॥ २९ ॥ ति० नौ आवयोः ॥ ४२ ॥

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. संपूज्यमानोयातस्तुखचरैः. २ क. घ. ज. खेचरोहरिः. ३ क. ख. ज. पाठेष्वयंश्लोकोदृश्यते.

ततः प्रज्वालयित्वाऽग्निं तावुभौ हरिराक्षसौ ॥ भ्रातृत्वमुपसंपन्नौ परिष्वज्य परस्परम् ॥ ४३ ॥
अन्योन्यं लम्बितकरौ ततस्तौ हरिराक्षसौ ॥ किष्किन्धां विशतुर्हृष्टौ सिंहौ गिरिगुहामिव ॥ ४४ ॥
स तत्र मासमुषितः सुग्रीव इव रावणः ॥ अमात्यैरागतैर्नीतस्त्रैलोक्योत्सादनार्थिभिः ॥ ४५ ॥
एवमेतत्पुरा वृत्तं वालिना रावणः प्रभो ॥ धर्षितश्च कृतश्चापि भ्राता पावकसन्निधौ ॥ ४६ ॥
बलमप्रतिमं राम वालिनोऽभवदुत्तमम् ॥ सोपि त्वया विनिर्दग्धः शलभो वह्निना यथा ॥ ४७ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

रामेणागस्त्यंप्रति हनुमत्प्रशंसनपूर्वकं तस्यवाल्यपेक्षयाऽधिकबलत्वोक्त्या तेनसुग्रीवभीत्यैवाल्यमारणे कारणप्रश्नः ॥ १ ॥ अगस्त्येन तदुपोद्घाततयारामंप्रति हनुमदुत्पत्त्यादिकथनोपक्रमः ॥ २ ॥ भगवतावायुदेवेन सुमेरुगिरिचारिणः केसरिनाम्नोवानरराजस्यजायायामञ्जनायां हनुमतः समुत्पादनम् ॥ ३ ॥ जातमात्रेणहनुमता निजजनन्यांफलानयनायगतायां क्षुत्पीडासहिष्णुतयाऽद्यद्दिवाकरेफलत्वबुद्ध्या तज्जिहीर्षयाजवाद्गगने समुत्पतनम् ॥ ४ ॥ तदन्तरेसूर्यग्रहणायतत्समीपोपसर्पिणाराहुणा स्वजिघृक्षयास्वाभिमुख्येनाधावतिसतिहनुमति इन्द्रंप्रति स्वरक्षणप्रार्थना ॥५॥ तदेन्द्रकरोत्सृष्टवज्राभिघातभग्नहनौहनुमति गिरौपततिसति क्रुद्धेनवायुना सकलप्राणिश्वासनिरोधनपूर्वकं हनुमदानयनेनगुहाप्रवेशः ॥ ६ ॥ तदादेवगन्धर्वादिप्रार्थितेनब्रह्मणा वाय्वनुनयायदेवादिभिःसह गुहायांवायुसमीपंप्रत्यागमनम् ॥ ७ ॥

अपृच्छत तदा रामो दक्षिणाशाश्रयं मुनिम् ॥ प्राञ्जलिर्विनयोपेत इदमाह वचोर्थवत् ॥ १ ॥
अतुलं बलमेतद्वै वालिनो रावणस्य च ॥ न त्वेताभ्यां हनुमता समं त्विति मतिर्मम ॥ २ ॥
शौर्यं दाक्ष्यं बलं धैर्यं प्राज्ञता नयसाधनम् ॥ विक्रमश्च प्रभावश्च हनूमति कृतालयाः ॥ ३ ॥
दृष्ट्वैव सागरं वीक्ष्य सीदन्तीं कपिवाहिनीम् ॥ समाश्वास्य महाबाहुर्योजनानां शतं प्लुतः ॥ ४ ॥
धर्षयित्वा पुरीं लङ्कां रावणान्तःपुरं तदा ॥ दृष्ट्वा संभाषिता चापि सीता ह्याश्वासिता तथा ॥ ५ ॥
सेनाग्रगा मन्त्रिसुताः किंकरा रावणात्मजः ॥ एते हनुमता तत्र ह्येकेन विनिपातिताः ॥ ६ ॥
भूयो बन्धाद्विमुक्तेन भाषयित्वा दशाननम् ॥ लङ्का भस्मीकृता येन पावकेनेव मेदिनी ॥ ७ ॥
न कालस्य न शक्रस्य न विष्णोर्वित्तपस्य च ॥ कर्माणि तानि श्रूयन्ते यानि युद्धे हनूमतः ॥ ८ ॥

तवेत्यर्थः ॥ ४१—४४ ॥ सुग्रीव इवेति भ्रातृभावेनेत्यर्थः। आगतैरिति। सहेति शेषः ॥४५॥ भ्राताकृतः सोदरभावतया स्नेहीकृतः ॥ ४६–४७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने चतुस्त्रिंशःसर्गः ॥३४॥

अपृच्छतेत्यस्य विवरणं इदंवचनमिति ॥ १ ॥ एताभ्यामिति । एतयोरित्यर्थः । षष्ठ्यर्थे बहुलं छन्दसीति वक्तव्यं । इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥२॥ नयसाधनं नीतिकृत्यसंपादनं ॥ ३–७ ॥ कालस्य यमस्य ॥८॥

शि० विशतुः विविशतुः ॥ ४४ ॥ **ति०** धर्षितोवालिनारावणः । पश्चात्पावकनिकटेभ्राताकृतः सोदरभावतयास्नेहःकृतः । **स०** धर्षितः प्राक् ॥ ४६ ॥ **स०** सोपि तादृशोपि ॥ ४७ ॥ इतिचतुस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३४ ॥

स० दक्षिणाशाश्रयंविन्ध्यमुल्लङ्घ्य दक्षिणदिगाश्रयंमुनिमगस्त्यं इदं वक्ष्यमाणं । अपृच्छत अपृच्छत् । आहवे चाय्यतेपूज्यत इति आहवचोरामः । आहवशब्दोपपदात्पूजार्थाच्चायतेः 'अन्येभ्योपिदृश्यते' इतिकर्मणिडप्रत्ययेरूपं ॥ हेइदम अस्यापत्यमिः कामः । दमयतीतिदमः । एःदमः इदमः । तस्यसंबुद्धिः । अर्थवदितिक्रियाविशेषणं ॥ १ ॥ **ति०** हनूमता तद्बलेन ॥ २ ॥ **ति०** नकेवलंबलमेवाधिकं किंत्वन्यदपीत्याह—शौर्यमिति । दाक्ष्यं क्षिप्रकारित्वं । बलं शारीरं । धैर्यं केनाप्यप्रकंम्प्यता । प्राज्ञता शीघ्रंकार्याकार्यनिर्णेतृता । नयसाधनं राजनीतिकृत्यसंपादनं ॥ ३ ॥ **ति०** बन्धात् ब्रह्मास्त्रबन्धात् ॥ **स०** पावकेन संकर्षणमुखोद्गतेन ॥ ७ ॥ **ति०** यानिकर्माणिहनूमतोदृष्टानि तानि कालस्ययमस्येन्द्रादेश्चनश्रूयन्ते ॥ **स०** हनूमतोयानिकर्माणि

एतस्य बाहुवीर्येण लङ्का सीता च लक्ष्मणः ॥ प्राप्ता मया जयश्चैव राज्यं मित्राणि बान्धवाः ॥ ९ ॥
हनूमान्यदि नो न स्याद्वानराधिपतेः सखा ॥ प्रवृत्तिमपि को वेत्तुं जानक्याः शक्तिमान्भवेत् ॥१०॥
किमर्थं वाल्यनेनैव सुग्रीवप्रियकाम्यया ॥ तदा वैरे समुत्पन्ने न दग्धो वीरुधो यथा ॥ ११ ॥
न हि वेदितवान्मन्ये हनूमानात्मनो बलम् ॥ यद्दृष्टवाञ्जीवितेष्टं क्लिश्यन्तं वानराधिपम् ॥ १२ ॥
एतन्मे भगवन्सर्वं हनूमति महामतौ ॥ विस्तरेण यथातत्त्वं कथयामरपूजित ॥ १३ ॥
राघवस्य वचः श्रुत्वा हेतुयुक्तमृषिस्तदा ॥ हनूमतः समक्षं तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥
सत्यमेतद्रघुश्रेष्ठ यद्ब्रवीषि हनूमतः ॥ न बले विद्यते तुल्यो न गतौ न मतौ परः ॥ १५ ॥
अमोघशापैः शापस्तु दत्तोऽस्य ऋषिभिः पुरा ॥ न वेत्ता हि बलं येन बली सन्नरिमर्दनः ॥ १६ ॥
बाल्येप्येतेन यत्कर्म कृतं राम महाबल ॥ तन्न वर्णयितुं शक्यमिति बालतयाऽऽस्यते ॥ १७ ॥
यदि वाऽस्ति त्वभिप्रायस्तच्छ्रोतुं तव राघव ॥ समाधाय मतिं राम निशामय वदाम्यहम् ॥ १८ ॥
सूर्यदत्तवरस्वर्णः सुमेरुर्नाम पर्वतः ॥ यत्र राज्यं प्रशास्त्यस्य केसरी नाम वै पिता ॥ १९ ॥
तस्य भार्या बभूवैषा ह्यञ्जनेति परिश्रुता ॥ जनयामास तस्यां वै वायुरात्मजमुत्तमम् ॥ २० ॥
शालिशूकनिभाभासं प्रासूतामुं तदाऽञ्जना ॥ फलान्याहर्तुकामा वै निष्क्रान्ता गहनेचरा ॥ २१ ॥
एष मातुर्वियोगाच्च क्षुधया च भृशार्दितः ॥ रुरोद शिशुरत्यर्थं शिशुः शरवणे यथा ॥ २२ ॥
तदोद्यन्तं विवस्वन्तं जपापुष्पोत्करोपमम् ॥ ददर्श फललोभाच्च ह्युत्पपात रविं प्रति ॥ २३ ॥
बालार्काभिमुखो बालो बालार्क इव मूर्तिमान् ॥ ग्रहीतुकामो बालार्कं प्लवतेऽम्बरमध्यगः ॥ २४ ॥
एतस्मिन्प्लवमाने तु शिशुभावे हनूमति ॥ देवदानवयक्षाणां विस्मयः सुमहानभूत् ॥ २५ ॥
नाप्येवं वेगवान्वायुर्गरुडो वा मनस्तथा ॥ यथाऽयं वायुपुत्रस्तु क्रमतेऽम्बरमुत्तमम् ॥ २६ ॥
यदि तावच्छिशोरस्य त्वीदृशो गतिविक्रमः ॥ यौवनं बलमासाद्य कथं वेगो भविष्यति ॥ २७ ॥
तमनुप्लवते वायुः प्लवन्तं पुत्रमात्मनः ॥ सूर्यदाहभयाद्रक्षंस्तुषारचयशीतलः ॥ २८ ॥
बहुयोजनसाहस्रं क्रमत्येष गतोम्बरम् ॥ पितुर्बलाच्च बाल्याच्च भास्कराभ्याशमागतः ॥ २९ ॥

लङ्का प्राप्ता विभीषणाय देयत्वेन प्राप्तेत्यर्थः। लक्ष्मणः प्राप्त इति । ओषध्यानयनेनेति शेषः॥९॥ हनूमान्यदि नो न स्यात् सहायत्वेनेति शेषः ॥ १० ॥ वीरुध इत्यकारान्तो वृक्षवाची ॥ ११ ॥ बाल्यवधहेतुं स्वयं रामः ऊहति—न हीत्यादि ॥ १२ ॥ हनूमत्येतदिति हनूमद्विषये पृष्टमित्यर्थः ॥ १३—१४ ॥ यद्ब्रवीषि हे रघुश्रेष्ठ तदेतत्सत्यं। स आत्मनो बलं न हि वेदेत्यर्थः ॥१५॥ तदेव दर्शयति—अमोघेत्यादि ॥१६॥ बालतया आस्यत इति। बालतया बालभावेन । अजानतैवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ निशामय शृणु ॥ १८ ॥ सूर्यदत्तवरस्वर्णः सूर्यदत्तवरेण स्वर्णरूपः । सुमेरुः सुवर्णमेरुः ॥ १९ ॥ परिश्रुता प्रसिद्धा ॥ २० ॥ शालिशूकसमाभासं शाल्यग्रवत्पिङ्गलाभासं । काञ्चनाद्रिकमनीयविग्रहमित्युक्तेः । प्रासूत प्रसूतवती ॥२१॥ शरवणे

श्रूयन्ते तानिनकालस्य नशक्रस्य नवित्तपस्यापिश्रूयन्ते । कथं विष्णोरनुग्रहादितिशेषः । नञोयथाश्रुतविष्णुपदेनैवान्वयेवित्तपस्येत्यत्रनञोनुवृत्तिप्रसङ्गः । तदङ्गीकारेचैकेनैवचारितार्थ्यान्नञ्द्वयस्याधिक्यंस्यात् । 'नतेविष्णोजायमानोनजातोदेवमहिम्नःपरमन्तमाप ।' इत्यादिप्रमाणबाधश्च ॥ शि० वित्तपस्य विदाज्ञानेनैवतपआलोचनंदर्शनंयस्यतस्यविष्णोश्चन । उपलक्षणमेतत् ब्रह्मशिवयोरपि । अतएव नपतत्प्रकर्षदोषः ॥ ८ ॥ ति० किमर्थंवालिघातेनेतिपाठे सुग्रीवप्रियकाम्ययावालिघातेकिमर्थंनप्रवृत्त इत्यर्थः । पदच्छेदशेषपूरणाभ्यांगूढत्वात्तस्यैवविवरणंतदावैरइत्यादि ॥ ११ ॥ जीवितेष्टं जीवितादपिप्रियं ॥ १२ ॥ स० अमोघशापैः बहुव्रीहिः ॥ १६ ॥ ति० शिशुभावे बाल्यावस्थायांहनूमतिप्लवमानेसति ॥ २५ ॥ शि० भविष्यतीति विचार्येति

[पा०] १ झ. वालीचैतेन. २ क—ट. महामुने. ३ ग. घ. च. छ. झ. ञ. ट. प्रासूतेमंतदा.

शिशुरेष त्वदोषज्ञ इति मत्वा दिनेश्वरः ॥ कार्यं चात्र समायत्तमित्येवं न ददाह सः ॥ ३० ॥
यमेव दिवसं ह्येष ग्रहीतुं भास्करं प्लुतः ॥ तमेव दिवसं राहुर्जिघृक्षति दिवाकरम् ॥ ३१ ॥
अनेन स परामृष्टो राम सूर्यरथोपरि ॥ अपक्रान्तस्ततस्त्रस्तो राहुश्चन्द्रार्कमर्दनः ॥ ३२ ॥
स इन्द्रभवनं गत्वा सरोषः सिंहिकासुतः ॥ अब्रवीद्भ्रुकुटिं कृत्वा देवं देवगणैर्वृतम् ॥ ३३ ॥
बुभुक्षापनयं दत्त्वा चन्द्रार्कौ मम वासव ॥ किमिदं तत्त्वया दत्तमन्यस्य बलवृत्रहन् ॥ ३४ ॥
अद्याहं पर्वकाले तु जिघृक्षुः सूर्यमागतः ॥ अथान्यो राहुरासाद्य जग्राह सहसा रविम् ॥ ३५ ॥
स राहोर्वचनं श्रुत्वा वासवः संभ्रमान्वितः ॥ उत्पपातासनं हित्वा चोद्वहन्काञ्चनीं स्रजम् ॥३६॥
ततः कैलासकूटाभं चतुर्दन्तं मदस्रवम् ॥ शृङ्गारधारिणं प्रांशुं स्वर्णघण्टाट्टहासिनम् ॥ ३७ ॥
इन्द्रः करीन्द्रमारुह्य राहुं कृत्वा पुरस्सरम् ॥ प्रायाद्यत्राभवत्सूर्यः सहानेन हनूमता ॥ ३८ ॥
अथातिरभसेनागाद्राहुरुत्सृज्य वासवम् ॥ अनेन च स वै दृष्टः प्रधावञ्शैलकूटवत् ॥ ३९ ॥
ततः सूर्यं समुत्सृज्य राहुं फलमवेक्ष्य च ॥ उत्पपात पुनर्व्योम ग्रहीतुं सिंहिकासुतम् ॥ ४० ॥
उत्सृज्यार्कमिमं राम प्रधावन्तं प्लवङ्गमम् ॥ अवेक्ष्यैवं परावृत्य मुखशेषः पराङ्मुखः ॥ ४१ ॥
इन्द्रमाशंसमानस्तु त्रातारं सिंहिकासुतः ॥ इन्द्र इन्द्रेति संत्रासान्मुहुर्मुहुरभाषत ॥ ४२ ॥
राहोर्विक्रोशमानस्य प्रागेवालक्षितं स्वरम् ॥ श्रुत्वेन्द्रोवाच मा भैषीरहमेनं निषूदये ॥ ४३ ॥
ऐरावतं ततो दृष्ट्वा महत्तदिदमित्यपि ॥ फलं मत्वा हस्तिराजमभिदुद्राव मारुतिः ॥ ४४ ॥
तथास्य धावतो रूपमैरावतजिघृक्षया ॥ मुहूर्तमभवद्घोरमिन्द्राग्न्योरिव भास्वरम् ॥ ४५ ॥
एवमाधावमानं तु नातिक्रुद्धः शचीपतिः ॥ हस्तान्तादतिमुक्तेन कुलिशेनाभ्यताडयत् ॥ ४६ ॥
ततो गिरौ पपातैष इन्द्रवज्राभिताडितः ॥ पतमानस्य चैतस्य वामो हनुरभज्यत ॥ ४७ ॥
तस्मिंस्तु पतिते बाले वज्रताडनविह्वले ॥ चुक्रोधेन्द्राय पवनः प्रजानामहिताय सः ॥ ४८ ॥
प्रचारं स तु संगृह्य प्रजास्वन्तर्गतः प्रभुः ॥ गुहां प्रविष्टः स्वसुतं शिशुमादाय मारुतः ॥ ४९ ॥
विण्मूत्राशयमावृत्य प्रजानां परमार्तिकृत् ॥ रुरोध सर्वभूतानि यथा वर्षाणि वासवः ॥ ५० ॥

शिशुः स्कन्दः ॥ २२—२९ ॥ दोषज्ञः विद्वान् स न भवतीत्यदोषज्ञः । "दोषज्ञौ वैद्यविद्वांसौ" इत्यमरः ॥ ३०—३१ ॥ स राहुः । परामृष्टः स्पृष्टः ॥ ३२—३९ ॥ तत इति महाशैलकूटवत् बृहत्तरफलमवेक्ष्येत्यर्थः ॥ ४० ॥ मुखशेष इति राहुस्वरूपकथनं ॥ ४१—४५ ॥ हस्तान्तात् हस्ताग्रात् । हस्तान्त इति समीप इत्यर्थः ॥ ४६—४८ ॥ प्रचारं स्वीयं देहियात्राहेतुभूतं । गृह्य संक्षिप्य । अन्तर्गतः सर्वदेहान्तर्गतः ॥ ४९ ॥ रुरोधेति । निरुद्धस्वगतिप्रचारमकरोत् । एवंविधार्थस्य देवानां शक्यत्वे दृष्टान्तः

शेषः ॥ २८ ॥ स० अदोषज्ञः सूर्यसमीपगमनेमांदहेदितिदोषानभिज्ञः ॥ ३१ ॥ ति० सूर्यरथोपरि तदुपरितनप्रदेशे ॥ स० अनेन हनुमता । पुरा सूर्यदर्शनात्पूर्वमेव । दृष्टोऽभूत् पुनश्चराहुः त्रस्तस्सन् अपक्रान्तोभूत् ॥ ३२ ॥ ति० हेवासव चन्द्रार्कौ ममयथाकालं बुभुक्षापनयं बुभुक्षाअपनीयतेऽनेनेतिव्युत्पत्त्याऽन्नंदत्त्वा तदन्नं ॥ ३४ ॥ शृङ्गारधारिणं नानाशृङ्गारधारिणं । स्वर्णघण्टाशब्दरूपाट्टहासवन्तं ॥ ३७ ॥ ति० अतिरभसेन अतिवेगात् । वासवादपिपूर्वमितिशेषः ॥ ३९ ॥ स० मुखशेषः "शिरस्तुतस्यप्रहृतामवाप" इत्यादेर्मुखशेषइतिराहुस्वरूपसंकीर्तनं ॥ ४१ ॥ स० इन्द्रइन्द्रेतिनिस्संधि कविःकवयन्नवगमयति हनुमताऽसंधित्रासकारणमितिमन्तव्यं ॥ ४२ ॥ स० प्राक् पूर्वं । आलक्षितंबहुवारंतेनसहसंकथनेनज्ञातंस्वरंश्रुत्वा दूरतःश्रुत्वा राहोराह्वानंममेतिनिश्चिकाय ॥४३॥ ति० इदमपिमहत्फलमितिमत्वा ॥४४॥ स० नातिक्रुद्धः बालइत्यलक्ष्यतयाकोपाटोपाभावो-महेन्द्रस्येतिज्ञेयं । अतएवहस्तान्तात् हस्ताग्रादित्युक्तिः ॥ ४६ ॥ ति० वामाहनुः हनुशब्दःस्त्रियां । "तत्पराहनुः" इतिकोशात् ॥ ४७ ॥ ति० प्रभुः सर्वजगत्प्रवृत्तिनिवृत्तिकर्ता ॥ ४९ ॥ स० विण्मूत्राशयं तदुभयाधारस्थानं । "आशयःपनसाधारयोरपि"

[पा०] १ क—ट. फलन्तंहस्तिराजानमभि. २ ङ. च. छ. झ. ट. मिन्द्राग्न्युपरिभास्वरं. ३ झ. वामाहनुः.

वायुप्रकोपाद्भूतानि निरुच्छ्वासानि सर्वतः ॥ सन्धिभिर्भिद्यमानैश्च काष्ठभूतानि जज्ञिरे ॥ ५१ ॥
निःस्वाध्यायवषट्कारं निष्क्रियं धर्मवर्जितम् ॥ वायुप्रकोपात्त्रैलोक्यं निरयस्थमिवाभवत् ॥ ५२ ॥
ततः प्रजाः सगन्धर्वाः सदेवासुरमानुषाः ॥ प्रजापतिं समाधावन्दुःखिताश्च सुखेच्छया ॥ ५३ ॥
ऊचुः प्राञ्जलयो देवा महोदरनिभोदराः ॥ त्वया नु भगवन्सृष्टाः प्रजानाथ चतुर्विधाः ॥ ५४ ॥
त्वया दत्तोऽयमस्माकमायुषः पवनः पतिः ॥ सोऽस्मान्प्राणेश्वरो भूत्वा कस्मादेषोऽद्य सत्तम ॥५५॥
रुरोध दुःखं जनयन्नन्तःपुर इव स्त्रियः ॥ तस्मात्त्वां शरणं प्राप्ता वायुनोपहता वयम् ॥
[वायुसंरोधजं दुःखमिदं नो नुद दुःखहन् ॥ ५६ ॥]
एतत्प्रजानां श्रुत्वा तु प्रजानाथः प्रजापतिः ॥ कारणादिति चोक्त्वाऽसौ प्रजाः पुनरभाषत ॥५७॥
यस्मिंश्च कारणे वायुश्चुक्रोध च रुरोध च ॥ प्रजाः शृणुध्वं तत्सर्वं श्रोतव्यं चात्मनः क्षमम् ॥५८॥
पुत्रस्तस्यामरेशेन इन्द्रेणाद्य निपातितः ॥ राहोर्वचनमास्थाय ततः स कुपितोऽनिलः ॥ ५९ ॥
अशरीरः शरीरेषु वायुश्चरति पालयन् ॥ शरीरं हि विना वायुं समतां याति दारुभिः ॥ ६० ॥
वायुः प्राणः सुखं वायुर्वायुः सर्वमिदं जगत् ॥ वायुना संपरित्यक्तं न सुखं विन्दते जगत् ॥६१॥
अद्यैव च परित्यक्तं वायुना जगदायुषा ॥ अद्यैव ते निरुच्छ्वासाः काष्ठकुड्योपमाः स्थिताः ॥६२॥
तद्यामस्तत्र यत्रास्ते मारुतो रुक्प्रदो हि नः ॥ मा विनाशं गमिष्याम अप्रसाद्यादितेः सुतम्[1] ॥६३॥

ततः प्रजाभिः सहितः प्रजापतिः सदेवगन्धर्वभुजङ्गगुह्यकैः ॥
जगाम तत्रास्यति यत्र मारुतः सुतं सुरेन्द्राभिहतं प्रगृह्य सः ॥ ६४ ॥
ततोर्कवैश्वानरकाञ्चनप्रभं सुतं तदोत्सङ्गगतं सदागतेः ॥
चतुर्मुखो वीक्ष्य कृपामथाकरोत्सदेवगन्धर्वर्षियक्षराक्षसैः[3] ॥ ६५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

यथा वर्षाणीति ॥ ५०—५३ ॥ महोदरनिभोदराः आयुःस्तम्भान्महोदरव्याधिग्रस्तोदरवदुदरं येषांते तथा ॥ ५४—५६ ॥ कारणादिति चोक्त्वा किंचित्कारणमत्रास्तीत्युक्त्वा ॥ ५७—६२ ॥ रुक्प्रदः शूलरोगप्रदः । गमिष्याम अप्रसाद्येति संधिरार्षः ॥ ६३ ॥ तत्रास्यतीति । यत्र अस्यति तिष्ठतीति यावत् ॥ ६४ ॥ सदागतेर्वायोः । गन्धर्वर्षियक्षेति गुरुलघुभेद आर्षः ॥ ६५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

इतिविश्वः ॥ दुरदृष्टवशाद्वृष्टिंयथावासवइन्द्रस्तुरुन्धेतद्वद्रुरोध ॥ ५० ॥ ति० स्वाध्यायोवेदाध्ययनं । वषट्कारोयागः । निष्क्रियं संसारशून्यं । निरयस्थमिव अतिशयितदुःखवदित्यर्थः ॥ ५२ ॥ ति० दारुभिःसमतांयाति क्षणमपिनचलतीत्यर्थः ॥ ६० ॥ स० इदंसर्वंजगत् वायुः तदधीनमितियावत् ॥ ६१ ॥ स० रुक्प्रदः महोदरादिसदृशरोगदः । नः परदुःखमात्मगामीति मन्यमानोमहात्मेतिसूचयितुमियमुक्तिः । अदितेःसुतं देवं । वायुं अप्रसाद्य प्रसन्नमविधायगमिष्याम । अप्रसाद्येत्यसंधिरार्षः ॥ ६३ ॥ स० यत्र सुतंहनूमन्तंप्रगृह्यसवायुः आस्यति आस्ते । तत्रजगाम । यः जगत् अस्यति क्षिपतितिरस्करोतीतियावत् । ससुतंप्रगृह्ययत्रवर्तते । सप्तमीबलादस्यलाभः । तत्रजगामेतिवा ॥ ६४ ॥ इतिपञ्चत्रिंशः सर्गः ३५ ॥

[पा०] १ इदमर्धं. ग. ङ. च. छ. झ- ञ. ट. पाठेषुदृश्यते. २ ख. ङ—ट. सुतं. ३ ज. गन्धर्वसयक्षराक्षसैः.

षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

ब्रह्मणा वायुसान्त्वनपूर्वकंनिजकरपरामर्शनेनहनुमदुज्जीवने तुष्टेनवायुना यथापुरंसर्वप्राणिषुसंचरणम् ॥ १ ॥ ब्रह्मणा रुद्रेन्द्रादिभिर्हनुमतेवरदापनपूर्वकं स्वयमपितस्मैवरदानेन स्वलोकगमनम् ॥ २ ॥ वरदृप्तेनहनुमतापीडितैर्महर्षिभिस्तंप्रति केनापिनिजबलस्मारणावधि दीर्घकालं स्वबलापरिज्ञानप्रकारकशापदानम् ॥ ३ ॥ एवमगस्त्येन रामंप्रति हनुमतऋषिशापमूलकस्वबलाज्ञानस्य वाल्यमारणकारणत्वोक्तिपूर्वकं श्रीरामाभ्यनुज्ञानेनमुनिगणैःसह स्वाश्रमगमनम् ॥ ४ ॥

ततः पितामहं दृष्ट्वा वायुः पुत्रवधार्दितः ॥ शिशुकं तं समादाय उत्तस्थौ धातुरग्रतः ॥ १ ॥
चलत्कुण्डलमौलिस्रक्तपनीयविभूषणः ॥ पादयोर्न्यपतद्वायुस्तिस्रोपस्थाय वेधसे ॥ २ ॥
[त्रिगुणाय त्रिवेदाय त्रियुगाय त्रिशक्तये ॥ त्रिकालाय त्रिधाम्ने ते त्रिलोकपतये नमः ॥ ३ ॥
इति नत्वा ततो वायुर्ब्रह्मणेऽनन्तशक्तये ॥ शिशुकं तं समादाय उपतस्थे पितामहम् ॥ ४ ॥]
तं तु वेदविदा तेन लम्बाभरणशोभिना ॥ वायुमुत्थाप्य हस्तेन शिशुं तं परिमृष्टवान् ॥ ५ ॥
स्पृष्टमात्रस्ततः सोथ सलीलं पद्मयोनिना ॥ जलसिक्तं यथा सस्यं पुनर्जीवितमाप्तवान् ॥ ६ ॥
प्राणवन्तमिमं दृष्ट्वा प्राणो गन्धवहो मुदा ॥ चचार सर्वभूतेषु सन्निरुद्धं यथा पुरा ॥ ७ ॥
मरुद्रोधादिनिर्मुक्तास्ताः प्रजा मुदिता भवन् ॥ शीतवातविनिर्मुक्ताः पद्मिन्य इव साम्बुजाः ॥ ८ ॥
ततस्त्रियुग्मः स्त्रिककुत्रिधामा त्रिदशार्चितः ॥ उवाच देवता ब्रह्मा मारुतप्रियकाम्यया ॥ ९ ॥
भो महेन्द्रेशवरुणप्रजेश्वरधनेश्वराः ॥ जानतामपि वः सर्वं वक्ष्यामि श्रूयतां हितम् ॥ १० ॥
अनेन शिशुना कार्यं कर्तव्यं वो भविष्यति ॥ तद्ददध्वं वरान्सर्वे मारुतस्यास्य तुष्टये ॥ ११ ॥
ततः सहस्रनयनः प्रीतियुक्तः शुभाननः ॥ कुशेशयमयीं मालामुत्क्षिप्येदं वचोऽब्रवीत् ॥ १२ ॥
[अद्यैव च परित्यक्तं वायुना जगदायुषा] मत्करोत्सृष्टवज्रेण हनुरस्य यथा हतः ॥
नाम्ना वै कपिशार्दूलो भविता हनुमानिति ॥ १३ ॥
अहमस्य प्रदास्यामि परमं वरमद्भुतम् ॥ इतः प्रभृति वज्रस्य ममावध्यो भविष्यति ॥ १४ ॥

तिस्रोपस्थाय त्रिरुपस्थाय । लुगप्यार्षः। त्रिरुपस्थायेतिच पाठः । न्यपतदिति । उपस्थानपूर्वकं त्रिः साष्टाङ्गमनमदित्यर्थः ॥ २—४ ॥ हनुमज्जीवनार्थं अङ्गुल्यग्रविन्यस्तवेदपदेन वेदविदा विदितनिखिलवेदवेदान्तेन ब्रह्मणा लम्बाभरणशोभिना हस्तेन तं शिशुं च परिमृष्टवान् ॥ ५—६ ॥ सर्वभूतेपु सन्निरुद्धं अन्तः प्रतिष्ठितं यथा भवति तथा प्राणः प्राणभूतश्चचार ॥ ७ ॥ शीतदाहो हिमेन दाहः । शीतवात विनिर्मुक्ता इतिच पाठः ॥ ८ ॥ त्रीणि युग्मानि यस्यासौ त्रियुग्मः । तानि तु ऐश्वर्यं वीर्यं यशः श्रीः ज्ञानं वैराग्यं । त्रिककुत् त्रिमूर्तिप्रधानः । त्रिधामा त्रिलोकगृहः । त्रिदशार्चितः देवार्चितः ॥ ९ ॥ ईश इत्यनेन रुद्र इत्युच्यते । प्रजेश्वरः यमः । वक्ष्यामि श्रूयतामिति । गुरुवैषम्यमार्षं ॥ १०—११ ॥ कुशे-

स० वधार्दितः ताडनार्दितः । शिशुकं शिशुप्रतिमासदृशं । वस्तुतस्तुनशिशुः । तथालोकानांप्रदर्शयितारं ॥ शि० शिशुकं अनुकंपितसुतं ॥ १ ॥ शि० वेदवित् ब्रह्मा आतेन विस्तृतेनहस्तेन । वेदविदेतिच्छेदेतु हस्तस्यैवेदमपिविशेषणं । वेदस्थापनकर्त्रेतितदर्थः ॥ ५ ॥ स० संनिरुद्धं रुद्धं भावेक्तः । निरोधः । सम्यक् नि निर्गतःरोधोयस्मिन्कर्मणितद्यथाभवतितथा निरोधरहितं यथापुराप्राणापानाद्यात्मातथाभूत्वाचचार ॥ ७ ॥ स० जानतां ज्ञानिनां । वः हितंवक्ष्यामि श्रूयतां ॥ नागोजिभट्टः वक्ष्यामिश्रूयतामित्यत्रगुरुवैषम्यमार्षमितिव्याचख्यौतत्किमभिप्रायकंवेतिज्ञानदरिद्राविचार्याः ॥ १० ॥ स० हतः हता । हतेत्यपिक्वचित्पाठः । अहतः अहता । सर्वात्मनानाशंप्राप्तेत्यतोहनुमानितिनाम्नाभवितेतिवा ॥ १३ ॥ ति० अहं मालादानपूर्ववरं

[पा०] १ इदंश्लोकद्वयं च. पाठेदृश्यते. २ इदमर्धं च. छ. पाठयोर्दृश्यते.

मार्तण्डस्त्वब्रवीत्तत्र भगवांस्तिमिरापहः ॥ तेजसोस्य मदीयस्य ददामि शतिकां कलाम् ॥ १५ ॥
यदा तु शास्त्राण्यध्येतुं शक्तिरस्य भविष्यति ॥ तदास्य शास्त्रं दास्यामि येन वाग्मी भविष्यति ॥
न चास्य भविता कश्चित्सदृशः शास्त्रदर्शने ॥ १६ ॥
वरुणश्च वरं प्रादान्नास्य मृत्युर्भविष्यति ॥ वर्षायुतशतेनापि मत्पाशादुदकादपि ॥
यमो दण्डादवध्यत्वम[1]रोगित्वं च नित्यशः ॥ १७ ॥
वरं ददामि संतुष्ट अविषादं च संयुगे ॥ गदेयं मामिका चैनं संयुगे न वधिष्यति ॥
[2]इत्येवं वरदः प्राह तदा ह्येकाक्षिपिङ्गलः ॥ १८ ॥
मत्तो मदायुधानां च न वध्योऽयं भविष्यति ॥ [[3]मच्छूलेनाप्यवध्यत्वं मम चैव भविष्यति ॥१९॥
मच्छक्तिमचलां चैव हन्तैव हि विशेषतः ॥] इत्येवं शंकरेणापि दत्तोस्य परमो वरः ॥ २० ॥
सर्वेषां ब्रह्मदण्डानामवध्योऽयं भविष्यति ॥ दीर्घायुश्च महात्मा च इति ब्रह्माऽब्रवीद्वचः ॥ २१ ॥
विश्वकर्मा च [4]दृष्ट्वैनं बालसूर्योपमं शिशुम् ॥ शिल्पिनां प्रवरः प्रादाद्वरमस्य [5]महामतिः ॥ २२ ॥
मत्कृतानि च शस्त्राणि यानि [6]दिव्यानि संयुगे ॥ तैरवध्यत्वमापन्नश्चिरजीवी भविष्यति ॥ २३ ॥
[[7]विनिर्मितानि देवानामायुधानि तु यानि च ॥ तेषां संग्रामकालेषु अवध्योऽयं भविष्यति ॥२४॥]
ततः सुराणां तु वरैर्दृष्ट्वा ह्येनमलंकृतम् ॥ चतुर्मुखस्तुष्टमना वायुमाह जगद्गुरुः ॥ २५ ॥
अमित्राणां भयकरो मित्राणामभयंकरः ॥ अजेयो भविता पुत्रस्तव मारुत मारुतिः ॥ २६ ॥
कामरूपः कामचारी कामगः प्लवतां वरः ॥ भवत्यव्याहतगतिः कीर्तिमांश्च भविष्यति ॥ २७ ॥
रावणोत्सादनार्थानि रामप्रियकराणि च ॥ रोमहर्षकराण्येष कर्ता कर्माणि संयुगे ॥ २८ ॥
एवमुक्त्वा तमामन्त्र्य मारुतं त्वमरैः सह ॥ यथागतं ययुः सर्वे पितामहपुरोगमाः ॥ २९ ॥
सोपि गन्धवहः पुत्रं प्रगृह्य गृहमानयत् ॥ अञ्जनायास्तमाचख्यौ वरदत्तं विनिर्गतः ॥ ३० ॥

शयमयीं काञ्चनपद्ममयीमित्यर्थः ॥ १२—१४ ॥ शतिकां शतैकांशभूतां ॥ ५ ॥ शास्त्रं शास्त्रार्थज्ञानं । ऐन्द्रव्याकरणमित्यर्थः । शास्त्रदर्शने शास्त्रज्ञाने ॥१६॥ वरुणोक्तवरस्तु स्वयुद्धनिमित्तमरणाभावमात्रं ॥ १७—१९ ॥ परमो वरः शूलपाशुपतास्त्राद्यवध्यत्वमित्यर्थः ॥ २० ॥ सर्वेषां ब्रह्मास्त्रान्तानामित्यर्थः । ब्रह्मदण्डानां ब्रह्मशापानां ब्रह्मायुधानां वा । दीर्घायुश्चेति ॥२१॥ यज्ञाद्यायुधानामपि विश्वकर्मनिर्मितत्वेपि तदतिरिक्तायुधपरमिदं ॥ २२—२९ ॥ वरदत्तं

दास्यामि ॥ १४ ॥ **ति०** शास्त्रं शास्त्राध्ययनं तदर्थज्ञानंच ॥ १६ ॥ **ति०** संतुष्टअविषादमित्यार्षोसन्धिः ॥ १८ ॥ **ति०** महात्मा महानात्मायस्यसः । ब्रह्मज्ञइतियावत् । सर्वेषांब्रह्मास्त्रान्तानां ब्रह्मदण्डः ब्रह्मर्षिक्रियमाणः संहारोद्देश्यकःशापोनभविष्यति । अस्येतिशेषः ॥ २१ ॥ **स०** दिव्यानि दिविभवानि । तानि प्रसिद्धानि । तैरस्त्रैः । इतिवरंददावित्यर्थः । दिव्यानितानीतिपदमेकंवा । इतानि हनुमन्तंप्राप्तानि । तानिनभवन्तीत्यनितानि । दिव्यानिचतान्यनितानिच । दिव्यानितानियानितैः । प्रतिघातमनितानीतिवा । नातोपितानितैरित्यनन्वयशङ्केतिमन्तव्यं ॥ मत्कृतानियानि तानिदिव्यानि । तैरितिवा । तच्छब्देन दिव्यत्वविशिष्टशस्त्राणांपरामर्शोज्ञेयः ॥ २३ ॥ **ति०** एवमुक्त्वा महेन्द्रादयइत्यर्थः ॥ अमरैः परिवारदेवगणैः ॥ **स०** अमरैः अमरत्वदैःवरैःसहवर्तमानंतंहनुमन्तमुक्त्वा मारुतंचामन्त्र्य पितामहपुरोगमाःसर्वेपियथाऽऽगतास्तथाययुः । पितामहपुरोगमा

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. मरोगत्वंचदत्तवान्. २ ङ. झ. ञ. ट. इत्येवंधनदःप्राहतदा. ग. इत्येवंधनदःप्रादात्तदा. ३ अयंश्लोकः च. पाठेदृश्यते. ४ ङ. च. झ. ञ. ट. दृष्ट्वेमंबालंप्रतिमहारथः. ५ क—घ. महात्मनः. ६ ङ. च. झ. ञ. ट. दिव्यानितानिच. ७ अयंश्लोकः क—घ. पाठेषुदृश्यते.

प्राप्य राम वरानेष वरदानसमन्वितः ॥ बलेनात्मनि संस्थेन सोपूर्यत यथाऽर्णवः ॥ ३१ ॥
तरसा पूर्यमाणोपि तदा वानरपुङ्गवः ॥ आश्रमेषु महर्षीणामपराध्यति निर्भयः ॥ ३२ ॥
स्रुग्भाण्डान्यग्निहोत्रं च वल्कलाजिनसंचयान् ॥ भग्नविच्छिन्नविध्वस्तान्संशान्तानां करोत्ययम् ३३
एवंविधानि कर्माणि प्रावर्तत महाबलः ॥ सर्वेषां ब्रह्मदण्डानामवध्यः शंभुना कृतः ॥ ३४ ॥
जानन्त ऋषयस्तं वै क्षमन्ते तस्य शक्तितः ॥ ३५ ॥
यथा केसरिणा त्वेष वायुना सोञ्जनासुतः ॥ प्रतिषिद्धोपि मर्यादां लङ्घयत्येव वानरः ॥ ३६ ॥
ततो महर्षयः क्रुद्धा भृग्वङ्गिरसवंशजाः ॥ शेपुरेनं रघुश्रेष्ठ नातिक्रुद्धातिमन्यवः ॥ ३७ ॥
बाधसे यत्समाश्रित्य बलमस्मान्प्लवङ्गम ॥ तद्दीर्घकालं वेत्तासि नास्माकं शापमोहितः ॥
यदा ते स्मार्यते कीर्तिस्तदा ते वर्धते बलम् ॥ ३८ ॥
ततः स हृततेजौजा महर्षिवचनौजसा ॥ एषोश्रमाणि तान्येव मृदुभावं गतोचरत् ॥ ३९ ॥
अथर्क्षरजसो नाम वालिसुग्रीवयोः पिता ॥ सर्ववानरराजासीत्तेजसा भास्करप्रभः ॥ ४० ॥
स च राज्यं चिरं कृत्वा वानराणां हरीश्वरः ॥ स च ऋक्षरजा नाम कालधर्मेण संगतः ॥ ४१ ॥
तस्मिन्नस्तमिते चाथ मन्त्रिभिर्मन्त्रिकोविदैः ॥ पित्र्ये पदे कृतो वाली सुग्रीवो वालिनः पदे ॥४२॥
सुग्रीवेण समं त्वस्य अद्वैधं छिद्रवर्जितम् ॥ आबाल्यं सख्यमभवदनिलस्याग्निना यथा ॥ ४३ ॥
एष शापवशादेव न वेद बलमात्मनः ॥ वालिसुग्रीवयोर्वैरं यदा राम समुत्थितम् ॥ ४४ ॥
न ह्येष राम सुग्रीवो भ्राम्यमाणोपि वालिना ॥ देव जानाति न ह्येष बलमात्मनि मारुतिः ॥४५॥
ऋषिशापाहृतबलस्तदैष कपिसत्तमः ॥ सिंहः कुञ्जररुद्धो वा आस्थितः सहितो रणे ॥ ४६ ॥

दत्तवरं ॥ ३०—३२ ॥ स्रुग्भाण्डानि यज्ञोपकरणानि । संशान्तानां शान्तिप्रधानानां ॥ ३३ ॥ शंभुना ब्रह्मणा । "शम्भू ब्रह्मत्रिलोचनौ" इत्यमरः ॥३४॥ तस्य शक्तितः ब्रह्मणो वरशक्तितः ॥ ३५—३६ ॥ नातिक्रुद्धातिमन्यवः । क्रोधो जिघांसा मन्युरमर्षः । अतिक्रुद्धा अतिमन्यवश्च न भवन्तीति तथा ॥ ३७ ॥ तत् बलं ॥ ३८ ॥ हृततेजौजाः अपहृतस्ववीर्यबलज्ञान इत्यर्थः । एषोश्रमाणीति आर्षः संधिः ॥ ३९ ॥ ऋक्षरजस इत्यकारान्तोप्यस्ति ॥ ४०—४१ ॥ वालिनः पदे यौवराज्ये ॥ ४२ ॥ अस्य हनूमतः सुग्रीवेण सह आबाल्यं बाल्यमारभ्य ॥ ४३—४५ ॥ रणे युद्धादौ स्वबलमास्थितोभूत्

वरदाः अमरैरितरैःसहएवमुक्त्वेतिवा ॥ २९ ॥ **ति०** अग्निहोत्राणि अग्निहोत्रसाधनभूताग्नयः । भग्नविच्छिन्नध्वस्तशब्दाः स्रुग्भाण्डादिपुक्रमेणयोज्याः । संशान्तानां सम्यक्शान्तानां शान्तिप्रधानानामृषीणामितियावत् ॥ **स०** संशान्तानामिति । एतेन निरपराधोपरोधोऽनेनकृतइतिसूच्यते ॥ ३३ ॥ **ति०** जानन्तः वरदानमितिशेषः । सहन्ते क्षमन्ते । तस्यचेष्टितमितिशेषः ॥ ३५ ॥ **स०** महर्षिवचनौजसा वचनसामर्थ्येन । हृततेजौजाः तेजश्शब्दपर्यायोयंतेजशब्दः । एधोदकमित्यादिवत् । ओजोऽवष्टंभशक्तिः । तेजः पराक्रमः । 'ओजोऽवष्टंभप्रकाशयोः तेजोधाम्निपराक्रमे' इतिचविश्वः ॥ तानि सत्वानि । अश्रमाणि स्वप्रयुक्तश्रमरहितानि । यथाभवेयुस्तथा मृदुभावं मार्दवंगतः । अचरत् संचचार । एषतानाश्रमानेवेतिकासुचित्पुस्तकसंपुटीषु पाठोस्ति । तत्रतुनायासः ॥ ३९ ॥ **ति०** अद्वैधं एकप्रकारं ॥ ४३ ॥ **स०** एषहनुमान् नवेद नवेदेवस्थितः ॥ ४४ ॥ **ति०** वालिनाभ्राम्यमाणएषसुग्रीवोपि तद्बलंनवेदेत्यनुकर्षः । तदपिदेवकार्यंयावदेव । तदातुजांबवतास्मारितः समुद्रतीरेतज्ज्ञातवान् । उक्तमेवपुनराह—**देवेति** ॥ **स०** ननुहनुमतोज्ञानाभावेस्वप्रयोजनार्थंस्मार्यतेवर्धतइतिप्रागुक्तेःस्मारयितव्यो मारयितव्ये वालिनिसुग्रीवेणेत्यतआह—नहीति । वालिनाभ्राम्यमाणएषसुग्रीवः एषमारुतिरात्मबलंनजानातीतिनवेद । अतोनबोधयामासेतिभावः ॥ ४५ ॥ **ति०** तदा सुग्रीवविपत्समये । आहृतबलः अपहृतस्वबलपरिज्ञानः । अतएव रणेकुञ्जररुद्धःसिंहइव सहितः

[पा०] १ ग. घ. च. बलेनापूर्यमाणोपि. २ झ. न्यग्निहोत्राणि. ३ च. छ. विध्वस्तान्महर्षीणांकरोत्ययं. क. ख. विध्वस्ताञ्शान्तानग्नीन्करोत्यसौ. ४ झ. सहन्ते.

पराक्रमोत्साहमतिप्रतापसौशील्यमाधुर्यनयानयैश्च ॥
गाम्भीर्यचातुर्यसुवीर्यधैर्यैर्हनूमतः कोऽभ्यधिकोस्ति लोके ॥ ४७ ॥
असौ पुनर्व्याकरणं ग्रहीष्यन्सूर्योन्मुखः प्रष्टुमनाः कपीन्द्रः ॥
उद्यद्गिरेरस्तगिरिं जगाम ग्रन्थं महद्धारयनप्रमेयः ॥ ४८ ॥
ससूत्रवृत्त्यर्थपदं महार्थं ससंग्रहं साध्यति वै कपीन्द्रः ॥
न ह्यस्य कश्चित्सदृशोस्ति शास्त्रे वैशारदे च्छन्दगतौ तथैव ॥ ४९ ॥
सर्वासु विद्यासु तपोविधाने प्रस्पर्धते यो हि गुरुं सुराणाम् ॥
सोयं नवव्याकरणार्थवेत्ता ब्रह्मा भविष्यत्यपि ते प्रसादात् ॥ ५० ॥
प्रवीविविक्षोरिव सागरस्य लोकान्दिधक्षोरिव पावकस्य ॥
युगक्षये ह्येव यथाऽन्तकस्य हनूमतः स्थास्यति कः पुरस्तात् ॥ ५१ ॥
एषेव चान्ये च महाकपीन्द्राः सुग्रीवमैन्दद्विविदाः सनीलाः ॥
सतारतारेयनलाः सरम्भास्त्वत्कारणाद्राम सुरैर्हि सृष्टाः ॥ ५२ ॥

॥ ४६ ॥ पराक्रमेति । सौशील्यं सुस्वभावत्वं । माधुर्यं वाचः । नयानयौ प्रवृत्तिनिवृत्ती । गाम्भीर्यं चित्तस्य । धैर्यं आपद्यक्षोभः ॥ ४७ ॥ उद्यद्गिरेः उदयगिरेरित्यर्थः । महद्ग्रन्थं व्याकरणग्रन्थं । धारयन् अर्थतः पाठतश्च गृह्णन्नित्यर्थः । धारयदिति पाठे नुडभाव आर्षः । धारयते इति पाठान्तरं ॥ ४८ ॥ ससूत्रेति । सूत्रमष्टाध्यायी । लक्षणं वृत्तिः सूत्रार्थमात्रप्रतिपादकग्रन्थः । अर्थपदं वार्तिकं उक्तानुक्तदुरुक्तिचिन्तानुरूपं । महार्थं भाष्यं विस्तरविवरणरूपं । संग्रहं प्रकरणादि । साध्यति साधयति धारयतीत्यर्थः । शास्त्रान्तरेष्वपि वैशारदे वैदुष्ये । छन्दगतौ छन्दःशास्त्रे ॥ ४९—५० ॥ प्रवीविवक्षोर्युगान्ते भूमिमाप्लावयितुं प्रकर्षेण विशेषेण वेगमिच्छोः । युगक्षये काले युगान्तकाल इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ एषेवेति संधि-

सुग्रीवसहितोयमास्थितः स्थितएव । नतुयुद्धंकृतवानिति । सिंहःकुञ्जररुद्धेवेतिपाठान्तरं । तत्रसंधिरार्षः **स०** कुञ्जररुद्धसिंहोवासिंहइव । अनेनशापपरिहारसमर्थोपिस्वेच्छयातदानुकूल्यंसंपादयन्नटनमाटीकतहनुमानितिसूच्यते ॥ ४६ ॥ **ति०** पराक्रमः महत्स्वपियुद्धकार्येषूत्साहः । उत्साहपदेनेतरकार्यविषयःसः । मतिरर्थनिर्धारणं । प्रतापः प्रभावः । सौशील्यं सुस्वभावत्वं । माधुर्यं वाचि । नयानयौ तत्परिज्ञाने । प्रवृत्तिनिवृत्तीइत्यन्ये । गांभीर्यं आपद्यक्षोभः । सुवीर्यं स्वरक्षणेनपरपराभवः । धैर्यमकंप्यचित्तता । हनूमतएतैर्गुणैः कोप्यधिकः नकोपीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ **ति०** धारयनप्रमेयइति नुडभावआर्षः । सूर्यसामुख्यार्थं तावद्गमनं ॥ **स०** प्रष्टुमनाः सूर्यंप्रतिमहद्व्याकरणंग्रहीष्यन् ग्रन्थंधारयेतिसंपादयेतितेनोक्तइतिशेषः । तर्हिसूर्यापेक्षयाविज्ञत्वमायातमस्येत्यतआह—**नप्रमेयइति** । नसमासः । अप्रमेयइत्यर्थः ॥ तत्राध्ययनंतु तदन्तर्गतनारायणविवक्षयेतिबोध्यं । सूर्योहनुमतोपिज्ञानाधिकःकिमित्यतोनेत्याह—नप्रमेयइति । अपदार्थःसूर्यइतियावत् । एतेनापिनटनंस्फुटीकृतंवेदितव्यं । नागोजिभट्टपक्षे ग्रन्थव्याकरणपदयोरर्थविशेषविवक्षानुडभावार्षत्वकल्पनंचेतिद्रष्टव्यं । अध्याहारश्चान्यत्रतेनापीवेतरैरप्यवश्यमङ्गीकृतइतिनकुतुकितातेनकर्तव्या ॥ ४८ ॥ **ति०** कोसौग्रन्थस्तत्राह—ससूत्रेति । सिध्यति सिद्धोभवति । शास्त्रान्तरेष्वपीत्यर्थः । तदेवाह—नह्यस्यसदृशःशास्त्रेकश्चित् । छन्दगतौ पूर्वोत्तरमीमांसामुखेनवेदार्थनिर्णये । वैशारदे वैदुष्ये । विशिष्यनवमव्याकरणकर्ताहनुमानितिचप्रसिद्धिरितिकतकः ॥ **स०** ससूत्रवृत्त्यर्थपदं सूत्रं शिवडमरुनिस्सृतंचतुर्दशलक्षणं । वृत्तिः सूत्रवृत्तिः । अर्थपदं तदर्थबोधकंतत्कालवर्तिपदं । महार्थं बह्वर्थोपेतं । ससंग्रहं संग्रहाख्यग्रन्थसहितं । प्रति कपीन्द्रःसिध्यति । 'सूत्रमष्टाध्यायीलक्षणं । वृत्तिस्तात्कालिकसूत्रवृत्तिः । अर्थबोधकपदवद्वार्तिकं । महार्थं महाभाष्यंपतञ्जलिकृतं । ससंग्रहं व्याडिकृतसंग्रहाख्यग्रन्थसहितं । सिध्यतिसिद्धोभवति " इतिव्याकुर्वन्नागोजिभट्टः हनुमतःपाणिनिपतञ्जल्यादीनांप्राचीनतां स्वप्राचीनाचीर्णकर्मवशाज्जानातीतिनवयमधुनातनतनुतनवोव्याकर्तुंप्रभवामः । नवमव्याकरणकरणसमर्थस्यैतदनुसरणस्यायुक्तत्वाच्च । अइउणादीनांसूत्राणानित्यत्वाद्भूमौ प्रवर्तयितुंपाणिनिस्तपःकृत्वालब्धवांस्तानीत्युपपत्तेः । वैशारदे विशारदत्वे । छन्दगतौ छन्दोज्ञाने । छन्दश्शब्दपर्यायोऽयंछन्दशब्दः ॥ ४९ ॥ **स०** एषेव एषइव । आर्षःसन्धिः ॥ ५२ ॥

[पा०] १ क. ङ. झ. ट. सिध्यतिवै. २ ड. च. छ. झ. ञ. ट. लोकक्षयेष्वेवयथा.

[गजो गवाक्षो गवयः सुदंष्ट्रो मैन्दः प्रभोज्योतिमुखो नलश्च ॥
एते च ऋक्षाः सह वानरेन्द्रैस्त्वत्कारणाद्राम सुरैर्हि सृष्टाः ॥ ५३ ॥
महीं गता देवगणाः समस्ता महाबला रावणनाशहेतोः ॥
एतत्तु मत्तो विदितं तवास्तु प्लवङ्गमानां धरणीनिवासः ॥ ५४ ॥]
तदेतत्कथितं सर्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ हनूमतो बालभावे कर्मैतत्कथितं मया ॥ ५५ ॥
श्रुत्वाऽगस्त्यस्य कथितं रामः सौमित्रिरेव च ॥ विस्मयं परमं जग्मुर्वानरा राक्षसैः सह ॥ ५६ ॥
अगस्त्यस्त्वब्रवीद्रामं सर्वमेतच्छ्रुतं त्वया ॥ दृष्टः संभाषितश्चासि राम गच्छामहे वयम् ॥ ५७ ॥
श्रुत्वैतद्राघवो वाक्यमगस्त्यस्योग्रतेजसः ॥ प्राञ्जलिः प्रणतश्चापि महर्षिमिदमब्रवीत् ॥ ५८ ॥
अद्य मे देवता तुष्टाः पितरः प्रपितामहाः ॥ युष्माकं दर्शनादेव नित्यं तुष्टाः सबान्धवाः ॥ ५९ ॥
विज्ञाप्यं तु ममैतद्धि तद्वदाम्यागतस्पृहः ॥ तद्भवद्भिर्मम कृते कर्तव्यमनुकम्पया ॥ ६० ॥
पौरजानपदान्स्थाप्य स्वकार्येष्वहमागतः ॥ क्रतूनेव करिष्यामि प्रभावाद्भवतां सताम् ॥ ६१ ॥
सदस्या मम यज्ञेषु भवन्तो नित्यमेव तत् ॥ भविष्यथ महावीर्या ममानुग्रहकाङ्क्षिणः ॥ ६२ ॥
अहं युष्मान्तसमाश्रित्य तपोनिर्धूतकल्मषान् ॥ अनुग्रहीतः पितृभिर्भविष्यामि सुनिर्वृतः ॥
तदागन्तव्यमनिशं भवद्भिरिह सङ्गतैः ॥ ६३ ॥
अगस्त्याद्यास्तु तच्छ्रुत्वा ऋषयः संशितव्रताः ॥ एवमस्त्विति [2]तं चोक्त्वा प्रयातुमुपचक्रमुः ॥६४॥
एवमुक्त्वा गताः सर्वे [3]ऋषयस्ते यथागतम् ॥ [[4]अभिवाद्य महात्मानो राघवेण विसर्जिताः ॥]
राघवश्च तमेवार्थं चिन्तयामास विस्मितः ॥ ६५ ॥
ततोऽस्तं भास्करे याते विसृज्य नृपवानरान् ॥ संध्यामुपास्य विधिवत्तदा नरवरोत्तमः ॥
प्रवृत्तायां रजन्यां तु सोन्तःपुरचरोऽभवत् ॥ ६६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

श्रीरामेणागस्त्यादिनिर्गमानन्तरंसुखेनतद्रात्रियापनपूर्वकंप्रभातेभरतादिभिः सहपौरप्रधानाधिष्ठितसभाप्रवेशः ॥ १ ॥

अभिषिक्ते तु काकुत्स्थे धर्मेण विदितात्मनि ॥ व्यतीता या निशा पूर्वा पौराणां हर्षवर्धिनी ॥१॥

रार्षः । तारेयोङ्गदः ॥ ५२—५९ ॥ मम एतद्वक्ष्यमाणं विज्ञाप्यमस्ति । आगतस्पृहोहं यद्वदामि तद्भवद्भिः मत्कृते मन्निमित्तं अनुकम्पया कर्तव्यं॥६०॥ आगतः वनादागतः अहं ॥ ६१ ॥ सदस्याः विधिदर्शिनः । महावीर्याः महातपोवीर्याः॥६२॥अनुग्रहीतइति । अनुगृहीत इत्यर्थः । अनिशं सुनिर्वृत इत्यन्वयः ॥ ६३—६४ ॥ तमेवार्थं यागरूपप्रयोजनं ॥ ६५—६६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

ऋषिगणास्त्वभिषेककाले संप्राप्ताः कथितकथाः

ति० तदा आगन्तव्यमितिच्छेदः ॥ ६३ ॥ इतिषट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

स० निशा अभिषेकदिनरजनी अपूर्वा आश्चर्यावहा । तत्रहेतुः—अननुभूतहर्षवर्धिनीति । पूर्वा प्राथमिकीतिवा ॥ १ ॥

[पा] १ इदंश्लोकद्वयं क—घ. च. झ. ञ. ट. पाठेषुदृश्यते. २ ग. ङ. झ. ञ. ट. तंप्रोच्य. च. संश्रुत्य. ख. संभाष्य. ३ च. ऋषयःस्वस्वमाश्रमं. ४ इदमर्धं ख. घ. च. ज. पाठेषुदृश्यते.

तस्यां रजन्यां व्युष्टायां प्रातर्नृपतिबोधकाः ॥ बन्दिनः समुपातिष्ठन्सौम्या नृपतिवेश्मनि ॥ २ ॥
ते रक्तकण्ठिनः सर्वे किन्नरा इव शिक्षिताः ॥ तुष्टुवुर्नृपतिं वीरं यथावत्संप्रहर्षिणः ॥ ३ ॥
वीर सौम्य प्रबुध्यस्व कौसल्याप्रीतिवर्धन ॥ जगद्धि सर्वं स्वपिति त्वयि सुप्ते नराधिप ॥ ४ ॥
विक्रमस्ते यथा विष्णो रूपं चैवाश्विनोरिव ॥ बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यः प्रजापतिसमो ह्यसि ॥ ५ ॥
क्षमा ते पृथिवीतुल्या तेजसा भास्करोपमः ॥ वेगस्ते वायुना तुल्यो गाम्भीर्यमुदधेरिव ॥ ६ ॥
अप्रकम्प्यो यथा स्थाणुश्चन्द्रे सौम्यत्वमीदृशम् ॥ नेदृशाः पार्थिवाः पूर्वं भवितारो नराधिप ॥७॥
यथा त्वमतिदुर्धर्षो धर्मनित्यः प्रजाहितः ॥ न त्वां जहाति कीर्तिश्च लक्ष्मीश्च पुरुषर्षभ ॥ ८ ॥
श्रीश्च धर्मश्च काकुत्स्थ त्वयि नित्यं प्रतिष्ठितौ ॥ एताश्चान्याश्च मधुरा बन्दिभिः परिकीर्तिताः ॥९॥
सूताश्च संस्तवैर्दिव्यैर्बोधयन्ति स्म राघवम् ॥ स्तुतिभिः स्तूयमानाभिः प्रत्यबुध्यत राघवः ॥ १० ॥
स तद्विहाय शयनं पाण्डुराच्छादनास्तृतम् ॥ उत्तस्थौ नागशयनाद्धरिर्नारायणो यथा ॥ ११ ॥
समुत्थितं महात्मानं प्रह्वाः प्राञ्जलयो नराः ॥ सलिलं भाजनैः शुभ्रैरुपतस्थुः सहस्रशः ॥ १२ ॥
कृतोदकशुचिर्भूत्वा काले हुतहुताशनः ॥ देवागारं जगामाशु पुण्यमिक्ष्वाकुसेवितम् ॥ १३ ॥
तत्र देवान्पितॄन्विप्रानर्चयित्वा यथाविधि ॥ बाह्यकक्ष्यान्तरं रामो निर्जगाम जनैर्वृतः ॥ १४ ॥
उपतस्थुर्महात्मानो मन्त्रिणः सपुरोहिताः ॥ वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे दीप्यमाना इवाग्नयः ॥ १५ ॥
क्षत्रियाश्च महात्मानो नानाजनपदेश्वराः ॥ रामस्योपाविशन्पार्श्वे शक्रस्येव यथाऽमराः ॥ १६ ॥
भरतो लक्ष्मणश्चात्र शत्रुघ्नश्च महायशाः ॥ उपासांचक्रिरे हृष्टा वेदास्त्रय इवाध्वरम् ॥ १७ ॥
याताः प्राञ्जलयो भूत्वा किंकरा मुदिताननाः ॥ मुदिता नाम पार्श्वस्था बहवः समुपाविशन् ॥१८॥
वानराश्च महावीर्या विंशतिः कामरूपिणः ॥ सुग्रीवप्रमुखा राममुपासन्ते महौजसः ॥ १९ ॥
विभीषणश्च रक्षोभिश्चतुर्भिः परिवारितः ॥ उपासते महात्मानं धनेशमिव गुह्यकाः ॥ २० ॥
तथा निगमवृद्धाश्च कुलीना ये च मानवाः ॥ शिरसा वन्द्य राजानमुपासन्ते विचक्षणाः ॥ २१ ॥

विसृष्टाश्च । अभिषेकदिनस्य या निशा पौराणां हर्षवार्धिनी पूर्वा प्रथमा निशाऽसीत् सा च व्यतीता ॥ १—३ ॥ त्वयि सुप्ते सर्वं स्वपितीति त्वयि ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय धर्मानुष्ठानरहिते सति सर्वं जगत्सुप्तधर्मकं भवति । " यथा राजा तथा प्रजाः " इतिन्यायादिति भावः ॥ ४ ॥ बृहस्पतेस्तुल्यो बुद्ध्येति प्रजापतिसमोसिप्रजापरिपालन इति शेषः ॥५—६॥ अप्रकम्प्य इति ॥ ईदृशाः पार्थिवाः पूर्वं नाभूवन्निति शेषः। न भवितार इति। अग्र इति शेषः ॥७॥ न जहाति न त्यजति ॥ ८—११ ॥ सलिलं गृहीत्वेति शेषः॥१२॥ कृतोदकशुचिः उदकेन कृतशौच इत्यर्थः । देवागारं

स० रजन्यां तच्चतुर्थयामादिभागे । व्युष्टायां उषस्त्वावस्थांगतायां ॥ २ ॥ **स०** रक्तकण्ठिनः मधुरकण्ठाः । रक्तोमधुरःकण्ठोयेषांते तथा तेसन्त्येषां तेतथा । स्वहस्ताधस्तात्स्थितगायनवन्तः । एवंचनकर्मधारयादित्याद्यनित्यताभ्युपगमाद्यायासः महत्त्वं चवन्दिनांलभ्यतइतिज्ञेयम् ॥ ३ ॥ **ति०** ईदृशंसौम्यत्वं त्वद्वृत्तिसौम्यत्वंचन्द्रे नान्यत्र ॥ ७ ॥ **ति०** एताश्चान्याश्च । उक्तयइति शेषः ॥ ९ ॥ **ति०** पाण्डुराच्छादनं उत्तराच्छादनपटः॥ **स०** उत्तस्थौ नागशयनाद्यथानारायणोमूलरूपी ॥ ११ ॥ **ति०** सलिलं गृहीत्वेतिशेषः ॥ शौचाद्यर्थमितिभावः ॥ १२ ॥ **ति०** मुदितानाम तन्नामकाःकिङ्कराः ॥ १८ ॥ **कतक०** विंशतिर्वानराः सुग्रीवाङ्गदहनुमज्जांबवत्सुषेणतारनीलनलमैन्दद्विविदकुमुदशरभशतबलिगन्धमादनगजगवाक्षगवयधूम्ररंभज्योतिर्मुखाविंशतिः प्रधानवानराइत्यर्थः ॥ १९ ॥

[पा०] १ क. ख. घ. ज. पुनरेवापरेऽहनि. छ. प्रातरेवापरेऽहनि. २ घ. ज. पर्युपातिष्ठन्. ३ क—ज. नृपतिंसुसंयथाकालंप्रहर्षिताः. ४ च. छ. पाण्डुराच्छादनंततः. ५ च. छ. एतेप्राञ्जलयो. ६ च. छ. मुदिताराम. क—घ. ज. भृत्याश्चराम.

तथा परिवृतो राजा श्रीमद्भिर्ऋषिभिर्वृतः ॥ राजभिश्च महावीर्यैर्वानरैश्च सराक्षसैः ॥ २२ ॥
यथा देवेश्वरो नित्यमृषिभिः समुपास्यते ॥ अधिकस्तेन रूपेण सहस्राक्षाद्विरोचते ॥ २३ ॥
तेषां समुपविष्टानां तास्ताः शुभमधुराः कथाः ॥ कथ्यन्ते धर्मसंयुक्ताः पुराणज्ञैर्महात्मभिः ॥ २४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

॥ अथाधिकपाठश्लोकप्रारम्भः ॥

प्रक्षिप्तेषु प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

रामंप्रत्यगस्त्येन मेरुशृङ्गनिवासिनोब्रह्मणोनेत्रांबुजाताद्दक्षरजोनामकवानरवराद्वालिसुग्रीवजननप्रकारनिरूपणम् ॥ १ ॥

एतच्छ्रुत्वा तु निखिलं राघवोऽगस्त्यमब्रवीत् ॥ य एषर्क्षरजा नाम वालिसुग्रीवयोः पिता ॥ १ ॥
जननी का च भगवन्न त्वया परिकीर्तिता ॥ वालिसुग्रीवयोर्ब्रह्मन्माता मे नामतः कुतः ॥
एतद्ब्रह्मन्समाचक्ष्व कौतूहलमिदं हि नः ॥ २ ॥
स प्रोक्तो राघवेणैवमगस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३ ॥
शृणु राम कथामेतां यथापूर्वं समासतः ॥ नारदः कथयामास ममाश्रममुपागतः ॥ ४ ॥
कदाचिदटमानोसावतिथित्वमुपागतः ॥ अर्चितस्तु यथान्यायं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ५ ॥
सुखासीनः कथां त्वेनां मया पृष्टः स कौतुकात् ॥ कथयामास धर्मात्मा महर्षे श्रूयतामिति ॥६॥
मेरुर्नगवरः श्रीमाञ्जाम्बूनदमयः शुभः ॥ तस्य यन्मध्यमं शृङ्गं सर्वदैवतपूजितम् ॥ ७ ॥
तस्मिन्दिव्या सभा रम्या ब्राह्मी या शतयोजना ॥ तस्यामास्ते सदा देवः पद्मयोनिश्चतुर्मुखः ॥८॥
योगमभ्यसतस्तस्य नेत्राभ्यां यद्रसोस्रवत् ॥ तद्गृहीतं भगवता पाणिना चर्चितं तु तत् ॥ ९ ॥
निक्षिप्तमात्रं तद्भूमौ ब्रह्मणा लोककर्तृणा ॥ तस्मिन्नश्रुकणे राम वानरः संबभूव ह ॥ १० ॥
उत्पन्नमात्रस्तु तदा वानरश्च नरोत्तम ॥ समाश्वास्य प्रियैर्वाक्यैरुक्तः किल महात्मना ॥ ११ ॥

देवपूजागृहं ॥ १३—२४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

ति० ऋषिभिः ऋषयोत्रवसिष्ठाद्याः ॥ २२ ॥ ति० तेनरूपेण सर्वलोकोपास्यत्वाकारेण ॥ २३ ॥ इतिसप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥

अथप्रक्षिप्तसर्गपञ्चकव्याख्यानंसत्यधर्मतीर्थीयं ॥ स० अत्रवालिसुग्रीवोत्पत्तीतिहासोरावणश्वेतद्वीपगमनेतिहासश्चकैश्चनसर्गैरगस्त्योक्तितयाप्रतिपाद्यते । तेप्रक्षिप्ताः पूर्वसर्गान्तेऽगस्त्यस्यस्वाश्रमंप्रतिगमनकथनादितिनागोजिभट्टः । तन्न । बहुपुस्तकसंपुटीमनवलोक्यैतत्साहसकरणस्यायुक्तत्वात् । वर्ततेचकासुचित्संपुटीपुकथितेतिहाससमाप्त्यनन्तरंतस्यस्वाश्रमगमनकथा । तस्मादस्माभिर्व्याख्यायन्ते ॥ यः कः किंगुणकः कस्यपुत्रः ॥ १ ॥ माता वालिसुग्रीवयोश्चनश्रुता नामचकिं ॥२॥ ममाश्रममुपागतोनारदःकथयामास । एतांकथांसमारातःशृणु ॥४॥ अटमानः अटन् । अतिधर्मं बहुधर्मंउपागतः प्राप्तोनारदः। कर्मणा गवाद्यर्पणेन ॥ ५ ॥ महर्षे अगस्त्य ॥ ६ ॥ नगवरः पर्वतोत्तमः ॥ ७ ॥ दिव्या दिविभवेव । रम्यामनोहरा ॥ ८ ॥ योगमभ्यसतः अभ्यसतः योगाभ्यासंकुर्वतः । तस्य चतुराननस्य । नेत्राभ्यांरसः स्रवत् अस्रवत् ॥ एतेनैकमुखसंबन्धोद्योत्यते । नेत्रेभ्यइतिपाठे मुखचतुष्टयगतनयनाष्टकादित्यर्थः । तत् सरसः । गृहीतं गृहीतः । पाणिनातत् सः । चर्चितं चर्चितः ॥ ९ ॥ लोककर्तृणेतिविशेषणाद्ब्रह्मशब्दोनपुंसकश्चतुर्मुखवाची । लोककर्तृणा कर्त्रेतिवा ॥ १० ॥ महात्मना समाश्वास्यवाक्यैरुक्तः ॥ ११ ॥

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. ऋषिभिर्वरैः. क. घ. ज. ऋषिसत्तमैः. २ झ. ञ. सुग्रीवयोश्चापिनामनीकेनहेतुना. ३ ङ. च. कथामेतां. ४ ङ. च. छ. झ. ञ. ब्रह्मणःशतयोजना.

पश्य शैलं सुविस्तीर्णं सुरैरध्युषितं तदा ॥ तस्मिन्रम्ये गिरिवरे बहुमूलफलाशनः ॥ १२ ॥
ममान्तिकचरो नित्यं भव वानरपुङ्गव ॥ कंचित्कालमिहास्स्व त्वं तव श्रेयो भविष्यति ॥ १३ ॥
एवमुक्तः स चैतेन ब्रह्मणा वानरोत्तमः ॥ प्रणम्य शिरसा पादौ देवदेवस्य राघव ॥
उक्तवाँल्लोककर्तारमादिदेवं जगद्गुरुम् ॥ १४ ॥
यथाऽऽज्ञापयसे देव स्थितोऽहं तव शासने ॥ एवमुक्त्वा हरिर्देवं ययौ हृष्टमनास्तदा ॥ १५ ॥
स तदा द्रुमषण्डेषु फलपुष्पघनेषु च ॥ ब्रह्मप्रतिबलः शैघ्ये वने फलकृताशनः ॥ १६ ॥
क्वचिन्मधूनि मुख्यानि चिन्वन्पुष्पाण्यनेकशः ॥ दिनेदिने च सायाह्ने ब्रह्मणोन्तिकमागमत् ॥१७॥
गृहीत्वा राम मुख्यानि पुष्पाणि च फलानि च ॥ ब्रह्मणो देवदेवस्य पादमूले न्यवेदयत् ॥ १८॥
एवं तस्य गतः कालो बहुः पर्यटतो गिरिम् ॥ १९ ॥
कस्यचित्त्वथ कालस्य समतीतस्य राघव ॥ ऋक्षराड्वानरश्रेष्ठस्तृष्णया परिपीडितः ॥ २० ॥
उत्तरं मेरुशिखरं गतस्तत्र च दृष्टवान् ॥ नानाविहङ्गसंघुष्टं प्रसन्नसलिलं सरः ॥ २१ ॥
चलत्केसरमात्मानं कृत्वा तस्य तटे स्थितः ॥ ददर्श तस्मिन्त्सरसि वक्त्रच्छायामथात्मनः ॥ २२ ॥
कोऽयमस्मिन्मम रिपुर्वसत्यन्तर्जले महान् ॥ रूपं चान्तर्गतं तत्र वीक्ष्य तत्पाथसो हरिः ॥ २३ ॥
क्रोधाविष्टमना ह्येष नियतं माऽवमन्यते ॥ तदस्य दुष्टभावस्य कर्तव्यो निग्रहो मया ॥ २४ ॥
एवं संचिन्त्य मनसा स वै वानरचापलात् ॥ आप्लुत्य चापतत्तस्मिन्ह्रदे वानरसत्तमः ॥ २५ ॥
उत्प्लुत्य तस्मात्सरस उत्थितः प्लवगः पुनः ॥ तस्मिन्नेव क्षणे राम स्त्रीत्वं प्राप स वानरः ॥ २६ ॥
मनोज्ञरूपा सा नारी लावण्यललिता शुभा ॥ विस्तीर्णजघना सुभ्रूर्नीलकुञ्चितमूर्धजा ॥ २७ ॥
मुग्धा सस्मितवक्त्रा च पीनस्तनतटा शुभा ॥ ह्रदतीरस्थिता भाति ऋजुयष्टिर्लता तथा ॥ २८ ॥
त्रैलोक्यसुन्दरी कान्ता सर्वचित्तप्रमाथिनी ॥ लक्ष्मीव पद्मरहिता चन्द्रज्योत्स्नेव निर्मला ॥ २९ ॥
रूपेणाप्यभवत्सा तु श्रीर्गौर्देवी उमा यथा ॥ द्योतयन्ती दिशः सर्वास्तत्राभूत्सा वराङ्गना ॥ ३० ॥
एतस्मिन्नन्तरे देवो निर्वृत्तः सुरनायकः ॥ पादावुपास्य देवस्य ब्रह्मणस्तेन वै पथा ॥ ३१ ॥
तस्यामेव च वेलायामादित्योपि परिभ्रमन् ॥ तस्मिन्नेव वने सोभूद्यस्मिन्त्सा तनुमध्यमा ॥ ३२ ॥
युगपत्सा तदा दृष्टा देवाभ्यां सुरसुन्दरी ॥ कन्दर्पवशगौ तौ तु दृष्ट्वा तां संबभूवतुः ॥ ३३ ॥
ततः क्षुभितसर्वाङ्गौ सुरेन्द्रतपनावुभौ ॥ तद्रूपमद्भुतं दृष्ट्वा त्याजितौ धैर्यमात्मनः ॥ ३४ ॥
ततस्तस्यां सुरेन्द्रेण स्कन्नं शिरसि पातितम् ॥ अनासाद्यैव तां नारीं संनिवृत्तमथोऽभवत् ॥
ततः सा वानरपतिं प्रासूत बलशालिनम् ॥ ३५ ॥
अमोघरेतस्त्वात्तस्य वासवस्य महात्मनः ॥ वालेषु पतितं बीजं वाली नाम बभूव ह ॥ ३६ ॥

आस्स्व उपविश ॥ १३ ॥ हरिः कपिः ॥ १५ ॥ बहुःकालः ॥ १९ ॥ आत्मनः स्वस्य ॥ २२ ॥ अन्तर्जले जलमध्ये ॥ पश्यतस्तस्यरूपमन्तर्गतं ॥ २३ ॥ दुष्टभावस्य दुर्मनसः ॥ २४ ॥ तस्मात्पुनःप्लवगउत्थितः ॥ २६ ॥ ऋजुयष्टिः लतावल्ली॥२८॥ सर्वचित्तप्रमाथिनी सर्वेषांपुंसां ॥ २९ ॥ श्रियं रमां । अभ्यभवत् अजयत् ॥ ३० ॥ निर्वृतः सुखितः । उपास्य सेवित्वा । पथा मार्गेण ॥ ३१ ॥ तस्यांवेलायां इन्द्रागमनसमये ॥ ३२ ॥ सुरसुन्दरी सुरतरुणी ॥ ३३ ॥ आत्मनः सर्वस्वामिनोहरेः सकाशात्धर्मत्याजितौ देवेच्छयात्यक्तधर्मौतावभूतां ॥ ३४ ॥ स्कन्नं रेतः । निवृत्तमदः सइन्द्रः । जज्ञे जनयामास ॥ ३५ ॥ वालेषु रोमसु ॥ ३६ ॥

[पा०] १ ङ. वानरोतिबलःशीघ्रंवने. २ ङ. च. झ. ञ. दुष्टभावस्यपुष्कलंकुमतेर्गृहं. ३ झ. ठ. रूपेणाभ्यभवत्सातु श्रियंदेवीमुमायथा. ४ ठ. निर्वृतः. ५ ठ. सनिवृत्तमदोभवत्. ६ ङ. च. छ. झ. ञ. पतिंजज्ञेवानरमीश्वरं.

भास्करेणापि तस्यां वै कन्दर्पवशवर्तिना ॥ [1]बीजं तु सिक्तं ग्रीवायां विधानमनुवर्तिना ॥
तेनापि सा वरतनुर्नोक्ता किंचिद्वचः शुभम् ॥ ३७ ॥
निवृत्तमदनश्चाथ सूर्योपि समपद्यत ॥ ग्रीवायां पतिते बीजे सुग्रीवः समजायत ॥ ३८ ॥
एवमुत्पादितौ वीरौ वानरेन्द्रौ महाबलौ ॥ ३९ ॥
दत्त्वा तु काञ्चनीं मालां वानरेन्द्रस्य वालिनः ॥ अक्षय्यां गुणसंपूर्णां शक्रस्तु त्रिदिवं ययौ ॥४०॥
सूर्योपि स्वसुतस्यैनं निरूप्य पवनात्मजम् ॥ कृत्येषु व्यवसायेषु जगाम सविताऽम्बरम् ॥ ४१ ॥
तस्यां निशायां व्युष्टायामुदिते च दिवाकरे ॥ स तु वानररूपं तु प्रतिपेदे पुनर्नृप ॥ ४२ ॥
स एव वानरो भूत्वा पुत्रौ स्वस्य प्लवङ्गमौ ॥ पिङ्गेक्षणौ हरिवरावपश्यत्कामरूपिणौ ॥ ४३ ॥
मधून्यमृतकल्पानि पायितौ तेन तौ तदा ॥ गृह्य ऋक्षरजास्तौ तु ब्रह्मणोऽन्तिकमागतः ॥ ४४ ॥
दृष्ट्वार्क्षरजसं पुत्रं ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ बहुशः सान्त्वयामास पुत्राभ्यां सहितं हरिम् ॥ ४५ ॥
सान्त्वयित्वा ततः पश्चाद्देवदूतमथादिशत् ॥ गच्छ मद्वचनाद्दूत किष्किन्धां नाम वै शुभाम् ॥४६॥
सा ह्यस्य गुणसंपन्ना महती च पुरी शुभा ॥ तत्र वानरयूथानि बहूनि निवसन्ति च ॥ ४७ ॥
बहुरत्नसमाकीर्णा वानरैः कामरूपिभिः ॥ पण्यापणवती दुर्गा चातुर्वर्ण्ययुता सदा ॥
विश्वकर्मकृता दिव्या मन्नियोगाच्च शोभना ॥ ४८ ॥
तत्रर्क्षरजसं [2]पुत्रं सपुत्रं वानरर्षभम् ॥ यूथपालान्समाहूय यांश्चान्यान्प्राकृतान्हरीन् ॥ ४९ ॥
तेषां संभाव्य सर्वेषां मदीयं जनसंसदि ॥ अभिषेचय राजानमारोप्य महदासने ॥ ५० ॥
दृष्टमात्राश्च ते सर्वे वानरेण च धीमता ॥ अस्यर्क्षरजसो नित्यं भविष्यन्ति वशानुगाः ॥ ५१ ॥
इत्येवमुक्ते वचने ब्रह्मणा तु हरीश्वरम् ॥ पुरतःकृत्य दूतोसौ प्रययौ तां [3]पुरीं शुभाम् ॥ ५२ ॥
स प्रविश्यानिलगतिस्तां गुहां [4]वानरोत्तमम् ॥ स्थापयामास राजानं पितामहनियोगतः ॥ ५३ ॥
राज्याभिषेकविधिना स्नातोथाभ्यर्चितस्तदा ॥ स बद्धमुकुटः श्रीमानभिषिक्तः स्वलंकृतः ॥ ५४ ॥
आज्ञापयामास हरीन्सर्वान्मुदितमानसः ॥ सप्तद्वीपसमुद्रायां पृथिव्यां ये प्लवङ्गमाः ॥ ५५ ॥
वालिसुग्रीवयोरेव ह्येष त्वृक्षरजाः पिता ॥ जननी चैव तु हरिरित्येतज्जद्रमस्तु ते ॥ ५६ ॥
यश्चैतच्छ्रावयेद्विद्वान्यश्चैतच्छृणुयान्नरः ॥ सिद्ध्यन्ति तस्य कार्यार्था मनसो हर्षवर्धनाः ॥ ५७ ॥

एतच्च सर्वं कथितं मया विभो प्रविस्तरेणेह यथार्थतस्तव ॥
उत्पत्तिरेषा रजनीचराणामुक्ता तथैवेह हरीश्वराणाम् ॥ ५८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अधिकपाठे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

विधानं हरिकृप्ति । तेनापि भास्करेणापि ॥ ३७ ॥ काञ्चनीं सुवर्णमयीं ॥ ४० ॥ पवनात्मजंनिरूप्यहितकारिणं ॥ विद्यानुबन्धात् ॥ ४१ ॥ तेन पित्रा ॥ ४४ ॥ पुत्रं स्वाश्रुजं ॥ पुत्राभ्यां वालिसुग्रीवाभ्यां ॥ ४५ ॥ अस्य ऋक्षरजसः ॥ ४६ ॥ पण्यापणवती पण्येति अवद्यपण्येति यदन्ततयानिपातितं । पणितव्यवदापणवती । चातुर्वर्ण्येतिस्वार्थेष्यञ् । मन्नियोगात् मदाज्ञायाः ॥ ४८ ॥ प्राकृतान् चापल्येन ॥ ४९ ॥ तेषां तान् । मदीयं मत्पुत्रं । महदासने महतां पूर्वेषां आसने ॥ ५० ॥ वशानुगाः अधीनाः ॥ ५१ ॥ सदूतः ॥ ५३ ॥ एषः हरिरेव जननी जनकश्च पूर्वोदीरितरीत्या ॥ ५६ ॥ कार्यार्थाः कार्यसिद्धयः ॥ ५७ ॥ रजनीचराणां रावणादीनां हरीश्वराणामृक्षरजआदीनां ॥ ५८ ॥ इतिप्रक्षिप्तेषुप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ञ. बीजंनिषक्तं. २ ङ. नीलासपुत्रं. च. छ. झ. ञ. दृक्षासपुत्रं. ३ च. छ. ञ. गुहांशुभां. ४ च. छ. झ. ञ. वानरोत्तमः.

प्रक्षिप्तेषु द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

अगस्त्येनरामंप्रति रावणेनसीताहरणेकारणकथनारंभः ॥ १ ॥ कदाचन सनत्कुमारंदृष्टवतारावणेन तंप्रति चराचरनियन्तृप्रश्ने तेनतंप्रति नारायणस्यतन्महिमत्वोक्तिः ॥ २ ॥ तथातेन रावणंप्रति हरिकरनिहतानां शाश्वततल्लोकप्राप्तिनिवेदनम् ॥ ३ ॥

एतां श्रुत्वा कथां दिव्यां पौराणीं राघवस्ततः ॥ भ्रातृभिः सहितो वीरो विस्मयं परमं ययौ ॥ १ ॥
राघवोथ ऋषेर्वाक्यं श्रुत्वा वचनमब्रवीत् ॥ कथेयं महती पुण्या त्वत्प्रसादाच्छ्रुता मया ॥ २ ॥
बृहत्कौतूहलेनास्मि संवृतो मुनिपुङ्गव ॥ उत्पत्तिर्यादृशी दिव्या वालिसुग्रीवयोर्द्विज ॥ ३ ॥
ब्रह्मर्षे मम किं चित्रं सुरेन्द्रतपनावुभौ ॥ जातौ वानरशार्दूलौ बलेन बलिनां वरौ ॥ ४ ॥
एवमुक्ते तु रामेण कुम्भयोनिरभाषत ॥ एवमेतन्महाबाहो वृत्तमासीत्पुरा किल ॥ ५ ॥
अथापरां कथां दिव्यां शृणु राजन्सनातनीम् ॥ यदर्थं राम वैदेही रावणेन पुरा हृता ॥
तत्तेऽहं कीर्तयिष्यामि समाधिं श्रवणे कुरु ॥ ६ ॥
पुरा कृतयुगे राम प्रजापतिसुतं प्रभुम् ॥ सनत्कुमारमासीनं रावणो राक्षसाधिपः ॥
ददर्श सूर्यसंकाशं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ ७ ॥
विनयावनतो भूत्वा ह्यभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ उक्तवान्रावणो राम तमृषिं सत्यवादिनम् ॥ ८ ॥
को ह्यस्मिन्प्रवरो लोके देवानां बलवत्तरः ॥ यं समाश्रित्य विबुधा जयन्ति समरे रिपून् ॥ ९ ॥
कं यजन्ति जना नित्यं कं ध्यायन्ति च योगिनः ॥ एतन्मे शंस भगवन्विस्तरेण तपोधन ॥ १० ॥
विदित्वा हृद्गतं तस्य ध्यानदृष्टिर्महायशाः ॥ उवाच रावणं प्रेम्णा श्रूयतामिति पुत्रक ॥ ११ ॥
यो बिभर्ति जगत्कृत्स्नं यस्योत्पत्तिं न विद्महे ॥ सुरासुरैर्नतो नित्यं हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ १२ ॥
यस्य नाभ्युद्भवो ब्रह्मा विश्वस्य जगतः पतिः ॥ येन सर्वमिदं सृष्टं विश्वं स्थावरजङ्गमम् ॥ १३ ॥
तं समाश्रित्य विबुधा विधिना हरिमध्वरे ॥ पिबन्ति ह्यमृतं चैव मानवाश्च यजन्ति तम् ॥ १४ ॥
पुराणैश्चैव वेदैश्च पाञ्चरात्रैस्तथैव च ॥ ध्यायन्ति योगिनो नित्यं क्रतुभिश्च यजन्ति तम् ॥ १५ ॥
दैत्यदानवरक्षांसि ये चान्ये चामरद्विषः ॥ सर्वाञ्जयति संग्रामे सदा सर्वैः स पूज्यते ॥ १६ ॥
श्रुत्वा महर्षेस्तद्वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ॥ उवाच प्रणतो भूत्वा पुनरेव महामुनिम् ॥ १७ ॥
दैत्यदानवरक्षांसि ये हताः समरेऽरयः ॥ कां गतिं प्रतिपद्यन्ते के च ते हरिणा हताः ॥ १८ ॥
रावणस्य वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच महामुनिः ॥ दैवतैर्निहता नित्यं प्राप्नुवन्ति दिवः स्थलम् ॥ १९ ॥
पुनस्तस्मात्परिभ्रष्टा जायन्ते वसुधातले ॥ पूर्वार्जितैः सुखैर्दुःखैर्जायन्ते च म्रियन्ति च ॥ २० ॥

ये ये हताश्चक्रधरेण राजंस्त्रिलोकनाथेन जनार्दनेन ॥
ते ते गतास्तत्र लयं नरेन्द्राः क्रोधोपि देवस्य वरेण तुल्यः ॥ २१ ॥
श्रुत्वा ततस्तद्वचनं निशाचरः सनत्कुमारस्य मुखाद्विनिर्गतम् ॥
तथा प्रहृष्टः स बभूव विस्मितः कथं नु यास्यामि हरिं महाहवे ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अधिकपाठे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

किंचित्रं कीदृशंचित्रं । अत्यद्भुतमिदंममभातीत्यर्थः ॥ ४ ॥ पुरावृत्तमासीत् ॥ ५ ॥ समाधिं सावधानतां ॥ ६ ॥ जयन्ति पराभावयन्ति ॥ ९ ॥ ध्यानदृष्टिः ध्यानेकृतेअपरोक्षीकृतसर्वः । पुत्रकश्रूयतामित्यब्रवीत् ॥ ११ ॥ हरीतरैर्हताःकांगतिप्रतिपद्यन्ते हरिणाहताश्चकिंस्थानंप्रतिपद्यन्ते ॥ १८ ॥ तन्निलयं वैकुण्ठं ॥ २१ ॥ इतिप्रक्षिप्तेषुद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥

[पा०] १ छ. पूर्वैः. २ ङ. च. छ. झ. ञ. गतास्तन्निलयं.

प्रक्षिप्तेषु तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

नारायणकराम्मरणाभिलाषिणंरावणंप्रति तन्मनोभावविदासनत्कुमारेण नारायणस्यरामत्वेनभुव्यवतरणकथनम् ॥ १ ॥

एवं चिन्तयतस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ पुनरेवापरं वाक्यं व्याजहार महामुनिः ॥ १ ॥
मनसश्चेप्सितं यत्ते भविष्यति महाहवे ॥ सुखी भव महाबाहो कंचित्कालमुदीक्षय ॥ २ ॥
एवं श्रुत्वा महाबाहुस्तमृषिं प्रत्युवाच सः ॥ कीदृशं लक्षणं तस्य ब्रूहि सर्वमशेषतः ॥ ३ ॥
राक्षसस्य वचः श्रुत्वा स मुनिः प्रत्यभाषत ॥ श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये तव राक्षसपुङ्गव ॥ ४ ॥
स हि सर्वगतो देवः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ॥ तेन सर्वमिदं प्रोतं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ५ ॥
स भूमौ दिवि पाताले पर्वतेषु वनेषु च ॥ स्थावरेषु च सर्वेषु वनेषु नगरीषु च ॥ ६ ॥
ओंकारश्चैव सत्यं च सावित्री पृथिवी च सः ॥ धराधरधरो देवो ह्यनन्त इति विश्रुतः ॥ ७ ॥

अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये दिवाकरश्चैव यमश्च सोमः ॥
स एव कालो ह्यनलश्च वायुः स ब्रह्मरुद्रौ च स एव बालः ॥ ८ ॥
विद्योतति ज्वलति भाति च पाति लोकान्सृजत्ययं संहरति प्रशास्ति ॥
क्रीडां करोत्यव्ययलोकनाथो विष्णुः पुराणो भवनाशहेतुः ॥ ९ ॥

अथवा बहुना तेन किमुक्तेन दशानन ॥ तेन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १० ॥
नीलोत्पलदलश्यामः किञ्जल्कारुणवस्त्रकः ॥ प्रावृट्काले यथा व्योम्नि सतडित्तोयदस्तथा ॥ ११ ॥
श्रीमान्मेघवपुःश्यामः पङ्कजारुणलोचनः ॥ श्रीवत्सेनोरसा युक्तः शशाङ्ककृतलक्षणः ॥ १२ ॥
तस्य नित्यं शरीरस्था मेघस्येव शतह्रदाः ॥ संग्रामरूपिणी लक्ष्मीर्देहमावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥
न स शक्यः सुरैर्द्रष्टुं नासुरैर्न च पन्नगैः ॥ यस्य प्रसादं कुरुते स वै तं द्रष्टुमर्हति ॥ १४ ॥
न हि यज्ञफलैस्तात न तपोभिस्तु संचितैः ॥ शक्यते भगवान्द्रष्टुं न दानेन न चेज्यया ॥ १५ ॥
तद्भक्तैस्तद्गतप्राणैस्तच्चित्तैस्तत्परायणैः ॥ शक्यते भगवान्द्रष्टुं ज्ञाननिर्दग्धकिल्बिषैः ॥ १६ ॥

एतद्धननस्यावश्यकत्वात्स्वयमेवमहामुनिराह—एवमिति ॥ १ ॥ कंचित्कालं स्वल्पकालं ॥ २ ॥ सचराचरंचेतिसर्वमिदं ॥ ५ ॥ ओंकारः ओमित्याक्रियमाणः । 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इतिश्रुतेः । सत्यं 'तदेतत्सत्यं' इतिश्रुतेः । सावित्री तदभिमानी । धराधरधरः वराहकृष्णरूपेणपृथिवीपर्वतधरः । देवः क्रीडादिगुणवान् । अनन्तः देशतःकालतःपरिच्छेद-शून्यः । अबद्धइतिवा ॥ ७ ॥ 'सब्रह्मरुद्रेन्द्रसइतिपदं । ब्रह्मरुद्राभ्यांसहितःसब्रह्मरुद्रः । सचासौ इन्द्रश्चासौ सच इन्द्रसः । इन्द्रेतिप्रातिपदिकनिर्देशोवा ॥ ८ ॥ ज्वलतभातीतिलाघवमार्षं । किंप्रयोजनमेतेनतस्येत्यतआह—क्रीडामिति ॥ अव्ययलोकनाथः अव्ययश्चासौलोकनाथश्चसतथा । एकोमुख्योभवनाशकः भवनाशकैकः ॥ ९ ॥ विशकलिततयाकियद्वाच्यमित्येकयोक्त्याह—अथवेति ॥ १० ॥ किञ्जल्कारुणवाससा किंजल्कवदरुणं अव्यक्तरागंवासोयस्यतेन ॥ ११ ॥ श्रीवत्सेनोरसा तत्सहितोरसा । शशाङ्ककृतलक्षणः शशाङ्केकृतंलक्षणंचिह्नं तत्संस्थत्वादिना येनसः ॥ 'शशिबिंबसंस्थं'इत्यादेः ॥१२॥ शतह्रदाः तटितः । संग्राम-रूपिणी संग्राममूलिका । लक्ष्मीः संपत् ॥ १३ ॥ यस्ययदुपरिप्रसादंकुरुते सोधिकारीतंद्रष्टुमर्हति । "यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यः" इतिश्रुतेः ॥ १४ ॥ नायमात्मेत्यादिभावमभिधत्ते—**नहीति** । यज्ञफलैः तन्निष्पन्नफलैः । इज्यया यागेन ॥ १५ ॥ तद्भक्तैः तन्माहात्म्यज्ञानपूर्वकसुदृढस्नेहवद्भिः । तद्गतप्राणैः तद्गताःप्राणाइन्द्रियाणिबाह्यानियेषांतैः । तत्परायणैः सपरायणंमुख्याश्रयो

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ञ. व्याप्तं. २ ङ. झ. ञ. ब्रह्मरुद्रेन्द्रसएवचापः. ३ ङ. झ. ञ. भवनाशकैकः. च. छ. भवनाशनैकः.

अथवा राक्षसेन्द्र त्वं यदि तं द्रष्टुमिच्छसि ॥ कथयिष्यामि ते सर्वं श्रूयतां यदि रोचते ॥ १७ ॥
कृते युगे व्यतीते वै मुखे त्रेतायुगस्य तु ॥ हितार्थं देवमर्त्यानां भविता नृपविग्रहः ॥ १८ ॥
इक्ष्वाकूणां च यो राजा भाव्यो दशरथो भुवि ॥ तस्य सूनुर्महातेजा रामो नाम भविष्यति ॥१९॥
महातेजा महाबुद्धिर्महाबलपराक्रमः ॥ महाबाहुर्महासत्त्वः क्षमया पृथिवीसमः ॥ २० ॥
आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः समरे शत्रुभिः सदा ॥ भविता हि तदा रामो नरो नारायणः प्रभुः ॥२१॥
पितुर्नियोगात्स विभुर्दण्डके विविधे वने ॥ विचरिष्यति धर्मात्मा सह भ्रात्रा महात्मना ॥ २२ ॥
तस्य पत्नी महाभागा लक्ष्मीः सीतेति विश्रुता ॥ दुहिता जनकस्यैषा उत्थिता वसुधातलात् ॥२३॥
रूपेणाप्रतिमा लोके सर्वलक्षणलक्षिता ॥ छायेवानुगता रामं निशाकरमिव प्रभा ॥ २४ ॥
शीलाचारगुणोपेता साध्वी धैर्यसमन्विता ॥ सहस्रांशो रश्मिरिव ह्येकमूर्तिरिव स्थिता ॥ २५ ॥
एवं ते सर्वमाख्यातं मया रावण विस्तरात् ॥ महतो देवदेवस्य शाश्वतस्याव्ययस्य च ॥ २६ ॥
एवं श्रुत्वा महाबाहू राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ त्वया सह विरोधेच्छुश्चिन्तयामास राघव ॥ २७ ॥
[संनत्कुमारात्तद्वाक्यं श्रुत्वा राक्षसपुङ्गवः ॥ अनुज्ञातं रिपुं प्रायात्प्रणिपत्य महामुनिम् ॥ २८ ॥]
वाक्यं सनत्कुमारस्य चिन्तयानो मुहुर्मुहुः ॥ रावणो मुमुदे श्रीमान्युद्धार्थी विचचार ह ॥ २९ ॥
श्रुत्वा च तां कथां रामो विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ शिरसश्चालनं कृत्वा तमर्थं परिचिन्तयन् ॥३०॥

श्रुत्वा तु वाक्यं च नरेश्वरस्तदा मुदा युतो विस्मयमानचक्षुः ॥
पुनश्च तं ज्ञानवतां प्रधानमुवाच वाक्यं वद मे पुरातनम् ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अधिकपाठे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

येषांतैः । ज्ञानं शास्त्रजन्यं । द्रष्टुं अपरोक्षीकर्तुं ॥ १६ ॥ हेराक्षसेन्द्र तंश्रीनारायणं । यदिद्रष्टुमिच्छसि तर्हि तथापृच्छ तंद्रष्टुमिच्छामीतिमामापृच्छस्व । 'नापृष्टःकस्यचिद्ब्रूयात्' इति । ततश्चमद्वचनंतेतुभ्यंयदिरोचते तर्हि सर्वंकथयिष्यामिश्रूयतां ॥ १७ ॥ मुखे पूर्वभागे । हितार्थं तच्छत्रुहननद्वारातदभीष्टप्रापणार्थं । नृपविग्रहः नृपस्यराज्ञोविग्रहोदेहोयस्यतादृशोसौभविता भविष्यति ॥ १८ ॥ तद्विशदयति—इक्ष्वाकूणामिति । तद्गोत्रापत्यानामित्यर्थः । मध्येयोदशरथइतिभाव्योराजातस्येत्यन्वयः ॥ १९ ॥ तेजः परपराभवशक्तिः ॥ २० ॥ सचमहातेजस्त्वादिगुणोरामनामानरो नसाधारणः । किंतु यःप्रभुर्नारायणः सएव तदाभविताहि । नरोऽविनाशीतिनारायणविशेषणंवा ॥ २१ ॥ पितुर्दशरथस्यनियोगात् वनवासाज्ञायाः । दण्डकेतत्रापिविविधेवने । सहभ्रात्रा उपलक्षणमेतत् । सहसीतयेतिचग्राह्यं ॥ २२ ॥ ननुराजदाराणामन्तःपुरएववासस्योचितत्वात्कथंरामःसीतांनीतवान्वनमित्यतआह—तस्येति ॥ नारायणस्येत्यर्थः । सीतेतिविश्रुता रामत्वदशायां । अथवा रामस्येत्यर्थः । लक्ष्मीरितिविधेयं । एषा बुद्धिसंनिहिता । वसुधातलात् यज्ञभूमेः ॥ २३ ॥ ततः किंप्रकृताशङ्कासमाधानमितितत्राह—रूपेणेत्यादिना । यतश्छायेवानुगताऽतएतदन्यनारीष्वेवतथात्वमितिभावः । निशाकरंप्रभेवच । एकामूर्तिरिवेत्यनेनसीतायालक्ष्मीत्वेनचिच्छक्तित्वाद्रामेणाभिन्नैवसेतिकेषांचिदाशासनंनिरस्तं । इवेनभेदस्यैवोक्तेः । तदाचेत्तत्रगमिष्यसितद्दर्शनंतवभविष्यति । तदानींतस्माद्वधोपायंत्वमेवचिन्तयेतिभावः ॥ २४ ॥ देवदेवस्यसर्वंभविष्यं ते तुभ्यमाख्यातं ॥ २६ ॥ सनत्कुमारान्निस्सृतमितिशेषः । वाक्यंतदर्थं । मुमुदे श्रीहरिलोकप्रापकस्यतदवताररामान्मरणस्यस्वेननिश्चितत्वादितिभावः ॥ २९ ॥ विस्मयमानेतत्सूचकेचक्षुषीयस्यसः ॥ तमगस्त्यं । पुराणं पुरातनंवृत्तान्तंवदेत्युवाच ॥ ३१ ॥ इतिप्रक्षिप्तेषुतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥

[पा०] १ अयंश्लोकः क. पाठेदृश्यते. २ ङ. च. छ. झ. ञ. विस्मयंपरमंगतः.

प्रक्षिप्तेषु चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

अगस्त्येनरामंप्रति तत्करान्मरणेच्छयारावणेनसीताहरणकरणोक्तिः ॥ १ ॥

ततः पुनर्महातेजाः कुम्भयोनिर्महायशाः ॥ उवाच रामं प्रणतं पितामह इवेश्वरम् ॥ १ ॥
श्रूयतामिति चामन्त्र्य रामं सत्यपराक्रमम् ॥ कथाशेषं महातेजाः कथयामास स प्रभुः ॥ २ ॥
यथाख्यानं श्रुतं चैव यथावृत्तं च तत्तथा ॥ प्रीतात्मा कथयामास राघवाय महामतिः ॥ ३ ॥
एतदर्थं महाबाहो रावणेन दुरात्मना ॥ सुता जनकराजस्य हृता राम महामते ॥ ४ ॥
एतां कथां महाबाहो नारदः सुमहायशाः ॥ कथयामास मेद्यं वै मेरौ गिरिवरोत्तमे ॥ ५ ॥
देवगन्धर्वसिद्धानामृषीणां च महात्मनाम् ॥ कथाशेषं पुनः सोथ कथयामास राघव ॥
नारदः सुमहातेजाः प्रहसन्निव मानद ॥ ६ ॥
तां कथां शृणु राजेन्द्र महापापप्रणाशिनीम् ॥ यां तु श्रुत्वा महाबाहो ऋषयो दैवतैः सह ॥
ऊचुस्तं नारदं सर्वे हर्षपर्याकुलेक्षणाः ॥ ७ ॥
यश्चेमां श्रावयेन्नित्यं शृणुयाद्वापि भक्तितः ॥ स पुत्रपौत्रवान्राम स्वर्गलोके महीयते ॥ ८ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अधिकपाठे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

प्रक्षिप्तेषु पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

अगस्त्येनश्रीरामंप्रति रावणस्यश्वेतद्वीपगमनवृत्तान्तादिनिरूपणपूर्वकं तदभ्यनुज्ञयास्वाश्रमंप्रतिगमनम् ॥ १ ॥

ततः स रावणो राम पर्यटन्पृथिवीतलम् ॥ विजयार्थी महाशूरै राक्षसैः परिवारितः ॥ १ ॥
दैत्यदानवरक्षस्सु यं शृणोति बलाधिकम् ॥ तमाह्वयति युद्धार्थी रावणो बलदर्पितः ॥ २ ॥
एवं स पर्यटन्सर्वां पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ब्रह्मलोकान्निर्वृत्तं तमाससादाथ नारदम् ॥ ३ ॥
व्रजन्तं मेघपृष्ठस्थमंशुमन्तमिवापरम् ॥ तं चाभिसृत्य प्रीतात्मा ह्यभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥
उवाच हृष्टमनसा रावणो नारदं तथा ॥ ४ ॥
आब्रह्मभवनाल्लोकास्त्वया दृष्टा ह्यनेकशः ॥ अस्मिँल्लोके महाभाग मानवा बलवत्तराः ॥
योद्धुमिच्छामि तैः सार्धं यथाकामं यथासुखम् ॥ ५ ॥

ईश्वरं रुद्रं ॥ १ ॥ इतिचोवाचेत्यत्रत्यचकारस्यकथयामासेत्यनेनान्वयः ॥ २ ॥ यथाख्यानं तच्चरितसूचकाख्यानमनतिक्रम्य । यथावृत्तं तत्कालेकार्यं यथाजातं तदनतिक्रम्यच यथा येनप्रकारेणश्रुतं स्वेनश्रवणंकृतं । तथा तेनैवप्रकारेण कथयामासेत्यन्वयः ॥ ३ ॥ एतदर्थं रामात्स्वस्यमरणप्राप्त्यर्थं ॥ ४ ॥ एतांकथा रावणसनत्कुमारसंवादरूपां ॥ ५ ॥ देवादीनां शृण्वतामितिशेषः । सनारदः । कथाशेषं रावणदिग्विजयकथाशेषं । शेषस्यापिकथारूपत्वात्तांकथामितिपरामर्शः ॥ ६ ॥ सर्वपापप्रणाशिनीं श्वेतद्वीपस्थश्रीहरिमाहात्म्यप्रतिपादकत्वादितिभावः ॥ यांकथां । हेराम नारदंप्रतिएवमूचुः ॥ ७ ॥ वचनप्रकारमेवाह—यइति । हेनारद यःपुमान् इमांकथांशृणुयात् श्रावयेद्वा । भक्तितइत्युभयत्रान्वयि । सपुमान्स्वर्गलोकेमहीयतेइत्यूचुरित्यन्वयः ॥ ८ ॥ इतिप्रक्षिप्तेषुचतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥

निवर्तन्तं निवर्तमानं ॥ ३ ॥ अभीसृत्य अभिसृत्य । अभिद्रुत्येतिक्वचित्पाठः ॥ ४ ॥ यदृच्छया कलहकारणाभावेनापि ।

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ञ. दुर्धर्षमेरौ. २ ठ. सर्वपापप्रणाशिनीं. ३ ङ. राक्षसोनाम. ४ झ. ठ. न्निवर्तन्तमाससादाथ. ५ ठ. तमभीसृत्य.

तच्छ्रुत्वा नारदो वाक्यं रावणस्य दुरात्मनः ॥ चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु महात्मा प्रत्युवाच तम् ॥६॥
अस्ति राजन्महाद्वीपः क्षीरोदस्य समीपतः ॥ यत्र ते चन्द्रसंकाशा मानवाः सुमहाबलाः ॥ ७ ॥
महाकाया महावीर्या मेघस्तनितनिस्वनाः ॥ महामात्रा धैर्यवन्तो महापरिघबाहवः ॥ ८ ॥
श्वेतद्वीपे मया दृष्टा मानवा राक्षसाधिप ॥ बलवीर्यसमायुक्तान्यादृशांस्त्वमिहेच्छसि ॥ ९ ॥
नारदस्य वचः श्रुत्वा रावणः प्रत्युवाच ह ॥ कथं नारद जायन्ते तस्मिन्द्वीपे महाबलाः ॥ १० ॥
श्वेतद्वीपे कथं वासः प्राप्तस्तैः सुमहात्मभिः ॥ एतन्मे सर्वमाख्याहि प्रभो नारद तत्त्वतः ॥ ११ ॥
त्वया दृष्टं जगत्सर्वं हस्तामलकवत्सदा ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा नारदः प्रत्युवाच तम् ॥ १२ ॥
अनन्यमानसा नित्यं नारायणपरायणाः ॥ तदाराधनसक्ताश्च तच्चित्तास्तत्परायणाः ॥ १३ ॥
एकान्तभावानुगतास्ते नरा राक्षसाधिप ॥ तच्चित्तास्तद्गतप्राणा नरा नारायणं श्रिताः ॥
श्वेतद्वीपे तु तैर्वास आर्जितः पुण्यकर्तृभिः ॥ १४ ॥
ये हता लोकनाथेन शार्ङ्गमानम्य संयुगे ॥ चक्रायुधेन देवेन तेषां वासस्त्रिविष्टपे ॥ १५ ॥
न हि यज्ञफलैस्तात न तपोभिर्न संयमैः ॥ न च दानफलैर्मुख्यैः स लोकः प्राप्यते सुखम् ॥१६॥
नारदस्य वचः श्रुत्वा दशग्रीवः सुविस्मितः ॥ ध्यात्वा तु सुचिरं कालं तेन योत्स्यामि संयुगे ॥
आपृच्छ्य नारदं प्रायाच्छ्वेतद्वीपाय रावणः ॥ १७ ॥
नारदोपि चिरं ध्यात्वा कौतूहलसमन्वितः ॥ दिदृक्षुः परमाश्चर्यं तत्रैव त्वरितं ययौ ॥ १८ ॥
स हि केलिकरो विप्रो नित्यं च समरप्रियः ॥ १९ ॥
रावणोपि ययौ तत्र राक्षसैः सह राघव ॥ महता सिंहनादेन नादयन्स दिशो दश ॥ २० ॥
गते तु नारदे तत्र रावणोपि महायशाः ॥ प्राप श्वेतं महाद्वीपं दुर्लभं यत्सुरैरपि ॥ २१ ॥
तेजसा तस्य द्वीपस्य रावणस्य बलीयसः ॥ तत्तस्य पुष्पकं यानं वातवेगसमाहतम् ॥
अवस्थातुं न शक्नोति वाताहत इवाम्बुदः ॥ २२ ॥
सचिवा राक्षसेन्द्रस्य द्वीपमासाद्य दुर्दशम् ॥ अब्रुवन्रावणं भीता राक्षसा जातसाध्वसाः ॥ २३ ॥
राक्षसेन्द्र वयं मूढा भ्रष्टसंज्ञा विचेतसः ॥ अवस्थातुं न शक्ष्यामो युद्धं कर्तुं कथंचन ॥ २४ ॥
एवमुक्त्वा दुद्रुवुस्ते सर्व एव निशाचराः ॥ २५ ॥
रावणोपि हि तद्यानं पुष्पकं हेमभूषितम् ॥ विसर्जयामास तदा सह तैः क्षणदाचरैः ॥ २६ ॥
गते तु पुष्पके राम रावणो राक्षसाधिपः ॥ कृत्वा रूपं महाभीमं सर्वराक्षसवर्जितः ॥
प्रविवेश तदा तस्मिञ्श्वेतद्वीपे स रावणः ॥ २७ ॥
प्रविशन्नेव तत्राशु नारीभिरुपलक्षितः ॥ २८ ॥

यथाकामं तत्तदिच्छानुसार्यायुधादिना । मानवाः तदादयः ॥ ५ ॥ महाद्वीपं । 'द्वीपोस्त्रियां' इत्यमरः । द्विर्गताआपोत्र । "ऋक्पूरब्धूः"—इत्यप्रत्ययः । "द्यन्तरुपसर्गेभ्योपईत्" । चन्द्रसंकाशाः शुभ्रवर्णाः ॥ ७ ॥ स्तनितंशब्दः ॥ ८ ॥ बहुवीर्यबलोपेतान्यादृशांस्त्वमिच्छसि ॥ ९ ॥ श्वेतद्वीपे केवलंहरिनिलये ॥ १ ॥ हस्तामलकवत् हस्तन्यस्तामलकवत् अमलोदकवद्वा ॥ १२ ॥ आर्जितः तपसासंपादितः ॥ १४ ॥ त्रिविष्टपे स्वर्गे ॥ १५ ॥ सलोकः भगवल्लोकः ॥ १६ ॥ तेन हरिणा । आपृच्छ्य गच्छामीति ॥ १७ ॥ कौतूहलसमन्वितः अपूर्वसमरदर्शनकौतुकः ॥ १८ ॥ केलिकरः क्रीडापरः ॥ १९ ॥ दुर्दशं दुस्साधदर्शनं । राक्षसाः दूताः ॥ २३ ॥ महाभीमं मायया । सर्वराक्षसवर्जितः स्वसेवकविकलः ॥ २७ ॥ नारीभिः तत्रत्याभिः ।

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ञ. महाद्वीपं. २ ठ, बहुवीर्यबलोपेतान्यादृशान्. ३ ङ. च. छ. झ. ञ. सुमहात्मभिः. ४ ङ. झ. ञ. गतंतुपुष्पकंराम.

एकया सुसितं कृत्वा हस्ते गृह्य[1] स रावणः ॥ पृष्टश्चागमनं ब्रूहि किमर्थमिह चागतः ॥ २९ ॥
को हि त्वं कस्य वा पुत्रः केन वा प्रहितो वद ॥ इत्युक्तो रावणो राजन्क्रुद्धो वचनमब्रवीत् ॥३०॥
अहं विश्रवसः पुत्रो रावणो नाम राक्षसः ॥ युद्धार्थमिह संप्राप्तो न च पश्यामि कंचन ॥ ३१ ॥
एवं कथयतस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ आहसंस्ते[2] ततः सर्वे सस्वनं युवतीजनाः ॥ ३२ ॥
एकया[3] क्रुद्धया तासां बालवद्गृह्य[4] लीलया ॥ भ्रामितस्तु सखीमध्ये विक्षिप्तः स दशाननः ॥ ३३ ॥
सखीमन्यां समाहूय पश्य त्वं कीटकं धृतम् ॥ दशास्यं विंशतिभुजं कृष्णाञ्जनसमप्रभम् ॥ ३४ ॥
हस्ताद्धस्तं स च क्षिप्तो भ्राम्यते भ्रमलालसः[5] ॥ ३५ ॥
भ्राम्यमाणेन बलिना राक्षसेन विपश्चिता ॥ पाणावेकाऽथ संदष्टा रोषेण वनिता शुभा ॥ ३६ ॥
मुक्तस्तया शुभः कीटो धुन्वन्त्या हस्तवेदनात् ॥ गृहीत्वाऽन्या[6] राक्षसेन्द्रमुत्पपात विहायसा ॥३७॥
ततस्तामपि संक्रुद्धो विददार नखैर्भृशम् ॥ तया स हि विनिर्धूतः सहसैव निशाचरः ॥ ३८ ॥
पपात चाम्भसो मध्ये सागरस्य भयातुरः ॥ पर्वतस्येव शिखरं यथा वज्रविदारितम् ॥ ३९ ॥
प्रापतत्सागरस्यैव[7] जले तस्यौ निपातितः ॥ ४० ॥
एवं स रावणो राम श्वेतद्वीपनिवासिभिः ॥ स्त्रीजनैर्विनिगृह्याशु भ्रामितश्च ततस्ततः ॥ ४१ ॥
नारदोपि महातेजा रावणं वीक्ष्य धर्षितम् ॥ विस्मयं[8] सुचिरं गत्वा प्रजहास ननर्त च ॥ ४२ ॥
ततः स सागरजलाज्जलक्लिन्नशिरोरुहः ॥ दक्षिणं तीरमासाद्य चिन्तयामास विस्मितः ॥ ४३ ॥
ये मया निर्जिता लोका न तेषु भयमीदृशम् ॥ स्वभावतोल्पवीर्याणां विरुद्धं योषितामिदम् ॥४४॥
नूनमेतस्य लोकस्य मानवाः प्रभविष्णवः ॥ स्त्रीरूपविग्रहधरा यान्ममाचष्ट नारदः ॥ ४५ ॥
बलवद्भिस्तु संधेयमिति संचिन्त्य निश्चितम् ॥ भूयस्तासां प्रवृत्त्यर्थं तद्वनं समलोडयत् ॥ ४६ ॥
अथापश्यन्महात्मानं पितामहसुतं प्रभुम् ॥ सनत्कुमारमासीनं सर्वयोगभृतां वरम् ॥ ४७ ॥
जाज्वल्यमानं तपसा समिद्भिरिव पावकम् ॥ अपश्यद्दक्षिणे पार्श्वे विचरन्तं गुहाश्रयम् ॥ ४८ ॥
स तं दृष्ट्वा तपोवृद्धमभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ व्रीडितः परिपप्रच्छ ब्रह्मर्षिं सत्यवादिनम् ॥ ४९ ॥
भगवन्केन लोकोयं कल्पितः सुमहात्मना ॥ के वा लोके वसन्त्यस्मिन्सर्वज्ञानवतां वर ॥ ५० ॥
किं च त्वं ध्यायसे ब्रह्मञ्शंस मे सुसमाधिना ॥ एतन्मे ब्रूहि तत्सर्वं सर्वज्ञो ह्यसि विश्रुतः ॥५१॥
एवमुक्तो महातेजा विदित्वा तस्य हृद्गतम् ॥ उवाच वाक्यं प्रहसञ्श्रूयतामिति पुत्रक ॥ ५२ ॥
यो हि वै सर्वमेवेदं बिभर्ति सचराचरम् ॥ त्रैलोक्यं सर्वभूतात्मा यस्योत्पत्तिं न विद्महे ॥ ५३ ॥
यमाहुर्वेदविदुषः पुरुषं तमसः परम् ॥ आदित्यरूपमजरं परमात्मानमीश्वरम् ॥ ५४ ॥
यस्य नाभिभवो ब्रह्मा पिता मम पितामहः ॥ कैलासनिलयः श्रीमान्भवश्च क्रोधसंभवः ॥ ५५ ॥

उपलक्षितोदृष्टः ॥ २८ ॥ सरावणः गृह्य गृहीत्वा ॥ २९ ॥ प्रहितः प्रेषितः ॥ ३० ॥ कंचन योद्धारं ॥ ३१ ॥ प्रहसन् प्राहसन् ॥ ३२ ॥ तासांमध्ये एका एकया । मध्येगृह्यगृह्य प्राहंग्राहं । दशाननः सखीमध्येभ्रामितः ॥ ३३ ॥ कीटकं कृमिविशेषं । धृतंपश्य ॥ ३४ ॥ भ्रमलालसः तत्करस्पर्शोभवतीत्यौत्सुक्यवान् । भ्रमेणशुष्ककण्ठतयातृष्णावानितिवा ॥ " लालसस्तृष्णातिरेकयोः । औत्सुक्येच " इतिविश्वः ॥ ३५ ॥ संदष्टा आत्मानंमोचयितुं ॥ ३६ ॥ हस्तवेदनात्तयाधुन्वन्त्यामुक्तः । रक्षेन्द्रं राक्षसश्रेष्ठं ॥ ३७ ॥ भयातुरः जीवनभयातुरः ॥ ३९ ॥ प्रापतत्प्राक् । तथानिपातितः ॥ ४० ॥

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ञ. गृह्यदशाननः. २ ठ. प्रहसंस्ते. ३ च. छ. झ. ञ. तासामेकाततःक्रुद्धाबाल. ४ ठ. गृह्यगृह्यतुलीलया. ५ ठ. भ्रमलालसः. ६ झ. ठ. त्वान्यातुरक्षेन्द्रं. ७ तसागरजलेतथासौविनिपातितः. ८ विस्मयंसुचिरंगलेत्यारभ्य एतदर्थंमहाबाहोरावणेनदुरात्मनेत्यतः पूर्वंविद्यमानाःबहवःश्लोकाः ङ. च. छ. झ. ञ. पाठेषुनदृश्यन्ते.

यं समाश्रित्य विबुधा विधिना हरिमध्वरे ॥ पिबन्ति चामृतं हृष्टाः परिभूय दितेः सुतान् ॥५६॥
यस्य श्वासानिलोद्भूताः स्त्रियस्त्वामपराजितम् ॥ गृहीत्वा सुमहावेगाश्चिक्षिपुः सागराम्भसि ॥५७॥
येन दैत्या महावीर्या दानवाश्च सनैर्कृताः ॥ निहता बहुरूपेण बहवो बाहुशालिना ॥ ५८ ॥
तेनायं लोकनाथेन कल्पितः सुमहात्मना ॥ गोविन्देन निवासार्थं लोको वै सुमहात्मना ॥ ५९ ॥
अर्चयन्ति जगन्नाथं नारायणपरायणाः ॥ अद्वेषाः सर्वभूतेषु महायोगबलाश्रयाः ॥ ६० ॥
यजन्ति पञ्चभिर्यज्ञैः सततं मधुसूदनम् ॥ एकान्तिनो महासत्त्वा वसन्ति सुसमाहिताः ॥ ६१ ॥
यः पुराणे च वेदे च पाञ्चरात्रे च पठ्यते ॥ सांख्ययोगे च मुनिभिर्ध्यायते चेज्यते च यः ॥६२॥
मुनिभिर्देवसङ्घैश्च स्थाप्यते भगवान्हरिः ॥ मधुकैटभयोर्हन्ता यस्तमन्वेष्टुमर्हति ॥ ६३ ॥
पितामहोपि तं देवं न च जानाति रावण ॥ ६४ ॥
यस्तु नित्यं विजानाति हरिं नारायणं विभुम् ॥ जगदाभरणं पुण्यं तस्य मोक्षो न संशयः ॥ ६५॥
एतच्छ्रुत्वा मुनेर्वाक्यं प्रसन्नेनान्तरात्मना ॥ पुनरेव ततो रक्षः पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ ६६ ॥
कथं च दृश्यते देव कथं च श्रूयते भुवि ॥ कथं च क्रीडते लोके द्रष्टुं वा शक्यते कथम् ॥ ६७ ॥
कियत्कालेन वा ब्रह्मँल्लोकोयं तपसा मया ॥ शक्यः प्रवेष्टुं तद्ब्रूहि सर्वं हि विदितं तव ॥ ६८ ॥
आकर्ण्य सस्पृहं तस्य वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ प्रत्युवाच मुनिर्धीमांस्तत्सर्वमनुपूर्वशः ॥ ६९ ॥
स हि सर्वगतो देवः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ॥ येन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥७०॥
स भूमौ दिवि पाताले पर्वतेषु वनेषु च ॥ सागरेषु च सर्वेषु वसतीह सरित्सु च ॥ ७१ ॥

अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये दिवाकरश्चैव यमश्च सोमः ॥
स एव कालो वरुणः स एव स ब्रह्मरुद्रेन्द्रमुखः स चाग्निः ॥ ७२ ॥

ओंकारो भूर्भुवः स्वश्च गायत्री सन्ध्य एव च ॥ धराधरधरो देवः सोनन्त इति विश्रुतः ॥ ७३ ॥

विद्योतति ज्वलति वर्षति वाति पाति गर्जत्युपैति तपते दहते स चैव ॥
लोकान्सृजत्यवति संहरते सदैव दैत्यान्स एव दहते जगति प्रसह्य ॥ ७४ ॥

स न शक्यः सुरैर्द्रष्टुं नासुरैर्न च पन्नगैः ॥ प्रसादं कुरुते यस्य स वै तं द्रष्टुमर्हति ॥ ७५ ॥
तद्गतैस्तद्गतप्राणैः शुचिभिस्तत्परायणैः ॥ शक्यः प्रवेष्टुं लोकोऽयं ज्ञाननिर्धूतकिल्बिषैः ॥ ७६ ॥
एवंविधैरयं लोकः प्राप्यते पुरुषोत्तमैः ॥ अकामकारिभिर्देवैरक्रोधैर्दग्धतामसैः ॥ ७७ ॥
यश्चैव सुमहाकायः प्रविष्टो लोकमव्ययम् ॥ आस्ते तथैव हरिणा कृता तेन महापुरी ॥ ७८ ॥
अष्टाविंशे युगे प्राप्ते मनोरस्य विवस्वतः ॥ वैष्णवीं मूर्तिमाविश्य लोकमेनं प्रवेक्ष्यसि ॥ ७९ ॥
नातः परतरं श्रोतुं मत्तो वै राक्षसेश्वर ॥ उत्तिष्ठ गच्छ भद्रं ते प्राप्स्यसे गतिमीप्सिताम् ॥ ८० ॥
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा तं प्रणम्याभिपूज्य च ॥ समासाद्य महत्सैन्यं ययौ लङ्कामशङ्कितः ॥ ८१ ॥
नारदोपि प्रहृष्टात्मा दृष्ट्वा सर्वमशेषतः ॥ द्रुतं मेरुमुपागम्य विशते तां शुभां सभाम् ॥ ८२ ॥
तस्यां ब्रह्माणमासीनमभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ देवान्संश्रावयामास समीपे पद्मजन्मनः ॥ ८३ ॥
निशम्य सुमहत्पुण्यमाख्यानं पद्मसंभवः ॥ नारदं संपरिष्वज्य प्राह भूतभविष्यवित् ॥ ८४ ॥
हिरण्यकशिपुः पूर्वं बभूवैष निशाचरः ॥ अवध्यो बहुभिर्योगैर्वरदानान्महाबलः ॥ ८५ ॥
स कदाचिन्महात्मानं पद्मनाभमधोक्षजम् ॥ सभायां गर्हयन्दर्पान्नृसिंहवपुषं हरिम् ॥ ८६ ॥
समुद्धृह्य नखैस्तेन दीर्यमाणस्य संयुगे ॥ रक्तसंस्पर्शजं दिव्यं चक्षुर्दैत्यपतेरभूत् ॥ ८७ ॥

स तु तद्राक्षसं जन्म तस्मान्मानुषजन्मनः ॥ भाविनीं निधनप्राप्तिं पश्यन्दिव्येन चक्षुषा ॥ ८८ ॥
श्रीवत्साङ्कं तदङ्कस्थः प्राह दैत्यः शनैरिदम् ॥ नखैर्विभिन्नहृदयः क्षणं दीनः कृताञ्जलिः ॥ ८९ ॥
तप्तहाटककेशान्त ज्वलत्पावकलोचन ॥ वज्रायुधनखस्पर्श दिव्यसिंह नमोस्तु ते ॥ ९० ॥
कैटभारे हरे देव विष्णो विपुलविक्रम ॥ त्राहि मां भूतभव्येश शरणागतवत्सल ॥ ९१ ॥
त्वद्गते राक्षसे भावे मानुषे च पदे विभो ॥ प्राप्नुयां त्वन्मयो लोकं लोकनाथ प्रसीद मे ॥ ९२ ॥
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा ययौ दैत्यपतिं हरिः ॥ हंसयुक्तविमानेन किङ्किणीजालमालिना ॥ ९३ ॥
स एव च पुनस्तत्र राक्षसोऽभून्महासुरः ॥ राक्षसेन विधानेन सदा तद्भावभावितः ॥ ९४ ॥
मानुषत्वमुपागम्य लोकान्हन्तुं कृतोद्यमम् ॥ तृतीयं च हतं तेन श्वेतद्वीपं प्रवेक्ष्यति ॥ ९५ ॥
वैष्णवं तेज आविश्य यथोक्तं ब्रह्मवादिना ॥ मयाऽपि चेहसंस्थेन दृष्टमेवाक्षदर्शनात् ॥ ९६ ॥
मयाऽवलम्बितं सर्वं देवस्य परमात्मनः ॥ यस्त्विदं पठते नित्यं पुण्यमाख्यानमादितः ॥ ९७ ॥
नारदोक्तं मनुष्यो वै स याति परमां गतिम् ॥ वैष्णवं परमाख्यानं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ९८ ॥
नित्यं च शृणुयाद्यश्च सोपि पापात्प्रमुच्यते ॥ जातिस्मरत्वं विप्रत्वं कुले महति संभवम् ॥
सर्वज्ञतां च लभते नात्र कार्या विचारणा ॥ ९९ ॥
स च संस्तूय च हरिं प्रविष्टः कमलोद्भवः ॥ अनुभाव्य सुरान्सर्वान्ययौ स्वं लोकमीश्वरः ॥१००॥
नारदस्तु ततस्तस्मान्मेरुपृष्ठं परिभ्रमन् ॥ स तु मामाजगामाशु दिदृक्षुर्द्वादशात्मकम् ॥ १०१ ॥
स मया शास्त्रतः सम्यगभिवाद्याभिपूजितः ॥ आख्यानमिदमाचष्ट ममानुग्रहकाम्यया ॥ १०२ ॥
मयाप्येतत्सदस्येत्य पावनार्थं मनोहरम् ॥ भक्त्या तव महाबाहो कथामृतमुदाहृतम् ॥ १०३ ॥
एतदर्थं महाबाहो रावणेन दुरात्मना ॥ विज्ञाय च हृता सीता त्वत्तो मरणकाङ्क्षया ॥ १०४ ॥
भवान्नारायणो देवः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ शार्ङ्गपद्मायुधधरः सर्वदेवनमस्कृतः ॥ १०५ ॥
श्रीवत्साङ्को हृषीकेशः सर्वदेवाभिपूजितः ॥ पद्मनाभो महायोगी भक्तानामभयप्रदः ॥ १०६ ॥
वधार्थं रावणस्य त्वं प्रविष्टो मानुषीं तनुम् ॥ किं न वेत्सि त्वमात्मानं राम नारायणो ह्यहम् ॥१०७
मा मुह्यस्व महाभाग स्मर चात्मानमात्मना ॥ गुह्याद्गुह्यतरस्त्वं हि एवमाह पितामहः ॥ १०८ ॥
त्रिगुणश्च त्रिवेदी च त्रिधामा त्रिपदात्मकः ॥ त्रिकालकर्मा त्रैविद्यस्त्रिदशारिप्रमर्दनः ॥ १०९ ॥
त्वयाऽऽक्रान्तास्त्रयो लोकाः पुराणैर्विक्रमैस्त्रिभिः ॥ त्वं महेन्द्रानुजः श्रीमान्बलिबन्धनकारणात् ११०
अदित्या गर्भसंभूतो विष्णुस्त्वं हि सनातनः ॥ लोकाननुग्रहीतुं वै प्रविष्टो मानुषीं तनुम् ॥१११॥
तदिदं साधितं कार्यं सुराणां सुरसत्तम ॥ निहतो रावणः पापः सपुत्रगणबान्धवः ॥ ११२ ॥
प्रहृष्टाश्च सुराः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ॥ प्रशान्तं च जगत्सर्वं त्वत्प्रसादात्सुरेश्वर ॥ ११३ ॥

एतदर्थं हरिहस्तहतस्यमोक्षोभवतीतिमुनिप्रोक्तं ॥ १०४ ॥ नारायणकृतमारणस्यमुक्तिहेतुत्वेमद्धस्तहननमुद्दिश्यमद्भार्याचौर्यंतस्य कुतइत्यतःसएवत्वमितितत्वमाह—भवानिति । शार्ङ्गेणसहपद्मग्रहणाद्विनायुधंरिपुपराभावनसामर्थ्यंसूचयति ॥ १०५ ॥ यथा येनप्रकारेण । नारायणोऽहमित्यात्मानंनवेत्सिकिं ॥ १०७ ॥ मामुह्यस्व नमोहंप्राप्नुहि । उपदेशकमाप्तमिदमित्याह—पितामहइति ॥ १०८ ॥ त्रिगुणः सत्त्वरजस्तमःप्रवर्तकः । त्रिवेदी ऋगादिवेद्यः । त्रिधामा वैकुण्ठादिधामत्रयवान् । त्रिचरागमः त्रीनर्थान् चरति चारयति अवगमयतिसत्रिचरः । सआगमोवेदः । सयेनव्यासादिरूपेणसः । 'त्र्यर्थतांश्रुतिषुवित्त' इत्यादेः । त्रिकालकर्मन् कालत्रयविहितकर्मकर्तः । त्रैविद्य तत्प्राप्य ॥ १०९ ॥ पुराणैः त्रिभिर्विक्रमैः आदिकालिकपादविक्षेपैः ॥ ११० ॥

[पा०] १ झ. ठ. यथानारायणोह्यहं. २ झ. ठ. त्रिचरागमः । त्रिकालकर्मंस्त्रैविद्यत्रिदशा.

सीता लक्ष्मीर्महाभागा संभूता वसुधातले ॥ त्वदर्थमियमुत्पन्ना जनकस्य गृहे शुभा ॥
लङ्कामानीय यत्नेन मातेव परिरक्षिता ॥ ११४ ॥
एवमेतत्समाख्यातं तव राम महायशः ॥ ममापि नारदेनोक्तमृषिणा दीर्घजीविना ॥ ११५ ॥
यथा सनत्कुमारेण व्याख्यातं तस्य रक्षसः ॥ तेनापि च तदेवाशु कृतं सर्वमशेषतः ॥ ११६ ॥
यश्चैतच्छ्रावयेच्छ्राद्धे विद्वान्ब्राह्मणसन्निधौ ॥ अनन्तमक्षयं दत्तं पितृणामुपतिष्ठति ॥ ११७ ॥
एतां श्रुत्वा कथां दिव्यां रामो राजीवलोचनः ॥ परं विस्मयमापन्नो भ्रातृभिः सह राघवः ॥११८॥
वानराः सहसुग्रीवा राक्षसाः सविभीषणाः ॥ राजानश्च महामात्या ये चान्येऽपि समागताः ॥११९॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा धर्मसमन्विताः ॥ सर्वे चोत्फुल्लनयनाः सर्वे हर्षसमन्विताः ॥
राममेवानुपश्यन्ति भृशमत्यन्तहर्षिताः ॥ १२० ॥
अगस्त्यस्त्वब्रवीद्रामं सर्वमेतच्छ्रुतं त्वया ॥ दृष्टः संभाषितश्चापि राम गच्छामहे वयम् ॥
[एवमुक्त्वा गताः सर्वे पूजितास्ते यथागतम् ॥ १२१ ॥]
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अधिकपाठे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

रामेण स्वाभिषेकावलोकनकुतुकसमागतनानादेशाधिपानां तत्तन्नगरंप्रतिप्रेषणम् ॥ १ ॥

एवमास्ते महाबाहुरहन्यहनि राघवः ॥ प्रशासत्सर्वकार्याणि पौरजानपदेषु च ॥ १ ॥
ततः कतिपयाहस्सु वैदेहं मिथिलाधिपम् ॥ राघवः प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २ ॥
भवान्हि गतिरव्यग्रा भवता पालिता वयम् ॥ भवतस्तेजसोग्रेण रावणो निहतो मया ॥ ३ ॥
इक्ष्वाकूणां च सर्वेषां मैथिलानां च सर्वशः ॥ अतुलाः प्रीतयो राजन्संबन्धकपुरोगमाः ॥ ४ ॥
तद्भवान्स्वपुरीं यातु रत्नान्यादाय पार्थिव ॥ भरतश्च सहायार्थं पृष्ठतस्तेऽनुयास्यति ॥ ५ ॥
स तथेति नृपः कृत्वा राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ प्रीतोस्मि भवतो राजन्दर्शनेन नयेन च ॥ ६ ॥
यान्येतानि तु रत्नानि मदर्थं संचितानि वै ॥ दुहित्रे तानि वै राजन्सर्वाण्येव ददामि च ॥ ७ ॥

अथ सामन्तराजविसर्जनं—एवमित्यादि ॥ एवं पूर्वोक्तप्रकारेण । सर्वोपास्यमान इत्यर्थः । प्रशासदिति शत्रन्तं पदं ॥ १—२ ॥ भवान्हि गतिरव्यग्रेति । अचला प्रतिष्ठेत्यर्थः । भवता पालिता इति । कन्याप्रदानादिना परिपालितवंशा इत्यर्थः । तेजसा तपोवीर्येण । पाविता इति च पाठः ॥ ३—४ ॥ रत्नानि अस्माभिर्दीयमानानि उत्तमवस्तूनि ॥ ५ ॥ तथेति कृत्वा तथास्त्वित्यङ्गीकृत्येत्यर्थः ॥ ६ ॥ मदर्थं मत्प्री-

---

उत्पन्ना आविर्भूता । माता जगदंबात्वात् । सस्यवतीवसुमतीव ॥११४॥ दीर्घजीविना चिरायुषा ॥ ११५॥ तस्यरक्षसोरावणस्य । तेनापिरावणेनापि ॥ ११६ ॥ पितृणांदत्तं तेभ्योदत्तं ॥ ११७ ॥ भृशंपश्यन्ति अपश्यन् । जगदीश्वरस्त्वमस्मद्दैवेनलब्धइति ॥१२०॥ पूजिताः सभाजिताः ॥ १२१ ॥ इतिप्रक्षिप्तेषुपञ्चमःसर्गः ॥ ५ ॥

एवं सर्वोपास्यत्वेन । प्रशासत् शत्रन्तं । अभ्यस्तत्वान्नुमभावः ॥ १ ॥ ति० कतिपयाहस्सु गतेष्वितिशेषः ॥ स० कतिपयाहस्सु समासान्तविधेरनित्यत्वादुपपन्नं । कतिपयेतिलुप्तसप्तम्यन्तंवा । वैदेहं जनकं ॥ २ ॥ स० गतिः प्राप्यस्थानं । पालिताः आशीर्वचनेन ॥ ३ ॥ ति० संबन्धकपुरोगमाः संबन्धकं संबन्धः । पुरोगमः अग्रेसरः यासांताः । संबन्धःप्रीतयश्चेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ति० भरतःपृष्ठतोनुयास्यति इष्टबन्धूनामनुगमनरूपसत्कारार्थं ॥ ५ ॥

[पा०] १ इदमर्धं. ङ. च. छ. झ. ञ. पाठेषुदृश्यते. २ क. भवतोगौरवंप्राप्ताभवता.

एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थं जनको हृष्टमानसः ॥ प्रययौ मिथिलां श्रीमांस्तमनुज्ञाय राघवम् ॥ ८ ॥
ततः प्रयाते जनके केकयं मातुलं प्रभुः ॥ राघवः प्राञ्जलिर्भूत्वा[1] वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ९ ॥
इदं राज्यमहं चैव भरतश्च सलक्ष्मणः ॥ आयत्तास्त्वं[2] हि नो राजन्गतिश्च पुरुषर्षभ ॥ १० ॥
राजाऽपि वृद्धः संतापं त्वदर्थमुपयास्यति ॥ तस्माद्गमनमद्यैव रोचते तव पार्थिव ॥ ११ ॥
लक्ष्मणेनानुयात्रेण पृष्ठतोऽनुगमिष्यते ॥ धनमादाय विपुलं रत्नानि विविधानि च ॥ १२ ॥
युधाजित्तु तथेत्याह गमनं प्रति राघवम् ॥ रत्नानि च धनं चैव त्वय्येवाक्षय्यमस्त्विति ॥ १३ ॥
प्रदक्षिणं स राजानं कृत्वा केकयवर्धनः ॥ रामेण हि कृतः पूर्वमभिवाद्य प्रदक्षिणम् ॥ १४ ॥
लक्ष्मणेन सहायेन प्रयातः केकयेश्वरः ॥ हतेऽसुरे यथा वृत्रे विष्णुना सह वासवः ॥ १५ ॥
तं विसृज्य ततो रामो वयस्यमकुतोभयम् ॥ प्रतर्दनं काशिपतिं परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ १६ ॥
दर्शिता भवता प्रीतिर्दर्शितं सौहृदं परम् ॥ उद्योगश्च कृतो राजन्भरतेन त्वया सह ॥ १७ ॥
तद्भवानद्य काशेय पुरीं वाराणसीं व्रज ॥ रमणीयां त्वया गुप्तां सुप्रकाशां[3] सुतोरणाम् ॥ १८ ॥
एतावदुक्त्वा चोत्थाय काकुत्स्थः परमासनात् ॥ पर्यष्वजत धर्मात्मा निरन्तरमुरोगतम् ॥
विसर्जयामास तदा कौसल्यानन्दवर्धनः ॥ १९ ॥
राघवेणाभ्यनुज्ञातः काशीशोप्यकुतोभयः ॥ वाराणसीं ययौ तूर्णं राघवेण विसर्जितः ॥ २० ॥
विसृज्य तं काशिपतिं त्रिशतं पृथिवीपतीन् ॥ प्रहसन्राघवो वाक्यमुवाच मधुराक्षरम् ॥ २१ ॥
भवतां प्रीतिरव्यग्रा[4] तेजसा परिरक्षिता ॥ धर्मश्च नियतो नित्यं सत्यं च भवतां सदा ॥ २२ ॥
युष्माकं चानुभावेन तेजसा च महात्मनाम् ॥ हतो दुरात्मा दुर्बुद्धी रावणो राक्षसाधमः ॥ २३ ॥
हेतुमात्रमहं तत्र भवतां तेजसा हतः ॥ रावणः सगणो युद्धे सपुत्रामात्यबान्धवः ॥ २४ ॥

तिदानार्थं ॥ ७—८ ॥ केकयं मातुलमिति युधाजितमित्यर्थः ॥ ९ ॥ आयत्ताः । त्वयीति शेषः । गतिः आपद्बन्धुरित्यर्थः ॥ १० ॥ राजा केकयः ॥ ११ ॥ अनुयात्रेण अनुयात्रोपचाररूपेण अनुयात्रानुरूपोपचारार्थं । अनुगमिष्यते । भवानिति शेषः । लक्ष्मणस्त्वनुयात्रार्थं पृष्ठतोनुगमिष्यतीतिपाठः ॥ १२—१३ ॥ रामेण पूर्वमभिवाद्य प्रदक्षिणं कृतः केकयवर्धनः राजानं रामं प्रदक्षिणीकृत्य प्रयातः। रामस्य मूर्धाभिषिक्तत्वाज्ज्येष्ठेन मातुलेनापि रामं प्रति प्रदक्षिणादिकरणं ॥ १४ ॥ वृत्रे हते सति विष्णुना उपेन्द्रेण सह स्थितो वासवः यथा विसृजति तथा लक्ष्मणमनुयात्रार्थं विसृज्येत्यर्थः ॥ १५—१६ ॥ यस्मात्त्वया भरतेन सह मम रणसहायार्थमुद्योगः कृतः । यस्माद्भवता परमा प्रीतिर्दर्शिता परं सौहार्दं च दर्शितं । अनेनानुवादेन रावणसंहारार्थं काशीराजेन संगतमिति सिद्धम् ॥ १७ ॥ काशेय काशीदेशे भव । ढग्भाव आर्षः ॥ १८ ॥ उरोगतं यथा भवति तथा निरन्तरं गाढं पर्यष्वजत ॥ १९—२० ॥ प्रहसन्निति । त्रिशतसंख्याकपृथिवीपतिदर्शनजसंतोषात्प्रहासः ॥ २१ ॥ भवतां तेजसा अव्यग्रा प्रतिष्ठिता प्रीतिः वनाय निर्गतस्य मे पुनश्चागत्यानुभवयोग्यतया परिरक्षिता । भवतां तेजसा धर्मश्च नियतः । सत्यं

ति० अनुगमिष्यते भवानितिशेषः ॥ १२ ॥ ति० भवतापरमाप्रीतिर्दर्शिता परमसौहृदंचदर्शितं । एवमनुवादादेवोद्योगकरणं गम्यते ॥ १७ ॥ भवान्पुरीं व्रजव्रजतु ॥ १८ ॥ ति० तदा ततइत्यर्थः ॥ १९ ॥ ति० परिरक्षिता मद्गुणमालोच्यनभवतांमयिप्रीतिः । किंतुस्वीयसत्स्वभावेनैवेत्याशयः ॥ २२ ॥

[पा०] १ च. छ. झ. ञ. ठ. भूत्वाविनयाद्वाक्यमब्रवीत्. २ क—घ. ज. आयत्तंत्वयिनोनाथगतिश्च. ३ क. घ—छ. झ. ञ. सुप्राकारां. ४ ख. रव्यग्राभवतापालितावयं.

भवन्तश्च समानीता भरतेन महात्मना ॥ श्रुत्वा जनकराजस्य काननात्तनयां हृताम् ॥ २५ ॥
उद्युक्तानां च सर्वेषां पार्थिवानां महात्मनाम् ॥ कालो व्यतीतः सुमहान्गमनं रोचयाम्यतः ॥२६॥
प्रत्यूचुस्तं च राजानो हर्षेण महता वृताः ॥ दिष्ट्या त्वं विजयी राम स्वराज्येऽपि प्रतिष्ठितः ॥२७॥
दिष्ट्या प्रत्याहृता सीता दिष्ट्या शत्रुः पराजितः ॥ एष नः परमः काम एषा नः प्रीतिरुत्तमा ॥२८॥
यत्त्वां विजयिनं राम पश्यामो हतशात्रवम् ॥ एतत्त्वय्युपपन्नं च यदस्मांस्त्वं प्रशंससे ॥ २९ ॥
प्रशंसार्ह न जानीमः प्रशंसां वक्तुमीदृशीम् ॥ आपृच्छामो गमिष्यामो हृदिस्थो नः सदा भवान् ॥३०॥
वर्तामहे महाबाहो प्रीत्याऽत्र महता वृताः ॥ भवेच्च ते महाराज प्रीतिरस्मासु नित्यदा ॥ ३१ ॥
बाढमित्येव राजानो हर्षेण परमन्विताः ॥ ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे राघवं गमनोत्सुकाः ॥ ३२ ॥

[दिष्ट्या ते कमलवरेक्षणं सुनासं ताम्रोष्ठं मुखमतिशोभि शुक्लदन्तम् ॥
पश्यामो विजयमहाहवेषु नित्यं भ्राजन्तं निशि शरदीव पूर्णचन्द्रम् ॥ ३३ ॥

पूजिताश्च त्वया राम मानिताश्च विशेषतः ॥ गमिष्यामो महाराज स्वं स्वं देशं रघूत्तम ॥३४॥]
पूजिताश्चैव रामेण जग्मुर्देशान्स्वकान्स्वकान् ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

रामाभ्यनुज्ञानेनस्वस्वनगरगतैस्तैस्तैराजभिः स्वस्वानुगतभरतलक्ष्मणशत्रुघ्नद्वारा श्रीरामाय नानारत्नादिरूपोपायनप्रत्यर्पणम् ॥ १ ॥ रामेण सुग्रीवविभीषणादिभ्यस्तद्रत्नदानम् ॥ २ ॥ रामेण सादरोपचारलालितैः सुग्रीवविभीषणादिभिरयोध्यायामेकं वत्सरं सुखनिवासः ॥ ३ ॥

ते प्रयाता महात्मानः पार्थिवास्ते प्रहृष्टवत् ॥ गजवाजिसहस्रौघैः कम्पयन्तो वसुंधराम् ॥ १ ॥
अक्षौहिण्यो हि तत्रासन्राघवार्थे समुद्यताः ॥ भरतस्याज्ञयाऽनेकाः प्रहृष्टा बलवाहनाः ॥ २ ॥
ऊचुस्ते च महीपाला बलदर्पसमन्विताः ॥ न रामरावणं युद्धे पश्यामः पुरतः स्थितम् ॥ ३ ॥

च नियतं ॥ २२—२४ ॥ भवन्तश्च समानीताः संमिलिताः ॥ २५—२७ ॥ हतशात्रवं हतशत्रु ॥ २८—३१ ॥ बाढमित्येवेति ॥ रामेणोक्ता इति शेषः । गमिष्याम इत्यूचुरिति पूर्वेणान्वयः ॥ ३२—३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८

प्रहृष्टवत् प्रहृष्टाः सन्तः ॥ १ ॥ राघवार्थ इति रामसहायार्थमित्यर्थः ॥२॥ रामरावणं रामस्य रावणं

ति० हतशात्रवं हतशत्रुसमूहं ॥ एतत्त्वय्युपपन्नं सकललोकमनोरमणत्वादितिभावः ॥ २९ ॥ ति० प्रशंसार्हं सकललोकप्रशंसार्हस्वभावयुक्त । ईदृशीं भवदुक्तप्रशंसाजातीयांप्रशंसांवक्तुंनजानीमः । अतस्तामकृत्वैव । यथासदाभवान्नोहृदिस्थः । एवंवयमपित्वद्विषययामहत्याप्रीत्यावृतास्तवहृदियथावर्तामहे तथाअस्मासुतेप्रीतिश्चभवेत् भूयात् । शि० हृदिस्थःसदाभवत्वितिशेषः ॥ ३०—३१ ॥ द्वेषेणहृदयस्थतामाभूदित्येतदुक्तिर्बाढमित्येवेति । रामेणोक्ताइतिशेषः ॥ ३२ ॥ ति० पूजितास्तेचेत्यादिनावृत्तक्रियानुवादः ॥ ३५ ॥ इत्यष्टत्रिंशःसर्गः ॥ ३८ ॥

ति० रामरावणमिति रामशत्रुंरावणमित्यर्थः । मध्यमपदलोपीसमासः ॥ स० रामरावणं राममपिकिंचित्कालंलोकदृष्ट्या-

[पा०] १ क—घ. महतान्विताः. २ इदंश्लोकद्वयं च. छ. पाठयोर्दृश्यते. ३ क. ख. ग. च. छ. पूजितास्सह. ४ क. ख. च. छ. पार्थिवास्सर्वतोदिशः । कंपयन्तोमहींवीरा.स्वपुराणिप्रहृष्टवत्. ५ क—घ. ज. अक्षौहिणीसहस्रैस्तेसमुद्युक्तास्त्वनेकशः । हृष्टाःप्रतिगताःसर्वेराघवार्थेसमागताः.

भरतेन वयं पश्चात्समानीता निरर्थकम् ॥ हता हि राक्षसाः क्षिप्रं पार्थिवैः स्युर्न संशयः ॥ ४ ॥
रामस्य बाहुवीर्येण रक्षिता लक्ष्मणस्य च ॥ सुखं पारे समुद्रस्य युध्येम विगतज्वराः ॥ ५ ॥
एताश्चान्याश्च राजानः कथास्तत्र सहस्रशः ॥ कथयन्तः स्वराज्यानि जग्मुर्हर्षसमन्विताः ॥ ६ ॥
स्वानि राज्यानि मुख्यानि ऋद्धानि मुदितानि च ॥ समृद्धधनधान्यानि पूर्णानि वसुमन्ति च ॥७॥
यथापुराणि ते गत्वा रत्नानि विविधान्यथ ॥ रामस्य प्रियकामार्थमुपहारान्नृपा ददुः ॥ ८ ॥
अश्वान्यानानि रत्नानि हस्तिनश्च मदोत्कटान् ॥ चन्दनानि च मुख्यानि दिव्यान्याभरणानि च ॥९॥
मणिमुक्ताप्रवालांस्तु दास्यो रूपसमन्विताः ॥ अजाविकांश्च विविधान्रथांस्तु विविधान्ददुः ॥१०॥
भरतो लक्ष्मणश्चैव शत्रुघ्नश्च महाबलाः ॥ आदाय तानि रत्नानि स्वां पुरीं पुनरागताः ॥ ११ ॥
आगम्य च पुरीं रम्यामयोध्यां पुरुषर्षभाः ॥ [1]तानि रत्नानि चित्राणि रामाय समुपाहरन् ॥ १२ ॥
प्रतिगृह्य च तत्सर्वं रामः प्रीतिसमन्वितः ॥ सुग्रीवाय ददौ राज्ञे महात्मा कृतकर्मणे ॥ १३ ॥
विभीषणाय च [2]ददौ तथाऽन्येभ्योपि राघवः ॥ राक्षसेभ्यः कपिभ्यश्च यैर्वृतो जयमाप्तवान् ॥१४॥
ते सर्वे रामदत्तानि रत्नानि कपिराक्षसाः ॥ शिरोभिर्धारयामासुर्बाहुभिश्च महाबलाः ॥ १५ ॥
हनूमन्तं च नृपतिरिक्ष्वाकूणां महारथः ॥ अङ्गदं च महाबाहुमङ्कमारोप्य वीर्यवान् ॥
रामः कमलपत्राक्षः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥
अङ्गदस्ते सुपुत्रोऽयं मन्त्री चाप्यनिलात्मजः ॥ सुग्रीव मन्त्रिते युक्तौ ममापि च हिते रतौ ॥
अर्हतो विविधां पूजां त्वत्कृते वै हरीश्वर ॥ १७ ॥
इत्युक्त्वा [3]व्यवमुच्याङ्गाद्भूषणानि महायशाः ॥ स बबन्ध महार्हाणि तदाङ्गदहनूमतोः ॥ १८ ॥
आभाष्य च महावीर्यान्राघवो यूथपर्षभान् ॥ नीलं नलं केसरिणं कुमुदं गन्धमादनम् ॥ १९ ॥
सुषेणं पनसं वीरं मैन्दं द्विविदमेव च ॥ जांबवन्तं गवाक्षं च विनतं धूम्रमेव च ॥ २० ॥
बलीमुखं प्रजङ्घं च सन्नादं च महाबलम् ॥ दरीमुखं दधिमुखमिन्द्रजानुं च यूथपम् ॥ २१ ॥
मधुरं श्लक्ष्णया वाचा नेत्राभ्यामापिबन्निव ॥ सुहृदो मे भवन्तश्च शरीरं भ्रातरस्तथा ॥ २२ ॥
युष्माभिरुद्धृतश्चाहं व्यसनात्काननौकसः ॥ धन्यो राजा च सुग्रीवो भवद्भिः सुहृदां वरैः ॥ २३ ॥
एवमुक्त्वा ददौ तेभ्यो भूषणानि यथार्हतः ॥ वज्राणि च महार्हाणि सस्वजे च नरर्षभः ॥ २४ ॥

वध्यघातुकसंबन्धः षष्ठ्यर्थः । रामं रावणमिति पाठे युद्धे रामं रावणं च युद्ध्यमानौ रामरावणावित्यर्थः ॥ ३ ॥ पश्चात् रावणवधानन्तरं ॥४—६ ॥ मुख्यानीति । प्रसिद्धानीत्यर्थः । धनं जीविकाजीवरूपं । वसुमन्ति महानिधिमन्ति ॥ ७ ॥ यथापुराणि यथाप्राप्तस्वस्वपुराणि । उपहारान् प्रत्युपहारान् ॥८—९ ॥ अजाविकान् चर्ममयान् । तल्पविशेषानित्यर्थः । अजाविकं च विविधमिति वा पाठः ॥ १०—१४ ॥ शिरोभिरिति । मुकुटकुण्डलादीनीति भावः । बाहुभिरिति । अङ्गदादीनीत्यर्थः । भुजेषु चेति

रावयतीति भोसीतेक्वासीतितथातं । नपश्यामः । पुरतः रामपुरतःस्थितं । नालोकितवन्तः समरदर्शनदैवहीनाइतिभावः ॥ ३ ॥ **स०** भरतेनेति । तदैवदैववशाद्गमने रामरावणसंमर्ददर्शनमिव राक्षससंक्षयःसुघटःकर्तुमस्माभिरितिवदन्तः । हताइति । यदि पूर्वंसमानीतावयं तर्हिपार्थिवैरस्माभिरेवराक्षसानिहताःस्युरित्यन्वयः ॥ ४ ॥ **ति०** उक्तानिस्वराज्यान्यनूद्यविशिनष्टि—स्वानीत्यादि ॥ **स०** मुदितानि जनद्वारा । धनं स्वर्णादिधातुः । वसु रत्नादि । ' वसुरत्नेस्मृतं ' इतिविश्वः ॥ ७ ॥ **ति०** यथापुराणि यथापूर्वमक्षतशरीरतयापुराणिगत्वाप्रियकामार्थं इष्टकामार्थददुः । आनुयात्रिकेभ्यः । भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नेभ्यइतिशेषः ॥ ८ ॥ **ति०** अङ्कमारोप्य । बालाविवेतिशेषः । अनेनभगवतास्वस्यनिरतिशयबलवत्त्वेनेश्वरत्वंसूचितं ॥ १६ ॥ **ति०** मन्त्रिते मन्त्रे ॥ १७ ॥

[**पा०**] १ क—घ. ज. ददुःसर्वाणिरत्नानिराघवायमहात्मने. २ क—घ. ज. ददौयेचान्येऋक्षवानराः. अत्र. हनुमत्प्रमुखावीराराक्षसाश्चमहाबलाः । तेषामपिददौरामोरत्नवस्त्राण्यनेकशः इतिश्लोकश्चाधिकोदृश्यते. ३ ङ. च. झ. ञ. ट. व्यपमुच्याङ्गात्.

ते पिबन्तः सुगन्धीनि मधूनि मधुपिङ्गलाः ॥ मांसानि च सुमृष्टानि मूलानि च फलानि च ॥२५॥
एवं तेषां निवसतां मासः साग्रो ययौ तदा ॥ मुहूर्तमिव ते सर्वे राजभक्त्या च मेनिरे ॥ २६ ॥
रामोपि रेमे तैः सार्धं वानरैः कामरूपिभिः ॥ राक्षसैश्च महावीर्यैर्ऋक्षैश्चैव महाबलैः ॥ २७ ॥
एवं तेषां ययौ मासो द्वितीयः शैशिरः सुखम् ॥ वानराणां प्रहृष्टानां राक्षसानां च सर्वशः ॥२८॥
इक्ष्वाकुनगरे रम्ये परां प्रीतिमुपासताम् ॥ रामस्य प्रीतिकरणैः कालस्तेषां सुखं ययौ ॥ २९ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

रामेण सबहुमानपरिष्वङ्गं सुग्रीवविभीषणादीनां स्वस्वावासंप्रति प्रेषणम् ॥ १ ॥ तथा हनुमत्कण्ठे स्वकण्ठस्थमुक्ताहारार्पणपूर्वकं वरदानेनेष्टदेशं प्रतिप्रेषणम् ॥ २ ॥

तथा स तेषां वसतामृक्षवानररक्षसाम् ॥ राघवस्तु महातेजाः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
गम्यतां सौम्य किष्किन्धां दुराधर्षां सुरासुरैः ॥ पालयस्व सहामात्यो राज्यं निहतकण्टकम् ॥२॥
अङ्गदं च महाबाहो प्रीत्या परमया युतः ॥ पश्य त्वं हनुमन्तं च नलं च सुमहाबलम् ॥ ३ ॥
सुषेणं श्वशुरं वीरं तारं च बलिनां वरम् ॥ कुमुदं चैव दुर्धर्षं नीलं चैव महाबलम् ॥ ४ ॥
वीरं शतवलिं चैव मैन्दं द्विविदमेव च ॥ गजं गवाक्षं गवयं शरभं च महाबलम् ॥ ५ ॥
पश्य प्रीतिसमायुक्तो गन्धमादनमेव च ॥ ऋषभं च सुविक्रान्तं जाम्बवन्तं महाबलम् ॥
केसरिं शरभं शुंभं शङ्खचूडं महाबलम् ॥ ६ ॥
ये चेमे सुमहात्मानो मदर्थे त्यक्तजीविताः ॥ पश्य त्वं प्रीतिसंयुक्तो मा चैषां विप्रियं कृथाः ॥७॥
एवमुक्त्वा तु सुग्रीवमाश्लिष्य च पुनःपुनः ॥ विभीषणमुवाचाथ रामो मधुरया गिरा ॥ ८ ॥

पाठः ॥ १५—२५ ॥ एवं तेषां निवसतामिति । आभरणादिभिः सत्कृतानां निवसतां तेषां साग्रः पञ्चषड्दिनाधिकः मासो गतः ॥ २६—२७ ॥ वसन्तेभिषिक्तेन रामेण मासानन्तरमपि अविशेषसत्कारं प्राप्तानां तेषां द्वितीयः शैशिरो मासः फाल्गुनमासः सुखं गतः । अभिषेकानन्तरं संवत्सरं सुखमुषितास्त इत्यर्थः ॥ २८ ॥ प्रीतिकरणैः संमानैः ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

तेषामिति भावलक्षणे षष्ठी । तेषु वसत्स्विति यावत् ॥ १ ॥ किष्किन्धां प्रतीति शेषः ॥ २—८॥

ति० वसन्तेऽभिषिक्तेनरामेणमासानन्तरंविशेषसत्कारप्राप्तौ शिशिरः शिशिरर्तुसंबन्धीद्वितीयोमासः । सुखंगतइत्युक्त्यासंवत्सरपर्यन्तंतेषांरामसमीपेवासउक्त इतितीर्थादयः। वस्तुतोऽधिकमासगणनयाऽमान्तमानेनाश्विनकृष्णपक्षेऽयोध्याप्रवेशेनतत्रैवतदुत्तरशुक्लपक्षेवाभिषेकः । साग्रोमासइत्यनेनकार्त्तिकान्तास्थितिरुक्ता । ततःशिशिरोद्वितीयोमासः फाल्गुनोगतइतिहेमन्तशिशिरावर्धंशरच्चतत्रवासइतिपञ्चमासपर्यन्तंतत्रवासइतिलभ्यते इतिममभाति । पूर्वकाण्डान्तसंक्षेपेणोक्तस्यैवार्थस्यात्रकाण्डेविस्तरेणोक्तिरिति बोध्यम् ॥ एवंतेषामितिभरताद्यानीतरत्नविशेषैर्विशेषसत्कारप्राप्तिपर्यन्तंनिवसतांतेषांसाग्राःपञ्चषड्दिनाधिकामासागताः ॥ स० मासश्चात्रनिषेकमारभ्य । किंतुसर्वराजनिर्गमानन्तरमितिध्येयं ॥ स्कान्देरामोपाख्यानेरामाभिषेकानन्तरंसंवत्सरपर्यन्तंवासस्योक्त्वात् । अत्रयद्वक्तव्यंतदुक्तंपुरस्तात् ॥ २६ ॥ ति० प्रीतिकरणैः संमाननैः ॥ २९ ॥ इत्येकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥ ३९ ॥

ति० वसतांतेषामिति निर्धारणेषष्ठी ॥ १ ॥

[पा०] १ ङ. च. झ. ञ. ट. ऋक्षराजंचदुर्धर्षंजांबवन्तंमहाबलं. २ ङ. च. झ. ञ. ट. ऋषभंचसुविक्रान्तंप्लवंगंचसुपाटलं. ३ इदमर्धं ङ. च. झ. ञ. ट. पाठेषुदृश्यते.

लङ्कां प्रशाधि धर्मेण धर्मज्ञस्त्वं मतो मम ॥ पुरस्य राक्षसानां च स्वभ्रातुः संमतो ह्यसि ॥ ९ ॥
मा च बुद्धिमधर्मे त्वं कुर्या राजन्कथंचन ॥ बुद्धिमन्तो हि राजानो ध्रुवमश्नन्ति मेदिनीम् ॥ १० ॥
अहं च नित्यशो राजन्सुग्रीवसहितस्त्वया ॥ स्मर्तव्यः परया प्रीत्या गच्छ त्वं विगतज्वरः ॥ ११ ॥
रामस्य भाषितं श्रुत्वा ऋक्षवानरराक्षसाः ॥ साधुसाध्विति काकुत्स्थं प्रशशंसुः पुनःपुनः ॥ १२ ॥
तव बुद्धिर्महाबाहो वीर्यमद्भुतमेव च ॥ माधुर्यं परमं राम स्वयंभोरिव नित्यदा ॥ १३ ॥
तेषामेवं ब्रुवाणानां वानराणां च रक्षसाम् ॥ हनूमान्प्रवणो भूत्वा राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥
स्नेहो मे परमो राजंस्त्वयि तिष्ठतु नित्यदा ॥ भक्तिश्च नियता वीर भावो नान्यत्र गच्छतु ॥ १५ ॥
यावद्रामकथा वीर चरिष्यति महीतले ॥ तावच्छरीरे वत्स्यन्ति प्राणा मम न संशयः ॥ १६ ॥
यच्चैतच्चरितं दिव्यं कथां ते रघुनन्दन ॥ तन्ममाप्सरसो राम श्रावयेयुर्नरर्षभ ॥ १७ ॥
तच्छ्रुत्वाऽहं ततो वीर तव चर्यामृतं प्रभो ॥ उत्कण्ठां तां हरिष्यामि मेघलेखामिवानिलः ॥ १८ ॥
एवं ब्रुवाणं रामस्तु हनूमन्तं वरासनात् ॥ उत्थाय सस्वजे स्नेहाद्वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १९ ॥
एवमेतत्कपिश्रेष्ठ भविता नात्र संशयः ॥ चरिष्यति कथा यावदेषा लोके च मामिका ॥
तावत्ते भविता कीर्तिः शरीरेऽप्यसवस्तथा ॥ २० ॥
लोका हि यावत्स्थास्यन्ति तावत्स्थास्यति मे कथा ॥ २१ ॥
एकैकस्योपकारस्य प्राणान्दास्यामि ते कपे ॥ [शेषस्येहोपकाराणां भवाम ऋणिनो वयम् ॥ २२ ॥
मदङ्गे जीर्णतां यातु यत्त्वयोपकृतं कपे] ॥ नरः प्रत्युपकाराणामापत्स्वायाति पात्रताम् ॥ २३ ॥

पुरस्य पुरवर्तिप्राणिनां राक्षसादीनां स्वभ्रातुर्वैश्रवणस्य च संमतो ह्यसि परमाप्तोसि । भ्रातुर्वैश्रवणस्य चेति पाठे संमतोसीति शेषः ॥ ९ ॥ ध्रुवं शाश्वतं ॥ १०—१२ ॥ अद्भुतं वीर्यं जगदद्भुतकरं शौर्यं ॥ १३—१४ ॥ स्नेहः सुहृदि प्रीतिः । भक्तिः उत्कृष्टे प्रीतिः ॥ १५ ॥ तावच्छरीरे वत्स्यन्ति त्वत्कथामृतरसास्वादबलादिति भावः ॥ १६—२० ॥ एवं शब्दार्थंविवृणोति—लोका हीति ॥ २१—२३ ॥

स० नकेवलंधर्मंइतिमममतः । किंतु पुरस्य लङ्कास्थजनस्य सर्वराक्षसानांभ्रातुर्वैश्रवणस्यच मतः ॥ ९ ॥ ति० ध्रुवं चिरकालं ॥ स० बुद्धिमन्तः धर्मंबुद्धिमन्तः ॥ १० ॥ ति० अहंचेति । अनेनरावणवत्क्रूरबुद्धिःकदापिनकार्या । तथासति सुग्रीवादयो रावणमिवत्वामपिनाशयिष्यन्तीतिव्यङ्ग्यं ॥ ११ ॥ ति० अद्भुतं जगदाश्चर्यभूतं । स्वयंभोरिवानन्तकल्याणगुणस्यभगवतो ब्रह्मणइव ॥ स० माधुर्यं वाङ्माधुर्यमपितथा ॥ १३ ॥ ति० नित्यदा सर्वकाले । स्नेहोनाम प्रियायांप्रियस्येवसदास्मृतिहेतुः । भक्तिर्नाम परलोकगतित्वेनोपास्यत्वबुद्धिः । नित्यदेत्यनेन जलंविनामत्स्यस्येवक्षणमपित्वांविना जीवितुमशक्यत्वंसूचितं । अन्यत्र भावोमागच्छतु विषयान्तरइत्यर्थः ॥ १५ ॥ ति० तावद्वत्स्यन्ति त्वत्कथाश्रवणपरमामृतास्वादनबलादितिभावः । नतुतदुत्तरमित्याशयः । वत्स्यन्त्वितिपाठे वसन्त्वित्यर्थः । आर्षःस्यः । एतेनमुक्तिमप्यनादृत्यत्वत्कथामृतपानमेवाकाङ्क्षितमितिदर्शितं ॥ १६ ॥ ति० ते तवकथारूपंयदेतद्दिव्यचरितंतदित्यन्वयः ॥ १७ ॥ ति० उत्कण्ठांत्वद्दर्शनविषयां । स० उत्कण्ठां कुतूहलं । त्वद्दर्शनकुतूहलंत्वत्कथाश्रवणेनैवहरिष्यामि । एतेन त्वद्दर्शनापेक्षयात्वत्कथाश्रवणमेववरं । तत्रमानसिकदर्शनस्यापिसिद्धत्वात् । अन्यत्रमाहात्म्यश्रवणस्याभावादितिभावः ॥ १८ ॥ ति० एवमेतदित्येवंशब्दार्थश्चरिष्यतिकथेत्यादि ॥ २० ॥ ति० एवं चहनूमते भगवताऽऽकारनित्यत्वंकल्पस्थायित्वरूपंदत्तमित्याभाति ॥ २१ ॥ ति० उपकाराणांमध्येशेषस्येत्यर्थः । स० हे कपे हनुमन् । ते त्वत्कृतानामुपकाराणांमध्ये एकैकस्योपकारस्य अहंप्राणान् ते तुभ्यं । दास्यामि । शेषस्यऋणिनोभवामः ॥ बहुवचनंमद्वंशपरंपरयापिप्रत्युपकारोनैवभवतीतिसूचनाय ॥ २२ ॥ ति० प्रत्युपकाराणांपात्रतांनरआपत्स्वायातीत्यनेन प्रत्युपकारार्थिनउपकृतावापत्प्रार्थनाभवति । सामेकदापिमाभूदितिव्यङ्ग्यं ॥ स० कुतस्तथाप्रार्थनमित्यतआह—नरइति । नरः उपकारी ।

[पा०] १ क. ख. ङ—ञ. राक्षसानांचभ्रातुर्वैश्रवणस्यच. २ क. धर्मज्ञाःखलुराजानो. ३ ख. रामत्वयिसत्यंप्रतिष्ठितं. ४ च. छ. स्थास्यन्ति. ङ. ज—ट. वत्स्यन्तु. ५ ङ. च. झ. ञ. ट. कथाते. ६ ङ. झ. ञ. ट. रामश्रावयेयुः. ७ घ—ट. स्थास्यन्तिमेकथाः. ८ इदमर्धद्वयं. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पाठेषुदृश्यते.

ततोऽस्य हारं चन्द्राभं मुच्य कण्ठात्स राघवः ॥ वैडूर्यतरलं कण्ठे बबन्ध च हनूमतः ॥ २४ ॥
तेनोरसि निबद्धेन हारेण महता कपिः ॥ रराज हेमशैलेन्द्रश्चन्द्रेणाक्रान्तमस्तकः ॥ २५ ॥
श्रुत्वा तु राघवस्यैतदुत्थायोत्थाय वानराः ॥ प्रणम्य शिरसा पादौ निर्जग्मुस्ते महाबलाः ॥ २६ ॥
सुग्रीवः स च रामेण निरन्तरमुरोगतः ॥ विभीषणश्च धर्मात्मा सर्वे ते बाष्पविक्लबाः ॥ २७ ॥
सर्वे च ते बाष्पकलाः साश्रुनेत्रा विचेतसः ॥ संमूढा इव दुःखेन त्यजन्तो राघवं तदा ॥ २८ ॥
कृतप्रसादास्तेनैवं राघवेण महात्मना ॥ जग्मुः स्वं स्वं गृहं सर्वे देही देहमिव त्यजन् ॥ २९ ॥
ततस्तु ते राक्षसऋक्षवानराः प्रणम्य रामं रघुवंशवर्धनम् ॥
वियोगजाश्रुप्रतिपूर्णलोचनाः प्रतिप्रयातास्तु यथा निवासिनः ॥ ३० ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

रामेण कुबेरंप्रतिप्रेषितेनपुष्पकविमानेन पुनरयोध्यामेत्यान्तरिक्षावस्थानेनाशरीरवाण्या स्वस्यतत्सेवनायकुबेरचोदना-निवेदनपूर्वकं स्वपरिग्रहप्रार्थना ॥ १ ॥ रामेण पुष्पकस्य सबहुमानंकार्यकालेसंनिधानविधानेनेष्टदेशंप्रतिप्रेषणम् ॥ २ ॥

विसृज्य च महाबाहुर्ऋक्षवानरराक्षसान् ॥ भ्रातृभिः सहितो रामः प्रमुमोद सुखं सुखी ॥ १ ॥
अथापराह्णसमये भ्रातृभिः सह राघवः ॥ शुश्राव मधुरां वाणीमन्तरिक्षात्प्रभाषिताम् ॥ २ ॥
सौम्य राम निरीक्षस्व सौम्येन वदनेन माम् ॥ कुबेरभवनात्प्राप्तं विद्धि मां पुष्पकं प्रभो ॥ ३ ॥

तरलो हारमध्यगो मणिः ॥२४॥ हेमशैलेन्द्रः मेरुः । चन्द्रेण चन्द्रकिरणैः । आक्रान्तमस्तकः आक्रान्त-कर्णप्रदेश इत्यर्थः ॥ २५—२६ ॥ निरन्तरं उरोगत इति । गाढपरिष्वक्त इत्यर्थः ॥ २७ ॥ विचेतसः वियोगखिन्नचेतसः ॥ २८ ॥ देहं त्यजन् देहीव रामवियोगखिन्ना इत्यर्थः । युद्धकाण्डान्ते वानरादीनां विसर्जनोक्तिः काण्डसमापनायात्रैव विसर्जनं तत्रो-क्तमिति मन्तव्यम् ॥ २९—३० ॥ इति श्रीगोवि-न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटा-ख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने चत्वारिंशः सर्गः ॥४०॥

प्रमुमोद सुखं सुखी । स्वतः सुखी रामः आश्रि-तदुःखनिवृत्त्या सुखं प्रमुमोद । अविच्छिन्नप्रमो-दमगमदित्यर्थः । अत्र प्रमुमोदेति दकारो गायत्र्यक्षरं ॥ १ ॥ अन्तरिक्षात्प्रभाषितां अन्तरिक्षगतेनोक्तां । पुष्पकाभिमानिदेवतयोक्तामित्यर्थः । अन्तरिक्षाद्विनि-

आपत्सु आपत्कालएव पात्रतां । आयाति प्राप्नोति । यतोतइत्यर्थः ॥ २३ ॥ ति० हेमशैलेन्द्रोमेरुः चन्द्रेणाक्रान्तमस्तकः तादृशः पर्वतोयथा आमूलशिखरंतत्किरणैर्व्याप्तोभवति तथा हनूमांस्तद्रत्नकिरणव्याप्तोजातइत्यर्थः ॥ २४ ॥ ति० बाष्पकलाः कण्ठस्थबाष्परुद्धत्वेनाव्यक्तभाषिणः । ततएव दुःखातिशयेनसाश्रुनेत्राः । विचेतसः शून्यमनसः । अतःसंमूढाइवमूर्च्छिताइवबभू-वुरितिशेषः ॥ २८ ॥ ति० देहंत्यजन्देहीव रामवियोगखिन्नाअभूवन्नितिशेषः ॥ शरीरात्माभिमानिनांदेहत्यागेनेव । तेषांराम-विश्लेषणखेदोऽभूदित्यर्थः ॥ २९ ॥ इतिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४० ॥

* स० विसृज्य ग्रामंप्रत्याज्ञांदत्वा ॥ शि० ऋक्षादीन्विसृज्यप्रमुमोद ऋक्षादयःस्वस्वगृहेस्वस्वदारायवाप्यासुखंभोक्ष्यन्तइति बुद्ध्याप्रमोदंप्रापेत्यर्थः । एतेन रामस्यभक्तसुखसुखित्वंव्यक्तं ॥ १ ॥ ति० अन्तरिक्षात् अन्तरिक्षचरान्निस्सृतामित्यर्थः ॥ २ ॥ ति० पुष्पकंविद्धि पुष्पकाधिष्ठातृदेवतायाअयंवादः ॥ स० सौम्येनवदनेन अक्रूरताप्रदर्शकेन ॥ शि० सौम्येनवदनेन उपलक्षितस्त्वंमांनिरीक्षस्व ॥ ३ ॥

[पा०] १ क—घ. हेमशैलेवचन्द्रेणा. च. छ. काञ्चनःशैलश्चन्द्रेणा. २ क. ख. च. छ. ज. रामेणपरिष्वक्तोमहाबलः. ३ ङ. झ. ञ. ट. मन्तरिक्षान्महाप्रभुः. च. छ. मन्तरिक्षगतांप्रभुः. ४ क—घ. ज. कैलासशिखरात्प्राप्तं.

तव शासनमाज्ञाय गतोस्मि भवनं प्रति ॥ उपस्थातुं नरश्रेष्ठ स च मां प्रत्यभाषत ॥ ४ ॥
निर्जितस्त्वं नरेन्द्रेण राघवेण महात्मना ॥ निहत्य युधि दुर्धर्षं रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ ५ ॥
ममापि परमा प्रीतिर्हते तस्मिन्दुरात्मनि ॥ रावणे सगणे चैव सपुत्रे सहबान्धवे ॥ ६ ॥
स त्वं रामेण लङ्कायां निर्जितः परमात्मना ॥ वह सौम्य तमेव त्वमहमाज्ञापयामि ते ॥ ७ ॥
परमो ह्येष मे कामो यत्त्वं राघवनन्दनम् ॥ वहेर्लोकस्य संयानं गच्छस्व विगतज्वरः ॥ ८ ॥
सोहं शासनमाज्ञाय धनदस्य महात्मनः ॥ त्वत्सकाशमनुप्राप्तो निर्विशङ्कः प्रतीक्ष माम् ॥ ९ ॥
अदृश्यः सर्वभूतानां सर्वेषां धनदाज्ञया ॥ चराम्यहं प्रभावेण तवाज्ञां परिपालयन् ॥ १० ॥
एवमुक्तस्तदा रामः पुष्पकेण महाबलः ॥ उवाच पुष्पकं दृष्ट्वा विमानं पुनरागतम् ॥ ११ ॥
यद्येवं स्वागतं तेऽस्तु विमानवर पुष्पक ॥ आनुकूल्याद्धनेशस्य वृत्तदोषो न नो भवेत् ॥ १२ ॥
लाजैश्चैव तथा पुष्पैर्धूपैश्चैव सुगन्धिभिः ॥ पूजयित्वा महाबाहू राघवः पुष्पकं तदा ॥ १३ ॥
गम्यतामिति चोवाच आगच्छ त्वं स्मरे यदा ॥ सिद्धानां च गतौ सौम्य मा विषादेन योजय ॥
प्रतिघातश्च ते मा भूद्यथेष्टं गच्छतो दिशः ॥ १४ ॥
एवमस्त्विति रामेण पूजयित्वा विसर्जितम् ॥ अभिप्रेतां दिशं तस्मात्प्रायात्तत्पुष्पकं तदा ॥ १५ ॥
एवमन्तर्हिते तस्मिन्पुष्पके सुकृतात्मनि ॥ भरतः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच रघुनन्दनम् ॥ १६ ॥
विविधात्मनि दृश्यन्ते त्वयि वीर प्रशासति ॥ अमानुषाणां सत्त्वानां व्याहृतानि मुहुर्मुहुः ॥१७॥
अनामयश्च सत्त्वानां साग्रो मासो गतो ह्ययम् ॥ जीर्णानामपि सत्त्वानां मृत्युर्नायाति राघव ॥१८॥

स्मृतामिति चपाठः ॥ २—७ ॥ लोकस्य संयानमिति । लोकसंचरणमित्यर्थः ॥ ८—१३ ॥ स्मरे स्मरामि । सिद्धानां च गतौ आकाशमार्गे । आत्मानं विषादेन अस्मद्वियोगदुःखेन मा योजय । विमुक्तत्वा गतदुःखः सुप्रतिष्ठितः सुखमास्वेत्यर्थः । सिद्धानां गतौ मा मां अविपादेन अश्रमेण योजय प्रापयेति वार्थः ॥ १४—१६ ॥ विविधात्मनि नानारूपे । चित्र इत्यर्थः । अमानुषाणां सत्त्वानां पुष्पकादीनामित्यर्थः ॥ १७ ॥ साग्रो मासो गत इति । अभिषेकानन्तरं साग्रो मासो गतः । तावन्मात्रेणानामयादिगुणप्रादुर्भाव इत्याश्चर्यमित्यर्थः । अनेन पुष्पकागमनं मासाभ्यन्तर एव तत्कालवृत्तान्तः भरतेन निदर्शित इत्यवगम्यते । पुनः फाल्गुनमास-

स० सचकुबेरः ॥ शि० उपस्थातुं त्वत्समीपेनिवस्तुं ॥४॥ ति० निर्जितः अतस्तमेववहेतिशेषः ॥ स० निर्जितः रावणंहत्वा स्ववशीकृतः ॥ ५ ॥ स० सहबान्धवे भ्रात्रादिबान्धवसहिते । सगणे सभृत्यादौ ॥६॥ स० ममवहनादपिपरमात्मवहनात्परमाप्रीतिर्ममेत्याह—परमइति ॥ लोकस्यसंयानं अश्रमेणनानास्थानगमनसाधनं त्वं राघवनन्दनंवहेरितियदेषमेपरमोमहान्कामः विगतज्वरः । मन्मनोवैपरीत्यशङ्कारहितःसन् गच्छस्व गच्छ । हेस्व भृत्य गच्छेतिवा ॥ ८ ॥ स० वृत्तदोषः सदाचारभङ्गरूपः ॥ १२ ॥ शि० गतौ स्वगमने । सिद्धानां गगनस्थसिद्धान् । विपादेनमायोजयस्व स्वगमनेनसिद्धान् नपीडयेत्यर्थः ॥ अतएव यथेच्छंदिशोगच्छतस्तेप्रतिघातः शापेनविघातोमाभूत् ॥ १४ ॥ स० विसर्जितं आज्ञप्तं ॥ तत्पुष्पकं पुष्पमिवलघु । संज्ञायांकन् ॥ १५ ॥ स० विबुधात्मनि देवस्वरूपे । अमानुषाणिसत्वानि पुष्पकाद्यभिमानिदेवाः । अमानुषाणि व्याहृतानि अशरीरगिरः । दृश्यन्तेश्रूयन्तेच ॥ शि० भरतवचनाकारमाह—विबुधेत्यादिभिः । विबुधानांदेवानामपिआत्मनि नियन्तरित्वयिप्रशासतिसति अमानुषाण्यपिसत्त्वानि मुहुर्मुहुर्व्याहृतानि मनुष्यवदाभाषमाणानिदृश्यन्ते । एतेनरामप्रभावस्याघटितघटनापटीयस्त्वंसूचितं ॥ ति० कानिदृश्यन्तेतदाह—अमानुषाणीति । सत्वानि पुष्पकादीनि । व्याहृतानि मत्वर्थीयाजन्तं । व्याहारवन्ति । साग्रोमासइति जातावेकवचनं । मासाइत्यर्थः ॥ १७ ॥ स० वृद्धानां जीर्णानां ॥ १८ ॥

[पा०] १ ख. ग. घ. च. छ. ज. धनदंप्रति. क. धनदालयं. २ क—घ. च. छ. झ. अत्यद्भुतानिदृश्यन्ते. ३ क—ङ. झ. ञ. अमानुषाणिसत्वानि. ४ क. झ—ट. मर्त्यानां. ५ ठ. वृद्धानामपि.

अरोगप्रसवा नार्यो वपुष्मन्तो हि मानवाः ॥ हर्षश्चाभ्यधिको राजञ्जनस्य पुरवासिनः ॥ १९ ॥
काले वर्षति पर्जन्यः पातयन्नमृतं पयः ॥ वाताश्चापि प्रवान्त्येते स्पर्शयुक्ताः सुखाः शिवाः ॥२०॥
ईदृशोऽनश्वरो राजा भवेदिति नरेश्वरः ॥ कथयन्ति पुरे राजन्पौरजानपदास्तथा ॥ २१ ॥
एता वाचः सुमधुरा भरतेन समीरिताः ॥ श्रुत्वा रामो मुदा युक्तो बभूव नृपसत्तमः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

कदाचिंनसीतयासहक्रीडावनंगतेनरामेण तांप्रति गर्भिणीत्वादीप्सितदौर्हृदनिवेदनचोदने तयातंप्रति पुनरेकवारंगङ्गातीरवर्तिमुन्याश्रमदिदृक्षानिवेदने रामेण तांप्रति तत्करणप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥

स विसृज्य ततो रामः पुष्पकं हेमभूषितम् ॥ प्रविवेश महाबाहुरशोकवनिकां तदा ॥ १ ॥
चन्दनागरुचूतैश्च तुङ्गकालेयकैरपि ॥ देवदारुवनैश्चापि समन्तादुपशोभिताम् ॥ २ ॥
चम्पकाशोकपुन्नागमधूकपनसासनैः ॥ शोभितां पारिजातैश्च विधूमज्वलनप्रभैः ॥ ३ ॥
लोध्रनीपार्जुनैर्नागैः सप्तपर्णातिमुक्तकैः ॥ मन्दारकदलीगुल्मलताजालसमावृताम् ॥ ४ ॥
प्रियङ्गुभिः कदम्बैश्च तथा च बकुलैरपि ॥ जम्बूभिर्दाडिमैश्चैव कोविदारैश्च शोभिताम् ॥ ५ ॥
[बिल्वैरामलकैश्चैव तमालकुटजार्जुनैः ॥ मल्लिकाजाजिकुन्दैश्च पारिभद्रैश्च शोभिताम् ॥ ६ ॥]
सर्वदाकुसुमै रम्यैः फलवद्भिर्मनोरमैः ॥ दिव्यगन्धरसोपेतैस्तरुणाङ्कुरपल्लवैः ॥ ७ ॥
तथैव तरुभिर्दिव्यैः शिल्पिभिः परिकल्पितैः ॥ चारुपल्लवपुष्पाढ्यैर्मत्तभ्रमरसंकुलैः ॥ ८ ॥
कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च नानावर्णैश्च पक्षिभिः ॥ शोभितां शतशश्चित्रां चूतवृक्षावतंसकैः ॥ ९ ॥
शातकुम्भनिभाः केचित्केचिदग्निशिखोपमाः ॥ नीलाञ्जननिभाश्चान्ये भान्ति तत्रत्यपादपाः ॥१०॥
सुरभीणि च पुष्पाणि माल्यानि विविधानि च ॥ ११ ॥
दीर्घिका विविधाकाराः पूर्णाः परमवारिणा ॥ माणिक्यवृतसोपानाः स्फटिकान्तरकुट्टिमाः ॥१२॥

प्राप्तेः पूर्वमुक्तत्वात् ॥ १८ ॥ वपुष्मन्तः हृष्टपुष्टवपुर्युक्ताः । सुखी सुखमिति वक्ष्यमाणसर्गकथानुवादसंग्रहः ॥ १९—२२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

अशोकवनिकां अन्तःपुरगतं लीलोद्यानं ॥ १ ॥ तुङ्गः पुन्नागविशेषः । कालेयो रक्तचन्दनवृक्षः ॥ २—७ ॥ दिव्यैः शिल्पिभिरिति । ऋतुभिरित्यर्थः । दोहलकादिभिर्वा ॥ ८ ॥ चूतवृक्षावतंसकैः चूतवृक्षाग्रस्थैरित्यर्थः ॥ ९—११ ॥ स्फाटिकान्तरकुट्टिमाः स्फटिकमयसोपानप्रान्तस्नानार्हाः निबद्धभूमयः ।

अरोगप्रसवाः सुखप्रसवाः । वपुष्मन्तोरूपिण्यः ॥ १९ ॥ स० अमृतं तत्समं ॥ २० ॥ स० स्पर्शयुक्ताः युक्तस्पर्शाः । सुखाः सुखदाः । शिवाः मङ्गलरूपाः । नः ईदृशोराजा चिरंभवेदितिपौराः पुरे । जानपदाः देशेच ॥२१॥ इत्येकचत्वारिंशःसर्गः ॥४१॥

ति० सर्वदाकुसुमैः नित्यकुसुमयुक्तैः । दिव्यगन्धरसोपेतैः दिव्यगन्धरसपुष्पफलयुतैः ॥ ६ ॥ ति० दिव्यैःशिल्पिभिः वृक्षारोपणादिशिल्पवद्भिः ॥ ८ ॥ ति० चूतवृक्षपुष्परजः अवतंसभूतंयेषांतैःपक्षिभिः ॥ ९ ॥ ति० माल्यानि पुष्पगुच्छाः ॥

[पा०] १ क—घ. ज. पुत्रान्नार्यःप्रसूयन्ते. २ क. वसुमन्तश्चमानवाः. ३ क—घ. ज. युक्ताःप्रमुमोदसुखीसुखं. ४ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. चंपकागरुपुन्नाग. ५ क—घ. जंबूभिःपाटलीभिश्च. ६ ख. कोविदारकपित्थकैः. ७ अयंश्लोकः ख. पाठेदृश्यते. ८ क. ख. ग. ज. महार्हमणिसोपानाः. घ. महार्घमणिसोपानास्तीरपुष्पोपशोभिताः.

फुल्लपद्मोत्पलवनाश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ दात्यूहशुकसंघुष्टा हंससारसनादिताः ॥ १३ ॥
तरुभिः पुष्पवद्भिश्च तीरजैरुपशोभिताः ॥ प्राकारैर्विविधाकारैः शोभिताश्च शिलातलैः ॥ १४ ॥
तत्रैव च वनोद्देशे वैडूर्यमणिसन्निभैः ॥ शाद्वलैः परमोपेतां पुष्पितद्रुमकाननाम् ॥ १५ ॥
तत्र संघर्षजातानां वृक्षाणां पुष्पशालिनाम् ॥ प्रस्तराः पुष्पशबला नभस्तारागणैरिव ॥ १६ ॥
नन्दनं हि यथेन्द्रस्य ब्राह्मं चैत्ररथं यथा ॥ तथाभूतं हि रामस्य काननं सन्निवेशनम् ॥ १७ ॥
[नीलवैदूर्यवर्णाश्च पद्मिन्यो बहुविस्तराः ॥ हंसकारण्डवाकीर्णाश्चक्रवाकोपशोभिताः] ॥ १८ ॥
बह्वासनगृहोपेतां लतागृहसमावृताम् ॥ अशोकवनिकां स्फीतां प्रविश्य रघुनन्दनः ॥ १९ ॥
आसने च शुभाकारे पुष्पप्रकरभूषिते ॥ कुथास्तरणसंवीते रामः सन्निषसाद ह ॥ २० ॥
सीतामादाय हस्तेन मधु मैरेयकं शुचि ॥ पाययामास काकुत्स्थः शचीमिव पुरन्दरः ॥ २१ ॥
मांसानि च समृष्टानि फलानि विविधानि च ॥ रामस्याभ्यवहारार्थं किंकरास्तूर्णमाहरन् ॥ २२ ॥
उपानृत्यंश्च राजानं नृत्तगीतविशारदाः ॥ बालाश्च रूपवत्यश्च स्त्रियः पानवशानुगाः ॥ २३ ॥
[अप्सरोगणसङ्घाश्च किन्नरीपरिवारिताः ॥ दक्षिणा रूपवत्यश्च स्त्रियः पानवशं गताः ॥
उपानृत्यन्त काकुत्स्थं नृत्तगीतविशारदाः ॥ २४ ॥]
मनोभिरामा रामास्ता रामो रमयतांवरः ॥ रमयामास धर्मात्मा नित्यं परमभूषितः ॥ २५ ॥
स तया सीतया सार्धमासीनो विरराज ह ॥ अरुन्धत्या सहासीनो वसिष्ठ इव तेजसा ॥ २६ ॥
एवं रामो मुदा युक्तः सीतां सुरसुतोपमाम् ॥ रमयामास वैदेहीमहन्यहनि देववत् ॥ २७ ॥
तयोर्विहरतोः सीताराघवयोश्चिरम् ॥ अत्यक्रामच्छुभः कालः[१२] शिशिरो भोगदः सदा ॥ २८ ॥

अन्यथा सर्वत्रान्तरे स्फटिककुट्टिमत्वे पद्माद्युत्पत्तिविरोधात् ॥ १२—१४ ॥ परमोपेतां अत्यन्तसंयुक्तां ॥ १५ ॥ संघर्षजातानां स्पर्धयैव जातानां । जातपुष्पाणामित्यर्थः । प्रस्तराः वृक्षमूलेषु शयनार्थं स्थापिताः श्लक्ष्णशिलाः ॥ १६ ॥ ब्राह्मं ब्रह्मनिर्मितं । सन्निवेशनं समीचीनसंस्थानोपेतं ॥ १७—१८ ॥ बह्वासनगृहोपेतां । अनेकावस्थानयोग्यगृहोपेतामित्यर्थः । लतागृहसमावृतां लतामयगृहसमावृतां ॥ १९ ॥ कुथास्तरणसंवीते उपर्यास्तरणावृते ॥ २० ॥ मैरेयकं धातकीगुडमिश्रवारिभिः कृतं मद्यं । "मैरेयमासवे धात्रीधातकीगुडवारिभिः" इति वैजयन्ती ॥ २१—२२ ॥ उपानृत्यन्निति । उपनृत्यन्तीति वा पाठः । राजानमिति । राजानमुप राज्ञः समीपे । पानवशं पानजमदवशं ॥ २३—२७ ॥ शिशिरः शुभोत्यक्रामदिति । पुनश्च संवत्सरोतीत इत्यर्थः । वानरादिसुहृत्संज्ञापादिना क्रीडावसराभावात्तैः सह एकसंवत्सरो गतः । तद्विसर्जनानन्तरं क्रीडया पुनरेकः संवत्सरो गतः । तथा

शि० माल्यानि मालाभ्योहितानिपुष्पाणि । सन्तीतिशेषः ॥ ११ ॥ स० शाद्वलैः करणैः परमोपेतां बहुसंपदुपेतां ॥ १५ ॥ स० ब्राह्मं चैत्ररथं तपोलब्धंकुबेरवनं । संनिवेशनं समीचीनस्थानोपेतं सतांवसिष्ठादीनांजपार्थंनिवेशनोपेतंवा ॥ १७ ॥ बह्वासनगृहोपेतां बहुभिरासनैर्गृहैश्चोपेतां । लतासनसमावृतां तदन्तर्गतासनोपेतां ॥ १९ ॥ स० कुशास्तरणं कुशवज्जलवन्निर्मलं मृदुचास्तरणं उपरितनवस्त्रं । तेनसंस्तीर्णे आस्तीर्णे ॥ २० ॥ ति० दक्षिणाः कुशलाः । पानवशंगताः पानजमदवशंगताः । शि० दक्षिणाः दक्षिणदेशोद्भवाःस्त्रियः ॥ २४ ॥ शि० रमयामास परस्परंविहर्तुंप्रेरयामास । स० रमयामास वसनभूषणादिभिस्तोषयामास ॥ २५ ॥ ति० सीताराघवयोश्चिरमित्यनन्तरं 'अत्यक्रामच्छुभःकालःशैशिरोभोगदःसदा' इत्येवश्लोकः । वानराणांगमनोत्तरंपुनश्चसंवत्सरोतीतइतिकतकव्याख्यानात् ॥ २८ ॥

[पा०] १ क. ख. ज. नत्यूह. २ क—ट. पुष्पशबलैस्तीरजैः. ३ क. ख. घ. ज. द्रुमसंयुतां. ४ च. छ. वनंचैत्ररथं. ५ अयंश्लोकः क. ग. पाठयोर्दृश्यते. ६ झ. लतासनसमावृतां. ७ ग. पुष्पस्तबकभूषिते. क. ख. घ. ज. पुष्पस्तबकशोभिते. ८ ङ—ट. कुशास्तरणसंस्तीर्णे. ९ क—घ. ज. सीतांसंगृह्यबाहुभ्यां. १० अयंसार्धश्लोकः ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पाठेषुदृश्यते. ११ क—घ. ज. तथातुरममाणस्यतस्यैवंशैशिरःशुभः । अत्यक्रामन्नरेन्द्रस्यराघवस्यमहात्मनः. १२ ङ. झ. ञ. ट.

दश वर्षसहस्राणि गतानि सुमहात्मनोः ॥ प्राप्तयोर्विविधान्भोगानतीतः शिशिरागमः ॥ २९ ॥
पूर्वाह्णे धर्मकार्याणि कृत्वा धर्मेण धर्मवित् ॥ शेषं दिवसभागार्धमन्तःपुरगतोऽभवत् ॥ ३० ॥
सीताऽपि देवकार्याणि कृत्वा पौर्वाह्णिकानि वै ॥ श्वश्रूणामकरोत्पूजां सर्वासामविशेषतः ॥ ३१ ॥
अभ्यगच्छत्ततो रामं विचित्राभरणाम्बरा ॥ त्रिविष्टपे सहस्राक्षमुपविष्टं यथा शची ॥ ३२ ॥
दृष्ट्वा तु राघवः पत्नीं कल्याणेन समन्विताम् ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे साधुसाध्विति चाब्रवीत् ॥
अब्रवीच्च वरारोहां सीतां सुरसुतोपमाम् ॥ ३३ ॥
अपत्यलाभो वैदेहि त्वयि मे समुपस्थितः ॥ किमिच्छसि वरारोहे कामः किं क्रियतां तव ॥ ३४ ॥
स्मितं कृत्वा तु वैदेही रामं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ तपोवनानि पुण्यानि द्रष्टुमिच्छामि राघव ॥ ३५ ॥
गङ्गातीरोपविष्टानामृषीणामुग्रतेजसाम् ॥ फलमूलाशिनां देव पादमूलेषु वर्तितुम् ॥ ३६ ॥
एष मे परमः कामो यन्मूलफलभोजिनाम् ॥ अप्येकरात्रं काकुत्स्थ निवसेयं तपोवने ॥ ३७ ॥
तथेति च प्रतिज्ञातं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ विस्रब्धा भव वैदेहि श्वो गमिष्यस्यसंशयम् ॥ ३८ ॥
एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थो मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ मध्यकक्ष्यान्तरं रामो निर्जगाम सुहृद्वृतः ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

चाभिषेकानन्तरं वर्षद्वयं जातं ॥ २८—२९ ॥ शेषं दिवसभागार्धं अपराह्ण इत्यर्थः ॥ ३०—३३ ॥ अपत्येति । ममायमपत्यलाभस्त्वयि समुपस्थितः । तव गर्भलक्षणं दृश्यत इत्यर्थः ॥ ३४—३७ ॥ विस्रब्धा भव । महाराजो महिषीं मां कथमाश्रमं प्रति नेष्यतीति शङ्कां मा कुर्वित्यर्थः ॥ ३८—३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

ति० 'दशवर्षसहस्राणिगतानिसुमहात्मनोः' इतिप्रक्षिप्तमितिगम्यते । 'मानिषादप्रतिष्ठांत्वमगमःशाश्वतीःसमाः' इतिवाल्मीकिशापाच्च सीतात्यागोत्तरमश्वमेधप्रवृत्त्यातदन्ते 'दशवर्षसहस्राणिवाजिमेधानथाकरोत्' इतिवाल्मीक्युक्तेश्च ॥ यद्वा वर्षशब्दोदिनपरः । विवाहोत्तरंतावन्तिगतानि । द्वादशादधिकमयोध्यायां । चतुर्दशवने । एकंपुनरयोध्यायामित्येवंकिंचिदधिकसप्तविंशतिर्गतानीतिबोध्यं । पूर्वाह्णेद्विधाभागेनेदं । तदाह—' शेषंदिवसभागार्धमिति । अवशिष्टमर्धमित्यर्थः ॥ **शि०** शिशिरेआगमः अत्यन्तप्राप्तिर्यस्यसभोगःयदाऽतीतःतदा विविधान्भोगान्प्राप्तयोःसीतारामयोः दशवर्षसहस्राणि त्रिशद्वर्षसहस्राणीत्यर्थः । गतानि । एतेन सहस्रत्रयवर्षाणियज्ञार्थमवशिष्टानीतिफलितं ॥ ' त्रयोदशाब्दसाहस्रमितिभागवतेनतुनविरोधः । तत्रत्रयोदशपरिमितवर्षाणिअब्दसहस्रंचेत्यर्थः । न्यूनतादोषस्तु न तत्रदीक्षाग्रहणावधिकयागसमाप्तिकालपरिमाणबोधनस्यैवविवक्षितत्वात् । अत्रतुसामग्रीसंपादनादिकालपरिमाणबोधकत्वमितिदिक् ॥ २९ ॥ **स०** अविशेषतइत्यनेन सीतायाअमात्सर्यंद्योतयति ॥ ३१ ॥ **ति०** किंकामः किंविषयोमनोरथः ॥ **स०** हेवरारोहे किमिच्छसि । तवकिंक्रियतां । यत्रतवस्पृहातत्रैवममस्पृहाचेन्मोघाममयाचनेत्यतःस्वस्थितिमाह—अकामइति । अहमकामः अविषयेच्छः ॥ ३४ ॥ **ति०** स्मितंकृत्वा स्वावतारकृत्यंपूर्णमिति ब्राह्मणशापस्यसत्यत्वकरणौचित्यंचहासेनसूचितं ॥ ३५ ॥ **स०** फलमूलाशिनां वृक्षसंबन्धिफलमूलभोजिनां ॥ ३६ ॥ **स०** मूलफलभोजिनां मूलफलंमोक्षः तत्सुखभोजिनां ॥ **ति०** अप्येकरात्रमित्यनेनचिरकालवासमनोरथोध्वनितः ॥ ३७ ॥ इति द्विचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४२ ॥

[पा०] १ ख. ग. ज. पौरकृत्यानिकृत्वा. क. पौरकार्याणि. २ ङ. झ. ञ. त्वय्ययंसमुपस्थितः. क. ग. ज. ममायंसमुपस्थितः ख. मामयंसमुपस्थितः घ. ममायंत्वय्युपस्थितः. ३ क—घ. ज. किमिच्छसिहितद्ब्रूहिकिंकर्तव्यंमयातव. ४ क—घ. ज. प्रहसन्तीतुवैदेहीरामं.

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

कदाचनरामेण सभायां कथाप्रसङ्गेनचारंप्रति पौरेषुस्वविषयकशुभाशुभवार्तानिवेदनचोदने भीतभीतेनतेन रावणापहृत-सीतापुनरानयनप्रकारकपौरजनकुत्सननिवेदनम् ॥ १ ॥

तत्रोपविष्टं राजानमुपासन्ते विचक्षणाः ॥ कथानां बहुरूपाणां हास्यकाराः समन्ततः ॥ १ ॥
विजयो मधुमत्तश्च काश्यपः पिङ्गलः कुटः ॥ सुराजः कालियो भद्रो दन्तवक्रः सुमागधः ॥ २ ॥
एते कथा बहुविधाः परिहाससमन्विताः ॥ कथयन्ति स्म संहृष्टा राघवस्य महात्मनः ॥ ३ ॥
ततः कथायां कस्यांचिद्राघवः समभाषत ॥ काः कथा नगरे भद्र वर्तन्ते विषयेषु च ॥ ४ ॥
मामाश्रितानि कान्याहुः पौरजानपदा जनाः ॥ किंच सीतां समाश्रित्य भरतं किंच लक्ष्मणम् ॥५॥
किंनु शत्रुघ्नमुद्दिश्य कैकेयीं किंनु मातरम् ॥ वक्तव्यतां च राजानो वने[1] राज्ये व्रजन्ति च ॥ ६ ॥
एवमुक्ते तु रामेण भद्रः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ स्थिताः कथाः शुभा राजन्वर्तन्ते पुरवासिनाम् ॥ ७ ॥
अमुं तु विजयं सौम्य दशग्रीववधार्जितम् ॥ भूयिष्ठं स्वपुरे पौरैः कथ्यन्ते पुरुषर्षभ ॥ ८ ॥
एवमुक्तस्तु भद्रेण राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ कथयस्व यथातत्त्वं सर्वं निरवशेषतः ॥ ९ ॥
शुभाशुभानि वाक्यानि यान्याहुः[2] पुरवासिनः ॥ श्रुत्वेदानीं शुभं कुर्यां न कुर्यामशुभानि च ॥१०॥
कथयस्व च विस्रब्धो निर्भयं विगतज्वरः ॥ कथयन्ति यथा पौराः पापा जनपदेषु च ॥ ११ ॥
राघवेणैवमुक्तस्तु भद्रः सुरुचिरं वचः ॥ प्रत्युवाच महाबाहुं प्राञ्जलिः सुसमाहितः ॥ १२ ॥
शृणु राजन्यथा पौराः कथयन्ति शुभाशुभम् ॥ चत्वरापणरथ्यासु वनेषूपवनेषु च ॥ १३ ॥
दुष्करं कृतवान्रामः समुद्रे सेतुबन्धनम् ॥ अश्रुतं पूर्वकैः कैश्चिद्देवैरपि सदानवैः ॥ १४ ॥
रावणश्च दुराधर्षो हतः सबलवाहनः ॥ वानराश्च वशं नीता ऋक्षाश्च सह राक्षसैः ॥ १५ ॥
हत्वा च रावणं सङ्ख्ये सीतामाहृत्य राघवः ॥ अमर्षं पृष्ठतः कृत्वा स्ववेश्म पुनरानयत् ॥ १६ ॥

विषयेषु देशेषु ॥ ४—५ ॥ वक्तव्यतां च राजानो राजानो वक्तव्यतां सम्यगसम्यग्वा कीर्तनीयतां नवे राज्ये व्रजन्ति हीति च पाठः । नवे राज्ये सति व्रजन्ति हि ॥ ६—१५ ॥ सीतामाहृत्य तदनन्तर-

स० उपासन्ते उपासते । धात्वन्तरस्येदंरूपंवा ॥ १ ॥ स० कथाः अतीतवार्ताः ॥ ३ ॥ ति० विषयेषुदेशेष्वितिसामान्यतःप्रश्नः ॥ स० भद्रेत्येकमप्रथमंप्रत्युक्तिर्वार्तावित्तयेतस्यैवप्रस्थापनात् ॥ ४ ॥ ति० विशिष्यपृच्छति । मामाश्रितानिकानि वाक्यान्याहुः ॥ ५ ॥ ति० दूतमुखेनस्वदेशवृत्तान्ताज्ञानेराजानःसर्वजननिन्दाद्वारानरकंप्राप्नुवन्तीत्याशयेनाह—वक्तव्यतांचेति । वने तापसाश्रमे । राज्येच धर्मादिविचारहीनाराजानोवक्तव्यतां सर्वजनकृतदुर्भाषणविषयतां । व्रजन्ति ॥ स० सर्वज्ञोप्यज्ञवद्भृगुमुखतापसशापंतद्द्वययायथार्थंचिकीर्षुःसीतावियोगंलोकरीत्येच्छन्नेवजनपदजनपुरजनवृत्तान्तंपृच्छतिरामइतिभावः ॥ ति० गृहीतमनुष्यरूपतयाव्यवहारानुसारेणलोकनिन्द्यंसदपिकर्मत्याज्यमितिबोधनायपृच्छतीतिबोध्यं ॥ ६ ॥ ति० विजयमिति । उद्दिश्येतिशेषः । कथ्यन्ते वार्ता इतिशेषः ॥ ८ ॥ स० निरवशेषतः दाक्षिण्यत्यागेनेतिभावः ॥ ९ ॥ स० शुभं पराविरोधि । अशुभानि पराहितानि ॥ शि० श्रुत्वा शुभं तत्संमतकार्यमित्यर्थः ॥ ति० नन्वशुभश्रवणेकिंप्रयोजनंतत्राह—शुभेत्यादि ॥१०॥ ति० ननुराजसमक्षमशुभवाक्यकथनमशक्यमित्यतआह—कथयस्वेति । निर्भयंविस्रब्धः ममकिंरामोवदिष्यतीतिभयशून्यं विश्वस्तः । विगतज्वरःएवमशुभंकथंवाच्यमितिमनस्संतापशून्यः । पापाः पापानि ॥ ११ ॥ स० शुभाशुभं 'सर्वोद्वन्द्वः—' इत्येकवद्भावउत्तरपदलोपीवासमासः ॥१३॥ स० दुष्करं इतरासाध्यं ॥ ति० पूर्वकैः राजभिर्देवैरपिकृतमित्यश्रुतं अश्रुतपूर्वं ॥१४॥ ति० पृष्ठतःकृत्वा विस्मृत्येत्यर्थः ॥ स० अमर्षं परपुरुषसंस्पर्शजं पृष्ठतःकृत्वा अलक्षीकृत्य । ललनालौलुप्यादितिभावः ॥ १६ ॥

[पा०] १ झ. वने. २ ङ. झ. कान्याहुः.

कीदृशं हृदये तस्य सीतासंभोगजं सुखम् ॥ अङ्कमारोप्य तु पुरा रावणेन बलाद्धृताम् ॥ १७ ॥
लङ्कामपि पुरा नीतामशोकवनिकां गताम् ॥ रक्षसां वशमापन्नां कथं रामो न कुत्सते ॥ १८ ॥
अस्माकमपि दारेषु सहनीयं भविष्यति ॥ यथा हि कुरुते राजा प्रजा तमनुवर्तते ॥ १९ ॥
एवं बहुविधा वाचो वदन्ति पुरवासिनः ॥ नगरेषु च सर्वेषु राजञ्जनपदेषु च ॥ २० ॥
तस्यैवं भाषितं श्रुत्वा राघवः परमार्तवत् ॥ उवाच सुहृदः सर्वान्कथमेतद्ब्रवीथ माम् ॥ २१ ॥
सर्वे तु शिरसा भूमावभिवाद्य प्रणम्य च ॥ प्रत्यूचू राघवं दीनमेवमेतन्न संशयः ॥ २२ ॥
श्रुत्वा तु वाक्यं काकुत्स्थः सर्वेषां समुदीरितम् ॥ विसर्जयामास तदा वयस्याञ्छत्रुसूदनः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

रामेण सभायां सर्वजनविसर्जनपूर्वकं भ्रातृषु पौरापवादनिवेदनेच्छया दूतंप्रति तदानयनचोदना ॥ १ ॥ दूताहूतैर्लक्ष्मणादिभिः सत्वरंरामसमीपमेत्य तन्मुखवैवर्ण्यनिर्वर्णनेनविषण्णतया सप्रणाममुपवेशनम् ॥ २ ॥

विसृज्य तु सुहृद्वर्गं बुद्ध्या निश्चित्य राघवः ॥ समीपे द्वाःस्थमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
शीघ्रमानय सौमित्रिं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ भरतं च महाभागं शत्रुघ्नमपराजितम् ॥ २ ॥
रामस्य वचनं श्रुत्वा द्वाःस्थो मूर्ध्नि कृताञ्जलिः ॥ लक्ष्मणस्य गृहं गत्वा प्रविवेशानिवारितः ॥ ३ ॥
उवाच सुमहात्मानं वर्धयित्वा कृताञ्जलिः ॥ द्रष्टुमिच्छति राजा त्वां गम्यतां तत्र मा चिरम् ॥ ४ ॥
बाढमित्येव सौमित्रिः श्रुत्वा राघवशासनम् ॥ [उत्पपातासनात्तूर्णं महाबाहुररिंदमः ॥]
प्राद्रवद्रथमारुह्य राघवस्य निवेशनम् ॥ ५ ॥
प्रयान्तं लक्ष्मणं दृष्ट्वा द्वाःस्थो भरतमन्तिकात् ॥ उवाच भरतं तत्र वर्धयित्वा कृताञ्जलिः ॥ ६ ॥
विनयावनतो भूत्वा राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ भरतस्तु वचः श्रुत्वा द्वाःस्थाद्रामसमीरितम् ॥ ७ ॥

जातममर्षं रावणस्पर्शजं पृष्ठतः कृत्वा विसृज्येत्यर्थः । ॥ १६ ॥ कीदृशं कुत्सितमेवेत्यर्थः । तत्र हेतुः अङ्कमित्यादि ॥ १७—१८ ॥ सहनीयमिति । एवं कश्मलमित्यर्थः ॥ १९—२० ॥ परमार्तवत् परमदुःखी भूत्वा । सर्वान् सुहृद इति । भद्रव्यतिरिक्तानित्यर्थः । कथमेतदिति । भद्रोक्तमेतत् अपयशोवचनं कथं तत्त्वमतत्त्वंवेति भवद्भिश्च निवेद्यतामित्यर्थः ॥ २१ ॥ एवमेतत् यथा भद्रेणोक्तं एतत्तत्त्वमेव ॥ २२—२३॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

निश्चित्येति । कर्तव्यमिति शेषः ॥ १—३ ॥ वर्धयित्वेति । जयाशिषेति शेषः । मा चिरं विलम्बो मा भूत् ॥ ४—५ ॥ भरतमन्तिकात् भरतस्यान्तिकमित्यर्थः । गत्वेति शेषः । कृताञ्जलिः । भरतायेति

स० पुनर्विवाहान्तरकरणाशक्तनिर्धनमानववत्सीतासंभोगजंसुखंकीदृशंनकुत्सति नजुगुप्सते ॥ १८ ॥ स० एतदेवमितिदेवं प्रत्यूचुस्तद्धृदयज्ञाःसुहृदइतिभावः ॥ २२ ॥ स० वयस्यविसर्जनमाप्तैःसहसंमन्त्रणायेतिज्ञेयं ॥ २३ ॥ इतित्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

स० अनिवारितः भूपसमीपादागमनात् ॥ ३ ॥

[पा०] १ झ—ठ. कुत्सति. २ ङ. झ. ञ. कथमेतद्वदन्तुमां. क—घ. ज. कथमेतन्निवेद्यतां. ३ इदमर्धं क. पाठेदृश्यते.

उत्पपातासनात्तूर्णं पद्भ्यामेव ययौ बली ॥ दृष्ट्वा प्रयान्तं भरतं त्वरमाणः कृताञ्जलिः ॥ ८ ॥
शत्रुघ्नभवनं गत्वा ततो वाक्यमुवाच ह ॥ एह्यागच्छ रघुश्रेष्ठ राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ ९ ॥
गतो हि लक्ष्मणः पूर्वं भरतश्च महायशाः ॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्य शत्रुघ्नः परमासनात् ॥
शिरसा धरणीं प्राप्य प्रययौ यत्र राघवः ॥ १० ॥
द्वास्थस्त्वागम्य रामाय सर्वानेव कृताञ्जलिः ॥ निवेदयामास तदा भ्रातॄन्स्वान्समुपस्थितान् ॥११॥
कुमारानागताञ्श्रुत्वा चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियः ॥ अवाङ्मुखो दीनमना द्वास्थं वचनमब्रवीत् ॥१२॥
प्रवेशय कुमारांस्त्वं मत्समीपं त्वरान्वितः ॥ एतेषु जीवितं मह्यमेते प्राणाः प्रिया मम ॥ १३ ॥
आज्ञप्तास्तु नरेन्द्रेण कुमाराः शक्रतेजसः ॥ प्रह्वाः प्राञ्जलयो भूत्वा विविशुस्ते समाहिताः ॥ १४ ॥
ते तु दृष्ट्वा मुखं तस्य सग्रहं शशिनं यथा ॥ सन्ध्यागतमिवादित्यं प्रभया परिवर्जितम् ॥ १५ ॥
बाष्पपूर्णे च नयने दृष्ट्वा रामस्य धीमतः ॥ हतशोभं यथा पद्मं मुखं वीक्ष्य च तस्य ते ॥ १६ ॥
[किमेतदिति रामस्य चिन्ताव्याकुलचेतसः ॥ व्यथिताः शुष्कवदनाः प्रविश्य रघुनन्दनाः ॥१७॥
ततोऽभिवाद्य त्वरिताः पादौ रामस्य मूर्धभिः ॥ तस्थुः समाहिताः सर्वे रामस्त्वश्रूण्यवर्तयत् ॥१८॥
तान्परिष्वज्य बाहुभ्यामुत्थाप्य च महाबलः ॥ आसनेष्वासतेत्युक्त्वा ततो वाक्यं जगाद ह ॥१९॥
भवन्तो मम सर्वस्वं भवन्तो जीवितं मम ॥ भवद्भिश्च कृतं राज्यं पालयामि नरेश्वराः ॥ २० ॥
भवन्तः कृतशास्त्रार्था बुद्ध्या च परिनिष्ठिताः ॥ संभूय च मदर्थोऽयमन्वेष्टव्यो नरेश्वराः ॥ २१ ॥
तथा वदति काकुत्स्थे ह्यवधानपरायणाः ॥ उद्विग्नमनसः सर्वे किंनु राजाऽभिधास्यति ॥ २२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

रामेण भ्रातृषुसीताविषयकलोकापवादनिवेदनेनलक्ष्मणंप्रति स्वंप्रतिसीतायाःस्वस्यमुन्याश्रमनयनप्रार्थनानिवेदनपूर्वकं परेद्युःप्रभाते गङ्गातीरस्थवाल्मीक्याश्रमसमीपे सीताविसर्जनचोदना ॥ १ ॥

तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां दीनचेतसाम् ॥ उवाच वाक्यं काकुत्स्थो मुखेन परिशुष्यता ॥ १ ॥

शेषः ॥ ६—७ ॥ उत्पपात उत्थाय जगाम ॥ ८—१० ॥ शिरसा धरणीं प्राप्य रामाय वन्दित्वेत्यर्थः ॥ ११—१२ ॥ मह्यं ममेत्यर्थः ॥ १३—१४ ॥ सग्रहं सोपरागं ॥ १५—२० ॥ कृतशास्त्रार्थाः अनुष्ठितशास्त्रार्थाः ॥ २१—२२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

मा कुरुध्वं मनोन्यथा । मदभिप्रायाननुकूलं मा कुरुध्वमित्यर्थः । तमेवाभिप्रायमाविष्करोति—पौरा-

स० पद्भ्यां यानागमनविलंबभिया ॥ ८ ॥ **स०** एह्यागच्छेति उभौ भ्रातरौगतौ नत्वयाविलंबोऽवलंबनीयइतिसूचयति ॥ **शि०** राजात्वांद्रष्टुमिच्छति इत्येहि जानीहि । अतआगच्छ । गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वंप्रसिद्धमेव ॥ ९ ॥ **ति०** मह्यं मम । जीवितमेतेषु स्थितमितिशेषः ॥ **स०** प्राणायथातथाप्रियाः ॥ १३ ॥ **स०** हतशोभं नीहारादिना ॥ १६ ॥ **ति०** भवद्भिः कृतंसंपादितं ॥ २० ॥ **स०** कृतशास्त्रार्थाः शिक्षितशास्त्रार्थाः । अन्वेष्टव्यः विचारणीयः ॥ **ति०** अन्वेष्टव्यः अनुसरणीयः ॥ २१ ॥ **स०** राजाकिंन्वभिधास्यतीत्युद्विग्नमनसः ॥ २२ ॥ इतिचतुश्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४४ ॥
स० सर्वेषां त्रयाणां ॥ १ ॥

[पा०] १ क—ट. वन्द्यधरणीं. २ क—ट. शुक्लवाससः. ३ अयंश्लोकः ग. पाठेदृश्यते.

सर्वे शृणुत भद्रं वो मा कुरुध्वं मनोऽन्यथा ॥ पौराणां मम सीतायां यादृशी वर्तते कथा ॥ २ ॥
पौरापवादः सुमहांस्तथा जनपदस्य च ॥ वर्तते मयि बीभत्सा सा मे मर्माणि कृन्तति ॥ ३ ॥
अहं किल कुले जात इक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ सीताऽपि सत्कुले जाता जनकानां महात्मनाम् ॥४॥
जानासि त्वं यथा सौम्य दण्डके विजने वने ॥ रावणेन हृता सीता स च विध्वंसितो मया ॥५॥
तत्र मे बुद्धिरुत्पन्ना जनकस्य सुतां प्रति ॥ अत्रोषितामिमां सीतामानयेयं कथं पुरीम् ॥ ६ ॥
प्रत्ययार्थं ततः सीता विवेश ज्वलनं तदा ॥ प्रत्यक्षं तव सौमित्रे देवानां हव्यवाहनः ॥
अपापां मैथिलीमाह वायुश्चाकाशगोचरः ॥ ७ ॥
चन्द्रादित्यौ च शंसेते सुराणां सन्निधौ पुरा ॥ ऋषीणां चैव सर्वेषामपापां जनकात्मजाम् ॥ ८ ॥
एवं शुद्धसमाचारा देवगन्धर्वसन्निधौ ॥ लङ्काद्वीपे महेन्द्रेण मम हस्ते निवेशिता ॥ ९ ॥
अन्तरात्मा च मे वेत्ति सीतां शुद्धां यशस्विनीम् ॥ ततो गृहीत्वा वैदेहीमयोध्यामहमागतः ॥१०॥
अयं तु मे महान्वादः शोकश्च हृदि वर्तते ॥ पौरापवादः सुमहांस्तथा जनपदस्य च ॥ ११ ॥
अकीर्तिर्यस्य गीयेत लोके भूतस्य कस्यचित् ॥ पतत्येवाधमाँल्लोकान्यावच्छब्दः प्रकीर्त्यते ॥ १२ ॥
अकीर्तिर्निन्द्यते देवैः कीर्तिर्लोकेषु पूज्यते ॥ कीर्त्यर्थं तु समारम्भः सर्वेषां सुमहात्मनाम् ॥ १३ ॥
अप्यहं जीवितं जह्यां युष्मान्वा पुरुषर्षभाः ॥ अपवादभयाद्भीतः किं पुनर्जनकात्मजाम् ॥ १४ ॥
तस्माद्भवन्तः पश्यन्तु पतितं शोकसागरे ॥ न हि पश्याम्यहं भूतं किंचिद्दुःखमतोऽधिकम् ॥१५॥
श्वस्त्वं प्रभाते सौमित्रे सुमन्त्राधिष्ठितं रथम् ॥ आरुह्य सीतामारोप्य विषयान्ते समुत्सृज ॥ १६ ॥
गङ्गायास्तु परे पारे वाल्मीकेस्तु महात्मनः ॥ आश्रमो दिव्यसंकाशस्तमसातीरमाश्रितः ॥ १७ ॥
तत्रैनां विजने देशे विसृज्य रघुनन्दन ॥ शीघ्रमागच्छ भद्रं ते कुरुष्व वचनं मम ॥ १८ ॥

णामित्यादि । सीतायां विषये यादृशी कथा वर्तते तां कथां मत्सकाशात् शृणुतेत्यन्वयः ॥ २ ॥ का कथा वर्तत इत्यत्राह—पौरापवाद इत्यादि ॥ मयि मद्विषये बीभत्सा कुत्सा वर्तते सा मम सर्वमर्माणि कृन्तति ॥३—१०॥ महान्वाद इति । वर्तत इति शेषः। शोकश्चेति । तच्छ्रवणादिति शेषः । कोयं वाद इत्यत्राह—पौरेत्यादि ॥ ११ ॥ भूतस्य प्राणिनः । शब्दः अकीर्तिबोधकः ॥ १२—१४ ॥ भूतं उत्पन्नं ॥ १५ ॥ विषयान्ते स्वदेशाद्बहिः ॥ १६ ॥ तं विशेषयति—गङ्गाया

स० पौरापवादः पौरकृतदुर्यशोवादः । तथाजनपदस्य देशस्य । चश्चापवादपदानुकर्षकः । याबीभत्सा कुत्सापौरादिकृता । सामयिमेमर्माणि कृन्तति । हस्वान्तोपिकृतिधातुरस्ति । तस्येदंरूपं ॥ ३ ॥ **स०** त्रयाणामप्येकान्तेसत्त्वेपिप्रात्यक्षिकानुभवो लक्ष्मणस्यैवेतितमेवलक्षीकृत्याहेत्याह—**जानासीति** ॥ **शि०** शुद्धवंशोत्पन्नत्वेनस्वशुद्धिमुक्त्वाकर्मणापिस्वशुद्धिंबोधयितुमाह—**जानासीति** । दण्डकेवने यथासीताहृता रावणश्चमयाविध्वंसितः तथात्वंजानासि । धर्मपूर्वकमेवसर्वंकृतमितितात्पर्यं ॥ ५ ॥ **ति०** कथमानयेयं नकथमपि ॥ **स०** तत्र लङ्कायां । अत्र मद्देशे । तथापिपुरीं अयोध्यांकथमानयेयमितितांप्रतिबुद्धिरुत्पन्ना । परपुरुषकरस्पर्शादितिभावः ॥ ६ ॥ **ति०** सीतायाअपापतांप्रख्यापयतिभ्रातृभ्यः प्रत्ययार्थमिति । देवानां संनिधावितिशेषः ॥ **स०** प्रत्ययार्थं आत्मशुद्धौविश्वासार्थं । देवानांतवचप्रत्यक्षं । अपापां परपुरुषसंसर्गपापशून्यां ॥ ७ ॥ **स०** बहुसाक्षिकतयापातित्र्यंनिश्चितमितिबहुकीर्तनं ॥ ८ ॥ **ति०** लङ्काद्वीपेमहेन्द्रेणेति । 'लङ्काद्वीपेतदाग्निना' इतिपाठान्तरं ॥ ९ ॥ **स०** सर्वापेक्षयाऽधिकःसाक्षीममाप्यस्तीत्याह—अन्तरात्मेति ॥ १० ॥ **स०** ततःबहुसंवादान्ममसाक्षिणश्च ॥ ११ ॥ **स०** अकीर्तिः अपयशः । कीर्तिःपूज्यते । तेनतद्वन्तोलक्ष्यन्ते । अकीर्तिरित्यत्रबहुव्रीहिर्वा ॥ १३ ॥ **स०** पुरुषर्षभाः अनेनकियदिदमायताक्ष्याःकुलान्तरप्रभवायाहानमितिसूचयति । अपवादभयाद्भीतइतिपदमेकं । अपवादभयमातयन्तिते अपवादभयातः । तेभ्योभीतः । बहुलग्रहणात्क्विप् । आतयन्तीत्यातः । अपवादभयस्यातइतिवा ॥ १४ ॥ **ति०** शोकसागरे अकीर्तिजे ॥ १५ ॥ **ति०** परेपारे गङ्गोल्लङ्घनलभ्येपारे । **ति०** तमसासंज्ञंनदीद्वयं । अयोध्यासमीपेगङ्गार्वाक्तत्परपारेच । दिव्यसंकाशः दिव्यदेशसदृशः ॥ १७ ॥

[पा०] १ क—ट. सौ

न चास्मिन्प्रतिवक्तव्यः सीतां प्रति कथंचन ॥ तस्मात्त्वं गच्छ सौमित्रे नात्र कार्या विचारणा ॥१९॥
अप्रीतिर्हि परा मह्यं त्वयैतत्प्रतिवारिते ॥ शापिता हि मया यूयं भुजाभ्यां जीवितेन च ॥ २० ॥
ये मां वाक्यान्तरे ब्रूयुरनुनेतुं कथंचन ॥ अहिता नाम ते नित्यं मदभीष्टविघातनात् ॥ २१ ॥
मानयन्तु भवन्तो मां यदि मच्छासने स्थिताः ॥ इतोद्य नीयतां सीता कुरुष्व वचनं मम ॥ २२ ॥
पूर्वमुक्तोऽहमनया गङ्गातीरेऽहमाश्रमान् ॥ पश्येयमिति तस्याश्च कामः संवर्त्यतामयम् ॥ २३ ॥
एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थो बाष्पेण पिहिताननः ॥ प्रविवेश स धर्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः ॥२४॥
शोकसंलग्नहृदयो निशश्वास यथा द्विपः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

लक्ष्मणेन सीतांप्रति वननयनायरामेतत्प्रार्थनास्मारणेन वनगमनायसज्जीभवनचोदना ॥ १ ॥ सीतया हर्षान्मुनिपत्नीभ्योदित्सया नानावसनाभरणाद्यादानेनसुमन्त्रानीतरथारोहणम् ॥ २ ॥ लक्ष्मणेन सीतासुमन्त्राभ्यांसहगङ्गातीरमेत्य नाविकान्प्रतिनौकानयनचोदना ॥ ३ ॥

ततो रजन्यां व्युष्टायां लक्ष्मणो दीनचेतनः ॥ सुमन्त्रमब्रवीद्वाक्यं मुखेन परिशुष्यता ॥ १ ॥
सारथे तुरगाञ्शीघ्रं योजयस्व रथोत्तमे ॥ स्वास्तीर्णं राजभवनात्सीतायाश्चासनं कुरु ॥ २ ॥
सीता हि राजवचनादाश्रमं पुण्यकर्मणाम् ॥ मया नेया महर्षीणां शीघ्रमानीयतां रथः ॥ ३ ॥
सुमन्त्रस्तु तथेत्युक्त्वा युक्तं परमवाजिभिः ॥ रथं सुरुचिरप्रख्यं स्वास्तीर्णं सुखशय्यया ॥ ४ ॥
आनीयोवाच सौमित्रिं मित्राणां मानवर्धनम् ॥ रथोऽयं समनुप्राप्तो यत्कार्यं क्रियतां प्रभो ॥ ५ ॥

इत्यादि ॥ १७—१९ ॥ मह्यं मम । भुजाभ्यामिति वीरवचनं ॥ २० ॥ वाक्यान्तरे अस्मद्वाक्यमध्ये । अनुनेतुं ये ब्रूयुस्ते शापिता इति पूर्वेणान्वयः ॥२१॥ फलितमाह—मानयन्त्विति ॥२२॥ कथमिदं नृशंसत्वं सोढुं शक्यमित्यत्राह—पूर्वमित्यादि ॥ संवर्त्यतां अनुष्ठीयतां ॥ २३ ॥ भ्रातृभिः परिवारितः प्रविवेशेति भ्रातॄन् विसृज्य स्ववेश्म प्रविवेशेत्यर्थः ॥२४—२५॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

स्वास्तीर्णमिति । सीतायाश्च शुभमासनं राजभवनादानीय स्वास्तीर्णं रथं कुरु ॥ २ ॥ कुत इत्यत्राह—सीता हीत्यादि ॥ ३ ॥ सुरुचिरप्रख्यं सुन्दरशोभं

ति० सीतांप्रति सीतापरित्यागमुद्दिश्य ॥ १९ ॥ ति० मह्यं मम । एतत्प्रतिवारिते एतस्यप्रतिवारणेइत्यर्थः । स० यूयंमया पादाभ्यांजीवितेनचशापिताः पादौसाक्षिणौ प्राणाः साक्षिणइतिस्थापितशपथाः । भुजाभ्यामितिक्वचित्पाठः । तत्रक्षत्रियाणां शपथविषये आयुधोपालंभनादेर्विधानाद्रामस्यधनुर्बाणप्रेमोपेतत्वात्तद्धारणस्यशयद्वयसाध्यत्वाद्भुजाभ्यामित्युक्तिर्युक्तेतिमन्तव्यं । 'भुजःपाणौचबाहौच' इतिविश्वः । 'भुजाभ्यामितिपाठेपि पादाभ्यामित्येवार्थः' इतिवदन्नागोजिभट्टः 'यदिहिप्रत्ययमनुत्पाद्यएकोऽयंभूमध्यप्रदेशइतिब्रूयात्तदापरोपि किंनब्रूयात् परस्ताद्वितस्तेरिति'इत्यादिधाटीमाटीकतेतिज्ञेयं ॥ २० ॥ ति० ये वाक्यान्तरे अस्मद्वाक्यमध्ये मामनुनेतुंब्रूयुः ते मदभीष्टविघातनान्नित्यंममाहितानाम अहिताइतिप्रसिद्धं ॥ २१ ॥ स० प्रतिकूलालापाकरणे सुमुखीकर्तुं भवन्तोमांमानयन्त्वितिबहुवचनेन त्रिकपुरस्कृतिः । एकस्यलक्ष्मणस्यैवसहसीतयागमनानुशासनात्कुरुष्ववचनमित्येकवचनंचयुज्यते ॥ २२ ॥ ति० भ्रातृभिःपरिवारितः प्रविवेश तान्विसृज्यस्ववेश्मेतिशेषः ॥ २४ ॥ स० निशश्वास लोकदृष्ट्या ॥ २५ ॥ इतिपञ्चचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४५ ॥

[पा०] १ क—ट. नचास्मिप्रति. २ ङ. झ. ञ. ट. संविवेश. क. ख. सभांविवेशधर्मात्मा. ३ क. ग. घ. ङ. ज—ट. राजवचनात्सीतायाश्चासनंशुभं.

एवमुक्तः सुमन्त्रेण राजवेश्मनि लक्ष्मणः ॥ प्रविश्य सीतामासाद्य व्याजहार नरर्षभः ॥ ६ ॥
त्वया किलैष नृपतिर्वरं वै याचितः प्रभुः ॥ नृपेण च प्रतिज्ञातमाज्ञप्तश्चाश्रमं प्रति ॥ ७ ॥
गङ्गातीरे मया देवि ऋषीणामाश्रमाञ्शुभान् ॥ शीघ्रं गत्वा तु वैदेहि शासनात्पार्थिवस्य नः ॥
अरण्ये मुनिभिर्जुष्टे अवनेया भविष्यसि ॥ ८ ॥
एवमुक्ता तु वैदेही लक्ष्मणेन महात्मना ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे गमनं चाप्यरोचयत् ॥ ९ ॥
वासांसि च महार्हाणि रत्नानि विविधानि च ॥ गृहीत्वा तानि वैदेही गमनायोपचक्रमे ॥ १० ॥
इमानि मुनिपत्नीनां दास्याम्याभरणान्यहम् ॥ वस्त्राणि च महार्हाणि धनानि विविधानि च ॥ ११ ॥
सौमित्रिस्तु तथेत्युक्त्वा रथमारोप्य मैथिलीम् ॥ प्रययौ शीघ्रतुरगै रामस्याज्ञामनुस्मरन् ॥ १२ ॥
अब्रवीच्च तदा सीता लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ अशुभानि बहून्येव पश्यामि रघुनन्दन ॥ १३ ॥
नयनं मे स्फुरत्यद्य गात्रोत्कम्पश्च जायते ॥ हृदयं चैव सौमित्रे अस्वस्थमिव लक्षये ॥ १४ ॥
औत्सुक्यं परमं चापि अधृतिश्च परा मम ॥ शून्यामेव च पश्यामि पृथिवीं पृथुलोचन ॥ १५ ॥
अपि स्वस्ति भवेत्तस्य भ्रातुस्ते भ्रातृवत्सल ॥ श्वश्रूणां चैव मे वीर सर्वासामविशेषतः ॥ १६ ॥
पुरे जनपदे चैव कुशलं प्राणिनामपि ॥ इत्यञ्जलिकृता सीता देवता अभ्ययाचत ॥ १७ ॥
लक्ष्मणोऽर्थं तु तं श्रुत्वा शिरसा वन्द्य मैथिलीम् ॥ शिवमित्यब्रवीद्धृष्टो हृदयेन विशुष्यता ॥ १८ ॥
ततो वासमुपागम्य गोमतीतीर आश्रमे ॥ प्रभाते पुनरुत्थाय सौमित्रिः सूतमब्रवीत् ॥ १९ ॥
योजयस्व रथं शीघ्रमद्य भागीरथीजलम् ॥ शिरसा धारयिष्यामि त्र्यम्बकः पर्वते यथा ॥ २० ॥
सोऽश्वान्[2]ज्वाऽथ चतुरो रथे युङ्क्त्वा मनोजवान् ॥ आरोहस्वेति वैदेहीं सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् २१
सा तु सूतस्य वचनादारुरोह रथोत्तमम् ॥ सीता सौमित्रिणा सार्धं सुमन्त्रेण च धीमता ॥ २२ ॥
आससाद विशालाक्षी गङ्गां पापविनाशिनीम् ॥ अथार्धदिवसं गत्वा भागीरथ्या जलाशयम् ॥ २३ ॥
निरीक्ष्य लक्ष्मणो दीनः प्ररुरोद महास्वनः ॥ २४ ॥
सीता तु परमायत्ता दृष्ट्वा लक्ष्मणमातुरम् ॥ उवाच वाक्यं धर्मज्ञा किमिदं रुद्यते त्वया ॥ २५ ॥
जाह्नवीतीरमासाद्य चिराभिलषितं मम ॥ हर्षकाले किमर्थं मां विषादयसि लक्ष्मण ॥ २६ ॥
नित्यं त्वं रामपार्श्वेषु वर्तसे पुरुषर्षभ ॥ कच्चिद्विनाकृतस्तेन द्विरात्रं शोकमागतः ॥ २७ ॥

॥ ४—१३ ॥ हृदयं मनः ॥ १४ ॥ पुण्याश्रमदर्शनविषयजं । शून्यां सुखशून्यां ॥ १५—१६ ॥ अञ्जलिकृता कृताञ्जलिः ॥ १७ ॥ तमर्थमिति । दुर्निमित्तरूपं वस्त्वित्यर्थः । हृष्टः हृष्ट इव ॥ १८—१९ ॥ शिरसा धारयिष्यामि त्र्यम्बकः पर्वते यथेति दृष्टान्ते रुद्रोपि स्नानार्थमेव गङ्गां दधारेति गम्यते ॥ २०—२२ ॥ जलाशयं जलप्रवाहं ॥ २३—२६ ॥ पार्श्वेष्विति पूजायां बहुवचनं ।

स० प्रतिज्ञातं प्रेषयिष्यामीति । अहमाज्ञप्तश्च त्वामाश्रमंप्रापयितुमितिशेषः ॥ ७ ॥ स० अवनेया रथादवतार्यप्रापणीया ॥ ८ ॥ ति० तथेत्युक्त्वा यथेष्टंप्रयच्छेत्युक्ता ॥ १२ ॥ ति० नयनं दक्षिणं ॥ १४ ॥ स० अर्थं निवृत्तिप्रायफलकमपशकुनं । शिवं तत्सर्वंमङ्गलं मङ्गलदेव्यास्तवेतिभावः । धृष्टः राज्ञआज्ञातोधीरः । धृष्टः सइववा ॥१८॥ स० त्रियंबकइत्यत्रयणागमः 'त्रियादिकं' इत्यादिवत् । पर्वतस्त्र्यंबकोयथेत्यपिक्वचित्पाठः । तत्रनिदर्शनद्वयं । पर्वतोहिमवान् ॥ २० ॥ स० विचारयित्वा अङ्गपरिमार्जनादिविचारंकृत्वा । आरोहस्व आरोह । शि० रथेयुक्तानश्वान्विचारयित्वा अतिचाञ्चल्यस्यकिञ्चिन्निवृत्तयेइतस्ततःसंचाल्य आरोहस्वेतिवैदेहीमब्रवीत् ॥ २१ ॥ इतिषट्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४६ ॥

[पा०] १ ख. ङ. च. झ. ञ. त्रियंबकइवौजसा. २ झ. ञ. ट. सोश्वान्विचारयित्वातु.

ममापि दयितो रामो जीवितादपि लक्ष्मण ॥ न चाहमेवं शोचामि मैवं त्वं बालिशो भव ॥ २८ ॥
तारयस्व च मां गङ्गां दर्शयस्व च तापसान् ॥ ततो मुनिभ्यो दास्यामि वासांस्याभरणानि च ॥ २९ ॥
ततः कृत्वा महर्षीणां यथावदभिवादनम् ॥ तत्र चैकां निशामुष्य यास्यामस्तां पुरीं पुनः ॥ ३० ॥
ममापि पद्मपत्राक्षं सिंहोरस्कं कृशोदरम् ॥ त्वरते हि मनो द्रष्टुं रामं रमयतांवरम् ॥ ३१ ॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रमृज्य नयने शुभे ॥ नाविकानाह्वयामास लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ३२ ॥
इयं च सज्जा नौश्चेति दाशाः प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ॥ ३३ ॥
तितीर्षुर्लक्ष्मणो गङ्गां शुभां नावमुपारुहत् ॥ गङ्गां संतारयामास लक्ष्मणस्तां समाहितः ॥ ३४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

लक्ष्मणेन सीतायानौकारोपणेन गङ्गोत्तरतीरस्थवाल्मीक्याश्रमसमीपप्रापणेन तस्यांसशोकंरामनियोगनिवेदनम् ॥ १ ॥

अथ नावं सुविस्तीर्णां नैषादीं राघवानुजः ॥ आरुरोह समायुक्तां पूर्वमारोप्य मैथिलीम् ॥ १ ॥
सुमन्त्रं चैव सरथं स्थीयतामिति लक्ष्मणः ॥ उवाच शोकसंतप्तः प्रयाहीति च नाविकम् ॥ २ ॥
ततस्तीरमुपागम्य भागीरथ्याः स लक्ष्मणः ॥ उवाच मैथिलीं वाक्यं प्राञ्जलिर्बाष्पसंप्लुतः ॥ ३ ॥
हृद्गतं मे महच्छल्यं यस्मादार्येण धीमता ॥ अस्मिन्निमित्ते वैदेहि लोकस्य वचनीकृतः ॥ ४ ॥
श्रेयो हि मरणं मेऽद्य मृत्युर्वा यत्परं भवेत् ॥ न चास्मिन्नीदृशे कार्ये नियोज्यो लोकनिन्दिते ॥ ५ ॥
प्रसीद च न मे पापं कर्तुमर्हसि शोभने ॥ इत्यञ्जलिकृतो भूमौ निपपात स लक्ष्मणः ॥ ६ ॥
रुदन्तं प्राञ्जलिं दृष्ट्वा काङ्क्षन्तं मृत्युमात्मनः ॥ मैथिली भृशसंविग्ना लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥
किमिदं नावगच्छामि ब्रूहि तत्त्वेन लक्ष्मण ॥ पश्यामि त्वां न च स्वस्थमपि क्षेमं महीपतेः ॥ ८ ॥

शोकमागतः कश्चिदित्यन्वयः ॥ २७—३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

निषादस्य गुहस्येयं नैषादी तां । समायुक्तां सज्जीकृतां ॥ १ ॥ स्थीयतामिति । गङ्गातीर एवेति शेषः ॥ २ ॥ तीरं दक्षिणतीरमित्यर्थः ॥ ३ ॥ हे वैदेहि यस्मिन्निमित्ते यत्कृत्यानुष्ठानतः अहं लोकस्य वचनीकृतः वचनीयः कृतः । यलोप आर्षः । निन्द्यः संपादितो भवेयं । अस्मिन्निमित्ते धीमता सर्वज्ञेन आर्येण यद्यस्मादहं नियुक्तः तेन हेतुना मे महच्छल्यं हृद्गतं ॥ ४ ॥ एवं हृच्छल्यं प्राप्तवतो मे मृत्युः मरणं हि वा यत् यदि स्यात् । अद्य तदेव मे परं श्रेयो भवेत् । न चेत्यादि । ईदृशे लक्ष्मणो निर्घृण इति लोकनिन्द्ये अस्मिन् वक्ष्यमाणरूपे कार्ये न चाहं नियोज्योस्मि नियोक्तुमर्होस्मि । तथा विनियुक्तस्य कार्यस्य सर्वथैव कर्तव्यत्वादिति शेषः । अतः प्रसीदेत्यादि योज्यं ॥ ५—६ ॥ मृत्युं काङ्क्षन्तं । परमहृच्छल्यवशादिति शेषः ॥ ७ ॥ नावगच्छामि एवं

स० महच्छल्यं तद्धृत् । नकेवलमेतावत् किंतु लोकस्यजनस्य वचनी वचनमस्यास्तीतिवचनी । मतुबर्थोनिन्दा । 'भूमनिन्दाप्रशंसासु' इत्यादेः । वचनवान्कृतः वाच्यः कृतइतियावत् । लोकस्येतिशैषिकीवा कृद्योगलक्षणावाषष्ठी ।यत्तुनागोजिभट्टेन वचनीकृतः यलोपआर्षः । वचनीयःकृतः निन्द्यःकृत इत्युक्तं । तत्र छान्दसत्वमिव 'गर्ह्याधीनौचवक्तव्यौ' 'वक्तव्यंकुत्सितेहीनेवचनार्हेपिवाच्यवत्' इत्यमराद्युक्तेर्वचनीयशब्दस्यवक्तव्यपदलक्षणाद्वारानिन्द्यार्थोपस्थापकत्वंचकल्पनीयमित्यनृजुत्वादुपेक्ष्यं ॥ ४ ॥ शि०मेमरणंश्रेयः । यन्मृत्युः तस्मादपिपरंयद्भवेत्तच्छ्रेयोवा । ति० एवंमहच्छल्यंप्राप्तवतोमेयन्मरणं तत्प्रागवस्थामूर्च्छा । मृत्युर्मुख्यंमरणंवायद्भवेत् तत्परंश्रेयोभवेत् । नच नतु ईदृशे लोकनिन्द्येअस्मिन्वक्ष्यमाणेकार्येअहंनियोज्यः नियोक्तुमर्हः भवामि । अथापि राज-

शापितोसि नरेन्द्रेण यत्त्वं संतापमागतः ॥ तद्ब्रूयाः सन्निधौ मह्यमहमाज्ञापयामि ते ॥ ९ ॥
वैदेह्या चोद्यमानस्तु लक्ष्मणो दीनचेतनः ॥ अवाङ्मुखो बाष्पकलं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १० ॥
श्रुत्वा परिषदो मध्ये ह्यपवादं सुदारुणम् ॥ पुरे जनपदे चैव त्वत्कृते जनकात्मजे ॥
रामः संतप्तहृदयो मां निवेद्य गृहं गतः ॥ ११ ॥
न तानि वचनीयानि मया देवि तवाग्रतः ॥ यानि राज्ञा हृदि न्यस्तान्यमर्षात्पृष्ठतः कृतः ॥१२॥
सा त्वं त्यक्ता नृपतिना निर्दोषा मम सन्निधौ ॥ पौरापवादभीतेन ग्राह्यं देवि न तेऽन्यथा ॥१३॥
आश्रमान्तेषु च मया त्यक्तव्या त्वं भविष्यसि ॥ राज्ञः शासनमाज्ञाय तवेदं किल दौर्हृदम् ॥१४॥
तदेतज्जाह्नवीतीरे ब्रह्मर्षीणां तपोवनम् ॥ पुण्यं च रमणीयं च मा विषादं कृथाः शुभे ॥ १५ ॥
राज्ञो दशरथस्येष्टः पितुर्मे मुनिपुङ्गवः ॥ सखा परमको विप्रो वाल्मीकिः सुमहायशाः ॥ १६ ॥
पादच्छायामुपागम्य सुखमस्य महात्मनः ॥ उपवासपरैकाग्रा वस त्वं जनकात्मजे ॥ १७ ॥
पतिव्रतात्वमास्थाय रामं कृत्वा सदा हृदि ॥ श्रेयस्ते परमं देवि तथा कृत्वा भविष्यति ॥ १८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

रोदनादेर्हेतुमिति शेषः । महीपतेः रामस्य । क्षेममपि सुखमपि । न पश्यामि ॥ ८ ॥ यस्मात्त्वमेवं संतापमागतः तस्मात्त्वं नरेन्द्रेणैव शापितोसि । मह्यं मम । आज्ञापयामि । त इति । त्वामित्यर्थः ॥ ९—१० ॥ श्रुत्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ त्वत्कृते अपवादं श्रुत्वा सा त्वं त्यक्तेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ कोयमपवाद इत्यत्राह—न तानीति ॥ यानि वचनानि राज्ञा अमर्षात् हृदि न्यस्तानि तानि तवाग्रतो मया न वचनीयानि वक्तुमशक्यानि । अतएवामर्षः मया पृष्ठतः कृतः । नोपन्यस्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥ तथापि ते तव विषये । पौरापवादभीतेन राज्ञा यदादिष्टं तन्मया च ग्राह्यं । नान्यथा नतु त्वयि दोषबुद्ध्येत्यर्थः ॥१३॥ ततः किमित्यत्राह—आश्रमान्तेष्विति ॥ तदेवं किल दौर्हृदं गर्भः । गर्भिण्या अभिलषितमवश्यं कार्यं । तस्मादप्याश्रमान्तेषु त्यक्तव्येत्यर्थः ॥ १४—१५ ॥ परमकः परमानुकम्पावान् ॥ १६—१८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

नियोगस्यसर्वथाकर्तव्यत्वान्नियोगंकरोमीतिशेषः ॥ ५ ॥ स० योराजा अमर्षात्पृष्ठतः कोपपराधीनःकृतः । तेनराज्ञायानिवचनानि प्रोक्तानि तानितवाग्रतः अवचनीयानि अव्यवहार्याणि। इतिमयाहृदिन्यस्तानि स्थापितानि । नागोजिभट्टस्तुराज्ञाऽमर्षाद्धृदिन्यस्तानि तानिहेदेवि तवाग्रतोनवचनीयानि नवक्तुंशक्यानि । अतएव तेषांवादोमयापृष्ठतःकृतइतिव्याचख्यौ । अस्मत्तद्व्याख्यानयोर्मध्येसंलग्नत्वालग्नत्वेविदांकुर्वन्तुविद्वांसः ॥ १२ ॥ ति० ननुमदीयनिर्दोषत्वंराजात्वंचनजानीथः किंतत्राह—निर्दोषेति । यद्यपित्वंमम संनिधावग्न्यादिभिर्निर्दोषाख्यापिता । तथापिपौरापवादभीतेनसानिर्दोषापित्वंत्यक्ता । अन्यथा वास्तवदोषबुद्ध्येतितेत्वयानग्राह्यं । यदेवमतः आश्रमान्तेषु आश्रमसमीपेषु । स० आश्रमान्तेषु अनेन तत्रापिनैकपोषकतातस्यसंमतेतिध्वनयति । दौर्हृदं गर्भलक्षणं ॥ १४ ॥ स० परमकः दशरथानुकंपापात्रं । कन्नयमनुकंपायां । दशरथस्यराजत्वादुपपन्नमिदंमन्तव्यं ॥ १६ ॥ इतिसप्तचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

लक्ष्मणमुखाद्रामनियोगश्रवणमात्रेणपतितमूर्च्छितयासीतया क्रमेणसंज्ञाधिगमेन लक्ष्मणंप्रति रामायसप्रणामं स्वसंदेशनिवेदनचोदना ॥ १ ॥ लक्ष्मणे सप्रणामसान्त्वनं सीतात्यागपूर्वकंनौकारोहणेन गङ्गोत्तरतीरमेत्य रथारोहणेनदृष्टिपथमतिक्रान्ते सीतयाशोकादुच्चैरोदनम् ॥ २ ॥

लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा दारुणं जनकात्मजा ॥ परं विषादमागम्य वैदेही निपपात ह ॥ १ ॥
सा मुहूर्तमिवासंज्ञा बाष्पपर्याकुलेक्षणा ॥ लक्ष्मणं दीनया वाचा उवाच जनकात्मजा ॥ २ ॥
मामिकेयं तनुर्नूनं सृष्टा दुःखाय लक्ष्मण ॥ धात्रा यस्यास्तथा मेऽद्य दुःखमूर्तिः प्रदृश्यते ॥ ३ ॥
किंनु पापं कृतं पूर्वं को वा दारैर्वियोजितः ॥ याऽहं शुद्धसमाचारा त्यक्ता नृपतिना सती ॥ ४ ॥
पुराऽहमाश्रमे वासं रामपादानुवर्तिनी ॥ अनुरुध्यापि सौमित्रे दुःखे च परिवर्तिनी ॥ ५ ॥
सा कथं ह्याश्रमे सौम्य वत्स्यामि[1] विजनीकृता ॥ आख्यास्यामि च कस्याहं दुःखं दुःखपरायणा ॥६॥
किंनु वक्ष्यामि मुनिषु कर्म वा सत्कृतं च किम् ॥ कस्मिंश्चित्कारणे त्यक्ता राघवेण महात्मना ॥७॥
न खल्वद्यैव सौमित्रे जीवितं जाह्नवीजले ॥ त्यजेयं राजवंशस्तु भर्तुर्मे परिहास्यते ॥ ८ ॥
यथाज्ञं कुरु सौमित्रे त्यज मां दुःखभागिनीम् ॥ निदेशे स्थीयतां राज्ञः शृणु चेदं वचो मम ॥ ९ ॥
श्वश्रूणामविशेषेण प्राञ्जलिप्रग्रहेण च ॥ शिरसावन्द्य चरणौ कुशलं ब्रूहि पार्थिवम् ॥ १० ॥
शिरसाऽभिनतो ब्रूयाः सर्वासामेव लक्ष्मण ॥ वक्तव्यश्चापि नृपतिर्धर्मेषु सुसमाहितः ॥ ११ ॥
जानासि च यथा शुद्धा सीता तत्त्वेन राघव ॥ भक्त्या च परया युक्ता हिता च तव नित्यशः ॥१२॥

बाष्पव्याकुलितेक्षणेत्यनेन पुनः संज्ञाप्राप्तिः सूचिता ॥ २ ॥ मामिकेयं तनुः धात्रा दुःखायैव सृष्टा । यस्मात्कारणात् यस्या मे दुःखमूर्तिः प्रदृश्यते ॥ ३—४ ॥ अनुरुध्यापि सोढ्वापि ॥ ५ ॥ विजनीकृता इष्टजनविरहिता कृता ॥ ६—७ ॥ न खल्विति । त्यजेयं राजवंशस्तु भर्तुर्मे परिहास्यते इत्युत्तरार्धपाठः । अत्यागकारणमुच्यते । राजवंशः राजसन्तानः । परिहास्यते विच्छिद्यते । मयि गर्भस्य विद्यमानत्वादिति शेषः । मया देहो धर्तव्य इति भावः । यद्वा । त्यजेयं राघवं वंशे भर्तुर्मा परिहास्यतीति पाठः । रामकृतकौर्यादद्यैव जाह्नवीजले जीवस्त्यक्तव्यः । तथापि तं न त्यजेयं । कुतो भर्तुर्वंशे निष्कलङ्के राघवमेकं मा परिहास्यति मा परिहसतु । व्यत्ययस्त्वार्षः । जीवितत्यागे स्त्रीहत्यामूलोपवादः रामस्य स्यादिति भावः । अद्यैवेत्यनेन प्रसवानन्तरंतु त्याज्यमेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ त्वंतु राजशासनं कुर्वित्याह—यथाज्ञमिति ॥ ९ ॥ चरणौ आवन्द्येति । मदर्थमिति

ति० दुःखमूर्तिः सकलदुःखसमूहः ॥ ३ ॥ **ति०** हेसौमित्रे पुरा पूर्वकाले रामपादानुवर्तिनीभूत्वा दुःखे वनवासदुःखे परिवर्तिनी परिवर्तमानापि अनुरुध्य तत्सोढ्वा आश्रमेवासमरोचयमितिशेषः ॥ ५ ॥ **स०** विजनीकृता त्रायकनायकादिहीनाकृता ॥ ६ ॥ **स०** कस्मिन्कारणेत्यागहेतौसतिराघवेणत्यक्तेतिमुनिभिः पृष्टा तेषु कृतं अनुष्ठितं असत् पापकर्म किंनुवक्ष्यामि । अकरणस्यसाक्षिसिद्धत्वादितिभावः । अविज्ञत्वात्त्वत्त्यागःकिं नेत्याह—**महात्मनेति** । प्रभोइतिखेदेन लक्ष्मणस्यवा । स्वामिन्नाम सुज्ञशिरोमणे प्रभो इति रामस्यवासंबोधनं ॥ ७ ॥ **स०** राज्ञआज्ञांकुरु । निदेशे नितरांस्वकावासप्रदेशे अयोध्यायामितियावत् । स्थीयतां यथापत्युस्तथाममनिदेशेपिकिञ्चित्स्थीयतां । तमेवनिदेशंव्यनक्ति—**शृणिवत्यादिना** ॥९॥ अञ्जलिप्रग्रहेण अञ्जलिसमासञ्जनेन सहितेनशिरसा । श्वश्रूणां तिसृणां । पार्थिवंरामंप्रतिचरणावावन्द्यकुशलंपृष्टवतीतिब्रूहि ॥ १० ॥ **स०** धर्मेषुसुसमाहितोनृपतिः वक्तव्यः एवंसीताकुशलमप्राक्षीदिति ॥ ११ ॥

[**पा०**] १ च. वत्स्यामिमुनिभिःसह. २ झ. ञ. ट. प्रभो.

अहं त्यक्ता त्वया वीर [1]अयशोभीरुणा जने ॥ यच्च ते वचनीयं स्याद[2]पवादसमुत्थितम् ॥
मया हि परिहर्तव्यं त्वं हि मे परमा गतिः ॥ १३ ॥
वक्तव्यश्चेति नृपतिर्धर्मेण सुसमाहितः ॥ यथा भ्रातृषु वर्तेथास्तथा पौरेषु नित्यदा ॥ १४ ॥
परमो ह्येष धर्मस्ते तस्मात्कीर्तिरनुत्तमा ॥ यत्तु पौरजनो राजन्धर्मेण समवाप्नुयात् ॥ १५ ॥
अहं तु नानुशोचामि स्वशरीरं नरर्षभ ॥ [3]यथापवादं पौराणां तथैव रघुनन्दन ॥ १६ ॥
पतिर्हि देवता नार्याः पतिर्बन्धुः पतिर्गुरुः ॥ प्राणैरपि प्रियं तस्माद्भर्तुः कार्यं विशेषतः ॥ १७ ॥
इति मद्वचनाद्रामो वक्तव्यो मम संग्रहः ॥ [[4]पुनरप्याह सौमित्रिं शोकवेगसमाप्लुता ॥]
निरीक्ष्य माऽद्य गच्छ त्वमृतुकालातिवर्तिनीम् ॥ १८ ॥
एवं ब्रुवन्त्यां सीतायां लक्ष्मणो दीनचेतनः ॥ शिरसा वन्द्य धरणीं व्याहर्तुं न शशाक ह ॥ १९ ॥
प्रदक्षिणं च तां कृत्वा रुदन्नेव महास्वनः ॥ ध्यात्वा मुहूर्तं तामाह किं मां वक्ष्यसि शोभने ॥ २० ॥
दृष्टपूर्वं न ते रूपं पादौ दृष्टौ तवानघे ॥ कथमत्र हि पश्यामि रामेण रहितां वने ॥ २१ ॥
इत्युक्त्वा तां नमस्कृत्य पुनर्नावमुपारुहत् ॥ आरुह्य च पुनर्नावं नाविकं चाभ्यचोदयत् ॥ २२ ॥
स गत्वा चोत्तरं तीरं शोकभारसमन्वितः ॥ संमूढ इव दुःखेन रथमध्यारुहद्द्रुतम् ॥ २३ ॥
मुहुर्मुहुः परावृत्य दृष्ट्वा सीतामनाथवत् ॥ चेष्टन्तीं परतीरस्थां लक्ष्मणः प्रययावथ ॥ २४ ॥
दूरस्थं रथमालोक्य लक्ष्मणं च मुहुर्मुहुः ॥ निरीक्षमाणां तूद्विग्नां सीतां शोकः समाविशत् ॥ २५ ॥
सा दुःखभारावनता यशस्विनी [5]यशोधना नाथमपश्यती सती ॥
रुरोद सा बर्हिणनादिते वने महास्वनं दुःखपरायणा सती ॥ २६ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

शेषः ॥ १०—१२ ॥ अयशोभीरुणैव त्वया त्यक्ता अन्यथानेत्यर्थः । वचनीयं जुगुप्सनं । तन्मया परिहर्तव्यं । त्वदाज्ञया वनस्थल इति शेषः ॥ १३—१७ ॥ ऋतुकालातिवर्तिनीं गर्भलक्षणवतीं ॥ १८—२६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

ति० जनेअयशोभीरुणाजननिमित्तायशोभीरुणैवत्वयात्यक्ता । नान्यथेतिजानामीतिशेषः । वचनीयं निन्दा । अपवादोऽभिशापः । स० अयशोभीरुणा अजने वने त्यक्ता । तेकर्म अवचनीयं अनिन्दनीयंस्यात् । ममापवादः परपुरुषनिवासवासिनीतिसमुत्थितइत्यहंत्यक्तानान्यथेतिवक्तव्यइतिभावः ॥ १३ ॥ स० तववचनीयत्वंमयाहियतःपरिहर्तव्यं सीता कृताविहितव्यापारेतिममैवापयशोभवतु नभवतुमत्संगिताप्रयुक्तमपयशस्तेइतितत्परिहृतिप्रकारोबोध्यः । तत्रनिमित्तंत्वंहीत्यादि ॥ १३ ॥ स० एतादृशेपिसमयेनिर्देशनादेवदेवदेव्योर्विडंबनमितिज्ञायते। ति० एषधर्मःकस्तत्राह—यत्त्विति । धर्मेण धर्मकृतलक्षणेनयदवाप्नुयात्पुण्यं एषएव परमोधर्मः । स० धर्मेणयत्समवाप्नुयाद्भवान्सुकृतं तेनकीर्तिरनुत्तमातेइतिसंबन्धः ॥ १५ ॥ ति० तवदुरवस्थांपश्येत्यतोनचिन्ता कान्त ममेत्याह—अहंत्विति । नरर्षभ अविनाशिश्रेष्ठ 'नरौतावविनाशित्वात्'इतिऋग्भाष्योक्तेः । यथापौराणामपवादंपरिहृत्य स्थितिर्भवति तथैवरघुनन्दनवर्तस्वेतिशेषः ॥ १६ ॥ ति० मम संग्रहः मयारामंप्रतिवक्तव्यसंदेशस्यसंग्रहइत्यर्थः । स० संग्रहः आज्ञाविज्ञापनासंक्षेपः ऋतुकालातिवर्तिनीमिति । पुराप्राप्तापवादस्त्वस्तु । पुनःपुनरयशोनसंपादनीयमितिभावः । वदसीतिवक्तव्ये वक्ष्यसीतिव्यत्यासःशोकवशादितिज्ञेयम्। यद्यपिसीता मांगुर्विणींलक्ष्मणोज्ञातवानितिज्ञातवती । 'राज्ञःशासनमादायतथैवकिलदौर्हृदं' इतितदुक्तेः।तथापिपुनर्दार्ढ्यायतथोक्तवतीतिज्ञेयं ॥ १८ ॥ स० हेसीते तवरूपं पादोपरितनं दृष्टपूर्वं पूर्वंदृष्टं न । नमनसमयेपादावेवदृष्टौ ॥ २० ॥ ति० अनाथवत् अनाथेव । नतुवस्तुतोऽनाथा । पूर्णचिद्घनस्वरूपत्वादितिभावः ॥ २४ ॥ स० यशोधरानाथं

[पा०] १ च. प्रजावादेनभीरुणा. २ झ. दपवादःसमुत्थितः. ३ झ. यथापवादः. ४ इदमर्धं ख. पाठेदृश्यते. ५ झ. ठ. यशोधरानाथं.

एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

मुनिकुमारकैः सीतारोदनादिकंनिवेदितेनवाल्मीकिना सत्वरंसीतासमीपमेत्य ससान्त्वनमर्घ्योदिनासंपूजनपूर्वकं तस्याः स्वाश्रमप्रापणेन तापसीःप्रति तत्परिरक्षणचोदना ॥ १ ॥

[1]सीतां रुदन्तीं दृष्ट्वा तां तत्र वै मुनिदारकाः ॥ प्राद्रवन्यत्र भगवानास्ते वाल्मीकिरुग्रधीः ॥ १ ॥
अभिवाद्य मुनेः पादौ मुनिपुत्रा महर्षये ॥ [2]सर्वं निवेदयामासुस्तस्यास्तु रुदितस्वनम् ॥ २ ॥
अदृष्टपूर्वा भगवन्कस्याप्येषा महात्मनः ॥ पत्नी श्रीरिव संमोहाद्विरौति विकृतानना ॥ ३ ॥
भगवन्साधु पश्य[3]स्त्वं देवतामिव खाच्च्युताम् ॥ नद्यास्तु तीरे भगवन्वरस्त्री काऽपि दुःखिता ॥४॥
दृष्टाऽस्माभिः प्ररुदिता दृढं शोकपरायणा ॥ अनर्हा दुःखशोकाभ्यामेका दीना ह्यनाथवत् ॥ ५ ॥
[4]न ह्येनां मानुषीं विद्मः सत्क्रियाऽस्याः प्रयुज्यताम् ॥ आश्रमस्याविदूरे च त्वामियं शरणं गता ॥
त्रातारमिच्छते साध्वी भगवंस्त्रातुमर्हसि ॥ ६ ॥
तेषां तु वचनं श्रुत्वा बुद्ध्या निश्चित्य धर्मवित् ॥ [5]तपसा लब्धचक्षुष्मान्प्राद्रवद्यत्र मैथिली ॥ ७ ॥
तं प्रयान्तमभिप्रेत्य शिष्या ह्येनं महामतिम् ॥ तं तु देशमभिप्रेत्य किंचित्पद्भ्यां महामतिः ॥ ८ ॥
अर्घ्यमादाय रुचिरं जाह्नवीतीरमागमत् ॥ ददर्श राघवस्येष्टां सीतां पत्नीमनाथवत् ॥ ९ ॥
[6]तां सीतां शोकभारार्तां वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवः ॥ उवाच मधुरां वाणीं ह्लादयन्निव तेजसा ॥ १० ॥
स्नुषा दशरथस्य त्वं रामस्य महिषी प्रिया ॥ जनकस्य सुता राज्ञः स्वागतं ते पतिव्रते ॥ ११ ॥
आयान्ती चासि विज्ञाता मया धर्मसमाधिना ॥ कारणं चैव सर्वं मे हृदयेनोपलक्षितम् ॥ १२ ॥
तव चैव महाभागे विदितं मम तत्त्वतः ॥ सर्वं च विदितं मह्यं त्रैलोक्ये यद्धि वर्तते ॥ १३ ॥
अपापां वेद्मि सीते[7] त्वां तपोलब्धेन चक्षुषा ॥ विस्रब्धा भव वैदेहि सांप्रतं मयि वर्तसे ॥ १४ ॥
आश्रमस्याविदूरे मे तापस्यस्तपसि स्थिताः ॥ तास्त्वां वत्से यथा वत्सं पालयिष्यन्ति नित्यशः ॥१५॥
इदमर्घ्यं प्रतीच्छ त्वं विस्रब्धा विगतज्वरा ॥ यथा स्वगृहमभ्येत्य विषादं चैव मा कृथाः ॥ १६ ॥

सर्वं निवेदयामासुरित्येतद्विवृणोति–अदृष्टेत्यादि ॥ ३—४ ॥ अनर्हेति । दुःखस्येति शेषः ॥ ५—११ ॥ कारणमिति । आगमनकारणमित्यर्थः ॥१२॥ तव चैवेति । शुद्धभावत्वमिति शेषः । मम मया । मह्यं मम ॥ १३ ॥ मयि वर्तस इति । मत्समीपे निवसिष्यसीत्यर्थः ॥ १४—१५ ॥ यथा स्वगृहम-

पदमेकं । यशश्चधराच तयोःस्वामी तं । यशस्विनीयशोधरा यशस्विनीषुयशोधरेतिवा । पातिव्रत्ययशोवतीतिनागोजिभट्टोव्याचख्यौ सप्रमादीतिवा लेखकहस्तदोषोवेतिबोध्यं । प्राग्यशोधरा इदानीमयशस्विनीतिवा । साबर्हिणनादितेवने आबर्हिणनादितेन सहितंसाबर्हिणनादितं । तस्मिन्वने ॥ २६ ॥ इत्यष्टचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४८ ॥

ति० मुनिदारकाः मुनिपुत्राः । उग्रधीः उग्रतपोविषयबुद्धिः ॥ १ ॥ **स०** सर्वं अनृतत्वभ्रमभ्रंशार्थं ॥ २ ॥ **ति०** दुःखशोकाभ्यां दीनाअनाथवद्वर्तते । तामिमांसाधुपश्येः । दृष्ट्वाऽनुगृहाणच ॥ ५ ॥ **ति०** एतदुत्तरं तां 'तांसीतां'इतिश्लोकः । मध्ये 'नह्येनांमानुषींविद्मः' इत्यादिश्लोकचतुष्टयमर्धाधिकंप्रक्षिप्तमितिकतकः । तांसीतां मुनिपुत्रैर्दृष्ट्वाऽनुग्राह्यत्वेनोक्तांशोकग्रस्तां । तांसीतांतत्समीपेगत्वादृष्ट्वावाल्मीकिरुवाचेतिसोपस्कारःसंबन्धः ॥ १० ॥ **ति०**धर्मसमाधिना योगजधर्मलब्धध्यानपरिपाकेन । कारणंच आगमनकारणं । हृदयेनोपलक्षितं । ध्यानेनेतिभावः ॥१२॥ **शि०** ते त्वां । अपापां अवलोकनमात्रेणपापनिवर्तिकां । वेद्मि । मयि मत्समीपे । यतस्त्वंवर्तसे अतःविस्रब्धा रामप्रीतिविषयकविश्वासयुक्ताभव ॥ १४ ॥ **स०** तापस्यः तपसिस्थिताश्चोषितः । अनेनपुरुषस्यनवसमीपोपगतेः पुनरपिपूर्वंतएवश्रान्तायाःकागतिरितिशङ्कानिराकृता ॥ १५ ॥ **स०** स्वगृहं विदेहगेहं ॥ १६ ॥ इत्येकोनपञ्चाशःसर्गः ॥ ४९ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ङ—ट. सीतांतुरुदतींदृष्ट्वातेतत्र. २ झ. ठ. सर्वं. ३ ङ. च. छ. झ. ञ. पश्येस्त्वं. ४ नह्येनामित्यादिश्लोकचतुष्टयं झ. पाठेनदृश्यते. ५ ग. मनसावीक्ष्यचक्षुष्मान्. ६ घ. विलपन्तींसुशोकार्तां. ७ झ. ञ. ट. सीतेते.

श्रुत्वा तु भाषितं सीता मुनेः परममद्भुतम् ॥ शिरसा वन्द्य चरणौ तथेत्याह कृताञ्जलिः ॥ १७ ॥
तं प्रयान्तं मुनिं सीता प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ १८ ॥
तं दृष्ट्वा मुनिमायान्तं वैदेह्या मुनिपत्नयः ॥ उपाजग्मुर्मुदा युक्ता वचनं चेदमब्रुवन् ॥ १९ ॥
स्वागतं ते मुनिश्रेष्ठ चिरस्यागमनं च ते ॥ अभिवादयामस्त्वां सर्वा उच्यतां किं च कुर्महे ॥२०॥
तासां तद्वचनं श्रुत्वा वाल्मीकिरिदमब्रवीत् ॥ सीतेयं समनुप्राप्ता पत्नी रामस्य धीमतः ॥ २१ ॥
स्नुषा दशरथस्यैषा जनकस्य सुता सती ॥ अपापा पतिना त्यक्ता परिपाल्या मया सदा ॥ २२ ॥
इमां भवन्त्यः पश्यन्तु स्नेहेन परमेण हि ॥ गौरवान्मम वाक्याच्च पूज्या वोस्तु विशेषतः ॥ २३ ॥
मुहुर्मुहुश्च वैदेहीं प्रणिधाय महायशाः ॥ स्वमाश्रमं शिष्यवृतः पुनरायान्महातपाः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

सीताविसर्जनविषादेनरामंप्रतिशोचन्तंसौमित्रिंप्रति सुमन्त्रेण रामस्य सीतायाभ्रातॄणांचविप्रयोगस्यावश्यंभावित्वस्य दशरथंप्रतिदुर्वाससापूर्वमेवोक्तत्वनिवेदनेन परिसांत्वने लक्ष्मणेनतंप्रति विस्तरेणदुर्वासोवचनानुवदनचोदना ॥ १ ॥

दृष्ट्वा तु मैथिलीं सीतामाश्रमे संप्रवेशिताम् ॥ संतापमगमद्घोरं लक्ष्मणो दीनचेतनः ॥ १ ॥
अब्रवीच्च महातेजाः सुमन्त्रं मन्त्रसारथिम् ॥ सीतासंतापजं दुःखं पश्य रामस्य सारथे ॥ २ ॥
ततो दुःखतरं किंनु राघवस्य भविष्यति ॥ पत्नीं शुद्धसमाचारां विसृज्य जनकात्मजाम् ॥ ३ ॥
व्यक्तं दैवादहं मन्ये राघवस्य विनाभवम् ॥ वैदेह्या सारथे नित्यं दैवं हि दुरतिक्रमम् ॥ ४ ॥
यो हि देवान्सगन्धर्वानसुरान्सह राक्षसैः ॥ निहन्याद्राघवः क्रुद्धः स दैवमनुवर्तते ॥ ५ ॥
पुरा रामः पितुर्वाक्याद्दण्डके विजने वने ॥ उषित्वा नव वर्षाणि पञ्च चैव महावने ॥ ६ ॥
ततो दुःखतरं भूयः सीताया विप्रवासनम् ॥ पौराणां वचनं श्रुत्वा नृशंसं प्रतिभाति मे ॥ ७ ॥
को नु धर्माश्रयः सूत कर्मण्यस्मिन्यशोहरे ॥ मैथिलीं प्रति संप्राप्तः पौरैर्हीनार्थवादिभिः ॥ ८ ॥

भ्येत्येति । तथैवावतिष्ठस्वेति शेषः ॥ १६—१८ ॥ मुदा युक्ता इति । मुनिपत्नयः तापस्यः । अब्रुवन्निति । वाल्मीकिमिति शेषः ॥ १९ ॥ चिरस्यागमनमिति । प्रतीक्ष्य स्थिता वयं अभिवादयामहे । एतेन सीतायाः समाश्वासादिना विलम्बो जात इत्यवगम्यते ॥ २०—२३ ॥ प्रणिधाय तापसीनां हस्ते दत्त्वा ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

मन्त्रसहायभूतः सारथिर्मन्त्रसारथिः । सीतासंतापजं सीताविरहसंतापजमित्यर्थः ॥ २—३ ॥ विनाभवं सीतावियोगेनावस्थानं वैदेह्या सार्धं विनाभवमित्यर्थः । दैवात् प्राग्भवाददृष्टादित्यर्थः ॥ ४ दैवमनुवर्तते नतु तन्निरसितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ ५—६ ॥ ततः सीतायाः विप्रवासनं नृशंसं क्रूरकृत्यमिति प्रतिभाति ॥ ७ ॥ हीनार्थवादिभिः पौरैर्हेतुभिः । मैथिलीं प्रति यशोहरे साध्वीं वने विसृष्टवानिति अपयशस्करेस्मिन् कर्मणि सीतापरित्यागरूपकर्मण्यनुष्ठिते सति कोनु धर्माश्रयः धर्मपरिग्रहः रामेण

ति० पत्नींविसृज्ययस्स्थितः । ततोविसृज्यस्थितेः ॥ ३ ॥ ति० यत्पुरादण्डकेउषित्वादुःखमन्वभूत् तत्पितृवाक्यगौरवादुचितमितिशेषः ॥ ६ ॥ ति० इदंत्वपरिपाल्यवचसांपौराणांवचनंश्रुत्वाऽपरिमितकालत्वाद्दुःखतरंसीताविप्रवासनंयत्कृतवांस्तन्नृशंसं क्रूरकल्पमितिभाति ॥ ७ ॥ ति० कोनुधर्माश्रयःसंप्राप्तोरामेण । धर्माणांसत्स्त्रीमूलत्वात्तत्त्यागेसर्वोपिधर्मोनाशितएवेत्यर्थः ।

[पा०] १ ग. च—ठ. परिदाय. घ. परिदायमहातपाः. २ क—घ. झ—ठ. दैवंपर्युपासते.

एता वाचो बहुविधाः श्रुत्वा लक्ष्मणभाषिताः ॥ सुमन्त्रः श्रद्धया प्राज्ञो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ९ ॥
न संतापस्त्वया कार्यः सौमित्रे मैथिलीं प्रति ॥ दृष्टमेतत्पुरा विप्रैः पितुस्ते लक्ष्मणाग्रतः ॥ १० ॥
भविष्यति दृढं रामो दुःखप्रायो[1]ऽपि सौख्यभाक् ॥ प्राप्स्यते च महाबाहुर्विप्रयोगं प्रियैर्ध्रुवम् ॥ ११ ॥
त्वां चैव मैथिलीं चैव शत्रुघ्नभरतावुभौ ॥ संत्यजिष्यति धर्मात्मा कालेन महता महान् ॥ १२ ॥
इदं त्वयि न वक्तव्यं सौमित्रे भरतेऽपि वा ॥ राज्ञा वो व्याहृतं वाक्यं दुर्वासा यदुवाच ह ॥ १३ ॥
महाजनसमीपे च मम चैव नरर्षभ ॥ ऋषिणा व्याहृतं वाक्यं वसिष्ठस्य च सन्निधौ ॥ १४ ॥
ऋषेस्तु वचनं श्रुत्वा मामाह पुरुषर्षभः ॥ सूत न क्वचिदेवं ते वक्तव्यं जनसन्निधौ ॥ १५ ॥
तस्याहं लोकपालस्य वाक्यं तत्सुसमाहितम् ॥ नैव जात्वनृतं कार्यमिति मे सौम्य दर्शनम् ॥ १६ ॥
सर्वथैव न वक्तव्यं मया सौम्य तवाग्रतः ॥ यदि ते श्रवणे श्रद्धा श्रूयतां रघुनन्दन ॥ १७ ॥
यद्यप्यहं नरेन्द्रेण रहस्यं श्रावितः पुरा ॥ तथाप्युदाहरिष्यामि दैवं हि दुरतिक्रमम् ॥ १८ ॥

संप्राप्तः । प्रत्युत साध्वीत्यागादधर्म एव स्यादिति भावः ॥ ८—९ ॥ दृष्टमिति । हे लक्ष्मण पुरा तव पितुरग्रतः अल्पभाग्यवान्रामः दुःखप्रायो भविष्यतीत्येतदृष्टं दृष्ट्वा मह्यमुक्तमित्यर्थः । फलितमाह—प्राप्स्यत इति ॥ १०—१२ ॥ इदं रहस्यं त्वयि भरते वा न वक्तव्यं । इदंशब्दार्थमाह—राज्ञेति । राज्ञा दशरथेन । वः तदिदं त्वयि भरतेपि न वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥ दुर्वाससो वचनं कथं त्वयावगतमित्यत्राह—महाजनेति ॥ महाजनसमीपे दशरथसमीप इत्यर्थः । मम वसिष्ठस्य च सन्निधौ । ऋषिणा दुर्वाससा वाक्यं व्याहृतं । त्रिभिरेवेदं वृत्तं ज्ञातमिति भावः ॥ १४ ॥ एवं ते त्वया श्रुतं रहस्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥ समाहितं सम्यग्गुप्तं तस्य वाक्यं मया जातु अनृतं न कार्यमिति मम दर्शनं मतं । तस्मात् त्वयि भरते च न वक्तव्यमिति भावः ॥ १६ ॥ न वक्तव्यमिति । राजरहस्यमिति शेषः । तवातिश्रद्धारहितस्य ॥ १७ ॥ तथाप्य-

स० कोनुधर्माश्रयःप्राप्तः 'धर्मेचार्थेच'इति संकल्पपूर्वकंविवाहिताऽपवाहितेतिनधर्मोरामस्येतिभावः ॥ ८ ॥ स० दृष्टं तपस्सामर्थ्येन । श्रावितंच ॥ १० ॥ ति० दृढं ध्रुवं । दुःखप्रायः दुःखबहुलः । अतोविसौख्यभाक् सौख्यवियोगभाक्चभविष्यतीतिदृष्टमित्यन्वयः । यदेवं अतः प्राप्स्यतेचेत्यादि । शि० विसौख्यभाक् विशेषसुखभोक्तापिरामः प्रियैः विप्रयोगं वियोगं प्राप्स्यते । अतएव रामोपि दुःखप्रायः दुःखिसदृशः । भविष्यति । दृढं निश्चितमेतत् ॥ ११ ॥ स० महताकालेन निर्याणसंकेतसमयेन । महानित्यनेन कालसंबन्धिमहत्त्वंरामायत्तमितिसूचयति । भरतशत्रुघ्नयोस्त्यागोवनवाससमये । त्वांमैथिलींच मैथिल्याः प्रस्तुतस्त्यागः। लक्ष्मणस्यस्वस्मात्पूर्वंदुर्वाससोंतस्त्यागात्त्यागः । यत्तुनागोजिभट्टेन 'शत्रुघ्नभरतयोस्तु मधुराराज्यगन्धर्वराज्ययोःकरणायप्रतिष्ठापनंत्यागइत्युक्तं । परंतुतद्दुरुक्तं । दुःखकरत्यागप्रस्तावाननुगुणत्वात् ॥ १२ ॥ ति० राज्ञा दशरथेन । वोयुष्मान्प्रति व्याहृतं एषांकथमग्रेभावीत्येवं प्रश्नवाक्यंश्रुत्वा यद्दुर्वासाउवाच । तदिदं त्वयि त्वया सौमित्रे शत्रुघ्नेभरतेच नवाच्यं । स० एतावत्कालपर्यन्तंकुतोनाविष्कृतमिदमित्यतआह—इदमिति । हेसौमित्रे त्वयिभरतेपिनवक्तव्यं । अस्वास्थ्यापादकत्वात् । दुर्वासायदुवाच वोयुष्मद्विषयेयद्व्याहृतं राज्ञा तत्तदिदं ॥ १३ ॥ ति० दुर्वासो वाक्यंत्वयाकथमवगतंतत्राह—महाजनेति । महान्तोजनायस्यदशरथस्य । तस्यममचसंनिधौ । स० कथंकथनंदुर्वासोदशरथयोस्त्वयाश्रुतमित्यतआह—महाजनसमीपइति । महाजनः पूजायोग्यो जनोराजा । तत्समीपे ममचैवसमीपे । एतेन पुरुकरुणापदतयास्वस्याप्तत्वंसूचितंभवति । वसिष्ठस्यचसंनिधौ । एतावत्पर्यन्तंत्रयाणामेवतदवगमइतिभावः ॥ १४ ॥ ति० पुरुषर्षभोदशरथः ॥ १५ ॥ स० तस्यलोकपालस्यदशरथस्यवाक्यंनानृतंकार्यमिति सुसमाहितः सावधानचित्तोभविष्यामीतिमेदर्शनं संकल्पः । स० अनृतीकरणंतु यत्रक्वचित्प्रकाशनेन । मेदर्शनं ज्ञानं ॥ १६ ॥ शि० यदिश्रवणेतेश्रद्धा तदाश्रूयतां । एतेनातिश्रद्धालुसंनिधौवक्तव्यमेवेतिराजाज्ञासूचिता । ति० यदेवमतःसर्वथेति । तवाग्रेनवक्तव्यं । रहस्यश्रवणेऽत्युत्कटश्रद्धारहितस्येत्यर्थः । श्रद्धायांतुवक्ष्यामीत्याह—**यदितेइति** । लक्ष्मणस्यपरमाप्तत्वाद्राजपुत्रत्वाच्च जनसंनिधावेवनरेन्द्रेणप्रतिषेधाच्चदुःखितदुःखनिवारणायरहस्यप्रकटनेपिनदोष इतिसुमन्त्राशयः ॥ स० सर्वथा अनापद्दशायां ॥ १७ ॥ ति० यद्यपिनरेन्द्रेणरहस्यमप्रकाश्यमित्युक्तं । तथापि कथनयोग्येकालेएतस्यनिकटेउदाहरिष्यामि । एवंज्ञा-

[पा०] १ ख. झ. ञ. ट. दुःखप्रायोविसौख्यभाक्. क. ग. दुःखप्रायोऽल्पसौख्यवान्. घ. दुःखप्रायोऽल्पभाग्यवान्; २ झ. ठ. तद्ध

येनेदमीदृशं प्राप्तं दुःखं शोकसमन्वितम् ॥ न त्वया भरते वाच्यं शत्रुघ्नस्यापि सन्निधौ ॥ १९ ॥
तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य गम्भीरार्थपदं महत् ॥ तथ्यं ब्रूहीति सौमित्रिः सूतं वाक्यमथाब्रवीत् ॥२०॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

चातुर्मास्यनियमनिर्वर्तनायवसिष्ठाश्रमवासिनिसतिदुर्वाससि दशरथेनतंप्रति रामादिसंबन्धिभविष्यद्वृत्तान्तनिवेदनप्रार्थने तेनतंप्रति रामस्यभृगुशापेनसीतावियोगस्यावश्यंभावित्वकथननिवेदनेन सुमन्त्रेणसौमित्रिसमाश्वासनम् ॥ १ ॥

तथा संचोदितः सूतो लक्ष्मणेन महात्मना ॥ तद्वाक्यमृषिणा प्रोक्तं व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥
पुरा नाम्ना हि दुर्वासा अत्रेः पुत्रो महामुनिः ॥ वसिष्ठस्याश्रमे पुण्ये वार्षिक्यं समुवास ह ॥ २ ॥
तमाश्रमं महातेजाः पिता ते सुमहायशाः ॥ पुरोहितं महात्मानं दिदृक्षुरगमत्स्वयम् ॥ ३ ॥
स दृष्ट्वा सूर्यसंकाशं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ उपविष्टं वसिष्ठस्य सव्यपार्श्वे महामुनिम् ॥ ४ ॥
तौ मुनी तापसश्रेष्ठौ विनीतो ह्यभिवादयत् ॥ स ताभ्यां पूजितो राजा स्वागतेनासनेन च ॥
पाद्येन फलमूलैश्च उवास मुनिभिः सह ॥ ५ ॥
तेषां तत्रोपविष्टानां तास्ताः सुमधुराः कथाः ॥ बभूवुः परमर्षीणां मध्यादित्यगतेऽहनि ॥ ६ ॥
ततः कथायां कस्यांचित्प्राञ्जलिः प्रग्रहो नृपः ॥ उवाच तं महात्मानमत्रेः पुत्रं तपोधनम् ॥ ७ ॥
भगवन्किं प्रमाणेन मम वंशो भविष्यति ॥ किमायुश्च हि मे रामः पुत्राश्चान्ये किमायुषः ॥ ८ ॥
रामस्य च सुता ये स्युस्तेषामायुः कियद्भवेत् ॥ काम्यया भगवन्ब्रूहि वंशस्यास्य गतिं मम ॥ ९ ॥
तच्छ्रुत्वा व्याहृतं वाक्यं राज्ञो दशरथस्य च ॥ दुर्वासाः सुमहातेजा व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १० ॥

प्रकाश्यस्यापि प्रकाशने हेतुमाह—दैवं हि दुरतिक्रममिति । हि यस्माद्दैवं प्राचीनं कर्म दुरतिक्रमं तस्मादित्यर्थः ॥ १८ ॥ दुरतिक्रमे हेतुः—येनेदमिति ॥ एवं भवद्दुःखातिशयदर्शनात् श्रद्धालवे तुभ्यं मया वक्तव्यमिति भावः ॥ १९ ॥ गम्भीरार्थपदमिति । पूर्वोक्तं भाषितं ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

पुरा वार्षिक्यं वर्षासु भवं चातुर्मास्यनियममुद्दिश्योवास दुर्वासा हीति नाम्ना ॥ २—५ ॥ मध्यादित्यगते मध्यगतादित्ययुक्त इत्यर्थः । मध्याह्न इति फलितार्थः ॥ ६ ॥ प्रग्रहः सविनय इत्यर्थः ॥ ७ ॥ किंप्रमाणेन उत ततोप्यधिकप्रमाणेनेत्यर्थः । किमायुश्च

त्वादुःखंनकार्यमित्याह—दैवंहीति । येनदैवेनेदृशंदुःखंप्राप्तंतद्दैवंदुरतिक्रममितिज्ञात्वाशोकंत्यजेत्यर्थः । दैवंहिसुमहद्भूतं येनेदमीदृशंप्राप्यमितिचपाठे राज्ञाप्रकाश्यत्वोक्तौहेतुर्दैवंहीत्यादि । येनदैवेनप्राचीनकर्मणाशोकसममीदृशंदुःखंत्वयाप्राप्यं प्रापणीयं । तद्दैवंहि यस्मात्सुमहद्भूतं केनापिदुरशकज्ञानं । अतोराज्ञाप्रकाश्यमुक्तं । यदितुपूर्वंभवदादीनामग्रेउक्तंस्यात्तदास्यार्थस्यावश्यभावित्वज्ञानात्त्वेदृशंदुःखंनस्यादितिकतकादयः । अतोनत्वयाभरतादिसंनिधौवाच्यमितिशेषः । स० इदं संपत्प्रदंराममपीदृशंदुःखंप्राप्तं । शोकसमन्वितं शोकेन समनवो मन्त्रसहिताः तैरितं सहितं दुःखेनालोचकसहितमितियावत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ स० गंभीरार्थपदं शोकपराणांझटित्यर्थोनभवेद्यथातथापदानांगांभीर्यंज्ञेयं । तथ्यं यथाममार्थो भवेत्तथाब्रूहि ॥ २० ॥ इतिपञ्चाशःसर्गः ॥ ५० ॥

ति० वार्षिक्यं यतीनांवर्षाकालेभ्रमणनिषेधाद्वार्षिकमासचतुष्टयमेकत्रैवस्थितवानित्यर्थः ॥ २ ॥ ति० महामुनिं दुर्वाससं ॥ ४ ॥ ति० प्रग्रहः ऊर्ध्वबाहुः । शि० प्रकृष्टोग्रहोज्ञानंयस्यसः ॥ ७ ॥ ति० किंप्रमाणेन मत्पुत्रपर्यन्तं ततोप्यधिकंवा ॥८॥ स० काम्यया ममेच्छया ॥ ९ ॥

[पा०] १ क. च. छ. झ. ञ. ट. सूतंतंवाक्यमब्रवीत्.

शृणु राजन्पुरावृत्तं तदा दैवासुरे युधि ॥ दैत्याः सुरैर्भर्त्स्यमाना भृगुपत्नीं समाश्रिताः ॥ ११ ॥
तया दत्ताभयास्तत्र न्यवसन्नभयास्तदा ॥ १२ ॥
तया परिगृहीतांस्तान्दृष्ट्वा क्रुद्धः सुरेश्वरः ॥ चक्रेण शितधारेण भृगुपत्न्याः शिरोऽहरत् ॥ १३ ॥
ततस्तां निहतां दृष्ट्वा पत्नीं भृगुकुलोद्वहः ॥ शशाप सहसा क्रुद्धो विष्णुं रिपुकुलार्दनम् ॥ १४ ॥
यस्मादवध्यां मे पत्नीमवधीः क्रोधमूर्च्छितः ॥ तस्मात्त्वं मानुषे लोके जनिष्यसि जनार्दन ॥
तत्र पत्नीवियोगं त्वं प्राप्स्यसे बहुवार्षिकम् ॥ १५ ॥
[¹एवं शापं भृगुर्दत्त्वा विष्णोः स्मृत्वा च वैभवम्]॥ शापाभि²हतचेताः स स्वात्मना भावितोऽभवत्॥१६॥
[³पुनरेव ययौ तापमृषिर्दुर्मददुर्मदः ॥ विष्णुशक्तिमविद्वान्स प्रपेदे शापमूढताम् ॥ १७ ॥
चिरकालमसंज्ञोऽभूच्छापान्धतमसा वृतः ॥ दृष्ट्वा सप्तर्षयश्चैवं कृपां चक्रुश्च भक्तितः ॥ १८ ॥
त्यक्तशापः पुरस्तस्थौ मन्दं भृगुरथाब्रवीत् ॥ रक्षध्वं मां मुनिश्रेष्ठाः शापान्मत्पुरतः स्थिताः ॥१९॥
श्रुत्वा तु भृगुवाक्यं तमाहुश्च परमर्षयः ॥ स्तुत्यैर्ब्रह्मेशशक्राद्यैः स्तूयमानमहर्निशम् ॥
नारायणं प्रपद्यस्व स्तोत्रैरेव च सुव्रत ॥ २० ॥
भृगुणाऽऽराधितो विष्णुरागतः प्राह तं भृगुम् ॥ माभैर्भृगोऽनृतं वाक्यं न भविष्यति ते द्विज ॥
संमोचयसि पापान्मामहमेनं गृहीतवान् ॥ २१ ॥]
अर्चयामास तं देवं भृगुः शापेन पीडितः ॥ २२ ॥
⁴तपसाराऽऽधितो देवो ह्यब्रवीद्भक्तवत्सलः ॥ लोकानां ⁵संहितार्थं तु तं शापं ⁶ग्राह्यमुक्तवान् ॥ २३ ॥
इति शप्तो महातेजा भृगुणा पूर्वजन्मनि ॥ इहागतो हि पुत्रत्वं तव पार्थिवसत्तम ॥ २४ ॥

मे राम इति ॥८—१०॥ एवं पृष्टश्चिरायुष्वं दुःखोपेतं शापवशादिति वक्तुं पीठिकामाह—शृणु राजन्नित्यादि ॥ ११—१४ ॥ अवध्यां स्त्रीत्वादृषिपत्नीत्वाच्चेति भावः । बहुवार्षिकं कालमित्यर्थः ॥ १५ ॥ शापाभिहतचेताः पश्चात्तापपरीतचित्त इत्यर्थः । स्वात्मना भावितो भगवच्छापनिवृत्त्यर्थं स्वस्वरूपमचिन्तयदित्यर्थः ॥ १६—२१ ॥ पुनः शापेन शापमोघभयेन पीडितः सन् भृगुस्तं देवमर्चयामास ॥ २२ ॥ तं शापं मनुष्यजन्मादिप्रापकं लोकानां संहितार्थं सम्यग्रावणवधरूपहितसंपादनार्थं । ग्राह्यं परिग्राह्यमेवेत्युक्तवान् ॥ २३ ॥ पूर्वजन्मनि काश्यपात् विष्णुसंज्ञकोपेन्द्रा-

ति॰ पुरा पूर्वस्मिन्काले । भृगुपत्नीं स्वपुरोहितमातरं ॥ ११ ॥ शि॰ जननेदोषमाह—तत्रेति । पत्नी पत्नीमान् । पत्नीसहित इत्यर्थः । त्वंबहुवार्षिकंवियोगं प्रियवियुक्तिं । भवान्प्राप्स्यते । पत्नीत्यत्रव्रीह्यादित्वादिनिः । किंचग्रहणरूपधात्वर्थविहितणिच्प्रकृतिकघञन्तप्रकृतिकतद्धितान्तप्रकृतिकप्रथमान्तःपत्नीति । अतएवप्रियैर्द्दुतमितिपूर्वेणनविरोधः ॥ १५ ॥ शि॰ तु अनन्तरं शापेन शापदानहेतुकतपश्श्रुत्याअभिहतंचेतोयस्यसमुनिः स्वात्मना स्वमनसा । भावितः चिन्तान्वितः । अभवत् ॥ ति॰ शापाभिहतचेताः धर्मपक्षाश्रयदेवानुग्रहायप्रवृत्तईश्वरःस्वोपास्यः मयाद्यभिमानेनशप्तः । ईश्वरत्वाद्यदितंनिरस्येत्तदामिथ्यावचनत्वेन नरकप्राप्तिःस्यादितिपश्चात्तापपरीतचित्तः । स्वात्मना अन्तर्यामिणाभावितः स्वशापस्वीकारार्थमीश्वरंप्रतितपश्चरणार्थंप्रेरितइत्यर्थः ॥ १६ ॥ ति॰ शापेन शापस्यमोघत्वभयेनपीडितोभृगुस्तंदेवमर्चयामास ॥ २२ ॥ स॰ लोकानां जनानां । संप्रियार्थं रावणादिमारणेनसुखार्थं । तंशापं गृह्यं ग्राह्यं । अभीष्टसाधनत्वादब्रवीत् । उक्तवान् उक्तं उक्तिः सूक्तिमान् । अब्रवीत् ओमितिशापंगृह्य स्वीकृत्य । मुक्तवान् । तंभृगुंतत्याजेतिवा । ति॰ किमब्रवीत्तदाह—लोकानामिति । लोकानां भूरादीनां । संप्रियार्थं सम्यग्रावणवधादिरूपप्रियसंपादनार्थं । तंशापं मनुष्यत्वादिप्रापकं गृह्यं अङ्गीकार्यमेवस्वस्योक्तवान् ॥ २३ ॥ ति॰ इतिशप्तः उक्तप्रकारेणशप्तः । पूर्वजन्मनि कश्यपपुत्ररूपोपेन्द्रावतारे । अत्रपूर्वजन्मनिभृगुणाशप्तइत्युक्त्या तद्वंश्यर्षिशापोभावी

[पा॰] १ इदमर्धं क. पाठेदृश्यते. २ झ. ठ. हतचेतास्तु. ३ पुनरेवययावित्यादयः गृहीतवानित्यन्ताःश्लोकाः क. च. ज. पाठेषुदृश्यन्ते. ४ ज. ततोऽब्रवीद्देवदेवःप्रीतिमान्भक्त. ५ झ—ठ. संप्रियार्थं. ६ झ. ञ. ट. गृह्य.

राम इत्यभिविख्यातस्त्रिषु लोकेषु मानद ॥ तत्फलं प्राप्स्यते चापि भृगुशापकृतं महत् ॥ २५ ॥
अयोध्यायाः पती रामो दीर्घकालं भविष्यति ॥ [तत्र[1] पत्नीवियोगं च दीर्घकालं गमिष्यति ॥]
सुखिनश्च समृद्धाश्च भविष्यन्त्यस्य येऽनुगाः ॥ २६ ॥
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ॥ रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति ॥ २७ ॥
समृद्धैश्चाश्वमेधैश्च इष्ट्वा परमदुर्जयः ॥ राजवंशांश्च बहुशो[2] बहून्संस्थापयिष्यति ॥ २८ ॥
द्वौ पुत्रौ तु भविष्येते सीतायां राघवस्य तु ॥ अन्यत्र न त्वयोध्यायां सत्यमेतन्न संशयः ॥ २९ ॥
सीतायाश्च ततः पुत्रावभिषेक्ष्यति राघवः ॥ ३० ॥
स सर्वमखिलं राज्ञो वंशस्याह गतागतम् ॥ आख्याय सुमहातेजास्तूष्णीमासीन्महामुनिः ॥ ३१ ॥
तूष्णींभूते तदा तस्मिन्राजा दशरथो मुनौ ॥ अभिवाद्य महात्मानौ पुनरायात्पुरोत्तमम् ॥ ३२ ॥
एतद्वचो मया तत्र मुनिना व्याहृतं पुरा ॥ श्रुतं हृदि च निक्षिप्तं नान्यथा तद्भविष्यति ॥ ३३ ॥
एवंगते न संतापं कर्तुमर्हसि राघव ॥ सीतार्थे राघवार्थे वा दृढो भव नरोत्तम ॥ ३४ ॥
श्रुत्वा तु व्याहृतं वाक्यं सूतस्य परमाद्भुतम् ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ ३५ ॥
ततः संवदतोरेवं सूतलक्ष्मणयोः पथि ॥ अस्तमर्के गते वासं केशिन्यां[3] तावथोषतुः ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

वतारे ॥ २४ ॥ तत्फलं पत्नीवियोगेनचिरकालवासरूपं ॥२५—३०॥ सः दुर्वासा इत्यर्थः ॥ ३१—३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

अत्रापिशरीरेभगवतःसूचितः । सपाद्मेदर्शितः । 'आहूयलक्ष्मणंप्राहरामोराजीवलोचनः । शृणुमेवचनंगुह्यंसीतासंत्यागकारणम् । वाल्मीकिनाथभृगुणाशप्तोस्मिकिललक्ष्मण । तस्मादेनांत्यजाम्यद्यजनोनैवात्रकारणम् ।' इति । वाल्मीकेरपिप्राचेतसत्वाद्भृगुवंश्यत्वेनभृगुत्वमस्तीतिवदन्ति । एतच्चनिरूपितंबालकाण्डेविस्तरेणास्माभिग्रन्थोपक्रमेमानिषादेतिश्लोके ॥ २४ ॥ **शि०** शापेनतद्दानेनपीडितोभृगु.देवंविष्णुं अर्चयामास । देवस्तवब्रवीत् । तद्वचनाकारमाह––लोकानामिति । लोकानां रावणादिभ्योभीतानां । संप्रियार्थंतंभवदुक्तशापं गृह्यं मयाग्राह्यमेवावेहीतिशेषः । इति वचनंपूर्वजन्मनि जन्मनःपूर्वसमयेभृगुणाशप्तोविष्णुरुक्तवान् । इतिहेतोः त्रिषुलोकेषुअभिविख्यातोविष्णुः भरतइत्यर्थः । रामे रामजन्मसंनिधौतवपुत्रत्वंइहायोध्यायांगतः । तत्र प्रमाणं 'वैकुण्ठेशस्तुभरतः क्षीराब्धीशस्तुलक्ष्मणः । शत्रुघ्नस्तुस्वयंभूमारामसेवार्थमागताः'इत्यादि । अतएवभृगुशापकृतंमहत्फलं प्राप्स्यते । रामस्तुदीर्घकालं बहुकालपर्यन्तं अयोध्याधिपतिः प्रकटायोध्यापालकोभविष्यति । एतेन भरतोद्देश्यकभृगुशापहेतुकभरतदुःखभोगार्थमपिरामस्यदण्डकारण्यविवासनंसीतात्यागश्चेतिसूचितं । श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ २३—२५ ॥ **ति०** ब्रह्मलोकं हिरण्यगर्भस्यलोकंवैकुण्ठं । तस्यापिहिरण्यगर्भलोकैकदेशत्वमितिभावः । **स०** ब्रह्म लोकमितिपदद्वयं । ब्रह्म तदभिन्नोरामः । लोकं स्वलोकंवैकुण्ठं । ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्यलोकमितिवा । 'द्वितीययाब्रह्मसदस्यधीश्वरस्तेनार्चितः' इत्याचार्योक्तेः । ब्रह्मणः स्वस्यलोकमितिवा । 'अथापरयानिजालये । तृतीयरूपेण निजंपदंप्रभुंव्रजन्तं'इत्यादितदुत्तरतदुक्तेः ॥ २७ ॥ **ति०** बहून्राजवंशान् लक्ष्मणादिपुत्रद्वारेतिभावः । एतेन रामपुत्राणामपिचिरजीवित्वमुक्तप्रायमेव । **स०** राजवंशान् इतरराजवंशान् बहून्संस्थापयिष्यति स्वस्वराज्ये । अथवा पारोक्ष्येणनिर्देशोऽयं । राज्ञस्तववंशान् भरतादिसुतद्वारा । बहुशः पूर्णसुखः ॥ २८ ॥ **स०** श्रुतं नबहिःप्रकाशितं । नापिविस्मृतमित्याह—**हृदीति** ॥ ३३ ॥ इत्येकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

[पा०] १ इदमर्धं च. ज. पाठयोर्दृश्यते. २ क—घ. ज. काकुत्स्थोबहून्. ३ क. ख. ग. ज. गोमत्यां.

द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

सुमन्त्रेणसहकेशिन्यांरात्रियापनेन प्रभातेअयोध्यामागतेनलक्ष्मणेन श्रीरामे सप्रणामंवाल्मीक्याश्रमेसीताविसर्जननिवेदनपूर्वकं रामसमाश्वासनम् ॥ १ ॥

तत्र तां रजनीमुष्य केशिन्यां रघुनन्दनः ॥ प्रभाते पुनरुत्थाय लक्ष्मणः प्रययौ तदा ॥ १ ॥
ततोर्धदिवसे प्राप्ते प्रविवेश महारथः ॥ अयोध्यां रत्नसंपूर्णां हृष्टपुष्टजनावृताम् ॥ २ ॥
सौमित्रिस्तु परं दैन्यं जगाम सुमहामतिः ॥ रामपादौ समासाद्य वक्ष्यामि किमहं गतः ॥ ३ ॥
तस्यैवं चिन्तयानस्य भवनं शशिसन्निभम् ॥ रामस्य परमोदारं पुरस्तात्समदृश्यत ॥ ४ ॥
राज्ञस्तु भवनद्वारि सोवतीर्य रथोत्तमात् ॥ अवाङ्मुखो दीनमनाः प्रविवेशानिवारितः ॥ ५ ॥
स दृष्ट्वा राघवं दीनमासीनं परमासने ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां ददर्शाग्रजमग्रतः ॥ ६ ॥
जग्राह चरणौ तस्य लक्ष्मणो दीनचेतनः ॥ उवाच दीनया वाचा प्राञ्जलिः सुसमाहितः ॥ ७ ॥
आर्यस्याज्ञां पुरस्कृत्य विसृज्य जनकात्मजाम् ॥ गङ्गातीरे यथोद्दिष्टे वाल्मीकेराश्रमे शुचौ ॥ ८ ॥
तत्र तां च शुभाचारामाश्रमान्ते यशस्विनीम् ॥ पुनरप्यागतो वीर पादमूलमुपासितुम् ॥ ९ ॥
मा शुचः पुरुषव्याघ्र कालस्य गतिरीदृशी ॥ त्वद्विधा न हि शोचन्ति बुद्धिमन्तो मनस्विनः ॥१०॥
सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ॥ संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् ११
तस्मात्पुत्रेषु दारेषु मित्रेषु च धनेषु च ॥ नातिप्रसङ्गः कर्तव्यो विप्रयोगो हि तैर्ध्रुवम् ॥ १२ ॥
शक्तस्त्वमात्मनाऽऽत्मानं विनेतुं मनसैव हि ॥ लोकान्सर्वांश्च काकुत्स्थ किं पुनः शोकमात्मनः १३
नेदृशेषु विमुह्यन्ति त्वद्विधाः पुरुषर्षभाः ॥ अपवादः स किल ते पुनरेष्यति राघव ॥ १४ ॥
यदर्थं मैथिली त्यक्ता अपवादभयान्नृप ॥ सोपवादः पुरे राजन्भविष्यति न संशयः ॥ १५ ॥

तत्र पथीत्यर्थः ॥ १—५ ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामुपलक्षितमग्रजं ॥ ६—८ ॥ पादमूलं तवेति शेषः ॥ ९—११ ॥ अतिप्रसङ्गः अत्यासक्तिः॥१२॥ शक्तस्त्वमात्मनात्मानं विनेतुं मनसैव हीति ॥ आत्मना स्वयमेव मनसैव करणेनात्मानं स्वात्मानं लोकांश्च विनेतुं शिक्षितुं शक्तः । सांसारिकदुःखाद्वारयितुमित्यर्थः ॥ १३ ॥ अपवादः पुनरेष्यति प्रकारान्तरेणेति शेषः ॥ १४ ॥ तदेवोपपादयति—यदर्थमिति ॥ हे नृप परीवादभयाद्भीतेन त्वया यदर्थं यदपवादपरिहारार्थं मैथिली त्यक्ता सोपवादः पुनः प्रकारान्तरेण भविष्यति । सीतामपवादात्त्यक्त्वा पुनः शोचति । तस्मात्तस्यामतिमात्रोयं कामुकस्य रामस्यानुराग

स० केशिनीतिकेचननदींकेचनग्रामंचप्रचक्षते ॥ १ ॥ ति० दिवसस्यार्धमर्धदिवसं ॥ २ ॥ ति० माशुचः सीतावियोगेनेतिशेषः ॥ १० ॥ ति० ययाबुद्ध्यामनस्विनोनशोचन्तितांबुद्धिमाह—सर्वेइति । निचयाः रावणादेरिवमहत्तरैश्वर्याणि । अवश्यं क्षयान्तान्येव नाशान्तान्येव । समुच्छ्रयाः इन्द्रजिदादेरिव शौर्यवीर्यादिजनितौन्नत्यानि । पतनान्तान्येव । संयोगाः युवयोरिव विप्रयोगान्ताः । सर्वस्यजनिमतोजीवितंमरणान्तमेव ॥ ११ ॥ ति० निजस्वरूपपर्यालोचनयापिशोकोनकार्यइत्याह—शक्तइति । विनेतुं शिक्षितुं । निग्रहीतुं सांसारिकदुःखाद्वारयितुमित्यर्थः । आत्मनेत्यत्रान्तःकरणोपाधिर्जीवोभोक्तात्मा । आत्मानमन्तःकरणं । मनसा अन्तःकरणेन । मनः तद्वृत्तिविशेषरूपं । अत्रमनश्शब्दोभोगोपकारणेन्द्रियोपलक्षणं । हेकाकुत्स्थ सर्वलोकांश्चविनेतुं अन्तर्यामिरूपेणशिक्षितुंसमर्थस्त्वमात्मनःशोकंनिवारयितुंसमर्थइतिकिंवक्तव्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥ ति० तदेवाह—**नेदृशेष्विति** । किंचैवंशोकेक्रियमाणेऽज्ञप्रजानिबन्धनोऽनर्थउभयतःपाशरज्जुरिवदुर्मोचइत्याह—अपवादइति । स० अपवादः प्राचीनतइतरः प्रियांप्रेषयित्वारोदितीत्यपवादएष्यति । ततःकाकुत्स्थ स्थगनमेवमेरोचतइतिभावः ॥ १४ ॥ ति० हेनृप अपवादभयाद्भीतेनत्वया यदर्थंयदपवादनिवृत्तयेसीतात्यक्ता सोपवादः हेराजन् परगृहोषितांस्त्रियंत्यक्त्वासर्वदातामेवानुशोचतीतिप्रकारान्तरेणभविष्यति । यत्तुकतकेनअग्न्यादिनाशुद्धत्वेनोक्तांस्वयंदृष्टशुद्धिंगर्भिणीमपिरामःप्राकृतवद्विसृष्टवानितिपुरे देवादिपुरेऽपवादोभविष्यतीतिव्याख्या-

स त्वं पुरुषशार्दूल धैर्येण सुसमाहितः ॥ त्यजैनां दुर्बलां बुद्धिं संतापं मा कुरुष्व ह ॥ १६ ॥
एवमुक्तः स काकुत्स्थो लक्ष्मणेन महात्मना ॥ उवाच परया प्रीत्या सौमित्रिं मित्रवत्सलः ॥१७॥
एवमेतन्नरश्रेष्ठ यथा वदसि लक्ष्मण ॥ परितोषश्च मे वीर मम कार्यानुशासने ॥ १८ ॥
निर्वृतिश्चागता सौम्य संतापश्च निराकृतः ॥ भवद्वाक्यैः सुरुचिरैरनुनीतोस्मि लक्ष्मण ॥ १९ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

सीताशोकेनदिनचतुष्टयंराज्यकार्याकरणेऽनुशयतारामेण लक्ष्मणंप्रति राज्यकार्याविमर्शनस्यानर्थहेतुत्वेदृष्टान्ततया नृगोपाख्याननिवेदनपूर्वकं कार्यार्थिनांप्रतीक्षणचोदना ॥ १ ॥

लक्ष्मणस्य तु तद्वाक्यं निशम्य परमाद्भुतम् ॥ सुप्रीतश्चाभवद्रामो वाक्यमेतदुवाचह ॥ १ ॥
दुर्लभस्त्वीदृशो बन्धुरस्मिन्काले विशेषतः ॥ यादृशस्त्वं महाबुद्धे मम सौम्य मनोनुगः ॥ २ ॥
यच्च मे हृदयं किंचिद्वर्तते शुभलक्षण ॥ तन्निशामय च श्रुत्वा कुरुष्व वचनं मम ॥ ३ ॥
चत्वारो दिवसाः सौम्य कार्यं पौरजनस्य वै ॥ अकुर्वाणस्य सौमित्रे तन्मे मर्माणि कृन्तति ॥ ४ ॥
आहूयन्तां प्रकृतयः पुरोधा मन्त्रिणस्तथा ॥ कार्यार्थिनश्च पुरुषाः स्त्रियश्च पुरुषर्षभ ॥ ५ ॥
पौरकार्याणि यो राजा न करोति दिनेदिने ॥ संवृते नरके घोरे पतितो नात्र संशयः ॥ ६ ॥
श्रूयते हि पुरा राजा नृगो नाम महायशाः ॥ बभूव पृथिवीपालो ब्रह्मण्यः सत्यवाक्छुचिः ॥ ७॥
स कदाचिद्गवां कोटीः सवत्साः स्वर्णभूषिताः ॥ नृदेवो भूमिदेवेभ्यः पुष्करेषु ददौ नृपः ॥ ८ ॥

इति पुनरप्यपवादोभविष्यतीत्यर्थः ॥ १५—१७ ॥ कार्यानुशासने गङ्गातीरत्यागरूपे त्वत्कृते ॥ १८ ॥ निर्वृतिः सुखं ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२

स्त्रियश्चेति । कार्यार्थिन्य इत्यनुषज्यते ॥ ५ ॥ पतितः स्वकर्मणेति शेषः । स मृतो नरके घोरे

तंतत्तुशोकत्यागानुपपादकतयोपेक्षितम् ॥ १५ ॥ **ति०** प्रजापालनायमामेवंबोधयतीतिलक्ष्मणाशयंज्ञात्वातदङ्गीकृत्योत्तरमाह—एवमेतदित्यादिश्लोकद्वयेन। हेलक्ष्मण वीरसौम्यलक्ष्मणेत्यादरेणबहुशःसंबोधनं । राज्यपरिपालनंत्यक्त्वैवंशोकेऽपवादइत्युक्तंत्वया । एतदेवमेव सत्यमेव । अतस्त्वद्वाक्यैरनुनीतोस्मि । अतोममदुःखनिवृत्तिरागताजाता सन्तापश्चमयानिराकृतः । अतएवममकार्यानुशासनेप्रजारक्षणकार्यस्यानुष्ठानेमेमयापरितोषःप्राप्तइतिशेषः । **स०** नरश्रेष्ठेत्यनेन लोकदृष्ट्यास्वबुद्धिप्रत्यावर्तनगौरवंसूचयति । लक्ष्मणेतिभ्रातृत्वेनस्वसौमुख्यकरणानुबन्धःसूच्यते। वीरेत्यनेन स्वेनसहेन्द्रजिदादिवधकरणप्रदर्शितवीर्यदाक्षिण्यमुक्तानुष्ठानहेतुतयासूचितं । अतःसार्थकं संबोधनत्रयं । निवृत्तिः सीताविरहः । अगता मांनप्राप्ता । सासमीपेवर्ततएव । अतःसंतापश्चनिराकृतः ॥ १८ ॥ १९ ॥ इतिद्विपञ्चाशःसर्गः ॥ ५२ ॥

ति० परमाद्भुतं सर्वेक्षयान्ताइत्यादिवाक्यं ॥ १ ॥ **स०** विशेषतः गरुडशेषौविनादुर्लभइतिवा । समत्वाद्द्विपरिग्रहः । शेषत्वाल्लक्ष्मणस्यैवमुक्तिर्वा ॥ २ ॥ **स०** दिवसाः गताइतिशेषः । पौरजनस्यकार्यं तत्सुखदुःखविचारणरूपं । अकुर्वतः । तच्चतुर्दिनीगमनं । मर्माणिकृन्तति । गतं ॥ ४ ॥ **ति०** संवृते वायुस्पर्शहीने । पतितः भवेदितिशेषः । **स०** संवृते अनुत्थाने ॥ ६ ॥ **स०** इतिहासमुखेनाप्येतत्कार्यकरणमावश्यकमित्याह—श्रूयतेहीति । ब्राह्मणपूजकः ॥ ७ ॥ पुष्करेषु तदादितीर्थक्षेत्रेषु ॥ ८ ॥

[पा०] १ क—घ. त्यजेमां. २ क. ख. सदृशस्त्वंमहाबुद्धेलक्ष्मणायतलोचन. ३ क. ख. हृदयंसौम्यवर्तते.

ततः सङ्गाद्गता धेनुः सवत्सा[1] स्पर्शिताऽनघ ॥ ब्राह्मणस्याहिताग्नेश्च दरिद्रस्योञ्छवर्तिनः ॥
[[2]नृगस्य गोसमूहेषु ददतः पूर्वमेव सा ॥ ९ ॥]
स नष्टां गां क्षुधार्तो वै अन्विष्यंस्तत्रतत्रच ॥ नापश्यत्सर्वराज्येषु संवत्सरगणान्बहून् ॥ १० ॥
ततः कनखलं गत्वा जीर्णवत्सां निरामयाम् ॥ ददर्श गां स्वकां धेनुं ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ ११ ॥
अथ तां नामधेयेन स्वकेनोवाच स द्विजः ॥ आगच्छ शबलेत्येवं सा तु शुश्राव गौः स्वरम् ॥ १२ ॥
तस्य तु स्वरमाज्ञाय क्षुधार्तस्य द्विजस्य वै ॥ अन्वगात्पृष्ठतः सा गौर्गच्छन्तं पावकोपमम् ॥ १३ ॥
योपि पालयते विप्रः सोपि गामन्वगाद्द्रुतम् ॥ गत्वा तमृषिमाचष्ट मम गौरिति सत्वरम् ॥ १४ ॥
स्पर्शिता राजसिंहेन मम दत्ता नृगेण ह ॥ तयोर्ब्राह्मणयोर्वादो महानासीद्विपश्चितोः ॥ १५ ॥
विवदन्तौ ततोऽन्योन्यं दातारमभिजग्मतुः ॥ तौ राजभवनद्वारि न प्राप्तौ नृगशासनम् ॥ १६ ॥
अहोरात्राण्यनेकानि वसन्तौ क्रोधमीयतुः ॥ ऊचतुश्च महात्मानौ तावुभौ द्विजसत्तमौ ॥
क्रुद्धौ परमसंतप्तौ वाक्यं घोराभिसंहितम् ॥ १७ ॥
अर्थिनां कार्यसिद्ध्यर्थं यस्मात्त्वं नैषि दर्शनम् ॥ अदृश्यः सर्वभूतानां कृकलासो भविष्यसि ॥ १८ ॥
बहुवर्षसहस्राणि बहुवर्षशतानि च ॥ श्वभ्रे[3]ऽस्मिन्कृकलासो वै दीर्घकालं वसिष्यसि ॥ १९ ॥
उत्पत्स्यते हि लोकेऽस्मिन्यदूनां कीर्तिवर्धनः ॥ वासुदेव इति ख्यातो[4] लोके पुरुषविग्रहः ॥ २० ॥

पात्यते नात्र संशय इति च पाठः ॥ ६—८ सङ्गात् राज्ञा दत्तबहुगोसङ्गात् ॥ ९—१० ॥ कनखलं कनखलाख्यग्रामं ॥ ११—१४ ॥ स्पर्शिता दत्ता ॥ १५—१७ ॥ कृकलासः सरठः ॥ १८

स० गता व्यूहभ्रष्टा ॥ **ति०** सङ्गात् राजदानार्थंनीयमानबहुगोसङ्गात् । स्पर्शिता ब्राह्मणायदत्ता । बहुदोह्निनीतिपाठान्तरं । आहिताग्नेर्दरिद्रस्येत्यनेनाग्निहोत्रहविरर्थमपिधेन्वन्तराभावउक्तः । उञ्छः क्षेत्रपतितान्नस्यकणशआदानं ॥ ९ ॥ **ति०** जीर्णवत्सां "संवत्सरगणान्बहून्" इत्युक्तेः ॥ ११ ॥ **स०** स्वकेन स्वकृतसंकेतेन । शबलेनेत्येवमुवाच । शबलेत्येवमित्यत्र दूराद्धूतेचेतिप्लुतत्वे "प्लुतप्रगृह्याअचिनित्यं" इतिप्रकृतिभावेनभाव्यंयद्यपि । तथापि बहुपरिभ्रमणश्रान्त्यास्वरोनोच्चैरायातइतिध्वनयितुंप्लुताभावः । याशबला त्वमागच्छेतिसमीपोक्तिरितिवातदप्रसक्तिः ॥ १२ ॥ **स०** योपि पालयते अपालयत् । सः प्रत्यावृत्तपुनर्दत्तधेनुग्राही । तमृषिं स्वस्वरतोगामाकार्यनयन्तं । चष्ट आचष्ट । **ति०** योपिनृगतोलब्धदानः।तमृषिगवानुगम्यमानमृषि ॥ कतकतीर्थौतु—तमृषिं यस्यगेहेस्थिता तमृषि । त्वरन्सः कृतगवासेधोद्विजोनृगेणस्पर्शितादत्ता इत्याचष्टेत्यनुकर्षइतिव्याचख्यतुः । ममतुभाति गवानुगमनादन्वेष्टृब्राह्मणीयत्वंसिद्धं । नृगतोमयालब्धेतिपरेण सोभियुक्तोन्वगादित्यत्रकर्तुरेवगत्वेत्यत्रप्रतीतेरक्षरस्वारस्यसिद्धत्वंचेति ॥ १४ ॥ **स०** वादोविवादः । महान् अपरिहार्यः ॥ १५ ॥ **स०** दातारं नृगं । नृगशासनं स्वागमनवार्ताश्रवणवताराज्ञातावन्तःप्रवेश्याविति राज्ञआज्ञांनप्राप्तौ ॥ १६ ॥ **स०** वसन्तौ उपोषणेन । 'तांनीयमानांतत्स्वामीदृष्ट्वोवाचममेतितम् । ममेतिप्रतिगृह्याहनृगोमेदत्तवानिति । विप्रौविवदमानौमामूचतुःस्वार्थसाधकौ । भवान्दातापहर्तेतितच्छ्रुत्वामेऽभवद्भ्रमः । अनुनीतावुभौविप्रौधर्मकृच्छ्रंगतेनमे । गवांलक्षंप्रगृह्णीतांदास्याम्येषाप्रदीयताम् । भवन्तावनुगृह्णीतांकिङ्करस्याविजानतः । समुद्धरतंमांकृच्छ्रात्पतन्तंनिरयेऽशुचौ । नान्यांप्रतीच्छेवैराजन्नित्युक्त्वास्वाम्यपाक्रमत् । नान्यद्गवामप्ययुतमिच्छामीत्यपरोययौ' इतिभागवतइवात्रतयो राजदर्शनंकिमितिनोक्तमितिचेत्तद्दर्शनोत्तरभाविफलस्याभावादितिकेचित् । कल्पभेदेनायंकथाभेदोज्ञेयइत्यन्ये । भारतेदानधर्मेष्वेवमेवकथा 'नृगस्ततोऽब्रवीदि'त्यादिनोक्ताज्ञेया ॥ १७ ॥ **ति०** कृकलीभूतः कृकलासीभूतः । **स०** दर्शनंनैषि । ततोऽदृश्यः । शिरःकंपउभयविषयेपिकृतइतिकृकलासोभविष्यसि ॥ १८ ॥ **स०** श्वभ्रे गर्ते । कृकलीभूतः कृकंशिरः लातिआधेयत्वेनेतिकृकलं । ग्रीवाऽस्त्यस्येतिसतथा । भूतोजातस्सन् । भूतः परितोभुवा ऊतः संबद्धइतिवा ॥ १९ ॥ **ति०** पुरुषविग्रहः पुरुषशरीरसदृशशरीरः ॥ २० ॥

[पा०] १ ख. घ. सवत्साबहुदोह्निनी. ग. ज. सवत्साबहुदोह्नना. २ इदमर्धं क. घ. च. छ. पाठेषुदृश्यते. ३ क—ङ. झ. ञ. ट. श्वभ्रेत्वंकृकलीभूतोदीर्घकालंनिवत्स्यसि. ४ क—ट. ख्यातोविष्णुःपुरुष.

स ते मोक्षयिता राजंस्तस्माच्छापाद्भविष्यति ॥ कृता च तेन कालेन निष्कृतिस्ते भविष्यति ॥२१॥
भारावतरणार्थं हि नरनारायणावुभौ ॥ उत्पत्स्येते महावीर्यौ कलौ युग उपस्थिते ॥ २२ ॥
एवं तौ शापमुत्सृज्य ब्राह्मणौ विगतज्वरौ ॥ तां गां हि दुर्बलां वृद्धां ददतुर्ब्राह्मणाय वै ॥ २३ ॥
एवं स राजा तं शापमुपभुङ्क्ते सुदारुणम् ॥ २४ ॥
कार्यार्थिनां विमर्दो हि राज्ञां दोषाय कल्पते ॥ तच्छीघ्रं दर्शनं मह्यमभिवर्तन्तु कार्यिणः ॥ २५ ॥
सुकृतस्य हि कार्यस्य फलं नापैति पार्थिवः ॥ तस्माद्गच्छ प्रतीक्षस्व सौमित्रे कार्यवाञ्जनः ॥२६॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

नृगेणराज्ञा स्वस्यकृकलासत्वप्रापकब्राह्मणशापप्राह्यनन्तरं स्वपुत्रस्यराज्येऽभिषेचनपूर्वकं शिल्पिभिर्हिमवर्षातपनिवारकगर्तत्रयनिर्मापणेन तत्रप्रवेशनम् ॥ १ ॥

रामस्य भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः परमार्थवित् ॥ उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं राघवं दीप्ततेजसम् ॥ १ ॥
अल्पापराधे काकुत्स्थ द्विजाभ्यां शाप ईदृशः ॥ महान्नृगस्य राजर्षेर्यमदण्ड इवापरः ॥ २ ॥
श्रुत्वा तु पापसंयुक्तमात्मानं पुरुषर्षभ ॥ किमुवाच नृगो राजा द्विजौ क्रोधसमन्वितौ ॥ ३ ॥
लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु राघवः पुनरब्रवीत् ॥ शृणु सौम्य यथापूर्वं स राजा शापविक्षतः ॥ ४ ॥
अथाध्वनि गतौ विप्रौ विज्ञाय स नृगस्तदा ॥ आहूय मन्त्रिणः सर्वान्नैगमान्सपुरोधसः ॥ ५ ॥
तानुवाच नृगो राजा सर्वाश्च प्रकृतीस्तथा ॥ दुःखेन सुसमाविष्टः श्रूयतां मे समाहितैः ॥ ६ ॥
नारदः पर्वतश्चैव मम दत्त्वा महद्भयम् ॥ गतौ त्रिभुवनं भद्रौ वायुभूतावनिन्दितौ ॥ ७ ॥

२० ॥ निष्कृतिः शापमोक्षः ॥ २१—२२ ॥ ब्राह्मणाय कस्मैचित् अन्यस्मा इत्यर्थः ॥ २३—२४ ॥ विमर्दः कलहः । अभिवर्तन्तु आगच्छन्तु । कार्यिणः कार्यार्थिनः । अभिवर्तन्तु काङ्क्षिण इति पाठः ॥ २५—२६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

रामस्येत्यादि ॥ १ ॥ अल्पेति ॥ अल्पेप्यपराधे परीक्षार्थमागतत्वात् गोदानद्वारा द्विजाभ्यां नारदपर्वताभ्यां यमदण्ड इव महान् शापो दत्तः ॥२—३॥ लक्ष्मणेनेति ॥ हे सौम्य, शापविक्षतः सन् स राजा यथा पूर्वमुवाच तच्छृणिवति योजना ॥ ४ ॥ अथेति॥ अध्वनि व्योमाध्वनि गतौ ध्यानेन अमुकाविति विज्ञायेत्यर्थः । नैगमान् पौरान् ॥ ५ ॥ तानिति ॥ श्रूयतामिति । वचनमिति शेषः ॥ ६ ॥ नारद इति॥

स० तस्मात् मच्छापात् । भविष्यसि तावत्पर्यन्तंकृकलासः ॥ तेन कृष्णेन ॥ २१ ॥ **ति०** कलौयत्किञ्चिच्चतुर्युगीस्थेकलावित्यर्थः । **स०** कलौयुगे । उपस्थिते संनिहिते ॥ २२ ॥ **ति०** अभिवर्तन्तु अभिवर्तयन्तु । मह्यं मम । कार्यिणः प्रजाअधिकारिणश्च ॥ २५ ॥ **ति०** ननुनृगस्याप्येवमवस्थाचेदलंसुकृतकर्मणेतिशङ्कावन्तंलक्ष्मणंलक्षयित्वाह—सुकृतस्येति । कार्यस्य कर्तव्यस्य । सुकृतस्य प्रजापालनधर्मस्य । फलंपार्थिवोनापैति । काकुः । प्राप्नोत्येवेत्यर्थः । कार्यवान् जनः कआयाति तत्र तीक्षस्व । द्वारिस्थित्वेतिशेषः ॥ २६ ॥ इतित्रिपञ्चाशःसर्गः ॥ ५३ ॥

स० दीप्ततेजसं अनेनसीतावीतताचिन्तातान्तिर्नेतिसूच्यते ॥ १ ॥ **स०** ईदृशोमहान् भगवदितराशक्यपरिहारत्वेन । शापोदत्तइतिशेषः ॥ २ ॥ **ति०** पापसंयुक्तं शापरूपपापसंयुक्तं ॥ ३ ॥ **ति०** द्विजौप्रतिकिमुवाचेतिशङ्कायांतयोरदर्शनमेवाभूदित्याह—अथेति ॥ ५ ॥ **स०** वायुभूतौ असङ्गौ । **शि०** नारदः पर्वतश्चऋषी मम मह्यं । महद्भयं ब्राह्मणाभ्यांदत्तंशापमित्यर्थः । दत्वा श्रावयित्वा । त्रिभुवनं त्रयाणां ब्रह्मादीनांभुवनंलोकंगतौ ॥ ७ ॥

कुमारोयं वसुर्नाम स देवोऽद्याभिषिच्यताम् ॥ श्वभ्रं च यत्सुखस्पर्शं क्रियतां शिल्पिभिर्मम ॥
यत्राहं संक्षयिष्यामि शापं ब्राह्मणनिस्सृतम् ॥ ८ ॥
वर्षघ्नमेकं श्वभ्रं तु हिमघ्नमपरं तथा ॥ ग्रीष्मघ्नं तु सुखस्पर्शमेकं कुर्वन्तु शिल्पिनः ॥ ९ ॥
फलवन्तश्च ये वृक्षाः पुष्पवत्यश्च या लताः ॥ विरोप्यन्तां बहुविधाश्छायावन्तश्च गुल्मिनः ॥१०॥
क्रियतां रमणीयं च श्वभ्राणां सर्वतो दिशम् ॥ सुखमत्र वसिष्यामि यावत्कालस्य पर्ययः ॥ ११ ॥
पुष्पाणि च सुगन्धीनि क्रियन्तां तेषु नित्यशः ॥ परिवार्य यथा मे स्युरध्यर्धं योजनं तथा ॥१२॥
एवं कृत्वा विधानं स संदिदेश वसुं तदा ॥ धर्मनित्यः प्रजाः पुत्र क्षत्रधर्मेण पालय ॥ १३ ॥
प्रत्यक्षं ते यथा शापो द्विजाभ्यां मयि पातितः ॥ नरश्रेष्ठ सरोषाभ्यामपराधेऽपि तादृशे ॥ १४ ॥
मा कृथास्त्वनुसंतापं मत्कृतेऽपि नरर्षभ ॥ कृतान्तः कुशलः पुत्र येनास्मि व्यसनीकृतः ॥ १५ ॥
प्राप्तव्यान्येव प्राप्नोति गन्तव्यान्येव गच्छति ॥ लब्धव्यान्येव लभते दुःखानि च सुखानि च ॥
पूर्वे[1] जात्यन्तरे वत्स मा विषादं कुरुष्व ह ॥ १६ ॥
एवमुक्त्वा नृपस्तत्र सुतं राजा महायशाः ॥ श्वभ्रं जगाम सुकृतं वासाय पुरुषर्षभ ॥ १७ ॥

एवं[2] प्रविश्यैव नृपस्तदानीं श्वभ्रं महारत्नविभूषितं तत् ॥
संपादयामास तदा महात्मा शापं द्विजाभ्यां हि रुषा विमुक्तम् ॥ १८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

त्रिभुवनं ब्रह्मलोकमित्यर्थः ॥७॥ श्वभ्रं गर्तः ॥ ८-९ ॥ गुल्मिनः कक्षवृक्षाः ॥ १०—११ ॥ पुष्पाणि यथा अध्यर्धं योजनं परिवार्य स्युः तथा क्रियन्तामि-..र्थः ॥ १२—१३ ॥ तादृशे अल्पेपीत्यर्थः ॥ १४॥ कृतान्तः ईश्वरः ॥ १५ ॥ पूर्वे जात्यन्तरे । प्राप्तव्यान्येव प्राप्नोति गन्तव्यान्येव गच्छति । लब्धव्यान्येव लभते दुःखानि च सुखानि च ॥ १६—१८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

स० संक्षयिष्यामि संक्षपयिष्यामि । शि० योऽयंवसुर्नाममकुमारःसोद्याभिषिच्यतां । यत्राहंब्राह्मणनिस्सृतंशापंसंक्षयिष्यामि तत्रयत्सुखस्पर्शंश्वभ्रंगर्तंतच्छिल्पिभि·क्रियतांकार्यतां । सार्धश्लोकएकान्वयी ॥ ८ ॥ स० वसुं स्वापत्यं । संनिवेश्य राज्ये ॥ १३ ॥ ति० हेपुत्र धर्मनित्योभूत्वा प्रजाः क्षत्रधर्मेणपालयेत्यादेरेवमुक्त्वेत्यनेनाष्टादशश्लोकस्यप्रथमपादेनसंबन्धः । स० मद्वन्माकुरुब्राह्मणादिविषयइत्याह—प्रत्यक्षमिति ॥ १४ ॥ स० व्यसनीकृतइतिपदद्वयं । व्यसनवान्कृतः ॥ १५ ॥ एवप्राप्नोतीत्यत्रप्रेहेत्याद्युक्तेर्लघुःप्रःपठनीयः । ति० प्राप्तव्यानिप्राप्नोत्येवेत्यपियोजना । प्राप्तव्यानि एकत्रस्थलएवतिष्ठतोयत्नंविनाप्राप्याणि । गन्तव्यानि स्वयमन्यत्रगत्वाप्राप्याणि । लब्धव्यानि स्थलएवतिष्ठतोयत्नलभ्यानि । पूर्वेजात्यन्तरे संपादितकारणानीतिशेषः । सुखानिदुःखानि प्राप्तव्यादीनिप्राप्नोतीत्यर्थः । अनेनदुःखाद्यनुभवे नान्योमूलकिंतुस्वकृतकर्मैवेत्युक्तं ॥ १६ ॥ ति० सुकृतं सुष्ठुकृतं । शि० सुकृतं अतिप्रयत्नेननिर्मितं ॥ १८ ॥ शि० संपादयामास शापःप्राप्नोत्वितिप्रार्थयामासेत्यर्थः । ति० संपादयामास अनुभवतिस्मेत्यर्थः ॥ १९ ॥ इतिचतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

[पा०] १ ग. पूर्वंजन्मान्तरेवत्स. २ क—ङ. ज. एवंप्रविश्यसनृगःश्वभ्रमन्तार्विभूषितम् । द्विजाज्ञांधारयामासबहुवर्षगणायुतम् ।

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

रामेणलक्ष्मणंप्रति महदपराधस्यानर्थहेतुत्वेउदाहरणतया कथान्तरोदाहरणारंभः ॥ १ ॥ निमिनाम्नाइक्ष्वाकुवंश्येनराज्ञा स्वयाजनायस्वप्रार्थितेनवसिष्ठेन इन्द्रेणस्वस्यपूर्ववरणोक्त्यापश्चाद्याजनोक्तौविलंबासहनेन गौतमवरणेनयागनिर्वर्तनम् ॥ २ ॥ पश्चादागतेनवसिष्ठेन निद्रापरवशतयास्वानभियायिनंनिमिंप्रतिविदेहत्वशापदानम् ॥ ३ ॥ निमिनावसिष्ठंप्रति स्वतःशाप-दानस्यानौचित्योक्त्या तस्यापिविदेहत्वशापदानम् ॥ ४ ॥

एष ते नृगशापस्य विस्तरोभिहितो मया ॥ यद्यस्ति श्रवणे श्रद्धा शृणुष्वेहापरां कथाम् ॥ १ ॥
एवमुक्तस्तु रामेण सौमित्रिः पुनरब्रवीत् ॥ तृप्तिराश्चर्यभूतानां कथानां नास्ति मे नृप ॥ २ ॥
लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु राम इक्ष्वाकुनन्दनः ॥ कथां परमधर्मिष्ठां व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ३ ॥
आसीद्राजा निमिर्नाम इक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ पुत्रो द्वादशमो वीर्ये धर्मे च परिनिष्ठितः ॥ ४ ॥
स राजा वीर्यसंपन्नः पुरं देवपुरोपमम् ॥ निवेशयामास तदा अभ्याशे गौतमस्य तु ॥ ५ ॥
पुरस्य सुकृतं नाम वैजयन्तमिति श्रुतम् ॥ निवेशं यत्र राजर्षिर्निमिश्चक्रे महायशाः ॥ ६ ॥
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना निवेश्य सुमहापुरम् ॥ यजेयं दीर्घसत्रेण पितुः प्रह्लादयन्मनः ॥ ७ ॥
ततः पितरमामन्त्र्य इक्ष्वाकुं हि मनोः सुतम् ॥ वसिष्ठं वरयामास पूर्वं ब्रह्मर्षिसत्तमम् ॥ ८ ॥
अनन्तरं स राजर्षिर्निमिरिक्ष्वाकुनन्दनः ॥ अत्रिमङ्गिरसं चैव भृगुं चैव तपोधनम् ॥ ९ ॥
तमुवाच वसिष्ठस्तु निमिं राजर्षिसत्तमम् ॥ वृतोऽहं पूर्वमिन्द्रेण अन्तरं प्रतिपालय ॥ १० ॥
अनन्तरं महाविप्रो गौतमः प्रत्यपूरयत् ॥ वसिष्ठोपि महातेजा इन्द्रयज्ञमथाकरोत् ॥ ११ ॥
निमिस्तु राजा विप्रांस्तान्समानीय नराधिपः ॥ अयजद्धिमवत्पार्श्वे स्वपुरस्य समीपतः ॥
पञ्च वर्षसहस्राणि राजा दीक्षामुपागमत् ॥ १२ ॥
इन्द्रयज्ञावसाने तु वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ सकाशमागतो राज्ञो हौत्रं कर्तुमनिन्दितः ॥ १३ ॥
तदन्तरमथापश्यद्गौतमेनाभिपूरितम् ॥ कोपेन महताऽऽविष्टो वसिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ॥ १४ ॥
स राज्ञो दर्शनाकाङ्क्षी मुहूर्तं समुपाविशत् ॥ तस्मिन्नहनि राजर्षिर्निद्रयाऽपहृतो भृशम् ॥ १५ ॥
ततो मन्युर्वसिष्ठस्य प्रादुरासीन्महात्मनः ॥ अदर्शनेन राजर्षेर्व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १६ ॥
यस्मात्त्वमन्यं वृतवान्मामवज्ञाय पार्थिव ॥ चेतनेन विनाभूतो देहस्तव भविष्यति ॥ १७ ॥
ततः प्रबुद्धो राजर्षिः श्रुत्वा शापमुदाहृतम् ॥ ब्रह्मयोनिमथोवाच संरम्भात्क्रोधमूर्च्छितः ॥ १८ ॥

इह राजापराधविषये ॥ १ ॥ तृप्तिः कथानां संबन्धिनीत्यर्थः ॥ २—४ ॥ गौतमस्येति गौतमाश्रमस्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ वैजयन्तं इन्द्रप्रासादं । सादृश्यात्तद्व्यपदेशः ॥ ६—९ ॥ प्रतिपालय प्रतीक्षस्व । प्रतीक्ष त्वं तदन्तरमिति च पाठः । तदनन्तरं त्वां याजयिष्य इति शेषः ॥ १० ॥ गौतमः प्रत्यपूरयत् । वसिष्ठकर्तव्यं हौत्रमिति शेषः ॥ ११ ॥ तान् अत्र्यादीन् ॥ १२—१४ ॥ सइति । असमाप्तसत्र इतिशेषः ॥ १५—

ति० कथानां श्रवणइतिशेषः ॥ २ ॥ **ति०** इक्ष्वाकूणां इक्ष्वाकुपुत्राणां । द्वादशमः द्वादशसंख्यापूरणः । संख्यादेरपिमडार्षः ॥ ४ ॥ **ति०** पितुरिक्ष्वाकोः । दीर्घसत्रं बहुकालसाध्योबहुयजमानकःसत्राख्योयागः ॥ ७ ॥ **स०** पूर्वं पुरोहितत्वात् ॥ ८ ॥ **ति०** अन्तरंप्रतिपालय इन्द्रयागसमाप्तिपर्यन्तावकाशंप्रतिपालय प्रतीक्षस्व । इन्द्रंयाजयित्वात्वांयाजयिष्यइतिभावः । देवानामपियज्ञाधिकारःप्राङ्निरूपितः ॥ १० ॥ **ति०** अनन्तरं वसिष्ठगमनानन्तरं ॥ ११ ॥ **शि०** तस्मिन्नहनिराजर्षिः निद्रयापहृतोऽभवदितिशेषः ॥ १५ ॥ **शि०** ततोराजर्षेरदर्शनेनहेतुना वसिष्ठस्यमन्युःप्रादुरासीत् । अतएवव्याहर्तुंशापमितिशेषः । उपचक्रमे ॥ १६ ॥ **ति०** मामवज्ञायेत्यस्य स्वपिषिचेतिशेषः । चेतनेनविनाकृतोमृतइत्यर्थः । एष्यति भविष्यति ॥ १७ ॥

[पा०] १ च. निविष्टस्तत्रराज्यंतुनिमिः. २ ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. देहस्तेपार्थिवैष्यति.

अजानतः शयानस्य क्रोधेन कलुषीकृतः ॥ मुक्तवान्मयि शापाग्निं यमदण्डमिवापरम् ॥ १९ ॥
तस्मात्तवापि ब्रह्मर्षे चेतनेन विना कृतः ॥ देहः सुरुचिरप्रख्यो भविष्यति न संशयः ॥ २० ॥

इति रोषवशादुभौ तदानीमन्योन्यं शपितौ नृपद्विजेन्द्रौ ॥
सहसैव बभूवतुर्विदेहौ तत्तुल्याधिगतप्रभाववन्तौ ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

लक्ष्मणेनरामंप्रति विदेहयोर्निमिवसिष्ठयोः पुनर्देहयोगप्रकारप्रश्नः ॥ १ ॥ रामेणतत्कथनारंभः ॥ २ ॥ वसिष्ठेनपुनर्देहयोगाय ब्रह्माणंप्रतिप्रार्थने तेनतंप्रति मित्रावरुणरेतःप्रवेशचोदना ॥ ३ ॥ वसिष्ठेन ब्रह्मवचनेनवरुणालयगमनम् ॥ ४ ॥ अत्रान्तरे मित्रंप्रतिगच्छन्त्याउर्वश्या स्वभोगाभिलाषिणंवरुणंप्रति स्वस्यतस्मिन्भावनिवेदनेन देहस्यमैत्रीयत्वोक्तौ वरुणेनतदवलोकनेनस्कन्नस्यस्वतेजसः कुंभेस्थापनम् ॥ ५ ॥ अनन्तरंमित्रेण स्वसमीपमागतामुर्वशींप्रति वरुणाभिलाषदोषाविष्करणेन मानुषस्यपुरूरवसोभार्याभवनशापदानम् ॥ ६ ॥

रामस्य भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः परवीरहा ॥ उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं राघवं दीप्ततेजसम् ॥ १ ॥
[2]निक्षिप्तदेहौ काकुत्स्थ कथं तौ द्विजपार्थिवौ ॥ पुनर्देहेन संयोगं जग्मतुर्देवसंमतौ ॥ २ ॥
लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु रामश्चेक्ष्वाकुनन्दनः ॥ प्रत्युवाच महातेजा लक्ष्मणं पुरुषर्षभः ॥ ३ ॥
तौ परस्परशापेन देहावुत्सृज्य धार्मिकौ ॥ अभूतां नृपविप्रर्षी वायुभूतौ तपोधनौ ॥ ४ ॥
अशरीरः शरीरस्य कृतेऽन्यस्य महामुनिः ॥ वसिष्ठः सुमहातेजा जगाम पितुरन्तिकम् ॥ ५ ॥
सोभिवाद्य ततः पादौ देवदेवस्य धर्मवित् ॥ पितामहमथोवाच वायुभूत इदं वचः ॥ ६ ॥
भगवन्निमिशापेन विदेहत्वमुपागमम्[3] ॥ लोकनाथ[4] महादेव अण्डजोपि त्वमब्जजः ॥ ७ ॥

१९ ॥ चेतनेन विना कृत इति । मृत इत्यर्थः । सुरुचिरप्रख्यः सुरुचिरकान्तिः ॥ २०—२१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

देवसंमतौ देवतुल्यौ ॥ २—४ ॥ अन्यस्य शरी-

स० सुचिरप्रख्यः प्राक्सुचिरंप्रख्याशोभायस्यसः ॥ २० ॥ **स०** शापितौ शप्तौ । नृपद्विजेन्द्रौ निमिवसिष्ठौ । तत्तुल्याधिगतप्रभाववन्तौ गतश्चासौप्रभावश्चसोस्तिययोस्तौ । सः लोकविदितः तुल्यः परस्परं । आधिर्मनोव्यथाययोस्तौ । तौ च तौतौ च । नागोजिभट्टस्तु 'तदितिब्रह्मनाम । ब्रह्मणस्तुल्यतयाअधिगतःप्राप्तः यःप्रभावस्तद्वन्तौ । ब्रह्मप्रभावावितियावत्' इतिव्याकुर्वन्शापतः परस्परंविदेहताप्राप्तेःशोकमूलतया प्रकरणानौचित्यंसंपादितवानितिमन्तव्यम् । तत्तुल्याधिगतप्रभाववन्तौ तल्लोकप्रसिद्धं तुल्याधिगतं अधिगतिः उभयोःपरस्परंविदेहताप्राप्तिः तत्कारकोयःप्रभावः अन्योन्यशापप्रदानसामर्थ्यं तद्वन्ताविति वा । पक्षद्वयेपिन कर्मधारयादित्यस्यैकदेशिनेतिनिर्देशोऽनित्यत्वंज्ञापयतीतिमत्वर्थीयोपपत्तिर्बोध्या ॥ २१ ॥ इतिपञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

ति० देवसंमतौ देवपूजितौ । **स०** निक्षिप्य त्यक्त्वा । देवसंमतौ हरिसंमतौ । भगवदिच्छयैवंजातौ । हेदेव संमतौ सुशरीरत्वेनसंप्रतिपन्नाविति वा ॥ २ ॥ **स०** नृपविप्रर्षी विप्रश्चासावृषिश्च । नृपश्चसचतौ । वायुभूतौ पिशाचादिवद्वातभूतौ । एवमवस्थानेकारणमाह—तपोधनाविति ॥ ४ ॥ **स०** अन्यस्य सर्वदृश्यस्य ॥ ५ ॥ **ति०** अभिवाद्याभिवादनादिअशरीरस्यापितपःप्रभावाल्लिङ्गदेहेनोपपन्नं ॥ ६ ॥ **स०** अण्डजः ब्रह्माण्डविग्रहः ॥ ७ ॥

[पा०] १ झ. ठ. देहस्ससुचिरप्रख्यो. २ झ. ठ. निक्षिप्यदेहौ. ३ क. ख. ग. ज. विदेहोस्मिकृतःप्रभो. ४ च. छ. झ. ञ. देवदेवमहादेववायुभूतोहमण्डज.

सर्वेषां देहहीनानां महद्दुःखं भविष्यति ॥ लुप्यन्ते सर्वकार्याणि हीनदेहस्य वै प्रभो ॥
देहस्यान्यस्य सद्भावे प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ८ ॥
तमुवाच ततो ब्रह्मा स्वयंभूरमितप्रभः ॥ मित्रावरुणजं तेजः प्रविश त्वं महायशः ॥ ९ ॥
अयोनिजस्त्वं भविता तत्रापि द्विजसत्तम ॥ धर्मेण महता युक्तः पुनरेष्यसि मे वशम् ॥ १० ॥
एवमुक्तस्तु देवेन चाभिवाद्य प्रदक्षिणम् ॥ कृत्वा पितामहं तूर्णं प्रययौ वरुणालयम् ॥ ११ ॥
तमेव कालं मित्रोपि वरुणत्वमकारयत् ॥ क्षीरोदेन सहोपेतः पूज्यमानः सुरोत्तमैः ॥ १२ ॥
एतस्मिन्नेव काले तु उर्वशी परमाप्सराः ॥ यदृच्छया तमुद्देशमाययौ[1] सखिभिर्वृता ॥ १३ ॥
तां दृष्ट्वा रूपसंपन्नां क्रीडन्तीं वरुणालये ॥ आविशत्परमो[2] हर्षो वरुणं चोर्वशीकृते ॥ १४ ॥
स तां पद्मपलाशाक्षीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ वरुणो वरयामास मैथुनायाप्सरोवराम् ॥ १५ ॥
प्रत्युवाच ततः सा तु वरुणं प्राञ्जलिः स्थिता ॥ मित्रेणाहं वृता साक्षात्पूर्वमेव सुरेश्वर ॥ १६ ॥
वरुणस्त्वब्रवीद्वाक्यं कन्दर्पशरपीडितः ॥ इदं तेजः समुत्स्रक्ष्ये कुम्भेऽस्मिन्देवनिर्मिते ॥ १७ ॥
एवमुत्सृज्य सुश्रोणि त्वय्यहं वरवर्णिनि ॥ कृतकामो भविष्यामि यदि नेच्छसि संगमम् ॥ १८ ॥
तस्य तल्लोकपालस्य वरुणस्य सुभाषितम् ॥ उर्वशी परमप्रीता श्रुत्वा वाक्यमुवाच ह ॥ १९ ॥
काममेतद्भवत्वेवं हृदयं मे त्वयि स्थितम् ॥ भावश्चाभ्यधिकस्तुभ्यं देहो मित्रस्य तु प्रभो ॥ २० ॥

रस्य कृते अन्यशरीरप्राप्त्यर्थमित्यर्थः ॥ ५—७ ॥ सर्वकार्याणि ऐहिकामुष्मिकसकलप्रयोजनानि ॥८॥ तेजो रेतः ॥ ९ ॥ अयोनिज इति । तत्रापि मित्रावरुणतेजःप्रवेशेपि अयोनिजत्वं । रेतोजन्यत्वेपि योनावप्रवेशादितिभावः । मेवशं मदधीनतां ॥१०—११॥ तमेव कालं तस्मिन्नेव काले । मित्रः सूर्यमूर्तिभेदः । वरुणत्वमकारयत् । केनापि हेतुना उभावपि युगपद्वरुणराज्यमकुर्वतामित्यर्थः । तथैवोत्तरत्र वक्ष्यति-मित्रःवरुणत्वं प्रापेति ॥ १२—१९ ॥ काममिति । मित्रत्वात्पूर्वस्थितवरुणाविरोधेन राज्यमकरोत् । एतदेव मे भवतु । मे हृदयं चित्तं त्वयि स्थितमेव भवतु । अभ्यधिको भावश्च तुभ्यं तव च मयीति

स० ममहीनदेहस्य हीनोगतोदेहोयस्येति हीनोदेहेनेतिवासतस्य ॥ ८ ॥ **ति०** मित्रावरुणजं तद्विसृष्टं ॥ ९ ॥ **ति०** तत्रापि मित्रावरुणरेतःप्रवेशेपि । मेवशं मत्पुत्रत्वेनपूर्ववत्प्रजापतित्वमपिप्राप्स्यसीतिभावः । **स०** अयोनिजः अः नारायणः योनिः कारणं यस्यसोऽयोनिः । तस्मान्मत् जायतइतिसतथा । त्वत्पुत्रत्वंगतमितिचिन्तानकार्येतिसूच्यतेऽनेन । मेवशं मदधीनंप्राजापत्यमप्येष्यसि । **शि०** त्वमाविश । तत्रआवेशेपि । त्वमयोनिजोभविता । अतएवधर्मेणयुक्तस्त्वंमेवशं मत्पुत्रत्वमित्यर्थः । पुनरेष्यसि । किंचमेधर्मेणयुक्तस्त्वं वशं पूर्वशरीरकान्तिपुनरेष्यसि । यद्यप्युत्तरत्रकुंभेवरुणरेतस्सेकएववक्ष्यते । तथापि तदुत्तरत्रवरुणवीर्यसेकात्पूर्वमुर्वश्याःसंनिधौमित्रवीर्यसेकोपितस्मिन्नेवकुंभेवक्ष्यतेइतिवीर्ययोःसंमिलितत्वादुभयोरप्युभयजत्वव्यवहारउपपद्यतइतिदिक् ॥ १० ॥ **ति०** वरुणालयं समुद्रं ॥ ११ ॥ **ति०** तमेवकालं वसिष्ठागमनकाले । मित्रः पूषार्यमादिवत्सूर्यमण्डलस्थमूर्तिभेदः । सुरेश्वरैःपूज्यमानःसन् वरुणत्वं वरुणतादात्म्यं । अकारयत् भावयतिस्म । यद्वा मित्रोपिवरुणत्वं वरुणाधिकारमकरोदित्यर्थः । एवंचमित्रतादात्म्यापन्नेनवरुणेनविसृष्टत्वाद्वरुणरेतोविसर्गस्यापि पूर्वमित्रवृतोर्वशीनिमित्तत्वाच्चवरुणरेतोपिमित्रावरुणरेतोभवतीति मित्रावरुणजंतेजआविवेशेत्यनेनननविरोधः । **स०** वरुणत्वं तेनसहैकस्थानस्थितत्वं । अकारयत् तत्स्थलमाह—क्षीरोदेनेति । सहोपेतः युक्तः । तत्तादात्म्यमित्यादिनागोजिभट्टादिव्याख्यानंद्वन्द्वसमासप्रयुक्तानङ्द्विवचनाद्यनुपपत्तेरनुपपन्नं ॥ १२ ॥ **स०** अप्सरेतिपाठेआकारान्तोऽयंशब्दः । अप्सराइतिपाठेतु महाभाष्येएकवचनान्तप्रयोगादमरस्य 'स्त्रियांबहुष्वप्सरसः' इत्यस्यापभ्रंशतासूचितेतिसाधुरप्सराइतिमन्तव्यं । तमुद्देशंवसिष्ठविशिष्टंदेशं । **ति०** एतस्मिन्नेवकाले वरुणात्मनामित्रावस्थानकाले ॥१३॥ **ति०** इदंतेजः तद्दर्शनक्षुभितवीर्यरूपं । देवनिर्मितेकुंभे पुत्रोत्पत्तिसमर्थतयाब्रह्मसृष्टे ॥ १७ ॥ **ति०** त्वयि त्वन्निमित्तमित्यर्थः । कृतकामः कृतकामभोगः ॥ १८ ॥ **ति०** काममधिकंमेहृदयंचित्तं । त्वयिस्थितं । तुभ्यंतवचभावोधिकंमयिस्थितः । अतएतदेवं भवतु कुंभेवीर्योत्संगोभवतु । हेप्रभो देहस्तुममपूर्ववृतस्यमित्रस्यास्तु । भावेनभोगस्त्वयासहममदेहेनभोगोमित्रेणास्त्वित्युक्तंभवति

[पा०] १ झ. ठ. तमुद्देशमाययौ. २ क. ड. झ. ञ. ट. तदाविशत्परोहर्षो.

उर्वश्या एवमुक्तस्तु रेतस्तन्महदद्भुतम् ॥ ज्वलदग्निशिखाप्रख्यं तस्मिन्कुम्भे ह्यपासृजत् ॥ २१ ॥
उर्वशी त्वगमत्तत्र मित्रो वै यत्र देवता ॥ तां तु मित्रः सुसंक्रम्य उर्वशीमिदमब्रवीत् ॥ २२ ॥
मया निमन्त्रिता पूर्वं कस्मात्त्वमवसर्जिता ॥ पतिमन्यं वृतवती तस्मात्त्वं दुष्टचारिणी ॥ २३ ॥
अनेन दुष्कृतेन त्वं मत्क्रोधकलुषीकृता ॥ मनुष्यलोकमास्थाय कंचित्कालं निवत्स्यसि ॥ २४ ॥
बुधस्य पुत्रो राजर्षिः काशीराजः पुरूरवाः ॥ तमद्य गच्छ दुर्बुद्धे स ते भर्ता भविष्यति ॥ २५ ॥
ततः सा शापदोषेण पुरूरवसमभ्यगात् ॥ प्रतियाता पुरूरवं बुधस्यात्मजमौरसम् ॥ २६ ॥
तस्य जज्ञे ततः श्रीमानायुः पुत्रो महाबलः ॥ नहुषो यत्र पुत्रस्तु बभूवेन्द्रसमद्युतिः ॥ २७ ॥
वज्रमुत्सृज्य वृत्राय श्रान्तेथ त्रिदशेश्वरे ॥ शतं वर्षसहस्राणि येनेन्द्रत्वं प्रशासितम् ॥ २८ ॥

सा तेन शापेन जगाम भूमिं तदोर्वशी चारुदती सुनेत्रा ॥
बहूनि वर्षाण्यवसच्च सुभ्रूः शापक्षयादिन्द्रसदो ययौ च ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

कुंभस्थमित्रावरुणतेजोभ्यां वसिष्ठोत्पत्तिः ॥ १ ॥ सुरैर्निमिराजस्य तत्प्रार्थनयासर्वप्राणिनेत्रेषुनिवासकल्पनपूर्वकं केवलतद्देहमथनान्मिथिलराजोत्पादनम् ॥ २ ॥

तां श्रुत्वा दिव्यसंकाशां कथामद्भुतदर्शनाम् ॥ लक्ष्मणः परमप्रीतो राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
निक्षिप्तदेहौ काकुत्स्थ कथं तौ द्विजपार्थिवौ ॥ पुनर्देहेन संयोगं जग्मतुर्देवसंमतौ ॥ २ ॥
तस्य तद्भाषितं श्रुत्वा रामः सत्यपराक्रमः ॥ तां कथां कथयामास वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ ३ ॥
यस्तु कुम्भो रघुश्रेष्ठ तेजःपूर्णो महात्मनोः ॥ तस्मिंस्तेजोमयौ विप्रौ संभूतावृषिसत्तमौ ॥ ४ ॥

शेषः ॥ २०—२१ ॥ कस्मात्त्वमवसर्जिता विसृष्टवती । मामिति शेषः । कस्मात्त्वमसि वर्जितेति च पाठः । सुसंक्रम्य सम्यक्परिष्वज्य । तस्याः स्वस्मिन्ननुरागाभावमालोक्येत्यर्थः । तां तु मित्रः सुसंक्रुध्येति च पाठः ॥ २२—२३ ॥ मानुषं लोकमास्थायेत्यनेन देवरूपेणैवेति शेषः ॥ २४—२९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

दिव्यसंकाशां दिव्यरूपां ॥ १ ॥ निक्षिप्तदेहौ । पुनर्देहेनेति । कुम्भे वरुणतेजोविसर्जनमुक्तं तावता प्रकृष्टदेहसिद्धिप्रश्नो न दत्तोत्तर इति पुनः प्रश्नः कृत इति मन्तव्यं ॥ २ ॥ तां कथां वसिष्ठस्य देहोत्पत्तिविषयिणीं कथां ॥ ३ ॥ तेजोमयौ निरवधिकते-

॥ २० ॥ ति० रेतः तद्भावसंभोगक्षुभितं ॥ २१ ॥ ति० अवसर्जिता विसृष्टवती । मामितिशेषः । शि० किमर्थंचान्यंपतिंवृतवती । एतेन पत्यन्तरविषयककामनांविनाऽन्यत्रगमनंनसंभवतीतिनिश्चयःसूचितः ॥ २३ ॥ ति० अनेनदुष्कृतेन । एकंपतिमङ्गीकृत्यतत्समयेद्वितीयवरणंसाधारणस्त्रीणामपिमहद्दुष्कृतमित्यनेनबोधितं । मनुष्यलोकमास्थाय । अनेनदेवरूपेणैवेतिशेषः ॥ २४ ॥ शि० शापक्षयात् शापक्षयंप्राप्य ॥ २९ ॥ इतिषट्पञ्चाशःसर्गः ॥ ५६ ॥

ति० निक्षिप्तदेहौ विसृष्टदेहौ ॥ २ ॥ ति० महात्मनोः मित्रावरुणयोः । तेजःपूर्णः । अत्रैवमाख्यायिका—प्रथममुर्वशीं मित्रोदृष्ट्वातामामन्त्रितवान् । तथाचत्वन्निवासमागच्छामीत्युक्तः । तदावरुणलोकस्थएवमित्रस्तद्दर्शनाद्धटस्खलितंनिजंतेजःकुंभे-

[पा०] १ क. ग. भावेनान्यंवृतवती. २ घ—ञ. किमर्थंदुष्टचारिणि. ३ ङ. झ. ट. प्रतिष्ठाने. ४ झ. ञ. ट. यस्य. ५ क—घ. च. छ. ज. ततःकुंभोनरश्रेष्ठ. ङ. झ. ञ. ट. यस्सकुंभो.

पूर्वं समभवत्तत्र ह्यगस्त्यो भगवानृषिः ॥ नाहं सुतस्तवेत्युक्त्वा मित्रं तस्मादपाक्रमत् ॥ ५ ॥
तद्धि तेजस्तु मित्रस्य उर्वश्याः पूर्वमाहितम् ॥ तस्मिन्त्समभवत्कुम्भे तत्तेजो यत्र वारुणम् ॥ ६ ॥
कस्य चित्त्वथ कालस्य मित्रावरुणसंभवः ॥ वसिष्ठस्तेजसा युक्तो जज्ञे चेक्ष्वाकुदैवतम् ॥ ७ ॥
तमिक्ष्वाकुर्महातेजा जातमात्रमनिन्दितम् ॥ वव्रे पुरोहितं सौम्य वंशस्यास्य भवाय नः ॥ ८ ॥
एवं त्वपूर्वदेहस्य वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ कथितो निर्गमः सौम्य निमेः शृणु यथाभवत् ॥ ९ ॥
दृष्ट्वा विदेहं राजानमृषयः सर्व एव ते ॥ तं ततो योजयामासुर्यागदीक्षां[1] मनीषिणः ॥ १० ॥
तं च देहं नरेन्द्रस्य रक्षन्ति स्म द्विजोत्तमाः ॥ गन्धैर्माल्यैश्च वस्त्रैश्च पौरभृत्यसमन्विताः ॥ ११ ॥
ततो यज्ञे समाप्ते तु भृगुस्तत्रेदमब्रवीत् ॥ आनयिष्यामि ते चेतस्तुष्टोस्मि तव पार्थिव ॥ १२ ॥
सुप्रीताश्च सुराः सर्वे निमेश्चेतस्तथाऽब्रुवन् ॥ वरं वरय राजर्षे क्व ते चेतो निरूप्यताम् ॥ १३ ॥

जस्कौ ॥ ४ ॥ तत्र कुम्भे । पूर्वं वरुणतेजोनिधानात्पूर्वं । मित्रं प्रति नाहं तव सुत इत्युक्त्वा तस्मात्कुम्भादपाक्रमत् उदतिष्ठत ॥ ५ ॥ निषेधस्य का वा प्रसक्तिरित्यत्राह्–तद्धि तेज इति ॥ उर्वश्या निमित्तभूतायाः । मित्रतेजस्तस्मिन्कुम्भे पूर्वं उपरि आहितं अर्पितं तस्मात्प्रतिषेधः कृत इतिभावः । यद्वा पूर्ववरणकाले उर्वश्या आहितं तेजः सखीसन्निधानात् असंभोगात्कुम्भे तत्र निक्षिप्तमिति भावः । अस्मिंस्तु पक्षे मित्रपदं मित्रावरुणपरं । सर्वथा न मित्रावरुणतेजोजोगस्त्यः किंतु कुम्भमात्रसंभवः । अतएव कुम्भसंभवः कलशीभव इत्यादिव्यवहारः । अयोनिजश्चायं कुम्भस्य मैत्रावरुणत्वात् मैत्रावरुणिरित्यपि व्यवहारः । क्वचित् वसिष्ठस्तु मैत्रावरुणतेजोज एवेत्याह्–यस्मात्तेजस्तु मित्रस्योर्वश्यां पूर्वमाहितं तत्तेजो यत्र वारुणमिति। अन्ये त्वाहुः । नाहं सुतस्तवेत्यादि । पुत्रो न भवामीत्यर्थः । उत्तरस्य प्रसक्तिं दर्शयति–तद्धीति ॥ अगस्त्यस्य उत्पत्तिबीजभूतं मित्रस्य तत्तेजः उर्वश्याः पूर्वमुर्वश्या निमित्ततः मित्रेण तस्मिन्कुम्भे वरुणवीर्यविसर्जनात्पूर्वमेवाहितं । तस्मिन्नेवकुम्भे वारुणमपि तेज उर्वशीनिमित्तकं समभवत् । तस्मान्नैकस्य तव सुत इत्युक्तं अगस्त्येन । अतएव मैत्रावरुणिरित्यगस्त्यनाम कुम्भाज्जन्यत्वात्कुम्भसंभवइत्याहुः ॥ ६ ॥ कस्य चिदिति । अगस्त्योत्पत्तेः बहुकालानन्तरमित्यर्थः । मित्रावरुणयोस्तेज आविशेति पूर्वं ब्रह्मनियोगः ॥ ७—८ ॥ अपूर्वदेहस्य नूतनदेहस्य । निर्गमः उत्पत्तिः ॥ ९—१० ॥ रक्षन्ति स्मेति तैलकटाहादाविति शेषः ॥ ११ ॥ भृगुः तत्र तस्मिन् । यज्ञसमाप्तिकाल इत्यर्थः । इदं वक्ष्यमाणं । हे पार्थिव देहाभिमानिप्रत्यगात्मन् । तव तुष्टोस्मि अतस्ते चेतः जीवमानयिष्यामि देह इत्यब्रवीत्॥१२॥ तदा सुप्रीताः सर्वे सुराश्च निमेश्चेत आनयिष्याम इत्यब्रुवन् । अथ हे राजर्षे, वरं वरय ते चेतस्त्वाकृष्ट्वा क्व निरूप्यतां क्व स्थाप्यतामिति चाब्रुवन्निति संबन्धः। क्व ते चेतो निरूप्यतामिति च पाठः ॥ १३ ॥

उत्सृज्यस्वंनिवासंजगाम । पश्चाद्वरुणोपिताद्दृष्ट्वास्खलितंतेजः कुंभेव्यसृजत् । ततोमित्रनिवासंगतामित्रेणशप्ताचेति ॥ ४ ॥ **ति॰** नाहंसुतस्तवेति । यद्यपिमित्रेणापिकुंभेरेतउत्सृष्टं । तथापि तवैकस्यपुत्रोनभवामीत्युक्त्वाऽपाक्रमत् ॥५॥ **ति॰** अगस्त्योत्पत्तिहेतुभूतंमित्रस्यतेजःउर्वश्याः पूर्वंउर्वशीनिमित्तवरुणवीर्यविसर्गात्पूर्वंआहितं । तस्मिन्कुंभे तस्मिन्नेवकुंभे वारुणंतेजः समभवत् संगतमभवत् । यत्रकुंभे तत्तेजः मित्रस्यतेजआसीत् । अतस्तेजोन्तरसंगतादुत्पत्तेर्नैकस्यतवसुतइत्युक्तमगस्त्येन । अतएव मैत्रावरुणिरित्यगस्त्यनाम ॥ **शि॰** अगस्त्यस्यप्रथमोत्पत्तौनिमित्तमाह—तदिति । यत्रवारुणंतेजः समभवत् प्राप्नोत् । तस्मिन्कुंभे उर्वश्यास्संनिधौमित्रस्यतेजःपूर्वमाहितं । अतोगस्त्यःपूर्वमभवदितितात्पर्यं ॥ ६ ॥ **ति॰** तदनन्तरंकस्यचित्कालस्य मित्रावरुणसंभवः । अत्रोपपत्तिरुक्ता । वसिष्ठोजज्ञेतेजसायुक्तः मित्रावरुणयोर्दिव्यतेजसायुक्तः । **स॰** इक्ष्वाकुदैवतं तत्कुलपुरोहितः ॥ ७ ॥ **ति॰** अपूर्वदेहस्य नूतनदेहवतोवसिष्ठस्य । निर्गमः उत्पत्तिप्रकारःकथितः । यथाऽभवद्वृत्तान्तइतिशेषः । **स॰** निमेर्देहनिर्गमोयथाऽभवत्तंप्रकारंशृणु ॥ ९ ॥ **स॰** तेयाजकाः दीक्षांकृत्वातंयाजयामासुः ॥ **शि॰** यज्ञदीक्षां गृहीत्वेतिशेषः ॥ १० ॥ **स॰** तंत्यक्तंरक्षन्तिस्म । यथादेहःपूतिगन्धिर्नभवेत्तथा ररक्षुः ॥ ११ ॥ **स॰** सामर्थ्यस्यसत्त्वात्तवपार्थिवेतिसंबोधयामास । चेतः चेतनां ॥ १२ ॥ **स॰** चेतः तदभिमानी ॥ १३ ॥

[पा॰] १ झ—ठ. यैज्ञदीक्षां.

एवमुक्तः सुरैः सर्वैर्निमेश्चेतस्तदाब्रवीत् ॥ नेत्रेषु सर्वभूतानां वसेयं सुरसत्तमाः ॥ १४ ॥
बाढमित्येव विबुधा निमेश्चेतस्तदाऽब्रुवन् ॥ नेत्रेषु सर्वभूतानां वायुभूतश्चरिष्यसि ॥ १५ ॥
त्वत्कृते च निमिष्यन्ति चक्षूंषि पृथिवीपते ॥ वायुभूतेन चरता विश्रमार्थं मुहुर्मुहुः ॥ १६ ॥
एवमुक्त्वा तु विबुधाः सर्वे जग्मुर्यथागतम् ॥ ऋषयोऽपि महात्मानो निमेर्देहं समाहरन् ॥ १७ ॥
अरणिं तत्र निक्षिप्य मथनं चक्रुरोजसा ॥ मन्त्रहोमैर्महात्मानः पुत्रहेतोर्निमेस्तदा ॥ १८ ॥
अरण्यां मथ्यमानायां प्रादुर्भूतो महातपाः ॥ मथनान्मिथिरित्याहुर्जननाज्जनकोभवत् ॥
यस्माद्विदेहात्संभूतो वैदेहस्तु ततः स्मृतः ॥ १९ ॥
एवं विदेहराजश्च जनकः पूर्वकोऽभवत् ॥ मिथिर्नाम महातेजास्तेनायं मैथिलोऽभवत् ॥ २० ॥
[इति सर्वमशेषतो मया कथितं संभवकारणं तु सौम्य ॥
नृपपुङ्गवशापजं द्विजस्य द्विजशापाच्च यदद्भुतं नृपस्य ॥ २१ ॥]
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

निमिराजस्यवसिष्ठेऽक्षमया शापदानकथनप्रसङ्गाद्ययातिक्षमाप्रशंसनाय तत्कथाकथनारंभः ॥ १ ॥ ययातिनाम्नोराज्ञः कनिष्ठभार्यायांशर्मिष्ठायांविशेषानुरागेण रुष्टयाज्येष्ठया स्वपितरंशुक्रंप्रति सक्रोधंययातिनिग्रहप्रार्थने शुक्रेणपुत्रीप्रीत्यै ययातिंप्रतिवृद्धभावसंभवशापदानम् ॥ २ ॥

एवं ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणः परवीरहा ॥ प्रत्युवाच महात्मानं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ १ ॥
महदद्भुतमाश्चर्यं विदेहस्य पुरातनम् ॥ निवृत्तं राजशार्दूल वसिष्ठस्य निमेः सह ॥ २ ॥

निमेश्चेतः चेतोभिमानी प्रत्यगात्मा तदाऽब्रवीत् । किमिति, सर्वभूतानां नेत्रेषु । वैभवात् वसेयं नत्वेकस्मिन्नित्यर्थः ॥ १४ ॥ वायुभूतः नागाद्युपवायुभूत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ त्वत्कृते त्वदवस्थाननिमित्तं निमिष्यन्ति निमेषधर्मं प्राप्स्यन्ति । विश्रामार्थमिति । उन्मीलनखेदापनोदनार्थमित्यर्थः ॥ १६ ॥ देहं केवलमित्यर्थः ॥ १७ ॥ मन्त्रहोमैः पुत्रीयमन्त्रहोमैः । तादृशमन्त्रपूर्वकहोमैरित्यर्थः ॥ १८ ॥ विदेहाद्विगतो देहो विदेहः तस्मात्संभूतो वैदेहः जनकः ॥ १९—२१ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

पुण्यश्रवणत्वेन महदद्भुतं । आश्चर्यादप्याश्चर्यमित्यर्थः । निमेः सहेति । प्रसङ्ग इति शेषः ॥ २ ॥

ति० वायुभूतः वायुसदृशलघुभूतलिङ्गदेहाश्रितइत्यर्थः ॥ १५ ॥ ति० चक्षूंषि सर्वभूतानामितिशेषः । वायुभूतेनचरतात्वया करणेनविश्रामार्थंत्वत्संबन्धेनजायमानस्यखेदस्यापनोदनार्थमित्यर्थः ॥ १६ ॥ स० समाहरन् आनीतवन्तः ॥ १७ ॥ ति० तत्र यज्ञभूमौ । अरणिनिक्षिप्य निमेर्देहमेवारणिकृत्वा ॥ १८ ॥ ति० विदेहात् विगतचेतोदेहात् । अयंजनकवंशः ॥ स० मथनान्मिथिलः । निरुक्त्यन्तरमेतत् । जननाज्जनकः । विदेहात् विगतप्राणाद्देहात्संभूतइतिविदेहः । एवंनामत्रयंलब्धवान्पुत्रइति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ इतिसप्तपञ्चाशःसर्गः ॥ ५७ ॥

ति० अथलक्ष्मणस्यब्राह्मणंप्रतिशापायुक्तत्वशङ्कायांतादृशक्षमाशीलाअपिसन्तीत्याहप्रसंगाद्रामः—एवंब्रुवतीति ॥ १ ॥ स० वसिष्ठस्ययन्निवृत्तं तन्महदद्भुतं । विदेहस्यचयन्नितरांवृत्तंतदप्याश्चर्यं । अथवा विदेहस्यमुनेश्चपरस्परंपुरातनंनिवृत्तं तन्मह

[पा०] १ ग. ज. निमेर्देहंतपोधनाः. ख. घ. च. निमेर्देहेतपोधनाः. २ अयंश्लोकः ङ. च. छ. झ. ञ. ट पाठेषु दृश्यते. ३ ग. वदति. ४ ख. च. छ. झ. ञ. ट. मुनेश्चह.

निमिस्तु क्षत्रियः शूरो विशेषेण च दीक्षितः ॥ न क्षमां कृतवान्राजा वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ ३ ॥
एवमुक्तस्तु तेनायं श्रीमान्क्षत्रियपुङ्गवः ॥ उवाच लक्ष्मणं वाक्यं सर्वशास्त्रविशारदम् ॥
रामो रमयतां श्रेष्ठो भ्रातरं दीप्ततेजसम् ॥ ४ ॥
न सर्वत्र क्षमा वीर पुरुषेषु प्रदृश्यते ॥ ५ ॥
सौमित्रे दुस्सहो रोषो यथा क्षान्तो ययातिना ॥ सत्त्वानुगं पुरस्कृत्य तं निबोध समाहितः ॥ ६ ॥
नहुषस्य सुतो राजा ययातिः पौरवर्धनः ॥ तस्य भार्याद्वयं सौम्य रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ ७ ॥
एका तु तस्य राजर्षेर्नाहुषस्य पुरस्कृता ॥ शर्मिष्ठा नाम दैतेयी दुहिता वृषपर्वणः ॥ ८ ॥
अन्या तूशनसः पत्नी ययातेः पुरुषर्षभ ॥ न तु सा दयिता राज्ञो देवयानी सुमध्यमा ॥ ९ ॥
तयोः पुत्रौ तु संभूतौ रूपवन्तौ समाहितौ ॥ शर्मिष्ठाऽजनयत्पूरुं देवयानी यदुं तदा ॥ १० ॥
पूरुस्तु दयितो राज्ञो गुणैर्मातृकृतेन च ॥ ततो दुःखसमाविष्टो यदुर्मातरमब्रवीत् ॥ ११ ॥
भार्गवस्य कुले जाता देवस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ सहसे हृद्गतं दुःखमवमानं च दुस्सहम् ॥ १२ ॥
आवां च सहितौ देवि प्रविशाव हुताशनम् ॥ राजा तु रमतां सार्धं दैत्यपुत्र्या बहुक्षपाः ॥ १३ ॥
यदिवा सहनीयं ते मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ क्षम त्वं न क्षमिष्येऽहं मरिष्यामि न संशयः ॥ १४ ॥
पुत्रस्य भाषितं श्रुत्वा परमार्तस्य रोदतः ॥ देवयानी तु संक्रुद्धा सस्मार पितरं तदा ॥ १५ ॥
इङ्गितं तदभिज्ञाय दुहितुर्भार्गवस्तदा ॥ आगतस्त्वरितं तत्र देवयानी तु यत्र सा ॥ १६ ॥
दृष्ट्वा चाप्रकृतिस्थां तामप्रहृष्टामचेतनाम् ॥ पिता दुहितरं वाक्यं किमेतदिति चाब्रवीत् ॥ १७ ॥
पृच्छन्तमसकृत्तं वै भार्गवं दीप्ततेजसम् ॥ देवयानी तु संक्रुद्धा पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥
अहमग्निं विषं तीक्ष्णमपो वा मुनिसत्तम ॥ भक्षयिष्ये प्रवेक्ष्यामि न तु शक्ष्यामि जीवितुम् ॥ १९ ॥

महात्मनि वसिष्ठे विषये कथं धार्मिकः निमिः अमर्षं चकारेति पृष्टवन्तं लक्ष्मणं प्रति ययातिक्षमाकथनं "आम्रान्पृष्टः कोविदारानाचष्टे" इति न्यायं कथं नानुसरेत् । मैवं महान् दोषः । चिन्तायाः अकर्तव्याभिप्रायात् । गुणवतो गुणकीर्तनस्य ॥ ३—५ ॥ यथा येन प्रकारेण । सत्त्वानुगं सत्त्वगुणानुमतं मार्गमिति शेषः । तं प्रकारं निबोध ॥ ६—७ ॥ पुरस्कृता पूजिता । दैतेयी दितेः पौत्री ॥ ८ ॥ उशनसः शुक्रस्य ॥ ९—१५ ॥ इङ्गितं सखेदरोषभावं ॥ १६ ॥ अप्रकृतिस्थां अस्वस्थां । अप्रहृष्टां हर्षरहितां । अचेतनां क्षुभितचित्तां ॥ १७—१८ ॥ अग्निं प्रवेक्ष्यामि विषं भक्षयिष्य इति संबन्धः ॥ १९ ॥

दद्भुतमाश्चर्यं अत्याश्चर्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ **ति०** नक्षमंकृतवान् अनुचितमेवकृतवानित्यर्थः ॥ **स०** विशेषतोदीक्षितइत्यनेनतस्य क्षमाभावेऽनर्थश्रवणंसूचयति । वसिष्ठस्य तद्विषये ॥ **शि०** दीक्षितोनिमिः वसिष्ठस्यक्षमंक्षमायथाभवतितथानकृतवान् । एतेननिमिनाक्षन्तव्यमितिसूचितं ॥ ३ ॥ **शि०** रामः सर्वाभिरामदाता । अतएवरमयतांश्रेष्ठः रामः लक्ष्मणमुवाच ॥ ४ ॥ **ति०** पौरान्वर्धयतीतिपौरवर्धनः ॥ ७ ॥ **स०** सातुदेवयानीराज्ञोनदयिता । तस्याःशर्मिष्ठासङ्गस्यानभिमतत्वेनतत्करणानन्तरं तदुक्तदुर्वचनश्रवणेनराज्ञोवैमनस्यादितिभावः ॥ ९ ॥ **स०** तयोः शर्मिष्ठादेवयान्योः । पुत्रौ पूरुयद्वाख्यौ । तुर्वस्वादीनांत्रयाणां मुख्यवंशकर्तृत्वाभावादनुक्तिः ॥ १० ॥ **स०** ततः राज्ञःपूरौप्रीत्यतिशयदर्शनानन्तरं । मातरं देवयानीं ॥ ११ ॥ **स०** देवस्य द्योतनादिगुणस्य । सहसे किमर्थमितिशेषः ॥ १२ ॥ **ति०** मामनुज्ञातुमर्हसि । अग्निप्रवेशार्थमितिशेषः ॥ १४ ॥ **स०** पितरं शुक्रं । तदाश्रमंगत्वाऽन्यत्रगतंसस्मार । यथोक्तमादिपर्वणि—'त्वरितंसकाशंकाव्यस्यप्रस्थितांव्यथितस्तदा । अनुवव्राजसंभ्रान्तः पृष्ठतःसान्त्वयन्नृपः । अचिरादेवसंप्राप्ताकाव्यस्योशनसोन्तिकम्' इत्यादि ॥ १५ ॥ **स०** इङ्गितं मनोगतं । यत्र स्वाश्रमे । तत्र आगतः स्वतपस्स्थलात् ॥ १६ ॥ **स०** अचेतनां स्मृतिहीनां । एतत् दुःखचिह्नं । किं किंनिमित्तं ॥ १७ ॥

[पा०] १ झ. ठ. क्षमं. २ घ. च. छ. सत्वंगुणं. ग. ज. सत्वात्मकं. ३ ख. ज. सुतातूशनसश्चैकापत्नीयन्नाहुषस्यवै. घ. ञ. ट. सुतातूशनसःपत्नी. ग. च. छ. अन्यातूशनसःपुत्रीययातेः.

न मां त्वमवजानीषे दुःखितामवमानिताम् ॥ वृक्षस्यावज्ञया ब्रह्मंश्छिद्यन्ते वृक्षजीविनः ॥ २० ॥
अवज्ञया च राजर्षिः परिभूय च भार्गव ॥ मय्यवज्ञां प्रयुङ्क्ते हि न च मां बहुमन्यते ॥ २१ ॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा कोपेनाभिपरिप्लुतः ॥ व्याहर्तुमुपचक्राम भार्गवो नहुषात्मजम् ॥ २२ ॥
यस्मान्मामवजानीषे नाहुष त्वं दुरात्मवान् ॥ जरया परया जीर्णः शैथिल्यमुपयास्यसि ॥ २३ ॥
एवमुक्त्वा दुहितरं समाश्वास्य च भार्गवः ॥ पुनर्जगाम ब्रह्मर्षिर्भवनं स्वं महायशाः ॥ २४ ॥
स एवमुक्त्वा द्विजपुङ्गवाग्र्यः सुतां समाश्वास्य च देवयानीम् ॥
पुनर्ययौ सूर्यसमानतेजा दत्त्वा च शापं नहुषात्मजाय ॥ २५ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

शुक्रशापाज्जरांप्राप्तेनययातिना शुक्रानुग्रहबलेनैवशर्मिष्ठापुत्रेपूरौनिजजरासंक्रमणपूर्वकं तदीययौवनस्वीकारेण चिरकालं-भोगानुभवः ॥ १ ॥ ततस्तृप्तेनययातिना पूरुतोनिजजरास्वीकारपूर्वकं तस्मिंस्तदीययौवनप्रत्यर्पणेन परितोषात्तस्यराज्येऽभि-षेचनेनवनगमनम् ॥ २ ॥

श्रुत्वा तूशनसं क्रुद्धं तदार्तो नहुषात्मजः ॥ जरां परमिकां प्राप्य यदुं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
यदो त्वमसि धर्मज्ञो मदर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ जरा परमिका पुत्र भोगै रंस्ये महायशः ॥ २ ॥
न तावत्कृतकृत्योऽस्मि विषयेषु नरर्षभ ॥ अनुभूय तथा कामं ततः प्राप्स्याम्यहं जराम् ॥ ३ ॥
यदुस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच नरर्षभम् ॥ पुत्रस्ते दयितः पूरुः प्रतिगृह्णातु वै जराम् ॥ ४ ॥
बहिष्कृतोऽहमर्थेषु सन्निकर्षाच्च पार्थिव ॥ प्रतिगृह्णातु वै राजन्कः सहाश्नाति भोजनम् ॥ ५ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा पूरुमथाब्रवीत् ॥ इयं जरा महाबाहो मदर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ ६ ॥
नाहुषेणैव मुक्तस्तु पूरुः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मि शासनेऽस्मि तव स्थितः ॥ ७ ॥

दुःखितामवमानितां नावजानीषे न जानीषे न जानासि । अवोपसर्गो धात्वर्थमात्रे वर्तते । अन्यापदेशेनाह–वृक्षस्येति । वृक्षस्यावज्ञया छेदनादिना वृक्षजीविनः पत्रपुष्पाद्यश्छिद्यन्ते ॥२०॥ तदेवोपपादयति–अवज्ञयेत्यादि ॥ हे भार्गव । राजर्षिस्त्वय्यवज्ञया हेतुभूतया मां परिभूय मय्यवज्ञां प्रयुङ्क्ते । अवज्ञाय सराजर्षिः परिभूय च भार्गवमिति पाठे भार्गवविषयावमानबहुमानाभ्यां मय्यवज्ञानबहुमानभावं करोतीत्यर्थः ॥ २१—२५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥५८॥

श्रुत्वेत्यादि ॥ १—४ ॥ बहिष्कृत इति ॥ सन्निकर्षात् समीपावस्थापनादिकृत्याच्च बहिष्कृतः ॥ ५—

स० यद्यप्यवपूर्वोज्ञाधातुरवज्ञानार्थः । तथापि प्रकृतेज्ञानमात्रार्थः । शि० ननुतवपुत्रादीनांसुखिलेकिंतवापमानेनेत्यतआह—वृक्षस्येति । एतेन मदवमानेनैवपुत्रादयोप्यवमानिताइतिसूचितं ॥ २० ॥ इत्यष्टपञ्चाशःसर्गः ॥ ५८ ॥

ति० जरां पलिततां । उशनःप्रसादादन्यत्रसंक्रमयोग्यांप्राप्य । यदुं देवयानीपुत्रं ॥ स० महतीं सहसैवोत्पन्नत्वान्महत्त्वं जरायाः ॥ १ ॥ स० धर्मज्ञः पित्राज्ञापरिपालनरूपधर्मज्ञः ॥ शि० भोगैः तत्साधनैःस्त्रीभिः रंस्ये । अतःपरमिकामेजरा मदर्थं मद्भोगसिद्धयेत्वयाप्रतिगृह्यतां । तत्रहेतुः यतस्त्वंधर्मज्ञोसि ॥ २ ॥ स० अर्थेषु तद्विषयेबहिष्कृतः संनिकर्षाल्लालनादेर्बहिष्कृतः । यैःपूर्वादिभिःसहभोजनं । तदन्नादिअश्नासि । पूरुमात्रंलक्षीकृत्यगृह्णात्वितिवदतायैरित्युक्तिस्तल्लालनप्रकारबाहुविध्यादि-

[पा०] १ च. छ. झ. ञ. ट. वयसाजरयाजीर्णः. २ ठ. जरांतुमहतींप्राप्य. ३ ग—ट. राजन्यैस्सहाश्नासि.

पूरोर्वचनमाज्ञाय नाहुषः परया मुदा ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे जरां संक्रामयच्च ताम् ॥ ८ ॥
ततः स राजा तरुणः प्राप्य यज्ञान्सहस्रशः ॥ बहुवर्षसहस्राणि पालयामास मेदिनीम् ॥ ९ ॥
अथ दीर्घस्य कालस्य राजा पूरुमथाब्रवीत् ॥ आनयस्व जरां पुत्र न्यासं निर्यातयस्व मे ॥ १० ॥
न्यासभूता मया पुत्र त्वयि संक्रामिता जरा ॥ तस्मात्प्रतिग्रहीष्यामि तां जरां मा व्यथां कृथाः ११
प्रीतश्चास्मि महाबाहो शासनस्य प्रतिग्रहात् ॥ त्वां चाहमभिषेक्ष्यामि प्रीतियुक्तो नराधिपम् ॥१२॥
एवमुक्त्वा सुतं पूरुं ययातिर्नहुषात्मजः ॥ देवयानीसुतं क्रुद्धो राजा वाक्यमुवाच ह ॥ १३ ॥
राक्षसस्त्वं मया जातः पुत्ररूपो दुरासदः ॥ प्रतिहंसि ममाज्ञां यत्प्रजार्थे विफलो भव ॥ १४ ॥
पितरं गुरुभूतं मां यस्मात्त्वमवमन्यसे ॥ राक्षसान्यातुधानांस्त्वं जनयिष्यसि दारुणान् ॥ १५ ॥
न तु सोमकुलोत्पन्ने वंशे स्थास्यति दुर्मतेः ॥ वंशोपि भवतस्तुल्यो दुर्विनीतो भविष्यति ॥ १६ ॥
तमेवमुक्त्वा राजर्षिः पूरुं राज्यविवर्धनम् ॥ अभिषेकेण संपूज्य आश्रमं प्रविवेश ह ॥ १७ ॥
ततः कालेन महता दिष्टान्तमुपजग्मिवान् ॥ त्रिदिवं संगतो राजा ययातिर्नहुषात्मजः ॥ १८ ॥
पूरुश्चकार तद्राज्यं धर्मेण महता वृतः ॥ प्रतिष्ठाने पुरवरे काशीराज्ये महायशाः ॥ १९ ॥
यदुस्तु जनयामास यातुधानान्सहस्रशः ॥ पुरे क्रौञ्चवने दुर्गे राजवंशबहिष्कृतः ॥ २० ॥
एष तूशनसा मुक्तः शापोत्सर्गो ययातिना ॥ धारितः क्षत्रधर्मेण यं निमिश्च न चक्षमे ॥ २१ ॥
एतत्ते सर्वमाख्यातं दर्शनं सर्वकारिणाम् ॥ अनुवर्तामहे सौम्य दोषो न स्याद्यथा नृगे ॥ २२ ॥

७॥ पूरोरिति ॥ जरां संक्रामयदिति । योगबलादिति शेषः ॥ ८—१० ॥ न्यासभूतेति ॥ हे पुत्र । त्वयि मया संक्रामिता जरा तस्मान्मया जातः ॥ ११-१३ ॥ राक्षस इति ॥ प्रजार्थे विफलो भवेति । प्रजया पुत्रेण पितुः सकाशात्प्राप्यार्थः राज्यादिलक्षणरूपः तस्मिन्विफल उक्तप्रयोजनरहित ॥ १४—१५ ॥ नत्विति त्वयेति शेषः ॥ १६—२० ॥ ययातिवृत्तान्तप्रतिपादनस्य प्रकृतोपयोगमाह—एष तूशनसेति ॥ यमृषिशापं निमिर्न चक्षमे तादृशः शापो ययातिना धारित इत्यर्थः ॥ २१॥ एतदिति ॥

तिमन्तव्यं ॥ तदादिकक्ष्यीकारेगृह्णन्त्वितिपाठोवा ॥ ५ ॥ **स०** परयामुदा मुखविकाससूचितया । तस्य पूरोः धन्योस्मी-त्यादिवचनंआज्ञाय ज्ञात्वा । प्रहर्षं संतोषं । लेभे । परयामुदा प्रहर्षरोमाञ्चितं लेभइतिवा । तां तापसशापोपयातां । संक्रामयत् समक्रामयत् । वरबलादितिशेषः । योगबलादितिशेषइतिवदन्नागोजिभट्टोभारताद्यनभिज्ञइतिज्ञायते । 'पुत्रोज्येष्ठःकनिष्ठोवायो ददातिभयाद्वयः । संक्रामयिष्यसिजरांयथेष्टंनहुषात्मज । मामनुध्यायभावेननचपापमवाप्स्यसि । वयोदास्यतितेपुत्रोयःसराजा भविष्यति । आयुष्मान्कीर्तिमांश्चैवबहुपुत्रस्तथैवच' इत्यादिपर्वोक्तेः । पूरौजरांसंयोजयामास ॥ ८ ॥ **स०** दीर्घस्यकालस्य अथ अनन्तरं । जरांन्यासं तदभिन्नन्यासं । त्वयिमयान्यस्तांजरांनिर्यातयस्व प्रत्यर्पय ॥ **शि०** दीर्घस्यकालस्य अपगमेइति शेषः ॥ १० ॥ **स०** व्यथांमाकृथाः पिताऽधुनाअतृप्तेन्द्रियोमद्दाक्षिण्याद्दातुमायातइतिव्यथां ॥ ११ ॥ **ति०** प्रजार्थे प्रजानामाधि-पत्यलक्षणेप्रयोजने । विफलोभव राज्याधिपत्यरहितोभवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ **ति०** दुर्मतेस्तवसंतानेइतिशेषः । योप्यराक्षसस्तव संतानः । सोपिक्षत्रियमात्रमेव नतुसोमवंशराजपदाभिषिक्तः । भवत्तुल्यदुर्विनीतत्वादितिभावः ॥ **स०** सोमकुलोत्पन्नेवंशेत-त्परंपरायांतवदुर्मतेर्वंशोनस्थास्यति । सूर्यवंशंप्रविशति । नसूर्यवंशप्रवेशनमेवानिष्टमित्यतआचष्टे—**दुर्विनीतइति** । यथोक्तंहरि-वंशे—'यायातमपिवंशस्तेसमेष्यतिचयादवम् । अत्रवंशेऽनुवंशस्तेसोमस्यभविताकिल । एवमिक्ष्वाकुवंशाद्धियदुवंशोविनिस्सृतः । चतुर्धायदुपुत्रैश्चचतुर्भिर्भिद्यतेपुनः । सयदुर्माधवेराज्यंविसृज्ययदुपुंगवे । त्रिविष्टपंगतोराजादेहंत्यक्त्वामहीतले । बभूवमाधव-सुतःसत्वतोनामवीर्यवान्' इत्यादिविकद्रुकसंवादे । दुर्मतेस्तुसंतानइतिशेषः । योप्यराक्षसस्तवसंतानःसोपिक्षत्रियमात्रमेव नतुसोमवंशराजपदाभिषिक्तः । भवत्तुल्यदुर्विनीतत्वादितिभावइतिनागोजिभट्टोनेदमवलोकतइत्युपेक्षणीयवागित्यवगन्तव्यम् ॥ १६ ॥ **ति०** आश्रमं वानप्रस्थाश्रमं ॥ १७ ॥ **ति०** एतत्तेसर्वंप्रजाकार्यानवलोकनेशापःकेषांचित्तदक्षमा केषांचित्क्षमेत्या-दिकंसर्वमाख्यातं । अतःकारःकृत्यं तद्येषामस्तितेकारिणः । तेषांकार्यापेक्षिणासर्वेषांदर्शनं अनुवर्तामहे अङ्गीकुर्मः । यथानृगे दोषोजातस्तथादोषोममनस्यात् नभवेत् इत्येतदर्थमित्यर्थः ॥ २२ ॥

[पा०] १ क—ट. क्षत्ररूपो. २ क. ख. घ. च. ज. ञ. सोमकुलोद्भूते.

इति कथयति रामे चन्द्रतुल्यानने च प्रविरलतरतारं व्योम जज्ञे तदानीम् ॥
अरुणकिरणरक्ता दिग्बभौ चैव पूर्वा कुसुमरसविमुक्तं वस्त्रमाकुण्ठितेव ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

॥ अथाधिकपाठसर्गप्रारम्भः ॥

प्रक्षिप्तेषु प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

वसिष्ठादिभिर्मन्त्रिश्रेष्ठैश्चसह प्रभातेसभांप्रविष्टेनरामेण लक्ष्मणंप्रति कार्यार्थिसमाह्वानचोदना ॥ १ ॥ लक्ष्मणेन द्वारदेशवर्तिनःकार्यार्थिनः रामानुमत्याऽन्तःप्रवेशनम् ॥ २ ॥

ततः प्रभाते विमले कृत्वा पौर्वाह्णिकीं क्रियाम् ॥ धर्मासनगतो राजा रामो राजीवलोचनः ॥ १ ॥
राजधर्मानवेक्षन्वै ब्राह्मणैर्नैगमैः सह ॥ पुरोधसा वसिष्ठेन ऋषिणा कश्यपेन च ॥ २ ॥
मन्त्रिभिर्व्यवहारज्ञैस्तथाऽन्यैर्धर्मपारगैः ॥ नीतिज्ञैरथ सभ्यैश्च राजभिः सा समावृता ॥ ३ ॥
सभा यथा महेन्द्रस्य यमस्य वरुणस्य च ॥ शुशुभे राजसिंहस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ४ ॥
अथ रामोऽब्रवीत्तत्र लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ निर्गच्छ त्वं महाबाहो सुमित्रानन्दवर्धन ॥
कार्यार्थिनश्च सौमित्रे व्याहर्तुं त्वमुपक्रम ॥ ५ ॥
रामस्य भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ द्वारदेशमुपागम्य कार्यिणश्चाह्वयत्स्वयम् ॥ ६ ॥
न कश्चिदब्रवीत्तत्र मम कार्यमिहाद्य वै ॥ नाधयो व्याधयश्चैव रामे राज्यं प्रशासति ॥ ७ ॥
पक्वसस्या वसुमती सर्वौषधिसमन्विता ॥ न बालो म्रियते तत्र न युवा नच मध्यमः ॥ ८ ॥
धर्मेण शासितं सर्वं न च बाधा विधीयते ॥ दृश्यते न च कार्यार्थी रामे राज्यं प्रशासति ॥ ९ ॥
लक्ष्मणः प्राञ्जलिर्भूत्वा रामायैवं न्यवेदयत् ॥ १० ॥
अथ रामः प्रसन्नात्मा सौमित्रिमिदमब्रवीत् ॥ भूय एव तु गच्छ त्वं कार्यिणः प्रविचारय ॥ ११ ॥
सम्यक्प्रणीतया नीत्या नाधर्मो विद्यते क्वचित् ॥ तस्माद्राजभयात्सर्वे रक्षन्तीव परस्परम् ॥ १२ ॥
बाणा इव मया मुक्ता इह रक्षन्ति मे प्रजाः ॥ तथापि त्वं महाबाहो प्रजा रक्षस्व तत्परः ॥ १३ ॥

कारः कृत्यमेषामस्तीति कारिणः । कार्यापेक्षिण ॥ २२—२३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

ति० विमुक्तं युक्तं ॥ २३ ॥ इत्येकोनषष्टितमःसर्गः ॥५९॥

स० यद्यपितीर्थकतकाद्यस्पृष्टमितिनागोजिभट्टेनप्रक्षिप्तमितित्यक्तंगृध्रोलूकाद्याख्यानं । तथापिवीथीपाथसांत्रिपथगानिविष्टानां यथासेव्यतातथैतस्यापीतिवा बहुकोशेषुदर्शनेनैतत्प्रक्षेपविषयेनागोजिभट्टस्यभ्रमसंभवेनवाल्मीकिवाक्यत्वाद्वाव्याख्यास्यते । धर्मासनं यत्रोपविश्यानयो नयोग्यःकर्तुं तादृशन्यायासनंगतोरामः । 'धर्मःपुण्येचन्यायेच' इतिविश्वः ॥ १ ॥ अवेक्षन् अवेक्षमाणः । नैगमैः वेदज्ञैः निकटवर्तिपुटभेदनस्थैरितिवा ॥ २ ॥ राजभिः अवान्तरैः ॥ ३ ॥ उपक्रम प्रारभस्व ॥ ५ ॥ कार्यिणः कार्यार्थिनः ॥ ६ ॥ इहाद्य ममकार्यमस्तीतिनकश्चिदब्रवीत् । सर्वस्यापिसिद्धार्थत्वादितिभावः ॥ ७ ॥ मध्यमः नम्रियते ॥ ८ ॥ एवं कार्यार्थीनेतिन्यवेदयत् ॥ १० ॥ परस्परंरक्षन्ति यथानभवेदधर्मस्तथा अन्ततोगत्वाराजकोपोभवेदितिभयात् ॥ १२ ॥ मयामुक्ताबाणायथालोकानवन्ति ॥ १३ ॥

एवमुक्तस्तु सौमित्रिर्निर्जगाम नृपालयात् ॥ अपश्यद्द्वारदेशे वै श्वानं तावदवस्थितम् ॥ १४ ॥
तमेव वीक्षमाणं वै विक्रोशन्तं मुहुर्मुहुः ॥ दृष्ट्वाऽथ लक्ष्मणस्तं वै पप्रच्छाथ स वीर्यवान् ॥ १५ ॥
किं ते कार्यं महाभाग ब्रूहि विस्रब्धमानसः ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा सारमेयोऽभ्यभाषत ॥ १६ ॥
सर्वभूतशरण्याय रामायाक्लिष्टकर्मणे ॥ भयेष्वभयदात्रे च तस्मै वक्तुं समुत्सहे ॥ १७ ॥
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं सारमेयस्य लक्ष्मणः ॥ राघवाय तदाख्यातुं प्रविवेशालयं शुभम् ॥ १८ ॥
निवेद्य रामस्य पुनर्निर्जगाम नृपालयात् ॥ वक्तव्यं यदि ते किंचित्तत्त्वं ब्रूहि नृपाय वै ॥
लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा सारमेयोऽभ्यभाषत ॥ १९ ॥
देवागारे नृपागारे द्विजवेश्मसु वै तथा ॥ वह्निः शतक्रतुश्चैव सूर्यो वायुश्च तिष्ठति ॥ २० ॥
नात्र योग्यास्तु सौमित्रे योनीनामधमा वयम् ॥ प्रवेष्टुं नात्र शक्ष्यामो धर्मो विग्रहवान्नृपः ॥ २१ ॥
सत्यवादी रणपटुः सर्वभूतहिते रतः ॥ षाड्गुण्यस्य पदं वेत्ति नीतिकर्ता स राघवः ॥ २२ ॥
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च रामो रमयतांवरः ॥ २३ ॥
स सोमः स च मृत्युश्च स यमो धनदस्तथा ॥ वह्निः शतक्रतुश्चैव सूर्यो वै वरुणस्तथा ॥ २४ ॥
तस्य त्वं ब्रूहि सौमित्रे प्रजापालः स राघवः ॥ अनाज्ञप्तस्तु सौमित्रे प्रवेष्टुं नेच्छयाम्यहम् ॥ २५ ॥
आनृशंस्यान्महाभागः प्रविवेश महाद्युतिः ॥ नृपालयं प्रविश्याथ लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २६ ॥
श्रूयतां मम विज्ञाप्यं कौसल्यानन्दवर्धन ॥ यन्मयोक्तं महाबाहो तव शासनजं विभो ॥
श्वा वै ते तिष्ठते द्वारि कार्यार्थी समुपागतः ॥ २७ ॥
लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥ संप्रवेशय वै क्षिप्रं कार्यार्थी योत्र तिष्ठति ॥ २८ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अधिकपाठे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

प्रक्षिप्तेषु द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

श्रीरामेण कार्यनिवेदनंचोदितेनशुना तंप्रत्यनपराधेपि निजमूर्धनि सर्वार्थसिद्धनामकभिक्षुकृतदण्डप्रहारनिवेदनम् ॥१॥ रामेण निजदूतानीतंयतिंप्रति सारमेयशिरस्ताडनहेतुप्रश्नः ॥ २ ॥ भिक्षुणा तंप्रति क्षुधातुरतयाक्रुद्धेनस्वेन रथ्यास्थितेदूरानपसारिणिसारमेये दण्डप्रहरणाङ्गीकरणपूर्वकं स्वस्यसमुचितशिक्षाप्रार्थना ॥ ३ ॥ वसिष्ठादिभिःसह शिक्षाविचारपरेसति रामे तंप्रतिशुना तस्यकालञ्जरपुरेदेवालये कुलपतित्वेऽभिषेचनरूपशिक्षाविधानोक्तिः ॥ ४ ॥ रामेण भिक्षोः कुलपतित्वेऽभिषेचनपूर्वकं गजस्कंधारोपणेनकालञ्जरप्रापणम् ॥ ५ ॥ शिक्षार्हेभिक्षौ वरदानविस्मितामात्यादीन्प्रति शुना रामचोदनया स्वस्यसारमेयत्वप्राप्तेर्जन्मान्तरीयस्वीयकुलपतित्वहेतुकत्वोक्तिः ॥ ६ ॥

श्रुत्वा रामस्य वचनं लक्ष्मणस्त्वरितस्तदा ॥ श्वानमाहूय मतिमान्राघवाय न्यवेदयत् ॥ १ ॥
दृष्ट्वा समागतं श्वानं रामो वचनमब्रवीत् ॥ विवक्षितार्थं मे ब्रूहि सारमेय न ते भयम् ॥ २ ॥

श्वानं अपश्यत् ॥ १४ ॥ वीक्षमाणं स्वविचारकर्तारं ॥ १५ ॥ विस्रब्धमानसः विश्वस्तमनाः ॥ १६ ॥ भयेषु तत्साधनेषु आयातेषु अभयदात्रे ॥ १७ ॥ तत्वं यथार्थं । तत् त्वं ब्रूहीतिवा ॥ १९ ॥ देवागारे देवालये ॥ २० ॥ अत्रप्रवेष्टुंनयोग्याः । तत्रहेतुः योनीनामधमाः नीचाः । धर्मएव विग्रहवान् शरीरभृत् ॥ २१ ॥ सर्वज्ञः सामान्यतः । सर्वदर्शी विशेषज्ञः ॥ २३ ॥ इच्छयामि इच्छामि ॥ २५ ॥ आनृशंस्यात् दीनानुकंपित्वात् ॥ २६ ॥ तवशासनजं बहिःकेपिकार्थिनःसन्तिकिंविचारयेत्येतदनन्तरजं ॥ मयोक्तं कोपिकार्यार्थीवर्ततेचेदायात्विति ॥ २७ ॥ योवाकोवा अवश्यंक्षिप्रमन्तःप्रवेशय ॥ २८ ॥ इति सत्यधर्मतीर्थीये प्रक्षिप्तसर्गव्याख्यानेप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥

आहूय आकारयित्वा । आगतंन्यवेदयत् ॥ १ ॥ तेभयंन नविद्यते । नते यस्मिन्कस्मिंश्चित् नते नम्रेजने तद्विषये अभय-

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ञ. सर्वसत्वहितेरतः. २ ङ. रुद्रोवै.

अथापश्यत तत्रस्थं रामं श्वा भिन्नमस्तकः ॥ [ततो दृष्ट्वा स राजानं सारमेयोऽब्रवीद्वचः ॥ ३ ॥
राजैव कर्ता भूतानां राजा चैव विनाशकः ॥] राजा सुप्तेषु जागर्ति राजा पालयति प्रजाः ॥४॥
राजा कर्ता च गोप्ता च सर्वस्य जगतः पिता ॥ राजा कालो युगं चैव राजा सर्वमिदं जगत् ॥५॥
नीत्या सुनीतया राजा धर्मं रक्षति रक्षिता ॥ यदा न पालयेद्राजा क्षिप्रं नश्यन्ति वै प्रजाः ॥६॥
धारणाद्धर्म इत्याहुर्धर्मेण विधृताः प्रजाः ॥ यस्माद्धारयते सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ७ ॥
धारणाद्वि द्विषां चैव धर्मेणारञ्जयन्प्रजाः ॥ तस्माद्धारणमित्युक्तं स धर्म इति निश्चयः ॥ ८ ॥
एष राजन्परो धर्मः फलवान्प्रेत्य राघव ॥ न हि धर्माद्भवेत्किंचिद्दुष्प्रापमिति मे मतिः ॥ ९ ॥
दानं दया सतां पूजा व्यवहारेषु चार्जवम् ॥ एष राम परो धर्मो रक्षणात्प्रेत्य चेह च ॥ १० ॥
त्वं प्रमाणं प्रमाणानामसि राघव सुव्रत ॥ विदितश्चैव ते धर्मः सद्भिराचरितस्तु वै ॥ ११ ॥
धर्माणां त्वं परं धाम गुणानां सागरोपमः ॥ अज्ञानाच्च मया राजन्नुक्तस्त्वं राजसत्तम ॥
प्रसादयामि शिरसा न त्वं क्रोद्धुमिहार्हसि ॥ १२ ॥
शुनकस्य वचः श्रुत्वा राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ किं ते कार्यं करोम्यद्य ब्रूहि विस्रब्ध माचिरम् ॥१३॥
रामस्य वचनं श्रुत्वा सारमेयोऽब्रवीदिदम् ॥ धर्मेण राष्ट्रं विन्देत धर्मेणैवानुपालयेत् ॥ १४ ॥
धर्माच्छरण्यतां याति राजा सर्वभयापहः ॥ इदं विज्ञाय यत्कृत्यं श्रूयतां मम राघव ॥ १५ ॥
भिक्षुः सर्वार्थसिद्धश्च ब्राह्मणावसथे वसन् ॥ तेन दत्तः प्रहारो मे निष्कारणमनागसः ॥ १६ ॥
एतच्छ्रुत्वा तु रामेण द्वास्थः संप्रेषितस्तदा ॥ आनीतश्च द्विजस्तेन सर्वसिद्धार्थकोविदः ॥ १७ ॥
अथ द्विजवरस्तत्र रामं दृष्ट्वा महाद्युतिः ॥ किं ते कार्यं मया राम तद्ब्रूहि त्वं ममानघ ॥ १८ ॥
एवमुक्तस्तु विप्रेण रामो-वचनमब्रवीत् ॥ त्वया दत्तः प्रहारोऽयं सारमेयस्य वै द्विज ॥
किं तवापकृतं विप्र दण्डेनाभिहतो यतः ॥ १९ ॥
क्रोधः प्राणहरः शत्रुः क्रोधो मित्रमुखो रिपुः ॥ क्रोधो ह्यसिर्महातीक्ष्णः सर्वं क्रोधोपकर्षति ॥२०॥
तपते यजते चैव यच्च दानं प्रयच्छति ॥ क्रोधेन वै संहरति तस्मात्क्रोधं विसर्जयेत् ॥ २१ ॥
इन्द्रियाणां प्रदुष्टानां हयानामिव धावताम् ॥ कुर्वीत धृत्या सारथ्यं संहृत्येन्द्रियगोचरम् ॥ २२ ॥
मनसा कर्मणा वाचा चक्षुषा च समाचरेत् ॥ श्रेयो लोकस्य चरतो न द्वेष्टि न च लिप्यते ॥२३॥

मितिवा ॥ २ ॥ तत्रस्थं सुप्सुपेतिसमासः ॥ ३ ॥ सुप्तेषुजनेषुराजा जागर्ति । सर्पत्सर्पादितोयथाव्यथानस्यात्तथा जागर्ति । प्रजाःपालयति पोषयति ॥ ४ ॥ सुनीतया सम्यक्प्रजांप्रतिनीतया तत्संमाननादिविषयतयाप्रापितया नीत्या राजनीत्या । रक्षिता धर्मंरक्षति सएवराजा ॥ ६ ॥ धारणाद्धर्मइत्याहुःश्रुतिस्मृतयः । किंकर्मकंतदित्यतआह—**धर्मेणविधृताःप्रजाइति** ॥ ७ ॥ धर्मात्किंचिद्दुष्प्रापंनेतिमेमतिः ॥ ९ ॥ किंलक्षणःसइत्यतआह—दानमिति । आर्जवं अकौटिल्यं ॥ १० ॥ प्रमाणानां प्रमाणं साक्षिरूपः । ते त्वया ॥ ११ ॥ धर्माणां त्वंपरंधाम मुख्याश्रयः । गुणानांसागरोपमः तैःसमुद्रसमः ॥ धर्मोऽवश्यंराज-सुवर्तितव्यः । सचैतादृशइत्यज्ञंप्रतीवसुज्ञंप्रतिवचनंचाज्ञानात् ॥ एतदागोगमयितव्यमितित्वांशिरसाप्रसादयामि । इह मह्यं ॥ १२ ॥ विस्रब्ध विश्वस्तहेश्वन् ॥ १३ ॥ क्षमापनानन्तरमपिपुनर्धर्मेणेत्यादिवचनं जातिचापलात्स्वाभिप्रेतप्रभवनौत्सुक्याति-शयवशाद्वा पुनर्वचनं ॥ १४ ॥ ब्राह्मणावसथे ब्राह्मणगेहे वसन् सर्वार्थसिद्धः नाम्ना । भिक्षुः संन्यासी । यस्तेन अनागसः कदापिकमपिनापराध्यतः । पूर्वंनकृतमागोस्तुकृतमिदानीमित्यतआह—निष्कारणमिति ॥ १६ ॥ नाम्नासर्वसिद्धार्थश्चासौको-विदश्च ॥ १७ ॥ प्रहारइतिसामान्यतउक्तंविशदयति—**दण्डेनेति** ॥ १९ ॥ मित्रमुखः मित्रवद्दृश्यमानः ॥ २० ॥ तपते तपति । हरति हारयति ॥ २१ ॥ दुष्टानामतएवधावतांहयानामिवेन्द्रियाणां । सारथ्यंकुर्वीत । कथमिन्द्रियगोचरंविषयंसंहृत्यप्रत्याहारं कुर्वीतेत्यर्थः ॥ २२ ॥ मनसाकर्मणावाचाचक्षुषाचलोकस्यश्रेयःसमाचरेत् । एवंचरतः चरन्तंकोपिनद्वेष्टि । स्वयंचपापादिनान

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ञ. पाठेषुअयंश्लोकःप्रदृश्यते.

न तत्कुर्यादसिस्तीक्ष्णः सर्पो वा व्याहतस्तथा ॥ अरिर्वा नित्यसंक्रुद्धो यथाऽऽत्मा दुरनुष्ठितः ॥२४॥
विनीतविनयस्यापि प्रकृतिर्न विधीयते ॥ प्रकृतिं गूहमानस्य निश्चये प्रकृतिर्ध्रुवम् ॥ २५ ॥
एवमुक्तः स विप्रो वै रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ द्विजः सर्वार्थसिद्धस्तु अब्रवीद्रामसन्निधौ ॥ २६ ॥
मया दत्तः प्रहारोऽयं क्रोधेनाविष्टचेतसा ॥ भिक्षार्थमटमानेन काले विगतभैक्षके ॥ २७ ॥
रथ्यास्थितः स्वयं श्वा वै गच्छ गच्छेति भाषितः ॥ अथ स्वैरेण गच्छंस्तु रथ्यान्ते विषमं स्थितः २८
क्रोधेन क्षुधयाऽऽविष्टस्तदा दत्तोस्य राघव ॥ प्रहारो राजराजेन्द्र शाधि मामपराधिनम् ॥
त्वया शस्तस्य राजेन्द्र नास्ति मे नरकाद्भयम् ॥ २९ ॥
अथ रामेण संपृष्टाः सर्वे एव सभासदः ॥ किं कार्यमस्य वै ब्रूत दण्डो वै कोनु पात्यताम् ॥
सम्यक्प्रणिहिते दण्डे प्रजा भवति रक्षिता ॥ ३० ॥
भृग्वङ्गिरसकुत्साद्या वसिष्ठश्च सकाश्यपः ॥ धर्मपालकमुख्याश्च सचिवा नैगमास्तथा ॥
एते चान्ये च बहवः पण्डितास्तत्र संगताः ॥ ३१ ॥
अवध्यो ब्राह्मणो दण्डैरिति शास्त्रविदो विदुः ॥ ब्रुवते राघवं सर्वे राजधर्मेषु निष्ठिताः ॥ ३२ ॥
अथ ते मुनयः सर्वे राममेवाब्रुवंस्तदा ॥ ३३ ॥
राजा शास्ता हि सर्वस्य त्वं विशेषेण राघव ॥ त्रैलोक्यस्य भवाञ्छास्ता देवो विष्णुः सनातनः ३४
एवमुक्ते तु तैः सर्वैः श्वा वै वचनमब्रवीत् ॥ ३५ ॥
यदि तुष्टोसि मे राम यदि देयो वरो मम ॥ प्रतिज्ञातं त्वया वीर किं करोमीति विश्रुतम् ॥ ३६॥
[illegible]

[illegible] गजस्कन्धेन [illegible] ॥ ३८ ॥
अथ ते रामसचिवाः स्मयमाना वचोऽब्रुवन् ॥ वरोऽयं दत्त एतस्य नायं शापो महाद्युते ॥ ३९ ॥
एवमुक्तस्तु सचिवै रामो वचनमब्रवीत् ॥ न यूयं नीतितत्त्वज्ञाः श्वा वै जानाति कारणम् ॥ ४० ॥
अथ पृष्टस्तु रामेण सारमेयोऽब्रवीदिदम् ॥ अहं कुलपतिस्तत्र आसं शिष्टान्नभोजनः ॥ ४१ ॥

लिप्यते । यद्वा चरतोलोकस्यजङ्गमस्यश्रेयःसमाचरेत् । एवंवर्तमानःकमपिनद्वेष्टि नलिप्यतेच ॥ २३ ॥ दुरनुष्ठितः दुरनुष्ठानवान् । आत्मा मनःयथाऽनिष्टंकुर्यात् तथासर्पादयोनेत्यर्थः ॥२४॥ विनीतविनयस्य गतविनयस्यापिपुंसःप्रकृतिःनविधीयतेविधातुमशक्या स्वभावस्यानपायादितिभावः । प्रकृतिंस्वभावं । गूहमानस्य आच्छादयतः । निश्चये निर्णयकालेध्रुवंप्रकृतिरेवस्पष्टाभवति । वेषधारिवदौपाधिकसर्वविलोपेपिनापैतिप्रकृतिरितिभावः ॥ २५ ॥ अयंप्रहारोमयादत्तः । अयमित्यनेन शिरस्स्फोटच्योतत्क्षतजलेनप्रात्यक्षिकत्वमभिप्रैति । अटमानेन अटता । विगतभैक्षके भिक्षाणांसंघोभैक्षं । अचित्तेतिठगपवादेन'भिक्षादिभ्योऽण्'इत्यनेनाण् ॥ तदेव भैक्षकं विगतं भैक्षकंयस्यसतस्मिन् ॥ २७ ॥ गच्छगच्छेतिमयाभाषितः । स्वैरेण स्वेच्छानुसृत्या । गच्छन् रथ्यान्तेवीथीप्रान्तभागे । विषमः वक्रतयामन्मार्गप्रतिबन्धकतयास्थितः ॥ २८ ॥ क्रोधेन भिक्षानुपलब्धिजेन । एवमपराधिनंमांशाधि । ब्राह्मणशिक्षाकथंमयाकर्तुंयोग्येतिनमतिःकार्या । तयैवमेहितमित्याभिहितीकरोति—**त्वयेति** । अनेनममेयंहननमतिर्न प्रकृतिःकोपपराधीनतयैवतवशासनेनान्यथयितुंशक्येति सूचितंभवति । नरकाद्भयंनास्ति । अत्रैवशिक्षायाजातत्वादितिभावः ॥ २९ ॥ दण्डत्वंनिश्चित्यतत्प्रकारंपृच्छति—**कोन्विति** ॥ ३० ॥ अङ्गिरश्शब्दपर्यायोङ्गिरसशब्दः ॥ ३१ ॥ शास्त्रविदइतिबहुवचनेनानेकविवेकिसंमतिमाह । सर्वे राजधर्मज्ञाः ब्रुवते अब्रुवन् ॥ ३२ ॥ राममेव अव्यवधानेन ॥ ३३ ॥ सर्वस्य स्वराज्यगतस्य । विशेषेणेत्युक्तंविवरितमाह—त्रैलोक्यस्येत्यादिना ॥ [illegible]

[illegible] विश्रुत प्रसिद्ध ॥ ३६ ॥ अस्यब्राह्मणस्यकौलपत्यं देवागाराधिपत्यं । प्रयच्छ प्रदेहि । कालञ्जरे देशविशेषे ॥ ३७ ॥ गजस्कन्धेनप्रययौ ॥ ३८ ॥ पृष्टः किमर्थमत्यर्थमेतत्कुलपतित्वमर्थितंत्वयात्वंवदेत्युक्तः । सारमेयोऽब्रवीत् । तत्र कालञ्जरे ॥ ४१ ॥

[पा०] १ झ. विषमः. २ ङ. च. छ. झ. ञ. नराधिप. ३ च. छ. झ. ञ. कालञ्जरे.

देवद्विजातिपूजायां दासीदासेषु राघव ॥ संविभागी शुभरतिर्देवद्रव्यस्य रक्षिता ॥ ४२ ॥
विनीतः शीलसंपन्नः सर्वसत्त्वहिते रतः ॥ सोहं प्राप्त इमां घोरामवस्थामधमां गतिम् ॥ ४३ ॥
एवं क्रोधान्वितो विप्रस्त्यक्तधर्माऽहिते रतः ॥ क्रुद्धो नृशंसः परुष अविद्वांश्चाप्यधार्मिकः ॥ ४४ ॥
कुलानि पातयत्येव सप्त सप्त च राघव ॥ तस्मात्सर्वास्ववस्थासु कौलपत्यं न कारयेत् ॥ ४५ ॥
यमिच्छेन्नरकं नेतुं सपुत्रपशुबान्धवम् ॥ देवेष्वधिष्ठितं कुर्याद्गोषु च ब्राह्मणेषु च ॥ ४६ ॥
ब्रह्मस्वं देवताद्रव्यं स्त्रीणां बालधनं च यत् ॥ दत्तं हरति यो भूय इष्टैः सह विनश्यति ॥ ४७ ॥
ब्राह्मणद्रव्यमादत्ते देवानां चैव राघव ॥ सद्यः पतति घोरे वै नरके वीचिसंज्ञिते ॥ ४८ ॥
मनसाऽपि हि देवस्वं ब्रह्मस्वं च हरेत्तु यः ॥ निरयान्निरयं चैव पतत्येव नराधमः ॥ ४९ ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं रामो विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ श्वाऽप्यगच्छन्महातेजा यत एवागतस्ततः ॥ ५० ॥
मनस्वी पूर्वजात्या स जातिमात्रोपदूषितः ॥ वाराणस्यां महाभागः प्रायं चोपविवेश ह ॥ ५१ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अधिकपाठे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

प्रक्षिप्तेषु तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

गृध्रोलूकाख्यानम् ॥ १ ॥

अथ तस्मिन्वनोद्देशे रम्ये पादपशोभिते ॥ नदीकीर्णे गिरिवरे कोकिलानेककूजिते ॥ १ ॥
सिंहव्याघ्रसमाकीर्णे नानाद्विजगणावृते ॥ गृध्रोलूकौ प्रवसतो बहुवर्षगणानपि ॥ २ ॥
अथोलूकस्य भवनं गृध्रः पापविनिश्चयः ॥ ममेदमिति कृत्वाऽसौ कलहं तेन चाकरोत् ॥ ३ ॥
राजा सर्वस्य लोकस्य रामो राजीवलोचनः ॥ तं प्रपद्यावहे शीघ्रं यस्यैतद्भवनं भवेत् ॥ ४ ॥
इति कृत्वा मतिं तौ तु निश्चयार्थं सुनिश्चिताम् ॥ गृध्रोलूकौ प्रपद्येतां कोपाविष्टौ ह्यमर्षितौ ॥ ५ ॥
रामं प्रपद्य तौ शीघ्रं कलिव्याकुलचेतसौ ॥ तौ परस्परविद्वेषात्स्पृशतश्चरणौ तदा ॥ ६ ॥
अथ दृष्ट्वा नरेन्द्रं तं गृध्रो वचनमब्रवीत् ॥ सुराणामसुराणां च प्रधानस्त्वं मतो मम ॥ ७ ॥
बृहस्पतेश्च शुक्राच्च विशिष्टोसि महाद्युते ॥ परावरज्ञो भूतानां कान्त्या चन्द्र इवापरः ॥ ८ ॥
दुर्निरीक्ष्यो यथा सूर्यो हिमवांश्चैव गौरवे ॥ सागरश्चासि गाम्भीर्ये लोकपालो यमो ह्यसि ॥ ९ ॥
क्षान्त्या धरण्या तुल्योसि शीघ्रत्वे ह्यनिलोपमः ॥ गुरुस्त्वं सर्वसंपन्नः कीर्तियुक्तश्च राघव ॥ १० ॥

संविभागी विभज्यदायी ॥ ४२ ॥ इमामवस्थां अधमांगतिं प्राप्तः ॥ ४३ ॥ सप्तसप्तचकुलानिपातयति ॥ ४५ ॥ सपुत्रपशुबान्धवंयंनरकंनेतुमिच्छेत् तंदेवेष्वधिष्ठितंकुर्यात् । गोषुब्राह्मणेषुचाधिष्ठितंकुर्यात् ॥ ४६ ॥ स्त्रीणांद्रव्यमिति । देवताद्रव्यमित्यत आकृष्टमन्वेति । शब्दानुशासनमित्यस्मादेकदेशोत्कीर्तनेनकेतेशब्दाइतियथा ॥ दत्तं देवनिवेदनार्थं ॥ ४७ ॥ वीचिसंज्ञके वीचिरितिसंज्ञायस्यतस्मिन् ॥ ४८ ॥ निरयात् नरकात् निरयं नरकान्तरं ॥ ४९ ॥ जातिमात्रोपदूषितः जातिमात्रेणैवोपदूषितः नतुदोषैः । कुतइत्यतआह—मनस्वीति । वाराणस्यांमहाभागःश्वा प्रायमुपविवेश ॥ ५१ ॥ इतिप्रक्षिप्तसर्गव्याख्याने सत्यधर्मतीर्थीयेद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥

कोकिलानेके अनेककोकिलाः तैःकूजिते ॥ १ ॥ प्रवसतः वसतः ॥ २ ॥ तेन उलूकेन ॥ ३ ॥ अमर्षितौ परस्परासहिष्णू ॥ ५ ॥ कलिः कलहः ॥ ६ ॥ मतः संमतः ॥ ७ ॥ विशिष्टः श्रेष्ठः ॥ ८ ॥ गांभीर्येसागरः तत्समः ॥ ९ ॥ शीघ्रत्वे त्वरित-

[पा०] १ झ. ठ. वीचिसंज्ञके. २ झ. ञ. सागरश्चैव.

अमर्षी दुर्जयो जेता सर्वास्त्रविधिपारगः ॥ शृणुष्व मम वै राम विज्ञाप्यं नरपुङ्गव ॥ ११ ॥
ममालयं पूर्वकृतं बाहुवीर्येण राघव ॥ उलूको हरते राजंस्तत्र त्वं त्रातुमर्हसि ॥ १२ ॥
एवमुक्ते तु गृध्रेण उलूको वाक्यमब्रवीत् ॥ १३ ॥
सोमाच्छतक्रतोः सूर्याद्धनदाद्वा यमात्तथा ॥ जायते वै नृपो राम किंचिद्भवति मानुषः ॥
त्वं तु सर्वमयो देवो नारायण इवापरः ॥ १४ ॥
या च ते सौम्यता राजन्सम्यक्प्रणिहिता विभो ॥ समं चरसि चान्विष्य तेन सोमांशको भवान् ॥१५॥
क्रोधे दण्डे प्रजानाथ दाने पापभयापहः ॥ दाता हर्तासि गोप्तासि तेनेन्द्र इव नो भवान् ॥१६॥
अधृष्यः सर्वभूतेषु तेजसा चानलोपमः ॥ अभीक्ष्णं तपसे लोकांस्तेन भास्करसन्निभः ॥ १७ ॥
साक्षाद्वित्तेशतुल्योसि अथवा धनदाधिकः ॥ वित्तेशस्यैव पद्मा श्रीर्नित्यं ते राजसत्तम ॥ १८ ॥
धनदस्य तु कोपेन धनदस्तेन नो भवान् ॥ समः सर्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥ १९ ॥
शत्रौ मित्रे च ते दृष्टिः समतां याति राघव ॥ धर्मेण शासनं नित्यं व्यवहारे विधिक्रमात् ॥ २० ॥
यस्य [1]क्रुष्यसि वै राम तस्य मृत्युर्विधावति ॥ गीयसे तेन वै राम यम इत्यतिविक्रमः ॥ २१ ॥
यश्चैष मानुषो भावो भवतो नृपसत्तम ॥ आनृशंस्यपरो [2]राजा सत्त्वेषु क्षमयाऽन्वितः ॥ २२ ॥
दुर्बलस्य त्वनाथस्य राजा भवति वै बलम् ॥ अचक्षुषोत्तमं चक्षुरगतेः स गतिर्भवान् ॥ २३ ॥
अस्माकमपि नाथस्त्वं श्रूयतां मम धार्मिक ॥ ममालयप्रविष्टस्तु गृध्रो मां बाधते नृप ॥
त्वं हि देव मनुष्येषु शास्ता वै नरपुङ्गवः ॥ २४ ॥
एतच्छ्रुत्वा तु वै रामः सचिवानाह्वयत्स्वयम् ॥ २५ ॥
धृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थो राष्ट्रवर्धनः ॥ अशोको धर्मपालश्च [3]सचिवः सुमहाबलः ॥ २६ ॥
एते रामस्य सचिवा राज्ञो दशरथस्य च ॥ नीतियुक्ता महात्मानः सर्वशास्त्रविशारदाः ॥
[4]श्रीतिमन्तः कुलीनाश्च नये मन्त्रे च कोविदाः ॥ २७ ॥
तानाहूय स धर्मात्मा पुष्पकादवतीर्य च ॥ गृध्रोलूकविवादं तं पृच्छति स्म रघूत्तमः ॥ २८ ॥
कति वर्षाणि वै गृध्र तवेदं निलयं कृतम् ॥ एतन्मे कारणं ब्रूहि यदि जानासि तत्त्वतः ॥ २९ ॥

गतौ ॥ १० ॥ प्रकृतमनुसरति । विज्ञाप्यंशृणुष्वेति ॥ ११ ॥ पूर्वकृतं । हरते हरति ॥ १२ ॥ सर्वमयः सर्वप्रधानः ॥ १४ ॥ या ते सौम्यता शान्तता सम्यक्प्रणिहिता स्थिता । तयासमंचरसीतिसोमांशकः ॥ १५ ॥ क्रोधे रोषकरणे । दण्डे शिक्षायां । पापभयापहः पापभयोभयनाशकः । तेनकारणेन ॥ १६ ॥ तपसे तपसि ॥ १७ ॥ वित्तेशतुल्यः कुबेरसदृशः ॥ स्वोत्प्रेक्षितं स्वयमेवप्रतिक्षिपति—**अथवेति** । कुतआधिक्यमित्यतआह—वित्तेशस्येति । पद्मा रमा । यथानित्याविियुक्तात्वया तथा श्रीः संपदपि । ते त्वया । त्वदधीनावा । वित्तेशस्येति । धनदस्यकोपेन । 'अर्केचेन्मधुविन्देतकिमर्थपर्वतंव्रजेत्' इत्युक्तेः भूमावेवभवान्धनदइतिदूरस्थेकुबेरेरोषेणनोस्माभिःकृतइतिभावः । धनदस्योपरिकोपेनेतिवा ॥ १८—१९ ॥ समतां तत्रतत्रतत्त्वेन तत्त्वेन नत्वेकरूपेण । नित्यंधर्मेणशासनं तन्मार्गप्रवर्तनं । व्यवहारेविधिक्रमात् तत्तदाश्रमवर्णाद्युपदिष्टविध्यनुसारात् ॥ २० ॥ यस्य यं । क्रुष्यसि कर्षयसि तस्यतं मृत्युर्विधावति । तेनकारणेनयमइतिगीयसे । तत्कार्यकारित्वादितिभावः ॥ २१ ॥ सत्वेषु प्राणिषु । आनृशंस्यपरइतिभवतोऽयंमानुषोभावः । नतुकर्मायत्तः । करुणापारवश्येनराजतयाधरणाववतरणमितिभावः ॥ २२ ॥ दुर्बलस्य राजाबलं । अचक्षुषः चक्षूरहितस्य चक्षुः तत्स्थानीयः । सन्धिरार्षः । अत्तममितिवा पदं । अदित्याश्चर्यार्थकमव्ययं । अत्याश्चर्यावहमित्यर्थः । अगतेः गतिहीनस्य । गतिर्गतिदः ॥ २३ ॥ जगन्नाथत्वादस्माकंतिरश्चामपित्वंनाथः । ममालयं भुजबलार्जितं देवमनुष्येषुशास्ता । हेदेवेतिवा ॥ २४ ॥ तन्नामेवतेपरंपरागताइत्यप्याह—**धृष्टिरित्यादिना** ॥ २६ ॥ पुष्पकाद्विमानादवतीर्य पृच्छतिस्म मन्त्रिसंनिधौ ॥ २८ ॥ इदंनिलयं कृतं । लिङ्गव्यत्ययआर्षोवा तस्मात्तन्त्रत्वाद्वा । इदंनिलयं अयंनिल-

[पा०] १ रुष्यसीति क. पाठेदृश्यते. २ क. रामजातिषु. ३ ङ. च. छ. झ. ञ. सुमन्त्रश्चमहा. ४ ङ. च. छ. झ. ञ. ह्रीमन्तश्चकुलीनाश्च.

एतच्छ्रुत्वा तु वै गृध्रो भाषते राघवं स तम् ॥ ३० ॥
इयं वसुमती राम मनुष्यैः परितो यदा ॥ उत्थितैरावृता सर्वा तदाप्रभृति मे गृहम् ॥ ३१ ॥
उलूकश्चाब्रवीद्रामं पादपैरुपशोभिता ॥ यदेयं पृथिवी राजंस्तदाप्रभृति मे गृहम् ॥ ३२ ॥
एतच्छ्रुत्वा तु रामो वै सभासद उवाच ह ॥ ३३ ॥

न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मम् ॥
नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥ ३४ ॥

ये तु सभ्याः सदा ज्ञात्वा तूष्णीं ध्यायन्त आसते ॥ यथाप्राप्तं न ब्रुवते ते सर्वेऽनृतवादिनः ॥३५॥
जानन्न वाऽब्रवीत्प्रश्नान्कामात्क्रोधाद्भयात्तथा ॥ सहस्रं वारुणान्पाशानात्मनि प्रतिमुञ्चति ॥ ३६ ॥
तेषां संवत्सरे पूर्णे पाश एकः प्रमुच्यते ॥ तस्मात्सत्येन वक्तव्यं जानता सत्यमञ्जसा ॥ ३७ ॥
एतच्छ्रुत्वा तु सचिवा राममेवाब्रुवंस्तदा ॥ उलूकः शोभते राजन्न तु गृध्रो महामते ॥ ३८ ॥
त्वं प्रमाणं महाराज राजा हि परमा गतिः ॥ राजमूलाः प्रजाः सर्वा राजा धर्मः सनातनः ॥३९॥
शास्ता नृणां नृपो येषां ते न गच्छन्ति दुर्गतिम् ॥ वैवस्वतेन मुक्तास्तु भवन्ति पुरुषोत्तमाः ॥४०॥
सचिवानां वचः श्रुत्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥ श्रूयतामभिधास्यामि पुराणे यदुदाहृतम् ॥ ४१ ॥
द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा सपर्वतमहावना ॥ सलिलार्णवसंपूर्णं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥
एक एव तदा ह्यासीद्युक्तो मेरुरिवापरः ॥ ४२ ॥
पुरा भूः सह लक्ष्म्या च विष्णोर्जठरमाविशत् ॥ तां निगृह्य महातेजाः प्रविश्य सलिलार्णवम् ॥
सुष्वाप देवो भूतात्मा बहून्वर्षगणानपि ॥ ४३ ॥
विष्णौ सुप्ते तदा ब्रह्मा विवेश जठरं ततः ॥ ४४ ॥
रुद्धस्रोतं तु तं ज्ञात्वा महायोगी समाविशत् ॥ नाभ्यां विष्णोः समुत्पन्ने पद्मे हेमविभूषिते ॥४५॥
स तु निर्गम्य वै ब्रह्मा योगी भूत्वा महाप्रभुः ॥ सिसृक्षुः पृथिवीं वायुं पर्वतान्समहीरुहान् ॥४६॥
तदन्तरे प्रजाः सर्वाः समनुष्यसरीसृपाः ॥ जरायुजोण्डजाः सर्वाः ससर्ज स महातपाः ॥ ४७ ॥
ततः श्रोत्रमलोत्पन्नः कैटभो मधुना सह ॥ दानवौ तौ महावीर्यौ घोररूपौ दुरासदौ ॥ ४८ ॥
दृष्ट्वा प्रजापतिं तत्र क्रोधाविष्टौ बभूवतुः ॥ वेगेन महता तत्र स्वयंभुवमधावताम् ॥ ४९ ॥
दृष्ट्वा स्वयंभुवा मुक्तो रावो वै विकृतस्तदा ॥ तेन शब्देन संप्राप्तौ दानवौ हरिणा सह ॥ ५० ॥
अथ चक्रप्रहारेण सूदितौ मधुकैटभौ ॥ मेदसा प्लाविता सर्वा पृथिवी च समन्ततः ॥ ५१ ॥

योयस्मिंस्तत्स्थलंकृतमितिवा ॥ २९ ॥ सगृध्रः ॥ ३० ॥ परितउत्थितैःसर्वैरावृतावसुमती । तदाप्रभृति तदारभ्य । मेगृहमित्य-ब्रवीत् ॥ ३१ ॥ तदाप्रभृत्येतद्दिनपर्यन्तंमेगृहमित्युलूकोऽब्रवीत् ॥ ३२ ॥ येधर्मंनवदन्ति नतेवृद्धाभवन्ति । वयोप्रयोजक-मितिभावः । सत्यंभूतहितंप्रोक्तमितिसत्यंयत्रनास्ति सधर्मोनभवति । धर्मःकर्तव्यइतिननिलीनोविप्रोबोधनीयः । छलेनानुविद्धं सव्याजं नसत्यं ॥ ३४ ॥ ज्ञात्वापिध्यायन्तस्तूष्णीमासते । यथाप्राप्तंव्यक्तंवक्तव्यत्वेनप्राप्तकालमपिनब्रुवते ते अवादिनोप्यनृत-वादिनः मिथ्याकथकफलभाजः ॥ ३५ ॥ प्रश्नानुत्तरयितुंजानन्नपिकामाद्द्रव्यलोभात् । क्रोधादेकस्मिन् । भयात् द्वितीयः किंतनुयादितिभीतेः । वारुणान् तत्संबन्धिनःपाशान् । सहस्रं तत्संख्यान् । आत्मनि स्वस्मिन् । स्वयंमुञ्चति स्वयमेवात्मानंपाश-बद्धंकरोति ॥ ३६ ॥ संवत्सरे एकस्मिन् पूर्णे तेषांसहस्रसंख्याकपाशानांमध्येएकःपाशःप्रमुच्यते ॥ ३७ ॥ उलूकःशोभते यथार्थ-भाषित्वान्नविच्छविरितिभावः ॥ ३८ ॥ निष्कर्षस्यदुष्करत्वाज्झटितिकथमुक्तमित्यन्ततोगत्वात्वमेवनिर्णायकइत्याहुरित्याह—त्वमिति । सनातनोधर्मोराजा तत्प्रवर्तकइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ दुर्गतिं ते नगच्छन्ति । वैवस्वतेनमुक्ताः यमत्यक्ताः ॥ ४० ॥ लक्ष्म्या सहभूः भूदेवी । अर्णवशब्दोरूढः ॥ ४३ ॥ रुद्धस्रोतं निरुद्धमार्गं ॥४५॥ निर्गम्य निस्सृत्य ॥ ४६ ॥ श्रोत्रमलोत्पन्नः मलेनत-त्कालसृष्टेन ॥ ४८ ॥ प्रजापतिं विधिं ॥ ४९ ॥ रावोध्वनिः मुक्तःकृतः । भीतिमतेव । सह मिलित्वा ॥ ५० ॥ मेदसा तद्देह-

भूयो विशोधिता तेन हरिणा लोकधारिणा ॥ शुद्धां वै मेदिनीं तां तु वृक्षैः सर्वामपूरयत् ॥
ओषध्यः सर्वसस्यानि निष्पद्यन्त पृथग्विधाः ॥ ५२ ॥
मेदोगन्धात्तु धरणी मेदिनीत्यभिसंज्ञिता ॥ तस्मान्न गृध्रस्य गृहमुलूकस्येति मे मतिः ॥ ५३ ॥
तस्माद्गृध्रस्तु दण्ड्यो वै पापो हर्ता परालयम् ॥ पीडां करोति पापात्मा दुर्विनीतो महानयम् ॥५४॥
अथाशरीरिणी वाणी अन्तरिक्षात्प्रबोधिनी ॥ मा वधी राम गृध्रं तं पूर्वदग्धं तपोबलात् ॥ ५५ ॥
काले गौतमदग्धोऽयं प्रजानाथो धनेश्वरः ॥ ब्रह्मदत्तस्तु नाम्नैष शूरः सत्यव्रतः शुचिः ॥ ५६ ॥
गृहं त्वस्यागतो विप्रो भोजनं प्रत्यमार्गत ॥ साग्रं वर्षशतं चैव भोक्तव्यं नृपसत्तम ॥ ५७ ॥
ब्रह्मदत्तः स वै तस्य पाद्यमर्घ्यं स्वयं नृपः ॥ हार्दं चैवाकरोत्तस्य भोजनार्थं महाद्युतेः ॥
मांसमस्याभवत्तत्र आहारे तु महात्मनः ॥ ५८ ॥
अथ क्रुद्धेन मुनिना शापो दत्तोस्य दारुणः ॥ गृध्रस्त्वं भव वै राजन्मामैनं ह्यथ सोब्रवीत् ॥५९॥
[प्रसादं कुरु धर्मज्ञ अज्ञानान्मे महाव्रत ॥ शापस्यान्तं महाभाग क्रियतां वै ममानघ ॥ ६० ॥
तदज्ञानकृतं मत्वा राजानं मुनिरब्रवीत् ॥ ६१ ॥]
उत्पत्स्यति कुले राज्ञां रामो नाम महायशाः ॥ इक्ष्वाकूणां महाभागो राजा राजीवलोचनः ॥
तेन स्पृष्टो विपापस्त्वं भविता नरपुङ्गवः ॥ ६२ ॥
स्पृष्टो रामेण तच्छ्रुत्वा नरेन्द्रः पृथिवीपतिः ॥ गृध्रत्वं त्यक्तवान्राजा दिव्यगन्धानुलेपनः ॥
पुरुषो दिव्यरूपोऽभूदुवाचेदं च राघवम् ॥ ६३ ॥
साधु राघव धर्मज्ञ त्वत्प्रसादादहं विभो ॥ विमुक्तो नरकाद्धोराच्छापस्यान्तः कृतस्त्वया ॥ ६४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अधिकपाठे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

कदाचन भद्रासनमलंकुर्वाणेरामभद्रे सुमन्त्रेणतंप्रति च्यवनमुखमुनिगणस्य तद्दिदृक्षयाद्वारदेशावस्थाननिवेदनम् ॥ १ ॥ रामेण स्वचोदनयासुमन्त्रप्रवेशितानांमुनीनांसत्कारपूर्वकं तान्प्रति तत्कार्यकरणप्रतिज्ञानपूर्वकं कार्यप्रश्नः ॥ २ ॥ मुनिभिस्तत्प्रतिज्ञामात्रान्निजकार्यनिष्पत्तिनिर्धारणेन हर्षाद्रामप्रशंसनम् ॥ ३ ॥

तयोः संवदतोरेवं रामलक्ष्मणयोस्तदा ॥ वासन्तिकी निशा प्राप्ता न शीता न च घर्मदा ॥ १ ॥

तयोरित्यादि ॥ वासन्तिकी वसन्ते भवा । एवं | प्रतिदिवसं संवदतोर्धर्मसंवादं कुर्वतोः । तत्पूर्वं प्रजा-

---

प्रभवेन ॥ ५१ ॥ निष्पद्यन्तनिष्पादिताः । पृथग्विधाः नानाभूताः ॥ ५२ ॥ मेदोगन्धात् मेदसोगन्धात् । प्राग्धरणी मेदस्संबन्धान्मेदिनीतिनामवती ॥ तस्माद्गृध्रस्यगृहंन । 'मनुष्यैरस्थितैर्यदा । तदाप्रभृतिमेगृह'मितिगृध्रवचनेन 'पादपैरुपशोभिता । यदेयंपृथिवीरामतदाप्रभृतिमेगृहं' इत्युलूकवचनेनचगृध्रतोपिपूर्वंतत्रोलूकनिकेतनमिति तस्मात्पौर्वापर्यान्नगृध्रगृहमितिमेमतिः ॥ ५३ ॥ परालयं उलूकालयं ॥ महान्दुर्विनीतः । महत्त्वंयोग्यतया दुर्विनीतावन्वेति ॥ ५४ ॥ प्रबोधिनी रामज्ञानजननीव । तपोबलात् तापसतपोबलात् । पूर्वंदग्धंदग्धपूर्वं । तपोबलात् दुर्योनिनिर्गमकलद्दर्शनसाधनतपोबलादितिवा ॥ ५५ ॥ ब्रह्मदत्तइतिनाम्नाविश्रुतः । प्रजानाथोराजा । कालगौतमोविप्रः । तेनकुपितेनदग्धः ॥ ५६ ॥ अमार्गत विचचार । साग्रं समग्रं ॥ ५७ ॥ हार्दं अभिप्रेतं । मांसं दैवेच्छयापतितं ॥ ५८ ॥ हेराजंस्त्वंगृध्रोभव । अथशापप्रदानानन्तरं । सराजा एनंमुनिमामेत्यब्रवीत् ॥ ५९ ॥ मे मयाअज्ञानादेतत्कृतं अतःप्रसादंकुर्वित्यब्रवीत् ॥ ६० ॥ अज्ञानकृतं मनःपूर्वमकृतं ॥ ६१ ॥ राज्ञां अंशुमद्वंश्यानां । तेन रामेण ॥ ६२ ॥ नरकात् हीनजातेः ॥६४॥ इतिप्रक्षिप्तसर्गव्याख्यानेसत्यधर्मतीर्थीयेतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥

ति० एवंसंवदतोः प्रतिदिवसंधर्मसंवादंकुर्वतोः । तत्पूर्वंप्रजारक्षणंकुर्वतोरितियावत् ॥ **स०** शीतान शीतमस्याअस्तीति

[पा०] १ क. गृहमस्यागतोविप्रोभोजनंप्रतिगौतमः. २ इदमर्धत्रयं ङ. च. छ. झ. ञ. पाठेषुदृश्यते.

ततः प्रभाते विमले कृतपौर्वाह्णिकक्रियः ॥ अभिचक्राम काकुत्स्थो दर्शनं पौरकार्यवित् ॥ २ ॥
ततः सुमन्त्रस्त्वागम्य राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ एते प्रतिहता राजन्द्वारि तिष्ठन्ति तापसाः ॥ ३ ॥
भार्गवच्यवनं चैव पुरस्कृत्य महर्षयः ॥ दर्शनं ते महाराज्ञश्चोदयन्ति कृतत्वराः ॥
प्रीयमाणा नरव्याघ्र यमुनातीरवासिनः ॥ ४ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामः प्रोवाच धर्मवित् ॥ प्रवेश्यन्तां महाभागा भार्गवप्रमुखा द्विजाः ॥ ५ ॥
राज्ञस्त्वाज्ञां पुरस्कृत्य द्वाःस्थो मूर्ध्नि कृताञ्जलिः ॥ प्रवेशयामास तदा तापसान्सुदुरासदान् ॥६॥
शतं समधिकं तत्र दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ प्रविष्टं राजभवनं तापसानां महात्मनाम् ॥ ७ ॥
ते द्विजाः पूर्णकलशैः सर्वतीर्थाम्बुसत्कृतैः ॥ गृहीत्वा फलमूलं च रामस्याभ्याहरन्बहु ॥ ८ ॥
प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं रामः प्रीतिपुरस्कृतः ॥ तीर्थोदकानि सर्वाणि फलानि विविधानि च ॥ ९ ॥
उवाच च महाबाहुः सर्वानेव महामुनीन् ॥ इमान्यासनमुख्यानि यथार्हमुपविश्यताम् ॥ १० ॥
रामस्य भाषितं श्रुत्वा सर्व एव महर्षयः ॥ बृसीषु रुचिराख्यासु निषेदुः काञ्चनीषु ते ॥ ११ ॥
उपविष्टानृषींस्तत्र दृष्ट्वा परपुरञ्जयः ॥ प्रयतः प्राञ्जलिर्भूत्वा राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥
किमागमनकार्यं वः किं करोमि समाहितः ॥ आज्ञाप्योऽहं महर्षीणां सर्वकामकरः सुखम् ॥ १३ ॥
इदं राज्यं च सकलं जीवितं च हृदि स्थितम् ॥ सर्वमेतद्द्विजार्थं मे सत्यमेतद्ब्रवीमि वः ॥ १४ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा साधुकारो महानभूत् ॥ ऋषीणामुग्रतपसां यमुनातीरवासिनाम् ॥ १५ ॥
ऊचुश्च ते महात्मानो हर्षेण महताऽऽवृताः ॥ उपपन्नं नरश्रेष्ठ तवैव भुवि नान्यतः ॥ १६ ॥
बहवः पार्थिवा राजन्नतिक्रान्ता महाबलाः ॥ कार्यस्य गौरवं मत्वा प्रतिज्ञां नाभ्यरोचयन् ॥ १७ ॥

रक्षणं कुर्वतोरिति शेषः । वासन्तिकी निशा प्राप्तेति । कालान्तर इति शेषः । एतेन वसन्ते समानीता देवी पुनर्वसन्ते त्यक्तेति सूचयति । इदं च कालवचनमृषिकार्योचितत्वप्रदर्शनार्थं ॥ १-२ ॥ द्वारि प्रतिहताः निरुद्धा इत्यर्थः ॥ ३ ॥ भृगोर्गोत्रापत्यं भार्गवः स चासौ च्यवनश्च तं । महाराज्ञः महाराजस्य । दर्शनं प्रति अस्मदादीन् चोदयन्ति प्रेरयन्ति । महाराज्ञश्चोदयन्तीति च पाठः ॥ ४ ॥ भार्गवप्रमुखाः च्यवनप्रमुखाः ॥ ५—६ ॥ समधिकं अधिकसहितं ॥ ७—१२ ॥ किं करोमि किं कुर्यां । सर्वकामकरः सर्वाभीष्टसाधकः ॥ १३—१४ ॥ साधुकारः साधु साध्विति संभाषणं ॥ १५ ॥ नान्यतः नान्यस्य॥१६॥ कार्यस्य गौरवं मत्वा ततः पूर्वं करिष्यामीति प्रतिज्ञां नाभ्यरोचयन् न कुर्वन्ति । अशक्यनियोगापत्तिभ-

सातथा ॥ १ ॥ **ति०** दर्शनमभिचक्राम प्रजादृश्यन्तेयत्रस्थानेतत्स्थानंदर्शनं । अभिचक्राम जगाम ॥ **स०** दर्शनं स्वकर्मकप्रजाकर्तृकमुद्दिश्य अभिचक्राम सभामितिशेषः ॥ २ ॥ **स०** लवावस्थानेकोपोदयःस्यादतस्त्वरस्वेत्याह—**तापसाइति** ॥ **शि०** अप्रतिहताः अनिवारिताअपि । यमुनातीरवासिनएतेमहर्षयोद्वारितिष्ठन्ति । चोदयन्ति स्वागमनबोधनार्थंप्रेरयन्ति ॥ ३—४ ॥ **स०** सर्वतीर्थांबुसत्कृतैः सर्वतीर्थांबूनिसत्कृतानियेषुतैःपूर्णकलशैःसहिताः ॥ **शि०** रामस्य रामाय ॥ **स०** फलमूलं फलसहितंमूलं ॥ ८ ॥ प्रीतिपुरस्कृतः अनेननदौर्लभ्याज्जग्राहरामः किंतुतापसस्नेहवशात् ॥ ९ ॥ **ति०** उपविश्यतां एषुभवद्भिरितिशेषः ॥ १० ॥ **स०** समाहितः भवत्कार्यैकमानसः । महर्षीणांयुष्माकमहमाज्ञाप्यः । सर्वकामकरइतिसुखमाज्ञाप्यः ॥ १३ ॥ **स०** हृदिस्थितमेतदितिसत्यंब्रवीमि । जिह्वोपरितनंवचनंन किंतुमनःपूर्वकमितिभावः ॥ १४ ॥ **शि०** उपपन्नं युक्तं एवंवचनमितिशेषः ॥ १६ ॥ **स०** कार्यस्यगौरवं गुरुतां । अशक्यत्वमितियावत् । मत्वामहाबलाअप्यतिक्रान्ताः प्रतिज्ञामपि नाभ्यरोचयन् ॥ १७ ॥

[पा०] १ क—घ. कृत्वापौर्वाह्णिकींक्रियां. २ क. ग. पुरवासिनां. ३ ग. थ. च. ज. ञ. निवारिताराजन्. ४ घ. च. झ. ञ. ट. मूर्ध्नाकृताञ्जलिः.

त्वया पुनर्ब्राह्मणगौरवादियं कृता प्रतिज्ञा ह्यनवेक्ष्य कारणम् ॥
ततश्च कर्ता ह्यसि नात्र संशयो महाभयात्त्रातुमृषींस्त्वमर्हसि ॥ १८ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

च्यवनेन रामंप्रति स्वकार्यनिवेदनोपक्रमः ॥ १ ॥ मधुनामकेनासुरवरेण तपस्तोषितान्महादेवाच्छूलदानपूर्वकं यावच्छूलधारणं सपुत्रस्यस्वस्यावध्यत्ववरसंपादनम् ॥ २ ॥ लवणनाम्नोनिजतनयस्यदौश्शील्यनिर्विण्णेनमधुना लवणेशूलार्पणपूर्वकं वरुणालयप्रवेशः ॥ ३ ॥ शूललाभदृप्तेनलवणेन रावणेनेवत्रैलोक्यपीडनारंभः ॥ ४ ॥ एवंच्यवनेन रामंप्रतिलवणासुरदौश्शील्यनिवेदनपूर्वकं तस्माल्लोकरक्षणप्रार्थना ॥ ५ ॥

एवं ब्रुवद्भिर्ऋषिभिः काकुत्स्थो वाक्यमब्रवीत् ॥ किं कार्यं ब्रूत मुनयो भयं तावदपैतु वः ॥ १ ॥
तथा ब्रुवति काकुत्स्थे भार्गवो वाक्यमब्रवीत् ॥ भयानां शृणु यन्मूलं देशस्य च नरेश्वर ॥ २ ॥
पूर्वं कृतयुगे राजन्दैतेयः सुमहाबलः ॥ लोलापुत्रोऽभवज्ज्येष्ठो मधुर्नाम महाऽसुरः ॥ ३ ॥
ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च बुद्ध्या च परिनिष्ठितः ॥ सुरैश्च परमोदारैः प्रीतिस्तस्यातुलाऽभवत् ॥ ४ ॥
स मधुर्वीर्यसंपन्नो धर्मे च सुसमाहितः ॥ बहुवर्षसहस्राणि रुद्रप्रीत्याऽकरोत्तपः ॥ ५ ॥
रुद्रः प्रीतोऽभवत्तस्मै वरं दातुं ययौ च सः ॥ बहुमानाच्च रुद्रेण दत्तस्तस्याद्भुतो वरः ॥ ६ ॥
शूलं शूलाद्विनिष्कृष्य महावीर्यं महाप्रभम् ॥ ददौ महात्मा सुप्रीतो वाक्यं चैतदुवाच ह ॥ ७ ॥
त्वयाऽयमतुलो धर्मो मत्प्रसादकरः कृतः ॥ प्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यायुधमुत्तमम् ॥ ८ ॥
यावत्सुरैश्च विप्रैश्च न विरुध्येर्महासुर ॥ तावच्छूलं तवेदं स्यादन्यथा नाशमेष्यति ॥ ९ ॥
यश्च त्वामभियुञ्जीत युद्धाय विगतज्वरः ॥ तं शूलो भस्मसात्कृत्वा पुनरेष्यति ते करम् ॥ १० ॥
एवं रुद्राद्वरं लब्ध्वा भूय एव महासुरः ॥ प्रणिपत्य महादेवं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ११ ॥
भगवन्मम वंशस्य शूलमेतदनुत्तमम् ॥ भवेत्तु सततं देव सुराणामीश्वरो ह्यसि ॥ १२ ॥
तं ब्रुवाणं मधुं देवः सर्वभूतपतिः शिवः ॥ प्रत्युवाच महातेजा नैतदेवं भविष्यति ॥ १३ ॥
मा भूत्ते विफला वाणी मत्प्रसादकृता शुभा ॥ भवतः पुत्रमेकं तु शूलमेतद्गमिष्यते ॥ १४ ॥
यावत्करस्थः शूलोयं भविष्यति सुतस्य ते ॥ अवध्यः सर्वभूतानां शूलहस्तो भविष्यति ॥ १५ ॥

यादिति शेषः ॥ १७—१८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

लोलायाः पुत्रो लोलापुत्रः ॥ ३—६ ॥ शूलाच्छूलं विनिष्कृष्येति । स्वशूलाच्छक्तिमाकृष्य सृष्ट्वेत्यर्थः ॥ ७—८ ॥ नाशं अदर्शनं ॥ ९—१३ ॥ मत्प्रसादकृता मत्प्रसादजसंतोषजनितेत्यर्थः ॥ १४—

स० कारणं अस्मदागमनकारणं । शक्यमशक्यमित्यनवेक्ष्य अपरीक्ष्य ॥ १८ ॥ इतिषष्टितमःसर्गः ॥ ६० ॥

ति० एवंब्रुवद्भिः भयत्राणमितिशेषः । ऋषिभिः प्रेरितइतिशेषः । किंकार्यं किंजन्यभयत्राणंकार्यमित्यर्थः । स० ऋषिभिः बोधितोरामः ॥ १ ॥ देशस्यच चादस्माकंभयानांयन्मूलंतच्छृणु ॥ २ ॥ स० शूलात् स्वायुधात् । शूलं तदंशं । निष्कृष्य उत्कृत्य ॥ ७ ॥ ति० यतस्त्वयामत्प्रसादकरोधर्मःकृतः अतआयुधंददामि ॥ ८ ॥ शि० शूलस्थितेरवधिमाह—**यावदिति** ॥ ९ ॥ ति० भविष्यति प्राप्स्यति ॥ १३ ॥

[पा०] १ क. ग. च. छ. ज. ञ. कुरुष्वकर्ता. २ ज. ब्रुवाणेष्वृषिषुका. ३ क. च. ब्रूतभवतांभयंनाशयितास्म्यहं. ४ क. घ. ज. मत्प्रसादात्कृतःशुभः. झ. ञ. ट. मत्प्रसादकरःशुभः. च. छ. मत्प्रसादकृतःशुभः. ५ क—घ. ज. मत्प्रसादात्कृता.

एवं मधुर्वरं लब्ध्वा देवात्सुमहदद्भुतम् ॥ भवनं सोसुरश्रेष्ठः कारयामास सुप्रभम् ॥ १६
तस्य पत्नी महाभागा प्रिया कुम्भीनसीति या ॥ विश्वावसोरपत्यं सा ह्यनलायां महाप्रभा ॥१७॥
तस्याः पुत्रो महावीर्यो लवणो नाम दारुणः ॥ बाल्यात्प्रभृति दुष्टात्मा पापान्येव समाचरत् ॥१८॥
तं पुत्रं दुर्विनीतं तु दृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः ॥ मधुः स शोकमापेदे न चैनं किंचिदब्रवीत् ॥ १९ ॥
स विहाय त्विमं लोकं प्रविष्टो वरुणालयम् ॥ शूलं निवेश्य लवणे वरं तस्मै न्यवेदयत् ॥ २० ॥
स प्रभावेन शूलस्य दौरात्म्येनात्मनस्तथा ॥ संतापयति लोकांस्त्रीन्विशेषेण च तापसान् ॥ २१ ॥
एवंप्रभावो लवणः शूलं चैव तथाविधम् ॥ श्रुत्वा प्रमाणं काकुत्स्थ त्वं हि नः परमा गतिः ॥२२॥
बहवः पार्थिवा राम भयार्तैर्ऋषिभिः पुरा ॥ अभयं याचिता वीर त्रातारं न च विद्महे ॥ २३ ॥
ते वयं रावणं श्रुत्वा हतं सबलवाहनम् ॥ त्रातारं विद्महे तात नान्यं भुवि नराधिपम् ॥
तत्परित्रातुमिच्छामो लवणाद्भयपीडितान् ॥ २४ ॥
इति राम निवेदितं तु ते भयजं कारणमुत्थितं च यत् ॥
विनिवारयितुं भवान्क्षमः कुरु तं काममहीनविक्रम ॥ २५ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

च्यवनादिभिर्लवणासुरदुर्वृत्तनिवेदितेन रामेण लवणमारणेनियोज्यविचारणे तंप्रति भरतेन निजनियोजनप्रार्थना ॥ १ ॥ शत्रुघ्नेन हेतूक्तिपूर्वकंस्वनियोजनयाचने रामेण तदङ्गीकारेणलवणमारणनिर्धारणेन शत्रुघ्नंप्रति लवणराज्येऽभिषेकस्वीकारचोदना ॥ २ ॥

तथोक्ते तानृषीन्रामः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ॥ किमाहारः किमाचारो लवणः क्व च वर्तते ॥ १ ॥
राघवस्य वचः श्रुत्वा ऋषयः सर्व एव ते ॥ ततो निवेदयामासुर्लवणो ववृधे यथा ॥ २ ॥
आहारः सर्वसत्त्वानि विशेषेण च तापसाः ॥ आचारो रौद्रता नित्यं वासो मधुवने तथा ॥ ३ ॥
हत्वा बहुसहस्राणि सिंहव्याघ्रमृगद्विपान् ॥ मानुषांश्चैव कुरुते नित्यमाहारमाह्निकम् ॥ ४ ॥
ततोन्तराणि सत्त्वानि खादते स महाबलः ॥ संहारे समनुप्राप्ते व्यादितास्य इवान्तकः ॥ ५ ॥
तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यमुवाच स महामुनीन् ॥ घातयिष्यामि तद्रक्षो ह्यपगच्छतु वो भयम् ॥ ६ ॥

१६ ॥ कुम्भीनसी माल्यवत्पुत्र्याः अनलायाः सुता रावणस्वसा पूर्वं मधुना हृतेति विभीषणेन रावणं प्रत्युक्ता । हिः प्रसिद्धौ ॥ १७—१९ ॥ वरं न्यवेदयत् यावच्छूलं तव हस्ते तावदवध्यत्वं तवेत्येवंरूपं वरवृत्तान्तं ॥ २०—२५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

अथ शत्रुघ्नस्य लवणासुरवधार्थं प्रेषणं—तथेत्यादि ॥ १ ॥ यथा ववृधे यादृगाहारादिना वर्धते स्म तथा

ति० त्वंप्रमाणं यथोचितकरणइतिशेषः । स० श्रुत्वाकर्तुं प्रमाणं समर्थः ॥ २२ ॥ स० हेराम भयजं भयाज्जायतइतितत्तथा । 'पञ्चम्यामजातौ' इतिडः । नागोजिभट्टस्तु भयजं भयजनकमितिव्याकुर्वन्कारणपदवैयर्थ्यंसोढ्वाप्रवृत्तइतिमन्तव्यं ॥ २५ ॥ इत्येकषष्टितमःसर्गः ॥ ६१ ॥

ति० तथोक्तइति । परित्राणमिच्छामइत्युक्ते ॥१॥ ति० ततोन्तराणि अन्यान्यपीत्यर्थः ॥ ५ ॥

[पा०] १ क—घ. ज. दुःखसमन्वितः. २ क. ज. दौरात्म्यादात्मनः.

प्रतिज्ञाय तथा तेषां मुनीनामुग्रतेजसाम् ॥ स भ्रातॄन्सहितान्सर्वानुवाच रघुनन्दनः ॥ ७ ॥
को हन्ता लवणं वीरः कस्यांशः स विधीयताम् ॥ भरतस्य महाबाहोः शत्रुघ्नस्य च धीमतः ॥ ८ ॥
राघवेणैवमुक्तस्तु भरतो वाक्यमब्रवीत् ॥ अहमेनं वधिष्यामि ममांशः स विधीयताम् ॥ ९ ॥
भरतस्य वचः श्रुत्वा धैर्यशौर्यसमन्वितम् ॥ लक्ष्मणावरजस्तस्थौ हित्वा सौवर्णमासनम् ॥ १० ॥
शत्रुघ्नस्त्वब्रवीद्वाक्यं प्रणिपत्य नराधिपम् ॥ कृतकर्मा महाबाहुर्मध्यमो रघुनन्दनः ॥ ११ ॥
आर्येण हि पुरा शून्या [1]त्वयोध्या परिपालिता ॥ संतापं हृदये कृत्वा आर्यस्यागमनं प्रति ॥ १२ ॥
दुःखानि च बहूनीह ह्यनुभूतानि पार्थिव ॥ शयानो दुःखशय्यासु [2]नन्दिग्रामेऽवसत्पुरा ॥ १३ ॥
फलमूलाशनो भूत्वा जटी चीरधरस्तथा ॥ अनुभूयेदृशं दुःखमेष राघवनन्दनः ॥
प्रेष्ये मयि स्थिते राजन्न भूयः क्लेशमाप्नुयात् ॥ १४ ॥
तथा ब्रुवति शत्रुघ्ने राघवः पुनरब्रवीत् ॥ एवं भवतु काकुत्स्थ क्रियतां मम शासनम् ॥ १५ ॥
राज्ये त्वामभिषेक्ष्यामि मधोस्तु नगरे शुभे ॥ निवेशय महाबाहो भरतं यद्यवेक्षसे ॥ १६ ॥
शूरस्त्वं कृतविद्यश्च समर्थश्च निवेशने ॥ १७ ॥
[[3]नगरं यमुनाजुष्टं तथा जनपदाञ्शुभान् ॥] [4]यो हि शत्रुं समुत्पाट्य पार्थिवस्य पुनः क्षये ॥
न विधत्ते नृपं तत्र नरकं स हि गच्छति ॥ १८ ॥
स त्वं हत्वा मधुसुतं लवणं पापनिश्चयम् ॥ राज्यं प्रशाधि धर्मेण वाक्यं मे यद्यवेक्षसे ॥ १९ ॥
उत्तरं च न वक्तव्यं शूर वाक्यान्तरे मम ॥ बालेन पूर्वजस्याज्ञा कर्तव्या नात्र संशयः ॥ २० ॥
अभिषेकं च काकुत्स्थ प्रतीच्छस्व मयोद्यतम् ॥ वसिष्ठप्रमुखैर्विप्रैर्विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

निवेदयामासुः ॥२—७॥ कस्यांश इति पृष्ट्वा स्वयमेव निश्चिनोति भरतस्येति ॥८—९॥ आसनं हित्वा आसनादुत्थायेत्यर्थः ॥ १०—१५ ॥ निवेशय अत्रैव नगर इति शेषः । अथवा तत्रैव तिष्ठेति भावः । अवेक्षसे अक्लेशनीयत्वेनेति शेषः ॥ १६ ॥ निवेशने नूतनगृहनिर्माण इत्यर्थः ॥ १७ ॥ मधोस्तु नगरे त्वामभिषेक्ष्यामीत्यत्र हेतुमाह—यो हीति ॥ नृपं तत्रेति । उत्पाटितवंशनृपराज्य इत्यर्थः॥१८—१९॥ उत्तरं च न वक्तव्यमिति ॥ त्वत्समीप एव मया वस्तव्यमित्यादिकमित्यर्थः ॥ २० ॥ विधिना मन्त्रेण च पुरस्कृतं ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

स० स्वस्यमुख्यत्वात्तन्मात्रवधव्यापारायोगात् लक्ष्मणस्येन्द्रजिदादिमारणोदारकीर्तित्वादायस्तत्वाच्चभ्रातृद्वन्द्वस्याप्रतिद्वन्द्वतांकामयानोनामनिर्देशेनपृच्छति—**भरतस्येति** । भरतस्यवांशः शत्रुघ्नस्यवेतिकस्यांशोभागोविधीयतामित्युवाच ॥ ८ ॥ **स०** कृतकर्मा कृतसेवः ॥ ११ ॥ **स०** दुःखशय्यासु दुःखजनककेवलस्थलादिशय्यासु ॥ १३ ॥ **ति०** प्रेष्ये विशिष्यभरतस्यनियोज्ये ॥ १४ ॥ **स०** यमुनाजुष्टं तत्तीरवर्ति ॥ १८ ॥ इतिद्विषष्टितमःसर्गः ॥ ६२ ॥

[पा०] १ क. च. ज. त्वयोध्यारक्षितापुरी. २ च. झ.ट. नन्दिग्रामेमहायशाः. क. ग. घ. नन्दिग्रामेमहामनाः. ३ इदमर्धं च. झ. ञ. ट. पाठेषुदृश्यते क—घ. ज. नगरंमधुनाजुष्टं. ४ च—ट. योहिवंशंसमुत्पाद्य. ख. घ. योहिवंशंसमुत्पाट्य.

त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

ज्येष्ठेसत्यपि स्वाज्ञायाअनुल्लंङ्घ्यतया कथंचिदभिषेकमङ्गीकृतवतः शत्रुघ्नस्य रामेण लवणराज्येऽभिषेचनम् ॥ १ ॥ तथा शत्रुघ्नंप्रति निजशरप्रभावप्रशंसनेन तद्दानपूर्वकं लवणमारणोपायोपदेशः ॥ २ ॥

एवमुक्तस्तु रामेण परां व्रीडामुपागमत् ॥ शत्रुघ्नो वीर्यसंपन्नो मन्दं मन्दमुवाच ह ॥ १ ॥
अधर्मं विद्म काकुत्स्थ ह्यस्मिन्नर्थे नरेश्वर ॥ कथं तिष्ठत्सु ज्येष्ठेषु कनीयानभिषिच्यते ॥ २ ॥
अवश्यं करणीयं च शासनं पुरुषर्षभ ॥ तव चैव महाभाग शासनं दुरतिक्रमम् ॥ ३ ॥
त्वत्तो मया श्रुतं वीर श्रुतिभ्यश्च मया श्रुतम् ॥ नोत्तरं हि मया वाच्यं मध्यमे प्रतिजानति ॥ ४ ॥
व्याहृतं दुर्वचो घोरं हन्तास्मि लवणं मृधे ॥ तस्येयं[1] मे दुरुक्तस्य दुर्गतिः पुरुषर्षभ ॥ ५ ॥
उत्तरं हि न वक्तव्यं ज्येष्ठेनाभिहिते[2] पुनः ॥ अधर्मसहितं चैव परलोकविवर्जितम्[3] ॥ ६ ॥
सोऽहं द्वितीयं काकुत्स्थ न वक्ष्यामि[4] तवोत्तरम् ॥ मा द्वितीयेन दण्डो वै निपतेन्मयि मानद ॥ ७ ॥

अथ रामेण स्वसन्निधावेव मधुराज्ये शत्रुघ्नमभिषिच्य लवणवधोपायोपदेशपूर्वकं तद्वधार्थं दिव्यास्त्रप्रदानं—एवमित्यादि ॥ १ ॥ विद्म वेद्मीत्यर्थः । अस्मिन्नित्युक्तंविवृणोति—कथमित्यादि । तिष्ठत्सु ज्येष्ठेष्विति गुरुवैषम्यमार्षम् । कथमभिषिच्यते न कथमपि । अधर्म एवेत्यर्थः ॥ २ ॥ तव शासनं चावश्यं करणीयमित्यर्थः ॥ ३ ॥ मध्यमे भ्रातरि भरत इत्यर्थः । घोरं लवणं हन्तास्मीति प्रतिजानति सति । हि यस्मात् । मया उत्तरं ज्येष्ठवच उल्लङ्घ्य न वाच्यं वक्तुं न योग्यं ॥ ४ ॥ तथाप्यहं मृधे युद्धे लवणं हन्तास्मीति दुर्वचो व्याहृतं तस्यास्य मे दुरुक्तस्येयं दुर्गतिः दुष्टकार्यस्य प्राप्तिः । तच्च ज्येष्ठातिक्रमेण आत्माभिषेचनं ॥ ५ ॥ उक्तमर्थं व्यावर्तयति—उत्तरं हीत्यादि । ज्येष्ठेन भरतेनाभिहिते सति ततः परमुत्तरं न वक्तुमुचितमेव । किंचाधर्मसहितमपि । अतएव परलोकविवर्जितमपि । तव शासनं च दुरतिक्रममिति शेषः ॥ ६ ॥ फलितमाह—सोहमित्यादि ॥ भरतोक्तेः प्रथमं कृतोत्तरवचनः सोहं हे काकुत्स्थ तव ज्येष्ठस्योत्तरं द्वितीयं न वक्ष्यामि । तत्र हेतुमाह—मेति । द्वितीयेन ज्येष्ठप्रत्युत्तरेण दण्डो मयि मा निपतेत् । भरते जिगमिषत्यहं गमिष्यामीत्युत्तरेण प्रथमेन राज्याभिषेकापत्तिरूपो दण्डः पतितः। त्वया अभिषेकं प्रतीच्छेत्युक्ते तदनङ्गीकारोत्तरेण द्वितीयेन मयि दण्डो मा निपतेदिति भावः ॥ ७ ॥

स० अखण्डभूमण्डलाधिपतिपुरतस्त्वांविनाज्येष्ठयोःसतोश्चपुरान्तरेऽभिषेचनंममकथमितिव्रीडामुपागमत् । अतएवरामंसंलप्यबहुवचनप्रयोगः ॥ १ ॥ **ति०** तवशासनंचावश्यंकरणीयं । यतस्तवशासनंवेदशासनवद्दुरतिक्रमंअतिक्रमितुमशक्यं । एवंचोभयतःपाशारज्जुरियंमेजातेत्यर्थः ॥ **स०** शासनं श्रुतिकृतंज्येष्ठेषुसत्सुकनीयसांनाभिषेकोविवेकिभिःकार्यइतिलक्षणं । अवश्यंकरणीयं । तवचशासनं राज्याभिषेकसंपादनरूपंदुरतिक्रमं । ज्येष्ठाज्ञावज्ञानस्यानौचित्यादित्युभयतःपाशारज्जुर्जातेतिभावः । एवमर्थएवचशब्दःसमुच्चेयान्तरसमुच्चायकइतिज्ञेयं उत्तरश्लोकश्चानुकूलितोभवति ॥ ३ ॥ **ति०** ज्येष्ठेविद्यमानेकनिष्ठाभिषेकोऽधर्मः तथाज्येष्ठवाक्याकरणंचाधर्मइतित्वयाकथमवगतंतत्राह—**त्वत्तइति** । सद्गुरोस्त्वत्तःश्रुतिभ्यश्चममैवंश्रवणमितिभावः । एवमधर्मसंकटप्राप्तिरपिमेस्वदोषमूलेत्याह—**नोत्तरंहीति** । मध्यमेभ्रातरि भरते । घोरंलवणंहन्तास्मीतिप्रतिजानतिसतिहियस्मात्मयाज्येष्ठवचनमुल्लङ्घ्योत्तरंनवाच्यं नवक्तुंयोग्यं । तद्वचस्तिरस्काररूपत्वात् । **स०** इदंकथमवगतंभवतेत्यतआह—त्वत्तइति । त्वत्तः वक्तुः । श्रुतिभिःकरणैः मयाश्रुतं । मध्यमेभरतेप्रतिजानति हन्ताहंलवणमितिप्रतिज्ञांकुर्वतिसति मध्येउत्तरंमयानवाच्यं । अमया अज्ञानेनदुर्वचोव्याहृतमित्युत्तरेणान्वयः ॥ ४ ॥ **ति०** तथापिमृधेयुद्धेघोरंलवणंहन्तास्मीत्येतद्दुर्वचोव्याहृतं । तस्यास्यदुरुक्तस्य फलभूतेयंदुर्गतिः ज्येष्ठातिक्रमहेतुनानिरयप्रापकाभिषेकप्राप्तिः । तत्प्रापकत्वाद्वाक्यातिक्रमप्राप्तिर्वाजातेतिशेषः ॥ ५ ॥ **ति०** अतिपीडावशादुक्तमेवपुनर्वदति—**उत्तरंहीति** । ज्येष्ठेनभरतेनत्वयावाऽभिहिते उत्तरंनवक्तव्यं वक्तुमनर्हमेव । किंचतन्मूलकं त्वयाधर्मसहितंअतएव परलोकविवर्जितं । अभिषेकशासनंकृतं । तच्चदुरतिक्रममितिशेषः ॥ ६ ॥ **ति०** यदेवमतःसोहंभरतोक्तेः प्रथमंकृतोत्तरवचनःहेकाकुत्स्थतवज्येष्ठस्योक्तेः अभिषेकंप्रतीच्छेत्यस्याःद्वितीयमुत्तरमितिहेतोर्नवक्ष्यामि । कुतस्तत्राह—माद्विती-

[पा०] १ च. छ. झ. ञ. ट. तस्यैवं. २ ज. नाभिहितेसति. ३ क. विगर्हितं. ४ च. झ. ञ. ट. वक्ष्यामीतिचोत्तरं.

कामकारो ह्यहं राजंस्तवास्मि पुरुषर्षभ ॥ अधर्मं जहि काकुत्स्थ मत्कृते रघुनन्दन ॥ ८ ॥
एवमुक्ते तु शूरेण शत्रुघ्नेन महात्मना ॥ उवाच रामः संहृष्टो भरतं लक्ष्मणं तथा ॥ ९ ॥
संभारानभिषेकस्य आनयध्वं समाहिताः ॥ अद्यैव पुरुषव्याघ्रमभिषेक्ष्यामि राघवम् ॥ १० ॥
पुरोहितं च काकुत्स्थं नैगमानृत्विजस्तथा ॥ मन्त्रिणश्चैव तान्सर्वानानयध्वं ममाज्ञया ॥ ११ ॥
राज्ञः शासनमाज्ञाय तथाऽकुर्वन्महारथाः ॥ अभिषेकसमारम्भं पुरस्कृत्य पुरोधसम् ॥
प्रविष्टा राजभवनं[1] राजानो ब्राह्मणास्तथा ॥ १२ ॥
तथाऽभिषेको ववृधे शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ संप्रहर्षकरः श्रीमान्राघवस्य पुरस्य च ॥ १३ ॥
अभिषिक्तस्तु शत्रुघ्नो बभौ चादित्यसंनिभः ॥ अभिषिक्तः पुरा स्कन्दः सेन्द्रै[2]रिव मरुद्गणैः ॥१४॥
अभिषिक्ते तु शत्रुघ्ने रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ पौराः प्रमुदिताश्चासन्ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ॥ १५ ॥
कौसल्या च सुमित्रा च मङ्गलं केकयी तथा ॥ चक्रुस्ता राजभवने याश्चान्या राजयोषितः ॥ १६ ॥
ऋषयश्च महात्मानो यमुनातीरवासिनः ॥ हतं लवणमाशंसुः शत्रुघ्नस्याभिषेचनात् ॥ १७ ॥
ततोऽभिषिक्तं शत्रुघ्नमङ्कमारोप्य राघवः ॥ उवाच मधुरां वाणीं तेजस्तस्याभिपूरयन् ॥ १८ ॥
अयं शरस्त्वमोघस्ते दिव्यः परपुरंजयः ॥ अनेन लवणं सौम्य हन्तासि रघुनन्दन ॥ १९ ॥
सृष्टः शरोऽयं काकुत्स्थ यदा शेते महार्णवे ॥ स्वयम्भूरजितो देवो यं नापश्यन्सुरासुराः ॥
अदृश्यः सर्वभूतानां तेनायं तु शरोत्तमः ॥ २० ॥
सृष्टः क्रोधाभिभूतेन विना[3]शार्थं दुरात्मनोः ॥ मधुकैटभयोर्वीर वि[4]घाते वर्तमानयोः ॥
स्रष्टुकामेन लोकांस्त्रींस्तौ चानेन हतौ युधि ॥ २१ ॥
तौ हत्वा जनभोगार्थं कैटभं तु मधुं तथा ॥ अनेन शरमुख्येन ततो लोकांश्चकार सः ॥ २२ ॥
नायं मया शरः पूर्वं रावणस्य वधार्थिना ॥ मुक्तः शत्रुघ्न भूतानां महांस्त्रासो भवेदिति ॥ २३ ॥

फलितमाह—कामकार इति ॥ अहं तव कामकारोस्मि अभीष्टनियोगकर्तास्मि । मत्कृते मदनुष्ठितराज्याभिषेकस्वीकारे । अधर्मं ज्येष्ठातिक्रमेण राज्यप्राप्तिनिमित्तं । काकुत्स्थेत्यत्रापि प्राधान्याल्लोकस्य अधर्मं अधर्मबुद्धिं । जहि परिहर ॥ ८ ॥ संहृष्ट इति । कृताभिषेकनियोगत्वादिति भावः । अभिषेकस्य संभारान् अभिषेकोपकरणानि । लक्ष्मणं भरतं तथेति प्राधान्यात् सुमन्त्रादीनपीत्यर्थः । अन्यथाऽऽनयध्वमिति बहुवचनं विरुध्येत ॥ ९—१७ ॥ तेजः शत्रुसंहारोचितबलवीर्यं ॥ १८ ॥ अयं मया दीयमानः ॥ १९ ॥ अमोघत्वे हेतुमाह—सृष्ट इत्यादि ॥ २० ॥ विघाते सृष्टिविघ्ने वर्तमानयोः तत्परयोरित्यर्थः । सृष्टः क्रोधाभिभूतेन विनाशे सर्वरक्षसाम् । मधुकैटभयोर्वीर विघाते सर्वरक्षसामिति च पाठः ॥ २१—२२ ॥ नायमिति॥अनेन शरेण महान् त्रासो भवेदित्यलक्ष्यविषये महास्त्रप्रयोगे तदीयांश्च सर्वान् लक्षीकृत्य

येनेति । यथाभरतेजिगमिषति अहंगमिष्यामीत्युत्तरेणप्रथमेनराज्याभिषेकापत्तिरूपोदण्डःपतितः । यस्येदानींत्वयाऽभिषेकं प्रतीच्छेत्युक्ते तदनङ्गीकारोत्तरेणद्वितीयेनममदण्डो मानिपतेदिति ॥ ७ ॥ ति० एवमुक्ते स्वातन्त्र्यंविहायाभिषेकाङ्गीकारवाक्ये उक्ते ॥ ९ ॥ ति० आनयध्वमितिबहुवचनंसुमन्त्राद्यभिप्रायेण ॥ १० ॥ ति० अभिषेकसमारंभं अभिषेकोपकरणवन्तं पुरोधसंपुरस्कृत्य ॥ १२ ॥ ति० अयंशरः दीयतइतिशेषः ॥ १९ ॥ ति० शरस्यामोघत्वेहेतुमाह—सृष्टइति । स्वयंभूः जन्मरहितः । अजितोविष्णुः यदाप्रलयकाले महार्णवेशेते यंतदा सुराअसुराश्चनापश्यन् । कैमुतिकन्यायेन सर्वभूतादृश्यः । महार्णवेशयनंचवायुरूपेण । 'प्रजापतिर्वायुर्भूत्वाचरेत्' इतिश्रुतेरितिकतकः । तेनविष्णुनासाक्षादयंशरोत्तमःसृष्टः ॥ २० ॥ स० रावणस्यवधार्थिनामयाऽयंशरःपूर्वंनमुक्तः । एतस्यतत्रविनियोगेएतद्वध्यस्यलवणस्यतथैवावस्थानेलोकानांलवणमुखेनमहा-

[पा०] १ क. ग. घ. भवनंपुरन्दरपुरोपमं. च. छ. ज. भवनंपुरन्दरगृहोपमं. २ ग—छ. झ. ञ. ट. ३ ख. घ. ज. विनाशेसर्वरक्षसां. ४ झ. ञ. ट. विघातेसर्वरक्षसां.

यच्च तस्य महच्छूलं त्र्यम्बकेण महात्मना ॥ दत्तं शत्रुविनाशाय मधोरायुधमुत्तमम् ॥ २४ ॥
स तं निक्षिप्य भवने पूज्यमानं पुनःपुनः ॥ दिशः सर्वाः समासाद्य प्राप्नोत्याहारमुत्तमम् ॥ २५ ॥
यदा तु युद्धमाकाङ्क्षन्कश्चिदेनं समाह्वयेत् ॥ तदा शूलं गृहीत्वा तं भस्म रक्षः करोति हि ॥ २६ ॥
स त्वं पुरुषशार्दूल तमायुधविनाकृतम् ॥ अप्रविष्टं पुरं पूर्वं द्वारि तिष्ठ धृतायुधः ॥ २७ ॥
अप्रविष्टं च भवनं युद्धाय पुरुषर्षभ ॥ आह्वयेथा महाबाहो ततो हन्तासि राक्षसम् ॥ २८ ॥
अन्यथा क्रियमाणे तु अवध्यः स भविष्यति ॥ यदि त्वेवंकृते वीर विनाशमुपयास्यति ॥ २९ ॥
एतत्ते सर्वमाख्यातं शूलस्य च विपर्ययः ॥ श्रीमतः शितिकण्ठस्य कृत्यं हि दुरतिक्रमम् ॥ ३० ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

शत्रुघ्नेन रामाज्ञयामहर्षिपुरस्कारेण सेनाप्रस्थापनपूर्वकं पश्चान्मासानन्तरं लवणविजयायप्रस्थानम् ॥ १ ॥

एवमुक्त्वा च काकुत्स्थं प्रशस्य च पुनः पुनः ॥ पुनरेवापरं वाक्यमुवाच रघुनन्दनः ॥ १ ॥
इमान्यश्वसहस्राणि चत्वारि पुरुषर्षभ ॥ रथानां द्वे सहस्रे च गजानां शतमुत्तमम् ॥ २ ॥

नाशयेदिति भावः । अनेन रावणादपि बलीयान् लवण इति सूचितं । महान् ह्रासो भवेदिति च पाठः ॥ २३ ॥ गृहीतशूलस्य तस्य दुर्जयत्वात्तदग्रहणाय पुरप्रवेशनिरोधमुपदिशति—यच्च तस्येत्यादि ॥ मधोर्दत्तमित्यन्वयः ॥ २४—२५ ॥ युद्धमाकाङ्क्षन्निति । अनेन सहेति शेषः ॥ २६ ॥ तमायुधविनाकृतं आयुधविवर्जितमुपलक्ष्येति शेषः ॥ २७—२८ ॥ यदि त्वेवं कृत इति । यदा त्वेवमुक्तरीत्या कृतमनुष्ठितं भवति तदा त्वेवं कृते सति सः अवश्यं विनाशमुपयास्यति ॥ २९ ॥ विपर्ययः परिहार इत्यर्थः । श्रीमत इति । कृत्यमाज्ञापनं । अत्र कश्चिज्जल्पति—अत्र रामेण दुरतिक्रमत्वं शूलिन उक्तमिति विष्णोरप्यधिको रुद्र इति तन्न । अवतारमर्यादया तादृशोक्तिसंभवाद्यथा ब्रह्मास्त्रबन्धने दुरतिक्रमो ब्रह्मणो महिमेत्यादि । यद्वा दुरतिक्रमं कृत्यं भगवतैव तस्य बहुमन्तव्यत्वादिति भावः ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

अथ शत्रुघ्नप्रस्थापनं—एवमित्यादि ॥ १—२ ॥

ह्रासोभवेदतोऽयंनमुक्तइतिभावः । यद्वा रावणस्यवधार्थिनामयापूर्वंनायंशरोमुक्तः । मोक्तुर्ममबलाधिक्येनरावणमात्रपर्याप्तिंविनाभूतानांमहान्ह्रासोभवेदित्यर्थः । तवन्यूनबलत्वेनलवणमात्रपर्याप्तत्वमुपपन्नमितिभावः । नागोजिभट्टेनतत्रहेतुर्लोकानांह्रासोभवेदिति । अल्पलक्ष्येमहास्त्रप्रयोगेतन्मात्रहननेननशाम्यति । किंतुभूतानिसंहरति । अतोभूतदययानक्षिप्तइतिभावः । अनेन रावणादपिमहाबलत्वेनलवणस्यदिव्यशरपर्याप्तविषयत्वमुक्तमितिव्याख्यातं । तत्रलवणस्यरावणापेक्षयाधिक्येरामेणैतादृशेकर्मणि भिन्नोदरजस्यानुजस्यस्वानुवर्तिनोधर्माध्यक्षेणप्रेषणंनयुज्यते । स्वयमेवगन्तुमौचित्यात् । पूर्वंरावणभीतेर्मधोर्दूरगमनस्यभार्यामुखतः दत्ताभीतेस्तेनसहदिग्विजयानुगतिकथनस्यैतदर्थविरोधित्वात् ॥ एतदर्थंमूलस्यावश्यवक्तव्यस्यानुक्तत्वाच्च ॥२३॥ **ति०** अथ निकुंभिलायांसमाप्तयागस्येन्द्रजितइवगृहीतशूलस्यतस्यदुर्जयत्वान्निकुंभिलानिरोधमिवपुरप्रवेशनिरोधमुपदिशति—**यच्चतस्येत्यादि** । मधोर्दत्तमित्यन्वयः ॥ २४ ॥ **स०** पुरं शूलालयमितियावत् ॥ २७ ॥ **ति०** विपर्ययः परिहारः । ननुकिमनेननिर्बन्धेनबाणेनशूलंछित्वातमपिहनिष्यामितत्राह—**श्रीमतइति** । कृत्यं शूलमाहात्म्यं । दुरतिक्रमं अतिक्रमितुमशक्यं । शक्तावप्यनुचितं चेत्यर्थः । ईश्वरकृतमर्यादापालनार्थमेवास्मदवतारादितिभावः ॥ ३० ॥ इतित्रिषष्टितमःसर्गः ॥ ६३ ॥

स० प्रशस्य प्रशंसनंचगमनबुद्ध्युत्तेजनार्थं ॥ १ ॥

[पा०] १ ज. तच्चनिक्षिप्य. २ ज. भस्मकुर्यात्सराक्षसः.

अन्तरा पण्यवीथ्यश्च [1]नानापण्योपशोभिताः ॥ अनुगच्छन्तु काकुत्स्थं तथैव नटनर्तकाः ॥ ३
हिरण्यस्य सुवर्णस्य नियुतं पुरुषर्षभ ॥ आदाय गच्छ शत्रुघ्न पर्याप्तधनवाहनः ॥ ४ ॥
बलं च सुभृतं वीर हृष्टपुष्टमनुद्धतम् ॥ संभाषासंप्रदानेन रञ्जयस्व नरोत्तम ॥ ५ ॥
न ह्यर्थास्तत्र तिष्ठन्ति न दारा न च बान्धवाः ॥ सुप्रीतो भृत्यवर्गश्च यत्र तिष्ठति राघव ॥ ६ ॥
[2]ततो हृष्टजनाकीर्णां प्रस्थाप्य महतीं चमूम् ॥ एक एव धनुष्पाणिर्गच्छ त्वं मधुनो वनम् ॥ ७ ॥
यथा त्वां न प्रजानाति गच्छन्तं युद्धकाङ्क्षिणम् ॥ लवणस्तु मधोः पुत्रस्तथा गच्छेरशङ्कितम् ॥८॥
न तस्य मृत्युरन्योस्ति कश्चिद्धि पुरुषर्षभ ॥ दर्शनं योऽभिगच्छेत स वध्यो लवणेन हि ॥ ९ ॥
स हि ग्रीष्मेऽपयाते तु वर्षारात्र उपागते ॥ हन्यास्त्वं लवणं सौम्य स हि कालोऽस्य दुर्मतेः ॥१०॥
महर्षींस्तु पुरस्कृत्य प्रयान्तु तव सैनिकाः ॥ यथा ग्रीष्मावशेषेण तरेयुर्जाह्नवीजलम् ॥ ११ ॥
तत्र स्थाप्य बलं सर्वं नदीतीरे समाहितः ॥ अग्रतो धनुषा सार्धं गच्छ त्वं लघुविक्रमः ॥ १२ ॥
एवमुक्तस्तु रामेण शत्रुघ्नस्तान्महाबलान् ॥ सेनामुख्यान्समानीय ततो वाक्यमुवाच ह ॥ १३ ॥
एते वो गणिता वासा यत्र तत्र निवत्स्यथ ॥ स्थातव्यं चाविरोधेन यथा बाधा न कस्यचित् ॥१४॥
तथा तांस्तु समाज्ञाप्य प्रस्थाप्य च महद्बलम् ॥ कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं चाभ्यवादयत् ॥१५॥

अन्तरा मध्ये निवासस्थले नानापण्यैरुपशोभिताः नानावर्णोपशोभिताः । इति पाठे वर्णाः ब्राह्मणादयः आपणवीथ्यस्तत्प्रवर्तकाः ॥ ३ ॥ पर्याप्तधनवाहन इत्यत्र धन पश्वादयः ॥ ४ ॥ सुभृत सुसपूण । सभाषायाः सम्यग्वचनस्य संप्रदानेन उक्त्या ॥ ५ ॥ यत्र प्रदेशे तिष्ठसि स्थास्यसि । तत्र वनप्रदेशे अर्था न सन्ति अतः सर्वं गृहीत्वा गन्तव्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ प्रस्थाप्य संस्थाप्य । मासमात्रोषितः अयोध्यायां पथि एक एव गच्छ ॥ ७ ॥ एवं हि पूर्वजेन संमन्त्रितो लवणवधार्थं सेनया सह शत्रुघ्नो यातीति वार्तापरिहारार्थं केवलं बलमेवाग्रे मुनिभिः सह गच्छतु । तच्च ग्रीष्मावशेषेण शनैः शनैर्गङ्गायाः परतीरे विशतु । ब्राह्मणैः समुद्योजितं बलं श्रुत्वा स विश्वस्य वर्तते । तत्रान्तरे त्वमस्मान्नगरात् केवलं ब्राह्मणान्गृहीत्वा अज्ञातं गत्वा तं जहीति । अशङ्कितं त्वदागतिशङ्कारहितं यथा भवति तथा ॥ ८ ॥ मृत्युर्मारकः । अन्यः अशङ्किततया तदुपरोधकव्यतिरिक्तः । नास्ति । एतदेवोपपादयति—दर्शनमित्यादि ॥ ९ ॥ वसन्ते प्रस्थितस्यापि न स युद्धकाल इत्याह—स हीत्यादि ॥ वर्षारात्रे वर्षाकाले । समासान्त आर्षः । स हि काल इति । वर्षासु राजानः केपि युद्धाय न निर्गच्छन्तीति निर्भयो निःशूल एव चरति । अतः स एवास्य वधावसर इति भावः ॥ १० ॥ तर्हीदानीं निर्गमने किं प्रयोजनमित्यत्राह—महर्षीनिति ॥ ११ ॥ तत्र जाह्नवीपरतीरे । अग्रतः परमार्गे इत्यर्थः । धनुषा सार्धं नान्येन बलेनेत्यर्थः ॥ १२—१३ ॥ एते प्रसिद्धा इत्यर्थः । वः युष्माकं । वासा गणिताः । यत्र यत्र गणिते वासे निवत्स्यथ तत्र तत्राविरोधेनैव स्थातव्यं

ति० अन्तरा नगरमध्यवर्तिन्योयाआपणवीथ्यः वीथिस्थावणिजः । नानाविधैःपण्यैः क्रयविक्रयार्हद्रव्यैः उपशोभितायुक्ताअनुगच्छन्तु । नानावर्णोपशोभिताइतिपाठे नानावर्णैःब्राह्मणादिभिःउपशोभिताइत्यर्थइतिकतकः । पण्येतिपाठएवयुक्तः । नटाः वाक्यार्थाभिनयकर्तारः । नर्तकाः पदार्थाभिनयकर्तारः । **स०** नटाः वेण्याद्युपरिनटनकर्तारः । नर्तकाः भूम्युपरिनर्तकाः ॥ ३ ॥ **ति०** सुवर्णस्य उत्कृष्टवर्णस्य । नियुतं लक्षमित्येके । दशलक्षमित्यन्ये । पर्याप्तधनवाहनः जीवनपर्याप्तधनः युद्धपर्याप्तवाहन इत्यर्थः ॥ ४ ॥ **ति०** किमेवंबलादरेणतत्राह—नह्यर्थाइति । यत्ररिपुसंकटेभृत्यास्तिष्ठन्ति तत्रार्थादयोनतिष्ठन्तीत्येतेसर्वेआदर्तव्याइत्यर्थः ॥ ६ ॥ **ति०** ननुकिंसेनयातर्हिलवणेनयोत्स्यामि नेत्याह—**अतइति** । अतः अयोध्यायाः । इदानीमेवमहतींचमूं प्रस्थाप्यएकएवत्वंमधुनोवनं मधोर्वनंगच्छ । अयंभावः सुखेनजाह्नवीतरणायग्रीष्मकालएवप्रस्थायजाह्नवीमुत्तीर्यकिंचित्कालंतत्र स्थित्वातद्बलंतत्रैवसंस्थाप्यस्वयमेकएवमधुवनंप्राप्यवर्षाप्रादुर्भावेलवणंजहीति ॥ ७ ॥ **ति०** दर्शनमिति । युद्धाकाङ्क्षीसमायातीतितत्कर्तृकज्ञानविषयोयोभवेदित्यर्थः ॥ ९ ॥ इतिचतुष्षष्टितमःसर्गः ॥ ६४ ॥

[पा०] १ ख. ग. घ. नानावर्णोपशोभिताः. २ झ. ठ. अतो.

रामं प्रदक्षिणीकृत्य शिरसाऽभिप्रणम्य च ॥ रामेण चाभ्यनुज्ञातः शत्रुघ्नः शत्रुतापनः ॥ १६ ॥
लक्ष्मणं भरतं चैव प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥ पुरोहितं वसिष्ठं च शत्रुघ्नः प्रयतात्मवान् ॥
प्रदक्षिणमथो कृत्वा निर्जगाम महाबलः ॥ १७ ॥
प्रस्थाप्य सेनामथ सोग्रतस्तदा गजेन्द्रवाजिप्रवरौघसंकुलाम् ॥
उवास मासं तु नरेन्द्रपार्श्वतस्त्वथ प्रयातो रघुवंशवर्धनः ॥ १८ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

मार्गवशाद्वाल्मीक्याश्रमंगतेनशत्रुघ्नेन तंप्रतिसप्रणामं तत्रत्ययाज्ञियचिह्नदर्शनेन तत्कर्तृप्रश्नः ॥ १ ॥ तेन तंप्रति कल्माषपादनामकसौदासवृत्तकथनपूर्वकं तत्प्रदेशस्य तद्यज्ञभूमित्वोक्तिः ॥ २ ॥ शत्रुघ्नेन वाल्मीक्यनुज्ञया पर्णशाला-प्रवेशः ॥ ३ ॥

प्रस्थाप्य तु बलं सर्वं मासमात्रोषितः पथि ॥ एक एवाशु शत्रुघ्नो जगाम त्वरितं तदा ॥ १ ॥
द्विरात्रमन्तरे शूर उष्य राघवनन्दनः ॥ वाल्मीकेराश्रमं पुण्यमगच्छद्वासमुत्तमम् ॥ २ ॥
सोभिवाद्य महात्मानं वाल्मीकिं मुनिसत्तमम् ॥ कृताञ्जलिरथो भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३ ॥
भगवन्वस्तुमिच्छामि गुरोः कृत्यादिहागतः ॥ श्वः प्रभाते गमिष्यामि प्रतीचीं वारुणीं दिशम् ॥४॥
शत्रुघ्नस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्य मुनिपुङ्गवः ॥ प्रत्युवाच महात्मानं स्वागतं ते महायशः ॥ ५ ॥
स्वमाश्रममिदं सौम्य राघवाणां कुलस्य हि ॥ आसनं पाद्यमर्घ्यं च निर्विशङ्कः प्रतीच्छ मे ॥ ६ ॥
प्रतिगृह्य तदा पूजां फलमूलं च भोजनम् ॥ भक्षयामास काकुत्स्थस्तृप्तिं च परमां गतः ॥ ७ ॥
स भुक्त्वा फलमूलं च महर्षिं तमुवाच ह ॥ इयं यज्ञविभूतिस्ते कस्याश्रमसमीपतः ॥ ८ ॥
तत्तस्य भाषितं श्रुत्वा वाल्मीकिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ शत्रुघ्न शृणु यस्येदं बभूवायतनं पुरा ॥ ९ ॥
युष्माकं पूर्वको राजा सुदासस्तस्य भूपतेः ॥ पुत्रो वीरसहो नाम वीर्यवानतिधार्मिकः ॥ १० ॥
स बाल एव सौदासो मृगयामुपचक्रमे ॥ चञ्चूर्यमाणं ददृशे स शूरो राक्षसद्वयम् ॥ ११ ॥

॥ १४—१८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्ड-व्याख्याने चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

रामेण यथाज्ञप्तगमनं संग्रहेणोक्त्वा अयोध्यातो द्विरात्रगमनानन्तरवृत्तमाह—भगवन्निति ॥ वारुणीं वरुणपालितां । दारुणांदिशमिति पाठे दारुणां लव-णाधिष्ठितत्वादितिभावः ॥ ४ ॥ प्रहस्येति । अनिवे-दितमपि शत्रुघ्नागमननिमित्तं ज्ञातव्यमित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥ राघवाणां कुलस्य स्वं स्वभूतं ॥ ६—७ ॥ इयं यज्ञविभूतिस्ते कस्याश्रमसमीपत इति । तवाश्र-मसमीपतः इयं वर्तमाना यज्ञविभूतिः यदस्य समृद्धिः । कस्य यजमानस्य ॥ ८ ॥ आयतनं यज्ञायतनं ॥ ९—१० ॥ चञ्चूर्यमाणं मुहुर्मुहुश्चरन्तं । चरतेर्य-

---

स० मासमात्रोषितः अयोध्यायामितिशेषः ॥ १ ॥ स० अन्तरे अयोध्यावाल्मीक्याश्रमयोर्मध्ये । द्विरात्रमुष्य । वासं सायंकालेनिवासयोग्यं ॥ २ ॥ स० लवणवधायतद्वञ्चनार्थमयमेकाकीगच्छतीतिमुनेःपरिज्ञानात्प्रहासः । हेमहायशः तेत्वयास्वागतं ॥ ५ ॥ स० भोजनं भुज्यतइतिभोजनं फलंचूतादि ॥ ७ ॥ ति० पूर्वायज्ञविभूतीयमित्यार्षःसंधिः । आश्रमसमीपतः पूर्वा पूर्वप्रदेशेदृश्यमाना पुरातनीचेयंयज्ञविभूतिः यूपादियज्ञोपकरणसमृद्धिःकस्य यजमानस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥ ति० यस्य यजमानस्य

[पा०] १ ङ. च. झ. ञ. ट. निर्याप्य. २ च. छ. झ. ञ. ट. उपास्यमानःसनरेन्द्रपार्श्वतःप्रतिप्रयातो. ३ च. छ. झ. ट. दारुणांदिशं. ४ झ. ञ. ट.

शार्दूलरूपिणौ घोरौ मृगान्बहुसहस्रशः ॥ ¹भक्षमाणावसन्तुष्टौ पर्याप्तिं नैव जग्मतुः ॥ १२ ॥
स तु तौ राक्षसौ दृष्ट्वा निर्मृगं च वनं कृतम् ॥ क्रोधेन महताऽऽविष्टो जघानैकं महेषुणा ॥ १३ ॥
विनिपात्य तमेकं तु सौदासः पुरुषर्षभः ॥ विज्वरो विगतामर्षो हतं रक्षो ह्युदैक्षत ॥ १४ ॥
निरीक्षमाणं तं दृष्ट्वा सहायं तस्य रक्षसः ॥ सन्तापमकरोद्घोरं सौदासं चेदमब्रवीत् ॥ १५ ॥
यस्मादनपराधं त्वं सहायं मम जघ्निवान् ॥ तस्मात्तवापि पापिष्ठ प्रदास्यामि प्रतिक्रियाम् ॥ १६ ॥
एवमुक्त्वा तु तद्रक्षस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ कालपर्याययोगेन राजा मित्रसहोऽभवत् ॥ १७ ॥
राजा तु यजते यज्ञमस्याश्रमसमीपतः ॥ अश्वमेधं महायज्ञं तं वसिष्ठोऽभ्यपालयत् ॥ १८ ॥
तत्र यज्ञो महानासीद्बहुवर्षगणायुतः ॥ समृद्धः परया लक्ष्म्या देवयज्ञसमोऽभवत् ॥ १९ ॥
²अथावसाने यज्ञस्य पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ वसिष्ठरूपी राजानमिति होवाच राक्षसः ॥ २० ॥
अस्य यज्ञस्य जातोन्तो सामिषं भोजनं मम ॥ दीयतामिह शीघ्रं वै नात्र कार्या विचारणा ॥२१॥
तच्छ्रुत्वा व्याहृतं वाक्यं रक्षसा ब्रह्मरूपिणा ॥ ³भक्ष्यसंस्कारकुशलमुवाच पृथिवीपतिः ॥ २२ ॥
हविष्यं सामिषं स्वादु यथा भवति भोजनम् ॥ तथा ⁴कुरुष्व शीघ्रं वै परितुष्येद्यथा गुरुः ॥ २३ ॥
शासनात्पार्थिवेन्द्रस्य ⁵सूदः संभ्रान्तमानसः ॥ ⁶स राक्षसः पुनस्तत्र सूदवेषमथाकरोत् ॥ २४ ॥
स मानुषमथो मांसं पार्थिवाय न्यवेदयत् ॥ इदं स्वादु हविष्यं च सामिषं चान्नमाहृतम् ॥ २५ ॥
स भोजनं वसिष्ठाय पत्न्या सार्धमुपाहरत् ॥ मदयन्त्या नरव्याघ्र सामिषं रक्षसा हृतम् ॥ २६ ॥
ज्ञात्वा तदामिषं विप्रो मानुषं ⁷भाजनं गतम् ॥ क्रोधेन महताऽऽविष्टो व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ २७ ॥

ङन्ताच्छानच् । "उत्परस्यातः" इत्युत्त्वं ॥११-१२॥ निर्मृगं कृतं वनं च दृष्ट्वेत्यनुकर्षः ॥ १३—१४ ॥ निरीक्षमाणं स्वसहायभूतं द्वितीयरक्षो निरीक्षमाणं प्रथमरक्षो दृष्ट्वा ॥ १५—१६ ॥ कालपर्याययोगेन बहुकालातिवाहजकर्मयोगेन । युक्तोऽभवत् ॥ १७ ॥ अस्याश्रमसमीपत इति । अस्याश्रमस्येत्यविभक्तिकनिर्देशः ॥ १८—२१ ॥ भक्ष्यसंस्कारकुशलमुवाचेति । भोजनार्थमिति शेषः ॥२२—२५॥ मदयन्त्या राज-

इदमायतनंबभूव तच्छृणु ॥ ९ ॥ **ति०** तस्यहतस्यरक्षसःसहायं सहायभूतमात्मानं । निरीक्षमाणंतंराजानंदृष्ट्वासंतापमकरोत् ॥ १५ ॥ **ति०** कालपर्याययोगेन बहुकालानन्तरंप्राप्यराज्यप्रापककर्मवशेनमित्रसहोराजाभवत् । वीर्यसहस्यैवमित्रसहइतिनामान्तरं ॥ **शि०** कालपर्याययोगेन कालक्रमवशात् राजाऽभवत् । एतेनपुत्रंराज्येसंस्थाप्यसौदासोऽपरलोकचित्तोऽभवदिति सूचितं ॥ १७ ॥ **ति०** अस्याश्रमसमीपतः अस्येतिषष्ठ्याअलुग्वा आश्रमेतिलुप्तषष्ठीकंपदंवा ॥ १८ ॥ **ति०** गणायुतइत्यत्राङ्प्रश्लेषः ॥ १९ ॥ **स०** पूर्ववैरं द्वयोर्द्वीपिनोरेकमारणजं । वसिष्ठरूपी तदाकारः ॥ २० ॥ **स०** हेयज्ञावसान यज्ञस्यावसानं यस्ययेनवातत्संबुद्धिः । समापितसवन राजन् । अन्तेतवसमीपएव नतुपारोक्ष्येण । 'अन्तःप्रान्तेन्तिके' इतिविश्वः । सामिषं भोजनं शुद्धमांससहितं ॥ २१ ॥ **स०** ब्रह्मरूपिणा ब्राह्मणवेषवता । संस्कारकुशलान् सूदान् सूपकारिणः ॥ २२ ॥ **स०** भोजनंस्वादुयथाभवतितथासामिषं हविष्यंकुरुत ॥ २३ ॥ **शि०** संभ्रान्तमानसः गुरुकर्तृकाभक्ष्यभक्षणेच्छाश्रवणेनोद्विग्नचित्तोऽभवदितिशेषः ॥ **स०** सूदस्तदधिपतिः । तद्रक्षः वसिष्ठाकारविशिष्टमेवरक्षः । तत्रसूदवेषंपाककाराकारमकरोत् ॥ २४ ॥ **स०** ससूदःसामिषं मांसमिश्रितं । स्वादुहविष्यमन्नमाहृतमितिन्यवेदयत् ॥ मुख्यसूदेसंभ्रान्तेतत्रतत्रगच्छतिस्वयं तद्वेषंतद्वेषाद्धृत्वैतन्न्यवेदयदितिभावः ॥ महानसेसूदवेषंगृहीत्वामुख्यसूदेनपाकसमयेमानुषंमांसंप्राक्षिपदितिशेषइतिव्याख्यातवान्नागोजिभट्टः । तत्रापरिचितचरस्यमहानसान्तःप्रवेशःकथं कथंतरांमानुषमांसनयनं कथंतमांतत्रप्रक्षेपइतिनसौघट्यं । यदि मायिकत्वात्सर्वंयुज्यतइतितर्हियुज्यतामस्मद्याख्यानरीत्येतिसंतोष्टव्यं ॥ २५ ॥ **ति०** राजापिसामिषंमानुषमप्यमानुषंतद्धविष्यमित्येवविज्ञायपत्न्यासार्धंवसिष्ठायोपाहरत् ॥ २६ ॥

[**पा०**] १ ख. ग. घ. ज. ञ. भक्षयानावसंतुष्टौ. २ झ. ठ. अथयज्ञावसानान्ते. ३ क. ख. च. छ. झ. ञ. ट. सूदान्संस्कारकुशलानुवाच. ४ क. ख. च—ट. कुरुत. ५ च. छ. सूदाःसंभ्रान्तमानसाः. ६ ग. च—ट. तच्चरक्षःपुनः. ७ क. ग—च. ज—ट. भोजनागतं.

यस्मात्त्वं भोजनं राजन्ममैतद्दातुमिच्छसि ॥ तस्माद्भोजनमेतत्ते भविष्यति न संशयः ॥ २८ ॥
ततः क्रुद्धस्तु सौदासस्तोयं जग्राह पाणिना ॥ वसिष्ठं शप्तुमारेभे भार्या चैनमवारयत् ॥ २९ ॥
राजन्प्रभुर्यतोऽस्माकं वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ प्रतिशप्तुं न शक्तस्त्वं देवतुल्यं पुरोधसम् ॥ ३० ॥
ततः क्रोधमयं तोयं तेजोबलसमन्वितम् ॥ व्यसर्जयत धर्मात्मा ततः पादौ सिषेच च ॥ ३१ ॥
तेनास्य राज्ञस्तौ पादौ तदा कल्माषतां गतौ ॥ तदाप्रभृति राजाऽसौ सौदासः सुमहायशाः ॥
कल्माषपादः संवृत्तः ख्यातश्चैव तथा नृपः ॥ ३२ ॥
स राजा सह पत्न्या वै प्रणिपत्य मुहुर्मुहुः ॥ पुनर्वसिष्ठं प्रोवाच यदुक्तं ब्रह्मरूपिणा ॥ ३३ ॥
तच्छ्रुत्वा पार्थिवेन्द्रस्य रक्षसा विकृतं च तत् ॥ पुनः प्रोवाच राजानं वसिष्ठः पुरुषर्षभम् ॥ ३४ ॥
मया रोषपरीतेन यदिदं व्याहृतं वचः ॥ नैतच्छक्यं वृथा कर्तुं प्रदास्यामि च ते वरम् ॥ ३५ ॥
कालो द्वादशवर्षाणि शापस्यान्तो भविष्यति ॥ मत्प्रसादाच्च राजेन्द्र व्यतीतं न स्मरिष्यसि ॥ ३६ ॥
एवं स राजा तं शापमुपभुज्यारिसूदनः ॥ प्रतिलेभे पुना राज्यं प्रजाश्चैवान्वपालयत् ॥ ३७ ॥
तस्य कल्माषपादस्य यज्ञस्यायतनं शुभम् ॥ आश्रमस्य समीपेऽस्य यन्मां पृच्छसि राघव ॥ ३८ ॥
तस्य तां पार्थिवेन्द्रस्य कथां श्रुत्वा सुदारुणाम् ॥ विवेश पर्णशालायां महर्षिमभिवाद्य च ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

पत्न्या ॥ २६—३२ ॥ ब्रह्मरूपिणा वसिष्ठरूपधरेण यदुक्तं तद्वचो वसिष्ठं प्रति प्रोवाच ॥ ३३ ॥ तत् पार्थिवेन्द्रस्य प्रणिपातवाक्यं रक्षोविकृतं च श्रुत्वा । रक्षसाधिकृतमिति पाठे अधिकृतं राजद्वेषमाश्रित्य कृतं ॥ ३४—३५ ॥ व्यतीतं न स्मरिष्यसि । मया हठाच्छप्तं न मनसि कुर्वित्यर्थः ॥ ३६—३७ ॥ कल्माषपाद इति तस्य नामान्तरं । शापानन्तरं मित्रसहः कुपितः सन् वसिष्ठं शप्तुं जलमाददे । स्वयमेव मां नियुज्य कथं पुनः स्वयमेव कुप्यतीति । तदा तद्भार्या समागत्य सर्वथा गुरुर्न प्रतिशापार्ह इति प्रतिषिद्धवती । ततो राजा तद्वचः साध्विति मत्वा शापाय गृहीतं जलं स्वपादे प्रक्षिप्तवान् । तदाप्रभृति कल्माषपादनामाभवत् । कल्माषं कोपगृहीतशापजलकृतनीलरूपता ॥ ३८—३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

स० एतत्तेभोजनंभविष्यति मानुषमांसाशिराक्षसजन्मेतिभावः ॥ २८ ॥ स० प्रभुः कुलगुरुः ॥ ३० ॥ स० पादौ स्वपादौ ॥ ३१ ॥ स० कल्माषतां कृष्णवर्णतां । क्रोधमन्त्रणतप्तत्वादपां ॥ ३२ ॥ पार्थिवेन्द्रस्यविषयेरक्षसा स्ववेषधारिणा । विकृतं विरुद्धंकृतं ॥ ३४ ॥ स० द्वादशवर्षाणि कालः तदात्मागतश्चेच्छापस्यान्तःपूर्ववदवस्थानंभविष्यति । अतीतंनस्मरिष्यसि राक्षसत्वावस्थायामतीतंराजत्वं पुनाराजत्वप्राप्त्यनन्तरंरक्षस्त्वंचनंस्मरिष्यसि । अत्रैवादिपर्वोक्ता शक्तिशापब्राह्मणशापादिकथाऽनुसंधेया । अत्रराजाज्ञाविनासूदरूपिणारक्षसामानुषामिषंवसिष्ठायदत्तमिति । भारतेतु—तस्यौचद्विजसत्तमइति । सद्विजो ब्रह्मजान्यः । तथैव 'ततोर्धरात्रउत्थायसूदमानाय्यसत्वरम् । उवाचराजासंस्मृत्यब्राह्मणस्यप्रतिश्रुतम् । गच्छायुष्मन्वनोद्देशेब्राह्मणो मांप्रतीक्षते । अन्नार्थीत्वंतमन्नेनसमांसेनोपपादय । एवमुक्तस्ततःसूदःसोनासाद्यामिषंक्वचित् । निवेदयामासतदानेतितस्मैव्यथान्वितः । राजातुरक्षसाविष्टःसूदमाहगतव्यथः । अप्येनंनरमांसेनभोजयेतिपुनःपुनः ।' इतिराज्ञआज्ञयैवमानुषमांसदानोक्तेरतद्दानएतादृशशापदानानौचित्याच्चकल्पभेदेनार्थव्यवस्थाकल्पनीया । एकरक्षस्त्वविषयएवबहुशापः ॥ ३६ ॥ स० पौरोहित्याद्विशापोपिदत्तइत्याहप्रतिलेभइति ॥ ३७ ॥ स० महर्षिं वाल्मीकिं ॥ ३९ ॥ इतिपञ्चषष्टितमःसर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

शत्रुघ्नस्यपर्णशालाप्रवेशरात्रौ सीतया कुमारद्वयप्रसवः ॥ १ ॥ वाल्मीकिनासीतासुतयोर्जातकर्मकरणपूर्वकं क्रमेण कुशलवाविति नामकरणंच ॥ २ ॥ शत्रुघ्नेन सीतायाअपत्योत्पत्तिश्रवणहर्षेण रात्रियापनपूर्वकं प्रभातेवाल्मीकेरभ्यनुज्ञया निर्गमः ॥ ३ ॥ तथा यमुनातीरमेत्य तत्रऋषिगणैःसह तेभ्यः कथाश्रवणेन सुखनिवासः ॥ ४ ॥

यामेव रात्रिं शत्रुघ्नः पर्णशालामुपाविशत् ॥ तामेव रात्रिं सीताऽपि प्रसूता दारकद्वयम् ॥ १ ॥
ततोऽर्धरात्रसमये बालका मुनिदारकाः ॥ वाल्मीकेः प्रियमाचख्युः सीतायाः प्रसवं शुभम् ॥ २ ॥
भगवन्रामपत्नी सा प्रसूता दारकद्वयम् ॥ ततो रक्षां महातेजः कुरु भूतविनाशिनीम् ॥ ३ ॥
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा महर्षिः समुपागमत् ॥ बालचन्द्रप्रतीकाशौ देवपुत्रौ महौजसौ ॥ ४ ॥
जगाम तत्र हृष्टात्मा ददर्श च कुमारकौ ॥ भूतघ्नीं चाकरोत्ताभ्यां रक्षां रक्षोविनाशिनीम् ॥ ५ ॥
कुशमुष्टिमुपादाय लवं चैव तु स द्विजः ॥ वाल्मीकिः प्रददौ ताभ्यां रक्षां भूतविनाशिनीम् ॥६॥
यस्तयोः पूर्वजो जातः स कुशैर्मन्त्रसत्कृतैः ॥ निर्मार्जनीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत् ॥ ७ ॥
यश्चावरो भवेत्ताभ्यां लवेन स समाहितः ॥ निर्मार्जनीयो वृद्धाभिर्लव इत्येव नामतः ॥ ८ ॥
एवं कुशलवौ नाम्ना तावुभौ यमजातकौ ॥ मत्कृताभ्यां च नामभ्यां ख्यातियुक्तौ भविष्यतः ॥९॥
तां रक्षां जगृहुस्ताश्च मुनिहस्तात्समाहिताः ॥ अकुर्वंश्च ततो रक्षां तयोर्विगतकल्मषाः ॥ १० ॥
तथा तां क्रियमाणां च वृद्धाभिर्जन्म नाम च ॥ संकीर्तनं च रामस्य सीतायाः प्रसवौ शुभौ ॥११॥

यामेवेत्यादि ॥ यस्यां रात्र्यामित्यर्थः । दारकद्वयं पुत्रद्वयं । प्रसूता प्रसूतवती ॥ १—२ ॥ भूतविनाशिनीं बालग्रहविनाशिनीं ॥ ३—५ ॥ लवं चैवेति । अधःप्रदेशलूनकुशमुष्ट्येकदेशमित्यर्थः । कुशमुष्ट्यग्राधोभागाभ्यां क्रमाज्ज्येष्ठकनिष्ठयोः प्रमार्जनमिति द्रष्टव्यं ॥ ६ ॥ निर्मार्जनीयः निर्मार्जनार्हो यतो जातः ततः कुश इति नामाकरोदिति शेषः ॥ ७ ॥ ताभ्यां तयोः कुमारयोर्मध्य इत्यर्थः । लवेन लूनकुशमुष्ट्यधोभागेन । वृद्धाभिर्मार्जनीय इति । सूतिकागृहमध्ये ऋषिप्रवेशाभावात् ॥ ८ ॥ ख्यातियुक्तौ भविष्यत इति । यमजातकौ यमलौ ॥ ९ ॥ ततः अनन्तरं । समाहितास्ता वृद्धाः मुनिहस्तात्तां मुनिना दीयमानां रक्षां च जगृहुः । पुत्रयोः प्रदानार्थमिति शेषः । रक्षामकुर्वन्निति । वृद्धा इति शेषः ॥ १० ॥ जन्म च नाम चेति । यद्यपि जातकर्म पुत्रजन्मदिवसे कर्तव्यं न तु नामकरणं तथाप्येवंनामकौ भविष्यत इति ऋषिवचनात्तच्छ्रवणमात्रमिति मन्तव्यं । संकीर्तनं च रामस्येति । रामपत्नीप्रसूतेति मुनिदारकवचःश्रव-

स० दारकद्वयं यमलरूपं ॥ १ ॥ **स०** बालकाः ऋषिपुत्राः । मुनिदाराएवमुनिदारकाः मुनिपत्न्यश्च ॥ २ ॥ भूतविनाशिनीं चतुष्षष्टिबालग्रहविनाशिनीं ॥ ३ ॥ **स०** देवपुत्रौ देवस्यरामदेवस्यपुत्रौ । देवयोःवह्नीन्द्रयोःपुत्रौ अंशसंभूतौ । **ति०** देवपुत्रौ तत्सदृशौ । द्रष्टुमितिशेषः ॥ ४ ॥ **ति०** रक्षामकरोदित्युक्तं तत्प्रकारमाह—**कुशमुष्टिमिति** । कुशमुष्टिलवंचोपादाय रक्षांप्रददौ । लूनकुशानामग्रभागःकुशमुष्टिरित्युच्यते । तेषामधोभागोलवइति । तत्रकतिपयसाग्रकुशान्गृहीत्वामध्येद्विधाछित्वातदग्राधोभागाभ्यांक्रमाज्ज्येष्ठकनिष्ठयोःप्रमार्जनफलकंतद्रूपंरक्षादानंवृद्धानांस्त्रीणांहस्तेइतिबोध्यं ॥ ६ ॥ **स०** तयोर्जातयोर्मध्ये यःपूर्वजः रामदेहादितिशेषः । सःकुशैःसाग्रैर्दर्भैःनिर्मार्जनीयोयतोजातः अतस्तस्यकुशइतितन्नाम । अत्रेदंबोध्यं । यदागर्भाधानसमयेयोनिपुष्पंविशद्वीर्यंद्विधाविभक्तमादिपश्चाद्भावेनप्रविशतितदायमौभवतः । तयोश्चपितृतःप्रवेशक्रमविपर्ययेणमातृतःप्रसवः । तथाचोक्तंपिण्डसिद्धिस्मृतौ 'यदाविशेद्द्विधाभूतंयोनिपुष्पंपरिक्षरत् । द्वौतदाभवतोगर्भौसूतिर्वेशविपर्ययात्' इति । तथाचात्रसीतायाःप्रथमतोजातोलवएव । अनन्तरंकुशोजातइतिसएवाग्रजइति ॥ ७ ॥ **स०** अवरः रामाद्गर्भाधानसमयेपश्चाद्गर्भप्रविष्ट इत्यर्थः ॥ लवेन लूनदर्भमुष्टिना ॥ **ति०** सलवइतिनामतोभविष्यतीतिशेषः । जातकर्मणएवाद्यदिवसेकर्तव्यता नतुनामकरणस्या-

[पा०] १ क. घ. ङ. च. ज—ट. पर्णशालांसमाविशत्. ख. ग. पर्णशालामुपागमत्. २ ख. ङ. झ. ञ. ट. वृद्धाभिर्गोत्रनामच. च. छ. रक्षांतांगोत्रनामच. क. ग. घ. ज. रक्षांगोत्रंचनामच.

अर्धरात्रे तु शत्रुघ्नः शुश्राव सुमहत्प्रियम् ॥ पर्णशालां ततो गत्वा मातर्दिष्ट्येति चाब्रवीत् ॥ १२ ॥
तथा तस्य प्रहृष्टस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ व्यतीता वार्षिकी रात्रिः श्रावणी लघुविक्रमा ॥ १३ ॥
प्रभाते सुमहावीर्यः कृत्वा पौर्वाह्णिकीं क्रियाम् ॥ मुनिं प्राञ्जलिरामन्त्र्य ययौ पश्चान्मुखः पुनः ॥१४॥
स गत्वा यमुनातीरं सप्तरात्रोषितः पथि ॥ ऋषीणां पुण्यकीर्तीनामाश्रमे वासमभ्ययात् ॥ १५ ॥
स तत्र मुनिभिः सार्धं भार्गवप्रमुखैर्नृपः ॥ कथाभिरभिरूपाभिर्वासं चक्रे महायशाः ॥ १६ ॥

सकाञ्चनाद्यैर्मुनिभिः समेतो रघुप्रवीरो रजनीं तदानीम् ॥
कथाप्रकारैर्बहुभिर्महात्मा विरामयामास नरेन्द्रसूनुः ॥ १७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

शत्रुघ्नेन च्यवनंप्रति लवणतच्छूलशक्तिप्रश्नः ॥ १ ॥ इन्द्रेण निजार्धासनाकाङ्क्षिणंमांधातारंप्रति भुविलवणासुराजेतृतया तदनर्हत्वोक्तौ तेनलवणासुरमेत्य युद्धप्रवर्तनम् ॥ २ ॥ लवणनिसृष्टेनशूलेन ससैन्यमांधातृभस्मीकरणपूर्वकं पुनर्लवणकरं प्रत्यागमनम् ॥ ३ ॥ च्यवनेनैवंशूलशक्तिवर्णनपूर्वकं शत्रुघ्नंप्रति शूलशून्यतासमये तेनसह युद्धविधानम् ॥ ४ ॥

अथ रात्र्यां [1]प्रवृत्तायां शत्रुघ्नो भृगुनन्दनम् ॥ पप्रच्छ च्यवनं विप्रं लवणस्य यथा बलम् ॥ १ ॥
शूलस्य च बलं ब्रह्मन्के च पूर्वं विनाशिताः ॥ अनेन शूलमुख्येन द्वन्द्वयुद्धमुपागताः ॥ २ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ प्रत्युवाच महातेजाश्च्यवनो रघुनन्दनम् ॥ ३ ॥

णात् । वाल्मीकेः पर्णशालां गत्वा सामान्यतो दिष्ट्या दृष्टेति सूचयन्मुनिं प्रति हर्षेणाह—अर्धरात्र इत्यादिना ॥ अनेन सीता विसृष्टेति रामादित्रयव्यतिरिक्तैर्न ज्ञातमिति सूचितं ॥ ११—१२ ॥ वर्षासु भवा वार्षिकी तत्रापि श्रावणी श्रावणमासवर्तिनी काचिद्रात्रिरिति । लघुविक्रम इत्यग्रेण संबन्धः । लघुविक्रमेति पाठे शीघ्रगमनेति रात्रिविशेषणं ॥१३॥ मुनिं वाल्मीकिं ॥ १४—१५ ॥ मुनिभिः सार्धमित्यनेन सेना गङ्गातीर एव स्थापितेति सूचितम् ॥ १६—१७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

प्रवृत्तायां आगतायामित्यर्थः । पप्रच्छ शूलवृत्तान्तमिति शेषः ॥ १ ॥ अनेन द्वन्द्वयुद्धमुपागताः के पूर्वं शूलेन निपातिता इति पप्रच्छेति योजना । ब्रह्मन्नित्यारभ्य प्रश्नवचनं । अनेनेति लवणः परामृश्यते । अनेन लवणबलं शूलबलं च पृष्टं भवति ॥ २—३ ॥

पीतिभविष्यतीतिशेषपूरणं ॥ ८ ॥ **ति०** ततः तच्छ्रवणानन्तरं । पर्णशालां सीतायाःप्रसवपर्णशालांगत्वामातर्दिष्ट्यादैवयोगेन तेपुत्रजन्मेतिशेषः । इत्यब्रवीदित्यर्थ इतिकतकः । ‘पर्णशालागतोरात्रौदिष्ट्यादिष्ट्येतिचाब्रवीत्’ इतिपाठे स्वपर्णशालास्थःसर्वमिदंश्रुत्वास्वात्मन्येवभाग्यंभाग्यमित्यब्रवीदित्यर्थः । आद्यपाठेपि वाल्मीकिदत्तपर्णशालापूर्वमेवगत्वास्थितः । ततःश्रवणानन्तरं मातर्भाग्येनेदंतवपुत्रजन्मेतिस्वात्मन्येवाब्रवीदित्यर्थोवक्तुंशक्यः । रामानुज्ञांविनारामत्यक्तसंभाषणस्यानौचित्यादितितीर्थः ॥ **स०** पर्णशालां स्वावासोटजंगत्वामुनिनिलयात् ॥ १२ ॥ **स०** पौर्वाह्णिकीं जातसूतककालोचितां ॥ पश्चान्मुखः पश्चिमदिगभिमुखः ॥ १४ ॥ **ति०** स तत्र यमुनातीरे । यत्तुगङ्गातीरइतिकतकस्तत्पूर्वापरसंदर्भविरुद्धं ॥ १६ ॥ **स०** काञ्चनेतिच्यवननामान्तरं । विरामयामास गमयामास ॥ १७ ॥ इतिषट्षष्टितमःसर्गः ॥ ६६ ॥

शि० लवणस्यबलं च्यवनं यथा यथावत् पप्रच्छ ॥ १ ॥ **स०** यथाशूलस्यबलंतथालवणस्यबलंचपप्रच्छ ॥ २ ॥

[पा०] १ क. ग. च. छ. ज. ट. व्यतीतायां.

असङ्ख्येयानि कर्माणि यान्यस्य रघुनन्दन ॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवे यद्वृत्तं तच्छृणुष्व मे ॥ ४ ॥
अयोध्यायां पुरा राजा युवनाश्वसुतो बली ॥ मान्धातेति स विख्यातस्त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥५॥
स कृत्वा पृथिवीं कृत्स्नां शासने पृथिवीपतिः ॥ सुरलोकमितो जेतुमुद्योगमकरोन्नृपः ॥ ६ ॥
इन्द्रस्य च भयं तीव्रं सुराणां च महात्मनाम् ॥ मान्धातरि कृतोद्योगे देवलोकजिगीषया ॥ ७ ॥
अर्धासनेन शक्रस्य राज्यार्धेन च पार्थिवः ॥ वन्द्यमानः सुरगणैः प्रतिज्ञामध्यरोहत ॥ ८ ॥
तस्य पापमभिप्रायं विदित्वा पाकशासनः ॥ सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमुवाच युवनाश्वजम् ॥ ९ ॥
राजा त्वं मानुषे लोके न तावत्पुरुषर्षभ ॥ अकृत्वा पृथिवीं वश्यां देवराज्यमिहेच्छसि ॥ १० ॥
यदि वीर समग्रा ते मेदिनी निखिला वशे ॥ देवराज्यं कुरुष्वेह सभृत्यबलवाहनः ॥ ११ ॥
इन्द्रमेवं ब्रुवाणं तं मान्धाता वाक्यमब्रवीत् ॥ क्व मे शक्र प्रतिहतं शासनं पृथिवीतले ॥ १२ ॥
तमुवाच सहस्राक्षो लवणो नाम राक्षसः ॥ मधुपुत्रो मधुवने न[१] तेऽज्ञां कुरुतेऽनघ ॥ १३ ॥
तच्छ्रुत्वा विप्रियं घोरं सहस्राक्षेण भाषितम् ॥ व्रीडितोऽवाङ्मुखो राजा व्याहर्तुं न शशाकह ॥१४॥
आमन्त्र्य तु सहस्राक्षं ह्रिया किंचिदवाङ्मुखः ॥ पुनरेवागमच्छ्रीमानिमं लोकं नरेश्वरः ॥ १५ ॥
स कृत्वा हृदयेऽमर्षं सभृत्यबलवाहनः ॥ आजगाम मधोः पुत्रं वशे कर्तुमरिन्दमः ॥ १६ ॥
स काङ्क्षमाणो लवणं युद्धाय पुरुषर्षभः ॥ दूतं संप्रेषयामास सकाशं लवणस्य[२] हि ॥ १७ ॥
स गत्वा विप्रियाण्याह बहूनि मधुनः सुतम् ॥ वदन्तमेवं तं दूतं भक्षयामास राक्षसः ॥ १८ ॥
चिरायमाणे दूते तु राजा क्रोधसमन्वितः ॥ अर्दयामास तद्रक्षः शरवृष्ट्या समन्ततः ॥ १९ ॥
ततः प्रहस्य तद्रक्षः शूलं जग्राह पाणिना ॥ वधाय सानुबन्धस्य मुमोचायुधमुत्तमम् ॥ २० ॥
तच्छूलं दीप्यमानं तु सभृत्यबलवाहनम् ॥ भस्मीकृत्वा नृपं भूयो लवणस्यागमत्करम् ॥ २१ ॥
एवं स राजा सुमहान्हतः सबलवाहनः ॥ शूलस्य तु बलं सौम्य अप्रमेयमनुत्तमम् ॥ २२ ॥
श्वः प्रभाते तु लवणं वधिष्यसि न संशयः ॥ अगृहीतायुधं क्षिप्रं ध्रुवो हि विजयस्तव ॥ २३ ॥
लोकानां स्वस्ति चैव स्यात्कृते कर्मणि च त्वया ॥ २४ ॥

अस्य शूलस्य यानि शत्रुसंहारकर्माणि तान्यसंख्येयानि । तत्र प्रसिद्धमेकं दर्शयति—इक्ष्वाकुवंशप्रभव इति । यद्वृत्तं यद्व्यापारं । तच्छृणुष्व ॥ ४—७ ॥ शक्रस्यार्धासनेन अर्धराज्येन च युक्तः पार्थिवो राजा भूत्वा सुरगणैर्वन्द्यमानः स्यास्य इति प्रतिज्ञां कृत्वा दिवमध्यारोहत ॥ ८—९ ॥ तावत् प्रथमतः । मानुष एव लोके सर्वात्मना न राजासि स त्वं पृथिवीमेव वश्यामकृत्वा कथमिह देवराज्यमिच्छसि ॥ १०—१२ ॥ तेऽज्ञामिति संधिरार्षः । ते आज्ञां ॥ १३—१८॥ चिरायमाणे विलम्बं कुर्वाणे ॥१९—२२॥ अथ श्रुतशूलबलं प्रति स्वविजयसन्देहनिवृत्तय आह—श्वः

स० इक्ष्वाकुवंशप्रभवे मांधातरि ॥ ४ ॥ स० इतः भूलोकात् ॥ ६ ॥ शि० भयं अभवदितिशेषः ॥ ७ ॥ स० पापमभिप्रायं स्वरपहरणाभिप्रायं ॥ ९ ॥ स० निखिला खिलानभवतीतिनिखिलानिश्छिद्रा । समग्रावशेयदिभवेत्तदा इहराज्यंकुरुष्व ॥ ११ ॥ शि० आज्ञाशब्दाकारलोपआर्षः । ज्ञाशब्दस्यैवाज्ञेत्यर्थोवा ॥ १३ ॥ स० व्रीडितः अतएवावाङ्मुखः ॥ १४ ॥ स० मर्षं सहनं ॥ १६ ॥ शि० युद्धायलवणंकाङ्क्षमाणःसः वायुवेगः सराजालवणस्यसकाशं समीपंदूतंसंप्रेषयामास । सोवायुः परदेशदूरगमनमित्यादिनासशब्दस्यवायुपरत्वं ॥ १७ ॥ स० मधुनः मधोः ॥ १८ ॥ स० सानुबन्धस्य मांधातुः ॥ २० ॥ शि० शूलस्यबलं अप्रमेयंविद्धीतिशेषः ॥ २२ ॥ स० शूलबलाकलनसंजातभीतिर्निर्भवेरितिशत्रुघ्नंप्रोत्साहयति—श्वइति । रामोदीरितप्रकारकमेवाहागृहीतायुधमिति ॥ २३ ॥

[पा०] १ ग. घ. च. छ. ज. ञ. नचाज्ञां. २ क—ज. ञ. ट. लवणस्यसः.

एतत्ते सर्वमाख्यातं लवणस्य दुरात्मनः ॥ शूलस्य च बलं घोरमप्रमेयं नरर्षभ ॥
विनाशश्चैव मान्धातुर्यत्नेनाभूच्च पार्थिव ॥ २५ ॥
त्वं श्वः प्रभाते लवणं महात्मन्वधिष्यसे नात्र तु संशयो मे ॥
शूलं विना निर्गतमामिषार्थे ध्रुवो जयस्ते भविता नरेन्द्र ॥ २६ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

लवणासुरे आहारसंपादनायनगराद्बहिर्गतेसति शत्रुघ्नेन धनुष्पाणिनासता नगरद्वार्यवस्थानम् ॥ १ ॥ आहारादानेन पुनरागतंलवणंप्रति युद्धायाह्वानम् ॥ २ ॥ लवणेनायुधानयनावधिविलंबयाचने शत्रुघ्नेन तदनङ्गीकारः ॥ ३ ॥

कथां कथयतां तेषां जयं चाकाङ्क्षतां शुभम् ॥ व्यतीता रजनी शीघ्रं शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ १ ॥
ततः प्रभाते विमले तस्मिन्काले स राक्षसः ॥ निर्गतस्तु पुराद्वीरो भक्ष्याहारप्रचोदितः ॥ २ ॥
एतस्मिन्नन्तरे वीरः[3] शत्रुघ्नो यमुनां नदीम् ॥ तीर्त्वा मधुपुरद्वारि धनुष्पाणिरतिष्ठत ॥ ३ ॥
ततोर्धदिवसे प्राप्ते क्रूरकर्मा स राक्षसः ॥ आगच्छद्बहुसाहस्रं प्राणिनां भारमुद्वहन् ॥ ४ ॥
ततो ददर्श शत्रुघ्नं स्थितं द्वारि धृतायुधम् ॥ तमुवाच ततो रक्षः किमनेन करिष्यसि ॥ ५ ॥
ईदृशानां सहस्राणि सायुधानां नराधम ॥ भक्षितानि मया रोषात्कालमाकाङ्क्षसे नु किम् ॥ ६ ॥
आहारश्चाप्यसंपूर्णो ममायं पुरुषाधम ॥ स्वयं प्रविष्टोऽद्य मुखं कथमासाद्य दुर्मते ॥ ७ ॥
तस्यैवं भाषमाणस्य हसतश्च मुहुर्मुहुः ॥ शत्रुघ्नो वीर्यसंपन्नो रोषादश्रूण्यवासृजत् ॥ ८ ॥
तस्य रोषाभिभूतस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ तेजोमया मरीच्यस्तु सर्वगात्रैर्विनिष्पतन् ॥ ९ ॥
उवाच च सुसंक्रुद्धः शत्रुघ्नस्तं निशाचरम् ॥ योद्धुमिच्छामि दुर्बुद्धे द्वन्द्वयुद्धं त्वया सह ॥ १० ॥
पुत्रो दशरथस्याहं भ्राता रामस्य धीमतः ॥ शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो वधाकाङ्क्षी तवागतः ॥ ११ ॥

प्रभात इत्यादि ॥ २३—२६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने सप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥

भक्ष्याहारप्रचोदितः भक्ष्यस्याहारः आहरणं तेन प्रचोदितः ॥ २—४ ॥ अनेन आयुधेन ॥ ५—७ ॥ रोषादिति । दुःखानन्दाभ्यामिव रोषादप्यश्रु जायते ॥ ८ ॥ गात्रैः विनिष्पतन्निति । गात्रेभ्योविनिष्पत-

स० मांधातुर्यत्नेन स्वप्रयत्नेनेन्द्रयत्नेनवा ॥ २५ ॥ स० तद्विनातदागमनंकथमित्यतःकथयति—आमिषार्थइति ॥ २६ ॥ इतिसप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥

स० अतिष्ठत अतिष्ठत् ॥३॥ स० कालेन मृत्युना ॥ ६ ॥ शि० ममानीतोयमाहारः असंपूर्णःपरिपूर्णतृप्तिकारकोन । अतः स्वयमासाद्यप्राप्यममसुखंप्रविष्टस्त्वंकथंनिवर्तसेइतिशेषः ॥ ७ ॥ स० तेजोमयाः तेजोमय्यः । मरीच्योमरीचयः कराः । 'भानुः करोमरीचिःस्त्रीपुंसयोः' इत्यमरः ॥ स्त्रीपुंसाधिकारेत्रुटिमसिमरीचयइतिलिङ्गानुशासनं ॥ सर्वगात्रैः सर्वाङ्गैः । विनिष्पतन् विन्यपतनम् ॥ ९ ॥ स० द्वन्द्वयुद्धं योद्धुंकर्तुं । अद्वन्द्वयुद्धंनिशाचरमित्यन्वयः । त्वयासहयोद्धुमिच्छामीत्युवाच ॥ १० ॥ स० शत्रुघ्नः योगेनापि ॥ ११ ॥

[पा०] १ झ. यत्नेना. २ क. क्रूरकर्मासराक्षसः. घ. कृतकर्मासराक्षसः. ३ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. वीरउत्तीर्ययमुनां. ४ च. छ. झ. ञ. ट. त्कालेनानुगतोह्यसि. ५ क. च. छ. कथंयास्यसिदुर्मते.

तस्य मे युद्धकामस्य द्वन्द्वयुद्धं प्रदीयताम् ॥ शत्रुस्त्वं सर्वजीवानां[1] न मे जीवन्गमिष्यसि ॥ १२ ॥
तस्मिंस्तथा ब्रुवाणे तु राक्षसः प्रहसन्निव ॥ प्रत्युवाच नरश्रेष्ठं दिष्ट्या प्राप्तोसि दुर्मते ॥ १३ ॥
मम मातृष्वसुर्भ्राता रावणो राक्षसाधिपः ॥ हतो रामेण दुर्बुद्धे स्त्रीहेतोः पुरुषाधम ॥ १४ ॥
तच्च सर्वं मया क्षान्तं रावणस्य कुलक्षयम् ॥ अवज्ञां पुरतः कृत्वा मया यूयं विशेषतः ॥ १५ ॥
निहताश्च हि मे[2] सर्वे परिभूतास्तृणं यथा ॥ भूताश्चैव भविष्याश्च यूयं च पुरुषाधमाः ॥ १६ ॥
तस्य ते युद्धकामस्य युद्धं दास्यामि दुर्मते ॥ तिष्ठ त्वं च मुहूर्तं तु यावदायुधमानये ॥
ईप्सितं यादृशं तुभ्यं सज्जये यावदायुधम् ॥ १७ ॥
तमुवाचाथ शत्रुघ्नः क्व मे जीवन्गमिष्यसि ॥ शत्रुर्यदृच्छया[3] दृष्टो न मोक्तव्यः कृतात्मना ॥ १८ ॥
यो हि विक्लबया बुद्ध्या प्रसरं शत्रवे ददौ[4] ॥ स हतो मन्दबुद्धित्वाद्यथा कापुरुषस्तथा ॥ १९ ॥

तस्मात्सुदृष्टं कुरु जीवलोकं शरैः शितैस्त्वां विविधैर्नयामि ॥
यमस्य गेहाभिमुखं हि पापं रिपुं त्रिलोकस्य च राघवस्य ॥ २० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

शत्रुघ्नेन युद्धे लवणासुरवधः ॥ १ ॥

तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ क्रोधमाहारयत्तीव्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १ ॥
पाणौ पाणिं विनिष्पिष्य दन्तान्कटकटाप्य च ॥ लवणो रघुशार्दूलमाह्वयामास चासकृत् ॥ २ ॥
तमाह्वयन्तं[5] सौमित्रिर्लवणं घोरदर्शनम् ॥ शत्रुघ्नो देवशत्रुघ्न इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥
न शत्रुघ्नस्तथा जातो यथाऽन्ये निर्जितास्त्वया ॥ तदद्य बाणाभिहतो व्रज त्वं यमसादनम् ॥ ४ ॥

न्नित्यर्थः ॥ ९—११ ॥ मे मत्तो जीवन्न गमिष्यसि ॥ १२—१३ ॥ मम मातृष्वसुरिति ॥ अयमर्थः पूर्वमुक्तः ॥ १४ ॥ मयावज्ञां पुरतः कृत्वा यूयं विशेषतः क्षान्ता इति संबन्धः । मया पूर्वं विशेषत इति पाठान्तरं ॥ १५ ॥ भूताश्च भविष्याश्च वर्तमानाश्च पुरुषाः सर्वेपि मे मया निहताः । केचित्परे तृणं यथा भवति तथा परिभूताश्च । अलक्षीकृताश्च ॥ १६ ॥ यादृशं तुभ्यमीप्सितं तादृशं युद्धं दास्यामि । सज्जये यावदायुधमिति । आयुधं गृहीत्वा सज्जयिष्ये तावत्तिष्ठेत्यर्थः ॥ १७ ॥ तं आयुधं जिघृक्षुमित्यर्थः ॥ १८ ॥ प्रसरं अवकाशं । शूलग्रहणार्थमित्यर्थः ॥ १९—२० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

अथ लवणवधः तच्छ्रुत्वेत्यादि ॥ १—

ति० ममातृष्वसुर्भ्राता कुंभीनसीसंबन्धतःशूर्पणखाऽस्यमातृष्वसा । तद्भ्रातारावणः ॥ १४ ॥ **स०** कुलक्षयं कुलस्यक्षयो येनतत् । सर्वंकर्मक्षान्तं । सापिक्षमा नाक्षमत्वेनेत्याह—अवज्ञांपुरतइति । कियानयंरामइतिपुरतोऽवज्ञांकृत्वाअलक्षीकृत्य । विशेषतइत्यनेनयुष्मन्मूलपुरुषमांधातृघातकस्ययुष्मद्वधःसुकरएव । ततोऽलक्षीकरणीयमितिसूचयति । क्षान्ताइत्यनुकर्षः ॥ १५ ॥ **स०** आनये आनयिष्यामि ॥ १७ ॥ इत्यष्टषष्टितमःसर्गः ॥ ६८ ॥

स० आहारयत् स्वीकृतवान् ॥ १ ॥ **ति०** कटकटाप्य कटकटाशब्दवतःकृत्वा ॥ २ ॥ **स०** भूताभविष्याश्चमयानिहता इतितेनोक्तस्योत्तरंवक्ति—नशत्रुघ्नइति । यदात्वयातेनिहताः तदा न जातः शत्रुघ्नः । अनेन तद्विलक्षणलक्षणवत्तांस्वस्यसूचयति

[पा०] १ झ. ठ. सर्वभूतानां. २ च. छ. झ. ञ. ट. तेसर्वे. ३ क. ग—ट. स्वयमेवागतःशत्रुर्नमोक्तव्यः. ४ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. दिशेत. ५ क. घ—ट. तंब्रुवाणंतथावाक्यंलवणं.

ऋषयोऽप्यद्य पापात्मन्मया त्वां निहतं रणे ॥ पश्यन्तु विप्रा विद्वांसस्त्रिदशा इव रावणम् ॥ ५ ॥
त्वयि मद्बाणनिर्दग्धे पतितेऽद्य निशाचर ॥ पुरे जनपदे चापि क्षेममेव भविष्यति ॥ ६ ॥
अद्य मद्बाहुनिष्क्रान्तः शरो वज्रनिभाननः ॥ प्रवेक्ष्यते ते हृदयं पद्ममंशुरिवार्कजः ॥ ७ ॥
एवमुक्तो महावृक्षं[1] लवणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ शत्रुघ्नोरसि चिक्षेप स च तं शतधाऽच्छिनत् ॥ ८ ॥
तदृष्ट्वा विफलं कर्म राक्षसः पुनरेव तु ॥ पादपान्सुबहून्गृह्य शत्रुघ्नायासृजद्बली ॥ ९ ॥
शत्रुघ्नश्चापि तेजस्वी वृक्षानापततो बहून् ॥ त्रिभिश्चतुर्भिरेकैकं चिच्छेद नतपर्वभिः ॥ १० ॥
ततो बाणमयं वर्षं व्यसृजद्राक्षसोरसि ॥ शत्रुघ्नो वीर्यसंपन्नो विव्यथे न स राक्षसः ॥ ११ ॥
ततः प्रहस्य लवणो वृक्षमुद्यम्य वीर्यवान् ॥ शिरस्यभ्यहनच्छूरं स्रस्ताङ्गः स मुमोह वै ॥ १२ ॥
तस्मिन्निपतिते वीरे हाहाकारो महानभूत् ॥ ऋषीणां देवसङ्घानां गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ १३ ॥
तमवज्ञाय तु हतं शत्रुघ्नं भुवि पातितम् ॥ रक्षो लब्धान्तरमपि न विवेश स्वमालयम् ॥ १४ ॥
नापि शूलं प्रजग्राह तं दृष्ट्वा भुवि पातितम् ॥ ततो हत इति ज्ञात्वा तान्भक्षान्समुदावहत् ॥१५॥
मुहूर्ताल्लब्धसंज्ञस्तु पुनस्तस्थौ धृतायुधः ॥ शत्रुघ्नो वै पुरद्वारि ऋषिभिः संप्रपूजितः ॥ १६ ॥
ततो दिव्यममोघं तं जग्राह शरमुत्तमम् ॥ ज्वलन्तं तेजसा घोरं पूरयन्तं दिशो दश ॥ १७ ॥
वज्राननं वज्रवेगं मेरुमन्दरसंनिभम् ॥ नतं पर्वसु सर्वेषु संयुगेष्वपराजितम् ॥ १८ ॥
असृक्चन्दनदिग्धाङ्गं चारुपत्रं पतत्रिणम् ॥ दानवेन्द्राचलेन्द्राणामसुराणां च दारणम् ॥ १९ ॥
तं दीप्तमिव कालाग्निं युगान्ते समुपस्थिते ॥ दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि परित्रासमुपागमन् ॥ २० ॥
सदेवासुरगन्धर्वं मुनिभिः साप्सरोगणम् ॥ जगद्धि सर्वमस्वस्थं पितामहमुपस्थितम् ॥ २१ ॥
उवाच[2] देवदेवेशं वरदं प्रपितामहम् ॥ कच्चिल्लोकक्षयो देव संप्राप्तो वा युगक्षयः ॥ २२ ॥
नेदृशं दृष्टपूर्वं च न श्रुतं प्रपितामह ॥ देवानां भयसंमोहो लोकानां संक्षयं प्रति ॥ २३ ॥
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ भयकारणमाचष्ट लोकानामभयङ्करः[3] ॥
उवाच मधुरां वाणीं शृणुध्वं सर्वदेवताः ॥ २४ ॥
वधाय लवणस्याजौ शरः शत्रुघ्नधारितः ॥ तेजसा तस्य संमूढाः सर्वे स्म सुरसत्तमाः ॥ २५ ॥
एष[4] पूर्वस्य देवस्य लोककर्तुः सनातनः ॥ शरस्तेजोमयो वत्स येन वै भयमागतम् ॥ २६ ॥

---

९ ॥ एकैकमिति । वृक्षमिति शेषः ॥ १०—१३ ॥ ॥ १४—१८ ॥ असृक्चन्दनदिग्धाङ्गं असृग्रूपैश्चन्दनैः लिप्तदेहं । पतत्रिणं बाणं । दानवेन्द्ररूपाः
लब्धान्तरमपि शूलग्रहणं प्रति लब्धावकाशमपीत्यर्थः

॥ ४ ॥ **स०** क्षेमं अस्त्वीत्युक्तेः ॥ ६ ॥ **ति०** वज्रनिभाननः वज्रायुधसमाग्रभागः । अंशुः किरणः ॥ ७ ॥ **स०** सच शत्रुघ्नोपि ॥ ८ ॥ **स०** विफलं कार्यानाधायकं ॥ ९ ॥ **स०** राक्षसोनविव्यथे व्यथांनाप ॥ ११ ॥ **स०** स्रस्ताङ्गः गलिताङ्गसन्धिः ॥ १२ ॥ **स०** वीरे शत्रुघ्ने ॥ १३ ॥ **ति०** पूरयन्तंदिशोदश स्वतेजसेतिशेषः ॥ १७ ॥ **स०** मेरुमन्दरसंनिभं गौरवेण ॥ १८ ॥ **स०** परित्रासं भीतिं ॥ २० ॥ **स०** मुनिभिः असहेत्युक्तावपि 'वृद्धोयूने'तिवल्लभ्यतेसहेति । जगत् । पितामहं विधातारं । उपस्थितं ॥ २१ ॥ **स०** प्रपितामहं ऊचुः देवादयः । लोकानांसंक्षयं नाशं उद्दिश्य देवानामपिभयसंमोहोभीतिहेतुकः संमोहोजातः । **शि०** प्रपितामहं ब्रह्माणं ऊचुः आगतामुनिप्रभृतयइतिशेषः । तदाकारमाह । लोकानांसंक्षयंप्रति लोकाविनङ्क्ष्यन्तीतिसंभावनयादेवानांभयसंमोहोस्तीतिशेषः ॥ २२ ॥ **स०** अभयङ्करः स्वशन्तः ॥ २४ ॥ **ति०** शत्रुघ्नधारितः तेनधृतइत्यर्थः ॥ २५ ॥ **स०** तस्यशरस्यतेजसासर्वेसुरसत्तमामूढाः । इयन्महत्त्वंत्वंवदकुतःशरस्येत्यतआह—एषइति । अपूर्वस्य नविद्यतेपूर्वोयस्यसोपूर्वः अनादिः । तस्यदेवस्यपूर्वस्येतियावत् । सनातनः । एषोपूर्वस्येति पूर्वस्यलोककर्तुःदेवस्य

[**पा०**] १ क—घ. ट. वृक्षमुत्पाट्य. २ क—ट. ऊचुश्चदेवदेवेशं. ३ क—घ. ज—ट. देवानामभयंकरः. ४ झ. ट. ति.

एष वै कैटभस्यार्थे मधुनश्च महाशरः ॥ सृष्टो महात्मना तेन वधार्थे दैत्ययोस्तयोः ॥ २७ ॥
एक एव प्रजानाति विष्णुस्तेजोमयं शरम् ॥ एषा एव तनुः पूर्वा विष्णोस्तस्य महात्मनः ॥ २८ ॥
इतो गच्छत पश्यध्वं वध्यमानं महात्मना ॥ रामानुजेन वीरेण लवणं राक्षसोत्तमम् ॥ २९ ॥
तस्य ते देवदेवस्य निशम्य वचनं सुराः ॥ आजग्मुर्यत्र युध्येते शत्रुघ्नलवणावुभौ ॥ ३० ॥
तं शरं दिव्यसंकाशं शत्रुघ्नकरधारितम् ॥ ददृशुः सर्वभूतानि युगान्ताग्निमिवोत्थितम् ॥ ३१ ॥
आकाशमावृतं दृष्ट्वा देवैर्हि रघुनन्दनः ॥ सिंहनादं भृशं कृत्वा ददर्श लवणं पुनः ॥ ३२ ॥
आहूतश्च पुनस्तेन शत्रुघ्नेन महात्मना ॥ लवणः क्रोधसंयुक्तो युद्धाय समुपस्थितः ॥ ३३ ॥
आ कर्णात्स विकृष्याथ तद्धनुर्धन्विनां वरः ॥ तं[1] मुमोच महाबाणं लवणस्य महोरसि ॥ ३४ ॥
उरस्तस्य विदार्याशु प्रविवेश रसातलम् ॥ ३५ ॥
गत्वा रसातलं दिव्यः शरो विबुधपूजितः ॥ पुनरेवागमत्तूर्णमिक्ष्वाकुकुलनन्दनम् ॥ ३६ ॥
शत्रुघ्नशरनिर्भिन्नो लवणः स निशाचरः ॥ पपात सहसा भूमौ वज्राहत इवाचलः ॥ ३७ ॥
तच्च शूलं महत्तेन हते लवणराक्षसे ॥ पश्यतां सर्वदेवानां रुद्रस्य वशमन्वगात् ॥ ३८ ॥

एकेषुपातेन भृशं[2] निपात्य लोकत्रयस्यापि[3] रघुप्रवीरः ॥
विनिर्बभावुत्तमचापबाणस्तमः प्रणुद्येव सहस्ररश्मिः ॥ ३९ ॥
ततो हि देवा ऋषिपन्नगाश्च प्रपूजिरे ह्यप्सरसश्च सर्वाः ॥
दिष्ट्या जयो दाशरथेरवाप्तस्त्यक्त्वा[4] भयं सर्प इव प्रशान्तः ॥ ४० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

अचलेन्द्राः तेषां दारणं ॥ १९—२६ ॥ तेन भगवतेत्यर्थः ॥ २७ ॥ महात्मनस्तस्य विष्णोरेषा शरमयी तनुरेव पूर्वा प्राचीनमूर्तिः । एषा एवेत्यसंधिरार्षः ॥ २८ ॥ वध्यमानं लवणमिति संबन्धः ॥ २९—४० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

एषशरः । आर्षःसन्धिरितिनागोजिभट्टव्याख्यानंत्वास्माकीनगमनिकायामनिर्वाहाश्रयणीयापित्वंविनाक्लिष्टायांसंभवन्त्यामुपेक्षणीयं ॥ २६ ॥ शि० कैटभस्यमधुनश्चार्थे निवृत्त्यर्थं । एषशरः महात्मनाविष्णुनासृष्टः । दैत्ययोः मधुकैटभयोः वधार्थं येनशरःसृष्टः सएषएवविष्णुः तेजोमयंशरंप्रजानाति । मशकार्थेधूमइत्यादाविवार्थशब्दोनिवृत्तिपरः ॥ २७ ॥ ति० तमेवंतेजोमयंशरंएको विष्णुरेवप्रजानाति तदपरमूर्तित्वात् ॥ स० यदिरामोऽजानानस्तर्ह्यहितंशत्रुहत्यैशत्रुघ्नायेतरासुसाधारणंबाणंकथंदत्तवानित्यतआह—एषाएवेति । असन्धिरार्षः । तस्यमहात्मनोविष्णोःपूर्वा या तनुःसैषा रामतनुः । अतोज्ञानंदानंरामीयंसंभवतीतिभावः । एतादृशासदृशशरधारणसामर्थ्यंदुर्बलस्यशत्रुघ्नस्यकथमायातमित्यतोवाह—**एषेति** । पूर्वाविष्णोस्तनुरेषाएतच्छत्रुघ्नान्तर्गता । आज्ञयातदावेशेनचैतद्धारणमितिमन्तव्यं । 'संकर्षणाद्यैस्त्रिभिरेवरूपैराविष्टआसीत्त्रिषुतेषुविष्णुः' इत्याचार्योक्तेः । पूर्वातनुर्यथातथा एषाबाणमयीतनुः । तत्संनिधानात्तनुत्ववचनमितिवा ॥ २८ ॥ इतः एतत्स्थानात् । मत्कृततन्मूलोपदेशनःस्वस्थमनस्कत्वादितिवा । पश्यध्वं पश्यत ॥ २९ ॥ स० धारितमित्यनेन तद्धारणस्वातन्त्र्यंरामस्यैवेतिसूचयति ॥ ३१ ॥ स० देवैः कौतुकावलोकनमिलितैर्विश्वकर्त्राश्वस्तैः ॥ ३२ ॥ शि० सोवायुवेगः । सशत्रुघ्नः ॥ ३४ ॥ स० विबुधपूजितः देवपूजितः । हेतुरयं पुनरागमने ॥ ३६ ॥ स० लवणराक्षसे तन्नामकराक्षसे । तदवधिकत्वस्यैवशिवोक्तेरितिभावः ॥ ३८ ॥ स० एकेषुपातेन भयं भयदं । भयंच ॥ ३९ ॥ स० दाशरथेः तेन । सर्पइवविद्यमानःलवणः । लोकोपद्रवकरत्वात् । प्रशान्तः मृतः ॥ ४० ॥ इत्येकोनसप्ततितमःसर्गः ॥ ६९ ॥

[पा०] १ झ. ठ. समुमोच. २ झ. ठ. भयं. ३ घ—ट. त्रयस्यास्य. ४ घ. रवाप्तोलोकाश्चसर्वेप्रवदन्तितुष्टाः. क. रवाप्तस्त्यक्त्वाभयंसर्वमिदंप्रशान्तं.

सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

शत्रुघ्नेन लवणासुरेहते देवैः शत्रुघ्नप्रशंसनपूर्वकं तस्मैवरदानेन स्वावासगमनम् ॥ १ ॥ मधुपुर्यांप्रजापालनंकृतवताशत्रुघ्नेन द्वादशेवर्षे श्रीरामदिदृक्षया अयोध्यागमननिर्धारणम् ॥ २ ॥

हते तु लवणे देवाः सेन्द्राः[1] साग्निपुरोगमाः ॥ ऊचुः सुमधुरां वाणीं शत्रुघ्नं शत्रुतापनम् ॥ १ ॥
दिष्ट्या ते विजयो वत्स दिष्ट्या लवणराक्षसः ॥ हतः पुरुषशार्दूल वरं वरय सुव्रत ॥ २ ॥
वरदास्तु महाबाहो सर्व एव समागताः ॥ विजयाकाङ्क्षिणस्तुभ्यममोघं दर्शनं हि नः ॥ ३ ॥
देवानां भाषितं श्रुत्वा शूरो मूर्ध्नि कृताञ्जलिः ॥ प्रत्युवाच महाबाहुः शत्रुघ्नः प्रयतात्मवान् ॥४॥
इयं मधुपुरी रम्या मधुरा देवनिर्मिता ॥ निवेशं प्राप्नुयाच्छीघ्रमेष मेऽस्तु वरः परः ॥ ५ ॥
तं देवाः प्रीतमनसो बाढमित्येव राघवम् ॥ भविष्यति पुरी रम्या शूरसेना न संशयः ॥ ६ ॥
ते तथोक्त्वा महात्मानो दिवमारुरुहुस्तदा ॥ शत्रुघ्नोपि महातेजास्तां सेनां समुपानयत् ॥ ७ ॥
सा सेना शीघ्रमागच्छच्छ्रुत्वा शत्रुघ्नशासनम् ॥ निवेशनं च शत्रुघ्नः श्रावणेन समारभत् ॥ ८ ॥
सा पुरा दिव्यसंकाशा वर्षे द्वादशमे शुभे ॥ निविष्टा शूरसेनानां विषयश्चाकुतोभयः ॥ ९ ॥
क्षेत्राणि सस्ययुक्तानि काले वर्षति वासवः ॥ अरोगवीरपुरुषा शत्रुघ्नभुजपालिता ॥ १० ॥
अर्धचन्द्रप्रतीकाशा यमुनातीरशोभिता ॥ शोभिता गृहमुख्यैश्च चत्वरापणवीथिकैः ॥
चातुर्वर्ण्यसमायुक्ता नानावाणिज्यशोभिता ॥ ११ ॥
यच्च तेन पुरा शुभ्रं लवणेन कृतं महत् ॥ तच्छोभयति शत्रुघ्नो नानावर्णोपशोभितम् ॥ १२ ॥
आरामैश्च विहारैश्च[2] शोभमानां समन्ततः ॥ शोभितां शोभनीयैश्च तथाऽन्यैर्देवमानुषैः ॥ १३ ॥
तां पुरीं दिव्यसङ्काशां नानापण्योपशोभिताम् ॥ नानादेशागतैश्चापि वणिग्भिरुपशोभिताम् ॥१४॥
तां समृद्धां समृद्धार्थः शत्रुघ्नो भरतानुजः ॥ निरीक्ष्य परमप्रीतः परं हर्षमुपागमत् ॥ १५ ॥
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना निवेश्य मधुरां पुरीम् ॥ रामपादौ निरीक्षेऽहं वर्षे द्वादश आगते ॥ १६ ॥
ततः सताममरपुरोपमां पुरीं निवेश्य वै विविधजनाभिसंवृताम् ॥
नराधिपो रघुपतिपाददर्शने दधे मतिं रघुकुलवंशवर्धनः ॥ १७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

मधुरा मनोहरा । निवेशं राजधानीत्वं ॥५॥ शूरा सेना यस्यां सा शूरसेना ॥ ६—७ ॥ श्रावणेन श्रावणमासालम्बनेन । निवेशनं स्थापनं । समारभत् समारभते स्म ॥८॥ द्वादशमे द्वादश इत्यर्थः । पुरा पूर्वं । प्रथमे द्वादशे वर्षे सा पुरी निविष्टा । शूरसेनानां राज्ञां विषयो देशश्चाकुतोभयो जातः ॥ ९—१० ॥ अर्धचन्द्रप्रतीकाशा अर्धचन्द्राकारसंस्थाना ॥ ११ ॥ यत्पुरा तेन लवणेन कृतं तदेव शुभ्रं सुधाधवलं कृत्वा शोभयति स्म ॥१२—१५॥ रामपादाविति । द्वादशवर्षातिक्रमे भ्रातृदर्शनस्य दुष्टत्वादिति भावः ॥१६—

स० सेन्द्राः इन्द्रसहिताः । साग्निपुरोगमाः अग्निश्चासौपुरोगमश्चतेनसहिताः । पुनरग्निपुरस्करणंबाणस्यलवणमारकस्यतेजोमयत्वाद्युक्तमितिमन्तव्यं । तेजोमयंशरमितिपूर्वमुक्तेः ॥ १ ॥ **स०** वरय अस्मत्तः ॥ २ ॥ **ति०** तुभ्यं तव ॥ ३ ॥ **ति०** मधुरा मनोहरा । निवेशं सपौरजानपदमहाबलसेनानिवेशभूतमहाराजधानीत्वंप्राप्नुयात् ॥ ५ ॥ **स०** तां यमुनातीरेस्थापितां ॥ ७ ॥ **स०** अर्धचन्द्रप्रतीकाशा किञ्चित्कुञ्चितसंस्थानवती । चत्वरापणवीथिकैः गृहमुख्यैः । चत्वरापणैःसहिताश्चतावीथिकाश्च । ताःसन्त्येष्विित्यर्शआद्यच् । चातुर्वर्ण्येतिस्वार्थेष्यञ् । वणिजएववाणिजाः । तत्समूहोवा ॥११॥ **स०** पण्यैः व्यवहारार्हैर्वस्तुभिः । 'अवद्यपण्य—' इतिस्मरणाद्यत् ॥ १४ ॥ **स०** निवेश्यस्थितस्यतस्य ॥ १६ ॥ **स०** रघुकुलाभ्यांरघुतद्भार्याभ्यांजातोयोवंशः

[पा०] १ ख. ग. सहेन्द्राःसाप्सरोगणाः. २ ख. चत्वरैश्चसमन्ततः.

एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

श्रीरामदिदृक्षयाऽयोध्यांप्रतिप्रस्थितवताशत्रुघ्नेन मार्गवशाद्वाल्मीक्याश्रममेत्य तदभिवादनम् ॥ १ ॥ वाल्मीकिना तंप्रति लवणमारणप्रशंसनपूर्वकं तन्मूर्धाघ्राणनेन सपरिवारस्यतस्यातिथ्यकरणम् ॥ २ ॥ भुक्त्वा सुखोपविष्टेनसपरिवारेण शत्रुघ्नेनाश्रमान्तरे कुशलवकृताद्भुततरश्रीरामायणगानश्रवणम् ॥ ३ ॥ तच्छ्रवणविस्मितपरिजनैस्तत्तत्त्वजिज्ञासया वाल्मीकिंप्रति तत्प्रश्नंप्रार्थितेनशत्रुघ्नेन तान्प्रति तस्यानौचित्यकथनेन वाल्मीक्यनुज्ञया स्वावासगमनम् ॥ ४ ॥

ततो[1] द्वादशमे वर्षे शत्रुघ्नो रामपालिताम् ॥ अयोध्यां चकमे गन्तुमल्पभृत्यबलानुगः ॥ १ ॥
ततो मन्त्रिपुरोगांश्च बलमुख्यान्निवर्त्य च ॥ जगाम हयमुख्यैश्च रथानां च शतेन सः ॥ २ ॥
स गत्वा गणितान्वासान्सप्ताष्टौ रघुनन्दनः ॥ वाल्मीक्याश्रममागत्य वासं चक्रे महायशाः ॥ ३ ॥
सोभिवाद्य ततः पादौ वाल्मीकेः पुरुषर्षभः ॥ पाद्यमर्घ्यं तथाऽऽतिथ्यं जग्राह मुनिहस्ततः ॥ ४ ॥
बहुरूपाः सुमधुराः कथास्तत्र सहस्रशः ॥ कथयामास स मुनिः शत्रुघ्नाय महात्मने ॥ ५ ॥
उवाच च मुनिर्वाक्यं लवणस्य वधाश्रितम् ॥ सुदुष्करं कृतं कर्म लवणं निघ्नता त्वया ॥ ६ ॥
बहवः पार्थिवाः सौम्य हताः सबलवाहनाः ॥ लवणेन महाबाहो युध्यमाना महाबलाः ॥ ७ ॥
स त्वया निहतः पापो लीलया पुरुषर्षभ ॥ जगतश्च भयं तत्र प्रशान्तं तव तेजसा ॥ ८ ॥
रावणस्य वधो घोरो यत्नेन महता कृतः ॥ इदं तु सुमहत्कर्म त्वया कृतमयत्नतः ॥ ९ ॥
प्रीतिश्चास्मिन्परा जाता देवानां लवणे हते ॥ भूतानां चैव सर्वेषां जगतश्च प्रियं कृतम् ॥ १० ॥
तच्च युद्धं मया दृष्टं यथावत्पुरुषर्षभ ॥ सभायां वासवस्याथ उपविष्टेन राघव ॥ ११ ॥
ममापि परमा प्रीतिर्हृदि शत्रुघ्न वर्तते ॥ उपाघ्रास्यामि ते मूर्ध्नि स्नेहस्यैषा परा गतिः ॥ १२ ॥
इत्युक्त्वा मूर्ध्नि शत्रुघ्नमुपाघ्राय महामुनिः ॥ आतिथ्यमकरोत्तस्य ये च तस्य पदानुगाः ॥ १३ ॥
स भुक्तवान्नरश्रेष्ठो गीतमाधुर्यमुत्तमम् ॥ शुश्राव रामचरितं तस्मिन्काले यथाक्रमम् ॥ १४ ॥

---

१७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

लवणस्य वधाश्रितं वृत्तान्तमितिशेषः ॥६–१०॥ सभायामिति । युद्धं द्रष्टुमागतायामिति शेषः ॥११॥ परा गतिः परमप्रयोजनं ॥ १२—१३ ॥ गीतमाधु-

संततिःतंवर्धयतीतिसतथा ॥ रघोः कुलंगोत्रंतस्ययोवंशस्तद्गोत्रापत्यं । तद्वर्धनः रघुदेहजोवंशोरघुवंशः । 'कुलंगृहेगृहिण्यांच' इतिसंसारावर्तः । 'सजातीयगणेगोत्रेदेहे' इतिविश्वः ॥ १७ ॥ इतिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७० ॥

ति० अल्पभृत्याः बलानिचअनुगा अनुयायिनोयस्यसः ॥ **स०** अल्पभृत्यबलानुगः मध्येमार्गंसस्यादिनाशभयाद्विनाज्ञांसर्वसेनानयनस्यानौचित्याद्वाल्पेत्युक्तिः ॥ १ ॥ **ति०** बलमुख्यान् बलप्रधानान् ॥ **स०** मन्त्रिपुरोगांश्च अमात्यादीन् । बलमुख्यान् सेनानायकान् । निवर्त्य ग्रामंप्रतिपरावर्तयित्वा । हयमुख्यैनरथानांशतेनेत्यन्वयः । **शि०** हयामुख्यायस्मिंस्तेनरथानांशतेन ॥२॥ **ति०** गणितान्वासान् पूर्वमेवैतावद्भिर्वासैर्वाल्मीक्याश्रमंयास्यामीतिसंख्यातान् । वाल्मीकेरयंवाल्मीकः । सचासावाश्रमस्तं ॥ **शि०** सः शत्रुघ्नः । गणितान् ज्ञातान् । सप्तवासान् निवासस्थानानिगत्वा वाल्मीकाश्रममागत्य आष्टौ अकारेणएकेनयुक्ता अष्टौ नवदिनानीत्यर्थः । वासंचक्रे । अकारच्छेदस्तु वक्ष्यमाणरामायणश्रवणविध्यनुरोधेन ॥ ३ ॥ **ति०** लवणस्यवधाश्रितं कथालापमितिशेषः । नकृतंतवपूर्वकैरितिपाठे तवपूर्वकैःमान्धात्रादिभिर्यन्नकृतंतत्त्वयाकृतमित्यर्थः । **स०** सुदुष्करं रामकृपांविना ॥ ६ ॥ **ति०** तत्र तन्निमित्तं ॥ ८ ॥ **ति०** सुमहत्कर्म रावणवधादपिमहत्दुष्करं । इदंकर्मलवणवधकर्म त्वयाऽयत्नतोलीलयैवकृतं । **शि०** महता रामेण अयत्नेन ईषद्यत्नतः । रावणस्यवधःकृतः । त्वयापीदंलवणहननंसुमहत्कर्म अयत्नतःकृतं ॥ ९ ॥ **ति०** वासवसभायामुपविष्टेनापिमया तद्युद्धंयथावद्दृष्टं । दिव्यचक्षुषेतिशेषः । दृष्टमित्यस्य श्रुतमित्यर्थोवा ॥ **शि०** वासवसभायामुपविष्टेनमया तद्युद्धंयथावद्दृष्टं । एतेन इन्द्रोपियुद्धदर्शनार्थमागतइतिसूचितं ॥ ११ ॥ **ति०** मूर्ध्न्याघ्राणं परागतिः परंकार्यंस्नेहस्य ॥ १२ ॥ **स०** तस्यतेषांच ॥ १३ ॥ **ति०** गीतस्यमाधुर्यंयत्रतादृशंरामचरितंतस्मिन्कालेपूर्वकालेयथारामेणकृतंतादृश-

[पा०] १ घ. गतेद्वादशमे. २ क.—घ. ज. युध्यमानादुरात्मना.

तन्त्रीलयसमायुक्तं त्रिस्थानकरणान्वितम् ॥ संस्कृतं लक्षणोपेतं समतालसमन्वितम् ॥
शुश्राव रामचरितं तस्मिन्काले पुरा कृतम् ॥ १५ ॥
तान्यक्षराणि सत्यानि यथावृत्तानि पूर्वशः ॥ श्रुत्वा पुरुषशार्दूलो विसंज्ञो बाष्पलोचनः ॥ १६ ॥
स मुहूर्तमिवासंज्ञो विनिश्वस्य मुहुर्मुहुः ॥ तस्मिन्गीते यथावृत्तं वर्तमानमिवाशृणोत् ॥ १७ ॥
[illegible]

[illegible]
अर्थो यो नः पुरा दृष्टस्तमाश्रमपदे पुनः ॥ शृणुमः किमिदं स्वप्नो गीतबन्धं श्रितो भवेत् ॥ २० ॥
विस्मयं ते परं गत्वा शत्रुघ्नमिदमब्रुवन् ॥ साधु पृच्छ नरश्रेष्ठ वाल्मीकिं मुनिपुङ्गवम् ॥ २१ ॥
शत्रुघ्नस्त्वब्रवीत्सर्वान्कौतूहलसमन्वितान् ॥ सैनिका न क्षमोऽस्माकं परिप्रष्टुमिहेदृशः ॥ २२ ॥
आश्चर्याणि बहूनीह भवन्त्यस्याश्रमे मुनेः ॥ न तु कौतूहलाद्युक्तमन्वेष्टुं तं महामुनिम् ॥ २३ ॥
एवं तद्वाक्यमुक्त्वा च सैनिकान्रघुनन्दनः ॥ अभिवाद्य महर्षिं तं स्वं निवेशं ययौ तदा ॥ २४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

वाल्मीक्यभ्यनुज्ञयाऽयोध्यांगतेनशत्रुघ्नेन श्रीरामंप्रति साभिवादनं लवणमारणादिविषयकतदाज्ञापरिपालननिवेदनम् ॥ १ ॥ श्रीरामेण स्ववियोगासहिष्णुतया पुनर्मधुरागमनमनभिरोचयमानस्यशत्रुघ्नस्य ससान्त्वनं पुनर्मधुरानगरप्रेषणम् ॥ २ ॥

तं शयानं नरव्याघ्रं निद्रा नाभ्यागमत्तदा ॥ चिन्तयन्तमनेकार्थं[3] रामगीतमनुत्तमम् ॥ १ ॥

यमिति । आश्रमान्तरे गायतोः कुशलवयोरिति शेषः ॥ १४ ॥ तन्त्रीलयसमायुक्तं तन्त्री वीणा । लयस्तालमानं । त्रिस्थानकरणान्वितं हृदयकण्ठमुखलक्षणवर्णोत्पत्तिस्थानेन करणेन अन्वितं संयुक्तं । संस्कृतं संस्कृतशब्दरूपं । लक्षणं व्याकरणलक्षणं । समतालेन गानोचिततालशब्देन च समन्वितं । रामचरितं रामचरितविषयं ॥ १५ ॥ पूर्वशः पूर्वस्मिन्काले । यथावृत्तानि यथाप्रवृत्तान्यनुभवसिद्धानि । अक्षराणि गीताक्षराणि ॥ १६ ॥ तस्मिन्गीते वर्तमानमिव स्थितं ॥ १७ ॥ अवाङ्मुखाश्च दीनाश्चेति । एवं रामचरित्रगायकोऽस्माभिर्न दृष्ट इत्यवाङ्मुखत्वादि ॥ १८–१९॥ पुरा दृष्टः अपरोक्षदृष्टः । तमर्थमाश्रमपदे आश्रमस्थाने शृणुमः । किंन्विदं आश्रमासंभावितमित्यर्थः ॥ २०–२२ ॥ अन्वेष्टुं अवगन्तुं प्रष्टुं चेत्यर्थः ॥२३—२४॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

राघवं रघुगोत्रापत्यं । रघुनन्दनं रघुकुलनन्दनं ।

मेवकाव्यनिबद्धंशुश्राव ॥ १४ ॥ **स०** समतालसमन्वितं समतालेनकांस्यतालशब्देनसमन्वितं ॥ १५ ॥ **स०** तान्यक्षराणि सत्यानि सत्यभूतार्थकाक्षरघटितवाक्यानि । यथावृत्तानि रामचरितानुसारीणि । पूर्वशः आनुपूर्व्येण ॥ १६ ॥ **ति०** तस्मिन्गीते यथावृत्तमतीतमपि वर्तमानमिवाशृणोत् । रसावेशादतीताअप्यर्थाः प्रत्यक्षवद्भान्तीतिभावः ॥ १७ ॥ **स०** वर्तामः वर्तामहे ॥ अङ्गस्मरणाभावात् ॥ १९ ॥ **ति०** साधुपृच्छेति । किंकर्तृकंगानमितीतिशेषः ॥ २१ ॥ **स०** ईदृशोर्थःइहएतद्दृशायांपरिप्रष्टुंनक्षमःनयोग्यः । एकमाश्चर्यंचेत्किमितिपृच्छेच्छामहानुभावप्रभावाद्विविधानिआश्चर्याणिभवन्तिसन्तिकतमंप्रति प्रश्नःकर्तव्यइतिभावः ॥ २२ ॥ **स०** कौतूहलात् महात्मसंनिधौ अन्वेष्टुं विचारयितुं । नयुक्तं । स्वयमेवदयांकृत्वावदेच्चेद्दैवतो भवतुनवयंक्षमाःप्रश्नइतिभावः ॥ २३ ॥ इत्येकसप्ततितमःसर्गः ॥ ७१ ॥

स० अनेकार्थं रामगीतं रामकथाप्रबन्धं । **शि०** अनेके अनेकविधत्वेनप्रतिभासमानाः अर्थायस्मिंस्तत् । चिन्तयानं

[**पा०**] १ ख. ग. घ. वर्तन्तमिवतत्सर्वंतस्मिन्गीतेप्रशुश्रुवान्. २ च. छ. गीतबन्धमनुत्तमं. झ. ञ. ट. गीतबन्धनमुत्तमं. ३ क. ड. च. छ. झ. ञ. ट. चिन्तयानमनेकार्थं.

तस्य शब्दं सुमधुरं तन्त्रीलयसमन्वितम् ॥ श्रुत्वा रात्रिर्जगामाशु शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ २ ॥
तस्यां निशायां व्युष्टायां कृत्वा पौर्वाह्णिकक्रमम् ॥ उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं शत्रुघ्नो मुनिपुङ्गवम् ॥३॥
भगवन्द्रष्टुमिच्छामि राघवं रघुनन्दनम् ॥ त्वयानुज्ञातुमिच्छामि सहैभिः संशितव्रतैः ॥ ४ ॥
इत्येवंवादिनं तं तु शत्रुघ्नं शत्रुतापनम् ॥ वाल्मीकिः संपरिष्वज्य विससर्ज च राघवम् ॥ ५ ॥
सोभिवाद्य मुनिश्रेष्ठं रथमारुह्य सुप्रभम् ॥ अयोध्यामगमत्तूर्णं राघवोत्सुकदर्शनः ॥ ६ ॥
स प्रविष्टः पुरीं रम्यां श्रीमानिक्ष्वाकुनन्दनः ॥ प्रविवेश महाबाहुर्यत्र रामो महाद्युतिः ॥ ७ ॥
स रामं मन्त्रिमध्यस्थं पूर्णचन्द्रनिभाननम् ॥ पश्यन्नमरमध्यस्थं सहस्रनयनं यथा ॥ ८ ॥
अभिवाद्य महात्मानं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ ९ ॥
यथाज्ञप्तं महाराज सर्वं तत्कृतवानहम् ॥ हतः स लवणः पापः पुरी चास्य निवेशिता ॥ १० ॥
द्वादशैते गता वर्षास्त्वां विना रघुनन्दन ॥ नोत्सहेयमहं वस्तुं त्वया विरहितो नृप ॥ ११ ॥
स मे प्रसादं काकुत्स्थ कुरुष्वामितविक्रम ॥ मातृहीनो यथा वत्सो न चिरं प्रवसाम्यहम् ॥ १२ ॥
एवं ब्रुवाणं शत्रुघ्नं परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ मा विषादं कृथाः शूर नैतत्क्षत्रियचेष्टितम् ॥ १३ ॥
नावसीदन्ति राजानो विप्रवासेषु राघव ॥ प्रजा नः परिपाल्या हि क्षत्रधर्मेण राघव ॥ १४ ॥
काले काले तु मां वीर ह्ययोध्यामवलोकितुम् ॥ आगच्छ त्वं नरश्रेष्ठ गन्तासि च पुरं तव ॥ १५ ॥
ममापि त्वं सुदयितः प्राणैरपि न संशयः ॥ अवश्यं करणीयं च राज्यस्य परिपालनम् ॥ १६ ॥
तस्मात्त्वं वत्स काकुत्स्थ सप्तरात्रमिहावस ॥ ऊर्ध्वं गन्तासि मधुरां सभृत्यबलवाहनः ॥ १७ ॥
रामस्यैतद्वचः श्रुत्वा धर्मयुक्तं मनोगतम् ॥ शत्रुघ्नो दीनया वाचा बाढमित्येव चाब्रवीत् ॥ १८ ॥
सप्तरात्रं च काकुत्स्थो राघवस्य यथाज्ञया ॥ उष्य तत्र महेष्वासो गमनायोपचक्रमे ॥ १९ ॥
आमन्त्र्य तु महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ भरतं लक्ष्मणं चैव महारथमुपारुहत् ॥ २० ॥

त्वयानुज्ञातमिति तवानुज्ञामित्यर्थः । एभिरिति । | मुनिभिरिति शेषः ॥ ४—१२ ॥ क्षत्रियचेष्टितं क्षत्रि॰

कःसिद्धान्तार्थंइतिचिन्ताविशिष्टं । शयानंतंशत्रुघ्नं निद्रानाभ्यागमत् ॥ १ ॥ **ति०** तस्य रामगीतस्य ॥ **स०** श्रुत्वाचिन्तयतः रात्रिराशुजगाम ॥ २ ॥ **ति०** पौर्वाह्णिकक्रमं शौचस्नानार्घ्यसन्ध्यावन्दनब्रह्मयज्ञानुष्ठानरूपंपूर्वाह्णसंबन्ध्याचारक्रमं ॥ **स०** पौर्वाह्णिकक्रमं क्रमोपेतंपौर्वाह्णिकंशौचादि ॥ ३ ॥ **स०** त्वया तव । अनुज्ञातं अनुज्ञां । एभिःसह त्वयाऽनुज्ञातं आज्ञप्तंमां अहमिच्छामीतिवा ॥ ४ ॥ **स०** राघवोत्सुकदर्शनः राघवस्यदर्शनोत्सुकः शत्रुघ्नस्यरामपदतामरससंदर्शनपारवश्यंद्योतयितुमुत्सुकदर्शनइतिव्यत्यस्याभ्यधान्मुनिः । यद्वा दृश्यतेऽनेनेतिदर्शनंचक्षुः । रामे तद्विषये उत्सुकं दर्शनं यस्यसवा ॥ ६ ॥ **स०** यत्रमहाद्युतीरामस्तत्सदोविवेश ॥ ७ ॥ **स०** सहस्रनयनंयथातथापश्यन्सशत्रुघ्नोभिवाद्योवाच ॥ ८ ॥ ९ ॥ **ति०** अस्यपुरीनिवेशिता सर्वप्रजानिवेशनेनप्रतिष्ठापिता ॥ **स०** अस्यपुरी पूर्वं दुरात्मावासतोनसदुपयोगिन्यासीत् । इदानींनिवेशिता प्रतिष्ठापिता नानाजनसहिताकृता ॥ १० ॥ **स०** त्वांविनास्थितस्यममद्वादशैतानिवर्षाणिजातानि ॥ ११ ॥ **स०** सः त्वं ॥ १२ ॥ **स०** क्षत्रियचेष्टितं क्षत्रियजात्युचितव्यापारः ॥ १३ ॥ **स०** विप्रवासेषु बहुतिथप्रवासेषु ॥ हि यतःप्रजाःपरिपाल्याइति हिप्रसिद्धिः ततोनक्षत्रियाअवसीदन्ति । राघवनावसीदन्ति राघवप्रजाःपरिपाल्याइत्यनुशास्यव्यापारद्वयानुरूप्येणराघवेतिद्विरभिधानं ॥ १४ ॥ **स०** वृश्चिकभयात्पलायमानस्याशीविषमुखेनिपातनीत्याद्वादशसंवत्सरीविरहंसोढुमनीशानस्यपुनःप्रवासंकुरु कुरुप्रजारक्षणमित्युपदेशोनशोभतइत्यतस्तंस्वाभिमततदभिमतानुच्छित्त्यासमाधत्ते—**कालेकालेत्विति** । तवपुरं मधुरां ॥ १५ ॥ **स०** सप्तरात्रं संख्यापूर्वकत्वादच् । द्वितीयाचकालाध्वनोरत्यन्तसंयोगइत्यत्यन्तसंयोगे ॥ १७ ॥ **ति०** यथाज्ञया यथावत्कृतयाज्ञया । **स०** उष्य वासंकृत्वा ॥ १९ ॥ **स०** ग्रामेरामेस्वामिनिसतिविनाप्रयोजनमिवाज्ञांचवाहनारोहोऽनुचितः स्नेहविशेषेणगन्तव्यंचेतिपद्भ्यांभरतेनलक्ष्मणेनचानुगतः आशु पुरींजगाम ॥ २१ ॥ इतिद्विसप्ततितमःसर्गः ॥ ७२ ॥

[पा०] १ क.—ट. वसकाकुत्स्थसप्तरात्रंमयासह.

दूरं ताभ्यामनुगतो लक्ष्मणेन महात्मना ॥ भरतेन च शत्रुघ्नो जगामाशु पुरं ततः ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

कदाचनकेनचिज्जनपदवासिनावृद्धद्विजेन मृतपुत्रादानेन राजद्वारमेत्य निजबालपुत्रमृतेः राजदोषमूलकत्वाक्रोशनपूर्वकं दुःखादुच्चैरोदनम् ॥ १ ॥

प्रस्थाप्य तु स शत्रुघ्नं भ्रातृभ्यां सह राघवः ॥ प्रमुमोद सुखी राज्यं धर्मेण परिपालयन् ॥ १ ॥
ततः कतिपयाहस्सु वृद्धो जानपदो द्विजः ॥ मृतं बालमुपादाय राजद्वारमुपागमत् ॥ २ ॥
रुदन्बहुविधा वाचः स्नेहदुःखसमन्विताः ॥ असकृत्पुत्र पुत्रेति वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३ ॥
किंनु मे दुष्कृतं कर्म पुरा देहान्तरे कृतम् ॥ यदहं पुत्रमेकं त्वां पश्यामि निधनं गतम् ॥ ४ ॥
अप्राप्तयौवनं बालं पञ्चवर्षसहस्रकम् ॥ अकाले कालमापन्नं मम दुःखाय पुत्रक ॥ ५ ॥
अल्पैरहोभिर्निधनं गमिष्यामि न संशयः ॥ अहं च जननी चैव तव शोकेन पुत्रक ॥ ६ ॥
न स्मराम्यनृतं ह्युक्तं न च हिंसां स्मराम्यहम् ॥ सर्वेषां प्राणिनां पापं कृतं नैव स्मराम्यहम् ॥ ७ ॥
केनाद्य दुष्कृतेनायं बाल एव ममात्मजः ॥ अकृत्वा पितृकार्याणि गतो वैवस्वतक्षयम् ॥ ८ ॥
नेदृशं दृष्टपूर्वं मे श्रुतं वा घोरदर्शनम् ॥ मृत्युरप्राप्तकालानां रामस्य विषये यथा ॥ ९ ॥
रामस्य दुष्कृतं किंचिन्महदस्ति न संशयः ॥ यथा हि विषयस्थानां बालानां मृत्युरागतः ॥ १० ॥

यविचारः ॥ १३—२१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

अथ मृतबालकब्राह्मणस्य राजद्वारि विलापः —प्रस्थाप्येत्यादि ॥ १—२ ॥ असकृत् पुत्र पुत्रेति स्नेहसमन्विता बहुविधा वाचः रुदन् विलपन् । रुदन् बहुविधं विप्र इति च पाठः ॥ ३—४ ॥ कालमापन्नं कालवशं गतं ॥ ५—६ ॥ न स्मरामि । अकृतत्वादेवेति भावः ॥ ७—८ ॥ विषये देशे । यथा सर्वानुभवादितः पूर्वं नेदृशं दृष्टपूर्वं ॥ ९ ॥ अद्य

ति० भ्रातृभ्यां लक्ष्मणभरताभ्यां । स० ससुखी प्रशस्तसुखवान्नामः । सुखस्यप्राशस्त्यंचस्वरूपता ॥ १ ॥ ति० कतिपयाहस्सु गतेष्वितिशेषः ॥ २ ॥ ति० स्नेहेन पुत्रस्नेहेनतन्मरणदुःखेनचसमन्वितः ॥ स० स्नेहदुःखसमन्वितः स्नेहः पुत्रेममताविशेषः । तन्निमित्तंयद्दुःखंतेनसमन्वितः ॥ शि० रुदन् उच्चारयन् ॥ ३ ॥ स० कुमारान्तरदर्शनेनैतद्दुःखविस्मरणयोग्यतापि ममनास्तीत्याह—एकमिति ॥ ४ ॥ ति० किंचहेपुत्रक अप्राप्तयौवनंममदुःखाय । अकालेकालमापन्नंपश्यामीत्यनुषङ्गः । पञ्चवर्षसहस्रकं वर्षशब्दोत्रदिनपरः । 'सहस्रसंवत्सरंसत्रमुपासीत' इतिवत् । तेनषोडशवर्षमित्यर्थइत्येके । तेनकिंचिन्न्यूनचतुर्दशवर्षमित्यर्थइत्यन्ये ॥ ५ ॥ स० अहंगमिष्यामि । जननीमातागमिष्यति । गमिष्यामीतिदुःखसमयत्वात्पुत्रव्यत्यासात्पुरुषव्यत्यासोवा ॥ ६ ॥ स० तवपातकित्वात्पोतघातोजातइत्यतआह—नेति । सर्वेषांप्राणिनांविषये अनृतं हिंसां च पापं । एतदितरजन्मान्तरे पापमुपार्जितवतामेतर्हिगर्हितकृतौसंस्कारवशान्मतिरुदेयादेव नोदिता । अतोदेहान्तरेपिनाघटिष्ट दुरिष्टमितिज्ञायते । अतइदमनुचितमितिभावः ॥ ७ ॥ स० पितृकार्याणि ममश्राद्धादीनि ॥ ८ ॥ शि० अप्राप्तकालानामीदृशंमृत्युः दृष्टपूर्वंन । श्रुतमपिन । सामान्येनपुंसकं ॥ ९ ॥ ति० तस्माद्राजदोषादेवेदंबालमरणमित्याह—रामस्येति । स० रामस्यबहुज्ञस्यकथंदुष्कृतमित्यतआह—चित्किमिति । चित् ज्ञानं । किं किंफला । सत्यप्यप्रयोजिकेतिभावः । दशानामपत्यानांस्थानेस्थितएकोमृतइतिदुःखंविपुलमितिद्योतयितुंबालानामितिबहुवचनं ॥ १० ॥

[पा०] १ क. ग. च. छ. झ. ञ. ट. दूरंपञ्चामनुगतो. ख. घ. दूरं ताभ्यामनुगतो. २ झ. ठ. समन्वितः. ३ क.—च. ञ. पञ्चवर्षसमन्वितं. ४ ङ. झ. ञ. विषयेह्ययं.

न ह्यन्यविषयस्थानां बालानां मृत्युतो भयम् ॥ त्वं राजञ्जीवयस्वैनं बालं मृत्युवशं गतम् ॥ ११ ॥
राजद्वारि मरिष्यामि पत्न्या सार्धमनाथवत् ॥ ब्रह्महत्यां ततो राम समुपेत्य सुखी भव ॥ १२ ॥
भ्रातृभिः सहितो राजन्दीर्घमायुरवाप्स्यसि ॥ उषिताः स्म सुखं राज्ये तवास्मिन्सुमहाबल ॥ १३ ॥
इदं तु पतितं ह्यस्मात्तव राम वशे स्थिताः ॥ कालस्य वशमापन्नाः स्वल्पं हि न हि नः सुखम् ॥ १४ ॥
संप्रत्यनाथो विषय इक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ रामं नाथमिहासाद्य बालान्तकरणं ध्रुवम् ॥ १५ ॥
राजदोषैर्विपद्यन्ते प्रजा ह्यविधिपालिताः ॥ असद्वृत्ते तु नृपतावकाले म्रियते जनः ॥ १६ ॥
यद्वा पुरेष्वयुक्तानि जना जनपदेषु च ॥ कुर्वते न च रक्षाऽस्ति तदा कालकृतं भयम् ॥ १७ ॥
सुव्यक्तं राजदोषो हि भविष्यति न संशयः ॥ पुरे जनपदे चापि ततो बालवधो ह्ययम् ॥ १८ ॥
एवं बहुविधैर्वाक्यैरुपरुध्य मुहुर्मुहुः ॥ राजानं दुःखसंतप्तः सुतं तमुपगूहते ॥ १९ ॥

[नृपवरमिति निन्दयन्द्विजात्मा सुजनसमूहसमावृतोऽभ्यशान्तः ॥
मृतशिशुमुपगूहयन्स्वमूर्त्या व्यलपदहो सुतशोकमभ्यगच्छत् ॥ २० ॥]

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

मृतपुत्रकब्राह्मणरोदनरवश्राविणारामेणवसिष्ठाद्यानयनपूर्वकंतान्प्रतिबालमरणकारणप्रश्नः ॥ १ ॥ तत्रनारदेनरामंप्रतियुगचतुष्टयसंबन्धिचातुर्वर्ण्यधर्मनिरूपणपूर्वकं येनकेनापिस्ववर्णविरुद्धधर्माचरणेतस्यएतादृशाकालमरणादिरूपानर्थहेतुत्वोक्त्या प्रकृते तादृशविरुद्धधर्माचरणरतस्यकस्याप्यन्वेषणेनतद्दण्डनेसतिमृतबालकस्यपुनरुज्जीवनोक्तिः ॥ २ ॥

तथा तु करुणं तस्य द्विजस्य परिदेवनम् ॥ शुश्राव राघवः सर्वं दुःखशोकसमन्वितम् ॥ १ ॥

तु रामस्य दुष्कृतमित्यादि ॥ १० ॥ त्वं राजन्नित्यादिना आभिमुख्येन वादः ॥ ११ ॥ सुखी भवेत्यादिव्यङ्ग्योक्तिः ॥ १२ ॥ उषिताः स्म । एतावत्कालमिति शेषः ॥ १३ ॥ तव वशे राज्ये नोस्माकं स्वल्पमपि सुखं न ॥ १४ ॥ अन्तं करोतीत्यन्तकरणं । कर्तरि ल्युट् । बालान्तकरणं राममासाद्य महात्मनामिक्ष्वाकूणां विषयः संप्रत्यनाथो जातः । रक्षकसुराजरहितो जात इत्यर्थः ॥ १५ ॥ कथमित्थं कथ्यत इत्यत्राह—राजदोषैरित्यादि ॥ १६ ॥ अयुक्तानि अनुचितकृत्यानि । न च रक्षास्ति अनुचितकृत्यनिवारणं यदा नास्ति तदैव कालकृतं भयं नान्यथेत्यर्थः ॥ १७ ॥ सुव्यक्तमिति तस्मादेव ह्ययमकालवधः ॥ १८ ॥ राजानमुपरुध्य ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

स० बालाहत्याप्रयुक्तोपायातां ब्राह्मीचब्रह्माचब्रह्माणौ तद्धननंब्रह्महत्या । तांसमुपेत्यस्थितस्त्वंसुखीभव । दुःखस्यैवसुखमिति संतापोक्तिः ॥ १२ ॥ **स०** सुखमुषिताःस्म । एतावत्पर्यन्तं ॥ १३ ॥ **स०** यस्मात् हेराम तववशेस्थितानस्मानुद्दिश्य इदमेकं बालकमरणं पतितं दैवादितिवयंकालस्यवशमापन्नाः । सर्वस्वःपुत्रएवास्माकमितिनःसुखंनहीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ **ति०** असद्वृत्ते धर्मेणप्रजापालनहीने ॥ १६ ॥ **स०** राजानमुपरुध्य प्रतोद्य । उपगूहति आलिलिङ्ग ॥ **शि०** राजानमुपरुध्य तत्संनिधिप्राप्य ॥ १९ ॥ इतित्रिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७३ ॥

स० करुणं करुणयतीतितथा । दुःखशोकसमन्वितं श्रोतुर्वक्तुश्चेत्युभयविवक्षयादुःखशोकेत्युक्तिः । 'सदुःखेनचसंतप्तः'

[**पा०**] १ च. झ. ञ. सराजन्. २ ग.—ट. पतितंतस्मात्तवरामवशेस्थितान्. ३ च. छ. बालानांनिधनंध्रुवं. ४ अयं श्लोकः घ. ज. पाठयोर्दृश्यते.

स दुःखेन च सन्तप्तो मन्त्रिणस्तानुपाह्वयत् ॥ वसिष्ठं वामदेवं च भ्रातरौ सहनैगमान् ॥ २ ॥
ततो द्विजा वसिष्ठेन सार्धमष्टौ प्रवेशिताः ॥ राजानं देवसंकाशं वर्धस्वेति ततोऽब्रुवन् ॥ ३ ॥
मार्कण्डेयोथ मौद्गल्यो वामदेवश्च काश्यपः ॥ कात्यायनोथ जाबालिर्गौतमो नारदस्तथा ॥
एते द्विजर्षभाः सर्वे आसनेषूपवेशिताः ॥ ४ ॥
महर्षीन्समनुप्राप्तानभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ मन्त्रिणो नैगमांश्चैव यथार्हमनुकूलतः ॥ ५ ॥
तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां दीप्ततेजसाम् ॥ राघवः सर्वमाचष्टे द्विजोऽयमुपरोधते ॥ ६ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञो दीनस्य नारदः ॥ प्रत्युवाच शुभं वाक्यमृषीणां सन्निधौ नृपम् ॥ ७ ॥
शृणु राजन्यथाऽकाले प्राप्तो बालस्य संक्षयः ॥ श्रुत्वा कर्तव्यतां राजन्कुरुष्व रघुनन्दन ॥ ८ ॥
पुरा कृतयुगे राजन्ब्राह्मणा वै तपस्विनः ॥ अब्राह्मणस्तदा राजन्न तपस्वी कथंचन ॥ ९ ॥
तस्मिन्युगे प्रज्वलिते ब्रह्मभूते त्वनावृते ॥ अमृत्यवस्तदा सर्वे जज्ञिरे दीर्घदर्शिनः ॥ १० ॥
ततस्त्रेतायुगं नाम मानवानां वपुष्मताम् ॥ क्षत्रियास्तत्र जायन्ते पूर्वेण तपसाऽन्विताः ॥ ११ ॥
वीर्येण तपसा चैव तेऽधिकाः पूर्वजन्मनि ॥ मानवा ये महात्मानस्त्वत्र त्रेतायुगे युगे ॥ १२ ॥
ब्रह्म क्षत्रं च तत्सर्वं यत्पूर्वमपरं च यत् ॥ युगयोरुभयोरासीत्समवीर्यसमन्वितम् ॥ १३ ॥
अपश्यंस्तु न ते सर्वे विशेषमधिकं ततः ॥ स्थापनं चक्रिरे तत्र चातुर्वर्ण्यस्य संमतम् ॥ १४ ॥

राघवः द्विजोयं उपरोधत इति सर्वमाचष्टे ॥६—७॥ हे राजन् अकाले अयं बालसंक्षयः यथा येन प्रकारेण प्राप्तः तच्छृणु । ततस्तस्य प्रतिक्रियायाः कर्तव्यतां श्रुत्वा तत्कुरुष्व ॥ ८ ॥ प्रतिज्ञातमर्थमुपपादयितुं पीठिकामाह—पुरेत्यादि ॥ त्रेतायुगे अनर्हस्य शूद्रस्य तपश्चरणमधर्मः । तेनायं बालवध इति वक्तुं चतुर्युगधर्माः क्रमेण चोच्यन्ते । कृतयुगे ब्राह्मणा एव तपस्विनो भवन्ति । अनशनप्रभृतिकायक्लेशकारिणो भवन्ति । ततस्तस्मादब्राह्मणः ब्राह्मणव्यतिरिक्तवर्णः कथंचन तपस्वी न भवति । नित्यनैमित्तिककर्ममात्रपर एव भवति ॥ ९ ॥ प्रज्वलिते तपसा दीप्ते । ब्रह्मभूते ब्राह्मणवर्णप्रधाने । अनावृते अज्ञानावरणरहिते । तस्मिन्युगे कृतयुगे । सर्वे एव तदा अमृत्यवः मरणहेत्वधर्मलेशस्याप्यभावात् मरणरहिताः । अज्ञानानावृतत्वाद्दीर्घदर्शिनः अतीतानागतज्ञाश्च भवन्ति ॥ १० ॥ ततः कृतयुगावसाने । वपुष्मतां दृढशरीराणां । मानवानां मनुवंशक्षत्रियाणां संबन्धि त्रेतायुगं नाम भवति । तत्प्रधानत्वात्तत्संबन्धित्वं । तत्र त्रेतायां । क्षत्रियाः पूर्णेन तपसान्विता जायन्ते॥११॥ त्रेतायुगे तपस्विनो जाताः क्षत्रियाः कृतयुगे तपस्विभिर्ब्राह्मणैः किं तुल्याः नेत्याह—वीर्येणेति ॥ अत्र त्रेतायुगे युगे । त्रेतायुगाख्ये युगे । महात्मानो ये मानवाः सन्ति तदपेक्षया पूर्वजन्मनि पूर्वस्मिन् कृतयुगे ये मानवास्ते तपसा वीर्येण चाधिकाः ॥ १२ ॥ त्रेतायुगब्राह्मणास्तुल्या एवेत्याह—ब्रह्मेति ॥ उभयोर्युगयोः कृतत्रेतयोः । कृते यद्ब्रह्म पूर्वमुत्कृष्टं यच्च त्रेतायामपकृष्टं क्षत्रं तदुभयं त्रेतायां समप्रधानमासीत् ॥ १३ ॥ एतदेवाह—अपश्यन्निति ॥ सर्वे जनाः । ततः क्षत्रियात् । ब्राह्मणस्याधिकं विशेषं तु नापश्यन् । अपश्यन्तस्तु ते सर्व इति पाठः । तत्स्थापनमाचार-

---

इत्यनुवादस्वारस्यात् ॥ ‘ दुःखमात्मनोवार्धकादिनिमित्तं । शोकःपुत्रवियोगजस्ताभ्यांसमन्वितं ’ इतिव्याख्यानान्नागोजिभट्टोनतत्स्वारस्यग्राहीतिज्ञातव्यं ॥ १ ॥ **ति०** नैगमाः पौराः । तत्सहितान् ॥ २ ॥ **स०** वसिष्ठेनसहाष्टौद्विजाः । वसिष्ठोनवमइति यावत् । प्रवेशिताः दौवारिकैः ॥ वर्धस्वेतिवृद्धिव्यक्तिर्विवक्षिता ॥ ३ ॥ अष्टकनामाचष्टे—मार्कण्डेयइति ॥ ४ ॥ **ति०** अयं द्विजउपरोधति उपरुणद्धि । राजद्वारमितिशेषः । सर्वराजदोषमूलमेवबालमरणंवदतीत्यादिकंचसर्वमाचष्टे ॥ ६ ॥ **ति०** अथत्रेताकालिकक्षत्रियाणांकृतकालिकब्राह्मणेभ्योन्यूनता । त्रेताकालिकब्राह्मणैस्तुसमतेत्याह—ब्रह्मक्षत्रमिति । उभयोर्युगयोर्मध्ये कृतयुगेब्रह्मपूर्वंतपोवीर्याभ्यामुत्कृष्टंक्षत्रंचावरंचताभ्यां तपोवीर्याभ्यांन्यूनमासीत् तत्सर्वंब्रह्मक्षत्ररूपमुभयंत्रेतायांसमवीर्यसमन्वितमासीत् । कृतेक्षत्रियाणांतपस्यनधिकारात्तद्युगीयेभ्योब्राह्मणेभ्यस्तेषांन्यूनता । त्रेतायांतूभयोरपितपोधिकारादुभावपितपोवीर्या-

[पा०] १ ग. ङ.—ट. मुपरोधति. २ झ. ञ. ट. मवरंचयत्.

तस्मिन्युगे प्रज्वलिते धर्मभूते ह्यनावृते ॥ अधर्मः पादमेकं तु पातयत्पृथिवीतले ॥ १५ ॥
अधर्मेण हि संयुक्तस्तेजो मन्दं भविष्यति ॥ १६ ॥
आमिषं यच्च पूर्वेषां राजसं च मलं भृशम् ॥ अनृतं नाम तद्भूतं पादेन पृथिवीतले ॥ १७ ॥
अनृतं पातयित्वा तु पादमेकमधर्मतः ॥ ततः प्रादुष्कृतं पूर्वमायुषः परिनिष्ठितम् ॥ १८ ॥
पतिते त्वनृते तस्मिन्नधर्मे च महीतले ॥ शुभान्येवाचरल्लोकः सत्यधर्मपरायणः ॥ १९ ॥
त्रेतायुगे च वर्तन्ते ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्च ये ॥ तपोतप्यन्त ते सर्वे शुश्रूषामपरे जनाः ॥ २० ॥
स धर्मः परमस्तेषां वैश्यशूद्रं समागमत् ॥ पूजां च सर्ववर्णानां शूद्राश्चक्रुर्विशेषतः ॥ २१ ॥

भेदं वेदोदितं चक्रिरे । चातुर्वर्ण्यस्येत्यत्र स्वार्थेष्यञ् । कृतयुगे तपस्तदभावाभ्यामुभयोर्वैलक्षण्यं स्पष्टं । त्रेतायुगे उभयोरपि तपस्साम्यात् वैलक्षण्यकरमाचारभेदमकल्पयन्नित्यर्थः । एवं वैश्यशूद्रयोरपि वेदपुराणोक्ताचारव्यवस्थां महान्तोकल्पयन्नित्यर्थः ॥ १४ ॥ धर्मभूते यज्ञादिधर्मप्रधाने । अनावृते अधर्मावरणरहिते । तस्मिन् त्रेतायुगे प्रवृत्ते अधर्मः पादं चतुर्थांशं पातयदपातयत् वर्तयामास । त्रेतायुगपुरुषाः कृतयुगपुरुषवद्विमलज्ञानरहिततया ब्रह्मज्ञानाधिकारशून्याः वर्णाश्रमधर्मानेवाचरन् । अतो विमलज्ञानाभावादधर्मः पादमवतीर्ण इत्यर्थः ॥ १५ ॥ एवमीषत्पापसंबन्धात्तदातनानां जनानां प्रभावः पूर्वयुगपुरुषेभ्यः क्षीणोभूदित्याह—अधर्मेणहीति ॥ भविष्यतीति भूते लृट् ॥ १६ ॥ एवं त्रेतायुगजनानां प्रभावस्याल्पत्वेन सत्यसंकल्पत्वाकृष्टपच्यत्वादिसिद्ध्यभावात् कृष्यादिकमेव जीवनोपायोभूदित्याह—आमिषमिति ॥ सर्वेषां कृतयुगब्राह्मणानां राज्ञां च भृशं मलं मलवन्निन्द्यमामिषं जीवनोपायः अनृतं कृषिः नाम प्रसिद्धं यदस्ति तत्पृथिवीतले पादेन भूतं स्थितं । कृतयुगपुरुषतुल्यवैभवाभावेनाकृष्टपच्यत्वाद्यभावात् त्रेतायुगपुरुषाणामनृतमेव जीवनोपायोभूदित्यर्थः । 'सेवा श्ववृत्तिरनृतं कृषिरुञ्छशिलं त्वृतं' इत्यमरः ॥ १७ ॥ एवमायुषः क्षयोप्यभूदित्याह—अनृतमिति ॥ अधर्मतः अधर्मस्तदेकं पादमनृतलक्षणं जीवनोपायं पातयित्वा निक्षिप्य । ततस्तेनैव पातेन पूर्वं प्रथममायुषः परिनिष्ठितं विनाशः प्रादुष्कृतं प्रादुर्भूतं । कृतयुगपुरुषापेक्षया त्रेतायुगपुरुषा न्यूनायुषोऽभवन्नित्यर्थः ॥ १८ ॥ एवमनुभावस्यायुषःक्षये प्रवृत्ते सति भीताः सन्तः त्रेतायुगपुरुषाः शुभाचरणे निरता आसन्नित्याह—पतिते त्विति ॥ अधर्मे अधर्मजायुःक्षये । पातिते त्वनृते तस्मिन्नधर्मेणेति च पाठः ॥१९॥ शुभाचारे भेदमेव दर्शयति—त्रेतेति ॥ शुश्रूषां पूर्ववर्णपरिचर्यां । अपरे वैश्यशूद्राः । अकुर्वन्निति शेषः ॥२०॥ शुश्रूषावत् पूर्वोक्तकृष्यादिकमपि वैश्यशूद्रयोः

भ्यांसमावितिभावः । अर्थात्कृतयुगब्राह्मणेभ्यस्त्रेतायुगब्राह्मणानामपिन्यूनत्वमुक्तं ॥ १३ ॥ । ति० प्रज्वलिते तेनैवधर्मेणप्रदीप्तेसति । अधर्मः हिंसानृतासंतोषविग्रहरूपचतुष्पात् ॥ १५ ॥ ति० अधर्मेणेति । यतस्तेनसंयुक्तोलोकोवर्णाश्रमाधिकृतोभवति ततस्तस्यतेजोमन्दंभविष्यति ॥ १६ ॥ ति० एवंचतेषांकृष्यादिकमेवजीवनो पायइत्याह—आमिषमिति । पूर्वेषांकृतयुगस्थानां भृशमत्यर्थं मलंमलवत्त्याज्यंयद्राजसंरजोगुणमूलमामिषंजीवनोपायरूपंकृष्याद्यासीत्तदनृतं नाम । 'सेवाश्ववृत्तिरनृतंकृषिः' इतिकोशात् । तद्रूपेणपादेनपृथिवीतलेभूतंप्राप्तं । अधर्मेणेतिशेषः । कृतेत्वकृष्टपच्याहाराइतिभावइतितीर्थः । कतकस्तु—अपिचपूर्वेषांस्वस्ववंश्यानांयच्चामिषंपुरदेशगृहक्षेत्रादि तदुद्दिश्यराजसंरजोगुणमूलंद्वेषलक्षणंभवति । त्रेतायामितिशेषः । 'कामएषक्रोधएषरजोगुणसमुद्भवः' इत्युक्तेः । कोनामाधर्मस्यपादस्तत्राह—अनृतमिति । येनपृथिवीक्षिप्तेनपादेनतत्प्रागुक्तंद्वेषरूपंमलभूतं तदनृतंनाम । देहात्मताधीरूपमिथ्याज्ञानात्मकःसर्वानर्थमूलोऽहङ्कारमयःप्रथमःपादइत्यर्थइत्याह ॥ १७ ॥ स० उक्तरूपमेकंपादंमेदिन्यांपातयित्वाधर्मतोधर्मेण । पूर्वमायुषइतिपदमेकं । पूर्वा मा मितिर्यस्य तच्चतदायुश्चतस्मात् । ततस्तस्यायुषःपरिनिष्ठितं ह्रसनंप्रादुष्कृतं । कालबलाद्ध्रसदायुरादिकालोकाइतिभावः ॥ १८ ॥ स० आयुर्व्ययोपायापायव्यापारोपदेशप्रकारमाह—पातितइति । अधर्मेणतस्मिन्नृते उक्तलक्षणानृतपादेमहीतलेपातितेसतितत्प्रयुक्तायुर्व्ययपरिहारायाशुभान्येवयज्ञदानतपोरूपकर्माण्येवाचरँल्लोकोधर्माधिकृतोभवति । त्रेतायांयज्ञादिभिरन्तःकरणशुद्धिरितिभावः ॥ १९ ॥ स० तेषांमध्येवैश्यशूद्रं समाहारद्वन्द्वः । स्वधर्मः शुश्रूषारूपः । आगमत् अगच्छत् । सर्ववर्णानां त्रैवर्णिकानां शूद्राः विशेषतःपूजांचक्रुः । वैश्यानांतु 'कृषिगोरक्षवाणिज्यंवैश्यस्यापिस्वभावजम् ।

[पा०] १ झ. ठ. स्वधर्मः.

एतस्मिन्नन्तरे तेषामधर्मे चानृते च ह ॥ ततः पूर्वे भृशं ह्रासमगमन्नृपसत्तम ॥ २२ ॥
ततः पादमधर्मः स द्वितीयमवतारयत् ॥ ततो द्वापरसंज्ञाऽस्य युगस्य समजायत ॥ २३ ॥
तस्मिन्द्वापरसंज्ञे तु वर्तमाने युगक्षये ॥ अधर्मश्चानृतं चैव ववृधे पुरुषर्षभ ॥ २४ ॥
तस्मिन्द्वापरसंख्याते तपो वैश्यान्समाविशत् ॥ त्रिभ्यो युगेभ्यस्त्रीन्वर्णान्क्रमाद्वै तप आविशत् ॥२५॥
त्रिभ्यो युगेभ्यस्त्रीन्वर्णान्धर्मश्च परिनिष्ठितः ॥ न शूद्रो लभते धर्मं युगतस्तु नरर्षभ ॥ २६ ॥
हीनवर्णो नृपश्रेष्ठ तप्यते सुमहत्तपः ॥ २७ ॥
भविष्यच्छूद्रयोन्यां वै तपश्चर्या कलौ युगे ॥ अधर्मः परमो राजन्द्वापरे शूद्रजन्मनः ॥ २८ ॥
स वै विषयपर्यन्ते तव राजन्महातपाः ॥ अद्य तप्यति दुर्बुद्धिस्तेन बालवधो ह्ययम् ॥ २९ ॥
यो ह्यधर्ममकार्यं वा विषये पार्थिवस्य तु ॥ करोति चाश्रीमूलं तत्पुरे वा दुर्मतिर्नरः ॥
क्षिप्रं च नरकं याति स च राजा न संशयः ॥ ३० ॥
अधीतस्य च तप्तस्य कर्मणः सुकृतस्य च ॥ षष्ठं भजति भागं तु प्रजा धर्मेण पालयन् ॥
षड्भागस्य च भोक्ताऽसौ रक्षते न प्रजाः कथम् ॥ ३१ ॥

परमधर्मोभूदित्याह—स धर्म इति ॥ स्वधर्मः परम इति च पाठः । पूजां चेति । वैश्यानां हि शुश्रूषा । अतोपि कृष्यादिकमेव परमो धर्मोभूत् । शूद्राणां कृष्यादिभ्योपि शुश्रूषैव विशिष्टो धर्मोभूदित्यर्थः ॥ २१ ॥ एवं त्रेतायुगे लोकस्थितिमुक्त्वा तदवस्थानकालस्थितिमाह—एतस्मिन्निति । एतस्मिन्नन्तरे त्रेतायुगावसानकाले । अधर्मे अधर्मकार्ये आयुषः क्षये । अनृते कृष्याद्युपाये च प्रवृत्ते सति क्षीणायुषो वृत्तिकार्शिताश्च । पूर्वे त्रेतायुगस्थाः ह्रासं विनाशमगमन् ॥२२॥ अधर्मः सः त्रेतायुगप्रसारितैकपादः ॥ २३ ॥ अधर्मस्याभिवृद्धिर्नाम त्रेतायुगपुरुषेभ्योल्पायुष्यं । अनृतस्याभिवृद्धिस्तु प्रयासबाहुल्येन कृषेःसफलत्वं ॥ २४ ॥ तपः वैश्यान् समाविशत् । वैश्यास्तपोधिकारिणोऽभवन्नित्यर्थः ॥ २५ ॥ एवं युगत्रयधर्मानभिधाय प्रकृतं वक्तुं तत्रोपयुक्तमर्थं संक्षिप्याह—त्रिभ्य इति । हेतौ पञ्चमी ॥ २६ ॥ प्रकृतं बालवधहेतुमाह—हीनेति ॥ २७ ॥ भविष्यदिति ॥ इकारलोपश्छान्दसः । तपश्चर्या तपश्चरणाधिकारः । शूद्राणां तपश्चर्या कलियुगएव धर्मो भविष्यति । अस्मिन्युगे त्वधर्म इत्याह—अधर्म इति । रामराज्यस्य त्रेतायुगत्वेपि, अधर्मः परमो राजन् द्वापरे शूद्रजन्मन इत्युक्तेः, किमुत त्रेतायामित्यर्थः ॥२८—३०॥ कथमन्येषु पापं

परिचर्यात्मकंकर्मशूद्रस्यापिस्वभावजम्' इतिमानान्तरावगमितक्रियात्रार्थादुक्तेतिबोध्यम् ॥ २१ ॥ **स०** अधर्मस्याधर्मः द्वितीयंपादं ममतारूपंमह्यामवतारयत्अवातारयत् । द्वौपरौयत्रसद्वापरः । 'द्व्यष्टनःसंख्यायां' इत्यस्याविवक्षितत्वात्पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ कृतंत्रेताद्वापरइत्येतस्यतृतीयत्वेपीदंनिर्वचनेनद्वापरताज्ञेया । द्वापरसंख्या द्वापरइत्याख्या । समजायत । लोकाएवमाचक्रिरइति भावः ॥ २३ ॥ **स०** तपोवैश्यान्समाविशत् । त्रिभ्योयुगेभ्यः । पञ्चमी । क्रमात्रीन्वर्णांस्तपआवेशनंयुगत्रिकहेतुकमितिभावः । पञ्चमीसप्तम्यर्थेवा । त्रिषुयुगेषु । चतुर्थीसप्तम्यर्थेवा ॥ २५ ॥ **ति०** तथात्रिषुयुगेषुत्रीन्वर्णानवलंब्यधर्मःतपोरूपःपरिनिष्ठितोऽभूत् । धर्मं तपोलक्षणं । शूद्रः युगतः युगत्रयेपिनलभते ॥ **स०** त्रीन्वर्णानुद्दिश्यप्रतिष्ठितः । चतुर्थइत्ययंशूद्रोयुगतोधर्मं तपआदिकंनलभते । तद्योग्योनेत्यर्थः ॥ २६ ॥ **ति०** किंतुहीनवर्णःशूद्रःकदाचित्सुमहत्तपस्तप्यते ॥ २७ ॥ **ति०** कदातत्राह—भविष्यदिति । भविष्यत्कालवर्तिन्यांशूद्रयोन्यांशूद्रजातौकलौयुगेतपश्चर्याभविष्यति । नायंकालस्तद्योग्यइतिभावः ॥ **स०** तपो नापशूद्रं । अतस्तप्यतिसइतिजातइयाननर्थइतिवदति—अधर्मइति ॥ **ति०** यदेवमतोद्वापरेपिशूद्रजन्मनस्तपोधारणंपरमोऽधर्मः किमुताद्यत्रेतायां ॥ २८ ॥ सशूद्रो वै निश्चयेनतवविषयपर्यन्ते देशसमीपेमहातपाभूत्वादुर्बुद्धिरद्यतपति । तेनैवहेतुनाऽयंबालवधोजातः ॥ २९ ॥ **ति०** उक्तमेवदार्ढ्यायपुनराह—योहीति । योहिदुर्मतिःपार्थिवस्यविषयेदेशेपुरेवा अधर्मविहितधर्मलोपं । अकार्यं निषिद्धंकृत्यंवाकरोति । तदेवपुरेराज्येवाअश्रीमूलंअलक्ष्मीमूलंभवति । तदनिवारयन्सराजाक्षिप्रंनरकंयाति । इहामुत्र चपरमकश्मलंप्राप्नोतिनात्रसंशयः ॥ ३० ॥ **स०** अधीतस्यप्रजाकृतस्य । एवमुत्तरत्रापि । राजेतिशेषः ॥ **ति०** षड्भागस्येति । रक्षार्थंधनधान्यपुण्यादिषड्भागवेतनभोक्ताकथंनरक्षेत् । न्यायेनरक्षायांधर्मादिषड्भागप्राप्तिवदरक्षणे अधर्मभागप्राप्तिरपीतिभावः ।

[पा०] १ क. ङ. च. छ. झ. ट. न्द्वापरसंख्येतु. २ च. छ. करोतिराजशार्दूलपुरेवा.

स त्वं पुरुषशार्दूल मार्गस्व विषयं स्वकम् ॥ दुष्कृतं यत्र पश्येथास्तत्र यत्नं समाचर ॥ ३२ ॥
एवं चेद्धर्मवृद्धिश्च नृणां चायुर्विवर्धनम् ॥ भविष्यति नरश्रेष्ठ बालस्यास्य च जीवितम् ॥ ३३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

नारदवचनश्रवणहृष्टेनरामेण लक्ष्मणंप्रतिब्राह्मणबालककलेबरस्यतैलद्रोण्यांनिधापनेनरक्षणचोदनपूर्वकं स्मरणमात्रसंनिहितपुष्पकविमानारोहणेनक्रमेण प्रतीच्यादिदिक्चतुष्टयेदुष्कृतकारिणोऽन्वेषणं ॥ १ ॥ दक्षिणस्यांदिशि शैवलशैलोत्तरपार्श्ववर्तिसरस्तीरेअधोमूर्धतयातपस्यतः कस्यचिदवलोकनम् ॥ २ ॥ तथातंप्रतितदीयवर्णस्यतदभिलषिततपःफलस्यचप्रश्नः ॥ ३ ॥

नारदस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वाऽमृतमयं तदा ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे लक्ष्मणं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥
गच्छ सौम्य द्विजश्रेष्ठं समाश्वासय सुव्रतम् ॥ बालस्य तु शरीरं तत्तैलद्रोण्यां निधापय ॥ २ ॥
गन्धैश्च परमोदारैस्तैलैश्चापि सुगन्धिभिः ॥ यथा न क्षीयते बालस्तथा सौम्य विधीयताम् ॥ ३ ॥
यथा शरीरो बालस्य गुप्तः सन्क्ष्लिष्टकर्मणः[1] ॥ विपत्तिः परिभेदो वा न भवेच्च तथा कुरु ॥ ४ ॥
एवमादिश्य काकुत्स्थो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ मनसा पुष्पकं दध्यावागच्छेति महायशाः ॥ ५ ॥
इङ्गितं स तु विज्ञाय पुष्पको हेमभूषितः ॥ आजगाम मुहूर्तेन समीपं राघवस्य वै ॥ ६ ॥
सोऽब्रवीत्प्रणतो भूत्वा अयमस्मि नराधिप ॥ वश्यस्तव महाबाहो किंकरः समुपस्थितः ॥ ७ ॥
भाषितं रुचिरं श्रुत्वा पुष्पकस्य नराधिपः ॥ अभिवाद्य महर्षींस्तान्विमानं[2] सोध्यरोहत ॥ ८ ॥
धनुर्गृहीत्वा तूणी च खड्गं च रुचिरप्रभम् ॥ निक्षिप्य नगरे वीरौ सौमित्रिभरतावुभौ ॥ ९ ॥
प्रायात्प्रतीचीं हरितं विचिन्वंश्च ततस्ततः ॥ उत्तरामगमच्छ्रीमान्दिशं हिमवता वृताम् ॥ १० ॥
अपश्यमानस्तत्रापि स्वल्पमप्यथ दुष्कृतम् ॥ पूर्वामपि दिशं सर्वामथापश्यन्नराधिपः ॥ ११ ॥
प्रविशुद्धसमाचारामादर्शतलनिर्मलाम् ॥ पुष्पकस्थो महाबाहुस्तदा पश्यन्नराधिपः ॥ १२ ॥
दक्षिणां दिशमाक्रामत्ततो राजर्षिनन्दनः ॥ शैवलस्योत्तरे[3] पार्श्वे ददर्श सुमहत्सरः ॥ १३ ॥

कुर्वाणेषु राज्ञो नरकप्राप्तिस्तत्राह—षड्भागस्येति ॥ ३१ ॥ तत्र यत्नं निराकरणयत्नं ॥ ३२—३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

———

नारदस्येत्यादि ॥ १—३ ॥ उक्तार्थस्य विवरणं—यथेत्यादि ॥ बालस्य शरीर इति लिङ्गव्यत्ययः । विपत्तिः स्वरूपनाशः । भेदः सन्धिबन्धादिविनिर्मुक्तिः ॥ ४—५ ॥ स त्विति । पुष्पकाधिष्ठातृचेतन इत्यर्थः ॥ ६—९ ॥ हरितं दिशं विचिन्वन्निति शूद्रतपस्विनमिति शेषः ॥ १० ॥ अपश्यमानः अपश्यन् ॥ ११—१२ ॥ शैवलाख्यस्य विन्ध्यसमीपव-

स० षट्सुभागःषड्भागः । षष्ठोभागइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ स० यत्नंतन्मार्गणे अनन्तरंमारणे ॥३२॥ इतिचतुस्सप्ततितमःसर्गः ॥७४॥
स० अमृतमयं मृतजीवनसाधनत्वात् ॥ शि० इदमब्रवीच्च । रामइतिशेषः ॥ १ ॥ स० बालः तत्कलेबरं ॥ ३ ॥ शि० क्लिष्टकर्मणःविनष्टक्रियस्य । मृतस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ स० आगच्छेतितदभिमानिदेवतामुद्दिश्योक्तिः ॥ ५ ॥ शि० सः धर्मविरोधिविघातकः । सःरामः ॥ ८ ॥ स० सौमित्रिभरतौ लक्ष्मणभरतौ । भरतमातृनामग्रहणेकविमनःसंचुकोचलज्जितमितिवा भरतद्वारातदूर्ध्वगतिरितिवाभरतेत्युक्तिः ॥ ९ ॥ शि० तत्र पश्चिमोत्तरयोः ॥ ११ ॥ शि० प्रविशुद्धसमाचारां अतएवआदर्श-

[पा०] १ झ. ठ. सन्क्लिष्टकर्मणः. २ झ.—ठ. महर्षीन्सविमानं. ३ घ. शैलस्यचोत्तरे. च. छ. सशैलस्योत्तरे.

तस्मिन्सरसि तप्यन्तं तापसं सुमहत्तपः ॥ ददर्श राघवः श्रीमाँल्लम्बमानमधोमुखम् ॥ १४ ॥
राघवस्तमुपागम्य तप्यन्तं तप उत्तमम् ॥ उवाच स तदा वाक्यं धन्यस्त्वमसि सुव्रत ॥ १५ ॥
कस्यां योन्यां तपोवृद्ध वर्तसे दृढविक्रम ॥ कौतूहलात्त्वां पृच्छामि रामो दाशरथिर्ह्यहम् ॥ १६ ॥
कोर्थो मनीषितस्तुभ्यं स्वर्गलाभः परोथ वा ॥ वराश्रयो यदर्थं त्वं तपस्यसि सुदुष्करम् ॥
यमाश्रित्य तपस्तप्तं श्रोतुमिच्छामि तापस ॥ १७ ॥
ब्राह्मणो वाऽसि भद्रं ते क्षत्रियो वाऽसि दुर्जयः ॥ वैश्यस्तृतीयवर्णो वा शूद्रो वा सत्यवाग्भव ॥१८॥

इत्येवमुक्तः स नराधिपेन ह्यवाक्छिरा दाशरथाय तस्मै ॥
उवाच जातिं नृपपुङ्गवाय यत्कारणे चैव तपःप्रयत्नः ॥ १९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

सशरीरतयादेवत्वप्रार्थयेतपस्यता शंबुकनाम्नाशूद्रेण रामंप्रति स्वीयवर्णविशेषस्य स्वीयतपःफलकामनायाश्चनिवेदने रामेण तच्छिरश्छेदनम् ॥ १ ॥ शंबुकवधहृष्टैरिन्द्रादिभिः राममेत्य सप्रशंसनं वरवरणचोदनेरामेण तान्प्रतिमृतब्राह्मणबालस्यपुनर्जीवितलाभवरणम् ॥ २ ॥ तैःरामंप्रतिशूद्रशिरश्छेदसमकालमेवविप्रबालस्य पुनर्जीवितलाभनिवेदनपूर्वकमगस्त्याश्रमगमनम् ॥ ३ ॥ रामेणाप्यगस्त्याश्रममेत्य तत्प्रणामपूर्वकं तदीयातिथ्यस्वीकरणम् ॥ ४ ॥ अगस्त्येनरामप्रशंसनपूर्वकं तस्मै दिव्याभरणसमर्पणेरामेणतंप्रतितस्यतदाभरणलाभप्रकारप्रश्नः ॥ ५ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ अवाक्छिरास्तथा भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥
शूद्रयोन्यां प्रसूतोसि शम्बुको नाम नामतः ॥ देवत्वं प्रार्थये राम सशरीरो महायशः ॥ २ ॥
न मिथ्याऽहं वदे राम देवलोकजिगीषया ॥ शूद्रं मां विद्धि काकुत्स्थ तप उग्रं समास्थितम् ॥ ३ ॥
भाषतस्तस्य शूद्रस्य खड्गं सुरुचिरप्रभम् ॥ निष्कृष्य कोशाद्विमलं शिरश्चिच्छेद राघवः ॥ ४ ॥
तस्मिञ्शूद्रे हते देवाः सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ॥ साधु साध्विति काकुत्स्थं प्रशशंसुर्मुहुर्मुहुः ॥ ५ ॥
पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्दिव्यानां सुसुगन्धिनाम् ॥ पुष्पाणां वायुमुक्तानां सर्वतः प्रपपात ह ॥ ६ ॥

तिगिरेः ॥ १३—१६ ॥ तुभ्यं तव । वराश्रयः तपःप्रीतदेवतावरलभ्यो मनीषितोभीष्टोर्थः स्वर्भोगो वा अन्यो वा । यमाश्रित्य ॥ १७ ॥ सत्यवाग्भव सत्यं कथयेत्यर्थः ॥ १८—१९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

तस्येत्यादि ॥ १—३ ॥ तस्य शिर इत्यन्वयः ॥ ४—५ ॥ पुष्पवृष्टिः पपातेतिशेषः । पुष्पवृष्टिश्च महतीति पाठे तस्यैव प्रपञ्चनं दिव्यानामित्यादि ।

तलवन्निर्मलां । पूर्वामितिशेषः ॥ **स०** आदर्शतलनिर्मलां तादृशजनोपेतां ॥ १२ ॥ **स०** कस्यांयोन्यांजातौ ॥ १६ ॥ इति पञ्चसप्ततितमःसर्गः ॥ ७५ ॥

स० अवाक्छिराः तथाभूतः लंबमानएव ॥ १ ॥ **स०** सशरीरएव देवत्वं महादेवत्वं । निर्णये 'इच्छन्माहेश्वरंपदं' इत्युक्तेः ॥ २ ॥ **ति०** मिथ्यावचनाभावेहेतुःदेवलोकजिगीषया ॥ ३ ॥ **शि०** विमलं मलसंसर्गराहित्यंयथाभवतितथाचिच्छेद । नचैतत्तपश्चर्यायाविरुद्धत्वेनपरमात्मदर्शनंपरमपुरुषार्थप्रापकरामशस्त्रकरणकहननंचविरुद्धं । निषिद्धाचरणस्यनिषिद्धफलकत्वादितिवाच्यं । तस्यपरमपुरुषार्थप्रापकसत्यावलंबित्वेनविरोधाभावात् । एतेनशीघ्रंपरमात्मप्राप्त्यर्थमेवविरुद्धाचरणमप्यनेनकृतमितिबोध्यं । एतेनतस्यार्तप्रपन्नत्वंव्यक्तं । तत्प्रणामाद्यकरणेन प्रणामादिकरणेऽतिदयालूरामोनहनिष्यतीतितन्निश्चयोव्यक्तः

[**पा०**] १ झ. ञ. ट. तपस्यन्यैःसुदुश्चरम्. २ ङ. च. छ. झ. ट. यत्कारणंचैव. ३ झ.—ट. भूतो. ४ ङ.—ट. प्रजातोस्मितपउग्रंसमास्थितः. ५ ङ.—ट. काकुत्स्थशंबुकोनामनामतः.

सुप्रीतास्त्वब्रुवन्रामं देवाः सत्यपराक्रमम् ॥ सुरकार्यमिदं सौम्य सुकृतं ते महामते ॥ ७ ॥
गृहाण च वरं सौम्य यत्त्वमिच्छस्यरिन्दम ॥ स्वर्गभाङ्न हि शूद्रोऽयं त्वत्कृते रघुनन्दन ॥ ८ ॥
देवानां भाषितं श्रुत्वा राघवः सुसमाहितः ॥ उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं सहस्राक्षं पुरन्दरम् ॥ ९ ॥
यदि देवाः प्रसन्ना मे द्विजपुत्रः स जीवतु ॥ दिशन्तु वरमेतं मे ईप्सितं परमं मम ॥ १० ॥
ममापचाराद्बालोसौ ब्राह्मणस्यैकपुत्रकः ॥ अप्राप्तकालः कालेन नीतो वैवस्वतक्षयम् ॥ ११ ॥
तं जीवयत भद्रं वो नानृतं कर्तुमर्हथ ॥ द्विजस्य संश्रुतोर्थो मे जीवयिष्यामि ते सुतम् ॥ १२ ॥
राघवस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा विबुधसत्तमाः ॥ प्रत्यूचू राघवं प्रीता देवाः प्रीतिसमन्वितम् ॥ १३ ॥
निर्वृतो भव काकुत्स्थ सोस्मिन्नहनि बालकः ॥ जीवितं प्राप्तवान्भूयः समेतश्चापि बन्धुभिः ॥ १४ ॥
यस्मिन्मुहूर्ते काकुत्स्थ शूद्रोयं विनिपातितः ॥ तस्मिन्मुहूर्ते बालोसौ जीवेन समयुज्यत ॥ १५ ॥
स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते साधु याम नरर्षभ ॥ अगस्त्यस्याश्रमपदं द्रष्टुमिच्छाम राघव ॥ १६ ॥
तस्य दीक्षा समाप्ता हि ब्रह्मर्षेः सुमहाद्युतेः ॥ द्वादशं हि गतं वर्षं जलशय्यां समासतः ॥ १७ ॥
काकुत्स्थ तद्गमिष्यामो मुनिं समभिनन्दितुम् ॥ त्वं चाप्यागच्छ भद्रं ते द्रष्टुं तमृषिसत्तमम् ॥ १८ ॥
स तथेति प्रतिज्ञाय देवानां रघुनन्दनः ॥ आरुरोह विमानं तं पुष्पकं हेमभूषितम् ॥ १९ ॥
ततो देवाः प्रयातास्ते विमानैर्बहुविस्तरैः ॥ रामोप्यनु जगामाशु कुम्भयोनेस्तपोवनम् ॥ २० ॥
दृष्ट्वा तु देवान्संप्राप्तानगस्त्यस्तपसां निधिः ॥ अर्चयामास धर्मात्मा सर्वांस्तानविशेषतः ॥ २१ ॥
प्रतिगृह्य ततः पूजां संपूज्य च महामुनिम् ॥ जग्मुस्ते त्रिदशा हृष्टा नाकपृष्ठं सहानुगैः ॥ २२ ॥
गतेषु तेषु काकुत्स्थः पुष्पकादवरुह्य च ॥ ततोभिवादयामास ह्यगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ २३ ॥
सोभिवाद्य महात्मानं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ आतिथ्यं परमं प्राप्य निषसाद नराधिपः ॥ २४ ॥
तमुवाच महातेजाः कुम्भयोनिर्महातपाः ॥ स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोसि राघव ॥ २५ ॥
त्वं मे बहुमतो राम गुणैर्बहुभिरुत्तमैः ॥ अतिथिः पूजनीयश्च मम नित्यं हृदि स्थितः ॥ २६ ॥

प्रपपातेति वृष्टिरिति शेषः ॥ ६—७ ॥ सुरकार्यमेवाह—स्वर्गभागिति । हि यस्माच्छूद्रः तपसा स्वर्गे नार्हः सोऽसौ त्वत्कृततपोनिवर्तनेन स्वर्गभाङ्न कृतः । तस्मादेव देवकार्यं कृतमित्यर्थः ॥ ८—१० ॥ वैवस्वतक्षयं यमगृहम् ॥ ११ ॥ द्विजस्येति । ते तव सुतं जीवयिष्यामीत्ययमर्थो मे मया द्विजस्य संश्रुतः प्रतिज्ञातः ॥ १२—१३ ॥ अस्मिन्नहनि त्वया शूद्रशिरश्छेददिवसे । वरं विनापि स्वयमेव जीवितं प्राप्तवानित्यर्थः ॥ १४—१५ ॥ यामेति लोडुत्तमबहुवचनम् ॥ १६—२० ॥ अविशेषतः अपक्षपातत इत्यर्थः ॥ २१—२५ ॥ हृदि स्थित इति । परब्रह्मभू-

॥ ४ ॥ ति० एतंवरंमेदिशन्तु । एतद्वरदानमेवममेप्सितमित्यन्वयान्नममेतिपुनरुक्तं ॥ स० मेप्रसन्नाःमद्विषयेप्रसादसुमुखायदि तर्हिवरमेतंदिशन्तुभवन्तः । इदमेवममपरममीप्सितमित्यन्वयः । ब्राह्मणपुत्रविषयविषादातिशयेनोक्त्याधिक्यंवा । " परिहासप्रलापादिष्वनर्थावाक् " इत्यादेः ॥ १० ॥ स० ममापचारात् अविचाररूपात् ॥ ११ ॥ स० भद्रंवइत्यनेनस्वतेजसैवतेषां तदुज्जीवनक्षमतांसूचयति ॥ १२ ॥ स० विबुधसत्तमाः ज्ञानिश्रेयांसः । देवाः ॥ १३ ॥ ति० उक्तमेवार्थमहश्शब्दविवक्षितार्थप्रदर्शनेनप्रकाशयन्ति—यस्मिन्मुहूर्तइति ॥ १५ ॥ स० देवानांपुरतःप्रतिज्ञाय ॥ १९ ॥ स० अनु देवाननु ॥ २० ॥ स० गतेषुतेषुदेवेषु । अनेनव्योमयानानामनवनिसंबन्धात्किंचित्त्वराधिकेतिवा साक्षात्सुरसपर्या पर्यायतोभवत्वहंक्षत्रधर्मैरत इतिपश्चाद्गच्छामीतिमन्दंमन्दंजगामरामइतिवासूच्यते ॥ २३ ॥ ति० उत्तमैर्बहुभिर्गुणैस्त्वंबहुमतःमान्यः । अतिथित्वाच्चपूज्यः । विशेषतश्चत्वंमेपूज्यइत्याह—ममहृदिस्थितइति । अन्तर्यामिस्वरूपत्वादितिभावः । अतएवसदास्मरणविषयतयापिहृदिस्थितः ।

[पा०] १ ङ.—ट. रामःसत्यपराक्रमः. २ झ. ञ. ट. वरमेतन्मे. ३ ग. घ. च. छ. झ. ञ. ट. ममापचा

सुरा हि कथयन्ति त्वामागतं शूद्रघातिनम् ॥ ब्राह्मणस्य तु धर्मेण त्वया जीवापितः सुतः ॥ २७ ॥
उष्यतां चेह रजनी सकाशे मम राघव ॥ प्रभाते पुष्पकेण त्वं गन्तासि पुरमेव हि ॥ २८ ॥
त्वं हि नारायणः श्रीमांस्त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ त्वं प्रभुः सर्वभूतानां पुरुषस्त्वं सनातनः ॥ २९ ॥
इदं चाभरणं सौम्य निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ दिव्यं दिव्येन वपुषा दीप्यमानं स्वतेजसा ॥
प्रतिगृह्णीष्व काकुत्स्थ मत्प्रियं कुरु राघव ॥ ३० ॥
दत्तस्य हि पुनर्दाने सुमहत्फलमुच्यते ॥ भरणे हि भवाञ्शक्तः सेन्द्राणां मरुतामपि ॥ ३१ ॥
त्वं हि शक्तस्तारयितुं सेन्द्रानपि दिवौकसः ॥ [1]तस्मात्प्रदास्ये विधिवत्तत्प्रतीच्छ नराधिप ॥
दिव्यमाभरणं चित्रं प्रदीप्तमिव भास्करम् ॥ ३२ ॥
अथोवाच महात्मानमिक्ष्वाकूणां महारथः ॥ रामो मतिमतां श्रेष्ठः क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ ३३ ॥
प्रतिग्रहोऽयं भगवन्ब्राह्मणस्याविगर्हितः ॥ [[2]क्षत्रियेण कथं विप्र प्रतिग्राह्यं भवेत्ततः ॥ ३४ ॥
प्रतिग्रहोहि विप्रेन्द्र क्षत्रियाणां सुगर्हितः ॥] गृह्णीयां क्षत्रियोऽहं वै कथं ब्राह्मणपुङ्गव ॥
ब्राह्मणेन विशेषेण दत्तं तद्वक्तुमर्हसि ॥ ३५ ॥
एवमुक्तस्तु रामेण प्रत्युवाच महानृषिः ॥ ३६ ॥
आसन्कृतयुगे राम ब्रह्मभूते पुरायुगे ॥ अपार्थिवाः प्रजाः सर्वाः सुराणां तु शतक्रतुः ॥ ३७ ॥
ताः प्रजा देवदेवेशं राजार्थं समुपाद्रवन् ॥ ३८ ॥
सुराणां स्थापितो राजा त्वया देव शतक्रतुः ॥ [3]प्रयच्छ नो हि लोकेश पार्थिवं नरपुङ्गवम् ॥ ३९ ॥
[4]तस्मै पूजां प्रयुञ्जाना धूतपापाश्चरेमहि ॥ न वसामो विना राज्ञा एष नो निश्चयः परः ॥ ४० ॥

तत्वान्मम हृदये सदा स्थित इत्यर्थः ॥ २६ ॥ जीवापितः जीवनं प्रापितः । पुगार्षः । अत्र त्वयेत्यत्र येति गायत्र्यक्षरं त्रयोविंशमित्याहुः ॥ २७—३० ॥ दत्तस्येति ॥ पारितोषिकतया येन केनापि दत्तस्योत्तमवस्तुनः स्वयमनुपभुज्यान्यस्मै दानं सुमहाफलमुच्यते । भरण इति । मरुतां देवानामपि । भरणे रक्षणे । अपिशब्दात् किमुतैतद्भरण इत्यर्थः । भरणेपि भवान् शक्तः फलानां महतामपीति च पाठः ॥ ३१—

अतोध्येयत्वाच्चत्वंपूज्यः । यद्वाहृदिस्थितः तेनस्वस्वरूपत्वमप्युक्तं ॥ २६ ॥ ति० नारायणः । नारस्यजीवसमूहस्यस्थानं । तदेवाह—त्वयिसर्वमिति । सनातनःपुरुषःब्रह्म ॥२९॥ ति० दिव्येनवपुषासंनिवेशेनदिव्यं । अतएवस्वतेजसादीप्यमानं । आभरणं वलयरूपं ॥ ननुक्षत्रियस्यब्राह्मणाद्द्रव्यग्रहणमनुचितं । तत्राह—मत्प्रियंकुर्विति । मत्प्रियार्थमनुचितमपिकार्यमित्याशयः । किंच राजत्वाद्रिक्तहस्ततयात्वद्दर्शनस्यममानुचिततयाएतद्ग्रहणेममप्रियंभवति । तवचदोषोनास्ति । भक्तदत्ताङ्गीकारेइवहविषोङ्गीकार इवचदोषाभावाच्चेत्याशयः । स० यद्यपीदमाभरणंदिव्यं । तथापिदिव्येनस्वतेजसा स्वरूपतेजस्विना । तववपुषादीप्यमानंप्रतिगृह्णीष्व । ‘ सभूषणंसर्वविभूषणानां ” इतिसंग्रहोक्तेः ॥ ३० ॥ ति० ननुतवकिंप्रियंतत्राह—दत्तस्येति । येनकेनापिदत्तस्यानुपभुज्यपुनःस्वेष्टदेवादिभ्योदानेमहत्फलमुच्यते । ‘ लब्धावष्टगुणंपुण्यं ’ इतिस्मरणात् । एवंचमहाफलहेतुत्वात्तुभ्यंतद्दानंममप्रियमितिभावः ॥ ३१ ॥ ति० नन्वस्माएवतर्हिदेयंतत्राह—भरणेहीति । आभरणस्यधारणेभवानेवशक्तोयोग्यः । किंचमहतामपिफलानांब्रह्मलोकादीनांदानेचत्वंशक्तइतिशेषः । ननुमत्तोपिमहद्भ्यइन्द्रादिभ्योदीयतांतत्राह—त्वंहीति । तेत्वत्तोनमहान्तइति भावः ॥ ३२ ॥ स० अविगर्हितः ननिन्दितः । लोकरीतिमनुकुर्वन्नाविष्कुर्वंश्चतस्यानन्यधार्यतामाह—क्षत्रियेणेति ॥ ३४ ॥ स० क्षत्रियस्यक्षत्रियात्ग्रहणंनिन्दितं । ततोपिब्राह्मणेभ्योनविहितंग्रहणमित्याह—ब्राह्मणेनेति ॥ ३५ ॥ स० ब्रह्मभूते ब्राह्मणप्रचुरे । अपार्थिवाः राजवर्जिताः । सुराणां तन्मात्रस्य । शतक्रतूराजासीत् ॥ ३७ ॥ स० देवदेवेशंब्रह्माणं ॥ ३८ ॥ अस्मासु भूलोकगतासु ॥ ३९ ॥ यस्मैराज्ञे । ‘ नाविष्णुःपृथिवीपतिः ’ इत्यादेः । चरेमहि चरामः ॥ ४० ॥

[पा०] १ च. तस्माद्दास्यामिविधिवत्. २ अयंश्लोकः च. छ. झ. ञ. पाठेषुदृश्यते. ३ च. छ. झ. ञ. प्रयच्छास्मासुलोकेश. ४ च. छ. झ. ञ. यस्मैपूजां.

प्रजानां वचनं श्रुत्वा निश्चयित्वाऽर्थमुत्तमम् ॥ ततो ब्रह्मा सुरश्रेष्ठो लोकपालान्सवासवान् ॥
समाहूयाब्रवीत्सर्वांस्तेजोभागान्प्रयच्छत ॥ ४१ ॥
ततो ददुर्लोकपालाः सर्वे भागान्स्वतेजसः ॥ अक्षुपच्च ततो ब्रह्मा यतो जातः क्षुपो नृपः ॥ ४२ ॥
तं ब्रह्मा लोकपालानां समांशैः समयोजयत् ॥ ततो ददौ नृपं तासां प्रजानामीश्वरं क्षुपम् ॥ ४३ ॥
तत्रैन्द्रेण च भागेन महीमाज्ञापयन्नृपः ॥ वारुणेन तु भागेन वपुः पुष्यति राघव ॥ ४४ ॥
कौबेरेण तु भागेन वित्तमासां ददौ तदा ॥ यस्तु याम्योऽभवद्भागस्तेन शास्ति स स प्रजाः ॥ ४५ ॥
तत्रैन्द्रेण नरश्रेष्ठ भागेन रघुनन्दन ॥ प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते तारणार्थं मम प्रभो ॥ ४६ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ऋषेः परमधार्मिकम् ॥ तद्रामः प्रतिजग्राह मुनेराभरणं वरम् ॥ ४७ ॥
प्रतिगृह्य ततो रामस्तदाभरणमुत्तमम् ॥ आगमं तस्य दीप्तस्य प्रष्टुमेवोपचक्रमे ॥ ४८ ॥
अत्यद्भुतमिदं दिव्यं वपुषा युक्तमुत्तमम् ॥ कथं भगवता प्राप्तं कुतो वा केन वा हृतम् ॥ ४९ ॥
कुतूहलितया ब्रह्मन्पृच्छामि त्वां महायशः ॥ आश्चर्याणां बहूनां हि निधिः परमको भवान् ॥ ५० ॥
एवं ब्रुवति काकुत्स्थे मुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ शृणु राम यथावृत्तं पुरा त्रेतायुगे युगे ॥ ५१ ॥
रमणीयप्रदेशेस्मिन्वने यद्दृष्टवानहम् ॥ आश्चर्यं मे महाबाहो दानमाश्रित्य केवलम् ॥ ५२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

अगस्त्येनरामंप्रतिस्वस्यदिव्याभरणलाभप्रकारकथनायश्वेतराजोपाख्यानकथनारंभः ॥ १ ॥

पुरा त्रेतायुगे राम ह्यरण्यं बहुविस्तरम् ॥ समन्ताद्योजनशतं निर्मृगं पक्षिवर्जितम् ॥ १ ॥
तस्मिन्निर्मानुषेऽरण्ये कुर्वाणस्तप उत्तमम् ॥ अहमाक्रमितुं सौम्य तदरण्यमुपागमम् ॥ २ ॥

४७॥ आगमं प्राप्तिमार्गं ॥४८॥ अत्यद्भुतमिति ॥ कुतो वा केन वा निमित्तेन केन पुरुषेण वा हृतमुपहृतम्। दत्तमिति यावत् ॥ ४९—५० ॥ त्रेतायुगे त्रेतायुगाख्ये ॥ ५१—५२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६

पुरेत्यादि ॥ पुरा त्रेतायुगे पूर्वचतुर्युगवर्तित्रेतायुगे। बहुविस्तरं बहुविस्तारम्। पक्षिवर्जितमिति । अरण्यं अभूदिति शेषः ॥ १ ॥ तस्मिन्नरण्ये तदेकदेशे। तपः

स० तेजोभागान् नृपरूपसंपादने भागान् अंशान् ॥ ४१ ॥ स० अक्षुपत् क्षुतंकृतवान्। ततोजातःक्षुपः ॥ ४२ ॥ तंक्षुपं लोकपालानांसमांशैः तद्योग्यांशैः। समयोजयत् मेलयामास। ततः योजनानन्तरं । तासांप्रजानां । ईश्वरंस्वामिनं तत्त्वेनक्षुपंददौ ॥ ४३ ॥ स० तत्तद्भागकार्यमीरयति—तत्रैन्द्रेणेति । महीमाज्ञापयन्नृपउच्यते । वपुःपुष्यति पोषयति ॥ ४४ ॥ स० आसां प्रजाभ्यः। याम्यः यमीयः ॥ ४५ ॥ ऐन्द्रेणभागेन। देवताधिपतित्वेनाहुत्यादिवदेवैतद्ग्रहणयोग्यत्वमनेनसूचयति ॥ मुख्यंनिमित्तमाह—तारणार्थमिति ॥ ४६ ॥ ति० इदंदिव्यंअत्यद्भुतं अत्याश्चर्यमित्यर्थः । अद्भुतंयथाभवतितथा । वपुषा संनिवेशविशेषेणयुक्तं ॥ स० विज्ञोप्यज्ञवत्पृच्छति—कथमिति। कुतः कस्माद्देशात्। केनसाधनेन ॥ ४९ ॥ इतिषट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

[पा०] १ च. छ. झ. ञ. समांशैः. २ ञ. वित्तपाभां. ३ ग. ङ. च. छ. ञ. मुनेस्तस्यमहात्मनः. ४ च. छ. त्रेतायुगेगते. ५ च. छ. द्वापरेसमनुप्राप्तेवने. ६ क. घ. ङ. च. ज. झ. ञ. बभूवबहुविस्तरं. ख. बभूवभुविविस्तरं. ७ क. घ.—ट. तदारण्य.

तस्य रूपमरण्यस्य निर्देष्टुं न शशाक ह ॥ फलमूलैः सुखास्वादैर्बहुरूपैश्च पादपैः ॥ ३ ॥
तस्यारण्यस्य मध्ये तु सरो योजनमायतम् ॥ हंसकारण्डवाकीर्णं चक्रवाकोपशोभितम् ॥ ४ ॥
पद्मोत्पलसमाकीर्णं समतिक्रान्तशैवलम् ॥ तदाश्चर्यमिवात्यर्थं सुखास्वादमनुत्तमम् ॥ ५ ॥
अरजस्कं तथाऽक्षोभ्यं श्रीमत्पक्षिगणायुतम् ॥ समीपे तस्य सरसो महदद्भुतमाश्रमम् ॥ ६ ॥
पुराणं पुण्यमत्यर्थं तपस्विजनवर्जितम् ॥ तत्राहमवसं रात्रिं नैदाघीं पुरुषर्षभ ॥ ७ ॥
प्रभाते काल्यमुत्थाय सरस्तदुपचक्रमे ॥ अथापश्यं शवं तत्र सुपुष्टमजरं क्वचित् ॥ ८ ॥
पङ्क्तिभेदेन पुष्टाङ्गं समाश्रितसरोवरम् ॥ तिष्ठन्तं परया लक्ष्म्या तस्मिंस्तोयाशये नृप ॥ ९ ॥
तमर्थं चिन्तयानोऽहं मुहूर्तं तत्र राघव ॥ उषितोऽस्मि सरस्तीरे किं न्विदं स्यादिति प्रभो ॥ १० ॥
अथापश्यं मुहूर्तेन दिव्यमद्भुतदर्शनम् ॥ विमानं परमोदारं हंसयुक्तं मनोजवम् ॥ ११ ॥
अत्यर्थं स्वर्गिणं तत्र विमाने रघुनन्दन ॥ उपास्तेऽप्सरसां वीर सहस्रं दिव्यभूषणम् ॥ १२ ॥
गायन्ति दिव्यगेयानि वादयन्ति तथाऽपराः ॥ क्ष्वेलयन्ति तथा चान्या नृत्यन्ति च तथाऽपराः ॥ १३ ॥
अपराश्चन्द्ररश्म्याभैर्हेमदण्डैश्च चामरैः ॥ दोधूयुर्वदनं तस्य पुण्डरीकनिभेक्षणम् ॥ १४ ॥
ततः सिंहासनं त्यक्त्वा मेरुकूटमिवांशुमान् ॥ पश्यतो मे तदा राम विमानादवरुह्य च ॥
तं शवं भक्षयामास स स्वर्गी रघुनन्दन ॥ १५ ॥
तथा भुक्त्वा यथाकामं मांसं बहुसुपीवरम् ॥ अवतीर्य सरः स्वर्गी संस्प्रष्टुमुपचक्रमे ॥ १६ ॥
उपस्पृश्य यथान्यायं स स्वर्गी रघुपुङ्गव ॥ आरोढुमुपचक्राम विमानवरमुत्तमम् ॥ १७ ॥
तमहं देवसंकाशमारोहन्तमुदीक्ष्य वै ॥ अथाहमब्रवं वाक्यं स्वर्गिणं पुरुषर्षभ ॥ १८ ॥
को भवान्देवसंकाश आहारश्च विगर्हितः ॥ त्वयेदं भुज्यते सौम्य किमर्थं वक्तुमर्हसि ॥ १९ ॥
कस्य स्यादीदृशो भाव आहारो देवसंमतः ॥ आश्चर्यं वर्तते सौम्य श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २० ॥

कुर्वाणोऽहं तदरण्यमाक्रमितुं आसमन्तात्पर्यटनं कृत्वा कात्स्न्येनावगन्तुं । उपागमं उपगतवान् ॥ २ ॥ निर्देष्टुं परिज्ञातुं । न शशाक नाशक्नुवं । तस्य रूपमिति । सुखावहंरूपमित्यर्थः ॥ ३–४ ॥ सुखास्वादं । सुखावहप्राशनपानीयवदित्यर्थः ॥ ५ ॥ अरजस्कं निर्मलम् ॥ ६ ॥ नैदाघीं निदाघसंबन्धिनीम् ॥ ७ ॥ काले साधु काल्यं, प्रातःकालकर्तव्यं स्नानकर्म उद्दिश्य उत्थाय उपचक्रमे । अपरोक्षेपि लिडार्षः ॥ ८ ॥ लक्ष्म्या उपेतमिति शेषः ॥ ९–१५ ॥ संस्प्रष्टुं शुद्धाचमनं कर्तुमित्यर्थः ॥ १६–१७ ॥ अहमित्यस्य क्रियाभेदाद्भेदः ॥ १८—१९ ॥ आहारः ईदृशो भावश्च देवसंमतः । अतः आश्चर्यमेव वर्तते ।

स० बहुरूपैः अनेकाकारैः सुवर्णमयैर्वा । 'बहुरूपंचपुरटं' इतिकाठकभाष्याभिहिताभिधानात् । काननैः अवान्तरै ॥ ३ ॥ **ति०** तमर्थंचिन्तयानः किमिदंस्यादितिचिन्तयानः । शवःसन्नपिनिर्मलोलक्ष्मीयुक्तश्चेतिकिमिदमितिस्वदृष्टार्थविषयकचिन्तांकुर्वाणइत्यर्थः ॥ १० ॥ **ति०** अत्यर्थं अतिरूपवन्तं ॥ १२ ॥ **ति०** चन्द्ररश्म्याभैः चामरैरितिशेषः ॥ **स०** चन्द्ररश्म्याभैः तदाभकेशयुतैः । दोधूयुः । यङ्लुगन्तोयं ॥ १४ ॥ **ति०** पश्यतोमे समक्षमितिशेषः ॥ **स०** तं मयादृष्टं ॥ १५ ॥ **स०** अहंदेवसंकाशमितिपदमेकं । अहंदेवोरुद्रः । तत्संकाशं । तेननाहमितिपुनरुक्तं । तमारोहन्तमुदीक्ष्यतमेवाहमब्रवमित्यन्वयः । अतस्तमितिचनाधिकं ॥ १८ ॥ **स०** आहारः शवरूपः । इदंशवकलेबरं ॥ १९ ॥ **ति०** हेदेवसंमत देवतुल्य । ईदृशआहारः ईदृशोभावश्चकस्यस्यात् नकस्यापि । अतोहेतोस्त्वयीदंद्वयं दृष्ट्वा आश्चर्यमेवर्तते । तस्मात्सर्वंतत्त्वतःश्रोतुमिच्छामि ॥ **स०** अदेवसंमतः

[पा०] १ क. ङ.—ट. बहुरूपैश्चकाननैः. २ क. जनसेवितं. ३ ङ.—ट. मरजःक्वचित्. ४ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. ...ष्ठितोस्मि. ५ घ.—ट. मुहूर्तात्तु. ६ क. घ.—छ. झ. ञ. मृदङ्गवीणापणवान्नृत्यन्तिचतथापराः. ७ झ. ठ. हेमदण्डैर्महाधनैः. ८ ङ. च. छ. झ. ञ. पुण्डरीकनिभेक्षणाः. क. ख. घ. ट. पुण्डरीकदलेक्षणाः. ९ क.—घ. अहंतदाऽब्रवंवाक्यं. ङ. विमान. १० ङ.—ट. तमेवपुरुषर्षभ. ११ झ.—ट. देवसंमत.

नाहमौपयिकं मन्ये तव भक्ष्यमिदं शवम् ॥ २१ ॥
इत्येवमुक्तः स नरेन्द्र नाकी कौतूहलात्सूनृतया गिरा च ॥
श्रुत्वा च वाक्यं मम सर्वमेतत्सर्वं तथा चाकथयन्ममेति ॥ २२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

अगस्त्येनरामंप्रतिश्वेतराजोपाख्यानकथनपूर्वकंस्वस्याभरणलाभप्रकारकथनम् ॥ १ ॥

[illegible] ॥ २ ॥
पुरा वैदर्भको राजा पिता मम महायशाः ॥ सुदेव इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥ ३ ॥
तस्य पुत्रद्वयं ब्रह्मन्द्वाभ्यां स्त्रीभ्यामजायत ॥ अहं श्वेत इति ख्यातो यवीयान्सुरथोऽभवत् ॥ ४ ॥
ततः पितरि स्वर्याते पौरा मामभ्यषेचयन् ॥ तत्राहं कृतवान्राज्यं धर्म्यं च सुसमाहितः ॥ ५ ॥
एवं वर्षसहस्राणि ममातीतानि सुव्रत ॥ राज्यं कारयतो ब्रह्मन्प्रजा धर्मेण रक्षतः ॥ ६ ॥
सोहं निमित्ते कस्मिंश्चिद्विज्ञातायुर्द्विजोत्तम ॥ कालधर्मं हृदि न्यस्य ततो वनमुपागमम् ॥ ७ ॥
सोहं वनमिदं दुर्गं मृगपक्षिविवर्जितम् ॥ तपश्चर्तुं प्रविष्टोस्मि समीपे सरसः शुभे ॥ ८ ॥
भ्रातरं सुरथं राज्ये ह्यभिषिच्य महीपतिम् ॥ इदं सरः समासाद्य तपस्तप्तं मया चिरम् ॥ ९ ॥
सोहं वर्षसहस्राणि तपस्त्रीणि महावने ॥ तप्त्वा सुदुष्करं प्राप्तो ब्रह्मलोकमनुत्तमम् ॥ १० ॥
तस्य मे स्वर्गभूतस्य क्षुत्पिपासे द्विजोत्तम ॥ बाधेते परमोदार ततोहं व्यथितेन्द्रियः ॥
गत्वा त्रिभुवनश्रेष्ठं पितामहमुवाच ह ॥ ११ ॥
भगवन्ब्रह्मलोकोऽयं क्षुत्पिपासाविवर्जितः ॥ कस्यायं कर्मणः पाकः क्षुत्पिपासानुगो ह्यहम् ॥ १२ ॥

अतस्तत्सर्वं तत्त्वतः श्रोतुमिच्छामि ॥ २०—२२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

सुखदुःखयोरिति देवत्वशवभुक्तरूपयोः कारणमिति शेषः ॥ २—४ ॥ धर्म्यं धर्मादनपेतं यथा भवति तथा ॥ ५—६ ॥ निमित्ते कस्मिंश्चिदिति । केनचिन्निमित्तेन लक्षणेन सामुद्रिकादिना । विज्ञातायुः निश्चितायुरवधिः । कालधर्मं हृदि न्यस्य । स्वस्य मरणकालं ज्ञात्वेत्यर्थः ॥ ७—१० ॥ स्वर्गभूतस्य स्वर्ग

राक्षसयोग्यः ॥ २० ॥ औपयिकं योग्यं ॥ २१ ॥ **स०** नरेन्द्रनाकी नाक्यभिन्नोराजा । ममसर्ववाक्यंश्रुत्वासूनृतयागिराममचकौतूहलादकथयत् । सर्वमत्पृष्टं ॥ २२ ॥ इतिसप्तसप्ततितमःसर्गः ॥ ७७ ॥

स० सुखदुःखयोः दिव्यदेहशवाशननिमित्तकयोःकारणमितिशेषः । अनतिक्रमणीयं अत्येतुमशक्यं एतत्कारणंयथापृच्छसितथाआनुपूर्व्येण । पुरावृत्तंवक्ष्यामि शृण्वित्यन्वयः ॥ २ ॥ **स०** द्वाभ्यांस्त्रीभ्यां एकस्यामेकएकस्यामेकइतिपुत्रद्वयमजायत । तृणामनीआह—अहमिति । अहंज्येष्ठः । सुरथइत्यपरःयवीयान् ॥ ४ ॥ **स०** कारयतः कुर्वतः ॥ ६ ॥ **स०** कस्मिंश्चिन्निमित्ते मरणसूचकचिह्ने । प्राप्तेसति ॥ ७ ॥ **ति०** त्रिभुवनश्रेष्ठं तृतीयेभुवने भूस्वःपदापेक्षयातृतीयब्रह्मलोके । श्रेष्ठंहिरण्यगर्भमित्यर्थः ।

[पा०] १ क—घ. च. छ. ज. दुरतिक्रमणीयंहि. २ क.—ट. समतीतानि. ३ झ. ञ. ट. तस्येमे. ४ ङ. च. छ. झ. — [illegible]

आहारः कश्च मे देव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १३ ॥
पितामहस्तु मामाह तवाहारः सुदेवज ॥ स्वादूनि स्वानि मांसानि तानि भक्षय नित्यशः ॥ १४ ॥
स्वशरीरं त्वया पुष्टं कुर्वता तप उत्तमम् ॥ अनुप्तं रोहते श्वेत न कदाचिन्महामते ॥ १५ ॥
तृप्तिर्न तेऽस्ति सूक्ष्माऽपि वने सत्त्वनिषेविते ॥ पुरा तु भिक्षमाणाय भिक्षा वै यतये नृप ॥
नहि दत्ता त्वयेन्द्राभ यस्मादतिथयेऽपि वै ॥ १६ ॥
दत्तं न तेऽस्ति सूक्ष्मोपि तप एव निषेवसे ॥ तेन स्वर्गगतो वत्स बाध्यसे क्षुत्पिपासया ॥ १७ ॥
स त्वं सुपुष्टमाहारैः स्वशरीरमनुत्तमम् ॥ भक्षयित्वाऽमृतरसं तेन तृप्तिर्भविष्यति ॥ १८ ॥
यदा तु तद्वनं श्वेत अगस्त्यः सुमहानृषिः ॥ आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा कृच्छ्राद्विमोक्ष्यसे ॥ १९ ॥
स हि तारयितुं सौम्य शक्तः सुरगणानपि ॥ किं पुनस्त्वां महाबाहो क्षुत्पिपासावशं गतम् ॥२०॥
सोहं भगवतः श्रुत्वा देवदेवस्य निश्चयम् ॥ आहारं गर्हितं कुर्मि स्वशरीरं द्विजोत्तम ॥ २१ ॥
बहून्वर्षगणान्ब्रह्मन्भुज्यमानमिदं मया ॥ क्षयं नाभ्येति ब्रह्मर्षे तृप्तिश्चापि ममोत्तमा ॥ २२ ॥
तस्य मे कृच्छ्रभूतस्य कृच्छ्रादस्माद्विमोचय ॥ अन्येषां न गतिर्ह्यत्र कुम्भयोनिमृते द्विजम् ॥ २३ ॥
इदमाभरणं सौम्य तारणार्थं द्विजोत्तम ॥ प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ २४ ॥
इदं तावत्सुवर्णं च धनं वस्त्राणि च द्विज ॥ भक्ष्यं भोज्यं च ब्रह्मर्षे ददात्याभरणानि च ॥ २५ ॥
सर्वान्कामान्प्रयच्छामि भोगांश्च मुनिपुङ्गव ॥ तारणे भगवन्मह्यं प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ २६ ॥
तस्याहं स्वर्गिणो वाक्यं श्रुत्वा दुःखसमन्वितम् ॥ तारणायोपजग्राह तदाभरणमुत्तमम् ॥ २७ ॥
मया प्रतिगृहीते तु तस्मिन्नाभरणे शुभे ॥ मानुषः पूर्वको देहो राजर्षेर्विननाश ह ॥ २८ ॥

प्राप्तस्य । स्वर्गोत्र ब्रह्मलोकः ॥११—१४॥ स्वशरीरं त्वया पुष्टमिति ॥ मुख्यं तपो न कृतं स्वशरीरमेव केवलं त्वया पुष्टम् । अनुप्तमकृतावापं बीजं न रोहते हि ॥ १५—१६ ॥ सूक्ष्मोपि । लिङ्गव्यत्ययः आर्षः । सूक्ष्ममपि अत्यल्पमपि । ते दत्तं दानं नास्ति देवपित्रतिथिषु । किन्तु तप एव केवलं निषेवसे निषेवितवानित्यर्थः । "मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्येकाग्र्यं परमं तपः" इत्युक्तम् । दृढसमाधिरूपं तप एव कृतमित्यर्थः ॥ १७—२० ॥ कुर्मि करोमि ॥ २१—२२ ॥ कृच्छ्रभूतस्य कृच्छ्रं प्राप्तस्य । विमोचय मामिति शेषः ॥ २३—२७ ॥ तस्मिन् तारणनिमित्ते । विननाश

यद्वात्रिष्वपिभुवनेषुश्रेष्ठमित्यर्थः ॥ शि० पितामहमुवाच । अहमितिशेषः । हर्षातिशयात्पारोक्ष्यं ॥ ११ ॥ स० स्वानि स्वसंबन्धीनि ॥ १४ ॥ स० स्वशरीरंपुष्टंकुर्वताउत्तमंतपस्तप्तं । नद्विजातिभोजनंकारितं । तेनत्वंतत्वंक्षुत्पिपासानुगः । मयाभवत्तन्नमदत्तं तथापिममतदलाभःकुतइत्यतआह—अनुप्तमिति ।अनुप्तंभूमौ । त्वयानदत्तमिति नदत्तंतुभ्यमीश्वरेणेतिभावः ॥१५॥ स० तेतवदत्तंदानं अन्नादेर्नास्ति । तर्हिमहापदप्राप्तिःकथमित्यतआह—सूक्ष्मइति । सूक्ष्मः स्वर्गमात्रप्रदः अन्नाद्यघटकःकश्चन धर्मोवर्तते । सकिंरूपइत्यतआह—तपएवेति । यद्वासूक्ष्मः एकत्रदृष्टिरितित्वंतपएवनिषेवसे । तेननिमित्तेन । क्षुत्पिपासया क्षुधासहिताचसापिपासाचतया ॥ १७ ॥ स० सत्वंबाध्यसइतिपूर्वेणान्वेति । स्वशरीरंभक्षयित्वास्थितस्यवृत्तिः क्षुदादिनिवृत्तिः । वृत्तिर्वर्तनंस्थितिरितियावत् । भविष्यति इतिवा ॥ १८ ॥ स० श्वेतअगस्त्यइत्यत्रसवर्णदीर्घाभावआर्षः । विवक्षाभावाद्वासन्ध्यभावः ॥ १९ ॥ ति० ननुकथमहमगस्त्यइतित्वयाऽवगतस्तत्राह—अन्येषामिति । कुंभयोनिंद्विजमृतेभयात्अन्येषांअत्र निर्मानुषेगतिर्नास्ति । अतस्त्वमगस्त्यइतिनिर्णीतमितिभावः ॥ २३ ॥ ति० नन्वेतद्दानस्यानन्नदानत्वात्कथंपुनरेतद्दानेपिदुःखमोक्षस्तत्राह—इदमिति । अस्यसर्वदत्वादेतद्दानंसर्वदानात्मकमितिभावः ॥ २५ ॥ ति० तस्माद्यदिदंप्रयच्छामितत्सर्वान्कामान्सर्वभोगांश्चप्रयच्छामीतिजानीहि । तारणे तारणनिमित्तं ॥ २६ ॥ स० आभरणं मालां । 'श्वेतदत्तांतथामालामगस्त्यादापराघवः' इत्युक्तेः ॥ २७ ॥ ति० मयाप्रतिगृहीते । तत्सुकृतबलादितिशेषः ॥ २८ ॥

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ट. वृत्तिर्भविष्यति. २ क.—ञ. ददाम्याभरणानिच.

प्रनष्टे तु शरीरेऽसौ राजर्षिः परया मुदा ॥ तृप्तः प्रमुदितो राजा जगाम त्रिदिवं सुखम् ॥ २९ ॥
तेनेदं शक्रतुल्येन दिव्यमाभरणं मम ॥ तस्मिन्निमित्ते काकुत्स्थ दत्तमद्भुतदर्शनम् ॥ ३० ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

अगस्त्येनरामचोदनयातंप्रतिश्वेतराजतपोवनस्यनिर्जनत्वकारणकथनारंभः ॥ १ ॥ मनुपुत्रेणेक्ष्वाकुणापित्राज्ञयायागाद्युपायैः पुत्रशतकोत्पादनं ॥ २ ॥ तत्रान्तिमपुत्रस्यभाविदण्डविज्ञानेनदण्डइतिनामकरणपूर्वकंतंप्रतिविन्ध्यशैवलमध्येराज्यकरणनियोजनम् ॥ ३ ॥ दण्डेनराज्ञाशुक्राचार्यस्यपौरोहित्येवरणपूर्वकंराज्यकरणम् ॥ ४ ॥

तदद्भुततमं वाक्यं श्रुत्वाऽगस्त्यस्य राघवः ॥ गौरवाद्विस्मयाच्चैव पुनः प्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ १ ॥
भगवंस्तद्वनं घोरं तपस्तप्यति यत्र सः ॥ श्वेतो वैदर्भको राजा कथं स्यादमृगद्विजम् ॥ २ ॥
तद्वनं स कथं राजा शून्यं मनुजवर्जितम् ॥ तपश्चर्तुं प्रविष्टः स श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ३ ॥
रामस्य वचनं श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितम् ॥ वाक्यं परमतेजस्वी वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ ४ ॥
पुरा कृतयुगे राम मनुर्दण्डधरः प्रभुः ॥ तस्य पुत्रो महानासीदिक्ष्वाकुः कुलनन्दनः ॥ ५ ॥
तं पुत्रं पूर्वकं राज्ये निक्षिप्य भुवि दुर्जयम् ॥ पृथिव्यां राजवंशानां भव कर्तेत्युवाच ह ॥ ६ ॥
तथेति च प्रतिज्ञातं पितुः पुत्रेण राघव ॥ ततः परमसंतुष्टो मनुः पुत्रमुवाच ह ॥ ७ ॥
प्रीतोस्मि परमोदार त्वं कर्तासि न संशयः ॥ दण्डेन च प्रजा रक्ष मा च दण्डमकारणे ॥ ८ ॥
अपराधिषु यो दण्डः पात्यते मानवेषु वै ॥ स दण्डो विधिवन्मुक्तः स्वर्गं नयति पार्थिवम् ॥ ९ ॥
तस्माद्दण्डे महाबाहो यत्नवान्भव पुत्रक ॥ धर्मो हि परमो लोके कुर्वतस्ते भविष्यति ॥ १० ॥
इति तं बहु संदिश्य मनुः पुत्रं समाधिना ॥ जगाम त्रिदिवं हृष्टो ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ११ ॥
प्रयाते त्रिदिवं तस्मिन्निक्ष्वाकुरमितप्रभः ॥ जनयिष्ये कथं पुत्रानिति चिन्तापरोऽभवत् ॥ १२ ॥
कर्मभिर्बहुरूपैश्च तैस्तैर्मनुसुतः सुतान् ॥ जनयामास धर्मात्मा शतं देवसुतोपमान् ॥ १३ ॥
तेषामवरजस्तात सर्वेषां रघुनन्दन ॥ मूढश्चाकृतविद्यश्च न शुश्रूषति पूर्वजान् ॥ १४ ॥

ह पुनर्भक्षणाय नोपस्थितमित्यर्थः ॥ २८—३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

तदित्यादि ॥ गौरवात् सर्वज्ञः सर्ववक्तेति संभावनया ॥ १ ॥ स यत्र तप्यति तद्वनं कथममृगद्विजम् ॥ २ ॥ कथं तादृशं तद्वनं तपश्चर्तुं चरितुं प्रविष्टः ॥ ३—४ ॥ दण्डधरो राजा प्रभुः वर्णाश्रमविभागतद्धर्मप्रवर्तनाधिकृतः ॥ ५—७ ॥ दण्डेन चेति। क्षत्रियसहजधर्मभूतेन। अकारणे दण्डं मा पातयेतिशेषः ॥ ८ ॥ ननु कथं परपीडावहो दण्डो युक्तः कर्तुमिति तत्राह—अपराधिष्वित्यादि ॥ विधिवद्यथाशास्त्रं यथापराधं। मुक्तः प्रवर्तित इत्यर्थः ॥ ९—१० ॥ समाधिना योगेन ॥ ११—१२ ॥ बहुरूपैरिति। यज्ञदानतपोलक्षणैरित्यर्थः ॥ १३ ॥ पूर्वजाः ज्येष्ठाः

स० तस्मिन्निमित्ते स्वतारणकारणेन ॥ ३० ॥ इत्यष्टसप्ततितम.सर्गः ॥ ७८ ॥

शि० विस्मयात् विस्मयंप्राप्य । अगस्त्यस्य गौरवात् गुरुत्वात् सर्वज्ञत्वादित्यर्थः । भूयःप्रष्टुंप्रचक्रमे ॥ १ ॥ ति० कुर्वतः दण्डमितिशेषः ॥ शि० कुर्वतः यत्नमितिशेषः ॥ १० ॥ ति० समाधिना प्रणवानुसन्धानसहितचित्तैकाग्र्येण ॥ ११ ॥
स० शुश्रूषति शुश्रूषते सेवते ॥ १४ ॥

नाम तस्य च दण्डेति पिता चक्रेऽल्पमेधसः ॥ अवश्यं दण्डपतनं शरीरेऽस्य भविष्यति ॥ १५ ॥
अपश्यमानस्तं देशं घोरं पुत्रस्य राघव ॥ विन्ध्यशैवलयोर्मध्ये राज्यं प्रादादरिन्दम ॥ १६ ॥
स दण्डस्तत्र राजाऽभूद्रम्ये पर्वतरोधसि ॥ पुरं चाप्रतिमं राम न्यवेशयदनुत्तमम् ॥ १७ ॥
पुरस्य चाकरोन्नाम मधुमन्तमिति प्रभो ॥ पुरोहितं तूशनसं वरयामास सुव्रतम् ॥ १८ ॥
एवं स राजा तद्राज्यमकरोत्सपुरोहितः ॥ प्रहृष्टमनुजाकीर्णं देवराज्यं यथा वृषा ॥ १९ ॥
ततः स राजा मनुजेन्द्रपुत्रः सार्धं च तेनोशनसा तदानीम् ॥
चकार राज्यं सुमहन्महात्मा शक्रो दिवीवोशनसा समेतः ॥ २० ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

कदाचनवसन्तेशुक्रासंनिधाने तदाश्रमंगतेनदण्डनाम्नाराज्ञाअरजानामिकायास्तत्कन्याया बलात्कारेणोपभोगः ॥ १ ॥

एतदाख्याय रामाय महर्षिः कुम्भसंभवः ॥ अस्यामेवापरं वाक्यं कथायामुपचक्रमे ॥ १ ॥
ततः स दण्डः काकुत्स्थ बहुवर्षगणायुतम् ॥ अकरोत्तत्र दान्तात्मा राज्यं निहतकण्टकम् ॥ २ ॥
अथ काले तु कस्मिंश्चिद्राजा भार्गवमाश्रमम् ॥ रमणीयमुपाक्रामच्चैत्रे मासि मनोहरे ॥ ३ ॥
तत्र भार्गवकन्यां स रूपेणाप्रतिमां भुवि ॥ विचरन्तीं वनोद्देशे दण्डोपश्यदनुत्तमाम् ॥ ४ ॥
स दृष्ट्वा तां सुदुर्मेधा अनङ्गशरपीडितः ॥ अभिगम्य सुसंविग्नां कन्यां वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥
कुतस्त्वमसि सुश्रोणि कस्य वाऽसि सुता शुभे ॥ पीडितोऽहमनङ्गेन गच्छामि त्वां शुभानने ॥ ६ ॥
तस्य चैवंब्रुवाणस्य मोहोन्मत्तस्य कामिनः ॥ भार्गवी प्रत्युवाचेदं वचः सानुनयं नृपम् ॥ ७ ॥
भार्गवस्य सुतां विद्धि देवस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ अरजांनाम राजेन्द्र ज्येष्ठामाश्रमवासिनीम् ॥ ८ ॥

॥ १४ ॥ दण्ड इत्याख्याकरणं पितुः सर्वज्ञत्वात् अन्वर्थतावसायपूर्वकमित्याह—अवश्यमित्यादि ॥१५—॥ १६ ॥ पर्वतरोधसि पर्वततटप्रान्ते ॥ १७—२० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

एतदित्यादि ॥ अस्यामेवापरं वाक्यमिति । प्रोक्तदानकथायामेव संबद्धं अपरं तत्पृष्टोत्तरभूतं कथान्तरमित्यर्थः ॥ १—२ ॥ भार्गवः शुक्रः तस्यायमपि भार्गवः तं ॥ ३ ॥ मोहेन काममोहेन । उन्मत्तः उचितानुचितवचनकर्मविवेकरहितः ॥ ७—

ति० घोरंदेशमपश्यमानः दण्डराज्ययोग्यंघोरंदेशमपश्यन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥ स० अप्रतिमं असदृशं । अनुत्तमं उत्तमरहितं ॥ १७ ॥ ति० शक्रोत्रबलिः ॥ स० समेतः समेनइतः । उशनसाशुक्रेणयःसमःतेन दानवदेवगुरुत्वेनसाम्यं तेनबृहस्पतिनाइतः युक्तइत्यर्थः । अन्यथाऽनानुरूप्यापत्तेः । पुनरुक्तिश्चानेवंकरणेदुरुत्तरास्यात् । अशक्रः शक्रभिन्नःतत्सदृशोबलिः । तत्पदस्थत्वात्शक्रो बलिर्वा । शक्रःशक्तिमान्बलिरितिवा । 'शक्रःशक्तेमहेन्द्रेच' इतिविश्वः ॥ शि० राजाउशनसासार्धंराज्यंचकार । तत्रदृष्टान्तः दिविउशनसासमेतःशक्रइव । अभूतोपमैषा ॥ २० ॥ इत्येकोनाशीतितमःसर्गः ॥ ७९ ॥

ति० दान्तात्मा जितेन्द्रियः ॥ २ ॥ स० भार्गवं भार्गवोस्यास्तिस्वामित्वेन तमाश्रमं ॥ ३ ॥ स० तत्रवनोद्देशेइत्यन्वयः ॥ ४ ॥ स० सुसंविग्नः केयं किंवदति किंभवेदित्यन्तर्भीतियुतः ॥ ५ ॥ स० कुतःकारणादत्रासि । शि० कुतः त्वमागतेति शेषः ॥ ६ ॥ स० देवस्य त्वयागुरुत्वेनस्वीकारात्स्तुत्यस्य। ज्येष्ठां देवयानीतः ॥ ८ ॥

[पा०] १ क. घ.—ट. देवराजोयथादिवि. २ झ. ठ. सुसंविग्नः. ३ क. ग.—ट. पृच्छामित्वां.

मा मां स्पृश बलाद्राजन्कन्या पितृवशा ह्यहम् ॥ गुरुः पिता मे राजेन्द्र त्वं च शिष्यो महात्मनः ॥
व्यसनं सुमहत्क्रुद्धः स ते दद्यान्महातपाः ॥ ९ ॥
यदि वाऽन्यन्मया कार्यं धर्मदृष्टेन सत्पथा ॥ वरयस्व नृपश्रेष्ठ पितरं मे महाद्युतिम् ॥ १० ॥
अन्यथा तु फलं तुभ्यं भवेद्धोराभिसंहितम् ॥ क्रोधेन हि पिता मेऽसौ त्रैलोक्यमपि निर्दहेत् ॥११॥
दास्यते चानवद्याङ्ग तव मां याचितः पिता ॥ १२ ॥
एवंब्रुवाणामरजां दण्डः कामवशं गतः ॥ प्रत्युवाच मदोन्मत्तः शिरस्याधाय चाञ्जलिम् ॥ १३ ॥
प्रसादं कुरु सुश्रोणि न कालं क्षेप्तुमर्हसि ॥ त्वत्कृते हि मम प्राणा विदीर्यन्ते वरानने ॥ १४ ॥
त्वां प्राप्य मे वधो वा स्याच्छापो वा यदि दारुणः ॥ भक्तं भजस्व मां भीरु भजमानं सुविह्वलम् ॥१५॥
एवमुक्त्वा तु तां कन्यां दोर्भ्यां गृह्य बलाद्बली ॥ विस्फुरन्तीं यथाकामं मैथुनायोपचक्रमे ॥१६॥
एतमर्थं महाघोरं दण्डः कृत्वा सुदारुणम् ॥ नगरं प्रययावाशु मधुमन्तमनुत्तमम् ॥ १७ ॥
अरजापि रुदन्ती सा आश्रमस्याविदूरतः ॥ प्रतीक्षन्ती सुसंत्रस्ता पितरं देवसन्निभम् ॥ १८ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

शिष्यमुखावगतदण्डराजकृतस्वसुताधर्षणवृत्तान्तेनशुक्रेण तंप्रति तदीयदेशेनसह भस्मीभवनशापदानपूर्वकं निजतनयां प्रति तत्रैवाश्रमेतपश्चरणचोदना ॥ १ ॥ एवमगस्त्येन रामंप्रति श्वेतोपाख्यानकथनम् ॥ २ ॥

स मुहूर्तादुपश्रुत्य देवर्षिरमितप्रभः ॥ स्वमाश्रमं शिष्यवृतः क्षुधार्तः सन्न्यवर्तत ॥ १ ॥
सोपश्यदरजां दीनां रजसा समभिप्लुताम् ॥ ज्योत्स्नामिवारुणग्रस्तां प्रत्यूषे न विराजतीम् ॥ २ ॥
तस्य रोषः समभवत्क्षुधार्तस्य विशेषतः ॥ निर्दहन्निव लोकांस्त्रीञ्शिष्यांश्चैतदुवाच ह ॥ ३ ॥
पश्यध्वं विपरीतस्य दण्डस्याविजितात्मनः ॥ विपत्तिं घोरसंकाशां क्रुद्धामग्निशिखामिव ॥ ४ ॥

---

९ ॥ यदि वा अन्यत् कामभोगानुकूलम् ॥ १० ॥ घोराभिसंहितं महानर्थसंबद्धम् ॥ ११-१३ ॥ कालं क्षेप्तुं विलम्बं कर्तुमित्यर्थः ॥ १४ ॥ त्वां प्राप्य मे यदि वधादिर्भवेत् । भवतु नामेति शेषः ॥ १५॥ विस्फुरन्तीं विलुठन्तीम् ॥ १६ ॥ प्रतीक्षन्ती पितरमास्त इति शेषः । प्रतीक्षन्ते स्म संत्रस्तेति पाठः ॥१८॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

उपश्रुत्येति । शिष्यमुखाद्वृत्तान्तमिति शेषः ॥ १ ॥ प्रत्यूषे प्रातःकाले ॥२—३॥ विपरीतस्य विपरीतानुष्ठानस्य । विपत्तिं विनाशं मत्क्रोधतो जायमानामिति शेषः । अग्निशिखामिव स्थितां क्रुद्धामरजां । क्रुद्धादग्निशिखामिवेति पाठे क्रुद्धान्मत्तो जायमानामग्निशिखासदृशीं विपत्तिं विनाशं पश्यध्वं ॥ ४ ॥ अस्य

स० पितामेतेगुरुः । एवंचममज्येष्ठभ्रातृसमइत्यसूचि ॥ ९ ॥ स० यदिवाअन्यत्सुरतादिकंकार्यंतर्हिधर्मदृष्टेन सत्पथा वेदविहितविवाहमार्गेण । समासान्तविधेरनित्यत्वान्नाकारप्रत्ययः ॥ १० ॥ स० मदोन्मत्तः सत्कार्यविषये । शिरस्याधायेत्यनेनस्वाभिप्रेतसाधनेङ्कस्मृतिमानितिसूच्यते ॥ १३ ॥ स० अनर्थं परत्रनिष्फलं । महाघोरं प्रजानां । सुदारुणं देशनैर्जन्यदत्वेनेतिविवेकः ॥ १७ ॥ स० सुसंत्रस्ता ममामनःपूर्वकेकर्मणिरोषपराभूतःपिताकिंकरिष्यतीतिभीता । ति० अरजापीतिआकारान्तंनाम । पितरं प्रतीक्षतेस्म ॥ १८ ॥ इत्यशीतितमःसर्गः ॥ ८० ॥

[पा०] १ ख.—ञ. तमनर्थंमहा. २ ङ. च. छ. झ. ञ. प्रतीक्षते. ३ ङ. झ. ञ. ट. मिवग्रहग्रस्तां.

क्षयोस्य दुर्मतेः प्राप्तः सानुगस्य दुरात्मनः ॥ यः प्रदीप्तां हुताशस्य शिखां वै स्प्रष्टुमिच्छति ॥ ५ ॥
यस्मात्स कृतवान्पापमीदृशं घोरसंहितम् ॥ तस्मात्प्राप्स्यति दुर्मेधाः फलं पापस्य कर्मणः ॥ ६ ॥
सप्तरात्रेण राजाऽसौ सभृत्यबलवाहनः ॥ पापकर्मसमाचारो वधं प्राप्स्यति दुर्मतिः ॥ ७ ॥
समन्ताद्योजनशतं विषयं चास्य दुर्मतेः ॥ धक्ष्यते पांसुवर्षेण महता पाकशासनः ॥ ८ ॥
सर्वसत्त्वानि यानीह स्थावराणि चराणि च ॥ महता पांसुवर्षेण विलयं सर्वतोऽगमन् ॥ ९ ॥
दण्डस्य विषयो यावत्तावत्सर्वसमुच्छ्रयम् ॥ पांसुवर्षमिवालक्ष्यं सप्तरात्रं भविष्यति ॥ १० ॥
इत्युक्त्वा क्रोधताम्राक्षस्तदाश्रमनिवासिनम् ॥ जनं जनपदान्तेषु स्थीयतामिति चाब्रवीत् ॥ ११ ॥
श्रुत्वा तूशनसो वाक्यं सोश्रमावसथो जनः ॥ निष्क्रान्तो विषयात्तस्मात्स्थानं चक्रेऽथ बाह्यतः ॥ १२ ॥
स तथोक्त्वा मुनिजनमरजामिदमब्रवीत् ॥ इहैव वस दुर्मेधे आश्रमे सुसमाहिता ॥ १३ ॥
इदं योजनपर्यन्तं सरः सुरुचिरप्रभम् ॥ अरजे विज्वरा भुङ्क्ष्व कालश्चात्र प्रतीक्ष्यताम् ॥ १४ ॥
त्वत्समीपे च ये सत्त्वा वासमेष्यन्ति तां निशाम् ॥ अवध्याः पांसुवर्षेण ते भविष्यन्ति नित्यदा ॥ १५ ॥
श्रुत्वा नियोगं ब्रह्मर्षेः साऽरजा भार्गवी तदा ॥ तथेति पितरं प्राह भार्गवं भृशदुःखिता ॥
इत्युक्त्वा भार्गवो वासमन्यत्र समकारयत् ॥ १६ ॥
तच्च राज्यं नरेन्द्रस्य सभृत्यबलवाहनम् ॥ सप्ताहाद्भस्मसाद्भूतं यथोक्तं ब्रह्मवादिना ॥ १७ ॥
तस्यासौ दण्डविषयो विन्ध्यशैवलयोर्नृप ॥ शप्तो ब्रह्मर्षिणा तेन वैधर्म्ये सहिते कृते ॥ १८ ॥
ततः प्रभृति काकुत्स्थ दण्डकारण्यमुच्यते ॥ तपस्विनः स्थिता ह्यत्र जनस्थानमतोऽभवत् ॥ १९ ॥
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां पृच्छसि राघव ॥ सन्ध्यामुपासितुं वीर समयो ह्यतिवर्तते ॥ २० ॥

प्राप्तः क्षय इति योजना ॥ ५ ॥ शिखां वै स्प्रष्टुमिच्छतीत्युक्तान्यापदेशार्थं विशदयति—यस्मादित्यादि॥ ईदृशमिति। मत्पुत्रीधर्षणरूपमित्यर्थः ॥६–७॥ धक्ष्यत इति। नाशयिष्यतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ विलयमगमन् गमिष्यन्तीति यावत् ॥ ९ ॥ सर्वसमुच्छ्रयं चराचरप्राणिमात्रमित्यर्थः। उच्छ्रयत्यस्मादित्युच्छ्रयं । पांसुवर्षमिवालक्ष्यमिति । पांसुवर्षं प्रसिद्धप्रलयपांसुमहावर्षमिव प्राप्य सप्तरात्रं सप्तरात्रपर्यन्तमलक्ष्यं भविष्यतीति । विनष्टपुरपौरजानपदकं । भविष्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥ तदाश्रमवासिनमिति । स्वाश्रमनिवासिनमित्यर्थः । जनपदान्तेषु दण्डजनपदसीमान्तदेशेष्वित्यर्थः ॥ ११ ॥ सोश्रमावसथ इति छान्दसः सन्धिः । एतावता कथं तदमृगद्विजमित्यस्योत्तरं [illegible] पविष्ट इत्य स्योत्तरमाह—स तथेत्यादि ॥ तव [illegible] वसेति । वासप्रयोजनमाह—सुसमाहितेति । शोभनसमाधिमतीत्यर्थः । समाध्यनुष्ठानस्यापि निमित्तमाह—दुर्मेध इति । यस्माद्धर्षणसहिष्णुर्दुर्बुद्धिरसि, ततः तादृशमलमोचनार्थं समाधिमती सती वसेत्यर्थः ॥ १३ ॥ कथं वस्तुं शक्यं पांसुवर्ष इत्यत्राह—इदं योजनपर्यन्तमित्यादि ॥ १४ ॥ सत्त्वाः पक्ष्यादयः । एवं चोशनसोनुग्रहेण सरःप्रदेशस्य सुखावहत्वात्सुखवासत्वाच्चात्र तपसे प्रविष्ट इति भावः ॥ १५–१७ ॥ तस्यासौ । व्यत्ययात् षष्ठी । सोसावित्यर्थः । सहिते पूर्णधर्मपूर्णसौख्यसहित इत्यर्थः । कृते कृतयुगे ॥ १८

स० यः मन्त्रमण्यादिरहितः ॥ ५ ॥ **स०** महतापांसुवर्षेणधक्ष्यते तत्कोपानलसहकृतत्वात्पांसूनांधक्षणशक्तताज्ञेया ॥ ८ ॥ **शि०** सप्तरात्रंपांसुवर्षं प्राप्येतिशेषः । अलक्ष्यंभविष्यति ॥१०॥ **स०** हेदुर्मेधे दुर्मेधः । दुर्मेधे नि(दु)र्यज्ञादिमत्याश्रमे इतिवा । असिचूबुद्धिपर्यायमेधाशब्दस्येतिज्ञायते । स्त्रीलिङ्गप्रजाशब्दसाहचर्यात् । यज्ञवाच्ययंपुंल्लिङ्गः । 'मेधःक्रतौस्त्रियांमेधामतौ'इतिविश्वः । एतत्पापपरिहारार्थंसमाहिता इहाश्रमेवस ॥ १३ ॥ **ति०** विन्ध्यशैवलयोःमध्ये इतिशेषः । सहिते पूर्णधर्मपूर्णसौख्यसहिते । कृते कृतयुगे । तेनराज्ञा वैधर्म्ये धर्मवैपरीत्येकृतेसति । योब्रह्मर्षिणाशप्तः सोसावित्यन्वयः ॥ १८ ॥

एते महर्षयः सर्वे पूर्णकुम्भाः समन्ततः ॥ कृतोदका नरव्याघ्र आदित्यं पर्युपासते ॥ २१ ॥
स तैर्ब्राह्मणमभ्यस्तं सहितैर्ब्रह्मवित्तमैः ॥ रविरस्तं गतो राम गच्छोदकमुपस्पृश ॥ २२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

द्वाशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

शंबुकशूद्रवधानन्तरंरात्रावगस्त्याश्रमेस्थितवतारामेण प्रभातेतदभिवादनपूर्वकं पुष्पकारोहणेनपुनरयोध्यांप्रत्यागमनम् ॥ १ ॥

ऋषेर्वचनमाज्ञाय रामः सन्ध्यामुपासितुम् ॥ उपाक्रमत्सरः पुण्यमप्सरोगणसेवितम् ॥ १ ॥
तत्रोदकमुपस्पृश्य सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमाम् ॥ आश्रमं प्राविशद्रामः कुम्भयोनेर्महात्मनः ॥ २ ॥
तस्यागस्त्यो बहुगुणं कन्दमूलं तथौषधिम् ॥ शाल्यादीनि पवित्राणि भोजनार्थमकल्पयत् ॥ ३ ॥
स भुक्तवान्नरश्रेष्ठस्तदन्नममृतोपमम् ॥ प्रीतश्च परितुष्टश्च तां रात्रिं समुपाविशत् ॥ ४ ॥
प्रभाते काल्यमुत्थाय कृत्वाऽऽह्निकमरिन्दमः ॥ ऋषिं समुपचक्राम गमनाय रघूत्तमः ॥ ५ ॥
अभिवाद्याब्रवीद्रामो महर्षिं कुम्भसंभवम् ॥ आपृच्छे स्वां पुरीं गन्तुं मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ६ ॥
धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मि दर्शनेन महात्मनः ॥ द्रष्टुं चैवागमिष्यामि पावनार्थमिहात्मनः ॥ ७ ॥
तथा वदति काकुत्स्थे वाक्यमद्भुतदर्शनम् ॥ उवाच परमप्रीतो धर्मनेत्रस्तपोधनः ॥ ८ ॥
अत्यद्भुतमिदं वाक्यं तव राम शुभाक्षरम् ॥ पावनः सर्वभूतानां त्वमेव रघुनन्दन ॥ ९ ॥
मुहूर्तमपि राम त्वां ये च पश्यन्ति केचन ॥ पाविताः स्वर्गभूताश्च पूज्यास्ते सर्वदैवतैः ॥ १० ॥

–२० ॥ कृतोदकाः कृतस्नानादिकर्माण इत्यर्थः २१ ॥ स रविः ब्रह्मवित्तमैः तीर्थसमीपे सहितैः सगतैस्तैर्ऋषिभिरभ्यस्तं ब्राह्मणं ब्रह्ममन्त्रतत्प्रयोगाभ्यासलक्षणपूजां प्राप्येति शेषः ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

कन्दमूलं कन्दरूपं मूलं कन्दमूलं । तथा ओषधिं दिव्यौषधिरूपं । जरापलितघ्नमित्यर्थः । एवं बहुगुणप्रयोजनार्थं ददौ । भोजनार्थं तु शालिपवित्राणि पवित्रशाल्यन्नानीत्यर्थः ॥ ३–४ ॥ काल्यं प्रातःकालिकमाह्निकं कृत्वा । गमनायेति । गमनानुज्ञार्थमित्यर्थः ॥ ५—६ ॥ आगमिष्यामीति । अतःपरमपि यदाऽऽकाङ्क्षा तदा आसनः पावनार्थमागमिष्यामीत्युक्तवानित्यर्थः ॥ ७ ॥ परमप्रीत इति । एवं विनयवचनादिति शेषः । धर्मनेत्र इति । धर्मो नेत्रं ज्ञानसाधनं यस्य स तथा ॥ ८–९ ॥ स्वर्गभूताः स्वर्गे

स० पूर्णकुंभाः पूर्णार्णःकुंभाः ॥ २१ ॥ इत्येकाशीतितमःसर्गः ॥ ८१ ॥

स० कन्दमूलं कन्दरूपंमूलमितिनागोजिभट्टः । कन्दःसूरणादिः 'कन्दस्तुसूरणेसस्यमूलेजलधरेपिच्च। इतिविश्वः । मूलं शिफा । 'मूलमाद्येशिफायांस्यात्' इतिविश्वः । औषधं आरोग्यदममृतवल्ल्यादि । शाल्यादीनि दिव्यतण्डुलादीनि ॥ ३ ॥ स० आपृच्छे 'आङिनुप्रच्छचोः' इत्यात्मनेपदता । स्वाश्रमं स्वनगरीं । सीतांलोकरीत्यात्यक्तवतोरामस्यविरक्तिवशात्स्वाश्रममित्युक्तिरितिमन्तव्यं ॥ ६ ॥ स० पावनार्थं लोकदृश्यामम आन्तरङ्गिकतयातव पावनार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥ स० यद्वा धर्मनेत्रः धर्मकरणेनियामकः । प्रज्ञानेत्रशब्दवदयंशब्दः । ति० तथावदति आत्मनःपावनार्थंगमिष्यामीतिवदति ॥ ८ ॥ ति० अथागस्त्योरामस्यब्रह्मत्वंहृदिकृत्वाह—पावनःसर्वभूतानामिति । सर्वजीवानां 'क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिःपरमामता'इतिशास्त्रादित्याशयः । त्वमेवेत्यनेनंसर्वपावनस्यभगवद्रूपत्वमेवोक्तं । स० पावनार्थमित्युक्तस्यबाह्यार्थमसहमानोऽगस्त्यआह—पावनइति । 'पवित्राणांपवित्रंयः' इतिमानादितिभावः ॥ ९ ॥ ति० ये त्वां पश्यन्ति चित्तेस्वतत्त्वब्रह्मतयापश्यन्तीत्यर्थः । तवलीलावतारमूर्तिंविष्णुत्वेनचक्षुषाच

[पा०] १ ङ. झ, ञ. ट. अपाक्रामत. २ झ. ठ. तथौषधं. ३ झ. ठ. स्वाश्रमं.

ये च त्वां घोरैचक्षुर्भिः पश्यन्ति प्राणिनो भुवि ॥ हतास्ते यमदण्डेन सद्यो निरयगामिनः ॥११ ॥
ईदृशस्त्वं रघुश्रेष्ठ पावनः सर्वदेहिनाम् ॥ भुवि त्वां कथयन्तोपि सिद्धिमेष्यन्ति राघव ॥ १२ ॥
गच्छ चारिष्टमव्यग्रः पन्थानमकुतोभयम् ॥ प्रशाधि राज्यं धर्मेण गतिर्हि जगतो भवान् ॥ १३ ॥
एवमुक्तस्तु मुनिना प्राञ्जलिः प्रग्रहो नृपः ॥ अभ्यवादयत प्राज्ञस्तमृषिं पुण्यशालिनम् ॥ १४ ॥
अभिवाद्य मुनिश्रेष्ठं तांश्च सर्वांस्तपोधनान् ॥ अध्यारोहत्तदव्यग्रः पुष्पकं हेमभूषितम् ॥ १५ ॥
तं प्रयान्तं मुनिगणा ह्याशीर्वादैः समन्ततः ॥ अपूजयन्महेन्द्राभं सहस्राक्षमिवामराः ॥ १६ ॥
खस्थः स ददृशे रामः पुष्पके हेमभूषिते ॥ शशी मेघसमीपस्थो यथा जलधरागमे ॥ १७ ॥
ततोर्धदिवसे प्राप्ते पूज्यमानस्ततस्ततः ॥ अयोध्यां प्राप्य काकुत्स्थो मध्यकक्ष्यामवारुहत् ॥ १८ ॥
ततो विसृज्य रुचिरं पुष्पकं कामगामि तत् ॥ विसर्जयित्वा गच्छेति स्वस्ति तेऽस्त्विति च प्रभुः ॥१९॥
कक्ष्यान्तरविनिक्षिप्तं द्वाःस्थं रामोऽब्रवीद्वचः ॥ लक्ष्मणं भरतं चैव गत्वा तौ लघुविक्रमौ ॥
ममागमनमाख्याय शब्दापयत मा चिरम् ॥ २० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

रामेण भरतलक्ष्मणौप्रति राजसूयचिकीर्षानिवेदनम् ॥ १ ॥ भरतेन तंप्रति तस्यसर्वराजपराजयपूर्वकत्वोक्त्यापृथ्वीवि-नाशहेतुत्वकथनेन तत्करणस्यानौचित्यकथनम् ॥ २ ॥ रामेण तंप्रति तद्वचनप्रशंसनपूर्वकं राजसूयनिवर्तनोक्तिः ॥ ३ ॥

तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ द्वाःस्थः कुमारावाहूय राघवाय न्यवेदयत् ॥ १ ॥

प्राप्ताः ॥ १०—११ ॥ सिद्धिं परमं तत्त्वं ब्रह्मभावं ॥ १२ ॥ अरिष्टं सुखं ॥ १३ ॥ प्रग्रहः उद्यतबाहुः ॥ १४–१७ ॥ मध्यकक्ष्यां प्राप्येति शेषः ॥१८–१९॥ विनिक्षिप्तं योजितमिति यावत् । शब्दापयतेति पुगार्षः । आत्मानं शब्दवन्तं कुर्वित्यर्थः । बहुवचन-मार्षं ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रा-मायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२

कृतमिति ॥ द्विजकार्यं यथा प्रतिज्ञातं तत्तथा

येपश्यन्तीत्यर्थः । तेपाविताः त्वद्ध्यानदर्शनाभ्यामितिशेषः । अतएव देहान्तेस्वर्गभूताः परमपरंवास्वर्गंप्राप्ताः । अतएव तेसर्वदै-वतैःपूज्याः । एवमनुकूलदृष्टेःफलमुक्तं । स० स्वर्गभूताः सुखरूपिणः 'तत्सुखंस्वःपदास्पदं'इत्युक्तेःस्वर्गस्येवसुखस्यापिस्वर्गशब्द-वाच्यत्वसंभवात् ॥ १० ॥ ति० अथप्रतिकूलदृष्टेस्तदाह—येचेति । प्राणिनइतिसामान्योक्त्यातपःप्रभावेसत्यपित्वद्द्वेषमात्रेणनि-रयगामितोक्ता । परंतु तेसद्यःतत्क्षणमेवनिरयगामिनइत्युक्त्याकालान्तरे तादृशरीत्यापित्वद्दर्शनमाहात्म्यात्तेस्वर्गमोक्षभाजइति सूचितं ॥ ११ ॥ ति० ईदृशसकलकल्याणगुणःपरमानन्दरूपः सर्वदेहिनांपावनोसि । अतःकालान्तरेत्वांकथयन्तः त्वच्चरितंकी-र्तयन्तोपिसिद्धिं ब्रह्मतारूपां चित्तशुद्धिद्वाराएष्यन्ति प्राप्स्यन्ति । किंचईदृशस्त्वंपावनःइतरविलक्षणपावनत्वस्वभावः । ते त्वांराग-द्वेषकामभयान्यतमैरपिकथयन्तस्तेसिद्धिं मोक्षं गमिष्यन्ति । स० हेरघुश्रेष्ठत्वमीदृशः सर्वदेहिनांपावनः । दृष्ट्वेदानींविमुच्यन्ते । पारोक्ष्येत्वांकथयन्तःत्वच्चरितमुदाहरन्तोजनाः सिद्धिं मुक्तिं एष्यन्ति ॥ १२ ॥ ति० गतिः स्वर्गादिगतिसाधनं ॥ १३ ॥ ति० विसृज्य स्वरहितंकृत्वा । विसर्जयित्वा कुबेरंवहेत्यनुज्ञाय । स० अविसृज्य । कुबेरमितिशेषः । अत्यक्त्वातिष्ठ । तेस्वस्त्यस्तु । गच्छेतिविसर्जयित्वेत्यन्वयः । अतोनान्यतरवैयर्थ्यं नक्लिष्टकल्पनाच । पुष्पकशब्दःपुंस्यपि । तेनकामगामिनमितियुज्यते ॥ १९ ॥ ति० शब्दापयत दौवारिकेणाह्वयस्वेत्यर्थः । बहुवचनमार्षं । आह्वानंकारयेत्यर्थः । स० शब्दापयत प्रातिस्विकोक्तिरियमिति बहुवचनोपपत्तिः ॥ २० ॥ इतिद्व्यशीतितमःसर्गः ॥ ८२ ॥

स० कुमारौ लक्ष्मणभरतौ । द्वास्स्थः । तन्मध्येमुख्यइत्येकवचनमितिवाऽवसेयम् ॥ १ ॥

[पा०] १ ख. ग. घ. चक्षुर्भिरीक्षन्तेप्राणिनो. २ ङ. च. झ. ञ. ट. सत्यशीलिनं. ३ ङ. झ. ञ. ट. मध्यकक्ष्यामवातरत्. च. छ. विमानादवरोहत. ४ झ. ठ. कामगामिनं.

दृष्ट्वा तु राघवः प्राप्तौ प्रियौ भरतलक्ष्मणौ ॥ परिष्वज्य तदा रामो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २ ॥
कृतं मया यथा तथ्यं द्विजकार्यमनुत्तमम् ॥ धर्मसेतुमतो भूयः कर्तुमिच्छामि राघवौ ॥ ३ ॥
अक्षय्यश्चाव्ययश्चैव धर्मसेतुर्मतो मम ॥ धर्मप्रसाधकं ह्येतत्सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ४ ॥
युवाभ्यामात्मभूताभ्यां राजसूयमनुत्तमम् ॥ सहितो यष्टुमिच्छामि तत्र धर्मो हि शाश्वतः ॥ ५ ॥
इष्ट्वा तु राजसूयेन मित्रः शत्रुनिबर्हणः ॥ सुहुतेन सुयज्ञेन वरुणत्वमुपागमत् ॥ ६ ॥
सोमश्च राजसूयेन इष्ट्वा धर्मेण धर्मवित् ॥ प्राप्तश्च सर्वलोकेषु कीर्तिस्थानं च शाश्वतम् ॥ ७ ॥
अस्मिन्नहनि यच्छ्रेयश्चिन्त्यतां तन्मया सह ॥ हितं चायतियुक्तं च प्रयतौ कर्तुमर्हथः ॥ ८ ॥
श्रुत्वा तु राघवस्यैतद्वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ भरतः प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ९ ॥
त्वयि धर्मः परः साधो त्वयि सर्वा वसुंधरा ॥ प्रतिष्ठिता महाबाहो यशश्चामितविक्रम ॥ १० ॥
महीपालाश्च सर्वे त्वां प्रजापतिमिवामराः ॥ निरीक्षन्ते महात्मानं लोकनाथं यथा वयम् ॥ ११ ॥
प्रजाश्च पितृवद्राजन्पश्यन्ति त्वां महाबल ॥ पृथिव्या गतिभूतोसि प्राणिनामपि राघव ॥ १२ ॥
स त्वमेवंविधं यज्ञमाहर्तासि कथं नृप ॥ पृथिव्यां राजवंशानां विनाशो यत्र दृश्यते ॥ १३ ॥
पृथिव्यां ये च पुरुषा राजन्पौरुषमागताः ॥ सर्वेषां भविता तत्र संक्षयः सर्वकोपजः ॥ १४ ॥
स त्वं पुरुषशार्दूल गुणैरतुलविक्रम ॥ पृथिवीं नार्हसे हन्तुं वशे हि तव वर्तते ॥ १५ ॥
भरतस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वाऽमृतमयं तदा ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे रामः सत्यपराक्रमः ॥ १६ ॥
उवाच च शुभं वाक्यं कैकेय्यानन्दवर्धनम् ॥ प्रीतोस्मि परितुष्टोस्मि तवाद्य वचनेऽनघ ॥ १७ ॥
इदं वचनमक्लीबं त्वया धर्मसमाहितम् ॥ व्याहृतं पुरुषव्याघ्र पृथिव्याः परिपालनम् ॥ १८ ॥
एष्यदस्मदभिप्रायाद्राजसूयात्क्रतूत्तमात् ॥ निवर्तयामि धर्मज्ञ तव सुव्याहृतेन च ॥ १९ ॥

तथ्यं कृतं । बालो जीवित इत्यर्थः । धर्मसेतुं राजधर्ममर्यादाभूतं राजसूयमित्यर्थः ॥ ३ ॥ धर्मप्रसाधकं धर्मवर्धकमित्यर्थः । धर्मप्रवचनमिति च पाठः ॥ ४ ॥ तत्र धर्मो हि शाश्वत इति । तत्र राजसूये । क्षत्रियस्यासाधारणः अक्षयकीर्तिहेतुर्धर्म इत्यर्थः ॥ ५—७ ॥ हितं । इह लोके सुखं आयतियुक्तं । उत्तरः काल आयतिः । उत्तरकाले च हितमित्यर्थः ॥ ८—९ ॥ सर्वा वसुंधरा प्रतिष्ठितेति । सार्वभौमत्वादिति भावः ॥ १०—११ ॥ पितृवत्पितरमिव ॥ १२—१४ ॥ तव वशे वर्तते तव स्वाधीने वर्तत इत्यर्थः ॥ १५–१८ ॥ एष्यद-

स० धर्मसेतुं राजाराजसूयेनयजेतेत्यादिबोधितराजमर्यादारूपंकर्म । 'यदिह्यहंनवर्तेयंजातुकर्मण्यतन्द्रितः । ममवर्त्मानुवर्तन्तेमनुष्याःपार्थसर्वशः' इत्युक्तेरीश्वरस्यापीतरप्रवृत्तयेकर्मानुष्ठानंविहितमितिकर्तुमिच्छामीत्युक्तिः । नत्वप्राप्तफललाभार्थमितिभावः । हेराघवौ ॥ ३ ॥ ति० अक्षयः बहुकालानुभवयोग्यफलत्वात् । अव्ययः सजातीयधर्मान्तरहेतुत्वात् । राजसूयानुष्ठानमेवंभूतमितिकिंवक्तव्यं यत्कीर्तनमपिविशिष्टफलमित्याह—एवंधर्मप्रपचनंचेति । ममर्यादाभूतराजसूयधर्मसंकीर्तनंचेत्यर्थः । 'यउचैनमेवंवेद' इतिश्रुतेः ॥ ४ ॥ स० आत्मभूताभ्यां प्राणसमाभ्यां । यष्टुं कर्तुं । तत्र तस्मिन्कृते । शाश्वतोधर्मः शाश्वतिकंपुण्यंभवति ॥ ५ ॥ स० मित्रः तत्पदयोग्यः । वरुणत्वमुपागमत् ॥ ६ ॥ शि० पुत्राः पितृवत् त्वांपश्यन्ति । महीपालादयइतिशेषः ॥ १२ ॥ ति० राजसूयस्यसर्वराजविजयपूर्वसाधनीयत्वात्तत्रचास्मासुप्रवृत्तेषुपृथिव्यांयेक्षत्रियाः । पौरुषमागताः शौर्यंप्राप्ताःतेषांसर्वेषांतत्र राजसूयार्थविजये सर्वप्रकोपजः संक्षयोऽवश्यंभविता । एवंविधंक्षत्रियनाशकंयज्ञंसर्वराजभिः पितृवदुपास्यमानःकथमाहर्तुमर्हसि । सर्वथैवानुचितंतवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ ति० वचने वचनरूपेनिमित्ते । अनघेतिसंबुद्धिः ॥ १७ ॥ ति० निवर्तयामिअभिप्रायमिति शेषः । तत्रहेतुस्तवसुव्याहृतं ॥ १९ ॥

[पा०] १ झ. ठ. धर्मप्रवचनंचैवसर्वपाप. २ क. ग. ङ.—ट. वक्तुमर्हथः. ३ झ. ठ. पुत्राश्च. ४ च. छ. क्षयः सर्वान्तकोपमः. ५ ग. रमितविक्रम.

लोकपीडाकरं कर्म न कर्तव्यं विचक्षणैः ॥ बालानां तु शुभं वाक्यं ग्राह्यं लक्ष्मणपूर्वज ॥
तस्माच्छृणोमि ते वाक्यं साधुयुक्तं महामते ॥ २० ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

लक्ष्मणेन रामंप्रत्यश्वमेधस्यसर्वार्थसाधकत्वोक्त्या तत्ररुच्युत्पादनाय वृत्रवधाख्यानप्रस्तावः ॥ १ ॥ चिरंधर्मेणराज्यंकृतवतावृत्रेण राज्येपुत्राभिषेचनपूर्वकंवनेतपश्चरणम् ॥ २ ॥ तत्तपश्चरणसंत्रस्तेनेन्द्रेण श्रीविष्णुमेत्य वृत्रवधप्रार्थना ॥ ३ ॥

तथोक्तवति रामे तु भरते च महात्मनि ॥ लक्ष्मणोथ शुभं वाक्यमुवाच रघुनन्दनम् ॥ १ ॥
अश्वमेधो महायज्ञः पावनः सर्वपाप्मनाम् ॥ पावनस्तव दुर्धर्षो रोचतां रघुनन्दन ॥ २ ॥
श्रूयते हि पुरावृत्तं वासवे सुमहात्मनि ॥ ब्रह्महत्यावृतः शक्रो हयमेधेन पावितः ॥ ३ ॥
पुरा किल महाबाहो देवासुरसमागमे ॥ वृत्रो नाम महानासीद्दैतेयो लोकसंमतः ॥ ४ ॥
विस्तीर्णो योजनशतमुच्छ्रितस्त्रिगुणं ततः ॥ अनुरागेण लोकांस्त्रीन्स्नेहात्पश्यति सर्वतः ॥ ५ ॥
धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च बुद्ध्या च परिनिष्ठितः ॥ शशास पृथिवीं स्फीतां धर्मेण सुसमाहितः ॥ ६ ॥
तस्मिन्प्रशासति तदा सर्वकामदुघा मही ॥ रसवन्ति प्रसूनानि मूलानि च फलानि च ॥ ७ ॥
अकृष्टपच्या पृथिवी सुसंपन्ना महात्मनः ॥ स राज्यं तादृशं भुङ्क्ते स्फीतमद्भुतदर्शनम् ॥ ८ ॥
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना तपः कुर्यामनुत्तमम् ॥ तपो हि परमं श्रेयः संमोहमितरत्सुखम् ॥ ९ ॥
स निक्षिप्य सुतं ज्येष्ठं पौरेषु मधुरेश्वरम् ॥ तप उग्रं समातिष्ठत्तापयन्सर्वदेवताः ॥ १० ॥
तपस्तप्यति वृत्रे तु वासवः परमार्तवत् ॥ विष्णुं समुपसंक्रम्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ११ ॥
तपस्यता महाबाहो लोका वृत्रेण निर्जिताः ॥ बलवान्स हि धर्मात्मा नैनं शक्ष्यामि शासितुम् ॥१२॥
यद्यसौ तप आतिष्ठेद्भूय एवासुरेश्वरः ॥ यावल्लोका धरिष्यन्ति तावदस्य वशानुगाः ॥ १३ ॥

स्वदभिप्रायात् अस्मदभिप्रायमेष्यतः मामकचिकीर्षामागमिष्यत इत्यर्थः ॥१९—२०॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

रोचतामित्यादि । अनुष्ठातुमिति शेषः । "सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते" इति श्रुतेः ॥ २ ॥ एवमश्वमेधस्य ब्रह्महत्यान्तसर्वपापशोधकत्वे पुरावृत्तकथनं—श्रूयते हीत्यादि ॥३–४॥ ततस्त्रिगुणमिति । योजनशतत्रयमित्यर्थः । अनुरागेण स्वीयत्वाभिमानेन हेतुना, स्नेहात् ॥ ५—८ ॥ इतरत्सुखमिति । वैषयिकसुखमित्यर्थः ॥ ९ ॥ मधुरः सौम्यश्चासावीश्वरश्च मधुरेश्वरः तं । मधुराया नगर्या ईश्वरं वा ॥ १० ॥ परमार्तवत् परमार्तः सन् ॥११—१२॥ भूय एव अतः परमपीत्यर्थः । भूतजा-

ति० तुरप्यर्थे । बालानामपियद्वाक्यंयुक्तं उचितंसाधु शुभावहंचतद्ग्राह्यमेव । हि यस्मात् तस्मात् तेवाक्यं ईदृशं शृणोमि । स० साधुयुक्तं अत्यन्तयोग्यं । साधूनांमद्विधानांयुक्तमितिवा ॥ २० ॥ इतित्र्यशीतितमःसर्गः ॥ ८३ ॥
ति० वासवे वासवविषये ॥ ३ ॥ देवासुरसमागमे देवासुरस्नेहकाले ॥ ४ ॥ स० दुहःकप्घश्चेतिकामदुघा ॥ ७ ॥ शि० महात्मनः पृथिवी अकृष्टेस्वयमेवपच्यतेसा अतएव सुसंपन्ना आसीदितिशेषः ॥ ८ ॥ ति० संमोहं संमोहकरं ॥ ९ ॥ शि० वशानुगाः भविष्यन्तीतिशेषः ॥ १३ ॥

[पा०] १ च. छ. वासवस्यमहात्मनः. २ च. छ. झ. ञ. लोकाःसर्वेविनिर्जिताः.

तं चैनं परमोदारमुपेक्षसि महाबलम् ॥ क्षणं हि नभवेद्वृत्रः क्रुद्धे त्वयि सुरेश्वर ॥ १४ ॥
यदा हि प्रीतिसंयोगं त्वया विष्णो समागतः ॥ तदाप्रभृति लोकानां नाथत्वमुपलब्धवान् ॥१५॥
स त्वं प्रसादं देवानां कुरुष्व सुसमाहितः ॥ त्वत्कृतेन हि सर्वं स्यात्प्रशान्तमरुजं जगत् ॥ १६ ॥
इमे हि सर्वे विष्णो त्वां निरीक्षन्ते दिवौकसः ॥ वृत्रघातेन महता त्वेषां साह्यं कुरुष्व ह ॥ १७ ॥
त्वया हि नित्यशः साह्यं कृतमेषां महात्मनाम् ॥ असह्यमिदमन्येषामगतीनां गतिर्भवान् ॥ १८ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

विष्णुनादेवान्प्रति इन्द्रेतद्वज्रेचैकैकांशेनस्वप्रवेशनप्रतिज्ञानपूर्वकमिन्द्रंप्रति वृत्रवधविधानम् ॥ १ ॥ वृत्रतपोवनंगतेषु देवेषु तदीयदुस्सहतेजोसहिष्णुतयाचिन्तांगतेषु इन्द्रेण वज्रेणवृत्रशिरश्छेदनम् ॥ २ ॥ ततोब्रह्महत्यानुद्रुतेनेन्द्रेण पलायनम् ॥ ३ ॥ ब्रह्महत्याग्रस्तेन्द्रमोक्षणायदेवैर्विष्णुप्रार्थने तेनदेवान्प्रति तन्मोचनायेन्द्रेणाश्वमेधयाजनचोदना ॥ ४ ॥

लक्ष्मणस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा शत्रुनिबर्हणः ॥ वृत्रघातमशेषेण कथयेत्याह सुव्रत ॥ १ ॥
राघवेणैवमुक्तस्तु सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ भूय एव कथां दिव्यां कथयामास सुव्रतः ॥ २ ॥
सहस्राक्षवचः श्रुत्वा सर्वेषां च दिवौकसाम् ॥ विष्णुर्देवानुवाचेदं सर्वानिन्द्रपुरोगमान् ॥ ३ ॥
पूर्वं सौहृदबद्धोसि वृत्रस्य तु महात्मनः ॥ तेन युष्मत्प्रियार्थं हि नाहं हन्मि महासुरम् ॥ ४ ॥
अवश्यं करणीयं च भवतां सुखमुत्तमम् ॥ तस्मादुपायमाख्यास्ये येन वृत्रो निहन्यते ॥ ५ ॥
त्रिधाभूतं करिष्यामि ह्यात्मानं सुरसत्तमाः ॥ तेन वृत्रं सहस्राक्षो वधिष्यति न संशयः ॥ ६ ॥
एकांशो वासवं यातु द्वितीयो वज्रमेव तु ॥ तृतीयो भूतलं शक्रस्तदा वृत्रं वधिष्यति ॥ ७ ॥

तमपीति शेषः ॥ १३ ॥ क्षणमपि नभवेत् न जीवेदित्यर्थः ॥ १४ ॥ उपलब्धवान् वृत्र इति शेषः॥१५॥ स त्वमिति । रक्षणेनेति शेषः ॥ १६ ॥ वृत्रघातेन हेतुना साह्यं उपकारं कुरु । हशब्दः पादपूरकः॥१७॥ अन्येषामिदमसह्यं । अन्येषामसुराणां यद्यपि त्वत्साह्यमसह्यमथापि तत्कुरु । हि यस्माद्भवानेवागतीनां गतिः तस्मात् ॥ १८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

सौहृदबद्धः भक्तिबद्धः । पूर्वमिति । युष्माभिस्तद्वधप्रार्थनात्पूर्वमित्यर्थः ॥ ४—५ ॥ त्रिधाभूतं त्रेधा विभक्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥ तृतीयो भूतलं यात्विति वृत्रदेहधारणशक्तिसिद्ध्यर्थं इन्द्रस्य वृत्रहननजब्रह्मह-

---

ति० त्वत्सन्तोषेणैवतस्यसौख्यमित्याह—यदाहीति । तदारभ्यैवेदं तस्यमाहात्म्यमितिशेषः ॥ १५ ॥ **स०** त्यजेदेकमितिनीत्या लोकारक्षणीयाइतिविज्ञापयति—सत्वमिति । त्वत्कृतेनरक्षणेन सर्वंप्रशान्तं प्रकर्षेणत्वन्निष्ठवुद्धि । अरुजं अरोगं । तस्यैवरोगरूपत्वात् । रुजाशब्दोऽयं ॥ १६ ॥ **स०** ह्य शोके । 'क्लेशेत्यागेगतौहास्यात्' इतिविश्वः ॥ १७ ॥ **शि०** इदंदैत्यरूपंवस्तु अन्येषामसह्यं । अतः अगतीनामस्माकं गतिर्भवानेव ॥ १८ ॥ इतिचतुरशीतितमःसर्गः ॥ ८४ ॥

स० सर्वज्ञायमयाशैशवेनकिंचिदुदञ्चितंनोदञ्चनीयमितिलज्जयोपरतंलक्ष्मणंविदितवेद्योपिप्रेमविशेषेणश्रोतुकामोरामआह—वृत्रघातमिति ॥ १ ॥ **स०** प्रकृतोपयोगितयादिव्यां ॥ २ ॥ **स०** सुहृदांभावः सौहार्दं । "हृद्भगसिन्ध्वन्तेपूर्वपदस्यच" इत्युभयपदवृद्धिः । क्वचित्सौहृदबद्धइतिदृश्यते । तत्राप्यच्छन्दःपीडायाएवमेवसुपठं ॥ ४ ॥ **ति०** आत्मानं स्वतेजोमूर्तिं ॥ ६ ॥ **स०** तृतीयांशः भूतलंयातु ब्रह्महत्यानिर्हरणानन्तरमिन्द्रागमनपर्यन्तंस्थिरास्थित्यै ॥ ७ ॥

[पा०] १ क. ग. घ. ज. ट. कथयामासलक्ष्मणः. २ ठ. सौहार्दबद्धोसि. ३ ग.—ञ. माख्यास्येसहस्राक्षोवधिष्यति- क. ख. घ. माख्यास्येयेनवृत्रंवधिष्यथ. ४ ङ. च. छ. झ. ञ. त्रेधाभूतं.

तथा ब्रुवति देवेशे देवा वाक्यमथाब्रुवन् ॥ एवमेतन्न सन्देहो यथा वदसि दैत्यहन् ॥ ८ ॥
भद्रं तेस्तु गमिष्यामो वृत्रासुरवधैषिणः ॥ भजस्व परमोदार वासवं स्वेन तेजसा ॥ ९ ॥
ततः सर्वे महात्मानः सहस्राक्षपुरोगमाः ॥ तदरण्यमुपाक्रामन्यत्र वृत्रो महासुरः ॥ १० ॥
तेऽपश्यंस्तेजसा भूतं तप्यन्तमसुरोत्तमम् ॥ पिबन्तमिव लोकांस्त्रीन्निर्दहन्तमिवाम्बरम् ॥ ११ ॥
दृष्ट्वैव चासुरश्रेष्ठं देवास्त्रासमुपागमन् ॥ कथमेनं वधिष्यामः कथं न स्यात्पराजयः ॥ १२ ॥
तेषां चिन्तयतां तत्र सहस्राक्षः पुरन्दरः ॥ वज्रं प्रगृह्य पाणिभ्यां प्राहिणोद्वृत्रमूर्धनि ॥ १३ ॥
कालाग्निनेव घोरेण तप्तेनैव महार्चिषा ॥ पतता वृत्रशिरसा जगत्रासमुपागमत् ॥ १४ ॥
असंभाव्यं वधं तस्य वृत्रस्य विबुधाधिपः ॥ चिन्तयानो जगामाशु लोकस्यान्तं महायशाः ॥१५॥
तमिन्द्रं ब्रह्महत्याशु गच्छन्तमनुगच्छति ॥ अपतच्चास्य गात्रेषु तमिन्द्रं दुःखमाविशत् ॥ १६ ॥
हतारयः प्रणष्टेन्द्रा देवाः साग्निपुरोगमाः ॥ विष्णुं त्रिभुवनेशानं मुहुर्मुहुरपूजयन् ॥ १७ ॥
त्वं गतिः परमेशान पूर्वजो जगतः पिता ॥ रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ १८ ॥
हतश्चायं त्वया वृत्रो ब्रह्महत्या च वासवम् ॥ बाधते सुरशार्दूल मोक्षं तस्या विनिर्दिश ॥ १९ ॥
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां विष्णुरब्रवीत् ॥ मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि वज्रिणम् ॥ २० ॥
पुण्येन हयमेधेन मामिष्ट्वा पाकशासनः ॥ पुनरेष्यति देवानामिन्द्रत्वमकुतोभयम् ॥ २१ ॥
एवं संदिश्य तां वाणीं देवानाममृतोपमाम् ॥ जगाम विष्णुर्देवेशस्तूयमानस्त्रिविष्टपम् ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

त्वाबाधानिवृत्तिर्यावद्धरारक्षणार्थं चेत्यर्थः ॥७–१० ॥ भूतं व्याप्तं । पिबन्तमित्यादिकं तेजोदुर्धर्षत्वपरं ११—१३ ॥ तप्तेन दीप्यमानेन । "तप संतापदीप्त्योः" इति धातुः । दीप्तेनेति च पाठः । वज्रेण छेदनहेतुना पतता वृत्रशिरसा जगत्रासमुपागमत् ॥ १४ ॥ असंभाव्यमनपराधिनस्तप्यतो वृत्रस्य वधमसंभाव्यमनुचितं कृतमिति चिन्तयानो विबुधाधिपः लोकस्यान्तमन्तप्रदेशं लोकालोकात्परं तमःप्रदेशं जगाम । ब्रह्महत्याभिया पलायितोभूत् ॥ १५ ॥ तं पलायमानमिन्द्रं । ब्रह्महत्या, त्वष्ट्रा मुनिना वृत्रस्योदितत्वात् । अस्य गात्रेष्वपतच्च । ब्रह्महत्येति शेषः । तमिन्द्रं ब्रह्महत्याग्रस्तमिन्द्रमित्यर्थः ॥ १६—२२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

स० तेसकाशात् नोस्मभ्यंभद्रमस्तु । वासवमिन्द्रं तत्संबन्धिनंवज्रंभूमिंचेतित्रितयंभजस्व । तादृशंसामर्थ्यंत्वयिवर्ततइतिवक्तुं तं थासंबोधयन्ति—परमोदारेति ॥ ९ ॥ ति० पिबन्तमित्यादितपआधिक्यपरं ॥ ११ ॥ स० पराजयः पराभवः । कथंनस्यात् । एनंकथंवधिष्यामइतिचिन्तयतामित्युत्तरेणान्वयः । पाणिभ्यां अन्तर्निविष्टविष्ण्वंशपाणिरेकः एकःस्वपाणिरितिदक्षिणाभ्यांपाणिभ्यामित्यर्थः । महतोवज्रस्यसभगवदंशस्यवामास्पृश्यत्वात् । भवेद्भगवदंशाभावेबाहुर्बहुरप्यकिंचित्करः । तदनुग्रहेचैकएवालमितिव्याख्यानमिदंसमञ्जसमितिभावः । 'अयंमेहस्तोभगवान्' इतिश्रुतेः ॥ १२—१३ ॥ स० जगत्प्रतिपतता शिरसः निमित्तेनेन्द्रस्त्रासमुपागमत् । उत्तरग्रन्थस्वारस्यात् इन्द्रइत्यध्याहारमात्रंक्षाम्यन्तुमहान्तः ॥ १४ ॥ स० लोकस्यान्तं मानससरोवरस्थनालीकनालं । भागवतोक्तेः ॥ १५ ॥ ति० पूर्वजः जगतःपिता । 'अहमस्मिप्रथमजाऋतस्य" इतिश्रुतेः । एवं कारणमूर्तिर्हिरण्यगर्भएव । सर्वभूतरक्षोद्देशेनविष्ण्वाकारत्वंपालनशक्तिप्राधान्येनप्राप्तः ॥ १८ ॥ स० तस्य वासवस्य । मोक्षं मोचन प्रकारं ॥ १९ ॥ ति० मां औपासनाग्निहोत्राद्यश्वमेधान्ताशेषयज्ञयजनीयं विशिष्याश्वमेधस्यसाक्षाद्दैवतंमामेवशक्रोयजतां । 'इन्द्रायस्वाहा' इत्यादिमन्त्रैश्चतत्तद्देवतान्तर्याम्यहमेवतत्तत्पदैर्बोध्यइतिभावः ॥ स० यजतां अश्वमेधादिभिःपूजयतु ॥ २० ॥ इतिपञ्चाशीतितमःसर्गः ॥ ८५ ॥

[पा०] १ झ. ठ. तस्यविनिर्दिश.

षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

ब्रह्महत्यापीडितेइन्द्रेदिगन्तंगते संक्षुभितेचसकललोके देवैरिन्द्रान्वेषणपूर्वकं तेनाश्वमेधयाजनम् ॥ १ ॥ तेनेन्द्रंत्यक्तवत्याब्रह्महत्यया देवान्प्रति स्वस्यस्थानकल्पनप्रार्थने देवैस्तस्यानद्यादिस्थानचतुष्टयकल्पनम् ॥ २ ॥ एवं लक्ष्मणेन रामंप्रत्यश्वमेधमहिमोक्तिः ॥ ३ ॥

तदा वृत्रवधं सर्वमखिलेन स लक्ष्मणः ॥ कथयित्वा नरश्रेष्ठः कथाशेषं प्रचक्रमे ॥ १ ॥
ततो हते महावीर्ये वृत्रे देवभयंकरे ॥ ब्रह्महत्यावृतः शक्रः संज्ञां लेभे न वृत्रहा ॥ २ ॥
सोन्तमाश्रित्य लोकानां नष्टसंज्ञो विचेतनः ॥ कालं तत्रावसत्कंचिद्वेष्टमान इवोरगः ॥ ३ ॥
अथ नष्टे सहस्राक्षे उद्विग्नमभवज्जगत् ॥ भूमिश्च ध्वस्तसंकाशा निस्स्नेहा शुष्ककानना ॥ ४ ॥
निःस्रोतसश्च ते सर्वे ह्रदाश्च सरितस्तथा ॥ संक्षोभश्चैव सत्त्वानामनावृष्टिकृतोऽभवत् ॥ ५ ॥
क्षीयमाणे तु लोकेऽस्मिन्त्संभ्रान्तमनसः सुराः ॥ यदुक्तं विष्णुना पूर्वं तं यज्ञं समुपानयन् ॥ ६ ॥
ततः सर्वे सुरगणाः सोपाध्यायाः सहर्षिभिः ॥ तं देशं समुपाजग्मुर्यत्रेन्द्रो भयमोहितः ॥ ७ ॥
ते तु दृष्ट्वा सहस्राक्षमावृतं ब्रह्महत्यया ॥ तं पुरस्कृत्य देवेशमश्वमेधमुपाक्रमन् [1] ॥ ८ ॥
ततोश्वमेधः सुमहान्महेन्द्रस्य महात्मनः ॥ ववृधे ब्रह्महत्यायाः पावनार्थं नरेश्वर ॥ ९ ॥
ततो यज्ञे समाप्ते तु ब्रह्महत्या महात्मनः ॥ अभिगम्याब्रवीद्वाक्यं क्व मे स्थानं विधास्यथ ॥ १० ॥
ते तामूचुस्तदा देवास्तुष्टाः प्रीतिसमन्विताः ॥ चतुर्धा विभजात्मानमात्मनैव दुरासदे ॥ ११ ॥
देवानां भाषितं श्रुत्वा ब्रह्महत्या महात्मनाम् ॥ संन्निधौ [2] स्थानमन्यत्र वरयामास दुर्वसा ॥ १२ ॥
एकेनांशेन वत्स्यामि पूर्णोदासु नदीषु वै ॥ चतुरो वार्षिकान्मासान्दर्पघ्नी कामवारिणी [3] ॥ १३ ॥
भूम्यामहं सर्वकालमेकेनांशेन दुर्वसा ॥ वसिष्यामि न सन्देहः सत्येनैतद्ब्रवीमि वः ॥ १४ ॥
योयमंशस्तृतीयो मे स्त्रीषु यौवनशालिषु ॥ त्रिरात्रं दर्पपूर्णासु वसिष्ये दर्पघातिनी ॥ १५ ॥
हन्तारो ब्राह्मणान्ये तु मृषापूर्वमदूषकान् ॥ तांश्चतुर्थेन भागेन संश्रयिष्ये सुरर्षभाः ॥ १६ ॥

कथाशेषं वक्तुमिति शेषः ॥ १ ॥ न संज्ञां लेभ इति। ग्रहग्रस्तवदप्रकाशोभूदित्यर्थः ॥ २ ॥ कंचित्कालमित्यन्वयः ॥ ३ ॥ नष्टे अदृष्टे। उद्विग्नमिति। अराजकत्वादिति शेषः। निस्स्नेहा अनार्द्रा ॥ ४ ॥ अनावृष्टिकृत इति। इन्द्राभावमूलानावृष्टिकृत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ समुपानयन् संपादयन्ति स्म ॥ ६—७ ॥ तं देवेशमिति। विष्णुमित्यर्थः ॥ ८—१० ॥ हे दुरासदे ब्रह्महत्ये इति शेषः ॥ ११ ॥ सन्निधौ देवानां सन्निधौ। संदधाविति पाठे चतुर्धा विभागं संपादितवतीत्यर्थः। अन्यत्र महेन्द्रादन्यत्र। दुर्वसा महेन्द्रे दुर्वसा ॥ १२ ॥ चतुर इति। "सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः" इति स्मरणात्। "पक्षा वै मासाः" इति पक्षानुसारेण चतुष्ट्वात्। दर्पघ्नी। अपुण्यकृतामिति शेषः। कामवारिणी। स्नातुमिच्छतामिति शेषः। कामचारिणीति च पाठः ॥१३—१४॥ दर्पघातिनी। पुरुषसंभोगसुखहारिणी-

स० वेष्टमानः संकुचत्स्वाङ्गः ॥ ३ ॥ **ति०** समुपानयन् आवेदयन् स्मृतवन्तइतियावत् ॥ ६ ॥ **ति०** तंदेवेशं विष्णुमिन्द्रंवा ॥ ८ ॥ **शि०** दुर्वसा दुष्टवस्त्रयुक्ताब्रह्महत्या ॥ १२ ॥ **ति०** तत्रैववासेहेतुः—कामचारिणीति। तेनगङ्गादिषुनवास इत्युक्तं ॥ १३ ॥ **ति०** भूम्यामूषररूपेणवासः ॥ १४ ॥ **शि०** यौवनशालिषु यौवनशालिनीषु ॥ **स०** यौवनशालिषु पुरुषेषु। तदाधारतयाविद्यमानासुस्त्रीषु। तदपेक्षयातारुण्योपेतास्वितियावत्। एतेन यौवनशालिनीष्वितिभाव्यमितिशङ्कानिरासः ॥ १५ ॥ **ति०** अदूषकान् ब्रह्मब्रह्मविद्याब्राह्मणब्रह्मलोकानांमार्गान्तरावलंबेनदूषणकरणरहितान्। उक्तपदार्थेषुदृढविश्वासान्। मृषापूर्वं मृषावादपूर्वं। येराजस्थानादौघातंकुर्वन्ति धिक्कारादि कुर्वन्ति लोहितादि स्रावं कुर्वन्ति कैमुतिकन्यायेनैवयेप्राणवियोगंकुर्वन्ति

[पा०] १ घ—ट. मश्वमेधंप्रचक्रिरे. २ झ. ठ. संदधौस्थानमन्यत्र. ३ झ. ठ. कामचारिणी.

प्रत्यूचुस्तां ततो देवा यथा वदसि दुर्वसे ॥ तथा भवतु तत्सर्वं साधयस्व यदीप्सितम् ॥ १७ ॥
ततः प्रीत्यान्विता देवाः सहस्राक्षं ववन्दिरे ॥ विज्वरः स च पूतात्मा वासवः समपद्यत ॥ १८ ॥
प्रशान्तं च जगत्सर्वं सहस्राक्षे प्रतिष्ठिते ॥ यज्ञं चाद्भुतसंकाशं तदा शक्रोऽभ्यपूजयत् ॥ १९ ॥
ईदृशो ह्यश्वमेधस्य प्रभावो रघुनन्दन ॥ यजस्व सुमहाभाग हयमेधेन पार्थिव ॥ २० ॥

इति लक्ष्मणवाक्यमुत्तमं नृपतिरतीव मनोहरं महात्मा ॥
परितोषमवाप हृष्टचेता निशमय्येन्द्रसमानविक्रमौजाः ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

रामेणलक्ष्मणंप्रति स्वस्याप्यश्वमेधमहिमाऽवगत्यवगमनाय इलोपाख्यानकथनारंभः ॥ १ ॥ मृगयार्थंवनंगतेनइलनाम्ना राज्ञा पार्वतीपरितोषणाय सर्वानुचरैः सहनारीभूयविहरतोहरस्यविहारवनगमनम् ॥ २ ॥ तत्प्रभावात्परिजनैस्सहस्त्रीभूतेन तेनराज्ञा तपस्तोपितपार्वतीप्रसादात्पर्यायेणैकैकस्मिन्मासेस्त्रीत्वस्य पुनरेकैकस्मिन्मासे पुंस्त्वस्यचाधिगमः ॥ ३ ॥

तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणेनोक्तं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ प्रत्युवाच महातेजाः प्रहसन्राघवो वचः ॥ १ ॥
एवमेव नरश्रेष्ठ यथा वदसि लक्ष्मण ॥ वृत्रघातमशेषेण वाजिमेधफलं च यत् ॥ २ ॥
श्रूयते हि पुरा सौम्य कर्दमस्य प्रजापतेः ॥ पुत्रो बाह्लीश्वरः श्रीमानिलो नाम महायशाः ॥ ३ ॥
स राजा पृथिवीं सर्वां वशे कृत्वा सुधार्मिकः ॥ राज्यं चैव नरव्याघ्र पुत्रवत्पर्यपालयत् ॥ ४ ॥
सुरैश्च परमोदारैर्दैतेयैश्च महाधनैः ॥ नागराक्षसगन्धर्वैर्यक्षैश्च सुमहात्मभिः ॥
पूज्यते नित्यशः सौम्य भयार्तैं रघुनन्दन ॥ ५ ॥
अबिभ्यंश्च त्रयो लोकाः सरोषस्य महात्मनः ॥ ६ ॥
स राजा तादृशो ह्यासीद्धर्मे वीर्ये च निष्ठितः ॥ बुद्ध्या च परमोदारो बाह्लिकेशो महायशाः ॥७॥
स प्रचक्रे महाबाहुर्मृगयां रुचिरे वने ॥ चैत्रे मनोरमे मासि सभृत्यबलवाहनः ॥ ८ ॥

ति भावः ॥ १५—२१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे उत्तरकाण्डव्याख्याने षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

अश्वमेधवैभवं स्वयमपि जानामीति प्रहासः ॥ १—२ ॥ अथ वृषध्वजप्रियं विष्णवाराधनरूपं हयमेधं श्लाघयितुं राम उपक्रमते—श्रूयत इत्यादि ॥ बाह्लिर्देशविशेषः ॥ ३—४ ॥ भयार्तैरिति विशेषणं दैतेयादीनां ॥ ५ ॥ भयहेतुश्च तद्रोष इत्याह—अबि-

---

तांश्चतुर्थेनभागेनसंश्रयिष्ये 'योलोहितंकरद्यावतः प्रस्कन्नंपांसून्संगृह्णात् । तावत्संवत्सरंपितृलोकंनप्रजानात् । तस्माद्ब्राह्मणायनापगुरेन्ननिहन्यान्नलोहितंकुर्यात्' इतिश्रुतेः ॥ १६ ॥ **ति०** यज्ञं विष्णुं ॥ १९ ॥ **स०** प्रसादोमाहात्म्यं ॥ २० ॥ **स०**हृष्टचेताः भरतभारतीतः । परितोषं यज्ञान्तरकरणविषयकसौमित्रिवचनतउदितहर्षोत्कर्षं ॥ २१ ॥ इतिषडशीतितमस्सर्गः ॥ ८६ ॥

ति० अथरामोपीलोपाख्यानेनाश्वमेधस्यराज्ञामशेषानर्थनिवृत्तिपूर्वकपरमेष्टसाधनत्वंदर्शयति—तदिति । अश्वमेधमाहात्म्यमजानानंप्रतीवलक्ष्मणस्तद्वैभवमुक्तवानितिभावेनहासः ॥ **स०** प्रत्युवाच उत्तरत्वेन ॥ १ ॥ **ति०** वृत्रघातंवाजिमेधफलंचयद्यथावदसितदेवमेवेत्यन्वयः ॥ **स०** अशेषेणेत्युभयान्वयि ॥ २ ॥ **स०** परमोदारः परमोत्कृष्टः ॥ ७ ॥ **स०** मनोरमे

[पा०] १ झ. ठ. प्रसादो. २ क. ख. घ—ट. नामसुधार्मिकः. ३ क. ज. शशासपृथिवीं.

प्रजघ्ने च नृपोऽरण्ये मृगाञ्शतसहस्रशः ॥ हत्वैव तृप्तिर्नाभूच्च राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ ९ ॥
नानामृगाणामयुतं वध्यमानं महात्मना ॥ यत्र जातो महासेनस्तं देशमुपचक्रमे ॥ १० ॥
तस्मिन्प्रदेशे देवेशः शैलराजसुतां हरः ॥ रमयामास दुर्धर्षः सर्वैरनुचरैः सह ॥ ११ ॥
कृत्वा स्त्रीरूपमात्मानमुमेशो गोपतिध्वजः ॥ देव्याः प्रियचिकीर्षुः संस्तस्मिन्पर्वतनिर्झरे ॥ १२ ॥
[1]ये तु तत्र वनोद्देशे सत्त्वाः पुरुषवादिनः ॥ वृक्षाः पुरुषनामानस्तेऽभवन्स्त्रीजनास्तदा ॥ १३ ॥
यच्च किंचन तत्सर्वं नारीसंज्ञं बभूव ह ॥ एतस्मिन्नन्तरे राजा स इलः कर्दमात्मजः ॥
निघ्नन्मृगसहस्राणि तं देशमुपचक्रमे ॥ १४ ॥
स दृष्ट्वा स्त्रीकृतं सर्वं सव्यालमृगपक्षिकम् ॥ आत्मानं स्त्रीकृतं चैव सानुगं रघुनन्दन ॥ १५ ॥
तस्य दुःखं महच्चासीद्दृष्ट्वाऽऽत्मानं तथागतम् ॥ उमापतेश्च तत्कर्म ज्ञात्वा त्रासमुपागमत् ॥ १६ ॥
ततो देवं महात्मानं शितिकण्ठं कपर्दिनम् ॥ जगाम शरणं राजा सभृत्यबलवाहनः ॥ १७ ॥
ततः प्रहस्य वरदः सह देव्या महेश्वरः ॥ प्रजापतिसुतं वाक्यमुवाच वरदः स्वयम् ॥ १८ ॥
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजर्षे कार्दमेय महाबल ॥ पुरुषत्वमृते सौम्य वरं वरय सुव्रत ॥ १९ ॥
ततः स राजा दुःखार्तः प्रत्याख्यातो महात्मना ॥ [2]न च जग्राह स्त्रीभूतो वरमन्यं सुरोत्तमात् ॥२०॥
ततः शोकेन महता शैलराजसुतां नृपः ॥ प्रणिपत्य ह्युमां देवीं सर्वेणैवान्तरात्मना ॥ २१ ॥
ईशे वराणां वरदे लोकानामसि भामिनी ॥ अमोघदर्शने देवि भज सौम्येन चक्षुषा ॥ २२ ॥
हृद्गतं तस्य राजर्षेर्विज्ञाय हरसन्निधौ ॥ प्रत्युवाच शुभं वाक्यं देवी रुद्रस्य संमता ॥ २३ ॥
अर्धस्य देवो वरदो वरार्धस्य तव ह्यहम् ॥ तस्मादर्धं गृहाण त्वं स्त्रीपुंसोर्यावदिच्छसि ॥ २४ ॥
तदद्भुततरं श्रुत्वा देव्या वरमनुत्तमम् ॥ संप्रहृष्टमना भूत्वा राजा वाक्यमथाब्रवीत् ॥ २५ ॥
यदि देवि प्रसन्ना मे रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ मासं स्त्रीत्वमुपासित्वा मासं स्यां पुरुषः पुनः ॥ २६ ॥
ईप्सितं तस्य विज्ञाय देवी सुरुचिरानना ॥ प्रत्युवाच शुभं वाक्यमेवमेव भविष्यति ॥ २७ ॥

भ्यन्निति । बिभियुरित्यर्थः ॥ ६—९ ॥ अयुतं अयुतसंख्याकं । वध्यमानमभूदिति शेषः । यत्र जात इत्यादि । महासेनः स्कन्दः ॥ १०—१२ ॥ पुरुष इति वादो व्यपदेशो येषामिति पुरुषवादिनः । पुल्लिङ्गशब्दवाच्या ये पदार्थाः सन्ति ॥ १३ ॥ अन्यच्च यच्च किंचन नपुंसकलिङ्गवाच्यमस्ति तत्सर्वं नारीसंज्ञं स्त्रीलिङ्गशब्दवाच्यतार्हं स्त्रीवेषं बभूव ॥१४॥ आत्मानं च स्त्रीकृतं ॥ १५ ॥ तथागतं तथावस्थां प्राप्तमात्मानं दृष्ट्वा तच्चासनस्तथाप्राप्तिरूपं कर्म तदिच्छावशात्प्राप्तं ज्ञात्वा त्रासमुपागमत् ॥१६—१८॥ कार्दमेयेति शुभ्रादित्वाड्ढक् । पुरुषत्वं ऋते पुरुषत्वं विना ॥ १९॥ न च जग्राह स्त्रीभूत इति । गुरुवैषम्यमार्षं । अन्यद्वरं पुंस्त्ववरणव्यतिरिक्तं वरं न जग्राह ॥ २०—२१ ॥ सौम्येन चक्षुषा अनुग्रहचक्षुषा । मां भज अनुगृहाण ॥२२—२३॥ स्त्रीपुंसोरर्धस्य । समासाजन्तनिपाताभाव आर्षः । पुरुषत्वप्राप्तिरूपे वरे अर्धस्य देवो वरदो दाता । अर्धस्यैवाहं दात्री । अस्मात्त्वं मत्तोऽर्धं गृहाण । यावदिच्छसि यदिच्छसि ॥ २४—२५ ॥ उपासित्वा

ऋतुमाहात्म्येन ॥ ८ ॥ ति० हत्वैव हत्वापीत्यर्थः ॥ ९ ॥ स० प्रजापतिसुतं कर्दमसुतं ॥ १८ ॥ स० कार्दमेय कर्दमस्यस्त्री कर्दमी । तस्याअपत्यं । स्त्रीभ्योढगितिढकिएयादेशः ॥ १९ ॥ स० प्रत्याख्यातः पुरुषत्वमृतइतिनिराकृतः ॥ २० ॥ ति० सर्वेणैवान्तरात्मनामनोबुद्ध्यभिमानलक्षणेनसर्वेणान्तःकरणेनप्रणिपत्य । साष्टाङ्गंप्रणिपत्येत्यर्थः ॥ २१ ॥ वराणामीशे । अतएव लोकानांवरदेत्वंभामिनीअसि ॥ २२ ॥ स० अर्धस्यवरदइति । अर्धस्येत्यभेदेषष्ठीराहोःशिरइतिवत् । अर्धाभिन्नवरदःसदेवइत्यर्थः ॥ २४ ॥ स० विदिततदुदितभावइतिसंप्रहृष्टमनाः ॥ २५ ॥ स० एकदैवार्धाङ्गस्यस्त्रीत्वमस्त्रीत्वमर्धाङ्गस्येत्यसंभावितमितिमत्वा

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. यत्रयत्रवनोद्देशे. २ झ. ठ. स्त्रीभूतोसौनजग्राह.

राजन्पुरुषभूतस्त्वं स्त्रीभावं न स्मरिष्यसि ॥ स्त्रीभूतश्च परं मासं न स्मरिष्यसि पौरुषम् ॥ २८ ॥
एवं स राजा पुरुषो मासं भूत्वाऽथ कार्दमिः ॥ त्रैलोक्यसुन्दरी नारी मासमेकमिलाऽभवत् ॥२९॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

स्त्रीभूतैर्निजपरिजनैस्सहवनान्तरेविहरमाणायाइलायाअवलोकनेन क्षुभितमनसातत्रसरसितपस्यताविधुसुतेनबुधेन तत्परिचरीणांकिंपुरुषनारीकरणपूर्वकं शैलतटप्रेषणम् ॥ १ ॥

तां कथामिलसंबन्धां रामेण समुदीरिताम् ॥ लक्ष्मणो भरतश्चैव श्रुत्वा परमविस्मितौ ॥ १ ॥
तौ रामं प्राञ्जली भूत्वा तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ विस्तरं तस्य भावस्य तदा पप्रच्छतुः पुनः ॥ २ ॥
कथं स राजा स्त्रीभूतो वर्तयामास दुर्गतिः ॥ पुरुषः स यदा भूतः कां वृत्तिं वर्तयत्यसौ ॥ ३ ॥
तयोस्तद्भाषितं श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितम् ॥ कथयामास काकुत्स्थस्तस्य राज्ञो यथागतम् ॥ ४ ॥
तमेव प्रथमं मासं स्त्रीभूता लोकसुन्दरी ॥ ताभिः परिवृता स्त्रीभिर्ये च पूर्वपदानुगाः ॥ ५ ॥
तत्काननं विगाह्याशु विजह्रे लोकसुन्दरी ॥ द्रुमगुल्मलताकीर्णं पद्भ्यां पद्मदलेक्षणा ॥ ६ ॥
वाहनानि च सर्वाणि सा त्यक्त्वा वै समन्ततः ॥ पर्वताभोगविवरे तस्मिन्रेमे इला तदा ॥ ७ ॥
अथ तस्मिन्वनोद्देशे पर्वतस्याविदूरतः ॥ सरः सुरुचिरप्रख्यं नानापक्षिगणैर्युतम् ॥ ८ ॥
ददर्श सा त्विला तस्मिन्बुधं सोमसुतं ततः ॥ ज्वलन्तं स्वेन वपुषा पूर्णसोममिवोदितम् ॥ ९ ॥
तपन्तं च तपस्तीव्रमम्भोमध्ये दुरासदम् ॥ यशस्करं कामकरं तारुण्ये पर्यवस्थितम् ॥ १० ॥

प्राप्य ॥ २६—२७ ॥ अनुग्रहान्तरमाह—राजन्नित्यादि ॥२८॥ कार्दमिः । "अत इञ्" ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

प्राञ्जली इति द्विवचनं । तस्य भावस्येति । स्त्रीपुंसभावस्येत्यर्थः ॥ २ ॥ स्त्रीभूतः अतएव दुर्गतिः कथं वर्तयामास । तत्कालमिति शेषः ॥ ३—६ ॥ पर्वतानां आभोगो विस्तारः ॥ ७ ॥ अविदूरतः यत्र स्त्रीत्वप्राप्तिस्तस्याविदूरत इत्यर्थः । अन्यदेशत्वात् बुधस्य स्त्रीत्वाप्राप्तिरिति भावः ॥ ८—१० ॥

व्यवस्थांस्वयमेवाह—मासमिति ॥२६॥ स० प्रसन्ना संनतायाधिकमपिकिंचित्प्रयच्छतिदेवीतिवदति—स्त्रीभावमित्यादिना ॥२८॥ कार्दमिः बाह्लादिः ॥ स० अत्रपितुःकर्दमेत्युक्ति.स्वयंहरस्येच्छयाभामिनीभावोक्तिरिलस्यप्रयत्नेनैवपार्वत्यावरोक्तिर्व्यवस्थयेत्येवमाद्युक्तिश्च 'ततोमनुःश्राद्धदेवः' इत्यारभ्यनवमेभागवते मातृबोधितहोतृव्यतिक्रमेणस्त्रियाजननं । अनन्तरंवसिष्ठतपस्संतुष्टविष्णुप्रसादतोयोषितःपुरुषत्वाप्तिः । तदनन्तरंसतीसहितस्यहरस्यसमीपमुपयातवतांमुनीनांप्रेषणानन्तरमुमासंतुष्ट्यैवनंप्रविष्टपुंमात्रस्यस्त्रीत्वप्राप्तिशापः । तदुपरिसुद्युम्नगमनंस्त्रीत्वाप्तिः । पुनर्गुरुतपसाहरेणैवव्यवस्थयापुंस्त्वावाप्तिश्चेत्याद्युक्तिर्भारतेहरिवंशे 'मनोर्वैवस्वतस्यासन्' इत्यारभ्य मित्रावरुणांशेनद्व्यपत्योत्पत्तिःपुनर्मित्रावरुणसंनिधिगमनंतत्प्रेषितायाइलायाःपुनर्वैवस्वतंप्रत्यागमनंमित्रावरुणयोः 'आवयोस्त्वंमहाभागेख्यातिंकन्येतियास्यसि । मनोर्वंशकरःपुत्रस्त्वमेवचभविष्यसि । सुद्युम्नइतिविख्यातः' इत्यादिवाक्यादेवपुंस्त्वावाप्त्युक्तिः अन्यत्रागस्त्यकृतबालभारते 'बुधस्ततोऽभून्नवसुग्रहेषुरत्नेषुमुक्ताफलवन्मनोज्ञः । यःकर्दमापत्यमिलाभिधानंपर्यग्रहीत्पञ्चशरायुधार्तः' इत्यत्रोक्तिश्चकल्पभेदेनेत्यल्पमतिभिरभिधातुंयोग्यंनापरथागतिरितिसंतोष्टव्यं ॥ २९ ॥ इत्युत्तरेसप्ताशीतितमःसर्गः ॥ ८७ ॥

स० ऐलसंबन्धामिति । ऐलेतिस्वार्थेऽण् । इलासंबन्धिनींकथां ॥ १ ॥ स० दुर्गतिः बहिर्गमनागमनाद्युपयुक्तस्त्रीभावात्

[पा०] १ झ. ठ. कथामैलसंबन्धां. २ ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. संत्यक्त्वा.

सा तं जलाशयं सर्वं क्षोभयामास विस्मिता ॥ सहगैः पूर्वपुरुषैः स्त्रीभूतै रघुनन्दन ॥ ११ ॥
बुधस्तु तां समीक्ष्यैव कामबाणवशं गतः ॥ नोपलेभे तदाऽऽत्मानं संचचाल तदाऽम्भसि ॥१२॥
इलां निरीक्षमाणस्तु त्रैलोक्याभ्यधिकां शुभाम् ॥ चिन्तां समभ्यतिक्रामत्का न्वियं देवताधिका१३
न देवीषु न नागीषु नासुरीष्वप्सरस्सु च ॥ दृष्टपूर्वा मया काचिद्रूपेणानेन शोभिता ॥ १४ ॥
सदृशीयं मम भवेद्यदि नान्यपरिग्रहः ॥ इति बुद्धिं समास्थाय जलात्कूलमुपागमत् ॥ १५ ॥
आश्रमं समुपागम्य ततस्ताः प्रमदोत्तमाः ॥ शब्दापयत धर्मात्मा ताश्चैनं च ववन्दिरे ॥ १६ ॥
स ताः पप्रच्छ धर्मात्मा कस्यैषा लोकसुन्दरी ॥ किमर्थमागता चैव सर्वमाख्यात मा चिरम् ॥१७॥
शुभं तु तस्य तद्वाक्यं मधुरं मधुराक्षरम् ॥ श्रुत्वा स्त्रियश्च ताः सर्वा ऊचुर्मधुरया गिरा ॥ १८ ॥
अस्माकमेषा सुश्रोणी प्रभुत्वे वर्तते सदा ॥ अपतिः काननान्तेषु सहास्माभिश्चरत्यसौ ॥ १९ ॥
तद्वाक्यमव्यक्तपदं तासां स्त्रीणां निशम्य च ॥ विद्यामावर्तिनीं पुण्यामावर्तयत स द्विजः ॥ २० ॥
सोऽर्थं विदित्वा सकलं तस्य राज्ञो यथागतम् ॥ सर्वा एव स्त्रियस्ताश्च बभाषे मुनिपुङ्गवः ॥ २१ ॥
अत्र किंपुरुषीभूत्वा शैलरोधसि वत्स्यथ ॥ आवासस्तु गिरावस्मिञ्शीघ्रमेव विधीयताम् ॥ २२ ॥
मूलपत्रफलैः सर्वा वर्तयिष्यथ नित्यदा ॥ स्त्रियः किंपुरुषान्नाम भर्तॄन्समुपलप्स्यथ ॥ २३ ॥
तां श्रुत्वा सोमपुत्रस्य वाचं किंपुरुषीकृताः ॥ उपासांचक्रिरे शैलं वध्वस्ता बहुलास्तदा ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

क्षोभयामासेति । क्रीडयेति शेषः ॥ ११ ॥ आत्मानं नोपलेभे । आत्मध्यानं न प्राप्तवानित्यर्थः । कामपरवशचित्तोभूदिति भावः ॥१२॥ चिन्तां समभ्यतिक्रामत् । इलायामिति शेषः । इलाविषयकचिन्तां प्राप्त इत्यर्थः । तदेवाह—कान्वित्यादि ॥१३—१४॥ नान्यपरिग्रहः अन्यपरिग्रहत्वरहिता ॥ १५ ॥ शब्दापयत । पुगार्षः ॥ १६—१८ ॥ अपतिः पतिरहिता ॥ १९ ॥ अव्यक्तपदं अस्पष्टाक्षरमित्यर्थः । आवर्तिनीं आवर्तिन्याख्यां विद्यामावर्तयत आवर्तयति स्म । प्रकृतप्रयोजनार्थं । द्विजः क्षत्रियो बुधः ॥ २० ॥ स बुधः तस्य राज्ञः कार्दमेः सकलमर्थं वृत्तान्तं विदित्वा । योगमाहात्म्यादिति शेषः । ताः स्त्रियः इलासहचरीः ॥२१॥ यूयं सर्वाः किंपुरुषीभूत्वा किंपुरुषाख्यदेवयोनिस्त्रियो भूत्वा । अत्रास्मिन् शैलस्य रोधसि वत्स्यथ । अतोऽस्मिन् गिरौ शीघ्रमेव आवासः उटजादिः विधीयतां ॥ २२ ॥ स्त्रियः किंपुरुषस्त्रियो यूयं । किंपुरुषान्नाम प्रसिद्धान् भर्तॄन् समुपलप्स्यथ । अन्विष्य प्राप्स्यथेत्यर्थः ॥२३॥ किंपुरुषीकृताः बुधस्य योगबलात्किंपुरुषस्त्रीकृता इत्यर्थः । शैलमुप शैलस्य समीप इत्यर्थः ॥२४॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

॥ ३ ॥ ति० मधुरं सन्ध्यादिकृतश्रुतिकटुत्वरहितं । मधुराक्षरं टवर्गादिरहितं ॥ १८ ॥ इत्यष्टाशीतितमःसर्गः ॥ ८८ ॥

[पा०] १ क—घ. कामबाणनिपीडितः. २ ख. ग. ञ. सत्यमाख्यात. ३ ज. चक्रिरेतस्मिन्वध्वस्ताबहुधातदा.

एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

बुधेन परिजनापगमानन्तरमेकाकिन्याइलायाः कलत्रीकरणेन तयासहविहरणम् ॥ १ ॥ मासान्तरेपुनः पुरुषभूतेनविस्मृतस्त्रीभावेनचइलेन बुधंप्रति निजनगरगमनायाभ्यनुज्ञानयाचनम् ॥ २ ॥ बुधेनतंप्रति ससान्त्वनमावत्सरान्तंतत्रैववासविधानम् ॥ ३ ॥ बुधाद्गर्भंधृतवत्याइलया पर्यायप्राप्तेनवमेमासि पुरूरवोनामकपुत्रप्रसवेन तस्यबुधहस्तएवप्रत्यर्पणम् ॥ ४ ॥

श्रुत्वा किंपुरुषोत्पत्तिं लक्ष्मणो भरतस्तदा ॥ आश्चर्यमिति चाब्रूतामुभौ रामं जनेश्वरम् ॥ १ ॥
अथ रामः कथामेतां भूय एव महायशाः ॥ कथयामास धर्मात्मा प्रजापतिसुतस्य वै ॥ २ ॥
सर्वास्ता विद्रुतां दृष्ट्वा किन्नरीॠषिसत्तमः ॥ उवाच रूपसंपन्नां तां स्त्रियं प्रहसन्निव ॥ ३ ॥
सोमस्याहं सुदयितः सुतः सुरुचिरानने ॥ भजस्व मां वरारोहे भक्त्या स्निग्धेन चक्षुषा ॥ ४ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शून्ये स्वजनवर्जिता ॥ इला सुरुचिरप्रख्यं प्रत्युवाच महाग्रहम् ॥ ५ ॥
अहं कामचरी सौम्य तवास्मि वशवर्तिनी ॥ प्रशाधि मां सोमसुत यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६ ॥
तस्यास्तदद्भुतप्रख्यं श्रुत्वा हर्षमुपागतः ॥ स वै कामी सह तया रेमे चन्द्रमसः सुतः ॥ ७ ॥
बुधस्य माधवो मासस्तामिलां रुचिराननाम् ॥ गतो रमयतोत्यर्थं क्षणवत्तस्य कामिनः ॥ ८ ॥
अथ मासे तु संपूर्णे पूर्णेन्दुसदृशाननः ॥ प्रजापतिसुतः श्रीमाञ्शयने प्रत्यबुध्यत ॥ ९ ॥
सोपश्यत्सोमजं तत्र तपन्तं सलिलाशये ॥ ऊर्ध्वबाहुं निरालम्बं तं राजा प्रत्यभाषत ॥ १० ॥
भगवन्पर्वतं दुर्गं प्रविष्टोस्मि सहानुगः ॥ न तु पश्यामि तत्सैन्यं क्व नु ते मामका गताः ॥ ११ ॥
तच्छ्रुत्वा तस्य राजर्षेर्नष्टसंज्ञस्य भाषितम् ॥ प्रत्युवाच शुभं वाक्यं सान्त्वयन्परया गिरा ॥ १२ ॥
अश्मवर्षेण महता भृत्यास्ते विनिपातिताः ॥ त्वं चाश्रमपदे सुप्तो वातवर्षभयार्दितः ॥ १३ ॥
समाश्वसिहि भद्रं ते निर्भयो विगतज्वरः ॥ फलमूलाशनो वीर निवसेह यथासुखम् ॥ १४ ॥
स राजा तेन वाक्येन प्रत्याश्वस्तो महामतिः ॥ प्रत्युवाच ततो वाक्यं दीनो भृत्यक्षयाद्भृशम् ॥ १५ ॥
त्यक्ष्याम्यहं स्वकं राज्यं नाहं भृत्यैर्विनाकृतः ॥ वर्तयेयं क्षणं ब्रह्मन्समनुज्ञातुमर्हसि ॥ १६ ॥
सुतो धर्मपरो ब्रह्मञ्ज्येष्ठो मम महायशाः ॥ शशबिन्दुरिति ख्यातः स मे राज्यं प्रपत्स्यते ॥ १७ ॥

किंपुरुषोत्पत्तिं किंपुरुषत्वेन तासां स्त्रीणामुत्पत्तिमित्यर्थः । अब्रूतां ॥१—२॥ सर्वासां इलाव्यतिरिक्तानां विद्रुतत्वात् हासः कामविकारमूल एव ॥ ३ ॥ भक्त्या अनुरागेण । स्निग्धं स्नेहयुक्तं ॥४॥ महाग्रहो ग्रहदेवः ॥ ५ ॥ कामचरी स्वतन्त्रा ॥ ६—७ ॥ मासो गत इत्यन्वयः ॥ ८ ॥ प्रजापतिसुतः इलः ॥ ९—१० ॥ इलो विस्मृतस्वस्त्रीत्वादिवृत्तान्तः पृच्छति—भगवन्नित्यादि ॥ ११ ॥ नष्टसंज्ञस्येति । गौरीशापवशादिति शेषः ॥ १२ ॥ अश्मवर्षेणेत्यादि छद्मवचनं गिरीशशापानुरोधार्थं ॥ १३—१४ ॥ तेन वाक्येनेति । इह यथासुखं निवसेति वाक्येनेत्यर्थः ॥ १५ ॥ भृत्यैर्विनाकृतोप्यहं स्वकं राज्यं न त्यक्ष्यामि त्यक्तुं न शक्नोमि । इह वसान इति शेषः । एतदेवाह—हे ब्रह्मन्, क्षणमपि न वर्तयेयं । नञ इहानुकर्षः । तस्मान्मां गमनाय समनुज्ञातुमर्हसि ॥ १६ ॥ उक्तवृत्तान्तमेव पुनरौत्कण्ठ्यप्रदर्शनायाह

ति० विहृताः गतादृष्ट्वा । विद्रुताइतिपाठान्तरं । प्रहसन्नेवसर्वासांस्वबुद्ध्यानिराकरणात्प्रहासः ॥ ३ ॥ स० सुरुचिरप्रख्यं बहुशोभं ॥ ५ ॥ स० प्रत्यबुध्यत पुंस्त्वमागतं ॥ ९ ॥ स० क्षणं त्वदाज्ञावाप्तिकालपर्यन्तं । वर्तयेयं यथाकथंचिद्वर्तयेयं । अनन्तरंसमनुज्ञातुमर्हसि । विनानञनुकर्षमन्वयोऽयमितिलाघवंज्ञेयम् ॥ १६ ॥ स० पारंपर्यागतांस्वमर्यादांकथयति—सुतइति । सः मेभुक्तवतःप्रवयस्कस्यसकाशादेवराज्यंप्रपत्स्यते । नस्वस्वातन्त्र्येणकरिष्यति । मद्वार्तावित्तिपर्यन्तमराजकप्रायंभवेदितिभावः ।

[पा०] १ झ. ठ. विहृतादृष्ट्वा. २ क—घ. च. छ. ज. ञ. शुभंवाक्यं.

न हि शक्ष्याम्यहं हित्वा भृत्यदारान्सुखान्वितान् ॥ प्रतिवक्तुं महातेजः किंचिदप्यशुभं वचः ॥१८॥
तथा ब्रुवति राजेन्द्रे बुधः परममद्भुतम् ॥ सान्त्वपूर्वमथोवाच वासस्त इह रोचताम् ॥ १९ ॥
न सन्तापस्त्वया कार्यः कार्दमेय महाबल ॥ संवत्सरोषितस्येह कारयिष्यामि ते हितम् ॥ २० ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा बुधस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ वासाय विदधे बुद्धिं यदुक्तं ब्रह्मवादिना ॥ २१ ॥
मासं स स्त्री तथा भूत्वा रमयत्यनिशं शुभा ॥ मासं पुरुषभावेन धर्मबुद्धिं चकार सः ॥ २२ ॥
ततः सा नवमे मासि इला सोमसुतात्सुतम् ॥ जनयामास सुश्रोणी पुरूरवसमूर्जितम् ॥ २३ ॥
जातमात्रं तु सुश्रोणी पितृहस्ते न्यवेशयत् ॥ बुधस्य समवर्णाभमिला पुत्रं महाबलम् ॥ २४ ॥
बुधस्तु पुरुषीभूतं स वै संवत्सरान्तरम् ॥ कथाभी रमयामास धर्मयुक्ताभिरात्मवान् ॥ २५ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

इलेराजनि पुनःपर्यायेणपुरुषत्वंगते बुधेन संवर्तादिपरमर्षिसमाह्वानपूर्वकं तैःसहमन्त्रणे तत्रकर्दमेनाश्वमेधेनपशुपतितोषणनिर्धारणम् ॥ १ ॥ अश्वमेधतुष्टेनपशुपतिना इलायसार्वकालिकपुंस्त्वप्राप्तिवरदानम् ॥ २ ॥ एवंरामेण भरतलक्ष्मणौप्रत्यश्वमेधमहिमानुवर्णनम् ॥ ३ ॥

तथोक्तवति रामे तु तस्य जन्म तदद्भुतम् ॥ उवाच लक्ष्मणो भूयो भरतश्च महायशाः ॥ १ ॥
इला सा सोमपुत्रस्य संवत्सरमथोषिता ॥ अकरोत्किं नरश्रेष्ठ तत्त्वं शंसितुमर्हसि ॥ २ ॥
तयोस्तद्वाक्यमाधुर्यं निशम्य परिपृच्छतोः ॥ रामः पुनरुवाचेमां प्रजापतिसुते कथाम् ॥ ३ ॥
पुरुषत्वं गते शूरे बुधः परमबुद्धिमान् ॥ संवर्तं परमोदारमाजुहाव महायशाः ॥ ४ ॥

—सुत इति ॥ प्रपत्स्यत इति ॥ मया गत्वा कृतादभिषेकादिति भावः ॥ १७ ॥ सुखान्वितानिति । देशस्थानिति शेषः । हित्वा न शक्ष्यामीति । इह स्थातुमिति शेषः । अशुभं वचः इह निवासलक्षणानिष्टवचनं वक्तुं नार्हसीति शेषः ॥ १८—२२ ॥ इला सोमसुतात्सुतं जनयामासेति । योजनगन्ध्यादिः पराशरादेर्व्यासादिमिव निषेकानन्तरमेवेति ज्ञेयं ॥ २३ ॥ जातमात्रं तत्क्षण एव । पितृसमाकारं पितृहस्ते उपनयनादिकृत्यार्थं न्यवेशयत् ॥२४–२५॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

तस्येति । पुरूरवस इत्यर्थः ॥ १ ॥ किमिति । संवत्सरात्परमिति शेषः । इलस्य पुरूरवसोपि पुत्रस्य सत्त्वाच्छशबिन्दोःपूर्वपुत्रस्य च सत्त्वात्पुरूर-

पुत्रस्यस्ववशवर्तितोपपादकं धर्मपरः महायशाइतिविशेषणद्वयं । नागोजिभट्टस्तु उक्तमेवराज्योत्कण्ठाप्रदर्शनायाह—सुतइति । ममराज्यंप्रतिगमनाभावेइतिशेषइतिव्याचष्टे । तत्रैतद्विशेषणद्वयंनस्वरससंलग्नमितिविन्दवोविदांकुर्वन्तु ॥ १७ ॥ **ति०** नवमे मासीति । नचैवंमध्येपुरुषत्वावस्थायांगर्भदर्शनेनपूर्वावस्थास्मरणाभावरूपपार्वतीवरान्यथाभावापत्तिः । तद्वरबलादेवविद्यमानस्यापि गर्भस्यानेनाज्ञानमितिकल्पनेनादोषात् । एतदनुपपत्त्यैवबुधस्यसमागममारभ्यनवमेमासिसद्यएवगर्भग्रहणप्रसवावितितीर्थः ॥ **स०** नवमेमासि एकस्मिन्नीलमासेवृद्धिः । अपरस्मिन्नन्तर्धानं । अष्टादशमासेतदर्धनवमासीसंपत्तिरितिभारतोक्तप्रकारेण न क्रमत इतिमन्तव्यं । अथवापार्वतीवरेणविद्यमानस्याप्यप्रतिभानंगर्भस्यान्तर्वृद्धिश्चसंभवतइतियथावस्थितनवमेमासिसुतंजनयामास ॥२३॥ **ति०** संवत्सरान्तरं संवत्सरान्तरप्राप्त्यपेक्षितावशिष्टमासत्रयपर्यन्तं ॥ २५ ॥ इत्येकोननवतितमःसर्गः ॥ ८९ ॥

ति० प्रजापतिसुते तद्विषयां ॥ ३ ॥

[पा०] १ च. छ. ञ. परमबुद्धिमान्. २ क. घ. च. छ. ञ. पुरुषीभूतंसमाश्वास्यनराधिपं.

च्यवनं भृगुपुत्रं च मुनिं चारिष्टनेमिनम् ॥ प्रमोदनं मोदकरं तथा दुर्वाससं मुनिम् ॥ ५ ॥
एतान्सर्वान्समानीय वाक्यज्ञस्तत्त्वदर्शिनः ॥ उवाच सर्वान्सुहृदो धैर्येण सुसमाहितान् ॥ ६ ॥
अयं राजा महाबाहुः कर्दमस्य इलः सुतः ॥ जानीतैनं यथाभूतं श्रेयो ह्यस्य विधीयताम् ॥ ७ ॥
तेषां संवदतामेव तमाश्रममुपागमत् ॥ कर्दमस्तु महातेजा द्विजैः सह महात्मभिः ॥ ८ ॥
पुलस्त्यश्च क्रतुश्चैव वषट्कारस्तथैव च ॥ ओङ्कारश्च महातेजास्तमाश्रममुपागमत् ॥ ९ ॥
ते सर्वे हृष्टमनसः परस्परसमागमे ॥ हितैषिणो बाह्लिपतेः पृथग्वाक्यान्यथाब्रुवन् ॥ १० ॥
कर्दमस्त्वब्रवीद्वाक्यं सुतार्थं परमं हितम् ॥ द्विजाः शृणुत मद्वाक्यं यच्छ्रेयः पार्थिवस्य हि ॥ ११ ॥
नान्यं पश्यामि भैषज्यमन्तरा वृषभध्वजम् ॥ नाश्वमेधात्परो यज्ञः प्रियश्चैव महात्मनः ॥
तस्माद्यजामहे सर्वे पार्थिवार्थे दुरासदम् ॥ १२ ॥
कर्दमेनैवमुक्तास्तु सर्व एव द्विजर्षभाः ॥ रोचयन्ति स्म तं यज्ञं रुद्रस्याराधनं प्रति ॥ १३ ॥
संवर्तस्य तु राजर्षेः शिष्यः परपुरंजयः ॥ मरुत्त इति विख्यातस्तं यज्ञं समुपाहरत् ॥ १४ ॥
ततो यज्ञो महानासीद्बुधाश्रमसमीपतः ॥ रुद्रश्च परमं तोषं जगाम सुमहायशाः ॥ १५ ॥
अथ यज्ञे समाप्ते तु प्रीतः परमया मुदा ॥ उमापतिर्द्विजान्सर्वानुवाच इलसन्निधौ ॥ १६ ॥
प्रीतोस्मि हयमेधेन भक्त्या च द्विजसत्तमाः ॥ अस्य बाह्लीपतेश्चैव किं करोमि प्रियं शुभम् ॥ १७ ॥
तथा वदति देवेशे द्विजास्ते सुसमाहिताः ॥ प्रसादयन्ति देवेशं यथा स्यात्पुरुषस्त्विला ॥ १८ ॥
ततः प्रीतो महादेवः पुरुषत्वं ददौ पुनः ॥ इलायै स महातेजा दत्त्वा चान्तरधीयत ॥ १९ ॥
निवृत्ते हयमेधे तु गतश्चादर्शनं हरः ॥ यथागतं द्विजाः सर्वे ह्यगच्छन्दीर्घदर्शिनः ॥ २० ॥
राजा तु बाह्लिमुत्सृज्य मध्यदेशे ह्यनुत्तमम् ॥ निवेशयामास पुरं प्रतिष्ठानं यशस्करम् ॥ २१ ॥

वसो राज्यप्राप्तिरभून्न वेति प्रश्नाशयः ॥ २—५ ॥ सुहृदः स्वसखीभूतान् ॥ ६ ॥ यथाभूतमिलस्य वृत्तान्तं ॥ ७—११ ॥ वृषध्वज एव स्वकृतशापनिवर्तकः । तत्प्रीतिश्चाश्वमेधेन सर्वदेवताप्रीतिकरेणैवेति भावः । नाश्वमेधात्पर इति । राज्ञां ब्रह्महत्यान्तसर्वपापनिवारक इति शेषः । प्रियश्चैव महात्मन इति । यद्यपि प्रजापतिदेवताकः प्रजापतिप्रीतिकरोश्वमेधः तथापि सर्वदेवताप्रीतिकरत्वादस्य रुद्रप्रीतिकरत्वमपि सिद्धं । वस्तुतस्तु "यज्ञो वै विष्णुः" इति श्रुतिवचनाद्यज्ञपुरुषाराधनमश्वमेधः । विष्णवाराधनमित्युपक्रमे लक्ष्मणोक्त्या विष्णवाराधनमेवाश्वमेधः । तदाराधनत्वेनैव हरस्यापि प्रियत्वं । प्रकृतब्रह्महत्यावारकत्वेन तस्य प्रशंसार्थं पुनरपि रामेण तद्विषयार्थवाद उक्तः । एतेन यत्केनचिदुक्तं लक्ष्मणेन विष्णवाराधनयज्ञे प्रस्तुते पुनः रामेण रुद्राराधनत्वप्रदर्शनं विष्णवपेक्षया रुद्राधिक्यस्य प्रतिपादनार्थमिति, तद्दूरोत्सारितं । ब्रह्महत्यावारकप्रदर्शनार्थत्वाद्रामोक्तस्य ॥ १२–१३ ॥ समुपाहरत् संभारजातमुपहृतवान् ॥ १४—२० ॥ बाह्लिमुत्सृज्येति । ज्येष्ठपुत्रशशबिन्द्वधिष्ठितमिति

ति० यथाभूतं ईश्वराज्ञयानुभवसिद्धंस्त्रीपुंसरूपप्रकारद्वयंप्राप्तं एनं जानीत ॥ ७ ॥ **ति०** नन्वश्वमेधेनकथंवृषभध्वजसंतोषोतआह—प्रियएवमहात्मनः । यद्यपिप्रजापतिदैवत्यत्वात्प्रजापतिप्रीतिकरःसः । तथापि हिरण्यगर्भावस्थाविशेषस्यैवरुद्रत्वान्नदोषः ॥ **स०** महात्मनोब्रह्मणोविष्णोर्वाऽयंयज्ञःप्रियश्च । रुद्रस्यशापदातृत्वात्तद्द्वारा श्रीहरिप्रसादआसादनीयइतिवृषभध्वजमित्युक्तिर्नतुपरममुख्यतयेतिमन्तव्यं ॥१२॥ **स०** रुद्रश्चेतिशब्दात्परममुख्यमुख्येशब्दवाच्यहरिहिरण्यगर्भहराणांप्रीतिंतिरतमतोऽभिप्रैति ॥ १५ ॥ **ति०** देवेशंप्रसादयन्तिस्म । पुरुषत्वंविनान्यंवरंवृणीष्वेतिपूर्ववद्यथानवदेत्तथाविशिष्यप्रसन्नमकुर्वन्नित्यर्थः । तदेवोक्तं—यथास्यादिति ॥ १८ ॥

[पा०] १ झ. ठ. प्रियएव. २ ग. ज. समुपागमत्. ३ क—ड. झ. ज. गतेचादर्शनंहरे.

शशबिन्दुस्तु राजर्षिर्बाह्लिं परपुरञ्जयः ॥ प्रतिष्ठाने इलो राजा प्रजापतिसुतो बली ॥ २२ ॥
स काले प्राप्तवाँल्लोकमिलो ब्राह्ममनुत्तमम् ॥ ऐलः पुरूरवा राजा प्रतिष्ठानमवाप्तवान् ॥ २३ ॥
ईदृशो ह्यश्वमेधस्य प्रभावः पुरुषर्षभौ ॥ स्त्रीभूतः पौरुषं लेभे यच्चान्यदपि दुर्लभम् ॥ २४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

रामेण लक्ष्मणमुखाद्वसिष्ठाद्याह्वानेन तैःसहाश्वमेधकरणनिर्धारणपूर्वकं लक्ष्मणंप्रति यज्ञशालानिर्मापणसुग्रीवविभीषणाद्यानयनयागीयसामग्रीसंपादनादिचोदना ॥ १ ॥

एतदाख्याय काकुत्स्थो भ्रातृभ्याममितप्रभः ॥ लक्ष्मणं पुनरेवाह धर्मयुक्तमिदं वचः ॥ १ ॥
वसिष्ठं वामदेवं च जाबालिमथ काश्यपम् ॥ द्विजांश्च सर्वप्रवरानश्वमेधपुरस्कृतान् ॥ २ ॥
एतान्सर्वान्समानीय मन्त्रयित्वा च लक्ष्मण ॥ हयं लक्षणसंपन्नं विमोक्ष्यामि समाधिना ॥ ३ ॥
तद्वाक्यं राघवेणोक्तं श्रुत्वा त्वरितविक्रमः ॥ द्विजान्सर्वान्समाहूय दर्शयामास राघवम् ॥ ४ ॥
ते दृष्ट्वा देवसंकाशं कृतपादाभिवन्दनम् ॥ राघवं सुदुराधर्षमाशीर्भिः समपूजयन् ॥ ५ ॥
प्राञ्जलिः स तदा भूत्वा राघवो द्विजसत्तमान् ॥ आचचक्षेऽश्वमेधस्य ह्यभिप्रायं महायशाः ॥ ६ ॥
ते तु रामस्य तच्छ्रुत्वा नमस्कृत्वा वृषध्वजम् ॥ अश्वमेधं द्विजाः सर्वे पूजयन्ति स्म सर्वशः ॥ ७ ॥
स तेषां द्विजमुख्यानां वाक्यमद्भुतदर्शनम् ॥ अश्वमेधाश्रितं श्रुत्वा भृशं प्रीतोऽभवत्तदा ॥ ८ ॥

शेषः ॥ २१ ॥ बाह्लिमिति । अध्युवासेति शेषः ॥२२॥ काले शरीरावसानकाले । ब्राह्मं ब्रह्मसंबन्धिनं॥२३॥ यच्चान्यदिति । उक्तब्रह्मलोकादित्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

भ्रातृभ्यामिति चतुर्थी ॥ १ ॥ द्विजांश्च सर्वप्रवरानिति गुरुवैषम्यमार्षं । अश्वमेधपुरस्कृतानिति । अश्वमेधप्रयोगकुशलानित्यर्थः ॥ २ ॥ मन्त्रयित्वा विचार्य ॥ ३—५ ॥ अश्वमेधस्येति । अनुष्ठानविषयकमिति शेषः । उवाच धर्मसंयुक्तमश्वमेधाश्रितं वच इति च पाठः ॥ ६ ॥ वृषध्वजं नमस्कृत्वेति । सोल्लुण्ठनं वचः इलवद्रुद्राराधनं विहायेत्यर्थः । कर्दमकृतयागस्येवास्य रुद्रात्प्रयोजनगन्धाभावात् परदेवतामुद्दिश्याश्वमेधं कर्तुमुद्युक्ता इति भावः । रुद्रस्तु सर्वयज्ञानर्हः शूद्राराध्यः । यज्ञमध्ये च तत्प्रसङ्गे अबुपस्पर्शनादिप्रायश्चित्तस्य प्रसिद्धत्वात् । "इमं पशुं पशुपते ते अद्य बध्नाम्यग्ने" इत्यादिश्रुतिस्तु अग्नेरेव यज्ञान्वयप्रतिपादिका । कर्दमकृतयज्ञस्य नाराध्यो रुद्रः । किंतु स्वाभिमतदेवतारूपविष्णवाराधनत्वेन प्रीतो रुद्र इत्युच्यते । उपक्रमे तत्पूर्वसर्गेषु "यज्ञो वै विष्णुः" इत्युक्तरीत्या विष्णोराराध्यत्वसमर्थनात् । यद्वा विष्णुदत्तवरत्वाद्रुद्रस्य । विष्णुमपूजयन् । रामस्त्वश्वमेधं

स० स्त्रीपूर्वः पूर्वस्त्रीत्वेनजातः । पौरुषं पुरुषत्वं । लेभे । नकेवलमेतावत् किंतुयच्चान्यद्दुर्लभंतदपिप्राप्तवानित्यर्थः ॥ २४ ॥ इतिनवतितमःसर्गः ॥ ९० ॥

ति० समाधिना सावधानचित्ततयाहयंविमोक्ष्यामीतिलक्ष्मणमाहेतिपूर्वेणसंबन्धः ॥ ३ ॥ ति० वृषध्वजं रुद्रं । त्रेताग्निरूप-

[पा०] १ झ. ठ. स्त्रीपूर्वः. २ क. ख. घ. च. छ. कृतेपादाभिवन्दने. ३ क. च. घ—ट. उवाचधर्मसंयुक्तमश्वमेधाश्रितंवचः.

विज्ञाय कर्म तत्तेषां रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ प्रेषयस्व द्रुतं दूतान्सुग्रीवाय महात्मने ॥ ९ ॥
यथा महद्भिर्हरिभिर्बहुभिश्च वनौकसाम् ॥ सार्धमागच्छ भद्रं ते ह्यनुभोक्तुं महोत्सवम् ॥ १० ॥
विभीषणश्च रक्षोभिः कामगैर्बहुभिर्वृतः ॥ अश्वमेधं महायज्ञमायात्वतुलविक्रमः ॥ ११ ॥
राजानश्च महाभागा ये मे प्रियचिकीर्षवः ॥ सानुगाः क्षिप्रमायान्तु यज्ञं द्रष्टुमनुत्तमम् ॥ १२ ॥
देशान्तरगता ये च द्विजा धर्मसमाहिताः ॥ आमन्त्रयस्व तान्सर्वानश्वमेधाय लक्ष्मण ॥ १३ ॥
ऋषयश्च महाबाहो आहूयन्तां तपोधनाः ॥ देशान्तरगताः सर्वे सदाराश्च द्विजातयः ॥
तथैव तालावचरास्तथैव नटनर्तकाः ॥ १४ ॥
यज्ञवाटश्च सुमहान्गोमत्या नैमिशे वने ॥ आज्ञाप्यतां महाबाहो तद्धि पुण्यमनुत्तमम् ॥ १५ ॥
शान्तयश्च महाबाहो प्रवर्त्यन्तां समन्ततः ॥ १६ ॥
शतशश्चापि धर्मज्ञाः क्रतुमुख्यमनुत्तमम् ॥ अनुभूय महायज्ञं नैमिशे रघुनन्दन ॥ १७ ॥
तुष्टः पुष्टश्च सर्वोसौ मानितश्च यथाविधि ॥ प्रीतिं यास्यति धर्मज्ञ शीघ्रमामन्त्र्यतां जनः ॥ १८ ॥
शतं वाहसहस्राणां तण्डुलानां वपुष्मताम् ॥ अयुतं तिलमुद्गानां प्रयात्वग्रे महाबल ॥ १९ ॥
चणकानां कुलत्थानां माषाणां लवणस्य च ॥ अतोनुरूपं स्नेहं च गन्धं संक्षिप्तमेव च ॥ २० ॥
सुवर्णकोट्यो बहुला हिरण्यस्य शतोत्तराः ॥ अग्रतो भरतः कृत्वा गच्छत्वग्रे समाधिना ॥ २१ ॥
अन्तरा पण्यवीथ्यश्च सर्वे च नटनर्तकाः ॥ सूदा नार्यश्च बहवो नित्यं यौवनशालिनः ॥ २२ ॥
भरतेन तु सार्धं ते यान्तु सैन्यानि चाग्रतः ॥ नैगमा बलवृद्धाश्च द्विजाश्च सुसमाहिताः ॥ २३ ॥
कर्मान्तिकान्वर्धकिनः कोशाध्यक्षांश्च नैगमान् ॥ मम मातृस्तथा सर्वाः कुमारान्तःपुराणि च ॥२४॥
काञ्चनीं मम पत्नीं च दीक्षायां ज्ञांश्च कर्मणि ॥ अग्रतो भरतः कृत्वा गच्छत्वग्रे महायशाः ॥२५॥

यथापूर्वमकरोत् ॥ ७—९ ॥ महद्भिर्हरिभिः हनुमदङ्गदादिभिः । बहुभिश्चेति । भ्रात्रभिप्रायेण अनुभोक्तुं द्रष्टुमित्यर्थः ॥ १०—१३ ॥ तालं गृहीत्वावचरन्तीति तालावचराः सूत्रधाराः ॥ १४ ॥ गोमत्या नद्यास्तीर इति शेषः ॥ १५—१६ ॥ धर्मज्ञाः शतशः अनेके नैमिशे महायज्ञमश्वमेधमनुभूयानुष्ठाय कृतार्था इति शेषः । यद्वा धर्मज्ञ इति पाठे अनुभूय दृष्ट्वा प्रीतिं यास्यतीत्युत्तरेणान्वयः ॥ १७ ॥ प्रतियास्यतीति च पाठः ॥ १८ ॥ वपुष्मतामिति । अखण्डानामित्यर्थः । शतं वाहसहस्राणीति । लक्षं बलीवर्दा इत्यर्थः॥१९॥ अतोनुरूपं उक्तब्राह्मणभोजनसंविधानानुरूपं । स्नेहं घृततैलपयोदध्यादिकमित्यर्थः । संक्षिप्तमेव गन्धमिति । अघृष्टमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥ हिरण्यस्य रजतस्येत्यर्थः । शतोत्तरा इति । कोट्य इत्यर्थः । समाधिना सावधानतया ॥ २१ ॥ अन्तरा मार्गमध्ये । तत्र चापेक्षिताः आपणवीथ्यः । तत्प्रवर्तका वणिजश्चेत्यर्थः ॥ २२—२३ ॥ कर्मान्तिकाः किङ्कराः । कुमारान्तःपुराणीति । भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नपत्न्य इत्यर्थः ॥ २४ ॥ काञ्चनीं मम पत्नीमिति । स्वर्णमयीं सीताप्रतिमामित्यर्थः । पत्न्याश्च प्रतिनिधिसद्भावादिकं सर्वं

त्वाद्रुद्रस्ययज्ञनिर्विघ्नार्थतन्नमस्कारः ॥ ७ ॥ **ति०** तत्कर्मविज्ञाय तत्कर्मकरणाङ्गीकारंविज्ञाय ॥ ९ ॥ **स०** शान्तयः ग्रहादिसौमुख्यापादिकाः ॥ १६ ॥ **ति०** सर्वइति । 'दुन्दुभीन्समाघ्नन्ति 'वीणागाथिनौगायतः' इत्यादिकल्पसूत्रोक्तप्रयोगापेक्षिताः । यौवनशालिनइति । 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः ॥ २२ ॥ **स०** कर्मान्तिकान् कर्मकरान् । वर्धकिनः तक्षणः । नैगमान् मूलनगरेतरपुरगान् । कुमारान्तःपुराणिच भरतादिपुत्रान्तःपुराणि ॥ २४ ॥ **ति०** काञ्चनीं काञ्चनमयीं । दीक्षायां दीक्षानिमित्तं । कर्मणि ज्ञान् कर्मविषयज्ञानवतऋषीन् । 'ज्ञोविद्वान्सोमजोपिच' इत्यमरः । नचपत्न्याअपियजमानत्वाद्यज्ञस्वामित्वाच्चस्वामिनोयजमानस्यप्रतिनिधिप्रतिषेधात्कथंपत्न्याःप्रतिनिधिः । 'स्वामिनोग्नेर्देवतायाश्चशब्दात्कर्मणश्चप्रतिनिधिर्निवृत्तः ।'

[पा०] १ ख. शीघ्रंमहद्भिर्हरिभिर्बलिभिश्चवनाश्रयैः. २ ख. ग. घ. त्वनुचरैःसह. ३ ङ—ट. यज्ञभूमिनिरीक्षकाः. ४ क. च. छ. ट. प्रतियास्यति.

उपकार्या महार्हाश्च पार्थिवानां महौजसाम् ॥ सानुगानां नरश्रेष्ठो व्यादिदेश महाबलः ॥ २६
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

रामेणाश्वस्यक्षोणीप्रदक्षिणीकरणायलक्ष्मणप्रेरणपूर्वकमश्वमेधकरणारंभः ॥ १ ॥

तत्सर्वमखिलेनाशु संस्थाप्य भरताग्रजः ॥ हयं लक्षणसंपन्नं कृष्णसारं मुमोच ह ॥ १ ॥
ऋत्विग्भिर्लक्ष्मणं सार्धमश्वतन्त्रे नियोज्य च ॥ ततोऽभ्यगच्छत्काकुत्स्थः सह सैन्येन नैमिशम् ॥२॥
यज्ञवाटं महाबाहुर्दृष्ट्वा परममद्भुतम् ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे श्रीमानिति वचोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥
नैमिशे वसतस्तस्य सर्व एव नराधिपाः ॥ आनिन्युरुपहारांश्च तान्रामः प्रत्यपूजयत् ॥ ४ ॥
उपकार्या महार्हाश्च पार्थिवानां महात्मनाम् ॥ सानुगानां नरश्रेष्ठो व्यादिदेश महामतिः ॥ ५ ॥
अन्नपानानि वस्त्राणि सानुगानां महात्मनाम् ॥ भरतः संददावाशु शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ ६ ॥
वानराश्च महात्मानः सुग्रीवसहितास्तदा ॥ विप्राणां प्रणताः सर्वे चक्रिरे परिवेषणम् ॥ ७ ॥
विभीषणश्च रक्षोभिर्बहुभिः स्रग्विभिर्वृतः ॥ ऋषीणामुग्रतपसां पूजां चक्रे महात्मनाम् ॥ ८ ॥

युद्धकाण्डे सप्रकारं निरूपितं, तत्रैव द्रष्टव्यं ॥ २५–॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

कृष्णसारं कृष्णप्रधानं । प्रायशः कृष्णवर्णमित्यर्थः । कृष्णशारमिति च पाठः ॥ १ ॥ अश्वतन्त्र इति । "चतुश्शता रक्षन्ति यज्ञस्याघाताय तथा शतेन राजपुत्रैः सहाध्वर्युः पुरस्तात्प्रत्यङ् तिष्ठन् प्रोक्षति" इति श्रुतेः । अश्वरक्षादिसंबन्धयज्ञप्रयोगनिर्वर्तनार्थमित्यर्थः ॥ २—३ ॥ उपहाराः उपदाः ॥ ४—५ ॥ राजपूजामाह—अन्नेत्यादि ॥ राजसत्कारे भरतशत्रुघ्ननियोगः सुग्रीवादीनां विप्रपरिवेषणे विभीषणस्य ब्रह्मर्षिसत्कारे नियोग इत्याह—भरत इत्यादि ॥ ६–

इत्यापस्तंबसूत्रात्स्वामिनोयजमानस्यपत्न्यावाइतिचेन्न । "यस्यभार्यान्यदेशस्थानेष्यतेपतिनाऽथवा । अशक्ताप्रतिकूलावातस्याः प्रतिनिधिक्रिया" इत्येवंविधेविषयेप्रतिनिधेरनुमतत्वात् । 'अन्येकुशमयींपत्नींकृत्वातुगृहमेधिनः । अग्निहोत्रमुपासन्तेयावज्जीवमनुव्रताः । सौवर्णींवाषोडशपलैर्माषकैःषोडशैरपि ।' इतिस्मृतेश्च । 'मृतायामपिभार्यायांवैदिकीनत्यजेद्विजः । उपाधिनापि तत्कर्मयावज्जीवंसमापयेत्' इतिविष्णुस्मृतेश्च । वस्तुतस्त्वेषांसौवर्णीनप्रतिनिधिः । देवताप्रतिमास्विवतत्त्वबुद्धिरेव । नतुसादृश्यबुद्धिरत्रेतिप्रतिनिधित्वाभावात् । किंतुभगवतऋषीणांचावाहनादिसामर्थ्येनघटनाकौशलेनचतत्त्वबुद्धेरेवोत्पादात् । पत्नीकर्मनिर्वाहकत्वंचततएव । अतएव 'काञ्चनींममपत्नी' इतिसंगच्छते । एतेनकाम्येष्वश्वमेधादिषुकथंप्रतिनिधिरितिपरास्तमित्याहुः ॥ **स०** काञ्चनीमिति । सीतातु 'रामस्यहृदयासर्वेषामदृश्याजनकात्मजा' इत्युक्तेः अमरविवक्षयारामेणसासंनिकृष्यते । पामरविवक्षयाविप्रकृष्यतइतितद्विवक्षयासमीपेप्रतिनिधिनिधापनमितिमन्तव्यं ॥ २५ ॥ **ति०** उपकार्याः वासस्थानानि ॥ २६ ॥ **स०** अन्नपानानिवस्त्राणिव्यादिदेशेत्यन्वयः ॥ २७ ॥ **स०** प्रवरावानराः वानरप्रवराः । विप्राणापरिवेषणंचक्रुः ॥ २८ ॥ **स०** उग्रतपसांपूजांचक्रइत्यनेन तत्सभाजनचातुरीमान्विभीषणइतिद्योत्यते ॥ २९ ॥ इत्येकनवतितमःसर्गः ॥ ९१ ॥

ति० तत्सर्वमिति । यागोपकरणंसर्वमित्यर्थः । अखिलेन अन्यूनतयाजनेनवा । कृष्णसारं कृष्णसारमृगसमानवर्णं । यद्वा कृष्णवर्णं सर्वयज्ञपशुभ्यःसारभूतंचेत्यर्थः ॥ **स०** अखिलेन खिलभिन्नेनदृढेनवाहनादिना । कृष्णसारं तथा तीव्रव्रजनेनतत्त्वोक्तिर्वा । कृष्णवर्णवंतंसारंश्रेष्ठंवा । कृष्णंवर्णंसरतिगच्छति कर्णेएकस्मिन्नितिसतथावा ॥ १ ॥

[**पा०**] १ क. ख. ग. ड. झ. ञ. प्रस्थाप्य. २ क—घ. च. छ. ज. आजग्मुस्सर्वराष्ट्रेभ्यस्तान्रामः. ३ झ. अन्नपानादिवस्त्राणिसर्वोपकरणानिच । भरतःसहशत्रुघ्नोनियुक्तोराजपूजने. ४ क. ग. ड. झ. ञ. ट. परिवेषणंचविप्राणांप्रयताःसंप्रचक्रिरे. ५ ड. झ. ञ. ट. सुमतपसांकिंकरःसमपद्यत.

एवं सुविहितो यज्ञो हयमेधोऽभ्यवर्तत ॥ लक्ष्मणेनाभिगुप्ता च हयचर्या प्रवर्तत ॥ ९ ॥
ईदृशं राजसिंहस्य यज्ञप्रवरमुत्तमम् ॥ नान्यः शब्दोऽभवत्तत्र हयमेधे महात्मनः ॥ १० ॥
छन्दतो [1]देहि देहीति यावत्तुष्यन्ति याचकाः ॥ तावत्सर्वाणि दत्तानि क्रतुमध्ये महात्मनः ॥
विविधानि च गौडानि खाण्डवानि तथैव च ॥ ११ ॥
न निस्सृतं भवत्योष्ठाद्वचनं यावदर्थिनाम् ॥ तावद्वानररक्षोभिर्दत्तमेवाभ्यदृश्यत ॥ १२ ॥
न कश्चिन्मलिनस्तत्र दीनो वाऽप्यथ कर्शितः ॥ तस्मिन्यज्ञवरे राज्ञो हृष्टपुष्टजनावृते ॥ १३ ॥
ये च तत्र महात्मानो मुनयश्चिरजीविनः ॥ नास्मरंस्तादृशं [2]यज्ञं नाप्यासीत्स कदाचन ॥ १४ ॥
यः कृत्यवान्सुवर्णेन सुवर्णं लभते स्म सः ॥ वित्तार्थी लभते वित्तं रत्नार्थी रत्नमेव च ॥ १५ ॥
[3]रजतानां सुवर्णानामश्मनामथ वाससाम् ॥ अनिशं दीयमानानां राशिः समुपदृश्यते ॥ १६ ॥
न शक्रस्य धनेशस्य यमस्य वरुणस्य वा ॥ ईदृशो दृष्टपूर्वो न एवमूचुस्तपोधनाः ॥ १७ ॥
सर्वत्र वानरास्तस्थुः सर्वत्रैव च राक्षसाः ॥ वासोधनान्नमर्थिभ्यः पूर्णहस्ता ददुर्भृशम् ॥ १८ ॥
[4]दृशो राजसिंहस्य यज्ञः सर्वगुणान्वितः ॥ संवत्सरमथो साग्रं वर्तते न च हीयते ॥ १९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

॥ ८ ॥ हयचर्या अश्वमेधयागानुष्ठानं ॥ ९ ॥ याचकाः यावत्तुष्यन्ति तावद्देहि देहीति शब्दादन्यः शब्दो नाभवत् ॥ १० ॥ सर्वाणि दत्तानीत्यस्यैव प्रपञ्चनं– विविधानीत्यादि । गौडानि गुडविकाररूपाणि ॥ ११ ॥ अर्थिनां मुखाद्देहीति वचनं यावन्न निस्सृतं, तावद्दत्तमेवाभ्यदृश्यत ॥ १२—१३ ॥ चिरजीविनो मुनयः तादृशं यज्ञं । इतः पूर्वं तादृशो नासीदित्याहुरिति शेषः ॥ १४—१६ ॥ उक्त एवार्थ आदरादभ्यस्यते—न शक्रस्येत्यादि ॥ १७–१८ ॥ संवत्सरं वर्तते न च हीयते । संवत्सरात्परमपीति शेषः । पुनः पुनरश्वमेधः प्रावर्ततेत्यर्थः ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने द्विनवतितमः सर्गः ९२

स० राजसिंहस्य राजश्रेष्ठस्यईदृशंउत्तमंयज्ञप्रवरमुद्दिश्यैव शब्दः महानयंयज्ञइतिस्तुतिरूपोऽभवत् । हयमेधेप्रवृत्तेसति । अन्यः तदस्तुतिरूपः न नाभवत् । 'यज्ञप्रवरमुत्तमममभव'दितिव्याख्यन्नागोजिभट्टःकिमभिप्रायेणैवमूचिवानितिविभावनीयं ॥ १० ॥ **स०** यावत् यावता याचकास्तुष्यन्ति तावद्व्यंविस्रब्धः अतिदानेस्वामीरामःकुतएवंत्वयाकारीतिभर्त्सयेदितिशङ्काविकलः । देहीतिबोधितेन तावत् तावन्ति सर्वाणिदत्तानि ॥ ११ ॥ **स०** दानौघसमलङ्कृतं तादृशंयज्ञंनास्मरन् एतत्समसवनानुभवाभावादेवस्मरणाभावइतिभावः । प्राक्कृतंअन्यानुष्ठितं सवनं दानौघसमलं दानानामोघेनसंघेनसमलं सदोषं । अपात्रेभ्योवाऽसमर्थेवाअदेयदित्सावेतिसामल्यंदानेष्वितिमन्तव्यं । अस्मरन्तथानुभवादितिभावः ॥ १४ ॥ **स०** सुवर्णानां शोभनवर्णोपेतानां । हिरण्यानां रजतानां ॥ १६ ॥ इतिद्विनवतितमःसर्गः ॥ ९२ ॥

[पा०] १ झ—ठ. देहिविस्रब्धो. २ क. ख. घ—छ. झ. ञ. ट. यज्ञंदानौघसमलंकृतं. ३ झ—ठ. हिरण्यानां. ४ च. छ. ववृधेचमहीयते. क. घ. ववृधेनाभ्यहीयत.

त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

रामाश्वमेधदर्शनाय कुशलवादिशिष्यगणेनसहसमागतवतावाल्मीकिना ऋषिवाटनिकटेपर्णशालानिर्मापणेनतत्रवासः ॥ १ ॥ तथा कुशलवौप्रति परेद्युःप्रभातेयज्ञवाटनिकटादिषुश्रीरामायणगानचोदनपूर्वकं रामेणप्रश्ने आत्मनोर्वाल्मीकिशिष्यत्वकीर्तननियोजनम् ॥ २ ॥

वर्तमाने तथाभूते यज्ञे च परमाद्भुते ॥ सशिष्य आजगामाशु वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवः ॥ १ ॥
स दृष्ट्वा दिव्यसङ्काशं यज्ञमद्भुतदर्शनम् ॥ एकान्ते ऋषिवाटानां चकार उटजाञ्छुभान् ॥ २ ॥
शकटांश्च बहून्पूर्णान्फलमूलैश्च शोभनान् ॥ वाल्मीकिवाटे रुचिरे स्थापयन्नविदूरतः ॥ ३ ॥
आसीत्सुपूजितो राज्ञा मुनिभिश्च महात्मभिः ॥ वाल्मीकिः सुमहातेजा न्यवसत्परमात्मवान् ॥४॥
स शिष्यावब्रवीद्धृष्टौ युवां गत्वा समाहितौ ॥ कृत्स्नं रामायणं काव्यं गायेथां परया मुदा ॥ ५ ॥
ऋषिवाटेषु पुण्येषु ब्राह्मणावसथेषु च ॥ रथ्यासु राजमार्गेषु पार्थिवानां गृहेषु च ॥ ६ ॥
रामस्य भवनद्वारि यत्र कर्म प्रवर्तते ॥ ऋत्विजामग्रतश्चैव तत्र गेयं विशेषतः ॥ ७ ॥
इमानि च फलान्यत्र स्वादूनि विविधानि च ॥ जातानि पर्वताग्रेषु चास्वाद्यास्वाद्य गायताम् ॥८॥
न यास्यथः श्रमं वत्सौ भक्षयित्वा फलानि वै ॥ मूलानि च सुमृष्टानि नगराद्बहिरास्यथः ॥ ९ ॥
यदि शब्दापयेद्रामः श्रवणाय महीपतिः ॥ ऋषीणामुपविष्टानां ततो गेयं प्रवर्तताम् ॥ १० ॥
दिवसे विंशतिः सर्गा गेया मधुरया गिरा ॥ प्रमाणैर्बहुभिस्तत्र यथोद्दिष्टा मया पुरा ॥ ११ ॥
लोभश्चापि न कर्तव्यः स्वल्पोपि धनकाङ्क्षया ॥ किं धनेनाश्रमस्थानां फलमूलोपजीविनाम् ॥१२॥
यदि पृच्छेत्स काकुत्स्थो युवां कस्येति दारकौ ॥ आवां वाल्मीकिशिष्यौ स्वो ब्रूतमेवं नराधिपम् १३
इमास्तन्त्रीः सुमधुराः स्थानं वा पूर्वदर्शनम् ॥ मूर्च्छयित्वा सुमधुरं गायेथां विगतज्वरौ ॥ १४ ॥

तथाभूते प्रागुक्तप्रकारं प्रवृत्ते ॥ १ ॥ ऋषिवाटानामिति । समीप इति शेषः । उटजानिति बहुवचनं बहुशिष्यत्वात् ॥ २ ॥ रुचिर इति । अभूदिति शेषः ॥ ३—६ ॥ यत्र कर्म चेति । अश्वमेधयाग इत्यर्थः ॥ ७ ॥ अत्रास्माकं वाटे । विद्यमानान्यास्वाद्य । गायतामिति लोट्प्रथमपुरुषद्विवचनं । यदा यदा श्रमः तदा तदैवं कुरुतं । भवन्ताविति शेषः ॥ ८ ॥ नगराद्बहिरास्यथः । क्षत्रियकुलेष्विति शेषः । नगराद्बहिः उटज इत्यर्थः । आस्यथः अधितिष्ठतमिति यावत् । आसेश्छान्दसः श्यन् परस्मैपदं च ॥ ९ ॥ शब्दापयेत् आह्वयेत् ॥ १० ॥ तत्र रामायणे । बहुभिः सर्गप्रमाणैर्यथा मया पुरा सर्गा उद्दिष्टाः तेषु सर्गेषु दिवसे दिवसे विंशतिसर्गा गेयाः ॥११–१२॥ आवां वाल्मीकिशिष्यौ स्व इत्येवं ब्रूतं नामुकदारकाविति ॥ १३ ॥ इमास्तन्त्रीरिति । वीणाशिरा इत्यर्थः । अपूर्वदर्शनं अपूर्वस्वराणां दर्शनं यत्र तत्तथा तादृशं स्थानं षड्जादिस्वरभेदसिद्ध्यै वीणादण्डोपरि कल्पितं शिराणां स्पर्शविशेषसिद्धिप्रयोजनस्थानपङ्क्तिः

स० सशिष्यः कुशलवादिशिष्यसहितः ॥ १ ॥ **स०** दिव्यात् दिविभवादपिसंकाशतइतिसतथातं । एकान्ते जनसंकुलताविकलेस्थले । ऋषिसंघातःतेनसहागतःऋषिसंघः ॥ २ ॥ **ति०** शकटान् अन्नादिपूर्णान् । फलमूलांश्चशोभनान् सर्वतोरुचिरे वाल्मीकिवाटेऽस्थापयन्नित्यर्थः । 'रुचिरोभूदि'तिशेषइतिकतकव्याख्यानुसारीपाठोमृग्यःक्वचित् । 'शकटैर्बहुभिःपूर्णैःफलमूलैश्चशोभनैः । वाल्मीकिवाटोरुचिरःशोभयन्निवसर्वतः' इतिपाठःसइत्यन्ये । **स०** शकटान् अग्निहोत्रपात्रादिसंयुतान् । फलमूलान् फलमूलान्येषांतइत्यर्शआद्यजन्तःशब्दइतिपुंल्लिङ्गतोपपत्तिः । वाल्मीकिवाटे तदाश्रममार्गे ॥ ३ ॥ **ति०** शिष्यौ कुशलवौ । **स०** धृष्टौ धैर्यशालिनौ ॥ ५ ॥ **ति०** रथ्यासु उपमार्गेषु ॥ ६ ॥ **ति०** फलानिभुक्त्वानश्रमंयास्यथः । नापि रागात् कण्ठमाधुर्यात् परिहास्यथः । नगराद्बहिरास्यथःइतिपाठे रात्रिकालेइतिशेषः । उटजेष्वित्यर्थः ॥ ९ ॥ **ति०** ऋषीणां अग्रेइतिशेषः ॥ १० ॥

[पा०] १ झ. ठ. ऋषिसंघातश्चकार. २ झ. ठ. फलमूलांश्च. ३ क—घ. रुचिरेगोमत्याअविदूरतः. ४ ङ. झ. गायेतां. ५ झ. ञ. ठ. नरागात्परिहास्यथः. ६ ङ. च. छ. झ. यथायोगंप्रवर्ततां.

आदिप्रभृति गेयं स्यान्न चावज्ञाय पार्थिवम् ॥ पिता हि सर्वभूतानां राजा भवति धर्मतः ॥ १५ ॥
तद्युवां हृष्टमनसौ श्वः प्रभाते समाहितौ ॥ गायेथां मधुरं गेयं तन्त्रीलयसमन्वितम् ॥ १६ ॥
इति सन्दिश्य बहुशो मुनिः प्राचेतसस्तदा ॥ वाल्मीकिः परमोदारस्तूष्णीमासीन्महायशाः ॥ १७ ॥
सन्दिष्टौ मुनिना तेन तावुभौ मैथिलीसुतौ ॥ तथैव करवावेति निर्जग्मतुररिन्दमौ ॥ १८ ॥
तामद्भुतां तौ हृदये कुमारौ निवेश्य वाणीमृषिभाषितां तदा ॥
समुत्सुकौ तौ सममूषतुर्निशां यथाऽश्विनौ भार्गवनीतिसंहिताम् ॥ १९ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

चतुर्णवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

प्रभातेनिर्वर्तिताह्निकाभ्यांकुशलवाभ्यां यज्ञवाटमेत्यमधुरतरस्वरेण श्रीरामायणगानोपक्रमः ॥ १ ॥ तदाकर्णनहृष्टेनरामेण यागावसानेसभायांसकलकलाकुशलनिखिलजनमेलनपूर्वकं कुशलवगीयमानरामायणश्रवणम् ॥ २ ॥ गानावसानेकुशलवाभ्यां रामचोदनयातंप्रति आत्मनोर्वाल्मीकिशिष्यत्वनिवेदनपूर्वकं रामायणस्यतत्प्रणीतत्वनिवेदनेनसह तस्यमुनेर्यज्ञवाटनिकटसंनिधानस्यचनिवेदनम् ॥ ३ ॥

तौ रजन्यां प्रभातायां स्नातौ हुतहुताशनौ ॥ यथोक्तमृषिणा पूर्वं सर्वं तत्रोपगायताम् ॥ १ ॥
तां स शुश्राव काकुत्स्थः पूर्वाचार्यविनिर्मिताम् ॥ अपूर्वां पाठ्यजातिं च गेयेन समलंकृताम् ॥ २ ॥
प्रमाणैर्बहुभिर्युक्तां तन्त्रीलयसमन्विताम् ॥ बालाभ्यां राघवः श्रुत्वा कौतूहलपरोऽभवत् ॥ ३ ॥
अथ कर्मान्तरे राजा समाहूय महामुनीन् ॥ पार्थिवांश्च नरव्याघ्रः पण्डितान्नैगमांस्तथा ॥ ४ ॥
पौराणिकाञ्शब्दविदो ये च वृद्धा द्विजातयः ॥ स्वराणां लक्षणज्ञांश्च उत्सुकान्द्विजसत्तमान् ॥ ५ ॥
लक्षणज्ञांश्च गान्धर्वान्नैगमांश्च विशेषतः ॥ पादाक्षरसमासज्ञांश्छन्दस्सु परिनिष्ठितान् ॥ ६ ॥

स्थानमित्युच्यते । तद्वा मूर्च्छयित्वा तत्र वा नादव्याप्तिं कृत्वा ॥ १४ ॥ आदिप्रभृतीति संक्षेपमारभ्येत्यर्थः । पार्थिवं न चावज्ञायेति । तत्समीपे स्थलान्तर इव लीलापरिहासादिकं न कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र हेतुः— पिता हि सर्वभूतानामिति ॥ १५—१८ ॥ भार्गवनीतिसंहितां अश्विनाविव तौ तां वाणीं हृदये निवेश्य । श्वो गातव्यांस्मृत्वेत्यर्थः । निशां निशायां । सममिति । ऋषिभिरित्यर्थः । सममूषतुरिति च पाठः । भार्गवनीतिसंस्कृतौ इति पाठान्तरे तु वाल्मीकिशिक्षिताविल्यर्थः ॥१९॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

हुतहुताशनौ कृतसमिदाधानौ ॥ १ ॥ पूर्वेति । गायकाभ्यां पूर्वमाचार्येण निर्मितां अपूर्वां प्रागश्रुतां पाठ्यस्य गेयस्य जातिः षड्जादिः । गेयेन गानधर्मेण ॥ २ ॥ प्रमाणैः ध्वनिपरिच्छेदसाधनैः । कौतूहलपरः विस्मयवान् ॥ ३ ॥ कर्मान्तरे अश्वमेधस्य प्रयोगावसाने ॥ ४ ॥ स्वराणां षड्जादिस्वराणां । उत्सुकान् रामायणश्रवणोत्सुकानित्यर्थः ॥५॥ गान्ध-

स० नावज्ञाय अवज्ञामकृत्वागेयं । कुतइत्यतोव्याजेनयुष्मत्पितेतिबोधयति—पिताहीति । अतस्तत्समीपेपाददन्तप्रदर्शनादिलीलाऽवज्ञारूपिणीनकार्येतिभावः ॥ १५ ॥ इतित्रिनवतितमःसर्गः ॥ ९३ ॥

स० पूर्वाचार्योभरतः गीतिसमनुशास्तिकर्ता । तद्विनिर्मितां । पूर्वाचार्याःस्वमूलपुरुषादयः । तद्विषयेविनिर्मितामितिवा ॥ २ ॥
स० प्रमाणैः स्वरारोहावरोहमर्यादासाधनैः ॥ ३ ॥ स० लक्षणज्ञान् सामुद्रिकलक्षणज्ञानिनः ॥ ६ ॥

[पा०] १ क. घ. भार्गवनीतिसंस्तुतौ. च. छ. भार्गवनीतिसंस्कृतौ. २ ख. ग. ज. पठ्यजातिंच. ३ च. छ. गान्धर्वान्भाषाज्ञांश्च.

कलामात्रविभागज्ञाञ्ज्यौतिषे च परं गतान् ॥ क्रियाकल्पविदश्चैव तथा काव्यविदो जनान् ॥ ७॥
भाषाज्ञानिङ्गितज्ञांश्च नैगमांश्चाप्यशेषतः ॥ हेतूपचारकुशलान्वचने चापि हैतुकान् ॥ ८ ॥
छन्दोविदः पुराणज्ञान्वैदिकान्द्विजसत्तमान् ॥ चित्रज्ञान्वृत्तसूत्रज्ञान्गीतनृत्यविशारदान् ॥ ९ ॥
शास्त्रज्ञान्नीतिनिपुणान्वेदान्तार्थप्रबोधकान् ॥ एतान्सर्वान्समानीय गातारौ समवेशयत् ॥ १० ॥
दृष्ट्वा मुनिगणाः सर्वे पार्थिवाश्च महौजसः ॥ पिबन्त इव चक्षुर्भ्यां राजानं गायकौ च तौ ॥११॥
ऊचुः परस्परं चेदं सर्व एव समन्ततः ॥ उभौ रामस्य सदृशौ बिम्बाद्बिम्बमिवोत्थितौ ॥ १२ ॥
जटिलौ यदि न स्यातां न वल्कलधरौ यदि ॥ विशेषं नाधिगच्छामो गायतो राघवस्य च ॥१३॥
तेषां संवदतामेवं श्रोतॄणां हर्षवर्धनम् ॥ गेयं प्रचक्रतुस्तत्र तावुभौ मुनिदारकौ ॥ १४ ॥
ततः प्रवृत्तं मधुरं गान्धर्वमतिमानुषम् ॥ न च तृप्तिं ययुः सर्वे श्रोतारो गानसंपदा ॥ १५ ॥
प्रवृत्तमादितः पूर्वसर्गं नारददर्शितम् ॥ ततः प्रभृति सर्गांश्च यावद्विंशत्यगायताम् ॥ १६ ॥
ततोपराह्णसमये राघवः समभाषत ॥ श्रुत्वा विंशतिसर्गांस्तान्भ्रातरं भ्रातृवत्सलः ॥ १७ ॥
अष्टादशसहस्राणि सुवर्णस्य महात्मनोः ॥ प्रयच्छ शीघ्रं काकुत्स्थ यदन्यदभिकाङ्क्षितम् ॥
ददौ शीघ्रं स काकुत्स्थो बालयोर्वै पृथक्पृथक् ॥ १८ ॥
दीयमानं सुवर्णं तु नागृह्णीतां कुशीलवौ ॥ ऊचतुश्च महात्मानौ किमनेनेति विस्मितौ ॥ १९ ॥
वन्येन फलमूलेन निरतौ वनवासिनौ ॥ सुवर्णेन हिरण्येन किं करिष्यावहे वने ॥ २० ॥
तथा तयोः प्रब्रुवतोः कुतूहलसमन्विताः ॥ श्रोतारश्चैव रामश्च सर्व एव सुविस्मिताः ॥ २१ ॥
तस्य चैवागमं रामः काव्यस्य श्रोतुमुत्सुकः ॥ प्रपच्छ तौ महातेजास्तावुभौ मुनिदारकौ ॥ २२ ॥
किंप्रमाणमिदं काव्यं का प्रतिष्ठा महात्मनः ॥ कर्ता काव्यस्य महतः क्व चासौ मुनिपुङ्गवः ॥२३॥
पृच्छन्तं राघवं वाक्यमूचतुर्मुनिदारकौ ॥ २४ ॥
वाल्मीकिर्भगवान्कर्ता संप्राप्तो यज्ञसंविधम् ॥ येनेदं चरितं तुभ्यमशेषं संप्रदर्शितम् ॥ २५ ॥

र्वान् गान्धर्वशास्त्रज्ञान्। पादाक्षरसमासज्ञान् पादाक्षराणां गुरुलघुसामान्यज्ञान्। छन्दस्सु वेदेषु ॥६॥ कलामात्रविभागज्ञान् कलाः स्वराः तेषां मात्राः एकद्वित्रिलक्षणाः तेषां विभागज्ञान्। परं पारङ्गतान्। क्रियाकल्पविदः क्रियाकल्पः क्रियाप्रयोगप्रतिपादकं कल्पसूत्रं तद्विदस्तज्ज्ञान्। काव्यविदः काव्यलक्षणलक्ष्यविद इत्यर्थः। काव्यविदो जनानिति च पाठः ॥ ७ ॥ भाषाज्ञान् अष्टादशभाषास्वरूपज्ञान्। इङ्गितज्ञान् अभिप्रायविदः। नैगमान्वणिजः। पूर्वत्र पौरानित्यर्थः। वचने चापि केवलव्यवहारेपि हेतूपचारकुशलान् युक्तिप्रयोगसमर्थान्। हैतुकान् तार्किकान् ॥ ८ ॥ वृत्तज्ञान् वृत्तशास्त्रज्ञान्। चित्रज्ञान् चक्रबन्धादिसहितचित्रकाव्यरचनानिपुणान् ॥ ९ ॥ शास्त्रज्ञान् व्याकरणादिशास्त्रज्ञान्। समवेशयत्। सभामध्ये इति शेषः ॥ १०—१५ ॥ प्रवृत्तमिति तत्र गेयेन नारददर्शितंपूर्वसर्गमादितः प्रवृत्तम् ॥ १६—१८ ॥ कुशीलवौ विस्मितौ सकृदेव बहुप्रदानतः विस्मयवन्तौ किमनेनेत्येवोचतुश्च ॥ १९ ॥ तदेव स्पष्टीकरोति—वन्येनेत्यादि ॥ निरतौ निरत ॥२०—२१॥ आगमं प्राप्तिं ॥२२॥ किंप्रमाणमिदमित्यादि ॥ का प्रतिष्ठा कियत्पर्यन्तमित्याशयः। काव्यस्य कः कर्तेत्यनुकर्षः। मुनिपुङ्गव इति। आस्त इति शेषः ॥ २३—२४ ॥ येन कृतमिदमशेषं चरितं काव्यं तुभ्यं संप्रदर्शितं सोस्य काव्यस्य कर्ता भगवान्

ति० आगमं कुशलवयोस्तत्प्राप्तिकारणं। तौतावितिवीप्सा ॥ २२ ॥

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ट. कुशलान्हैतुकांश्चबहुश्रुतान्. २ ख. गायन्तौतौनिवेशितौ. क. घ. गायन्तौसमचोदयत्.

सन्निबद्धं हि श्लोकानां चतुर्विंशत्सहस्रकम् ॥ उपाख्यानशतं चैव भार्गवेण तपस्विना ॥ २६ ॥
आदिप्रभृति वै राजन्पञ्च सर्गशतानि च ॥ काण्डानि षट् कृतानीह सोत्तराणि महात्मना ॥
कृतानि गुरुणाऽस्माकमृषिणा चरितं तव ॥ २७ ॥
प्रतिष्ठाऽऽजीवितं यावत्तावत्सर्वस्य वर्तते ॥ २८ ॥
यदि बुद्धिः कृता राजञ्श्रवणाय महारथ ॥ कर्मान्तरे क्षणीभूतस्तच्छृणुष्व सहानुजः ॥ २९ ॥
बाढमित्यब्रवीद्रामस्तौ चानुज्ञाप्य राघवम् ॥ प्रहृष्टौ जग्मतुः स्थानं यत्रास्ते मुनिपुङ्गवः ॥ ३० ॥
रामोपि मुनिभिः सार्धं पार्थिवैश्च महात्मभिः ॥ श्रुत्वा तद्गीतिमाधुर्यं कर्मशालामुपागमत् ॥ ३१ ॥

शुश्राव तत्ताललयोपपन्नं सर्गान्वितं स स्वरशब्दयुक्तम् ॥
तन्त्रीलयव्यञ्जनयोगयुक्तं कुशीलवाभ्यां परिगीयमानम् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

बहुकालं सभामध्ये कुशलवगीतरामायणं श्रुतवतारामेण रामायणवचनादेव कुशलवयोः सीतासुतत्वविज्ञानम् ॥ १ ॥ तथा प्रत्ययोत्पादनेन लोकापवादापनोदनपूर्वकं निजशुद्धिप्रख्यापनाय शपथकरणे सीताभावावगमाय वाल्मीकिंप्रति दूतप्रेषणम् ॥ २ ॥ दूतमुखाच्छपथकरणे सीताङ्गीकरणश्रवणहृष्टेनरामेण सकलसभास्तारान्प्रति परेद्युः प्रभाते प्रवर्तिष्यमाणसीताशपथदर्शनप्रार्थनापूर्वकं तेषां विसर्जनम् ॥ ३ ॥

रामो बहून्यहान्येवं तद्गीतं परमं शुभम् ॥ शुश्राव मुनिभिः सार्धं पार्थिवैः सह वानरैः ॥ १ ॥
तस्मिन्गीते तु विज्ञाय सीतापुत्रौ कुशीलवौ ॥ तस्याः परिषदो मध्ये रामो वचनमब्रवीत् ॥
दूताञ्शुद्धसमाचारानाहूयात्ममनीषया ॥ २ ॥

वाल्मीकिः । यज्ञसंविधं । बिन्दुरछान्दसः । यज्ञवाटसविधदेशं प्राप्तः ॥ २५ ॥ चतुर्विंशतिसाहस्रमित्यादिकमग्रे स्पष्टीकरिष्यामः । चतुर्विंशतिसाहस्रं श्लोकानां सन्निबन्धनमिति च पाठः । उपाख्यानशतं इलोपाख्यानान्तं । भार्गवेण भृगुवंश्येन । वाल्मीकेरेव भार्गवत्वं प्राचेतसत्वं चाविरुद्धमिति दर्शितं "तपस्स्वाध्यायनिरतं" इति श्लोकव्याख्याने ॥२६॥ पञ्च सर्गशतानीति षट्काण्डाभिप्रायेण । चकारादुत्तरकाण्डसर्गसंख्यासमुच्चयः ॥ २७ ॥ आजीवितमिति पदं । यावत् काव्यनायकस्य जीवितं तावत्तस्य यत् शुभाशुभं तस्य सर्वस्यात्र प्रतिष्ठानिबन्धनमस्ति ॥ २८ ॥ हे राजन्यदि तस्य सर्वस्य श्रवणाय बुद्धिः कृता तदा कर्मान्तरे क्षणीभूतः सुखीभूतः शृणु ॥ २९—३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने चतुर्णवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

गीते तु गीत एव । नतु ततः पूर्वं कस्यचिन्मुखा-

ति० यानिसोत्तराणिषट्काण्डानीहकृतानि । तत्सर्गसंख्यापञ्चशतानीत्युपलभ्यमानसर्गसंख्याधिक्यंतुकेषांचिदेकैकस्यद्विसर्गलकरणेनलेखकप्रमादात्पञ्चसर्गशतानीतिषट्काण्डसंख्या । चकारादुत्तरकाण्डसर्गसंख्यासमुच्चयइतिकश्चित् ॥ २७ ॥ स० कर्मशालां यज्ञवाटं ॥ ३१ ॥ स० ताललयः धृतकांस्यताललयः । तन्त्रीलयः तन्त्रिकालयः । कुशीलवाभ्यांपरिगीयमानंशुश्राव ॥ ३२ ॥ इतिचतुर्नवतितमःसर्गः ॥ ९४ ॥

स० तद्गीतं समस्तंव्यस्तंच ॥ १ ॥ स० तस्मिन्गीते तन्मुखगीतेरामायणरूपे । सीताऽसूतैतौसुताविति विज्ञाय लोकलोचन-

[पा०] १ क. ख. ग. परमाद्भुतं.

मद्वचो ब्रूत गच्छध्वमितो भगवतोऽन्तिकम् ॥ ३ ॥
यदि शुद्धसमाचारा यदि वा वीतकल्मषा ॥ करोत्विहात्मनः शुद्धिमनुमान्य महामुनिम् ॥ ४ ॥
छन्दं मुनेश्च विज्ञाय सीतायाश्च मनोगतम् ॥ प्रत्ययं दातुकामायास्ततः शंसत मे लघु ॥ ५ ॥
श्वः प्रभाते तु शपथं मैथिली जनकात्मजा ॥ करोतु परिषन्मध्ये शोधनार्थं ममैव च ॥ ६ ॥
श्रुत्वा तु राघवस्यैतद्वचः परममद्भुतम् ॥ दूताः संप्रययुर्वाटं यत्रास्ते मुनिपुङ्गवः ॥ ७ ॥
ते प्रणम्य महात्मानं ज्वलन्तममितप्रभम् ॥ ऊचुस्ते रामवाक्यानि मृदूनि मधुराणि च ॥ ८ ॥
तेषां तद्भाहृतं श्रुत्वा रामस्य च मनोगतम् ॥ विज्ञाय सुमहातेजा मुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ९ ॥
एवं भवतु भद्रं वो यथा वदति राघवः ॥ तथा करिष्यते सीता दैवतं हि पतिः स्त्रियाः ॥ १० ॥
तथोक्ता मुनिना सर्वे रामदूता महौजसम् ॥ प्रत्येत्य राघवं क्षिप्रं मुनिवाक्यं बभाषिरे ॥ ११ ॥
ततः प्रहृष्टः काकुत्स्थः श्रुत्वा वाक्यं महात्मनः ॥ ऋषींस्तत्र समेतांश्च राज्ञश्चैवाभ्यभाषत ॥ १२ ॥
भगवन्तः सशिष्या वै सानुगाश्च नराधिपाः ॥ पश्यन्तु सीताशपथं यश्चैवान्योपि काङ्क्षते ॥ १३ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ॥ सर्वेषामृषिमुख्यानां साधुवादो महानभूत् ॥ १४ ॥
राजानश्च महात्मानं प्रशंसन्ति स्म राघवम् ॥ उपपन्नं नरश्रेष्ठ त्वय्येव भुवि नान्यतः ॥ १५ ॥
एवं विनिश्चयं कृत्वा श्वोभूत इति राघवः ॥ विसर्जयामास तदा सर्वांस्ताञ्शत्रुसूदनः ॥ १६ ॥

इति संप्रविचार्य राजसिंहः श्वोभूते शपथस्य निश्चयं वै ॥
विससर्ज मुनीन्नृपांश्च सर्वान्स महात्मा महतो महानुभावः ॥ १७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

दित्यर्थः ॥ २—३ ॥ महामुनिमनुमान्य महामुनेरनुमतिं कृत्वेत्यर्थः ॥४॥ छन्दं अभिप्रायं ॥ ५–१० ॥ तथोक्ताइति सीता तथैव करिष्यतीत्युक्ता इत्यर्थः ॥ ११—१२ ॥ यश्चैवान्योपीति । यश्च पापी पापजल्पः प्राकृतः सोपीत्यर्थः ॥ १३—१७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

मपेक्ष्यज्ञात्वा । इयमेवोपज्ञारामस्येतिभावः । शुद्धसमाचारान्दूतान् । एतेन महातपस्विसमीपसमापतनयोग्यतांसूचयति । आत्ममनीषया स्वधिया । अपरप्रेरणयेतिभावः । भगवतोवाल्मीकेः । अन्तिकंगत्वामद्वचोब्रूत । अन्तिकइतिपाठे गच्छध्वंभगवतोन्तिकेमद्वचोब्रूतेत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ **स०** यदिशुद्धसमाचारासीताप्रागेव । अथवा वीतकल्मषातपसा । परसदननिवासागतगतपातकावा । महामुनि वाल्मीकिं । अनुमान्य संमतंकृत्वा । आत्मनः शुद्धिं निष्कल्मषत्वप्रथां । करोतु । आत्मनोममनसःशुद्धि अडोलायमानतां करोत्वितिवा ॥ ४ ॥ **स०** यद्यप्यवद्यगन्धविधुरेतिचतुराननादिपुरतोऽशरीरगिरोदीरितत्वान्नसंशयः । तथाप्यन्यथाकथकदुर्जनाननबन्धार्थंस्वस्यतत्सौन्दर्यलुब्धताकलङ्कापकर्षणार्थंचपुनःशपथःकर्तव्यइत्याह—श्वःप्रभातइति । ममनश्शोधनार्थंपरिषन्मध्येशपथंकरोतु ॥६॥ **ति०** मृदूनि अपरुषाणि । मधुराणिमधुराक्षराणि ॥८॥ **स०** ह्रियतोऽयंपतिःस्त्रियादैवतं ततः सीतातथा करिष्यते करिष्यति ॥ १० ॥ **ति०** यश्चान्योपिसीतायांदोषारोपकर्ता योपिशपथमाकाङ्क्षते सोपिपश्यत्वित्यर्थः ॥१३॥ **स०** साध्वितिवादः साधुवादः ॥ १४ ॥ **स०** नान्यतः नान्यस्मिन् ॥ १५ ॥ इतिपञ्चनवतितमःसर्गः ॥ ९५ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. यथातुष्यति. २ क. ख. ग. ङ—ट. महात्मानः.

षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

परेद्युः प्रभाते रामाह्वापनेन सभांप्रविष्टेचातुर्वर्ण्ये सीतयासह समागतेन वाल्मीकिना रामंप्रति शपथकरणेन सीताया निर्दोषत्वोद्घोषपूर्वकं कुशलवयोः सीतारामसुतत्वोत्कीर्तनेनसह सीतायाः शपथकरणेऽभ्यनुज्ञानप्रार्थनम् ॥ १ ॥

तस्यां रजन्यां व्युष्टायां यज्ञवाटगतो नृपः ॥ ऋषीन्त्सर्वान्महातेजाः शब्दापयति राघवः ॥ १ ॥
वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः ॥ विश्वामित्रो दीर्घतपा दुर्वासाश्च महातपाः ॥ २ ॥
पुलस्त्योपि तथा शक्तिर्भार्गवश्चैव वामनः ॥ मार्कण्डेयश्च दीर्घायुर्मौद्गल्यश्च महायशाः ॥ ३ ॥
गर्गश्च च्यवनश्चैव शतानन्दश्च धर्मवित् ॥ भरद्वाजश्च तेजस्वी ह्यग्निपुत्रश्च सुप्रभः ॥ ४ ॥
नारदः पर्वतश्चैव गौतमश्च महायशाः ॥ कात्यायनः सुयज्ञश्च ह्यगस्त्यस्तपसांनिधिः ॥ ५ ॥
एते चान्ये च बहवो मुनयः संशितव्रताः ॥ कौतूहलसमाविष्टाः सर्व एव समागताः ॥ ६ ॥
राक्षसाश्च महावीर्या वानराश्च महाबलाः ॥ सर्व एव समाजग्मुर्महात्मानः कुतूहलात् ॥ ७ ॥
क्षत्रिया ये च शूद्राश्च वैश्याश्चैव सहस्रशः ॥ नानादेशगताश्चैव ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥ ८ ॥
ज्ञाननिष्ठाः कर्मनिष्ठा योगनिष्ठास्तथाऽपरे ॥ सीताशपथवीक्षार्थं सर्व एव समागताः ॥ ९ ॥
तदा समागतं सर्वमश्मभूतमिवाचलम् ॥ श्रुत्वा मुनिवरस्तूर्णं ससीतः समुपागमत् ॥ १० ॥
तमृषिं पृष्ठतः सीता त्वन्वगच्छदवाङ्मुखी ॥ कृताञ्जलिर्बाष्पगला कृत्वा रामं मनोगतम् ॥ ११ ॥
दृष्ट्वा श्रुतिमिवायान्तीं ब्रह्माणमनुगामिनीम् ॥ वाल्मीकेः पृष्ठतः सीतां साधुवादो महानभूत् ॥१२॥
ततो हलहलाशब्दः सर्वेषामेवमाबभौ ॥ दुःखजन्मविशालेन शोकेनाकुलितात्मनाम् ॥ १३ ॥
साधु रामेति केचित्तु साधु सीतेति चापरे ॥ उभावेव च तत्रान्ये प्रेक्षकाः संप्रचुक्रुशुः ॥ १४ ॥
ततो मध्ये जनौघस्य प्रविश्य मुनिपुङ्गवः ॥ सीतासहायो वाल्मीकिरिति होवाच राघवम् ॥ १५ ॥
इयं दाशरथे सीता सुव्रता धर्मचारिणी ॥ अपवादैः परित्यक्ता ममाश्रमसमीपतः ॥ १६ ॥
लोकापवादभीतस्य तव राम महाव्रत ॥ प्रत्ययं दास्यते सीता तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ १७ ॥
इमौ तु जानकीपुत्रावुभौ च यमजातकौ ॥ सुतौ तवैव दुर्धर्षौ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १८ ॥
प्रचेतसोऽहं दशमः पुत्रो राघवनन्दन ॥ न स्मराम्यनृतं वाक्यमिमौ तु तव पुत्रकौ ॥ १९ ॥
बहुवर्षसहस्राणि तपश्चर्या मया कृता ॥ नोपाश्नीयां फलं तस्या दुष्टेयं यदि मैथिली ॥ २० ॥
मनसा कर्मणा वाचा भूतपूर्वं न किल्बिषम् ॥ तस्याः फलमुपाश्नीयामपापा यदि मैथिली ॥२१॥

शब्दापयति आह्वयति स्म । यङ्भाव आर्षः ॥ १—१२ ॥ दुःखजन्मविशालेन दुःखोत्पत्त्या विस्तीर्णेन ॥ १३—१७ ॥ यमजातकौ यमलतयोत्पन्नौ ॥ १८ ॥ यथाहं प्रचेतसो दशमः औरसः पुत्रः तथैव तवेमौ पुत्रौ । अनृतं वाक्यं अहं मनसा न स्मरामि । कथनं तु दूरत एवेति भावः ॥१९—२०॥ तस्याः फलमिति । यथेयमपापा एवं तपश्चर्यायाः फलं उपाश्नीयां । यथा तपसः फलभोगः निश्चितस्त-

---

ति० अश्मभूतमिवाचलं पर्वतवन्निश्चलं । कौतुकदर्शनार्थमितिश्रुत्वा ॥ ९ ॥ **स०** आकुलितात्मनां चलचित्तानां । 'आकुलात्मनां क्षुब्धचित्तानामितिनागोजिभट्टः । तन्न मन्थनदण्डएववाच्येइडभावोन्यत्रक्षुभितइत्युक्तेः । नचक्षुब्धोराजेत्यादिवदिदं आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाद्वा क्षुब्धइवक्षुब्धःपत्नीवपत्नीवृषलस्येत्यादिवदुपचारादुपपद्यतइतिवाच्यं । तेचप्राञ्चोमाननीयाइति तेषामस्यचमहान्व्यत्यासइतिनैवंप्रयोज्यं ॥ १३ ॥ **ति०** मनआदिनाममकिल्बिषं नभूतपूर्वं मयाकिंचिदपिनकृतमित्यर्थः ।

[पा०] १ क. ख. अगस्त्यश्चतथा. २ क—घ. ज. राजानश्चनरव्याघ्राःसर्वएव. ३ ग. ङ. च. छ. झ. ञ. अपवादात्परित्यक्ता.

अहं पञ्चसु भूतेषु मनःषष्ठेषु राघव ॥ विचिन्त्य सीतां शुद्धेति जग्राह वननिर्झरे ॥ २२ ॥
इयं शुद्धसमाचारा अपापा पतिदेवता ॥ लोकापवादभीतस्य प्रत्ययं तव दास्यति ॥ २३ ॥
तस्मादियं नरवरात्मज शुद्धभावा दिव्येन दृष्टिविषयेण तदा प्रविष्टा ॥
लोकापवादकलुषीकृतचेतसा या त्यक्ता त्वया प्रियतमा विदिताऽपि शुद्धा ॥ २४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

वाल्मीकिना सीतायाः शुद्धत्वंबोधितेनरामेण तंप्रति पूर्वमेवशपथकरणेन तच्छुद्धत्वंज्ञातवतापिस्वेन लोकापवादभयात्तत्परित्यागनिवेदनेन क्षमापणं ॥ १ ॥ तथा तंप्रति कुशलवयोः स्वपुत्रत्वाङ्गीकरणपूर्वकं लोकसमक्षंशुद्धिप्रसिद्धौ स्वस्य सीतायां प्रीतिजनननिवेदनम् ॥ २ ॥ श्रीरामभावविज्ञानेन सीताशपथदर्शनार्थं चतुर्मुखपुरस्करणेन समागतेष्विन्द्रादिषु तान्प्रति रामेण जनापवादपरिहारेसत्येव वैदेह्यांस्वस्यप्रीतिसमुदयनिवेदनम् ॥ ३ ॥ ततः प्रादुर्भूतेनदिव्यगन्धवतावायुनाऽऽह्लादितानांसवर्जनानांपुरतः सीतया त्रिवारं रामादन्यस्यमनसाप्यचिन्तनेभूमिदेव्यास्वस्यविवरवितरणरूपशपथकरणम् ॥ ४ ॥ ततो भूतलात्प्रादुर्भूतेदिव्यसिंहासने सीतायाउपवेशनपूर्वकं रसातलंप्रविष्टायांभूमिदेव्यां सीतायाउपरिपुष्पवृष्टिप्रादुर्भावः ॥ ५ ॥ ततोदेवर्ष्यादिषु सीतासौशील्यंप्रतिसाधुवादपूर्वकंसंतुष्टेषु सर्वैरपिमुहूर्तंमोहाधिगमः ॥ ६ ॥

वाल्मीकिनैवमुक्तस्तु राघवः प्रत्यभाषत ॥ प्राञ्जलिर्जगतो मध्ये दृष्ट्वा तां वरवर्णिनीम् ॥ १ ॥
एवमेतन्महाभाग यथा वदसि धर्मवित् ॥ प्रत्ययस्तु मम ब्रह्मंस्तव वाक्यैरकल्मषैः ॥ २ ॥
प्रत्ययस्तु पुरा वृत्तो वैदेह्याः सुरसन्निधौ ॥ शपथस्तु कृतस्तत्र तेन वेश्म प्रवेशिता ॥
लोकापवादो बलवान्येन त्यक्ता हि मैथिली ॥ ३ ॥
सेयं लोकभयाद्ब्रह्मन्नपापेत्यभिजानता ॥ परित्यक्ता मया सीता तद्भवान्क्षन्तुमर्हति ॥ ४ ॥
जानामि चेमौ पुत्रौ मे यमजातौ कुशीलवौ ॥ शुद्धायां जगतो मध्ये मैथिल्यां प्रीतिरस्तु मे ॥५॥
अभिप्रायं तु विज्ञाय रामस्य सुरसत्तमाः ॥ सीतायाः शपथे तस्मिन्महेन्द्राद्या महौजसः ॥ ६ ॥
पितामहं पुरस्कृत्य सर्वे एव समागताः ॥ ७ ॥
आदित्या वसवो रुद्रा ह्यश्विनौ समरुद्गणाः ॥ गन्धर्वाप्सरसश्चैव सर्वे एव समागताः ॥ ८ ॥

थेयमपापेत्यर्थः । तस्याः फलमुपाश्नीयामपापा यदि मैथिलीति च पाठः । तस्य किल्बिषानाचरणस्येत्यर्थः ॥ २१ ॥ पञ्चसु भूतेष्विति । श्रोत्रादिपञ्चेन्द्रियेष्वित्यर्थः ॥ २२—२४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

यथा वदसीति । प्रत्ययं दास्यतीत्येवमात्मनेत्यर्थः। एतदेवमेव कर्तव्यमित्यर्थः । एवंकरणं च न मम विश्वासार्थमित्याह—प्रत्ययो हीति ॥ जात एवेति शेषः । तव वाक्यैरिति । बहुवर्षेत्यादिना प्रागुक्तशपथवाक्यैरित्यर्थः ॥ २—५ ॥ सीतायाः शपथ इति ।

यद्यप्यपापामैथिली । तदातस्यकिल्बिषानाचरणस्यफलमश्नामि अश्नीयां । अनेनसंकल्पपूर्वनिषिद्धत्यागोपिधर्मायेतिसूचितम् ॥ २१ ॥ ति० दिव्येनदृष्टिविषयेण दिव्यज्ञानेन । तवशुद्धाविदितापित्वयालोकापवादभीतेनत्यक्तेत्यन्वयः ॥ २४ ॥ इतिषण्णवतितमःसर्गः ॥ ९६ ॥

स० जगतः समक्षंकृतशपथेनशुद्धायांमैथिल्यांममप्रीतिरस्तु । अनेन तत्कृतैनो नप्रतिलक्ष्य लावण्यतारुण्यव्यामोहितोरामो

साध्याश्च विश्वेदेवाश्च सर्वे च परमर्षयः ॥ नागाः सुपर्णाः सिद्धाश्च ते सर्वे हृष्टमानसाः ॥
सीताशपथसंभ्रान्ताः सर्व एव समागताः ॥ ९ ॥
दृष्ट्वा देवानृषींश्चैव राघवः पुनरब्रवीत् ॥ प्रत्ययो मे सुरश्रेष्ठा ऋषिवाक्यैरकल्मषैः ॥ १० ॥
शुद्धायां जगतो मध्ये वैदेह्यां प्रीतिरस्तु मे ॥ ११ ॥
ततो वायुः शुभः पुण्यो दिव्यगन्धो मनोरमः ॥ तज्जनौघं सुरश्रेष्ठो ह्लादयामास सर्वतः ॥ १२ ॥
तदद्भुतमिवाचिन्त्यं निरैक्षन्त समागताः ॥ मानवाः सर्वराष्ट्रेभ्यः पूर्वं कृतयुगे यथा ॥ १३ ॥
सर्वान्त्समागतान्दृष्ट्वा सीता काषायवासिनी ॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यमधोदृष्टिरवाङ्मुखी ॥ १४ ॥
यथाऽहं राघवादन्यं मनसाऽपि न चिन्तये ॥ तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥ १५ ॥
मनसा कर्मणा वाचा यथा रामं समर्चये ॥ तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥ १६ ॥
यथैतत्सत्यमुक्तं मे वेद्मि रामात्परं न च ॥ तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥ १७ ॥
तथा शपन्त्यां वैदेह्यां प्रादुरासीत्तदद्भुतम् ॥ भूतलादुत्थितं दिव्यं सिंहासनमनुत्तमम् ॥ १८ ॥
ध्रियमाणं शिरोभिस्तु नागैरमितविक्रमैः ॥ दिव्यं दिव्येन वपुषा दिव्यरत्नविभूषितैः ॥ १९ ॥
तस्मिंस्तु धरणी देवी बाहुभ्यां गृह्य मैथिलीम् ॥ स्वागतेनाभिनन्द्यैनामासने चोपवेशयत् ॥ २० ॥
तामासनगतां दृष्ट्वा प्रविशन्तीं रसातलम् ॥ पुष्पवृष्टिरविच्छिन्ना दिव्या सीतामवाकिरत् ॥ २१ ॥
साधुकारश्च सुमहान्देवानां सहसोत्थितः ॥ साधु साध्विति वै सीते यस्यास्ते शीलमीदृशम् ॥२२॥
एवं बहुविधा वाचो ह्यन्तरिक्षगताः सुराः ॥ व्याजह्रुर्हृष्टमनसो दृष्ट्वा सीताप्रवेशनम् ॥ २३ ॥

शपथप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ६—१२ ॥ अचिन्त्यं अचिन्त्यहेतुकं वायुस्वरूपं यथा पूर्वं कृतयुगे पश्यन्ति स्म तथा तदानीं सर्वे मानवाः निरीक्षन्ते स्म ॥१३—१६॥ रामात्परमन्यं पुरुषं न वेद्मीति यथोक्तमेतत्सत्यं चेत् । माधवी माधवपत्नी भूमिः ॥१७॥ तथा शपन्त्यां त्रिः शपन्त्यां । तत्सिंहासनं ॥ १८ ॥ नागैः शिरोभिः ध्रियमाणमदृश्यतेति शेषः ॥१९—२३॥ विस्मयात् आश्चर्याभिज्ञावेदनव्यवहारान्नोपरेमिरे नोपरता बभूवुः

रामांजग्राहेत्याग्रहग्रहगृहीतदुरात्मजनवचनभाजनतानममस्यादितिसूच्यते ॥५॥ **ति०** सीताशपथेतद्दर्शनेसंभ्रान्ताः आदृताइत्यर्थः । **स०** संभ्रान्ताः सादराः पुनःकिमयमारंभइतिभ्रान्तस्वान्तावा ॥ ९ ॥ **ति०** शुभपुण्यशब्दौशैत्यमान्द्योपलक्षणौ । दिव्यगन्धः संनिहितसर्वदेवशरीरवर्तिदिव्यचन्दनमाल्यगन्धः । सुरश्रेष्ठः सर्वपुण्यपापसाक्षी ॥ १२ ॥ **ति०** ततःसीताचतुर्दशभुवनस्थजनानेकत्रमिलितान्दृष्ट्वाऽपवादपरिहारायशपथव्याजेनस्वपदंप्रवेष्टुकामाह—सर्वानिति । काषायवासिनी तपस्युचितवासोधारिणी पातिव्रत्योचिताधोदृष्टिविवरयाचनायमहीनिरीक्षणार्थंच । अतएवावाङ्मुखी ॥ १४ ॥ **ति०** यथाहंराघवादन्यंमनसापिनचिन्तये नचिन्तयामीतिसत्यं तथासत्येनचिरकालवियोगेपिपातिव्रत्यपरिपालनक्लेशखिन्नायास्तज्जनितपरमदुःखसमाप्तयेपुनरपिभुवंप्रवेष्टुंमाधवीदेवीमाधवपत्नीभूदेवी विवरंरन्ध्रंदातुमर्हति । एवमग्रेपिव्याख्येयं ॥ १५ ॥ **ति०** अयंस्वपदप्रवेशोद्योगः सीतायाभृगुप्रार्थनयोपेन्द्रावतारेमानुषेलोकेऽङ्गीकृतपत्नीवियोगस्यप्रागुक्तास्मद्रीत्याङ्गीकृततदर्थवाल्मीकिशापस्यचरामस्याभिप्रायज्ञानादेववाल्मीक्याश्रमगमनवदितिन रामप्रतिकूलाचरणप्रसक्तिःसीतायाइतिबोध्यम् । अनन्तररामस्यभूमिनाशपर्यन्तंकोपोदयस्तुमनुष्यावतारनटनमात्रमित्यदोषः ॥ १७ ॥ **ति०** शपन्त्यां एवंत्रिःशपन्त्यां । तत् अनिर्वाच्यं । अद्भुतंप्रादुरासीत् । किंतदद्भुतंतत्राह—भूतलादुत्थितंनागैः तक्षकादिभिः शिरोभिर्ध्रियमाणंसिंहासनमदृश्यतेतिशेषः । दिव्येनवपुषामानुषरचनाविशेषेणोपलक्षितं । दिव्यरत्नविभूषितैःअनेकैरित्यर्थः । पाद्मेतु—नानारत्नमयंपीठंपृष्ठेकृत्वाखगेश्वरः । रसातलादाविरभूद्विस्मयंजनयन्नृणाम् । तस्मिन्पीठेमहादेवीहस्ताभ्यांगृह्यमैथिलीम् । स्वागतेनाभिनन्द्येमांसंनिवेश्यतिरोदधे । साचदिव्याप्सरोभिस्तुपूज्यमानासनातनी । वैनतेयंसमारुह्यअर्चिरादिपथाद्गमा । दासीगणैःपूर्वभवैःसंवृताजगदीश्वरी । संप्राप्तापरमंधामयोगिगम्यंसनातनम् । रसातलप्रविष्टांतांदृष्ट्वासर्वेप्रचुक्रुशुः ।” इत्युक्तं । नागैर्ध्रियमाणंप्रादुर्भूतंदृष्ट्वादिव्येनवपुषागरुडोजग्राहेतिशेषोबोध्यः । रसातलंप्रविशन्तीमित्यस्यादृश्यायांजायमानायामित्यर्थः ॥ १८ ॥ **ति०** दिव्या स्वर्गभवा । अतःपरंभगवतोप्यागमनंशीघ्रमिति

[पा०] १ क. ख. ग. ङ—ठ. तंजनौघं.

यज्ञवाटगताश्चापि मुनयः सर्व एव ते ॥ राजानश्च नरव्याघ्रा विस्मयान्नोपरेमिरे ॥ २४ ॥
अन्तरिक्षे च भूमौ च सर्वे स्थावरजङ्गमाः ॥ दानवाश्च महाकायाः पाताले पन्नगाधिपाः ॥ २५ ॥
केचिद्विनेदुः संहृष्टाः केचिद्ध्यानपरायणाः ॥ केचिद्रामं निरीक्षन्ते केचित्सीतामचेतनाः ॥ २६ ॥
सीताप्रवेशनं दृष्ट्वा तेषामासीत्समागमः ॥ तन्मुहूर्तमिवात्यर्थं समं संमोहितं जगत् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

सीतायांरसातलप्रवेशानन्तरंदूयमानमानसेनरामेण चिरंरोदनपूर्वकंभूदेवींप्रतिसक्रोधंसीतायाः पुनरानयनाभावेतस्याभस्मीकरणप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥ चतुर्मुखेनरामंपतितस्यविष्णुत्वस्मारणपूर्वकंसीतायाःसुखेननागलोकगमननिवेदनपूर्वकंपुनःस्वर्गेतत्संगमस्यभविष्यत्त्वकथनम् ॥ २ ॥ चतुर्मुखेनसभामध्येरामंप्रतिएतत्काव्यस्यकाव्योत्तमत्वस्यवाल्मीकिकृतत्वस्यचनिवेदनेनलक्ष्मणादिवर्जंतेनैवोत्तरकथाश्रवणचोदनपूर्वकंदेवैःसहत्रिदिवगमनम् ॥ ३ ॥ ततोरामेणवाल्मीकिंप्रतिपरेद्युरुत्तरकथाप्रवर्तनचोदनपूर्वकंजनविसर्जनेनकुशलवाभ्यांसहपर्णशालाप्रवेशः ॥ ४ ॥

रसातलं प्रविष्टायां वैदेह्यां सर्ववानराः ॥ चुक्रुशुः साधुसाध्वीति मुनयो रामसन्निधौ ॥ १ ॥
दण्डकाष्ठमवष्टभ्य बाष्पव्याकुलितेक्षणः ॥ अवाक्छिरा दीनमना रामो ह्यासीत्सुदुःखितः ॥ २ ॥
स रुदित्वा चिरं कालं बहुशो बाष्पमुत्सृजन् ॥ क्रोधशोकसमाविष्टो रामो वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥
अभूतपूर्वं शोकं मे मनः स्प्रष्टुमिवेच्छति ॥ पश्यतो मे यथा नष्टा सीता श्रीरिव रूपिणी ॥ ४ ॥
साऽदर्शनं पुरा सीता लङ्कापारे महोदधेः ॥ ततश्चापि मयानीता किं पुनर्वसुधातलात् ॥ ५ ॥
वसुधे देवि भवति सीता निर्यात्यतां मम ॥ दर्शयिष्यामि वा रोषं यथा मामवगच्छसि ॥ ६ ॥

॥ २४ ॥ संहृष्टा इति । सीतायाः अयशो गतमिति संहृष्टाः । अचेतनाः विसंज्ञाः ॥ २५—२६ ॥ तेषां मुन्यादीनां । समागमः हर्षसंबन्धः। यदेवमतः संमोहितमिव संमोहितमेवाभूत् ॥२७॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

दण्डरूपं काष्ठं दण्डकाष्ठं ॥ २—३ ॥ मनःशोकमिव मनःशोकमेव स्प्रष्टुमिति । पश्यतो मेद्य सा नष्टेति । मामप्यनादृत्य ॥ ४ ॥ नीता प्रापितव-

---

संतोषेणपुष्पवृष्टिः ॥ २१ ॥ **स०** स्थावराणामभिमानिद्वाराप्रहर्षः ॥ २५ ॥ **स०** ध्यानपरायणाः अहोविडंबनमिति ॥ **ति०** अचेतसः विसंज्ञाः ॥ २६ ॥ **स०** सीताप्रवेशनंदृष्ट्वास्थितानांतेषांमुनिप्रमुखानां । समागमः । हर्षादेरितिशेषः । आसीत् यस्मिन्मुहूर्तेतंप्राप्यसमंजगत्सर्वंविश्वंसंमोहितमत्यर्थमभवत् । मैथिलीमेलनाभावेपुनरियानायासःकुतःसंपादनीयोऽयोध्याध्यक्षेणेतिचेन्न । जानकीविषयजनापवादापनुत्त्यैइत्यवेहि । पुनरेवहिचपूर्वंस्वतोपिलोकगमनंकामिन्याविहितमितितांप्राक्प्रेषयितुमियंलीलेति ॥ २७ ॥ इतिसप्तनवतितमस्सर्गः ॥ ९७ ॥

ति० अथरामस्यसीतान्तर्धानजंक्रोधंभगवांस्तत्वबोधनेनशमयति—रसातलमिति । साधुसाध्वीतिदीर्घआर्षः ॥ **स०** हेसाध्वि साधु इतिमनसातांसंबोध्यचुक्रुशुः ॥ १ ॥ **ति०** दण्डकाष्ठं दीक्षितेनसोमक्रयपर्यन्तंधारणीयमौदुंबरंदण्डमवष्टभ्येत्यर्थः । एतदवष्टंभःशोकग्लानिवशात् ॥ २ ॥ **स०** बहुशः पूर्णसुखोपिबाष्पमुत्सृजन् । अनेन लोकानुकरणार्थमिदमितिसूच्यते ॥ ३ ॥ **ति०** पूर्वंरावणेनअसंनिधौसीतानष्टा नाशमदर्शनंप्रापिता । संप्रतितुपश्यतोमे पश्यन्तंमामनादृत्यरूपिणीश्रीरिवसीता नष्टा अदर्शनंप्रापिता । यथा यतः । अतोमेमनः अभूतपूर्वंशोकंस्प्रष्टुमिवेच्छति ॥ ४ ॥ यथामामवगच्छसि मद्बलंवराहावतारादौ

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. मचेतसः. २ ख. ग. सर्वं. ३ ख. ग. घ. च. छ. ट. अभूतपूर्वःशोकोमे.

कामं श्वश्रूर्ममैव त्वं त्वत्सकाशाद्धि मैथिली ॥ कर्षता हल॑हस्तेन जनकेनोद्धृता पुरा ॥ ७ ॥
तस्मान्निर्यात्यतां सीता विवरं वा प्रयच्छ मे ॥ पाताले नाकपृष्ठे वा वसेयं सहितस्तया ॥ ८ ॥
आनय त्वं हि तां सीतां मत्तोऽहं मैथिलीकृते ॥ न मे दास्यसि चेत्सीतां यथारूपां महीतले ॥९॥
सपर्वतवनां कृत्स्नां विधमिष्यामि ते स्थितिम् ॥ नाशयिष्याम्यहं भूमिं सर्वमापो भवन्त्विह ॥१०॥
एवंब्रुवाणे काकुत्स्थे क्रोधशोकसमन्विते ॥ ब्रह्मा सुरगणैः सार्धमुवाच रघुनन्दनम् ॥ ११ ॥
राम राम न सन्तापं कर्तुमर्हसि सुव्रत ॥ स्मर त्वं पूर्वकं भावं मन्त्रं चामित्रकर्शन ॥ १२ ॥
न खलु त्वां महाबाहो स्मारयेयमनुत्तमम् ॥ इमं मुहूर्तं दुर्धर्ष स्मर त्वं जन्म वैष्णवम् ॥ १३ ॥
सीता हि विमला साध्वी तव पूर्वपरायणा ॥ नागलोकं सुखं प्रायात्त्वदाश्रयतपोबलात् ॥ १४ ॥
स्वर्गे ते सङ्गमो भूयो भविष्यति न संशयः ॥ अस्यांस्तु परिषन्मध्ये यद्ब्रवीमि निबोध तत् ॥१५॥
एतदेव हि काव्यं ते काव्यानामुत्तमं श्रुतम् ॥ सर्वं विस्तरतो राम व्याख्यास्यति न संशयः ॥१६॥
जन्मप्रभृति ते वीर सुखदुःखोपसेवनम् ॥ भविष्यत्युत्तरं चेह सर्वं वाल्मीकिना कृतम् ॥ १७ ॥

तीत्यर्थः । सा अदर्शमिति पदच्छेदः ॥ ५—८ ॥ मत्तः प्राप्तमोह इत्यर्थः । महीतल इति । प्रविष्टामिति शेषः ॥ ९—११ ॥ स्मर त्वं पूर्वकं भावं पूर्वकं स्वभावं विष्णुत्वमित्यर्थः । मन्त्रं देवैः सहावताराय कृतं विचारं ॥ १२ ॥ त्वामहं न स्मारयेयं । सर्वज्ञत्वादितिभावः । पूर्वकं भावमित्युक्तं विशिनष्टि—इममिति ॥ १३ ॥ तव पूर्वपरायणा तव पूर्वभावप्रवणा। तव प्रकृतिप्राप्तिसमुत्सुकेत्यर्थः ॥ १४—१५ ॥ एतत्काव्यमेवोत्तमं श्रुतं तत्सर्वं ज्ञापनीयं । विस्तरतो व्याख्यास्यति ज्ञापयिष्यति ॥ १६ ॥ तदेवाह—जन्मप्रभृतीत्यादि ॥ भविष्यत्युत्तरं चेति । सीतोपसंहारादुत्तरं च यत्ते चरितं भविष्यति तत्सर्वमपि मदनुग्रहात् त्रिकालज्ञेन वाल्मीकिना कृतं कृतनिबन्धनं इह काव्ये । भविष्यत्युत्तरं चेति च पाठः ॥ १७ ॥

त्वमेवजानासीत्यर्थः ॥ ६ ॥ **स०** प्राक्लोकप्रवादःमम पत्नीमाता त्वमिति । सइदानींदानाज्ञानक्याममसाक्षिगोचरश्चरितव्य इत्याह—काममिति । फालहस्तेन भूशोधकफालहस्तेन ॥ ७ ॥ **स०** यन्निमित्तमहंमत्तोविभ्रान्तः तांसीतामानय । महीतलेप्रविष्टांयथारूपां मेमह्यंनदास्यसिचेत् मद्दासीनासीत्यात्रत्यान्वयः ॥ ९ ॥ **स०** तवदासीनचेत्किंकरोषीतितत्राह—सपर्वतवनामिति । आपोभवन्तु जललीनांकरिष्यामीतिभावः ॥ १० ॥ **ति०** ननुकथमिदानींसंतापापगमइतिचेत्तस्यस्वतत्त्वाज्ञाननटनादिमूलकत्वात् । स्वतत्त्वस्मरणनटनमेवकुर्वित्याह—स्मरेति । भावं वैष्णवमित्यर्थः । 'आत्मानंचेद्विजानीयादयमस्मीतिपूरुषः । किमिच्छन्कस्य कामायशरीरमनुसंज्वरेत्' इतिश्रुतेः । मन्त्रं देवैःसहावतारसमयेकृतं । मानुषभावमूलरावणवधाश्वमेधयागान्तसर्वकृत्यानांनिर्वृत्तत्वेनेदानींतत्त्वावरणनाटनेनफलाभावइतिभावः ॥ १२ ॥ ननुकिंमांत्वंस्मारयसीत्यत्राह—नेति । विस्मृततत्त्वमिवस्मरणं कुर्वितिनप्रार्थयामि किंत्विमंमुहूर्तं अस्मिन्काले हेदुर्धर्ष वैष्णवमात्मानंइहजन्मप्राप्तवन्तंस्मर ध्यानेनपश्येत्यर्थः । एतावत्पर्यन्तं कार्यनिर्वाहायमनुष्योऽहमितिध्यानेनतथाभावंनाटितवानपि इदानींतत्त्यजेत्यर्थः । तंखलुत्वां इतिपाठे अनुत्तमं समाभ्यधिकरहितं । ब्रह्मस्वरूपंतंउपनिषत्प्रसिद्धंस्मारयेयंस्मरणायप्रार्थये । किंस्मर्तव्यत्वेनप्रार्थयसीत्यत्राह—इममिति । पूर्ववदेवार्थः । भृङ्गकीटन्यायेनतद्ध्यानतद्भावनाटनमितिभावः । भगवतोरामस्यतथानाटनाद्ब्रह्मापिस्मारयेयमित्यादिप्रयुक्तवानितिध्येयम् ॥ नत्वेतावताभगवतोवस्तुतस्तद्भावप्राप्तिरितिध्येयं ॥१३॥ **ति०** मामाश्रितासीताएवंगतेत्यपिनशोकःकार्यइत्याह—सीतेति । विमला स्वत एवसर्वावद्यशून्या । वस्तुतस्तस्यास्त्वदभिन्नत्वादितिभावः । तवपूर्वपरायणा तवप्रकृतिप्राप्तिसमुत्सुका । त्वदाश्रयः त्वदाश्रयणं । तद्रूपतपोबलात् । नागलोकगमनव्याजेननागलोकं विष्णुलोकं । सुखंप्रायात् । तपःपूर्वपरायणेतिपाठे पूर्ववेदवतीदेहेऽनुष्ठिततपश्शेषानुष्ठानपरायणेत्यर्थइतिकतकः । तदनुष्ठानंरावणवधादिरूपमेवेतिभाति ॥ १४ ॥ **ति०** अस्याःसंगमश्च तेभूयः स्वर्गे परस्वर्गे ब्रह्मलोके । भविष्यतिनान्यत्र । परिषदितिलुप्तषष्ठ्यन्तं ॥ **स०** अस्याः सीतायाः स्वर्गे नित्यसुखरूपेवैकुण्ठे संगमो भविष्यति । परिषन्मध्ये सदोमध्ये । अनेन नैकदेशान्वयभयतो लुप्तषष्ठ्यन्ततोररीकारकारणकआयासोनागोजिभट्टपक्षइवेतिज्ञेयम् ॥ १५ ॥ **स०** सुखस्य स्वाभाविकस्य । दुःखस्य जनमोहनार्थंप्रदर्शितस्य । भविष्यदुत्तरं भविष्यतःसीतादर्शनात् उत्तरं त्वया करिष्यमाणं क्रियाजातमितिसर्वंवाल्मीकिनाअतीतानागतावगतिमता कृतं निबद्धं ॥ १७ ॥

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. फालहस्तेन. २ क. घ—छ. झ. दुर्धर्ष. ३ क. अस्मिंस्तु. ४ क. च. छ. व्याख्यास्यामि.

आदिकाव्यमिदं राम त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ न ह्यन्योऽर्हति काव्यानां यशोभाग्राघवादृते ॥१८॥
श्रुतं ते पूर्वमेतद्धि मया सर्वं सुरैः सह ॥ दिव्यमद्भुतरूपं च सत्यवाक्यमनावृतम् ॥ १९ ॥
स त्वं पुरुषशार्दूल धर्मेण सुसमाहितः ॥ शेषं भविष्यं काकुत्स्थ काव्यं रामायणं शृणु ॥ २० ॥
उत्तरं नाम काव्यस्य शेषमत्र महायशः ॥ तच्छृणुष्व महातेज ऋषिभिः सार्धमुत्तमम् ॥ २१ ॥
न खल्वन्येन काकुत्स्थ श्रोतव्यमिदमुत्तमम् ॥ परमं ऋषिणा वीर त्वयैव रघुनन्दन ॥ २२ ॥
एतावदुक्त्वा वचनं ब्रह्मा त्रिभुवनेश्वरः ॥ जगाम त्रिदिवं देवो देवैः सह सबान्धवैः ॥ २३ ॥
ये च तत्र महात्मान ऋषयो ब्राह्मलौकिकाः ॥ ब्रह्मणा समनुज्ञाता न्यवर्तन्त महौजसः ॥
उत्तरं श्रोतुमनसो भविष्यं यच्च राघवे ॥ २४ ॥
ततो रामः शुभां वाणीं देवदेवेन भाषिताम् ॥ श्रुत्वा परमतेजस्वी वाल्मीकिमिदमब्रवीत् ॥ २५ ॥
भगवञ्श्रोतुमनस ऋषयो ब्राह्मलौकिकाः ॥ भविष्यदुत्तरं यन्मे श्वोभूते संप्रवर्तताम् ॥ २६ ॥
एवं विनिश्चयं कृत्वा संप्रगृह्य कुशीलवौ ॥ तं जनौघं विसृज्याथ पर्णशालामुपागमत् ॥
तामेव शोचतः सीतां सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

प्रभाते रामचोदनयाकुशलवाभ्यांसभायांब्रह्मर्ष्यादिपुरतउत्तरकथागानम् ॥ १ ॥ सीताऽदर्शनविषण्णेनरामेण सर्वपार्थिवविसर्जनेनविप्रेभ्योवित्तवितरणेनच यज्ञसमापनपूर्वकं पुत्रद्वयेनसहायोध्याप्रवेशः ॥ २ ॥ श्रीरामे काञ्चनमय्याजानकीप्रतिकृत्याऽश्वमेधादिभिर्यजनपूर्वकं धर्मेणराज्यंप्रशासतिसतिदुर्भिक्षादीनांदूरतोपसरणम् ॥ ३ ॥ चिरकालात्परंराममात्रादिषुकालधर्मंगतेषु तेन तदुद्देशेनब्राह्मणेभ्योद्रव्यादिवितरणम् ॥ ४ ॥

रजन्यां तु प्रभातायां समानीय महामुनीन् ॥ गीयतामविशङ्काभ्यां रामः पुत्रावुवाच ह ॥ १ ॥

त्वयि त्वच्चरितविषये । राघवादृतेन्यः काव्यप्रकाशितयशोभाक् कश्चिदपि काव्यनायकतां नार्हति । अतएवाद्यापि सर्वे कवयो रामचरितमेव प्रायेणाश्रयन्ते ॥ १८ ॥ अनावृतं अज्ञानावरणरहितं ॥ १९ ॥ भविष्यं भविष्यद्विषयं ॥ २० ॥ उत्तरं नामेति उत्तरकाण्डाख्यकाव्यं शेषभूतं ॥ २१ ॥ परमार्षिणा परमराजर्षिणा ॥ २२—२३ ॥ ये च तत्रेति । यज्ञसदसीत्यर्थः । ब्राह्मलौकिकाः ब्रह्मलोकार्हाः ॥ २४—॥ २६ ॥ पर्णशालामुपागमदिति । यज्ञावसान एव सीतान्तर्धानात् ततः परं दीक्षाराहित्येन स्थलान्तरस्य सुगमत्वात् पुत्राभ्यां सह वाल्मीकिपर्णशालामेव रामः प्राप्तवानित्यर्थः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

गीयतामित्युवाच । अविशङ्काभ्यां मत्पुत्रत्वविषय-

स० काव्यानां वर्णनीयगुणानामगणेयत्ववित्त्यैबहुवचनं ॥ १८ ॥ अस्यकाव्यस्यमहत्त्वंसर्वमहतामयैवपरिग्रहादित्याह—श्रुतमिति । ते एतत् त्वत्संबन्धीदंकाव्यं । स्वस्यश्रोतव्यत्वेहेतुः—सत्यवाक्यमिति । तत्रापिहेतुरनावृतमिति । अविद्यामूलप्रलापरहितं । अतएवदिव्यं । पूर्वंश्रुतंकाव्यरूपिण्यादेव्यामुखादेवेतिशेषः ॥ १९ ॥ **ति०** ऋषिभिर्ब्रह्मलोकस्थैःऋषिभिः ॥ २१ ॥ **ति०** अतिरहस्यत्वाच्चनायमंशःसर्वैःश्रोतव्यइत्याह—नेति । परमऋषिणा परमराजर्षिणात्वयैवश्रोतव्योनान्येनलक्ष्मणादिनेत्यर्थः । एवंभगवतःपरमादरः काव्यस्यस्वावतारविषयत्वादितिबोध्यम् ॥ २४ ॥ इत्यष्टनवतितमःसर्गः ॥ ९८ ॥

स० अविशङ्काभ्यां विदिततत्पुत्रकलाभ्यां । कथंगातव्यमितिशङ्काशून्याभ्यां । भविष्यन्त्यांकथायां इष्टदुरिष्टचरितस्यसत्त्वा-

[पा०] १ क—घ. सवासवैः. २ क. ग—ट. देवदेवस्य.

ततः समुपविष्टेषु ब्रह्मर्षिषु महात्मसु ॥ भविष्यदुत्तरं काव्यं जगतुस्तौ कुशीलवौ ॥ २ ॥
प्रविष्टायां तु सीतायां भूतलं सत्यसंपदा ॥ तस्यावसाने यज्ञस्य रामः परमदुर्मनाः ॥ ३ ॥
अपश्यमानो वैदेहीं मेने शून्यमिदं जगत् ॥ शोकेन परमायस्तो न शान्तिं मनसागमत् ॥ ४ ॥
विसृज्य पार्थिवान्सर्वानृक्षवानरराक्षसान् ॥ जनौघं विप्रमुख्यानां वित्तपूर्वं विसृज्य च ॥ ५ ॥
एवं समाप्य यज्ञं तु विधिवत्स तु राघवः ॥ ततो विसृज्य तान्सर्वान्रामो राजीवलोचनः ॥ ६ ॥
हृदि कृत्वा तदा सीतामयोध्यां प्रविवेश ह ॥ इष्टयज्ञो नरपतिः पुत्रद्वयसमन्वितः ॥ ७ ॥
न सीतायाः परां भार्यां वव्रे स रघुनन्दनः ॥ यज्ञे यज्ञे च पत्यर्थं जानकी काञ्चनी भवत् ॥ ८ ॥
दश वर्षसहस्राणि वाजिमेधानथाकरोत् ॥ वाजपेयान्दशगुणांस्तथा बहुसुवर्णकान् ॥ ९ ॥
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां गोसवैश्च महाधनैः ॥ ईजे क्रतुभिरन्यैश्च स श्रीमानाप्तदक्षिणैः ॥ १० ॥
एवं स कालः सुमहान्राज्यस्थस्य महात्मनः ॥ धर्मे प्रयतमानस्य व्यतीयाद्राघवस्य तु ॥ ११ ॥
अनुरञ्जन्ति राजानमहन्यहनि राघवम् ॥ ऋक्षवानररक्षांसि स्थिता रामस्य शासने ॥ १२ ॥
काले वर्षति पर्जन्यः सुभिक्षं विमला दिशः ॥ हृष्टपुष्टजनाकीर्णं पुरं जनपदास्तथा ॥ १३ ॥
नाकाले म्रियते कश्चिन्न व्याधिः प्राणिनां तथा ॥ नाऽनर्थो विद्यते कश्चिद्रामे राज्यं प्रशासति ॥१४॥
अथ दीर्घस्य कालस्य राममाता यशस्विनी ॥ पुत्रपौत्रैः परिवृता कालधर्ममुपागमत् ॥ १५ ॥
अन्वियाय सुमित्रा च कैकेयी च यशस्विनी ॥ धर्मं कृत्वा बहुविधं त्रिदिवे पर्यवस्थिता ॥ १६ ॥
सर्वाः प्रमुदिताः स्वर्गे राज्ञा दशरथेन च ॥ समागता महाभागाः सर्वधर्मं च लेभिरे ॥ १७ ॥
तासां रामो महादानं काले काले प्रयच्छति ॥ मातॄणामविशेषेण ब्राह्मणेषु तपस्विषु ॥ १८ ॥
पित्र्याणि ब्रह्मरत्नानि यज्ञान्परमदुस्तरान् ॥ चकार रामो धर्मात्मा पितॄन्देवान्विवर्धयन् ॥ १९ ॥

शङ्कारहिताभ्यां । मातृवियोगदुःखरहिताभ्यां वा॥१–२॥ सत्यसंपदा सत्यवैभवेन । तस्यावसाने यज्ञस्येति । सीतानिर्याणासन्नपूर्वकालइत्यर्थः ॥३–४॥ वित्तपूर्वं वित्तदानपूर्वमित्यर्थः॥ ५—७ ॥ न सीताया इत्यनेन रामस्य एकदारव्रतं सीताप्रतिनिधिनैव यज्ञनिर्वर्तनं च दर्शितं ॥ ८ ॥ दश वर्षसहस्राणीत्यनेन प्रथमयज्ञ एव सीताया भूप्रवेश इत्युक्तं । बहुसुवर्णकान् बहुसुवर्णकयागान् ॥ ९ ॥ गोसवैः गोसवाख्ययागैः । अश्वमेधसंक्षेपैरिति संक्षेपवचनमेतत्परं वेदितव्यं (?) शतशब्दस्य बहुसंख्यावचनत्वात् । गोशतैश्चेति पाठः ॥ १०—१२ ॥ सुभिक्षमिति । अभवदिति शेषः ॥ १३—१६ ॥ सर्वधर्मं चेति । सर्वधर्मसाध्यभोगमित्यर्थः ॥ १७—१८ ॥ पित्र्याणि पितृकर्मापेक्षितानि । ब्रह्मरत्नानि ब्राह्मणदेयवस्तूनि । प्रयच्छति

त्कथंस्वामिसमीपेतत्कथनमितिशङ्कारहिताभ्यामितिवा ॥ १ ॥ **स०** अपश्यमानः अपश्यन् ॥ ४ ॥ यज्ञेयज्ञे प्रतियज्ञं । भवत् अभवत् ॥ **स०** इयतायासेनकिं किमपरामायताक्षींपाणिगृहीतींनातनोद्राघवइत्यतआह—नेति । सीतायाःसकाशात् । अवतारावसरएवालोच्यकमलैतद्रूपिणीजाता नजातान्यातद्रूपिणीतिस्वस्वीकारायोग्यत्वेनवा 'अशोकमूलमासाद्यदर्शयामासजानकीम् । नित्यावियोगिनींदेवींरामोमन्ददृशामपि—तत्याजेवसजानकीम्—रामान्तिकेस्थितादेवीनमन्दैःसमदृश्यत । रूपान्तरेणकैलासंगतानित्यावियोगिनी । नित्यंपश्यन्निजांदेवींपूर्णसंतोषसंभृतः । रामोनदृश्यतेदेवीत्यभूत्सङ्कटवानिव ' इत्युक्तेः प्रदर्शितसीताविरहोरहोविदेहजासहितएवेतिवाऽन्यकामिन्यासक्तिर्नेतिमन्तव्यम् । तर्हिक्रतुकृतिःकथमित्युक्तेऽव्यवहितत्वादुक्तमेवैकाश्वमेधपर्यवसायितेतिभ्रमभ्रंशनाययज्ञेयज्ञइतिवीप्सोक्त्याविवृणोति—यज्ञेयज्ञइति ॥ ८ ॥ **ति०** दशवर्षसहस्राणीतियागकालमर्यादेयं । नतुसीतावियोगानन्तरंतावान्यागकालइतिकतकः । तत्रसीतावियोगानन्तरंतावतोयागकालत्वेकिंबाधकमितिचिन्त्यं । नतुभूमौसीतागमनोत्तरमितिवक्तुंयुक्तम् ॥ ९ ॥ **ति०** स्थिता स्थितानि ॥ **स०** हिरिवार्थः । यथाऋक्षवानररक्षांसिराममन्वरञ्जयंस्तथारामस्यशासनेस्थिताराजानः अहन्यहनि प्रतिदिनं । अनुरञ्जंति अनुरञ्जयन्ति ॥ १२ ॥ **ति०** पौत्राः कुशलवाद्याः ॥ १५ ॥ **ति०** अन्वि-

[पा०] १ ख. ग. तेषुतत्रमहात्मसु. २ झ—ठ. राजानोह्यहन्यहनि. ३ क—घ. च. छ. ज. बहुरत्नानि.

एवं वर्षसहस्राणि बहून्यथ ययुः सुखम् ॥ यज्ञै[1] बहुविधं धर्मं वर्धयानस्य[2] सर्वदा ॥ २० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

कदाचनयुधाजिच्चोदनयागार्ग्यमहर्षिणा राममेत्य सिंधुनद्याउभयकूलस्थितगन्धर्वदेशस्य स्ववशीकरणचोदनरूपतत्संदेशनिवेदनं ॥ १ ॥ रामाज्ञया स्वपुत्रसहितेनभरतेन सेनयासह युधाजित्समीपगमनम् ॥ २ ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य युधाजित्केकयो नृपः ॥ स्वगुरुं प्रेषयामास राघवाय महात्मने ॥
गार्ग्यमङ्गिरसः पुत्रं ब्रह्मर्षिममितप्रभम् ॥ १ ॥
दश चाश्वसहस्राणि प्रीतिदानमनुत्तमम् ॥ २ ॥
कम्बलानि च रत्नानि चित्रवस्त्रमथोत्तमम् ॥ रामाय प्रददौ राजा शुभान्याभरणानि च ॥ ३ ॥
श्रुत्वा तु राघवो धीमान्ब्रह्मर्षिं गार्ग्यमागतम् ॥ मातुलस्याश्वपतिनः प्रहितं तन्महद्धनम् ॥ ४ ॥
प्रत्युद्गम्य च काकुत्स्थः क्रोशमात्रं सहानुजः ॥ गार्ग्यं संपूजयामास यथा शक्रो बृहस्पतिम् ॥५॥
तथा संपूज्य तमृषिं तद्धनं प्रतिगृह्य च ॥ पृष्ट्वा[3] प्रतिपदं सर्वं कुशलं मातुलस्य च ॥
उपविष्टं महाभागं रामः प्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ ६ ॥
किमाह मातुलो वाक्यं यदर्थं भगवन्निह ॥ प्राप्तो वाक्यविदां श्रेष्ठः साक्षादिव बृहस्पतिः ॥ ७ ॥
रामस्य भाषितं श्रुत्वा महर्षिः कार्यविस्तरम् ॥ वक्तुमद्भुतसङ्काशं राघवायोपचक्रमे ॥ ८ ॥
मातुलस्ते महाबाहो वाक्यमाह नरर्षभ ॥ युधाजित्प्रीतिसंयुक्तं श्रूयतां यदि रोचते ॥ ९ ॥
अयं गन्धर्वविषयः फलमूलोपशोभितः ॥ सिन्धोरुभयतः पार्श्वे देशः परमशोभनः ॥ १० ॥
तं च रक्षन्ति गन्धर्वाः सायुधा युद्धकोविदाः ॥ शैलूषस्य सुता वीर त्रिकोट्यो वै महाबलाः ॥११॥
तान्विनिर्जित्य काकुत्स्थ गन्धर्वनगरं शुभम् ॥ निवेशय महाबाहो स्वपुरे सुसमाहिते ॥ १२ ॥

स्येत्यनुकर्षः । पितॄन् देवान् विवर्धयन् यज्ञांश्चकारेति । पिण्डपितृयज्ञानित्यर्थः ॥ १९ ॥ वर्धयानस्य वर्धमानस्येत्यर्थः ॥२०॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

अश्वपतिनः अश्वपतेः ॥ ४—५ ॥ प्रतिपदमिति । प्रत्येकं कुशलं पृष्ट्वेत्यर्थः ॥ ६—९ ॥ सिन्धोः सिन्धुनद्याः । अयं देशः अस्मद्देशसमीप इत्यर्थः ॥ १० ॥ : गन्धर्वराजः ॥ ११ ॥ स्वपुरे चेति । तद्देश

याय तस्याः अनु पश्चात् इयाय । कालधर्ममितिशेषः । बहुविधं नानाप्रकारं ॥ १६ ॥ ति० यत्तु 'एवंप्रशासतस्तस्यराघवस्य महेश्वरि । अत्ययाद्दशसाहस्रंरममाणस्यसीतया ।' इतिपाद्मेउक्तं तत्रसीतयाभूमौस्थितयास्थितस्यरममाणस्य । राज्यंकुर्वतइत्यर्थः। साहस्रमितिस्वार्थेऽण् । अत्ययाद्वर्षसाहस्रंइतिपाठेसहस्राणांसमूहःसाहस्रं । सहस्रसमूहइत्यर्थकतयादशसहस्रेत्यर्थकमेव । आयुः तस्यैकादशसहस्रवर्षाणि ॥ स० वर्षसहस्राणि 'एवंत्रयोदशसहस्रसमाः' इत्याद्युक्तप्रकारेणज्ञेयानि । ननुपाद्मे—एवंप्रशासतस्तस्यराघवस्यमहेश्वरि । अत्ययाद्दशसाहस्रंरममाणस्यसीतया' इत्युक्तेःकथंत्रयोदशेत्युक्तिरितिचेत् मुख्यासंख्यादशपर्यन्तमिति तथोक्तिः । मानान्तरोक्तसंख्याग्रहेणाविरोधोपपत्तेः । अत्ययाद्वर्षसाहस्रमितिपाठंधृत्वासहस्राणांसमूहइत्यर्थकतयादशसहस्रेत्यर्थकमेवेतिनागोजिभट्टः । तत्रअचित्तेत्यत्रसूत्रेअचित्तःसइतितच्चित्तैर्मन्तव्यं ॥ २० ॥ इत्येकोनशततमःसर्गः ॥ ९९ ॥

स० युधाजित् भरतमातुलः ॥ १ ॥ **स०** पतमुत्पतनं । अश्वैःपतमस्यास्तीतितत्पती । तस्याश्वपतिनः ॥ ४ ॥ **स०** प्रतिपदं प्रतिपृच्छास्पदंजनं ॥ ६ ॥ **स०** सिन्धोर्नदस्य ॥ १० ॥

[पा०] १ ग. यज्ञैर्बहुविधैश्चापिवर्तयामासनित्यशः. २ क. ख. घ. वर्धयामासनित्यदा. ३ च. छ. दृष्ट्वाचप्रीतिमतुलांकुशलं.

अन्यस्य न गतिस्तत्र देशः परमशोभनः ॥ रोचतां ते महाबाहो नाहं त्वामहितं वदे ॥ १३ ॥
तच्छ्रुत्वा राघवः प्रीतो महर्षेर्मातुलस्य च ॥ उवाच बाढमित्येव भरतं चान्ववैक्षत ॥ १४ ॥
सोब्रवीद्राघवः प्रीतः साञ्जलिप्रग्रहो द्विजम् ॥ इमौ कुमारौ तं देशं ब्रह्मर्षे विचरिष्यतः ॥ १५ ॥
भरतस्यात्मजौ वीरौ तक्षः पुष्कल एव च ॥ मातुलेन सुगुप्तौ तु धर्मेण सुसमाहितौ ॥ १६ ॥
भरतं चाग्रतः कृत्वा कुमारौ सबलानुगौ ॥ निहत्य गन्धर्वसुतान्द्वे पुरे विभजिष्यतः ॥ १७ ॥
निवेश्य ते पुरवरे आत्मजौ सन्निवेश्य च ॥ आगमिष्यति मे भूयः सकाशमतिधार्मिकः ॥ १८ ॥
ब्रह्मर्षिमेवमुक्त्वा तु भरतं सबलानुगम् ॥ आज्ञापयामास तदा कुमारौ चाभ्यषेचयत् ॥ १९ ॥
नक्षत्रेण च सौम्येन पुरस्कृत्याङ्गिरःसुतम् ॥ भरतः सह सैन्येन कुमाराभ्यां विनिर्ययौ ॥ २० ॥
सा सेना शक्रयुक्तेव नगरान्निर्ययावथ ॥ राघवानुगता दूरं दुराधर्षा सुरैरपि ॥ २१ ॥
मांसादानि च सत्त्वानि रक्षांसि सुमहान्ति च ॥ अनुजग्मुर्हि भरतं रुधिरस्य पिपासया ॥ २२ ॥
भूतग्रामाश्च बहवो मांसभक्षाः सुदारुणाः ॥ गन्धर्वपुत्रमांसानि भोक्तुकामाः सहस्रशः ॥ २३ ॥
सिंहव्याघ्रवराहाणां खेचराणां च पक्षिणाम् ॥ बहूनि वै सहस्राणि सेनाया ययुरग्रतः ॥ २४ ॥
अध्यर्धमासमुषिता पथि सेना निरामया ॥ हृष्टपुष्टजनाकीर्णा केकयं समुपागमत् ॥ २५ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

भरतेन युधाजितासह गन्धर्वदेशगमनेनतद्धननपूर्वकं तक्षशिलापुष्कलावताख्यनगरयोः क्रमेणतक्षपुष्कलयोरभिषेककरणेनरामसमीपमेत्य गन्धर्ववधनिवेदनम् ॥ १ ॥

श्रुत्वा सेनापतिं प्राप्तं भरतं केकयाधिपः ॥ युधाजिद्गार्ग्यसहितं परां प्रीतिमुपागमत् ॥ १ ॥
स निर्ययौ जनौघेन महता केकयाधिपः ॥ त्वरमाणोभिचक्राम गन्धर्वान्कामरूपिणः ॥ २ ॥

इति शेषः ॥ १२ ॥ अन्यस्य त्वद्व्यतिरिक्तस्य । तत्र देशे गतिः प्राप्तिप्रसङ्ग एव नास्तीत्यर्थः । तत्साधने फलमुक्तं—देशः परमशोभन इति ॥ १३ ॥ भरतं चान्ववैक्षतेति । पर्यालोचनार्थमित्यर्थः ॥ १४–२०॥ शक्रयुक्तेव इन्द्रयुक्ता देवसेनेव । नगरान्निर्ययौ दूरमिति । एकद्विवासरपर्यन्तमित्यर्थः ॥ २१–२३ ॥ सेनाया अग्रतो ययुरिति । पिशिताशनादीनामग्रतो यानं सुशकुनं । अभिमुखतः आगमनमेवापशकुनं ॥ २४ ॥ केकयं युधाजितमित्यर्थः ॥२५॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने शततमः सर्गः ॥१००॥

सेनापतिं प्राप्तं युद्धसन्नाहं श्रुत्वा ॥ १—२

स० वदे वदामि ॥ १३ ॥ स० साञ्जलिप्रग्रहः अञ्जलिसहितबाहुकः ॥ १५ ॥ ति० तक्षइत्यकारान्तः । मातुलेन भरतमातुलेन युधाजिता ॥ १६ ॥ ति० पुरवरे निवेश्यनिर्मायआत्मजौसंनिवेश्य । तयोःपुरयोरितिशेषः । अतिधार्मिकोभरतः ॥ स० अतिधार्मिकः अनेनतद्देशमानोरम्यात्किंरामेणक्रिमयोध्ययेतिदुर्धियंनतनुयादनुजइतिसूचयति ॥ १८ ॥ ति० अङ्गिरस्सुतं गार्ग्यं ॥ २० ॥ स० राघवानुगता रामेणदूरप्रेषणप्रेमनैर्भर्येणदूरमनुगता ॥ २१ ॥ स० रुधिरस्य गान्धर्वस्य ॥ २२ ॥ इतिशततमः सर्गः ॥ १०० ॥

स० निर्ययौ ग्रामाद्बहिः । अभिचक्राम गतवान् ॥ २ ॥

[पा०] १ क. सुताञ्शत्रून्वैविभजिष्यतः. ग. सुतान्पुराणिविभजिष्यतः. २ क. सुरासुरैः. ३ ख. घ—ट. गन्धर्वान्केकयाधिपः. क. गन्धर्वान्देवरूपिणः.

भरतश्च युधाजिच्च समेतौ लघुविक्रमैः ॥ गन्धर्वनगरं प्राप्तौ सबलौ सपदानुगौ ॥ ३ ॥
श्रुत्वा तु भरतं प्राप्तं गन्धर्वास्ते समागताः ॥ योद्धुकामा महावीर्या व्यनदन्वै समन्ततः ॥ ४ ॥
ततः समभवद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ सप्तरात्रं महाभीमं न चान्यतरयोर्जयः ॥ ५ ॥
खड्गशक्तिधनुर्ग्राहा नद्यः शोणितसंस्रवाः ॥ नृकलेबरवाहिन्यः प्रवृत्ताः सर्वतो दिशम् ॥ ६ ॥
ततो रामानुजः क्रुद्धः कालस्यास्त्रं सुदारुणम् ॥ संवर्तं नाम भरतो गन्धर्वेष्वभ्यचोदयत् ॥ ७ ॥
ते बद्धाः कालपाशेन संवर्तेन विदारिताः ॥ क्षणेनाभिहतास्तेन तिस्रः कोट्यो महात्मनाम् ॥ ८
तं घातं घोरसङ्काशं न स्मरन्ति दिवौकसः ॥ निमेषान्तरमात्रेण तादृशानां महात्मनाम् ॥ ९ ॥
हतेषु तेषु सर्वेषु भरतः केकयीसुतः ॥ निवेशयामास तदा समृद्धे द्वे पुरोत्तमे ॥ १० ॥
तक्षं तक्षशिलायां तु पुष्कलं पुष्कलावते ॥ गन्धर्वदेशे रुचिरे गान्धारविषये च सः ॥ ११ ॥
धनरत्नौघसंपूर्णे काननैरुपशोभिते ॥ अन्योन्यसंघर्षकृते स्पर्धया गुणविस्तरैः ॥ १२ ॥
उभे सुरुचिरप्रख्ये व्यवहारैरकिल्बिषैः ॥ उद्यानयानसंपूर्णे सुविभक्तान्तरापणे ॥ १३ ॥
उभे पुरवरे रम्ये विस्तरैरुपशोभिते ॥ गृहमुख्यैः सुरुचिरैर्विमानसमवर्णिभिः ॥ १४ ॥
शोभिते शोभनीयैश्च देवायतनविस्तरैः ॥ तालैस्तमालैस्तिलकैर्बकुलैरुपशोभिते ॥ १५ ॥
निवेश्य पञ्चभिर्वर्षैर्भरतो राघवानुजः ॥ पुनरायान्महाबाहुरयोध्यां केकयीसुतः ॥ १६ ॥
सोऽभिवाद्य महात्मानं साक्षाद्धर्ममिवापरम् ॥ राघवं भरतः श्रीमान्ब्रह्माणमिव वासवः ॥ १७ ॥
शशंस च यथावृत्तं गन्धर्ववधमुत्तमम् ॥ निवेशनं च देशस्य श्रुत्वा प्रीतोऽस्य राघवः ॥ १८ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

सबलौ चतुरङ्गबलसहितौ । सपदानुगौ शूद्रवैश्याद्यनुचरसहितौ ॥ ३ ॥ व्यनदन् गर्जन्ति स्म ॥४–५॥ खड्गेति । खड्गादिरूपा ग्राहा यासु ताः । संस्रवः प्रवाहः । नृकलेवराणि नद्याः काष्ठानि वहन्तीति तथा ॥ ६ ॥ संवर्तनामेति । प्रलयकालाख्याख्यमित्यर्थः ॥ ७–८ ॥ तं घातं दिवौकसः न स्मरन्तीति । त्रिकोटिगन्धर्वघातोऽसंभाव्य इत्येव स्मृत्वा स्थितवन्त इत्यर्थः ॥९॥ द्वे पुरेति । तक्षशिलापुष्कलावताख्ये ॥ १०–१२ ॥ अकिल्बिषैः धर्मन्यायोपेतैर्व्यवहारैः क्रयविक्रयादिव्यापारैः ॥ १३ ॥ विमानसमवर्णिभिः देवायतनवद्विस्तारैः । गृहमुख्यैरभित उपशोभिते । विमानैर्बहुभिर्वृत इति च पाठः ॥ १४—१८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

स० सबलौ सचतुरङ्गौ सबाहुबलौवा ॥ ३ ॥ स० अन्यतरयोः राघवगान्धर्वयोर्मध्येएकस्येत्यन्यतरयोः ॥ ५ ॥ स० द्वेपुरोत्तमे रामाज्ञाप्रकारेणद्वयोःपुत्रयोः ॥ १० ॥ स० तयोरभिधेयेनैवतयोरभिधेयमभिधत्ते—तक्षमिति ॥ ११ ॥ स० गुणविस्तरैःकारणैःअन्योन्यंसंघर्षकृते अहंमहीयोऽहंमहीयइतिस्पर्धाकृते । गुणविस्तरैःस्पर्धयाउभेब्रह्मसभेइववा । तत्रत्यलोकस्पर्धाविवक्षयापुरस्पर्धाभिधानमितिज्ञेयं ॥ १२ ॥ स० विस्तरैः वीनांपक्षिणांपारावतादीनांस्तरआस्तरणंयत्रतानिविस्तराणितैः । सनीडैःगृहमुख्यैः । विस्तरैःअनुक्तपदार्थविस्तरैरितिनागोजिभट्टः । विमानैः सप्तभूमप्रासादैः ॥ १५ ॥ स० पञ्चभिर्वर्षैः । तावन्तिदिनानिपुरनिर्माणेलग्नानि ॥ १६ ॥ स० ब्रह्माणंवासवइवाभिवाद्यशशंसेत्यन्वयः ॥ १७ ॥ स० अस्यभरतस्योपरि ॥ ति० स्वस्याद्यथावृत्तंगन्धर्ववधंदेशस्यनिवेशनंचशशंस । अस्यभरतस्यवाक्यंश्रुत्वा राघवोरामःप्रीतोबभूव ॥ १८ ॥ इत्येकोत्तरशततमःसर्गः ॥ १०१ ॥

[पा०] १ क. ग. च. छ. ज. ञ. लघुविक्रमौ. २ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. विमानैर्बहुभिर्वृते. ३ ख. ग. सोऽभिगम्य.

द्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

भरतवाक्यश्रवणतुष्टेनरामेण सौमित्रिंप्रति तत्पुत्रयोरङ्गदचन्द्रकेत्वोर्निवासायदेशान्वेषणचोदने भरतेनरामंप्रति कारुपथदेशस्थयोरङ्गदीयचन्द्रकान्ताख्यपुरयोर्वासार्हत्वकथनम् ॥ १ ॥ रामेणाङ्गदीयचन्द्रकान्ताख्यपुरयोःक्रमेणाङ्गदचन्द्रकेत्वोरभिषेककरणपूर्वकंप्रस्थापने तदनुगताभ्यांसौमित्रिभरताभ्यां तत्रसंवत्सरमधिवासेन पुनरयोध्यांप्रत्यागमनम् ॥ २ ॥

तच्छ्रुत्वा हर्षमापेदे राघवो भ्रातृभिः सह ॥ वाक्यं चाद्भुतसंकाशं तदा प्रोवाच लक्ष्मणम् ॥ १ ॥
इमौ कुमारौ सौमित्रे तव धर्मविशारदौ ॥ अङ्गदश्चन्द्रकेतुश्च राज्यार्थे दृढविक्रमौ ॥ २ ॥
इमौ राज्येऽभिषेक्ष्यामि देशः साधु विधीयताम् ॥ रमणीयो ह्यसंबाधो रमेतां यत्र धन्विनौ ॥ ३ ॥
न राज्ञो यत्र पीडा स्यान्नाश्रमाणां विनाशनम् ॥ स देशो दृश्यतां सौम्य नापराध्यामहे यथा ॥४॥
तथोक्तवति रामे तु भरतः प्रत्युवाच ह ॥ अयं कारुपथो देशो रमणीयो निरामयः ॥ ५ ॥
निवेश्यतां तत्र पुरमङ्गदस्य महात्मनः ॥ चन्द्रकेतोः सुरुचिरं चन्द्रकान्तं निरामयम् ॥ ६ ॥
तद्वाक्यं भरतेनोक्तं प्रतिजग्राह राघवः ॥ तं च कृत्वा वशे देशमङ्गदस्य न्यवेशयत् ॥ ७ ॥
अङ्गदीया पुरी रम्या ह्यङ्गदस्य निवेशिता ॥ रमणीया सुगुप्ता च रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ८ ॥
चन्द्रकेतोस्तु मल्लस्य मल्लभूम्यां निवेशिता ॥ चन्द्रकान्तेति विख्याता दिव्या स्वर्गपुरी यथा ॥९॥
ततो रामः परां प्रीतिं लक्ष्मणो भरतस्तथा ॥ ययुर्युद्धे दुराधर्षा अभिषेकं च चक्रिरे ॥ १० ॥
अभिषिच्य कुमारौ स प्रस्थापयति राघवः ॥ अङ्गदं पश्चिमां भूमिं चन्द्रकेतुमुदङ्मुखम् ॥ ११ ॥
अङ्गदं चापि सौमित्रिर्लक्ष्मणोऽनुजगाम ह ॥ चन्द्रकेतोस्तु भरतः पार्ष्णिग्राहो बभूव ह ॥ १२ ॥
लक्ष्मणस्त्वङ्गदीयायां संवत्सरमथोषितः ॥ पुत्रे स्थिते दुराधर्षे ह्ययोध्यां पुनरागमत् ॥ १३ ॥
भरतोपि तथैवोष्य संवत्सरमतोधिकम् ॥ अयोध्यां पुनरागम्य रामपादावुपास्त सः ॥ १४ ॥
उभौ सौमित्रिभरतौ रामपादावनुव्रतौ ॥ कालं गतमपि स्नेहान्न जज्ञातेऽतिधार्मिकौ ॥ १५ ॥
एवं वर्षसहस्राणि दश तेषां ययुस्तदा ॥ धर्मे प्रयतमानानां पौरकार्येषु नित्यदा ॥ १६ ॥
विहृत्य कालं परिपूर्णमानसाः श्रिया वृता धर्मपुरे सुसंस्थिताः ॥

राज्यार्थे राज्यरक्षाविषये ॥ २—३ ॥ नापराध्यामहे । कस्यापि भूतस्येतिशेषः ॥ ४ ॥ कारुपथः कारुपथाख्यः पाश्चात्यदेशविशेषः ॥ ५ ॥ तत्र देशे अङ्गदस्य पुरं अङ्गदीयाख्यं निवेश्यतां चन्द्रकेतोः चन्द्रकान्ताख्यं ॥ ६—८ ॥ मल्लस्य श्रेष्ठस्य । मल्लभूम्यां मल्लदेशे उत्तरे ॥ ९—१३ ॥ भरतोपि तथैवोष्येति । चन्द्रकेतुसमीप इति शेषः ॥ १४ ॥ न जज्ञाते जानातेर्लिट्द्विवचनं । नावगतवन्तौ । संधिः छान्दसः ॥ १५—१६ ॥ धर्मसाधनं पुरं धर्मपुरं तस्मिन् ॥ १७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते

ति० भ्रातृभिरितिबहुवचनंद्विलेआर्षं ॥ **स०** भ्रातृभिर्भ्रातॄनितिजातौबहुवचनं ॥ बहुवचनमाद्यर्थइतिवा । भ्रातृभ्यांभ्रात्रादिभिः । भ्रातरौभ्रात्रादीनित्यर्थः । भ्रातृपुत्रयोरपिभ्रातृत्वेनविवक्षणाद्वैवमुक्तिः ॥ १ ॥ **स०** विधीयतां मनसाऽऽलोच्यनिर्धार्यतां ॥ ३ ॥ **स०** राज्ञां अस्मदनुरोधिनां । नापराध्यामहे भूतघातेन ॥ ४ ॥ **ति०** तत्रदेशेऽङ्गदस्यपुरीरामेणनिर्मिता । लक्ष्मणद्वारेतिशेषः ॥ **स०** रामेणसुगुप्ता अन्तरायातान्तरायपरिहारेण ॥ ८ ॥ **स०** मल्लस्यचन्द्रकेतोः बलीयसश्चन्द्रकेतुनाम्नः । 'मल्लोमत्स्यभेदेबलीयसि' इतिविश्वः ॥ ९ ॥ **ति०** युद्धेदुराधर्षारामादयोऽभिषेकंचक्रिरे । अङ्गदचन्द्रकेत्वोरितिशेषः ॥ १० ॥ **ति०** दशसहस्राणि आयुस्त्वेकादशसहस्राणीतिस्पष्टमेव ॥ १६ ॥ **ति०** धर्मपुरे धर्मसाधने । पुरे अयोध्यायां । "अयोध्यामधुरामायाकाशीकाञ्चीअवन्तिका । पुरीद्वारवतीचैवसप्तैतामोक्षदायिकाः ।" इतिस्मृतेः ॥ **स०** येप्रागहुताग्नयः अहुताश्चते

[पा०] १ क—ट. भ्रातॄन्प्रोवाचराघवः. २ क—ट. राज्ञां. ३ क. घ—छ. झ. ञ. ट. प्रस्थाप्यसुसमाहितौ. ४ क. च. छ. धर्मपथेपरेस्थिताः.

त्रयः समिद्धा इव दीप्ततेजसो महाध्वरे साधु हुतास्त्रयोऽग्नयः ॥ १७ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

कदाचनतापसरूपिणारुद्रेण राममेत्य रहस्यवृत्तान्तकथनायस्वागमनस्यनिवेदने रामेण तच्चोदनयामन्त्रणसमये त्वयोर्निरीक्षमाणस्यच स्वेनहननप्रतिज्ञाकरणेन सौमित्रेर्द्वाररक्षकत्वेनस्थापनपूर्वकं तंप्रतिरहस्यकथनचोदना ॥ १ ॥

कस्य चित्त्वथ कालस्य रामे धर्मपथे स्थिते ॥ कालस्तापसरूपेण राजद्वारमुपागमत् ॥ १ ॥
सोऽब्रवील्लक्ष्मणं वाक्यं धृतिमन्तं यशस्विनम् ॥ मां निवेदय रामाय संप्राप्तं कार्यगौरवात् ॥ २ ॥
दूतोस्म्यतिबलस्याहं महर्षेरमितौजसः ॥ रामं दिदृक्षुरायातः कार्येण हि महाबल ॥ ३ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिस्त्वरयान्वितः ॥ न्यवेदयत रामाय तापसं तं समागतम् ॥ ४ ॥
जयस्व राम धर्मेण उभौ लोकौ महाद्युते ॥ दूतस्त्वां द्रष्टुमायातस्तपसा भास्करप्रभः ॥ ५ ॥
तद्वाक्यं लक्ष्मणेनोक्तं श्रुत्वा राम उवाच ह ॥ प्रवेश्यतां मुनिस्तात महौजास्तस्य वाक्यधृत् ॥ ६ ।
सौमित्रिस्तु तथेत्युक्त्वा प्रावेशयत तं मुनिम् ॥ ज्वलन्तमिव तेजोभिः प्रदहन्तमिवांशुभिः ॥ ७ ।
सोभिगम्य रघुश्रेष्ठं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ ऋषिर्मधुरया वाचा वर्धस्वेत्याह राघवम् ॥ ८ ॥
तस्मै रामो महातेजाः पूजामर्घ्यपुरोगमाम् ॥ ददौ कुशलमव्यग्रं प्रष्टुमेवोपचक्रमे ॥ ९ ॥
पृष्टश्च कुशलं तेन रामेण वदतां वरः ॥ आसने काञ्चने दिव्ये निषसाद महायशाः ॥ १० ॥
तमुवाच ततो रामः स्वागतं ते महामुने ॥ प्रापयस्व च वाक्यानि यतो दूतस्त्वमागतः ॥ ११ ॥
चोदितो राजसिंहेन मुनिर्वाक्यमभाषत ॥ द्वन्द्वमेतत्प्रवक्तव्यं हितं वै यद्यपेक्षसे ॥ १२ ॥

श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

कालस्य कस्यचित् गमनानन्तरमिति शेषः ॥१–२॥ महर्षेरिति । ब्रह्मण इत्यर्थः ॥ ३–५ ॥ तस्य वाक्यस्य धृदिति रामवाक्यधारीति सौमित्रिविशेषणं ॥६–१०॥ वाक्यानि संदेशवाक्यानि । प्रापयस्व निवेदय । तत्र हेतुः—यतो दूत इत्यादि ॥ ११ ॥ मुनिवाक्यं प्रागुक्तमहर्षिसंदिष्टवाक्यं । द्वन्द्वमेतदिति । "द्वन्द्वं रहस्य" इत्यादि द्वन्द्वशब्दस्य रहस्यार्थे द्विवचननिपातः । रहस्यमेतत्प्रवक्तव्यमित्यर्थः । द्वन्द्वे हि तत्प्रवक्तव्यमिति च पाठः । तदेव विशिनष्टि—न चैषामित्यादि ॥ एषां

अग्नयश्च तेतथा । आहिताग्न्यादिः । तेत्रयः आहवनीयादयोऽनन्तरमध्वरेसमिद्धाहुतिदीप्ततेजसोयथातथात्रयोरामलक्ष्मणभरताः संस्थिताः । इत्थंचयोजनायांसमिद्धाहुतिदीप्ततेजसस्त्रयोहुताग्नयइतिपदयोरपौनरुक्त्येनव्याकरणाचातुरीनागोजिभट्टादिवन्नास्माकमितिमन्तव्यं ॥ १७ ॥ इतिद्व्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १०२ ॥

स० कालोरुद्रः विधिनिदेशात्तापसरूपेणराजद्वारमुपागमत् ॥ १ ॥ **स०** अमितौजसः अतिबलस्यमहर्षेः । रहस्यप्रमेयंरामेतरेभ्योनकथनीयमित्याच्छाद्योक्तिरियमितिज्ञेयं ॥ ३ ॥ **ति०** उभौलोकौजयस्वेत्युक्त्यापरलोकप्रवेशकालसूचनं ॥ **स०** स्वराजधर्मेण स्वंचराजाच स्वराजानौ । तयोर्धर्मस्तेन । स्वधर्मेणयज्ञादिनापरलोकं । राजधर्मेणशौर्यादिना इमंलोकं इत्युभौजय । स्वपूर्वराजधर्मेणेतिवा ॥ ५ ॥ **ति०** तेजोभिः अंशुभिरित्येतेपदे शरीरकान्तिकिरणप्रतिपादकेइतिनपुनरुक्तिः ॥ **स०** तेजोभिः प्रदहन्तंवह्निवत् । अंशुभिर्ज्वलन्तंसूर्यवत् ॥ ७ ॥ **ति०** हितंवैयद्यवेक्षसे देवानामितिशेषः । देवगोप्यगोपनेहिदेवानांहितंभवतीतिभावः ॥ **स०** द्वन्द्वे रहस्ये । 'षट्कर्णोभिद्यतेमन्त्रः' इत्युक्तेः । यदिदेवेभ्यःस्वस्मैचहितमवेक्षसेतर्हिगोप्यत्वेनयुक्तोक्तिरेकान्त-

[**पा०**] १ झ. ठ. समिद्धाहुतिदीप्ततेजसोहुताग्नयःसाधुमहाध्वरेत्रयः. २ झ. ठ. धर्मपरे. ३ झ. ठ. जयस्वराजधर्मेण. ४ ङ. च. छ. झ. ञ. द्वन्द्वेह्येतत्प्रवक्तव्यं. ५ झ. ठ. यद्यवेक्षसे.

यः शृणोति निरीक्षेद्वा स वध्यो भविता तव ॥ भवेद्वै मुनिमुख्यस्य वचनं यद्यपेक्षसे[1] ॥ १३ ॥
स तथेति प्रतिज्ञाय रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ द्वारि तिष्ठ महाबाहो प्रतिहारं विसर्जय ॥ १४ ॥
स मे वध्यः खलु भवेत्कथाद्वन्द्वं समीरितम् ॥ ऋषेर्मम च सौमित्रे पश्येद्वा शृणुयाच्च यः ॥ १५ ॥
ततो निक्षिप्य काकुत्स्थो लक्ष्मणं द्वारि संग्रहम् ॥ तमुवाच मुने वाक्यं कथयस्वेति राघवः ॥ १६ ॥
यत्ते मनीषितं वाक्यं येन वाऽसि समाहितः ॥ कथयस्वाविशङ्कस्त्वं ममापि हृदि वर्तते ॥ १७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

रुद्रेण रामंप्रति तस्यजगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वगुणवर्णनपूर्वकं रामावतारप्रयोजनभूतरावणवधस्यनिर्वृत्तत्वोक्तिपूर्वकस्वावासप्रतिनिवर्तनप्रार्थनारूपचतुर्मुखसंदेशनिवेदने तेनतदभ्युपगमः ॥ १ ॥

शृणु राजन्महासत्त्व यदर्थमहमागतः ॥ पितामहेन देवेन प्रेषितोस्मि महाबल ॥ १ ॥
तवाहं पूर्वसद्भावे[2] पुत्रः परपुरंजय ॥ मायासंभावितो वीर कालः सर्वसमाहरः ॥ २ ॥

त्वत्समीपवर्तिलोकानामित्यर्थः ॥ १२ ॥ अस्मद्वचनं निरीक्षेत् मन्त्रयितारौ स तव वध्यः । कथमेवमतिक्रूरसंकेत इत्यत्राह—भवेदिति । तस्य मुनिमुख्यस्य वचनमित्थं संकेतपूर्वकं वदेति चोदितवानित्यर्थः ॥ यद्यपेक्षस इति । तथा संकेतपरिपालनमिति शेषः ॥ १३ ॥ प्रतिहारं विसर्जय अन्यतोपसारय ॥ १४ ॥ किमर्थमित्यत आह—स म इत्यादि ॥ हे सौमित्रे ऋषेर्मम च कथाद्वन्द्वं कथारहस्यं । वाचं द्वन्द्वमिति च पाठः । यः शृणुयात् ॥ १५ ॥ संग्रहं रक्षितारं ॥ १६ ॥ समाहितः । ममापि हृदि वर्तत इति । एवंविधं रहस्यं तन्मयापि श्रोतव्यमित्यर्थः । अहमपि जानामीत्यर्थः ॥ १७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

येन संदेशः कृतः स पितामह एवेत्याह—पितामहेनेति ॥ १ ॥ अहं च न तापसः किंतु काल इत्याह—तवाहमित्यादि ॥ पूर्वसद्भावे पूर्वजन्मनि अहं तव पुत्रः । सर्वसमाहरः कालरुद्र इति यावत् । परपुरंजयः त्रिपुरसंहारकः । तवाहं पूर्वके भावे पुत्रः परपुरंजय इति च पाठः । केवलं यमस्य पूर्वभावादुत्थितत्वाभावात् मायासंभावितः मायया उत्पादितः(?)

इतिभावः ॥ १२ ॥ ति० संग्रहं सम्यगुक्तार्थग्रहणवन्तं ॥ १६ ॥ इतित्र्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १०३ ॥

स० महासत्व बहुलबल ॥ १ ॥ ति० तत्प्रेषितदूतोप्यहंत्वत्संबन्ध्येवेत्याह—तवाहंपूर्वकेभावइति । पूर्वावस्थायांहिरण्यगर्भोत्पत्तिसमयेहिरण्यगर्भावस्थायांवा । कथमहंपुत्रस्तत्राह—मायासंभावितः माययासंकल्पेनसंभावितः उत्पादितः । सर्वसमाहरः सर्ववस्तुसंहारकर्तेतितीर्थः । कतकस्तु—'तवाहंपूर्वसद्भावे'इतिपाठः । पूर्वसृष्टेःप्राक्सद्भावे 'सदेवसौम्येदमग्रआसीत्' इतिश्रुतेः । सत्तारूपब्रह्मभावेकरिष्यमाणाखिलसंसारस्यसृष्टिस्थितिसंहारनिग्रहानुग्रहलक्षणपञ्चकृत्यनिर्वाहकःकालाख्यः क्षणधारारूपोनाडीदिनपक्षादिविभागनिर्वाहकःपुत्रोमायासंभावितः त्वदीयमायापरिणामइत्यर्थः । शेषंप्राग्वत् । यद्यपिरामोहिरण्यगर्भांशविष्णोरेवावतारः । तथापितस्यस्वस्वरूपांशेनावृतज्ञानत्वाद्वामदेववदेवंव्यपदेशेनदोषइत्याह । यत्तुकतकेनसद्भावशब्देनहिरण्यगर्भउक्तः तत्तुच्छमितिस्पष्टमेवाद्वैतविद्याविदाम् ॥ स० दूतइत्येवन । किंतुत्वत्पुत्रःसः । अहंतुपौत्रइत्याह—तवेति । पूर्वकेभावे अतीतजातौ । मायासंभावितःरमायामुत्पादितोविरिंचपदवाच्यस्तवपुत्रः । परपुरं तदपरोदेहोऽहं । तत्पुत्रोऽहं । अतःपौत्रस्तवेतिभावः । स्वव्यापारमप्यावेदयति । सर्वसमाहरः सर्वसंहर्ता । नामाह—कालइति । तवमायासंभावितः इच्छयापद्मोत्पन्नो यस्तस्याहंपूर्वकेभावे अहंकारतत्वेकार्योन्मुखे पुत्रोजातोऽहं । पूर्ववदुर्वरितं । 'महत्तत्वादहंकारंससर्जशिवविग्रहम् ।' इत्यादेः । 'पुत्रस्तवेशकमलप्रभवस्तथाऽहंपौत्रस्तुपौत्रकवचोयदपिह्ययोग्यम् । संभावयन्तिगुणिनः' इत्याद्युक्तेश्च । 'मांत्वंपूर्वमजीजनः' इत्युक्तिस्वारस्या-

[पा०] १ झ. ठ. यद्यवेक्षसे. २ झ. ठ. पूर्वकेभावे.

पितामहश्च भगवानाह लोकपतिः प्रभुः ॥ समयस्ते कृतः सौम्य स्वाँल्लोकान्परिरक्षितुम् ॥ ३ ॥
संक्षिप्य हि पुरा लोकान्मायया स्वयमेव हि ॥ महार्णवे शयानोऽप्सु मां त्वं पूर्वमजीजनः ॥ ४ ॥
भोगवन्तं ततो नागमनन्तमुदकेशयम् ॥ मायया जनयित्वा त्वं द्वौ च सत्त्वौ महाबलौ ॥ ५ ॥
मधुं च कैटभं चैव ययोरस्थिचयैर्वृता ॥ इयं पर्वतसंबाधा मेदिनी चाभवन्मही ॥ ६ ॥
पद्मे दिव्येऽर्कसंकाशे नाभ्यामुत्पाद्य मामपि ॥ प्राजापत्यं त्वया कर्म मयि सर्वं निवेशितम् ॥ ७ ॥
सोऽहं संन्यस्तभारो हि त्वामुपासे जगत्पतिम् ॥ रक्षां विधत्स्व भूतेषु मम तेजस्करो भवान् ॥ ८ ॥

॥ २ ॥ पितामहवाक्यमाह—पितामहश्चेत्यादि ॥ स्वान् ब्रह्मलोकादीन् । परिरक्षितुं ते समयः । स्वलोकं प्राप्तुं समय इत्यर्थः । लोकान्तसंपरिरक्षितुमिति च पाठः ॥ ३ ॥ न केवलं त्वं रक्षकः किंतु संहर्ता स्रष्टा चेत्याह—संक्षिप्येत्यादि ॥ लोकान् चराचरात्मकाः प्रजाः । मायया विचित्रशक्त्या । जनयित्वा । त्वं महाकालाग्निरूपः । सत्त्वौ प्राणिनौ । अजीजन इत्यनुषङ्गः ॥ ४—५ ॥ कौ तावित्यत आह—मधुं च कैटभं चैवेति ॥ तत्र मधुः जलोत्पन्नमकारादिवत् मेदःप्रधानः । कैटभस्तु कमठशुक्त्यादिवत् अस्थिप्रधानः । तत्सृष्टिप्रयोजनमाह—ययोरित्यादि । ययोरस्थिचयैर्वृता इयं मही पर्वतसंबाधा सती मेदिनी तन्मेदोयुक्ता । पृषोदरादित्वात्सकारलोपः । अस्थिचयैः शिलापर्वतस्थितिहेतुभूता मेदोमयत्वाद्वृक्षलताद्युत्पत्तिहेतुर्मृदुप्रदेशाचाभूदित्यर्थः ॥ ६ ॥ मां त्वं पूर्वमजीजन इत्येतद्विवृणोति—पद्म इत्यादि ॥ नाभ्यां वर्तमाने पद्मे नाभिकमले मामुत्पाद्य मयि प्राजापत्यं प्रजापतित्वं निवेशितं । मम प्रजापतित्वं दत्तवानसीत्यर्थः ॥७॥ त्वयि संन्यस्तभारः अहं त्वामुपासे निरन्तरं चिन्तयामि। भूतेषु मत्सृष्टेषु रक्षां विधत्स्व॥८॥

दर्थविशेषलाभेनकिंचिच्छेषादिकंसोढव्यं ॥ २ ॥ **ति०** एवंस्वस्वरूपमुक्त्वातत्संदेशमाह—पितामहश्चेति । चतुर्मुखाज्जातानाप्रजापतीनांलोकपितृत्वाच्चतुर्मुखःपितामहः । सलोकानां भूरादीनांपतिःपालयिता । सयदाहतद्ब्रदामीतिशेषः । नदेवाह—समयस्ते इति । ‘ भवन्तुविगतज्वराः ’ इत्यन्तोब्रह्मसंदेशः । लोकान् देवमनुष्यादीन्रावणादितोरक्षितुंयःसमयःकृतः ‘ दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानिच ॥ वत्स्यामिमानुषेलोकेपालयन्पृथिवीमिमाम् ’ इत्येवंरूपकालविषयःकृतः सपरिपूर्णइतिशेषः ॥ ३ ॥ **ति०** अथतत्त्वतोज्ञातसत्स्वरूपस्यममकथंमानुषदेहपरिग्रहइत्यत्रसप्रयोजनंतत्प्रक्रियामाह—संक्षिप्येति । पुराजगत्सृष्टेःपूर्वकाले मायया सर्वसंहारसमर्थस्वशक्त्यासंक्षिप्य उपसंहृत्य । एतेनाप्रयासेनसकलसंहारकर्तृत्वंब्रह्मलक्षणमुक्तं । स्वयमेवेत्यनेनास्यसंहारस्यनरुद्रादिद्वारकत्वं । तेषामपिसंहार्यकोटिनिविष्टत्वादितिदर्शितं । एवंसंहारंकृत्वामहदहंकारपञ्चतन्मात्रादिसृष्टिद्वारेणैवंतांसृष्टिंकृत्वातद्रूपे महार्णवेशयान इत्यनेनैवोदकशायित्वेलब्धेपुनरप्स्वितितदापृथिवीतत्त्वाद्यभावप्रदर्शनार्थं । मांपूर्वमजीजनः । ‘योब्रह्माणंविदधातिपूर्वं’ इतिश्रुतेः हिरण्यगर्भसृष्टिद्वाराब्रह्माण्डसृष्टौक्रियमाणायांतदण्डान्ममोद्भवइत्यर्थः ॥ **स०** पुरा सृष्टिकालात्पूर्वंमायया स्वसामर्थ्येनलोकान्स्वयमेवसंक्षिप्य संहृत्य । स्वयमेवेत्यनेनस्वाभाविकत्वंशक्तेर्द्योतयति । महार्णवेजलमये । जाते । तत्राप्सु उदकेशयानः । पूर्वंप्रथमतः । मांअजीजनः । अर्णवेशयानइतिवचनादेवोदकशायित्वेसिद्धेपुनरप्स्वितिवचनंवटेगावइतिवत्सामीपिकाधिकरणसमीभ्रमभ्रंशार्थं । महार्णवइतिचेतरनीरत्वसंदेहनिबर्हणार्थमितिचमन्तव्यं । ‘योब्रह्माणंविदधातिपूर्वं’ इत्यादिश्रुतेः । अनेन ‘अन्तःसमुद्रेमनसाचरन्तंब्रह्मान्वविन्दद्दशहोतारमर्णे ’ इतिश्रुत्यनुकृतताज्ञेयैतस्य ॥ ४ ॥ **स०** उक्तंसामान्यतोविशेषतोभाषते—भोगवन्तमिति । मतुबर्थोमहत्त्वं । महादेहं । अनन्तं नामतः । नागं जातितः । मायया इच्छया । सत्त्वौ । गतं । सः त्वौ अन्यौ । असुरावित्यर्थः । इतिवा । ‘ ब्रह्मात्वोवदतिजातविद्यांयज्ञस्यमात्रांविमिमीतउत्वः ’ इत्यादिश्रुतेः । ‘ त्वत्त्वावन्यपर्यायौ ’ इतिकौमुद्याः । जनयित्वा । कौतावितितत्राह—मधुमिति । हत्वातयोरितिशेषः । अस्थ्नांपर्वतसकाशत्वेनतदाख्यपर्वतसंघसहिता ॥ **ति०** तदुत्पत्तिप्रकारमाह—भोगवन्तमिति । ततःपरंसृष्टयेस्रष्टव्यभूधरणक्षमंभोगवन्तं प्रशस्तभोगं । अनन्ताख्यंनागं उदकेशयंमाययाजनयित्वातत्रचनिर्माय स्थापयित्वातदुदकेशयनवास्त्वमभूः । अथकर्दमप्रायभूविग्रहस्थैर्यायमहाबलौद्वौसत्त्वौप्राणिनौ अजीजनः ॥ ५—६ ॥ **स०** नाभ्यां नाभिप्रदेशे । अर्कसंकाशे सवितृसमे । पद्मे कमले । ‘ अजस्यनाभावध्येकमर्पितं यस्मिन्विश्वानिभुवनानितस्थुः ’ ‘ अजस्यनाभावितियस्यनाभेरभूच्छुतेःपुष्करंलोकसारम् । तस्मैनमोव्यस्तसमस्तविश्वविभूतये विष्णवेलोककर्त्रे—यन्नाभिपद्मादहमाविरासं ’ इत्यादिश्रुतिस्मृतयोत्रभवन्ति । स्वोत्पादितेसाक्षाल्लक्ष्मीरूपे मामप्युत्पाद्य प्राजापत्यं प्रजापतिविहितंसृष्ट्यादिरूपंकर्मसर्वंएतदादिकंमयिनिवेशितं । त्वमिमांधुरमुद्वहेतिस्थापितं । प्रजापतिनास्वेनैवकर्तव्यंकर्मप्राजापत्यंकर्म । ज्येष्ठतनुजत्वान्मयिनिवेशितमितिवा । ‘ प्रजानांपालनाद्विष्णुःप्रजापतिरितीरितः ’ इत्यादेः ॥७॥ **ति०** ततःसोहंत्वया

[पा०] १ झ. ठ. त्वामपस्य.

ततस्त्वमपि दुर्धर्षात्तस्माद्भावात्सनातनात् ॥ रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ ९ ॥
अदित्यां वीर्यवान्पुत्रो भ्रातॄणां वीर्यवर्धनः ॥ समुत्पन्नेषु कृत्येषु तेषां साह्याय कल्पसे ॥ १० ॥
स त्वं वित्रास्यमानासु प्रजासु जगतां वर ॥ रावणस्य वधाकाङ्क्षी मानुषेषु मनोदधाः ॥ ११ ॥
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ॥ कृत्वा वासस्य नियतिं स्वयमेवात्मना पुरा ॥ १२ ॥
स त्वं मनोमयः पुत्रः पूर्णायुर्मानुषेष्विह ॥ कालोऽयं ते नरश्रेष्ठ समीपमुपवर्तितुम् ॥ १३ ॥
यदि भूयो महाराज प्रजा इच्छस्युपासितुम् ॥ वस वा वीर भद्रं त एवमाह पितामहः ॥ १४ ॥
अथवा विजिगीषा ते सुरलोकाय राघव ॥ सनाथा विष्णुना देवा भवन्तु विगतज्वराः ॥ १५ ॥
श्रुत्वा पितामहेनोक्तं वाक्यं कालसमीरितम् ॥ राघवः प्रहसन्वाक्यं सर्वसंहारमब्रवीत् ॥ १६ ॥
श्रुत्वा मे देवदेवस्य वाक्यं परममद्भुतम् ॥ प्रीतिर्हि महती जाता तवागमनसंभवा ॥ १७ ॥
त्रयाणामपि लोकानां कार्यार्थं मम संभवः ॥ भद्रं तेऽस्तु गमिष्यामि यत एवाहमागतः ॥ १८ ॥

ततः मत्कृतभारसमर्पणेन दुर्धर्षात् दुर्ज्ञेयात् सनातनान्नित्यात् भावात् परवासुदेवस्वभावात्सर्वभूतानां रक्षार्थं विष्णुत्वमुपजग्मिवान् प्राप्तवान् । रक्षां विधास्यन्भूतानामिति च पाठः । यद्वा सनातनात्तस्मात् वासुदेवविग्रहात् । अदित्यां विष्णुत्वमुपजग्मिवानित्यर्थः । परवासुदेवस्त्वं प्रथमं ब्रह्मरुद्रमध्ये आदिविष्णुतयावतीर्णोसीत्यर्थः ॥९॥ अथ तस्मादुपेन्द्रावतारमाह—अदित्यामिति ॥ भ्रातॄणां इन्द्रादीनां । वीर्यवर्धनः सन् लोकस्य कृत्येषु रक्षणकार्येषूत्पन्नेषु साह्याय तत्संपादनयोग्यत्वाय । कल्पसे ततोलोकसंरक्षणार्थमुपेन्द्रोऽभूरित्यर्थः ॥१०॥ एवं महाविष्णुरूपादुपेन्द्रावतारमुक्त्वा पुरस्ताद्रामावतारमाह—स त्वमिति ॥ हे जगतां वर प्रजासु वित्रास्यमानासु सतीषु रावणस्य वधाकाङ्क्षी सन् । स त्वमुज्जास्यमानासु प्रजासु जगतो वरेति च पाठः । आत्मना स्वातन्त्र्येण स्वयमेव । पुरा दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च वासस्य नियतिं वासस्य नियमं । कृत्वा । वासस्य नियममिति च पाठः । मानुषेषु मनोदधा इति श्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ ११—१२ ॥ स त्वमुपेन्द्रो भूत्वा यतमानस्त्वं मनोमयः पुत्रः इच्छाकृतदशरथपुत्रभावः । स त्वं पूर्णायुरसि संकल्पितकालस्य निवृत्तत्वादिति भावः । अतो मत्समीपमुपवर्तितुं प्राप्तुमयं कालः समयः॥१३॥ उपासितुं रक्षितुं । तव स्वतन्त्रत्वादिति भावः ॥१४॥ भूलोकं विहाय स्वर्गलोकाय विजिगीषा चेत्तदा विष्णुना पुनर्विष्णुत्वं प्राप्तेन त्वया देवाः सनाथाः सन्तो विगतज्वराः भवन्तु । भवदागमनमेव समस्तदेवसुखकरं स्यादिति भावः ॥ १५ ॥ प्रहसन्निति । स्वयमेवोद्युक्तस्य पितामहोक्त्या प्रहासः । सर्वसंहारं रुद्रं ॥ १६ ॥ तवागमनसंभवा प्रीतिर्महती जायत इति योज्यं ॥ १७ ॥ एवं पितामहसन्देशं श्रुत्वा

संन्यस्तभारः संन्यस्तसृष्टिभारः । स्वकार्यसृष्टिलक्षणंसंपाद्य तद्रक्षणमपश्यञ्जगत्पतिंत्वामुपास्य यतोभवान्ममतेजस्करः सृष्टिसमर्थज्ञानक्रियाशक्तिमयतेजःप्रदोऽभूः । अतस्त्वमेवभूतेषुरक्षांविधत्स्वेतिप्रार्थितवानितिशेषः ॥ स० इतिययाचे विरिञ्चइतिशेषः ॥ शि० अहंत्वामुपास्यवर्तेइतिशेषः ॥ ८ ॥ ति० ततोहेतोः रक्षणस्यसर्वशक्तौत्वय्येवनिवेशितत्वहेतोः । दुर्धर्षात्तस्माद्भावात् । 'ब्रह्मैवभूतानांज्येष्ठं । तेनकोर्हतिस्पर्धितुं ।' इतिदुर्धर्षत्वस्वभावात् । सनातनात् सकलसंसारमूलकारणत्वेनकालापरिच्छेद्यात् । त्रिगुणमहत्तत्वाख्यहैरण्यगर्भभावात्सत्त्वप्राधान्येनविष्णुत्वंप्राप्तवान् ॥ स० सनातनात् पुराणपुरुषात् । वेदादिस्वावेदकनादसहितात् । प्रपञ्चितश्चायंप्रकारोगीतातात्पर्येसनातनपदव्याख्यावसरे । विष्णुत्वं तन्नामकत्वं ॥ ९ ॥ ति० स त्वं मानुषेषुमनोमयः स्वसंकल्पमयः । स्वसंकल्पादेवकस्यचित्पुत्रोजातः । सचतत्रपूर्णायुः । त्वत्संकल्पितायुषःपूर्णत्वमित्यर्थः । यद्वा श्रीमदादिगुरोः तुरीयब्रह्मणः । 'यस्यभासासर्वमिदंविभाति' इत्यादिश्रुतिसिद्धस्यसंकल्पमयोज्येष्ठपुत्रःहिरण्यगर्भः । कार्यब्रह्मरूपः तदभिन्नस्वभूतब्रह्मण्यनावृतज्ञानःस्वसंकल्पादेवमानुषेष्वपिकस्यचित्पुत्रः । तत्रापिपूर्णायुर्जातः । यदेवमतः हेनरवरश्रेष्ठ अयंकालस्तेसमीपमुपगत्योपवर्तितुंविज्ञापयितुंप्रेषितइतिशेषः ॥ १३ ॥ ति० अथवा अथचेत् । स्वकृतनियममङ्गीकृत्यसुरलोकायविजिगीषा सुरलोकंपालयितुंयदीच्छा तदा उपेन्द्ररूपेणविष्णुनादेवाःसनाथाःविगतज्वराभवन्तुइत्येवंपितामहआहेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ ति० एवंसंदेशानुमोदनंकृत्वाप्रतिसंदेशमाह—त्रयाणामिति । त्रयाणां भूर्भुवस्स्वर्लोकानां । कार्यार्थं प्रयोजनार्थं । ममस्वेच्छामूलः

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. रक्षांविधास्यन्भूतानां. २ ङ. झ. त्वमुज्जास्यमानासु. ३ क—ज. ञ. ट. कालोनरवरश्रेष्ठ.

हृद्गतो ह्यसि संप्राप्तो न मे तत्र विचारणा ॥ मया हि सर्वकृत्येषु देवानां वशवर्तिना ॥
स्थातव्यं सर्वसंहार यथा ह्याह पितामहः ॥ १९ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

रामरुद्रसंवादसमये रामदर्शनार्थंदुर्वाससःसमागमे शापदानभीत्यारामेतदागमननिवेदनम् ॥ १ ॥ रुद्रविसर्जनपूर्वकं स्वदर्शनार्थमागतं रामंप्रति दुर्वाससा बुभुक्षापरिहारायअन्नयाचने तेनतस्मै तत्कालसिद्धान्नदानम् ॥ २ ॥ प्रतिगतेचदुर्वाससि रामेणरुद्रचोदनया स्वकृतप्रतिज्ञास्मरणेन दुःखाधिगमः ॥ ३ ॥

तथा तयोः संवदतोर्दुर्वासा भगवानृषिः ॥ रामस्य दर्शनाकाङ्क्षी राजद्वारमुपागमत् ॥ १ ॥
सोऽभिगम्य तु सौमित्रिमुवाच ऋषिसत्तमः ॥ रामं दर्शय मे शीघ्रं पुरा मेऽर्थोऽतिवर्तते ॥ २ ॥
मुनेस्तु भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः परवीरहा ॥ अभिवाद्य महात्मानं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३ ॥
किं कार्यं ब्रूहि भगवन्को वाऽर्थः किं करोम्यहम् ॥ व्यग्रो हि राघवो ब्रह्मन्मुहूर्तं प्रतिपाल्यताम् ॥४॥
तच्छ्रुत्वा ऋषिशार्दूलः क्रोधेन कलुषीकृतः ॥ उवाच लक्ष्मणं वाक्यं निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ५ ॥
अस्मिन्क्षणे मां सौमित्रे रामाय प्रतिवेदय ॥ अस्मिन्क्षणे मां सौमित्रे न निवेदयसे यदि ॥ ६ ॥

प्रतिसन्देशमाह—त्रयाणामित्यादि ॥ यत एवाहमागतः तदेव स्थानं गमिष्यामि ॥ १८ ॥ हृद्गतो मम संप्राप्तः । मम हृदि यद्वर्तते तदेव पितामहेन प्रेषितमित्यर्थः । अत्र गमने विषये मे विचारणा नास्ति । ब्रह्मयाच्ञयैव ममात्रावतरणमित्याह—मया हीति । देवानां वशवर्तिना भक्तपरतन्त्रेण मया पितामहो देवेष्वन्यतमः यथाह तथा मया सर्वकृत्येषु स्थितिगमनादिषु स्थातव्यं । तन्नातिक्रमणीयमित्यर्थः । अनेन ब्रह्मणः सृज्यत्वकथनात्परतत्त्वशङ्का निवृत्ता ॥ १९ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामयणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

पुरा मेऽर्थोऽतिवर्तत इति । यावन्मे प्रयोजनमतिक्रामति ततः पूर्वमेव रामं शीघ्रं दर्शयेत्यर्थः ॥२-३॥ किं कार्यं किं कर्तव्यं को वार्थः किं प्रयोजनं अहमस्मिन् काले किं करोमि । वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् । किं करिष्ये ॥ ४—५ ॥ मां राघवाय निवे-

---

संभवइतिमयाप्यवगम्यते । यद्वा तत्तद्वेषधार्यपिनटः तत्तद्वेषानुरूपंव्यवहरन्नप्यात्मानंजानात्येव । तद्वत्सोहंयतोयस्माल्लोकात् इहागतः तमेवगमिष्यामि ॥ **स०** यतोयस्मात् अहमागतः तंलोकंप्रत्येवगमिष्यामि । यतोयदंशात् । आगतः अवतीर्णः तंगमिष्यामीतिवा । 'पूर्णमदःपूर्णमिदंपूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्यपूर्णमादायपूर्णमेवावशिष्यते' इत्यादेः ॥ १८ ॥ **ति०** हेसंहाररूप काल त्वंमेहृद्गतएवप्राप्तोसि । अतस्तत्रगमनेविचारणानास्ति । 'हृद्गतोह्यस्तिसंप्राप्तः' इतिपाठेयोभावोममहृद्गतःशुद्धब्रह्मात्मकःप्राप्तव्यत्वेन । समेप्राप्तएवास्ति । तत्रमेनविचारणा । ननुतर्हितदेवप्राप्यतां किमनेनोपेन्द्रादिलोकगमनेनतत्राह—मयाहीति । वशवर्तिनां मद्विधेयानांसर्वकृत्येषुस्थातव्यं । अतोयथापितामहआह तथाकरिष्यामीतिशेषः । वशवर्तिनेतितृतीयान्तपाठे देवानां सर्वकृत्येषुपितामहस्यवशवर्तिनास्थातव्यमित्यर्थः । प्रजारक्षणोद्देश्यकतपःकालिकमद्वरप्रदानादितिभावः ॥ १९ ॥ इतिचतुरधिकशततमःसर्गः ॥ १०४ ॥

स० संवदतोः हरिहरयोः ॥ १ ॥ **ति०** कस्तवसंकटकालस्तत्राह—व्यग्रोहीति ॥ **स०** किंकार्यमित्याद्यन्यतमेनालंभावे त्रितयोपादानंसमयविलंबार्थंलक्ष्मणचातुरीमूलकमितिमन्तव्यम् ॥ ४ ॥ **स०** स्वभावकोपनस्यपुरतएतच्चातुरीनाभूत्फलपर्यवसायिनीत्याह—तदिति ॥ ५ ॥ **स०** राघवंप्रतिवेदय बुद्ध्यर्थकत्वाद्द्विकर्मता । ज्ञापय कीदृशं मां आदौविषयंदेशंप्राप्तं । अनन्तरंपुरं । तदनन्तरंत्वांप्राप्तं । अत्यावश्यककार्याभावेइयानायासःकुतोभवेत् । मयानादर्शिदाशरथिश्चेन्मनोरथस्तवकइत्यतोवक्ति—रामायेति । रामायशपिष्ये । नञानिर्दिष्टमनित्यमितिलिपलुप्वप्शबित्यनिट्कस्यापिशपेरिट् । "श्लाघन्हुङ्—" इत्यादिनाचतुर्थी ।

[पा०] १ ठ. राघवंप्रतिवेदय.

विषयं त्वां पुरं चैव शपिष्ये राघवं तथा ॥ भरतं चैव सौमित्रे युष्माकं या च सन्ततिः ॥ ७ ॥
न हि शक्ष्याम्यहं भूयो मन्युं धारयितुं हृदि ॥ तच्छ्रुत्वा घोरसङ्काशं वाक्यं तस्य महात्मनः ॥
चिन्तयामास मनसा तस्य वाक्यस्य निश्चयम् ॥ ८ ॥
एकस्य मरणं मेऽस्तु मा भूत्सर्वविनाशनम् ॥ इति बुद्ध्या विनिश्चित्य राघवाय न्यवेदयत् ॥ ९ ॥
लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा रामः कालं विसृज्य च ॥ निसृत्य त्वरितं राजा अत्रेः पुत्रं ददर्श ह ॥१०॥
सोभिवाद्य महात्मानं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ किं कार्यमिति काकुत्स्थः कृताञ्जलिरभाषत ॥ ११ ॥
तद्वाक्यं राघवेणोक्तं श्रुत्वा मुनिवरः प्रभुम् ॥ प्रत्याह रामं दुर्वासाः श्रूयतां धर्मवत्सल ॥ १२ ॥
अद्य वर्षसहस्रस्य समाप्तिस्तपसो मम ॥ सोहं भोजनमिच्छामि यथासिद्धं तवानघ ॥ १३ ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं राजा राघवः प्रीतमानसः ॥ भोजनं मुनिमुख्याय यथासिद्धमुपाहरत् ॥ १४ ॥
स तु भुक्त्वा मुनिश्रेष्ठस्तदन्नममृतोपमम् ॥ साधु रामेति संभाष्य स्वमाश्रममुपागमत् ॥ १५ ॥
तस्मिन्गते मुनिवरे स्वाश्रमं लक्ष्मणाग्रजः ॥ संस्मृत्य कालवाक्यानि ततो दुःखमुपागमत् ॥ १६ ॥
दुःखेन च सुसंतप्तः स्मृत्वा तद्घोरदर्शनम् ॥ अवाङ्मुखो दीनमना व्याहर्तुं न शशाक ह ॥ १७ ॥
ततो बुद्ध्या विनिश्चित्य कालवाक्यानि राघवः ॥ नैतदस्तीति निश्चित्य तूष्णीमासीन्महायशाः ॥१८॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

दयेति । न निवेदयसि यदि तर्हि शपिष्य इति ॥६—१२॥ वर्षसहस्रस्येति । अनशननियमोपगृहीतवर्षसहस्रस्येत्यर्थः । यथासिद्धं यथोपपन्नं ॥ १३ ॥ राघवः प्रीतमानस इति । मुनिकोपः परिहृत इति प्राप्तसंतोष इत्यर्थः ॥ १४—१७ ॥ ततोऽनन्तरं कालवाक्यानि बुद्ध्या विनिश्चित्य सभ्रातृपुत्रभृत्यवर्गस्य मम सर्वोपसंहारकालः प्राप्तः उचित एवेति निश्चित्य सामान्यतो नैतदस्तीति एतन्मम भ्रातृभृत्यादिपरिकरजातं सर्वमपि नास्तीति चोक्त्वा तूष्णीमासीत् । लक्ष्मणस्यापराधं नोद्भावितवानित्यर्थः ॥१८॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

रामायप्रतिवेदय । यदिनप्रतिवेदयेस्तर्हिविषयादिकंशपइत्यर्थइतियथाक्रमंव्याकुर्वन्नागोजिभट्टस्त्यक्तैतत्संसारइतिपाणिनीयप्रवीणैर्बहुमाननीयः ॥ ६ ॥ ति० एकस्यमरणंमेऽस्तु । द्वन्द्वमध्येपुरुषान्तरसंदर्शकत्वेयथाप्रतिज्ञंममवधस्यप्राप्तत्वादितिभावः ॥ स० सर्वविनाशं रामनाशएवसर्वनाशइतिभावः । विनिश्चित्य निर्धार्य । अत्रलक्ष्मणस्यसंनिधिगमनं रामस्यतापसागतिविज्ञापनं । पाद्मेच—'तस्यशापभयाद्विप्रंराघवायन्यवेदयत् । तत्रैवान्तर्दधेकालोराघवोपिविनिर्गतः' इतिश्रूयते । श्रीमदाचार्यैस्तु 'इतिमत्वाददौमार्गंसतुदुर्वाससेतदा' इतिप्रोक्तं । तत्कथमितिचेत् रामायणपाद्मवचसामसांवलित्येन 'यद्यत्रप्रविशेत्कश्चिद्धन्मिलां' इत्यादिवादानुकूल्याच्चमार्गंददावित्यस्यरामदर्शनोपायंददावित्यर्थोपपत्तेः । अन्यथा "यद्यत्रप्रविशेत्कश्चित्समेवध्योभविष्यति" इतिस्फुटमुक्तेर्दुर्वाससोपिपरासूकरणप्रसंगात् । कल्पभेदेनलक्ष्मणगमनपरमितरद्वाक्यं वाक्यंचाचार्याणांकल्पान्तरविवक्षयेति महामार्गेणाविरोधोपपत्तिर्वाऽनुसन्धेया ॥ ९ ॥ स० वर्षसहस्रस्य । अनशननियमगृहीतव्रतविशेषसमाप्तिसंकल्पितस्य । यथासिद्धं नप्राक् नेतःपरंसाध्यं किंतुसाद्यस्कं । "सिद्धंनदेयमुतसाध्यं" इतिश्रीमदुक्तेः ॥ १३ ॥ स० तत्क्षणेयथासिद्धं तदुक्तरीत्यासिद्धं । उपाहरत् स्वहस्ततः । "अस्यवाक्समयजातमुरुस्वहस्तात् । अन्नंचतुर्गुणमदादमृतोपमानंरामस्तदाप्यबुभुजेऽथमुनिः सुतुष्टः" इतिश्रीमदुक्तेः ॥ १४ ॥ स० कालवाक्यानि द्वन्द्वेकश्चिदविपश्चिदायातश्चेत्पश्चिमांदशांयापनीयइत्यादीनि । अत्यन्तबन्धुनोत्कटसंकटनिविष्टेनान्तःप्रविष्टंविनामारणंनस्थेयं नचमारणंविहितमितिदुःखमुपागमत् । यःकश्चिद्यथाघोरदर्शनंकिञ्चित्प्राच्युदश्चितंविचिन्त्ययथादुःखेनसंतप्तोभवतितथा । कालवाक्यानि स्वलोकगमनविषयाणि । संस्मृत्य । ततः तदनन्तरं । अदुःखं सुखं । उपागमत् । तत् घोरदर्शनंभ्रातृमारणरूपंस्मृत्वादुःखेनचसंतप्तोऽभूदितिवाऽर्थः ॥ १६ ॥ इतिपञ्चोत्तरशततमःसर्गः १०५॥

[पा०] १ च. छ. राजाहर्षेणमहताऽऽवृतः. क. ग. घ. राजाहर्षेणमहतान्वितः.

षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

सौमित्रिणा रामंप्रति स्वहननेनस्वप्रतिज्ञापालनकरणनिवेदने तेनतंप्रति त्यागस्यवधप्रतिनिधित्वकथनेन तत्त्यागः ॥ १ ॥ सौमित्रिणा स्वगृहाप्रवेशेनैवसरयूनद्यामवगाहनेन स्वर्गगमनम् ॥ २ ॥

अवाङ्मुखमथो दीनं दृष्ट्वा सोममिवाप्लुतम् ॥ राघवं लक्ष्मणो वाक्यं हृष्टो मधुरमब्रवीत् ॥ १ ॥
न संतापं महाबाहो मदर्थं कर्तुमर्हसि ॥ पूर्वनिर्माणबद्धा[1] हि कालस्य गतिरीदृशी ॥ २ ॥
जहि मां सौम्य विस्रब्धं प्रतिज्ञां परिपालय ॥ हीनप्रतिज्ञाः काकुत्स्थ प्रयान्ति नरकं नराः ॥ ३ ॥
यदि प्रीतिर्महाराज यद्यनुग्राह्यता मयि ॥ जहि मां निर्विशङ्कस्त्वं धर्मं वर्धय राघव ॥ ४ ॥
लक्ष्मणेन तथोक्तस्तु रामः प्रचलितेन्द्रियः ॥ मन्त्रिणः समुपानीय तथैव च पुरोधसम् ॥ ५ ॥
अब्रवीच्च तदा वृत्तं तेषां मध्ये स राघवः ॥ दुर्वासोभिगमं चैव प्रतिज्ञां तापसस्य च ॥ ६ ॥
तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणः सर्वे सोपाध्यायाः[2] समासत ॥ वसिष्ठस्तु महातेजा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ७ ॥
दृष्टमेतन्महाबाहो क्षयं ते रोमहर्षणम् ॥ लक्ष्मणेन वियोगश्च तव राम महायशः ॥ ८ ॥
त्यजैनं बलवान्कालो मा प्रतिज्ञां वृथा कृथाः ॥ विनष्टायां प्रतिज्ञायां धर्मोपि च लयं व्रजेत् ॥९॥
ततो धर्मे विनष्टे तु त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ सदेवर्षिगणं सर्वं विनश्येत्तु न संशयः ॥ १० ॥
स त्वं पुरुषशार्दूल त्रैलोक्यस्याभिपालनात् ॥ लक्ष्मणेन[3] विना चाद्य जगत्स्वस्थं कुरुष्व ह ॥ ११ ॥
तेषां तत्समवेतानां वाक्यं धर्मार्थसंहितम् ॥ श्रुत्वा परिषदो मध्ये रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १२ ॥
विसर्जये त्वां सौमित्रे मा भूद्धर्मविपर्ययः ॥ त्यागो वधो वा विहितः साधूनां तूभयं समम् ॥१३॥
रामेण भाषिते वाक्ये बाष्पव्याकुलितेन्द्रियः ॥ लक्ष्मणस्त्वरितं प्रायात्स्वगृहं न विवेश ह ॥ १४ ॥
स गत्वा सरयूतीरमुपस्पृश्य कृताञ्जलिः ॥ निगृह्य सर्वस्रोतांसि निश्वासं न मुमोच ह ॥ १५ ॥
अनिश्वसन्तं युक्तं तं सशक्राः साप्सरोगणाः ॥ देवाः सर्षिगणाः सर्वे पुष्पैरभ्यकिरंस्तदा ॥ १६ ॥

आप्लुतं राहुग्रस्तं । हृष्ट इति । सुमन्त्रवाक्यतः पूर्वमेव रामेण स्वपरित्यागस्यावगतत्वादविषाद इत्यर्थः ॥ १ ॥ तदेव दर्शयति—पूर्वेत्यादि । पूर्वनिर्माणेन प्राग्भावीयकर्मणा बद्धा कल्पिता प्रथा । ईदृशीति । "संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम्" इत्युपदिष्टन्यायवतीत्यर्थः ॥ २—४ ॥ प्रचलितेन्द्रियः त्यक्तावाङ्मुखमौनतया प्रवृत्तवागादीन्द्रियः॥५–१०॥ अभिपालनात् । हेतौ पञ्चमी । अभिपालनार्थमित्यर्थः ॥ ११—१३ ॥ रामेण भाषित इत्युक्तरीत्येति शेषः ॥ १४ ॥ सर्वस्रोतांसि सर्वेन्द्रियाणि ॥ १५ ॥ युक्तं

स० तवातिप्रेमधामत्वान्मोघाभवतुप्रतिज्ञेत्यतोविज्ञापयति—हीनप्रतिज्ञाइति ॥ ३ ॥ स० यदिमहाराजतवप्रीतिर्मयि यदिचानुग्राह्यता तर्हिनिर्विशंङ्कमांजहि । धर्मं प्रतिज्ञापालनायातंवर्धय । लोकेस्वानुजमपिकृतप्रतिज्ञापरिपालनकृतेऽवधीद्राम इति कीर्तिमुपार्जयेतिभावः ॥ ४ ॥ ति० समासत तूष्णींस्थिताः ॥ ७ ॥ ति० दृष्टमेतत्क्षयं क्षयएषदृष्टः ॥ मयातपोबलेनेतिशेषः । मांद्रष्टुमागतेनत्वत्पित्राद्दृष्टस्यमदाश्रमस्थदुर्वाससोमुखाच्चेति ॥ ८ ॥ ति० त्यजेत्यादिना "प्रतिज्ञापालनंधर्मःक्षत्रियस्यविशेषतः" इतिसूचितं ॥ ९ ॥ ति० लक्ष्मणेनविनाचाद्य लक्ष्मणत्यागपूर्वकमद्यावस्थानेनेत्यर्थः ॥ ११ ॥ ति० इष्टस्यत्यागोवावधोवा । तदुभयंसाधूनांसममेवेतित्वांविसर्जये । वधप्रतिज्ञापालनायेतिभावः ॥ १३ ॥ ति० बाष्पव्याकुलितेन्द्रियः रामवियोगासहिष्णुतया । नतुस्वशरीरहानिभयेनेतिभावः । तदेवाह—स्वगृहंनविवेशहेति । प्रायात् सरयूतीरमितिशेषः ॥ १४ ॥

[पा०] १ ग. घ. ज. पूर्वापुराणसिद्धाहि. क. छ. सर्वसंहारबद्धाहि. २ क—घ. ज. सोपाध्यायाःसमागमन्. ३ ख. ग. घ. च. छ. ज. लक्ष्मणस्ववधेनाद्य. क. त्यागेनलक्ष्मणस्याद्य.

अदृश्यं सर्वमनुजैः सशरीरं महाबलम् ॥ प्रगृह्य लक्ष्मणं शक्रस्त्रिदिवं संविवेश ह ॥ १७ ॥
ततो विष्णोश्चतुर्भागमागतं सुरसत्तमाः ॥ दृष्ट्वा प्रमुदिताः सर्वेऽपूजयन्समहर्षयः ॥ १८ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

परिषदोमध्येऽद्यभरतं राज्येभिषिच्याहंवनंगच्छामीतिश्रीरामवचनम् ॥ १ ॥ तच्छ्रवणेन भरतेन राज्यगर्हणपूर्वकं कोशलेषुकुशं उत्तरकोसलेषुलवमभिषिच्यतामितिकथनम् ॥ २ ॥ ततोवसिष्ठवचनात्तथाकुशलवयोरभिषेकः ॥ ३ ॥ ततः शत्रुघ्नंप्रति श्रीरामेणदूतप्रेषणम् ॥ ४ ॥

विसृज्य लक्ष्मणं रामो दुःखशोकसमन्वितः ॥ पुरोधसं मन्त्रिणश्च नैगमांश्चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥
अद्य राज्येऽभिषेक्ष्यामि भरतं धर्मवत्सलम् ॥ अयोध्यायाः पतिं वीरं ततो यास्याम्यहं वनम् ॥२॥
प्रवेशयत संभारान्मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥ अद्यैवाहं गमिष्यामि लक्ष्मणेन गतां गतिम् ॥ ३ ॥
तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं सर्वाः प्रकृतयो भृशम् ॥ मूर्धभिः प्रणता भूमौ गतसत्त्वा इवाभवन् ॥ ४ ॥
भरतश्च विसंज्ञोऽभूच्छ्रुत्वा रामस्य भाषितम् ॥ राज्यं विगर्हयामास राघवं चेदमब्रवीत् ॥ ५ ॥
सत्येनाहं शपे राजन्स्वर्गलोके न चैव हि ॥ न कामये यथा राज्यं त्वां विना रघुनन्दन ॥ ६ ॥

योगयुक्तं अभ्यकिरन् ॥ १६ ॥ अदृश्यं यथा तथा ॥ १७ ॥ चतुर्थो भागश्चतुर्भागः । शेषसुपर्णविष्वक्सेनविष्णुरूपेण चतुर्विभागो विष्णुस्तत्र शेषरूपश्चतुर्थांशो लक्ष्मणः । सुपर्णभूतो भरतः । विष्वक्सेनरूपः शत्रुघ्न इति रहस्यार्थः । अतएव पुराणान्तरेषु शेषावतारो लक्ष्मण इति प्रसिद्धिः । अनन्तगरुडविष्वक्सेनविष्णुरूपेणात्मानं चतुर्धा व्यूह्य वर्तते सर्वेश्वर इति ज्ञेयम् ॥ १८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

भरतमयोध्याधिपतिमभिषेक्ष्यामीति मनोरथं करोमि । ततो वनं यास्यामि । महाप्रस्थानविधिनेति शेषः ॥ २ ॥ संभारानिति । भरताभिषेकार्थानित्यर्थः ॥ ३ ॥ सर्वाः प्रकृतयः सुमन्त्रादयः ॥ ४—५ ॥ स्वर्गलोके न चेत्यादि । हे रघुनन्दन त्वां विना प्राप्ये स्वर्गलोके न च कामये । सुखभोगमिति शेषः । तथा त्वां विना यथा राज्यं

ति० अदृश्यं योगबलादन्तर्धानमुपगतं । यद्वा दृश्यंयथातथासशरीरंलक्ष्मणंप्रगृह्यशक्रस्त्रिदिवंसंविवेश । अनेनमनुष्यशरीरसंस्थानमेवदेवशरीरसंस्थानंप्राप्तं । नतुपूर्वशरीरपरित्यागःशरीरान्तरपरिग्रहश्चेतिसूचितं । एतेन जन्मापितथैवेतिचसूचितम् ॥ **स०** सर्वमनुजैरदृश्यंयथाभवतितथासशरीरंरामानुग्रहेणैतद्ध्यानपाटवेनतदेवशरीरंसहस्रफणावलिमण्डितमभूत् । तत्सहितंलक्ष्मणंप्रगृह्यत्रिदिवंप्रविवेश मार्गतया । “ संत्यज्यमानुषंभावंपूर्वभावंस्वकंययौ ” इत्येवपाद्मोक्तेः । श्रीमन्तश्च ‘ आसीच्छेषमहाफणी ’ इत्याद्येवाहुः ॥ १७ ॥ **ति०** चतुर्भागं चतुर्थभागं । अत्रकतकः—शेषसुपर्णविष्वक्सेनैःशेषशायीविष्णुःस्वमूर्त्याचतुर्भागवान् । तत्रशेषांशोलक्ष्मणः । गरुडांशोभरतः । विष्वक्सेनांशःशत्रुघ्नइति । इदंपाद्मविरुद्धं । तत्रहिभरतशत्रुघ्नौशङ्खचक्रांशावित्युक्तमितिप्राग्दर्शितं । गरुडस्यस्वरूपेणैवरामसविधेआगमनमुक्तंयुद्धकाण्डे । तेनविरुद्धंच ॥ **स०** चतुर्भागं चतुर्थभागं लक्ष्मणाविष्टसंकर्षणरूपं । चक्रशङ्खरूपौप्रद्युम्नानिरुद्धाविष्टौभरतशत्रुघ्नौ । यथोक्तंपाद्मे—‘तस्मात्तवजनिष्येऽहंमांविभज्यचतुर्विधम् । जनिष्येऽहंसपर्यङ्कःसपत्नीकःसहायुधः । अन्येद्यु.पाञ्चजन्यात्माकैकेय्यांभरतोऽभवत् । तदन्येद्युःसुमित्रायामनन्तात्माचलक्ष्मणः । सुदर्शनात्माशत्रुघ्नोद्वौजातौयुगपत्प्रिये । उभौभरतशत्रुघ्नौशङ्खचक्रौबभूवतुः ’ इत्यादि । शेषसुपर्णविष्वक्सेनैरितिव्याकुर्वन्कतकः संपाद्यैतदविरोधइतिबोध्यम् । हृष्टाः सरोमपुलककुलकाः । प्रमुदिताः संतुष्टाः ॥ १८ ॥ इतिषडुत्तरशततमःसर्गः ॥ १०६ ॥

[**पा०**] १ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. हृष्टाःप्रमुदिताः. २ घ—ट. वचनंचेदमब्रवीत्.

इमौ कुशलवौ राजन्नभिषिञ्च नराधिप ॥ कोसलेषु कुशं वीरमुत्तरेषु
शत्रुघ्नस्य तु गच्छन्तु दूतास्त्वरितविक्रमाः ॥ इदं गमनमस्माकं स्वर्गायाख्यान्तु मा चिरम् ॥ ८ ॥
तच्छ्रुत्वा भरतेनोक्तं दृष्ट्वा चापि ह्यधोमुखान् ॥ पौरान्दुःखेन संतप्तान्वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥९॥
वत्स राम इमाः पश्य धरणीं प्रकृतीर्गताः ॥ ज्ञात्वैषामीप्सितं कार्यं मा चैषां विप्रियं कृथाः ॥१०॥
वसिष्ठस्य तु वाक्येन उत्थाप्य प्रकृतीजनम् ॥ किं करोमीति काकुत्स्थः सर्वा वचनमब्रवीत् ॥११॥
ततः सर्वाः प्रकृतयो रामं वचनमब्रुवन् ॥ गच्छन्तमनुगच्छामो यत्र राम गमिष्यसि ॥ १२ ॥
पौरेषु यदि ते प्रीतिर्यदि स्नेहो ह्यनुत्तमः ॥ सपुत्रदाराः काकुत्स्थ समागच्छाम सत्पथम् ॥ १३ ॥
तपोवनं वा दुर्गं वा नदीमम्भोनिधिं तथा ॥ वयं ते यदि न त्याज्याः सर्वान्नो नय ईश्वर ॥ १४ ॥
एषा नः परमा प्रीतिरेष नः परमो वरः ॥ हृद्गता नः सदा प्रीतिस्तवानुगमने नृप ॥ १५ ॥
पौराणां दृढभक्तिं च बाढमित्येव सोऽब्रवीत् ॥ स्वकृतान्तं चान्ववेक्ष्य तस्मिन्नहनि राघवः ॥
[सुतौ प्रस्थापयामास धर्मिष्ठौ धर्मवत्सलौ] ॥ १६ ॥
कोसलेषु कुशं वीरमुत्तरेषु तथा लवम् ॥ अभिषिच्य महात्मानावुभौ रामः कुशीलवौ ॥ १७ ॥
अभिषिक्तौ सुतावङ्के प्रतिष्ठाप्य पुरे ततः ॥ [पुनः समीक्ष्य सीताया राघवः स्मरणं गतः] ॥
परिष्वज्य महाबाहुर्मूर्ध्न्युपाघ्राय चासकृत् ॥ १८ ॥
रथानां तु सहस्राणि नागानामयुतानि च ॥ दशायुतानि चाश्वानामेकैकस्य धनं ददौ ॥ १९ ॥
बहुरत्नौ बहुधनौ हृष्टपुष्टजनावृतौ ॥ स्वे पुरे प्रेषयामास भ्रातरौ तु कुशीलवौ ॥ २० ॥

त्वदाज्ञया यथानुक्रमप्राप्तमयोध्याराज्यं न च कामये। हे राजन् इममर्थं सत्येन शपे ॥ ६ ॥ एवं भरत उक्त्वाऽनन्तरं कुशलवावभिषिञ्चेत्याह—इमौ कुशलवावित्यादि ॥ उत्तरेष्विति । उत्तरकोसलेष्वित्यर्थः ॥ ७ ॥ इद अस्माकं प्रवर्तमानं स्वर्गाय गमनवृत्तान्तं शत्रुघ्नस्याख्यातु दूता गच्छन्तु गत्वा चाख्यान्तु । मा चिरं विलम्बो मा भूत् । इदं गमनमस्माकं शीघ्रमाख्यान्तु मा चिरमिति च पाठः ॥ ८—१० ॥ प्रकृतीजनं । छान्दसो दीर्घः ॥ ११—१२ ॥ सत्पथं ब्रह्मलोकमार्गं । त्वया गम्यमानमिति शेषः ॥ १३ ॥ वयं चेति । न त्याज्या अतः सर्वान्नय । तत्र हेतुः—ईश्वरेति ॥ १४—१५ ॥ कृतान्तं च कर्तव्यतासिद्धान्तं च ॥ १६ ॥ सुतावभिषिच्य प्रस्थापयामास ॥ १७ ॥ पुरे अयोध्यायां स्वसमीपे कोसलद्वयराज्यार्थमभिषिक्तौ अङ्के प्रतिष्ठाप्य मूर्ध्न्युपाघ्राय परिष्वज्य रथादिकं ददौ । रथानां त्वित्यादि ॥ पुनर्दीयमानं राजौपवाह्यदिव्यरथादिविषयं अभिषिच्येत्युक्ता-

स० कुशीलवौ गायकौ । कुशलवप्रतिनामनीवा ॥ ७ ॥ स० इदं अस्माकंगमनं आख्यातुंगच्छन्तु । आअचिरं अतिशीघ्रं । 'आख्यातुमाचिरमित्यत्रतुमोऽनुस्वारलोपआर्षः' इतिव्याकुर्वन्नागोजिभट्टः माचिरमितिलोकप्रवादाप्रतिभातपदविच्छेदोबभ्रामेतिमन्तव्यं ॥ ८ ॥ ति० एषामीप्सितंज्ञात्वा यत्कार्यं यत्करणार्हं तत्कर्तव्यं ॥ स० हेवत्स राम । धरणींगताः दण्डवत्पतिताः । प्रकृतीरिमाः इमान्पौरान्पश्य । एषां इमाश्चइमेचइमे तेषां । "पुमान्स्त्रिया" इत्येकशेषः । एवमुत्तरत्रापि । अनेनप्रकृतीरिति प्रकृतत्वादासामितिवक्तव्यमितिसंदेहोऽवस्कन्यते ॥ १० ॥ स० अभिषिच्यस्थापयामास । 'कुशावत्यांकुशंधीरंश्रावन्त्यांस्थापयल्लवम् ।' इतिपाद्मोक्तेःकोसलेष्वेवकुशावतीउत्तरेष्वेवश्रावन्तीचेतिज्ञेयम् । नच'तैःसाकमेवचलवंयुवराजमीशः' इतिश्रीमदुक्तिःकथमितिवाच्यं । तद्राज्यंस्वाधीनंकृत्वाएकंतत्रप्रस्थाप्याग्रजविरहासहिष्णुतयातन्नियोगवर्तिनोयौवराज्यकरणंसूपपादमितिकात्रकथन्ता

[पा०] १ झ. ठ. कुशीलवौ. २ झ. ठ. शीघ्रमाख्यातुमाचिरं. ३ क. ग. ड—ट. सर्वान्वचनमब्रवीत्. ४ क. ग. एवंविनिश्चयंकृत्वातस्मिन्नहनि. ५ इदमर्धं क. घ. ज. पाठेषुदृश्यते. ६ इदमर्धं क. ख. घ. ज. पाठेषुदृश्यते.

अभिषिच्य सुतौ वीरौ प्रतिष्ठाप्य पुरे तदा ॥ दूतान्संप्रेषयामास शत्रुघ्नाय महात्मने ॥ २१ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

दूतमुखात्परलोकगमनोद्यमादिरामवृत्तान्तमवगतवताशत्रुघ्नेन पुत्रद्वयस्यराज्यद्वयेऽभिषेचनपूर्वकमयोध्यामेत्यरामंप्रति सप्रणामंस्वस्यानुगमनाभ्यनुज्ञानप्रार्थने रामेणतदनुज्ञानम् ॥ १ ॥ सुग्रीवेणाङ्गदस्यराज्येऽभिषेचनपूर्वकमृक्षवानरादिभिः सहाभिवादनपूर्वकंरामंप्रतिसानुचरस्यस्वस्यतदनुगमनाङ्गीकरणप्रार्थनेतेनतदङ्गीकरणम् ॥ २ ॥ रामेण हनुमद्विभीषणौप्रति धरण्यामाचन्द्रार्कावस्थानचोदनपूर्वकंमैन्दद्विविदजाम्बवतांमेदिन्यांचिरावस्थानचोदना ॥ ३ ॥

ते दूता रामवाक्येन चोदिता लघुविक्रमाः ॥ प्रजग्मुर्मधुरां शीघ्रं चक्रुर्वासं च नाध्वनि ॥ १ ॥
ते तु त्रिभिरहोरात्रैः संप्राप्य मधुरामथ ॥ शत्रुघ्नाय यथातत्वमाचख्युः सर्वमेव तत् ॥ २ ॥
लक्ष्मणस्य परित्यागं प्रतिज्ञां राघवस्य च ॥ पुत्रयोरभिषेकं च पौरानुगमनं तथा ॥ ३ ॥
कुशस्य नगरी रम्या विन्ध्यपर्वतरोधसि ॥ कुशावतीति नाम्ना सा कृता रामेण धीमता ॥
श्रावस्तीति पुरी रम्या श्राविता च लवस्य च ॥ ४ ॥
अयोध्यां विजनां कृत्वा राघवो भरतस्तथा ॥ स्वर्गस्य गमनोद्योगं कृतवन्तौ महारथौ ॥ ५ ॥
एवं सर्वं निवेद्याशु शत्रुघ्नाय महात्मने ॥ विरेमुस्ते ततो दूतास्त्वर राजेति चाब्रुवन् ॥ ६ ॥
तच्छ्रुत्वा घोरसंकाशं कुलक्षयमुपस्थितम् ॥ प्रकृतीस्तु समानीय काञ्चनं च पुरोधसम् ॥ ७ ॥
तेषां सर्वं यथावृत्तमब्रवीद्रघुनन्दनः ॥ आत्मनश्च विपर्यासं भविष्यं भ्रातृभिः सह ॥ ८ ॥
ततः पुत्रद्वयं वीरः सोऽभ्यषिञ्चन्नराधिपः ॥ सुबाहुर्मधुरां लेभे शत्रुघाती च वैदिशम् ॥ ९ ॥
द्विधा कृत्वा तु तां सेनां माधुरीं पुत्रयोर्द्वयोः ॥ धनं च युक्तं कृत्वा वै स्थापयामास पार्थिवः ॥१०॥
सुबाहुं मधुरायां च वैदिशे शत्रुघातिनम् ॥ ययौ स्थाप्य तदाऽयोध्यां रथेनैकेन राघवः ॥ ११ ॥
स ददर्श महात्मानं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ सूक्ष्मक्षौमाम्बरधरं मुनिभिः सार्धमक्षयैः ॥ १२ ॥

र्थं ॥ १८—२१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

राघवस्य प्रतिज्ञामिति । कालपुरुषं प्रति ब्रह्मलोकागमनप्रतिज्ञामित्यर्थः । पौरानुगमनं पौरानुगमनानुमतिं ॥ ३ ॥ कुशस्य कुशावती पुरी लवस्य श्रावस्तीति श्रावितेत्यन्वयः ॥ ४—५॥ त्वर गमनाय त्वरितो भव । राजेति । राजन्नित्यर्थः ॥६॥ काञ्चनं काञ्चनाख्यं ॥७॥ विपर्यासं देहवियोगं ॥८–९॥ धनं युक्तं च कृत्वेति । यथोचितं यथाशास्त्रं विभागं कृत्वे-

॥ १७ ॥ स० शत्रुघ्नाय इमांवार्तांवक्तुं ॥ २१ ॥ इतिसप्ताधिकशततमःसर्गः ॥ १०७ ॥

स० ततः अयोध्यातोनिर्गमनानन्तरं । अथ शत्रुघ्नदर्शनानन्तरं ॥ २ ॥ स० श्राविता प्रसिद्धिंप्रापिता ॥ ४ ॥ विजनां सर्वजनानामनुगमनमनस्कत्वाद्विजनांकृत्वेतिसंभवति ॥ ५ ॥ यथावृत्तमब्रवीत् लक्ष्मणत्यागस्यनिर्हेतुकत्वशङ्काव्यावृत्त्यर्थमितिभावः ॥ स० भ्रातृभिः गतेनसहत्रिभिः । ति० भविष्यं भविष्यन्तं ॥ ८ ॥ स० तन्नामनीआह—सुबाहुरिति । वैदिशं तन्नामकंग्रामं । ननुपाद्मे—'शत्रुघ्नोपिसुतौस्थाप्यमधुरायामथागमत् ' इत्युक्तेरित्युक्तिःकथमितिचेत्—वैदिशस्यापिमधुराधस्तनपत्तनतयामधुरायामित्युक्तिःपाद्मेइतिसमाधिरवधेयः । माधुरीं पूर्वमधुरानगरगां ॥ ११ ॥ ति० मुनिभिःसार्धं आसीनमितिशेषः ॥ १२ ॥

[पा०] १ झ. ठ. ततस्त्रिभिः. २ च. छ. च्यवनंचपुरोधसं. ३ क. ग. घ. च. छ. धनधान्यसमायुक्तौस्थापयामासपार्थिवौ. ४ क. ख. घ. ज. ततोविसृज्यराजानंवैदिशे. ५ क—घ. ज. जगामत्वरितोऽयोध्यां.

सोभिवाद्य ततो रामं प्राञ्जलिः प्रयतेन्द्रियः ॥ उवाच वाक्यं धर्मज्ञं धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥ १३ ॥
कृत्वाऽभिषेकं सुतयोर्युक्तं राघवनन्दन ॥ तवानुगमने राजन्विद्धि मां कृतनिश्चयम् ॥ १४ ॥
न चान्यदपि [1]वक्तव्यमतो वीर न शासनम् ॥ [[2]त्यक्तुं नार्हसि मां वीर भक्तिमन्तं विशेषतः ॥]
[3]विलोक्यमानमिच्छामि त्वद्विधेन विशेषतः ॥ १५ ॥
तस्य तां बुद्धिमक्लीबां विज्ञाय रघुनन्दनः ॥ बाढमित्येव शत्रुघ्नं रामो वाक्यमुवाच ह ॥ १६ ॥
[4]तस्य वाक्यस्य वाक्यान्ते वानराः कामरूपिणः ॥ ऋक्षराक्षससङ्घाश्च समापेतुरनेकशः ॥ १७ ॥
सुग्रीवं ते पुरस्कृत्य सर्वे एव समागताः ॥ ते रामं द्रष्टुमनसः स्वर्गायाभिमुखं स्थितम् ॥ १८ ॥
देवपुत्रा ऋषिसुता गन्धर्वाणां सुतास्तथा ॥ [5]रामक्षयं विदित्वा ते सर्वे एव समागताः ॥ १९ ॥
ते राममभिवाद्योचुः [6]सर्वे वानरराक्षसाः ॥ तवानुगमने राजन्[7]संप्राप्ताः कृतनिश्चयाः ॥ २० ॥
यदि राम विनाऽस्माभिर्गच्छेस्त्वं पुरुषोत्तम ॥ यमदण्डमिवोद्यम्य त्वया स्म विनिपातिताः ॥२१॥
तैरेवमुक्तः काकुत्स्थो बाढमित्यब्रवीत्स्मयन् ॥ २२ ॥
एतस्मिन्नन्तरे रामं सुग्रीवोपि महाबलः ॥ प्रणम्य विधिवद्वीरं विज्ञापयितुमुद्यतः ॥ २३ ॥
अभिषिच्याङ्गदं वीरमागतोस्मि नरेश्वर ॥ तवानुगमने राजन्विद्धि मां कृतनिश्चयम् ॥ २४ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामो रमयतांवरः ॥ वानरेन्द्रमथोवाच मैत्रं तस्यानुचिन्तयन् ॥ २५ ॥
सखे शृणुष्व सुग्रीव न त्वयाहं विनाकृतः ॥ गच्छेयं देवलोकं वा परमं वा पदं महत् ॥ २६ ॥
विभीषणम[8]थोवाच राक्षसेन्द्रं महायशाः ॥ यावत्प्रजा धरिष्यन्ति तावत्त्वं वै विभीषण ॥
राक्षसेन्द्र महावीर्य लङ्कास्थस्त्वं धरिष्यसि ॥ २७ ॥
यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च यावत्तिष्ठति मेदिनी ॥ यावच्च मत्कथा लोके तावद्राज्यं तवास्त्विह ॥ २८ ॥
शासितस्त्वं सखित्वेन कार्यं ते मम शासनम् ॥ प्रजाः संरक्ष धर्मेण नोत्तरं वक्तुमर्हसि ॥ २९ ॥
किंचान्यद्वक्तुमिच्छामि राक्षसेन्द्र महामते ॥ ३० ॥

त्यर्थः ॥१०—१४॥ अन्यन्न वक्तव्यमिति । मास्त्विति न वक्तव्यमित्यर्थः। विलोक्यमानमित्यादि । त्वद्विधेन परमानुग्रहसमर्थेन । विलोक्यमानं अनुगृह्यमाणमेव संपादयितुमात्मानमिच्छामि ॥ १५—२० ॥ यमदण्डमुद्यम्येव त्वया विनिपातिताःस्म । हताःस्मेत्यर्थः ॥ २१—२६ ॥ एवं तेषामनुगमनार्थवचनं श्रुत्वा व्यवस्थामाह—विभीषणमित्यादि ॥ विभीषणस्य ब्रह्मणा अमरत्वप्रदानप्रदर्शनात् स्नेहेनैवावस्थानं शा-

स० प्रयतेन्द्रियः सरामव्यापारानुकूल्यप्रवर्तनेन्द्रियः ॥ १३ ॥ स० सुतयोः सुबाहुशत्रुघातिनोः ॥ १४ ॥ ति० 'विहन्यमानमिच्छामिमद्विधेनविशेषतः ' इतिपाठेहेवीर तवशासनंमद्विधेनविहन्यमानंनेच्छामीतिसंबन्धः ॥ १५ ॥ स० वाक्यान्ते वचनावसाने । वाक्यस्यवाक्यान्तइतिपाठे वाक्यमस्यास्तीतिवाक्योवक्तारामस्तस्यवाक्यान्तइत्यर्थः । यत्तुनागोजिभट्टेन वाक्यान्ते उच्चारणान्तेइत्युक्तं। 'तिङ्सुबन्तचयोवाक्य' मित्यमरसुधायां ' वचेण्यंत्चजोरितिकुत्वंशब्दसंज्ञायां अन्यत्रतुवाच्यं' इत्युक्तेरुच्चारणार्थकत्वेक्रियार्थकत्वादशब्दसंज्ञार्थकत्वाद्दुर्निरूपंरूपमित्ययुक्तं । लक्षणयेतिनविचक्षणेनोक्तं । नयुक्तंचगत्यन्तरस्यसुमिलस्यसंभवे ॥ १७ ॥ ति० समागताः मिलिताः ॥ २० ॥ ति० शासितः आज्ञप्तः ॥ स० सखित्वेननिमित्तेनशासितः शिक्षितः । तेत्वयाममशासनंकार्यं । उत्तरं मद्वचनप्रतिकूलमुत्तरं ॥ २९ ॥ ति० अत्रस्थानेपाद्मेविशेषः—' तावद्रमस्वराज्यस्थःकाले

[पा०] १ ख. ग. वक्तव्यंतववीर. च. छ. ज. वक्तव्यंदुस्तरंतवशासनं. २ इदमर्धं क. घ. ज. पाठेषुदृश्यते. ३ ख. ङ. च. छ. झ. ट. विहन्यमानमिच्छामिमद्विधेनविशेषतः. ४ क. तस्यरामस्य. च. छ. तस्यवीरस्य. ५ क. रामाभिप्रायमाज्ञाय सर्वेएव. ६ क. सर्वेप्राञ्जलयःस्थिताः. ७ क—घ. ज. न्संप्राप्ताःस्ममहायशः. झ. ठ. न्संप्राप्ताःस्मसमागताः. ८ क—घ. च. ज. मथोवाचमधुरंश्लक्ष्णयागिरा.

आराधय जगन्नाथमिक्ष्वाकुकुलदैवतम् ॥ आराधनीयमनिशं सर्वैर्देवैः सवासवैः ॥ ३१ ॥
तथेति प्रतिजग्राह रामवाक्यं विभीषणः ॥ राजा राक्षसमुख्यानां राघवाज्ञामनुस्मरन् ॥ ३२ ॥
तमेवमुक्त्वा काकुत्स्थो हनूमन्तमथाब्रवीत् ॥ जीविते कृतबुद्धिस्त्वं मा प्रतिज्ञां विलोपय ॥ ३३ ॥
मत्कथाः प्रचरिष्यन्ति यावल्लोके हरीश्वर ॥ तावद्रमस्व सुप्रीतो मद्वाक्यमनुपालयन् ॥ ३४ ॥
एवमुक्तस्तु हनुमान्राघवेण महात्मना ॥ वाक्यं विज्ञापयामास परं हर्षमवाप्य च ॥ ३५ ॥
यावत्तव कथा लोके विचरिष्यति पावनी ॥ तावत्स्थास्यामि मेदिन्यां तवाज्ञामनुपालयन् ॥ ३६ ॥
जाम्बवन्तं तथोक्त्वा तु वृद्धं ब्रह्मसुतं तथा ॥ मैन्दं च द्विविदं चैव पञ्च जाम्बवता सह ॥
यावत्कलिश्च संप्राप्तस्तावज्जीवत सर्वदा ॥ ३७ ॥
तानेवमुक्त्वा काकुत्स्थः सर्वांस्तानृक्षवानरान् ॥ उवाच बाढं गच्छध्वं मया सार्धं यथेप्सितम् ॥३८॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

स्ति—यावत्प्रजा इति । धरिष्यसीति । देहमिति शेषः ॥ २७—३२ ॥ अथ हनुमतोपि अमरत्वं प्रति ब्रह्मदत्तवरत्वात् यावद्रामकथाप्रचारः भूलोके तावत् तच्छ्रवणस्य प्रार्थितत्वात् तथा रामेणानुज्ञातत्वाच्च तस्य च स्थापनं । जीवित इत्यादि । जीविते जीवितावस्थाने कृतबुद्धिः कृतनिश्चयः सन् प्रतिज्ञां त्वत्कृतां मा विलोपय । मा प्रतिज्ञां वृथा कृथा इति च पाठः ॥ ३३ ॥ उक्त एवार्थः स्पष्टीक्रियते—मत्कथा इति ॥ ३४—३६ ॥ जाम्बवन्तमिति ॥ जाम्बवतोपि ब्रह्मपुत्रत्वात् ब्रह्मणैव दत्तवरत्वाच्च स्थापन विदयोरपि पित्रोरश्विनोरनुग्रहादमृतप्राशित्वाच्च स्थापनं । विभीषणादयोमराः पञ्च ते यूयं यावत्कलिः यावत्प्रलयः । तावज्जीवत । कलौ प्रलये संप्राप्ते सति देहं त्यजतेति शेषः ॥ ३७ ॥ सर्वांस्तानिति । पञ्चामरव्यतिरिक्तानित्यर्थः ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचित श्रीमद्रामायणभूषणेमणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

ममपदंव्रज । इत्युक्त्वाप्रददौतस्मैस्वविश्लेषासहिष्णवे । श्रीरङ्गशायिनंस्वार्चामिक्ष्वाकुकुलदैवतम् । रङ्गंविमानमादायलङ्कांप्राया-द्विभीषणः । ' इति । तदाह—किंचेति । इदंसार्धश्लोकद्वयंप्रक्षिप्तमित्यन्ये ॥ ३० ॥ **स०** मद्वाक्यं इदानीमुक्तं ॥ ३४ ॥ **स०** जांबवदादीनांरामेणसहगमनाभावे ' उत्पत्त्यर्थंजांबवत्याः ' ' असुरावेशतस्तौतुनराममनुजग्मतुः ' इत्याद्याचार्योक्तंनिमित्तमनुसन्धेयम् ॥ जांबवन्तंमैन्दंद्विविदंचोक्त्वाकालनिष्कर्षपूर्वमुक्तंहनुमद्विभीषणाभ्यांसहाह—पञ्चजांबवतेति । कार्ष्णेऽवतारेमैन्दद्विविदजांबवतांनाशः । हनुमद्विभीषणयोस्तुप्रलयकालेइतिप्रामाणिकोविवेकः । ' कल्पान्तमस्यनिशिचरपतित्वपूर्वमायुःप्रदाय ' इत्यादेः ॥ ३७ ॥ इत्यष्टोत्तरशततमःसर्गः ॥ १०८ ॥

[पा०] १ ङ. च. झ. ट. प्रतिज्ञांवृथाकृथाः. २ क—घ. ज. तावत्त्वंधारयप्राणान्प्रतिज्ञामनुपालय. ३ ङ. छ. झ. ञ. ट. मवापच. ४ ङ. छ—ट. यथोदितं.

नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

प्रभातेश्रीरामेण वसिष्ठेनमाहाप्रास्थानिकविधिविधापनपूर्वकंविमलसूक्ष्माम्बरधारिणा कुशपाणिना श्रीभूदेवीविभूषितपार्श्वयुगेन पुरुषवेषधारिभिर्वेदायुधाद्यभिमानिदेवैः ऋष्यादिभिश्चानुगम्यमानेनचसता नियमात्पादचारेण निजपरमपदजिगमिषयानिजगृहान्निर्गमनम् ॥ १ ॥ रामस्यमहाप्रस्थानसमयेसस्त्रीबालवृद्धैः सकलजनैः खगमृगनगतृणादिप्राणिगणैरपि परमपदजिगमिषयाहर्षात्तदनुसरणम् ॥ २ ॥

प्रभातायां तु शर्वर्यां पृथुवक्षा महायशाः ॥ रामः कमलपत्राक्षः पुरोधसमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
अग्निहोत्रं व्रज[1]त्वग्रे दीप्यमानं सह द्विजैः ॥ वाजपेयातपत्रं च शोभमानं महा[2]पथे ॥ २ ॥
ततो वसिष्ठस्तेजस्वी सर्वं निरवशेषतः ॥ चकार विधिवद्धर्मं [3]महाप्रास्थानिकं विधिम् ॥ ३ ॥
ततः [4]सूक्ष्माम्बरधरो [5]ब्रह्ममावर्तयन्परम् ॥ कुशान्गृहीत्वा पाणिभ्यां [6]प्रसज्य प्रययावथ ॥ ४ ॥
अव्याहरन्क्वचित्[7]किंचिन्निश्चेष्टो निस्सुखः पथि ॥ निर्जगाम गृहात्तस्माद्दीप्[8]यमान इवांशुमान् ॥ ५ ॥
रामस्य दक्षिणे पार्श्वे [9]सपद्मा श्रीरुपाश्रिता ॥ [10]सव्ये तु ह्रीर्महादेवी व्यवसायस्तथाऽग्रतः ॥ ६ ॥
शरा नानाविधाश्चापि [11]धनुरायतमुत्तमम् ॥ [12]तथाऽऽयुधानि ते सर्वे ययुः पुरुषविग्रहाः ॥ ७ ॥
वेदा ब्राह्मणरूपेण [13]गायत्री सर्वरक्षिणी ॥ ओङ्कारोथ वषट्कारः सर्वे राममनुव्रताः ॥ ८ ॥
ऋषयश्च महात्मानः सर्व एव [14]महीसुराः ॥ [15]अन्वगच्छन्महात्मानं स्वर्गद्वारमपावृतम् ॥ ९ ॥

वाजपेयातपत्रं चेति। तस्य धर्मानुष्ठानबलप्राप्तत्वाद्राजचिह्नस्य संन्यस्तत्वाच्च सीतायाः पत्न्याः स्थितत्वादग्नेरपि स्थितिरिति पूर्वमेवोक्तं ॥ २ ॥ महाप्रस्थानमर्हतीति महाप्रास्थानिकं ॥ ३ ॥ परं ब्रह्ममावर्तयन्निति। अकारान्तत्वमार्षं । देवमन्त्रमित्यर्थः। प्रसज्य गृहीत्वेति । अङ्गुलीविवरप्रसक्तं कृत्वेत्यर्थः ॥ ४ ॥ निश्चेष्टः किंचित्पदार्थदर्शनश्रवणस्पर्शनादिविषयकेन्द्रियचेष्टारहित इत्यर्थः । निःसुखः पथि पादुकादिसुखमुपेक्ष्य शर्कराकण्टकबाधां सोढुमुद्युक्तः। निर्जगामेत्यर्थः ॥ ५ ॥ सपद्मा पद्महस्ता ॥ ६—९ ॥

ति० महाप्रस्थानंनामपरलोकगमनायसंकल्पपूर्वकंप्रस्थानं । तदर्हतिमहाप्रास्थानिकंविधिमुद्दिश्ययोधर्मःकर्तव्यस्तंधर्मंविधिवच्चकार ॥ ३ ॥ **ति०** प्रययौ वक्ष्यमाणलक्षणमहाप्रस्थानविधिनेतिशेषः ॥ **स०** ब्रह्म प्रणवं । प्रामादिकंपाठमेकतमेपुस्तके स्थितं ' ब्रह्ममावर्तयन्परं ' इतिधृत्वा अकारान्तत्वमार्षमितिव्याकुर्वतोनागोजिभट्टस्यद्वित्रपुस्तकालाभइतिज्ञापयन्ति पञ्चषाण्यतथापाठानिपुस्तकानीतिमन्तव्यम् ॥ ४ ॥ **स०** अव्याहरन् असंभाष्यानसंभाषयन् । निश्चेष्टः विषयाभिलाषजनितव्यापाररहितः । निस्सुखः तत्साधनपादुकादिरहितः ॥ ५ ॥ **ति०** पद्मा पद्महस्ता । श्रीर्लक्ष्मीःमहीदेवी । ' ह्रीश्चतेलक्ष्मीश्चपत्न्यौ ' इतिश्रुतेः । श्रुतौह्रीर्मही । व्यवसायोव्यवसायशक्तिः संहारशक्तिः ॥ **स०** श्रीः संपद्रूपिणी । पद्मा रमा ॥ ६ ॥ तथासंहारशक्तिसहकारिणामपिमूर्ततयोपासकत्वमाह—शराइति । एवंरौद्रशक्तिसेवादर्शिता ॥ **स०** आयुधाः उक्तेभ्योऽन्ये । पुरुषविग्रहाः । इयमुग्रशक्तिः । यद्यपि 'आयुधंतुप्रहरणं' इतिनिबबन्धामरोनपुंसकमायुधशब्दं । तथापि पुंनपुंसकाधिकारेलिङ्गानुशासनेआयुधशब्दस्य 'औषधायुध—' इत्यादिग्रहणात्पुँल्लिङ्गताप्यवगन्तव्या ॥७॥ **ति०** अथहैरण्यगर्भशक्तिसेवांदर्शयति—वेदाइति । गायत्रीसर्वरक्षिणीसर्ववेदतन्मूलयज्ञयज्ञाधिकृताशेषजगद्रक्षिका । तस्याअपिमूलमोंकारोप्यनुगतः । अनेन सर्वज्ञानयोगोदर्शितः ॥ **स०** वषट्कारः सोपिकर्मयोगः । इत्येतेसर्वे अनुव्रताः । ' वर्णात्कारः ' इतियद्यप्यस्ति श्रौत्योक्त्यातत्रमेकवचनमितिवा छान्दसत्वेनवा युज्यते ॥ ८ ॥ **ति०** स्वर्गद्वारमपावृतं । परस्वर्गस्यब्रह्मलोकस्यद्वारं अपावृतं अनावृतं । रामेणसहोपेन्द्रलोकगमनद्वारा रामेणसहागतानांसर्व-

[पा०] १ ख. ज. त्वग्रेसंप्रज्वलितपावकं. क. ग. त्वग्रेसर्पिर्ज्वलितपावकं. २ ख. ज. महाधनं. ३ च. छ. महाप्रस्थानकाश्रयं. ४ क. ज. क्षौमांबरधरो. ५ ज. ब्रह्मचावर्तयन्. ६ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. सरयूंप्रययावथ. ७ च. छ. किंचिन्निश्शब्दंसुमुखीपथि. ८ घ. दीप्यमानोयथाऽनलः. क. च. छ. ञ. ट. दीप्यमानोयथांऽशुमान्. ९ ख. ग. घ. ज. पद्माश्रीस्सुसमाहिता. ङ. च. छ. झ. ञ. पद्माश्रीःसमुपाश्रिता. १० ग. ङ. च. छ. झ. ट. सव्येपिचमहादेवी. ११ ख. ग. घ. ज. रायतविग्रहं. झ. रायत्तमुत्तमं. १२ ख. ग. घ. ज. अनुव्रजन्तिकाकुत्स्थंसर्वेपुरुष. ङ. झ. ञ. ट. तथायुधाश्चतेसर्वे. १३ क. ग. घ. च. छ. ज. सावित्रीसर्व. १४ क—घ. महींगताः, १५ क—घ. अन्वगच्छन्तकाकुत्स्थं.

तं यान्तमनुगच्छन्ति ह्यन्तःपुरचराः स्त्रियः ॥ सवृद्धबालदासीकाः सवर्षवरकिङ्कराः ॥ १० ॥
सान्तःपुरश्च भरतः शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ रामं गतिमुपागम्य साग्निहोत्रमनुव्रतः ॥ ११ ॥
ते च सर्वे महात्मानः साग्निहोत्राः समागताः ॥ सपुत्रदाराः काकुत्स्थमनुजग्मुर्महामतिम् ॥ १२ ॥
मन्त्रिणो भृत्यवर्गाश्च सपुत्रपशुबान्धवाः ॥ सर्वे सहानुगा राममन्वगच्छन्प्रहृष्टवत् ॥ १३ ॥
ततः सर्वाः प्रकृतयो हृष्टपुष्टजनावृताः ॥ गच्छन्तमन्वगच्छंस्तं राघवं गुणरञ्जिताः ॥ १४ ॥
ततः सस्त्रीपुमांसस्ते सपक्षिपशुवाहनाः ॥ राघवस्यानुगाः सर्वे हृष्टा विगतकल्मषाः ॥ १५ ॥
स्नाताः प्रमुदिताः सर्वे हृष्टाः पुष्टाश्च वानराः ॥ दृढं किलकिलाशब्दैः सर्वं राममनुव्रतम् ॥ १६ ॥
न तत्र कश्चिद्दीनो वा व्रीडितो वाऽपि दुःखितः ॥ हृष्टं प्रमुदितं सर्वं बभूव परमाद्भुतम् ॥ १७ ॥
द्रष्टुकामोथ निर्यान्तं रामं जानपदो जनः ॥ यः प्राप्तः सोपि दृष्ट्वैव स्वर्गायानुगतो मुदा ॥ १८ ॥
ऋक्षवानररक्षांसि जनाश्च पुरवासिनः ॥ आगच्छन्परया भक्त्या पृष्ठतः सुसमाहिताः ॥ १९ ॥
यानि भूतानि नगरेप्यन्तर्धानगतानि च ॥ राघवं तान्यनुययुः स्वर्गाय समुपस्थितम् ॥ २० ॥
यानि पश्यन्ति काकुत्स्थं स्थावराणि चराणि च ॥ सर्वाणि रामगमने ह्यनुजग्मुर्हितान्यपि ॥ २१ ॥
नोच्छ्वसत्तदयोध्यायां सुसूक्ष्ममपि दृश्यते ॥ तिर्यग्योनिगताश्चापि सर्वे राममनुव्रताः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

नपुंसका वर्षवराः ॥ १०—१२ ॥ प्रहृष्टवत् देहविसर्जनसमये समीपावस्थानजःप्रहर्षः ॥१३–१५॥ किलकिलाशब्दैरिति । उपलक्षितमिति शेषः । सर्वमिति । वानरबलमिति शेषः ॥१६॥ व्रीडित इति । भगवदपराधादिना । पूर्वकृतेनेतिशेषः ॥१७–१९॥ स्वर्गाय ब्रह्मलोकगमनाय ॥ २०—२१ ॥ उच्छ्वसत्

जन्तूनाब्रह्मलोकस्यैवप्राप्तेरितिबोध्यं । अतएव बहुशःप्रागुक्तं । 'रामोराज्यमुपासित्वाब्रह्मलोकंगमिष्यति' इति रामस्थितिलोकस्यैव ब्रह्मलोकत्वाच्च ॥ स० स्वर्गद्वारं सांतानिकादिवैकुण्ठपर्यन्तं । तत्तद्योग्यतामनुसृत्यगतिः । अतएवमुक्तिः ॥ ९ ॥ स० स्त्रियः अन्तःपुरचराः अन्तःपुरचर्यः । पचादिरयं । तेनाकारान्तता । अन्तःपुरचराःपुरुषाः विश्वस्तावृद्धावा ॥ १० ॥ स० गति मुख्यप्राप्यं ॥ ११ ॥ स० सर्वे तदन्ये । प्रहृष्टवत् प्रहृष्टाः । स्वार्थेवतिः । यत्तुनागोजिभट्टेन 'देहविसर्जनेसमीपावस्थानलाभजःप्रहर्षः । पुत्रैस्तुतन्नलब्धमितिप्रहृष्टवदितिव्याख्यातं । सर्वसंगविभङ्गपूर्वकंमहातोषेणगच्छतांस्वच्छहृदयानांपोतचिन्तया किंचित्संकुचितता मुदि नवकुमुचितेतितन्नोचितम् ॥ इदानीमेवाशेषतोषाविर्भावाभावाद्वा प्रहृष्टवदित्युक्तिः ॥ १३ ॥ स० गुणरञ्जिताः तद्गुणरञ्जिताः ॥ १४ ॥ ति० दृढं दृढानुगमननिश्चयं ॥ १६ ॥ ति० दीनः दीनाकृतिः । व्रीडितः गतेरामेकथमहंतिष्ठामीतिलज्जावशान्नरामानुगमनं । किंतुसंतोषेणैवेत्यर्थः । समुदितं मिलितंसर्वंपरमाद्भुतं परलोकगमनायैवंविधहर्षयुक्तमित्यत्याश्चर्यकरमभूदित्यर्थः ॥ स० दीनः आकारतः । व्रीडितः । वस्तुतस्तु ममवस्तुमिच्छा । निर्गतेरामेकथमवस्थानसितिलज्जावर्जितः । मनःपूर्वकमेवगमनमनेनाभिप्रैति ॥ १७ ॥ स० योजानपदोजनःप्राप्तः सोपिनिर्यान्तंरामंदृष्ट्वैवानुगतः । स्वगृहगतसुतादिमुखाविलोकनादिकंसूचयत्येवकारेण । स्वर्गायैवानुगतः । संकल्पकालेऽसत्त्वान्मध्येमार्गमागतानांनमुक्तिभाक्त्वंकिमित्यत आह—अजनइति । सोपिजनःपुनर्जन्मतन्महिमतोनाप्नोदितिभावः । अतोनजनपुनर्वचनशङ्का ॥ १८ ॥ ति० अन्तर्धानगतानि भूतप्रेतपिशाचादीनि भद्रकाल्यादीनिच ॥२०॥ ति० स्थावराणीति । स्थावराणामनुगमनंभगवतोरामस्यसदयावलोकनेनतदानीं ज्ञानक्रियाशक्त्युद्भवादुपपद्यते ॥ २१ ॥ इतिनवाधिकशततमःसर्गः ॥ १०९ ॥

[पा०] १ क—घ. ततोविप्रामहात्मानः. २ ज. मन्वगच्छन्महीपतिं. क. ग. घ. मन्वगच्छन्महामतिं. ३ क. ग. घ. ज. सपुत्रास्सहबान्धवाः. ख. सभृत्याःसहबान्धवाः. ४ ख. ज. अनुजग्मुःप्रयान्तंहिराघवं. ङ. च. झ. ञ. ट. गच्छन्तमनुगच्छन्तिराघवं. ५ ङ. झ. हृष्टपुत्राश्चवानराः. ६ च. सर्वैराममनुव्रताः. ७ ज. दीनोभूद्वालिशोवापि. च. दीनोभून्नक्लीबोनापिदुःखितः. ८ झ. ठ. समुदितं. ९ क—घ. ज. निर्याणंराज्ञोजानपदो. १० क. ख. ग. ज. संप्राप्तः. ११ क. ख. ज. सत्वानिस्वर्गगमने. १२ क. नचसक्तमयोध्यायां. ख. नासीत्सत्वमयोध्यायां.

दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

श्रीरामेण सकलजनैः सहस्वलोकगमनाय सरयूगमनम् ॥१॥ तथा तत्रागतचतुर्मुखप्रार्थनया वैष्णवतेजःप्रवेशनम् ॥२॥ तथा स्वान्वागतानांजनानां चतुर्मुखद्वारा सांतानिकलोकप्रापणम् ॥ ३ ॥ वानरादिभिश्चसह सरय्वामवगाहनेनस्वलोकगमनम् ॥ ४ ॥

अध्यर्धयोजनं गत्वा नदीं पश्चान्मुखाश्रिताम् ॥ सरयूं पुण्यसलिलां ददर्श रघुनन्दनः ॥ १ ॥
तां नदीमाकुलावर्तां सर्वत्रानुसरन्नृपः ॥ आगतः सप्रजो रामस्तं देशं रघुनन्दनः ॥ २ ॥
अथ तस्मिन्मुहूर्ते तु ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ सर्वैः परिवृतो देवैर्ऋषिभिश्च महात्मभिः ॥ ३ ॥
आययौ यत्र काकुत्स्थः स्वर्गाय समुपस्थितः ॥ विमानशतकोटीभिर्दिव्याभिरभिसंवृतः ॥ ४ ॥
दिव्यतेजोवृतं व्योम ज्योतिर्भूतमनुत्तमम् ॥ स्वयंप्रभैः स्वतेजोभिः स्वर्गिभिः पुण्यकर्मभिः ॥ ५ ॥
पुण्या वाता ववुश्चैव गन्धवन्तः सुखप्रदाः ॥ पपात पुष्पवृष्टिश्च देवैर्मुक्ता महौघवत् ॥ ६ ॥
तस्मिंस्तूर्यशतैः कीर्णे गन्धर्वाप्सरसंकुले ॥ सरयूसलिलं रामः पद्भ्यां समुपचक्रमे ॥ ७ ॥
ततः पितामहो वाणिमन्तरिक्षादभाषत ॥ आगच्छ विष्णो भद्रं ते दिष्ट्या प्राप्तोसि राघव ॥ ८ ॥
भ्रातृभिः सह देवाभैः प्रविशस्व स्विकां तनुम् ॥ यामिच्छसि महाबाहो तां तनुं प्रविश स्विकाम् ॥
वैष्णवीं तां महातेजस्तद्वाऽऽकाशं सनातनम् ॥ ९ ॥
त्वं हि लोकगतिर्देव न त्वां केचित्प्रजानते ॥ ऋते मायां विशालाक्षीं तव पूर्वपरिग्रहाम् ॥

सप्राणमित्यर्थः । सुसूक्ष्ममपि न दृश्यते । अननुयातमितिशेषः ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

अर्धाधिकं योजनमध्यर्धयोजनं । पश्चान्मुखाश्रितां पश्चान्मुखेन स्वेनाश्रितां ॥ १—४ ॥ स्वयंप्रभैः स्नेहं विना स्वयमेव प्रकाशमानैः ॥ ५ ॥ महौघवत् महासमृद्धार्था ॥ ६ ॥ गन्धर्वाप्सरसंकुले गन्धर्वाप्सरःसंकुले । पद्भ्यां समुपचक्रमे गन्तुमिति शेषः ॥ ७ ॥ अन्तरिक्षादभ्याशमागत्याभाषतेत्यर्थः ॥ ८ ॥ स्विकां तनुमिति । त्वं विष्णुतनुं लक्ष्मणः शेषतनुं भरतो गरुडतनुं शत्रुघ्नो विष्वक्सेनतनुमित्यर्थः । तद्वाऽऽकाशं सनातनं । "ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्" इति श्रुत्युक्तपरमाकाशं विष्णववतारकुलस्थानं वैकुण्ठं वा प्रविशेत्यर्थः ॥ ९ ॥ अनन्तरोक्तपक्षं विवृणोति—त्वं

तंदेशं स्वर्गप्रापकंदेशं ॥ २ ॥ **ति०** तस्मिन्मुहूर्तेलोकपितामहोब्रह्माआययावित्युत्तरेणान्वयः । रामपरिकरस्ययथोचितलोकप्रापणार्थमितिशेषः ॥ ३ ॥ **ति०** स्वर्गाय स्वर्गगन्तुं ॥ ४ ॥ **ति०** प्रथमतोदिव्यतेजसाव्याप्तंव्योम । स्वयंप्रभैः स्वयमेवप्रकाशान्तरनैरपेक्ष्येणप्रकाशमानैःस्वर्गिभिःस्वतेजोभिःकिरणैःअनुत्तमं अतिशयेनज्योतिर्भूतंज्योतिर्मयमभूदित्यर्थः ॥ ५ ॥ **ति०** अन्तरिक्षात्समीपमागत्यअभाषतेत्यर्थः । हेविष्णो लोकानुग्रहायगृहीतविष्णुशरीर ब्रह्मन्राघवदिष्ट्याप्राप्तोसि । मायागृहीतदुःखमयनटनयोग्यमनुष्यशरीरविसर्जनकालंप्राप्तोसि । तेभद्रमस्तु कल्याणमस्तु । अद्यागच्छ । यतोलोकान्मनुष्यलोकंगतस्तंलोकमित्यर्थः ॥ **स०** दिष्ट्याभुवंप्राप्तोसिनोद्दग्विषयः ।' अध्यर्धयोजनंगत्वानदींपश्चान्मुखःस्थितः । सरयूंपुण्यसलिलांप्रविवेशसहानुगः । अब्रवीद्राघवंब्रह्माप्रविष्टंसरयूजलम् । आगच्छविष्णोभद्रंतेपरंधामसमाश्रय ।' इतिपाद्मोक्तेः । तेसकाशाद्भद्रंनोस्त्वितिवा ॥ ८ ॥ **ति०** तदर्थंच देवाभैः देवस्यतवसदृशैर्भ्रातृभिःसह स्विकांतनुं स्वतनुवदत्यन्तप्रियंलोकंप्रविश । अत्रभ्रातृभिरितिबहुवचनेनलक्ष्मणस्यापितदानींतत्रागमनंसूचयतीतितीर्थः । कतकस्तुयद्यपिशत्रुघ्नएकएवगच्छति । तथापिपुरोगतस्यसहगच्छतःपश्चादागमिष्यतश्च भ्रातुस्तत्रप्रवेशः सामान्येनाद्यतनप्रवेशइत्युच्यतेइतिनविरोधइतिव्याचख्यौ । भरतानुगमनंभगवद्देहविसर्जनदर्शनपर्यन्तमितिचपूर्वसर्गे ' सान्तःपुरश्चभरतःशत्रुघ्नसहितोययौ ' इतिपद्येव्याख्यातिस्मच । तत्रभरतस्यपश्चाद्गमनेमूलमन्वेष्टव्यम् । पूजायांबहुवचनमित्यन्ये । ननुमदीयतनूनामनेकत्वात्कचित्प्रविशेत्युच्यतेतत्राह—यामिति ॥ **स०** भ्रातृभिः प्राग्गतलक्ष्मणेनसह । ' सान्तःपुरश्चभरतःशत्रुघ्नसहितोययौ ' इतिपद्यस्यापिसरयूप्रवेशकालेभरतादिमेलनमर्थइतिनतद्विसंवादः । स्विकांतनुं प्रविश विश । स्व स्वतन्त्र । ' स्वातन्त्र्यात्स्वइतिप्रोक्तः ' इतिस्मृतेः । स्वकां सुखरूपिणीं ॥ ९ ॥ **ति०** तदेवविशदयति—वैष्णवीमिति ।

[पा०] १ च. छ. ज. ट. देवैर्भूषितैश्च. २ क. वृष्टिश्चवायुमुक्तामहात्मनि.

त्वामचिन्त्यं महद्भूतमक्षयं सर्वसंग्रहम् ॥ १०
यामिच्छसि महातेजस्तां तनुं प्रविश स्वयम् ॥ ११ ॥
पितामहवचः श्रुत्वा विनिश्चित्य महामतिः ॥ विवेश वैष्णवं तेजः सशरीरः सहानुजः ॥ १२ ॥
ततो विष्णुमयं देवं पूजयन्ति स्म देवताः ॥ साध्या मरुद्गणाश्चैव सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ॥ १३ ॥
ये च दिव्या ऋषिगणा गन्धर्वाप्सरसश्च याः ॥ सुपर्णनागयक्षाश्च दैत्यदानवराक्षसाः ॥ १४ ॥
सर्वं पुष्टं प्रमुदितं सुसंपूर्णमनोरथम् ॥ साधु साध्विति तैर्देवैस्त्रिदिवं गतकल्मषम् ॥ १५ ॥
अथ विष्णुर्महातेजाः पितामहमुवाच ह ॥ एषां लोकं जनौघानां दातुमर्हसि सुव्रत ॥ १६ ॥
इमे हि सर्वे स्नेहान्मामनुयाता मनस्विनः ॥ भक्ता हि भजितव्याश्च त्यक्तात्मानश्च मत्कृते ॥१७॥
तच्छ्रुत्वा विष्णुवचनं ब्रह्मा लोकगुरुः प्रभुः ॥ लोकान्सान्तानिकान्नाम यास्यन्तीमे समागताः॥१८॥
यच्च तिर्यग्गतं किंचित्त्वामेवमनुचिन्तयत् ॥ प्राणांस्त्यक्ष्यति भक्त्या वै तत्सन्ताने निवत्स्यति ॥१९॥

हीत्यादिना ॥ मायां लक्ष्मीं । पूर्वपरिग्रहां अनादितया परिगृह्यमाणां । नित्यानपायिनीमित्यर्थः । सर्वसंग्रहं सर्वानुग्राहकं । अक्षयं चाजरं तथेति च पाठः ॥ १०—१५ ॥ विष्णुः विष्णुत्वं प्राप्तः रामः । लोकं दातुमर्हसि । आतिवाहिकतया दातुमर्हसीत्यर्थः॥१६॥ कथं ब्रह्मविद्यारहितानामेषां ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्यत्राह—इमे हीति ॥ भक्ताः भक्तिमन्तः मत्कृते त्यक्तात्मानश्च ॥ १७॥ सान्तानिकान् सान्तानिकाख्यान् लोकान् संप्राप्ताः सन्तः यास्यन्ति । त्वल्लोकमिति शेषः॥१८॥ न केवलमेत एव इतः परमपि ये रामभक्तास्तेपि

हेमहातेजः वैष्णवीं औपेन्द्रीं । यतोमनुष्यदेहस्तांवाप्रविश । यद्वाकाशंसनातनं । यद्वा सनातनमाकाशं । शुद्धब्रह्मरूपंवाप्रविश । तद्रूपेणवातिष्ठेत्यर्थः । आकाशशब्दोहिब्रह्मणितत्रतत्रश्रुतिषुप्रसिद्धः । कतकस्तु—'वैष्णवींतांमहातेजःस्वांतनुंप्रविशस्वयम्' ॥ इतिपाङ्कःपाठः । यामिच्छसीत्येतत्प्राक्तनमर्धंचप्रामादिकमित्याह । अग्रेचपितामहवचइतिश्लोकइति । तत्स्वरसः । तीर्थस्तु यद्वाकाशंसनातनमितिव्याख्यायातःपरंब्रह्मास्तौति—त्वंहीति । लोकगतिः लोकानांस्वर्गादिकंगमयिता । लोकैर्गम्यश्चत्वमेवेत्यर्थः । त्वांकेचित्अतिशयिततपस्संपन्नाअपिनप्रजानते ॥ स० तर्हिकर्हिचिदपित्वत्तोवित्ताधिकारोनाधिकरोतिकमपिकिमित्यतआह—ऋतइति । मायांविशालाक्षीं लक्ष्मीं । तवपूर्वपरिग्रहां पूर्वंपरिग्रहोमदीयेतिस्वीकरणंयस्याःसातां । विशालाक्षीं स्वपरसाधारण्येन बहुविषयांपूर्वपरिग्रहांमायांज्ञानशक्तिमिच्छाशक्तिंवाऋते । परिग्रहमितिपाठःस्वरसः । भार्यामितितदर्थः । त्वामचिन्त्यं इयानितिससीमत्वेनचिन्तयितुमशक्यं । महद्भूतंलोकप्रवेशकं । अक्षयमनन्तं । अजरं षड्ऊर्मिरहितं । केपिमायामृतेनजानतइत्यन्वयः ॥ ति० तर्हिकिमज्ञेयएवसर्वथा नेत्याह—ऋतइति । मायांज्ञानशक्तिरूपांविनाऽन्येनजानन्तीत्यर्थः । विशालाक्षीमित्यनेन तस्याः सर्वविषयतासूचिता । पूर्वपरिग्रहां । तेनसहजत्वंसूचितं । श्रवणमनननिदिध्यासनादिनाईदृशीज्ञानशक्तिर्येषांप्रादुर्भवतितएवत्वां जानन्तीतितात्पर्यम् । तत्रतादृशज्ञानविषयंस्वरूपमाह—त्वामिति । अचिन्त्यं देशतःपरिच्छेदशून्यं । अतएवमहद्भूतंप्राप्तं । अविशेषात्सर्ववस्तुभिरितिशेषः । तेनवस्तुपरिच्छेदशून्यं । अक्षयं कालपरिच्छेदशून्यं । अजरं अविकारिणं ॥ १० ॥ ति० एवंस्तुत्वाप्रकृतंविज्ञापयति—यामिति ॥ ११ ॥ ति० अथस्वसालोक्यकाङ्क्षिणोजनान्सन्तानापरपर्यायंस्वलोकंप्रापय्यक्रमेण परमंपदंनेतुकामः दयालुर्भगवान्स्वतोप्यस्मानुत्तमंलोकंप्रापितवानितितत्तोषायौपेन्द्रंलोकमेवगच्छतिस्मेत्याह—पितामहेति । महामतिःसर्वज्ञोभगवान्विनिश्चित्यप्रागुक्तंनिश्चयंकृत्वासशरीरोवैष्णवंतेजोयज्ज्वालावत्तेजोमयमौपेन्द्रंविवेश । अनेन तेजोमयएव देहोमाययामनुष्यदेहादिभिर्मनुष्यदेहत्वेनगृहीतइतिध्वनितं । तेजःप्रवेशे जलेजलवद्विवेकेनाग्रहात्सहानुजइत्यनेनानुजशरीराणामपितथैवतेजोमयत्वंसूचितं । सशरीरशब्दबोधितस्वसाहचर्येणतेषामपिसशरीरप्रवेशबोधनात् ॥ स० सशरीरः तस्यापिज्ञानानन्दाद्यात्मकत्वात् । सहानुजः । अनेन तेषामपिनशरीरविसर्जनमितिध्वन्यते । शरीरपरित्यागस्यात्रैवपाद्मादावप्यनुक्तेश्च । इतरविषयेशरीरत्यागस्यवक्ष्यमाणत्वाच्च । पूर्णमेवावशिष्यतेइत्यादेरेकीभावः ॥ १२ ॥ ति० त्वय्यत्रागतेसर्वमिदंत्रिदिवस्थजनजातंपुष्टंप्रमुदितं । सुसंपूर्णमनोरथंगतकल्मषंचजातमितितैर्देवैःसाधुसाध्वितिभाषितं ॥ १५ ॥ स० विष्णुः स्वान्तर्निगूहितरघुनायककायः । एषां एभ्यः ॥१६॥ स०किमर्थमत्यर्थमेतदनुजिघृक्षातवेत्यतआह—इमेहीति । मामनुयाताः । तत्रनिमित्तंस्नेहोभक्तिः ॥ १७ ॥ ति० लोकगुरुः सर्वजगत्कर्ता । वेदादिसर्वविद्योपदेष्टा च । प्रभुः नित्यनैमित्तिकविहितनिषिद्धकर्मणांफलप्रापणेसमर्थः ॥ १८ ॥ ति० ननुकथंब्रह्मविद्भ्योब्रह्मलोकोवानरप्राप्यस्तत्राह—यच्चेति । तिर्यग्गतमपियत्किंचिद्यत्रक्वापिपदार्थे

[पा०] १ क—घ. ज. विष्णुगतं.

सर्वैर्ब्रह्मगुणैर्युक्ते ब्रह्मलोकादनन्तरे ॥ २० ॥
वानराश्च स्विकां योनिमृक्षाश्चैव तथा ययुः ॥ येभ्यो विनिःसृताः सर्वे सुरेभ्यः सुरसंभवाः ॥२१॥
तेषु प्रविविशे चैव सुग्रीवः सूर्यमण्डलम् ॥ पश्यतां सर्वदेवानां स्वान्पितॄन्प्रतिपेदिरे ॥ २२ ॥
तथोक्तवति देवेशे गोप्रतारमुपागताः ॥ भेजिरे सरयूं सर्वे हर्षपूर्णाश्रुविक्लबाः ॥ २३ ॥
अवगाह्य जलं यो यः प्राणी ह्यासीत्प्रहृष्टवत् ॥ मानुषं देहमुत्सृज्य विमानं सोऽध्यरोहत ॥ २४ ॥
तिर्यग्योनिगतानां च शतानि सरयूजलम् ॥ संप्राप्य त्रिदिवं जग्मुः प्रभासुरवपूंषि च ॥
दिव्या दिव्येन वपुषा देवा दीप्ता इवाभवन् ॥ २५ ॥
गत्वा तु सरयूतोयं स्थावराणि चराणि च ॥ प्राप्य तत्तोयविक्लेदं देवलोकमुपागमन् ॥ २६ ॥
तस्मिन्नपि समापन्ना ऋक्षवानरराक्षसाः ॥ तेऽपि स्वर्गं प्रविविशुर्देहान्निक्षिप्य चाम्भसि ॥ २७ ॥
ततः समागतान्सर्वान्स्थाप्य लोकगुरुर्दिवि ॥ जगाम त्रिदशैः सार्धं सदा हृष्टैर्दिवं महत् ॥ २८ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

विष्णुलोकं प्राप्नुवन्तीत्याह—यश्चेति ॥ ब्रह्मलोकादनन्तरे अव्यवहितोपरिदेशस्थे सर्वैर्गुणैर्युक्ते । "एषु सर्वतः प्रतिष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु" इति श्रुतेः । सर्वगुणैर्नित्ययुक्ते सान्तानिके निवत्स्यतीत्यनुकर्षः ॥ ९९ ॥ ॥ २० ॥ वानराणां तु आधिकारिकदेवांशत्वात्तत्तद्देवशरीरप्रवेश एवेत्याह—वानराश्चेत्यादिना ॥ २१—२२॥ गोप्रतारं गोप्रताराख्यं तीर्थं । हर्षपूर्णाश्रुविक्लबाः आनन्दाश्रुपूर्णतया विक्लबदृष्टयः ॥ २३—२५ ॥ तत्तोयविक्लेदं तत्तोयसेचनं ॥ २६—२७ ॥ दिवं परमाकाशं वैकुण्ठं । त्रिदशैर्नित्यसूरिभिः सदा हृष्टै-

त्वामेवविष्णुमितिचिन्तयद्यत्किंचित्पदार्थंविष्णुत्वेनभावयत्त्वयिविष्णौभक्त्यायुक्तंप्राणांस्त्यक्ष्यति तत्सन्तानकनामकलोकेषुवत्स्यति । किंपुनर्वक्तव्यंयएतेत्वदनुरागेणत्वदनुगमनपूर्वंप्राणांस्त्यजन्ति तेसन्तानकेषुवत्स्यन्तीति ॥ १९ ॥ **ति०** ननुकोसौसन्तानकलोकस्तत्राह—सर्वैरिति । सर्वैर्ब्रह्मगुणैः सत्यसंकल्पत्वादिब्रह्मगुणैर्युक्ते । ब्रह्मलोकादनन्तरे तत्समीपस्थे । अनेनतत्रस्थितानामपि क्रमेण ब्रह्मलोकप्राप्त्याब्रह्मणासहमुक्तिःसूचिता ॥ २० ॥ **ति०** एवंसामान्यतोवानराणांसान्तानिकलोकप्राप्तिमुपदिश्यदेवांशानांसुग्रीवादीनांतत्तद्देवादिस्वरूपप्राप्तिमाह—वानराश्चेति । वानराः सुग्रीवादयः । ऋक्षाः जांबवदतिरिक्ताः । स्विकांस्वीयां योनिदेवयोनिस्वस्वदेवरूपंययुः ॥ **स०** समेषामेषांवानराणांनराणांचसान्तानिकावाप्तिःकिमित्यतउक्तापवादंवक्ति—वानराश्चेति ॥ २१ ॥ **ति०** उक्तमेवार्थं स्पष्टयति—येभ्यइति । सुरेभ्यइत्युपलक्षणं । येभ्योदेवर्ष्यादिभ्यः येविनिस्सृतास्तेसुरसंभवाः स्वपितॄन्प्रतिपेदिरे । तेषुमध्येसुग्रीवःसूर्यमण्डलंप्रविवेश । अत्रययुःप्रतिपेदिरेइतिनिर्देशोभविष्यदर्थे । ' अवतीर्यसमीकृत्य स्वांशान्स्वीकुर्वतेपुनः ।' इति शास्त्रात् । उक्तार्थमुपसंहरति—तथेति । देवेशेपितामहेतथोक्तवतिआगच्छप्रविशस्विकांतनुमित्युक्तवतीत्यर्थः । गोप्रतारं गोप्रताराख्यंतीर्थंसारवमुपागताःसन्तः । सर्वेहर्षपूर्णाश्रुविक्लबाः आनन्दजाश्रुपूर्णतयाविक्लबवीक्षणाःसरयूं भेजिरे । अथयोयःप्राणीतदासरयूजलमवगाह्यहृष्टवत् हृष्टः आसीत् समानुषंदेहमुत्सृज्यविमानमध्यारोहत । तिर्यग्योनिगतानांशतान्यनेकानिसरयूजलंतदवगाहंप्राप्यप्रभासुराणिवपूंषियेषांतादृशानिभूत्वात्रिदिवंजग्मुः । दिव्याः दिव्यवपुषःसन्तः दिव्येन वपुषादीप्ताःदेवाइवाभवन् ॥ २१—२५ ॥ **ति०** देवलोकमुपागमन् कल्पवृक्षकामगव्यादिस्वरूपंप्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥ **स०** देहान् प्राचीनान् ॥ २७ ॥ **स०** दिवि स्थाप्य प्रस्थाप्य । यथामर्यादं त्रिदिवं स्वलोकं । ' अथरामस्तुतच्छ्रुत्वाशङ्खचक्रगदाधरः । दधानोऽभयमुद्रांचदक्षिणेनकरेणसः । पीतांबरधरःस्रग्वीआरूढविनतासुतः । नागराजधृतच्छत्रःकन्यकाधृतचामरः । शृण्वानोलोकशब्दंतुविष्वक्सेनस्यवेत्रिणः । अन्तरिक्षेस्थितःश्रीमाञ्श्रियाभूम्यासमाश्रितः । अनुगानानयामाससर्वान्निरवशेषतः । उवाहताक्ष्र्यस्तान्सर्वान्विग्रहान्तरमास्थितः ' इतिपाद्मोक्तापिकथा उक्तरीत्याऽविरोधेनानुसंधेया ॥ २८ ॥ इतिदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

[पा०] १ क—घ. सुरादिभ्यःसुसंभवाः. २ क—घ. ज. ऋषिभ्योनागयक्षेभ्यस्तांस्तानेवप्रपेदिरे. ३ ङ. च. झ. ञ. ट. तथाब्रुवति. ४ क—घ. ज. तिर्यग्योनिगताश्चापिसंप्राप्ताःसरयूजलं.

एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

वाल्मीकिना श्रीरामायणस्यवेदसमत्वोक्तिपूर्वकं तत्पठनादेः फलनिरूपणम् ॥ १ ॥

एतावदेतदाख्यानं सोत्तरं ब्रह्मपूजितम् ॥ रामायणमिति ख्यातं मुख्यं वाल्मीकिना कृतम् ॥ १ ॥
ततः प्रतिष्ठितो विष्णुः स्वर्गलोके यथापुरम् ॥ येन व्याप्तमिदं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ २ ॥
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ नित्यं शृण्वन्ति संतुष्टा[1] दिव्यं रामायणं दिवि ॥ ३ ॥
इदमाख्यानमायुष्यं सौभाग्यं पापनाशनम् ॥ रामायणं वेदसमं श्राद्धेषु श्रावयेद्बुधः ॥
[[2]गायत्र्याश्च स्वरूपं तद्रामायणमनुत्तमम् ॥ ४ ॥]
अपुत्रो लभते पुत्रमधनो लभते धनम् ॥ सर्वपापैः प्रमुच्येत [3]पादमप्यस्य यः पठेत् ॥ ५ ॥
पापान्यपि च यः [4]कुर्यादहन्यहनि मानवः ॥ पठत्येकमपि श्लोकं पापात्स परिमुच्यते ॥ ६ ॥
वाचकाय च दातव्यं वस्त्रं धेनुं हिरण्यकम् ॥ वाचके परितुष्टे तु तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ॥ ७ ॥
एतदाख्यानमायुष्यं पठन्रामायणं नरः ॥ सपुत्रपौत्रो लोकेऽस्मिन्प्रेत्य चेह महीयते ॥ ८ ॥
[[5]रामायणं गोविसर्गे मध्याह्ने वा समाहितः ॥ सायाह्ने वाऽपराह्णे च वाचयन्नावसीदति ॥ ९ ॥]
अयोध्याऽपि पुरी रम्या शून्या वर्षगणान्बहून् ॥ ऋषभं प्राप्य राजानं निवासमुपयास्यति ॥ १० ॥

रिति विशेषणात् । हृष्टैः प्रमुदितो देवैर्जगाम त्रिदिवं महदिति च पाठः ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

अस्य काव्यस्य अपवर्गान्तसाधकतया कथाशेषानुवादपूर्वकं पठनश्रवणादिषु फलमुपदिश्यते—एतावदित्यादि ॥ सोत्तरंउत्तरकाण्डसहितं । मुख्यं सर्वाख्यानेभ्यः प्रशस्तमेतदाख्यानं । एतावदेव समर्यादं एतावच्छ्लोकसर्गकाण्डसंख्याकमेव । न न्यूनं नाधिकं ॥ १ ॥ ततः स्वभक्तजनस्य स्वर्लोकप्रापणानन्तरं विष्णुः स्वर्गलोके परमस्वर्गे वैकुण्ठे यथापुरं यथापूर्वं प्रतिष्ठितः । स्वर्गशब्दस्य लोकपरत्वभ्रमव्यावृत्त्यर्थं विष्णुं विशिनष्टि—येनेति ॥२॥ इदं च रामायणं न केवलं मनुष्याणां भोग्यं किंतु देवतानामपि भोग्यमेवेत्याह—तत इति ॥ ततः ब्रह्मस्थानपूजितत्वादेः ॥ ३ ॥ इदमाख्यानं रामायणरूपं आयुष्यं आयुर्वर्धनं सौभाग्यं सौभाग्यवर्धनं श्राद्धे च श्रावयेत् । अक्षय्यपितृतृप्त्यर्थमिति शेषः ॥ ४—७ ॥ लोकेस्मिन् महीयत इत्यनुकर्षः ॥ ८ ॥ निवासं सुजनाश्रयत्वं ॥९॥ सहोत्तरमिति । अभिषेकानन्तरवृत्तान्तः । सीताभूप्रवेशानन्तरभाविवृत्तान्तस्तु सभविष्यमित्युच्यते । कृतवान् प्रचेतस इति । तद्रामायणं ब्रह्माप्यन्वमन्यत । अपिः प्राधान्ये । अन्वमन्यत अङ्गीकृतवान् ।

स० ब्रह्मपूजितं स्वकारितत्वात् स्वपूज्यदेवचरितभरितत्वाच्च ॥ १ ॥ **स०** नपरिच्छेदोहरेरितित्रिराह—येनेति । इदंत्रैलोक्यंसचराचरंसर्वंव्याप्तमितिसंबन्धः ॥ २ ॥ **ति०** वेदसमं वेदवद्ब्रह्मविषयत्वेपिपौरुषेयत्वेनवेदतःकिंचिन्न्यूनमित्यर्थः ॥ **स०** मध्यमादीनधिकारिणोत्रप्रवर्तयितुंफलमभिलपति—इदमिति । आयुष्यं नित्यायुष्यं मोक्षस्तत्साधनं । सौभाग्यं तद्गुत्तेजकं । वेदसमं “ वेदवेद्येपरेपुंसिजातेदशरथात्मजे । वेदःप्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणाभिधः ” इतिपाद्मोक्तेः ॥ ४ ॥ **स०** अस्येत्यावर्त्यते । अस्य रामायणस्य । अस्य तदन्तर्गतस्यश्लोकस्य । पादं चतुर्थांशं ॥ ५ ॥ **स०** प्रागुक्तादधमस्यपारायणविधिसपरिहार्योक्तिमाह—पापानीति । पापात् पापेभ्यः ॥ ६ ॥ **स०** अयाचकायापिवाचकायकुतोदेयमित्यतआह—वाचकइति ॥ ७ ॥ **ति०** प्रेत्य मरणोत्तरमपि । इहच चात्परलोके । इहलोकेचमहीयते । इहलोकेपूजाचकीर्त्यविच्छेदात् ॥ ८ ॥ **ति०** ततःपरमयोध्याकेनरूपेणस्थितेतिशङ्कानिवृत्तयेभविष्यद्वृत्तान्तमाह—अयोध्यापीति । रम्या अयोध्यापुर्यपिबहून्वर्षगणान्शून्यासती कालान्तरे ऋषभंराजानमवाप्य निवासं जनाश्रयत्वंउपयास्यति । अत्रकतकः—एवंचायोध्याविषयेऽभिषिक्तेनभरतेनायोध्यादेशोनन्दिग्रामेस्थित्वैवरक्षितइतिद्रष्टव्यमिति । तत्रमानंचिन्त्यं । ‘सत्येनचशपेराजन्स्वर्गलाभेनचैवहि । नकामयेयथाराज्यंत्वांविनारघुनन्दन ।’

[पा०] १ क—ट. संहृष्टाःकाव्यंरामायणं. २ इदमर्धं ज. पाठेदृश्यते. ३ क. ख. ङ—ट. पादमप्यस्य. ४ क. ग. ज. कृत्वाअहन्यहनि. ५ अयंश्लोकः ङ. झ. ञ. पाठेषुदृश्यते.

एतदाख्यानमायुष्यं सभविष्यं सहोत्तरम् ॥ कृतवान्प्रचेतसः पुत्रस्तद्ब्रह्माप्यन्वमन्यत ॥ ११ ॥
अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयायुतस्य च ॥ लभते श्रवणादेव सर्गस्यैकस्य मानवः ॥ १२ ॥
प्रयागादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ॥ नैमिशादीन्यरण्यानि कुरुक्षेत्रादिकान्यपि ॥
गतानि तेन लोकेस्मिन्येन रामायणं श्रुतम् ॥ १३ ॥
हेमभारं कुरुक्षेत्रे ग्रस्ते भानौ प्रयच्छति ॥ यश्च रामायणं लोके शृणोति सदृशावुभौ ॥ १४ ॥
सम्यक्छ्रद्धासमायुक्तः शृणुते राघवीं कथाम् ॥ सर्वपापात्प्रमुच्येत विष्णुलोकं स गच्छति ॥१५॥
आदिकाव्यमिदं त्वार्षं पुरा वाल्मीकिना कृतम् ॥ यः शृणोति सदा भक्त्या स गच्छेद्वैष्णवीं तनुम् ॥१६॥
पुत्रदाराश्च वर्धन्ते संपदः सन्ततिस्तथा ॥ सत्यमेतद्विदित्वा तु श्रोतव्यं नियतात्मभिः ॥
गायत्र्याश्च स्वरूपं तद्रामायणमनुत्तमम् ॥ १७ ॥
अपुत्रो लभते पुत्रमधनो लभते धनम् ॥ सर्वपापैः प्रमुच्येत पदमप्यस्य यः पठेत् ॥ १८ ॥
यः पठेच्छृणुयान्नित्यं चरितं राघवस्य ह ॥ भक्त्या निष्कल्मषो भूत्वा दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ १९ ॥
चिन्तयेद्राघवं नित्यं श्रेयः प्राप्तुं य इच्छति ॥ श्रावयेदिदमाख्यानं ब्राह्मणेभ्यो दिने दिने ॥ २० ॥
यस्त्विदं रघुनाथस्य चरितं सकलं पठेत् ॥ सोसुक्षये विष्णुलोकं गच्छत्येव न संशयः ॥ २१ ॥
पिता पितामहस्तस्य तथैव प्रपितामहः ॥ तत्पिता तत्पिता चैव विष्णुं यान्ति न संशयः ॥ २२ ॥
चतुर्वर्गप्रदं नित्यं चरितं राघवस्य तु ॥ तस्माद्यत्नवता नित्यं श्रोतव्यं परमं सदा ॥ २३ ॥
शृण्वन्रामायणं भक्त्या यः पादं पदमेव वा ॥ स याति ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मणा पूज्यते सदा ॥ २४ ॥
एवमेतत्पुरावृत्तमाख्यानं भद्रमस्तु वः ॥ प्रव्याहरत विस्रब्धं बलं विष्णोः प्रवर्धताम् ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशत्सहस्रिकायां
संहितायामुत्तरकाण्डे एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

इति उत्तरकाण्डः समाप्तः ॥ ७ ॥

सदा पठतिस्मेत्यर्थः । अत्र यकारो गायत्र्यक्षरं तेन गायत्री विवरणं रामायणमिति सूचितम् ॥ १०— २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूपणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

इतिपूर्वभरतोक्त्याविरुद्धंच । तथा—' भरतश्चापिशत्रुघ्नस्तयोर्दाराउभेशुभे ॥ राघवस्यानुगमनेनिश्चितार्थाःसमाययुः । राघवस्तुचतुर्बाहुरभूत्तस्यकराब्जयोः । उभौभरतशत्रुघ्नौशङ्खचक्रौबभूवतुः' इतिपाद्मविरुद्धंचेत्यन्ये ॥१०॥ ति० सभविष्यं भगवद्यानानन्तरंभगवद्दयोध्यावृत्तान्तकथनसहितं । सहोत्तरं एतावदेतदाख्यानं ' इत्यतःप्राक्तनोत्तरकाण्डसहितं । प्रचेतसःपुत्रोवाल्मीकिः एतद्रामायणाख्यानंकृतवान् । प्रचेतसःपुत्रइत्यक्षराधिक्यमार्षं । तद्ब्रह्माहिरण्यगर्भोप्यन्वमन्यत । सत्यशब्दतयावेदोपबृंहणतया सर्वार्थसाधकतयाचाङ्गीकृतवानितिसर्वेष्टसिद्धिः ॥ ११ ॥ इत्येकादशोत्तरशततमःसर्गः ॥ १११ ॥

श्रीसीतारामचन्द्राय नमः ॥

इदं उत्तरकाण्डं कुंभघोणस्थेन टी. आर्. कृष्णाचार्येण मुंबय्यां निर्णयसागरमुद्रायन्त्रे
मुद्रापितम् । शकाब्दाः १८३५ सन १९१४.